

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

43 Α'

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΑΓΓΕΛΟΥΠΗΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ Β' ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ 11^{ΟΥ} ΑΙ.

ΤΟΜΟΣ Α'



ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ 2007

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ**
ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ Β' ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ 11^{ΟΥ} ΑΙ.

ΤΟΜΟΣ Α'

BYZANTINE TEXTS AND STUDIES

43 A'

GEORGIOS A. LEBENIOTES

**THE POLITICAL COLLAPSE OF BYZANTIUM IN THE EAST
THE EASTERN FRONTIER AND CENTRAL ASIA MINOR
IN THE SECOND HALF OF THE 11TH CENTURY**

BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΝΤΡΟΥ BYZANTINΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΩΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΩΝ «BYZANTINΩΝ»

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Πρόεδρος
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ, ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Μέλη

BYZANTINE TEXTS AND STUDIES

SUPPLEMENTARY PUBLICATIONS TO THE «BYZANTINA»
PUBLISHED BY THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI, FACULTY OF PHILOSOPHY

ADMINISTRATIVE COUNCIL

VASILIS KATSAROS, President
THEODOROS KORRES, MARIA KAMBOYRI-VAMVOUKOU, EVAGGELIA
AMOIRIDOU, DESPOINA TSOURKA-PAPASTATHI, Members

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

43 Α΄

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ**

**ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ Β΄ ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ 11^{ΟΥ} ΑΙ.**

ΤΟΜΟΣ Α΄

**ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007**

SET 978-960-7856-21-0
ISBN 978-960-7856-22-7

*Στην μνήμη
της Χρυσούλας Καστρινού*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

Πρόλογος.....	xix
Βραχυγραφίες.....	xxi
Βιβλιογραφία.....	xxxii
Α. Πηγές.....	xxxii
Β. Βοηθήματα.....	lxxvii
Εισαγωγή.....	1
Μέρος πρώτο. ΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11 ^{ΟΥ} ΑΙ. ΚΑΙ Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ.....	9-52
1. Οι πηγές για την διοικητική και στρατιωτική οργάνωση και την πολιτική κατάρρευση της αυτοκρατορίας στην Ανατολή κατά το β΄ ήμισυ του 11 ^{ου} αι.	11
2. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Μικράς Ασίας κατά τον 11 ^ο αι. Μία νέα δομή.....	16
3. Η προσάρτηση των αρμενικών περιοχών στο ανατολικό σύνορο και η μετέπειτα διοικητική τους οργάνωση.....	25
4. Η εμφάνιση των Τούρκων στο ανατολικό σύνορο και η διπλωματική αντιμετώπισή τους από την αυτοκρατορία.....	40
Μέρος δεύτερο. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ.....	53-418
Α. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1001/22-1045) - ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΡΧΙΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΖΙΛΙΑΠΕΡΤ - ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΕΛΤΗ ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ - ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1045-1059) - ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥΠΟΛΕΩΣ	

ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1059-1064;)

ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΙΟΥ/ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1059-1064;)

ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΚΑΡΣΙΟΥ-ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1064-1075)

- ΔΙΟΙΚΗΣΗ ĆAXKOTN - BAGREWAND - KOKOBIT.....	55-125
1. Η συγκρότηση και η διοίκηση του <i>κατεπανάτου</i> Ιβηρίας (ca. 1000-1045).....	55
2. Η προσάρτηση του Ćirak/Ανίου (ca. 1045), η συγκρότηση του <i>δουκάτου</i> Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας και η διάλυση του «ιβηρικού» στρατού (ca. 1049-1052).....	73
3. Οι πρώτες τουρκικές επιδρομές στο <i>δουκάτο</i> Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας (ca. 1048-1049). Η καταστροφή του Άρτζε και η μάχη του Καπετρόν.....	90
4. Οι τουρκικές επιδρομές στην Ιβηρία-Μ. Αρμενία κατά την δεκαετία 1050-1059.....	96
5. Η πιθανή διχοτόμηση του <i>δουκάτου</i> Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας και η πτώση του Ανίου (ca. 1059/60-1064).....	106
6. Η συγκρότηση του <i>κατεπανάτου</i> Καρσίου-Ιβηρίας (μέσα δεκαετίας του 1060).....	116
7. Η κατάρρευση της κυριαρχίας κυριαρχίας στην βόρεια Αρμενία (ca. 1064/65-1076).....	118

B. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΒΑΣΠΡΑΚΑΝΙΑΣ

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΙΚΕ - ΑΡΚΕΡΑΒΟΥ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΠΕΡΚΡΙ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΕΣΙΟΥ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΓΩΤΩΡΩΖ - ΕΛΑΒΑΚΗΣ.....	126-180
1. Το αρμενικό βασίλειο του Waspurakan και οι πρώτες τουρκικές επιδρομές (9 ^{ος} αι.-1021/22).....	126
2. Η βυζαντινή προσάρτηση του Waspurakan και η συγκρότηση του <i>κατεπανάτου</i> Βασπρακανίας (ca. 1021/22).....	134
3. Η διοίκηση της Βασπρακανίας και η πόλη του Μαντζικέρτ.....	140
4. Το Περκρί και η πρώτη τουρκική επίθεση στα εδάφη του <i>δουκάτου</i> της Βασπρακανίας (δεκαετία του 1030).....	145
5. Οι τουρκικές επιδρομές στην Βασπρακανία κατά τις δεκαετίες του 1040 και 1050.....	147
6. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Βασπρακανία (ca. 1060-1071) και η μάχη του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071).....	157
7. Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄-Alp Arslan και οι συνέπειες της μάχης του Μαντζικέρτ.....	177

Γ. ΘΕΜΑ ΤΑΡΩΝ(ΟΣ)	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΑΣΟΥΝ.....	181-195
1. Η συγκρότηση του <i>θέματος</i> και η ιστορική του πορεία ως τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	181
2. Οι τουρκικές επιδρομές στο Ταρών (μέσα-β' ήμισυ του 11 ^{ου} αι.) και η κατάρρευση της βυζαντινής διοίκησης στην περιοχή.....	187
Δ. ΘΕΜΑ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ	
- ΧΑΡΙΠΕΤΕ.....	196-207
1. Η γεωγραφική έκταση και η διοικητική συγκρότηση του <i>θέματος</i> - <i>κατεπανάτου</i> - <i>δουκάτου</i> Μεσοποταμίας.....	196
2. Το <i>κατεπανάτο</i> / <i>δουκάτο</i> Μεσοποταμίας μετά τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	202
3. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Μεσοποταμία και το Χάρπετε (ca. 1071-1085).....	206
Ε. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΝΤΙΑΡΤΗ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ).....	208
ΣΤ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΡΩΜΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	
- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΡΑΛΙΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ).....	209-215
1. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της περιοχής.....	209
2. Οι τουρκικές επιδρομές και η κατάρρευση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην Ρωμανούπολη.....	211
Ζ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΜΑ(Σ) (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ).....	216
Η. ΑΡΜΕΝΙ(Α)ΚΑ ΘΕΜΑΤΑ.....	217-229
1. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση των Αρμενι(α)κών <i>θεμάτων</i> και η γεωγραφική τους έκταση.....	217
2. Οι πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις στα Αρμενικά <i>θέματα</i> μετά τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	228
Θ. ΘΕΜΑ ΤΕΦΡΙΚΗΣ/ΛΕΟΝΤΟΚΩΜΗΣ (ΣΤΑ ΑΡΜΕΝΙ[Ι]ΑΚΑ ΘΕΜΑΤΑ).....	230-233
1. Η διοικητική οργάνωση της περιοχής κατά τον 10 ^ο και 11 ^ο αι.	230
2. Η τουρκική διείσδυση στην Τεφρική επί Ρωμανού Δ' Διογένη.....	233
Ι. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ (;) ΚΟΛΩΝΕΙΑΣ.....	234-239
1. Η διοικητική συγκρότηση του <i>θέματος</i> και οι εκεί αρμενικές εγκαταστάσεις	234

2. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Κολώνεια μετά το 1071.....	238
ΙΑ. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ - ΔΕΡ(Τ)ΖΗΝΗΣ.....	240-251
1. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Χαλδίας.....	240
2. Η τουρκική διείσδυση στην Χαλδία. Θεόδωρος Γαβράς.....	245
ΙΒ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΩΤΗΡΟΥΠΟΛΕΩΣ (Η ΒΟΥΡΠΖΩ) - ΑΝΑΚΟΥΠΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ).....	252-254
1. Η διοικητική και στρατιωτική συγκρότηση της περιοχής.....	252
2. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ανακουπία.....	254
ΙΓ. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ.....	255-273
1. Το <i>δουκάτο</i> Μελιτηνής από την βυζαντινή επανάκτηση της πόλης (934) έως τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	255
2. Η περιφέρεια της Μελιτηνής μετά τα μέσα του 11 ^{ου} αι. και οι πρώτες τουρκικές επιδρομές.....	262
3. Η Μελιτηνή στα τέλη του 11 ^{ου} και στις αρχές του 12 ^{ου} αι.	270
ΙΔ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΕΔΕΣΣΗΣ - ΘΕΜΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΣΑΝΑΡΑ - ΘΕΜΑ ΑΕΤΟΥ - ΘΕΜΑ ΛΙΜΝΙΩΝ.....	274-298
1. Η διοίκηση και η γενικότερη κατάσταση του <i>δουκάτου</i> Εδέσσης στα μέσα του 11 ^{ου} αι.	274
2. Οι πρώτες τουρκικές εισβολές στην περιοχή της Έδεσσας (δεκαετία του 1060).....	278
3. Το <i>δουκάτο</i> Εδέσσης κατά την δεκαετία του 1070.....	281
4. Η κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Έδεσσα.....	287
ΙΕ. ΘΕΜΑ ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ - ΠΑΡΕΥΦΡΑΤΙΔ(Ε)ΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ.....	299-307
1. Η διοικητική οργάνωση της περιοχής έως τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	299
2. Τα Σαμόσατα μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (1071-αρχές 12 ^{ου} αι.).....	301
ΙΣΤ. ΘΕΜΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΙΑΣ.....	307-317
1. Η διοικητική συγκρότηση της περιοχής.....	307
2. Η Γερμανίικεια μετά το 1071. Φιλάρετος Βραχάμιος.....	308
ΙΖ. ΘΕΜΑ ΤΕΛΟΥΧ.....	318-321

1. Η διοικητική συγκρότηση του <i>θέματος</i> Τελούχ και η ιστορική του πορεία έως τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	318
2. Η περιοχή του Τελούχ από την βασιλεία του Ρωμανού Δ΄ έως τις αρχές του 12 ^{ου} αι.	321
ΙΗ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ.....	322-353
1. Η Αντιόχεια από την αρχαιότητα έως τα μέσα του 10 ^{ου} αι.	322
2. Η διοικητικο-στρατιωτική οργάνωση του <i>δουκάτου</i> Αντιοχείας (ca. 969-1084).....	324
3. Οι τουρκικές επιδρομές στην Αντιόχεια κατά τις δεκαετίες του 1060 και 1070.....	335
4. Οι πολιτικές εξελίξεις στην Αντιόχεια κατά την περίοδο 1071-1084.....	341
5. Η κατάληψη της Αντιόχειας από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah (Δεκέμβρ. 1084)...	347
ΙΘ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	354-363
1. Η διοικητική συγκρότηση και η ιστορία της περιοχής.....	354
2. Η Ιεράπολη επί Ρωμανού Δ΄ Διογένη.....	356
3. Η Ιεράπολη κατά την περίοδο 1071-1086.....	362
Κ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΑΧ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	364-366
1. Η διοικητική συγκρότηση της περιοχής του Αρτάχ.....	364
2. Η περιοχή του Αρτάχ μετά το 1060.....	365
ΚΑ. ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΓΑΒΑΛΩΝ	
- ΤΟΥΡΜΑ ΠΑΛΤΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΒΑΛΛΑΝΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΜΑΡΑΚΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΑΝΤΑΡΑΔΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΣΕΖΕΡ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	367-378
1. Η αυτοκρατορική κυριαρχία στα νότια της συριακής Λαοδίκειας έως την εμφάνιση των Τούρκων.....	367
2. Η εμφάνιση των Τούρκων στα συριακά παράλια της αυτοκρατορίας.....	371
ΚΒ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ ΣΥΡΙΑΣ	
- ΤΟΥΡΜΑ ΙΝÂΒ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΒΟΡΖΩ Ή ΒΟΡΖΕ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	379-381
1. Η <i>στρατηγίδα</i> της συριακής Λαοδίκειας.....	379
2. Η <i>στρατηγίδα</i> Βορζώ ή Βορζέ.....	381

ΚΓ. ΘΕΜΑ ΑΝΑΒΑΡΖΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	382-392
1. Η ίδρυση και η διοικητική συγκρότηση του <i>θέματος</i> Αναβάρζου.....	382
2. Η αρμενική παρουσία στην περιοχή κατά την περίοδο 1071-1099 και η τουρκική απειλή.....	383
3. Η αποκατάσταση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στις αρχές του 12 ^{ου} αι.	389
ΚΔ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΜΟΥΣΟΥΕΣΤΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΔΑΝΩΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	393-406
1. Η διοικητική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής.....	393
2. Η αρμενική και η τουρκική διείσδυση στην περιφέρεια Μοψουεστίας/Αδάνων μετά το 1073.....	398
3. Η εκ νέου εγκαθίδρυση της βυζαντινής κυριαρχίας στις αρχές του 12 ^{ου} αι.	405
ΚΕ. ΘΕΜΑ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΑΡΣΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ ΠΟΔΑΝΔΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	407-418
1. Η διοικητική συγκρότηση της ευρύτερης περιοχής.....	407
2. Η τουρκική και η αρμενική διείσδυση στην ανατολική Κιλικία και η άφιξη των Σταυροφόρων.....	414

ΤΟΜΟΣ Β΄

Μέρος τρίτο. Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ.....	419-526
A. ΘΕΜΑ ΛΥΚΑΝΔΟΥ	
- ΤΖΑΜΑΝΔΟΣ - ΚΥΖΙΣΤΡΑ - ΠΛΑΣΤΑ	421-434
1. Η διοικητική συγκρότηση και η ιστορία του <i>θέματος</i> έως τα μέσα του 11 ^{ου} αι.	421
2. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις στην Λυκανδό και η Τζαμανδός (μέσα 11 ^{ου} αι.	425
3. Η προοδευτική κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Λυκανδό μετά το 1068 και η Μαρία της Τζαμανδού.....	428
4. Η αρχή των αδελφών Mandalē» στα Κύζιστρα και η δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη (μέσα δεκαετίας του 1070).....	430
B. ΘΕΜΑ ΧΑΡΣΙΑΝΟΥ.....	435-448
1. Η διοικητική συγκρότηση και η ιστορία του Χαρσιανού έως τα μέσα του 11 ^{ου} αι. ...	435

2. Η διοικητική έδρα του Χαρσιανού Καισάρεια.....	436
3. Η αρμενική εγκατάσταση στο Χαρσιανόν.....	439
4. Η υπονόμευση της βυζαντινής κυριαρχίας στο Χαρσιανόν μετά την δεκαετία του 1060.....	442
Γ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΣ(Σ)ΗΣ.....	449-452
1. Τα προβλήματα της έρευνας σχετικά με την Κα(σ)ή και η διοικητική οργάνωση της περιοχής.....	449
Δ. ΘΕΜΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΛΟΥΛΟΥ	
- ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΡΟΔΑΝΔΟΥ.....	453-491
1. Η διοικητική συγκρότηση του <i>θέματος</i> Καππαδοκίας και η ιστορική του εξέλιξη έως τον 11 ^ο αι.	453
2. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις στο <i>θέμα</i> Καππαδοκίας στα μέσα του 11 ^{ου} αι.	464
3. Η πολιτική του Ρωμανού Δ΄ Διογένη στην Καππαδοκία.....	472
4. Η ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1071-1072 και η υποστήριξη του Διογένη από τους Καππαδόκες.....	477
5. Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας στην Καππαδοκία.....	485
Ε. ΘΕΜΑ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ.....	492-517
1. Η διοικητική συγκρότηση του <i>θέματος</i> Σεβαστείας.....	492
2. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις στην Σεβάστεια, η διοίκηση της περιοχής και οι τουρκικές επιδρομές στα μέσα του 11 ^{ου} αι.	493
3. Η πολιτικο-στρατιωτική δράση του Ρωμανού Διογένη στην Σεβάστεια.....	506
4. Η κατάκτηση της Σεβάστειας από τον Melik Dānişmend (ca. 1075-1085)	511
ΣΤ. ΘΕΜΑ ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ.....	518-526
1. Η διοικητική και στρατιωτική συγκρότηση του Αρμενιακού.....	518
2. Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου και η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στο Αρμενιακόν (μέσα δεκαετίας του 1070).....	521
Μέρος τέταρτο. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΩΝ.....	527-662
Η εξέλιξη της απονομής των τίτλων στους αξιωματούχους των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας κατά τον 11 ^ο αι.	529-533

1. ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΣΥΝΟΡΟΥ.....	534-630

A. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1001/22-1045)	
- ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΡΧΙΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΖΙΛΙΑΠΕΡΤ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΕΛΤΗ	
ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ - ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1045-1059)	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥΠΟΛΕΩΣ	
ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1059-1064)	
ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΙΟΥ/ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1059-1064)	
ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΚΑΡΣΙΟΥ - ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1064-1075)	
- ΔΙΟΙΚΗΣΗ ČΑΧΚΟΤΝ - BAGREWAND - ΚΟΚΟΒΙΤ.....	534-543
A.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί.....	534
A.2. Κριτές.....	541
A.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	541
B. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΒΑΑΣΠΡΑΚΑΝΙΑΣ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΙΚΕ - ΑΡΚΕΡΑΒΟΥ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΠΕΡΚΡΙ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΕΣΙΟΥ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΓΩΤΩΡΩΖ - ΕΛΑΒΑΚΗΣ.....	544-550
B.1. Δούκες-κατεπάνω-«άρχοντες»-στρατηγοί.....	544
B.2. Λοιποί αξιωματούχοι.....	550
Γ. ΘΕΜΑ ΤΑΡΩΝ(ΟΣ)	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΑΣΟΥΝ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΣΘΙΑΝΗΝΗΣ.....	551-553
Γ.1. Κατεπάνω-στρατηγοί-«πρίγκιπες».....	551
Γ.2. Κριτές.....	553
Γ.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	553
Δ. ΘΕΜΑ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ	
- ΧΑΡΠΕΤΕ.....	554-558
Δ.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί.....	554
Δ.2. Κριτές.....	557
Δ.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	558

E. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΝΤΙΑΡΤΗ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ).....	559
E.1. Στρατηγοί.....	559
ΣΤ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΡΩΜΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	
- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΡΑΛΙΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ).....	560-561
ΣΤ.1. Στρατηγοί αυτοκράτορες-στρατηγοί	560
ΣΤ.2. Λοιποί αξιωματούχοι.....	561
Ζ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΜΑ(Σ) (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ).....	562
Ζ.1. Στρατηγοί.....	562
Η. ΑΡΜΕΝΙ(Α)ΚΑ ΘΕΜΑΤΑ.....	563-568
Η.1. Στρατηγοί.....	563
Η.2. Κριτές-πραίτωρες-δικαστές.....	564
Η.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	567
Θ. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ (;) ΚΟΛΩΝΕΙΑΣ	
- ΜΑΥΡΟΚΑΣΤΡΟΝ.....	569-571
Θ.1. Δούκες-στρατηγοί-«διοικητές».....	569
Θ.2. Κριτές.....	569
Θ.3. Τοποτηρητές.....	570
Θ.4. Λοιποί αξιωματούχοι.....	571
Ι. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ - ΔΕΡ(Τ)ΖΗΝΗΣ.....	572-577
Ι.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί.....	572
Ι.2. Κριτές-δικαστές.....	574
Ι.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	576
ΙΑ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΩΤΗΡΟΥΠΟΛΕΩΣ (Η ΒΟΥΡΖΩ) - ΑΝΑΚΟΥΠΙΑΣ	
(ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ).....	578
ΙΑ.1. Στρατηγοί.....	578
ΙΒ. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ.....	579-584
ΙΒ.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί.....	579
ΙΒ.2. Κριτές.....	582
ΙΒ.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	583

ΙΓ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΕΔΕΣΣΗΣ	
- ΘΕΜΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΣΑΝΑΡΑ	
- ΘΕΜΑ ΑΕΤΟΥ	
- ΘΕΜΑ ΛΙΜΝΙΩΝ.....	585-591
ΙΓ.1. Δούκες-κατεπάνω-αμηράδες.....	585
ΙΓ.2. Λοιποί αξιωματούχοι.....	591
ΙΔ. ΘΕΜΑ ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ - ΠΑΡΕΥΦΡΑΤΙΔ(Ε)ΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ.....	592-593
ΙΔ.1. Κατεπάνω-στρατηγοί.....	592
ΙΕ. ΘΕΜΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΙΑΣ/ΜΑΡΑΣΙΟΥ.....	594-595
ΙΕ.1. Δούκες-στρατηγοί.....	594
ΙΣΤ. ΘΕΜΑ ΤΕΛΟΥΧ.....	596
ΙΣΤ.1. Στρατηγοί.....	596
ΙΖ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ.....	597-610
ΙΖ.1. Δούκες-κατεπάνω.....	597
ΙΖ.2. Εκ προσώπου-«έπαρχου».....	607
ΙΖ.3. Πραίτωρες.....	607
ΙΖ.4. Τοποτηρητές.....	608
ΙΖ.5. Λοιποί αξιωματούχοι.....	608
ΙΗ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	611
ΙΗ.1. Στρατηγοί.....	611
ΙΘ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΑΧ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	612
ΙΘ.1. Στρατηγοί.....	612
Κ. ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΓΑΒΑΛΩΝ	
- ΤΟΥΡΜΑ ΠΑΛΤΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΒΑΛΑΝΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	613-614
Κ.1. Στρατηγοί.....	613
Κ.2. Κριτές.....	613
Κ.3. Τουρμάρχες Παλτού.....	614

ΚΑ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ ΣΥΡΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	615-616
ΚΑ.1. Δούκες-στρατηγοί.....	615
ΚΑ.2. Τουρμάρχες Ināb.....	615
ΚΑ.3. Καδήδες (qādī).....	616
ΚΒ. ΘΕΜΑ ΑΝΑΒΑΡΖΟΥ	
- TALL-HAMDŪN - ΒΑΗΚΑ - ANDRIUN (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	617-619
ΚΒ.1. Δούκες-στρατηγοί.....	617
ΚΒ.2. Λοιποί αξιωματούχοι.....	619
ΚΓ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΔΑΝΩΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ).....	620-622
ΚΓ.1. Κατεπάνω-στρατηγοί.....	620
ΚΓ.2. Λοιποί αξιωματούχοι.....	621
ΚΔ. ΘΕΜΑ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΑΡΣΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)	
ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ ΠΟΔΑΝΔΟΥ (ΘΕΜΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ [10 ^{ος} αι.],	
ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ [11 ^{ος} αι.]).....	623-630
ΚΔ.1. Δούκες-στρατηγοί.....	623
ΚΔ.2. Κριτές-δικαστές.....	625
ΚΔ.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	629
2. ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ.....	631-662
Α. ΘΕΜΑ ΛΥΚΑΝΔΟΥ	
- ΤΖΑΜΑΝΔΟΣ - ΚΥΖΙΣΤΡΑ - ΠΛΑΣΤΑ.....	631-636
Α.1. Κατεπάνω-στρατηγοί-διοικητές.....	631
Α.2. Κριτές.....	634
Α.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	635
Β. ΘΕΜΑ ΧΑΡΣΙΑΝΟΥ.....	637-642
Β.1. Στρατηγοί αυτοκράτορες-μεγάλοι δούκες-στρατηγοί.....	637
Β.2. Κριτές.....	638

Β.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	641
Γ. ΘΕΜΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ	
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΛΟΥΛΟΥ	
- ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΡΟΔΑΝΔΟΥ.....	643-650
Γ.1. Στρατηγοί αυτοκράτορες-δούκες-στρατηγοί	643
Γ.2. Τοπάρχες-«διοικητές»	646
Γ.3. Εκ προσώπου.....	647
Γ.4. Κριτές.....	647
Γ.5. Τοποτηρητές.....	649
Γ.6. Λοιποί αξιωματούχοι.....	649
Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΣ(Σ)ΗΣ.....	651
Δ.1. Στρατηγοί.....	651
Ε. ΘΕΜΑ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ.....	652-653
Ε.1. Στρατηγοί-(δούκες;)	652
Ε.2. Κριτές.....	653
Ε.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	653
ΣΤ. ΘΕΜΑ ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ.....	654-662
ΣΤ.1. Δούκες-κατεπάνω-«άρχοντες»- «διοικητές»	654
ΣΤ.2. Κριτές-πραίτωρες.....	656
ΣΤ.3. Λοιποί αξιωματούχοι.....	660
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	 663-678
 ΧΑΡΤΕΣ.....	 679-687
 ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ.....	 689

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Μικρά Ασία κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι. μου είχε προσωπικά κινήσει το ενδιαφέρον, ως ιστορικό πρόβλημα, ήδη κατά την διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών. Κατά την χρονική περίοδο της συγγραφής της μελέτης μου υπό τον τίτλο «*Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (ca. 1073-1076)*», η οποία εκπονήθηκε αρχικά ως πρωτεύουσα μεταπτυχιακή μου εργασία υπό την επίβλεψη και την καθοδήγηση της (ομότιμης πλέον) καθηγήτριας κ. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, είχα την δυνατότητα να εμβαθύνω περισσότερο στην μελέτη του συγκεκριμένου προβλήματος, που σχετίζεται grosso modo με τον ίδιο γεωγραφικό χώρο και την ίδια περίοδο. Η υπάρχουσα ελληνική και διεθνής βιβλιογραφία για τις ιστορικές εξελίξεις της συγκεκριμένης περιόδου είναι μεν πραγματικά τεράστια, αλλά δεν υπάρχει ως σήμερα μία ειδική μονογραφία για την διοικητική και στρατιωτική οργάνωση και την κατάρρευση των ανατολικότερων περιοχών της, φαινομενικά πανίσχυρης έως τα μέσα του 11^{ου} αι., Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Γι' αυτόν τον λόγο επέλεξα να ασχοληθώ με την μελέτη του συγκεκριμένου ιστορικού προβλήματος επικεντρώνοντας την προσοχή μου στην ανάλυση της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης των συγκεκριμένων περιοχών αλλά και στην διερεύνηση των λόγων που οδήγησαν στην προαναφερθείσα εξέλιξη. Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε, υποβλήθηκε και έγινε δεκτή ως διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας (Τομέας Αρχαίας Ελληνικής, Ρωμαϊκής, Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Ιστορίας) της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Οφείλω να εκφράσω στο σημείο αυτό την ευγνωμοσύνη μου στην σεβαστή μου καθηγήτρια και επόπτρια-εισηγήτρια της διατριβής μου κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, που με προέτρεψε να ασχοληθώ με την εξέταση της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης και της πολιτικής κατάρρευσης των μικρασιατικών περιοχών της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι. και με καθοδήγησε σε όλα τα στάδια της έρευνάς μου με τις ανεκτίμητες συμβουλές της και τις σοφές της υποδείξεις. Με τις γνώσεις και με τις υψηλές ιδέες που μας μεταλαμπάδευσε αλλά και με το προσωπικό της ήθος και το αδιάκοπο συγκινητικό της ενδιαφέρον υπήρξε και συνεχίζει να αποτελεί για όλους εμάς που υπήρξαμε φοιτητές της φωτεινό παράδειγμα προς μίμηση και πραγματική πνευματική μας μητέρα.

Επιθυμώ επίσης να εκφράσω τις πιο θερμές και ειλικρινείς μου ευχαριστίες και στα δύο άλλα σεβαστά μέλη της συμβουλευτικής μου επιτροπής, στην ομότιμη καθηγήτρια του Α.Π.Θ. κ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, οι πολύτιμες επιστημονικές -και όχι μόνο- συμβουλές της οποίας με βοήθησαν να κατανοήσω καλύτερα την διοικητική και την στρα-

τιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας, καθώς και στον καθηγητή μου και πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Θεόδωρο Κορρέ, για τις εύστοχες επισημάνσεις και υποδείξεις του και για την συνεχή και συγκινητική ενθάρρυνση που μου προσέφερε κατά την διάρκεια της συγγραφής της παρούσας μελέτης αλλά και κατά την περίοδο των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Ξεχωριστές ευχαριστίες θα πρέπει επίσης να εκφράσω στην επίκουρη καθηγήτρια κ. Πολύμνια Κατσώνη για την εξαιρετικά γόνιμη και προσοδοφόρα για μένα εργασία στο πλευρό της ίδιας και της κ. Μάρθας Γρηγορίου-Ιωαννίδου στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών (Θεσσαλονίκης), καθώς και στον επίκουρο καθηγητή κ. Ιωάννη Λεοντιάδη για την πραγματικά ανεκτίμητη βοήθεια που μου προσέφερε στην συλλογή του σφραγιστικού υλικού αλλά και για την κατανόηση των πληροφοριών που παρέχουν τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα. Ευχαριστώ επίσης θερμά για τις πολύτιμες συμβουλές τους τα υπόλοιπα αξιότιμα μέλη της εξεταστικής επιτροπής της διδακτορικής μου διατριβής, τους καθηγητές κ. Ταξιάρχη Κόλια, κ. Μιχαήλ Κορδώση και κ. Αλέξιο Γ.Κ. Σαββίδη και την επίκουρη καθηγήτρια κ. Διονυσία Μισίου· επίσης την παλαιά μου καθηγήτρια κ. Βασιλική Νεράντζη-Βαρ-μάζη, τον επίκουρο καθηγητή κ. Χασάν Μπαντάουι και ειδικά τον λέκτορα και προσωπικό μου φίλο Ανδρέα Γκουτζιουκώστα για την ηθική στήριξη, τις πολύτιμες συμβουλές και το συνεχές του ενδιαφέρον κατά την χρονική διάρκεια της συγγραφής της παρούσας διατριβής. Τις ευχαριστίες μου οφείλω επίσης στον διδάκτορα κ. Marco Miotto, για την βοήθεια που μου προσέφερε στην κατανόηση των αραβικών πηγών, αλλά και στην φίλη και συνάδελφο κ. Nilgün Elam για την συμβολή της στην συγκέντρωση και την ορθή χρησιμοποίηση της τουρκικής βιβλιογραφίας.

Ευχαριστώ τέλος θερμά τα αξιότιμα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του Α.Π.Θ., τον Πρόεδρο κ. Βασίλη Κατσαρό και τα μέλη κ. Θεόδωρο Κορρέ, κ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, κ. Ευαγγελία Αμοιρίδου, κ. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, για την απόφασή τους να συμπεριληφθεί και να εκδοθεί η μελέτη μου στην σειρά «*Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται*» του Κ.Β.Ε. Ευχαριστώ επίσης το τυπογραφείο του κ. Αθανασίου Αλτιντζή για την εκτύπωση του βιβλίου και ειδικά την κ. Χρύσα Αλτιντζή για την συμβολή της στην βελτίωση της καλαισθησίας του.

Πάνω από όλους ευχαριστώ τους γονείς μου, Νάσο και Μαρίνα Λεβενιώτου, για την ανεκτίμητη ηθική και υλική συμπαράσταση που μου προσέφεραν όλα αυτά τα χρόνια. Χωρίς την συνεχή υποστήριξή τους η συγγραφή της συγκεκριμένης διατριβής δεν θα ήταν δυνατή.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑ.....	Archives de l'Athos.
ΑΑ / ΒΕΣ.....	Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Συγγραφέων.
ΑΑΕΕΓΦ.....	Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France.
ADSV.....	Antičnaja drevnost i srednie veka, Ekaterinbourg.
AIPHOS.....	Annuaire de l'institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles 1932 κ.ε.
AK / DTYK / TTKY.....	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Anal. Boll.	Analecta Bollandiana. Revue critique d'hagiographie. A Journal of Critical Hagiography publiée par la Société des Bollandistes, Paris - Bruxelles 1882 κ.ε.
Annales.....	Annales. Histoire, Sciences sociales, Paris.
An. Stud.	Anatolian Studies. The British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara 1951 κ.ε.
AnNS.....	Anglo-Norman Studies, Rochester - New York 1978 κ.ε.
A.N.S.	American Numismatic Society, New York (96 Fulton Street - Lower Manhattan· βλ. στον Δ.Τ.: www.numismatics.org).
AOC.....	Archives de l'Orient Chrétien.
ΑΠ.....	Ἀρχεῖον Πόντου. Περιοδικὸν σύγγραμμα ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν (ἀργυροῦν μέταλλιον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Ἀθῆναι 1928 κ.ε.
ΑΠΘ / ΕΕΘΣ.....	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής.
ΑΠΘ / ΕΕΦΣ.....	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επι-

	στημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής.
ARB / CLSMP.....	Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.
ASC / THC.....	Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society.
Αθηνά.....	Ἀθηνά. Σύγγραμμα Περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήνας Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας, ἐν Ἀθήναις 1889 κ.ε.
AÜ / DTIFY.....	Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
AWDZAGA.....	Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie.
BA.....	Byzantinisches Archiv.
BAFCG.....	Bibliothèque arménologique de la Fondation Calouste Gulbenkian (Lisbonne).
BAH-IFAI.....	Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul.
Banber Matenadarani.....	Banber Matenadarani / Vestnik Matenadarana, Erevan 1956 κ.ε.
BAR.....	British Archaeological Reports. International Series.
BAS/AIM.....	Bulgarian Academy of Sciences. Archaeological Institut with Museum.
BB.....	Bibliothèque de Byzantion.
BBA.....	Berliner byzantinische Arbeiten.
BBS.....	Ilse Rochow und Ralph-Johannes Lilie, Berliner byzantinische Studie.
BBTT.....	Belfast Byzantine Texts and Translations (1991 κ.ε.).
BCH.....	Bulletin de correspondance hellénique (École Française d'Athènes), Athènes - Paris 1877 κ.ε.
BA.....	Βυζαντινὸς Δόμος. Περιοδικό ελληνικῆς μεσαιωνικῆς ιστορίας και πολιτισμοῦ, Αθήνα 1987 κ.ε.
BF.....	Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik, Amsterdam 1966 κ.ε.
BG.....	Byzantinische Geschichtsschreiber. Herausgegeben von Univ.-Prof. Dr. Johannes Koder.
BGA.....	Bibliotheca Geographorum Arabicorum.
BGMA.....	Bibliotheca Graeca Medii Aevi.
BHG.....	Fr. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca,

	(Subs. Hag. 65), Bruxelles 1957.
BIAA.....	British Institute of Archaeology at Ankara.
BKM.....	Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται. Δημοσιεύματα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐκδιδόμενα ὡς παράρτημα τῶν «Βυζαντινῶν», Θεσσαλονίκη 1970 κ.ε.
BM.....	Βιβλιοθήκη Μαρασλή.
BMGS.....	Byzantine and Modern Greek Studies, Birmingham 1975 κ.ε.
BN.....	Byzantina Neerlandica.
BNF-CM.....	Bibliothèque nationale de France - Cabinet des Mé-dailles, Paris.
BNJ.....	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen - Berlin 1920 κ.ε.
BNV.....	Byzantina et Neograeca Vindobonensia, herausgegeben von der Kommission für Byzantinistik der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und vom Institut für Byzantinistik and Neogräzistik der Universität Wien.
BS.....	Byzantina Sorbonensia.
BSCCCB.....	Book Series Coinage and Coin Circulation on the Balkans.
BS / ÉB.....	Byzantine Studies / Études Byzantines, University of Ankara 1974 κ.ε.
BSGRT.....	Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.
BSHAR.....	Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine.
Bsl.....	Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines, Prague 1929 κ.ε.
BSLT.....	Byzantine Saints' Lives in Translation.
BSOAS.....	Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 1917 κ.ε.
BTT.....	Byzantine Texts in Translation.
BV.....	Byzantina Vindobonensia. Herausgegeben von der Kommission für frühchristliche und ostkirchliche Kunst der Österreichischen Akademie der Wissenschaften und vom Institut für Byzantinistik der Universität Wien.

Byz.	Byzantion. Revue internationale des études byzantines, Paris - Liège 1924-1929, Paris - Brussels 1930, Brussels 1931 κ.ε.
BZ.....	Byzantinische Zeitschrift. Begrundet von K. Krumbacher mit unterstützung zahlreicher Fachkollegen herausgegeben A. Berger, Leipzig 1892 κ.ε.
Cahiers.....	Cahiers de civilisation médiévale, Université de Poitiers 1958 κ.ε.
CB.....	Collection Byzantine publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé.
CBHB.....	Corpus Bruxellensae Historiae Byzantinae.
CEFR.....	Collection de l'Ecole Française de Rome.
CFHB.....	Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Washington - Berlin - Wien - Bruxelles - Roma - Thessalonique 1967 κ.ε.
C.N.G.	Classical Numismatic Group, Lankaster - London (δημοπρασίες).
CSHB.....	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, τομ. 1-50, Bonnae 1828-1957.
CSCO.....	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, editum consilio Universitatis Catholicae Americae et Universitatis Catholicae Lovaniensis.
ΔΙΔΕ.....	Δωδεκανησιακή Ιστορική καὶ Λαογραφική Ἑταιρεία.
Δίπτυχα.....	Δίπτυχα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι 1979 κ.ε.
D.O.	Ανέκδοτος κατάλογος των βυζαντινῶν σφραγίδων του Dumbarton Oaks Research Center συνταχθείς από τους J. Nesbitt - N. Oikonomides.
DOP.....	Dumbarton Oaks Papers, Cambridge Mass. 1941 κ.ε.
DOS.....	Dumbarton Oaks Studies, Washington D.C. 1950 κ.ε.
DRHC.....	Documents relatifs a l'histoire des Croisades publiées pas l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
Δ.Τ.	Διαδικτυακός Τόπος (διευθύνσεις ιστοσελίδων στο Internet).
EBE.....	Εταιρεία Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Θεσσαλονίκη.

Εγνατία.....	Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989 κ.ε.
ΕΕΒΣ.....	Έπετηρίδα Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Άθηναι 1924 κ.ε.
ΕΙ.....	Encyclopédie de l'Islam (nouvelle édition), επιμ. T. Houtsma, R. Brosse κ.ά., τομ. 1-12, Paris - Leiden 1960-2002 ² .
ΕΙΕ.....	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
ΕΚΠΑ.....	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
Ελληνικά.....	Έλληνικά. Φιλολογικό καὶ λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα (Δημοσιεύματα τῆς Έταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν), Άθηναι 1928 κ.ε., Θεσσαλονίκη 1952 κ.ε.
ΕΜΣ.....	Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη.
ΕΟ.....	Échos d'Orient. Revue trimestrielle d'Histoire, de Géographie et de Liturgie Orientales. Organe de l'Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1897-1942.
ΕΠΕ.....	Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού. Ιστορία - Λαογραφία - Πολιτισμός, τομ. 1-6, Αθήνα ⁴ 1999.
ΕΠΛΒΠ.....	Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού, επιμ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Αθήνα 1996 κ.ε.
Erytheia.....	Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos. Asociación Cultural Hispano-Helénica, Madrid 1982 κ.ε.
ΕΦΣΚΣΠ.....	Έλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως. Σύγγραμμα περιοδικόν, Κωνσταντινούπολις 1861-1921.
FBR.....	Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte.
FSI.....	Fonti per la storia d'Italia.
FT.....	Fontes Trapezuntini.
GOTR.....	Greek Orthodox Theological Review, Brookline Mass. 1954 κ.ε.
GRBS.....	Greek, Roman and Byzantine Studies, Texas - Durham New Caroline 1958 κ.ε.
Handes Amsorya.....	Handes Amsorya. Zeitschrift für armenische Philo-

	logie, Wien 1877 κ.ε.
HSSRGAH.....	Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiai Hra-tarkch'ut'yun.
HUS.....	Harvard Ukranian Studies, Harvard 1977 κ.ε.
IBE.....	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα.
IBNUW.....	Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Uni-versität Wien, Wien.
IEE.....	Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἐκδοτικῆς Ἀ-θηνῶν), τομ. 1-17, Ἀθήναι 1971-2000, τομ. Η': Βυζαντινὸς ἑλληνισμός. Μεσοβυζαντινοὶ χρόνοι (642-1071), Ἀθήναι 1979, τομ. Θ': Βυζαντινὸς ἑλληνισμός. Μεσοβυζαντινοὶ χρόνοι (1071-1204). Ὑστεροβυζαντινοὶ χρόνοι (1204-1453), Ἀθήναι 1980.
IFAB.....	Institut Français d'Archéologie de Beyrouth.
I.F.E.B.	Institut Français des Études Byzantines, Paris.
IFŽ.....	Patma-banasirakan Handes / Istoriko-filologisče-skij Žurnal, Erevan 1978 κ.ε.
IJMES.....	International Journal of Middle East Studies, Cam-bridge 1970 κ.ε.
IM.....	Ιστορικές Μονογραφίες. Διευθυντής: Ε. Χρυσός.
IMXA.....	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσ-σαλονίκη.
IRAIK.....	Izvēstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolē, Odessa - Sofia 1896 κ.ε.
ISSBN.....	Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Palermo.
JA.....	Journal Asiatique, Paris 1869 κ.ε.
JGR.....	I. Ζέπος - Π. Ζέπος, Jus Graecoromanum - Νεαπαὶ καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τομ. 1-8, Ἀθήναι 1931 (ανατύπωση με προσθήκες ἀπὸ τον K.E. Za-chariä von Lingenthal) (ανατύπωση Aalen 1962).
JHS.....	The Journal of Hellenic Studies. The Society for the Promotion of Hellenic Studies, London 1880 κ.ε.
JOAS.....	Journal of Oriental and African Studies, Athens 1989 κ.ε.
JÖB.....	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Wien 1969 κ.ε. (οι τόμοι 1-17 ως «Jahrbuch der öster-

	reichischen byzantinischen Gesellschaft», Graz - Wien - Köln 1951-1968).
KV.....	Kavkaz i Vizantija. Akademija Hayk Armjanskoj SSP. Institut Vostokovedenija, Erevan 1979 κ.ε.
KBE.....	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη.
KBI.....	Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας.
LBG.....	Lexikon zur byzantinischen gräzität besonders 9.-12. Jahrhunderts, erstellt von E. Trapp, Wien 1996.
LCL.....	The Loeb Classical Library.
Lex. Mittel.	Lexikon des Mittelalters, München - Zurich 1977 κ.ε.
ΛΒΟ.....	Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, Λεξικό βυζαντινής ορολογίας. Οικονομικοί όροι, τομ. Α'. Συντάκτες Σ. Βαρναλίδης - Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου - Π. Κατσώνη - Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, (ΚΒΕ), Θεσσαλονίκη 2000.
MB.....	Le Monde Byzantin. Publiè sous la direction de Paul Lemerle.
MBM.....	Miscellanea Byzantina Monacensia. Herausgegeben von Hans-Georg Beck.
MBV.....	Medagliere della Biblioteca Vaticana.
Mésogaios.....	Mésogaios/Méditerranée. Histoires, peuples, cultures, Paris 1997 κ.ε.
MGH.....	Monumenta Germaniae Historica, έκδ. G.H. Pertz - Th. Mommsen, Hannover 1826-1896, Berlin 1877-1898. Νεότερη σειρά: Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum, Berlin 1923 κ.ε.
MM/PEC.....	The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500.
MSBME.....	Monumenta slavico-byzantina et mediaevalia Europensia.
MST.....	Mediaeval Sources in Translation.
MVB.....	Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik. Herausgegeben von Gunter Prinzing.
NAASR/AHS.....	National Association for Armenian Studies and Research. Armenian Heritage Series.
NE.....	Νέος Έλληνομνήμων, τομ. 1-21, Άθηναι 1904-1927.
N.F.A.	Numismatic Fine Arts, Los Angeles (δημοπρασίες).

NR.....	Nueva Roma. Bibliotheca Graeca et Latina Aevi Posterioris.
ÖAW.....	Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Universität Wien
OCP.....	Orientalia Christiana Periodica, Roma 1935 κ.ε.
ODB.....	The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A.P. Kazhdan, τομ. 1-3, Oxford - New York 1991.
OLA.....	Orientalia Lovaniensia Analecta.
Oriens.....	Oriens. Internationale Gesellschaft fuer Orientforschung, Holland 1948 κ.ε.
ΠΑΑ.....	Πραγματείαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
Past and Present.....	Past and Present. A Journal of Historical Studies, Oxford 1952 κ.ε.
PB.....	Ποικίλα Βυζαντινά / Poikila Byzantina. Freie Universität Berlin byzantinisch-neugriechisches Seminar.
Peritia.....	Peritia. Journal of the Medieval Academy of Ireland, Cork - Galway - Turnhout 1982 κ.ε.
PG.....	J.P. Migne, Patrologiae cursus completus omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum, Series graeca, τομ. 1-161, Paris 1857-1866 (ανατύπωση Turnhout 1963 κ.ε., Ἀθήναι 1959 κ.ε.).
ΠΙ / ΕΕΦΣ.....	Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής.
PIFEB.....	Publications de l'Institut Français des Études Byzantines.
PL.....	J.P. Migne, Patrologiae cursus completus omnium SS. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum, Series latina, τομ. 1-221, Paris 1844-1890 (ανατύπωση Turnhout 1985-1995).
PLP.....	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 κ.ε.
PO.....	R. Griffin - F. Nau, Patrologia Orientalis, Paris 1904 κ.ε.
PPS.....	Pravoslavnyi Palestinskij Sbornik. Rossijskaja Akademija Nauk, Imperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obscestvo, τομ. 1-61, Sanktpeterburg 1882-1914, νεότερη σειρά 1 (63)-32 (95), 1954-

	1993.
ΠΣΕΜΑ.....	Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την Κλασική Αρχαιότητα ως τον 20 ^ο αιώνα: Πολιτική Ιστορία και Ιστορία του Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1992 κ.ε.
PSINCVE.....	Pamjatniki srednevekovoj istorii narodov central'noj i vostočnoj Evropy.
RAN / ISR.....	Rossijskaja Akademija Nauk. Institut Istorij Rossij.
RCC.....	Revue des cours et conférences (de la faculté des lettres de Paris), Paris 1882 κ.ε.
RE.....	Real-Enzyklopädie der klassischen Alterums Wissenschaft, έκδ. Pauly-Wissowa-Ziegler, Stuttgart 1893-1978.
REA.....	Revue des études arméniennes, Paris 1920/21-1931/33, nouvelle série Paris 1964 κ.ε.
RESEE.....	Revue des études sud-est européennes. Académie roumaines des sciences sociales et politiques. Institut di studii sud-est européennes, București 1963 κ.ε.
REB.....	Revue des études byzantines (publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique), Bucarest 1943 κ.ε., Paris 1949 κ.ε.
REGr.....	Revue des études grecques, τομ. 1-73, Paris 1888-1960.
RH.....	Revue historique, Paris 1876 κ.ε.
RHC.....	Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des iscriptions et belles-lettres, Paris 1841-1906, επιμ. P. Riant κ.ά.: Hi-storiens Occidentaux, τομ. 1-5, Paris 1844-1895, Documents Arméniens, τομ. 1-2, Paris 1869, 1906, Historiens Orientaux, τομ. 1-5, Paris 1872-1906, Historiens Grecs, τομ. 1-2, Paris 1875, 1881.
RIHM.....	Revue internationale d'histoire militaire, Paris 1939 κ.ε.
RIS.....	R. Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli Storici Italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinata da L.A. Muratori. Nueva edizione riveduta

	ampliata e corretta con la direzione di G. Garducci - V. Florini - P. Fedele.
RN.....	Revue numismatique, Paris 1836 κ.ε.
RSBN.....	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, Roma 1964 κ.ε.
RTRHS.....	Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes, Leiden.
SA.....	Sovetskaja Archeologija. Institut Archeologi - Institut Istorii Material'noj Kult'ury, Moskva.
SBAW.....	Sitzungsberichte (Philosophisch - Philologisch und Historisch Klasse) der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
SBS.....	Studies in Byzantine Sigillography, Washington D.C. - München - Leipzig 1987 κ.ε.
SeT.....	Studi e Testi, Città del Vaticano 1900 κ.ε.
ΣΜΔΣ.....	Σειρά Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής.
SPBS.....	Society for the Promotion of Byzantine Studies (VARIORUM), Aldershot 1991 κ.ε.
Speculum.....	Speculum. Journal of Medieval Studies, Cambridge Mass. 1925 κ.ε.
ΣΣΜ.....	Σειρά Στρατηγικών Μελετών.
STHIT.....	Studies in the History of Iran and Turkey 1000-1700 AD, edited by Carole Hillenbrand, University of Edinburgh.
Subs. Hag.	Subsidia Hagiographica.
Σύμμεικτα.....	Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Άθηναι 1966 κ.ε.
St. Żródł. Com.	Studia Źródłoznawcze. Commentationes, Warszawa - Poznań 1956 κ.ε.
TAD.....	Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1963 κ.ε.
TAT.....	Τετράδια Αρχαιολογίας και Τέχνης.
TED.....	Traité d'études byzantines.
ΘΗΕ.....	Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαιδεία, τομ. 1-12, Άθηναι 1962-1968.
TIB.....	Tabula Imperii Byzantini. Herausgegeben von Johannes Koder, (ÖAW), Wien 1976 κ.ε.
TM.....	Travaux et mémoires du centre de recherches d'histoire et civilisation byzantine, Paris 1965 κ.ε.
Traditio.....	Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion, New York 1943 κ.ε.

TSHC.....	Texts and Studies of the History of Cyprus.
Tusc. Lex.	Tusculum-Lexicon griechischen und lateinischer Autoren des Altertums und das Mittelalters, Dritte, neu bearbeitete und erweiterte Auflage von W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, München - Zürich 1982.
TXAE.....	Τετράδια Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας.
UBHJ.....	University of Birmingham Historical Journal, Birmingham 1959-1970.
UL / RTHP.....	Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie.
Βυζαντιακά.....	Βυζαντιακά. Ἐπιστημονικὸ Ὅργανο Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας, Θεσσαλονίκη 1980 κ.ε.
Βυζαντινά.....	Βυζαντινά. Ἐπιστημονικὸν Ὅργανον Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1969 κ.ε.
Βυζαντίς.....	Βυζαντίς. Ἐπιθεώρησις τῶν βυζαντιακῶν σπουδῶν ἐκδιδομένη κατὰ τριμηνίαν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις «Βυζαντιολογικῆς Ἑταιρείας», τομ. 1-2, ἐν Ἀθήναις 1910, 1911/12.
Viz. Vrem.	Vizantijskij Vremmenik, Sanktpeterburg / Petrograd / Leningrad 1894-1927, Moskva 1947 κ.ε.
VONAASSR.....	Vestnik obščestvennych nauk AN Armjanskoj SSR, Erevan 1971 κ.ε.
VR.....	Variorum Reprints. Collected Studies Series, London - Aldershot 1970 κ.ε.
VT.....	Varia Turcica.
WBS.....	Wiener byzantinische Studie.
ZRVI.....	Zbornik Radova Vizantinoloskog Instituta, Beograd 1952 κ.ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΗΓΕΣ

Abu al-Mahasīn Yusuf bin Taġrī Bardī.....	Abu al-Mahasīn Yusuf bin Taġrī Bardī, <i>Al-Nujūm al-Zahīra Fi Mulūk Miṣr Wa-l-Qāhira</i> , έκδ. Dar al-Kutub al-Miṣriya, Cairo 1929-1936.
Abū al-Makārim.....	Tar'ikh al-kanā'is wa-l-adyura fī l-qarn al-tānī 'aṣar al-mīlādī li-'Abū al-Makārim, αποσπασματική αγγλ. μτφρ. Clara Ten Hacken, <i>The Description of Antioch in Abū al-Makārim's «Hi-story of the Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries»</i> , εν «Antioch», σ. 185-216.
Abū Šujā' Rudhrāwarī.....	Abū Šujā' Rudhrāwarī, <i>Dhayl Tajārib al 'U-mam</i> , έκδ. H.F. Amedroz, Cairo 1916.
Actes d'Iviron.....	Actes d'Iviron, I. Des origines au milieu du XIe siècle, édition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou avec la collaboration d'Hélène Métrévéli, (AA XIV), Paris 1985, II. Du milieu du XIe siècle à 1204, édition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou avec la collaboration de Vassiliki Kravari et d'Hélène Métrévéli, (AA XVI), Paris 1990.
Actes de Lavra.....	Actes de Lavra. Première partie. Des origines à 1204, édition diplomatique par P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos avec la collaboration de Denise Papachryssanthou, (AA V), Paris 1970.
Actes de Kutlumus.....	Actes de Kutlumus, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, (AA II ²), Paris ² 1988 (α' έκδ. 1946).
Adana.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Αρχαιολογικού Μουσείου Αδάνων (Τουρκία).
Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya.....	Sadr al-Dīn 'Alī bin Nāsir al-Husaynī (πιθανός συγγραφέας), <i>Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya</i> ,

	τουρκ. μτφρ. N. Lugal, Ankara 1943 (παλαιότερη έκδ. M. Iqbal, Lahore 1933, αποσπάσματα εν F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt, σ. 6-11).
al-‘Azīmī.....	Muhammad bin ‘Ali al-‘Azīmī, Tārīkh al-‘Azīmī, έκδ. C. Cahen, La Chronique abrégée d’ al-‘Azīmī, JA 230 (1938), σ. 353-448.
Albert του Aachen.....	Albertus Aquensis, Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae, RHC Hist. Occ., τομ. 4 (1879), σ. 265-713 (και εν PL, τομ. 166, σ. 389-716).
al-Būndārī.....	al-Fath bin ‘Alī bin Muhammad (al-ma‘rūf bi [=γνωστός ως] «al-Būndarī»), Kitāb Zubdat al-Nusra wa-Nukhbat al-‘Usra, έκδ. M.Th. Houtsma, Histoire des Seljoukides de l’Irāq par al-Bondārī, d’après Imād ad-dīn al-Kātib al-Isfahānī, (RTRHS II), Leiden 1889 (άλλη έκδ., Ta’rīkh Dawlat Āl-Saljuq, Cairo 1900).
al-Dhahhabī.....	Muhammad bin Ahmad al-Dhahhabī, Duwal al-Islām, έκδ. A. Negré, Damas 1979.
Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, <i>Μούσαι</i>	Μούσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνιάδες, έκδ. P. Maas, Die Musen des Kaisers Alexios I., BZ 22 (1913), σ. 348-367.
Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, <i>Πρόσταξις</i>	Πρόσταξις Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, εν JGR, τομ. 1, nov. XXXIII, σ. 325-326, σχόλια Βαλσαμόνως εν K. Ράλλης - M. Ποτλής, Σύνταγμα, τομ. 2, σ. 390-391.
al-Fāriqī.....	Ibn al-Azraq al-Fāriqī, Ta’rīkh al-Fāriqī, έκδ. B.A.L. ‘Awad, Cairo 1951 (αποσπάσματα εν F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt, σ. 3-5 [τουρκική μτφρ.], σ. 4-5 [αραβικό κείμενο]).
al-Idrīsī.....	Muhammad bin Muhammad al-Idrīsī, Kitāb nuzhat al-muštāq fi’ḥirāq al-āfāq, έκδ. P.A. Jaubert, Géographie d’Edrisi, (Recueil de voyages, 5-6), τομ. 1-2, Paris 1836, 1840 (ανατύπωση Amsterdam 1975).
al-Maqrīzī.....	al-Maqrīzī, al-mawā‘iz wa’l-i’tibār fi dīkr al-ḥitat wa’l-āṭār (=Ανασκόπηση και έκθεση της μνείας των γραμμών και των περιοχών), έκδ. Būlāq, al-Qāhira (=Cairo) 1853-1854.

Amatus του Montecassino.....	Amatus Monachus Casinensis, <i>Storia de Normanni di Amato di Montecassino volgarizzata in antico franceze</i> , 1 st Storico Italiano per il Medio Evo, έκδ. V. de Bartholomaeis, (FSI 76), Roma 1935 (αποσπάσματα και εν M. Mathieu, “Gesta Roberti Wiscardi”, σ. 94-96).
Andrea Dandolo.....	Andreae Danduli <i>Chronica per extensum descripta</i> , RIS, τομ. XII - Parte I, Bologna 1937-1939.
Annales Baresnes.....	Annales Baresnes, έκδ. G.H. Pertz, εν MGH, <i>Scriptores</i> , τομ. 5, Hannover 1844, σ. 51-63.
Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό.....	Anonymi auctoris <i>chronicon ad A.C. 1234 pertinens</i> II, traduit par Albert Abouna, introd. - notes - index J.M. Fiey, (CSCO 354, <i>Scriptores Syri</i> 154), Louvain 1974.
Ανωνύμου Χρονικό Σεβαστείας.....	Ananun Sebastac’u taregrut’yunē, έκδ. V.A. Hakobyan, <i>Žamanakagrut’yunner</i> , τομ. 2, Erevan 1956
A.N.S. - Mabbott.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Thomas Ollive Mabbott, εν A.N.S., New York (96 Fulton Street - Lower Manhattan / Δ.Τ.: www.numismatics.org)
A.N.S. - Newell.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα παλαιάς συλλογής Edward T. Newell, εν A.N.S., New York (96 Fulton Street - Lower Manhattan / Δ.Τ.: www.numismatics.org) -βλ. και στον Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/ .
Αρέθας.....	Arethae Archiepiscopi Caesariensis <i>Scripta Minora</i> , έκδ. L.G. Westerink, (BSGRT), τομ. 1-2, Leipzig 1968, 1972.
Aristakēs Lastivertc’i.....	Aristakēs Lastivertc’i, Patmut’iwn: Aristakēs de Lastivert. <i>Récit des malheurs de la nation arménienne</i> , traduction française - introd. - comment. M. Canard - Haïg Berbérian d’après l’édition et la traduct. russe de K. Yuzbashian, (BB 5), Bruxelles 1975. Αγγλική μτφρ. του ρωσικού κειμένου της έκδ. K.N. Yuzbašian από τον R. Bedrosian, New York 1985 -βλ. στον Δ.Τ.: www.rbedrosian.com/alint.htm .
Athena 19.....	Βυζαντινές βούλλες καταλόγου (Lagerliste) δη-

- μοπρασίας Athena, αρ. 19, 26-28 Οκτωβρίου 1993 / 9-10 Δεκεμβρίου 1993, München, τομ. 1-3.
- Μιχ. Ατταλειάτης..... Ἱστορία ἐκτεθεῖσα παρὰ Μιχαὴλ προέδρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Ἀτταλειάτου: Miguel Atalates. Historia. Introducción, edición, traducción y comentario de Immaculada Pérez Martin, (NR 15), Madrid 2002.
- Μιχ. Ατταλειάτης, *Διάταξις*..... Διάταξις σὺν Θ(ε)ῶ γενομ(έν)η παρὰ Μιχ(α)ὴλ π(ατ)ρι(κίου), ἀνθυπάτου, κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου, τ(οῦ) Ἀτταλειάτου, ἐπὶ τῷ παρ' αὐτ(οῦ) συστάντι πτωχοτροφείῳ καὶ τῷ μοναστηρίῳ (...), ἐκδ. P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliate, REB 39 (1981), σ. 5-143.
- Aufhäuser 1990..... Βυζαντινὲς σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Aufhäuser, 9 Οκτωβρίου 1990, München - πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 182-183· βλ. ἐπίσης καὶ ἐν Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- N. Bănescu, *Sigillographie*..... N. Bănescu, Notes de sigillographie et de prosopographie byzantines, BSHAR 27 (1946), σ. 42-55.
- Bar Εβραῖος..... Bar 'Ebrāyā, *Ktāba d-makṭbānut zabnē*, ἐκδ. E.A.W. Budge, The Chronography of Gregory Abū'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus being the First Part of his Political History of the World, τομ. 1: συριακὸ κείμενο, τομ. 2: αγγλικὴ μετάφραση, Oxford - London 1932.
- I. Barnea, *Sigilii de la Dorostolon*..... I. Barnea, Sigilii bizantine de la Durostorum-Dorostolon, Pontica 15 (1982), σ. 201-212.
- I. Barnea, *Sigilii byzantine*..... I. Barnea, Sigilii byzantine inedite din colecția Muzeului Național de Istorie, Cercetări numismatice 4 (1982-84), σ. 169-176 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 183-184.
- I. Barnea - N. Seibt, *Bleisiegel*..... I. Barnea - Natascha Seibt, Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien. Ein Nachlese zu Stücken mit Familiennamen, JÖB 49 (1999), σ. 89-94 (σχόλια W. Seibt, ἐν BZ 93.2 [2000], σ. 766).

- K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*..... K.Y. Basmadjean, Hayerēn arjanagrut'iwkn' Anwoy, Bagnayr ew Marmašimu / Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnaïr et de Marmachên, recueillies sur place et publiées avec leurs traductions française, Paris 1931 (ανατύπωση άρθρων από το περιοδικό Revue de l'Orient Chrétien [1920 έως 1931]).
- Baudri de Dol..... Balderich von Bourgueil (ή Baudri Burgulienensis), Historia Hierosolymitana, εν RHC Hist. Occ., τομ. 4 (1879), σ. 5-111.
- N. Benešević, *Tri nadpisi*..... N. Benešević, Tri Anijskie nadpisi XI veka iz ĕpohi vizantijskago vladychstva, St Petersburg 1921.
- Beograd..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Αρχαιολογικού Μουσείου Βελιγραδίου (Σερβία) -βλ. και Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- M. Braunlin - J. Nesbitt, *Bullae*..... M. Braunlin - J. Nesbitt, Selections from a Private Collection of Byzantine Bullae, Byz. 68.1 (1998) («Hommage à la mémoire de Jules LABARDE»), σ. 157-182 (σχόλια W. Seibt, εν BZ 93.1 [2003], σ. 395).
- M. Braunlin - J. Nesbitt, *Seals*..... M. Braunlin - J. Nesbitt, Thirteen Seals and an Unpublished Revolt Coin from an American Private Collection, Byz. 69.1 (1999), σ. 187-205.
- M. Brosset, *Collection*..... Collection d'historiens arméniens, trad. par M. Brosset, τομ. 1-2, St Pétersbourg 1874, 1876.
- W.H. Buckler, *Inscriptions*..... W.H. Buckler, Two Gateway Inscriptions, BZ 30 (1929-1930), σ. 646-648.
- V. Bulgakova, *Bleisiegel*..... V. Bulgakova, Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa : Die Funde auf dem Territorium Altrusslands, Wiesbaden 2004.
- J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*.... J.-Cl. Cheynet, Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse, TM 12 (1994), σ. 391-478 + XIII pl.
- J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Hatay*..... J.-Cl. Cheynet, Sceaux de plomb du musée d'Hatay (Antioche), REB 54 (1996), σ. 249-270 + VI pl.
- J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Maniṣa*..... J.-Cl. Cheynet, Les sceaux byzantins du musée de Maniṣa, REB 56 (1998), σ. 261-267 (σχόλια

- P. Odorico, εν BZ 93.2 [2000], σ. 788. –SBS 8 [2003], σ. 163).
- J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Selçuk*..... J.-Cl. Cheynet, Les sceaux byzantins du musée de Selçuk (Éphèse), RN 155 (1999), σ. 317-352 + pl. XLII-XLVI (σχόλια W. Seibt, εν BZ 93.2 [2000], σ. 766-767. –SBS 8 [2003], σ. 163-168).
- J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*..... J.-Cl. Cheynet, Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin, Paris 2001 -πρβλ. W. Seibt, εν BZ 95.1 (2002), σ. 351, αρ. 1630.
- J.-Cl. Cheynet, *St Georges-St Michel*..... J.-Cl. Cheynet, Par St Georges, par St Michel, TM 14 (2002) («Mélanges Gilbert Dagron»), σ. 114-134.
- J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*..... J.-Cl. Cheynet, Sceaux de la collection Khoury, RN 159 (2003), σ. 419-456.
- Νικ. Χωνιάτης..... Χρονική διήγησις τοῦ Χωνιάτου κῦρ Νικήτα (...), έκδ. J.L. van Dieten, Nicetae Choniatae Historia, (CFHB XI/1), Berolini - Novi Eboraci 1975.
- Χρονικό του Monte Cassino..... Chronica Casinensis monasterii, έκδ. W. Wattenbach, εν MGH, Scriptores, τομ. 7 (1846), έκδ. H. Hoffmann, Chronica monasterii Casinensis. Die Chronich von Montecassino, Hannover 1980.
- C.N.G. 43..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Classical Numismatic Group, Inc. Mail Bid Sale, αρ. 43, 24 Σεπτεμβρίου 1997 -βλ. στον Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Cod. Just.* Codex Justinianus, έκδ. P. Krüger, Berlin 1877 (φωτ. ανατύπωση Dublin - Zürich 1970).
- Cod. Theod.* Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum Pertinentes, έκδ. Th. Mommsen - P.M. Mayer, Dublin - Zürich ⁴1971.
- G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*..... G. Dagron - D. Feissel avec la collaboration A. Hermay - J. Richard - J.-P. Sadini, Inscriptions de Cilicie, (TM. Monographies 4), Paris 1987.
- G. Dagron - H. Mihăescu, *Traité*..... G. Dagron - H. Mihăescu, Le traité sur la gué-

- rilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969), (MB), Paris 1986.
- Dānišmendnāme*..... Irène Mélikoff, Le Geste de Melik Dānišmend. Étude critique du Dānišmendnāme. Tome I. Introduction et traduction, Tome II. Édition critique avec glossaire et index, (BAH-IFAI 10), Paris 1960.
- J. Darrouzès, *Épistoliers*..... Épistoliers byzantins du X^e siècle. Édités par J. Darrouzès, (AOC 6), Paris 1960.
- J. Darrouzès, *Notitiae*..... Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane, texte critique, introd.-notes J. Darrouzès, Paris 1981.
- G.T. Dennis, *Treatises*..... G.T. Dennis, Three Byzantine Military Treatises, (CFHB 25), Washington D.C. 1985.
- Diamanti..... V. Laurent, Ανέκδοτος κατάλογος των βυζαντινών σφραγίδων παλαιάς συλλογής Diamanti.
- Διγενής Ακρίτης..... Εὐσταθίου πρὸς τινα Μανουὴλ προσφιλέστατον αὐτοῦ δέκα λόγοι περὶ τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου καὶ τῶν γονέων, ἐκδ. E. Trapp, Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen, (ÖAW - WBS VIII), Wien 1971.
- Διήγησις μερική..... Διήγησις μερική τῶν ἐπιστολῶν Ἀλεξίου βασιλέως καὶ πατριάρχου, γενομένη κατὰ διαφόρους καιρούς, ἐκδ. Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster. Grösstenheils zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitungen versehen, Leipzig 1894 (ανατ. Amsterdam 1965), αρ. VI, σ. 163.1-184.12.
- D.O. J.W. Nesbitt - N. Oikonomides, Ανέκδοτος κατάλογος των σφραγίδων του Dumbarton Oaks Research Center -βλ. σχετικά στην πεντάτομη ἕως τώρα σειρά D.O. Seals καὶ στον Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Dobrich..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ιστορικού Μουσείου της Dobrich (Βουλγαρία).
- F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*..... F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 2. Teil: Regesten von 1025-1204. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von P.

Wirth, München ²1995.

<i>D.O. Seals II</i>	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor, ed. J. Nesbitt - N. Oikonomides, Washington D.C. 1994 (βιβλιοκρισία W. Seibt, εν BZ 90.2 [1997], σ. 460-464).
<i>D.O. Seals III</i>	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 3. West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient, ed. J. Nesbitt - N. Oikonomides, Washington D.C. 1996 (βιβλιοκρισίες W. Seibt, εν BZ 92.2 [1999], σ. 538-541. -Α.-Κ. Wassiliou, εν JÖB 49 [1999], σ. 378-380).
<i>D.O. Seals IV</i>	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 4. The East, ed. E. McGeer - J. Nesbitt - N. Oikonomides†, Washington D.C. 2001 (βιβλιοκρισία M. Salamon, εν Bsl 60.2 [1999], σ. 651-655)
<i>D.O. Seals V</i>	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 5. The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings, ed. E. McGeer - J. Nesbitt - N. Oikonomides†, Washington D.C. 2005 (βιβλιοκρισίες M. Salamon, εν Bsl 60.2 [1999], σ. 651-655. -Α.-Κ. Wassiliou, εν JÖB 49 [1999], σ. 380-382).
Dorotheum 446.....	Βυζαντινές σφραγίδες από τον κατάλογο της δημοπρασίας Kunstauktion im Palais Dorotheum, αρ. 446, Απρίλιος 1990, Wien -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 183-184.
A. Dunn, <i>Barber Institute Seals</i>	A. Dunn, A Handlist of Byzantine Seals and Tokens (and of Western and Islamic Seals) in the Barber Institute of Fine Arts, University of Birmingham 1983.
J. Ebersolt, <i>Sceaux</i>	J. Ebersolt, Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, RN (4ème série) 18 (1914), σ. 207-243, 377-409.
<i>Έγγραφα Πάτμου</i>	Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Α΄ -

	Αυτοκρατορικά, έκδ. Έρα Λ. Βρανούση, Ἀθῆναι 1980, Β΄ - Δημοσίων λειτουργῶν, έκδ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθῆναι 1980.
Ekkehard της Aura.....	Ekkehardi Uraugiensis abbatis Hierosolymita, έκδ. F.J. Schmale - Irene Schmale-Ott, Fru-tholfs und Ekkehards Chroniken und die Ano-nyme Kaiserchronik, Darmstadt 1972.
Ermitaž.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογῆς Μουσεί-ου Ermitaž (Petropli - Ρωσία) -βλ. και στον Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/ .
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, <i>Λόγοι</i>	Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης Λόγοι, έκδ. P. Wirth, Eustathii Thessalonicensis Opera Minora ma-gnam partem inedita, (CFHB 32), Berlin - New York 2000.
Εφραίμ ο Αίνιος.....	Ἐφραίμ τοῦ Αἰνίου Χρονογραφία, κείμενο - μετάφραση - σχόλια Ο. Λαμπιδης, (AA/BE), τομ. 1-2, Ἀθῆναι 1984.
Essen 79.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Essen, αρ. 79, 17-18 Μαρτίου 2000, Essen - Deutschland - πρβλ. W. Seibt, εν BZ 93.2 (2000), σ. 767, αρ. 3028.
Essen 82.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Essen, αρ. 82, 14-15 Νοεμβρίου 2001, Essen - Deutschland - πρβλ. W. Seibt, εν BZ 95.2 (2002), σ. 880, αρ. 3677.
Essen 89.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Essen, αρ. 89, 1 Δεκεμβρίου 2004, Essen - Deutschland - πρβλ. W. Seibt, εν BZ 98.2 (2005), σ. 842, αρ. 4040.
Flagellation.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογῆς Μουσεί-ου Flagellation (Jerusalem).
Fogg.....	Ανέκδοτος κατάλογος των βυζαντινών σφραγι-δων συλλογῆς Fogg Art Museum (Cambridge Mass., USA) συνταχθεῖς ἀπὸ τον V. Laurent -βλ. στην σειρά των D.O. Seals, και στον Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/ .
Fulcher της Chartres.....	Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana: Fulcher of Chartres. A History of the Expedi-tion to Jerusalem 1095-1127. Translated by

- Frances Rita Ryan (Sisters of St. Joseph). Edited with an Introduction by Harold S. Fink, Knoxville 1969.
- F. Gabrieli, *Arab Historians*..... F. Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, (translated from the Italian by E.J. Costello), New York 1993 (α' έκδ. Turin 1957).
- Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*..... Yiṣatakarnk' jeragrac' E daric' minč'ew 1250 (=«Κολοφώνες χειρογράφων από τον 5^ο αι. έως το 1250»), έκδ. Garegin I Kat'olikos (Yovsēp'ean), Antelias - Beyrouth 1951.
- H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*..... H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 1 (1892), σ. 245-282.
- N. Γεωργιάδης, *Νομίσματα*..... N. Γεωργιάδης, Τα νομίσματα του αγίου Θεοδώρου Γαβρά, ΑΠ 49 (2002), σ. 305-316.
- Γεώργιος Μοναχός..... Γεωργίου Μοναχοῦ Βίοι τῶν νέων βασιλέων, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus. Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Bonna 1838, σ. 763-909.
- Gesta Francorum*..... *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum*, έκδ. L. Bréhier, *Histoire Anonyme de la Première Croisade*, (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age publiés sous la direction de Louis Halphen et sous les auspices de l'Association Guillaume Budé), Paris 2^e 1964 (α' έκδ. 1924).
- Gesta Tancredi*..... *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana auctore Radulfo Cadomensi eius familiari*, εν RHC Hist. Occ., τομ. 3 (1866), σ. 587-716.
- Μιχ. Γλυκάς..... Τοῦ κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ Βίβλος Χρονική, έκδ. I. Bekker, *Michaelis Glykae Annales*, (CSHB), Bonnae 1836.
- Gorny 62..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Dieter Gorny Auktion, αρ. 62, *Antike Münzen*, 20 Απριλίου 1993, München -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 119-120. -W. Seibt, εν BZ 89.1 (1996), σ. 320, αρ. 1851.
- Gorny 87..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Dieter Gorny Auktion, αρ. 87, *Antike Münzen*, 2 Μαρτίου 1998, München -πρβλ. SBS 8

- (2003), σ. 218-219.
- Gorny 90..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Dieter Gorny Auktion, αρ. 90, Antike Münzen, 12-13 Οκτωβρίου 1998, München -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 219-220.
- Gorny 96..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Dieter Gorny Auktion, αρ. 96, Antike Münzen, 7 Ιουνίου 1999, München -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 220-221.
- Gorny-Mosch 104..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Dieter Gorny Auktion, αρ. 104, Münzen der Antike, 9-10 Οκτωβρίου 2000 -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 222-223.
- E. Granstrem, *Katalog*..... E. Granstrem, Katalog grečeskih rukopisej Leningradskih hranilišč vypusk 3. Rukopisi XI v., Viz. Vrem. 19 (1961), σ. 194-239.
- W. de Gray Birch, *Seals*..... W. de Gray Birch, Catalogue of Seals in the Department of Manuscripts in the British Museum. V, Londres 1898.
- R.P.H. Greenfield, *Saint Lazaros*..... R.P.H. Greenfield, The Life of Saint Lazaros on Mt. Galesion. An Eleventh-Century Pillar Saint, (BSLT III), Washington D.C. 2000
- H. Grégoire, *Inscriptions*..... H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, τομ. 1-2, Paris 1922.
- Ph. Grierson, *Coins*..... P. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection: Volume Three. Leo III to Nicephorus III 717-1081. Part 2. Basil I to Nicephorus III (867-1081), Washington, D.C. 1973.
- V. Grumel, *Regestes*..... V. Grumel, Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. III. Les registes de 1043 a 1206, (Le patriarcat byzantin. Recherches de diplomatique, d'histoire et de géographie ecclésiastiques publiés par l'Institut Français d'études byzantines [Bucarest]. Série I), Paris - Agen 1947 (νεότερη έκδ. με διορθώσεις του J. Darrouzès, Paris ²1989).

- Grünbart..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ιδιωτικής συλλογής Michael Grünbart (Wien).
- Guibert Novigenthensis..... Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos edita a venerabili domno Guiberto, εν RHC Hist. Occ., τομ. 4 (1879), σ. 117-263.
- Guillaume de Pouille..... Guillaume de Pouille. La geste de Robert Guiscard, έκδ.-εισαγ. Marguerite Mathieu - πρόλ. H.M. Grégoire, (ISSBN. Testi e Monumenti. Testi 4), Palermo 1961.
- Guillaume de Tyr..... Guillelmus Tyrensis Archiepiscopus, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, εν RHC Hist. Occ., τομ. 1 (1844), σ. 3-1185 (και εν PL, τομ. 221, σ. 209-892).
- H. Hagenmeyer, *Epistulae et Chartae*..... Epistulae et Chartae ad historiam primi sacri belli spectantes, έκδ. H. Hagenmeyer, Innsburg 1901.
- V.A. Hakobyan, *Žamanakagrut ‘yunner*..... V.A. Hakobyan, Manr Žamanakagrut ‘yunner XIII-XVIII dd. (=«Μικρά Χρονικά 13^{ος}-18^{ος} αι.»), (HSSRGAH), τομ. 1-2, Erevan 1951, 1956.
- M. Hamidullah, *Documents*..... M. Hamidullah, Nouveaux documents sur les rapports de l’Europe avec l’Orient musulman au Moyen Age, Arabica. Revue d’Études Arabes 7 (1960), σ. 288-298.
- Hatay..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Αρχαιολογικού Μουσείου του Hatay (Antakya, Τουρκία) -βλ. εν J.-Cl. Cheynet, Sceaux d’Hatay και εν Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Het‘um..... Het‘um patmich‘ ta‘at‘arats‘, έκδ. M. Awgerean, Venezia 1951 (α’ έκδ. 1842), έκδ. A. Müller, Haithon, Parent du roi d’Arménie, Hi-stoire Orientale ou des Tartares ... le tout décrit par la main de Nicolas Salcon, Greiffenberg χ.χ., έκδ. G. Burger, Hetoum, A Lytell Chronicle. Richard Pynson’s Translation (c. 1520) of “La Fleur des histoires de la terre d’Orient (c. 1307)”, Toronto 1988 (και εν RHC Doc. Arm., τομ. 2, σ. 111-253). Αγγλική μτφρ. του αρμενικού κειμένου της έκδ. M. Awgerean από τον R. Bedrosian, Long Branch

- New Jersey 2004 (βλ. Δ.Τ.: www.rbedrosian.com/hetumint.htm).
- Het'um B'..... Βασιλέας Het'um B', «Σύντομη Ιστορία συνταχθείσα από διάφορες πηγές, κυρίως αρμενικές, φραγγικές, ελληνικές και συριακές γραφές, από εμένα, τον Het'um, κύριο της Kur'ikos, δούλο του Ιησού Χριστού, κατά το αρμενικό έτος 745 (=1296)» (στα αρμενικά), έκδ. M. Awgerean, Het'um patmich' ta'at'arats', Venezia 1951 (α' έκδ. 1842), σ. 81-90 (ως appendix της έκδοσης του ιστοριογράφου Het'um), έκδ. V.A. Hakobyan, Žamanakagrut'yunner, τομ. 1, σ. 65-87, γαλλ. μτφρ. E. Dulaurier, εν RHC Doc. Arm., τομ. 1, σ. 471-490. Αγγλ. μτφρ. της έκδ. V.A. Hakobyan από τον R. Bedrosian, Long Branch - New Jersey 2005 (βλ. σχετικά στον Δ.Τ.: www.rbedrosian.com/chetint.htm).
- Hirsch 185..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Auktion) Hirsch, αρ. 185, 15-18 Φεβρουαρίου 1995, München -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 127-129.
- Hirsch 188..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Auktion) Hirsch, αρ. 188, 23-25 Νοεμβρίου 1995, München -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 132.
- Hirsch 204..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Auktion) Hirsch, αρ. 204, 5-7 Ιουλίου 1999, München -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 228.229.
- W. Holtzmann, *Unionsverhandlungen*..... W. Holtzmann, Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089, BZ 28 (1928), σ. 38-67.
- Ibn al-Athīr..... 'Izz al-Dīn bin al-Athīr, al-Kāmil fi'l-Ta'rikh (=«Η ολοκληρωμένη Ιστορία»), αποσπασματική αγγλ. μτφρ.-σχόλ. D.S. Richards, The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fi'l-Ta'rikh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr, (STHIT), London 2002 (παλαιότερη πλήρης έκδ. C.J. Tornberg, τομ. 1-14, Leiden - Upsala 1851-1876, μεταφρασμένα αποσπάσματα και εν G. Vasiljevskij, Družina. -C. Cahen, Mantzikert. -F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt. -F.

- Gabrieli, Arab Historians).
- Ibn al-Jawzī..... ‘Abdu’l-Rahman bin al-Jawzī, Kitāb al-Muntazam fī Ta’rīkh al-Mulūk wa’l-Umam, τουρκ. μτφρ. A. Sevim, İbnü’l-Cevzî’nin el-Muntazam adli Eserindeki Selçukluklarla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092), εν Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt:XXVI - Sayı: 30 (2005), σ. 1-84 (παλαιότ. πλήρης έκδοση χωρίς όνομα επιμελητή εν Hyderabad 1940).
- Ibn al-Qalānīsī..... Abū Ya‘lā Hamza bin Asad bin Alī bin Muhammad al-Tamīmī (al-ma‘rūf bi [=γνωστός ως] «Ibn al-Qalānīsī»), Dhayl Ta’rīkh Dimashq, έκδ. H.F. Amedroz, Leiden - Beirut 1908, γαλλ. μτφρ. R. Le Tourneau, Damas de 1074 à 1154, Damas 1952, αποσπασμ. αγγλ. μτφρ. H.A.R. Gibb, The Damascus Chronicles of the Crusades exrtacted and translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalānīsī, Mineola, New York 2002 (α’ έκδ. London 1932). Αποσπάσμ. και εν F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt, σ. 1-2 (τουρκική μτφρ.), σ. 3 (αραβικό κείμεν.).
- Ibn ‘Asākir..... al-Hafīz Abū’l-Qasim bin ‘Asākir, Ta’rīkh Dimashq (χωρίς όνομα επιμελητή έκδοσης), τομ. 1-3, Damas 1913.
- Ibn Bībī..... Ibn Bībī, Seljuknāme, έκδ. M.Th. Houtsma, Histoire des Seldjoukides d’Asie Mineure d’après l’Abrégé du Seldjouknāme d’Ibn Bibi, (RTRHS III), Leiden 1902, έκδ. H.W. Duda, Die Seltschukengeschichte des Ibn Bībī, Kopenhagen 1959.
- Ibn Butlān..... Al-Mukhtār bin al-Hasan bin ‘Abdūn (al-ma‘rūf bi [=γνωστός ως] «Ibn Butlān»), Bughyat al-Ta-lab Fi Ta’rīkh Halab: A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500, Translated from the Works of the Medieval Arab Geographers by G. Le Strange, Boston - New York 1890 (ανατ. New York 1975) (νεότ. έκδ. J. Schlacht - M. Meyerhof, The Medico-Philosophical Controversy between Ibn Butlan of Baghdad and Ibn Ridwan

- of Cairo, Cairo 1937).
- Ibn Funduq..... ‘Alī bin Zayd Bayhaqī (al-ma‘rūf bi [=γνωστός ως] «Ibn Funduq»), Ta‘rīkh-i Bayhaq, έκδ. A. Bahmaniyār, Tehran 1938.
- Ibn Hawqal..... Abū al-Qāsim bin ‘Alī al-Naṣīb (al-ma‘rūf bi [=γνωστός ως] «Ibn Hawqal»), Surāt al-Ard (= «Εικόνα της γης»), έκδ. G. Wiet - J.H. Kramers, Configuration de la terre, τομ.1-2, Paris - Beirut 1964.
- Ibn Khurradādhbih..... Abul-Kasim ‘Ubayd Allāh bin ‘Abd Allāh bin Khurradādhbih, Kitāb al-Masālik wa’l-Mamālik, έκδ. M.-J. De Goeje, Kitāb al-Masalik wa’l-Mamālik, auctore Abu’l-Kāsim Obaidallah Ibn Khordādhbeh. Kitāb al-Khāraj, auctore Kodāma Ibn Dja‘far, (BGA VI), Lugduni Batavorum ²1967 (α’ έκδ. 1889).
- Ibn Šaddād..... ‘Izz al-Dīn bin Šaddād, al-A‘lāq al-Khatīra fī Dhikr Umarā’ al-Šām wa’l-Jazīra, έκδ. D. Sourdel, Damas 1953, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, Description de la Syrie du Nord. Traduction annotée de Al-A‘lāq Al-Ḥatira fī Dīkr-Umārā’ Al-Šām Wa l-Ġazīra, Damas 1984.
- I.F.E.B. Βυζαντινές σφραγίδες συλλογής Institut Français des Études Byzantines (Paris) -βλ. και εν Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- ‘Imād al-Dīn..... al-Isfahānī (‘Imād al-Dīn), Ta‘rīkh Dawlat al-Salġūq: ‘Imād al-Dīn al-Asphānī. A History of the Selkuks, Beirut-Lebanon 1978 (παράθεση μόνο του αραβ. κειμένου, χωρίς αγγλική μτφρ. και όνομα επιμελητή έκδοσης). Παλαιότ. έκδ. M.Th. Houtsma, Histoire des Seljoukides de l’Irāq par al-Bondārī, d’après Imād ad-dīn al-Kātib al-Isfahāni, (RTRHS 2), Leiden 1889.
- İstanbul..... Βυζαντινές σφραγίδες Οθωμανικού Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (Τουρκία) -βλ. εν J. Ebersolt, Sceaux. –Véra Bulgurlu, İstanbul arkeoloji müzeleri’ndeki bir grup Bizans kuhrun mührünün degerlendirilmesi, (διδασκαρική διατρίβή), İstanbul 1998. –Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.

- Italo Vecchi 13..... Βυζαντινές σφραγίδες συλλογής William Sub-
jack από τον κατάλογο δημοπρασίας Italo Vec-
chi 13 (Part Two: Franks and Merovingians), 4
Σεπτεμβρίου 1998, London -πρβλ. SBS 8
(2003), σ. 231-232.
- Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*..... Ἰωσήφ τοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Τρα-
πεζοῦντος Λόγος ὡς ἐν συνόψει διαλαμβάνων
τὴν γενέθλιαν ἡμέραν τοῦ ἐν θαύμασι περιβο-
ήτου καὶ μεγάλῳ Εὐγενίου (...), ἐκδ. Α.
Papadopoulos-Kerameus, Spornik, αρ. III, σ. 52-
77, ἐκδ. J.O. Rosenqvist, St Eugenios, σ. 204-
245.
- Ιωσήφ Τραπεζούντος,
Θαύματα Αγ. Ευγενίου..... Ὅτι σύνοψις τῶν τοῦ ἁγίου θαυμάτων μερικὴ
ἐκ τῶν πλείστων (συγγραφεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου
τοῦ Λαζαροπούλου, μητροπολίτου Τραπεζοῦ-
ντος γεγονότος, ἐκδ. Α. Papadopoulos-Kera-
meus, Spornik, σ. 78-136, ἐκδ. J.O. Rosenqvist,
St Eugenios, σ. 246-359.
- L. Jalapert - R. Mousterde - Cl. Mondésert,
Inscriptions..... L. Jalapert - R. Mousterde - Cl. Mondésert, In-
scriptions grecques et latines de la Syrie IV:
Laodicée. Apamène Nos. 1243-1997, (IFAB:
Bibliothèque archéologique et historique 61),
Paris 1955,
- V.L. Janin, *Pečati*..... V.L. Janin, Aktovnye pečati drevnej Rusi, τομ.
I, Moskva 1970.
- JGR..... I. Ζέπος - Π. Ζέπος (με προσθήκες του K.E.
Zachariä von Lingenthal), Jus Graecoromanum
- Νεαραὶ καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰου-
στινιανὸν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τομ. 1-
8, Ἀθῆναι 1931 (ανατύπωση Aalen 1962).
- I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*..... I. Jordanov, Pečatite ot strategijata v Preslav
(971-1088), (MSBME 2), Sofia 1993 (σχόλια
W. Seibt, εν BZ 89.1 [1996], σ. 134-138).
- I. Jordanov, *Pečatite na Apokap*..... Pečatite na Vasilij Apokap ot vtorata polovina
XI v., Numizmatika i Sfragistika 4 (1995-
1997), σ. 106-114.
- I. Jordanov, *Pečati*..... I. Jordanov, Pečati na vizantiiski sanovnici ot
armenski proizchod, namereni v Bulgaria,
ADSV 31 (2000), σ. 123-156 -πρβλ. SBS 8
(2003), σ. 178-179.

I. Jordanov, <i>Seals from Melnitsa</i>	I. Jordanov, Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (District of Elkhovo, Bulgaria), SBS 7 (2002), σ. 21-57.
I. Jordanov, <i>Corpus I</i>	Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 1. Byzantine Seals with Geographical Names, edited by Ivan Jordanov, (BSCCCB, 7. Sigillography 2), Sofia 2003 (βιβλιοκρισία W. Seibt, εν BZ 98 [2005], σ. 129-133).
I. Jordanov, <i>Corpus II</i>	Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 2. Byzantine Seals with Family Names, edited by Ivan Jordanov, (BAS/AIM), Sofia 2006.
Kamāl al-Dīn.....	Zubdat al-halab min Ta'rīkh Halab ta'līf al-maulā aṣ-ṣāhib Kamāl al-Dīn Abī l-Qāsim 'Umar bin Ahmad bin Hibat Allāh bin al-'Adīm, έκδ. Sāmī ad-Dahhān, τομ. 1-3, Damas 1951, 1954, 1968.
K'art'lis Cxovreba.....	K'art'lis Cxovreba, έκδ. A. T'iroyan, Hamarhot patmut'wn vrats, Venecia 1884, έκδ. S. Qaukhchishvili - αγγλ. μτφρ. Katharine Vivian, The Georgian Chronicle. The Period of Giorgi Lasha, Amsterdam 1991 (αγγλ. μτφρ. του αρμενικού κειμένου της έκδ. του A. T'iroyan από τον R. Bedrosian, New York 1991, στον Δ.Τ.: www.rbedrosian.com/gc1.htm , νεότερη αγγλική μτφρ.: Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, translated from Armenian into English by Robert W. Thomson, Oxford 1966).
Γ. Κεδρηνός.....	Γεώργιος Κεδρηνός, Σύνοψις Ἱστοριῶν, έκδ. I. Bekker, Georgius Cedrenus Compendium Historiarum. Ioannis Scylitzae Ope, (CSHB), Bonnae 1830.
Κεκαυμένος.....	Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, Cecaumeni Strategicon et Incerti Scriptoris De Officiis Regiis Libellus, Amsterdam ² 1965, έκδ. G.G. Litavrin, Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka. Podgotovka teksta, vredenije, peredov i kommentarij, (PSINCVE),

	Moskva 1972.
Kimps.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Kimps της Royal Library (Brussels - Βέλγιο).
Ιω. Κίνναμος.....	Ἰωάννου Κιννάμου Ἱστοριῶν βιβλία Ζ, ἐκδ. Α. Meineke, Ioanni Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, Bonnae 1836.
Kirakos Ganjakec' i.....	Kirakos Ganjakec' i, Patmut' iwn Hayoc' (=«Ἱστορία της Ἀρμενίας»), αγγλ. μτφρ. του αρμενικού κειμ. της ἐκδ. K.A. Melik'-Öhanjanyan, Erevan 1961, ἀπὸ τον R. Bedrosian, New York 1986 στον Δ.Τ. www.rbedrosian.com/kg1.htm .
Κλητορ. Φιλοθέου.....	Ἀκριβολογία τῆς τῶν βασιλέων κλητοριῶν καταστίσεως καὶ ἐκάστου τῶν ἀξιωματῶν πρόσκλησις καὶ τιμή, συνταχθεῖσα ἐξ ἀρχαίων κλητορολογίων ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου καὶ σοφωτάτου ἡμῶν βασιλέως, μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος γ', ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,στυη', ὑπὸ Φιλοθέου βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίου καὶ ἀτρικλίνου, ἐκδ. N. Oikonomidès, Listes, σ. 65-235 (κεῖμενο σ. 81-235).
Kodāma.....	Abū'l Faradj al-Katib al-Bagdadi Kodāma bin Dja'far, Kitāb al-Kharādj wa sina'at al-kituba, ἐκδ. M.-J. De Goeje, Kitāb al-Masalik wa'l-Mamālik, auctore Abu'l-Kāsim Obaidallah Ibn Khordādhbeh. Kitāb al-Khāradj, auctore Kodāma Ibn Dja'far, (BGA VI), Lugduni Batavorum ² 1967 (α' ἐκδ. 1889).
Kölner Münzkabinett 56.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Kölner Münzkabinett, αρ. 56, 16-17 Νοεμβρίου 1992 -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 134-135.
Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, Συλλ. Ορφανίδου-Νικολαΐδη.....	Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ορφανίδου-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, (TXAE αρ. 4), Αθήνα 1996 (βιβλιοκρισία-σχόλια W. Seibt - A.-K. Wassiliou, εν BZ 91.1 [1998], σ. 146-150. -J.-Cl. Cheynet, εν REB 56 [1998], σ. 308-309).
Α. Κομνηνή.....	Σύνταγμα σὺν Θεῷ τῶν κατὰ τὸν ἄνακτα κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ πονηθὲν παρὰ

	τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ κυρίας Ἄννης τῆς πορφυρογεννήτου τῆς βασιλείσεως, ὃ καὶ ἐκκλήθη Ἀλεξιάς παρ' αὐτῆς, ἐκδ. D.R. Reinsch - A. Kambylis, Annae Comnenae Alexias. Pars prior: Prolegomena et textus, Pars altera: Indices (digesserunt Foteini Kolovou - D.R. Reinsch), (CFHB XL/1), Berlin 2001.
K'. K' onstaneanc', <i>Vimakan Taregir</i>	K'. K' onstaneanc', <i>Vimakan Taregir</i> . C' uc' ak žolovacoy arjanagrut' eanc' hayoc' (=«Λίθινη χρονογραφία. Συλλογὴ αρμενικῶν επιγραφῶν»), Petropoli 1913.
Σ.Β. Κουγέας, <i>Γράμμα Διογένους</i>	Σ.Β. Κουγέας, <i>Γράμμα τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ρωμανοῦ Διογένους ἄγνωστον καὶ ἀνέκδοτον</i> , ἐν «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου», ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 574-579.
K.M. Κωνσταντόπουλος, <i>M.E.M.</i>	Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἑθνικοῦ Μουσείου ὑπὸ Κωνσταντίνου Μ. Κωνσταντοπούλου νομισματογνώμονος ἐν τῷ Ἑθν. Νομισματικῷ Μουσείῳ, ἐν Ἀθήναις 1917 (διορθώσεις Chr. Stavrakos, Korrekturen zur Lesung einiger Siegel des Numismatischen Museums Athen, SBS 2 [1990], σ. 39-47).
K.M. Κωνσταντόπουλος, <i>Συλλ. Σταμούλη</i>	K.M. Κωνσταντόπουλος, <i>Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ.Π. Σταμούλη</i> , Ἀθήνησι 1930.
Künker 20.....	Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα καταλόγου δημοπρασίας Fritz Rudolf Künker (Münzen handlung), ἀρ. 20, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1991, Osnabrück -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 188-190.
Ιω. Ξιφιλίνος, <i>Θαύματα Αγ. Ευγενίου</i>	Διήγησις θαυμάτων τοῦ Ἀγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Εὐγενίου τοῦ Τραπεζουντίου συγγραφεῖς παρὰ Ἰωάννου (...) τοῦ Ξιφιλίνου, ἐκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, Spornik, ἀρ. II, σ. 33-51, ἐκδ. J.O. Rosenqvist, St Eugenios, σ. 246-359.
Σ.Π. Λάμπρος, <i>Ενθυμήσεις</i>	Σ.Π. Λάμπρος, <i>Ἐνθυμήσεων ἥτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη</i> (ἀρ. 1-562), NE 7 (1910), σ. 112-316.
Lanz 60.....	Βυζαντινὲς σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Numismatik Lanz, ἀρ. 60, 11 Ἰουνίου 1992,

-
- Lanz 64..... München -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 191-192.
 Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας
 Numismatik Lanz, αρ. 64, 7 Ιουνίου 1993,
 München -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 140-141. –
 W. Seibt, εν BZ 89.1 (1996), σ. 321, αρ. 1864.
- M. Lascaris, *Sceau de Aaron*..... M. Lascaris, Sceau de Radomir Aaron, Bsl 3
 (1931), σ. 404-412.
- V. Laurent, *Bulletin de sigillographie*..... V. Laurent, Bulletin de sigillographie byzan-
 tine. Quinze années de decouvertes et d'étude
 (1915-1929), Byz. 5 (1929), σ. 571-654.
- V. Laurent, *Bulletin 1930*..... V. Laurent, Bulletin de sigillographie byzan-
 tine. 1930, Byz. 6 (1931), σ. 771-829.
- V. Laurent, *Sceaux inédits*..... V. Laurent, Sceaux byzantins inédits, BZ 33
 (1933), σ. 331-361.
- V. Laurent, *Légendes*..... V. Laurent, Légendes sigillographiques et fa-
 milles byzantines, EO 30 (1931), σ. 466-484
 (αρ. I-V), EO 31 (1932), σ. 177-287 (αρ. VI-
 VII), 327-349 (αρ. VIII-XIII).
- V. Laurent, *Sceau de Christophore*..... V. Laurent, Sceau inédit de Christophore stra-
 tège d'Artziké (Arcke) - Arkérovou en Armé-
 nie, EO 30 (1931), σ. 452-465.
- V. Laurent, *Bulles métriques*..... V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigil-
 lographie byzantine, (AOC 2), Athènes 1932
 (ανατ. από τα Ελληνικά 4 [1931], σ. 191-228
 [αρ. 1-110], 321-360 [αρ. 111-224], Ελληνικά 5
 [1932], σ. 137-174 [αρ. 225-331], 389-420 [αρ.
 331α-423], Ελληνικά 6 [1933], σ. 81-102 [αρ.
 424-480], 205-230 [αρ. 481-562], Ελληνικά 7
 [1934], σ. 63-71 [αρ. 563-585], 277-300 [αρ.
 586-679], Ελληνικά 8 [1935], σ. 49-64 [αρ.
 680-739], 319-343 [notanda et corrigenda]).
- V. Laurent, *Collection Orghidan*..... V. Laurent, Documents de sigillographie by-
 zantine. La collection C. Orghidan, (Biblio-
 thèque byzantine. Documents 1), Paris 1952
 (προσθήκες - παρατηρήσεις N. Seibt - W.
 Seibt, Sammlung Seibt).
- V. Laurent, *Vatican*..... V. Laurent, Le sceaux byzantins du
 Médaillier Vatican, (MBV I), Città del Vatica-
 no 1962 (+LI pl.).
- V. Laurent, *Corpus de sceaux V*..... V. Laurent, Le Corpus de sceaux de l'Empire

- byzantin. V, 1-3. L'Église, (PIFEB), Paris 1963, 1965, 1972 (βιβλιοκρισίες V. Grumel, εν BZ 59 [1966], σ. 392-396 και BZ 61 [1968], σ. 169. –W. Seibt, εν Bsl 35 [1974], σ. 73-84. –N. Oikonomides, εν Speculum 49.4 [1974], σ. 746-747).
- V. Laurent, *Corpus de sceaux II*..... V. Laurent, Le Corpus de sceaux de l'Empire byzantin. II. L'administration centrale, (PI-FEB), Paris 1981 (βιβλιοκρισίες A. Každan, εν BZ 76 [1983], σ. 383-384. –J. Nesbitt, εν Speculum 58 [1983], σ. 771-772).
- I.G. Leontiadis, *Siegel*..... I.G. Leontiadis, Die Siegel der Familie Tarchaneiotes, SBS 3 (1993), σ. 41-54.
- I.G. Leontiadis, *Tarchaneiotes*..... I.G. Leontiadis, Die Tarchaneiotes. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, (BKM 27), Θεσσαλονίκη 1998.
- I.G. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*..... I.G. Λεοντιάδης, Μολυβδόβουλλα του Μουσείου Βυζαντινού πολιτισμού Θεσσαλονίκης, (BKM 40), Θεσσαλονίκη 2006.
- Λευκωσία..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Αρχαιολογικού Μουσείου Λευκωσίας (Κύπρος) –βλ. εν D.M. Metcalf, Seals from Cyprus.
- Λέων ο Διάκονος..... Λέοντος Διακόνου Ίστορία, έκδ. C.B. Hase, Leon Diaconi Caloënsis Historiae, (CSHB), Bonn-ae 1828.
- Λέων Συνάδων, *Επιστολές*..... Martha Pollard Vinson, The Correspondence of Leo Metropolitan of Synada and Syncellus: A Critical Text with Introduction, Translation, and Commentary, (Ph.D. University of New York Buffalo 1980), Ann Arbor 1984.
- N.P. Lihačev, *IZIGI*..... N.P. Lihačev, Istoričeskoe značenie italo-grečeskoj ikonopisi. Izobraženija Bogomateri v proizvedenijah italo-grečeskich ikonopiscev i ich vlijanie na kompozicii nekotorych proslavlennyh russkich ikon, Sanktpeterburg 1911 + appendix, σ. 1-51.
- N.P. Lihačev, *Molivdovuly*..... N.P. Lihačev, Molivdovuly Grečeskogo Vostoka, επιμ. έκδ. Valentina S. Šandrovskaja, (Naučnoe Nasledstvo 19), Moskva 1991 (βιβλιοκρισία Nataša Seibt - W. Seibt, εν Bsl 54.2

- [1993], σ. 363-364).
- Maliknāme*..... Maliknāme, υποθετική ανασύνθεση C. Cahen, *Le Malik-nameh (Oghuz-nameh) et l'histoire des origines seljukides*, Oriens 2 (1949), σ. 31-65 (=Turks in Islamic World, ed. C.E. Bosworth, transl. P. Simpson, αρ. 15, σ. 305-338).
- J.D. Mansi, *Collectio*..... J.D. Mansi, *Sacrorum Consiliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae - Venetiis 1759-1798 (ανατ. Graz 1960-1961).
- F. Manss, *Sceaux de la Flagellation*..... F. Manss, *Sceaux byzantins du Musée de la Flagellation*, εν *Studi biblici Francescani* 26 (1976).
- Matiane K'art'lisay..... Matiane K'art'lisay, ρωσική μτφρ. M.D. Lordkipanidze, Tbilisi 1976.
- Ματθαίος Εδέσσης..... «Žamanakagrut'iwn (=Χρονικό) γραμμένο από τον Matt'ēos Ufhayec'i, τον διακεκριμένο ιερέα των Εδεσσηνών, σχετικά με τους Βαγρατίδες βασιλείς και πολλούς άλλους, που ξεκινά από το έτος 400 (=951) έως το 611 (=1162)» (στα αρμενικά): *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa, translated from the Original Armenian, with a Commentary and an Introduction by Ara Edmonton Dostourian. Foreword by Krikor H. Maksoudian*, (NAASR/AHS), Lanham - New York - London 1993 (παλαιότ. γαλλ. μτφρ. E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Édesse [962 -1136] avec la Continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162 d'après trois manuscrits de le Bibliothèque impériale de Paris*, Paris 1858).
- Ιω. Μαυρόπουλος, *Επιστολές*..... A. Karpozilos, *The Letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita*, (CFHB 34), Thessalonike 1990.
- Ιω. Μαυρόπουλος, *Λόγοι*..... P. de Lagarde, *Iohannis Euchaitorum metropolitae que in Codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Amsterdam 1979.
- E. McGeer, *Warfare*..... E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, (DOS 33), Washington D.C. 1995.

Mechitharisten.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής μοναστικού τάγματος PP Mechitharisten (=εκ του αρμενικού Mxit'ar), Wien.
Μέγας Βασίλειος, <i>Επιστολές</i>	Y. Courtonne, Saint Basile Lettres, τομ. 1-3, Paris 1957, 1961, 1966.
D.M. Metcalf, <i>Seals from Cyprus</i>	D.M. Metcalf, Byzantine Lead Seals from Cyprus, (TSHC XLVII), Nicosia 2004 (βιβλιοκρισία Claudia Sode, εν BZ 99.1 [2006], σ. 255-257).
Μιχαήλ Ζ' Δούκας, <i>Επιστολές</i>	C. Sathas, Deux lettres inédites de l'empereur Michel Ducas Parapinace à Robert Guiscard, AAEEGF 8 (1874), σ. 193-221 (και εν K.N. Σάθας, Βιβλιοθήκη, τομ. 5, σ. 385-392).
F. Miklosich - J. Müller, <i>Acta</i>	F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τομ. 1-6, Wien 1860-1890.
Mīrhwānd.....	Mīrhwānd, Rawdat al-Ṣafā, έκδ. Sabuhi, Tehran 1959-1960.
Χρ. Μιτυληναίος, <i>Στίχοι</i>	Στίχοι διάφοροι Χριστοφόρου πατρικίου ἀνθυπάτου, γεγονότος κριτοῦ τῆς Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν τοῦ Μιτυληναίου, έκδ. E. Kurtz, Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, Leipzig 1903.
Χρ. Μιτυληναίος, <i>Στιχηρά-κανόνες</i>	Χριστοφόρου πατρικίου καὶ ἀνθυπάτου τοῦ Μιτυληναίου στιχηρὰ καὶ κανόνες εἰς τοὺς ἁγίους τῶν ἰβ' μηνῶν, έκδ. Enrica Follieri, I calendari in metro innografico di Christoforo Mitileneo, τομ. I: Introduzione, testo e traduzione, τομ. II: Commentario e indici, (Subs. Hag., n° 63), Bruxelles 1980.
A. Mordtmann, <i>Μολυβδόβουλλα</i>	A. Mordtmann, Περὶ βυζαντινῶν μολυβδοβολύλων, ΕΦΣΚΣΠ 7 (1872-1873), σ. 57-81.
A. Mordtmann, <i>Plombs</i>	A. Mordtmann, Plombs byzantins de la Grèce et du Peloponnèse, Revue archéologique 33.1 (1877), σ. 289-298, Revue archéologique 33.2 (1877), σ. 47-60.
Moskva.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας.
Νικ. Μουζάλων, <i>Λόγος</i>	Λόγος τοῦ Μουζάλωνος, ῥήτορος ὄντος, πρὸς τὸν πατριάρχην κῆρ Νικόλαον, έκδ. J. Dar-

	rouzès, L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon, REB 46 (1988), σ. 5-53.
Müller 68.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Müller, αρ. 68, 20-21 Σεπτεμβρίου 1998 -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 196-198.
A. Müller-Henning, <i>Kurşun mühürler</i>	A. Müller-Henning, Bizans imparator ailelerine ait kurşun mühürler, Bülten (The Turkish Numismatic Society) 29-30 (1991), σ. 31-38 + 2 pl. -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 160-161.
Münzkabinett-Berlin.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Staatliche Museen zu Berlin, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Münzkabinett -βλ. σχετικά στον Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/ .
Münzkabinett-Wien.....	Βυζαντινές σφραγίδες συλλογής Kunsthistorisches Museum, Münzkabinett, Wien -βλ. και εν Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/ .
Münz Zentrum 73.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 73, 22-24 Απριλίου 1992, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 145-146.
Münz Zentrum 75.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 75, 14-16 Απριλίου 1993, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 148-149. -W. Seibt, εν BZ 89.1 (1996), σ. 321, αρ. 1855.
Münz Zentrum 76.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 76, 10-12 Νοεμβρίου 1993, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 149-150. -W. Seibt, εν BZ 89.1 (1996), σ. 321, αρ. 1856.
Münz Zentrum 77.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 77, 13-15 Απριλίου 1994, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 150-151. -W. Seibt, εν BZ 89.1 (1996), σ. 321, αρ. 1857.
Münz Zentrum 78.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 78, 7-9 Σεπτεμβρίου 1994, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 151-152.
Münz Zentrum 81.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας

	(Vente) Münz Zentrum, αρ. 81, 30 Μαρτίου-1 Απριλίου 1995, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 153-154.
Münz Zentrum 88.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 88, 7-9 Ιανουαρίου 1997, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 155-156.
Münz Zentrum 90.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 90, 14-16 Μαΐου 1997, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 233-235.
Münz Zentrum 94.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 94, 13-15 Μαΐου 1998, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 236-239.
Münz Zentrum 96.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 96, 10-12 Σεπτεμβρίου 1998, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 239-240.
Münz Zentrum 100.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 100, 8-10 Οκτωβρίου 1999, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 243-244.
Münz Zentrum 101.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας (Vente) Münz Zentrum, αρ. 101, 15-18 Δεκεμβρίου 2000, Köln - Deutschland -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 244-245.
Münz Zentrum-Lagerkatalog.....	Βυζαντινές σφραγίδες Münz Zentrum, Lagerkatalog, αρ. 81, Μάρτιος 2000, Köln - Deutschland.
Myers.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας R.J. Myers, Μάρτιος 1981, New York.
Νεαρές Ιουστινιανού Α΄.....	Novellae Justiniani, έκδ. R. Schoell - G. Kroll, (Corpus Juris Civilis III), Berlin 1895 (ανατύπωση Dublin - Zürich 1970).
J. Nesbitt, <i>Oikistikos-Seals</i>	J. Nesbitt, The Office of the "Oikistikos": Five Seals in the Dumbarton Oaks Collection, DOP 29 (1975), σ. 341-344 (+1 σελ. με φωτογραφίες πέντε σφραγίδων).
J. Nesbitt, <i>Overstruck Seals</i>	J.W. Nesbitt, Overstruck Seals in the Dumbarton Oaks Collection, DOP 29 (1975), σ. 341-344 (+1 σελ. με φωτογραφίες πέντε σφραγίδων).

-
	ton Oaks Collection: Reused or Counterstamped?, SBS 2 (1990), σ. 67-93.
N.F.A. Sale 1988.....	Βυζαντινές σφραγίδες παλαιάς συλλογής Dr. George Brauers' από τον κατάλογο δημοπρασίας Numismatic Fine Arts, Fall Mail Bid Sail, 12 Οκτωβρίου 1988, Los Angeles -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 199.
N. Nikolov.....	Βυζαντινές σφραγίδες ιδιωτικής συλλογής N. Nikolov (Razgrad, Βουλγαρία).
Novgorod.....	Βυζαντινές σφραγίδες συλλογής Μουσείου Ιστορίας και Αρχιτεκτονικής του Novgorod (Ρωσία).
Οδοιπορικά.....	K. Miller, Itineraria Romana. Römische Reise- wege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt, Stuttgart 1916 (ανвт. Roma 1964).
N. Oikonomidès, <i>Décret synodale</i>	N. Oikonomidès, Un décret synodale inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'éle- ction des évêques, REB 18 (1960), σ. 55-78.
N. Oikonomidès, <i>Listes</i>	Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, introduction, texte, traduction et commentaire par N. Oikonomidès, (MB), Paris 1972.
N. Oikonomides, <i>Lead Seals</i>	N. Oikonomides, Byzantine Lead Seals, (By- zantine Collection. Publications, no. 7), Wash- ington D.C. 1985 -πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 190- 197.
N. Oikonomides, <i>Dated Seals</i>	N. Oikonomides, A Collection of Dated Byzan- tine Seals, Washington 1986.
H. Omont, <i>Fascimilés</i>	H. Omont, Fascimilés des manuscrits grecs da- tés du IX ^e au XIV ^e siècle de la Bibliothèque Na- tionale, (Bulletin de la société nationale des antiquaires de France), Paris 1980.
Ιω. Οξείτης, <i>Λόγος εις Αλέξιον</i>	Τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Ἀντιοχείας κῦρ Ἰ- ωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. P. Gautier, Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis 1er Comnène, REB 28 (1970), σ. 5-55.
Ιω. Οξείτης, <i>Λόγος περί δωρεών</i>	Τοῦ ἁγιωτάτου καὶ μακαριωτάτου Ἀντιοχείας κυροῦ Ἰωάννου τοῦ ἐν τῇ Ὁξείᾳ νήσῳ ἀσκή- σαντος λόγος περὶ τοῦ ὅτι οἱ τὰ μοναστήρια

- διὰ δωρεῶν λαμβάνοντες εἴτε ἀρχιερατικῶν εἴ-
τε βασιλικῶν καὶ ἐκ τῶν μοναστηρίων κέρδη ἔ-
χοντες ἀσεβοῦσιν, ἐκδ. P. Gautier, Réquisiteur
du patriarche Jean d'Antioche contre le cha-
rismaticariat, REB 33 (1975), σ. 77-132.
- H.A. Orbeli, *Corpus*..... Divan Hay Vimagrut'yan / Corpus Inscriptio-
num Armenicarum, ἐκδ. H.A. Orbeli, τομ. 1-7,
Erevan 1966-1999 (τομ. 1: «Η πόλη του Ανί-
ου», Erevan 1966).
- Orderic Vitalis..... Orderic Vitalis, Historia Ecclesiastica, ἐκδ. A.
Le Prevost - L. Delisle, (Société de l'Histoire
de France), τομ. 1-5, Paris 1838-1955.
- Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*..... Grigor Magistrosi T'h'erē. Lettres de Gregoir
Magistros XI^{me} s. Texte arménien pour la pre-
mière fois publié, ἐκδ. Κ'. Κ' onstaneanc', A-
lexandropol 1910.
- B.A. Pančenko, *Kolekcii*..... B.A. Pančenko, Kolekcii Russkago Archeolo-
gičeskago Instituta v Konstantinopolē. Katalog
molivdovul, Sofia 1908 (ανατύπ. από IRAIK 8
[1903], σ. 299-246 [αρ. 1-124], IRAIK 9
[1904], σ. 341-396 [αρ. 125-300], IRAIK 13
[1908], σ. 78-151 [αρ. 301-500]) (διορθώσεις-
προσθήκες V.S. Šandrovskaja, Popravki).
- A. Papadopoulos-Kerameus, *Spornik*..... A. Papadopoulos-Kerameus, Spornik v istočni-
kov po istorii trapezundskoi imperii I, (FT I),
St Pétersbourg 1897 (ανατ. Amsterdam 1965).
- Paris..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής της Bi-
bliothèque nationale de Paris.
- P. Peeters, *Histoires*..... P. Peeters, Histoires monastiques géorgiennes,
Anal. Boll. 36-37 (1917-1919), σ. 5-318.
- Πείρα..... Πείρα ἡγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ
μεγάλου κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ῥωμαίου, ἐκδ.
C.E. Zachariae von Lingenthal, εν JGR, τομ. 4
("Practica ex actis Eustahii Romani. Epitome
Legum"), Ἀθῆναι 1931, σ. 9-260.
- Περὶ Παραδρομῆς*..... Περὶ Παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ
βασιλέως, ἐκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, Trai-
té, σ. 29-135, ἐκδ. G.T. Dennis, Treatises, σ.
144-239.
- Perk..... Μολυβδόβουλλα ιδιωτικῆς συλλογῆς Halus

	Perk (İstanbul). Υπεύθυνη έκδοσης Véra Bulgurlu -βλ. J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 219. -İstanbul.
Peus 376.....	Μολυβδόβουλλα δημοπρασίας (Auktion) Peus, αρ. 376, 29-30 Οκτωβρίου 2003 (αρ. 1249-1419), Frankfurt am Main -βλ. W. Seibt, εν BZ 97.1 (2004), σ. 461, αρ. 1890.
Κων. Πορφ., <i>Πρὸς Ῥωμανόν</i>	Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν τὸν θεοστεφὴ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα, ἐκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, (CFHB 1), Washington D.C. 1967.
Κων. Πορφ., <i>De Cerimoniis</i>	[Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως]. Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ τῷ αἰωνίῳ βασιλεῖ βασιλέως υἱοῦ Λέοντος τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀειμνήστου βασιλέως σύνταγμα τι καὶ βασιλείου σπουδῆς ὄντως ἄξιον πόνημα, ἐκδ. I. Reiske, De Cerimoniis aulae byzantinae, (CSHB), Bonnae 1829-1830.
Κων. Πορφ., <i>Περὶ θεμάτων</i>	Φιλοπόνημα Κωνσταντίνου βασιλέως υἱοῦ Λέοντος περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων, ἐκδ. A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De Thematibus, (SeT 160), Città del Vaticano 1952.
Κων. Πορφ., <i>Πραγματεία</i>	Hélène Ahrweiler, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète, TM 2 (1967), σ. 393-404.
Κων. Πορφ., <i>Tres Tractatus</i>	Constantini Porphyrogeniti Tres Tractatus De Expeditionibus Militaribus Imperatoris, ἐκδ. J.F Haldon, Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions, (CFHB 28), Wien 1990.
M. Pozza - G. Ravagnani, <i>Trattati</i>	I trattati con Bisanzio, 992-1198, ἐκδ. M. Pozza - G. Ravagnani, (Pacta Veneta 4), Venezia 1993.
Pozzi.....	Ανέκδοτος κατάλογος των βυζαντινών σφραγίδων της παλαιάς συλλογῆς του Jean M. Pozzi συνταχθεῖς ἀπὸ τον V. Laurent.
<i>Praecepta militaria</i>	Στρατηγικὴ Ἐκθεσις Καὶ Σύνταξις Νικηφόρου

	Δεσπότη (ή “ <i>Praecepta militaria</i> ”), έκδ. E. Mc Geer, Warfare, σ. 3-78.
Preslav.....	Βυζαντινές σφραγίδες συλλογής Αρχαιολογικού Μουσείου Μεγάλης Πρεσθλάβας / Veliki Preslav (Βουλγαρία).
Προκόπιος, <i>Περὶ κτισμάτων</i>	Προκοπίου ῥήτορος τοῦ Καισαρέως περὶ τῶν τοῦ δεσπότη Ἰουστινιανοῦ κτισμάτων, έκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis opera omnia. Vol. IV (...). Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, (BSGRT), Leipzig 1964.
Προκόπιος, <i>Περσικοὶ πόλεμοι</i>	Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι, έκδ. J. Haury, Procopii Caesariensis opera omnia I, Lipsiae 1905. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, (BSGRT), Leipzig 1963.
Μιχ. Ψελλός.....	Χρονογραφία πονηθεῖσα τῷ πανσόφῳ μοναχῷ Μιχαὴλ τῷ ὑπερτίμῳ, ἱστοροῦσα τὰς πράξεις τῶν βασιλέων (...), έκδ. E. Renauld, Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077), τομ. 1-2, Paris 1928 (φωτ. ανατύπωση 1967).
Μιχ. Ψελλός, <i>Εγκώμιον εἰς Ἰω. Εὐχαΐτων</i>	Μιχ. Ψελλός, Ἐγκώμιον εἰς Ἰωάννην τὸν θεοσεβέστατον μητροπολίτην Εὐχαΐτων καὶ πρωτοσύγκελλον, έκδ. K.N. Σάθας, Βιβλιοθήκη, τομ. 5, σ. 142-167.
Μιχ. Ψελλός, <i>Επιστολαί</i>	Μιχαὴλ Ψελλοῦ Ἐπιστολαί, έκδ. K.N. Σάθας, Βιβλιοθήκη, τομ. 5, σ. 219-523.
Μιχ. Ψελλός, <i>Επιστολὲς ἀνέκδοτες</i>	P. Gautier, Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées, REB 44 (1986), σ. 111-196.
Μιχ. Ψελλός, <i>Επιστολὴ στον Melikshah</i>	P. Gautier, Lettre au sultan Malik-shah redigée par Michel Psellos, REB 35 (1977), σ. 73-97.
Μιχ. Ψελλός, <i>Επιτάφιος Ξιφιλίνου</i>	Μιχαὴλ Ψελλός, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῆρ Ἰωάννην τὸν Ξιφιλίνου, έκδ. K.N. Σάθας, Βιβλιοθήκη, τομ. 4, σ. 421-462.
Μιχ. Ψελλός, <i>Λόγοι</i>	G.T. Dennis, Michaelis Pselli Orationes Forences et Acta, (BSGRT), Stuttgartiae et Lipsiae 1994.
Μιχ. Ψελλός, <i>Λόγος</i>	Μιχαὴλ Ψελλός, Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις

- γεγονότι θαύματι, έκδ. J. Bidez, *Epitre sur la Chrysopée. Opuscules et extraits sur l'alchimie, la démonologie*, Bruxelles 1928.
- Μιχ. Ψελλός, *Μονωδία*..... Μιχαήλ Ψελλός, Ἑτέρα μονωδία εἰς τὸν βασιλέα κϋρ Ἀνδρόνικον τὸν Δούκαν, έκδ. P. Gautier, *Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doukas*, REB 24 (1966) («Mélanges Venance Grumel I»), σ. 153-170 (κεείμενο σ. 165 κ.ε.).
- Μιχ. Ψελλός, *Μονωδίεζ ανέκδοτες*..... P. Gautier, *Monodies inédites de Michel Psellos*, REB 36 (1978), σ. 83-151.
- Μιχ. Ψελλός, *Πανηγυρικοί*..... G.T. Dennis, *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, (BSGRT), Stuttgartiae et Lipsiae 1994.
- Μιχ. Ψελλός, *Scripta minora*..... E. Kurtz - Fr. Drexl, *Michaelis Pselli Scripta Minora magnam partem adhuc inedita*, τομ. 1-2, Milano 1936, 1941.
- Μιχ. Ψελλός, *Σελέντιον Διογένους*..... Μιχαήλ Ψελλός, Σελέντιον ὡς ἀπὸ τοῦ βασιλέως Διογένους, έκδ. A.R. Littlewood, *Michaelis Pselli Oratoria minora*, (AWDZAGA-BSGRT), Leipzig 1985, αρ. 2, σ. 4-6.
- Κ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα*..... Κ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφύμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων*, τομ. 1-5, Ἀθήνησιν 1852-1859.
- Raoul της Caen..... Radulph de Caen, *Gesta Tancredi Siciliae Regis in Expeditione Hierosolymitana*, εν RHC Hist. Occ., τομ. 3 (1866), σ. 603-716 (καὶ εν PL, τομ. 155, σ. 451-590).
- Rašīd al-Dīn..... Rašīd al-Dīn Fadl Allāh, Ğami‘a at-tawarīkh (= «Συλλογὴ Ἱστοριῶν»), τουρκ. έκδ. A. Ateş, *Reşidüddin, Cāmiü't-tevârih*, (AK / DTYK / TTKY ii. Dizi - Sa.2), Ankara 1960 (νεότερες ἐκδόσεις: K. Jahn, *Die Geschichte des Rashd al-Dīn mit fünf und zwanzig Fascimiles*, Wien 1969, *Rašīd al-Dīn Fazlallāh, Cāmi‘ al-Tavārīh* [Metin]. II. Cild. 5. Cüz. Selçuklular Tarihi, Ankara 1999, *αποσπάσματα καὶ εν F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt*, σ. 60-64).

RHC Doc. Arm.	Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des iscriptions et belles-lettres, Paris 1841-1906, επιμ. P. Riant κ.ά, Documents arméniens, τομ. 1-2, Paris 1869, 1906.
RHC Hist. Occ.	Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des iscriptions et belles-lettres, Paris 1841-1906, επιμ. P. Riant κ.ά.: Historiens Occidentaux, τομ. 1-5, Paris 1844-1895.
RHC Hist. Orient.	Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1841-1906, επιμ. P. Riant κ.ά.: Historiens Orientaux, τομ. 1-5, Paris 1872-1906.
Robert le Moine.....	Robert le Moine, Historia Hierosolymitana, εν RHC Hist. Occ., τομ. 3 (1866), σ. 717-882 (και εν PL, τομ. 155, σ. 699-758).
Samuēl Anets'ī.....	Samuēli k'ahanayi Anec'woy hawak'munk' i groc' patmagrac' (=«Σαμουήλ ιερέως Ανίου συλλογή ιστορικών γραπτών»), έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, Valaršapat 1893 (γαλλ. μτφρ. M. Brosset, Collection, τομ. 2, σ. 339-483 [Samouel d'Ani, Tables Chronologiques], ελλην. περίλ. H. Bartikian, Αρμενικές πηγές, σ. 109-111).
V.S. Šandrovskaja, <i>Nekotorye</i>	V.S. Šandrovskaja, Nekotorye istoričeskie dejateli "Alexiady" i ich pečati, PPS 23 (86) (1971), σ. 28-45 -πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 105-106.
V.S. Šandrovskaja, <i>Pečati Aarona</i>	Valentina S. Šandrovskaja, Neizvestnye pečati Aarona, magistra i duki Iverii i Velikoj Armenii, i proedra i duki (XI v.), Soobščeniya Gosu-darstvennogo Ermitaža 37 (1973), σ. 60-64 -πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 109.
V.S. Šandrovskaja, <i>Sfragistiki</i>	Valentina S. Šandrovskaja, K istorii armjano-vizantijskih otnosenij XII v. (po dannym sfragistiki), VONAASSR 4 (1974), σ. 36-42 (σχόλια W. Seibt, εν BZ 69 [1976], σ. 284-285).
V.S. Šandrovskaja, <i>Pečati Filareta</i>	Valentina S. Šandrovskaja, Neskol'ko vizantijskih pečatej iz Kollekcii Ermitažnye pečati Fi-

- laret Vrahmija (Varažnuni), VONAASSR 10 (1975), σ. 35-49 -πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 116-117.
- V.S. Šandrovskaja, *Vizantijskie pečati*..... Valentina S. Šandrovskaja, Vizantijskie pečati v sobranii Ermitaža, εν «Iskusstvo Vizantii iz sobranij Sovetskogo Sojuza», Leningrad 1975 -πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 117-120.
- V.S. Šandrovskaja, *Neskol'ko*..... Valentina S. Šandrovskaja, Neskol'ko vizantijskikh pečatej iz kolekcij Ermitaža (iz istorii armjano-vizantijskikh otnošenij XI-XII vv.), εν Actes du XIV^e Congr., τομ. 3, σ. 219-225.
- V.S. Šandrovskaja, *Popravki*..... Valentina S. Šandrovskaja, Popravki i dopolneija k “Katalogu molivdovulov” B.A. Pančenko, Viz. Vrem. 38 (1977), σ. 102-119, tables I-IV (σχόλια W. Seibt, εν BZ 71 [1978], σ. 289. –SBS 5 [1998], σ. 129-132).
- V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*..... Valentina S. Šandrovskaja, Sfragistica, εν «Iskusstvo Vizantii v sobranijach SSSR - Katalog vystavki», τομ. 1-3, αρ. 205-258, 447-457, 678-865, 1020-1044, Moskva 1977 (διορθώσεις-σχόλια W. Seibt, εν BZ 71 [1978], σ. 289. –SBS 5 [1998], σ. 132-162).
- V.S. Šandrovskaja, *Bleisiegel*..... Valentina S. Šandrovskaja, Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerke, εν «Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Wissenschaftliche Konferenz anlässlich der Ausstellung “Spätantike und frühbyzantinische Silbergefasse aus der Staatlichen Ermitage Leningrand”, Schloss Kopenick, 20. und 21. Marz 1979», επιμ. A. Effenberger, Berlin 1981.
- V.S. Šandrovskaja, *Molivdovuly*..... Valentina S. Šandrovskaja, Molivdovuly dolžnostnyh lic Vizantii XI veka (novoe čtenie legend), Vspomogatelnye istoričeskie discipliny 23 (1991), σ. 102-112 -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 165.
- V.S. Šandrovskaja, *Pečati Sinadinov*..... Valentina S. Šandrovskaja, Pečati predstavitelej roda Sinadinov v Ermitaže, Viz. Vrem. 51 (1990), σ. 174-182, 246-247 -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 163-165.
- V.S. Šandrovskaja, *Bleisiegel in Sudak*..... Valentina S. Šandrovskaja, Die Funde der by-

- zantinischer Bleisiegel in Sudak, SBS 3 (1993), σ. 85-98.
- V.S. Šandrovskaja, *Kollekcija Ermitaže*..... Kollekcija muzeja RAIK v Ermitaže: Katalog vystaky, επιμ. Valentina S. Šandrovskaja, Petropoli 1994.
- V.S. Šandrovskaja, *Pečati*..... Valentina S. Šandrovskaja, Pečati toponimičeskimi ukazanijami, εν «Vizantija i vizantijskie tradicii», Petropoli 1996, σ. 53-61.
- V.S. Šandrovskaja, *Pečati Kataflorov*..... Valentina S. Šandrovskaja, Ermitažnye pečati Kataflorov, Naučnaja konferencija pamjati A.V. Bank, St Petersburg 1996, σ. 66 κ.ε.
- V.S. Šandrovskaja-W. Seibt, *Eremitage*..... Valentina S. Šandrovskaja - W. Seibt unter Mitarbeit von Natascha Seibt, Byzantinische Bleisiegel der staatlichen Eremitage mit Familiennamen. 1. Teil. Sammlung Lichačev - Namen von A bis I, (ÖAW. Denkschriften, 331. Band / Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik. Band X/1), Wien 2005.
- K.N. Σάθας, *Βιβλιοθήκη*..... K.N. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ή συλλογή άνεκδότων μνημείων της έλληνικής ιστορίας, (BGMA), τομ. 1-7, έν Βενετία - Άθήνησιν - έν Παρισίοις 1872-1894 (ανατύπωση Άθήναι 1972)
- Sawīrūs bin al-Muqaffa..... History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church, by Sawīrūs bin al-Muqaffa' Bishop of al-Ašmūnīn, (Coll. Publications de la Société d'Archéologie Copte, Textes et Documents), μτφρ. A.S. Atiya - Y. 'Abd al-Masih - O.H.E. Burmester, τομ. 1-3, Cairo 1943, 1959, 1974.
- Schenk-Behrens 1997..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Karla W. Schenk-Behrens, 27-28 Νοεμβρίου 1997, Essen -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 247-248.
- Schenk-Behrens 1998..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Karla W. Schenk-Behrens, 4-6 Μαΐου 1998, Essen -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 248-249.
- Schenk-Behrens 1999..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Karla W. Schenk-Behrens, αρ. 77, 19-21 Μαΐου 1999, Essen -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 250-251.

-
Schenk-Behrens 2000.....	Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Karla W. Schenk-Behrens, <i>ap.</i> 79, 17-18 Μαρ- τίου 2000, Essen -πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 251- 252.
G. Schlumberger, <i>Hervé-Roussel</i>	G. Schlumberger, Deux chefs normands des ar- mées byzantines au XI ^e siècle: sceaux de Hervé et de Roussel de Bailleul, RH 16 (1881), σ. 289-303.
G. Schlumberger, <i>Sigillographie</i>	G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884 (ανατύπωση Torino 1963).
G. Schlumberger, <i>Sceaux inédits IV</i>	G. Schlumberger, Sceaux byzantins inédits (quatrième série), REGr 13 (1900), σ. 467-492 (<i>ap.</i> 146-203).
G. Schlumberger, <i>Sceaux inédits V</i>	G. Schlumberger, Sceaux byzantins inédits (cinquième série), RN (série IV) 9 (1905), σ. 321-354 (<i>ap.</i> 204-295).
G. Schlumberger, <i>Sceaux inédits VI</i>	G. Schlumberger, Sceaux byzantins inédits (si- xième série), RN (série IV) 20 (1916), σ. 32-46 (<i>ap.</i> 296-336).
Seibt.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ιδιωτικής συλλογής Werner Seibt, Wien.
N. Seibt - W. Seibt, <i>Sammlung Seibt</i>	Natascha Seibt - W. Seibt, Siegel der Samm- lung Orghidan. Eine Nachlese zur Edition V. Laurents, JÖB 53 (2003), σ. 195-203.
W. Seibt, <i>Miszellen</i>	W. Seibt, Miszellen zur historischen Geogra- phie von Armenien und Georgien in byzantini- scher Zeit, Handes Amsorya 90 (1976), στήλ. (σ.) 633-642 -βλ. όμως και Nachtrag ev Öster- reichische Beiträge zur Armenologie, (CD- Rom), Wien 1999 και ² 2002.
W. Seibt, <i>Skleroi</i>	W. Seibt, Die Skleroi. Eine prosopographisch- sigillographische Studie, (BV 9), Wien 1976.
W. Seibt, <i>Bleisiegel</i>	W. Seibt, Byzantinische Bleisiegel in Öster- reich. 1. Teil: Kaiserhof, (ÖAW / Veröffentli- chungen der Kommission für Byzantinistik. Band II/1), Wien 1978 (βιβλιοκρισία V.S. Šandrovskaja - I. Sokolova, ev Bsl 41.2 [1980], σ. 251-255).
W. Seibt, <i>Sammlung Reggiani</i>	W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Reggiani, JÖB 33 (1983), σ. 287-

- 299.
- W. Seibt, *Sammlung Köhler-Osbahr*..... W. Seibt, Sammlung Köhler-Osbahr. Band V/4. Byzantinische Münzen und ihr Umfeld. Bleisiegel und -plomben sowie Gewichte aus dem östlichen Mittelmeerraum, Duisburg 2001 - πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 204-208.
- W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*..... W. Seibt - Marie-Louise Zarnitz, Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung, Wien 1997 (βιβλιοκρισίες P. Speck, εν BZ 91.2 [1998], σ. 581-583. -J.-Cl. Cheynet, εν REB 56 [1998], σ. 334-335).
- Seljuknāme..... Ανωνύμου, Seljuknāme, έκδ. F.N. Uzluk, Anadolu Selcuklulari Devleti Tarihi. III. Histoire des Seldjoukides d'Asie Mineure par un anonyme, Ankara 1952, σχόλια C. Cahen, Seljukides de Rûm, Byzantines et Francs d'après le Seljuknāme anonyme, AIPHOS 11 (1951), σ. 97-106.
- Seyrig..... J.-Cl. Cheynet - Cécile Morrisson - W. Seibt, Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig. Catalogue raisonné, Paris 1991 (βιβλιοκρισία N. Oikonomidès, εν BZ 86-87.2 [1993-1994], σ. 509-510).
- B. Sargisean, *Catalogue*..... B. Sargisean, Grand catalogue des manuscrits arméniens de la bibliothèque des PP. Mékhitharistes se Saint-Lazare, (στα αρμενικά), τομ. 1-2, Venezia 1914, 1924.
- Shaw..... Ανέκδοτος κατάλογος των βυζαντινών σφραγίδων της ιδιωτικής συλλογής Shaw συνταχθείς από τον V. Laurent -βλ. σχετικά στον Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Shoumen..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ινστιτούτου και Αρχαιολογικού Μουσείου της Shoumen ή Shumen (Βουλγαρία) (πρβλ. και Zhenya Zhekova, Sphragistic Monuments from Medieval Shumen [10th-15th c.], SBS 9 [2006], σ. 89-96. -I. Jordanov, The Seals of Byzantine Fiscal Institutions [815/816-971] discovered in Bulgaria, SBS 9 [2006], σ. 97-146 [έκδοση σφραγίδων από την συγκεκριμένη συλλογή, που δεν

- Sibt bin al-Jawzī αφορούν όμως την παρούσα μελέτη)).
 Yūsūf bin Qızoglu Sibt bin al-Jawzī, Mi'rāt al-Zamān fī Ta'rīkh al-A'yān, έκδ. A. Sevim, Mir'ātü'z-Zeman fī tarihil'l-Âyan. Sibt İbnü'l-Cevzi Semsüddin Ebûl-Muzaffer Yusuf B. Kizoglu, (AÜ / DTCFY: 178), Ankara 1968 (αποσπασματική τουρκική μτφρ.-σχόλια: σ. 1-33· αραβικό κείμεν.: περιεχόμενα σ. - [=5-7], κυρίως κείμενο σ. - [=1-256], ευρετήριο σ. - [=257-274], διορθώσεις-προσθήκες σ. - [=275-279]). Αποσπάσματα και εν F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt, σ. 28-40 (τουρκ. μτφρ), 25-35 (αραβ. κείμεν.).
- Silistra Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ιστορικού Μουσείου της Silistra (Βουλγαρία) -βλ. εν Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- D. Simon, *Fontes Minores* Fontes Minores VI, herausgegeben von D. Simon, (FBR 11), Frankfurt 1984.
- Θεόδ. Σκουταριώτης Θεόδωρος Σκουταριώτης, Σύνοψις Χρονική, έκδ. Κ.Ν. Σάθας, Βιβλιοθήκη, τομ. 7, σ. 1-556 (ως «Ἀνωνόμου Σύνοψις Χρονική»).
- Ιω. Σκυλίτζης Σύνοψις Ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἀναιρέσεως Νικηφόρου βασιλέως τοῦ ἀπὸ γενικῶν καὶ μέχρι τῆς βασιλείας Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ συγγραφείσα παρὰ Ἰωάννου κουροπαλάτου καὶ γεγονότος μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλας τοῦ Σκυλίτζη, έκδ. I. Thurn, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, (CFHB 5), Berlin - New York 1973.
- Smbat Sparapet Smbaday Sbarapeti Darerkik' (=«Χρονικό του Smbat Sparapet»), αγγλ. μτφρ. του αρμενικού κειμένου της έκδ. S. Agēlian, Venecia - San Lazzaro 1956, ἀπὸ τὸν R. Bedrosian, Long Branch - New Jersey 2005 (βλ. στον Δ.Τ.: www.rbedrosian.com/cssint.htm) (παλαιά ἀποσπασμ. αγγλ. μτφρ.-σχόλια Sirarpie Der Nersessian, The Armenian Chronicle of the Constable Smbad or of the "Royal Historian", DOP 13 [1959], σ. 141-168, νεότερη ἀποσπασματική έκδ. G. Dédéyan, La chronique attribuée Con-

- nétable Smbat, [DRHC XIII], Paris 1980).
- Cl. Sode, *Bleisiegel in Berlin*..... Byzantinische Bleisiegel in Berlin II. Mit Unterstützung von P. Speck bearbeitet von C. Sode, (PB 14), Bonn 1997 (βιβλιοκρισίες: J.-Cl. Cheynet, εν REB 56 [1998], σ. 335-336. – W. Seibt, εν JÖB 48 [1998], σ. 316-317. – Alexandra - Kyriaki Wassiliou, εν Geldgeschichtliche Nachrichten 33 [1998], σ. 233. – W/ Weiser, εν Numismatisches Nachrichtenblatt 2 [1998], σ. 74).
- Sofia..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Εθνικού Βουλγαρικού Μουσείου Ιστορίας (Sofia).
- I. Spatharakis, *Corpus*..... I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Vol. 1: Text, Vol. 2: Illustrations (+Appendix, αρ. 296-350), (BN 8), Leiden 1981 (βιβλιοκρισία G. Galavaris, εν BZ 76 [1983], σ. 181-183).
- Spink 127..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Spink Auction 127. Byzantine Seals from the Collection of George Zacos, Part I. London, Wednesday 7 October 1998 (σφραγίδες αρ. 1-111) -βλ. και εν Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Spink 132..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου δημοπρασίας Spink Auction 132. Byzantine Seals from the Collection of George Zacos, Part II with Ancient and Gaulish Coins. London, Tuesday 25 May 1999 (σφραγίδες αρ. 112-227) -πρβλ. σχετικά εν BZ 93.1 (2000), σ. 397. –Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Spink 135..... Βυζαντινές μολυβδόβουλλα καταλόγου δημοπρασίας Spink Auction 135. Byzantine Seals from the Collection of George Zacos, Part III with Ancient and Islamic Coins. London, Wednesday 6 October 1999 (βούλλες αρ. 228-331) -βλ. εν BZ 93.1 (2000), σ. 397. –Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>.
- Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*..... Chr. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, (MVB. Band

- 4), Wiesbaden 2000 (βιβλιοκρισίες Claudia So-
de, εν BZ 95.1 [2002], σ. 168-170. –J. Nesbitt,
εν Speculum 77.3 [2002], σ. 996-998).
- Chr. Stavrakos, *Synadenoi*..... Chr. Stavrakos, Sigillographische Beiträge zur
Familie der Synadenoi, SBS 7 (2003), σ. 167-
180.
- Step'anos Taronetzi..... Step'anosi Tarōnec'woy Asolkan, Patmut'iwn
tiezerakan: Histoire Universelle par Etienne A-
solik de Tarōn, traduite de l'Arménien et anno-
tée par Fr. Macler, Deuxieme partie, livre III
(888 [?]-1004[?]), (Thèse complémentaire pour
le doctorat des lettres, présentée à la Faculté
des Lettres de l'Université de Paris), Paris
1917.
- Sternberg 24..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Frank A.G.
Sternberg Auktion XXIV: Antike Münzen /
Griecher - Römer - Byzantiner, 19-20 Νοεμ-
βρίου 1991 -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 203.
- Sternberg 25..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Frank A.G.
Sternberg Auktion XXV: Antike Münzen /
Griecher - Römer - Byzantinische Münzen und
Bleisiegel, Zürich, 25-26 Νοεμβρίου 1991 -
πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 203-206.
- Sternberg 26..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Frank A.G.
Sternberg Auktion XXVI: Antike Münzen /
Griecher - Römer - Byzantiner, Zürich, 16 Νο-
εμβρίου 1992 -πρβλ. SBS 3 (1993), σ. 206-207.
- Sternberg 27..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Frank A.G.
Sternberg Auktion XXVII: Antike Münzen /
Griecher - Römer - Byzantiner, Zürich, 7-8 Νο-
εμβρίου 1994.
- Sternberg 29..... Βυζαντινές σφραγίδες καταλόγου Frank A.G.
Sternberg Auktion XXIX: Antike Münzen /
Griecher - Römer - Byzantiner, Zürich, 30-31
Οκτωβρίου 1995 -πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 159.
- Στράβων..... Στράβωνος Γεωγραφικῶν Α'-'ΙΖ', έκδ. H.L. Jo-
nes, The Geography of Strabo, (LCL), τομ. I-
VIII, London 1917-1932 (ανατ. 1931-1969).
- Στρατηγικόν Μαυρικίου..... Μαυρικίου Στρατηγικόν, έκδ. G.T. Dennis -
μτφρ. E. Gamillscheg, Das Strategikon des

	Maurikios, (CFHB 17), Wien 1981.
F. Sümer - A. Sevim, <i>Malazgirt</i>	F. Sümer - A. Sevim, <i>Islam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (metinler ve çevirileri)</i> (=«Η μάχη του Μαντζικέρτ σύμφωνα με τις μουσουλμανικές πηγές [κείμενα και μετάφραση]»), (AK / DTYK / TTKY xix. Dizi - Sa.3 ^a), Ankara ² 1988 (α' έκδ. 1971).
Συμεών Μάγιστρος.....	Συμεών μαγίστρου καὶ λογοθέτου Χρονογραφία, έκδ. I. Bekker, Theophanes Continuatus. Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, Bonnae 1838, σ. 601-760.
Συνέκδημος Ιεροκλέους.....	Συνέκδημος Ιεροκλέους, έκδ. E. Honigmann, <i>Le Synekdhemos d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre</i> . Texte, introduction, commentaire et cartes, (CBHB. Forma imperii byzantini - Fasciculus I), Bruxelles 1939.
Συνέχεια Θεοφάνη.....	Χρονογραφία συγγραφείσα ἐκ προσταγματος Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ πορφυρογεννήτου δεσπότη, ἀπὸ Λέοντος τοῦ σοφωτάτου δεσπότη καὶ αὐτοκράτορος (...) ἀρχομένη ὅπου ἔληξε ὁ Θεοφάνης (...), έκδ. I. Bekker, Theophanes Continuatus. Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, τομ. 1-2, (CSHB), Bonnae 1838, σ. 3-484.
Συνέχεια Σκυλίτση.....	Ἰωάννου Σκυλίτση Χρονογραφίας Συνέχεια (Ioannes Skylitzes Continuatus), έκδ. Ευδ.Θ. Τσολάκης, Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, (ΕΜΣ / IMXA 105), Θεσσαλονίκη 1968.
Συνεχιστὴς T'ovma Arcruni.....	Tovmayi vardapeti Arcrunwoy, Patmut'iwn tann Arcrunac', έκδ. K. 'Patkanean, Petropoli 1887 (ανατύπωση Tiflis 1917), γαλλ. μτφρ. M. Brosset, Collection, τομ. 1, αγγλ. μτφρ. R.W. Thomson, <i>History of the House of the Artsrunik'</i> , (BTT), Detroit 1985.
Μιχ. Σύρος.....	Teafn Mixayeli patriark'i Asorwoe' Zamanakagrut'iwn, γαλλική μτφρ. J.B. Chabot, <i>Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche</i> (1166-1199), τομ. 1-4, Paris 1899-

	1924 (ανατύπωση Brussels 1963).
N. Svoronos, <i>Novelles</i>	N. Svoronos, Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction-édition-commentaires, éd. posthume et index établis par P. Gounaridis, Athènes 1994.
A. Szemioth - T. Wasileswski, <i>Sceaux du Varsovie</i>	Anna Szemioth - T. Wasileswski, Sceaux byzantins du Musée National de Varsovie, St. Żródł. Com. 11 (1966), σ. 1-38 (αφ. 1-52), St. Żródł. Com. 14 (1969), σ. 63-89 (αφ. 53-96).
G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas <i>Urkunden</i>	Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom Neunten bis zum Ausgang des Fünfzehnten Jahrhunderts, herausgegeben von G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, I. Teil. (814-1205), II. Teil. (1205-1255), III. Teil. (1256-1299), (Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen. Diplomataria et Acta, XII, XIII, XIV), Amsterdam 1964 (α' έκδ. Wien 1856-1857).
Τακτικά Λέοντος.....	Λέοντος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις, εν PG 107, Paris 1863, στήλ. 672-1094.
Τακτικά Νικηφ. Ουρανού.....	Τακτικά Ἦγουν Στρατηγικά Τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, έκδ. J.A. de Foucault, Douze chapitres inédits de la Tactique de Nicéphore Ouranos, TM 5 (1973), σ. 281-312 (κεφάλαια 63-74), έκδ. E. McGeer, Warfare, σ. 79-167 (κεφάλαια 56-65).
Τακτικόν Beneševič.....	Τακτικόν Beneševič, έκδ. N. Oikonomidès, Listes, σ. 237-253 (Le Taktikon du Cod. Hierosol. Gr. 24 Dit Taktikon Beneševič), κείμενο σ. 243-253.
Τακτικόν Escorial.....	Τακτικόν Escorial, έκδ. N. Oikonomidès, Listes, σ. 255-277 (Le Taktikon du Cod. Scorialensis Gr. R-II-11), κείμενο σ. 263-277.
Tarsus.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Αρχαιολογικού Μουσείου Ταρσού (Τουρκία).
J. Tašean, <i>Catalog</i>	J. Tašean, C'uc'ak hayeren jerhagrac'matena-

	darantin Mxit'areanc' i Vienna / Catalog der armenischer Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien, Wien 1895, 1896.
D. Theodorides.....	Μολυβδόβουλλα ιδιωτικής συλλογής D. Theodorides (München). Πρβλ. του ίδιου, Ein byzantinisches Bleisiegel mit zwei Prägungen aus dem 11. Jahrhundert, SBS 2 [1990], σ. 61-65. – Του ίδιου, Ein neuer Bleisiegeltypus von Michael Taronites, SBS 4 [1995], σ. 175-179. – Του ίδιου, Ein Bleisiegel von Theodoros Rupenios, dem "Treusten" von Kaiser Alexios I. Komnenos, SBS 7 [2002], σ. 161-165· βλ. και Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/.
Θεοφάνης.....	Θεοφάνους άμαρτωλοῦ μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ Ἀγροῦ καὶ Ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐτῶν φκη' (...), έκδ. C. de Boor, Theophanis Chronographia, Lipsiae 1883, 1885 (ανατύπωση Hildesheim-New York 1980).
Θεοφύλακτος Αχρίδος, <i>Επιστολές</i>	Ἐπιστολαὶ τοῦ μακαριωτάτου ἐπισκόπου Βουλγαρίας κυροῦ Θεοφυλάκτου, έκδ. P. Gautier, Théophylacte d'Achrida discours, traités, poésies, (CFHB XVI/1), Thessalonique 1980.
Θεοφύλακτος Αχρίδος, <i>Λόγος</i>	Θεοφύλακτος Αχρίδος, Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῆριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, έκδ. P. Gautier, Théophylacte d'Achrida discours, traités, poésies, (CFHB XVI/1), Thessalonique 1980, σ. 214-243.
Θεσσαλονίκη.....	Μολυβδόβουλλα συλλογής Βυζαντινοῦ μουσείου Θεσσαλονίκης.
Thierry.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ιδιωτικής συλλογής Nicole Thierry (Étampes) -βλ. σχετικά στον Δ.Τ.: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/.
R.W. Thomson, <i>Georgian Chronicles</i>	R.W. Thomson, Rewriting Caucasian History. The Medieval Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Georgian Texts and Armenian Adaptation, Oxford 1996.
V. Tourneur, <i>Bulles byzantins</i>	V. Tourneur, Quelques bulles byzantins du Cabinet des Medailles de la Bibliothèque Royale de Belgique, Revue belge de numismatique et

Τυπικόν Πακουριανού.....	de sigillographie 86 (1934), σ. 89-96. Τὸ τυπικὸν τὸ ἐκτεθὲν παρὰ τοῦ μεγάλου δομε- στίκου τῆς δύσεως κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Πα- κουριανοῦ πρὸς τὴν παρ' αὐτοῦ κτισθεῖσαν μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πετριτζιω- τίσεως, ἐκδ. P. Gautier, Le typikon de Grégoire Pakourianos, REB 42 (1984), σ. 5-145 (κείμε. σ. 19.1-133.1887).
Utpadel.....	Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογῆς Utpadel.
Vahram Rabuni.....	Chronique rimée des rois de la Petite Arménie, par le docteur Vahram, εν RHC Doc. Arm., τομ. 1, σ. 493-535.
Θεόδ. Βαλσαμών, <i>Επιστολή</i>	Θεόδωρος Βαλσαμών, Ἐπιστολὴ χάριν τῶν δι- δομένων θυμιαμάτων, ἐκδ. Κ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, Σύνταγμα, τομ. 4, σ. 523-529.
Vardan Arewelc'i.....	Hawak'umn Patmut'ean Vardanay Vardapeti, αγγλική μτφρ. - σχόλια R.W. Thomson, The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i, DOP 43 (1989), σ. 125-226.
Varna.....	Βυζαντινές σφραγίδες Αρχαιολογικού μουσεί- ου Βάρνας (Βουλγαρία).
A.A. Vasiliev, <i>Arabes II.2</i>	A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. II.2. Ex- traits des sources arabes, Bruxelles 1968.
<i>Βασιλικά</i>	Basilicorum libri LX. (Series A-B), ἐκδ. κει- μένου H.J. Scheltema - N. van der Wal, Gro- ningen 1955 κ.ε., σχόλια H.J. Scheltema - D. Holwerda, Groningen 1953 κ.ε.
Βίος Αγ. Θεοδώρου.....	Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, Martyrium S. Theo- dori Tironis, ἐκδ. H. Delehay, Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909 (β' ἐκδ. New York 1975), σ. 127-150 (Βίος Αγ. Θεοδώρου Στρατηλάτου, σ. 191-210).
Βίος Dawit'.....	Αωνόμου, C'xorebay mep'et'-mep'et'a da- vit'isi (=«Βίος του Δαβίδ, βασιλέως των βασι- λέων»), ἐκδ. M. Šanidze, Tbilisi 1992, αρμεν. μτφρ. R.W. Thomson, Georgian Chronicles.
Βίος Φιλαρέτου.....	Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φιλαρέτου τοῦ Ἐλεήμονος, ἐκδ. M.H. Fourmy - M. Leroy, La vie de S. Philarète, Byz. 9 (1934), σ. 113-167.

- Βίος Ιωάννη Δαμασκηνοῦ..... Μοναχός Μιχαήλ, Βίος Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, ἐκδ. C. Pacha, Biographie de Saint Jean Damascène. Texte original arabe, Harissa, Liban 1912 (29 σσ.), ἐκδ. G. Graf, Das arabische Original der Vita des hl. Johannes von Damascus, Der Katholik 93 (1913), σ. 164-190, 320-331.
- Βίος Κυρίλλου Φιλεώτη..... Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου συγγραφὴς παρὰ τοῦ Ὁσίου Νικολάου τοῦ Κατασκεπηνοῦ, ἐκδ. E. Sargologos, La vie de saint Cyrille de Philèote moine byzantin (†1110), (Subs. Hag. 39), Bruxelles 1964.
- Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου..... Vita S. Lazari auctore Gregorio monacho, εν Acta Sanctorum. Novembris III, ἐπιμ. C. de Smedt - F. Van Ortruy - H. Delehay - A. Boncelet - P. Peeters, Bruxelles 1910, σ. 508-588, ἀγγλ. μτφρ. R.P.H. Greenfield, Saint Lazaros, κείμε. σ. 75-365.
- Βίος Μιχαήλ Μαλεΐνου..... L. Petit, Vie de Saint Maléinos, suivie du traité de Basile Maléinos, Revue de l'Orient Chrétien 7 (1902), σ. 543-603 (BHG 1295).
- Βίος Θεοδώρου Γαβρά..... Τῷ αὐτῷ μηνὶ β΄. Ἀθλησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Γαβρᾶ, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Τραπεζούντας, Viz. Vrem. 12 (1906), σ. 135.1-137.3.
- Ευστ. Βοΐλας..... Εὐστάθιος Βοΐλας, Διαθήκη, ἀγγλική μτφρ.-σχόλια S. Vryonis, The Will of a Provincial Magnate Eustathios Boilas (1059), DOP 11 (1957), σ. 263-277, ἐκδ. P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boilas (Avril 1059), στου ίδιου, Cinq études, σ. 13-63.
- Νικ. Βρυέννιος..... Νικηφόρος Βρυέννιος, Ὑλὴ Ἱστορίας, ἐκδ. P. Gautier, Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor, (CFHB 9), Brussels 1977.
- A.-K. Wassiliou, *Μολυβδόβουλλα*..... Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ἀστυριακῶν συλλογῶν. Κεντρικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ διοίκησις, εν «Β΄ Συνάντησις Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου. Πανε-

- πιστήμιο Αθηνών 24 - 26 Σεπτεμβρίου 1999. Εισηγήσεις - Ερευνητικά προγράμματα - Περιλήψεις Ανακοινώσεων», επιμ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη - Βασιλική Λεονταρίτου - Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Αθήνα 2000, σ. 120-123.
- A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*..... Alexandra-Kyriaki Wassiliou - W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 2. Teil. Zentral- und Provinzialverwaltung, (ÖAW. Denkschriften, 324. Band / Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik. Band II/2), Wien 2004 (βιβλιοκρισία Olga Karagiorgou, εν BZ 99.2 [2006], σ. 694-702).
- Wien..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής του Institut für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien.
- C. Will, *Acta et scripta*..... C. Will, *Acta et scripta, quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*, Lipsiae - Marpurgi 1863.
- Yahyā bin Saʿīd al-Antakī..... Histoire de Yahya-ibn-Saʿīd d'Antioche, Continuateur de Saʿīd-ibn-Bitriq, éditée et traduite en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev, (PO 18), Paris 1924, κείμεν. σ. 705-833 (μέρος πρώτο), (PO 23.3, fasc. 2), Paris 1932, κείμεν. σ. 349-520 (μέρος δεύτερο) (βλ. και έκδ. L. Cheikhko, εν CSCO, *Scriptores Arabici* III/7, Beyrouth-Leipzig-Paris 1909, ρωσική μτφρ. V.R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojca. Izvlečenijsa iz Letopisi Jaxi Antioxijskago, Petropoli 1883* [ανατύπωση εν VR, London 1972]).
- Yambol..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα συλλογής Ιστορικού Μουσείου της Yambol (Βουλγαρία).
- Yovhannēs Draxankertcʿi..... Yovhannēs Draxankertcʿi, *Patmutʿiwn Hayocʿ*, έκδ. J.-B. Emin, Tbilisi 1912 (ανατ. Delmar 1980), αγγλ. μτφρ. K.H. Maksoudian, *Yovhannēs Draxankertcʿi. History of Armenia*, Atlanta 1987.
- Zacos..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα της BNF-CM από την παλαιά ιδιωτική συλλογή του George Zacos (βλ. και D.O., αρ. 55.1 έως 58.106 [τα

- μολυβδόβουλλα της α΄ συλλογής Zacos] και Spink 127, Spink 132, Spink 135 [τμήμα των σφραγίδων της β΄ συλλογής]· βλ. και στον Δ.Τ.: <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/>).
- G. Zacos - A. Veglery, *Seals*..... G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals : Volume one. Part one. Nos. 1-1095. Imperial and allied seals: Vth to XVth centuries. Non-imperial seals: VIth to XVth Centuries, Volume one. Part two. Nos. 1096-2671A. Non-imperial seals: VIth to IXth centuries, Volume one. Part three. Nos. 2672-3231. Imperial and allies seals: Vth to XIVth centuries. Non-imperial seals: VIth to IXth centuries, Basel 1972* (βιβλιοκρισίες W. Seibt, εν Bsl 36 [1975], σ. 210. –H. Hunger, εν BZ 68 [1975], σ. 133-138).
- G. Zacos, *Seals II*..... *Byzantine Lead Seals by G. Zacos compiled and edited by John W. Nesbitt. Volume Two. Nos. 1-1089, (TAT 3), Berne 1984* (σχόλια H. Hunger, εν JÖB 36 [1986], σ. 333-339. –N. Oikonomidès, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, REB 44 [1986], σ. 263-267· βλ. και Claudia Ludwig - P. Speck, Versindex zu Zacos II, εν PB 6, Varia II [1987], σ. 231-242).
- Zarnitz..... Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ιδιωτικής συλλογής Marie-Louise Zarnitz (München).
- Ιω. Ζωναράς..... Ιωάννης Ζωναράς, Ἐπιτομή Ἱστοριῶν, έκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII, (CSHB), τομ. 1-3 (τομ. 1-2 ως «Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ Χρονικόν», Bonnae 1897).

B. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

<i>Actes du XII^e Congr.</i>	Actes du XII ^e Congrès International des Études Byzantines (Ochride 10-15 Sept. 1961), éd. G. Ostrogorsky - J. Ferluga - F. Barisić, τομ. 1-3, Beograd 1964.
<i>Actes du XIV^e Congr.</i>	Actes du XIV ^e Congrès International des Études Byzantines. Bucarest 6-12 septembre 1971, éd. M. Berza - N. Stănescu, București 1975.
<i>Actes du XV^e Congr.</i>	Actes du XV ^e Congrès International des Études Byzantines, Athènes - septembre 1976, τομ. IV: Histoire, Athènes 1980.
N. Adontz, <i>Philarète</i>	N. Adontz, La famille de Philarète, Byz. 9 (1934), σ. 377-382 (=Études, σ. 147 κ.ε.)
N. Adontz, <i>Notes</i>	N. Adontz, Notes arméno-byzantines, Byz. 9 (1934), σ. 367-382, Byz. 10 (1935), σ. 161-203 (=Études, σ. 137 κ.ε.).
N. Adontz, <i>Roubéniens</i>	N. Adontz, L'aïeul des Roubéniens, Byz. 10 (1935), σ. 185-203.
N. Adontz, <i>Taronites</i>	N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Byz. 9 (1934), σ. 715-718, Byz. 10 (1935), σ. 531-551, Byz. 11 (1936), σ. 21-42.
N. Adontz, <i>Études</i>	N. Adontz, Études arméno-byzantines, Lisboa 1965.
<i>AETOΣ</i>	AETOΣ. Studies in Honor of Cyril Mango presented to him on April 14, 1988, ed. I. Sevčenko - Irmgrad Hutter, Stuttgart - Leipzig 1988.
S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian, <i>Nabegov</i>	S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian, K istorii tjurkskich nabegov na Armeniju v XI v., PPS 13 (1965), σ. 144-159.
H. Ahrweiler, <i>Forteresses</i>	Hélène Ahrweiler, Les forteresses construites en Asie Mineure face à l'invasion seldjoudide, ev «Berichte zum XI. Kongr.», σ. 182-189 (=Études, αρ. XVIII).
H. Ahrweiler, <i>Recherches</i>	Hélène Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin au IXe-XIe siècles, BCH 84 (1960), σ. 1-109 (=Études, αρ. VIII).
H. Ahrweiler, <i>Études</i>	Hélène Ahrweiler, Études sur les structures adminis-

- tratives et sociales de Byzance, préface de P. Lemerle, (VR), London 1971.
- H. Ahrweiler, *La frontière*..... Hélène Ahrweiler, La frontière et les frontières de Byzance en Orient, εν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 209-230.
- A. Akulian, *Einverleibung*..... A. Akulian, Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XI. Jahrhundert. Ein Beitrag zur vordynastischen Periode der armenischen Geschichte, (διδασκ. διατριβή, Univ. Zürich), Gruningen 1912.
- Alexios Komnenos..... Alexios Komnenos. I. Papers of the Second Belfast International Colloquium 14-16 April 1989, ed. Margaret Mullet - D. Smythe, Belfast 1991.
- L. Ališan, *Širak*..... L. Ališan, Širak telagrut'wn patkerac'oyc' (=«Širak. Εικονογραφημένη τοπογραφ. μελέτη»), Venezia 1881.
- L. Ališan, *Sissouan*..... L. Ališan, Sissouan: Hamagrut'wn haykakan Kilikioy (=«Sissouan: Περιγραφή της αρμενικής Κιλικίας»), Venezia 1899.
- K.I. Άμαντος, *Σχέσεις*..... K.I. Άμαντος, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Μέρος Α': Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, 1071-1571 μ.Χ., Ἀθήναι 1955.
- K.I. Άμαντος, *Ιστορία*..... K.I. Άμαντος, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τομ. 1-2, Ἀθήναι 1977.
- M.J. Angold, *Αυτοκρατορία*..... M.J. Angold, Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία, (μτφρ. Ευαγγελία Καργιαννιώτη - επιστημ. επιμ. Π.Α. Αγαπητός), Αθήνα 1997 (α' έκδ. London 1984).
- M.J. Angold, *Byzantine State*..... M.J. Angold, The Byzantine State on the Eve of the Battle of Manzikert, BF 16 (1991), σ. 9-34.
- Antioch..... East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. I. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality. Acta of the Congress held at Hernen Castle in May 2003 edited by K. Ciggaar and M. Metcalf, (OLA 147), Leuven - Paris - Dudley, MA 2006.
- H. Antoniadis-Bibicou, *Problèmes*..... Hélène Antoniadis-Bibicou, Problèmes d'histoire économique de Byzance au XI^e siècle: démographie, salaires et prix, Bsl 28 (1967), σ. 255-261.
- H. Antoniadis-Bibicou, *Relations*..... Hélène Antoniadis-Bibicou, Un aspect des relations Byzantino-Turques en 1073-1074, εν «Actes du XII^e Congr.», τομ. 2, σ. 15-25.

- Arménie et Byzance*..... L'Arménie et Byzance: Histoire et culture, éd. Nina G. Garsoïan, (BS 12), Paris 1996.
- Armies and Frontiers*..... Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a colloquium held at University College, Swansea, in April 1981, ed. S. Mitchel, (BIAA Monograph No. 5, BAR 156), Oxford 1983.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Iverija*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Vizantijskie praviteli femy Iverija, VONAASSR 2 (1973), σ. 63-78.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *'Iver'*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, 'Iver' v vizantijskih istočnikah XI v., Banber Matenadarani 11 (1973), σ. 46-67.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Edessy*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Vizantijskie praviteli Edessy v XI v., Viz. Vrem. 35 (1973), σ. 137-153.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Fema Vaspurakan (territorjal'nyj sostav), VONAASSR 9 (1974), σ. 92-99 (ανάτωση εν Viz.Vrem. 38 [1977], σ. 80-93).
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Oriental Expansion of Byzantium as interpreted by Armenian Historians in the XI-XII Centuries. Transformation of Ideas, εν «Actes du XV^e Congr.», τομ. IV, σ. 28-38.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Filareta*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Politijeskaja dejatel'nostv Filareta Varažnuni v jugovostočnych regnoiah vizantijskoj imperii, εν «Actes du XIV Congr.», τομ. 3, σ. 689-689.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Feme Iverija*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Ešče raz o feme "Iverija", KV 1 (1979), σ. 36-55.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidony*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Armjane-Chalkidony na vostočnych granicah vizantijskoj imperii (XI v.), Erevan 1980.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Provinces*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Sur le problème des provinces byzantines orientales, REA (n.s.) 14 (1980), σ. 157-170.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structures*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, The Social-Administrative Structures in the East of the Byzantine Empire, εν XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress. Akten II/2, Wien 1982, σ. 21-34.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Administravnye pereмены na Vostoke Vizantii v X-XI vv (k voprosy o «krizise» femnogo stroja), Viz. Vrem. 44 (1983), σ. 58-80.

-
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Some Aspects of the Military Administrative Districts and of the Byzantine Administration in Armenia during the 11th Century, REA (n.s.) 20 (1986-1987), σ. 309-320.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, The New Socio-Administrative Structure in the East Of Byzantium, BF 19 (1993), σ. 79-86.
- V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*..... Viada A. Arutjunova-Fidanjan, Armjano-vizantijskaja kontaktnaja zona (X-XI vv.). Rezul'tanty vzaimodeistvija kul'tur, (RAN / ISR), Moskva 1994.
- I. Augé, *Politique religieuse*..... Isabelle Augé, Convaincre ou contraindre : la politique religieuse des Comnènes à l'égard des Arméniens et des Syriaques Jacobites, REB 60 (2002), σ. 133-150.
- Z. Avalichvili, *David d'Ibérie*..... Z. Avalichvili, La succession du curopalate David d'Ibérie, dynaste de Tao, Byz. 8 (1933), σ. 177-202.
- A. Avramea, *Communications*..... Anna Avramea, Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries, εν «Economic History», τομ. 1, σ. 57-90.
- H. Barnes - M. Whittow, *Castles*..... H. Barnes - M. Whittow, Survey of Medieval Castles of Anatolia (1993), An. Stud. 44 (1994), σ. 117-135.
- H. Bartikian, *Eustathius Boilas*..... H. Bartikian, The Significance of the Will of Eustathius Boilas (1059) for the Study of the History of Armenia and Georgia at the Time of Byzantine Dominion (Eleventh Century), εν XXV International Congress of Orientalists / Papers presented by the USSR Delegation, Moscow 1960, σ. 1-18 (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 15, σ. 240-258).
- H. Bartikian, *Magistros Bagarat*..... H. Bart'ikyan, La généalogie du Magistros Bagarat, catépan d'Orient, et de Kékaumenos, REA (n.s.) 2 (1965), σ. 261-272 (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 16, σ. 259-270).
- H. Bartikian, *L'énokion*..... H. Bartikian, L'énokion à Byzance et dans la capitale des Bagratides, Ani, à l'époque de la domination byzantine (1045-1064), REA (n.s.) 6 (1969), σ. 283-298 (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 21, σ. 340-355).
- H. Bartikian, *Conquête*..... H. Bartikian, La conquête de l'Arménie par l'Empire byzantin, REA (n.s.) 8 (1971), σ. 327-340 (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 22, σ. 356-359).
- H. Bartikian, *Feme Iverija*..... H. Bart'ikyan, O feme Iverija, VONAASSR 12 (1974), σ. 68-79.

- H. Bartikian, *Μετανάστευσις*..... H. Bartikian, Ἡ μετανάστευσις τῶν Ἀρμενίων τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα Αἰτίαι καὶ συνέπειαι, ἐν «Actes du XV^e Congr», σ. 23-36 (=Ἀρμενοβυζαντινά, ἀρ. 1, σ. 13-28).
- H. Bartikian, *Ἀρμενικὴς πηγὴς*..... Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Τὸ Βυζάντιο εἰς τὰς ἄρμενικὰς πηγὰς, (BKM 18), Θεσσαλονίκη 1981.
- H. Bartikian, *Βυζάντιον καὶ Ἀρμενία*..... Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Βυζάντιον καὶ Ἀρμενία, Βυζαντινά 12 (1983), σ. 430-462 (=Ἀρμενοβυζαντινά, ἀρ. 2, σ. 29-60).
- H. Bartikian, *Θέμα Ἰβηρίας*..... H. Bartikian, Γὰρ τὸν «ἰβηρικὸν στρατόν» καὶ τὸ βυζαντινὸν θέμα «Ἰβηρία», Βυζαντινά 13.1 (1985) («Δώρημα στὸν Ἰωάννη Ε. Καραγιαννόπουλο»), σ. 467-477 (=Ἀρμενοβυζαντινά, ἀρ. 3, σ. 61-69).
- H. Bartikian, *Religious Diplomacy*..... H. Bartikian, The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the Tenth and Eleventh Centuries, ἐν Armenian Studies/Etudes Armeniennes in Memoriam Haïg Berbérian, ἐπιμ. D.K. Kouymjian, Lisboa 1986, σ. 55-62 (=Ἀρμενοβυζαντινά, ἀρ. 24, 377-384).
- H. Bartikian, *Gabras*..... H. Bartikian, O Vizantijskoj aristokraticheskoj sem'e Gabras, IFŽ 3 (1987-1988), σ. 190-200.
- H. Bartikian, *Οἰκονομικὴ πολιτικὴ*..... Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἀρμενία. Δεύτερο μιστὸ τοῦ 10^{ου} μὲ πρώτο μιστὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνα, ἐν «Καθημερινὴ ζωὴ», σ. 439-447 (=Ἀρμενοβυζαντινά, ἀρ. 9).
- H. Bartikian, *Γαβράδες*..... Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Γαυράδων (Γαβράδων). Ἱστορικὴ, προσωπογραφικὴ καὶ γενεαλογικὴ μονογραφία, (πρόλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης - ἐπιμ. Φωτεινὴ Βλαχοπούλου), Ἀθήνα 1993.
- H. Bartikian, *Ονοματοδοσίαι*..... Χ.Μ. Μπαρτικιάν, Ονοματοδοσίαι λαῶν στὶς ἄρμενικὲς μεσαιωνικὲς πηγὰς, ἐν «Ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο», σ. 729-746 (=Ἀρμενοβυζαντινά, ἀρ. 12, σ. 193-210).
- H. Bartikian, *Gaurades*..... H. Bartikian, Les Gaurades à travers les sources arméniennes, ἐν «Arménie et Byzance», σ. 19-30.
- H. Bartikian, *Ἀναγνώριση*..... H.M. Bartikian, Το Βυζάντιο μήπως ἀναγνώρισε τὴν Ἀρμενία τῶν Βαγρατιδῶν ὡς βασίλειον;, ἐν «ΕΥΨΥΧΙΑ», τομ. 1, σ. 85-96.
- H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*..... Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Ὁ κουράτωρ Μανζικέρτ καὶ τῆς Ἑσῶ Ἰβηρίας καὶ ἡ ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Β΄, Σύμμεικτα 14 (2001), σ. 57-75.

- H. Bartikian, *Αρμενοβυζαντινά*..... Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, Αρμενοβυζαντινά. Σχέσεις του αρμενικού έθνους με το μεσαιωνικό ελληνισμό. Ιστορικές συμβολές, επιμ. έκδ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θεσσαλονίκη 2007.
- B. Baumgartner, *Taō-Klardžeti*..... B. Baumgartner, Studien zur historischen Geographie von Taō-Klardžeti, (διδακτορ. διατριβή), Wien 1996.
- H.-G. Beck, *Alexios*..... H.-G. Beck, Alexios Komnenos zwischen Normanner und Turken, εν Akten des XI Internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1950, σ. 43-47.
- H.-G. Beck, *Kirche*..... H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.
- H.-G. Beck, *Gefolgschaftswesen*..... H.-G. Beck, Byzantinisches Gefolgschaftswesen, (SBAW), München 1965.
- H.-G. Beck, *Δημιώδης λογοτεχνία*..... H.-G. Beck, Ιστορία της βυζαντινής δημιώδους λογοτεχνίας, (μτφρ. Νίκη Eideneier), Αθήνα 1988 (α' έκδ. München 1971).
- I. Beldiceanu-Steiner, *Charsianon*..... I. Beldiceanu - Steiner, Charsianon Kastron. Qal'e-i Harsanōs, Byz. 51.2 (1981), σ. 410-429.
- K. Belke, *Phrygia*..... K. Belke, Phrygia between Byzantines and Seljuks, BF 16 (1991), σ. 159-165.
- K. Belke, *Paphlagonien-Honōrias*..... K. Belke, Paphlagonien und Honōrias, (TIB 9), Wien 1996.
- K. Belke-N. Mersich, *Phrygien-Pisidien*... .. K. Belke - N. Mersich, Phrygien und Pisidien, (TIB 7), Wien 1990.
- K. Belke-M. Restle, *Galatien-Lycaonien*..... K. Belke - M. Restle, Galatien und Lycaonien, (TIB 4), Wien 1984.
- S. Bendall, *Mint of Trebizond*..... S. Bendall, The Mint of Trebizond under Alexios I and the Gabrades, Numismatic Chronicle (Seventh Series) 17 (1977), σ. 126-136.
- H. Berbėrian, *Hayoc' kat'olikosakan*..... Haïg Pėrpėrean, Hayoc' kat'olikosakan at'ofin barjumnė 11rd darerum erkrord kėsin (=«Η κατάργηση της έδρας του αρμενικού καθολικοσάτου κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι.»), Handes Amsorya 82 (1967).
- Berichte zum XI. Kongr.* Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress. München 1958, München 1958.
- Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*..... Th. Bianquis, Damas et la Syrie sous la domination Fatimide (359-468/969-1076). Essai d'interpretation de chroniques arabes médiėvales, τ. 1-2, Damas 1983.
- P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*..... P.A. Blaum, Children of the Arrow. The Strange Saga of the Iraqi Turkmens, International Journal of Kurdish

- Studies (1η Ιανουαρ. 2001) (βλ. σχετικά στον Δ.Τ: www.thefreelibrary.com [χωρίς σελιδαρίθμηση]).
- P.A. Blaum, *Foreign Relations*..... P.A. Blaum, *Diplomacy gone to Seed: A History of Byzantine Foreign Relations, A.D. 1047-57*, *International Journal of Kurdish Studies* (1η Ιανουαρ. 2001) (βλ. Δ.Τ: www.thefreelibrary.com [χωρίς σελιδαρίθμηση]).
- C.E. Bosworth, *Dynasties*..... C.E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1967.
- C.E. Bosworth, *Islamic Lands*..... C.E. Bosworth, *The Turks in Islamic Lands up to the Mid-11th Century*, εν *Philologiae turcicae fundamenta III*, ed. C. Cahen, Wiesbaden 1970, σ. 1-20 (=Turks in Islamic World, ed. C.E. Bosworth, αρ. 9, σ. 193-212).
- C.E. Bosworth, *Incursions*..... C.E. Bosworth, *Barbarian Incursions: The Coming of the Turks into the Islamic World*, εν *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D.S. Richards, Oxford 1973, σ. 1-16 (=Turks in Islamic World, ed. C.E. Bosworth, αρ. 10, σ. 212-228).
- C. Bouras, *City-Villages*..... C. Bouras, *City and Village: Urban Design and Architecture*, JÖB 31.2 (1981) («XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress, Wien, 4.-9. October 1981. Akten. I. Teil. Hauptreferate. 2. Haldband. Themengruppen 7-11»), σ. 611-653.
- W. Brandes, *Thema Mesopotamien*..... W. Brandes, *Überlegungen zur Vorgeschichte des Thema Mesopotamien. Das Siegel eines στρατηγὸς Μεσοποταμίας* aus dem Anfang des 9. Jahrhunderts (Zacos-Veglery, Nr. 284), Bsl 44 (1983), σ. 171-177.
- W. Brandes, *Städte*..... W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, (BBA 56), Berlin 1989.
- W. Brandes, *Finanzverwaltung*..... W. Brandes, *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*, (FBR 25), Frankfurt am Main 2002.
- L. Bréhier, *Roussel*..... L. Bréhier, *Les aventures d'un chef normand en Orient au XIe siècle... Roussel de Bailleul*, RCC 20 (1911-1912), σ. 172-188.
- L. Bréhier, *Vie et mort*..... L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance. Le monde byzantin*, Paris 1948.
- L. Bréhier, *Institutions*..... L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin. Le monde byzantin II*, (L'évolution de l'Humanité. Synthèse collective 32 bis), Paris 1970.
- W. Brice, *Turkish Colonization*..... W. Brice, *The Turkish Colonization of Anatolia*, Bul-

-
- letin of the John Rylands Library 38 (1955), σ. 18-44.
- F.W. Brooks, *Arabic Lists*..... F.W. Brooks, Arabic Lists of the Byzantine Themes, JHS 21 (1901), σ. 67-77.
- M.F. Brosset, *Géorgie*..... M.F. Brosset, Histoire de la Géorgie, τομ. 1-2, St. Petersburg 1849, 1851.
- R. Browning, *Empire*..... R. Browning, The Byzantine Empire, London 1980.
- I. Brousselle, *Integration*..... Isabelle Brousselle, L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie byzantine au IX^e siècle, εν «Arménie et Byzance», σ. 43-54.
- A. Bryer, *Gabrades*..... A.A.M. Bryer, A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979-c. 1653, UBHJ 12 (1970), σ. 164-187 (=Trebizond, αρ. IIIa).
- A. Bryer, *Nicaea*..... A.A.M. Bryer, Nicaea, a Byzantine City, History Today 21.1 (1971), σ. 22-31 (=Anatolia-Caucasus, αρ. IX).
- A. Bryer, *Pontic Exception*..... A.A.M. Bryer, Greeks and Turkmens: The Pontic Exception, DOP 29 (1975), σ. 115-149.
- A. Bryer, *Trebizond*..... A.A.M. Bryer, The Empire of Trebizond and the Pontos. Collected Studies, (VR), London 1980.
- A. Bryer, *Anatolia-Caucasus*..... A.A.M. Bryer, Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900, (VR), London 1988.
- A. Bryer - S. Fassoulakis - D. Nicol, *Note*..... A. Bryer - S. Fassoulakis - D. Nicol, A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note, Bsl 36 (1975), σ. 38-45 (=Trebizond, αρ. IIIb).
- A. Bryer - D. Winfield, *Topography*..... A. Bryer - D. Winfield, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Volume One: Text, Volume Two: Plates, (DOS 20), Washington D.C. 1985.
- A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, *Gabras*..... A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Theodore Gabras, Duke of Chaldia (†1098) and the Gabrades: Portraits, Sites and Seals, εν «Κράτος και κοινωνία», σ. 51-70.
- G. Buckler, *Anna Comnena*..... Georgina Buckler, Anna Comnena. A Study, Oxford 1929 (ανατύπωση London 1968).
- Byzantine Aristocracy*..... The Byzantine Aristocracy, IX-XIII Centuries, ed. M.J. Angold, (BAR 221), Oxford 1984.
- Byzantine Court*..... The Byzantine Court from 829 to 1204, ed. H. Maguire, Washington D.C. 1997.
- Byzantine Diplomacy*..... The Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, (SPBS. Publications 1), ed. J. Shepard - S. Franklin, (VR), Ipswich - Suffolk 1992.

-
- Byzantium in the Year 1000*..... Byzantium in the Year 1000, ed. P. Magdalino, (MM/PEC, volume 45), Leiden - Boston 2003.
- C. Cahen, *Mantzikert*..... C. Cahen, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, Byz. 9 (1934), σ. 628-642 (=Turcobyzantina, αρ. II).
- C. Cahen, *Syrie du Nord*..... C. Cahen, La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, (Institut Français de Damas. Bibliothèque Orientale 1), Paris 1940.
- C. Cahen, *Pénétration*..... C. Cahen, La première pénétration turque en Asie-Mineure (seconde moitié du XIe siècle), Byz. 18 (1948), σ. 5-67 (=Turcobyzantina, αρ. I).
- C. Cahen, *Tribus turques*..... C. Cahen, Les tribus turques d'Asie Centrale pendant la période seljukide, ev Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 51 (1949-1952), σ. 178-187 (=Turks in Islamic World, ed. C.E. Bosworth, transl. P. Simpson, αρ. 16, 339-346).
- C. Cahen, *Notes*..... C. Cahen, Notes sur l'histoire des croisades et l'Orient Latin, Bulletin de la Faculté des Lettres, Strasbourg, 29e année, 2 (1950), σ. 118-125.
- C. Cahen, *Seljuknāmeḥ*..... C. Cahen, Seljukides de Rūm, Byzantins et Francs d'après le Seljuknāmeḥ anonyme, AIPHOS 11 (1951), σ. 97-106.
- C. Cahen, *Köprülü Armağani*..... C. Cahen, A propos de quelques articles de Köprülü Armağani, JA 253 (1954), σ. 254-279.
- C. Cahen, *Turkish Invasion*..... C. Cahen, The Turkish Invasion: The Selchūkids, ev K.M. Setton, Crusades, τομ. 1, σ. 135-176.
- C. Cahen, *Campagne*..... C. Cahen, Une campagne du Seldjukide Alp-Arslan en Géorgie, Bédi Kartlisa / Revue de Kartvélogologie 40-42 (1962), σ. 17-20 (=Turcobyzantina, αρ. VII).
- C. Cahen, *Historiography*..... C. Cahen, The Historiography of the Seljuqid Period, ev «Historians of the Middle East», αρ. 5, σ. 59-78.
- C. Cahen, *First Crusade*..... C. Cahen, An Introduction to the First Crusade, Past and Present 6 (1964), σ. 6-30 (=Turcobyzantina).
- C. Cahen, *Qutlumush*..... C. Cahen, Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure, Der Islam 39 (1964), σ. 14-27 (=Turcobyzantina, αρ. V).
- C. Cahen, *Diplomatie orientale*..... C. Cahen, La diplomatie orientale de Byzance face à la poussée Seldjukide, Byz. 35 (1965), σ. 10-15 (=Turcobyzantina, αρ. III).
- C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*..... C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of

- the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330, London 1968 (νεότ. βελτιωμ. γαλλ. έκδ.: La Turquie pré-ottomane, [VT 7], Paris 1988).
- C. Cahen, *Turcobyzantina*..... C. Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, (VR), London 1974.
- L. Č'amč'ean, *History of Armenia*..... L. Ch'amch'ian, *History of Armenia from d. C. 2247 to the year of Christ 1780*, τομ. 1-2, Calcutta 1827.
- M. Canard, *Delhemma*..... M. Canard, *Delhemma Sayyid Battâl et 'Omar al-No'mân*, Byz. 12 (1937), σ. 173-188.
- M. Canard, *H'amdandides*..... M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdandides de Jazîra et de Syrie*, Paris 1953 (α' έκδ. Alger 1951).
- M. Canard, *Sources arabes*..... M. Canard, *Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles*, REB 19 (1961) («Mélanges R. Janin»), σ. 284-314 (=Musulmanes, αρ. XVII).
- M. Canard, *Prise d'Ani*..... M. Canard, *Le campagne arménienne du sultan salgû-qide Alp Arslan et le prise d'Ani en 1064*, REA (n.s.) 2 (1965), σ. 239-259 (=Expansion, αρ. VI).
- M. Canard, *Miscellanea*..... M. Canard, *Miscellanea Orientalia*, (VR), London 1973.
- M. Canard, *Musulmanes*..... M. Canard, *Byzance et les musulmanes du Proche Orient*, (VR), London 1973.
- M. Canard, *Expansion*..... M. Canard, *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions*, (VR), London 1974.
- Cappadocia*..... Le aree omogenee della Civiltà Rupestre nell'ambito dell'Impero Bizantino: La Cappadocia. Atti del Quinto Convegno Internazionale di Studio sulla Civiltà Rupestre Medioevale nel mezzogiorno d'Italie (Lecce-Nar-dò, 12-16 ottobre 1979), επιμ. C.D. Fonseca, (Uni-versità degli Studi di Lecce. Facoltà di Lettere e Filo-sofia. Istituto di Storia Medioevale e Moderna. Saggi e Ricerche, 6), Galatina 1981.
- A.J. Cappel, *'Arab*..... A.J. Cappel, *The Byzantine Responce to the 'Arab (10th-11th Centuries)*, BF 20 (1994), σ. 113-132.
- A. Carile, *Niceforo Briennio*..... A. Carile, *Il cesare Niceforo Briennio*, Aevum 42.5-6 (1968), σ. 429-454.
- A. Carile, *᾽Υλὴ Ἱστορίας*..... A. Carile, *La ᾽Υλὴ Ἱστορίας del cesare Niceforo Briennio*, Aevum 43 (1969), σ. 56-87, 235-282.
- F. Chalandon, *Alexis*..... F. Chalandon, *Les Comnènes. Études sur l'Empire byzantin au XIe et XIIe siècles. I. Essai sur le règne*

- d'Alexis 1er Comnène (1081-1118), Paris 1900.
- P. Charanis, *Origin*..... P. Charanis, Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade, Byz. 19 (1949), σ. 17-36.
- P. Charanis, *Eleventh Century*..... P. Charanis, The Byzantine Empire in the Eleventh Century, εν K.M. Setton, Crusades, τομ. 1, σ. 177-219.
- P. Charanis, *Byzantine Empire*..... P. Charanis, Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire, (VR), London 1973.
- P. Charanis, *Breakdown*..... P. Charanis, Cultural Diversity and the Breakdown of the Byzantine Power in Asia Minor, DOP 29 (1975), σ. 1-20.
- P. Charanis, *Αρμένιοι*..... Πήτερ Χαράνη, Οι Αρμένιοι στη βυζαντινή αυτοκρατορία, (μτφρ. Ι. Κασσεσιάν - εισαγ. Φ.Α. Δημητρακόπουλος), Αθήνα 1992 (α' έκδ. Lisboa 1963).
- K. Χατζηαντωνίου, *Μικρά Ασία*..... K. Χατζηαντωνίου, Μικρά Ασία. Αρχαία και μεσαιωνική ιστορία, Αθήνα 1999.
- J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*..... J.-Cl. Cheynet, Mantzikert: une désastre militaire?, Byz. 50.2 (1980), σ. 410-438 (=Aristocracy, αρ. XIII).
- J.-Cl. Cheynet, *Dévaluation*..... J.-Cl. Cheynet, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans le seconde moitié du XIe siècle, Byz. 53.2 (1983), σ. 453-477 (=Aristocracy, αρ. VI).
- J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotèrètès*..... J.-Cl. Cheynet, Toparque et topotèrètès a la fin du XIe siècle, REB 42 (1984), σ. 215-224.
- J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*..... J.-Cl. Cheynet, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, TM 9 (1985), σ. 181-194 (=Aristocracy, αρ. XI).
- J.-Cl. Cheynet, *Axiarque-taxiarque*..... J.-Cl. Cheynet, Note sur l'axiarque et le taxiarque, REB 44 (1986), σ. 233-235.
- J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*..... J.-Cl. Cheynet, Les Phocas, εν G. Dagron - H. Mihăescu, Traité, σ. 289-315.
- J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*..... J.-Cl. Cheynet, Trois familles, εν J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, Études, σ. 7-122.
- J.-Cl. Cheynet, *Étrangers*..... J.-Cl. Cheynet, Du prénom au patronyme: les étrangers à Byzance (Xe-XIIIe siècles), SBS 1 (1987), σ. 57-66.
- J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*..... J.-Cl. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), (BS 9), Paris 1990.
- J.-Cl. Cheynet, *Thathoul*..... J.-Cl. Cheynet, Thathoul, archonte des archontes, REB 48 (1990), σ. 233-242.
- J.-Cl. Cheynet, *Politique militaire*..... J.-Cl. Cheynet, La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène, ZRVI 29-30 (1991), σ. 61-

	73 (=Aristocracy, <i>ap.</i> XIV).
J.-Cl. Cheynet, <i>Puissance</i>	J.-Cl. Cheynet, Fortune et puissance de l'aristocratie (X ^e -XI ^e siècle), <i>en</i> «Hommes et richesses», σ. 199-213 (=Aristocracy, <i>ap.</i> V).
J.-Cl. Cheynet, <i>Aristocratie locale</i>	J.-Cl. Cheynet, Le rôle de l'aristocratie locale dans l'état (X ^e -XII ^e siècle), <i>BF</i> 19 (1993), σ. 105-112.
J.-Cl. Cheynet, <i>Effectifs</i>	J.-Cl. Cheynet, Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIIe s., <i>Cahiers</i> 38.2 (1995), σ. 319-335 (=Aristocracy, <i>ap.</i> XII).
J.-Cl. Cheynet, <i>Arméniens</i>	J.-Cl. Cheynet, Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantine X à Alexis Comnène (1059-1081), <i>en</i> «Arménie et Byzance», σ. 67-78.
J.-Cl. Cheynet, <i>Résistance</i>	J.-Cl. Cheynet, La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la première croisade, «EY-ΨΥΧΙΑ», τομ. 1, σ. 131-147 (=Aristocracy, <i>ap.</i> XIV).
J.-Cl. Cheynet, <i>Psellos</i>	J.-Cl. Cheynet, L'Asie Mineure d'après la correspondance de Psellos, <i>BF</i> 25 (1999) (7th. Symposion byzantinon, Dec. 1997, «Byzance et l'Asie»), σ. 233-241.
J.-Cl. Cheynet, <i>Ducs d'Antioche</i>	J.-Cl. Cheynet, Les ducs d'Antioche sous Michel IV et Constantin IX, <i>en</i> «NOVUM MILLENIUM», σ. 53-64.
J.-Cl. Cheynet, <i>Frontière orientale</i>	J.-Cl. Cheynet, La conception de la frontière orientale (IX ^e -XIII ^e siècle), <i>en</i> «Eastern Approaches», σ. 57-69.
J.-Cl. Cheynet, <i>Épiskeptitai</i>	J.-Cl. Cheynet, Les épiskeptitai et autres gestionnaires des biens publics (d'après les sceaux de l'IFEB), <i>SBS</i> 7 (2002), σ. 87-118.
J.-Cl. Cheynet, <i>St Georges-St Michel</i>	J.-Cl. Cheynet, Par St Georges, par St Michel, <i>TM</i> 14 (2002) («Mélanges Gilbert Dagron»), σ. 114-134.
J.-Cl. Cheynet, <i>Asia Minor</i>	J.-Cl. Cheynet, Basil II and Asia Minor, <i>en</i> «Byzantium in the Year 1000», σ. 71-108 (=Aristocracy, <i>ap.</i> VIII).
J.-Cl. Cheynet, <i>Apport</i>	J.-Cl. Cheynet, L'apport de la sigillographie aux études byzantines, <i>Viz. Vrem.</i> 62 (87) (2003), σ. 47-58.
J.-Cl. Cheynet, <i>Diogénai</i>	J.-Cl. Cheynet, Grandeur et décadence des Diogénai, <i>en</i> «Το Βυζάντιο τον 11 ^ο αι.», σ. 119-137.
J.-Cl. Cheynet, <i>Saint Théodore</i>	J.-Cl. Cheynet, Le culte de Saint Théodore chez les officiers de l'armée d'Orient, <i>en</i> «Κράτος και κοινωνία», σ. 7-153.
J.-Cl. Cheynet, <i>Sceaux de Comnènes</i>	J.-Cl. Cheynet, L'iconographie des sceaux des Comnènes, <i>en</i> «Siegel und Siegler», σ. 53-67.
J.-Cl. Cheynet, <i>Aristocracy</i>	J.-Cl. Cheynet, The Byzantine Aristocracy and its Mi-

- litary Function, (VR), Aldershot 2006.
- J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*..... J.-Cl. Cheynet, The Duchy of Antioch during the Second Period of Byzantine Rule, εν «Antioch», σ. 1-16.
- J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*..... J.-Cl. Cheynet, De Tziliapert à Sébastè, SBS 9 (2006), σ. 213-226.
- J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, *Études*..... J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, Études prosopographiques, (BS 5), Paris 1986.
- J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, *Argyroi*..... J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, Les Argyroi, ZRVI 40 (2003), σ. 57-90.
- Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*..... Σταυρούλα Δ. Χονδρίδου, Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.), Αθήνα 2002.
- Ειρ. Χρήστου, *Σύγκλητος*..... Ειρήνη Χρήστου, Σύγκλητος-συγκλητικοί κατά τη μεση βυζαντινή περίοδο, Βυζαντιακά 14 (1994), σ. 179-216.
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*..... Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Έκλογή, ἀναγόμεναι καὶ στέψεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, (ΠΑΑ. Τόμος 22. - Ἀριθμ. 2), ἐν Ἀθήναις 1956.
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Αντιβασιλεία*..... Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, Σύμμεικτα 2 (1970), σ. 1-144.
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*..... Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ ἱστορία. Α' 324-610, Θεσσαλονίκη ²1992, Β' 1 610-867, Θεσσαλονίκη ²1993, Β' 2 867-1081, Θεσσαλονίκη ²1997, Γ' 1 1081-1204, Αθήνα 2001.
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*..... Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος-διοίκηση-οικονομία-κοινωνία, Αθήνα 2004.
- H.E.J. Cowdrey, *Crusading Plans*..... H.E.J. Cowdrey, Pope Gregory VII's Crusading Plans of 1074, εν «OUTREMER», σ. 27-40.
- Crusades*..... The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World, ed. Angeliki E. Laiou - R.P. Motahedeh, Washington D.C. 2001.
- G. Dagron, *Immigration syrienne*..... G. Dagron, Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du X^e et au XI^e siècle: L'immigration syrienne, TM 6 (1976), σ. 177-216.
- S. Dahan, *Local Histories*..... S. Dahan, The Origin and Development of the Local Histories of Syria, εν «Historians of the Middle East», αρ. 8, σ. 108-117.
- J. Darrouzès, *Fondations*..... J. Darrouzès, Le mouvement des fondations monastiques au XI^e siècle, TM 6 (1976), σ. 159-176.

-
- G. Dédéyan, *Immigration*..... G. Dédéyan, L'immigration arménienne en Cappadoce au XI^e siècle, Byz. 45 (1975), σ. 41-117.
- G. Dédéyan, *Arméniens en Cappadoce*..... G. Dédéyan, Les Arméniens en Cappadoce aux Xe et XI^e siècles, εν «Cappadocia», σ. 75-95.
- G. Dédéyan, *Princes Arméniens*..... G. Dédéyan, Les princes Arméniens de l'Euphratèse et l'Empire byzantin (fin XI^e - milieu XII^e s.), εν «Arménie et Byzance», σ. 79-90.
- G. Dédéyan, *Chefs Arméniens*..... G. Dédéyan, L'argent et le pouvoir chez les chefs Arméniens de l'Euphratèse à l'époque de la première croisade, εν «ΕΥΨΥΧΙΑ», τομ. 1, σ. 195-208.
- G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*..... G. Dédéyan, Le rôle des Arméniens en Syrie du Nord pendant la reconquête byzantine (vers 945-1031), BF 25 (1999) («7th. Symposium byzantinon, Decembre 1997, "Byzance et l'Asie"»), σ. 249-284.
- G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*..... G. Dédéyan, Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150). Volume 1. Aux origines de l'état cilicien: Philarète et les premiers Roubéniens (+104 fig.), Volume 2. De l'Euphrate au Nil: le réseau diasporique, (BAFCG), Lisbonne 2003 (με συνεχή σελιδαρίθμηση· βλ. και την περίληψη του Cl. Mutafian εν Annales 61.1 [2006], σ. 174-175).
- Defense of the East*..... The Defense of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a Colloquium held at the University of Sheffield in April 1986, (BIAA, Monographs no. 8, BAR 297), Oxford 1986.
- S. Der Nersessian, *Armenia*..... Sirarpie Der Nersessian, Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries, εν «Proceedings of XIIIth Congr.», σ. 427-431.
- A.A. Δημοσθένους, *Μιχαήλ Ζ'*..... A.A. Δημοσθένους, Μιχαήλ Ζ' Δούκας (1071-1078). Ο ανίκανος αυτοκράτορας, Αθήνα 2005.
- Diaspora*..... Studies of the Internal Diaspora of the Byzantine Empire, ed. Helene Ahrweiler - Angeliki Laiou, Washington 1998.
- Ch. Diehl, *Μορφές*..... K. Ντηλ, Βυζαντινές μορφές, (μτφρ. Στέλλα Βουρδούμπα), Αθήναι 1969 (α' έκδ. Paris 1906-1908).
- A.N. Διομήδης, *Εκστρατεία*..... A.N. Διομήδης, Βυζαντινὰ μελέται. 3. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ρωμανοῦ Διογένους, Αθήναι 1942.
- F. Dölger, *Beiträge*..... F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des X. und XI. Jahrhun-

	derts, (BA 9), Leipzig - Berlin 1927 (απαρ. Hildesheim 1960).
F. Dölger, <i>Schatzkammern</i>	F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1949.
Ch. Du Cange, <i>Glossarium</i>	Ch. Du Cange, Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis, auctore Carolo Du Fresne, domino Du Cange, Lyon 1688.
R. Dussaud, <i>Topographie</i>	R. Dussaud, Topographie historique de la Syrie antique et médiévale, Paris 1827.
N. Duyé, <i>Malésès</i>	Nicolette Duyé, Un haut fonctionnaire byzantin du XIe siècle... Basile Malésès, REB 30 (1972), σ. 167-178.
<i>Eastern Approaches</i>	Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999, ed. A. Eastmond, (SPBS. Publications 9), Arlington - Burlington USA - Singapore - Sydney 2001.
<i>Economic History</i>	The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, Editor-in-Chief Angeliki E. Laiou, τομ. 1-3, (DOS 39), Washington D.C. 2002.
R.W. Edwards, <i>Iberian Theme</i>	R.W. Edwards, On the Location of the Iberian Theme, εν «The 17 th International Byzantine Congress: Abstracts of Papers», Washington 1986, σ. 102-103.
R.W. Edwards, <i>Oltu-Penek Valley</i>	R.W. Edwards, Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeastern Turkey, DOP 39 (1985), σ. 15-37.
R.W. Edwards, <i>Artvin</i>	R.W. Edwards, The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeastern Turkey, DOP 40 (1986), σ. 165-182.
R.W. Edwards, <i>Fortifications</i>	R.W. Edwards, The Fortifications of Armenian Cilicia, (DOS 23), Washington 1987.
R.W. Edwards, <i>Vale of Kola</i>	R.W. Edwards, The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey, DOP 42 (1988), σ. 119-141.
N.M. El-Cheikh, <i>Islamic Prism</i>	Nadia Maria El-Cheikh, Byzantium through the Islamic Prism from the Twelfth to the Thirteenth Century, εν «Crusades», σ. 53-61.
<i>ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ</i>	ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr., Volume I: Hellenic Antiquity and Byzantium, Volume II: Byzantinoslavica, Armeniaca, Islamica, the

- Balkans and Modern Greece, ed. Jelisaveta Stanojevič-Allen - C.P. Ioannides - J.S. Langdon - S.W. Reinert, New York 1993.
- Επικοινωνία στο Βυζάντιο*..... Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο» 4-6 Οκτωβρίου 1990, επιμ. Ν.Γ. Μοσχονάς, (ΚΒΕ-ΕΙΕ), Αθήνα 1993.
- ΕΥΨΥΧΙΑ*..... ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, (Publications de la Sorbonne. Université de Paris I - Panthéon-Sorbonne. Série BS 16), том. 1-2, Paris 1998.
- J.-Ph. Fallmerayer, *Trapezunt*..... J.-Ph. Fallmerayer, Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt, München 1827.
- W. Farag, *Muslim Neighbors*..... W. Farag, Byzantium and its Muslim Neighbors during the Reign of Basil II (976-1025), (διδακτορ. διατριβή), Birmingham 1976.
- W. Farag, *Aleppo Question*..... W. Farag, The Aleppo Question: A Byzantine-Fatimid Conflict of Interests in Northern Syria in the Later Tenth Century A.D., BMGS 14 (1990), σ. 44-60.
- Σ. Φασουλάκης, *Κομνηνοί*..... Σ. Φασουλάκης (-Αγγελική Λαΐου), Ἡ δυναστεία τῶν Κομνηνῶν καὶ οἱ Σταυροφορίες, εν ΙΕΕ, том. Θ', σ. 12-36.
- G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*..... G. Fedalto, Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium. Vol. 1. Patriarchatus Constantinopolitanus, Vol. 2. Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus, Padua 1988.
- W. Felix, *Islamische Welt*..... W. Felix, Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert (Geschichte der Politischen Beziehungen von 1001 bis 1055), (BV 14), Wien 1981.
- J. Ferluga, *Tematskog urećenja*..... J. Ferluga, Niže vojno-administrativne jedinice tematskog urećenja. Prilog izučavanju tematskog urećenja od VII do X veka, ZRVI 2 (1953), σ. 61-94 (αγγλ. περίληψη σ. 95-98).
- J. Ferluga, *Clisure*..... J. Ferluga, Le clisure bizantine in Asia Minore, ZRVI 16 (1975), σ. 9-23.
- J. Ferluga, *Aufstände*..... J. Ferluga, Aufstände im byzantinischen Reich [zwischen den] Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 5 (1985), σ. 137-167.
- J.V.A. Fine, *Theme System*..... J.V.A. Fine, Basil II and the Decline of the Theme System, Studies on the Slavo-Byzantine and West-Euro-

- pean Middle Ages. In memoriam Ivan Dujčev, Sofia 1989, σ. 44-47.
- W. Fischer, *Trapezus*..... W. Fischer, Trapezus im 11. und 12. Jahrhundert, Mitteil. des Institut Österr. Geschichtsforschung (Innsbruck) 10 (1889), σ. 177-267.
- J.H. Forsyth, *Yahyā b. Saʿīd al-Antākī*..... J.H. Forsyth, The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahyā b. Saʿīd al-Antākī, (διδακτορ. διατριβή, University of Michigan), Ann Arbor 1977.
- C. Foss, *Ankara*..... C. Foss, Late Antique and Byzantine Ankara, DOP 31 (1977), σ. 29-87 (=History-Archaeology, αρ. VI).
- C. Foss, *Defenses*..... C. Foss, The Defenses of Asia Minor against the Turks, GOTR 27 (1982), σ. 145-205 (=Cities-Fortresses-Villages, αρ. V).
- C. Foss, *Responses*..... C. Foss, Byzantine Responses to Turkish Attack. Some Sites of Asia Minor, εν «ΑΕΤΟΣ», σ. 154-171.
- C. Foss, *History-Archaeology*..... C. Foss, History and Archaeology of Byzantine Asia Minor, (VR), Great Yarmouth, Norfolk 1990.
- C. Foss, *Cities-Fortresses-Villages*..... C. Foss, Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor, (VR), Great Yarmouth, Norfolk 1996.
- C. Foss, *Pilgrimage*..... C. Foss, Pilgrimage in Asia Minor, DOP 56 (2002), σ. 129-151.
- A. Friendly, *Manzikert*..... A. Friendly, The Dreadful Day. The Battle of Manzikert, 1071, London 1981.
- F. Gabrieli, *Arabic Historiography*..... F. Gabrieli, The Arabic Historiography of the Crusades, εν «Historians of the Middle East», αρ. 7, σ. 98-107.
- L. Garland, *Empresses*..... Lynda Garland, Byzantine Empresses. Women and Power in Byzantium AD 527-1204, London 1999.
- N.G. Garsoïan, *Anthroponymie*..... Nina G. Garsoïan, Notes préliminaires sur l'anthroponymie arménienne du Moyen Age, εν L'anthroponymie document de l'histoire sociale des mindes méditerranéens médiévaux, éd. M. Bourin, J.-M. Martin et F. Menant, (CEFR 226), Rome 1996, σ. 227-239 (=Medieval Armenia, αρ. IX).
- N.G. Garsoïan, *Integration*..... Nina G. Garsoïan, The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire, εν «Diaspora», σ. 53-124 (=Medieval Armenia, αρ. XIII).
- N.G. Garsoïan, *Medieval Armenia*..... Nina G. Garsoïan, Church and Culture in Early Medieval Armenia, (VR), Aldershot - Brookfield USA - Singapore - Sydney 1999.

-
- P. Gautier, *Synode des Blachernes*..... P. Gautier, Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, REB 29 (1971), σ. 213-284.
- H. Gelzer, *Themenverfassung*..... H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Amsterdam 1966.
- Geographica*..... Geographica Byzantina, éd. Hélène Ahrweiler, (BS 3), Paris 1981.
- N. Γεωργιάδης, *Νομίσματα Γαβρά*..... N. Γεωργιάδης, Τα νομίσματα του αγίου Θεοδώρου Γαβρά, ΑΠ 49 (2002), σ. 305-316.
- D.J. Georgacas, *Asia Minor*..... D.J. Georgacas, The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placements, Heidelberg 1971.
- Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*..... Σ.Γ. Γεωργίου, Οι τιμητικοί τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185), (ανέκδοτη διδακτορ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2005.
- M. Γερολυμάτου, *Τούρκοι*..... Μαρία Γερολυμάτου, Τούρκοι στην Μικρά Ασία. Σχόλιο για την διασκευή ενός θαύματος του αγίου Θεοδώρου, Σύμμεικτα 13 (2001), σ. 273-290.
- M. Γερολυμάτου, *Εμπόριο*..... Μαρία Γερολυμάτου, Παρατηρήσεις για το μικρασιατικό εμπόριο τον 11^ο αιώνα, εν «Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.», σ. 191-200.
- J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*..... J.G. Ghazarian, The Armenian Kingdom in Cilicia during the Crusades. The Integration of Cilician Armenians with the Latins 1080-1393, London 2000.
- Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καπαδοκίας*..... Π.Α. Γιαννόπουλος, Η δημιουργία του θέματος της Καπαδοκίας, ΒΔ 12 (2001), σ. 11-29.
- A.E. Γκουτζιουκώστας, *Άσηκρητις* A. Γκουτζιουκώστας, Η εξέλιξη του θεσμού των άσηκρητις και του πρωτοασηκρητις στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας, Βυζαντινά 23 (2002-2003), σ. 47-93.
- A.E. Γκουτζιουκώστας, *Δικαιοσύνη*..... A.E. Γκουτζιουκώστας, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αιώνας). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας, (BKM 37), Θεσσαλονίκη 2004.
- A. Γκουτζιουκώστας, *Κριτής στρατοπέδου-κριτής φουσάτου*..... A. Γκουτζιουκώστας, Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φουσάτου, Βυζαντινά 26 (2006), σ. 79-99.
- GONIMOS..... GONIMOS. Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westerink at 75, ed. J. Duffy - J. Peradotto, Buffalo N.Y. 1988.
- H. Goodacre, *Coinage*..... H. Goodacre, A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, in three parts, London 1957 (α' έκδ.

- 1928, 1931, 1933).
- V. Gordlevsky, *Gosudarstvo Seldžukidov*..... V. Gordlevsky, *Gosudarstvo Seldžukidov Maloj Azii*, (Akademija Nauk SSSR: Institut Vostokovedenija, Moskva), Leningrad 1941.
- J. Gouillard, *Gagik II*..... J. Gouillard, *Gagik II défenseur de la foi arménienne*, TM 7 (1979), σ. 399-418.
- H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*..... H. Grégoire, *Héros épiques méconnus. II. Khatchatur/Asator*, AIPHOS 2 (1934), σ. 459-463.
- H. Grégoire, *Bryennios*..... H. Grégoire, *Le César Nicéphore Bryennios. Les quatre livres des histoires*, Byz. 23 (1953), σ. 469-530.
- I. Γρηγοριάδης, *Ζωναράς*..... Ιωάννης Ζωναράς. *Επιτομή Ιστοριών. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια* Ιωάννης Γρηγοριάδης, (ΚΒΙ -5), τομ. Α'-Γ', Αθήνα 1995.
- M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*..... Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10^ο αι. και εξής*, (διδ. διατριβή), (ΑΠΘ / ΕΕΦΣ. Παράρτημα αριθμός 58), Θεσσαλονίκη 1985.
- M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Αγιολογικά κείμενα*..... Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Πληροφορίες αγιολογικών κειμένων γύρω από στρατιωτικά ζητήματα*, εν «Καθημερινή ζωή», σ. 531-545.
- M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Κλεισούρες*..... Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οι βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραρχίες*, Βυζαντινά 9 (1989), σ. 179-202.
- M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία*..... Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*, (ΕΒΕ 4), Θεσσαλονίκη 1989.
- M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Πυρήνας*..... Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Ο μόνιμος στρατιωτικός πυρήνας των βυζαντινών θεμάτων*, Εγνατία 2 (1990), σ. 229-243.
- M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*..... Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Το πρόβλημα του στρατού της Ιβηρίας*, (ΕΒΕ 11), Θεσσαλονίκη 1993.
- M. Grégoriou-Ioannidou, *Θέματα-tagmata*..... Martha Grégoriou-Ioannidou, *Θέματα et tagmata. Un problème de l'institution de thèmes pendant les Xe et XIe siècles*, BF 19 (1993), σ. 35-41.
- T. Gregory, *Kastro-Diateichisma*..... T. Gregory, *Kastro and Diateichisma as Responses to Early Byzantine Frontier Collapse*, Byz. 62 (1992), σ. 235-253.
- I. Grigoriadis, *Studies*..... I. Grigoriadis, *Linguistic and Literary Studies in the*

- “Epitome Istorion” of John Zonaras, (BKM 26), Θεσσαλονίκη 1998.
- R. Grousset, *Croisades*..... R. Grousset, Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, τομ. 1-3, Paris 1934-1936.
- R. Grousset, *Arménie*..... R. Grousset, Histoire de l’Arménie des origines à 1071, Paris ²1973.
- R. Grousset, *Levant*..... R. Grousset, L’Empire du Levant. Histoire de la question d’Orient, Paris 1949.
- V. Grumel, *Patriarches d’Antioche*..... V. Grumel, Le patriarcat et les patriarches d’Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084), EO 33 (1934), σ. 129-147.
- V. Grumel, *La chronologie*..... V. Grumel, La chronologie, (TED 1), Paris 1958.
- M. Grünbart, *Apokapes*..... M. Grünbart, Die Familie Apokapes im Lichte neuer Quellen, SBS 5 (1998), σ. 29-41.
- R. Guiland, *Recherches*..... R. Guiland, Recherches sur les institutions byzantines, (BBA 35), τομ. 1-2, Berlin - Amsterdam 1967.
- R. Guiland, *Logothètes*..... R. Guiland, Études sur l’histoire administrative de l’empire byzantin: Les logothètes, REB 29 (1971), σ. 5-115.
- R. Guiland, *Titres et fonctions*..... R. Guiland, Titres et fonctions de l’Empire byzantin, (VR), London 1976.
- A. Guillou, *Πολιτισμός*..... A. Guillou, Ο βυζαντινός πολιτισμός, (μτφρ. P. Odorico - Σμαράγδα Τσοχανταρίδου), Αθήνα 1996 (α’ έκδ. Paris 1974).
- R.A. Gusseinov, *Relations*..... R.A. Gusseinov, Relations entre Byzance et les Seldjûks en Asie Mineure aux XIe et XIIe siècles (D’après les sources syriennes), εν «Actes du XIV^e Congr.», τομ. II, σ. 337-344.
- J.F. Haldon, *Recruitment*..... J.F. Haldon, Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A Study on the Origins of the Stratiotika Ktemata, (SBAW 357), Vienna 1979.
- J.F. Haldon, *Praetorians*..... J.F. Haldon, Byzantine Praetorians: An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata c. 580-900, (PB 3), Bonn 1984.
- J.F. Haldon, *Army and Economy*..... J.F. Haldon, The Army and the Economy: The Allocation and Redistribution of Surplus Wealth in the Byzantine State, Mediterranean Historical Review 72 (1992), σ. 133-153 (=State, αρ. VI).
- J.F. Haldon, *Military Service*..... J.F. Haldon, Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpre-

- tations, DOP 47 (1993), σ. 1-67 (=State, *ap.* VII. – Byzantine Warfare, *ap.* 5).
- J.F. Haldon, *State*..... J.F. Haldon, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, (VR), Aldershot 1995.
- J.F. Haldon, *Logistics*..... J.F. Haldon, *The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period*, εν «Το Εμπόλεμο Βυζάντιο», σ. 111-151 (=Byzantine Warfare, *ap.* 20).
- J.F. Haldon, *Warfare*..... J.F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London 1999.
- J.F. Haldon, *Military Administration*..... J.F. Haldon, *Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration. Chapters II, 44 and 45 of the “Book of Ceremonies”*, TM 13 (2000), σ. 201-352.
- J.F. Haldon, *Approaches*..... J.F. Haldon, *Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025-1081*, εν «Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.», σ. 45-74.
- J.F. Haldon, *Πόλεμοι*..... J.F. Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου. Μάχες και εκστρατείες της βυζαντινής εποχής*, (μτφρ. Ν. Πρωτονοτάριος - επιμ. Μ. Μπλέτας), (ΣΣΜ), Αθήνα 2004 (α΄ έκδ. London 2001).
- J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*..... J. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York 2005.
- J.F. Haldon, *Byzantine Warfare*..... Byzantine Warfare, ed. J.F. Haldon, (The International Library of Essays on Military History), Aldershot 2007
- J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*..... J.F. Haldon - H. Kennedy, *The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands*, ZRVI 19 (1980), σ. 79-116.
- A. Hamdānī, *Fatimid Background*..... A. Hamdānī, *A Possible Fatimid Background to the Battle of Manzikert*, AÜ / DTIFY - TAD 6 (1968), σ. 1-59.
- A. Hamdānī, *Relations*..... A. Hamdānī, *Byzantine-Fātimid Relations before the Battle of Mantzikert*, BS / ÉB 1.2 (1974), σ. 169-179.
- Ch. Hannick - G. Schmalzbauer, *Synadenoi*..... Ch. Hannick - G. Schmalzbauer, *Die Synadenoi: Prosopographische Untersuchungen zu einer byzantinischen Familie*, JÖB 25 (1976), σ. 125-161.
- J. Harris, *Crusades*..... J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, London - New York 2003.
- A.L. Harvey, *Economy*..... A.L. Harvey, *Studies in the Byzantine Monetary Eco-*

- nomy c. 300-1450, Cambridge 1985.
- A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*..... A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, (μτφρ. Ε. Σταμπούλη), Αθήνα 1997 (α' έκδ. Cambridge 1989).
- A.L. Harvey, *Resources*..... A.L. Harvey, *Competition for Economic Resources: the State, Landowners and Fiscal Privileges*, εν «*Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.*», σ. 169-177.
- I. Heath, *Στρατός*..... I. Heath, *Ο βυζαντινός στρατός 886-1118*, (μτφρ. Η. Παπαθανάσης), Αθήνα 1995.
- H. Hellenkemper, *Burgen*..... H. Hellenkemper, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und in Königreich Kleinarmenien*, Bonn 1976.
- H. Hellenkemper - F. Hild, *Lykien-Pamphylien*..... H. Hellenkemper - F. Hild, *Lykien und Pamphylien. Teil 1-3, (TIB 8)*, Wien 2004.
- B. Hendrickx, *Armenia*..... B. Hendrickx, *Armenia and the Crusades*, εν «*Randse Afrikaanse Universiteit. Publikasieereeks die JM Mis-saksentrum vir die bevorderind van Vlaamse en Armeense kultuur*», χ.τ. 1987, σ. 1-17.
- F. Hild, *Strassensystem*..... F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien mit 114 Abbildungen auf Tafeln 7 Abbildungen*, (ÖAW. Denkschriften, 131. Band. Veröffentlichungen der Kommission für die TIB. Band 2), Wien 1977.
- F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*..... F. Hild - M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, (TIB 2), Wien 1981.
- F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*..... F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien. Teil 1-2, (TIB 5)*, Wien 1990.
- M. Hinterberger, *Ατταλειάτης*..... M. Hinterberger, *Φόβω κατασεισθείς: τα πάθη του ανθρώπου και της αυτοκρατορίας στον Μιχαήλ Ατταλειάτη. Το αιτιολογικό σύστημα ενός ιστοριογράφου του 11^{ου} αιώνα*, «*Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.*», σ. 155-167.
- C. Hillenbrand, *Seljuq Historiography*..... Carole Hillenbrand, *Some Reflections on Seljuq Historiography*, εν «*Eastern Approaches*», σ. 73-88.
- Historians of the Middle East*..... *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis - P.M. Holt, London - New York - Toronto 1962.
- J. Hoffmann, *Rudimente*..... J. Hoffmann, *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich, 1071-1210. Untersuchungen über Unabhängigkeitsbestrebungen und ihr Verhältnis zu Kaiser und Reich*, (MBM -Heft 17-), München 1974.
- A. Hohlweg, *Beiträge*..... A. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des*

- oströmischen Reiches unter den Komnenen, (MBM 17), München 1965.
- C. Holmes, *East*..... Catherine Holmes, “How the East was won” in the Reign of Basil II, εν «Eastern Approaches», σ. 41-56.
- C. Holmes, *Basil II*..... Catherine Holmes, Basil II and the Governance of the Empire (976-1025), (Oxford Studies in Byzantium), Oxford - New York 2005.
- Hommes et richesses*..... Hommes et richesses dans l’Empire byzantin. Tome II. VIII^e-XV^e siècle, édité par V. Kravari, J. Lefort et Cécile Morrisson, (Réalités Byzantines 3), Paris 1991.
- E. Honigmann, *Charsianon Kastron*..... E. Honigmann, Charsianon Kastron, Byz. 10 (1935), σ. 129-160.
- E. Honigmann, *Ostgrenze*..... E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1971 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, (A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes III), Bruxelles 1935.
- E. Honigmann, *Barsauma*..... E. Honigmann, Le couvent de Barsauma et le Patriarcat Jacobite d’Antioche et de Syrie, (CSCO. Vol. 146. Subsidia Tome 7), Louvain 1967.
- J.D. Howard-Johnston, *Anzitene*..... J.D. Howard-Johnston, Byzantine Anzitene, εν «Armies and Frontiers», σ. 239-290.
- J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*..... J.D. Howard-Johnston, Crown Lands and the Defense of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries, BF 21 (1995) («Bosphorus. Essays in Honour of C. Mango»), σ. 75-100.
- V. Hrochová, *Seldjoukides*..... Vera Hrochová, Byzance et les Turcs Seldjoukides 1071-1204. Aspects socio-économiques, Bsl 54.1 (1993), σ. 142-146.
- H. Hunger, *Λογοτεχνία*..... H. Hunger, Βυζαντινή λογοτεχνία, (μτφρ. Τ. Κόλιας - Κατερίνα Συνέλλη - Γ.Χ. Μακρής - Ι. Βάσσης), τομ. 1-3, Αθήνα 1992 (α’ έκδ. München 1978).
- J.M. Hussey, *Μακεδόνες-Κομνηνοί-Άγγελοι*..... Joan M. Hussey, Οι τελευταίοι Μακεδόνες, οι Κομνηνοί καὶ οἱ Ἄγγελοι (1025-1204), εν «Ιστορία του Καίμπριτζ», τομ. Α’, σ. 165-204.
- Il Caucaso*..... Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo all Persia (secoli IV-XI), (Settimana di studio del Centro italiano di studi sull’alto Medioevo 43), Spoleto 1996.
- K. Inoue, *Isaakios*..... K. Inoue, The Rebellion of Isaakios Komnenos and the Provincial Aristocratic Oikoi, Bsl 54 (1993), σ. 268-278.

-
- Ιστορία του Καίμπριτζ*..... Ἡ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ, (μτφρ. Ντ. Σαούλ), τομ. 1-2, Αθήνα 1979 (α' ἐκδ. Oxford 1966).
- D. Jacoby, *Italian Trade*..... D. Jacoby, *Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration*, *Anuario de estudios medievales* 24 (1994) (=Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean, [VR], Aldershot 1997, αρ. II).
- D. Jacoby, *Documents*..... D. Jacoby, *What do we learn about Asia Minor from the Documents of the Cairo Genizah?*, ἐν «Βυζαντινὴ Μ. Ἀσία», σ. 83-95 (=Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean, [VR], Aldershot 2001, αρ. I).
- E. Janssens, *Mantzikert*..... E. Janssens, *La bataille de Mantzikert (1071) selon Michel Attaliates*, *AIPHOS* 20 (1968-1972), σ. 291-304.
- E. Janssens, *Lac de Van*..... E. Janssens, *Le lac de Van et stratégie byzantine*, *Byz.* 42 (1972), σ. 388-404 + XVI pl.
- R. Jenkins, *Imperial Centuries*..... R. Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries, A.D. 610-1071*, (ser. Thames and Hudson), London 1971.
- C. Jolivet-Lévy, *Çarikli Kilise*..... Catherine Jolivet-Lévy, *Çarikli Kilise, l'église de la précieuse croix à Göreme (Korama), Cappadoce: une fondation des Mélissènoi?*, ἐν «ΕΥΨΥΧΙΑ», τομ. 1, σ. 301-12.
- C. Jolivet-Lévy, *Études*..... Catherine Jolivet-Lévy, *Études Cappadociens*, London 2002.
- I. Jordanov, *Paradounavon*..... I. Jordanov, *The Katepanate of Paradounavon according to the Sfragistic Data*, *SBS* 8 (2003), σ. 63-74.
- W.E. Kaegi, *Archery*..... W.E. Kaegi, *The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia*, *Speculum* 39 (1964), σ. 96-108 (=J.F. Haldon, *Byzantine Warfare*, αρ. 10).
- İ. Kafesoğlu, *Melikşah*..... İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (=«Ο σουλτάνος Melikşah και το κράτος των Μεγάλων Σελτζούκων αυτοκρατόρων»), İstanbul 1953.
- İ. Kafesoğlu, *Anadolu*..... İ. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını (1015-1021) ve tarihi ehemmiyeti*, ἐν «Doğum yili münasebetiyle Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü armağanı», İstanbul 1953, σ. 259-274.
- İ. Kafesoğlu, *Seljuks*..... İ. Kafesoğlu, *A History of the Seljuks. İbrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*.

- Translated, edited and with an Introduction by Gary Leiser, Southern Illinois University 1988.
- İ. Kafesoğlu - H.D. Yıldız - E. Merçil
- M. Saray, *Turkish-Islamic States*.....
İ. Kafesoğlu - H.D. Yıldız - E. Merçil - M. Saray, A Short History of Turkish-Islamic States (Excluding the Ottoman State), transl. A.E. Uysal, ed. E. Merçil - H.Y. Nuhoglu, pref. E. Ihsanoğlu, (ASC / THC. Serial: VII-No. 122), Ankara 1994.
- S. Kamer, *Emperors-Aristocrats*.....
S. Kamer, *Emperors and Aristocrats in Byzantium, 976 -1081*, (διδακτορ. διατριβή), Ann Arbor 1983.
- M. Kaplan, *Cappadoce*.....
M. Kaplan, *Les grands propriétaires de Cappadoce (VIe-XIe siècles, en «Cappadocia»*, σ. 125-158.
- M. Kaplan, *Terre*.....
M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, (BS 10), Paris 1992.
- M. Kaplan, *Villes et campagnes*.....
M. Kaplan, *Byzance. Villes et campagnes*, (Les médiévistes français, collection dirigée par Michel Parisse 7), Paris 2006.
- J. Karayannopulos, *Themenordnung*.....
J. Karayannopulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, (BA 10), München 1959.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Διπλωματική*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α΄. Τα αυτοκρατορικά έγγραφα*, (BKM 4), Θεσσαλονίκη ²1972.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Σίτος*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ἡ ὕψωσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παραπινάκη*, *Βυζαντινά* 5 (1973), σ. 106-109.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Δυνάμεις*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Κεντρόφυγοι καὶ κεντρομόλοι δυνάμεις στὸν βυζαντινὸ κόσμο*, ἐν «Πρακτικὰ ἸΕ΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἀθῆναι Σεπτέμβριος 1976», τομ. 1, σ. 3-19.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη - Ἀθῆναι 1976.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Οργάνωση*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἐπιμελητειακῆς ὀργάνωσης τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ*, ἐν «Τιμητικὸ ἀφιέρωμα» στὸν ομότιμο καθηγητὴ Κωνσταντῖνο Δ. Καλοκύρη», (ΑΠΘ / ΕΕΘΣ), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 279-287.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη ⁵1987.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Θεωρία*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία των Βυζαντινῶν*, (ΕΒΕ 1), Θεσσαλονίκη 1988.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία*.....
I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ κράτους*.

- Τόμος Α΄: Ίστορία πρωίμου βυζαντινής περιόδου (324-565), Τόμος Β΄: Ίστορία μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081), Τόμος Γ΄: Ίστορία ύστερας βυζαντινής περιόδου (1081-1453). Μέρος πρώτο. Τελευταίες λάμψεις (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1991.
- I.E. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος*..... I.E. Καραγιαννόπουλος, Το Βυζαντινό κράτος, Θεσσαλονίκη 1993 (α΄ έκδ. Αθήνα 1983).
- J. Karayannopoulos - G. Weis, *Quellenkunde*..... J. Karayannopoulos - G. Weis, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzance (324-1453)*, Wiesbaden 1982.
- Βρ. Καραλής, *Ψελλός*..... Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. Μετάφραση - εισαγωγή - σχόλια Βρασίδιας Καραλής, (ΚΒΙ -1), τομ. 1-2, Αθήνα 1992.
- Π. Καρολίδης, *Διογένης*..... Π. Καρολίδης, Ό αυτοκράτωρ Διογένης (1068 μέχρι 1071 μ.Χ.), εν «Νεοελληνική Ίστοριογραφία», τομ. Α΄, επιμ. Ε.Π. Φωτιάδης, (Βασική Βιβλιοθήκη 37), Άθήναι 1959.
- Α. Καρπόζηλος, *Μαυρόπους*..... Α. Καρπόζηλος, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος, (ΠΙ / ΕΕΦΣ. Δωδώνη: Παράρτημα αριθ. 18), Ιωάννινα 1982.
- Α. Καρπόζηλος, *Χρονογράφοι*..... Α. Καρπόζηλος, Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι. Τόμος Α΄ (4^{ος}-7^{ος} αι.), Αθήνα 1997, Τόμος Β΄ (8^{ος}-10^{ος} αι.), Αθήνα 2002.
- Καθημερινή ζωή*..... Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση» 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, επιμ. Χριστίνα Γ. Αγγελίδη, (ΚΒΕ-ΕΙΕ), Αθήνα 1989.
- Β. Κατσαρός, *Καταγωγή Κομνηνών*..... Β. Κατσαρός, Το «πρόβλημα της καταγωγής» των Κομνηνών, Βυζαντιακά 3 (1983), σ. 113-122.
- Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*..... Πολύμνια Κατσώνη, Η μισθοδοσία των στρατηγών των θεμάτων. Προβλήματα και ερμηνείες, Βυζαντινά 22 (2001), σ. 155-220.
- Α. Každan, *Goroda*..... Α. Každan, *Vizantijskie goroda v VII-XI vv.*, SA 21 (1954), σ. 164-188.
- Α. Každan, *Derevnja*..... Α. Každan, *Derevnja i gorod v Vizantii IX-X vv.* Očerki po istorii vizantijskogo feodalizma, Moskva 1960.
- Α. Každan, *Gospodstvujuščego klassa*..... Α. Každan, *Social'nyj sostav gospodstvujuščego klassa Vizantii XI-XII vv.*, Moskva 1974 (γαλλική περίληψη Irène Sorlin εν TM 6 [1976], σ. 367-380).

- A. Každan, *Armjanie*..... A. Každan, *Armjanie v sostav gospodstvujuščego klas-
sa vizantijskoj imperii v XI-XII vv*, Erevan 1975.
- A. Každan, *Vozzrenija*..... A. Každan, *Social'inye vozzrenija Michatla Attaleiata*,
ZRVI 17 (1976), σ. 1-55.
- A. Každan, *Demography*..... A.P. Kazhdan, *Two Notes on Byzantine Demography
of the Eleventh and Twelfth Centuries*, BF 8 (1982), σ.
117-122.
- A. Každan, *Τάσεις*..... Α. Καζντάν, *Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο
βυζαντινό κόσμο (1081-1261). Η δομή της βυζαντινής
κοινωνίας*, (μτφρ. Τ.Κ. Λουγγής), *Βυζαντιακά* 3
(1983), σ. 93-110.
- A. Každan, *Hagiographical Notes*..... A. Kazhdan, *Hagiographical Notes*, εν Byz. 53 (1983),
σ. 538-558, εν Byz. 54 (1984), σ. 176-192, εν BZ 78
(1985), σ. 49-55, εν Byz. 56 (1986), σ. 148-170, εν
Erytheia 9 (1988), σ. 197-209.
- A. Každan, *Prosopography*..... A. Každan, *Some Notes on the Byzantine Prosopo-
graphy of the Ninth through the Twelfth Centuries*, BF
12 (1987), σ. 65-76.
- A. Každan, *Polis and Kastron*..... A. Kazhdan, *Polis and Kastron in Theophanes and in
Some Other Historical Texts*, εν «ΕΥΨΥΧΙΑ», τομ. 2,
σ. 345-360.
- A. Každan, *Latins and Franks*..... A. Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantium: Perce-
ption and Reality from the Eleventh to the Twelfth
Century*, εν «Crusades», σ. 83-100.
- A. Každan - G. Constanble, *People and Power*..... A. Kazhdan - G. Constanble, *People and Power in By-
zantium. An Introduction to Modern Byzantine Stud-
ies*, Washington D.C. 1982.
- A. Každan - S. Franklin, *Literature*..... A. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Lite-
rature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Paris
1984.
- A. Každan - J. Ljubarskij, *Malésès*..... A. Kazhdan - J. Ljubarskij, *Basile Malésès encore une
fois*, Bsl 34 (1973), σ. 219-220.
- A. Každan - A.W. Epstein, *Πολιτισμός*..... A.P. Kazhdan - Ann W. Epstein, *Αλλαγές στον βυζα-
ντινό πολιτισμό κατά τους 11^ο και 12^ο αι.*, (μτφρ. Α.
Παππάς - μτφρ. παρατήμ. Δ. Τσουγκαράκης), Αθήνα
1997 (α' έκδ. Berkeley - Los Angeles - London 1985).
- H. Kennedy, *Diplomacy*..... H. Kennedy, *Byzantine-Arab Diplomacy in the Near
East from the Islamic Conquest to the Mid Eleventh
Cantury*, εν «Byzantine Diplomacy», σ. 133-143.
- A. Κιουσοπούλου, *Αγιολογικά κείμενα*..... Αντωνία Κιουσοπούλου, *Η Μικρά Ασία στα αγιολο-*

- γικά κείμενα, εν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 163-171.
- J. Koder, *Lebensraum*..... J. Koder, Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum, Graz - Wien - Köln 1984.
- J. Koder, *Παρατηρήσεις*..... J. Koder, Παρατηρήσεις στην οικιστική διάρθρωση της κεντρικής Μ. Ασίας μετά τον 6^ο αιώνα. Μια προσέγγιση από την οπτική γωνία της «θεωρίας των κεντρικών τόπων», εν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 245-265
- J. Koder, *Βυζάντιο ως χώρος*..... J. Koder, Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή, (μτφρ. Δ.Χ. Σταθακόπουλος), Θεσσαλονίκη 2005.
- A. Κόλια-Δερμιτζάκη, «*Ιερός πόλεμος*»..... Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»: η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο, (IM 10), Αθήνα 1991.
- Γ. Κόλιας, *Ιωάννης Δούκας*..... Γ. Κόλιας, Ὁ καῖσαρ Ἰωάννης Δούκας ἀντιγραφεὺς τοῦ Cod. Paris. 2009, EEBΣ 14 (1938), σ. 300-306.
- Γ. Κόλιας, *Εξωτερική πολιτική*..... Γ. Κόλιας, Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118), Αθηνά 59 (1955), σ. 241-288.
- Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Φωκάς*..... Τ. Κόλιας, Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο, (IM 12), Αθήνα 1993.
- M.F. Köprülü, *Seljuks*..... M.F. Köprülü, The Seljuks of Anatolia. Their History and Culture according to Local Muslim Sources, transl.-ed. G. Leiser, Salt Lake City 1992.
- Θ.Κ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*..... Θ.Κ. Κορρές, «Υγρόν πυρ». Ένα όπλο τής βυζαντινής ναυτικής τακτικής, (BKM 15), Θεσσαλονίκη ²1989.
- Θ.Κ. Κορρές, *Λέων Ε΄*..... Θ.Κ. Κορρές, Λέων Ε΄ ο Αρμένιος και η εποχή του: μια κρίσιμη δεκαετία για το Βυζάντιο (811-820), Θεσσαλονίκη 1996.
- D.K. Kouymjian, *Seljuqs*..... D.K. Kouymjian, Mxit'ar of Ani on the Rise of the Seljuqs, REA (n.s.) 6 (1969), σ. 331-353.
- D.K. Kouymjian, *Mxit'ar of Ani*..... D.K. Kouymjian, Problems of Medieval Armenian and Muslim Historiography: The Mxit'ar of Ani Fragment, JMES 4.4 (1973), σ. 465-475.
- E. Kountoura-Galake, *Armeniac Theme*..... Eleonora Kountoura-Galake, The Armeniac Theme and the Fate of its Leaders, εν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 27-38.
- Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*..... Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 113-161, 373-389.

- E. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Σεβαστείας*..... Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 331-335, 491-492.
- B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*..... Βαρβάρα Κουταβά-Δεληβοριά, Ο γεωγραφικός κόσμος Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου. Α΄. Τα «Γεωγραφικά». Γενικά στοιχεία φυσικής γεωγραφίας, βιογεωγραφίας και ανθρωπογεωγραφίας, Β΄. Η «Εικόν»· Οι άνθρωποι, οι τόποι και η χαρτογραφική απεικόνισή τους, (ΕΚΠΑ. Φιλοσοφική Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 83), Αθήνα 1993.
- M.A. Köymen, *Tarihi*..... M.A. Köymen, *Selcuklu Devri. Türk Tarihi* (=«Σελτζουκική περίοδος. Τουρκική ιστορία»), (AK / DTYK / TTKY vii. Dizi - Sa.106^b), Ankara ³1998.
- D. Krallis, *Attaleiates-Psellos*..... D. Krallis, *Attaleiates as a Reader of Psellos*, εν *Reading Michel Psellos*, ed. C. Barber - D. Jenkins, (MM/PEC, volume 61), Leiden - Boston 2006, σ. 167-191.
- Κράτος και κοινωνία*..... Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη, επιστημ. επιμ. Άννα Αβραμέα - Αγγελική Λαΐου - Ε. Χρυσός, (ΕΙΕ-ΙΒΕ), Αθήνα 2003.
- C.L. Krausner, *Seljuk Vezirate*..... Carla L. Krausner, *The Seljuk Vezirate. A Study of the Civil Administration*, Cambridge Mass. 1973.
- E. Κριαράς, *Λεξικό*..... E. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1969 κ.ε.
- M.K. Krikorian, *Theological Kings* M.E. Krikorian, *Two Theological Kings in Armenia - Gagik Arcruni of Vaspurakan / Gagik Bagratuni of Ani* (Neglected Pages of Armenian Dialogue with Byzantium), *Macedonian Studies* 1-2 (1987), σ. 45-49.
- B. Krmsanović, *Uspon*..... Bojana Krmsanović, *Uspon vojnog plemstva u Vizantiji XI veka*, (Vizantinoloski Institut. Srpske Akademije Nauka i Umetnosti Posebna Izdanja Knjiga 24), Beograd 2001.
- K. Krumbacher, *Λογοτεχνία*..... K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, (μτφρ. Γ. Σωτηριάδης), τομ. Α΄, εν Αθήναις 1897, τομ. Β΄-Γ΄, εν Αθήναις 1900 (φωτ. ανατύπωση με εισαγωγή - βιβλιογραφική συμπλήρωση - επιμ. Ι.Μ. Χατζηφώτη, Αθήναι 1974) (α΄ έκδ. München 1897).
- H.-J. Kühn, *Armee*..... H.-J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata*, (IBNUW / BG, Ergänzungsband 2), Wien 1991.
- A. Kuloglu, *Seljuk State*..... A. Kuloglu, *The Anatolian Seljuk State (1077-1078)*, *RIHM* 46 (1980), σ. 15-30.

-
A. Kuloglu, <i>Malazgirt</i>	A. Kuloglu, The Battle of Malazgirt and the Turkish Expansion in Anatolia, RIHM 46 (1980), σ. 1-14.
A.N. Kurat, <i>Çaka Bey</i>	A.N. Kurat, Çaka Bey. İzmir ve civarındaki adaların ilk Türk Beyi M.S. 1081-1096, Ankara 1987.
Στ. Λαμπάκης, <i>Θέμα Καππαδοκίας</i>	Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 259-274, 441-446.
Στ. Λαμπάκης, <i>Θέμα Χαρσιανού</i>	Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 299-305, 469-474.
Ο. Λαμψίδης, <i>Ποινή τυφλώσεως</i>	Ο. Λαμψίδης, Ἡ ποινή τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς, ἐν Ἀθήναις 1949.
Ο. Λαμψίδης, <i>Ψελλός-Ζωναράς</i>	Ο. Λαμψίδης, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς πηγὴ τῆς «Ἐπιτομῆς Ἱστοριῶν» τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ζωναρά, ΕΕΒΣ 19 (1949), σ. 170-188.
Ο. Λαμψίδης, <i>Ανατολικός Πόντος</i>	Ο. Λαμψίδης, Ανατολικός Πόντος-στρατηγικός χώρος, εν «Βυζαντινὴ Μ. Ασία», σ. 173-177.
V. Langlois, <i>Grégoire Magistros</i>	V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du Prince Grégoire Magistros, Duc de la Mésopotamie, auteur arménien du XI ^e siècle, JA 1 (1869), σ. 5-20.
J. Laurent, <i>Traites</i>	J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure. Leurs traites antérieurs à Alexis Comnène, Βυζαντίς 2 (1911-1912), σ. 101-126.
J. Laurent, <i>Seldjoucides</i>	J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Mineure jusqu'en 1081, (Annales de l'Est publiées par le Faculté des Lettres de l'Université de Nancy. 27 ^e annés - fasc. 1), Paris - Nancy 1913.
J. Laurent, <i>Question arménienne</i>	J. Laurent, Les origines médiévales de la question arménienne, REA 1 (1920/21), σ. 35-54.
J. Laurent, <i>Arméniens</i>	J. Laurent, Arméniens en Cilicie: Aspiétés, Oschin, Ursinus, εν «Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger, membre de l'Institut, à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance (17 octobre 1924). I. Histoire du Bas-Empire, de l'Empire byzantin et de l'Orient latin. - Philologie byzantine», Paris 1924, σ. 159-168 (=Études, σ. 51-60).
J. Laurent, <i>Édesse</i>	J. Laurent, Des Grecs aux Croisés. Étude sur l'histoire d'Édesse entre 1071-1098, Byz. 1 (1924), σ. 367-449.
J. Laurent, <i>Antioche</i>	J. Laurent, Byzance et Antioche sous le couropalate Philarète, REA 9.1 (1929), σ. 61-72.
J. Laurent, <i>Khatchatour</i>	J. Laurent, Le duc d'Antioche Khatchatur 1068-1072, BZ 30 (1929-1930), σ. 405-411.

-
J. Laurent, <i>Sultanat de Roum</i>	J. Laurent, Byzance et les origines du sultanat de Roum, εν «Mélanges Charles Diehl. Premier volume. Histoire», Paris 1930, σ. 177-182.
J. Laurent, <i>Danichmendites</i>	J. Laurent, Sur les emirs Danichmendites jusqu'en 1104, εν «Mélanges offerts à M. Nicolaus Iorga», Paris 1933, σ. 499-506.
J. Laurent, <i>Études</i>	J. Laurent, Études d'histoire armenienne, (BAFCG), Louvain 1971.
V. Laurent, <i>Ἐπιθος - Ἀκοζήρ</i>	V. Laurent, Ἐπιθος - Ἀκοζήρ, Deux patronymes supposés, Ελληνικά 9 (1936), σ. 21-28.
V. Laurent, <i>Gouverneurs</i>	V. Laurent, La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine (969-1084), Mélanges de l'Université Saint Joseph de Beyrouth 38/10 (1962) («Mélanges offerts au père René Mouterde II»), σ. 219-254.
J. Lefort, <i>Discours de Mauropous</i>	J. Lefort, Rhétorique et politique: Trois discours de Jean Mauropous en 1047, TM 6 (1976), σ. 265-303.
B. Leib, <i>Jean Doukas</i>	B. Leib, Jean Doukas. César et moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081, Anal. Boll. 68 (1950), σ. 163-181.
P. Lemerle, <i>Monastère de Kutlumas</i>	P. Lemerle, A propos de la fondation du monastère de Kutlumas, un faux chrysobulle d'Alexis III, empereur de Trébizonde, BCH 58 (1934), σ. 221-234.
P. Lemerle, <i>Kekaumenos</i>	P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kekaumenos, (ARB / CLSMP. Mémoires 54/1), Bruxelles 1960.
P. Lemerle, <i>Pauliciens</i>	P. Lemerle, L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, TM 5 (1973), σ. 1-144.
P. Lemerle, <i>Cinq études</i>	P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, (Le Monde Byzantin), Paris 1977.
P. Lemerle, <i>Agrarian History</i>	P. Lemerle, The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century. The Sources and Problems, Galway 1979.
P. Lemerle, <i>Institutions</i>	P. Lemerle, Le monde de Byzance: Histoire et Institutions, (VR), London 1978.
I.G. Leontiades, <i>Tarchaneiotai</i>	I.G. Leontiades, Die Tarchaneiotai. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, (BKM 27), Θεσσαλονίκη 1998.
Y. Lev, <i>Fatimids and Byzantium</i>	Y. Lev, The Fatimids and Byzantium, 10th-12th Centuries, Graeco-Arabica 7-8 (1999-2000) («Proceedings

- of the Sixth International Congress of Graeco-Oriental and African Studies, Nicosia 30 April-5 May 1996», ed. V. Christides - Th. Papadopoulos), σ. 273-281.
- M.V. Levčenko, *Ιστορία*..... M. Λεφτσένκο, *Ίστορία της Βυζαντινής αὐτοκρατορίας*, (μτφρ. Γ. Βιστάκης), Ἀθήναι χ.χ. (1956) (α' ἐκδ. Moskva - Leningrad 1940).
- Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*..... Γ.Α. Λεβενιώτης, Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (1073-1076), (ΕΒΕ 19), Θεσσαλονίκη 2004.
- Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικόν*..... Γ.Α. Λεβενιώτης, Το θέμα/δουκάτο των Ανατολικών κατά το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αι., *Βυζαντικά* 25 (2005-2006), σ. 33-101.
- R.-J. Lilie, *Byzanz*..... R.-J. Lilie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten*, (PB 1), München 1981.
- R.-J. Lilie, *States*..... R.-J. Lilie, Twelfth-Century Byzantine and Turkish States, *BF* 16 (1991), σ. 35-51.
- G.G. Litavrin, *Kekavmenu*..... G.G. Litavrin, Tri prisma Michaila Psella Katakalonu Kekavmenu, *RESEE* 7.3 (1969), σ. 455-468.
- G.G. Litavrin, *Praktikon*..... G.G. Litavrin, Family Relations and Family Law in the Countryside of the Eleventh Century: An Analysis of the Praktikon of 1073, *DOP* 44 (1980), σ. 187-193.
- J.N. Ljubarskij, *Ψελλός*..... J.N. Ljubarskij, Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού, (μτφρ. Αργυρώ Τζέλεσι), Αθήνα 2^η 2004 (α' ἐκδ. Moskva 1978).
- M.D. Lordkipanidze, *Relations*..... M.D. Lordkipanidze, Concerning the History of Byzantine-Georgian Relations in the Seventies of the Eleventh Century, εν «*Actes du XV^e Congr.*», τομ. IV, σ. 192-197.
- Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση*..... Τ.Κ. Λουγγής, Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας 324-1204, Αθήνα 1989.
- Τ. Λουγγής, *Ιδεολογία*..... Τ.Κ. Λουγγής, Η ιδεολογία της βυζαντινής ιστοριογραφίας, Αθήνα 1993.
- Τ. Λουγγής, *Θέμα Βουκελλαρίων*..... Τ. Λουγγής, Θέμα Βουκελλαρίων, εν «*Μικρά Ασία των θεμάτων*», σ. 245-257, 431-440.
- Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*..... Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, εν «*Μικρά Ασία των θεμάτων*», σ. 307-313, 475-478.
- Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*..... Τ. Λουγγής, Θέμα Μεσοποταμίας, εν «*Μικρά Ασία των θεμάτων*», σ. 315-319, 479-483.
- Τ. Λουγγής, *Θέμα Οπτιμάτων*..... Τ. Λουγγής, Θέμα Οπτιμάτων, εν «*Μικρά Ασία των*

- θεμάτων», σ. 235-244, 425-430.
- T. Λουγγής, *Θέμα Οψίκιον*..... T. Λουγγής, Θέμα Οψίκιον, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 163-200, 391-405.
- T. Λουγγής, *Θέμα Παφλαγονίας*..... T. Λουγγής, Θέμα Παφλαγονίας, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 275-285, 447-457.
- T. Λουγγής, *Εισαγωγή*..... T. Λουγγής, Εισαγωγή, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 37-67.
- T. Lounghis, *Historians*..... T.C. Lounghis, The Byzantine Historians on Politics and People from 1042 to 1081, Byz. 82.2 (2002), σ. 381-403.
- B.X. Λυμπερόπουλος, *Πόντος*..... B.X. Λυμπερόπουλος, Ο βυζαντινός Πόντος. Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας (1204-1261). Ο χώρος - οι άνθρωποι - η οικονομία, Αθήνα 1999.
- A. Maalouf, *Σταυροφορίες*..... A. Maalouf, Οι Σταυροφορίες από την σκοπιά των Αράβων, (μτφρ. Αγγελική Βάντση), Αθήνα χ.χ. (α' έκδ. Paris 1991).
- P. Magdalino, *Aristocratic Oikos*..... P. Magdalino, The Byzantine Aristocratic Oikos, «Byzantine Aristocracy», σ. 92-111 (=Tradition, αρ. II).
- P. Magdalino, *Tradition*..... P. Magdalino, Tradition and Transformation in Medieval Byzantium, (VR), Great Yarmouth, Norfolk 1991.
- P. Magdalino, *Army and Land*..... P. Magdalino, Army and Land: From Stratiotikon Ktema to Military Pronoia, εν «Το Εμπόλεμο Βυζάντιο», σ. 15-36 (=J.F. Haldon, Byzantine Warfare, αρ. 7).
- J.-P. Mahé, *Ani*..... J.-P. Mahé, Ani sous Constantin X, d'après un inscription de 1060, TM 14 (2002) («Mélanges Gilvert Dagrón»), σ. 403-414.
- Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*..... Lj. Maksimović, Το Τακτικόν του Εσκοριάλ και οι αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης στο Βυζάντιο, εν «Κράτος και κοινωνία», σ. 361-367.
- É. Malamut, *Alexis Ier*..... Élisabeth Malamut, Alexis Ier Comnène, Paris 2007.
- M.E. Martin, *Chrysobull*..... M.E. Martin, The Chrysobull of Alexius I Comnenus to the Venetians and the Early Venetian Quarter in Constantinople, Bsl 39 (1978), σ. 19-22.
- B. Martin-Hisard, *Monde Caucasién*..... Bernadette Martin-Hisard, Constantinople et les archontes du monde Caucasién dans le Livre des Cérémonies, II, 48, TM 13 (2000), σ. 359-530.
- M. Mathieu, «*Gesta R. Wiscardi*»..... Marguerite Mathieu, Une source négligée de la bataille de Mantzikert: Les «Gesta Roberti Wiscardi» de Guillaume d'Apulie, Byz. 20 (1950), σ. 89-103.
- Σ. Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Σουλτάνα Μαυρομάτη-Κατσουγιαννοπούλου, Η χρο-

- Μιχαήλ Γλυκάς*..... νογραφία του Μιχαήλ Γλυκά και οι πηγές της (περίοδος 100 π.Χ.-1118 μ.Χ.), (διδασκτορ. διατριβή), (ΑΠΘ / ΕΕΦΣ. Παράρτημα αρ. 49), Θεσσαλονίκη 1984.
- E. McGeer, *Legal Decree*..... E. McGeer, The Legal Decree of Nikephoros II Phokas concerning the Armenian Stratiotai, εν «Peace and War», σ. 123-137.
- E. McGeer, *Warfare*..... E. McGeer, Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century, (DOS 33), Washington D.C. 1995.
- E. McGeer, *Legislation*..... E. McGeer, The Land Legislation of the Macedonian Emperors, (MST 38), Toronto 2000.
- K.M. Mekios, *Ursel*..... K.M. Mekios, Der frankische Krieger Ursel de Bailleul, Athen 1939.
- K. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*..... Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, Βυζαντινή αγιολογική βιογραφία. Η αγιολογική βιογραφία στο Βυζάντιο και η σημασία της στην πολιτιστική ιστορία της Ν.Α. Ευρώπης, (Περιοδικό «Παρουσία» - Παράρτημα αρ. 52), Αθήνα 2002.
- E. Merçil, *Great Seljukid State*..... E. Merçil, The Great Seljukid State, εν I. Kafesoğlu - H.D. Yıldız - E. Merçil - M. Saray, Turkish-Islamic States, σ. 88-112.
- Μικρά Ασία των θεμάτων*..... Βασιλική Βλυσίδου - Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγής - Α. Σαββίδης, Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιognωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7^{ος}-11^{ος} αι.), (IBE-EIE. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1), Αθήνα 1998.
- V. Minorsky, *Mayyāfāriqīn*..... V. Minorsky, Caucasica in the History of Mayyāfāriqīn, BSOAS 13.1 (1949), σ. 27-35 (=Turks, αρ. IV).
- V. Minorsky, *Caucasian History*..... V. Minorsky, Studies in Caucasian History, (Cambridge Oriental Series 6), London 1953.
- V. Minorsky, *Turks*..... V. Minorsky, The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages, pref. J.A. Boyle, (VR), London 1978.
- M. Miotto, *Ανταγωνισμός*..... M. Miotto, Ο ανταγωνισμός Βυζαντίου και Χαλιφάτου των Φατιμιδών στην Εγγύς Ανατολή και η δράση των ιταλικών πόλεων στην περιοχή κατά τον 10^ο και τον 11^ο αι., (ανέκδοτη διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 2007.
- Δ. Μισίου, *Αυγούστα-βασίλισσα*..... Διονυσία Μισίου, Δύο βυζαντινοί καθεστωτικοί όροι (Αυγούστα καὶ βασίλισσα), Βυζαντιακά 2 (1982), σ. 125-141.

- G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*..... G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τομ. 1-2, (BBA 11), Berlin ²1958.
- R. Morris, *Monks*..... Rosemary Morris, *Monks and Laymen in Byzantium 843-1118*, Cambridge 1995.
- C. Morrisson, *Michaëlaton*..... Cécile Morrisson, *Le michaëlaton et les noms de monnaies a la fin du XIe siècle*, TM 3 (1968), σ. 369-74.
- C. Morrisson, *Dévaluation*..... Cécile Morrisson, *La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation*, TM 6 (1976), σ. 3-47.
- C. Morrisson, *Monnaie*..... Cécile Morrisson, *Monnaie et finances dans l'Empire byzantin Xe-XVe siècle*, εν «Hommes et richesses», σ. 291-315 (=Monnaies et finances, αρ. IV).
- C. Morrisson, *Monnaies et finances*..... Cécile Morrisson, *Monnaies et finances à Byzance: analyses, techniques*, (VR), Aldershot 1994
- K.A. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*..... Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Ἀθήναι 1981.
- K.A. Μπουρδάρα, *Τυραννὶς*..... Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους 1056-1081*, Ἀθήνα 1984.
- M.F. Mullet, *Reconquest*..... Margaret F. Mullet, *Theophylact, The Bishop of Semene and the Alexian Reconquest of Anatolia*, *Peritia* 10 (1996), σ. 237-252.
- M.F. Mullet, *Theophylact*..... Margaret F. Mullet, *Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs. Volume 2), Aldershot 1997.
- B.A. Μυστακίδης, *Τραπεζουντιακά*..... Β.Α. Μυστακίδης, *Τραπεζουντιακά. Κώδικες φροντιστηρίου. Γαβρὰς Θεόδωρος, ΕΕΒΣ 7 (1930)*, σ. 79-93.
- Cl. Mutfian, *La Cilicie*..... Cl. Mutfian, *La Cilicie au carrefour des empires*, I. Texte, II. Tableaux, Atlas, Iconographie, Références, Bibliographie, Index, Paris 1988.
- Cl. Mutfian, *Royame arménien*..... Cl. Mutfian, *Le royaume arménien de Cilicie, XII^e-XIV^e siècle*, avec la collaboration de Catherine Otten, Lilith Zakarian, Kr. Chahinian, et le concours exceptionnel de S.S. Karékine II, Catholikos de la Grande Maison de Cilicie. Préface de L. Ter-Petrossian, Président de la republique d'Arménie, Paris 1993.
- B. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οικονομία*..... Βασιλική Νεράντζη - Βαρμάζη, *Αγροτική και αστική οικονομία στο Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 2002.

-
- D.M. Nicol, *Graeco-Latin Families*..... D.M. Nicol, Symbiosis and Integration: Some Graeco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries, *BF* 7 (1979), σ. 113-135.
- N. Νικολούδης, *Μικρά Ασία*..... N. Νικολούδης, Η βυζαντινή Μικρά Ασία. Ακμή και παρακμή (330-1461 μ.Χ.), Αθήνα 2004.
- Non-Greek Sources*..... Byzantines and Crusaders in Non-Greek Sources, 1025-1204, ed. Mary Whitby, Oxford 2006.
- J.J. Norwich, *Απόγειο*..... J.J. Norwich, Βυζάντιο. Το απόγειο, (μτφρ. Ευγ. Πιέρρης), Αθήνα 1997 (α' έκδ. London 1991).
- J.J. Norwich, *Παρακμή*..... J.J. Norwich, Βυζάντιο. Παρακμή και πτώση, (μτφρ. Ευγ. Πιέρρης), Αθήνα 1999 (α' έκδ. London 1995).
- NOVUM MILLENIUM*..... NOVUM MILLENIUM. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, 19 Dec. 1999, ed. Claudia Sode - Sarolta Takács, Aldershot 2001.
- D. Obolenky, *Frontier Zones*..... D. Obolenky, Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchanges, εν «Actes du XIV^e Congr.», τομ. I, σ. 303-313 (=Inheritance, αρ. I).
- D. Obolenky, *Inheritance*..... D. Obolenky, The Byzantine Inheritance of Eastern Europe, (VR), London 1982.
- N. Oikonomides, *Donations*..... N. Oikonomides, The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century, εν «POLYCHRONION», σ. 413-417 (=Institutions, αρ. XIV).
- N. Oikonomidès, *Décret synodale*..... N. Oikonomidès, Un décret synodale inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection des évêques, *REB* 18 (1960), σ. 55-78.
- N. Oikonomidès, *Frontière orientale*..... N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux X^e-XI^e siècles et le Taktikon de l'Escorial, «Actes du XIV^e Congr.», τομ. I, σ. 285-302.
- N. Oikonomidès, *Institutions*..... N. Oikonomidès, Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.), (VR), London 1976.
- N. Oikonomidès, *Organisation*..... N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XI^e siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), σ. 125-152 (=Byzantium, αρ. X).
- N. Oikonomidès, *Digenis*..... N. Oikonomidès, L'«Épopée» de Digenis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XI^e siècles, *TM* 7 (1979), σ. 375-397 (=Byzantium, αρ. XVII).
- N. Οικονομίδης, *Ενοποίηση*..... N. Οικονομίδης, Η ενοποίηση του ευρασιατικού χώρου 945-1071, εν *ΙΕΕ*, τομ. Η', σ. 98-151.
- N. Οικονομίδης, *Νέο κράτος*..... N. Οικονομίδης, Πολιτεία - Οικονομία - Κοινωνία. Τò νέο κράτος τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, εν *ΙΕΕ*,

- τομ. Η', σ. 154-179.
- N. Οικονομίδης, *Κρίσιμη δεκαετία*..... N. Οικονομίδης, Ἡ κρίσιμη δεκαετία 1071-1081, ἐν IEE, τομ. Θ', σ. 8-12
- N. Oikonomidès, *Danishmendides*..... N. Oikonomidès, Les Danishmendides entre Byzance, Bagdad et le sultanat d'Iconium, RN 6^e ser. 25 (1983), σ. 189-207 (=Byzantium, ἀρ. XIX).
- N. Oikonomidès, *Euchaïta-Euchaneia*..... N. Oikonomidès, Le dédoublement de Saint Théodore et les villes d'Euchaïta et d'Euchaneia, Anal. Boll. 104 (1986), σ. 327-335 (=Byzantium, ἀρ. I).
- N. Oikonomides, *Provincial Recruits*..... N. Oikonomides, Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament, ἐν «GONIMOS», σ. 121-136 (=Economic Life, ἀρ. X. –J.F. Haldon, Byzantine Warfare, ἀρ. 6).
- N. Oikonomides, *Byzantium*..... N. Oikonomides, Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments, (VR), Great Yarmouth, Norfolk 1992.
- N. Oikonomidès, *Fiscalité*..... N. Oikonomidès, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.), (EIE-IBE. Μονογραφίες 2), Athènes 1996.
- N. Oikonomides, *Title and Income*..... N. Oikonomides†, Title and Income at the Byzantine Court, ἐν «Byzantine Court», σ. 199-215 (=Economic Life, ἀρ. XVII).
- N. Οικονομίδης, *Πόλεις-commercial*..... N. Οικονομίδης, Πόλεις-commercial στην Μικρά Ασία του 10^{ου} αιώνα, ἐν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 67-72.
- N. Oikonomides, *State-Economy*..... N. Oikonomides, The Role of the Byzantine State in the Economy, ἐν «Economic History», τομ. 3, σ. 973-1058.
- N. Oikonomides, *Economic Life*..... N. Oikonomides, Social and Economic Life in Byzantium, ed. Elizabeth Zachariadou, (VR), Aldershot-Burlington USA 2003.
- G. Ostrogorsky, *Féodalité*..... G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, (trad. française H. Grégoire), Bruxelles 1954.
- G. Ostrogorsky, *Cities*..... G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in Early Middle Ages, DOP 13 (1959), σ. 45-66.
- G. Ostrogorsky, *Steuergemeinde*..... G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1967), σ. 1-108.
- G. Ostrogorsky, *Ιστορία*..... G. Ostrogorsky, Ιστορία του βυζαντινού κράτους, (μτφρ. Ι. Παναγόπουλος), τομ. 1-3, Αθήνα 1989.

- OUTREMER..... OUTREMER. Studies in the History of Crusading Kingdom of Jerusalem, ed. B.Z. Kedar - H.E. Muger - R.C. Smail, Jerusalem 1982.
- A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολαί*..... A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συμβολαί εις την ιστορία Τραπεζοῦντος, Viz. Vrem. 12 (1906), σ. 132-147.
- X. Παπασωτηρίου, *Στρατηγική*..... X. Παπασωτηρίου, Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6^{ος}-12^{ος} αι., (ΣΜΔΣ 4), Αθήνα 2000.
- Peace and War*..... Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J., ed. T.S. Miller - J.W. Nesbitt, Washington D.C. 1995.
- A. Pertusi, *Formation*..... A. Pertusi, La formation des thèmes byzantins, en «Berichte zum XI. Kongr.», τομ. 1, σ. 1-40.
- A. Pertusi, *Akritai e ghâzi*..... A. Pertusi, Tra storia e leggenda: Akritai e ghâzi sulla frontiera orientale di Bisanzio, en «Actes du XIV^e Congr.», τομ. I, σ. 237-283.
- K. Φωτιάδης, *Εξισλαμισμοί*..... K. Φωτιάδης, Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, (διδακτορ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1993.
- K.E. Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι*..... K.E. Πλακογιαννάκης, Τιμητικοί τίτλοι και ενεργά αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθνοτοπία, διοίκηση, στρατός, Αθήνα 2001.
- D.I. Polemis, *Chronology*..... D.I. Polemis, Notes on Eleventh Century Chronology (1059-1081), BZ 58 (1965), σ. 60-76.
- D.I. Polemis, *Doukai*..... D.I. Polemis, The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968.
- POLYCHRONION..... POLYCHRONION - Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag, hrsg. von P. Wirth, Heidelberg 1966.
- PORPHYROGENITA..... PORPHYROGENITA. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides, ed. Ch. Dendrinos - J. Harris - Eir. Harvalia-Crook - Judith Herrin, Trowbridge 2003.
- D. Potache, *Charsianon*..... Dejanira Potache, Le thème et la forteresse de Charsianon: recherches dans la région d'Akdagmadeni, en «Geographica», σ. 107-117.
- A. Pratsch, *Untersuchungen*..... A. Pratsch, Untersuchungen zu De Thematibus Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos, (Varia V, PB 13), Bonn 1994, σ. 13-145.
- Proceedings of XIIIth Congr.*..... Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5-10 September 1966, ed. Joan M. Hussey - D. Obolensky - S. Runciman,

- London - New York - Toronto 1967.
- A. Rambaud, *Porphyrogénète*..... A. Rambaud, L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris 1890.
- W.M. Ramsay, *Geography*..... W.M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, Amsterdam 1962 (α' έκδ. εν Royal Geographical Society. Supplementary Papers IV, London 1890).
- W.M. Ramsay, *Phrygia*..... W.M. Ramsay, The Cities and Bishoprics of Phrygia, τομ. 1-2, New York 1975 (α' έκδ. Oxford 1895, 1897).
- D. Reinsch, *Ausländer*..... D. Reinsch, Ausländer und Byzantiner im Werk der Anna Komnene, Rechtshistorisches Journal 8 (1989), σ. 257-274.
- Αικ. Α. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*..... Αικατερίνη Α. Ρεβάνογλου, Γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία στο έργο του Προκόπιου Καισαρείας, (διδασκ. διατριβή), (BKM 39), Θεσσαλονίκη 2005.
- I.S. Robinson, *Papacy*..... I.S. Robinson, The Papacy 1073-1198. Continuity and Innovation, Cambridge 1993.
- J. Rosser, *Fortifications*..... J. Rosser, The Role of Fortifications in the Defense of Asia Minor against the Arabs from the Eighth to the Tenth Century, GOTR 27 (1982), σ. 135-143.
- S. Runciman, *Σταυροφορίες*..... Στ. Ράνσιμαν, Ίστορία των Σταυροφοριών, (μτφρ. Ν.Κ. Παπαρόδου), (Συμπληρωματικά Έκδόσεις ΔΕΚ/Γενικού Έπιτελείου Στρατού 81), Αθήναι 1977 (α' έκδ. Cambridge 1951-1955).
- S. Runciman, *First Crusade*..... S. Runciman, The First Crusade: Constantinople to Antioch, εν K.M. Setton, Crusades, τομ. 1, σ. 280-304.
- V.S. Šandrovskaja, *Femy Iverija*..... Valentina S. Šandrovskaja, Neizvestnyj pravitel' vizantijskoi femy Iverija, VONAASSR 9 (1976), σ. 79-86.
- V.S. Šandrovskaja, *Isaak Komnin*..... Valentina S. Šandrovskaja, Isaak Komnin-pravitel' I-verii, IFŽ 4 (1983), αρ. 1, σ. 110-117.
- V.S. Šandrovskaja, *Femy Vaspurakan*..... Valentina S. Šandrovskaja, K istorii femy Vaspurakan, Viz. Vrem. 55 (80), 1 (1994), σ. 152-161.
- V.S. Šandrovskaja, *Protevona*..... Valentina S. Šandrovskaja, Čto izvestno o Protevona?, εν Vizantijskie Očerki: Trudy rossijskikh učenyh k XIX Meždunarodnomu kongressu vizantinistov, επιμ. M.V. Bibikov κ.ά., Moskva 1996, σ. 217-225.
- A.K. Sanjian, *Gregory Magistros*..... Avedis K. Sanjian, Gregory Magistros: An Armenian Hellenist, εν «ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ», τομ. 2, σ. 131-158.
- N. Sargisean, *Telagrut 'iwnk*..... N. Sargisean, Telagrut 'iwnk i P'okr' ew i Mec Hays (= «Τοπογραφία της Μικράς και της Μεγάλης Αρμενί-

- αζ»), Venezia 1864.
- W. Saunders, *Qal'at Seman*..... W. Saunders, Qal'at Seman: A Frontier Fort of the Tenth and Eleventh Centuries, εν «Armies and Frontiers», σ. 291-302.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Ιμπν αλ-Αθίρ*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Ο Άραβας ιστοριογράφος Ιμπν αλ-Αθίρ (1160-1233) και το Παγκόσμιο Χρονικό του ως πηγή για την ιστορία των Σταυροφοριών και των βυζαντινο-σελτζουκικών σχέσεων, Αθήνα 1981 (=Μελετήματα, αρ. Ι).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τζαχάς*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς (Çaka) και οι επιδρομές του στα μικρασιατικά παράλια, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Κωνσταντινούπολη, c. 1081-c. 1106, εν Χιακά Χρονικά 14 (1982), σ. 9-24 (α' μέρος), Χιακά Χρονικά 16 (1984), σ. 51-66 (β' μέρος) (=Μελετήματα, αρ. IV-V).
- A.G.C. Savvides, *Anatolia*..... A.G.C. Savvides, A Note on the Terms Rûm and Anatolia in Seljuck and Early Ottoman Times, Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 5 (1984-1985), σ. 95-102 (=Μελετήματα, αρ. X).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Άλπ Αρσλάν*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Ό Σελτζούκος σουλτάνος Άλπ Άρσλάν καὶ τὸ Βυζάντιο, Νεοελληνική Μυριόβιβλος 7 (1985), σ. 18-25 (=Μελετήματα, αρ. VII) (τουρκική έκδ.: A.G.K. Savvidis, Selçuklu Sultanı Alp Aslan ve Bizans, [τουρκ. μτφρ. Ezin Ozansoy], Tarih Dergisi 35 [1993] [«Prof. Dr. Hakkı Dursum Yıldız Hatıra Sayısı»], σ. 303-313 [=Βυζάντιο-Τουρκοκρατία, αρ. 6, σ. 117-127]).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Επαναστάτες*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Βυζαντινοί επαναστάτες 1025-1261 μ.Χ. Μορφές του μεσαιωνικού ελληνισμού, Νέα Εστία 117 (1985), σ. 390-403 (=Προσωπογραφία, αρ. II).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελέτες*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11^{ου}-13^{ου} αι., Αθήνα 1986.
- A.G.C. Savvides, *Internal Strife*..... A.G.C. Savvides, Internal Strife and Unrest in Later Byzantium, XIth-XIIIth Centuries (A.D. 1025-1261). The Case of Urban and Provincial Insurrections (Causes and Effects), Σύμμεικτα 7 (1987), σ. 237-273 (=Βυζάντιο-Τουρκοκρατία, αρ. 1, σ. 17-54).
- A.G.C. Savvides, *Kleinchroniken*..... A.G.C. Savvides, The Kleinchroniken on Byzantium's Relations with the Seljuks and on the Oriental Frankish Kingdom's Relations with the Mameluks (A.D. 1067-

- 1291), *JOAS* 1 (1989), σ. 30-40 (=Μελετήματα, αρ. XIII).
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ Σελτζούκοι Τούρκοι τὸν 11^ο αἰ., Αθήνα ²1988 (α' έκδ. 1980).
- A.G.C. Savvides, *Apocapes*..... A.G.C. Savvides, On the Armenian-Georgian Byzantine Family of Apocapes (Abukab) in the 11th Century, *Δίπτυχα* 5 (1991), σ. 96-104 (=Προσωπογραφία, αρ. XIV).
- A.G.C. Savvides, *Kecaumenos* A.G.C. Savvides, The Byzantine Family of Kecaumenos (Cecaumenus) (Late 10th - Early 12th Century), *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) («ΩΔΗ. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Giuseppe Schirò»), σ. 12-27 (=Προσωπογραφία, αρ. IV).
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Κουρκούα*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Ο βυζαντινο-αρμενικός οἶκος Κουρκούα (9^{ος}-12^{ος} αἰ.), *Δελτίο Εραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Εταιρείας τῆς Ελλάδος* 8 (1990) («Πρακτικά Ἀ' Πανελληνίου Συμποσίου Εραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Επιστήμης»), σ. 5-31 (=Προσωπογραφία, αρ. XII).
- A.G.C. Savvides, *Aspietes*..... A.G.C. Savvides, Notes on the Armeno-Byzantine Family of Aspietes, Late 11th-Early 13th Century, *Bsl* 52 (1991), σ. 70-79 (=Τοπικὴ ἱστορία, αρ. I, σ. 13-22).
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελετήματα*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση ἀρθρῶν 1981-1991, Αθήνα 1991.
- A.G.C. Savvides, *Internal History*..... A.G.C. Savvides, Some Crucial Issues concerning XI-XIII Century Byz. Internal History from Basil II's Death to the Recapture of Constantinople (A.D. 1025-1261), *BA* 5-6 (1992), σ. 103-122.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Προσωπογραφία*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Μελετήματα βυζαντινῆς προσωπογραφίας καὶ τοπικῆς ἱστορίας, Ανατύπωση ἀρθρῶν 1981-1991, Αθήνα 1992.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Ομάρ Καγιάμ-Νιζάμ αλ-Μουλκ*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Ομάρ Καγιάμ καὶ Νιζάμ αλ-Μουλκ: ἀπὸ τῆς υψηλότερης στιγμῆς τοῦ μουσουλμανικοῦ πολιτιστικοῦ Μεσαίωνα, *JOAS* 5 (1993), σ. 23-32 (=Βυζάντιο-Τουρκοκρατία, αρ. 7, σ. 134-140).
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τουρκόφωνος κόσμος*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Ἡ γνώση τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸν τουρκόφωνο κόσμον τῆς Ἀσίας, τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης μέσα ἀπὸ τὴν ονοματοδοσία, ἐν «Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο», σ. 711-727 (=Βυζάντιο-Τουρκοκρατία, αρ. 4, σ. 85-101).
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τοπικὴ ἱστορία*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, Βυζαντινὴ προσωπογραφία, τοπικὴ ἱ-

- στορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994, Αθήνα 1994.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Πόντος-Τούρκοι*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Ο βυζαντινός Πόντος, οι Σελτζούκοι και οι Ντανισμεντίδες Τούρκοι, *Μικρασιατικά Χρονικά* 19 (1995), σ. 49-58 (=Βυζάντιο-Τουρκοκρατία, αρ. 26, σ. 347-356).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Thème of Samos*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, On the Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of Samos, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996) («Αφιέρωμα στη μνήμη του Παναγιώτη Κ. Χρήστου»), σ. 261-275 (=Συμβολές, αρ. Ι, σ. 13-27).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Χαλδία-Παφλαγονία*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Παρατηρήσεις για τα βυζαντινά θέματα Παφλαγονίας και Χαλδίας κατά την μεταγενέστερη περίοδο της ιστορίας τους (τέλη 11^{ου}-αρχές 13^{ου} αιώνα), εν Γ΄ ΠΣΕΜΑ, επιμ. Α. Κουτσούρης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 33-42 (=Βυζάντιο-Τουρκοκρατία, αρ. 30, σ. 389-398).
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Οι Τούρκοι και Βυζάντιο. Α΄. Προ-Οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια, Αθήνα 1996.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζάντιο-Τουρκοκρατία*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Από το Βυζάντιο στην Τουρκοκρατία. Μεσαιωνικά, μεταβυζαντινά και ισλαμικά ιστορικά θέματα. Ανατύπωση μελετών και άρθρων 1987-1997, (Μελέτες για τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Ελληνική Ιστορία 9), Αθήνα 1997.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*..... Α. Σαββίδης, Θέμα Κολωνείας, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 321-329, 485-489.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Λεοντοκόμης*..... Α. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκόμης (Τεφρικής), εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 337-341.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*..... Α. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 287-297, 459-468.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαρπεζικίου*..... Α. Σαββίδης, Θέμα Χαρπεζικίου, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 343-345.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*..... Α. Σαββίδης, Θέμα Χοζάνου, εν «Μικρά Ασία των θεμάτων», σ. 347-348.
- Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Moslem Sources*..... Α.Γ.Κ. Σαββίδης, The Importance of Moslem Sources concerning the History of Asia Minor and the Thematic System, *Mésogéios* 2 (1998), σ. 115-126 (=Συμβολές, αρ. XXXVII, σ. 455-466), ελλ. έκδ.: Η σημασία των μουσουλμανικών πηγών για την ιστορία των βυζαντινών μικρασιατικών θεμάτων, εν Δ΄ ΠΣΕΜΑ,

- επιμ. Α. Κουτσούρης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 39-49.
- A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*..... A.G.C. Savvides, *The Frontier-Zone Themes (Chaldia-Coloneia) to the Seljuk Beginnings*, ΑΠ 48 (1998-1999), σ. 219-251 (=Συμβολές, αρ. XX, σ. 293-305).
- A.G.C. Savvides, *Kilij Arslan I*..... A.G.C. Savvides, *Kilij Arslan I of Rum, Byzantines, Crusaders and Danishmendids A.D. 1092-1107*, *Βυζαντινά* 21 (2000), σ. 365-377.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης,
Μικρασιατική προσωπογραφία..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Η μεσαιωνική μικρασιατική προσωπογραφία στα πλαίσια του εγκυκλοπαιδικού προσωπογραφικού λεξικού βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού* (=ΕΠΛΒΙΠ), εν Ε΄ ΠΣΕΜΑ, επιμ. Η. Σβέρκος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 31-43.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Πεντάπτυχο*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινό ιστοριογραφικό πεντάπτυχο*. Προκόπιος, Μιχαήλ Ψελλός, Άννα Κομνηνή, Ιωάννης Κίνναμος, Γεώργιος Σφραντζής. Συμβολή για τους ιστοριογράφους και την εποχή τους, Θεσσαλονίκη 2001.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σουλτανάτο*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Το μικρασιατικό σουλτανάτο της Ρωμανίας και οι χριστιανικοί του πληθυσμοί*, εν ΣΤ΄ ΠΣΕΜΑ, επιμ. Α. Κουτσούρης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 19-29.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Συμβολές*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Βυζαντινά - Τουρκικά - Μεσαιωνικά. Ιστορικές συμβολές*, Αθήνα 2002.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τζανίτ*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τζάννιοι - Τζανίτ - Τζανίκ - Τζανιχίτες: Το πρόβλημα της επιβίωσης ενός Καυκασιανού λαού στο βυζαντινό Πόντο των Μεγαλοκομνηνών*, ΑΠ 49 (2002), σ. 129-148.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τουρκόφωνα φύλα*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Οι Βυζαντινοί απέναντι στους λαούς του ανατολικού και του βαλκανικού κόσμου (με έμφαση στα τουρκόφωνα φύλα)*, εν «Βυζάντιο. Κράτος-κοινωνία», σ. 125-155.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*..... A.Γ.Κ. Σαββίδης, *Γεώργιος Μανιάκης. Κατακτήσεις και υπονόμευση στο Βυζάντιο του 11^{ου} αιώνα (1030-1043 μ.Χ.)*, Αθήνα 2004.
- A.Γ.Κ. Σαββίδης - Σ. Λαμπάκης,
Βιβλιογραφία Πόντου..... A.Γ.Κ. Σαββίδης - Σ. Λαμπάκης, *Γενική βιβλιογραφία περί βυζαντινού Πόντου και του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας*, Αθήνα 1992.
- G. Schlumberger, *Récits*..... G. Schlumberger, *Récits de Byzance et des croisades*, τομ. 1-2, Paris 1922.
- G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*..... G. Schlumberger, *Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς*,

- μτφρ. Ι. Λαμπρίδης, (BM), ἐν Ἀθήναις 1903 (α' ἐκδ. Paris 1890).
- G. Schlumberger, *Βασίλειος Β'*..... G. Schlumberger, Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιΐα κατὰ τὰ τέλη τῆς Ι' ἑκατονταετηρίδος. Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος, μτφρ. Ι. Λαμπρίδης, (BM), ἐν Ἀθήναις 1905 (φωτ. ανατύπωση Ἀθῆναι 1977, α' ἐκδ. Paris 1900).
- G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*..... G. Schlumberger, Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιΐα κατὰ τὰ τέλη τῆς Ι' ἑκατονταετηρίδος. Τρίτον μέρος. Αἱ πορφυρογέννηται Ζωὴ καὶ Θεοδώρα, (μτφρ. Ιω. Λαμπρίδης), ἐν Ἀθήναις 1906 (φωτ. ανατύπωση Ἀθῆναι 1977, α' ἐκδ. Paris 1905).
- A. Schminck, *Todesjahr des Psellos*..... A. Schminck, Zum Todesjahr des Michael Psellos, BZ 94.1 (2001), σ. 190-196.
- J.B. Segal, *Edessa*..... J.B. Segal, Edessa "the Blessed City", Oxford 1970.
- W. Seibt, *Skleroi*..... W. Seibt, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, (BV 9), Wien 1976.
- W. Seibt, *Vaspurakan*..... W. Seibt, Die Eingliederung von Vaspurakan in das byzantinische Reich (etwa Anfang 1019 bsw. Anfang 1022), Handes Amsorya 92 (1978), σ. 49-66.
- W. Seibt, *Ἀρμενικὰ θέματα*..... W. Seibt, Ἀρμενικὰ θέματα als terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte, Bsl 54.1 (1993), σ. 134-141.
- W. Seibt, *Ταξίαρχος Μωξηγάς*..... W. Seibt, Ταξίαρχος Μωξηγάς - Ein byzantinischer Kommandant in Moks' um die Mitte des 11. Jahrhunderts?, Handes Amsorya 107 (1993), σ. 145-148.
- W. Seibt, *Gagik II*..... W. Seibt, War Gagik II. von Großarmenien en 1072-1073 μέγας δούξ Χαρσιανοῦ?, ἐν «ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ», τομ. 2, σ. 159-168.
- W. Seibt, *Ἀρσακίδης/Aršakuni*..... W. Seibt, Ἀρσακίδης/Aršakuni - Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten, JÖB 44 (1997) («ΑΝΔΡΙΑΣ. Herbert Hunger zum 80. Geburtstag»), σ. 349-359.
- W. Seibt, *Integrationspolitik*..... W. Seibt, Stärken und schwächen der byzantinischen Integrationspolitik gegenüber der neuen armenischen Staatsbürgern im 11. Jahrhundert, ἐν «Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.», σ. 331-347.
- W. Seibt - I. Jordanov, *Σωτηρούπολις-Ανακουπία*..... W. Seibt - I. Jordanov, Στρατηγὸς Σωτηρουπόλεως καὶ Ἀνακουπίας. Ein mittelbyzantisches Kommando in Abchazien (11 Jahrhundert), SBS 9 (2006), σ. 231-239.
- K.M. Setton, *Crusades*..... K.M. Setton (ed.), A History of the Crusades: Vol. I.

- The First Hundred Years, ed. M.W. Baldwin, Philadelphia 1958, Vol. II. The Later Crusades, ed. R.L. Wolff - H.W. Hazard, Philadelphia 1962.
- I. Ševčenko, *Eastern Provinces*..... I. Ševčenko, Constantinople viewed from the Eastern Provinces in the Middle Byzantine Period, HUS 3-4.2 (1979-1980) («EYCHARISTERION. Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, ed. I. Ševčenko - F.E. Synn»), σ. 712-747 (=Byzantine World, αρ. VI).
- I. Ševčenko, *Byzantine World*..... I. Ševčenko, Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World, (VR), London 1982.
- A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*..... A. Sevim, Anadolu'nun Fethi. Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'Ya Kadar) (=«Η κατάκτηση της Μικράς Ασίας. Σελτζουκική περίοδος»), (AK / DTYK / TTKY xxiv. Dizi - Sa. 2), Ankara 1988.
- A. Sevim, *Süleymanşah*..... A. Sevim, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah (=«Ο κατακτητής της Μικράς Ασίας Σουλεϊμάν Κουτλουμούς»), (AK / DTYK / TTKY xxiv. Dizi - Sa. 13), Ankara 1990.
- A. Sevim - Y. Yücel, *Tarihi*..... A. Sevim - Y. Yücel, Türkiye Tarihi. I. (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300), (AK / DTYK / TTKY xiii. Dizi - Sa. 22¹), Ankara ²1995.
- J. Shepard, *Byzantinorussica*..... J. Shepard, Byzantinorussica, REB 33 (1975), σ. 211-225.
- J. Shepard, *Mauropous-Tornicius*..... J. Shepard, John Mauropus, Leo Tornicius and an Alleged Russian Army: The Chronology of the Pecheneg Crisis of 1048-1049, JÖB 24 (1975), σ. 61-89.
- J. Shepard, *Armenia-Cecaumenos*..... J. Shepard, Skylitzes on Armenia in the 1040's and the Role of Catakalon Cecaumenos, REA (n.s.) 11 (1975-1976), σ. 269-311.
- J. Shepard, *Diplomacy*..... J. Shepard, Byzantine Diplomacy, A.D. 800-1204: Means and Ends, εν «Byzantine Diplomacy», σ. 41-71.
- J. Shepard, *Franks*..... J. Shepard, The Uses of the Franks in the Eleventh-Century Byzantium, AnNS 15 (1993), σ. 275-305 (= J.F. Haldon, Byzantine Warfare, αρ. 8).
- J. Shepard, *Alexios Diplomacy*..... J. Shepard, «Father» or «Scorpion»? Style and Substance in Alexios Diplomacy, εν «Alexios Komnenos», σ. 168-192.
- Siegel und Siegler*..... Siegel und Siegler. Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographie, hrsg. Clau-

- dia Ludwig unter Mitarbeit von Ralph-Johannes Lilie, Thomas Pratsch, Werner Seibt, Claudia Sode und Beate Zielke, Berlin 2005.
- A.J. Simpson, *Norman Chieftains*..... Alicia J. Simpson, Three Sources of Military Unrest in Eleventh Century Asia Minor: The Norman Chieftains Hervé Francopoulos, Robert Crispin and Roussel de Bailleul, *Mésogeios* 9-10 (2000), σ. 181-207.
- T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*..... T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Study*, τμ. 1-4, London 1987-1990.
- N.A. Skabalanovič, *Gosudarstvo*..... N.A. Skabalanovič, *Vizantijskoe Gosudarstvo i cerkov' v XIom veke*, Sanktpeterburg 1884.
- B. Skoulatos, *Personnages*..... B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse*, (UL / RTHP. 6^e série, Fascicule 20), Louvain 1980.
- J. Spatharakis, *Portrait*..... J. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976.
- B.G. Spiridonakis, *Relations*..... B.G. Spiridonakis, *Greco, Occidentaux et Turcs de 1054 à 1453: Quatre siècles d'histoire de relations internationales*, (Institute for Balkan Studies 239), Thessaloniki 1990.
- Chr. Stavrakos, *Synadenoï*..... Chr. Stavrakos, *Sigillographische Beiträge zur Familie der Synadenoï*, SBS 7 (2003), σ. 167-180.
- Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Αγγαρεία*..... Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Ἡ ἀγγαρεία στὸ Βυζάντιο*, *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 21-54.
- E. Stein, *Untersuchungen*..... E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte*, Amsterdam 1962 (α' έκδ. Hannover 1925).
- V.P. Stepanenko, *Gosudarstvo Filareta*..... V.P. Stepanenko, *Gosudarstvo Filareta Varazhuni 1071-1084/86, Antičnaya drevnost: srednie veka* 12 (Sverdlosk 1975), σ. 86-103.
- V.P. Stepanenko, *Vasporakana*..... V.P. Stepanenko, *O prjujnah i datirovke peredaun Vasporakana Vizantij*, *Viz. Vrem.* 38 (1977), σ. 72-79.
- V.P. Stepanenko, *Iverija*..... V.P. Stepanenko, *K diskussii o date obrazovanija femy Iverija*, *Viz. Vrem.* 4 (1983), σ. 211-214.
- V.P. Stepanenko, *Edessy*..... V.P. Stepanenko, *Iščany Edessy i vnešnepolitičeskaja orientacija goroda v 70-ch godach XI-načale XII v.*, *Viz. Vrem.* 45 (1984), σ. 87-94.
- V.P. Stepanenko, *Marasin i Edesskoe*..... V.P. Stepanenko, *Marasin i grafstvo Edesskoe v Debolvskom dogobore 1108 r.*, *Viz. Vrem.* 48 (1987), σ. 53-63.

- V.P. Stepanenko, *Vizantija*..... V.P. Stepanenko, *Vizantija v meždunarodnyh otno-
šennijach na Bližnem vostoce (1071-1176)*, Sverd-
lovsk 1988.
- V.P. Stepanenko, *Vasila Apukapa*..... V.P. Stepanenko, *Cursus honorum Vasila, syna Apu-
kapa*, εν «*Političeskaja istorija i istoriografija (ot anti-
čnosti do sovremennosti)*», Pétrozavodsk 1994, σ. 25-
34.
- V.P. Stepanenko, *Armjane-Halkidony*..... V.P. Stepanenko, *Armjane-Halkidony v istorii Vizan-
tii XI v.*, Viz. Vrem. 58 (1999), σ. 40-61.
- P. Stephenson, *Nomenclature*..... P. Stephenson, *A Development in Nomenclature on
the Seals of the Byzantine Provincial Aristocracy in
the Late Tenth Century*, REB 52 (1994), σ. 187-211.
- P. Stephenson, *Basil*..... P. Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*,
Cambridge 2003.
- A.F. Stone, *Eustathios*..... A.F. Stone, *Stemming the Turkish Tide: Eustathios of
Thessaloniki on the Seljuk Turks*, Bsl 62 (2004), σ.
125-142.
- F. Sümer, *Turks*..... F. Sümer, *The Turks in Eastern Asia Minor in the E-
leventh Century*, εν «*Proceedings of XIIIth Congr.*», σ.
439-441.
- N. Svoronos, *Société*..... N. Svoronos, *Société et organisation intérieure dans
l'Empire byzantin au XI^e siècle: les principaux pro-
blèmes*, εν «*Proceedings of XIIIth Congr.*», σ. 371-389
(=Études, αρ. IX).
- N. Svoronos, *Études*..... N. Svoronos, *Études sur l'organisation intérieure, la
société et l'économie de l'Empire byzantin*, (VR),
London 1973.
- N. Svoronos, *Remarques*..... N. Svoronos, *Remarques sur les structures économi-
ques de l'Empire byzantin au XI^e siècle*, TM 6 (1976),
σ. 49-67.
- N. Σβορώνος, *Οικονομία*..... N. Σβορώνος, *Οικονομία - Κοινωνία*, εν IEE, τομ. Η',
σ. 180-213.
- N. Σβορώνος, *Κοινωνία*..... N. Σβορώνος, *Πολιτεία - Κοινωνία - Οικονομία (1071
-1204)*, εν IEE, τομ. Θ', σ. 50-61, 66-73.
- F. Taeschner, *Τούρκοι*..... F. Taeschner, *Οί Τούρκοι καὶ ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρα-
τορία ὡς τὸ τέλος τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα*, εν
«*Ιστορία του Καίμπριτζ*», τομ. Α', σ. 543-553.
- T. Talbot Rice, *Seljuks*..... Tamara Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, (An-
cient Peoples and Places 20), New York 1961.
- G. Tcheishvili, *Perceptions*..... G. Tcheishvili, *Georgian Perceptions of Byzantium in*

- the Eleventh and Twelfth Centuries, εν «Eastern Approaches», σ. 199-209.
- M. Thierry, *Vasurakan*..... M. Thierry, Notes de géographie historique sur le Vasurakan, REB 34 (1976), σ. 159-173.
- J.M. Thierry, *Divrik*..... J.M. Thierry, La région de Divrik, Handes Amsorya 109 (1995), σ. 324-359.
- N. Thierry, *Gabadonie*..... Nicole Thierry, La Gabadonie et le peuplement arménien, εν Communication to the Association Internationale des Études Arméniennes, Freiburg, 13 October 1988.
- N. Thierry, *Provincialisme*..... Nicole Thierry, La provincialisme Cappadocien, εν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 385-431.
- R.W. Thomson, *Influence*..... R.W. Thomson, The Influence of their Environment on the Armenians in Exile in the Eleventh Century, εν «Proceedings of XIIIth Congr.», σ. 432-438.
- R.W. Thomson, *Armenian Eyes*..... R.W. Thomson, The Crusades through Armenian Eyes, εν «Crusades», σ. 63-82.
- V. Tiftixoglu, *Gruppenbildungen*..... V. Tiftixoglu, Gruppenbildungen innerhalb des Konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, BZ 62 (1969), σ. 25-72.
- F. Tinnefeld, *Kaiserkritik*..... F. Tinnefeld, Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates, München 1971.
- F. Tinnefeld, *Melitene*..... F. Tinnefeld, Die Stadt Melitene in ihrer späteren byzantinischen Epoche (934-1101), εν «Actes du XIV^e Congr.», τομ. II, σ. 435-443.
- To Βυζάντιο τον 11^ο αι.* Η αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11^ο αι. (1025-1081), επιμ. Βασιλική Ν. Βλυσίδου, (ΕΙΕ-ΙΒΕ. Διεθνή Συμπόσια 11, Κέντρο για την μελέτη του ελληνισμού «Σπύρος Βασίλειος Βρυώνης»), Αθήνα 2003.
- To Βυζάντιο τον 12^ο αι.* Το Βυζάντιο κατά τον 12^ο αι.: κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία, επιμ. Ν. Οικονομίδης, Αθήνα 1991.
- To Εμπόλεμο Βυζάντιο*..... Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.), επιμ. Κ. Τσιγκνάκης, (ΕΙΕ-ΙΒΕ. Διεθνή Συμπόσια 4), Αθήνα 1997.
- R.W. Thomson, *Armenian Historians*..... R.W. Thomson, The Concept of "History" in Medieval Armenian Historians, εν «Eastern Approaches», σ. 87-99.
- K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*..... K.-P. Todt, Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969-1204), (διδακτορ. δια-

- ριβή), Wiesbaden 1998.
- K.-P. Todt, *Kaiserin Theodora*..... K.-P. Todt, Die Frau als Selbstherrscher: Kaiserin Theodora, die letzte Angehörige der Makedonischen Dynastie, JÖB 50 (2000), σ. 139-171.
- K.-P. Todt, *Antiocheia*..... K.-P. Todt, Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit (969-1084), BZ 94.1 (2001), σ. 239-267.
- C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*..... C. Toumanoff, Αρμενία καὶ Γεωργία, εν «Ιστορία του Καίμπριτζ», τομ. Α', σ. 441-474.
- C. Toumanoff, *Mantzikert*..... C. Toumanoff, The Background to Mantzikert, εν «Proceedings of XIIIth Congr.», σ. 411-427.
- C. Toumanoff, *Les dynasties*..... C. Toumanoff, Les dynasties de la Caucasic chrétienne, Paris 1990.
- A. Toynbee, *Porphyrogenitus*..... A. Toynbee, Constantine Porphyrogenitus and his World, London 1973.
- E. Trapp, *Zonaras*..... E. Trapp, Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras, Graz - Vienna - Cologne 1985.
- W. Treadgold, *Revival*..... W. Treadgold, The Byzantine Revival 780-842, Stanford California 1988.
- W. Treadgold, *Army*..... W. Treadgold, Byzantium and its Army 284-1081, Stanford California 1995.
- W. Treadgold, *History*..... W. Treadgold, History of the Byzantine State and Society, Stanford California 1997.
- F.R. Trombley, *Byzantine Anatolia*..... F.R. Trombley, War, Society and Popular Religion in Byzantine Anatolia (6th-13th Centuries), εν «Βυζαντινή Μ. Ασία», σ. 97-139.
- Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*..... Ν. Τσάγγας, Μαντζικέρτ. Η αρχή του τέλους του μεσαιωνικού ελληνισμού, Αθήνα 4χχ.
- E.Th. Tsolakis, *Leben des Attaleiates*..... E.Th. Tsolakis, Aus dem Leben des Michael Attaleiates (seine Heimatstadt, sein Geburts- und Todesjahr), BZ 58 (1965), σ. 3-10.
- E.Th. Tsolakis, *Geschichtswerk*..... E.Th. Tsolakis, Das Geschichtswerk des Michael Attaleiates und die Zeit seiner Abfassung, Βυζαντινά 2 (1970), σ. 251-268.
- Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Ατταλειάτης*..... Ευδ.Θ. Τσολάκης, Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικός τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, Βυζαντινά 1 (1969), σ. 187-204.
- Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Βοτανειάτης*..... Ευδ.Θ. Τσολάκης, Ὁ χρόνος γεννήσεως καὶ θανάτου

- τοῦ Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη, *Ελληνικά* 27 (1974), σ. 150-151.
- Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Χρονογράφοι*..... Ευδ.Θ. Τσολάκης, Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, Θεσσαλονίκη ²1984.
- Δ. Τσουγκαράκης, *Σφραγιδογραφία*..... Δ. Τσουγκαράκης, Εισαγωγή στη βυζαντινή σφραγιδογραφία, Αθήνα 1999.
- Δ. Τσουγκαράκης, *Κρίση*..... Δ. Τσουγκαράκης, Η αυτοκρατορία σε κρίση και η οπτική των συγχρόνων: μια ανάγνωση των μαρτυριών, εν «Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.», σ. 267-274.
- A. Tuilier, *Chrysobulle*..... A. Tuilier, La date exacte du chrysobulle d'Alexis I^{er} Comnène en faveur des Venitiens et son contexte historique, *RSBN* (n.s.) 4 (1975), σ. 28-38.
- O. Turan, *Selçuklular makalesi*..... O. Turan, Selçuklular hakkında yeni bir neşir münasebetiyle (İslâm Ansiklopedisindeki İ. Kafesoğlu'nun Selçuklular makalesi), *Belleten* 29 (1965), σ. 639-660 (αγγλ. μτφρ. εν İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 140-157).
- O. Turan, *Selçuklular Zamanında*..... O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318), (=«Η σελτζουκική περίοδος της Τουρκίας. Ιστορία από τον Alp Arslan έως τον γαζή Osman [1071-1318]»), İstanbul ²1984 (α' έκδ. 1971).
- O. Turan, *Selçuklular Tarihi*..... O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti (=«Σελτζουκική ιστορία και τουρκο-ισλαμικός πολιτισμός»), İstanbul 2003 (α' έκδ. 1965).
- Turks in Islamic World*..... The Turks in the Early Islamic World, ed. C.E. Bosworth, (The Formation of the Classical Islamic World, general ed. L.I. Conrad. Volume 9), Aldershot 2007.
- J.-F. Vannier, *Argyroi*..... J.-F. Vannier, Familles byzantines. Les Argyroi (IX^e-XII^e siècles), (Publications de la Sorbonne. Université de Paris - Panthéon-Sorbonne. Série BYZANTINA - 1), Paris 1975.
- J.-F. Vannier, *Premiers Paléologues*..... J.-F. Vannier, Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique, εν J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, *Études*, σ. 123-187.
- J.-F. Vannier, *Notes généalogiques*..... J.-F. Vannier, Notes généalogiques byzantino-géorgiennes, εν «ΕΥΨΥΧΙΑ», τομ. 2, σ. 673-683.
- V.M. Vardanian, *Arcrunwoy*..... V.M. Vardanian, Vaspurakani Arcrunwoy t'agavorut'yun (908-1021) (=«Ιστορία του βασιλείου του Vaspurakan των Arcruni»), Erevan 1969.
- V.M. Vardanian, *Vaspurakan*..... V.M. Vardanian, "Vaspurakan" - oblast i juridičeskij

- statut, KV 2 (1980), σ. 36-47.
- Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*..... Κ. Βαρζός, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, (BKM 20A-B), τομ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1985.
- V.G. Vasiljevskij, *Trudy*..... V.G. Vasiljevskij, *Trudy* (=«Μελέτες»), τομ. 1-4, Petropoli - Leningrad 1908-1930.
- A.A. Vasiliev, *Ιστορία*..... A.A. Vasiliev, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας 324-1453*, (μτφρ. Δ. Σαβράμης), τομ. 1-2, Ἀθήναι χ.χ. (α' ἐκδ. Paris 1932).
- A.A. Vasiliev, *Arabes II.1*..... A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. II. Première partie. La dynastie macédonienne*, (CBHB 2.1), Bruxelles 1968.
- Γ.Π. Βεγλερής, *Βοτανειάτης*..... Γ.Π. Βεγλερής, *Ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης (πρωτοπρόεδρος καὶ δούξ Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου)*, ἐν Ἀθήναις 1916.
- B.N. Βλυσίδου, *Θέμα Ανατολικῶν*..... Βασιλική Βλυσίδου, *Θέμα Ανατολικῶν*, ἐν «Μικρά Ἀσία των θεμάτων», σ. 69-111, 351-372.
- B.N. Βλυσίδου, *Θέμα Θρακησίων*..... Βασιλική Βλυσίδου, *Θέμα Θρακησίων*, ἐν «Μικρά Ἀσία των θεμάτων», σ. 201-234, 407-424.
- B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*..... Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Αριστοκρατικές οικογένειες καὶ ἐξουσία (9^{ος}-10^{ος} αι.)*. Ἐρευνες πάνω στα διαδοχικά στάδια ἀντιμετώπισης τῆς ἀρμενοπαφλαγονικῆς καὶ καππαδοκικῆς ἀριστοκρατίας, Θεσσαλονίκη 2001.
- B.N. Βλυσίδου, *Δαλασσηνός*..... Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Οἱ ἀπαρχές τῆς νέας ἀνόδου τῆς ἀρμενοπαφλαγονικῆς ἀριστοκρατίας (1025-1045): ὁ πρωταρχικός ρόλος των Δαλασσηνῶν*, ἐν «Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.», σ. 107-118.
- B.N. Βλυσίδου, *Αριστοκρατία*..... Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία καὶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία (9^{ος}-10^{ος} αι.)*, ἐν «Βυζάντιο. Κράτος-κοινωνία», σ. 107-123.
- Ε.Α. Βρανούση, *Κείμενα Χριστοδούλου*..... Ερα Α. Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς*. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικὰ μαρτυρία, (Διατριβὴ ἐπὶ ἰδιακτορία ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), (ΔΙΛΕ. Αὐτοτελὴ δημοσιεύματα - ἀριθ. 2), Ἀθήναι 1966.
- E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*..... Eva de Vries-van der Velden, *Psellos, Romain IV Diogenes et Mantzikert*, Bsl 58.2 (1997), σ. 274-310.
- S. Vryonis, Jr., *Eustathius Boilas*..... S. Vryonis Jr., *The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059)*, DOP 11 (1957), σ. 263-277 (= Internal History, ἀρ. V).

-
- S. Vryonis, Jr., *Social Basis*..... S. Vryonis Jr., Byzantium: The Social Basis of the Decline in the Eleventh Century, GRBS 2.2 (1959), σ. 159-175 (=Internal History, αρ. II).
- S. Vryonis, Jr., *Byzantine Mines*..... S. Vryonis, Jr., The Question of the Byzantine Mines, Speculum 37.1 (1962), σ. 1-17 (=Internal History, αρ. VI).
- S. Vryonis, Jr., *Problems*..... S. Vryonis, Jr., Problems in the History of Byzantine Anatolia, AÜ / DTCTFY - TAD 1 (1963), σ. 113-132 (=Studies, αρ. I).
- S. Vryonis, Jr., *Article*..... S. Vryonis, Jr., Review Article of TRAVAUX ET MÉMOIRES, ed. P. Lemerle, vol. I (Paris 1965), Βυζαντινά 1 (1969), σ. 210-234 (=Internal History, VIII).
- S. Vryonis, Jr., *Internal History*..... S. Vryonis, Jr., Byzantium: its Internal History and Relations with the Muslim World. Collected Studies, (VR), London 1971.
- Σ. Βρυώνης, *Ελληνισμός*..... Σ. Βρυώνης, Ὁ ἐλληνισμὸς τῆς Ἀνατολῆς. Μικρὰ Ἀσία, ἐν ΙΕΕ, τομ. Η', σ. 344-354.
- Σ. Βρυώνης, *Μικρά Ασία*..... Σ. Βρυώνης, Ἡ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1204, ἐν ΙΕΕ, τομ. Θ', σ. 42-49.
- S. Vryonis, Jr., *Studies*..... S. Vryonis, Jr., Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans. Reprinted Studies, (Byzantina kai Metabyzantina 2), Malibu 1981.
- S. Vryonis, Jr., *Reviews*..... S. Vryonis, Jr., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century: The Book and its Reviews Ten Years Later, GOTR 27 (1982), σ. 225-285.
- S. Vryonis, Jr., *Mantzikert*..... S. Vryonis, Jr., The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D., ἐν «Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century», ed. S. Vryonis Jr., New Rochelle - New York 1992, σ. 125-140.
- Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*..... Σ. Βρυώνης, Ἡ παρακμή του μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ στη Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδικασία ἐξισλαμισμοῦ (11^{ος}-15^{ος} αἰ.), (μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996 (α' ἐκδ. Berkeley - Los Angeles - London 1971).
- S. Vryonis, Jr., *Personal History*..... S. Vryonis, Jr., A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert, ἐν «Βυζαντινὴ Μ. Ἀσία», σ. 225-244.
- S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*..... S. Vryonis, Jr., The Eleventh Century: was there a Cri-

- sis in the Empire? The Decline and Quantity in the Byzantine Armed Forces, εν «Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.», σ. 17-43.
- S. Vryonis, Jr., *Captivity*..... S. Vryonis, Jr., The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Arslan after the Battle of Mantzikert, εν «NOVUM MILLENIUM», σ. 439-450.
- S. Vryonis, Jr., *Medieval Hellenism*..... S. Vryonis, Jr., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century: The Book in the Light of Subsequent Scholarship, 1971-98, εν «Eastern Approaches», σ. 1-15.
- S. Vryonis, Jr., *Romanus IV*..... S. Vryonis, Jr., Michael Psellus, Michael Attaleiates: The Blinding of Romanus IV at Kotyaion (29 June 1072) and His Death on Proti (4 August 1072), εν «PORPHYROGENITA», σ. 3-14.
- Βυζαντινή Μ. Ασία*..... Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6^{ος}-12^{ος} αι.), επιμ. Στ. Λαμπάκης, (ΕΙΕ-ΙΒΕ. Διεθνή Συμπόσια 6), Αθήνα 1998.
- Βυζάντιο. Κράτος-κοινωνία*..... Σ. Λαμπάκης - Σ.Π. Τρωιάνος - Ελένη Γ. Σαράντη - Γ.Κ. Λουγγής - Βασιλική Ν. Βλυσίδου - Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Βυζάντιο. Κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας, (ΕΙΕ), Αθήνα 2003.
- T. Wasilewski, *Tagmata*..... T. Wasilewski, La disparition des tagmata impériaux à Byzance dans la seconde moitié du XI^e siècle, εν «Actes du XV^e Congr.», том. IV, σ. 375-381.
- T. Wasilewski, *Duc-catépan-pronoétès*..... T. Wasilewski, Les titres de duc, de catépan et de pronnoétès dans l'Empire byzantin du IX^e jusqu'au XI^e siècle, εν «Actes du XII^e Congr.», том. 2, σ. 233-239.
- A.-K. Wassiliou, *Μολυβδόβουλλα*..... Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα αυστριακών συλλογών. Κεντρική και επαρχιακή διοίκηση, εν «Β' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου. Πανεπιστήμιο Αθηνών 24-26 Σεπτεμβρίου 1999. Εισηγήσεις - Ερευνητικά προγράμματα - Περιλήψεις Ανακοινώσεων», επιμ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη - Βασιλική Λεονταρίτου - Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Αθήνα 2000, σ. 120-123.
- A.-K. Wassiliou, *Hexamilites*..... Alexandra-Kyriaki Wassiliou, Die Familie Hexamilites. Ein Beitrag zur byzantinischen Prosopographie, Ελληνικά 52.2 (2002), σ. 243-261.
- A.-K. Wassiliou, *Siegeln*..... Alexandra-Kyriaki Wassiliou, Zur indirekten Überlie-

- ferung von Siegeln in byzantinischen Urkunden, SBS 7 (2002), σ. 137-160.
- A.-K. Wassiliou, *Κριταί Καππαδοκίας*..... Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου, Προσωπογραφία και σφραγιστική: Κριταί Καππαδοκίας (10^{ος}-11^{ος} αι.). Σκέψεις σχετικά με την προσέγγιση του σφραγιστικού υλικού, εν ΣΤ΄ ΠΣΕΜΑ, επιμ. Α. Κουτσούρης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 41-54.
- A.-K. Wassiliou, *Konsequenzen*..... Alexandra - Kyriaki Wassiliou, Prosopographische Konsequenzen aus der möglichst genauen Datierung byzantinischer Bleisiegel, εν «Wiener Byzantinistik-Neogräzistik», σ. 482-486.
- G. Weiss, *Oströmische Beamten*..... G. Weiss, Oströmische Beamten im Spiegel der Schriften des Michel Psellos, (MBM -Heft 16-), München 1973.
- D. Weltecke, *Syriac Orthodox*..... Dorothea Weltecke, The Syriac Orthodox in the Principality of Antioch during the Crusader Period, εν «Antioch», σ. 95-124.
- M. Whittow, *Reconquista*..... M. Whittow, How the East was lost: the Background to the Komnenian Reconquista, εν «Alexios Komnenos», αρ. 4, σ. 55-67.
- M. Whittow, *Rural Fortifications*..... M. Whittow, Rural Fortifications in Western Europe and Byzantium, Tenth to Twelfth Century, BF 21 (1995), σ. 57-74.
- Wiener Byzantinistik-Neogräzistik*..... Wiener Byzantinistik-Neogräzistik. Beiträge zur Symposition vierzig Jahre Institut Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien im Gedenken an Herbert Hunger (Wien, 4.-7. Dezember 2002), herausgegeben von W. Hörandner - J. Koder -Maria A. Stasinopoulou, (BNV. Band XXIV), Wien 2004.
- Fr. Winkelmann, *Ämterstruktur*..... Fr. Winkelmann, Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert. Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung, (BBA 54), Berlin 1985.
- P. Wittek, *Deux chapitres*..... P. Wittek, Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Rûm, Byz. 11 (1936), σ. 285-319.
- P. Wittek, *Sultan de Rûm*..... P. Wittek, Le sultan de Rûm, AIPHOS 6 (1938), σ. 361-390.
- P. Wittek, *Γένεση*..... P. Wittek, Η γένεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, (μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά), Αθήνα ²1991 (α΄ έκδ. London 1963).
- L.G. Xaç'erean, *Grigor Pahlavuni*..... L.G.Xaç'erean, Grigor Magistros Pahlavuni (985-1058

- t't'), (στα αρμενικά), Los Angeles 1987.
- D. Xanlatos, *Μελετήματα*..... D. Xanlatos, Βυζαντινά μελετήματα. Συμβολή εις την ιστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ, Ἀθῆναι 1940.
- C.J. Yarnley, *Philaretos*..... C.J. Yarnley, Philaretos, Armenian Bandit or Byzantine General?, REA (n.s.) 9 (1972), σ. 331-353.
- K. Yazbeck, *Sibt Ibn al-Ġawzī*..... K. Yazbeck, Les dynasties de l'Islam à travers le Mir'āt al-Zamān de Sibt Ibn al-Ġawzī (partie relative aux année 447 h a 452 h), Beyrouth 1983.
- H.D. Yıldız, *Seljüks of Anatolia*..... H.D. Yıldız, Seljüks of Anatolia, εν I. Kafesoğlu - H.D. Yıldız - E. Merçil - M. Saray, Turkish-Islamic States, σ. 120-135.
- M.H. Yinanç, *Anadolu*..... M.H. Yinanç, Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 1. Anadolu'nun Fethi (=«Τουρκική Ιστορία. Σελτζουκική περίοδος. I. Η κατάκτηση της Ανατολίας»), İstanbul 1944.
- M.H. Yinanç, *Selçuklular Devri*..... M.H. Yinanç, Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 3. Baskı. (=«Τουρκική Ιστορία. Σελτζουκική περίοδος»), (AK / DTYK / TTKY vii. Dizi - Sa.106^b), Ankara 1998 (γ' βελτιωμένη έκδοση της μελέτης, *Anadolu*).
- K.N. Yuzbašian, *Administration*..... K.N. Yuzbashian, L'administration byzantine en Arménie aux X^e-XI^e siècles, REA (n.s.) 10 (1973-1974), σ. 139-183.
- K.N. Yuzbašian, *Zaveščanie*..... K.N. Yuzbašian, Zaveščanie Evstafija Voily i voprosy femnoj administracii "Iverii", Viz. Vrem. 36 (1974), σ. 73-82.
- K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*..... K.N. Yuzbašian, Novye dannye dlja izučeniia vizantijskoj administracii v Armenii i Gruzii v XI v., KV 2 (1980), σ. 68-72.
- K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*..... K.N. Yuzbašian, Armjanskije gosudarstva epohi Bagratidov i Vizantija, IX-XI vv. (=«Τα αρμενικά κράτη την εποχή των Βαγρατιδών και του Βυζαντίου, 9^{ος}-11^{ος} αι.»), Moskva 1988.
- K.N. Yuzbašian, *Titres*..... K.N. Yuzbašian, Les titres byzantins en Arménie, εν «Arménie et Byzance», σ. 213-221.
- K.N. Yuzbašian, *Arméniens*..... K.N. Yuzbashian, L'Arménie et les Arméniens vus par Byzance, BF 25 (1999) (7th. Symposion byzantinon, Decembre 1997, "Byzance et l'Asie"), σ. 189-202.
- S. Zakkar, *Aleppo*..... S. Zakkar, The Emirate of Aleppo 1004-1094, prefaced by B. Lewis, Beirut 1971.
- Δ.Α. Ζακυθηνός, *Μελέται*..... Δ.Α. Ζακυθηνός, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέ-

- σεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 19 (1947), σ. 3-25.
- Δ.Α. Ζακυθηνός, *Ιστορία*..... Δ.Α. Ζακυθηνός, Βυζαντινὴ Ἱστορία 324-1071, Αθήνα - Γιάννινα 1989 (α΄ ἐκδ. Ἀθῆναι 1972).
- N. Zbinden, *Abendländische*..... N. Zbinden, Abendländische Ritter Griechen und Türken im ersten Kreuzzug (Zur Problematik ihrer Begegnung), (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie. Zwanglose Beihefte der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher". Begründet von Nikos A. Bees [Βέης]. Herausgegeben von E. Bees-Seferli, Nr. 48), Athen 1975.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα μέσα περίπου του 11^{ου} αι. η Βυζαντινή αυτοκρατορία εκτεινόταν, ως γνωστόν, εδαφικά από την νότια Ιταλία έως την Αρμενία, την βόρεια Μεσοποταμία και την βόρεια Συρία και από τον Δούναβη και την Δαλματία έως την Κρήτη και την Κύπρο. Η απόλυτα επιτυχής διακυβέρνηση του κράτους από τους αυτοκράτορες του 9^{ου} και κυρίως του 10^{ου} αι., που υπήρξαν ταυτόχρονα σπουδαίοι πολέμαρχοι και διπλωμάτες αλλά και ικανοί οργανωτές και διοικητές, είχε διασφαλίσει στους επιγόνους τους μία μεγάλη κληρονομιά. Από κάθε άποψη φαινόταν ότι η αυτοκρατορία βρισκόταν τότε στο αποκορύφωμα της στρατιωτικής, οικονομικής και πολιτιστικής της ισχύος και επιρροής. Είχε εκχριστιανίσει τους Σλάβους και είχε κατανικήσει τους μεγάλους της εξωτερικούς εχθρούς, Βουλγάρους και Άραβες αποκτώντας συνακόλουθα την μεγαλύτερη εδαφική της έκταση μετά τον 7^ο αι.: επιπρόσθετα απολάμβανε τους καρπούς μίας συνεχώς αναπτυσσόμενης οικονομίας και διέθετε μία ιδιαίτερα προηγμένη για την εποχή της γραφειοκρατική και διοικητική μηχανή, χωρίς να πάσχει, φαινομενικά, από κάποιες σημαντικές αδυναμίες. Η Μικρά Ασία είχε πραγματικά αποτελέσει κατά τους τελευταίους τέσσερις αιώνες την σπονδυλική στήλη του κράτους, παρέχοντας τον βασικό όγκο του ανθρώπινου δυναμικού και των πόρων που είχαν επιτρέψει στους Βυζαντινούς να αποκρούσουν την αραβική και την βουλγαρική απειλή και να ανακτήσουν μέρος των εδαφών που είχαν απολέσει στην Ανατολή και τα Βαλκάνια από τον 7^ο έως τον 9^ο αι.

Η αίσθηση της ακλόνητης βυζαντινής ισχύος και υπεροχής αποδείχθηκε ωστόσο σύντομα απατηλή και εσφαλμένη. Λίγες δεκαετίες μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. η βυζαντινή κυριαρχία στην Μικρά Ασία είχε πλέον καταρρεύσει, έστω προσωρινά και όχι παντού, ενώ τουρκικά κρατίδια και εμιράτα είχαν ιδρυθεί στις περιοχές των άλλοτε ακμαίων ανατολικών *θεμάτων* της αυτοκρατορίας. Η συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη, που ήταν ελάχιστα ή και καθόλου ορατή ως μελλοντική πιθανότητα στους Βυζαντινούς των μέσων του 11^{ου} αι., κέντρισε από παλαιά, όπως ήταν φυσικό, το ενδιαφέρον αρκετών ερευνητών, οι οποίοι προσπάθησαν να προσδιορίσουν τις αιτίες που οδήγησαν στην φαινομενικά γρήγορη βυζαντινή κατάρρευση. Οι λόγοι που προβλήθηκαν καθόλη την διάρκεια του 20^{ου} αι., για να εξηγησο-

υν την πτώση της βυζαντινής Ανατολής, μπορούν να συνοψιστούν *grosso modo* ως εξής: (α) στην πολεμική αξία του νέου φοβερού εχθρού που εμφανίστηκε στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας· (β) στην ταυτόχρονη εμφάνιση και άλλων επίφοβων αντιπάλων στα υπόλοιπα μέτωπα (των Πετσενέγων και των Ούζων στα Βαλκάνια και των Νορμανδών στην Ιταλία), γεγονός που δεν επέτρεψε στους Βυζαντινούς να αφιερώσουν το σύνολο της προσοχής και των δυνάμεών τους στην αντιμετώπιση των Τούρκων· (γ) στην αδυναμία των αυτοκρατόρων και, κατ' επέκταση, στις αρνητικές για τα συμφέροντα του κράτους πολιτικές που εφαρμόστηκαν από το 1025 έως το 1081 (θεώρηση που απαντά και στα έργα των Βυζαντινών ιστοριογράφων αυτής της εποχής)· (δ) στην διαμάχη της λεγόμενης «πολιτικής-γραφειοκρατικής» μερίδας με την «στρατιωτική αριστοκρατία» της Μικράς Ασίας, εξέλιξη που δημιούργησε αντιπαλότητες και συγκρούσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, υπονόμωσε την πολιτική σταθερότητα και τελικά οδήγησε, με την υποτιθέμενη επικράτηση της πρώτης ομάδας, στην οικονομική και στρατιωτική παρακμή του Βυζαντινού κράτους.

Οι προαναφερθείσες ωστόσο ιστορικές ερμηνείες, ειδικά οι δύο τελευταίες, θα πρέπει, κατά την γνώμη μας, να θεωρηθούν πλέον ως υπερβολικά «σχηματοποιημένες» και επιστημονικά παρωχημένες. Η βυζαντινή κατάρρευση στην Ανατολή κατά τον 11^ο αι. υπήρξε επιπρόσθετα μία σαφώς πολύ πιο σύνθετη ιστορική εξέλιξη και ως τέτοια θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ερευνητικά. Η μελέτη αυτού του μείζονος ιστορικού προβλήματος δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ουσιαστικά, αν αγνοηθεί ο κυριότερος παράγοντας (ή καλύτερα ερευνητικό αντικείμενο), ο ιστορικο-γεωγραφικός δηλαδή χώρος όπου η κατάρρευση έλαβε χώρα. Γι' αυτόν τον λόγο είναι, κατά την άποψή μας, απαραίτητη η λεπτομερής εξέταση της στρατιωτικής, διοικητικής αλλά και εθνοθησκευτικής, ακόμη και οικονομικής, οργάνωσης των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι.

Οι παλαιότεροι ερευνητές, όπως π.χ. οι J. Laurent, C. Cahen, O. Turan (εξαιρείται εν μέρει ο Σ. Βρυώνης), εστιάζουν κυρίως την προσοχή τους στην εμφάνιση των Τούρκων στο ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου και την διείσδυσή τους στις μικρασιατικές περιοχές, χωρίς να εξετάζουν ουσιαστικά το προαναφερθέν πρόβλημα· οι παλαιότερες δε αλλά και οι πιο σύγχρονες μελέτες, που σχετίζονται με την διοικητική οργάνωση της κεντρικής και της ανατολικής Μικράς Ασίας της μέσης βυζαντινής περιόδου, είτε καλύπτουν μία προγενέστερη χρονική περίοδο από τα μεσοβυζαντινά ή και τα πρωτοβυζαντινά χρόνια έως τις αρχές ή τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι. (όπως η εξαιρετική διατριβή της Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου για την παρακμή του προγενέστερου *θεματικού* θεσμού, ο συλλογικός τόμος του Ι.Β.Ε. της Αθήνας για την λεγόμενη «*Μικρά Ασία των Θεμάτων*» και η παλαιά κλασική μονογραφία του E. Honigmann για το ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου)¹. Οι πιο πρόσφατες σχετικές δημο-

¹ Η μονογραφία του E. Honigmann, *Ostgrenze*, για το ανατολικό σύνορο είναι ακόμη ιδιαίτερα χρήσιμη αλλά ταυτόχρονα πολύ παλαιά (του 1935) και αγνοεί, όπως είναι φυσικό, τα πορίσματα της σύγ-

σιεύσεις είναι μεν ενίοτε πρωτοποριακές και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες αλλά ταυτόχρονα εξειδικευμένες και ιδιαίτερα περιορισμένες σε έκταση, για να περιγράψουν αναλυτικά και εις βάθος το συγκεκριμένο ζήτημα (π.χ. τα πολυάριθμα άρθρα των J.-Cl. Cheynet, W. Seibt, A.Γ.Κ. Σαββίδη και άλλων ερευνητών που εξετάζουν επιμέρους ζητήματα). Γι' αυτούς τους λόγους επιλέξαμε να ασχοληθούμε με την μελέτη του προβλήματος της πολιτικής κατάρρευσης της, φαινομενικά πανίσχυρης έως τα μέσα του 11^{ου} αι., αυτοκρατορίας στην Ανατολή, επικεντρώνοντας κυρίως, αλλά όχι μόνο, την προσοχή μας στην ανάλυση της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης των συγκεκριμένων περιφερειών (Αρμενία/Γεωργία - βόρεια Μεσοποταμία/δυτικό «Κουρδιστάν» - βόρεια Συρία, ευρύτερη Καππαδοκία, Πόντος, Κιλικία). Η διατριβή διερευνά παράλληλα τους λόγους που οδήγησαν στην εξάρθρωση του διοικητικού και στρατιωτικού συστήματος και στην απώλεια των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας. Τα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή επανεξετάζονται φυσικά επίσης και αναλύονται με λεπτομέρεια.

Όπως είναι εύκολα αντιληπτό, η μελέτη τυπώθηκε σε δύο διαφορετικούς τόμους (με συνεχή σελιδαρίθμηση) λόγω της ιδιαίτερα μεγάλης της έκτασης. Θα πραγματοποιήσουμε σε αυτό το σημείο μία αρκετά εκτενή αναφορά στην διάρθρωση και κυρίως στα περιεχόμενα των δύο αυτών τόμων.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου (στον Α' τόμο), που είναι κατά κάποιο τρόπο εισαγωγικό, μνημονεύονται εν συντομία οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την συγγραφή της μελέτης, επισημαίνεται η νέα διοικητικο-στρατιωτική δομή που επιβλήθηκε στα τέλη του 10^{ου} και στον 11^ο αι. στην κεντρική Μικρά Ασία και κυρίως στις περιφέρειες του συνόρου και γίνεται εκτενής αναφορά στην προσάρτηση των αρμενικών περιφερειών και στην διοικητική τους διάρθρωση (οι οποίες αναλύονται περαιτέρω στο πρώτο μέρος της μελέτης μας): τέλος αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισαν οι Αρμένιοι κυρίως ιστοριογράφοι και λοιποί συγγραφείς την βυζαντινή επέκταση στην Ανατολή και τις μετέπειτα εξε-

χρονης έρευνας καθώς και το εξαιρετικά πλούσιο στις μέρες μας γνωστό σφραγιστικό υλικό και πολλές αφηγηματικές πηγές. Το κυριότερο ωστόσο είναι ότι εξετάζει τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στο ανατολικό σύνορο από τον 4^ο αι. έως το 1071 καλύπτοντας έτσι μια ευρύτατη χρονική περίοδο και φυσικά όχι τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Η πιο σύγχρονη μελέτη του W. Felix, *Islamische Welt*, διαθέτει επίσης ευρύτερο χαρακτήρα (καλύπτει και τα δυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας με τους Άραβες στην νότια Ιταλία), δεν επικεντρώνεται τόσο στην μελέτη της διοικητικής οργάνωσης όσο στην παράθεση των διαφόρων πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων και εξετάζει τα γεγονότα της περιόδου 1001-1055. Η εξαιρετική διατριβή της Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, έχει εντελώς διαφορετική οπτική, καθώς ερευνά την προοδευτική παρακμή του παλαιού θεματικού διοικητικο-στρατιωτικού θεσμού (εν συντομία βλ. και της ίδιας, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού, *εν Ιστορικά* 50 [28 Σεπτεμβρίου 2000, ένθετο εφημερίδας *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*], σ. 26-33). Οι συγγραφείς του συλλογικού τόμου του Ε.Ι.Ε. για την *Μικρά Ασία των θεμάτων* (βλ. σχετική βιβλιοκρισία Γ.Α. Λεβενιώτης, *εν Βυζαντινά* 21 [2001], σ. 477-481), εξετάζουν με λεπτομέρεια την ιστορική πορεία ορισμένων θεμάτων της δυτικής και της κεντρικής Μικράς Ασίας έως τις αρχές περίπου του 11^{ου} αι., αλλά δεν ασχολούνται με τις συνοριακές περιφέρειες, με την εμφάνιση των Τούρκων και με την τελική κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή.

λίζεις. Η οργάνωση των ανατολικών περιφερειών διέθετε έναν καινοφανή χαρακτήρα, με μία σαφώς διαφορετική ευρύτερη δομή και επιμέρους χαρακτηριστικά από την παλαιότερη *θεματική* οργάνωση. Ουσιαστικά δηλαδή είχαμε να κάνουμε με μία σταδιακή αλλαγή ή ακόμη και μεταρρύθμιση, που μετέβαλε την στρατιωτική και διοικητική διάρθρωση της ευρύτερης περιοχής με την δημιουργία των *δουκάτων* και των *κατεπανάτων* και την πρόσληψη επαγγελματικών στρατιωτικών δυνάμεων. Στα κεφάλαια που αναλύουν τις προαναφερθείσες εξελίξεις παρατίθενται αναλυτικά οι απόψεις των σύγχρονων και παλαιότερων ερευνητών, αλλά επισημαίνονται και νέα στοιχεία καθώς και τα προβλήματα που παρουσιάζει η μελέτη της διοικητικο-στρατιωτικής οργάνωσης των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας. Το τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους είναι αφιερωμένο στην εμφάνιση των Τούρκων στο ανατολικό σύνορο και στις διπλωματικές επαφές των Σελτζούκων σουλτάνων με τις αυτοκρατορικές κυβερνήσεις κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι.

Εφόσον η διερεύνηση της πολιτικο-στρατιωτικής οργάνωσης και διοίκησης και της τελικής κατάρρευσης των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας αποτελεί, όπως προείπαμε ήδη, βασικό ερευνητικό πρόβλημα και αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής, η διάρθρωση των κεφαλαίων της τελευταίας πραγματοποιήθηκε, όπως ήταν φυσικό, με ανάλογη λογική. Η εξέταση των περιοχών του ανατολικού συνόρου και της κεντρικής Μικράς Ασίας πραγματοποιείται στο δεύτερο και στο τρίτο μέρος του βιβλίου (στον Α' και στον Β' τόμο αντίστοιχα), ενώ η περιγραφή των γενικότερων ιστορικών εξελίξεων πραγματοποιείται σε ξεχωριστά κεφάλαια για κάθε περιφέρεια ξεχωριστά. Η συγκεκριμένη επιλογή υπήρξε επιβεβλημένη, καθώς η συνολική γεωγραφική έκταση που εξετάζεται εντός της παρούσας μελέτης είναι πραγματικά τεράστια. Κατ' αυτόν τον τρόπο ωστόσο αναλύονται επίσης καλύτερα τόσο η διοικητική οργάνωση όλων αυτών των περιοχών όσο και οι διαφορετικές συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε μία από αυτές. Στα μέρη αυτά επισημαίνονται και αναλύονται τα προβλήματα της έρευνας και φυσικά οι γενικότερες ιστορικές εξελίξεις στο σύνορο και την κεντρική Μικρά Ασία καθόλη την διάρκεια του 11^{ου} αι.

Αρχικά έπρεπε να προσδιορίσουμε ποιες ήταν ανατολικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι., καθώς δεν σώζεται κανένας κατάλογος ή Τακτικό εθιμοτυπικής ιεραρχίας και στρατιωτικής οργάνωσης από αυτήν την χρονική περίοδο. Οι πληροφορίες των αφηγηματικών πηγών είναι ασαφείς και αποσπασματικές και πολλές φορές περικλύκουν την όλη κατάσταση, αντί να μας δια φωτίζουν, χρησιμοποιώντας αρχαιοπρεπή ορολογία και παρέχοντας αντικρουόμενες ή και εσφαλμένες πληροφορίες. Οι περισσότερες μικρότερες περιφέρειες και διοικήσεις εξάλλου δεν μνημονεύονται καθόλου στα έργα τους. Το Τακτικόν του Escorial ανάγεται χρονικά περίπου στις αρχές της δεκαετίας του 970, είναι δηλαδή έναν αιώνα προγενέστερο της περιόδου που μας ενδιαφέρει και κατά συνέπεια δεν μας βοηθά ιδιαίτερα. Μετά το 970 ιδρύθηκαν εξάλλου στο ανατολικό σύνορο πολλές νέες

στρατιωτικές και διοικητικές περιφέρειες, στις περιοχές που μόλις είχαν προσαρτηθεί, ενώ άλλες παλαιότερες εντάχθηκαν σε αυτές ή συγχωνεύθηκαν με άλλες ή έπαψαν να υφίστανται για διάφορους λόγους.

Η μελέτη εξετάζει κατά συνέπεια ποιες ήταν οι ανατολικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι., πότε ακριβώς και γιατί δημιουργήθηκαν και ποιες περιοχές συμπεριλάμβαναν. Επίσης περιγράφει αναλυτικά την βυζαντινή επέκταση σε αυτές τις περιοχές από τα μέσα του 10^{ου} αι. έως το 1065 αλλά και τους λόγους που οδήγησαν στην συγκεκριμένη εξέλιξη. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην περιγραφή της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης των συγκεκριμένων περιοχών, στα διαφορετικά ειδικά χαρακτηριστικά που διέθεταν οι νέες αυτές διοικητικές περιφέρειες (συγκριτικά με εκείνα των παλαιότερων αυτοκρατορικών *θεμάτων*) καθώς και στην εγκατάσταση συμπαγών αρμενικών πληθυσμών στην κεντρική Μικρά Ασία και στις επιπτώσεις της. Στην συγκεκριμένη γεωγραφική περιφέρεια εγκαταστάθηκαν οι ηγεμόνες του Ταρών, οι Arguni του Waspurakan, ο βασιλεύς του Ανίου Κακίκιος, ο Κακίκιος του Κάρσε, πρώην βασιλεύς του Vanand, καθώς και πολυάριθμοι Αρμένιοι αξιωματούχοι, στρατιωτικοί, κληρικοί ή και άσημοι ομοεθνείς τους με τις οικογένειές τους. Οι προαναφερθέντες ηγεμόνες ανέλαβαν ουσιαστικά τον στρατιωτικό και διοικητικό έλεγχο εκτεταμένων περιοχών στην ευρύτερη Καππαδοκία και έφεραν υψηλά τιμητικά αξιώματα. Η στρατιωτική ωστόσο παρακμή της περιοχής είχε αργότερα βαρύτερες συνέπειες, ενώ οι εθνοθησκευτικές αντιπαλότητες που ξέσπασαν ανάμεσα σε Βυζαντινούς, Αρμένιους και Σύρους και σε ορθόδοξους, χαλκηδόνιους (ή μελκίτες), μονοφυσίτες και ιακωβίτες, χειροτέρευσαν ακόμη περισσότερο τα πράγματα και οπωσδήποτε υπονόμισαν την αυτοκρατορική άμυνα. Πολύ σύντομα αποδείχθηκε ότι οι Αρμένιοι δεν ήταν σε θέση να υπερασπίσουν αποτελεσματικά την κεντρική Μικρά Ασία και τελικά αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1070 αναζητώντας καταφύγιο στις νοτιότερες περιοχές².

Στο βιβλίο αναλύονται επίσης ιδιαίτερα διεξοδικά οι αρχικές τουρκικές επιθέσεις στα συνοριακά *δουκάτα* και *κατεπανάτα* της αυτοκρατορίας και οι μετέπειτα διεισδύσεις των τουρκομανικών και σελτζουκικών ομάδων στο εσωτερικό της Ανατολίας, που κατά την γνώμη μας δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Ελπίζουμε ότι η συνδυασμένη μελέτη όλων των διαθέσιμων πηγών μας επέτρεψε να επισημάνουμε αρκετά προβλήματα και σε αυτόν τον τομέα. Θα αναφέρουμε μόνο εδώ ως ενδεικτικό παράδειγμα την έρευνά μας για τις πρώτες τουρκομανικές επιδρομές στην Βαασπρακανία από το 1016 ή 1018 έως το 1054.

² Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. πλέον την εξαντλητική και πολύ σημαντική, αν και κάπως δύσ-χρηστη, δίτομη μονογραφία του G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, ο οποίος ωστόσο εξετάζει το θέμα από καθαρά αρμενική οπτική επικεντρώνοντας κυρίως την προσοχή του στην μελέτη της ίδρυσης αρμενικών κρατιδίων στην Κιλικία και τον Ευφράτη και της ιστορικής τους πορείας έως τα μέσα του 12^{ου} αι.

Ειδική ανάλυση πραγματοποιείται βέβαια και για την μάχη του Μαντζικέρτ. Στο σχετικό υποκεφάλαιο για την σύγκρουση παρατίθεται και σχολιάζεται το σύνολο των περίπου σαράντα πηγών που ανακαλύψαμε ότι αναφέρονται σε αυτήν, αναλύονται τα προβλήματα που παρουσιάζει η ιστορική της έρευνα, επισημαίνονται αρκετά καινούρια στοιχεία και τίθενται νέα ερωτήματα.

Η διατριβή εξετάζει επιπρόσθετα την χαοτική περίοδο που ακολούθησε μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, με τα συνεχή κινήματα, τις ενδοβυζαντινές συγκρούσεις, την ισχυροποίηση του αρμενικού παράγοντα και την μόνιμη εγκατάσταση των Τούρκων στις μικρασιατικές περιοχές. Τέλος περιγράφει την προοδευτική διάλυση των διοικητικών δομών της αυτοκρατορίας στις συγκεκριμένες περιφέρειες και την τελική κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας σε κάθε περιοχή ξεχωριστά με ακριβή χρονικό προσδιορισμό του συγκεκριμένου γεγονότος. Η κατάρρευση δεν υπήρξε καθόλου άμεση μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, όπως πιστεύεται από πολλούς. Αντιθέτως, η αυτοκρατορική επικυριαρχία στο σύνολο σχεδόν των περιοχών του συνόρου συνέχισε να υφίσταται και να αναγνωρίζεται κατά τα επόμενα χρόνια, από τους τοπικούς διοικητές, κυρίως αρμενικής καταγωγής, που έφεραν πολύ υψηλά τιμητικά αξιώματα. Η ενδοβυζαντινή διαμάχη του 1071-1072 καθώς και το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου έπληξαν ιδιαίτερα τις ανατολικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας, επέτρεψαν στους Τούρκους να διεισδύσουν έως τις δυτικότερες περιοχές και να αναμιχθούν στα εσωτερικά των Βυζαντινών και απέκοψαν την Κωνσταντινούπολη από τις περιοχές του συνόρου. Τα αποφασιστικά ωστόσο γεγονότα που οδήγησαν στην οριστική εξάρθρωση του αμυντικού συστήματος και στην απώλεια πολλών, αλλά όχι όλων, των περιφερειών του νοτιοανατολικού συνόρου και της κεντρικής Μικράς Ασίας ήταν η απόσυρση μεγάλου μέρους των ανατολικών δυνάμεων στα Βαλκάνια το 1081, για την καταπολέμηση των Νορμανδών, καθώς και η κατάληψη της Αντιόχειας από τον Kutalmışoğlu Süleyman (βυζ. Σολυμάς Κουτλουμούσης) τον Δεκέμβριο του 1084.

Κατά την έρευνα για την συγγραφή της παρούσας μελέτης προσπαθήσαμε να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση και προσοχή στην αξιοποίηση του υπάρχοντος σφραγιστικού υλικού, μεγάλο μέρος του οποίου εκδόθηκε και κατέστη γνωστό τα τελευταία μόλις χρόνια. Τα μολυβδόβουλλα αποτελούν ιδιαίτερα πολύτιμη πηγή για την μελέτη των διοικητικών και στρατιωτικών δομών της αυτοκρατορίας του 11^ο αι., εξαιτίας της προαναφερθείσας έλλειψης εθιμοτυπικών καταλόγων ιεραρχίας και λοιπών Τακτικών για την οργάνωση του Βυζαντινού κράτους κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου. Ταυτόχρονα ωστόσο επιχειρήσαμε να εξετάσουμε και να αξιολογήσουμε τις μαρτυρίες των εξαιρετικά πολυάριθμων αλλά πολλές φορές αμφιλεγόμενων και αντικρουόμενων μεταξύ τους αφηγηματικών πηγών της εποχής καθώς παράλληλα και των διαφόρων εγγράφων, των λοιπών επιγραφικών μαρτυριών αλλά και των πορισμάτων της αρχαιολογικής έρευνας.

Η χρησιμοποίηση όλων αυτών των πηγών επέτρεψε την σύνταξη λεπτομερών προσωπογραφικών καταλόγων των αξιωματούχων που υπηρέτησαν στις ανατολικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας. Η σύνταξη των συγκεκριμένων πινάκων, που αποτελούν ουσιαστικά το τέταρτο μέρος του βιβλίου (στον Β' τόμο), προηγήθηκε ουσιαστικά της συγγραφής του κυρίως κειμένου της μελέτης μας, καθώς ήταν απαραίτητη για την κατανόηση και την περιγραφή της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης αυτών των περιοχών. Η κατάρτιση των προσωπογραφικών πινάκων μας οδήγησε και στην εξαγωγή, ελπίζουμε χρήσιμων και ιστορικά ορθών, συμπερασμάτων για την εξέλιξη της απονομής των τίτλων στους επαρχιακούς διοικητές, αλλά και στην ακριβέστερη χρονολόγηση των πολυάριθμων σφραγίδων αξιωματούχων, διοικητών και υπαλλήλων που έχουν ήδη εκδοθεί ή είναι ακόμη ανέκδοτες. Σε πολλές περιπτώσεις μας υποβοήθησε και στον ακριβέστερο προσδιορισμό του χρονικού τερματισμού της βυζαντινής κυριαρχίας σε κάθε περιφέρεια ξεχωριστά.

Στα «Συμπεράσματα» (στον Β' τόμο) αναλύονται κυρίως οι αδυναμίες που παρούσαζε η ευρύτερη οργάνωση των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας, καθώς και οι υπόλοιποι λόγοι που οδήγησαν στην προοδευτική διάλυση του συστήματος από την δεκαετία του 1050 έως και την δεκαετία του 1080. Τα συμπεράσματα δηλαδή προσπαθούν να ερμηνεύσουν το βασικό ερευνητικό πρόβλημα που πραγματεύεται η παρούσα διατριβή, δηλαδή την κατάρρευση των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι. Ελπίζουμε ότι η αξιοποίηση του συνόλου σχεδόν των υπάρχουσών πηγών και, κατά το δυνατόν, της κολοσσιαίας πλέον διεθνούς βιβλιογραφίας μας επέτρεψε παράλληλα να συνοψίσουμε τις ήδη υπάρχουσες ερευνητικές απόψεις και να προβούμε στην διατύπωση αρκετών νέων συμπερασμάτων για την ιστορική πορεία των ανατολικότερων περιφερειών της αυτοκρατορίας κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Αποφύγαμε να εξετάσουμε στα πλαίσια της παρούσας μελέτης τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στις δυτικότερες μικρασιατικές περιοχές, επειδή ο όγκος του υπάρχοντος υλικού για τις ανατολικότερες περιφέρειες είναι ήδη τεράστιος, αλλά και επειδή οι εξελίξεις που σημειώθηκαν στην δυτική Μικρά Ασία δεν σχετίζονται άμεσα με εκείνες που έλαβαν χώρα στο σύνορο και στο κεντρικό της οροπέδιο ή καλύτερα υψίπεδο³.

³ Οι δυτικές π.χ. περιφέρειες χαρακτηρίζονταν από μία αρκετά διαφορετική διοικητική-στρατιωτική οργάνωση (τα παλαιά «μεγάλα ρωμαϊκά θέματα», που ωστόσο είχαν αρχίσει και αυτά να μετεξελίσσονται και να αποκτούν νέες διοικητικές δομές από τα τέλη του 10^{ου} αι.), διέθεταν διαφορετικά εθνοθησκευτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά (ο πληθυσμός τους στην μεγάλη του πλειονότητα ήταν ελληνικός και ο αρμενικός παράγοντας διαδραμάτισε εκεί ουσιαστικά μηδαμινό ρόλο). Παράλληλα εκεί έδρασαν άλλα ιστορικά πρόσωπα (π.χ. οι Νικηφόρος Μελισσηνός, Τζαχάς κ.ά.). Για το μεγάλο θέμα των Ανατολικών βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 33-101, όπου περιέχονται επίσης λεπτομερείς προσωπογραφικοί κατάλογοι των αξιωματούχων που υπηρέτησαν σε αυτό κατά τον 11^ο αι. (σ. 79-98), περιγράφεται αναλυτικά η εξέλιξη της διοικητικής και στρατιωτικής του οργάνωσης κατά τα μέσα του 11^{ου} αι. (σ. 40-52) και η τελική κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή (σ. 52-78). Για τα θέματα της δυτικής Μικράς Ασίας υπάρχει εξάλλου και ο συλλογικός τόμος του Ε.Ι.Ε. για

Ολοκληρώνοντας θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η εξαιρετικά μεγάλη έκταση του βιβλίου αλλά και η αναφορά σε αυτό πάμπολλων γεωγραφικών και λοιπών όρων και προσώπων καθώς και τιμητικών τίτλων και αξιωμάτων δεν επέτρεψαν, για ευνόητους λόγους, την συμπερίληψη στο ευρετήριο ποικίλων όρων (γεωγραφικές ονομασίες, αξιώματα κλπ.) που απαντούν εντός της μελέτης. Η έλλειψη αυτή ωστόσο, σημαντική βέβαια, καλύπτεται εν μέρει από την διάρθρωση των κεφαλαίων του βιβλίου ανά γεωγραφική περιοχή (και ενίοτε πόλη), από τον μακροσκελή κατάλογο περιεχομένων και φυσικά από τους λεπτομερείς προσωπογραφικούς καταλόγους που παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου. Γι' αυτήν αλλά και για τις υπόλοιπες ελλείψεις, τις όποιες παρερμηνείες και τα οπωσδήποτε υπαρκτά σφάλματα και λάθη της διατριβής, που οφείλονται φυσικά αποκλειστικά και μόνο σε παρανοήσεις του συγγραφέα, ζητούμε ταπεινά την κατανόηση του καλοπροαίρετου αναγνώστη.

την *Μικρά Ασία των θεμάτων*. Εν συντομία βλ. και Βασιλική Βλυσίδου, *Θρακῆσιοι και Ανατολικοί, εν Ιστορικά* 67 (25 Ιανουαρίου 2001, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 28 κ.ε. Για το θέμα των Κιβυρραιωτών βλ. στην παρούσα μελέτη, σ. 408, σημ. 2483, όπου και παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας. Για την Βιθυνία βλ. J. Sölch, *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nikäa, Prusa, BNJ 1-2* (1920-1921), σ. 263-337, και κυρίως τον συλλογικό τόμο *La Bithynie au Moyen Âge*, édité par Bernard Geyer et Jacques Lefort, (*Réalités byzantines*), Paris 2003. Υπό έκδοση η ιστορικο-γεωγραφική μελέτη του K. Belke, *Bithynia und Hellēspontos*, (TIB 13), Wien. Ειδικά για τα θέματα Οπιμμάτων και Οψικίου βλ. κατωτ., σ. 395-396.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

**ΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ
ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 11^{ΟΥ} ΑΙ. ΚΑΙ Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ**

1. Οι πηγές για την διοικητική και στρατιωτική οργάνωση και την πολιτική κατάρρευση της αυτοκρατορίας στην Ανατολή κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι.

Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση των μικρασιατικών, συριακών και αρμενικών περιφερειών της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι. αλλά και η ιστορία της πολιτικής κατάρρευσης του Βυζαντίου στην Ανατολή δεν έχουν έως τώρα μελετηθεί επαρκώς. Υπάρχουν βέβαια πολυάριθμες επιμέρους δημοσιεύσεις (άρθρα κλπ.) αλλά και ποικίλου χαρακτήρα μελέτες που ασχολούνται με σχετικά ζητήματα, όπως π.χ. με την πρώτη ιστορική εμφάνιση και την επέκταση των Τούρκων στην Μέση Ανατολή· η έλλειψη ωστόσο ειδικών μονογραφιών είναι προφανής, παρά την σπουδαιότητα των προαναφερθέντων ιστορικών προβλημάτων. Ένας βασικός λόγος γι' αυτό το παράδοξο γεγονός είναι ίσως η φύση των πηγών της συγκεκριμένης εποχής. Τα ιστοριογραφικά και λοιπού χαρακτήρα κείμενα που αναφέρονται στα προαναφερθέντα θέματα είναι μεν εξαιρετικά πολυάριθμα, αλλά παρέχουν πληροφορίες αποσπασματικές, ασαφείς και τις περισσότερες φορές αλληλοσυγκρουόμενες, γεγονός που καθιστά το έργο του εκάστοτε ερευνητή εξαιρετικά δύσκολο. Η σχετική ανεπάρκεια των υπάρχουσών πηγών αλλά και η πολύ μεγάλη γεωγραφική έκταση των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες (όπως π.χ. τα πραγματικά αμέτρητα ιστορικά πρόσωπα και οι πολυάριθμες ομάδες και εθνότητες που έδρασαν σε αυτές) αποτελούν σοβαρούς ανασταλτικούς παράγοντες για την παρακολούθηση των ιστορικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή κατά τα μέσα και το β' ήμισυ του 11^{ου} αι. Ο παλαιός μεγάλος ανατολιστής C. Cahen είχε αποφανθεί μάλιστα ότι «είναι αδύνατο να ανασυνθέσει κανείς την κατάσταση που επικράτησε στην Μικρά Ασία στα χρόνια που ακολούθησαν μετά το Μαντζικέρτ και τον θάνατο του Ρωμανού Διογένη»⁴.

Αν η μελέτη των ιστορικών εξελίξεων που σημειώθηκαν στις μικρασιατικές περιφέρειες μετά το 1071 είναι πολύ δύσκολη, η εξέταση της διοικητικο-στρατιωτικής οργάνωσης των ιδίων περιοχών καθόλη την διάρκεια και ειδικά στα τέλη του 11^{ου} αι. είναι πραγματικά σχεδόν αδύνατη, τουλάχιστον μέσα από τις μαρτυρίες των αφηγηματικών κειμένων. Τα ιστορικά έργα των Βυζαντινών συγγραφέων της εποχής, ακόμη και όσων είχαν υπηρετήσει στον αυτοκρατορικό κρατικό μηχανισμό (π.χ. οι Ιωάννης Σκυλίτζης, Μιχαήλ Ψελλός, Μιχαήλ Ατταλειάτης κ.ά.) δεν επαρκούν για την κατανόηση της διοικητικής διάρθρωσης των ανατολικών περιφερειών, καθώς οι πληροφορίες τους είναι εξαιρετικά περιορισμένες και αποσπασματικές, ενώ η ορολογία που χρησιμοποιούν είναι πολύ συχνά είτε αρχαϊζουσα και αναχρονιστική είτε ασαφής. Οι Αρμένιοι συγγραφείς δεν μας διαφωτίζουν ιδιαίτερα για την οργάνωση των αρμενικών περιφερειών, καθώς επιμένουν να αναφέρονται σε αυτές με τις

⁴ C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 72.

παλαιές αρμενικές ονομασίες των διαφόρων περιοχών τους. Η έλλειψη ή μη διάσωση Τακτικών αυλικής εθιμοτυπίας και καταλόγων ιεραρχίας για τον 11^ο αι. (το πιο κοντινό στην περίοδο που εξετάζουμε είναι το Τακτικόν Escorial [ca. 971-974;]) δεν μας επιτρέπει ούτε καν να γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα ποιες ακριβώς διοικητικές περιφέρειες υπήρχαν στην Ανατολή κατά τις διάφορες χρονικές φάσεις του 11^{ου} αι. Οι συνεχείς επεκτάσεις της αυτοκρατορίας στο ανατολικό σύνορο από τα μέσα του 10^{ου} έως τα μέσα του 11^{ου} αι., η επιβολή ενός νέου διοικητικού συστήματος στις νεοαποκτηθείσες περιοχές, οι συχνές διοικητικές μεταβολές και αναδιαρθρώσεις και οι μετέπειτα εδαφικές απώλειες εξαιτίας των τουρκικών εισβολών καθιστούν το έργο του εκάστοτε ερευνητή ακόμη πιο επίπονο.

Η έλλειψη σωζόμενων Τακτικών και η ανεπάρκεια των αφηγηματικών κειμένων καθιστούν, όπως είναι φυσικό επόμενο, τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα πηγή πρωταρχικής σημασίας για την μελέτη της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης της αυτοκρατορίας⁵. Αντίθετα μάλιστα με ό,τι συμβαίνει με τα αφηγηματικά κείμενα, που συνήθως διαθέτουν υποκειμενικό χαρακτήρα και παρουσιάζουν σχεδόν πάντοτε τα γεγονότα από την πλευρά του συγγραφέα ή μιας συγκεκριμένης πολιτικής, στρατιωτικής ή ιδεολογικής «παράταξης», οι σφραγίδες ανήκουν στις πηγές που δεν ψεύδονται ποτέ και δεν αποπροσανατολίζουν τον μελετητή, εξαιρουμένων βέβαια των περιπτώσεων της εσφαλμένης κατανόησης και αξιοποίησής τους (εσφαλμένες αναγνώσεις των επιγραφών τους, μη ορθές χρονολογήσεις κλπ.)⁶. Στην παρούσα μελέτη προσπαθήσαμε να χρησιμοποιήσουμε το σύνολο των γνωστών έως τις μέρες μας σφραγίδων (ακόμη και ανέκδοτων)⁷ σε συνδυασμό βέβαια με τις υπάρχουσες πληροφορίες που παρέχουν τα κείμενα των συγγραφέων της εποχής αλλά και το υπόλοιπο επιγραφικό υλικό (επιγραφές ναών και λοιπών κτισμάτων, κυρίως από τις αρμενικές περιοχές, σημειώσεις χειρόγραφων κωδίκων, νομίσματα, έγγραφα αυτοκρατορικά και υ-

⁵ Βλ. αναλυτικότερα Ν. Οικονομίδης, Τα Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή, εν *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 62/1 (1987), Αθήνα 1988, σ. 240-255.

⁶ H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 57.

⁷ Παρατίθενται μεταξύ άλλων μολυβδόβουλλα από τις συλλογές και τις δημοπρασίες Adana, A.N.S. - Mabbott, A.N.S. - Newell, Athena, Aufhäuser, Barber Institute (έκδ. A. Dunn), Beograd, British Museum (έκδ. W. de Gray Birch), C.N.G., D.O., Dobrich, Dorotheum, Ermitaž, Essen, Εθνικού Μουσείου Αθηνών (έκδ. K.M. Κωνσταντόπουλος), Flagellation, Fogg, Gorny, Gorny-Mosch, Grünbart, Hatay, Hirsch, I.F.E.B., İstanbul, Italo Vecchi, Melnitsa (I. Jordanov), Kimps, Kölner Münzkabinett, Künker, Lanz, Orghidan (V. Laurent), Λευκωσίας, Mechitharisten, Moskva, Müller, Münzkabinett-Berlin, Münzkabinett-Wien, Münz Zentrum (δημοπρασίες), Myers, N.F.A. Sale, N. Nikolov, Novgorod, Ορφανίδου-Νικολαΐδη (έκδ. Ιω. Κολτσίδα-Μακρή), Orghidan (έκδ. V. Laurent), Paris, Perk, Peus, Pozzi, Schenk-Behrens, Seibt, Seyrig, Shaw, Shoumen, Silistra, Sofia, Spink, Σταμούλη (έκδ. K.M. Κωνσταντόπουλος), Sternberg, Tarsus, D. Theodorides, Θεσσαλονίκης (έκδ. Ι.Γ. Λεοντιάδης), Thierry, Utpadel, Varna, Varsovie (έκδ. A. Szemioth - T. Wasileswski), Vatican (έκδ. V. Laurent), Wien, Yam-bol, Zacos, Zarnitz. Παράλληλα έχουν ληφθεί υπόψη τα corpus σφραγίδων που έχουν εκδόσει ερευνητές όπως οι G. Schlumberger, A. Mordtmann, K.M. Κωνσταντόπουλος, N.P. Lihačev, V. Laurent, V.L. Janin, G. Zacos - A. Vegler, W. Seibt, Cl. Sode, I. Jordanov, N. Οικονομίδης, J.-Cl. Cheynet, A.-K. Βασιλείου, Χρ. Σταυράκος, Ι.Γ. Λεοντιάδης κ.ά. Βλ. στον κατάλογο των πηγών της παρούσας μελέτης, σ. xxxii κ.ε., όπου και σχετικές παραπομπές.

παλληλικά, κείμενα συνθηκών κλπ.). Η χρησιμοποίηση όλων αυτών των πηγών επέτρεψε την σύνταξη προσωπογραφικών καταλόγων των αξιωματούχων και των υπαλλήλων που υπηρέτησαν στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι. Πιστεύουμε ότι μέσω αυτών των πινάκων είναι δυνατόν να εξαχθούν σημαντικά συμπεράσματα για την διάρθρωση των συγκεκριμένων περιφερειών, για την εξέλιξη της εκεί πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης αλλά και της τιτλοφορίας των διαφόρων αξιωματούχων και υπαλλήλων και διοικητών των *δουκάτων*, *κατεπανάτων*, *θεμάτων*, *στρατηγίδων*, *κλεισουργών* και κάστρων στο ανατολικό σύνορο και την κεντρική Μικρά Ασία. Οι πίνακες ωστόσο καταδεικνύουν σαφέστερα και τον ακριβή χρονικό τερματισμό της βυζαντινής κυριαρχίας σε κάθε περιφέρεια ξεχωριστά, γεγονός βέβαια που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα.

Δεν θα αναφερθούμε εδώ αναλυτικά στους πολύ γνωστούς Βυζαντινούς ιστοριογράφους του 11^{ου} και 12^{ου} αι. (Μιχαήλ Ατταλειάτης, Ιωάννης Σκυλίτζης, Μιχαήλ Ψελλός, Νικηφόρος Βρυέννιος, Ιωάννης Ζωναράς, Άννα Κομνηνή κ.ά.), καθώς αυτό θα ήταν περιττό. Τα έργα τους παρέχουν οπωσδήποτε σημαντικές και εκτενείς πληροφορίες για τα σπουδαιότερα πολιτικά γεγονότα και τις μείζονες στρατιωτικές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στην Ανατολή κατά την χρονική περίοδο που εξετάζουμε, αλλά δεν περιγράφουν επαρκώς τις γενικότερες εξελίξεις στις συνοριακές περιοχές, δεν αναλύουν την εγκατάσταση των Αρμενίων στην κεντρική Μικρά Ασία και δεν μας διαφωτίζουν αρκετά για την ραγδαία εξάπλωση των διαφόρων τουρκικών ομάδων στην Μέση και Εγγύς Ανατολή και τις δεισδύσεις τους στο εσωτερικό της μικρασιατικής χερσονήσου. Πολλές φορές μάλιστα αρκούνται σε μια μάλλον ολιγόλογη, σχηματική και ξηρά έκθεση γεγονότων που υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά⁸.

Για τα προαναφερθέντα ζητήματα θα πρέπει να καταφύγουμε στις μαρτυρίες των ανατολικών πηγών (αραβικών, περσικών, αρμενικών, συριακών κ.ά.), οι πληροφορίες των οποίων είναι μεν πολύτιμες, αλλά θα πρέπει να εξετάζονται με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς συχνά είναι εσφαλμένες αλλά και αντικρουόμενες μεταξύ τους. Οι Αρμένιοι συγγραφείς περιγράφουν αρκετά αναλυτικά την επέκταση της αυτοκρατορίας στον βορειοανατολικό τομέα του μικρασιατικού συνόρου, την εγκατάσταση των Αρμενίων ηγεμόνων και αρκετών ομοεθνών τους στην ευρύτερη Καππαδοκία, τις εθνοθησκευτικές αντιπαλότητες με τους Βυζαντινούς, τις μετέπειτα καταστροφικές τουρκικές εισβολές στις αρμενικές περιφέρειες, την δράση των σημαντικότερων Αρμενίων διοικητών, όπως του Φιλάρετου Βραχάμιου, καθώς και τις εσωτερικές εξελίξεις στα μεγάλα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής (Ε-

⁸ Έρα Λ. Βρανούση (έκδ.), *Εγγραφα Πάτμου*, τομ. 1, σ. 49. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 42-43. Βλ. επίσης σ. 46 κ.ε., όπου και παράθεση των Βυζαντινών ιστοριογράφων του 11^{ου} και 12^{ου} αι. με πληροφορίες, παραπομπές και ειδική βιβλιογραφία για τον καθένα ξεχωριστά. Ειδικά για το έργο του Ψελλού βλ. πλέον και τον συλλογικό τόμο *Reading Michel Psellos*, ed. C. Barber - D. Jenkins, (MM/PEC, volume 61), Leiden - Boston 2006.

δεσσα, Αντιόχεια κ.ά.). Ανάλογες πληροφορίες παρέχουν και οι Σύροι συγγραφείς για τις περιφέρειες της Αντιόχειας και της Μελιτηνής (Μιχαήλ Σύρος, Βαρ Εβραίος κ.ά.). Από τους Αρμένιους συγγραφείς θα πρέπει να γίνει ξεχωριστή αναφορά στον βαρδαπέτη Aristakēs Lastivertc'ī, που καταγόταν από το χωρίο Lastivert της περιφέρειας Θεοδοσιουπόλεως και συνέγραψε την «*Patmut' iwn*» (=Ιστορία) μετά το 1072. Ο Aristakēs έζησε προσωπικά την τουρκική κατάκτηση της Αρμενίας και περιγράφει σε ελεγειακό θρηνητικό ύφος την καταστροφή των αρμενικών περιφερειών από τις εισβολές των Τουρκομάνων (τουρκ. *Türkmenler*) και Σελτζούκων. Ο ίδιος γνώριζε αρκετά καλά το βυζαντινό διοικητικό σύστημα και παρέχει πολύτιμες πληροφορίες και την προγενέστερη προσάρτηση των αρμενικών βασιλείων και πριγκιπάτων και για την μετέπειτα οργάνωσή τους στα πλαίσια της αυτοκρατορικής διοίκησης.⁹ Ο Ματθαίος Εδέσσης (β' ήμισυ 11^{ου} αι.-ca.1138/44) παρέχει επίσης στο «*Zamanakagrut' iwn*» (=Χρονικό) ανεκτίμητες πληροφορίες για τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή κατά τον 11^ο και 12^ο, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι σφόδρα αντι-Βυζαντινός και τα λεγόμενά του θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή¹⁰.

Οι μουσουλμανικές πηγές αναφέρονται στην εμφάνιση και την δράση των Τούρκων στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή, στις εσωτερικές διαμάχες των διαφόρων μουσουλμάνων ηγεμόνων και διοικητών (Τούρκων, Αράβων, Κούρδων κ.ά.), στις πολεμικές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στο σύνορο (και για την μάχη του Μαντζικέρτ) και γενικά περιγράφουν την προοδευτική κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στον κεντρικό και νότιο τομέα του μικρασιατικού συνόρου της αυτοκρατορίας. Όπως είναι φυσικό ωστόσο, αγνοούν εν πολλοίς τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην κεντρική και την βόρεια Μικρά Ασία, καθώς οι συγκεκριμένες χριστιανικές περιφέρειες ήταν πολύ απομακρυσμένες για τους ίδιους και γενικά δεν τους προξενούσαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Τουρκικές πηγές για την συγκεκριμένη εποχή δυστυχώς ουσιαστικά δεν υπάρχουν. Το «*Maliknāme*» (=Βιβλίο των βασιλέων, μετά τον 11^ο αι.) έχει δυστυχώς απολεσθεί¹¹, ενώ το έμμετρο έπος «*Dānīsmendnāme*» (=Βιβλίο του Dānīsmend), που συντέθηκε γύρω στο 1245 από τον Mawlānā bin 'Alā' και αναθεωρήθηκε κατά το 1360 από τον λόγιο 'Ārif 'Alī, αποτελεί ένα έμμετρο έπος με πάμπολλα καθαρά μυθοπλαστικά στοιχεία, ο αληθινός ιστορικός πυρήνας του οποίου είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί¹². Δύο ιστορικά έργα με πολλές πληροφορίες για τους Σελτζούκους είναι η επιτομή του εξαιρετικά δύσχηστου έρ-

⁹ Βλ. αναλυτικά H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 92 κ.ε., με παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας.

¹⁰ Βλ. αναλυτικά H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 98 κ.ε., με παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας.

¹¹ Βλ. την υποθετική του ανασύνθεση από τον C. Cahen, εν *Oriens* 2 (1949), σ. 31-65.

¹² S.W. Reinert, λ. *Dānīsmendnāme*, *ODB*, τομ. 1, σ. 586. –A. Tietze, λ. *Dānīshmend-nāme*, *Lex. Mittel.* (1984), σ. 544. –Irène Mélikoff, λ. *Dānīshmendides*, *EF*², τομ. 2, σ. 112. –M.F. Köprülü, *Seljuks*, σ. 40-43.

γου του ‘Imād al-Dīn (1125-1201)¹³ από τον Πέρση al-Būndārī (δεκαετία του 1220) και το *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya* (αραβική δυναστική ιστορία των Σελτζούκων), που τελικά μάλλον δεν θα πρέπει να αποδίδεται στον Sadr al-Dīn ‘Alī bin Nāsir al-Husaynī¹⁴. Από τους μουσουλμάνους ιστοριογράφους θα πρέπει να μνημονεύσουμε επίσης τους Ibn al-Qalānisī, Sibṭ bin al-Jawzī, Kamāl al-Dīn και Ibn al-Athīr. Ο πρώτος (1073-1160) καταγόταν από την Δαμασκό, είναι γενικά ακριβής και αντικειμενικός και ασχολείται στο έργο του κυρίως με την ιστορία της πόλης του, της Συρίας και της Μεσοποταμίας¹⁵. Ο Sibṭ bin al-Jawzī (1186-1257) καταγόταν από την Βαγδάτη, απεβίωσε στην Δαμασκό και ήταν εγγονός (=Sibṭ) ενός άλλου χρονογράφου, το έργο του οποίου χρησιμοποιούμε στην παρούσα μελέτη, του Ibn al-Jawzī¹⁶. Ο Sibṭ bin al-Jawzī είχε λάβει υπόψη του μια αρκετά πρόωμη και πολύ σημαντική πηγή, τον Gars al-Ni‘ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi (†1088), ο οποίος είχε πρόσβαση σε πολύτιμο αρχειακό υλικό των Σελτζούκων, αλλά το έργο του έχει απολεσθεί¹⁷. Ο Sibṭ παρέχει κατά συνέπεια εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την τουρκική διείσδυση στις μικρασιατικές περιοχές αλλά και για τις οκτώ ημέρες αιχμαλωσίας του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) μετά την μάχη του Μαντζικέρτ¹⁸. Ο Ibn al-Athīr (1160-1233) καταγόταν από την περιοχή της Μοσούλης και συνέγραψε ένα χρονικό που περιγράφει γεγονότα από από Κτίσεως Κόσμου έως το 1233, το οποίο διαθέτει αρκετές αρετές και παρέχει πολλά χρήσιμα στοιχεία, έστω και αποσπασματικά ενίοτε, για τους Σελτζούκους και τις γενικότερες εξελίξεις στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας¹⁹. Τέλος, ο Kamāl al-Dīn (1192-1262) καταγόταν από το Χαλέπι και υπήρξε αξιωματούχος των Αγιουβιδών. Υπηρέτησε στο Χαλέπι ως διπλωματικός νοτάριος, δικαστής και αργότερα κυβερνήτης, διοικητικές θέσεις που του εξασφάλιζαν πρόσβαση σε ποικίλο αρχειακό και συγγραφικό υλικό²⁰.

¹³ Βλ. γι’ αυτόν F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. xxix.

¹⁴ C. Hillenbrand, *Seljuq Historiography*, σ. 79.

¹⁵ F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. xxvi.

¹⁶ K. Yazbeck, *Sibṭ Ibn al-Ġawzī*, σ. 11 κ.ε. –F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. xxxii. Για την έκδοση του κειμένου του Sibṭ bin al-Jawzī από τον A. Sevim βλ. σχετικά C. Cahen, *A propos d’une édition...*, *Arabica* 17.1 (1970), σ. 82-91. Για τον Ibn al-Jawzī βλ. J. Karayannopoulos - G. Weis, *Quellenkunde*, αρ. 465, σ. 474.

¹⁷ Βλ. γι’ αυτόν C.E. Bosworth, Ghars al-Ni‘ma [b.] Hilāl al-Sābi’s *Kitāb al-Hafawāt an-nādira amd Būyid History*, εν *Felix Arabicus, Luminosus Britannicus. Essays in Honour of A.F.L. Beeston on his Eightieth Birthday*, ed. A. Jones, Reading 1991, σ. 129-141 (= *The Arabs, Byzantium and Iran. Studies in Early Islamic History and Culture*, [VR], Aldershot 1996, αρ. VIII). –C. Cahen, *Historiography*, σ. 60-61.

¹⁸ M.H.M. Ahmad, εν *Historians of the Middle East*, σ. 91 κ.ε.

¹⁹ F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. xxvii-xxviii. –M.H.M. Ahmad, εν *Historians of the Middle East*, σ. 88-90. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Ιμν αλ-Αθίρ*, passim. –D.S. Richards (έκδ.), Ibn al-Athīr, σ. 1 κ.ε.

²⁰ J. Karayannopoulos - G. Weis, *Quellenkunde*, αρ. 465, σ. 474. –F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. xxviii. –S. Vryonis Jr., λ. Ibn al-Adīm, *ODB*, τομ. 2, σ. 971-972. –S. Dahan, *Local Histories*, σ. 111-113.

2. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Μικράς Ασίας κατά τον 11^ο αι. Μία νέα δομή.

Οι σημαντικές αλλαγές της επαρχιακής διοίκησης και της στρατιωτικής οργάνωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο αι. αποτυπώνονται εν μέρει στο Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;), συνεχίστηκαν όμως και κατά τα επόμενα χρόνια με την επέκταση των συνόρων του κράτους στα ανατολικά και την ίδρυση νέων μεγάλων περιφερειών (*δουκάτα, κατεπανάτα*) στις νεοκατακτηθείσες περιοχές Αρμενίας και της Μεσοποταμίας²¹. Το Τακτικόν Escorial μνημονεύει ενενήντα ένα *θέματα* και μικρότερες *στρατηγίδες*²², αριθμός που απέχει σημαντικά από τα τριάντα ένα *θέματα* του ελάχιστων δεκαετιών παλαιότερου Τακτικού Benešević (ca. 943-944)²³. Η φυσιολογική έως τις αρχές του 10^{ου} αι. αύξηση των διοικητικο-στρατιωτικών περιφερειών του κράτους αποτελούσε, σύμφωνα με τον Lj. Maksimović, την «*φυσική*» εξέλιξη ενός *συστήματος*, στα πλαίσια του οποίου δεν γίνονταν *σοβαρές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες*²⁴. Η διοικητική αλλαγή υπήρξε ωστόσο ριζική στα χρόνια που ακολούθησαν, ανάμεσα στην συγγραφή των Τακτικών Benešević και Escorial, και είχε ως αποτέλεσμα τον αριθμητικό τριπλασιασμό των έως τότε *υπαρχόντων θεμάτων*²⁵.

Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 960 ή το πιθανότερο κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή (969-976) πραγματοποιήθηκε μία αναδιοργάνωση του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας, με την οποία μεταβλήθηκε ριζικά η διοικητική και

²¹ Βλ. σχετικά H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 46 κ.ε., 58 κ.ε. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 344 κ.ε. – Του ίδιου, *Frontière orientale*. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 158 κ.ε. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 40 κ.ε., 55 κ.ε. –Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 361 κ.ε. –Του ίδιου, *Tradition and Innovation in Byzantine Territorial Organisation of the State and the Church (9th-10th Centuries)*, εν *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference*, Beograd-Kruševac 2002, σ. 9-22. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 301 κ.ε.

²² Οι όροι *στρατηγίς* και *θέμα* είναι ταυτόσημοι κατά τον Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 50, στ. 83-84,90-91,96. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55-56, υποστηρίζει ότι οι *στρατηγίδες* ήταν μικρότερα *θέματα*, αν και η Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α΄, σ. 256, επισημαίνει ότι ο όρος χρησιμοποιείται και για τα παλαιότερα *θέματα*. Η διαφορά ωστόσο ανάμεσα στα παλαιά μεγάλα *θέματα* της δυτικής-κεντρικής Μικράς Ασίας και στις μικρές *στρατηγίδες* του συνόρου, που αποτελούνταν από ένα φρούριο και την γύρω περιοχή, διέθεταν σαφώς λιγότερους αξιωματούχους και υπάγονταν συνήθως σε μεγαλύτερες διοικήσεις (*δουκάτα-κατεπανάτα*), είναι οπωσδήποτε σαφής και υπαρκτή.

²³ Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 362. Η διαφορά με την διοικητικο-στρατιωτική οργάνωση του κράτους κατά τον 8^ο (11-12 *θέματα*) και κατά τον 9^ο (19 *θέματα* στο Τακτικόν Uspenski [ca. 842-843], 25 [26 σε έναν χειρόγραφο κώδικα] στο Κλητορολόγιον του Φιλοθέου [899]) είναι επίσης χαρακτηριστική. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 47 κ.ε., 137 κ.ε., 245 κ.ε., 263 κ.ε. Στα *θέματα* που μνημονεύει το Τακτικόν του Escorial θα πρέπει ίσως να προστεθούν το (υποθετικό) *κατεπανάτο* Ράσου και το *θέμα* Μοράβα(ς). Βλ. γι' αυτά Lj. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018 godine*, ZRVI 36 (1997), σ. 35 κ.ε. –S. Pirivatrić, *Vizantijska tema Morava i "Moravije" Kostantina Profirogenita*, ZRVI 36 (1997), σ. 173-201.

²⁴ Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 363.

²⁵ Πρβλ. γενικότερα Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55-56.

στρατιωτική δομή της ευρύτερης περιοχής. Ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969) είχε ήδη αναθέσει την ευρύτερη στρατιωτική επίβλεψη των πολυάριθμων νέων περιφερειών του βόρειου μικρασιατικού συνόρου στον *δούκα* της Χαλδίας, για να αποφύγει την υπερβολική διάσπαση της στρατιωτικής διοίκησης στην ευρύτερη περιοχή²⁶. Η συγκέντρωση της ύπατης στρατιωτικής αρχής στον βορειοανατολικό τομέα του συνόρου σε ένα πρόσωπο δεν αποτελούσε κάτι καινούριο για την ευρύτερη περιοχή· αντιθέτως προϋπήρχε ήδη ως τάση, αν συνυπολογίσουμε ότι ο Θεόφιλος Κουρκούας, αδελφός του γνωστού Ιωάννη Κουρκούα και παππούς του Ιωάννη Τζιμισκή, έφερε το αξίωμα του *μονοστράτηγου* Χαλδίας ήδη κατά το 949²⁷. Η ύπαρξη ωστόσο τουλάχιστον έξι νέων μικρών *θεμάτων/στρατηγίδων* στην Κιλικία και αλλού²⁸ και κυρίως η συνέχιση της βυζαντινής επέκτασης στις νοτιότερες της Χαλδίας περιοχές (Μεσοποταμία και βόρεια Συρία) επέβαλε λίγο αργότερα την διοικητική αναδιοργάνωση του συνόλου των ανατολικών συνοριακών περιφερειών αλλά και των στρατιωτικών δυνάμεων που είχαν ταχθεί σε αυτές. Τα περίπου τριάντα μικρά *θέματα* και *στρατηγίδες* του αυτοκρατορικού μικρασιατικού συνόρου, τα νέα *θέματα* που είχαν μόλις δημιουργηθεί στην περιφέρεια της Αντιόχειας (Παλατζά και Αρτάχ) και κάποιες περιφέρειες που αποσπάστηκαν από κοντινά στο νέο σύνορο *θέματα*²⁹ τέθηκαν εις το εξής υπό τον ευρύτερο έλεγχο τριών *δουκών* (της Χαλδίας στον βόρειο συνοριακό τομέα, της Μεσοποταμίας στον κεντρικό και της Αντιόχειας στον νότιο)³⁰. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι η C. Holmes υποστήριξε πρόσφατα ότι κανένας *δουξ* των περιφερειών του ανατολικού συνόρου δεν μαρτυρείται πριν από το 975, εξαιρουμένου του *δουκός* Χαλδίας³¹.

²⁶ W. Treadgold, *Army*, σ. 35. Πρβλ. και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 239. Τα νέα *θέματα/στρατηγίδες* της περιοχής ήταν τα εξής: Ταρών, Χαντιάρτη, Χορτζινής, Κάμα, Χαντζίου, Μελτή, Αρτζε, Οκομίου (;), Χουίτ, Μουζαρίου, Καλουδίων, Ερκνή, Ζερμίου, Χασαναρά και Λιμνίων. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 268, σημ. 26, 354, 359 κ.ε. Περισσότερες πληροφορίες στα σχετικά κεφάλαια της παρούσας μελέτης για την Χαλδία, Ιβηρία, Μεσοποταμία, Αρμενι(α)κά *θέματα*. Για τον Νικηφόρο Φωκά βλ. κυρίως G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, –Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Φωκάς*.

²⁷ Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 428. Πρβλ. C. Holmes, *Basil II*, σ. 314.

²⁸ Πρόκειται για τα *θέματα* Ταρσού, Μοψουεστίας, Αναβάρζου, Γερμανίκειας, Αδατά και Εξακωμίας. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 355-356, 359-360.

²⁹ Πρόκειται για την Σωτηρούπολη-Ανακουπία από την Χαλδία, την Ρωμανούπολη από την Μεσοποταμία, τον Κοπτό από την Σεβάστεια, την Τάραντα από την Λυκανδό, την Κυμβαλαίος από το Χαρσιανόν, την Ποδανδό από την Καππαδοκία και την Ειρηνούπολη από την Σελεύκεια. Βλ. W. Treadgold, *Army*, σ. 36, σημ. 46.

³⁰ Για την ακριβή γεωγραφική θέση αυτών των περιφερειών βλ. τους χάρτες 2-4 της παρούσας μελέτης. Ο H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 126, 167-168, υποστηρίζει ότι η αναδιοργάνωση πραγματοποιήθηκε από τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά. Βλ. όμως αντιθ. W. Treadgold, *Army*, σ. 35-36 (κειμ. και σημ. 46), ο οποίος επισημαίνει, ορθά κατά την γνώμη μας, ότι η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση διαθέτει παρόμοια χαρακτηριστικά με την ανάλογη διοικητική και στρατιωτική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα στα Βαλκάνια, και αποδίδεται γενικά στον Τζιμισκή. Το σημαντικότερο ωστόσο είναι ότι η ευρύτερη αναδιοργάνωση του ανατολικού συνόρου, που πραγματοποιήθηκε επίσης από τον ίδιο αυτοκράτορα, εξαρτάτο άμεσα από την διοικητική προαγωγή της Αντιόχειας σε *δουκάτο*.

³¹ C. Holmes, *Basil II*, σ. 389.

Η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση μετέβαλε οριστικά και αμετάκλητα την ως τότε ισχύουσα διοικητική και στρατιωτική ιεραρχία. Ο *στρατηγός* των Ανατολικών διατήρησε μεν, μάλλον για λόγους παράδοσης³², την πρωτοκαθεδρία στην ιεραρχία των στρατιωτικών αξιωματούχων, αλλά ανάμεσα σε αυτόν και στον επικεφαλής των Αρμενιάκων, δεύτερου έως τότε στην στρατιωτική ιεραρχία, παρεμβλήθηκαν οι πολυάριθμοι καινούριοι αξιωματούχοι (*δουξ* Αντιοχείας, *δουξ* Μεσοποταμίας, *δουξ* Χαλδίας, *κατεπάνω* Ιταλίας και *κατεπάνω* παραδουνάβειας Μεσοποταμίας [της Δύσεως], *δουξ* Θεσσαλονίκης, *δουξ* Αδριανουπόλεως και ενδεχομένως *κατεπάνω* Ράσου)³³. Κατά τις επόμενες δεκαετίες εμφανίστηκαν στο προσκήνιο και οι διοικητές των νέων μεγάλων περιφερειών του ανατολικού συνόρου (*κατεπάνω* Ιβηρίας, *δουξ* Βασπρακανίας, *δουξ* Εδέσσης, *δουξ* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας), ενώ παράλληλα τα παλαιότερα *θέματα* άρχισαν να ανατίθενται σε *δούκες*, οι οποίοι αντικατέστησαν στην στρατιωτική διοίκηση των περιφερειών τους *στρατηγούς* (π.χ. στο Παρίστριον, στην Βουλγαρία, στο *θέμα* Ελλάδος-Πελοποννήσου, στο Σίρμιον, στην Σαρδική, στο Δυρράχιον, στα μικρασιατικά *θέματα* κλπ.)³⁴.

Οι νέες μεγάλες μονάδες, που αποκαλούνται, εν μέρει καταχρηστικώς, από τους σημερινούς ερευνητές *δουκάτα* ή *κατεπανάτα*, κατά τα αξιώματα που έφεραν οι διοικητές τους³⁵, αποτελούσαν εντελώς νέα διοικητικο-στρατιωτικά μορφώματα· μοναδική εξαίρεση αποτελούσε ενίοτε η ονομασία τους, που παρέπεμπε μερικές φορές στο παρελθόν (το *δουκάτο* Μεσοποταμίας θύμιζε λ.χ. την παλαιά ομώνυμη *επαρχία*). Θα πρέπει ωστόσο να υπενθυμίσουμε εδώ ότι οι ονομασίες των πρώτων μικρασιατικών *θεμάτων* (Ανατολικών, Αρμενιάκων, Οψικίου κλπ.) προέρχονταν από ονομασίες στρατιωτικών σωμάτων και όχι γεωγραφικών περιοχών, όπως εκείνες των μεταγενέστερων *θεμάτων* (π.χ. Καππαδοκίας, Παφλαγονίας κ.ά.). Οι καινούριες διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες του 10^{ου} και του 11^{ου} αι. άλλοτε ιδρύονταν σε περιοχές που μόλις είχαν ανακτηθεί (π.χ. Αντιόχεια, Έδεσσα), μερικές φορές αντικαθιστούσαν παλαιότερα μικρότερα *θέματα* (π.χ. Χαλδία, Θεσσαλονίκη) και

³² Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 48.

³³ Τακτικόν Escorial, σ. 263.30 κ.ε. Βλ. επίσης και τα σχόλια του εκδότη του Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 354. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 239-240.

³⁴ H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 187 κ.ε., 223 κ.ε. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 91, παρατηρεί ότι οι *δούκες*, καθαρά στρατιωτικοί διοικητές έως και τον 11^ο αι. σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές, διέθεταν τότε και κάποιες δικαστικές και οικονομικές αρμοδιότητες.

³⁵ Αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι οι όροι *δουξ*, *κατεπάνω* υπήρξαν ταυτόσημοι. Βλ. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 65 κ.ε. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 344. –J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 181. –Α. Každan, λ. Katepano, *ODB*, τομ. 2, σ. 1115. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 158 κ.ε. –Lj. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine*, ZRVI 36 (1997), σ. 33, σημ. 10 (επιπρόσθετη βιβλιογραφία). Βλ. όμως αντιθ. T. Wasilewsky, *Les titres de duc, de catépan et de pronoétés dans l'empire byzantin du IXe jusqu'au XIIe siècle*, εν *Actes du XII^e Congr.*, τομ. 2, σ. 235-239. Γενικότερα πρβλ. Α. Každan, λ. Doux, *ODB*, τομ. 2, σ. 659. Εφόσον στην κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας του ανατολικού συνόρου βρισκόταν ο *δουξ* Αντιοχείας, είναι λογικό να θεωρηθεί ότι οι *κατεπάνω* ήταν πιο χαμηλόβαθμοι. Αυτό εξάλλου διαφαίνεται και στην σειρά αναφοράς τους στα διάφορα έγγραφα. Βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 81, σημ. 223, με παραπομπές.

άλλοτε απαρτίζονταν από μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, που όμως δεν διέθεταν ξεχωριστή θέση στην καινούρια διοικητική δομή (π.χ. το *κατεπανάτο* Ιταλίας με τα επιμέρους *θέματα* Καλαβρίας, Λογγιβαρδίας, Σικελίας). Τα *δουκάτα* και τα *κατεπανάτα* απαρτίζονταν από μικρότερες, νεοσύστατες κυρίως αλλά και παλαιότερες, μονάδες (*θέματα*, *στρατηγίδες*), οι διοικητές των οποίων έφεραν συνήθως το παραδοσιακό αξίωμα του *στρατηγού* και ήταν υφιστάμενοι του εκάστοτε *δουκός* ή *κατεπάνω*.

Ο μικρότερος αριθμός των σωζόμενων σφραγίδων πολιτικών αξιωματούχων και σχετικά χαμηλόβαθμων αξιωματικών (απλών *στρατηγών*, [τ]αξιαρχών, *τοποτηρητών*, *τουρμαρχών* κλπ.) που υπηρετούσαν στο σύνορο, συγκριτικά με εκείνες των *δουκών* και των *κατεπάνω* της ευρύτερης περιοχής, είναι μεν αξιοσημείωτος, αλλά μπορεί να ερμηνευθεί λογικά ως εξής: Ο κύριος όγκος του σφραγιστικού υλικού που διασώζεται στις μέρες μας προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, αν και ανακαλύπτονται και εκδίδονται συνεχώς μολυβδόβουλλα και από άλλες περιοχές (π.χ. Αρμενία, Κιλικία, Βουλγαρία κ.ά), μέσω των οποίων γίνονται συνεχώς γνωστοί ολόενα και περισσότεροι αξιωματούχοι, που είχαν υπηρετήσει σε αυτές. Οι ανώτατοι διοικητές των συνοριακών περιφερειών και μονάδων έστελναν φυσικά αναφορές και λοιπά έγγραφα στην πρωτεύουσα και γι' αυτό διασώζεται πληθώρα σφραγίδων, που ανήκαν σε αυτούς. Οι υφιστάμενοί τους ωστόσο (στρατιωτικοί, *κριτές* [που υπάγονταν σε αυτοκρατορικά *σέκρετα*] και λοιποί αξιωματούχοι και υπάλληλοι) έστελναν λογικά έγγραφα, που έφεραν τις σφραγίδες τους, εντός των γεωγραφικών ορίων των περιφερειών τους (δηλαδή των *κατεπανάτων* και *δουκάτων*)³⁶. Η C. Holmes υποστήριξε επιπρόσθετα ότι ο σχετικά μικρός αριθμός των σωζόμενων σφραγίδων των πολιτικών αξιωματούχων που υπηρετούσαν στο ανατολικό σύνορο οφειλόταν στο ότι η συγκεκριμένη περιοχή διέθετε διαφορετική διοικητική οργάνωση από εκείνες της δυτικής και κεντρικής Μικράς Ασίας (από τα παλαιά δηλαδή «μεγάλα ρωμαϊκά *θέματα*» με τους πολυάριθμους πολιτικούς αξιωματούχους). Η γραφειοκρατία των ανατολικότερων περιοχών ήταν σαφώς πολύ πιο περιορισμένη, ενώ ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης λιγότερο άμεσος και συγκεντρωτικός. Η τοπική διοίκηση, ειδικά ο τομέας της συλλογής των φόρων και της εποπτείας των εκτάσεων του στέμματος, παρέμεινε εν πολλοίς στα χέρια ντόπιων αξιωματούχων και ασκούσαν με βάση τις τοπικές συνήθειες. Οι υπάλληλοι αυτοί λογοδοτούσαν στους ιεραρχικά ανώτερους, αλλά αριθμητικά πολύ λιγότερους, αξιωματούχους που απέστελνε η

³⁶ Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 5. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει όμως και με τις βούλλες των εκκλησιαστικών αξιωματούχων. Διαθέτουμε για παράδειγμα πολυάριθμες σφραγίδες των πατριαρχών Αντιοχείας αλλά πραγματικά ελάχιστες των υφισταμένων τους μητροπολιτών. Για την υπαγωγή των *κριτών* στα αυτοκρατορικά *σέκρετα* και για την χαλαρή εξάρτησή τους από τα *θεματικά* στρατηγεία βλ. σχετικά Τακτικά Λέοντος, στήλ. 705. Πρβλ. επίσης Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 82. Ο *κριτής* (*δικαστής*) ήταν ο «κατὰ τὴν ἐπαρχίαν (...) διοικούμενος» σύμφωνα με τον Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 134.22-23.

κεντρική διοίκηση στις συγκεκριμένες περιφέρειες³⁷. Οι απόψεις αυτές, που εξέφρασε πρόσφατα η C. Holmes, συμφωνούν, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, με την γενικότερη περιγραφή της διοικητικής οργάνωσης των αρμενικών περιοχών της αυτοκρατορίας από την V.A. Aġutjunova-Fidanjan και του *δουκάτου* Αντιοχείας από τον K.-P. Todt. Αξίζει ωστόσο να επισημάνουμε εδώ τις χαρακτηριστικές μαρτυρίες για τους μουσουλμάνους αξιωματούχους που ασκούσαν το αξίωμα του *καδή* (αραβ. qādī) στις περιοχές του *δουκάτου* Αντιοχείας, οι οποίες διέθεταν μουσουλμανικές μειονότητες.

Οι σαράντα εννέα μικρότερες *στρατηγίδες/θέματα* (π.χ. τα βουλγαρικά και τα αρμενι[α]κά *θέματα*) που μνημονεύονται στο Τακτικόν του Escorial δεν ήταν, σύμφωνα με τους N. Οικονομίδη και Lj. Maksimović, υποχρεωτικά ενταγμένες στα εδαφικά πλαίσια των μεγάλων μονάδων³⁸. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι η συγκεκριμένη διευθέτηση/πρακτική έπαψε, όπως είδαμε, να υφίσταται μετά την προέλαση των Βυζαντινών στην Ανατολή, την *reconquista* σημαντικού τμήματος των παλαιών «ρωμαϊκών» εδαφών που είχαν απολεσθεί στους Άραβες τον 7^ο αι. και κυρίως την δημιουργία των νέων διοικητικο-στρατιωτικών περιφερειών στο ανατολικό σύνορο. Τα μικρότερα *θέματα*, οι *στρατηγίδες* και οι *κλεισούρες*³⁹ του μικρασιατικού συνόρου της αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο αι. υπήχθησαν τότε, όπως προείπαμε, στην ευρύτερη αρμοδιότητα των *δουκών* Αντιοχείας, Εδέσσης και Χαλδίας και των *κατεπάνω* Μεσοποταμίας και Ιβηρίας.

Ο Lj. Maksimović διαφοροποιείται εδώ από τις απόψεις που εξέφρασαν αρκετοί ερευνητές⁴⁰, υποστηρίζοντας ότι η ύπαρξη των μεγάλων διοικητικών μονάδων, που απαρτίζονταν από μικρότερα *θέματα* με επικεφαλής πάντοτε έναν *στρατηγό*, καταδεικνύει ότι η συγκεκριμένη διοικητική αλλαγή σχετιζόταν «με την επαρχιακή διοίκηση εν γένει χωρίς να περιορίζεται στην στρατιωτική διοίκηση»⁴¹. Στο συγκεκριμένο σημείο θα πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι στα μικρότερα συνοριακά *δουκάτα*, όπως π.χ. στην Έδεσσα, δεν μαρτυρείται η ύπαρξη «μικρότερων» *στρατηγών*, ενώ η επαρχιακή διοίκηση ανετίθετο σε πολιτικούς αξιωματούχους (*κριτές*) και όχι σε *στρατηγούς*. Κάποια μάλιστα από τα αρμενι(α)κά *θέματα* του 10^{ου} αι., που βρίσκονταν υπό τον απόλυτο έλεγχο *στρατηγών*, συγκρότησαν,

³⁷ C. Holmes, *Basil II*, σ. 372 κ.ε.

³⁸ N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 345. –Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 365. –Του ίδιου, *Strateg Trjanupolja*, *ZRVI* 27-28 (1989), σ. 63-68. –Του ίδιου, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018 godine*, *ZRVI* 36 (1997), σ. 32 κ.ε. (ειδικά για τα Βαλκάνια). Γενικότερα πρβλ. και H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 80.

³⁹ Βλ. γι' αυτές H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 81 κ.ε. –J. Ferluga, *Tematskog urećenja*, σ. 76 κ.ε. –Του ίδιου, *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976, σ. 71-85. –Του ίδιου, *Clisure*. –N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 342. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Κλεισούρες*, σ. 179 κ.ε. –Α. Každan, λ. Kleisoura, *ODB*, τομ. 2, σ. 1132.

⁴⁰ Βλ. π.χ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 158 κ.ε. –W. Treadgold, *Army*, σ. 35-36, 114, σημ. 80, 114 κ.ε. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 114 κ.ε.

⁴¹ Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 364. –Του ίδιου, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine*, *ZRVI* 36 (1997), σ. 32, σημ. 4.

όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο, μία νέα ομώνυμη διοικητική περιφέρεια («Αρμενι[α]κά θέματα»). Η πολιτική διοίκηση της τελευταίας ανατέθηκε σε *κριτές*, όπως συνέβαινε με όλα τα θέματα από τα τέλη του 10^{ου} αι. και εξής, ενώ τον στρατιωτικό έλεγχο της ευρύτερης περιοχής, που δεν αποτελούσε πλέον συνοριακή ζώνη, ανέλαβαν μάλλον οι διοικητές της Σεβάστειας, της Μεσοποταμίας και της Μελιτηνής· ο τελευταίος μπορούσε όμως να ανατεθεί και σε έναν ξεχωριστό *στρατηγό* των Αρμενι(α)κών θεμάτων, τουλάχιστον σε ειδικές περιστάσεις⁴². Οι *κριτές* του συνόρου ασκούσαν την πολιτική διοίκηση πραγματικά εκτεταμένων περιοχών. Η σφαίρα δικαιοδοσία τους εκτεινόταν στο σύνολο των εδαφών του εκάστοτε συνοριακού *κατεπανάτου/δουκάτου* ή και σε δύο γειτονικές διοικητικές περιφέρειες ανάμεσα στον Αντίταυρο, το ανατολικό τμήμα του κεντρικού μικρασιατικού υψιπέδου και το σύνορο (π.χ. Λυκανδός-Σεβάστεια, Λυκανδός-Μελιτηνή, Ιβηρία-Μεσοποταμία, Μελιτηνή-Μεσοποταμία), σύμφωνα τουλάχιστον με ορισμένους ερευνητές⁴³.

Από όλα αυτά καθίσταται προφανές ότι κατά την χρονική διάρκεια της επέκτασης της αυτοκρατορίας στην Ανατολή δημιουργήθηκε ένα νέο διοικητικό σύστημα στα μικρασιατικά, συριακά και αρμενικά της εδάφη, το οποίο *απαρτιζόταν* από καινούριες αλλά συνάμα και εντελώς διαφορετικές στην δομή τους διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες. Άλλες ήταν εκτεταμένες και σύνθετες *εμπεριέχοντας* στα όριά τους μικρότερα θέματα, *στρατηγίδες* ή *κλεισούρες*, κάποιες ήταν επίσης μεγάλες, αλλά δεν *απαρτίζονταν* από μικρότερες μονάδες, και άλλες αποτέλεσαν *συνέχεια των παλαιότερων θεμάτων*, αλλά η διοίκησή τους είχε ανατεθεί πλέον σε *δούκες* και σε *κριτές* και όχι σε *στρατηγούς*, που ασκούσαν παλαιότερα τόσο την στρατιωτική όσο και την πολιτική και δικαστική εξουσία αυτών των περιοχών. Τα ανατολικότερα θέματα εντάσσονταν, σε αντίθεση με τα θέματα/δουκάτα της δυτικής Μικράς Ασίας, στα μεγάλα *κατεπανάτα* ή *δουκάτα* του συνόρου ή συνέχισαν να υπάρχουν και να λειτουργούν ως ανεξάρτητες διοικητικές μονάδες. Στοιχεία της παλαιότερης οργάνωσης συνέχιζαν να υφίστανται επίσης, όπως π.χ. η διάκριση των παλαιών «ρωμαϊκών θεμάτων» της δυτικής Μικράς Ασίας (που όμως αρχίζουν σιγά σιγά να παρακμάζουν στρατιωτικά) από τις ανατολικότερες διοικήσεις, η πρωτοκαθεδρία στην ιεραρχία του *στρατηγού* των Ανατολικών και η διαίρεση της ανώτατης στρατιωτικής διοίκησης και η διαφορά των *στρατηγών* Δύσης και της Ανατολής. Το γενικότερο σύστημα ωστόσο προέκυψε σαφώς, όπως επισήμανε ορθά ο Lj. Maksimović, από την συνεχή προσαρμογή στις διαφορετικές ανάγκες που προέκυπταν από τις αρχές του 10^{ου} έως τα μέσα (ή και τα τέλη) του 11^{ου} αι., χωρίς να αποτελεί ουσιαστικά μία ευρύτερη προγραμματισμένη από το κέντρο μεταρρύθμιση⁴⁴.

Μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα διέθετε βεβαίως η διεύθυνση της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης των νεοκατακτηθέντων εδαφών στο ανατολικό σύνορο από τον

⁴² Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για τα Αρμενι(α)κά θέματα (σ. 217 κ.ε.).

⁴³ Βλ. π.χ. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 84-85. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 370-371.

⁴⁴ Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 365-366.

Νικηφόρο Β' Φωκά ή τον Ιωάννη Α' Τζιμισκή, για την οποία έγινε ήδη εκτενής λόγος. Η συγκεκριμένη οργάνωση ωστόσο δεν εφαρμόστηκε στο σύνολο των ανατολικών και ευρωπαϊκών περιοχών της αυτοκρατορίας. Σημαντική μεταρρύθμιση για την στρατιωτική οργάνωση του κράτους υπήρξε και η δημιουργία δύο ανώτατων στρατιωτικών αξιωματών επί Ρωμανού Β' (959-963), του *δομέστικου των σχολών της Δύσης* και του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής*⁴⁵. Οι φορείς των συγκεκριμένων αξιωματών ανέλαβαν αντίστοιχα την ηγεσία των δυτικών και ανατολικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας, ώστε να είναι δυνατή η ταυτόχρονη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων σε όλα της τα σύνορα, αλλά και για να αποφεύγεται η συγκέντρωση της ύπατης στρατιωτικής αρχής στα χέρια ενός μόνο αξιωματούχου (του *δομέστικου των σχολών*)⁴⁶.

Σημαντική αλλαγή σημειώθηκε επίσης από τα μέσα ήδη του 10^{ου} αι. στην εθνολογική σύνθεση αλλά και στην οργάνωση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων⁴⁷. Τα βασιλικά *τάγματα*, που στάθμευαν άλλοτε κοντά στην πρωτεύουσα, μεταφέρθηκαν στο ανατολικό σύνορο (όπως π.χ. μέρος των Ικανάτων στην Αντιόχεια κλπ.), όπου τέθηκαν υπό την διοίκηση των τοπικών *δουκών, κατεπάνω, τοποτηρητών*⁴⁸, όπως και οι μόνιμες *ταγματικές* μονάδες των *θεμάτων*⁴⁹ και οι αρμενικές φρουρές που τοποθετήθηκαν σε πολυάριθμες τοποθεσίες (*στρατηγίδες, φρούρια* κλπ.)⁵⁰. Οι μονάδες αυτές κρίθηκαν ικανές να αποκρούουν από μόνες τους τις στρατιωτικές δυνάμεις των Φατιμιδών, αλλά υπέστησαν σημαντικές ήττες κατά το α' ήμισυ του 11^{ου} αι.⁵¹, ενώ αργότερα παραμελήθηκαν και αποδείχθηκαν μάλλον ανίκανες να αναχαιτίσουν τις επιδρομές των Τουρκομάνων που είχαν εγκατασταθεί στα εδάφη του εμψράτου του Χαλεπίου⁵². Ο Βασίλειος Β' (976-1025) επιδίωξε συνειδητά την μείωση της σπουδαιότητας των μικρασιατικών *θεματικών* στρατευμάτων, στους διοικητές των οποίων κάθε άλλο παρά είχε εμπιστοσύνη, προς όφελος των ξένων μισθοφόρων και των

⁴⁵ Οι δύο αξιωματούχοι μνημονεύονται στο Τακτικόν Escorial, σ. 263.23-24, αν και υποδεέστεροι ακόμη στην ιεραρχία από τον *στρατηγό* των Ανατολικών. Για το μεταρρυθμιστικό έργο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά βλ. σχετικά Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Φωκάς*, passim (ειδικά για τα στρατιωτικά κτήματα και την αναδιοργάνωση των στρατιωτικών μονάδων).

⁴⁶ Α. Každan, λ. Domestikos ton scholon, ODB, τομ. 1, σ. 647-648. –Ε. McGeer, *Warfare*, σ. 201. –J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 82-83. Για τον *δομέστικο των σχολών* βλ. κυρίως R. Guiland, *Recherches*, τομ. 1, σ. 405-468. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 135 κ.ε.

⁴⁷ Για τον βυζαντινό στρατό κατά τα μέσα περίπου του 10^{ου} αι. βλ. κυρίως W. Treadgold, *The Army in the Works of Constantine Porphyrogenitus*, RSBV 29 (1992), σ. 77-162.

⁴⁸ Βλ. αναλυτικά Τ. Wasilewski, *Tagmata*, σ. 375 κ.ε. Βλ. επίσης π.χ. αρ. πίνακα 277.

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 110 κ.ε. –Της ίδιας, Πυρήνας, σ. 229 κ.ε. –Της ίδιας, *Θέματα-tagmata*, σ. 35 κ.ε.

⁵⁰ Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 344-345, 354. –Του ίδιου, *Organisation administrative*, σ. 299-301. –J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 181 κ.ε. –Του ίδιου, *Asia Minor*, σ. 84, 104-105. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, passim. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 158 κ.ε. –Ε. McGeer, *Warfare*, σ. 201.

⁵¹ J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 84

⁵² Βλ. τα κεφάλαια της παρούσας μελέτης για την Αντιόχεια και τις *στρατηγίδες* της ευρύτερης περιοχής. Για τις σχέσεις Φατιμιδών-Βυζαντίου βλ. Μ. Miottto, *Ανταγωνισμός*, σ. 86 κ.ε., 209 κ.ε.

Αρμενίων⁵³. Η συνεισφορά ούτως ή άλλως των παραδοσιακών στρατιωτικών δυνάμεων της Μικράς Ασίας στις επιχειρήσεις εναντίον των Χαμδανιδών είχε υπάρξει μάλλον περιορισμένη⁵⁴. Η παρακμή ωστόσο των *θεματικών* στρατευμάτων της περιοχής υπήρξε πραγματικά εντυπωσιακή κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια⁵⁵. Ο Ν. Οικονομίδης υπολόγισε ότι το ένα τρίτο ή και το ήμισυ των γεωργών-στρατιωτών του *θέματος* των Θρακησίων μετατράπηκαν σε *παροίκους*, μετά την επέκταση των μεγάλων ιδιοκτησιών (ιδιωτικών και κρατικών) στην συγκεκριμένη περιφέρεια⁵⁶. Οι γεωργοί-στρατιώτες των δυτικότερων *θεμάτων* των Ανατολικών, της Καπαδοκίας, του Χαρσιανού και της Σελευκείας στρατολογούνταν όλο και πιο σπάνια και η μαχητική τους αξία μειωνόταν συνεχώς⁵⁷. Ο *θεματικός* ανατολικός στρατός αδυνατούσε πλέον να εκστρατεύσει μόνος του στις αρχές του 11^{ου} αι.⁵⁸.

Η γενικότερη στρατιωτική παρακμή της κεντρικής και δυτικής Μικράς Ασίας αποδείχθηκε πάντως αργότερα κρισιμότερος αρνητικός παράγοντας, καθώς επέτρεψε την τουρκική διείσδυση και εγκατάσταση στην ευρύτερη περιοχή⁵⁹. Η δραματική μείωση της αριθμητικής δύναμης και της μαχητικής αξίας των άλλοτε επίφοβων μικρασιατικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας επιταχύνθηκε και υπήρξε σταθερή και αδιαμφισβήτητη κατά τα μέσα ιδίως του 11^{ου} αι., καθώς περιγράφεται από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, τον Μιχαήλ Ψελλό τον Κεκαυμένο και άλλους συγγραφείς⁶⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1057 ο Ισαάκιος Κομνηνός υποστηρίχθηκε, στην προσπάθειά του να ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο, από τις αρκετά πολυάριθμες και αξιόμαχες ακόμη δυνάμεις της Ανατολής, οι οποίες είχαν αντιμετωπίσει έως τότε με σχετική επάρκεια τις τουρκικές εισβολές, αλλά υπέστησαν τρομακτικές απώλειες στην εμφύλια σύγκρουση που ακολούθησε⁶¹. Είκοσι χρόνια αργότερα το

⁵³ J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 104-105. –Του ίδιου, *Politique militaire*, σ. 61 κ.ε. Γενικά για τον Βασίλειο Β' βλ. κυρίως V.R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojca. Izvlečenija iz Letopisi Jaxi Antioxijskago*, Petropoli 1883 (ανατύπωση εν VR, London 1972). –G. Schlumberger, *L'épopée byzantin à la fin du dixième siècle. Ie partie: Les jeunes années de Basile II (969-989), Iie partie: Basile II, le Tuer de Bulgares*, Paris 1896, 1900 (και σε ελλ. μτφρ. Ι. Λαμπρίδου, ἐν Ἀθήναις 1905). –P. Grierson, *The Gold and Silver Coins of Basil II, A.N.S. (Museum Notes) 13* (1967), σ. 167-187. –W. Farag, *Muslim Neighbors*. –J.V.A. Fine, *Theme System*. –Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 152 κ.ε. (με παράθεση των σχετικών πηγών). –C. Holmes, *Basil II*. –P. Stephenson, *Basil*.

⁵⁴ J.-Cl. Cheynet, *Politique militaire*, σ. 61 κ.ε. –Του ίδιου, *Asia Minor*, σ. 83.

⁵⁵ Βλ. τα συμπεράσματα του S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 17 κ.ε., μέσα από την εξέταση των πηγών.

⁵⁶ N. Oikonomides, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the Xth Century*, *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 124-125.

⁵⁷ Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 54 κ.ε. –Του ίδιου, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 44 κ.ε. Βλ. και P. Charanis, *Breakdown*, σ. 17-18. –W. Treadgold, *Army*, σ. 117. –X. Παπασωτηρίου, *Στρατηγική*, σ. 283.

⁵⁸ J.V.A. Fine, *Theme System*, σ. 44 κ.ε. –J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 84.

⁵⁹ S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 174.

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 18 κ.ε., όπου και σχετικές παραπομπές, ειδικά σ. 34. Η Συνέχεια του Σκυλίτση, συνέχεια της «*Επιτομής Ιστοριών*» του ίδιου μάλλον συγγραφέα, αφηγείται τα γεγονότα από το 1057 έως το 1079, αλλά βασίζεται κυρίως στον Μιχαήλ Ατταλειάτη.

⁶¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 89. –Ιω. Σκυλίτσης, σ. 494.29 κ.ε.

γενικότερο σκηνικό είχε ωστόσο μεταβληθεί εντελώς, καθώς είχαν μεσολαβήσει η πολιτική αστάθεια και τα συχνά κινήματα που σημειώθηκαν μετά το 1055, η φιλειρηνική της Θεοδώρας (1055-1056) και του Μιχαήλ ΣΤ' (1056-1057), που έπαψαν να εφαρμόζουν τον συνδυασμό στρατιωτικής και διπλωματικής πίεσης που ακολουθούσαν και εφαρμόζαν οι προκάτοχοί τους στους γείτονές τους (έως και την περίοδο της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου [1042-1055]), οι περικοπές στα κονδύλια που διετίθεντο ως τότε για τις ένοπλες δυνάμεις και η γενικά αντιστρατιωτική πολιτική του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067)⁶², οι επανειλημμένες ήττες των βυζαντινών στρατευμάτων, ιδίως εκείνη στο Μαντζικέρτ, η πτώση του Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071), που έπληξε καίρια το ηθικό του στρατού της Ανατολής, ειδικά των Καππαδοκών, και πολλές ακόμη αιματηρές ενδοβυζαντινές συγκρούσεις, που προξένησαν φυσικά περαιτέρω απώλειες. Μετά την συντριβή του *δομέστικου των σχολών* της Ανατολής Ισαάκιου Κομνηνού από τους Τούρκους στα γεωγραφικά όρια της Καππαδοκίας (ca. 1073)⁶³ και την ήττα του *καίσαρα* και *στρατηγού αυτοκράτορα* Ιωάννη Δούκα από τον Ουρσέλιο de Bailleul στην μάχη του Ζόμπου (στον Σαγγάριο)⁶⁴ τα βυζαντινά στρατεύματα της κεντρικής και δυτικής Μικράς Ασίας κυριολεκτικά κατακερματίστηκαν και έπαψαν να αποτελούν υπολογίσιμη δύναμη⁶⁵. Το 1077 ο Νικηφόρος Βοτανειάτης μπορούσε πλέον να βασιστεί για την διεκδίκηση της ύπατης αρχής σε μόνο τριακόσιοι στρατιώτες από τις περιοχές της Λάμπης και του Χώματος⁶⁶.

Η αναλογία των μισθοφόρων στις ένοπλες δυνάμεις της αυτοκρατορίας αυξανόταν στο μεταξύ συνεχώς από τα μέσα του 10^{ου} αι. και εξής⁶⁷. Η αντικατάσταση του παλαιού ημιμόνιμου *θεματικού* στρατού από μία μόνιμη και καθαρά επαγγελματική δύναμη αποτέλεσε οπωσδήποτε πολύπλοκη και μακροχρόνια διαδικασία. Υπολογίζεται γενικά ότι πραγματοποιήθηκε *grosso modo* κατά την περίοδο 950-1050 και υπήρξε αποτέλεσμα σταδιακής προσαρμογής του Βυζαντινού κράτους στο νέο διαμορφούμενο στρατηγικό πλαίσιο της συγκεκριμένης εποχής, που οδηγούσε την αυτοκρατορία σε επέκταση προς ανατολάς⁶⁸. Οι ξενικές στρατιωτικές μονάδες εγκαθίσταντο μόνιμα στις ανατολικές επαρχίες του κράτους, όπου διαχειριζαν και χρησιμοποιούνταν ως φρουρές ή δυνάμεις κρούσης στις αυτοκρατορικές εκστρατείες μαζί με τα *τάγματα* της πρωτεύουσας και των *θεμάτων*. Τα συγκεκριμένα

⁶² Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 146.18 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 677.4 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.16 κ.ε., 61.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 112.1 κ.ε. –Μιχ. Γλυκάς, σ. 604.18 κ.ε. –Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμπιδής, τομ. Α', σ. 115.3306 κ.ε. Πρβλ. C. Cahen, *Turkish Invasion*, σ. 190-191. –J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 71. –S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 24 κ.ε. Ο Κεκαυμένος κάνει επίσης λόγο για τις περικοπές των μισθών και την ελάττωση της παροχής προμηθειών και οπλισμού στους στρατιώτες, που οδήγησαν στην υποβάθμιση της μαχητικής τους αξίας. Κυρίως όμως αναφέρεται στο ναυτικό.

⁶³ Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 110 κ.ε.

⁶⁴ Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 121 κ.ε.

⁶⁵ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 129-133.

⁶⁶ Νικ. Βρυέννιος, σ. 241.8 κ.ε.

⁶⁷ J.-Cl. Cheynet, *Politique militaire*, σ. 61 κ.ε.

⁶⁸ J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 69. –J.-Cl. Cheynet, *Politique militaire*, σ. 72-73.

επαγγελματικά στρατεύματα υπερτερούσαν φυσικά σε πολεμική αξία από τους παλαιούς γεωργούς-στρατιώτες και ήταν σε θέση, πάντοτε όμως από κοινού όμως με τα αυτοκρατορικά *τάγματα* και τα *θεματικά* στρατεύματα, να πραγματοποιήσουν επιθετικές εκστρατείες ευρείας κλίμακας, οι οποίες τελικά κατέληξαν στην προσάρτηση εκτεταμένων περιοχών στο ανατολικό σύνορο. Το συνολικό τους μέγεθος ήταν ωστόσο, εκ των πραγμάτων, πολύ μικρότερο από εκείνο των *θεματικών* σωμάτων και κατά τον 11^ο αι. αποδείχθηκε ότι δεν επαρκούσαν από μόνες τους για την αμυντική κάλυψη όλων των περιοχών⁶⁹. Επιπρόσθετα, η ανώτατη διοίκησή τους ανετίθετο συχνά σε ικανούς αλλά και φιλόδοξους ομοεθνείς τους αξιωματικούς και *στρατηγούς*, και όχι για παράδειγμα σε Βυζαντινούς αξιωματικούς (*εθνάρχες*), γεγονός που μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα επικίνδυνο για τα συμφέροντα του κράτους. Η δράση ορισμένων από τους ισχυρότερους ξένους μισθοφόρους υπήρξε ορισμένες φορές πραγματικά καταστροφική⁷⁰.

3. Η προσάρτηση των αρμενικών περιοχών στο ανατολικό σύνορο και η μετέπειτα διοικητική τους οργάνωση

Οι επιστημονικές θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί ως σήμερα για να ερμηνεύσουν την προοδευτική παρακμή του *θεματικού* θεσμού από τον 9^ο ήδη αι. (διαίρεση των παλαιών περιφερειών και πολλαπλασιασμός των *θεμάτων*, εξαφάνιση των στρατιωτικών γαιών, ισχυροποίηση των πολικών-δικαστικών αξιωματούχων των *θεμάτων* και αποδυνάμωση των *στρατηγών*)⁷¹ δεν επαρκούν, σύμφωνα με την V.A. Arutjunova-Fidanjan, για την περιγραφή και ανάλυση των εξελίξεων που έλαβαν χώρα στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο και 11^ο αι.⁷² Αντίθετα με όσα υποστηρίζει ο αρμενικής καταγωγής ερευνητής K.N. Yuzbašian⁷³, η V.A. Arutjunova-Fidanjan επιχείρησε να καταδείξει σε πολυάριθμες σχετικές της δημοσιεύσεις, άλλοτε επιτυχημένα και άλλοτε όχι κατά την γνώμη μας, ότι οι αρμενικές διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες που ίδρυσε η αυτοκρατορία στο ανατολικό της σύνορο κατά τους 10^ο και 11^ο αι. (*κλεισούρες*, Αρμεν[α]κά *θέματα*, *στρατηγίδες*, «*θέματα*», *δουκάτα*, *κατεπανάτα*) διέφεραν ριζικά, τόσο στην ουσιαστική τους ονομασία όσο και

⁶⁹ S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 167. –Του ίδιου, *Armed Forces*, σ. 18 κ.ε.

⁷⁰ P. Charanis, *Breakdown*, σ. 18. –S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 166-167. –Του ίδιου, *Παρακμή*, σ. 68-69. –X. Παπασωτηρίου, *Στρατηγική*, σ. 283-284. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 91-93. Αναλυτικότερα, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας, βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 11, 12, σ. 108 κ.ε. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Οι ξένοι μισθοφόροι στα βυζαντινά στρατεύματα από τον 11^ο αιώνα και εξής, εν του ίδιου, *Μελέτες*, σ. 161-175.

⁷¹ Βλ. σχετικά Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, ειδικά σ. 149-150, η ειδική μονογραφία της οποίας συνεχίζει να αποτελεί την καλύτερη μελέτη του συγκεκριμένου ζητήματος.

⁷² V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structures*, σ. 28.

⁷³ K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 175, 192.

στην εσωτερική τους οργάνωση, από τα παλαιά μικρασιατικά της *θέματα*⁷⁴. Η ερευνήτρια επισήμανε ότι ακόμη και οι Βυζαντινοί συγγραφείς και ιστοριογράφοι του 10^{ου} και 11^{ου} αι., όπως π.χ. οι Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Ιωάννης Σκυλίτζης και Μιχαήλ Ατταλειάτης, αποφεύγουν να χαρακτηρίσουν στα έργα τους αυτές τις περιοχές (Βασπρακανία, Ιβηρία κλπ.) ως «*θέματα*»⁷⁵. αντιθέτως, προτιμούν την χρήση γενικότερων όρων, όπως *χώρα*, *γῆ*, *τόπος*, *ἐπαρχία*, *μέρος*, για να τις διαχωρίσουν από τα *θέματα* της Μικράς Ασίας με τον σχετικώς ομοιογενή, εθνικά και θρησκευτικά, «βυζαντινό» πληθυσμό⁷⁶.

Θα πραγματοποιήσουμε σε αυτό το σημείο ειδική αναφορά στον γενικά αξιόπιστο συγγραφέα Μιχαήλ Ατταλειάτη, σύγχρονο των γεγονότων που περιγράφει (και εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη) και οπωσδήποτε γνώστη της βυζαντινής διοικητικής οργάνωσης, καθώς είχε διατελέσει *κριτής του στρατοπέδου*⁷⁷ κλπ. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι κατά την γνώμη μας οι -χρονικά ύστατες στα αφηγηματικά κείμενα- μνείες του Χαρσιανού και της Καππαδοκίας ως αυτοκρατορικών περιφερειών από τον συγκεκριμένο ιστοριογράφο: περιγράφοντας γεγονότα των αρχών της δεκαετίας του 1070, μετά δηλαδή την αρμενική εγκατάσταση στις συγκεκριμένες περιοχές, αναφέρει τις τελευταίες ως «*ἐπαρχίες*» και όχι ως *θέματα*⁷⁸. Η Ιβηρία μνημονεύεται στην «*Ιστορία*» του πάντοτε ως «*χώρα*» ή απλώς ως «*Ιβηρική*» (γῆ)⁷⁹. Ως «*χώρες*» αναφέρονται επίσης οι συνοριακές περιοχές (Μεσοποταμίας, Ευφράτη κλπ.), ενώ η διάκριση των «*ὑπὸ Ῥωμαίων τελούντων*» εδαφών (περιφερειών) που

⁷⁴ Βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, passim. –Της ίδιας, *Provinces*, σ. 157 κ.ε. – Της ίδιας, *Structures*, σ. 22 κ.ε. –Της ίδιας, *Peremeny*, σ. 69 κ.ε. –Της ίδιας, *Structure*, σ. 79 κ.ε., ειδικά σ. 81. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 309 κ.ε., ειδικά σ. 314. Βλ. και τα παλαιότερα άρθρα της ίδιας, *Iverija*, σ. 63 κ.ε., και *Vasprakan*, σ. 92 κ.ε. Πρβλ. τέλος της ίδιας, *Expansion*, σ. 37-38. Η ερευνήτρια, επηρεασμένη από την μαρξιστική μέθοδο/θεωρία ιστορικής ανάλυσης και τα χαρακτηριστικά της ιστορικής έρευνας της παλαιάς σοβιετικής σχολής, αποδίδει εν μέρει την διαφορετικού χαρακτήρα διοικητική οργάνωση των αρμενικών περιοχών στην εξέλιξη των υποτιθέμενων «φεουδαρχικών σχέσεων» στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Οι τελευταίες, μαζί με τα στοιχεία που ενείχε εξ αρχής αλλά και τα αποτελέσματα που επέφερε η βυζαντινή επέκταση προς ανατολώς, προξένησαν, κατά την ίδια πάντοτε ερευνήτρια, σημαντικές κοινωνικές μεταβολές («φεουδαρχική» εξάρτηση των *θεματικών* στρατιωτών, πρόσληψη μισθοφόρων κλπ.): οι τελευταίες σημειώθηκαν, μεταξύ άλλων, και στις ανατολικές συνοριακές ζώνες της αυτοκρατορίας με τα ποικίλα εθνο-θρησκευτικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά και οδήγησαν κατά την V.A. Arutjunova-Fidanjan στην δημιουργία μίας νέας πολύπλοκης αλλά και εύκαμπτης διοικητικής δομής, που μπορούσε να ανταποκριθεί καλύτερα στις εξωτερικές προκλήσεις και τις εσωτερικές ανάγκες.

⁷⁵ Αυτό δεν ισχύει όμως για τα λεγόμενα «Αρμενι(α)κά *θέματα*», τα οποία μνημονεύονται ως *θέματα* τόσο στα αφηγηματικά και λοιπά κείμενα όσο και στις σφραγίδες των αξιωματούχων τους, αν και διέφεραν ιδιαίτερα συγκριτικά με τα παλαιά μεγάλα *θέματα*. Βλ. γι' αυτά W. Seibt, *Ἀρμενικά θέματα*, passim. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 258-260.

⁷⁶ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 83 κ.ε. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 32, σημ. 48. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 45 κ.ε. (με επισημάνσεις των σχετικών αναφορών στις βυζαντινές πηγές) και 234. –Της ίδιας, *Peremeny*, σ. 69.

⁷⁷ Βλ. αναλυτικά Α. Γκουτζιουκώστας, *Κριτής στρατοπέδου-κριτής φοσσάτου*, σ. 79 κ.ε., για το αξίωμα αλλά και για την κατοχή του από τον Ατταλειάτη.

⁷⁸ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.18, 136.24.

⁷⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 73.13, 162.15.

κατοικούνταν από «αιρετικούς» (Ιβηρία [εννοεί και την Μεγάλη Αρμενία] και Μεσοποταμία μέχρι Λυκανδό και Μελιτηνή) είναι ξεκάθαρη και σαφής⁸⁰. Όταν όμως ο Ατταλειάτης αναγκάζεται να μιλήσει για τις περιοχές της κεντρικής και δυτικής Μικράς Ασίας, που υφίσταντο τις συνεχείς τουρκικές επιδρομές μετά το 1072, κάνει λόγο για «ρωμαϊκά θέματα»⁸¹.

Ο προγενέστερος Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος αναφέρεται φυσικά στα αυτοκρατορικά θέματα της εποχής του στην γνωστή πραγματεία του «Περὶ θεμάτων», αλλά αποκαλεί «χώρες» τις υποτελείς αρμενικές περιφέρειες των Βαγρατιδών (Ιβηρία, Ταρών, Waspurakan) καθώς και τα αραβικά εμιράτα⁸². Σε ό,τι αφορά ειδικά στις αρμενικές περιφέρειες, ο όρος *χώρα* αποτελεί κατά τα φαινόμενα μετάφραση του αρμενικού *ašxarh* (=περιφέρεια: υποδιαίρεση της η *gawar*=περιοχή/επαρχία)⁸³. Η ίδια διάκριση είναι σαφής και στον Λέοντα Διάκονο αλλά και στους μεταγενέστερους Ατταλειάτη και Κεκαυμένο⁸⁴. Η μελετήτρια του Πορφυρογέννητου Β. Κουταβά-Δεληβοριά επισήμανε ότι οι όροι *γῆ*, *χώρα*, *τόπος*, *πολιτεία*, *μέρος*, *βασιλεία*, *περίχωρος* κ.ά. χρησιμοποιούνται από τον συγκεκριμένο «συγγραφέα», για να υποδηλώσουν «χώρους εξουσίας διοικητικής αρχής» (sic)⁸⁵, για τον προσδιορισμό ξένων κρατικών και διοικητικών ενοτήτων γίνεται χρήση των όρων *ἀμη-*

⁸⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 73.12-15. Βλ. πάντως και του ίδιου, σ. 102.15.

⁸¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 34.4,7, 60.27, 135.18, 146.16, 162.7.

⁸² Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 238.

⁸³ Η. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 59 (κειμ. και σημ. 4). Η Μεγάλη Αρμενία αποτελείτο π.χ. από δεκαπέντε *ašxarh*. Βλ. γενικά και G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. xxxviii. –Nina G. Garsoïan (ed.), *The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut' iwnk')*, Cambridge Mass. 1989, σ. 510 (για τις *ašxarh*), 526 (για τις *gawar*), 548 (για τις *naxang*=επαρχίες).

⁸⁴ Βλ. π.χ. Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, passim. –Του ίδιου, *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 43, σ. 188 κ.ε., κεφ. 44, σ. 198 κ.ε., κεφ. 45, σ. 204 κ.ε. –Λέων Διάκονος, σ. 170.14. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 34.4,7, 59.19, 60.27, 73.13 (αναφορά του συνόλου των περιοχών που κατοικούνταν από Αρμένιους), 94.19, 162.7, 372 (ερευτήριο, λήμμα «χώρα»). –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 216.29, 279.84, 339.72,76,79, 367.61, 370.36, 371.56, 385.39, 397.51, 402.7, 435.78,84,93, 436.2,12, 437.31,34-35, 438.62,80, 439.92, 446.80, 447.24,32, 448.45,55, 450.3, 453.1, 460.1,12, 462.49,52, 474.1,3,5, 476.51, 484.30. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 112.24 κ.ε., 141.1-5. Ειδικά για την περίοδο που εξετάζουμε βλ. Κεκαυμένος, έκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 152.30-32, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 18.19-21, έκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 27.22-24, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 172.7-9: «Ἐτύπωσαν οὖν ἀμφοτέρω, ἵνα ἐν μέσω τοῦ θέματος τοῦ στρατηγοῦ καὶ τῆς χώρας τοῦ τοπάρχου ποιήσουσι τὴν συντεκνίαν», έκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 168.29-30, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 26.12-13: «κάστρον ἐστὶν εἰς τὰ μέρη τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας», έκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 296.26-27, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 104.1: «ἀλλὰ θλίψεις τὰς χώρας καὶ τὰ θέματα διερχόμενος ἐν αὐτοῖς μετὰ λαοῦ καὶ δορυφορίας βασιλικῆς», έκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 18.12-17, έκδ. G.G. Litavrin, σ. σ. 152.23-28: «Ἐπαινετὸν δὲ ἐστὶν ἵνα εἰς πᾶσαν χώραν εἰς ἣν τραπῇς ἐὰν εὐρήσεις ἀδικίας εἴτε παρὰ τοῦ δημοσίου εἴτε παρὰ τῶν πρακτόρων ἐπιγεγενημένας, ἐκκόπτῃς αὐτάς (...). Πολλὰ γὰρ χωρὶς ἐκ ταύτης τῆς αἰτίας ἀπώλοντο καὶ οὐκ ὀλίγοι ἠτομόλησαν εἰς ἔθνη καὶ ἐξήγαγον αὐτὰ κατὰ τῶν Ῥωμαίων». Πρβλ. και V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 45 κ.ε. Στην συνθήκη της Δεαβόλεως (1108) αναφέρεται ότι «(...) τὸ κράτος ὑμῶν ἀντισηκῶσαι μοι θέματα καὶ χώρας τινὰς καὶ πόλεις κατὰ τὴν ἀνατολὴν διακειμένας». Βλ. Α. Κομνηνῆ, σ. 421.

⁸⁵ Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α', σ. 258 κ.ε. Για τον ορισμό *θεματικών περιοχών* χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις *ἀρχή*, *μέσον*, *τέλος*, *πέρας*, *ὄρια* κ.ά. Βλ. ὁ.π., σ. 261 κ.ε.

ραδία, ῥηγάτον, ἄρχοντία, πριγκηπᾶτον, δουκάτον, ζουπανία ακόμη και *θέμα* (για τις Πατζι-νακικές περιοχές)⁸⁶. Οι Αρμένιοι χρονικογράφοι χρησιμοποιούν από την άλλη συχνά τον όρο «*αἰσχαρ*», για να δηλώσουν την καθαυτή Αρμενία αλλά και τις περιοχές που είχαν προσαρτήσσει οι Βυζαντινοί⁸⁷. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί εδώ ότι τα μολυβδόβουλλα αλλά και το σωζόμενο επιγραφικό υλικό μνημονεύουν τους «*θεματικούς*» αξιωματούχους και υπαλλήλους που υπηρετούσαν σε αυτές τις περιφέρειες (*δούκες, κατεπάνω, στρατηγοί, κριτές και πραιτώρες*)⁸⁸ [μόνο στην Ιβηρία και στα Αρμενι{α}κά θέματα], *κουράτωρες* και *βασιλικοί, πρωτονόταριοι, χαρτουλάριοι και αναγραφείς*).

Η εισαγωγή του νέου διοικητικού συστήματος για τις περιοχές του ανατολικού συνόρου έλαβε χώρα, σύμφωνα με την V.A. Arutjunova-Fidanjan, το 966/67, με την προσάρτηση της περιφέρειας του Ταρών⁸⁹. Αποφασιστικό ρόλο για την εγκαθίδρυση της καινούριας δομής διαδραμάτισαν τα ειδικά επιμέρους χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής προώθησης στην Ανατολή, όπως η εξασφάλιση οχυρών στις στρατηγικές περιοχές για περαιτέρω κατακτήσεις, οι παραχωρήσεις γαιών στους τοπικούς ηγεμόνες με αντάλλαγμα την προσάρτηση των περιοχών τους, οι κοινωνικές, οργανωτικές και στρατιωτικές εξελίξεις και αλλαγές στα παλαιά θέματα (ενίσχυση πολιτικών αξιωματούχων, παρακμή *θεματικών* στρατευμάτων, πρόσληψη μισθοφόρων κ.ά.). Οι πολύπλοκες πολιτικές και κοινωνικές (εθνοθηρσκευτικές και οικονομικές) συνθήκες που επικρατούσαν στην βυζαντινή Ανατολή είχαν συμβάλει στην παρακμή του *θεματικού* θεσμού, καθώς εκεί δημιουργήθηκαν οι μικρές

⁸⁶ B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α', σ. 265 κ.ε.

⁸⁷ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 83, 85.

⁸⁸ Βλ. Τακτικά Λέοντος, στήλ. 707: «πραίτωρ ἦγουν τοῦ θέματος δικαστής». Κατά την άποψη των περισσότερων ερευνητών ο *πραίτωρ*, που απαντά στο Τακτικόν Uspenskij (βλ. εν Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 51.25-26, 53.3), διέθετε παρεμφερείς αρμοδιότητες με τον *κριτή* και οι δύο όροι απέβησαν τελικά ταυτόσημοι. Βλ. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 75 κ.ε. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 83. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 310-311. –Της ίδιας, *Θεσμοί*, σ. 242-243. Σύμφωνα ωστόσο με τον Ν. Oikonomidès, *Organisation*, σ. 148. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 344, ο όρος *πραίτωρ* χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει πολιτικό αξιωματούχο χωρίς νομική παιδεία, που είχε όμως αποκτήσει την επίζηλη για τα υψηλά εισοδήματα και κύρος θέση του δικαστικού. Κατά τον ίδιο ερευνητή, οι *πραιτωρες* που αναφέρονται σε υψηλή θέση στο Τακτικόν Uspenskij ήταν όλοι διάδοχοι των *πραιτόρων* της εποχής του Ιουστινιανού Α' (527-565), οι οποίοι υπήρξαν διοικητές *επαρχιών*. Αντιθέτως η H. Ahrweiler τους ταύτισε, όπως προείπαμε, με τους *θεματικούς πραιτωρες* που απαντούν στα Τακτικά Λέοντος, στήλ. 705. Ο J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, σ. 205, θεωρεί επίσης ότι οι φορείς του αξιώματος του *πραιτορος* διαδραμάτιζαν πλέον έναν λειτουργικό ρόλο που αποτελούσε «προϊόν συνέχειας και εξέλιξης της παλαιότερης διοικητικής και οικονομικής οργάνωσης» –βλ. σχετικά Α.Ε. Γκουτζιουκώστας, *Δικαιοσύνη*, σ. 45.

⁸⁹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 80. Η ίδια κάνει λόγο για τις περιοχές που εκτείνονταν από το Ταρών στα δυτικά έως το βασίλειο του Ανίου/Širak στα ανατολικά και από το νότιο Taik' στον Βορρά έως την Βασπρακανία στον Νότο μαζί με περιοχές της Μεσοποταμίας, της Συρίας και της Κιλικίας, όπου εγκαταστάθηκαν πολυάριθμοι Αρμένιοι μετανάστες. Η άφιξη των τελευταίων σε αυτές τις περιοχές δημιούργησε, ως ένα βαθμό, εθνικές, κοινωνικο-οικονομικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές συνθήκες σε αυτά τα εδάφη που έμοιαζαν αρκετά με εκείνες που επικρατούσαν στις καθαρά αρμενικές περιοχές.

στρατιωτικές μονάδες, που αποκαλούνταν Αρμενι(α)κά *θέματα* και διέφεραν ριζικά από τα παλαιά μεγάλα *θέματα* (στην έκταση, στην οργάνωση, κλπ.). Θα πρέπει να τονίσουμε ωστόσο και πάλι ότι ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά και στοιχεία της παλαιάς διοικητικής δομής επρόκειτο να εμφανιστούν ή να εφαρμοστούν και στην νέα⁹⁰.

Κατά την διάρκεια των μακροχρόνιων και σφοδρών βυζαντινο-αραβικών πολέμων είχε δημιουργηθεί στις συνοριακές περιοχές της ανατολικής Μικράς Ασίας μία ευρεία, ουσιαστικά ουδέτερη, οδαφική ζώνη, που είχε καταστραφεί από τις συνεχείς συγκρούσεις, επιδρομές και λεηλασίες και αποτελούσε ουσιαστικά μία «καμμένη γη» (η αραβική *‘al-Thughūr*⁹¹, «no man’s land» κατά τους Αγγλοσάξωνες ερευνητές). Το δυσκόλευε την προέλαση του εκάστοτε επιτιθέμενου στην επικράτεια του αντιπάλου⁹². Στις συγκεκριμένες περιοχές διείσδυσαν και εγκαταστάθηκαν σταδιακά πληθυσμοί διαφόρων εθνικών προελεύσεων αλλά κυρίως Αρμένιοι, οι οποίοι συγκρότησαν εκεί προοδευτικά δικές τους έδρες. Καθώς η αυτοκρατορία αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη ισχύ, από το β΄ ήμισυ του 9^{ου} αι. και εξής, οι συγκεκριμένοι Αρμένιοι εντάσσονταν στις βυζαντινές δυνάμεις λαμβάνοντας τίτλους, αξιώματα και άλλες διακρίσεις και ανταμοιβές. Μερικοί από αυτούς εισήλθαν λοιπόν στην αυτοκρατορική στρατιωτική ιεραρχία και αποτέλεσαν, όπως και οι οικογένειές τους, διακεκριμένα μέλη της βυζαντινής κοινωνίας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι το σύνολο των Αρμενίων του συνόρου αφομοιώθηκε στον βυζαντινό πολιτιστικό κόσμο και δεν διατήρησε τις εθνικές και θρησκευτικές του παραδόσεις, ειδικά όσοι μετανάστευσαν στην κεντρική Μικρά Ασία κατά τον 11^ο αι. Η βυζαντινή επιρροή υπήρξε πάντως ιδιαίτερα ισχυρή στις δυτικότερες αρμενικές περιφέρειες⁹³. Οι περιοχές της συνοριακής ζώνης χαρακτηρίζονταν κατά τον 10^ο αι. από τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τα αρμενικά «φεουδαρχικά» κρατίδια, από την συνύπαρξη και την αλληλεπίδραση των διαφορετικών εθνοτήτων, θρησκειών και πολιτισμών και από τις γενικότερες επαφές των ανόμοιων κοινωνικο-οικονομικών και διοικητικο-στρατιωτικών συστημάτων⁹⁴. Μετά την ανακατάληψη της δυτικής Αρμενίας,

⁹⁰ Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structures*, σ. 28-29.

⁹¹ Yahyā bin Sa‘īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 826.

⁹² Βλ. γενικότερα E. Honigmann, λ. *al-Thughūr*, *EP*, τομ. 4, σ. 738-739. –H. Ahrweiler, *La frontière*. –D. Obolensky, *Frontier Zones*. –A. Pertusi, *Akritai e ghāzi*. –J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier. –Armies and Frontiers*. –J. Koder, *Lebensraum*, σ. 62 κ.ε. –W. Kaegi, *The Frontier: Barrier or a Bridge?*, εν *Actes du XVII^e Congrès International des Études Byzantines, Major Papers*, Washington D.C. 1986, σ. 279-303 (=J.F. Haldon, *Byzantine Warfare*, αρ. 12). –J. Ferluga, *I confini dell’impero Romano d’Oriente*, εν *Popoli e spazio Romano tra diritto e profezia*, Napoli 1986, σ. 365-400. –J.-Cl. Cheynet, *Frontière orientale*, σ. 57 κ.ε. (ειδικά για την περίοδο μετά τα μέσα του 10^{ου} αι.). –A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 219 κ.ε. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*. –Του ίδιου, *Digenis*. –A. Kazdan, λ. *Frontier*, *ODB*, τομ. 2, σ. 807. –Catherine Holmes, *Byzantium’s Eastern Frontier in the Tenth and Eleventh Centuries*, εν *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Aldershot 2002, σ. 82-104. Αναλυτικότερα για το ανατολικό σύνορο βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, passim. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 299-391.

⁹³ W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 332-333, 343. Πρβλ. C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 331 κ.ε.

⁹⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 80-81. Αναλυτικά βλ. της ίδιας, *Zona*, σ. 14 κ.ε.

της βόρειας Μεσοποταμίας, της Κιλικίας και της βόρειας Συρίας από την αυτοκρατορία εγκαταστάθηκαν στα νέα εδάφη όχι μόνο Αρμένιοι αλλά και Σύροι ιακωβίτες⁹⁵, ακόμη και Εβραίοι από την Αίγυπτο⁹⁶. Η εισροή εποίκων και μεταναστών στις ανατολικές επαρχίες του βυζαντινού κράτους υπήρξε άμεση και συνεχίστηκε καθόλη την διάρκεια της βασιλείας του «Βουλγαροκτόνου»⁹⁷. Πολυάριθμοι επίσης Αρμένιοι έποικοι μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν στην κεντρική Μικρά Ασία μετά την προσάρτηση του Wa-spurakan (1021/22), του Širak (1045) και του Vanand (1064) από την αυτοκρατορία, ενώ ακόμη περισσότεροι εισέρρευσαν στις δυτικότερες περιοχές, προσπαθώντας να αποφύγουν τις τουρκικές επιδρομές μετά τα μέσα του 11^{ου} αι.⁹⁸

Η V.A. Arutjunova-Fidanjan επισήμανε ότι η οργανωτική δομή που επιλέχθηκε από την Κωνσταντινούπολη, και ενίοτε από τους αυτοκράτορες που βρίσκονταν στο σύνορο⁹⁹, για τις νεοκατακτηθείσες από τους Βυζαντινούς επαρχίες στην ευρύτερη Αρμενία (αλλά και στην Συρία) αποτέλεσε τελικά έναν συγκεκριμένο τρόπον τινά του συγκεντρωτικού αυτοκρατορικού διοικητικού συστήματος με τις εθνικά πατροπαράδοτες, «φεουδαρχικού» χαρακτήρα διοικητικές παραδόσεις της πολυδιασπασμένης σε βασίλεια (όπου ο τοπικός βασιλεύς αποτελούσε ουσιαστικά τον πρώτο μεταξύ ίσων και ισχυρών τοπαρχών¹⁰⁰), πριγκιπάτα και λοιπές ηγεμονίες (*gawars*) της Αρμενίας. Ανάλογες είναι και οι παρατηρήσεις της C. Holmes σε ό,τι αφορά την Μεσοποταμία και την βόρεια Συρία¹⁰¹.

Οι νέες διοικητικές περιοχές χαρακτηρίζονταν από μία πιο «εύκαμπτη» αλλά και πολύπλοκη οργανωτική δομή, η οποία ωστόσο ανταποκρινόταν καλύτερα στις ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στο ανατολικό σύνορο¹⁰². Οι συγκεκριμένες περιοχές υφίσταντο συνεχείς ξενικές εισβολές και, το κυριότερο, κατοικούνταν από αλλοεθνείς πληθυσμούς, μεγάλο τμήμα των οποίων δεν ήταν ορθόδοξοι (δηλαδή χαλκηδόνιοι), μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες και διέθεταν άλλα ήθη και έθιμα συγκριτικά με τους Βυζαντινούς. Ακόμη και οι φαινομενικές αδυναμίες που παρουσίαζε κατά τον 10^ο αι. ο τότε *θεματικός* θεσμός (διαίρεση εξουσίας, διοικητική αστάθεια, συχνές μεταβολές των συνόρων/ορίων, πολυδιάσπαση των περιφερειών ή συνένωσή τους υπό έναν *δούκα*, *κατεπάνω*, *στρατηγό* κλπ.) ουσιαστικά αποτέλεσαν, αρχικά τουλάχιστον, πλεονεκτήματα για την καινούρια διοικητική δομή. Οι

⁹⁵ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 125 κ.ε. Πρβλ. G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 189-190, 193-196.

⁹⁶ D. Jacoby, *Documents*, σ. 87.

⁹⁷ Βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 145-146 (αναφορά στους εποίκους από το Tikrit που εγκαταστάθηκαν στην Μελιτηνή). Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 80.

⁹⁸ Σχετικές πληροφορίες δίνονται στα επιμέρους κεφάλαια της παρούσας μελέτης.

⁹⁹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structures*, σ. 29, 34, σημ. 61.

¹⁰⁰ Χαρακτηριστικοί π.χ. οι αρμενικοί τίτλοι *άρχων των αρχόντων*, *βασιλεύς των βασιλέων*.

¹⁰¹ C. Holmes, *East*, σ. 45 κ.ε.

¹⁰² Πρβλ. και C. Holmes, *East*, σ. 46-47. –Της ίδιας, *Basil II*, σ. 362. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 240-241. Αναλυτικά βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55 κ.ε., ειδικά για τις χωρογραφικές μεταβολές και τις δομικές αλλαγές που σημειώθηκαν έως τον 12^ο αι.

μικρές μονάδες του συνόρου (*κλεισούρες*, *στρατηγίδες*, Αρμενι[α]κά *θέματα*) υπήρξαν είτε διοικητικά ανεξάρτητες, είτε υπάγονταν στις ευρύτερες περιφέρειες των μεγάλων *θεμάτων*, *κατεπανάτων* και *δουκάτων*. Τα όρια αυτών των μικρών μονάδων υφίσταντο συνεχείς μεταβολές εξαιτίας των πολιτικών και κυρίως στρατιωτικών εξελίξεων στον κρίσιμο και ταραχώδη γεωγραφικό χώρο του ανατολικού συνόρου αλλά και των συνεχών διοικητικών τους αναδιοργανώσεων. Το συγκεκριμένο γεγονός συνέβαλε στα μεγάλα στρατιωτικά επιτεύγματα της αυτοκρατορίας στην Ανατολή αλλά και στην διατήρηση της υπάρχουσας δομής, παρά τις όποιες εδαφικές απώλειες συνέβαιναν στην πορεία¹⁰³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, κατά την V.A. Arutjunova-Fidanjan, η περίπτωση του Φιλάρετου Βραχάμιου, ο οποίος είχε αναλάβει από τον Ρωμανό Δ΄ Διογένη, ως *στρατηγός αυτοκράτωρ*, την στρατιωτική διοίκηση του νοτίου τομέα του ανατολικού συνόρου, και κατόρθωσε να διατηρήσει τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής (της λεγόμενης «*χώρας*» του) έως την δεκαετία του 1080, παρά τις συνεχείς τουρκικές διεισδύσεις και την απώλεια διαφόρων περιφερειών¹⁰⁴.

Οι *στρατηγοί* των μικρότερων διοικητικών μονάδων είχαν φυσικά υπό τις διαταγές τους πολύ λιγότερους υφισταμένους συγκριτικά με τους επικεφαλής των παλαιών μεγάλων *θεμάτων* ή των νέων *δουκάτων* και *κατεπανάτων*, στους οποίους πιθανότατα υπάγονταν. Η συγκεκριμένη «εύκαμπτη» και «ελαστική», και γι' αυτό ανθεκτική, δομή συνέχισε να υφίσταται στην Κιλικία έναν ολόκληρο αιώνα μετά την μάχη του Μαντζικέρτ¹⁰⁵. Αν και είχε δημιουργηθεί μάλλον για να καλύψει ανάγκες της εκάστοτε δεδομένης χρονικής συγκυρίας, χωρίς να αποτελεί πράξη προγενέστερου σχεδιασμού, συνέχισε να υφίσταται και να υιοθετείται ως μοντέλο διοίκησης για μεγάλο χρονικό διάστημα από την κεντρική βυζαντινή κυβέρνηση¹⁰⁶, όπως διαφαίνεται στα επίσημα σωζόμενα έγγραφα: (α) χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (από το 1088) μνημονεύει τους «*κ(α)τὰ χώραν δούκες, κ(α)τεπά(ν)α*» και *στρατηγούς* και τους «*ἀντιπροσωποῦντες*» αυτών ή *τοποτηρητές* και *τουρμάρχες*¹⁰⁷. (β) η λίγο μεταγενέστερη συνθήκη της Δεαβόλεως (1108) κάνει λόγο για *στρατηγίδες* και μικρά *θέματα* αλλά και *διακρατήσεις*, *πολίχνια*, *χώρες* και *κάστρα* στην βόρεια Συρία¹⁰⁸. (γ) το κείμενο της συνθήκης της αυτοκρατορίας με την Βενετία (του 1198) αναφέρεται σε

¹⁰³ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structures, σ. 29. Πρβλ. γενικότερα της ίδιας, Expansion, σ. 37. –G. Dédéyan, Arméniens en Syrie, σ. 258.

¹⁰⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structure, σ. 83. –Της ίδιας, Structures, σ. 29. Πρβλ. V.P.Stepanenko, Marasin i Edesskoe, σ. 54-55.

¹⁰⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Sootnosenie terminov “Kilikia” i “Armenia” v vizantiiskikh X-XII istochnikakh vv, Vestnik Yerevanskogo Universiteta 2 (1985), σ. 38-47. –Της ίδιας, Structure, σ. 85. –Της ίδιας, Structures, σ. 30. –C. Holmes, Basil II, σ. 362.

¹⁰⁶ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structure, σ. 82.

¹⁰⁷ Έγγραφο Πάτμον, τομ. Α΄, αρ. 7, σ. 73.30-32. Βλ. επίσης και τις σχετικές αναφορές του πολύ προγενέστερου Κων. Πορφ., Πραγματεία, σ. 399.87 κ.ε.

¹⁰⁸ Α. Κομνηνή, σ. 419.9 κ.ε. Ανάλυση της συνθήκης πραγματοποιεί στην πολύ πρόσφατη μελέτη της η Έ. Malamut, Alexis Ier, σ. 414 κ.ε.

επαρχίες (*provinciae*), επισκέψεις (*episkepsis*) και όρια (*oria*) αλλά όχι σε θέματα¹⁰⁹. (δ) προνομιακό χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Άγγελου προς τους Βενετούς (του 1198), το οποίο διασώζεται μόνο στην λατινική του εκδοχή, μνημονεύει επίσης τις τότε *provinciae* της αυτοκρατορίας¹¹⁰. Ο όρος *θέμα* συνέχισε να υφίσταται αλλά για λόγους παράδοσης και μόνο, προσδιορίζοντας από τον 11^ο αι. και εξής διοικητικές μονάδες, που είχαν κυρίως οικονομικό χαρακτήρα και δεν σχετίζονταν σχεδόν καθόλου με τα παλαιά στρατιωτικά θέματα, ή δηλώναν αστικά κέντρα με την γύρω περιοχή τους¹¹¹.

Οι μικρότερες αρμενικές περιφέρειες του 10^{ου} αι. εντάχθηκαν τελικά σε μεγαλύτερες διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες, είτε επρόκειτο για τα λεγόμενα «αρμενι(α)κά θέματα», που αποτέλεσαν κατά τον W. Seibt μία ομώνυμη, ενιαία και καθαρά διοικητική μονάδα («Αρμενικά θέματα»)¹¹², είτε για τις *στρατηγίδες* και τις μικρές ηγεμονίες των αρμενικών πριγκιπάτων και βασιλείων, οι οποίες προσαρτήθηκαν από την αυτοκρατορία στο ανατολικό σύνορο (Tarōn, Taik'/Ιβηρία, Waspurakan, Širak/Ανίον, Vanand/Κάρσε κλπ.) και συγκρότησαν από κοινού μεγάλα *δουκάτα* και *κατεπανάτα*. Η υπαγωγή αυτών των περιοχών στις ευρύτερες αυτοκρατορικές διοικήσεις δεν πραγματοποιήθηκε με αυθαίρετο τρόπο, αλλά αντίθετα έλαβε υπόψη τις συνθήκες που επικρατούσαν και τις πρακτικές που εφαρμόζονταν σε τοπικό επίπεδο¹¹³. Οι Αρμένιοι (Step'anos Taronetzi, Aristakēs Lastivertc'i, Ματθαίος Εδέσσης κ.ά.) αλλά και οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι της εποχής αναφέρουν μάλιστα, εκτός από τις μικρότερες επιμέρους διοικήσεις, τις *στρατηγίδες* και τις παραδοσιακές *gawars*, και τις ευρύτερες περιφέρειες του Ταρών, της Βασπρακανίας, της Μεγάλης Αρμενίας και της Κιλικίας ως ενωμένες γεωγραφικές και διοικητικές περιοχές, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο, ειδικά οι πρώτοι, να καταδείξουν και να τονίσουν την ιστορική συνέχεια

¹⁰⁹ Βλ. JGR, τομ. 3, αρ. 95, σ. 533-565, ειδικά σ. 560-561. Σε *Υπομνηστικόν* του αρχιεπισκόπου Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, που προέρχεται από την ίδια χρονική περίοδο, αναφέρεται επίσης ο όρος *όριον*. Για την συγκεκριμένη επισήμανση βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 282, όπου και σχετική παραπομπή.

¹¹⁰ Βλ. JGR, τομ. 1, nov. XCV, σ. 469-480, βλ. κυρίως σ. 475-476. Αναλυτικότερα για τις μικρασιατικές *επαρχίες* και *επισκέψεις* της αυτοκρατορίας κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου βλ. Δ. Ζακυθινός, *Μελέται*, σ. 3 κ.ε. Γενικότερα πρβλ. και Vassiliki Nerantzi-Varmazi, *The Identity of the Byzantine Province in the 12th Century*, *Επετηρίδα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν* 23 (1997), σ. 9-14 (συγκρίνει τις επαρχίες Κύπρου και Αχρίδος κατά τον πρώιμο 12^ο αι. μέσα από τις μαρτυρίες των αρχιεπισκόπων Αχρίδος Θεοφυλάκτου [1089-1118/26] και Κύπρου Μουζάλωνος [1107-1110]).

¹¹¹ Πρβλ. κυρίως Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 96 κ.ε. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 279-282. –J. Koder, *Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 133-134. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 80. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 310. Αντίθετη άποψη είχε εκφράσει ο Ν. Σβορώνος, *Κοινωνία*, σ. 57-58, υποστηρίζοντας ότι ο *θεματικός* θεσμός επανεμφανίστηκε κατά την «κομήνεια» περίοδο.

¹¹² W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 138.

¹¹³ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 37.

και ενότητα των παλαιών αρμενικών βασιλείων και πριγκιπάτων¹¹⁴. Ταυτόχρονα βέβαια μνημονεύουν και τους αυτοκρατορικούς διοικητές αυτών των περιοχών (*στρατηγούς, δούκες, κατεπάνω, zōnans* [ή *zirwars* κατά τους Άραβες] κ.ά.)¹¹⁵.

Οι αρμενικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας οπωσδήποτε δεν αποτελούσαν εθνικά και θρησκευτικά ομοιογενείς περιοχές, όπως εξάλλου και τα εδάφη που είχαν ανακτηθεί από τους Βυζαντινούς στην Κιλικία, την Μεσοποταμία και την βόρεια Συρία. Αφενός χωρίζονταν, πριν την προσάρτησή τους από την αυτοκρατορία, σε διάφορα μικρά βασίλεια και πριγκιπάτα και αφετέρου κατοικούνταν από ξένες πληθυσμιακές ομάδες (Αρμένιους, Ίβηρες-Γεωργιανούς, Σύρους, Κούρδους, Άραβες κ.ά.), που μιλούσαν ποικίλες τοπικές διαλέκτους και ακολουθούσαν διαφορετικά χριστιανικά δόγματα. Η πλειονότητα των κατοίκων ήταν βέβαια μονοφυσική (*Waspurakan, Širak/Ανίον*)¹¹⁶, αλλά αρκετές περιοχές, όπως π.χ. το Ταρών και η Ιβηρία, κατοικούνταν από πληθυσμούς που ακολουθούσαν κυρίως το χαλκηδόνιο (ορθόδοξο) δόγμα.

Οι χαλκηδόνιοι Αρμένιοι (αρμ. *Tzatk'* ή *Cayt'*, ελλ. Τζάτσι ή Τζάτσι¹¹⁷) διατηρούσαν κάποια βασικά εθνικά τους χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα την γλώσσα και τα καθημερινά ήθη και έθιμα, αλλά αντιμετωπίζονταν με δυσπιστία από τους μονοφυσίτες/γρηγοριανούς ομοεθνείς τους, παρότι δεν είχαν ουσιαστικά αφομοιωθεί στον βυζαντινό («ελληνικό») πολιτιστικό κόσμο. Επειδή λοιπόν δεν διέθεταν πραγματικά στενές επαφές με καμία άλλη εθνική ομάδα, αποτελούσαν ιδανικούς υποψήφιους, σύμφωνα με την V.A. Arutjunova-Fidanjan, για να υπηρετίσουν την πολυεθνική και πολυπολιτισμική αυτοκρατορία, οι κάτοικοι της οποίας πρέσβευαν το ίδιο ακριβώς δόγμα με αυτούς. Οι Βυζαντινοί χρησι-

¹¹⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 78. –Της ίδιας, *Structure*, σ. 82-83. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 23, 28. Αναλυτικότερα βλ. της ίδιας, *Armiane-Chalkidony*, σ. 9-105.

¹¹⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 314. Αναλυτικότερα βλ. της ίδιας, *Zona*, σ. 14 κ.ε., 26 κ.ε., 118 κ.ε. Πρβλ. σχετικά N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 299. Για τον όρο *zōravar* βλ. A. Šanidze, *K'art'velt'a monastery bulgaret'si da misi tipikoni*, Tbilisi 1971, κυρίως σ. 260-275. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 238, σημ. 17.

¹¹⁶ Πρβλ. K. Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, London 1965 (ανατ. New York 1975), ειδικά σ. 4-21, όπου παρατίθενται οι απόψεις και των παλαιότερων μελετητών. –W. Seibt, *Erfolge und Misserfolge beim Eindringen des Islam in die Kaukasusregionen im Bereich vor Religion und Kultur*, εν *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)*, Spoleto 1996, σ. 576. –Nina G. Garsoïan, *Some Preliminary Precisions on the Separation of the Armenian and Imperial Churches. I. The Presence of «Armenian» Bishops at the First Five Ecumenical Councils*, εν *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ. Essays presented to Joan Hussey on her Eightieth Birthday*, ed. J. Chrysostomides, Camberlay 1988. –Της ίδιας, *Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcedoine. II. La date et les circonstances de la rupture*, εν *Arménie et Byzance*, σ. 99-112.

¹¹⁷ G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 252. Για τους Τζάτσιους βλ. αναλυτικά N. Marr, *Ark'aun, mongol'skoe nazvanie christian*, *Viz. Vrem.* 12 (1906), σ. 32-38. –P. Peeters, *Sainte Sousanik*, *Anal. Boll.* 53 (1935), σ. 256-258. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, passim. –R. Thompson, λ. Tzatoi, *ODB*, τομ. 3, σ. 213. –H. Bartikian, *Γαβράδες*, σ. 49 κ.ε. –N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 104-109. Πρβλ. επίσης γενικότερα Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τζανίτ*, σ. 141 κ.ε.

μποποίησαν πράγματι τα σημαίνοντα μέλη αυτής της ιδιαίτερης εθνο-θρησκευτικής ομάδας σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου, ως πολιτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά στελέχη. Πολλές φορές μάλιστα βασίστηκαν σε αυτούς και ταυτόχρονα ενίσχυσαν την θέση τους επεκτείνοντας συνεχώς το υπάρχον δίκτυο των χαλκηδόνιων επαρχιών και επισκοπών στις νεοκατακτηθείσες και προσφάτως συγκροτηθείσες διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες του ανατολικού συνόρου. Η διοίκηση των νέων περιφερειών ανετίθετο συχνά στους Αρμένιους χαλκηδόνιους¹¹⁸. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούσαν οι Δαλασσηνοί, ο Λέων Τορνίκιος, ο Κατακαλών Κεκαυμένος, ο Λέων Δ(ι)αβατηνός, ο Βασίλειος Αποκάπης¹¹⁹, ο Τορνίκιος Βαρασβατζέ (μάλλον Γεωργιανός)¹²⁰, ο Γρηγόριος Πακουριανός (ίσως Γεωργιανός)¹²¹, ο Τ'at'ul Πακουριανός, ο Βασίλειος Μαχητάριος, οι Παγκράτιος και Συμβάτιος Մխակ'ի (=Βηκχατζή), ο Νικηφόρος Βασιλάκης, ο Χατατούριος¹²², ο Φιλάρετος Βραχάμιος, ο Θεόδωρος Χετάμης, ο Γαβριήλ της Μελιτηνής, ο Αρλharir (ελλ. Απνελγαρίτης) κ.ά. Κατά τα μέσα του 11^{ου} αι., και ενώ η τουρκική απειλή καθίστατο ολοένα και πιο σοβαρή, οι διοικήσεις των περιφερειών και των στρατιωτικών δυνάμεων του ανατολικού συνόρου ανατίθονταν όχι τόσο σε Αρμένιους που κατάγονταν από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας και είχαν πλέον αφομοιωθεί στον βυζαντινό πολιτιστικό κόσμο, αλλά στα εξέχοντα και διακεκριμένα μέλη του τοπικού χαλκηδόνιου αρμενικού πληθυσμού· οι συγκεκριμένοι άνδρες είχαν εγκατασταθεί μαζί με τους ομοεθνείς τους πολύ πρόσφατα στα αυτοκρατορικά εδάφη και είχαν μόλις εισέλθει στο βυζαντινό στρατιωτικο-πολιτικό σύστημα εξουσίας¹²³.

Οι πραγματικές θρησκευτικές και δογματικές πεποιθήσεις αυτών των αξιωματούχων, όπως π.χ. του διοικητή της ανατολικής Κιλικίας Αρlharir και του Φιλάρετου Βραχάμιου, υπήρξαν βέβαια πολλές φορές αμφιλεγόμενες. Η πλειονότητα των Αρμενίων εποίκων του 11^{ου} αι. παρέμεινε προσκολλημένη στην παραδοσιακή εθνική της Εκκλησία, είτε επειδή η τελευταία δεν είχε υποστεί σοβαρές απώλειες, εξαιρουμένου του Αρμενίου *καθολικού* που είχε εκδιωχθεί από τις αρχικές του έδρες (Τιβίον, Ανίον) και είχε απολέσει τα περιουσιακά του στοιχεία¹²⁴, είτε επειδή η αυτοκρατορική κυριαρχία στην κεντρική Μικρά Ασία κατέρ-

¹¹⁸ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 37. Πρβλ. της ίδιας, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 92. –C.J. Yamley, *Philaretos*, σ. 332.

¹¹⁹ Ειδικά για την οικογένεια βλ. A. Každan, *Armjanie*, σ. 67-71. –A.G.C. Savvides, *Apocapes*. –M. Grünbart, *Apokapes*. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 202 κ.ε.

¹²⁰ Ο Τορνίκιος Βαρασβατζέ δεν υπήρξε αρμενικής καταγωγής σύμφωνα με τον W. Djobadze, βιβλιοκρισία της V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidonty*, εν BZ 76 (1983), σ. 60.

¹²¹ Βλ. W. Djobadze, βιβλιοκρισία στην V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidonty*, εν BZ 76 (1983), σ. 59-60.

¹²² Ο J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 12, θεωρεί ότι ο Χατατούριος (αρμ. Χαδ'atur) ήταν μονοφυσίτης, αλλά η συγκεκριμένη υπόθεση δεν στηρίζεται σε καμιά μαρτυρία των πηγών.

¹²³ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 315. Αναλυτικότερα βλ. της ίδιας, *Armiane-Chalkidonty*, σ. 106-151.

¹²⁴ H. Berbérían, *Hayoc' kat'olikosakan*, passim. –H. Bartikian, *Οικονομική πολιτική*, σ. 442 κ.ε. Οι περιουσίες των αρμενικών μονών και των Αρμενίων κληρικών είχαν μείνει ουσιαστικά ανέπαφες, η

ρευσε μετά από λίγες δεκαετίες¹²⁵. Οι Αρμένιοι εκκλησιαστικοί ηγέτες είχαν ιδρύσει στο παρελθόν αρμενικές επισκοπές στις νοτιότερες και ανατολικότερες μικρασιατικές περιοχές ήδη από την εποχή του *καθολικού* Χαδ'ik Α' (972-991/92), όταν η θρησκευτική πολιτική της Κωνσταντινούπολης ήταν ακόμη ιδιαίτερα μετριοπαθής και ανεκτική· ο τελευταίος ίδρυσε επισκοπές για τους αρμενικούς πληθυσμούς της Ταρσού, της Αντιόχειας, του Λούλου (Soulndah ή Lulnday) και άλλων περιοχών που μόλις ανακτηθεί από τους Βυζαντινούς¹²⁶. Αρμένιοι έποικοι εγκαταστάθηκαν σε αυτές τις περιοχές ήδη από τον 10^ο αι.¹²⁷, ενώ το μεταναστευτικό ρεύμα αυξήθηκε, όπως θα δούμε, ιδιαίτερα τον 11^ο αι. Οι επίσκοποι των νέων αρμενικών εκκλησιαστικών περιφερειών συμμετείχαν στην σύνοδο που συγκλήθηκε για τον διορισμό του διαδόχου του Χαδ'ik Α'¹²⁸. Η συγκεκριμένη εξέλιξη απέτρεψε την αναγνώριση των τοπικών επισκόπων από τους ήδη εγκατεστημένους και τους μελλοντικούς Αρμένιους εποίκους της Καππαδοκίας, της Κιλικίας και της βόρειας Συρίας καλλιεργώντας παράλληλα συνθήκες εθνο-θρησκευτικής απομόνωσης και διαχωρισμού των πληθυσμών αυτών των περιοχών. Η συγκεκριμένη τάση ενισχύθηκε περαιτέρω με την εγκατάσταση του *καθολικού* Grigor B' Vkasasēr (=Φιλομάρτυς, γνωστός και ως «Ταξιδιώτης», 1065/66-1105) στην Τζαμανδό, όπου είχε λάβει εκτεταμένες γαίες ο Κακίκιος του Κάρσε¹²⁹.

Οι χαλκηδόνιοι Αρμένιοι διορίζονταν συνήθως σε διοικητικές περιφέρειες όπου η πλειονότητα του πληθυσμού αποτελούνταν από ομοεθνείς τους με ανάλογες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αντιθέτως, οι μονοφυσιτικές περιφέρειες, όπως π.χ. η Βασσπρακανία, ανατίθονταν σε αξιωματούχους ελληνικής ή βουλγαρικής καταγωγής, εξαιρουμένων των Γρηγορίου Μαγίστρου Pahlavuni και Παγκρατίου Vxkas'i. Βουλγαρικά στρατεύματα είχαν μάλιστα σταλεί στο Waspurakan, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ιωάννη Σκυλίτζη¹³⁰. Η πίστη και η αφοσίωση στο ορθόδοξο δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας αποτελούσε λοιπόν, κατά την V.A. Arutjunova-Fidanjan, απαραίτητο αλλά όχι μοναδικό προαπαιτούμενο για

αρμενική δογματική πολεμική εναντίον των χαλκηδονίων διέθετε ιστορία αιώνων, ενώ η αρμενική Εκκλησία διέθετε ένδοξη ιεραποστολική παράδοση αιώνων που ενέπνεε τους πιστούς της. Βλ. W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 343.

¹²⁵ Η αυτοκρατορία δεν είχε επιβάλει εξάλλου στους Αρμένιους την χρήση της ελληνικής γλώσσας ούτε εμπόδισε την ανάπτυξη του αρμενικού πολιτισμού, την πολιτιστική έκφραση των αποίκων, την λειτουργία αρμενικών σχολών κλπ. Βλ. W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 343.

¹²⁶ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 31, σ. 141. Πρβλ. P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 26-27. –R.W. Thomson, *Influence*, σ. 434 (κειμ. και σημ. 2). –J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 86. –C. Holmes, *East*, σ. 43.

¹²⁷ Bar Εβραΐος, σ. 169. Πρβλ. C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 332.

¹²⁸ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 32 –βλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 434, σημ. 2. Πρβλ. J. Laurent, *Seldjucides*, σ. 71-73.

¹²⁹ R.W. Thomson, *Influence*, σ. 434. Είναι ενδιαφέρον ότι ο *καθολικός* εγκαταστάθηκε σε εδάφη που ήλεγχε ο Κακίκιος Καρσιώτης και όχι ο Κακίκιος Ανιώτης, παρά το *καθολικοσάτο* έδρευε στο παρελθόν στο Ανίον. Για την Τζαμανδό βλ. κατωτ., σ. 116, 197, 223, 268, 421-422, 426 κ.ε., 432, 451, 468, 475, 495, 514, 632-633, 670.

¹³⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 352.28 κ.ε.

τον διορισμό ενός Αρμενίου στην διοικητική κεφαλή ενός *θέματος*. Στόχος της κεντρικής κυβέρνησης ήταν η αποφυγή της δημιουργίας εθνο-θρησκευτικών αντιδράσεων και λοιπών εντάσεων στις αρμενικές περιοχές του συνόρου και φυσικά η εξασφάλιση των απαραίτητων προϋποθέσεων για την επιτυχημένη διοίκηση των συγκεκριμένων περιφερειών από τους διορισμένους *στρατηγούς* και *κατεπάνω*¹³¹. Θα πρέπει να παρατηρηθεί ωστόσο ότι οι φορείς του στρατιωτικού τίτλου του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής*, που υποτίθεται ότι ασκούσαν εν μέρει την πολιτικο-στρατιωτική διοίκηση της Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας σύμφωνα με την V.A. Arutjunova-Fidanjan¹³², ήταν συχνά *χαλκηδόνιοι* Αρμένιοι, όπως εξάλλου παραδέχεται και η ίδια¹³³.

Η βυζαντινή επέκταση στις αρμενικές περιοχές δεν αποτέλεσε λοιπόν τυχαίο γεγονός· αντιθέτως υπήρξε αποτέλεσμα σοβαρής και οργανωμένης προεργασίας, όπως καταδεικνύουν οι σχετικές πραγματείες του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, η βυζαντινή επιδίωξη εξασφάλισης «φιλορωμαϊκών» ομάδων στα αρμενικά κρατίδια, οι διπλωματικές προσπάθειες προσέγγισης των Αρμενίων ηγεμόνων με την απονομή τίτλων και προνομίων κλπ. Οι προσαρτήσεις των συγκεκριμένων περιοχών δεν πραγματοποιήθηκαν με βίαιο και αυθαίρετο τρόπο, αλλά αντίθετα με την σύμφωνη βούληση των Αρμενίων βασιλέων και πριγκίπων, αν και μερικές φορές με την παράλληλη άσκηση κάποιας πίεσης (όπως στην περίπτωση του Ανίου), και πάντοτε με «νόμιμα» μέσα (περιπτώσεις Ιβηρίας, Waspurakan, Ταρών, Κάρσε κλπ.). Η οργάνωση των νέων περιοχών πραγματοποιήθηκε επίσης με προσοχή από την αυτοκρατορία, που διέθετε προηγμένη διπλωματία και, το κυριότερο, σημαντική εμπειρία στην διαχείριση ανάλογων καταστάσεων και στην αντιμετώπιση αλλοεθνών πληθυσμών και ξένων συνθηθίων και οργανωτικών δομών. Πως παρουσιάζονται ωστόσο όλα αυτά στις αρμενικές πηγές;

Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι της εποχής¹³⁴ (όπως π.χ. ο φημισμένος *vardapet* Stepanos Taronetzi [ή Asolik] και ο Aristakēs Lastivertc'i) θρηγούν βέβαια για τις τουρκικές καταστροφές, αλλά κατέγραψαν στα έργα τους ορισμένα σημεία της αυτοκρατορικής πολιτικής στα αρμενικά εδάφη και εξέφρασαν τις ελπίδες τους για τον αποτελεσματικό τους χαρακτήρα. Οι μεταγενέστεροι ωστόσο Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet συνέγραψαν σε μία περίοδο, όπου τα συμφέροντα των Αρμενίων ηγεμόνων των περιοχών τους έρχονταν σαφώς σε αντίθεση με εκείνα της αυτοκρατορίας (ειδικά στην Κιλικία), ενώ οι ίδιοι έπρεπε

¹³¹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, σ. 46 κ.ε., 106 κ.ε., 190-191. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 315.

¹³² V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 75. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 315-317. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 25.

¹³³ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 317.

¹³⁴ Βλ. γι' αυτούς H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 84 κ.ε. –R.W. Thomson, *The Concept of "History" in Medieval Armenian Historians*, εν *Eastern Approaches*, σ. 89-99, ειδικά σ. 94 κ.ε., για τους ιστοριογράφους της εποχής που εξετάζουμε.

να ερμηνεύσουν τις τουρκικές κατακτήσεις των αρμενικών εδαφών και την βυζαντινή κατάρρευση¹³⁵. Όπως ήταν φυσικό, απέδωσαν τις τελευταίες εξελίξεις στην αυτοκρατορική πολιτική, στον αιρετικό χαρακτήρα των βυζαντινών πεποιθήσεων και τελικά στον χαρακτήρα και στις «αμαρτίες» των «Ελλήνων»¹³⁶. Οι ιακωβίτες συγγραφείς, όπως ο Μιχαήλ Σύρος και ο ανώνυμος χρονογράφος της Έδεσσας, προέβησαν σε ανάλογες κρίσεις για την πολιτική των Βυζαντινών στις νοτιότερες περιοχές (Έδεσσα και Μελιτηνή)¹³⁷. Ο Αρμένιος χρονογράφος Vardan Arewelc'i είναι από την άλλη σαφώς πιο μετριοπαθής. Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι περιγράφουν σε γενικές γραμμές αναλυτικά τα βασικά στάδια της βυζαντινής επέκτασης στην Ανατολή κατά τον 10^ο και 11^ο αι. Πολλοί από αυτούς υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες ή σχετικά σύγχρονοι των γεγονότων που αφηγούνται και, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν χρειάστηκε να βασιστούν σε τρίτες πηγές. Η εθνική καταγωγή, οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις αλλά και οι απόψεις των συγχρόνων ομοεθνών τους επηρέασαν βέβαια την οπτική τους και τον τρόπο που επέλεξαν να εξιστορήσουν τα γεγονότα της εποχής τους. Το συγκεκριμένο γεγονός καθιστά φυσικά τις πληροφορίες των έργων τους πολύτιμες¹³⁸. Ο προαναφερθείς Step'anos Taronetzi είναι θετικός έναντι των Βυζαντινών, όπως και ο *vardapet* Hakob Khachikian (†1085, στην Έδεσσα)¹³⁹. Ο Aristakēs Lastivertc'i, σύγχρονος της τουρκικής επέκτασης στις αρμενικές και μικρασιατικές περιοχές, τονίζει μεν τον «δόλιο» χαρακτήρα των «Ρωμαίων», αλλά δεν είναι αρνητικός έναντι της βυζαντινής κυριαρχίας στην Αρμενία, η οποία του φαίνεται περίπου το ίδιο φυσική με εκείνη των Αρμενίων βασιλέων. Ο K.N. Yuzbašian ερμήνευσε την επαμφοτερίζουσα, αμφιλεγόμενη και γενικά αξιοπερίεργη στάση του Aristakēs'ι ως αποτέλεσμα της καταγωγής του από βυζαντινές αρμενικές περιοχές και της άποψης ότι η βυζαντινή κυριαρχία ήταν προτιμητέα έναντι της τουρκικής¹⁴⁰. Ο Ματθαίος Εδέσσης αντιμετωπίζει από την άλλη θετικά την βυζαντινή προέλαση του 10^{ου} αι. στις αραβοκρατούμενες περιοχές, αλλά κατακεραυνώνει την αυτοκρατορική πολιτική που εφαρμόστηκε στην Αρμενία από τα μέσα του 11^{ου} και εξής (ουσιαστικά το δεύτερο τμήμα του έργου του Ματθαίου, που δεν στηρίζεται σε τρίτες πηγές)¹⁴¹. Η ήττα

¹³⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 38. –R.W. Thomson, *Influence*, σ. 433. –Kr.H. Maksoudian, *Preface*, στην έκδοση του Ματθαίου Εδέσσης από τον A.E. Dostourian, σ. 6 κ.ε.

¹³⁶ R.W. Thomson, *Influence*, σ. 432-433. –C.J. Yamley, *Philaretos*, σ. 331-332.

¹³⁷ Βλ. π.χ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 166. Το Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 34-35, αναφέρει ότι εξαιτίας της σκληρότητας των Βυζαντινών και της καλοσύνης των «ξένων», δηλαδή του Τούρκου σουλτάνου, η Θεία δικαιοσύνη έπαψε να προστατεύει το βασίλειο των Ελλήνων.

¹³⁸ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 28.

¹³⁹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 28-29, 33.

¹⁴⁰ Για την συγκεκριμένη επισήμανση βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 30-32.

¹⁴¹ Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι τα εξής αποσπάσματα του Ματθαίου Εδέσσης, σ. 76: «(...) Armenia (...) in the hands of the Romans (...) was abandoned and unprotected. For the Romans had detached and removed the brave and mighty men from the East and in their place had attempted to maintain eunuch generals, both in Armenia and the East», σ. 96: «Who is able to recount in detail the calamitous misfortunes and repentant laments of the Armenians, events which they endured at the hands of the

των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ παρουσιάζεται ως φυσικό επακόλουθο της πολιτικής τους¹⁴².

Οι σημερινοί μελετητές, επηρεασμένοι από τις αρνητικές για την βυζαντινή πολιτική και τους «αιρετικούς Έλληνες» αναφορές ορισμένων Αρμενίων και Σύρων χρονογράφων (κυρίως των μεταγενέστερων Ματθαίου Εδέσσης και Μιχαήλ Σύρου), θεωρούν ότι η αυτοκρατορική πολιτική που εφαρμόστηκε στο ανατολικό σύνορο απέτυχε να αφομοιώσει τους αλλογενείς πληθυσμούς, όπως συνέβη στο παρελθόν με τους Αρμένιους, γεγονός που οδήγησε, υποτιθέμενα, τους τελευταίους να συνεργαστούν αργότερα με τους Τούρκους και τους Σταυροφόρους¹⁴³. Η συγκεκριμένη άποψη αγνοεί ωστόσο το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί ακολούθησαν ενσυνείδητα, αρχικά τουλάχιστον, πολιτική θρησκευτικής και εθνικής ανοχής στην Μεσοποταμία και στην βόρεια Συρία¹⁴⁴ και ότι οι τοπικοί πληθυσμοί δεν υπήρξαν υπέρμαχοι της τουρκικής κατοχής (οι περιφέρειες που ήλεγχαν οι Αρμένιοι υπέκυψαν μετά από εκείνες της κεντρικής και δυτικής Μικράς Ασίας)¹⁴⁵. Σε ό,τι αφορά την Αρμενία, η προσάρτηση των περιοχών της από την αυτοκρατορία υπήρξε κατά πολλούς ερευνητές καταστροφική. Η συγκεκριμένη πολιτική διέλυσε τα περιφερειακά κρατίδια στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας, που λειτουργούσαν τρόπον τινά ως προστατευτική αμυντική ζώνη για την ίδια, ενώ η αποστράτευση των «αρμενο-ιβηρικών» δυνάμεων και η μετοικεσία

wicked, bloodthirsty, and savage Turkish forces, all because of their abandonment by their false guardians, the effeminate and despicable Greek nation? For the Greeks, gradually disbanding our brave soldiers, removed them from Armenia, taking them away from their towns and districts. Removing the throne of the Armenian kingdom, they in effect destroyed it and thus demolished the protective wall which was provided by its troops and generals. The Romans thus turned the boasting of their bravery into that of irrevocable flight; in this way they were like the shameful shepherd who, when he saw the wolf, fled. Also the Romans endeavored to destroy the traditional fortified defenses of Armenia by tearing them down (σημ.: βλ. όμως αντιθ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.47-53) and thus brought on the assault of the Persians with the sword, regarding all of this victory for themselves. Moreover, they shamelessly tried to guard Armenia with eunuch generals and troops at a time when the Persians came upon and abandoned East», σ. 96-97: «(...) the Romans contrived to war against the Armenians in another way; they began to criticize their religious beliefs. Thus, scorning warfare, battles, and combats, they sought to bring disorder into the church of God. They willfully eschewed war with the Persians, while they endeavored to destroy and rout out the faith of the true believers of Christ; for, whenever they discovered a brave and mighty man, they blinded him into the sea and drowned him. Their only care and desire was to remove all the Armenian princes and brave commanders from the East and, carrying them off, to force them to settle among the Greeks. They transformed brave young men into eunuchs, and instead of the tightly forced coats of mail, which are worn by brave men, they gave them loosely hanging garments, which were wide and long; instead of steel helmets they put battle headgear on them not made of metal, and instead of an ironclad covering for the shoulders [and neck] they gave them a wide neckerchief (...). Thus, because of them, all the faithful were subjected to servitude in Persia».

¹⁴² V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 32 κ.ε., 36. —P. Charanis, *Breakdown*, σ. 19.

¹⁴³ Βλ. π.χ. S. Vryonis, Jr, *Social Basis*, σ. 169 κ.ε. —G. Dagron, *Immigration syrienne*, passim.

¹⁴⁴ C. Holmes, *East*, σ. 45 κ.ε., 54.

¹⁴⁵ M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 197. —J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 107.

των Αρμενίων *azat* (=ελεύθεροι άνδρες, ελλ. Αζάτοι, αραβ. al-ahrār)¹⁴⁶ στα μικρασιατικά εδάφη στέρησε τις αρμενικές περιοχές από τους φυσικούς υπερασπιστές της και άνοιξε, υποτιθέμενα, τον δρόμο για την τουρκική προέλαση προς δυσμάς¹⁴⁷.

Η προαναφερθείσα άποψη εμπεριέχει κάποια σπέρματα αλήθειας για ορισμένους επιμέρους τομείς της βυζαντινής πολιτικής, αλλά «αγνοεί» καταφανώς το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι τα αρμενικά κρατίδια δεν ήταν σε θέση να αποκρούσουν την τουρκική απειλή¹⁴⁸, καθώς και ότι οι αρμενικές περιφέρειες ήταν ζωτικές για την άμυνα της Μικράς Ασίας, όπως διαφάνηκε καθαρά μετά τα μέσα του 11^{ου} αι.: επιπρόσθετα, δεν υπολογίζει το σύνολο των υπάρχουσών μαρτυριών για τα μέτρα που είχε λάβει η αυτοκρατορία για την ενίσχυση του βορειοανατολικού της συνόρου. Τα μέτρα αυτά ήταν τα εξής:

(α) Η εγκατάσταση των Αρμενίων ηγεμόνων μαζί με τις οικογένειες, τις ακολουθείες και τα στρατιωτικά τους σώματα στην κεντρική Μικρά Ασία.

(β) Η χρησιμοποίηση των τελευταίων αλλά και άλλων αρμενικών μονάδων ενίοτε μαζί με τις παραδοσιακές *θεματικές* και *ταγματικές* μονάδες της αυτοκρατορίας.

(γ) Η ενοποίηση των εδαφών που είχαν προσαρτηθεί σε ευρύτερες διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες (*δουκάτα*, *κατεπανάτα*, *θέματα*) λαμβάνοντας υπόψη τις υπάρχουσες τοπικές συνθήκες: οι συγκεκριμένες μονάδες, πολύ μεγαλύτερες σε έκταση από τα παλαιά αρμενικά κρατίδια, διέθεταν φυσικά ευρύτερες δυνατότητες να αντιμετωπίζουν τις εχθρικές απειλές, αν και η ικανότητά τους να αποκρούσουν εισβολές ευρείας κλίμακας είναι περισσότερο

¹⁴⁶ Ο Aristakēs Lastivert'ī, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 57 και αλλού, παρέχει αρκετές πληροφορίες για τους λεγόμενους «azat» (πληθ. *azatani*), τους έφιππους δηλαδή «μικρούς ευγενείς» της Αρμενίας που απώλεσαν τις γαίες τους μετά την βυζαντινή κατάκτηση και την λεηλασία της Αρμενίας από τους Τούρκους. Χωρίς πλέον μία ενιαία ηγεσία, διασκορπίστηκαν μαζί με τους άνδρες τους στις κεντρικές και ανατολικές μικρασιατικές περιοχές, στην Γεωργία, την Περσία και την βορειοδυτική Μεσοποταμία και επιδίδονταν πολλές φορές σε ληστείες και επιδρομές, για να επιβιώσουν. Μέλη αυτού του αρμενικού ιππικού (αρμ. *azatagundk' hayoc'*) πλαισίωσαν τελικά αρχηγούς όπως ο Φιλάρετος Βραχάμιος και ο Goī Vasil (=Βασίλειος ο Ληστής). Πρβλ. γενικά J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, επιμ. M. Canard, (BAFCG), Lisbonne ²1980, σ. 115, σημ. 1. – V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 31. – G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. xxxiv, xxxvii. – Nina G. Garsoïan (ed.), *The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwk')*, Cambridge Mass. 1989, σ. 512. Για την απομάκρυνση ή φυγή της αρμενικής «αριστοκρατίας» από την Αρμενία βλ. και Kirakos Ganjakec'ī, σ. 84. Γενικά για το αρμενικό ιππικό βλ. G. Dédéyan, *Les cavaliers arméniens: du cataphractaire au chevalier, Histoire et défense. Les cahiers de Montpellier* 18.2 (1988), σ. 15-46.

¹⁴⁷ Πρβλ. π.χ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 592. – P. Wittek, *Deux chapitres*, σ. 292. – Δ.Α. Ζακυθινός, *Ιστορία*, σ. 480-481. – H. Bartikian, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 477. – Του ίδιου, *Οικονομική πολιτική*, σ. 444 κ.ε. – Του ίδιου, *Μετανάστευσις*, σ. 22 κ.ε. – Του ίδιου, *Βυζάντιον και Αρμενία*, σ. 42 κ.ε. – B. Hendrickx, *Armenia*, σ. 5. – W. Treadgold, *Army*, σ. 216-217. – A.F. Stone, *Eustathios*, σ. 128. – Δ. Τσουγκαράκης, *Κρίση*, σ. 287. Πιο μετριοπαθής ο J. Laurent, *Seldjucides*, σ. 33-34. Αντίθετη άποψη έχουν όμως οι P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 66, 268-269. – M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, που πάντως παραθέτει και τις γνώμες των άλλων ερευνητών (βλ. σ. 51 κ.ε.). Πρβλ. και J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 67.

¹⁴⁸ Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 104.

συζητήσιμη, όπως έχει επισημάνει ορθά ο J.F. Haldon, καθώς υστερούσαν σημαντικά σε σύγκριση με τα παλαιότερα μεγάλα θέματα¹⁴⁹.

(δ) Η ενίσχυση του τοπικού πληθυσμιακού στοιχείου που ακολουθούσε τις αποφάσεις της συνόδου της Χαλκηδόνος και η προσπάθεια δημιουργίας συνθηκών θρησκευτικής ομοιομορφίας με την αποδοχή και επικράτηση του ορθόδοξου δόγματος· η συγκεκριμένη πολιτική εφαρμόστηκε ωστόσο μερικές φορές με τρόπο που δημιούργησε αντιδράσεις ή και ανοικτή εχθρότητα¹⁵⁰. Στις νοτιότερες αυτοκρατορικές επαρχίες της Μεσοποταμίας και της βόρειας Συρίας εφαρμόστηκε αρχικά πολιτική θρησκευτικής και εθνικής ανοχής και συνεργασίας, η οποία ωστόσο ανατράπηκε μερικώς μετά το 1029¹⁵¹.

(ε) Η ανάθεση της διοίκησης των νέων διοικητικών και τρατιωτικών περιφερειών σε διακεκριμένους γηγενείς αξιωματούχους και στρατιωτικούς αρχηγούς λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές συνθήκες και παραμέτρους¹⁵².

4. Η εμφάνιση των Τούρκων στο ανατολικό σύνορο και η διπλωματική αντιμετώπισή τους από την αυτοκρατορία

Η εισβολή των Τούρκων στις μικρασιατικές περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αποτέλεσε ουσιαστικά την κατάληξη ενός μεγάλου μεταναστευτικού κινήματος που σημειώθηκε τον 10^ο και τον 11^ο αι. από τα νότια και τα βόρεια της Κασπίας Θάλασσας στις αραιοκατοικημένες στέπες. Στρατιώτες-δούλοι (*ghulām*) τουρκικής καταγωγής είχαν ήδη διεισδύσει στις νοτιότερες περιφέρειες του Τουρκεστάν υπηρετώντας αρχικά ως φρουροί των τοπικών μουσουλμάνων ηγεμόνων, αλλά προοδευτικά αποτέλεσαν τον κύριο όγκο των παραμεθόριων στρατιωτικών μονάδων πολλών μουσουλμανικών πριγκιπάτων. Όταν οι γενικότερες συνθήκες δεν ευνοούσαν πλέον την παραμονή τους στις περιοχές του Τουρκεστάν, οι Τουρκομάνοι (τουρκ. *Türkmenler*) στρατιώτες, που είχαν γίνει πλέον ασπαστεί την μουσουλμανική θρησκεία και διαφοροποιηθεί από τους υπόλοιπους παγανιστές Ογούζους¹⁵³, αναζήτησαν την τύχη τους στις δυτικότερες περιοχές, ως γαζήδες πολεμιστές. Οι συγκεκριμένοι άνδρες προετοίμασαν ουσιαστικά ή καλύτερα διευκόλυναν αργότερα την διείσδυση των Σελτζούκων και υπόλοιπων Τουρκομάνων στο Αζερμπαϊτζάν (αρχ. Ατροπατηνή

¹⁴⁹ J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 90. –Του ίδιου, *Approaches*, σ. 63-64. –Του ίδιου, *Πόλεμοι*, σ. 181.

¹⁵⁰ W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 342. –C. Toumanoff, *Mantzikert*, σ. 426. –R.W. Thomson, *Influence*, σ. 433. –C.J. Yamley, *Philaretos*, σ. 332.

¹⁵¹ C. Holmes, *East*, σ. 43 κ.ε. –S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 169 κ.ε.

¹⁵² V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 37-38.

¹⁵³ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τουρκόφωνα φύλα*, σ. 134. –Του ίδιου, *Η άφιξη των Τούρκων στην Ανατολία, εν Ιστορικά* 67 (25 Ιανουαρίου 2001, ένθετο εφημερίδας *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 43.

Μηδία) και την βόρεια Μεσοποταμία¹⁵⁴. Η προέλευση αλλά και η εμφάνιση και η εδραίωση των Σελτζούκων στις περιοχές της Μέσης Ανατολής έχουν αναλυθεί ήδη και δεν αποτελούν ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Γι' αυτόν τον λόγο θα αναφερθούμε σε αυτές περιληπτικά¹⁵⁵.

Οι Σελτζούκοι Τούρκοι (αραβ.-περσ. *Salğuk*, τουρκ. *Selçuklular*) αποτελούσαν γύρω στα μέσα του 10^{ου} αι. την σπουδαιότερη ομάδα ανάμεσα στις διάφορες τουρανικές ή τουρκόφωνες φυλές των Ογούζων (αραβ. *Ghuzz*, τουρκ. *Oğuz*)¹⁵⁶ (ή αργότερα μουσουλμάνων «Τουρκομάνων»¹⁵⁷), που είχαν εγκαταστασθεί στις κεντροασιατικές στέπες. Η οικογένεια των Σελτζούκων σχετιζόταν με την ομάδα των Ογούζων *Qıpiq* ή *Qıpiq*¹⁵⁸. Ο δυναμικός αρχηγός τους, από τον οποίο έλαβαν και την ονομασία τους, *Selçuk* (αραβ. *Saljūq* ή *Salğuk*), γιος του *Dudaq* ή *Tutak*, εγκατέλειψε την χειμερινή έδρα των Ογούζων *Yengi-Kent* (ανάμεσα στην Κασπία και την Αράλη) και τους εγκατέστησε μετά το 960 στην πόλη *Jand*, στην αριστερή όχθη του (κάτω) *Ιαζάρτη* (*Syr Darya*, *Şayhūn*), που αποτελούσε το ανατολικό σύνορο της αρχαίας Υπερωξιανής (*Transoxania* ή *Transoxiana*)¹⁵⁹. Οι Τουρκομάνοι του *Selçuk*, όπως και πολυάριθμοι ομόφυλοί τους κατά την ίδια χρονική περίοδο, ασπάσθηκαν εκεί την μουσουλμανική θρησκεία στην «ορθόδοξη» μορφή της, έγιναν δηλαδή σουννίτες, ενώ παράλληλα υπηρετούσαν τους Σαμανίδες και αργότερα τους ιρανόφωνους Γαζνεβίδες ως μισθοφόροι. Ο ηγεμόνας των τελευταίων *Mahmūd* τους εγκατέστησε στις συνοριακές περιφέρειες του Χωρασάν. Εκεί οι νομάδες Σελτζούκοι ήλθαν για πρώτη φορά σε επαφή με συγκεντρωτικούς τύπους διακυβέρνησης αλλά και με τις «φεουδαρχικές» τρόπον τινά σχέσεις εξάρτησης προς τους νέους τους επικυριάρχους¹⁶⁰.

Μετά τον θάνατο του *Selçuk* γύρω στο 1009 (:)¹⁶¹, την ηγεσία των Σελτζούκων ανέλαβε ο εγγονός του *Tuğrul beg*, γιος, όπως και ο *Çağrı Bey* (ή *Çagri beg*, αραβ. *Dā'ūd*

¹⁵⁴ C. Cahen, *Pénétration*, σ. 7 κ.ε. Για τους *ghulām* βλ. P.B. Golden, *Khazar Turcic Ghulāms in Caliphal Service*, *JA* 292 (2004), σ. 279-309 (= *Turks in Islamic World*, ed. C.E. Bosworth, αρ. 6, σ. 135-165). –C.E. Bosworth, *Incursions*, σ. 3 κ.ε.

¹⁵⁵ Βλ. πιο αναλυτικά K. Burslan, *Erak ve Horasan. Selçuklular Tarihi*, İstanbul 1943. –M.H. Yinanç, *Selçuklular Devri*, passim. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 5 κ.ε. –Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 19 κ.ε. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 51 κ.ε. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 21 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 60 κ.ε., 103 κ.ε. –J.-P. Roux, *Η Ιστορία των Τούρκων*, (μτφρ. Μαρία Σμυρνιώτη), Αθήνα 1998. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 1 κ.ε.

¹⁵⁶ Βλ. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları* (=Οι Ογούζοι [Τουρκομάνοι]. Ιστορία, οργάνωση και έπος της φυλής), Ankara ³1980. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 14-17 και 60-63 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία). –Του ίδιου, *Τουρκόφωνα φύλα*, σ. 132 κ.ε.

¹⁵⁷ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τουρκόφωνα φύλα*, σ. 134.

¹⁵⁸ *Maliknāme*, σ. 41-42. –*Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 2-3. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 146. –Του ίδιου, *Seljuks*, σ. 22, όπου και περαιτέρω παράθεση σχετικών πηγών. Για την ομάδα των *Qıpiq* ή *Qıpiq* βλ. C. Cahen, *Tribus turques*, σ. 179.

¹⁵⁹ *Maliknāme*, σ. 43 κ.ε. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 26.

¹⁶⁰ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 104.

¹⁶¹ *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 2. –Ibn al-Athīr, έτος εγγραφής 432. Βλ. όμως τα σχόλια του C. Cahen εν *Maliknāme*, σ. 45. Κατά τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, *Τούρκοι*, σ. 98, ο *Selçuk* απεβίωσε το 1030.

bin Mīkā'il bin Saljūq), του μεγαλύτερου γιου του Mīkā'il ή Mīkhā'il, που είχε σκοτωθεί περίπου το 995¹⁶². Γύρω στα 1025-1030 οι Σελτζούκοι υπηρέτησαν ως μισθοφόροι και τον Καραχανίδη ηγεμόνα της Μπουχάρα 'Alī-Tegin, έστω και αν είχαν συγκρουστεί μαζί του κατά τα προηγούμενα χρόνια¹⁶³. Η ολοένα και πιο ανεξάρτητη δράση των Tuğrul και Çağrı Bey οδήγησε στην σφοδρή και κρισιμότητα τριήμερη (24-26 Μαΐου 1040) σύγκρουσή τους με τα στρατεύματα του Γαζνεβίδη ηγεμόνα στο Dāndānkān (τουρκ. Dadanakan). Η συγκεκριμένη μάχη καθόρισε το μέλλον της Μέσης Ανατολής, καθώς η νίκη των Σελτζούκων τους επέτρεψε να στραφούν ανενόχλητοι δυτικότερα, εγκαταλείποντας πια εντελώς τις περιοχές του Ιαξάρτη, και έθεσε ουσιαστικά τα θεμέλια της σελτζουκικής κυριαρχίας¹⁶⁴.

Μετά την μάχη του Dāndānkān οι Σελτζούκοι σουλτάνοι και ειδικά ο Tuğrul άρχισαν να καθοδηγούν τις πολυάριθμες ομάδες των Τουρκομάνων, που συνέρεαν δυτικότερα από τις περιοχές της Υπερωξιανής, στα σύνορα της αυτοκρατορίας, καθώς οι μουσουλμανικές χώρες/περιφέρειες, για τις οποίες κυρίως ενδιαφέρονταν οι πρώτοι, δεν ήταν σε θέση να τους δεχθούν. Ο ίδιος ο Tuğrul επέλεξε να προστατεύσει τις τοπικές μουσουλμανικές κοινωνίες από τις λεηλασίες και τις καταστροφές των νομάδων ομοφύλων του και να δημιουργήσει ένα σταθερό σελτζουκικό κράτος¹⁶⁵. Η συνεχής αύξηση των τουρκομανικών πληθυσμών στο Αζερμπαϊτζάν και η μεταφορά της σουλτανικής έδρας από την Nisapur (τουρκ. Nişabur) στην Rayy (τουρκ. Rey, αρχ. Ραγές, βυζ. Ρε) το 1043 άρχισε να επιδεινώνει ολοένα και περισσότερο την υπάρχουσα κατάσταση στο βορειοανατολικό μικρασιατικό σύνορο της αυτοκρατορίας αυξάνοντας την πίεση που ασκούσαν οι νομάδες στις αρμενικές περιοχές¹⁶⁶. Ο Tuğrul ανέθεσε εκείνη την περίοδο στον εξάδελφό του Ibrāhīm Īnāl (ελλ. Αβράμιος Αλεΐμ), γιο του Yūsuf Īnāl, την κατάκτηση της Hamaḍhān, του Ισπαχάν και των γύρω περιοχών, στους εξαδέλφους του Kutalmış (ελλ. Κουτλουμούσης) και Resultekin, γιους του

¹⁶² İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 26 κ.ε. Οι άλλοι τρεις γιοι του Selçuk ονομάζονταν Arslan (ή Isrā'il), Yūsuf και Mūsā. Βλ. *Maliknāme*, σ. 42 κ.ε. και κατωτ., σ. 42. Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 98, αναφέρει ότι ο Tuğrul ήταν ανενιός του Selçuk. Πρόκειται μάλλον για σφάλμα εκ παραδρομής, καθώς στην σ. 105, τον αναφέρει ορθά ως εγγονό του. Ο σουλτάνος Tuğrul beg (1055-1063) γεννήθηκε γύρω στο 993 και πέθανε στην Rayy του Ιράν στις 4 Σεπτεμβρίου του 1063. Βλ. C.M. Brand, λ. Tughrul beg, *ODB*, τομ. 3, σ. 2127. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 92 κ.ε. –T. Talbot Rice, *Seljuks*, σ. 29 κ.ε. –M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 39-57.

¹⁶³ *Maliknāme*, σ. 47 κ.ε. και κυρίως 53, 56. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 27-28. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 98.

¹⁶⁴ Βλ. κυρίως Mīrhwān, σ. 18 κ.ε. –Ibn al-Athīr, αφήγηση γεγονότων έτους εγίρας 431 κ.ε. –*Maliknāme*, σ. 63 κ.ε. –*Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 9-12 κ.ε. Σχετικές πληροφορίες παρέχουν ωστόσο και οι Abu 'l-Fadl Bayhaqī και Gardīzī, των οποίων τα έργα δεν κατορθώσαμε όμως να εντοπίσουμε. Για σχετικές παραπομπές βλ. C. Cahen εν *Maliknāme*, σ. 64, σημ. 76. Πρβλ. αναλυτικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 103 κ.ε. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 75-76. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 35 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 105. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 23 κ.ε. –N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 21 κ.ε.

¹⁶⁵ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 22. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 76.

¹⁶⁶ C. Cahen, *Pénétration*, σ. 11 κ.ε. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 29 κ.ε. Την Rayy κατέλαβε ο Ibrāhīm Īnāl. Βλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 39.

Arslan (ή Isrā'īl) Yabhu (ή Yabghu ή Baighū), την κατάκτηση της Κασπίας και στον εξάδελφό του Hasan (ελλ. Ασάν ο Κωφός), γιο του Mūsā Yabhu (ή Yabghu ή Baighū), και στον ανενψίο του Yāqūf beg, γιο του αδελφού του Çağrı beg που δρούσε στο Χωρασάν και την Περσία, την κατάληψη του Αζερμπαϊτζάν¹⁶⁷. Οι επιδρομές που πραγματοποιούσαν οι Τούρκοι στις δυτικότερες περιοχές μπορούν να διαχωριστούν grosso modo σε τέσσερις κατηγορίες: (α) σε εκείνες που πραγματοποιούσε ο ίδιος ο Σελτζούκος αρχηγός· (β) στις διεισδύσεις των υφισταμένων του εμίρηδων, λιγότερο ή περισσότερο «αυτόνομων»· (γ) στις επιχειρήσεις των Τούρκων εμίρηδων που δεν είχαν σχέση με τις επιδιώξεις του ανώτατου beg ή σουλτάνου, αλλά αντίθετα στόχευαν στην ικανοποίηση του ενστίκτου και της ανάγκης των Τουρκομάνων για λεηλασία· (δ) στις επιδρομές των ανεξέλεγκτων νομάδων, που δεν υπόκειντο σε κανενός είδους έλεγχο από τον σουλτάνο. Οι επιχειρήσεις λεηλασίας των δύο τελευταίων κατηγοριών δεν σχετίζονταν άμεσα, γεωγραφικά και επιχειρησιακά, με τις κύριες εκστρατείες των Σελτζούκων, που στόχευαν σε μονιμότερες κατακτήσεις, χωρίς βέβαια να παραλείπουν τις διαρπαγές και τις λεηλασίες· όσοι πραγματοποιούσαν όμως τις επιδρομές που αποσκοπούσαν μόνο στην αποκόμιση λαφύρων και αιχμαλώτων καταδιώκονταν συχνά από τον Σελτζούκο αρχηγό, που ήθελε να εξασφαλίσει ότι δεν θα στρέφονταν ποτέ εναντίον του¹⁶⁸.

Οι τουρκικές επιδρομές στις αρμενικές περιοχές κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1040 κορυφώθηκαν, όπως θα δούμε παρακάτω¹⁶⁹, το 1048 με την λεηλασία του Άρτζε και την σύγκρουση των εισβολέων με τους Βυζαντινούς και τους συμμάχους τους στο Καπετρόν. Όταν ο τότε αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος (1042-1055)¹⁷⁰ πληροφορήθηκε το αμφίρροπο αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μάχης και την σύλληψη του «συμμάχου και φίλου των Ρωμαίων» Γεωργιανού Λιπαρίτη (Liparit IV Orbeliani), «τοπάρχη» της Μεσχίας, δούκα του Trialeti και μαγίστρου ή κουροπαλάτη, διέταξε αμέσως την αποστολή του «υπογραμμάτεα» του κατεπάνω Βασπρακανίας Ραδομηρού Ααρών Γεώργιο Δρόσο¹⁷¹ με πολυτελή δώρα και άφθονα λύτρα στον Tuğrul, για να εξασφαλίσει την απελευθέρωση του συμμάχου του αλλά και την πραγματοποίηση «σπονδών ειρήνης»¹⁷². Ο αυτοκράτορας μά-

¹⁶⁷ İ. Kafesoglu, *Seljuks*, σ. 36 κ.ε. –Α. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 29.

¹⁶⁸ C. Cahen, *Pénétration*, σ. 12.

¹⁶⁹ Βλ. αναλυτικά κατωτ., σ. 90 κ.ε.

¹⁷⁰ Βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, passim. –Σ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, passim.

¹⁷¹ Η. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 101, αναφέρει ότι ο Δρόσος ήταν υπογραμμάτεας του Μονομάχου. Βλ. όμως Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.12-13. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 170. Ο Δρόσος υπήρξε επίσης εκείνη την περίοδο πατρίκιος, ανθύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, της Χαλδίας και της Δερζηνής. Βλ. αρ. πίνακα 168. Για τον Ραδομηρό Ααρών βλ. αρ. πίνακα 54.

¹⁷² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.14-19. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 640.5-7. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 79. Σύμφωνα με τον Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 34.24 κ.ε., ο Μονομάχος δέχτηκε τον Λιπαρίτη μετά την απελευθέρωσή του και τον τίμησε με δημόσια αξιώματα, του πρόσφερε δώρα και τον επαίνεσε επειδή δεν δίστασε να θέσει την ζωή του σε κίνδυνο «ὕπερ τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας». Προφανώς η αύξηση του τουρκικού κινδύνου, η πρόσφατη εγκαθίδρυση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή του Ανίου, οι θεολο-

λιστα ζήτησε και την μεσολάβηση του Κούρδου εμίρη του Diyar Bākr (αρχ. Άμιδα, σημ. Deyarbekir) Naṣr al-Dawla (ή Bar Marwān ή Ibn Marwān, δηλαδή «γιος του Μερβανίδη») για την διευθέτηση του ζητήματος, σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες των Ibn al-Athīr και Bar Εβραίο¹⁷³. Ο Tuğrul «ἀπέδωσε» πράγματι τον Γεωργιανό *τοπάρχη* στους Βυζαντινούς, ως προσωπικό του δώρο στον Μονομάχο, και χάρισε στον ίδιο τον Λιπαρίτη τα αυτοκρατορικά λύτρα, υπό τον όρο ότι δεν θα ξαναστρεφόταν εναντίον του¹⁷⁴. Οι διαπραγματεύσεις ωστόσο για την υπογραφή συνθήκης ειρήνης δεν κατέληξαν τελικά πουθενά, επειδή ο σουλτανικός εντεταλμένος (*σέριφος*¹⁷⁵), που κατέφθασε γι' αυτόν τον λόγο στην Κωνσταντινούπολη, απαίτησε την καταβολή από βυζαντινής πλευράς φόρου υποτελείας ή καλύτερα πάκτων¹⁷⁶. Στο πλαίσιο των συγκεκριμένων επαφών ανταλλάχθηκαν πρεσβείες,

γικές διαφορές και τα μέτρα που σχεδίαζε να λάβει στην Μεγάλη Αρμενία (βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, passim) επέβαλαν στον Μονομάχο τον προσεταιρισμό των ισχυρών Αρμενίων και Γεωργιανών της περιοχής. Μολυβδόβουλλο ιδιωτικής συλλογής (στο Λονδίνο) ανήκε σε κάποιον Πολύευκτο, *βέστη, κριτή του Βήλου και λογοθέτη του γενικού* (ca. 1050-1075) και ανακαλύφθηκε στο Αφγανιστάν. Ο J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 215 κ.ε., διατύπωσε την υπόθεση ότι ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είχε σταλεί σε διπλωματική αποστολή στην Ανατολή κατά την περίοδο που η αυτοκρατορία υφίστατο τουρκικές επιθέσεις και επιχειρούσε να έρθει σε επαφή με τους Σελτζούκους αλλά και με τους Γαζνβίδες και τους Κακουγίδες (δαλαμιτική δυναστεία που είχε αποκτήσει την ανεξαρτησία της από τους δεύτερους, αλλά αντιμετώπιζε την απειλή των Σελτζουκιδών). Ο Tuğrul beg προσεταφίστηκε τελικά στο Ισπαχάν έναν κλάδο των τελευταίων. Σφραγίδες των μελών της δυναστείας (από την Κωνσταντινούπολη) παρουσίασε στο «7^ο Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινής Σιγυλλογραφίας» (Berlin, 29 Σεπτ.-3 Οκτ. 2003) ο S. Heidemann.

¹⁷³ Ibn al-Athīr, σ. 73. –Bar Εβραίος, σ. 206. Πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 16. Ο Μονομάχος είχε ζητήσει την παρέμβαση του Naṣr al-Dawla και το 1047, όταν κάποιος Άραβας γαζής από το Ras' ain, ονόματι 'Asfār, πραγματοποιήσει επανειλημμένες επιδρομές στην αυτοκρατορική επικράτεια. Ο Naṣr al-Dawla φρόντισε τελικά για την σύλληψή του. Βλ. Bar Εβραίος, σ. 205.

¹⁷⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.14 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 640.5-7. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 79 και ο Smbat Sparapet, σ. 23, αναφέρουν ότι ο Λιπαρίτης απελευθερώθηκε δύο χρόνια μετά την σύλληψή του, υποτίθεται αφού νίκησε και σκότωσε σε μονομαχία ενώπιον του σουλτάνου έναν νέγρο πρωταθλητή. Ο Ibn al-Athīr, σ. 73, κάνει λόγο για απελευθέρωση του Λιπαρίτη ανάμεσα στις 4 Ιουνίου 1049 με 25 Μαΐου 1050. Πρβλ. εξάλλου και J. Shepard, *Mauropous-Tornicius*, σ. 77-78. Ο P. Orgels, *Kekaumenos et la guerre petchenegue*, Byz. 13 (1938), σ. 403, σημ. 1, κάνει λόγο για το έτος 1050. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η απελευθέρωση του Λιπαρίτη από τον σουλτάνο είχε μάλλον ως στόχο την υποκίνηση διχόνοιας στην Γεωργία και την αποδυνάμωση του ηγεμόνα Bagrat Δ' (ελλ. Παγκράτιος). Βλ. σχετικά τις πληροφορίες αποσπάσματος της «*K'art'lis Cxovreba*» εν M. Brosset, *Collection*, τομ. 1, σ. 318 κ.ε. –*Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, translated from Armenian into English by R.W. Thomson, Oxford 1966, σ. 294-298, 302-306. Μετά την απελευθέρωσή του ο Λιπαρίτης πήγε στην Κωνσταντινούπολη με πλούσια δώρα, όπου έγινε δεκτός με τιμές ήρωα και κατόπιν έλαβε την άδεια να επιστρέψει στην οικογένειά του, αλλά και να επιβληθεί στην Γεωργία. Πρβλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

¹⁷⁵ Για τον *σέριφο* βλ. σχετικά Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.20-23: «δύναται δὲ τοῦτο τὸ ὄνομα πρὸς τὸν παρ' αὐτοῖς χαλυφᾶν, ὅπερ ὁ παρ' ὑμῖν σύγκελλος πρὸς τὸν πατριάρχην πάλαι ἐδύνατο· ἐκείνου γὰρ ἀποθανόντος αὐτὸς εὐθὺς εἰς τὸν τοῦτου θρόνον ἐγκαθιδρεύεται». Ο Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 640.8-12, τον αποκαλεί «σερίφη»! Ο *σέριφος* ίσως ήταν ο Nadgiya bin 'Isma'il al-Hasanī. Βλ. κατωτ., σ. 47.

¹⁷⁶ Η καταβολή πάκτων είναι οπωσδήποτε πιθανότερη, αν και ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.25, χρησιμοποιεί τον όρο «ὑπόφορον».

ενώ ο Μονομάχος απέστειλε πλούσια δώρα στον Tuğrul beg¹⁷⁷ και υποσχέθηκε με επιστολή του στον σουννίτη χαλίφη al-Muqtadi ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin al-Qā’im (1031-1075) την καταβολή κάποιου χρηματικού ποσού (ca. 1051-1052)¹⁷⁸. Τελικά συμφωνήθηκε ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τους Σελτζούκους η επισκευή, η λειτουργία και ο κατάλληλος φωτισμός του μουσουλμανικού τεμένους στην Κωνσταντινούπολη, που βρισκόταν σε κακή κατάσταση, η αποστολή ιμάμη (αραβ. *imām*) από τον χαλίφη στην βυζαντινή πρωτεύουσα ή μονεξίνηδων, που θα πλήρωνε ο αυτοκράτορας για να πραγματοποιούν πέντε προσευχές την ημέρα, καθώς και η αντικατάσταση της μνημόνευσης του ονόματος του σίιτη Φατιμίδη χαλίφη της Αιγύπτου al-Mustansīr bin Allāh (1035-1094) με εκείνα του πιο επίφοβου πλέον Tuğrul beg και του σουννίτη χαλίφη στο κήρυγμα της *khuṭba* (μετά την μεσημεριανή προσευχή της Παρασκευής). Ο χαλίφης al-Qā’im αναγνωρίστηκε δηλαδή από την αυτοκρατορία ως θρησκευτική κεφαλή του μουσουλμανικού κόσμου, αντί του σίιτη χαλίφη al-Mustansīr, ενώ ο Tuğrul beg ως ανώτατος πολιτικός ηγέτης των σουννιτών¹⁷⁹.

Η συγκεκριμένη ωστόσο διπλωματική επιλογή των Βυζαντινών είχε τις συνέπειές της. Την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο έτυχε να παρευρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη ο απεσταλμένος των Φατιμίδων καδής (αραβ. *qādī*) Abū ‘Abd Allāh al-Qudā’ī, πιθανότατα για να εξασφαλίσει την αποστολή σιτηρών στην Αίγυπτο, που υπέφερε τότε από σιτοδεία και λοιμό εξαιτίας της χαμηλής στάθμης των νεράν του Νείλου. Ο Φατιμίδης πρεσβευτής ενημέρωσε το Κάιρο για τις συγκεκριμένες εξελίξεις, την αναγνώριση δηλαδή από τους Βυζαντινούς των σουννιτών Αββασιδών και των Σελτζούκων ως θρησκευτικών και πολιτικών αντίστοιχα ηγετών του ισλαμικού κόσμου. Η ενέργεια αυτή τερμάτισε ουσιαστικά την δεκαετή εκκευρία που είχε συμφωνηθεί ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τους Φατιμίδες τον Ιούλιο του 1045/46 καθώς και τις όποιες φιλικές επαφές των δύο πλευρών¹⁸⁰. Ο σίιτης χαλίφης al-Mustansīr διέταξε αμέσως την έξωση του πατριάρχη Ιεροσολύμων από τον Πα-

¹⁷⁷ Bar Εβραίος, σ. 206.

¹⁷⁸ Bar Εβραίος, σ. 206. Πρβλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

¹⁷⁹ Ibn al-Athīr, σ. 73-74. —al-Maqrīzī, τομ. 2, σ. 330. —Aristakēs Lastivertc’i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 88 κ.ε. —Bar Εβραίος, σ. 206. —Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.19 κ.ε. —Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 640.5 κ.ε. Πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 16. —P.A. Blaum, *Foreign Relations*. —W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 170-171. —İ. Kafesoglu, *Seljuks*, σ. 41. —E. Merçil, *Great Seljūkid State*, σ. 93. —M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 236.

¹⁸⁰ Ο Μονομάχος είχε στείλει δια θαλάσσης στις 11 Απριλίου του 1053 έναν διπλωματικό απεσταλμένο στο Κάιρο, ο οποίος κόμιζε πλούσια δώρα για τον Φατιμίδη χαλίφη. Ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και Τούρκοι δούλοι (και νεαρά κορίτσια), που αποτελούσαν εχθρούς και των δύο πλευρών. Πληροφορίες παρέχει ο Ibn al-Zubayr al-Qādī al-Rašīd, *Kitāb al-Dhākhā’ir wa l-Tuhaf*, έκδ. M. Hamiduddin, Kuwait 1959. Βλ. M. Canard, *Sources arabes*, σ. 291-292. —W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 119, σημ. 221. —M. Hamidullah, *Documents*, σ. 288-290. —P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

νάγιο Τάφο, ενώ παράλληλα ξέσπασαν στρατιωτικές συγκρούσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Φατιμίδες στην ευρύτερη περιοχή της συριακής Λαοδίκειας¹⁸¹.

Ο Tuğrul beg απασχολήθηκε ως το 1055 με την προσπάθεια εξουδετέρωσης των επικίνδυνων για τον ίδιο Ibrāhīm Īnāl και Kutalmiş αλλά κυρίως με την εδραίωση της αρχής του στις περιοχές της Περσίας και της Μεσοποταμίας¹⁸². Η ισχύς του αυξήθηκε και η εξουσία του κατέστη αδιαμφισβήτητη μετά την κατάκτηση του Ισπαχάν το 1051, που ήλεγχε ως τότε ο Zahīr al-Dīn Abū Manṣūr Farāmūr bin ‘Alā’ al-Dawla¹⁸³, και την αναγνώριση της επικυριαρχίας του στην Μοσούλη (Mōsl), που είχε ήδη λεηλατηθεί από τους Τουρκομάνους¹⁸⁴. Το 1054 ο Tuğrul κυρίευσε το Αζερμπαϊτζάν¹⁸⁵ και ηγήθηκε προσωπικά εκστρατείας ευρείας κλίμακας εναντίον των αρμενικών περιοχών της αυτοκρατορίας, η οποία περιγράφεται στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την Βαασπρακανία¹⁸⁶.

Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Θ’ Μονομάχου, το 1055, ο Tuğrul αισθανόταν πλέον αρκετά ισχυρός, ώστε να απαιτήσει από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα (1055-1056) την παράδοση όλων των εδαφών που οι Βυζαντινοί είχαν αφαιρέσει από τους μουσουλμάνους ή την καταβολή ημερησίων πάκτων χιλίων *tahegans* (αρμενικά δηνάρια, δηλ. χρυσά νομίσματα). Η Θεοδώρα απέστειλε πλούσια δώρα στον Tuğrul (ίππους, λευκά μουλάρια, πορφυρές ενδυμασίες κ.ά.), τα οποία ο τελευταίος δέχτηκε με ικανοποίηση, αλλά δεν επέτρεψε στον αυτοκρατορικό απεσταλμένο να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη¹⁸⁷. Κατά το ίδιο έτος ο Tuğrul πραγματοποίησε το μεγαλύτερο επίτευγμά του εισερχόμενος στις 18 Δεκεμβρίου στην Βαγδάτη και εξαναγκάζοντας τον σίτη Μπουίδη επικυρίαρχό της Arslan al-Basāsītī σε υποχώρηση αμέσως μετά έλαβε ιδίους χερσί τον τίτλο του σουλτάνου από τον ευγνώμονα, αλλά και αδύναμο να πράξει διαφορετικά, σουννίτη *χαλίφη* al-Qā’im, γεγονός που τον κατέστησε και τυπικά αδιαφιλονίκητο κυρίαρχο στην ευρύτερη περιοχή¹⁸⁸. Ο ίδιος πάντως έφερε επισήμως τον τίτλο του σουλτάνου ήδη από την δεκαετία του 1030, σύμφωνα με τις πληροφορίες του «*Maliknāme*» και του Ibn Funduq, ενώ σωζόμενο νόμισμα του

¹⁸¹ al-Maqrīzī, τομ. 1, σ. 266 κ.ε. Πρβλ. A. Hamdānī, *Relations*, σ. 175. –Y. Lev, *Fatimids and Byzantium*, σ. 273-275.

¹⁸² Ibn al-Athīr, σ. 73 κ.ε.

¹⁸³ Ibn al-Athīr, σ. 76-77.

¹⁸⁴ Bar Εβραΐος, σ. 206.

¹⁸⁵ Ibn al-Athīr, σ. 93.

¹⁸⁶ Βλ. σχετικά σ. 153 κ.ε.

¹⁸⁷ Aristakēs Lastivert’i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 88 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 109. –al-Maqrīzī, τομ. 1, σ. 355. –Ibn al-Athīr, έτος εγίρας 446. –Bar Εβραΐος, σ. 249. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 929, σ. 37. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 17. –Του ίδιου, *Diplomatie orientale*, σ. 12. –Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 69. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 121, 130, 178. Ο al-Maqrīzī, τομ. 1, σ. 266 κ.ε., κάνει λόγο για αποστολή στην Κωνσταντινούπολη το 1055 του *καδής* al-Qudā’ī.

¹⁸⁸ Ibn al-Jawzī, σ. 5 κ.ε. –Ibn al-Athīr, σ. 98 κ.ε. –Bar Εβραΐος, σ. 208 κ.ε. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 106. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 94. –T. Talbot Rice, *Seljuks*, σ. 13. –N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 60-62. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 131 κ.ε. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 42-43. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 94. Για τον al-Basāsītī βλ. K. Yazbeck, *Sibt Ibn al-Gawzī*, passim.

1046, που είχε κοπεί με δική του διαταγή, τον αναφέρει ως «*al-Sultān al-mu'azzam šahinšah Tuğrul beg Abū Tālib*»¹⁸⁹. Οι στρατιώτες του μάλιστα τον είχαν ανακηρύξει *sultān* κατά την τελευταία μέρα της κρίσιμης σύγκρουσής τους με τους Γαζνεβίδες στο Dāndānqān¹⁹⁰. Δύο χρόνια μετά την είσοδό του στην Βαγδάτη, το 1057, ο Tuğrul έλαβε από τον χαλίφη και τον προσφωνητικό τίτλο του «βασιλέα Ανατολής και Δύσης», με τον οποίο ο al-Qā'im τον ενθάρρυνε ουσιαστικά εμμέσως να καταλάβει και τις περιοχές των Φατιμιδών και του Βυζαντίου¹⁹¹.

Οι τουρκομανικές λεηλασίες στο βορειοανατολικό μικρασιατικό σύνορο της αυτοκρατορίας δεν έπαψαν κατά την διάρκεια της απασχόλησης του Tuğrul σε άλλα μέτωπα και τις διπλωματικές επαφές των δύο πλευρών¹⁹². Η Θεοδώρα, που πάσχιζε να ακολουθήσει πολιτική κατευνασμού έναντι των Τούρκων και είχε απορρίψει την όποια προοπτική συμμαχίας με τους Φατιμίδες, απέστειλε πρεσβεία στον χαλίφη al-Qā'im, διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα του κατέβαλλε το χρηματικό ποσό που του είχε υποσχεθεί παλαιότερα ο Μονομάχος¹⁹³. Η συγκεκριμένη επιλογή ωστόσο δεν απέτρεψε, όπως θα δούμε και παρακάτω, τις τουρκικές επιθέσεις στα αρμενικά εδάφη, παρά τους ισχυρισμούς των Βυζαντινών ιστοριογράφων της εποχής· αντιθέτως, οι τελευταίες έλαβαν συστηματικό χαρακτήρα στα χρόνια που ακολούθησαν αποσκοπώντας πλέον σε μόνιμη κατάκτηση. Η πολιτική προσέγγισης των Σελτζούκων από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο και την Θεοδώρα όξυνε επιπρόσθετα τις βυζαντινο-φατιμιδικές σχέσεις και οδήγησε, όπως προείπαμε, σε στρατιωτικές συγκρούσεις στην βόρεια Συρία¹⁹⁴.

Κατά την διάρκεια της σύντομης βασιλείας του Μιχαήλ ΣΤ' (1056-1057), γνωστού και ως «Στρατιωτικού», ο Tuğrul απέστειλε στον γηραιό αυτοκράτορα πρεσβεία υπό τον Qutb al-Dawla και τον *σέριφο* Nadğiya bin Isma'il al-Hasanī (ίσως τον ίδιο *σέριφο* που είχε στείλει και επί Μονομάχου). Οι σουλτανικοί πρεσβευτές κόμιζαν μάλιστα πλούσια δώρα για τον Μιχαήλ ΣΤ', η αξία των οποίων ξεπερνούσε τα 50.000 δηνάρια (δηλαδή περίπου 50.000 νομίσματα)¹⁹⁵. Το συγκεκριμένο γεγονός δημιουργεί ερωτηματικά για τις αληθι-

¹⁸⁹ Βλ. G.C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, *Numismatic Studies* 2 (1938) -βλ. για την επισημάνση A. Hamdānī, *Relations*, σ. 171, σημ. 13. Βλ. επίσης *Maliknāme*, σ. 62 (ο Tuğrul υιοθετεί τον τίτλο *al-Sultān al-mu'azzam*, ενώ βρισκόταν στην Nīšāpūr). -Ibn Funduq, σ. 274 (αναφέρει ότι ο Tuğrul αναγνωρίστηκε στην Bayhaq και ότι στο κήρυγμα της *khutba* αποκαλούνταν *sultān*).

¹⁹⁰ I. Kafesoglu, *Seljuks*, σ. 35.

¹⁹¹ A. Hamdānī, *Relations*, σ. 171.

¹⁹² C. Cahen, *Pénétration*, σ. 16.

¹⁹³ Bar Εβραΐος, σ. 207.

¹⁹⁴ P.A. Blaum, *Foreign Relations*. Αναλυτικά βλ. και A. Hamdānī, *Fatimid Background*, σ. 1 κ.ε. - Του ίδιου, *Relations*, σ. 169 κ.ε. -Y. Lev, *Fatimids and Byzantium*, σ. 274-275.

¹⁹⁵ M. Hamidullah, *Documents*, σ. 290. Αναλυτική περιγραφή των δώρων του σουλτάνου πραγματοποιεί ο P.A. Blaum, *Foreign Relations*. Το δηνάριο ισοδυναμούσε έως τα τέλη περίπου του 11^{ου} αι. με ένα βυζαντινό χρυσό νόμισμα. Βλ. Cécile Morrisson - J.-Cl. Cheynet, *Prices and Wages in the Byzan-*

νές επιδιώξεις του Tuğrul σχετικά με την αυτοκρατορία. Είναι αρκετά πιθανό ότι ο σουλτάνος ήταν ικανοποιημένος με το να απασχολεί τους Τουρκομάνους και τους λοιπούς γαζήδες, που συγκεντρώνονταν στα σύνορά του με το Βυζάντιο, επιτρέποντας ή ωθώντας τους στην πραγματοποίηση επιδρομών στα αυτοκρατορικά εδάφη, ενώ ο ίδιος προωθούσε τα πολιτικά του σχέδια¹⁹⁶. Η διπλωματική του στάση πιθανότατα αποσκοπούσε στην αποτροπή μιας ενδεχόμενης μείζονος βυζαντινής αντεπίθεσης στα ανατολικά, προτού ο ίδιος (ή ο διάδοχός του) επιβληθεί στην Μέση Ανατολή και ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τους σίτες Φατιμίδες της Αιγύπτου. Η βυζαντινή αντίδραση εκδηλώθηκε βέβαια πολύ αργότερα, επί Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071), όταν όμως ήταν πλέον πολύ αργά. Ο P.A. Blaum θεωρεί ότι ο Tuğrul δεν επιθυμούσε τότε ιδιαίτερα να διαταράξει την υπάρχουσα ισορροπία ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τον ισλαμικό κόσμο, καθώς διέθετε το απαραίτητο πολιτικό αισθητήριο, για να διαπιστώσει τα οφέλη που θα μπορούσε να αποκομίσει από την αμοιβαία ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία των δύο πλευρών (σε εμπορικό-οικονομικό αλλά και τεχνικό-τεχνολογικό επίπεδο)¹⁹⁷.

Όπως και να είχαν ωστόσο τα πράγματα, οι τουρκικές επιδρομές καθίσταντο ολοένα και πιο επικίνδυνες και καταστροφικές. Οι Μιχαήλ Σύρος και Aristakēs Lastivertc'i κατηγορούν ανοικτά για τις αρνητικές εξελίξεις τον Μιχαήλ ΣΤ', αναφέροντας ότι η φιλειρηνική και άτολμη πολιτική του είχε οδηγήσει στην καταστροφή των ανατολικών πόλεων, των χωριών και της υπαίθρου της αυτοκρατορίας από το σύνορο έως τον Εύξεινο Πόντο¹⁹⁸. Η διαφορά της πολιτικής που ακολούθησε ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας αλλά και η Θεοδώρας συγκριτικά με εκείνη του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (ο οποίος χρησιμοποιούσε, όπως και οι προκάτοχοί του, συνδυασμό διπλωματικών και στρατιωτικών μέσων επιβολής) ήταν οπωσδήποτε σαφής και επρόκειτο να μεγαλώσει ακόμη περισσότερο κατά την βασιλεία του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067)¹⁹⁹.

Κατά την δεκαετία του 1060 η ισορροπία δυνάμεων στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας ανατράπηκε εις βάρος των Βυζαντινών και οι Τούρκοι άρχισαν να καταλαμβάνουν μεγάλα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής (π.χ. Ανίον) και να λεηλατούν πόλεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας (π.χ. Σεβάστεια, Αμόριο, Ικόνιο, Νεοκαισάρεια, Χώνες

tine World, εν *Economic History*, τομ. 2, σ. 816. Αναλυτικότερα βλ. G.C. Miles, λ. dīnār, *EP*, τομ. 2, σ. 305-307.

¹⁹⁶ Πρβλ. E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 93. –A.F. Stone, *Eustathios*, σ. 132.

¹⁹⁷ P.A. Blaum, *Foreign Relations*. Πρβλ. και C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 621-622. Ο P.A. Blaum αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο «*Taba'i al-Hayawan*» (=Προφητείες των ζώων) του Šaraf al-Zaman Tahir al-Marvazī, γιατρού στην αυλή του σουλτάνου Melikšah. Ο συγκεκριμένος συγγραφέας εκθειάζει τα βυζαντινά επιτεύγματα στον πολιτιστικό και οικονομικό (κυρίως εμπορικό) τομέα. Βλ. την αγγλ. μτφρ. του V. Minorsky, *Medieval Iran and Its Neighbors*, (VR), London 1982, αρ. VII, 1, 457 και 12, 462-463.

¹⁹⁸ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 160. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 119 κ.ε.

¹⁹⁹ Πρβλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

κ.ά.). Ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης προσπάθησε μεν να έλθει σε κάποια συνεννόηση με τον Σελτζούκο σουλτάνο Alp Arslan (1063-1072) για την εξεύρεση διπλωματικής λύσης, αλλά οι επαφές των δύο πλευρών κατά την διάρκεια του 1071 δεν είχαν κάποιο αποτέλεσμα²⁰⁰.

Μετά την μάχη του Μαντζικέρτ και την αιχμαλωσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα από τους Τούρκους συμφωνήθηκε η σύναψη «σπονδών ειρήνης» ανάμεσα στις δύο πλευρές (τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου του 1071)²⁰¹. Οι όροι της συνθήκης δεν είναι ξεκάθαροι, καθώς οι πληροφορίες των πηγών είναι μεταξύ τους αντικρουόμενες και γενικά ασαφείς. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς, που γνώριζαν πιθανότατα το περιεχόμενο της επιστολής που είχε στείλει ο Διογένης στην Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, ενώ επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη²⁰², αναφέρονται στους όρκους και τις υποσχέσεις φιλίας και στρατιωτικής συνεργασίας, στην εκατέρωθεν απελευθέρωση αιχμαλώτων και στην συμφωνία των δύο ανδρών, Ρωμανού και Alp Arslan, να παντρεύουν τα τέκνα τους²⁰³. η τελευταία πληροφορία δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς μνημονεύεται από το σύνολο σχεδόν των υπάρχουσών πηγών, ελληνικών και ανατολικών, αλλά είναι εντυπωσιακή, καθώς αποτελεί την πρώτη μαρτυρία περί ενδεχόμενης επιγαμικής συμμαχίας ανάμεσα σε έναν αυτοκράτορα και έναν μουσουλμάνο ηγεμόνα (η περίπτωση του Ιωάννη Καντακουζηνού είναι φυσικά πολύ μεταγενέστερη).

Οι ανατολικοί συγγραφείς παραθέτουν τους όρους της συνθήκης με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, ενώ ο Ibn al-Athīr προσδιορίζει και την χρονική της διάρκεια (πενήντα έτη κατά τον ίδιο)²⁰⁴. Κατά τους ίδιους, ο Ρωμανός συμφώνησε να καταβάλει λύτρα για την απελευθέρωσή του και να πληρώνει ετησίως ένα ποσό ως πάκτα (συνολικά 1.500.000 δηνάρια), να απελευθερώσει όλους τους μουσουλμάνους αιχμαλώτους, να παντρεύει μία από τις κόρες του με τον γιο του σουλτάνου και να παραχωρήσει τις πόλεις Μαντζικέρτ, Έδεσσα, Ιεράπολη και Αντιόχεια, επειδή βρίσκονταν παλαιότερα υπό μουσουλμανική κατοχή. Σε ό,τι αφορά τον τελευταίο όρο, ο αυτοκράτορας ισχυρίστηκε υποτιθέμενα ότι θα φρόντιζε για την παραχώρηση των πόλεων, όταν θα επέστρεφε στην πρωτεύουσά του, γιατί εκείνη

²⁰⁰ Βλ. αναλυτικά κατωτ., σ. 193-194, 284. Για τον Alp Arslan βλ. O. Turan, *Selçuklular Zamanında*, passim. –C. Cahen, λ. Alp Arslan, *EF*², τομ. 1, σ. 420-421. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Αλπ Αρσλάν*, σ. 18 κ.ε. (με πλούσια ειδική βιβλιογραφία). –C.M. Brand, λ. Alp Arslan, *ODB*, τομ. 1, σ. 70.

²⁰¹ F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 972, σ. 55-56 (χρονολόγηση στα τέλη Αυγούστου του 1071· ο Ρωμανός συνελήφθη ωστόσο στις 26 Αυγούστου και παρέμεινε στο σουλτανικό στρατόπεδο οκτώ ημέρες). Για την συνθήκη πρβλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 110-113. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄ Διογένη-Alp Arslan μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου 1071)*, *Βυζαντινά* 27 (2008) (υπό εκτύπωση). Για τις οκτώ ημέρες της αιχμαλωσίας του Ρωμανού βλ. αναλυτικά S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε., αλλά χωρίς ιδιαίτερη εξέταση της συνθήκης.

²⁰² Βλ. κατωτ., σ. 477.

²⁰³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.10-16. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20-152.3 –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 164.10-13. Νικ. Βρυέννιος, σ. 121.19. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.

²⁰⁴ Ibn al-Athīr, σ. 172.

την στιγμή δεν διέθετε την απαραίτητη δύναμη, ώστε να το πράξει²⁰⁵. Αρκετοί ερευνητές αποδέχονται την συγκεκριμένη πληροφορία ως αληθινή παρουσιάζοντάς την μάλιστα ως όρο της συνθήκης, πράγμα που δεν κάνουν ρητά ούτε οι μουσουλμανικές πηγές²⁰⁶. Όπως και να έχει, η παραχώρηση της Αντιόχειας και της Έδεσσας από τον Ρωμανό δεν είναι καθόλου πιθανή και θα πρέπει κατά την γνώμη μας να απορριφθεί²⁰⁷. Χαρακτηριστική είναι εξάλλου η αναφορά του Νικηφόρου Βρυέννιου, που αν μη τι άλλο δεν εκθειάζει στο έργο του τον Διογένη, ότι «ἐβούλετο γὰρ ὁ βασιλεὺς μᾶλλον τεθνάναι, ἢ ἀναξίας συμβιβάσεις ποι-εῖσθαι τῆς ἑαυτοῦ γενναιότητος»²⁰⁸. Το πιθανότερο είναι ότι ο Ρωμανός συμφώνησε μόνο να αναγνωρίσει την τουρκική κυριαρχία στην Βασπρακανία (ουσιαστικά στην περιοχή του Μαντζικέρτ)²⁰⁹, πράγμα που αποδέχθηκε ο Alp Arslan, καθώς οι βυζαντινές απώλειες στην μάχη ήταν μάλλον μικρές²¹⁰, ενώ ο ίδιος διέθετε στρατηγικά σχέδια για τις περιοχές των Φατιμιδών και Τουρκεστών και επιθυμούσε να κλείσει προς το παρόν το πολεμικό μέτωπο με την αυτοκρατορία. Η προσωπική συμπάθειά του για τον Ρωμανό ενδεχομένως να επηρέασε κάπως την τελική του απόφαση.

Οι όροι της συνθήκης που είχε υπογραφεί στο Μαντζικέρτ δεν εφαρμόστηκαν ποτέ από καμία πλευρά. Η κυβέρνηση των Δουκών ήταν απασχολημένη έως το 1072 με την καταπολέμηση του Ρωμανού, αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα και ενδεχομένως δεν επιθυμούσε να αναγνωρίσει την παραχώρηση εδαφών στην Αρμενία και σε άλλες περιοχές. Οι συγγραφείς της εποχής ισχυρίζονται από την άλλη ότι ο Alp Arslan επιθυμούσε να εκδικηθεί τους Βυζαντινούς για την κακομεταχείριση και τον θάνατο του Ρωμανού²¹¹. το

²⁰⁵ Ibn al-Jawzī, σ. 49. – Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 150-151 (ο συγγραφέας αντλεί από το μη σωζόμενο έργο του 11^{ου} αι. του Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi, ο οποίος γνώριζε την επίσημη έκθεση [*Fethnāme*] που απέστειλε ο Alp Arslan μετά την νίκη του στην Βαγδάτη) – Bar Εβραίος, σ. 222. – Ibn ad-Devādāī, *Kenzū ad-Dürer ve Ğami al-Gürer*, έκδ. Salāh al-Dīn al-Müneccid, Cairo 1961, σ. 395-396. Το κείμενο του τελευταίου και εν F. Sümer – A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 59.

²⁰⁶ Βλ. π.χ. C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 637-638. – İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 60-61. – M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 71 – O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 185. – A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 71.

²⁰⁷ Ανάλογη άποψη είχε εκφράσει στο παρελθόν και ο J. Laurent, *Traites*, σ. 112-113.

²⁰⁸ Νικ. Βρυέννιος, σ. 121.

²⁰⁹ Βλ. κατωτ., σ. 177-178.

²¹⁰ Βλ. αναλυτικά J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 410 κ.ε.

²¹¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135-136: «(...) they tore out the eyes of Diogenes (...) who died from the intense pain (...). When Alp Arslan heard this, he wept bitterly and regretted the death of Diogenes. Then the sultan said: "The Roman nation has no God, so this day the oath of peace and friendship taken by both the Persians and Romans is nullified; henceforth I shall consume with the sword all those people who venerate the cross, and all the lands of the Christians shall be enslaved" (...). Speaking to the Khurasanians, the sultan said: "Henceforth all of you be like lion cubs and eagle young, racing through the countryside day and night, slaying the Christians and not sparing any mercy the Roman nation"». – Μιχ. Γλυκάς, σ. 613.16-20: «οἱ γὰρ Τοῦρκοι ἰδόντες ὡς ἄπρακτοι μεμενήκασιν αἱ πρὸς Διογένην συνθήκαι, καὶ ὅτι ὃν αὐτοὶ τετιμῆκασιν ὑπὸ χεῖρα λαβόντες, οὕτω κακῶς οἱ αὐτοῦ πρὸς αὐτὸν διετέθησαν, κἀντεῦθεν θυμοῦ πλησθέντες, ἄραντες ἐκ Περσίδος παμπληθεῖς τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύουσι θέμας». – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 156.20-157.2: «Τῶν γὰρ πρὸς Διογένην εἰρηνικῶν συμφωνῶν ἄργων μεινάντων καὶ ἀπράκτων θυμῷ συνεχόμενοι οἱ Τοῦρκοι ἐφ' οἷς, ὃν αὐτοὶ ὡς ἐχθρὸν

πιθανότερο ωστόσο είναι κατά την γνώμη μας ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο διάδοχός του Melikşah (ελλ. Μελίκης, 1073-1092)²¹² επιδίωκαν να προωθήσουν τις τουρκομανικές ομάδες και τους πιο επίφοβους Σελτζούκους εμίρηδες (όπως π.χ. τον Kutalmışoğlu Süleyman) στις μικρασιατικές περιοχές, ώστε να απαλλαγούν από ενδεχόμενους αμφισβητίες της αρχής τους. Οι σύγχρονοι Τούρκοι μελετητές ισχυρίζονται βέβαια ότι ο Alp Arslan επιδίωξε συνεπιδιωχτά την κατάκτηση της Μικράς Ασίας, ώστε να εξασφαλίσει μία εθνική πατρίδα για τους Τούρκους, αλλά δεν εξηγούν γιατί ο σουλτάνος επέβαλε όρους που δεν προέβλεπαν την παραχώρηση μικρασιατικών εδαφών από τον Ρωμανό (εφόσον μάλιστα οι όροι δεν ήταν επαχθείς, δεν θα συνέβαλλαν λογικά στην έκρηξη ενός βυζαντινού εμφυλίου, γεγονός που θα συνέφερε την τουρκική πλευρά). Επίσης δεν εξηγούν γιατί ο Alp Arslan δεν ηγήθηκε προσωπικά της κατάκτησης των μικρασιατικών περιοχών κατά το 1071/72, αλλά αντιθέτως προτίμησε να εκστρατεύσει στο Τουρκεστάν, όπου τελικά δολοφονήθηκε (25 Νοεμβρίου 1072 ή αρχές του 1073)²¹³. Ο διάδοχός του μάλιστα Melikşah βρισκόταν, όπως θα δούμε παρακάτω, σε διπλωματική επαφή τόσο με τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078)²¹⁴ όσο και με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118), στον οποίο μάλιστα είχε προτείνει να αποσύρει τις τουρκικές ομάδες από τις μικρασιατικές περιοχές με αντάλλαγμα την σύναψη επιγαμικής και στρατιωτικής συμμαχίας εναντίον του Tutus²¹⁵.

Κατά την χρονική περίοδο 1071/72-1074 η κυβέρνηση του Μιχαήλ Ζ΄ αντιμετώπισε τεράστια προβλήματα τόσο στα Βαλκάνια όσο και την Ανατολή. Γι' αυτόν τον λόγο επιχείρησε να προσεγγίσει διπλωματικά τον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ Hildebrand και να συνάψει μία επιγαμική συμμαχία με τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, ώστε να αποφύγει μία ενδεχόμενη

ελληφόρες καὶ ὑποχείριον πάσης κοιμίδης καὶ τιμῆς ἡξιώκασιν καὶ τῇ ἰδίᾳ ἐπικρατείᾳ αὐθις ἀποκατέστησαν, τοῦτω οἱ οἰκεῖοι μανιωδῶς ὥς ἐχθρῶ προσενεχθέντες ἀσπόνδῳ, ἃ παρ' αὐτοῖς ἐχρῆν αὐτὸν παθεῖν, οἱ γνωστοὶ καὶ συγγενεῖς καὶ τοῖς τῆς εἰρήνης νόμοις ἀγόμενοι διαπεπράχασιν καὶ οἰκτίστω καὶ ἐπωδύνῳ θανάτῳ παραδεδόκασιν -ὕπερ ἡλγουν γὰρ αὐτῶ καὶ οἱ ἀλλότριοι διὰ τὸ πλῆθος τῶν δεινῶν καὶ τὸ τῆς συμφορᾶς ἀπαρηγόρητον- ἄραντες ἐκ Περσίδος παμπληθεῖ, ὥς μηδενὸς ὄντος τοῦ κωλύοντος, τοῖς ὁμομαῖκοις ἐπιστρατεύουσι θέμασιν καὶ ταῦτα κατελυμήναντο». -Νικ. Βρυέννιος, σ. 145: «οἱ τε γὰρ Τούρκοι τὰ κατὰ τὸν Διογένην πυθόμενοι καὶ τὰς πρὸς Ῥωμαίους δι' ἐκεῖνον γενομένας ξυμβάσεις τε καὶ σπονδὰς διαλύσαντες τὴν ἐφ' ἣν πᾶσαν ἐδήουντο καὶ ἐληίζοντο». -Σ.Π. Λάμπρος, *Εὐθυμῆσεις*, σ. 131, αρ. 12. Οἱ Ibn al-Athīr, σ. 171. -Sibt bin al-Jawzī, σ. 151-152, ισχυρίζονται ὅτι ὁ Μιχαήλ Δούκας συμφώνησε μεν με τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης, ἀλλὰ ἀφῆσε στὸν Ρωμανὸ Διογένη τὸ οικονομικὸ βάρος τῆς καταβολῆς τῶν συμφωνηθέντων ποσῶν. Ὁ Ρωμανὸς κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ μέρος μόνο τοῦ ποσοῦ. Γενικότερα πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 641. -Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188. -Α. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 76.

²¹² Βλ. γι' αὐτὸν Μιχ. Ψελλός, *Επιστολὴ στὸν Melikşah*. -İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 18 κ.ε. -C.E. Bosworth, λ. Malikshāh, *IEI*, τομ. 6, σ. 273-275. -H. Antoniadis-Bibicou, *Relations*. -C.M. Brand, λ. Malikshāh, *ODB*, τομ. 2, σ. 1276. -Α. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 79 κ.ε. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία ἐν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Οὐρσέλιος*, σ. 145, σημ. 7.

²¹³ Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188-189. -Α. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 76. Πρβλ. καὶ İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 49. Ο Α. Sevim, ὁ.π., σ. 19, φθάνει στὸ σημείον νὰ μιλήσῃ γιὰ ἐπιδίωξη κατὰκτησης τῆς Μικρᾶς Ασίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἤδη ἀπὸ τὸ 1015!

²¹⁴ Βλ. H. Antoniadis-Bibicou, *Relations*, σ. 15 κ.ε. -Γ.Α. Λεβενιώτης, *Οὐρσέλιος*, σ. 145 κ.ε.

²¹⁵ Α. Κομνηνῆ, σ. 187.9-188.41.

νορμανδική επίθεση και να εξασφαλίσει βοήθεια από την Δύση για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής²¹⁶. Οι Βυζαντινοί προσπάθησαν επίσης να προσεγγίσουν διπλωματικά και τον σουλτάνο Melikşah, καθώς οι επαφές με τους Τούρκους είχαν διακοπεί μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Στον κώδικα Parisinus Graecus 1182 (τέλη 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αι.), ο οποίος διασώζει πολυάριθμα δοκίμια και επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού, συμπεριλαμβάνεται μία μακροσκελής πραγματεία ή επιστολή, που αναφέρεται κυρίως στην Θεία Ενσάρκωση, αλλά εκθειάζει και την ανεκτικότητα του νέου σουλτάνου έναντι των χριστιανών²¹⁷. Η συγγραφή της πραγματείας από τον Ψελλό τοποθετείται χρονικά από την Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου γύρω στο καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1074. Το πιθανότερο είναι ότι κάποιος αυτοκρατορικός πρεσβευτής που είχε σταλεί στην Ανατολή, προμήθευσε τον Ψελλό με τις απαραίτητες πληροφορίες για την συγγραφή της, όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Η συγκεκριμένη διπλωματική αποστολή μνημονεύεται από τον Sibt bin al-Jawzī, ο οποίος διέθετε κατά τα φαινόμενα πρόσβαση στο απωλεσθέν έργο του Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi (†1088) και σε σουλτανικά έγγραφα της εποχής. Σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī, κατά το έτος εγίρας 466 (=30 Μαΐου-27 Ιουνίου 1074²¹⁸) «και τον μήνα Shawāl κατέφθασε ένας απεσταλμένος του Nizām al-Dīn bin Marwan από το Mayyāfāriqīn (ελλ. Μαρτυρόπολις) συνοδευόμενος από έναν πρεσβευτή του αυτοκράτορα των Ρωμαίων, ο οποίος κόμιζε δύο επιστολές για τον χαλίφη και τον βεζίρη γραμμένες με χρυσά γράμματα στην συριακή και σε μετάφραση στην αραβική. Το μήνυμα περιείχε μία έκκληση και στους δύο, ζητώντας τους να μεσολαβήσουν ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον Melikşah με σκοπό την συμφωνία μιας εκχειρίας (ή συμμαχίας: “hudnah”)²¹⁹. Δεν γνωρίζουμε την εξέλιξη των συγκεκριμένων διαπραγματεύσεων, αλλά είναι ενδιαφέρον ότι το επόμενο έτος (1075) ο Αλέξιος Κομνηνός υπενθύμισε στον εμίρη Tutak (ελλ. Τουτάχ), στην περιοχή της Αμάσειας, ότι ο σουλτάνος και ο αυτοκράτορας ήταν «φίλοι μὲν ἄμφω»²²⁰.

Γύρω στο 1086 ο σουλτάνος Melikşah πρότεινε τελικά στον αυτοκράτορα πλέον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, μέσω του απεσταλμένου του Çavus (ελλ. Σιαούς), να αποσύρει τις τουρκικές ομάδες από τις παράλιες βυζαντινές περιοχές, να του παραδώσει τα εκεί ευρισκόμενα κάστρα και να προχωρήσουν από κοινού στην σύναψη επιγαμικής συμμαχίας, επειδή φοβόταν την δύναμη του αδελφού του, Σελτζούκου σουλτάνου της Συρίας και της Παλαιστίνης, Tutuṣ (ελλ. Τουτούσης). Ο Αλέξιος ωστόσο προτίμησε να προσεταιριστεί τον

²¹⁶ Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 146 κ.ε., όπου και παράθεση των σχετικών πηγών.

²¹⁷ Μιχ. Ψελλός, *Επιστολή στον Melikşah*, έκδ. P. Gautier, σ. 73 κ.ε. Πρβλ. H. Antoniadis-Bibicou, *Relations*, σ. 15 κ.ε. Για την ανεκτικότητα του σουλτάνου βλ. και Ματθαίος Εδέσσης, σ. 137. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197.

²¹⁸ Βλ. V. Grumel, *La chronologie*, σ. 288.

²¹⁹ Sibt bin al-Jawzī, σ. 170. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145-146.

²²⁰ Α. Κομνηνή, σ. 13.71-72. Πρβλ. επίσης H. Antoniadis-Bibicou, *Relations*, σ. 18. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145 κ.ε. Αναλυτικότερα βλ. κατωτ., σ. 525.

Ζανυς, ώστε να πετύχει δια τεχνάσματος την παράδοση της Σινώπης από τον Τούρκο εμίρη

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ

²²¹ Α. Κομνηνή, σ. 187.9 κ.ε.

A. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1001/22-1045)

- ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΡΧΙΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΖΙΛΙΑΠΕΡΤ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΕΛΤΗ

ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ - ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1045-1059)

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1059-1064;)

ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΙΟΥ/ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1059-1064;)

ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΚΑΡΣΙΟΥ - ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1064-1075)

- ΔΙΟΙΚΗΣΗ ČAXKOTN - BAGREWAND - KOKOBIT

1. Η συγκρότηση και η διοίκηση του κατεπανάτου Ιβηρίας (ca. 1000-1045)²²²

Κατά την διάρκεια του εξαιρετικά επικίνδυνου για την «Μακεδονική» δυναστεία στασιαστικού κινήματος του Βάρδα Σκληρού (976-979)²²³, ο *κουροπαλάτης*, από το 966, ηγεμόνας του Ταδ-Κ' lardžeti (ελλ. Ταώ), δηλαδή της βυζαντινής «Ιβηρίας» ή του αρμενικού Taik' (ή Tayk', ελλ. Ταϊκ')²²⁴ Dawit' (ελλ. Δαυίδ, 990-1000) παρείχε αξιόλογη στρατιωτική

²²² Για την γεωγραφική του θέση βλ. στους χάρτες αρ. 1-2 της παρούσας μελέτης.

²²³ Για την στάση του Βάρδα Σκληρού βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 314.59-328.52. –Λέων Διάκονος, σ. 169.14-170.24. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 540-546. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 4-7. –Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 14, σ. 56-62. –Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 372-377. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 36-37. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 15 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 17-18. –M. Canard, Deux documents arabes sur Bardas Skléros, *en Atti del V Congresso internazionale di Studi bizantini*, Roma 1939, τομ. 1, σ. 55 (=Musulmanes, αρ. XI). Πρβλ. P.M. Tarchnišvili, Die Anfänge der schriftstellerischen Tätigkeit des hl. Euthymius und der Aufstand von Bardas Skleros, *Oriens Christianus* 38 (1954), σ. 113-124, ειδικά σ. 120-124. –Του ίδιου, Le soulèvement de Bardas Skléros, *Bédi Kartlisa / Revue de Kartvelologie* 45-46 (1964), σ. 95-97 (ειδικά για την χρονολόγηση). –C. Badridze, Contribution à l'histoire des relations entre le Tao Géorgie du sud et Byzance, *Insurrection de Bardas Skléros, Bédi Kartlisa / Revue de Kartvelologie* 33 (1975), σ. 162-190. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 172-174. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 430-433. –Κ.Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*, σ. 94-96. –H. Bartikian, *Γαβράδες*, σ. 29 κ.ε. –J.-Cl. Chey-net, *Rouvenir*, σ. 27-29, αρ. 11. –G. Dédéyan, Arméniens en Syrie, σ. 268 κ.ε. –H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 61 κ.ε. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 240 κ.ε. Ο Σκληρός είχε συμμαχήσει μεταξύ άλλων και με τον Αρμένιο ηγεμόνα του Ταδθ και τον άρχοντα της Μοξηνής, που τον είχαν ενισχύσει με ιππικές δυνάμεις. Βλ. Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 14, κυρίως σ. 56.

²²⁴ Οι όροι «Taik'» και «Ταδ» αποτελούν ουσιαστικά τις αρμενικές και γεωργιανές ονομασίες της γεωγραφικής περιφέρειας του ποταμού άνω Ακάμπος ή Ακαμνή (σημ. ჭოიხ), η οποία εκτείνεται στα δυτικά του ποταμού Kura. Μετά την παρακμή του δυναστικού οίκου της οικογένειας των Mamikonean (βλ. γι' αυτούς Nina G. Garsoïan, λ. Mamikonean, *ODB*, τομ. 2, σ. 1278-1279), οι οποίοι ήλεγχαν την συγκεκριμένη περιφέρεια έως τον 8^ο αι., το νοτιοδυτικό τμήμα της τελευταίας (γνωστό ως «Άνω Taik'») πέρασε υπό τον έλεγχο των Βαγρατιδών, ενώ το νοτιοανατολικό της μέρος (το «Κάτω Ταδ») σε

υποστήριξη (12.000 άνδρες) στον Βάρδα Φωκά, στρατηγό των νομίμων αυτοκρατόρων Βασιλείου Β' (976-1025) και Κωνσταντίνου Η'²²⁵. Η τότε βυζαντινή κυβέρνηση υπό τον παρακοιμώμενο Βασίλειο Λακαπηνό ή «Νόθο» είχε ζητήσει την βοήθεια του Dawit' αποστέλλοντας στην Ανατολή κάποιον Τ'ornik (ελλ. Τορνίκιος), Αρμενο-Ιβηρα μοναχό από τον Άθω²²⁶, αν και ο μεταγενέστερος Ιωάννης Σκυλίτζης κάνει λόγο για αποστολή του ίδιου του Βάρδα Φωκά, που βρισκόταν έως τότε στην «*ίπερορία*»²²⁷.

Μετά την κατάνιξη της στάσης ο Dawit' έλαβε ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες του εκτεταμένα εδάφη στο βορειοανατολικό μικρασιατικό σύνορο της αυτοκρατορίας, στα ανατολικά της Δερ(τ)ζηνής (αρμ. Terğan) και της Χορζηνής ή Κορτζενής ή Χορζηνής ή Χορζάνης (αρμ. Xorjean ή Horcēnk²²⁸). Πιο συγκεκριμένα, ο Step'anos Taronetzi μνημονεύει στο έργο του τις δυτικότερες *klēsura* (=κλεισούραι) (Brnakapan) του Xaldoy-arič ή

εκείνων των Γουαραμιδών. Κατά τον 10^ο αι. πάντως ολόκληρη η περιοχή βρισκόταν πλέον υπό τον έλεγχο του οίκου των Βαγρατιδών. Για το Taik' και το Taδ βλ. κυρίως R. Thomson, λ. Taik'/Taδ, *ODB*, τομ. 3, σ. 2018-2019. –Του ίδιου, Vale of Kola, ειδικά σ. 131 κ.ε. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, passim. –H. Hübschmann, *Die altarmenische Ortsnamen*, Strassburg 1904, σ. 276-278, 357-361. –B. Baumgartner, *Taδ-Klardžeti*, passim. Για την γεωγραφική του θέση βλ. στους χάρτες αρ. 1-2 της παρούσας μελέτης. Ειδικά για την Ιβηρία βλ. κυρίως V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 26, 30 κ.ε., 38, 40, 44, 48 κ.ε., 69, 79 κ.ε., 120, 124, 164 κ.ε. –Nina G. Garsoïan, λ. Iberia, *ODB*, τομ. 2, σ. 971. –B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 429 κ.ε.

²²⁵ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 14-15, σ. 59 κ.ε. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 326.83 κ.ε. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard – H. Berbérian, σ. 17 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 18. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 222-223. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 132. Ειδικά για τον *κουροπαλάτη* Dawit' βλ. κυρίως P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 49. –W. Seibt, *Skleroi*, σ. 44 κ.ε., 52, 54, 56. –C. Toumanoff, *The Bagradits of Iberia from the 8th to the 11th Centuries*, *Le Muséon* 74 (1961), σ. 39 κ.ε. –Του ίδιου, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 467. –M.D. Lordkipanidze, *Istoria Gruzii XI-načale XIII veka*, Tbilisi 1974, σ. 49 κ.ε. –Του ίδιου, *Iz istorii gruzinsko-vizantiiskikh vzaimootnošenii na granice X-XI vv*, εν *Actes du XIV^e Congr.*, τομ. 2, σ. 369-377. –K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris 1980, σ. 144-157. –R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 135-136 (με πλούσια βιβλιογραφία). Για τους *κουροπαλάτες* αλλά και για τους *άρχοντες* της Ιβηρίας έως και τον 10^ο αι. βλ. σχετικά B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 437 κ.ε.

²²⁶ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', σ. 59 κ.ε. –P. Peeters, *Histoires*, σ. 20-22. –N. Adontz, *Tornik le moine*, *Byz.* 13 (1938), σ. 143-164 (=Études, σ. 297-318). –P. Peeters, *Un colophon géorgien de Thornik le moine*, *Anal. Boll.* 50 (1932), σ. 363-371. –P.M. Tarchnišvili, *Die Anfänge der schriftstellerischen Tätigkeit des hl. Euthymius und der Aufstand von Bardas Skleros*, *Oriens Christianus* 38 (1954), σ. 120 κ.ε. –J.H. Forsyth, *Yahyā b. Sa'īd al-Antākī*, σ. 338 κ.ε., 449 κ.ε. –R. Blake, *Some Byzantine Accounting Practices Illustrated from Georgian Sources*, *Harvard Studies in Classical Philology* 51 (1940), σ. 15 κ.ε. –R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 135. –H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 62.

²²⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 324.32 κ.ε., 326.83 κ.ε.

²²⁸ O B. Coulie, *Μανζικέρτ ου Μαντζικέρτ? Note sur le De Administrando imperio*, *Byz.* 56 (1986), σ. 346, κατονομάζει την περιοχή ως «Χορζιαννή» ή «Κορζιανή» ή «Κορτζιανή». Οι παραλλαγές ωστόσο των ονομασιών αυτών των περιφερειών είναι μερικές φορές ατελείωτες. Βλ. και το σχετικό λήμμα στο ευρετήριο του E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 244. Βλ. επίσης και τις σωζόμενες σφραγίδες *των στρατηγών* της περιοχής από τον 10^ο αι. εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 227, σ. 147 (Μελήας [sic], *στρατηγός* Χορτζενής), αρ. 1087, σ. 474 (Θεοφάνης, *βασιλικός πρωτοσπαθάριος* και *στρατηγός* Χορζιανής). Στον Διγενή Ακρίτη απαντά ο τύπος «Χαρζιανή». Βλ. H. Bartikian, *Sur quelques questions relatives à l'épopée byzantine de Digenis Akritas*, *REA* (n.s.) 3 (1966), σ. 147 κ.ε. (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 20, σ. 329 κ.ε.).

*Haltoyarič*²²⁹, την Τζούρμερη ή *Č'ormayri*²³⁰, τις *στρατηγίδες* Χανζιζίου ή Χαβτζίτζιν (αραβ. *Hafğīğ*, αρμ. *Haw[a]jīğ*)²³¹, Μελτή²³², Άρτζε (αρμ. *Arcn*), Θεοδοσιούπολης (αρμ. *Karin*, σημ. *Erzerum*)²³³ και Οκωμίου ή Κωμίου ή Καστροκώμης (αρμ. *Ökomi*, σημ. *Ugumi*)²³⁴, που απαντούν στο Τακτικόν του Escurial (ca. 971-974;)²³⁵, την αρχαία Φασιανή (βυζ. Βασσιανή, αρμ. *Basean* ή *Basēn*)²³⁶, το Sewuk-Berdak με το Mardali (που ίσως ταυτίζεται με το Μελτή)²³⁷, το Χαρκά ή Χάρκα (αρμ. *Hark'*)²³⁸, ανάμεσα στους σημερινούς ποταμούς της Τουρκίας Bīngöl-sū και Murād-čai, και την ανατολικότερη περιφέρεια του Απαχουνή (αρμ. *Arahunik'*, σημ. *Bahūnīs*) στα βόρεια της λίμνης Βαν (αρχ. Άρσησσα, σημ. *Van*)²³⁹. Ο Α-

²²⁹ Για το *Haltoyarič*, φρούριο που βρισκόταν 40 περίπου χλμ. δυτικά της Θεοδοσιούπολης, και για τις *κλεισούρες* του βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 54, 151, 157, 165, 224, 226, σημ. 5. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29, 31, 63, 163.

²³⁰ Βλ. γι' αυτήν E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 151, 225-226, 230.

²³¹ Το κάστρο Χαβτζίτζιν βρισκόταν μάλλον στα νότια της Θεοδοσιούπολης, στο σημερινό όρος Bingöl Dağ. Κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς μετά το 940 και αποτελούσε έδρα στρατηγού επί Ιωάννη Α' Τζιμισκή. Βλ. Τακτικόν Escurial, σ. 267.30. –Gamal al-Dīn Abu'l-Hasan 'Alī bin Zāfir al-Azdī al-Miṣrī, *Kitāb Akhār al-Duwal al-munqati'a* (=Βιβλίο των χαμένων [παλαιών] δυναστειών), αποσπασμ. εν Α.Α. Vasiliev, *Arabes II.2*, σ. 122. Πρβλ. σχετικά M. Canard, *H'amdanides*, σ. 246, 745. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 80, 157, 194-196. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 237 κ.ε. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 361. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. –D.O. Seals IV, αρ. 59, σ. 149. Εδάφη της ευρύτερης περιοχής αποτέλεσαν εκτάσεις του στέμματος, αν κρίνουμε από το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του Βασιλείου ...αλοπ. (:), βασιλικού νοταρίου και μεγάλου κουράτορος Δερζινης, Ραχάβας (:), και Χανζιζίου (11⁹⁵ αι.). Βλ. αρ. πίνακα 171.

²³² Το Μελτή βρισκόταν στα γεωγραφικά όρια της παλαιάς επαρχίας «Αρμενία IV» και του Turuberan/Ταρών. Ίσως ταυτίζεται με το φρούριο του 10^{ου} αι. Mardali ή Sevuk ή Tekman, επί του όρους Meleduh. Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 151, 193. –H.M.V. Hovhannēsean, «*Τα φρούρια της Αρμενίας*» (στα αρμ.), Venecia 1970, σ. 194 κ.ε. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 293. –K.N. Yuzbašian, «Eskurial'skij Taktikon» - novyj vizantijskij istočnik po istorii Armenii, VONAASSR 5 (1975), σ. 96 κ.ε. –Του ίδιου, *Novye dannye*, σ. 71-72. –W. Seibt, *Miszellen*, στήλ. 634.

²³³ Η Θεοδοσιούπολη είχε ανακτηθεί από τον πατρίκιο και δομέστικο των σχολών Ιωάννη Τζιμισκή το 949 (βλ. Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 7. –Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 428, μετά πολλές βυζαντινές επιθέσεις στην ευρύτερη περιοχή κατά τα προηγούμενα χρόνια. Βλ. Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 45, σ. 296.50 κ.ε. Πρώτος αυτοκρατορικός διοικητής της μνημονεύεται ο πατρίκιος και πρώην στρατηγός Χαλδίας Θεόφιλος Κουρκούας. Ο στρατηγός Θεοδοσιουπόλεως μνημονεύεται στο Τακτικόν Escurial, σ. 265.19. Πρβλ. N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 355. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την πόλη και την περιοχή της βλ. κατωτ., σ. 70 κ.ε.

²³⁴ Για την Καστροκώμη βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 182.

²³⁵ Τακτικόν Escurial, σ. 265.19, 267.30, 269.10,13 (δεν αναφέρεται η Καστροκώμη/Οκώμιον). Στο Άρτζε και στην Θεοδοσιούπολη γίνεται λεπτομερής αναφορά παρακάτω στο κυρίως κείμενο.

²³⁶ Βλ. γι' αυτήν E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 27, 151, 154, 158, 160, 162, 164-165, 179-181, 183, 196, σημ. 8, 197, 213, 218. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 594.

²³⁷ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 151, 193. Για το Sewuk Berdak πρβλ. και V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 31, 64.

²³⁸ Για την περιοχή βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 151, 157, 183, 193, 195. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29, 31-32, 35, 37, 47, 63, 166. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 605.

²³⁹ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 15-16, κυρίως σ. 142, 210-212. Βλ. επίσης «*Ιστορία της Γεωργίας*», έκδ. M. Brosset, *Collection*, τομ. 1, σ. 293. –Bernadette Martin-Hissard, *La Vie de Jean et Euthyme: Le statut du monastère des Iberes sur l'Athos*, REB 49 (1991), σ. 89-91. –N.M. Panagiotakes, *Fragments of a Lost Eleventh-Century Byzantine Historical Work*, εν *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of*

παχουνής, το Χαρκά και η ανατολική Βασιανή ενδεχομένως να βρίσκονταν ήδη μερικώς υπό τον έλεγχο του Dawit' και η αυτοκρατορία αναγνώρισε την νόμιμη κατοχή τους παραχωρώντας του ταυτόχρονα νέες περιοχές²⁴⁰.

Λίγα χρόνια αργότερα ωστόσο ο Βασίλειος Β', που είχε πλέον αναλάβει και ουσιαστικά τα ηνία του κράτους, αναθεώρησε σε αρκετά ζητήματα την πολιτική που είχε ακολουθήσει ο άλλότε πανίσχυρος *παρακοιμώμενός* του²⁴¹. Μετά την κατάπνιξη της επίσης επικίνδυνης στάσης του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής* Βάρδα Φωκά (987-989), ο ηγεμόνας του Ταδ-Κ' Iardžeti συμφώνησε αυτήν την φορά, εκών άκων²⁴², να κληροδοτήσει την επικράτειά του (τις προαναφερθείσες περιοχές και τα προγονικά του εδάφη στο νότιο Ταϊκ') αλλά και τις στρατιωτικές του δυνάμεις στον αυτοκράτορα, για να αποφύγει τις συνέπειες της ατυχούς ανάμιξής του στο εν λόγω κίνημα (είχε αποστείλει στον στασιαστή Φωκά μόλις χίλιους στρατιώτες γύρω στο 988)²⁴³.

Robert Browning, ed. N.M. Panagiotakes - Elisabeth Jeffreys - A.D. Angelou, Venice 1996, σ. 348. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 326. -Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 424, 429. Πρβλ. C. Toumanoff, Mantzikert, σ. 424. -V.P. Stepanenko, Iverija, σ. 211 (με παραπομπές). -V.A. Arutjunova-Fidanjan, Peremeny, σ. 73. -Της ίδιας, Structures, σ. 23. -Της ίδιας, Military Districts, σ. 313. -Της ίδιας, Vaspurakan, εν VV 38 (1977), σ. 81. -N. Oikonomidēs, Frontière orientale, σ. 294-295. -C. Holmes, Basil II, σ. 319-320, κείμεν. και σημ. 39. Για τον Απαχουνή βλ. τις πληροφορίες του Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 44, σ. 198 κ.ε. Πρβλ. επίσης E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 149, 151-155, 157, σημ. 3, 169, 181, 223, 230, και κυρίως τον μεγάλο χάρτη του (χάρτης αρ. 1 στην παρούσα μελέτη) για την ακριβή γεωγραφική θέση όλων αυτών των περιοχών. -B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 250-251. -E. Janssens, Lac de Van, σ. 389 κ.ε. Βλ. τέλος και τους χάρτες των W. Felix, *Islamische Welt*. -J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*, σ. 152. Για την περιοχή της λίμνης Βαν βλ. E. Janssens, ό.π.

²⁴⁰ J.H. Forsyth, *Yahyā b. Sa'īd al-Antakī*, σ. 389, 450, σημ. 47 (αναφέρεται στην ανατολική Βασιανή/Φασιανή). -R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 136 (κάνει λόγο για το Χαρκά και τον Απαχουνή).

²⁴¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 335.58 κ.ε.

²⁴² Ο ισχυρισμός των Step'anosi Taronetzi, σ. 183 -βλ. για την επισήμανση V.A. Arutjunova-Fidanjan, Expansion, σ. 29, και Aristakēs'i Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 15, ότι ο Dawit' κληροδότησε την επικράτεια και τους «υποτελείς» του στον «Ελληνα βασιλέα» Βασίλειο, επειδή δεν διέθετε γιο ή αδελφό, δεν θα πρέπει να μας κάνει να παραβλέψουμε την πιθανότητα άσκησης βυζαντινής πίεσης. Πρβλ. H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 63. Για την κληροδότηση βλ. και Βαρδάνης ο Μέγας, «*Οικουμενική Ιστορία*», ρωσ. μτφρ. N. Emin, *Vseobščaya istorija Vardana Velikogo*, Moskva 1861, σ. 117.

²⁴³ Για το στασιαστικό κίνημα του Βάρδα Φωκά και την ανάμιξη σε αυτό του *κουροπαλάτη* Dawit' βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 332.59-338.44 -Λέων Διάκονος, σ. 173-174. -Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 550-554. -Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 7-11. -Step'anos Taronetzi, σ. 129-131. -Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 18, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 2-4. -Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 417-426. -A. Papadopoulos-Kerameus, *Spornik*, σ. 81-82. Πρβλ. G. Schlumberger, *Βασίλειος Β'*, σ. 209 κ.ε. -P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 49. -M.D. Lordkipanidze, Iz istorii gruzinsko-vizantiiskikh vzaimootnošenii na granice X-XI vv, εν *Actes du XIV^e Congr.*, τομ. 2, σ. 371 κ.ε. -C. Toumanoff, Mantzikert, σ. 424. H. Bartikian, Conquête, σ. 361-362. -K.A. Μπουρδάρ, *Καθοσίωσις*, σ. 99-102 - J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 31-32, αρ. 15. -W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 132. -J.H. Forsyth, *Yahyā b. Sa'īd al-Antakī*, σ. 435 κ.ε. -P. Stephenson, *Basil*, σ. 32. -C. Holmes, *Basil II*, σ. 240 κ.ε.

Ο Dawit' απεβίωσε, ίσως από δολοφονική ενέργεια²⁴⁴, κατά το έτος 1000, ενώ ο Βασίλειος Β' διαχίμαιζε με τα στρατεύματα της δεύτερης συριακής του εκστρατείας (του 999) στην Ταρσό της Κιλικίας²⁴⁵. Ο ακαταπόνητος αυτοκράτορας έσπευσε τότε (31 Μαρτίου 1000) στο αρμενικό σύνορο διαμέσου των περασμάτων του Αμανού ή Μαύρου Όρους, της Γερμανίκειας, της Μελιτηνής και της βυζαντινής Μεσοποταμίας, για να εξασφαλίσει την κληρονομιά που του είχε υποσχεθεί λίγα χρόνια νωρίτερα ο Dawit'. Αν αποδεχθούμε ως αξιόπιστα τα λεγόμενα του Step'anos'i Taronetzi, ο Βασίλειος ακολούθησε κατόπιν (κατά τον Ιούλιο) με το στράτευμά του την εξής πορεία: Κελτζηνή (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzingān)²⁴⁶ → περιφέρειες Μανάναλις (αρμ. Mananali) και Κορτζενής ή Χορζιανηνής → φρούριο Ολνούτιν (αρμ. Ełanc'berd)²⁴⁷ → όρος Σερμάντζου (αρμ. Srmanc' learn, σημ. Bīngöl Dāğ, μνημονεύεται και κάστρο Τζεσματζού)²⁴⁸ → οχυρό Χαβτζιτζίν ή Χαυζιζίου → φρούριο Ζαρινάκων (αρμ. Zarinak, σημ. Zernak)²⁴⁹ → περιοχή Χαρκά και Μαντζικέρτ → βορειότερη περιφέρεια Bagrawand²⁵⁰ → Sukawēt (κοντά στην πόλη Valaršakert)²⁵¹ → δυτικότερες κλεισούρες Ανδάκων (αρμ. Andak)²⁵², Αβνίκ(ι)ον (αρμ. Hawnunik')²⁵³ και

²⁴⁴ Η εκδοχή της δολοφονίας απαντά στον Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 18, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 3-4. Οι Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 43. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 339.72.73. -Yahyā bin Sa'id al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 460, κάνουν όμως λόγο για φυσικό θάνατο του Dawit'. Ο G. Schlumberger, *Βασίλειος Β'*, σ. 208, προτιμά την πρώτη εκδοχή.

²⁴⁵ G. Schlumberger, *Βασίλειος Β'*, σ. 214 και 197 κ.ε., για την β' συριακή εκστρατεία του Βασιλείου.

²⁴⁶ Για την Κελτζηνή ή Κελτζινή ή Κελευσινή ή Κελεσίνη (ή Erēz ή Erznga[n]/Ερζιγκάν ή Arzanğān ή Erzingān) βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 156, σημ. 9, 195-196, 198, 201, 205, 207. -T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 426 κ.ε. -D.O. Seals IV, αρ. 66, σ. 156. Αρχικά αποτελούσε επισκοπή της μητροπόλεως Καμάχου (σημ. Kemah), αλλά αργότερα ανυψώθηκε σε μητρόπολη με 8 επισκοπές. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 10, αρ. 1, στ. 702-712, σ. 336. -V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 627. Η ενωμένη μητρόπολη Κελτζηνής-Ταρόνος-Κορτζενής διέθετε 22 επισκοπές από τα τέλη του 10^{ου} έως τα τέλη του 11^{ου} αι. Βλ. J. Darrouzès, ό.π., στ. 702-729. -E. Honigmann, ό.π., σ. 202.

²⁴⁷ Βλ. γι' αυτό Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 148, 183-184, 192, 195-197. -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 28-31, 46, 63-64. Για το κάστρο Τζεσματζού βλ. Κων. Πορφ., *Πρός Ρομανόν*, κεφ. 44, σ. 198.5. Κάποιοι το ταυτίζουν πάντως με το Ğermažor της περιφέρειας Mokk', στα νότια της λίμνης Βαν. Βλ. E. Honigmann, ό.π., σ. 197 (με παραπομπές).

²⁴⁸ Βλ. γι' αυτό Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 147, σημ. 9, 192, 197. -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29, 31, 63-64. Το λεγόμενο «κάστρον του Τζεσματζού»

²⁴⁹ Βλ. σχετικά Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 192-193.

²⁵⁰ Για την Bagrawand ή Bagrevand ή Alaškert βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 21, σημ. 8, 154, 157, 173, 179, 194. -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 32-33, 38, 63, 84, 165.

²⁵¹ Στις Notitiae episcopatum μαρτυρείται η επισκοπή Σακάβου (ή Σακάμου ή Τζινίση ή Τζινηήπες ή Ğinnis), η οποία υπαγόταν στην μητρόπολη της Τραπεζούντας. Βλ. σχετικά J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 9, αρ. 33, στ. 429, σ. 303, notitia 10, αρ. 33 (34), στ. 506, σ. 326, notitia 13, αρ. 34 (35), στ. 552, σ. 362. Πρβλ. επίσης και E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 192, 194, 197. -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29, 32, 63. Για την Valaršakert βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, ό.π., σ. 29-32, 79, 173.

²⁵² Το συγκεκριμένο φρούριο αποτελούσε και επισκοπική έδρα. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 9, στ. 426, σ. 303, notitia 10, στ. 512, σ. 326, notitia 13, στ. 558, σ. 363. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 192-193. -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 35, 38.

²⁵³ Βλ. γι' αυτό V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29, 31-32. -B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 219.

Daroynk²⁵⁴ στην Βασσιανή (αρχ. Φασσιανή) → Ult'ik' ή Uht'ik' (ή Olty ή Olt'isi, επί του ποταμού Olty, σημ. Oltu), στην βορειότερη περιφέρεια του Taik²⁵⁵. Οι πολεμικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή υπήρξαν μάλλον ήσσονος σημασίας²⁵⁶. Ο αυτοκράτορας είχε ήδη δεχθεί την προσέλευση των τοπικών βασιλέων και αρχηγών στο φρούριο Χαβτζίτζιν, όπου τους απένειμε τιμητικούς τίτλους²⁵⁷, και τελικά προσάρτησε τις «αρμενο-ιβηρικές» περιοχές του Taik' (τμήμα του με το Ult'ik'²⁵⁸), της Βασσιανής και του Άνω Ταδ²⁵⁹. Ο Βασίλειος δηλαδή κυρίευσε ουσιαστικά πολύ περισσότερα εδάφη από όσα είχε παραχωρήσει η κυβέρνησή του στον Dawit' λίγα χρόνια νωρίτερα²⁶⁰. Ο R.W. Edwards προσθέτει με επιφύλαξη στις νεοκατακτηθείσες περιοχές και την κοιλάδα του Kola (αρμ. Kol, όπου και το σημερινό Göle)²⁶¹, σημειώνοντας ωστόσο ταυτόχρονα ότι υπάρχουν ενδείξεις έντονης γεωργιανής παρουσίας εκεί μετά το 1025²⁶².

²⁵⁴ Βλ. σχετικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 29, 32, 64. –Της ίδιας, Peremeny, σ. 74.

²⁵⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 313. –Της ίδιας, Peremeny, σ. 73-74. –H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 63-64. Για το Ult'ik' βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 157, 163-165, 175, 220. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 32-33. –R.W. Edwards, *Oltu-Penek Valley*, σ. 16 κ.ε. Για την γεωγραφική θέση όλων αυτών των περιοχών βλ. στους χάρτες αρ. 1-2 της παρούσας μελέτης και τους χάρτες των W. Felix, *Islamische Welt*. –R.W. Edwards, *Vale of Kola*, αρ. 1-2. –J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*, σ. 152.

²⁵⁶ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', σ. 164 κ.ε. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 3-4. Πρβλ. R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 137.

²⁵⁷ Στον βασιλέα της Αμπχαζίας Bagarat Γ' έδωσε τον τίτλο του *κουροπαλάτη*, ενώ στον πατέρα του Giorgi ή Gurgen Β' της Γεωργίας/Ιβηρίας τον τίτλο του *μαγίστρου*. Βλ. σχετικά Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 4. Πρβλ. R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 136.

²⁵⁸ Τμήμα του Taik' παραχωρήθηκε τελικά, από ό,τι φαίνεται, στον Giorgi ή Gurgen Β' της Γεωργίας/Ιβηρίας, που είχε επιτεθεί στο Ult'ik'/Oltu, γιατί οι Βυζαντινοί, υπό τον Νικηφόρο Ουρανό (βλ. J.H. Forsyth, *Yahyā b. Sa'īd al-Antākī*, σ. 558. –R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 137) δεν ήταν σε θέση να τον νικήσουν με ευκολία στην περιοχή. Βλ. Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', σ. 166 κ.ε. Πρβλ. την χρησιμη ανάλυση που πραγματοποιεί ο M. Lordkipanidze, *Istoriia Gruzii XI-načala XIII veka*, Tbilisi 1974, σ. 48 κ.ε.

²⁵⁹ Βλ. για όλα αυτά Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 43-44, σ. 142, 210-212. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 6 κ.ε., 18, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 2-4 (και σ. 21, ειδικά για την κληρονομιά του Dawit' στον Βασίλειο). –Yahyā bin Sa'īd al-Antākī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 460. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 339.73 κ.ε. –Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Θαύματα Αγ. Ευγενίου*, έκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, σ. 84.15 κ.ε., έκδ. J.O. Rosenqvist, σ. 348 κ.ε. Για τα γεγονότα πριν και μετά τον θάνατο του *κουροπαλάτη* Dawit' πρβλ. Z. Avalichvili, *David d'Ibérie*, σ. 177 κ.ε. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 155-159. –C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 457. –H. Bartikian, *Feme Iverija*, σ. 68 κ.ε. –Του ίδιου, *Conquête*, σ. 327 κ.ε. –Του ίδιου, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 472 κ.ε. –A. Akulian, *Einverleibung*, σ. 27-30. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 49. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Iverija*, σ. 63 κ.ε. –Της ίδιας, *Feme Iverija*, σ. 36 κ.ε. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidonia*, σ. 108 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 134. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 94-95. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 334-335. –K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 154 κ.ε. –Του ίδιου, *Gosudarstva*, σ. 134-143. –R.W. Edwards, *Oltu-Penek Valley*, σ. 16-17. –Του ίδιου, *Vale of Kola*, σ. 136. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 245, 251, 265-266, 312, 321, 361-362. –P. Stephenson, *Basil*, σ. 32. –B. Baumgartner, *Taō-Klardžeti*, σ. 89-92.

²⁶⁰ R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 136.

²⁶¹ R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 121.

²⁶² Βλ. M.F. Brosset, *Géorgie*, τομ. 1, σ. 121. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 161, 165.

Η ακριβής έκταση των εδαφών που προσάρτησε ο Βασίλειος Β΄ κατά το έτος 1000/01 παραμένει πάντως ακόμη και σήμερα για κάποιους ερευνητές αντικείμενο προβληματισμού. Η C. Holmes π.χ. διατύπωσε πολύ πρόσφατα ορισμένες επιφυλάξεις για το ενδεχόμενο της προσάρτησης του Άνω Ταῶ²⁶³. Η ευρύτερη περιφέρεια του Taik' αποτελούσε σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη την «κατ' αὐτὸν (σημ.: τον Βασίλειο Β΄) Ἰβηρία» ο ιστοριογράφος την διαχωρίζει με αυτόν τον τρόπο από τα αρμενο-γεωργιανά εδάφη, που εκτείνονταν στα ανατολικά και στα βόρεια («ἐνδοτέρῳ Ἰβηρίαν») ²⁶⁴. Η γεωργιανή λοιπόν Ιβηρία, που αποτελούσε την λεγόμενη «K'art'li», το ανατολικό τμήμα του βασιλείου της Γεωργίας, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την βυζαντινή Ιβηρία, που συμπεριλάμβανε τμήμα της βορειοδυτικής Αρμενίας αλλά όχι την περιφέρεια K'art'li ²⁶⁵.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί εδώ ότι ο H. Bartikian ταυτίζει, όπως θα δούμε παρακάτω, με επιχειρήματα την «ἐνδοτέρῳ Ἰβηρίαν» του Σκυλίτζη με την κοιτίδα του «Ιβηρικού» κράτους ²⁶⁶. Οι 12.000 στρατιώτες που είχε αποστείλει ο *κουροπαλάτης* Dawit' στον Βάρδα Φωκά (για την αντιμετώπιση του Βάρδα Σκληρού) προέρχονταν όχι μόνο από το Ταῶ αλλά και από τις κεντρικές και βόρειες περιοχές της Γεωργίας (K'art'li και Arxazet'i/Αμπχαζία), όπως διαφαίνεται καθαρά από επιγραφή ναού του Zarzme ²⁶⁷. Ο Σκυλίτζης ωστόσο δεν προσδιορίζει με ακρίβεια τις συγκεκριμένες, ιδιαίτερα απομακρυσμένες από την Κωνσταντινούπολη, περιοχές. Στα τέλη του 10^{ου} αι. το Ταῶ απαρτιζόταν από τον αρχικό γεωργιανό εδαφικό «πυρήνα» του «Κάτω Ταῶ» (από την κοιλάδα του Tortum έως τον ποταμό Ακαμψή [σημ. Çoruh] μαζί με τα εδάφη νοτίως του Taḡskari) σε συνδυασμό με το βόρειο Taik' ή «Άνω Ταῶ» (η κοιλάδα του Ult'ik'/Oltu-Penek, δηλαδή η αρμενική *gawar*

²⁶³ H C. Holmes, *Basil II*, σ. 362, ισχυρίζεται ότι δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, αν το Ταῶ ενσωματώθηκε στην αυτοκρατορία κατά το έτος 1000 ή αργότερα το 1021/22. Βλ. πράγματι Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', σ. 166 κ.ε., για την παραχώρηση τμήματος του Taik' στον Giorgi ή Gurgen B' της Γεωργίας/Ιβηρίας. Αντίθετη άποψη έχουν εκφράσει οι I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 451. –K.-P. Todt, *Kaiserin Theodora*, σ. 159. Ο Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Θαύματα Αγ. Ευγενίου*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, σ. 84.18-19, μας πληροφορεί μεν ότι «(...) καὶ τῆς ὅλης χώρας ἐκείνης κρατήσας ὁ βασιλεὺς», αλλά δεν προσδιορίζει σε ποιες ακριβώς περιοχές αναφέρεται.

²⁶⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 339.76 κ.ε. Πρβλ. H. Bartikian, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 472-473. H. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 85, έχοντας υπόψη μια μεταγενέστερη αναφορά του Κεκαυμένου, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 18.19-20, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 152.30-31, σχετικά με την δράση του αυτοκρατορικού υπαλλήλου Λέοντος Σερβλία στην περιοχή της Ιβηρίας-Μεσοποταμίας, θεωρεί ότι το Taik' ενσωματώθηκε μάλλον στο *θέμα* Μεσοποταμίας. Σύμφωνα ωστόσο με τον Bartikian, ό.π., σ. 473, σημ. 24, το Taik' αποτέλεσε μάλλον μέρος του παλαιού *θέματος* της Θεοδοσιούπολης, όπως καταδεικνύουν οι έμμεσες πληροφορίες του Smbat Sparapet, έκδ. S. Agēlian, σ. 42, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 21, αλλά και επιγραφή επί των λεγόμενων «Ιβηρικών» πυλών της Θεοδοσιούπολης, που μνημονεύει κάποιον *κατεπάνω* Ιβηρίας Ρωμανό Δαλασσηνό. Βλ. σχετικά κατωτ., σ. 68.

²⁶⁵ R. Thompson, *Iberians*, *ODB*, τομ. 2, σ. 971.

²⁶⁶ H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 66.

²⁶⁷ E. T'ak'aisvili, *Arxeologičeskija ekskursii, nazyskanija i zametki*, τομ. 1, Tbilisi 1905, σ. 17-22. – P.M. Tarchnišvili, *Le soulèvement de Bardas Sklēros, Bēdi Kartlisa / Revue de Kartvéologie* 45-46 (1964), σ. 96 –βλ. R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 138 (κείμεν. και σημ. 143 με βιβλιογραφία).

Bołga²⁶⁸) και τις γειτονικές κοιλάδες του Taik' (Narman, Bardiz, Zanzak). Αυτές οι περιοχές χωρίζονταν από την Βασσιανή από κάποιους ορεινούς όγκους²⁶⁹. Η επέκταση του *κουροπαλάτη* Dawit' προς όλες τις κατευθύνσεις, πέραν των φυσικών του ορίων, αλλά και οι μετέπειτα παραχωρήσεις εδαφών από την αυτοκρατορία είχαν ισχυροποιήσει ιδιαίτερα τον ηγεμόνα του Taḡ-K'ladžeti, γεγονός που δεν διέφυγε του πάντοτε καχύποπτου Βασιλείου Β'. Ο τελευταίος αποφάσισε να προσαρτήσει εκ νέου όχι μόνο τα εδάφη που είχαν δοθεί προσφάτως στον αποθανόντα πλέον Dawit' αλλά και την κοιλάδα του Oltu-Penek στην καρδιά του Taḡ, διότι πίστευε προφανώς ότι η εκεί βυζαντινή παρουσία θα απέτρεπε την μελλοντική ανάμιξη των Γεωργιανών στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας. Ο Βασίλειος μπορούσε να ισχυριστεί ότι η κατοχή του Ułt'ik' ή Oltu αποτελούσε νόμιμη διπλωματική πράξη, εφόσον με την παλαιά βυζαντινο-περσική συνθήκη του 591, η αυτοκρατορία είχε εξασφαλίσει την ονομαστική επικυριαρχία επί των Αρμενίων του Taik'²⁷⁰.

Αντικείμενο ερευνητικής διαμάχης αποτελεί έως σήμερα και η εθνολογική «ταυτότητα» της διοικητικο-στρατιωτικής περιφέρειας της Ιβηρίας. Η μελετήτρια της περιοχής V.A. Arutjunova-Fidanjan παρατήρησε ορθά ότι η τελευταία, αν και δεν διέθετε αρμενικό κατά την ίδια χαρακτήρα, δεν ανήκε ποτέ στις ιστορικές *ašxarh, naxang* (γαλλ. *nahang*) ή *gawar* (=διοικητικές περιοχές) της Αρμενίας²⁷¹. Χαρακτηριστικό είναι πράγματι το γεγονός ότι οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι αποκαλούν τα εδάφη του *κατεπανάτου* Ιβηρίας ως *gawar* της «Vrac'», δηλαδή «περιφέρεια της Γεωργίας»²⁷². Η V.A. Arutjunova-Fidanjan υποστήριξε όμως σε κάποιες άλλες μελέτες της κατά τρόπο παρακινδυνευμένο, αγνοώντας μάλιστα την παλαιότερη σχετική μελέτη του E. T'ak'aišvili, ότι η περιφέρεια του Taḡ-K'ladžeti και γενικά οι περιοχές που προσάρτησε το 1001 ο Βασίλειος Β' κατοικούνταν κυρίως από Αρμένιους *χαλκηδόνιους*: η συγκεκριμένη άποψη, που είχε πάντως εκφραστεί παλαιότερα εμμέσως και από τον J. Mécérian²⁷³, προκάλεσε την σφοδρή επιστημονική κριτική του W. Djobadze²⁷⁴.

²⁶⁸ Βλ. γι' αυτήν R.W. Edwards, Oltu-Penek Valley.

²⁶⁹ Βλ. τους χάρτες αρ. 1-2 στην παρούσα μελέτη καθώς και τον χάρτη του R.W. Edwards, Oltu-Penek Valley.

²⁷⁰ R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 137.

²⁷¹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structure, σ. 81-82.

²⁷² Για την επισήμανση βλ. R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 138, σημ. 145.

²⁷³ Βλ. την εισαγωγή του ίδιου στην έκδοση του «*Βιβλίου των Προσευχών*» του Grigor Narekac'i από τον I. Kéchichian, *Sources chrétiennes*, Paris 1961, σ. lxxviii.

²⁷⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidonty*, σ. 70 κ.ε. –Της ίδιας, Provinces, σ. 165-166. – της ίδιας, Peremeny, σ. 74. Βλ. όμως αντιθ. E. T'ak'aišvili, *Arkheologičeskaja ekspedicia v južnye provincii Gruzii*, Tbilisi 1952, ο οποίος είχε επισημάνει παλαιότερα τον μεγάλο αριθμό ναών που είχαν κτιστεί στην ευρύτερη περιοχή από Γεωργιανούς τεχνίτες καθώς και το σωζόμενο επιγραφικό υλικό. – W. Djobadze, βιβλιοκρισία στην V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidonty*, εν BZ 76 (1983), σ. 60.

Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι κατά τα τελευταία χρόνια της αρχής του *κουροπαλάτη* Dawit' στο Taō-K'lardžeti, στα τέλη δηλαδή του 10^{ου} αι., ασκήθηκαν πιέσεις όχι μόνο στους Άραβες, που κατοικούσαν εκεί και αναγκάστηκαν τελικά να το εγκαταλείψουν, αλλά και στους Αρμένιους μονοφυσίτες. Τα τοπικά τζαμιά αλλά και μερικοί αρμενικοί ναοί βεβηλώθηκαν και μετατράπηκαν εκείνη την περίοδο σε στάβλους αλόγων²⁷⁵. Οι εθνοθηρσκευτικές ταραχές είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά την εκθρόνιση του *καθολικού* Vahanik το 970 από τους χαλκηδόνιους υποστηρικτές του²⁷⁶. Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε σε αυτό το σημείο ότι το μεταγενέστερο Τυπικό της μονής της Θεοτόκου του Πετρίτζου (σημ. Bačkonο, Βουλγαρία) του *σεβαστού* Γρηγορίου Πακουριανού, η εθνική καταγωγή του οποίου έχει συζητηθεί ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες²⁷⁷, διαχωρίζει σαφώς τις ιστορικές περιφέρειες της «Αρμενίας», της «Ιβηρίας», της «Συρίας» και της «Ρωμανίας»²⁷⁸. Το ίδιο πράττει εξάλλου και ο πολύ προγενέστερος Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος για την «Αρμενία» και την «Ιβηρία» στην πραγματεία του «Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν»²⁷⁹. Ο τελευταίος ηγεμόνας του Taō-K'lardžeti Dawit' προερχόταν από τον δυναστικό οίκο των Ιβήρων Βαγρατιδών, οι βυζαντινές περιοχές των οποίων αποκαλούνταν εξάλλου «ιβηρικές» από την εποχή ακόμη του Πορφυρογέννητου²⁸⁰. Το *κατεπάνατο* λοιπόν της Ιβηρίας ονομάσ-

²⁷⁵ Βλ. σχετικά W. Seibt, *Erfolge und Misserfolge beim Eindringen des Islam in die Kaukasusregionen im Bereich von Religion und Kultur*, εν *Il Caucaso*, σ. 589. –Του ίδιου, *Integrationspolitik*, σ. 335.

²⁷⁶ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 8.

²⁷⁷ H V.A. Arutjunova-Fidanjan (βλ. εν της ίδιας, *Tipik Grigorija Pakuriana*, Erevan 1978. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidonity*, σ. 70 κ.ε. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 18, 33-34, 37, 68 κ.ε., 80 κ.ε. 87 κ.ε.), επιχείρησε να καταδείξει ότι ο Πακουριανός υπήρξε χαλκηδόνιος αρμενικής καταγωγής, πράγμα που αναφέρει στο έργο της και η Άννα Κομνηνή. Η ερευνητρια βασίστηκε επίσης για την τεκμηρίωση της άποψής της στην ύπαρξη της -μεταγενέστερης- αρμενικής εκδοχής του Τυπικού και στην ιδιόχειρη υπογραφή του ίδιου σε αυτό με αρμενικά γράμματα. Το συγκεκριμένο γεγονός επέσυρε την δριμύεια επιστημονική κριτική του W. Djobadze, εν *BZ* 76 (1983), σ. 59-61, που επισήμανε την προγενέστερη γεωργιανή εκδοχή του Τυπικού (βλ. A. Šanidze, *K'art'velt'a monastery bulgaret'si da misi tipikoni*, Tbilisi 1971, ειδικά σ. 255-257. –Τυπικόν Πακουριανού, σχόλια του εκδότη P. Gautier, σ. 117-120) και τις αναφορές περί Γεωργιανών μοναχών (βλ. Τυπικόν Πακουριανού, σ. 21.12-18, 105.1434 κ.ε.) και τέλεσης της λειτουργίας στα γεωργιανή στην μονή της Θεοτόκου του Πετρίτζου (βλ. και L. Menable, *Dzveli K'art'uli Mcerlobis Kerebi*, τομ. 2, Tbilisi 1980, σ. 253-276). Υπέρ της γεωργιανής καταγωγής καταγωγής του Πακουριανού τάχθηκαν και οι A. Chanidze, *Le grand domestique de l'Occident*, Gregorii Bakurianis-dzé et le monastère géorgien fondé par lui en Bulgarie, *Bédi Kartlisa / Revue de Kartvelologie* 28 (1971), σ. 133-166. –Nina G. Garsoïan, λ. Pakurianos, *ODB*, τομ. 3, σ. 1553. Για επιπρόσθετη βιβλιογραφία βλ. κυρίως Χρ.Μ. Μπαρτικιάν, 'Ο 'Ιωάννης 'Ατμάνος, ἡγούμενος τῆς ἐν Φιλιππουπόλει ἁρμενικῆς μονῆς, καὶ ὁ ρόλος του στὶς ἁρμενο-βυζαντινὲς ἐκκλησιαστικὲς διαπραγματεύσεις ἐπὶ τοῦ καθολικοῦ (πατριάρχῃ) Νέρσεος Δ' τοῦ Χαρίεντος (1166-1173), εν *ΑΡΜΟΣ. Τιμητικός τόμος στον Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, τομ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, σ. 1237-1238 (=Ἀρμενοβυζαντινά, αρ. 11, σ. 191-192).

²⁷⁸ Τυπικόν Πακουριανού, σ. 93.1223, 131.1855-1856.

²⁷⁹ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 22, σ. 94.14, κεφ. 46, σ. 216.42-45. Πρβλ. σχετικά Β. Κουταβά-Δελιβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 258-259, 360. Βλ. επίσης Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 162.12 κ.ε.

²⁸⁰ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 23, σ. 98.1 κ.ε., κεφ. 43, σ. 190.39, 48, 112, κεφ. 46.216.45 κ.ε., 218.79, 222.153. Ο Πορφυρογέννητος διευκρινίζει ότι ο όρος «Ιβηρία» υποδηλώνει και την Ισπανία, ενώ ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 162.12 κ.ε., ισχυρίζεται ότι η ανατολική Ιβηρία έλαβε την ονομασία της

τηκε έτσι, επειδή οι περιοχές που το απάρτιζαν, το αρμενικό ουσιαστικά Taik²⁸¹, είχαν ενσωματωθεί σε μία από τις βαγρατιδικές περιφέρειες της Γεωργίας στις αρχές του 9^{ου} αι.²⁸¹.

Ο W. Seibt θεωρεί πάντως ότι οι σημερινοί ερευνητές τονίζουν υπερβολικά τις όποιες διαφορές υπήρχαν ανάμεσα στους «Ιβηρες» και στους «Αρμένιους» και ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν εντελώς διαφορετικά κριτήρια ονομασίας. Όσοι κατοικούσαν στην πρώην επικράτεια του Dawit²⁸² και αργότερα στα εδάφη του τοπικού *κατεπανάτου* Ιβηρίας αποκαλούνταν γενικά «Ιβηρες», χωρίς να είχε σημασία από ποια ακριβώς περιοχή κατάγονταν (Λαζική, Κουρδιστάν, καθαυτή Αρμενία, Γεωργία κλπ.), ποια γλώσσα μιλούσαν, σε ποια Εκκλησία ανήκαν ή ποιο δόγμα ακολουθούσαν. Σημαντικό τμήμα του αρμενικού πληθυσμού ακολουθούσε το δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας και τελικά οι «ορθόδοξοι» Αρμένιοι ταυτίζονταν συχνά με τους Ιβηρες. Το ίδιο συνέβαινε και με τους κατοίκους της Μεγάλης Αρμενίας (ή Širak) και της Βασπρακανίας (ή Waspurakan), οι οποίοι αποκαλούνται συλλήβδην στις πηγές «Αρμένιοι», ανεξαρτήτως αν διέθεταν κουρδική, συριακή, εβραϊκή, αραβική ή άλλη καταγωγή²⁸².

Ο Βασίλειος Β΄ σκόπευε βέβαια να βασιστεί για την εμπέδωση της βυζαντινής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή στους χαλκηδόνιους Αρμένιους²⁸³. Η εμφάνισή του στο Taik²⁸⁴ έγινε δεκτή από τους τελευταίους με ενθουσιασμό «ως απαρχή μιας ειρηνικής περιόδου, κατά την οποία οι πολέμιοι της Εκκλησίας θα συντρίβονταν»²⁸⁴. Η γεωγραφική θέση των εν πολλοίς χαλκηδόνιων (δηλαδή ορθόδοξων) περιφερειών Ταρών, Χαρκά, Απαχουνή, Bagrawand, Βασσιανής και Taik²⁸⁵ συμπίπτει με την πορεία που ακολούθησε ο αυτοκράτορας το 1000, για να φθάσει στις «ιβηρικές» περιοχές. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει, σύμφωνα με την V.A. Arutjunova-Fidanjan, την θέση επί χάρτου των βασικών οδικών, στρατιωτικών και εμπορικών αρτηριών και εκκλησιαστικών επαρχιών της περιοχής αλλά και τα γεωγραφικά όρια του νεοσύστατου *κατεπανάτου* Ιβηρίας. Η ίδια ερευνήτρια καταλήγει ότι ήδη κατά το 1001 το «θέμα» Ιβηρίας (*κατεπανάτο* στην πραγματικότητα, όπως θα

από τους «εσπέριους Ιβηρες» που μετέφερε στην «εώα» ο Κωνσταντίνος Α΄. Πρβλ. γενικότερα V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 81-82. Για την χρησιμοποίηση του όρου «Ιβηρ» κατά τον 11^ο αι. βλ. της ίδιας, 'Iver', σ. 46 κ.ε. Για τους Ιβηρες Βαγρατίδες βλ. της ίδιας, *Zona*, σ. 30, 47-48, 50. —C. Toumanoff, *The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia, Traditio* 7 (1949-1951), σ. 169-221. Για τους Αρμένιους Βαγρατίδες βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 8-9, 14 κ.ε., 24, 27-28, 38, 40, 46-48, 55, 62, 64, 78-79, 90, 95, 97-100, 105-106, 126, 130-131, 136, 139, 143-145, 150, 159, 166, 185.

²⁸¹ R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 140.

²⁸² W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 339.

²⁸³ R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 137, σημ. 136.

²⁸⁴ Χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο Grigor Narekac'i, όπως επισημαίνει (με σχετική παραπομπή) ο R.W. Thomson, *Influence*, σ. 432, σημ. 3. Βλ. ειδικά J.-P. Mahé, *Basile II et Byzance vus par Grigor Narekac'i*, *TM* 11 (1991), σ. 555-572. Ευνοϊκοί έναντι του Βασιλείου Β΄ είναι και μονοφυσίτες Αρμένιοι συγγραφείς (π.χ. Aristakēs Lastivertc'i, Ματθαίος Εδέσσης), κυρίως λόγω των φιλικών του σχέσεων με τους Αρμένιους ηγεμόνες και της μετριοπαθούς και ανεκτικής θρησκευτικής του πολιτικής.

δούμε παρακάτω) απαρτιζόταν από τις περιφέρειες του νοτίου Taik', της Βασιανής, της Θεοδοσιούπολης, του Xaldoy-arič ή *Haltoyaric* με τις *κλεισούρες* (*klēsura*), του Mardali, του Χαρκά, του Απαχουνί με το Μαντζικέρτ και ίσως του Άρτζε και του Χαβτζίτζιν²⁸⁵. Ο R.W. Edwards ταυτίζει από την άλλη τα βόρεια και βορειοδυτικά σύνορα του *κατεπανάτου* με τον διαγώνιο γεωγραφικό άξονα που σχημάτιζαν τα οχυρά που διαχώριζαν πριν από τον 9^ο αι. το αρμενικό Taik' με το γεωργιανό Taδ²⁸⁶.

Ο λεπτομερής πάντως προσδιορισμός των ορίων της νέας διοικητικής και στρατιωτικής περιφέρειας, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια της συγκρότησής της, είναι ίσως κάπως παρακινδυνευμένος, καθώς οι υπάρχουσες πληροφορίες είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και αποσπασματικές, ενώ παράλληλα η βυζαντινή κυριαρχία στα αρμενικά εδάφη δεν είχε ακόμη εδραιωθεί. Όπως και να έχει, η βυζαντινή διοίκηση επιβλήθηκε *grosso modo* στην συνοριακή προς το *θέμα* Χαλδίας περιοχή, στα ανατολικά του ποταμού Ακάμπιος (ή Ακαμψή, αρμ. Č'ogox[i], τουρκ. Çoruh ή Çoroh) και ανάμεσα περίπου στην Θεοδοσιούπολη και στο Vanand/Κάρσε²⁸⁷. Τα γεωγραφικά όρια της διοικητικής περιφέρειας της Ιβηρίας, που αργότερα ενώθηκε, όπως θα δούμε, με το Ανίον (το 1045) και με το Κάρσε (το 1064), αλλά απώλεσε πολλές περιοχές στα μέσα του 11^{ου} αι. εξαιτίας των τουρκικών εισβολών, υπήρξαν πάντοτε ευμετάβλητα, έως την τελική της διάλυση στα μέσα της δεκαετίας του 1070²⁸⁸.

Η ακριβής έκταση των εδαφών που προσάρτησε η αυτοκρατορία το έτος 1000 και αργότερα το 1021/22 στην περιοχή του Taδ-K' lardžeti ή Taik' ή Ιβηρίας παραμένει λοιπόν ακόμη αντικείμενο ερευνητικής διαφωνίας και προβληματισμού· το ίδιο συμβαίνει όμως και με την χρονολογία συγκρότησης της νέας διοικητικής περιφέρειας, όπως επισήμανε πολύ πρόσφατα και η C. Holmes²⁸⁹. Σύμφωνα με την παλαιότερη γνώμη του N. Adontz και άλλους μεταγενέστερους μελετητές, το *θέμα* ή καλύτερα *κατεπανάτο*²⁹⁰ Ιβηρίας δημιουργήθη-

²⁸⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 313.

²⁸⁶ R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 138-139. Ο ίδιος μνημονεύει τα οχυρά ή περιοχές Σωτηρουπόλεως ή Βουρζώ, Κοπετρίου ή Καπετρού, Καλμούχη ή Kalmak, *προάστειον* Βαρτά ή Bardez ή Bardiz ή Bardus, Egrek ή Ekek και Ošk.

²⁸⁷ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 179. Βλ. τους χάρτες αρ. 1-2 στην παρούσα μελέτη καθώς και εκείνους της B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 528, 530, για τα εδάφη της περιοχής. Για γεωγραφικές πληροφορίες σχετικά με το *θέμα* ή *κατεπανάτο* Ιβηρίας βλ. R.W. Edwards, *Iberian Theme*, passim. Ειδικά για το *κατεπανάτο* Ιβηρίας βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Iverija*, σ. 63 κ.ε. – Της ίδιας, *Feme Iverija*, σ. 36 κ.ε. – Της ίδιας, *Armiane-Chalkidonity*, σ. 108-135. – H. Bartikian, *Feme Iverija*, σ. 68 κ.ε. – Του ίδιου, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 467 κ.ε. – V.S. Šandrovskaja, *Femy Iverija*, σ. 79 κ.ε. – V.P. Stepanenko, *Iverija*, σ. 211 κ.ε. (κυρίως για την χρονολόγηση της ίδρυσης του *κατεπανάτου*). – K.N. Yuzbašian, *Zaveščanie*, σ. 73 κ.ε. – Του ίδιου, *Administration*, σ. 154-183. – Του ίδιου, *Novye dannye*, 68 κ.ε. – R.W. Edwards, *Iberian Theme*, passim (για την γεωγραφική του θέση). – Nina G. Garsoian, *l. Iberia*, *ODB*, τομ. 2, σ. 971. – *D.O. Seals IV*, σ. 148.

²⁸⁸ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 74-75. – Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 313. – Της ίδιας, *Structure*, σ. 82. – R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 139.

²⁸⁹ Βλ. σχετικά C. Holmes, *Basil II*, σ. 321, 361.

²⁹⁰ Οι μελετητές της συγκεκριμένης διοικητικο-στρατιωτικής περιφέρειας (π.χ. οι V.A. Arutjunova-Fidanjan, H. Bartikian, V.S. Šandrovskaja, V.P. Stepanenko κ.ά.: βλ. ανωτ., σημ. 239, 280), την χαρακ-

κε περίπου το 1023²⁹¹. Η C. Holmes συμφωνεί εμμέσως με την συγκεκριμένη χρονολόγηση, καθώς επισημαίνει την παραχώρηση του τίτλου του *μαγίστρου* και του αξιώματος του *δουκός Ανατολής* στον Muhammad al-Dawla, τον οποίο μνημονεύει ο Yahyā bin Sa'īd al-Antakī²⁹². Η ίδια ερευνήτρια διατυπώνει την υπόθεση ότι ο Muhammad υπήρξε τρόπον τινά αντικαταστάτης του *κουροπαλάτη* Dawit' στην ευρύτερη περιοχή και *πελάτης* (δηλαδή εξαρτημένος ηγεμόνας) της αυτοκρατορίας²⁹³. Οι V.A. Arutjunova-Fidanjan και R.W. Edwards υποστηρίζουν ωστόσο ότι το *κατεπανάτο* Ιβηρίας ιδρύθηκε πολύ νωρίτερα, κατά το έτος 1001²⁹⁴. Θα πρέπει να επισημανθεί εξάλλου εδώ η ρητή αναφορά του Aristakēs' i Lastivertc' i περί αποστολής αξιωματούχων, «διοικητών» (αρμ. *gordzakal*), *κριτών* (αρμ. *datavor*) και «εποπών» ή «επιστατών» (αρμ. *verakatzou*=*κουράτωρες* κατά τον H. Bartikian²⁹⁵) στην Ιβηρία από τον Βασίλειο Β' κατά το 1001²⁹⁶. Ο Yahyā κάνει επίσης λόγο για διορισμό «Ελλήνων διοικητών» στα «γεωργιανά» εδάφη», οι οποίοι αντικατέστησαν προφανώς τους προηγούμενους του Dawit'²⁹⁷. Ενδεικτική είναι επίσης και μία ελληνική επιγραφή ναού του Egrek (ή Ekek), δεκαπέντε χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Tortum, που χρονολογείται στο 1006/07 και μνημονεύει κάποιον *πατρίκιο* και *στρατηγό* Λαρίσσης και Μακεδονίας Γρηγόριο²⁹⁸. Ορισμένοι αξιωματούχοι αρμενικής ή γεωργιανής καταγωγής

τηρίζουν ως επί το πλείστον *θέμα*. Η χρονική περίοδος ωστόσο της συγκρότησής της, όταν ο *θεματικός* θεσμός και οι γενικότερες δομές και τα χαρακτηριστικά του έπνεαν πλέον τα λείψια, η συνοριακή της γεωγραφική τοποθεσία και η άμεση ανάθεσή της σε *κατεπάνω* δικαιολογούν κατά την γνώμη μας περισσότερο τον χαρακτηρισμό της ως *κατεπανάτου*.

²⁹¹ N. Adontz, *Études*, σ. 171. Πρβλ. και H. Bartikian, *Feme Iverija*, σ. 68 κ.ε. –Του ίδιου, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 475 και σ. 473, όπου αναφέρεται ότι η ίδρυση των *θεμάτων* Ιβηρίας και Βασσπρακανίας αποσκοπούσε στην στρατηγική και γεωγραφική περικύκλωση του βασιλείου του Širak (ή Μεγάλης Αρμενίας) και στην τελική του ενσωμάτωση στα αυτοκρατορικά εδάφη. –Του ίδιου, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 70 (χρονολόγηση της ίδρυσης στο 1022). –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 112-113, η οποία θεωρεί ότι η Ιβηρία αποτέλεσε αυτοτελή διοικητικο-στρατιωτική ενότητα το 1023, ενώ πριν υπαγόταν σε κάποιο γειτονικό θέμα (Θεοδοσιουπόλεως ή Μεσοποταμίας). Ανασκόπηση του ζητήματος πραγματοποιεί και ο V.P. Stepanenko, *Iverija*, σ. 211-214.

²⁹² Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 392-393.

²⁹³ C. Holmes, *Basil II*, σ. 321.

²⁹⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Feme Iverija*, σ. 36 κ.ε. –Της ίδιας, *Armjane-Chalkidonity*, σ. 108 κ.ε. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 32, 78, 80. –Της ίδιας, *Iverija*, σ. 63 κ.ε. –Της ίδιας, *Peremeny*, σ. 73-74. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 24. –R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 138.

²⁹⁵ H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 74.

²⁹⁶ Aristakēs Lastivertc' i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 6, *αγγλ.* μτφρ. R. Bedrosian, σ. 4-5. Βλ. και Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 252. Πρβλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 1. Teil, 2. Halbband. Regesten von 867-1025. Zweite Auflage neu bearbeitet von A.E. Müller, München 2003*, αρ. 792a, σ. 203-204. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 157. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 534. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 132. –H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 63-64. –K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 155.

²⁹⁷ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 460.

²⁹⁸ M. Brosset, *Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersès Sargissian et expliquées*, (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, sér. 7, vol. VIII, no. 10), St. Pétersbourg 1864, σ. 12-14. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 159, 223, σημ. 7. –R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 139.

ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν επίσης από τους Βυζαντινούς²⁹⁹, αλλά δυστυχώς δεν γνωρίζουμε, αν οι επιμέρους διοικήσεις της περιοχής τέθηκαν υπό ενιαία ηγεσία *δούκα* ή *κατεπάνω*³⁰⁰.

Το πιθανότερο είναι τελικά ότι η καινούρια διοικητική μονάδα συγκροτήθηκε για πρώτη φορά λίγο μετά την εκστρατεία του 1000 και οπωσδήποτε αρκετά πριν από το 1022/23, όταν το *κατεπάνω* Ιβηρίας οργανώθηκε και εδραιώθηκε οριστικά, μετά την δεύτερη εκστρατεία του Βασιλείου Β΄ στις περιοχές του βορειοανατολικού μικρασιατικού συνόρου³⁰¹. Στο *κατεπάνω* Ιβηρίας εντάχθηκαν και οι παλαιότερες στρατιωτικές διοικήσεις της περιοχής, όπως π.χ. το Μελή και η *κλεισουραρχία/στρατηγίδα* του Τζιλιάπερτ³⁰².

Πρώτος αυτοκρατορικός διοικητής της Ιβηρίας διατέλεσε σύμφωνα με την γνώμη του K.N. Yuzbašian ο *κατεπάνω* Ρωμανός Δαλασσηνός³⁰³. Η C. Holmes κάνει αντιθέτως λόγο, στην ειδική μονογραφία της για τον Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο, για τον επίσης *πατρίκιο* και *κατεπάνω* Ιβηρίας Νικήτα³⁰⁴. Το σωζόμενο ωστόσο μολυβδόβουλλο του *πρωτοσπαθαρίου* και *κατεπάνω* Ιβηρίας Θεοφύλακτου Δαλασσηνού προέρχεται λογικά από μία προγενέστερη χρονική περίοδο, όπως επισημαίνεται εξάλλου και από τις V.S. Šandronskaja και V.A. Arutjunova-Fidanjan³⁰⁵. Διασώζεται ωστόσο ένα ακόμη αχρονολόγητο μολυβδόβουλλο, το οποίο εξέδωσε από την προσωπική του συλλογή ο G. Zacos και ανήκε, σύμφωνα με τον ίδιο, σε κάποιον Ρωμανό (*βασιλικό*;) *σπαθάριο* (;) και *κατεπάνω* Ιβηρίας και Χαλδί-

²⁹⁹ R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 137.

³⁰⁰ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structures, σ. 24. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 80-81.

³⁰¹ Πρβλ. V.P. Stepanenko, Iverija, σ. 214. –Nina G. Garsoïan, λ. Iberia, ODB, том. 2, σ. 971. Βλ. εξάλλου και όσα αναφέρουμε κατωτ., σ. 71. Για την εκστρατεία του Βασιλείου Β΄ εναντίον του ηγεμόνα της Αβασγίας και της «Ιβηρίας» Giorgi A΄ (1014-1027) βλ. κατωτ., σ. 74-75, σημ. 347.

³⁰² Η περιοχή του Τζιλιάπερτ αποτελούσε αρχικά *κλεισούρα* (έως τις αρχές του 10^{ου} αι.), αλλά μετά την μετατόπιση του αυτοκρατορικού συνόρου ανατολικότερα κατέστη *θέμα* ή *στρατηγίδα*, όπως είχε συμβεί για παράδειγμα και με την Σελεύκεια. Η υπόθεση του Ν. Οικονομίδη (βλ. κατωτ.) περί αυτοκρατορικής ανάθεσης της περιοχής στον διοικητή του Ταρών δεν ευσταθεί, όπως καταδεικνύει το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό (ενός *κλεισουράρχη* και ενός *στρατηγού* της περιοχής). Το Τζιλιάπερτ μαρτυρείται ως *θέμα* από τον Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 53, στ. 286 (πρβλ. σχετικά Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, том. Β΄, σ. 578-579), αλλά έπαψε μάλλον να αποτελεί ξεχωριστή διοικητική μονάδα κατά τον 11^ο αι., εφόσον η ύπαρξή του δεν μαρτυρείται καθόλου από τα αφηγηματικά κείμενα κατά την περίοδο των τουρκικών εισβολών. Το πιθανότερο είναι κατά την γνώμη μας ότι η ευρύτερη περιοχή είχε ενσωματωθεί στην ευρύτερη διοικητικο-στρατιωτική περιφέρεια της Ιβηρίας και αργότερα Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastien, σ. 215. Το Τζιλιάπερτ ταυτίζεται με το παλαιότερο χωρίο των νεότερων χρόνων Gjuljabert ή Gölebert, που σήμερα έχει μετονομαστεί σε «Üçyol». Βρισκόταν έντεκα χιλιόμετρα ανατολικά του Artahan. Κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς το 942/43, αν και απωλέσθηκε πρόσκαιρα το 952. Βλ. σχετικά Ν. Οικονομίδης, *Frontière orientale*, σ. 287-288. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 355, σημ. 381. Για σφραγίδες αξιωματούχων του Τζιλιάπερτ βλ. αρ. πίνακα 1, 2.

³⁰³ K.N. Yuzbašian, Administration, σ. 156, 183. Πρβλ. του ίδιου, *Novye dannye*, σ. 68 κ.ε. Για τον Ρωμανό Δαλασσηνό βλ. αρ. πίνακα 3, 5, 148.

³⁰⁴ C. Holmes, *Basil II*, σ. 362-363. Για τον Νικήτα εκ Πισιδίας βλ. αρ. πίνακα 6.

³⁰⁵ Βλ. αρ. πίνακα 4, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

ας³⁰⁶. Η συγκεκριμένη σφραγίδα έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον των ερευνητών, καθώς η ανάγνωση της επιγραφής της είναι δυσχερής και δημιουργεί αρκετά προβλήματα³⁰⁷. σχετικά πρόσφατα μάλιστα προτάθηκε νέα ανάγνωση (+*Ρομανός πρωτοσπαθάριος καὶ κατεπάνω Ἡβερίας ὁ Δαλασσηνός* [sic]), που ανατρέπει εντελώς την πρώτη, αλλά και εντελώς διαφορετική χρονολόγηση (στην δεκαετία του 1030)³⁰⁸.

Η ταύτιση του συγκεκριμένου αξιωματούχου με τον πρώτο διοικητή της Ιβηρίας Ρωμανό Δαλασσηνό πιστεύουμε ωστόσο ότι δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή για διάφορους λόγους: Καταρχήν, αν η ανάγνωση του G. Zacos υπήρξε τελικά ορθή, το επίθετο «Δαλασσηνός», που ανήκε σε μία πραγματικά σημαίνουσα οικογένεια του 10^{ου} και του 11^{ου} αι., δεν αναγράφεται στην επιγραφή της σφραγίδας του *σπαθαρίου* Ρωμανού. Επιπρόσθετα, στον εμπροσθότυπο της σωζόμενης βούλλας του τελευταίου απεικονίζεται η Θεοτόκος με τα χέρια σε στάση δέησης και με το Θείο Βρέφος «έν μεταλλίῳ» (εικονογραφικός τύπος είναι γνωστός ως «Θεοτόκος Ἐπίσκεψις»³⁰⁹), ενώ στην επιγραφή επί των λεγόμενων «Γεωργιανών» ή «Ιβηρικών» πυλών της Θεοδοσιούπολης, στην οποία μνημονεύεται ο Ρωμανός Δαλασσηνός, πραγματοποιείται η επίκληση «*Κυριε βοήθη*» (sic) και φυσικά αναφέρεται το επίθετο του προαναφερθέντος αξιωματούχου. Αν πάλι ο κάτοχος της σφραγίδας ονομαζόταν πράγματι Ρωμανός Δαλασσηνός και ήταν *πρωτοσπαθάριος* και *κατεπάνω* Ιβηρίας, τότε η προταθείσα χρονολόγηση της διοίκησής του στην δεκαετία του 1030 δημιουργεί επίσης πρόβλημα ταύτισης με τον πρώτο αυτοκρατορικό διοικητή της Ιβηρίας, η αρχή του οποίου στην περιοχή τερματίστηκε γύρω στο 1027. Επανερχόμενοι και πάλι στην ανάγνωση της βούλλας από τον G. Zacos θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: Εφόσον οι στρατιωτικοί επικεφαλής της Χαλδίας ήταν τότε, εξ όσων γνωρίζουμε, *βασιλικοί πρωτοσπαθάριοι* ή *πατρίκιοι* και *στρατηγοί* ή *δούκες*³¹⁰, η συγκεκριμένη σφραγίδα του υποτιθέμενου *κατεπάνω* Ιβηρίας και Χαλδίας Ρωμανού δημιουργεί οπωσδήποτε προβληματισμό. Το χαμηλό τιμητικό αξίωμά του μάλλον δεν παραπέμπει στον 11^ο αι., εκτός και αν η αβέβαιη ανάγνωση της επιγραφής της σφραγίδας από τον G. Zacos, πράγμα που δηλώνει εξάλλου και ο ίδιος, υπήρξε πράγματι εσφαλμέ-

³⁰⁶ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 695, σ. 333. Η επιγραφή του οπισθότυπου αναφέρει κατά τον ίδιο:

[+]POMA
N.. CIAΘ, S
K[A]TEPIAN,
HRCPA, S
[X]AΛΔ.

³⁰⁷ Βλ. π.χ. V.P. Stepanenko, Neizvestnyj katapan Iberii i Haldii spafarij Roman, *IFŽ* 133 (1991-1992), σ. 163-169. –SBS 3 (1993), σ. 178.

³⁰⁸ Βλ. αρ. πίνακα 3.

³⁰⁹ Για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο βλ. H. Hunger, Zur Terminologie der Theotokos darstellungen auf byzantinischen Siegeln, *Aacherer Kunstblätter* 64 (1994) (=Festschrift H. Fillitz, σ. 131-142), σ. 138. Γενικότερα βλ. και W. Seibt, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischer Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert, *SBS* 1 (1987), σ. 35-56.

³¹⁰ Βλ. τους σχετικούς πίνακες του Α.Γ.Κ. Σαββίδη, Θέμα Χαλδίας, σ. 460 κ.ε.

νη³¹¹, και επρόκειτο στην πραγματικότητα για (βασιλικό;) *πρωτοσπαθάριο*³¹². Ίσως τελικά το μολυβδόβουλλο να ανάγεται στις αρχές του 11^{ου} αι., όταν ο Βασίλειος Β΄ επιβλήθηκε στην περιοχή και συγκρότησε για πρώτη φορά την περιφέρεια της λεγόμενης «Ιβηρίας». Δεν είναι απίθανο να ανέθεσε τότε την διοικητική και στρατιωτική εποπτεία της τελευταίας, που δεν είχε ακόμη οργανωθεί ως ξεχωριστό *κατεπάνατο*, και της συνοριακής Χαλδίας στον *κατεπάνω* Ρωμανό, που διατελούσε ενδεχομένως ήδη *στρατηγός* ή *δουξ* της Χαλδίας. Η έλλειψη ωστόσο κάποιας σχετικής πληροφορίας στα υπάρχοντα αφηγηματικά κείμενα, που να ενισχύει την συγκεκριμένη υπόθεση, και η αμφίβολη ανάγνωση του G. Zacos, που έχει φυσικά αμφισβητηθεί, δεν μας επιτρέπει να προβούμε σε περαιτέρω συμπεράσματα.

Στην κεφαλή της διοίκησης της Ιβηρίας τέθηκε, όπως προαναφέρθηκε, ένας *κατεπάνω* και το ομώνυμο συνοριακό *κατεπάνατο* διέθετε, όπως ήταν φυσικό, αναπτυγμένη γραφειοκρατική οργάνωση με στρατιωτικούς και πολιτικούς (οικονομικούς και δικαστικούς) αξιωματούχους αλλά και κατώτερους υπαλλήλους· στους οικονομικούς αξιωματούχους συμπεριλαμβάνονταν και *κουράτωρες*, που επέβλεπαν την αξιοποίηση των γαιών που είχαν υπαχθεί στην ιδιοκτησία του αυτοκρατορικού στέμματος³¹³. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε εδώ την ύπαρξη σφραγίδας που ανήκε σε κάποιον *δούκα* Ιβηρίας Θεόδωρο³¹⁴. Αν η ανάγνωση της επιγραφής της βούλλας είναι πραγματικά ορθή, πράγμα όχι απόλυτα βέβαιο, εγείρεται σαφώς ζήτημα χρονολόγησης, εφόσον ο συγκεκριμένος αξιωματούχος δεν απαντά στα αφηγηματικά κείμενα των ιστοριογράφων της εποχής. Θεωρητικά, το μολυβδόβουλλο θα μπορούσε να αναχθεί χρονικά με αρκετή επιφύλαξη στην μεταβατική περίοδο των μέσων της δεκαετίας του 1040, όταν πραγματοποιήθηκε η συνένωση του βυζαντινού *κατεπάνατου* Ιβηρίας και του *Širak/Ανίου* σε μία ευρύτερη διοικητική περιφέρεια υπό τον *άρχοντα* Μιχαήλ Ιασσίτη ή, πράγμα πιθανότερο, κατά την περίοδο 1060-1064, όταν ο Παγκράτιος *Νχκακ'ι* κατείχε μάλλον το αξίωμα του *κατεπάνω* ή του *δουκός* μόνο του Ανίου/Μεγάλης Αρμενίας³¹⁵. Ενδεχομένως πάλι να επρόκειτο για τον ανώνυμο αξιωματούχο που αναφέρει στο έργο του ο *Aristakēs Lastivertc'i* και στον οποίο γίνεται λόγος λίγο παρακάτω³¹⁶. Η συγκεκριμένη εκδοχή αποτελεί ωστόσο εικασία και δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί με βεβαιότητα.

Ερωτηματικά προξενεί κατά την γνώμη μας και μία αναφορά του Ιωάννη Σκυλίτζη για τον Αλουσιάνο, δεύτερο γιο του πρώην Βούλγαρου τσάρου Ααρών, που υποτίθεται

³¹¹ Βλ. εξάλλου SBS 3 (1993), σ. 178.

³¹² Για την επιγραφή του μολυβδόβουλλου, το οποίο εξέδωσε ο G. Zacos, *Seals II*, αρ. 695, σ. 333, βλ. ανωτ., σημ. 306.

³¹³ Βλ. αρ. πίνακα 30, 31.

³¹⁴ Tarsus, αρ. 976-26-9. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 52, σ. 421-422.

³¹⁵ Βλ. αρ. πίνακα 19.

³¹⁶ Βλ. πάντως αρ. πίνακα 17.

ότι χρημάτισε *πατρίκιος* και *δουξ* Θεοδοσιουπόλεως πριν από τον Σεπτέμβριο του 1040³¹⁷. Ο αρκετά υψηλός για την εποχή του τίτλος εξηγείται ίσως από την καταγωγή του Αλουσιάνου, αλλά το αξίωμά του δεν είναι εύκολο να ερμηνευθεί, εφόσον στην Θεοδοσιούπολη έδρευε τότε ο *κατεπάνω* Ιβηρίας. Η εξήγηση ίσως βρίσκεται στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα εκείνη την περίοδο στην Ιβηρία. Η ευρύτερη περιοχή είχε δεχθεί γύρω στο 1038 την επίθεση του Bagrat Δ' (ελλ. Παγκράτιος, 1027-1072) της Αβασγίας (αρμ. Arxazet'i, σημ. Αμπχαζία)³¹⁸, γεγονός που εξανάγκασε τον τότε ισχυρό άνδρα της αυτοκρατορίας Ιωάννη Ορφανοτρόφο να αποστείλει ενισχύσεις υπό τον αδελφό του και *δομέστικο των σχολών* Κωνσταντίνο³¹⁹. Δεν είναι λοιπόν απίθανη μία ενδεχόμενη συμμετοχή του Αλουσιάνου στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα στην περιφέρεια της Θεοδοσιούπολης ως *δουξ* των δυνάμεων της ευρύτερης περιοχής, γεγονός που θα ερμήνευε την ανωτέρω αναφορά του Σκυλίτζη. Ο Ορφανοτρόφος είχε υποσχεθεί στον αδελφό του ότι θα του απέστελνε και τον (Θεοφύλακτο) Δαλασσηνό ως σύμβουλο και συνεργάτη, αλλά αυτό δεν κατέστη τελικά δυνατόν. Έτσι, ο προφανώς άπειρος στα στρατιωτικά Κωνσταντίνος επέστρεψε τελικά στην πρωτεύουσα, χωρίς να πετύχει κάτι σημαντικό³²⁰.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η Θεοδοσιούπολη (αρμ. Karin, γεωργ. Karnoy k'alak', Karnu-kalaki, αραβ. Qālīqāla, σημ. Erzerum)³²¹ αποτέλεσε την διοικητική έδρα του *κατεπάνω* Ιβηρίας³²², καθώς ήταν το σημαντικότερο αστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής και

³¹⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 412.88-413.90. Ο Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 601.8, τον αναφέρει μόνο ως *πατρίκιο*. Για την στάση του Αλουσιάνου βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 52-53, αρ. 51.

³¹⁸ Για την Αβασγία έως και τον 10^ο αι. βλ. κυρίως B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 459 κ.ε. – B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 218. Για τον Bagrat βλ. και κατωτ., σ. 91, 98-99, 254, 549.

³¹⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 402.6 κ.ε. Για τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο βλ. σχετικά P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 254 κ.ε. – R. Janin, *Un ministre byzantin: Jean l'Orphanotrophe (XI^e siècle)*, *EO* 30 (1931), σ. 431-443. – C.M. Brand - A. Kazdan - A. Cutler, λ. John the Orphanotrophos, *ODB*, τομ. 2, σ. 1070.

³²⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 402.8-11.

³²¹ Η ευρύτερη περιφέρεια ονομαζόταν κατά την αρχαιότητα «Καρενίτις», ονομασία από την οποία προήλθαν αργότερα και τα τοπικά ονόματα της πόλης (άλλες αρμενικές ονομασίες: T'eodonpōlis, T'eodosouravlis Hayoc'). «Θεοδοσιούπολη» ονομάστηκε προς τιμήν του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β'. Μετά την άλωση του Άρτζε από τους Τούρκους το 1048, οι διασωθέντες κάτοικοι του πρώτου κατέφυγαν και πάλι στην Θεοδοσιούπολη, από την οποία μάλιστα προέρχονταν, και η πόλη άρχισε να ονομάζεται «Arzn Rum» («Arzān ar-Rūm»), δηλαδή «όριο της χώρας των Ρωμαίων». Από εκεί προήλθε και η σημερινή τουρκική ονομασία Erzerum. Βλ. Nina G. Garsoïan, λ. Thedosioupolis, *ODB*, τομ. 3, σ. 2054. Για την πρώιμη περίοδο της ιστορίας της πόλης βλ. N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, Lisbon 1970, σ. 98-100, 115-124. – T. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Lisbon 1976, σ. 22-24, 88-91, 115, 127-133. Γενικά βλ. και E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 10, 16, 18-22, 30, 42-43, 57, 79-80, 151-152, 157-158, 162, 164, 180-184, 189-190, 194-197, 201, 211-219, 226, 228. – T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 187 κ.ε. – D.O. Seals IV, αρ. 72, σ. 162. – V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 15-16, 29, 31-34, 49, 63, 69, 71, 73, 82, 87, 120, 122, 165, 176, 180. Για περισσότερες πληροφορίες για την πόλη και την περιοχή της βλ. F. Macler, *Erzeroum ou topographie de la haute Arménie*, *JA* (11^e série) 13 (1919), σ. 153-237.

³²² Βλ. π.χ. τις αναφορές του Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 115.22 κ.ε., 124.25 κ.ε. καθώς και την ελληνική επιγραφή επί των «Γεωργιανών» ή «Ιβηρικών» πυλών της Θεοδοσιούπολης, που μνημονεύει τον *κατεπάνω* Ιβηρίας Ρωμανό Δαλασσηνό (βλ. N. Sargisean, *Telagrut iwnk*, σ. 74, αρ. 2 [εσφαλμένη ανάγνωση

βρισκόταν σε επίκαιρη γεωγραφική θέση³²³. Λογικά, η πόλη ανυψώθηκε τότε εκκλησιαστικά σε μητροπολιτική έδρα, καθώς έως τον 10^ο αι. αποτελούσε επισκοπή της «καπαδοκικής» Καισάρειας³²⁴. Σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i, ο Βασίλειος Β' απέστειλε κατά το 1018 στην περιοχή της Θεοδοσιούπολης κάποιον ανώνυμο αξιωματούχο από την Νικομήδεια, ο οποίος επέβαλε *αγγραεία* στους κατοίκους της συγκεκριμένης περιφέρειας και συγκέντρωσε άνδρες για την ανοικοδόμηση της πόλης³²⁵. Προφανώς η *αγγραεία* επιβλήθηκε για την ενίσχυση ή την δημιουργία οχυρώσεων (*καστροκτισία*) και των απαραίτητων κτιριακών υποδομών για την εγκατάσταση της νέας βυζαντινής διοίκησης³²⁶.

Αν η ανωτέρω χρονολόγηση που παρέχει ο Aristakēs είναι ιστορικά ορθή, διαθέτουμε έναν χρονικό *terminus ante quem* για την συγκρότηση του *κατεπανάτου* Ιβηρίας: συνεπώς η αναγωγή της δημιουργίας του *κατεπανάτου* στο 1023 από τον Ν. Adontz, που υιοθετήθηκε και από άλλους ερευνητές, είναι μάλλον πολύ όψιμη. Ο Aristakēs παρέχει επίσης την πληροφορία ότι ο Κωνσταντίνος Η' απέστειλε ως στρατιωτικούς διοικητές στην ευρύτερη περιοχή δύο ευνούχους αξιωματούχους, τον Νικήτα (εκ Πισιδίας κατά τον Σκυλίτζη) και τον αντικαταστάτη του Simon (ελλ. Σίμων [«Συμεών» κατά την V.A. Arutjunova-Fidanjan³²⁷])³²⁸. Αποστολή και των δύο ήταν η πραγματοποίηση εδαφικών προσαρτήσεων

ση]. –H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 136. –Του ίδιου, *Feme Iverija*, αρ. 12. –N. Adontz, *Notes*, σ. 171). Η Θεοδοσιούπολη κατελήφθη το 949 από τον Ιωάννη Τζιμισκή. Βλ. Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 7. –Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 428.5-13. Η περιοχή της οργανώθηκε κατόπιν σε ξεχωριστό *θέμα*.

³²³ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 46, στ. 46-47: «Πολλαί εἰσιν ὁδοί, οἱ εἰσάγουσαι εἰς τὸ κάστρον Θεοδοσιουπόλεως».

³²⁴ J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 7, αρ. 1, στ. 109, σ. 67. Πρβλ. *D.O. Seals IV*, σ. 162. Βλ. επίσης J. Darrouzès, ὁ.π., notitia 1, αρ. 1, στ. 76, σ. 206, notitia 2, αρ. 1, στ. 91, σ. 219, notitia 3, αρ. 1, στ. 98, σ. 233, notitia 4, αρ. 1, στ. 85, σ. 251. –G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 1, σ. 421. Κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο πάντως η Θεοδοσιούπολη αποτελούσε μητροπολιτική έδρα, η οποία διέθετε επτά επισκοπές (Ορτρού, Μαζνούβης, Μαυρόκαστρου, Αγίας Μαρίας, Αξιέξης, Ταρούτζας, Πολυτίμου). Βλ. H. Gelzer, *Bistümverzeichnisse*, σ. 249.143-151.

³²⁵ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 11, *αγγλ.* μτφρ. R. Bedrosian, σ. 10. Πρβλ. H. Bartikian, *Οικονομική πολιτική*, σ. 440.

³²⁶ Για τον θεσμό της *αγγραείας* (ο όρος εκ της περσικής προέλευσης λέξη *άγχαρος*=αγγελιοφόρος) βλ. A. Každan, *Agrarnije otnošeniia v Vizantii IX-X vv.*, Moskva 1952. –Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Αγγραεία*, σ. 21 κ.ε. –Της ίδιας, λ. *άγγραεία*, ή, *ΛΒΟ*, τομ. Α', σ. 53-56, η οποία επισημαίνει ότι η *αγγραεία* αποτελούσε μεταξύ άλλων αναγκαστική προσωπική εργασία προς κάποια δημόσια αρχή (*άγγραεία δημοσία ή τοῦ δημοσίου*). Ειδικά για την *καστροκτισία* βλ. S. Trojanos, *Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des festungsbaues im byzantinischen Reich*, *Βυζαντινά* 1 (1969), σ. 39-57. Πρβλ. εν συντομία Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 161-162.

³²⁷ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 112. Βλ. όμως αντιθ. H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 64, σημ. 36. Για τον Simon βλ. αρ. πίνακα 7.

³²⁸ Ο Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 26-27, *αγγλ.* μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30, δεν προσδιορίζει σαφώς αν οι Βυζαντινοί διοικητές απεστάλησαν στην Ιβηρία ή την Βαασπρακανία. Η Ιβηρία φαντάζει ως πιο πιθανή, αν λάβουμε υπόψη τα γεωγραφικά δεδομένα. Πρβλ. εξάλλου και την σύμφωνη γνώμη του H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 94. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 370.36-37, μνημονεύει τον Νικήτα ως *κατεπάνω* Ιβηρίας, οπότε ο Simon, ως διάδοχός του, διοίκησε την συγκεκριμένη περιοχή ή τις στρατιωτικές δυνάμεις που είχαν σταλεί εκεί.

στην περιοχή της νότιας Γεωργίας. Σύμφωνα με τον Aristakēs, ο Νικήτας εξανάγκασε κατά το 1026/27 πολλούς *azat*³²⁹ της περιοχής να παραχωρήσουν τις εκτάσεις τους, λαμβάνοντας ανταλλάγματα που κατοχυρώνονταν με επίσημα κρατικά έγγραφα, και να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης αποτιμά ωστόσο αρνητικά την δράση του Νικήτα στην περιοχή, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι ήταν «ἐπίρρητος» και «πονηρός» και ότι υπονόμειψε το έργο που είχε ήδη συντελεστεί στην περιοχή³³⁰. Ο Simon, που υποτίθεται ότι ήταν παρακοιμώμενος, αντικατέστησε τον Νικήτα φέροντας μαζί του αξιόλογα στρατεύματα, αλλά δεν κατόρθωσε τελικά να πετύχει κάτι σημαντικό. Ο θάνατος μάλιστα του γηραιού Κωνσταντίνου Η΄ κατά το 1028 τον ανάγκασε να επιστρέψει στην πρωτεύουσα³³¹.

Εκτός από την αρχική διοικητική έδρα του *κατεπανάτου* Ιβηρίας Θεοδοσιούπολη, σημαντικό αστικό κέντρο της περιοχής, από εμπορικής κυρίως άποψης, αποτελούσε και η σχετικά κοντινή πολυεθνική «χωρόπολη» ή «κωμόπολη» Άρτζε ή Άρτζη (αρμ. Arcn)³³². Η τελευταία υπήρξε μέχρι και την βασιλεία του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή έδρα αυτοκρατορικού στρατηγού, όπως μαρτυρεί το Τακτικόν Escorial³³³. Το 979, επί Βασιλείου Β΄, το Άρτζε παραχωρήθηκε στον ηγεμόνα του Taik΄ Dawit΄, αλλά επανήλθε και πάλι υπό αυτοκρατορικό έλεγχο στα τέλη της βασιλείας του Βουλγαροκτόνου (και όχι μετά την δολοφονία του Dawit΄ το έτος 1000, όπως έχει υποστηριχθεί από τους εκδότες των σφραγίδων της συλλογής του Dumbarton Oaks)³³⁴. Κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι. ο στρατηγός του Άρτζε ήταν υφιστάμενος του *κατεπάνω* Ιβηρίας. Η πόλη εξελίχθηκε σε ανθηρό εμπορικό κέντρο λόγω

³²⁹ Βλ. γι' αυτούς σ. 108-109, σημ. 146.

³³⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 370.36-37.

³³¹ Aristakēs Lastivertc΄i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30.

³³² Ο χαρακτηρισμός «χωρόπολη» ανήκει στον Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 111.2. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 451.29-30, σημειώνει: «κωμόπολις δὲ τὸ Ἄρτζε μυριάνδρος καὶ πολὺ πλοῦτον ἔχουσα· ὥκουν γὰρ ἐν αὐτῇ ἰθαγενεῖς τε ἔμποροι καὶ Σύρων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἄλλων ἔθνων πληθὺς οὐκ ὀλίγη». Για τους συγκεκριμένους όρους βλ. αναλυτικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 457, σημ. 141. Η ακριβής γεωγραφική τοποθέτηση ή ταύτιση του Άρτζε είναι προβληματική. Κατά τον Ν. Οικονομίδη βρισκόταν πλησίον των πηγών του Αράξη στην Βασσιανή/Φασσιανή/Basean (σημερινό Arzy ή Ardi), 55 χιλιόμετρα ανατολικά της Θεοδοσιούπολης. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Frontière orientale*, σ. 293, κείμεν. και σημ. 52. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 362. –D.O. Seals IV, σ. 148. Σύμφωνα με τους E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 180, σημ. 4, σ. 184. –N. Adontz, *Études*, σ. 309, βρισκόταν 15 χιλιόμετρα βορειοδυτικά του σημερινού Erzerum και ταυτίζεται με το Qara-ars. Πρβλ. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.25 κ.ε., αναφέρει ότι η εγγύτητα της πόλης με την Θεοδοσιούπολη ήταν τέτοια, ώστε οι κάτοικοι της τελευταίας την εγκατέλειψαν, για να εγκατασταθούν εκεί. Η συγκεκριμένη πληροφορία συνηγορεί περισσότερο υπέρ της ταύτισης που πραγματοποίησαν οι E. Honigmann και N. Adontz.

³³³ Τακτικόν Escorial, σ. 269.13. Σφραγίδα στρατηγού του Άρτζε βρίσκεται στην συλλογή A.N.S.-Newell. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Étrangers*, σ. 60, σημ. 19.

³³⁴ Βλ. D.O. Seals IV, σ. 148. Αντιθ. βλ. την σαφή αναφορά του Aristakēs΄i Lastivertc΄i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30, περί κατάληψης του Άρτζε από τον δούκα του Waspurakan «Komianos» (sic) επί Βασιλείου Β΄. Ο «Komianos» είναι οπωσδήποτε ο γνωστός πρωτοσπαθάριος και δουξ Βασπρακανίας Νικηφόρος Κομνηνός, που ανέλαβε την διοίκηση της συγκεκριμένης περιφέρειας κατά το 1019 ή το 1023. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.6-10. Κατά τον Aristakēs Lastivertc΄i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 29-30, στασίασε, έχοντας προσωπικές βλέψεις για κυριαρχία στην περιοχή, και τιμωρήθηκε ανάλογα.

της επίκαιρης γεωγραφικής της θέσης. Οι κάτοικοί της μάλιστα, γηγενείς και ξένοι, κυρίως Αρμένιοι, Έλληνες και Σύροι, προέρχονταν κατά μεγάλο ποσοστό από την Θεοδοσιούπολη, από την οποία μετοίκησαν μαζικά στο Άρτζε³³⁵. Οι δραστήριοι έμποροι του Άρτζε έφεραν εμπορεύματα από την Περσία, τις Ινδίες και την υπόλοιπη Ασία³³⁶. Εκτεταμένες γαίες της οικονομικά εύπορης περιοχής είχαν μετατραπεί προφανώς σε βασιλικές εκτάσεις του στέμματος, όπως διαφαίνεται από τα σωζόμενα μολυβδόβουλλα των *κουρατόρων* του Άρτζε³³⁷.

Το Άρτζε είχε προφανώς επισκιάσει εν μέρει το παλαιότερο (10^{ος} αι.) σημαντικό εμπορικό κέντρο της ευρύτερης περιφέρειας Αδρανούτζιν (αρμ. Art'apunj, σημ. Ardanuc), το οποίο βρισκόταν στα ανατολικά του ποταμού Ακάμπσιος/Ακαμψή και ήταν «*κάστρον (...)* *όχυρόν πάννυ*». Το Αδρανούτζιν ήλεγχε ως τότε το εμπόριο που διεξάγονταν ανάμεσα στην Ιβηρία, την Αβασγία, την Αρμενία, την Τραπεζούντα και την Συρία εισπράττοντας μάλιστα σημαντικούς δασμούς («*κοιμέρκιν*») από τις αυξημένες εμπορικές συναλλαγές³³⁸. Η οικονομική ευμάρεια της περιφέρειας αλλά και ευρύτεροι στρατηγικοί λόγοι εξηγούν γιατί οι πρώτες τουρκομανικές διεισδύσεις, που στόχευαν καθαρά στην αποκόμιση λείας³³⁹, σημειώθηκαν σε αυτές ακριβώς περιοχές.

2. Η προσάρτηση του Širak/Ανίου (ca. 1045), η συγκρότηση του *δουκάτου* Ιβηρίας - Μεγάλης Αρμενίας και η διάλυση του «ιβηρικού» στρατού (ca. 1049-1052)

Σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i οι Τούρκοι διείσδυσαν για πρώτη φορά στις περιοχές της Βαασπρακανίας, της Θεοδοσιούπολης και της Βασσιανής (αρμ. Basean ή Basēn, αρχ. Φασσιανή) στα 1045-1048³⁴⁰. Οι πρώτες τουρκομανικές επιθέσεις στο ανεξάρτητο βασίλειο του Waspurakan είχαν βέβαια πραγματοποιηθεί, όπως θα δούμε, πολύ νωρίτερα, αλλά ο Aristakēs αναφέρεται εδώ στην συγκεκριμένη περιφέρεια ως τμήμα της αυτοκρατορικής επικράτειας. Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1040 σημειώθηκαν εκτεταμένες τουρκικές επιδρομές στις κούλαδες της Βασσιανής και του Karin (Θεοδοσιούπολης), όπως και στο *θέμα* του Ταρών (αρμ. Tarōn), στο Taik' και στα δάση της παλαιάς *στρατηγίδας* του

³³⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.25 κ.ε.

³³⁶ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 413.

³³⁷ Βλ. π.χ. D.O., αρ. 58.106.4959, έκδ. D.O. Seals IV, αρ. 57.1, σ. 148. (σφραγίδα από τον 10^ο ή 11^ο αι. κάποιου Κωνσταντίνου, *χαρτουλαρίου* και *βασιλικού κουράτωρος* του Άρτζε).

³³⁸ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 46, σ. 216.42-48 -για την συγκεκριμένη παραπομπή βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 413. Πρβλ. επίσης Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α', σ. 250-251, τομ. Β', σ. 255. -T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 12. -Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 215. -R.W. Edwards, Artvin, σ. 171 κ.ε. (και *χάρτη* αρ. 1). -Του ίδιου, Vale of Kola, σ. 126. Για την ευρύτερη περιοχή βλ. επίσης τον *χάρτη* της Β. Martin-Hisard, *Monde Caucasic*, σ. 530. Ειδικά για τους όρους *κάστρον*, *καστέλλιον*, *φρούριον* κλπ. βλ. σχετικά Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *ό.π.*, τομ. Α', σ. 245 κ.ε.

³³⁹ C. Cahen, *Pénétration*, σ. 12.

³⁴⁰ Aristakēs Lastivertc'i, *αγγλ.* μτφρ. R. Bedrosian, σ. 64 κ.ε.

10^{ου} αι. Κορτζενής ή Χορζιανηνής (αρμ. Χορτζεαν ή Χορτζενκ')³⁴¹. Το Άρτζε υπήρξε μάλιστα το πρώτο μικρασιατικό αστικό κέντρο που αλώθηκε και καταστράφηκε ολοκληρωτικά από τους Τούρκους κατά το 1048, προφανώς επειδή ήταν ουσιαστικά ανοχύρωτο και ανθηρό οικονομικά³⁴². Ο Ματθαίος Εδέσσης χαρακτηρίζει μάλιστα αυτό το συμβάν και όσα επακολούθησαν ως «αρχή της καταστροφής της Ανατολής»³⁴³. Η άλωση του Άρτζε, στην οποία γίνεται εκτενής αναφορά παρακάτω, ανάγκασε σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη τους Βυζαντινούς να ανοικοδομήσουν εκ νέου ή καλύτερα να ενισχύσουν την «*παραμεληθείσαν και ἀοίκητον γενομένην*» Θεοδοσιούπολη και να την οχυρώσουν με τάφρο και τείχη³⁴⁴. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρει από την άλλη ότι η Θεοδοσιούπολη αποτελούσε «*μεγίστη*» πόλη με τείχος «*ίσχυρὸν καὶ ἀνάλωτον*», όταν οι Τούρκοι επιτέθηκαν στο Άρτζε³⁴⁵. Η συγκεκριμένη πληροφορία έρχεται εκ πρώτης όψεως σε πλήρη αντίθεση με όσα αναφέρει ο Ατταλειάτης, αλλά είναι κατανοητή αν λάβουμε υπόψη τα εξής: ο Σκυλίτζης συγκρίνει ουσιαστικά σε αυτό το σημείο την πρώην στρατιωτική και διοικητική έδρα του θέματος Ιβηρίας (Θεοδοσιούπολη) με ένα εντελώς ανοχύρωτο και νεότευκτο εμπορικό κέντρο (Άρτζε), προσπαθώντας να υπερτονίσει το εσφαλμένο της απόφασης των κατοίκων του Άρτζε να παραμείνουν στην πόλη τους, όταν πλησίαζαν οι Τούρκοι.

Το 1041/42 απεβίωσε ο ηγεμόνας του βασιλείου του Širak/Ανίου/Μεγάλης Αρμενίας (ελλ. Σιρακηνή) Yovanēs Smbat (ελλ. Ιωαβανεσίκης, 1017/20-1041)³⁴⁶. Ο Yovanēs είχε λάβει επί Βασιλείου Β' τον τίτλο του *μαγίστρου* και είχε αναγνωρισθεί *άρχων* «*διὰ βίου Ανίου καὶ τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας*»³⁴⁷. Ταυτόχρονα όμως είχε υπογράψει «*ἐγ-*

³⁴¹ Βλ. Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 68. Σφραγίδες *στρατηγών* της περιοχής από τον 10^ο αι. εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 227, σ. 147, αρ. 1087, σ. 474.

³⁴² Βλ. τις πληροφορίες των Ιω. Ζωναρά, τομ. 3, σ. 638.12-14. –Smbat Sparapet, σ. 22.

³⁴³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 77: «Listen and pay attention to this account of the end and decay of the East -by slow degrees, year by year; for this Artsn was the first town which was captured from the Armenians and put to the sword and enslaved». Τα ίδια επαναλαμβάνει και ο Smbat Sparapet, σ. 22.

³⁴⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.24 κ.ε.

³⁴⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 451.32-33.

³⁴⁶ Βλ. γι' αυτόν Nina G. Garsoïan, λ. John Smbat, *ODB*, τομ. 2, σ. 1068, με βιβλιογραφία.

³⁴⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.84. Οι Γεωργιανοί Βαγρατίδες δεν συναινούσαν στην βυζαντινή κατοχή αρμενικών και γεωργιανών εδαφών (άνω Ταώ, Ανακουπία, Khupat'i) και δεν δέχονταν να τεθούν υπό βυζαντινή επικυριαρχία. Βλ. M. Lordkipanidze, *Iz istorii gruzinsko-vizantiiskikh vzaimootnoshenii na granice X-XI vv*, εν *Actes du XIV^e Congr.*, τομ. 2, σ. 373 κ.ε. –Του ίδιου, *Essays on Georgian History*, Tbilisi 1994, σ. 85-94. –G. Tcheishvili, *Perceptions*, σ. 205. Όταν ο ηγεμόνας Αβασγίας και Ιβηρίας Giorgi A' (1014-1027), παρέβη τις συνθήκες που είχε υπογράψει με την αυτοκρατορία (βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 339.75-78. –Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Θαύματα Αγ. Ευγενίου*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, σ. 84.29-31), αρνήθηκε να παραδώσει τις περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στον *κουροπαλάτη* πατέρα του Bagarat Γ' και επιτέθηκε στις συνοριακές περιοχές της (βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 366.32 κ.ε.), επωφελομένου από την απασχόληση του Βασιλείου Β' με τους Βουλγάρους στα Βαλκάνια, είχε την υποστήριξη του Yovanēs Smbat. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.76-77. Οι δυνάμεις του αντιμετώπισαν τους Βυζαντινούς στο σημερινό Oltu και η συγκεκριμένη αναμέτρηση χαρακτηρίζεται από τον Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 7 κ.ε., ως η αρχή της καταστροφής του Taik'. Αφού όμως ο Βασίλειος Β' συνέτριψε το επίφοβο βουλγαρικό κράτος, εκστράτευσε κατά το 1021 εναντίον των δύο συμμάχων (βλ.

γραφον γραμματεῖον», το οποίο όριζε ότι το κράτος του θα ενσωματωνόταν στην αυτοκρατορία μετά τον θάνατό του³⁴⁸. Όταν τελικά απεβίωσε, ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος αξίωσε, όπως ήταν φυσικό, την παράδοση του Širak/Μεγάλης Αρμενίας στην αυτοκρατορία³⁴⁹. Μέρος του πληθυσμού του Ανίου, με επικεφαλής τον αντιβασιλέα Vēst (=βέστης) Sargis και τον καθολικό Πέτρο Α' Getadarj (1019-1058)³⁵⁰, υποστήριζε την ένταξη στην αυτοκρατορία, προφανώς εξαιτίας της τουρκικής απειλής, αλλά οι Βυζαντινοί στρατιώτες απέτυχαν επανειλημμένα να καταλάβουν την πόλη, ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι και αξιωματούχοι, με πρωτεργάτες τους Vahram και Γρηγόριο Pahlavuni, έστεψαν ως βασιλέα τον Βαγρατιδή Κακίκιο Β' Ανιώτη (αρμ. Χαč'ik II Bagratuni, 1042-1045). Ο Κακίκιος, ανειψιός του Yovanēs Smbat και γιος του αντιβασιλέα Ašot Bagratuni, υπήρξε τελικά ο τελευταίος ηγεμόνας του ανεξάρτητου Širak³⁵¹. Ο νέος βασιλεύς επιθυμούσε την διατήρηση της ειρήνης και της συμμαχίας με την αυτοκρατορία, αλλά δεν εφάρμοσε στην πράξη τους όρους του «εγγράφου

σχετικά Ιω. Σκυλίτζης, σ. 366.34 κ.ε.) και τους εξανάγκασε τελικά να συνθηκολογήσουν μετά από έναν αμφίρροπο πόλεμο δύο ετών καταλαμβάνοντας εκ νέου το Oltu. Βλ. R.W. Edwards, Oltu-Penek Valley, σ. 17. –H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 67-68. Μία «ιβηρική» δύναμη είχε μεν στις αρχές του πολέμου νικήσει το αυτοκρατορικό στρατιωτικό σώμα που θα αντιμετώπιζε τον στασιαστή Νικηφόρο Φωκά στην Καππαδοκία (βλ. Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 424-425. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 406), αλλά ο Βασίλειος Β' καθυπέταξε αρχικά τον Yovanēs και κατόπιν αντιμετώπισε δύο φορές τα στρατεύματα του βασιλέα Giorgi Α'. Μετά από μία αμφίρροπη αιματηρή σύγκρουση, νίκησε τελικά τον αρχιστράτηγο του Giorgi Λιπαρίτη και ανάγκασε τον Αβασγό βασιλέα να τραπεί σε φυγή και να συνθηκολογήσει (Σεπτέμβριος του 1022), ενώ τα αυτοκρατορικά στρατεύματα προέβησαν σε εκτεταμένες καταστροφές και υποκίνησαν την δημιουργία εσωτερικών γεωργικών διενέξεων. Βλ. αντίστοιχα Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.75 κ.ε., 367.57 κ.ε. –Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Θαύματα Αγ. Ευγενίου*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, σ. 85.7 κ.ε. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 10 κ.ε. –K'art'lis Cxovreba, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 101-102. –Matiane K'art'lisay, αγγλ. μτφρ. R.W. Thompson, *Rewriting Caucasian History. The Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles. The Original Texts and Armenian Adaptation*, Oxford 1996, σ. 281-283. Πρβλ. σχετικά C. Toumanoff, Αρμενία-Γεωργία, σ. 457. –Του ίδιου, Mantzikert, σ. 425. –I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 474-476. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 94-95. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 96. –G. Tcheishvili, *Perceptions*, σ. 205-206. –H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 67 κ.ε.

³⁴⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.88 κ.ε. Βλ. και Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 15. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 66. –L. Χαč'ikyan, Hakob Sanahnec'i zamanakagir XI dari, *VONAASSR* 1 (1971), σ. 40, 42. –F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 1. Teil, 2. Halbband. Regesten von 867-1025*. Zweite Auflage neu bearbeitet von A.E. Müller, München 2003, αρ. 811b [813], σ. 221. Πρβλ. C. Toumanoff, Mantzikert, σ. 425. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 167. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 556-558. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 55, 57. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 141. –W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 58. –W. Treadgold, *History*, σ. 529.

³⁴⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.77 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 71. –Smbat Sparapet, σ. 18. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 16, 52 κ.ε.

³⁵⁰ Σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 10, ο Πέτρος έγινε καθολικός κατά το αρμενικό έτος 468, το οποίο ξεκινούσε στις 17 Μαρτίου του 1019. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 157, σημ. 76.

³⁵¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 60.19 κ.ε. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.88 κ.ε. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 52-55. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 66 κ.ε. Πρβλ. Nina G. Garsoïan, λ. Gagik II, *ODB*, τομ. 2, σ. 814.

γραμματείου», επιθυμώντας απλώς να αναγνωρίσει την βυζαντινή επικυριαρχία («δοῦλον μὲν ἑαυτὸν ἀνομολογοῦντος Ῥωμαίων»³⁵²).

Ο Κακίκιος δέχθηκε τελικά να μεταβεί για διπλωματικές διαπραγματεύσεις στην Κωνσταντινούπολη, προφανώς επειδή πιεζόταν ιδιαίτερα από όλες τις κατευθύνσεις (από την φιλοβυζαντινή μερίδα του Ανίου υπό τον Vēst Sargis, από τις αυτοκρατορικές δυνάμεις και από τους Τούρκους και Δαλαμίτες στα ανατολικά)³⁵³. Οι Βυζαντινοί μάλιστα είχαν ενθαρρύνει τον κουρδικής καταγωγής εμίρη του Dvin (ελλ. Τίβιον ή Τιβί) (1022-1049) και αργότερα της πόλης-φρουρίου Ganğa (ελλ. Καντζάκιον) (1049-1067) Abu'l-Aswār Šavur bin Fadl bin Šaddād (ελλ. Απλησφάρης)³⁵⁴ να πραγματοποιήσει επιδρομές στην επικράτεια του Κακίκιου, ώστε να ασκήσουν ακόμη μεγαλύτερη πίεση στον νεαρό ηγεμόνα του Širak. Το δέλεαρ που είχαν προσφέρει στον Abu'l-Aswār ήταν η κατοχή των χωρίων που θα καταλάμβανε³⁵⁵. Ο Κακίκιος διακήρυξε, σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, ενώπιον των

³⁵² Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.88-96: «καὶ θανόντος αὐτοῦ (σημ.: του Yovanēs Smbat) ὁ Κακίκιος ὁ τούτου υἱὸς (σημ.: ἦταν ανεπιγνός και όχι γιος) διαδεξάμενος τὴν ἀρχὴν εἰρήνην μὲν διετήρει πρὸς Ῥωμαίους καὶ ὁμαιχμίαν, κατεῖχε μὲντοι τὴν πατρῶαν ἀρχὴν, καὶ ἀποδοῦναι τοῖς Ῥωμαίοις οὐκ ᾔθελεν, ὥς τὸ πατρικὸν (sic) ἐβούλετο γραμματεῖον. εὐρὼν οὖν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τὸ γραμματεῖον ὁ Μονομάχος ἀπῆτει καὶ τὸ Ἀνίον καὶ τὴν πᾶσαν μεγάλην Ἀρμενίαν ὡς Βασιλείου τοῦ βασιλέως διάδοχος. τοῦ δὲ δοῦλον μὲν ἑαυτὸν ἀνομολογοῦντος Ῥωμαίων, ἀποστήναι δὲ τῆς πατρῶας ἀρχῆς μὴ ἐθέλοντος, πολεμητέον ἐδόκει τῷ βασιλεῖ». Πρβλ. P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 50.

³⁵³ Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 71. Πρβλ. C. Toumanoff, *Mantzikert*, σ. 425. –A.K. Sanjian, *Gregory Magistros*, σ. 133. –C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 337. Για τις εισβολές των Τούρκων στην Βασπρακανία και την Βασσιανή (αρμ. Basean) βλ. Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 56 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 64-65. Το 1042/43 ο Κακίκιος Β' και ο Γρηγόριος Pahlavuni νίκησαν έναν αδιευκρίνιστο αριθμό Τουρκομάνων που λεηλατούσαν την περιοχή του φρουρίου Bjni στην βορειοανατολική Αρμενία. Το 1042 ο γηραιός πλέον Xul Xač'ik Arcruni, άλλοτε ακόλουθος του τελευταίου ηγεμόνα του Senek'erim-Yovanēs του Waspurakan και ένας από αυτούς που δεν τον ακολούθησαν στις νέες του γαίες στην Μικρά Ασία, επιχείρησε μία ηρωική αλλά μάταια αντίσταση εναντίον 15.000 Τουρκομάνων στην περιοχή της Βασπρακανίας. Ο ίδιος και ο μικρότερος γιος του Ishxan (=Ισχάν) έπεσαν στο πεδίο της μάχης, ενώ οι δύο μεγαλύτεροι γιοι του Hasan και Chnchghuk βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. σχετικά Smbat Sparapet, σ. 19. –Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 69.

³⁵⁴ Το «Απλησφάρης-ιος», «Απλεσφάρης» και «Απλισφάρης» αποτελούσε και βυζαντινό επίθετο, προφανώς πρώην αραβικών οικογενειών, τα μέλη των οποίων είχαν «εκβυζαντινισθεί». Βλ. σχετικά V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 39-40. –Chr. Stavrakos, *Sceaux inédits d'Arabes au service de Byzance, Graeco-Arabica 7-8* (1999-2000) (*Proceedings of the Sixth International Congress of Graeco-Oriental and African Studies, Nicosia 30 April-5 May 1996*), σ. 511-518, για σφραγίδες μελών των συγκεκριμένων οικογενειών. Για τον Απλησφάρη, που είχε νυμφευθεί την κόρη του Βαγρατιδή βασιλέα Ašot A' και αργότερα την αδελφή του Κακίκιου Ανιώτη, βλ. C.E. Bosworth, *Dynasties*, σ. 151-152. –Του ίδιου, λ. Shaddadids, *EF*, τομ. 9, σ. 169-170. –V. Minorsky, *Caucasian History*, σ. 50 κ.ε., 59 κ.ε., 80 κ.ε. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 166-168. –V. Stepanenko, λ. Αμπούλ Ασβάρ ή Σεβάρ (Α'), *ΕΠΛΒΙΠ*, τομ. 2, σ. 124-125 (με πηγές και βιβλιογραφία). Σημαντικές πληροφορίες γι' αυτόν παρέχουν οι Ιωάννης Σκυλίτζης, Ματθαῖος Εδέσσης, Aristakēs Lastivertc'i και ο Ġami al-Duwal, «Χρονικό», έκδ. V. Minorsky, ό.π., σ. 158-169 και αραβ. κείμε. στο τέλος (18 σσ.).

³⁵⁵ Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 436.23 κ.ε. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 870, σ. 18, για τις επιστολές του παρακοιμώμενου, προέδρου και δομέστικου των σχολών Νικολάου στον Abu'l-Aswār. Πρβλ. γενικά R. Grousset, *Arménie*, σ. 574-575. –J. Shepard, *Armenia-Cecauenenos*, σ. 292 κ.ε. –M. Γρηγορίου-

Βυζαντινών ότι αποτελούσε τον *tēr* (=κύριο) και *t'agawor* (=βασιλέα) του αρμενικού βασιλείου και ότι δεν θα παραχωρούσε την επικράτειά του σε αυτούς, εφόσον τον ανάγκασαν να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη με δόλιο και αθέμιτο τρόπο. Μετά την αναμενόμενη αρνητική του στάση ο νεαρός βασιλεύς τέθηκε ουσιαστικά σε περιορισμό στην βυζαντινή πρωτεύουσα επί έναν μήνα. Τελικά όμως αναγκάστηκε να αποδεχθεί την παράδοση του βασιλείου του στην αυτοκρατορία, καθώς είχε ήδη πληροφορηθεί ότι οι υπέρμαχοι της ενσωμάτωσης του Ανίου στο Βυζάντιο είχαν αποστείλει τα κλειδιά των πυλών της πόλης στον Μονομάχο³⁵⁶. Ο Αρμένιος ηγεμόνας μάλλον δεν παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη για μεγάλο χρονικό διάστημα, εφόσον γνωρίζουμε από τον Ιωάννη Σκυλίτζη ότι συμμετείχε γύρω στο 1046 με τους στρατιώτες του Širak σε στρατιωτικές επιχειρήσεις του πρώτου αυτοκρατορικού *κατεπάνω* του Ανίου Μιχαήλ Ιασσίτη εναντίον του Abu'l-Aswār³⁵⁷.

Η σθεναρή αντίσταση του Αρμένιου βασιλέα στις βυζαντινές πιέσεις για παράδοση της χώρας του πιστοποιείται και από την αφήγηση του σύγχρονου Aristakēs'ī Lastivertc'ī, σε αντίθεση βέβαια με τα λεγόμενα του Σκυλίτζη αλλά και του Μιχαήλ Ατταλειάτη, που προφανώς απηχούν καθαρά την βυζαντινή πλευρά³⁵⁸. Ο Αρμένιος ιστοριογράφος ισχυρίζεται μάλιστα ότι ο Κακίκιος Ανιώτης αρνήθηκε την παραχώρηση της διοίκησης της Μελιτηνής και των γειτονικών της περιοχών (αρμ. *gawar*), που του πρότειναν ως αντάλλαγμα οι αυτοκρατορικοί για την διευθέτηση του ζητήματος³⁵⁹. Οι Kirakos Ganjakec'ī και Samuēl Anets'ī αναφέρουν από την άλλη, προσπαθώντας να εξηγήσουν την τελική εξέλιξη των πραγμάτων, ότι ο Κακίκιος διέθετε «λογοτεχνικά» (δηλαδή θεολογικά) κυρίως ενδιαφέρον-

Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 95. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 156 κ.ε., 185 κ.ε. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 336. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 154 κ.ε.

³⁵⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 72. Πρβλ. ειδικά N.G. Garsoian, *Integration*, σ. 117 και γενικότερα C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 458. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 193.

³⁵⁷ Βλ. κατωτ., σ. 86. Ο Κακίκιος επισκέφθηκε για δεύτερη φορά την Κωνσταντινούπολη επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, την ίδια περίπου περίοδο που ο Hurāsān-sālār προσέβαλε την Έδεσσα. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 189. Μαζί του κόμιζε το κείμενο της ομολογίας της πίστεως των Αρμενίων και συμμετείχε σε θεολογικές συζητήσεις. Αν λάβουμε υπόψη την πραγματεία που ο ίδιος συνέθεσε για την υπεράσπιση του αρμενικού δόγματος, την οποία διασώζει στο έργο του ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 111 κ.ε., ο Κακίκιος έλαβε την άδεια να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη κατά το 1065. Πρβλ. σχετικά J. Gouillard, *Gagik II*, σ. 399 κ.ε. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 958, σ. 49. Η χρονολόγηση του V. Grumel, *Regestes*, αρ. 895, στο 1066 είναι μάλλον λανθασμένη. Σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'ī, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 51, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 59-60, ο Αρμένιος ηγεμόνας παρέμεινε στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα τρία χρόνια. Την Κωνσταντινούπολη επισκέφθηκαν τότε αναγκαστικά και οι Atom και Abusahl Arcruni. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 110. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 957, σ. 49. Ο Κωνσταντίνος Ι' επέτρεψε εκείνη την περίοδο την εκλογή ενός Αρμενίου *καθολικού*, μετά από αρκετά έτη κατά τα οποία ο θρόνος του *καθολικοσάτου* παρέμεινε κενός. *Καθολικός* αναδείχθηκε ο Γρηγόριος Β' ή Vahram, γιος του Γρηγορίου Pahlavuni Μαγίστρου. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 106-107. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 617-618.

³⁵⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 60.19 κ.ε. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.88-96.

³⁵⁹ Aristakēs Lastivertc'ī, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 51, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 59-60. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 96.

τα και δεν νοιαζόταν ιδιαίτερα για τα στρατιωτικά ζητήματα³⁶⁰. Η συγκεκριμένη ερμηνεία ωστόσο δεν φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή. Ο Ματθαίος μάλιστα ισχυρίζεται ότι ο πρώην βασιλεύς του Ανίου δεν ξεπέρασε ποτέ την απώλεια του πατρικού του θρόνου, «που είχε υφάρπάζει με προδοτικό τρόπο το αποστατούν και μοχθηρό έθνος των αιρετικών», δηλαδή των Βυζαντινών³⁶¹. Η μετέπειτα εξέλιξη των πραγμάτων μάλλον επιβεβαιώνει την εκδοχή του Ματθαίου Εδέσσης. Το απόσπασμα του «*Στρατηγικόν*» του Κεκαυμένου (έργου που γράφηκε ίσως στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1070³⁶²) συμβουλεύει τους *τοπάρχες* που εξουσίαζαν περιοχές στα σύνορα της αυτοκρατορίας να μην τις παραχωρήσουν ποτέ και για κανένα λόγο. Το απόσπασμα απηχεί προφανώς τις αρνητικές εμπειρίες των δύο πλευρών (αυτοκρατορίας και Αρμενίων ηγεμόνων) μετά τις προσαρτήσεις του Ταρῶν, του Waspurakan, του Širak (περιοχή Ανίου) και του Vanand (περιοχή Κάρσε). Οι μάλλον αρνητικές συνέπειες της πολιτικής των προσαρτήσεων των αρμενικών κρατιδίων και των αρμενικών μεταναστεύσεων στην κεντρική Μικρά Ασία είχαν πλέον καταδειχθεί κατά την εποχή που γράφηκε το «*Στρατηγικόν*»³⁶³.

Η ουσιαστική ενσωμάτωση του Širak στην αυτοκρατορία επιτεύχθηκε τελικά μέσω των παράλληλων διαπραγματεύσεων που διεξήγαγε ο *καθολικός* του Ανίου Πέτρος Α΄ Getadarj, ο οποίος φοβόταν ότι η πόλη θα περνούσε διαφορετικά στην κατοχή του Αρμενίου αξιωματούχου Dawit' Anłolin (ή Anghoghlin) ή του Abu'l-Aswār ή του Παγκρατίου (αρμ. Bagrat) της Γεωργίας ή Αμπχαζίας. Ο Πέτρος είχε μεταβεί στο παρελθόν στην Κωνσταντινούπολη, ως αντιπρόσωπος του άτεκνου Yovanēs Smbat, για να παραδώσει την διαθήκη του βασιλέα της Αρμενίας στον Βασίλειο Β΄, με την οποία οριζόταν η ενσωμάτωση του κράτους του Širak/Ανίου στην αυτοκρατορία μετά τον θάνατο του Yovanēs³⁶⁴. Αυτή την φορά όμως ο Πέτρος ήλθε αρχικά σε επαφή με τον τότε *στρατηγό* Σαμοσάτων, το όνομα του οποίου δυστυχώς δεν γνωρίζουμε, και τελικά εξασφάλισε τα απαραίτητα ανταλλάγματα

³⁶⁰ Kirakos Ganjakec'i, σ. 83. –Samuēl Anets'i, σ. 108. Πρβλ. σχετικά M.K. Krikorian, *Theological Kings*, σ. 45 κ.ε.

³⁶¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 72. Πρβλ. J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 43.

³⁶² Στο «*Στρατηγικόν*» δεν υπάρχει καμία άμεση ή έμμεση αναφορά περί τουρκικής διείσδυσης στην Μικρά Ασία, γεγονός που μας κάνει να υποθέτουμε ότι γράφηκε στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1070. Βλ. και J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 11, σημ. 33.

³⁶³ Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 76.15-29, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 298.15-28: «Ἐάν εἰς ἰδίαν χώραν κάστρα τυχόν ἢ χωρία ἔχῃς, εἰ δὲ ἐν αὐτοῖς τοπάρχης καὶ ἐξουσιαστής, μὴ σε πλανήσῃ πλοῦτος ἢ ἀξιώματα ἢ ὑποσχέσεις μεγάλαι τῶν βασιλέων καὶ δώῃς τὴν χώραν σου βασιλεῖ καὶ ἄντ' αὐτῆς λάβῃς χρήματα καὶ κτήματα, εἰ καὶ τετραπλασίονα μέλεις λαβεῖν, ἀλλὰ ἔχε τὴν χώραν σου καὶν μικρὰ καὶ οὐδαμινὴ ἐστὶ· κρεῖττον γὰρ σοὶ ἐστὶν εἶναι σε φίλον αὐτεξούσιον ἢ δοῦλον καὶ ὑπεξούσιον. Ἔως τότε γὰρ θέλεις εἶναι εὐγενής, τίμιος καὶ ἐπαινετὸς καὶ ἐνδοξος παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ παρὰ πάντων, ἔως ἂν εἰς τὴν χώραν σου καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν σου καὶ σὺ καὶ οἱ παῖδές καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν ἐστέ. Ὅπνίκα δὲ ἀποβάλῃς τὴν χώραν σου καὶ ἐκπέσῃς τῆς ἀρχῆς σου, προσάπαξ ἀγαπηθῇς ὑπὸ τοῦ βασιλέως, μετ' ὀλίγον δὲ καταφρονηθῇς παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ ἄντ' οὐδενὸς παρ' αὐτοῦ λογισθῇς, καὶ γνώσῃ, ὅτι δοῦλος καὶ οὐ φίλος εἶ. Τότε καὶ ὁ ὑποχείριός σου φοβερός σοι ἔσται».

³⁶⁴ Nina G. Garsoïan, λ. John Smbat, *ODB*, τομ. 2, σ. 1068.

για την ενσωμάτωση του Širak/Ανίου στην αυτοκρατορία³⁶⁵. Ο Aristakēs μάλιστα, αν και ο πλέον θετικά διακείμενος έναντι των Βυζαντινών Αρμένιος συγγραφέας³⁶⁶, σημειώνει σε αυτό το σημείο με πικρία ότι εκείνα που παραχωρήθηκαν τελικά στον Κακίκιο δεν μπορούσαν να συγκριθούν με όσα ο ίδιος παρέδωσε στην αυτοκρατορία³⁶⁷. Ποιά ήταν όμως αυτά τα ανταλλάγματα; Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη ο Κακίκιος έλαβε τον τίτλο του *μαγίστρου* και εκτεταμένες γαίες (*«χωρία πολυπρόσοδα»*) στα *θέματα* Καππαδοκίας, Λυκανδού και Χαρσιανού³⁶⁸. Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι προσδιορίζουν με ακρίβεια κάποια από αυτά (Kalōnpalat και Pizu, μάλλον κοντά στην Καισάρεια)³⁶⁹. Ο Κακίκιος πάντως έφερε στις αρχές της δεκαετίας του 1070 τον υψηλό τίτλο του *πρωτοπροέδρου* και ήταν *μέγας δουξ* του Χαρσιανού, όπου προφανώς είχε αποκτήσει εκτεταμένες γαίες και φυσικά διοικούσε τους εκεί ευρισκόμενους Αρμένιους στρατιώτες³⁷⁰.

Όπως και να είχαν τα πράγματα, η ηγεμονία του Ανίου και της Μεγάλης Αρμενίας συνενώθηκε τελικά διοικητικά με το ήδη υφιστάμενο *κατεπανάτο* Ιβηρίας. Εκτός από την ενσωμάτωση του Ανίου, η αυτοκρατορία εξασφάλισε κατά το 1045 και την παράδοση των περιοχών των φρουρίων Bjñi³⁷¹, Kayean και Kaycon από τον Γρηγόριο Μάγιστρο ή Αρσακίδη (ca. 980/85-1058/59), γιο του Vasak Pahlavuni και γνωστό Αρμένιο λόγιο, συγγραφέα και πολιτικό και στρατιωτικό αξιωματούχο. Ο Γρηγόριος, που είχε διαδραματίσει ενεργό ρόλο το 1042 στην στέψη του Κακίκιου³⁷², έλαβε ως αντάλλαγμα τον τιμητικό τίτλο του *μαγίστρου* (ο οποίος μεταβλήθηκε τελικά σε επωνυμία του), γαίες και την διοίκηση του

³⁶⁵ Βλ. σχετικά Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 50 κ.ε., αγγλ. R. Bedrosian, σ. 60-61.

³⁶⁶ Βλ. εξάλλου και τα σχόλια της V.A. Arutjunova-Fidanjan, Expansion, σ. 30, η οποία αναφέρεται εδώ σε παρόμοιες, παλαιότερες απόψεις και παρατηρήσεις του K.N. Yuzbašian.

³⁶⁷ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 50 κ.ε., μτφρ. R. Bedrosian, σ. 59-60.

³⁶⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.28-30. Πρβλ. C. Toumanoff, Mantzikert, σ. 425.

³⁶⁹ Smbat Sparapet, σ. 20, 33, 41. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 72. –Vardan Arewelc'i κεφ. 55, σ. 193. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 158. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 97. –G. Dédéyan, Immigration, σ. 81 κ.ε. Για το Kalōnpalat και την Pizu βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 175. –G. Dédéyan, Immigration, σ. 82. –F. Hild - M. Restle, ό.π., σ. 196, 259-260. –M.H. Čevahirčyan, Gagik II. Bagratuni Pizu k'alak'ə, *IFŽ* 2 (1980), σ. 121-129.

³⁷⁰ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 402.

³⁷¹ Το συγκεκριμένο φρούριο αποτελούσε διοικητικό κέντρο της επαρχίας Nig και βρισκόταν στην κοιλάδα του Hrazdan ή του ποταμού Zangu στην ιστορική αρμενική περιφέρεια του Ayrarat. Βλ. A.K. Sanjian, Gregory Magistros, σ. 132.

³⁷² Ο Samuēl Anets'i, σ. 107, κατηγορεί στο έργο του τον Γρηγόριο ότι συνέπραξε με τον Vēst Sargis και τον *καθολικό* Πέτρο στην προδοσία του Κακίκιου Ανιώτη και στην παράδοση του βασιλείου του στους Βυζαντινούς. Ο σύγχρονος μελετητής Leo, *Erker* (=«Συνολικές Μελέτες»), τομ. 2, Erevan 1967, σ. 645-646, 674-679, υποστηρίζει ότι ο Γρηγόριος είχε εξελληνιστεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε ανέλαβε την ηγεσία της φιλοβυζαντινής μερίδας του Ανίου. Βλ. όμως αντιθ. H.M. Bart'ikyan, Grigor Magistrosi k'aghak'akan koḡmnorošman harts'i shurjē (=«Σχετικά με τον πολιτικό προσανατολισμό του Γρηγορίου Μαγίστρου»), εν *Ējer hay žoḡovrdi patmut'yan ev banasirut'yan, Hodvatsneri Žoḡovatsu*, Erevan 1971, σ. 63-72.

θέματος Μεσοποταμίας και άλλων περιοχών μάλλον σε διαφορετικές χρονικές περιόδους³⁷³. Η καινούρια στρατιωτική-διοικητική μονάδα που προέκυψε μετά την «συγχώνευση» του προγενέστερου *κατεπανάτου* Ιβηρίας, του Širak/Ανίου και των περιοχών του Γρηγορίου Pahlavuni ονομάστηκε *θέμα* ή καλύτερα *δουκάτο* «Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας» (και όχι «δουκάτο Ανίου», όπως την αποκαλεί ο H.-J. Kühn)³⁷⁴. Το Ανίον, η πόλη των «χιλίων ναών και των επτακοσίων χιλιάδων κατοικιών» (!)³⁷⁵, σπουδαίο εμπορικό κέντρο³⁷⁶ αλλά ταυτόχ-

³⁷³ Vardan Arewelc'i, παρ. 55, σ. 193, παρ. 58, σ. 195. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérien, σ. 51-52, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 60. –Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, έκδ. Κ'. K'onstaneanc', σ. 44-45 και 213. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 863b [873], σ. 16. Πρβλ. V. Langlois, Grégoire Magistros, Duc de la Mésopotamie, εν *Collection des historiens anciens et modernes*, том. 1, Paris 1880, σ. 401 κ.ε. –C. Toumanoff, Mantzikert, σ. 425. Όπως διαφαίνεται από τις επιστολές και τις σωζόμενες σφραγίδες του, ο Γρηγόριος είχε αποκτήσει τους τίτλους του *βέστη*, του *βεστάρχη* και του *μαγίστρου* και διατέλεσε *κατεπάνω* της Μεσοποταμίας, του Ταρόν, της Δερζηνής, και της Βαασπρακανίας, Αρτζεσίου, Περκρί και Μαντζικέρτ σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88-90, και τις σχετικές αναφορές του Γρηγορίου στους πίνακες που έχουμε καταρτίσει (αρ. 55, 67, 85, 155), όπου και περαιτέρω πληροφορίες και παραπομπές. Αντιθ. βλ. H. Bartikian, Otbetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuni sirijskomu katolikosu, *PPS* 7 (70) (1962), σ. 130. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 320 (κατά τους ίδιους άσκησε ταυτόχρονα την διοίκηση της Βαασπρακανίας, του Ταρόν και της Μεσοποταμίας). –J.-Cl. Cheynet, Arméniens, σ. 73, σημ. 32. Κατά την διάρκεια της αρχής του στις ανατολικές βυζαντινές περιφέρειες ο Γρηγόριος καταπολέμησε με επιτυχία την αίρεση των Θονδρακιδών, που είχε εξαπλωθεί στις αρμενικές και στις βυζαντινές περιοχές του βορειανατολικού μικρασιατικού συνόρου. Βλ. Χρ. Μπαρτικιάν, Το κίνημα των Θονδρακιδών στο Βυζάντιο, *ΒΔ* 3 (1989), σ. 44. Επισκέφθηκε πολλές φορές την πρωτεύουσα, όπου μάλιστα έγινε δεκτός από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο. Ενδεχομένως μάλιστα να υπηρέτησε για ένα διάστημα στο Ιερό Παλάτιον, εφόσον έφερε και το αξίωμα του *kitawnk'* (=κοιτώνιτη, δηλαδή *επί του κοιτώνος*). Στην Κωνσταντινούπολη συμμετείχε σε θεολογικές συζητήσεις και διαμάχες περί δόγματος που διεξήχθησαν στην Αγία Σοφία. Ο ίδιος υπήρξε ρήτωρ, φιλόσοφος και συγγραφέας (συνέγραψε κυρίως επιστολές, αλλά και άλλα ερμηνευτικά και μεταφραστικά έργα). Το 1048 έλαβε μέρος στην γνωστή μάχη του Καπετρών εναντίον των Σελτζούκων εισβολέων μαζί με τον «τοπάρχη» της Μεσχίας Λιπαρίτη και τους αυτοκρατορικούς αξιωματούχους Κατακαλών Κεκαυμένο και *μάγιστρο* Ραδομηρό Λαρών. Ο Γρηγόριος απεβίωσε περίπου δέκα χρόνια αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1050. Βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88. Βλ. επίσης V. Langlois, *Mémoire sur la vie et les écrits du Prince Grégoire Magistros, Duc de la Mésopotamie, auteur arménien du XI siècle*, *JA* 1 (1869), σ. 5-20. –M. Leroy, Grégoire Magistros et les traductions arméniennes d'auteurs grecques, *AIPHOS* 3 (1935), σ. 263-294. –S. Der Nersessian, Armenia, σ. 429-430. –A.K. Sanjian, Gregory Magistros, σ. 131 κ.ε. –L.G. Χαč'erean, *Grigor Pahlavuni*, passim (α-ναλυτική μονογραφία με παράθεση πηγών και επιπρόσθετης βιβλιογραφίας).

³⁷⁴ H. Bartikian, Θέμα Ιβηρίας, σ. 474 κ.ε. Αντιθ. βλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 202. Η ονομασία της συγκεκριμένης περιφέρειας είναι ωστόσο γνωστή από τα βυζαντινά αφηγηματικά και λοιπά κείμενα, το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των αξιωματούχων που υπηρέτησαν σε αυτό και διάφορες επιγραφές. Οι αρμενικές πηγές κάνουν πάντως λόγο για «Αρμενία» και «Οίκο Αρμενίων», αλλά όχι για *δουκάτο* ή *θέμα* Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας. Βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 475, με παραπομπές.

³⁷⁵ Bar Εβραίος, σ. 216.

³⁷⁶ Η πόλη αποτελούσε σημείο διασταύρωσης των εμπορικών οδών που κατέληγαν στον Εύξεινο Πόντο. Μία, μέσω Κάρσε, Θεοδοσιούπολης και Αρτζε οδηγούσε στην Τραπεζούντα, ενώ άλλες μέσω Τιφλίδας ή Kutais ή του Αδρανούτζι στην Γεωργία. Η ανάπτυξή του, αφότου κατέστη πρωτεύουσα των Βαγρατιδών το 961 ήταν τέτοια ώστε η δεύτερη οχυρωματική του γραμμή, που χτίστηκε μόλις εικοσιπέντε χρόνια μετά την πρώτη, τριπλασίασε την συνολική έκταση της πόλης αφήνοντας μάλιστα πολλές κατοικίες εκτός των τειχών. Βλ. S. Der Nersessian, Armenia, σ. 427. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία στις επόμενες υποσημειώσεις.

ρονα και «χαράκωμα μέγιστον και ἀποτροπή τῶν ἐκεῖθεν εἰσβάλλειν μελλόντων βαρβάρων εἰς τὴν Ἰβηρικήν» κατά τον Ατταλειάτη³⁷⁷, λόγω της φύσει οχυρῆς του θέσης, αποτέλεσε την ἑδρα διοίκησης του νέου *δουκάτου*³⁷⁸. Ο ἐκάστοτε φορέας του *δουκικού* αξιώματος διοικούσε ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη πόλη τὴν περιφέρεια Ἰβηρίας-Μεγάλης Ἀρμενίας ἕως τὴν ἄλωση του Ἀνίου ἀπὸ τον Σελτζούκο σουλτάνο Alp Arslan το 1064³⁷⁹ ἢ λίγο νωρίτερα ἀπὸ αὐτὸ το γεγονός³⁸⁰. Ο πρῶτος αυτοκρατορικός διοικητὴς του Ἀνίου *μάγιστρος* Μιχαὴλ Ἰασσίτης υπῆρξε, σύμφωνα με τον ἀσαφῆ Ἰωάννη Σκυλίτζη, *άρχων* τῆς συγκεκριμένης πόλης καὶ τῆς Ἰβηρίας, διατύπωση που δεν μας ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἀν ἦταν *δουξ* ἢ *κατεπάνω*. Οἱ μετέπειτα ὡστόσο αυτοκρατορικοὶ κυβερνήτες τῆς περιοχῆς υπῆρξαν, πέραν πάσης ἀμφιβολίας, *δούκες*³⁸¹. Ἡ νέα λοιπὸν αυτοκρατορική περιφέρεια αποτελοῦσε *δουκάτο* καὶ ὄχι *κατεπανάτο*, ὅπως συνέβαινε με τὴν Ἰβηρία.

Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τοῦ Ἀνίου στὴν αυτοκρατορία καὶ τὴν συγκρότηση τοῦ νέου *δουκάτου*, ὁ Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος διέλυσε τὸν λεγόμενον «αρμενο-ιβηρικό» στρατὸ³⁸² τῆς ευρύτερης περιοχῆς γιὰ πολιτικούς, οικονομικούς καὶ στρατιωτικούς

³⁷⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 60.14-27. ΓΙΑ τὴν οχυρότητά του βλ. καὶ Bar Εβραῖος, σ. 216, καθὼς καὶ τὶς ἀναφορὲς ἐπιγραφῆς τοῦ καθηδρικοῦ τοῦ Ἀνίου ἐν Ν. Benešević, *Tri nadpisi*, σ. 2-4. –H.A. Orbeli, *Corpus*, ἀρ. 107, σ. 38. –K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, ἀρ. 20, σ. 52. Πρβλ. L. Ališan, *Širak*, σ. 70.

³⁷⁸ Βλ. πλέον γι' αὐτὸ τὸν συλλογικὸ τόμο *Ani, capitale de l'Arménie en l'an mil*, éd. R. Kevorkian, Paris 2001. Βλ. ἐπίσης T' X. Hakobyan, «*Ἱστορία τοῦ Ἀνίου*» (στὰ ἀρμεν.), τομ. 1-2, Erevan 1982. –N. Ya. Marr, *Ani, règne d'Arménie*, Paris 2001, τὶς ἀναφορὲς τῶν E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 144, 158, 166 κ.ε., 173 κ.ε., 178 κ.ε., 212, 225-226, καὶ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 9, 17, 22, 33 κ.ε., 49, 64, 69, 71, 83-84, 111, 119, 130, 134, 137-139, 145, 160, 165, 173, 180, 192-192, καθὼς καὶ τὰ ἀρθρα τῶν M. Canard, *Prise d'Ani*, passim. –J.-P. Mahé, *Ani*, passim.

³⁷⁹ Βλ. σχετικὰ M. Canard, *Prise d'Ani*, σ. 239 κ.ε.

³⁸⁰ Βλ. κατωτ., σ. 106 κ.ε.

³⁸¹ Ἰω. Σκυλίτζης, σ. 438.62. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.6-7. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 113.14. Βλ. γιὰ περισσότερες ἀναφορὲς τοὺς σχετικούς καταλόγους τῶν διοικητῶν τῆς περιοχῆς.

³⁸² Ο συγκεκριμένους στρατὸς ἀριθμοῦσε κατὰ τὸν Ἰω. Σκυλίτζη, σ. 476.51-52, 50.000 ἄνδρες. Ο ἀριθμὸς εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μας υπερβολικός, ἀν ὁ ὅρος «ιβηρικός στρατὸς», που ἀποστράτευσε ὁ Μονομάχος, ἀναφέρεται μόνον στὶς δυνάμεις τοῦ μικροῦ σχετικὰ βασιλείου τοῦ Ἀνίου/Σιρακηνῆς, ὅπως ὑποστήριξε ὁ H. Bartikian, Θέμα Ἰβηρίας, σ. 476-477. –Τοῦ ἴδιου, Οικονομικὴ πολιτικὴ, σ. 440. Βλ. πάντως ἀντιθ. Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 275, ἡ ὁποία ἀνεβάζει ἀκόμη περισσότερο τὸν γενικὸ ἀριθμὸ τοῦ «ιβηρικοῦ» στρατεύματος περίπου στὶς 80.000 ἄνδρες, ὁρμώμενη ἀπὸ μία ἐντελὴς ἀμφιλεγόμενη πληροφορία τοῦ Ματθαίου Εδέσσης γιὰ τὴν «αρμενική» δύναμη που εἶχε συγκεντρωθεῖ τὸν 10^ο αἰ., γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Ἰωάννη Τζιμισκή. Ἡ Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, *Ὁργανωτικά μέτρα*, σ. 118, σημ. 131, θεωρεῖ ὅτι οἱ 50.000 ἄνδρες ἀποτελοῦσαν τὸ σύνολο τῶν δυνάμεων τοῦ ἐνωμένου *δουκάτου* Ἰβηρίας-Μεγάλης Ἀρμενίας, ἀποψη που φαίνεται ὀρθή, ἀν λάβουμε ὑπόψη τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς τοῦ Ἰω. Σκυλίτζη, σ. 437.34, 476.51, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς ἐξακουθεῖ κατὰ τὴν γνώμη μας νὰ εἶναι υπερβολικός, ἀν συγκριθεῖ με τὸ ἀριθμητικὸ ὕψος τῶν στρατευσίων τῶν μεγαλύτερων παλαιῶν θεμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἕως τὸν 10^ο, ὅταν καὶ ἔληξε ἡ περίοδος ἀκμῆς τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Ὁ W. Seibt, Ἀρμενικὰ θέματα, σ. 141, θεωρεῖ ὅτι τμήμα τοῦ λεγόμενου «ιβηρικοῦ» στρατοῦ ἀποτελοῦσαν καὶ τὰ Ἀρμενι(α)κά θέματα. Ὁ W. Treadgold, *Army*, σ. 78, 81-83, 115, συνυπολογίζει, ἐσφαλμένα κατὰ τὴν γνώμη μας, τὶς δυνάμεις τῶν Ἀρμενι(α)κῶν θεμάτων, τοῦ Ταρών, τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Βασπρακανίας, τῆς Ἰβηρίας καὶ γενικὰ ὅλων τῶν διοικητικο-στρατιωτικῶν περιφερειῶν στὸ βορειοανατολικὸ μικρασιατικὸ σύνορο τῆς αυτοκρατορίας, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει ἕνα στρωγγυλοποιημένον ἀριθμὸ (50.000 ἄνδρες) που εἶναι

λόγους³⁸³. Η κυβέρνηση του Μονομάχου είχε αρχικά στείλει στην Μεγάλη Αρμενία³⁸⁴ οικονομικούς και στρατιωτικούς υπαλλήλους, οι οποίοι θα λάμβαναν, υπό την γενικότερη

μάλλον μη ακριβής και γενικά φανταστικός. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για τα Αρμενι(α)κά θέματα.

³⁸³ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 122-123. Τα μέτρα που έλαβε ο Μονομάχος στην Ιβηρία και την Μεσοποταμία έχουν ερμηνευθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους από τους παλαιότερους και σύγχρονους ερευνητές. Οι επικρατούσες ωστόσο ερμηνείες είναι οι εξής:

(α) Αντικατάσταση ή μετατροπή της στρατιωτικής υποχρέωσης/υπηρεσίας με υποχρέωση φορολογική. Βλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 592. –J. Laurent, *Seldjucides*, σ. 50-51. –E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 178. –L. Bréhier, *Vie et mort*, σ. 213. –Του ίδιου, *Institutions*, σ. 308-309.

(β) «Φορολογοποίηση» της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας και παράλληλη απελευθέρωση των κρατικών γαιών από τα οικονομικά βάρη συντήρησης στρατιωτών. Βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 67. –K.N. Yuzbășian, *Administration*, σ. 177. –H. Bartikian, *Οικονομική πολιτική*, σ. 444. –Του ίδιου, *Αρμενικές πηγές*, σ. 17.

(γ) Εξαγορά και «εξαργυρισμός» της στρατιωτικής υπηρεσίας. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 208 κ.ε. –R. Jenkins, *Imperial Centuries*, σ. 346. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 238. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 24. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 527. –Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 276.

(δ) Αντικατάσταση της φορολογίας σε είδος για τις ανάγκες του στρατού σε χρηματική φορολογία. Βλ. *Selected Essays of J.B. Bury*, ed. H. Temperley, London 1930 (ανατ. Amsterdam 1964), σ. 190. –J.-Cl. Cheynet, *Politique militaire*, σ. 66.

(ε) Ανάκληση του δικαιώματος χρήσης κρατικών γαιών. Βλ. W.E. Kaegi, *Archery*, σ. 104, 108.

(στ) Διακοπή πληρωμών στις συνοριακές φρουρές. Βλ. P. Charanis, *Byzantine Empire*, σ. 197.

(ζ) Κατάργηση των φοροαπαλλαγών των συνοριακών στρατιωτών. Βλ. P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 268-269.

Αναλυτικά για τις θεωρίες βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 51-55 και 66-74, για μια κριτική τους. Η θέση της ίδιας αναλύεται κατωτέρω στο κυρίως κείμενο της παρούσας μελέτης.

³⁸⁴ Ο γεωγραφικός όρος «Αρμενία μεγάλη» (λατ. «Armenia magna» ή «Armenia interior») υποδήλωνε ακριβώς την εδαφική περιφέρεια του βασιλείου Aršakuni, σε αντίθεση με την «Armenia minor» ή «μικρά Αρμενία» (αρμ. P'ok'r Hayk') που αναφέρει ήδη ο Στράβωνας, X, 14, 5, και οι Ρωμαίοι/Βυζαντινοί είχαν προσαρτήσει στα δυτικά (και δεν θα πρέπει να συγχέεται με την μετέπειτα «Μικρά Αρμενία» της Κιλικίας). Ο Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, III, 1.4-29 –βλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 128, σημ. 706, εξηγεί πως η Αρμενία κατέστη πεδίο δυναστικής διαμάχης γύρω στο 387 ανάμεσα στους γιους του ηγεμόνα Αρσάκη και διαιρέθηκε τελικά σε δύο τμήματα. Η Μικρά Αρμενία, ανάμεσα στον Ευφράτη και την Άμιδα, διοικούνταν αρχικά από πέντε *σατράπες* και επί Ζήνωνος (474-491) από έναν, ενώ η Μεγάλη από έναν *κόμητα*. Με την *νεαρά* 31 του έτους 536 ιδρύθηκαν επί Ιουστινιανού Α' (527-565) τέσσερις Αρμενίες στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας («Πρώτη» με διοικητική έδρα την Λεοντόπολη ή Βυζαντίδα, «Δευτέρα» με πρωτεύουσα την Σεβάστεια, «Τρίτη» με έδρα την Μελιτηνή και «Τετάρτη» με άγνωστη πρωτεύουσα). Για παραπομπές και περαιτέρω πληροφορίες βλ. εν συντομία Αικ. Ρεβάνογλου, *ό.π.*, σ. 128-129, σημ. 707. Οι *σατράπες* της Μικράς Αρμενίας καταργήθηκαν από τον Ιουστινιανό, ο οποίος διόρισε στην θέση τους δύο στρατιωτικούς διοικητές (*δούκες*) με έδρες διοικήσεως την Μαρτυρόπολη και το φρούριο Κιθαρίζων. Βλ. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, III, 1.28-29, 2.1. Η Μεγάλη Αρμενία αποτελούσε κατά τον 10^ο αι. επικράτεια του Αρμενίου *άρχοντος των αρχόντων*, ο οποίος διέθετε ως έδρα του το Κάρσε και υπό την εξουσία του τα φρούρια Περκρί, Χλιάτ, Αρζές, Τιφι(ον), Χερτ και Σαλαμάς (βλ. σχετικά Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 529, 612) κ.ά. «Προοίμια» της Μικράς Αρμενίας ήταν τα «ἄνω καὶ μεσόγαια» του *θέματος* Χαλδίας και «απαρχή» της το τότε *θέμα* Θεοδοσιουπόλεως. Βλ. *The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand (Buzundaran Patmut' iwnk')*, trad.-comm. Nina G. Garsoïan, (Harvard Armenian Texts and Studies 8), Cambridge Mass. 1989, σ. 480. –Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 44, στ. 13 κ.ε., 51 κ.ε. Πρβλ. N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, Lisbon 1970. –Nina G. Garsoïan, *Ἀρμενία μεγάλη καὶ Ἑπαρχία Μεσοποταμίας, ἐν Εὐψυχία*, τομ. 1, σ. 239 κ.ε. (=Medieval Armenia, αρ. VI) (με πηγές και

εποπτεία του Λέοντος Σερβλία, τα απαραίτητα μέτρα για την ένταξη των νέων περιοχών στο βυζαντινό φορολογικό και στρατολογικό σύστημα. Οι ντόπιοι στρατιώτες απολάμβαναν ως τότε διάφορες φοροαπαλλαγές ή αμείβονταν για τις υπηρεσίες τους με γαίες ή με τα χρηματικά έσοδα που απέφερε η φορολόγηση των υπαρχουσών κρατικών γαιών³⁸⁵. Οι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι ήσαν τις φορολογικές απαλλαγές και κατήργησαν το παλαιό σύστημα αμοιβής των δυνάμεων του Širak³⁸⁶. Τα συγκεκριμένα μέτρα ωστόσο οδήγησαν πολυάριθμους Αρμένιους στρατιώτες σε οικονομικό αδιέξοδο και τους ανάγκασαν να αυτομολήσουν στην τουρκική πλευρά για να επιβιώσουν. Οι φυγάδες μάλιστα πλαισίωναν εις το εξής τους Τούρκους στις επιδρομές τους στα αυτοκρατορικά εδάφη³⁸⁷, εξέλιξη που ενθάρρυνε, σύμφωνα με την Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, τον Tuğrul beg (ελλ. Ταγγρολίπης Μουκάλετ, υιός Μικεήλ³⁸⁸) να ξεκινήσει τις διεισδύσεις του στις αρμενικές περιοχές μετά το 1047-1048³⁸⁹. Οι αυτομολήσεις Αρμενίων αρχηγών στην τουρκική πλευρά συνεχίστηκαν κατά τα φαινόμενα τουλάχιστον έως τα τέλη της δεκαετίας του 1060, αν τουλάχιστον λάβουμε υπόψη τα λεγόμενα του Bar Εβραίου³⁹⁰. Από ό,τι φαίνεται, τα μέτρα εφαρμόστηκαν και στο *δουκάτο* της Μεσοποταμίας, όπου μάλλον αναιρέθηκαν οι χαλαρές, έως τότε, φορολογικές απαιτήσεις και πραγματοποιήθηκε ακριβής καταγραφή των τοπικών γαιών που υπέκειντο κανονικά σε φορολόγηση. Η κατάργηση των παλαιών φορολογικών προνομίων που απολάμβαναν οι Αρμένιοι των δυτικότερων, μικρών Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, του συνοριακού δηλαδή μικρασιατικού προμαχώνα της αυτοκρατορίας πριν από την εδαφική επέκταση του 10^{ου}-11^{ου} αι., ο οποίος αποτελούσε πλέον ενιαία διοικητική μονάδα, ενδεχομένως να έλαβε επίσης χώρα επί Μονομάχου, σύμφωνα τουλάχιστον με τον W. Seibt και άλλους μελετητές³⁹¹.

βιβλιογραφία). –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 259. –B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, 370 κ.ε. Για τοπογραφικές πληροφορίες βλ. L. Ališan, *Širak*, passim. –M. Gevorgian, *Hamarot telagrut' iwn hnut'eanc' Mecin Siraka ev mayrak'alak'in Anwoy*, Alexandropol 1903. –F. Macler, *Erzeroum ou topographie de la haute Arménie*, JA (11^e série) 13 (1919), σ. 153-237. Και για τις δύο «Αρμενίες» βλ. N. Sargisyan, *Telagrut' iwnk*, passim. –K.N. Yuzbašian, *Arméniens*, σ. 190, 196 κ.ε. Ειδικά την Μεγάλη Αρμενία βλ. H. Ohme, *Der "Armenia magna" und die armenische Reichprovinzen am Ende des 7. Jahrhunderts*, *Βυζαντινά* 16 (1991), σ. 339-352.

³⁸⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 44: «στρατεύματος γὰρ ἄξιόμαχου τὴν Ἰβηρικὴν περιέποντος, καὶ ὁψώνιον ἔχοντός τινος τῶν παρακειμένων δημοσίων χωρῶν, ἀφείλετο ταύτας ὁ βασιλεύς». Βλ. και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 476. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 647.

³⁸⁶ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 110. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 340-341.

³⁸⁷ Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 76.21-24, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 152.33-154.3. Πρβλ. H. Bartikian, *Οικονομική πολιτική*, σ. 440. –K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 157 κ.ε. –R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 139.

³⁸⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 443.11-12.

³⁸⁹ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 116.

³⁹⁰ Bar Εβραίος, σ. 218.

³⁹¹ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 141. Πρβλ. του ίδιου, *Integrationspolitik*, σ. 340-341. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 163 και σημ. 93. –P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 268 κ.ε. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 197 κ.ε.

Η αρχική αριθμητική μείωση των αρμενικών στρατευμάτων, εξαιτίας της αυτομόλησης μέρος των ανδρών τους, στο τουρκικό στρατόπεδο, δεν υπήρξε προφανώς στόχος της λήψης των προαναφερθέντων βυζαντινών μέτρων· η μετέπειτα ωστόσο διάλυση των αποκαλούμενων «αρμενο-ιβηρικών» δυνάμεων αποτέλεσε σαφώς συνειδητή επιλογή της αυτοκρατορικής κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης, καθώς επιτεύχθηκε μέσω του «εξαργυρισμού» της λεγόμενης *στρατείας* (ca. 1049-1052)³⁹². Η «φορολογιοποίηση» (γαλλ. *fiscalisation*) της υποχρεωτικής ως τότε στρατιωτικής υπηρεσίας αποδόθηκε, μάλλον υπερβολικά, από τον Ιωάννη Σκυλίτζη και τον μεταγενέστερο Ιωάννη Ζωναρά σε προσπάθεια εξασφάλισης χρημάτων από τον Μονομάχο για την ανέγερση της μονής του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων³⁹³. Ο Μιχαήλ Ψελλός δηλώνει από την άλλη απλώς σε πανηγυρικό του λόγο προς τον Μονομάχο ότι κατά την βασιλεία του τελευταίου εισπράχθηκαν για πρώτη φορά φόροι από την Μεγάλη Αρμενία³⁹⁴. Το πιθανότερο είναι ότι ο αυτοκράτορας αποφάσισε να διαλύσει τις τοπικές αρμενικές δυνάμεις άμυνας και κυρίως κρούσης (το επίλεκτο δηλαδή «αριστοκρατικό» ιππικό της *azatagundk' hayoc'* [=αρμενική ευγενής λεγεώνα]), επειδή δεν τις εμπιστευόταν ιδιαίτερα αλλά και για να ενισχύσει στρατιωτικά τις συνοριακές του περιοχές. Μετά την άλωση του Άρτζε και την μάχη στο Καπετρόν (το 1048) φαινόταν πλέον καθαρά ότι η τουρκική απειλή δεν ήταν αμελητέα. Οι προγενέστερες δε ήττες των Arcruni (ca. 1016-1021) αλλά και του *κατεπάνω* Στέφανου Λειχούδη (1045/46) στην Βασπρακανία είχαν ήδη καταστήσει σαφές ότι τόσο οι υπάρχουσες ημιεπαγγελματικές *θεματικές* δυνάμεις της αυτοκρατορίας όσο και ο παραδοσιακός «φεουδαρχικός» αρμενικός στρατός δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τους ευκίνητους Σελτζούκους ιπποτοξότες και τους Τουρκομάνους νομάδες. Αυτός υπήρξε εξάλλου και ο βασικός λόγος των εν πολλοίς οικειοθελών ενσωματώσεων του Waspurakan, του Širak και του Vanand στο Βυζάντιο.

Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι³⁹⁵ και ο Μιχαήλ Ατταλειάτης αποδίδουν άμεσα ή έμμεσα την επιτυχία των τουρκικών εισβολών στην αποστράτευση του λεγόμενου «ιβηρικού» στρατεύματος. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν μπορεί να ίσχυε, τουλάχιστον απόλυτα, εφόσον ο αξιόπιστος Ατταλειάτης παραδέχεται ότι η απαρχή των δυσμενών για τα αυτοκρατορικά συμφέροντα εξελίξεων ανάγεται τουλάχιστον στην ήττα του Λειχούδη (το 1045/46), ενώ η

³⁹² Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 116 κ.ε. Η Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277, αναφέρεται στην περίοδο Μάρτιος 1049-Μάρτιος 1050 ή λίγο αργότερα, όταν ο *καθολικός* του Ανίου Πέτρος παρέμεινε εκών ακών στην Κωνσταντινούπολη.

³⁹³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 476.44 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 646.18 κ.ε.

³⁹⁴ Μιχ. Ψελλός, *Πανηγυρικοί*, αρ. 5 («Λόγος πρὸς τὸν βασιλέα κῆριν Κωνσταντῖνον Μονομάχον», σ. 80-87), σ. 85.125-86.127: «τοὺς περὶ τὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν φόρους εἰσπραττομένους». Ο W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 341, φαίνεται να αποδέχεται εμμέσως την διάλυση των αρμενο-ιβηρικών στρατευμάτων και για οικονομικούς λόγους.

³⁹⁵ Πρβλ. τις επισημάνσεις των R.W. Thomson, *Influence*, σ. 432-433. –C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 331-332. –H. Bartikian, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 467 κ.ε.

αποστράτευση υπήρξε σαφώς μεταγενέστερη (ca. 1049-1052)³⁹⁶. η τελευταία θα πρέπει κατά συνέπεια να θεωρηθεί περισσότερο ως αποτέλεσμα παρά ως γενεσιουργός αιτία των τουρκικών επιδρομών³⁹⁷. Η εξοικονόμηση χρημάτων μέσω της εξαγοράς της στρατιωτικής υπηρεσίας από τους Αρμένιους που υπόκειντο σε στράτευση θα επέτρεπε την αμυντική θωράκιση της περιοχής. Στόχος της αυτοκρατορικής κυβέρνησης ήταν να ενισχύσει τα εκεί ευρισκόμενα φρούρια και να προσλάβει και να εγκαταστήσει στα συνοριακά *θέματα* και *δουκάτα* επίλεκτα και επαγγελματικά μισθοφορικά *τάγματα*. Τα τελευταία θα χρησιμοποιούνταν ως φρουρές και επιπρόσθετα θα μπορούσαν να συνενωθούν γρήγορα σε έναν ευκίνητο στρατό κρούσης για την ανάσχεση των εισβολέων στα επαπειλούμενα σημεία αλλά και για την πραγματοποίηση επιθετικών επιχειρήσεων³⁹⁸. Το κυριότερο ίσως ήταν ότι οι συγκεκριμένες δυνάμεις θα πληρώνονταν από την Κωνσταντινούπολη και άρα θα ήταν, θεωρητικά, απόλυτα εξαρτημένες και πιστές στον αυτοκράτορα, σε αντίθεση με τους ντόπιους στρατιώτες που είχαν ήδη εν μέρει αυτομολήσει στον εχθρό³⁹⁹ ή ήταν υπερβολικά αφοσιωμένοι στους ομοεθνείς ηγεμόνες τους και τους λοιπούς τοπικούς αρχηγούς⁴⁰⁰. Θα πρέπει τέλος να επισημανθεί ότι ακόμη και ο Aristakēs Lastivertc'i, που ασκεί σφοδρή κριτική στους Βυζαντινούς για την πολιτική τους στην Αρμενία, περιγράφει τις προσπάθειές τους να ενισχύσουν στρατιω-

³⁹⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 33.15-34.5: «Κατὰ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους Οὐννοὶ Νεφθαλίται (...) πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον τοῖς ἰβηρικοῖς ὁρίοις προσήγγισαν καὶ καταδραμόντες πλείστην ὄσσην ἠδύναντο, ἀρχηγὸν τῶν Ῥωμαίων ζωγρεῖα εἶλον, τὴν ἀρχὴν περιεζωσμένον τῶν τῆς Συρίας (sic), Λειχούδην ἐπικαλούμενον, καὶ συνεχεῖς ἐκδρομὰς ἐπετείους τὸ ἔθνος ποιοῦμενον· οὐκ ὀλίγα τὴν Ῥωμαϊκὴν κατέβλαπτε γῆν. Ἀντιπαραταττόμενοι δὲ τούτοις οἱ τῶν ἄκρων ἐπιστατοῦντες Ῥωμαῖοι, τὴν ἡττῶ πῶς ἀπεφέρεντο, τόξων εὖ εἰδότην τῶν ἐναντίων καὶ κατὰ σκοπὸν βαλλόντων οὐχ ἥκιστα καὶ τοὺς ἀντιτεταγμένους ἐκδειματούντων ταῖς ἐκβολαῖς πληγαῖς, διὸ καὶ ἀνευδότως κατέτρεχον πᾶσαν τὴν Ἰβηρικὴν, πολίχνη καὶ κώμας ἀρπάζοντες καὶ μεγίστας ἀνατρέποντες πολιτείας, καὶ χώρας ἀναστάτους ποιοῦμενον». Για τις απώλειες που προξένησαν οι Τούρκοι τοξότες στους Αρμένιους υπερασπιστές του Waspurakan το 1016 βλ. Smbat Sparapet, σ. 12. Για την συμβολή της χρήσης του τόξου από τους Τούρκους στην διείσδυσή τους στην Μικρά Ασία βλ. W.E. Kaegi, *Archery*, σ. 96 κ.ε.

³⁹⁷ Πρβλ. γενικά J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 67. Ο Smbat Sparapet, σ. 22, αποδίδει την τουρκική εισβολή του 1048/9, που οδήγησε στην άλωση του Άρτζε, στην αποστράτευση των Αρμενίων. Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ωστόσο στην συνέχεια ότι στην θέση των τελευταίων τοποθετήθηκαν ευνούχοι διοικητές. Προφανώς λοιπόν ο Smbat αναφέρεται εδώ μάλλον στην απομάκρυνση των Αρμενίων ηγεμόνων και στρατιωτικών διοικητών (των Arguni, του Κακίκιου Ανιώτη, του Γρηγορίου Pahlavuni κ.ά.) και όχι στην αποστράτευση των «αρμενο-ιβηρικών» δυνάμεων.

³⁹⁸ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 123-124. –J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 68.

³⁹⁹ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 49, 116. Πρβλ. Σ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 276. Η παρακμή των *θεματικών* στρατευμάτων και η ενίσχυση της σημασίας των *ταγμάτων*, εξαιτίας της επεκτατικής βυζαντινής πολιτικής και της προοδευτικής εξαφάνισης των στρατιωτικών γαιών, σημειώθηκε ήδη επί Βασίλειου Β' και απλώς κορυφώθηκε ως εξέλιξη επί Κωνσταντίνου Μονομάχου. Η εμφάνιση των νέων επικίνδυνων εχθρών (Νορμανδών, Σελτζούκων, Πετσενέγων) απαιτούσε την εγκατάσταση στις συνοριακές περιοχές επαγγελματικών στρατιωτικών σωμάτων, τα οποία θα διέθεταν άλλο εξοπλισμό, οργάνωση και τακτικές, ευκίνησία, πίστη στους εργοδότες του κλπ. Βλ. σχετικά Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *ό.π.*, σ. 43. –Της ίδιας, *Θεματικός θεσμός*, σ. 141-142. –Της ίδιας, *Στρατολογία*, σ. 91-93. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 54-57.

⁴⁰⁰ Πρβλ. γενικότερα R.W. Thomson, *Influence*, σ. 433.

τικά τις αρμενικές περιοχές και να ενδυναμώσουν την αμυντική τους ικανότητα έναντι των τουρκικών εισβολών (ο ίδιος αναφέρεται χαρακτηριστικά σε αμυντικά έργα, στην ανοικοδόμηση των τειχών της Θεοδοσιούπολης κλπ.)⁴⁰¹. Ο Ματθαίος Εδέσσης από την άλλη κάνει λόγο για τις στρατιωτικά απaráσκευες *gawars* (=αρμενικές περιφέρειες) και για την ανικανότητα των Βυζαντινών διοικητών να αντιμετωπίσουν την εχθρική απειλή, πολλές φορές εξαιτίας των εσωτερικών διαμαχών τους (π.χ. οι περιπτώσεις Διαβατηνού-Φραγγόπουλου, Παγκράτιου-Πακουριανού, Ρext-Πηγονίτη [ή Πηγωνίτη, αρμ. P'ilonit] κ.ά.)⁴⁰².

Μετά την ανάληψη της στρατιωτικής διοίκησης του Širak/Ανίου/Μεγάλης Αρμενίας, ο Ιασσίτης αναγκάστηκε να συγκρουστεί με τις μουσουλμανικές δυνάμεις του Τιβίνου (αρμ. Dvin), επειδή ο Abu'l-Aswār δεν αποχωρούσε από τα φρούρια και τα χωρία της Μεγάλης Αρμενίας που είχε καταλάβει πρόσφατα⁴⁰³. Η αλήθεια ωστόσο είναι ότι οι συγκεκριμένες περιοχές είχαν παραχωρηθεί στον Abu'l-Aswār με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο και ο εμίρης αρνήθηκε την επιστροφή τους επικαλούμενος εύλογα την ύπαρξη του ανωτέρω εγγράφου⁴⁰⁴. Ο Μονομάχος διέταξε τον παρακοιμώμενο, πρόεδρο και δομέστικο των σχολών Νικόλαο⁴⁰⁵ να αποστείλει εναντίον του Abu'l-Aswār τον «βηρικό στρατό», δηλαδή τις δυνάμεις του κατεπανάτου Ιβηρίας, και τον στρατό του Širak (Μεγάλης Αρμενίας), που δεν είχε διαλυθεί ακόμη, υπό την διοίκηση του πρώην ηγεμόνα της περιοχής Κακίκιου. Ανώτεροι διοικητές της αρμενο-βυζαντινής δύναμης είχαν οριστεί ο Ιασσίτης και ο μάγιστρος Κωνσταντίνος Αλανός. Οι αυτοκρατορικές δυνάμεις ωστόσο, αν και πολυπληθείς και αρκετά καλά εκπαιδευμένες, αιφνιδιάστηκαν και τελικά ηττήθηκαν από τον ικανό εμίρη («άνθρωπος στρατηγικότατος»), ενώ οι επικεφαλής τους, που είχαν επιτρέψει στις δυνάμεις τους να προωθηθούν ανοργάνωτα από υπερβολική αυτοπεποίθηση⁴⁰⁶, διασώθηκαν μετά βίας, εξαιρουμένου του Αρμένιου διοικητή Vahram Pahlavuni, που έπεσε στο πεδίο της μάχης μαζί με τον γιο του Grigor⁴⁰⁷. Οι Τούρκοι μελετητές επισημαίνουν ότι στις συγκεκριμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις έλαβαν μέρος από την άλλη πλευρά και ο Kutalmış, που

⁴⁰¹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 31.

⁴⁰² V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 35.

⁴⁰³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.30 κ.ε. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 53, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 62. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 73.

⁴⁰⁴ Βλ. σχετικά F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 871, σ. 18. Πρβλ. M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 95-96. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 175-176. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 574, 582. –V. Stepanenko, λ. Αμπούλ Ασβάρ ή Σεβάρ (Α'), *ΕΠΛΒΙΠ*, τομ. 2, σ. 125.

⁴⁰⁵ Μολυβδόβουλλο του ίδιου εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1023, σ. 448-449.

⁴⁰⁶ J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 56.

⁴⁰⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.38-438.58. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 73-74. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 53-54, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 62. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 588-589. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 581-582. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 96. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 156 κ.ε. –H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 70. Ο V. Stepanenko, λ. Αμπούλ Ασβάρ ή Σεβάρ (Α'), *ΕΠΛΒΙΠ*, τομ. 2, σ. 125, χρονολογεί τις βυζαντινές ήττες στα 1045, 1049.

εκείνη την περίοδο κατακτούσε το 'Irāq al-'Ajam με τον Ibrāhīm Īnāl, αλλά στράφηκε στο Αρζεμπαϊτζάν μετά από διαταγή του σουλτάνου, καθώς και ο ανεινός του τελευταίου και γιος του Mūsā Yabhu (ή Baighū⁴⁰⁸) Hasan (ελλ. Ασάν ο κωφός)⁴⁰⁹.

Μετά την αναπάντεχη ήττα ο Ιασσίτης αντικαταστάθηκε στην διοίκηση του νέου *δουκάτου* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας από έναν ικανό στρατιωτικό αρμενικής καταγωγής, τον περίφημο Κατακαλών Κεκαυμένο, που έφερε το αξίωμα του *δουκός*⁴¹⁰. Σε αντίθεση με την πρακτική που επικρατούσε στην νοτιότερη Βασπρακανία, η διοίκηση του Ανίου δινόταν συχνά σε χαλκηδόνιους Αρμένιους (π.χ. Κεκαυμένος, Παγκράτιος Vxkac'i, Γρηγόριος Πακουριανός κ.ά.)⁴¹¹. Ο Κατακαλών κατόρθωσε να καταλάβει μαζί με τον επίσης νεοδιόριστο *στρατηγό αυτοκράτορα* των δυνάμεων της περιοχής και *άρχοντα της μεγάλης εταιρείας* Κωνσταντίνο τα απόκρημνα φρούρια Αγία Μαρία (αρμ. Surb Mari, αραβ. Surmāī⁴¹²), Αμπέρ (αρμ. Anberd) και Άγιο Γρηγόριο (αρμ. Surb Grigor) στην περιφέρεια του Aragac'otn⁴¹³. Ενώ πολιορκούσαν όμως το Χελιδόνιον (αρμ. Cicernak'berd), στα ανατολικά του Xuraxdan και βορείως του Τιβίου, έφθασε η είδηση του στασιαστικού κινήματος του Λέοντος Τορνικίου, γεγονός που απέτρεψε τελικά την επίτευξη περαιτέρω κατακτήσεων⁴¹⁴.

Οι συνεχείς εις το εξής ανακλήσεις δυνάμεων του ανατολικού συνόρου στα δυτικά, για να καταστείλουν στασιαστικά κινήματα, να συμμετάσχουν σε εμφύλιες συγκρούσεις ή να αντιμετωπίσουν εισβολείς σε άλλα μέτωπα, αποδυνάμωσαν ιδιαίτερα την βυζαντινή άμυνα στην ευρύτερη περιοχή⁴¹⁵. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, οι αυτοκρατορικοί στρατηγοί έσπευσαν αμέσως να υπογράψουν συνθήκη με τον Abu'l-Aswār, ενώ ο Μιχαήλ

⁴⁰⁸ Βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164, σημ. 94.

⁴⁰⁹ I. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40. Πρβλ. επίσης O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 121. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 30.

⁴¹⁰ Για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο βλ. N. Bănescu, *Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kékaumenos*, *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* 11 (1924), σ. 25-36. –A.G.C. Savvides, *Kekaumenos*, αρ. 3, σ. 21-25. –A. Každan, *Armjanie*, οικογένεια 8, αρ. 4, σ. 31 κ.ε. –J. Shepard, *Armenia-Cekaumenos*, passim. Για μία ανασύνθεση της σταδιοδρομίας του βλ. κατωτ., σ. 537, σημ. 3312. Βλ. επίσης και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 156, 184, 251, 468, 473.

⁴¹¹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vasputakan*, εν VV 38 (1977), σ. 92.

⁴¹² Για την Αγία Μαρία, πόλη-φρούριο βορείως του Nakhchevan (πόλεως και ομώνυμης επαρχίας) επί του Αράξη ποταμού, βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 176, 216. Για την κατάκτησή της το 1064 από τον βεζίρη του Alp Arslan, Nizām al-Mulk Abū Muhammad al-Hasan al-Dihistānī, και τον γιο του σουλτάνου Melikšah βλ. Ibn al-Athīr, σ. 153. Η Αγία Μαρία αποτελούσε παλαιά επισκοπή της μητρόπολης της Θεοδοσιούπολης. Βλ. H. Gelzer, *Bistümerverszeichnisse*, σ. 249.

⁴¹³ Πρβλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 176-177, με ειδική βιβλιογραφία.

⁴¹⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.58 κ.ε. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 583-584. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 160-162. Ο Κωνσταντίνος ήταν ευνούχος και Σαρακηνός στην καταγωγή. Αντικατέστησε τον πρόεδρο και *δομέστικο των σχολών* Νικόλαο. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 73-74, δεν αναφέρει το όνομά του και ισχυρίζεται ότι ήταν «διακεκριμένος Ρωμῆος ευγενής» και κατείχε το αξίωμα του *τελάρχη* (sic). Κατά τον ίδιο, η εκστρατεία πραγματοποιήθηκε σε δύο χρονικές φάσεις. Τον χειμώνα του 1046/47 ο βυζαντινός στρατός προωθήθηκε έως το Τίβιον, χωρίς όμως να κατορθώσει να πετύχει κάτι ουσιαστικό. Το επόμενο έτος οι Βυζαντινοί επανήλθαν στην περιοχή και προξένησαν σημαντικές καταστροφές.

⁴¹⁵ J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 56.

Ιασσίτης έσπευσε κατόπιν στα Βαλκάνια μαζί τα «*ἑῶα τάγματα*», για να ενισχύσει τα εκεί ευρισκόμενα στρατεύματα στην καταπολέμηση του στασιαστή Τορνικίου⁴¹⁶. Ο τελευταίος είχε διατελέσει στο άμεσο παρελθόν *στρατηγός* της παλαιάς «ιβηρικής» *στρατηγίδας* του Μελτή⁴¹⁷ (που απαντά στο Τακτικόν του Escorial⁴¹⁸), ίσως ως υφιστάμενος του ανώτατου διοικητή της ευρύτερης περιφέρειας Μιχαήλ Ιασσίτη. Η άσκηση της διοίκησης του Μελτή από τον μετέπειτα κινηματία προκύπτει από την συνδυασμένη εξέταση των αντικρουόμενων πληροφοριών, που παρέχουν τα αφηγηματικά κείμενα και το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό⁴¹⁹. Η συνωμοτική του δράση στην περιοχή είχε ως αποτέλεσμα την εκτόπισή του στην Αδριανούπολη, αλλά εκεί προετοίμασε ένα πολύ πιο επικίνδυνο κίνημα εναντίον της αρχής του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου⁴²⁰.

Σημαντικές πληροφορίες για την δράση των πρώτων αυτοκρατορικών διοικητών του νεότευκτου *δουκάτου* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας παρέχει και ο Aristakēs Lastivertc'i. Κατά τον συγκεκριμένο ιστοριογράφο ο Ιασσίτης τίμησε τον τότε *καθολικό* του Ανίου Πέτρο Getadarj· ο διάδοχός του όμως στην διοίκηση του *δουκάτου* Κατακαλών Κεκαυμένος (αρμ. Kamenas) πληροφόρησε τον Πέτρο, μετά την άφιξή του στην περιοχή, ότι, σύμφωνα

⁴¹⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 441.61-64. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 600 κ.ε. –J. Lefort, *Discours de Mauropus*, σ. 280-281.

⁴¹⁷ Το Μελτή βρισκόταν ανάμεσα στις περιφέρειες Basean/Φασιανή και Δερζηνή/Teržan, μάλλον νοτιώς της Θεοδοσιούπολης, στα όρια της παλαιάς *επαρχίας* «Αρμενία IV» και του Turuberan/Ταρών. Ταυτίζεται ίσως με το οχυρό του 10^{ου} αι. Mardali ή Sevuk (ή Tekman ή Theqman· βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 151, 193), στην περιοχή του όρους Meleduh. Βλ. σχετικά H. Gelzer, *Descriptio orbis romani*, Leipzig 1890, σ. 175. –M.J. Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie I*, Paris 1816, σ. 52. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 506. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 362 (και χάρτης σ. 399). –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 293. –H.M.V. Hovhannēsean, «*Τα φρούρια της Αρμενίας*» (στα αρμενικά), Venecia 1970, σ. 194 κ.ε. –K.N. Yuzbašian, "Eskurial'skij Taktikon" - novyj vizantijskij istočnik po istorii Armenii, VONAASSR 5 (1975), σ. 96 κ.ε. –Του ίδιου, *Novye dannye*, σ. 71-72. –W. Seibt, *Miszellen*, στήλ. 634. Βλ. και στον χάρτη αρ. 2 στην παρούσα μελέτη (ως Mardali/Tekman).

⁴¹⁸ Τακτικόν Escorial, σ. 269.10. Ο H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 64, εντάσσει μάλλον ορθά το Μελτή στα λεγόμενα «μικρά αρμενι(α)κά θέματα», που συγκροτήθηκαν κατά τον 10^ο αι. Οι W. Treadgold, *Army*, σ. 35, σημ. 45. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 88, υποστηρίζουν ότι επρόκειτο για ένα από τα μικρά θέματα που υπήχθησαν στην δικαιοδοσία του *δουκός* Χαλδίας κατά την βασιλεία του Νικηφόρου Β' Φωκά. Αν και δεν παρέχουν αποδεικτικά στοιχεία, η συγκεκριμένη υπόθεση φαντάζει λογική, καθώς το φρούριο Μελτή βρισκόταν εντός των ορίων της περιφέρειας Basean/Φασιανή/Δερζηνή, τμήμα της οποίας (η Δερζηνή) εξακολουθούσε να βρίσκεται στην δικαιοδοσία του *δουκός* Χαλδίας κατά τον 11^ο αι. Το *δουκάτο* της Ιβηρίας δεν είχε εξάλλου συγκροτηθεί ακόμη κατά τον 10^ο αι., άρα τα εδάφη της ευρύτερης περιφέρειας υπάγονταν λογικά στο *δουκάτο* της Χαλδίας.

⁴¹⁹ Βλ. αρ. πίνακα 13. Κατά τον Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 18.3-6, ο Τορνίκιος είχε διατελέσει *στρατηγός* Μελιτηνής. Βλ. όμως αντιθ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 596, σημ. 1. –W. Seibt, *Miszellen*, αρ. 1, σ. 633-635, που εξέδωσε βούλλα του ως *στρατηγού* του Μελτή. Πρβλ. τα σχόλια του ίδιου, εν BZ 71 (1978), σ. 289. Προφανώς η αναφορά του Ατταλειάτη περί Μελιτηνής αποτελεί εσφαλμένη γραφή του «Μελτή». Βλ. εξάλλου και τις πληροφορίες των Μιχ. Ψελλού, τομ. 2, σ. 15.26. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.79-80, για τον Τορνίκιο ως *στρατηγό* στην περιοχή της Ιβηρίας.

⁴²⁰ Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.78 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 18.6 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 65, σ. 59-60, με παράθεση των σχετικών πηγών και βιβλιογραφίας για το συγκεκριμένο κίνημα.

με διαταγή του Μονομάχου, θα έπρεπε να διαμένει στην πόλη Arcn (το Άρτζε): αργότερα μάλιστα μεταφέρθηκε ακόμη μακρύτερα, στο φρούριο Xaldoy-arič ή Խալδοյարիժ, δυτικά της Θεοδοσιούπολης⁴²¹. Προφανώς μετά την εδραίωση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην περιοχή η Κωνσταντινούπολη εγκατέλειψε την αρχική της διπλωματική συμπεριφορά, επιθυμώντας να ασκήσει πίεση στην παραδοσιακή αρμενική Εκκλησία: η τελευταία δεν αποδεχόταν, ως γνωστόν, τις αποφάσεις της συνόδου της Χαλκηδόνας και γι' αυτό θεωρούνταν σχισματική και αιρετική από τους Βυζαντινούς⁴²². Η συγκεκριμένη πολιτική δημιουργούσε, όπως ήταν φυσικό, αντιδράσεις και προβλήματα και γι' αυτό ο Πέτρος κλήθηκε τελικά στην Κωνσταντινούπολη (τέλη δεκαετίας του 1050). Ο Αρμένιος καθολικός φρόντισε ωστόσο να χρίσει τον Κακίκιο, προτού ο ίδιος αναχωρήσει για την αυτοκρατορική πρωτεύουσα, ενώ το μύρο ή το έλαιο που χρησιμοποιήθηκε για την τελετή τοποθετήθηκε σε μία υδρία και πετάχθηκε στον ποταμό Akhurian, κοντά στην κεντρική πύλη του Ανίου, για να μην κατασχεθεί από τους Βυζαντινούς αξιωματούχους⁴²³. Ο Πέτρος ξεκίνησε κατόπιν για την Κωνσταντινούπολη με μία πολυπληθή συνοδεία από ενόπλους άνδρες, επισκόπους, ιερείς, μοναχούς, βαρδαπέτες, μουσικούς και πεζούς υπηρέτες. Όταν τελικά έφθασε εκεί, έγινε δεκτός με τιμές από τον αυτοκράτορα, τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο και τους κατοίκους της πόλης. Ο Μονομάχος μάλιστα του χάρισε προσωπικά ένα κεντηνάριο (με λίτρες χρυσού), του παραχώρησε τιμητικά έναν επίσης χρυσό θρόνο ανυπολόγιστης αξίας και παραχώρησε τίτλους και αξιώματα στους «ευγενείς» και τους συγγενείς που τον συνόδευαν⁴²⁴. Παρά το επιφανειακά όμως φιλικό κλίμα και τις διπλωματικές αβρότητες, οι σχέσεις των δύο πλευρών ήταν τεταμένες και χαρακτηρίζονταν από αμοιβαία καχυποψία. Ο Πέτρος παρέμεινε, εκών άκων, στην Κωνσταντινούπολη επί τρία ή τέσσερα χρόνια, επειδή η αυτοκρατορική κυβέρνηση φοβόταν ότι, αν επέστρεφε στο Ανίον, θα εξωθούσε τον τοπικό πληθυσμό σε επανάσταση⁴²⁵. Μετά την άρση του περιορισμού του ο Πέτρος εγκαταστάθηκε τελικά στην

⁴²¹ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 53, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 62-63. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 592. —P.A. Blaum, *Foreign Relations*. —W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 161, σημ. 88. Το Arcn (ελλ. Άρτζε) αλώθηκε και καταστράφηκε από τους Τούρκους λίγο αργότερα. Βλ. Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 78-79. —Ματθαίος Εδέσσης, σ. 76-77. Η πόλη δεν θα πρέπει να συγχέεται με την παλαιά *στρατηγίδα* του Ερκνή (Arkni/Argana/Argina/Ergani), που βρισκόταν ανάμεσα στην Ρωμανούπολη και την Άμιδα, στα ανατολικά του Ευφράτη, ούτε με το Arckē (ελλ. Αρτζικέ) και το Αρτζέσιον (Arčēs/Argiš/Erceš) στην λίμνη Bān. Για τον ρόλο του Κατακαλών στην Αρμενία αυτήν την περίοδο βλ. J. Shepard, *Armenia-Ceacumenos*, passim.

⁴²² Βλ. K. Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, London 1965 (ανατ. New York 1975), ειδικά σ. 4-21, με τις απόψεις και των παλαιότερων μελετητών. —Nina G. Garsoian, *Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les églises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcedoine*. II. La date et les circonstances de la rupture, *en Arménie et Byzance*, σ. 99-112.

⁴²³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 93. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 593.

⁴²⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 93. Πρβλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁴²⁵ Γενικά για το ζήτημα βλ. H. Berbérian, *Hayoc' kat' olkosakan*, passim. Οι θρησκευτικές διώξεις των Αρμενίων συνεχίσθηκαν και κατά την βασιλεία του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, παρά την αύξηση της τουρκικής απειλής, που απαιτούσε πολιτική συμφιλίωσης και ενότητας στην Ανατολή. Ο καθολικός

Σεβάστεια, όπου βρίσκονταν από παλαιά και οι Atom (ελλ. Ατουέμης) και Abusahl (ελλ. Αποσάχης ή Αποσαχλής), γιοι του τελευταίου ηγεμόνα του ανεξάρτητου Waspurakan Senek'erim-Yonanēs (ελλ. Σεναχειρήμ-Ιωάννης⁴²⁶, ca. 1003-1021) και αδελφοί του πρώην στρατηγού της Καππαδοκίας Δαυίδ Σεναχειρήμ⁴²⁷.

3. Οι πρώτες τουρκικές επιδρομές στο δουκάτο Ιβηρίας - Μεγάλης Αρμενίας (ca. 1048-1049). Η καταστροφή του Άρτζε και η μάχη του Καπετρόν

Το 1048 ο ανεπιός του Tuğrul beg Hasan (ελλ. Ασάν ο κωφός) υπέστη συντριπτική ήττα στην Βασπρακανία από τον *κατεπάνω* της περιοχής Ραδομηρό Ααρών και τον *δούκα* Ανίου και Ιβηρίας Κατακαλών Κεκαυμένο⁴²⁸. Η αποτυχία και ο θάνατος του Hasan εξόργισαν τον Tuğrul, που απέστειλε άμεσα νέο ενισχυμένο εκστρατευτικό σώμα εναντίον των συνοριακών περιοχών της αυτοκρατορίας με διοικητή τον ετεροθαλή αδελφό του, από την πλευρά της μητέρας του, Ibrāhīm Īnāl (ελλ. Αβράμιος Αλείμ). Οι ισχυρές αριθμητικά δυνάμεις του αποτελούνταν, σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, από «Καβείρους και Διλιμνίτες» στρατιώτες, δηλαδή Τουρκομάνους⁴²⁹. Ο Ibn al-Athīr αναφέρει ότι ο Ibrāhīm Īnāl είχε δεχθεί στα εδάφη του πολυάριθμους Τουρκομάνους («Ογούζους») από την Τρανσοξιανή, τους οποίους συμβούλευσε να διεισδύσουν στις βυζαντινές περιοχές, για να εξασφαλίσουν λεία, καθώς ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να τους παράσχει όσα χρειάζονταν. Επιπλέον τους διαβεβαίωσε ότι θα τους ακολουθούσε προσωπικά με τις δικές του δυνάμεις και θα τους παρείχε βοήθεια⁴³⁰. Προφανώς ο Ibrāhīm Īnāl χρησιμοποίησε αυτές τις δυνάμεις για

Хаѣ'ік В', ανεπιός του Πέτρου Α' Getadarj, τέθηκε υπό περιορισμό στην πρωτεύουσα επί Κωνσταντίνου Ι' (βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 97). Σύμφωνα μάλιστα με τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 109, «ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Δούκας, ο πατριάρχης, όλοι οι κληρικοί και η τάξη των ευνούχων (...) επιδίωξαν να καταστρέψουν το δόγμα των Αρμενίων».

⁴²⁶ Σώζεται μολυβδόβουλλο βουλγαρικής ιδιωτικής συλλογής, το οποίο ανήκε σε κάποιον Ιωάννη Σεναχειρήμ. Ο εκδότης ωστόσο της συγκεκριμένης βούλλας I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 647, σ. 371, την χρονολογεί στα τέλη του 11^{ου} αι. Ενδεχομένως ο κάτοχός της να ήταν απόγονος (εγγονός) του βασιλέα του Waspurakan. Αυτή είναι βέβαια μία υπόθεση που δεν μπορεί να αποδειχθεί.

⁴²⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 78. —Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 89. —Smbat Sparapet, σ. 23. Για τον Δαυίδ Σεναχειρήμ βλ. αρ. πίνακα 432.

⁴²⁸ Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 448.48 κ.ε. —Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 637.16 κ.ε. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40. —O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 121. —A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 30. —M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 98-99. —W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164. Η σύντομη αφήγηση του Ibn al-Athīr, σ. 68, περιέχει σφάλματα και θα πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή. Ο C. Cahen, *Pénétration*, σ. 15, σημ. 1, υποστήριξε ότι ο Ασάν ταυτίζεται με τον γιο του Baighū Hasan, που κατά τον al-Bündārī, σ. 8, βρισκόταν στο ανατολικό Χωρασάν. Πρβλ. W. Felix, ό.π., σημ. 94. Ο İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40, επισημαίνει ότι επρόκειτο για ανεπιό του Tuğrul beg και γιο του Mūsā Yabhu (η τουρκ. εκδοχή του Baighū).

⁴²⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 449.80 κ.ε. Πρβλ. τα σχετικά σχόλια του W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 165-166 (κείμεν. και σημ. 101).

⁴³⁰ Ibn al-Athīr, σ. 67.

την διευκόλυνση της δικής του εκστρατείας και για την δημιουργία αντιπερισπασμού στους στα βυζαντινά στρατεύματα. Ο Ibn al-Athīr ισχυρίζεται μάλιστα ότι οι ομάδες των Τουρκομάνων κατόρθωσαν να διεισδύσουν έως την Θεοδοσιούπολη και την περιοχή της αλλά και την μακρινή Τραπεζούντα πραγματοποιώντας εκτεταμένες καταστροφές. Οι συγκεκριμένες ωστόσο επιχειρήσεις δεν φαίνεται να σχετίζονταν άμεσα με την κύρια επίθεση του Ibrāhīm Īnāl⁴³¹.

Όταν η επικείμενη τουρκική επίθεση κατέστη γνωστή, ο Κεκαυμένος πρότεινε στον Ααρών να αντιμετωπίσουν τον αντίπαλο εκτός των «ρωμαϊκών» ορίων με τις δυνάμεις που ήδη διέθεταν, ώστε να εκμεταλλευθούν το υψηλό φρόνημα των στρατιωτών τους μετά την πρόσφατη νίκη τους επί του Hasan αλλά και την σχετική έλλειψη ίππων και την αναμενόμενη κόπωση των στρατευμάτων του Ibrāhīm Īnāl⁴³². Ο επιφυλακτικός ωστόσο Ααρών αντέτεινε να αποφύγουν την σύναψη μάχης, να ειδοποιήσουν τον αυτοκράτορα για τις επικείμενες εξελίξεις και να διασπείρουν τις δυνάμεις τους σε οχυρωμένες πόλεις και σε φρούρια⁴³³. Η γνώμη του Ααρών τελικά υπερίσχυσε και οι δύο στρατηγοί υποχώρησαν στην Ιβηρία και στρατοπέδευαν στην κοιλάδα της Ordoḡ (ελλ. Ουρτρού ή Όρτρος⁴³⁴), ίσως στα δυτικά της Θεοδοσιούπολης⁴³⁵. Φρόντισαν επίσης για την βελτίωση της άμυνας διαφόρων αστικών κέντρων και κάστρων, στα οποία κατέφυγε ο άμαχος αγροτικός πληθυσμός, και πληροφόρησαν τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο για την επικείμενη τουρκική εισβολή⁴³⁶.

Όταν ο Μονομάχος έλαβε γνώση του κινδύνου που απειλούσε το *δουκάτο* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας, ζήτησε από τον *τοπάρχη* της Μεσχίας, *δούκα* του Trialeti και *μάγιστρο* ή *κουροπαλάτη* Λιπαρίτη (Liparit IV Orbeliani), «*σύμμαχον καὶ φίλον τῶν Ῥωμαίων*»⁴³⁷, να

⁴³¹ Ibn al-Athīr, σ. 67. Ο ίδιος δεν αναφέρεται στην άλωση του Άρτζε από τον Ibrāhīm Īnāl, αλλά περιγράφει την τεράστια λεία που συγκέντρωσαν οι Τούρκοι, η οποία προερχόταν από την λεηλασία της συγκεκριμένης πόλης.

⁴³² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 450.85-92.

⁴³³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 450.92-96. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structures, σ. 27.

⁴³⁴ «Οσούρτρον» στο κείμενο του Γ. Κεδρηνού, σ. 576.4. Για την περιοχή βλ. E. Honigmann, Ostgrenze, σ. 214. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Zona, σ. 31, 63. Η Ορτρος αποτελούσε επισκοπή της μητρόπολης της Θεοδοσιούπολης. Βλ. H. Gelzer, Bistümerverzeichnisse, σ. 249.

⁴³⁵ Για την γεωγραφική της θέση βλ. χάρτη αρ. 2, της παρούσας μελέτης.

⁴³⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 450.96-97. Πρβλ. M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Οργανωτικά μέτρα, σ. 99-100.

⁴³⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 450.96-97. Ο Λιπαρίτης ήταν γιος του ισχυρού και ανδρείου R'ad ή Rati Liparit (ελλ. Οράτιος Λιπαρίτης), «αρχιστράτηγου» του βασιλέα Ιβηρίας (=Γεωργίας) και Αβασγίας Giorgi A' (1014-1027) κατά την στρατιωτική σύγκρουση του τελευταίου με τον Βουλγαροκτόνο, στην οποία και σκοτώθηκε το 1022. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 367.57 κ.ε., 447.25 κ.ε. Αδελφοί του Λιπαρίτη ήταν, σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 46, ο Rat και ο Zoyat. Ο Λιπαρίτης συγκρούστηκε τελικά με τον Bagrat Δ' (ελλ. Παγκράτιος) της Ιβηρίας-Αβασγίας, αλλά ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος διαμεσολάβησε στην διαμάχη των δύο ανδρών. Ο Bagrat παρέμεινε «κύριος και αρχηγός» της Ιβηρίας-Αβασγίας, ενώ ο Λιπαρίτης αναγνωρίστηκε ως «άρχων» του σημαντικότερου τμήματος της Μεσχίας υπό την επικυριαρχία του Bagrat. Βλ. M. Brosset, Collection, τομ. 1, σ. 318 κ.ε. –Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, translated from Armenian into English by R.W. Thomson, Oxford 1966, σ. 294-298, 302-306. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 447.24 κ.ε. Πρβλ. G. Schlum-

σπεύσει άμεσα «μετὰ τῆς τῶν Ἰβήρων (=Γεωργιανών) δυνάμεως» προς ενίσχυση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων της περιοχής· επίσης ειδοποίησε τον Κεκαυμένο και τον Ααρών να αποφύγουν την εμπλοκή με τον αντίπαλο μέχρι την άφιξη των ενισχύσεων του Λιπαρίτη⁴³⁸. Ο Ibrāhīm Īnāl πληροφορήθηκε στο μεταξύ την υποχώρηση των αυτοκρατορικών στα εδάφη του *δουκάτου* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας και επιδίωξε να τους εξουδετερώσει άμεσα, επειδή φοβόταν την ενδεχόμενη άφιξη επιπρόσθετων εχθρικών στρατευμάτων. Οι Βυζαντινοί εγκατέλειψαν ωστόσο το στρατόπεδό τους και κατέφυγαν σε φύσει οχυρή και απόκρημνη τοποθεσία αποφεύγοντας, όπως ήταν φυσικό, την σύγκρουση με τους εισβολείς. Ο Ibrāhīm Īnāl σταμάτησε προσωρινά την άκαρπη και επικίνδυνη καταδίωξη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων, φοβούμενος ίσως κάποια ενδεχόμενη ενέδρα, και επέλεξε να στραφεί εναντίον του Άρτζε, οικονομικά ανθηρού αστικού κέντρου. Οι ποικίλες και ενίοτε παρεμφερείς ονομασίες των πρωταγωνιστικών προσώπων και των αρμενικών τοπωνυμίων στις πηγές έχουν προκαλέσει σύγχυση σε αρκετούς, προφανώς όχι ιδιαίτερα προσεκτικούς σε αυτό το σημείο, ερευνητές. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan συγγράει π.χ. τον Ibrāhīm Īnāl με τον αποθανόντα Χασάν και το Άρτζε με το Αρτζικέ (αρμ. Artzkē) της Βασπρακανίας, ενώ οι G. Schlumberger και C. Cahen το σημερινό Erzerum (βυζ. Θεοδοσιούπολη) με το κοντινό του Άρτζε, υποστηρίζοντας εσφαλμένα ότι οι επιδρομείς κατέστρεψαν το πρώτο⁴³⁹. Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης ισχυρίζεται επίσης ότι ο Ibrāhīm Īnāl κατέλαβε και λεηλάτησε την Θεοδοσιούπολη, πράγμα που μάλλον δεν ισχύει⁴⁴⁰. Γι' αυτόν τον λόγο επιβάλλεται εδώ να εξετάσουμε εκ νέου τα ιστορικά γεγονότα, όπως παρουσιάζονται μέσα από τις πηγές.

Επειδή το Άρτζε δεν διέθετε ιδιαίτερη αμυντική οχύρωση, ο *δουξ* του Ανίου Κατακαλών Κεκαυμένος είχε ήδη συμβουλευθεί τον πληθυσμό της πόλης να καταφύγει στην κοντινή Θεοδοσιούπολη⁴⁴¹. Οι πολυπληθείς ωστόσο κάτοικοι του Άρτζε δεν εισάκουσαν την σοφή συμβουλή του Κεκαυμένου· αντιθέτως μάλιστα, έσπευσαν να αποκλείσουν με οδοφράγματα τους δρόμους της πόλης τους και να αμυνθούν από τις οροφές των κατοικιών

berger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 257 κ.ε. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 100, σημ. 72. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 166, σημ. 103. – P.A. Blaum, *Foreign Relations*. Μετά από μακρά παραμονή και δράση στα «φεουδαρχικά» εδάφη της Γεωργίας, ο Λιπαρίτης εγκατέλειψε την περιοχή και ταξίδεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και εκάρη τελικά μοναχός με το όνομα Αντώνιος. Πέθανε κάπου ανάμεσα στα 1062-1064. Οι γιοι του Iwanē (ή Ivane) και Niakia υπηρέτησαν την αυτοκρατορία. Ο πρώτος επέστρεψε τελικά στην Γεωργία, ενώ ο δεύτερος απεβίωσε στο Ανίον. Κάποια μέλη της οικογένειας συνέχισαν ωστόσο να υπηρετούν την αυτοκρατορία από διάφορες θέσεις, ενώ άλλα κατέφυγαν στους Σελτζούκους. Βλ. A. Každan, *Vizantijskie Liparity*, εν *Vizantinovedčeskie etjudy*, Tbilisi 1978, σ. 91 κ.ε. –Του ίδιου, λ. Liparites, *ODB*, τομ. 2, σ. 1232. –P.A. Blaum, *Foreign Relations*. Βλ. επίσης κατωτ., σ. 99, σημ. 480.

⁴³⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 450.7 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 638.4 κ.ε.

⁴³⁹ Βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 312. –G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 664. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 15. –Του ίδιου, *Turkish Invasion*, σ. 190.

⁴⁴⁰ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 26.

⁴⁴¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 451.31 κ.ε. Για το «ατείχιστον» της πόλης βλ. και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 638.13. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 76. («ατείχιστη»). –Smbat Sparapet, σ. 22 («ανυπεράσπιστα»).

τους, αποφασισμένοι να προβάλουν αντίσταση μέχρις εσχάτων. Ο Ματθαίος Εδέσσης από την άλλη κάνει λόγο για βίαιη και πολύωρη αρχική σύγκρουση των αντιπάλων έξωθεν της πόλης, που κατέληξε σε υποχώρηση των Αρμενίων⁴⁴². Ο Κατακαλόν επιθυμούσε να σπεύσει χωρίς καθυστέρηση προς βοήθεια των πολιορκημένων, αλλά ο *κατεπάνω* της Βαασπρακανίας Ραδομηρός Ααρών επέμεινε να ακολουθήσουν κατά γράμμα τις αυτοκρατορικές διαταγές και να αναμένουν πρώτα την άφιξη του Λιπαρίτη και των ανδρών του. Μετά από έξι μέρες πολιορκίας ο Ibrāhīm Īnāl διέταξε τους στρατιώτες του να πυρπολήσουν τις κατοικίες του Άρτζε και παράλληλα να καταπονούν με συνεχείς ρίψεις βελών τους αμυνόμενους. Μεγάλο μέρος των τελευταίων τράπηκε τότε σε φυγή και κατασφάχθηκε από τους πολιορκητές, ενώ πολλοί κάτοικοι αυτοκτόνησαν. Οι Τούρκοι όχι μόνο εξασφάλισαν απίστευτη ποσότητα λαφύρων από την ευημερούσα ως τότε πόλη, αλλά κάλυψαν και τις ελλείψεις που αντιμετώπιζαν, όπως προείπαμε, σε ίππους, υποζύγια και οπλισμό. Σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr και άλλους χρονογράφους, ο Ibrāhīm Īnāl έφερε μαζί του από την βυζαντινή επικράτεια 100.000 αιχμαλώτους και τεράστια λεία φορτωμένη σε 10.000 καμήλες, συμπεριλαμβανομένων 8.000 θωράκων και αμέτρητων υποζυγίων⁴⁴³. Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι υποστηρίζουν ότι το Άρτζε διέθετε ως τότε επτακόσιους ή οκτακόσιους ναούς (!) που καταστράφηκαν ολοσχερώς, ενώ η τεράστια περιουσία του «χωρεπισκόπου» (sic) της πόλης Δαυίδ μετατράπηκε σε τουρκική λεία⁴⁴⁴.

Όταν ο Λιπαρίτης κατέφθασε τελικά στην περιοχή του Καπετρού ή Καπετρόν (Karutru ή Hasan-kale), φρουρίου στους πρόποδες ενός όρους⁴⁴⁵, ο έμπειρος Κεκαυμένος συμβούλευσε να προσβάλουν αμέσως τους Τούρκους, που κατέφθαναν ασύντακτοι και

⁴⁴² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 76.

⁴⁴³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 451.32-452.59. – Ibn al-Athīr, σ. 68. Βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 76. – Aristakēs Lastivert'ci, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 78-79. – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.24 κ.ε. – Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 638.15-639.6. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 652-656. – R. Grousset, *Arménie*, σ. 587-589. – C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 68. – I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 523. – Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 100-101. – J. Shepard, *Armenia-Cecau-menos*, σ. 272 κ.ε. – W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 167. Χαρακτηριστική η περιγραφή της άλωσης από τον G. Finlay, *A History of Greece from Its Conquest by the Romans to the Present Time: B.C. 146 to A.D. 1864*, New York 1970, τομ. 2, σ. 443 (α' έκδ. Oxford 1877): «Never was so great a conflagration witnessed before, and it has only been rivaled by the burning of Moscow. One hundred and forty thousand persons are said to have perished by fire and sword, yet the Turks captured so many prisoners that the slave-markets of Asia were filled with ladies and children from Arzen. The Armenian historians dwell with deep feeling on this terrible calamity, for it commenced a long series of woes which gradually reduced destroyed all the capital accumulated by ages of industry in the mountains of Armenia, and reduced one of the richest and most populous countries in the East to a poor and desolate region».

⁴⁴⁴ Smbat Sparapet, σ. 22. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 76.

⁴⁴⁵ Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 78, τοποθετεί το Καπετρόν στην περιφέρεια του Arjovit. Ο εκδότης του Ματθαίου A.E. Dostourian, σ. 306, σημ. 4, προσδιορίζει την τοποθεσία εντός της επαρχίας του Ayrarat. Ο O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 121 κ.ε., θεωρεί ότι η μάχη έλαβε χώρα στο Hasan-kale. Βλ. και του ίδιου, *Selçuklular makalesi*, σ. 646. Ο İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40, 176, αναφέρει μεν το Hasan-kale, αλλά κάνει λόγο για τουρκική «νίκη στο Pasinler» (στα ανατολικά της Θεοδοσιούπολης).

διαιρεμένοι στην πεδιάδα. Ο προληπτικός Λιπαρίτης απέρριψε ωστόσο την συνετή πρόταση του Κεκαυμένου με το επιχείρημα ότι η ημέρα ήταν Σάββατο («ἐν ταῖς ἀποφράσι δὲ τῶν ἡμερῶν τῷ Λιπαρίτῃ τὸ σάββατον ἐνομίζετο»⁴⁴⁶). Ο Ibrāhīm Īnāl συνέταξε τελικά τις δυνάμεις του για μάχη, καθώς οι αυτοκρατορικοί είχαν πλέον απολέσει την δυνατότητα αιφνιδιασμού. Στην σύγκρουση που επακολούθησε (19 Σεπτεμβρίου 1048⁴⁴⁷) ο Κεκαυμένος είχε υπό τις διαταγές του το δεξί κέρας της βυζαντινής παράταξης αντιμετωπίζοντας στην αντίπερα πλευρά τον Ibrāhīm Īnāl, που προφανώς διοικούσε το αξιολογότερο τμήμα του τουρκικού στρατού. Ο Ααρών τάχθηκε στα αριστερά έχοντας απέναντί του τον στρατηγό Χωροσάντη ή Χωροσάνη ή Ασάν, που ο W. Felix ταυτίζει με τον Hurāsān-sālār (αρμ. Slar-Khorasan, ελλ. Χωροσαλάριος)⁴⁴⁸, ενώ ο Λιπαρίτης αντιμετώπιζε στο κέντρο τον ετεροθαλή αδελφό του Ibrāhīm Īnāl «Ασπάν Σαλάριο» (εκ του περσικού *sipāh* [=στρατός]⁴⁴⁹ και του *s[a]llar* [=εμίρης ή στρατηγός]⁴⁵⁰). Οι αριθμοί που παραδίδουν οι ιστοριογράφοι της εποχής για τους αντίπαλους στρατούς είναι εξωπραγματικοί και εντελώς φανταστικοί⁴⁵¹. Οι Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet υποστηρίζουν ότι στην μάχη έλαβε μέρος και ο Γρηγόριος Αρσακίδης Pahlavuni, που υποτίθεται ότι είχε αναλάβει την στρατιωτική προστασία και την διοίκηση του κεντρικού τομέα του ανατολικού συνόρου από τον Κωνσταντίνο Μονομά-

⁴⁴⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 452.66-67. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 34.11 κ.ε., αναφέρει ότι ο Λιπαρίτης ήταν ο επικεφαλής του αυτοκρατορικού στρατεύματος, χωρίς να κάνει λόγο για τους άλλους δύο Βυζαντινούς κατεπάνω. Οι πληροφορίες ωστόσο του Σκυλίτζη είναι σαφώς πιο αναλυτικές και αξιόπιστες.

⁴⁴⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 452.65-66: «ἦν γὰρ σάββατον, ὀκτωκαιδεκάτην ἄγοντος τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός, τῆς δευτέρας ἰνδικτιῶνος». Μάλλον εκ παραδρομῆς η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μετρά*, σ. 101, αναφέρεται στο έτος 1049, που όμως δεν δικαιολογείται, αν λάβει κανείς υπόψη όσα αναφέρει η ίδια στην σ. 102-103, σημ. 81. Το έτος 1049 αναφέρουν και άλλοι μελετητές. Βλ. π.χ. T. Talbot Rice, *Seljuks*, σ. 35 (για την άλωση του Άρτζε). –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 26. –Του ίδιου, Η μάχη στο Καπετρόν. Η πρώτη μεγάλη βυζαντινο-σελτζουκική σύγκρουση, 1048/1049, *Στρατιωτική Ιστορία. Μηνιαίο περιοδικό για την ελληνική και παγκόσμια στρατιωτική ιστορία* 10 (Μάιος 1997), σ. 36-39 (παραθέτει τις διάφορες ερευνητικές απόψεις). –Α.Φ. Stone, Eustathios, σ. 128, σημ. 23 (για τα γεγονότα του Άρτζε). –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 93. –J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 47. O S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 57, κάνει λόγο για το έτος 1047. Βλ. όμως αντιθ. V. Mi-norsky, *Caucasian History*, σ. 61, σημ. 2. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 122. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 168. –J.-P. Mahé, Ani, σ. 412, σημ. 45, για την ορθή χρονολόγησή.

⁴⁴⁸ W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 168, σημ. 108.

⁴⁴⁹ Για την συγκεκριμένη επισήμανση βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 168, σημ. 108.

⁴⁵⁰ Βλ. εξάλλου Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 198.24-25: «ἀμηνράδας οἶδε τοῦτους καλεῖν καὶ σελαρίους ἢ τῶν Τούρκων φωνή». Πρβλ. γενικότερα C. Foss, *The Sellarioi and Other Officers of Persian Egypt*, *ZPE* 138 (2002), σ. 169-202.

⁴⁵¹ Κατά τον Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 68 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 86, η αυτοκρατορική δύναμη ανερχόταν σε 60.000 ιππείς. Ο Ibn al-Athīr, σ. 67, την υπολογίζει σε 50.000 άνδρες. Οι Ιω. Σκυλίτζης, σ. 449.80-82 και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 638.1-2, ανεβάζουν την δύναμη των Τούρκων σε 100.000 άνδρες! Πρβλ. σχετικά W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 166, σημ. 101.

χο⁴⁵². Η συγκεκριμένη μαρτυρία ωστόσο περί συμμετοχής του στην σύγκρουση δεν επιβεβαιώνεται από τις υπόλοιπες πηγές⁴⁵³.

Όπως και να έχει, το τελικό αποτέλεσμα της σφοδρής μάχης που επακολούθησε υπήρξε τελικά μάλλον αμφίρροπο. Οι Aristakēs Lastivertc'i, Ματθαίος Εδέσσης και Μιχαήλ Ατταλειάτης κάνουν λόγο για ήττα των αυτοκρατορικών στρατευμάτων αναφερόμενοι κυρίως στην αιχμαλωσία του Λιπαρίτη από τους Τούρκους⁴⁵⁴. Ο Ματθαίος μάλιστα, πιστός στο γνώριμο αντι-βυζαντινό του ύφος, περιγράφει αρχικά τον θάνατο από εχθρικό βέλος του Αρμενίου *δρουγγαρίου της βίγλας* Čordvanēl' και κατόπιν κάνει λόγο για υποτιθέμενη προδοσία του Λιπαρίτη από τους δύο αυτοκρατορικούς στρατηγούς, άποψη που φυσικά δεν ευσταθεί⁴⁵⁵. Ο Aristakēs από την άλλη αποδίδει την «ήττα» και την σύλληψη του Λιπαρίτη στις ενδοβυζαντινές διχόνοιες, που είχαν ως αποτέλεσμα την υποχώρηση του βουλγαρικής καταγωγής Ααρών και των ανδρών του κατά την διάρκεια της μάχης⁴⁵⁶. Η αφήγηση ωστόσο του Ιωάννη Σκυλίτζη για την μάχη, που είναι εκτενέστερη και σαφώς πιο αξιόπιστη, περιγράφει τα πράγματα εντελώς διαφορετικά. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ιστοριογράφο αλλά και τον μεταγενέστερο Ιωάννη Ζωναρά, που μάλλον τον ακολουθεί, τα τμήματα του Κεκαυμένου και του Ααρών έτρεψαν σε φυγή τα δύο κέρατα της τουρκικής παρατάξης και τα καταδίωξαν. Ο επικεφαλής μάλιστα του δεξιού τουρκικού πλευρού Ασάν ή Χωροσάντης σκοτώθηκε κατά την συμπλοκή ή την υποχώρηση. Η περιγραφή του Σκυλίτζη μοιάζει αληθοφανής, αν συνυπολογιστεί ότι σε σύγκρουση παρατάξεων οι Βυζαντινοί ιππείς και πεζοί διέθεταν τακτικό πλεονέκτημα έναντι των Σελτζούκων ιπποτοξοτών εξαιτίας του σαφώς βαρύτερου οπλισμού τους και της μεγαλύτερης εμπειρίας τους. Στο κέντρο ωστόσο της σύγκρουσης, όπου προφανώς η μάχη υπήρξε αμφίρροπη, επειδή εκεί είχαν ταχθεί οι λιγότερο αξιόμαχοι Γεωργιανοί, ο Λιπαρίτης απώλεσε το αλόγο του και συνελήφθη αιχμάλωτος⁴⁵⁷.

⁴⁵² Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73, σημ. 32.

⁴⁵³ Smbat Sparapet, σ. 23. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 78-79. Ο A.K. Sanjian, Gregory Magistros, σ. 135, αποδέχεται τις πληροφορίες των συγκεκριμένων ιστοριογράφων και ισχυρίζεται ότι ο Γρηγόριος Pahlavuni διορίστηκε τότε *δουξ* Μεσοποταμίας από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο. Η ανάλυση του αξιώματος ωστόσο συνδέεται από τους ιστοριογράφους της εποχής με την παραχώρηση των εδαφών του Γρηγορίου στην αυτοκρατορία κατά το 1045. Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 85.

⁴⁵⁴ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 71-72, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 88. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 79. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 34.14 κ.ε.

⁴⁵⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 79. Τον Ματθαίο ακολουθεί πιστά και ο Smbat Sparapet, σ. 23. Την αφήγηση του Ματθαίου παραθέτει ο G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 660-661.

⁴⁵⁶ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 88. Πρβλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*, ο οποίος απορρίπτει ορθά την εκδοχή του Aristakēs'i.

⁴⁵⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 453.77-89. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 639.6 κ.ε. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 657-658. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 589-590. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 15. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 523. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 101. –R.A. Gusseinov, *Relations*, σ. 338. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 168-169.

Όταν οι αυτοκρατορικοί στρατηγοί επέστρεψαν στο αρχικό πεδίο της σύγκρουσης πληροφορήθηκαν από έναν στρατιώτη του Λιπαρίτη την δυσάρεστη εξέλιξη. Οι Τούρκοι αρχηγοί είχαν στο μεταξύ σπεύσει στην λεγόμενη Καστροκόμη ή Οκώμιον ή Κωμιόν (Ökomi, Ugumi) της Basean/Φασιανής μαζί με τον πολύτιμο αιχμάλωτό τους και μερικούς «Ιβηρες» στρατιώτες που είχαν επίσης συλληφθεί. Το επόμενο πρωί οι αυτοκρατορικοί διοικητές ήταν άγρυπνοι και απογοητευμένοι, παρά την ουσιαστική τους κατίσχυση στην σύγκρουση της προηγούμενης ημέρας, και αποφάσισαν να αποσυρθούν στις περιοχές τους για να διαχειμάσουν. Ο Ααρών κατευθύνθηκε στο φρούριο Ίβαν (ή Ευάν, αρμ. Wān), επισκοπική αλλά και διοικητική έδρα της Βασπρακανίας, ενώ ο Κεκαυμένος μετέβη στο Ανίον⁴⁵⁸. Ο Ibrāhīm Īnāl από την άλλη, ικανοποιημένος από την σύλληψη του Λιπαρίτη, κατευθύνθηκε στην Rayy (βυζ. Ρέ, αρχ. Ραγές)⁴⁵⁹ και κατόπιν έσπευσε να πληροφορήσει τον Tuğrul beg για όσα είχαν συμβεί⁴⁶⁰.

4. Οι τουρκικές επιδρομές στην Ιβηρία-Μεγάλη Αρμενία κατά την δεκαετία 1050-1059

Η επιτυχία του Ibrāhīm Īnāl στο Καπετρόν προξένησε, σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, τον φθόνο του Tuğrul beg, ο οποίος άρχισε να σχεδιάζει την εξουδετέρωσή του⁴⁶¹. Η ρήξη στις σχέσεις των δύο ανδρών επήλθε πάντως λίγο αργότερα, σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, κατά το έτος εγίρας 441 (=1049/50), όταν ο πρώτος αρνήθηκε στον δεύτερο την πόλη Hamadhān και τα φρούρια που κατείχε στην Balad al-Jabal (στις λεγόμενες δηλαδή «άνω περιοχές»)⁴⁶². Οι διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν στο μεταξύ για την υπογραφή συνθήκης ειρήνης ανάμεσα στον Tuğrul και την αυτοκρατορία δεν κατέληξαν τελικά πουθενά, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης⁴⁶³, γιατί ο Τούρκος εντεταλμέ-

⁴⁵⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 453.89-96. Βλ. και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 639.15-17, ειδικά για την απογοήτευση των Βυζαντινών διοικητών, όταν πληροφορήθηκαν την σύλληψη του Λιπαρίτη. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 658. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 590. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 101. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 169-170. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 89-90. Για το Ίβαν ή Βουάνα ή Ευάν ή Χαύων βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 31, 170, 181, 206-208. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 169-170, 175. –M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 164.

⁴⁵⁹ Η Rayy βρισκόταν στα γεωγραφικά όρια μεταξύ της αρχαίας Μηδίας και της Υρκανίας, όχι μακριά από την σημερινή πρωτεύουσα του Ιράν Τεχεράνη (περίπου οκτώ χλμ. στα νότια) και την Κασπία Θάλασσα. Αποτελούσε τότε ουσιαστικά την δεύτερη πρωτεύουσα των Σελτζούκων. Πολλαπλές αναφορές σε αυτή πραγματοποιεί ο Ibn al-Athīr, σ. 14-20, 43-46, 49-51, 149-152, 179-180, 216-217, 278-279 και αλλού. Η περιφέρεια Khwār Rayy αναφέρεται επίσης από τον Ibn al-Athīr, σ. 14. Επρόκειτο για μία περιοχή με πολλά χωρία στην βόρεια Περσία, σε μία κοιλάδα νοτίως του Damavand. Βλ. σχετικά *EF*, τομ. 4, σ. 1029.

⁴⁶⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 453.1-5. Βλ. και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 639.18 κ.ε. Πρβλ. N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 44.

⁴⁶¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.6-8.

⁴⁶² Ibn al-Athīr, σ. 73.

⁴⁶³ Βλ. ανωτ., σ. 43 κ.ε.

νος που κατέφθασε γι' αυτόν τον λόγο στην Κωνσταντινούπολη, απαίτησε την καταβολή από βυζαντινής πλευράς φόρου υποτελείας ή καλύτερα πάκτων⁴⁶⁴. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος απέρριψε, όπως ήταν επόμενο, αυτήν την ταπεινωτική για την αυτοκρατορία απαίτηση⁴⁶⁵ και έσπευσε να ενισχύσει στρατιωτικά τις περιοχές του βορειοανατολικού μικρασιατικού συνόρου, αναμένοντας ότι ο Tuğrul beg θα επιχειρούσε νέες εισβολές στα συγκεκριμένα εδάφη⁴⁶⁶. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας θα πρέπει μάλλον να χρονολογηθεί και η απόφαση της αποστολής 15.000 Πετσενέγων στην Ιβηρία. Οι Πετσενέγοι εφοδιάστηκαν με ίππους, οπλισμό και κατάλληλους διοικητές, πριν μεταβούν στην Ανατολή, αλλά τελικά στασίασαν και παρέμειναν στα Βαλκάνια⁴⁶⁷.

Κατά την περίοδο 1049-1052 δεν σημειώθηκαν ιδιαίτερες συγκρούσεις ανάμεσα στις δυνάμεις του Tuğrul και της αυτοκρατορίας, παρά την αποτυχία των διπλωματικών διαπραγματεύσεων για την σύναψη ειρήνης ανάμεσα στα δύο κράτη. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι έπαυσαν και οι επιδρομές των Τουρκομάνων⁴⁶⁸. Οι τελευταίοι συνέχισαν να πραγματοποιούν επιδρομές στα *θέματα* της Αρμενίας, για τις οποίες ο Tuğrul δήλωνε άγνοια, εν μέρει αληθώς, καθώς δεν ήταν σε θέση να ελέγξει απόλυτα τις πολυάριθμες ληστρικές ομάδες των Τουρκομάνων, αν και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι επιθυμούσε να το πράξει όσο αυτοί επιτίθονταν στα αυτοκρατορικά εδάφη⁴⁶⁹. Οι Βυζαντινοί εκμεταλλεύθηκαν από την άλλη το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην μάχη του Καπετρού και την απελευθέρωση του Λιπαρίτη πραγματοποιώντας μάλλον την εκστρατεία υπό τον *ραίκτωρα* και *στρατοπεδάρχη* Νικηφόρο εναντίον του Κούρδου εμίρη του Τιβίου Abu'l-Aswā⁴⁷⁰. Ο

⁴⁶⁴ Η καταβολή πάκτων είναι οπωσδήποτε πιθανότερη, αν και ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.25, χρησιμοποιεί τον όρο «υπόφορον».

⁴⁶⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.19-27. –Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 640.7-15.

⁴⁶⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.27-29. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 664. –J. Laurent, *Seldjucides*, σ. 54. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 523-523. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 102. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 170-171.

⁴⁶⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 643.14-19. Πρβλ. J. Shepard, *Mauropous-Tornicius*, σ. 76 κ.ε., 81.

⁴⁶⁸ C. Cahen, *Pénétration*, σ. 16.

⁴⁶⁹ Πρβλ. την γενικότερη ανάλυση του C. Cahen, Mantzikert, σ. 621-622.

⁴⁷⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 464.11 κ.ε. Η χρονολόγηση της εκστρατείας του Νικηφόρου αποτέλεσε στο παρελθόν αντικείμενο ερευνητικής διαφωνίας. Ο Σκυλίτζης την αναφέρει αμέσως μετά την αφήγηση της πολιορκίας του Μαντζικέρτ από τον Tuğrul beg, γεγονός που έλαβε χώρα κατά το 1054. Οι ερευνητές διαφωνούν για το αν η εκστρατεία υπήρξε προγενέστερη ή μεταγενέστερη του 1054. Οι R. Grousset, *Arménie*, σ. 601. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 182, την τοποθετούν π.χ. στο 1055, με βάση όσα αναφέρει ο Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 109, περί ανταπάντησης των Βυζαντινών στην επιδρομή του Abu'l-Aswā⁴⁷⁰ κατά του Ανίου. Ο E. de Muralt χρονολογεί στο 1048, ο G. Schlumberger και ο J. Markwart στο 1049, ο P.A. Blaum, *Foreign Relations*, στο 1048 ή στις αρχές του 1049, ο A.F. Gfrörer στο 1050 και ο I.E. Καραγιαννόπουλος στο 1052. Βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 102-103, σημ. 81, για παραπομπές. Τελικά ο V. Minorsky, *Caucasian History*, σ. 59 κ.ε., χρονολόγησε τεκμηριωμένα την εκστρατεία του Νικηφόρου κατά το 1049, προβάλλοντας σειρά επιχειρημάτων που βασίζονται στον συσχετισμό και στην ανάλυση όλων των διαθέσιμων πηγών (ελληνικών, αραβικών, αρμενικών). Ο ίδιος ερευνητής κατέδειξε σωστά ότι η εκστρατεία δεν πραγματοποιήθηκε επί Θεοδώρας, εφόσον ο Σκυλίτζης κάνει σαφή λόγο για αποστολή του Νικηφόρου από τον Μο-

τελευταίος είχε καταστεί υποτελής του σουλτάνου και προέβαινε, ως γαζής πλέον αρχηγός, σε εχθρικές ενέργειες κατά της αυτοκρατορίας, παραβιάζοντας έτσι την συνθήκη που είχε συνάψει με τους Βυζαντινούς κατά το 1047⁴⁷¹. Οι δυνάμεις του Τιβίου επιτέθηκαν μάλιστα στην περιφέρεια του Ανίου και εξόντωσαν μεγάλο αριθμό προσφύγων που είχαν συρρεύσει έξωθεν της πόλης⁴⁷². Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν επίσης τουρκικές επιδρομές στην περιφέρεια του Ταρών.

Η βυζαντινή αντίδραση στο αρμενικό σύνορο υπήρξε άμεση. Έχοντας λάβει σχετική διαταγή από τον Μονομάχο, ο ευνούχος και πρώην ιερέυς Νικηφόρος προήλασε με τα «*ἑῶα τάγματα*» έως την Σιδηρά Γέφυρα (bei Ganğa) και το φρούριο Καντζάκιον (αρμ. Ganğa), χωρίς να συναντήσει ιδιαίτερη αντίσταση. Ο προφανώς άπειρος στα στρατιωτικά Νικηφόρος είχε ενδεχομένως πλαισιωθεί, σύμφωνα με τον P.A. Blaum, από έμπειρους αξιωματικούς όπως ο Κατακαλόν Κεκαυμένος και ο Ερβέβιος Φραγγόπουλος⁴⁷³. Εκείνη την χρονική περίοδο κάποιες τουρκομανικές δυνάμεις βρίσκονταν στρατοπεδευμένες στα πεδινά της Περσαρμενίας υπό την διοίκηση του Αβιμέλεχ (=Abū Melik⁴⁷⁴ ή ‘Abd al-Malik⁴⁷⁵), αδελφού του Kutalmış. Ο τελευταίος όμως δεν τόλμησε να προβάλει αντίσταση έναντι των ισχυρών αυτοκρατορικών στρατευμάτων και υποχώρησε σε ασφαλέστερα εδάφη. Οι Βυζαντινοί ληλάτησαν τότε την ευρύτερη περιοχή και κατόπιν ανάγκασαν τον Abu’l-Aswār, που είχε κλειστεί στο Τιβιον, να ανανεώσει την συνθήκη με την αυτοκρατορία και να παραδώσει ως όμηρο τον ανεψιό του Αρτασεΐρα, «*υἱὸν Φατλοῦμ*⁴⁷⁶ τοῦ οἰκείου ἀδελφοῦ τοῦ τῆς Καντζακηνῶν κατάρχοντος γῆς»⁴⁷⁷. Σύμφωνα με τον P.A. Blaum επρόκειτο στην πραγματι-

νομάχο, αλλά ούτε καν μετά το 1049, εφόσον το κείμενο του ίδιου ιστοριογράφου αναφέρει σαφώς ότι Abu’l-Aswār ήταν τότε άρχων μόνο του Τιβίου και όχι του Καντζακίου, γεγονός που συνέβη τελικά στις αρχές Ιουνίου του 1049. Ο V. Minorsky, ό.π., σ. 63-64, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εκστρατεία του Νικηφόρου πραγματοποιήθηκε για τον εξαναγκασμό του Abu’l-Aswār να αποδεχθεί την συνθήκη του 1047 αλλά και για την αποτροπή της κατάληψης του Καντζακίου από τους Τούρκους, που το πολιορκούσαν, και έλαβε χώρα ανάμεσα στο 1048-1049. Πρβλ. και W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 171 (κείμεν. και σημ. 115). –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 102-103.

⁴⁷¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 439.95-98. Πρβλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁴⁷² Aristakēs Lastivertc’i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 110. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 600-601. –P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁴⁷³ P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁴⁷⁴ Βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 172, σημ. 115.

⁴⁷⁵ C. Cahen, *Qutlumush*, σ. 16. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 474.90, κάνει λόγο για κάποιον Μέλεχ (εκ του melik/malik=αρχηγός;) που σχετιζόταν με τον «Κουτλουμούς» (Kutalmış), αλλά ήταν γιος του «Αβράμιου Αλείμ» (Ibrāhīm Īnāl). Οι γιοι του Αβράμιου, μετά την εκτέλεση του πατέρα τους από τον Tuğrul beg, παρέμειναν κατά τον Sibte bin al-Jawzī, στην αυλή του τελευταίου. Βλ. C. Cahen, ό.π., σημ. 11.

⁴⁷⁶ Πρόκειται για τον Šaddādīd Fadlūn, που αργότερα ανέλαβε την διοίκηση της Τιφλίδας (Tbilisi) μετά την κατάκτησή της από τον Alp Arslan (Δεκέμβριος του 1068). Η αρχή του υπήρξε όμως βραχύβια, εξαιτίας της επέμβασης του Γεωργιανού βασιλέα Bagrat. Βλ. V. Minorsky, *Mayyāfāriqīn*, σ. 29.

⁴⁷⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 464.26-27. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 700-703. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 103-104. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 182. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 171-172. –V. Minorsky, *Caucasian History*, σ. 59-64.

κότητα για τον γιο του ανεψιού του Abu'l-Aswār, al-Laškarī 'Alī bin Musa, που είχε επίσης εξαναγκαστεί σε υποταγή από τον Νικηφόρο και στην παράδοση του ομήρου⁴⁷⁸.

Στο μεταξύ ο Bagrat Δ', που είχε επιβληθεί και πάλι στις γεωργιανές περιοχές μετά την αιχμαλωσία του Λιπαρίτη και ενισχύσει στρατιωτικά τους Βυζαντινούς στο Καντζάκιον, δέχθηκε την πρόσκληση των κατοίκων της Τιφλίδας, που βρισκόταν υπό μουσουλμανική επικυριαρχία, να καταλάβει την πόλη τους. Οι συγκεκριμένες εξελίξεις, που περιγράφονται σε απόσπασμα της «*K'art'lis Cxovreba*» (=Βίος της Ιβηρίας ή Ιστορία της Γεωργίας), ανάγκασαν πιθανότατα τον Tugrul να αποδεχθεί την έκκληση του Κωνσταντίνου Μονομάχου και να απελευθερώσει τον Λιπαρίτη⁴⁷⁹, στοχεύοντας να υποκινήσει την εμφάνιση διχονοιών ανάμεσα στους Γεωργιανούς, όπως τελικά και έγινε⁴⁸⁰.

Οι αυτοκρατορικές δυνάμεις της περιοχής συνέχιζαν προφανώς να είναι ιδιαίτερα ισχυρές. Την ίδια όμως περίοδο, όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Σκυλίτζης, «*καὶ ἡ τῶν Πατζινάκων ἐπισυνέβη κίνησις*»⁴⁸¹. Από τότε και εις το εξής η αυτοκρατορία απέκτησε ένα νέο πολεμικό μέτωπο στα Βαλκάνια, ενώ η νορμανδική απειλή στην νότια Ιταλία επιβάρυνε

⁴⁷⁸ P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁴⁷⁹ Βλ. ανωτ., σ. 43-44.

⁴⁸⁰ Το συγκεκριμένο απόσπασμα της συμπληρωματικής «*K'art'lis Cxovreba*» δεν συμπεριλαμβάνεται στις εκδόσεις του κειμένου από τους A. T'iroyan, S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian και R. Bedrosian. Προέρχεται από τους οκτώ αρμενικούς χειρόγραφους κώδικες του έργου που βρίσκονται στο Matenadaran της αρμενικής πόλης Erevan. Γαλλική μετάφραση του αποσπάσματος παρέχει ο M.F. Brosset, *Géorgie*, τομ. 1, σ. 323, και αγγλική ο R.W. Thomson. Βλ. εν *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles*, translated from Armenian into English by R.W. Thomson, Oxford 1966, σ. 294-298, 302-306 (και για τις μεταγενέστερες εξελίξεις). Βλ. επίσης V. Minorsky, *Caucasian History*, σ. 61. Σύμφωνα με το απόσπασμα, ο γιος του αιχμάλωτου Λιπαρίτη υποτάχθηκε στον Bagrat Δ' μετά την μάχη του Καπετρόν, ενώ οι Τούρκοι ήταν έτοιμοι να καταλάβουν το Καντζάκιον. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας απέστειλε τότε τον αξιωματικό του «*likhuri*» με στρατεύματα, ενώ προς βοήθεια των Ελλήνων έσπευσε και ο Bagrat μετά από σχετική αυτοκρατορική έκκληση. Οι Τούρκοι αποσύρθηκαν τότε από το Καντζάκιον. Ο όρος «*likhuri*» αποδίδεται γενικά ως «*ραίκτωρ*» και θεωρείται ότι υπονοεί τον *ραίκτωρα* και *στρατοπεδάρχη* Νικηφόρο. Βλ. σχετικά P. Orgels, *Kekaumenos et la guerre petchenegue, Byz.* 13 (1938), σ. 403. -V. Minorsky, *ό.π.*, σ. 63. -J. Shepard, *Maurous-Tornicius*, σ. 80. Ο Bagrat επιβλήθηκε, όπως προείπαμε, εκ νέου στην Γεωργία με την υποστήριξη των ισχυρών ανδρών της περιοχής αλλά και των γιών του Λιπαρίτη Iwanē και Niakia, τους οποίους ωστόσο δεν δίστασε σύντομα να φυλακίσει, αν και τελικά απελευθέρωσε τον πρώτο. Όταν οι Τούρκοι άφησαν ελεύθερο τον Λιπαρίτη, ο τελευταίος κατέφυγε αρχικά στο Ανίον, αλλά τελικά προτίμησε να ταξιδέψει στην Κωνσταντινούπολη, επειδή είχε μάθει ότι ο Bagrat ερχόταν εναντίον του. Στην πρωτεύουσα έγινε δεκτός με τιμές από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, ο οποίος τον προμήθευσε και με στρατεύματα, για να αντιμετωπίσει τον Bagrat. Ο τελευταίος επισκέφθηκε επίσης την Κωνσταντινούπολη το 1054 μαζί με την μητέρα του Mariam και έλαβε τον τίτλο του *νωβελισσίμου*, αλλά κρατήθηκε στην πρωτεύουσα επί δύο (ή και τρία) περίπου χρόνια, ενώ ο ευνοούμενος του Μονομάχου Λιπαρίτης επιβλήθηκε στις γεωργιανές περιοχές και έστεψε βασιλέα τον νεαρό γιο του Bagrat Giorgi (υπό την επιτροπεία του ίδιου και της αδελφής του Bagrat Goranduxt). Τελικά όμως ανατράπηκε από τους Γεωργιανούς αξιωματούχους και συμφώνησε με τον Bagrat, που είχε στο μεταξύ επιστρέψει, να εγκαταλείψει την Γεωργία. Ο Λιπαρίτης έζησε το υπόλοιπο της ζωής του ως μοναχός, φέροντας το όνομα Αντώνιος, και απεβίωσε γύρω στο 1062-1064. Βλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁴⁸¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 455.30-31.

ακόμη περισσότερο την υπάρχουσα κατάσταση στα σύνορα του κράτους⁴⁸². Οι συγκεκριμένες εξελίξεις υπονόμωσαν οπωσδήποτε την αμυντική ικανότητα των Βυζαντινών στο ανατολικό σύνορο. Ο Ατταλειάτης αναφέρει μάλιστα σαφώς ότι η αδυναμία των αυτοκρατορικών δυνάμεων να αναχαιτίσουν τους Πετσενέγους στο ευρωπαϊκό μέτωπο ανάγκασε τον Μονομάχο να μεταφέρει εκεί τα «*έῴα τάγματα*» με επικεφαλής τον *ραίκτωρα* Νικηφόρο⁴⁸³.

Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1050 ο Tuğrul beg προσπαθούσε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, να εξουδετερώσει τον ετεροθαλή αδελφό του Ibrāhīm Īnāl, επειδή φοβόταν ότι επιβουλευόταν την ζωή του, ενώ παράλληλα τον φθονούσε για την σύλληψη του Λιπαρίτη⁴⁸⁴. Ο Ibrāhīm Īnāl κατέφυγε τότε στον ανεψιό του Kutalmış και τον έπεισε να στραφούν εναντίον του Tuğrul, αλλά σκοτώθηκε στην σύγκρουση που επακολούθησε στην περιοχή του Πάσαρ. Ο Kutalmış κατέφυγε τότε στην περιφέρεια του Κάρσε, το οποίο και λεηλάτησε γύρω στο 1053/54, όπως θα λεχθεί παρακάτω⁴⁸⁵. Οι συγκεκριμένες ενδοσελτζουκικές διαμάχες είχαν ήδη προκαλέσει μία εισβολή του σουλτάνου Tuğrul στις ιβηρικές περιοχές κατά το 1052/53. Οι αγροτικές περιφέρειες και οι κόμεις της Ιβηρίας υπέστησαν λεηλασίες, αλλά τα οχυρά της μάλλον άντεξαν στις τουρκικές επιθέσεις. Ο Μονομάχος απέστειλε τότε στο σύνορο τον *ακόλουθο* Μιχαήλ, ο οποίος άρχισε αμέσως να συγκεντρώνει τους «διεσπαρμένους» στην Χαλδία και την Ιβηρία Φραγγορμανδούς και Βαράγγους στρατιώτες, για να αντιμετωπίσει δυναμικά τον σουλτάνο⁴⁸⁶. Προφανώς ο τοπικός «αρμενο-ιβηρικός» στρατός

⁴⁸² Guillaume de Pouille, σ. 98 κ.ε. Πρβλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 77-78, όπου και παράθεση επιπρόσθετων πηγών και βιβλιογραφίας.

⁴⁸³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 25.13 κ.ε. Ο Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 22.25 κ.ε., έκδ. G.G. Litavrin, σ. 162.12 κ.ε., αναφέρεται στην εκστρατεία του *ραίκτωρα* Κωνσταντίνου εναντίον των Πετσενέγων. Πρβλ. R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 139. Αναλυτικά για την συμβολή της εμφάνισης των Πετσενέγων στα Βαλκάνια στην στρατιωτική αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας στο ανατολικό σύνορο βλ. P.A. Blaum, *Foreign Relations*. Ο P. Stephenson, *Basil*, σ. 32, σημειώνει ότι ούτε επί Βασιλείου Β', όταν οι ένοπλες δυνάμεις της αυτοκρατορίας ανήλθαν στο μέγιστο αριθμητικό τους σημείο κατά την μέση βυζαντινή περίοδο, δεν ήταν δυνατόν για τους Βυζαντινούς να διεξάγουν ταυτόχρονα μείζονες στρατιωτικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια και στην Ανατολή.

⁴⁸⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 454.7-9, 474.85-87. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 105.

⁴⁸⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 474.85 κ.ε. —Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 74 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 91-92. Πρβλ. C. Cahen, *Qutlughush*, σ. 23. —W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 173 και κυρίως κατωτ., σ. 117.

⁴⁸⁶ Σύμφωνα με τον Guillaume de Pouille, σ. 134-135, η αυτοκρατορία επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει τους Φραγγορμανδούς εναντίον των Σελτζούκων γύρω στο 1051. Βλ. Guillaume de Pouille, σ. 134-135. Πρβλ. J. Lefort, *Discours de Mauroπους*, σ. 283. —Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 285, σημ. 151. —Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 64. Οι συγκεκριμένοι μισθοφόροι, αλλά και οι Βάραγγοι, συγκροτούσαν ευκίνητες, σχετικά ολιγάριθμες ομάδες (*τάγματα*), που στάθμευαν στα μικρασιατικά θέματα (Χαλδία, Ιβηρία, Αρμενιάκον, Κολώνεια και αλλού) και μπορούσαν να μετακινηθούν εύκολα και γρήγορα στα επαπειλούμενα σημεία, αλλά και να χρησιμοποιηθούν σε αντεπιθέσεις ευρείας και μικρής κλίμακας για την αντιμετώπιση των τουρκικών επιδρομών. Άλλοτε ο ρόλος τους ήταν καθαρά αμυντικός, καθώς εγκαθίσταντο και ως φρουρές περιοχών ή ενίσχυαν την άμυνα πόλεων που κινδύνευαν, όπως η Παύπερ ή Παύπερτ (αρμ. Baberd) (βλ. Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 97) ή το Μαντζικέρτ (βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 35.7 κ.ε.). Πρβλ. γενικά H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 24. —M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 145. —Της ίδιας, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 106, σημ. 92, 120-

είχε πλέον αποστρατευθεί και οι νέες μισθοφορικές δυνάμεις είχαν πλέον εγκατασταθεί στην περιοχή⁴⁸⁷. Όταν ο Tuğrul beg πληροφορήθηκε ότι ο Μιχαήλ πλησίαζε στην περιοχή, έσπευσε να αποσυρθεί στο Tabrīz (ελλ. Ταβρέζιον ή Ταρούτζα, αρμ. T'antēz⁴⁸⁸). Σύμφωνα μάλιστα με την χαρακτηριστική αφήγηση του Σκυλίτζη, ο σουλτάνος αναλογίσθηκε ότι αν νικούσε, θα είχε επικρατήσει ενός απλού αυτοκρατορικού αξιωματούχου, αλλά σε περίπτωση ήττας θα ταπεινωνόταν από «δοῦλον (...) τοῦ βασιλέως»⁴⁸⁹.

Το επόμενο έτος ο Tuğrul εισέβαλε εκ νέου στην Ιβηρία και προωθήθηκε ως το Οκώμιον ή Καστροκόμη, στην Basean/Basēn/Φασιανή⁴⁹⁰, αλλά χωρίς ιδιαίτερο αποτέλεσμα, καθώς ο πληθυσμός είχε καταφύγει στα πολυάριθμα «ἐρυμνότατα φρούρια» της Ιβηρίας⁴⁹¹. Όταν ο σουλτάνος πληροφορήθηκε μάλιστα ότι οι εκστρατευτικές αυτοκρατορικές δυνάμεις συγκεντρώνονταν δυτικότερα, στην Καισάρεια, για να στραφούν εναντίον του, υποχώρησε στα νοτιοανατολικά (στην Βασπρακανία), όπου πολιόρκησε το Μαντζικέρτ. Η βυζαντινο-φραγγική φρουρά της πόλης απέκρουσε ωστόσο με επιτυχία τις τουρκικές επιθέσεις υπό την καθοδήγηση του *στρατηγού* και *πατρικίου* Βασίλειου Αποκάπη (αρμ. Vasil Abuxab)⁴⁹².

Από την έως τώρα παράθεση των εξελίξεων διαφαίνεται ότι οι δυνάμεις του αρμενο-ιβηρικού συνόρου, βυζαντινές και μισθοφορικές, συνέχιζαν ακόμη να ανθίστανται αποτελεσματικά, όταν διέθεταν ικανούς ηγέτες. Η κατάσταση ωστόσο μεταβλήθηκε ριζικά μετά το 1055, εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας, της απόσυρσης δυνάμεων στα δυτικά, των απωλειών που υπέστησαν οι μικρασιατικές αυτοκρατορικές δυνάμεις κατά τον εμφύλιο του

121. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 213, 258-259. –Γ. Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 64-74 (ειδικά για την εγκατάστασή τους στην Μικρά Ασία και κυρίως στο Αρμενιόν).

⁴⁸⁷ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 120-121.

⁴⁸⁸ Βλ. γι' αυτό Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 216-217. Η λεγόμενη Ταρούτζα αποτελούσε παλαιότερα επισκοπή της μητρόπολης της Θεοδοσιούπολης. Βλ. H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 249.

⁴⁸⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 474.1-475.12. Βλ. ειδικά σ. 474.9 κ.ε.: «λογισάμενος, ὅπερ ἦν εἰκός, τὸ ἐκατέρωθεν τοῦ πράγματος ἄδοξον, καὶ ὅτι νικήσας μὲν δοῦλον ἔσται τοῦ βασιλέως νενικηκώς, νικηθεὶς δὲ οὐ μικρὰν αἰσχύνην ἀποίσειται». Η συγκεκριμένη αιτιολογία αποτελεί φυσικά καθαρό εφεύρημα του Σκυλίτζη, που δεν ήταν βεβαίως σε θέση να γνωρίζει το σκεπτικό του σουλτάνου. Πρβλ. γενικότερα G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 703. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 524. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 106.

⁴⁹⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.46. Για το Οκώμιον βλ. Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 182, καθώς και τον σχετικό χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης για την πιθανολογούμενη γεωγραφική του θέση.

⁴⁹¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.49-50. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 93-94, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 93 κ.ε. Πρβλ. Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 183. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 602-603. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 227.

⁴⁹² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462-463. –Smbat Sparapet, σ. 25. Για την εκστρατεία στην Βασπρακανία βλ. αναλυτικά κατωτ., σ. 152 κ.ε. Για τον Αποκάπη βλ. N. Bănescu, A propos de Basile Apocapès, duc de Paradounavon/Paristrion. La notice du moine Théodule, 1059, *REB* 1 (1963), σ. 153-157. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, λ. Αποκάπη, *ΕΠΙΛΗΠΤΗ*, τομ. 3, σ. 113-114. –Του ίδιου, *Apocapes*, αρ. 2, σ. 98 κ.ε. –I. Jordanov, *Pečatite na Apokap*, passim. –V.P. Stepanenko, *Vasila Apukapa*, passim. –M. Grünbart, *Apokapes*, σ. 35-36. –V.S. Šandrovskaja, *Femy Vaspurkan*, σ. 158 κ.ε.

1057⁴⁹³ και της μετέπειτα αντιστρατιωτικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, που υποβάθμισε την ποιότητα και έπληξε καίρια το ηθικό των ανατολικών δυνάμεων⁴⁹⁴. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του συγκεκριμένου ηγεμόνα η βυζαντινή άμυνα επί του ανατολικού συνόρου εξασθένησε σημαντικά και σε πολλές περιοχές, κυρίως του βόρειου τομέα, κυριολεκτικά κατέρρευσε. d

Σημαντικό ρόλο για την αρνητική για την αυτοκρατορία εξέλιξη έπαιξε βέβαια και η εμφάνιση ολοένα και περισσότερων Τουρκομένων στο συνοριακό Αζερμπαϊτζάν από τα μέσα της δεκαετίας του 1050. Εκείνη την περίοδο κατέφθασε στην περιοχή με πολυάριθμους ομοεθνείς του ο γιος του Çağrı Bey (ή Çağrı beg) Yāqūtī beg (που ίσως ταυτίζεται με τον Hurāsān-sālār ή Χωροσαλάριο⁴⁹⁵) αναλαμβάνοντας ως γενικός αρχηγός την πραγματοποίηση συνεχών επιδρομών στα αυτοκρατορικά εδάφη. Ένας από τους εμίρηδες του Yāqūtī, ο Sabuk ή Samuh (ή Sunduk ή Saltuk ή Šahašdak, βυζ. Ζαμούχης ή Σαμούχ) πραγματοποίησε επίσης το 1057 αλληπάλληλες επιτυχημένες επιδρομές στην ανατολική Μικρά Ασία⁴⁹⁶. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Μιχαήλ Ατταλειάτη, οι περιφέρειες της Ιβηρίας, Μεσοποταμίας, Χαλδίας, Μελιτηνής, Κολωνείας και Ευφράτη είχαν κυριολεκτικά ερημωθεί από τις ακατάπαυστες εχθρικές εισβολές. Ανάλογες περιγραφές πραγματοποιούν και οι Ιωάννης Ζωναράς και Μιχαήλ Σύρος⁴⁹⁷.

Το 1055/56 ή λίγο νωρίτερα ο εμίρης του Τιβίου Abu'l-Aswār εκστράτευσε στην περιοχή του Ανίου, σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i, ενώ εχθρική επίθεση δέχθηκε και η περιφέρεια του Ταρών⁴⁹⁸. Ο άμεσος κίνδυνος που απειλούσε το Ανίον ανάγκασε προφανώς τον τότε δούκα της περιοχής Ααρών να λάβει μέτρα για την αμυντική του ενίσχυση, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί επιγραφή από τον καθεδρικό ναό του Ανίου, η οποία παραθέτει

⁴⁹³ Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 89. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 494.29 κ.ε.

⁴⁹⁴ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 146.18 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 677.4 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.16 κ.ε., 61.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 112.1 κ.ε. –Μιχ. Γλυκάς, σ. 604.18 κ.ε. –Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμπιδής, τομ. Α', σ. 115.3306 κ.ε. Πρβλ. C. Cahen, Turkish Invasion, σ. 190-191. – J.F. Haldon, Approaches, σ. 71. –S. Vryonis, Jr., Armed Forces, σ. 24 κ.ε.

⁴⁹⁵ C. Cahen, Penetration, σ. 23. Βλ. αντιθ. Ι. Kafesoğlu, Seljuks, σ. 46. –A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, σ. 36, που τους ξεχωρίζει.

⁴⁹⁶ M.H. Yinanç, Anadolu, σ. 53 κ.ε. –A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, σ. 35 κ.ε. –Ι. Kafesoğlu, Seljuks, σ. 42 κ.ε.

⁴⁹⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.16 κ.ε.: «Κατὰ μὲν τὴν ἐφ'ὧν ἐληΐζοντο πάντα καὶ διεφθείροντο τῇ τε τῶν Νεφθαλιτῶν τῶν Οὐννων, ἤτοι τῶν Τούρκων, ἐπιδρομῇ καὶ κατισχύσει καὶ τῇ βιαίᾳ ὑποχωρήσει καὶ δεϊματι τῶν ἡμελημένων στρατιωτῶν ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ καταλόγου. Καὶ συνεχεῖς ὑπῆρχον αἱ ἐκδρομαὶ καὶ ἡ εὐδαίμων χώρα τῆς Ἰβηρίας παντελῶς κατηρείπωτο, ἥδη προκατειργασμένη ὡς εἵπομεν, μετελάμβανον δὲ τοῦ δεινοῦ καὶ ὅσαι ταύτῃ παρέκειντο, Μεσοποταμία τε καὶ Χαλδία, Μελιτηνὴ καὶ Κολώνεια καὶ τὰ τῷ Εὐφράτῃ συγκείμενα ποταμῶ». –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 677.4 κ.ε., 683.3 κ.ε. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 165 κ.ε.

⁴⁹⁸ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 89-90, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 110. Πρβλ. E. Honigsmann, Ostgrenze, σ. 182-183. –R. Grousset, Arménie, σ. 601. –W. Felix, Islamische Welt, σ. 178-179. –K.N. Yuzbaşıyan, Gosudarstva, σ. 226-227.

τα πεπραγμένα του στην αρμενική γλώσσα⁴⁹⁹. Οι προαναφερθείσες εχθρικές διεισδύσεις δεν μνημονεύονται από τον Μιχαήλ Ψελλό και τον Μιχαήλ Ατταλειάτη· οι τελευταίοι μάλιστα ισχυρίζονται στα έργα τους ότι η αυτοκράτειρα Θεοδώρα, που ασκούσε εκείνη την περίοδο (1055-1056) την ύπατη αρχή, δεν αντιμετώπισε κατά την διάρκεια της βασιλείας της καμία εχθρική επιβουλή και εισβολή⁵⁰⁰.

Είναι προφανές ότι ο θανάσιμος κίνδυνος εξ ανατολών και οι νέες συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές του μικρασιατικού συνόρου δεν είχαν γίνει απόλυτα κατανοητά στην Κωνσταντινούπολη έως τα τέλη της δεκαετίας του 1050 και όσα διαδραματίζονταν εκείνη την περίοδο εκεί επισκιάστηκαν από τις πολιτικές εξελίξεις στην πρωτεύουσα. Ο σύγχρονος ωστόσο των γεγονότων Aristakēs Lastivertc'ī ισχυρίζεται ότι η Θεοδώρα προσέγγισε μεν διπλωματικά τον Σελτζούκο σουλτάνο, ο οποίος ήταν τότε απασχολημένος με εσωτερικά ζητήματα της επικράτειάς του, αλλά οι Τουρκομάνοι του Yāqūtī συνέχισαν τις διεισδύσεις και τις επιδρομές τους στα αρμενικά εδάφη. Κατά την διάρκεια μάλιστα της βασιλείας της Θεοδώρας κυρίευσαν το πολυπληθές και πλούσιο Κωμιόν ή Οκώμιον ή Καστροκώμη (Okomi, Ugumi), στα ανατολικά της Θεοδοσιούπολης. Οι εισβολείς παρέμειναν εκεί επί τρεις ημέρες και αποχώρησαν με πλούσια λεία και αιχμαλώτους, ενώ τα θύματα ανήλθαν, υποτίθεται, σε 30.000 άτομα⁵⁰¹. Χαρακτηριστικές είναι επίσης και οι περιγραφές του Ιωάννη Σκυλίτζη, που μαρτυρεί ότι η Θεοδώρα ανέδειξε τον ευνούχο Θεόδωρο ως *δομέστικο των σχολών της Ανατολής* στην θέση του *μαγίστρου* Ισαάκιου Κομνηνού, για να παρεμποδίσει τις συνεχείς τουρκικές εισβολές στο ανατολικό σύνορο⁵⁰².

Ο Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικός» ή «Γέρων» (1056-1057) συνέχισε, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης, την προσπάθεια διπλωματικής προσέγγισης με τον Tuğrul⁵⁰³. Οι Μιχαήλ Σύρος και Aristakēs Lastivertc'ī κατηγορούν στα έργα τους ανοικτά τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα για την γενικότερη πολιτική του, που ενθάρρυνε, κατά τους ίδιους, τους Τούρκους να ερημώσουν το σύνολο των ανατολικότερων περιφερειών της αυτοκρατορίας⁵⁰⁴. Ο Σκυλίτζης αναφέρει πάντως ότι οι «Μακεδονικές δυνάμεις», δηλαδή το *τάγμα του θέματος Μακεδονίας*, που είχε σταλεί στην Μικρά Ασία από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο, και οι Καπαδόκες με επικεφαλής τον *πατρίκιο*, πρώην *εθνάρχη* και τότε *στρατηγό αυτοκράτορα* Βρυέννιο, εκστράτευσαν εκείνη την περίοδο, επί Μιχαήλ ΣΤ', στην Ανατολή. Το συγκεκριμένο γεγονός είχε γίνει υποτιθέμενα αντιληπτό από τους Τούρκους, οι

⁴⁹⁹ Βλ. κατωτ., σ. 108, σημ. 530.

⁵⁰⁰ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 73.9-10. – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 39.9-10. Πρβλ. και Κ.-Ρ. Todt, *Kaiserin Theodora*, σ. 160.

⁵⁰¹ Aristakēs Lastivertc'ī, *αγγλ.* μτφρ. R. Bedrosian, σ. 117-118. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 602-603. – P.A. Blaum, *Foreign Relations*. – A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 35.

⁵⁰² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 479.4 κ.ε.

⁵⁰³ M. Hamidullah, *Documents*, σ. 290. Αναλυτική περιγραφή των σουλτανικών δώρων πραγματοποιεί ο P.A. Blaum, *Foreign Relations*.

⁵⁰⁴ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 160. – Aristakēs Lastivertc'ī, *αγγλ.* μτφρ. R. Bedrosian, σ. 119 κ.ε.

οποίοι πίστευαν ότι οι λεγόμενες «Μακεδονικές δυνάμεις» θα τους συνέτριβαν, όπως είχαν κάποτε κατανικήσει τους Πέρσες επί Μεγάλου Αλεξάνδρου⁵⁰⁵! Η μετέπειτα εξέλιξη των πραγμάτων υπήρξε ωστόσο εντελώς διαφορετική και φυσικά δεν δικαίωσε τους αρχαιοπρεπείς και οπωσδήποτε εκτός εποχής συνειρμούς του Σκυλίτζη. Ο Τούρκος εμίρης Samuh, «τὸ γένος οὐκ ἐπίσημος, πρὸς δὲ τὰ στρατιωτικὰ γενναῖος καὶ ἐνεργός», πραγματοποίησε με 3.000 άνδρες στις αρχές της βασιλείας του Μιχαήλ ΣΤ΄ εκτεταμένες καταστροφές στην Μεγάλη Αρμενία⁵⁰⁶.

Η επιτυχής λεηλασία της περιοχής της Μελιτηνής το 1057 αλλά και η έλλειψη αξιόλογης αυτοκρατορικής αντίστασης, εξαιτίας των εσωτερικών βυζαντινών διαμαχών και της συνακόλουθης απόσυρσης ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων στα δυτικά, αποθράσυναν κατά τα φαινόμενα εντελώς τις τουρκικές επιδρομικές ομάδες των συνόρων⁵⁰⁷. Η προδοτική στάση του Γεωργιανού αρχηγού Iwanē, που ήλεγχε την περιφέρεια του δυτικού Ταρών Hastēnk' ή Hastēnk (ελλ. Ασθιανηνή), αλλά κυρίευσε προς ίδιον όφελος φρούρια στα βορειοανατολικά και επιτέθηκε στην Θεοδοσιούπολη, είχε στο μεταξύ ενθαρρύνει ήδη τους Τούρκους να διεισδύσουν στην δυτική Αρμενία. Η Θεοδοσιούπολη άντεξε στις επιθέσεις του Iwanē, ενώ ο στρατιωτικός διοικητής της ζήτησε επικουρία από τον *δούκα* του Ανίου. Οι Τούρκοι προξένησαν ωστόσο τεράστιες καταστροφές και κυρίευσαν στην περιφέρεια του Karin το οχυρωμένο χωρίο Blurs, στο οποίο είχαν καταφύγει πολυάριθμοι πρόσφυγες. Το χωρίο δεν διέθετε στρατιωτικό διοικητή και οι κάτοικοι έσπευσαν να διαφύγουν, χωρίς να προβάλλουν άμυνα. Όσοι παρέμειναν πίσω, σφαγιάστηκαν, ενώ ο Aristakēs Lastivertc' i ανεβάζει τον αριθμό των θυμάτων και αιχμαλώτων σε περίπου 7.000 άτομα, ανάμεσα στους οποίους και εξήντα ιερείς⁵⁰⁸.

Περίπου δυο χρόνια αργότερα εισέβαλαν στις αρμενικές περιοχές οι Τούρκοι εμίρηδες Samuh, 'Amr-Kāfūr ή Amrk'apr' (=Αμρκάφρ, τουρκ. Karar ή Emîr-i Kebîr⁵⁰⁹) και Kijaziz ή Gičadžī (=Κιτζατζική, τουρκ. Kicaciç). Οι δυνάμεις τους κατόρθωσαν μάλιστα να προωθηθούν ως την Σεβάστεια, την οποία και λεηλάτησαν (ca. 1059-1060)⁵¹⁰. Ο Φραγγο-νορμανδός μισθοφόρος αρχηγός Ερβέβιος Φραγγόπωλος (Robert Hervé)⁵¹¹ είχε στο μεταξύ

⁵⁰⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 479.9 κ.ε., 484.23 κ.ε.

⁵⁰⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.25 κ.ε.

⁵⁰⁷ Για τα συγκεκριμένα γεγονότα βλ. σ. 262 κ.ε.

⁵⁰⁸ Aristakēs Lastivertc' i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 122-129.

⁵⁰⁹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 36.

⁵¹⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 95. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 185, ο οποίος πραγματοποιεί και την χρονολόγηση. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 36.

⁵¹¹ Ο Ερβέβιος υπήρξε συμπολεμιστής του Γεωργίου Μανιάκη στην Σικελία και είχε επιπλέον αντιμετώπισει τους Πετσενέγους στα Βαλκάνια. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.41-43 και σ. 467.5 κ.ε. αντίστοιχα. Πρβλ. γι' αυτόν G. Schlumberger, Hervé-Roussel, σ. 289 κ.ε. –Του ίδιου, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 682, 890-891. –J. Laurent, *Seldjoudides*, σ. 49, 53, 65, 91. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 69. –R. Jenkins, *Imperial Centuries*, σ. 364-366. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 79, σ. 67-68. –R. Janin, *Les Francs au service des Byzantins*, *EO* 39 (1930), σ. 63-65. –A. Každan, *Latins and Franks*, passim. –J. Shepard, *Franks*, σ.

αποστατήσει από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, επειδή δεν είχε λάβει τον τίτλο του *πατρικίου*⁵¹². Έχοντας αποσυρθεί στο Αρμενιακόν, ήλθε για ένα διάστημα σε επαφή με τον εμίρη Samuh. Κατόπιν ωστόσο διαφώνησε μαζί του, στράφηκε εναντίον του και τον νίκησε σε μία σύγκρουση στην περιοχή της Θεοδοσιούπολης. Τελικά αιχμαλωτίστηκε κοντά στο Χλιάτ, αλλά προφανώς έλαβε αυτοκρατορική χάρη για την γενικότερη δράση του⁵¹³.

Το 1062 πραγματοποιήθηκε νέα εισβολή στα γειτονικά αρμενικά εδάφη της *στρατηγίδας* Ρωμανουπόλεως-Ερκνή-Paĥn από τρεις στρατηγούς του σουλτάνου Tuğrul beg και του Yāqūtī, γιου του Çağrı Bey· επρόκειτο για τον Hurāsān-sālār (αρμ. Slar-Khorasan, ελλ. Χωροσαλάριος)⁵¹⁴, τον οποίο ο C. Cahen ταυτίζει ίσως κάπως παρακινδυνευμένα με τον Yāqūtī beg⁵¹⁵, τον Čmčm (=Τζεμτζέμ) και τον Isulv (=Ισούλβ). Οι πολυάριθμοι Τούρκοι επιδρομείς κατέστρεψαν τις περιφέρειες του Τιλκούμ (αρμ. T'lxum) και της Βελαβιτηνής (αρμ. Balahowit), ανάμεσα στο παλαιό αρμεν(α)κό *θέμα* Ασμοσάτου⁵¹⁶ και στην περιοχή της Χορζηνής ή Κορτζενής⁵¹⁷, επιδιδόμενοι σε λεηλασίες, φόνους και αιχμαλωσίες⁵¹⁸. Τα συγκεκριμένα γεγονότα περιγράφονται αναλυτικότερα στο κεφάλαιο για την *στρατηγίδα* Ρωμανουπόλεως⁵¹⁹. Το Τιλκούμ και η περιφέρεια της Νίσιβης δέχθηκαν λίγο αργότερα την επίθεση του Τούρκου γαζή Gümüştekin (ή Gümüşstigin ή Tuğtekin/Tughtegin), ο οποίος προωθήθηκε κατόπιν στον Ευφράτη και νίκησε τις δυνάμεις του *δουκός* Εδέσσης Λέοντος Αρβαντηνού⁵²⁰. Η τελευταία σύγκρουση αφορά ωστόσο την περιοχή της Έδεσσας και αναλύεται επίσης στο ανάλογο κεφάλαιο⁵²¹.

288 κ.ε. –A.J. Simpson, *Norman Chieftains*, σ. 185-188. –C.M. Brand, λ. Hervé Francopoulos, *ODB*, τομ. 2, σ. 922. Υπό εκτύπωση, ενώ γράφουμε, είναι το άρθρο του W. Seibt, *Übernahm der französische Normanne Hervé (Erbebius Phrangopolos) nach der Katastrophe von Mantzikert das Kommando über die verbleibende Ostarmee?*, *SBS* 10 (2007). Για τις σφραγίδες και τους τίτλους του βλ. αρ. πίνακα 474.

⁵¹² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.44 κ.ε.

⁵¹³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 485.70 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 11. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 99-100, και ο Smbat Sparapet, σ. 28, συνδέουν μάλλον εσφαλμένα την σύγκρουση στην Θεοδοσιούπολη με μεταγενέστερα γεγονότα.

⁵¹⁴ Η ονομασία «Hurāsān-sālār» σημαίνει κατά λέξη «εμίρης/διοικητής του Χωρασάν». Για την σημασία της λέξης *sālār* (απαντά μάλιστα και με τον εξελληνισμένο τύπο «σελάρης») βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 198.24-25.

⁵¹⁵ C. Cahen, *Penetration*, σ. 23. Βλ. ωστόσο αντιθ. τους İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 46. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 36, οι οποίοι τους ξεχωρίζουν.

⁵¹⁶ Βλ. γι' αυτό σημ. 1066, 1068, 1172, 1755.'

⁵¹⁷ Βλ. τον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

⁵¹⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 97-98. –Smbat Sparapet, σ. 28.

⁵¹⁹ Βλ. σχετικά σ. 209 κ.ε.

⁵²⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 126. –Bar Εβραίος, σ. 217-218. –Smbat Sparapet, σ. 33-34. Πρβλ. Α. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 9. –Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 43-44.

⁵²¹ Βλ. σχετικά σ. 279.

5. Η πιθανή διχοτόμηση του *δουκάτου* Ιβηρίας - Μεγάλης Αρμενίας και η πτώση του Ανίου (ca. 1059/60-1064)

Στις αρχές της δεκαετίας του 1060 ο Αρμένιος ή «Ιβηρας» αξιωματούχος Παγκράτιος *Νχκακ'ι* (=«Βηκχατζή») και όχι «*Κεχκακ'ι*»/«*Κιχάτζης*»⁵²²) ζήτησε από τον Κωνσταντίνο Ι' Δούκα να του αναθέσει την διοίκηση του Ανίου. Επειδή γνώριζε μάλιστα το ελλειμματικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε πλέον το αυτοκρατορικό ταμείο, υποσχέθηκε κατά τρόπο ευφυή στον αυτοκράτορα ότι θα ασκούσε την διοίκηση της περιοχής χωρίς την οικονομική συνδρομή της Κωνσταντινούπολης. Ο Κωνσταντίνος Ι' ακολουθούσε πολιτική περικοπών των στρατιωτικών δαπανών, παρά την συνεχή αύξηση των εξωτερικών απειλών στα σύνορα του κράτους, και όπως ήταν επόμενο, ικανοποίησε το αίτημα του Παγκρατίου⁵²³. Ο Ατταλειάτης αναφέρεται σε αυτό το σημείο στο λεγόμενο *σιτηρέσιον*⁵²⁴, που λάμβανε έως τότε ο *δουξ* της περιφέρειας του Ανίου, και ισχυρίζεται ότι ο Παγκράτιος θα ασκούσε την διοίκησή του αρκούμενος στα οικονομικά μέσα της περιοχής⁵²⁵. Ο ιστοριογράφος δεν διευκρινίζει αν

⁵²² P. Lemerle, *Nouvelles remarques sur la famille Vichkatzi-Kékauménos*, *REA* (n.s.) 3 (1966), σ. 177-184, ειδικά 179. –J.-P. Mahé, *Ani*, σ. 406, σημ. 17. Βλ. επίσης H. Bartikian, *Magistros Bagarat*, ειδικά σ. 262. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 33-34, 72, 80, 83-85, 87, 130, 164, 177, 193. –J.-P. Mahé, *Ani*, σ. 406 κ.ε. Για περαιτέρω πληροφορίες, που αφορούν και την εθνική του καταγωγή, βλ. αρ. πίνακα 19, όπου και παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

⁵²³ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 112.1 κ.ε., 113.13-15. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 677.4 κ.ε. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 146-147. –Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμπνίδης, τομ. Α', σ. 115.3306 κ.ε. Πρβλ. J.-P. Mahé, *Ani*, σ. 412-413.

⁵²⁴ Τα *σιτηρέσια* και τα *οψώνια* ήταν συνήθως προμήθειες που δίνονταν σε στρατιώτες στην αρχή ή ανά μήνα κατά την διάρκεια των εκστρατειών και όχι μηνιαίοι μισθοί, όπως υποστήριξε ο J. Shepard, *Franks*, σ. 285, σημ. 42. Οι όροι υποδήλωναν ωστόσο και χρηματικά ποσά που δίνονταν στους στρατιώτες (βλ. Ιω. Σκυλίτσης, σ. 487.34-38) και κατέληξαν να σημαίνουν τους μισθούς. Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 47.2. Γενικά βλ. E. Trapp, λ. *Siteresion*, *ODB*, τομ. 3, σ. 1529. –E. McGeer, λ. *Opsonion*, *ODB*, τομ. 3, σ. 1529. –G. Dagron - H. Mihăescu, *Traité*, σ. 260-264. –J.F. Haldon, *Praetorians*, σ. 314. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Στρατολογία*, σ. 20. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 72, 82. Υπήρχαν και άλλες παροχές στους στρατιώτες, όπως π.χ. τα *χορτάσματα* (=ζωοτροφές). Για τα τελευταία και για τα *σιτηρέσια* βλ. W. Treadgold, *Army*, σ. 125, 151 κ.ε., 166 κ.ε., 177 κ.ε., 188 κ.ε.

⁵²⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.1-7: «τὸ δὲ φειδωλὸν τοῦ κρατοῦντος καὶ ταύτης τοὺς Ῥωμαίους ἐστέρησεν, ἐπεὶ γὰρ σιτηρέσιον καὶ ὁ ἐν ταύτῃ σατράπης ἐλάμβανε, προσελθὼν τις Ἀρμένιος Παγκράτιος οὕτω καλούμενος τῷ βασιλεῖ, συντίθεται τούτῳ καὶ ὑπισχνεῖται χωρὶς τινος ἀπολήψεως τὴν τοιαύτην ἀρχὴν ὑπελθεῖν καὶ κρειττόνως συντηρῆσαι τὸ ἄστυ, καὶ ὅση τούτῳ παραπέφυκε σύγκλησις καὶ λαμβάνει τὸν βασιλέα τῇ ὑποσχέσει συνεπινεύοντα καὶ δοῦξ ἀποδείκνυται, καὶ καταλαμβάνει τὴν ἐν τούτοις ἡγεμονίαν». Η μη μισθοδότηση *στρατηγού* από το κέντρο δεν ήταν κάτι πρωτοφανές. Ο διοικητής π.χ. της Μεσοποταμίας εξασφάλιζε τον μισθό του έως το 911 από το *κομμέρκιον* που εισέπραττε

το προαναφερθέν *σιτηρέσιον* αποτελούσε προσωπικό μισθό του Παγκρατίου ή καταβαλλόταν από το δημόσιο ταμείο για την πληρωμή των στρατιωτών του. Από την γενικότερη αφήγηση του Ατταλειάτη καθίσταται πιθανότερο ότι ο συγκεκριμένος όρος υποδηλώνει στην συγκεκριμένη περίπτωση τόσο την λεγόμενη *ρόγα* όσο και τις παροχές που δίνονταν στους στρατιώτες (*οψώνια, χορτάσματα, σιτηρέσια* κ.ά.)⁵²⁶.

Ο Παγκράτιος κατόρθωσε μεν να γίνει *δουξ* του Ανίου, αλλά αναγκάστηκε να επιβάλει νέα οικονομικά μέτρα για την κάλυψη των στρατιωτικών αναγκών του και αδυνατούσε, όπως ήταν επόμενο, να υπερασπίσει με επιτυχία την ευρύτερη περιοχή χωρίς οποιαδήποτε βοήθεια από το αυτοκρατορικό κέντρο⁵²⁷. Για την εξασφάλιση του ανεφοδιασμού της φρουράς του Ανίου ο Παγκράτιος διέταξε τον χωρισμό της πόλης σε τρεις διαφορετικούς τομείς υπό την διοίκηση ενός *tanutēr/tanutērka* (=άρχων οίκου)⁵²⁸. Οι νέοι αξιωματούχοι είχαν επιφορτισθεί με την πρόσληψη μισθωτών εργατών, παραγωγών και τεχνιτών, μέσω των οποίων θα εξασφαλιζόταν ο ανεφοδιασμός της βυζαντινής φρουράς του Ανίου (μάλλον Αρμένιοι μισθοφόροι⁵²⁹), ενώ ο εκάστοτε *κατεπάνω* θα συνεισέφερε εις το εξής με εξακόσι-

στην περιοχή του. Βλ. Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 697. Η πρακτική αυτή είχε τις ρίζες της σε παλαιότερο έδικτον του Αναστασίου Α' (491-518) σχετικά με τον τρόπο μισθοδοσίας του *δουκά* Μεσοποταμίας. Βλ. W. Brandes, *Thema Mesopotamien*, σ. 174, με ειδικές παραπομπές. Πρβλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55, σ. 134. –Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 216, σημ. 174. Η *ρόγα* (βλ. στην επόμενη υποσημείωση) του *στρατηγού* Χαλδίας ανερχόταν σε 10 ή 12 *λίτρες* χρυσού, αλλά ο ίδιος διέθετε έσοδα και από το τοπικό *κομμέρκιον*. Βλ. Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 213. –Ν. Οικονομίδης, *Πόλεις-commerce*, σ. 68. Για την μισθοδοσία των αξιωματούχων μέσω της είσπραξης δημοσίων τελών βλ. Έκλογη τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου (...), έκδ. L. Burgmann, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V.*, (FBR 10), Frankfurt am Main 1983, κεφ. XVI, 4, σ. 51.

⁵²⁶ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.21-24: «(...) περιεῖλε γὰρ καὶ ταύτην χρηματισμὸς οὐκ ἀκίνδυνος, ὑποσχομένου τοῦ ἀμίσθου τουτοῦ στρατηγοῦ καὶ ταύτης χωρὶς φυλάξει καὶ κέρδος τῷ δημοσίῳ ποιῆσαι τὰ ἐν αὐτῇ δαπανώμενα (...)». Η Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 220, υποστηρίζει ότι οι *στρατηγοί* της αυτοκρατορίας κατά την μέση βυζαντινή περίοδο δεν μισθοδοτούνταν όλοι κατά τον ίδιο τρόπο και χρόνο. Οι *θεματικοί* επικεφαλής που «έρογούντο» και δεν λάμβαναν τις καθιερωμένες *συνήθειες* από τις περιοχές τους αμείβονταν ανά μακρά χρονικά διαστήματα, ίσως ανά τετραετία (ο Ν. Οικονομίδης, *Title and Income*, σ. 200 κ.ε., αναφέρεται σε ετήσια παροχή μισθών σε τιτλούχους και αξιωματούχους). Η ετήσια χρηματική απολαβή των αυτοκρατορικών αξιωματούχων για την υπηρεσία τους ήταν η *ρόγα*. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 135, υποστηρίζει ότι δινόταν μόνο στους επαγγελματίες στρατιωτικούς. Για την καταβολή της βλ. κυρίως Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 134.647-652. –Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Προνομιούχοι υπήκοοι στα μέσα του 11^{ου} αιώνα, εν *Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.*, σ. 140-141, σημ. 7 (παράθεση σχετικών αποσπασμάτων από προνομιακά έγγραφα). Αναλυτικότερα πρβλ. P. Lemerle, *Roga et rente d'état aux X^e-XI^e siècles*, *REB* 25 (1967), σ. 77-100. –Ν. Οικονομίδης, *Fiscalité*, σ. 183-184. Για την διανομή των στρατιωτικών «μισθών» από τους *στρατηγούς* βλ. Ν. Οικονομίδης, *Provincial Recruits*, κυρίως σ. 122-123.

⁵²⁷ Πρβλ. Ν. Οικονομίδης, *Title and Income*, σ. 209-210.

⁵²⁸ Η ελληνική εκδοχή του Τυπικού του Πακουριανού, σ. 59.679-680, αναφέρει: «Ἄτερος δὲ ἔστω κελλαρῖτης, ὃς παρὰ τοῖς Ἱβηρσι τανουτέρης ὀνομάζεται». Για τον *tanutēr* βλ. A. Šanidze, *K'art'velt'a monastery bulgaret' š'i da misi tipikoni*, Tbilisi 1971, κυρίως σ. 260-275. –Κ.Ν. Yuzbašian, *Administration*, σ. 179-181. Ο «Τανούτερης» απαντά ως οικογενειακό επίθετο. Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 397.

⁵²⁹ Βλ. J.-P. Mahé, Ani, σ. 412. Ο Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 102 και ο Ibn al-Athīr, σ. 155, προσδιορίζουν τους στρατιώτες που υπερασπίστηκαν ματαίως το Άνιο έναντι των σουλτανικών δυνάμεων κατά το

ους *μοδίους* σίτου και θα κάλυπτε τις ανάγκες του ιππικού. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες προέρχονται από επιγραφή λαξευμένη σε τοίχο του καθεδρικού ναού του Ανίου⁵³⁰. Ο ανεφοδιασμός των τοπικών δυνάμεων επιβάρυνε ως τότε το σύνολο του πληθυσμού της πόλης με την μορφή *επηρειών*, των *vec 'kē, sayli, kami* και *angarion*⁵³¹. Το έδικο του Παγκρατίου προέβλεπε ωστόσο και κάποιες φοροαπαλλαγές ή φοροελαφρύνσεις για συγκεκριμένες κατηγορίες επαγγελματιών (εμπόρους, κρεοπώλες [*msagorci*]) αλλά και για τις αγορές δερμάτων για προσωπική χρήση (*mort 'elik*)⁵³².

Τα συγκεκριμένα μέτρα ωστόσο μάλλον δεν υπήρξαν αποδοτικά, όπως διαφαίνεται από τα λεγόμενα του Ατταλειάτη για τις συνθήκες που επικρατούσαν στο Ανίον το 1064, και δεν συνέβαλαν στην βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην αυτοκρατορική διοί-

1064 ως «Ρωμαίους». Ο Ματθαίος αποκαλεί πάντως με αυτόν τον τρόπο και τους Αρμενο-Ιβήρες διοικητές της πόλης Παγκράτιο και Γρηγόριο Πακουριανό, μάλλον επειδή ήταν *χαλκηδόνιοι* (ορθόδοξοι) και όχι μονοφυσίτες.

⁵³⁰ Η νότια πύλη του καθεδρικού του Ανίου χρησιμοποιούνταν μόνο από ηγεμόνες και αξιωματούχους, ενώ η βόρεια, από την πλευρά της κύριας οδού, από το ποίμνιο. Στον δυτικό τοίχο οι Βυζαντινοί διοικητές ανακοίνωναν με εντοιχισμένες επιγραφές τα έδικτά τους στον τοπικό πληθυσμό. Μία από αυτές αναφέρει ότι ο *μάγιστρος* και *δουξ* Ανίου και Ιβηρίας Ααρόν βελτίωσε την οχύρωση του Ανίου αυξάνοντας το ύψος των τειχών με λίθους και φρόντισε με προσωπικές του δαπάνες για την εξασφάλιση της υδροδότησης της πόλης. Ο ίδιος έφερε μαζί του χρυσόβουλλο της αυτοκράτειρας Θεοδώρας (βλ. σχετικά F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 929b [852], σ. 37), το οποίο απάλασσε τους κατοίκους του Ανίου από την καταβολή κάποιων φόρων (του *paxt* [=πάκτου] των *οίκων* και του *t'astak* [από το «ταξάτιον»]), που απέδιδαν ετησίως οκτώ *lterc* [=λίτρες] χρυσού, δηλαδή 576 νομίσματα, και του *giwt* ή *giut* του *mut'asib* [=επάρχου της πόλης], που ήταν δύο λίτρες). Βλ. N. Benešević, *Tri nadpisi*, σ. 2-4. -H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 107, σ. 38. -K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 20, σ. 52. -J.-P. Mahé, Ani, σ. 405. Πρβλ. L. Ališan, *Širak*, σ. 70. -K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 162. -Του ίδιου, *Gosudarstva*, σ. 202-203. -H. Bartikian, *L'énokion*, ιδίως σ. 288. -K.-P. Todt, *Kaiserin Theodora*, σ. 160. Σε μεταγενέστερη όμως επιγραφή του *κατεπάνω* Παγκρατίου, από τον ίδιο ναό, ο όρος *πάκτον των οίκων* ονομάζεται κατά τον H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 130, «*tanutērut' iwnk*», δηλαδή «φόρος εκ των οίκων» (των εργαστηρίων και των καταστημάτων) και κατά τα λεγόμενα της επιγραφής επανεισπράττεται. Η διαφορά έγκειται στο ότι επί Ααρόν ήταν σταθερού ύψους και καταβαλλόταν στο κράτος, ενώ τώρα δεν είναι συγκεκριμένος και την είσπραξη του έχουν αναλάβει οι *πακτονάριοι*. Ο J.-P. Mahé, Ani, σ. 408, υποστηρίζει πάντως ότι ο όρος *tanutrut' iwn* (sic) υποδήλωνε τις περιφέρειες στις οποίες είχε χωρίσει ο Παγκράτιος το Ανίον. Για το κείμενο της επιγραφής βλ. H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 106, σ. 37, -K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 23. -L. Ališan, *Širak*, σ. 70-72. -S.A. Avagyan, *Recherches épigraphiques*, (στα ρωσικά), Erevan 1986, σ. 26 κ.ε. -J.-P. Mahé, Ani, σ. 407. Πρβλ. H. Bartikian, *L'énokion*, σ. 288-289, 293. -Του ίδιου, *Αρμενικές πηγές*, σ. 130. -Του ίδιου, *Οικονομική πολιτική*, σ. 441-442. -C. Holmes, East, σ. 53-54. Ειδικά για τον αρμενικό φόρο ή φορολογική περιοχή *tanutrut' iwn* ή *tanutērut' iwnk* βλ. S.A. Avagyan, *Tanutrut' iwn termine Anii XI darii arjanagrut' yan mej*, *PBH* 2 (1971), *passim*. Για την οικονομική οργάνωση του Ανίου βλ. H. Margarian, *Structures sociales et organisation économique d'une métropole royale, en Ani, capitale de l'Arménie en l'an mil*, éd. R. Kevorkian, Paris 2001, σ. 131-135.

⁵³¹ Για την σημασία αυτών των όρων βλ. σχετικά J.-P. Mahé, Ani, σ. 409. Η ανάλογη βυζαντινή *επήρεια/αγγραεία* είναι η λεγόμενη *σιτάρκησις κάστρον*. Βλ. ειδικά N. Oikonomidēs, *Fiscalité*, κυρίως σ. 103.

⁵³² H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 107, σ. 38. -K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 23. -N. Sargisean, *Telagrut' iwnk i P'okr' ew i Mec Hays*, Venezia 1864, σ. 120. -S.A. Avagyan, *Recherches épigraphiques*, (στα ρωσικά), Erevan 1986, σ. 26 κ.ε. -L. Ališan, *Širak*, σ. 71-72. -H. Bartikian, *L'énokion*, σ. 293. -J.-P. Mahé, Ani, σ. 407.

κτηση και στον τοπικό πληθυσμό⁵³³. Το πιθανότερο είναι ότι η έλλειψη πόρων και εφοδίων είχε οδηγήσει σε αριθμητική μείωση της φρουράς της πόλης⁵³⁴. Η γενικότερα αρνητική κοινωνική και στρατιωτική κατάσταση του Ανίου κατά το 1064 καθίσταται προφανής από τις αφηγήσεις των Βυζαντινών, Σύρων, Γεωργιανών⁵³⁵ και Αρμενίων ιστοριογράφων αλλά όχι και των μουσουλμάνων συγγραφέων, που αγνοούσαν όμως τι ακριβώς συνέβαινε στο εσωτερικό της πόλης. Οι πληροφορίες ωστόσο της «*Akhbār al-dawlat al-Saljūqīyya*» αλλά κυρίως των Sibṭ bin al-Jawzī και Ibn al-Athīr για την άλωση του Ανίου από τα σουλτανικά στρατεύματα δεν θα πρέπει να αγνοηθούν, καθώς βασίζονται εν πολλοίς σε έκθεση μέλους της οικογένειας των Αββασιδών, που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων· επρόκειτο για τον al-Kāmil Tirād, απεσταλμένο του χαλίφη στον σουλτάνο Alp Arslan⁵³⁶.

Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης υποστηρίζει εσφαλμένα στην «*Ιστορία*» του ότι η πολιρκία και η άλωση του Ανίου οφείλονταν σε υποτιθέμενη βυζαντινή πρόκληση, επιδιώκοντας μάλλον να αποδώσει την πτώση της πόλης στον Παγκράτιο προσωπικά και στις επιλογές του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστοριογράφο, μία αυτοκρατορική δύναμη επιτέθηκε σε ένα τουρκικό στρατιωτικό σώμα, που υποτίθεται ότι διέσχισε τα τοπικά αυτοκρατορικά εδάφη, χωρίς να προξενεί ζημιές. Ο Σελτζούκος σουλτάνος Alp Arslan χρησιμοποίησε κατά τον Ατταλειάτη το συγκεκριμένο γεγονός ως αφορμή για να στραφεί εναντίον του Ανίου με σημαντικές δυνάμεις, ως υποτιθέμενη πράξη αντεκδίκησης⁵³⁷.

Στην πραγματικότητα ο Alp Arslan είχε μάλλον προσχεδιάσει την κατάληψη του οχυρότατου Ανίου και άλλων βυζαντινών οχυρών της Μεγάλης Αρμενίας και γι' αυτό είχε εφοδιάσει τον στρατό του με πολιορκητικές μηχανές, τις οποίες χειρίζονταν εξειδικευμένοι

⁵³³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.7-10: «Ἀναξίως δὲ τὰ πράγματα διοικῶν, καὶ μῆτε τῇ ἀκροπόλει σίτον ὥς τὸ εἶκος προμηθεύμενος μήτι ἄλλο τι ἢ πολεμικὸν ἢ πολιτικὸν ὀρθῶς καὶ βεβαίως ἐμπορευόμενος, εἰς μεγάλους κινδύνους τὴν θαυμασίαν παρενέβαλε πόλιν», σ. 61.20-21: «Οἱ δ' ἔνδον φρουρὰν ἱκανὴν μὴ ἔχοντες (...)», σ. 82.14-16: «Καὶ γέγονεν ὑπὸ πολεμίοις τοιαύτη πόλις μετὰ τῶν πολυχνίων καὶ τῶν ὑπαίθρων αὐτῶν δι' ἀπληστίαν καὶ χρημάτων ἄκαιρον φυλακὴν (...)». Πρβλ. J.-P. Mahé, Ani, σ. 413: «Alors que les corvées, toutes impopulaires et lourdes à diriger qu'elles fussent, avaient assuré jusqu'alors tant bien que mal l'approvisionnement de la garnison, les mesures technocratiques de Bagrat, d'un flou subtilement calculé, n'aboutirent pas à dégager des recettes suffisantes pour remplacer harmonieusement l'ancien système».

⁵³⁴ S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 25.

⁵³⁵ Βλ. *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX^e siècle*, trad. par. M.-F. Brosset, 1^{ère} partie, Petropoli 1849, σ. 328 κ.ε. – *Histoire chronologique de Mkhitar d'Airivank*, trad. par M.-F. Brosset, (Mémoires de l'Académie imp. des sciences de St. Petersburg, VIIe série, t. XIII, n. 5), Petropoli 1869, σ. 93 –βλ. για τις παραπομπές R.A. Gusseinov, *Relations*, σ. 339, σημ. 9.

⁵³⁶ *Akhbār al-dawlat al-Saljūqīyya*, σ. 36-38. – Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 117-118. – Ibn al-Athīr, σ. 152-155. – Μιχ. Σύρος, τομ. 3, βιβλ. XV. – Bar Εβραίος, σ. 216. Επιπρόσθετες πηγές παραθέτει ο C. Cahen, *Pénétration*, σ. 24, σημ. 1. Πρβλ. κυρίως M. Canard, *Prise d'Ani*, σ. 239 κ.ε. και δευτερευόντως J. Laurent, *Seldjoudes*, σ. 24. – C. Cahen, ό.π., σ. 23-24. – Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 29-30. – Ν. Τσάγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 87-90. – Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 86. – İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 46. – O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 154 κ.ε. – A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 39 κ.ε.

⁵³⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.11 κ.ε.

Άραβες και Πέρσες χειριστές και μηχανικοί⁵³⁸. Ο σουλτάνος επιθυμούσε με την κατάκτηση των αρμενικών περιοχών να καλύψει τα πλευρά του σε περίπτωση καθόδου του στην Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, αλλά και να ικανοποιήσει την μόνιμη απαίτηση των νομάδων και των γαζήδων για ληηλασίες και κατακτήσεις των χριστιανικών εδαφών⁵³⁹. Ιδιαίτερα σημαντική είναι σε αυτό το σημείο μία παρατήρηση του Aristakēs Lastivertc'i: ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος αποδίδει τις πρώτες τουρκικές επιδρομές στις αρμενικές περιφέρειες στο ότι η ευρύτερη περιοχή αποτελούσε γι' αυτούς «πολύκαρπο παράδεισο», αλλά αναφέρει ότι το 1064 οι Τούρκοι σκόπευαν πλέον «να διευρύνουν τα όρια του τόπου διαμονής τους και να κυριαρχήσουν σε εδάφη που ανήκαν ως τότε σε ξένο κράτος»⁵⁴⁰. Η κατάκτηση του Ανίου αποτέλεσε συνεπώς κομβικό γεγονός για την μετέπειτα εξέλιξη των πραγμάτων· εγκαίνιασε μία νέα περίοδο, κατά την οποία οι Τούρκοι άρχισαν να επιδιώκουν προοδευτικά την επέκτασή τους σε εδάφη που ανήκαν στην αυτοκρατορία και όχι απλώς την πραγματοποίηση ληηλασιών σε αυτά. Η συγκεκριμένη ωστόσο μεταλλαγή κατέστη σαφέστερη αργότερα, αρκετά μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Στόχος της εκστρατείας του Alp Arslan το 1064 ήταν λοιπόν η προώθηση και περαιτέρω ενίσχυση των σελτζουκικών συνόρων στην Αρμενία αλλά και η εδραίωση της επιρροής και της εξουσίας του ίδιου στους υποτελείς του Αζερμπαϊτζάν και στους Τουρκομάνους της ευρύτερης περιοχής. Η σπουδαιότητα που είχαν οι συγκεκριμένες επιχειρήσεις για τον νέο σουλτάνο διαφαίνεται από την συμμετοχή σε αυτές του καινούριου του βεζίρη Nizām al-Mulk (τουρκ. Nizām ül-mülk) και του προοριζόμενου ως μελλοντικού του διαδόχου Melikşah. Ο Ν. Τσάγγας υποστηρίζει ότι ο Alp Arslan είχε αντιληφθεί στις αρχές της βασιλείας του ότι διέθετε κυρίως τρεις δυνατότητες για ευρεία επιθετική δράση στα δυτικά. Η πρώτη ήταν μέσω των κουρδικών περιφερειών της βόρειας Μεσοποταμίας, οι ηγεμόνες των οποίων αναγνώριζαν πλέον λίγο ή πολύ την σελτζουκική επικυριαρχία και δεν έφραζαν τον δρόμο για τις περιοχές που ήλεγχαν άμεσα ή έμμεσα οι Φατιμίδες. Η δεύτερη ήταν να κατευθύνει τους Τουρκομάνους και Σελτζούκους ιππείς μέσω του βόρειου Ιράκ στον κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας, στην περιοχή δηλαδή της Μελιτηνής, από όπου θα μπορούσαν να διεισδύσουν, μέσω των αβαθών περασμάτων του Ευφράτη, στο κεντρικό μικρασιατικό υψίπεδο. Η τρίτη ήταν η κατάκτηση των αρμενικών περιοχών, που θα χρησίμευαν ως ένα τεράστιο γεωγραφικό προγεφύρωμα για τις μετέπειτα τουρκικές διεισδύσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Οι Βυζαντινοί ήταν σε θέση να αντιμετωπίζουν τις τουρκικές διεισδύσεις στον νότιο τομέα του συνόρου εκμεταλλευόμενοι τα αμυντικά κωλύματα του Ευφράτη, του Ταύρου και του Αντίταυρου και τα πολυάριθμα φρούρια στις περιοχές της Έδεσσας, της Μελιτηνής, της Αντιό-

⁵³⁸ Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 88.

⁵³⁹ Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 23, 107.

⁵⁴⁰ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. Μ. Canard - Η. Berbérian, σ. 120 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 161 κ.ε. Πρβλ. Η. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 17.

χειας και της Γερμανίκειας· η ενδεχόμενη ωστόσο απώλεια της Αρμενίας θα οδηγούσε ολόκληρο τον βόρειο τομέα των μικρασιατικών τους συνόρων σε κατάρρευση⁵⁴¹.

Ο Alp Arslan επωφελήθηκε από την εμπειρία των Gümüştekin (ή Gümüştigin ή Tuğtekin) και Yāqūtī, που είχαν διεισδύσει νωρίτερα στην ευρύτερη περιοχή. Ο σουλτάνος ξεκίνησε από την Rayy (βυζ. Ψέ, αρχ. Ραγές) στις 22 Φεβρουαρίου του 1064⁵⁴² και αρχικά εδραίωσε την επικυριαρχία του στις περιφέρειες Nahčawan, Khūyy και Salmas δεχόμενος παράλληλα την υποταγή του Αρμένιου πρίγκιπα του Lori Γεωργίου⁵⁴³. Ένα τμήμα του τουρκικού στρατού, που είχε τεθεί υπό την διοίκηση του βεζίρη Nizām al-Mulk και του νεαρού γιου του Alp Arslan Melik (ο μετέπειτα σουλτάνος Melīshah), κυριεύσε στην συνέχεια την κοιλάδα του Αράξη καταλαμβάνοντας διάφορα βυζαντινά φρούρια, όπως το Αμπέρ (αρμ. Anberd), ο Άγιος Γρηγόριος (αρμ. Surb Grigor) και το Meryemnişin (μάλλον η Αγία Μαρία, αρμ. Surb Mari, αραβ. Surmāri)⁵⁴⁴. Ο σουλτάνος ακολούθησε με τα στρατεύματα που διοικούσε προσωπικά μία ημικυκλική πορεία. Κυριεύσε τις ορεινές περιοχές στα βόρεια του Ανίου έως τα γεωργιανά σύνορα (ανάμεσα στην Τιφλίδα και τον ποταμό Çoruh), το ορεινό Trialet, την περιφέρεια Šawšet ή Savseti (σημ. Şavşat)⁵⁴⁵, την Akşehir και την πόλη Allaverdi (Ιούλιος 1064), νίκησε τους Γεωργιανούς και εξανάγκασε τον ηγεμόνα τους Bagrad Δ' (1027-1072) να γίνει φόρου υποτελής⁵⁴⁶. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Alp Arslan εκστράτευσε στα γεωργιανά εδάφη και κατά το 1067/68. Τότε κατέλαβε την Τιφλίδα και την παρέδωσε στον πρώην ηγεμόνα της Ganğa (ελλ. Καντζάκιον) Šaddādīd Fadlūn⁵⁴⁷.

Τα δύο τουρκικά εκστρατευτικά τμήματα του 1064 επανασυνδέθηκαν τελικά κοντά στην πρωτεύουσα της Μεγάλης Αρμενίας Ανίον⁵⁴⁸. Οι σφοδρές τουρκικές επιθέσεις που επακολούθησαν, οι οποίες ενισχύονταν ιδιαίτερα από την χρήση πολιορκητικών μηχανών και την κατασκευή υπόγειων στοών κάτω από τις οχυρώσεις της πόλης, δημιούργησαν γρήγορα ρήγματα στα τείχη του Ανίου (6 Ιουλίου). Η συγκεκριμένη εξέλιξη, σε συνδυασμό με την έλλειψη των απαραίτητων στρατιωτικών μέσων και εφοδίων, τις εσωτερικές έριδες και την στρατιωτική απειρία του Παγκρατίου και του αξιωματούχου Grigor Bakuran, δηλαδή

⁵⁴¹ Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 78-81.

⁵⁴² Ibn al-Athīr, σ. 152. Πρβλ. E. Merçil, *Great Seljūkid State*, σ. 95.

⁵⁴³ M. Canard, *Prise d'Ani*, σ. 240 κ.ε.

⁵⁴⁴ Ibn al-Athīr, σ. 153.

⁵⁴⁵ Βλ. γι' αυτήν R.W. Edwards, *Artvin*, σ. 174-176 (και τον χάρτη αρ. 1). Βλ. και τον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁵⁴⁶ al-Bündārī, σ. 31. –Ibn al-Athīr, σ. 153. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 39-40. –M. Canard, *Prise d'Ani*, σ. 242.

⁵⁴⁷ *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 30 κ.ε. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 48. –V. Minorsky, *Mayyāfāriqīn*, σ. 29, και πιο αναλυτικά C. Cahen, *Campagne*, σ. 17 κ.ε.

⁵⁴⁸ C. Cahen, *Pénétration*, σ. 23-24.

του Γρηγορίου Πακουριανού⁵⁴⁹, είχαν ως αποτέλεσμα την άλωση της πόλης. Οι άπειροι υπερασπιστές των τειχών εγκατέλειψαν τελικά τις θέσεις τους, ενώ κάποιοι υποσχέθηκαν στον σουλτάνο ότι δεν θα συμμετείχαν άλλο στην άμυνα του Ανίου. Οι αυτοκρατορικοί διοικητές αποσύρθηκαν αρχικά στην ακρόπολη⁵⁵⁰ και τελικά τράπηκαν σε φυγή, αλλά ο πληθυσμός της πόλης σφαγιάστηκε ανηλεώς (16 Αυγούστου 1064)⁵⁵¹. Μετά την άλωση του Ανίου ο Alp Arslan όρισε ως τοπικό διοικητή τον Muhammad bin Mansur του Χωρασάν και διέταξε την ενός ισλαμικού τεμένους εντός της πόλης. Όσοι χριστιανοί παραδόθηκαν, εξασφάλισαν την ζωή τους μόνο με την καταβολή λύτρων⁵⁵².

Η κατάληψη του Ανίου, της σπουδαιότερης δηλαδή αρμενικής πόλης, δημιουργήσε αίσθηση ως γεγονός και εορτάστηκε από το σύνολο του μουσουλμανικού κόσμου. Ο Alp Arslan φρόντισε να αναγγείλει την επιτυχία του με την αποστολή πολλών *Fethnāme*, ενώ ο χαλίφης διακήρυξε τις νίκες του σουλτάνου, ευχαρίστησε τον ίδιο και τους μαχητές του και του παραχώρησε τον τίτλο του «Abū'l-Fath» (=Πορθητής, ca. 1065)⁵⁵³. Χαρακτηριστική υπήρξε η συμβολική κίνηση της αφαίρεσης του μεγάλου ασημένιου σταυρού του καθεδρικού ναού του Ανίου και η τοποθέτησή του στο κατώφλι του τεμένους στο Naḫṣawan· οι πιστοί μουσουλμάνοι θα πατούσαν δηλαδή το ιερό σύμβολο του χριστιανισμού, γεγονός

⁵⁴⁹ Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Puissance*, σ. 202, σημ. 16. Ο Πακουριανός είχε αποκτήσει με αυτοκρατορικά «χρυσοβούλια» κτήματα, μεταξύ άλλων, στις περιοχές του Ανίου, του Ταϊς και του Τζούρμερ (ή Τζούρμερ, αρμ. Č'ormayri). Βλ. Τυπικόν Πακουριανού, σ. 125.1767-1773.

⁵⁵⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 103.

⁵⁵¹ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 120-124, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 161 κ.ε. -Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.11-62.19. -Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 113.13-24. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 103-104. -Smbat Sparapet, σ. 29. -Kirakos Ganjakec'i, σ. 84. -K'art'lis Cxovreba, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 104. -Ibn al-Athīr, σ. 154-155. Οι φροντίδες της άμυνας είχαν ανατεθεί σύμφωνα με τον ίδιο τον Ατταλειάτη «ἐπὶ τῶν ἐμπόρων καὶ πολεμικῶν μηχανημάτων καὶ προβλημάτων ἀπειράτων». Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197, εξιστορεί εντελώς διαφορετικά την απόληξη του Ανίου. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο μεγάλος γιος του Κακίκιου Ανιώτη Yonanēs κατέστη γαμπρός του «Ρωμαίου» δούκα του Ανίου προσδοκώντας κάποια οφέλη. Όταν όμως οι προσδοκίες του δεν εκπληρώθηκαν στο Ανίον, κατέφυγε στην Γεωργία και κατόπιν στην Κωνσταντινούπολη με ένα νεαρό αγόρι που λεγόταν Ašot. Ο αυτοκράτορας εξέφρασε την επιθυμία να κάνει τον τελευταίο γαμπρό του, αλλά ο Yonanēs αρνήθηκε να δώσει την συγκατάθεσή του. Κατόπιν μετέβη στον σουλτάνο και του παρέδωσε το Ανίον με αυτοκρατορική διαταγή, αλλά δηλητηριάστηκε από κάποιον ευνούχο. Το σώμα του μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά προτού φθάσει στην πρωτεύουσα δολοφονήθηκε και ο πατέρας του Κακίκιος (ο Vardan Arewelc'i, ό.π., τοποθετεί την δολοφονία του στα τέλη της δεκαετίας του 1050 ή στην δεκαετία του 1060, σε αντίθεση με τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 144, που κάνει λόγο για το 1079). Η εξιστόρηση του Vardan είναι φυσικά εντελώς φανταστική. Ο ίδιος συγγραφέας εξάλλου αναφέρεται λίγο νωρίτερα (κεφ. 57, σ. 194) στην άλωση του Ανίου από τον Alp Arslan και στις σφαγές που σημειώθηκαν από τους Τούρκους, χωρίς οποιαδήποτε νύξη περί ειρηνικής παράδοσης της πόλης.

⁵⁵² A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 41.

⁵⁵³ Ibn al-Athīr, σ. 155. -Sibt bin al-Jawzī, σ. 118. Πρβλ. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 70. -E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 95, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο Κακίκιος του Κάρσε υποτάχθηκε τότε στον Alp Arslan. Στην πραγματικότητα ο Κακίκιος χειρίστηκε διπλωματικά την τότε κατάσταση και την πίεση που του άσκησε ο σουλτάνος και παρέδωσε τελικά, όπως θα δούμε παρακάτω, την επικράτεια του στην αυτοκρατορία. Εσφαλμένη και η αναφορά της κατάληψης του Κάρσε από τον Alp Arslan που πραγματοποιεί η E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 284.

που θα υποδήλωνε την ανωτερότητα της μουσουλμανικής θρησκείας⁵⁵⁴. Το αποτέλεσμα της εκστρατείας, η κατάκτηση δηλαδή των λεγόμενων «είκοσι-τεσσάρων επαρχιών» και του Ανίου καθώς και η τουρκική εξασφάλιση τεράστιας ποσότητας λείας και χιλιάδων αιχμαλώτων, χωρίς να υπολογίζονται οι εκατόμβες των νεκρών, εξανάγκασαν τον Βυζαντινό αυτοκράτορα, σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī, να επιδιώξει συνδιαλλαγή με τον Alp Arslan⁵⁵⁵. Η πτώση του Ανίου και του ευρύτερου Širak περιγράφονται από τον Aristakēs Lastivertc'ī και τον Ματθαίο Εδέσσης με θρήνους και με εκτεταμένες, ιδιαίτερα δραματικές και συγκινητικές περιγραφές, που τονίζουν την ολοκληρωτική καταστροφή μιας άλλοτε ιδιαίτερα ακμάζουσας περιοχής. Οι συγκεκριμένες αφηγήσεις ωστόσο συνιστούν παράλληλα μία άμεση απόρριψη και επιθετική καταγγελία της βυζαντινής πολιτικής στην Αρμενία, η οποία υπήρξε, κατά τον Aristakēs, υπεύθυνη για την καταστροφή, μαζί ωστόσο με την γενικότερη στάση της φιλοβυζαντινής μερίδας, του *καθολικού* Πέτρου Α' Getadarj και του ανώριμου ηγεμόνα Κακίκιου Ανιώτη, που είχε εγκαταλείψει το βασίλειό του⁵⁵⁶.

Οι υπάρχουσες μαρτυρίες καταδεικνύουν εμμέσως πλην σαφώς ότι ο Παγκράτιος είχε χρηματίσει *δουζ* ή *κατεπάνω* μόνο του Ανίου, δηλαδή της Μεγάλης Αρμενίας⁵⁵⁷. Τα αφηγηματικά κείμενα τον αναφέρουν π.χ. μόνο ως *δούκα* του Ανίου, ενώ η επιγραφή του καθεδρικού της ίδιας πόλης ως *κατεπάνω* της Ανατολής⁵⁵⁸. Ο προσεκτικός στις διατυπώσεις του Μιχαήλ Ατταλειάτης αναφέρει μάλιστα ότι ο Παγκράτιος είχε αναλάβει «*συντηρήσαι τὸ ἄστυ, καὶ ὅση τούτω παραπέφυκε σύγκτησις*» υπονοώντας κατά πάσα πιθανότητα μόνο τα εδάφη του πρώην βασιλείου του Širak⁵⁵⁹. Το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του *δουκός* Ιβηρίας Θεόδωρου, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί διεξοδικά, ενδεχομένως προέρχεται από αυτήν την περίοδο⁵⁶⁰. Υπάρχουν ωστόσο και κάποια ακόμη χαρακτηριστικά, εν και έμμεσα, στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της εκδοχής της διχοτόμησης της διοικητικής περιφέρειας Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας. Ο *κατεπάνω* π.χ. Ιωάννης Μοναστηριώτης αναφέρεται ως *δουζ* μόνο της Ιβηρίας στην «*Διαθήκη*» του Ευστάθιου Βοΐλα (Απρίλιος 1059)⁵⁶¹, ενώ ο Παγκράτιος μνημονεύεται, όπως προείπαμε, ως *δουζ* Ανίου (ca. 1060-1064). Ο Aristakēs Lastivertc'ī κάνει λόγο για δύο διαφορετικούς διοικητές στην Θεοδοσιούπολη και στο Ανίον στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1050, τους οποίους μάλιστα προσδιορίζει με τον ίδιο τρόπο

⁵⁵⁴ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 29-30.

⁵⁵⁵ Sibt bin al-Jawzī, σ. 118. Πρβλ. Ī. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 46.

⁵⁵⁶ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 30-31.

⁵⁵⁷ Βλ. αντιθ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 75, που τον αναφέρει ως «*δούκα* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας», χωρίς όμως να τεκμηριώνει την άποψή της.

⁵⁵⁸ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 19.

⁵⁵⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.4-5. Ο ίδιος δίνει την πληροφορία ότι το Ανίον είχε αποκτήσει «*δουκική αρχή*» (βλ. σ. 60.25) στο σημείο του έργου του, όπου ξεκινά την εξιστόρηση της πτώσης της πόλης στους Τούρκους. Από την συγκεκριμένη αναφορά ωστόσο δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα, εφόσον μάλιστα πρόκειται για την πρώτη φορά που ο ίδιος μνημονεύει το Ανίον στο έργο του.

⁵⁶⁰ Βλ. σχετικά σ. 69-70. Βλ. και αρ. πίνακα 20.

⁵⁶¹ Βλ. αρ. πίνακα 18.

(«πρίγκιπες»)⁵⁶². Ο Ματθαίος Εδέσσης από την άλλη, περιγράφοντας την πολιορκία του Ανίου από τον Alp Arslan το 1064, κάνει λόγο για δύο «Ρωμαίους κυβερνήτες, τους οποίους ο αυτοκράτορας είχε διορίσει ως φύλακες της Αρμενίας, τον Bagrat (=Παγκράτιο), πατέρα του Smbat, και τον Γεωργιανό Grigor, γιο του Bakuran»⁵⁶³. Ο Ατταλειάτης χαρακτηρίζει το Ανίον ως συνοριακό «χαράκωμα», που δεν επέτρεπε στους εχθρούς να εισβάλλουν στο εσωτερικό του κράτους και πιο συγκεκριμένα στην «Ιβηρικήν» (και όχι στην «Ιβηρία-Μεγάλη Αρμενία»): ο ίδιος ιστοριογράφος αναφέρεται επίσης σε δύο διαφορετικούς «*ήγεμόνες*», που έριζαν για την στρατιωτική αρχή εντός της πολιορκημένης πόλης⁵⁶⁴.

Η V.A. Arutjunova-Fidanjan επισημαίνει μεν στις μελέτες της την ύπαρξη δύο στρατιωτικών διοικητών στο Ανίον, αλλά το πράττει για να τεκμηριώσει την εντελώς εσφαλμένη, κατά την γνώμη μας, άποψή της περί υποτιθέμενης άσκησης της αρχής της Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας από δύο στρατιωτικούς αξιωματούχους, τον *δούκα* της περιοχής και τον *δομέστικο των σχολών (της Ανατολής)* ή τον *στρατηγό αυτοκράτορα* που είχε σταλεί εκεί⁵⁶⁵. Οι φορείς ωστόσο των τελευταίων αξιωμάτων μνημονεύονται συχνά στα αφηγηματικά κείμενα που περιγράφουν τις ιστορικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιφέρεια του Ανίου, όχι επειδή ασκούσαν την πολιτικο-στρατιωτική της διοίκηση, όπως υποστηρίζει η V.A. Arutjunova-Fidanjan, αλλά επειδή αναλάμβαναν την ηγεσία των σχεδόν συνεχών αυτοκρα-

⁵⁶² Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 123.

⁵⁶³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 103.

⁵⁶⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.20-25: «Οἱ δ' ἔνδον φρουρὰν ἱκανὴν μὴ ἔχοντες (...) καὶ ἄρχοντας χηρεῦντες εὐγενοῦς, μᾶλλον δὲ τὴν ἀρχὴν ὁρῶντες διχοστατουμένην καὶ τεμνομένην τῷ τῷ μὲν βασιλικὸν ἀνδράποδον τὸ πᾶν μεθελκεῖν εἰς ἑαυτό, τὸν δὲ Παγκράτιον εἰς ἑαυτὸν τὸ κράτος ἀντισφαιρίζειν, καὶ στασιάζων ὁρῶντες τὸ κρατοῦν (...)», σ. 62.3 κ.ε. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Peremeny, σ. 74.

⁵⁶⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Peremeny, σ. 75. –Της ίδιας, Military Districts, σ. 315-317. –Της ίδιας, Structures, σ. 25 (όπου ισχυρίζεται ότι ο Παγκράτιος διατέλεσε διοικητής της Ιβηρίας-Αρμενίας). Η ερευνήτρια προσπαθεί να τεκμηριώσει την άποψή της υποστηρίζοντας, πέραν της συχνής σύνδεσης του *δομέστικου των σχολών* με την Ιβηρία στα αφηγηματικά κείμενα, ότι οι περιοχές της Ιβηρίας, της Μεγάλης Αρμενίας, του Ταρών και της Βασσπρακανίας αποτελούσαν ούτως ή άλλως την «Ανατολή» της αυτοκρατορίας (βλ. κυρίως της ίδιας, K voprosy o termine "Vostok" v konce X-XI vv, εν Vizantijskie Očerki, Moskva 1982, σ. 114-147) και ότι οι *δούκες* της Αντιόχειας έφεραν επίσης τον συγκεκριμένο στρατιωτικό τίτλο. Κάτι τέτοιο ωστόσο συνέβαινε με ορισμένους μόνο *δούκες* της Αντιόχειας, όπως διαφαίνεται από τους σχετικούς πίνακες, και σχετιζόταν με έκτακτα γεγονότα και περιπτώσεις. Η ταυτόχρονη εξάλυψη άσκηση των δύο αξιωμάτων από ένα πρόσωπο, όπως συνέβαινε στην Αντιόχεια, μάλλον αντίκειται στην επιχειρηματολογία της V.A. Arutjunova-Fidanjan. Η ίδια ερευνήτρια, Structures, σ. 25, αναφέρεται και στην υποτιθέμενη μεγαλύτερη ανεξαρτησία των *στρατηγίδων* που απάρτιζαν τις μεγάλες διοικήσεις της περιοχής συγκριτικά με τον σαφώς μεγαλύτερο παλαιότερο έλεγχο των *τουρμαρχών* από τους *θεματικούς στρατηγούς*, αλλά τα παραδείγματα που παραθέτει δεν είναι ιδιαίτερα πειστικά, καθώς προέρχονται από μία περίοδο κατά την οποία οι τουρκικές εισβολές ήταν συνεχείς και έπλητταν πολλές διαφορετικές περιοχές, με αποτέλεσμα οι ιστοριογράφοι της περιόδου να μνημονεύουν συχνά την δράση των τοπικών στρατιωτικών αρχηγών. Η σφραγίδα τέλος του «Νικήτα, *βέστη*, *δούκα* Μεγάλης Αρμενίας και Κογωβίτ Ρέκτορα», που αναφέρει ως ενδεικτικό στοιχείο για την υποτιθέμενη έλλειψη διοικητικής σταθερότητας αυτών των περιοχών, ανήκε μάλλον στην πραγματικότητα στον *βέστη* και *δούκα* Ανίου, Μεγάλης Αρμενίας και Ιβηρίας Μιχαήλ ή Ιωάννη Καραβιτζιώτη. Βλ. αρ. πίνακα 15.

τορικών εκστρατειών σε αυτήν την προβληματική και απειλούμενη συνοριακή περιοχή⁵⁶⁶. Ο «γιος του Bakuran Grigor», που απαντά στο κείμενο του Ματθαίου, θα πρέπει προφανώς να ταυτισθεί με τον γνωστό μετέπειτα *μεγάλο δομέστικο* και *σεβαστό* Γρηγόριο Πακουριανό, ο οποίος διατέλεσε σίγουρα διοικητής της ιβηρικής Θεοδοσιούπολης και *κατεπάνω* της περιφέρειας Καρσίου-Ιβηρίας μετά το 1071, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω⁵⁶⁷. Θα μπορούσαμε ίσως να διατυπώσουμε την όχι και τόσο παρακινδυνευμένη εικασία ότι ο Πακουριανός βρισκόταν στο Ανίον με κάποια «ιβηρική» δύναμη ως στρατιωτικός απεσταλμένος του επικεφαλής της Ιβηρίας ή και ως *δουζ* της Ιβηρίας από μία πρώτη, άγνωστη σε μας, κυβερνητική του θητεία στην περιοχή. Η συγκεκριμένη εκδοχή αποτελεί μεν, όπως προαναφέρθηκε, μία εικασία, αλλά τα στοιχεία που καταδεικνύουν ότι το *δουκάτο* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας (1045-1059/60) διχοτομήθηκε διοικητικά κατά την χρονική περίοδο *grosso modo* 1059-1064 είναι κατά την γνώμη μας πολλά, ώστε να θεωρηθούν συμπτωματικά. Από την συγκεκριμένη διάσπαση προέκυψαν μάλλον δύο ξεχωριστές πολιτικές και στρατιωτικές διοικήσεις με επικεφαλής δύο αξιωματούχους, οι οποίοι κατείχαν αντίστοιχα το αξίωμα του *δουκός* Ιβηρίας με διοικητική έδρα την Θεοδοσιούπολη και του *δουκός* ή *κατεπάνω* Μεγάλης Αρμενίας με έδρα το Ανίον.

Η πιθανή διοικητική και στρατιωτική μεταρρύθμιση που μόλις περιγράφηκε μπορεί να αποδοθεί κατά την γνώμη μας σε δύο βασικούς λόγους: (α) στις καταστροφικές επιδρομές που υπέστησαν οι περιοχές του Ταρών και της Θεοδοσιούπολης στο β' ήμισυ της δεκαετίας του 1050 από επιδρομείς που διείσδυναν από τα νότια και τα νοτιοδυτικά σύνορα και δεν μπορούσε να αναχαιτίσει ο *δουζ* που βρισκόταν στο απομακρυσμένο Ανίον, καθώς ο ίδιος αντιμετώπιζε απειλή και από τα ανατολικά· γι' αυτό ίσως επιλέχθηκε η εκ νέου τοποθέτηση ενός ανώτατου στρατιωτικού διοικητή στην Θεοδοσιούπολη, από όπου θα ήλεγχε τις τοπικές οδούς και *κλεισούρες*⁵⁶⁸ και θα συντόνιζε την άμυνα της περιοχής· (β) σε προσπάθεια εξοικονόμησης πόρων από την κεντρική κυβέρνηση, η οποία ανέθεσε, όπως προείπαμε, το Ανίον στον Παγκράτιο υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα του παρείχε οικονομική υποστήριξη για την συνοριακή του περιφέρεια, η διοίκηση και αμυντική προστασία της οποίας ήταν προφανώς αρκετά δυσβάστακτη για την Κωνσταντινούπολη. Το συγκεκριμένο ωστόσο μέτρο του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, αν βέβαια εφαρμόστηκε πραγματικά, διέσπασε τις στρατιωτικές δυνάμεις της ευρύτερης περιοχής, αδυνάτισε την αυτοκρατορική άμυνα

⁵⁶⁶ Για τις πραγματικές αρμοδιότητες του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής* βλ. H.-J. Kühn, *Armée*, σ. 135 κ.ε. Βλ. επίσης R. Guiland, *Recherches*, τομ. 1, σ. 405-468. Για την υστεροβυζαντινή περίοδο βλ. L.P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues*, Paris 1968, σ. 237-239. Γενικότερα πρβλ. και A. Kazdan, λ. *Domestikos ton scholon*, ODB, τομ. 1, σ. 647-648.

⁵⁶⁷ Βλ. σχετικά σ. 120 κ.ε. Πρβλ. επίσης J.-Cl. Cheynet, *Puissance*, σ. 202, σημ. 16.

⁵⁶⁸ Βλ. σχετικά Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 46, στ. 46-47.

στο βορειοανατολικό μικρασιατικό/αρμενικό σύνορο και αποδείχθηκε τελικά καταστροφικό.

6. Η συγκρότηση του κατεπανάτου Καρσίου-Ιβηρίας (μέσα δεκαετίας του 1060)

Κατά μία αξιοπερίεργη χρονική σύμπτωση, που όμως δεν υπήρξε και τόσο τυχαία⁵⁶⁹, η αυτοκρατορία πραγματοποίησε την τελευταία της εδαφική επέκταση στην Αρμενία το ίδιο περίπου έτος που απώλεσε το Ανίον· το 1064/65 προσάρτησε στα εδάφη της το δυτικότερο κρατίδιο του Vanand με πρωτεύουσα το Kars (ελλ. Κάρσε ή Καρσίον)⁵⁷⁰. Ο ηγεμόνας του τελευταίου Κακίκιος (1029-1064/65), γιος του Abas, παραχώρησε επίσης την επικράτεια του εξαιτίας της τουρκικής πίεσης και έλαβε ως αντάλλαγμα γαίες στις περιοχές του Πόντου (Αμάσεια-Κόμανα)⁵⁷¹, της Σεβάστειας (φρούριο Xawatanek' ή Xawatanēs) και της ευρύτερης Καππαδοκίας (Καϊσάρεια, Λάρισα, Τζαμανδός και εκατό χωριά)⁵⁷². Η απώλεια του Ανίου, σπουδαίου αστικού και διοικητικού κέντρου και σημαντικού αμυντικού προμαχώνα, είχε προφανώς θορυβήσει την Κωνσταντινούπολη, που κατέβαλε προσπάθεια να ενισχύσει την αυτοκρατορική παρουσία στην περιοχή. Ο Κακίκιος μετέβη στην βυζαντινή πρωτεύουσα γύρω στο 1065, για να πραγματοποιήσει τις απαραίτητες διαπραγματεύσεις.

⁵⁶⁹ Σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 104, ο Apl Arslan είχε απαιτήσει κατά την εκστρατεία του 1064 εναντίον του Ανίου από τον Κακίκιο του Κάρσε να γίνει υποτελής του. Ο Κακίκιος προσπάθησε με διπλωματικό τρόπο να χειριστεί την επικίνδυνη για τον ίδιο κατάσταση, αν και ο σουλτάνος προωθήθηκε έως το Κάρσε, για να ασκήσει μεγαλύτερη πίεση διπλωματική και στρατιωτική στον Αρμένιο ηγεμόνα. Μετά την αναχώρηση του σουλτανικού στρατεύματος ο Κακίκιος παρέδωσε το Κάρσε στους Βυζαντινούς και κατέφυγε στην αυτοκρατορία.

⁵⁷⁰ Το Κάρσε είχε ιδρυθεί κατά την αρχαιότητα, αλλά απέκτησε σημασία κατά τον 10^ο αι. Αποτελούσε έδρα του εκάστοτε φέροντος του τίτλου του *άρχοντος των αρχόντων*. Βλ. Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 198.13. Ο ηγεμόνας της Αμπχαζίας είχε προσπαθήσει ανεπιτυχώς να επιβάλει την ορθόδοξη και όχι την αρμενική τελετουργία στον καθεδρικό ναό των Αγίων Αποστόλων του Κάρσε (βλ. σχετικά J.-M. Thierry, *La cathédrale des Saints-Apôtres de Kars*, Louvain 1978), γεγονός που πυροδότησε κατά το 937 διαμάχη για τον έλεγχό του. Το 962 ο Ašot Γ' παραχώρησε την περιφέρεια του Vanand στον αδελφό του Mušel, ο οποίος ίδρυσε εκεί μία δεύτερη βαγρατιδική δυναστεία. Η πόλη του Κάρσε ευημέρησε οικονομικά ως ενδιάμεσος σταθμός του εμπορίου ανάμεσα στο Ανίον και την Θεοδοσιούπολη και κατέστη σημαντικό πνευματικό κέντρο κατά την περίοδο της αρχής του Κακίκιου. Βλ. σχετικά Nina G. Garsoïan, λ. Kars, *ODB*, τομ. 2, σ. 1108. –W. Barthold - C.J. Heywood, λ. Kars, *EF*, τομ. 4, σ. 669-671, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας.

⁵⁷¹ Βλ. πάντως αντιθ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 84-85.

⁵⁷² Smbat Sparapet, σ. 29. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 104, 107 (αναφέρει μόνο την Τζαμανδό ως δώρο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δούκα). –Kirakos Ganjakec'i, σ. 84. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 133. Ο Vardan Arewelc'i, σ. 195, κάνει λόγο για την Τζαμανδό, την Λάρισα, την Αμάσεια, τα Κόμανα και εκατό «prastin» (=προάστεια ή χωριά). Βλ. και Ανωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 133. Σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i, σ. 190, η περιοχή του Xawatanēs, είχε παραχωρηθεί στον Δανιὶδ Συναχειρήμ Arcruni για τον ρόλο του στον φόνο του στασιαστή Βάρδα Φωκά. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 101, αφήνει επίσης να εννοηθεί ότι ανήκε στους Arcruni. Για το αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο προς τον Κακίκιο βλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 954b, σ. 49. Πρβλ. επίσης γενικά R. Grousset, *Arménie*, σ. 616. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 188. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 180. –P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 166. –R.W. Thomson, *Influence*, σ. 434. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 172 κ.ε. Μια προσωπογραφία του Κακίκιου διατηρείται σε χειρόγραφο Ευαγγέλιο, η εικονογράφηση του οποίου είχε για τον ίδιο προσωπικά. Βλ. σχετικά Sirarpie Der Nersessian, *Armenian Art*, London 1982, pl. 75.

Ο ηγεμόνας του Vanand συνοδευόταν και από την σύζυγό του Goranduxt και την κόρη του Marem (ελλ. Μαρία)⁵⁷³. Η τελευταία κατόρθωσε προφανώς τότε να εξασφαλίσει την εύνοια της αυτοκράτειρας Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας, γεγονός που θα αναλυθεί εκτενέστερα σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης⁵⁷⁴. Μετά την παράδοση του Κάρσε στην αυτοκρατορία συγκροτήθηκε μία νέα, εφήμερη διοικητική και στρατιωτική περιφέρεια, το *θέμα* ή καλύτερα *κατεπανάτο* Καρσίου και Ιβηρίας, που περιλάμβανε τις περιοχές του νότιου Taik⁵⁷⁵ και Taḡ, την Basean (ελλ. Βασσιανή/Φασσιανή) και φυσικά το ίδιο το Κάρσε⁵⁷⁶.

Η ύπαρξη του *κατεπανάτου* Καρσίου-Ιβηρίας μας είναι κυρίως γνωστή από τις πληροφορίες των σωζόμενων σφραγίδων των αξιωματούχων που υπηρέτησαν σε αυτό. Η αυτοκρατορική διοίκηση της περιοχής υπήρξε ωστόσο βραχυχρόνια εξαιτίας της τουρκικής διεισδύσης. Το Κάρσε μάλιστα είχε λεηλατηθεί ήδη από τον Kutalmiş περίπου στα 1053/54⁵⁷⁷. Τα γεγονότα που είχαν οδηγήσει στην άλωση της πόλης σχετίζονταν με τις εσωτερικές διενέξεις των Σελτζούκων, που αναφέρθηκαν ανωτέρω. Μετά τον θάνατο του Ibrāhīm Īnāl, ο Σελτζούκος αρχηγός Kutalmiş έσπευσε στην περιοχή του Κάρσε με 6.000 άνδρες και τον γιο του Ibrāhīm Īnāl (Αβι)μέλεχ (αραβ. Abū Melik ή ‘Abd al-Malik;⁵⁷⁷), για να επιζητήσει συμμαχία με τον Κωνσταντίνο Θ’ Μονομάχο. Ενώ όμως ανέμενε εκεί την απάντηση του αυτοκράτορα, στράφηκε με την δύναμή του εναντίον του Κάρσε⁵⁷⁸. Όσοι κάτοικοι δεν κατόρθωσαν να καταφύγουν στην ακρόπολη, αιχμαλωτίστηκαν από τους εισβολείς, οι οποίοι λεηλάτησαν και πυρπόλησαν την κάτω πόλη⁵⁷⁹.

Η καταστροφή του Κάρσε οπωσδήποτε δεν υπήρξε τότε ολοκληρωτική, αλλά η ευρύτερη περιοχή συνέχισε να δέχεται τουρκικές επιθέσεις στα μέσα της δεκαετίας του

⁵⁷³ Garegin A’ Kat’olikos, *Yiṣatakarnk*, col. 240-241 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 68, σημ. 161. Για την Μαρία βλ. C. Toumanoff, *Les dynasties*, αρ. 12.21, σ. 104, αρ. 17.3(25), 17.4(26), σ. 124. Βλ. επίσης κατωτ., σ. 428 κ.ε. και αρ. πίνακα 379 (σ. 633).

⁵⁷⁴ Βλ. σχετικά κατωτ., σ. 428-429.

⁵⁷⁵ Nina G. Garsoïan, λ. Iberia, *ODB*, τομ. 2, σ. 971.

⁵⁷⁶ Η ακριβής χρονολόγηση είναι δυσχερής. Ο Aristakēs Lastivertc’i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 74 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 91-92, τοποθετεί την άλωση στο αρμενικό έτος 502, δηλαδή στο 1053. Το ίδιο και ο al-‘Azīmi. Βλ. C. Cahen, *Qutlumush*, σ. 20. Οι παλαιότεροι ερευνητές κάνουν λόγο για το έτος 1052. Βλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 702-703. -J. Laurent, *Seldjoudes*, σ. 23. Οι νεότεροι χρονολογούν την άλωση κατά το 1053 (βλ. C. Cahen, ό.π. -M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 81) ή το 1053/54 (βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 173, 175) ή το 1054 (βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β’2, σ. 239) ή το 1054/55 (βλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 596. -E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 188). Για τις επισημάνσεις βλ. M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 105, σημ. 90.

⁵⁷⁷ W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 176, σημ. 127. Βλ. αναλυτικότερα ανωτ., σ. 98.

⁵⁷⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 474.84 κ.ε. Πληροφορίες παρέχει και ο al-‘Azīmi. Βλ. M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 54, σημ. 1, όπου και σχετική παραπομπή.

⁵⁷⁹ Aristakēs Lastivertc’i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 74 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 91-92. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 474.90 κ.ε. Μετά την άλωση του Κάρσε ο Kutalmiş καταδιώχθηκε από τον σουλτάνο Tuğrul beg, αλλά διέφυγε προς το Σάβα και την Ευδαίμονα Αραβία. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 474.95 κ.ε. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 596. -C. Cahen, *Qutlumush*, σ. 23. -M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 105. -W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 173.

1060. Οι επικρατούσες λοιπόν συνθήκες και η επικείμενη κατάρρευση του βορειανατολικού συνόρου επέβαλλαν πλέον τον διορισμό ενός *κατεπάνω* Καρσίου, καθώς η ενιαία διοικητική-στρατιωτική περιφέρεια Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας είχε αρχίσει να αποσυντίθεται εξαιτίας των αλληπάλληλων εχθρικών επιδρομών. Τελευταίοι αυτοκρατορικοί διοικητές της ευρύτερης περιοχής μετά το 1064/65 υπήρξαν κατά τα φαινόμενα οι Φλωρός Βασιλάκιος, *βέσσης* και *κατεπάνω* Καρσίου και Ιβηρίας καθώς και ο *μάγιστρος* Θεόδωρος (Αρσακίδης;). Ο τελευταίος όμως διατέλεσε *κατεπάνω* μόνο της περιφέρειας του Καρσίου, σύμφωνα τουλάχιστον με την επιγραφή του σωζόμενου μολυβδόβουλλού του (ca. 1065-1073)⁵⁸⁰. Οι συγκεκριμένες σφραγιστικές μαρτυρίες αναιρούν ουσιαστικά την άποψη που εξέφρασε η Nina G. Garsoïan περί κατάληψης του Κάρσε από τους Τούρκους αμέσως μετά το 1064, προτού προλάβει η αυτοκρατορική διοίκηση να εδραιωθεί στην περιοχή⁵⁸¹. Ο Αρμενο-Γεωργιανός, μετέπειτα *μεγάλος δομέστικος*, Γρηγόριος Πακουριανός διατέλεσε εξάλλου διοικητής του *κατεπανάτου* Καρσίου-Ιβηρίας μετά το 1071, όπως θα καταδείξουμε παρακάτω⁵⁸².

7. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην βόρεια Αρμενία (ca. 1064/65-1076)

Σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i, ο Ρωμανός Δ' Διογένης τυρπόλησε τον ξύλινο αρμενικό ναό του Κάρσε γύρω στο 1071⁵⁸³. Η αξιοπιστία ωστόσο της συγκεκριμένης πληροφορίας, που θα πρέπει να αποδοθεί στην γενικότερη εθνο-θρησκευτική πολιτική του Ρωμανού και του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα στην Μικρά Ασία, είναι εξαιρετικά αμφίβολη, καθώς γνωρίζουμε με σχετική ασφάλεια ότι ο Διογένης δεν προωθήθηκε κατά την τρίτη του μικρασιατική εκστρατεία, που οδήγησε στην βυζαντινο-σελτζουκική σύγκρουση στο νοτιότερο Μαντζικέρτ, έως το Κάρσε⁵⁸⁴. Αμέσως ή λίγο μετά την ήττα του Ρωμανού στο Μαντζικέρτ, οι αρμενικές περιοχές απολέσθηκαν οριστικά για την αυτοκρατορία. Η διοικητική έδρα της Ιβηρίας είχε ήδη μετατοπισθεί κατά τα φαινόμενα και πάλι στην δυτικότερη Θεοδοσιούπολη, ενδεχομένως μάλιστα από το 1060, όπως προείπαμε⁵⁸⁵. Το συγκεκριμένο γεγονός αποτελούσε σαφές δείγμα της υποχώρησης του αυτοκρατορικού ελέγχου στο βόρειο τμήμα του ανατολικού μικρασιατικού συνόρου. Ο συνήθως προσεκτικός και ακριβής στα

⁵⁸⁰ Βλ. αρ. πίνακα 22.

⁵⁸¹ Nina G. Garsoïan, λ. Kars, *ODB*, τομ. 2, σ. 1108.

⁵⁸² Βλ. σχετικά σ. 120 κ.ε.

⁵⁸³ Vardan Arewelc'i, κεφ. 57, σ. 195.

⁵⁸⁴ Πρβλ. τις γενικότερες επισημάνσεις του G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 112, για την πολιτική του Κωνσταντίνου Δούκα και του Ρωμανού Διογένη και τα αποτελέσματά τους. Κατά την εκστρατεία του 1071 ο Ρωμανός απέστειλε πάντως σύμφωνα με τους Ματθαίο Εδέσσης, σ. 134. –Smbat Sparapet, σ. 37, ένα ισχυρό αυτοκρατορικό σώμα στις βορειότερες αρμενικές περιοχές, για να εξασφαλίσει προμήθειες και να καλύψει το αριστερό του πλευρό. Οι συγκεκριμένες μονάδες, αν βέβαια εστάλησαν πραγματικά, ενδεχομένως να πέρασαν και από το Κάρσε.

⁵⁸⁵ Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 106 κ.ε.

λεγόμενά του Μιχαήλ Ατταλειάτης μαρτυρεί ότι ο *κατεπάνω* (δουξ κατά την Συνέχεια Σκυλίτση)⁵⁸⁶ και σίγουρα όχι *στρατηγός* της πόλης Νικηφόρος Βασιλάκιος (ή Βασιλάκης) είχε συλληφθεί αιχμάλωτος στην περιοχή του Μαντζικέρτ, όπως εξάλλου και ο αυτοκράτορας⁵⁸⁷.

Όπως προαναφέρθηκε, η Θεοδοσιούπολη είχε ανοικοδομηθεί και ενισχυθεί αμυντικά σχετικά πρόσφατα, προφανώς για να αποτελέσει και πάλι ασφαλές στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο⁵⁸⁸. Η περιοχή ανάμεσα στην Θεοδοσιούπολη και το Μαντζικέρτ είχε ερημωθεί από τις συνεχείς επιδρομές έως το 1071. Όταν οι δυνάμεις του Ρωμανού Δ' έφθασαν κατά το καλοκαίρι εκείνου του έτους στην Θεοδοσιούπολη, αναγκάστηκαν να προμηθευτούν τρόφιμα για δύο μήνες, «*ὡς διὰ χώρας ἀοικήτου καὶ καταπεπατημένης τοῖς ἔθνεσι διαπορεύεσθαι μέλλουσι*»⁵⁸⁹. Κατά την διάρκεια των μετέπειτα επιχειρήσεων στην περιφέρεια του Μαντζικέρτ ο Διογένης απέστειλε στο Χλιάτ υπό τις διαταγές του Ιωσήφ Ταρχανειώτη στρατιώτες που προέρχονταν από την περιοχή της Θεοδοσιούπολης. Οι υπόλοιποι άνδρες που κατάγονταν από την ίδια περιφέρεια (Karin) είχαν παραμείνει στο κύριο αυτοκρατορικό σώμα υπό τις διαταγές του *κατεπάνω* Βασιλάκιου⁵⁹⁰.

Όταν ο Ρωμανός αφέθηκε ελεύθερος από τον σουλτάνο Alp Arslan, κατευθύνθηκε προς την Θεοδοσιούπολη, όπου συνάντησε τον *πρόεδρο* Παύλο, *κατεπάνω* Έδεσσης ως την εποχή περίπου της προετοιμασίας της εκστρατείας του 1071⁵⁹¹ (δεν είναι σαφές, αν ο *πρόεδρος* Βασίλειος Αλουσιάνος υπήρξε διάδοχος ή προκάτοχός του)⁵⁹². Ο Παύλος ασκούσε τα καθήκοντα του διοικητή της περιοχής, εξαιτίας της αιχμαλωσίας του *κατεπάνω* της Θεοδοσιούπολης Βασιλάκιου. Ο Διογένης κατέστησε τον Παύλο σύμβουλο και βασικό του συνεργάτη, αλλά ο τελευταίος πρόδωσε την εμπιστοσύνη του, όταν πληροφορήθηκε τις πολιτικές εξελίξεις στην πρωτεύουσα, και τον εγκατέλειψε στο κάστρο Μελισσοπέτριο,

⁵⁸⁶ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 146.1-2.

⁵⁸⁷ Βλ. αρ. πίνακα 23.

⁵⁸⁸ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.24 κ.ε. Ο Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 100, αναφέρει ο ίδιος ο σουλτάνος Tuğrul beg βρήκε το Karin (Θεοδοσιούπολη) απόλυτα έτοιμο να αντέξει μία πιθανή πολιορκία, ενώ σε άλλο σημείο (σ. 123) το χαρακτηρίζει ως «ασφαλή πόλη».

⁵⁸⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 148. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 89. Περισσότερες λεπτομέρειες εν M.F. Brosset, *Géorgie*, τομ. 1, σ. 327-238, 346.

⁵⁹⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.4 κ.ε. Ο μεταγενέστερος Νικ. Βρυένιος, σ. 107.22-23, υποστηρίζει ότι ο Βασιλάκιος συνάντησε τον Ρωμανό στην περιοχή του Μαντζικέρτ με πολυάριθμους στρατιώτες από την Συρία και την Αρμενία. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 96.

⁵⁹¹ Βλ. αρ. πίνακα 216.

⁵⁹² Βλ. αρ. πίνακα 217. Ο Παύλος είχε ανακληθεί από την Έδεσσα, για να συμμετάσχει προσωπικά στην εκστρατεία του 1071, σύμφωνα με τον Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 124.24. Ο Βασίλειος Αλουσιάνος αντιμετώπισε την επίθεση του Alp Arslan στην Έδεσσα κατά το ίδιο έτος, αλλά η αρχή του υπήρξε μάλλον εξαιρετικά περιορισμένη χρονικά. Αξιοσημείωτος ο χαμηλότερος ιεραρχικά τίτλος του επόμενου διοικητή της Έδεσσας Λέοντος Διαβατηνού (*βεστάρχης*). Πιθανότατα υπηρετούσε ήδη στο συγκεκριμένο *δουκάτο*, ενώ ο αδελφός του είχε διατελέσει διοικητής της περιοχής λίγα έτη νωρίτερα.

στην περιοχή της Κολωνείας⁵⁹³. Ο Ατταλειάτης αναφέρει ότι στην αρχή της εκστρατείας ο Διογένης βιάζοταν να προωθηθεί στην περιοχή της Ιβηρίας («τὴν τῶν Ἰβήρων καταλαβεῖν ἐπειγόμενος») και λίγο μετά σημειώνει ότι τελικά «κατέλαβε (=έφθασε) τὴν Θεοδοσίου πόλιν». Ο ίδιος ιστοριογράφος και η Συνέχεια του Σκυλίτη χαρακτηρίζουν τα χωρία που επισκέφτηκε ο Ρωμανός στην περιφέρεια της Θεοδοσιούπολης, μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, ως «ιβηρικές κόμεις»⁵⁹⁴. Οι συγκεκριμένες αναφορές αποτελούν επιπρόσθετες έμμεσες ενδείξεις για την μεταφορά του διοικητικού κέντρου του *θέματος* Ιβηρίας στην Θεοδοσιούπολη. Πέραν αυτού όμως γνωρίζουμε επιπλέον ότι ο γνωστός από το Τυπικόν της μονής της Θεοτόκου του Πετριτζού (σημ. Βαčkono της Βουλγαρίας) *μέγας δομέστικος* Γρηγόριος Πακουριανός διατέλεσε διοικητής της Θεοδοσιούπολης κατά την διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078). Οι υπηρεσίες που προσέφερε για την στρατιωτική άμυνα της περιοχής εκτιμήθηκαν προφανώς από τον «Παραπινάκιο» και την τότε κεντρική διοίκηση, οι οποίοι αντάμειψαν τον Πακουριανό με δύο ευεργετικά για τον ίδιο χρυσόβουλλα⁵⁹⁵.

Στα χρόνια που ακολούθησαν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ ο πρώην *κουροπαλάτης* και τότε βασιλεύς της Γεωργίας ή Αβασγίας (αρμ. Arxazeti, σημ. Αμπχαζία) Giorgi B' (1072-1089, †1112), γιος του επίσης *κουροπαλάτη* Bagrat, εκμεταλλεύθηκε την σχετικά γρήγορη κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στο βορειοανατολικό μικρασιατικό σύνορο ανακαταλαμβάνοντας προοδευτικά τις περιοχές και τα φρούρια που είχε αποσπάσει στο παρελθόν η αυτοκρατορία από το κράτος του⁵⁹⁶. Σύμφωνα με τον ανώνυμο συγγραφέα του «*Matiane K'art'lisay*» (=Γεωργιανό Χρονικό, ca. δεκαετία του 1070), που συμπεριλαμβάνεται στην «*K'art'lis Cxovreba*» (=Βίος της Ιβηρίας ή Ιστορία της Γεωργίας)⁵⁹⁷, ο Giorgi B' κυριεύσε την Anakop'i (ελλ. Ανακουπία, Ανακουφή), το σπουδαιότερο δηλαδή φρούριο της σημερινής περιφέρειας Akhali Atoni/Novy Afon (τότε τμήματος του *δουκάτου* Χαλδίας), καθώς και πολλά κάστρα στις βορειοανατολικότερες περιοχές Šawšet' (ή Savšeti, σημ. Šavšat)⁵⁹⁸, Jawaxet' (ή Javaxeti)⁵⁹⁹ και Artaani ή Artahan (σημ. Ardahan)⁶⁰⁰ κοντά στην

⁵⁹³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 124.21 κ.ε. Οι Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.7 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 152.9-10, αναφέρουν μόνο ότι ο Ρωμανός Διογένης είχε πραγματοποιήσει κατά την πορεία του μία στάση στην Θεοδοσιούπολη.

⁵⁹⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.26. –Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 152.13.

⁵⁹⁵ Τυπικόν Πακουριανού, σ. 41.372-378, 127.1778. Πρβλ. επίσης Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216, σημ. 134.

⁵⁹⁶ Ειδικά για τις βυζαντινο-γεωργιανές σχέσεις αυτής της περιόδου βλ. M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 192 κ.ε. –Του ίδιου, *Iz istorii vizantijsko-grazinskih vzaimootnošenij, Viz. Vrem.* 40 (1979), σ. 92-95. –G. Tcheishvili, *Perceptions*, passim. Για την Αβασγία έως και τον 10^ο αι. βλ. B. Martin-Hisard, *Monde Caucasic*, σ. 459 κ.ε.

⁵⁹⁷ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193.

⁵⁹⁸ Βλ. γι' αυτήν R.W. Edwards, *Artvin*, σ. 174-176 (και τον χάρτη αρ. 1) Βλ. και τον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

παλαιά, βραχύβια κατά τον Ν. Οικονομίδη, *κλεισούρα* και *στρατηγίδα* του Τζιλιάπερτ⁶⁰¹ (Ιβηρία-Μεγάλη Αρμενία). Τα συγκεκριμένα οχυρά, πρώην κτήσεις του *κουροπαλάτη* ηγεμόνα του Ταδ-Κ'lardžeti Dawit', είχαν παραχωρηθεί στην αυτοκρατορία το 1023 από τον Giorgi Α', μετά την ήττα του από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Βασιλείου Β'⁶⁰². Κατά το «*Matiane K'art'lisay*», ο Giorgi Β' απέσπασε επίσης το Κάρσε και τις περιφέρειες Vanand και Karniphors ή του Šamšoyldē⁶⁰³ από τους Τούρκους, οι οποίοι εκδιώχθηκαν έτσι από την ευρύτερη περιοχή⁶⁰⁴.

Ένα άλλο γεωργιανό κείμενο αναφέρει ωστόσο ότι το Κάρσε βρισκόταν εκείνη την περίοδο υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών· πρόκειται για τον «*Βίο του βασιλέως των βασιλέων Dawit'*» (ca. 1125-1130), που συμπεριλαμβάνεται, όπως και το προαναφερθέν «*Matiane K'art'lisay*», στην συμπληματική «*K'art'lis Cxovreba*»⁶⁰⁵. Ο ανώνυμος Γεωργιανός συγγραφέας του Βίου μνημονεύει κάποιον Grigor ή Grigoł, γιο του Bakaran ή Bakuriani (γεωργ. Grigoł Bakurianis-dzē⁶⁰⁶), *zōravar* (=στρατηγός) της Ανατολής, που εξουσίαζε το Olt'isi (αρμ. Ult'ik' ή Uht'ik', σημ. Oltu⁶⁰⁷), το Karnu-kalaki (η Θεοδοσιούπολη, αλλιώς Karnoy k'alak⁶⁰⁸) και το Kars (ελλ. Κάρσε)⁶⁰⁹. Πρόκειται προφανώς για τον μετέπειτα μεγάλο δομέστικο Γρηγόριο Πακουριανό, που, όπως προαναφέρθηκε, διατέλεσε πράγματι διοικητής της Θεοδοσιούπολης επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Ο ανώνυμος συγγραφέας του συγκεκριμένου αποσπάσματος της «*K'art'lis Cxovreba*» αφηγείται ότι ο βασιλεύς Giorgi Β' προωθήθηκε στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1070 στις περιοχές που ήλεγχε ο Πακουριανός, ο οποίος του παρέδωσε μετά από διαπραγματεύσεις το Κάρσε μαζί με την ακρόπολή

⁵⁹⁹ Βλ. *K'art'lis Cxovreba*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 106. –*Matiane K'art'lisay*, σ. 317. Για την γεωγραφική τους θέση βλ. τους χάρτες της B. Martin-Hisard, *Monde Caucasicen*, σ. 530 κ.ε.

⁶⁰⁰ Βλ. γι' αυτό R.W. Edwards, Artvin, σ. 176-178 (και τον χάρτη αρ. 1).

⁶⁰¹ Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastien, σ. 213 κ.ε.

⁶⁰² M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 194.

⁶⁰³ Η λέξη μεταφράζεται ως «Τρία βέλη» ή «Τρία τόξα». Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του R.W. Thomson εν Vardan Arewelc'i, σ. 194, σημ. 6.

⁶⁰⁴ *Matiane K'art'lisay*, σ. 317. –*K'art'lis Cxovreba*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 106. Πρβλ. γενικότερα M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 192.

⁶⁰⁵ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193.

⁶⁰⁶ Για την πιθανολογούμενη γεωργιανή καταγωγή του Πακουριανού W. Djobadze, βιβλιοκρισία της V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, εν BZ 76 (1983), σ. 59-60. Η τελευταία ερευνήτρια υποστηρίζει στην μελέτη της, *Armiane-Chalkidony* σ. 70 κ.ε., ότι ο Πακουριανός υπήρξε Αρμένιος χαλκηδόνιος.

⁶⁰⁷ Το Ult'ik' ή Uht'ik' ή Olt'isi βρισκόταν στην αρμενική περιφέρεια του Taik', επί του σημερινού ποταμού Oltu Çayı. Πρβλ. σχετικά W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 157, σημ. 73. –R.W. Edwards, Oltu-Penek Valley, ειδικά σ. 16 κ.ε. (και χάρτες αρ. 1-2). Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁶⁰⁸ Η αρχαία ονομασία της περιφέρειας ήταν «Καρενίτις», από την οποία προήλθε και η αρμενική «Karin». Βλ. Nina G. Garsoïan, λ. Theodosiopolis, ODB, τομ. 3, σ. 2054.

⁶⁰⁹ Βλ. σχετικά *K'art'lis Cxovreba*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 106 («Grigor Bakaran»), έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1 («Grigoł, γιος του Bakuriani»). Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 75. –M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193.

του και την γύρω περιοχή⁶¹⁰. Η συγκεκριμένη μαρτυρία είναι πολύ σημαντική, γιατί καταδεικνύει ότι το *κατεπανάτο* Καρσίου-Ιβηρίας συνέχισε να βρίσκεται υπό αυτοκρατορικό έλεγχο μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, σε αντίθεση με την Βασπρακανία, όπου η βυζαντινή κυριαρχία είχε πλέον καταρρεύσει. Η γεωργιανή μάλιστα εκδοχή του Τυπικού του Πακουριανού αναφέρει και κάποιον στρατιωτικό αξιωματούχο ονόματι Aluz (εκ του «Αλουσιάνος»;) ο οποίος ήλεγχε εκείνη την περίοδο τις περιφέρειες Čaxkotn, Bagrewand και Kogovit (ελλ. Κογωβίτ ή Κοκοβίτ), ανάμεσα στο Ανίον και στην νοτιότερη Βασπρακανία⁶¹¹.

Ο Πακουριανός διοικούσε λοιπόν την Θεοδοσιούπολη, το Κάρσε και το Olt'isi⁶¹² και, σύμφωνα με τον ανώνυμο συγγραφέα του «*Matiane K'art'lisay*», τον «*Bío του βασιλέως των βασιλέων Dawit'»* στην «*K'art'lis Cxovreba*» και την γεωργιανή εκδοχή του Τυπικού του, παρέδωσε στον Giorgi B' την ευρύτερη περιοχή⁶¹³. Προφανώς η Θεοδοσιούπολη αποτελούσε την διοικητική έδρα του Πακουριανού και γι' αυτό αναφέρεται στο Τυπικό του ίδιου για την μονή του Βαδκονο. Το «*Matiane K'art'lisay*» ισχυρίζεται ωστόσο ότι ο Giorgi απέσπασε το Κάρσε από τους Τούρκους⁶¹⁴. Είναι πολύ πιθανόν ότι ο *μάγιστρος* και *κατεπάνω* του Καρσίου Θεόδωρος (Αρσακίδης;) διοίκησε την περιφέρεια του Κάρσε (Vanand) κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου ή λίγο νωρίτερα⁶¹⁵. Ο Πακουριανός παρέδωσε μάλλον τον έλεγχο της περιφέρειάς του στον Giorgi B', επειδή δεν διέθετε τις απαραίτητες δυνάμεις για να την υπερασπιστεί αποτελεσματικά, ενώ η επικοινωνία του με την Κωνσταντινούπολη είχε πλέον αποκοπεί, εξαιτίας της τουρκικής διείσδυσης στο εσωτερικό του μικρασιατικού υψιπέδου και του στασιαστικού κινήματος του Νορμανδού Ουρσελίου de Bailleul στην κεντρική και βορειοδυτική Μικρά Ασία⁶¹⁶. Θα πρέπει να επισημάνουμε ταυτόχρονα

⁶¹⁰ Πρβλ. R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 140, ο οποίος χρονολογεί στο 1074. –W. Seibt - I. Jordanov, *Σωτηρούπολις-Ανακουπία*, σ. 238, που χρονολογούν την επέμβαση του Giorgi στην περιοχή ανάμεσα στα 1073/74-1081.

⁶¹¹ Βλ. αρ. πίνακα 26. Για το Κογωβίτ ή Κοκοβίτ (Gogovit, Kogovit) ή κοιλάδα του Kog, στο βορειοανατολικό εδαφικό άκρο της Βασπρακανίας, βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 29, 147. –W. Seibt, *Miszellen*, στήλ. 637-638. –K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 70. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 403-404. –B. Martin-Hissard, *Monde Caucasicien*, σ. 381-383. Βλ. και τον χάρτη της V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 91. Βλ. και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁶¹² Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 75.

⁶¹³ M. Tarchnišvili, *Typikon Gregorii Pacuriani*, (CSCO, vol. 144, *Scriptores iberici*, tomus 4), Louvain 1954, κεφ. 54. –A. Schanidzé, *Kartvelta monasteri Bulgaretši da misi tipikosi. Tipikonis kartuli redakcia*, Tbilisi 1971, κεφ. 54. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Tipik Grigorija Pakuriana*, Erevan 1978, κεφ. 54. –*K'art'lis Cxovreba*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 106, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1.

⁶¹⁴ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193.

⁶¹⁵ Βλ. αρ. πίνακα 22.

⁶¹⁶ Για τις γενικότερες επιπτώσεις του συγκεκριμένου κινήματος, που διέκοψε ουσιαστικά την επικοινωνία και τον έλεγχο των συνοριακών μικρασιατικών περιοχών με την Κωνσταντινούπολη, βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 213 κ.ε. Γενικότερα πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 13.

ότι οι Τούρκοι είχαν καταλάβει και την Τραπεζούντα στα βορειοδυτικά (ca. 1074) ή το πιθανότερο τα προάστιά της, κατά την άποψη των A. Bryer, A. Dunn, J.W. Nesbitt⁶¹⁷, αν και δεν κατόρθωσαν να την διατηρήσουν τον έλεγχο της περιοχής για μεγάλο χρονικό διάστημα⁶¹⁸. Η τουρκική παρουσία ωστόσο στην ευρύτερη περιοχή θα πρέπει λογικά να απέκλεισε και την δυνατότητα επικοινωνίας αλλά και αποστολής ενισχύσεων από την Κωνσταντινούπολη στην Ιβηρία δια θαλάσσης (μέσω των λιμένων της Τραπεζούντας και της δυτικότερης Κερασούντας). Ο M.D. Lordkipanidze αναφέρεται επιπρόσθετα σε αυτό το σημείο στην συνθήκη ειρήνης που υπέγραψε η αυτοκρατορία με τους Σελτζούκους γύρω στο 1073/74⁶¹⁹, υπονοώντας εμμέσως ότι η συγκεκριμένη εξέλιξη συνέβαλε στην παράδοση του Vanand⁶²⁰, αλλά η συγκεκριμένη σύνδεση μάλλον δεν είναι ορθή κατά την γνώμη μας. Ο ίδιος ερευνητής επισημαίνει πάντως σωστά ότι η αυτοκρατορία δεν ήταν πλέον σε θέση να υπερασπισθεί τα εδάφη που της είχαν απομείνει στην Αρμενία και έτσι προτίμησε να τα «παραχωρήσει» στον Giorgi B', με την ελπίδα ότι ο τελευταίος θα απέτρεπε την κατάληψή τους από τους Τούρκους⁶²¹.

Η άποψη που εξέφρασε πρόσφατα ο G. Tcheishvili περί «ενεργητικής υποστήριξης του Πακουριανού στον Giorgi» για την κατάληψη των αρμενικών (γεωργιανών κατά τον μελετητή) περιοχών επίσης δεν φαίνεται να ευσταθεί, αν λάβουμε υπόψη ότι ο Πακουριανός τιμήθηκε ιδιαίτερα για τις υπηρεσίες του από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα και έγινε αργότερα *σεβαστός* από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (όπως και ο Θεόδωρος Γαβράς που υπεράσπισε την Τραπεζούντα)⁶²². Ο πρώην *κουροπαλάτης* Giorgi B', ο μόνος ουσιαστικά που μπορούσε να αντιπαρατεθεί πλέον στρατιωτικά στους Σελτζούκους και Τουρκομάνους

⁶¹⁷ A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 55.

⁶¹⁸ A. Κομνηνή, σ. 255.24-25.

⁶¹⁹ Διαθέτουμε πληροφορίες γι' αυτές τις επαφές από επιστολή που συνέταξε ο Μιχαήλ Ψελλός και εστάλη στον σουλτάνο (πρόκειται για πραγματεία που αναφέρεται στην Θεία Ενσάρκωση) και από μία αναφορά του Sibt bin al-Jawzi, σ. 170, περί αποστολής πρεσβείας από τον αυτοκράτορα στον χαλίφη και τον βεζίρη για να μεσολαβήσουν στον σουλτάνο για την υπογραφή ειρήνης (30 Μαΐου-27 Ιουνίου 1074). Βλ. Μιχ. Ψελλός, *Επιστολή στον Melikshah*, σ. 73 κ.ε. Πρβλ. σχετικά H. Antoniadis-Bibicou, *Relations*, σ. 16 κ.ε. -Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145 κ.ε.

⁶²⁰ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 195.

⁶²¹ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 196. Ο ίδιος επισημαίνει ότι μεγάλο τμήμα των εδαφών που «παραχωρήθηκαν» στον Giorgi δεν βρίσκονταν πλέον υπό τον έλεγχο της αυτοκρατορίας και έπρεπε να τα καταλάβει ο τελευταίος προσωπικά. Κάτι ανάλογο είχε συμβεί στο παρελθόν και με τον *κουροπαλάτη* Dawit'. Ο συγγραφέας του «*Βίου του βασιλέως των βασιλέων Dawit*», που αναφέρεται στα γεγονότα της δεκαετίας του 1070, τονίζει την έννοια της «παραχώρησης» των εδαφών, που έπρεπε να ανακτηθούν, στον Giorgi, ενώ ο συγγραφέας του προγενέστερου «*Matiane K'art'lisay*» υπερτονίζει τις στρατιωτικές επιτυχίες του Γεωργιανού βασιλέα χωρίς να αναφέρεται στην παραχώρηση. Η αποσιώπηση των καθαρά προσωπικών επιτυχιών του Giorgi από τον μεταγενέστερο συγγραφέα του «*Βίου του βασιλέως των βασιλέων Dawit*», ο οποίος διαδέχτηκε τον εκθρονισθέντα ουσιαστικά πατέρα του το 1089, οφειλόταν μάλλον σε λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Βλ. M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 196-197.

⁶²² Βλ. Τυπικόν Πακουριανού, σ. 41.372-378, 127.1778. Για τον Θεόδωρο Γαβρά βλ. αρ. πίνακα 146, 158.

στην Αρμενία και τον Καύκασο, τιμήθηκε επίσης με τους υψηλότερους τίτλους του *δουκός* (αξίωμα), του *πρωτονοβελισσίμου* και του *σεβαστού*⁶²³. Κατά το 1075 παραχώρησε μέρος των στρατευμάτων του (περίπου 6.000 άνδρες) στον αυτοκρατορικό στρατηγό Νικηφόρο Παλαιολόγο για την καταπολέμηση του στασιαστή Ουρσελίου του Φράγγου (νορμ. Ursel de Bailleul) στην περιοχή του Αρμενιικού *θέματος*. Την συγκεκριμένη πληροφορία παρέχει μόνο ο Νικηφόρος Βρυέννιος, που αποκαλεί τον Giorgi «*ἄρχοντα Ἀλανίας*», χωρίς ωστόσο να τον κατονομάζει. Χαρακτηριστικό είναι πάντως το γεγονός ότι ο απόηχος της επέμβασης των Γεωργιανών «υπέρ των Βυζαντινών» στην Ιβηρία και την βόρεια Μικρά Ασία απαντά, εντελώς αλλοιωμένος όμως, και στο πολύ μεταγενέστερο τουρκικό επικό έργο «*Dānīsmend-nāme*»⁶²⁴. Ενδεχομένως η παραχώρηση της περιφέρειας Καρσίου-Ιβηρίας από την αυτοκρατορία στον Giorgi να πραγματοποιήθηκε ως αντάλλαγμα για την στρατιωτική βοήθεια που πρόσφερε ο τελευταίος στον Παλαιολόγο. Ο ικανός πάντως Ουρσέλιος νίκησε τον Νικηφόρο και τα αρμενο-γεωργιανά στρατεύματά του με ιδιαίτερη ευκολία⁶²⁵.

Ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρει στην «*K'art'lis Cxovreba*» ότι μετά την παράδοση του Κάρσε στον Giorgi Β', οι «Έλληνες» εγκατέλειψαν τις περιοχές που ήλεγχαν στο ανατολικό σύνορο, εξαιτίας της αύξησης της τουρκικής ισχύος, και αποχώρησαν⁶²⁶. Ο Γεωργιανός βασιλεύς ωστόσο είχε νικήσει, σύμφωνα τουλάχιστον με το «*Matiane K'art'lisay*» και τον «*Βίο του βασιλέως των βασιλέων Dawit'*», ένα στράτευμα του Σελτζούκου σουλτάνου Melikšah υπό τον Sarangi στην περιοχή του φρουρίου Partskhisi, στα νότια της Τιφλίδας (ca. 1073/74 ή 1076/77;⁶²⁷), και φαινόταν ότι ήταν σε θέση να διατηρήσει τον έλεγχο των εδαφών του πρώην *κατεπανάτου* ή *δουκάτου* Ιβηρίας, που μόλις είχε καταλάβει⁶²⁸. Στο Κάρσε όρισε ως διοικητές τους *aznaurs* που κατάγονταν από την πόλη-φρούριο Šavšeti, στην ορεινή περιφέρεια Samcxe ή Samtskhe (ή Άνω Kartli ή Saatabago) της δυτικής Γεωργίας⁶²⁹.

⁶²³ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 192.

⁶²⁴ *Dānīsmendnāme*, τομ. 1, σ. 230 κ.ε.

⁶²⁵ Νικ. Βρυέννιος, σ. 183.5 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 167-168, με εκτενή παράθεση σχετικής βιβλιογραφίας.

⁶²⁶ *K'art'lis Cxovreba*, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1-2. –Βίος Dawit', έκδ. M. Šanidze, σ. 158-159, αρμεν. μτφρ. R.W. Thomson, σ. 309-310. Βλ. και την γενικότερη αφήγηση του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σ. 235.13 κ.ε. Πρβλ. σχετικά A.F. Stone, Eustathios, σ. 130-131.

⁶²⁷ Βλ. τις διαφορετικές απόψεις των Γεωργιανών ερευνητών που παραθέτει στο άρθρο του ο M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 194-195. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να εξετάσουμε τις μελέτες τους ιδίους όμμασι. Ο M.D. Lordkipanidze κλίνει προσωπικά υπέρ της εκδοχής του 1073/74.

⁶²⁸ *K'art'lis Cxovreba*, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1.

⁶²⁹ *K'art'lis Cxovreba*, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1-2. Πρβλ. M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193. Οι *aznaurs* ανήκαν στα μέλη της ανώτερης «αριστοκρατίας» της Γεωργίας. Βλ. τους χάρτες της B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 528, 530. Βλ. και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

Η γεωργιανή κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή αποδείχθηκε ωστόσο τελικά ιδιαίτερα βραχυχρόνια. Η πόλη του Κάρσε καταλήφθηκε γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1070⁶³⁰ από τον ισχυρό Τούρκο εμίρη Ahmad, ο οποίος μάλιστα αιφνιδίασε αμέσως μετά και κατανίκησε τον Giorgi B' στην περιοχή του φρουρίου Qveli (στην περιφέρεια Javakheti ή Javakheti της νότιας Γεωργίας⁶³¹), υποτίθεται με προδοσία. Ο Giorgi B' αναγκάστηκε μετά την αποφασιστική ήττα του να τραπεί σε φυγή στην βόρεια Γεωργία μαζί με μεγάλο αριθμό των ανδρών του⁶³² και τελικά αναγκάστηκε να ταξιδέψει απελπισμένος στο Ισπαχάν, όπου κατέστη υποτελής ηγεμόνας του σουλτάνου Melikshah⁶³³. Ο Rašid al-Dīn ισχυρίζεται στο έργο του ότι η Θεοδοσιούπολη πέρασε, στα χρόνια μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, υπό τον έλεγχο του εμίρη Saltuk (ή Sunduk, Sabuk, Samuh ή Šahašdak, βυζ. Ζαμούχης ή Σαμούχ), πρώην στρατιωτικού διοικητή του Alp Arslan, χωρίς όμως να παρέχει περισσότερες πληροφορίες⁶³⁴.

Κλείνοντας την αφήγηση των γεγονότων που αφορούν την Ιβηρία-Μεγάλη Αρμενία αξίζει να αναφέρουμε ότι ο ανώνυμος συγγραφέας του «*Βίου του βασιλέως των βασιλέων Dawit*» υποστηρίζει ότι οι Βυζαντινοί θα μπορούσαν θεωρητικά να αναδειχθούν «σωτήρες» για την ευρύτερη περιοχή, αν η ισχύς τους δεν είχε υπονομευθεί μετά το Μαντζικέρτ και «οι Τούρκοι δεν τους είχαν αφαιρέσει όλα τα εδάφη πέρα από την θάλασσα» (δηλαδή το Αιγαίο και την Προποντίδα). Ο ίδιος συγγραφέας κατηγορεί μάλιστα στο έργο του τους «Ελληνες» (sic) για την τουρκική προέλαση στα αρμενικά και γεωργιανά εδάφη, αναφέροντας ότι οι τελευταίοι είχαν εγκαταλείψει την Μικρά Ασία χωρίς να πολεμήσουν και είχαν επιτρέψει στους Τούρκους να καταλάβουν την συγκεκριμένη περιοχή και να εγκατασταθούν εκεί. Οι καταστροφές των Τούρκων έπλητταν επιπρόσθετα την Γεωργία και όχι την «*elada*» (=Ελλάδα), καθώς η πρώτη ήταν ουσιαστικά απροστάτευτη έναντι των τουρκικών ορδών⁶³⁵.

⁶³⁰ Για την χρονολόγηση βλ. εκτενέστερα M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 197.

⁶³¹ Βλ. για την γεωγραφική της θέση B. Martin-Hisard, *Monde Caucasienn*, ό.π.

⁶³² *K'art'lis Cxovreba*, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 2.

⁶³³ Βίος Dawit', έκδ. M. Šanidze, σ. 161, αρμεν. μτφρ. R.W. Thomson, σ. 312 -βλ. G. Tcheishvili, *Perceptions*, σ. 206.

⁶³⁴ Rašid al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64.

⁶³⁵ Βίος Dawit', έκδ. M. Šanidze, σ. 158-159, αρμεν. μτφρ. R.W. Thomson, σ. 309-310 -βλ. G. Tcheishvili, *Perceptions*, σ. 206. Ανάλογες και οι κατηγορίες του Ματθαίου Εδέσσης, σ. 96, για την πολιτική που ακολούθησαν οι Βυζαντινοί στην Αρμενία και την εγκατάλειψη της χώρας, όταν εμφανίστηκαν οι Τούρκοι. Για τον όρο «Hellēn» (=Ελληνες) στα αρμενικά κείμενα βλ. H. Bartikian, *Ονοματοδοσίες*, σ. 733.

Β. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΒΑΑΣΠΡΑΚΑΝΙΑΣ

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΙΚΕ - ΑΡΚΕΡΑΒΟΥ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΠΕΡΚΡΙ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΕΣΙΟΥ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΓΩΤΩΡΩΖ - ΕΛΑΒΑΚΗΣ

1. Το αρμενικό βασίλειο του Waspurakan και οι πρώτες τουρκικές επιδρομές (9^{ος} αι.-1021/22)

Η περιοχή του αρμενικού Waspurakan (ή Asfarağān/Asfurğān, ελλ. Βασπρακανία) ήταν ουσιαστικά η αρχαία Άνω Μηδία, η γεωγραφική δηλαδή περιφέρεια που εκτείνεται στα ανατολικά και στα νότια της λίμνης Βαν (ανατολικά του Ταδ και δυτικά του ποταμού Αράξη)⁶³⁶. Μετά τον θάνατο του πρώτου βασιλέα της οικογένειας των Bagratuni Ašot A' Erkat' (ελλ. Ασώτιος Βαγρατίδης) το 890, ο οποίος είχε αναγνωρισθεί ή καλύτερα αναγορευθεί *batrīq al-batāriqa* (=πατρίκιος των πατρικίων ή πρίγκιπας των πριγκίπων⁶³⁷) από τους Άραβες (858), *άρχων των αρχόντων* (εκ του αρμενικού «*išxan išxanac*»⁶³⁸) από την αυτοκρατορία⁶³⁹ και βασιλεύς της Μεγάλης Αρμενίας το 884/85 από τον Αββασίδη χαλίφη της Βαγδάτης al-Mu'tamid (870-892)⁶⁴⁰, ακολούθησε μία χρονική περίοδος επαναστατικών

⁶³⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 354.94-355.1: «(...) ἄνω Μηδίας (...), ἣν Ἀσπρακανίαν ὀνομάζουσι σήμερον», 397.50-51: «(...) τῆς ἄνω Μηδίας τῆς καὶ Βασπρακανίας». Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Vaspurakan, εν VV 38 (1977), σ. 92. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορική γεωγραφία της Βασπρακανίας ή Ασπούρακαν ή Ασπρακανίας ή Βασπρακανίας ή Βασπρακάν βλ. M. Thierry, Vaspurakan, σ. 159 κ.ε. –V.M. Vardanian, Arcrunwoy, passim. –Του ίδιου, Vaspurakan, σ. 36 κ.ε. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 29, 68, 157, 164, 166-173, 175, 177-180, 184, 194, 201, 203, 207-210. –T'.X. Hakopyan, *Hayastani Patmakan Ašxarhagrāt'yun* (=«Ιστορική γεωγραφία της Αρμενίας»), Erevan ²1968, passim. –K.N. Yuzbašian, Gosudarstva, passim. –Του ίδιου, Administration, passim. –V.P. Stepanenko, Vaspurakana, σ. 72 κ.ε. –W. Seibt, Vaspurakan, σ. 49 κ.ε. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 9-10, 15, 17, 26, 30 κ.ε., 44, 48 κ.ε., 55, 63-64, 79, 85, 87, 95, 107, 110, 114, 118, 120, 130, 152, 157, 163, 165-166, 173, 182. –Της ίδιας, Vaspurakan, passim. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 263. –V.S. Šandrovskaja, Femy Vaspurakan, σ. 152 κ.ε. –B. Martin-Hisard, Monde Caucasiens, σ. 383 κ.ε. (έως και τον 10^ο αι.). Η γεωγραφική ονομασία «Waspurakan» άρχισε να χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό της συγκεκριμένης περιοχής μόνο μετά την βυζαντινο-περσική διαίρεση της Αρμενίας με τη συνθήκη του 591. Βλ. Nina G. Garsoian, λ. Vaspurakan, ODB, τομ. 2, σ. 2154.

⁶³⁷ Ο όρος *batrīq* προέρχεται πιθανότατα από τις λέξεις «patricius»/«πατρίκιος». Βλ. B. Martin-Hisard, Monde Caucasiens, σ. 420.

⁶³⁸ H. Bartikian, Αναγνώριση, σ. 91. –K.N. Yuzbašian, Arméniens, σ. 199. Για τον συγκεκριμένο τίτλο βλ. κατωτ., σ. 127-128, σημ. 646.

⁶³⁹ Για την αναγνώριση του τίτλου του βλ. Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 44, σ. 199.6 κ.ε.

⁶⁴⁰ Yovhannēs Drasxankertc'i, έκδ. J.-B. Emin, xxxix, 5, αγγλ. μτφρ. K.H. Maksoudian, σ. 128, 272, αρ. 4-6. Πρβλ. V. Hakopian, La date de l'avènement d'Ašot, premier roi bagratide, REA (n.s.) 2 (1965), σ. 273-282. Γενικά για τον Ašot A' βλ. H. Thopdschian, *Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot*

διεργασιών, που οδήγησαν τελικά στην αυτονομία του Waspurakan το 908⁶⁴¹. Από τότε και εις το εξής το Waspurakan αποτελούσε πλέον ημιανεξάρτητη ηγεμονία, που διοικούνταν από τα μέλη του αρμενικού οίκου ή οικογένειας των Arčruni⁶⁴². Η ενθάρρυνση και η υποστήριξη που παρείχε το κρατίδιο του Waspurakan στην ανάλογη αυτονομιστική κίνηση του εμίρη του Αζερμπαϊτζάν ανάγκασε μάλιστα τον νόμιμο δυνάστη της Αρμενίας Ašot B' Erkat' ή Errat (=«Σιδηρούς βασιλεύς», ελλ. Ασώτιος [914-929]), εγγονό του Ašot A', να στραφεί προς την αυτοκρατορία. Η τελευταία βοήθησε τελικά τον Ašot B' να ανακτήσει τον θρόνο των πατέρων του και του αναγνώρισε την κατοχή του τίτλου του *άρχοντος των αρχόντων* το 914. Με αυτόν τον τρόπο ο Ašot B' θα ξεχώριζε από τους υπόλοιπους τοπικούς ηγεμονίσκους και φυσικά από τον άρχοντα του Waspurakan, που γινόταν ολόένα και πιο ισχυρός⁶⁴³. Οι Άραβες ωστόσο αναγνώρισαν λίγο αργότερα (το 919) τον Ašot B' ως *šahanšah*⁶⁴⁴, δηλαδή *βασιλέα των βασιλέων*⁶⁴⁵, γεγονός που εξώθησε τους Βυζαντινούς να εκστρατεύσουν στην περιοχή υπό τον Ιωάννη Κουρκούα και να αναγνωρίσουν τον ηγεμόνα του Waspurakan ως *άρχοντα των αρχόντων*⁶⁴⁶. Η μέγιστη ακμή του Waspurakan σημειώθη-

I, Berlin-Halle 1904. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 15, 47, 62, 94, 98 κ.ε., 104 κ.ε., 166, 173, 185-186, 192. –Nina G. Garsoïan, λ. Ašot I the Great, *ODB*, τομ. 1, σ. 210. –B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 371. Για τις σχέσεις των αρμενικών κρατιδίων με το χαλιφάτο βλ. A.N. Ter-Gevondjan, *Armenija i Arasbskij xalifat*, Erevan 1977, αγγλ. μτφρ. Nina G. Garsoïan: A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagradid Armenia*, Lisbon 1976, ειδικά σ. 59-60. –G. Dédéyan, *Les rois bagratides du Sirak et le califat abbaside de Bagdad (884-1045/1055)*, εν *Il Caucaso. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo* 43 (Spoleto 1996), σ. 169-194.

⁶⁴¹ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 178-179. Για την βασιλεία του Ašot A' (γνωστού ως «Μεγάλου») βλ. Stepanos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 2. –Yovhannēs Drasxankertc'i, έκδ. J.-B. Emin, xxxix, 5 κ.ε., αγγλ. μτφρ. K.H. Maksoudian, σ. 128 κ.ε. Ο ίδιος στέφθηκε *išxan išxanac* το 884 και όχι μάλλον το 886, όπως πιστευόταν κάποτε, χρησιμοποιώντας κατά την τελετή ένα στέμμα που του απέστειλε ο Άραβας εμίρης του Αζερμπαϊτζάν. Πρβλ. σχετικά V. Hakobian, *La date de l'avènement d'Asot, premier roi bagratide*, *REA* (n.s.) 2 (1965), σ. 273-282. –H. Thopdschian, *Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot I*, Berlin-Halle 1904. –A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Lisbon 1976, σ. 53-60. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 15, 47, 62, 94, 98 κ.ε., 104 κ.ε., 166, 173, 185-186, 192 (γενικά για τον Ašot). –Nina G. Garsoïan, λ. Ašot I the Great, *ODB*, τομ. 1, σ. 210. –B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 371.

⁶⁴² Βλ. αναλυτικά V.M. Vardanian, *Arcrunwoy*, passim.

⁶⁴³ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 179. Για τον Ašot B' βλ. Nina G. Garsoïan, λ. Ašot II Errat, *ODB*, τομ. 1, σ. 210. –N. Adontz, *Études*, σ. 265-283. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 48, 94, 98, 101 κ.ε., 166, 185-186.

⁶⁴⁴ Yovhannēs Drasxankertc'i, έκδ. J.-B. Emin, lxi, σ. 5, αγγλ. μτφρ. K.H. Maksoudian, σ. 212. Πρβλ. B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 371.

⁶⁴⁵ Bar Εβραίος, σ. 200 (για την σημασία του τίτλου).

⁶⁴⁶ Nina G. Garsoïan, λ. Ašot II Errat, *ODB*, τομ. 1, σ. 210. Η προέλευση της ονομασίας του τίτλου *šahanšah* είναι καθαρά περσική, αλλά ο τίτλος καθαντός ανάγεται στον αρμενικό τύπο «*išxanac* ' *išxan*», σύμφωνα τουλάχιστον με τους H. Bartikian, *Αναγνώριση*, σ. 91. –N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 117. –K.N. Yuzbašian, *Arméniens*, σ. 199. Το πιθανότερο κατά την γνώμη μας είναι ότι ο «*išxanac* ' *išxan*», διάδοχος τρόπον τινά του «*Hayoc* ' *išxan*», δηλαδή του πρίγκιπα της Αρμενίας που διοικούσε τις αρμενικές περιοχές, οι οποίες είχαν προσαρτηθεί από την αυτοκρατορία το 591 (βλ. K.N. Yuzbašian, *Titres*, σ. 216), αναδεικνύονταν έως τον 9^ο αι. ως ο σημαντικότερος Αρμένιος «*άρχων*» από τους ομοίους του («*άρχοντες*») των ισχυρών αρμενικών οικογενειών (δηλαδή των Mamikonean, Arčruni,

κε περίπου την ίδια περίοδο, κατά την διάρκεια της βασιλείας του Χαč'ik Arcruni (ελλ. Κακίκιος [908-943/44])⁶⁴⁷, όταν και αποτελούσε το ισχυρότερο αρμενικό κράτος. Οι διάδοχοι ωστόσο του συγκεκριμένου ηγεμόνα δεν κατόρθωσαν να διατηρήσουν την ενότητα και να διαφυλάξουν την εδαφική ακεραιότητα του βασιλείου⁶⁴⁸.

Σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, ο τελευταίος ηγεμόνας της δυναστείας των Arcruni Senek'erim-Yovanēs (ελλ. Σεναχειρήμ-Ιωάννης) υπέγραψε με τον Βασίλειο Β' ένα σύμφωνο «φιλίας και ομονοίας» κατά το έτος 1000⁶⁴⁹. Φιλοβυζαντινό ρεύμα υπήρχε εντός του Waspurakan κατά την διάρκεια της βασιλείας του Βουλγαροκτόνου, αν κρίνουμε από την διήγηση περί του Τιμίου Σταυρού της μονής του Aparank', στα νοτιοδυτικά της λίμνης Βαν, από τον Grigor Narekac'i⁶⁵⁰. Η τελική επιλογή της προσάρτησης του Waspurakan από τον Βασίλειο Β', που αποτέλεσε μελλοντικά παράδειγμα προς μίμηση για τους διαδόχους του, υπήρξε πάντως αξιοπερίεργη, καθώς το οικονομικό κόστος της ενσωμάτωσης και της στρατιωτικής φρούρησης της συγκεκριμένης, ιδιαίτερα απομακρυσμένης και εκτεθειμένης

Bagratuni και Rechtuni), υποδήλωνε τον *άρχοντα των αρχόντων*, τίτλο που παραχωρούσε το Βυζάντιο στους σημαντικότερους Αρμένιους ηγεμόνες του 9^{ου} και 10^{ου} αι. Βλ. εξάλλου και K.N. Yuzbašian, Titres, σ. 220. –G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, σ. xxvxi. Η έδρα του *άρχοντος των αρχόντων* βρισκόταν στο Κάρσε της Μεγάλης Αρμενίας. Βλ. Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 44, σ. 199.6-14. Όταν ωστόσο ο Ašot B' αναγνωρίστηκε ως *šahanšah* από τους Άραβες, οι Βυζαντινοί αντέδρασαν, καθώς η κατοχή του συγκεκριμένου τίτλου δεν συμβάδιζε με την ισχύουσα πολιτειακή και διπλωματική «φωμαϊκή» αντίληψη για την θέση των υπόλοιπων ηγεμόνων στην περιφέρεια και όχι μόνο της αυτοκρατορίας. Προφανώς λοιπόν ο *išxanac' išxan* δεν θεωρούνταν από τους Βυζαντινούς ως εφάμιλλος του *šahanšah*, γεγονός εξάλλου που αναγνώριζαν και οι Άραβες και γι' αυτό παραχώρησαν στον Ašot B' τον τελευταίο τίτλο, αντί του *batrīq al-batrīqa* (=πρίγκιπα των πρίγκιπων [εκ του βυζαντινού «πατρίκιος Αρμενίας»], εφάμιλλου του *άρχοντος των αρχόντων* και του *išxanac' išxan*: βλ. και K.N. Yuzbašian, Titres, σ. 217, 220). Ο H. Bartikian, Gaurades, σ. 28-29, θεωρεί ωστόσο εσφαλμένα ότι ο *άρχων των αρχόντων* ήταν ανάλογος του περσικού *šahanšah*. Για τον *άρχοντα των αρχόντων* και την θέση του ως «πνευματικού τέκνου» ή «φίλου» του αυτοκράτορα βλ. K.N. Yuzbašian, Some Legal Problems in the International Relations: Armenia and Byzantium in the IX-X Centuries, εν *Actes du XV^e Congr.*, σ. 392-401. –Του ίδιου, Arméniens, σ. 199-201. –Του ίδιου, Titres, σ. 219-220. Οι Αρμένιοι βασιλείς του 11^{ου} αι. Κακίκιος Ανιώτης και Κακίκιος του Κάρσε έφεραν σύμφωνα με τους μεταγενέστερους Αρμένιους ιστοριογράφους τον τίτλο του *šahanšah*. Αν κρίνουμε ωστόσο από τον T'at'ul Πακουριανό, που υποτίθεται ότι ήταν επίσης *šahanšah* κατά τους Ματθαίο Εδέσσης, σ. 176. –Smbat Sparapet, σ. 53, αλλά αναφέρεται σαφώς ως *άρχων των αρχόντων* στην επιγραφή της σωζόμενης σφραγίδας του (βλ. I.F.E.B., αρ. 11, έκδ. J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 232 κ.ε.), τότε θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι η αυτοκρατορία τους αναγνώριζε, το πολύ, ως *άρχοντες των αρχόντων*, όπως ήταν εξάλλου και το πιο φυσικό.

⁶⁴⁷ Ο Χαč'ik Arcruni ανοικοδόμησε την «μεγάλη, σπουδαία και μεγαλοπρεπή» πόλη του Altamar. Βλ. Συνεχιστής T'onma Arcruni, έκδ. R.W. Thomson, σ. 354-358. Πρβλ. Lynn Jones, The Visual Expression of Power and Piety in Medieval Armenia: the Palace and Palace Church at Aghtamar, εν *Eastern Approaches*, σ. 221-241.

⁶⁴⁸ Nina G. Garsoïan, λ. Vaspurakan, ODB, τομ. 2, σ. 2154.

⁶⁴⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 41.

⁶⁵⁰ Βλ. J.-P. Mahé, Basile II et Byzance vus par Grigor Narekac'i, *TM* 11 (1991), σ. 555-573. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Asia Minor, σ. 99. Κομμάτι του Τιμίου Σταυρού είχε αποσταλεί ως αυτοκρατορικό δώρο στην μονή του Aparank' το 983.

σε εχθρικές επιδρομές, περιοχής ήταν αρκετά υψηλό⁶⁵¹. Ενδεχομένως ο αυτοκράτορας να συνοπλόγησε την οικονομική αξία που διέθετε η περιφέρεια του Waspurakan, κυρίως ως εμπορικό σταυροδρόμι⁶⁵², ή να επιθυμούσε να εγκαταστήσει τους Αρμένιους της περιοχής στην κεντρική Μικρά Ασία, όπως και έπραξε, για να πλήξει και να μειώσει την επιρροή των παραδοσιακών στρατιωτικών οικογενειών της Καππαδοκίας⁶⁵³. Σε κάθε περίπτωση, ο Βασίλειος Β΄ ήταν μάλλον αναγκασμένος εκ των πραγμάτων να επέμβει στρατιωτικά στο Waspurakan, διότι το τελευταίο γειτνίαζε με τα νεότευκτα θέματα της αυτοκρατορίας στο ανατολικό σύνορο και κινδύνευε να υποκύψει στις τουρκικές στρατιωτικές ομάδες, που μόλις είχαν εμφανιστεί στα δυτικά της Κασπίας και της οροσειράς του Ζάγγρου (τουρκ. Zaganos). Η προσεκτική εξέταση των μαρτυριών των πηγών καταδεικνύει ότι τα μικρά αρμενικά κρατίδια στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τους νέους επίφοβους και ισχυρούς εισβολείς. Παρά τις σχετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί περί του αντιθέτου, η διατήρησή τους, ως προστατευτικής τρόπον τινά ζώνης των μικρασιατικών εδαφών της αυτοκρατορίας, δεν ήταν δυνατή⁶⁵⁴. Γι' αυτό ακριβώς εξάλλου οι ηγεμόνες τους επέλεξαν ή αποδέχθηκαν να τις παραχωρήσουν στην τελευταία. Η περίπτωση του Waspurakan υπήρξε πραγματικά ενδεικτική. Οι πρώτες τουρκικές επιδρομές στην ευρύτερη περιοχή ξεκίνησαν πράγματι γύρω στο 1016/18. Η ακριβής χρονολόγηση αυτών των αρχικών επιθέσεων αλλά και της συνένωσης των πρώτων εισβολέων τουρκικής καταγωγής με την τουρκομανική ομάδα των Σελτζούκων αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ των ερευνητών, καθώς οι μαρτυρίες των μουσουλμανικών, ελληνικών, αρμενικών και συριακών πηγών είναι αποσπασματικές, ασαφείς και αντικρουόμενες⁶⁵⁵. Γι' αυτόν τον λόγο επιβάλλεται μία επανεξέταση του ζητήματος και των απόψεων που έχουν εκφραστεί από τους σύγχρονους ερευνητές.

Ο C. Cahen είχε απορρίψει, μάλλον αδικαιολόγητα, στα μέσα του 20^{ου} αι. τις πληροφορίες του Ματθαίου Εδέσσης περί διείσδυσης των Τούρκων στο Waspurakan κατά το 1016/18, ισχυριζόμενος ότι ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος χρονολόγησε εσφαλμένα γεγονότα που έλαβαν χώρα μία δεκαετία αργότερα: μία ομάδα Ογούζων εγκατέλειψε τότε, σύμφωνα με την υποθετική ανασύνθεση του «*Maliknāme*» (κείμενο του β' μισού του 12^{ου} αι.) από τον ίδιο ερευνητή, τον Çağrı Bey (ή Çağrı beg, αραβ. Dā'ūd bin Mīkā'il bin

⁶⁵¹ J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 99.

⁶⁵² Σχετικές πληροφορίες παρέχουν οι Ibn Hawqal και al-Istakhrī. Βλ. M. Canard, *H' amdanides*, τομ. 1, σ. 191. – J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 99, σημ. 124, με ειδικές παραπομπές.

⁶⁵³ Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 100-101.

⁶⁵⁴ Πρβλ. εξάλλου J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 104. Αντιθ. βλ. A. Friendly, *Manzikert*, σ. 98 κ.ε. (κεφ. 6: *Armenia: Buffer that might have been*).

⁶⁵⁵ Ο Samu'el Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 104, χρονολογεί για παράδειγμα τις πρώτες τουρκικές επιθέσεις στο 999, χρονολογία που απορρίπτεται φυσικά ως πολύ πρόωγη. Για μια παράθεση των πληροφοριών των πηγών αλλά και των ερευνητικών απόψεων βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 58-61. – Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 478-479, σημ. 25.

Saljūq)⁶⁵⁶. Οι πληροφορίες ωστόσο του Ματθαίου περί τουρκικών επιδρομών δικαιολογούν την παράδοση του Waspurakan από τους Arguni στην αυτοκρατορία κατά το 1019 ή το 1021. Ο C. Cahen, τον οποίο φαίνεται να ακολουθεί και ο πιο σύγχρονος W. Felix, έκανε λόγο για μία μεταναστευτική κίνηση των Τούρκων προς την Μικρά Ασία πριν ή γύρω στο 1029 βασιζόμενος στις πληροφορίες των μουσουλμανικών πηγών και σε μία επιγραφή από το ίδιο έτος, όπου ο στρατηγός Vasak Pahlavuni μνημονεύει τον συνονόματο πατέρα του, διοικητή του φρουρίου Bjni, ως «μάρτυρα του τουρκικού πολέμου»⁶⁵⁷. Το Bjni βρισκόταν πάντως πολύ βορειότερα του Waspurakan και η τουρκική επίθεση σε αυτό θα αναφερθεί παρακάτω⁶⁵⁸.

Οι Τούρκοι ιστορικοί (ο İ. Kafesoğlu, ο O. Turan και σχετικά πρόσφατα ο A. Sevim) αναφέρθηκαν από την άλλη σε μία σελτζουκική επίθεση στο Waspurakan υπό την ηγεσία του Çağrı Bey στηριζόμενοι πιθανότατα στις μαρτυρίες του Bar Εβραίου, του Πέρση Mīrhwānd⁶⁵⁹, του Eberkūhī, των αρμενικών πηγών και του ουσιαστικά απωλεσθέντος τουρκικού έπους «*Maliknāme*» (ο Ibn al-Athīr και η «*Akhbār al-dawlat al-Saljūqīyya*») δεν αναφέρονται σε αυτήν)⁶⁶⁰. Το «*Maliknāme*» τοποθετεί την εμφάνιση του Çağrı στο ανατολικό σύνορο του Βυζαντίου ανάμεσα στα 1010-1020, ενώ ο Ibn al-Athīr κάνει λόγο για εισβολή του Çağrı κατά το έτος εγίρας 420, το οποίο ξεκινούσε στις 16 Μαρτίου 1029⁶⁶¹. Ο İ. Kafesoğlu χρονολόγησε ωστόσο την προώθηση του Çağrı στα δυτικά σε διαφορετικές χρονι-

⁶⁵⁶ *Maliknāme*, σ. 31 κ.ε., 50 κ.ε. –C. Cahen, Köprülü Armağanı, σ. 275 κ.ε. Ο Çağrı (ca. 990-1059/60) ήταν γιος του μεγαλύτερου από τους τέσσερις γιους του Selçuk (κατά σειρά: Mikhā'il, Arslan/Isrā'il, Yūsuf και Mūsā), όπως και ο Tuğrul beg. Ο πατέρας του Mikhā'il σκοτώθηκε σε μάχη και ο ίδιος με τον αδελφό του ανατράφηκαν σύμφωνα με το «*Maliknāme*» από τον παππού τους Selçuk. Βλ. Ibn al-Athīr, σ. 129-130. Πρβλ. P.A. Blaum, Iraqi Turkmen. –İ. Kafesoğlu, Selçuk'un oğulları ve to-runları, *TM* 12 (1955), passim. –Του ίδιου, *Seljuks*, σ. 26.

⁶⁵⁷ C. Cahen, Köprülü Armağanı, σ. 254 κ.ε. Ο ίδιος, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 21, 67-68, χρονολογεί την πρώτη διείσδυση των Τούρκων έως τα βυζαντινο-αρμενικά σύνορα στο 1029, ισχυριζόμενος ότι οι πληροφορίες των Αρμενίων ιστοριογράφων είναι εσφαλμένες. Βλ. πάντως την ανάλυση του ζητήματος από τον W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 142, σημ. 31. Η επιγραφή δεν αναφέρει την χρονολογία θανάτου του Vasak. Σύμφωνα με τους Vardan Arewelc'i, κεφ. 54, σ. 193. –Ματθαίο Εδέσσης, σ. 24-25, απεβίωσε το 1021. Ο μεταφραστής-σχολιαστής του Vardan Arewelc'i, R.W. Thomson, επισημαίνει (βλ. σ. 194, σημ. 2) ότι ο Mxit'ar 'Ayrivanec'i, «*Ιστορία της Αρμενίας*», (στα αρμενικά), Moskva 1860, σ. 298, χρονολογεί τον θάνατο του Vasak πολύ αργότερα (ca. 1044-1051). Μάλλον πρόκειται για τον συνονόματο γιο του. Για τον Vasak βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 24, 85, 88, 140, 160.

⁶⁵⁸ Βλ. στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁶⁵⁹ Βλ. Mīrhwānd, σ. 11-12 -βλ. για την επισήμανση O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, ο οποίος ωστόσο δεν δίνει αριθμό σελίδας. –Bar Εβραίος, σ. 195. –*Maliknāme*, σ. 50-51.

⁶⁶⁰ İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29. –O. Turan, *Selçuklular makalesi*, σ. 645. –Του ίδιου, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89-90. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 19-20 (χωρίς παραπομπές). Για μια υποθετική ανασύνθεση του «*Maliknāme*» βλ. C. Cahen, *en Oriens* 2 (1949), σ. 31 κ.ε. και ειδικά για την εισβολή του Çağrı Bey, σ. 37, 50-51.

⁶⁶¹ *Maliknāme*, σ. 31 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 142, σημ. 30 (με παραπομπή στον Ibn al-Athīr: η αποσπασμ. έκδ. του Ibn al-Athīr από τον D.S. Richards, που χρησιμοποιούμε, δεν εμπεριέχει το συγκεκριμένο χωρίο· βλ. στον Δ.Τ.: www.alwaraq.net, όπου παρατίθεται ολόκληρο το έργο του συγγραφέα). Πρβλ. C. Köprülü Armağanı, σ. 277-278. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 60.

κές περιόδους στις σχετικές του δημοσιεύσεις. Άλλοτε έκανε λόγο για το 1016, στηριζόμενος κατά τον αυστηρό κριτή του O. Turan στον παλαιότερο ερευνητή M.H. Yinanç⁶⁶², άλλοτε για το 1018, αποδεχόμενος ίσως την σχετική άποψη του O. Turan⁶⁶³, και άλλοτε στην ευρύτερη περίοδο 1016-1021⁶⁶⁴. Ο A. Sevim έκανε μάλιστα εμμέσως λόγο για το ακόμη προγενέστερο έτος 1015, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει ή να επεξηγεί την άποψή του⁶⁶⁵. Η επικρατούσα άποψη κάνει ωστόσο λόγο για το έτος 1018⁶⁶⁶.

Σύμφωνα με τους Τούρκους μελετητές, ο Çağrı Bey/beg βρισκόταν εκείνη την περίοδο σε δύσκολη θέση μαζί με τον αδελφό του στην Tuğrul beg στην Τρανσοξιανή. Γι' αυτόν τον λόγο πραγματοποίησε μαζί με 3.000 (αρχικά τριάντα κατά τον C. Cahen) ιππείς μία διερευνητική προώθηση στα δυτικά, ώστε να ανακαλύψει νέες εκτάσεις, που θα ήταν κατάλληλες για εγκατάσταση. Ο O. Turan θεωρεί ότι ο Çağrı ακολούθησε κατά το 1018 το προηγούμενο παράδειγμα προγενέστερων διεισδύσεων τουρκογενών ομάδων στα δυτικά⁶⁶⁷. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των Miskawīh⁶⁶⁸, Ibn Funduq⁶⁶⁹, Ibn al-Esīr⁶⁷⁰, Ibn al-Athīr⁶⁷¹, και του «*Siyāset-nāme*» του γνωστού *βεζίρη* Nizām al-Mulk (τουρκ. Nizām ülmülk)⁶⁷², οι πρώτες επιδρομές στις ανατολικότερες περιφέρειες της Μικράς Ασίας, δηλαδή στα αρμενικά σύνορα, είχαν πραγματοποιηθεί κατά το 963/64-965/66 και το 1006 από «Ο-

⁶⁶² M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 32 κ.ε. Για την συγκεκριμένη παρατήρηση βλ. O. Turan, *Selçuklular makalesi*, σ. 645. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 146.

⁶⁶³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, 277. Ο συγκεκριμένος ιστορικός επιτέθηκε σφοδρά στον İ. Kafesoğlu (αλλά και στον A. Ateş) κατηγορώντας τον για μεθοδολογικά και άλλα αποπήματα στην πλέον διάσημη (και ακραία) επιστημονική διαμάχη της τουρκικής ιστοριογραφίας. Βλ. σχετικά O. Turan, *Selçuklular makalesi*, σ. 639 κ.ε., ιδίως 645. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 140 κ.ε., όπου ο επιμελητής και μεταφραστής του τελευταίου G. Leiser παραθέτει σε αγγλική μετάφραση το σχετικό κείμενο του O. Turan, ειδικά σ. 146.

⁶⁶⁴ İ. Kafesoğlu, *Anadolu*, σ. 259 κ.ε. –Του ίδιου, *Réponse à la critique par Cl. Cahen de d'article "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını (1015-1021) ve tarihi ehemmiyeti"*, *JA* 254 (1956), σ. 129-134. –Του ίδιου, *Melikşah*, σ. 2-3. –Του ίδιου, *Seljuks*, σ. 29. Πρβλ. επίσης την εκτενή βιβλιοκρισία του M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah devrinde bir eser münasebetiyle*, *Belleten* 16 (1953), σ. 557-601.

⁶⁶⁵ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 19.

⁶⁶⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, 277. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29.

⁶⁶⁷ O. Turan, *Selçuklular makalesi*, σ. 645. –Του ίδιου, *Selçuklular Tarihi*, σ. 88-89. Πρβλ. τον πιο λακωνικό E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 97. Βλ. πάντως και την αφήγηση του C. Cahen στην υποθετική ανασύνθεση του *Maliknāme*, σ. 50-51.

⁶⁶⁸ Βλ. Miskawīh (Ahmad bin Muhammad), *Tajārib al-Umam*, έκδ. H.F. Amedroz, Cairo 1914-1915, σ. 201, 222-227 -βλ. για την παραπομπή O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, σημ. 130.

⁶⁶⁹ Ibn Funduq, σ. 14, 51, 267 -βλ. για την παραπομπή O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, σημ. 130-131.

⁶⁷⁰ Ibn al-Esīr, *Ta'rīkh*, Cairo 1924, σ. 188 -βλ. για την παραπομπή O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, σημ. 130.

⁶⁷¹ Ibn al-Athīr (με χρονολόγηση στο έτος εγίρας 353 και 355=974/75 και 976/77) -βλ. το σχετικό απόσπασμα στον Δ.Τ.: www.alwaraq.net, όπου παρατίθεται ολόκληρο το έργο του συγκεκριμένου συγγραφέα. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29, σημ. 74.

⁶⁷² Nizām al-Mulk, *Siyāset-nāme*, έκδ. Ch. Schefer, Paris 1891, σ. 70 -βλ. για την παραπομπή O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89, σημ. 130-131.

γούζους» (τους συγγενείς δηλαδή των Σελτζούκων Τουρκομάνους Yavgulu ή Yabgulular ή Yavgıyya⁶⁷³) και Χωράσιμους γαζήδες⁶⁷⁴. Ο Çağrı διέσχισε με ταχύτητα το Χωρασάν, που ήλεγχαν οι Γαζνεβίδες, εκμεταλλευόμενος την απουσία του ηγεμόνα της περιοχής Mahmūd στα ανατολικά (στην «Ινδία»)⁶⁷⁵, πέρασε την οροσειρά του Ζάγγρου και προωθήθηκε στο Αζερμπαϊτζάν και στο Waspurakan⁶⁷⁶. Στο Αζερμπαϊτζάν συνάντησε κατά τον İ. Kafesoğlu στρατιώτες τουρκικής καταγωγής, που είχαν συρρεύσει εκεί στο κοντινό παρελθόν, για να πολεμήσουν ως γαζήδες στις αρμενικές περιοχές⁶⁷⁷. Ο συνδυασμός της βυζαντινής πίεσης για την προσάρτηση του Waspurakan και των τουρκικών διεισδύσεων και επιδρομών εξώθησε τελικά μέρος του τοπικού αρμενικού πληθυσμού να μεταναστεύσει στα δυτικά⁶⁷⁸.

Η επιδρομή ωστόσο του Çağrı Bey, αν βέβαια πραγματοποιήθηκε πραγματικά από τον ίδιο, δεν είχε ως αποτέλεσμα την μόνιμη κατάληψη περιοχών του Waspurakan από τις τουρκικές δυνάμεις, όπως ισχυρίστηκε ο A. Sevim⁶⁷⁹. Αμέσως μετά την πραγματοποίηση της επιχείρησης ο Çağrı στράφηκε αμέσως στις βορειότερες περιοχές. Αρχικά προωθήθηκε στην περιφέρεια του Naxčawan (τουρκ. Nahçıvan), την οποία τελικά υπέταξε, επειδή ο Γεωργιανός πρίγκιπας Liparit (ελλ. Λιπαρίτης), σύμμαχος της αυτοκρατορίας, δεν τόλμησε να του αντισταθεί. Κατόπιν στράφηκε προς την περιοχή του Nik, στα νότια της πόλης του Τιβίου, όπου νίκησε τις δυνάμεις του Αρμένιου διοικητή του Bjni, που ήταν ο συνονόματος πατέρας του Vasak Pahlavuni και όχι ο τελευταίος, όπως υποστήριξε ο A. Sevim. Ο Çağrı ολοκλήρωσε έτσι με επιτυχία, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο ερευνητή, την διερευνητική του εκστρατεία στα δυτικά, διαπιστώνοντας ότι οι Βυζαντινοί δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν στην περιοχή ούτε μία μικρή για την εποχή ιππική δύναμη 5.000-6.000 ανδρών, που διέθετε πιθανότατα ο ίδιος, συμπεριλαμβανομένων των ανδρών που είχε στρατολογήσει στην πορεία. Όταν επέστρεψε το 1021 στο Maveraünnehr, πληροφόρησε λεπτομερώς τον Tuğrul beg για όσα είχαν συμβεί, ισχυριζόμενος ότι οι Σελτζούκοι δεν ήταν μεν σε θέση να αντιμετωπίσουν την δύναμη των Καραχανιδών και των Γαζνεβιδών, αλλά μπορούσαν να

⁶⁷³ Βλ. γι' αυτούς O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171 κ.ε.

⁶⁷⁴ İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89. –Του ίδιου, *Selçuklular makalesi*, σ. 645.

⁶⁷⁵ Το συγκεκριμένο γεγονός λέγεται ότι προκάλεσε αργότερα την σφοδρή επίκριση του Mahmūd προς τον στρατιωτικό αρχηγό Arslan Gazib.

⁶⁷⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 19-20.

⁶⁷⁷ İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29. Για τις τουρκογενείς ομάδες που είχαν διεισδύσει στην Μέση Ανατολή πριν από τους Σελτζούκους βλ. R.N. Frye – A.M. Sayili, *Turks in the Middle East before the Saljuqs*, *Journal of the American Oriental Society*, (London 1965), σ. 2-12 (= *Turks in Islamic World*, ed. C.E. Bosworth, αρ. 8, σ. 179-192). –C.E. Bosworth, *Islamic Lands*, σ. 1 κ.ε. –Του ίδιου, *Incursions*, σ. 4 κ.ε., ειδικά σ. 13, για τις εξελίξεις του 11^{ου} αι.

⁶⁷⁸ Aristakēs Lastivert'ı, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 19, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44-45. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29.

⁶⁷⁹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 20. O İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29, υποστηρίζει ότι ο Çağrı έθεσε υπό τον έλεγχό του το δυτικό Waspurakan.

κυριαρχήσουν στις δυτικότερες περιοχές, όπου δεν υπήρχαν τόσο ισχυροί αντίπαλοι. Η συγκεκριμένη εξέλιξη συνέβαλε τελικά αποφασιστικά, σύμφωνα πάντα με τον A. Sevim, στην μετέπειτα διείσδυση και εγκατάσταση των Σελτζούκων στην Μικρά Ασία⁶⁸⁰.

Οι αρμενικές πηγές χρονολογούν γενικά την πρώτη τουρκική επίθεση στο Waspurakan κατά το 1016⁶⁸¹ ή το 1018⁶⁸², αν και η χρονολογία 1016 φαίνεται πιο πιθανή κατά το σκεπτικό των S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian και W. Seibt⁶⁸³, καθώς συμφωνεί και με την μαρτυρία του Ιωάννη Σκυλίτζη⁶⁸⁴. Η άποψη συνεπώς του C. Cahen ότι ο Ματθαίος Εδέσσης χρονολόγησε εσφαλμένα στα 1016/18 γεγονότα που έλαβαν χώρα μία δεκαετία αργότερα, όταν μία ομάδα Ογούζων εγκατέλειψε τον Çağrı Bey, θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί⁶⁸⁵. Οι S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian θεωρούν επιπρόσθετα ότι οι πρώτες τουρκικές επιθέσεις στο Waspurakan (ca. 1016) και στις βορειότερες περιφέρειες του Τιβίου (αρμ. Dvin) και του Naḫčawan (ca. 1021) πραγματοποιήθηκαν από Τουρκομάνους επιδρομείς που δεν ήταν Σελτζούκοι αλλά μέλη τουρκικών φύλων, τα οποία είχαν διεισδύσει, μαζί με Τούρκους *ghulām* (=δούλους στρατιώτες) τοπικών πολεμάρχων, στο Αζερμπαϊτζάν και ενταχθεί στους στρατούς των Ραβαντιδών του Tabrīz (ελλ. Ταβρέζιον) και των Κούρδων Σανταντιδών (Šaddādi) της πόλεως/φρουρίου Ganḡa (ελλ. Καντζάκιον)⁶⁸⁶. Αυτοί οι άνδρες έλαβαν ίσως μέρος και στις μεταγενέστερες (ca. 1033/34) επιθέσεις των τοπικών μουσουλμανικών δυνάμεων στις περιοχές της λίμνης Βαν και πραγματοποίησαν επιδρομές στις αρμενικές περιφέρειες γύρω στο 1037/38⁶⁸⁷.

Αντιθέτως οι O. Turan, İ. Kafesoğlu και A. Sevim κάνουν λόγο, όπως προαναφέρθηκε, για επίθεση του Çağrı, δηλαδή των Σελτζούκων, στο Waspurakan (γύρω στο 1018), ο οποίος όμως είχε συναντήσει κατά την προώθησή του Τούρκους γαζήδες στην

⁶⁸⁰ Βλ. σχετικά A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 21. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29. –Του ίδιου, *Anadolu*, σ. 270 κ.ε.

⁶⁸¹ Matt'ēos Ufhayec'i, *Žamanakagrut' iwm*, έκδ. M. Melik-Adamian - N. Ter-Mik'ayelian, Valaršapat 1898, σ. 46 (το κείμενο του χειρόγραφου κώδικα του Ματθαίου που εξέδωσε ο A. Dostourian παραδίδει διαφορετική χρονολογία [1018]: σχετική παραπομπή στην επόμενη υποσημείωση). –Smbat Sparapet, σ. 12. –*Yaysmawurk'* εν J. Tašean, *Catalog*, σ. 100.

⁶⁸² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44. –*Catalogue des mss arm. de Jérusalem*, τομ. 3, σ. 291. –*Yaysmawurk'* εν Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, col. 206. –Grigor Daranalcı, «Χρονικό» (αρχές 17^{ου} αι., στα αρμενικά), col. 205-206 –δεν κατορθώσαμε να εξετάσουμε ιδίους όμμασι το κείμενο του τελευταίου συγγραφέα· βλ. για την επισήμανση G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 59, σημ. 97.

⁶⁸³ S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian, Nabegov, σ. 149. –W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 49 κ.ε. Ο ίδιος δίνει όμως το έτος 1017 στο άρθρο του, *Integrationspolitik*, σ. 335. Πρβλ. A. Friendly, *Manzikert*, σ. 55 (έτος 1016/17).

⁶⁸⁴ Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 354.94 κ.ε.

⁶⁸⁵ C. Cahen, Köprülü Armağanı, σ. 275-279. Βλ. και τα σχόλια του ίδιου εν *Maliknāme*, σ. 51.

⁶⁸⁶ Για τους Σανταντιδες βλ. V. Minorsky, *New Light on the Shaddadids of Ganja (951-1075)*, και *The Shaddadids of Ani*, στου ίδιου, *Caucasian History*, αρ. 1, 2.

⁶⁸⁷ S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian, Nabegov, σ. 144 κ.ε. Πρβλ. γενικότερα C. Cahen, *Pénétration*, σ. 7. Για τους Σανταντιδες βλ. C.E. Bosworth, λ. Shaddadids, *Et*, τομ. 9, σ. 169-170.

περιοχή του Αζερμπαϊτζάν⁶⁸⁸. Ο Τούρκοι ερευνητές βασίζονται εδώ υποτιθέμενα στις πληροφορίες του Πέρση συγγραφέα Mīrhwānd και των Αρμενίων ιστοριογράφων, αλλά οι ασαφείς Ματθαίος Εδέσσης και Aristakēs Lastivertc'i δεν αναφέρουν ότι οι «Τούρκοι» ή «Πέρσες» που επιτέθηκαν στο Waspurakan ήταν ενωμένοι με τους Σελτζούκους⁶⁸⁹. Σύμφωνα πάντως με τους S.G. Agadžanov - K.N. Yuzbašian κάτι τέτοιο δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί, εφόσον η συγκεκριμένη ομάδα μπορεί να διαχωρίστηκε και να προχώρησε δυτικά, χωρίς να γίνει αντιληπτή⁶⁹⁰. Η μετέπειτα επίθεση στο Τίβιον (ca. 1021), την οποία περιγράφει ο Vardan Arewelc'i αποδίδοντάς την εσφαλμένα στον μεταγενέστερα αφιχθέντα στην περιοχή Tuğrul beg⁶⁹¹ και όχι στον Çağrı Bey/beg, όπως είναι μάλλον το ορθό⁶⁹², πραγματοποιήθηκε πιθανότατα από κάποια «μικτά» στρατεύματα Τουρκομάνων και ντόπιων μουσουλμάνων της Υπερκαυκασίας, των Δαλαμιτών⁶⁹³.

2. Η βυζαντινή προσάρτηση του Waspurakan και η συγκρότηση του κατεπανάτου Βαασπρακανίας (ca. 1021/22)⁶⁹⁴

Η προαναφερθείσα τουρκική επίθεση στα βόρεια του Waspurakan κατέδειξε αναμφίβολα στους ηγεμόνες της τελευταίας τον άμεσο κίνδυνο που διέτρεχαν πλέον και οι δικές τους περιοχές⁶⁹⁵. Οι εχθρικές εισβολές ωστόσο συνεχίζονταν μάλλον και στο ίδιο το Waspurakan· ο Συνεχιστής του Τ'ονμα Arcruni αφήνει για παράδειγμα να εννοηθεί ότι οι Arcruni αμύνθηκαν στο Waspurakan έναντι των Τουρκομάνων για σημαντικό χρονικό διάστημα⁶⁹⁶. Οι δυνάμεις που διοικούσε ο Dawit' Arcruni (ελλ. Δαβίδ Σεναχειρήμ) είχαν υποστεί το 1016/18 σημαντικές απώλειες από τον καινούριο εχθρό, που έφερε «μακριά κόμη

⁶⁸⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 89. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 29. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 19-20.

⁶⁸⁹ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 19, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44-45.

⁶⁹⁰ Πρβλ. και Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 478-479, σημ. 25.

⁶⁹¹ Vardan Arewelc'i, κεφ. 54, σ. 192.

⁶⁹² Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 60.

⁶⁹³ K.N. Yuzbašian, *Deilemity v povestrovanni Aristakesa Lashstiverts'i*, *PPS* 7 (1962), σ. 466-469 (γαλλ. μτφρ. M. Canard, εν *REA* [n.s.] 3 [1966], σ. 466-469, αγγλ. μτφρ. εν *Armenian Review* 31 [1979], σ. 378-184). –A. Friendly, *Manzikert*, σ. 55. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 60-61. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 139. Για τους Δαλαμίτες βλ. επίσης V. Minorsky, λ. Daylam, *EF*, σ. 195 κ.ε., με παράθεση πηγών και ειδικής βιβλιογραφίας. Οι ιστοριογράφοι της εποχής αναφέρουν γενικά τους επιδρομείς ως «Αγαρηνούς» (Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.7) ή «Πέρσες» (Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 120. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 19, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19). Πρβλ. W. Felix, ό.π.

⁶⁹⁴ Για την γεωγραφική του θέση βλ. στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁶⁹⁵ Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 60.

⁶⁹⁶ Συνεχιστής Τ'ονμα Arcruni, έκδ. K. Patkanean, σ. 306, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, σ. 247 –βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 60, σημ. 102.

όπως οι γυναίκες» (sic) και χρησιμοποιούσε τόξα και νομαδικές τακτικές μάχης⁶⁹⁷. Κατά τους Vardan Arewelc'i και Ιωάννη Σκυλίτζη, η ολοένα αυξανόμενη τουρκική πίεση -και όχι η βυζαντινή, όπως ισχυρίζονται εσφαλμένα οι A. Friendly και H. Bartikian⁶⁹⁸- εξώθησε τελικά τον «στενοχωρούμενον από τους Αγαρηνούς»⁶⁹⁹ Senek'erim-Yovanēs να καταφύγει στον Βασίλειο Β' μαζί με τους γιους του Dawit' (ο προαναφερθείς Δαβίδ), Abusahl (ελλ. Αποσάχης ή Αποσαχλής Σεναχειρήμ)⁷⁰⁰, Atom (ελλ. Ατουέμης Σεναχειρήμ)⁷⁰¹ και Konstandin (ελλ. Κωνσταντίνος Σεναχειρήμ)⁷⁰² και τους ανεισιτάτους του Derenik, Χαδ'ik (=Κακίκιος) και Ašot (=Ασώτιος)⁷⁰³. Σημαντικό τμήμα του πληθυσμού του Waspurakan

⁶⁹⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44: «When the year 467 of the Armenian era began, the devine-rebulking wrath of God was awakened against all the Christian peoples and against those worshipping the holy cross, for a fatal dragon with deadly fire rose up and struck those faithful to the Holy Trinity (...). This was the first appearance of the bloodthirsty beasts. During these times the savage nation of infidels called Turks gathered together their forces. Then they came and entered Armenia in the province of Vaspurakan and mercilessly they slaughtered the Christian faithful with the edge of the sword. The news of this event reached King Senek'erim. Thereupon, his eldest son David, gathering together forces of the noblemen, advanced against the Turkish camp, and the two armies clashed violently in a horrible battle. Until that time the Armenians had never seen Turkish cavalry forces. When they encountered these Turks, armed with bows and having flowing hair like women, they found them strange-looking. The Armenian troops were not accustomed to resisting arrows. Nevertheless, they bravely attacked the infidels, fully unsheathing their swords from the scabbard; thus the courageous Armenian army bravely rushed into battle and killed many of the infidels. However, the infidels, shooting arrows, hit and wounded many of the Armenian troops». Βλ. και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 354.94 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 12. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 137-138. –R.W. Thomson, *The Concept of "History" in Medieval Armenian Historians*, εν *Eastern Approaches*, σ. 96. –W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 55. Για την χρήση του τόξου από τους Τούρκους στις εισβολές και τα αποτελέσματά της βλ. W. Kaegi, *Archery*, σ. 96 κ.ε.

⁶⁹⁸ A. Friendly, *Manzikert*, σ. 107. –H. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 15.

⁶⁹⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.7. Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190, αναφέρει «υπό την πίεση των Περσών».

⁷⁰⁰ Ο ίδιος αναφέρεται σε μεταγενέστερες σφραγίδες του (ca. 1050-1075) ως πρόεδρος Αποσάχης Σεναχειρήμ (βλ. Zacos, αρ. 558, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 222) και ως *κουροπαλάτης* Αποσαχλής Σεναχειρήμ (βλ. Spink 132, αρ. 121 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 222, σημ. 40. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 337, σημ. 20).

⁷⁰¹ Αναφέρεται σε μολυβδόβουλλό του (ca. 1050-1075) ως πρόεδρος. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 220.

⁷⁰² O G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 66-67, υποστηρίζει ότι στον Konstandin δόθηκε στην Κων/πολη ο τίτλος του *βέστη*, πράγμα που δεν αναφέρεται όμως από καμιά γνωστή σε μας βυζαντινή πηγή, εκτός και αν ο «Vēst» που αναφέρουν οι αρμενικές πηγές (βλ. την επόμενη σημείωση) ήταν ο τίτλος του. Η N.G. Garsoian, *Integration*, σ. 112, υποστηρίζει πάλι ότι ο Konstandin αναφέρεται ως *βέστης* στο Χρονικό της Μονεμβασίας (!), γεγονός που επίσης δεν ισχύει. Οι σφραγίδες του Κωνσταντίνου τον αναφέρουν ως *πρόεδρο* (D.O., αρ. 55.1.3294) και *κουροπαλάτη* (A.N.S. - Newell, αρ. 15847). Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 223 (και για τις δύο βούλλες). Βλ. και I. Jordanov, *Pečati*, σ. 150. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 648 και 649, σ. 372 (ιδιωτικής συλλογής). Προφανώς ο Konstandin είχε πάντως τιμηθεί αρχικά με έναν χαμηλότερο τίτλο, ίσως εκείνον του *βέστη*, εφόσον ο μεγαλύτερος αδελφός του Dawit' (ελλ. Δαβίδ) είχε γίνει πολύ νωρίτερα *μάγιστρος* και αργότερα ίσως *βέστης*.

⁷⁰³ Για τους γιους και τους ανιψιούς του Senek'erim-Yovanēs και την μετάβασή τους στην αυτοκρατορία βλ. σχετικά Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190. Πρβλ. και A. Každan, *Armjanie*, σ. 33-36. Κάποιες πηγές αναφέρουν και έναν πέμπτο γιο, τον «Vēst». Βλ. Ανωνύμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131. –Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, αρ. 82, col. 206. Κατά τον G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 66-67, ο

ακολούθησε τους ηγεμόνες του στην βυζαντινή επικράτεια, σύμφωνα με τον Συνεχιστή του Τ'ονμα Arcruni (αναφέρεται σε 14.000 άνδρες, χωρίς να υπολογίζονται οι γυναίκες και τα παιδιά τους), τον ανώνυμο συγγραφέα του Χρονικού της Σεβαστείας και άλλες πηγές⁷⁰⁴. Οι Arcruni παραχώρησαν το βασίλειό τους στον αυτοκράτορα λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα εκτάσεις στις περιοχές του Ευφράτη και της Τεφρικής⁷⁰⁵, της Σεβαστείας (Σεβαστεία, Λάρισα, Άβαρα και άλλες κώμες) καθώς και την αρχή του *θέματος Καππαδοκίας*⁷⁰⁶.

Η προσάρτηση του Vaspurakan έλαβε χώρα κατά το 1019 ή πιθανότερα το 1021/22, όταν ο αυτοκράτορας βρισκόταν στο ανατολικό σύνορο⁷⁰⁷. Θα πρέπει ωστόσο να

«Vēst» αποτελούσε μάλλον παραφθορά του τίτλου *βέστης*, που είχε λάβει ο Konstandin. Βλ. πάντως και την προηγούμενη υποσημείωση.

⁷⁰⁴ Συνεχιστής Τ'ονμα Arcruni, έκδ. K. Patkanean, σ. 307-308, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, σ. 248. – Ανωνύμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 45. – Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 133. – J. Tašean, *Catalog*, σ. 100. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 69. – H. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 15.

⁷⁰⁵ Garegin A' Kat'olikos, *Yiřatakarnk'*, σ. 214. Πρβλ. σχετικά W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε. – G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, 87, 93. – F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 295.

⁷⁰⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.1 κ.ε.: «(...) πατρίκιος τιμηθεὶς καὶ στρατηγὸς Καππαδοκίας, καὶ κτήσεις ἀντιλαβὼν τάσδε τὰς πόλεις, τὴν Σεβαστείαν, τὴν Λάρισσαν, τὴν Ἄβαρην, καὶ ἄλλας κτήσεις πολλὰς». Βλ. και Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190. – Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbērian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44 κ.ε. – Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 103-104. – Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 133 (αναφορά της Σεβαστείας και της μετανάστευσης στην Καππαδοκία). Πρβλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 1. Teil, 2. Halbband. Regesten von 867-1025. Zweite Auflage neu bearbeitet von A.E. Müller*, München ²2003, αρ. 811a [809], σ. 220-221. – A. Akulian, *Einverleibung*, σ. 35-49. – E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 168-173. – G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 48-58. – W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε. – W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138. – F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95. – V.H. Ishanyan, *Arcrunyac' artagaghti' masin*, *PBH* 3 (1965). – V. T'emurčyan, *Hayeri artagaght'e depi Gamirk' 11rd darun, Telekagir* 2 (1955), *passim*.

⁷⁰⁷ Ο Δαυίδ Arcruni μετέβη στην Κωνσταντινούπολη για τις απαραίτητες διαπραγματεύσεις για την παράδοση του Vaspurakan στην αυτοκρατορία, αλλά όχι το έτος από κτίσεως κόσμου 6524, που αναφέρει ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 354.94.355.6 (το οποίο ξεκινούσε την 1^η Σεπτεμβρίου του 1015). Πιθανότερη χρονολογία του ταξιδιού του είναι μάλλον το 1019, όπως καταδεικνύεται εμμέσως από την αφήγηση του Aristakēs'i Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbērian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. Πρβλ. σχετικά W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138-139, σημ. 22. Η μετάβαση του Δαυίδ στην Κωνσταντινούπολη και η μετανάστευση μέρους του πληθυσμού του Vaspurakan στα αυτοκρατορικά εδάφη χρονολογείται σε σημείωση αρμενικού κώδικα κατά το έτος 1021. Βλ. Garegin A' Kat'olikos, *Yiřatakarnk'*, col. 213. Η αυθεντικότητα ωστόσο της συγκεκριμένης επιγραφής δεν είναι βέβαιη. Βλ. για περισσότερες πληροφορίες G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 64, σημ. 127. Ο ιστοριογράφος Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 104, και ο Συνεχιστής του Τ'ονμα Arcruni (βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 32) χρονολογούν επίσης την μετανάστευση των Arcruni στο 1021. Ο χειμώνας του 1021-1022 υποστηρίζεται ουσιαστικά ως χρονολογία της εξόδου από το Vaspurakan από τους C. Toumanoff, *Mantzikert*, σ. 425. – V.P. Stepanenko, *Vaspurakana*, σ. 78-79. – G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 65-66, καθώς μάλλον τότε πραγματοποιήθηκε η υποταγή του Senek'erim-Yovanēs στον Βασίλειο Β' Βουλγαροκτόνο, που βρισκόταν στον Πόντο. Πρβλ. και J. Tašean, *Catalog*, σ. 100. – V.K. Iskanyan, «Για την μετανάστευση των Arcruni», (στα αρμενικά), *Patma-banasirakan handēs* 3 (1965), *passim*. Η συγκεκριμένη χρονολόγηση προκύπτει από τις μαρτυρίες διαφόρων ανατολικών πηγών. Βλ. Yahyā bin Sa'id al-Antakī, ρωσ. μτφρ. V.R. Rozen, σ. 62-63. – Ανωνύμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 133. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44 κ.ε. – Συνεχιστής Τ'ονμα Arcruni, έκδ. K. Patkanean, σ. 308, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, σ. 248. Γνωρίζουμε επιπρόσθετα ότι η ανοικοδόμηση της μονής του Surb Nsan (=Αγίου Σταυρού) της

επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι οι σχετικές αναφορές του μεταγενέστερου Vardan αλλά και του Σκυλίτζη, που συγγέει τον Senek'erim-Yovanēs με τον γιο του Δαυίδ, είναι προβληματικές. Ο W. Seibt υποστήριξε ορθά ότι στην πραγματικότητα η διοίκηση της Καππαδοκίας και ο τίτλος του *πατρικίου*, που αναφέρει ο Σκυλίτζης, δόθηκαν στον Δαυίδ⁷⁰⁸, ενώ ο πατέρας του είχε μάλλον τιμηθεί με τον υψηλότερο τίτλο του *μαγίστρου*⁷⁰⁹, όπως υποστηρίζει ο Κεκαυμένος. Ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει εξάλλου στο «*Στρατηγικόν*» ότι ο γηραιός Αρμένιος βασιλεύς δεν έλαβε κάποια διοικητική θέση από τον Βασίλειο Β'⁷¹⁰, ενώ ο αξιόπιστος και σχετικά σύγχρονος των γεγονότων Aristakēs Lastivertc'i κάνει σαφή λόγο για την παραχώρηση του Waspurakan από τον Δαυίδ και για την «ανάθεση» της Σεβάστειας στον ίδιο ως ανταμοιβή⁷¹¹.

Ο Δαυίδ πάντως έλαβε αργότερα τον υψηλότερο τίτλο του *μαγίστρου*, προφανώς μετά τον θάνατο του πατέρα του Senek'erim-Yovanēs στα τέλη της βασιλείας του Βουλγαροκτόνου (ca. 1025)⁷¹². λίγο νωρίτερα του είχε απονεμηθεί ίσως και ο τίτλος του *βέστη*⁷¹³. Το ότι έλαβε το τιμητικό αξίωμα του *μαγίστρου* αποτελεί ωστόσο αδιαμφισβήτητο γεγονός, καθώς η συγκεκριμένη πληροφορία προέρχεται από σαφή αναφορά επιγραφής μολυβδόβουλλου της συζύγου του Senek'erim-Yovanēs Xušuš (ελλ. Χουσούσα) που χρονολογείται στην περίοδο 1025-1034/35⁷¹⁴. Είναι ωστόσο ταυτόχρονα πολύ πιθανόν ότι ο Δαυίδ είχε

Σεβάστειας από τους Arcruni στην Σεβάστεια ξεκίνησε το 1022. Βλ. Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, col. 213. –J. Tašean, *Catalog*, σ. 100. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 93. Η γενικότερη περίοδος 1015-1021 που υποστηρίζει η C. Holmes, *Basil II*, σ. 53, για την ενσωμάτωση του Waspurakan θα πρέπει προφανώς να απορριφθεί. Η ίδια (σ. 483-484) υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο γεγονός πραγματοποιήθηκε πριν από το στασιαστικό κίνημα των Νικηφόρου Φωκά και Νικηφόρου Ξηφία στην Ροδανδό της Καππαδοκίας (ca. 1021-Αύγουστος του 1022). Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 36, αρ. 21. Απορριπτέα και η χρονολόγηση στο 1016 από τον H. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 15.

⁷⁰⁸ Βλ. αρ. πίνακα 432. Αντιθ. βλ. C. Toumanoff, *Mantzikert*, σ. 425. –V.P. Stepanenko, *Vaspurakana*, σ. 79. –A. Každan, λ. Arcruni, *ODB*, τομ. 1, σ. 161. –Arutjunova-Fidanjan, *Structures*, σ. 27. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 20, οι οποίοι κάνουν ασφαλή λόγο για τον Senek'erim-Yovanēs.

⁷⁰⁹ W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε. Πρβλ. εξάλλου J. Laurent, *Seldjoudides*, σ. 17. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138, σημ. 22. –K.N. Yuzbašian, *Titres*, σ. 220. –E. Janssens, *Lac de Van*, σ. 397.

⁷¹⁰ Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 96.25-30, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 282.5-10: «Ὁ Συναχειρήμ, ὃν σὺ οἶδας ἀρχαίων βασιλέων εἶναι ἀπόγονον, ἠθέλησαι δοῦναι τὴν χώραν αὐτοῦ τῷ βασιλεὶ κὺρ Βασιλείῳ τῷ πορφυρογεννήτῳ, ὡς εἶναι καὶ αὐτὸς δοῦλος αὐτοῦ. Ὁ δὲ ἀποδεξάμενος τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ ἐτίμησεν αὐτὸν μάγιστρον, καὶ πλείον οὐδέν, καίτοι ἀρχαίων βασιλέων ἀπόγονον καὶ βασιλέα».

⁷¹¹ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. Ο μεταγενέστερος Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 45, αναφέρεται σε παραχώρηση της Σεβάστειας στον Senek'erim υπονοώντας τον γηραιό βασιλέα του Waspurakan.

⁷¹² Για τον θάνατο του Senek'erim-Yovanēs βλ. Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 50. Ειδικά για την χρονολόγηση πρβλ. και V.M. Vardanian, *Arcrunway*, σ. 222. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 81.

⁷¹³ Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastien*, σ. 222.

⁷¹⁴ Zacos, αρ. 567. Βλ. W. Seibt, *Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln, in Armenian Perspectives. 10th Anniversary Conference of the "Association Internationale des Études Arméniennes"*, éd. N. Awde, London 1997, σ. 270. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 197-198: «+Χουσού[σ]α

αναλάβει την ουσιαστική διοίκηση στο Waspurakan λίγο πριν την προσάρτησή του στην αυτοκρατορία, εξαιτίας της προχωρημένης ηλικίας του πατέρα του⁷¹⁵. Ο ίδιος διοικούσε, όπως προαναφέρθηκε, τις υπάρχουσες στρατιωτικές δυνάμεις του Waspurakan και προφανώς πραγματοποίησε τις απαραίτητες διπλωματικές επαφές για την ενσωμάτωση του βασιλείου στην αυτοκρατορία. Οι Step'anos Taronetzi, Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet αναφέρονται εξάλλου σε μία διπλωματική επίσκεψη του Δαβίδ Arcruni στην Κωνσταντινούπολη και στην ιδιαίτερα τιμητική υποδοχή που του επιφύλαξε ο Βασίλειος Β', τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο έμμεσα τον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτισε ο γιος του Senek'erim-Yonanēs στις σχετικές διαπραγματεύσεις (1019 ή 1021)⁷¹⁶.

Σύμφωνα επίσης με τις πληροφορίες των προαναφερθέντων ιστοριογράφων, οι Arcruni παραχώρησαν στην αυτοκρατορία 72 φρούρια, 440 ή 3.400 ή 4.000 ή 4.400 (:) χωριά και πολλές μονές της ευρύτερης περιοχής, αλλά διατήρησαν τον έλεγχο 115 μονών, οι οποίες συνέχισαν να μνημονεύουν τα ονόματά τους⁷¹⁷. Προφανώς οι συγκεκριμένες μονές ακολουθούσαν το αρμενικό θρησκευτικό δόγμα, που αντιτασσόταν στις αποφάσεις της συνόδου της Χαλκηδόνας και γι' αυτό θεωρούνταν αιρετικό από τους Βυζαντινούς. Μεταγενέστερη επιγραφή ενός ναού του Calkajor (ή Κεζ'άφουγκ', σαράντα περίπου χιλιόμετρα βορείως του Erevan), η οποία χρονολογείται στο 1051, μνημονεύει αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Το συγκεκριμένο έγγραφο επικύρωνε την απαλλαγή (εξκοσυσσία) καταβολής φόρων από τους ναούς της Βασπρακανίας και του Ταρών, η οποία είχε αρχικά παραχωρηθεί από τον δούκα της συγκεκριμένης περιφέρειας Γρηγόριο Αρσακίδη Pahlavuni⁷¹⁸.

Στα εδάφη που είχε παραχωρήσει ή καλύτερα παραδώσει ο γηραιός Senek'erim-Yonanēs στην αυτοκρατορία συμπεριλαμβάνονταν φυσικά οι πατρογονικές του εκτάσεις,

ζοστή [τ(η)] μη(τ)ρ(ι) Δα(β)δ μαγίστρου τ(οῦ) Σεναχερήμ». Βλ. και J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastien, σ. 221.

⁷¹⁵ Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 66.

⁷¹⁶ Step'anos Taronetzi -βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 29. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 45. -Smbat Sparapet, σ. 12. Βλ. και Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, ρωσ. μτφρ. V.R. Rozen, σ. 62-63. Για την χρονολόγηση βλ. ανωτ., σημ. 707.

⁷¹⁷ Smbat Sparapet, σ. 12 (340 χωριά). -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44 (4.400 χωριά). Οι συγγραφείς αναφέρονται επίσης στην απόδοση της Σεβάστειας και πολλών περιοχών στους Arcruni ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση του Waspurakan. Αρμενικό μνηολόγιο στον χειρόγραφο κώδικα Minea (αρ. 10) της συλλογής του μοναστικού τάγματος των PP Mechitharisten στην Βιέννη (βλ. εν J. Tašean, *Catalog*, σ. 100) αναφέρεται αναλυτικά στις περιοχές που παραχώρησαν οι Arcruni και κάνει λόγο για 3.400 χωριά. Ο Step'anos Taronetzi, σ. 443, αναφέρει 4.000 χωριά, σύμφωνα με επισήμανση του H. Bartikian, *Conquété*, σ. 362. Πρβλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 171. -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 80 (αποδέχεται τον αριθμό των 4.400 χωριών και αναφέρει 72 φρούρια). -H. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 15-16. Για τις μονές του Waspurakan βλ. H. Oskean, *Vaspurakan-Vani Vankers*, τομ. 1-2, Wien 1940, 1947.

⁷¹⁸ Κ'. K'onstaneanc', *Vimakan Taregir*, αρ. 14, σ. 23. Πρβλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 134, ο οποίος παρέχει και ελληνική μετάφραση του αρμενικού κειμένου της επιγραφής.

δηλαδή το καθαντό βασίλειο του Waspurakan, αλλά και οι περιοχές που ανήκαν στους υποτελείς του αρχηγούς (Anjewac'ik', Korčayk' και Mokk' [ελλ. Μωξηγάζ], στα νότια παράλια της λίμνης Βαν⁷¹⁹, Χλιάτ ή Χλέατ (αρμ. Xlat', τουρκ. Hilāt)⁷²⁰, Βαλαλείσων [Balēš ή Bitlīs]⁷²¹, Αρτζικέ ή Αλτζίκε [Artzkē ή Arckē]⁷²², Αρτζέσιον ή Άγιο Νικόλαο [Arčēs ή Arğış ή Erceš]⁷²³ και Περκρί ή Περκίν [αρμ. Berkri, τουρκ. Bärkīrī⁷²⁴])⁷²⁵. Οι περισσότεροι από αυτούς τους «βασσάλους»⁷²⁶ αρχηγούς υποτάχθηκαν τελικά στις αποφάσεις του ηγεμόνα τους και παρέδωσαν τις περιοχές τους. Το Χλιάτ ωστόσο δεν καταλήφθηκε ποτέ από την αυτοκρατορία, ενώ άλλα σημαντικά φρούρια, όπως π.χ. το Περκρί και το Αρτζέσιον, κατακτήθηκαν αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, από Βυζαντινούς στρατηγούς⁷²⁷.

Οι επιμέρους *στρατηγίδες*, πόλεις-φρούρια, που τέθηκαν υπό έναν *στρατηγό* και συναποτελούσαν την αυτοκρατορική διοικητική περιφέρεια της Βαασπρακανίας, ταυτίζονται grosso modo με τις χαλκηδόνιες-ορθόδοξες επισκοπές της μητρόπολης της περιοχής, καθώς οι έδρες των τελευταίων εγκαθίσταντο συνήθως σε οχυρωμένα διοικητικά κέντρα. Οι

⁷¹⁹ Για την γεωγραφική θέση αυτών των περιοχών βλ. τον ρωσικό χάρτη της V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 91 και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης. Κυρίως όμως βλ. τους χάρτες του M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 161, 169. Βλ. επίσης V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 15, 27, 36-38, για το Mokk' και 15, 35-37, για το Anjewac'ik' και το Korčayk'. Για το Mokk' βλ. και W. Seibt, *Ταξίαρχος Μωξηγάζ*, σ. 145 κ.ε.

⁷²⁰ Βλ. γι' αυτό B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 615. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 31, 34-38, 47, 70, 166.

⁷²¹ Για το Balēš ή Balīs/Bitlīs/Bidlīs/Βαλαλείσων, ανάμεσα στο Ταρόν/Sasun και τις νοτιοδυτικές ακτές της λίμνης Βαν, βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 100, 105, 109, 113, σημ. 1, 125, 128.

⁷²² Για το φρούριο αυτό, στα βόρεια της λίμνης Βαν, βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 172, 182, 202, 208. –V. Laurent, *Sceau de Christophore*, passim. –E. Janssens, *Lac de Van*, σ. 389 κ.ε., 402. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 34-29, 63-64. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 238.

⁷²³ Για το Αρτζέσιον, στις βορειοανατολικές ακτές της λίμνης Βαν και στα δυτικά του Περκρί, βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 147, 154-155, 171-172, 178, 178, 180, 202, 207-208, 223, σημ. 2.

⁷²⁴ Για το Περκρί, στο βορειοανατολικό άκρο της λίμνης Βαν, βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 147, 154, 171-172, 181, 202, 208-209. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 499. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 31, 34-39, 47, 63-64, 166. Για την γεωγραφική θέση των περιοχών που αναφέρονται στο κείμενο βλ. τους χάρτες των M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 161. –W. Felix, *Islamische Welt*. –J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*, σ. 152. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁷²⁵ Βλ. το αρμενικό μνημολόγιο (αρ. 10) στον χειρόγραφο κώδικα Minea της συλλογής του μοναστικού τάγματος των PP Mechitharisten στην Βιέννη εν J. Tašean, *Catalog*, σ. 100 (μνημονεύει μεταξύ άλλων και τα Holc', Hizan και Kec'an). Πρβλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 171-172. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, σ. 92 κ.ε. (εν VV 38 [1977], σ. 80, 82). –Της ίδιας, *Peremeny*, σ. 77. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 312. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 27.

⁷²⁶ Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική οργάνωση της Αρμενίας διέθετε πολλά «φεουδαρχικά» στοιχεία. Βλ. εν συντομία S. Der Nersessian, *Armenia*, σ. 430. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 332 κ.ε. Αναλυτικότερα βλ. A.G. Margarjan, *Feodalyj immunitet i protsess zakrepoščenija krestjanstva v v Armenii i Gruzni v XI-XII vekah*, KV 4 (1984), σ. 5-20, και κυρίως G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. xxxi κ.ε.

⁷²⁷ Βλ. σχετικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, σ. 92 κ.ε. (εν VV 38 [1977], σ. 82 κ.ε.). –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 312. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 27. –Της ίδιας, *Provinces*, σ. 162-167. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 336. –Του ίδιου, *Vaspurakan*, σ. 60 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 139 κ.ε. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 153 κ.ε., 179 κ.ε.

συγκεκριμένες επισκοπές μνημονεύονται φυσικά στις σωζόμενες *Notitiae episcopatum* (Βαν, Αρτζεσίου ή Αγίου Νικολάου, Περκίν [-ίου], Αρτζικέ ή Αρκεράβου [Dāt al-ğaux]⁷²⁸, Οστάν[ου] [Wastān]⁷²⁹, Αμουκίου [αρμ. Amiuk/Amiuk ή Amik ή Amuk ή Amk'ar⁷³⁰, Narek⁷³¹ κ.ά.)⁷³². Πολύτιμες πληροφορίες για τις *στρατηγίδες* της Βασπρακανίας, όπως για παράδειγμα εκείνες του Αρτζικέ - Αρκεράβου και του Γωτωρώζ (αρμ. Kotoroc'berd) - Ελαβάκης (αρμ. Albak), αντλούμε και από το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό⁷³³.

Οι αυτοκρατορικοί διοικητές της περιοχής ήλεγχαν και τους τοπικούς Αρμένιους πρίγκιπες, που διέθεταν προσωπικά τους στρατιωτικά σώματα και μπορούσαν να συμβάλουν στην άμυνα του *κατεπανάτου* της Βασπρακανίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρώην ακόλουθου του τελευταίου ηγεμόνα του Senek'erim-Yonanēs, Xul Xač'ik Arcruni, από την *gawar* (=περιοχή) του T'ornawan· ο συγκεκριμένος γηραιός πρίγκιπας σκοτώθηκε στην Βασπρακανία το 1042, όπως και ο γιος του Iskhan (=Ισχάν)⁷³⁴, μαχόμενος γενναία με τα λιγοστά του στρατεύματα εναντίον 15.000 Τουρκομένων επιδρομέων από την Her (ή Hunway ή Hōy ή Hoi)⁷³⁵.

3. Η διοίκηση της Βασπρακανίας και η πόλη του Μαντζικέρτ

Ο Βασίλειος Β' διόρισε ως πρώτο αυτοκρατορικό διοικητή της περιφέρειας της Βασπρακανίας τον *πατρίκιο* Βασίλειο Αργυρό, αδελφό του μελλοντικού αυτοκράτορα Ρωμανού Γ' Αργυρού⁷³⁶. Η αρχή ωστόσο του Αργυρού στην περιοχή υπήρξε σχετικά σύν-

⁷²⁸ Σε σφραγίδα *στρατηγού* της περιοχής αναφέρεται «Αρτζικέ και Αρκεράβου». Βλ. W. Seibt, *Miszellen*, στήλ. 641. Γενικότερα βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 77.

⁷²⁹ Το Οστάν βρισκόταν στις νοτιοανατολικές όχθες της λίμνης Βαν. Βλ. γι' αυτό V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 34 κ.ε., 63-64.

⁷³⁰ Το Αμούκιον βρισκόταν στις ανατολικές όχθες της λίμνης Βαν, στα βόρεια του Ίβαν. Βλ. σχετικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 38-39, 63-64.

⁷³¹ Βλ. σχετικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 38, 63. Το Narek βρισκόταν στα νότια της λίμνης Βαν.

⁷³² J. Darrouzès, *Notitiae*, *notitia* 10, αρ. 56, σ. 336. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidony*, σ. 162 κ.ε. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 312.

⁷³³ Για τους *στρατηγούς* αυτών των περιοχών βλ. αρ. πίνακα 51 και 60. Το Γωτωρώζ βρισκόταν στα νοτιοανατολικά σύνορα της Βασπρακανίας, βορείως των πηγών του ποταμού Στράγνα (Zāb al-a'lā). Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 170. Βλ. και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης. –H.M.V. Hovhannēsean, «*Τα φρούρια της Αρμενίας*», (στα αρμενικά), Venecia 1970, σ. 314 κ.ε. (βλ. και τον χάρτη του στις σ. 252-253). –W. Seibt, *Miszellen*, στήλ. 639. –K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 67-68. –Του ίδιου, *Administration*, σ. 182-183. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 312. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 38. –Της ίδιας, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 91 (χάρτης).

⁷³⁴ Οι δύο μεγαλύτεροι γιοι του, Hasan και Chnchghuk, βρίσκονταν τότε στην Κωνσταντινούπολη.

⁷³⁵ Βλ. Smbat Sparapet, σ. 19. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 69. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 87-88. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 312. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 27. Για την Her βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 137, σημ. 5, σ. 166-170, 178, 189.

⁷³⁶ Για τον βίο και την σταδιοδρομία του Βασιλείου Αργυρού βλ. J.-F. Vannier, *Argyroi*, αρ. 12, σ. 39-41, όπου και παράθεση των πηγών και της σχετικής βιβλιογραφίας.

τομη και μάλλον αποτυχημένη, καθώς ο ίδιος αντικαταστάθηκε από τον *πρωτοσπαθάριο* Νικηφόρο Κομνηνό γύρω στο 1023 και οπωσδήποτε όχι το 1019, όπως έχει υποστηριχθεί από τον J.-F. Vannier⁷³⁷. Ο Νικηφόρος κατέλαβε μάλιστα, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Aristakēs'i Lastivertc'i, την πόλη-φρούριο του Αρτζεσίου ή Αρτσεσίου (Arčēs/Arğīs/Erceş) στα βορειοανατολικά της λίμνης Βαν (σημ. Van, αρχ. Άρσησσα)⁷³⁸. Η περιφέρεια του Waspurakan οργανώθηκε διοικητικά ως *θέμα* ή καλύτερα ως *κατεπάνω*⁷³⁹ μέχρι το 1022 και ανατέθηκε μαζί με κάποιες γειτονικές περιοχές σε έναν *κατεπάνω*, ο οποίος διέθετε ως έδρα διοίκησης την πόλη-φρούριο Ίβαν (ή Ευάν, αρμ. Wān)⁷⁴⁰. Η αρμενική αρχιεπισκοπική έδρα του Waspurakan βρισκόταν στο νησάκι Aht'amar, στις νοτιοανατολικές ακτές της λίμνης Βαν, και διατηρήθηκε εκεί και μετά την κατάρρευση της βυζαντινής διοίκησης στην ευρύτερη περιοχή. Ο τοπικός αρχιεπίσκοπος μάλιστα αυτοανακηρύχθηκε *καθολικός* το 1113, ενώ το *καθολικοσσάτο* (αρμ. kat'olikate), η *καθολική* δηλαδή έδρα, διατηρήθηκε ως το 1895⁷⁴¹.

Στο συγκεκριμένο σημείο θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε δύο αξιοσημείωτα γεγονότα: (α) Η διοίκηση της Βασπρακανίας, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε π.χ. στο Ταρών ή στην Ιβηρία-Μεγάλη Αρμενία, συνήθως ανετίθετο σε αξιωματούχους ελληνικής ή βουλγαρικής καταγωγής και όχι σε ορθόδοξους Αρμένιους, ίσως για πολιτικούς και εθνοθησκευτικούς λόγους, καθώς ο τοπικός πληθυσμός δεν ακολουθούσε το χαλκηδόνιο δόγμα⁷⁴². Οι μοναδικοί μάλιστα διατελέσαντες διοικητές της περιοχής που διέθεταν αρμενική καταγωγή (Γρηγόριος Pahlavuni και Παγκράτιος) έφεραν το αξίωμα του *δουκός* και όχι του *κατεπάνω*, όπως το σύνολο των υπολοίπων κυβερνητών της Βασπρακανίας⁷⁴³. (β) Ο μεταγενέστερος συγγραφέας Smbat Sparapet (13^{ος} αι.) αναφέρει ως έδρα του *κατεπάνω* Βασ-

⁷³⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.6-10. Η ακριβής χρονολόγηση είναι αβέβαιη. Ο E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 171, προτείνει με επιφύλαξη το έτος 1023 βασιζόμενος στα λεγόμενα του Aristakēs'i Lastivertc'i (βλ. αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30). Ο J.-F. Vannier, *Argyroi*, σ. 39, κάνει λόγο για το 1019, αλλά η περιοχή δεν είχε ακόμη ενσωματωθεί στην αυτοκρατορία. Για την αρχή του Αργυρού βλ. και A. Každan, *Prosopography*, σ. 69-70.

⁷³⁸ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 38-39, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30. Για την περιοχή της λίμνης Βαν βλ. E. Janssens, *Lac de Van*. -M. Thierry, *Vaspurakan* (ειδικά τους δύο χάρτες). Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁷³⁹ Ισχύει ό,τι αναφέραμε ανωτ., σημ. 290, για το *κατεπάνω* Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας.

⁷⁴⁰ Βλ. σχετικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, σ. 92 κ.ε. (και εν VV 38 [1977], σ. 90). -W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 49 κ.ε. -V.S. Šandrovskaja, *Femy Vaspurakan*, σ. 152 κ.ε. -D.O. Seals IV, αρ. 77, σ. 170. -Nina G. Garsoïan, λ. *Vaspurakan*, *ODB*, τομ. 3, σ. 2154. Για το Ίβαν ή Βουάνα ή και Ευάν και Χαών βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 31, 170, 181, 206-208. -W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 169-170, 175. -M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 164.

⁷⁴¹ Nina G. Garsoïan, λ. *Vaspurakan*, *ODB*, τομ. 2, σ. 2154. -W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 91, 131, 138, 140, 163, 169, 171, 177, 180. Βλ. τον σχετικό χάρτη εν Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 169. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁷⁴² Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidonty*, σ. 46 κ.ε., 106 κ.ε., 190-191. -Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 315. Βλ. γενικότερα και της ίδιας, *Expansion*, σ. 37-38.

⁷⁴³ Βλ. τους σχετικούς πίνακες των διοικητών της Βασπρακανίας (σ. 544 κ.ε.).

πρακανίας Στέφανου Λειχούδη το Αρτζέσιον (έτος 1045) και όχι το Ίβαν⁷⁴⁴. Η συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε ωστόσο έδρα *στρατηγού*, που ήταν υφιστάμενος του *κατεπάνω* Βασπρακανίας, όπως καταδεικνύει το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του *πρωτοσπαθαρίου* και *στρατηγού* του Αρτζεσίου Νικολάου Μυρελαήτη⁷⁴⁵. *Στρατηγός* διέθετε επίσης και το φρούριο του Περκρί, στο οποίο γίνεται αναφορά παρακάτω. Αρκετοί ερευνητές, όπως για παράδειγμα οι J.-Cl. Cheynet και Ι.Γ. Λεοντιάδης, θεωρούν το Μαντζικέρτ ως «πρωτεύουσα» του *κατεπανάτου*⁷⁴⁶, προφανώς εξαιτίας των συχνών αναφορών του στα αφηγηματικά κείμενα και των σωζόμενων μολυβδόβουλλων των αξιωματούχων που υπηρετούσαν εκεί. Κατά την γνώμη μας είναι πιο πιθανό ότι το στρατιωτικό-διοικητικό κέντρο της Βασπρακανίας βρισκόταν αρχικά στο ανατολικό τμήμα της λίμνης Βαν, στην πόλη-φρούριο Ίβαν, ώστε να ελέγχει τις συνοριακές περιοχές. Το Μαντζικέρτ διέθετε έναν *στρατηγό*, που ήταν λογικά υφιστάμενος του *κατεπάνω* της ευρύτερης περιφέρειας⁷⁴⁷. Μετά την κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στα ανατολικά του Βαν μπορούμε να υποθέσουμε λογικά ότι οι στρατιωτικές δυνάμεις και οι αξιωματούχοι και υπάλληλοι της πολιτικής του διοίκησης του *κατεπανάτου* αποσύρθηκαν στο δυτικότερο και ιδιαίτερα οχυρό Μαντζικέρτ⁷⁴⁸.

Η περιφέρεια του Μαντζικέρτ ή Μανζικίερτ ή Μαντζικίερτ (αρμ. Manckert, σημ. Malazgirt)⁷⁴⁹, στα βόρεια της λίμνης Βαν, υπήρξε μία από τις περιοχές που προσαρτήθηκαν από την αυτοκρατορία κατά το έτος 1000, μετά δηλαδή την δολοφονία ή τον φυσικό θάνατο του ηγεμόνα του Taik' (ελλ. Ταϊκ) *κουροπαλάτη* Dawit' (ελλ. Δανίδ)⁷⁵⁰. Το Μαντζικέρτ είχε προϋπάρξει ανθηρό οικονομικό κέντρο (με νομισματοκοπείο) και σπουδαία στρατιωτική βάση κατά τον 9^ο και 10^ο αι.⁷⁵¹, όταν ελεγχόταν από τους Άραβες εμίρηδες της περιοχής. Όταν ο Βάρδας Φωκάς το κυριεύσε γύρω στο 969/70, κατεδάφισε τα τείχη του, προφανώς για να πάψει να αποτελεί ισχυρή αμυντική τοποθεσία για τους Άραβες⁷⁵². Κατά την διάρκε-

⁷⁴⁴ Smbat Sparapet, σ. 21. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 453.89-96, μαρτυρεί ωστόσο ότι μετά την μάχη στο Καπετρόν (1048), ο *δουξ* Βασπρακανίας Ααρών επέστρεψε στο Ίβαν.

⁷⁴⁵ Βλ. αρ. πίνακα 50.

⁷⁴⁶ J.-Cl. Cheynet, Appart, σ. 56. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39.

⁷⁴⁷ Βλ. αρ. πίνακα 58, 61. Βλ. και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 153. Πρβλ. Κ.Ν. Yuzbaşıan, Administration, σ. 149. –D.O. Seals IV, αρ. 67, σ. 156, όπου γίνεται μάλλον εσφαλμένα λόγος για *δούκα* και όχι για *κατεπάνω*.

⁷⁴⁸ Βλ. αρ. πίνακα 61.

⁷⁴⁹ Βλ. γι' αυτό Nina G. Garsoïan, λ. Mantzikert, ODB, τομ. 2, σ. 1288 (με ορισμένα σφάλματα). – S. Favoglu, λ. Mantzikert, EF², σ. 242 κ.ε. –B. Coulie, Μανζικίερτ ou Μαντζικίερτ? Note sur le De Administrando imperio, Byz. 56 (1986), σ. 342-348. –D.O. Seals IV, αρ. 67, σ. 156. –Κ.Ν. Yuzbaşıan, Administration, σ. 149. –H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, passim.

⁷⁵⁰ D.O. Seals IV, σ. 156. Για τον θάνατο του Dawit' και όσα επακολούθησαν βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 339.73 κ.ε.

⁷⁵¹ Πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 447, με παραπομπές. Τον 11^ο αι. διέθετε τριπλή οχυρωματική γραμμή, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 462.54-55.

⁷⁵² Step'anos Taronetzi, σ. 183 –βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Expansion, σ. 29. Πρβλ. H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 61.

ια ωστόσο του στασιαστικού κινήματος του Βάρδα Σκληρού (976-979) ο εμίρης του Χλιάτ και της Μαρτυρουπόλεως Badh al-Kurdī ή Abū ‘Abd Allāh al-Hasan bin Dustak al-Harbukhī, ιδρυτής του κουρδικού εμιράτου των Μερβανιδών, κυριεύσε εκ νέου το Μαντζικέρτ και ανοικοδόμησε τα τείχη του⁷⁵³. Μετά τον θάνατό του, το 990, ο Dawit’ του Taik’ κατόρθωσε να καταλάβει την πόλη, όπου εγκατέστησε Αρμενίους και «Ιβηρες» κατοίκους, αλλά και να την διατηρήσει αντιμετωπίζοντας με επιτυχία τις εχθρικές αντεπιθέσεις στην περιοχή⁷⁵⁴. Λόγω της γεωγραφικής του θέσης το Μαντζικέρτ κατέστη τελικά έδρα *στρατηγού*⁷⁵⁵, ο οποίος ήταν κατά πάσα πιθανότητα υφιστάμενος του *κατεπάνω* της Βασπρακανίας, μετά την δημιουργία του συγκεκριμένου *θέματος*⁷⁵⁶. Γι’ αυτόν τον λόγο συμπεριλάβαμε στους ίδιους πίνακες τους αξιωματούχους του Μαντζικέρτ και της Βασπρακανίας.

Μετά την προσάρτηση της περιοχής του Μαντζικέρτ στην αυτοκρατορία τμήμα των τοπικών γαιών αποτέλεσε εις το εξής περιουσία του στέμματος, όπως διαφαίνεται καθαρά από την σωζόμενη σφραγίδα του Μιχαήλ (του) Καταφλώρον⁷⁵⁷, βασιλικού *κουράτωρος* του «*Μανζικ(ι)ερτ(ε) και τῆς Ἑσῶς Ἰβηρίας*» (sic)⁷⁵⁸. Το μολυβδόβουλλο ανάγεται στις αρχές του 11^{ου} αι. και έχει κινήσει το ενδιαφέρον των ερευνητών με την αναφορά «Ἑσῶς Ἰβηρίας» στο κείμενο της επιγραφής του. Ο συγκεκριμένος όρος, που χρησιμοποιείται από τον Ιωάννη Σκυλίτζη («Ἑσῶς» ή «ἐνδοτέρῳ Ἰβηρία»)⁷⁵⁹, υποδήλωνε κατά τον E. Honigmann τις βορειότερες περιοχές του Ταῶ (ελλ. Ταώ) και του Taik’⁷⁶⁰. Αυτές αποτελούσαν ουσιαστικά, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, το Άνω Ταῶ, την κοιλάδα δηλαδή του Ult’ik’/Oltu-Penek (η αρμενική *gawar Boğa*), που είχε προσαρτήσει ο Βασίλειος Β’ κατά το 1001. Ο Ν. Οικονομίδης διαφωνεί ωστόσο με την ταύτιση της Ἑσῶς Ἰβηρίας με το Taik’, θεωρώντας ότι επρόκειτο για περιοχή που βρισκόταν νοτιότερα⁷⁶¹. Οι εκδότες πάλι του μολυβδόβουλλου απορρίπτουν την ταύτιση με το βόρειο Ταῶ, επειδή το τελευταίο ήταν κατά την γνώμη τους πολύ απομακρυσμένο, ώστε να διοικείται μαζί με το Μαντζικέρτ. Θεωρούν ότι η περιφέρεια της «Ἑσῶς Ἰβηρίας» θα μπορούσε να ταυτισθεί με την περιοχή

⁷⁵³ Step’anos Taronetzi, σ. 189 κ.ε.

⁷⁵⁴ Βλ. αναλυτικά H. Bartikian, *Κουράτωρ Μαντζικέρτ*, σ. 62-63.

⁷⁵⁵ Βλ. σχετικά Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 153. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462. Βλ. και αρ. πίνακα 58, 61.

⁷⁵⁶ K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 149.

⁷⁵⁷ Για την συγκεκριμένη οικογένεια βλ. A. Každan, λ. *Kataphloron*, *ODB*, τομ. 2, σ. 413-414. –V.S. Šandrovskaja, *Pečati Kataflorov*, *passim*.

⁷⁵⁸ Βλ. αρ. πίνακα 30. Η λειτουργία των αυτοκρατορικών *επισκέψεων-κουρατωριών* συνδεόταν με τα *άπληκτα* (αυτοκρατορικά στρατόπεδα), σύμφωνα τουλάχιστον με τον J.-Cl. Cheynet, *Appart*, σ. 50. Η παραγωγή των γαιών τους διετίθετο μάλλον για τον ανεφοδιασμό των στρατιωτών. Πρβλ. επίσης Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 53-54.

⁷⁵⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 339.1,76.

⁷⁶⁰ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 160-161.

⁷⁶¹ Ν. Οικονομίδης, Τα βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 62.1 (1987), σ. 242-243, 252-253. Πρβλ. του ίδιου, *Lead Seals*, αρ. 76, σ. 24 κ.ε.

του Arahunik⁷⁶² (ελλ. Απαχουνής, σημ. Bahūnīs), στα βόρεια της λίμνης Βαν⁷⁶², όπου βρίσκεται και το Μαντζικέρτ, και επισημαίνουν ότι οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν συχνά τον όρο «Ιβηρες» για τον προσδιορισμό των ορθόδοξων (χαλκηδόνιων) Αρμενίων⁷⁶³. κατά τους ίδιους λοιπόν η έκφραση «Εσω Ιβηρία» θα μπορούσε να υποδηλώνει τις αρμενονόφωνες περιοχές, που οπωσδήποτε γειτνιάζαν με το Μαντζικέρτ, και αποτελούσαν τα νοτιότερα εδαφικά τμήματα του *θέματος* Ιβηρίας⁷⁶⁴.

Η συγκεκριμένη άποψη αγνοεί ωστόσο τις σαφείς μαρτυρίες του Ιωάννη Σκυλίτζη και των υπόλοιπων πηγών για την ταύτιση της συγκεκριμένης περιφέρειας και στηρίζεται στο υποτιθέμενο γεγονός ότι δεν ήταν δυνατόν να διοικούνται δύο τόσο απομακρυσμένες περιοχές από έναν αξιωματούχο. Ο Μιχαήλ Καταφλώρον υπήρξε *βασιλικός κουράτωρ* και όχι *στρατηγός* ή *κριτής*, επέβλεπε δηλαδή απλώς την αξιοποίηση κάποιων βασιλικών γαιών στην ευρύτερη περιοχή της λεγόμενης «Ιβηρίας». Υπάρχουν εξάλλου παραδείγματα ανάλογων αξιωματούχων που ασκούσαν τα καθήκοντά τους ακόμη και από την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Η αναφορά επίσης τόσο της «Εσω Ιβηρίας» όσο και του Μαντζικέρτ στην επιγραφή της σφραγίδας δεν δικαιολογείται, αν και οι δύο περιοχές βρίσκονταν στην ίδια ακριβώς περιφέρεια (Απαχουνής). Αντιθέτως, ο H. Bartikian, που ασχολήθηκε με το ζήτημα πιο πρόσφατα και με μεγαλύτερη προσοχή, πιθανολογεί ότι ο όρος «*Μαντζικέρτ*», που απαντά στην επιγραφή του μολυβδόβουλλου, υποδηλώνει την ευρύτερη *gawar* (περιοχή) του Απαχουνή, όπου βρισκόταν και η συγκεκριμένη πόλη⁷⁶⁵.

Ο H. Bartikian πραγματοποίησε πράγματι μερικές ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και υποθέσεις σε σχετικό του άρθρο για τον *κουράτωρα* του Μαντζικέρτ. Κατά τον ίδιο, το τοπωνύμιο *Έσω Ίβηρία* αποτελεί κατά λέξη μετάφραση της ιβηρικής ονομασίας *Šida K'art'li*, που απαντά έτσι στην «*K'art'lis Cxovreba*» (=Βίος της Ιβηρίας ή Ιστορία της Γεωργίας), συμπύλημα ιστορικών έργων που αποδίδονται στον Lewon Mroveli (11^{ος} αι.)· η *Šida K'art'li* υποδηλώνει εδώ την περιοχή των πόλεων Ουπλιστσίχε, Ουρμπνίτσι και Κασπ έως την πύλη του Taik'. Στην αρμενική πάλι μετάφραση της «*K'art'lis Cxovreba*» (11^{ος}-12^{ος} αι.) ο ίδιος όρος (*Šida K'art'li*) απαντά ως *Νερκίν Κάρτλ*. Ο Lewon Mroveli επανέρχεται στην *Šida K'art'li* αναφερόμενος στην διοικητική δραστηριότητα του Ίβηρα βασιλέα Φαρνάβαζου· αυτήν την φορά υποδηλώνεται η περιοχή της Τιφλίδας έως τις πύλες και πάλι του Taik'. Η *Έσω Ίβηρία* αποτελεί κατά συνέπεια το γεωγραφικό επίκεντρο και την κοιτίδα του Ιβηρικού κράτους. Οι αρμενικές πηγές κατονομάζουν την *Šida K'art'li* ως *Verin*

⁷⁶² Για την ευρύτερη περιοχή βλ. τις σχετικές πληροφορίες του Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 44 (και σχόλια σ. 167). Βλ. επίσης τον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης, και B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 529.

⁷⁶³ Για τους χαλκηδόνιους Αρμένιους βλ. ειδικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, κυρίως σ. 106 κ.ε.

⁷⁶⁴ D.O. Seals IV, σ. 168.

⁷⁶⁵ Βλ. H. Bartikian, *Κουράτωρ Μαντζικέρτ*, σ. 64, όπου και παράθεση των σχετικών επιχειρημάτων.

ašxarh Vratz, δηλαδή «Άνω χώρα των Ιβήρων», έκφραση που αποδίδει κατά λέξη, σύμφωνα με τον H. Bartikian, την ιβηρική *zemo sop'eli* («Άνω χώρα»)⁷⁶⁶. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος μνημονεύει την τελευταία ως «Βεριασάχ», από την αρμενική ονομασία της *Verin ašxarh*⁷⁶⁷. Ο H. Bartikian καταλήγει ότι η *ἔσω* ή *ἐνδοτέρω* *Ἰβηρία* του Σκυλίτζη και η *Ἔσω Ἰβηρία* της επιγραφής του μολυβδόβουλλου αποτελούν την ίδια γεωγραφική περιοχή, η επίσημη ονομασία της οποίας ήταν ακριβώς *Ἔσω Ἰβηρία* εκ του *Šida K'art'li*⁷⁶⁸.

Όπως και να έχει, η μαρτυρία του συγκεκριμένου μολυβδόβουλλου καταδεικνύει ότι το Μαντζικέρτ είχε μάλλον αρχικά υπαχθεί αρχικά στο *κατεπανάτο* Ιβηρίας, το οποίο συγκροτήθηκε σύμφωνα με την V.A. Arutjunova-Fidanjan γύρω στο 1001⁷⁶⁹, ενώ αργότερα, μετά το 1019/21, εντάχθηκε στο μεταγενέστερο *κατεπανάτο* Βαασπρακανίας⁷⁷⁰. Η χρονολόγηση της σφραγίδας στον πρώιμο 11^ο αι. συνηγορεί υπέρ της συγκεκριμένης εκδοχής. Ο H. Bartikian χρονολογεί πάντως την σφραγίδα γύρω στο 1022 και θεωρεί, όπως προείπαμε, ότι ο όρος «*Μαντζικέρτ*» υποδηλώνει την περιφέρεια του Απαχουνή, η οποία δεν είχε ενταχθεί στο *κατεπανάτο* Ιβηρίας και αποτέλεσε, πάντα κατά τον ίδιο ερευνητή, ιδιαίτερη διοικητική περιφέρεια⁷⁷¹.

4. Το Περκρί και η πρώτη τουρκική επίθεση στα εδάφη του *δουκάτου* της Βαασπρακανίας (δεκαετία του 1030)

Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ρωμανού Γ' Αργυρού ο «Σαρακηνός» Αλεΐμ παρέδωσε στην αυτοκρατορία το φρούριο Περκρί (αρμ. Berkri, τουρκ. Bärkīr)⁷⁷², στις ανατολικές ακτές της λίμνης Βαν, με την ελπίδα ότι θα γινόταν *πατρίκιος* και θα ελάμβανε επιπρόσθετες τιμές⁷⁷³. Η χρονική αναγωγή του συγκεκριμένου γεγονότος από τον Ιωάννη Σκυλίτζη πριν το 1034 συμφωνεί με την χρονολόγηση που παρέχει ο Ibn al-Athīr (έτος εγίρας 425)⁷⁷⁴. Ο Aristakēs Lastivertc'ī ωστόσο, που περιγράφει κάπως διαφορετικά το ίδιο γεγονός σε σύγκριση με τον Σκυλίτζη, χρονολογεί την συγκεκριμένη εξέλιξη επί Μιχαήλ Δ'

⁷⁶⁶ H. Bartikian, Κουράτωρ Μαντζικέρτ, σ. 65-66, με σχετικές παραπομπές.

⁷⁶⁷ Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 687.20.

⁷⁶⁸ H. Bartikian, Κουράτωρ Μαντζικέρτ, σ. 66.

⁷⁶⁹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Feme Iverija*, σ. 36 κ.ε. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidony*, σ. 108 κ.ε.

⁷⁷⁰ Ανάλογη άποψη εκφράζει εμμέσως και η Nina G. Garsoïan, λ. Iberia, *ODB*, τομ. 2, σ. 971.

⁷⁷¹ H. Bartikian, Κουράτωρ Μαντζικέρτ, σ. 64, 74.

⁷⁷² Για το Περκρί ή Περκίν βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 147, 154, 171-172, 181, 202, 208-209.

⁷⁷³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 388.34 κ.ε. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vasporakan*, VV 38 (1977), σ. 86.

⁷⁷⁴ Για την επισήμανση βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 146-147, όπου και σχετικές παραπομπές.

Παφλαγόνα και αναφέρει τον «Σαρακηνό» διοικητή ως «Χτρίκ»⁷⁷⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστοριογράφο, ο τότε *κατεπάνω* Βασπρακανίας (Κωνσταντίνος;) Καβάσιλας κατέλαβε το κατεστραμμένο από τους Τούρκους Περκρί και εγκατέστησε εκεί ένα ιππικό σώμα, για να φρουρεί την ευρύτερη περιοχή. Διοικητής αυτής της δύναμης ενδεχομένως να ήταν ο Αρμένιος «ευγενής» Gandgi, που αναφέρουν οι Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet⁷⁷⁶. Ο διάδοχος ωστόσο του Καβάσιλα στην διοίκηση της ευρύτερης περιοχής απέσυρε τμήμα των αυτοκρατορικών δυνάμεων στην απομακρυσμένη περιφέρεια του Arcak, η οποία μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες ανεφοδιασμού του ιππικού. Ο Aristakēs δεν αναφέρει το όνομα του αυτοκρατορικού διοικητή· πιθανότατα επρόκειτο για τον *πατρίκιο* και *κατεπάνω* Βασπρακανίας Νικόλαο Χρυσέλιο (ή Χρυσήλιο), για τον οποίο κάνει λόγο ο Σκυλίτζης⁷⁷⁷.

Η κατάσταση ωστόσο στην περιοχή περιπλέχθηκε, όταν ο Χτρίκ, που ήλεγχε ακόμη την ακρόπολη του Περκρί, κάλεσε τους «ομοεθνείς του Πέρσες» σε βοήθεια. Η βυζαντινή δύναμη που είχε ταχθεί εκεί είχε απολέσει την πειθαρχία και την επαγρύπνησή της και ηττήθηκε τελικά από τους εισβολείς, καθώς μάλιστα οι στρατοπεδευμένες στο Arcak δυνάμεις δεν κατόρθωσαν να την συνδράμουν στην απόκρουση των Τούρκων⁷⁷⁸. Η «περσική» δύναμη του Αλείμ ή Χτρίκ και των «ομοεθνών» του αρχηγών εξόντωσε τελικά στο Περκρί 6.000 αυτοκρατορικούς στρατιώτες σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη ή 24.000 σύμφωνα με τον Aristakēs⁷⁷⁹. Οπωσδήποτε και οι δύο αριθμοί είναι εντελώς αυθαίρετοι, αλλά καταδεικνύουν σαφώς την έκταση της στρατιωτικής ήττας των Βυζαντινών. Προφανώς γι' αυτόν τον λόγο στάλθηκε αμέσως στην Βασπρακανία ο *πατρίκιος* Νικήτας Πηγονίτης (ή Πηγωνίτης) με ένα ισχυρό σώμα, που *απαρτιζόταν* από Βυζαντινούς και Ρώσους στρατιώτες. Ο Πηγονίτης πολιορκήσε και ανακατέλαβε το Περκρί και εξόντωσε σύμφωνα

⁷⁷⁵ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 39-40. Πρβλ. R.A. Gusseinov, *Relations*, σ. 338 (χρονολογεί στο 1037). –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 147. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 61, τον αναφέρει ως «Khetrik». Το όνομα του Τούρκου διοικητή είναι παρόμοιο με εκείνο που παραδίδει ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129, 132-134, για τον μεταγενέστερο εμίρη Χρυσόσκουλο (Ktrich'). Η χρονική διαφορά ωστόσο είναι αρκετά σημαντική και δεν επιτρέπει κάποια ενδεχόμενη ταύτιση. Αν πρόκειται εξάλλου για τον Αλείμ που αναφέρει ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 388.34 κ.ε., ο οποίος σκοτώθηκε στην περιοχή του Περκρί, τότε η ταύτιση αποκλείεται εντελώς.

⁷⁷⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 61. –Smbat Sparapet, σ. 15. Ο Gandgi εκστράτευσε, σύμφωνα με τους ίδιους, στο Περκρί με σημαντικές δυνάμεις και το κατέλαβε, εκτός από την ακρόπολη. Οι στρατιώτες του όμως δεν επέδειξαν την απαραίτητη επαγρύπνηση και πειθαρχία και τελικά συνεντρίβησαν από μία εχθρική δύναμη που επέπεσε εναντίον τους. Πρβλ. γενικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 87.

⁷⁷⁷ Σύμφωνα με τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 388.38 κ.ε., ο βουλγαρικής καταγωγής Νικόλαος Χρυσέλιος παρέλαβε το Περκρί από τον Αλείμ. Πρβλ. γενικότερα K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 150. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 147.

⁷⁷⁸ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 39-40. Βλ. και Ματθαίος Εδέσσης, σ. 61. –Smbat Sparapet, σ. 15. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 122.

⁷⁷⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 388.43-44. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 40. Ο τελευταίος κάνει λόγο για λουτρό του Χτρίκ στο αίμα των νεκρών (!), αφήνοντας έτσι να εννοηθεί ότι επρόκειτο για μεγάλη ήττα. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 86-87.

με τον Σκυλίτζη τον Αλείμ και τον γιο του⁷⁸⁰. Ο Aristakēs δεν αναφέρεται στον θάνατο του Xtrik και επιπρόσθετα δίνει την πληροφορία ότι οι υπερασπιστές του Περκρί, που είχαν υποστεί μεγάλες απώλειες κατά την πολιορκία, συμφώνησαν τελικά με τους αυτοκρατορικούς να παραδώσουν το φρούριο, υπό τον όρο να αποχωρήσουν με ασφάλεια από την περιοχή⁷⁸¹. Όποια και να υπήρξε τελικά η αλήθεια, θα πρέπει να επισημάνουμε το εξής γεγονός: η σύγκρουση στο Περκρί, και όχι η πολύ μεταγενέστερη του 1045/46 στην Βασπρακανία, όπως υποστηρίζεται συνήθως, αποτελεί στην πραγματικότητα την πρώτη καταγεγραμμένη στις πηγές αντιπαράθεση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων με τους Τούρκους («Πέρσες») στο ανατολικό σύνορο. Η επερχόμενη τουρκική απειλή ενδεχομένως εξηγεί την μετάθεση του ικανού στρατιωτικού και Γεωργίου Μανιάκη από την Έδεσσα και την βραχύβια τοποθέτησή του στην κεφαλή της διοίκησης της Βασπρακανίας γύρω στο 1036/37⁷⁸².

5. Οι τουρκικές επιδρομές στην Βασπρακανία κατά τις δεκαετίες του 1040 και 1050

Το 1045/46 σημειώθηκε η πρώτη σημαντική τουρκική διείσδυση στην διοικητική περιφέρεια της Βασπρακανίας, όταν ο *κατεπάνω* της περιοχής Στέφανος Λειχούδης ηττήθηκε ολοκληρωτικά από ένα εχθρικό εκστρατευτικό σώμα. Η συγκεκριμένη διείσδυση στην βυζαντινή Βασπρακανία παρουσιάζεται με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες αφηγηματικές πηγές της εποχής και γι' αυτό θα πρέπει να αναλυθεί με λεπτομέρεια.

Ο Ιωάννης Σκυλίτζης, αλλά και ο μεταγενέστερος Ιωάννης Ζωναράς που τον ακολουθεί πιστά⁷⁸³, ισχυρίζεται ότι ο επικεφαλής των τουρκικών δυνάμεων ήταν, υποτιθέμενα, ο Kutalmiş (ελλ. Κουτλουμούς), εξάδελφος του Tuğrul beg. Κατά τον ίδιο ιστοριογράφο, ο Kutalmiş επέστρεψε τότε ηττημένος από μία εκστρατεία εναντίον του Άραβα εμίρη της Μοσούλης Qirwāš bin Muqallad (ελλ. Καρβέσης)⁷⁸⁴ και ζήτησε από τον Λειχούδη να διασχίσει ειρηνικά την περιοχή του· αντιμετώπισε όμως την επίθεση του Βυζαντινού διοικητή, που εξέλαβε προφανώς την έκκλησή του ως σημάδι δειλίας ή αδυναμίας. Η προαναφερθείσα ωστόσο ήττα του Kutalmiş από τον Qirwāš αποτελεί μεταγενέστερο γεγονός (του 1055-1058, ίσως των αρχών του 1057), το οποίο οι Σκυλίτζης και Ζωναράς συγχέουν σε

⁷⁸⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 388.34-389.48. Βλ. και Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 41. Πρβλ. σχετικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, Vaspurakan, εν VV 38 (1977), σ. 86. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 147.

⁷⁸¹ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 41.

⁷⁸² Βλ. αρ. πίνακα 47. Η άποψη εκφράστηκε για πρώτη φορά από τον G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 238-239. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 38. Ειδικά για την χρονολόγηση βλ. V.S. Šandrovskaja, Femy Vaspurakan, σ. 153, 155. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Vaspurakan, εν VV 38 (1977), σ. 87. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 85.

⁷⁸³ Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 636.12 κ.ε.

⁷⁸⁴ Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 74, αναφέρει τον Άραβα εμίρη ως «Kuraysh» και τους υποτιθέμενους αρχηγούς των Τούρκων με τα αρμενικά ονόματα «Pōghi», «Puki» και «Anazughli».

αυτό το σημείο εσφαλμένα με την ήττα του Λειχούδη από μία δύναμη Τουρκομένων (και όχι Σελτζούκων)⁷⁸⁵.

Η αντίδραση του αυτοκρατορικού διοικητή οφειλόταν πιθανότατα στις λεηλασίες, στις αιχμαλωσίες και στις σφαγές που είχαν πραγματοποιήσει οι Τούρκοι μετά την ήττα τους στις περιοχές του Τιλκούμ (αρμ. T'Ilxum) και του Paḥin, που αναφέρει, όπως θα δούμε ο Ματθαίος Εδέσσης αλλά όχι οι βυζαντινές πηγές⁷⁸⁶. Αν και ο στρατός του Kutalmiş είχε απολέσει σημαντικό μέρος των αλόγων και του οπλισμού του, κατόρθωσε να υπερισχύσει στην σύγκρουση που επακολούθησε και να συλλάβει μάλιστα αιχμάλωτο τον άπειρο στα στρατιωτικά Λειχούδη⁷⁸⁷. Όταν ο Kutalmiş απολογήθηκε στον Tuğrul beg για την ήττα που είχε υποστεί από τον Qirwāš bin Muqallad, αφηγήθηκε σύμφωνα με τον Σκυλίτζη «ὡς ἐν παρόδῳ», προφανώς για να ελαφρύνει την θέση του, τα γεγονότα στην Βαασπρακανία και προέτρεψε τον σουλτάνο να κινηθεί εναντίον της, επειδή επρόκειτο για «εύφορη περιοχή με αδύναμους υπερασπιστές»⁷⁸⁸. Οι περιγραφές του πάντως δεν έπεισαν τον Tuğrul, που θυμόταν κατά τον Σκυλίτζη τα παλαιότερα πολεμικά κατορθώματα των Νικηφόρου Β' Φωκά, Ιωάννη Α' Τζιμισκή και Βασιλείου Β' και φοβόταν ότι η ίδια πολεμική αρετή και δύναμη συνέχιζε να χαρακτηρίζει τους Βυζαντινούς⁷⁸⁹. Προφανώς η αμυντική οργάνωση της Βαασπρακανίας και των γειτονικών της περιφερειών δεν είχε ακόμη υπονομευθεί, γεγονός που αποδείχτηκε και από τις εξελίξεις των αμέσως επόμενων χρόνων.

Οι πληροφορίες του Ματθαίου Εδέσσης για την προαναφερθείσα διείσδυση των Τούρκων στην Βαασπρακανία είναι διαφορετικές. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστοριογράφο, τρεις στρατιωτικοί διοικητές από την αυλή του Tuğrul beg, οι Pōghi (αρμ. Pōli), Puki και Anazughli (αρμ. Anazuḥli), διείσδυσαν κατά το αρμενικό έτος 494 (=1045/46) με πολυάριθμες δυνάμεις στην «περιοχή των μουσουλμάνων», όπου έφθασαν στην περιφέρεια της Μοσούλης. Ο Ματθαίος Εδέσσης συγχέει ωστόσο σε αυτό το σημείο τους Τουρκομένους του Αζερμπαϊτζάν, που αναγνώριζαν τον Tuğrul ως επικυρίαρχο, με τους ομοεθνείς τους

⁷⁸⁵ C. Cahen, *Qutlumush*, σ. 19. Στις αρχές ίσως του 1057 (ή το 1056 κατά τον C. Cahen, ό.π., σ. 21) ο Kutalmiş, δρώντας ως στρατιωτικός διοικητής του σουλτάνου πλέον Tuğrul, νικήθηκε και απώλεσε στο πεδίο της μάχης 1.200 άνδρες από τον Άραβα εμίρη Dubais bin 'Alī και τον πρώην διοικητή της Βαγδάτης Arslan al-Basāsīrī. Μετά την ήττα του αναγκάστηκε να τραπεί σε φυγή στην Singara/Sindjār και τελικά επέστρεψε στο Αζερμπαϊτζάν. Βλ. P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 446.73 κ.ε., αναφέρει εξάλλου ότι ο Tuğrul, προτού στείλει τον Κουτλουμούς εναντίον της Μοσούλης, είχε εκστρατεύσει και κατανικήσει σε διάφορες μάχες τον «Πισσασίριο», δηλαδή τον al-Basāsīrī, και τελικά τον σκότωσε. Τα συγκεκριμένα γεγονότα έλαβαν ωστόσο χώρα πολύ αργότερα.

⁷⁸⁶ Βλ. σχετικά Ματθαίος Εδέσσης, σ. 74.

⁷⁸⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 446.85-91. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 99.5-10. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 636.16-637.1. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 74. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 97. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vasputakan*, εν VV 38 (1977), σ. 89.

⁷⁸⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 442.22 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 99.11-17. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 637.1-5. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 585-586.

⁷⁸⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 446.4-447.8. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 98.

που δρούσαν εκείνη την περίοδο ανεξέλεγκτοι στο Ιράκ (Μεσοποταμία). Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μουσουλμανικών πηγών, οι τελευταίοι αποτελούσαν στην πραγματικότητα πρώην μισθοφόρους του ηγεμόνα του Αζερμπαϊτζάν Wahsudan bin Mamlan, που είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν την συγκεκριμένη περιοχή⁷⁹⁰. Ο Τούρκος ερευνητής A. Sevim αποδίδει στα τουρκικά τα ονόματα των προαναφερθέντων διοικητών ως «Boğā» (αλλιώς «Buqa» ή «Bughā», δηλαδή «Ταύρος»), «Göktas» (ή «Göktash») και «Anasioğlu» (ή «Anazoghlu» ή «Nāzoghlu»)⁷⁹¹. Ένας άλλος Τουρκομάνος αρχηγός, ο Oğuzoglu Mansur (ή Manşūr bin Ghuzoghlu/Kızoglu;), είχε καθοδηγήσει μάλιστα μαζί με τον λεγόμενο «Boğā» την πρώτη τουρκομανική διείσδυση στην Μεσοποταμία⁷⁹².

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Ibn al-Athīr κάνει λόγο για ταυτόχρονη επίθεση στο Κουρδιστάν άλλων Τουρκομάνων, που συνδέονταν με τους Σελτζούκους, υπό τον Ibrāhīm Īnāl⁷⁹³. Οι λεγόμενοι «Ιρακινοί Τουρκομάνοι» προσπάθησαν να αποφύγουν τον Ibrāhīm Īnāl, επειδή νόμιζαν ότι είχε σταλεί εναντίον τους, και προωθήθηκαν στο Κουρδιστάν, όπου πραγματοποίησαν επιδρομές. Μετά την αιχμαλωσία του Mansur από τον Μερβανίδη διοικητή του Cizre Sulayman, οι άνδρες του διασκορπίστηκαν και κατέλαβαν αρχικά την Μοσούλη, την οποία και λεηλάτησαν⁷⁹⁴. Ο εμίρης της περιοχής Qirwāš bin Muqallad, ο Μερβανίδης εμίρης του Diyār Bakr (αρχ. Άμιδα, σημ. Deyarbekir) Naṣr al-Dawla, ο Μπουϊδής εμίρης της al-umara', στην Βαγδάτη, Ġalad al-Dawla ακόμη και ο χαλίφης προσωπικά διαμαρτυρήθηκαν στον Tuğrul για την καταστροφική δράση των Τουρκομάνων. Ο τελευταίος αναγνώρισε με διπλωματικότητα το δικαίωμα των αιτιάσεών τους, αλλά απάντησε ότι οι τελευταίοι ήταν υποτελείς του που είχαν στασιάσει κατά της αρχής του και θα τιμωρούνταν στην κατάλληλη στιγμή. Το καλύτερο θα ήταν, όπως διαμήνυσε στον υποτελή του Naṣr al-Dawla, να στραφούν με κάποιον τρόπο εναντίον του Βυζαντίου, ώστε να μην δρουν εναντίον των Μουσουλμάνων⁷⁹⁵. Προφανώς ο Tuğrul δεν επιθυμούσε να στραφεί εναντίον των ομοεθνών του, που μετά την κατάληψη της Μοσούλης προσπαθούσαν να επιβάλουν στα τζαμιά της περιοχής την μνημόνευση των ονομάτων του σουννίτη χαλίφη και του ιδίου προσωπικά στο κήρυγμα της *khutba*⁷⁹⁶. Οι Τουρκομάνοι, που αναφέρει και ο Ματθαίος, αντιμετώπισαν τελικά στο πεδίο της μάχης μαζί με άλλους ομοφύλους τους τα κουρδικά και

⁷⁹⁰ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 25.

⁷⁹¹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 25, 27. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 2-3. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. *Maliknâme*, σ. 57.

⁷⁹² P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*. Ο ίδιος αποδίδει τα ονόματα των τριών Τουρκομάνων αρχηγών που παραδίδει ο Ματθαίος ως «Buqa» ή «Boğā» και Mansur bin Qazağlı, αν και ο Mansur ήταν μάλλον ξεχωριστό πρόσωπο.

⁷⁹³ Ibn al-Athīr, σ. 58-59 (έτος εγίρας 437=1045/46). Η συγκεκριμένη δύναμη είχε σταλεί στην Μεσοποταμία, σύμφωνα με τον C. Cahen, *Qutlumush*, σ. 18, από τον Tuğrul.

⁷⁹⁴ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 25. –P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*.

⁷⁹⁵ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 26-27. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 93.

⁷⁹⁶ Πρβλ. σχετικά A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 25.

αραβικά στρατεύματα που κατόρθωσε να συγκεντρώσει ο Qirwāš και ηττήθηκαν ολοκληρωτικά στην Ra's al-Aiyil (στις 21 Απριλίου του 1044 σύμφωνα με τις αραβικές πηγές), παρά τις αρχικές τους επιτυχίες. Η φρουρά που είχαν αφήσει στην Μοσούλη είχε ήδη εξολοθρευθεί από τους εξεγερμένους κατοίκους της πόλης⁷⁹⁷. Ο Qirwāš απελευθέρωσε τους αιχμαλώτους που είχαν συλλάβει οι επιδρομείς και έγινε κύριος της λείας που είχαν συγκεντρώσει. Όσοι Τουρκομάνοι είχαν επιζήσει, περίπου 5.000 άνδρες, υποχώρησαν αναγκαστικά στο Diyār Bakr, όπου δέχθηκαν μήνυμα του Tuğrul να σταματήσουν τις επιδρομές στις ισλαμικές περιοχές, να επιστρέψουν στο Αζερμπαϊτζάν και να ξεκινήσουν από εκεί ιερό πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου από κοινού με τους Σελτζούκους εμίρηδες και αξιωματικούς⁷⁹⁸.

Οι Τουρκομάνοι προωθήθηκαν κατόπιν στο Τιλκούμ και το Raḥin, προφανώς επειδή ο δρόμος επιστροφής τους στα βορειοανατολικά είχε πλέον αποκλειστεί από τους Άραβες και τους Κούρδους. Αφού πραγματοποίησαν λεηλασίες και αιχμαλωσίες και στις συγκεκριμένες περιφέρειες, επιχείρησαν να επιστρέψουν στις περιοχές τους μέσω των εδαφών της Βασπρακανίας, από τα βόρεια δηλαδή της λίμνης Βαν. Ο διοικητής της τελευταίας Λειχούδης δεν τους επέτρεψε, όπως προείπαμε, την ελεύθερη διέλευση, παρότι του πρόσφεραν μέρος των λαφύρων τους, και έτσι αναγκάστηκαν να συγκρουστούν με τις τοπικές βυζαντινο-αρμενικές δυνάμεις στο Αρτζέσιον. Οι Τουρκομάνοι νίκησαν τους Βυζαντινούς και συνέλαβαν αιχμάλωτο, σύμφωνα με τον Ματθαίο, τον Λειχούδη, τον οποίο μετέφεραν στην πόλη Her. Ο Λειχούδης υποβλήθηκε σε βασανιστήρια και τελικά υπέκυψε⁷⁹⁹. Ο Σκυλίτζης ισχυρίζεται πάντως σε αυτό το σημείο ότι ο Λειχούδης πωλήθηκε, υποτιθέμενα από τον Kutalmış, στον Ραβαντίδη εμίρη του Tabrīz ή Ταβρέζιου (μάλλον ο Wahsudan bin Mamlan)⁸⁰⁰.

Όπως και να είχαν τα πράγματα, ο Kutalmış υπήρξε τελικά ο κύριος ευνοημένος από τις συγκεκριμένες εξελίξεις, καθώς αναδείχθηκε επικεφαλής των Τουρκομάνων στο Αζερμπαϊτζάν. Ήδη το 1047 επιτέθηκαν από κοινού στον Σανταντίδη (εκ του «Šaddād») εμίρη του Καντζακίου (αρμ. Ganğa) al-Laškaṛī 'Alī bin Musa, τον οποίο πολιόρκησαν επί ενάμισυ έτος. Κατά έναν περίεργο τρόπο, το Καντζάκιον ανακουφίστηκε με την επέμβαση ενός αυτοκρατορικού στρατεύματος, που εκστράτευσε στην περιοχή υπό τον *στρατοπεδάρχη* Νικηφόρο⁸⁰¹. Η συγκεκριμένη εκστρατεία περιγράφεται αναλυτικά στο παραπάνω κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την Ιβηρία-Μεγάλη Αρμενία.

⁷⁹⁷ P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*.

⁷⁹⁸ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 27.

⁷⁹⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 74. Το λείψανό του αγόρασαν, υποτίθεται, αργότερα οι συγγενείς του για 10.000 αρμενικά νομίσματα.

⁸⁰⁰ P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*. – A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 28.

⁸⁰¹ P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*.

Μετά τις συγκεκριμένες εξελίξεις ο σουλτάνος «ἀμφίρροπος ἦν καὶ διχογνώμων, καὶ ἐμελέτα τὸ ποιητέον»⁸⁰². Αρχικά επέλεξε να στραφεί εκ νέου εναντίον των Αράβων και Κούρδων, αλλά ηττήθηκε στην σύγκρουση που επακολούθησε⁸⁰³. Ο Tuğrul κατευθύνθηκε αμέσως μετά στο Πάσαρ ή Πασάρ⁸⁰⁴ για να ελέγξει τον επικίνδυνο Kutalmış. Ο Σελτζούκος αρχηγός είχε καταφύγει εκεί με τους στρατιώτες του υπολογίζοντας σωστά ότι θα αντιμετώπιζε την σουλτανική οργή για την ήττα από τον Qirwāš bin Muqallad και την γενικότερη δράση του⁸⁰⁵. Ο Tuğrul ωστόσο απέστειλε κατά την ίδια περίοδο, μετά από αρκετή σκέψη, άλλες σελτζουκικές δυνάμεις στην Βαασπρακανία υιοθετώντας εις το εξής, για πρώτη φορά, πολιτική στρατιωτικής αντιπαράθεσης με την αυτοκρατορία. Η συγκεκριμένη πολιτική έτυχε βέβαια ενθουσιώδους υποδοχής και θερμής στήριξης από τους Κούρδους, Δαλαμίτες και κυρίως τους Τουρκομάνους, που αυξάνονταν συνεχώς στο Αζερμπαϊτζάν⁸⁰⁶.

Ο επικεφαλής της πρώτης τουρκικής δύναμης που εστάλη ονομαζόταν Hasan (ελλ. Ασάν ο κωφός)⁸⁰⁷, ήταν ανεψιός του σουλτάνου και γιος του Mūsā Yabghu (ή Baighū)⁸⁰⁸ και είχε λάβει την σουλτανική διαταγή να καταλάβει την Βαασπρακανία (έτος 1048)⁸⁰⁹. Οι τουρκικές ομάδες του Hasan, αλλά και οι Τουρκομάνοι που παρότρυνε λίγο αργότερα ο Ibrāhīm Īnāl να εισβάλουν στα αυτοκρατορικά εδάφη⁸¹⁰, διείσδυσαν στις κοιλάδες της Βασιανής και της Θεοδοσιούπολης και έφθασαν έως τις παρυφές της Χαλδίας στα βορειοδυτικά, στην Sper⁸¹¹, στο Taik' και στο Aršarunik⁸¹² στον Βορρά, και στο Ταρόν, στην Hastank' ή Hastēnk (ελλ. Ασθιανηνή⁸¹³) και στην Χορτζινή⁸¹⁴ στα νότια⁸¹⁵. Ο *κατεπάνω*

⁸⁰² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 447.8-9.

⁸⁰³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 447.11-14.

⁸⁰⁴ Σύμφωνα με τον Ιω. Ζωναρά, τομ. 3, σ. 637.8, το Πασάρ ήταν πόλη των Χωρασμίων. Ο W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 175, σημ. 127, πιθανολογεί ότι επρόκειτο για την γνωστή αρχαία Περσέπολη.

⁸⁰⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 447.9-11. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 637.5-8. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 98.

⁸⁰⁶ P.A. Blaum, *Iraqi Turkmens*. Η συγκεκριμένη περιοχή, που ήταν ως τότε γλωσσικά και πολιτιστικά ιρανική και κουρδική, άρχισε να αποκτά προοδευτικά τουρκικό χαρακτήρα.

⁸⁰⁷ Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 25, τον αναφέρει ως «Αρσλάν», χωρίς να διευκρινίζει γιατί.

⁸⁰⁸ Βλ. D.K. Kouymjian, *Mxit'ar of Ani*, σ. 47 κ.ε., που σημειώνει ότι ο *yabghu* αποτελούσε τίτλο.

⁸⁰⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 447.14 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 99.17 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 637.10 κ.ε. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, εν VV 38 (1977), σ. 89. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164. Ο Ī. Kafesoglu, *Seljuks*, σ. 40, δίνει το έτος 1047. Ο Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérían, σ. 58 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 68, δίνει ωστόσο το αρμενικό έτος 497, που ξεκινούσε στις 8 Μαρτίου του 1048.

⁸¹⁰ Ibn al-Athīr, σ. 67.

⁸¹¹ Περιφέρεια της άνω Αρμενίας, στα ανατολικά της Χαλδίας και στον άνω ρου του ποταμού Ακάμ-πιος ή Ακαμψη (αρμ. Č'orox[i], τουρκ. Çoruh ή Çoroh). Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 53 κ.ε.

⁸¹² Περιφέρεια της επαρχίας του Αραράτ, στον άνω Αράξη και στα νοτιοδυτικά του Ανίου. Βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164, σημ. 95.

⁸¹³ Η Ασθιανηνή βρισκόταν στην περιοχή του Αραράτ, κατά μήκος της ροής του ποταμού Αρσανία από τα ανατολικά στα δυτικά. Βλ. γι' αυτήν E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 156, 183, 195-196, 201. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164, σημ. 95.

⁸¹⁴ Χορτζινή.

⁸¹⁵ Νότια.

της Βασπρακανίας Ααρών Ραδομηρός, τρίτος γιος του πρώην *τσάρου* Βουλγαρίας Ιωάννη Βλαδισλάβου, αδυνατούσε να αντιμετωπίσει την πολυπληθέστερη δύναμη του Hasan (20.000 άνδρες κατά τον υπερβολικό Ιωάννη Σκυλίτζη) και ζήτησε επικουρία από τον «*κατάρχοντα*», δηλαδή *δούκα*, του Ανίου και της Ιβηρίας Κατακαλών Κεκαυμένο, για να αντιμετωπίσει τους εισβολείς που λεηλατούσαν και κατέστρεφαν την περιοχή του⁸¹⁶. Οι δύο αυτοκρατορικοί διοικητές εφάρμοσαν στρατηγικό τέχνασμα του Κεκαυμένου και κατόρθωσαν τελικά να συντρίψουν από κοινού την τουρκική δύναμη, ενώ ο Hasan σκοτώθηκε κατά την διάρκεια της σύγκρουσης μαζί με τους επίλεκτους στρατιώτες του⁸¹⁷. Οι διασωθέντες Τούρκοι κατέφυγαν σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη «*όλίγοι και γυμνοί διά τῶν ὁρέων ἐς τὰς Περσαρμενίων (...) πόλεις*»⁸¹⁸, δηλαδή στο Αζερμπαϊτζάν.

Οι τουρκικές επιδρομές συνεχίστηκαν πάντως στις αρμενικές περιοχές αποκτώντας μάλιστα ολοένα πιο επικίνδυνο και καταστροφικό χαρακτήρα. Το 1048 πολυάριθμοι Τουρκομάνοι διείσδυσαν έως το Μαντζικέρτ, την Θεοδοσιούπολη και την Τραπεζούντα, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ibn al-Athīr⁸¹⁹. Την ίδια ακριβώς περίοδο οι δυνάμεις του Ibrāhīm Īnāl, που είχε ενθαρρύνει τους Τουρκομάνους να επιτεθούν στα βυζαντινά εδάφη, προφανώς για αντιπερισπασμό και διευκόλυνση του ιδίου, κατέστρεψαν το Αρτζε και συγκρούστηκαν με τα βυζαντινά στρατεύματα στο Καπετρόν. Το 1053/54 ο Kutalmış λεηλάτησε με τους άνδρες του το Κάρσε. Οι συγκεκριμένες εξελίξεις περιγράφονται αναλυτικά στο κεφάλαιο περί Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας. Το 1054 ο Tuğrul beg επιτέθηκε προσωπικά κατά της Βασπρακανίας διοικώντας σημαντικές δυνάμεις, οι οποίες διέθεταν μάλιστα και πολιορκητικές μηχανές⁸²⁰. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε τόσο για την χρονολόγηση⁸²¹

⁸¹⁴ Περιφέρεια της παλαιάς *επαρχίας* «Αρμενία IV» στα βόρεια της Ασθιανηνής. Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 198 κ.ε.

⁸¹⁵ W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164.

⁸¹⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 448.51 κ.ε.

⁸¹⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 449.58 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 637.14-16. Πρβλ. Ī. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 121. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 30. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 98-99. Με σφάλματα η σύντομη αφήγηση του Ibn al-Athīr, σ. 68.

⁸¹⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 449.76-77. Πρβλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 121. –Ī. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 40. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 30. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 93.

⁸¹⁹ Ibn al-Athīr, σ. 67.

⁸²⁰ Ειδικά για τις «ελεπόλεις» και τα υπόλοιπα πολιορκητικά μηχανήματα των Σελτζούκων βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 452.59-60. Ο Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 82 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 93, αναφέρεται επίσης στον στρατό του σουλτάνου, στους αμάχους που τον συνόδευαν και στις μεγάλες του προετοιμασίες πριν την εισβολή.

⁸²¹ Σε ό,τι αφορά την χρονολόγηση της εκστρατείας, ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462-464, αφηγείται τα γεγονότα της αμέσως μετά την εξιστόρηση των συγκρούσεων με τους Πετσενέγους (σ. 455-459), που έλαβαν χώρα κατά το 1048. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 46.8, τα τοποθετεί ωστόσο «πρὸ τῆς τοῦ βασιλέως τελευτῆς», ενώ οι Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 87. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 82 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 93. –Smbat Sparapet, σ. 25, που είναι εδώ πιο αξιόπιστοι και ακριβείς, αναφέρονται στο αρμενικό έτος 503, δηλαδή ανάμεσα στις 8 Μαρτίου του 1054 με 7 Μαρτίου του 1055. Ο Σκυλίτζης χρονολόγησε εσφαλμένα την εκστρατεία του Tuğrul περίπου στο 1050 πραγματοποιο-

όσο και για την εξέλιξη της συγκεκριμένης εκστρατείας του Tuğrul είναι αντικρουόμενες και αντιφατικές. Γι' αυτόν τον λόγο θα τις εξετάσουμε αναλυτικά.

Σύμφωνα με τους Ματθαίο Εδέσσης και Smbat Sparapet, ο Tuğrul διείσδυσε αρχικά στην περιοχή της Βασπρακανίας και κυριεύσε το Περκρί σφαγιάζοντας και αιχμαλωτίζοντας τον τοπικό πληθυσμό. Κατόπιν ανάγκασε μετά από πολιορκία οκτώ ημερών τους κατοίκους του Αρτζεσίου να υποταχθούν στον ίδιο, αλλά το πιθανότερο είναι ότι η πόλη πέρασε και πάλι στον αυτοκρατορικό έλεγχο μετά την αποχώρηση του σουλτάνου⁸²². Ο Aristakēs Lastivertc'i διαφοροποιείται εδώ εντελώς σε σχέση με τον Smbat, αναφέροντας ότι ο Tuğrul αγνόησε εντελώς κατά το αρχικό στάδιο της εκστρατείας του το Αρτζέσιον και το Περκρί⁸²³. Η αξιολόγηση των αντικρουόμενων πληροφοριών των ανωτέρω ιστοριογράφων, με παράλληλη σύγκριση των αναφερομένων του Ιωάννη Σκυλίτζη, είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Οι αφηγήσεις των Smbat και Ματθαίου φαντάζουν βέβαια εκ πρώτης όψεως αρκετά αξιόπιστες, καθώς είναι απίθανο ότι ο Tuğrul θα άφηνε στα μετόπισθόν του δύο τόσο σημαντικά φρούρια στην κατοχή του αντιπάλου, πριν προωθηθεί δυτικότερα στο Οκώμιον και στο Μαντζικέρτ, όπως πραγματικά έπραξε⁸²⁴. Το εκστρατευτικό του σώμα δεν ήταν ανάλογο των ευκίνητων τουρκικών ληστρικών ομάδων, που λεηλατούσαν τις μικρασιατικές πόλεις και έσπευδαν κατόπιν να αποχωρήσουν στις περιοχές τους. Οι τουρκικές δυ-

ιώντας μία «τηλεσκοπική» τρόπον τινά σύμπτυξη της μάχης του Καπετρών με την πολιορκία του Μαντζικέρτ. Βλ. σχετικά Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 106-107, σημ. 95, όπου και ανάλυση του θέματος. Το σύνολο σχεδόν των παλαιότερων αλλά και νεότερων ερευνητών αποδέχεται το 1054 ως έτος πραγματοποίησης της συγκεκριμένης εκστρατείας του σουλτάνου, αποδεχόμενοι την άποψη που εξέφρασε πρώτος ο Α.Φ. Γφρόρερ, *Byzantinische Geschichten*, Graz 1877, τομ. 3, σ. 483 κ.ε. Βλ. σχετικά G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 704 κ.ε. (βλ. όμως την επιφύλαξη του στην σημ. 2). – R. Grousset, *Arménie*, σ. 596. – E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 181. – L. Bréhier, *Vie et mort*, σ. 214. – C. Cahen, *Pénétration*, σ. 16. – Του ίδιου, *Turkish Invasion*, σ. 144. – Του ίδιου, *Qutlumush*, σ. 20. – Του ίδιου, *Diplomatie orientale*, σ. 12. – V. Minorsky, *Caucasian History*, σ. 60, 63. – P. Charanis, *Eleventh Century*, σ. 190. – Δ.Α. Ζακυθινός, *Ιστορία*, σ. 487. – W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 130, 173. – Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 29. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 238-239. – S. Vryonis, Jr., *Eustathius Boilas*, σ. 274. – Του ίδιου, *Παρακμή*, σ. 78. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί η αξιοσημείωτη διαφοροποίηση του Ι.Ε. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 524, που προτιμά την χρονολογική σειρά παράθεσης των γεγονότων από τον Σκυλίτζη και χρονολογεί την εκστρατεία του Tuğrul το 1051. Για την επισήμανση της συγκεκριμένης βιβλιογραφίας βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, ό.π.

⁸²² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 86. – Smbat Sparapet, σ. 25. – Bar Εβραίος, σ. 207 (κατάληψη του 'Arzâun ar-Rum, δηλαδή του Αρτζεσίου ή του Αρτζε: ο ίδιος πάντως κάνει λόγο για την άλωση του 'Argish το 1070 από τον Alp Arslan, το οποίο ταυτίζεται σίγουρα με το Αρτζέσιον). Αντιθέτως βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 77. – Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 312-313. – Της ίδιας, *Structures*, σ. 28, που κάνει λόγο για οριστική και μόνιμη κατάκτηση των συγκεκριμένων πόλεων από τους Τούρκους. Παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν μάλιστα ότι η Βασπρακανία έπαψε να υφίσταται ως διοικητικο-στρατιωτική μονάδα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1050. Για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα εκείνη την περίοδο πλησίον της πόλης Αρτζέσιον, στα βορειοανατολικά της λίμνης Βαν, βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 140, 162, 173.

⁸²³ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 82, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 93.

⁸²⁴ Ο Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 644.13-15, αναφέρεται εξάλλου σε εκπορθήσεις πόλεων του ανατολικού συνόρου από τον σουλτάνο κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου.

νάμεις διέθεταν πολιορκητικές μηχανές και σκόπευαν προφανώς να προβούν σε εδαφικές κατακτήσεις ή έστω να παραμείνουν για αρκετό χρονικό διάστημα στην εχθρική περιοχή. Γι' αυτόν τον λόγο οι αναφορές των Ματθαίου και Smbat σχετικά με το Αρτζέσιον και το Περκρί ενδεχομένως να είναι αληθείς. Ο Aristakēs βέβαια υπήρξε σύγχρονος των γεγονότων, σε αντίθεση με τους πολύ μεταγενέστερους Ματθαίο και Smbat και η αφήγησή του για την εκστρατεία του Tuğrul είναι σαφώς πιο αναλυτική από εκείνες των τελευταίων αλλά και των Βυζαντινών ιστοριογράφων. Η άλωση του Περκρί και του Αρτζεσίου σε εκείνο το χρονικό σημείο δεν φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή, αν λάβουμε υπόψη τα λεγόμενα του Ιωάννη Σκυλίτζη περί αρχικής διείσδυσης των Τούρκων στην Ιβηρία και προώθησής τους ως το Οκώμιον στα βορειοδυτικά⁸²⁵. Το να κατευθύνθηκαν αμέσως μετά στα νοτιοανατολικά, όπου βρίσκονταν τα δύο ανωτέρω φρούρια, και κατόπιν ξανά στα δυτικά ως το Μαντζικέρτ δεν φαντάζει ιδιαίτερα πιθανό, εφόσον ο Tuğrul φοβόταν την ενδεχόμενη άφιξη αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην περιοχή. Η αναφορά ωστόσο του Σκυλίτζη περί προώθησης των Τούρκων στο Μαντζικέρτ μέσω Ιβηρίας δεν ευσταθεί. Σύμφωνα βέβαια με τον ίδιο ιστοριογράφο, ο Tuğrul συνάντησε τελικά τα πάντα «τειχήρη» τόσο στην Ιβηρία όσο και στην Βασπρακανία· έτσι, αποφάσισε να στραφεί προς το Μαντζικέρτ για να επιτύχει «μέγα τι»⁸²⁶. Η συγκεκριμένη πληροφορία ενισχύει μεν τα λεγόμενα του Aristakēs'ι, που κάνει λόγο για αρχική διείσδυση στην Βασπρακανία, αλλά δημιουργεί περαιτέρω ερωτηματικά: το Μαντζικέρτ διέθετε, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, τριπλή οχυρωματική γραμμή, επάρκεια νερού και άφθονα εφόδια και λογικά θα άντεχε την τουρκική πολιορκία έως την άφιξη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων από τα δυτικά⁸²⁷. Η παράθεση όλων αυτών των αντιφατικών πληροφοριών δικαιολογεί πιστεύουμε την ανάγκη μιας προσεκτικής εξέτασης των αναφορών των πηγών για την ανασύνθεση των γεγονότων της εκστρατείας του Tuğrul beg.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ο Tuğrul διείσδυσε αρχικά στην Ιβηρία και έφθασε ως το Κωμίον ή Οκώμιον, στην Basean/Basēn (ελλ. Φασιανή/Βασσιανή)⁸²⁸, αλλά δεν κατόρθωσε να πράξει τίποτε σημαντικό, καθώς ο πληθυσμός είχε καταφύγει στα πολυάριθμα «ερυνότατα φρούρια» της περιοχής⁸²⁹. Ο πιο λεπτομερειακός ωστόσο Aristakēs Lastivertc'ι διαφοροποιείται εδώ εντελώς αναφέροντας τον πραγματικό γεωγραφικό άξονα και την ακριβή πορεία της τουρκικής εισβολής. Το τουρκικό στράτευμα διείσδυσε αρχικά στην Βασπρακανία στα βόρεια της λίμνης Ban και, αφού αγνόησε το Αρτζέσιον και το Περκρί, έφθασε στην περιοχή του Μαντζικέρτ. Η πόλη δεν είχε προετοιμαστεί για πολιορκία και αν οι Τούρκοι επέμεναν στον αποκλεισμό της επί ένα δεκαήμερο, θα την είχαν κα-

⁸²⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.43 κ.ε.

⁸²⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.43-51.

⁸²⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.54-56.

⁸²⁸ Βλ. στους χάρτες αρ. 1-2 της παρούσας μελέτης.

⁸²⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.43 κ.ε.

ταλάβει. Ο Tuğrul ωστόσο, που δεν διέθετε προφανώς πολιορκητική εμπειρία, αναχώρησε με τον στρατό του μετά τρεις ημέρες, γεγονός που προξένησε την μεταγενέστερη κριτική του Aristakēs⁸³⁰. Ο ίδιος ιστοριογράφος κατονομάζει τα κάστρα που συνάντησαν οι εισβολείς βορειότερα, αφού προωθήθηκαν αρχικά στην περιφέρεια του Tuaracoy Tap' και στην κοιλάδα της Βασσιανής (*δουκάτο* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας). Οι Τούρκοι συνάντησαν εκεί το ισχυρό φρούριο Avnīk (ελλ. Άβνικον, σημ. Ğiwān Qal'a), που δεν ήταν σε θέση να καταλάβουν, και κατόπιν το δυτικότερο χωρίο Du (σημ. Böyük Tuya)⁸³¹. Το Οκώμιον, που αναφέρει ο Σκυλίτζης, βρισκόταν ακριβώς στο μέσο της διαδρομής Avnīk-Du⁸³². Ο Tuğrul διαπίστωσε αμέσως μετά ότι και η Θεοδοσιούπολη, παλαιά διοικητική έδρα του *κατεπανάτου* Ιβηρίας, ήταν σε θέση να αντέξει μία ενδεχόμενη πολιορκία⁸³³. Ενώ βρισκόταν ακόμη στην ευρύτερη περιοχή, πληροφορήθηκε, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, ότι ο αυτοκρατορικός στρατός συγκεντρωνόταν στην Καισάρεια. Τα συγκεκριμένα νέα και η κατάσταση που αντιμετώπισε στην περιφέρεια της Θεοδοσιούπολης τον ανάγκασαν να στραφεί νοτιότερα, στο *κατεπανάτο* Βασσπρακανίας, και να αποφύγει μια περαιτέρω προώθηση στα δυτικά⁸³⁴. Προφανώς διέσχισε εκ νέου με τις δυνάμεις του τις περιοχές Tuaracoy Tap' και Hark' (ελλ. Χαρκά) και έφθασε πάλι στην περιφέρεια του Arahunik' (ελλ. Απαχουνής, σημ. Bāhuniš), όπου βρισκόταν το Μαντζικέρτ, αφού πέρασε τον σημερινό ποταμό Murād-çai⁸³⁵.

Το Μαντζικέρτ αποτελούσε στρατηγικό σημείο για την άμυνα της ευρύτερης περιοχής αλλά και για την πραγματοποίηση περαιτέρω επιδρομών στο εσωτερικό του μικρασιατικού οροπεδίου. Προφανώς λοιπόν αποτελούσε βασικό στόχο για τον Tuğrul beg, που ήλπιζε να το καταλάβει σχετικά γρήγορα και γι' αυτό το πολιορκήσε «*άνενδότης*» επί τριάντα ολόκληρες ημέρες. Οι Τούρκοι ωστόσο είχαν απολέσει το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού, ενώ η φρουρά του Μαντζικέρτ είχε πλέον προετοιμαστεί κατάλληλα για μακροχρόνια πολιορκία. Την πόλη υπεράσπισε με δεξιότητες και δυναμισμό ο *πατρίκιος* και *στρατηγός* του Μαντζικέρτ Βασίλειος Αποκάπης, ο οποίος διέθετε κατά τα φαινόμενα υπό τις διαταγές του και μια μικρή φραγγορμανδική στρατιωτική μονάδα⁸³⁶. Η τελευταία πληροφορία συνάγεται έμμεσα από την μαρτυρία της καταστροφής μιας πολιορκητικής μηχανής από έναν «Φράγγο» στρατιώτη αλλά και από τις παράλληλες αναφορές για την ύπαρξη «φραγ-

⁸³⁰ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 88 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 99-100.

⁸³¹ Aristakēs Lastivertc'i, ό.π. Για το Avnīk βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 80, 181, 193. Για το Du βλ. E. Honigmann, ό.π., σ. 181, 214, σημ. 7.

⁸³² Βλ. στους χάρτες αρ. 1-2 της παρούσας μελέτης.

⁸³³ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 100.

⁸³⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.45 κ.ε.

⁸³⁵ Βλ. στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁸³⁶ Για τα γεγονότα της πολιορκίας βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.51 κ.ε. -Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 35.7 κ.ε. -Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 75 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 100 κ.ε. -Smbat Sparapet, σ. 25. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 86-88. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 175 κ.ε. -A.G.C. Savvides, *Apocapes*, σ. 98 κ.ε. -Θ.Κ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 124 κ.ε., 180 κ.ε.

γικών» και «βαραγγικών» δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο⁸³⁷.

Οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν εναντίον των τειχών του Μαντζικέρτ λιθοβόλους μηχανές, τις οποίες οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν αρχικά να κάψουν με τις συσκευές εκτόξευσης «μηδικού πυρός» (*υγρόν πυρ*), εξαιτίας της μεγάλης απόστασης. Την λύση έδωσε τελικά ο προαναφερθείς «Φράγγος» στρατιώτης, που τόλμησε να βγει από τα τείχη και να κάψει από κοντινή απόσταση την μεγαλύτερη από αυτές τις μηχανές⁸³⁸. Οι τουρκικές επιθέσεις απέβησαν τελικά άκαρπες, εξαιτίας της ισχυρής και δραστήριας άμυνας που αντέταξαν οι υπερασπιστές του φρουρίου. Ο Σκυλίτζης και ο Ατταλειάτης παραθέτουν στα έργα τους χαρακτηριστικές σκηνές από την πολιορκία του Μαντζικέρτ, ενώ ο *Aristakēs* κάνει λόγο για την πολύτιμη βοήθεια που προσέφερε στους πολιορκημένους ένας αξιωματούχος του τουρκικού στρατού, που τους αποκάλυπτε συνεχώς τα σχέδια επίθεσης των επιτιθέμενων⁸³⁹. Στην τελευταία φάση της πολιορκίας τις σελτζουκικές δυνάμεις κατηύθυνε ο «ηγεμών των Χωρασμίων» (=Δαλαμιτών) Αλκάν (εκ του *Hān*;⁸⁴⁰), ο οποίος επικέντρωσε τις προσπάθειες των πολιορκητών στο ασθενέστερο σημείο των οχυρώσεων του Μαντζικέρτ⁸⁴¹. Ο αμυνόμενος ωστόσο υπερίσχυσε και πάλι υπό την καθοδήγηση του έμπειρου Αποκάτη, ενώ ο Αλκάν συνελήφθη τελικά αιχμάλωτος και εκτελέστηκε⁸⁴². Το συγκεκριμένο γεγονός καταπτόησε τα σουλτανικά στρατεύματα και ο *Tuğrul* αναγκάστηκε να άρει την πολιορκία μετά από έναν μήνα άκαρπων προσπαθειών. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, ο σουλτάνος δικαιολόγησε την αποχώρησή του ως αναγκαία πράξη για την αντιμετώπιση διαφόρων αναγκών που είχαν προκύψει στο κράτος του και υποσχέθηκε στους Βυζαντινούς ότι θα επανερχόταν το επόμενο έτος με μεγαλύτερες δυνάμεις⁸⁴³.

Το πιθανότερο είναι ότι ο *Tuğrul* δεν ήταν σε θέση να παρατείνει χρονικά την πολιορκία και φοβόταν την επικείμενη άφιξη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων από τα δυτικά. Κατά την επιστροφή του ο σουλτάνος προσέβαλε το νοτιότερο φρούριο *Artzkē* ή

⁸³⁷ *Aristakēs Lastivertc'i*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 97. –Μτχ. Ατταλειάτης, σ. 35.18, 81.16-17. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 127.23 κ.ε.

⁸³⁸ Μτχ. Ατταλειάτης, σ. 35.12 κ.ε. Πρβλ. Θ.Κ. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 124 κ.ε., 180 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Savvides, *Apocapes*, σ. 99.

⁸³⁹ *Aristakēs Lastivertc'i*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 102-103.

⁸⁴⁰ W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 177, σημ. 131.

⁸⁴¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.23 κ.ε. Βλ. *Aristakēs Lastivertc'i*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 104, ο οποίος αναφέρεται σε κάποιον ανώνυμο επικεφαλής των «Δαλαμιτών». Πρβλ. γενικά K.N. Yuzbašian, *Deilemity v povestrovanni Aristakesa Lashstiverttsi*, *PPS* 7 (1962) (και αγγλ. μτφρ. εν *Armenian Review* 31 [1979], σ. 378-184)]. Για τους Δαλαμίτες βλ. επίσης V. Minorsky, λ. Daylam, εν *Et*, με παράθεση πηγών και ειδικής βιβλιογραφίας.

⁸⁴² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 464.2 κ.ε. Βλ. και *Aristakēs Lastivertc'i*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 107.

⁸⁴³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 464.7 κ.ε. Εσφαλμένες οι αναφορές του A.F. Stone, Eustathios, σ. 131, σημ. 31.

Arckē (ελλ. Αρτζικέ ή Αλτζίκε)⁸⁴⁴ στις βορεινές ακτές της λίμνης Βαν (αρχ. Άρσησσα, σημ. Van). Ο τοπικός πληθυσμός και η φρουρά αισθάνονταν ασφαλείς εξαιτίας της ισχυρής οχύρωσης του Arckē, αλλά οι Τούρκοι κατόρθωσαν να διεισδύσουν στο εσωτερικό της πόλης από την πλευρά της λίμνης και επιδόθηκαν σε σφαγές, λεηλασίες και αιχμαλωσίες. Η συγκεκριμένη επιτυχία ωστόσο δεν ήταν αρκετή για τον Tuğrul, που δεν είχε πετύχει τον στόχο του σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i⁸⁴⁵. Προφανώς ο συγγραφέας αναφέρεται στην επιθυμία του σουλτάνου να καταλάβει το στρατηγικά πολύτιμο φρούριο του Μαντζικέρτ.

Σύμφωνα με τον Aristakēs, ο σουλτάνος είχε στείλει, ενώ βρισκόταν στα περίχωρα του Μαντζικέρτ, στρατιωτικές ομάδες προς όλες τις κατευθύνσεις, για να πραγματοποιήσουν επιδρομές⁸⁴⁶. Ενδεχομένως να επρόκειτο για σώματα που είχαν αναλάβει καθήκοντα προνομής για τις ανάγκες του τουρκικού στρατεύματος ή για ανιχνευτικές ομάδες που θα επιτηρούσαν την ευρύτερη περιοχή σε περίπτωση άφιξης των αυτοκρατορικών ενισχύσεων. Οι συγκεκριμένες ομάδες ωστόσο προέβησαν σε εκτεταμένες δηώσεις. Οι περιφέρειες της Δερζηνής και της Κελτζηνής (αρχ. Ekeleac', σημ. Erzincan) λεηλατήθηκαν εκείνη την περίοδο, όπως και οι περιοχές που βρίσκονταν ανάμεσά τους. Οι Τούρκοι διείσδυσαν στο Taik' (Ταϊκ) και ακολουθώντας τον ρου του ποταμού Č'oroχ[i] (ελλ. Άκαμψις/Ακαμψής, τουρκ. Çoruh, γνωστός και ως Çoroh) κατέστρεψαν την Xaghteac'. Τελικά προωθήθηκαν ως την πόλη Παϊπερ ή Παϊπέρτ (ελλ. Βαϊβερδώνα, αρχ. Baberd, σημ. Baiburd), στα νότια των ποντικών Άλπεων και του ποταμού Ακαμψή⁸⁴⁷, όπου συνάντησαν όμως ένα σώμα «Βαράγγων», ενδεχομένως Φραγγορμανδών μισθοφόρων. Οι τελευταίοι συγκρούστηκαν μαζί τους και τους κατανίκησαν, αλλά απέφυγαν να καταδιώξουν τους διασωθέντες υπό τον φόβο κάποιας ενδεχόμενης ενέδρας⁸⁴⁸.

6. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Βασπρακανία (ca. 1060-1071). Η μάχη του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071)

Οι παλαιότεροι ερευνητές θεωρούσαν ότι η διοικητικο-στρατιωτική περιφέρεια της Βασπρακανίας είχε πάψει να υφίσταται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1050, αλλά το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό και οι πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων αντικρούουν αυτήν την εκδοχή⁸⁴⁹. Η βυζαντινή άμυνα στην περιοχή άρχισε βέβαια να καταρρέει ουσιασ-

⁸⁴⁴ Για το συγκεκριμένο φρούριο βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 172, 182, 202, 208. –V. Laurent, *Sceau de Christophore*, passim. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 34-29, 63-64.

⁸⁴⁵ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 107.

⁸⁴⁶ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 93.

⁸⁴⁷ Βλ. στον *χάρτη* αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

⁸⁴⁸ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 97.

⁸⁴⁹ Βλ. αρ. πίνακα 56 κ.ε. Πρβλ. επίσης V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vasprakan, en Viz. Vrem.* 38 (1977), σ. 90-91, 93. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 28.

τικά μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1060, αλλά η αυτοκρατορική κυριαρχία έπαυσε να υφίσταται οριστικά μετά το 1071, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στο θέμα Καρσίου-Ιβηρίας⁸⁵⁰. Η σωζόμενη σφραγίδα του *υπάτου* και *στρατηγού* Γωτωρώζ (αρμ. Kotoroc'berd) και Ελαβάκης (αρμ. Aľbak) Βασιλείου ανάγεται πάντως μάλλον στα μέσα του 11^{ου} αι., αν και η περίπτωση να είναι λίγο μεταγενέστερη, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί εντελώς⁸⁵¹. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan υποθέτει, λαμβάνοντας υπόψη σχετική αναφορά του Aristakēs'i Lastivertc'i⁸⁵², ότι μόνο οι περιοχές του Rštunik⁸⁵³, του Ίβαν (ή Ευάν, αρμ. Wān) και του Αρτζικέ της Βαασπρακανίας παρέμεναν ακόμη υπό αυτοκρατορικό έλεγχο⁸⁵⁴. Κατά την γνώμη μας ωστόσο θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί ακόμη και γι' αυτές. Ειδικά για το φρούριο του Αρτζικέ υπάρχει μαρτυρία ότι βρισκόταν πλέον υπό τουρκική κατοχή⁸⁵⁵, ενώ το Ευάν/Ίβαν ήταν εξαιρετικά απομακρυσμένο. Το 1070 ο Alp Arslan κατέλαβε τελικά το Μαντζικέρτ. Ο σουλτάνος, εκτιμώντας προφανώς την στρατηγική του σημασία, εγκατέστησε εκεί φρουρά Τούρκων και «Διλιμιτών» (Δαλαμιτών) στρατιωτών⁸⁵⁶. Οι ακατάπανστες τουρκικές επιδρομές είχαν στο μεταξύ μετατρέψει την περιοχή που εκτεινόταν ανάμεσα στην Θεοδοσιούπολη και το νοτιότερο Μαντζικέρτ σε «*αοίκητον*» και «*ήρημωμένη*»⁸⁵⁷.

Την άνοιξη του 1071 ο Ρωμανός Δ' Διογένης συγκέντρωσε ένα πολυπληθές στράτευμα, αποφασισμένος να αποκαταστήσει την αυτοκρατορική κυριαρχία στις αρμενικές περιοχές και να δημιουργήσει έτσι έναν αμυντικό φραγμό στις τουρκικές διεισδύσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας⁸⁵⁸. Ο αυτοκράτορας επικέντρωσε την προσπάθειά του στην ανακατάληψη του Μαντζικέρτ και στην κατάληψη του νοτιότερου οχυρού Χλιάτ (Ahlāt), καθώς τα συγκεκριμένα φρούρια βρίσκονταν σε πολύ κρίσιμη στρατηγική θέση και γι' αυτό χρησιμοποιούνταν από τους Τούρκους ως βάσεις για τις εισβολές τους στις δυτικότερες περιοχές⁸⁵⁹. Η στρατηγική σπουδαιότητα των κάστρων της ευρύτερης περιφέρειας επισημα-

⁸⁵⁰ Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 118 κ.ε.

⁸⁵¹ Βλ. αρ. πίνακα 60. Βλ. πάντως αντιθ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 64. –W. Seibt, *Miszellen*, στήλ. 638 κ.ε., ο οποίος χρονολογεί στα μέσα του 11^{ου} αι.

⁸⁵² Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 167.

⁸⁵³ Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 21, σημ. 3, 168, 170, σημ. 1, 209.

⁸⁵⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 78. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 313. –Της ίδιας, *Vaspurakan, en Viz. Vrem.* 38 (1977), σ. 98-99. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 28.

⁸⁵⁵ Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 99.

⁸⁵⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.16 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 35.

⁸⁵⁷ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.11-12. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.8.

⁸⁵⁸ Πρβλ. S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 58. Αναλυτικότερα βλ. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 416 κ.ε. –J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 187-188. Γι' αυτόν τον λόγο ο Ρωμανός προσπάθησε, προτού ξεκινήσει την εκστρατεία του, να έλθει σε διπλωματική επαφή με τον Alp Arslan στο Χαλέπι. Έτσι θα τον ωθούσε να στρέψει την προσοχή του στις περιοχές της Συρίας-Παλαιστίνης-Αιγύπτου και ο ίδιος θα μπορούσε να δράσει ανενόχλητος στην Αρμενία. Βλ. για περισσότερες πληροφορίες στο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την Έδεσσα, σ. 281 κ.ε.

⁸⁵⁹ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 98.18-28. Πρβλ. E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 286.

ίνεται εξάλλου και από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο⁸⁶⁰. Η υπόθεση κατά συνέπεια που εξέφρασε ο A. Hamdānī περί μετατόπισης του στρατηγικού στόχου της εκστρατείας από την περιοχή του Χαλεπίου στην Αρμενία, μετά από φατιμιδική διπλωματική παρέμβαση, μάλλον θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς ούτως ή άλλως δεν στηρίζεται σε καμία μαρτυρία των πηγών⁸⁶¹. Ο Ρωμανός επιδίωκε πάντως ταυτόχρονα να σημειώσει μία σημαντική στρατιωτική επιτυχία, που θα τον στερέωνε στον θρόνο, καθώς οι Δούκες και οι υποστηρικτές τους τον αντιμετώπιζαν με εχθρότητα⁸⁶².

Η εκστρατεία του Διογένη κατέληξε, ως γνωστόν, στην μάχη του Μαντζικέρτ, την ήττα και την αιχμαλωσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα από τους Τούρκους. Η συγκεκριμένη σύγκρουση είναι βέβαια η γνωστότερη και για πολλούς η κρισιμότερη μάχη της βυζαντινής ιστορίας. Η σημασία της διαφαίνεται, αν μη τι άλλο, από τον αριθμό των διαφορών μεσαιωνικών κειμένων που αναφέρονται σε αυτήν: η διεξαγωγή της περιγράφεται ή μνημονεύεται από τουλάχιστον τριάντα επτά διαφορετικά χρονικά, που είναι γραμμένα σε οκτώ διαφορετικές γλώσσες! (εννέα στα ελληνικά, δώδεκα στα αραβικά, τέσσερα στα περσικά, έξι στα αρμενικά, τρία στα λατινικά, μία στα μεσαιωνικά [λατινογενή] γαλλικά, μία στα βουλγαροσλαβικά, μία στα οθωμανικά). Οι πληροφορίες που παρέχουν οι συγκεκριμένες πηγές είναι πολλές φορές εξαιρετικά αντιφατικές και αντικρουόμενες. Γι' αυτόν τον λόγο θα αναφερθούμε σε αυτές αναλυτικά⁸⁶³.

⁸⁶⁰ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 44, σ. 204: «Ὅτι τὰ τρία ταῦτα κάστρα, τό τε Χλιὰτ καὶ τὸ Ἀρζες καὶ τὸ Περκρὶ, εἰ κρατεῖ ὁ βασιλεὺς, Περσικὸν φοσσάτον κατὰ Ῥωμανίας ἐξελθεῖν οὐ δύναται, ἐπειδὴ μέσον τυχάνουσιν τῆς τε Ῥωμανίας καὶ Ἀρμενίας καὶ εἰσὶν φραγμὸς καὶ ἀπλίκτα τῶν φοσσάτων».

⁸⁶¹ A. Hamdānī, *Relations*, σ. 178. Αναλυτικότερα βλ. του ίδιου, *Fatimid Background*, passim.

⁸⁶² J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 418. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 242-243.

⁸⁶³ Για την εκστρατεία του Ρωμανού Διογένη και την μάχη του Μαντζικέρτ υπάρχουν οι εξής πηγές:

(α) *Ελληνικές*: **Μιχ. Ατταλειάτης**, σ. 107.5 κ.ε. (η προετοιμασία και η πρώτη φάση της εκστρατείας του Ρωμανού Δ'), 110.24 κ.ε. (η αυτοκρατορική εκστρατευτική δύναμη στην Αρμενία, η αποστολή δυνάμεων στο Χλιάτ, οι πρώτες συγκρούσεις με τους Τούρκους και οι άκαρπες διπλωματικές επαφές), 119.15 κ.ε. (η μάχη του Μαντζικέρτ), 121.16 κ.ε. (η αιχμαλωσία του Ρωμανού, οι συνομιλίες με τον σουλτάνο και η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης). –**Συνέχεια Σκυλίτση**, σ. 142.3-152.3 (αφήγηση πανομοιότυπη με του Ατταλειάτη). –**Μιχ. Ψελλός**, τομ. 2, σ. 161.6-162.10. –**Νικ. Βρυέννιος**, σ. 103.9-123.8 (ιδεολογικά συνδέεται με τον Ψελλό, αρνητικά διακείμενος έναντι του Ρωμανού). –**Ιω. Ζωναράς**, τομ. 3, σ. 695.17-703.11. –**Α. Κομνηνή**, σ. 11.4 κ.ε., 478.83 κ.ε. (έμμεσες αναφορές). –**Μιχ. Γλυκάς**, σ. 609.9-611.15 (αφήγηση άνευ ειδικής αξίας). –**Θεόδ. Σκουταριώτης**, σ. 168.1-4 (άνευ σημασίας αναφορά). Χωρίς ιδιαίτερη σπουδαιότητα και οι σχετικές αναφορές των **Ιωήλ**, **Εφραίμ Αινίου**, έκδ. Ο. Λαμπιδή, τομ. Α', σ. 117.3364 κ.ε., και **Κωνσταντίνου Μανασσή** (βλ. Γ.Ν. Ελιούδης, *Πρώιμα δημόδια πεζά νεοελληνικά κείμενα*, και Nadezhda Genova, *Vorläufige Bemerkungen über eine anonyme spätbyzantinische Prosaparaphrase der Vorschchronik des Konstantinos Manasses*, εν *Ἀρχαὲς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ Β' Διεθνὸς Συμποσίου «Neograeca Medii Aevi»*, τομ. 2, Venice 1993, σ. 551-559 και 545-550 αντίστοιχα).

(β) *Αρμενικές*: **Aristakēs Lastivert'e'i**, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 124-126, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 166-170. –**Ματθαίος Εδέσσης**, σ. 132-135. –**Kirakos Ganjakec'i**, σ. 95 (σύντομη αναφορά άνευ σημασίας). –**Smbat Sparapet**, σ. 36-38. Χωρίς ιδιαίτερη αξία οι σύντομες αφηγήσεις των **Samuēl Anets'i** (βλ. εν Marie-Félicité Brosset, *Collection d'historiens arméniens. Dix ouvrages sur les*

histoires de l'Arménie et des pays adjacents du Xe au XIXe siècle, traduits de l'Arménien et du Russe, avec des introductions historiques et des notes critiques, linguistiques et éclaircissantes, Amsterdam χ.χ. [ανατ.], III-IV, σ. 449-451) και **Vardan Arewelc'i**, κεφ. 57, σ. 195.

(γ) *Συριακές* (μη μουσουλμανικές): **Μιχ. Σύρος**, τομ. 3, σ. 168-170 (η παλαιότερη συριακή πηγή [β' ήμισυ 12^{ου} αι., βασίζεται στο παλαιότερο, μη σωζόμενο, έργο του ιακωβίτη πατριάρχη Μελιτηνής **Ιγνατίου**). –**Bar Εβραίος**, σ. 220. –**Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό**, σ. 34-35 (γενικού χαρακτήρα αφήγηση άνευ σημασίας).

(δ) *Αντικές/λατινικές*: **Guillaume de Pouille**, σ. 164.18-168.72 (η νορμανδική άποψη για την σύγκρουση). –**Amatus του Montecassino**, σ. 17 (μεταφέρει την «πολιτική» εκδοχή των γεγονότων του αββαείου του Montecassino εξαίροντας την νορμανδική συμμετοχή στην μάχη [ο Ουρσέλιος αιχμαλωτίζεται υποτιθέμενα μαζί με τον αυτοκράτορα κλπ.]). –**Andrea Dandolo**, σ. 214.16-22 (σύντομη αναφορά). Άνευ ξεχωριστής σημασίας η σύντομη εξιστόρηση του **Guillaume de Tyr**.

(ε) *Μουσουλμανικές* (αραβικές, περσικές, οθωμανικές): **Ibn al-Qalānisi**, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 99 (η παλαιότερη μουσουλμανική πηγή για την μάχη [12^{ος} αι.], αντλεί από το *Fethnāme* που είχε αποσταλεί μετά την σύγκρουση στην Δαμασκό, για να κοινοποιήσει την τουρκική νίκη). –**Ibn al-Jawzī**, σ. 46-50. –**Sibt bin al-Jawzī** (†1256), σ. 143-155 (σημαντική λεπτομερής πηγή, που χαρακτηρίζεται μεν από φλύαρη αφήγηση και έλλειψη επεξεργασίας και κριτικού πνεύματος, αλλά αντλεί από την παλαιότερη, δυστυχώς απωλεσθείσα, μουσουλμανική πηγή για την μάχη, τον **Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi** [†1088], ο οποίος γνώριζε την επίσημη έκθεση [*Fethnāme*] που απέστειλε ο Alp Arslan μετά την νίκη του στην Βαγδάτη). –**Imād al-Dīn**, σ. 40-44 (σ. 40: «Εκστρατεία του αυτοκράτορα των Ρωμαίων, ήττα και αιχμαλωσία του», 40-42: προετοιμασίες, 43: περιγραφή της μάχης, περικύκλωση των Βυζαντινών, αιχμαλωσία του αυτοκράτορα, κατάληψη πολιορκητικών μηχανών και αποσκευών των Ρωμαίων, σ. 44: συνομιλίες Ρωμανού-Alp Arslan, οίκτος του σουλτάνου, απόρριψη του Ρωμανού από τους ομοεθνείς του, τα νέα της μάχης στην Βαγδάτη, ο σουλτάνος στο Αζερμπαϊτζάν· ως γραμματέας του πασίγνωστου Κούρδου ηγεμόνα Salah al-Dīn (ελλ. Σαλαντίν), ο Imād al-Dīn είχε πρόσβαση σε πολύ πλούσιο υλικό, αλλά το έργο του είναι γραμμένο σε στίχο ομοιοκατάληκτο και ρυθμικό, περιέχει σωρεία άχρηστων πληροφοριών και διαθέτει υπερβολικά εξεζητημένο ύφος). –**Ibn al-Athīr**, σ. 170-172. (αντλεί μάλλον από τους Imād al-Dīn και Sibt bin al-Jawzī χωρίς ιδιαίτερες επιπλέον λεπτομέρειες). –**al-Bundārī**, σ. 39 κ.ε. (αποτελεί βασικά σύνοψη του Imād al-Dīn). –**Kamāl al-Dīn**, τομ. 2, σ. 23-30 (αντλεί από τον Imād al-Dīn, τον συγγραφέα του 12^{ου} αι. **Abu'l Hasan bin Muṣṣid bin 'Alī bin Munqidh**, αδελφού του γνωστού Usāma bin Munqidh, ο οποίος ωστόσο βασιζόταν στην προφορική παράδοση, και από τον **Abū Gālib 'Abd al-Wahhāb bin Mas'ūd bin al-Husain al-Saibani** [τέλη 12^{ου} αι.], που παρέχει πληροφορίες για την δράση του χαλίφη al-Qā'im και τις προκαταρκτικές συμπλοκές στην ευρύτερη περιφέρεια του Μαντζικέρτ). –**Sawīrūs bin al-Muqaffa**, τομ. 2, iii, σ. 308-309. –**Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya**, σ. 46-53 (ενδιαφέρουσα αφήγηση που στηρίζεται εν μέρει στον έμπορο **Khwaḡe Imam Muṣṣrif al-Širazi**). –**al-'Azīmī**, σ. 359 (πολύ σύντομη αναφορά). –**Raṣīd al-Dīn** (†1318), σ. 31-41. –**Ibn ad-Devādārī**, *Kenzū ad-Dīrer ve Gami al-Gürer*, έκδ. Salāh al-Dīn al-Münecçid, Cairo 1961, σ. 390-396 (μέσα 14^{ου} αι., με ενδιαφέρουσες πληροφορίες). –**Ibn Kesir**, *al-Bidāye*, Cairo 1932 (βλ. γεγονότα έτους εγίρας 463=1070/71, ειδικά για την ημερομηνία της σύγκρουσης). Άνευ σπουδαιότητας οι σχετικές αναφορές του **al-Fāriqī** (ca. 1177), σ. 189-190, αποσπάσματα εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 3-5 (βασίζεται στην προφορική παράδοση και στα αρχεία του Mayyāfāriqīn). Για τα σχετικά αποσπάσματα των πολύ μεταγενέστερων περσικών πηγών, που εμπεριέχουν πάμπολλα μυθοπλαστικά στοιχεία (δηλαδή των **Raṣīd al-Dīn** [βλ. ανωτ.], **Mīrhwānd** [†1498], *Rawdat al-Šafa*, έκδ. Sabuhi, Tehran 1959-1960, **Hamdullah Mustawfi** [†1350] και **Aksarayi Karīm al-Dīn Mahmūd** [†1324], *Musmarat al-Akhbār*, έκδ. O. Turan, Ankara 1944) αλλά και των οθωμανικών πηγών (π.χ. του **Amhed bin Mahmūd** [† ca. 1560-1570], *Seljuknāme* [έκδ. E. Merçit, *Türkce Selçukname'ye göre Malazgirt Savası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 {1971}, σ. 17-49]) βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*. Πρβλ. J. Rypka, *History of Iranian Literature*, ed. K. Jahn, Dordrecht 1968, σ. 54-69. Οι F. Sümer - A. Sevim, ό.π., παραθέτουν το σύνολο σχεδόν των μουσουλμανικών κειμένων για την μάχη του Μαντζικέρτ: (σ. 1-73 [τουρκ. μτφρ.], σ. 3-69 [σελιδαριθμηση από το τέλος του βιβλίου, αραβικά κείμενα]), επισημαίνοντας ωστόσο ότι θα πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή. Η μελέτη τους εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1971 με την ευκαιρία του

Στα μέσα του 20^{ου} αι. ο C. Cahen είχε προσπαθήσει να καταδείξει την, κατά τον ίδιο, υπεροχή της αξίας των μουσουλμανικών πηγών έναντι των χριστιανικών, σε ό,τι αφορά την εξιστόρηση της μάχης του Μαντζικέρτ⁸⁶⁴. Η συγκεκριμένη άποψη ανατράπηκε ωστόσο τα τελευταία χρόνια από τον Σ. Βρυώνη. Ο συγκεκριμένος ερευνητής ασχολήθηκε ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες με την μελέτη των πηγών της μάχης και κατέληξε στο συμπέρασμα, με ακλόνητα επιχειρήματα, ότι οι ανατολικές πηγές, ειδικά οι μουσουλμανικές, υστερούν σαφώς τόσο σε έκταση όσο, το κυριότερο, σε αξιοπιστία από τις ελληνικές και ειδικά από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, που ήταν ο μοναδικός παρών στην σύγκρουση από όλους όσους την περιγράφουν⁸⁶⁵. Ο Σ. Βρυώνης κατέδειξε πειστικά τον ενίοτε μυθιστορηματικό χαρακτήρα των μουσουλμανικών πηγών, που είναι σημαντικά μεταγενέστερες από τα γεγονότα που περιγράφουν⁸⁶⁶ (η προγενέστερη μουσουλμανική αφήγηση του Ibn al-

τουρκικού εορτασμού για την επέτειο των εννιακοσίων ετών της μάχης. Ανάλογη και η δημοσίευση του S. Zakkar, *Muhtarat min kitabat al-mu'arihin al-Arab*, (τόπος:) χ.χ., σ. 105-1061. Βλ. τέλος και V.R. Rosen, *Arabskie skazania o porazhennii Romana Diogena Alp Arslanom*. I. Ibn al-Athīr, σ. 189-222, II. Imad ed-Din Isfaghani, σ. 189-202, III. Sadr ed-Din al-Huseini, σ. 243-252 (οι τρεις μελέτες εν *Zapiski Vostochnago. Otdelenija Imperatorskago Russkago Arkheologicheskago Obshchestva* 1 [1886]).

(στ) *Σλαβική*: Άνευ σημασίας εξωραϊσμένη *βουλγαροσλαβική μετάφραση του Κωνσταντίνου Μανασσή* (14^{ος} αι.). Βλ. *Die slawische Manasses-Chronik nach der Ausgabe von Joan Bogdan*, mit einer Einleitung von Johann Schropfer, München 1966.

Γενικά για τις πηγές που αναφέρονται βλ. και M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 77-79, σημ. 1 (ειδικά για τις μουσουλμανικές). –C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628 κ.ε. (ανάλυση των μουσουλμ. πηγών για την μάχη). –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 88-93. –Του ίδιου, *Mantzikert*, σ. 125 κ.ε. –Του ίδιου, *Personal History*, σ. 225 κ.ε. (με σφοδρή αλλά ουσιαστική κριτική στον C. Cahen και στις τρεις μελέτες). –M. Mathieu, *Gesta Roberti Wiscardi*, σ. 89 κ.ε. –Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Ατταλειάτης*, σ. 187 κ.ε. –E. Janssens, *Mantzikert*, σ. 291 κ.ε. (ειδικά για τον Ατταλειάτη, το ίδιο άρθρο: Michael Attaliates en de slag bij Mantzikert [1071], εν *Zeteis*, επιμ. E. Strijcker, Amsterdam 1973, σ. 586-596). –A. Carile, *Niceforo Briennio*, σ. 429 κ.ε. –Του ίδιου, *Ύλη Ιστορίας*, σ. 56 κ.ε. (σύγκριση κειμένων Νικηφόρου Βρυέννιου-Μιχαήλ Ατταλειάτη). –J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 418 κ.ε. –C. Hillenbrand, *Seljuq Historiography*, σ. 80 κ.ε. Για μια γενικότερη θεώρηση των ανατολικών πηγών της σελτζουκικής περιόδου βλ. C. Cahen, *Historiography*, σ. 59 κ.ε.

⁸⁶⁴ C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628 κ.ε.

⁸⁶⁵ Ο ίδιος, ως *κριτής του στρατοπέδου*, ήταν όχι μόνο παρών στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο αλλά και στις διαβουλεύσεις των στρατηγών και διέθετε το προνόμιο να συνομιλεί με τον ίδιο τον Ρωμανό. Η αξία κατά συνέπεια των λεγομένων του είναι προφανής. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 419. Αναλυτικότερα για τον ίδιο και το αξίωμά του βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Κριτής του στρατοπέδου- κριτής του φεσσάτου*, σ. 79 κ.ε. Ο Ατταλειάτης πάντως δεν διστάζει να ασκήσει κριτική στον Διογένη, όταν ο ίδιος πιστεύει ότι ο αυτοκράτορας υπέπεσε σε στρατηγικά σφάλματα. Βλ. π.χ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 80.2 κ.ε., 82.8 κ.ε., 87.5 κ.ε., 91.1 κ.ε., 94.16 κ.ε., 96.18 κ.ε., 104.20 κ.ε., 112.16 κ.ε., 114.5 κ.ε., 118.21 κ.ε., 119.8 κ.ε., 128.1 κ.ε., για τον Ρωμανό για την γενικότερη στρατηγική του. Πρβλ. Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Ατταλειάτης*, passim. –S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 27 κ.ε. –M. Hinterberger, *Ατταλειάτης*, σ. 161.

⁸⁶⁶ O C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 614, παραδέχεται μεν το συγκεκριμένο αδιαμφισβήτητο γεγονός, αλλά η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί για να το υποβαθμίσει ομολογουμένως δεν είναι ιδιαίτερα πειστική.

Qalānisi [μέσα 12^{ου} αι.] είναι μικρής ιστορικής αξίας⁸⁶⁷), την συντομία των αφηγήσεών τους για την σύγκρουση καθαυτή, την έλλειψη ουσιαστικής κατανόησης των γεγονότων της μάχης, την κακή χρησιμοποίηση παλαιότερων, δυστυχώς απωλεσθέντων πλέον, κειμένων και γενικά την μυθοποίηση των γεγονότων της σύγκρουσης (ειδικά από τους Πέρσες συγγραφείς)⁸⁶⁸.

Αν και ο Σ. Βρυώνης έχει μάλλον δίκιο στα συμπεράσματά του, θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι οι μουσουλμανικές πηγές παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για σημαντικά γεγονότα που σχετίζονται με την μάχη του Μαντζικέρτ και δεν περιγράφονται ιδιαίτερα από τις ελληνικές (βυζαντινές) πηγές⁸⁶⁹. Αναφέρουμε ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τις αρχικές συγκρούσεις των βυζαντινών τμημάτων που είχαν σταλεί στο Χλιάτ με τις σουλτανικές δυνάμεις⁸⁷⁰, τις διπλωματικές συνομιλίες του Ρωμανού Διογένη με τους πρεσβευτές του Alp Arslan, λίγο πριν από την κυρίως μάχη, και κυρίως τις οκτώ ημέρες αιχμαλωσίας του αυτοκράτορα και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με τον Alp Arslan⁸⁷¹. Ιδιαίτερη αξία για την περιγραφή των συγκεκριμένων γεγονότων έχει η αναλυτική, αν και ομολογουμένως άνιση, εξιστόρηση του Sibṭ bin al-Jawzī (ca. 1186-1257), ο οποίος όμως αντλεί από την παλαιότερη, δυστυχώς απωλεσθείσα, μουσουλμανική πηγή για την μάχη, τον Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi [†1088]: ο τελευταίος συγγραφέας γνώριζε το περιεχόμενο της επίσημης έκθεσης/αναγγελίας [*Fethnāme*] που είχε αποστείλει ο Alp Arslan μετά την νίκη του στην Βαγδάτη, γεγονός που καθιστά την αφήγησή του ιδιαίτερα σημαντική⁸⁷².

Οι Αρμένιοι συγγραφείς προσπαθούν κυρίως να ερμηνεύσουν το αποτέλεσμα της μάχης ως αποτέλεσμα της βυζαντινής πολιτικής στις αρμενικές και συριακές περιοχές και

⁸⁶⁷ Η αφήγηση του Ibn al-Qalānisi μας δίνει απλώς μία ιδέα για το περιεχόμενο του *Fethnāme* που είχε αποστείλει μετά την σύγκρουση και την νίκη του ο Alp Arslan στην Δαμασκό, για να κοινοποιήσει την σπουδαία τουρκική επιτυχία στο Μαντζικέρτ. Βλ. C. Cahen, Mantzikert, σ. 614-615. –J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 420.

⁸⁶⁸ Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 483-485, σημ. 109. –Του ίδιου, Mantzikert, σ. 125 κ.ε. –Του ίδιου, *Personal History*, σ. 225 κ.ε. Χαρακτηριστική είναι εδώ η αναφορά του Ibn al-Athīr, σ. 172 (ca. 1160-1233) για τους ποιητές που εξύμνησαν στα μεταγενέστερα χρόνια την νίκη του Alp Arslan. Βλ. εξάλλου και τον Ιω. Ζωναρά, τομ. 3, σ. 709: «Ἄξαν (σημ.: εννοεί τον Alp Arslan) ἐκεῖνος ὠνόμαστο, οὐ πολλὰ ἐπὶ δικαιοσύνη καὶ μετριοφροσύνη ἄδονται διηγήματα». Πρβλ. επίσης Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 186.

⁸⁶⁹ Πρβλ. εξάλλου S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε.

⁸⁷⁰ Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 100 κ.ε.

⁸⁷¹ Οι βασικές γνώσεις των Βυζαντινών ιστοριογράφων της εποχής για την οκταήμερη παραμονή του Ρωμανού Διογένη στο στρατόπεδο του Alp Arslan φαίνεται ότι προέρχονται από την επιστολή που έστειλε αργότερα ο αυτοκράτορας, μετά την απελευθέρωσή του, στην σύζυγό του και αυτοκράτειρα Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, όπου της εξηγούσε όσα είχε υποστεί. Βλ. κατωτ., σ. 477. Πρβλ. και S. Vryonis, Jr., *Personal History*, σ. 233-234.

⁸⁷² C. Cahen, Mantzikert, σ. 620. –Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 431. –S. Vryonis, Jr., *Personal History*, σ. 234. –Του ίδιου, *Captivity*, σ. 440 κ.ε.

της τελικής Θείας Τιμωρίας για τις αμαρτίες των «Ρωμαίων»⁸⁷³. Οι Σύροι χρονογράφοι δεν φαίνεται επίσης να κατανοούν ιδιαίτερα την μάχη και γενικά παρέχουν ελάχιστες λεπτομέρειες, εξαιρουμένου ίσως του Bar Εβραίου (η διήγηση του οποίου διαθέτει αρκετά κοινά σημεία με την εκτενέστερη του Sibt bin al-Jawzī)⁸⁷⁴. Οι Δυτικοί συγγραφείς (Guillaume de Rouille, Amatus του Montecassino) εξιστορούν την σύγκρουση μέσα από την νορμανδική οπτική, ενώ οι αφηγήσεις τους δεν παρέχουν κάποια αξιολογικά στοιχεία (εκείνη μάλιστα του Amatus περιέχει σαφέστατες ιστορικές ανακρίβειες, ειδικά σε ό,τι αφορά τον Ουρσέλιο de Bailleul)⁸⁷⁵.

Οι ελληνικές/βυζαντινές πηγές μπορούν τέλος να χωριστούν grosso modo σε δύο κατηγορίες: (α) σε αυτές που είναι φίλα προσκείμενες στον Ρωμανό Διογένη (π.χ. Μιχαήλ Ατταλειάτης, Συνέχεια Σκυλίτση, Ιωάννης Ζωναράς κ.ά.) και (β) σε εκείνες που είναι εχθρικές και προσπαθούν να αμαυρώσουν τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα, για να προασπίσουν τα συμφέροντα των Δουκών και των Βρυεννίων (π.χ. Μιχαήλ Ψελλός, Νικηφόρος Βρυέννιος⁸⁷⁶ κ.ά.)⁸⁷⁷. Η γενικότερη εχθρική στάση του Ψελλού εναντίον του Διογένη είναι γνωστή και δεν χρήζει περαιτέρω σχολίων⁸⁷⁸. η αφήγησή του για την μάχη είναι ούτως ή άλλως εξαιρετικά περιορισμένης έκτασης. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος, επίσης αρνητικά διακεκλιμένος έναντι του Ρωμανού⁸⁷⁹, προσπαθεί από την άλλη να απενοχοποιήσει τον εξ αγχιστείας συγγενή του και διοικητή της δεύτερης βυζαντινής γραμμής στην μάχη του Μαντζικέρτ Ανδρόνικο Δούκα, η προδοτική στάση του οποίου συνετέλεσε αποφασιστικά στην τελική ήττα του Ρωμανού· ταυτόχρονα επιχειρεί να προστατέψει την φήμη του συνονόματου παππού του, που είχε αντιμετωπίσει ανεπιτυχώς τους Τούρκους κατά τις πρώτες συμπλοκές και

⁸⁷³ Βλ. J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 419-420. –S. Vryonis, Jr., Personal History, σ. 239-241. Αναλυτικότερα βλ. M. Abegian, *Istoriia drevnearmjanskoj literatury*, Erevan 1975, σ. 339 κ.ε. –R.W. Thomson, Influence, σ. 138-140.

⁸⁷⁴ S. Vryonis, Jr., Personal History, σ. 241-242.

⁸⁷⁵ M. Mathieu, "Gesta R. Wiscardi", σ. 89 κ.ε. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 102. –S. Vryonis, Jr., Personal History, σ. 243.

⁸⁷⁶ Βλ. γι' αυτόν A. Carile, Niceforo Briennio, σ. 429 κ.ε. –Του ίδιου, *Ύλη Ιστορίας*, σ. 56 κ.ε.

⁸⁷⁷ J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 418.

⁸⁷⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. J.N. Ljubarskij, *Ψελλός*, ειδικά σ. 319-320, όπου σχολιάζεται ο τύπος/χαρακτήρας του «αλαζονικού αυτοκράτορα», που αποδίδει ο Μιχαήλ Ψελλός στον Ρωμανό Διογένη στην «Χρονογραφία» του. Για την αντιμετώπιση του Ρωμανού από τον Ψελλό πρβλ. F. Tinnefeld, *Kaiserkritik*, σ. 129-130. –K. Snipes, A Letter of Michael Psellos to Constantine the Nephew of Michael Cerularius, *GRBS* 22 (1981), σ. 105-106. –E. de Vries-van der Velden, Mantzikert, σ. 274 κ.ε. Διασώζονται τρεις *Λόγοι* και τρεις *επιστολές* του Ψελλού προς τον Ρωμανό. Για τους *Λόγους* βλ. Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, έκδ. Κ.Ν. Σάθας, αρ. 2, σ. 222-224, αρ. 4, σ. 227-228, αρ. 90, σ. 334-335. –Μιχ. Ψελλός, *Πανηγυρικοί*, έκδ. G.T. Dennis, αρ. 18, σ. 175-179, αρ. 19, σ. 180-182, αρ. 21, σ. 185-186. Για τις *επιστολές* βλ. Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, έκδ. Κ.Ν. Σάθας, αρ. 3, σ. 224-227, αρ. 82, σ. 316-318. –Μιχ. Ψελλός, *Scripta minora*, αρ. 5, σ. 5-7.

⁸⁷⁹ Βλ. π.χ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 143.1 κ.ε.: «Ὁ μὲν δὴ βασιλεὺς Ῥωμανὸς ὁ Διογένης προθυμηθεὶς τὰ Ῥωμαίων ὑψῶσαι ἀρξάμενα ἤδη κλίνειν οὐκ ἐδφύως οὐδ' ἐπιστημόνως τὰ τῆς ὑψώσεως μεταχειρισάμενος αὐτὸς τε κατεβέβλητο καὶ τὰ Ῥωμαίων ἐαυτῷ συγκατέβαλε πράγματα».

διοικούσε την αριστερή πτέρυγα της πρώτης βυζαντινής γραμμής κατά την διάρκεια της κυρίως σύγκρουσης⁸⁸⁰. Γι' αυτούς τους λόγους ο Μιχαήλ Ατταλειάτης αποτελεί αδιαμφισβήτητη την καλύτερη και πιο αξιόπιστη πηγή για την μάχη του Μαντζικέρτ⁸⁸¹.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία που σχετίζεται με την μάχη του Μαντζικέρτ είναι πραγματικά εξαιρετικά εκτεταμένη, αν και η ανάγκη έκδοσης μιας αναλυτικής ειδικής μονογραφίας συνεχίζει κατά την γνώμη μας να υφίσταται⁸⁸². Ο Σ. Βρυώνης και η C.

⁸⁸⁰ J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 427.

⁸⁸¹ Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 483-485, σημ. 109. –Του ίδιου, Mantzikert, σ. 125 κ.ε. –Του ίδιου, *Personal History*, σ. 225 κ.ε.

⁸⁸² Ως εισαγωγή στην υπάρχουσα βιβλιογραφία βλ. *Selçuklu tarihi. Alp Arslan ve Malazgirt bibliografyası*, επιμ. Milli Egitim Basimevi, Ankara 1971 (ειδικά για την παλαιά τουρκική βιβλιογραφία). –A. Friendly, *Mantzikert*, σ. 227 κ.ε. (η παλαιότερη βιβλιογραφία με σημαντικές ωστόσο ελλείψεις). Βλ. και Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Αλπ Αρσλάν*, σ. 24, σημ. 17 (=Μελέτηματα, αρ. VII, σ. 135). –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 92 κ.ε.

(α) Για τα προγενέστερα της μάχης διπλωματικά και στρατιωτικά γεγονότα βλ. C. Cahen, *Diplomatie orientale*, σ. 10 κ.ε. –C. Toumanoff, *Mantzikert*, σ. 411 κ.ε. (επισκόπηση χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον). –A. Hamdānī, *Fatimid Background*, σ. 1 κ.ε. –Του ίδιου, *Relations*, σ. 169-179. –M.J. Angold, *Byzantine State*, σ. 9 κ.ε. –S.G. Agadzhanov - K.N. Yuzbasian, *Nabegon*, σ. 144 κ.ε.

(β) Για την πόλη του Μαντζικέρτ βλ. V.F. Buchner, λ. Malazgirt, *İslâm Ansiklopedisi* 7 (1970), σ. 239-241. –İ. Kafesoğlu, λ. Malazgirt, *İslâm Ansiklopedisi* 7 (1970), σ. 242-248. –Carolle, Hillenbrand, λ. Malazgirt, *EF*, τομ. 6 (1987), σ. 243-244 (ενημερωμένο λήμμα). Βλ. επίσης και το σχετικό υποκεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Για την ευρύτερη περιοχή βλ. E. Janssens, Lac de Van, σ. 388 κ.ε.

(γ) Για την σύγκρουση καθαντή βλ. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1788, τομ. 5, σ. 660-666. –A. Le Beau, *Histoire du Bas-Empire, en commençant a Constantin le Grand*, Paris 1775, τομ. 17, σ. 272-309. –J. Laurent, *Seldjucides*, σ. 61-62, 143-144. –P. Wittek, *Deux chapitres*, σ. 291-292. –A.A. Vasiliev, *Ιστορία*, τομ. 1, σ. 441-442. –A.N. Διομήδης, *Εκστρατεία*, σ. 204 κ.ε. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 189-190. –C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628 κ.ε. –Του ίδιου, *Pénétration*, σ. 29-31. –Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 28-30, 72. –F. Dirimtekin, *Malazgirt meydan muharebesi*, İstanbul 1953. –G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τομ. 2, σ. 234. –M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 74-80. –Του ίδιου, *Selçuklular Devri*, σ. 264 κ.ε. –S. Vryonis, Jr., *The Internal History of Byzantium during the Time of Troubles (1057-1081)*, (ανέκδοτη διδακτορ. διατριβή), Harvard 1956, σ. 89-110. –Του ίδιου, *Παρακμή*, σ. 88-93. (ασκεί κριτική στον C. Cahen). –Του ίδιου, *Armed Forces*, σ. 32-33. –S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 58-60. –Ş. Baştav, *La bataille rangée de Malazgirt et Roman Diogène*, *Cultura Turcica* 9-10 (1971), σ. 132-152. –S. Eyice, *Malazgirt savaşına kaybeden Romanos IV Diogenes (1068-1071)*, Ankara 1971. –M.A. Köymen, *The Importance of Malazgirt Victory with Special Reference to Iran and Turkey*, *Journal of Religion Culture Institutions* (1972), σ. 5-12. –Δ.Α. Ζακυθινός, *Ιστορία*, σ. 491-492. –I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 575-579. –A. Friendly, *Mantzikert*, σ. 163-203 (εκλαϊκευτική μονογραφία άνευ ιδιαίτερης αξίας). –J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 410 κ.ε. (πολύ σημαντικό άρθρο, που κατέδειξε αρκετά πειστικά ότι οι βυζαντινές απώλειες στην μάχη ήταν μάλλον μικρές). –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 38-43. –Του ίδιου, *Μαντζικέρτ 1071 μ.Χ.* (ή έρμηνεία του), *Νεοελληνική Μυριόβιβλος* 1 (1981), σ. 15-18 (εκλαϊκευτική επισκόπηση). –A. Kuloglu, *Malazgirt*, σ. 1 κ.ε. –J. Shepard, *Byzantinorussica*, σ. 215 κ.ε. (για τους Ρώσους στην μάχη του Μαντζικέρτ καθώς και για το λεγόμενο *αλλάγιον*). –İ. Kafesoğlu, *Selçuklu tarihini mes'eleleri* (=«Προβλήματα της σελτζουκικής ιστορίας»), *Belleken* 19 (1955), σ. 475-480. –Του ίδιου, *Seljuks*, σ. 49. –O. Turan, *Selçuklular Zamanında*, σ. 231-237. –Του ίδιου, *Selçuklular Tarihi*, σ. 177-189 (πολύ χρήσιμο). –Αικ. Χριστοφίλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 242-246. –A. Každan, λ. Mantzikert, *Battle of, ODB*, τομ. 2, σ. 1288-1289. –Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *«Ιερός πόλεμος»*, σ. 325 κ.ε. –M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 87-90. –I. Heath, *Στρατός*, σ. 24 κ.ε. (αντλεί μάλλον από τον A. Friendly). –N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 161-202 (εκλαϊκευτική μονογραφία με ζωντανή αφήγηση, που βασίζεται ωστόσο σε

Hillebrand ανακοίνωσαν σχετικά πρόσφατα ότι εκπονούν ειδικές μονογραφίες για την συγκεκριμένη σύγκρουση⁸⁸³, η έκδοση των οποίων αναμένεται φυσικά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως είναι κατανοητό, η λεπτομερής αφήγηση της μάχης του Μαντζικέρτ δεν είναι δυνατή στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, καθώς ο όγκος του υπάρχοντος υλικού για ανάλυση και επεξεργασία είναι πραγματικά τεράστιος. Θα πραγματοποιήσουμε ωστόσο μία σύντομη αλλά περιεκτική αναφορά της εκστρατείας του Ρωμανού, επισημαίνοντας παράλληλα κάποια αμφιλεγόμενα ή προβληματικά σημεία που σχετίζονται με την μάχη του Μαντζικέρτ και δεν έχουν ακόμη εξεταστεί και αναλυθεί επαρκώς.

Ο Ρωμανός Διογένης ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη στις 13 Μαρτίου του 1071 (Κυριακή της Ορθοδοξίας⁸⁸⁴) και προωθήθηκε έως τον ποταμό Σαγγάριο, στο θέμα των Ανατολικών, όπου προσπάθησε να συγκεντρώσει τους διασκορπισμένους από τις τουρκικές επιδρομές Βυζαντινούς στρατιώτες⁸⁸⁵. Ο αυτοκράτορας διοικούσε μία πολυπληθέστερη εκστρατευτική δύναμη σε σύγκριση με τις δύο πρώτες του εκστρατείες στην Μικρά Ασία⁸⁸⁶, αλλά οι εξωπραγματικοί αριθμοί που αναφέρονται στις πηγές (200.000-1.000.000 στρατιώτες) δεν θα πρέπει καν να ληφθούν υπόψη, καθώς η αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να επιστρατεύσει τόσους άνδρες, ενώ ο επισιτισμός ενός τόσο κολοσσιαίου στρατεύματος ήταν αδύνατος⁸⁸⁷. Το πιθανότερο είναι ότι οι δυνάμεις του Ρωμανού αριθμούσαν περίπου 40.000 άνδρες (τάγματα από τις βαλκανικές περιοχές [που συμπεριλάμβαναν στις τάξεις τους και Βούλγαρους στρατιώτες], μικρασιατικές μονάδες από τα θέματα των Ανατολικών

παλαιότερες μελέτες και αγνοεί την πλειονότητα των υπαρχουσών πηγών). –Α. Sevim, *Malazgirt meydan savaşı ve sonuclari*, εν *Malazgirt Armaganı*, (AK / DTYK / TTKY), επιμ. U. Igdemir, Ankara 1971, σ. 219-230. –Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 54-72 (πολύ χρήσιμο). –E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 274 κ.ε. (βλ. όμως αντιθ. τα σχόλια του J.N. Ljubarskij, *Ψελλός*, σ. 55-56). –N. Νικολούδης, *Η μάχη του Μαντζικέρτ και η κατάρρευση της βυζαντινής Μικράς Ασίας, Στρατιωτική Ιστορία* 50 (Οκτώβριος 2000), σ. 6-15. –Σοφία Σάκκαρη, *Η μάχη του Μαντζικέρτ. Το λυκόφως της βυζαντινής Μικράς Ασίας, Ιστορικά* 25 (Φεβρουάριος 2003, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 24-39 (με κάποια σφάλματα). –J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 186-207, 254-255 (πρόσφατη πολύ ενδιαφέρουσα επισκόπηση της μάχης). –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 28-31 (για τους Αρμένιους στην μάχη του Μαντζικέρτ). –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 92-102 (ειδικά για την παρουσία και τον αμφιλεγόμενο ρόλο του Ουρσελίου de Bailleul στην συγκεκριμένη εκστρατεία). Για επιπρόσθετες εκλαϊκευτικές δημοσιεύσεις βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Αλπ Αρσλάν*, σ. 24, σημ. 17.

(δ) Ειδικά για την αιχμαλωσία του Ρωμανού Διογένη και την συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε μετά την μάχη βλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 110-114. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 972, σ. 55-56. –S. Vryonis, Jr., *Captivity, Captivity*, σ. 439 κ.ε. Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος ότι ειδικές μονογραφίες για την μάχη του Μαντζικέρτ εκπονούν οι Σ. Βρυώνης και Carole Hillenbrand. Βλ. στην επόμενη υποσημείωση.

⁸⁸³ Βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 4, όπου δίνει και τον τίτλο της προετοιμαζόμενης μονογραφίας του: *Η μάχη του Μαντζικέρτ, 1071 μ.Χ. Η ιστορία της, οι ιστορικές πηγές και ο θρύλος*. –C. Hillenbrand, *Seljuq Historiography*, σ. 80, σημ. 30.

⁸⁸⁴ Βλ. τα σχόλια της Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, «*Ιερός πόλεμος*», σ. 327-328.

⁸⁸⁵ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 55, 61.

⁸⁸⁶ Βλ. γι' αυτές E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 277 κ.ε., 285 κ.ε.

⁸⁸⁷ Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 243, σημ. 1.

και της Καππαδοκίας και πιθανότατα της Κολωνείας, του Χαρσιανού, της Χαλδίας, της Σεβάστειας και των Αρμενιάκων, μονάδες από την Ιβηρία και την Αντιόχεια [με αρκετούς Αρμένιους στρατιώτες από όλες αυτές τις περιοχές⁸⁸⁸] και ίσως από την Κίλικία και την Βιθυνία, ελαφρύ μισθοφορικό ιππικό από Πετσαυγούς και Ούζους, νορμανδικό βαρύ ιππικό καθώς και αυτοκρατορικά *τάγματα* [Σχολές, Εταιρείες, Στρατηλάτες]⁸⁸⁹. Όπως καθίσταται προφανές, ο αυτοκρατορικός στρατός απαρτιζόταν κυρίως από εγχώριες μονάδες και όχι από ξένους μισθοφόρους, όπως συνήθως υποστηρίζεται⁸⁹⁰.

Η πορεία της στρατιάς του Ρωμανού Διογένη διαμέσου της Μικράς Ασίας (Ελενόπολις Βιθυνίας → Δορύλαιον → ποταμός Σαγγάριος/θέμα ή *δουκάτο* Ανατολικών → καππαδοκική Κολώνεια [αρχ. Αρχελαΐς] → ποταμός Άλως → *θέμα* Χαρσιανού → Κρύα Πηγή → Σεβάστεια → Θεοδοσιούπολη⁸⁹¹) σημαδεύθηκε από κάποια ατυχή περιστατικά, που ερμηνεύθηκαν από τους στρατιώτες ως κακά προμηνύματα για το μέλλον, αλλά και ορισμένα ιδιαίτερα δυσάρεστα συμβάντα (στάση των μισθοφόρων Νεμίτζων, εντάσεις με τους Αρμένιους στη Σεβάστεια, πορεία μέσα από το πεδίο μάχης όπου βρίσκονταν ακόμη τα λείψανα των νεκρών ανδρών του Μανουήλ Κομνηνού· όλα αυτά πιθανότατα επηρέασαν αρνητικά το ηθικό του στρατεύματος του Ρωμανού⁸⁹². Στο πολεμικό συμβούλιο που πραγματοποιήθηκε στην Θεοδοσιούπολη ο Διογένης απέρριψε τις συμβουλές των Νικηφόρου

⁸⁸⁸ Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132, τους αναφέρει χαρακτηριστικά ως «εναπομείναντες».

⁸⁸⁹ Για την σύνθεση και το αριθμητικό ύψος των αυτοκρατορικών δυνάμεων βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.7 κ.ε., 110.24 κ.ε., 111.9 κ.ε., 113.15, 115.22 κ.ε., 117.15 κ.ε. – Νικ. Βρυέννιος, σ. 107-109, 115. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132 (1.000.000 άνδρες). – Smbat Sparapet, σ. 36. – Ibn al-Qalānisi, σ. 99 (600.000 άνδρες). – *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 46. – Ibn al-Athīr, σ. 170 (200.000 άνδρες). – Ibn al-Jawzī, σ. 47. – Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 281. – al-Būndārī, έκδ. Cairo 1900, σ. 39. – Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 147 (400.000 άνδρες). – al-Fārīqī, σ. 189 (300.000 άνδρες). Οι αριθμοί αυτοί είναι βέβαια εξωπραγματικοί. Πρβλ. Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 170, που υπολογίζει το στράτευμα σε 120.000 άνδρες (χωρίς ουσιαστικά επιχειρήματα). – J.C. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 426, που κάνει λόγο για 100.000 άνδρες. Βλ. όμως αντιθ. τα εύστοχα σχόλια της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 243, σημ. 1, που θεωρεί και τον τελευταίο αριθμό υπερβολικό και κάνει λόγο για μια συνολική δύναμη 40.000 ανδρών. Ανάλογη και η γνώμη του J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 192-194. Για την εθνολογική σύνθεση του βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος βλ. και την επόμενη υποσημ. Οι μουσουλμανικές πηγές αναφέρονται λεπτομερώς στους μηχανικούς, τους σκαπανείς και τους χειριστές των πολιορκητικών μηχανών, στους οδηγούς των αμαζών και γενικά στους βοηθητικούς του βυζαντινού στρατεύματος (υποτιθέμενα 100.000 άνδρες), στους 30.000 αξιωματικούς του (*πατρίκιοι*) καθώς και στις 5.000 άμαξες, στον οπλισμό, τον γενικότερο εξοπλισμό (συμπεριλαμβανομένου ενός τεράστιου καταπέλτη) και τους θησαυρούς που μετέφερε. Βλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 54. – O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 177.

⁸⁹⁰ Βλ. εξάλλου και J.C. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 425. Οι ανατολικές πηγές υποστηρίζουν ότι τα αυτοκρατορικά στρατεύματα απαρτίζονταν από Βυζαντινούς, Φράγγους, Αρμένιους, Ούζους, Ρώσους, Αλανούς, Κουμάνους και Γεωργιανούς (βλ. 'Imād al-Dīn, σ. 40-41. – Ibn al-Athīr, σ. 170. – Ibn al-Jawzī, σ. 47), επιπρόσθετα Κυπτσάκους, Χάζαρους και Αμπαζίους κατά τον al-Būndārī, σ. 39, Πετσαυγούς, Βούλγαρους, Γότθους και «νησιώτες» κατά τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 132, ο οποίος αναφέρει και τους Αρμένιους, τους Καππαδόκες, τους Βιθυνούς, τους άνδρες από την Κίλικία, την Αντιόχεια και την Τραπεζούντα και τους «άπιστους» ξένους μισθοφόρους από το «Khuzistan».

⁸⁹¹ E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 295-296.

⁸⁹² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 107.12 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 142.3 κ.ε. Πρβλ. αναλυτικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 88-89. – J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 189-190.

Βρυέννιου (του πρεσβύτερου) και Ιωσήφ Ταρχανειώτη περί τήρησης αμυντικής τακτικής στην ευρύτερη περιοχή και συντάχθηκε με την άποψη άλλων στρατηγών, που πρότειναν να προωθηθούν στα εχθρικά εδάφη, για να εξαναγκάσουν τον σουλτάνο να δώσει μάχη. Η πρώτη πρόταση εμπεριείχε κινδύνους, καθώς η εφαρμογή της θα άφηνε την πρωτοβουλία δράσης στον αντίπαλο, ενώ το πολυπληθές βυζαντινό στράτευμα θα αντιμετώπιζε πρόβλημα επισιτισμού, αν παρέμενε για πολύ στην ίδια περιοχή⁸⁹³. Ο Ρωμανός διέταξε κατόπιν τα στρατεύματά του να συλλέξουν εφόδια για δύο μήνες, καθώς η περιοχή ανάμεσα στην Θεοδοσιούπολη και το Μαντζικέρτ είχε ερημωθεί εντελώς από τους Τούρκους, όπως προείπαμε⁸⁹⁴.

Η υπερβολική αυτοπεποίθηση και σιγουριά του Διογένη τον οδήγησαν σε αυτό το χρονικό σημείο να υποπέσει σε κρίσιμα στρατηγικά σφάλματα, που έκριναν εν πολλοίς την έκβαση της εκστρατείας. Ο αυτοκράτορας, αν και βρισκόταν πλέον σε εχθρική περιοχή και αγνούσε την ακριβή απόσταση που τον χώριζε με τα σουλτανικά στρατεύματα, διαίρεσε τις δυνάμεις του, επειδή θεωρούσε ότι δεν θα αντιμετώπιζε πρόβλημα με τους Τούρκους και Δαλαμίτες υπεραπιστές του Μαντζικέρτ (*«καταφρονήσας οἷν τῶν καστροφυλακούντων»*)⁸⁹⁵. Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες, διέταξε ένα τμήμα του στρατού του (υποτιθέμενα 10.000 ή 12.000 ανδρών) να προωθηθεί στις βορειότερες περιοχές της Αρμενίας και της Γεωργίας, για να τις ανακαταλάβει και να εξασφαλίσει προμήθειες⁸⁹⁶. παράλληλα ανέθεσε σε τρία ισχυρά σώματα να κατευθυνθούν, σε διαφορετικές μάλιστα χρονικές φάσεις, στο νοτιότερο οχυρό Χλιάτ, στην περιοχή Bznunik⁸⁹⁷, που βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Τούρκων και ήλεγχε τις προσβάσεις στην ευρύτερη περιοχή από τον Νότο.

Το πρώτο σώμα που *«προαπέστειλε»* ο Ρωμανός αποτελούνταν από ελαφρύ ιππικό Πετσενέγων με άγνωστο αρχηγό. Κατόπιν *«έπαπέστειλε»* ένα δεύτερο σώμα, που απαρτιζόταν από το αξιόμαχο βαρύ νορμανδικό ιππικό και Ούζους μισθοφόρους· επικεφαλής του ήταν ο Νορμανδός *βέστης* Ουρσέλιος de Bailleul (ελλ. Ουρσέλιος ο Φράγγος)⁸⁹⁸. Ο *μάγιστρος* Ιωσήφ Ταρχανειώτης, στον οποίο είχε ανατεθεί αξιόλογο τμήμα του εκστρατευτικού σώματος (*«στῖφος πεζῶν οὐκ εὐκαταφρόνητον, μᾶλλον δὲ τῶν ἵπποτῶν τὸ ἔκκριτόν τε καὶ μαχιμώτατον»*), διατάχθηκε επίσης λίγο αργότερα να ενισχύσει τον Ουρσέλιο και τους άν-

⁸⁹³ J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 191-192.

⁸⁹⁴ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.11-12. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.8.

⁸⁹⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.22. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.17-18.

⁸⁹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 134. –Smbat Sparapet, σ. 37.

⁸⁹⁷ E. Janssens, Lac de Van, σ. 389, σημ. 3. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁸⁹⁸ Γι' αυτόν βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, passim, με εξαντλητική παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας. Βλ. επίσης J.-Cl. Cheynet, Collection Khoury, αρ. 20, σ. 436-437, ο οποίος εξέδωσε παράλληλο τεμάχιο της σφραγίδας του Ουρσελίου που είχε εκδόσει ο G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 660. –É. Malamut, *Alexis Ier*, σ. 42-45, 47, 81, 88, 97, 100-101, 106, 108, 113, 135, 274, 455. Βλ. και αρ. πίνακα 475.

δρες του⁸⁹⁹. Για την τύχη αυτών των μονάδων, που είχαν αναλάβει την αποστολή της συγκέντρωσης εφοδίων και ζωοτροφών («*προνομήν τε καὶ διασκύλευσιν*»), την εξασφάλιση της διέλευσης του κυρίου σώματος και ίσως την πραγματοποίηση επίθεσης στο Χλιάτ⁹⁰⁰, θα γίνει λεπτομερής αναφορά παρακάτω. Ο Ρωμανός ωστόσο δεν επρόκειτο να ενωθεί ξανά με τα τέσσερα προαναφερθέντα σώματα και έτσι αντιμετώπισε τον Alp Arslan με τμήμα μόνο του στρατού του, το οποίο μάλιστα απαρτιζόταν εν μέρει από μονάδες χαμηλής μαχητικής αξίας και εξαιρετικά αμφίβολης αξιοπιστίας⁹⁰¹. Ο Aristakēs Lastivertc'i, ο Μιχαήλ Ψελλός αλλά και άλλοι Βυζαντινοί της εποχής κατέκριναν μάλλον ορθά τον Διογένη για την διαίρεση των δυνάμεων, αν και ο Μιχαήλ Ατταλειάτης προσπαθεί σε αυτό το σημείο να δικαιολογήσει την απόφασή του και να τον υπερασπιστεί υποστηρίζοντας ότι η απόσταση Μαντζικέρτ-Χλιάτ δεν ήταν μεγάλη και ότι ο Ρωμανός σκόπευε να ενωθεί σύντομα με τα υπόλοιπα στρατεύματα ή να τα καλέσει σε περίπτωση ανάγκης. Στην πραγματικότητα ωστόσο η απόσταση ανάμεσα στα δύο φρούρια ήταν τουλάχιστον 45 χιλιόμετρα· το γεγονός ότι βρίσκονταν και τα δύο σε περιοχή υπό εχθρική κατοχή, ενώ ο Ρωμανός αγνοούσε παράλληλα παντελώς την απόσταση που τον χώριζε με τα στρατεύματα του σουλτάνου, καθιστούν την επιλογή του σαφέστατο στρατηγικό σφάλμα⁹⁰².

Οι εναπομείνουσες δυνάμεις του Ρωμανού Διογένη στρατοπέδευαν τελικά κοντά στο Μαντζικέρτ. Ο Kamāl al-Dīn κατονομάζει την συγκεκριμένη τοποθεσία ως «*Dahwa*» («*Rahve*» κατά την τουρκική μετάφραση⁹⁰³, «*Zahwa*» σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī⁹⁰⁴, «*al-Zahra*» κατά τον C. Cahen⁹⁰⁵). Η συγκεκριμένη πεδιάδα βρισκόταν πλησίον του Μαντζικέρτ, το οποίο ο αυτοκράτορας δεν επέλεξε, περιέργως, ως στρατόπεδο· η πλέον πιθανή εξήγηση είναι μάλλον ότι η πόλη δεν χωρούσε το σύνολο της στρατιάς του. Ο Ρωμανός πραγματοποίησε προσωπική εξέταση της αμυντικής γραμμής της πόλης, ενώ ένα αρμενικό

⁸⁹⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.10 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.12 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 94 κ.ε. Τμήμα των δυνάμεων του Ταρχανειώτη αποτελούνταν από άνδρες της Ιβηρίας/Θεοδοσιουπόλεως.

⁹⁰⁰ J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 195.

⁹⁰¹ Ο Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 168, αποδίδει την ήττα του Ρωμανού στο ότι ο ίδιος δεν περίμενε να ενωθεί με το σύνολο των δυνάμεων του, προτού αντιμετωπίσει τον σουλτάνο. Βλ. επίσης Νικ. Βρυέννιος, σ. 109. –Guillaume de Pouille, σ. 164.24-27. Ο Ατταλειάτης αλλά και οι μουσουλμανικές πηγές αναφέρονται επίσης στην αριθμητική μείωση της αυτοκρατορικής στρατιάς πριν από την μάχη (από 300.000 σε 100.000 άνδρες, σύμφωνα με τις τελευταίες). Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 425.

⁹⁰² Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 125-126. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 162.6 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 112.16 κ.ε. Πρβλ. Ευδ.Θ. Τσολάκης, σ. 199. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 96 κ.ε. –D. Krallis, *Attaleiates-Psellos*, σ. 172-173, 177-178.

⁹⁰³ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 25-26. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 52. Ο O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 187, υποστηρίζει ότι η ορθή γραφή είναι «*Rahva*», καθώς είναι γνωστή από το στρατόπεδο που είχε ιδρύσει το 763 ο γαζής Malik bin Abdullah.

⁹⁰⁴ Sibt bin al-Jawzī, σ. 147.

⁹⁰⁵ C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 631.

σώμα του αυτοκρατορικού στρατού προσέβαλε κατόπιν αιφνιδιαστικά το εξωτερικό τείχος του φρουρίου και κατόρθωσε να το καταλάβει. Το συγκεκριμένο γεγονός ανάγκασε τελικά τους υπερασπιστές του Μαντζικέρτ να παραδώσουν την πόλη στους Βυζαντινούς. Ο Διογένης διόρισε και πάλι έναν αυτοκρατορικό *στρατηγό*, για να διοικεί στρατιωτικά την περιοχή⁹⁰⁶. Η κυριαρχία του Μαντζικέρτ και της δυτικής Βασπρακανίας κρίθηκε ωστόσο οριστικά μετά την σφοδρή μάχη που επακολούθησε ανάμεσα στις αυτοκρατορικές και τις σουλτανικές δυνάμεις.

Όταν ο σουλτάνος πληροφορήθηκε την βυζαντινή επίθεση στην Αρμενία, από τον *καδή* και τους μουσουλμάνους του Μαντζικέρτ που είχαν τραπεί σε φυγή, βρισκόταν στην περιοχή της Μοσούλης και όχι στο Αζερμπαϊτζάν, όπως ισχυρίζεται ο Ibn al-Athīr, ή στο Χαλέπι, όπως θεωρούν πολλοί ερευνητές⁹⁰⁷. Ο Alp Arslan απέστειλε αμέσως, σύμφωνα με τον al-Būndarī, στο Tabrīz (ελλ. Ταβρέζιον ή Ταρούτζα, αρμ. T'avnēž⁹⁰⁸) τον βεζίρη του Nizām al-Mulk (τουρκ. Nizām ül-mülk) με την σύζυγο και τους θησαυρούς του⁹⁰⁹, κάλεσε τους εμίρηδες του να σπεύσουν να τον ενισχύσουν και έσπευσε με την προσωπική του φρουρά (4.000 *ghulām*/δούλοι στρατιώτες) και 10.000 αξιόμαχους Κούρδους υποτελείς του, που στρατολόγησε στην πορεία, για να αναχαιτίσει την προέλαση του Ρωμανού⁹¹⁰. Ο Alp Arslan ενισχύθηκε ωστόσο σύντομα από τους εμίρηδες Savtekin, Afşin (τουρκ. Afşin, ελλ. Αυσινάλιος), Gevher-Âiyn (ή Gevherayin), Tarang (Ibn al-Adīm'de Taranköğlü, σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn, ελλ. Ταράγγης), Sunduk (ή Sabuk ή Samuh ή Saltuk ή Şahaşdak, βυζ. Ζαμούχης ή Σαμούχ) και Aytekin (ή Aytegin). Στην μάχη που επακολούθησε ωστόσο ενδεχομένως να έλαβαν μέρος και οι Ahmetşah (αραβ. Ahmad Şāh), Dilmaç oğlu (ή Demleçoğlu) Mehmed, Tutu oğlu (ή Duduoğlu). Μεταγενέστερες πηγές αναφέρονται μάλιστα και στην παρουσία των γνωστών εμίρηδων Kutalmışoğlu Süleyman (ελλ. Σολυμάς Κουτλουμούσης) και Kutalmışoğlu Mansur (ή Manşūr), Artuk (ελλ. Αρτούχ), Danişmend, Mengücek ή Mengücik, Devlet, Çavli και Porsuk, οι οποίοι διείσδυσαν μετά την μάχη στην Μικρά Ασία και ίδρυσαν, οι περισσότεροι, προσωπικές τους ηγεμονίες στην ευρύτερη περιοχή. Οι συγκεκριμένες αναφορές ωστόσο δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθούν⁹¹¹. Όπως και

⁹⁰⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 112.16 κ.ε. Βλ. γενικότερα και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 697.8-9. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 145.7 κ.ε.

⁹⁰⁷ Ibn al-Athīr, σ. 170. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 147 (Χαλέπι). –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 133 (Χαλέπι). Ο A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 54, κάνει λόγο για το Silvan, δηλαδή Mayyāfāriqīn (χωρίς να δίνει παραπομπή στις πηγές), ενώ ο O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 178, ορμώμενος υποτιθέμενα κυρίως από τον al-Fāriqī, σ. 189, υποστηρίζει επίσης ότι ο Alp Arslan βρισκόταν στο Mayyāfāriqīn (ελλ. Μαρτυρόπολις). Ο τελευταίος όμως (βλ. το σχετικό απόσπασμα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 4) αναφέρει στην πραγματικότητα ότι ο Alp Arslan βρισκόταν στην Μοσούλη. Πρβλ. και C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628.

⁹⁰⁸ Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 216-217. –H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 249.

⁹⁰⁹ al-Būndarī, έκδ. Cairo 1900, σ. 38. Ο Ibn al-Athīr, σ. 170, αναφέρει την πόλη Hamadhān.

⁹¹⁰ Βλ. σχετικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 179-180. –N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 172-173.

⁹¹¹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 179-180.

να έχει, ο Alp Arslan ενισχύθηκε με περίπου 30.000 ή και 40.000⁹¹² επιπρόσθετους Τουρκομάνους και λοιπούς μουσουλμάνους ιππείς και πεζούς. Οι δυνάμεις του αυξήθηκαν αργότερα περαιτέρω από τις αυτομολήσεις, μάλλον ολιγάριθμων, Ούζων μισθοφόρων του αυτοκρατορικού στρατού υπό τον Ταμίς. Οι αριθμοί που παραδίδουν οι μουσουλμανικές πηγές για το συνολικό μέγεθος του «τουρκικού» στρατού κυμαίνονται από 5.000 έως 200.000 στρατιώτες και είναι γενικά αναξιόπιστοι⁹¹³. Κατά την γνώμη μας πάντως είναι αρκετά πιθανό ότι τα στρατεύματα του Alp Arslan υπήρξαν κατά την κρίσιμη κυρίως σύγκρουση περίπου εφάμιλλα αριθμητικά ή και υπέρτερα εκείνων που είχαν απομείνει στον Ρωμανό, αν και η μεγάλη πλειονότητα των σύγχρονων ερευνητών κάνει λόγο, χωρίς πειστική επιχειρηματολογία, για βυζαντινή υπεροπλία⁹¹⁴.

Σύμφωνα με τον al-Fāriqī, ο Alp Arslan στράφηκε αμέσως προς τον Βορρά μέσω Arzen και Bitlīs (αρμ. Bafesh, ελλ. Βαλαλείσων)⁹¹⁵. Ο Ματθαίος Εδέσσης υποστηρίζει ότι κατευθύνθηκε από την Έδεσσα στο ορεινό Sasun και βορειότερα⁹¹⁶, ενώ οι 'Imād al-Dīn και Ibn al-Athīr κάνουν λόγο για επιστροφή στο μακρινό Αζερμπαϊτζάν⁹¹⁷, η οποία ωστόσο δεν μας φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή, καθώς η απόσταση ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και ο χρόνος πειστικός. Το λογικότερο είναι κατά την γνώμη μας ότι ο Alp Arslan προσέγγισε την περιοχή του Μαντζικέρτ από τον Νότο και όχι από τις βόρειες όχθες της λίμνης Ban, όπως είναι ευρέως αποδεκτό⁹¹⁸. Η πρόσβαση κατ' αυτόν τον τρόπο ήταν πολύ πιο σύντομη, ενώ ταυτόχρονα μπορούσε να υπολογίζει στην κάλυψη που θα τα παρείχαν τα φρούρια του Χλιάτ και του Αρτζικέ, τα οποία διέθεταν τουρκικές φρουρές και ήλεγχαν τις βορειοδυτικές ακτές της λίμνης Ban. Αν οι σουλτανικές δυνάμεις προσέγγιζαν την περιοχή του Μαντζικέρτ από τα ανατολικά, όπως πιστεύουν πολλοί ερευνητές⁹¹⁹, θα αναγκάζονταν να παρακάμψουν τον τεράστιο ορεινό όγκο του Süphan Dağ (ύψος 4.434 μ.)⁹²⁰, που βρισκόταν στα ανατολικά των προαναφερθέντων φρουριών, ενώ οι υπόγειες του έφθαναν ως τις βόρειες ακτές της

⁹¹² A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 58.

⁹¹³ S. Vryonis, Jr., *Personal History*, σ. 232.

⁹¹⁴ Ανάλογη άποψη εξέφρασε και ο J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 195-196.

⁹¹⁵ al-Fāriqī, σ. 189. Βλ. το σχετικό απόσπασμα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 3. Για την περιοχή βλ. R.G. Hovannisian (ed.), *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (UCLA Armenian History and Culture Series. Historic Armenian Cities and Provinces 2), Costa Mesa 2001. Για την γεωγραφική θέση του Bitlīs/Bafesh/Βαλαλείσων βλ. τον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁹¹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 133.

⁹¹⁷ C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628-629, με παραπομπές. Ο ίδιος προτείνει ως πιθανή διαδρομή την πορεία Έδεσσα-Μοσούλη-Khuwāi/Χόι (στα ανατολικά της λίμνης Ban και στα βόρεια της λίμνης Ουρμίας)-Arzen.

⁹¹⁸ Βλ. και Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 101. Πρβλ. εξάλλου και O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 178. -A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 54, 57-58.

⁹¹⁹ Βλ. π.χ. τους σχετικούς χάρτες των I.E. Καραγιαννόπουλου, *Χάρται*. -A. Friendly, *Manzikert*, σ. 166-167. Βλ. επίσης J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 196.

⁹²⁰ Βλ. E. Janssens, Lac de Van, σ. 389.

λίμνης Βαν⁹²¹. οι πολυάριθμοι Τούρκοι ιππείς δεν ήταν φυσικά σε θέση να τον διασχίσουν κατά μήκος. Σε περίπτωση ωστόσο παράκαμψης οι σουλτανικές δυνάμεις θα έρχονταν πρώτα σε επαφή με τα στρατεύματα του Ρωμανού Διογένη στο Μαντζικέρτ και όχι με τα σώματα που είχε στείλει ο αυτοκράτορας στο νοτιότερο Χλιάτ⁹²². Γνωρίζουμε εξάλλου ότι ο Alp Arslan είχε στείλει και αυτός στο Χλιάτ, ως εμπροσθοφυλακή, την δύναμη του Τούρκου Sunduk⁹²³. ο συγκεκριμένος εμίρης είχε διακριθεί τα προηγούμενα χρόνια για την δράση του στις νοτιότερες συριακές περιοχές και είναι μάλλον απίθανο να είχε αποσυρθεί επίσης στο Αζερμπαϊτζάν. Ο σουλτάνος ενώθηκε επίσης στο Χλιάτ με το σώμα του ικανού εμίρη Afşin, που είχε μόλις επιστρέψει από μία εισβολή του στα βυζαντινά εδάφη⁹²⁴.

Όταν τα στρατιωτικά σώματα που είχαν σταλεί στο Χλιάτ από τον Ρωμανό έφθασαν τελικά στην συγκεκριμένη περιοχή, αντιμετώπισαν, χωρίς να το περιμένουν, υπολογίσιμες εχθρικές δυνάμεις. Οι βυζαντινές πηγές, ειδικά ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, ισχυρίζονται ότι οι αξιωματικοί του αυτοκράτορα Ιωσήφ Ταρχανειώτης και Ουρσέλιος δεν ενίσχυσαν αργότερα τον Ρωμανό, όταν πλησίαζε η ώρα της κρίσιμης μάχης, αλλά αντίθετα υποχώρησαν κατά τρόπο προδοτικό έως την Μελιτηνή⁹²⁵. Όπως έχουμε επισημάνει στο παρελθόν, οι μουσουλμανικές πηγές αναφέρονται στην αποστολή 20.000 (ο αριθμός είναι φυσικά εντελώς εξωπραγματικός) «σιδερόφρακτων» (Ρώσων ή Πετσενέγων;) αυτοκρατορικών μισθοφόρων στο Χλιάτ, οι οποίοι ωστόσο νικήθηκαν από τις δυνάμεις του Sunduk, που είχε σταλεί ήδη εκεί από τον Alp Arslan, υπέστησαν σημαντικές απώλειες και αναγκάστηκαν να

⁹²¹ Οι χαρακτηριστικές φωτογραφίες, που παραθέτει ο J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 190, 193 (αρ. 19-20), των πανύψηλων βουνών στα βόρεια της λίμνης Βαν και κυρίως των απολήξεων του Süphan Dağ, που έφθαναν έως τις όχθες της λίμνης, πλησίον του Χλιάτ, αποδεικνύουν του λόγου το αληθές, καθώς καθιστούν σαφές ότι ήταν μάλλον αδύνατο για μία ιππική δύναμη τουλάχιστον 20.000 ή και 30.000 ανδρών να διασχίσει αυτές τις περιοχές.

⁹²² Ο J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 196, υποστηρίζει ότι τα στρατεύματα του Ταρχανειώτη είχαν ακολουθήσει την ανατολικότερη και συντομότερη από τις δύο οδούς που οδηγούσαν από το βορειότερο Μαντζικέρτ στο νοτιότερο Χλιάτ, στα δυτικά των υψωμάτων του Süphan Dağ, αλλά μόλις κατέφθασαν τα σουλτανικά στρατεύματα, ανέστρεψαν πορεία και απομακρύνθηκαν, χωρίς να αναγνωρίσουν τον εχθρό και να ειδοποιήσουν τον αυτοκράτορα. Κατά τον ίδιο ερευνητή, πέρασαν από το σταυροδρόμι όπου συναντιώνται οι δύο δρόμοι που έρχονται από το Μαντζικέρτ, στα βόρεια του Χλιάτ, όπου πιθανώς ενώθηκαν με τις δυνάμεις του Ουρσελίου. Εκεί λογικά εμφανίστηκαν οι τουρκικές δυνάμεις, υποχρεώνοντας τα αυτοκρατορικά σώματα να στραφούν βόρεια και να ακολουθήσουν τον δυτικό δρόμο έως το Μαντζικέρτ, προτού στραφούν στα δυτικά προς το Ταρών, το Χάρπετε και τελικά την Μελιτηνή. Ίσως πάλι, πάντοτε κατά τον J.F. Haldon, να βρήκαν εξ αρχής τον δρόμο προς Βορρά αποκλεισμένο από τους Τούρκους και να στράφηκαν κατευθείαν προς τα δυτικά. Οι συγκεκριμένες απόψεις αποτελούν βέβαια εικασίες, που δεν στηρίζονται στα λεγόμενα των πηγών. Σε ό,τι αφορά την πρώτη εκδοχή, ο ερευνητής δεν εξηγεί πώς οι δυνάμεις των Ουρσελίου- Ταρχανειώτη δεν συνάντησαν εκείνες του Διογένη, όταν επέστρεψαν στον κόμβο του Μαντζικέρτ, προτού στραφούν στα δυτικά, καθώς και πώς οι σουλτανικές δυνάμεις στράφηκαν εναντίον των σωμάτων που βρίσκονταν στο Χλιάτ, όταν παρέκαμψαν το Süphan Dağ, και όχι εναντίον της κύριας αυτοκρατορικής δύναμης υπό τον ίδιο τον Ρωμανό, που βρισκόταν στο μέσο της πορείας τους προς το Μαντζικέρτ.

⁹²³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 179. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 58.

⁹²⁴ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 178.

⁹²⁵ Βλ. αναλυτικά Γ. Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 94 κ.ε., με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

οπισθοχωρήσουν· ο αρχηγός τους μάλιστα αιχμαλωτίστηκε και λίγο αργότερα ρινοκοπήθηκε με διαταγή του σουλτάνου⁹²⁶. Ο Kamāl al-Dīn ισχυρίζεται μάλιστα ότι τα υπόλοιπα βυζαντινά στρατεύματα που είχαν σταλεί στο Χλιάτ δεν καταστράφηκαν, αλλά αναγκάστηκαν τελικά να υποχωρήσουν από την περιοχή, όταν πληροφορήθηκαν την ήττα των κύριων αυτοκρατορικών δυνάμεων στο Μαντζικέρτ⁹²⁷. Αν η συγκεκριμένη πληροφορία είναι ιστορικά ιστορικά αληθής, καθίσταται προφανές ότι οι δυνάμεις των Ταρχανειώτη-Ουρσελίου δεν πληροφορήθηκαν ποτέ την επικείμενη σύγκρουση στο Μαντζικέρτ, παρά την αποστολή αγγελιοφόρων από τον Ρωμανό, και ουσιαστικά δεν πρόδωσαν τον αυτοκράτορα, όπως θεωρείται συνήθως⁹²⁸. Η E. de Vries-van der Velden εικάζει πάντως, μάλλον εσφαλμένα, ότι ο Μιχαήλ Ψελλός ήταν παρών στην εκστρατεία του 1071 και συνόδευσε τους Ουρσέλιο και Ταρχανειώτη στο Χλιάτ, όπου μάλλον, πάντοτε κατά την ίδια, αναμίχθηκε στην συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα. Η άποψη αυτή ωστόσο αποτελεί εικασία που δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί⁹²⁹.

Το πρωί μετά την κατάληψη του Μαντζικέρτ (μάλλον Τετάρτη 24 Αυγούστου) ο Ρωμανός πληροφορήθηκε ότι τμήματα του στρατού του που είχαν σταλεί για εξεύρεση εφοδίων προς την κατεύθυνση του Χλιάτ, στα νότια, δέχθηκαν εχθρική επίθεση. Ο αυτοκράτορας αγνοούσε εντελώς ότι επρόκειτο για το σύνολο του σουλτανικού στρατεύματος, που είχε καταφθάσει στην περιοχή, και απέστειλε τον *μάγιστρο* και *κατεπάνω* ή *δούκα* Θεοδοσιουπόλεως (δηλαδή Καρσίου-Ιβηρίας) Νικηφόρο Βασιλάκιο⁹³⁰, για να τους αντιμετωπίσει. Ο Βασιλάκιος ωστόσο, που δεν ήταν προφανώς ιδιαίτερα εξοικειωμένος με τις νομαδικές τακτικές μάχης των Τούρκων, παρασύρθηκε από την εχθρική προσποιητή υποχώρηση και τελικά συνελήφθη αιχμάλωτος. Ο επικεφαλής των δυτικών *ταγμάτων* Νικηφόρος Βρυέννιος, που εστάλη αμέσως για να αναχαιτίσει τους Τούρκους, αντιμετώπισε ισχυρότατη εχθρική πίεση και αναγκάστηκε τελικά να υποχωρήσει με δυσκολία κατά το απόγευμα, ενώ μάλιστα

⁹²⁶ ‘Imād al-Dīn, σ. 42-43. –Ibn al-Athīr, σ. 170. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 288. Πρβλ. σχετικά J. Shepard, *Byzantinorussica*, σ. 219. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 100-101. Οι O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 179. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 56-57, ταυτίζουν αυτό το σώμα με τις δυνάμεις των Ουρσελίου-Ταρχανειώτη, αν και ο Kamāl al-Dīn τις διαχωρίζει, και θεωρούν ότι οι τελευταίες κατατροπώθηκαν. Ο J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 423, θεωρεί αντιθέτως ότι το σώμα των «20.000 σιδερόφρακτων» αποτελούσε την εμπροσθοφυλακή της στρατιάς του Ρωμανού (υπό τον Βρυέννιο και τον Βασιλάκιο), που έσπευδε να ενωθεί με τις δυνάμεις που είχαν αποσταλεί ήδη στο Χλιάτ. Ο Kamāl al-Dīn ωστόσο αναφέρει πρώτα την αποστολή των «20.000 σιδερόφρακτων» και την ήττα τους και κατόπιν την αποστολή ενός δεύτερου σώματος στο Χλιάτ.

⁹²⁷ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 288. Βλ. το απόσπασμα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 50.

⁹²⁸ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 96 κ.ε.

⁹²⁹ Βλ. για περισσότερες πληροφορίες E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 301 κ.ε. κ.ε., 306 κ.ε., η οποία αποδέχεται την προσθήκη «οὐ» στην φράση του αποσπάσματος του Μιχ. Ψελλού, τομ. 2, σ. 161.1: «Ὁ δέ με <οὐ> διέλαθεν, ἔλαθε τοῦτον, αὐτὸς δὴ ὁ σουλτάν (...) συνὼν τῷ στρατεύματι καὶ τὰ πλείω τῶν κατορθωμάτων ποιῶν», που είχε προτείνει ο εκδότης του E. Renauld. Βλ. όμως αντιθ. τα σχόλια του J.N. Ljubarskij, *Ψελλός*, σ. 55-56.

⁹³⁰ Βλ. αρ. πίνακα 23.

τραυματίστηκε και ο ίδιος ελαφρά από τρία εχθρικά πλήγματα⁹³¹. Τότε μόνο ο Ρωμανός αντιλήφθηκε ότι τα σουλτανικά στρατεύματα είχαν καταφθάσει στην περιοχή⁹³².

Το ίδιο βράδυ οι ευκίνητοι Τούρκοι ιππείς πραγματοποίησαν επιδρομή εναντίον του βυζαντινού στρατοπέδου, εξαναγκάζοντας τους Ούζους αυτοκρατορικούς μισθοφόρους να αναζητήσουν προφύλαξη μέσα σε αυτό. Η εσπευσμένη είσοδος των Ούζων, που διέθεταν παρόμοια εμφάνιση με τους συγγενικούς τους Τούρκους, δημιούργησε αναστάτωση στα βυζαντινά στρατεύματα που βρίσκονταν εντός του στρατοπέδου. Ο αυτοκρατορικός στρατός αντιμετώπισε περαιτέρω παρενοχλήσεις από τον αντίπαλο κατά την διάρκεια της νύκτας, ενώ το επόμενο πρωί (Πέμπτη 25 Αυγούστου) οι Τούρκοι προσπάθησαν να καταλάβουν την όχθη του ποταμού απέναντι από το αυτοκρατορικό στρατόπεδο, ώστε να στερήσουν την προμήθεια νερού από τους Βυζαντινούς. Το βυζαντινό πεζικό απέκρουσε την εχθρική απειλή, αλλά λίγο αργότερα ένα τμήμα των Ούζων αποσκίρτησε στους Τούρκους, γεγονός δημιούργησε ανησυχία για την στάση των υπολοίπων. Εκείνοι ωστόσο διαβεβαίωσαν τον αυτοκράτορα ενόρκως για την πίστη τους σε αυτόν⁹³³. Ο Ρωμανός Διογένης είχε στο μεταξύ απολέσει κάθε επικοινωνία με τα πολυάριθμα στρατεύματα που είχε στείλει στο Χλιάτ, παρά την αποστολή αγγελιοφόρων. Προφανώς οι Ουρσέλιος και Ταρχανειώτης είχαν ήδη αντιμετωπίσει τους Τούρκους και υποχωρήσει προς τα δυτικά⁹³⁴.

Εκείνη την χρονική στιγμή κατέφθασε ωστόσο στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο τουρκική πρεσβεία εις το όνομα του συννίτη χαλίφη της Βαγδάτης al-Muqtadi 'Abd Allāh bin Muhhamad bin al-Qā'im (1031-1075). Οι διπλωματικές επαφές απέτυχαν, καθώς ο απεσταλμένος του χαλίφη Abū Ganaim bin al-Mahlebān (τουρκ. İbn Muhallebān) και ο Σελτζούκος εμίρης Savtekin δεν φαίνεται να πρόσφεραν κάτι ουσιαστικό στον Ρωμανό Διογένη, που επιθυμούσε να αποκαταστήσει την βυζαντινή κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή και όχι φυσικά την κατάληψη της μακρινής σουλτανικής έδρας, όπως ισχυρίζονται οι μουσουλμανικές πηγές⁹³⁵. Γι' αυτόν τον λόγο είχε απαιτήσει απλώς στην πραγματικότητα την

⁹³¹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 109.24 κ.ε. Οι Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 114.24 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 145.10 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 697.10 κ.ε., αναφέρουν πρώτα την αποστολή του Βρυέννιου και μετά του Βασιλάκιου. Ενδεχομένως συγκεκριμένη εκδοχή να είναι η ορθή.

⁹³² Οι λόφοι που βρίσκονται στις βόρειες πλαγιές του βουνού Süphan προς την μεριά του Μαντζικέρτ ονομάζονται σήμερα Ziyaret Tepeler, ενδεχομένως επειδή ο σουλτάνος είχε εγκαταστήσει το επιτελείο του σε αυτήν την περιοχή. Βλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 59.

⁹³³ Για τα συγκεκριμένα γεγονότα βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 426-427. –J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 200-201. –N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 177 κ.ε.

⁹³⁴ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 96-99, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

⁹³⁵ Τα σχετικά αποσπάσματα παρατίθενται από τους F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 4, 12, 22. Πρβλ. σχετικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 180-181. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 56, 59-60, οι οποίοι δέχονται τα λεγόμενα των μουσουλμανικών πηγών. Σύμφωνα με τις τελευταίες, ο αυτοκράτορας υποσχόταν στους στρατηγούς του ότι μετά την εκστρατεία θα τους ανέθετε την διακυβέρνηση του Ιράκ, της Συρίας, του Χωρασάν και της Rayy και ισχυριζόταν ότι στην θέση των τζαμιών θα έκτιζε χριστιανικούς ναούς. Αργότερα, κατά την διάρκεια των διαπραγματεύσεων, απέρριψε τις τουρκικές προτάσεις ειρήνης και συμπεριφέρθηκε με αγένεια στους σουλτανικούς πρεσβευτές ισχυριζόμενος ότι

εκκένωση του τουρκικού στρατοπέδου και την απομάκρυνση του σουλτανικού στρατού⁹³⁶. Ο Ρωμανός διέθετε ίσως εμπιστοσύνη στα στρατεύματα που του είχαν απομείνει και, το κυριότερο, αναλογιζόταν το τεράστιο οικονομικό κόστος της εκστρατείας και ότι δεν θα είχε ξανά την ευκαιρία να συγκεντρώσει ένα τόσο μεγάλο στράτευμα και να αναμετρηθεί προσωπικά με τον σουλτάνο⁹³⁷. Ο ίδιος ερμήνευε την αποστολή πρεσβείας σε αυτό το χρονικό σημείο ως ενδεικτικό σημείο της τουρκικής αδυναμίας, φοβόταν μια ενδεχόμενη ενίσχυση του αντιπάλου και επιθυμούσε διακαώς να σημειώσει μια μεγάλη στρατιωτική επιτυχία, που θα τον στερέωνε, όπως προείπαμε στον θρόνο⁹³⁸.

Η απόρριψη των όποιων τουρκικών προτάσεων από τον Ρωμανό ενίσχυσε τον θρησκευτικό φανατισμό στο αντίπαλο στρατόπεδο⁹³⁹. Σύμφωνα με τις μουσουλμανικές πηγές, ο Alp Arslan άφησε επιδεικτικά λίγο πριν από την μάχη το τόξο και τα βέλη του και έλαβε ένα σπαθί και ένα ρόπαλο, ενώ παράλληλα ντύθηκε στα λευκά ισχυριζόμενος ενώπιον των στρατιωτών του ότι, εάν πέθαινε ως μάρτυρας, η συγκεκριμένη στολή θα γινόταν το σάβανό του⁹⁴⁰. Ο πληροφορίες αυτές είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, έστω και αν ο πραγματικός ιστορικός τους πυρήνας είναι δυσδιάκριτος. Καταδεικνύουν αναμφίβολα ότι ο σουλτάνος είχε αποφασίσει να συγκρουστεί με τις αυτοκρατορικές δυνάμεις εκ του συστάδην και όχι εξ αποστάσεως, για να πετύχει μία καθαρή νίκη.

Η μάχη του Μαντζικέρτ διεξήχθη τελικά την Παρασκευή 26 Αυγούστου, όπως διαφαίνεται από τις πληροφορίες των Ibn al-Jawzī, Sibṭ bin al-Jawzī και Ibn Kesīr⁹⁴¹ αλλά και τις αναφορές παρασελίδων σημειώσεων σε χειρόγραφους ελληνικούς κώδικες⁹⁴². Το πρωί της

θα κατακτούσε το Ισπαχάν και την πόλη Hamadhān, όπου θα διαχειμάζε ο ίδιος με τους στρατιώτες του (στο πρώτο) και τα ζώα τους (στην δεύτερη, επειδή εκεί είχε κρύο). Οι συγκεκριμένες, αμφισβητούμενες φυσικά, αναφορές οπωσδήποτε δεν αποδίδουν τους πραγματικούς στόχους του Ρωμανού, που ήταν πολύ πιο ρεαλιστικοί. Βλ. S. Vryonis, Jr., *Personal History*, σ. 232-233.

⁹³⁶ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 147.25 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 118. Πρβλ. J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 200.

⁹³⁷ Βλ. εξάλλου Bar Εβραΐος, σ. 220. Πρβλ. J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 200-201.

⁹³⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 119.8 κ.ε.

⁹³⁹ Οι μουσουλμανικές πηγές παραθέτουν, μεταξύ άλλων, την συζήτηση του Alp Arslan με τον ιμάμη Abū Naṣr Muhammad bin Malik al-Buḥārī, την προσευχή που εστάλη, για να διαβαστεί στο στρατόπεδο, από τον χαλίφη al-Qā'im, ο οποίος είχε υποτιθέμενα διατάζει την ανάγνωσή της και σε όλα τα τζαμιά κατά την Παρασκευή (ημέρα που πραγματοποιήθηκε τελικά η μάχη), καθώς και την προσευχή του ίδιου του σουλτάνου. Βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 182. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 65.

⁹⁴⁰ Βλ. π.χ. Ibn al-Athīr, σ. 171. Πρβλ. ειδικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 181 κ.ε. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 60 κ.ε.

⁹⁴¹ Ibn al-Jawzī, σ. 47. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 144 κ.ε. –Ibn Kesīr, *al-Bidāye*, Cairo 1932, γεγονότα έτους εγίρας 463 (=1070/71). Για την επισημάνση του Ibn Kesīr βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 187 (χωρίς όμως αριθμό σελίδας).

⁹⁴² Βλ. τα σχόλια του P. Gautier, εκδότη του Μιχ. Ψελλού, *Μονωδία*, σ. 156, ο οποίος επισημαίνει παρασελίδια σημείωση από τον κώδικα Athen. gr. 1429, fol. 45r (12^{ος} αι.): «(...) Ὁ αὐτὸς (σημ.: ο Ρωμανός) ἐκρατήθη παρὰ τῶν Περσῶν ἐν μηνὶ αὐγούστῳ κς', ἡμέρα ζ', ἰνδικτιῶνος θ'». Την ίδια ημερομηνία παρέχει και άλλη παρασελίδια σημείωση από τον κώδικα E, fol. 242r, της χειρόγραφης παράδοσης του Μιχαήλ Ατταλειάτη: «ἄλωσις τοῦ βασιλέως Διογένους + κατὰ τ[ῆν] κς' [τ]οῦ

συγκεκριμένης ημέρας τα βυζαντινά στρατεύματα παρατάχθηκαν για μάχη έξω από το στρατόπεδό τους και ετοιμάστηκαν να προελάσουν εναντίον των Τούρκων. Η αριστερή πτέρυγα της αυτοκρατορικής παράταξης περιλάμβανε κυρίως τα δυτικά *τάγματα* υπό τον Νικηφόρο Βρυέννιο, ενώ η δεξιά τις μονάδες της Καπαδοκίας και της υπόλοιπης Μικράς Ασίας. Οι εναπομείναντες Πετσενέγοι και οι Ούζοι ιπποτοξότες είχαν ταχθεί επίσης στα πλευρά, ενώ το βαρύ ιππικό στο κέντρο με τον αυτοκράτορα, που διέθετε στο πλευρό του βαρύ αρμενικό πεζικό και μονάδες της αυτοκρατορικής φρουράς (όπως το *τάγμα* των Σχολών). Η δεύτερη εφεδρική γραμμή υπό τον Ανδρόνικο Δούκα *απαρτιζόταν από αξιόμαχες μονάδες των «Εταιρειών» και συμμαχικό ιππικό*. Ο Ρωμανός γνώριζε από πρώτο χέρι τις τακτικές μάχης των Τούρκων και παρέταξε την οπισθοφυλακή του σε κατάλληλη απόσταση, ώστε να του παράσχει βοήθεια σε περίπτωση οπισθοχώρησης των τμημάτων του ή να αποκόψει τυχόν τουρκικά αποσπάσματα που θα επιχειρούσαν να κυκλώσουν τις δυνάμεις του. Το σφάλμα του ωστόσο ήταν η κακή επιλογή αρχηγού, καθώς ο Ανδρόνικος έτρεφε εχθρικά αισθήματα για τον ίδιο και τελικά δεν δίστασε να τον προδώσει⁹⁴³.

Το πεδίο της μάχης ονομαζόταν, σύμφωνα με την γαλλική μετάφραση του Μιχαήλ Σύρου από J.B. Chabot⁹⁴⁴, «Doghodaph» (στα αρμενικά *Tołotap*‘, σημερινό πέραςμα Teghtar, μεταξύ του Hınıs και του Küllü)⁹⁴⁵ και βρισκόταν κάπου ανάμεσα στο Μαντζικέρτ και στο Χλιάτ⁹⁴⁶. Το έδαφος της περιοχής ήταν επίπεδο και πετρώδες. Από το Μαντζικέρτ έως τους πρόποδες των κοντινότερων λόφων μεσολαβούσε, σύμφωνα με την περιγραφή του J. Haldon, μία έκταση στέπας μήκους 12-14 χιλιομέτρων «*με ομαλές εξάρσεις, που υψωνόταν προοδευτικά και κατέληγε σε μια σειρά από ξερούς χειμάρρους και ρεματιές. Σε αρκετή απόσταση από τις βυζαντινές γραμμές, αλλά και αρκετά μακριά από το ανώμαλο αυτό έδαφος*» είχαν παραταχθεί οι δυνάμεις του Alp Arslan. Ο σουλτάνος είχε ταχθεί στο κέντρο της παράταξής του, όπως ο Ρωμανός, καθώς είχε προτιμήσει να παρακολουθεί τα τεκταινόμενα από υπερυψωμένο σημείο στα μετόπισθεν. Ο στρατός του ήταν χωρισμένος σε τρεις μεγάλες διοικήσεις, οι οποίες αποτελούνταν από μικρότερες μονάδες/υποδιοικήσεις, που μπορούσαν να δρουν ανεξάρτητα, όπως συνέβαινε συνήθως με τους νομαδικούς στρατούς⁹⁴⁷.

Δεν θα αναφερθούμε εδώ με μεγάλη λεπτομέρεια στις φάσεις της μάχης που επακολούθησε. Οι Βυζαντινοί επιδίωξαν να εμπλέξουν γρήγορα τους ιδιαίτερα ευκίνητους

αυγούστου μηνός» (14^{ος} αι.). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τις σημαντικές επισημάνσεις του Ε. υδ.Θ. Τσολάκη (έκδ.) στην Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 205-206.

⁹⁴³ J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 202.

⁹⁴⁴ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 243.

⁹⁴⁵ W. Tomaschek, *Sasun und das Quellengebiet des Tigris*, (SBAX CXXXIII), Wien 1895, σ. 31. Βλ. και E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 190, σημ. 3.

⁹⁴⁶ Bar Εβραΐος, σ. 293. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 147. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 25-26 (βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 52).

⁹⁴⁷ J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 202-203.

αντιπάλους τους τους σε μάχη εκ του συστάδην, όπως συμβούλευαν τα παλαιά πολεμικά τους εγχειρίδια σε περίπτωση σύγκρουσης με στράτευμα ιπποτοξοτών⁹⁴⁸. Το κεντρικό τμήμα της τουρκικής παράταξης απέφυγε φυσικά, ως γνωστόν, να εμπλακεί με τα βαριά εξοπλισμένα και ιδιαίτερα αξιόμαχα τμήματα που διοικούσε προσωπικά ο αυτοκράτορας, προτιμώντας να εφαρμόσει τακτική παρενόχλησης του αντιπάλου, αν και οι πτέρυγές της υπήρξαν μάλλον πιο επιθετικές. Οι Τούρκοι κατόρθωσαν με αυτόν τον έξυπνο τρόπο να προκαλέσουν την αύξηση της απόστασης που χώριζε το κέντρο της βυζαντινής γραμμής με τα πλευρά της.

Κατά το απόγευμα η αυτοκρατορική παράταξη προσέγγισε και τελικά κατέλαβε το άδαιο πλέον τουρκικό στρατόπεδο, αλλά δεν είχε ακόμη κατορθώσει να συγκρουστεί σώμα με σώμα με τον αντίπαλο, που υποχωρούσε διατηρώντας όμως οπτική επαφή. Επιπρόσθετα, οι δύο βυζαντινές πτέρυγες είχαν παρασυρθεί από τους Τούρκους σε δύσβατο έδαφος. Καθώς η έλευση του σκότους πλησίαζε, ο αυτοκράτορας φοβήθηκε το ενδεχόμενο να παραμείνει χωρίς εφόδια σε περιοχή που ήλεγχε ο αντίπαλος· έτσι έδωσε διαταγή για οπισθοχώρηση των μονάδων του στο απομακρυσμένο βυζαντινό στρατόπεδο, το οποίο είχε μείνει ουσιαστικά αχύλακτο. Το κέντρο της βυζαντινής παράταξης, που διοικούσε προσωπικά ο Ρωμανός, άρχισε να εκτελεί την διαταγή του αυτοκράτορα, αλλά η απομακρυσμένη δεξιά πτέρυγα εξέλαβε την συγκεκριμένη κίνηση ως σημείο ήττας ή θανάτου του αυτοκράτορα. Η σύγχυση επιδεινώθηκε από την προδοτική στάση του Ανδρόνικου Δούκα, που, αντί να καλύψει την οπισθοχώρηση, άρχισε να διαδίδει ότι ο Ρωμανός ήταν πλέον νεκρός και διέταξε τα στρατεύματά του να υποχωρήσουν αυξάνοντας έτσι την γενικότερη σύγχυση. Οι Τούρκοι αντιλήφθηκαν την έλλειψη συνεννόησης και την αναστάτωση που επικρατούσε στις βυζαντινές γραμμές και επιτέθηκαν αμέσως στην αυτοκρατορική παράταξη. Αρχικά διέλυσαν την δεξιά της πλευρά και κατόπιν υπερφαλάγγισαν την αριστερή, αναγκάζοντάς την να τραπεί σε φυγή. Ο Ρωμανός προσπάθησε μάταια να ανακαλέσει τα στρατεύματα προς το λάβαρό του, αλλά και το κέντρο της βυζαντινής γραμμής, που ήλεγχε προσωπικά, άρχισε σιγά σιγά να υποχωρεί και να αποσυντίθεται δεχόμενο καταγίγισμό βελών. Ο αυτοκράτορας περικυκλώθηκε τελικά με μικρό τμήμα της διοίκησής του και πολέμησε πεζός, καθώς το άλογό του είχε σκοτωθεί, αλλά και τραυματίας, έως ότου λιποθύμισε από την εξάντληση και την αιμορραγία⁹⁴⁹.

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι οι μουσουλμανικές πηγές ισχυρίζονται ότι η ήττα του Ρωμανού οφειλόταν στην τακτική της προσποιητής φυγής και των ενεδρών που εφάρμοσαν οι Τούρκοι, με στόχο την παράσυρση των Βυζαντινών από το στρατόπεδό τους, την

⁹⁴⁸ Βλ. γενικά Στρατηγικόν Μαυρικίου, VII, B2, σ. 242.1-7. —G.T. Dennis, *Treatises*, σ. 128 κ.ε.

⁹⁴⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 119.15 κ.ε. —Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 148.17 κ.ε. —Νικ. Βρυέννιος, σ. 115.5 κ.ε. —Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 700.13 κ.ε. Πρβλ. αναλυτικά Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 183 κ.ε. —J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 203-205.

ολική περικύκλωση και την διάσπαση του στρατού τους⁹⁵⁰, και όχι κυρίως στην καθοριστική για την τελική έκβαση των πραγμάτων προδοσία του Ανδρόνικου Δούκα, όπως επισημαίνει ορθά ο Μιχαήλ Ατταλειάτης⁹⁵¹. Η συγκεκριμένη εκδοχή έχει γίνει άκριτα και αβασάνιστα αποδεκτή από πολλούς σύγχρονους και παλαιότερους ερευνητές⁹⁵².

Ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε τελικά από έναν δούλο (*ghilmān*, πληθ. *ghulām*) στρατιώτη του εμίρη Saduddevle Gevherayin (ή Saddedin Gevher-Āiyin), που κατά τον Ο. Turan ονομαζόταν Šadi⁹⁵³. Ο Šadi (αραβ. Šādī) ωστόσο ήταν στην πραγματικότητα ένας υπηρέτης που γνώριζε φυσιολογικά τον αυτοκράτορα και είχε σταλεί από τον Alp Arslan για να επιβεβαιώσει την είδηση της σύλληψης του Ρωμανού⁹⁵⁴. Το όνομα του στρατιώτη που συνέλαβε στην πραγματικότητα τον βασιλέα των Ρωμαίων είναι δυστυχώς άγνωστο, αν και ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται εσφαλμένα ότι επρόκειτο για ανενψίο του σουλτάνου⁹⁵⁵.

7. Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄-Alp Arslan και οι συνέπειες της μάχης του Μαντζικέρτ

Οι μουσουλμανικές και οι χριστιανικές πηγές συμφωνούν τόσο για την διάρκεια παραμονής του αιχμάλωτου Ρωμανού στο τουρκικό στρατόπεδο (οκτώ ημέρες) όσο και για την ευγενική συμπεριφορά του Alp Arslan απέναντί του⁹⁵⁶. Δεν θα αναφερθούμε εδώ αναλυτικά στις συνομιλίες των δύο ανδρών, καθώς το συγκεκριμένο ζήτημα αναλύθηκε πρόσφατα από τον Σ. Βρυώνη⁹⁵⁷. Λίγες ημέρες μετά την σύλληψη του Ρωμανού, οι δύο ηγεμόνες συμφώνησαν στην υπογραφή συνθήκης ειρήνης («σπονδάς ποιησάμενοι καὶ συνθήκας εἰρηνικάς»⁹⁵⁸, διάρκειας πενήντα ετών κατά τον Ibn al-Athīr⁹⁵⁹), με την οποία συμφωνήθη-

⁹⁵⁰ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. –Ibn al-Jawzī, σ. 48. –‘Imād al-Dīn, σ. 43. –Ibn al-Athīr, σ. 171. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 287-288.

⁹⁵¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 120.6 κ.ε. Βλ. επίσης Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 149.6 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 115. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 701. Βλ. γενικότερα και Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, iii, σ. 308-309. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 169. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 485.

⁹⁵² C. Cahen, Mantzikert, σ. 635. –Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 182-183. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 62 κ.ε.

⁹⁵³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 184.

⁹⁵⁴ Ibn al-Jawzī, σ. 49. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 149. Βλ. αντίστοιχα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 14 και 35 (ο Šādī αναφέρεται ως Šāzī). Το σχετικό απόσπασμα του Sibṭ bin al-Jawzī παραθέτει σε αγγλική μετάφραση και ο S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 444.

⁹⁵⁵ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 150.

⁹⁵⁶ Βλ. κυρίως Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. –‘Imād al-Dīn, σ. 44. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 122.8 κ.ε. –Ibn al-Athīr, σ. 171. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 121. –Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμπρίδης, τομ. Α΄, σ. 118.3390 κ.ε. Πρβλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 111. –Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 184 κ.ε. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 68 κ.ε. –S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄ Διογένη-Αλπ Αρσλάν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου 1071)*, *Βυζαντικά* 27 (2008) (υπό εκτύπωση).

⁹⁵⁷ S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 439 κ.ε.

⁹⁵⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.11.

κε, μεταξύ άλλων, ο οριστικός τερματισμός της βυζαντινής κυριαρχίας στην δυτική Βασιλική, καθώς το Μαντζικέρτ παραχωρήθηκε στους Τούρκους, σύμφωνα τουλάχιστον με τις ανατολικές πηγές⁹⁶⁰. Ο Ατταλειάτης είναι ιδιαίτερα λακωνικός για τους όρους της συνθήκης. Αναφέρει ωστόσο ότι οι διασωθέντες Βυζαντινοί στρατιώτες κατείχαν μεν το συγκεκριμένο φρούριο μετά την σύγκρουση, αλλά τελικά το εγκατέλειψαν, όταν ο Ρωμανός Διογένης επέστρεψε από την αιχμαλωσία⁹⁶¹. Ουσιαστικά λοιπόν επιβεβαιώνει εμμέσως σε αυτό το σημείο τις πληροφορίες των αραβικών πηγών και του Bar Εβραίου.

Η τουρκική νίκη στην μάχη του Μαντζικέρτ και η αιχμαλωσία του Ρωμανού Διογένη γιορτάστηκε, όπως ήταν επόμενο, σε όλο τον μουσουλμανικό κόσμο. Ο Alp Arslan φρόντισε να ενημερώσει τον χαλίφη al-Qā'im για την πραγματικά σπουδαία του επιτυχία και να στείλει πολυάριθμα *Fethnāme*, για να κοινοποιήσει το κοσμοϊστορικό γεγονός. Το *Fethnāme*, που είχε στείλει στον χαλίφη, διαβάστηκε σε επίσημη τελετή στην Βαγδάτη (12 Σεπτεμβρίου 1071), ενώ ο πληθυσμός της πόλης πανηγύρισε ξέφρενα την σπουδαία νίκη. Ο Alp Arslan δέχθηκε προσωπικά τον πρέσβη του al-Qā'im, που κόμιζε τα συγχαρητήρια και τα δώρα του χαλίφη, αλλά και απεσταλμένους διαφόρων ηγεμόνων στην πόλη Hamadhān, καθώς επικρατούσε η γενική πεποίθηση ότι η νίκη στο Μαντζικέρτ αποτελούσε την μεγαλύτερη επιτυχία του Ισλάμ από την εποχή των συγκρούσεων στον ποταμό Ιερμουχά και στην Qāddisiyya (7^{ος} αι.)⁹⁶².

Για την Βυζαντινή αυτοκρατορία η μάχη υπήρξε τελικά ολέθρια όχι τόσο σε στρατιωτικό και τακτικό, όπως υποστηρίζεται ακόμη από πολλούς, όσο σε οικονομικό⁹⁶³, ψυχολογικό και κυρίως πολιτικό επίπεδο. Οι απώλειες των Βυζαντινών υπήρξαν μάλλον μικρές, όπως κατέδειξε με πειστικά επιχειρήματα ο J.-Cl. Cheynet⁹⁶⁴. Το γεγονός ωστόσο

⁹⁵⁹ Ibn al-Athīr, σ. 172.

⁹⁶⁰ Ibn al-Jawzī, σ. 49. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 150-151. –Bar Εβραίος, σ. 222. –Ibn ad-Devādārī, *Kenzū ad-Dīrer ve Ğami al-Gürer*, έκδ. Salāh al-Dīn al-Müneccīd, Cairo 1961, σ. 395-396. Βλ. τα σχετικά αποσπάσματα των Ibn al-Jawzī, Sibt bin al-Jawzī και Ibn ad-Devādārī και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 16, 37 και 59 αντίστοιχα. Βλ. και F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 972, σ. 55-56. Πρβλ. J. Laurent, *Traites*, σ. 112-113. –İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 60-61. –M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 75 κ.ε. – O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 185. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 71.

⁹⁶¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.17 κ.ε. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 74.

⁹⁶² Sibt bin al-Jawzī, σ. 155 κ.ε. –*Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 53. Πρβλ. σχετικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 186. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 74.

⁹⁶³ Γι' αυτήν την πτυχή βλ. J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 433.

⁹⁶⁴ J.-Cl. Cheynet, *Mantzikert*, σ. 426 κ.ε., που επισημαίνει ότι τα στρατεύματα της οπισθοφυλακής οπισθοχώρησαν αλώβητα καλυπτόμενα από το κέντρο της πρώτης γραμμής υπό τον Ρωμανό Διογένη, ενώ εκείνα των Αλυάτη και Νικηφόρου Βρυέννιου ήταν σε θέση να συμμετάσχουν σε στρατιωτικές επιχειρήσεις λίγο μετά την μάχη. Η απασχόληση των Τούρκων με την λεηλασία του αυτοκρατορικού στρατοπέδου τους εμπόδισε να προβούν σε εκτεταμένη καταδίωξη των υποχωρούντων. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι εξέχοντες πεσόντες στην μάχη υπήρξαν εξαιρετικά λίγοι και άσημοι (ο *επί των δεήσεων* Λέων και ο *πρωτοασκηρήτης* και *μάγιστρος* Ευστράτιος Χοιροσφάκτης), ενώ ελάχιστοι ακόμη αιχμαλωτίστηκαν (ο Βασίλειος Μαλέσης, ο εντελώς άγνωστος Αρμένιος Khadab και ο Νικηφόρος Βασιλάκιος). Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 136, σημ. 178. Τα στρατεύματα που υπέστησαν τις μεγαλύτερες

της ήττας και της πρώτης στα χρονικά αιχμαλωσίας ενός αυτοκράτορα από τους Μουσουλμάνους έπληξε ανεπανόρθωτα το κύρος του Βυζαντίου και κυρίως το ηθικό των μικρασιατικών του στρατευμάτων, που ο Ρωμανός είχε κατορθώσει προσωρινά να ανορθώσει⁹⁶⁵. Η μάχη και κυρίως ο εμφύλιος πόλεμος που επακολούθησε έδωσε στους Τούρκους την δυνατότητα να αναμιχθούν στις ενδοβυζαντινές συγκρούσεις, ενώ ο Alp Arslan έδωσε το ελεύθερο, μετά τον θάνατο του Ρωμανού, στους Σελτζούκους και Τουρκομάνους εμίρηδες να επιτεθούν στις μικρασιατικές περιοχές, καθώς οι όροι της συνθήκης που είχε υπογραφεί στο Μαντζικέρτ δεν εφαρμόστηκαν ποτέ από καμία πλευρά⁹⁶⁶.

Μετά το 1072 οι διάφορες τουρκικές ομάδες που διείσδυναν στην Μικρά Ασία παρέμεναν για αρκετό χρονικό διάστημα ή εγκαθίσταντο μόνιμα στην ευρύτερη περιοχή, καθώς δεν φοβούνταν πλέον τις στρατιωτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας⁹⁶⁷. Έχει ήδη αναφερθεί ότι ορισμένοι Τούρκοι αρχηγοί, όπως π.χ. ο Artuk (ελλ. Αρτούχ) και ο Tutak (ελλ. Τουτάχ), διείσδυσαν μεν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, αλλά αποχώρησαν με τους άνδρες τους μάλλον γρήγορα⁹⁶⁸. Πολλοί άλλοι ωστόσο, τους οποίους ο Rašid al-Dīn μνημονεύει στο έργο του «*Gami'a at-tawarikh*» (=Συλλογή Ιστοριών) μαζί με τον Artuk αμέσως μετά την αφήγηση της μάχης του Μαντζικέρτ, παρέμειναν μόνιμα πλέον στα αυτοκρατορικά εδάφη: πιο συγκεκριμένα, οι Saltuklular εγκαταστάθηκαν στην Θεοδοσιούπολη, οι

απώλειες ήταν λογικά τα *τάγματα* που πλαισιώναν τον αυτοκράτορα και το αρμενικό πεζικό. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 431. Η πληροφορία του Μιχ. Σύρου, τομ. 3, σ. 169, περί προδοσίας και φυγής των Αρμενίων θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς οφείλεται σε λόγους εθνοθηρσκευτικής αντιπάθειας. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 348. –Nina G. Garsoïan, *Armenian Integration*, σ. 63, σημ. 47, και αναλυτικότερα G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 28-31. Όπως και να έχει, μπορούμε να μιλήσουμε ακριβέστερα για διασκορπισμό και όχι για καταστροφή της στρατιάς του Ρωμανού.

⁹⁶⁵ Aristakēs Lastivert'ī, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 127, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 171. – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 129.18-26.

⁹⁶⁶ Βλ. ανωτ., σ. 50-51.

⁹⁶⁷ Βλ. Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 709.7-9: «Οὐκέτι τοῖνυν ὡς ληιζόμενοι ταῖς χώραις ἐπήεσαν, ἀλλ' ὡς ταύτας καθέξοντες τε καὶ κυριεύσοντες, τοῦ σφᾶς ἀνείργοντος μὴ παρόντος» -βλ. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, «*Ιερός πόλεμος*», σ. 320, σημ. 2. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 157.1-4: «τοῖς ῥωμαῖκοῖς ἐπιστρατεύουσι θέμασι καὶ ταῦτα κατελυμήναντο, οὐ σποράδες ἐπιφοιτῶντες ὡς τὸ πρὶν καὶ φυγάδες αὐτόχρομα, μᾶλλον δὲ ὡς δεσπότης τῶν προστυχόντων κατακυριεύοντες». –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 135.17-19. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 43-44. –M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 196 κ.ε. –N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 212. –C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 72. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 105. Οι τραγικές συνέπειες αυτής της εξέλιξης για τους μικρασιατικούς πληθυσμούς περιγράφονται χαρακτηριστικά από πολλούς συγγραφείς, όπως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, η Άννα Κομνηνή, ο Aristakēs Lastivert'ī και ο Ματθαίος Εδέσσης (για τις αρμενικές περιοχές) κ.ά. Βλ. επιπρόσθετα Θεόδ. Σκουταριώτης, σ. 169.1 κ.ε. –Κωδিকেλλος τοῦ αὐτοῦ ὁσίου πατρός. † Χριστόδουλος μοναχὸς ὁ τοῦ Λάτρου οἰκεία χειρὶ προέταξα †, έκδ. F. Miklosich - J. Müller, *Acta*, τομ. 6, σ. 87. –'Υποτύπως θεοφίλης εἴτουν διάταξις τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Χριστοδοῦλου, ἣν διετάξατο ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ μονῇ τῇ οὔσῃ ἐν Πάτμῳ τῇ νήσῳ πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς, έκδ. F. Miklosich - J. Müller, *Acta*, τομ. 6, σ. 61-62. –Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Spornik*, αρ. III, σ. 59.10-11, έκδ. J.O. Rosenqvist, *St Eugenios*, σ. 197-198. –Ιω. Οξείτης, *Λόγος περί δωρεῶν*, σ. 129.585-586. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, ὁ.π., σ. 180 κ.ε.

⁹⁶⁸ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 149 κ.ε., 173 κ.ε.

Demlecğullari στην Βαλαείσων και το Arzen/Erzen, οι Sökmenliler στην λεκάνη της λίμνης Βαν (στο Χλιάτ), οι Yinaloğullari στην Άμιδα (σημ. Deyarbekir), οι Çubukoğullari στο Χάρπετε και ο Çavuldur στην Γερμανίκεια και στο Sarız, οι Mengüçükler στον κάτω Ευφράτη (ανάμεσα στην Κελτζηνή και το Μαυρόκαστρον), ο Melik Dānīsmend με τους Δανισμένδες ή Ντανισμεντίδες στην Σεβάστεια και οι αδελφοί Kutalmışoğlu και οι άνδρες τους στην βορειοδυτική Μικρά Ασία⁹⁶⁹. Σε αυτούς θα πρέπει φυσικά να προστεθούν και άλλοι αρχηγοί. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τους Afşin Bey (ελλ. Αυσινάλιος) και Tarang (ή Ibn al-Adīm'de Tarankoğlu, ελλ. Ταράγγης)⁹⁷⁰, που συνέχισαν τις επιδρομές στα βυζαντινά εδάφη, αλλά και τον Pölchtachi ή Pöltachi ή Buldaği (ελλ. Πουλχάσης), που έδρασε στην Καππαδοκία και ίσως ταυτίζεται με τον «αρχισατράπη Καππαδοκίας» Ασάν της Άννας Κομνηνής⁹⁷¹, τον Karatekin (ελλ. Χαρατικής), που κατέλαβε την Σινώπη⁹⁷², αλλά και τον πασίγνωστο Τζαχά (τουρκ. Çaka Bey), που εγκαταστάθηκε σε εδάφη του *θέματος* των Θρακησιών και λειλατούσε με Τούρκους και «μιξοβάρβαρους» άνδρες την ευρύτερη περιοχή και με έναν μικρό στόλο τα νησιά του δυτικού Αιγαίου⁹⁷³.

Ο ακριβής αριθμός των Τούρκων που διείσδυσαν στις μικρασιατικές περιοχές εκείνη την χρονική περίοδο (μετά δηλαδή το 1071) είναι φυσικά άγνωστος. Ο Μ.Η. Yinanç υπολόγισε παλαιότερα ότι κατά την πρώτη χρονική φάση της τουρκικής εγκατάστασης στην Μικρά Ασία προωθήθηκαν στο εσωτερικό της χερσονήσου περίπου 1.000.000 άτομα τουρκικής καταγωγής· ταυτόχρονα ωστόσο υποστήριξε ότι πληθυσμοί τουρκικής προέλευσης ζούσαν εκεί ήδη από παλαιά, άποψη που απορρίφθηκε με ακλόνητα επιχειρήματα από τον Σ. Βρυώνη⁹⁷⁴. Ο προαναφερθείς δε αριθμός του ενός εκατομμυρίου ατόμων είναι κατά την γνώμη μας προφανώς στρογγυλοποιημένος, καθαρά υποθετικός και γενικά υπερβολικός και γι' αυτό θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως ιστορικά αυθαίρετος και ανακριβής⁹⁷⁵.

⁹⁶⁹ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41 (βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64). Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 75, 77. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 26 κ.ε. –Μ.Η. Yinanç, *Anadolu*, σ. 132 κ.ε.

⁹⁷⁰ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 78.

⁹⁷¹ Βλ. σχετικά A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 94-95.

⁹⁷² Βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 103-104. –A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 71.

⁹⁷³ Βλ. ειδικά γι' αυτόν A.N. Kurat, *Çaka Bey*. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τζαχάς*. –Του ίδιου, Can we refer to a converted Action among Rapsomates, Caryces and the Emir Tzachas between A.D. 1091 and 1093?, *Byz. 70.1* (2000) («Volume offert au Justin Mossay»), σ. 122-134 (=Συμβολές, αρ. XXVIII, σ. 365-377).

⁹⁷⁴ Βλ. αναλυτικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 510-511, σημ. 269.

⁹⁷⁵ Μ.Η. Yinanç, *Anadolu*, σ. 161 κ.ε. Ο Τούρκος ερευνητής στηρίζεται στις πληροφορίες του «Siyāset-nāme» του βεζίρη Nizām al-Mulk (βλ. έκδ. Ch. Schefer, Paris 1891), ο οποίος κάνει λόγο για 400.000 υπεείς που μισθοδοτούσε ο σουλτάνος Melikşah και υπολογίζει, εντελώς υποθετικά, ότι 150.000 από αυτούς βρίσκονταν στην Μικρά Ασία. Καθένας από αυτούς διέθετε κατά τον ίδιο τετραμελή κατά μέσο όρο οικογένεια και έτσι φθάνει στον αριθμό των 550.000-600.000 ατόμων. Σε αυτούς προσθέτει άλλους 500.000 Τουρκομάνους, που κατά τον ίδιο εγκαταστάθηκαν στην Μικρά Ασία, για να ασχοληθούν με την γεωργία (:) και την κτηνοτροφία.

Γ. ΘΕΜΑ ΤΑΡΩΝ(ΟΣ)

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΑΣΟΥΝ

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΣΘΙΑΝΗΝΗΣ

1. Η συγκρότηση του θέματος και η ιστορική του πορεία έως τα μέσα του 11^{ου} αι.

Η περιοχή του Ταρών (αρμ. Tarōn) βρισκόταν στα δυτικά της λίμνης Βαν, ήταν δηλαδή μία από τις εδαφικές περιφέρειες της νοτιοδυτικής Αρμενίας (εννοούμενης ως ευρύτερης γεωγραφικής έκτασης)⁹⁷⁶. Ουσιαστικά αποτελούσε τέταρτο κατά σειρά (από τα δεκαπέντε) *aḥkarh* (=περιφέρειες) της Μεγάλης Αρμενίας και αποκαλούνταν «*turuberan*», δηλαδή «κλίμα» ή «πλευρά». Περιλάμβανε δεκαέξι *gawar*, δηλαδή περιοχές⁹⁷⁷. Μέχρι τον 10^ο αι. το Ταρών αποτελούσε ημιανεξάρτητο πριγκιπάτο, οι ηγεμόνες του οποίου αναγνώριζαν μεν την επικυριαρχία του αραβικού χαλιφάτου, αλλά διατηρούσαν φιλικές σχέσεις και με την αυτοκρατορία. Οι Ταρωνίτες πρίγκιπες, όπως ο Κρικορίκιος⁹⁷⁸ και οι γιοι του Παγκράτιος και Ασώτιος (αρμ. Ašot)⁹⁷⁹ λάμβαναν μάλιστα ενίοτε από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα τους τίτλους του *μαγίστρου* και του *πατρικίου* καθώς και το αξίωμα του *στρατηγού*⁹⁸⁰. Ο *στρατηγός* του Ταρών *ρόγευόταν* έως το α' ήμισυ του 10^{ου} αι. με είκοσι λίτρες χρυσού, όπως ακριβώς συνέβαινε με τους στρατιωτικούς διοικητές και τους υπόλοιπους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας⁹⁸¹. Σύμφωνα πάντως με τον K.N. Yuzbašian ο *στρατηγός* του Ταρών αποτελούσε εκείνη την περίοδο τίτλο και όχι διοικητικό-στρατιωτικό αξίωμα⁹⁸².

⁹⁷⁶ Για την ιστορία της περιοχής έως και τον 10^ο αι. βλ. Yovhan Mamikonean, *Patmut' iwn Tarōnoy*, έκδ. A. Abrahamyan, Erevan 1940, passim. –Tovmayi vardapeti Arcrunwoy, *Patmut' iwn tann Arcrunec'*, έκδ. K. 'Patkanean, Petropoli 1887, passim. Πρβλ. B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 375 κ.ε., με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. Για τους 10^ο και 11^ο αι. βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 19, 21, σημ. 8, 29, 91, 98, 147 κ.ε., 156, 172, 175, 180, 183-184, 198, 200 κ.ε., 209-210. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 9-10, 15, 17, 26 κ.ε., 37 κ.ε., 44, 46 κ.ε., 51 κ.ε., 61, 63, 78-79, 108, 120, 130, 157, 163, 166, 192. –V.M. Vardanjian, *Arcrunwoy*, passim. –Nina G. Garsoïan, λ. Tarōn, *ODB*, τομ. 3, σ. 2012. Για την γεωγραφική θέση του Ταρών βλ. στον χάρτη αρ. 1 της παρούσας μελέτης.

⁹⁷⁷ H. Bartikian, *Κουράτωρ Μανζικέρτ*, σ. 59.

⁹⁷⁸ Bλ. Patricia Karlin-Hayter, *Krikorikios de Taron*, εν *Actes du XIV^e Congr.*, τομ. 2, σ. 344-358.

⁹⁷⁹ Bλ. γι' αυτόν σημ. 980.

⁹⁸⁰ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 43, σ. 188.64-66 (Κρικορίκιος Ταρωνίτης, *μάγιστρος* και *στρατηγός*), σ. 194.139-140 (Τορνίκιος, *πατρίκιος*), σ. 196.150-152 (Παγκράτιος Ταρωνίτης, *πατρίκιος*). Πρβλ. B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 568-569. Σφραγίδα συλλογής στο Birmingham ανήκε στον Ασώτιο του Ταρών και τον αναφέρει ως *μάγιστρο* και *στρατηγό* του Ταρών ή Ταρωνίτη. Bλ. W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 353, σημ. 7. Γενικά βλ. Step'anos Taronetzi, βιβλ. Β', κεφ. 6, βιβλ. Γ', κεφ. 2-6. Για τον Ασώτιο βλ. K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 124 κ.ε. Πρβλ. και E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 147-149. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 27-28, 46, 108, 192.

⁹⁸¹ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 43, σ. 188.68-69. Πρβλ. N. Oikonomides, *Title and Income*, σ. 203.

⁹⁸² K.N. Yuzbašian, *Titres*, σ. 219.

Λίγο μετά τον θάνατο του πρίγκιπα Ασώτιου το 966/67, οι αδελφοί Γρηγόριος και Παγκράτιος προσήλθαν στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκά και του παραχώρησαν την περιοχή τους (967), λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα τον τίτλο του *πατρικίου* αλλά και εκτάσεις που απέδιδαν υψηλά έσοδα⁹⁸³. Οι απόγονοι μάλιστα της πριγκιπικής οικογένειας των Ταρωνιτών πραγματοποίησαν αξιοσημείωτες σταδιοδρομίες εντός της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο και τον 12^ο αι.⁹⁸⁴. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι οι Βυζαντινοί προσάρτησαν κατά το 967 μόνο το δυτικό τμήμα του Ταρών, καθώς το ανατολικότερο μαζί με το Sasun (ή Sanasunk' ή Sanāsuna, ελλ. Σασούν) παρέμειναν υπό τον έλεγχο των Τορνικίων (αρμ. Τ'ornikyan)⁹⁸⁵, ενός οικογενειακού κλάδου του δυναστικού οίκου των Mamikonean⁹⁸⁶, ηγεμόνων του ευρύτερου Ταρών έως τις αρχές του 9^{ου} αι. Η συγκεκριμένη περιφέρεια καταλήφθηκε αργότερα, επί Βασιλείου Β'⁹⁸⁷. Μετά την προσάρτηση του δυτικού Ταρών, αρμενικά στρατεύματα, που προέρχονταν μάλλον από αυτήν την περιοχή, χρησιμοποιήθηκαν εναντίον των Βουλγάρων στα Βαλκάνια⁹⁸⁸. Η εγκατάσταση της βυζαντινής διοίκησης στο Ταρών αποτέλεσε ουσιαστικά το εναρκτήριο χρονικό σημείο της προοδευτικής ενσωμάτω-

⁹⁸³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 279.82-85. –Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 8. Πρβλ. γενικά Ν. Adontz, Taronites, σ. 21-22. –M. Canard, *H'amdaniides*, σ. 838. –C. Toumanoff, Mantzikert, σ. 424. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 26. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Peremeny, σ. 76. –Της ίδιας, Structures, σ. 26. –H. Bartikian, Conquête, σ. 359-360.

⁹⁸⁴ Κατά την περίοδο που εξετάζουμε κάποιοι Γρηγόριος Ταρωνίτης διατέλεσε *μάγιστρος*, *βεστάρχης*, *κριτής* και *δουξ* Οπτιμάτων (ca. 1050-1077). Βλ. Münzkabinett-Wien, αρ. 206. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 256, σ. 248-250. Παράλληλο τεμάχιο εν D.O., αρ. 3.71.19. Βλ. D.O. Seals III, αρ. 71.19, σ. 123. Βλ. και άλλα τεμάχια εν G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 706. –Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 1185β, σ. 391 (Γρηγόριος Ταρωνίτης, *μάγιστρος*). Η ταυτόχρονη κατοχή των αξιωμάτων του *δουκός* και του *κριτή* υποδηλώνει ότι ο Ταρωνίτης ασκούσε πλήρη διοίκηση των Οπτιμάτων. Ενδεχομένως να πρόκειται για τον συνονόματο αξιωματούχο που συνελήφθη και τιμωρήθηκε για συνωμοσία εναντίον του στρατιωτικού διοικητή του το 1040 (βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 412.80-87). Μάλλον όμως διέθετε την υποστήριξη του Ιωάννη Ορφανοτρόφου και κατόρθωσε κατά τα φαινόμενα να απαλλαγεί από το καθεστώς δυσμένειας και να συνεχίσει την σταδιοδρομία του. Πρβλ. σχετικά και Ν. Adontz, Taronites, σ. 23. Προφανώς πάντως δεν επρόκειτο για τον γνωστό Γρηγόριο Ταρωνίτη των αρχών του 12^{ου} αι. (βλ. γι' αυτόν Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 79, σ. 116-118). Σφραγίδες μελών της οικογένειας των Ταρωνιτών που χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι. εξέδωσε ο W. Seibt, *Sammlung Reggiani*, αρ. 5, σ. 291-292 ([Μιχαήλ Ταρωνίτης] *πανυπερέβαστος*), αρ. 6, σ. 292-295 (Ιωάννης Ταρωνίτης). Για την οικογένεια γενικά βλ. Ν. Adontz, Taronites, σ. 21 κ.ε.

⁹⁸⁵ Βλ. γι' αυτούς V. Petoyan, Sasuni T'ornikyan ishkanut'yune, *Telekagir* 2 (1955), passim. Όταν ο Ιωάννης Τζιμισκής προωθήθηκε σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 28, κατά την διάρκεια της βασιλείας του «στην αρμενική περιφέρεια του Ταρών (...), οι βυζαντινές δυνάμεις υπέφεραν ιδιαίτερα από τις πεζικές δυνάμεις του Σασούν».

⁹⁸⁶ Βλ. γι' αυτούς Nina G. Garsoïan, λ. Mamikonean, *ODB*, τομ. 2, σ. 1278-1279.

⁹⁸⁷ V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structures, σ. 26. Ο P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 26, πιθανολογεί, χωρίς όμως συγκεκριμένα επιχειρήματα, ότι η βυζαντινή παρουσία στο δυτικό Ταρών εδραιώθηκε γύρω στο 975. Το πιθανότερο είναι ότι ο ερευνητής έλαβε υπόψη την αναφορά του *στρατηγού* Ταρών στο Τακτικόν Escorial, σ. 265.20, το οποίο χρονολογείται χονδρικά στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 970. Η συγκεκριμένη μνεία ωστόσο δεν αποτελεί *terminus post quem* για την χρονολόγηση.

⁹⁸⁸ Step'anos Taronetzi, σ. 45. Πρβλ. H. Bartikian, Θέμα Ιβηρίας, σ. 470-471. Ο Step'anos Taronetzi, σ. 56, αναφέρεται επίσης γενικά στο αρμενικό ιππικό «που βρισκόταν στο βασίλειο των Ελλήνων».

σης του συνόλου των αρμενικών περιοχών στην αυτοκρατορία⁹⁸⁹. Η συγκεκριμένη διαδικασία ολοκληρώθηκε τελικά το 1064 με την προσάρτηση του κρατιδίου του Vanand και της πρωτεύουσάς του, του Κάρσε. Ο φημισμένος *vardapet* Step'anos Taronetzi χαρακτηρίζει στο έργο του το αρμενικό έτος 415 (=966) ως την «χρονιά της έκλειψης του ήλιου, του θανάτου του Ασώτιου, πρίγκηπα του Ταρόν, και της κατάληψης του Ταρόν από τους “Έλληνες”» υπογραμμίζοντας με αυτόν τον τρόπο την σπουδαία σημασία αυτού του γεγονότος⁹⁹⁰.

Η συνδυασμένη εξέταση των γνωστών *Notitiae episcopatum* και του Τακτικού του Escorial (ca. 971-974;) παρέχει πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την διοικητικο-στρατιωτική και εκκλησιαστική οργάνωση που επιβλήθηκε τελικά στην περιοχή από την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των επισκοπικών καταλόγων, η μητρόπολη Κελτζηνής, Κορτζενής και Ταρών(ος), που βρισκόταν στα εδάφη του παλαιού πριγκιπάτου του Ταρών και του βασιλείου του Waspurakan, διέθετε συνολικά είκοσι δύο επισκοπές (Κορζένης [ή Χορζιανηνής ή Χορζάνης, αρμ. Horzeank', Horzan], Ταρών[ος], Μους [ή Muš], Χατζούν ή Χατζοτούν [αρμ. Χαč'idun;]⁹⁹¹, Λυκοποταμίας, Κορτζενής [ή Horcēnk'], Μαστραβάντζ [αρμ. Mastravank']⁹⁹², Χουίτ [ή Χουήτ, αρμ. Hovt', αραβ. Huyut], Παρχού [ή Pareh ή Baregh ή Parhu], Αμβρής (αρμ. Amb)⁹⁹³, Αρμεντιζούερ ή Λειμωνοδύαξ [ή Μαρμεντιζούερ, αρμ. Marmēl]⁹⁹⁴, Ματζιέρτε [ή Μαντζικέρτ, αρμ. Manckert, σημ. Malazgirt], Αγίου Νικολάου, Ευά ή Θεοτόκου (μάλλον το Ίβαν, αρμ. Wān)⁹⁹⁵, Αρτζεσίου [ή] του Αγίου Νικολάου⁹⁹⁶, Αρτζίκε/Αρτζικέ ή Αρκεράβου, Αμουκίου [αρμ. Amiuk/Amiuk ή Amuk, ή Amīk ή Amk'ar]⁹⁹⁷, Περκ[ρ]ί[ου], Αγίου Γεωργίου⁹⁹⁸, Οστάν [σημ. Gevas]⁹⁹⁹, Αγίου Ελισσαίου [αρμ. Č'arahan-vak']¹⁰⁰⁰, Σεδράκ [αρμ. Srxuvank'] ή Θεοτόκου¹⁰⁰¹)¹⁰⁰².

⁹⁸⁹ Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 179. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 131. Για την συγκεκριμένη ιστορική διαδικασία βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidony*, σ. 9-105.

⁹⁹⁰ Step'anos Taronetzi, 183. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 28.

⁹⁹¹ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 160-161. Ενδεχομένως να ταυτίζεται με ένα εκ των σημερινών Hac'ik/Hac'/Xasik, Varsaxač και Cicamo(y)vank'.

⁹⁹² Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 162-163.

⁹⁹³ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 163.

⁹⁹⁴ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 163-164 (ίσως «Λειμωνορύαξ»).

⁹⁹⁵ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 164 («Ευά» εκ του «i Van», δηλαδή «στο Βαν»).

⁹⁹⁶ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 164-165.

⁹⁹⁷ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 165-166.

⁹⁹⁸ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 166.

⁹⁹⁹ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 166-167.

¹⁰⁰⁰ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 167.

¹⁰⁰¹ Βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 167-168.

¹⁰⁰² J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 10, αρ. 56, σ. 336. Βλ. και notitia 8, σ. 292.60-61. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 76. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 26. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 311, κάνει λόγο για είκοσι μία επισκοπές. Για τις συγκεκριμένες περιοχές βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 202-205, 209. Για την γεωγραφική τους θέση βλ. στους χάρτες αρ. 1-2 της παρούσας μελέτης. –M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 161. –W. Felix, *Islamische Welt*. –J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*, σ. 152. Για τις μονές του Ταρών βλ. H. Oskean, *Tarōn-Turuberan Vankerā*, Wien 1953.

Το Τακτικόν του Escurial μνημονεύει τον *στρατηγό* του Ταρών και, σε πολύ χαμηλότερες βαθμίδες¹⁰⁰³, εκείνους του Χουήτ (sic), του Μελή και του Ερκνή (Arkni, Argana, Argina, τουρκ. Ergani)¹⁰⁰⁴. Οι αρμενικές κατά συνέπεια εκκλησιαστικές επαρχίες, που ακολουθούσαν το δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας, είχαν (επαν)ιδρυθεί, κατά την περίοδο της βυζαντινής επέκτασης προς ανατολάς, στις περιοχές που διέσχίζαν οι κύριοι οδικοί άξονες της Αρμενίας και των γειτονικών μικρασιατικών περιοχών και στις νέες μικρές αρμενικές διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες του συνόρου. Τα εδάφη ωστόσο της ευρύτερης γεωγραφικής περιφέρειας του Ταρών, με τα κοινά ιστορικά χαρακτηριστικά και τους παραδοσιακούς οικονομικούς δεσμούς, επανενώθηκαν τελικά σε μία ενιαία διοικητική μονάδα, ενώ η αυτοκρατορία συνέχιζε να επεκτείνεται στο ανατολικό σύνορο (προς την κατεύθυνση του δυτικού Ταρών και του Waspurakan). Τα όρια πάντως της ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας δεν φαίνεται να υπήρξαν ποτέ απόλυτα σταθερά, εξαιτίας της σταδιακής προσάρτησής της από την αυτοκρατορία, της ορεινής της φύσης, της προωθημένης γεωγραφικής της θέσης και των εκτεταμένων της συνόρων προς νότο, που την άφηναν εκτεθειμένη στις εχθρικές εισβολές. Ενδεχομένως κάποιες επιμέρους στρατιωτικές διοικήσεις της περιοχής, μερικές από τις οποίες αναφέρονται στο Τακτικόν του Escurial, να εντάχθηκαν στην δικαιοδοσία του *στρατηγού* του Ταρών, όπως υποστήριξε η V.A. Arutjunova-Fidanjan¹⁰⁰⁵. Κατά την γνώμη μας ωστόσο θα πρέπει να εξαιρέσουμε εδώ τουλάχιστον την *στρατηγίδα* του Ερκνή, η οποία υπαγόταν μάλλον στον *στρατηγό* της Ρωμανούπολεως¹⁰⁰⁶, και ενδεχομένως και εκείνη του Μελή, που ίσως είχε ενταχθεί στο ενωμένο *δουκάτο* Χαλδίας-Δερζηνής¹⁰⁰⁷ και αργότερα στο *κατεπανάτο* Ιβηρίας.

Αρχικά τα εδάφη του πριγκιπάτου του Ταρών συνενώθηκαν με την γειτονική στα δυτικά περιοχή της Κελτζηνής (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzincan), *τούρμας* του *θέματος* της Μεσοποταμίας, συγκροτώντας μάλιστα από κοινού ένα καινούριο αυτοκρατορικό *θέμα*¹⁰⁰⁸. Ο μοναδικός μάλιστα *κριτής* της ευρύτερης περιοχής που γνωρίζουμε είχε σταλεί κατά τα μέσα του 11^{ου} αι. στην Κελτζηνή, για να διευθετήσει σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'ι τις θρησκευτικές αντιπαλότητες που ταλάνιζαν την περιοχή (ανάμεσα στους ορθόδοξους ή χαλκηδόνιους, στους μονοφυσίτες και στους αιρετικούς Θονδρακίτες [αρμ. T'ondra-

¹⁰⁰³ Εσφαλμένα η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 311, κάνει λόγο για παράθεση στο Τακτικόν Escurial των υπόλοιπων *στρατηγών* της περιοχής δίπλα («side by side») στον *στρατηγό* του Ταρών.

¹⁰⁰⁴ Τακτικόν Escurial, σ. 265.20, 269.6, 10, 14.

¹⁰⁰⁵ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 311. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 26.

¹⁰⁰⁶ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την Ρωμανούπολη.

¹⁰⁰⁷ Βλ. ανωτ., σ. 88, σημ. 418.

¹⁰⁰⁸ Για την διοικητική ένταξη της συγκεκριμένης περιοχής στην αυτοκρατορία βλ. K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 140-148. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 198-201. Ειδικά για την Κελτζηνή βλ. D.O. Seals IV, αρ. 66, σ. 156 κ.ε.

kes'ij)¹⁰⁰⁹. Η στρατιωτική αρχή της διοικητικής περιφέρειας του Ταρών είχε ανατεθεί πάντως σε έναν *στρατηγό*¹⁰¹⁰, που ήταν συνήθως *πρωτοσπαθάριος*¹⁰¹¹. Αξιοσημείωτη είναι η σωζόμενη βούλλα ενός αξιωματούχου που έφερε ταυτόχρονα τα αξιώματα του *κλεισουράρχη* και του *τουρμάρχη* του Ταρών (10^{ος} ή 11^{ος} αι.), γεγονός αξιοπερίεργο για μία περιφέρεια που είχε τεθεί εξ αρχής υπό την διοίκηση ενός *στρατηγού*. Ενδεχομένως να επρόκειτο για *ad hoc* διευθέτηση προς όφελος κάποιου τοπικού διοικητή¹⁰¹². Οι ντόπιοι ισχυροί άνδρες διαδραμάτιζαν εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, πρωτεύοντα ρόλο στην διοίκηση της περιοχής. Ο Ματθαίος Εδέσσης αφήνει πάντως εμμέσως να εννοηθεί ότι το *θέμα* του Ταρών συμπεριλαμβανόταν στα όρια της Δερζηνής κατά την βασιλεία του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή¹⁰¹³. Παράλληλα θα πρέπει να επισημανθεί και η ύπαρξη ενός μολυβδόβουλλου του 11^{ου} αι., που ανήκε σε κάποιον *πρωτοσπαθάριο επί του χρυσοτρικλίνου, λογαριαστή του μεγάλου κουράτωρος* (ή του μεγάλου κουρατωρικού), *αρτοκλίνη* και *αναγραφέα* Χαλδίας-Δερ(τ)ζηνής και Ταρώνος Μιχαήλ· ο αξιωματούχος αυτός προφανώς υπηρετούσε και στα δύο προαναφερθέντα *δουκάτα-θέματα*¹⁰¹⁴. Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες καταδεικνύουν ότι το Ταρών υπαγόταν έως την διοικητική συγκρότηση των *κατεπανάτων* Ιβηρίας και Βασπρακανίας στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* της Χαλδίας και όχι της Μεσοποταμίας.

Στα μέσα του 11^{ου} αι. ο *στρατηγός* Ταρών(ος) είχε πλέον αντικατασταθεί στην κεφαλή της ιεραρχίας του ομώνυμου *θέματος* από έναν *δούκα* ή *κατεπάνω*. Ο γνωστός Αρμένιος αξιωματούχος Γρηγόριος Αρσακίδης Pahlavuni (ή Μάγιστρος) διατέλεσε εκείνη την περίοδο (μετά το 1045) *δουξ* Βασπρακανίας και του Ταρών(ος), όπως μας πληροφορούν τα αναγραφόμενα διαφόρων επιστολών του, οι σωζόμενες σφραγίδες του καθώς και η αρμενική επιγραφή ενός ναού του Całkajor¹⁰¹⁵. Αυτό όμως δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το Ταρών έπαψε να αποτελεί ξεχωριστή διοικητική μονάδα στα μέσα του 11^{ου} αι. και ότι συνενώθηκε μόνιμα με την Βασπρακανία υπαγόμενο άμεσα στον *δούκα* της τελευταίας. Οι P. Charanis, H.M. Bartikian και πολύ πρόσφατα η C. Holmes διατύπωσαν μάλιστα την άποψη ότι ο Γρηγόριος υπήρξε ταυτόχρονα *κατεπάνω* της Μεσοποταμίας, του Ταρών και της Βασπρακανίας¹⁰¹⁶, ενώ οι πιο προσεκτικοί V.A. Arutjunova-Fidanjan και J.-Cl. Cheynet έκαναν λίγο παλαιότερα λόγο για ενδεχόμενη παράλληλη άσκηση του αξιώματος του *δουκός* από τον

¹⁰⁰⁹ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 156-159. Βλ. αρ. πίνακα 73.

¹⁰¹⁰ Τακτικόν Escorial, σ. 265.20. Πρβλ. N. Adontz, *Études*, σ. 144. –Του ίδιου, Notes, σ. 374-375.

¹⁰¹¹ Nina G. Garsoïan, λ. Tarōn, *ODB*, τομ. 3, σ. 2012. Βλ. πράγματι τους σχετικούς πίνακες των *στρατηγών* του *θέματος* που παραθέτουμε.

¹⁰¹² D.O. Seals IV, αρ. 76.4, σ. 170.

¹⁰¹³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 33 (αναφέρει κάποιον Λέοντα *πρωτοσπαθάριο* Δερζηνής και στρατιωτικό διοικητή του Ταρών).

¹⁰¹⁴ Βλ. αρ. πίνακα 76.

¹⁰¹⁵ Βλ. αρ. πίνακα 55 και 67, όπου και αναλυτικές παραπομπές.

¹⁰¹⁶ H. Bartikian, Otbetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuni sirijскому katolikosu, *PPS* 7 (70) (1962), σ. 130. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 51. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 330.

ίδιο αξιωματούχο στις δύο τελευταίες περιφέρειες¹⁰¹⁷. Αν οι προαναφερθέντες ερευνητές έχουν δίκιο, ο Γρηγόριος θα διοικούσε μια πραγματικά τεράστια γεωγραφική έκταση, πράγμα μάλλον απίθανο, όπως ορθά επισήμανε και ο K.N. Yuzbašian¹⁰¹⁸. Είναι αλήθεια βέβαια ότι ο Αρμένιος βασιλεύς Κακίκιος (αρμ. Χαč'ik) Ανιώτης αποκαλεί τον Γρηγόριο σε μία επιστολή του «κύριο» της Βασπρακανίας, του Ταρών, του Μαντζικέρτ, του Αιτšēš, του Περκρί και της Μεσοποταμίας καθώς και *μάγιστρο, βέστη και δούκα*¹⁰¹⁹. Το πιθανότερο όμως κατά την γνώμη μας είναι ότι ο Κακίκιος απαριθμεί εδώ τιμητικά το σύνολο των τίτλων και των αξιωμάτων που είχε λάβει ως τότε ο Γρηγόριος και ότι ο τελευταίος διατέλεσε διοικητής των συγκεκριμένων περιφερειών μάλλον σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ο ίδιος εξάλλου αναφέρει σε επιστολή του, χρησιμοποιώντας μάλιστα αρχαιοπρεπή ορολογία όπως συνήθιζαν και οι Βυζαντινοί συγγραφείς της εποχής, ότι ήταν «πιτιάξης» (=διοικητής) μόνο του «πιτιάξάτου» (=δουκάτου ή κατεπανάτου) του Ταρών¹⁰²⁰, ενώ σύμφωνα με άλλες πηγές, στις οποίες έγινε πρωτύτερα λόγος, διατέλεσε *δουξ* Βασπρακανίας και Ταρών(ος). Όπως και να έχει, η αρχή του Γρηγορίου στις συγκεκριμένες περιφέρειες υπήρξε οπωσδήποτε μεταγενέστερη της αρχικής του τοποθέτησης στην Μεσοποταμία, γεγονός που καταδεικνύεται σαφώς από τις πληροφορίες των υπαρχουσών πηγών¹⁰²¹, η ενδεχόμενη παράλληλη άσκηση της αρχής τόσο της Βασπρακανίας όσο και του Ταρών από έναν αξιωματούχο ενδεχομένως να υπήρξε πρόσκαιρο μέτρο, που μπορεί μάλιστα να αποδοθεί σε πολλούς λόγους (καταπολέμηση της αίρεσης των Θονδρακιδών¹⁰²², εφαρμογή των νέων στρατιωτικών-οικονομικών μέτρων του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου στο βορειοανατολικό μικρασιατικό σύνορο, στρατιωτική αναγκαιότητα, έκτακτη ανάλυση της αρχής της γειτονικής περιφέρειας λόγω απουσίας, ανάκλησης ή θανάτου του διοικητή της). Πέραν αυτών, η σωζόμενη σφραγίδα του Ελίναγου, μεταγενέστερου πιθανότατα *κατεπάνω* (μόνο) του Ταρών¹⁰²³, αλλά και οι πληροφορίες των Αρμενίων ιστοριογράφων για τον «πρίγκηπα»

¹⁰¹⁷ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 77. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 311. –J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73, σημ. 32. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan είχε εκφράσει πάντως παλαιότερα την άποψη περί ταυτόχρονης διοίκησης όλων αυτών των περιοχών από τον Γρηγόριο. Βλ. της ίδιας, *Vaspu-rakan*, εν VV 38 (1977), σ. 90.

¹⁰¹⁸ K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 147.

¹⁰¹⁹ Βλ. Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, έκδ. Κ'. Κ' onstaneanc', σ. 44-45, 213. –H. Bartikian, *Otbetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuni sirijskomu katolikosu*, *PPS* 7 (70) (1962), σ. 162. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structures*, σ. 28.

¹⁰²⁰ Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, αρ. 13 –βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88, 89-90. Οι Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 472, σημ. 916. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 97 και 88, σημ. 273, υποστηρίζουν ότι η ταυτόχρονη μνεία πολλών αξιωμάτων σε μολυβδόβουλλο του ίδιου προσώπου υποδηλώνει πιθανότερα διαδοχική κατάληψη και άσκηση των αξιωμάτων αυτών.

¹⁰²¹ Βλ. εξάλλου H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88.

¹⁰²² Βλ. H. Bart'ikyan, εν *Hay Žoğovrdi Patmut'yun* («Ιστορία του αρμενικού λαού»), τομ. 3, Erevan 1976, σ. 437-439. –Του ίδιου, Το κίνημα των Θονδρακιδών στο Βυζάντιο, *BA* 3 (1989), σ. 44 (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 8, σ. 153). –Του ίδιου, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88 κ.ε.

¹⁰²³ Βλ. αρ. πίνακα 70.

(sic) του Ταρών Θεόδωρο, γιου του Ααρών (ca. 1055)¹⁰²⁴ ενισχύουν την εκδοχή της διοικητικής «αυτοτέλειας» του συγκεκριμένου *θέματος*.

2. Οι τουρκικές επιδρομές στο Ταρών (μέσα-β' ήμισυ του 11^{ου} αι.) και η κατάρρευση της βυζαντινής διοίκησης στην περιοχή

Στα μέσα της δεκαετίας του 1050 (ca. 1055) ο διοικητής του Ταρών Θεόδωρος, γιος του Βούλγαρου *μαγίστρου* και *δούκα* Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας Ραδομηρού Ααρών¹⁰²⁵, δέχτηκε στην περιοχή του, σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i, ένα στρατιωτικό σώμα από το Τουρκεστάν. Οι συγκεκριμένοι Τουρκομάνοι, που προσπαθούσαν προφανώς να αποφύγουν την υποταγή στον Tuğrul beg, επιτέθηκαν μετά από προτροπή του Θεόδωρου στο γειτονικό Χλιάτ, που ήλεγχε ακόμη ο κουρδικής καταγωγής Μερβανίδης εμίρης Naṣr al-Dawla. Ο τελευταίος είχε πλέον καταστεί υποτελής ουσιαστικά του σουλτάνου, αλλά ήταν γενικά μετριοπαθής και επιζητούσε καλές σχέσεις με την αυτοκρατορία. Μετά την απρόκλητη επίθεση στα εδάφη του και την άρνηση του Θεόδωρου να παραδώσει τους επιδρομείς εκστράτευσε εναντίον του Ταρών με μία μικτή τουρκο-κουρδική δύναμη. Μετά από κάποιες στρατιωτικές συγκρούσεις, ο αγαπητός στον τοπικό αρμενικό πληθυσμό Θεόδωρος τελικά σκοτώθηκε¹⁰²⁶. Οι τουρκικές επιθέσεις όμως συνεχίστηκαν και κατά την διάρκεια του χειμώνα του 1056-1057. Οι Τούρκοι έστελναν αρχικά ανιχνευτές, για να διαπιστώσουν ποιες πόλεις ήταν πλούσιες, πολυπληθείς και ανυπεράσπιστες και κατόπιν επιτίθεντο αιφνιδιαστικά τις νύκτες. Στις 6 Ιανουαρίου του 1056 εφόρμησαν στο εμπορικό κέντρο του Mankam Gom στην περιφέρεια του Χαρκά (αρμ. Hark') σφαγιάζοντας και αιχμαλωτίζοντας μεγάλο μέρος των κατοίκων, που παρακολουθούσαν την Θεία Λειτουργία. Πολλοί από τους εισβολείς και τους αιχμαλώτους τους χάθηκαν κατά την επιστροφή στα παγωμένα νερά του ποταμού Αρσανία. Μία άλλη τουρκική ομάδα διείσδυσε έως την Βασσιανή ή Φασιανή της Ιβηρίας και επιτέθηκε στην Καστροκώμη, όπου επιδόθηκε σε τριήμερο όργιο λεηλασίας και φόνων¹⁰²⁷. Σύμφωνα μάλιστα με τον Aristakēs Lastivertc'i, εκτεταμένες τουρκικές επιδρομές στο *θέμα* του Ταρών αλλά και στις κοιλάδες της Βασσιανής ή Φασιανής (αρμ. Basean/Basēn) και του Karin (Θεοδοσιούπολης), στο Taik' και στα δάση της Χορζηνής ή Κορτζενής (αρμ. Xorjean ή Horcēnk'), σημειώθηκαν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του

¹⁰²⁴ Βλ. αρ. πίνακα 68.

¹⁰²⁵ P.A. Blaum, Foreign Relations (αναφέρει εσφαλμένα τον Ααρών ως *κατεπάνω* Βασπρακανίας, αλλά η διοίκησή του στην συγκεκριμένη περιφέρεια υπήρξε χρονικά προγενέστερη).

¹⁰²⁶ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 89-90, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 110. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 182-183. -R. Grousset, *Arménie*, σ. 601. -W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 179-180. -P.A. Blaum, Foreign Relations. -K.-P. Todt, Kaiserin Theodora, σ. 160. -K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 226-227.

¹⁰²⁷ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 117-118. Πρβλ. R. Grousset, *Arménie*, σ. 602-603. -P.A. Blaum, Foreign Relations.

1040¹⁰²⁸. Η συγκεκριμένη πληροφορία του ιστοριογράφου φαίνεται αξιόπιστη, αν λάβουμε υπόψη ότι οι Τούρκοι ήταν σε θέση το 1048 να ληηλατήσουν το Άρτζε, σπουδαίο οικονομικό κέντρο του *θέματος* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας¹⁰²⁹.

Κατά την χρονική διάρκεια της διεκδίκησης του θρόνου από τον Ισαάκιο Κομνηνό τα στρατεύματα της Ανατολής προωθήθηκαν έως την Βιθυνία αφήνοντας ουσιαστικά ακάλυπτο το σύνορο. Εκείνη ακριβώς την περίοδο έδρασε στην ευρύτερη περιοχή του Ταρών ο Iwanē, γιος του παλαιού τοπάρχη της Μεσχίας Λιπαρίτη. Ο Iwanē είχε λάβει στο παρελθόν ως τόπο εγκατάστασης το φρούριο Erizay awan ή Erēz και τα κοντινά χωρία (*dastakerts*) στην περιφέρεια Hasteank' ή Hastēnk (ελλ. Ασθιανηνή)¹⁰³⁰, ανάμεσα στο παλαιό *θέμα* Ασμοσάτου (Arsamosata, Ašmušat, Aršemšat, Samusat [;], Šimšāt, Harāba, Yarymğa) και στο Ταρών¹⁰³¹. Ο Iwanē είχε κατά τα φαινόμενα επιφορτιστεί με την στρατιωτική εποπτεία της συγκεκριμένης περιφέρειας, αλλά εκμεταλλεύθηκε τις υπάρχουσες συνθήκες πολιτικής αστάθειας για να δράσει προς ίδιον όφελος. Το τελικό αποτέλεσμα της δράσης του υπήρξε πραγματικά καταστροφικό, καθώς έδωσε την ευκαιρία στους Τούρκους να διεισδύσουν στα αυτοκρατορικά εδάφη μέσω του δυτικού Ταρών. Ο Iwanē προωθήθηκε αρχικά με τις δυνάμεις του στα βορειοανατολικά, όπου κατέλαβε το οχυρό Elanc' berd (ή Olhut, Elnut, ελλ. Ολνούτιν)¹⁰³² καθώς και το Haw(a)ēiç ή Hafğitğ (ελλ. Χαυζίζιον ή Χαβ-τζίτζιν)¹⁰³³ στην περιφέρεια του Afor(i) (ελλ. Ιλλυρία;), που του παραδόθηκε οικειοθελώς. Εκεί ο Iwanē συνάντησε τον «κριτή που είχε αναλάβει την διοίκηση της Ανατολής». Ο Γεωργιανός αρχηγός διέταξε την σύλληψή του *κριτή* και την φυλάκισή του στο Elanc' berd και κατακράτησε τους θησαυρούς, τα άλογα και τους όνους που συνόδευε ή μετέφερε ο τελευταίος (προφανώς διέθετε και οικονομικές αρμοδιότητες). Κατόπιν στράφηκε εναντίον της Θεοδοσιούπολης, προσπάθησε να την καταλάβει ανεπιτυχώς με τέχνασμα και με αποκλεισμό και τελικά ζήτησε ενίσχυση από τους Τούρκους¹⁰³⁴. Οι τελευταίοι εκμεταλλεύθηκαν φυσικά την ευκαιρία που τους παρουσιαζόταν, για να διεισδύσουν ανεμπόδιστα στις δυτικότερες αρμενικές περιοχές. Αφού χωρίστηκαν σε δύο ομάδες παραγματοποίησαν σφαγές, λεηλασίες και επιδρομές έως το δάσος του Hrt'i ή Hart (ελλ. Χαρτών) στην Čanet'ia, στην Κελτζηνή ή Κελευσινή (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzincan), στην περιφέρεια της Θεοδοσιούπολης καθώς και στις πόλεις της Μεσοποταμίας διαμέσου των περιοχών Hanzēt' (ελλ. Ανζίτη-

¹⁰²⁸ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 68.

¹⁰²⁹ Για την άλωση του Άρτζε βλ. αναλυτικά σ. 92-93.

¹⁰³⁰ Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 156, 183, 195-196, 201. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 164.

¹⁰³¹ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 122.

¹⁰³² Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 148, 183-184, 192, 195-197. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 28 κ.ε., 46, 63-64. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 482.

¹⁰³³ Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 79-80, 157, 160, 183, 192, 194-195.

¹⁰³⁴ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structures*, σ. 25. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 180.

νή)¹⁰³⁵ και Χορζαν ή Χορζενκ (ελλ. Χορζηνή, Κοτζενή, Χορζινηνή, Χορζάνη). Ο Aristakēs Lastivertc' i παρέχει πραγματικά δραματικές και εκτενείς περιγραφές για τα συγκεκριμένα γεγονότα, θρηνώντας για την πρωτοφανή καταστροφή που υπέστησαν οι αρμενικές περιφέρειες και τις αναρίθμητες ανθρώπινες απώλειες¹⁰³⁶.

Το 1058 η τουρκική δύναμη του εμίρη Dinar, που είχε λεηλατήσει την περιοχή της Μελιτηνής στα τέλη του προηγούμενου έτους και κατόπιν διαχείμασε στο Hanzēt, προωθήθηκε στο Ταρών, όπου όμως δέχτηκε επίθεση από τον Αρμένιο «πρίγκιπα» του Sasun (ή Sanasunk' ή Sanāsuna, ελλ. Σασούν) T'ornik Mamikonean (ελλ. Τορνίκιος Μαμικονιάν), γιου του Mušel, και τελικά ηττήθηκε¹⁰³⁷. Ο όρος «πρίγκιπας» ή «άρχων», που χρησιμοποιούν οι Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet, για να υποδηλώσουν την φύση της διοικητικής αρχής του T'ornik στην περιοχή του Σασούν, είναι οπωσδήποτε ασαφής και προβληματικός. Οι συγκεκριμένοι ιστοριογράφοι δεν αναφέρουν επίσης αν ο T'ornik υπήρξε *στρατηγός*, *δουξ* ή *κατεπάνω* στην ευρύτερη περιφέρεια του Ταρών, αλλά κάτι τέτοιο δεν θα πρέπει να αποκλειστεί, εφόσον το Σασούν βρισκόταν στα νότια του Ταρών¹⁰³⁸, ενώ ο πεθερός του T'ornik Γρηγόριος Pahlavuni είχε διατελέσει διοικητής της περιοχής λίγα χρόνια νωρίτερα¹⁰³⁹. Το Σασούν από την άλλη αποτελούσε κατά τον 11^ο αι. ξεχωριστή αυτοκρατορική *στρατηγίδα*, όπως διαφαίνεται ξεκάθαρα από σωζόμενο μολυβδόβουλλο ενός Αρμένιου ή Γεωργιανού αξιωματούχου¹⁰⁴⁰, ο οποίος ονομαζόταν «Βήκεν» (sic)¹⁰⁴¹, έφερε τον τίτλο του *ανθυπάτου πατρικίου* και ήταν *στρατηγός* του Σασούν¹⁰⁴². Η *στρατηγίδα* του Σασούν υπαγόταν λογικά στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *κατεπάνω* του Ταρών. Η αφήγηση του Aristakēs' i για την προαναφερθείσα τουρκική διείσδυση στην περιοχή κατά το 1058 είναι

¹⁰³⁵ Βλ. γι' αυτήν J. Ferluga, *Tematskog urečjenja*, σ. 83-85. –Β. Κουταβά-Δελιβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 606. –J.D. Howard-Johnston, *Anzitene*, σ. 239 κ.ε., ειδικά σ. 255 κ.ε., για την συγκρότηση και την άμυνα της περιφέρειας.

¹⁰³⁶ Aristakēs Lastivertc' i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 122 κ.ε.

¹⁰³⁷ Smbat Sparapet, σ. 27. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 93. –Aristakēs Lastivertc' i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 140. –Bar Εβραΐος, σ. 213. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 159 (χωρίς ειδική αναφορά στον ίδιο τον T'ornik). Πρβλ. γενικά W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 180. Για τον T'ornik Mamikonean και την προέλευση της οικογένειάς του βλ. κυρίως N. Adontz, *Taronites*, σ. 545 κ.ε. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 319 κ.ε.

¹⁰³⁸ Βλ. στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης και τον χάρτη του M. Canard, *H' amdanides*.

¹⁰³⁹ Ίσως επειδή ο T'ornik ήταν αυτοκρατορικός αξιωματούχος, απέδωσε σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 93, ευχαριστίες στον Θεό μετά την νίκη του, επειδή *απάλλαξε* τους, Σύρους στην πλειονότητα, κατοίκους της Μελιτηνής από την τουρκική δουλεία.

¹⁰⁴⁰ Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73.

¹⁰⁴¹ Fogg, αρ. 240. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 15.1, σ. 37. Η επωνυμία «Βεκέν» υπονοεί ότι ο κάτοχος της βούλλας διέθετε αρμενική ή γεωργιανή καταγωγή. Σφραγίδα κάποιου Πανκράτιου Βηκένη από τον 11^ο αι. ανακαλύφθηκε στην περιοχή της Πρεθσλάβας. Βλ. I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 399-400, σ. 192. Πρβλ. *D.O. Seals V*, σ. 37. Βλ. επίσης αρ. πίνακα 71.

¹⁰⁴² Ermitaž, αρ. M-2837. Βλ. B.A. Pančenko, *Kolekcii*, αρ. 20. –V.S. Šandrovskaia, *Popravki*, σ. 115, αρ. 20. –SBS 5 (1998), σ. 132, αρ. 29: «+Κύριε βοήθει Βήκεν ανθυπάτω, πατρικίω καὶ στρατηγῷ Σασούν». Βλ. και αρ. πίνακα 71.

μάλιστα αρκετά χαρακτηριστική: σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ιστοριογράφο, «οι Τούρκοι διείσδυσαν στα γεωγραφικά όρια του Ταρῶν, αλλά ένα στράτευμα από το όρος Sin, το οποίο αποκαλείται και Sanasunk' (=Sasun), επέπεσε εναντίον τους» και τελικά τους κατανίκησε¹⁰⁴³. Παρόμοια εξ άλλου είναι και η γνώμη που διατύπωσε εν συντομία και ο J.-Cl. Cheynet¹⁰⁴⁴.

Η προαναφερθείσα σφραγίδα του *στρατηγού* του Σασούν Βήκεν χρονολογείται από μερικούς ερευνητές στον 12^ο αι.¹⁰⁴⁵, ενώ ο G. Dédéyan έκανε λόγο για την βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055)¹⁰⁴⁶, η ορθότερη ωστόσο χρονολόγηση πραγματοποιήθηκε μάλλον από τον W. Seibt, που ανήγαγε το μολυβδόβουλλο στο τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αι.¹⁰⁴⁷. Ο τίτλος του Βήκεν και η αδιαμφισβήτητη κατάρρευση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή μετά την μάχη του Μαντζικέρτ καθιστούν, κατά την άποψή μας, την χρονολόγηση που πραγματοποίησε ο W. Seibt σαφώς πολύ πιο πιθανή. Πέραν αυτών ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ μία εξαιρετικά σημαντική μαρτυρία που δεν έχει ληφθεί υπόψη από τους σύγχρονους ερευνητές: ο *στρατηγός* Βήκεν απαντά και στο κείμενο εγγράφου του πρίγκηπα του Ταρών Čordvanēl' (ή Č'ortvanēl, ελλ. Τζουρβαλέλης ή Τζουρβανελής;). Το συγκεκριμένο έγγραφο χρονολογείται γύρω στο 1122 και διασώζεται αντιγραμμένο σε έναν μεταγενέστερο αρμενικό χειρόγραφο κώδικα (ca. 1199-1201;)¹⁰⁴⁸. Σύμφωνα με το κείμενο του εγγράφου, ο Βήκεν συγγένευε με την οικογένεια των Mamikonean¹⁰⁴⁹ και αναφέρεται σε αυτό ως «Vesen», όνομα που αποδόθηκε με επιφύλαξη από τον εκδότη του χειρογράφου B. Sargisian και κυρίως τον N. Adontz ως «Vigen». Κατά το ίδιο κείμενο ο Vesen ή Vigen (=Βήκεν) είχε διατελέσει παλαιότερα ηγεμόνας της ευρύ-

¹⁰⁴³ Aristakēs Lastivert'e'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 140. Ανάλογες οι αφηγήσεις των Ματθαίου Εδέσσης, σ. 93. –Bar Εβραίου, σ. 213. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 322.

¹⁰⁴⁴ J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73: «le gendre de Grégoire, Tornikios, maître du Sassoun, s'opposa aussi aux entreprises de Philarète. Matthieu d'Édesse emploie, pour décrire la situation de Tornikios, un terme que Dulaurier traduit par "seigneur", mais nous savons que le Sassoun était bien une stratégie, comme le prouve le sceau de Bèken, patrice, *anthypatos*, stratège du Sassoun».

¹⁰⁴⁵ Βλ. σχετικά B.A. Pančenko, Kolekcii, αρ. 20. –SBS 5 (1998), σ. 132, αρ. 29.

¹⁰⁴⁶ G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 326.

¹⁰⁴⁷ W. Seibt, εν BZ 71 (1978), σ. 289. Πρβλ. εξ άλλου και J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73.

¹⁰⁴⁸ Ο χειρόγραφος κώδικας αποτελεί αντίγραφο ενός «βιβλίου» που ονομαζόταν «έορταστικών». Το τελευταίο είχε αντιγραφεί από τον *νοτάριο* του Karin (Θεοδοσιούπολης) Vardan, μετά από σχετική ανάθεση ενός αξιωματούχου του χωρίου Baberd, ο οποίος ονομαζόταν Astouacatur. Εμίρης του Baberd ήταν τότε ο Ala'-al-Dīn. Ο Vardan χρειάστηκε τρία έτη για να αντιγράψει τον ογκώδη κώδικα. Μετά από μερικά χρόνια οι μοναχοί της μονής του Λαζάρου στην πόλη Mūš του Ταρών απέκτησαν το πολύτιμο έργο από τον δικαστή του χωρίου Baberd, που το είχε στην κατοχή του. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. N. Adontz, *Taronites*, σ. 549-550, σημ. 1. Ο εκδότης του B. Sargisian χρονολόγησε τον κώδικα στα 1201-1206, αλλά ο N. Adontz, ό.π., κατέδειξε με πειστικά επιχειρήματα ότι υπήρξε λίγο προγενέστερος. Για τον Čordvanēl' βλ. αρ. πίνακα 72β.

¹⁰⁴⁹ Για την συγκεκριμένη οικογένεια βλ. G. Garsoïan, λ. Mamikonean, ODB, τομ. 2, σ. 1278-1279, ειδικά για την πρόωμη και μέση βυζαντινή περίοδο.

τερης περιοχής (υπονοώντας μάλλον το Ταρών ή το Σασούν)¹⁰⁵⁰. Δεν θα πρέπει να αποκλειστεί πάντως και το ενδεχόμενο ο Βήκεν και ο Τ'ornik Mamikonean να είχαν διατελέσει στην πραγματικότητα υφιστάμενοι του *κατεπάνω* του Ταρών Ελίναγου¹⁰⁵¹. Ο J.-Cl. Cheynet υποστήριξε ότι ο Βήκεν της σφραγίδας υπήρξε προκάτοχος του Τ'ornik στην διοίκηση του Σασούν, χωρίς ωστόσο να στηρίζει με συγκεκριμένα επιχειρήματα την άποψή του¹⁰⁵². Θα πρέπει να τονιστεί πάντως ότι το χειρόγραφο αρμενικό κείμενο μνημονεύει κάποιον Ταčat Mamikonean και την σύζυγό του Zarmandouxt και κατόπιν τους «προγόνους τους, τους γενναίους άνδρες Vesen (=Βήκεν) και Meher», οι οποίοι «βασίλευσαν» σε προγενέστερη χρονική περίοδο¹⁰⁵³. Ο Ταčat Mamikonean ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον Τ'ornik Mamikonean, αν και ο N. Adontz είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι υπήρξαν μάλλον απλώς συγγενείς¹⁰⁵⁴.

Όπως και να έχει, δεν θα πρέπει να παραγνωριστεί και η πιθανότητα ο Βήκεν να υπήρξε υφιστάμενος του Τ'ornik, όταν ο τελευταίος εδραιώθηκε πλέον στην περιοχή κατά τις περιόδους της βασιλείας του Ρωμανού Δ' Διογένη και του Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Η αρχή δηλαδή του Τ'ornik, που επεκτάθηκε μάλιστα τότε από το Σασούν και το Ταρών έως το πολύ δυτικότερο Ασμόσατον (στο οποίο γίνεται λόγος παρακάτω)¹⁰⁵⁵, αποδείχθηκε λοιπόν

¹⁰⁵⁰ B. Sargisian, *Catalogue des manuscrits arméniens de Venise*, τομ. 2, col. 473-475 -βλ. για την παραπομπή N. Adontz, Taronites, σ. 549.

¹⁰⁵¹ Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 70.

¹⁰⁵² J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73: «D'après les dignités qui lui furent octroyées et qui conviennent pour un tel poste entre les règnes de Monomaque et de Michel VII, Vigen, encore un Oriental, Arménien ou Géorgien, fut donc stratège vers 1050-1070, avant Tornikios».

¹⁰⁵³ B. Sargisian, *Catalogue des manuscrits arméniens de Venise*, τομ. 2, col. 473-475 -βλ. για την παραπομπή N. Adontz, Taronites, σ. 549.

¹⁰⁵⁴ Όταν ο Τ'ornik σκοτώθηκε άφησε πίσω του δύο γιους, τον Čordvanēl' και τον Vasak. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 139. Το κείμενο του εγγράφου του πρίγκιπα «Čordvanēl' του Ταρών», ο οποίος δεν γνωρίζουμε αν ταυτίζεται με τον συνονόματο γιο του Τ'ornik, αναφέρει ως πατέρα του τον Ταčat Mamikonean καθώς και τον αδελφό του Abilasat' (προφανώς εκ του αραβικού ονόματος Abu'l-Asad). Ο τελευταίος μπήκε τελικά στην υπηρεσία του Gol Vasil. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 61, 93, 137-139, διαχωρίζει σαφώς τα ονόματα Τ'ornik και Ταčat, καθώς κατονομάζει με αυτά διαφορετικούς άνδρες μέσα στο έργο του. Το σίγουρο πάντως είναι ότι ο Čordvanēl', που υπήρξε γιος του Ταčat, ανήκε στην ίδια οικογένεια με τον Τ'ornik Mamikonean. Βλ. και N. Adontz, Taronites, σ. 551. Κατά την γνώμη μας πάντως η ταύτιση των δύο Čordvanēl' σε ένα πρόσωπο, όπως εξάλλου και των Ταčat και Τ'ornik Mamikonean, είναι αρκετά πιθανή για έναν λόγο που δεν επισήμανε ο N. Adontz. Το κείμενο του εγγράφου του Čordvanēl' αναφέρει ότι ο τελευταίος πολέμησε τους «Ισμαηλίτες» με διαταγή των «Ελλήνων αυτοκρατόρων». Εφόσον γνωρίζουμε ότι το κείμενο χρονολογείται στο 1122 και ο Τ'ornik Mamikonean σκοτώθηκε περίπου το 1073 (βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 139), τότε η συγκεκριμένη αναφορά υποδηλώνει ότι ο Čordvanēl' του Ταčat ανέλαβε την αρχή του Ταρών πριν από το 1081, εφόσον ο Αλέξιος Α' Κομνηνός βασίλευσε κατά την περίοδο 1081-1118. Κατά συνέπεια είναι λογικότερο ότι επρόκειτο για τον συνονόματο γιο του Τ'ornik Mamikonean, που αναφέρει ο Ματθαίος Εδέσσης. Σε αυτήν την περίπτωση λοιπόν οι Ταčat και Τ'ornik αποτελούν το ίδιο πρόσωπο. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 326, θεωρεί πάντως ότι επρόκειτο για δύο διαφορετικούς άνδρες, που υπήρξαν μεταξύ τους ξαδέλφια.

¹⁰⁵⁵ Βλ. σχετικά Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138-139. Πρβλ. C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 458. – N. Adontz, Taronites, σ. 545.

ιδιαίτερα μακροχρόνια. Οι Αρμένιοι διοικητές του Ταρών/Σασούν αναγνώριζαν βέβαια ακόμη την βυζαντινή κυριαρχία κατά την περίοδο 1050-1071, αλλά ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης κλονιζόταν εξαιτίας των τουρκικών εισβολών, της απόστασης και της ισχυρής αρμενικής παρουσίας και γινόταν ολοένα και πιο απόμακρος και ασαφής. Ο αρχαιοπρεπής για παράδειγμα προσδιορισμός του *θέματος* Ταρών(ος) ως «πιτιαξάτου» από τον Γρηγόριο Μάγιστρο Pahlavuni¹⁰⁵⁶ ενδεχομένως οφείλεται στο ότι η συγκεκριμένη αυτοκρατορική περιφέρεια αποτελούσε πλέον μία καθαρά αρμενική διοικητική μονάδα. Ο Τ'ορνικ από την άλλη αντιμετώπισε τους Τούρκους κατά το 1058 με ένα, προσωπικό του ίσως, στράτευμα Αρμενίων ομοεθνών του¹⁰⁵⁷.

Η βυζαντινή ήττα στο Μαντζικέρτ κατά το 1071 σηματοδότησε οριστικά την απώλεια αυτών των συνοριακών περιοχών για την αυτοκρατορία, αν και οι ηγεμόνες του Ταρών-Σασούν ενδεχομένως συνέχισαν να αναγνωρίζουν την ονομαστική βυζαντινή επικυριαρχία στα εδάφη τους ή τουλάχιστον διατήρησαν κάποιες επαφές με την Κωνσταντινούπολη, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Οι τελευταίοι αυτοκρατορικοί στρατιώτες που πέρασαν πάντως από το Ταρών και το Σασούν υπήρξαν λογικά οι άνδρες του *μαγίστρου* Ιωσήφ Ταρχανειώτη και του *βέστη* Ουρσελίου de Bailleul, που νικήθηκαν από τα σουλτανικά στρατεύματα του Alp Arslan στο Χλιάτ, πλησίον της λίμνης Βαν, και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στο *θέμα* Μεσοποταμίας εγκαταλείποντας έτσι στην τύχη του τον Ρωμανό Διογένη στο Μαντζικέρτ¹⁰⁵⁸.

Μετά την βυζαντινο-τουρκική σύγκρουση στην περιοχή και την ήττα των αυτοκρατορικών, ο Τ'ορνικ Mamikonean εγκαθίδρυσε μία ουσιαστικά προσωπική του ηγεμονία στην ευρύτερη περιφέρεια του Ταρών, η οποία διατηρήθηκε μάλιστα από τους διαδόχους του¹⁰⁵⁹. Επίκεντρό της ήταν η οχυρή πόλη Μῦς (ελλ. Μους), ενδεχόμενη διοικητική και στρατιωτική έδρα του Ταρών κατά τον 11^ο αι.¹⁰⁶⁰ και γνωστή μητροπολιτική έδρα της μητρόπολης «Κελτζηνής-Κορτζενής-Ταρών(ος)»¹⁰⁶¹. Το Μῦς δεν θα πρέπει να συγχέεται με την παλαιά *στρατηγίδα* του 10^{ου} αι. Ασμόςατον (Arsamosata, Ašmušat, Aršemšat, Samusat

¹⁰⁵⁶ Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, αρ. 13 -βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88, 89-90.

¹⁰⁵⁷ Smbat Sparapet, σ. 27. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 93.

¹⁰⁵⁸ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 94-101.

¹⁰⁵⁹ Nina G. Garsoïan, λ. Tarōn, *ODB*, τομ. 3, σ. 2012. Αναλυτικότερα βλ. N. Adontz, Taronites, σ. 545 κ.ε. -C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 458. -V. Petoyan, Sasuni T'ornikyan ishxanut'yune, *Telekagir* 2 (1955), passim.

¹⁰⁶⁰ N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 293. Ειδικά για την περιοχή βλ. R.G. Hovannisian (ed.), *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (UCLA Armenian History and Culture Series. Historic Armenian Cities and Provinces 2), Costa Mesa 2001.

¹⁰⁶¹ J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 10, αρ. 56, στ. 705, σ. 336, notitia 13, appendix 1, στ. 799, σ. 370. Πρβλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 202, 204. Για την γεωγραφική του θέση βλ. B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 529, και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

[;], Šimšāt, Harāba, Yarymğa)¹⁰⁶², που αναφέρεται ρητά ως πόλη-φρούριο του Τ'ορνικ από τον Ματθαίο Εδέσσης¹⁰⁶³. Το Ασμόσατον βρισκόταν πολύ δυτικότερα από το Μους, στα νότια της περιφέρειας της Βελαβιτηνής (αρμ. Balahowit) και του ποταμού Αρσανία (αρμ. Aracani, τουρκ. Murād-su)¹⁰⁶⁴. Ο παλαιός μελετητής των περιοχών του ανατολικού συνόρου E. Honigmann διαχωρίζει εξάλλου σαφώς τις δύο πόλεις-κάστρα¹⁰⁶⁵. Το Ασμόσατον μαρτυρείται επίσης ως επισκοπική έδρα σε κάποιες *Notitiae episcopa-tuum*¹⁰⁶⁶, ο εκδότης των οποίων J. Darrouzès το συγγέει μάλιστα κάποτε με τα Σαμόσατα της βόρειας Μεσοποταμίας¹⁰⁶⁷. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί εδώ το ενδιαφέρον γεγονός ότι δεν αναφέρεται σε καμία *notitia* μαζί με το λεγόμενο «Μους»¹⁰⁶⁸.

Το 1072/73 ο Τ'ορνικ αντιμετώπισε την επιβουλή του Φιλάρετου Βραχάμιου, ο οποίος δεν αναγνώριζε εκείνη την περίοδο την αυτοκρατορική αρχή του Μιχαήλ Ζ' Δούκα και προσπάθησε να επιτύχει την υποταγή του πρώτου με συνεχείς απειλές καθώς και με την αποστολή του Αρμένιου *καθολικού* Grigor B' Vkaasēr (=Φιλομάρτυς, γνωστός και ως «Ταξιδιώτης», 1065/66-1105). Είναι αρκετά πιθανόν ότι ο Τ'ορνικ συνέχιζε να αναγνωρίζει ονομαστικά την βυζαντινή επικυριαρχία σε αντίθεση με τον Βραχάμιο, που είχε αυτονομηθεί μετά την εκθρόνιση του Ρωμανού Δ' Διογένη. Η πίεση που άσκησε ο Φιλάρετος στον Τ'ορνικ οδήγησαν τελικά τους δύο άνδρες στην ένοπλη σύγκρουση¹⁰⁶⁹. Ο Ταρωνίτης πρίγκιπας συγκέντρωσε υπολογίσιμες πεζικές και ιππικές δυνάμεις και προωθήθηκε στο Čapağur, περιφέρεια του νοτιοανατολικού τμήματος της παλαιάς *επαρχίας* «Αρμενία

¹⁰⁶² Βλ. Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.112. Πρβλ. N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 287. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 262.

¹⁰⁶³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138-139. Πρβλ. και C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 458.

¹⁰⁶⁴ Βλ. τον σχετικό χάρτη του N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 399, carte I, και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹⁰⁶⁵ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 59, 98, 151, 152, σημ. 2, 202, 204, 206, για το Μους και σ. 43, 57-58, 71-73, 75-78, 91-92, 136, σημ. 5, 199, για το Ασμόσατον.

¹⁰⁶⁶ J. Darrouzès, *Notitiae*, *notitia* 8, στ. 57, σ. 292, *notitia* 9, στ. 559, σ. 306, *notitia* 10, στ. 798, σ. 339. Το Ασμόσατον βρισκόταν κοντά στην νότια όχθη του ποταμού Αρσανία (αρμ. Aracani, σημ. Murad su). Επισκοπική έδρα κατέστη μάλλον κατά την περίοδο συγκρότησης του ομώνυμου *θέματος* (λίγο μετά το 938 ή μεταξύ 949-952) και συνέχισε να υφίσταται έως την τουρκική διείσδυση στην περιοχή μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, *notitia* 8, στ. 57, σ. 292, *notitia* 9, στ. 559, σ. 306, *notitia* 10, στ. 798, σ. 339. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 360. –J.D. Howard-Johnston, *Anzitenne*, σ. 247-248. –D.O. Seals IV, σ. 148. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 3, σ. 143. –SBS 6 (1999), σ. 81. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 347-348.

¹⁰⁶⁷ J. Darrouzès, *Notitiae*, *notitia* 13, στ. 815, σ. 370. Αντιπαράβαλε εδώ με το λήμμα «Asmosaton, Asmosata (et Samosata)» που παραθέτει ο ίδιος στο ευρετήριό του, σ. 485.

¹⁰⁶⁸ Η ταυτόχρονη αναφορά του Μους και του Ασμοσάτου στην *notitia* 10, στ. 705, σ. 336 (Μους) και στ. 798, σ. 339 (Ασμόσατον) δεν είναι ενδεικτική, γιατί το Ασμόσατον αναφέρεται ξεχωριστά σε έναν από τους τρεις *appendices* της συγκεκριμένης *notitia* (*appendix* 3: *Recensio Patmiaca*), μαζί με την Κελτζήνη και το Ταρόν, που αναφέρονται επίσης ξεχωριστά, αν και αποτελούσαν ενιαία μητρόπολη, στην οποία υπαγόταν και το Μους.

¹⁰⁶⁹ Βλ. αναλυτικά G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 327 κ.ε.

IV»¹⁰⁷⁰. Επειδή όμως δεν κατόρθωσε να εντοπίσει τον Βραχάμιο, που είχε ξεκινήσει εναντίον του από την περιοχή της Μελιτηνής, αποστράτευσε τις, προφανώς μικρής μαχητικής αξίας, δυνάμεις του και αποφάσισε να επιστρέψει στο Ασμόσατον. Τα αντίπαλα στρατεύματα συγκρούστηκαν τελικά στο πεδίο του Aleluay (ελλ. Καλόν Πεδίο), στην περιφέρεια του Hanzēt' (ελλ. Ανζίτην). Οι Αρμένιοι ιππείς του T'ornik, αν και μειονεκτούσαν αριθμητικά, κατόρθωσαν να περικυκλώσουν στο κέντρο της σύγκρουσης τους Φραγγονορμανδούς μισθοφόρους του Φιλάρετου, που βρίσκονταν υπό την ηγεσία του κόμητος Rmbaghat (=Raimbaud)¹⁰⁷¹, και να αιχμαλωτίσουν τους αρχηγούς τους. Ο Βραχάμιος και οι άνδρες του τράπηκαν κατόπιν σε φυγή στο οχυρό Χάρπετε¹⁰⁷². Η έλλειψη ωστόσο υπολογισμών δυνάμεων από τον T'ornik και η σχετική παρότρυνση του Βραχάμιου προκάλεσαν λίγο αργότερα την επιβουλή του εμίρη «Amr-P'agr» (μάλλον ο 'Amr-Kāfūr), ο οποίος προσπάθησε, χωρίς αποτέλεσμα, να δολοφονήσει τον Ταρωνίτη πρίγκιπα. Ο T'ornik σκοτώθηκε τελικά σε τουρκική ενέδρα, ενώ κατευθυνόταν στο Ασμόσατον (ca. 1073)¹⁰⁷³.

Ο θάνατος του T'ornik Mamikonean δεν σηματοδότησε, εξ όσων γνωρίζουμε, την οριστική διακοπή των σχέσεων της περιοχής του Ταρών και του Σασούν με την αυτοκρατορία. Ο Čordvanēl' (ελλ. Τζουρβαλέλης ή Τζουρβανελής;¹⁰⁷⁴), «γιος του γενναίου Mamikonean Tačat»¹⁰⁷⁵ και οπωσδήποτε συγγενής (εξάδελφος, ανειψιός ή γιος) του T'ornik Mamikonean¹⁰⁷⁶, υπήρξε διάδοχος ή ένας από τους διαδόχους του πρώτου στην διοίκηση της περιοχής. Σύμφωνα με το κείμενο εγγράφου του, που ανάγεται στο 1122, αν και ο J.-Cl.

¹⁰⁷⁰ Για το Čapağur βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 91.

¹⁰⁷¹ Η εκδοχή «Raimbaud» χρησιμοποιείται από τον E. Dulaurier στην παλαιά γαλλική μετάφραση του Ματθαίου Εδέσσης. Σύμφωνα με τον πιο πρόσφατο εκδότη του τελευταίου A.E. Dostourian, σ. 321, section 60, αρ. 6, μία πιθανή εκδοχή του ονόματος είναι και «Rimbaud». Ο ίδιος σημειώνει, χωρίς να δίνει σχετική παραπομπή, ότι ο H. Bartikian υποστήριξε στο παρελθόν ότι ο Raimbaud ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον Νορμανδό μισθοφόρο αρχηγό Ουρσέλιο de Bailleul. Εκτός ωστόσο της προφανούς διαφοράς των δύο ονομάτων, που δεν συσχετίζονται φθολογικά, γνωρίζουμε ότι ο Ουρσέλιος δεν προωθήθηκε εκείνη την περίοδο στις ανωτέρω περιοχές και δεν υπήρξε ποτέ υφιστάμενος του Βραχάμιου. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, passim. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 187-188, ταυτίζει κάπως παρακινδυνευμένα τον Raimbaud με τον Rambaldus που αναφέρεται στον *Catalogus Baronum* του νορμανδικού βασιλείου της Σικελίας, που είχε συνθέσει ο Ρογήρος Β' (1127-1154).

¹⁰⁷² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138.

¹⁰⁷³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 139. Πρβλ. N. Adontz, Taronites, σ. 546. -C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 338. Κατά την μάλλον μυθιστορηματική αφήγηση του Ματθαίου, ένα τμήμα του κρανίου του νεκρού πρίγκιπα χρησιμοποιήθηκε από τον Φιλάρετο ως κύπελο προς πόση, ενώ το υπόλοιπο εστάλη στον εμίρη της Μαρτυρόπολης (Mayyāfāriqin). Το σώμα του παραδόθηκε στην πυρά και οι στάχτες αποτέθηκαν στις πύλες κάποιας μονής. Οι δύο γιοι του T'ornik, Čordvanēl' και Vasak, ήταν τότε ακόμη παιδιά.

¹⁰⁷⁴ Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Θαύματα Αγ. Ευγενίου*, εκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, σ. 82.6 (αναφορά σε κάποιον προγενέστερο, συνονόματο άνδρα). Πρβλ. σχετικά N. Adontz, Taronites, σ. 543.

¹⁰⁷⁵ B. Sargisian, *Catalogue des manuscrits arméniens de Venise*, τομ. 2, col. 473-475 -βλ. για την παραπομπή N. Adontz, Taronites, σ. 549. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 326.

¹⁰⁷⁶ Όπως προαναφέρθηκε, οι Tačat και T'ornik Mamikonean ενδεχομένως να αποτελούν το ίδιο πρόσωπο. Βλ. πάντως N. Adontz, Taronites, σ. 551. Ο J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132, αναφέρει τον Čordvanēl' ως ξάδελφο του T'ornik.

Cheyne το χρονολόγησε μάλλον εσφαλμένα στο 1104¹⁰⁷⁷, ο Ćordvanēl' υπήρξε «πρίγκιπας του Ταρών και των Αρμενίων». Ο ίδιος μάλιστα διακήρυξε επιπρόσθετα ότι «αντιμετώπισε τις απειλές των Ισμαηλιτών, σφοδρών πολεμίων της χριστιανικής Εκκλησίας, με διαταγή των αυτοκρατόρων των Ελλήνων». Γνωρίζουμε επίσης ότι έφερε τον υψηλό τίτλο του *νωβελισσίμου*¹⁰⁷⁸.

Προφανώς λοιπόν ο Ćordvanēl' συνέχισε να διατηρεί κάποια επαφή με την Κωνσταντινούπολη και να αναγνωρίζει την ονομαστική έστω επικυριαρχία της αυτοκρατορίας, έστω και αν αυτή αποτελούσε κενό γράμμα στην ευρύτερη περιοχή μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Ο ίδιος ήλεγχε ως τον θάνατό του το τμήμα του Ταρών παρέχοντας ορισμένη στρατιωτική προστασία στην περιοχή¹⁰⁷⁹. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι η εκκλησιαστική μητρόπολη «Κελτζηνής - Κορτζενής - Ταρών(ος)», που διέθετε είκοσι δύο επισκοπές¹⁰⁸⁰, διατήρησε την θέση της στην τότε εκκλησιαστική ιεραρχία έως τα τέλη περίπου του 11^{ου} ή τις αρχές του 12^{ου} αι. Οι σελτζουκικές εισβολές της συγκεκριμένης περιόδου έπληξαν βέβαια ιδιαίτερα την ευρύτερη περιοχή και συνέβαλαν στην αριθμητική μείωση του τοπικού πληθυσμού¹⁰⁸¹. Στα χρόνια 1071-1072, την περίοδο δηλαδή της μάχης του Μαντζικέρτ, μαρτυρείται ο μητροπολίτης Κελτζηνής Βασίλειος¹⁰⁸².

¹⁰⁷⁷ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132, και σημ. 6. Ο ερευνητής κατά πάσα πιθανότητα άντλησε την χρονολόγηση από τον G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 292.

¹⁰⁷⁸ B. Sargisian, *Catalogue des manuscrits arméniens de Venise*, τομ. 2, col. 473-475 -βλ. για την παραπομπή N. Adontz, *Taronites*, σ. 549. Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 292. -J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132 (κειμ. και σημ. 6.), ο οποίος αναφέρει εσφαλμένα τους «Ισμαηλίτες» ως «Μουσουλμάνους» και κάνει λόγο για «αυτοκράτορα» και όχι «αυτοκράτορες των Ελλήνων». Για τον τίτλο του Ćordvanēl' βλ. εν Ρ'ός Taronatzi, «Επιστολή του μακαρίου Παύλου του Ταρωνίτου νικηφόρου βαρδαπέτου, κατά Θεοφύστου, Ρωμαίου φιλοσόφου», (στα αρμενικά) -βλ. για την επισημάνση H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 97. Για τον Ćordvanēl' βλ. και αρ. πίνακα 72β.

¹⁰⁷⁹ N. Adontz, *Taronites*, σ. 551.

¹⁰⁸⁰ J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 10, αρ. 56, στ. 702-729, σ. 336.

¹⁰⁸¹ V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 627. -*D.O. Seals IV*, σ. 156.

¹⁰⁸² D.O., αρ. 47.2.51. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 66.1, σ. 156. Παράλληλο τεμάχιο εν Shaw, αρ. 1131. Βλ. V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, αρ. 812.

Α. ΘΕΜΑ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ

- ΧΑΡΙΠΕΤΕ

1. Η γεωγραφική έκταση και η διοικητική συγκρότηση του *θέματος/κατεπανάτου/δουκάτου Μεσοποταμίας*

Η διοικητικο-στρατιωτική περιφέρεια της αρχικά «ανώνυμης και ακατονόμαστης» *κλεισούρας* (πριν το 899), αργότερα *θέματος* (10^{ος} αι.) και τελικά *κατεπανάτου* (τέλη 10^{ου} ή αρχές 11^{ου} αι.) ή *δουκάτου* (ca. 970 και μέσα 11^{ου} αι. κ.ε.) της Μεσοποταμίας βρισκόταν στον κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας, ανάμεσα στον ποταμό Αρσανία (αρμ. Aracani, σημ. Murad su) και στον σημερινό Çimisgezek-su¹⁰⁸³. Κατά τον 11^ο αι. περιλάμβανε grosso modo τις περιοχές Δαράναλιν (αρμ. Daranalik¹⁰⁸⁴) και Μούζουρου ή Μούντζαρου όρους (αρμ. Mzur, τουρκ. Mezūr Dāg) με την Κάμαχα ή Κάμαχο (σημ. Kemah, στα νοτιοδυτικά του σημερινού Erzinğān), πρώην *τούρμα* του *θέματος* Κολωνείας¹⁰⁸⁴, την Τεκή(ς) (αρχ. Διγισινή, αρμ. Dēgik¹⁰⁸⁵, Miğagetk¹⁰⁸⁵), το παλαιό *θέμα* Χοζάνου (Hozan, σημ. Hozat), που έπαψε μάλλον μετά τα τέλη του 10^{ου} αι. να αποτελεί ξεχωριστή στρατιωτική μονάδα¹⁰⁸⁶, την περιοχή που διέσχιζε στα δυτικότερα ο ποταμός Αρσανίας, τις αρμενικές περιφέρειες Cōrk¹⁰⁸⁷ και Sahunoc¹⁰⁸⁷, το Χάρπετε (Harberd, Hartabirt, Harpūt, αρμ. Horēberd, αραβ. Hisn Ziyād)¹⁰⁸⁷ αλλά και το Hanzēt^{1088,1089} (ελλ. Ανζιτηνή^{1088,1089}).

¹⁰⁸³ Μνημονεύεται ως *κλεισούρα* εν Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 73.12 κ.ε. Για την μετατροπή της σε *στρατηγίδα* ἐπὶ Λέοντος ΣΤ΄ βλ. ὁ.π., σ. 73.3 κ.ε. Βλ. και Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 45, σ. 206.43 κ.ε. –Του ίδιου, *De Cerimoniis*, σ. 697.3. Γενικά πρβλ. Ν. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 349. –Β. Κουταβά-Δελιβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 452. –D.O. Seals IV, σ. 134. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 322 κ.ε. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 52, 54 κ.ε., 64 κ.ε. Για το *θέμα* Μεσοποταμίας βλ. J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 189. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 45-46, σημ. 34 (με βιβλιογραφία). –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, passim. Για την γεωγραφική θέση της Μεσοποταμίας βλ. στον χάρτη αρ. 2 της μελέτης μας.

¹⁰⁸⁴ J. Ferluga, *Clisure*, σ. 22. Η Κάμαχος κατέστη μητροπολιτική έδρα μετά την συγκρότηση του *θέματος* Μεσοποταμίας (αρχές 10^{ου} αι.). Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 65, σ. 154 κ.ε. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 571. Για την περιοχή βλ. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 415 κ.ε.

¹⁰⁸⁵ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 76-78. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 23.

¹⁰⁸⁶ Η βούλλα πάντως ενός *στρατηγού* της περιοχής χρονολογείται στον 10^ο-11^ο αι. Βλ. αρ. πίνακα 110. Για την αμφιλεγόμενη ταύτιση του Χοζάνου με το σημερινό Hozat πρβλ. J.D. Howard-Johnston, *Anzitenne*, σ. 257. Για το Χοζάνον βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, και κατωτ., σ. 564, σημ. 3450.

¹⁰⁸⁷ Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 36, σημ. 4, 43, σημ. 4, 59-60, 70, 75-77, 90, 150, 152, 225, σημ. 3. Βλ. και τους χάρτες και τα σχόλια του J.D. Howard-Johnston, *Anzitenne*, σ. 249-250, 289-290. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹⁰⁸⁸ J.D. Howard-Johnston, *Anzitenne*, κυρίως σ. 240.

¹⁰⁸⁹ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.113-116, 126-132. Πρβλ. P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 25. –J. Ferluga, *Clisure*, σ. 22. –N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 243. –J.D. Howard-Johnston, *Anzitenne*, σ. 240. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

Το παλαιότερο *θέμα* Μεσοποταμίας συμπεριλάμβανε κάποιες ακόμη περιφέρειες, τις οποίες ωστόσο απώλεσε πριν από την σύνταξη του Τακτικού του Escorial (ca. 971-974)¹⁰⁹⁰. Μία από αυτές ήταν η Ρωμανούπολις (σημερ. Bingöl)¹⁰⁹¹, που κατέστη τελικά ξεχωριστή *στρατηγίδα* περιοχή, χωρίς αυτό να σημαίνει κατ' ανάγκη ότι δεν υπαγόταν στην ευρύτερη στρατιωτική δικαιοδοσία του *δουκός* Μεσοποταμίας¹⁰⁹². Η παλαιά *τούρμα* του *θέματος* Χαλδίας Κελτζηνή ή Κελεσίνη (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzincan) είχε επίσης υπαχθεί στην Μεσοποταμία κατά τις αρχές του 10^{ου} αι.¹⁰⁹³, αλλά αργότερα αποσπάσθηκε από αυτήν και συγκρότησε μία νέα διοικητικο-στρατιωτική περιφέρεια στα ανατολικά, το λεγόμενο *θέμα* Ταρών(ος), μαζί με τα εδάφη του πριγκηπάτου του Ταρῶν, που μόλις είχε προσαρτηθεί από την αυτοκρατορία¹⁰⁹⁴. Το Ταρών υπαγόταν κατά την γνώμη μας έως τις αρχές του 11^{ου} αι. στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Χαλδίας¹⁰⁹⁵.

Ο *κατεπάνω/δουξ* της Μεσοποταμίας αποτελούσε προφανώς προϊστάμενο διοικητή διαφόρων *στρατηγών*, οι οποίοι ήλεγχαν τις επιμέρους μικρότερες και μεγαλύτερες στρατιωτικές διοικήσεις της ευρύτερης περιοχής, όπως π.χ. των διαφόρων αρμενι(α)κών *θεμάτων*, δύο εκ των οποίων ήταν οπωσδήποτε και τα προαναφεθέντα Χοζάνον και Ρωμανούπολις¹⁰⁹⁶. Ο H.-J. Kühn και κυρίως ο J.F. Haldon θεωρούν ότι στην αρμοδιότητα του *δουκός* Μεσοποταμίας είχαν υπαχθεί οι περιφέρειες Αβάρας, Λάρισσας, Μελιτηνής, Χοζάνου, Ρωμανουπόλεως, Χαρπεζικίου, Χαντζιζίου ή Χαβτζίτζιν, Χασαναρά (αρμ. Sewerakk', αραβ. al-Suwaïda, συρ. Sēbābērāk, σημερ. Süverek)¹⁰⁹⁷, Τζαμανδού, Ζερμίου, Ερκνή, Καλουδ(ίων) (αρχ. Κλαυδιάς, αραβ. Hisn Qalaudīa), Χορτζινής ή Κορτζενής ή Χορτζηνηνής, Κοπτού, Τάραντα, Εξακωμίας, Κάμα(ς), Λιμνίων, Μουζαρίου και Χαντιάρη¹⁰⁹⁸. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι η συγκεκριμένη διοικητική και στρατιωτική διευθέτηση έπαψε ουσιαστικά να υφίσταται κατά τον 11^ο αι., μετά την ίδρυση του *κατεπανάτου* Ιβηρίας στα ανατολι-

¹⁰⁹⁰ J.D. Howard-Johnston, Anzitene, σ. 262-263, σημ. 5.

¹⁰⁹¹ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.113-115, 130-132. Πρβλ. επίσης E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 70, 90. –M. Canard, *H' amdanides*, σ. 736-737, 743. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 86. –N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 359. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 299. –J.D. Howard-Johnston, Anzitene, σ. 240. –G. Dagron - H. Mihăescu, *Traité*, σ. 243. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 523-524.

¹⁰⁹² Βλ. το σχετικό κεφάλαιο για την Ρωμανούπολη, σ. 209 κ.ε.. Πρβλ. P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 25.

¹⁰⁹³ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.150-152.

¹⁰⁹⁴ Για την διοικητική ένταξη της συγκεκριμένης περιοχής στην αυτοκρατορία βλ. K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 140-148. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 198-201. Ειδικά για την Κελτζηνή βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 66, σ. 156 κ.ε.

¹⁰⁹⁵ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για το Ταρών, σ. 181 κ.ε..

¹⁰⁹⁶ Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 318. Για το Χοζάνον βλ. κυρίως Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 347. Βλ. και κατωτ., σ. 564, σημ. 3450.

¹⁰⁹⁷ Για την συγκεκριμένη *στρατηγίδα/θέμα* βλ. κατωτ., 198, 213, 221, 242, 275, 278, 289, 445.

¹⁰⁹⁸ J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 88, πίνακας 3.2. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 182, σημ. 3. Πρβλ. και P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 25-26. Βλ. τον σχετικό χάρτη του I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 22. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

κά και του *δουκάτου* Εδέσσης στα νότια. Αρκετές από τις προαναφερθείσες *στρατηγίδες/θέματα* ανατέθηκαν εις το εξής στους ισχυρούς διοικητές των νέων συνοριακών περιφερειών, όπως π.χ. η Ρωμανούπολις ή το Χαυζίζιον, που εντάχθηκε στο *κατεπανάτο* Ιβηρίας, τα Καλούδια στο *δουκάτο* Μελιτηνής, το Χασαναρά στο *δουκάτο* Εδέσσης κλπ. Οι δυτικότερες δε αρμενικές *στρατηγίδες* του 11^{ου} αι., που ήταν γνωστές ως «αρμενι(α)κά *θέματα*», συγκρότησαν από κοινού μία νέα ενιαία διοικητική μονάδα, η οποία έφερε την ίδια ουσιαστικά ονομασία («Αρμενικά *θέματα*») και διέθετε δικούς της *κριτές* και ενίοτε έναν ανώτατο *στρατηγό*¹⁰⁹⁹. Παρά τις όποιες επισημάνσεις των H. Ahrweiler και C. Holmes, η ανάθεση της πολιτικής διοίκησης των περιφερειών Μεσοποταμίας και Μελιτηνής και αργότερα της Ιβηρίας και της Μεσοποταμίας σε έναν *κριτή* θα πρέπει κατά την γνώμη μας μάλλον να απορριφθεί ως πιθανότητα, αν λάβουμε υπόψη το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό¹¹⁰⁰.

Η αρχική συγκρότηση και η μετέπειτα ιστορική πορεία του παλαιότερου *θέματος* Μεσοποταμίας, που μετατράπηκε αργότερα, όπως θα δούμε, σε *κατεπανάτο* και *δουκάτο*, έχει ήδη μελετηθεί από τους W. Brandes και T. Λουγγή¹¹⁰¹. γι' αυτό θα αποφύγουμε εδώ την εκτενή περιγραφή και ανάλυσή τους. Μία σφραγίδα του πρώτου τετάρτου του 9^{ου} αι. ανήκε σε κάποιον ανώνυμο *βασιλικό παθάριο* και *στρατηγό* Μεσοποταμίας¹¹⁰². Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος ισχυρίζεται ωστόσο στην πραγματεία «*Περὶ θεμάτων*» ότι στα χρόνια του «τὸ δὲ θέμα τῆς Μεσοποταμίας οὐ πολυχρόνιον ἔστιν, οὐδὲ μέγα τι ἦν καὶ περιβόητον, ἀλλὰ κλεισοῦρά τις ἀνώνυμος καὶ ἀκατονόμαστος»¹¹⁰³. Η συγκεκριμένη «*κλεισούρα*» ωστόσο, που μάλλον αποτελούσε απλώς ένα φυλασσόμενο πέρασμα χωρίς επίσημο διοικητικό χαρακτήρα και οργάνωση κανονικής *κλεισούρας*¹¹⁰⁴, αναβαθμίστηκε ἐπὶ Λέοντος ΣΤ΄, γύρω στα 899-901, όταν «ἐπλατύνθη ὁ τόπος καὶ ἐγένετο εἰς ὄνομα στρατηγίδος» σύμφωνα πάντα με τον Πορφυρογέννητο¹¹⁰⁵. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες σε συνδυασμό με την σωζόμενη βούλλα ἐνὸς *τουρμάρχη* Μεσοποταμίας ὀνόματι Μουσουλίκη ή Μουσιλίκη (9^{ος} αι.¹¹⁰⁶, ἴσως του 810/11¹¹⁰⁷) μας ωθούν στο συμπέρασμα ότι η περιοχή συγκροτήθηκε και αποτέλεσε αρχικά για μικρό διάστημα ξεχωριστό *θέμα* λαμβάνοντας το ὄνομα μιας παλαιάς *επαρχίας*· η πρακτική αυτή συνηθιζόταν στην εποχή της λίγο μεταγενέστερης βασιλε-

¹⁰⁹⁹ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για τα Αρμενι(α)κά *θέματα*, σ. 217 κ.ε.

¹¹⁰⁰ C. Holmes, *Basil II*, σ. 371, με παραπομπές. Βλ. για του λόγου το αληθές αρ. πίνακα 92β-95. Επιπρόσθετες επισημάνσεις κριτών *Μεσοποταμίας* και εν Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 85, σημ. 246.

¹¹⁰¹ W. Brandes, *Thema Mesopotamien*. – T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, .

¹¹⁰² G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.1, αρ. 284. Για την χρονολόγηση βλ. τα σχόλια του W. Seibt, εν *Bsl* 36 (1975), σ. 210.

¹¹⁰³ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 73.1-2 -βλ. T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 315.

¹¹⁰⁴ D.O. Seals IV, σ. 135. Αναλυτικά βλ. J. Ferluga, *Tematskog urecenja*, σ. 83-85.

¹¹⁰⁵ Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, σ. 73.3-6 -βλ. T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 315. Πρβλ. N. Oikonomides, *Frontière orientale*, σ. 286. – J. Ferluga, *Clisure*, σ. 22.

¹¹⁰⁶ Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 55.16.

¹¹⁰⁷ T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 316.

ίας του Μιχαήλ Β΄ (820-829), όταν ιδρύθηκαν και τα *θέματα* Καππαδοκίας και Παφλαγονίας¹¹⁰⁸. Η Μεσοποταμία υποβιβάστηκε όμως αργότερα σε *τούρμα*, μάλλον υπό έναν ντόπιο στρατιωτικό διοικητή αρμενικής καταγωγής, και σε άτυπη «*κλεισούρα*», στα μέσα περίπου του 9^{ου} αι.· η συγκεκριμένη μονάδα αναβαθμίστηκε ωστόσο και πάλι σε *θέμα* από τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ στις αρχές του 10^{ου} αι., με πρώτο *στρατηγό* τον πρώην διοικητή του Χαρσιανού Ορέστη¹¹⁰⁹. Την ίδια περίπου περίοδο συγκροτήθηκε και το *θέμα* Λυκανδού. Θα πρέπει να αναφερθεί εδώ κάτι που δεν επισήμανε ο Τ. Λουγγής: σημαντικό μέρος του νέου *θέματος* απαρτιζόταν από τα εδάφη που είχαν παραχωρήσει στον Λέοντα ΣΤ΄ οι τρεις ή τέσσερις γιοι του Αρμένιου πρίγκιπα της περιφέρειας Τεκί(ς) Μανουήλ λαμβάνοντας παράλληλα ως αντάλλαγμα αξιώματα και εκτάσεις σε άλλες περιοχές¹¹¹⁰.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο γεγονός είναι ότι ο *στρατηγός* Μεσοποταμίας δεν λάμβανε αρχικά *όργα*, όπως οι υπόλοιποι Βυζαντινοί *στρατηγοί*, καθώς εξασφάλιζε το σύνολο του μισθού του, τουλάχιστον έως το 911 και οπωσδήποτε και κατά την πρώτη περίοδο ύπαρξης του *θέματος* (αρχές 9^{ου} αι.)¹¹¹¹, από το *κομμέρκιον* («διὰ τὸ ἔχειν αὐτὸν ὄλον τὸ κομμέρκιον»), που εισέπραττε στην περιοχή του (ίσως 20 λίτρες χρυσού, δηλαδή 1.440 *νομίσματα*). Η πληροφορία προέρχεται από τον μισθολογικό κατάλογο των αυτοκρατορικών *στρατηγών* που περιέχει η πραγματεία «*Πρὸς Ῥωμανόν*» (ca. 911¹¹¹²) του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου¹¹¹³. Οι σφραγίδες μάλιστα των *στρατηγών* Μεσοποταμίας κατά τον 9^ο αι. ήταν ανάλογες με εκείνες των *κομμερκιαρίων*, επειδή η συγκεκριμένη διοικητική περιφέρεια είχε αρχικά δημιουργηθεί, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ν. Οικονομίδη, ως μία καθαρά οικονομική μονάδα¹¹¹⁴. Η συγκεκριμένη «μισθολογική» πρακτική είχε, κατά τον W. Brandes, τις

¹¹⁰⁸ Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 316.

¹¹⁰⁹ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.116, 126-130. Πρβλ. Ν. Οικονομίδης, *Frontière orientale*, σ. 286. –D.O. Seals IV, σ. 134. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 315-316.

¹¹¹⁰ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 73.3-6 (τρεις γιοι: Παγκρατούκας, Πουκρίκας, Ταυτούκας). –Του ίδιου, *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.115 κ.ε. (κατονομάζει τους Παγκρατούκα, Μουδάφαρ, Ιαχνούκα, αναφέρει έναν τέταρτο αδελφό ονόματι Ιωάννη και παραθέτει τα αξιώματα που δόθηκαν στους πρίγκιπες ως αντάλλαγμα: ο Μανουήλ έγινε *πρωτοσπαθάριος*, ο Παγκρατούκας *ικανάτος* και *στρατηγός* των Βουκελλαρίων, ο Ιαχνούκας *στρατηγός* Νικοπόλεως, ενώ οι άλλοι αδελφοί απέκτησαν «βασιλική γη» στην Τραπεζούντα, τιμές και αξιώματα). Πρβλ. D.O. Seals IV, σ. 135. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 23.

¹¹¹¹ Βλ. σχετικά D.O. Seals IV, σ. 135.

¹¹¹² J. Ferluga, *Sur la date de la composition de la liste des traitements des stratèges dans le "De cerimoniis aulae byzantinae"*, εν *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976, σ. 95. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 316.

¹¹¹³ Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 697.2 κ.ε. Πρβλ. Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 216, σημ. 174.

¹¹¹⁴ Ν. Οικονομίδης, *Title and Income*, σ. 204. –Του ίδιου, *Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi*, *DOP* 40 (1986), σ. 33 κ.ε. –Του ίδιου, *Πόλεις-commercia*, σ. 69. Βλ. και W. Brandes, *Thema Mesopotamien*, σ. 171 κ.ε. Σωζόμενη βούλλα (ίσως του 825/26), που ανήκει στον ιδιαίτερο τύπο των σφραγίδων των *κομμερκιαρίων* (βλ. γι' αυτός και Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris 1963, σ. 225 κ.ε.), απεικονίζει τον αυτοκράτορα και περιέχει ένδειξη της ινδικτιώνος κατά την οποία ο κάτοχος της βούλλας ασκούσε την εξουσία, είχε δηλαδή «*ενοικιάσει*» τρόπον τινά την πρόσδο, της Μεσοποταμίας.

ρίζες της σε παλαιότερο *έδικτον* του Αναστασίου Α' (491-518) σχετικά με τον τρόπο μισθοδοσίας του *δουκός* Μεσοποταμίας και καταδεικνύει την συνέχεια της βυζαντινής διοικητικής πρακτικής από την πρώτη στην μέση βυζαντινή περίοδο και μάλιστα σε ένα *θέμα* που τα εδάφη του δεν αντιστοιχούσαν γεωγραφικά σε εκείνα της παλαιάς *επαρχίας* με την ίδια ονομασία¹¹¹⁵. Η τελευταία περιοχή είχε καταληφθεί από τους Άραβες τον 7^ο αι., ενώ τμήμα του πληθυσμού της είχε ενδεχομένως καταφύγει στα εδάφη που απάρτιζαν το μεταγενέστερο *θέμα* Μεσοποταμίας¹¹¹⁶. Η ερμηνεία που έδωσαν οι E. McGeer, J. Nesbitt και N. Οικονομίδης για τον τρόπο «μισθοδοσίας» του *στρατηγού* Μεσοποταμίας στηρίζεται στο γεγονός ότι σημαντικό τμήμα των περιοχών του *θέματος* προερχόταν από τα εδάφη της πρώην αρμενικής ηγεμονίας· γι' αυτόν τον λόγο διατηρήθηκε, σε αντίθεση με ό,τι επικρατούσε στα άλλα *θέματα*, η «παραδοσιακή» μέθοδος «πληρωμής» του διοικητή της ευρύτερης περιοχής¹¹¹⁷. Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος ότι η βυζαντινή Μεσοποταμία διέθετε ιδιαίτερη οικονομική σημασία για τον εμπορικό (ως συνοριακό κέντρο συναλλαγών και πέρασμα καραβανιών) και χειροτεχνικό τομέα αλλά και για την παραγωγή σιταριού¹¹¹⁸.

Όπως είναι γνωστό, η επικρατούσα επιστημονική άποψη υποστηρίζει ότι μετά την βυζαντινή επανάκτηση της Αντιόχειας (28/29 Οκτωβρίου 969) ιδρύθηκαν από τον Νικηφόρο Β' Φωκά ή το πιθανότερο από τον Ιωάννη Α' Τζιμισκή¹¹¹⁹ τρεις ευρύτερες διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες (*δουκάτα*) στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας, στις οποίες υπήχθησαν οι μικρότερες διοικήσεις της περιοχής (*θέματα*, *στρατηγίδες*, *κλεισούρες*) και τα νέα εδάφη που είχαν μόλις προσαρτηθεί. Ο *κατεπάνω* ή *δουξ* Μεσοποταμίας ήλεγχε στρατιωτικά και επόπτευε γενικότερα τον κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου, ενώ ο *δουξ* Χαλδίας τον βόρειο και ο *δουξ* Αντιοχείας τον νότιο. Είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι οι περισσότεροι γνωστοί σε μας διοικητές της Μεσοποταμίας από τον 10^ο αι. υπήρξαν *στρατηγοί*. Ο *στρατηγός* Μεσοποταμίας, που απαντά στο Τακτικόν Benešević (ca. 943-944), μνημονεύεται μαζί με τον *δούκα* Μεσοποταμίας στο Τακτικόν Escorial (ca. 971-974;). Ο *στρατηγός* Μεσοποταμίας είτε συνυπήρχε λοιπόν για ένα διάστημα, προφανώς κατά την διάρκεια

¹¹¹⁵ W. Brandes, *Thema Mesopotamien*, σ. 174, με ειδικές παραπομπές. Πρβλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55, σ. 134. –Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 216, σημ. 174.

¹¹¹⁶ W. Brandes, *Thema Mesopotamien*, σ. 176-177. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 316.

¹¹¹⁷ *D.O. Seals IV*, σ. 135.

¹¹¹⁸ Βλ. την συνθήκη της αυτοκρατορίας με τους Χαμδανίδες που παραθέτει στο έργο του ο Kamāl al-Dīn εν M. Canard, *H'amdānides*, σ. 833 κ.ε. (ειδικά το άρθρο 21). Βλ. επίσης Liutprand, *Legatio*, έκδ. J. Becker, *Die Werke Liutprands von Cremona*, *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*³, Annovero - Leipzig 1915, σ. 198. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 451, σημ. 105.

¹¹¹⁹ Για το ζήτημα βλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 126, 167-168, 182 (αποδίδει την μεταρρύθμιση στον Νικηφόρο Β' Φωκά). –W. Treadgold, *Army*, σ. 36, σημ. 46 (η μεταρρύθμιση πραγματοποιήθηκε κατά τον ίδιο από τον Ιωάννη Α' Τζιμισκή). Βλ. ωστόσο και C. Holmes, *Basil II*, σ. 324 κ.ε. (πρόσφατη ανάλυση του ζητήματος με ενδιάμεση τοποθέτηση έναντι των απόψεων των προηγούμενων ερευνητών).

της μεταβατικής περιόδου από την μετατροπή του συγκεκριμένου *θέματος* σε *κατεπανάτο/δουκάτο*, με τον *δούκα* της ευρύτερης περιοχής ως υφιστάμενός του, είτε συνέχισε να διοικεί την περιφέρεια έως τα τέλη περίπου του 10^{ου} ή τις αρχές του 11^{ου} αι., όταν αυτή ανατέθηκε σε *κατεπάνω* σε μια τέτοια περίπτωση η ανάθεση της Μεσοποταμίας σε *δούκα* γύρω στο 970 υπήρξε πρόσκαιρη¹¹²⁰. Ο λεγόμενος «*κατεπάνω Μεσοποταμίας*», που επίσης απαντά στο Τακτικόν Escorial¹¹²¹, ασκούσε την στρατιωτική διοίκησή του στην λεγόμενη «Μεσοποταμία της Δύσεως», στην περιοχή του Δούναβη, η οποία δεν θα πρέπει φυσικά να συγχέεται με την ανατολική Μεσοποταμία¹¹²². Η τελευταία ανατέθηκε ωστόσο λίγο αργότερα επίσης σε *κατεπάνω*, όπως αναφέραμε λίγο πριν (βλ. τους σχετικούς πίνακες της παρούσας μελέτης). Ο πρώτος γνωστός σε μας *δουξ* Μεσοποταμίας υπήρξε ο περιβόητος πρώην νικητής των Ρώσων του τσάρου Βλαδίμηρου στην μάχη της Αρκαδιούπολης (971) και διακεκριμένος στρατιωτικός *μάγιστρος* Βάρδας Σκληρός (ca. 976). Ο Σκληρός ωστόσο είχε στασιάσει εκείνη την περίοδο εναντίον του Βασιλείου Β'¹¹²³. Η δυσάρεστη εμπειρία της δράσης του Σκληρού ενδεχομένως απέτρεψε την παραχώρηση του υψηλού αξιώματος του *δουκός* Μεσοποταμίας σε άλλους στρατιωτικούς διοικητές κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο μάλιστα ότι οι επόμενοι διοικητές της περιοχής (*στρατηγοί* και *κατεπάνω*) ήταν απλοί *πρωτοσπαθάριοι* έως και το πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αι.¹¹²⁴.

Όπως και να έχει, μετά την ίδρυση του *κατεπανάτου* Ιβηρίας στα ανατολικά και του *δουκάτου* Εδέσσης στα νότια κατά τις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αι., η στρατιωτική σπουδαιότητα της Μεσοποταμίας προφανώς υποβαθμίστηκε και γι' αυτό οι μνείες της στα αφηγηματικά κείμενα της εποχής είναι ιδιαίτερα περιορισμένες. Για μικρό χρονικό διάστημα μάλιστα η διοίκησή της φαίνεται ότι είχε ανατεθεί στον *κατεπάνω* Χαλδίας¹¹²⁵. Οι σχετι-

¹¹²⁰ Τακτικόν Escorial, σ. 263.29, 265.12. Πρβλ. C. Holmes, *Basil II*, σ. 324. Για μνείες *στρατηγών* Μεσοποταμίας βλ. επίσης Ιω. Σκυλίτζης, σ. 314.70-72. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 522 και κυρίως αρ. πίνακα 77, 78.

¹¹²¹ Τακτικόν Escorial, σ. 263.3 (σχόλια του εκδότη στην σ. 354).

¹¹²² Βλ. σχετικά D.O. Seals IV, σ. 135, όπου και παρατίθενται οι διάφορες επιστημονικές εικασίες, κυρίως των Βουλγάρων μελετητών, για το πού βρισκόταν η περιφέρεια «Μεσοποταμίας της Δύσεως». Η συγκεκριμένη στρατιωτική περιφέρεια-διοίκηση, μάλλον στην περιοχή του κάτω Δούναβη, υπήρξε λογικά βραχύχρονη (ca. 971-986), καθώς στην προαναφερθείσα περιοχή ιδρύθηκε γύρω στο έτος 1000 το λεγόμενο *δουκάτο* του Παραδούναβη ή Παριστρίου. Πρβλ. σχετικά N. Oikonomidès, *Recherches sur l'histoire du Bas Danube aux Xe-XIe siècles. La Mésopotamie de l'Occident*, RESEE 3 (1965), σ. 57-79. –Vasilka Tăpkova-Zaimova, *L'administration byzantine du Bas-Danube (fin du Xe-XIe siècles). Tentative d'une mise au point*, Études Balkaniques 3 (1973), σ. 90-101. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 221 κ.ε. –W. Treadgold, *Army*, σ. 114.

¹¹²³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 314.70-72. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 539. Πρβλ. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 89. –W. Seibt, *Skleroi*, σ. 36, σημ. 83. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 318, 480. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 182. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 317, 338, 450, 478.

¹¹²⁴ Βλ. αρ. πίνακα 77-81.

¹¹²⁵ Βλ. αρ. πίνακα 83. Για την μείωση της σπουδαιότητάς της πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 182.

κά χαμηλόβαθμοι τίτλοι των διοικητών της περιοχής κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, στους οποίους έγινε λόγος λίγο παραπάνω, είναι, αν μη τι άλλο, χαρακτηριστικοί.

2. Το κατεπάντο/δουκάτο Μεσοποταμίας μετά τα μέσα του 11^{ου} αι.

Το 1051 ο κατεπάνω Μεσοποταμίας Peros κατέπνιξε την απόπειρα στασιαστικού κινήματος κάποιων Αρμενίων αρχόντων στα νότια της Balahowit (ελλ. Βαλαβιτηνή), της παλαιάς δηλαδή *επαρχίας* «Αρμενία IV» που βρισκόταν στα βόρεια του ποταμού Αρσανία. Η στάση πραγματοποιήθηκε στην περιφέρεια του Pafin (ή Bagin) και του Ερκνή (Arkni, ή Argana ή Argina ή Ergani), φρουρίων που βρίσκονταν μάλλον εντός των εδαφικών ορίων της *στρατηγίδος* της Ρωμανουπόλεως. Γι' αυτόν τον λόγο πραγματοποιείται εκτενέστερη αναφορά των γεγονότων στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης¹¹²⁶. Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα διόρισε αργότερα στην θέση του Peros τον Θεόγνωστο Μελισσηνό και απελευθέρωσε τους πρωταίτιους του κινήματος, που είχαν εξοριστεί σε νησί (του Αιγαίου;) από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο. Ο Ματθαίος Εδέσσης, που περιγράφει τα ανωτέρω γεγονότα, ασκεί σε αυτό το σημείο του έργου του δριμεία κριτική στην βυζαντινή πολιτική που εφαρμόστηκε στις αρμενικές περιοχές¹¹²⁷.

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί εδώ ότι η Σ.Δ. Χονδρίδου συνδέει το συγκεκριμένο κίνημα *«με την κατάργηση του θεματικού στρατού στις συνοριακές γραμμές της αυτοκρατορίας και την εξαγορά της στρατείας που προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των στρατιωτών και των κατοίκων της περιοχής»*¹¹²⁸, χωρίς όμως να προβαίνει σε περαιτέρω διευκρινίσεις. Ο Κεκαυμένος αναφέρεται πράγματι σε λήψη μέτρων στην Μεγάλη Αρμενία αλλά και την Μεσοποταμία¹¹²⁹. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου ερμηνεύει ωστόσο διαφορετικά τα εκεί μέτρα του Μονομάχου. Κατά την ίδια, επρόκειτο για ρυθμίσεις που σχετίζονταν με την προσπάθεια ένταξης των συνοριακών περιοχών στο ισχύον βυζαντινό φορολογικό και στρατολογικό σύστημα. Στην Μεσοποταμία ειδικότερα αναιρέθηκαν οι χαλαρές ως τότε φορολογικές απαιτήσεις και πραγματοποιήθηκε ακριβής καταγραφή των τοπικών γαιών που υπόκειντο κανονικά σε φορολόγηση¹¹³⁰. Η ακριβής φύση των μεταρρυθμίσεων που εφαρμόστηκαν στην Μεσοποταμία είναι κατά την γνώμη μας ιδιαίτερα δύσκολο να εκτιμηθεί με ασφάλεια, καθώς οι υπάρχουσες πληροφορίες, που παρέχει μόνο ο Κεκαυμένος, είναι πραγματικά ελάχιστες. Η τοποθέτηση του ικανού Αρμενίου αξιωματούχου Γρηγορίου Pahlavuni (ή Μαγίστρου ή Αρσακίδη) στην διοίκηση της Μεσοποταμίας κατά τα μέσα της δεκαετίας

¹¹²⁶ Βλ. σχετικά κατωτ., σ. 211 κ.ε.

¹¹²⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80-81. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 28.

¹¹²⁸ Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277.

¹¹²⁹ Κεκαυμένος, έκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 18.19-21, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 152.30-32.

¹¹³⁰ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 111, σημ. 105α.

του 1040¹¹³¹ ενδεχομένως να σχετιζόταν με την προσπάθεια επιβολής των νέων μέτρων σε μία περιοχή με συμπαγείς αρμενικούς πληθυσμούς. Οπωσδήποτε τα μέτρα που ελήφθησαν προξένησαν αργότερα τοπική αντίδραση, που εκδηλώθηκε στην κοντική εδαφική περιφέρεια του Palin και στην παλαιά στρατηγίδα του Ερκνή κατά το 1051/52.

Ως δούξ Μεσοποταμίας ο Γρηγόριος Pahlavuni καταπολέμησε επιτυχώς την επίφοβη αίρεση των Θονδρακιδών (αρμ. T'ondrakec'i), που είχε εξαπλωθεί ιδιαίτερα στις αρμενικές περιοχές¹¹³². Ο ίδιος ισχυρίζεται σε επιστολή του προς τον Sargis Vardapet ότι συνέβαλε αποφασιστικά στην ανοικοδόμηση πόλεων, χωριών, πολυτελών οίκων και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων ή ναών, επιτευγμάτων που ήταν, υποτίθεται, γνωστών στην Μεσοποταμία. Υπερφηανεύεται επιπρόσθετα ότι το νότιο τμήμα της διοικητικής του περιφέρειας ήταν εξασφαλισμένο από τυχόν τουρκικές εισβολές¹¹³³, γεγονός όμως που μάλλον δεν ίσχυε απόλυτα όπως επισήμανε ο μελετητής A.K. Sanjian¹¹³⁴. Η αλήθεια είναι ότι ο σύγχρονος ιστοριογράφος Aristakēs Lastivertc'i μας πληροφορεί για την καταστροφή των περιοχών της βόρειας Μεσοποταμίας από τις τουρκικές επιδρομές. Οι εισβολείς είχαν προωθηθεί έως την περιφέρεια Mananali (ελλ. Μανάναλις), πρώην περιοχής των Παυλικιανών, ανάμεσα στην Δερζηνή και στην Horcēnk'/Χορζιαννή/Χορζηνή. Μεταξύ άλλων πυρπόλησαν και την μονή του Surb Karapet (=Ιωάννου Βαπτιστή) στο Ταρών (1057/58), η οποία είχε μάλιστα κτισθεί από τον Hrahat έπειτα από υπόδειξη του ίδιου του Γρηγορίου¹¹³⁵.

¹¹³¹ Βλ. κατωτ. στο κυρίως κείμενο. Βλ. και αρ. πίνακα 85.

¹¹³² Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, σ. 64-66, 148-170. —Nina G. Garsoïan, *The Paulician Heresy*, Paris - The Hague 1967, σ. 98, 139, 144, 150. —Της ίδιας, *Armenian Integration*, σ. 87. —L.G. Χαč'erean, *Grigor Pahlavuni*, σ. 147-258. —A.K. Sanjian, *Gregory Magistros*, σ. 135-137 και 150, σημ. 28, όπου και παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας για την συγκεκριμένη αίρεση. Πληροφορίες για τους Θονδρακίτες παρέχει, εκτός από τον Γρηγόριο Pahlavuni, και ο Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 141 κ.ε. Βλ. επίσης την επιστολή του Grigor Narekac'i, αγγλ. μτφρ. F.C. Conybeare, *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, Oxford 1898, appendix I, σ. 125-130. Οι απαρχές του κινήματος, που ο Γρηγόριος εξομοίωνε με τον Παυλικιανισμό και τον Μανιχαϊσμό, ανάγονταν στον 9^ο αι. Βλ. σχετικά G. Huxley, *The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies*, εν *Medieval Armenian Culture*, ed. Th.J. Samuelian - M.E. Stone, (University of Pennsylvania. Armenian Texts and Studies 6), Chico CL 1984, σ. 81-95. —V. Nersessian, *The Tondrakien Movement. Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to the Tenth Centuries*, London 1987. —J.-P. Mahé, *L'Église arménienne de 611 à 1066*, εν *Histoire du christianisme des origines à nos jours. IV. Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris 1993, σ. 517-522. —A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagradid Armenia*, αγγλ. μτφρ. Nina G. Garsoïan, Lisbon 1976, σ. 53. —K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 236-260. Οι Θονδρακίτες αντιτάσσονταν λυσσαλέα στην βυζαντινή εξουσία στις αρμενικές περιοχές, για ιδεολογικούς και πολιτικούς λόγους. Επειδή η πλειονότητά τους διαβούσε στις περιοχές που διοικούσε τότε ο Γρηγόριος Pahlavuni, ο τελευταίος ανέλαβε το κύριο βάρος της εξάλειψής τους μετά από σχετική διαταγή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου. Βλ. σχετικά H. Bart'ikyan, εν *Hay Žoğovrdi Patmut'yun* (=«Ιστορία του Αρμενικού λαού»), τομ. 3, Erevan 1976, σ. 437-439. —Του ίδιου, *Το κίνημα των Θονδρακιδών στο Βυζάντιο*, ΒΔ 3 (1989), σ. 44 (=Αρμενοβυζαντινά, αρ. 8, σ. 153).

¹¹³³ Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, σ. 26.

¹¹³⁴ A.K. Sanjian, *Gregory Magistros*, σ. 135.

¹¹³⁵ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 129-130.

Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα η ισορροπία δυνάμεων στο ανατολικό σύνορο ανατράπηκε εις βάρος του Βυζαντίου, εξαιτίας της αντιστρατιωτικής πολιτικής του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, της απόσυρσης δυνάμεων στα δυτικά για την αντιμετώπιση των Πετσενέγων και των απωλειών που είχαν υποστεί οι μικρασιατικές δυνάμεις στον εμφύλιο του 1057¹¹³⁶. Οι επιδρομές των Τούρκων έλαβαν πλέον συνεχή χαρακτήρα, γεγονός που οδήγησε στην ερήμωση των περιφερειών της Ιβηρίας, της Μεσοποταμίας, της Χαλδίας-Δερζηνής, της Μελιτηνής, της Κολωνείας και του Ευφράτη¹¹³⁷. Οι Βυζαντινοί της εποχής θεωρούσαν, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, ότι οι συγκεκριμένες συμφορές οφείλονταν στην Θεία οργή κατά των αιρετικών (Αρμενίων, νεστοριανών, «ακεφάλων» [δηλαδή των ιακωβιτών¹¹³⁸] κλπ.) που κατοικούσαν από «τὴν Ἰβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν καὶ ἄχρι Λυκανδοῦ καὶ Μελιτηνῆς καὶ τῶν παρακειμένων», αλλά προβληματίστηκαν ιδιαίτερα, όταν οι τουρκικές επιδρομές άρχισαν να πλήττουν και τις περιφέρειες «τῶν ὀρθοδόξων» (κεντρική Μικρά Ασία)¹¹³⁹. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Ι΄ οι «τὴν ἐφῶν κατατρέχοντες Τοῦρκοι πάλιν τοῖς περὶ Μεσοποταμίαν ἐφήδρευον καὶ μάλιστα τοῖς περὶ τὴν Μελιτηνὴν ἐστρατοπεδευμένοις ῥωμαϊκοῖς στρατεύμασιν», σύμφωνα με την Συνέχεια του Σκυλίτση¹¹⁴⁰. Τα στρατιωτικά γεγονότα που επακολούθησαν αφορούν ωστόσο το *δουκάτο* της Μελιτηνής και γι' αυτό περιγράφονται στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης που αφορά την συγκεκριμένη περιφέρεια.

Το 1069, κατά την διάρκεια της δεύτερης μικρασιατικής εκστρατείας του Ρωμανού Δ΄ Διογένη, στασίασαν οι Φράγγοι στρατιώτες του μισθοφόρου αρχηγού Ροβέρτου Κρισπίνου· η συγκεκριμένη μονάδα ήταν εγκατεστημένη ως φρουρά στο κοντινό Μαυρόκαστρον και κατέλαβε την Μεσοποταμία, όταν πληροφορήθηκε ότι ο διοικητής της είχε τεθεί υπό περιορισμό από τον αυτοκράτορα. Οι Δυτικοί στρατιώτες δεν δίστασαν μάλιστα να ολοκληρώσουν το καταστροφικό έργο των Τούρκων στην Μεσοποταμία, λεηλατώντας την περιοχή που είχαν υποτιθέμενα αναλάβει να προστατεύσουν¹¹⁴¹. Η πολιτική του Ρωμανού, που στόχευε στην ανασυγκρότηση των βυζαντινών ενόπλων δυνάμεων και στην μείωση της

¹¹³⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 25.13 κ.ε., 42.1 κ.ε., 57.26 κ.ε. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 471.18 κ.ε. Πρβλ. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, «*Ιερός πόλεμος*», σ. 317 κ.ε.

¹¹³⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.16-22: «Κατὰ μὲν τὴν ἐφῶν ἐλπίζοντο πάντα καὶ διεφθείροντο τῇ τε τῶν Νεφθαλιτῶν Οὐννων, ἥτοι τῶν Τούρκων, ἐπιδρομῇ καὶ κατισχύσει καὶ τῇ βιαίᾳ ὑποχωρήσει καὶ δέιματι τῶν ἡμελημένων στρατιωτῶν ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ καταλόγου. Καὶ συνεχεῖς ὑπῆρχον οἱ ἐκδρομαὶ καὶ ἡ εὐδαίμων χώρα τῆς Ἰβηρίας παντελῶς κατηρείπωτο, ἥδη προκατειργασμένη ὡς εἵπομεν, μετελάμβανον δὲ τοῦ δεινοῦ καὶ ὅσαι ταύτη παρέκειντο, Μεσοποταμία τε καὶ Χαλδία, Μελιτηνὴ καὶ Κολώνεια καὶ τὰ τῷ Εὐφράτῃ συγκείμενα ποταμῷ».

¹¹³⁸ G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 208.

¹¹³⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 73.11 κ.ε.

¹¹⁴⁰ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 119.5-8. Βλ. και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 70.15 κ.ε.

¹¹⁴¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.16-95.3. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 12. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 101.

επιρροής των μισθοφόρων, προφανώς είχε δυσανεστήσει τους ξένους στρατιώτες¹¹⁴². Λίγο αργότερα, ο *κριτής του στρατοπέδου* Μιχαήλ Ατταλειάτης, που συμμετείχε στην εκστρατεία του Ρωμανού, συμβούλευσε τον αυτοκράτορα να προωθηθεί έως την περιοχή του ανατολικότερου Χλιάτ, στα βορειοδυτικά της λίμνης Βαν, και να καταλάβει την συγκεκριμένη πόλη και τα «πολίχνια» της, που αποτελούσαν ορμητήριο των Τούρκων για τις επιδρομές τους στην Μικρά Ασία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο αντίπαλος δεν θα ήταν σε θέση, σύμφωνα πάντα με τον Ατταλειάτη, να χρησιμοποιεί την περιφέρεια της Μεσοποταμίας, για να διεισδύει στα μικρασιατικά εδάφη¹¹⁴³. Ο Διογένης αποδέχθηκε αρχικά την εισήγηση του *κριτή* του, αλλά άλλαξε σύντομα γνώμη και δεν στράφηκε εναντίον των τουρκικών δυνάμεων, που βρίσκονταν στην περιοχή «*καραδοκοῦντες τὴν τοῦ βασιλέως ἀπαναχώρησιν*» και είχαν «*ἐλπίδες ἅπαντας στρατηγίας μεγίστης καὶ λαφυραγωγίας ἐκ τῆς τῶν εἰρημένων κάστρων ἀλώσεως καὶ παραστάσεως*»¹¹⁴⁴. Ο αυτοκράτορας ανέθεσε στον Αρμένιο Φιλάρετο Βραχάμιο την φρούρηση της περιοχής της *στρατηγίδας* Ρωμανουπόλεως¹¹⁴⁵, που υπαγόταν στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* της Μεσοποταμίας, και προτίμησε να κατευθυνθεί με τον υπόλοιπο στρατό στα βορειοδυτικά και όχι στο Χλιάτ¹¹⁴⁶. Οι συγκεκριμένες εξελίξεις περιγράφονται στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την Ρωμανούπολη.

Ο Ρωμανός Δ' εκστράτευσε τελικά στην περιοχή της λίμνης Βαν κατά το 1071, αλλά δεν κατόρθωσε να καταλάβει ούτε αυτήν την φορά το Χλιάτ, καθώς ηττήθηκε, ως γνωστόν, από τον σουλτάνο Alp Arslan, κάπου ανάμεσα στο συγκεκριμένο φρούριο και το Μαντζικέρτ¹¹⁴⁷. Τα στρατεύματα που είχε στείλει εναντίον του Χλιάτ με επικεφαλής τους Ιωσήφ Ταρχανειώτη και Ουρσέλιο de Bailleul αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στην δυτικότερη Μεσοποταμία¹¹⁴⁸. Οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι αφήνουν να εννοηθεί ότι η φυγή των συγκεκριμένων δυνάμεων οφειλόταν σε δειλία και προδοσία, αλλά το πιθανότερο είναι κατά την γνώμη μας ότι είχαν συγκρουστεί με τα πολυάριθμα σουλτανικά στρατεύματα, που είχαν εμφανιστεί στην περιοχή του Χλιάτ, και υποχώρησαν αναγκαστικά, αφού πρώτα υπέστησαν απώλειες. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι αραβικές πηγές υπερέρχουν μάλλον σε αυτό το σημείο από εκείνες του γενικά αξιόπιστου Ατταλειάτη, που ήταν μεν παρών στην μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά όχι στην σύγκρουση που έλαβε χώρα στο Χλιάτ¹¹⁴⁹.

¹¹⁴² Βλ. αναλυτικά J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 414 κ.ε.

¹¹⁴³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 98.18-28. Πρβλ. σχετικά Ευδ.Θ. Τσολάκης, Ατταλειάτης, σ. 202. –Α. Γκο-υτζιουκώστας, Κριτής στρατοπέδου-κριτής φροσσάτου, σ. 81.

¹¹⁴⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 99.1 κ.ε.

¹¹⁴⁵ Βλ. αρ. πίνακα 103.

¹¹⁴⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 99.8 κ.ε.

¹¹⁴⁷ Βλ. το σχετικό υποκεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την μάχη του Μαντζικέρτ, σ. 157 κ.ε.

¹¹⁴⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 117.21-118.7.

¹¹⁴⁹ Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, Ουρσέλιος, σ. 92 κ.ε., 100 κ.ε. –Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 179. –Α. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 57. Ο Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 483-485, σημ. 109. –Του ίδιου, Mantzikert, passim. –Του ίδιου, *Personal History*, κυρίως σ. κ.ε., απορρίπτει σχεδόν εντελώς τις μουσουλμανι-

3. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Μεσοποταμία και το Χάρπετε (ca. 1071-1085)

Οι πληροφορίες των πηγών για την τύχη της περιφέρειας της Μεσοποταμίας κατά την δεκαετία του 1070 είναι δυστυχώς περιορισμένες και αποσπασματικές. Γνωρίζουμε ότι ο Νικηφόρος Παλαιολόγος διατέλεσε *δουξ* της περιοχής στα μέσα της δεκαετίας του 1070, αλλά αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει, προφανώς επειδή δεν ήταν πλέον σε θέση να την υπερασπιστεί στρατιωτικά, ιδιαίτερα μετά την ήττα του από τον Νορμανδό Ουρσέλιο στην βόρεια Μικρά Ασία¹¹⁵⁰. Υπενθυμίζουμε ότι ο *δουξ* της ανατολικότερης Ιβηρίας/Θεοδοσιούπολης Γρηγόριος Πακουριανός είχε αναγκαστεί να παραχωρήσει την περιφέρειά του στους Γεωργιανούς λίγο νωρίτερα για τον ίδιο ακριβώς λόγο¹¹⁵¹. Στα τέλη του 1077 ο γιος του Νικηφόρου Γεώργιος συμμετείχε στην προσπάθεια καταστολής της στάσης του Νικηφόρου Βοτανειάτη¹¹⁵². Δεν είναι λοιπόν απίθανο ότι οι Παλαιολόγοι είχαν κληθεί από τους Δούκες να σπεύσουν με τα στρατεύματά τους στα δυτικά για την αντιμετώπιση του Βοτανειάτη, όπως υπέθεσε στο παρελθόν ο J. Laurent¹¹⁵³.

Το «ερυμνόν φρούριον»¹¹⁵⁴ Χάρπετε (Harberd, Hartabirt, Harpūt, αρμ. Horēberd, αραβ. Hisn Ziyād) βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Φιλάρету Βραχάμιου έως τα τέλη της δεκαετίας του 1070-αρχές του 1080¹¹⁵⁵. Το Χάρπετε και η Ρωμανούπολη αποτελούσαν το βορειότερο τμήμα της εδαφικής επικράτειας που ήλεγχε ως τότε ο Βραχάμιος (Σελεύκεια, Ταρσός, Μοψουεστία, Ανάβαρζα, κοιλάδα του Πυράμου, Πλαστά, Αντιόχεια, Γερμανίκεια, Κεσσούνιον, Έδεσσα, Μελιτηνή, Ρωμανούπολη, Χάρπετε και χωρία της ευρύτερης περι-

κές πηγές για την μάχη του Μαντζικέρτ. Αντιθέτως ο C. Cahen, Mantzikert, *passim*, χρησιμοποίησε μόνο αυτές. Ο Σ. Βρυέννης έχει δίκιο για τον συχνά μυθοπλαστικό χαρακτήρα των μουσουλμανικών πηγών και την σαφή υπεροχή της αξίας των βυζαντινών πηγών σε ό,τι αφορά στην εξιστόρηση καθ'αυτής της μάχης. Οι πρώτες παρέχουν ωστόσο πληροφορίες για ευρύτερες πτυχές της σύγκρουσης (όπως οι μάχες στο Χλιάτ και οι συνομιλίες και η συνθήκη ειρήνης Διογένη-Αλπ Αρслан), που θα πρέπει να μελετηθούν με προσοχή. Ο ίδιος το παραδέχεται εξάλλου στο άρθρο του Captivity, σ. 439 κ.ε.

¹¹⁵⁰ Βλ. αρ. πίνακα 90. Για την ήττα του από τον Ουρσέλιο βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 183.5-16. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 167-168. Ο Νικηφόρος Παλαιολόγος είχε επιχειρήσει, μαζί με τον *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα και τον Μιχαήλ Ψελλό, να αποτρέψει κατά το 1070 τον Διογένη από το να εκστρατεύσει εναντίον των Τούρκων. Βλ. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 141.12 κ.ε. Προφανώς είχε ταχθεί με τους Δούκες στον εμφύλιο του 1071/72. Βλ. γι' αυτόν J.-F. Vannier, *Premiers Paléologues*, αρ. 1, σ. 133-135.

¹¹⁵¹ Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 120 κ.ε.

¹¹⁵² Νικ. Βρυέννιος, σ. 239.12-13.

¹¹⁵³ J. Laurent, *Édesse*, σ. 389.

¹¹⁵⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 316.18-19.

¹¹⁵⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138 (ca. 1072/73). –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Την ίδια πληροφορία δίνει εμμέσως και ο Ibn al-Athīr. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 71. Το Ανωνύμου Εδέσσηνου Χρονικό, σ. 35, δεν αναφέρει πάντως το Χάρπετε ως τμήμα της επικράτειας του Βραχάμιου.

οχής)¹¹⁵⁶. Μετά την κατάληψη ωστόσο της Αντιόχειας από τον Kutalmışoğlu Süleyman (4 Δεκεμβρίου 1084) ο Φιλάρετος απώλεσε μεγάλο μέρος της δύναμής του, καθώς οι κάτοικοι των σημαντικών πόλεων είχαν στραφεί εναντίον του, ενώ παράλληλα εγκαταλείφθηκε από πολλούς στρατιωτικούς που του ήταν ως τότε πιστοί (ακόμη και από τον ίδιο τον γιο). Ο Ibn al-Athīr αναφέρει ότι το Hisn Ziyād (=Χάρπετε), η Έδεσσα και η Αντιόχεια βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του «δραγουμάνου του αυτοκράτορα των Ρωμαίων al-Filādūrūs ar-Rūm». Μετά την απώλεια όμως της Αντιόχειας και την εγκατάσταση του Fakhr al-Dawla (=περηφάνεια της δυναστείας) Abū Naṣr Muhammad bin Muhammad bin Jahīr¹¹⁵⁷ στο Diyār Bakr (αρχ. Άμιδα, σημ. Deyarbekir), ο Φιλάρετος αδυνατούσε να ανεφοδιάσει το Χάρπετε, που ήταν αποκλεισμένο από τον εμίρη Muhammad bin Ġabaq (τουρκ. Çubuk) και τελικά υπέκυψε στους Τούρκους. Σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, ο Çubuk κατέλαβε λίγο αργότερα και ένα κοντινό στο Χάρπετε φρούριο· αρχικά απέστειλε δώρα στον αυτοκρατορικό διοικητή του Isfrangī (=Σ[ε]φραντζής ή al-Frandjī, δηλ. ο Φράγγος)¹¹⁵⁸ και τελικά τον κέρδισε με το μέρος του¹¹⁵⁹. Ο Βραχάμιος βρισκόταν τότε στην Έδεσσα, την οποία απώλεσε σύντομα¹¹⁶⁰, όπως και την περιφέρεια του ποταμού Jeyhan (ή Ġaihān ή Ġīhan, ελλην. Πύραμος) από τον εμίρη Pōlchtachi ή Pōltachi ή Buldaġi (ελλ. Πουλχάσης, Pulagit κατά τον Fulcher της Chartres¹¹⁶¹), αδελφό του Abu'l-Kasim (ή Abu'l-Qāsim, ελλ. Απελχασήμ)¹¹⁶². αργότερα κατέφυγε στην Γερμανία, ενώ η βυζαντινή κυριαρχία στην Μεσοποταμία κατέρρευσε οριστικά. Το Χάρπετε καταλήφθηκε λοιπόν από τον Τουρκομάνο εμίρη Çubuk γύρω στο 1085 και παρέμεινε υπό τον έλεγχο των Çubuk Oğullari (ή Çubukoğullari) έως το 1113¹¹⁶³. Οι Αρτουκίδες ήλεγχαν την περιοχή κατά την διάρκεια του 12^{ου} αι.¹¹⁶⁴.

¹¹⁵⁶ Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Bar Εβραίος, σ. 229.

¹¹⁵⁷ Βλ. γι' αυτόν κατωτ., σ. 302.

¹¹⁵⁸ Βλ. αρ. πίνακα 92.

¹¹⁵⁹ Η έκδοση του Ibn al-Athīr που χρησιμοποιούμε δεν εμπεριέχει το απόσπασμα που αναφέρεται στα γεγονότα του Χάρπετε. Βλ. στον Δ.Τ.: www.alwaraq.net, όπου εμπεριέχεται το συγκεκριμένο απόσπασμα (σ. 1909-1910). Βλ. και εν RHC Hist. Orient., τομ. 1, σ. 244-245. Το απόσπασμα εμπεριέχεται σε τμήμα του έργου του Ibn al-Athīr που αναφέρεται σε γεγονότα του έτους 1106/07. Ο J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 71, χρησιμοποιεί την εσφαλμένη γραφή του ονόματος του Çubuk «Hayc». Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 190-191. Για τα οχυρά της περιοχής του Χάρπετε βλ. τον χάρτη του J.D. Howard-Johnston, Anzītene, σ. 290. Βλ. και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹¹⁶⁰ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 239. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100. –Ibn al-Athīr, σ. 225. –Bar Εβραίος, σ. 231. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152-153.

¹¹⁶¹ Βλ. για την επισήμανση C. Cahen, *Pénétration*, σ. 46, σημ. 1.

¹¹⁶² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149. –Α. Κομνηνή, σ. 188.49 κ.ε., 197.39 κ.ε. Πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 46. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 285.

¹¹⁶³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 204. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 75. Για τον Çubuk Bey βλ. O. Turan, ό.π., σ. 202, 212. –A. Sevim, ό.π., σ. 91, 101, 105. –S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 209, 214.

¹¹⁶⁴ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64. Πρβλ. επίσης F. Sümer, *Turks*, σ. 440. Για τους Αρτουκίδες βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 144-147 και σ. 218, με βιβλιογραφία. –Του ίδιου, Η άφιξη των Τούρκων στην Ανατολία, εν *Ιστορικά* 67 (25 Ιανουαρίου 2001, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 47. Βλ. και Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 150, με βιβλιογραφία.

Ε. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΝΤΙΑΡΤΗ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ)

Η ύπαρξη *στρατηγού* Χαντιάρτη πιστοποιείται από το Τακτικό του Escorial, στο οποίο ο ομώνυμος στρατιωτικός αξιωματούχος κατείχε την τελευταία θέση στην ιεραρχική κλίμακα των *στρατηγών* της Ανατολής¹¹⁶⁵. Η συγκεκριμένη *στρατηγίδα* αποτελούσε προφανώς ένα από τα λεγόμενα «ελάσσονα αρμενι(α)κά θέματα»¹¹⁶⁶ του μικρασιατικού συνόρου της αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο αι., αλλά υπαγόταν στρατιωτικά στον *δούκα* της Μεσοποταμίας από τις αρχές της δεκαετίας του 970. Η διοικητική έδρα του *στρατηγού* του Χαντιάρτη βρισκόταν στα δυτικά του Ταρών και ταυτίζεται γενικά με την γνωστή επισκοπή του Χαντιέρζ (της μητροπόλεως «Τραπεζούντας της Λαζικής»¹¹⁶⁷). Η προέλευση της ονομασίας «Χαντιάρτη» ανάγεται στο παλαιό αραβικό φρούριο Hisn (=κάστρο) al-H.n.d.r.s.t.¹¹⁶⁸.

Η Ιω. Κολτσίδα-Μακρή εξέδωσε μολυβδόβουλλο ενός ανώνυμου *στρατηγού*, ο οποίος προΐστατο, κατά την ίδια, της *στρατηγίδας* του Χαντιάρτη¹¹⁶⁹. Η ορθότητα της ανάγνωσης «Χαντιάρτη» από την Κολτσίδα-Μακρή στην επιγραφή του οπισθότυπου της σφραγίδας αμφισβητήθηκε πάντως από τους W. Seibt και Α.-Κ. Βασιλείου, οι οποίοι πρότειναν αντίθετα την ανάγνωση «Μανιάκη»¹¹⁷⁰. Αν η εκδοχή της Ιω. Κολτσίδα-Μακρή είναι η ορθή, θα πρέπει κατά την γνώμη μας να χρονολογήσουμε το μολυβδόβουλλο μετά το 1060. Η εκδότρια κάνει λόγο γενικά για τον 11^ο αι., αλλά ο υψηλός τίτλος του *βεστάρχη* που έφερε ο ανώνυμος *στρατηγός* του Χαντιάρτη (:) μας προσανατολίζει σαφώς σε μία πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση.

¹¹⁶⁵ Τακτικόν Escorial, σ. 269.15. Για την ευρύτερη περιοχή βλ. στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹¹⁶⁶ Για τον χαρακτηρισμό βλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 345. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 288, 296. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55. –Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 615. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαρπεζικίου*, σ. 344. –Του ίδιου, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 347 (χωρίς αναφορά στην περιοχή του Χαντιάρτη). –W. Seibt, *Άρμενικά θέματα*, ιδίως σ. 140-141.

¹¹⁶⁷ Βλ. γι' αυτή J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 10, αρ. 33, στ. 431, σ. 303, notitia 10, αρ. 33, στ. 508, σ. 326, notitia 13, αρ. 34 (35), στ. 554, σ. 362. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 192, 196, 201. Οι δεκαπέντε επισκοπές της μητρόπολης της Τραπεζούντας ήταν κατά σειρά οι εξής: Χερσιάνων, Χαμάτζο-υρ, Χαχάιου, Παίπερ, Κεραμέων, Λερίου, Βιζάνων, Σακάβου, Χαβτζίτζη, Χαντιέρζ, Ολνούτη, Φασιανής, Σερμάντζου, Ανδάκων, Ζαρινάκων.

¹¹⁶⁸ M. Canard, *H' amdanides*, σ. 847. –Του ίδιου, *Deux documents arabes sur Bardas Skleros*, *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1939), σ. 61. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 363. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 293. Για την επισκοπή του Χαντιέρζ και την *στρατηγίδα* του Χαντιάρτη βλ. επίσης και E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 196, 201.

¹¹⁶⁹ Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, *Συλλ. Ορφανίδου-Νικολαΐδη*, αρ. 28, σ. 35.

¹¹⁷⁰ W. Seibt - Α.-Κ. Wassiliou, εν *BZ* 91.1 (1998), σ. 146. Πρβλ. *SBS* 8 (2003), σ. 199.

ΣΤ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΡΩΜΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ)
- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΡΑΛΙΝ

1. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της περιοχής

Η ακριβής γεωγραφική τοποθεσία της Ρωμανουπόλεως αποτελεί έως τις μέρες μας αντικείμενο ερευνητικού προβληματισμού. Ο μελετητής της ευρύτερης περιοχής E. Honigmann είχε υποστηρίξει, σε σχετική του μελέτη που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, ότι η Ρωμανούπολις βρισκόταν στα ανατολικά του Ασμοσάτου (βλ. παρακάτω), πλησίον του Çaraksur, ταυτίζοντάς την μάλιστα με το σημερινό Bingöl· στην παλαιότερη ωστόσο μονογραφία του για το ανατολικό σύνορο ανέφερε ότι βρισκόταν δυτικότερα, κοντά στις πηγές του ποταμού Τίγρη, στα νότια του ποταμού Αρσανία (αρμ. Aracani, τουρκ. Murād-su) και στα δυτικά του Χάρπετε και φυσικά των μικρών συνοριακών *θεμάτων-στρατηγίδων* του 10^{ου} αι. Ερκνή (Arkni, Argana, Argina, αραβ. Hisn Arqānin, τουρκ. Ergani)¹¹⁷¹ και Ασμοσάτου (Arsamosata, Ašmušat, Aršemšat, Samusat [;], Šimšāt, Harāba, Yarymğa)¹¹⁷².

¹¹⁷¹ Η *στρατηγίδα* του Ερκνή βρισκόταν ανάμεσα στην Ρωμανούπολη και την Άμιδα, στα ανατολικά δηλαδή του ποταμού Ευφράτη. Η περιοχή κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς μετά το 956 και μαρτυρείται ως *στρατηγίδα/θέμα* στο Τακτικόν Escorial, σ. 269.14. Το ομώνυμο φρούριο ήλεγχε το νοτιότερο τμήμα του στρατηγικού περάσματος που σήμερα ονομάζεται Ergani. Βλ. A.A. Vasiliev, *Arabes II.1*, σ. 347, σημ. 1, 350, σημ. 2. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 363. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 292. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 183, σημ. 2, 185, σημ. 77. –M. Canard, *H'amdānides*, σ. 78, σημ. 3, 772, 775, 789. –J.D. Howard-Johnston, *Anzītene*, σ. 246-247. Βλ. και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹¹⁷² Βλ. τον χάρτη I του N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 399, και στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης. –E. Honigmann, *Trois mémoires posthumes d'histoire et de géographie de l'Orient chrétien*, (Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoire, tome LIV), Bruxelles 1961, σ. 85-123. –Του ίδιου, *Ostgrenze*, σ. 90-92, 137. –N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 292, σημ. 44. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 54, 69, σημ. 87, ο οποίος τάσσεται υπέρ της πρώτης άποψης που είχε υποστηρίξει ο E. Honigmann με το σκεπτικό ότι σε αντίθετη περίπτωση, και με βάση την γεωγραφική θέση των Χοζάνου και Ασμοσάτου (βλ. παρακάτω), η Ρωμανούπολις δεν θα ήταν εύκολο να προσαρτηθεί στην Μεσοποταμία.

Το Ασμόςατον βρισκόταν κοντά στην νότια όχθη του ποταμού Αρσανία (αρμ. Aratsani, σημ. Murad su). Αποτέλεσε μητροπολιτική έδρα, που ιδρύθηκε μάλλον την ίδια περίοδο με την συγκρότηση του ομώνυμου *θέματος* (λίγο μετά το 938 ή μεταξύ 949-952) και συνέχισε να υφίσταται μέχρι την σελτζουκική διείσδυση στην περιοχή μετά το 1050. Βλ. σχετικά N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 360. –D.O. Seals IV, αρ. 58, σ. 148. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 3, σ. 143. –J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 6, 1.57, notitia 9, 1.559, notitia 10, 1.798, notitia 13, 1.815. –SBS 6 (1999), σ. 81. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 347-348. Εσφαλμένα υποστηρίζει ο A. Každan, λ. Samosata, *ODB*, τομ. 3, σ. 1836, ότι το Τακτικόν Benešević μνημονεύει *κατεπάνω* Σαμοσάτων, αλλά δεν γνωρίζουμε αν αναφέρεται στο Ασμόςατον ή στα Σαμόςατα. Η σχετική αναφορά πραγματοποιείται στο Τακτικόν Escorial, σ. 267.24, και αφορά *στρατηγό* Σαμοσάτου, δηλαδή Σαμοσάτων. Ο N. Oikonomidès, ό.π., προβληματίζεται επίσης σχετικά με το ποια περιοχή υπονοεί η προαναφερθείσα αναφορά του Τακτικού Escorial.

Η Ρωμανούλις αποτελούσε αρχικά, όπως και το Hanzēt' (ελλ. Ανζιτηνή)¹¹⁷³, *κλει-σούρα* της Μελιτηνής (αναφέρεται ως «Qlīsūra» και από κάποιες συριακές πηγές, όπως ο Bar Εβραΐος¹¹⁷⁴), αλλά επί Ρωμανού Α' Λακαπηνού (920-944) εντάχθηκε διοικητικά μαζί με το Hanzēt' στο νεοσυγκροτηθέν από τον Λέοντα ΣΤ' (886-912) *θέμα* Μεσοποταμίας¹¹⁷⁵. Η ονομασία της προέρχεται ίσως από το όνομα του αυτοκράτορα Ρωμανού Λακαπηνού, καθώς προσαρτήθηκε οριστικά στην αυτοκρατορία το 942¹¹⁷⁶. Από ό,τι φαίνεται πάντως, η Ρωμανούπολις «αυτονομήθηκε» τελικά διοικητικά, καθώς αναφέρεται εμμέσως ως *θέμα* από το Τακτικόν «*Περὶ Παραδρομῆς*»¹¹⁷⁷ αλλά και ως *έδρα στρατηγού* από το Τακτικόν Escurial¹¹⁷⁸. Ο H.-J. Kühn χρονολόγησε την συγκρότηση της συγκεκριμένης διοικητικής μονάδας, που αποτελούσε ένα από τα λεγόμενα «ελάσσονα αρμενι(α)κά *θέματα*» του ανατολικού συνόρου, στα 948-952¹¹⁷⁹. Ο W. Treadgold ωστόσο θεωρεί ότι η δημιουργία του *θέματος* Ρωμανουπόλεως θα πρέπει να τοποθετηθεί στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Α' Τζιμισκή. Ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας ανασυγκρότησε, κατά τον ίδιο ερευνητή, τις στρατιωτικές μονάδες της μικρασιατικής μεθορίου με την υπαγωγή των τριάντα δύο νεότευκτων, μικρών συνοριακών *θεμάτων* στην ευρύτερη αρχή τριών *δουκών* (Χαλδίας, Μεσοποταμίας και Αντιοχείας). Ένα από τα ανωτέρω *θέματα* ήταν και εκείνο της Ρωμανουπόλεως, που αποσπάστηκε πλέον διοικητικά από το *θέμα* Μεσοποταμίας¹¹⁸⁰. Η στρατιωτική και

¹¹⁷³ N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 243. –J. Ferluga, *Tematskog urečenja*, σ. 83-85. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 606. –J.D. Howard-Johnston, *Anzitenene*, σ. 239 κ.ε.

¹¹⁷⁴ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 90-91. Πρβλ. N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 292. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 399. –J. Ferluga, *Tematskog urečenja*, σ. 83-85.

¹¹⁷⁵ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.113-115,130-132. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 70, 90. –M. Canard, *H'amdaniides*, σ. 736-737, 743. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 86. –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 359. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 299. –J.D. Howard-Johnston, *Anzitenene*, σ. 240, 256. –G. Dagron - H. Mihăescu, *Traité*, σ. 243. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 523-524. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 25.

¹¹⁷⁶ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 87. Η πληροφορία για την ονομασία προέρχεται από τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 54. Σύμφωνα με τον E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 92, 137, ίσως να υπονοείται μία άλλη Ρωμανούπολις στην περιοχή της Έδεσσας της Μεσοποταμίας. Πρβλ. όμως ανωτ., σημ. 1172.

¹¹⁷⁷ *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 125.9-10, έκδ. G.T. Dennis, σ. 230.13-14.

¹¹⁷⁸ Τακτικόν Escurial, σ. 267.15. Πρβλ. J.D. Howard-Johnston, *Anzitenene*, σ. 256. Γνωρίζουμε τον Αρμένιο *στρατηγό* της Ρωμανουπόλεως Τ'oros από την Hasteank'/Ασθιανή (τέλη 10^{ου} αι.). Βλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 273.

¹¹⁷⁹ H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 63.

¹¹⁸⁰ W. Treadgold, *Army*, σ. 35-36 (κείμεν. και σημ. 46.). Ο H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 126, 167-168, αποδίδει την συγκεκριμένη μεταρρύθμιση στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Β' Φωκά. Ο Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Φωκάς*, δεν εξετάζει στην ειδική του μελέτη (που έχει διαφορετικό αντικείμενο έρευνας) το συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά ο W. Treadgold, ό.π., σ. 36, σημ. 46, επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη αναδιοργάνωση θυμίζει αφενός την ανάλογη διοικητική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα στα Βαλκάνια -και αποδίδεται λογικά στον Τζιμισκή- και βασιζόταν αφετέρου στην ανύψωση της Αντιόχειας σε *δουκάτο*. Ο Νικηφόρος Β' όμως είχε τοποθετήσει ως *στρατηγό* στην Αντιόχεια τον *ανθύπατο πατρίκιο* Ευστάθιο Μαλεΐνο μετά την κατάληψή της στα τέλη της βασιλείας του (28 Οκτωβρίου 969). Βλ. W.B.R. Saunders, *The Aachen reliquary of Eustathius Maleinus, 969-970*, *DOP* 86 (1992), σ. 211-219 + 2 φωτογρ. –J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 19 (κείμεν. και σημ. 16). –B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 155. –C.

διοικητική ωστόσο «αυτονόμηση» της περιοχής μάλλον δεν υπήρξε ολοκληρωτική, όπως θα υποστηρίξουμε και παρακάτω. Το αριθμητικό ύψος των δυνάμεων της συγκεκριμένης συνοριακής μονάδας ή περιφέρειας υπολογίζεται από τον W. Treadgold σε οκτακόσιους περίπου άνδρες¹¹⁸¹.

2. Οι τουρκικές επιδρομές και η κατάρρευση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην Ρωμανούπολη

Κατά το έτος 500 του αρμενικού ημερολογίου (=9 Μαρτίου 1051 έως 7 Μαρτίου 1052) εκδηλώθηκε, σύμφωνα με τους Ματθαίο Εδέσσης και Smbat Sparapet, στασιαστικό κίνημα στην περιοχή του Pahn (ή Bagin, κωμόπολη-φρούριο νοτίως του Ασμοσάτου) καθώς και στην παλαιά *στρατηγίδα* του Ερκνή. Τα κάστρα αυτά υπάγονταν πιθανότατα κατά τον 11^ο αι. στον *στρατηγό* της Ρωμανουπόλεως, εφόσον βρίσκονταν στην περιφέρειά του. Πρωτεργάτες της στασιαστικής κίνησης υπήρξαν οι τέσσερις γιοι του Habel ή Abel (=Άβελ), Harpik ή Harpak, Dawit' (=Δαβίδ), Lewon (=Λέων ή Λεβούνης;) και Konstand (=Κωνσταντίνος), προφανώς αρμενικής καταγωγής¹¹⁸². Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το συγκεκριμένο στασιαστικό κίνημα μας ωθεί στον συσχετισμό του με την αποστράτευση των παλαιών *θεματικών* στρατευμάτων και την επιβολή της εξαγοράς της *στρατείας*¹¹⁸³. Τα συγκεκριμένα μέτρα είχαν προκαλέσει την αντίδραση των στρατιωτών και των κατοίκων των αρμενικών περιοχών και οδήγησαν σε μαζικές αυτομολίες στην σελτζουκική πλευρά¹¹⁸⁴. Αν η προαναφερθείσα άποψη, που διατύπωσε πρώτη η Σ.Δ. Χονδρίδου, ισχύει, πράγμα πολύ πιθανό κατά την γνώμη μας, αποτελεί έμμεση επιβεβαίωση όσων αναφέρει ο Κεκαυμένος για εφαρμογή των οικονομικών μέτρων του Μονομάχου στο *κατεπανάτο* ή *θέμα* της Μεσοποταμίας και φυσικά στην Μεγάλη Αρμενία¹¹⁸⁵. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι η

Holmes, *Basil II*, σ. 333 κ.ε. Για την παρουσία του Ευστάθιου στην Αντιόχεια μετά την κατάληψή της βλ. Βίος πατριάρχη Αντιοχείας Χριστοφόρου, έκδ. H. Zayat, *Vie du patriarche melkite d'Antioche Christophore* (†967) écrite par le protospathaire Ibrahim b. Yuhanna. Document inédit du X^e siècle, *Proche-Orient Chrétien* 2 (1952), σ. 357-359.

¹¹⁸¹ W. Treadgold, *Army*, σ. 81, 83.

¹¹⁸² Smbat Sparapet, σ. 24. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 127-130. Ειδικά για το κίνημα πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 63, αρ. 70. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 368-369, 377-378.

¹¹⁸³ Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277.

¹¹⁸⁴ Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 152.30-154.3, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 18.1-24. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 34.5-9. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 82, 110-111..

¹¹⁸⁵ Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 18.19-21, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 152.30-32. Ο W. Treadgold, *Army*, σ. 82-83, εντάσσει στα λεγόμενα «Αρμενικά θέματα» όλες τις περιοχές που εκτεινόταν στα ανατολικά της Χαλδίας, Κολωνείας, Σεβάστειας, Καππαδοκίας, Ποδανδού, Γερμανικείας και στα βόρεια του Τελούχ και της Έδεσσας. Η πραγματικά τεράστια αυτή περιφέρεια, στα όρια της οποίας συμπεριλαμβάνονταν και η Μεσοποταμία, αποτελούσε κατά τον ερευνητή την περιοχή προέλευσης του λεγόμενου «ιβηρικού στρατού», που αποστράτευσε ο Μονομάχος. Συνεπώς η Μεσοποταμία και η Ιβηρία αποτέλεσαν κατά τον W. Treadgold δύο μόνο από τις περιφέρειες όπου εφαρμόστηκαν τα

περιοχή της Ρωμανουπόλεως, όπου βρίσκονταν το Ερκνή και το Palin, ανήκε διοικητικά κατά τον 10^ο αι. στο θέμα Μεσοποταμίας. Είναι ωστόσο πολύ πιθανό ότι ο στρατηγός Ρωμανουπόλεως και η ευρύτερη περιοχή του συνέχισαν να υπάγονται κατά τον 11^ο αι. στην ευρύτερη δικαιοδοσία του επικεφαλής του συγκεκριμένου θέματος ή κατεπανάτου, οπότε τα μέτρα του Μονομάχου εφαρμόστηκαν και εκεί προξενώντας την προαναφερθείσα αναταραχή. Προφανώς γι' αυτόν τον λόγο, αλλά και εξαιτίας της σχετικής εγγύτητας, ανέλαβε να καταπνίξει την στάση ο τότε κατεπάνω Μεσοποταμίας Peros. Ο τελευταίος κατέστειλε πράγματι το κίνημα των τεσσάρων αδελφών, που είχαν επιφορτισθεί με την φρούρηση διαφόρων συνοριακών κάστρων. Ο Hagrik φονεύθηκε, ενώ οι υπόλοιποι αδελφοί, που είχαν καταφύγει στο απόκρημνο φρούριο Ερκνή, αναγκάστηκαν τελικά να παραδοθούν και εξορίστηκαν από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο σε κάποιο νησί. Εκεί παρέμειναν μέχρι την άνοδο της Θεοδώρας στην ύπατη αρχή (1055), οπότε και απελευθερώθηκαν¹¹⁸⁶.

Το 1062 ο σουλτάνος Tuğrul beg απέστειλε τους στρατιωτικούς του αρχηγούς Hurāsān-sālār (αρμ. Slar-Khorasan, ελλ. Χωροσαλάριος), Čmčm (=Τζεμτζέμ,¹¹⁸⁷) και Isuln (=Ισούλν ή Anasioğlu;¹¹⁸⁸) με υπολογίσιμες δυνάμεις στις περιφέρειες του φρουρίου Τιλκούμ (αρμ. T'lxum), της παλαιάς στρατηγίδας Ερκνή και του φρουρίου Palin. Οι Σελτζούκοι αρχηγοί και οι πολυάριθμοι άνδρες τους επιδόθηκαν σε πραγματικό όργιο λεηλασιών και αιχμαλώτισαν σημαντικό τμήμα του τοπικού πληθυσμού, ενώ στο απόκρημνο κάστρο του Ερκνή μαρτύρησε ο ιερέας Kristap'or (=Χριστόφορος;). Ο εμίρης της Αμιδας (σημ. Deyarbekir) εξαγόρασε πάντως και απελευθέρωσε αρκετούς αιχμαλώτους των Τούρκων¹¹⁸⁹. Ο Ματθαίος Εδέσσης ισχυρίζεται ότι οι εισβολείς εκμεταλλεύθηκαν το ότι η ευρύτερη περιοχή ήταν απροετοίμαστη για πόλεμο και κυριολεκτικά ανυπεράσπιστα, προφανώς εξαιτίας της προσχώρησης Αρμενίων στρατιωτών στους Τούρκους, της απόσυρσης βυζαντινών δυνάμεων στα ανατολικά και της αντιστρατιωτικής πολιτικής του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα¹¹⁹⁰.

Οι συνεχείς τουρκικές διεισδύσεις εξανάγκασαν τον αυτοκράτορα να αποστείλει στο ανατολικό σύνορο τον Ερβέβιο Φραγγόπωλο με σημαντικές δυνάμεις. Ο Ερβέβιος ενώ-

μέτρα του Μονομάχου, οπότε η στρατιωτική επέμβαση του δουκός Μεσοποταμίας στις ταραχές της Ρωμανουπόλεως πραγματοποιήθηκε για λόγους εγγύτητας και μόνο. Η περιοχή πάντως του μεγάλου δουκάτου της Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας δεν είναι δυνατόν να συγκαταλεγόταν στα μικρά αρμενικά θέματα, όπως θεωρεί ο W. Treadgold. Βλ. εξάλλου W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 138.

¹¹⁸⁶ Smbat Sparapet, σ. 24. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129-130. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Pouvoir, σ. 63, αρ. 70. –Σ.Δ. Χονδρίδου, Μονομάχος, σ. 277. –G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, σ. 377-378.

¹¹⁸⁷ Σύμφωνα με τον A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, σ. 37, ο Čmčm ενδεχομένως να ταυτίζεται με τον Cemceme Sultan (=διοικητή), το μανσολείο του οποίου βρίσκεται στο Erzerum.

¹¹⁸⁸ Πρβλ. A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, σ. 37.

¹¹⁸⁹ Smbat Sparapet, σ. 28. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 97-98.

¹¹⁹⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 97. Για την αντιστρατιωτική πολιτική του Κωνσταντίνου Δούκα και τις συνέπειές της βλ. Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 146.18 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 677.4 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.16 κ.ε., 61.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 112.1 κ.ε. –Μιχ. Γλυκάς, σ. 604.18 κ.ε. –Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμπιδής, τομ. Α', σ. 115.3306 κ.ε.

θηκε με τον *δούκα* Εδέσσης Dawatanos (=Δ[ι]αβατηνός) και εκστράτευσε μαζί του στην περιοχή του Τιλκούμ. Οι αυτοκρατορικοί στρατηγοί αρχικά κλονίστηκαν ψυχολογικά μπροστά στην έκταση της καταστροφής. Όταν όμως προωθήθηκαν στην περιοχή της Άμιδας, ο Dawatanos διαφώνησε ή συγκρούστηκε με τον Ερβέβιο. Σύμφωνα μάλιστα με τους Ματθαίο Εδέσσης και Smbat Sparapet, ο Φραγγορμανδός αρχηγός είχε δωροδοκηθεί από τους αντιπάλους των Βυζαντινών. Κατά τους ίδιους ιστοριογράφους, ο Dawatanos σκοτώθηκε τελικά στην σύγκρουση που επακολούθησε με τις μουσουλμανικές δυνάμεις της περιοχής, ενώ ο Ερβέβιος απέιχε από την σύγκρουση με τους πολυάριθμους άνδρες του και υποχώρησε στα αυτοκρατορικά εδάφη¹¹⁹¹.

Στο μεταξύ ο άγνωστος Αρμένιος διοικητής του Χασαναρά (αρμ. Sewerakk' ή Severak, αραβ. al-Suwaida, συρ. Sēbābērāk, σημερ. Süverek¹¹⁹²) Yohnuk ή Hehnuk προσπάθησε να υπερασπιστεί την περιφέρεια του Τιλκούμ με 5.000 ομοεθνείς του πεζούς στρατιώτες. Ο Yohnuk σημείωσε κατά τα φαινόμενα κάποιες τοπικές επιτυχίες μικρής κλίμακας, που του απέφεραν αιχμαλώτους και λάφυρα, αλλά υποχώρησε στην περιοχή του Χασαναρά, κάπου ανάμεσα στην Άμιδα και στα Σαμόσατα. Εκεί όμως υπέστη αιφνίδια επίθεση από τον Šahašdak και τράπηκε σε φυγή· ο τελευταίος ηττήθηκε με την σειρά του από τον Φραγγόπωλο κοντά στην Θεοδοσιούπολη¹¹⁹³. Οι συγκεκριμένες πάντως πληροφορίες των Ματθαίου και Smbat ενδεχομένως αφορούν παλαιότερα συμβάντα¹¹⁹⁴. Ο Šahašdak θα πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τον εμίρη Σαμούχ, που αναφέρει ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ή Sunduk¹¹⁹⁵.

Μετά την νίκη του ο Φραγγόπωλος στράφηκε εναντίον των Τουρκομάνων νομάδων και τους εξόντωνε, όπου τους συναντούσε, οικειοποιούμενος παράλληλα τα λάφυρα των νικών του. Νωρίτερα είχε διαλύσει ένα τμήμα της ευρύτερης δύναμης των Hurāsān-sālār, Čmēm και Isulv, το οποίο επέστρεφε στις εστίες του υπό τον Isur' (δηλαδή Yūsuf), μετά την λεηλασία του Τιλκούμ¹¹⁹⁶. Χαρακτηριστικό της χαοτικής κατάστασης που επικρατούσε πλέον στις ανατολικότερες επαρχίες είναι ότι ο Ερβέβιος είχε στασιάσει κατά το 1057, επειδή δεν είχε λάβει τον τίτλο του *πατρικίου*¹¹⁹⁷. Κατόπιν ωστόσο έλαβε αυτοκρατορική χάρη, αλλά και τους υψηλότερους τίτλους του *βέστη* και του *μαγίστρου*, ενώ παράλληλα έφερε και το εξαιρετικά σημαντικό στρατιωτικό αξίωμα του *στρατηλάτη της Ανατολής*,

¹¹⁹¹ Ο Bar Εβραίος, σ. 216, κάνει απλώς λόγο για σύγκρουση των αυτοκρατορικών δυνάμεων με τους Αραβες και Τούρκους της περιοχής, στην οποία αμφότεροι οι αντίπαλοι υπέστησαν σημαντικές απώλειες, ενώ οι Βυζαντινοί αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν.

¹¹⁹² Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 136, σημ. 5.

¹¹⁹³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 99-101. –Smbat Sparapet, σ. 28.

¹¹⁹⁴ Βλ. σχετικά Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.23 κ.ε.

¹¹⁹⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.26, 485.55, 59.62, 486.84, 491.29. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.24, τον αναφέρει ως «Ζαμούχη». Βλ. γι' αυτόν G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τομ. 2, σ. 349. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 168, σημ. 108.

¹¹⁹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 101. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 185.

¹¹⁹⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.44 κ.ε.

όπως διαφαίνεται τουλάχιστον από τα σωζόμενα μολυβδόβουλλα του¹¹⁹⁸. Όλα αυτά όμως δεν τον απέτρεψαν από το να δράσει και πάλι υπονομευτικά και να συμβάλει έμμεσα στην ήττα και στον θάνατο του *δουκός* Αντιοχείας Dawatanos. Όπως ήταν επόμενο, οι μετέπειτα επιτυχίες του κατά των Τούρκων δεν στάθηκαν αρκετές αυτήν την φορά για να τον γλυτώσουν από την αυτοκρατορική δυσαρέσκεια. Σύμφωνα μάλιστα με τους Αρμένιους χρονογράφους, η προδοτική στάση του Ερβέβιου είχε ως αποτέλεσμα την σύλληψή του, την μεταφορά του στην Κωνσταντινούπολη και την παραδειγματική του εκτέλεση με πνιγμό στον Βόσπορο!¹¹⁹⁹

Το 1069 ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης διέσχισε την περιοχή της Ρωμανουπόλεως κατά την διάρκεια της δεύτερης μικρασιατικής του εκστρατείας. Ο αυτοκράτορας σκέφτηκε αρχικά να αφήσει ένα τμήμα του στρατεύματός του στην Μελιτηνή, για να την ενισχύσει αμυντικά, και κατόπιν να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Κατόπιν ωστόσο άλλαξε γνώμη και κατευθύνθηκε προς τον Ευφράτη, όπου ήταν συγκεντρωμένες εχθρικές σελτζουκικές δυνάμεις, επιθυμώντας να φθάσει έως το Χλιάτ ή Χλέατ (αρμ. Xlat', τουρκ. Hilāt). Στην Ρωμανούπολη όμως διαίρεσε τελικά τον στρατό του· άφησε το ισχυρότερο τμήμα υπό τις διαταγές του Φιλάρετου Βραχάμιου, ορίζοντάς τον ταυτόχρονα *στρατηγό αυτοκράτορα* της περιοχής επειδή διέθετε εμπειρία από παλαιότερες αναμετρήσεις του με τους Τούρκους¹²⁰⁰. Ο ίδιος προωθήθηκε βορειότερα, επιδιώκοντας να ανακουφίσει τις ταλαιπωρημένες από την ζέστη δυνάμεις του. Αφού διέσχισε κάποιες «δυσχωρίες», έφθασε σε μία κοιλάδα με αφθονία νερού, που λεγόταν Άνθιες¹²⁰¹. Μετά από λίγες μέρες διάβηκε το όρος Μούζουρον ή Μούντζαρον (αρμ. Mzur, τουρκ. Mezūr Dāg¹²⁰²) και έφθασε στην Κελτζηνή ή Κελευσινή ή Κελεσίνη (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzinğan). Οι στρατιώτες ωστόσο που άφησε στην περιοχή της Ρωμανουπόλεως, ως συνοριακή φρουρά και οπισθοφυλακή του εκστρατευτικού του σώματος, πανικοβλήθηκαν μετά από κάποιες αψιμαχίες με τους Τούρκους και τράπηκαν τελικά σε άτακτη φυγή οπισθοχωρώντας, άλλοι πεζοί και άλλοι έφιπποι, έως την Κελτζηνή. Οι Τούρκοι αιχμαλώτισαν μεν μικρό αριθμό ανδρών, αλλά κυρίευσαν τα εφόδια και το λοιπό υλικό της βυζαντινής δύναμης. Ο Διογένης φρόντισε τότε προσωπικά για την ασφάλεια των φυγάδων, καθώς οι τελευταίοι κινδύνευαν επιπρόσθετα και από εχθρικές ομάδες Αρμενίων ληστών¹²⁰³. Οι Τούρκοι πάντως δεν στράφηκαν κατά του αυτοκράτορα, αλλά ούτε και παρέμειναν στην περιοχή της Ρωμανουπόλεως. Αντίθετα, προτίμησαν να περάσουν

¹¹⁹⁸ Βλ. αρ. πίνακα 460.

¹¹⁹⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 99-101. –Smbat Sparapet, σ. 28.

¹²⁰⁰ Βλ. αρ. πίνακα 103. Δεν είναι απόλυτα σαφές, αν ο Βραχάμιος διατελούσε εκείνη την περίοδο *δουξ* της Ρωμανουπόλεως, της Καπαδοκίας ή της Μελιτηνής, όπως πιστεύει ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 20-22.

¹²⁰¹ Για την γεωγραφική της θέση βλ. τον χάρτη του J.D. Howard-Johnston, Anzitene, σ. 289. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹²⁰² Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 55, 71, 92.

¹²⁰³ Πρβλ. σχετικά σ. 38-39, σημ. 146, όπου γίνεται αναφορά στους λεγόμενους *azat* (ελλ. Αζάτοι).

τον Ευφράτη στο ύψος της Μελιτηνής, να διασχίσουν ανενόχλητοι την Καππαδοκία και να λεηλατήσουν το Ικόνιο στο *θέμα των Ανατολικών*! Ο Βραχάμιος ανακρίθηκε μεν για την οδυνηρή ήττα που υπέστησαν οι δυνάμεις του, αλλά τελικά δεν του επιβλήθηκε κάποια ποινή¹²⁰⁴.

Ο Φιλάρετος Βραχάμιος κατόρθωσε τελικά να δημιουργήσει μία προσωπική ουσιαστικά ηγεμονία σε αυτές τις περιοχές μετά την εκθρόνιση του Διογένη, αρνούμενος να αναγνωρίσει την νομιμότητα της αρχής του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078), ο οποίος είχε ανατρέψει ουσιαστικά τον ευεργέτη του ίδιου Ρωμανό Δ΄. Η γεωγραφική περιφέρεια που ήλεγχε ο Βραχάμιος εκτεινόταν χονδρικά από την Ρωμανούπολη στα ανατολικά έως την Ταρσό στα δυτικά, με διοικητικό και στρατιωτικό επίκεντρο την Γερμανίκεια (ca. 1072-1084/90)¹²⁰⁵. Ο ίδιος προσπάθησε αρχικά, μετά το 1072, να αποσπάσει την αρχή των περιοχών που ήλεγχε στα ανατολικά της Ρωμανούπολης ο ομοεθνής του «πρίγκιπας» της *στρατηγίδας* του Sasun T'ornik Mamikonean¹²⁰⁶. Ο υφιστάμενος στρατιωτικός αρχηγός του Βραχάμιου Βασίλειος Αποκάπης ενίσχυσε γύρω στο 1077/78 τις οχυρώσεις της Ρωμανούπολης και κατέλαβε περίπου την ίδια περίοδο την νοτιότερη Έδεσσα¹²⁰⁷. Η κυριαρχία του Βραχάμιου στην περιοχή του Χάρπετε και της Ρωμανούπολης κατέρρευσε, από ό,τι φαίνεται, μετά την άλωση της Αντιόχειας στα τέλη του 1084 από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah¹²⁰⁸. Το συγκεκριμένο γεγονός αποτέλεσε καίριο πλήγμα για τον Φιλάρετο, που απώλεσε γρήγορα την άλλοτε μεγάλη ισχύ του και τις περιοχές που ήλεγχε ως τότε, εξαιρουμένης της Γερμανίκειας.

¹²⁰⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 99.16-102.6. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 136.9-137.21. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 692.11-693.12. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 92. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 101. Για τις ληστρικές ομάδες πρβλ. και N. Oikonomides, Digenis, σ. 388.

¹²⁰⁵ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 102.

¹²⁰⁶ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για το Ταρών, σ. 181 κ.ε.

¹²⁰⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 142-143. Πρβλ. J. Laurent, *Édesse*, σ. 392.

¹²⁰⁸ Βλ. σ. 302, 310, 351 κ.ε.

Ζ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΜΑ(Σ) (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ)

Η ακριβής ταύτιση της περιοχής ή του τοπωνυμίου «Κάμα» είναι αρκετά δυσχερής. Ο συσχετισμός της με την Κάμαχα (σημ. Kemaḥ, στα νοτιοδυτικά του σημ. Erzingan), *τούρμας του θέματος/δουκάτου* Μεσοποταμίας και μητροπολιτικής έδρας, δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή¹²⁰⁹. Μπορούμε όμως να ταυτίσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια την Κάμα με το παλαιό παυλικιανικό φρούρειο Κάμεια. Ένα χωρίο με την ονομασία «Kaman» βρίσκεται στα νότια της Δερ(τ)ζηνής, στην περιοχή Mananaḥi (ελλ. Μανάναλις), η οποία είχε αποτελέσει κέντρο των Παυλικιανών¹²¹⁰. Στην σημερινή περιφέρεια του Kirsehir υπάρχει επίσης ένα ακόμη χωρίο με την ίδια ονομασία¹²¹¹.

Στο Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;) απαντά *στρατηγός Κάμ(ας)*¹²¹². Στην περιοχή που διοικούσε ο τελευταίος υπήρχε, εξ όσων γνωρίζουμε, τουλάχιστον μία μονή¹²¹³. Οι σωζόμενες σφραγίδες του *στρατηγού* της Κάμας Νικήτα ανάγονται από τους εκδότες τους γενικά στον 11^ο αι.¹²¹⁴. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη τον αναγραφόμενο τίτλο του κατόχου (*βεστάρχης*) μπορούμε κατά την γνώμη μας να χρονολογήσουμε με σχετική ασφάλεια τα δύο παράλληλα τεμάχια της συλλογής του ερευνητικού κέντρου του Dumbarton Oaks μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. Η Κάμα αποτελούσε λογικά μικρή αρμενι(α)κή *στρατηγίδα*, αλλά δεν γνωρίζουμε αν εντασσόταν στην ευρύτερη διοικητική μονάδα του 11^{ου} αι. που ήταν γνωστή ως «Αρμενικά θέματα». Ο *στρατηγός* της Κάμας υπαγόταν μάλλον στον *κατεπάνω* ή *δούκα* Μεσοποταμίας¹²¹⁵.

¹²⁰⁹ Την άποψη αυτή διατύπωσε πρώτος ο N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 292, σημ. 47. Η Κάμαχα ή Κάμαχος βρισκόταν στα νοτιοδυτικά της Κελτζηνής (σημ. Erzingan) πλησίον του Ευφράτη. Ανοψώθηκε σε μητρόπολη μετά το 911, όταν συγκροτήθηκε το *θέμα* Μεσοποταμίας. Βλ. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 415 κ.ε. –D.O. Seals IV, αρ. 65, σ. 154 κ.ε. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 571. Για την ευρύτερη περιοχή βλ. στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹²¹⁰ D.O. Seals IV, σ. 153. –N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 292. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 360. Για την Mananaḥi, περιφέρεια ανάμεσα στην Χορζιανηνή/Χορζηνή/Χορζάνη και την Δερ(τ)ζηνή, βλ. E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 64, 180, 184, 192-193.

¹²¹¹ N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 360.

¹²¹² Τακτικόν Escorial, σ. 267.27.

¹²¹³ Σώζεται σφραγίδα D.O., αρ. 55.1.4784, έκδ. D.O. Seals IV, αρ. 64.2, σ. 154, κάποιου Στεφάνου, μοναχού και ηγουμένου Καμίας (sic).

¹²¹⁴ Βλ. αρ. πίνακα 108.

¹²¹⁵ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για το *δουκάτο* Μεσοποταμίας, σ. 196 κ.ε.

Η. ΑΡΜΕΝΙ(Α)ΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση των Αρμενι(α)κών θεμάτων και η γεωγραφική τους έκταση

Τα Αρμενι(α)κά θέματα όφειλαν την ονομασία τους στους πολυάριθμους Αρμένιους που εγκαταστάθηκαν στις περιοχές του μικρασιατικού συνόρου της αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο αι. και συγκρότησαν μικρά στρατιωτικά σώματα ή καλύτερα φρουρές κάστρων και περιοχών υπό έναν *στρατηγό*¹²¹⁶. Ο W. Seibt υποστήριξε ότι κάποια από τα Αρμενι(α)κά θέματα συγκρότησαν αργότερα, επί Βασιλείου Β΄, μία ενιαία και καθαρά διοικητική περιφέρεια, εξαιτίας του σωζόμενου σφραγιστικού υλικού των αξιωματούχων που υπηρέτησαν σε αυτά κατά τον 11^ο αι. (έστω αν και ο ίδιος παραδέχεται ότι κάποια μολυβδόβουλλα ενδεχομένως ανάγονται στον 10^ο αι.)¹²¹⁷. Η εισαγωγή της αυτοκρατορικής πολιτικής διοίκησης σε αυτές τις καθαρά στρατιωτικές περιοχές, που ήλεγχε κάποτε για ένα διάστημα ο Βάρδας Φωκάς σύμφωνα με τους Yahyā bin Saʿīd al-Antakī και Stepʿanos Taronetzi¹²¹⁸, έλαβε χώρα, πάντοτε κατά τον ίδιο ερευνητή, μετά την βυζαντινή επέκταση προς ανατολάς και την ίδρυση των τριών μεγάλων *δουκάτων* (Χαλδίας, Μεσοποταμίας, Αντιοχείας). Οι εξελίξεις αυτές μετέτρεψαν την παλαιά ευμετάβλητη συνοριακή στρατιωτική ζώνη (αραβ. ʿal-Thughūr), που *απαρτιζόταν* από τα Αρμενι(α)κά θέματα και τις διάφορες *κλεισούρες*, σε αυτοκρατορική ενδοχώρα, η οποία διέθετε υπολογίσιμο αρμενικό πληθυσμό και έπρεπε πλέον να ενταχθεί ομαλά στην βυζαντινή πολιτική και οικονομική διοίκηση¹²¹⁹.

Ο W. Seibt διευκρινίζει ωστόσο ότι οι προγενέστερες μικρές στρατιωτικές μονάδες του 10^{ου} αι., που αποκαλούνται επίσης «Αρμενι(α)κά θέματα» στα κείμενα της εποχής (βλ. παρακάτω), δεν θα πρέπει να ταυτίζονται με την μεταγενέστερη καθαρά «διοικητική» περιφέρεια με την ίδια ονομασία. Η τελευταία πάντως μονάδα *απαρτιζόταν* από εδάφη αυτών των *θεμάτων* και γι' αυτό ακριβώς ονομαζόταν «Αρμενικά θέματα». Ο W. Seibt πιθα-

¹²¹⁶ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 120. –D.O. Seals IV, σ. 143. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 79-80. Για την ευρύτερη περιοχή βλ. στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης.

¹²¹⁷ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 138.

¹²¹⁸ Βλ. Yahyā bin Saʿīd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 427 (κάνει λόγο για την Raʿbān ή Rʿabān [ελλ. Ροβάμ] και την «επαρχία al-ʿmynāfwyn» [στην γαλλική μτφρ. «al-Aminafouin»] που ήλεγχε ως «φέουδο» ο Βάρδας Φωκάς· η τελευταία, κατά τον W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 141, θα πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τα «Αρμενι[α]κά θέματα»). –Stepʿanos Taronetzi, σ. 56 (αναφέρει ότι ο Σκληρός «βασίλευε στις περιοχές του ποταμού Jeyhan [ή Ġaiḥān ή Ġiḥan, ελλην. Πύραμος] και της Μελιτηνής»). Η άτυπη συμφωνία διαίρεσης της αυτοκρατορίας ανάμεσα στους Σκληρό και Φωκά του 987 όριζε ότι ο πρώτος θα διοικούσε την Συρία, την Αντιόχεια, την Μεσοποταμία, την Φοινίκη και την Παλαιστίνη. Βλ. G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 205. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 280.

¹²¹⁹ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 141.

νολογεί επιπρόσθετα ότι η αναφορά μιας στρατιωτικής πραγματείας του Πορφυρογέννητου για τα «*Ἀρμενιάκα*» (σημ.: «*Ἀρμενιὰκὰ*» στον Cod. Lipsiensis Rep. I 17 [Biblioth. Urb. 28], fol. 1^r, R. 445) *θέματα*» που «*ὀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς Τεφρικὴν εἰς τὸν Βαθὴν Ῥῶκαν*»¹²²⁰ υπονοεί το μεγάλο Αρμενιὰκὸν *θέμα* και όχι τα μικρότερα Αρμενι(α)κά¹²²¹. Η άποψη του ωστόσο μάλλον δεν φαίνεται να ευσταθεί, καθώς η αναφορά «*θέματα*» και όχι «*θέματος*» στο κείμενο είναι σαφής και ενδεικτική. Ο εκδότης της πραγματείας J.F. Haldon θεωρεί από την άλλη ότι ο προαναφερθείς όρος χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα, για να υποδηλώσει τα *θέματα* Αρμενιάκων, Χαλδίας, Κολωνείας και Χαρσιανού και όχι τα μικρότερα και μεταγενέστερα Αρμενι(α)κά¹²²². Η άποψη του J.F. Haldon θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να γίνει αποδεκτή, αλλά ο ίδιος δεν εξηγεί αφενός γιατί στο κείμενο της πραγματείας αναγράφεται «*Ἀρμενιὰκὰ*» και όχι «*αρμενιὰκὰ*» και αφετέρου γιατί ο συγγραφέας της μνημονεύει ονομαστικά τα *θέματα* Καππαδοκίας, Χαρσιανού, Βουκελλαρίων, Αρμενιάκων, Παφλαγονίας και Σεβαστείας λίγο πριν την συγκεκριμένη αναφορά¹²²³. Ο J.F. Haldon επίσης δεν σχολιάζει καθόλου (ούτε καν αναφέρει) τις υπόλοιπες μνείες των Αρμενι(α)κῶν *θεμάτων* κατά τον 10^ο αι., όπως εκείνες του Πορφυρογέννητου, που τα διαχωρίζει σαφώς στο έργο του «*Πρὸς Ῥωμανόν*» (εμμέσως και σε μία ακόμη πραγματεία του) από τα μεγάλα «*ρωμαϊκά θέματα*»¹²²⁴, και του στρατιωτικού εγχειριδίου/Τακτικού «*Περὶ Παραδρομῆς*»¹²²⁵.

Η γεωγραφική τοποθέτηση και η ακριβής έκταση των Αρμενι(α)κῶν *θεμάτων* αποτελούν επίσης αντικείμενα ερευνητικής διχογνωμίας. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου αναφέρει π.χ. στην πολύ αξιόλογη διδακτορική της διατριβή για την παρακμή του *θεματικού* θεσμού μόνο τα *θέματα* που μνημονεύει ο Πορφυρογέννητος στα μέσα του 10^{ου} αι. (Χαρπεζίκιου, Χοζάνου¹²²⁶, Ασμοσάτου, Δερ[τ]ζηνής, Θεοδοσιουπόλεως και Τζιλιάπερτ)¹²²⁷. ο Α.Γ.Κ.

¹²²⁰ Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 80.13-14. Γενικότερα πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 257 και σ. 271, για τον Βαθὺ Ῥῶκα (ίσως η μεταγενέστερη Κρύα Πηγή).

¹²²¹ W. Seibt, *Ἀρμενιὰκὰ θέματα*, σ. 140. Ο ίδιος παραπέμπει και στον J.F. Haldon (έκδ.), Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 157 (σχόλια), που ωστόσο εκφράζει διαφορετική άποψη.

¹²²² J.F. Haldon (έκδ.), Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 157.

¹²²³ Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 80.11-13. Ακόμη και αν ο όρος «*Ἀρμενιὰκὰ*» χρησιμοποιείται κατόπιν για λόγους συντομίας, ο J.F. Haldon δεν εξηγεί την αναφορά των *θεμάτων* Παφλαγονίας, Καππαδοκίας και Αρμενιάκων, που δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αρμενιὰκὰ.

¹²²⁴ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 445.10, 486.5-6. –Του ίδιου, *Πραγματεία*, σ. 399.87 κ.ε. Πρβλ. D.O. Seals IV, σ. 143. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Peremeny*, σ. 69. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55-56. –Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 257, 522-523. –J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 61.

¹²²⁵ *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron – H. Mihăescu, σ. 39.8, έκδ. G.T. Dennis, σ. 152.11: «Ἐν δὲ ταῖς ἄκραις τῶν Ἀρμενιὰκῶν θεμάτων, ἐπεὶ οἱ Ἀρμένιοι οὐ καλῶς οὐδὲ ἀσφαλῶς τὴν τῶν βιγλῶν ἐκτελοῦσι δουλείαν, ὀφειλόμενόν ἐστι φυλάττεσθαι τὸν ἀπὸ παλαιοῦ κρατήσαντα τύπον ἐν ταῖς βίγλαις τῶν Ἀρμενίων». Πρβλ. E. McGeer, *Warfare*, σ. 199.

¹²²⁶ Για το Χοζάνον (*Hozan*, *Hozat*) βλ. P. Charanis, *Ἀρμένιοι*, σ. 26. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*. –Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 615. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 147. Βλ. και κατωτ., σ. 564, σημ. 3450. Για την υποτιθέμενη ταύτισή του με το σημερινό Hozat βλ. όμως τις περί του αντιθέτου πληροφορίες που δίνει ο J.D. Howard-Johnston, *Anzitenne*, σ. 257.

Σαββίδης προσθέτει σε αυτά και την Τεφρική/Λεοντοκόμη¹²²⁸, ενώ οι F. Hild - M. Restle κάνουν αντιθέτως λόγο για την Άμαρα, την Εξακωμία, τα Καλούδια (αρχ. Κλαυδιάς, αραβ. Hisn Qalaudiā, Qlaudiā, Arqalūdiya, Arcloudia)¹²²⁹, τον Κοπτό, την Λάρισσα, την Μελιτηνή, την Τάραντα¹²³⁰, την Τεφρική, την Ποδανδό, την Κυμβαλαίου ή το Κυμβαλαίος ή Καμουλιανί¹²³¹, την Εξακωμία ακόμη και για την απομακρυσμένη Ιεράπολη της Συρίας¹²³². Ο H.-J. Kühn πραγματοποιεί στην μελέτη του για την στρατιωτική οργάνωση του ανατολικού συνόρου μία σύντομη αναφορά στα Αρμεν(α)κά θέματα, παραθέτοντας κατόπιν, χωρίς όμως ιδιαίτερες διευκρινίσεις, το σύνολο των *στρατηγίδων* και *θεμάτων* που ιδρύθηκαν στην Ανατολή κατά τον 10^ο και 11^ο αι.¹²³³. Θα αναφερθούμε ωστόσο εδώ αναλυτικότερα στις απόψεις των G. Dédéyan, W. Treadgold και W. Seibt για διαφορετικούς λόγους.

Ο G. Dédéyan έκανε λόγο, σε άρθρο του για την αρμενική παρουσία στην βόρεια Συρία (10^{ος}-11^{ος} αι.), στις μικρές *στρατηγίδες* που ιδρύθηκαν στην Κιλικία και στην περιοχή της Αντιόχειας κατά την περίοδο της βυζαντινής reconquista (β' ήμισυ του 10^{ου} αι.). Οι συγκεκριμένες διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες αποτελούσαν, κατά τον ίδιο ερευνητή αλά και τον J.-Cl. Cheynet, «Αρμεν(α)κά θέματα», που αργότερα εντάχθηκαν στα εδάφη του *δουκάτου* της Αντιοχείας (στην παλαιά αραβο-βυζαντινή συνοριακή ζώνη [‘al-Thughūr] και στις περιοχές των πρώην προτεκτοράτων [‘awāsim])¹²³⁴. Η συγκεκριμένη άποψη θα πρέπει

¹²²⁷ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55.

¹²²⁸ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 347.

¹²²⁹ Τα Καλούδια βρίσκονταν νοτίως της Μελιτηνής, στην περιοχή του ποταμού Ευφράτη, και αποτελούσαν μικρό *θέμα/στρατηγίδα*, που μνημονεύεται στο Τακτικόν «Περὶ Παραδρομῆς» και στο Τακτικόν Escorial, σ. 267.22. Βλ. ειδικά γι' αυτά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 42, 81, 87-90. —M. Canard, *H' amdanides*, σ. 264-265. —N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 290 (τα συσχετίζει με το όρος Kekludək dağ και επισημαίνει την ύπαρξη ενός χωρίου με το όνομα «Kalada»). —C. Holmes, *Basil II*, σ. 326.

¹²³⁰ Βλ. κατωτ., σημ. 1238.

¹²³¹ Το Κυμβαλαίος ήταν παλαιότερα *τούρμα* του Χαρσιανού. Βλ. Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.154. Πρβλ. γι' αυτό F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 45, 198. —B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 417.

¹²³² F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 45.

¹²³³ Βλ. σχετικά H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 62-64; Χαρπεζικίου (949), Χοζάνου (948/52), Ασμοσάτου (948/952), Ρωμανουπόλεως (948/52), Δερζηνής (948/52), Τζιλιάπερτ (948/52), Τζαμανδού (956/57), Γερμανικείας (962), Μουσουεστίας (965), Ειρηνουπόλεως (965), Αρτάχ (966), Παλατζά (966), Μαύρου Όρους (968), Χαυζιζίου (971/75), Λαρίσσης, Χορτζηνής, Αδατά ή Αδάτων, Κοπτού, Τάραντα, Καλουδίων, Αβάρας, Σαμοσάτου, Εξακωμίας, Ποδανδού, Κάμα, Κυμβαλαίου ή Κυμβαλέου, Λιμνίων, Ζερμί-ου, Μουζαρίου, Σωτηρουπόλεως ή Βουρζώ, Χουίτ ή Χουήτ, Χασαναρά, Μελτή, Αρτζε, Ερκνή, Χαντιάρτη, Λαοδικείας (975), Βαλανέως (975), Γαβάλων/Ζέβελ (975), Αβύδου (1001), Τελούχ (1030), Παρεμφρατιδίων πόλεων (1032), Περκρί(ου) (ca. 1034), Αρτζικέ και Αρκεράβου (ca. 1050), Κοκοβίτ (ca. 1050), Γωτωρώζ και Ελαβάκης (ca. 1050), Μαντζικέρτ (το 1054) και Ιεραπόλεως (1069). Οι χρονολογήσεις είναι του ίδιου ερευνητή. Είναι προφανές ότι μεγάλο τμήμα των συγκεκριμένων διοικήσεων δεν αποτελούσαν Αρμεν(α)κά θέματα, όπως π.χ. όσα υπάγονταν στο *δουκάτο* Αντιοχείας, η Αβυδος κ.ά.

¹²³⁴ G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 282-283. —J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 104. Για την οργάνωση της ‘al-Thughūr βλ. Χάσσεμ Ισμαήλ αλ Τζάσσεμ, *Συμβολή εις την διερεύνησιν τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων τῶν Θουγοῦρ καὶ Λουάσιμ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀραβικῶν πηγῶν* (850-969), Αθήνα 1982.

κατά την γνώμη μας μάλλον να απορριφθεί, εφόσον γνωρίζουμε ότι τα Αρμενι(α)κά *θέματα* προϋπήρχαν της βυζαντινής επέκτασης στο νοτιοανατολικό σύνορο και βρίσκονταν σε βορειότερες περιοχές. Οι παλαιές *κλεισούρες* του Ταύρου και οι μεταγενέστερες *στρατηγίδες/στρατηγήατα* και *θέματα* που ιδρύθηκαν στην Κιλικία, στον Ευφράτη και στον Ορόντη δεν συμπεριλήφθηκαν ποτέ στα Αρμενι(α)κά *θέματα*, έστω και αν πράγματι επανδρώνονταν σε πολλές περιπτώσεις από Αρμένιους στρατιώτες, όπως αναφέρεται εντός της συγκεκριμένης μελέτης και κατέδειξε ο G. Dédéyan ειδικά για την βόρεια Συρία. Το γεγονός αυτό καθίσταται προφανές και από το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό του 11^{ου} αι. Οι περιοχές του *δουκάτου* της Αντιόχειας μνημονεύονται ξεχωριστά από εκείνες των βορειότερων παλαιών Αρμενι(α)κών *θεμάτων* και αμφότερες διέθεταν δικούς τους διοικητές, αξιωματούχους και υπαλλήλους (*στρατηγούς, κριτές, κουράτωρες, βασιλικούς, επισκεπτίτες, πρωτονοταρίους, χαρτουλαρίους, αναγραφείς* κ.ά.).

Ο W. Treadgold θεωρεί ότι η διοικητική περιοχή που είναι γνωστή ως «Αρμενι(α)κά *θέματα*» αριθμούσε συνολικά περίπου τριάντα επιμέρους διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες συνυπολογίζοντας ωστόσο εντελώς εσφαλμένα ακόμη και τις μεγάλες περιφέρειες της Ιβηρίας και της Βαασπρακανίας¹²³⁵. Πέραν αυτών των περιοχών, αλλά και της Μεσοποταμίας και του Ταρών, αριθμεί τα επίσης τα πέντε *θέματα*, που είχαν υποτιθέμενα επανδρωθεί από τους 12.000 Άραβες υπείς Banū Habīb¹²³⁶ (και υπάγονταν κατά τον ίδιο στον *δούκα*

¹²³⁵ W. Treadgold, *Army*, σ. 78, 81-83. Τα μικρά Αρμενι(α)κά *θέματα* μνημονεύονται ωστόσο στις πηγές, όπως προείπαμε, ήδη από τα μέσα του 10^{ου} αι., ενώ η Ιβηρία και η Βαασπρακανία αποτελούσαν ξεχωριστές μεγάλες διοικητικές περιφέρειες (*δουκάτα* και *κατεπανάτα*) που ιδρύθηκαν τον 11^ο αι. Το Τακτικόν του Escorial, σ. 265.12 κ.ε., 267.11 κ.ε., μνημονεύει επίσης τους *στρατηγούς* του Ταρών, της Μελητηνής, της Θεοδοσιούπολης και της Μεσοποταμίας ανάμεσα στους επικεφαλής των μεγάλων ανατολικών περιφερειών (Ανατολικών, Χαλδίας, Οψικίου, Θρακησίων κλπ.), κατόπιν παραθέτει τους *στρατηγούς* των ευρωπαϊκών και νησιωτικών *θεμάτων* και τελευταίους εκείνους των μικρών αρμενικών περιφερειών (*θεμάτων-κάστρων*). Ο συγκεκριμένος δηλαδή ιεραρχικός κατάλογος διαχωρίζει εντελώς τις πρώτες περιφέρειες από τις τελευταίες. Δεν γνωρίζουμε μεν *κριτές* Βαασπρακανίας, αλλά αυτό το γεγονός μπορεί να αποδοθεί σε διάφορους λόγους, που σχετίζονται με το περιορισμένο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των αξιωματούχων των συνοριακών περιοχών, όπως επισήμανε πρόσφατα ο J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 5, ή με τον ειδικό διοικητικό χαρακτήρα των αρμενικών περιοχών της αυτοκρατορίας, οι οποίες διέθεταν διαφορετική οργάνωση σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες, όπως υποστήριξε τουλάχιστον σε πολλές δημοσιεύσεις της η V.A. Arutjunova-Fidanjan. Διασώζονται ωστόσο μερικές σφραγίδες *κριτών* του *δουκάτου* της Ιβηρίας από τον 11^ο αι., γεγονός που αποδεικνύει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η συγκεκριμένη περιφέρεια δεν συμπεριλαμβανόταν στα Αρμενι(α)κά *θέματα*, καθώς αυτά διέθεταν δικούς τους *κριτές* (σώζεται πλούσιο σφραγιστικό υλικό των τελευταίων). Ο W. Seibt, *Άρμενικά θέματα*, σ. 138, επισήμανε επίσης τους χαμηλούς τίτλους που έφεραν οι *κριτές* των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, συγκριτικά με εκείνους των παλαιότερων διοικήσεων, γεγονός που καταδεικνύει ότι η περιοχή της αρμοδιότητάς τους μάλλον δεν ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη. Κατά τον ίδιο, τα Αρμενι(α)κά *θέματα* οπωσδήποτε δεν σχετίζονταν με τα εδάφη που κατακτήθηκαν από την αυτοκρατορία στο ανατολικό σύνορο τον 10^ο και 11^ο αι. και κατοικούνταν σχεδόν αποκλειστικά από Αρμένιους, όπως π.χ. η Βαασπρακανία, η Μεσοποταμία και το Ανίον.

¹²³⁶ Η αραβική ομάδα των Banū Habīb εκχριστιανίστηκε και πέρασε στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας περίπου το 935/36 μετά την διαμάχη των al-Hamdān bin Hamdūn (Χαμδανίδες) και al-Haroun bin

της Μεσοποταμίας), δηλαδή την Μελιτηνή, το Χαρπεζίκιον, τα Αρσαμόσατα ή Ασμόσατον, το Χοζάνον και την Δερ(τ)ζηνή καθώς και τις μικρές μονάδες Λεοντοκόμη/Τεφρική, Κοπτός ή Κόπτος¹²³⁷, Άβαρα/Άμαρα, τα παλαιά δηλαδή τμήματα του *θέματος* Σεβαστείας (με οκτακόσιους άνδρες το καθένα)· επίσης την Λυκανδό και την Τάραντα (πλησίον του σημ. Derende ή Darende [αρμ. Tarntay, αραβ. Turandah -εσφαλμένα τον ταυτίζει με το Συμπόσιον ο W. Treadgold¹²³⁸]), που αριθμούσε επίσης οκτακόσιους άνδρες και αποτέλεσε κατά τα μέσα του 11^{ου} αι. τόπο εγκατάστασης του Αρμενίου *καθολικού* της Σεβαστείας Χαδ΄ικ Β΄¹²³⁹. τέλος, τα *θέματα* ή *στρατηγίδες* Εξακωμία, Αδατά ή Άδατα (Hadat, σημ. Serayköy)¹²⁴⁰, Καλούδια (αρχ. Κλαυδιάς, αραβ. Hisn Qalauḍia), Παρευφρατίδεις πόλεις, Χασαναρά (αρμ. Sewerakk΄, αραβ. al-Suwaida, συρ. Sēbābērāk, σημ. Süverek), Ζερμίου, Ερκνή, Μουζαρίου, Χαντιάρτη, Χουίτ ή Χουήτ (αρμ. Hoya΄, αραβ. Huyut)¹²⁴¹, Χορτζινή, Χαυζίζιον (Haw[a]ziḍ ή Hafḡiḡ), Κάμα και Μελτή¹²⁴². Το σύνολο των στρατιωτικών δυνάμεων όλων αυτών των περιοχών, που ο ίδιος θεωρεί, χωρίς ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία, ότι

Muammar για την ηγεμονία στην Djazīra (Μεσοποταμία). Βλ. Yahyā bin Saʿīd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 378. Πρβλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 278-279.

¹²³⁷ Βλ. γι' αυτόν F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 209.

¹²³⁸ W. Treadgold, *Army*, σ. 78, 81-83. Αναφορά στον λεγόμενο «Τέρεντα» (sic) πραγματοποιείται στον Διγενή Ακρίτη, G. 383, Z. 622. Η *στρατηγίδα* της πόλης Τάραντα είχε λάβει την ονομασία της από το ομώνυμο φρούριο στον ποταμό Tohma-su, στα σύνορα της παλαιάς *επαρχίας* «Αρμενία III», τέσσερα χλμ. βορειοδυτικά του σημερινού Derende και ογδόντα χλμ. βορειοδυτικά της Μελιτηνής (ανάμεσα στην τελευταία και στην Τζαμανδό). Βλ. τον χάρτη των J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*, σ. 81. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης. Ο Αρμένιος *καθολικός* Πέτρος Α΄ Getadarj πέρασε εκεί τα τρία τελευταία χρόνια του βίου του. Βλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 434. Ο *στρατηγός* Τάραντα απαντά στο Τακτικόν Escorial, σ. 267. Σώζεται σφραγίδα κάποιου Παλατίνου, βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και *στρατηγού* Τάραντα (10^{ος} αι.). Βλ. D.O., αρ. 58.106.1645, έκδ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 58.106.1645, σ. 161. Γενικά για την πόλη Τάραντα βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 42, 55-58, 74. -N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 359. -Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 290. -B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 567. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 290-291. -T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 499 κ.ε. -*D.O. Seals IV*, αρ. 70, σ. 161.

¹²³⁹ O Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 73-74, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 90-91, παραδίδει ότι όταν επιτράπηκε στον *καθολικό* της Σεβαστείας Χαδ΄ικ Β΄ να αποχωρήσει από την Κωνσταντινούπολη, ο τελευταίος πήγε στην περιοχή της παλαιάς *στρατηγίδας* ή *θέματος* Τάραντα. Ο αυτοκράτορας του αναγνώρισε με χρυσόβουλλο την κυριότητα εκτεταμένων γαιών στις «αρμενικές περιοχές» και δύο μονών στην περιφέρεια της πόλης Τάραντα. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 86.

¹²⁴⁰ Ο *στρατηγός* του *Αδάτ* μνημονεύεται στο Τακτικόν Escorial, σ. 267.18. Το φρούριο είχε αλωθεί αρχικά το 948/49 από τον Λέοντα Φωκά (βλ. M. Canard, *H'amdandides*, σ. 761), αλλά ανακτήθηκε οριστικά το 957. Βλ. N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 242. -B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 223.

¹²⁴¹ Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 202, 206. -M. Canard, *H'amdandides*, σ. 185-186, 847. -N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 293. Το Χουίτ ήταν μία ορεινή περιοχή του Ταρών.

¹²⁴² Βλ. γι' αυτά Τακτικόν Escorial, σ. 267.12-32, 269.1-15.

αποτελούσαν τον «ιβηρικό στρατό» που αποστράτευσε ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος, ανερχόταν υποτιθέμενα σε 50.000 άνδρες¹²⁴³.

Ο W. Treadgold θεωρεί ότι τα Αρμενι(α)κά θέματα αποκαλούνται «ιβηρικά», επειδή, κατά τον ίδιο, είχαν ίσως υπαχθεί μετά την συγκρότηση του *κατεπανάτου* Ιβηρίας στις αρχές του 11^{ου} αι. στον στρατιωτικό διοικητή της συγκεκριμένης περιφέρειας και όχι στον *δούκα* της Μεσοποταμίας, όπως συνέβαινε ως τότε. Ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει ότι έτσι ερμηνεύεται και το υποτιθέμενο πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί με την ανατολική αρχή του *πατρικίου* και *βέστη* Λέοντος Τορνικίου (πριν από την στάση του το 1047)¹²⁴⁴: ο Μιχαήλ Ατταλειάτης την προσδιορίζει στην Μελιτηνή¹²⁴⁵, ενώ οι υπόλοιποι συγγραφείς της εποχής αναφέρουν ότι βρισκόταν στην Ιβηρία¹²⁴⁶, γεγονός που δημιουργεί πρόβλημα, καθώς η πρώτη δεν βρισκόταν φυσικά στην δεύτερη. Η Μελιτηνή αποτελούσε δηλαδή, κατά τον ίδιο πάντα μελετητή, αρμενι(α)κό θέμα και τμήμα του λεγόμενου «ιβηρικού» στρατού¹²⁴⁷.

Η επιχειρηματολογία ωστόσο του W. Treadgold μάλλον δεν ευσταθεί, καθώς ο Τορνίκιος είχε αναλάβει στην πραγματικότητα την στρατιωτική διοίκηση του Μελτή, που βρισκόταν στην Ιβηρία, και όχι της Μελιτηνής. Η συγκεκριμένη πληροφορία προέρχεται από σωζόμενο μολυβδόβουλλο του Τορνικίου, η επιγραφή του οποίου είχε εσφαλμένα θεωρηθεί παλαιότερα ότι μνημόνευε επίσης την Μελιτηνή. Γνωρίζουμε ωστόσο πλέον με βεβαιότητα ότι η ορθή ανάγνωση του επίμαχου σημείου της επιγραφής είναι «Μελτή» και όχι «Μελιτηνή», ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο μολυβδόβουλλο αναγράφονται οι ίδιοι ακριβώς τίτλοι που αποδίδει στον Λέοντα ο μεταγενέστερος Ατταλειάτης (*πατρίκιος* και *βέστης*)¹²⁴⁸. Το συγκεκριμένο γεγονός καθιστά την προαναφερθείσα μαρτυρία του τελευταίου ιστοριογράφου αναξιόπιστη (πρόκειται προφανώς για εσφαλμένη εγγραφή ή για παρανόηση της τοποθεσίας). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο G. Schlumberger είχε διορθώσει σε αυτό το σημείο τον Ατταλειάτη, χωρίς μάλιστα να έχει γνώση της βούλλας¹²⁴⁹. Όπως και να έχει, το μέτρο της κατάργησης των παλαιότερων φορολογικών προνομίων των Αρμενίων στρατιωτών, που εφαρμόστηκε επί Κωνσταντίνου Μονομάχου στην Ιβηρία, ενδεχο-

¹²⁴³ Βλ. σχετικά W. Treadgold, *Army*, σ. 78, 81-83, 115. Οι συγκεκριμένοι 50.000 άνδρες αποτελούσαν τον λεγόμενο «ιβηρικό στρατό», σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες που παρέχει ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 476.51-52.

¹²⁴⁴ Το υποτιθέμενο πρόβλημα που αναφέρουμε στο κυρίως κείμενο είχε «επισημάνει» αρχικά ο J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 185-186.

¹²⁴⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 18.6.

¹²⁴⁶ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 15.26. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.79-80. –Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 626.12. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 596.6.

¹²⁴⁷ W. Treadgold, *Army*, σ. 81. Ανάλογη άποψη για την Μελιτηνή φαίνεται να έχει και ο E. McGeer, *Legislation*, σ. xii (χάρτης).

¹²⁴⁸ Βλ. αρ. πίνακα 13.

¹²⁴⁹ G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 596, σημ. 1.

μένως να επιβλήθηκε και στα δυτικότερα Αρμενι(α)κά *θέματα*, σύμφωνα τουλάχιστον με τον W. Seibt και άλλους μελετητές¹²⁵⁰.

Ο W. Seibt επισημαίνει ορθά ότι το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των αξιωματούχων των Αρμενι(α)κών *θεμάτων* δεν μας βοηθεί μεν στην ταύτιση της γεωγραφικής τους θέσης· τα πολυάριθμα σωζόμενα μολυβδόβουλλα των *κριτών* της συγκεκριμένης περιφέρειας μας επιτρέπουν ωστόσο να αποκλείσουμε την συμπερίληψη των διοικητικο-στρατιωτικών περιοχών του ανατολικού συνόρου και της κεντρικής Μικράς Ασίας σε αυτήν την διοικητική ενότητα. Ο ίδιος ερευνητής εξαιρεί τις περιφέρειες της Κολωνείας, Μεσοποταμίας, Λυκανδού, Μελιτηνής, Χαρσιανού και Καππαδοκίας και θεωρεί ότι τα Αρμενι(α)κά *θέματα* κάλυπταν grosso modo γεωγραφικά τις περιοχές που εκτεινόταν από την κοιλάδα του ποταμού Άλυ έως εκείνη του Ευφράτη, στα νότια της Κολωνείας και στα βόρεια της Λυκανδού και της Μελιτηνής. Στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή εγκαταστάθηκαν ουσιαστικά οι Αρμένιοι μετανάστες από το Waspurakan, το Ανίον και το Κάρσε, γεγονός που ώθησε τον W. Seibt να διατυπώσει την αμφίβολη υπόθεση ότι τα γεωγραφικά όρια της διοικητικής μονάδας που είναι γνωστή ως «Αρμενι(α)κά *θέματα*» ενδεχομένως υπέστησαν κάποιες τροποποιήσεις κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (ca. 1021-1065). Τα τελευταία (και προφανώς οι διάφορες περιοχές της αρμενικής εγκατάστασης) συμπεριλάμβαναν, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, το σύνολο της γεωγραφικής έκτασης από την κοιλάδα του Άλυ με την Καισάρεια, την Σεβάστεια και την Γαβαδονία έως τον Ευφράτη, στα βόρεια του σημερινού ποταμού Tohma μαζί με την Άβαρα/Αμάρα, το ‘Arapkīr ή ‘Aragbīr και την Akn (ελλ. Ακίνα), καθώς και τις ενδιάμεσες πόλεις Λάρισσα, Τεφρική/Λεοντοκόμη και Τζαμανδό, αλλά όχι την Μελιτηνή και την Λυκανδό¹²⁵¹. Σε αυτήν την άποψη θα πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί ότι αρμενικοί πληθυσμοί είχαν εγκατασταθεί στις τελευταίες περιοχές, όπως αναφέρεται στα σχετικά κεφάλαια της παρούσας μελέτης. Το σημαντικότερο ωστόσο είναι ότι η Καισάρεια αποτελούσε το πιο σπουδαίο αστικό κέντρο και την διοικητική έδρα του *θέματος* Χαρσιανού, από το οποίο γνωρίζουμε πληθώρα *κριτών* του 11^{ου} αι., όπως διαφαίνεται από τους σχετικούς πίνακες. Το ίδιο δεν συμβαίνει και με την

¹²⁵⁰ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 141: «Die Einrichtung der großen Dukate (...) hatte aus dem ehemaligen “Grenzland mit Sonderstatus” ein gewöhnliches “Hinterland” gemacht, das aber erst stärker in den byzantinischen Provinzenverband integriert werden mußte. Das Ergebnis dieses sicher nicht einfachen Prozesses war dann die Einführung der üblichen Zivilverwaltung in einem klar umrissenen Gebiet, das den früher umfassenderen Terminus *Αρμενικά θέματα* “erbte”. Um den kriegerischen armenischen Feudaladel die Veränderungen erträglicher zu machen, mag auf militärischem Gebiet der Status quo zumindest eine Zeitlang prolongiert worden sein. Spätestens im Zusammenhang mit der viel diskutierten Auflösung des *Ιβηρικού στρατός* unter Konstantin IX. Monomachos schwand aber ein Großteil der damit verbundenen Privilegien, v. a. auf steuerlichem Gebiet». Πρβλ. γενικά W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 163 και σημ. 93. –P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 268 κ.ε. –K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 197 κ.ε.

¹²⁵¹ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 138-139.

Σεβάστεια, τόπο εγκατάστασης των Arcruni του Waspurakan, η πολιτική διοίκηση της οποίας είχε ενδεχομένως αναταταθεί στους *κριτές* των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*¹²⁵². Η περιοχή λοιπόν της Καισάρειας του Χαρσιανού δεν είναι δυνατόν να αποτελούσε τμήμα της διοικητικής περιφέρειας Αρμενι(α)κά *θέματα*.

Ποια ήταν ωστόσο τελικά τα πραγματικά γεωγραφικά όρια της συγκεκριμένης περιφέρειας; Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι ο γενικά αξιόπιστος και γνώστης της διοικητικής οργάνωσης αλλά και της γεωγραφίας της ευρύτερης περιοχής Μιχαήλ Ατταλειάτης προσδιορίζει ως «Αρμενιανά *θέματα*», αφηγούμενος γεγονότα του 1069, τα εδάφη που εκτείνονταν ανάμεσα στην Κολώνεια και την Σεβάστεια¹²⁵³. Η συγκεκριμένη πληροφορία είναι κατά την γνώμη μας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και σημαντική, καθώς «συμφωνεί» με τον παλαιότερο ισχυρισμό του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου ότι η Κολώνεια αποτελούσε «*ἀπαρχή*» της λεγόμενης «*μικρᾶς Ἀρμενίας*». «*Προοίμια*» της τελευταίας ήταν τα «*ἄνω καὶ μεσόγαια*» του *θέματος* Χαλδίας και ανατολική «*ἀπαρχή*» της το παλαιό *θέμα* Θεοδοσιουπόλεως (έως την δυτικότερη Κολώνεια)¹²⁵⁴. Η ιβηρική Θεοδοσιούπολη και η δυτικότερη της Μεσοποταμία προφανώς δεν συμπεριλαμβάνονταν στα Αρμενι(α)κά *θέματα*, εφόσον διέθεταν δικούς τους *κριτές*¹²⁵⁵. Δεν γνωρίζουμε επίσης, τουλάχιστον ακόμη, κανέναν *κριτή* που να υπηρέτησε στις περιφέρειες Τελούχ, Γερμανικείας και Σαμοσάτων αλλά και στο *δουκάτο* Εδέσσης. Οι συγκεκριμένες περιοχές ωστόσο βρίσκονταν πολύ νοτιότερα. Η περιφέρεια που προσδιορίζει ο Ατταλειάτης ως «Αρμενιανά *θέματα*», κατά την γνώμη μας το γεωγραφικό τρίγωνο που απαρτίζεται χονδρικά από τα εδάφη που εκτείνονται ανάμεσα στις Τεφρική/Λεοντοκώμη¹²⁵⁶-Κολώνεια-Σεβάστεια και ενδεχομένως οι γύρω περιοχές, υπολείπεται βέβαια ιδιαίτερα σε έκταση συγκριτικά με το σύνολο των διαφόρων περιφερειών που εντάσσουν ή συνυπολογίζουν ως «Αρμενι(α)κά *θέματα*» οι σύγχρονοι μελετητές. Ο W. Treadgold εντάσσει ορθά την Λεοντοκώμη στην συγκεκριμένη διοικητική περιφέρεια, αλλά αποκλείει, εσφαλμένα κατά την γνώμη μας, την Σεβάστεια¹²⁵⁷, που υπαγόταν σε αυτήν, όπως υποστηρίζουμε στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την συγκεκριμένη περιοχή¹²⁵⁸.

¹²⁵² Βλ. το υποκεφάλαιο της παρούσας μελέτης για τις αρμενικές εγκαταστάσεις στην Σεβάστεια.

¹²⁵³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.17-18. Βλ. επίσης και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 138.5. Πρβλ. W. Seibt, *Ἀρμενικά θέματα*, σ. 139. Για την ευρύτερη γεωγραφική τοποθεσία βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹²⁵⁴ Βλ. Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 74.2. Πρβλ. σχετικά Κ.Ν. Yuzbašian, *Arméniens*, σ. 190. –Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 259.

¹²⁵⁵ Βλ. αρ. πίνακα 27-29 και 93-95.

¹²⁵⁶ Βλ. την σχετική επιχειρηματολογία μας στις σ. 231 κ.ε.

¹²⁵⁷ Βλ. τον σχετικό χάρτη του W. Treadgold, *Army*, σ. 82. Βλ. γενικά και στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹²⁵⁸ Βλ. σ. 494 κ.ε.

Κάθε παλαιό επιμέρους Αρμενι(α)κό θέμα αποτελούσε ουσιαστικά κατά τον 10^ο αι. ένα μικρό στρατιωτικό σώμα πεζών στρατιωτών (όχι πάνω από χίλιους), το οποίο ήλεγχε, όπως προαναφέρθηκε, μία γεωγραφική περιοχή περιορισμένης έκτασης, συνήθως την περιφέρεια ενός κάστρου¹²⁵⁹. Οι πεζοί Αρμένιοι στρατιώτες αυτών των περιοχών μνημονεύονται ακόμη και στην εποχή του Ρωμανού Δ' Διογένη¹²⁶⁰. Η στρατιωτική δομή και ιεραρχία αυτών των συνοριακών σωμάτων διέφερε φυσικά ιδιαίτερα από εκείνες των μεγάλων «ρωμαϊκών θεμάτων», που βρίσκονταν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Το θέμα Χαρπεζικίου για παράδειγμα, που μνημονεύεται από τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο (για την κρητική εκστρατεία του 949) και στο Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;), αριθμούσε είκοσι δύο μεγάλους *τουρμάρχες* και σαράντα επτά ελάσσονες¹²⁶¹. Ο μεγάλος αριθμός αξιωματικών θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στις ιδιαίτερες γεωγραφικές και στρατιωτικές συνθήκες που επικρατούσαν σε αυτές τις περιοχές, όπου είχαν εγκατασταθεί τα συγκεκριμένα σώματα, αλλά και σε λόγους επιβολής πειθαρχίας, ιδιαίτερα αν λάβουμε π.χ. υπόψη όσα αναφέρονται σε *νεαρά* του Νικηφόρου Β' Φωκά για τους Αρμένιους στρατιώτες της εποχής καθώς και τις μαρτυρίες των ιστοριογράφων του 11^{ου} αι.¹²⁶².

Ο επικεφαλής *στρατηγός* κάθε Αρμενι(α)κού θέματος αποκαλείται από τους Άραβες συγγραφείς *zirwar*¹²⁶³ και από τους Αρμένιους *zōranar*¹²⁶⁴. Οι συγκεκριμένοι διοικητές ήταν φυσικά ιεραρχικά υποδεέστεροι των στρατηγών των παλαιών μεγάλων θεμάτων, όπως διαφαίνεται καθαρά στο Τακτικόν του Escorial, και φυσικά των *δουκών* και *κατεπάνω* των συνοριακών περιφερειών. Ο Άραβας συγγραφέας Abū al-Qāsim bin 'Alī al-Naṣīb (γνωστός ως «Ibn Hawqal»), διαχωρίζει π.χ. στο έργο του «*Surāt al-Ard*» (=Εικόνα της γης) τους

¹²⁵⁹ Πρβλ. και G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 258, 260. –E. McGeer, *Legislation*, σ. 86. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 327.

¹²⁶⁰ Βλ. W. Seibt, *Untersuchungen zur Vor- und Frühgeschichte der "bulgarischen" Kometopulen, Handes Amsorya 89* (1975), σ. 86 κ.ε. –Του ίδιου, Άρμενικά θέματα, σ. 141. Αναφορές στο αρμενικό πεζικό, που πλαισίωσε τον Ρωμανό στις εκστρατείες του, πραγματοποιούν οι Ατταλειάτης και Μιχαήλ Σύρος. Βλ. στα κεφάλαια της παρούσας μελέτης για την Ιεράπολη και την μάχη του Μαντζικέρτ.

¹²⁶¹ Βλ. γι' αυτό Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 662.17 κ.ε., 666.22 κ.ε., 667.6-7, 669.5 κ.ε. – Τακτικόν Escorial, σ. 267.14. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαρπεζικίου, σ. 343 κ.ε. –C. Foss, λ. Charpezikion, *ODB*, τομ. 1, σ. 415. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 149. –Αικ. Χριστοφιλόπουλου, *Θεσμοί*, σ. 239. Το Χαρπεζίκιον ενδεχομένως ταυτίζεται με το Çarpizek Kalesi. Βλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 86, σημ. 260. Η Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 608, κάνει αντιθέτως λόγο για το 'Arabgīr. Για την γεωγραφική του θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹²⁶² Βλ. N. Svoronos, *Novelles*, αρ. 9 (Texte I), παρ. Α.1, σ. 170.7-11. Βλ. επίσης *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 39.8, έκδ. G.T. Dennis, σ. 152.11. Πρβλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 451. –E. McGeer, *Legislation*, σ. 86-89. –Του ίδιου, *Legal Decree*, ιδίως σ. 125 κ.ε. –D.O. Seals IV, σ. 143. –Αικ. Χριστοφιλόπουλου, *Θεσμοί*, σ. 239.

¹²⁶³ N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 299. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 61, σημ. 23. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χοζάνου, σ. 348. –Αικ. Χριστοφιλόπουλου, *Θεσμοί*, σ. 238, σημ. 17.

¹²⁶⁴ Για τον όρο *zōranar* βλ. A. Šanidze, *K'art'velt'a monastery bulgaret'si da misi tipikoni*, Tbilisi 1971, κυρίως σ. 260-275. Πρβλ. σχετικά N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 299.

zirwar από τους διοικητές των παλαιών *θεμάτων*, τους οποίους αποκαλεί «πατρικούς» (αραβ. *batrīq*)¹²⁶⁵. Διασώζεται σφραγίδα από τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι., η οποία ανήκε σε κάποιον Μιχαήλ, *ανθύπατο πατρίκιο, βέστη και στρατηγό των Αρμενι(α)κών θεμάτων*¹²⁶⁶. Ο W. Seibt ταύτισε, ίσως κάπως παρακινδυνευμένα, τον συγκεκριμένο στρατιωτικό με τον μετέπειτα *πανυπερέβαστο* Μιχαήλ Ταρωνίτη¹²⁶⁷, που αιχμαλωτίστηκε το 1070 από τον Τούρκο αρχηγό Χρυσόσκουλο (αρμ. Ktrič', αραβ. Arīsiaghī ή Arīsiḡhī, τουρκ. El-Basan [;]¹²⁶⁸), κοντά στην Σεβάστεια, μαζί με τον μετέπειτα διεκδικητή του θρόνου (ca. 1080-1081) και αργότερα *καίσαρα* Νικηφόρο Μελισσηνό και τον *κουροπαλάτη* και *στρατηγό αυτοκράτορα* Μανουήλ Κομνηνό¹²⁶⁹. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Κατακαλών Κεκαυμένος ηγήθηκε το 1057 των μικρών αρμενικών μονάδων, στην προσπάθειά του να υποστηρίξει τον Ισαάκιο Κομνηνό να ανέλθει στον θρόνο. Η σχετική ασάφεια των αναφορών του Ιωάννη Σκυλίτζη δεν μας επιτρέπει ωστόσο να προβούμε σε περαιτέρω συμπεράσματα¹²⁷⁰.

Όπως και να έχει, η ύπαρξη του προαναφερθέντος μολυβδόβουλλου καταδεικνύει σαφώς ότι σε κάποια χρονική στιγμή των μέσων του 11^{ου} αι. η στρατιωτική αρχή όλων αυτών των μικρών μονάδων ανατέθηκε, ίσως για περιορισμένο διάστημα, σε ένα πρόσωπο·

¹²⁶⁵ Βλ. εν Α.Α. Vasiliev, *Arabes II.1*, σ. 344, σημ. 2, 357, σημ. 1. –Του ίδιου, *Arabes II.2*, σ. 341, 361, 366, 412-413. Πρβλ. M. Canard, *H'amdanides*, σ. 486, σημ. 249, 836, 842, σημ. 261. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 299. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 348. Το έργο του Ibn Hawqal γράφηκε πριν το 967, αλλά αναθεωρήθηκε το 977 και το 988). Νεότερη έκδοση από τους G. Wiet - J.H. Kramers, *Configuration de la terre*, τομ. 1-2, Paris - Beirut 1964.

¹²⁶⁶ Βλ. αρ. πίνακα 112.

¹²⁶⁷ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 137-138.

¹²⁶⁸ O C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 27, τον αναφέρει εσφαλμένα ως «Erisgen». Βλ. όμως σχετικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171 κ.ε., ο οποίος ταυτίζει τον Χρυσόσκουλο με τον El-Basan ή Er-Basgan ή Er-basan, τον επικεφαλής δηλαδή εμίρη των «Ογούζων» (Τουρκομάνων) Yabgulular ή Yavgulu ή Yavgıyga, που είχε νυμφευθεί την αδελφή του Alp Arslan Gevher Hatun και συμμαχήσει το 1067 με τον γιο του Çağrı Bey, Kara Arslan Kavurt (ή Qāvurt ή Kawurd), ηγεμόνα του Kirmān (βλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 36-37, 44, 47-49, 111, 180. –E. Merçil, *Great Seljūkid State*, σ. 96), επειδή δεν συμφωνούσε με την συγκεντρωτική οργάνωση της σελτζουκικής αυτοκρατορίας. Αργότερα, και ενώ βρισκόταν σε σύγκρουση με τον Alp Arslan, προωθήθηκε αναγκαστικά στα μικρασιατικά εδάφη με μια ομάδα Yavgıyga, όπου και νίκησε τον Μανουήλ Κομνηνό (γι' αυτόν τον λόγο ακολούθησε αργότερα τον ηττημένο και αιχμάλωτό του Κομνηνό στην Κωνσταντινούπολη). Σύμφωνα με τον O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 173-174, οι Yavgıyga, τμήμα των οποίων διοικούσε και ο Atsız bin Uvaq al-Khwārizmī στην Συρία, δεν υπήρξαν ξεχωριστή από τους Σελτζούκους τουρκομανική εθνική ομάδα, ενώ η άποψη ότι αποτελούσαν μία από τις είκοσι τέσσερις φυλές των Oğuzlar (ότι ταυτίζονται δηλαδή με τους Yıva) δεν είναι ορθή. Κατά τον O. Turan, οι Τουρκομάνοι που ακολούθησαν μετά τον θάνατο του γενάρχη Selçuk τους Çağrı και Tuğrul beg έγιναν γνωστοί ως «Σελτζούκοι», ενώ όσοι ακολούθησαν τον İbrāhīm İnāl ή Yunal έγιναν γνωστοί ως «Yavgıyga». Για τους τελευταίους βλ. *Maliknâme*, σ. 57 κ.ε. Πρβλ. όμως και A. Ateş, *Yabgulular meselesi* (=Το πρόβλημα των Yabgulular), *Belleten* 29 (1965), σ. 517-525. Ο Kavurt αμφισβήτησε το 1072 την διαδοχή του Alp Arslan από τον γιο του, και δικό του ανεψιό, Melikşah, αλλά ηττήθηκε στην μάχη της Hamadḥān (ca. 1073), χάρι κυρίως στην επιτυχημένη καθοδήγηση των σουλτανικών στρατευμάτων από τον βεζίρη Nizam al-Mülk. Τελικά συνελήφθη και εκτελέστηκε δια πνιγμού με την χορδή του ίδιου του τόξου! Βλ. E. Merçil, *Great Seljūkid State*, σ. 99. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 197.

¹²⁶⁹ Βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 101.14-15.

¹²⁷⁰ Βλ. αρ. πίνακα 111.

κάτι ανάλογο είχε συμβεί και με την πολιτική διοίκηση του συνόλου των Αρμενι(α)κών *θεμάτων* από τους *κριτές*¹²⁷¹, αν και η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση υπήρξε μόνιμη. Οι λόγοι της συγκεκριμένης ανάθεσης δεν μας είναι γνωστοί· ενδεχομένως οφειλόταν σε έκτατες περιστάσεις και στην ολοένα αυξανόμενη μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. τουρκική απειλή¹²⁷². Η σωζόμενη σφραγίδα κάποιου Κοροπαλάτη (sic), βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού της Εξακωμίας¹²⁷³, ενός εκ των παλαιών Αρμενι(α)κών *θεμάτων* ή *στρατηγμάτων* ή *στρατηγίδων* είναι προφανώς αρκετά προγενέστερη, αν και η ακριβής χρονολόγησή της δεν είναι δυνατή (10^{ος} ή 11^{ος} αι.). Αν η ανάθεση της στρατιωτικής αρχής των Αρμενι(α)κών *θεμάτων* σε έναν *στρατηγό* υπήρξε πράγματι γεγονός περιστασιακό και μεμονωμένο, όπως υποστήριζε ο W. Seibt αλλά και διαφαίνεται από το υπάρχον σφραγιστικό υλικό, τότε είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο στρατιωτικός έλεγχος της περιοχής είχε ανατεθεί κατά τον 11^ο αι. είτε στους Αρμένιους Arguni της Σεβάστειας είτε στον *στρατηγό* και αργότερα *κατεπάνω* της ανατολικότερης (και αρκετά μακρυνής) Μελιτηνής (η άποψη που διατύπωσε ο W. Treadgold περί αρχικής υπαγωγής των Αρμενι(α)κών *θεμάτων* στην επίβλεψη του *δουκός* Αντιοχείας και αργότερα του *δουκός* Εδέσσης θα πρέπει προφανώς να απορριφθεί, καθώς οι συγκεκριμένες περιοχές απείχαν ιδιαίτερα από τα πρώτα)¹²⁷⁴. Το ίδιο κατά τα φαινόμενα συνέβη και με την περιοχή της Κολωνείας (όπου βρισκόταν και το Μαυρόκαστρον, σημ. Şebinkarahisar¹²⁷⁵), από την οποία γνωρίζουμε αρκετούς *κριτές* αλλά κανέναν *στρατηγό*, εξαιρουμένου με αρκετή επιφύλαξη του Κατακαλών Κεκαυμένου, που όμως καταγόταν από εκεί. Όταν η τουρκική απειλή είχε πλέον αυξηθεί ανησυχητικά στα τέλη του 11^{ου} αι., το Μαυρόκαστρον ανατέθηκε στον Φραγγορμανδό Ροβέρτο Κρισπίνο και τους άνδρες του, ενώ *τάγματα* από τις βαλκανικές επαρχίες μεταφέρθηκαν, όπως θα δούμε, στα Αρμενι(α)κά *θέματα*, επειδή προφανώς οι (αρμενικές) δυνάμεις της περιοχής είχαν αποδειχθεί ανεπαρκείς για την αποτελεσματική της φρούρηση· το συγκεκριμένο γεγονός είχε καταστεί προφανές μετά την άλωση της Σεβάστειας (1059) από τους εισβολείς και από τα πλήγματα που είχαν υποστεί οι περιοχές της Μελιτηνής και της Καισάρειας.

Ο μεγάλος αριθμός των σωζόμενων σφραγίδων των οικονομικών αξιωματούχων των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, ιδιαίτερα εκείνων των *κουρατόρων* και ενός *μεγάλου κουράτωρος*, καταδεικνύει την οικονομική σπουδαιότητα που είχαν τα *θέματα* αυτά για το στέμμα έως τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι. Τα επίσης πολυάριθμα μολυβδόβουλλα των *κριτών* της

¹²⁷¹ Πρβλ. σχετικά C. Holmes, *Basil II*, σ. 371.

¹²⁷² Πρβλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137-138.

¹²⁷³ Βλ. D.O., αρ. 58.106.1068, έκδ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 62.1, σ. 152-153.

¹²⁷⁴ W. Treadgold, *Army*, σ. 80-81. Βλ. εξάλλου Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.28-43.

¹²⁷⁵ Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 66, 165. Για το σύγχρονο Şebinkarahisar ή Şarkikarahisar ή Karahisar (παλαιότ. Şapkarahisar) βλ. I.T. Okatan, *Şebinkarahisar ve civarı*, (τόπος έκδ.) 1949, σ. 42-109. —A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 145. —T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 323 κ.ε. —E. Danık, Şebinkarahisar Kalesi, *Sanat Tarihi Dergisi* 13.2 (2004), σ. 51-78.

συγκεκριμένης περιφέρειας μαρτυρούν σύμφωνα με τους εκδότες των σφραγίδων του Dumbarton Oaks αλλά και τον W. Seibt την προσπάθεια που κατέβαλλε η κεντρική κυβέρνηση για την διατήρηση της τάξης και για την κατά το δυνατόν ομαλότερη εγκατάσταση των Αρμενίων μεταναστών στις περιοχές της κεντρικής Μικράς Ασίας και κυρίως του ανατολικού συνόρου. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανέκυπταν από την αναγκαστική μετανάστευση και εγκατάσταση στην κεντρική Μικρά Ασία μεγάλου αριθμού ανθρώπων είχε λογικά ανατεθεί στους αυτοκρατορικούς δικαστικούς αξιωματούχους και οικονομικούς υπαλλήλους που είχαν τοποθετηθεί στην συγκεκριμένη περιφέρεια. Η αρμοδιότητα και τα βάρη έκδοσης των δικαστικών αποφάσεων και των διαφόρων εγγράφων και της διευθέτησης των διαφόρων προβλημάτων που ανέκυπταν, όπως π.χ. η ρύθμιση των οικονομικών ζητημάτων, της φορολογίας, των περιουσιακών στοιχείων κ.ά., έπιπτε στους ώμους των προαναφερθέντων αξιωματούχων. Ο εκτεταμένος λοιπόν φόρτος εργασίας εξηγεί και τον αυξημένο αριθμό των σωζόμενων μολυβδόβουλων των *κριτών* και των διαφόρων υπαλλήλων που υπηρέτησαν στα λεγόμενα Αρμενι(α)κά *θέματα*¹²⁷⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τελευταίος ή ένας από τους τελευταίους «πολιτικούς» διοικητές της συγκεκριμένης περιφέρειας έφερε το αξίωμα του *πραίτωρος* και όχι του *κριτή*, γεγονός που παρατηρείται και σε άλλα *θέματα* της εποχής, όπως π.χ. σε εκείνο των Ανατολικών¹²⁷⁷.

2. Οι πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις στα Αρμενικά *θέματα* μετά τα μέσα του 11^{ου} αι.

Οι αναφορές που πραγματοποιούν οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι του 11^{ου} αι. στα Αρμενι(α)κά *θέματα* είναι δυστυχώς εξαιρετικά περιορισμένες και αποσπασματικές. Το 1069 ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης αποδέχθηκε κατά την διάρκεια της δεύτερης μικρασιατικής εκστρατείας του την συμβουλή του *κριτή του στρατοπέδου*¹²⁷⁸ Μιχαήλ Ατταλειάτη να υποχωρήσει στα *θέματα* της κεντρικής Μικράς Ασίας που δεν είχαν ακόμη διαλυθεί από τις τουρκικές επιδρομές και να αμυνθεί από εκεί έναντι των εισβολέων. «*Ταύτης οἷν τῆς γνώμης κεκρατηκυίας, διὰ τῆς Κολωνείας καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν θεμάτων μέχρι Σεβαστείας ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ στρατεύματι διελέλυθεν*»¹²⁷⁹. Η περιοχή που ο Ατταλειάτης κατονομάζει ως

¹²⁷⁶ W. Seibt, *Ἀρμενικὰ θέματα*, σ. 139. –D.O. Seals IV, σ. 143.

¹²⁷⁷ Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 48 (κείμε και σημ. 53), όπου και ανάλυση του συγκεκριμένου φαινομένου. Βλ. επίσης ανωτ., σ. 28, σημ. 88.

¹²⁷⁸ Για τον *κριτή του στρατοπέδου* και για την κατοχή και άσκηση του συγκεκριμένου αξιώματος από τον Ατταλειάτη βλ. Α. Γκουτζιουκώστας, *Κριτής στρατοπέδου-κριτής φοσσάτου*, ειδικά σ. 80 κ.ε.

¹²⁷⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.17-19 –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 138.5. –Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 73.7 κ.ε.

«Αρμενικά θέματα» θα πρέπει να ταυτιστεί με βεβαιότητα με τα «Αρμενι(α)κά θέματα» που εξετάζουμε και όχι φυσικά με το δυτικότερο Αρμενιакόν.¹²⁸⁰

Την ίδια περίπου περίοδο (ca. 1068-1069) ο βουλγαρικής καταγωγής *βεστάρχης* Σαμουήλ Αλουσιάνος είχε οριστεί διοικητής των πέντε «εσπερίων ταγμάτων», που διαχέιμαζαν στα λεγόμενα Αρμενι(α)κά θέματα.¹²⁸¹ Τα συγκεκριμένα στρατεύματα αντιμετώπισαν την φραγγορμανδική δύναμη του στασιαστή μισθοφόρου αρχηγού Ροβέρτου Κρισπίνου, ο οποίος δρούσε αποκλειστικά με βάση το προσωπικό του συμφέρον και είχε νικήσει επανειλημμένα διάφορες βυζαντινές στρατιωτικές μονάδες. Τα αυτοκρατορικά *τάγματα* επιτέθηκαν την Κυριακή του Πάσχα του 1069 στο στρατόπεδο των «Φράγγων», που ενδεχομένως βρισκόταν κοντά στο *φρούριον* ή *πόλισμα*.¹²⁸² Μαυρόκαστρον (στην Κολώνεια του Πόντου), «είς ἓνα τῶν Ἀρμενιакὼν τόπων ἐπὶ λόφον κειμένου ὑψηλοῦ καὶ δυσκατεργάστου».¹²⁸³ Οι τελευταίοι όμως κατόρθωσαν να απωθήσουν την προφανώς ασυντόνιστη και κακά οργανωμένη βυζαντινή επίθεση.¹²⁸⁴

Μετά την μάχη του Μαντζικέρτ η περιφέρεια των Αρμενι(α)κῶν *θεμάτων*, που είχε υποστεί ήδη εκτεταμένες καταστροφές από τις συνεχείς τουρκικές επιδρομές, υπέκυψε τελικά στους Τουρκομάνους του γαζή εμίρη Melik Dānīšmend. Η διείσδυση των Δανισμενδών και η κατάκτηση της ευρύτερης περιοχής από τον Melik περιγράφεται αναλυτικότερα στο σχετικό κεφάλαιο για την περιφέρεια της Σεβάστειας. Την ίδια περίπου περίοδο ο εμίρης Mengücek ή Mengüçik¹²⁸⁵ ήλεγχε την Τεφρική, την Κελτζηνή (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzingan), την Κάμαχα (σημ. Kemah) στα νοτιοδυτικά καθώς και την Kōghonya, που ταυτίζεται με το Şebinkarahisar ή Μαυρόκαστρον.¹²⁸⁶

¹²⁸⁰ Πρβλ. εξάλλου και την παρόμοια γνώμη των H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 80. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 300. –W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 139.

¹²⁸¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 93.12 κ.ε. Σύμφωνα με τον W. Treadgold, *Army*, σ. 85, τα συγκεκριμένα *τάγματα* ήταν οι *Σχολές*, οι *Εξκουβίτορες*, η *Βήλια*, οι *Ικανάτοι* και οι *Αθάνατοι*. Ο Αλουσιάνος χρημάτισε εκείνη την περίοδο και *δουξ* Εδέσσης. Μεταγενέστερα μολυβδόβουλλα του τον αναφέρουν ως *πρόεδρο* και *δούκα*. Βλ. αρ. πίνακα 209.

¹²⁸² Για τους συγκεκριμένους όρους βλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α', σ. 245 κ.ε.

¹²⁸³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.18-20. Πρβλ. επίσης W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 267. Η Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 134.25-26, αναφέρει «Αρμενιакόν» αντιγράφοντας ίσως εσφαλμένα τον Ατταλειάτη. Η αναφορά αυτή παρέσυρε αρκετούς ερευνητές (βλ. π.χ. P. Magdalino, *Army and Land*, σ. 28. –J. Shepard, *Franks*, σ. 297. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 83) στο να θεωρήσουν εσφαλμένα ότι ο Κρισπίνος έδρασε εκείνη την περίοδο στο δυτικότερο Αρμενιакόν. Πρβλ. σχετικά Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιакών*, σ. 161. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 65, σημ. 67.

¹²⁸⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 93.15 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 134.7 κ.ε.

¹²⁸⁵ Για τον συγκεκριμένο εμίρη και τους επιγόνους του βλ. κυρίως O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 34, 180, 285, 293, 295, 358, 383. –N. Sakaoglu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*, İstanbul 1971.

¹²⁸⁶ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64. Πρβλ. J. Sourdell-Thomine, λ. Diwīgī, *EI*, τομ. 2 (1965), σ. 349 κ.ε. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 295. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 75, 82. –F. Sümer, *Turks*, σ. 440.

Θ. ΘΕΜΑ ΤΕΦΡΙΚΗΣ/ΛΕΟΝΤΟΚΩΜΗΣ (ΣΤΑ ARMEN[I]AKA ΘΕΜΑΤΑ)

1. Η διοικητική οργάνωση της περιοχής κατά τον 10^ο και 11^ο αι.

Το θέμα Λεοντοκώμης (η ονομασία του εκ του ονόματος του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ'¹²⁸⁷) ή Τεφρικής αποτελούσε ένα από τα πολλά «ελάσσονα» θέματα του ανατολικού μικρασιατικού συνόρου, έστω και αν το ίδιο δεν υπήρξε εφήμερο ως διοικητική-στρατιωτική μονάδα, παρά την άποψη που εξέφρασε περί του αντιθέτου ο Α. Toynbee¹²⁸⁸, η ύπαρξή του μάλιστα μαρτυρείται επί ένα αιώνα και πλέον. Η χρονογραφική του πάντως μελέτη παρουσιάζει, όπως σημειώνει εύστοχα ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, «τις γνωστές ασάφειες που ταλανίζουν την έρευνα στην περίπτωση αυτή»¹²⁸⁹. Η ευρύτερη περιοχή, που αποτέλεσε πεδίο πραγματικά συνεχών συγκρούσεων, συμπεριλαμβανόταν αρχικά στα εδάφη του παλαιού μεγάλου θέματος των Αρμενιάκων και κατά τον 9^ο αι. εντάχθηκε στο θέμα Κολωνείας¹²⁹⁰. Η Λεοντοκώμη «αυτονομήθηκε» τελικά στρατιωτικά και διοικητικά, καθώς μετατράπηκε σε κλεισούρα¹²⁹¹, η ύπαρξη της οποίας μαρτυρείται ήδη στις αρχές του 10^{ου} αι.¹²⁹². λίγο αργότερα ανυψώθηκε σε ξεχωριστό θέμα (ca. 940;) ¹²⁹³. Διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της κλεισούρας και κατόπιν του θέματος Λεοντοκώμης αποτελούσε η πόλη της Τεφρικής (ή Τιβρικής ή Αφρικής ή Abīr ή Abīq ή Abīq ή Tīwrik, σημ. Dīnīḡi), το παλαιό δηλαδή προπύργιο των Παυλικιανών που βρισκόταν στην ορεινή περιοχή της ευρύτερης

¹²⁸⁷ Η παλαιά άποψη του Α. Toynbee, *Porphyrogenitus*, σ. 258, περί προέλευσης του ονόματος «Λεοντοκώμη» από κάποιον κόμη Λέοντα, τον οποίο μάλιστα ο ίδιος ταύτισε με τον Λέοντα Φωκά, γιο του Νικηφόρου Φωκά του πρεσβύτερου, είναι μάλλον εσφαλμένη. Το πιθανότερο είναι ότι η πόλη ονομάστηκε έτσι προς τιμή του γιου του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' Λέοντος ΣΤ'. Βλ. C. Foss, λ. Tephrike, *ODB*, τομ. 3, σ. 2025. –D.O. Seals IV, σ. 161. Πρβλ. γενικότερα για το ζήτημα Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκώμης, σ. 339-340.

¹²⁸⁸ Α. Toynbee, *Porphyrogenitus*, σ. 274.

¹²⁸⁹ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκώμης, σ. 337.

¹²⁹⁰ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 74.8-9. Για την περιοχή βλ. κατωτ., χάρτη αρ. 3.

¹²⁹¹ Βλ. σχετικά J. Ferluga, *Tematskog urečnja*, σ. 85. –Του ίδιου, *Clisure*, σ. 21.

¹²⁹² Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 697.7-8 (κατάλογος «ρόγευσης» θεματικών αξιωματικών, ca. 908-910/1) –βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκώμης, σ. 338.

¹²⁹³ Τακτικόν Benešević, σ. 247.14. –Τακτικόν Escorial, σ. 267.13. Η ακριβής χρονολόγηση της μετατροπής της κλεισούρας Λεοντοκώμης σε θέμα είναι προβληματική. Ο E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 52, 55, την τοποθετεί ca. 913-955. Ο J. Ferluga, *Clisure*, σ. 21, χρονολογεί ca. 921-934. Οι N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 350. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 286, σημ. 4. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 84, 295. –D.O. Seals IV, σ. 161, χρονολογούν ανάμεσα στα 934-944. Ο C. Foss, λ. Tephrike, *ODB*, τομ. 3, σ. 2025, ca. 940. Ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος δεν αναφέρεται σε θέμα Λεοντοκώμης ή Τεφρικής στην πραγματεία «Περὶ Θεμάτων» (ca. 943-944 ή μετά το 944 ή μετά το 952· βλ. Α. Kazhdan, λ. De Thematibus, *ODB*, τομ. 1, σ. 614-615), συνεπώς ζητούμενο αποτελεί η ακριβής χρονολόγηση του έργου. Βλ. σχετικά την ανάλυση του γενικότερου προβλήματος από τους Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 47, σημ. 37. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκώμης, σ. 340-341.

βορειοανατολικής Καππαδοκίας και στα δυτικά του ποταμού Ευφράτη, σε απόσταση εκατό περίπου χιλιομέτρων νοτιοανατολικά της Σεβάστειας¹²⁹⁴. Η Τεφρική καταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς γύρω στο 872¹²⁹⁵ ή κατά άλλους το 878¹²⁹⁶. Η πόλη καθαυτή ταυτίζεται με την Λεοντοκόμη κυρίως λόγω της αναφοράς του Τακτικού του Escorial περί *στρατηγού «Τεφρικής ήτοι Λεοντοκόμης»*¹²⁹⁷.

Το 1021/22 (ή το 1019¹²⁹⁸) ο Δαβίδ Σεναχειρήμ (αρμ. Dawit' Arcruni), γιος του βασιλέα του Waspurakan Senek'erim-Yovanēs (ελλ. Σεναχειρήμ-Ιωάννης), απέκτησε μεταξὺ άλλων από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β' γαίες στην περιοχή του Ευφράτη, και πιο συγκεκριμένα στις Tiwrik (ελλ. Τεφρική ή Λεοντοκόμη), Akn (ελλ. Ακίνα), 'Arapkīr ή 'Aragbīr¹²⁹⁹ αλλά και στην Δόχεια του Πόντου (σημ. Tokat)¹³⁰⁰ και την Σεβάστεια, την Λάρισσα και την Άβαρσ στην ευρύτερη Καππαδοκία¹³⁰¹. Μετά την άφιξη των Arcruni στην περιοχή κατά το 1022 δημιουργήθηκε στην περιφέρεια της Τεφρικής το λεγόμενο «*anapat Kiwreh*» (=αναπαυτήριο του Κυρίλλου), το οποίο εξελίχθηκε σε μονή¹³⁰². Ο Αρμένιος πρίγκιπας Kiwreh είχε εγκατασταθεί στην περιοχή της Τεφρικής, σύμφωνα τουλάχιστον με τα λεγόμενα χειρόγραφης αρμενικής επιγραφής¹³⁰³.

Αν λάβουμε υπόψη μόνο τα λεγόμενα του Ιωάννη Σκυλίτζη, το *θέμα* ή *τάγμα* της Τεφρικής ενδεχομένως συνέχισε να υφίσταται ως στρατιωτικό σώμα έως τα μέσα του 11^ο αι. Κατά τον ίδιο ιστοριογράφο οι στρατιώτες και οι άρχοντες «*ἐκ τῆς Τεφρικής καὶ τῶν λοιπῶν Ἀρμενίων*» πλαισίωσαν τον περίφημο Κατακαλὼν Κεκαυμένο μαζί με τους «Σε-

¹²⁹⁴ Το συγκεκριμένο ισχυρό φρούριο κτίστηκε από τον γνωστό Καρβέα γύρω στο 850, σε μία περιοχή που βρισκόταν πέρα από το αυτοκρατορικό σύνορο και την άμεση επιρροή του εμίρη της Μελιτηνής. Υπό τον Χρυσόχειρα κατέστη τελικά έδρα του παυλικιανικού «κρατικού» μορφώματος ή καλύτερα επικράτειας. Ο Πέτρος Σικελιώτης, που επισκέφθηκε την Τεφρική κατά το 870, αποτελεί την βασική πηγή γνώσης μας γι' αυτήν. Για γεωγραφικές και άλλες πληροφορίες βλ. αναλυτικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 55-56, 60, 73, σημ. 4. –J.M. Thierry, *Divrik*, σ. 324 κ.ε. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 294-295. Βλ. και C. Foss, λ. Tephrike, *ODB*, τομ. 3, σ. 2025. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 394 κ.ε. –D.O. *Seals IV*, αρ. 68, σ. 160-161.

¹²⁹⁵ Βλ. σχετικά B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 575. –A.A. Vasiliev, *Arabes II.1*, σ. 38, σημ. 1. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, σ. 14.

¹²⁹⁶ Βλ. κυρίως P. Lemerle, *Pauliciens*, σ. 108. –C. Foss, λ. Tephrike, *ODB*, τομ. 3, σ. 2025. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 85, 294. –D.O. *Seals IV*, σ. 161. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία παρέχει ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Λεοντοκόμης*, σ. 337, σημ. 3.

¹²⁹⁷ Τακτικόν Escorial, σ. 267.13.

¹²⁹⁸ Πρβλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95.

¹²⁹⁹ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 73, αρ. 4, 76.

¹³⁰⁰ Garegin A' Kat'olikos, *Yiřatakarnk'*, σ. 214. Πρβλ. σχετικά W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, 87, 93. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95.

¹³⁰¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.1-5 –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44 κ.ε. –Samuēl Anets'i, ελλ. περὶ. H. Bartikian, σ. 110. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 809. –A. Akulian, *Einverleibung*, σ. 35-49. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 168-173. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 48-58. –W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε., 62 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95-96.

¹³⁰² G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, 87, 93. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 295.

¹³⁰³ Garegin A' Kat'olikos, *Yiřatakarnk'*, col. 214 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 87.

βαστηνούς», τους «Μελιτηνούς» στην πεδιάδα της Νικόπολης του *θέματος* Κολωνείας, για να ενισχύσουν τον Ισαάκιο Κομνηνό στην προσπάθεια κατάληψης του θρόνου το 1057¹³⁰⁴. Η συγκεκριμένη αναφορά της Τεφρικής αποτελεί και την τελευταία μαρτυρία της ως *θέματος*, σύμφωνα με τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη¹³⁰⁵. Το προαναφερθέν ωστόσο στρατιωτικό σώμα «*ἐκ τῆς Τεφρικής*» απαρτιζόταν από Αρμενίους, όπως μαρτυρεί με σαφήνεια ο Σκυλίτζης, και μάλλον δεν μπορεί να εκληφθεί ως καθαρά *θεματικό*. Το πιθανότερο είναι ότι οι συγκεκριμένοι στρατιώτες αποτελούσαν απογόνους των Αρμενίων που υπηρετούσαν στις αυτοκρατορικές φρουρές των μεθοριακών κάστρων κατά τον 10^ο αι. και κυρίως των ομοεθνών τους (αλλά όχι χαλκηδονίων στο δόγμα) κατοίκων του Waspurakan, που είχαν μεταναστεύσει στα βυζαντινά εδάφη το 1021/22, συμπεριλαμβανομένης της Τεφρικής, ακολουθώντας τους ηγεμόνες τους Argruni¹³⁰⁶.

Η σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη σφραγιστικού υλικού των αξιωματούχων της Τεφρικής και η απουσία αναφορών του συγκεκριμένου *θέματος* στα αφηγηματικά κείμενα της εποχής καθιστούν ιδιαίτερα αμφίβολη την πιθανότητα η ευρύτερη περιοχή να συνέχισε να αποτελεί πραγματικά μία ξεχωριστή διοικητική μονάδα κατά τον 11^ο αι., όπως έχει υποστηριχθεί¹³⁰⁷. Προφανώς εντασσόταν πλέον στα λεγόμενα Αρμενι(α)κά *θέματα*, μία ευρύτερη διοικητική περιφέρεια που δημιουργήθηκε κατά τον W. Seibt επί Βασιλείου Β'¹³⁰⁸. Η Τεφρική αποτελούσε, σύμφωνα με ρητή μαρτυρία του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, τόπο συγκέντρωσης των αρμενικών *θεμάτων* του 10^{ου} αι., εννοούμενων ως ξεχωριστών και καθαρά στρατιωτικών σωμάτων, πριν την συγκρότηση της ομώνυμης ενιαίας διοικητικής μονάδας¹³⁰⁹. Η πολιτική διοίκηση της διοικητικής περιφέρειας Αρμενι(α)κά *θέματα* είχε ανατεθεί από τα τέλη του 10^{ου} αι. σε *κριτές*¹³¹⁰, ενώ η στρατιωτική της προστασία πιθανότατα στους Argruni της Σεβάστειας και στον *στρατηγό* (αργότερα *κατεπάνω*) της Μελιτηνής¹³¹¹. Η συγκεκριμένη υπόθεση ενισχύεται, αν μη τι άλλο, σαφώς από την προαναφερθείσα αναφορά του Σκυλίτζη περί «*Μελιτηνών*», «*Σεβαστηνών*», «*Τεφρικής και τῶν λοιπῶν Ἀρμενίων*»¹³¹². Αυτό που γνωρίζουμε πάντως με απόλυτη βεβαιότητα είναι ότι τμήμα των

¹³⁰⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 435. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Λεοντοκόμης*, σ. 341.

¹³⁰⁵ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Λεοντοκόμης*, σ. 341.

¹³⁰⁶ Πρβλ. εξάλλου την παραπλήσια άποψη του G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 104: «En 1057, la révolte du général Isaac Comnène, appuyée sur le mécontentement des stratèges d'Asie, en particulier Katakalon Kékaumenos, semble avoir recueilli l'adhésion des territoires de peuplement arménien; Kékaumenos rallia à sa cause des chefs et des soldats arméniens, entre autres a Téphrikè et a Sébaste, toutes deux aux Argruni».

¹³⁰⁷ Βλ. π.χ. D.O. Seals IV, σ. 161-162, με επιπρόσθετη βιβλιογραφία.

¹³⁰⁸ W. Seibt, *Ἀρμενικὰ θέματα*, σ. 138.

¹³⁰⁹ Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 80.13-14 -βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Λεοντοκόμης*, σ. 341.

¹³¹⁰ W. Seibt, *Ἀρμενικὰ θέματα*, σ. 138-139.

¹³¹¹ Βλ. και όσα αναφέρουμε στο σχετικό κεφάλαιο για τα Αρμενι(α)κά *θέματα*.

¹³¹² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-40.

εδαφών της Τεφρικής ανήκε έως και τον 11^ο αι. στο στέμμα και αποτελούσε μία αυτοκρατορική *επίσκεψη*, καθώς διασώζεται μολυβδόβουλλο ενός *επισκεπτίτη* της περιοχής, που προέρχεται από αυτήν την χρονική περίοδο¹³¹³. Το γεγονός είναι αρκετά φυσιολογικό, καθώς η πρακτική της μετατροπής μέρους των εδαφών που είχαν κατακτηθεί από την αυτοκρατορία στην ανατολική Μικρά Ασία σε *βασιλικές κουρατωρίες* και *επισκέψεις* δηλαδή σε οικονομικές μονάδες και όχι αυστηρά στρατιωτικά οργανωμένες περιφέρειες (*κλεισουραρχίες*, *στρατηγίδες* και *θέματα*) υπήρξε συνηθισμένο φαινόμενο, ειδικά μετά την προώθηση του συνόρου στα αρμενικά και συριακά εδάφη¹³¹⁴.

2. Η τουρκική διείσδυση στην Τεφρική επί Ρωμανού Δ΄ Διογένη

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την Τεφρική/Λεοντοκόμη μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. είναι δυστυχώς ελάχιστες και αποσπασματικές. Το 1068 ο Ρωμανός Δ΄ διέσχιζε, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, τα πολυάριθμα και υψηλά όρη της περιοχής με τις ιππικές του δυνάμεις, προσπαθώντας να αιφνιδιάσει την τουρκική δύναμη που επέστρεφε στα ανατολικά μετά την λεηλασία της Νεοκαισάρειας. Το εγχείρημα αυτό καταπύλησε ωστόσο, όπως ήταν επόμενο, τον άπειρο αυτοκρατορικό στρατό· όταν τελικά συνάντησε τους Τούρκους, δεν ήταν πλέον σε θέση να τους καταδιώξει αμέσως. Η ξαφνική πάντως εμφάνιση των Βυζαντινών στην Τεφρική αιφνιδίασε τους αντιπάλους τους, οι οποίοι τράπηκαν τελικά σε φυγή χάνοντας πολλούς άνδρες. Οι στρατιώτες του Διογένη κατόρθωσαν μάλιστα να γίνουν κύριοι της λείας που είχαν εξασφαλίσει οι Τούρκοι μετά την άλωση της Νεοκαισάρειας¹³¹⁵. Οι τακτικές νίκες του Ρωμανού στην ευρύτερη περιοχή υπήρξαν ωστόσο πρόσκαιρες και δεν είχαν μακροπρόθεσμα στρατηγικά αποτελέσματα. Μετά την μάχη του Μαντζικέρτ η περιφέρεια της Τεφρικής πέρασε στην κατοχή του εμίρη Mengücek ή Mengü-cik¹³¹⁶, που ήλεγχε επίσης το Erzinğān (στην Κελτζηνή) και το Şebinkarahisar (το βυζαντινό Μαυρόκαστρον). Η Τεφρική παρέμεινε υπό την επικυριαρχία των Σελτζούκων του Ικονίου έως το 1228¹³¹⁷.

¹³¹³ Βλ. αρ. πίνακα 130.

¹³¹⁴ Αναλυτικά βλ. J.D. Howard-Johnston, Crown Lands, passim. –J.-Cl. Cheynet, *Épiskeptitai*, σ. 87 κ.ε.

¹³¹⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 80.2 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 126.20 κ.ε.

¹³¹⁶ Για τον συγκεκριμένο εμίρη και τους επιγόνους του βλ. κυρίως O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 34, 180, 285, 293, 295, 358, 383. –N. Sakaoglu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*, İstanbul 1971.

¹³¹⁷ Πρβλ. σχετικά J. Sourdel-Thomine, λ. Diwriğī, *EI*, τομ. 2 (1965), σ. 349 κ.ε. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 295. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 75, 82. –F. Sümer, *Turks*, σ. 440.

I. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ (:) ΚΟΛΩΝΕΙΑΣ

1. Η διοικητική συγκρότηση του θέματος και οι εκεί αρμενικές εγκαταστάσεις

Η ποντική Κολώνεια, που βρισκόταν στην περιοχή του ποταμού Λύκου (αρμ. Kolonia, αραβ. Qalūniyat al-‘Aufī)¹³¹⁸, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την καππαδοκική Κολώνεια (αρχ. Αρχελαΐς, σημ. Aksaray), παλαιό «τέταρτον ἄπληκτον» και τοποθεσία συναντήσεων των αυτοκρατόρων με τα θέματα στις μικρασιατικές εκστρατείες¹³¹⁹. Η πρώτη (ποντική) Κολώνεια ταυτιζόταν ή βρισκόταν κάτωθεν ή κοντά στο πόλισμα ή φρούριον του 11^{ου} αι. Μαυρόκαστρον (τουρκ. Şebinkarahisar ή Şarkıkarahisar ή απλώς Karahisar¹³²⁰), το οποίο όμως ορθωνόταν, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, σε υψηλό λόφο των λεγόμενων «Αρμενι(α)κών θεμάτων»¹³²¹. Ήταν κτισμένη σε επίκαιρη γεωγραφική θέση, σε μία εκ των βασικών οδών που οδηγούσαν από την Κωνσταντινούπολη και την Βιθυνία στο ανατο-

¹³¹⁸ Βλ. γι' αυτήν E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 19, 43-44, 52, 56 κ.ε., 69, 120, 152, σημ. 2, 184, 215. –A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 145-151. –C. Foss, λ. Koloneia, *ODB*, τομ. 2, σ. 1138. –D.O. Seals IV, αρ. 48, σ. 125 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Κολωνείας, σ. 485 κ.ε. –Του ίδιου, *Frontier-Zone Themes*, σ. 300 κ.ε. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 323 κ.ε. Για την γεωγραφική της θέση βλ. στήλη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹³¹⁹ Βλ. γι' αυτήν F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 207-208, με παράθεση πηγών σχετικής και βιβλιογραφίας. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 404-406. Για την γεωγραφική της θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹³²⁰ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 215. Την άποψή του περί ταύτισης των δύο φρουρίων αποδέχεται εμμέσως ο W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 140, και ανοικτά οι Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Κολωνείας, σ. 323. –Του ίδιου, *Frontier-Zone Themes*, σ. 295. –A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 145, οι οποίοι επισημαίνουν ότι στο σημ. Karahisar, που ταυτίζεται γενικά με το Μαυρόκαστρον, ανακαλύφθηκε παλαιότερα επιγραφή του 9^{ου} ή 10^{ου} αι., που μνημονεύει κάποιον βασιλικό στράτωρα και δρογγάριο Κολωνείας Ιωάννη. Βλ. O. Blau, *Aphorismen alter und neuer Ortskunde Kleinasien*, *Mitteilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt... von Dr. A. Petermann* 11 (1865), σ. 222. –S. Bénay, *Quelques inscriptions chrétiennes*, *EO* 4 (1900-1901), σ. 93-94. Πιστεύουμε πάντων ότι το γεγονός αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το Μαυρόκαστρον-Karahisar και η Κολώνεια ταυτίζονται οπωσδήποτε. Σύμφωνα με τους A. Bryer - D. Winfield το Μαυρόκαστρον βρισκόταν άνωθεν της Κολωνείας, αποτελούσε δηλαδή ακρόπολη-φρούριο της συγκεκριμένης πόλης. Η απόλυτη ταύτιση Κολωνείας-Μαυροκάστρου φαίνεται γενικά να μην ευσταθεί, καθώς η Κολώνεια αποτελούσε αστικό κέντρο, κτισμένο πάνω σε εμπορικές οδούς, και όχι απρόσιτο ορεινό φρούριο, όπως αναφέρει για το Μαυρόκαστρον ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.18 κ.ε. Επιπρόσθετα το τελευταίο βρισκόταν, κατά τον ίδιο συγγραφέα, στα Αρμενι(α)κά θέματα, τα οποία διέθεταν δικούς τους κριτές κατά τον 11^ο αι.: η Κολώνεια ωστόσο διέθετε επίσης ξεχωριστούς κριτές. Το Μαυρόκαστρον επιβίωσε τελικά ως Karahisar, ακριβώς εξαιτίας της ορεινής του θέσης. Για την σημερινή περιοχή βλ. I.T. Okatan, *Şebinkarahisar ve civarı*, (τόπος έκδ.:) 1949, σ. 42-109. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 323 κ.ε. Άλλες παλαιές ονομασίες του Şebinkarahisar είναι Şarkarahisar (δηλαδή «Μαύρο κάστρο της Ανατολής») και Kara hisar-i sabane (ονομασία από τα τοπικά ορυχεία στυπτηρίας). Βλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 148-149.

¹³²¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.18-20. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 134.25-26. Πρβλ. σχετικά W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 267. Το Μαυρόκαστρον αποτελούσε επισκοπή της μητροπόλεως Θεοδοσιουπόλεως κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Βλ. H. Gelzer, *Bistümerverszeichnisse*, σ. 249.147.

λικό σύνορο. Η πόλη αποτελούσε, όπως δείχνει και η ονομασία της (εκ των λατινικών *coloniae* και *colonus-i*), αρχαία ρωμαϊκή αποικία¹³²². Η Κολώνεια αποτελούσε αρχικά επισκοπή που υπαγόταν στην μητρόπολη της Νικοπόλεως, στην *επαρχία* «Αρμενία II», αλλά τον 9^ο αι. κατέστη αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή και μετά το 968 αναδείχθηκε σε μητροπολιτική έδρα της ευρύτερης περιοχής¹³²³.

Η Κολώνεια είχε ανοικοδομηθεί εκ νέου επί Ιουστινιανού Α' (527-565), αλλά αργότερα υπέστη αρκετές αραβικές επιθέσεις (π.χ. το 778 και το 940)¹³²⁴. Γι' αυτόν τον λόγο η ευρύτερη περιοχή αποτέλεσε ξεχωριστή στρατιωτική διοίκηση (*θέμα*) κατά τον 9^ο αι., με επικεφαλής έναν *δούκα* κατά το 838¹³²⁵ ή το 842¹³²⁶ (ονόματι Κάλλιστο Μελισσηνό) και έναν *στρατηγό* γύρω στο 863 (που πήρε μέρος στην μάχη του Λαλακάοντα)¹³²⁷. Το φρούριο καθαυτό πιθανότατα επισκευάστηκε στις αρχές του 10^{ου} αι. εξαιτίας της αραβικής απειλής¹³²⁸. Ο μελετητής της ιστορικής πορείας του *θέματος* Α.Γ.Κ. Σαββίδης ταλαντεύεται σχετικά με την ίδρυσή του ανάμεσα στα έτη 820-829 (βασιλεία Μιχαήλ Β'), 829-838 ή στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Θεοφίλου (829-842)¹³²⁹. Ο ουσιαστικά αδύνατος ακρι-

¹³²² Η πληροφορία του Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 73.1-74.3, για την προέλευση της ονομασίας της Κολωνείας από τους «κολωνούς», τους «κύνηλους και ἐπηρμένους λόφους» της περιοχής, θα πρέπει προφανώς να απορριφθεί. Βλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α', σ. 319. Ο εκδότης του Πορφυρογέννητου Α. Pertusi, σ. 141-142, 148, αποδίδει την ονομασία της Κολωνείας στους παλαιούς βετεράνους λεγεωνάριους του Πομπηίου που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Το φρούριο ωστόσο ενδεχομένως να ανάγεται στους χρόνους των Μιθριδατιδών.

¹³²³ Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae, notitiae* 1, σ. 206, 2, σ. 265, 3, σ. 325, 4, σ. 221, 7, σ. 261, 9, σ. 259, 10, σ. 176 (ως επισκοπή της «Αρμενίας II»), 7, σ. 84, 8, σ. 98, 11, σ. 118, 14, σ. 103, 15, σ. 148 (ως αρχιεπισκοπή), 8, σ. 62, 10, σ. 676, 688, 697, 802, 11, σ. 58, 12, σ. 56, 13, σ. 750, 798, 816, 15, σ. 56, 16, σ. 56, 17, σ. 68, 18, σ. 68, 19, σ. 75 (ως μητροπολιτική έδρα). –G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 1, σ. 51. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, αρ. 814, σ. 630. Πρβλ. H.-G. Beck, *Kirche*, σ. 166. –Γ. Πρεμεντίδης, *Ἡ μητρόπολις Κολωνείας*, Θεσσαλονίκη 1987. –D.O. Seals IV, σ. 125. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 321.

¹³²⁴ C. Foss, λ. Koloneia, *ODB*, τομ. 2, σ. 1138.

¹³²⁵ A. Každan, *Hagiographical Notes*, Byz. 86 (1956), σ. 155 κ.ε. –C. Foss, λ. Koloneia, *ODB*, τομ. 2, σ. 1138.

¹³²⁶ Βλ. σχετικά την παραλλαγή του Βίου των σαράντα δύο μαρτύρων του Αμορίου, έκδ. V.G. Vasilevskij, - P. Nikitin, *Skazaniia o 42 amorijskich mučenikach*, Petropoli 1905, σ. 27.32-34. Πρβλ. επίσης Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 486, αρ. 1 (με πλούσια βιβλιογραφία). Την ορθότητα της πληροφορίας του προαναφερθέντος κειμένου αποδέχονται οι εκδότες των *D.O. Seals IV*, σ. 125. Ο Α. Τογν-βέ, *Porphyrogenitus*, σ. 245-246, 257, θεωρεί πάντως ότι ο συγκεκριμένος *δουξ* αναφερόταν σε στρατιωτικό που διοικούσε μία από τις τρεις ξεχωριστές μονάδες του *θέματος*, άποψη που παραπέμπει στην πληροφορία του Ibn Khurradādhbih (για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω) ότι η Κολώνεια υπαγόταν ως φρούριο στο Αρμενιακόν *θέμα* (ήταν *τούρμα* του σύμφωνα με τον J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I* [A.D. 802-867], London 1912, σ. 223, σημ. 3).

¹³²⁷ Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 181.12. Πρβλ. N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 349. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 485, αρ. 1.

¹³²⁸ Ο Σ. Ιωαννίδης, *Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος και τῆς περὶ ταύτην χώρας*, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 199, είχε παρατηρήσει την αναγραφή της χρονολογίας 6410 από κτίσεως κόσμου (=902/03) πάνω από μία πύλη του φρουρίου.

¹³²⁹ A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 305. –Του ίδιου, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 322.

βής χρονολογικός προσδιορισμός της συγκρότησης του *θέματος* οφείλεται, όπως είναι κατανοητό, στις ανεπαρκείς και αποσπασματικές πληροφορίες των πηγών. Το *θέμα* Κολωνείας δεν μνημονεύεται στους καταλόγους που παραθέτουν οι Άραβες συγγραφείς για τις διοικητικο-στρατιωτικές μονάδες της αυτοκρατορίας αλλά ούτε και στο Τακτικόν Uspenskij (842-843)¹³³⁰. Σφραγίδα πάντως που προέρχεται από την ίδια περίπου χρονική περίοδο αναφέρει τον διοικητή της Κολωνείας ως *άρχοντα*¹³³¹, ενώ αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι η Κολώνεια υπήρξε, για μικρό χρονικό διάστημα και πριν το 863, *κλεισούρα*, ορμώμενοι ίσως από μία ασαφή και εσφαλμένη αναφορά του al-Ma'sūdi (†956/57) στο «*Kitāb al-Tanbīh wal Iṣraf*» (=Βιβλίο των εορτών και παρατηρήσεων) αλλά και από τον προγενέστερο Ibn Kḥuradādhbih [ca. 845-848], που την ονομάζει στο «*Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik*» «*Klonia/Kolunija*» χαρακτηρίζοντάς την ταυτόχρονα ως φρούριο του Αρμενιακού *θέματος* («*al-Arminiak*»)¹³³².

Η περιφέρεια Μαυροκάστρου-Κολωνείας διέθετε ήδη από τον 10^ο αι. υπολογίσιμο αρμενικό πληθυσμό¹³³³. Το συγκεκριμένο γεγονός, σε συνδυασμό με την συνοριακή της θέση έως τα μέσα περίπου του 10^{ου} αι., εξηγεί τόσο την συμπερίληψή της στα μικρά «αρμενικά *θέματα*» του 10^{ου} αι. όσο και τον ισχυρισμό του Μιχαήλ Ατταλειάτη ότι τα εδάφη που εκτεινόταν ανάμεσα στην Κολώνεια και την Σεβάστεια αποτελούσαν την μεταγενέστερη (11^{ος} αι.) ενιαία διοικητικο-στρατιωτική περιφέρεια με την ίδια ονομασία¹³³⁴. Γι' αυτόν τον λόγο αναφέρει ο ίδιος ιστοριογράφος ότι το πολύ κοντινό στην Κολώνεια Μαυρόκαστρον ήταν κτισμένο, όπως προείπαμε, σε λόφο των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*¹³³⁵. Ο προγενέστερος Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος υπήρξε εξάλλου στην πραγματεία «*Περὶ θεμάτων*» αρκετά σαφής για τον εθνολογικό χαρακτήρα και την προϊστορία της ευρύτερης περιοχής: «*Καὶ αὕτη γὰρ ἡ Νεοκαισάρεια ἢ τε Κολώνεια καὶ ἡ Μελιτηνὴ σύμπασα Καππαδοκία λέγονται (...)*

¹³³⁰ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 321. –Του ίδιου, *Frontier Zones*, σ. 305. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 44, σημ. 32.

¹³³¹ C. Foss, λ. Koloneia, *ODB*, τομ. 2, σ. 1138.

¹³³² Βλ. σχετικά Α.Α. Vasiliev, *Arabes II.2*, σ. 403 (ο al-Ma'sūdi την αναφέρει ως τμήμα της Falagunija/Παφλαγονίας). Ο Αρμένιος χρονογράφος Lewond (βλ. *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie par l'éminent Ghevond, vardabed arménien, écrivain du huitième siècle*, έκδ. G. Ghahnazarian, Paris 1856, σ. 152, αποκαλεί την Κολώνεια «φρούριο» για το έτος 778, ενώ το ίδιο πράττει και ο Abū Ḥā'far Muhammad bin Ḥahir al-Tabarī, *Ta'rikh al-rusul wa'l-muluk*, έκδ. M.-J. De Goeje κ.ά., τομ. 1-15, Leiden 1879-1901, σ. 493 -βλ. A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 300. Για τις απόψεις των ερευνητών περί *κλεισούρας* Κολωνείας βλ. F.W. Brooks, *Arabic Lists*, σ. 69, σημ. 30, 70. –Ν. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 349, σημ. 345. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 322. –Του ίδιου, *Frontier-Zone Themes*, σ. 300-301. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Κλεισούρες*, σ. 194 κ.ε., δεν αναφέρει *κλεισούρα* Κολωνείας.

¹³³³ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.31-33, 74.12-13.

¹³³⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.17-18. Βλ. επίσης και *Συνέχεια Σκυλίτη*, σ. 138.5. Πρβλ. W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 139.

¹³³⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.18-20. –*Συνέχεια Σκυλίτη*, σ. 134.25-26. Πρβλ. W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 267.

καὶ κατοικεῖται πρὸς μὲν τὴν Κολώνειαν παρὰ Ἀρμενίων»¹³³⁶. λίγο παρακάτω ισχυρίζεται ὅτι ἡ Κολώνεια «ἀπαρχὴ δέ ἐστι τῆς μικρᾶς Ἀρμενίας (...), ἡ ἀρχαιογονία τοῦ θέματος ἐκ τῆς πρώτης τῶν Ἀρμενίων ἀρχῆς κατάγεται»¹³³⁷. Ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται πάντως, ἡ περιοχή τῆς Κολωνείας αποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς τόπους εγκατάστασης τῶν Ἀρμενίων τοῦ Waspurakan, ποὺ μετανάστευσαν τὸ 1021/22 μαζί με τοὺς ηγεμόνες τοὺς Arcruni στὴν ευρύτερη περιφέρεια τῆς Σεβάστειας. Ἡ Κολώνεια δὲν μνημονεύεται μεν ρητὰ ὡς τόπος εγκατάστασης, ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Σκυλίτζη γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς Καππαδοκίας, γιὰ «τὴν Σεβάστειαν, τὴν Λάρισσαν, τὴν Ἄβαρην, καὶ ἄλλας κτήσεις πολλὰς» καθὼς καὶ κάποιες ἄλλες ἐμμεσες ἀρμενικὲς μαρτυρίες (περὶ παραχώρησης γαιῶν στὴν Τεφρική καὶ σὲ περιοχὲς τοῦ Ευφράτη) μας ὠθοῦν στο προαναφερθέν συμπέρασμα¹³³⁸. Οἱ μονάδες τῆς Κολωνείας μαζί με τοὺς «Μελιτηνοὺς», τοὺς «Σεβαστηνοὺς», τοὺς ἐκ Τεφρικής ἀλλὰ καὶ «τῶν λοιπῶν Ἀρμενίων ἄρχοντας καὶ στρατιώτας» υποστήριξαν ἐξᾴλλου τὸ 1057, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἀρμενικῆς καταγωγῆς Κατακαλῶν Κεκαυμένου, τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνέλθει στὸν θρόνο¹³³⁹.

Ἡ ὑπόθεση ποὺ ἐξέφρασε στο παρελθόν ὁ J.-Cl. Cheynet περὶ μετατροπῆς τῆς Κολωνείας σὲ *δουκάτο* στα μέσα τοῦ 11^{ου} αἰ. εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μας ἐνδιαφέρουσα ἀλλὰ καὶ ἀμφίβολη¹³⁴⁰, καθὼς τὸ μεν λεγόμενο *τάγμα* τῶν Κολωνειανῶν ἀπαρτιζόταν ἴσως ἀπὸ Ἀρμένιους ἐποίκους¹³⁴¹, ἐνῶ οἱ υπάρχουσες πηγές (ἀφηγηματικὰ κείμενα, σφραγιστικὸ υλικό κλπ.) δὲν μνημονεύουν κάποιον *δούκα* Κολωνείας. Ὁ σύγχρονος ἐξᾴλλου Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, γνώστης τῆς τῆς διοικητικῆς οργάνωσης τῆς αυτοκρατορίας καὶ συνήθως ἀκριβῆς στα λεγόμενά του, προσδιορίζει καθαρὰ τὴν Κολώνεια ὡς *θέμα* περιγράφοντας γεγονότα τοῦ 1070¹³⁴². Θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ἡ σωζόμενη βούλλα τοῦ Θεόδωρου Γαβρὰ, ποὺ τὸν ἀναφέρει ὡς *ὑπάτο* καὶ *τοποτηρητὴ* Κολωνείας¹³⁴³. Οἱ *τοποτηρη-*

¹³³⁶ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.21 κ.ε. -βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 323-324.

¹³³⁷ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 74.4-13.

¹³³⁸ Ἰω. Σκυλίτζης, σ. 355.1 κ.ε. Βλ. καὶ Garegin A' Kat'ohikos, *Yisatakarnk'*, σ. 214, γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Τεφρικής καὶ τοῦ Ευφράτη.

¹³³⁹ Ἰω. Σκυλίτζης, σ. 491.26 κ.ε. Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 435.

¹³⁴⁰ J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 491.

¹³⁴¹ Ὁ Ἰω. Σκυλίτζης, σ. 491.36, τὸ ἀποκαλεῖ μεν «ρωμαϊκόν», ἀλλὰ μάλλον γιὰ νὰ τὸ διαχωρίσει ἀπὸ τὰ *συμμαχικά τάγματα* τῶν Φράγγων καὶ Ρώσων, στα ὁποῖα εἶχε ἀναφερθεῖ λίγο πρὶν (σ. 490.15-16). Λίγο παρακάτω τὸ συνδέει ὁμως με τοὺς «Μελιτηνοὺς, Σεβαστηνοὺς καὶ τοὺς λοιποὺς Ἀρμένιους ἄρχοντας καὶ στρατιώτες». Βλ. σ. 491.39-40. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὀρου *τάγμα* γιὰ τὶς συγκεκριμένες μονάδες δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκη ὅτι ἀποτελοῦσαν στὸ σύνολό τοὺς πραγματικὰ οργανωμένα *τάγματα* τοῦ αυτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Εἶναι προφανές ὅτι κάποια, τουλάχιστον, ἀπὸ αὐτὰ τὰ σώματα ἀποτελοῦσαν προσωπικὰ στρατιωτικὰ τμήματα τῶν Ἀρμενίων πριγκίπων καὶ βασιλέων ποὺ εἶχαν εγκατασταθεῖ στὴν Μικρὰ Ἀσία ἢ *azat*, σημαίνοντες Ἀρμένιοι δηλαδὴ ὑπεῖς, ἢ ἀπλοὶ Ἀρμένιοι ἐποίκοι. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ λεγόμενοι «Χαρσιανίτες» διέθεταν τότε ὡς ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰβήρα Πινυέμο, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ «Ἀνατολικοὶ» κάποιοι Λυκάνθη. Βλ. Ἰω. Σκυλίτζης, σ. 492.64-67.

¹³⁴² Μιχ. Ἀτταλειάτης, σ. 110.18.

¹³⁴³ Βλ. ἀρ. πῖνακα 146.

τές διοικούσαν, ως γνωστόν, κατά τον 11^ο αι. τα *τάγματα* των *δουκάτων* και των *κατεπανάτων*.¹³⁴⁴ Το σίγουρο είναι ότι η Κολώνεια δεν συμπεριλαμβανόταν στην διοικητική περιφέρεια του 11^{ου} αι. που ήταν γνωστή ως «Αρμενι(α)κά θέματα», καθώς διέθετε, όπως διαφαίνεται καθαρά από τους σχετικούς πίνακες που έχουμε καταρτίσει, τους δικούς της *κριτές*, όπως εξάλλου και η τελευταία.

2. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Κολώνεια μετά το 1071

Ο στρατιωτικός έλεγχος της περιφέρειας της Κολωνείας, όπως και της Σεβάστειας, είχε λογικά ανατεθεί στα μέσα του 11^{ου} αι. στους Αρμένιους πρίγκηπες Argcuni, που είχαν εγκατασταθεί στην Σεβάστεια. Οι δυνάμεις της περιοχής υπέστησαν λογικά σημαντικές απώλειες κατά την ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1057 για την κατοχή του θρόνου, γεγονός που υπονόμωσε την άμυνά της¹³⁴⁵. Όταν κατέστη σαφές, μετά την λεηλασία της Σεβάστειας το 1059 από τους Τούρκους, ότι οι Αρμένιοι έποικοι δεν ήταν σε θέση να υπερασπιστούν την ευρύτερη περιοχή, η αυτοκρατορική κυβέρνηση έλαβε μέτρα για την στρατιωτική της ενίσχυση. Δυτικά *τάγματα*, από τις βαλκανικές περιοχές, εγκαταστάθηκαν στα Αρμενι(α)κά θέματα υπό τον Σαμουήλ Αλουσιάνο¹³⁴⁶, ενώ Νορμανδοί στρατιώτες διέθεταν ήδη ως μόνιμη βάση τους, όπως έχουμε καταδείξει σχετικά, το Αρμενιακόν¹³⁴⁷. Το Μαυρόκαστρον των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, που, όπως προείπαμε, ταυτιζόταν ή βρισκόταν πολύ κοντά στην Κολώνεια, αποτέλεσε στρατιωτική βάση των Φράγγων στρατιωτών του Ροβέρτου Κρισπίνου, οι οποίοι στασίασαν εξαιτίας της σύλληψης του αρχηγού τους το 1069 και λεηλάτησαν την Μεσοποταμία¹³⁴⁸. Ο Κρισπίνος έλαβε αργότερα ενεργό μέρος στον βυζαντινό εμφύλιο πόλεμο του 1071-1072 υποστηρίζοντας την πλευρά των Δουκών. Οι πληροφορίες μας για την τύχη της περιοχής μετά το 1071 είναι δυστυχώς σχεδόν μηδαμινές, γεγονός που ώθησε τους A. Bryer - D. Winfield να υποστηρίξουν ότι η Κολώνεια υπέκυψε σχετικά σύντομα στους Τούρκους¹³⁴⁹. Γνωρίζουμε πάντως ότι κατά την δεκαετία του 1070 ο εμίρης Mengücek ή Mengüçik ήλεγχε το Μαυρόκαστρον και άλλες περιοχές (π.χ. Τεφρική,

¹³⁴⁴ Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 666.2-6. –Του ίδιου, *Πραγματεία*, σ. 399.91. Πρβλ. κυρίως J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotèrètès*, σ. 222-223. –Α. Každan, λ. *Topoteretes*, *ODB*, τομ. 3, σ. 2095-2096. – Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 50, σημ. 62.

¹³⁴⁵ Ο A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 303, θεωρεί ότι η απομάκρυνση των δυνάμεων της Κολωνείας, για να συμμετάσχουν στην εμφύλια σύγκρουση οδήγησε άμεσα στην άλωση της Σεβάστειας, αλλά το συγκεκριμένο γεγονός υπήρξε μάλλον μεταγενέστερο.

¹³⁴⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 93.12 κ.ε. Ο Αλουσιάνος χρημάτισε εκείνη την περίοδο και *δουξ* Εδέσσης. Μεταγενέστερα μολυβδόβουλλά τον αναφέρουν ως *πρόεδρο* και *δούκα*. Βλ. αρ. πίνακα 209.

¹³⁴⁷ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 64 κ.ε.

¹³⁴⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.16 κ.ε. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 147-148.

¹³⁴⁹ A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 148.

Erzingan)¹³⁵⁰. Ο μεταγενέστερος *δουζ* Χαλδίας Γρηγόριος Ταρωνίτης είχε καταλάβει γύρω στο 1106 την Κολώνεια, αλλά η βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή υπήρξε εξαιρετικά εφήμερη¹³⁵¹.

¹³⁵⁰ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 75, 82. –F. Sümer, *Turks*, σ. 440. Για τον συγκεκριμένο εμίρη και τους επιγόνους του βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 34, 180, 285, 293, 295, 358, 383.

¹³⁵¹ A. Bryer, Gabrades, σ. 176. –A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 148.

ΙΑ. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ - ΔΕΡ(Τ)ΖΗΝΗΣ

1. Η διοικητική συγκρότηση της ευρύτερης περιοχής

Η περιφέρεια της Χαλδίας αποτελούσε αρχικά υποδιαίρεση του παλαιού μεγάλου *θέματος* των Αρμενιάκων, ενώ τα εδάφη της υπάγονταν κατά την ρωμαϊκή και την πρωτο-βυζαντινή περίοδο στην *διοίκηση* Ποντική (λατ. *diocesis Pontica*)¹³⁵². Η ακριβής χρονολόγηση της ίδρυσης του ομώνυμου *θέματος* αποτελεί αντικείμενο ερευνητικής διαφωνίας. Ο J.B. Bury την τοποθετούσε παλαιότερα γύρω στο 837, δηλαδή επί της βασιλείας του Θεοφίλου (829-842)¹³⁵³, ενώ ο πιο σύγχρονος P. Lemerle λίγο πριν το 824¹³⁵⁴, χρονολόγηση που αποδέχεται και ο I.X. αλ-Τζάσεμ¹³⁵⁵. Οι A. Pertusi, C. Foss, M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου και A. Bryer - D. Winfield ακολουθούν την χρονολόγηση που είχε προτείνει ο P. Lemerle, υποστηρίζοντας ότι η Χαλδία αποτελούσε έως τις αρχές του 9^{ου} αι. *τούρμα* του Αρμενιακού, μετατράπηκε σε *δουκάτο/αρχοντάτο* κατά το 824 και τελικά κατέστη *θέμα* περίπου το 840¹³⁵⁶. Η αναφορά του «*ducatus Chaldeae*» απαντά σε επιστολή του Μιχαήλ Β΄ προς τον δυτικό αυτοκράτορα Λουδοβίκο Α΄ Ευσεβή, γιο του Καρλομάγνου (10 Απριλίου του 824)¹³⁵⁷. Ο W. Treadgold τοποθετεί την ίδρυση του βραχύβιου αυτού *δουκάτου* Χαλδίας, που διαχωρίζει σαφώς από την μετέπειτα «θεματοποίηση» της ίδιας περιφέρειας, γύρω στο

¹³⁵² Ειδικά για το *θέμα* Χαλδίας βλ. τις πληροφορίες του Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 73 και 137-139 (σχόλια του εκδότη A. Pertusi). Βλ. ωστόσο και τις μελέτες των A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, τομ. 1, σ. 145 κ.ε. και 178 κ.ε. (για την Τραπεζούντα), 299 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Χαλδία-Παφλαγονία*. –Του ίδιου, *Θέμα Χαλδίας*. –Του ίδιου, *Frontier-Zone Themes*, σ. 296 κ.ε. –C. Foss, λ. *Chaldia*, *ODB*, τομ. 1, σ. 404-405. –A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, *Gabras*, *passim*. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 184 κ.ε. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 585-586, 604-605. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 88. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 313 κ.ε. Για την γεωγραφική του θέση βλ. στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης. Η ονομασία «Χαλδία» είναι περσικής προέλευσης σύμφωνα με τον Κων. Πορφ., *ό.π.*, σ. 73.8-10, αλλά ο εκδότης του A. Pertusi, σ. 139, θεωρεί ότι προέρχεται από συνοριακές αρμενικές *κλεισούρες* του *Xaldoy-arič* ή *Haltoyarič*. Πρβλ. σχετικά E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 54. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 287, σημ. 4.

¹³⁵³ J.B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I [A.D. 802-867]*, London 1912, σ. 223, 261. Βλ. και A. Toynbee, *Porphrogenitus*, σ. 257.

¹³⁵⁴ P. Lemerle, *Thomas le Slave*, *TM* 1 (1965), σ. 255-256, 286, σημ. 119.

¹³⁵⁵ Χάσσεμ Ισμαήλ αλ Τζάσσεμ, *Συμβολή εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων τῶν Θουροῦρ καὶ Ἀουάσιμ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀραβικῶν πηγῶν (850-969)*, (διδάκτορ. διατρ.), Αθήνα 1982, σ. 45, 120.

¹³⁵⁶ A. Pertusi (έκδ.), Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 138. –C. Foss, λ. *Chaldia*, *ODB*, τομ. 1, σ. 404-405. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 43-44, σημ. 31 (βλ. ωστόσο τις επιφυλάξεις της). –A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, τομ. 1, σ. 301, σημ. 28.

¹³⁵⁷ Βλ. εν J.D. Mansi, *Collectio*, τομ. XIV, σ. 417A-422B. –*MGH*, *Leges II*, *Concilia II*, 1, σ. 475-480 –για την επισημάνση βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 289, σημ. 17. –Του ίδιου, *Frontier-Zone Themes*, σ. 296-297. Βλ. επίσης και Τακτικόν Uspensky, έκδ. Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 53.4: «ὁ δούξ Χαλδίας» (κατώτερος στην ιεραρχία του *στρατηγού* Χαλδίας).

819/20¹³⁵⁸. Πιο πρόσφατα από όλους ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης υποστήριξε ότι η πρώτη σαφής μνεία του *στρατηγού* Χαλδίας στο Τακτικόν Uspensky (ca. 842/43) δεν οριοθετεί ουσιαστικά την ίδρυση του *θέματος* λίγο πριν την σύνταξη του συγκεκριμένου κειμένου (βλ. πράγματι το απόσπασμα: «στρατηγὸς Χαλδίας ὑφίστατο, ὅτε ὑφίστατο καὶ στρατηγὸς Κρήτης, ἥτοι πρὸ τῆς ἀλώσεως αὐτῆς» [το 828])¹³⁵⁹. Κατά τον ίδιο ερευνητή, ο *ducatus Chaldeae* θα πρέπει να ταυτιστεί με τον «στρατηγούντα Τραπεζοῦντος», που απαντά στον Βίο Γεωργίου Αμάστριδος (ca. 821-823)¹³⁶⁰, επρόκειτο δηλαδή για δύο διαφορετικούς στρατιωτικούς τίτλους, που έφερε ο διοικητής της ευρύτερης περιοχής¹³⁶¹.

Η δημιουργία, η ιστορική πορεία και η διοίκηση του *θέματος* έως και τον 10^ο αι. έχει ήδη αναλυθεί από τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη. Σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, η Χαλδία *απαρτιζόταν* αρχικά από την περιοχή της πρωτεύουσάς της (και σπουδαίου εμπορικού λιμένα) Τραπεζούντας (σημ. Trabzon), από την δυτικότερη Κερασούντα, σημαντικό ναυτικό κέντρο, από την ανατολικότερη *τούρμα* των ποταμών Μουργούλη και Ακαμψή (ca. 930-952)¹³⁶², από την *τούρμα* του *θέματος* της Χαλδίας Κελτζήνη ή Κελεσίνη (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzinğan), που όμως αποτέλεσε τελικά τμήμα της Μεσοποταμίας κατά τις αρχές του 10^{ου} αι.¹³⁶³, από τον λεγόμενο Συσπειρήτη (Σπιρίτις, αρμ. Speri, τουρκ. Ispir) και την «μικρά Αρμενία» (αρμ. P'ok'g Hayk')¹³⁶⁴ (αλλά όχι και την αραβική έως το 949/52 περιφέρεια της Θεοδοσιούπολης) καθώς και τις περιοχές που είχαν παραχωρηθεί στους γιους του Αρμένιου ηγεμόνα της Τεκή(ς) (αρχ. Διγισινή, αρμ. Dēgik', Miğagetk') Μανουήλ και αποσπάστηκαν λογικά από το Αρμενιакόν *θέμα* στο δυτικό σύνορο της Χαλδίας¹³⁶⁵. Οι στρατιωτικές δυνάμεις της Χαλδίας ανέρχονταν σε 4.000 άνδρες σύμφωνα με τις μαρτυρίες κυρίως του Kodāma (ca. 928-932)¹³⁶⁶ αλλά και του παλαιότερου al-Ġarmī¹³⁶⁷. Γνωρίζουμε αρκετά την διοικητική και στρατιωτική διάρθρωση του *θέματος*, καθώς μέσα από το πλούσιο σωζόμενο

¹³⁵⁸ W. Treadgold, *Revival*, σ. 223, 339, 354, 420-421, σημ. 31.

¹³⁵⁹ Τακτικόν Uspensky, έκδ. Ν. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 49.10: «πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Χαλδίας».

¹³⁶⁰ Βλ. εν Chr. Loparev, Vizantiiskija žitija sviatych VIII-IX vekov, *Viz. Vrem.* 18 (1911), σ. 42, 27.4-9 -βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 290, σημ. 21. Για την Τραπεζούντα ως εμπορικό κέντρο βλ. Ν. Οικονομίδης, *Πόλεις-commerce*, σ. 67 κ.ε. και γενικότερα Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, τομ. 1, σ. 178 κ.ε.

¹³⁶¹ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 290.

¹³⁶² Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 292-293, την αναφέρει ως δύο διαφορετικές *τούρμες* (Μουργούλη και Ακαμψή). Βλ. όμως Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 46, στιχ. 118-119. Πρβλ. και Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 377. -Β. Κονταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 231.

¹³⁶³ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.150-152.

¹³⁶⁴ Βλ. γι' αυτήν ανωτ., σ. 141-142, σημ. 384.

¹³⁶⁵ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 292-293.

¹³⁶⁶ Kodāma, σ. 199.

¹³⁶⁷ H. Bartikian, Οι «Βυζαντινοί» Χουρραμίτες και η Αρμενία, *Σύμμεικτα* 9 (1994) («Μνήμη Δ.Α. Ζακουθνού»), Α', σ. 116 κ.ε. Ο Ibn al-Faqīh al-Hamadānī (ca. 902/03), *Kitāb al-Buldān* (=«Βιβλίο των περιοχών»), αγγλ. μτφρ. F.W. Brooks, *Arabic Lists*, σ. 76, ανεβάζει υπερβολικά τον αριθμό των ανδρών της Χαλδίας σε 10.000 άνδρες. Πρβλ. και Α.Γ.Κ. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 298-299. -Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 301.

σφραγιστικό υλικό και τις μαρτυρίες των αφηγηματικών κειμένων πληροφορούμαστε, όπως επισημαίνει ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, για την παρουσία *δουκών* και *στρατηγών*, *κατεπάνω*, *κριτών* και *δικαστών*, *μεγάλων χαρτουλαρίων*, *πρωτονοταρίων*, *αναγραφέων*, *κομήτων της κόρτης*, *διοικητών*, *τουρμαρχών*, *αρχόντων*, *απογραφέων* και *φορολόγων*, *κομμερκιάρων*, *πρωτοκεντάρχων* και *δημοσιωνών* της Χαλδίας¹³⁶⁸. Οι *στρατηγοί* της περιοχής, που λάμβαναν τμήμα του μισθού τους από το τοπικό *κομμέρκιον*, ήλεγχαν την οδό των караβανιών, που ξεκινούσε ή κατέληγε στο λιμάνι της Τραπεζούντας και συνέχιζε προς Θεοδοσιούπολη, καθώς και τις νοτιότερες οδικές προσβάσεις προς Δερζηνή και Μεσοποταμία¹³⁶⁹.

Έως τα μέσα του 10^{ου} αι. το *θέμα* Χαλδίας συνόρευε προς τα δυτικά με το Αρμενιакόν, στα νότια κυρίως με το *θέμα* Κολωνείας και στα νοτιοανατολικά με το *θέμα* Μεσοποταμίας. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς έθεσε τα δώδεκα περίπου νέα Αρμενιакά *θέματα* (Ταρών, Χαντιάρτη, Χορτζινής, Κάμα, Χαυζιζίου, Μελτή, Άρτζε, Οκωμίου [;], Χουίτ, Μουζαρίου, Καλουδίων, Ερκνή, Ζερμίου, Χασαναρά και Λιμνίων) υπό τον *δούκα* Χαλδίας, για να αποφύγει την υπερβολική διάσπαση της στρατιωτικής διοίκησης στην ευρύτερη περιοχή¹³⁷⁰. Ο παλαιότερος γνωστός σε μας *δουξ* στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας κατά τον 10^ο αι. είναι ο ανεψιός του αυτοκράτορα Βάρδας Φωκάς, που έφερε το αξίωμα του *δουκός* Χαλδίας και Κολωνείας κατά την διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Β΄¹³⁷¹. Λίγο αργότερα ο Ιωάννης Τζιμισκής αναδιοργάνωσε τον στρατό του συνόρου θέτοντας τα τριάντα περίπου μικρά συνοριακά *θέματα* και τα δύο νέα στη Αντιόχεια (Παλατζά και Αρτάχ) υπό την ευρύτερη επίβλεψη τριών *δουκών*. Ο Τζιμισκής άφησε στον *δούκα* Χαλδίας αρμοδιότητα μόνο στις βορειότερες περιοχές και έθεσε τον κεντρικό τομέα υπό τον στρατιωτικό έλεγχο του *δουκός* Μεσοποταμίας και τον νότιο υπό τον *δούκα* Αντιοχείας¹³⁷². Επίσης επέκτεινε την διοίκηση των *δουκών* και σε επτά ακόμη μικρά *θέματα*, τα οποία διαχώρισε από άλλα μεγαλύτερα και παλαιότερα *θέματα* της συνοριακής γραμμής (Σωτηρούπολις από Χαλδία, Ρωμανούπολις από Μεσοποταμία, Κοπτός από Σεβάστεια, Τάραντα από Λυκανδό, Κυμβαλαίος από Χαρσιανόν, Ποδανδός από Καππαδοκία και Ειρηνούπολη από Σελεύκεια). Ο Τζιμισκής ανέθεσε περιορισμένες περαιτέρω αρμοδιότητες στον *δούκα* Χαλδίας, αξιωματούχο που «δημιούργησε» ο Νικηφόρος αναθέτοντάς του μόνο την Σωτηρούπολη και την Κολώνεια. Έδωσε ωστόσο στον *δούκα* Μεσοποτα-

¹³⁶⁸ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαλδίας*, σ. 294-295 και σ. 459 κ.ε., όπου παράθεση προσωπογραφικών καταλόγων. Βλ. και Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 316-318. Για τους αξιωματούχους και τους υπαλλήλους της Χαλδίας κατά τον 11^ο αι. βλ. τους αρ. πινάκων της παρούσας μελέτης 147-176.

¹³⁶⁹ Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 299-318.

¹³⁷⁰ W. Treadgold, *Army*, σ. 35-36.

¹³⁷¹ Λέων Διάκονος, σ. 96. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 284. Πρβλ. σχετικά H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 184-185. - C. Holmes, *Basil II*, σ. 315.

¹³⁷² W. Treadgold, *Army*, σ. 36.

μίας την ευθύνη των νέων Αρμενικών *θεμάτων* και στον *δούκα* Αντιοχείας τον έλεγχο των *θεμάτων* της Κιλικίας και της Συρίας στον νότο¹³⁷³.

Στο *δουκάτο* Χαλδίας υπάγονταν, σύμφωνα με τον J.F. Haldon, η Δερ(τ)ζηνή, στην οποία γίνεται εκτενής αναφορά παρακάτω, το Τζιλιάπερτ, το Μελτή, η Σωτηρούπολις ή Βουρζώ και το Άρτζε¹³⁷⁴. Το τελευταίο ωστόσο συμπεριλαμβανόταν μάλλον στα εδάφη του σχετικά βραχύβιου *θέματος* Θεοδοσιουπόλεως (αρμ. Karin, σημ. Erzerum¹³⁷⁵), το οποίο ο J.F. Haldon δεν μνημονεύει, αλλά υπαγόταν ενδεχομένως στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Χαλδίας¹³⁷⁶. Ο H.-J. Kühn υποστηρίζει ότι υπό την εποπτεία του *δουκός* Χαλδίας βρίσκονταν η Σωτηρούπολη, η Θεοδοσιούπολη, το Μελτή και η Δερ(τ)ζηνή, με μία επιφύλαξη ωστόσο για τις δύο τελευταίες, που ίσως υπάγονταν κατά τον ίδιο στην Μεσοποταμία¹³⁷⁷. Στις συγκεκριμένες περιφέρειες θα πρέπει κατά την γνώμη μας να προστεθεί και η Ανακουφία ή Ανακουπία ή Ανακουφή, εφόσον γνωρίζουμε για την ύπαρξη *στρατηγού* Σωτηρουπόλεως και Ανακουπίας¹³⁷⁸. Ο *δουξ* της Χαλδίας διοικούσε επίσης και τις δυνάμεις της γειτονικής Κολωνείας, όταν υφίσταντο έκτακτες περιστάσεις¹³⁷⁹.

Η περιφέρεια της Δερ(τ)ζηνής (αρμ. Derjan ή Terğan, σημ. Tercan) βρίσκεται ανάμεσα στην δυτικότερη Κελτζηνή (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzincan) και στην Θεοδοσιούπολη. Η δημιουργία του *θέματος* Δερζηνής, που μαρτυρείται ήδη από τον Πορφυρογέννητο, τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στο 948 και το 952¹³⁸⁰, αν και κατά τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη η Δερζηνή αποτελούσε ένα από τα πολλά «ελάσσονα Αρμεν(ι)κά θέματα»¹³⁸¹, που συγκροτήθηκαν στο βορειοανατολικό μικρασιατικό σύνορο «ήδη προς τα τέλη του πρώτου μισού του δέκατου αιώνα»¹³⁸². Το *θέμα/στρατηγίδα* Δερζηνής μνημονεύεται πάντως έμμεσα και στο Τακτικόν Escorial, όπου γίνεται αναφορά *στρατηγού* Δερζηνής, ο οποίοςς μάλιστα προηγούν-

¹³⁷³ W. Treadgold, *Army*, σ. 114-115.

¹³⁷⁴ J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 88.

¹³⁷⁵ Για την συγκεκριμένη πόλη και την περιοχή της βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 211-213.

¹³⁷⁶ Σύμφωνα πάντως με τον A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 295, η Θεοδοσιούπολη δεν υπήρξε ποτέ τμήμα του *θέματος* της Χαλδίας, επειδή οι ενδιάμεσες περιοχές, στα δυτικά της προαναφερθείσας πόλης, παρέμειναν μία «no man's land» ανάμεσα στην αραβική και την βυζαντινή επικράτεια έως τις αρχές του 11^{ου} αι. Ο ερευνητής ωστόσο δεν εξηγεί σε αυτό το σημείο τις σαφείς μαρτυρίες για την ύπαρξη *θέματος* Θεοδοσιουπόλεως.

¹³⁷⁷ H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 185, σημ. 5.

¹³⁷⁸ Βλ. αρ. πίνακα 181 και αναλυτικότερα σ. 269 κ.ε.

¹³⁷⁹ Βλ. π.χ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 284 και αρ. πίνακα 156. Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 185.

¹³⁸⁰ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 53, σ. 284.507. Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 63. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 319. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 59, σημ. 19.

¹³⁸¹ Για τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό βλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 345. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 288, 296. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 615. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 55. Η διάκριση ανάμεσα στα «μεγάλα ρωμαϊκά θέματα» και στα «Αρμεν(ι)κά» πραγματοποιείται ήδη στον Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 485.19 κ.ε., 486.5. Πρβλ. B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 257, 552-553. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 157.2. Πρβλ. J. Ferluga, *Clisure*, σ. 23. –N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 297. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 238.

¹³⁸² Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χαρπεζικίου*, σ. 343.

ταν ιεραρχικά όλων των *στρατηγών* των μικρών Αρμενικών *θεμάτων*¹³⁸³. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος αποτελούσε πιθανότατα υφιστάμενο του *δουκός* Χαλδίας, μετά την διοικητική αναδιοργάνωση της συνοριακής εδαφικής ζώνης από την Νικηφόρο Φωκά ή τον Ιωάννη Τζιμισκή¹³⁸⁴. Ο Ματθαίος Εδέσσης αναφέρεται πάντως στο ενιαίο βυζαντινό *θέμα* Ταρών και Δερζηνής κατά την βασιλεία του Ιωάννη Α'¹³⁸⁵, ενώ παράλληλα το σφραγιστικό υλικό των αξιωματούχων που υπηρέτησαν στην ενωμένη περιφέρεια Χαλδίας-Δερζηνής ανάγεται στον 11^ο αι.¹³⁸⁶. Ίσως λοιπόν η Δερζηνή να υπαγόταν κατά το τελευταίο τέταρτο του 10^{ου} αι. στην δικαιοδοσία του *δουκός* Μεσοποταμίας. Γνωρίζουμε μεν αρκετούς διοικητικούς αξιωματούχους του *θέματος* Δερζηνής αλλά κανέναν *στρατηγό* αποκλειστικά της Δερζηνής, εκτός ίσως από μία αμφιλεγόμενη αναφορά σε επιστολή του Γρηγορίου Pahlavuni¹³⁸⁷. Η αλήθεια είναι ότι το συγκεκριμένο *θέμα* διέθετε μέση στρατηγική σημασία, η οποία προφανώς μειώθηκε περαιτέρω κατά τον 11^ο αι. με την μετατόπιση του συνόρου στα ανατολικά. Η πολιτική-στρατιωτική διοίκηση της Δερζηνής κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου ανετίθεντο συνήθως σε αξιωματούχους που ασκούσαν κάποιο αξίωμα στην κοντινή Χαλδία¹³⁸⁸. Προφανώς οι δύο περιοχές συνενώθηκαν διοικητικά κατά τον 11^ο αι. Γι' αυτόν τον λόγο συμπεριλάβαμε τους αξιωματούχους που υπηρέτησαν σε αυτές στους ίδιους πίνακες.

Όπως διαφαίνεται καθαρά από τους πίνακες των διοικητών της Χαλδίας, που παρτίθενται στο «Τέταρτο Μέρος» της παρούσας μελέτης, η περιφέρεια της Χαλδίας διοικούνταν μάλλον στις αρχές και στα μέσα του 11^{ου} αι. από *στρατηγούς* και όχι *δούκες*: οι μαρτυρίες *κατεπάνω/δουκών* της Χαλδίας έως τα μέσα του 11^{ου} αι. είναι πραγματικά ελάχιστες¹³⁸⁹. Το πιθανότερο είναι ότι μετά την ίδρυση του *κατεπανάτου* Ιβηρίας (μετέπειτα *δουκάτου* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας) και την προώθηση του συνόρου στα ανατολικά το *δουκάτο* Χαλδίας μετατράπηκε και πάλι σε *θέμα*, αν και η C. Holmes υποθέτει ότι ενδεχομένως οι γνωστοί *στρατηγοί* Χαλδίας να ήταν υφιστάμενοι του *δουκός* της ίδιας περιφέρειας¹³⁹⁰. Η συγκεκριμένη υπόθεση ωστόσο δεν ερμηνεύει την γενική αναφορά «Χαλδίας» και όχι π.χ. «Δερζηνής» ή «Σωτηρουπόλεως» στις σφραγίδες των *στρατηγών* της περιοχής, καθώς οι συγκεκριμένες *στρατηγίδες* υπάγονταν, όπως προαναφέρθηκε, στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* της Χαλδίας. Η οργάνωση της διοίκηση των περιφερειών του βορειοανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας χαρακτηριζόταν γενικά από μία ελαστικότητα κατά τον 10^ο και

¹³⁸³ Τακτικόν Escorial, σ. 267.12.

¹³⁸⁴ Πρβλ. εξάλλου J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 88.

¹³⁸⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 28. Πρβλ. N. Adontz, *Notes*, σ. 373 κ.ε. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 59, σημ. 19.

¹³⁸⁶ Βλ. τους σχετικούς καταλόγους του Α.Γ.Κ. Σαββίδη, *Θέμα Χαλδίας*, ειδικά σ. 463 κ.ε.

¹³⁸⁷ Βλ. αρ. πίνακα 155.

¹³⁸⁸ D.O. Seals IV, σ. 150.

¹³⁸⁹ Βλ. αρ. πίνακα 148 κ.ε.

¹³⁹⁰ C. Holmes, *Basil II*, σ. 319.

11^ο αι., καθώς ένας αξιωματούχος μπορούσε, σύμφωνα τουλάχιστον με ορισμένους ερευνητές, να ασκεί ταυτόχρονα την αρχή δύο περιφερειών¹³⁹¹.

2. Η τουρκική διείσδυση στην Χαλδία. Θεόδωρος Γαβράς

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις τουρκικές επιδρομές στα εδάφη της Χαλδίας έως και την δεκαετία του 1060 είναι πραγματικά ελάχιστες, αν όχι ανύπαρκτες, καθώς οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι ασχολούνται κυρίως με την περιγραφή των εχθρικών διεισδύσεων στις εθνικές τους περιφέρειες, ενώ οι Βυζαντινοί συγγραφείς της απομακρυσμένης Κωνσταντινούπολης αναφέρονται μόνο στα πιο σημαντικά στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα που είχαν σημειωθεί στις συνοριακές περιοχές. Μπορούμε πάντως να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι όσο υπήρχε ο αμυντικός προμαχώνας της Μεγάλης Αρμενίας-Ιβηρίας, η Χαλδία δεν υπέφερε ιδιαίτερα από τις τουρκικές εισβολές, καθώς μάλιστα διέθετε και ιδιαίτερη φυσική προστασία λόγω των ορεινών όγκων που την περιέβαλλαν. Ο Ibn al-Athīr ισχυρίζεται ότι οι ομάδες των Τουρκομάνων είχαν κατορθώσει να διεισδύσουν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1040 έως την Θεοδοσιούπολη αλλά και την μακρινή Τραπεζούντα πραγματοποιώντας εκτεταμένες καταστροφές. Οι συγκεκριμένες επιχειρήσεις ωστόσο υπήρξαν ήσσονος σημασίας και δεν φαίνεται να σχετίζονταν άμεσα με την τότε κύρια επίθεση του Ibrāhīm Īnāl (1048), που κατέληξε στην άλωση του Άρτζε και την μάχη του Καπετρόν¹³⁹². Η κατάσταση επιδεινώθηκε ωστόσο μετά την άλωση της Σεβάστειας (ca. 1059) και του Ανίου (το 1064). Στα μέσα περίπου της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, η Χαλδία άρχισε και αυτή να υφίσταται τις επιπτώσεις της προοδευτικής διάλυσης των περιφερειών του βορειοανατολικού συνόρου¹³⁹³. Όταν η Μεγάλη Αρμενία (το 1064/65) και αργότερα η Ιβηρία (λίγο μετά την μάχη του Μαντζικέρτ) κατέρρευσαν οριστικά, η Χαλδία υπέφερε επίσης από τις τουρκικές επιδρομές¹³⁹⁴. Ο μεταγενέστερος μητροπολίτης Τραπεζούντος (Ιωάννης) Ιωσήφ Λαζαρόπουλος (1364-1367) αναφέρεται στις συνέπειες των εισβολών αυτής της περιόδου, που έπληξαν την ασφάλεια και την οικονομική ευμάρεια της Τραπεζούντας, ανθηρού εμπορικού κέντρου ως τότε. Αποτέλεσμα

¹³⁹¹ C. Holmes, *Basil II*, σ. 316 κ.ε. Γενικότερα βλ. και V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Structure*, σ. 85. – Της ίδιας, *Structures*, σ. 30.

¹³⁹² Ibn al-Athīr, σ. 67. Ο ίδιος δεν αναφέρεται στην άλωση του Άρτζε, αλλά περιγράφει την τεράστια λεία που συγκέντρωσαν οι Τούρκοι, η οποία προερχόταν από την λεηλασία της συγκεκριμένης πόλης.

¹³⁹³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.16-22: «Κατὰ μὲν τὴν ἐφάν ἐλπίζοντο πάντα καὶ διεφθείροντο τῇ τε τῶν Νεφθαλιτῶν Οὐννων, ἥτοι τῶν Τούρκων, ἐπιδρομῇ καὶ κατισχύσει καὶ τῇ βιαίᾳ ὑποχωρήσει καὶ δέματι τῶν ἡμελημένων στρατιωτῶν ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ καταλόγου. Καὶ συνεχεῖς ὑπῆρχον οἱ ἐκδρομαὶ καὶ ἡ εὐδαίμων χώρα τῆς Ἰβηρίας παντελῶς κατηρείπωτο, ἥδη προκατειργασμένη ὡς εἵπομεν, μετελάμβανον δὲ τοῦ δεινοῦ καὶ ὅσαι ταύτη παρέκειντο, Μεσοποταμία τε καὶ Χαλδία, Μελιτηνὴ καὶ Κολώνεια καὶ τὰ τῷ Εὐφράτῃ συγκείμενα ποταμῷ».

¹³⁹⁴ Πρβλ. και A.G.C. Savvides, *Frontier-Zone Themes*, σ. 302.

των νέων συνθηκών ήταν η παρακμή και η παύση για ένα διάστημα της πραγματοποίησης της μεγάλης θρησκευτικής εμποροπανηγύρεως του Αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα¹³⁹⁵. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι ο εορτασμός του αγίου επισκιάστηκε μεν για ένα διάστημα από εκείνον του στρατιωτικού διοικητή, προστάτη της περιοχής και μάρτυρος Αγίου (μετά το 1098) Θεόδωρου Γαβρά, αλλά η μνήμη του τελευταίου λησμονήθηκε, όπως αφήνει να εννοηθεί ο μητροπολίτης Τραπεζούντος (Ιωάννης) Ιωσήφ Λαζαρόπουλος. Η συγκεκριμένη εξέλιξη οφειλόταν προφανώς στην βελτίωση των ευρύτερων συνθηκών, στην ενίσχυση του αυτοκρατορικού ελέγχου τον 12^ο αι. και στην παύση της διοίκησης της περιοχής από τους Γαβράδες¹³⁹⁶. Η λατρεία του, αυτονομημένου ουσιαστικά από τους Κομνηνούς, Θεόδωρου Γαβρά επισκιάστηκε τον 12^ο-13^ο αι. από εκείνη του Αγίου Ευγενίου, προστάτη των Μεγάλων Κομνηνών¹³⁹⁷. Στον Θεόδωρο Γαβρά και την δράση του πραγματοποιείται εκτενέστερη αναφορά λίγο παρακάτω. Μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (26 Αυγούστου 1071) ο κριτής του στρατοπέδου Μιχαήλ Ατταλειάτης¹³⁹⁸ και άλλοι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι κατέφυγαν στην Τραπεζούντα και από εκεί ταξίδεψαν στην Κωνσταντινούπολη δια θαλάσσης¹³⁹⁹.

Κατά τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1070 (ίσως το 1074) η Τραπεζούντα ή το πιθανότερο η περιοχή της κυριεύθηκε για μικρό χρονικό διάστημα από τους Τούρκους. Η συγκεκριμένη πληροφορία προέρχεται από την Άννα Κομνηνή, αλλά είναι ιδιαίτερα ασαφής για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων· σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός τον Θεόδωρο Γαβρά «*δοῦκα Τραπεζούντος προὔβαλλετο πάσαι ταύτην ἀπὸ τῶν Τούρκων ἀφελόμενον*»¹⁴⁰⁰. Αρκετοί παλαιότεροι αλλά και σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν ότι η συγκεκριμένη αναφορά υπονοεί κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους (ca. 1072-1074)¹⁴⁰¹. ο Α. Bryer διατύπωσε ωστόσο πρόσφατα την άποψη, σε κοινό του άρθρο με τους Α. Dunn και J.W. Nesbitt, ότι η Άννα ενδεχομένως υπονοεί σε αυτό το σημείο ότι οι Τούρ-

¹³⁹⁵ Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, σ. 59, έκδ. J.O. Rosenqvist, σ. 225. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 144. Η πόλη συνήλθε κάπως τον 12^ο αι., αλλά βρήκε την παλαιότερη ευμάρειά της στα τέλη του 13^{ου} αι. Βλ. al-Idrīsī, τομ. 2, σ. 393. –Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, σ. 65 –βλ. Σ. Βρυώνης, ό.π., σ. 503, σημ. 166.

¹³⁹⁶ Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*, έκδ. J.O. Rosenqvist, σ. 214.198-214: «Τότε δὴ καὶ αὐτὸς ὁ μάρτυς Θεόδωρος ὁ Γαβράς, παρὰ τῶν ἀθέων βαρβάρων τῶν ἐξ Ἰσμαὴλ συσχεθεὶς (...). Ἐκτοτε λήθης ἔργον βυθῶν ἢ μνήμη τῶν γενεθλίων ἐγένετο, καὶ πάλιν ἡ ἐτήσιος αὕτη πανήγυρις ἐπιλέλησται, τῶν ἀναγκαίων ἐπιλιπόντων». Πρβλ. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, σ. 113.

¹³⁹⁷ Βλ. Α. Bryer, Π. Family Portraits, εν Α. Bryer - Α. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 56-57.

¹³⁹⁸ Για το συγκεκριμένο αξίωμα και την άσκσή του από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη βλ. αναλυτικά Α. Γκουτζιουκώστας, Κριτής του στρατοπέδου-κριτής του φεσάτου, σ. 79 κ.ε.

¹³⁹⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 124.5 κ.ε.

¹⁴⁰⁰ Α. Κομνηνή, σ. 255.23-24.

¹⁴⁰¹ Βλ. π.χ. Π. Μώραλης, Ἡ ἀνάλωτος Τραπεζοῦς, *ΑΠ* 20 (1955), σ. 264-265. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 144. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 46, 67. –Του ίδιου, Πόντος-Τούρκοι, σ. 46. –Του ίδιου, Frontier-Zone Themes, σ. 302, 304. –Η. Bartikian, *Γαβράδες*, σ. 44. –Α. Bryer, Gabrades, αρ. 3, σ. 175. –Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 147-148. –Ν. Γεωργιάδης, *Νομίσματα*, σ. 306.

κοι είχαν καταλάβει τις νοτιότερες ορεινές περιοχές και τις προσβάσεις της πόλης, από όπου τους εκδίωξε τελικά ο Θεόδωρος Γαβράς¹⁴⁰². Επισημαίνουμε σε αυτό το σημείο και μία πληροφορία του Μιχαήλ Σύρου περί μεταφοράς Ποντίων προσφύγων δια θαλάσσης κατά την διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα¹⁴⁰³. Ο Α. Bryer ισχυρίζεται επίσης ορθά ότι δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ή άλλα ευρήματα που να πιστοποιούν αυτήν την υποτιθέμενη τουρκική κατοχή της Τραπεζούντας¹⁴⁰⁴. Θα πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι τουριστικοί οδηγοί της περιοχής χρονολογούν το λεγόμενο «*Sekiz Direk hamamı*» (χαμάμ/λουτρά), κοντά στην πύλη της κάτω πόλης της Τραπεζούντας, στην υποτιθέμενη σελτζουκική περίοδο κατοχής¹⁴⁰⁵. Οι μελετητές ωστόσο της περιφέρειας του Πόντου Α. Bryer - D. Winfield απέρριψαν την συγκεκριμένη εκδοχή χρονολογώντας τα λουτρά στην περίοδο ίσως της αρχής των Γαβράδων στην Τραπεζούντα¹⁴⁰⁶. Ο J.-Ph. Fallmerayer υποστήριξε στο παρελθόν ότι η Τραπεζούντα δεν αλώθηκε από τους Τούρκους εξαιτίας της οχυρότητας και της ακροπόλεως της (*Bergkastelle*)¹⁴⁰⁷. η σχετικά ασαφής διατύπωση του ερευνητή ώθησε ορισμένους ερευνητές να θεωρήσουν ότι ο J.-Ph. Fallmerayer έκανε σε αυτό το σημείο εμμέσως λόγο για βραχυχρόνια κατάληψη της κυρίως πόλεως από τους Τούρκους, οι οποίοι ωστόσο αποχώρησαν από την περιοχή, επειδή δεν ήταν σε θέση να καταλάβουν την οχυρή ακρόπολη¹⁴⁰⁸. Ο Αρμένιος συγγραφέας της ιστορίας των Τατάρων Het'um (ή Haithon, ca. 1300), από τον οποίο αντλεί ο J.-Ph. Fallmerayer, αναφέρει πάντως σαφώς ότι οι Τούρκοι δεν είχαν κατορθώσει να καταλάβουν την Τραπεζούντα και την περιοχή της εξαιτίας της οχυρότητας της πόλης¹⁴⁰⁹. Θα πρέπει τέλος να επισημάνουμε ότι και στον εγκωμιαστικό επιτάφιο που εκφώνησε εκείνη την περίοδο ο Μιχαήλ Ψελλός στον ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη για τον αποθανόντα πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνο δεν υπάρχει καμία νύξη περί, πρόσκαιρης έστω, κατάκτησης της Τραπεζούντας από τους Τούρκους, αν και ο νεκρός πατριάρχης καταγόταν από την συγκεκριμένη πόλη¹⁴¹⁰.

¹⁴⁰² A. Bryer, II. Family Portraits, εν Α. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 55.

¹⁴⁰³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 172.

¹⁴⁰⁴ A. Bryer, II. Family Portraits, εν Α. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 55.

¹⁴⁰⁵ Βλ. π.χ. T. Succi da Verica, *Trebisonda, Porta d'Oriente*, İstanbul 1973, σ. 235-237.

¹⁴⁰⁶ A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 182.

¹⁴⁰⁷ J.-Ph. Fallmerayer, *Trapezunt*, σ. 18: «Nur Trapezus allein entging dem allgemeinen Unglücke, und hemmte durch die Festigkeit seiner Lage, durch die Engschluchten und Bergkastelle, die seine Zugänge beschützen, den Lauf der Sieger».

¹⁴⁰⁸ Για την ακρόπολη της Τραπεζούντας βλ. Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 191 κ.ε.

¹⁴⁰⁹ Het'um, έκδ. Α. Müller, κεφ. 13, σ. 16-17: «Quando Turchi occupaverunt dominium regni Turchiae non potuerunt civitatem Trapezondae nec ejus pertinentias occupare propter castra fortissima et alia munimenta». Βλ. και την αγγλική μτφρ. του αρμενικού κειμένου της έκδ. M. Awgerean από τον R. Bedrosian, κεφ. 13.

¹⁴¹⁰ Μιχ. Ψελλός, *Επιτάφιος Ξιφιλίνου*, σ. 424 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216, σημ. 134. Για την καταγωγή του Ξιφιλίνου από την Τραπεζούντα βλ. και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 70.5.

Τα μέλη της οικογένειας των Γαβράδων παρουσιάζονται στα κείμενα των ιστοριογράφων της Κωνσταντινούπολης ως στασιαστές που έδρασαν στις περιοχές του ανατολικού συνόρου και της κεντρικής Μικράς Ασίας σε συσχετισμό με τους Σκληρούς, τους Ταρωνίτες και τους Βραχάμιους. Η παρουσία τους μαρτυρείται στο Χαρσιανόν, την Νεοκαισάρεια, την Κολώνεια, την Χαλδία, την Θεοδοσιούπολη, το Ταρών και τον άνω Ευφράτη¹⁴¹¹. Ο Θεόδωρος Γαβράς¹⁴¹² καταγόταν από την περιοχή της Τραπεζούντας (ως «βλαστόν

¹⁴¹¹ Για την οικογένεια βλ. A. Každan, *Armjanie*, οικογ. 24, αρ. 4, σ. 89-90, 158. –C. Cahen, Une famille byzantine au service des seldjukides d'Asie Mineure, εν *POLYCHRONION*, σ. 145-149. –A. Každan - A. Cutler, λ. Gabrades, *ODB*, τομ. 2, σ. 812. –A. Bryer, Gabrades, σ. 164 κ.ε. –Του ίδιου, I. Introduction, εν A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 51 κ.ε. –A. Bryer - S. Fassoulakis - D.M. Nicol, A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note, *Bsl* 36 (1975), σ. 38-45. –H. Bartikian, Gabras, σ. 190 κ.ε. –Του ίδιου, *Γαβράδες*, passim. –Του ίδιου, Gaurades, σ. 19 κ.ε. –Anna Avraméa, Manuel Ducas Comnène Gavras de Troade: A propos de CIG IV 2, no. 8763, εν *Géographica byzantina*, Paris 1981, σ. 37-41. –PLP, αρ. 3319-3373.

Ο J.-Ph. Fallmerayer, *Trapezunt*, σ. 19, θεωρούσε ότι η απώτερη προέλευση του ονόματος «Γαβράς» ανάγεται στον κοινό αραμαϊκό και συριακό τύπο «g-b-r», που υποδήλωνε τον «ήρωα» ή τον «άνδρα». Ο Κ.Ι. Άμαντος, *Σχέσεις*, σ. 140, σημ. 5, πίστευε ότι ήταν υποκοριστικό του «Γαβρήλ» (=άνθρωπος του Θεού), το οποίο προέρχεται ωστόσο επίσης από την ίδια ρίζα. Ο A. Bryer, Gabrades, σ. 166, πρότεινε την εκδοχή της προέλευσης από την αραβική λέξη «kafir» (=άπιστος), την περσική «gabrak» (=Ζωροαστρηνός), την κουρδική «gebir» ή «gavir» (=Αρμένιος ή Ρώσος) και τελικά την νεότερη τουρκική «gavur» (=άπιστος ή χριστιανός). Ο H. Bartikian, *Γαβράδες*, σ. 19 κ.ε., συνέδεσε το επίθετο με το αρμενικό «Gor(oz)» (=τρομερός, γενναίος).

¹⁴¹² Για τον Θεόδωρο Γαβρά βλ. αρ. πίνακα 146, 158, με παράθεση των πηγών που αναφέρουν τους τίτλους και τα αξιώματά του. Βλ. επίσης Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*, έκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, σ. 59.12-17. –Βίος Θεοδώρου Γαβρά, σ. 135.1 κ.ε. (και εν BHG, τομ. 2, σ. 275). –Ακολουθία Θεοδώρου Γαβρά, αποσπάσματα εν Ι.Π. Μηλιόπουλος, Τραπεζουντιακά ἀρχαιολογήματα, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), σ. 73-74. –Επίγραμμα *Εἰς τὸν Γαβρᾶν* (από μουσικό χειρόγραφο του 17^{ου} αι. της Βιβλιοθήκης του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας), έκδ. Β.Α. Μυστακίδης, Τραπεζουντιακά, σ. 90. –Στιχουργήματα Μαρκιανού κώδικα 524, αρ. 42, εν Σ.Π. Λάμπρος, Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524, *NE* 8 (1911), σ. 17.1-4. –Άνθιμος Γαβράς, *Ὁ Μεγαλομάρτυρας Θεόδωρος ὁ Γαβράς*, επιμ. Α. Καλαϊτζάκης, Θεσσαλονίκη 1972. Πρβλ. J.-Ph. Fallmerayer, *Trapezunt*, σ. 18. –W. Fischer, *Trapezus*, σ. 193-200. –W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire of the Byzantine Era*, Amsterdam 1968, σ. 31 κ.ε. –F. Chalandon, *Alexis*, σ. 146. –Μητροπολίτης Τραπεζούντος Χρύσανθος (Φιλιππίδης), *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος*, *ΑΠ* 4-5 (1933), σ. 54, 455-457 (αντ. ανατ. Ἀθήναι 1973). –A. Každan, *Armjanie*, οικογ. 24, αρ. 4, σ. 89-90, 158, αρ. 12. –Π. Μώραλης, Ἡ ἀνάλωτος Τραπεζοῦς, *ΑΠ* 20 (1955), σ. 264-265. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 320-321. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 46, 67. –Του ίδιου, Πόντος-Τούρκοι, σ. 46-47. –Του ίδιου, Frontier-Zone Themes, σ. 302 κ.ε. –Του ίδιου, Θέμα Χαλδίας, σ. 297, 462. –Του ίδιου, Θέμα Κολωνείας, σ. 329, 486. –B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 200, σ. 295-298. –J. Hoffmann, *Rudimente*, σ. 21-23, 82-83, 114. –Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τομ. Α', αρ. 26, σ. 155-156, αρ. 33, σ. 198-199. –Β.Χ. Λυμπερόπουλος, *Πόντος*, σ. 29-30. –A. Každan - A. Cutler, λ. Gabrades, *ODB*, τομ. 2, σ. 812. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 168, σημ. 39, 186. –H. Bartikian, Gabrades, σ. 190 κ.ε. –Του ίδιου, *Γαβράδες*, σ. 44. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 92-93 (αρ. 117), 404. –Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, σ. 112-113. –Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 126-127 (επιπρόσθετη βιβλιογραφία). –A. Bryer, *Gabrades*, αρ. 3, σ. 175 (επιπρόσθετη βιβλιογραφία). –A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, passim.

Τα ποιητικά έργα ηρωικού/επικού χαρακτήρα που εξυμνούν τον Θεόδωρο και τους Γαβράδες διαθέτουν αμφίβολη ιστορική αξία κατά τον A. Bryer, Gabrades, σ. 168, ακόμη και αυτά που προέρχονται από το Σταυρίν. Βλ. Δ.Κ. Παπαδόπουλος, Ποικίλα ἔσματα περὶ τοῦ χωρίου Σταυρίν, *ΑΠ* 11 (1941), σ. 29-30, *ΑΠ* 13 (1948), σ. 216 (ειδικά για το λεγόμενο *Ἄσμα του Γαβρά*). –Α. Γαβράς, Ἄσματις ἀκολουθία, εν *Τὰ ἄνθη τοῦ Παραδείσου*, Ἀθήναι 1890, σ. 63-67. –Του ίδιου, Ἄσμα παλαιὸν ἀφιε-

της Άτρας» τον αναφέρει η «Ακολουθία» του¹⁴¹³) και είχε νυμφευθεί την Ειρήνη Ταρωνίτισσα, που σε επιγραφές χειρόγραφου κώδικα απαντά ως «Γαβράδα» (στην ποντιακή διάλεκτο). Μετά τον θάνατο της Ειρήνης ο Θεόδωρος νυμφεύθηκε την λεγόμενη Αλανή, εξαδέλφη της συζύγου του *σεβαστοκράτορος* Ισαακίου Κομνηνού¹⁴¹⁴.

Ο Θεόδωρος Γαβράς υπήρξε αρχικά *ύπατος*, *πατρίκιος* και *τοποτηρητής* του *τάγματος* της Κολωνείας (ca. 1067/68)¹⁴¹⁵. Μετά την μάχη του Μαντζικέρτ και την ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1071/72 τουρκικές ομάδες διείσδυσαν στην Χαλδία και απείλησαν (ή και κατέλαβαν για μικρό χρονικό διάστημα) την Τραπεζούντα. Ο Θεόδωρος κατόρθωσε να τις εκδιώξει από την ευρύτερη περιοχή με στρατιώτες που κατάγονταν από την Χαλδία και ίσως και την Κολώνεια, γεγονός που του απέφερε τελικά την αναγνώρισή του από την αυτοκρατορική κυβέρνηση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού ως στρατιωτικού διοικητή της περιοχής και το αξίωμα του *δουκός Χαλδίας*¹⁴¹⁶. Κατά μέσα μάλλον της δεκαετίας του 1080 έφερε πλέον τον υψηλότατο τίτλο του *σεβαστού*¹⁴¹⁷. Ο ίδιος αναγνώριζε λοιπόν τυπικά την αυτοκρατορική επικυριαρχία και υπεράσπιζε τα ελληνικά συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή, αλλά δρούσε εκεί ουσιαστικά ως ανεξάρτητος διοικητής («ὡς ἴδιον λάχος ἑαυτῷ ἀποκληρωσάμενος»¹⁴¹⁸). Οι στρατιωτικές του ικανότητες αλλά και ο θερμόαιμος χαρακτήρας του περιγράφονται επίσης από την Άννα Κομνηνή¹⁴¹⁹. Ο Θεόδωρος κατέλαβε την Κολώνεια και την Παϊπερ ή Παϊπέρτ (ελλ. Βαυβερδώνα, αρμ. Baberd, σημ. Baiburd)¹⁴²⁰, στα νότια των ποντικών Άλπεων και του ποταμού Ακάμπεος-Ακαμψή, τις οποίες ενσωμάτωσε διοικη-

ρωμένον εἰς τὸν στρατηγὸν Γαβράν, *ΠΕ* 106-108 (1958), σ. 4935-4940. –Γ.Α. Μέγας, Παλαιὰ ἱστορικὰ τραγούδια τοῦ Πόντου, *Λαογραφία* 7 (1958), σ. 373-382. Το λεγόμενο *Άσμα του Γαβρά* αποτελεί κυρίως συμπύλημα αποσπασμάτων του Διγενή Ακρίτη και του Κωνσταντίνου Μανασσή. Συντέθηκε από τον αρχιμανδρίτη Άνθιμο Γαβρά (ca. 1896-1904), όπως κατέδειξε ο Ο. Λαμπιδής. Ἡ Χρονικὴ Σύνοψις τοῦ Μανασσή καὶ τὸ «Άσμα τοῦ Γαβρά», *ΑΠ* 22 (1958), σ. 199-219. –Του ἴδιου, Τὸ ἀκριτικὸν ἔπος καὶ τὸ «Άσμα τοῦ Γαβρά», *ΑΠ* 23 (1959), σ. 33-38.

¹⁴¹³ Ακολουθία Θεοδώρου Γαβρά, εν Ι.Π. Μηλιόπουλος, Τραπεζουντιακά ἀρχαιολογήματα, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), σ. 75.3. Βλ. και Βίος Θεοδώρου Γαβρά, σ. 135.7-10: «Ὅς ἐξ εὐγενῶν καὶ μεγαλοδόξων λαχὼν (...) τῶν ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς μέρεσι θεμάτων, Χαλδαίαν φημί». –Α. Κομνηνή, σ. 255.24-25. Ἡ Άτρα (σημ. Edra) ἦταν χωρίο της περιφέρειας της Τραπεζούντας με πληθυσμό καθαρά ελληνικό ἕως το 1922. Βλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 200, σ. 295, σημ. 4.

¹⁴¹⁴ Α. Κομνηνή, σ. 255.34 κ.ε. –Ν. Γεωργιάδης, Νομίσματα, σ. 306.

¹⁴¹⁵ Βλ. αρ. πίνακα 146.

¹⁴¹⁶ Α. Κομνηνή, σ. 255.20-24. Ο Ν. Γεωργιάδης, Νομίσματα, σ. 306, χρονολογεί την ανάθεση του *δουκικού* αξιώματος στον Θεόδωρο στα μέσα ή τα τέλη της δεκαετίας του 1080.

¹⁴¹⁷ Βλ. αρ. πίνακα 158.

¹⁴¹⁸ Α. Κομνηνή, σ. 255.28. Πρβλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 295.

¹⁴¹⁹ Α. Κομνηνή, σ. 255.20 κ.ε. Πρβλ. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, σ. 113.

¹⁴²⁰ Στην συγκεκριμένη περιοχή είχαν εγκατασταθεί τζαννικοί πληθυσμοί γύρω στο 1050, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ε. Honigsmann. Βλ. για την παρατήρηση Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Τζανίτ, σ. 137. Για τους Τζάννους βλ. επίσης του ἴδιου, Τζάννιοι. Ο πολεμικός λαός του Καυκάσου ως τον εκχριστιανισμό από το Βυζάντιο κατά τον έκτο αιώνα μ.Χ., *Στρατιωτική Ιστορία. Μηνιαίο περιοδικό για την ελληνική και παγκόσμια στρατιωτική ιστορία* 35 (Ιούλιος 1999), σ. 30-33. Η πρώτη μνεία του ποντιακού γεωγραφικού χώρου ως «Djanik» απαντά στο *Dānīsmendnāme*. Βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π., σ. 143.

τικά στο *δουκάτο* Χαλδίας και τις υπεράσπισε από τους Δανισμένδες ή Ντανισμεντίδες, ενώ ταυτόχρονα απέκρουσε και τους Γεωργιανούς/Ιβήρες¹⁴²¹. Οι σχέσεις του με τον Αλέξιο Κομνηνό επιδεινώθηκαν πάντως το 1091/92, όταν επιχείρησε να «απαγάγει» τον ουσιαστικά όμηρο στην Κωνσταντινούπολη γιο του¹⁴²². Την ουσιαστική αυτονόμηση του Γαβρά καταδεικνύει εμμέσως και η αναπαράσταση του προστάτη Αγίου του Θεοδώρου του Στρατηλάτη σε δύο σωζόμενα ασημένια νομίσματά του, που προέρχονται από το νομισματοκοπείο της Τραπεζούντας¹⁴²³. Ο S. Bendall περιγράφει και σχολιάζει σε άρθρο του δεκατέσσερις νομισματικούς τύπους (1-13A,B), που εκδόθηκαν από το συγκεκριμένο νομισματοκοπείο (ca. 1075-αρχές 12^{ου} αι.) και ομοιάζουν με τις λεγόμενες «ανώνυμες φύλλεις», τα χάλκινα δηλαδή νομίσματα της Κωνσταντινούπολης, όπου ούτε απεικονίζονται, ούτε αναφέρονται οι αυτοκράτορες. Οι νομισματικοί τύποι 1-9 κόπηκαν κατά την περίοδο 1081-1091¹⁴²⁴.

Το 1098 οι Τούρκοι που είχαν εγκατασταθεί στην δυτική Μικρά Ασία αναγκάστηκαν να αποσυρθούν ανατολικότερα, εξαιτίας της προέλασης των Σταυροφόρων και των βυζαντινών στρατευμάτων· ο Γαβράς αντιμετώπισε τότε στις νοτιότερες περιοχές της επικράτειάς του τον *αρχισατράπη* Ισμαήλ¹⁴²⁵. Ο Γαβράς ωστόσο συνελήφθη τελικά αιχμάλωτος από τους Τούρκους του Αμίρ-Αλή (=Emīr Gāzi;) στην περιοχή Παϊπερ-Θεοδοσιουπόλεως και μαρτύρησε στην τελευταία πόλη, όταν δεν δέχθηκε να απαρνηθεί την χριστιανική πίστη. Ο Σ. Βρυώνης και η Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη αποδέχονται την ιστορικότητα των πληροφοριών που παρέχει ο Βίος (ή «Συναξάριο») και τα υπόλοιπα σχετικά κείμενα που σχετίζονται με τον Γαβρά, αν και ο A. Bryer είναι πιο επιφυλακτικός¹⁴²⁶. Σύμφωνα πάντως με τον Βίο/Συναξάριο, οι Τούρκοι έριξαν στο χιόνι και μαστίγωσαν τον Θεόδωρο, τον υπέβαλαν σε φρικτά βασανιστήρια, διαμέλισαν το σώμα του, έκοψαν την γλώσσα του, εξώρυσαν τους οφθαλμούς του, έγδαραν το κεφάλι του και τελικά έκαψαν όλα τα μέλη του. Ο Αμίρ-Αλή μάλιστα επιχρύσωσε το λείψανο του κρανίου του μάρτυρα και το χρησιμοποιούσε ως κύπελλο!¹⁴²⁷. Αναφορές στο μαρτύριο του Θεοδώρου πραγματοποιούν επίσης ο Ιωάννης Ζω-

¹⁴²¹ B.X. Λυμπερόπουλος, *Πόντος*, σ. 30. –H. Bartikian, *Γαβράδες*, σ. 44. –N. Γεωργιάδης, *Νομίσματα*, σ. 306.

¹⁴²² Βλ. σχετικά Α. Κομνηνή, σ. 255.29 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 739.6 κ.ε. –Βίος Θεοδώρου Γαβρά, σ. 135.7 κ.ε. Πρβλ. A. Bryer, *Gabrades*, σ. 175. –Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 126, σημ. 387. Βλ. και B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 296, για περισσότερες λεπτομέρειες.

¹⁴²³ Βλ. σχετικά S. Bendall, *Mint of Trebizond*, pl. 6, αρ. 10 και 13 και σ. 135. Πρβλ. και A. Dunn, VI. A Seal of Theodore Gabras in the Barber Institute, University of Birmingham (Fig. 17), εν A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, *Gabras*, σ. 65.

¹⁴²⁴ S. Bendall, *Mint of Trebizond*, σ. 130-132. Ειδικά για τα νομίσματα του Θεοδώρου Γαβρά βλ. πλέον N. Γεωργιάδης, *Νομίσματα*, σ. 305 κ.ε.

¹⁴²⁵ Α. Κομνηνή, σ. 340.77 κ.ε.

¹⁴²⁶ Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 320-321. –Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, σ. 112-113. Πρβλ. όμως A. Bryer, III. St. Theodore Gabras the “martyr”, εν A. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, *Gabras*, σ. 56.

¹⁴²⁷ Βίος Θεοδώρου Γαβρά, σ. 136.

ναράς και ο μητροπολίτης Τραπεζούντος Ιωσήφ Λαζαρόπουλος¹⁴²⁸. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι το «*Dānismendnāme*» αναφέρεται επίσης στον θάνατο του (Θεοδώρου) Γαβρά¹⁴²⁹, την πολιορκία του οχυρού *Hargümbird* και την άρση της¹⁴³⁰ και τις συγκρούσεις του γαζή αρχηγού *Melik Dānismend* με τις δυνάμεις της Τραπεζούντας¹⁴³¹. Η δράση λοιπόν του Γαβρά και των επιγόνων του δημιούργησε εντύπωση όχι μόνο στους Έλληνες αλλά και στους Τούρκους της ευρύτερης περιοχής αποκτώντας έτσι θρυλικές διαστάσεις.

Ο γιος ή αδελφός ή ανειψίος (σύμφωνα με τον Βίο/Συναξάριο) του Θεοδώρου πρωτοσεβαστός και δούξ Χαλδίας Κωνσταντίνος Γαβράς μετέφερε αργότερα την κέρα του με τιμές στην Τραπεζούντα. Η κέρα κατετέθη στο καθολικό μονής της πόλης, η οποία έφερε έκτοτε και το όνομά του¹⁴³². Η μονή του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά μαρτυρείται σε μεταγενέστερα χρυσόβουλλα του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Αλεξίου Γ' Μεγάλου Κομνηνού για τις βενετικές συνοικίες της πόλης (1364 και 1367)¹⁴³³. Ο Α. Bryer προτείνει την χρονολόγηση του συγκεκριμένου γεγονότος στα 1119-1120, όταν ο Κωνσταντίνος Γαβράς είχε συμμαχήσει με τον νέο εμίρη του *Erzingān* (αρμ. *Ekeleac*, ελλ. Κελτζηνή) από την οικογένεια των *Mengüçükler*¹⁴³⁴. Η μνήμη του Αγίου Θεοδώρου Γαβρά τιμάται από την ορθόδοξη Εκκλησία στις 2 Οκτωβρίου¹⁴³⁵. Οι απόγονοί του Γρηγόριος¹⁴³⁶, Κωνσταντίνος¹⁴³⁷ και άλλοι διατήρησαν τον έλεγχο της Χαλδίας, έως ότου ο Ιωάννης Α' Κομνηνός (1118-1143) αποκατέστησε εκ νέου την αυτοκρατορική κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή¹⁴³⁸. Η Χαλδία έπαψε έτσι να είναι ημιαντόνομη και επανήλθε, για ένα διάστημα τουλάχιστον, και τυπικά στο πλαίσιο της βυζαντινής επαρχιακής διοίκησης¹⁴³⁹.

¹⁴²⁸ Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 739.8-10. –Ιωσήφ Τραπεζούντος, *Λόγος*, έκδ. J.O. Rosenqvist, σ. 214.198 κ.ε.

¹⁴²⁹ *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 437.

¹⁴³⁰ *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 440 κ.ε.

¹⁴³¹ *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 443 κ.ε.

¹⁴³² Σ.Π. Λάμπρος, 'Ο Μαρκιανός κώδιξ 524, *NE* 8 (1911), σ. 17.1-4: «Εἰς ἐγκόλπιον Μιχαὴλ τοῦ Ἀλουσιάνου ἔχον μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Γαβρά».

¹⁴³³ Χρυσόβουλλον Ἀλεξίου Γ' τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ, έκδ. D.A. Zakythinos, *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène, empereur de Trébizonde, en faveur des Vénitiens*, (Collection de l'Institut Neo-Hellénique de l'Université de Paris, Fascicule 12), Paris 1932, σ. 34, 78.

¹⁴³⁴ A. Bryer, III. St. Theodore Gabras the "martyr", εν Α. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 56.

¹⁴³⁵ Βίος Θεοδώρου Γαβρά, σ. 133. Πρβλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 297. –Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, σ. 113.

¹⁴³⁶ Βλ. γι' αυτόν Ο. Λαμπιδής, Η εκ των «ανωτέρω μερών» καταγωγή του Γρηγορίου Γαβρά, *ΑΠ* 33 (1975-1976), σ. 51-53. –Α. Bryer, Gabrades, σ. 176.

¹⁴³⁷ Βλ. γι' αυτόν Α. Bryer, Gabrades, σ. 176.

¹⁴³⁸ Εφραίμ Αίνιος, έκδ. Ο. Λαμπιδής, τομ. Α', σ. 136.3980-3981.

¹⁴³⁹ Β.Χ. Λυμπερόπουλος, *Πόντος*, σ. 30.

ΙΒ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΩΤΗΡΟΥΠΟΛΕΩΣ (Η ΒΟΥΡΖΩ) - ΑΝΑΚΟΥΠΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ)

1. Η διοικητική και στρατιωτική συγκρότηση της περιοχής

Το *κάστρον* και αργότερα *στρατηγίδα* της «Σωτηρουπόλεως ἥτοι Βουρζώ» (αρχ. Πιτυούς ή Bičvinta/Picunda [:]¹⁴⁴⁰, σημ. Borčka/Yeniyol [:]¹⁴⁴¹), παλαιάς αρχιεπισκοπικής έδρας που μαρτυρείται στις επισκοπικές Notitiae από το 912 έως τα μέσα του 14^{ου} αι.¹⁴⁴², μνημονεύεται αντίστοιχα από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο και το Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;)¹⁴⁴³. Βρισκόταν στην περιοχή του Πόντου, στα ανατολικά του ποταμού Ακάμνιος ή Ακαμνή (αρχ. Ὀροχ[i], τουρκ. Çoruh ή Çoroh) σύμφωνα με πολλούς ερευνητές¹⁴⁴⁴. Κατά την άποψη πάλι των Α. Bryer - D. Winfield, η Σωτηρούπολις αποτελούσε κατά τον 10^ο αι. το νότιο όριο των περιφερειών που εκτεινόταν από τον Κιμμέριο Βόσπορο και έως πέρα από την Nikorsis στην Αβασγία. Η ακριβής της γεωγραφική τοποθεσία βρισκόταν κατά τους ίδιους πλησίον και πέρα από την Λαζία/Λαζική¹⁴⁴⁵.

Ο *στρατηγός* που είχε ταχθεί στην Σωτηρούπολη είχε αναλάβει την προστασία των βυζαντινών λιμένων στο Hora και το Βατούμ από εχθρικές επιθέσεις και δεν διέθετε διοικητική αρμοδιότητα στις περιοχές του εσωτερικού¹⁴⁴⁶. Η ευρύτερη περιοχή των ποταμών Ακαμνή (με το φρούριο της Ανακουπίας) και Μουργούλη (με την Σωτηρούπολη) αποτελούσε συνοριακή *τούρμα* της Χαλδίας κατά το πρώτο ήμισυ του 10^{ου} αι.¹⁴⁴⁷ και συνέχισε να υφίσταται ως στρατιωτική περιφέρεια την περίοδο των Μεγάλων Κομνηνών¹⁴⁴⁸. Σώζεται πάντως σφραγίδα ενός *κλεισουρ(ι)άρχη* της συγκεκριμένης περιοχής (10^{ος} αι.), που ήταν

¹⁴⁴⁰ T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 2, σ. 31. Βλ. όμως τα σχόλια των Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 377. –B. Baumgartner, *Taō-Klardžeti*, σ. 221-223.

¹⁴⁴¹ Ν. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 362. –R.W. Edwards, *Vale of Kola*, σ. 138. Η Borčka (σημ. Yeniyol), βρισκόταν στον ποταμό Ακαμνή. Βλ. όμως τα σχόλια των Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 377. –B. Baumgartner, *Taō-Klardžeti*, σ. 221-223.

¹⁴⁴² Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 377.

¹⁴⁴³ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 41, στιχ. 14,110. –Τακτικόν Escorial, σ. 269.3. Πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 564-565. Ο Ιω. Ξιφιλίνος, *Θαύματα Αγ. Ευγενίου*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, αρ. II, σ. 38-39, μνημονεύει κάποιον *στρατηγό* Σωτηρουπόλεως ονόματι Νικήτα.

¹⁴⁴⁴ Πρβλ. Ν. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 362. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 293-294. –W. Seibt - I. Jordanov, *Σωτηρούπολις-Ανακουπία*, σ. 237. Για την ευρύτερη περιοχή βλ. στον χάρτη αρ. 2 της παρούσας μελέτης, όπου όμως σημειώνεται μόνο η κοντινή στην Σωτηρούπολη Ανακουφή.

¹⁴⁴⁵ Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 347.

¹⁴⁴⁶ R.W. Edwards, *Artvin*, σ. 165, σημ. 4. –Του ίδιου, *Vale of Kola*, σ. 138.

¹⁴⁴⁷ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 46, στιχ. 118-119. Πρβλ. Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 377. –Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 231.

¹⁴⁴⁸ Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 377.

ενδεχομένως βασιλικός πρωτοσπαθάριος¹⁴⁴⁹. Μετά την μεταρρυθμιστική αναδιάρθρωση της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης των περιφερειών του ανατολικού συνόρου από τον Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, ο διοικητής της *στρατηγίδας* πλέον της Σωτηρουπόλεως εξακολούθησε προφανώς να υπάγεται στον *δούκα* της Χαλδίας¹⁴⁵⁰. Τα αφηγηματικά και λοιπά κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε πραγματοποιούν δυστυχώς αποσπασματικές και ιδιαίτερα περιορισμένες αναφορές στην *στρατηγίδα* Σωτηρουπόλεως· γι' αυτόν τον λόγο η ιστορική της πορεία κατά τον 11^ο αι. δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή. Τα λιγοστά υπάρχοντα στοιχεία για την ευρύτερη περιοχή, που προέρχονται από τις ανασκαφικές έρευνες, το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό και τα κείμενα της εποχής, συγκέντρωσαν σε πρόσφατο άρθρο τους οι W. Seibt και I. Jordanov. Οι ερευνητές αυτοί επισήμαναν, μεταξύ άλλων, ένα μολυβδόβουλλο της ιδιωτικής συλλογής N. Nikolov, που ανάγεται στο πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αι. και ανήκε σε κάποιον Νικόλαο, *πρωτοσπαθάριο επί του χρυσοτρικλίνου και στρατηγό* Σωτηρουπόλεως και Ανακουπίας¹⁴⁵¹.

Η Ανακουπία ή Ανακουφία ή Ανακουφή (ρωμ. *Ψαρος*¹⁴⁵², αρμ. *Ḥora*) ήταν ένα «*ὄχυράτατον*» φρούριο που βρισκόταν στα παράλια του Πόντου, στο ανατολικότερο τμήμα του *θέματος/δουκάτου* Χαλδίας και στα δυτικά του ποταμιού Ατζαρά¹⁴⁵³. Η σημερινή περιοχή ονομάζεται Akhali Atoni ή Novy Afon¹⁴⁵⁴. Το κάστρο αποτελούσε έδρα του πρίγκηπα Δημήτριου, ετεροθαλή αδελφού του Bagrat Δ΄ (1027-1072). Η αυτοκρατορική διπλωματία υποδαύλιζε την όξυνση των ήδη τεταμένων σχέσεων των δύο αδελφών, γεγονός που κατέληξε στην εγκατάσταση του Δημητρίου στο Βυζάντιο και στην προσάρτηση της Ανακουπίας από την αυτοκρατορία¹⁴⁵⁵. Το φρούριο παραχωρήθηκε κατά το 1033 στον Ρωμανό Γ΄ Αργυρό από την Αλδή, χήρα του πρώην ηγεμόνα Αβασγίας και «Ιβηρίας» Giorgi Α΄ (1014-1027) και μητέρα του Δημητρίου¹⁴⁵⁶. Όπως διαφαίνεται από το προαναφερθέν μολυβδόβουλλο, η περιοχή της Ανακουπίας ανατέθηκε τελικά μαζί με την Σωτηρούπολη σε έναν *στρα-*

¹⁴⁴⁹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 948 -βλ. τα σχόλια των W. Seibt - I. Jordanov, Σωτηρούπολις-Ανακουπία, σ. 237, σημ. 37.

¹⁴⁵⁰ Πρβλ. W. Seibt - I. Jordanov, Σωτηρούπολις-Ανακουπία, σ. 237. Τραπεζουντιακές πηγές αναφέρουν *στρατηγούς* Σωτηρουπόλεως υπό τους *δούκες* Χαλδίας (10^{ος} ή 11^{ος} αι.). Βλ. π.χ. Ιω. Ξιφιλίνος, *Θαύματα Αγ. Εγγενίου*, έκδ. Α. Papadopoulos-Kerameus, αρ. II, σ. 38-39. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 347.

¹⁴⁵¹ Βλ. σχετικά W. Seibt - I. Jordanov, Σωτηρούπολις-Ανακουπία, σ. 234.

¹⁴⁵² A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 346.

¹⁴⁵³ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 166, σημ. 7. Για την γεωγραφική της θέση βλ. στον χάρτη 2 της παρούσας μελέτης. Πρβλ. L. Hruškova, *Molivdonul iz Anakopii, Izvestija Akademii nauk Gruzinskoi SSR* 5 (1976), σ. 146-148. Για τον Ατζαρά βλ. B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 262.

¹⁴⁵⁴ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 194.

¹⁴⁵⁵ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 194.

¹⁴⁵⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 389.49-51: «τότε δὴ καὶ Ἀλδὴ ἡ Γεωργίου τοῦ Ἀβασγοῦ γυνὴ, τοῦ γένους οὗσα τῶν Ἀλανῶν, προσερρῆ τῷ βασιλεῖ, παραδοῦσα καὶ τὸ ὄχυράτατον φρούριον τὸν Ἀνακουφίαν. ἥς τὸν υἱὸν Δημήτριον ὁ βασιλεὺς τῷ τῶν μαγίστρων τετίμηκεν ἀξιώματι». Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 346.

τηγρό. Ο έλεγχός της εξασφάλιζε στην αυτοκρατορία την δυνατότητα επέκτασης της επιρροής της στην Γεωργία και επέμβασης στις εσωτερικές της υποθέσεις¹⁴⁵⁷.

2. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ανακουπία

Στα χρόνια που επακολούθησαν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (1071) η βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη του βορειοανατολικού μικρασιατικού συνόρου εξασθένησε και προοδευτικά κατέρρευσε. Ο βασιλεύς της Γεωργίας ή Αβασγίας Giorgi B' (1072-1089, †1112), γιος του *κουροπαλάτη* Bagrat, εκμεταλλεύθηκε εκείνη την περίοδο την βυζαντινή στρατιωτική αδυναμία και ανακατέλαβε σιγά-σιγά τις περιοχές και τα φρούρια που είχε αποσπάσει στο παρελθόν η αυτοκρατορία από το κράτος του¹⁴⁵⁸. Σύμφωνα με τον ανώνυμο Γεωργιανό συγγραφέα του «*Matiane K'art'lisay*» (=Βιβλίο Γεωργιανών βασιλέων ή Γεωργιανό Χρονικό), που εμπεριέχεται στην συμπιληματική «*K'art'lis Cxovreba*» (=Γεωργιανή Ιστορία ή Βίος της Ιβηρίας), ο Giorgi B' κυριεύσε μεταξύ άλλων την Anakop'i, δηλαδή την Ανακουπία, στην Αμπχαζία¹⁴⁵⁹. Τα συγκεκριμένα γεγονότα χρονολογούνται από τους M.D. Lordkipanidze, W. Seibt και I. Jordanov ανάμεσα στα 1073/74-1081. Οι τελευταίοι μελετητές επισημαίνουν τους θησαυρούς νομισμάτων αυτής της περιόδου που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή. Τα αυτοκρατορικά νομίσματα χρονολογούνται κυρίως από την εποχή του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα και του Ρωμανού Δ' Διογένη έως εκείνη του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη. Διασώζονται ωστόσο και ασημένια νομίσματα του Giorgi B'¹⁴⁶⁰.

¹⁴⁵⁷ M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 194.

¹⁴⁵⁸ Βλ. γενικά M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 192 κ.ε. –Του ίδιου, *Iz istorii vizantijsko-grazinskih vzaimootnošenij, Viz. Vrem.* 40 (1979), σ. 92-95.

¹⁴⁵⁹ *K'art'lis Cxovreba*, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 106, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1. –*Matiane K'art'lisay*, σ. 317,16.

¹⁴⁶⁰ W. Seibt - I. Jordanov, *Σωτηρούπολις-Ανακουπία*, σ. 238. Για τα νομίσματα βλ. I.A. Cuchišvili, *Vizantijskie monety "Velikogo Pitiunta"*, εν *Didi Pitiunta - Velikj Pitiunt - Πιτωός ο Μέγας*, Tbilisi 1977, τομ. 2, σ. 328-329, 334. –W. Seibt, εν *JÖB* 50 (2000), σ. 417. –W. Seibt - I. Jordanov, ό.π., σ. 238, σημ. 41.

ΙΓ. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ

1. Το δουκάτο Μελιτηνής από την βυζαντινή επανάκτηση της πόλης (934) έως τα μέσα του 11^{ου} αι.

Η Μελιτηνή (σημ. Eski Malatya), «πόλις (...) μεγάλη καὶ πολυάνθρωπος»¹⁴⁶¹ ἐπὶ του ποταμοῦ Ευφράτη¹⁴⁶², διεκδικήθηκε ἐπὶ μακρόν λόγω της στρατηγικῆς της σημασίας ἀπὸ Ἀραβες καὶ Βυζαντινοὺς μέχρι την οριστικὴν κατάληψιν πρὸς ὄφελος της αυτοκρατορίας ἀπὸ τον *δομέστικο των σχολῶν* Ἰωάννη Κουρκούα καὶ τον *στρατηγὸ* Λυκανδοῦ Μελία (19 Μαΐου 934)¹⁴⁶³. Ἀρκετοὶ μουσουλμάνοι κάτοικοί της, ἀν καὶ ὅχι ἡ πλειονότης κατὰ τον J.D. Howard-Johnston¹⁴⁶⁴, τὴν εγκατέλειψαν, καθὼς τοὺς ἐπιβλήθηκε ὁ υποχρεωτικὸς προσηλυτισμὸς στὸν χριστιανισμό, ἀν ἤθελαν νὰ διατηρήσουν τὶς περιουσίαις τοὺς. Οἱ εγκαταληφθεῖσαι ἀραβικὲς γαῖες τῆς περιοχῆς, ποὺ ἦταν εὐφορὴ καὶ αποτελοῦσε σημαντικὸ ἐμπορικὸ κόμβο¹⁴⁶⁵, ἀποτελέσαν μετὰ τὴν ἀνακατάληψή της, με προσωπικὴ διαταγὴ τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ, μία (ἢ καὶ περισσότερες κατὰ τον Ν. Οικονομίδη¹⁴⁶⁶) ἰδιαίτερα προσοδοφόρα *κουρατωρία* («κουρατορ[ε]ία» κατὰ τον Ι.Γ. Λεοντιάδη) με επικεφαλὴς *κουράτωρες* καὶ *βασιλικούς*¹⁴⁶⁷. Ἡ μετατροπὴ τμημάτων τῶν ἐδαφῶν ποὺ εἶχαν ἤδη ἢ ἐπρόκειτο νὰ α-

¹⁴⁶¹ Βλ. V. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 846, σ. 259. Ὁ Προκόπιος, *Περσικοὶ πόλεμοι*, Ι, σ. 17.22, τὴν ἀναφέρει ὡς πόλιν «πρώτη (...) λόγου πολλοῦ ἄξια» -βλ. Αἰκ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 129.

¹⁴⁶² ΓΙΑ τὴν ἱστορίαν τῆς βλ. ἀναλυτικὰ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 233-237, ὅπου καὶ παράθεσις πηγῶν καὶ ἐιδικῆς βιβλιογραφίας. Βλ. ἐπίσης Αἰκ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 129-130. ΓΙΑ τὴν βυζαντινὴν περίοδον τῆς πόλεως (ca. 934-1101) βλ. F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 435 κ.ε. -H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 182 κ.ε. -G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 951 κ.ε. ΓΙΑ τὰ μεταγενέστερα χρόνια βλ. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 3, σ. 3 κ.ε. Πρβλ. ἐν συντομίᾳ καὶ C. Foss, λ. *Melitene*, *ODB*, τομ. 2, σ. 1336. -D.O. *Seals IV*, ἀρ. 68, σ. 157. ΓΙΑ τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν βλ. στὸν χάρτη ἀρ. 3 τῆς παρούσας μελέτης.

¹⁴⁶³ Συμεὼν Μάγιστρος, σ. 742.3-8. -Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 415.10 κ.ε. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 224.61 κ.ε. -Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 7. -Γεώργιος Μοναχός, σ. 907.19-908.7. Πρβλ. G. Dédéyan, *Mlehl le Grand*, *REA* (n.s.) 15 (1981), σ. 80. -Τοῦ ἰδιοῦ, *Princes Arméniens*, σ. 79-80. -F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 436. -A. Palmer, *Charting Undercurrents in the History of the West-Syrian People: The Resettlement of Byzantine Melitene after 934*, *OCF* 70 (1986), σ. 37 κ.ε. -P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 25.

¹⁴⁶⁴ J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*, σ. 86.

¹⁴⁶⁵ ΓΙΑ τὴν γεωγραφικὴν τῆς θέσιν, ποὺ τῆς προσέδιδε σαφὴ ὁικονομικὰ πλεονεκτήματα, βλ. C. Holmes, *East*, σ. 45.

¹⁴⁶⁶ Ν. Οικονομίδης, *Frontière orientale*, σ. 290, σημ. 31.

¹⁴⁶⁷ Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 415.10 κ.ε. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 224.61-225.80. -Συμεὼν Μάγιστρος, σ. 742.5-8. -Γεώργιος Μοναχός, σ. 908.5-7. -JGR, τομ. Ι, σ. 247-248. Σχετικὲς πληροφορίες παρέχει καὶ ὁ Ibn al-Athīr. Βλ. A.A. Vasiliev, *Arabes II.2*, σ. 154. Ἦδη γὰρ τὸν 10^ο αἰ. ὁ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, ἐκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 372, 420, κάνει λόγον γὰρ κάποιον βασιλικόν. Σφραγίδες βασιλικῶν Μελιτηνῆς ἐν V. Laurent, *Collection Orghidan*, ἀρ. 212, σ. 115 (βλ. τὰ σχόλια τῶν N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 198). -D.O. *Seals IV*, ἀρ. 68.1, σ. 157. Γενικὰ πρβλ. M. Canard, *H'amdaniides*, σ.

νακτηθούν στο ανατολικό σύνορο σε οικονομικές μονάδες του στέμματος, η δήμευση των γαιών παλαιών ισχυρών οικογενειών (Φωκάδων, Μαλεϊνών, Μωσηλέ[δων] κ.ά.¹⁴⁶⁸) και ενίοτε ο αποκλεισμός των μελών τους από την διοίκηση των νέων περιφερειών, που ανετίθετο συχνά σε ντόπιους (Αραβες, Σύρους, Αρμενίους) ή σε άσημους Βυζαντινούς αξιωματούχους, αποτέλεσε εις το εξής συνειδητή πολιτική για την αυτοκρατορική κυβέρνηση, καθώς συνέβαλλε στην εξασφάλιση της διατήρησης του ελέγχου του κράτους από την ίδια¹⁴⁶⁹.

Η Μελιτηνή και η περιφέρειά της αποτελούσαν χαρακτηριστικό παράδειγμα της προαναφερθείσας πολιτικής. Ο αυτοκρατορικός *κουράτωρ* της περιοχής επιφορτίστηκε, σύμφωνα με την Συνέχεια του Θεοφάνη, με την είσπραξη του καθόλου αμελητέου ετήσιου φόρου («*δασμοφορεῖσθαι*») που απέδιδαν οι βασιλικές γαίες της πόλης και την αποστολή του στην πρωτεύουσα¹⁴⁷⁰. Η Μελιτηνή είχε αποτελέσει στο παρελθόν βάση για την πραγματοποίηση των αραβικών εισβολών στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Ο βασικός στόχος των κυβερνήσεων της Κωνσταντινούπολης ήταν ωστόσο η οικονομική εκμετάλλευση της πλούσιας περιοχής της πόλης και της επίκαιρης για το εμπόριο γεωγραφικής της θέσης. Το συγκεκριμένο γεγονός εξηγεί εν μέρει, σε συνδυασμό με την μεταγενέστερη κατάκτηση της Έδεσσας και την περαιτέρω προώθηση του συνόρου στα ανατολικά, την μετέπειτα στρατιωτική παραμέληση της Μελιτηνής και της περιφέρειάς της. Ο Λέων Διάκονος ισχυρίζεται εξάλλου ότι οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν κατά τα μέσα της δεκαετίας του 960 να θέσουν ακόμη και την ίδια την Αντιόχεια σε καθεστώς υποτέλειας («*ὑπόσπονδον*»), προτού τελικά εξασφαλίσουν τον πλήρη στρατιωτικό έλεγχο της Μελιτηνής¹⁴⁷¹. Οι Άραβες και οι Σύροι της πόλης, που είχαν προτιμήσει τον εκχριστιανισμό από την υποχρεωτική μετανάστευση, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην στρατιωτική, πολιτική και οικονομική διοίκηση της περιοχής τον 10^ο αι. και αποτελούσαν μαζί με τους Αρμένιους την πλειονότητα του πλη-

844, 847-848. –F. Tinnefeld, Melitene, σ. 436. –J.D. Howard-Johnston, Crown Lands, σ. 86 κ.ε. –P. Stephenson, *Basil*, σ. 36-37. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 41.

¹⁴⁶⁸ Για τους Μωσηλέ βλ. A. Každan, *Armjanie*, σ. 10 κ.ε. –Του ίδιου, λ. Mosele, *ODB*, τομ. 2, σ. 1416. Για τους Μαλεϊνούς βλ. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1987, σ. 191. –A. Každan - A. Cutler, λ. Maleinos, *ODB*, τομ. 2, σ. 1276. Για τους Φωκάδες βλ. I. Djurić, La famille de Phocas, *ZRVI* 17 (1976), σ. 195-296.

¹⁴⁶⁹ A. Každan, *Gospodstvujuščego klassa*, σ. 195-196, 204-205, 256-257. –J.F. Haldon, *Army and Economy*, σ. 149, σημ. 31. –B. Krmsanović, *Uspon*, σ. 2 κ.ε. –Της ίδιας, Αλλαγές στη δομή της κοινωνικής κορυφής μετά την εποχή του Βασίλειου Β', εν *Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.*, σ. 91. Αναλυτικότερα βλ. J.D. Howard-Johnston, Crown Lands, σ. 75 κ.ε. –C. Holmes, East, σ. 45 κ.ε., ιδίως σ. 47. –M. Kaplan, *Terre*, σ. 316-317.

¹⁴⁷⁰ Σύμφωνα με την Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 416.23-417.2, ο αυτοκράτορας επέβαλε τοπικά την ετήσια καταβολή πολλών χιλιάδων χρυσών και ασημένιων νομισμάτων. Πρβλ. J.D. Howard-Johnston, Crown Lands, σ. 86-93. –C. Holmes, East, σ. 47-48. –Της ίδιας, *Basil II*, σ. 375. –J. Shepard, Constantine VII, Caucasian Openings and the The Road to Aleppo, εν *Eastern Approaches*, σ. 30.

¹⁴⁷¹ Λέων Διάκονος, σ. 74.10-12. Πρβλ. σχετικά C. Holmes, East, σ. 48. –Της ίδιας, *Basil II*, σ. 376. –J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 4.

θυσμού κατά τον 11^ο αι., αν και ο αριθμός των Ελλήνων ή μελκιτών οπωσδήποτε δεν ήταν αμελητέος¹⁴⁷².

Στην πληθυσμιακή σύνθεση της Μελιτηνής γίνεται εκτενέστερη αναφορά παρακάτω. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε εδώ ότι, σύμφωνα με τον W. Treadgold, τα πέντε νεότευκτα, κατά τα μέσα του 10^{ου} αι., *θέματα* της ανατολικής μεθορίου (Χαρπεζίκιον, Ασμόςατον, Χοζάνον, Δερζηνή και Μελιτηνή) είχαν επανδρωθεί στρατιωτικά από τους εκχριστιανισμένους Άραβες της ομάδας που ήταν γνωστή ως Banū Habīb (αριθμούσαν συνολικά 12.000 άνδρες)¹⁴⁷³. Οι επικεφαλής της Μελιτηνής κατά την ίδια περίπου περίοδο έφεραν, σύμφωνα με τον Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, τους τίτλους του «εμίρη» και του «σεΐχη», αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία αποτελεί μάλλον εκφραστικό αναχρονισμό του προαναφερθέντος συγγραφέα. Ο ίδιος εξάλλου τους αποκαλεί και «πατρικίους» και «κυβερνήτες»¹⁴⁷⁴.

Ο F. Tinnefeld και κυρίως ο J. Shepard θεωρούν πάντως ότι κατά την πρώτη περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας η Μελιτηνή «διατήρησε» τον *εμίρη* διοικητή της και επισημαίνουν ότι δεν μαρτυρείται κανένας αυτοκρατορικός *στρατηγός* της περιοχής έως το 970¹⁴⁷⁵. Το τελευταίο γεγονός, σε συνδυασμό με την μη αναφορά της Μελιτηνής στο Τακτικόν Benešević, ώθησαν τον J.-Cl. Cheynet στο να διατυπώσει την υπόθεση ότι οι *κουράτωρες* της Μελιτηνής διαδραμάτισαν ίσως κάποιο ρόλο στην διοίκηση της πόλης¹⁴⁷⁶. Όπως και να έχει, η περιοχή της Μελιτηνής είχε τεθεί αρχικά υπό την ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Μεσοποταμίας¹⁴⁷⁷. Η περιφέρεια της πόλης αποτελούσε οικονομική μονάδα με ση-

¹⁴⁷² Πρβλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 81.

¹⁴⁷³ W. Treadgold, *Army*, σ. 78.

¹⁴⁷⁴ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 373-377, 420. Πρβλ. σχετικά N. Oikonomides, *Frontière orientale*, σ. 290, σημ. 31. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 356. –M. Canard, *H'amdaniides*, σ. 772, 804, σημ. 190, 844, σημ. 265.

¹⁴⁷⁵ F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 436. –J. Shepard, *Constantine VII, Caucasian Openings and the Road to Aleppo*, εν *Eastern Approaches*, σ. 30. Πρβλ. επίσης και J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 4. Χαρακτηριστική είναι για παράδειγμα η περίπτωση του χριστιανού Άραβα 'Oubaydallūh, που διατέλεσε διοικητής της Μελιτηνής αλλά και της Αντιόχειας. Για την επισήμανση βλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 278.

¹⁴⁷⁶ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 5.

¹⁴⁷⁷ Το ανατολικό σύνορο βρισκόταν σε μεταβατική φάση διοικητικής αναδιοργάνωσης στα μέσα του 10^{ου} αι., με τις συνεχείς βυζαντινές προσαρτήσεις νέων περιφερειών. Το *θέμα* Μεσοποταμίας οργανώθηκε διοικητικά επί Λέοντος ΣΤ' (886-912) με επικεφαλής τον Ορέστη Χαρσιανίτη από το Χαρσιανόν. Αμέσως μετά δημιουργήθηκε μάλλον και το *θέμα* Λυκανδού. Μετά την κατάκτηση της Αντιόχειας οι περιφέρειες της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας (όπως π.χ. η Λυκανδός: βλ. W.B.R. Saunders, *The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus 969-970*, *DOP* 36 [1982], σ. 211 κ.ε.) αλλά και της βόρειας και της βορειοανατολικής Συρίας υπήχθησαν στην δικαιοδοσία του *δουκός* Αντιοχείας: ο κεντρικός τομέας του συνόρου, συμπεριλαμβανομένης της Μελιτηνής (βλ. J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 82-83, 88-89), υπήχθη στην ευρύτερη αρμοδιότητα του νέου *δουκός* Μεσοποταμίας: τέλος, ο βόρειος συνοριακός τομέας ανατέθηκε στον *δούκα* Χαλδίας. Βλ. Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 317-318, με παραπομπές.

μαντικά έσοδα (από τα *κομμέρκια*)· η σφραγίδα του *στρατηγού* της Μελιτηνής μάλιστα ήταν ανάλογου τύπου με εκείνες των *κομμερκαρίων*¹⁴⁷⁸.

Η πόλη πάντως, αν όχι αμέσως μετά την κατάκτησή της, αλλά οπωσδήποτε μετά από σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα, κατέστη ανεξάρτητη έδρα *στρατηγού* (αργότερα *κατεπάνω*), καθώς μαρτυρείται ως ξεχωριστό *θέμα* στα Τακτικά «*Περὶ Παραδρομῆς*» και Escorial¹⁴⁷⁹. Οι F. Hild - M. Restle και ο I.Γ. Λεοντιάδης θεωρούν ότι με την πάροδο του χρόνου αναπτύχθηκαν ή κατακτήθηκαν και περιοχές και εκτός των ορίων της προαναφερθείσας *κουρατωρίας* Μελιτηνής, «*οι οποίες βαθμιαίως απέκτησαν τις συνήθεις δομές και τους γνωστούς άρχοντες της επαρχιακής διοίκησης*», ενώ ο G. Dédéyan υποστηρίζει ότι η Μελιτηνή αναφέρεται κατά την δεκαετία του 960 ανάμεσα στα λεγόμενα «*Αρμενι(α)κά θέματα*». Ο ερευνητής προφανώς υπονοεί το Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;)¹⁴⁸⁰, το οποίο μνημονεύει τον *στρατηγό* της περιοχής ανάμεσα σε εκείνους του Ταρών και των Αναβάρζων. Οι συγκεκριμένες ωστόσο περιφέρειες προφανώς δεν συμπεριλαμβάνονταν στην διοικητική μονάδα που ονομαζόταν «*Αρμενι(α)κά θέματα*», καθώς διέθεταν δικούς τους *κριτές* (το Ταρών υπαγόταν μάλλον στην Βασσπρακανία), όπως και εξάλλου και η τελευταία μονάδα¹⁴⁸¹. Η ανάθεση της Μελιτηνής και της Μεσοποταμίας σε έναν *κριτή* θα πρέπει να απορριφθεί ως ενδεχόμενο, παρά τις σχετικές επισημάνσεις της H. Ahrweiler και προσφάτως της C. Holmes¹⁴⁸², καθώς οι σωζόμενες σφραγίδες και οι λοιπές μαρτυρίες για τους *κριτές* των δύο περιφερειών αποδεικνύουν το αντίθετο. Οι περιφέρειες της Μελιτηνής και της Μεσοποταμίας κάλυπταν ούτως ή άλλως μία πολύ μεγάλη γεωγραφική έκταση, κατοικούνταν από πληθυσμούς διαφόρων εθνικοτήτων και θρησκευτικών δογμάτων και είναι απίθανο να είχαν ανατεθεί σε έναν μόνο *κριτή*. Το ίδιο ισχύει όμως σχετικά με την ανάθεση και της Λυκανδού και της Μελιτηνής σε έναν *κριτή*¹⁴⁸³. Οι κατάλογοι των -διαφορετικών- *κριτών* των δύο περιφερειών αποδεικνύουν και πάλι το αντίθετο. Ο μοναδικός γνωστός αξιωματούχος που άσκησε το αξίωμα του *κριτή* και στις δύο περιοχές υπήρξε ο αρμενικής καταγωγής Βασίλει-

¹⁴⁷⁸ N. Oikonomides, *Title and Income*, σ. 204. Αναλυτικότερα βλ. W. Brandes, *Thema Mesopotamien*, σ. 171 κ.ε.

¹⁴⁷⁹ *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 125.7-10, έκδ. G.T. Dennis, σ. 230.11-14, - Τακτικόν Escorial, σ. 265.21.

¹⁴⁸⁰ G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 80. Ο ερευνητής δεν παραπέμπει στο Τακτικόν του Escorial, αλλά στο άρθρο του N. Oikonomides, *Frontière orientale*, σ. 290, το οποίο ωστόσο εξετάζει την διοικητικο-στρατιωτική οργάνωση του ανατολικού συνόρου με βάση το προαναφερθέν κείμενο. Για την μετεξέλιξη της Μελιτηνής από *κουρατωρία* σε διοικητικο-στρατιωτική περιφέρεια βλ. και F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 234-235. -I.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 41.

¹⁴⁸¹ Βλ. γι' αυτά W. Seibt, *Άρμενικά θέματα*, σ. 134 κ.ε.

¹⁴⁸² C. Holmes, *Basil II*, σ. 371, με παραπομπές.

¹⁴⁸³ Πρβλ. την γενική αναφορά της C. Holmes, *Basil II*, σ. 371, στην H. Ahrweiler (με σχετικές παραπομπές). Θα πρέπει εξάλλου να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τους I.Ε. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 472, σημ. 916. -Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 97 και 88, σημ. 273, η μνεία πολλών αξιωμάτων σε σφραγίδα του ίδιου προσώπου υποδηλώνει μάλλον διαδοχική και όχι ταυτόχρονη κατάληψη και άσκηση των αξιωμάτων αυτών.

ος Μαχητάριος, ο οποίος ωστόσο υπήρξε ταυτόχρονα και *κατεπάνω* των συγκεκριμένων περιφερειών¹⁴⁸⁴. Η παράλληλη άσκηση αυτών των αξιωμάτων σε δύο *θέματα* από ένα πρόσωπο οφειλόταν λογικά στην ύπαρξη ειδικών περιστάσεων και γι' αυτό μάλλον δεν θα πρέπει να ληφθούν υπόψη.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η Μελιτηνή υπήρξε πάντοτε ένα πολυεθνικό αστικό κέντρο. Κατά τον 3^ο αι. μετατράπηκε σε επισκοπική έδρα, ενώ μαρτυρείται ως μητρόπολη της ρωμαϊκής *επαρχίας* «Αρμενία Ι» από τον 5^ο αι. και εξής¹⁴⁸⁵. Κατά την διάρκεια του 10^{ου} αι. οι επισκοπές της Μελιτηνής αυξήθηκαν μάλιστα σε εννέα από πέντε που ήταν ως τότε, προφανώς εξαιτίας της αύξησης του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού μετά την βυζαντινή της επανάκτηση (μέσω των προσηλυτισμών και κυρίως των ευρύτατων πληθυσμιακών μετακινήσεων και εγκαταστάσεων Σύρων, Βυζαντινών και Αρμενίων). Ο τελευταίος μητροπολίτης Μελιτηνής μαρτυρείται κατά τον 14^ο αι.¹⁴⁸⁶. Η περιφέρειά της συναποτελούσε, όπως προείπαμε, στο παρελθόν, μετά την διοικητική μεταρρύθμιση του Ιουστινιανού Α' και πριν από την αραβική κατάκτηση, την *επαρχία* «Αρμενία ΙV». Η πόλη μάλιστα διέθετε παράλληλα και αρμενική επισκοπή¹⁴⁸⁷. Αρμένιοι είχαν εγκατασταθεί εκεί κατά την διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Βαρδάνη Φιλιππικού (711-713). Οι Αρμένιοι πρόσφυγες, που είχαν υποστεί βυζαντινές διώξεις, κατέφυγαν εκείνη την περίοδο στην συγκεκριμένη πόλη, που βρισκόταν πλέον υπό αραβική κυριαρχία¹⁴⁸⁸. Οι Αρμένιοι της Μελιτηνής μαρτυρούνται και από πηγές του 10^{ου} αι.¹⁴⁸⁹. Ο γνωστός *δουξ* Μεσοποταμίας Βάρδας Σκληρός, που είχε χρησιμοποιήσει το φρούριο του Χάρπετε ως βάση του κατά την διάρκεια του στασιαστικού

¹⁴⁸⁴ Βλ. αρ. πίνακα 376 και 388.

¹⁴⁸⁵ Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 1, στ. 18, σ. 204, αρ. 13, στ. 216, σ. 209, notitia 2, στ. 17, σ. 216, αρ. 13, στ. 274, σ. 223, notitia 4, στ. 18, σ. 249, αρ. 13, στ. 230, σ. 255, notitia 5, στ. 13, σ. 264, notitia 6, στ. 13, σ. 267, notitia 7, αρ. 13, στ. 268, σ. 278, notitia 8, στ. 13, σ. 291, notitia 9, αρ. 13, στ. 168, σ. 299, notitia 10, αρ. 13, στ. 201, σ. 316, notitia 11, στ. 13, σ. 342, notitia 13, αρ. 13, στ. 187, σ. 357, notitia 14, στ. 14, σ. 374, notitia 15, στ. 13, σ. 380, notitia 16, στ. 13, σ. 388, notitia 17, στ. 16, σ. 394, notitia 18, στ. 16, σ. 406, notitia 19, στ. 18, σ. 412, notitia 20, στ. 13, σ. 416. Κατάλογος των επισκοπών Μελιτηνής εν G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 1, σ. 39-40. Βλ. και V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 314. –D.O. Seals IV, σ. 159 (σωζόμενες σφραγίδες μητροπολιτών Μελιτηνής).

¹⁴⁸⁶ V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 314. –G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 1, σ. 39-40. Πρβλ. D.O. Seals IV, σ. 157. Βλ. και F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 436, κυρίως σημ. 13.

¹⁴⁸⁷ Τ'. Hakobyan, λ. Malat'ya, εν «*Αρμενική Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*», τομ. 7, Erevan 1981, σ. 145. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 79. Ο Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, III, σ. 4.20 –βλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 130, αναφέρει ότι ο Ιουστινιανός Α' οχύρωσε την πόλη και «μέγα τοῖς Ἀρμενίοις ὀχύρωμά τε καὶ ἐγκαλλώπισμα Μελιτηνὴν ἀπειργάσατο».

¹⁴⁸⁸ Μιχ. Σύρος, τομ. 1, σ. 482. Πρβλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 79-80.

¹⁴⁸⁹ N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, trad.-rev. Nina G. Garsoïan, Lisboa 1970, σ. 70-71. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 256. Οι πληροφορίες του Ibn Hawqal, τομ. 1, σ. 179, για τους πολυάριθμους Αρμένιους της Μελιτηνής κατά τον 10^ο και 11^ο αι. απορρίπτονται από τον G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 194-195, ο οποίος θεωρεί ότι η αρμενική κοινότητα της πόλης ήταν ασήμαντη έως το τελευταίο τέταρτο του 11^{ου} αι.

του κινήματος (976-979)¹⁴⁹⁰, υποστηρίχθηκε από τους πεζούς Αρμένιους των μικρών *θεμάτων* του συνόρου και το πολυάριθμο ιππικό των ομοεθνών τους, που βρισκόταν εγκατεστημένο στην Μελιτηνή¹⁴⁹¹. Οι τουρκικές εισβολές κατά τις δεκαετίες του 1050 και 1060 αποδιοργάνωσαν ωστόσο διοικητικά και στρατιωτικά το *θέμα* Μελιτηνής, γεγονός που οδήγησε στην αύξηση της ληστρικής δράσης και της γενικότερης επιρροής των Αρμενίων στην ευρύτερη περιφέρεια¹⁴⁹².

Εκτός των Ελλήνων και των Αρμενίων, η πόλη διέθετε και μία αριθμητικά ισχυρή συριακή κοινότητα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 950 Σύροι μονοφυσίτες είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται στην κατεστραμμένη περιοχή¹⁴⁹³, επειδή ο «αραβικός» της πληθυσμός την είχε, όπως προείπαμε, μερικώς εγκαταλείψει¹⁴⁹⁴. Ο Νικηφόρος Β' Φωκάς ενθάρρυνε μάλιστα τον Σύρο ιακωβίτη πατριάρχη να μετεγκατασταθεί από την Αντιόχεια στην Μελιτηνή, για να απαλλαγεί από τις διώξεις και τις οχλήσεις των μελκιτών χριστιανών της βόρειας Συρίας, δηλαδή των Αράβων, Σύρων και Ελλήνων που ακολουθούσαν το ορθόδοξο (χαλκηδόνιο) δόγμα και ήταν φυσικά ευνοϊκά διακείμενοι έναντι της αυτοκρατορίας¹⁴⁹⁵. Από τότε και εις το εξής η Μελιτηνή διέθετε ορθόδοξους αλλά και ιακωβίτες επισκόπους. Η ανωτέρω πατριαρχική μετεγκατάσταση ενθάρρυνε και άλλους Σύρους να μετοικήσουν στην Μελιτηνή και την ενδοχώρα της¹⁴⁹⁶. Η συγκεκριμένη τάση ενδυναμώθηκε προφανώς περαιτέρω από τις αυτοκρατορικές φοροαπαλλαγές που προσήλκυσαν σύμφωνα με τον Bar Εβραίο εμπόρους από το Tikrit και άλλες περιοχές στην Μελιτηνή¹⁴⁹⁷.

¹⁴⁹⁰ Step'anos Taronetzi, σ. 56. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 316.10 κ.ε. Πρβλ. A.D.H. Bivar, Bardas Skleros, the Buwayids and the Marwanids at Hisn Ziyad in the Light of an Unnoticed Arab Inscription, εν *Defense of the Roman and Byzantine Frontiers*, ed. S. Freeman - S. Kennedy, Oxford 1986, σ. 9-21. –M. Canard, Deux documents arabes sur Bardas Sklèros, *Studi bizantini e neoellenici* 5 (1939), σ. 55-69. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 261-262. Για την στάση του Σκληρού βλ. P.M. Tarchnišvili, Le soulèvement de Bardas Sklèros, *Bédi Kartlisa / Revue de Kartvélogie* 45-46 (1964), σ. 95-97. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 172-174. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 430-433. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 27-29, αρ. 11, με επιπρόσθετες πηγές και βιβλιογραφία. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 240-298. Για μια αναλυτικότερη παράθεση βιβλιογραφίας και κυρίως πηγών βλ. σ. ανωτ., σ. 51, σημ. 223.

¹⁴⁹¹ Πρβλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 268. –Του ίδιου, *Arméniens en Cappadoce*, σ. 85.

¹⁴⁹² G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 193. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 80. Πρβλ. γενικά και N. Oikonomidès, *Digenis*, σ. 388.

¹⁴⁹³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 125-127. Πρβλ. σχετικά G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 189-190. –A. Palmer, Charting Undercurrents in the History of the West-Syrian People: The Resettlement of Byzantine Melitene after 934, *OCP* 70 (1986), σ. 37-68. –C. Holmes, *East*, σ. 43.

¹⁴⁹⁴ Πρβλ. και N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 356. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 290, σημ. 31.

¹⁴⁹⁵ Για την μελκτική Εκκλησία βλ. T.E. Gregory, λ. Melchites, *ODB*, τομ. 2, σ. 1332, με παράθεση βιβλιογραφίας. Ο όρος «μελκίται» προέρχεται από την συριακή λέξη «*mālkāyā*» (=αυτοκρατορικοί).

¹⁴⁹⁶ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 130-132. Πρβλ. G. Dagron, *Immigration syrienne*, κυρίως σ. 187. –C. Holmes, *East*, σ. 46.

¹⁴⁹⁷ Bar Εβραίος, σ. 178. Πρβλ. C. Holmes, *East*, σ. 46.

Οι σχέσεις των ιακωβιτών με τους ορθόδοξους ή χαλκηδόνιους ή μελκίτες ήταν σχετικά αρμονικές έως τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι.¹⁴⁹⁸. Το 1029 ο Σύρος πατριάρχης Mar Ιωάννης bar 'Abdūn (1004-1033) κλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, μετά από σχετική εισήγηση του ορθόδοξου μητροπολίτη της Μελιτηνής Ιωάννη στον Ρωμανό Γ' Αργυρό, για να απολογηθεί ενώπιον εκκλησιαστικής συνόδου, που έλαβε χώρα στην Αγία Σοφία¹⁴⁹⁹. Ο ορθόδοξος πατριάρχης Αντιοχείας Νικόλαος Β' Στουδίτης δεν προσήλθε ωστόσο στην σύνοδο, για να καταδείξει ότι διαφωνούσε με τα μέτρα που είχαν ληφθεί εναντίον των ιακωβιτών. Οι ντόπιοι χαλκηδόνιοι μάλιστα, που παρίσταντο στην σύνοδο, ισχυρίστηκαν ότι οι ιακωβίτες ήταν χριστιανοί και δεν χρειαζόταν να απολογηθούν για τα πιστεύω τους¹⁵⁰⁰. Ο Mar Ιωάννης bar 'Abdūn έσπευσε μάλιστα αμέσως μετά το πέρας της συνόδου στην Μελιτηνή, για να χειροτονήσει έναν νέο ιακωβίτη επίσκοπο¹⁵⁰¹. Η καταδίκη των ιακωβιτών από την σύνοδο του 1030 χρειάστηκε να επαναληφθεί το 1032, όταν ο διάδοχος του Νικόλαου Ηλίας συμφώνησε να υπογράψει την απόφαση (τόμο) της συνόδου¹⁵⁰². Ο κριτής μάλιστα της Μελιτηνής Ιωάννης Χρυσοβέργης, που διέθετε και οικονομικές αρμοδιότητες ως (πρωτο)καγκελλάριος του γενικού, κουράτωρ και αναγραφούς, συμβούλευσε αρχικά τους ισχυρούς της πόλης να πείσουν τον Σύρο πατριάρχη να καταφύγει στα αραβικά εδάφη και τελικά αναγκάστηκε να τον συλλάβει, χωρίς όμως να το επιθυμεί¹⁵⁰³. Αρκετοί ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί πατέρες της Μελιτηνής πάντρευναν ως τότε τις κόρες τους με ιακωβίτες, ενώ οι τοπικοί δικασταί έκαναν δεκτές τις καταθέσεις των «αιρετικών» εναντίον των χαλκηδόνιων στις δίκες, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του πατριάρχη Αλεξίου Στουδίτη (1025-1043) σε *Υπόμνημα συνοδικόν* κατά τον Σεπτέμβριο του 1039¹⁵⁰⁴. Η συριακή κοινότητα της Μελιτηνής συνεχίστηκε ωστόσο να ευημερεί κατά τα επόμενα χρόνια¹⁵⁰⁵, αν και η άτοπη θρησκευτική πολιτική που ακολούθηθηκε αργότερα από τον Κωνσταντίνο Ι' Δούκα και η τουρκική απειλή όξυναν τις εθνοθρησκευτικές αντιπαλότητες στην ευρύτερη περιοχή¹⁵⁰⁶.

¹⁴⁹⁸ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 10.

¹⁴⁹⁹ V. Grumel, *Regestes*, αρ. 839, σ. 253-255 (Μάιος 1030), αρ. 840, σ. 255 (επικύρωση του συνοδικού τόμου «κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Θεοπασχιτῶν ἤτοι Ἰακωβιτῶν», Απρίλιος 1032). Πρβλ. G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 201.

¹⁵⁰⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 141.

¹⁵⁰¹ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 11. Κατά την διάρκεια της κρίσης του 1030 πολλοί ιακωβίτες επίσκοποι αποστάτησαν. Βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 143.

¹⁵⁰² V. Grumel, *Regestes*, αρ. 840, σ. 255. Βλ. και Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. L. Cheikho, σ. 265.

¹⁵⁰³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 140-141. Πρβλ. C. Holmes, *East*, σ. 55-56. Για τον Ιωάννη Χρυσοβέργη βλ. αρ. πίνακα 198.

¹⁵⁰⁴ V. Grumel, *Regestes*, αρ. 846, σ. 258-259. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 170.

¹⁵⁰⁵ O G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 193, κατέδειξε ότι συριακές μονές συνέχισαν να ιδρύονται έως την εμφάνιση των Τούρκων στην περιοχή. Πρβλ. επίσης C. Holmes, *East*, σ. 56.

¹⁵⁰⁶ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 165 κ.ε. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος, η βασιλεία του οποίου αποτέλεσε το μεσοδιάστημα των δύο περιόδων, υπήρξε «φιλεύθερος» ηγεμόνας (βλ. σ. 158). Βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 94, 96 κ.ε.

2. Η περιφέρεια της Μελιτηνής μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. και οι πρώτες τουρκικές επιδρομές

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αι. η Μελιτηνή αποτέλεσε διοικητική έδρα του ομώνυμου *δουκάτου*. Η ακριβής χρονολόγηση της πρώτης ανάθεσης του ελέγχου της ευρύτερης περιφέρειας σε *δούκα* είναι δυσχερής. Ο J.-Cl. Cheynet υποστήριξε αρχικά ότι ο τελευταίος γνωστός *στρατηγός* Μελιτηνής υπήρξε ο Λέων Λαμπρός (Ιούλιος 1043)¹⁵⁰⁷. Κάτι τέτοιο ωστόσο μάλλον δεν ισχύει, όπως διαφαίνεται καθαρά από τον κατάλογο των γνωστών διοικητών της περιοχής που έχουμε συντάξει¹⁵⁰⁸. Ο ίδιος ερευνητής πιθανολόγησε σε μεταγενέστερη μελέτη του, χωρίς να σχολιάσει την πρώτη του άποψη, ότι η συγκεκριμένη διοικητική μεταβολή πραγματοποιήθηκε μετά την λεηλασία της Μελιτηνής ή της περιοχής της από τους Τούρκους στα τέλη της δεκαετίας του 1050¹⁵⁰⁹ και την επισκευή των τειχών της επί Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, στην οποία θα αναφερθούμε αμέσως παρακάτω (αρχές της δεκαετίας του 1060). Σύμφωνα με τον μεταγενέστερο ιστοριογράφο Μιχαήλ Σύρο, η διπλή οχυρωματική γραμμή της Μελιτηνής είχε καταστραφεί από τους Βυζαντινούς, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν προφανώς την μελλοντική χρησιμοποίηση της πόλης ως βάσης για την πραγματοποίηση εισβολών στην Μικρά Ασία από πιθανούς εχθρούς¹⁵¹⁰. Η κακή κατάσταση των τειχών της Μελιτηνής κατά το 1057/58 επιβεβαιώνεται από σχετικές μαρτυρίες του Βαρ Εβραίου¹⁵¹¹ αλλά και του Μιχαήλ Σύρου, ο οποίος αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας διέταξε την πραγματοποίηση επισκευών της διπλής οχυρωματικής γραμμής και της τάφρου της πόλης κατά τις αρχές της βασιλείας του. Από ό,τι φαίνεται, η δαπάνη των εργασιών επιβάρυνε τους εξέχοντες και οικονομικά επιφανείς κατοίκους της Μελιτηνής¹⁵¹².

¹⁵⁰⁷ J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 190. Για το στασιαστικό κίνημα του Λαμπρού βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 429.29-430.34. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 20. Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 58-59, αρ. 62. –Κ.Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*, σ. 120. Ο Λαμπρός τιμωρήθηκε για την στάση του με τύφλωση και διαπόμπευση.

¹⁵⁰⁸ Βλ. αρ. πίνακα 183 κ.ε.

¹⁵⁰⁹ J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 80. Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Κολωνείας, σ. 328, αναφέρει ότι η τουρκική επίθεση στην Μελιτηνή πραγματοποιήθηκε στα 1059 παραπέμποντας σχετικά στον Ι.Ε. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, τομ. Β΄, σ. 554, σημ. 36 και σ. 562. Ο τελευταίος ωστόσο αναφέρει σαφώς ότι τα συγκεκριμένα γεγονότα έλαβαν χώρα αμέσως μετά την άνοδο του Ισαακίου στον θρόνο, δηλαδή το 1057. Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης δίνει πάντως το έτος 1057 στην προγενέστερη μελέτη του, *Σελτζούκοι*, σ. 28, οπότε ίσως να πρόκειται απλώς για λανθασμένη αναγραφή του έτους. Η ακριβής χρονολόγηση είναι οπωσδήποτε προβληματική. Ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 158-159, τοποθετεί για παράδειγμα την «άλωση» της Μελιτηνής επί Κωνσταντίνου Μονομάχου, πράγμα που οπωσδήποτε δεν ισχύει.

¹⁵¹⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 123.

¹⁵¹¹ Βαρ Εβραίος, σ. 213.

¹⁵¹² Για την επισκευή των τειχών της βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 165. Πρβλ. C. Holmes, *Basil II*, σ. 357, 360. Αν οι πληροφορίες είναι ιστορικά ακριβείς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι επιβλήθηκε στον πληθυσμό είτε φορολόγηση, με την μορφή κάποιας *επίρειας*, για την επισκευή των τειχών είτε η *αγγareia* της *καστροκτισίας*. Γι' αυτούς τους θεσμούς-επιβαρύνσεις βλ. Αλκ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Αγγareia*

Στις 3 Οκτωβρίου του 1057, έναν μήνα μετά την οριστική κατίσχυση του Ισαακίου Κομνηνού στην βυζαντινή εμφύλια σύγκρουση και την είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη, οι Τούρκοι επωφελήθηκαν από την απουσία των τοπικών αυτοκρατορικών δυνάμεων, που είχαν αποσυρθεί στα δυτικά για να συμμετάσχουν στην στρατιωτική διαμάχη για την κατοχή του θρόνου. Οι τουρκομανικές και σελτζουκικές ομάδες του εμίρη Dīnār διείσδυσαν στην ανυπεράσπιστα ουσιαστικά αυτοκρατορική μεθόριο, προωθήθηκαν έως την Κάμαχα (σημ. Kemah), στα νοτιοδυτικά της Κελτζηνής (αρμ. Ekeleac', σημ. Erzinğān), και διαχωρίστηκαν ακολουθώντας διαφορετικές κατευθύνσεις. Μία τουρκική δύναμη στράφηκε εναντίον της Κολωνείας, διοικητικής έδρας του Κατακαλών Κεκαυμένου, που απουσίαζε μαζί με τα στρατεύματά του στα δυτικά, ενώ μία άλλη στράφηκε κατά του *θέματος* της Μελιτηνής. Η ομώνυμη πόλη δεν διέθετε επαρκή φρουρά και ήταν ουσιαστικά ανοχύρωτη. Κατά τον Aristakēs Lastivertc' i η Μελιτηνή προστατευόταν από ένα σώμα ιππικού, πράγμα μάλλον αξιοπερίεργο για φρούριο. Οι αυτοκρατορικοί ιππείς συγκρούστηκαν με τους Τούρκους, αλλά ήταν ολιγάριθμοι και τελικά τράπηκαν σε φυγή¹⁵¹³. Αν η αφήγηση του Aristakēs' i περί ιππικής σύγκρουσης στα προάστια της Μελιτηνής είναι αξιόπιστη, αποτελεί ακόμη μία έμμεση ένδειξη για την κακή κατάσταση των οχυρώσεων της πόλης, που δεν επέτρεπαν την προβολή ισχυρής άμυνας σε αυτές· γι' αυτόν τον λόγο ίσως είχε τεθεί στην Μελιτηνή ιππικό σώμα ως φρουρά¹⁵¹⁴. Η σφοδρή τουρκική επίθεση που ακολούθησε μετά την μάχη έπληξε ιδιαίτερα την ανθηρή ως τότε οικονομικά Μελιτηνή. Σύμφωνα με τους ανατολικούς συγγραφείς οι Τούρκοι προέβησαν, επί είκοσι ημέρες κατά τον Bar Εβραίο¹⁵¹⁵, σε εκτεταμένες λεηλασίες συναποκομίζοντας χρυσό, ασήμι και άλλα λάφυρα και κατέσφαξαν ή αιχμαλώτισαν μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, που περιελάμβανε πολλούς εύπορους Σύρους, Αρμένιους και Έλληνες εμπόρους¹⁵¹⁶. Τότε καταστράφηκε και η ιακωβιτική μονή του Bar Gagaï, η οποία «δεν κατοικήθηκε έκτοτε»¹⁵¹⁷. Ο Ματθαίος Εδέσσης πάντως αφήνει να εννοηθεί ότι πολλοί κάτοικοι της πόλης διέφυγαν λίγο πριν από την τουρκική έφοδο προκαλώντας κατάπληξη στους εισβολείς εξαιτίας του μεγάλου τους αριθμού¹⁵¹⁸.

α, σ. 21 κ.ε. –S. Trojanos, *Καστροκτισία. Einige Bemerkungen uber die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich*, *Βυζαντινά* 1 (1969), σ. 39-57. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 161-162.

¹⁵¹³ Smbat Sparapet, σ. 27. –Aristakēs Lastivertc' i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 106 κ.ε., αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 137.

¹⁵¹⁴ Πρβλ. γενικότερα G. Dédéyan, *Arméniens en Cappadoce*, σ. 85.

¹⁵¹⁵ Bar Εβραίος, σ. 213.

¹⁵¹⁶ Aristakēs Lastivertc' i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 104-108, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 133 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 92-93. –Bar Εβραίος, σ. 212-213. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 158-159. –Smbat Sparapet, σ. 27. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 28. –Του ίδιου, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 328. –M. Angold, *Αυτοκρατορία*, σ. 82. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 79.

¹⁵¹⁷ Bar Εβραίος, σ. 213.

¹⁵¹⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 92.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι αναφέρονται σε λεηλασίες πολλών περιοχών (Μεσοποταμίας, Μελιτηνής, Χαλδίας, Κολωνείας, περιοχών του Ευφράτη, Αρμενιανού και Βασπρακανίας¹⁵¹⁹), αλλά δεν κάνουν σαφή λόγο περί αλώσεως της Μελιτηνής από τους Τούρκους. Ο μεταγενέστερος μάλιστα Ιωάννης Ζωναράς αναφέρει ρητά, περιγράφοντας πάντως μεταγενέστερα γεγονότα, ότι «οἱ βάρβαροι (...) τὰ περὶ τὴν Μελιτηνὴν ἐπόρθουν (...)»¹⁵²⁰. Ενδεχομένως λοιπόν η πόλη να διέφυγε, σε αντίθεση με την υπαίθρό της, την λεηλασία και οι αφηγήσεις των ανατολικών ιστοριογράφων να περιέχουν μία δόση υπερβολής. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς της εποχής δεν πραγματοποιούν ειδική μνεία στην καταστροφή της Μελιτηνής ή της υπαίθρου της, επειδή το συγκεκριμένο γεγονός, που έλαβε χώρα στην απομακρυσμένη μικρασιατική μεθόριο, επισκιάστηκε από την εμφύλια σύγκρουση που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της Βιθυνίας, πολύ κοντά στην Κωνσταντινούπολη, για τον έλεγχο της αυτοκρατορικής αρχής και από την συνακόλουθη άνοδο στον θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού¹⁵²¹. Οι σημαντικότερες οπωσδήποτε αυτές εσωτερικές εξελίξεις μονοπώλησαν σε αυτό το σημείο το ενδιαφέρον των Βυζαντινών συγγραφέων, όπως ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης και ο Μιχαήλ Ψελλός, οι οποίοι τις περιγράφουν με αρκετές λεπτομέρειες στα ιστοριογραφικά τους έργα. Αντιθέτως, η καταστροφή της Μελιτηνής και ο αντίκτυπός της προξένησε πολύ μεγαλύτερη εντύπωση στους κατοίκους των ανατολικών περιοχών, γεγονός που απεικονίζεται στα σύγχρονα αλλά και μεταγενέστερα ιστοριογραφικά κείμενα των ανατολικών συγγραφέων (Ματθαίος, Smbat, Aristakēs, Bar Εβραΐος, Μιχαήλ Σύρος). Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η αφήγηση του Bar Εβραίου, ο οποίος καταγόταν από την Μελιτηνή: σύμφωνα με τον ίδιο, η άλωση της πόλης περιγράφηκε και από άλλους συγγραφείς (π.χ. Ιωσήφ μοναχός, Mār Ιωάννης), οι οποίοι συνέθεσαν αρκετές, απωλεσθείσες δυστυχώς, πραγματείες του τραγικού γεγονότος¹⁵²².

Αμέσως μετά την καταστροφή της περιφέρειας της Μελιτηνής από τους Τούρκους ο καιρός χειροτέρευσε απότομα και ενέσκηψε δριμύ κρύο. Οι σφοδρές χιονοπτώσεις απέκλεισαν τα υπάρχοντα περάσματα, εξέλιξη που ανάγκασε τους εισβολείς, σύμφωνα με τους Ματθαίο Εδέσσης, Smbat Sparapet και Aristakēs Lastivertc'i, να διαχειμιάσουν στο Hanzēṭ' (ελλ. Ανζίτην). Οι Τούρκοι προωθήθηκαν κατόπιν στην περιφέρεια του Ταρών (αρμ. Tarōn), όπου όμως δέχτηκαν την επίθεση του Αρμένιου «άρχοντα» του Sasun/Σασούν (εν-

¹⁵¹⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 59.18 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 112.17-113.2. Ο Ατταλειάτης δεν αναφέρει το Αρμενιανόν και την Βασπρακανία.

¹⁵²⁰ Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 683.9-10.

¹⁵²¹ Βλ. σχετικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 79.

¹⁵²² Βλ. Bar Εβραΐος, σ. 213: «And among them was JOSEPH the monk, who wrote three discourses on the event, and MĀR JOHN the son of SHŌSHAN composed four discourses on the destruction of MELITENE, two in the metre of MĀR APHREM, and two in the metre of MĀR BALAI».

δεχομένως *κατεπάνω* ή *δούκα* της περιοχής), Τορνικίου Μαμικονιάν (αρμ. T'ornik Mamikonean)¹⁵²³.

Μετά το 1058 οι τουρκικές διεισδύσεις στην περιφέρεια της Μελιτηνής υπήρξαν πλέον, από ό,τι φαίνεται, συνεχείς και καταστροφικές. Το γενικότερο κλίμα αστάθειας και αβεβαιότητας, η θρησκευτική πολιτική της Κωνσταντινούπολης και η έλλειψη υπολογισίμης βυζαντινής στρατιωτικής δύναμης ευνοούσαν όλο και περισσότερο την εμφάνιση εσωτερικών εθνοθησκευτικών συγκρούσεων ανάμεσα σε Σύρους ιακωβίτες, Αρμενίους μονοφυσίτες και Ελληνορθόδοξους και την έξαρση της ληστρικής δράσης στην ευρύτερη περιοχή. Πληροφορίες για τους σημαντικότερους ληστές και την δράση τους, των λεγομένων *Béné Bazrig* (=Banū Bazrig), παρέχουν οι Μιχαήλ Σύρος και Bar Εβραίος. Η ομάδα αριθμούσε, σύμφωνα με τον τελευταίο, τριακόσιους άνδρες αρμενικής καταγωγής υπό την ηγεσία των γιων του Kazrig (ή Bazrig κατά τον Μιχαήλ Σύρο¹⁵²⁴). Ο Bar Εβραίος αναφέρεται αναλυτικά στις λεηλασίες των περιοχών Ghūbdōs και Klāwdiā, στις καταστροφές των ιακωβιτικών μονών, όπως της Sargisia, και στις διαρπαγές τους στο χωρίο Sangis και στην μονή του Madik. Ο διοικητής της Μελιτηνής τους παραχώρησε τότε τις ακαλλιέργητες περιοχές Ghūbdōs και Klāwdiā, ενώ αυτοκρατορικό έγγραφο τους αναγνώρισε, υποτίθεται, η κυριότητα τεσσάρων χωρίων υπό τον όρο ότι θα σταματούσαν τις ληστρικές επιδρομές. Οι «Béné Bazrig» συνέχισαν ωστόσο την προηγούμενη δράση τους, επιδιώκοντας αυτήν την φορά να καταλάβουν την πλούσια μονή του Mār Bar Sāwma (ή Barsauma)¹⁵²⁵. Το συγκεκριμένο γεγονός και οι γενικότερες συνθήκες ανάγκασαν τους ιακωβίτες μοναχούς να οχυρώσουν με πύργους την μονή τους¹⁵²⁶. Ο Μιχαήλ Σύρος περιγράφει επίσης τις παρενοχλήσεις που υφίσταντο οι Σύροι μοναχοί, τις επιθέσεις στους ταξιδιώτες της περιοχής ισχυριζόμενος μάλιστα ότι οι Béné Bazrig κατέλαβαν ακόμη και το κυβερνητικό ανάκτορο της ίδιας της Μελιτηνής κατά το 1065¹⁵²⁷. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, ο τότε *κατεπάνω* της Μελιτηνής Qrīnōtis (=Κρινίτης ή Κρινώτης)¹⁵²⁸, που είχε αντιταχθεί στην δράση των Béné Bazrig, σκοτώθηκε με αδιευκρίνιστο τρόπο στα τέλη της δεκαετίας του 1050 κατά την διάρκεια μίας τουρκικής εισβολής. Ο ίδιος ιστοριογράφος δηλώνει μάλιστα σε αυτό το σημείο καθαρά ότι η Μελιτηνή δεν γνώρισε από τότε και εις το εξής συνθήκες ειρηνικού βίου¹⁵²⁹.

¹⁵²³ Smbat Sparapet, σ. 27. –Aristakēs Lastivert'e'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 138. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 93. –Bar Εβραίος, σ. 213. Ο T'ornik Mamikonean ήταν γαμπρός του Γρηγορίου Αρσακίδη Pahlavuni. Σώζονται, προσωπικού χαρακτήρα χωρίς ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, επιστολές του τελευταίου προς τον T'ornik. Βλ. Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, αρ. 74-77. Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 72.

¹⁵²⁴ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 152 κ.ε.

¹⁵²⁵ Για την ιστορία της συγκεκριμένης μονής βλ. αναλυτικά E. Honigmann, *Barsauma*.

¹⁵²⁶ Bar Εβραίος, σ. 217.

¹⁵²⁷ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 152 κ.ε. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 112.

¹⁵²⁸ Βλ. αρ. πίνακα 185.

¹⁵²⁹ Ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 162-164, αναφερόμενος στην αντιμετώπιση των ταραχοποιών Αρμενίων Béné Bazrig από τον Qrīnōtis («Krinotès» στην γαλλική μτφρ. του συριακού κειμένου) παρέχει το

Κατά την βασιλεία του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα οι Βυζαντινοί άσκησαν θρησκευτική πίεση στους πολυάριθμους Σύρους ιακωβίτες της Μελιτηνής¹⁵³⁰. Η χρονική στιγμή που επιλέχθηκε για την εφαρμογή της συγκεκριμένης πολιτικής, που δημιούργησε φυσικά αντιδράσεις, δεν θα μπορούσε να είναι πιο άκαιρη και ακατάλληλη, καθώς η τουρκική απειλή στην ευρύτερη περιοχή αυξανόταν διαρκώς. Η τότε αυτοκρατορική κυβέρνηση επέλεξε ωστόσο να ακολουθήσει μία εντελώς άτοπη πολιτική, που θύμιζε εκείνες προηγούμενων αιώνων, προσπαθώντας να επιβάλει δια της βίας την ένωση όλων των ανατολικών Εκκλησιών και το ορθόδοξο δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας στους Σύρους και τους Αρμενίους. Αποτέλεσμα αυτών των πιέσεων ήταν το ξέσπασμα εθνικιστικών και θρησκευτικών διαμαχών στις περιοχές της κεντρικής Μικράς Ασίας και του ανατολικού συνόρου. Το 1063 ανακοινώθηκε στον πληθυσμό της Μελιτηνής ότι όποιος κάτοικος δεν αποδεχόταν το χαλκηδόνιο δόγμα θα έπρεπε να εγκαταλείψει την πόλη, ενώ λίγο αργότερα εκδόθηκε διαταγή για την υποχρεωτική καύση των ιερών βιβλίων και της παύσης της τέλεσης των ιερών μυστηρίων στους αρμενικούς και τους ιακωβιτικούς ναούς¹⁵³¹. Έναν χρόνο μετά συνελήφθη ο Σύρος πατριάρχης Αθανάσιος και οι ομοεθνείς του ιερείς με την κατηγορία ότι διέδιδαν το δικό τους αιρετικό δόγμα και δεν αποδέχονταν τις αποφάσεις της συνόδου της Χαλκηδόνας. Ο πρώτος εξορίστηκε μάλιστα στο όρος Γάνος της Μακεδονίας, μετά την άρνησή του να αναγνωρίσει τις δύο φύσεις του Ιησού Χριστού. Ο μεταγενέστερος ιακωβίτης πατριάρχης Μιχαήλ Σύρος αναφέρεται με λεπτομέρεια στις πιέσεις και στις διώξεις που υπέστησαν οι πατριάρχες Αθανάσιος ΣΤ΄ και Ιγνάτιος¹⁵³². Ο ίδιος συγγραφέας χαρακτηρίζει ανοικτά την τουρκική εισβολή στα αυτοκρατορικά εδάφη ως Θεία τιμωρία για τις διώξεις που πραγματοποιήσαν οι Βυζαντινοί στην Συρία, την Αρμενία και την Καππαδοκία¹⁵³³.

Το 1067, αμέσως μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, τα βυζαντινά *τάγματα* που ήταν στρατοπεδευμένα στην περιοχή της Μελιτηνής βρίσκονταν πλέον σε άσχημη κατάσταση και ήταν απλήρωτα, καθώς δεν είχαν λάβει τα συνήθη *όψωνια* και *σιτηρέσια*. Λόγω του χαμηλού ηθικού και της δυσaréσκειάς τους προς την κεντρική εξουσία αρνήθηκαν να διασχίσουν τον Ευφράτη για να συνενωθούν με τα αυτοκρατορικά στρατεύματα στην βόρεια Μεσοποταμία. Έτσι, όταν δέχθηκαν την επίθεση των Τούρκων, δεν κατόρθωσαν να αμυνθούν αποτελεσματικά στα περάσματα του ποταμού και υπέστησαν σημαντικές

σελευκιδικό έτος 1377 (ca. 1066). Η συγκεκριμένη χρονολογία ωστόσο είναι μάλλον εσφαλμένη (πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 73, αρ. 87), καθώς ο ίδιος ιστοριογράφος αναφέρει αμέσως μετά (σ. 165) ότι ο Qitnōtis σκοτώθηκε μαζί με τα παιδιά και την σύζυγό του με αδιευκρίνιστο τρόπο. Ο ίδιος συγγραφέας αφήνει εμμέσως να εννοηθεί ότι αυτό έγινε κατά την διάρκεια μίας τουρκικής επίθεσης το 1059-1060. Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *ό.π.*, σ. 397.

¹⁵³⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 166 κ.ε. –Ανωνύμου Έδεσσηνού Χρονικό, σ. 218-219.

¹⁵³¹ S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 170.

¹⁵³² Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 164, 166 κ.ε., 168. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 170-171. –Του ίδιου, *Παρακμή*, σ. 84. –F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 438. –E. Honigmann, *Barsauma*, σ. 57.

¹⁵³³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 154. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 171.

απώλειες από τα βέλη των Σελτζούκων ιπποτοξοτών. Όσοι στρατιώτες δεν αιχμαλωτίστηκαν ή σκοτώθηκαν κατέφυγαν στην πόλη της Μελιτηνής, ενώ οι Τούρκοι προωθήθηκαν στα βορειοδυτικά και λεηλάτησαν την Καισάρεια¹⁵³⁴. Ο Ιωάννης Ζωναράς μαρτυρεί ότι κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου «οι βάρβαροι άλλοτε παρέμεναν στην Μεσοποταμία, άλλοτε λεηλατούσαν τα περίξ της Μελιτηνής και άλλοτε διείσδυναν έως την Κιλικία, την Καππαδοκία ή την βόρεια Συρία¹⁵³⁵».

Κατά την πρώτη μικρασιατική του εκστρατεία (του 1068) ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης στρατοπέδευσε σε απόσταση μιας ή δύο ημερών από την πόλη της Μελιτηνής. Ο αυτοκράτορας διαίρεσε εκεί το στράτευμά του, προσπαθώντας να ενισχύσει στρατιωτικά την ευρύτερη περιοχή. Απέστειλε στα περίξ της Μελιτηνής έναν ανώνυμο *συνταγματάρχη* με υπολογίσιμες δυνάμεις («*φάλαγγα*»), στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και μια επίλεκτη φραγγική μονάδα¹⁵³⁶. Ο συγκεκριμένος αξιωματικός θα στάθμευε στην περιφέρεια της Μελιτηνής με το σώμα του, αλλά δεν ανέλαβε κατά τα φαινόμενα την στρατιωτική-πολιτική αρχή της περιοχής, η οποία διοικούνταν τότε από έναν *δούκα* ή *κατεπάνω*. Ο *συνταγματάρχης* ωστόσο επέδειξε τελικά έλλειψη πρωτοβουλίας και δεν αντιμετώπισε τους Τούρκους, αν και προκλήθηκε από αυτούς επανειλημμένα. Οι τελευταίοι επιτέθηκαν τότε εναντίον ενός τμήματος του αυτοκρατορικού στρατεύματος, που είχε αναλάβει καθήκοντα προνομής, γεγονός που ανάγκασε τον Διογένη να επέμβει προσωπικά για την απόκρουσή τους¹⁵³⁷. Η απραξία του ίδιου *συνταγματάρχη* επέτρεψε στους Τούρκους και Τουρκομάνους των εμίρηδων Afšīn (ελλ. Αυσινάλιος ή Αψινάλιος)¹⁵³⁸ και Ahmetşah (αραβ. Ahmad Šāh)¹⁵³⁹ να διασπάσουν την βυζαντινή γραμμή άμυνας στην μεθόριο και να εισχωρήσουν στο μικρασιατικό οροπέδιο. Άμεσο επακόλουθο αυτής της διείσδυσης υπήρξε η άλωση του Αμορίου (τουρκ. Amûriye) από τις δυνάμεις του Afšīn¹⁵⁴⁰. Οι Βυζαντινοί δεν αντιμετώπισαν τους επιδρομείς ούτε κατά

¹⁵³⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 93.5 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 119.5 κ.ε. Πρβλ. σχετικά Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 95. Για την συμβολή της χρήσης του τόξου στην κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τους Σελτζούκους βλ. την κάπως υπερβολική ανάλυση του W.E. Kaegi, *Archery*, σ. 96 κ.ε.

¹⁵³⁵ Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 683.9 κ.ε.

¹⁵³⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.12 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 127.23 κ.ε.

¹⁵³⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.19 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 128.11 κ.ε.

¹⁵³⁸ Ο «Afšīn» αποτελούσε παραδοσιακό τίτλο του βασιλέα της Ušrūsana στην κεντρική Μικρά Ασία. Βλ. B. Martin-Hisard, *Monde Caucasiens*, σ. 363, σημ. 15.

¹⁵³⁹ Ο Ahmetşah ήταν αρχικά υποτελής του Alp Arslan, αλλά τελικά υπηρέτησε τους εμίρηδες του Χαλεπίου Mahmūd bin Naşr, Naşr bin Mahmūd bin Mirdās και Šābiq bin Mahmūd bin Šālih bin Mirdās ως επικεφαλής των ισχυρών Τουρκομάνων της περιοχής. Βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 186-192, με παραπομπές στις αραβικές πηγές.

¹⁵⁴⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 92.4 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 133.9-10. Για την άλωση του Αμορίου βλ. επίσης και al-ʿAzīmī, σ. 358. –Ibn al-Jawzī, σ. 45-46. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 137. –Bar Εβραίος, σ. 218. Πρβλ. σχετικά K. Belke - M. Restle, *Galatien-Lycaonien*, σ. 177, με επιπρόσθετη βιβλιογραφία. –A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 11-12. –C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 27. –Του ίδιου, *Pénétration*, σ. 44. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 168. –K. Belke - M. Restle, *Galatien-Lycaonien*, σ. 73-74. –A. Sevim, *Anadolu Süleymanşah*, σ. 11. –Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 48. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 96. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 57 κ.ε.

την επιστροφή τους, όπως επέτασσαν οι συμβουλές των *Τακτικών* σε ανάλογες περιπτώσεις¹⁵⁴¹. Αν και οι δυνάμεις του *συνταγματάρχη* ήταν στρατοπεδευμένες στην Τζαμανδό (αρμ. Canmtaw, παλαιότ. Zamanti, σημ. Kuşkalesi)¹⁵⁴², παρέμειναν αδρανείς και τελικά δέχθηκαν οι ίδιες την επίθεση του αντιπάλου¹⁵⁴³.

Αρκετοί μελετητές, όπως π.χ. οι C. Foss, D. Jacoby και A. Sevim, υποστηρίζουν, χωρίς όμως να τεκμηριώνουν την άποψή τους, ότι η αυτοκρατορία απώλεσε τελικά την Μελιτηνή στους Τούρκους μετά το 1071¹⁵⁴⁴. Η άποψη αυτή οφείλεται ίσως στα λεγόμενα του Rašīd al-Dīn, ο οποίος συμπεριλαμβάνει την Μελιτηνή στα εδάφη που ήλεγχε ο εμίρης Artuk (ελλ. Αρτούχ) μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (το τελευταίο φρούριο, η Άμιδα/σημ. Deyarbekir, το Mardin και το Χάρπετε και η Μελιτηνή)¹⁵⁴⁵. Ο συγκεκριμένος στρατιωτικός αρχηγός είχε προωθηθεί γύρω στο 1074 με τους άνδρες του στην Βιθυνία, όπου νίκησε και αιχμάλωτισε, μετά από προτροπή της αυτοκρατορικής κυβέρνησης, κοντά στο παλαιό κάστρο της Μεταβολής, τον στασιαστή Ουρσέλιο τον Φράγγο. Εκείνη την περίοδο ο Artuk δεν ήλεγχε ακόμη τις προαναφερθείσες περιοχές¹⁵⁴⁶. Η υποτιθέμενη ωστόσο αρχή του στην Μελιτηνή θα πρέπει κατά την γνώμη μας οπωσδήποτε να απορριφθεί. Όπως διαφαίνεται καθαρά στον σχετικό πίνακα των αξιωματούχων της συγκεκριμένης περιοχής, οι οποίοι μας είναι γνωστοί από τις πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων και το σωζόμενο σφραγισ-

¹⁵⁴¹ Βλ. *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 125.1 κ.ε., έκδ. G.T. Dennis, σ. 230.1 κ.ε. Για την αντίστροφη περίπτωση βλ. ειδικά Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 25.21 κ.ε.

¹⁵⁴² Σύμφωνα με τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 319.13-14, η Τζαμανδός ήταν πόλη «ἐν ἀποκρήμῳ πέτρα κειμένη, πολυάνθρωπος καὶ πλούτῳ περιβριθής». Στην περιφέρειά της είχαν αποκτήσει κατά το 1021/22 ἔργεια περιουσία ο Αρμένιος πρίγκιπας Δαυίδ, γιος του ηγεμόνα του Waspurakan Senek'erim-Yonanēs, καθώς και ο πρώην βασιλεύς του Κάρσε Κακίκιος (Καρσιώτης) το 1065, ενώ η Τζαμανδός καθαντή αποτελούσε και την ἑδρα του *καθολικού* Grigor B' Vkyasēr κατά την περίοδο 1065-1069. Βλ. σχετικά Smbat Sparapet, σ. 29. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. –Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 106-107. Πρβλ. E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 65 κ.ε., 84, 173, 188. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 73, 79, 81, 83 κ.ε., 89 κ.ε. –R.W. Thomson, *Influence*, σ. 434. Η ισχυρή παρουσία του αρμενικού παράγοντα στην πόλη αλλά και η οχυρότητά της προφανώς εξηγούν την επιλογή της Τζαμανδού ως τόπου στρατοπέδευσης των αυτοκρατορικών δυνάμεων. Γύρω στα 1069-1071, η πόλη και η περιοχή της βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της κόρης του Κακίκιου Καρσιώτη Μαρίας. Βλ. Bar Εβραίος, σ. 220. Για την Τζαμανδό βλ. επιπρόσθετα στην παρούσα μελέτη, σ. 35, 116, 197, 223, 421-422, 426 κ.ε., 432, 451, 468, 475, 495, 514, 632-633, 670. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 300-301, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

¹⁵⁴³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 92.4 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 133.9 κ.ε.

¹⁵⁴⁴ C. Foss, λ. Melitene, *ODB*, τομ. 2, σ. 1336. –D. Jacoby, *Documents*, σ. 89. –A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 27.

¹⁵⁴⁵ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64. Ο A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 27, αναφέρεται πάντως σε μία υποτιθέμενη αρχή του γαζή αρχηγού Melik Dānişmend στις ευρύτερες περιοχές των ποταμών Kizilirmak και Yeşilirmak (ελλ. Άλυς και Ίρις) αλλά και στις πόλεις Σεβάστεια, Αμάσεια, Νεοκαισάρεια, Δόχεια, Ευχάιτα, Καισάρεια, Πλαστά και Μελιτηνή γύρω στα 1074..

¹⁵⁴⁶ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 108 κ.ε.

τικό υλικό, η βυζαντινή κυριαρχία συνέχισε ουσιαστικά να υφίσταται στην Μελιτηνή έως τις αρχές του 12^{ου} αι., εξαιρουμένης μίας σύντομης περιόδου γύρω στα 1092-1094¹⁵⁴⁷.

Το 1073 ο Ουρσέλιος de Bailleul νίκησε με το φραγγορμανδικό του σώμα μία μικρή τουρκική ομάδα στα πέριξ της Μελιτηνής, λίγο μετά την αποστασία του στην περιοχή του Ικονίου από το αυτοκρατορικό στράτευμα που διοικούσε ο Ισαάκιος Κομνηνός¹⁵⁴⁸. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ευρύτερη περιοχή κατά την δεκαετία του 1070 είναι δυστυχώς ιδιαίτερα περιορισμένες (κάποιες σκόρπιες αναφορές των Bar Εβραίου και Μιχαήλ Σύρου και μερικά σωζόμενα μολυβδόβουλλα). Από ό,τι φαίνεται, η Μελιτηνή αποτελούσε μία από τις πόλεις του συνόρου που ήλεγχε ο Φιλάρετος Βραχάμιος¹⁵⁴⁹. Αρμένιοι αξιωματούχοι, όπως ο Θεόδωρος Χετάμης (ή Βραχάμης;) και ο Hareb¹⁵⁵⁰, διοικούσαν την πόλη, πιθανότατα ως υφιστάμενοι του συγκεκριμένου αρχηγού. Ο Θεόδωρος έφερε μάλιστα τον υψηλότερο τίτλο του *κουροπαλάτη*, γεγονός που καταδεικνύει ότι αναγνώριζε την αυτοκρατορική επικυριαρχία¹⁵⁵¹. Το τμήμα του «*Žamanakagrut' iwn*» (=Χρονικού) του Μιχαήλ Σύρου, που αφηγείται τα γεγονότα αυτής της περιόδου, αναλώνεται δυστυχώς κυρίως στην παράθεση των εξελίξεων και των αντιπαλοτήτων στο εσωτερικό της ιακωβιτικής Εκκλησίας, που έχουν βέβαια ιστορική αξία, αλλά όχι τόσο για τις πολιτικές εξελίξεις¹⁵⁵².

Σύμφωνα με τον Ibn Hamdūn της Βαγδάτης και τον Sibṭ bin al-Jawzī, που τον ακολουθεί, η Μελιτηνή καταλήφθηκε τον Απρίλιο του 1085 ή το επόμενο έτος από έναν Σελτζούκο εμίρη, μητρικό θείο του Σελτζούκου σουλτάνου της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah¹⁵⁵³. Η συγκεκριμένη πληροφορία ωστόσο, που αποδέχεται αβασάνιστα ο Α. Sevim¹⁵⁵⁴, ίσως δεν είναι απόλυτα ακριβής, καθώς ο πιο λεπτομερής Bar Εβραίος αναφέρει ότι ο θείος του Süleymanşah είχε κυριεύσει μόνο τα περίχωρα της πόλης. Η ταύτιση του

¹⁵⁴⁷ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 193.

¹⁵⁴⁸ Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 157.4 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 135.21 κ.ε. Ο Νικ. Βρυέννιος, σ. 149.8-9, υποστηρίζει ότι μετά το Ικόνιο ο Ουρσέλιος προωθήθηκε στην Σεβάστεια και δεν αναφέρει καθόλου την Μελιτηνή. Ο συγγραφέας της Συνέχειας και ο Ατταλειάτης είναι ωστόσο πιο αξιόπιστοι, καθώς υπήρξαν σύγχρονοι των γεγονότων. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 109.

¹⁵⁴⁹ Bar Εβραίος, σ. 272-273.

¹⁵⁵⁰ Βλ. αρ. πίνακα 191.

¹⁵⁵¹ Βλ. αρ. πίνακα 190.

¹⁵⁵² Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 176 κ.ε.

¹⁵⁵³ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 233. –Ibn Hamdūn, *Tadhkira*, έτος εγίρας 477. Για κατάληψη της πόλης κάνει λόγο και το Ανωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36. Γενικότερα πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 46, σημ. 2. Ο Ibn Šaddād χρονολογεί επίσης το ίδιο γεγονός στο έτος εγίρας 495 (=1102), αλλά τότε είχε καταλάβει την πόλη ο Melik Dānišmend. Πρβλ. γενικά M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 127. – Irène Mélékoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 83-84, σημ. 3. Ο εμίρης που έδρασε ωστόσο στην Μελιτηνή γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1080 μάλλον δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον τελευταίο αλλά ούτε και με τον Pöhtachi ή Pöltachi ή Buldaği (ελλ. Πουλχάσης), αδελφό του σουλτάνου της Νίκαιας Abu'l-Kasim (ή Abu'l-Qāsim, ελλ. Απελχασήμ). Η πληροφορία επίσης του Orderic Vitalis, σ. 23, ότι οι γιοι του Dānišmend κατέλαβαν το 1086 τμήματα της Καππαδοκίας, μετά τον θάνατο του Kutalmışoğlu Süleyman, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για χρονολογικούς λόγους. Βλ. αναλυτικά C. Cahen, ό.π.

¹⁵⁵⁴ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 87. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30.

συγκεκριμένου εμίρη είχε προβληματίσει στο παρελθόν τον C. Cahen¹⁵⁵⁵. Οι F. Hild - M. Restle πιθανολογούν, χωρίς κάποια τεκμηρίωση, ότι ο συγκεκριμένος Τούρκος αρχηγός ήταν ο αδελφός του Süleyman, Alp İlek (τουρκ. Alp İlik ή Alpilek)¹⁵⁵⁶. Κατά την προσωπική μας γνώμη επρόκειτο μάλλον για τον al-Firğ, που αναφέρει ως επίδοξο διοικητή της πόλης ο Ανώνυμος Εδεσσηνός χρονογράφος γύρω στο 1086¹⁵⁵⁷, αν και θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο G. Dédéyan ταυτίζει τους δύο άνδρες¹⁵⁵⁸. Εκείνη περίπου την περίοδο ο Βραχάμιος αναγκάστηκε να δηλώσει υποταγή στον σουλτάνο Melikşah, αναγνωρίζοντας την τουρκική επικυριαρχία επί των εδαφών που ήλεγχε ακόμη (Μελιτηνή, Γερμανίκεια κλπ.)¹⁵⁵⁹. Στην Μελιτηνή εστάλη τότε ως διοικητής, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα ανώνυμο χρονογράφο, ο al-Firğ, αλλά προφανώς οι κάτοικοι της πόλης αντέδρασαν στην τουρκική κυριαρχία, όπως ακριβώς έγινε και στην Έδεσσα. Ο Al-Firğ προφανώς ταυτίζεται με τον Σελτζούκο εμίρη al-Faraj (ή al-Farīg ή al-Firğ), που επιχείρησε, κατά τους Μιχαήλ Σύρο και Ματθαίο Εδέσσης, να καταλάβει την Μελιτηνή το 1095/96, αλλά τελικά δηλητηριάστηκε από τον νέο διοικητή της περιοχής Γαβριήλ ή τον Θεόδωρο Χετάμη¹⁵⁶⁰. Ο al-Faraj καταγόταν σύμφωνα με τον Ματθαίο από τον Kutalmış (ελλ. Κουτλουμούς)¹⁵⁶¹, όπως φυσικά και ο Kutalmışoğlu Süleymanşah, που ήταν γιος του. Η Μελιτηνή «απελευθερώθηκε» λοιπόν, σύμφωνα με το χρονικό του ανώνυμου Εδεσσηνού, από τον Γαβριήλ, έναν Αρμένιο χαλκηδόνιο¹⁵⁶². Ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται ωστόσο ότι ο «Έλληνας» Γαβριήλ ορίστηκε εκείνη την περίοδο διοικητής («ηγεμών») της πόλης από τον Βραχάμιο¹⁵⁶³.

3. Η Μελιτηνή στα τέλη του 11^{ου} και στις αρχές του 12^{ου} αι.

Από τα τέλη του 11^{ου} αι. έως τις αρχές του 12^{ου} η Μελιτηνή βρισκόταν υπό την απόλυτο έλεγχο του δουκός Γαβριήλ, εξαιρουμένης ίσως της περιόδου 1092-1094, όταν η πόλη τέθηκε υπό τουρκική επικυριαρχία, σύμφωνα με το Χρονικό του ανωνύμου Εδεσση-

¹⁵⁵⁵ Bar Εβραΐος, σ. 229.

¹⁵⁵⁶ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 108. Για τον Alp İlik βλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 59, 77, 79. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 22, 24. –C. Cahen, *Qutlumush*, σ. 27, σημ. 55. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 35-35.

¹⁵⁵⁷ Ανωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36.

¹⁵⁵⁸ G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 957.

¹⁵⁵⁹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100. –Ibn al-Athīr, σ. 225 (όμως ειδική αναφορά στον Φιλάρετο). –Bar Εβραΐος, σ. 231. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197. –Smbat Sparapet, σ. 42. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152. –Ανωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179.

¹⁵⁶⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163. Για τον Γαβριήλ βλ. πλέον G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 954 κ.ε.

¹⁵⁶¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163.

¹⁵⁶² Ανωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36. Πρβλ. J. Laurent, *Antioche*, σ. 70 κ.ε. –F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 439.

¹⁵⁶³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179.

νού συγγραφέα¹⁵⁶⁴. Ο Γαβριήλ απέστειλε, μετά τον θάνατο του Βραχάμιου (περίπου τέλη δεκαετίας του 1080 ή 1090), την σύζυγό του στην Βαγδάτη και κατόρθωσε τελικά να πετύχει την αναγνώριση της αρχής του από τους Τούρκους¹⁵⁶⁵. Ο ίδιος διέθετε μεν αρμενική καταγωγή, αλλά ήταν, όπως προαναφέρθηκε, ορθόδοξος και γι' αυτό αποκαλείται «Έλληνας» (=χαλκηδόνιος) ή «Έλληνας στο θρήσκευμα» από τον Guillaume de Tyr¹⁵⁶⁶ (*nobilis Graecus*) αλλά και τους Μιχαήλ Σύρο και Βαρ Εβραίο¹⁵⁶⁷. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του Γαβριήλ και το ότι αναγνώριζε την αυτοκρατορική επικυριαρχία εξηγούν γιατί οι προαναφερθέντες ανατολικοί ιστοριογράφοι, με την αξιοσημείωτη εξαίρεση του Ματθαίου Εδέσσης αλλά και του Vardan Arewelc'ι τον αντιμετωπίζουν στα έργα τους με εχθρότητα¹⁵⁶⁸. Ο ίδιος εξάλλου έφερε και τον τίτλο του *αμηνρά*, καθώς διοικούσε για ένα διάστημα την Μελιτηνή ως υποτελής των Σελτζούκων¹⁵⁶⁹.

Όπως και ο *κουροπαλάτης* γαμπρός του Θεόδωρος Χετάμης¹⁵⁷⁰, *δουζ* της κοντινής Έδεσσας¹⁵⁷¹, έτσι και ο Γαβριήλ έφερε κατά την διάρκεια της αρχής του στην Μελιτηνή υψηλότερους βυζαντινούς τίτλους (*πρωτοκουροπαλάτης*, *πρωτονωβελίσσιμος* και *σεβαστός*)¹⁵⁷², γεγονός που αποδεικνύει πέραν αμφισβήτησης ότι αναγνώριζε την επικυριαρχία του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118). Τα συγκεκριμένα εξάλλου τιμητικά αξιώματα δημιουργήθηκαν μετά την αναθεώρηση της ιεραρχίας των λεγόμενων «*ἀξίων διὰ βραβείων*» που πραγματοποίησε ο προαναφερθείς ηγεμόνας κατά την πρώτη περίοδο της βασιλείας του¹⁵⁷³. Ο καιροσκόπος ωστόσο Γαβριήλ προσαρμοζόταν απλώς στις εκάστοτε συνθήκες, για να διατηρήσει την αρχή της Μελιτηνής. Αρχικά είχε αναγνωρίσει, όπως προείπαμε, την τουρκική επικυριαρχία, ενώ αργότερα κατέστη υποτελής του *κόμητος* Εδέσσης, σύμφωνα με τις ισχύουσες φεουδαρχικές παραδόσεις της δυτικής Ευρώπης¹⁵⁷⁴. Το 1100 υποσχέθηκε στον Νορμανδό Βοημούνδο ότι θα τον νύμφευε με την κόρη του. Η συγκεκριμένη συμμαχία πραγματοποιήθηκε για την αντιμετώπιση του εμίρη των Σαμοσάτων και

¹⁵⁶⁴ Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 45.

¹⁵⁶⁵ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179.

¹⁵⁶⁶ Guillaume de Tyr, σ. 437, 487, 517. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 955.

¹⁵⁶⁷ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179, 181. –Βαρ Εβραίος, σ. 234. Πρβλ. F. Tinnefeld, Melitene, σ. 439. –W. Seibt, Integrationspolitik, σ. 346. Ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 181, εμπεριέχει στο έργο του απόσπασμα διαλόγου του ιακωβίτη πατριάρχη Αθανάσιου Ζ' με τον Γαβριήλ, στο οποίο ο πρώτος εμφανίζεται να λέει στον δεύτερο «εσύ είσαι Έλληνας και εμείς Σύροι». Πρβλ. σχετικά F. Tinnefeld, ό.π.

¹⁵⁶⁸ Vardan Arewelc'ι, κεφ. 63, σ. 198. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163, 176. Πρβλ. γενικότερα B. Hendrickx, Armenia, σ. 10. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 963 κ.ε.

¹⁵⁶⁹ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 194.

¹⁵⁷⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163.

¹⁵⁷¹ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 227.

¹⁵⁷² Βλ. αρ. πίνακα 194, 196.

¹⁵⁷³ Για την υψηλή θέση των συγκεκριμένων τιμητικών αξιωμάτων στην ιεραρχία των τίτλων που θεσπίστηκε επί Αλεξίου Κομνηνού βλ. τις πολλαπλές αναφορές του Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, passim.

¹⁵⁷⁴ Βλ. Albert του Aachen, σ. 526.

σηματοδότησε την διακοπή των σχέσεων με την αυτοκρατορία, εφόσον ο Βοημούνδος ήταν εχθρός του Βυζαντίου¹⁵⁷⁵.

Ο Γαβριήλ υπήρξε μάλλον καταπιεστικός διοικητής και τελικά θανατώθηκε από τους κατοίκους της Μελιτηνής, οι οποίοι παρέδωσαν την πόλη στους Τούρκους, πιθανότατα τον Σεπτέμβριο του 1101. Η συγκεκριμένη εξέλιξη ήταν μάλλον αναμενόμενη, αφενός μεν επειδή ο Γαβριήλ και οι υπόλοιποι διοικητές των αστικών κέντρων του συνόρου ήταν χαλκιδόνιοι και αφετέρου γιατί ήλεγχαν πλέον μόνο τις πόλεις και ήταν αποκομμένοι από την ύπαιθρο, λόγω των τουρκικών εισβολών. Η διατήρηση της αρχής και του ελέγχου των φρουρίων μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την επιβολή βαριάς φορολογίας στον πληθυσμό, ειδικά στους Σύρους ιακωβίτες¹⁵⁷⁶. Η Μελιτηνή εξάλλου βρισκόταν υπό συνεχή τουρκική πίεση. Έγινε ήδη αναφορά στην δράση του εμίρη al-Faraj ή al-Farīğ ή al-Firğ («Alp İlek» κατά τον G. Dédéyan¹⁵⁷⁷). Το 1098/99 ο Γαβριήλ απέκρουσε επίθεση του Kılıç Arslan στην πόλη, σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i¹⁵⁷⁸. Το 1100 σημειώθηκε νέα βίαια επίθεση του γαζή ηγεμόνα της Σεβάστειας Melik Dānişmend στην περιοχή της Μελιτηνής. Ο Γαβριήλ ζήτησε τότε επικουρία από τον Βοημούνδο, υποσχόμενος ότι θα του παρέδιδε την πόλη. Ο Νορμανδός αρχηγός ανησυχούσε εκείνη την περίοδο λόγω της επανάκτησης της Κιλικίας από τους Βυζαντινούς, εξέλιξη που δεν μπορούσε να αποτρέψει, καθώς δεν διέθετε στόλο. Επιδίωκε ωστόσο να αποκτήσει τον στρατιωτικό έλεγχο των περιοχών του Αντίταυρου, ώστε να εμποδίσει ενδεχόμενη προέλαση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην Αντιόχεια. Οι σχέσεις του με τους σημαίνοντες Αρμένιους, όπως π.χ. με τον επίσκοπο Αντιοχείας Κυπριανό και τον επίσκοπο Μαρασίου Γρηγόριο, μέσω των οποίων τον είχε προσεγγίσει ο Γαβριήλ, ήταν επιπρόσθετα αρκετά φιλικές¹⁵⁷⁹. Έτσι αποδέχθηκε την πρόταση του τελευταίου και προωθήθηκε στον Βορρά, αφού πρώτα εκδίωξε τον φιλοβυζαντινό Έλληνα πατριάρχη Αντιοχείας Ιωάννη Ε' Οξείτη¹⁵⁸⁰ και εγκατέστησε στην θέση του τον

¹⁵⁷⁵ Βλ. Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 45.

¹⁵⁷⁶ Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 84 και αναλυτικότερα του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 963 κ.ε.

¹⁵⁷⁷ G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 956.

¹⁵⁷⁸ Vardan Arewelc'i, κεφ. 63, σ. 198.

¹⁵⁷⁹ Albert του Aachen, σ. 524. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 187. –Ibn al-Athīr, έκδ. C.J. Tornberg, τομ. 10, σ. 203-204 (αγγλική μτφρ. του συγκεκριμένου αποσπάσματος και εν F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. 13). –Ματθαίος Εδέσσης, σ.176. Πρβλ. S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 297.

¹⁵⁸⁰ Βλ. γι' αυτόν Χ. Παπαδόπουλος, 'Ο πατριάρχης Αντιοχείας Ιωάννης Ε' Οξείτης, *ΕΕΒΣ* (1936), σ. 361-388. –J. Darrouzès, *Notes d'épistolographie et des histoires de textes*. 3. Le florilège de Jean l'Oxite, *REB* 12 (1954), σ. 180-181 (=Literature et histoire des textes byzantins, [VR], London 1972, αρ. II). –P. Gautier, Jean l'Oxite, patriarche d'Antioche. Notice biographique, *REB* 22 (1964), σ. 127-157. Του ίδιου, Réquisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat, *REB* 33 (1975), σ. 77-132. –V. Grumel, *Regestes*, αρ. 987. –Κ.Γ. Πιτσάκης, Η έκταση της εξουσίας ενός υπερόριου πατριάρχη: Ο πατριάρχης Αντιοχείας στην Κωνσταντινούπολη τον 12^ο αι., εν *Το Βυζάντιο τον 12^ο αι.* –Γ.Α. Λεβενιώτης, Ουρσέλιος, σ. 44, 47, 143, 196, 213.

Βερνάνδο της Βαλεντίας, πρώην εφημέριο του Adhemar.¹⁵⁸¹ Ο ικανός ωστόσο Dānišmend αιφνιδίασε τελικά τον Νορμανδό αρχηγό και τον Ριχάρδο κοντά στην Μελιτηνή, ενώ οι άνδρες του εξόντωσαν πολλούς «Φράγγους» και Αρμένιους στρατιώτες. Οι Τούρκοι αιχμαλώτισαν μάλιστα τους επικεφαλής των Δυτικών και τους μετέφεραν στην Νεοκαισάρεια αλυσοδέσμους.¹⁵⁸²

¹⁵⁸¹ Βλ. γενικά Orderic Vitalis, τομ. 4, σ. 141. –Guillaume de Tyr, σ. 273. Πρβλ. S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 297-298. Ο Οξείτης παραιτήθηκε τελικά στην Κωνσταντινούπολη. Η πράξη παραίτησώς του (χρονολογημένη στον Οκτώβριο του 1100) απαντά σε χειρόγραφο κώδικα της μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Βλ. V. Benešević, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Graecorum qui in Monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sinai Asservantur*, Petropoli 1911, σ. 279. Η εκδίωξη (και όχι παραίτηση, όπως ισχυρίζεται ο Orderic Vitalis) του Ιωάννη Οξείτη δημιούργησε σχίσμα στο πατριαρχείο Αντιοχείας, καθώς οδήγησε στην δημιουργία δύο αντίζηλων παρατάξεων, ελληνικής και λατινικής, που έριζαν για την κατοχή του θρόνου.

¹⁵⁸² Albert του Aachen, σ. 524-525. –Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī'l-Ta'rikh*, έκδ. C.J. Tornberg, Leiden-Upsala 1851-1876 (τομ. 1-14), τομ. 10, σ. 203-204 (το συγκεκριμένο απόσπασμα δεν εμπεριέχεται στην έκδοση του Ibn al-Athīr από τον D.S. Richards, που χρησιμοποιούμε εδώ· αγγλική μτφρ. του αποσπάσματος και εν F. Gabrieli, *Arab Historians*, σ. 13). –Vardan Arevelc'i, κεφ. 64, σ. 199. –Smbat Sparapet, σ. 53 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ.176-177. Πρβλ. S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 298.

ΙΑ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΕΔΕΣΣΗΣ

- ΘΕΜΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΣΑΝΑΡΑ
- ΘΕΜΑ ΑΕΤΟΥ
- ΘΕΜΑ ΔΙΜΝΙΩΝ

1. Η διοίκηση και η γενικότερη κατάσταση του δουκάτου Εδέσσης στα μέσα του 11^{ου} αι.

Η αρχαία πόλη της Έδεσσας (αρμ. Urhāy, σημ. Urfa) αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα το σπουδαιότερο διοικητικό, στρατιωτικό και οικονομικό κέντρο της βόρειας Μεσοποταμίας ή Οσροηνής, όπως ονομαζόταν παλαιότερα η περιοχή¹⁵⁸³. Η αυτοκρατορία απώλεσε την Έδεσσα στους Άραβες το 640, αλλά η πόλη εξακολούθησε να αποτελεί κατά τους επόμενους αιώνες σημαντικό χριστιανικό και εμπορικό κέντρο¹⁵⁸⁴. Γι' αυτόν τον λόγο πολιορκήθηκε επανειλημμένα από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα κατά την διάρκεια του 10^{ου} αι.¹⁵⁸⁵, αν και ανακαταλήφθηκε «οριστικά» κατά το φθινόπωρο του 1031 από τον γνωστό στρατηγό Σαμοσάτων (ή «*παρενφρατιδίων πόλεων*») Γεώργιο Μανιάκη¹⁵⁸⁶. ο τελευταίος ανέκτησε μάλιστα τότε και ένα ιερό κειμήλιο, την γραμμένη στα αραμαϊκά «*ιδιόγραφον ἐπιστολὴν τοῦ δεσπότης καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν πρὸς τὸν Αἰῶναρον πεφθεῖσαν*»¹⁵⁸⁷. Ο ικανότατος Μανιάκης επωφελήθηκε από τις έριδες των τοπικών Αράβων

¹⁵⁸³ Πρβλ. σχετικά Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 35. Γενικά για την Έδεσσα βλ. J. Laurent, *Édesse*. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, κυρίως σ. 96, 98, 131-146. –Marlia M. Mango, λ. Edessa, *ODB*, τομ. 1, σ. 676. –J.B. Segal, *Edessa*. –H. Hellenkemper, *Burgen*. –D.O. *Seals IV*, αρ. 73, σ. 162-163. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Edessy*. –V.P. Stepanenko, *Edessy*. –Του ίδιου, *Marasin i Edesskoe*. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 24, 30, 48, 69, 85, 104, 141-142, 151 κ.ε., 161, 163, 176, 209, 223, 225, 375, 377, 425. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 4, σ. 2 κ.ε. –Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 125. Για την ακριβή γεωγραφική θέση της Έδεσσας βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹⁵⁸⁴ Marlia M. Mango, λ. Edessa, *ODB*, τομ. 1, σ. 676. Η Έδεσσα αποτελούσε σημαντικό κέντρο παραγωγής υφαντών και, πριν καταστραφεί από τους Τούρκους στα μέσα του 12^{ου} αι., διέθετε εμπόρους μεταξωτών, υφαντουργούς, παπουτσήδες και ράφτες. Βλ. J. Chabot, *Un épisode de l'histoire des Croisades*, en *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger, membre de l'Institut, à l'occasion du quarante-vingtième anniversaire de sa naissance (17 octobre 1924)*. I. *Histoire du Bas-Empire, de l'empire byzantin et de l'Orient latin*. – *Philologie byzantine*, Paris 1924, σ. 173-174. –Σ. Βρυώνης, ό.π., σ. 451, σημ. 103.

¹⁵⁸⁵ O W. Treadgold, *Army*, σ. 35, 37, σημ. 50, υποστηρίζει ότι η Έδεσσα αποτελούσε *θέμα* κατά την βασιλεία του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969), αλλά απωλέσθηκε για την αυτοκρατορία κατά τις ενδο-βυζαντινές συγκρούσεις που επακολούθησαν για την κατοχή του θρόνου.

¹⁵⁸⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.86 κ.ε. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 30-31. Για τον Γεώργιο Μανιάκη βλ. κυρίως B. Krmsanović, *Uspon*, σ. 22-24, 85 κ.ε., 88-110, 305-306. – Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, passim, με παράθεση πηγών και περαιτέρω βιβλιογραφίας.

¹⁵⁸⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.9-10 (Γ. Κεδρηνός, σ. 501.12-15). Ο Συμεών Μάγιστρος, σ. 748.19-20, κάνει λόγο για «τὸ τοῦ Χριστοῦ ἅγιον ἔκμαγεῖον». Γενικά πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 35-36.

εμίρηδων και εξασφάλισε την κατοχή της πόλης προς όφελος της αυτοκρατορίας, κατορθώνοντας μάλιστα να την διατηρήσει κατά την διάρκεια της πολιορκίας του αμέσως επόμενου χειμώνα (1031-1032)¹⁵⁸⁸. Οι Άραβες επιχείρησαν και αργότερα να επανακτήσουν την Έδεσσα, όπως για παράδειγμα το 1035/36¹⁵⁸⁹ ή το 1038, όταν διοικητής της περιοχής ήταν ο «Ιβήρας» (δηλαδή Γεωργιανός) Τορνίκιος Βαρασβατζέ(ς) (αρμ. T'ornik Varazvacé)¹⁵⁹⁰.

Μετά την επανάκτησή της από τους Βυζαντινούς, η Έδεσσα κατέστη αρχικά έδρα *στρατηγού* και λίγο αργότερα *δούκα* ή *κατεπάνω*¹⁵⁹¹. Η μεγάλη πλειονότητα των διοικητών της περιοχής έφερε ωστόσο τον στρατιωτικό βαθμό-αξίωμα του *δουκός*¹⁵⁹², οπότε είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η Έδεσσα υπήρξε *δουκάτο* και όχι *κατεπανάτο*, όπως θεωρεί ο H.-J. Kühn¹⁵⁹³. Στην ευρύτερη διοικητική αρμοδιότητα του *δουκός* Εδέσσης συμπεριλαμβάνονταν φυσικά και οι πλησιέστερες στην προαναφερθεία πόλη *στρατηγίδες* ή *θέματα*, όπως για παράδειγμα τα *θέματα* των Λιμνίων και του Αετού, που μνημονεύονται στην συνθήκη της Δεαβόλεως (1108)¹⁵⁹⁴, ενώ ο H.-J. Kühn προσθέτει με επιφύλαξη και το Τελούχ, τα Σαμόσατα και την Γερμανίκεια¹⁵⁹⁵. Το πιθανότερο είναι, κατά την γνώμη μας, ότι στην δικαιοδοσία του *δουκός* Εδέσσης είχε ανατεθεί και η παλαιότερη *στρατηγίδα* του Χασαναρά (αρμ. Sewerakk' ή Severak, αραβ. al-Suwaida, συρ. Sēbābērāk, σημερ. Süverek), η οποία βρισκόταν κάπου ανάμεσα στην Άμιδα και στα Σαμόσατα και, κατά τα τέλη περίπου του 10^{ου} αι., είχε τεθεί υπό τον έλεγχο του *δουκός* Μεσοποταμίας, σύμφωνα τουλάχιστον με τον J.F.

Υπενθυμίζεται ότι το 944 ο Ιωάννης Κουρκούας κατέλαβε την Έδεσσα και επανέκτησε το ιερό «Μανδύλιον» (την «Ιερά Σινδόνη»), που θεωρείτο σπουδαίο χριστιανικό κειμήλιο. Πρβλ. Marlia M. Mango, *Edessa, ODB*, τομ. 1, σ. 676.

¹⁵⁸⁸ Ανωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 30-33. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 30-31, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 35-36. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 52 κ.ε. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.86 κ.ε. –Γ. Κεδρηνός, σ. 500.16 κ.ε. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 147 (με εσφαλμένες πληροφορίες). Για τις υπόλοιπες ανατολικές πηγές (Ibn Šaddād, Bar Εβραίο, al-Dhahhabī, Abu'l-Fidā', Ibn al-Athīr, al-'Azīmī) βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 144, σημ. 35. Γενικότερα πρβλ. J.B. Segal, *Edessa*, σ. 217-219. –W. Felix, ό.π., σ. 128, 143-145. –Th. Ripper, *Die Marwāniden von Diyār Bakr*, Würzboog 2000, σ. 148-153.

¹⁵⁸⁹ Bar Εβραίος, σ. 194-195. Πρβλ. σχετικά G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδόρα*, σ. 238 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 39.

¹⁵⁹⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 403.31 κ.ε. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο ιστοριογράφο, δώδεκα «άρχοντες» των Αράβων, οι οποίοι διέθεταν χίλιοι πεντακόσιους ιππείς και πεντακόσιες καμήλες, προσπάθησαν να καταλάβουν με τέχνασμα την πόλη, εισάγοντας σε αυτή κιβώτια στα οποία κρύβονταν χίλιοι άνδρες. Ένας Αρμένιος πένης ωστόσο (βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 404.39-40) αντιλήφθηκε την επιχείρηση και ενημέρωσε σχετικά τον διοικητή Βαρασβατζέ, ο οποίος τελικά αντιμετώπισε επιτυχώς την αραβική απειλή. Για την οικογένεια του τελευταίου βλ. σχετικά N. Adontz, T'ornik le moine, *Byz.* 13.1 (1936), κυρίως σ. 160 κ.ε.

¹⁵⁹¹ Βλ. τον σχετικό κατάλογο της V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Edessa*, σ. 138 κ.ε.

¹⁵⁹² Βλ. για του λόγου το αληθές τους σχετικούς καταλόγους των διοικητών της περιοχής.

¹⁵⁹³ H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 195.

¹⁵⁹⁴ Α. Κομνηνή, σ. 421.80-82. Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 196. –W. Treadgold, *Army*, σ. 81, σημ. 88. Οι Λιμνίες ή τα Λίμνια αναφέρονται ως *στρατηγίδα* στο Τακτικόν Escorial, σ. 267.33. Για τις συγκεκριμένες περιοχές πρβλ. E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 129.

¹⁵⁹⁵ Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 196.

Haldon¹⁵⁹⁶. Όπως και να έχει, ο *δουξ* Εδέσσης Λέων Λεπενδρηγός διοικούσε περίπου 5.000 άνδρες κατά το 1036¹⁵⁹⁷.

Η περιοχή της παλαιάς *στρατηγίδας* των Λιμνίων (και όχι Λιμνία¹⁵⁹⁸), ο επικεφαλής της οποίας απαντά στο Τακτικόν του Escorial¹⁵⁹⁹, μνημονεύεται ως «Τζονκ'» σε αρμενική χειρόγραφη σημείωση του 12^{ου} αι.: σύμφωνα με αυτήν αποτελούσε οχυρωμένη έδρα Αρμενίου *καθολικού*, «η οποία βρισκόταν στην περιφέρεια της Αντιόχειας και στην περιοχή του Telouk'»¹⁶⁰⁰. Οι Λιμνίες ωστόσο αναφέρονται και στην συνθήκη της Δεαβόλεως μαζί με το επίσης παλαιό θέμα του Αετού ως τμήματα του παλαιού *δουκάτου* Εδέσσης¹⁶⁰¹: «τὰ δὲ ἀπὸ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν θέματα, τὰ ἀγχοῦ που κείμενα τῆς πόλεως Ἐδέσης, τὸ τε θέμα τῶν Λιμνίων καὶ τὸ θέμα τοῦ Ἀετοῦ μετὰ πάσης τῆς ἐκάστου τούτων περιοχῆς»¹⁶⁰². Προφανώς λοιπόν η Λιμνίες βρισκόταν κοντά στο Τελούχ και νοτίως της Ἐδεσσας και όχι στα βόρεια της συγκεκριμένης πόλης, όπως υπέθεσε ο Ν. Οικονομίδης¹⁶⁰³.

Η περιφέρεια της Ἐδεσσας υπαγόταν εκκλησιαστικά στην σφαίρα δικαιοδοσίας του πατριάρχη Αντιοχείας. Η πόλη καθαυτή αποτελούσε, όπως ήταν φυσικό, μητροπολιτική έδρα¹⁶⁰⁴ και ήταν ένα πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό αστικό κέντρο, καθώς κατοικούνταν από Σύρους, Ἑλληνες, Αρμένιους και άλλες εθνικές ομάδες. Οι κάτοικοί της κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο ακολουθούσαν διάφορα δόγματα (μονοφυσίτες, χαλκηδόνιοι, μαρωνίτες και νεστοριανοί). Η συριακή κοινότητα ωστόσο αποτελούσε την πλειονότητα του πληθυσμού, ενώ η πόλη διακρινόταν ως συριακό πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο, με

¹⁵⁹⁶ J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 88, πίνακας 3.2. Ο *στρατηγός* του Χασαναρά απαντά στο Τακτικόν Escorial, σ. 269.7. Η ονομασία «Χασαναρά» αποτελεί μάλλον εξελιγμένη εκδοχή της ονομασίας του αραβικού φρουρίου Hisn ar-Ran, το οποίο βρισκόταν ανάμεσα στα Σαμώσατα και το Ντιγάρμπεκιρ/Αμίδα. Το Χασαναρά κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς μετά το 956 και έγινε λίγο αργότερα έδρα *στρατηγού*. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Listes*, σ. 362. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 291. –D.O. Seals IV, αρ. 80, σ. 174 (με έκδοση βούλλας [Fogg, αρ. 1904, αρ. έκδ. 80.1, σ. 174], ανώνυμου *βασιλικού πρωτοσπαθαρίου* και *στρατηγού* Χασαναρά (;) από τον 10^ο αι. Από ό,τι φαίνεται, η στρατιωτική διοίκησή του είχε ανατεθεί κατά τον 11^ο αι. σε Αρμένιους. Βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1289-1290, 1293 κ.ε. Γενικά για το οχυρό Χασαναρά ή Sēbābērak ή Sewerakk' ή Severak ή Sevaverak ή Siverak ή Sāmqtat ή Sābukt ή Severak ή Süverak ή al-Suwaida βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 136-138, 141-142, 146.

¹⁵⁹⁷ Ibn al-Athīr, έτος *εγίρας* 427. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 148-149.

¹⁵⁹⁸ Ως «Λιμνία» την αναφέρουν οι E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 248 (ερευτήριο). –N. Οικονομίδης, *Frontière orientale*, σ. 291. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 361.

¹⁵⁹⁹ Τακτικόν Escorial, σ. 267.33: «ὁ τῶν Λιμνίων».

¹⁶⁰⁰ Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, col. 60, αρ. 357 –βλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 259, σημ. 45. Αναλυτικά για το Tzovk' βλ. του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1245 κ.ε.

¹⁶⁰¹ Σύμφωνα με σημείωση του E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 129, σημ. 5, ο H. Grégoire ταύτιζε τον Αετό με το Qaraqūš (=Αετός) στα βόρεια των Σαμωσάτων.

¹⁶⁰² Α. Κομνηνή, σ. 421.80-82. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 129.

¹⁶⁰³ Ο Ν. Οικονομίδης, *Frontière orientale*, σ. 291, σημ. 39. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 361, προτίμησε κατά τρόπο ανεξήγητο να μην λάβει υπόψη τις σαφείς μαρτυρίες των πηγών, αλλά να ταυτίσει τις Λιμνίες με το σημερινό Gölcük στα βόρεια της Ἐδεσσας, επειδή η λέξη «Gol» σημαίνει «λίμνη».

¹⁶⁰⁴ Βλ. σχετικά V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, σ. 374-375. –D.O. Seals IV, σ. 163. Κατάλογος των επισκοπών Εδέσσης εν G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 2, σ. 805 κ.ε.

πολλούς διακεκριμένους Σύρους συγγραφείς, θεολόγους και ιερείς (π.χ. Aphrahat, Εφραίμ ο Σύρος, Rabbula της Έδεσσας, Ιωσήφ Στυλίτης, Διονύσιος του Tell-Mahrē, Ματθαίος Εδέσσης κ.ά.)¹⁶⁰⁵. Γύρω στο 1071/72 η Έδεσσα διέθετε, σύμφωνα με τον Sawīrūs bin al-Muqaffa, κόπτη επίσκοπο του al-Ašmunayn, 20.000 Σύρους, 8.000 Αρμενίους, 6.000 Έλληνες και 1.000 Λατίνους κατοίκους¹⁶⁰⁶, ενώ τον επόμενο αιώνα, λίγο πριν την καταστροφή της από τον Nūr al-Dīn, ο πληθυσμός της είχε ανέλθει σε 47.000 κατοίκους¹⁶⁰⁷.

Οι συνθήκες που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Έδεσσας κατά την δεκαετία του 1050 αποτυπώνεται, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, στο κείμενο της γνωστής «Διαθήκης» του πρωτοσπαθαρίου επί του χρυσοτρικλίνου και υπάτου Ευστάθιου Βοΐλα (Απρίλιος 1059), αν και θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί, καθώς η ακριβής ταύτιση της γεωγραφικής τοποθεσίας όπου βρίσκονταν οι γαίες του παραμένει αντικείμενο ερευνητικής διαφωνίας. Οι P. Lemerle, N.G. Garsoïan, N. Οικονομίδης και Στ. Λαμπάκης τοποθετούν τις εκτάσεις του Βοΐλα στην περιφέρεια της Έδεσσας¹⁶⁰⁸, αλλά οι Σ. Βρυώνης, H. Bartikian και G. Dédéyan παλαιότερα και οι R.W. Edwards και P.A. Blaum πιο πρόσφατα έκαναν λόγο για το Taik'/Taō (κοντά στο Αδρανούτζι/Artanuğ[i], κάπου ανάμεσα δηλαδή στην Τραπεζούντα και το Ανίον)¹⁶⁰⁹. Η Έδεσσα ωστόσο (ή ενδεχομένως και η Μελιτηνή κατά την γνώμη μας) φαντάζει πιο λογική ως πιθανότητα σύμφωνα με τα επιχειρήματα του P. Lemerle και της N.G. Garsoïan¹⁶¹⁰. Ο Βοΐλας υποστηρίζει ότι στην συνοριακή περιοχή, όπου εγκαταστάθηκε, γύρω στα 1050-1053, κυριαρχούσαν οι αλλοεθνείς (μη Βυζαντινοί) και οι αλλόθρησκοι (μη ορθόδοξοι), ενώ οι γαίες ήταν ακαλλιέργητες και εγκαταλειμμέ-

¹⁶⁰⁵ Marlia M. Mango, λ. Edessa, *ODB*, τομ. 1, σ. 676.

¹⁶⁰⁶ Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, iii, σ. 305 -πηγή που δυστυχώς δεν κατορθώσαμε να εξετάσουμε ιδίους όμμασι, βλ. για την παραπομπή Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 450-451, σημ. 103.

¹⁶⁰⁷ Sawīrūs bin al-Muqaffa, ό.π. -Bar Εβραίος, σ. 273. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, ό.π., σ. 148.

¹⁶⁰⁸ P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 44-47. -N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 110, σημ. 209. -N. Οικονομίδης, λ. Boilas, Will of Eustathios, *ODB*, τομ. 1, σ. 302. -Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καπαδοκίας, σ. 273.

¹⁶⁰⁹ S. Vryonis, Eustathios Boilas, σ. 275. -G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 69-70, σημ. 170. -H. Bart'ikyan, Eustat'ios Boyilasi ktakē (1059) orpes Hayastani ew Vrastani patmut'yan karewor skzbnalbyur (=«Η διαθήκη του Ευστάθιου Βοΐλα [1059]. Μία σημαντική πρωτογενής πηγή για την Ιστορία της Αρμενίας και της Ιβηρίας»), *Banber Matenadaran* 5 (1960), σ. 400 (και σε αγγλ. μτφρ. The Significance of the Will of Eustathios Boilas [1059] for the Study of the History of Armenia and Georgia at the Time of Byzantine Dominion, εν του ίδιου, *Αρμενοβυζαντινά*, σ. 241 κ.ε.). -A. Blaum, Foreign Relations. -R.W. Edwards, Vale of Kola, σ. 138. Για το Artanuğ(i) βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 159, 163, σημ. 12, 220, σημ. 8.

¹⁶¹⁰ Ο P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 45-47, απορρίπτει την πιθανότητα του Taik'/Taō, διότι η πλειονότητα των Αρμενίων ήταν εκεί ορθόδοξοι χαλκηδόνιοι, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τις παρατηρήσεις του Βοΐλα περί αλλοεθνών και ξενόγλωσσων κατοίκων. Επιπρόσθετα δεν υπάρχει λόγος, όπως σημειώνει η N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 110, σημ. 209, να ταυτίσουμε τους «όφεις, σκορπιούς και άγρια θηρία» που αναφέρονται στο κείμενο με τους αιρετικούς Θονδρακίτες, όπως πρότεινε ο H. Bart'ikyan, ό.π. Βλ. όμως αντιθ. A. Každan, Remarques sur le XIe siècle byzantin à propos d'un livre récent de Paul Lemerle, *Byz.* 49 (1979), σ. 492-496.

νες¹⁶¹¹. Η γενικότερη δε κατάσταση ήταν τόσο άσχημη, εξαιτίας των συνεχών εχθρικών εισβολών, ώστε οι εκεί εγκατεστημένοι Αρμένιοι πραγματικά δεινοπαθούσαν¹⁶¹².

2. Οι πρώτες τουρκικές εισβολές στην περιοχή της Έδεσσας (δεκαετία του 1060)

Κατά το 1065 ή λίγο αργότερα ο δραστήριος εμίρης Hurāsān-sālār (ελλ. Χωροσαλάριος) πραγματοποίησε αλλεπάλληλες εισβολές στις συνοριακές περιοχές. Αφού πολιορκησε επί μέρες χωρίς αποτέλεσμα το βορειότερο οχυρό Τιλκούμ (αρμ. T'Ilxum)¹⁶¹³, στα νοτιοανατολικά περίπου της *στρατηγίδας* του Ερκνή, προωθήθηκε στην περιοχή της Έδεσσας και επιτέθηκε στο συνοριακό φρούριο του Χασαναρά (αρμ. Sewerakk', σημ. Süverek), σημαντικό αμυντικό προπύργιο του *δουκάτου* Εδέσσης. Ο Αρμένιος διοικητής του Χασαναρά Yohnuk ή Hehnuk είχε προσπαθήσει να αναχαιτίσει τις τουρκικές επιθέσεις στο Τιλκούμ, αλλά αναγκάστηκε να υποχωρήσει στο πρώτο, όπου τελικά ηττήθηκε από τον εμίρη Šahašdak¹⁶¹⁴. Το Χασαναρά διέθετε, εξαιτίας της στρατηγικής του σημασίας, και μία επίλεκτη μονάδα διακοσίων «Φράγγων» (Νορμανδών) υπέων. Οι ολιγάριθμοι «Φράγγου» απέκρουσαν αρχικά την τουρκική επίθεση, αλλά όταν ήλθαν σε επαφή με το σύνολο των πολύ υπέρτερων αριθμητικά εχθρικών δυνάμεων, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Οι Το-ύρκοι προέβησαν κατόπιν σε σφαγές και λεηλασίες στην ευρύτερη περιοχή και προσέγγισαν το φρούριο T'orič¹⁶¹⁵. Αμέσως μετά κυρίευσαν με έφοδο το μικρό οχυρό Nšenek¹⁶¹⁶ απειλώντας πλέον την ίδια την Έδεσσα¹⁶¹⁷.

Οι έριδες των αυτοκρατορικών διοικητών του συνόρου δεν επέτρεψαν τότε την επιτυχή αντιμετώπιση των εισβολέων. Ο τότε *δουξ* Εδέσσης Θεόδωρος Πηγονίτης (ή Πηγωνίτης, αρμ. P'ilonit) συνωμότησε εναντίον του Αρμένιου *δουκός* Αντιοχείας Pext (=εκ του «βέστης» ή του «Πήκτης»), σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες των Smbat Sparapet και Ματθαίου Εδέσσης¹⁶¹⁸. Ο Pext, που ταυτίστηκε κάπως παρακινδυνευμένα από κάποιους

¹⁶¹¹ A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 116.

¹⁶¹² Ευστ. Βούλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 20.6-8: «ὡς μετανάστης τῆς ἐνεγκαμένης γενέσθαι καὶ ὑπερόριος τῆς πατρίδος καὶ ἔκδημος εἰς μῆκος ἡμερῶν διαβὰς ἐβδομάδα καὶ ἡμισυ, συμπαροικίῃσας δὲ ἔθνεσιν ἄλλοις θρησκείᾳ καὶ γλώττῃ διαφερόντων (...), σ. 21.48-22.52: «Καὶ γὰρ κατὰ τὴν πρώτην τῆς παρουσίας μου προσκλητεύσεως ἄφιζίν τε καὶ παροικίαν μου ἁλσώδη καὶ δυσχερῆ τὸν παρόντα τόπον παραλαβόν, ὄφεων καὶ σκορπίων καὶ ἀγρίων θηρίων διαίτημα, ὡς μήτε τοὺς ἀντικρὺς ἐνοικήσαντας Ἀρμενίους παρὰ μικρὸν ἔαν ἡρεμεῖν τῷ δέει συνεχομένους (...).» Βλ. και την αγγλ. μτφρ. του S. Vryonis, Eustathius Boilas, σ. 264-265.

¹⁶¹³ Για το T'Ilxum ή T'lhūm ή Tall Hūm ή Hrān (:) ή Tulhum βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 135, σημ. 5, 139-140, 142, 146, 178, 185, 189.

¹⁶¹⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 99 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 28.

¹⁶¹⁵ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 139. Το T'orič ενδεχομένως ταυτίζεται με το T'rsiç. Βλ. και E. Honigmann, *ό.π.*, σ. 145.

¹⁶¹⁶ Για το Nšenek ή Nšenik ή Endzeli ή Anzeli (:) βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 139.

¹⁶¹⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 107-108.

¹⁶¹⁸ Smbat Sparapet, σ. 30-31. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108.

ερευνητές με τον μετέπειτα *δούκα* Αντιοχείας Χατατούριο (αρμ. Χατ'atur)¹⁶¹⁹, είχε εκστρατεύσει στην περιοχή της Έδεσσας για να προσφέρει στρατιωτική επικουρία στον Πηγονίτη, αλλά ο αξιωματικός (*proximus*) του τελευταίου Vard (ελλ. Βάρδας;) διατάχθηκε από τον προϊστάμενό του να υπονομεύσει τον Pext στην σύγκρουση του Pext με τους Τούρκους, ώστε ο τελευταίος να ηττηθεί. Όταν ο τελευταίος περικύκλωσε το στρατόπεδο των τελευταίων στο Nšenek, ο *πρόξιμος* φρόντισε να ειδοποιήσει με έμμεσο τρόπο τους Τούρκους και κατόπιν αποσύρθηκε από το πεδίο της σύγκρουσης. Έτσι οι δυνάμεις του Pext αντιμετώπισαν τον εχθρό μόνες τους και αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε ένα οχυρό πλησίον του Dzulman. Εκεί ο *δουξ* Αντιοχείας πληροφορήθηκε ότι ο *πρόξιμος* είχε καταφύγει με τα «φραγγικά» στρατεύματα της Έδεσσας στον μισθοφόρο αυτοκρατορικό διοικητή Guzman και τελικά αναγκάστηκε να αποσυρθεί στην Αντιόχεια, αφού πληροφόρησε για τα καθέκαστα τον Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα. Η γενικότερη στάση του Πηγονίτη είχε ως αποτέλεσμα την αφαίρεση της διοίκησής του από τον αυτοκράτορα και την εκτέλεση του Vard¹⁶²⁰.

Η ασθενική βυζαντινή άμυνα στην ευρύτερη περιφέρεια της Έδεσσας ενθάρρυνε τον ικανό Hurāsān-sālār να συνεχίσει τις επιθέσεις του στην περιοχή. Μετά την απομάκρυνση των δυνάμεων της Αντιόχειας, ο Τούρκος εμίρης πραγματοποίησε λεηλασίες και σφαγές στα φρούρια του *δουκάτου* Ğullāb¹⁶²¹ και Tēr¹⁶²², στα νοτιοανατολικά της Έδεσσας,

¹⁶¹⁹ Βλ. για παράδειγμα H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 461. –J. Laurent, *Khatchatur*, σ. 408 κ.ε. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 167. Γνωρίζουμε ωστόσο πλέον τουλάχιστον τρεις αξιωματούχους που χρημάτισαν *δούκες* Αντιοχείας κατά την χρονική περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στην αρχή του Pext και εκείνη του Χατατούριου. Βλ. αρ. πίνακα 262-265. Για τον Pext δεν διαθέτουμε δυστυχώς ιδιαίτερες πληροφορίες, πέραν του ότι πολιόρκησε και κατέλαβε κατά την διάρκεια του το φρούριο (Hisn) Asfūna, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 14. Το υποτιθέμενο όνομά του ίσως να αποτελεί παραφθορά του τίτλου του *βέστη*. Βλ. σχετικά V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 26, σ. 245. Σύμφωνα με τους Smbat Sparapet, σ. 40. –Vardān Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196, κάποιος Αρμένιος αξιωματούχος από το Širak (Ανίον), που ακολούθησε το ορθόδοξο δόγμα της Χαλκηδόνας, δολοφονήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα στο κάστρο Andriun, στην ορεινή Κιλικία, από έναν μοναχό. Ο Smbat αναφέρει το όνομα του ως «Pext» (Bekhd), ενώ ο Vardān ως «Bexd», πράγμα που παραπέμπει στο ίδιο πρόσωπο, όπως εξάλλου σημειώνει ο εκδότης του τελευταίου R.W. Thomson, σ. 196, σημ. 3, που τον ταυτίζει με τον *δούκα* Αντιοχείας. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141-142, ωστόσο, από τον οποίο αντλούν μάλλον εσφαλμένα οι Smbat και Vardān, αναφέρει τον Bexd του Andriun ως «epeiktēs». Ο εκδότης του Ματθαίου A.E. Dostourian υποστηρίζει (βλ. σ. 322, Section 67.1), ότι ο «epeiktēs» ήταν ελληνικός τίτλος, που υποδήλωνε τον «τοποτηρητή» («overseer»). Γενικότερα πρβλ. και E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 139. Ο A.E. Dostourian, ό.π., σ. 322, Section 67.2, τοποθετεί λανθασμένα και το κάστρο Andriun στα νότια του Χαλεπίου.Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε την σφραγίδα κάποιου Γεωργίου Πήκτη (;) που εξέδωσαν πρόσφατα οι I. Iashviliṭ - W. Seibt, *Byzantinische Siegel aus Petra in Westgeorgien*, SBS 9 (2006), σ. 7. Το μολυβδόβουλλο προέρχεται από την Ανατολή και ανάγεται στο δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αι. Ίσως λοιπόν το «Pext» να αποτελεί τελικά παραφθορά του «Πήκτης».

¹⁶²⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. –Smbat Sparapet, σ. 30-31.

¹⁶²¹ Για το Ğullāb ή Ğalap ή Ğallāb βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 140.

¹⁶²² Για το Tēr ή Dēr ή Dīb-hiṣār βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 140. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 27, 51, 90, 155, 161.

και στρατοπέδευσε στο χωρίο K'sōs¹⁶²³, ανάμεσα στην προαναφερθείσα πόλη και το Harran (αρχ. Κάρρες). Οι πεζικές και ιππικές δυνάμεις του *δουκάτου*, που αριθμούσαν 4.000 Βυζαντινούς, Αρμένιους και «Φράγγους» στρατιώτες, στράφηκαν τότε εναντίον των Τούρκων και αντιμετώπισαν την επίθεση του Hurāsān-sālār στο T'lak, πλησίον του K'sōs¹⁶²⁴. Κατά την διάρκεια της συναφθείσας ωστόσο μάχης οι Βυζαντινοί στρατιώτες εκάμφθησαν, γεγονός που προξένησε την γενική φυγή του αυτοκρατορικού στρατεύματος, παρά την μεμονωμένη ανδρεία δύο Αρμενίων πεζών και ενός «Φράγγου» ιππέα που προξένησαν πολλές απώλειες στον αντίπαλο και κάλυψαν την υποχώρηση αμυνόμενοι σε μία γέφυρα. Οι Τούρκοι μάλιστα καταδίωξαν τους στρατιώτες της Έδεσσας μέχρι την τάφρο της πόλης, ενώ το πεδίο της σφοδρής σύγκρουσης ήταν διάσπαρτο με πτώματα. Στους πεσόντες του αυτοκρατορικού στρατεύματος συμπεριλαμβάνονταν πολλοί αξιωματικοί¹⁶²⁵.

Το 1067 ο τότε *δουξ* Εδέσσης Λέων Αρβαντηνός ηττήθηκε κοντά στην Καισάρεια από τους Τούρκους του γαζή Gümüştekin (ή Gümüştigin ή Tuğtekin/Tughtegin¹⁶²⁶), *hājib*¹⁶²⁷ του σουλτάνου Alp Arslan. Ο Gümüştekin είχε καταστρέψει αρχικά την περιφέρεια του T'lkhum, κατέλαβε το φρούριο T'let'ut' και κατόπιν προωθήθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Έδεσσας με πολλούς αιχμαλώτους. Αφού απέτυχε να καταλάβει την Νίσιβη, διέσχισε τον Ευφράτη και λεηλάτησε την περιφέρεια του Hisn Mānsūr (τουρκ. Hisni Mansur ή Adiyamam) σφάζοντας σημαντικό τμήμα του πληθυσμού. Ο Αρβαντηνός ειδοποιήθηκε, σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, για τα καθεκαστα από τον εμίρη της Νίσιβης και εκστράτευσε ως το φρούριο Ōḡen. Εκεί, σε ένα στενό πεδίο μάχης, έλαβε χώρα σύγκρουση των δυνάμεων της Έδεσσας με τους Τούρκους. Οι δυνάμεις του Αρβαντηνού (1.500 ιππείς και 20.000 πεζοί κατά τον υπερβολικό Ματθαίο) ηττήθηκαν, ενώ ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε. Οι διασωθέντες αυτοκρατορικοί στρατιώτες κατέφυγαν στο κάστρο του Ōḡen ή Uḡin ή Hoḡin¹⁶²⁸, ενώ ο διοικητής τους απελευθερώθηκε με την καταβολή λύτρων¹⁶²⁹. Σύμφωνα με τον Bar Εβραίο, ο Gümüştekin κατέλαβε, πριν επιστρέψει στον Alp Arslan, το Harrān (αρχ. Κάρρες), το Serūgh και το Kalōnīkōs, αλλά δολοφονήθηκε για προσωπικούς λόγους από τον Afḡin Bey (ελλ. Αυσινάλιος) στην περιοχή του Χλιάτ. Ο τελευταίος προωθήθηκε τότε στα σύνορα του *δουκάτου* Αντιοχείας, από όπου άρχισε με τους Τουρκομάνους του να

¹⁶²³ Για το K'sōs ή Khesōs ή Kisās ή Aksās βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 140.

¹⁶²⁴ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 140.

¹⁶²⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 109.

¹⁶²⁶ Βλ. σχετικά Ibn al-Athīr, σ. 152.

¹⁶²⁷ Ο κάτοχος του αξιώματος του *hājib*, που προέρχεται από την περίοδο του Αββασιδικού Χαλιφάτου, παρουσίαζε ενώπιον του χαλίφη πρεσβευτές και αξιωματούχους.

¹⁶²⁸ Για το συγκεκριμένο φρούριο βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 141, 146.

¹⁶²⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 126. –Bar Εβραίος, σ. 217-218. –Smbat Sparapet, σ. 33-34. Πρβλ. A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 9. –Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 43-44.

πραγματοποιεί αλληπάλληλες καταστροφικές επιδρομές (στο Μαύρον Όρος, στην Αντιόχεια, στο Αμόριον και σε άλλες περιοχές)¹⁶³⁰.

3. Το *δουκάτο* Εδέσσης κατά την δεκαετία του 1070

Μετά το 1071 ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης στην περιοχή της Έδεσσας εξασθένησε προοδευτικά, αν και οι διοικητές της πόλης συνέχισαν να αναγνωρίζουν την αυτοκρατορική επικυριαρχία, έστω και τυπικά¹⁶³¹. Το αρμενικό στοιχείο, που είχε ενισχυθεί ιδιαίτερα αριθμητικά κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι., κυριάρχησε στην διοίκηση της Έδεσσας¹⁶³². Ο τοπικός πληθυσμός δεν ήταν ιδιαίτερα αφοσιωμένος στην αυτοκρατορία. Οι Σύροι ιακωβίτες ήταν πλέον ουδέτεροι ή και εχθρικοί, ενώ οι Αρμένιοι εχθρεύονταν τους φιλοβυζαντινούς μελκίτες και τους Έλληνες της περιοχής και πολλές φορές έρχονταν σε συνεννόηση με τους ισχυρότερους Τούρκους¹⁶³³. Οι πληροφορίες των πηγών για την εσωτερική κατάσταση και την διοίκηση της πόλης κατά την δεκαετία του 1070 είναι δυστυχώς περιορισμένες και όχι απόλυτα σαφείς. Οι γενικότερες συνθήκες είχαν διχάσει, από ό,τι φαίνεται, τον πληθυσμό της Έδεσσας σε δύο ξεχωριστές ομάδες, τους εύπορους και τους φτωχότερους κατοίκους. Η διοίκησή της επηρεαζόταν ιδιαίτερα από ένα ισχυρό δωδεκαμελές συμβούλιο και οι εκάστοτε υποψήφιοι κυβερνήτες συγκέντρωναν την υποστήριξη ή την αντίθεση των διαφόρων ο-μάδων¹⁶³⁴. Ο *βεστάρχης* και *δουξ* ή *κατεπάνω* Λέων Διαβατηνός, που αναγνώριζε την αυτοκρατορική επικυριαρχία, ασκούσε την διοίκηση της Έδεσσας στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1070, αλλά μάλλον δεν ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στον τοπικό πληθυσμό¹⁶³⁵.

Το 1070 ο σουλτάνος Alp Arslan κατέκτησε, όπως προείπαμε, τα εναπομείναντα οχυρά της αυτοκρατορίας στην Βασπρακανία (Αρτζέσιον, Μαντζικέρτ)¹⁶³⁶. Από εκεί ή από την πόλη Hamadhān στην Dhū'l Qa'da, σύμφωνα με τον Sibṭ bin al-Jawzī¹⁶³⁷, προωθήθηκε νοτιότερα, στην αραβική Maiperkāt κατά τον Bar Εβραίο¹⁶³⁸, από όπου εισέπραξε φόρο υποτέλειας. Ο εμίρης του Diyār Bakr (αρχ. Άμιδα, σημ. Deyarbekir) Naṣr al-Dawla (ή Bar Marwān ή Ibn Marwān) του κατέβαλε επίσης φόρο και εφοδίασε τα στρατεύματά

¹⁶³⁰ Bar Εβραίος, σ. 218. Πρβλ. R.A. Gusseinov, *Relations*, σ. 339.

¹⁶³¹ Για τις εξελίξεις στην Έδεσσα κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου βλ. J. Laurent, *Édesse*, σ. 367 κ.ε. –V.P. Stepanenko, *Edessy*, σ. 87 κ.ε. –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 220 κ.ε.

¹⁶³² G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 83.

¹⁶³³ J.B. Segal, *Edessa*, σ. 220.

¹⁶³⁴ Για την προέλευση του συγκεκριμένου συμβουλίου βλ. J.B. Segal, *Edessa*, σ. 125-127. Πρβλ. γενικότερα C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 343.

¹⁶³⁵ Βλ. αρ. πίνακα 218.

¹⁶³⁶ Bar Εβραίος, σ. 219. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 130.

¹⁶³⁷ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 143 (11 Αυγούστου-9 Σεπτεμβρίου 1070).

¹⁶³⁸ Bar Εβραίος, σ. 219.

του¹⁶³⁹. Ο σουλτανικός στρατός δεν ήταν σε θέση να καταλάβει το οχυρό 'Amīd¹⁶⁴⁰ και κατευθύνθηκε στην αυτοκρατορική περιφέρεια του φρουρίου Sewerakk' ή Severak (αραβ. al-Suwaida, συρ. Sēbābērāk, σημερ. Süverek), κάπου ανάμεσα στο Diyār Bakr και τα Σαμόσατα, από όπου απέσπασε επίσης ένα χρηματικό ποσό¹⁶⁴¹. Οι τουρκικές δυνάμεις κατέλαβαν τα οχυρά T'lt'oraw και Ariwtsat'il, επίσης στην Sewerakk', καθώς και το Τιλκούμ (αρμ. T'llxum), όπου προέβησαν σε σφαγές, παρά την αντίθετη θέληση του σουλτάνου¹⁶⁴². Ο Alp Arslan στράφηκε κατόπιν εναντίον της Έδεσσας, μαζί με τους υποτελείς του εμίρηδες του Τιβίου Abu'l-Aswār Šavur bin Fadl bin Šaddād (ελλ. Απλησφάρης) και της Μοσούλης Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayš bin Madrān. Για την πολιορκία που επακολούθησε διαθέτουμε δυστυχώς πληροφορίες μόνο από τις ανατολικές πηγές, καθώς οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι αγνοούν το συγκεκριμένο στρατιωτικό γεγονός και αφιερώνουν την προσοχή τους στην αφήγηση της προετοιμασίας του Ρωμανού Δ' Διογένη για την καλοκαιρινή εκστρατεία του 1071. Για μία ακόμη φορά λοιπόν, όπως και στην περίπτωση της καταστροφής της περιφέρειας της Μελιτηνής στα τέλη της δεκαετίας του 1050, οι συγγραφείς της Κωνσταντινούπολης αγνοούν τα σημαντικά γεγονότα που λάμβαναν χώρα στην μικρασιατική μεθόριο της αυτοκρατορίας προς όφελος των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων και των όσων διαδραματίζονταν στην πρωτεύουσα.

Τα αραβο-τουρκικά στρατεύματα του Alp Arslan πολιορκήσαν τελικά την Έδεσσα επί τριάντα ή πενήντα ημέρες, στην καρδιά του χειμώνα του 1070/71, χωρίς ωστόσο να κατορθώσουν να την κυριεύουν, εξαιτίας της ικανής διοίκησης του βουλγαρικής καταγωγής τοπικού *δουκός* Βασιλείου Αλουσιάνου και της ισχυρής αντίστασης της βυζαντινής φρουράς¹⁶⁴³. Λαμβάνοντας υπόψη και το προγενέστερο (1054) παράδειγμα του Μαντζικέρτ καθίσταται προφανές ότι ακόμη και οι οργανωμένοι σουλτανικοί στρατοί των Σελτζούκων δεν ήταν ακόμη σε θέση να καταλάβουν με ευκολία εξαιρετικά οχυρωμένες τοποθεσίες, που μπορούσαν να προβάλλουν ισχυρή άμυνα. Οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν ματαίως μία κακοφτιαγμένη ξύλινη ελέπολη, επιχείρησαν να υπονομεύσουν τα τείχη της Έδεσσας, προέβησαν σε εκτεταμένες λεηλασίες στα προάστια της πόλης, καταστρέφοντας τους αμπελώνες και τους κήπους των Εδεσσηνών και χρησιμοποιώντας τα κομμένα δένδρα για να γεμίσουν την τάφρο μπροστά από τα τείχη. Τελικά όμως αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν. Σύμφωνα μάλιστα με τον Bar Εβραίο, είχαν συμφωνήσει με τους κατοίκους της Έδεσσας να διακόψουν την πολιορκία και να καταστρέψουν τις πολιορκητικές τους μηχανές λαμβάνοντας μόνο ένα χρηματικό ποσό («50.000 δηνάρια») από την πόλη. Οι Εδεσσηνοί ωστόσο τους

¹⁶³⁹ Ibn al-Athīr, σ. 169.

¹⁶⁴⁰ Bar Εβραίος, σ. 219. Ο Ibn al-Athīr, σ. 169, αναφέρεται πρώτα στο Diyār Bakr και κατόπιν στην άφιξη του σουλτάνου στο 'Amīd προκαλώντας έτσι κάποια σύγχυση στον αναγνώστη.

¹⁶⁴¹ Bar Εβραίος, σ. 219.

¹⁶⁴² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 130-131. Πρβλ. M.H. Yinanç, *Selçuklular Devri*, σ. 263.

¹⁶⁴³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 131-132.

αρνήθηκαν ακόμη και αυτό, όταν έκαψαν τις μηχανές τους. Ο οργισμένος Alp Arslan σκέφθηκε τότε να εκτελέσει ως αντίποινα τον απεσταλμένο τους, αλλά μεταπείστηκε από τον βεζίρη του Nizam al-Mülk. Τελικά αναγκάστηκε, σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī, να άρει την πολιορκία και να αναχωρήσει στις 19 Ιανουαρίου του 1071, επειδή οι λεγόμενοι «Ιρακινοί» Τούρκοι του στρατού του διαμαρτυρήθηκαν για την καθυστέρηση της καταβολής των μισθών τους¹⁶⁴⁴.

Ο Alp Arslan στράφηκε κατόπιν εναντίον του Μιρδασίδη εμίρη του Χαλεπίου Mahmūd bin Naṣr, που είχε αρνηθεί να συμμετάσχει ως υποτελής του στις προηγούμενες στρατιωτικές επιχειρήσεις του. Απώτερος στόχος του σουλτάνου ήταν βέβαια οι σίτες Φατιμίδες της Αιγύπτου¹⁶⁴⁵, αν και ο N. Τσάγγας διαφοροποιείται από αυτήν την κοινή αποδεκτή άποψη, υποστηρίζοντας ότι ο Alp Arslan δεν επιθυμούσε να στραφεί σε εκείνο το χρονικό σημείο εναντίον των αλληλοσπαρασσόμενων αλλά ισχυρών σιτών της βορειοανατολικής Αφρικής¹⁶⁴⁶. Οι Τούρκοι ερευνητές O. Turan και E. Merçil, ο C. Cahen αλλά και ο Th. Bianquis επισημαίνουν ωστόσο ορθά σε αυτό το σημείο τις επαφές του Σελτζούκου σουλτάνου με τον βεζίρη της Αιγύπτου Naṣr al-Dawla bin Hamdān για την παράδοση της χώρας και την εξάλειψη της υποτιθέμενης «σιτικής αίρεσης» προς όφελος της «συννιτικής ορθοδοξίας»¹⁶⁴⁷. Ο A. Hamdānī επισημαίνει από την άλλη τις διπλωματικές επαφές των Ρωμανού Διογένη-Φατιμίδων, των οποίων ο Alp Arslan ήταν κοινός αντίπαλος¹⁶⁴⁸.

¹⁶⁴⁴ Sibt bin al-Jawzī, σ. 144. Βλ. επίσης Bar Εβραίος, σ. 219. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132. –Ibn al-Athīr, σ. 169. Πρβλ. J.B. Segal, *Edessa*, σ. 220-221. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 594. –A. Sevim, *Anadolu 'nun Fethi*, σ. 52. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 170.

¹⁶⁴⁵ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 20-21. Βλ. το σχετικό απόσπασμα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 44 κ.ε. Πρβλ. P. Wittek, *Γένεση*, σ. 34. –M.H. Yinanç, *Selçuklular Devri*, σ. 237. –C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 27. –Του ίδιου, *Turkish Invasion*, σ. 148. –Του ίδιου, *Manzikert*, σ. 623. –N. Inzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, New York 1972, σ. 6-7. –F. Sümer, *Turks*, σ. 439-440. –A. Friendly, *Manzikert*, σ. 162. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 38. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 169. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 97. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 593, 645. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 48-49.

¹⁶⁴⁶ N. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 154-155.

¹⁶⁴⁷ C. Cahen, *Manzikert*, σ. 623. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 169. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 97. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 593, 645. Εξ όσων μπόρεσαμε να διαπιστώσουμε, σχετικές πληροφορίες παρέχει ο al-Maqrīzī, τομ. 2, σ. 302, ο Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 21 κ.ε. και ο Αιγύπτιος χρονογράφος Muhammad bin 'Alī bin Muyassar, *Akhbār Miṣr*, έκδ. H. Massé, Cairo 1919, σ. 19 -για την παραπομπή στον τελευταίο βλ. C. Cahen, *Manzikert*, σ. 623, σημ. 3. Θα πρέπει να επισημάνουμε και την ενδιαφέρουσα πληροφορία περί αποστολής από τον Naṣr al-Dawla bin Hamdān πρεσβείας, υπό τον Ibn al-Khallāl, με χρηματικό ποσό 40.000 δηναρίων στον Ρωμανό Δ' προφανώς για την εξασφάλιση της ουδετερότητας του αυτοκράτορα στην σύγκρουση με τους Φατιμίδες. Βλ. σχετικά Ibn al-Zubayr al-Qādī al-Raṣīd, *Kitāb al-Dhākhā'ir wa'l-Tuhaf*, έκδ. M. Hamiduddin, Kuwait 1959, σ. 85-86, αρ. 105 -βλ. για την επισήμανση A. Hamdānī, *Relations*, σ. 177.

¹⁶⁴⁸ A. Hamdānī, *Relations*, σ. 178. Ο ίδιος στοιχειοθετεί την άποψή του επισημαίνοντας μαρτυρία του Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 13-14, περί αποστολής στον Διογένη του καδή al-Qudā'i, ο οποίος είχε σταλεί στην Κωνσταντινούπολη ως πρεσβευτής και το 1055. Βλ. al-Maqrīzī, τομ. 1, σ. 266 κ.ε.

Οι επιθέσεις των Τούρκων εναντίον του Χαλεπίου υπήρξαν επίσης άκαρπες, αλλά ο Maḥmūd αναγκάστηκε να έλθει σε κάποια συνεννόηση με τον Alp Arslan¹⁶⁴⁹. Ενώ τα σουλτανικά στρατεύματα βρίσκονταν ακόμη στην συγκεκριμένη περιοχή, κατέφθασε ένας απεσταλμένος του Ρωμανού Διογένη. Οι προτάσεις που κόμιζε δεν είναι όμως απόλυτα σαφείς, καθώς οι υπάρχουσες πηγές δίνουν αντικρουόμενες πληροφορίες. Ο Ο. Turan ισχυρίζεται ότι ο αυτοκράτορας απαίτησε, σύμφωνα με τον Bar Εβραίο, την παράδοση των πόλεων του Μαντζικέρτ, Χλιάτ, Αρτζεσίου και Ιεράπολεως, απειλώντας τον Alp Arslan, ότι σε αντίθετη περίπτωση θα του επιτίθετο¹⁶⁵⁰. Η Ιεράπολη ωστόσο βρισκόταν υπό βυζαντινό έλεγχο, ενώ είναι μάλλον απίθανο ότι ο Ρωμανός, που είχε προβεί σε πολύ μεγάλες στρατιωτικές προετοιμασίες, θα αποκάλυπτε τα σχέδιά του για επίθεση στην Αρμενία. Μία προσεκτικότερη ανάγνωση του Bar Εβραίου καταδεικνύει ότι ο Διογένης πρόσφερε στην πραγματικότητα, σύμφωνα τουλάχιστον με τον ίδιο συγγραφέα, την Ιεράπολη και την καταβολή ετησίων πάκτων ως αντάλλαγμα για το Μαντζικέρτ και το Αρτζέσιον, που ήλεγχαν πλέον οι Τούρκοι¹⁶⁵¹. Η εκδοχή του Bar Εβραίου ενισχύεται μάλιστα και από τα παρεμφερή λεγόμενα του Sibṭ bin al-Jawzī, που αποδέχεται ο S. Zakkar, χωρίς ωστόσο να μνημονεύει τον πρώτο· σύμφωνα με τον Sibṭ, ο αυτοκράτορας πρότεινε στον σουλτάνο να του παραχωρήσει τις μουσουλμανικές περιοχές που είχε κατακτήσει προσφάτως (Ιεράπολη κλπ.), χωρίς όμως να προσδιορίζεται με ποιο ακριβώς αντάλλαγμα¹⁶⁵². Κατά την γνώμη μας είναι αρκετά πιθανόν ότι ο Ρωμανός επιθυμούσε να παραπλανήσει τον Alp Arslan και να τον ωθήσει να στραφεί στα νότια, ώστε να αφήσει στον ίδιο και τα στρατεύματά του ελεύθερο το πεδίο δράσης στην Αρμενία¹⁶⁵³. Ο σουλτάνος αποδέχθηκε κατά τον Sibṭ bin al-Jawzī την βυζαντινή πρόταση¹⁶⁵⁴, αλλά, ενώ βρισκόταν στις κεντρικές περιοχές του ποταμού Ευφράτη, πληροφορήθηκε από τους Τούρκους του Μαντζικέρτ ότι οι Βυζαντινοί, με επικεφαλής τον ίδιο τον αυτοκράτορα, κατευθύνονταν στις αρμενικές περιοχές απειλώντας τα νότια του¹⁶⁵⁵. Η

¹⁶⁴⁹ al-ʿAzīmī, σ. 359. –Ibn al-Athīr, σ. 169-170. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 145-146. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 19 κ.ε. Βλ. το σχετικό απόσπασμα του τελευταίου και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 46 κ.ε. Πρβλ. αναλυτικά J. Laurent, Édesse, σ. 376. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 593 κ.ε. – S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 178 κ.ε. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171.

¹⁶⁵⁰ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171.

¹⁶⁵¹ Bar Εβραίος, σ. 220. Πρβλ. C. Cahen, Mantzikert, σ. 625.

¹⁶⁵² Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 146. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 179.

¹⁶⁵³ Ανάλογη και η άποψη του A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 56.

¹⁶⁵⁴ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 146. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 178-179 (με παράθεση του συνόλου των αραβικών πηγών). –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 49. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 52-54.

¹⁶⁵⁵ O Ibn al-Athīr, σ. 170, υποστηρίζει ότι ο Alp Arslan έμαθε τα νέα, ενώ είχε αποσυρθεί πλέον στο Αζερμπαϊτζάν, αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία θα πρέπει να απορριφθεί, όπως και η εκδοχή ότι βρισκόταν τότε στο Χαλέπι (των Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 147. –Ματθαίου Εδέσσης, σ. 133). Ο A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 54, κάνει λόγο για το Silvan, δηλαδή Mayyāfāriqīn (χωρίς να δίνει παραπομπή στις πηγές), ενώ ο O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 178, ορμώμενος υποτιθέμενα κυρίως από τον al-Fāriqī, σ. 189, υποστηρίζει επίσης ότι ο Alp Arslan βρισκόταν στο Mayyāfāriqīn (ελλ. Μαρτυρόπολις).

σημαντική αυτή είδηση τον ανάγκασε να στραφεί με ταχύτητα προς τα βόρεια, γεγονός που του προξένησε αρκετές απώλειες σε άνδρες και ίππους, τις οποίες μεγαλοποίησε ο νέος *δουξ* Εδέσσης Λέων Διαβατηνός¹⁶⁵⁶ με αναφορά που απέστειλε στον αυτοκράτορα¹⁶⁵⁷. Οι σχετικά ελλιπείς και ουσιαστικά εσφαλμένες πληροφορίες που έλαβε ο Διογένης προφανώς έπαιξαν τον ρόλο τους στην τελική έκβαση της σύγκρουσης των αυτοκρατορικών δυνάμεων με τους Σελτζούκους, Τουρκομάνους, Δαλαμίτες, Κούρδους και Άραβες στρατιώτες του Alp Arslan στο Χλιάτ και το Μαντζικέρτ.

Οι J. Laurent και J.B. Segal υποστηρίζουν ότι η Έδεσσα αναγνώρισε την επικυριαρχία του Alp Arslan κατά την άνοιξη του 1071¹⁶⁵⁸, αν και κάτι τέτοιο έρχεται σε ευθεία αντίθεση με όσα αναφέρει το σύνολο των πηγών¹⁶⁵⁹. Αρκετοί μουσουλμάνοι συγγραφείς, που μνημονεύουν τους όρους της συνθήκης που υπογράφηκε αργότερα στο Μαντζικέρτ ανάμεσα στον Ρωμανό Δ' Διογένη και τον Alp Arslan, κάνουν λόγο για υπόσχεση του αυτοκράτορα στον σουλτάνο να του παραδώσει μεταξύ άλλων πόλεων και την Έδεσσα, σε περίπτωση που κατόρθωνε να παραμείνει στον θρόνο¹⁶⁶⁰. Η πραγματική ύπαρξη ενός τέτοιου όρου είναι μεν αμφισβητήσιμη, αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία καταδεικνύει επίσης ότι η Έδεσσα δεν βρισκόταν εκείνη την περίοδο υπό τουρκικό έλεγχο. Οι αφηγηματικές πηγές μνημονεύουν εξάλλου τον *δούκα* της πόλης Λέοντα Διαβατηνό (ca. 1071-1077)¹⁶⁶¹. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί μία σημαντική πληροφορία του Ματθαίου Εδέσσης, σύμφωνα με τον οποίο ο *δουξ* της Έδεσσας εφοδίασε τον Alp Arslan με ίππους, μουλάρια και τρόφιμα, όταν ο τελευταίος πέρασε από την περιοχή του κατευθυνόμενος με ταχύτητα στην περιοχή του Μαντζικέρτ¹⁶⁶². Ο Ματθαίος δεν αναφέρει αυτήν την φορά το όνομα του διοικητή της πόλης, οπότε είναι λογικό να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για τον νέο *δούκα* Λέοντα Διαβατηνό, που είχε στείλει την αναφορά στον Ρωμανό Διογένη σύμφωνα με τον Νικηφόρο Βρυέννιο¹⁶⁶³. Ο Διαβατηνός εφοδίασε τον σουλτάνο και ήταν σε θέση να εκτιμήσει την κακή κατάσταση των στρατευμάτων του μετά την εσπευσμένη αναχώρηση από την περιοχή. Σύμφωνα με τον J. Laurent, ο Εδεσσηνός Ματθαίος αποσιωπά για λόγους εθνικού και τοπικού γοήτρου το πιθανό γεγονός ότι η πόλη είχε αποδεχθεί κατά το 1071 την τυπική επικυριαρχία του Alp Arslan, αλλά είχε διατηρήσει τον αυτοκρατορικό διοικητή και την βυζαντινή

Ο τελευταίος όμως (βλ. το σχετικό απόσπασμα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 4) αναφέρει στην πραγματικότητα ότι ο Alp Arslan βρισκόταν στην Μοσούλη. Πρβλ. C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 628.

¹⁶⁵⁶ Βλ. αρ. πίνακα 218.

¹⁶⁵⁷ Νικ. Βρυέννιος, σ. 109.2 κ.ε.

¹⁶⁵⁸ J. Laurent, *Édesse*, σ. 372 κ.ε. – J.B. Segal, *Edessa*, σ. 221.

¹⁶⁵⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 131. Πρβλ. εξάλλου C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 333, σημ. 11.

¹⁶⁶⁰ Ibn al-Jawzī, σ. 49. – Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 150. Βλ. επίσης τα σχετικά αποσπάσματα και άλλων συγγραφέων εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 37, 59.

¹⁶⁶¹ Βλ. αρ. πίνακα 218.

¹⁶⁶² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 133. Πρβλ. J. Laurent, *Édesse*, σ. 374.

¹⁶⁶³ Νικ. Βρυέννιος, σ. 109.3-5.

φρουρά της¹⁶⁶⁴. Η γενικότερη επιχειρηματολογία του προαναφερθέντος ερευνητή μάλλον πάσχει σε μερικά σημεία, ενώ ο ίδιος δεν εξηγεί πώς η Έδεσσα απέκτησε νέο αυτοκρατορικό διοικητή, εφόσον είχε αποδεχθεί την τουρκική επικυριαρχία¹⁶⁶⁵.

Μετά το 1071 η Έδεσσα συνέχισε, όπως προείπαμε, να βρίσκεται τυπικά υπό βυζαντινή κυριαρχία, αν και στην πραγματικότητα είχε καταστεί ουσιαστικά ημιανεξάρτητη, καθώς οι επικοινωνίες με την πρωτεύουσα είχαν διακοπεί εξαιτίας των τουρκικών διεισδύσεων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας αλλά και του στασιαστικού κινήματος του Νορμανδού Ουρσελίου, ο οποίος ήλεγχε το Αρμενιάκον, την Γαλατία, την Λυκαονία και την Βιθυνία¹⁶⁶⁶. Η πόλη συνέχισε πάντως να προσφέρει ασφάλεια στον πληθυσμό της και στους πολυάριθμους λιμοκτονούντες πρόσφυγες, κυρίως Αρμένιους που κατέφευγαν εκεί για να βρουν τροφή και προστασία από τους Τούρκους επιδρομείς¹⁶⁶⁷. Η ευρύτερη περιοχή του Ευφράτη, ανάμεσα στην Έδεσσα και στην Αντιόχεια, υπέφερε το 1077, σύμφωνα με τον Sawīrūs bin al-Muqaffa, από τις «αναταραχές, αιχμαλωσίες και τους φόνους» στους οποίους επιδίδονταν οι Τούρκοι. Οι τελευταίοι κυριαρχούσαν εν πολλοίς στην ύπαιθρο και στα χωριά, αλλά οι εσωτερικές τους διαμάχες και κυρίως η έλλειψη οργάνωσης και υλικοτεχνικής υποδομής δεν τους επέτρεπαν ακόμη να καταλάβουν τις οχυρωμένες πόλεις¹⁶⁶⁸.

Το 1077 ο Βασίλειος Αποκάπης προωθήθηκε με ιππικό στην Έδεσσα, μετά από διαταγή του Φιλάρετου Βραχάμιου, και την πολιορκήσε επί αρκετούς μήνες. Ο «Ιβήρας» ή Αρμένιος χαλκηδόνιος Αποκάπης¹⁶⁶⁹, πρώην στρατιωτικός διοικητής του Μαντζικέρτ και της Βασπρακανίας¹⁶⁷⁰, είχε επιστρέψει στην Έδεσσα μετά την απελευθέρωσή του από πολυετή αιχμαλωσία στην περιοχή του Δούναβη, όπου είχε σταλεί το 1064 μαζί με τον Νικηφόρο Βοτανειάτη για την αντιμετώπιση των Ούζων¹⁶⁷¹. Ο Ματθαίος Εδέσσης ισχυρίζεται ότι είχε προϋπάρξει αξιωματούχος του πρώην *κουροπαλάτη* ηγεμόνα του Taō-K' lardžeti

¹⁶⁶⁴ J. Laurent, Édesse, σ. 372 κ.ε., 374 κ.ε., 379.

¹⁶⁶⁵ O J. Laurent, Édesse, σ. 377-378, ισχυρίζεται π.χ. ότι ο Alp Arslan αρκέστηκε στην ονομαστική αναγνώριση της επικυριαρχίας του από τους διοικούντες των φρουριών της ευρύτερης περιοχής, επειδή επειγόταν να αντιμετωπίσει τον Ρωμανό Διογένη. Η ουσιαστική επιβολή της κυριαρχίας του θα γινόταν δυνατή αργότερα. Ο σουλτάνος ωστόσο δεν γνώριζε ακόμη τίποτε για την επικείμενη εκστρατεία του αυτοκράτορα στις αρμενικές περιοχές.

¹⁶⁶⁶ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 214 κ.ε. Πρβλ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 333, 342. –J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 13.

¹⁶⁶⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 143-144.

¹⁶⁶⁸ Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, iii, σ. 320. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 141.

¹⁶⁶⁹ G. Dédéyan, Princes Arméniens, σ. 82.

¹⁶⁷⁰ Βλ. αρ. πίνακα 58.

¹⁶⁷¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 63.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 114.25 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 678.8-9. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 105-106. Για την αρχή του ως *δουκός* στον Δούναβη βλ. Ευστ. Βοΐλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.17. –I. Barnea, Noi contributii la istoria themei Paristrion [Paradunavon], *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 37.3 (1986) (σ. 268-274) αρ. 4. –I. Jordanov, Molybdobulles nouvellement découverts de Basile Apokapes, *Études balkaniques* 1 (1986), σ. 123-127. –A. Madgearu, Unele observatii asupra istoriei themei Paradunavon (despre Vasile Apokapes), *Pontica* 31 (1998), σ. 239-244. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39.

Dawit' (†1000), αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία δεν φαίνεται να ευσταθεί (ο Αποκάπης θα έπρεπε τότε να ήταν τουλάχιστον ογδόντα ετών!)¹⁶⁷². Ο Αποκάπης είχε συνταχθεί μετά το 1072 με τον Φιλάρετο Βραχάμιο, αρνούμενος να αναγνωρίσει την αυτοκρατορική αρχή του Μιχαήλ Ζ' Δούκα και κατά συνέπεια την διοίκηση του Λέοντος Διαβατηνού στην Έδεσσα¹⁶⁷³. Οι κάτοικοι της πόλης δολοφόνησαν τελικά τον δούκα Λέοντα και παρέδωσαν την Έδεσσα στον Αποκάπη¹⁶⁷⁴. Το πιθανότερο είναι ότι ο Λέων, ο αδελφός του οποίου είχε διατελέσει διοικητής της περιοχής στις αρχές της δεκαετίας του 1060¹⁶⁷⁵, αναγνώριζε εκείνη την περίοδο την αυτοκρατορική επικυριαρχία, σε αντίθεση με τους Φιλάρετο και Αποκάπη. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι Τούρκοι δεν επενέβησαν στις συγκεκριμένες εξελίξεις. Ο J. Laurent πιθανολογεί σχετικά ότι εννοούσαν την ανάληψη του ελέγχου της Έδεσσας από τον Βραχάμιο¹⁶⁷⁶. Η ανάρρηση πάντως του Βοτανειάτη στον θρόνο επέτρεψε πολύ σύντομα στον Αποκάπη, σύμφωνα με τον Ι.Γ. Λεοντιάδη, να αναγνωρίσει τον πρώην συμπολεμιστή του, όπως και ο Βραχάμιος, γεγονός που συνέβαλε στην οριστική παγίωση της αρχής του στην Έδεσσα¹⁶⁷⁷. Ο Αποκάπης κατόρθωσε να διατηρήσει τον έλεγχο της πόλης κατά τα επόμενα χρόνια τηρώντας μία λεπτή και εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στους αντιμαχόμενους Τούρκους σουλτάνους Tāj al-Dawla Tutuṣ bin Alp Arslān (γνωστού απλώς ως «Tutuṣ») και Melikṣah και στους υποτελείς ηγεμόνες τους στην Μοσούλη (ο Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayṣ bin Madrān) και το Χαλέπι¹⁶⁷⁸.

4. Η κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Έδεσσα

Το 1081/82 ο Τούρκος εμίρης Khusraw (=Χουσράου) εκστράτευσε με αξιόλογες δυνάμεις στις περιοχές της Έδεσσας, των Σαμοσάτων και του Ευφράτη και συγκρούστηκε με ένα βυζαντινό στρατιωτικό σώμα, που απαρτιζόταν από τις φρουρές των κάστρων της ευρύτερης περιοχής, πλησίον του φρουρίου Ltār, σε μία τοποθεσία που λεγόταν Mknik. Οι Τούρκοι νίκησαν κατά κράτος και προέβησαν σε εκτεταμένες λεηλασίες στα βυζαντινά αλλά και στα μουσουλμανικά εδάφη του Harrān (αρχ. Κάρρες)¹⁶⁷⁹. Ο Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayṣ τον κατεδίωξε ωστόσο προσωπικά, γεγονός που ανακούφισε την Έδεσ-

¹⁶⁷² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 142.

¹⁶⁷³ Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 197.

¹⁶⁷⁴ Smbat Sparapet, σ. 41. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 143. Πρβλ. J. Laurent, *Études*, σ. 82. –V.P. Stepanenko, Edessy, σ. 87-88. Ο Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδοβούλλα*, αρ. 39, προτιμά την εκδοχή της εκδίωξης του Διαβατηνού.

¹⁶⁷⁵ Βλ. αρ. πίνακα 211.

¹⁶⁷⁶ J. Laurent, *Édesse*, σ. 392-393.

¹⁶⁷⁷ Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδοβούλλα*, αρ. 39.

¹⁶⁷⁸ J. Laurent, *Édesse*, σ. 395 κ.ε.

¹⁶⁷⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 146. –Smbat Sparapet, σ. 42.

σα¹⁶⁸⁰. Το ίδιο έτος μάλιστα, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ibn al-Athīr, «ο διοικητής της Έδεσσας ειρήνευσε μαζί του και αποδέχθηκε να μνημονεύεται το όνομά του στα νομίσματά του» (sic)¹⁶⁸¹. Κατά τον Sibṭ bin al-Jawzī, ο Šaraf al-Dawla Muslim κατέστησε γνωστό το συγκεκριμένο γεγονός στην Βαγδάτη με σχετική επιστολή του¹⁶⁸². Η πολιτική του ωστόσο εναντίον του Tutuṣ, τον οποίο είχε ήδη απομακρύνει από το Χαλέπι γύρω στο 1080¹⁶⁸³, η προσπάθεια συνεννόησης με τον Φατιμίδη χαλίφη, όταν ο Tutuṣ ξεκίνησε από την Βαγδάτη, για να στραφεί εναντίον της Αντιόχειας¹⁶⁸⁴, και η απόπειρα κατάληψης της Δαμασκού (Μάιος-Ιούνιος του 1083)¹⁶⁸⁵ ώθησαν τελικά τον σουλτάνο Melikṣah να στραφεί εναντίον του, για να υποστηρίξει τον αδελφό του Tutuṣ και τις σελτζουκικές κατακτήσεις στα δυτικά του Ευφράτη. Το συγκεκριμένο γεγονός έμελλε φυσικά να απειλήσει την όποια ανεξαρτησία διέθετε εκείνη την περίοδο η Έδεσσα¹⁶⁸⁶.

Μετά τον θάνατο του Αποκάπη το 1083 ακολούθησε μία περίοδος πολιτικής αστάθειας και αβεβαιότητας στο εσωτερικό της πόλης¹⁶⁸⁷. Οι L. Č'amč'ean και M. Brosset είχαν υποστηρίξει παλαιότερα ότι η πτώση του Αποκάπη επήλθε μέσω ενός κινήματος, που είχε υποκινηθεί από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και κατέληξε στην δολοφονία του κυβερνήτη, ενώ ο νέος διοικητής που διορίστηκε επέσυρε την οργή των «Ελλήνων» κατοίκων της πόλης¹⁶⁸⁸. Οι συγκεκριμένες ωστόσο απόψεις δεν επιβεβαιώνονται από τα λεγόμενα των γνωστών σε μας πηγών. Σύμφωνα με αυτά, οι κάτοικοι της Έδεσσας επέλεξαν αρχικά ως διοικητή της πόλης, στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας, κάποιον Αρμένιο ονόματι Smbat Vxkač'i (ελλ. Συμβάτιος Βηκχατζή), γιο του τελευταίου αυτοκρατορικού *δούκα* ή *κατεπάνω* του Ανίου Παγκρατίου. Η έγκριση του Φιλάρετου προφανώς δεν ζητήθηκε για την εκλογή του νέου κυβερνήτη, αν και ο ίδιος δεν αντέδρασε μετά την συγκεκριμένη εξέλιξη¹⁶⁸⁹. Η αρχή του Smbat ωστόσο αμφισβητήθηκε μετά έξι μήνες από κάποιον ισχυρό άνδρα της πόλης που αποκαλούνταν «Iskhan (=πρίγκιπας) της οικογένειας των Arjk'etonnk'»¹⁶⁹⁰, που δεν αποδεχόταν την αρμενική κυριαρχία (ίσως επειδή ο Smbat δεν ήταν ορθόδοξος χαλκηδόνιος). Ο Iskhan παρέδωσε την Έδεσσα στον Φιλάρετο, ο οποίος τύφλωσε τελικά τον Smbat αλλά και τον Iskhan και τον αδελφό του Theodoric και εκτέλεσε πολλούς Αρμένιους

¹⁶⁸⁰ J. Laurent, Édesse, σ. 397-398.

¹⁶⁸¹ Ibn al-Athīr, σ. 204.

¹⁶⁸² Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 209.

¹⁶⁸³ Ibn al-Athīr, σ. 199. Βλ. και Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 202.

¹⁶⁸⁴ Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 114-115. –Ibn al-Athīr, σ. 208.

¹⁶⁸⁵ Ibn al-Athīr, σ. 208-209.

¹⁶⁸⁶ J. Laurent, Édesse, σ. 397.

¹⁶⁸⁷ Πρβλ. G. Dédéyan, Princes Arméniens, σ. 82.

¹⁶⁸⁸ Βλ. για την επισήμανση J. Laurent, Édesse, σ. 397, με σχετική παραπομπή. Ο Αλέξιος δεν ήταν φυσικά τότε σε θέση να ασχοληθεί με την Έδεσσα, καθώς ήταν πλήρως απασχολημένος στα δυτικά με την απόκρουση της θανάσιμης νορμανδικής απειλής.

¹⁶⁸⁹ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 343, σημ. 64, 344.

¹⁶⁹⁰ Για την οικογένεια βλ. G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, σ. 213 κ.ε.

σημαίνοντες της πόλης· τους υπόλοιπους τους μετέφερε ως ομήρους στην έδρα του, την Γερμανίκεια¹⁶⁹¹. Αξιοσημείωτος είναι σε αυτό το σημείο ο ισχυρισμός του Βαρ Εβραίου ότι ο Βραχάμιος απέσπασε την Έδεσσα στις 23 Σεπτεμβρίου του 1083 από τους Τούρκους¹⁶⁹².

Η πόλη πάντως συνέχισε να ελέγχεται από τον Φιλάρετο, που υποτίθεται ότι είχε αναγνωρίσει και πάλι την αυτοκρατορική επικυριαρχία επί Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη. Η εξουσία ωστόσο του Βραχάμιου δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στους σημαίνοντες κατοίκους της Έδεσσας. Ο σουλτάνος Melikšah επιχείρησε κατά την ίδια περίοδο να επιβάλει τον έλεγχό του επί των Αράβων εμίρηδων της βορειοδυτικής Μεσοποταμίας στρεφόμενος εναντίον των Μερβανιδών του Diyār Bakr (αρχ. Άμιδα, σημ. Deyarbekir) και αποσπώντας την Μοσούλη από τον Šaraf al-Dawla Muslim¹⁶⁹³. Όταν ο Φιλάρετος έσπευσε να τον συναντήσει, για να τεθεί υπό την επικυριαρχία του, εμπιστεύθηκε την διοίκηση της πόλης σε κάποιον ανώνυμο «Ρωμαίο» αξιωματούχο, τον οποίο οι πηγές αναφέρουν ως «παρακοιμώμενο» (ca. 1086/87). Ο ανώνυμος «παρακοιμώμενος» δολοφονήθηκε τελικά από κάποιον αξιωματικό του Βραχάμιου, ενώ προσευχόταν στο ναό της ακρόπολης, όπου κατά τον Ματθαίο Εδέσσης υπήρχαν λείψανα του Αγίου Θεοδώρου¹⁶⁹⁴. Ο δολοφόνος ονομαζόταν Barsaumā και ταυτίζεται από μερικούς ερευνητές με τον γιο του Φιλάρετου Barsan¹⁶⁹⁵. Όπως και να έχει, το προαναφερθέν γεγονός σηματοδότησε ουσιαστικά τον τερματισμό της αναγνώρισης της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή κατά τα επόμενα χρόνια. Την ίδια ακριβώς περίοδο (μέσα δεκαετίας του 1080) κάποιοι Αρμένιοι στρατιωτικοί, όπως ο *στρατηγός* ή *τοποτηρητής* του Χασαναρά (αρμ. Sewerakk') Połosak (=Μικρός Połos, ελλ. Παύλος)¹⁶⁹⁶, ακολούθησαν το παράδειγμα του προϊσταμένου διοικητή τους και αναγνώρισαν την επικυριαρχία του Melikšah απαρνούμενοι μάλιστα την χριστιανική πίστη.

Η δολοφονία του «Ρωμαίου» διοικητή πραγματοποιήθηκε με την σύμφωνη γνώμη και την βοήθεια των ισχυρών της Έδεσσας, αλλά ο Barsaumā δεν κατόρθωσε να διατηρήσει για πολύ τον έλεγχο της πόλης. Οι ακριβείς συνθήκες παράδοσης της Έδεσσας στους Σελτζούκους παραμένουν άγνωστες, καθώς οι πληροφορίες των πηγών είναι αντικρουόμενες.

¹⁶⁹¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152. Πρβλ. J. Laurent, *Études*, σ. 86-87. –Του ίδιου, *Édesse*, σ. 398. – Sirarpie Der Nersessian, *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts with an Introduction on the History of Armenian Art, Volume I. Text*, Dublin 1958, σ. 14. –V.P. Stepanenko, *Edessy*, σ. 89-90.

¹⁶⁹² Βαρ Εβραίος, σ. 227.

¹⁶⁹³ Ibn al-Athīr, σ. 215 κ.ε. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 228 κ.ε. Πρβλ. J. Laurent, *Édesse*, σ. 399, και αναλυτικότερα S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 210 κ.ε.

¹⁶⁹⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152. Κατά τον ίδιο ο «παρακοιμώμενος» ήταν ευνούχος και ευσεβής. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 44. Πρβλ. γενικά G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 82. –J. Laurent, *Études*, σ. 86-89. –V.P. Stepanenko, *Edessy*, σ. 90.

¹⁶⁹⁵ Πρβλ. C.J. Yamley, *Philaretos*, σ. 344, σημ. 70. –E. Mercil, *Great Seljukid State*, σ. 121. Ο G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 82, δεν αναφέρει κάτι σχετικό. Ενδεχομένως ο Barsaumā ή Barsan να ήταν αντίθετος στην απόφαση του Βραχάμιου να θέσει την πόλη υπό τουρκική επικυριαρχία.

¹⁶⁹⁶ Βλ. αρ. πίνακα 222.

Σύμφωνα με τους Αρμένιους ιστοριογράφους, ο Τούρκος εμίρης Būzān (ελλ. Πουζάνος), στρατηγός του Melikšah, πολιορκήσε την Έδεσσα επί τρεις μήνες για λογαριασμό του σουλτάνου, προφανώς επειδή η ανάληψη της αρχής από τον Barsaumā δεν θα ευνοούσε το καθεστώς της τουρκικής επικυριαρχίας και όχι επειδή ο σουλτάνος αντιμετώπισε τον Βραχάμιο με περιφρόνηση, όπως ισχυρίζεται ο C.J. Yarnley¹⁶⁹⁷. Οι απελπισμένοι και λιμοκτονούντες κάτοικοι στράφηκαν όμως τελικά εναντίον του νέου *δούκα* και ο Barsaumā αυτοκτόνησε ή τραυματίστηκε βαριά, ενώ προσπαθούσε να διαφύγει, και συνελήφθη. Μετά τις συγκεκριμένες εξελίξεις ο Būzān¹⁶⁹⁸ ή ο Melikšah προσωπικά¹⁶⁹⁹ κατέλαβαν την Έδεσσα με την σύμφωνη γνώμη των ηγετικών μελών της (ίσως στις 28 Φεβρουαρίου του 1087)¹⁷⁰⁰. Σύμφωνα μάλιστα με τον Kamāl al-Dīn, ο σουλτάνος δέχθηκε προσωπικά την παράδοση της πόλης από τον «*F.la.rdūs*», δηλαδή τον Φιλάρετο Βραχάμιο, ο οποίος υποτίθεται ότι μεταστράφηκε τότε στο Ισλάμ¹⁷⁰¹. Η εκδοχή που παραθέτουν ωστόσο για τα γεγονότα οι αρμενικές πηγές είναι σαφώς πιο λεπτομερειακή και αληθοφανής. Σύμφωνα με αυτές, ο Būzān πέτυχε προσωπικά την παράδοση της Έδεσσας και όρισε διοικητή και προστάτη της πόλης τον *s(a)lar* (=εμίρη ή στρατηγό¹⁷⁰²) Khulukh ή Huluh¹⁷⁰³. Ο Ανώνυμος χρονογράφος της Έδεσσας αναφέρει επίσης ότι ο Būzān διέταξε μετά την κατάληψη της πόλης την κατασκευή ενός μιναρέ¹⁷⁰⁴, ενώ ο Bar Εβραίος ισχυρίζεται ότι ο Melikšah δεν εμπιστεύθηκε την διοίκηση της πόλης και πάλι στον Φιλάρετο, επειδή ο τελευταίος ήταν μισητός στον τοπικό πληθυσμό. Ο σουλτάνος του ανέθεσε ωστόσο ή καλύτερα του επέτρεψε να διατηρή-

¹⁶⁹⁷ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 344. Ο Bar Εβραίος, σ. 231, ισχυρίζεται εξάλλου ότι ο Φιλάρετος είχε απαρνηθεί για ένα διάστημα την χριστιανική πίστη και προσχωρήσει στο Ισλάμ.

¹⁶⁹⁸ Βλ. σχετικά την εκδοχή των Ματθαίου Εδέσσης, σ. 154. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197. – Smbat Sparapet, σ. 44. Ο Sibte bin al-Jawzi, σ. 239, υποστηρίζει επίσης ότι ο Melikšah δεν προωθήθηκε ως την Έδεσσα, αλλά απέστειλε έναν *amid*, αφού οι κάτοικοι αποφάσισαν να παραδοθούν.

¹⁶⁹⁹ Κατά τον Bar Εβραίο, σ. 231, ο Melikšah κατέλαβε προσωπικά την πόλη και μετά την παρέδωσε στον Būzān. Ο Ibn al-Athīr, σ. 225, κάνει μόνο λόγο για κατάληψη της πόλης από τον σουλτάνο μετά από πολιορκία και για την συνακόλουθη κατάκτηση και του κοντινού Qal'at Ja'bar.

¹⁷⁰⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 154. Βλ. και Ανώνυμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35. Ο Ibn al-Athīr, σ. 225, χρονολογεί στο φθινόπωρο του 1086. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100. Πρβλ. γενικά V.P. Stepanenko, Edessa, σ. 90. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 52.

¹⁷⁰¹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100. Προφανώς απηχεί εδώ τις σχετικές αναφορές των Bar Εβραίου, σ. 231. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197. –Smbat Sparapet, σ. 42. –Ματθαίου Εδέσσης, σ. 152, περί μετάβασης του Βραχάμιου στον σουλτάνο στην Περσία, γεγονός που «αποδυνάμωσε την πίστη του» σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i. Την μεταστροφή ωστόσο του Φιλάρετου στο Ισλάμ μνημονεύει και το Ανώνυμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36.

¹⁷⁰² Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 198.24-25: «ἀμηράδας οἶδε τούτους καλεῖν καὶ σελαρίους ἢ τῶν Τούρκων φωνή».

¹⁷⁰³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 154. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 44. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 144. Ο Ibn al-Athīr, σ. 280, αναφέρει εσφαλμένα ότι ο «*āl-far.q.l.y.t.*» (=al-qārafalayāt, δηλαδή *κουροπαλάτης*) «Ελληνας» διοικητής της Έδεσσας, δηλαδή ο *κουροπαλάτης* Θεόδωρος Χεγάμης (βλ. αρ. πίνακα 227) «καλλιεργούσε» (sic) την πόλη στο όνομα του Būzān.

¹⁷⁰⁴ Ανώνυμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35.

σει τον έλεγχο της Γερμανίκειας έως τον θάνατό του¹⁷⁰⁵. Αντιθέτως ο Ibn al-Athīr υποστηρίζει εσφαλμένα ότι ο Melikšah ανέθεσε στον Βραχάμιο την διοίκηση της Έδεσσας, όταν ο τελευταίος του έθεσε το ζήτημα της κατάληψης του Χάρπετε από τον Τουρκομάνο εμίρη Çubuk. Κατά τον ίδιο, ο Φιλάρετος παρέμεινε στην συγκεκριμένη πόλη έως τον θάνατό του, ενώ ο Būzān κατέστη αμέσως μετά εμίρης της περιοχής¹⁷⁰⁶. Ο C.J. Yarnley υποστηρίζει ότι ο Φιλάρετος διέθετε κάποιες συμπάθειες στους φτωχότερους κατοίκους της Έδεσσας, ως πρώην στρατιωτικός διοικητής των Αρμενίων, αλλά δεν ήταν αποδεκτός από τους εύπορους και τους σημαίνοντες άνδρες της πόλης. Όταν η επιρροή του στα λαϊκά στρώματα μειώθηκε, δεν ήταν πλέον σε θέση να διατηρήσει τον έλεγχο της πόλης. Το ίδιο ακριβώς είχε συμβεί λίγο πρωτότερα και στην Αντιόχεια¹⁷⁰⁷.

Η σελτζουκική κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή διατηρήθηκε περίπου έως το 1094. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε γι' αυτήν την ιστορική περίοδο της Έδεσσας είναι δυστυχώς μηδαμινές. Το 1094 ο Αρμένιος Θεόδωρος Χετάμης (Γ' oros, γιος του Het'um)¹⁷⁰⁸ ανέλαβε τελικά την διοίκηση της πόλης από τον Tāj al-Dawla Tutuṣ bin Alp Arslān, αδελφό του σουλτάνου Melikšah, κυβερνήτη της Δαμασκού και «σουλτάνο των ελληνικών περιοχών» κατά τον Vardan Arewelc'i¹⁷⁰⁹. Μετά τον θάνατο του Melikšah το 1092, ο Tutuṣ προωθήθηκε στην Αντιόχεια (το 1093)¹⁷¹⁰, την οποία είχε καταλάβει στο παρελθόν, μετά την κατάρχυσή του επί του σουλτάνου της Νίκαιας και πορθητή της πόλης Kutalmışoğlu Süleymanšah (ca. 1085)¹⁷¹¹. Αφού εξανάγκασε τον Σελτζούκο κυβερνήτη της Αντιόχειας Yağī Siyān bin Muhammad bin Alp al-Turkomānī (ca. 1087-1098) να γίνει υποτελής στον ίδιο, κατευθύνθηκε στο Χαλέπι, όπου υποχρέωσε επίσης τον διοικητή του, εμίρη Qasīm al-

¹⁷⁰⁵ Bar Εβραΐος, σ. 231. Το Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35, δίνει την εσφαλμένη πληροφορία ότι ο Būzān διόρισε τότε διοικητή της πόλης τον Θεόδωρο Χετάμη, αλλά η ανάληψη της διοίκησης της Έδεσσας από τον τελευταίο υπήρξε, όπως θα δούμε παρακάτω, μεταγενέστερη.

¹⁷⁰⁶ Ibn al-Athīr, στον διαδικτυακό τόπο www.alwaraq.net, σ. 1909-1910.

¹⁷⁰⁷ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 345 κ.ε.

¹⁷⁰⁸ Για τον Χετάμη βλ. κυρίως A. Každan, *Armjanie*, σ. 128-129. –N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 48 κ.ε. –V.P. Stepanenko, *Edessy*, σ. 91-92.

¹⁷⁰⁹ Vardan Arewelc'i, κεφ. 62, σ. 198.

¹⁷¹⁰ Smbat Sparapet, σ. 46.

¹⁷¹¹ Βλ. σχετικά Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152. –Smbat Sparapet, σ. 44. Αντιθ. βλ. Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 240, ο οποίος αναφέρει ότι ο σουλτάνος Melikšah κατέφθασε στην Αντιόχεια την 11^η Δεκεμβρίου 1086 και ότι η πόλη βρισκόταν τότε υπό την διοίκηση ενός αξιωματικού του Kutalmışoğlu Süleymanšah, ο οποίος ζήτησε και έλαβε εγγυήσεις από τον σουλτάνο για τους γιους του Süleymanšah και τον πληθυσμό της πόλης και επιπλέον διατήρησε την θέση του. Ο Melikšah ωστόσο διόρισε έναν *hājib* ως διοικητή της φρουράς της πόλης (*shihna*). Οι συγκεκριμένες πληροφορίες του Sibṭ bin al-Jawzī ενδεχομένως να μην αντικρούουν εκείνες του Ματθαίου αλλά και του Smbat, που γενικά τον ακολουθεί. Ο Ματθαίος αναφέρει επί λέξει ότι «η Αντιόχεια και η γύρω περιοχή της καταλήφθηκαν από τον Tutuṣ και περιήλθαν υπό τον έλεγχό του». Ίσως ο στρατιωτικός διοικητής της πόλης, που είχε διοριστεί από τον Süleymanšah –και αναφέρει ο Sibṭ bin al-Jawzī–, να αναγνώρισε τον Tutuṣ ως επικυρίαρχο του μετά τον θάνατο του σουλτάνου της Νίκαιας και να διατήρησε για ένα διάστημα την θέση του.

Dawla Āqsunqur (ή Aksungur al-Bursukī), να τον αποδεχθεί ως επικυρίαρχο¹⁷¹². Σύμφωνα μάλιστα με τον Ibn al-Athīr, ο Tutuṣ κατόρθωσε να αναγνωρισθεί ως νέος σουλτάνος των Σελτζούκων (ο Melikṣah είχε αποβιώσει το προηγούμενο έτος) από τον Āqsunqur και τον κυρίαρχο της Έδεσσας Būzān¹⁷¹³. Ο Vardān μνημονεύει, όπως προείπαμε, τον Tutuṣ ως «σουλτάνο της ελληνικής επικράτειας»¹⁷¹⁴.

Αφού επέβαλε την αναγνώριση της προσωπικής του αρχής στην βόρεια Συρία, ο Tutuṣ προωθήθηκε στην περιοχή της Νίσιβης (Nisībīn ar-Rūm ή Nsepi), στην βόρεια Μεσοποταμία¹⁷¹⁵. Ο ισχυρός Τούρκος αρχηγός κατέλαβε την πόλη και την λεηλάτησε, ενώ οι Αρμένιοι στρατιώτες του επιδόθηκαν, σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, σε όργιο σφαγής του τοπικού πληθυσμού¹⁷¹⁶. Επειδή όμως πλησίαζε στην περιοχή ένα αραβικό στράτευμα υπό τον κυβερνήτη της Μοσούλης (αραβ. al-Moṣul, Mōsl) Naṣīr al-Dawla Ibrāhīm, ο Tutuṣ ζήτησε επικουρία από τον Būzān. Οι ενωμένες δυνάμεις των δύο ανδρών κατόρθωσαν τελικά μετά από αμφίροπη μάχη (Απρίλιος 1093) στην al-Mudayya' της περιφέρειας της Μοσούλης να τρέψουν σε φυγή τους Άραβες και να αιχμαλωτίσουν τον Naṣīr al-Dawla Ibrāhīm¹⁷¹⁷. Όταν όμως ο Tutuṣ αποφάσισε να στραφεί και εναντίον του σουλτάνου Barkyārūq bin Melikṣah, που ήταν ανεινός του και είχε διαδεχτεί τον Melikṣah, οι υποτιθέμενοι υποτελείς του Būzān και Āqsunqur τον πρόδωσαν και τάχθηκαν με τον αντίπαλό του, που αντιπροσώπευε βέβαια την νόμιμη ύπατη αρχή. Η δυσμενής για τον ίδιο εξέλιξη ανάγκασε τον Tutuṣ να υποχωρήσει προσωρινά στην Δαμασκό¹⁷¹⁸. Το 1094 ωστόσο στράφηκε δυναμικά εναντίον των άλλων υποτελών του και κατόρθωσε να τους εξουδετερώσει στην σύγκρουση του ποταμού Sab'in, πλησίον του Tell al-Sultān (=Ο λόφος του σουλτάνου)¹⁷¹⁹, παρά την βοήθεια μάλιστα που τους προσέφερε ο μελλοντικός εμίρης της Μοσούλης Qiwām al-Dawla Abū Sa'īd Karbughā (19 Μαΐου-17 Ιουνίου 1094)¹⁷²⁰. Ο Tutuṣ στράφηκε

¹⁷¹² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 159. Σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, σ. 215-215, ο Āqsunqur ήταν ο αρχηγός του οίκου των μεταγενέστερων Ζεγγιδών *αταμπέγκ* της Μοσούλης. Ανέλαβε την διοίκηση του Χαλεπίου μετά την κατάκτησή του από τον σουλτάνο Melikṣah (τέλη του 1086).

¹⁷¹³ Ibn al-Athīr, σ. 265.

¹⁷¹⁴ Vardān Arewelc'i, κεφ. 62, σ. 198. Ο Barkyārūq bin Melikṣah εξουσίαζε από την άλλη «την Περσία και την Αρμενία».

¹⁷¹⁵ Για την Νίσιβη και την ιστορία της βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 5-7, 9-10, 24-25, 27-29, 93, 97-98, 101, 103, 137, σημ. 4, 141, 149, 152, όπου και παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας.

¹⁷¹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 159.

¹⁷¹⁷ Ibn al-Athīr, σ. 266. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο Naṣīr al-Dawla Ibrāhīm διέθετε 30.000 άνδρες, σε αντίθεση με τον Tutuṣ που είχε μόνο 10.000 στρατιώτες. Για την Μοσούλη και τις σχέσεις της με την αυτοκρατορία βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 53, 137, σημ. 5, 146, 152, 154, 178, σημ. 3.

¹⁷¹⁸ Ibn al-Athīr, σ. 267.

¹⁷¹⁹ Η τοποθεσία βρισκόταν σε απόσταση πορείας μιας μέρας από το Χαλέπι. Η παλαιά της ονομασία ήταν al Marj al-Ahmar (=«Κόκκινο λιβάδι»), αλλά άλλαξε όταν στρατοπέδευσε εκεί για ένα διάστημα ο Alp Arslan. Βλ. σχετικά Ibn Šaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 139.

¹⁷²⁰ Βλ. Ibn al-Athīr, σ. 273, σύμφωνα με τον οποίο ο Qiwām al-Dawla Abū Sa'īd Karbughā είχε αποσταλεί για ενίσχυση από τον σουλτάνο Barkyārūq. Διαφορετική η αφήγηση του Ματθαίου Εδέσσης, σ. 161, ο οποίος δεν αναφέρει τον Karbughā και παραδίδει ότι οι Būzān και Āqsunqur σκοτώθηκαν

κατόπιν εναντίον της Έδεσσας και του γειτονικού του Harrān (αρχ. Κάρρες)¹⁷²¹. Σύμφωνα με την αφήγηση του Ibn al-Athīr, οι κάτοικοι των συγκεκριμένων πόλεων παραδόθηκαν στον νικητή αρχηγό, όταν ο τελευταίος τους απέστειλε την κομμένη κεφαλή του Būzān, ο οποίος μάταια είχε καταφύγει στο Χαλέπι μαζί με τον σύμμαχό του Karbughā μετά την μάχη του Sab'in¹⁷²².

Αφού εξασφάλισε την υποταγή της Έδεσσας, ο Σελτζούκος αρχηγός διευθέτησε το καθεστώς διοίκησής της. Αρχικά εκτέλεσε δώδεκα επιφανείς Αρμένιους κατοίκους της πόλης, μετά από σχετική εισήγηση ενός άνδρα ονόματι Ask'ar και κάποιων «Σκυθών», αν και υποτίθεται ότι μετάνιωσε αργότερα για την πράξη του¹⁷²³. Η τοποθέτηση του Αρμένιου Χετάμη ως κυβερνήτη οφειλόταν προφανώς στην αποδοχή του τελευταίου από τον πληθυσμό της Έδεσσας και την εύλογη πλέον δυσπιστία του Tutus έναντι των ισχυρών Τούρκων και Αράβων εμίρηδων. Προφανώς ο Tutus ανέμενε ότι ο Χετάμης θα παρέμενε εξ ανάγκης πιστός στον ίδιο. Στην ακρόπολη πάντως, που οι Smbat Sparapet και Ματθαίος Εδέσσης αναφέρουν χαρακτηριστικά ως «ακρόπολη του Μανιάκη»¹⁷²⁴, εγκαταστάθηκε μία τουρκική φρουρά μαζί με μερικούς Αρμένιους στρατιώτες του Χετάμη. Ο τελευταίος είχε χρηματίσει κατά τα φαινόμενα δούξ Μελιτηνής είκοσι έτη νωρίτερα¹⁷²⁵ και χαρακτηρίζεται από τον Ματθαίο Εδέσσης ως «Ρωμαίος», προφανώς επειδή ήταν ορθόδοξος χαλκηδόνιος και όχι ιακωβίτης¹⁷²⁶. Η αποδοχή της σελτζουκικής κυριαρχίας από τον Χετάμη υπήρξε καθαρά καιροσκοπική ενέργεια, όπως τουλάχιστον αποδείχτηκε από την μετέπειτα εξέλιξη των πραγμάτων. Μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ο Χετάμης άρχισε να επισκευάζει αμέσως τα τείχη της Έδεσσας, τα οποία προφανώς δεν βρίσκονταν σε καλή κατάσταση. Ο νέος κυβερνήτης κατόρθωσε μάλιστα να αποκτήσει τελικά τον πλήρη έλεγχο της πόλης, εξουδετερώνοντας προφανώς την τουρκική φρουρά που είχε εγκαταστήσει ο Tutus στην ακρόπολη, όπως θα δούμε και παρακάτω¹⁷²⁷.

στο πεδίο της μάχης Ανάλογη και η αφήγηση του Smbat Sparapet, σ. 46. Κατά τον Ibn al-Athīr, σ. 273, όμως μόνο ο Āqsunqur αιχμαλωτίστηκαν στην μάχη και εκτελέστηκε από τον Tutus. Για την κατάληψη της Μοσούλης από τον Karbughā (21 Οκτωβρίου-19 Νοεμβρίου 1096) βλ. Ibn al-Athīr, σ. 286-287.

¹⁷²¹ Για το Harrān βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 13, σημ. 7, 16, 24, 136-138, 140, σημ. 3, 141, 143, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

¹⁷²² Ibn al-Athīr, σ. 274. Για όλα αυτά τα γεγονότα πρβλ. και V.P. Stepanenko, *Edessy*, σ. 91. Ο Karbughā φυλακίστηκε στην Hims ή Homs (αρχ. Έμεσα) και απελευθερώθηκε μετά την θανάτωση του Tutus από τον γιο του Ridwan bin Tutus bin Alp Arslan. Ο Tutus κατέλαβε αμέσως μετά περιοχές στην Μεσοποταμία (Jazīra), την Άμυδα (Diyār Bakr) στο Κουρδιστάν, το Χλιάτ στην λίμνη Ban και προωθήθηκε πραγματοποιώντας κατακτήσεις έως το Αζερμπαϊτζάν και το Hamadhan. Βλ. Ibn al-Athīr, ό.π.

¹⁷²³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 154. –Smbat Sparapet, σ. 44. –Vardan Arewēlc'i, κεφ. 61, σ. 197.

¹⁷²⁴ Smbat Sparapet, σ. 46. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163.

¹⁷²⁵ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 190.

¹⁷²⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 161. Ο Ibn al-Athīr, σ. 280, τον χαρακτηρίζει ως «Έλληνα», χωρίς να τον κατονομάζει. Για τους χαλκηδόνιους Αρμένιους στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας μετά την απόσυρση των Βυζαντινών βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, σ. 152 κ.ε.

¹⁷²⁷ Smbat Sparapet, σ. 46.

Στις 25 Φεβρουαρίου 1095 οι δυνάμεις του Tutuṣ συγκρούστηκαν στο χωρίο Dāšīlū, νοτίως της Κασπίας και κοντά στην πόλη Rayy (βυζ. Ρε, αρχ. Ραγές), με τα στρατιωτικά τμήματα που υποστήριζαν τον σουλτάνο Barkyā'ūq bin Melikṣah. Ο στρατός του Tutuṣ ηττήθηκε και τράπηκε σε φυγή, ενώ ο ίδιος σκοτώθηκε¹⁷²⁸. Ο γιος του Ridwan bin Tutuṣ bin Alp Arslan και ο διοικητής της Αντιόχειας Yaḡī Siyān bin Muhammad bin Alp al-Turkomānī κατέφυγαν στην θεωρητικά υποτελή τους Έδεσσα μετά την μάχη, ενώ ο Χετάμης εκμεταλλεύθηκε το γεγονός, για να απαλλαγεί από την τουρκική φρουρά, που είχε εγκατασταθεί στην ακρόπολη από τον Tutuṣ. Επιθυμούσε μάλιστα να αιχμαλωτίσει τους σημαίνοντες Τούρκους φυγάδες, αλλά οι εξέχοντες κάτοικοι της Έδεσσας αντιτάχθηκαν στα τολμηρά του σχέδια. Έτσι οι Τούρκοι αρχηγοί αποχώρησαν. Ο Χετάμης ωστόσο άρχισε να οχυρώνει την περιοχή ανάμεσα στην ακρόπολη και την κυρίως πόλη («από την θαλάσσια πύλη έως τον ναό του Αγίου Θεοδώρου»), ώστε να αποκλείσει την τουρκική φρουρά· επιπρόσθετα έκτισε είκοσι πέντε πύργους και κυριεύσε την εξωτερική ακρόπολη¹⁷²⁹. Ο θάνατος του Tutuṣ είχε δημιουργήσει κενό εξουσίας και συνθήκες αναρχίας στην ευρύτερη περιοχή, γεγονός που επέτρεψε στον Χετάμη να διοικεί ως ημιανεξάρτητος ουσιαστικά κυβερνήτης. Είναι πολύ πιθανόν ότι ο τελευταίος αναγνώρισε την επικυριαρχία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, όπως διαφαίνεται τουλάχιστον από τα αναφερόμενα του Χρονικού του ανωνύμου Εδεσηνού και ελληνικής επιγραφής στην λεγόμενη πύλη του Harrān της Έδεσσας· η τελευταία μνημονεύει το όνομα του συγκεκριμένου αυτοκράτορα και και αναφέρει ότι η πόλη είχε απελευθερωθεί «*τῆς τῶν Τούρκων ἐπικρατείας*». Μία δεύτερη ανάγνωση της συγκεκριμένης επιγραφής κατά το 1956 (η πρώτη πραγματοποιήθηκε το 1925) επέτρεψε, παρά την ολοένα και μεγαλύτερη φθορά της, την ανάγνωση της φράσης «*τῇ ῥωμαϊκῇ ἐξουσίᾳ*» και, σύμφωνα με τον G. Dédéyan, τον καθορισμό ενός χρονικού *terminus ante quem* (έτος 1092), καθώς αναφέρεται μόνο ένας «*[αὐτο]κράτορας βασιλέας*» (sic), ενώ από το 1092 είχε στεφθεῖ βασιλεύς και ο Ιωάννης (Β΄) Κομνηνός¹⁷³⁰. Η συγκεκριμένη χρονολόγηση ωστόσο είναι κατά την γνώμη μας μάλλον παρακινδυνευμένη και επιπλέον δεν συμβαδίζει με τις χρονολογικές πληροφορίες που παρέχουν τα αφηγηματικά κείμενα.

Γύρω στο 1095 ο Χετάμης αντιμετώπισε με επιτυχία τις ενωμένες δυνάμεις των εμίρηδων της ευρύτερης περιοχής. Η επίθεση οφειλόταν σύμφωνα με τον Smbat Sparapet στην προσπάθεια του Αρμένιου διοικητή να αποκτήσει τον πλήρη στρατιωτικό έλεγχο της

¹⁷²⁸ Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 161-162. –Ibn al-Athīr, σ. 279. –*Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, σ. 76. –Ibn al-Jawzī, σ. 85. –Vardān Arewēlc'i, κεφ. 62, σ. 198.

¹⁷²⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 162.

¹⁷³⁰ Βλ. Ανωνύμου Εδεσηνού Χρονικό, σ. 40. Πρβλ. J.B. Segal, *Edessa*, σ. 224-225. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 85. –Του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 996. Η επιγραφή δεν είναι ιδιαίτερα πιθανό να προέρχεται από την περίοδο της σταυροφορικής κατοχής της πόλης.

Έδεσσα¹⁷³¹, ενώ ο σαφέστερος Ματθαίος αναφέρει ότι ο διοικητής της ακρόπολης γνωστοποίησε τις ενέργειες του Χετάμη στους Τούρκους εμίρηδες¹⁷³². Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την πολιορκία της Έδεσσας είναι γενικά αντικρουόμενες, αλλά τονίζουν συνολικά την γενναία και δραστήρια άμυνα που αντέταξε ο συγκεκριμένος αξιωματούχος προκαλώντας τον θαυμασμό όλων. Σύμφωνα με τους Αρμένιους συγγραφείς, η Έδεσσα αντιμετώπισε την συνδυασμένη επίθεση του εμίρη Suqmān bin Artuq (αρμ. Suk'man του Ardux)¹⁷³³ και του εμίρη των Σαμοσάτων Balduk (αρμ. Paltux). Οι Τούρκοι προωθήθηκαν στην πόλη με ιππικές δυνάμεις και την προσέβαλαν με πολιορκητικές μηχανές επί εξήντα πέντε ημέρες. Τελικά κατόρθωσαν να διασπάσουν την άμυνα σε δύο σημεία και να εισχωρήσουν στην Έδεσσα, αλλά αποκρούστηκαν από τους αμυνόμενους. Εκείνη την χρονική στιγμή προσέγγισαν την Έδεσσα ο ηγεμόνας της Συρίας Ridwan, γιος, όπως προαναφέρθηκε, του αποθανόντος Tutuṣ και θεωρητικός επικυρίαρχος της πόλης¹⁷³⁴, και ο διορισμένος από τον Melikṣah διοικητής της Αντιόχειας Yaḡī Siyān, γεγονός που εξανάγκασε τους Suqmān και Balduk να αποχωρήσουν. Οι κάτοικοι της Έδεσσας τρομοκρατήθηκαν από την άφιξη της δεύτερης τουρκικής δύναμης, που υποτιθέμενα αριθμούσε 40.000 άνδρες, αλλά ο Χετάμης τους ενθάρρυνε και διέθεσε μέρος της περιουσίας του για την κάλυψη των πιο πιεστικών αναγκών. Μετά από πολιορκία αρκετών ημερών οι εξουθενωμένοι Τούρκοι αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν. Οι οχυρώσεις λοιπόν της Έδεσσας σε συνδυασμό με την δυναμική ηγεσία του Χετάμη και την αντίσταση του πληθυσμού και της τοπικής φρουράς απέτρεψαν τελικά την άλωση της πόλης από τους Τούρκους σύμφωνα με τους Αρμένιους ιστοριογράφους¹⁷³⁵.

Ο Ibn al-Athīr περιγράφει ωστόσο εντελώς διαφορετικά τα γεγονότα. Κατά τον ίδιο, οι Ridwan και Yaḡī Siyān αποφάσισαν να επιτεθούν στην Άμιδα μαζί με τους εμίρηδες που αναγνώριζαν την αρχή του Tutuṣ, επειδή η πόλη δεν διέθετε κάποιον κυβερνήτη. Όταν όμως έφθασαν στην Saruj, βρήκαν εκεί τον Suqmān bin Artuq, που την είχε μόλις καταλάβει. Οι Τούρκοι αρχηγοί προωθήθηκαν κατόπιν στην Έδεσσα και την πολιορκήσαν, αλλά ο

¹⁷³¹ Smbat Sparapet, σ. 46-47.

¹⁷³² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 162.

¹⁷³³ Ο Suqmān bin Artuq, γόνος της γνωστής δυναστείας των Αρτουκιδών, απώλεσε την Saruj (κοντά στην Έδεσσα) στους Σταυροφόρους το 1097, αλλά κατέκτησε το φρούριο Hisn Kayfā το 1102. Απεβίωσε περίπου το 1104/05. Βλ. τις σημειώσεις του D.S. Richards στον Ibn al-Athīr, σ. 280, σημ. 157. – Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 145-146.

¹⁷³⁴ Ο Ridwan bin Tutuṣ bin Alp Arslan είχε λάβει επιστολή του πατέρα του πριν την μάχη στο χωρίο Dāshlū, νοτίως της Κασπίας, όπου ο Tutuṣ σκοτώθηκε (25 Φεβρουαρίου 1095), με την οποία ο τελευταίος τον διέταξε να προωθηθεί στο Irag και να παραμείνει στην Βαγδάτη. Όταν όμως έγινε γνωστή η ήττα του Tutuṣ ο Ridwan αποσύρθηκε στο Χαλέπι και φρόντισε για την υποταγή της πόλης στον ίδιο και την εξουδετέρωση του διοικητή της, που είχε διοριστεί από τον πατέρα του, Abu'l-Qāsim al-Hasan bin 'Alī al-Khwārizmī. Την διοίκηση της επικράτειάς του ανέλαβε πλέον ο πατριός του Gānah al-Dawla al-Husayn bin Ayteḡīn. Βλ. Ibn al-Athīr, σ. 279-280. – Ibn al-Qalānisī, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 130.

¹⁷³⁵ Smbat Sparapet, σ. 47. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 162-163. – Vardan Arevelc'i, κεφ. 63, σ. 198.

«Έλληνας» *al-qārafalayāt* (=κουροπαλάτης) διοικητής της κατέφυγε στην ακρόπολη και αντέταξε τέτοια άμυνα, ώστε προκάλεσε τον θαυμασμό τους¹⁷³⁶. Οι πληροφορίες του Ματθαίου Εδέσσης είναι σε αυτό το σημείο επίσης διαφορετικές. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ακρόπολη της Έδεσσας πέρασε στον έλεγχο του Χετάμη μετά την απομάκρυνση του εχθρού. Ένας χριστιανός αξιωματικός του Ridwan, που έφερε τον τίτλο του *πατρικίου* και ονομαζόταν Mxit'ar, προφανώς Αρμένιος, κατέλαβε την ακρόπολη με τριάντα άνδρες και την παρέδωσε στον Χετάμη¹⁷³⁷. Ο Ibn al-Athīr ισχυρίζεται από την άλλη ότι ο Ridwan κατέλαβε τελικά την πόλη και ανέθεσε τον έλεγχό της στον Ibn al-Mufti. Την ακρόπολη όμως την παραχώρησε στον Yaḡī Siyān, ο οποίος βελτίωσε την άμυνά της και εγκατέστησε εκεί φρουρά. Οι κάτοικοι του γειτονικού Harrān ζήτησαν τότε από τους Ridwan και Yaḡī Siyān να τους παραχωρήσουν την Έδεσσα, γεγονός που ανησύχησε τον τοπικό διοικητή Qaraja. Ο τελευταίος συνέλαβε και εκτέλεσε τελικά τον Ibn al-Mufti και τους ανεπιούς του¹⁷³⁸.

Οι συγκεκριμένες πληροφορίες του Ibn al-Athīr δεν επιβεβαιώνονται από τις μαρτυρίες των πηγών για τις μεταγενέστερες εξελίξεις στην Έδεσσα, την οποία συνέχισε, όπως θα δούμε, να διοικεί ο Χετάμης. Γι' αυτόν τον λόγο οι αφηγήσεις των Smbat Sparapet, Ματθαίου Εδέσσης και Vardan Arewelc'i φαντάζουν εκ πρώτης όψεως πιο αξιόπιστες. Η εξιστόρηση ωστόσο του Ibn al-Athīr ενδεχομένως να διαθέτει κάποια στοιχεία αλήθειας, αν λάβει κανείς υπόψη όσα αναφέρει ο Ματθαίος αμέσως μετά την αφήγηση της πολιορκίας. Ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος αλλά και ο Μιχαήλ Σύρος υποστηρίζουν ότι ο Χετάμης προσκάλεσε στην Έδεσσα κατά την διάρκεια του ίδιου έτους τον «σουλτάνο» (=εμίρη) al-Faraj (ή al-Farīḡ ή al-Firḡ¹⁷³⁹), που καταγόταν από τον Kutalmiṣ, και του «παρέδωσε την πόλη για να εκδικηθεί τους εχθρούς του». Ο al-Faraj ωστόσο θέλησε να τον δηλητηριάσει και να ληλητατήσει ολόκληρη την Έδεσσα, γεγονός που προξένησε τελικά τον θάνατό του στα δημόσια λουτρά της πόλης μετά από τριάντα τρεις ημέρες κατοχής. Οι άνδρες του εγκατέλειψαν την Έδεσσα μετά την δολοφονία του αρχηγού τους και ο Χετάμης ανέλαβε εκ νέου τον έλεγχο της πόλης¹⁷⁴⁰. Η πρόσκληση του al-Faraj στην Έδεσσα από τον τελευταίο

¹⁷³⁶ Ibn al-Athīr, σ. 280.

¹⁷³⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163. Ενδιαφέρουσες είναι οι αντικρουόμενες πληροφορίες του Smbat Sparapet. Ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος αναφέρει αρχικά (σ. 46-47) ότι η κατάληψη της ακρόπολης από τον Χετάμη προκάλεσε την τουρκική επίθεση εναντίον του. Αργότερα όμως (σ. 47) υποστηρίζει ότι οι Τούρκοι αρχηγοί έλυσαν την πολιορκία και παραχώρησαν την ακρόπολη στον Χετάμη, υπονοώντας έτσι ότι ο τελευταίος δεν την είχε καταλάβει. Ενδεχομένως ο Smbat να εννοεί ότι οι Τούρκοι αναγνώρισαν την κατοχή της ακρόπολης από τον Χετάμη.

¹⁷³⁸ Ibn al-Athīr, σ. 280.

¹⁷³⁹ Βλ. Ανωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36, για την δράση του στην Μελιτηνή γύρω στο 1086/87.

¹⁷⁴⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179, που δίνει προγενέστερη χρονολογία και υποστηρίζει ότι τον al-Faraj δηλητηρίασε ο Γαβριήλ της Μελιτηνής. Ο al-Faraj είχε αρχικά επισκεφθεί την Μελιτηνή και κατόπιν «παρασύρθηκε» από τον Γαβριήλ στην Έδεσσα, όπου δολοφονήθηκε. Η αφήγηση του Μιχαήλ δεν φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή. Επισημαίνουμε όμως εδώ την πληροφορία των Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 233, και Bar Εβραίου, σ. 229, περί κατάληψης της Μελιτηνής ή τον περιχώρον της

δεν είναι κατανοητή, εκτός και αν η πόλη είχε πραγματικά αποδεχθεί την τουρκική επικυριαρχία. Ενδεχομένως μάλιστα ο al-Faraj να ταυτίζεται με τον Qaraja, που αναφέρει στο κείμενό του ο Ibn al-Athīr¹⁷⁴¹.

Τον Φεβρουάριο του 1098 οι Σταυροφόροι του *κόμητος* Βαλδουίνου έφθασαν στην Έδεσσα, όπου έγιναν δεκτοί από τον Χετάμη και την σύζυγό του, κόρη του Γαβριήλ της Μελιτηνής. Σύμφωνα με τον Fulcher της Chartres, η μετάβαση του Βαλδουίνου στην πόλη πραγματοποιήθηκε μετά από προσωπική πρόσκληση του Χετάμη, επειδή ο τελευταίος ήταν άτεκνος και επιθυμούσε να του κληροδοτήσει τον έλεγχο της περιοχής μετά τον θάνατό του¹⁷⁴². Η συγκεκριμένη πληροφορία ωστόσο μάλλον δεν είναι αξιόπιστη, καθώς ο Fulcher προσπαθεί εδώ να απαλλάξει τον Βαλδουίνο από την ευθύνη για όσα επακολούθησαν. Οι Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet αποδίδουν την χρονικά προγενέστερη κατάρρευση της σταυροφορικής δύναμης στην Κιλικία σε επιστολή του Αρμένιου διοικητή Konstandin και του Θεόδωρου Χετάμη, οι οποίοι παρότρυναν τους Δυτικούς να εκδιώξουν τους Τούρκους από τις περιοχές τους. Ένα τμήμα των Σταυροφόρων υπό τον Τανκρέδο ή Ταγγρέ ή Ταγγρή (γαλλ. Tancred, γιος του *μαρκησίου* Eude de Bon) και τον Βαλδουίνο της Boulogne προωθήθηκε πράγματι στην Κιλικία μέσω της παλαιάς *κλεισούρας* της Ποδανδού και έφθασε στην Ταρσό, στα Άδανα και στα Ανάβαρζα¹⁷⁴³. Ο Βαλδουίνος κυριεύσε κατόπιν με την βοήθεια κάποιων Αρμενίων της περιοχής το φρούριο Ravendan ή Rāwandān (στα βόρεια της Κύρρου) καθώς και το ανατολικότερο Tell-Bashīr ή Tall Bašar (αρμ. T'İrašar, τουρκ. Tilbeshar), το οποίο ήλεγχαν τότε οι Αρμένιοι¹⁷⁴⁴. Οι Σταυροφόροι συνάντησαν γενικά αρκετές αρμενικές κωμοπόλεις κατά την προέλασή τους στην Έδεσσα, γεγονός που καταδεικνύει την πυκνότητα της εγκατάστασης των αρμενικών πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή. Ο Αρμένιος Konstandin του Karkar προωθήθηκε επίσης με μία μικρή συνοδεία πενήντα υπέων στην Έδεσσα, όπου είχε φθάσει ήδη ο σταυροφόρος αρχηγός Βαλδουίνος. Οι κάτοικοι υποδέχτηκαν τους Δυτικούς με αγγιλίαση, γιατί πίστευαν ότι θα τους προστατεύαν από τους Τούρκους. Η ενωμένη δύναμη των Βαλδουίνου, Χετάμη και Konstandin

τον Απρίλιο του 1085 από έναν Σελτζούκο εμίρη, μητρικό θείο του Σελτζούκου σουλτάνου της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 87. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30. Ο συγκεκριμένος εμίρης υπήρξε προφανώς ο al-Firğ, που αναφέρει το Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36, ως πρόσκαιρο διοικητή της Μελιτηνής γύρω στο 1086. Προφανώς ο al-Firğ και ο απόγονος του Kutalmış al-Faraj αποτελούν το ίδιο πρόσωπο.

¹⁷⁴¹ Ibn al-Athīr, σ. 280.

¹⁷⁴² Fulcher της Chartres, σ. 90. Πρβλ. γενικά N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 39.

¹⁷⁴³ Smbat Sparapet, σ. 49. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 168. Για τον Τανκρέδο βλ. R.L. Nicholson, *Tancred: A Study of his Career and Work in their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine*, (διδακτορ. διατριβή), Chicago 1940, κυρίως σ. 43 κ.ε., για την κάθοδό του στην Κιλικία.

¹⁷⁴⁴ Fulcher της Chartres, σ. 89 (κατονομάζει το φρούριο ως «Turbezel»). –Smbat Sparapet, σ. 49. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 168. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 64, σ. 199. σ. Πρβλ. S. Runciman, *First Crusade*, σ. 302.

στράφηκε πράγματι εναντίον του εμίρη Balduk, που συνέχιζε να ελέγχει τα Σαμόσατα, αλλά ηττήθηκε και αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Έδεσσα¹⁷⁴⁵. Μετά την πάροδο περίπου δεκαπέντε ημερών ξέσπασε μία στάση του τοπικού πληθυσμού εναντίον του *δουκός* Χετάμη, η οποία υποκινήθηκε προφανώς από τους Σταυροφόρους και τον Konstandin του Karkar. Ο Χετάμης αποκλείστηκε στην ακρόπολη και τελικά δολοφονήθηκε, παρά τις διαβεβαιώσεις που του είχαν δοθεί για την ασφάλεια του ίδιου και της οικογένειάς του σε περίπτωση παράδοσης (9 Μαρτίου 1098)¹⁷⁴⁶. Ο σχετικά γηραιός πλέον *δουξ* δεν ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στον τοπικό αρμενικό πληθυσμό, όχι μόνο επειδή αναγνώριζε την αυτοκρατορική αρχή και διέθετε επαφές με τους Τούρκους, αλλά και για το ορθόδοξο δόγμα του και την γενικότερη στρατιωτική του αδυναμία στην περιοχή¹⁷⁴⁷. Η δολοφονία του Χετάμη σηματοδότησε τον ουσιαστικό τερματισμό της βυζαντινής κυριαρχίας στην Έδεσσα, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο μετέπειτα *δουξ* της πόλης Βαλδουίνος έφερε τυπικά τον βυζαντινό τίτλο του *βεστάρχη*. Η περιοχή αποτέλεσε ωστόσο κατά τις επόμενες δεκαετίες ανεξάρτητη από την αυτοκρατορία *κομητεία*¹⁷⁴⁸.

¹⁷⁴⁵ Smbat Sparapet, σ. 49. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 168-169.

¹⁷⁴⁶ Fulcher της Chartres, σ. 91. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 168-170, 175. –Smbat Sparapet, σ. 49.

¹⁷⁴⁷ Πρβλ. για την αρχή του J. Laurent, Édesse, σ. 404-434. –R. Grousset, *Croisades*, τομ. 1, σ. 43-56. –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 223 κ.ε.

¹⁷⁴⁸ Για τον Βαλδουίνο βλ. αρ. πίνακα 228. Για την *κομητεία* της Έδεσσας βλ. A. Beament, Albert of Aachen and the County of Edessa, εν *The Crusades and Other Historical Essays presented to D.C. Munro*, New York 1928 (ανατ. 1928). –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 224 κ.ε. –V.P. Stepanenko, *Edessy*, σ. 92-94. –Του ίδιου, *Marasi i Edesskoe*, σ. 56 κ.ε.

ΙΕ. ΘΕΜΑ ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ - ΠΑΡΕΥΦΡΑΤΙΑ(Ε)ΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

1. Η διοικητική οργάνωση της περιοχής έως τα μέσα του 11^{ου} αι.

Τα Σαμόσατα («Σαμουσάτο» στον Διγενή Ακρίτη¹⁷⁴⁹, «Σαμουσάτα» σε επιγραφές σφραγίδων¹⁷⁵⁰, αραβ. Sumaysāt, σημ. Samsat¹⁷⁵¹) αποτελούσαν την σημαντικότερη ίσως πόλη της περιοχής που στην αρχαιότητα ήταν γνωστή ως «Κομμαγηνή»¹⁷⁵². σύμφωνα δε με τον Αμμιανό Μακελλίνο ήταν ένα από τα σπουδαιότερα αστικά κέντρα της παλαιάς επαρχίας «Euphratensis» (ελλ. Ευφρατησία)¹⁷⁵³. Βρίσκονταν στα βορειοδυτικά της σημερινής Urfa (βυζ. Έδεσσα), στην βόρεια όχθη του ποταμού Ευφράτη, και δεν θα πρέπει να συγχέονται, όπως π.χ. έπραξε ο J. Darrouzès¹⁷⁵⁴, με την αρμενική Šimšat στα ανατολικά του Χάρπετε, η περιοχή της οποίας κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς μετά το 938 και συγκρότησε το μικρό θέμα Ασμοσάτου (στην περιοχή του ποταμού Αρσανία, σημ. Murād-su)¹⁷⁵⁵. Τα νοτιότερα Σαμόσατα είχαν απολεσθεί στους Άραβες το 639 και από τότε και εις το εξής αποτέλεσαν στόχο συνεχών βυζαντινών επιθέσεων¹⁷⁵⁶. Τελικά καταλήφθηκαν το 958 από

¹⁷⁴⁹ Διγενής Ακρίτης, Ε. 1311.

¹⁷⁵⁰ Βλ. π.χ. Fogg, αρ. 1010, έκδ. εν D.O. Seals IV, αρ. 69.1, σ. 161.

¹⁷⁵¹ Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 534. –D.O. Seals IV, αρ. 69, σ. 160. –Α. Každan, λ. Samosata, ODB, τομ. 3, σ. 1836. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 4, σ. 144.

¹⁷⁵² Η Κομμαγηνή αλλά και η Σοφηνή με τα Αρσαμόσατα αποτελούσαν τμήματα του παλαιού αρμενικού κράτους των Οροντιδών (3^{ος} αι. π.Χ.) και αργότερα του Τιγράνη του Μέγα (1^{ος} αι. π.Χ.). Το ισχυρό αραμαϊκό στοιχείο συνέβαλε στην διαμόρφωση του συριακού πολιτιστικού χαρακτήρα της περιοχής. Βλ. G. Tirac'yan, Commagène, EAS 5 (1979), σ. 543-544. –G. Dédéyan, Princes Arméniens, σ. 80. Για την ευρύτερη περιοχή των Σαμοσάτων βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹⁷⁵³ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, έκδ. W. Seyfarth, Leipzig 1978, 14.8.7 –βλ. Α. Každan, λ. Samosata, ODB, τομ. 3, σ. 1836.

¹⁷⁵⁴ Βλ. σχετικά J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 13, στ. 815, σ. 370 και σ. 485, όπου δίνεται εσφαλμένα το λήμμα «Asmosaton, Asmosata (et Samosata)».

¹⁷⁵⁵ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.112. Βλ. τον χάρτη του Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 399, και όσα αναφέρει ο ίδιος στην σ. 360. Πρβλ. του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 287, 289. Βλ. και στους χάρτες αρ. 2-3 της παρούσας μελέτης. Το Ασμόσατον συγκροτήθηκε ως θέμα λίγο μετά το 938 σύμφωνα με τον Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 75-77. Γνωρίζουμε πάντως ότι βρισκόταν ακόμη υπό αραβική κυριαρχία τον Σεπτέμβριο του 938. Βλ. τις πληροφορίες του Άραβα λογίου 'Alī bin Zāfir al-Azdī, *Akhbār al-Duwal al-Munqati'a*, εν Α.Α. Vasiliev, *Arabes II.2*, σ. 121 –βλ. για την επισήμανση Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Χοζάνου*, σ. 348. Η ίδρυση του ομώνυμου *θέματος* θα πρέπει κατά συνέπεια να μετατεθεί αργότερα, ίσως και στην περίοδο 949-952, όταν ο Θεόφιλος Κουρκούας έδρασε στην περιοχή της Θεοδοσιούπολης. Βλ. σχετικά Α.Γ.Κ. Σαββίδης, ό.π. Πρβλ. επίσης J.D. Howard-Johnston, *Anziten*, σ. 248, 270, σημ. 51. Ο Μ. Canard, *H'amdaniides*, σ. 270, χρονολόγησε την ίδρυσή του πριν το τέλος του 944. Για το Ασμόσατον γενικότερα βλ. και ανωτ., σημ. 1066, 1172, με ειδική βιβλιογραφία.

¹⁷⁵⁶ Α. Každan, λ. Samosata, ODB, τομ. 3, σ. 1836.

τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Τζιμισκή και τον *πατρίκιο* Βασίλειο¹⁷⁵⁷. Η πόλη μετατράπηκε σύντομα σε έδρα *στρατηγού*, η οποία μνημονεύεται στο Τακτικόν Escorial, σε αφηγηματικά κείμενα της εποχής αλλά και σε σωζόμενα μολυβδόβουλλα¹⁷⁵⁸. Σύμφωνα με τα λεγόμενα της Συνέχειας του Θεοφάνη, τα Σαμόσατα αποτελούσαν τότε «δυσπόρητο», «πολυάνθρωπο» και πλούσιο αστικό κέντρο, το οποίο διέθετε συριακό πληθυσμό¹⁷⁵⁹. Ο Yahyā bin Sa'īd al-Antakī παραδίδει από την άλλη ότι η αρκετά δυτικότερη Ra'bān (ελλ. Ροβάμ), ανάμεσα στην Γερμανίκεια και στα Σαμόσατα, ανακαταλήφθηκε μόλις το 981 με την συμβολή των Αρμενίων, που ήταν αριθμητικά υπολογίσιμοι στην ευρύτερη περιοχή¹⁷⁶⁰.

Ο Γεώργιος Μανιάκης διέθετε ως έδρα του τα Σαμόσατα κατά το 1031/32, προτού καταλάβει προς όφελος της αυτοκρατορίας την Έδεσσα¹⁷⁶¹. Η συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε πιθανότατα την στρατιωτική-διοικητική έδρα της περιφέρειας που αναφέρουν οι Ιωάννης Σκυλίτζης και Ιωάννης Ζωναράς ως «παρευφρατίδιες πόλεις»¹⁷⁶². Σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i το 1045 ο τότε *στρατηγός* Σαμοσάτων, το όνομα του οποίου δυστυχώς δεν γνωρίζουμε, υπήρξε διαμεσολαβητής στις διαπραγματεύσεις του *καθολικού* του Ανίου Πέτρου με την Κωνσταντινούπολη για την ενσωμάτωση της Μεγάλης Αρμενίας στην αυτοκρατορία¹⁷⁶³. Προφανώς ο *στρατηγός* των Σαμοσάτων εξακολουθούσε να διαθέτει κύρος και επιρροή στην συγκεκριμένη περιοχή, κάτι που μάλλον δεν συνέχισε να ισχύει μετά την προώθηση του βορειοανατολικού συνόρου από τον Ευφράτη στα ανατολικά της λίμνης

¹⁷⁵⁷ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 7. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 461.9 κ.ε. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 19 (πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 33) αναφέρεται σε νίκη των Βυζαντινών στα πεδία των Σαμοσάτων, οι οποίοι είχαν επικεφαλής κάποιον «ασχυρό και γενναίο *παρακοιμώμενο*». Ακολούθησε η κατάληψη της πόλης. Πρβλ. γενικά G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 80. –M. Canard, *Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne (867-959)*, εν A.A. Vasiliev, *Arabes II.1*, σ. 362-363.

¹⁷⁵⁸ Βλ. Τακτικόν Escorial, σ. 267.24 : «ὁ Σαμοσάτου». –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 316. –Γ. Κεδρηνός, τομ. 2, σ. 500-501. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.88. –Smbat Sparapet, σ. 14. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 19, 168. Για την σύγχυση που έχει προκαλέσει η αναφορά του Τακτικού Escorial βλ. σημ. 1172.

¹⁷⁵⁹ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 461.9 κ.ε.

¹⁷⁶⁰ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 405-406 –βλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 80, σημ. 12.

¹⁷⁶¹ Smbat Sparapet, σ. 14. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.86 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 52. Πρβλ. H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 75.

¹⁷⁶² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.86-87: «τῶν παρευφρατιδίων στρατηγῶν πόλεων καὶ ἐν Σαμοσάτῳ τὰς οἰκῆσεις ἔχων». –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 580.6-8. Πρβλ. H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 75. –A. Každan, λ. Samosata, *ODB*, τομ. 3, σ. 1836. Σύμφωνα με τον Chr. Stavrakos, *Unpublizierte Bleisiegel der Familie Maniakes: Der Fall Georgios Maniakes*, *SBS* 8 (2003), σ. 106, σημ. 20: «Dieses Thema (σημ.: οι παρευφρατίδιες πόλεις) läßt sich anhand dieser Passage von Skylitzes in der Nähe von Samosata lokalisieren». Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 33, ταντίζει, μάλλον εσφαλμένα κατά την γνώμη μας, το *θέμα* Τελούχ με τις παρευφρατίδιες πόλεις. Ο W. Treadgold, *Army*, σ. 37, σημ. 50, θεωρεί προφανώς από την άλλη ότι οι παρευφρατίδιες πόλεις αποτελούσαν ξεχωριστή διοικητική περιφέρεια από τα Σαμόσατα, καθώς ισχυρίζεται ότι συγκροτήθηκαν ως *θέμα* γύρω στο 999-1000 (ενώ τα Σαμόσατα απαντούν, όπως είδαμε, ως *θέμα* στο Τακτικόν του Escorial).

¹⁷⁶³ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 61.

2. Τα Σαμόσατα μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (1071-αρχές 12^{ου} αι.)

Η περιοχή των Σαμοσάτων βρισκόταν μάλλον μετά το 1071 υπό τον έλεγχο του Αρμένιου αξιωματούχου Ταυτούκα (το όνομά του αποτελούσε μάλλον εξελληνισμένη παραφθορά του αρμενικού Dawit¹⁷⁶⁵). Ο V.P. Stepanenko χρονολόγησε το σωζόμενο μολυβδόβουλλό του γύρω στο 1060¹⁷⁶⁶, αλλά ο υψηλός τίτλος του *προέδρου* που έφερε ο Ταυτούκας παραπέμπει σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο¹⁷⁶⁷. Ο Ταυτούκας δεν μνημονεύεται δυστυχώς από τις υπάρχουσες αφηγηματικές πηγές, αλλά το πιθανότερο είναι ότι αναγνώριζε την αυτοκρατορική εξουσία, εφόσον το όνομά του ήταν εξελληνισμένο και ο ίδιος έφερε τον τίτλο του *προέδρου*. Ο ίδιος υπήρξε πιθανότατα ορθόδοξος στο δόγμα. Ενδεχομένως ήταν υφιστάμενος του Φιλάρετου Βραχάμιου, ο οποίος αναγνώριζε την αυτοκρατορική αρχή μετά το 1077/78 και ήλεγχε, λίγο ή πολύ, την γεωγραφική περιφέρεια ανάμεσα στην Αντιόχεια και την Έδεσσα, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν και τα Σαμόσατα¹⁷⁶⁸.

Το 1081/82 ένας Τούρκος εμίρης ονόματι Khusraw εκστράτευσε στην περιοχή της Έδεσσας και νίκησε μία «αυτοκρατορική» δύναμη στα Σαμόσατα. Οι στρατιώτες του κατόπιν αιχμαλώτισαν, σύμφωνα με τον Smbat Sparapet, οποιονδήποτε συναντούσαν ως την περιοχή του Harrān (αρχ. Κάρρες)¹⁷⁶⁹. Αν η μαρτυρία των Smbat και Ματθαίου Εδέσσης είναι ιστορικά ακριβής, αποτελεί άλλη μία σαφή ένδειξη για την ύπαρξη της βυζαντινής κυριαρχίας στις περιοχές του ανατολικού συνόρου αρκετά χρόνια μετά το Μαντζικέρτ. Η ευρύτερη περιοχή των Σαμοσάτων ελεγχόταν εξάλλου, όπως προείπαμε, από τον Φιλάρετο Βραχάμιο, ο οποίος είχε αναγνωρίσει την επικυριαρχία του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη¹⁷⁷⁰.

Γύρω στο 1084/85 ωστόσο ο ισχυρός Κούρδος εμίρης της Μοσούλης Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayš bin Madrān, που κατά τον Ibn al-Athīr ήλεγχε τότε την γεωγραφική περιφέρεια που εκτεινόταν από την «al-Sindiyya στο κανάλι Isa έως την συριακή Ιε-

¹⁷⁶⁴ Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 196.

¹⁷⁶⁵ Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 269.

¹⁷⁶⁶ Βλ. σχετικά V.P. Stepanenko, K datirovke pečati Tavtuka, proedra i katepana Samosaty, εν *Vizantijska i srednevekovyj Krym*, (Ural'skij gosudarstvennyj universitet i naučno-issledovatel'skij centr krymovedenija), επιμ. Simferopol, Tavrija 1995, σ. 58-62 -βλ. για την επισήμανση Catherine Jolivet-Lévy, εν *BZ* 91.1 (1998), σ. 288, αρ. 701. Ο V.P. Stepanenko χρονολογεί ca. 1060.

¹⁷⁶⁷ Για την χρονολόγηση βλ. αρ. πίνακα 233. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1211, σχολιάζει την πιθανότητα ταύτισης του Ταυτούκα με τον Dawt'uk Mamikonean, αδελφό του Konstandin του Karkar (τέλη 11^{ου} αι.-αρχές 12^{ου} αι.).

¹⁷⁶⁸ A. Každan, λ. Samosata, *ODB*, τομ. 3, σ. 1836.

¹⁷⁶⁹ Smbat Sparapet, σ. 42. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 146.

¹⁷⁷⁰ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 143. -G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 81.

ράπολη και τις γειτονικές περιοχές»¹⁷⁷¹, αφαίρεσε τα Σαμόσατα από τους Αρμενίους. Η πληροφορία αυτή του Bar Εβραίου¹⁷⁷² δεν επιβεβαιώνεται, εξ όσων κατορθώσαμε να διαπιστώσουμε, από τους υπόλοιπους Άραβες και Αρμένιους ιστοριογράφους, αλλά φαίνεται να είναι αξιόπιστη για διάφορους λόγους. Η θέση του Šaraf al-Dawla Muslim στην ευρύτερη περιοχή είχε τότε ισχυροποιηθεί, παρά την ήττα του από τους Τουρκομάνους κοντά στην Άμιδα (22 Ιουλίου 1084)¹⁷⁷³ και τον συνακόλουθο αποκλεισμό του στην συγκεκριμένη πόλη από τον Fakhr al-Dawla¹⁷⁷⁴, πρώην *βεζίρη* των χαλίφηδων (από το 1062)¹⁷⁷⁵ και διορισμένο από τον Melikšah *εμίρη* του Diyār Bakr (αρχ. Άμιδα, σημ. Deyarbekir) από το 1083¹⁷⁷⁶. Ο Šaraf al-Dawla Muslim κατόρθωσε να διαφύγει στις 28 Ιουλίου συνεννοούμενος μυστικά με τον αρχηγέτη της τουρκικής δυναστείας των Αρτουκιδών Artuk (αραβ. Artuq bin Aksab, ελλ. Αρτούχ¹⁷⁷⁷, που είχε μάλιστα πλαισιώσει με τις δυνάμεις του τον Fakhr al-Dawla μετά από διαταγή του Melikšah¹⁷⁷⁸. Ο σουλτάνος προωθήθηκε με ένα στράτευμα στις περιοχές του Šaraf al-Dawla Muslim για να τις καταλάβει, αλλά τα νέα της διαφυγής του τελευταίου και κυρίως της στάσης του ίδιου του αδελφού του, Tekeš bin Alp Arslān Šihāb al-Dīn, στο Χωρασάν τον ανάγκασαν έλθει σε επαφή και κάποια συμφωνία με τον Šaraf al-Dawla στο Bawazij (2 Δεκεμβρίου 1084)¹⁷⁷⁹. Ο Ibn al-Athīr μάλιστα σημειώνει ότι η θέση του Šaraf al-Dawla Muslim κατέστη μετά την συνθήκη του με τον σουλτάνο πολύ πιο ισχυρή και ότι η κατοχή των περιοχών που εξουσίαζε αναγνωρίστηκε επίσημα¹⁷⁸⁰. Το αξιοσημείωτο είναι ότι μετά από αυτά τα γεγονότα ο Šaraf al-Dawla Muslim αξίωσε από τον σουλτάνο του Rūm (της Νίκαιας) Kutalmışoğlu Süleymanşah, που είχε μόλις κυριεύσει την Αντιόχεια, να του πληρώσει τον «φόρο υποτελείας» (πάκτα;) που του κατέβαλλε πριν ο *δουξ* της πόλης Φιλάρετος Βραχάμιος¹⁷⁸¹. Η αφαίρεση των Σαμοσάτων «από τους Αρμενί-

¹⁷⁷¹ Ibn al-Athīr, σ. 219.

¹⁷⁷² Bar Εβραίος, σ. 229.

¹⁷⁷³ Βλ. σχετικά Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 226. –Ibn al-Athīr, σ. 215.

¹⁷⁷⁴ Ibn al-Athīr, σ. 213.

¹⁷⁷⁵ Ibn al-Athīr, σ. 140-141, 143, 158, 161, 163-164, 177, 186-188, 195-197, 203. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 210. Ο γιος του ‘Amīd al-Dawla bin Fakhr al-Dawla bin Jahīr διατέλεσε επίσης *βεζίρη* του χαλίφη al-Muqtadī ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin al-Qā’im έως τον Ιούλιο του 1083. Βλ. Ibn al-Athīr, σ. 209. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 219.

¹⁷⁷⁶ Ibn al-Athīr, σ. 210. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 220.

¹⁷⁷⁷ Βλ. γι’ αυτόν Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 144-145 και 218 (βιβλιογραφία). –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 114, 149-153, 173, 184 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία και πηγές).

¹⁷⁷⁸ Ibn al-Athīr, σ. 214. Σύμφωνα με τον Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 227-228, ο Artuk αναχώρησε από την Άμιδα μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα των Τουρκομάνων, γεγονός που ανάγκασε τον Fakhr al-Dawla να άρει την πολιορκία της πόλης και να κατευθυνθεί στην Μαρτυρόπολη (Mayyāfāraqīn). Έτσι, ο Šaraf al-Dawla κατόρθωσε να αποχωρήσει από την Άμιδα στις 28 Ιουλίου 1084 (δίνει την ίδια ημερομηνία).

¹⁷⁷⁹ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 229. –Ibn al-Athīr, σ. 215. Για την εξέγερση του Tekeš, που κατέληξε στην σύλληψη, τύφλωση και φυλάκισή του, βλ. Ibn al-Athīr, σ. 216-217. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 230-231.

¹⁷⁸⁰ Ibn al-Athīr, σ. 216.

¹⁷⁸¹ Ibn al-Athīr, σ. 218.

υς», που αναφέρει ο Bar Εβραΐος, χρονολογείται αυτήν ακριβώς την περίοδο (ca. 1084/85)¹⁷⁸².

Οι ανωτέρω μαρτυρίες αποτελούν σαφή απόδειξη, πέραν του σωζόμενου σφραγιστικού υλικού και των λεγομένων των Αρμενίων και Σύρων χρονογράφων¹⁷⁸³, για το ότι η ευρύτερη περιοχή που εκτεινόταν από τα Σαμόσατα έως την Αντιόχεια, το σύνολο δηλαδή της νότιας μικρασιατικής συνοριακής ζώνης, ελεγχόταν από τον *δούκα* της συριακής μητροπόλεως Βραχάμιο και τους ομοεθνείς αξιωματικούς του. Άρα συνέχιζε να αποτελεί κατ' όνομα τμήμα της αυτοκρατορίας, εφόσον ο Φιλάρετος αναγνώριζε μετά το 1078 την αρχή ή επικυριαρχία του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη. Ο Βραχάμιος ωστόσο δεν μπορούσε τότε να ελπίζει σε καμία επικουρία από την Κωνσταντινούπολη, καθώς ο Αλέξιος Α' Κομνηνός ήταν εκείνη την περίοδο ολοκληρωτικά απορροφημένος με την απόκρουση της νορμανδικής απειλής στα δυτικά Βαλκάνια¹⁷⁸⁴. Έτσι, ήταν αναγκασμένος να καταβάλλει φόρο υποτελείας ή καλύτερα πάκτα στον ισχυρότερο άνδρα της άλλης πλευράς του συνόρου Šaraf al-Dawla Muslim. Ο τελευταίος ήταν προφανώς σε θέση, μετά την συνθήκη του με τον σουλτάνο Melikšah και την αποδυνάμωση του Βραχάμιου εξαιτίας της καθόδου του Süleymanšah στην περιοχή και την απώλεια της Κιλικίας και της Αντιόχειας, να αφαιρέσει τα Σαμόσατα «από τους Αρμενίους».

Μετά τον θάνατο του Βραχάμιου (ca. 1090) ο έλεγχος της Κομμαγενής αποτέλεσε μήλο της έριδος για δύο διαφορετικές αρμενικές φατρίες. Ο ισχυρότερος άνδρας της περιοχής Goł Vasil (=Βασίλειος ο Ληστής ή Κατακτητής, «Κοκκοβασίλειος» σύμφωνα με τον H. Bartikian¹⁷⁸⁵) κατείχε το K'esun ή Kaišum (ελλ. Κεσσούνιον ή Καησουν, τουρκ. Keysun), την Ra'bān (ελλ. Ροβάμ), το P'arzaman, το Horomklay (ή Hromkla, τουρκ. Rûm Kalesi) και άλλες «επαρχίες»¹⁷⁸⁶, ανάμεσα στην Γερμανίκεια και στα Σαμόσατα. Οι πρίγκιπες Pahlavunī ήλεγχαν από την άλλη ορισμένα κάστρα στην περιοχή του Ευφράτη: το Karkar ή Gargar (ελλ. Κάρκαρον), στα βορειοανατολικά των Σαμοσάτων, την al-Bīra, στα νοτιοδυτικά των Σαμοσάτων, και το Tell-Bashīr ή Tall Bašar (αρμ. T'lpasar, τουρκ. Tilbešar), στα δυτικά περίπου της al-Bīra¹⁷⁸⁷. Γύρω από τον Goł Vasil είχαν συσπειρωθεί οι

¹⁷⁸² Bar Εβραΐος, σ. 229.

¹⁷⁸³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 137 κ.ε., 147. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Bar Εβραΐος, σ. 228 κ.ε. –Αωνώνιμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35 κ.ε.

¹⁷⁸⁴ Βλ. I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 24 κ.ε. –V.P.Stepanenko, Marasin i Edesskoe, σ. 54-55.

¹⁷⁸⁵ Βλ. σχετικά A. Každan, *Armjanie*, σ. 42-43, αρ. 13.1. –G. Dédéyan, Chefs Arméniens, σ. 199. –H. Bartikian, Μετανάστευσις, σ. 25.

¹⁷⁸⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 192, 196, 200-201, 205, 211. –Smbat Sparapet, σ. 56, 58-61, 63. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 187. Πρβλ. N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 47 κ.ε. Ειδικά για τον Goł Vasil και τους απογόνους του πρβλ. A. Každan, *Armjanie*, αρ. 13, σ. 12-13. –G. Dédéyan, Chefs Arméniens, σ. 199-200. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 96 κ.ε.

¹⁷⁸⁷ G. Dédéyan, Princes Arméniens, σ. 83. Το Tell-Bashīr ήλεγχε κατά το 1100 ο Vahram Pahlavuni. Κατά τον Albert του Aachen, σ. 351, ο *κόμης* Βαλδουίνος του είχε αναθέσει την διοίκηση του φρουρίου.

εναπομείναντες Αρμένιοι στρατιώτες, κάποια μέλη των οικογενειών των Βαγρατιδών αλλά και των Pahlavuni καθώς και σημαντικό τμήμα της «στρατιωτικής αριστοκρατίας της Αρμενίας», όπως μας πληροφορεί ο Ματθαίος Εδέσσης¹⁷⁸⁸. Η αντιμετώπιση του Goł Vasil από τον μεταγενέστερο Smbat Sparapet είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος χαρακτηρίζει αρχικά τον Vasil ως «δαίμονα» αλλά και «φονέα, ληστή και καταστροφέα», που από την νεανική του ηλικία είχε διαπράξει με τους συντρόφους του «πολλές αδικίες». Αμέσως μετά όμως τον περιγράφει ως ευσεβή και ευγενικό διοικητή, που ενίσχυε τους ναούς και τις μονές και προστάτευε τις χήρες και τα ορφανά¹⁷⁸⁹. Η διαφορούμενη περιγραφή του Vasil και η καταφανής προσπάθεια εξωραϊσμού της αμφιλεγόμενης δράσης του από τον Smbat θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε εθνοθησκευτικούς λόγους. Η έδρα του αρμενικού καθολικοσάτου υπό τον Barseł A' (1105-1113) είχε μεταφερθεί εκείνη την περίοδο στην επικράτεια του Goł Vasil¹⁷⁹⁰, ενώ ο τελευταίος εκδίωκε συστηματικά, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο, τους ιακωβίτες μοναχούς από τις μονές της περιφέρειάς του, στις οποίες εγκαθιστούσε Αρμένιους¹⁷⁹¹. Ο Μιχαήλ Σύρος εξάλλου αλλά και ο Bar Εβραΐος περιγράφουν με ανάλογο τρόπο την αμφιλεγόμενη απαρχή της σταδιοδρομίας του Αρμένιου Φιλάρετου Βραχάμιου και των ολιγάριθμων περιπλανώμενων ανδρών του στην περιφέρεια της Γερμανίας¹⁷⁹², αν και κατά την γνώμη μας οι αφηγήσεις τους περιέχουν έντονο το στοιχείο της υπερβολής και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.

Όταν ο στρατός των Σταυροφόρων έφθασε στην Γερμανία, ο κόμης Βαλδουίνος αποχωρίστηκε από το κύριο σώμα (17 Οκτωβρίου 1097), το οποίο θα κατευθυνόταν προς την Αντιόχεια, και στράφηκε με μία μικρή δύναμη 1.700 ανδρών προς την Έδεσσα. Τα γεγονότα που επακολούθησαν περιγράφονται δυστυχώς με περιληπτικό τρόπο τόσο από τον Fulcher της Chartres, που μάλιστα συνόδευε τον Βαλδουίνο, όσο και από τους Ματθαίο Εδέσσης και Smbat Sparapet¹⁷⁹³. Γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει να στηριχθούμε εδώ σε κάποιους άλλους Δυτικούς συγγραφείς, όπως ο Albert του Aachen ή ο Guillaume de Tyr (ελλ. Γουλιέλμος της Τύρου). Ο σταυροφόρος αρχηγός συνοδευόταν από τον Αρμένιο Pakrad, αδελφό του Goł Vasil και πρώην σύμβουλο του Τανκρέδου στην Κιλικία¹⁷⁹⁴, και ενώθηκε

υ. Ο Albert αναφέρει τον Vahram ως «Fer». Γι' αυτά τα τοπωνύμια και τα κάστρα του καμμένου βλ. τους χάρτες των R. Dussaud, *Topographie*, αρ. XII. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 88-89 (σχέδιο J. Khatchikian). Βλ. επίσης και στους χάρτες αρ. 3-4 της παρούσας μελέτης.

¹⁷⁸⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 196 και κυρίως 211. Ο συγκεκριμένος συγγραφέας, σ. 132, περιγράφει τα αρμενικά στρατεύματα που διέθετε ο Διογένης το 1071 ως σκιές του παλαιού τους παρελθόντος.

¹⁷⁸⁹ Smbat Sparapet, σ. 56.

¹⁷⁹⁰ Για τον Barseł A' βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 140, 145-146, 150, 156-158, 192, 196, 211, 215, 245. –Vardan Arevelc'i, σ. 195-196.

¹⁷⁹¹ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 199. Πρβλ. G. Dédéyan, *Chefs Arméniens*, σ. 200.

¹⁷⁹² Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Bar Εβραΐος, σ. 227. Πρβλ. G. Dédéyan, *Chefs Arméniens*, σ. 198.

¹⁷⁹³ Fulcher της Chartres, σ. 89. –Smbat Sparapet, σ. 49. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 168.

¹⁷⁹⁴ Albert του Aachen, σ. 357 κ.ε. –Guillaume de Tyr, σ. 149 κ.ε. Πρβλ. επίσης S. Runciman, *First Crusade*, σ. 300. –Του ίδιου, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 191 κ.ε.

στο 'Aintāb (τουρκ. Gaziantep) με τους Αρμένιους στρατιωτικούς διοικητές Fer και Nicosus (ή Nicusus, ελλ. Νικόλαος [;]), επικεφαλής προφανώς ολιγάριθμων στρατιωτικών ομάδων από ομοεθνείς τους. Ο Βαλδουίνος κατέλαβε κατόπιν στην πορεία το φρούριο Ravendan/Rāwandān (σημ. Ravanda), που δεν απείχε πολύ από το νοτιότερο οχυρό της Κύρρου (Qūrus)¹⁷⁹⁵, καθώς και το ανατολικότερο Tell-Bashīr («Turbezel» κατά τον Fulcher της Chartres, «Turbessel» κατά τον Albert του Aachen)¹⁷⁹⁶. Η φρούρηση του δυτικότερου οχυρού Ravendan/Rāwandān ανατέθηκε τότε στον Pakrad, ενώ το Tell-Bashīr δόθηκε στον Fer (τον οποίο ο Albert αναφέρει ως *praepositus*)¹⁷⁹⁷. Οι συγκεκριμένοι άνδρες θα ασκούσαν την διοίκησή τους υπό την επικυριαρχία του Βαλδουίνου και όχι φυσικά του Goī Vasil. Το γεγονός αυτό αλλά και όσα επακολούθησαν καταδεικνύει ότι οι Fer και Nicosus ήταν μάλλον αξιωματικοί των Pahlavuni και όχι του τελευταίου. Ο G. Dédéyan θεωρεί εξάλλου με βεβαιότητα ότι ο Fer ήταν στην πραγματικότητα ο Vahram Pahlavuni (ή Bahrām al-Armanī), μετέπειτα *βεζήρης* των Φατιμιδών¹⁷⁹⁸. Λίγο μετά τα προαναφερθέντα γεγονότα, ο Fer ή Vahram κατηγόρησε ανοικτά τον Pakrad για προδοτικές ενέργειες, καθώς ο τελευταίος λήστευε, ακολουθώντας προφανώς πρακτικές του αδελφού του¹⁷⁹⁹, τα караβάνια που μετέφεραν τα λάφυρα που προορίζονταν για τον σταυροφόρο επικεφαλής Godefroy de Bouillon (ένα από τον Βαλδουίνο¹⁸⁰⁰ και ένα από τον Nicosus¹⁸⁰¹). Έτσι, ο Pakrad αναγκάστηκε τελικά να καταφύγει στον Goī Vasil και μαζί αντιμετώπισαν τον Godefroy¹⁸⁰².

Οι Αρμένιοι της ευρύτερης περιφέρειας είχαν αρχικά υποδεχθεί με ενθουσιασμό τους Δυτικούς ως σωτήρες και απελευθερωτές, αλλά σύντομα άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι οι Σταυροφόροι σκόπευαν να κρατήσουν τις περιοχές που καταλάμβαναν και όχι να τις παραδώσουν στους ίδιους ή στην αυτοκρατορία¹⁸⁰³. Ο Βαλδουίνος είχε στο μεταξύ προω-

¹⁷⁹⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 220.

¹⁷⁹⁶ Fulcher της Chartres, σ. 89. –Albert του Aachen, σ. 351. Για τα τοπωνύμια και τα κάστρα του κειμένου βλ. τον σχετικό χάρτη του R. Dussaud, *Topographie*, αρ. XII καθώς και τον χάρτη του G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 88-89 (σχέδιο J. Khatchikian). Βλ. και στους χάρτες αρ. 3-4 της παρούσας μελέτης. Γενικότερα βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1191 κ.ε.

¹⁷⁹⁷ Albert του Aachen, σ. 351. Αναλυτικά πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1191 κ.ε.

¹⁷⁹⁸ G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 87. Βλ. και το σχετικό λήμμα στο ευρετήριο της μονογραφίας του *Pouvoirs arméniens*, σ. 1428.

¹⁷⁹⁹ Κατά την περίοδο του θανάτου του (1112/13) ο Goī Vasil είχε πλέον συγκεντρώσει στον οικο του τεράστια περυσία, η οποία περιγράφεται από τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 211.

¹⁸⁰⁰ Albert του Aachen, σ. 441.

¹⁸⁰¹ Guillaume de Tyr, σ. 284.

¹⁸⁰² Albert του Aachen, σ. 395. Πρβλ. G. Dédéyan, *Chefs Arméniens*, σ. 200.

¹⁸⁰³ S. Runciman, *First Crusade*, σ. 302-303. Για τις σχέσεις των Αρμενίων της περιοχής με τους Σταυροφόρους και τους επιγόνους τους βλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 85 κ.ε. –Του ίδιου, *Les princes Arméniens de l'Euphratèse et les Francs*, εν *Arménie entre Orient et Occident. Catalogue de l'exposition*, (BNF), Paris 1996, σ. 164-173. –Του ίδιου, *Le rôle politique et militaire des Arméniens dans les États croisés pendant la première partie du XII^e siècle*, εν *Die Kreuzfahrerstaaten als multikulturelle Gesellschaft*, München 1997, σ. 153-163. –Του ίδιου, *L'Arménien Firúz: héros de la Première*

θηθεί στην Έδεσσα, όπου συνενώθηκε με τις δυνάμεις του Θεόδωρου Χετάμη και με τον Αρμένιο Konstandin, διοικητή του βορειότερου Karkar ή Gargar (ελλ. Κάρκαρον). Η ενωμένη χριστιανική δύναμη στράφηκε κατόπιν εναντίον των κοντινών Σαμοσάτων, αλλά ηττήθηκε από τον στρατό του εμίρη Balduk, που ήλεγχε τότε την πόλη, και αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Έδεσσα¹⁸⁰⁴.

Η συνθήκη της Δεαβόλεως (1108) όριζε ότι «*ἡ Γερμανίεια καὶ τὰ ὑπὸ ταύτην πολίχνια*» θα περνούσαν, όπως και άλλες γειτονικές περιοχές, υπό τον έλεγχο των Νορμανδών της Αντιόχειας¹⁸⁰⁵. Οι σχέσεις ωστόσο της αυτοκρατορίας με το νορμανδικό *δουκάτο* της περιοχής σκιάζονταν πάντοτε από ένα κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας και συγκαλυμμένης εχθρότητας. Το 1117/18 ο *κόμης* της Έδεσσας Βαλδουίνος Β΄ του Bourg (1100-1118), μετέπειτα βασιλεύς των Ιεροσολύμων (1118-1131), στράφηκε με αποφασιστικότητα εναντίον των Αρμενίων τοπαρχών του Ευφράτη. Αφού εξανάγκασε μετά από πολύμηνη πολιορκία τον διοικητή της al-Bīra Ablgharib (αρμ. Aḫḫarip) να του παραδώσει την πόλη και την επικράτειά του, ανέθεσε την al-Bīra στον *κόμη* της Sarūj (σημ. Sürüch) Galeran του Puis. Κατόπιν κατέστρεψε με αμείλικτο τρόπο την περιφέρεια του φρουρίου Ravendan, το οποίο βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Αρμενίου «*πρίγκηπα Bagrat*». Επρόκειτο προφανώς για τον προαναφερθέντα Pakrad, που είχε εγκαθιδρυθεί εκ νέου στην περιοχή. Επίσης αιχμαλώτισε τον Konstandin του Karkar, ο οποίος απεβίωσε τελικά φυλακισμένος στα Σαμόσατα. Ο Ματθαίος Εδέσσης υποστηρίζει ότι οι Δυτικοί συμπεριφέρθηκαν στους Αρμένιους με σκληρότερο τρόπο από ό,τι στους Τούρκους. Ο Βαλδουίνος συνέτριψε κυριολεκτικά την επικράτεια του Goī Vasil, εξαναγκάζοντας τους Αρμένιους αξιωματούχους της περιοχής, που είχαν επιβιώσει, να καταφύγουν στην Κωνσταντινούπολη. Ανάλογη πολιτική ακολούθησε και ο Βοημιόνδος εξοντώνοντας τελικά τον Αρμένιο *άρχοντα των αρχόντων*, που διοικούσε την Γερμανίεια «για λογαριασμό των Ρωμαίων»¹⁸⁰⁶, κατά παράβαση ωστόσο του σχετικού όρου της προγενέστερης συνθήκης της Δεαβόλεως. Μετά την συγκεκριμένη εξέλιξη εξανεμίστηκε και το τελευταίο ίχνος της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην ευρύτερη

Croisade ou renégat et relaps?, εν *Félonie, trahison et reniement au Moyen Âge*, (Les cahiers du CRI-SIMA, 3), Montpellier, 1998, σ. 511-522. –Cl. Mutaftian, *Royaume arménien*, σ. 21 κ.ε.

¹⁸⁰⁴ Albert του Aachen, σ. 353. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 162, 168. –Fulcher της Chartres, σ. 90 (χωρίς όμως την αναφορά του ονόματος του Balduk). –Smbat Sparapet, σ. 49. Πρβλ. N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 49. Ο Konstandin ήλεγχε από τα τέλη του 11^{ου} αι. έως το 1117/18 το Karkar ή Gargar (ελλ. Κάρκαρον), βορείως των Σαμοσάτων. Το Karkar και το K'esun (=Καησούν, ελλ. Κεσσούνιον, τουρκ. Keysun) στα νοτιοδυτικά πέρασαν αργότερα στον έλεγχο του Vasil Pahlavuni, που επωφελήθηκε από την πολιτική του *κόμητος* Εδέσσης Josselin Β΄ de Courtenay, που στις αραβικές πηγές αποκαλείται «Αρμένιος» (η μητέρα του Βεατρίκη ήταν αδελφή του Ρουπενίδη Τ'oros Α΄). Βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 294. Πρβλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 87, 90.

¹⁸⁰⁵ Α. Κομνηνή, σ. 419.18.

¹⁸⁰⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 220-221.

περιοχή. Οι Βυζαντινοί ωστόσο έμελλε να επανέλθουν σύντομα στα εδάφη του *δουκάτου* Αντιοχείας επί Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143).

ΙΣΤ. ΘΕΜΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΙΑΣ

1. Η διοικητική συγκρότηση της περιοχής

Η Γερμανίκεια (σημ. Maraş) αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα, μαζί με τα Σαμόσατα, αστικά κέντρα της περιοχής που στην αρχαιότητα ήταν γνωστή ως «Κομμαγγηνή»¹⁸⁰⁷. Οι Βυζαντινοί ανέκτησαν αρχικά την Γερμανίκεια από τους Άραβες το 948, αλλά δεν κατόρθωσαν να την διατηρήσουν, καθώς ο ικανός εμίρης του Χαλεπίου Šayf al-Dawla την απέσπασε εκ νέου συλλαμβάνοντας μάλιστα αιχμάλωτο τον Κωνσταντίνο Φωκά¹⁸⁰⁸. το 962 ωστόσο ο τότε *δομέστικος των σχολών* Νικηφόρος Φωκάς κυριεύσε οριστικά την πόλη προς όφελος της αυτοκρατορίας¹⁸⁰⁹.

Όπως ήταν επόμενο, η ευρύτερη περιοχή οργανώθηκε γρήγορα διοικητικά και στρατιωτικά. Το Τακτικόν «*Περὶ Παραδρομῆς*» κάνει ήδη λόγο για *θέμα* Γερμανικείας¹⁸¹⁰. Η πολύ μεταγενέστερη Άννα Κομνηνή αναφέρεται στο παλαιό *στρατηγάτον* του Μαρακέως (αραβ. Maraḡijja)¹⁸¹¹, αλλά η συγκεκριμένη πόλη δεν θα πρέπει να συγχέεται με την Γερμανίκεια και το σημερινό Maraş, καθώς βρισκόταν ανάμεσα στην Λαοδίκεια και την Τρίπολη της Συρίας. Η ίδια συγγραφέας πραγματοποιεί εξάλλου σαφή αναφορά στην Γερμανίκεια και στα *πολίχνια* της στο κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως (1108), που παραθέτει στην «*Άλεξιάδα*». Σύμφωνα με αυτό η περιοχή της πόλης θα υπαγόταν εις το εξής στο νορμανδικό *δουκάτο* Αντιοχείας, όπως συνέβαινε και κατά την βυζαντινή περίοδο¹⁸¹². Η Γερμανίκεια διέθετε κατά τα φαινόμενα μία αξιόλογη στρατιωτική φρουρά, αν λάβουμε υπόψη ότι ο διοικητής της πόλης Πανθήριος έφερε τον τίτλο του *πρωτοσπαθαρίου* περίπου στις αρχές

¹⁸⁰⁷ Γενικά για την Γερμανίκεια βλ. C. Foss, λ. Germanikeia, *ODB*, τομ. 2, σ. 845. –E. Honigmann, εν *ΕΓ*, τομ. 6, σ. 505-508. Για την γεωγραφική της θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

¹⁸⁰⁸ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 7.

¹⁸⁰⁹ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 784. Πρβλ. επίσης Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 121. –J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, σ. 300.

¹⁸¹⁰ *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 125.7-10, έκδ. G.T. Dennis, σ. 230.10-14. – Τακτικόν Escorial, σ. 267.28.

¹⁸¹¹ Α. Κομνηνή, σ. 420.47-48. Το κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως όριζε ότι το *στρατηγάτον* Μαρακέως δεν παραχωρούνταν στους Νορμανδούς της Αντιοχείας σε αντίθεση με την Γερμανίκεια. Ο Ευμάθιος Φιλοκάλης για παράδειγμα, *δουξ* Μαρακέως, Βαλανέως και Κύπρου το 1099 (βλ. Α. Κομνηνή, σ. 343.85-344.86), δεν είχε καμία σχέση με την Γερμανίκεια.

¹⁸¹² Α. Κομνηνή, σ. 419.18-19. Πρβλ. V.P. Stepanenko, *Marash i graftstvo edesskoe v devolskom dogovore 1108 g.*, *Viz. Vrem.* 48 (1987), σ. 53-63, και γενικότερα E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 84-86. – C. Foss, λ. Germanikeia, *ODB*, τομ. 2, σ. 845.

του 11^{ου} αι.¹⁸¹³ Η στρατηγική σημασία της Γερμανίκειας μειώθηκε ωστόσο μετά την κατάκτηση της Έδεσσας από τον περίφημο *στρατηγό* Γεώργιο Μανιάκη το 1031, καθώς οι στρατιωτικές δυνάμεις του *δουκάτου* που δημιουργήθηκε με έδρα την συγκεκριμένη πόλη κάλυπταν εις το εξής αμυντικά την ευρύτερη περιοχή¹⁸¹⁴. Η συγκεκριμένη εξέλιξη και η διοικητική υπαγωγή στην Αντιόχεια ή στην Έδεσσα¹⁸¹⁵ προφανώς εξηγούν την σχετική έλλειψη σωζόμενου σφραγιστικού υλικού από στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους που υπηρέτησαν στην Γερμανίκεια κατά μέσα του 11^{ου} αι.

Κατά την διάρκεια των μεταγενέστερων εκστρατειών του Ρωμανού Δ' Διογένη στην βόρεια Συρία (1068-1069) η Γερμανίκεια αποτέλεσε έναν από τους σταθμούς της πορείας του βυζαντινού στρατού προς τα νότια¹⁸¹⁶. Η βυζαντινή γραμμή άμυνας επί του Ευφράτη είχε καταρρεύσει ήδη πριν από το 1071, ενώ μετά την μάχη του Μαντζικέρτ η Έδεσσα υφίστατο πλέον ασφυκτική πίεση από τους Τούρκους· η περιοχή της λοιπόν είχε πάψει πλέον να χρησιμεύει ως στρατιωτικό κέντρο ανάσχεσης των εχθρικών επιδρομών και στήριξης της μεθορίου. Έτσι, η στρατηγική σημασία της πολύ δυτικότερης Γερμανίκειας, που βρισκόταν κοντά στην οροσειρά του Αντίταυρου, αυξήθηκε κατά τα φαινόμενα και πάλι.

2. Η Γερμανίκεια μετά το 1071. Φιλάρετος Βραχάμιος.

Μετά την πτώση και τον θάνατο του Ρωμανού Διογένη, η Γερμανίκεια αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα που ήλεγχε ο υποστηρικτής του πρώην αυτοκράτορα Φιλάρετος Βραχάμιος (αρμ. Vahram Varažnuni)¹⁸¹⁷. Ο Βραχάμιος όφειλε την άνοδό

¹⁸¹³ Βλ. G. Zacos, *Seals II*, αρ. 265, σ. 164.

¹⁸¹⁴ J.-Cl. Cheynet, *Thathoul*, σ. 238. Για την κατάκτηση της Έδεσσας βλ. κυρίως W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 143-145.

¹⁸¹⁵ Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 196.

¹⁸¹⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.11.

¹⁸¹⁷ Για τον Φιλάρετο Βραχάμιο βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 99.16 κ.ε., 100.1 κ.ε., 215.19 κ.ε. –Α. Κομνηνή, σ. 186.65 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.22 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 136.17 κ.ε., 137.6 κ.ε., 184.6 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 209.17-22. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 137-139, 141, 145, 147, 149, 151-152. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173-175. –Bar Εβραίος, σ. 228-229, 231. –Ibn al-Athīr, σ. 217-218. –Αωνώνιμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35-36, 220. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100 (παράδοση της Έδεσσας στον Melikšah και προσχώρησή του στο Ισλάμ). Πρβλ. σχετικά J. Laurent, *Antioche* (ειδικά για την αρχή του στην Αντιόχεια). –Του ίδιου, *Edesse*, σ. 381-382, 387-389, 393-394, 399-403 (κυρίως για την αρχή του στην Έδεσσα). –N. Adontz, *Philaretè* (γενικά για την οικογένεια). –Του ίδιου, *Études*, σ. 147-148, 151. –F. Chalandon, *Alexis*, σ. 95-97. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 123, 143-144. –V. Laurent, *Vatican*, αρ. 113, σ. 115-119 (με τον cursus honorum του). –Του ίδιου, *Gouverneurs*, αρ. 35, σ. 250-251 (για την αρχή του στην Αντιόχεια). –M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 120 κ.ε. –S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 69-70. –H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 18. –J. Hoffmann, *Rudimente*, σ. 5-12, 78-80, 133-134 (για το στασιαστικό του κίνημα). –V.S. Šandrovskaia, *Pečati Filareta*. –V.P. Stepanenko, *Gosudarstvo Filareta*. –J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 66-73 (ανάλυση της σταδιοδρομίας του). –C.J. Yarnley, *Philaretos*. –A. Každan, *Armjanie*, αρ. 7, σ. 26-27. –Του ίδιου, λ. Brachamios, *ODB*, τομ. 1, σ. 319. –B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 170, σ. 263-265. –K.A. Μπουρδάρ, *Τυραννίς*, κυρίως αρ. 14, σ. 49-50. –

του στον Ρωμανό, καθώς ο τελευταίος τον είχε αναβαθμίσει σημαντικά από *πρωτοσπαθάριο*, *ύπατο* και *τοποτηρητή* του *τάγματος* των Καππαδοκών¹⁸¹⁸ σε *μάγιστρο*, *δούκα* αλλά και *στρατηγό αυτοκράτορα* στην περιοχή Ρωμανοπόλεως¹⁸¹⁹. Μετά τον θάνατο του Ρωμανού αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα ως αυτοκράτορα προβάλλοντας ως πρόσχημα την αφοσίωσή του στον προηγούμενο βασιλέα, που είχε εκθρονιστεί και ουσιαστικά θανατωθεί από τους Δούκες, και την πολιτική που ακολούθησε ο νέος αυτοκράτορας δια του Νικηφορίτζη¹⁸²⁰. Οι πληροφορίες των ανατολικών ιστοριογράφων, που τον παρουσιάζουν στην αρχή της σταδιοδρομίας του ως περιπλανώμενο λήσταρχο στις περιοχές της Κιλικίας, θα πρέπει κατά την γνώμη μας μάλλον να απορριφθούν.

Αρχικά, μετά το 1071-1072, ο Φιλάρετος ήλεγχε την Γερμανίκεια, τα Πλαστά (αρμ. Aplast'a[n], τουρκ. Elbistan), την Μελιτηνή, το Χάρπετε και λογικά την κοντινή Ρωμανούπολη, όπου ο Ρωμανός Διογένης τον είχε καταστήσει *στρατηγό αυτοκράτορα*¹⁸²¹. Η κατοχή των τριών τελευταίων πόλεων του διασφάλιζε και τον έλεγχο των χωρίων του Ευφράτη αλλά και των πηγών του Τίγρη¹⁸²². Η νοτιότερη Γερμανίκεια αποτελούσε ωστόσο την κύρια στρατιωτική και διοικητική βάση του¹⁸²³. Μετά την άρνησή του να αναγνωρίσει την αρχή του Μιχαήλ Ζ΄, ο Φιλάρετος αντιμετώπισε στην ευρύτερη περιοχή τους διοικητές των *δουκάτων* Αντιοχείας και Μεσοποταμίας¹⁸²⁴, αλλά τελικά κατόρθωσε να επιβληθεί στις

F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 105 κ.ε. –Seyrig, *op. cit.* 192, σ. 136-137. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 25, 47, 54-55. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 82, *op. cit.* 103 (για την στάση του), 163, 226, 237, 298, 311, 354, σημ. 96, 397, 398, σημ. 100, 399, σημ. 105, 400. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 68, 99-100, 160, 189, 469, σημ. 272, 528, σημ. 512. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 63-64. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 38, 132, 146, 164, 197-198, 211-213. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 266 κ.ε. –Του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 6-357, (ιδίως 6 κ.ε., 19 κ.ε., 39 κ.ε., 46 κ.ε., 58 κ.ε., 77 κ.ε., 82 κ.ε., 100 κ.ε., 105 κ.ε., 130 κ.ε., 138 κ.ε., 144 κ.ε., 149 κ.ε., 154 κ.ε., 190 κ.ε., 207 κ.ε., 214 κ.ε., 218 κ.ε., 229 κ.ε., 236 κ.ε., 243 κ.ε., 250 κ.ε., 275 κ.ε., 304 κ.ε.), 386 κ.ε., 396 κ.ε., 1080 κ.ε., 1091 κ.ε., 1139 κ.ε. Υπό δημοσίευση και σχετικό άρθρο του W. Seibt, Philaretos Brachamios - General, Rebel, Vassal? (Αθήνα). Βλ. επίσης στην παρούσα μελέτη *op. cit.* πίνακα 103, 189, 221, 237, 271, 438, 456, όπου παρατίθενται οι τίτλοι και τα αξιώματά του με βάση το σφραγιστικό υλικό και τις πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων καθώς και επιπρόσθετη βιβλιογραφία (ειδικά για τις βούλλες του).

¹⁸¹⁸ Βλ. *op. cit.* πίνακα 438. Προφανώς ο Διογένης γνώρισε από κοντά και εκτίμησε τις ικανότητες του Βραχάμιου, γιατί ο ίδιος ήταν Καππαδόκης και στηριζόταν ιδιαίτερα στα στρατεύματα του συγκεκριμένου *θέματος*. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός ότι η ολοκληρωτική αποτυχία του Βραχάμιου στην αποστολή που του ανατέθηκε στην Ρωμανούπολη-Μελιτηνή δεν επέφερε για τον ίδιο καμία κύρωση. Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 99.16-102.6. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 136.9-137.21. –Ιω. Ζωναράς, *τομ. 3*, σ. 692.11-693.12.

¹⁸¹⁹ Βλ. *op. cit.* πίνακα 103.

¹⁸²⁰ Α. Κομνηνή, σ. 186.65 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 99.1 κ.ε., 215.19 κ.ε.

¹⁸²¹ Bar Εβραίος, σ. 272-273 –βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 263, σημ. 6. Για το Χάρπετε βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138. –Μιχ. Σύρος, *τομ. 3*, σ. 173. Για την Ρωμανούπολη βλ. *op. cit.* πίνακα 103. Εξαντλητική εξέταση των περιοχών που ήλεγχε ο Βραχάμιος πραγματοποιεί ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 108 κ.ε.

¹⁸²² Μιχ. Σύρος, *τομ. 3*, σ. 173-174 –βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 263, σημ. 7.

¹⁸²³ J.-Cl. Cheynet, *Thathoul*, σ. 238.

¹⁸²⁴ Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.22.

περισσότερες περιοχές του νοτιοανατολικού συνόρου. Κατά το β' ήμισυ της δεκατίας του 1070 διοικούσε πλέον το Χάρπετε της Μεσοποταμίας¹⁸²⁵, την Μελιτηνή¹⁸²⁶, την Ra'bān (ελλ. Ροβάμ)¹⁸²⁷, το K'esun (=Καησούν, ελλ. Κεσσούνιον, τουρκ. Keysun)¹⁸²⁸, τα Σαμόσατα¹⁸²⁹ και την περιοχή της Κυρρηστικής, ανάμεσα στις περιφέρειες της Αντιόχειας (Αντιοχηνή) και της Γερμανίκειας (Κομμαγηνή), όπου βρίσκονταν τα φρούρια της Κύρρου (Qūrūs) και της Ιεραπόλεως (Manbiğ)¹⁸³⁰. Για ένα διάστημα ήλεγχε μάλιστα ακόμη και την Αντιόχεια και την Έδεσσα¹⁸³¹ ακολουθώντας πολιτική εύθραυστης και επικίνδυνης ισορροπίας ή και ανάμιξης στις εσωτερικές διαμάχες των μουσουλμάνων (Σελτζούκων, Τουρκομάνων, Κούρδων και Αράβων) ηγεμόνων και στρατιωτικών αρχηγών στα ανατολικά και τα νοτιοανατολικά του σύνορα¹⁸³². Ο ίδιος μάλιστα δεν δίσταζε να συμμαχήσει μαζί τους, όποτε του συνέφερε (χαρακτηριστικά παραδείγματα η δράση του εναντίον του ομοεθνή του T'ornik του Sasun/Ταρών, που περιγράφεται στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, και η καταβολή φόρου υποτέλειας ή πάκτων στον εμίρη του Χαλεπίου για την κατοχή της Αντιόχειας¹⁸³³). Ο Βραχάμιος δεν δίστασε ακόμη και να εξοντώσει και τους Έλληνες της Αντιόχειας, που θεωρούσε ότι δεν θα του ήταν αφοσιωμένοι (ca. 1077)¹⁸³⁴. το επόμενο ωστόσο έτος αναγνώρισε εκ νέου την βυζαντινή επικυριαρχία επί των εδαφών που ήλεγχε και την αυτοκρατορική αρχή του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη, ενώ ένας συγγενής του, ο Ελπίδιος Βραχάμιος, ανέλαβε την στρατιωτική διοίκηση της Κύπρου¹⁸³⁵.

Η άλωση της συριακής μητρόπολης από τον Σελτζούκο σουλτάνο της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah το 1084 είχε ωστόσο σημαντικές επιπτώσεις για την μετέπειτα εξέλιξη των πραγμάτων στο νοτιοανατολικό σύνορο και τον Βραχάμιο προσωπικά. Η απώλεια της συγκεκριμένης πόλης και της περιοχής της κατέστησε αδύνατη την θαλάσσια επι-

¹⁸²⁵ Βλ. αρ. πίνακα 91.

¹⁸²⁶ R. Grousset, *Croisades*, τομ. 1, σ. XLI. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 81.

¹⁸²⁷ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 60. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 83. –H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 66. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 519-520. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 4, σ. 128.

¹⁸²⁸ H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 68.

¹⁸²⁹ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 143.

¹⁸³⁰ J. Laurent, *Études*, σ. 81. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 81. Η Κυρρηστική αποτελούσε στην αρχαιότητα μία τεράστια επαρχία, η οποία έφθανε σύμφωνα με τον Πτολεμαίο ως τον Ευφράτη. Βλ. σχετικά M. Canard, *H'amdaniides*, σ. 231. Η κατοχή της Κύρρου αποτέλεσε αντικείμενο αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων. Η πόλη υπήρξε για ένα διάστημα έδρα στρατηγού, εφόσον μετά την βυζαντινή ήττα του 1030 στην Συρία, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Γ' Αργυρός κατέφυγε εκεί και τελικά την εμπιστεύθηκε σε έναν τοπικό αξιωματούχο. Βλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 81, 86-87.

¹⁸³¹ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35.

¹⁸³² S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 70.

¹⁸³³ Ibn al-Athīr, σ. 218.

¹⁸³⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141.

¹⁸³⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.8 κ.ε. Για τις βούλλες του Ελπιδίου Βραχαμίου, που τον αναφέρουν ως *κουροπαλάτη* και *δούκα* Κύπρου, βλ. A. Mordtmann, *Plombs*, σ. 58, 86, αρ. 133. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 305. –D.M. Metcalf, *Seals from Cyprus*, αρ. 148, σ. 224-225.

κοινωνία της επικράτειάς του με την Κωνσταντινούπολη, έπληξε το όποιο κύρος του και τον αποδυνάμωσε στρατιωτικά¹⁸³⁶. Γύρω στο 1085/86 ο Φιλάρετος απώλεσε την περιφέρεια Jahan ή Čahan στον εμίρη Rölchtachi ή Röltachi ή Buldaği (ελλ. Πουλχάσης)¹⁸³⁷, και το Χάρπετε από τον εμίρη Muhammad bin Čabaq (τουρκ. Çubuk)¹⁸³⁸. Ενώ ο Βραχάμιος αντιμετώπιζε την ολοένα και μεγαλύτερη τουρκική απειλή, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός είχε αναγκαστικά στρέψει το σύνολο της προσοχής του στο βαλκανικό μέτωπο για την απόκρουση της εξαιρετικά επικίνδυνης νορμανδικής εισβολής¹⁸³⁹. Εφόσον μάλιστα οι χερσαίοι μικρασιατικοί δρόμοι είχαν ήδη αποκλεισθεί αρχικά από τους Νορμανδούς του Ουρσελίου και κατόπιν από τους Τούρκους, η Κωνσταντινούπολη απώλεσε κάθε ουσιαστικό έλεγχο επί των περιοχών του νοτιοανατολικού συνόρου και των διοικητών τους. Οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να υπολογίζουν εκείνη την περίοδο σε καμία βοήθεια από το κέντρο και αναγκαστικά περιορίστηκαν στις δικές τους δυνάμεις για την διατήρηση της αρχής τους και την προστασία των περιοχών τους.

Οι Φιλάρετος διέθετε πάντως σημαντικά πλεονεκτήματα, που εξηγούν την επιτυχία του δράσης. Ο ίδιος, αν και αρμενικής καταγωγής, ήταν ορθόδοξος (χαλκηδόνιος) και όχι γρηγοριανός ή ιακωβίτης, γεγονός που ερμηνεύει εν μέρει την αρνητική αποτίμηση της δράσης και της προσωπικότητάς του από τους Αρμένιους ιστοριογράφους¹⁸⁴⁰. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν αναφέρονται στην καταγωγή του Φιλάρετου, αλλά ο Ματθαίος Εδέσσης υποστηρίζει ότι ανατράφηκε από έναν θείο του στην μάλλον ορθόδοξη μονή του Ζδ'ντι-Kozern, στην περιφέρεια του Hisn Mānsūr (τουρκ. Hisni Mansur ή Adiyamam), ενώ ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται ότι καταγόταν από το χωρίο Širbaz (στο Širak ή στην Γερμανίκεια/Τελούχ)¹⁸⁴¹. Ο παλαιός Αρμένιος μελετητής Μ. Č'amč'ean ισχυριζόταν στα τέλη του 18^{ου} αι. ότι ο Βραχάμιος καταγόταν από την Waražnunik' (ή Wažnunik', ελλ. Μεσούνη)¹⁸⁴² του Ταρών ή του δυτικού Waspurakan, χωρίς όμως να τεκμηριώνει την συγκεκριμένη του άποψη¹⁸⁴³. Ενδεχομένως να διέθετε πρόσβαση σε κάποια ιστορική πηγή (π.χ. σημείωση χειρόγραφου κώδικα) που έχει στις μέρες μας απολεσθεί¹⁸⁴⁴.

¹⁸³⁶ J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 239. Πρβλ. γενικότερα του ίδιου, Duchy of Antioch, σ. 13. –C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 333, 342.

¹⁸³⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149-150.

¹⁸³⁸ J.-Cl. Cheynet, Trois familles, σ. 71.

¹⁸³⁹ G. Dédéyan, Princes Arméniens, σ. 83. –V.P.Stepanenko, Marasin i Edesskoe, σ. 54-55.

¹⁸⁴⁰ Πιο χαρακτηριστική η αφήγηση του Ματθαίου Εδέσσης, σ. 137, που τον αποκαλεί «γιο του Αντίχριστου», «τύραννο», «μοχθηρό», «εχθρό της χριστιανικής πίστης» και «κατ' επιφάση χριστιανό».

¹⁸⁴¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 137. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Πρβλ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 334-335 (στο Širak). –G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, σ. 18 (υποστηρίζει την εκδοχή της Γερμανίκειας ή του Τελούχ).

¹⁸⁴² Βλ. E. Honigsmann, Ostgrenze, σ. 193-194.

¹⁸⁴³ M. Č'amč'ean, Patmut' iwn Hayoc' (=«Ιστορία της Αρμενίας»), Venezia 1784, τομ. 2, σ. 997 -βλ. για την επισήμανση C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 334.

¹⁸⁴⁴ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 334.

Η στρατιωτική αρχή του Φιλάρετου στο νοτιοανατολικό συνόρου της αυτοκρατορίας αναγόταν, όπως προείπαμε, ήδη στην εποχή του Ρωμανού Διογένη και συνέχισε να αναγνωρίζεται από την Κωνσταντινούπολη, εξαιρουμένης βέβαια της περιόδου βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (από την οποία προέρχεται μάλλον και ο απλός τίτλος του *άρχοντας* που αναγράφεται σε σωζόμενη σφραγίδα του¹⁸⁴⁵). Όπως ήταν επόμενο, ο Βραχάμιος έφερε εξαιρετικά υψηλούς τίτλους (*κουροπαλάτης, πρωτοκουροπαλάτης, σεβαστός, πρωτοσεβαστός*) και αξιώματα και φυσικά διέθετε την απαραίτητη δύναμη, την αρμοδιότητα αλλά και το κύρος για να επιβληθεί στις αρμενικές και βυζαντινές φρουρές της ευρύτερης περιοχής.

Ο Ματθαίος Εδέσσης ισχυρίζεται εμμέσως ότι το σύνολο των δυνάμεων του Φιλάρετου ανερχόταν σε 20.000 άνδρες, αν και πρόκειται μάλλον για υπερβολή¹⁸⁴⁶. Υφιστάμενός του ήταν ο μισθοφόρος αρχηγός *κόμης* Rmbaghat (=Raimbaud);¹⁸⁴⁷, ο οποίος διοικούσε 800 Φραγγορμανδούς μισθοφόρους (και όχι 8.000, όπως αναφέρεται στην παλαιά γαλλική μετάφραση του Ματθαίου Εδέσσης από τον E. Dulaurier). Ο Φιλάρετος ωστόσο δεν υποστήριξε τον Φράγγο αξιωματικό του στην σύγκρουση των στρατευμάτων του με εκείνα του Τ'ορνικ, ίσως επίτηδες γιατί φοβόταν την δύναμή του· έτσι, οι επίφοβοι Δυτικοί στρατιώτες εξουδετερώθηκαν¹⁸⁴⁸. Από ό,τι φαίνεται, στις δυνάμεις του Βραχάμιου συγκαταλέγονταν ακόμη και Τουρκομάνοι στρατιώτες, προφανώς λόγω των σχετικά καλών σχέσεων που διέθετε με αρκετούς μουσουλμάνους της περιοχής του¹⁸⁴⁹. Ο ίδιος όμως μπορούσε κυρίως να υπολογίζει στους πολυπληθείς Αρμένιους που είχαν καταφύγει στην διοικητική του περιφέρεια, εξαιτίας της κατάρρευσης της βυζαντινής κυριαρχίας στην Αρμενία, των τουρκικών επιδρομών στην Καππαδοκία, της εξαφάνισης από το προσκήνιο των σημαντικότερων Αρμενίων ηγεμόνων και διοικητών (Κακίκιος Κάρσε, Κακίκιος Ανιώτης¹⁸⁵⁰, Atom και Abusahl Arcruni, Τ'ορνικ Mamikonean κ.ά.) και ενός φοβερού λιμού¹⁸⁵¹. Περιγράφοντας τις εξελίξεις των τελών της δεκαετίας του 1070 ο Ματθαίος Εδέσσης αναφέρεται στα μεταναστευτικά κύματα των Αρμενίων προσφύγων που αναζήτησαν ασφάλεια και τροφή στην Κιλικία αλλά και στις περιοχές που ήλεγχε ο Φιλάρετος κοντά στον Ευφράτη (η Γερμανίκεια και το Τελούχ στην Κομμαγγηνή αλλά και η Έδεσσα στην Οσροηνή)¹⁸⁵².

Η συνεχής εισροή Αρμενίων προσφύγων στα εδάφη του ώθησε τον Βραχάμιο να επιδιώξει την εγκατάσταση του αρμενικού *καθολικοσάτου* στην περιοχή της διοίκησής του,

¹⁸⁴⁵ Βλ. αρ. πίνακα 103.

¹⁸⁴⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138.

¹⁸⁴⁷ Βλ. γι' αυτόν σ. 194 (κείμενο και σημείωση 1071).

¹⁸⁴⁸ Βλ. σχετικά Ματθαίος Εδέσσης, έκδ. A.E. Dostourian, σ. 138, έκδ. E. Dulaurier, σ. 173-174. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 213, σημ. 114.

¹⁸⁴⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138.

¹⁸⁵⁰ Ο Βραχάμιος είχε επιδιώξει την δολοφονία του Ανιώτη. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 145.

¹⁸⁵¹ Α. Κομνηνή, σ. 186.65 κ.ε. Πρβλ. αναλυτικά C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 337 κ.ε.

¹⁸⁵² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 143-1441. Πρβλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 82. Αναλυτικότερα για την αρμενική μετανάστευση βλ. του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, 132 κ.ε.

ώστε να προσεταιριστεί τους συμπατριώτες του, έστω και αν ο ίδιος και πολλοί ακόμη Αρμένιοι αξιωματούχοι ήταν, τυπικά ή ουσιαστικά, ορθόδοξοι (π.χ. Βασίλειος Αποκάπης, Θεόδωρος Χετάμης, Γαβριήλ της Μελιτηνής, Τ'ατ'ουλ Πακουριανός¹⁸⁵³ κ.ά.)¹⁸⁵⁴. Ο τότε *καθολικός* Grigor B' V kayasēr (1065/66-1105) δεν αποδέχθηκε ωστόσο τις προτάσεις του Βραχάμιου, επειδή η οικογένειά του είχε ταχθεί με τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα στον βυζαντινό εμφύλιο του 1071-1072, ενώ ο Φιλάρετος με τον Ρωμανό Διογένη¹⁸⁵⁵. Μετά την άρνηση του Grigor B' αναδείχθηκε *καθολικός* ο Sargis, που διέθετε ως έδρα του το καππαδοκικό Χώνιον (αρμ. Honī), δώδεκα χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Λυκανδού¹⁸⁵⁶. Τον τελευταίο διαδέχτηκε κατά το 1075 στον θρόνο του *καθολικοσσάτου* ο Τ'εδορος (ή Τ'ορος) Alaxōsik, ο οποίος ωστόσο επέλεξε να μην μεταβεί στην Γερμανία, όταν η Καππαδοκία πέρασε στον έλεγχο του Σελτζούκου εμίρη Rōlchtachi, παρά τις σχετικές εκκλήσεις του Βραχάμιου¹⁸⁵⁷. Ο αναπληρωτής τρόπον τινά *καθολικός* Ρ'δλος ή Ρόλος (=Παύλος), πρώην ηγούμενος της μονής του Αγίου/Τιμίου Σταυρού (αρμ. Surb Nšan) του Varag ή Varak του Waspurakan, που τοποθετήθηκε αντ' αυτού στον θρόνο του καθολικοσσάτου από τον Βραχάμιο, δεν παρέμεινε στην θέση του για μεγάλο χρονικό διάστημα εξαιτίας του θανάτου του (το 1090 ή το 1093)¹⁸⁵⁸.

Ο Βραχάμιος διατήρησε τον έλεγχο της Γερμανίας έως τον θάνατό του (τέλη δεκαετίας του 1080;¹⁸⁵⁹) αποδεχόμενος την επικυριαρχία του σουλτάνου Melikšah (ca. 1086/87)¹⁸⁶⁰. Η συγκεκριμένη κατάληξη υπήρξε τελικά αναγκαστική επιλογή για τους ημιανεξάρτητους «αυτοκρατορικούς» διοικητές της περιοχής, όπως ο Φιλάρετος ή ο Γαβριήλ της Μελιτηνής¹⁸⁶¹, μετά την απώλεια της Αντιόχειας και κυρίως την εκστρατεία του

¹⁸⁵³ Ο V.P. Stepanenko, Pakurianij v Vizantij, *Sbornik "Christianiskij Vostok"* 2 (2001), σ. 271. –Του ίδιου, Armjane v Vizantij XI veka v svete novijh dannijh sigillografij, εν *Sbornik "Mir Aleksandra Každana"*, Moskva 2003, σ. 184-186, διαφοροποιείται από την κοινή επιστημονική πεποίθηση και θεωρεί ότι ο Τ'ατ'ουλ Πακουριανός δεν ήταν χαλκηδόνιος. Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 320, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

¹⁸⁵⁴ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 342.

¹⁸⁵⁵ Για τις διαφορετικές πλευρές που στήριζαν οι Αρμένιοι αξιωματούχοι κατά τον εμφύλιο ανάμεσα στους Δούκες και τον Ρωμανό Διογένη βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 396-402.

¹⁸⁵⁶ F. Tournèbize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris 1910, σ. 166. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 82. Για την ακριβή γεωγραφική τοποθεσία του Χωνίου βλ. τον σχετικό χάρτη του W. Felix, *Islamische Welt*. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης. Για την πόλη βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 165-166, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας.

¹⁸⁵⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 142, 149-150. Πρβλ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 341-342.

¹⁸⁵⁸ F. Tournèbize, ό.π., σ. 166-167. –G. Dédéyan, ό.π.

¹⁸⁵⁹ Η άποψη του C. Foss, λ. Germanikeia, *ODB*, том. 2, σ. 845, περί ηγεμονίας του Φιλάρετου στην Γερμανία την περίοδο 1078-1097, δεν είναι ορθή χρονολογικά.

¹⁸⁶⁰ Βλ. Μιχ. Σύρος, том. 3, σ. 173 (έτος 1086). Το Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36, κάνει λόγο για το 1087.

¹⁸⁶¹ Ειδικά για την υποταγή του Γαβριήλ βλ. Μιχ. Σύρος, том. 3, σ. 1769. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *That-houl*, σ. 239.

Melikshah στα δυτικά με σημαντικές δυνάμεις κατά το 1086¹⁸⁶². Τα τέκνα του Βραχάμιου, τα ονόματα των οποίων δεν γνωρίζουμε δυστυχώς, παρέμειναν εκεί για ένα διάστημα μετά τον θάνατό του πατέρα τους διοικώντας κατά τα φαινόμενα την πόλη¹⁸⁶³. Ο Πέρσης ιστοριογράφος Rašīd al-Dīn ισχυρίζεται πάντως ότι η Γερμανίκεια και το Sariz πέρασαν υπό τον έλεγχο του Τούρκου εμίρη Çavuldur, πρώην στρατιωτικού αρχηγού του Alp Arslan, στα χρόνια μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, χωρίς όμως να δίνει περαιτέρω χρονολογικά στοιχεία¹⁸⁶⁴.

Στις 13 Οκτωβρίου του 1097 η κύρια δύναμη των Σταυροφόρων κατέφθασε στην Γερμανίκεια, μέσω της Κουκουσού (λατ. Coxon, αρμ. Kokison, σημ. Güksün)¹⁸⁶⁵, και παρέμεινε εκεί τρεις ημέρες για να αναπαυθεί. Σύμφωνα με την αφήγηση του Fulcher της Chartres η Γερμανίκεια αποτελούσε τότε ευημερούσα πόλη, γεγονός που μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί εν μέρει και στην διοίκηση του Βραχάμιου¹⁸⁶⁶. Ο Albert του Aachen σημειώνει από την άλλη ότι η Γερμανίκεια διέθετε τότε μία τουρκική φρουρά¹⁸⁶⁷. Προφανώς η περιοχή είχε πάψει να διοικείται πλέον από τους απογόνους του Βραχάμιου, εφόσον μάλιστα οι πηγές αναφέρονται σαφώς στην παρουσία του μετέπειτα δουκός Τ'ατ'υλ Πακουριανού¹⁸⁶⁸. Οι επικεφαλής των Σταυροφόρων δεν διεκδίκησαν την κατοχή της πόλης, σεβόμενοι ακόμη την συμφωνία τους με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό περί επιστροφής των παλαιών αυτοκρατορικών εδαφών που θα ανακαταλάμβαναν¹⁸⁶⁹. Ο αξιωματικός του Αλεξίου Α΄ Τατίκιος, που συνόδευε τους Δυτικούς και ενδιαφερόταν κυρίως για την Αντιόχεια, δεν διέθετε τις απαραίτητες δυνάμεις για την εξασφάλιση της Γερμανίκειας. Έτσι, προφανώς μετά από σχετική του υπόδειξη, οι Σταυροφόροι αναγνώρισαν την αρχή του Τ'ατ'υλ στην πόλη, ο οποίος θα την διοικούσε ως *δουξ* για λογαριασμό του αυτοκράτορα¹⁸⁷⁰. Σύμφωνα εξάλλου με όσα παραδίδει ο Baudri de Dol, ο Τατίκιος είχε πράξει αναλόγως με την Plastenzia (ελλ. Πλασ-

¹⁸⁶² Βλ. σχετικά Ματθαίος Εδέσσης, σ. 147 κ.ε., 152 κ.ε.

¹⁸⁶³ Βλ. Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36, 220. –A.S. Tritton - H.A.R. Gibb, εν *Journal of Royal Asiatic Society* (Ιανουάρ. 1933), σ. 72 κ.ε. Πρβλ. A. Každan, λ. Brachamios, *ODB*, τομ. 1, σ. 319. –J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 238.

¹⁸⁶⁴ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64.

¹⁸⁶⁵ *Gesta Francorum*, σ. 63, 65. –Albert του Aachen, σ. 358-359. –Robert le Moine, σ. 770-771. Οι Σταυροφόροι δεν ακολούθησαν την συνηθισμένη οδό που οδηγούσε από την Κουκουσό στην Γερμανίκεια, ίσως επειδή ήταν αποκλεισμένη από τους Τούρκους. Αντίθετα ακολούθησαν μία πορεία προς νότον, η οποία ωστόσο ήταν ιδιαίτερα επίπονη, με στενές οδούς και επικίνδυνα, απόκρημνα περάσματα, στα οποία χάθηκαν πολλά μεταφορικά ζώα. Η ίππευση μάλιστα ήταν αδύνατη εξαιτίας της λάσπης και οι ιππότες αναγκάστηκαν να πορευθούν πεζοί, ενώ πολλοί από αυτούς προσπάθησαν να απαλλαγούν από τις βαρείες τους πανοπλίες. Πρβλ. σχετικά S. Runciman, *First Crusade*, σ. 298.

¹⁸⁶⁶ Fulcher της Chartres, σ. 89. Βλ. πάντως και *Gesta Francorum*, σ. 65. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.19 κ.ε., αναφέρεται στην προσπάθεια που εξασφάλισε με την δράση του στις περιοχές που ήλεγχε.

¹⁸⁶⁷ Albert του Aachen, σ. 357-358.

¹⁸⁶⁸ O B. Hendrickx, *Armenia*, σ. 9, θεωρεί ότι αποτελούσε αξιωματικό του Βραχάμιου, χωρίς όμως να τεκμηριώνει την άποψή του.

¹⁸⁶⁹ Βλ. σχετικά Α. Κομνηνή, σ. 313.4 κ.ε., 315.66 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 165, 176.

¹⁸⁷⁰ Βλ. εξάλλου Ματθαίος Εδέσσης, σ. 176.

τά, αρμ. Aplast'a[n], τουρκ. Elbistan¹⁸⁷¹), καθώς είχε αναθέσει την διοίκησή της στον Δυτικό υπόπτη Πέτρο του Αλίφα (Pierre d'Alipha ή Pierre d'Aups, λατ. Petrus de Alpius), ο οποίος έδωσε όρκο πίστωσης στον αυτοκράτορα¹⁸⁷². Ο T'at'ul από την άλλη αναγνωρίστηκε προφανώς και από την Κωνσταντινούπολη, εφόσον έφερε λίγο αργότερα, όπως θα δούμε, τον υψηλό τίτλο του *πρωτονωβελισσίμου*. ταυτόχρονα όμως έφερε και τον παραδοσιακό αρμενικό του *άρχοντος των αρχόντων*, καθώς ο ίδιος ήταν Αρμένιος, διοικούσε στρατεύματα ομοεθνών του και διέθετε μία σχετική ανεξαρτησία από την μακρινή βυζαντινή πρωτεύουσα¹⁸⁷³.

Η θετική αντιμετώπιση του T'at'ul Πακουριανού από τον Ματθαίο Εδέσσης έρχεται σε προφανή αντίθεση με την ιδιαίτερα αρνητική του γνώμη για τον Φιλάρετο, γεγονός που ωθεί να υποθέσουμε ότι ο T'at'ul δεν διέθετε σχέση με την οικογένεια του Βραχάμιου¹⁸⁷⁴. Ο T'at'ul χαρακτηρίζεται πάντως από τους Ματθαίο, Smbat Sparapet και Vardan Arewelc'i ως «Ρωμαίος», γεγονός που υποδηλώνει ότι ακολουθούσε το ορθόδοξο (χαλκηδόνιο) δόγμα¹⁸⁷⁵, αν και ο V.P. Stepanenko διατύπωσε σχετικά πρόσφατα τις επιφυλάξεις του¹⁸⁷⁶. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος έφερε τους τίτλους του *άρχοντος των αρχόντων* και του *πρωτονωβελισσίμου*¹⁸⁷⁷. Ο πρώτος τίτλος αποτελούσε κατάλοιπο τρόπον τινά του παρελθόντος, καθώς τον 9^ο και 10^ο αι. παραχωρούνταν από τους Άραβες χαλίφες και από την αυτοκρατορία στους σημαντικούς Αρμένιους ηγεμόνες, για να τους διαχωρίσει από τους υπόλοιπους ομοεθνείς τους διοικητές της εποχής. Ο Γαβριήλ της Μελιτηνής υπήρξε επίσης *πρωτονωβελισσισμός* και αργότερα *σεβαστός*¹⁸⁷⁸. Ο Βραχάμιος, άλλοτε προϊστάμενός τους και *δουξ* Αντιοχείας, έφερε στην ύστερη χρονική φάση της σταδιοδρομίας του τον τίτλο του

¹⁸⁷¹ Η πόλη ταυτίζεται εσφαλμένα από πολλούς ερευνητές με τα αρχαία Κόμανα (βλ. π.χ. τα σχετικά σχόλια του L. Bréhier εν *Gesta Francorum*, σ. 61, σημ. 6), ενώ η ονομασία της αποδίδεται και ως «Πλακεντία»! Πρόκειται στην πραγματικότητα για τα Πλαστά ή Ablastain ή Abulustain ή Ablastha ή Ablestīn, σημ. Elbistan. Βλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 260-261, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας. Για τα Κόμανα του Αντίταυρου βλ. F. Hild - M. Restle, ό.π., σ. 208-209.

¹⁸⁷² Baudri de Dol, σ. 39, 168. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 241, σημ. 46.

¹⁸⁷³ Βλ. αρ. πίνακα 238. Βλ. και Ματθαίος Εδέσσης, σ. 176.

¹⁸⁷⁴ Βλ. σχετικά Ματθαίος Εδέσσης, σ. 176, 195, 220. Πρβλ. επίσης τα σχόλια του J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 238-239.

¹⁸⁷⁵ Smbat Sparapet, σ. 52. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 65, σ. 200. Πρβλ. το σχόλιο του A.E. Dostourian (έκδ.), Ματθαίος Εδέσσης, σ. 329, Section 108, σημ. 3. Ο T'at'ul πιθανώς αποτελούσε απόγονο του συνονόματου (T'at'ul), *azat* του Κακίκιου Καρσιώτη, που εκτελέστηκε από τον σουλτάνο Tuğrul beg το 1053 σύμφωνα με τον Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 80, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 98. Η άποψη εκφράστηκε από τον G. Dédéyan. Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 238. Ο S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 176-177, 187, εξέφρασε την άποψη ότι ο T'at'ul ανέλαβε την διοίκηση της Γερμανίκειας με την άφιξη των Σταυροφόρων. Βλ. όμως αντιθ. J.-Cl. Cheynet, ό.π., σ. 241, σημ. 45.

¹⁸⁷⁶ V.P. Stepanenko, Pakurianij v Vizantij, *Sbornik "Christianiskij Vostok"* 2 (2001), σ. 271. –Του ίδιου, Armjane v Vizantij XI veka v svete novijh dannijh sigillografij, εν *Sbornik "Mir Aleksandra Každana"*, Moskva 2003, σ. 184-186. Πρβλ. Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 320.

¹⁸⁷⁷ Βλ. αρ. πίνακα 238.

¹⁸⁷⁸ Βλ. αρ. πίνακα 190.

πρωτοσεβαστού και το αξίωμα του *δομεστικού Εώας* (=Ανατολής)¹⁸⁷⁹, ενώ ο Θεόδωρος Χετάμης της Έδεσσας έφερε τον κατώτερο συγκριτικά τίτλο του *κουροπαλάτη*, έστω αν ήταν *δουζ* και όχι απλός *στρατηγός*¹⁸⁸⁰. Ο Θεόδωρος ωστόσο είχε λάβει τον προηγούμενο τίτλο, και ενδεχομένως την αρχή της Μελιτηνής, ενώ ήταν ακόμη αξιωματικός του Βραχάμιου· επιπρόσθετα, η διοίκηση της Έδεσσας του ανατέθηκε από τον Τούρκο αρχηγό Tutuș, χωρίς την αυτοκρατορική παρέμβαση¹⁸⁸¹. Ο Χετάμης ωστόσο δεν φαίνεται να έλαβε κάποιον νέο τίτλο μετά την ανάληψη της αρχής της Έδεσσας, την αποκήρυξη της τουρκικής επικυριαρχίας και της επανασύνδεσής του με την αυτοκρατορία¹⁸⁸².

Μετά την κατάκτηση της Αντιόχειας και την ρήξη των σχέσεών του με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο Βοημούνδος προφανώς μετάνιωσε για την μη εξασφάλιση της στρατηγικά πολύτιμης Γερμανίκειας. Το 1101 πολιορκήσε την πόλη μαζί με τον ανεψιό του Ριχάρδο. Ο Αρμένιος όμως Τ΄ατ΄ουλ Πακουριανός, τότε διοικητής της Γερμανίκειας, απέκρουσε τις επιθέσεις των Νορμανδών. Οι πολιορκητές αναγκάστηκαν να αποσυρθούν, όταν έγινε γνωστό ότι ο γαζής αρχηγός Melik Dānişmend απειλούσε την Μελιτηνή¹⁸⁸³.

Το 1104, για πρώτη φορά μετά από τριάντα και πλέον έτη, κατέφθασε στην περιοχή της Γερμανίκειας ένα βυζαντινό στρατιωτικό σώμα με επικεφαλής τους Βουτουμίτη και (Μιχαήλ;) Μοναστρά. Η αυτοκρατορική διοίκηση είχε επιβληθεί και πάλι στην Κιλικία από τον Μοναστρά στα 1103-1104¹⁸⁸⁴. Δουζ της Γερμανίκειας εξακολουθούσε να παραμένει ο Τ΄ατ΄ουλ, ο οποίος είχε συμμαχήσει με τους Βυζαντινούς ή αποδεχθεί την αυτοκρατορική επικυριαρχία. Η αφήγηση της Άννας Κομνηνής σε αυτό το σημείο δεν έρχεται σε αντίθεση με τις πληροφορίες του Ματθαίου Εδέσσης. Οι Βυζαντινοί εισήλθαν τελικά στην Γερμανίκεια χωρίς μάχη, γεγονός που καταδεικνύει ότι η πόλη αναγνώριζε την «ρωμαϊκή» επικυριαρχία ή ήταν φίλα προσκείμενη στην αυτοκρατορία¹⁸⁸⁵.

Το 1104/05 ο Τ΄ατ΄ουλ παρέδωσε την πόλη του στον Josselin de Courtenay, πούλησε στον Ρουπενίδη διοικητή του Vahga και άλλων περιοχών Τ΄oros (1099-1129) μία πολύτιμη εικόνα της Θεοτόκου που του απέφερε «χρυσό και ασήμι» και αποσύρθηκε στην Κωνσταντινούπολη¹⁸⁸⁶. Η Γερμανίκεια, μαζί με τα κοντινά της *πολίχνια* και άλλες *στρατηγίδες* πόλεις της ευρύτερης περιφέρειας, παραχωρήθηκε τελικά από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό στο νορμανδικό *δουκάτο* της Ανιόχειας με την συνθήκη της Δεαβόλεως (1108)¹⁸⁸⁷. Η συγκεκριμένη πράξη δεν τερμάτισε ωστόσο την βυζαντινή κυριαρχία στην περιοχή, καθώς ένας

¹⁸⁷⁹ Sternberg 25, αρ. 505 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 200.

¹⁸⁸⁰ Βλ. αρ. πίνακα 227.

¹⁸⁸¹ Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 290-291.

¹⁸⁸² J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 241.

¹⁸⁸³ Smbat Sparapet, σ. 53. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 176.

¹⁸⁸⁴ Α. Κομνηνή, σ. 350.84 κ.ε.

¹⁸⁸⁵ Α. Κομνηνή, σ. 350.87. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 176.

¹⁸⁸⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 195. -Smbat Sparapet, σ. 58. -Vardan Arewelc'i, κεφ. 65, σ. 200.

¹⁸⁸⁷ Α. Κομνηνή, σ. 419.18-19.

ανώνυμος Αρμένιος διοικητής, που έφερε τον παραδοσιακό τίτλο του *άρχοντος των αρχόντων*, ήλεγχε την Γερμανίκεια έως το 1117/18 «για λογαριασμό των Ρωμαίων». Ο συγκεκριμένος διοικητής εξοντώθηκε ωστόσο από τον Νορμανδό Βοημούνδο, γεγονός που σήμανε και την τυπική λήξη της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιφέρεια¹⁸⁸⁸. Τμήμα της Γερμανίκειας είχε ήδη καταστραφεί το 1114/15 από σεισμό¹⁸⁸⁹, ενώ ο Δανισμένδης Muhammad, γιος του Emīr Gāzi (ελλ. Αμίρ γαζής, αρμ. 'Amr-Ġāzī) και εγγονός του Melik Dānišmend, πραγματοποίησε λεηλασίες στα περίχωρα και τα χωρία της το 1136-1137¹⁸⁹⁰. Η πόλη καθαυτή υπέκυψε το 1148 στον μετέπειτα Σελτζούκο σουλτάνο του Ικονίου Kīlīç Arslan B' (1155-1192)¹⁸⁹¹.

¹⁸⁸⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 220-221.

¹⁸⁸⁹ Guillaume de Tyr, XI, xxiii. –Bar Εβραίος, σ. 247 -βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 501, σημ. 113.

¹⁸⁹⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 238.

¹⁸⁹¹ Μιχαήλ Σύρος, τομ. 3, σ. 290 -βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 501, σημ. 115. Η «Συνέχεια» του ιερέα Grigor στον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 257, αναφέρει ότι η πόλη καταλήφθηκε για λίγο από τον σουλτάνο του Ικονίου Mas'ūd A' (1116-1155). Για τον Kīlīç Arslan B', γιο του Mas'ūd A', βλ. C.M. Brand, λ. Kilic Arslan II, *ODB*, τομ. 2, σ. 1128-1129 (με ειδική βιβλιογραφία).

ΙΖ. ΘΕΜΑ ΤΕΛΟΥΧ

1. Η διοικητική συγκρότηση του *θέματος* Τελούχ και η ιστορική του πορεία έως τα μέσα του 11^{ου} αι.

Η κωμόπολη Τελούχ (αρμ. Duluk ή T'luk ή Telouk', τουρκ. Dülük) βρισκόταν στην συνοριακή περιοχή που εκτεινόταν ανάμεσα στην βόρεια Συρία και την Μικρά Ασία, όχι μακριά από το 'Aintāb (τουρκ. Gaziantep) και την Γερμανίκεια¹⁸⁹². Η ονομασία της αποτελούσε παραφθορά της παλαιάς *πολίχνης* Δολίχης, παλαιού κέντρου λατρείας του σημιτικού θεού Baal (Διός Δολιχηνού κατά τους Ρωμαίους) αλλά και της αρειανής αίρεσης. Οι Άραβες την αποκαλούσαν αργότερα «Dulūk». Μέχρι την κατάκτησή του το 962 από τους στρατιώτες του Νικηφόρου Φωκά, το Τελούχ ανήκε στους Χαμδανίδες¹⁸⁹³. Η περιοχή του πάντως δεν οργανώθηκε διοικητικά ως ξεχωριστό *θέμα* ή *στρατηγίδα*, εφόσον δεν αναφέρεται στο Τακτικόν του Escorial, το οποίο χρονολογείται κατά την βασιλεία του Ιωάννη Α' Τζιμισκή (ca. 971-974;). Προφανώς η ευρύτερη περιοχή δεν ελεγχόταν ακόμη απόλυτα από την αυτοκρατορία. Η κοντινή πόλη Ra'bān ή R'abān (ελλ. Ροβάμ) για παράδειγμα, που διέθετε και αρμενικό πληθυσμό, καταλήφθηκε οριστικά σύμφωνα με τον ιστοριογράφο Yahyā bin Sa'īd al-Antakī μόλις το 981¹⁸⁹⁴. Είναι αρκετά πιθανόν το Τελούχ να συγκροτήθηκε ως αυτοκρατορική διοικητική περιφέρεια κατά την διάρκεια της δεύτερης εκστρατείας του Βασιλείου Β' στην βόρεια Συρία (τέλη 10^{ου} αι.)¹⁸⁹⁵.

Αρκετά πρόσφατα ο J.-Cl. Cheynet επέλεξε περιέργως ως παράδειγμα την περίπτωση της *στρατηγίδας* του Τελούχ, για να στηρίξει την υπόθεσή του ότι το Τακτικόν του Escorial δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται με απόλυτη βεβαιότητα στην μελέτη της διοικητικής και στρατιωτικής διάρθρωσης του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας. Ο ίδιος ερευνητής ισχυρίζεται ότι το Τακτικόν του Escorial αποτελούσε απλώς ένα εθιμοτυπικό

¹⁸⁹² Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 127, σημ. 4. –Marlia M. Mango, λ. Telouch, *ODB*, τομ. 3, σ. 2023. –J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 58, σ. 427. Βλ. και εδώ, *χάρτες* αρ. 3-4.

¹⁸⁹³ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 784. Η κατάκτησή του τοποθετείται ανάμεσα στις 9 Απριλίου με 8 Μαΐου του 962. Πρβλ. γενικά Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 122. –J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, σ. 300.

¹⁸⁹⁴ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, 405-406 -βλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 80, σημ. 12. Για την Ροβάμ βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 60. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 83. –H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 66. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 519-520. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 4, σ. 128.

¹⁸⁹⁵ Αυτή είναι η άποψη του W. Treadgold, *Army*, σ. 37, σημ. 50, ο οποίος επισημαίνει την ευκολία της φατιμδικής προέλασης έως την Γερμανίκεια το 998, γεγονός που υποδηλώνει ότι έως τότε μάλλον δεν υφίστατο ακόμη το *θέμα* Τελούχ (*terminus post quem*). Κατά τα πρώτα πάλι χρόνια του 11^{ου} αι. η αυτοκρατορία βρισκόταν σε ειρήνη με τους Φατιμίδες (*terminus ante quem*).

κείμενο, που χρησίμευε στην οργάνωση των αυτοκρατορικών τελετών και στην τήρηση της πρέπουσας σειράς υποδοχής των διαφόρων *στρατηγών* και λοιπών αξιωματούχων σε αυτές· οι διάφορες ωστόσο στρατιωτικές διοικήσεις, που αναφέρονται σε αυτό, δεν ανετίθεντο πάντοτε σε κάποιους διοικητές (sic)¹⁸⁹⁶. Ο J.-Cl. Cheynet επισήμανε και ότι ελάχιστα μολυβδόβουλλα αξιωματούχων των μικρών *στρατηγίδων* του ανατολικού συνόρου έχουν διασωθεί· ειδικά στην περίπτωση του Τελούχ διασώζεται μόνο μία σφραγίδα ενός *στρατηγού* του *θέματος*, η οποία μάλιστα ανάγεται στα χρόνια της τουρκικής διείσδυσης, γεγονός, υποτίθεται, όχι τυχαίο. Το τελικό συμπέρασμα του ερευνητή είναι ότι το Τελούχ μάλλον δεν διέθετε διοικητή και μόνιμη στρατιωτική δύναμη κατά τα προγενέστερα χρόνια¹⁸⁹⁷.

Στις συγκεκριμένες απόψεις J.-Cl. Cheynet θα πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής:

(α) Το Τελούχ δεν απαντά ούτως ή άλλως, όπως προείπαμε, ως *στρατηγίδα* στο Τακτικόν του Escorial. Το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί μεν ουσιαστικά έναν εθιμοτυπικό οδηγό ή κατάλογο, αλλά είναι απίθανο να μνημόνευε στρατιωτικούς διοικητές περιοχών που δεν υφίσταντο, ιδιαίτερα μετά την βυζαντινή επέκταση προς ανατολάς στα μέσα του 10^{ου} αι.

(β) Η περιστασιακή και όχι μόνιμη επάνδρωση συνοριακών φρουρίων και *στρατηγίδων* δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή, εξαιτίας της συνεχούς στρατιωτικής πίεσης, στην οποία βρίσκονταν πάντοτε τα *δουκάτα* Αντιοχείας και Εδέσσης και ειδικά μετά τις πρώτες τουρκικές εισβολές.

(γ) Είναι αλήθεια ότι οι σωζόμενες σφραγίδες των αξιωματούχων των ανατολικών στρατιωτικών διοικήσεων είναι σχετικά περιορισμένες αριθμητικά, συγκριτικά με εκείνες που προέρχονται από μεγαλύτερες περιφέρειες. Το γεγονός αυτό όμως μπορεί να ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους και όχι κατ' ανάγκη με την υποτιθέμενη εφήμερη ύπαρξη των συγκεκριμένων διοικητικών μονάδων (π.χ. περιορισμένη έκταση και σπουδαιότητα αυτών των *στρατηγίδων* ή *θεμάτων* σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες περιφέρειες, λιγότεροι αναλογικά αξιωματούχοι που υπηρέτησαν σε αυτά, καταστροφή των μολυβδόβουλων εξαιτίας πολεμικών συμβάντων ή άλλων λόγων, παλαιότερες εσφαλμένες αναγνώσεις επιγραφών, αποστολή εγγράφων που έφεραν σφραγίδες στις μεγάλες διοικήσεις του συνόρου και όχι στην Κωνσταντινούπολη, από όπου προέρχεται το μεγαλύτερο τμήμα του σωζόμενου σφραγιστικού υλικού, κ.ά.). Οι γνωστές εξάλλου σε μας σφραγίδες αξιωματούχων που υπηρέτησαν στο ανατολικό σύνορο είναι σήμερα πολύ περισσότερες, ακόμη και σε σύγκριση με το άμεσο παρελθόν, γεγονός που οφείλεται στις συνεχείς νέες εκδόσεις μολυβδόβουλων, που προέρχονται και από τις άλλοτε συνοριακές περιοχές της αυτοκρατορίας, αλλά και στις διορθώσεις παλαιών εσφαλμένων ή αμφίβολων αναγνώσεων σφραγιδικών επιγραφών. Η

¹⁸⁹⁶ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 2-3: «Historians concerned with the military situation in the east of the Byzantine Empire must not rely blindly on the evidence of the Escorial *Taktikon* which suggests the existence of many themes on the eastern frontier. This type of document was intended for the organisation of imperial banquets and the reception of *strategoi*. We cannot conclude that these posts were always filled». Ανάλογες απόψεις εκφράζει επιπρόσθετα και η C. Holmes, *Basil II*, σ. 302.

¹⁸⁹⁷ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 3.

ανακάλυψη μάλιστα επιπρόσθετων αξιωματούχων, που είχαν υπηρετήσει στην διοικητική περιφέρεια Αρμενι(α)κά *θέματα* ή στις *στρατηγίδες/θέματα* που υπάγονταν στην Αντιόχεια και στα άλλα συνοριακά *δουκάτα* και *κατεπανάτα*, πρόκειται πιθανότατα να συνεχιστεί¹⁸⁹⁸.

(δ) Το μολυβδόβουλλο του *στρατηγού* Τελούχ Μιχαήλ¹⁸⁹⁹ αποτελεί μεν την μοναδική μαρτυρία ύπαρξης αυτού του *θέματος* μέσα από το γνωστό ως σήμερα σφραγιστικό υλικό, όπως επισήμανε ο J.-Cl. Cheynet, αλλά η συγκεκριμένη στρατιωτική περιφέρεια μνημονεύεται από διάφορα αφηγηματικά κείμενα της εποχής, όπως θα καταδείξουμε αμέσως παρακάτω.

Το *θέμα* Τελούχ μνημονεύεται για πρώτη φορά στις αφηγηματικές πηγές γύρω στο 1030. Διοικητής του διατελούσε τότε ο πολύ γνωστός *στρατηγός* Γεώργιος Μανιάκης, ο οποίος κατόρθωσε να αντιμετωπίσει επιτυχώς τους Άραβες που αποπειράθηκαν να λεηλατήσουν την πόλη με ένα τέχνασμα¹⁹⁰⁰. Η μετέπειτα κατάκτηση της Έδεσσας από τον Μανιάκη, ως *στρατηγού* παρεμφρατιδίων πόλεων ή Σαμιοσάτων¹⁹⁰¹, και η γενικότερη ηρεμία που επικράτησε για ένα διάστημα στο συριακό σύνορο θα πρέπει λογικά να συνέβαλε πρόσκαιρα σε μία σχετική υποβάθμιση της σημασίας του Τελούχ ως στρατιωτικής-διοικητικής περιφέρειας. Η συγκεκριμένη εξέλιξη εξηγεί ίσως και την σχετική έλλειψη σφραγιστικού υλικού αξιωματούχων του Τελούχ, που επισήμανε ο J.-Cl. Cheynet, αλλά κυρίως τις περιορισμένες μνείες της συγκεκριμένης διοικητικής περιοχής στα υπάρχοντα ιστοριογραφικά έργα. Γνωρίζουμε πάντως ότι το 1051 ένα σώμα έφιππων τοξοτών του Τελούχ συμμετείχε με άλλες βυζαντινές μονάδες σε στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά των Πετсенέγων στα Βαλκάνια¹⁹⁰², γεγονός που καταδεικνύει ότι το *θέμα* συνέχιζε να υφίσταται ως ξεχωριστή στρατιωτική μονάδα. Η σχετική ηρεμία που επικρατούσε ακόμη στο νότιο τμήμα του ανατολικού συνόρου είχε προφανώς επιτρέψει την απόσυρση κάποιων τοπικών δυνάμεων στην Ευρώπη. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα σε ποιο ακριβώς *δουκάτο* υπαγόταν το Τελούχ μετά το 1032 (ορισμένοι υποστηρίζουν στην Αντιόχεια, ενώ ο H.-J. Kühn στην Έδεσσα)¹⁹⁰³. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι τα *τάγματα* της Αντιόχειας έσπευδαν συχνά στην περιοχή της Έδεσσας υπό τον *δομέστικο των σχολών της Ανατολής* ή τον *δούκα* της συριακής μητρόπολης, όποτε παρουσιαζόταν σχετική ανάγκη¹⁹⁰⁴, πράγμα που σημαίνει ότι οι δυνάμεις του Τελούχ, που βρισκόταν ακριβώς ανάμεσα στα δύο *δουκάτα*, μπορούσαν θεωρητικά να δράσουν και στις δύο περιφέρειες.

¹⁸⁹⁸ Αυτό επισημαίνεται εξάλλου και από τον ίδιο τον J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 3.

¹⁸⁹⁹ Βλ. αρ. πίνακα 240.

¹⁹⁰⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 381.38-39.

¹⁹⁰¹ Βλ. αρ. πίνακα 229.

¹⁹⁰² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 471.18 κ.ε. Πρβλ. J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 53.

¹⁹⁰³ Βλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 196 (*δουκάτο* Εδέσσης). –W. Treadgold, *Army*, σ. 37, σημ. 50, σ. 81, σημ. 88 (*δουκάτο* Αντιοχείας). –K.-P. Todt, *Antiochia*, σ. 245 κ.ε. (*δουκάτο* Αντιοχείας). –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 82 (*δουκάτο* Αντιοχείας).

¹⁹⁰⁴ Βλ. π.χ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 400.25 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Frontière orientale*, σ. 62. Το υψηλό στρατιωτικό αξίωμα του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής* έφερε βέβαια συχνά ο *δουξ* Αντιοχείας.

2. Η περιοχή του Τελούχ από την βασιλεία του Ρωμανού Δ΄ έως τις αρχές του 12^{ου} αι.

Ο Ρωμανός Διογένης πέρασε από το Τελούχ κατά την διάρκεια της συριακής του εκστρατείας το φθινόπωρο του 1068, ενώ κατευθυνόταν από την Γερμανίκεια εναντίον του εμιράτου του Χαλεπίου¹⁹⁰⁵. Η περιοχή λοιπόν δεν διέθετε ιδιαίτερη στρατιωτική σημασία μέχρι την δεκαετία του 1060, όταν η τουρκική πίεση άρχισε να αυξάνεται επικίνδυνα ειδικά εξαιτίας της δράσης του δραστήριου Afşin Bey (ελλ. Αυσινάλιος)¹⁹⁰⁶. Οι αρκετά υψηλοί τίτλοι του *στρατηγού* του Τελούχ Μιχαήλ (*μάγιστρος* και *βέστης*) και ο χρονικός *terminus* της κατάκτησης της Αντιόχειας, και συνεπώς της ευρύτερης περιφέρειάς της, από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah το 1084 μας παρέχουν τα χρονικά όρια για την χρονολόγηση της σωζόμενης σφραγίδας του ανωτέρω αυτοκρατορικού αξιωματούχου. Αν η προαναφερθείσα υπόθεση του J.-Cl. Cheynet είναι ιστορικά ορθή, ενδεχομένως ο Μιχαήλ να ανέλαβε την διοίκηση του Τελούχ επί Ρωμανού Διογένη, σε μια προσπάθεια στρατιωτικής ενίσχυσης της περιοχής (όπως έγινε και με τα φρούρια της Ιεραπόλεως, του Αρτάχ κ.ά.). Τα γενικότερα χαρακτηριστικά του μολυβδόβουλλου και ο τίτλος του Μιχαήλ παραπέμπουν ούτως ή άλλως σε αυτήν την περίοδο, αν και θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο *δουξ* Αντιοχείας κατά το 1068 Πέτρος Λιβερίσιος, στον οποίο υπαγόταν λογικά ο Μιχαήλ, έφερε επίσης τον τίτλο του *μαγίστρου*¹⁹⁰⁷. Ο Ιωσήφ Ταρχανειώτης από την άλλη, *δουξ* της συριακής μητρόπολης κατά την περίοδο 1072-1074, έφερε τον αρκετά υψηλότερο τίτλο του *πρωτοπροέδρου*¹⁹⁰⁸, ενώ οι *δούκες* Εδέσσης επί Ρωμανού Δ΄ ήταν *πρόεδροι*¹⁹⁰⁹. Ενδεχομένως λοιπόν ο Μιχαήλ να διατέλεσε *στρατηγός* του Τελούχ μετά την βασιλεία του Διογένη.

Η τελευταία μνεία του Τελούχ, ως *στρατηγίδας* πόλης και όχι ως *θέματος*, πραγματοποιείται στο κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως (1108), που παραθέτει η Άννα Κομνηνή. Η συνθήκη καθόριζε μεταξύ άλλων ότι το Τελούχ αποτελούσε ένα από τα φρούρια που θα παραχωρούνταν στους Νορμανδούς του Βοημούνδου και θα υπάγονταν πλέον διοικητικά στο *δουκάτο* Αντιοχείας¹⁹¹⁰. Κατά την περίοδο των Σταυροφοριών το Τελούχ μετατράπηκε σε επισκοπική έδρα, ενώ η ευρύτερη περιοχή κατέστη πεδίο συνεχών συγκρούσεων. Κάποιος Mahuis διατέλεσε από την δεκαετία του 1120 *κόμης* του Τελούχ¹⁹¹¹. Η πόλη παρήκμασε τελικά οριστικά μετά την κατάκτησή της από τον Nūr al-Dīn το 1155¹⁹¹².

¹⁹⁰⁵ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 127.22-23. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.12.

¹⁹⁰⁶ Πρβλ. σχετικά A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 9-10.

¹⁹⁰⁷ Βλ. αρ. πίνακα 264.

¹⁹⁰⁸ Βλ. αρ. πίνακα 267.

¹⁹⁰⁹ Βλ. αρ. πίνακα 216, 217.

¹⁹¹⁰ Α. Κομνηνή, σ. 419.17.

¹⁹¹¹ Βλ. Smbat Sparapet, σ. 70. Πρβλ. G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 90, σημ. 69.

¹⁹¹² Marlia M. Mango, λ. Telouch, *ODB*, τομ. 3, σ. 2023, με παράθεση επιπρόσθετης βιβλιογραφίας.

ΙΙΙ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

1. Η Αντιόχεια από την αρχαιότητα έως τα μέσα του 10^{ου} αι.

Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν την αρχαία μητρόπολη της «μεγάλης Αντιόχειας» (Antākiya, σημ. Antakya) ως «τὴν τρίτη τῶν περὶ τὴν οἰκουμένην τελοῦσα πόλεων»¹⁹¹³. Η συριακή Αντιόχεια, που δεν θα πρέπει να συγχέεται με την ομώνυμη πόλη της Πισιδίας¹⁹¹⁴, απείχε περίπου 25 χλμ. από τις ακτές της Μεσογείου και ήταν κτισμένη στην βορειοδυτική άκρη της κοιλάδας του Amuk, ανάμεσα στον ποταμό Ορόντη και το όρος Σύλπιος¹⁹¹⁵. Ιδρύθηκε κατά την άνοιξη του έτους 300 π.Χ. από τον Σέλευκο Νικάτωρα προς τιμή του πατέρα του Αντιόχου¹⁹¹⁶ και εξελίχθηκε πολύ σύντομα στο σημαντικότερο αστικό κέντρο της Συρίας επισκιάζοντας την Βέρροια (μετέπειτα Χαλέπι), που ανέκτησε ωστόσο την αλλοτινή της σπουδαιότητα μετά την κατάκτησή της από τους Άραβες το 636/37. Η πολυπολιτισμική Αντιόχεια υπήρξε πάντοτε πλούσιο και ανθηρό εμπορικό κέντρο¹⁹¹⁷ και διέθετε τουλάχιστον 150.000 κατοίκους κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο¹⁹¹⁸. Αρχικά (από το 335 σύμ-

¹⁹¹³ Λέων Διάκονος, σ. 73.10, 81.14. Ο Προκόπιος, *Περσικοί πόλεμοι*, I, σ. 17.36 αναφέρει ότι ο αρχηγός των Σαρακηνών Αλαμούνδαρος είχε χαρακτηρίσει την Αντιόχεια ως «πλούτω τε καὶ μεγέθει καὶ πολυανθρωπία πρώτην πόλεων ἀπασῶν τῶν ἐν τοῖς ἐσώοις Ῥωμαίοις». Βλ. επίσης Προκόπιος, ό.π., II, σ. 8.23, 9.3. – *Expositio totius mundi et gentium*, Introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire J. Rougé, (Sources Chretiennes 124), Paris 1966, XXII: «civitas regalis in omnibus, ubi et dominus orbis terrarum sedet, civitas splendida et operibus publicis eminens et multitudine populorum ornata, undique accipiens omnes sustinet, abundans omnibus bonis»–βλ. για τις συγκεκριμένες παραπομπές Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 127, σημ. 698.

¹⁹¹⁴ Βλ. C. Foss, λ. Antioch of Pisidia, ODB, τομ. 1, σ. 113. –I. Uluslararası Pisidia Antiocheia Sempozyum Bildiriler Kitabı. 2-4 Temmuz 1997. *Yalvaç/Isparta*, Kocaeli Gazetecilik ve Yayın 1999.

¹⁹¹⁵ Για την γεωγραφική θέση της Αντιόχειας και τα εδάφη του ομώνυμου *δουκάτου* βλ. στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

¹⁹¹⁶ G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, σ. 67 κ.ε.

¹⁹¹⁷ Πρβλ. J. Lassus, *Antioch on-the-Orontes. V. Les portiques d'Antioche*, Princeton 1972. –M. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996, σ. 243. –T. Vorderstrasse, *A Port of Antioch under Byzantium, Islam, and the Crusades: Acculturation and Differentiation at al-Mina A.D. 350-1268*, (διδακτορ. διατριβή), University of Chicago 2004. Βλ. και Dorothy B. Waage, *Antioch-On-the-Orontes. IV. Part. Two. Greek, Roman, Byzantine and Crusaders' Coins*, (Publications of the Committee for the Excavation of Antioch and Its Vicinity), Princeton - London - The Hague 1952, ειδικά για τα νομίσματα που ανακαλύφθηκαν στην ευρύτερη περιοχή.

¹⁹¹⁸ Η συγκεκριμένη πληροφορία ανάγεται στο έτος 363 και προέρχεται από τον Λιβάνιο. Βλ. γενικότερα P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IV^e siècle après J.-C.*, Paris 1955. Πρβλ. γενικότερα G.L. Kurbatov, *Rannevizantijskij gorod (Antiochija u IV veke)*, Leningrad 1962. Άλλες πηγές ωστόσο κάνουν λόγο για ανθρώπινες απώλειες που ανέρχονταν στις 250.000 και 300.000 κατά τον σεισμό του 526. Βλ. τις επισημάνσεις του G. Downey, εν *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 89 (1958), σ. 87-90.

φωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα) αποτελούσε πρωτεύουσα της *διοίκησης* Οσροηνής υπό τον *comes Orientis*, αλλά σύντομα (από το 350 περίπου) κατέστη διοικητική έδρα της Κοίλης Συρίας και λίγο αργότερα (από το 415) της *επαρχίας* «Syria I»¹⁹¹⁹. Η πόλη υπήρξε επίσης σπουδαίο στρατιωτικό κέντρο, ως διοικητική βάση του *magister militum per Orientem*, αλλά συνάμα και εκκλησιαστικό, ως μητρόπολη της *επαρχίας* «Syria I» και φυσικά έδρα του πατριάρχη Αντιοχείας¹⁹²⁰.

Μετά την άλωση και της λεηλασία της από τους Πέρσες το 540, η Αντιόχεια ανοικοδομήθηκε μερικώς τόσο από τον Ιουστινιανό Α' (527-565) όσο και από τον Μαυρίκιο (582-602), αλλά δεν επανέκτησε ποτέ την προηγούμενη μεγαλοπρέπεια και λάμψη της¹⁹²¹. Οι Άραβες την κατέλαβαν γύρω στο 636/37 και η πόλη αποτέλεσε εις το εξής μέρος της συνοριακής περιφέρειας al-ʿAwāsim, ενώ οι μνείες της στις πηγές της εποχής μειώνονται πλέον χαρακτηριστικά¹⁹²². Προφανώς η Αντιόχεια είχε περιπέσει σε σχετική αφάνεια μέχρι την ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς (την απέσπασαν από τον περίφημο Χαμδανίδη εμίρη Šayf al-Dawla, που την είχε κυριεύσει κατά το 944)¹⁹²³. ο αυτοκρατορικός στρατηγός Μιχαήλ Βούρτζης και ο *στρατοπεδάρχης* Πέτρος Φωκάς την ανέκτησαν στις 28/29 Οκτωβρίου 969¹⁹²⁴. Η πόλη και οι γειτονικές της περιφέρειες μετατράπηκαν, όπως θα δούμε παρα-

¹⁹¹⁹ Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 127, σημ. 697. Για την ρωμαϊκή περίοδο της πόλης, έως και τον 4^ο αι. μ.Χ., βλ. κυρίως J. Lassus, *La ville d'Antioche à l'époque romaine d'après l'archéologie*, en *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Reihe II: Principat*, hrsg. H. Temporini - W. Haase, VII, Berlin - New York 1977, σ. 54-102. -J.H.W.G. Liebeschuetz, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Oxford 1992. Για τον *comes Orientis* βλ. G. Downey, *A Study of the 'Comites Orientis' and the 'Consulares Syriae'*, Princeton 1939. -J.H.W.G. Liebeschuetz, *ό.π.*, σ. 110-116.

¹⁹²⁰ Marlia M. Mango, λ. Antiocheia on the Orontes, *ODB*, τομ. 1, σ. 111-113. Πιο αναλυτικά βλ. R. Devréesse, *Le patriarcat d'Antioch*, Paris 1945. -X. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἀλεξάνδρεια 1951. -A.J. Festugière, *Antioche païenne et chrétienne. Libanius, Chrysostome et les moines de Syrie*, (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. Fascicule cent quatre vingt quatorze), Paris 1959. -D.S. Wallace-Hadrill, *Christian Antioch. A Study of Early Christian Thought in the East*, Cambridge 1982, σ. 1 κ.ε. (κυρίως για την έρευνα της ιστορίας της πόλης) και κυρίως 14 κ.ε. (ειδικά για τις απαρχές της χριστιανικής περιόδου της πόλης και την εκεί ανάπτυξη της θεολογικής έρευνας).

¹⁹²¹ G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton 1961, σ. 533 κ.ε. Πρβλ. Marlia M. Mango, λ. Antiocheia on the Orontes, *ODB*, τομ. 1, σ. 113. -Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 127-128.

¹⁹²² Βλ. σχετικά F.M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, σ. 148 κ.ε. -F. Trombley, *Demographic and Cultural Transition in the Teritorrium of Antioch, 6th-8th c.*, en *Topoi Supplément 5. Antioche de Syrie. Histoire, images et traces de la ville antique*, Paris 2004, σ. 341-362.

¹⁹²³ Βλ. H. Kennedy, *Antioch: from Byzantium to Islam and Back Again*, ed. J. Rich, London - New York 1992, σ. 181-198. -K.S. Salimi, *Syria under Islam. Empire on Trial, 634-1097*, Delmar 1977.

¹⁹²⁴ Για το συγκεκριμένο γεγονός βλ. Λέων Διάκονος, σ. 81.12 κ.ε. -Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 822-823. -Kamāl al-Dīn, τομ. 1, *passim*. -Step'anos Taronetzi, 183 - βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Expansion*, σ. 29. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 93 κ.ε. -G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 267. -W. Farag, *Aleppo Question*, σ. 44. -K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 239. -P.K. Hitti, *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present. Revised Tenth Edition. New Preface by Walid Khalid*, London 2002 (α' έκδ. 1934), σ. 460. -H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 170.

κάτω, σε έδρα *δουκός* επί Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή (969-976), ενώ το πατριαρχείο Αντιοχείας επανέκτησε τα παλαιά βυζαντινά του εδάφη, που είχαν περάσει μετά την αραβική κατάληψη της πόλης στην δικαιοδοσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως¹⁹²⁵.

2. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση του *δουκάτου* Αντιοχείας (ca. 969-1084)

Μετά την ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς, η Αντιόχεια ανασυγκροτήθηκε και αποτέλεσε εκ νέου εκκλησιαστικό, οικονομικό, διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο της βόρειας Συρίας· η πόλη καθαντή ανατέθηκε αρχικά σε έναν *στρατηγό*¹⁹²⁶. Η ευρύτερη περιοχή της συγκρότησε ωστόσο λίγο αργότερα ένα *δουκάτο*, που κάλυπτε αμυντικά τον νότιο τομέα των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας και την Κιλικία. Η συγκεκριμένη διοικητική μεταρρύθμιση θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί, σύμφωνα με τον W. Treadgold, στον Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή και όχι στον Νικηφόρο Β΄ Φωκά, όπως θεωρεί ο H.-J. Kühn. Η μετατροπή της Αντιόχειας σε *δουκάτο* υπήρξε μέρος μιας ευρύτερης αναδιοργάνωσης του συνόρου, με την οποία τα περίπου τριάντα μικρά *θέματα* και *στρατηγίδες* της περιοχής και τα νέα *θέματα* που είχαν μόλις δημιουργηθεί στην περιφέρεια της συριακής μητρόπολης (Παλατζά και Αρτάχ) ετέθησαν υπό τον ευρύτερο στρατιωτικό έλεγχο τριών *δουκών* (Χαλδίας στον βόρειο συνοριακό τομέα, Μεσοποταμίας στον κεντρικό και Αντιοχείας στον νότιο)¹⁹²⁷. Με την συνθήκη που υπογράφηκε το 1001 ανάμεσα στην αυτοκρατορία και στους Φατιμίδες, το *δουκάτο* Αντιοχείας επεκτάθηκε κάπως εδαφικά και, το σημαντικότερο, αναγνωρίστηκε πλέον επισήμως από τους Άραβες ως βυζαντινή επικράτεια. Επίσης αναγνωρίστηκε και μία φιλή ή καλύτερα σκιώδης αυτοκρατορική επικυριαρχία επί του Χαλεπίου¹⁹²⁸.

¹⁹²⁵ Για το πατριαρχείο Αντιοχείας μετά τα μέσα του 10^{ου} αι. βλ. σχετικά V. Grumel, *Patriarches d'Antioche*, σ. 129 κ.ε. – V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, σ. 349-350. – A. Papadakis, λ. Antioch, Patriarchate of, *ODB*, τομ. 1, σ. 117. – D.O. Seals IV, σ. 23. – K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 639 κ.ε. – Του ίδιου, Antiocheia, σ. 256 κ.ε. – Του ίδιου, The Greek-Orthodox Patriarchate of Antioche in the Period of the Renewed Byzantine Rule and in the Time of the First Crusades (969-1204), εν *History of the Antiochian Greek Orthodox Church: What Specificity?*, Balamand 1999, σ. 33-53.

¹⁹²⁶ Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 19, σημ. 16. Αναλυτικά για την ιστορία της πόλης κατά την περίοδο 969-1084 βλ. K.-P. Todt, Antioch in the Middle Byzantine Period (969-1084): The Reconstruction of the City as an Administrative, Economic, Military and Ecclesiastical Center, εν *Topoi Supplément 5. Antioche de Syrie. Histoire, images et traces de la ville antique*, Paris 2004, σ. 171-190.

¹⁹²⁷ H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 126, 167-168. Αντιθ. βλ. W. Treadgold, *Army*, σ. 35-36 (κειμ. και σημ. 46), ο οποίος θεωρεί ότι η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση θα πρέπει να αποδοθεί στον Τζιμισκή. Ο Τζιμισκής διευθέτησε σύμφωνα με τον Νίκωνα του Μαύρου Όρους και τα του πατριαρχείου Αντιοχείας. Βλ. την σχετική έκδοση του *λόγου* λα΄ του Νίκωνος εν W.J. Aerts, Nikon of the Black Mountain, Witness to the First Crusade? Some Remarks on His Person, His Use of Language and His Work, Named "Taktikon", esp. Λόγος 31, εν *Antioch*, σ. 163 (§16). Ανάλογη γνώμη με τον W. Treadgold εξέφρασε πολύ πρόσφατα και η C. Holmes, *Basil II*, σ. 331-332, η οποία επισημαίνει ότι κανείς από τους δύο κατακτητές της Αντιόχειας δεν έγινε *δουξ* της περιοχής, το 969.

¹⁹²⁸ W. Farag, Aleppo Question, σ. 58. Για την συνθήκη βλ. Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 461. – Abū Šujā' Rudhrāwārī, σ. 230. – *The Eclipse of the Abbasid*

Η συνοριακή θέση της Αντιόχειας την καθιστούσε ευάλωτη στις εχθρικές επιθέσεις. Γι' αυτόν τον λόγο διέθετε επιβλητική οχύρωση, που πάντως δεν απέτρεψε την κατάληψή της από τους Τούρκους το 1084 και από τους Σταυροφόρους το 1098. Οχυρωμένες ήταν επίσης και οι διοικητικές έδρες των μικρών *θεμάτων* και *στρατηγίδων* που υπάγονταν στο *δουκάτο* Αντιοχείας, ενώ και τα κάστρα της ευρύτερης περιοχής ήταν αρκετά πολυάριθμα¹⁹²⁹. Η Αντιόχεια καθαυτή διέθετε στα μέσα του 11^{ου} αι., σύμφωνα τουλάχιστον με τον Ibn Butlān, μία φρουρά περίπου 4.000 στρατιωτών¹⁹³⁰, αν και υπήρχαν χρονικές περιόδους που οι διοικητές της αντιμετώπιζαν έλλειψη ανδρών¹⁹³¹. Ο Κ.-Ρ. Todt υπολογίζει ότι κατά την περίοδο 970-1000 στάθμευε στην Αντιόχεια μία ιππική δύναμη περίπου 5.000-10.000 ανδρών, ενώ το συνολικό ύψος των δυνάμεων του *δουκάτου* κατά τον 11^ο αι. ανερχόταν σε περίπου 20.000 στρατιώτες¹⁹³². Ένα τμήμα του *τάγματος* των Ικανάτων στάθμευε, κατά τα φαινόμενα, στην πόλη υπό έναν *τοποτηρητή*¹⁹³³, ενώ μια πεζική δύναμη χιλίων ανδρών (*ταξιαρχία*) βρισκόταν εγκατεστημένη κατά τα μέσα του 11^{ου} αι., όπως προείπαμε, στο οχυρό Μενίκος¹⁹³⁴. Άνδρες των λεγόμενων *σχολών* υπηρετούσαν επίσης κατά καιρούς στην ευρύτερη περιοχή¹⁹³⁵. Πολλοί ξένοι μισθοφόροι, κυρίως Φράγγοι, αλλά και πολυάριθμοι Αρμένιοι επάνδρωναν τα φρούρια του *δουκάτου*¹⁹³⁶. Ο αδελφός του Γρηγορίου Πακουριανού Απάσιος υπηρέτησε κατά την δεκαετία του 1070 στο *δουκάτο* Αντιοχείας, αλλά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει σε κάποια χρονική στιγμή τα εκεί κτήματά του¹⁹³⁷. Όταν ο *δουξ* της Αντιόχειας απουσίαζε από την ευρύτερη περιοχή, τον αντικαθιστούσε στα πολιτικά του καθήκοντα ένας αξιωματούχος που έφερε τον διοικητικό τίτλο του *εκ προσώπου*¹⁹³⁸.

Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century, translated by H.F. Amedroz - D.S. Margoliouth, Oxford 1920-1921, τομ. 6, σ. 243. - Ibn al-Athīr al-Jazarī, *al-Tārīkh al-Bāhir Fī al-Dawla al-Atābikiya*, έκδ. 'Abd'l-Qādir Ahmad Tulymāt, Cairo 1963, IX, σ. 42.

¹⁹²⁹ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 2.

¹⁹³⁰ Ibn Butlān, μτφρ. G. Le Strange, σ. 370, μτφρ. J. Schlacht - M. Meyerhof, σ. 57. Πρβλ. C. Holmes, *Basil II*, σ. 356.

¹⁹³¹ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 2. Για μνείες των *ταξιαρχών* βλ. J. Darrouzès, *Épistoliers*, σ. 269. - Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 526.

¹⁹³² K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 241, 250.

¹⁹³³ Βλ. αρ. πίνακα 277 (Λεοντάκιος, *τοποτηρητής* Ικανάτων Ανατολής).

¹⁹³⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 379.63 κ.ε., 382.61 κ.ε. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 254.

¹⁹³⁵ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 3.

¹⁹³⁶ Βλ. κυρίως G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 258 κ.ε., ειδικά σ. 260 κ.ε. - Του ίδιου, *Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IXe-XIe siècles*, εν *La frontière. Séminaire de recherche sous la direction d'Y. Roman*, (Travaux de la Maison de l'Orient 21), Lyon - Paris 1993 (σ. 67-85), ειδικά σ. 69 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 382, 397. - K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 250.

¹⁹³⁷ Τυπικόν Πακουριανού, σ. 39.314-326. Πρβλ. P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 167-168. - K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 250. Ίσως ο Απάσιος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή επί Φιλάρετου Βραχάμιου (ca. 1077/78), καθώς οι Πακουριανοί αναγνώριζαν ως αυτοκράτορα, σε αντίθεση με τον τελευταίο, τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα.

¹⁹³⁸ Βλ. αρ. πίνακα 272-275.

Ο *δουξ* Αντιοχείας μνημονεύεται στο Τακτικόν Escorial (ca. 971-974;) αμέσως μετά τον *στρατηγό* των Ανατολικών, που εξακολουθούσε να βρίσκεται στην τιμητική κορυφή της στρατιωτικής ιεραρχίας για λόγους παράδοσης¹⁹³⁹, και τους *δομέστικους των σχολών της Ανατολής και της Δύσης*, των επικεφαλής δηλαδή διοικητών των βυζαντινών στρατευμάτων, και τους *στρατοπεδάρχες* επίσης της Ανατολής και της Δύσης¹⁹⁴⁰. Η υψηλή του θέση στην ιεραρχία, πάνω από τους υπόλοιπους *δούκες*, *κατεπάνω* και *στρατηγούς* της αυτοκρατορίας, καταδεικνύει την σπουδαιότητα που προσέδισαν οι Βυζαντινοί στο *δουκάτο* Αντιοχείας, τα εδάφη του οποίου συγκροτούσαν ουσιαστικά ολόκληρο τον νότιο τομέα του μικρασιατικού συνόρου της αυτοκρατορίας. Αρκετά συχνά μάλιστα ο *δουξ* της Αντιόχειας έφερε παράλληλα και το στρατιωτικό αξίωμα του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής* και δρούσε γενικά ως αντιπρόσωπος του αυτοκράτορα στην Ανατολή¹⁹⁴¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο διέθετε τις απαραίτητες αρμοδιότητες, για να αντιμετωπίζει καλύτερα τις εχθρικές επιθέσεις στην περιοχή της δικαιοδοσίας του, οι οποίες αυξήθηκαν ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 11^{ου} αι.¹⁹⁴². Το πραγματικά σπουδαίο αξίωμα του *δουκός* Αντιοχείας παραχωρούνταν συνήθως σε συγγενείς ή έμπιστους του αυτοκράτορα και σε πεπειραμένους στρατιωτικούς διοικητές¹⁹⁴³. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι ο Νορμανδός Βοημούνδος, που έλαβε με την μεταγενέστερη συνθήκη της Δεαβόλεως (1108) τα εδάφη του *δουκάτου* Αντιοχείας από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, είχε απαιτήσει από τον αυτοκράτορα να του παραχωρήσει το δικαίωμα να φέρει τον συγκεκριμένο υψηλό στρατιωτικό τίτλο¹⁹⁴⁴.

Ουσιαστικά, γνωρίζουμε πλέον το σύνολο σχεδόν των διατελεσάντων διοικητών της Αντιόχειας από το πλούσιο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό και τις συχνές αναφορές τους στα αφηγηματικά κείμενα, εξαιτίας της σπουδαιότητας του συγκεκριμένου αξιώματος¹⁹⁴⁵. Ο κατάλογος των διοικητών της περιοχής (μετά την δεκαετία του 1030), που παρατίθεται στην

¹⁹³⁹ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 48. Προφανώς συνέχισε να βρίσκεται τιμητικά στην κορυφή της ιεραρχίας έως και την δεκαετία του 1070, εφόσον τότε ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, πρώην *μάγιστρος*, *πρόεδρος* και *δουξ* Αντιοχείας (βλ. αρ. πίνακα 259, 263), διατέλεσε *κουροπαλάτης* και *δουξ* των Ανατολικών. Η ανάθεση στον ίδιο μιας περιφέρειας που βρισκόταν τυπικά σε χαμηλότερη ιεραρχική βαθμίδα, ενώ ταυτόχρονα έφερε υψηλότερο τίτλο, δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή.

¹⁹⁴⁰ Τακτικόν Escorial, σ. 263.28. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Ducs d'Antioche*, σ. 53.

¹⁹⁴¹ Βλ. σχετικά *D.O. Seals IV*, σ. 20. –*D.O. Seals III*, αρ. 99.5, 99.11. –*Seyrig*, αρ. 159, σ. 117 (Ρωμανός Σκληρός, *πρόεδρος*, *στρατοπεδάρχης της Ανατολής* και *δουξ* Αντιοχείας). Κατάλογοι των *δουκών* Αντιοχείας εν V. Laurent, *Gouverneurs*. –*Seyrig*, σ. 114. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 284-339. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 170-181. –*D.O. Seals IV*, σ. 21-22. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 87-88. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 22-23. –Του ίδιου, *Ducs d'Antioche*, σ. 53 κ.ε.

¹⁹⁴² C. Holmes, *Basil II*, σ. 358-359.

¹⁹⁴³ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 3.

¹⁹⁴⁴ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 15-16. Για τις διαπραγματεύσεις και τις σχέσεις αμοιβαίας καχυποψίας ή και ανοικτής εχθρότητας του Αλεξίου Α΄ με τον Βοημούνδο βλ. J. Shepard, *When Greek meets Greek: Alexius Comnenus and Bohemond in 1097-98*, *BMGS* 12 (1988), σ. 185-277. –P. Magdalino, *The Byzantine Background to the First Crusade*, (Canadian Institute of Balkan Studies), Toronto 1996, σ. 34-38.

¹⁹⁴⁵ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 3.

παρούσα μελέτη, λαμβάνει υπόψη το σύνολο σχεδόν των υπαρχουσών μαρτυριών και είναι μάλλον ο πλέον συμπληρωμένος έως σήμερα (εξαιρετικά εκτεταμένοι και ενημερωμένοι και οι σχετικοί πίνακες του συνόλου των αξιωματούχων του *δουκάτου* Αντιοχείας που παρέχει στην διδακτορική διατριβή του ο Κ.-Ρ. Todt¹⁹⁴⁶). Οι υψηλότεροι τίτλοι που έφεραν οι *δούκες* Αντιοχείας είναι πραγματικά χαρακτηριστικοί. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αι. έφεραν ήδη, όπως διαφαίνεται καθαρά από τους σχετικούς πίνακες που έχουμε καταρτίσει, τα τιμητικά αξιώματα του *βέστη*, του *πατρικίου*, του *ανθυπάτου* ακόμη και τον υψηλό, και επίσης συγκλητικό, τίτλο του *προέδρου*. Στα μέσα του 11^{ου} αι. ήταν *βεστάρχες* και *μάγιστροι*, ενώ ήδη από την δεκαετία του 1060 υπήρξαν περιπτώσεις διοικητών της περιοχής που έφεραν τους τίτλους του *πρωτοπροέδρου* και του *νωβελισσίμου*. Κατά την επόμενη δεκαετία οι *δούκες* Αντιοχείας ήταν πλέον *κουροπαλάτες*, ενώ ο τελευταίος και πιο γνωστός αυτοκρατορικός διοικητής στην περιοχή, ο Φιλάρετος Βραχάμιος, έφθασε να φέρει τους τίτλους του *πρωτοκουροπαλάτη* και του *σεβαστού* (που απονέμονταν συνήθως στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας) καθώς και το υψηλό στρατιωτικό αξίωμα του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής*¹⁹⁴⁷. Αντιθέτως, οι επικεφαλής του *θέματος* των Ανατολικών, πρώτοι στην στρατιωτική ιεραρχία που παραθέτει το Τακτικόν Escorial, ήταν ακόμη, όπως έχουμε ήδη καταδείξει, *πρωτοσπαθάριοι* και *πατρίκιοι* στις αρχές του 11^{ου} αι.· ο τελευταίος μάλιστα διατελέσας *δουξ* της συγκεκριμένης περιφέρειας, ο πασίγνωστος στρατιωτικός και μετέπειτα αυτοκράτορας Νικηφόρος Βοτανειάτης, υπήρξε μεν *κουροπαλάτης* στα μέσα της δεκαετίας του 1070¹⁹⁴⁸, αλλά είχε υπηρετήσει ήδη στην Αντιόχεια ως *πρόεδρος* κατά την δεκαετία του 1060¹⁹⁴⁹. Ως *κουροπαλάτης* και «*συστράτηγος*» του *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα διοικούσε εξάλλου κατά το 1074 και τις στρατιωτικές δυνάμεις του παλαιού μεγάλου *θέματος* των Θρακησίων («*Ασιανοί*»)¹⁹⁵⁰.

¹⁹⁴⁶ Βλ. Κ.-Ρ. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 284 κ.ε.

¹⁹⁴⁷ Βλ. αρ. πίνακα 245-270 και 271 για τον Βραχάμιο. Ο τελευταίος ολοκλήρωσε την οπωσδήποτε εντυπωσιακή του σταδιοδρομία ως *πρωτοσεβαστός* και *δομέστικος Εώας*, αλλά το συγκεκριμένο τιμητικό αξίωμα το έφερε πλέον ως διοικητής της Γερμανίκειας. Βλ. αρ. πίνακα 237.

¹⁹⁴⁸ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 62 και 85, αρ. πίνακα 15 (με σχετικές παραπομπές).

¹⁹⁴⁹ Οι αφηγηματικές πηγές αναφέρουν ότι ο Βοτανειάτης ήταν *στρατηγός* ή είχε την «στρατηγία» του *θέματος/δουκάτου* των Ανατολικών. Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 156.11 (*στρατηγία*). –Νικ. Βρυέννιος, σ. 237.15-17 (*στρατηγός*). Οι σωζόμενες ωστόσο σφραγίδες του μαρτυρούν ότι ήταν *δουξ*. Βλ. G. Schlumberger, *Sceaux inédits IV*, αρ. 153, σ. 471. –Fogg, αρ. 1571, έκδ. *D.O. Seals III*, αρ. 86.18, σ. 150. –G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.3, αρ. 2690bis, σ. 1467. Πρβλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 100-102. –J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 187. –B. Βλυσίδου, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 360, αρ. 52. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 85, σημ. 189. Ως *κουροπαλάτης* αναφέρεται και σε σφραγίδα που εξέδωσε ο W. Seibt, *Köhler-Osbahr*, αρ. 16. Η σταδιοδρομία του Βοτανειάτη αναλύθηκε από τους G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.3, αρ. 2687, σ. 1463-1465, οι οποίοι παραθέτουν τους τίτλους και τα αξιώματά του με βάση το υπάρχον σφραγιστικό υλικό. Βλ. όμως τώρα και Κ.-Ρ. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 306-315. –*D.O. Seals V*, αρ. 9.2, σ. 24 (με διορθώσεις).

¹⁹⁵⁰ Νικ. Βρυέννιος, σ. 169.15-18. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 125. Οι επικεφαλής των Θρακησίων ήταν ακόμη *πρωτοσπαθάριοι* στις αρχές του 11^{ου} αι. Βλ. βούλλες Ermitaž, αρ. M-12452 και M-12462, έκδ. V.S. Sandrovskaja, *Bleisiegel in Sudak*, σ. 94-95. –Preslav, αρ. 28079, έκδ. I. Jordanov,

Ο δούξ Αντιοχείας διέθετε υπό την δικαιοδοσία του, όπως προαναφέρθηκε, τα μικρότερα *θέματα* της ευρύτερης περιοχής (βόρεια Συρία, Κιλικία, αρχαία Κομμαγενή)¹⁹⁵¹, ενώ σύμφωνα με τον Άραβα συγγραφέα Ibn Zāfir (†1226) ηγούνταν του συνόλου της λεγόμενης «al-Thughūr», δηλαδή της αραβο-βυζαντινής συνοριακής ζώνης¹⁹⁵². Το κείμενο της μεταγενέστερης συνθήκης της Δεαβόλεως (1108) ανάμεσα στην αυτοκρατορία και στον Βοημιούνδο, που παραθέτει στην «*Άλεξιάδα*» η Άννα Κομνηνή, αναφέρεται με λεπτομέρεια στις περιοχές, στα μικρότερα *θέματα* και στις *στρατηγίδες* της βόρειας Συρίας, που υπάγονταν κατά το παρελθόν στο *δουκάτο* της Αντιόχειας και γι' αυτό θα παραχωρούνταν επισήμως στους Νορμανδούς: επρόκειτο για το παραλιακό Σουέτιον (αραβ. as-Suwaīdīya, κοντά στην αρχ. Σελεύκεια Πιερίας¹⁹⁵³), το Δουξ (συρ. Dūqsā¹⁹⁵⁴) με την «διακράτησή του»¹⁹⁵⁵, ο Καυκάς¹⁹⁵⁶ ή Λούλος (αραβ. Ġabal Lailūn ή Laulūn)¹⁹⁵⁷, το Θαυμαστόν Όρος (αραβ. Ġabal

Corpus I, αρ. 34.2 (πρβλ. όμως και τα σχόλια του W. Seibt, εν *BZ* 98 [2005], σ. 131). Ο *στρατηγός* των Θρακησίων κατά την περίοδο ca. 1081-1088 Ανδρόνικος Δούκας υπήρξε *πρωτοπρόεδρος* και ταυτόχρονα *άνθρωπος* του *καίσαρα* (Ιωάννη) Δούκα. Βλ. D.O., αρ. 58.106.1111, έκδ. εν *D.O. Seals III*, αρ. 2.39, σ. 16. Η διαφορά με τον (πρωτο)σεβαστό και δούκα Αντιοχείας Φιλάρετο Βραχάμιο είναι, νομίζουμε, προφανής. Ο Βασίλειος Αποκάπης έφερε την ίδια περίοδο (ca. 1081-1083) επίσης πολύ υψηλούς τίτλους (*πρόεδρος*, *πρωτοπρόεδρος*, *πρωτονοβελίσσιμος*, *σεβαστός*) ως δούξ Εδέσσης, αλλά βρισκόταν πάντοτε μία θέση παρακάτω στην ιεραρχική κλίμακα των τιμητικών αξιωμάτων από τον Βραχάμιο (βλ. αρ. πίνακα 221, 237, 271), του οποίου μάλιστα ήταν υφιστάμενος. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 142.

¹⁹⁵¹ N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 344-345. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 289, 294. –G. Dédéyan, *Chefs Arméniens*, σ. 282-283. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 82, 88-89. –W. Treadgold, *Army*, σ. 81. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 170-171. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 390 κ.ε. –Του ίδιου, *Antiocheia*, σ. 244 κ.ε. –J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 2.

¹⁹⁵² Ġamal al-Dīn Abu'l-Hasan 'Alī bin Zāfir al-Azdī al-Miṣrī, *Kitāb Akhār al-Duwal al-munqatī 'a* (=Βιβλίο των παλαιών δυναστειών), εν «British Museum», MS O.R. 3685, fol. 19v –για την παραπομπή στο αραβ. χειρόγρ. κείμεν. βλ. W. Farag, *Aleppo Question*, σ. 44-45, σημ. 2: το απόσπ. δεν εμπεριέχεται στον A.A. Vasiliev, *Arabes II.2*, σ. 118-128. Για την συνοριακή ζώνη πριν την βυζαντινή επέκταση στην Ανατολή βλ. E. Honigmann, λ. al-Thughūr, *Et*², τομ. 4, σ. 738-739. –J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*, σ. 79 κ.ε. –Χάσσεμ Ισμαήλ αλ Τζάσσεμ, *Συμβολή εις την διερεύνησιν τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων τῶν Θουγοῦρ καὶ Λουάσιμ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀραβικῶν πηγῶν (850-969)*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 1982.

¹⁹⁵³ Ο E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 124, σημ. 5, ταυτίζει τις δύο πόλεις. Βλ. όμως αντιθ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 246.

¹⁹⁵⁴ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 126, σημ. 4.

¹⁹⁵⁵ Η διάκριση των περιοχών του *δουκάτου* ανάμεσα σε *διακρατήσεις* και *στρατηγίδες* ενδεχομένως καταδεικνύει διαμάχη ανάμεσα σε καθήκοντα φορολογικής και στρατιωτικής φύσης. Βλ. K.-P. Todt, *Antioch and Edessa in the So-Called Treaty of Deabolis (September 1108)*, εν *The Mandaneans: Antioch and Edessa and Cultural Interchange in the Arabian Peninsula*, ARAM 11-12 (1999-2000), σ. 493. –J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6.

¹⁹⁵⁶ Η ονομασία προέρχεται ίσως εκ του αρχαίου Κάσιος ή του Καυκάσιος, Καύκασος. Το αραβικό τοπωνύμιο είναι Ġabal el-aqrā'. Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 126, σημ. 5. –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 246.

¹⁹⁵⁷ Βλ. R. Dussaud, *Topographie*, σ. 441, σημ. 4. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 108, σημ. 8, 126, σημ. 6. Ο Λούλος δεν θα πρέπει να συγχέεται με το φρούριο Μεγάλον Λούλον πλησίον της οροσειράς του Ταύρου. Σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6, σημ. 20, επρόκειτο ίσως για ένα χωρίο ή ομάδα χωρίων που ανήκαν στο κράτος. Στην συγκεκριμένη περιοχή θα πρέπει να εντοπιστούν οι παραχωρήσεις του Βασιλείου Β' στον Mansur bin Lu'lu, όταν ο τελευταίος κατέφυγε στην περιοχή

Mār Sim'ām), τα Φέρσια (ή Φερέσια¹⁹⁵⁸) και η «χώρα» τους, η *στρατηγίς* του Άγιου Ηλία με τα «πολίχνια» της¹⁹⁵⁹, η *στρατηγίδα* Βορζώ ή Βορζέ (Barzūja, Burzāya, Burzaih, Qal'at Berze) με τα «πολίχνια» της, η *στρατηγίδα* Σέζερ (ή Λάρισσα) με «άπασα την χώρα της», οι *στρατηγίδες* Αρτάχ και Τελούχ με τις «περιοχές» τους, η Γερμανίκεια (ή Μαρράσιν) με τα «πολίχνια» της, το Μαύρο Όρος (ή Αμανός ή Tūrā Ukāmā ή Ġabal al-Lukkām) με τα κάστρα και την κοντινή πεδιάδα¹⁹⁶⁰, εξαιρουμένων των εδαφών που ελέγχονταν από τους υποτελείς στον αυτοκράτορα Ρουπενίδες (T'oros και Lewon), τα *στρατηγάτα* Παγράς (αραβ. Bagrās)¹⁹⁶¹ και Παλατζά (το Balğat [;])¹⁹⁶² καθώς και το *θέμα* του Ζούμε (αραβ. al-Ġūma)¹⁹⁶³, με τα κάστρα και την ευρύτερη περιοχή¹⁹⁶⁴.

Το κείμενο της συνθήκης μνημονεύει ωστόσο και τις νοτιότερες συριακές αλλά και τις δυτικότερες περιφέρειες της Κιλικίας, ο στρατιωτικός έλεγχος των οποίων είχε ανατεθεί επίσης στον *δούκα* της συριακής μητρόπολης από την εποχή της βυζαντινής επανάκτησής της το 969 έως την κατάληψή της από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah στα τέλη του 1084, αλλά εις το εξής θα διοικούνταν από αυτοκρατορικούς *στρατηγούς*. Επρόκειτο για το *θέμα* της Ποδανδού, ενδεχομένως για την Λογγινιάδα¹⁹⁶⁵, για το *στρατηγάτον* της Ταρσού και τα Άδανα, την Μοψουεστία, τα Ανάβαρζα και γενικά όλη την Κιλικία μεταξύ των ποταμών Κύδνου και Έρμωνος, την *στρατηγίδα* της συριακής Λαοδικείας, το *στρατηγάτον* των

της Αντιόχειας. Βλ. Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 400. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 67.

¹⁹⁵⁸ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 126, σημ. 8.

¹⁹⁵⁹ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 126-127, σημ. 9. Ο τοπικός *στρατηγός* έδρευε μάλλον στην Qal'at al-'Aido. Βλ. R. Dussaud, *Topographie*, σ. 150, 154. -K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 247.

¹⁹⁶⁰ Ο Νικηφόρος Β' Φωκάς είχε κτίσει στο Μαύρο όρος ένα κάστρο στο οποίο είχε εγκαταστήσει ως διοικητή τον *πατρίκιο* Μιχαήλ Βούρτζη ονομάζοντάς τον *στρατηγό* του Μαύρου όρους. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 271.73 κ.ε. Η *στρατηγίδα* δεν αναφέρεται στο Τακτικόν του Escorial (πρβλ. N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 355, σημ. 381), αλλά προφανώς συνέχισε να υφίσταται κατά τον 11^ο αι., εφόσον οι πολυάριθμες μονάδες 471.19, μνημονεύονται στα μέσα του 11^{ου} αι. από τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 471.19.

¹⁹⁶¹ Βλ. γι' αυτό R. Dussaud, *Topographie*, σ. 162, 169, 430, 433-436, 438. Βλ. και την φωτογραφία του T. Sinclair, *Byzantine and Islamic Fortifications in the Middle East - the Photographic Exhibition*, εν *Armies and Frontiers*, σ. 330.

¹⁹⁶² Ο *στρατηγός* του Παλατζά, φρούριο στα βόρεια της Αντιόχειας, επί του Qara-şū και κοντά στο Μαύρον όρος, μνημονεύεται στο Τακτικόν του Escorial, σ. 269.5. Το φρούριο επανακτήθηκε γύρω στο 966. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 127, σημ. 9, 131, σημ. 3. -C. Cahen, *Syrie du Nord*, σ. 137, σημ. 12. -N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 289. -Του ίδιου, *Listes*, σ. 362.

¹⁹⁶³ Πρβλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 127, σημ. 9, 128. Για την ακριβή γεωγραφική του θέση βλ. τον χάρτη του K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 267. Βλ. και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

¹⁹⁶⁴ A. Κομνηνή, σ. 419.7-420.31. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1263, σ. 166-167. -K.-P. Todt, Antioch and Edessa in the So-Called Treaty of Deabolis (September 1108), εν *The Mandaneans: Antioch and Edessa and Cultural Interchange in the Arabian Peninsula*, ARAM 11-12 (1999-2000), ιδίως σ. 493.

¹⁹⁶⁵ Στο σημείο αυτό της «Άλεξιάδας» υπάρχει χάσμα (βλ. A. Κομνηνή, σ. 420.42 και σχετική επισήμανση του εκδότη στο κριτικό υπόμνημα). Ο E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 128, υποθέτει ότι ενδεχομένως αναγραφόταν η Λογγινιάδα, όπου υπήρχε μία αυτοκρατορική *επίσκεψις*, προφανώς από γαίες που ανήκαν κάποτε στον *παρακοιμώμενο* Βασίλειο Λακαπηνό/Νόθο. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 78.

Γαβάλων ή Ζέβελ (Ġabala, Gibellum, Gabauon, Ġouēln, σημ. Ġeble), τα *στρατηγάτα* Βαλανέως (ή Βαλανέαι ή Βαλαναία, αραβ. Bāniyās, αρμ. Wałaneac'ın, Bulunyās, λατ. Fālānāon, σημ. Banias) και Μαρακέως (αραβ. Maraḡijja) καθώς και για την *στρατηγίδα* της Ανταράδου (ή Ανταρτούς, αραβ. Hisn Antartūs, λατ. Tortosa)¹⁹⁶⁶.

Στις προαναφερθείσες περιοχές που υπάγονταν στο *δουκάτο* Αντιοχείας θα πρέπει κατά την γνώμη μας να προστεθούν το οχυρό Μενίκος, όπου είχε εγκατασταθεί μία *ταξιαρχία* επί Ρωμανού Γ' Αργυρού¹⁹⁶⁷, καθώς και η μικρή πόλη-φρούριο του Παλτού/Baldos (αραβ. Balda ή Bulda ή Baladah ή 'Arab al-Mulk), που βρισκόταν στα νότια των Γαβάλων και είχε μετατραπεί σε έδρα *τουρμάρχη*¹⁹⁶⁸. Ξεχωριστή μνεία θα πρέπει βέβαια να γίνει και για το φρούριο, αλλά ταυτόχρονα και μοναστικό συγκρότημα με πραγματικά εκπληκτικά σωζόμενα μνημεία¹⁹⁶⁹, του Αγίου Συμεών (αραβ. Qal'at Semān)¹⁹⁷⁰. Η συγκεκριμένη οχυρωμένη μονή βρισκόταν περίπου ανάμεσα στο Αρτάχ και στο Χαλέπι και κτίστηκε μάλλον γύρω στα τέλη του 966. Βρισκόταν στο ανατολικότερο σημείο των συνόρων του *δουκάτου* της Αντιοχείας, γεγονός που την καθιστούσε ευάλωτη στις εχθρικές επιδρομές. Ένα φατιμωδικό στράτευμα επιτέθηκε και κατέστρεψε τελικά το Qal'at Semān και την περιοχή του το 1017¹⁹⁷¹. Από ό,τι φαίνεται, το οχυρό αποτελούσε ενδεχομένως τμήμα μιας εξωτερικής συνοριακής γραμμής άμυνας του *δουκάτου* Αντιοχείας, όπως ο βορειότερος Άγιος Φωκάς

¹⁹⁶⁶ Α. Κομνηνή, σ. 420.39-51. Το κείμενο μνημονεύει και κάποια συνοριακά οχυρά και *θέματα* που ουσιαστικά δεν ανήκουν στο *δουκάτο* της Αντιοχείας (παλαιό *θέμα* Κασιώτιδος με πρωτεύουσα το Χαλέπι, *θέμα* Λαπάρας και τα κάστρα του μαζί με τα Πλαστά, κάστρο Χωνίου, Ρωμαίνα, κάστρα Αραμισού, Αμηνά, Σαρβάνου, Τελχαμυών, Τριών Τιλίων, Σθλαβοτίλιν, Σγένιν, Καλτζιέρν, Κομμερμούρι, Καθισμάτιν, Σαρμάτιν και χωρίον Μέκρα), αλλά η κατοχή τους αναγνωρίστηκε στους Νορμανδούς ως αντιστάθμισμα των εδαφών που είχε αποσπάσει η αυτοκρατορία από τον έλεγχο του *δουκός* της συριακής μητρόπολης. Βλ. Α. Κομνηνή, σ. 421.69-80. Πρβλ. γενικότερα E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 126 κ.ε. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 294. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 170-171. –W. Treadgold, *Army*, σ. 81. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 82 (χάρτης), 88-89 (κατάλογοι). –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 244 κ.ε., 267 (χάρτης). –Lj. Maksimović, *Επαρχιακή διοίκηση*, σ. 364, σημ. 21. Αναφορά στην ενδιάμεση συνοριακή περιοχή του *δουκάτου* της Αντιοχείας και του εμιράτου του Χαλεπίου πραγματοποιεί στο σημαντικό ταξιδιωτικό του έργο (ca. 1049/51) ο χριστιανός Άραβας γεωγράφος και συγγραφέας Ibn Butlān, μτφρ. G. Le Strange, σ. 457, μτφρ. J. Schlacht - M. Meyerhof, σ. 54 κ.ε. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 246, σημ. 32.

¹⁹⁶⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 379.63 κ.ε., 382.61 κ.ε. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 254.

¹⁹⁶⁸ Βλ. R. Dussaud, *Topographie*, σ. 132 κ.ε. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 61, σημ. 4, 113, σημ. 1. –J.P. Rey-Coquais, *Les parages de Paltos, Mélanges de l'Université Saint Joseph de Beyrouth* 41 (1965), σ. 221-225. –G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, σ. 416. –D.O. Seals V, αρ. 14, σ. 36. –D.O. Seals V, σ. 37. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 419-420. –Του ίδιου, *Antiocheia*, σ. 247.

¹⁹⁶⁹ Για το συγκεκριμένο συγκρότημα, που είχε ιδρυθεί στα τέλη του 5^{ου} αι., βλ. D. Krencker, *Die Wallfahrtskirche des Simeon Stylites in Kal'at Sim'an*, Berlin 1939. –J. Lassar, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, σ. 129 κ.ε. –G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, (τομ. 1-3), Paris 1953-1958, τομ. 1, σ. 223 κ.ε.

¹⁹⁷⁰ Για το φρούριο καθαυτό βλ. J. Jarry, *Trouvailles épigraphiques à Saint-Siméon, Syria* 43 (1966), σ. 105-115. –W. Saunders, *Qal'at Seman*, σ. 291 κ.ε.

¹⁹⁷¹ W. Saunders, *Qal'at Seman*, σ. 296.

στο Basufan και το δυτικότερο οχυρό Tezīn. Ήταν όμως ιδιαίτερα απομακρυσμένο και μάλλον δεν διέθετε στρατιωτική φρουρά¹⁹⁷². Γι' αυτόν τον λόγο δεν θα πρέπει κατά την γνώμη μας να υπολογίζεται ως μια από τις *στρατηγίδες* της Αντιόχειας.

Τα *θέματα*, οι *στρατηγίδες* και τα μικρότερα *φρούρια* που προαναφέρθηκαν διοικούνταν από *στρατηγούς* και *ταξίαρχες*, υφιστάμενους του *δουκός* Αντιοχείας. Ο μικρός αριθμός σωζόμενων σφραγίδων από τους πολιτικούς αξιωματούχους και τους χαμηλόβαθμους στρατιωτικούς που υπηρέτησαν στις συνοριακές περιφέρειες εξηγείται ίσως, όπως έχει προαναφερθεί, από το ότι οι συγκεκριμένοι αξιωματούχοι έστελναν διάφορα έγγραφα, που έφεραν τις βούλλες τους, μόνο στους προϊσταμένους και υφισταμένους των περιοχών τους, εν αντιθέσει με τους επικεφαλής των *δουκάτων* και *κατεπανάτων* του συνόρου, που έστελναν φυσικά αναφορές, εκθέσεις και λοιπά έγγραφα στην πρωτεύουσα, από όπου διασώζεται ο κύριος όγκος του σφραγιστικού υλικού¹⁹⁷³. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι ωστόσο η σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη σωζόμενων σφραγίδων *κριτών* Αντιοχείας, εξαιρουμένου μόνο του μολυβδόβουλλου του *πραίτωρος* Αντιοχείας Ιωάννη Κατωτικού. Ο J.-Cl. Cheynet πιθανολογεί, ενδεχομένως ορθά, ότι οι διάφορες εθνότητες που κατοικούσαν στην πολυφυλετική Αντιόχεια διέθεταν δικούς τους δικαστές¹⁹⁷⁴, αλλά αυτό δεν εξηγεί την έλλειψη σφραγιστικού υλικού από τους Βυζαντινούς *κριτές* της πόλης. Ο ίδιος ερευνητής διατυπώνει επίσης την υπόθεση περί ύπαρξης δύο διαφορετικών κέντρων διοίκησης στην ευρύτερη περιφέρεια, ενός στρατιωτικού στην Αντιόχεια και ενός πολιτικού στην επίσης σπουδαία (και όχι εκτεθειμένη σε εχθρικές επιθέσεις) πόλη της Ταρσού, όπου έδρευαν ίσως οι *κριτές* του *δουκάτου*¹⁹⁷⁵. Η συγκεκριμένη υπόθεση παραβλέπει ωστόσο την ύπαρξη της σωζόμενης βούλλας του *πραίτωρος* Αντιοχείας και κυρίως δεν εξηγεί γιατί στα μολυβδόβουλλα των δικαστών της Ταρσού αναφέρεται, όπως φαίνεται και από τους σχετικούς καταλόγους που έχουμε καταρτίσει, ότι οι κάτοχοί τους αποτελούσαν *κριτές* της Ταρσού και της Σελεύκειας αλλά όχι και της πολύ σημαντικότερης Αντιόχειας¹⁹⁷⁶. Η ταυτόχρονη άσκηση εξάλλου του αξιώματος του *κριτή* στην Σελεύκεια, την Κιλικία και την βόρεια Συρία, σε μία δηλαδή πραγματικά τεράστια γεωγραφική έκταση, δεν φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή. Παρόλ' αυτά η άποψη του J.-Cl. Cheynet, που ο ίδιος παραδέχεται εξάλλου ότι αποτελεί καθαρή υπόθεση, είναι οπωσδήποτε ενδιαφέρουσα και γι' αυτό δεν επιθυμούμε να την απορρίψουμε.

¹⁹⁷² W. Saunders, Qal'at Seman, σ. 297.

¹⁹⁷³ J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 5.

¹⁹⁷⁴ Ο χριστιανός Άραβας γιατρός από την Βαγδάτη Ibn Butlān (ca. 1049-1051), μτφρ. G. Le Strange, σ. 457, μτφρ. J. Schlacht - M. Meyerhof, σ. 54 κ.ε., ισχυρίζεται ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Λαοδίκειας, που υπαγόταν στο *δουκάτο* Αντιοχείας, διέθετε δικό του *καδή* (*qādī*). Επισημαίνουμε επίσης και την βούλλα του αραβικής καταγωγής *κουροπαλάτη* και *κριτή* του Ζεβέλε Αβδέλλα, ο οποίος ήταν ίσως *καδής* του τοπικού αραβικού πληθυσμού, σύμφωνα τουλάχιστον με τον J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 51, σ. 95-96. Βλ. αναλυτικότερα στην παρούσα μελέτη, αρ. πίνακα 298.

¹⁹⁷⁵ J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 6. Γενικότερα πρβλ. K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 250.

¹⁹⁷⁶ Βλ. τους σχετικούς πίνακες των *κριτών* της περιοχής στην παρούσα μελέτη.

Το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό και οι πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων για τους μεγάλους *κουράτωρες* και τους *βασιλικούς* της Αντιόχειας καταδεικνύουν ότι σημαντικό τμήμα των γαιών της ευρύτερης περιοχής είχε μετατραπεί, όπως και στην Κιλικία, στην Μελιτηνή και σε άλλα μέρη του ανατολικού συνόρου, σε εκτάσεις του στέμματος¹⁹⁷⁷. Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η μαρτυρημένη παρουσία των *βασιλικών* ήδη από το 975¹⁹⁷⁸. Η διάκριση των περιοχών του *δουκάτου* στο κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως (1108) ανάμεσα σε *διακρατήσεις* και *στρατηγίδες*, ενδεχομένως σχετίζεται με την ύπαρξη αυτών των *κουρατωριών*¹⁹⁷⁹. Η πόλη καθαυτή συνέχισε να διαθέτει, όπως και στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο, εμπορική σπουδαιότητα, όπως διαφαίνεται καθαρά από τις σφραγίδες των τοπικών *κομμερκιαρίων*. Οι οικονομικές διοικητικές θέσεις του *δουκάτου* Αντιοχείας είχαν αρχικά ανατεθεί σε γηγενείς αξιωματούχους και υπαλλήλους. Οι ντόπιοι ωστόσο συνέχισαν μάλλον να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική διοίκηση της περιοχής, αν λάβουμε π.χ. υπόψη τον *φορολόγο* Αντιοχείας Σαλιβά επί Μιχαήλ Ε΄ «Καλαφάτη»¹⁹⁸⁰. Κατά τον 11^ο αι. ωστόσο το αξίωμα του *κουράτωρος* καθώς και άλλες υψηλές διοικητικές θέσεις οικονομικού χαρακτήρα στις περιφέρειες της Ταρσού, της Μελιτηνής αλλά και της Αντιόχειας καταλαμβάνονταν από Κωνσταντινουπολίτες, συχνά γόνους επιφανών οικογενειών (Εξαμιλίτες, Σερβλίες, Ρωμαίοι στην Ταρσό¹⁹⁸¹, Ευγενιανοί, Σολομών, Καταφλώρον και Κατωτικοί [από την νότια Ελλάδα] στην Αντιόχεια¹⁹⁸², Χρυσοβέργηδες στην Μελιτηνή¹⁹⁸³ κ.ά.)¹⁹⁸⁴. Η κεντρική κυβέρνηση πάντως εμπιστευόταν λογικά τις κατώτερες -και όχι μόνο- θέσεις της πολιτικής και οικονομικής διοίκησης της Αντιόχειας σε διακεκριμένα μέλη του τοπικού πληθυσμού, τα οποία γνώριζαν καλά τις συνθήκες που επικρατούσαν στην ευρύτερη περιοχή και αποτελούσαν συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πρωτεύουσα και τους γηγενείς κατοίκους. Πολλά μέλη των συγκεκριμένων οικογενειών (Λιβελίσιοι, Αντιοχίτες κ.ά.) αναζήτησαν την τύχη τους στην κεντρική γραφειοκρατία της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας, που στελεχωνόταν έως τότε κυρίως από λειτουργούς που κατάγονταν από την Κωνσταντινούπολη, ή πραγματοποίησαν γενικά διακεκριμένες σταδιοδρομίες στην περιφέρεια, όπως οι Μαρχάψαβοι κ.ά.¹⁹⁸⁵.

¹⁹⁷⁷ D.O. Seals IV, σ. 23. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τους καταλόγους της παρούσας μελέτης.

¹⁹⁷⁸ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 373.

¹⁹⁷⁹ K.-P. Todt, Antioch and Edessa in the So-Called Treaty of Deabolis (September 1108), εν *The Mandaneans: Antioch and Edessa and Cultural Interchange in the Arabian Peninsula*, ARAM 11-12 (1999-2000), σ. 493. -J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 6.

¹⁹⁸⁰ Βλ. αρ. πίνακα 287. Αναλυτικότερα βλ. C. Holmes, East, σ. 45 κ.ε. -K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 255.

¹⁹⁸¹ Βλ. αρ. πίνακα 343, 346, 350, 352, 353, 355.

¹⁹⁸² Βλ. αρ. πίνακα 285, 288, 289. Ειδικά για τους Κατωτικούς βλ. αρ. πίνακα 276, 283.

¹⁹⁸³ Βλ. αρ. πίνακα 198.

¹⁹⁸⁴ J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 6-7.

¹⁹⁸⁵ Βλ. αρ. πίνακα 330. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 7.

Η Αντιόχεια αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε, πολυεθνικό αστικό κέντρο. Το μεγαλύτερο τμήμα του μουσουλμανικού πληθυσμού της είχε χαθεί το 969, καθώς ένα μέρος του εξοντώθηκε, ενώ πολλοί άλλοι πωλήθηκαν ως δούλοι και αρκετοί προτίμησαν να εγκαταλείψουν την ευρύτερη περιοχή μετά την βυζαντινή επανάκτηση και να καταφύγουν στην νοτιότερη Βαλάνεως¹⁹⁸⁶. Οι μουσουλμάνοι που παρέμειναν ωστόσο στα εδάφη του *δουκάτου* Αντιοχείας ήταν, από ό,τι φαίνεται, αριθμητικά υπολογίσιμοι. Ο Άραβας γεωγράφος Ibn Hawqal υποστηρίζει στην «*Surāt al-Ard*» (=Εικόνα της γης, τέλη 10^{ου} αι.) ότι αρκετοί μουσουλμάνοι έμεναν στα βυζαντινά εδάφη με την θέλησή τους πληρώνοντας έναν κεφαλικό φόρο, ενώ ο χριστιανός Άραβας γιατρός από την Βαγδάτη είναι πιο κατατοπιστικός: στα εύφορα περικόρη της Αντιόχειας ζούσαν μαζί, κατά τα μέσα ακριβώς του 11^{ου} αι., χριστιανοί και μουσουλμάνοι· ο Ibn Butlān είχε παρατηρήσει προσωπικά σε ένα χωρίο της περιοχής τέσσερις ναούς αλλά και ένα τζαμί· το ίδιο ακριβώς σκηνικό συνάντησε και στην νοτιότερη Λαοδίκεια¹⁹⁸⁷. Οι ορθόδοξοι μελκίτες, δηλαδή ο φιλοβυζαντινός πληθυσμός της Αντιόχειας, είχε υποστεί αρκετές διώξεις έως τότε, αλλά ανέκαμψε μετά την προσάρτηση της πόλης από την αυτοκρατορία¹⁹⁸⁸. Αρκετοί Αρμένιοι διέμεναν επίσης εκεί¹⁹⁸⁹ και αυξήθηκαν αριθμητικά μετά την επάνδρωση πολλών κάστρων του *δουκάτου* με φρουρές ομοεθνών τους¹⁹⁹⁰. Για τις ανάγκες των τελευταίων εξασφαλίστηκε η ύπαρξη πολλών αρμενικών ναών στην ευρύτερη περιφέρεια¹⁹⁹¹. Αρκετοί Αρμένιοι εγκαταστάθηκαν στα εδάφη του *δουκάτου* και μετά τα μέσα του 11^{ου} αι. Η Αντιόχεια διέθετε επίσης και έναν αριθμό Λατίνων, αλλά το βασικότερο τμήμα του πληθυσμού της απαρτιζόταν από Σύρους ιακωβίτες. Ο αριθμός των τελευταίων αυξήθηκε ιδιαίτερα μετά την βυζαντινή ανακατάληψη της πόλης από εποίκους από την Μεσοποταμία, που ανταποκρίθηκαν στο αυτοκρατορικό κάλεσμα και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, για να ενισχύσουν αριθμητικά το χριστιανικό στοιχείο της Αντιόχειας. Το ιακωβιτικό πατριαρχείο της πόλης¹⁹⁹² απέκτησε νέες επισκοπές, ενώ παράλληλα ιδρύθηκαν και πολλές συριακές μονές, που εξελίχθηκαν σε χώρους άνθησης της συριακής λογοτεχνίας¹⁹⁹³. Στα δυτικά προάστια της Αντιόχειας υπήρχαν επίσης γεωργιανές μονές¹⁹⁹⁴.

¹⁹⁸⁶ C. Holmes, East, σ. 43, με σχετικές παραπομπές.

¹⁹⁸⁷ Ibn Hawqal, σ. 186. –Ibn Butlān, μτφρ. G. Le Strange, σ. 457, μτφρ. J. Schlacht - M. Meyerhof, σ. 54 κ.ε.

¹⁹⁸⁸ J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 8.

¹⁹⁸⁹ C. Holmes, East, σ. 43.

¹⁹⁹⁰ Βλ. G. Dédéyan, Arméniens en Syrie, σ. 274 κ.ε. –Του ιδίου, Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IXe-XIe siècles, εν *La frontière. Séminaire de recherche sous la direction d'Y. Roman*, (Travaux de la Maison de l'Orient 21), Lyon - Paris 1993 (σ. 67-85), ειδικά σ. 69 κ.ε.

¹⁹⁹¹ Αναλυτικά βλ. ανωτ., σ. 33-34. Πρβλ. επίσης N.G. Garsoïan, Integration, σ. 56-57, και γενικότερα J.J.S. Weitenberg, The Armenian Monasteries in the Black Mountain, εν *Antioch*, σ. 79-93.

¹⁹⁹² Βλ. γι' αυτό E. Honigmann, Barsauma, ειδικά σ. 56 κ.ε., για την περίοδο μετά το 1025.

¹⁹⁹³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 125 κ.ε. Πρβλ. αναλυτικά G. Dagron, Immigration syrienne, σ. 188 κ.ε., 193-196, και εν συντομία C. Holmes, East, σ. 43. Για τα μεταγενέστερα χρόνια βλ. επίσης Dorothea

Οι πληθυσμιακές αναλογίες που υπήρχαν ωστόσο έως περίπου το 1030 ενδεχομένως μεταβλήθηκαν εις το εξής, μετά την εφαρμογή μιας νέας πολιτικής από τον Ρωμανό Γ' Αργυρό, που στρεφόταν εναντίον των ιακωβιτών και ευνοούσε τους μελκίτες. Η πίεση που ασκήθηκε από το κράτος και την τοπική ορθόδοξη Εκκλησία οδήγησε πολλούς ιακωβίτες, σύμφωνα με τους μονοφυσίτες συγγραφείς, να αποδεχθούν το δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας¹⁹⁹⁵. Η συγκεκριμένη πολιτική της Κωνσταντινούπολης δημιούργησε, όπως ήταν φυσικό, εθνοθησκευτικές προστριβές στο εσωτερικό της Αντιόχειας, οι οποίες έμελλε να ενταθούν κατά τα επόμενα χρόνια¹⁹⁹⁶. Η ολοένα αυξανόμενη τουρκική απειλή επηρέασε πιθανότατα τις γενικότερες εξελίξεις, αν και δεν είναι βέβαιο ότι οι διώξεις των μονοφυσιτών υπήρξαν αποτέλεσμα ή προληπτικό μέτρο για την αντιμετώπιση των Τούρκων¹⁹⁹⁷. Ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται ότι ένας ομοεθνής του ιερέας από την Αντιόχεια κατήγγειλε αργότερα στον Αλέξιο Α' Κομνηνό τους Σύρους και τους Αρμενίους της περιοχής ως συνεργούς των Τούρκων, ωθώντας τον αυτοκράτορα να στραφεί εναντίον της συριακής και αρμενικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης¹⁹⁹⁸. Η παλαιά διαμάχη μελκιτών-μονοφυσιτών διευκόλυνε ίσως την τουρκική προέλαση στις συνοριακές περιοχές της αυτοκρατορίας, αν και όχι στο βαθμό του 7^{ου} αι., κατά την περίοδο δηλαδή της αραβικής επέκτασης στην Ασία και στην Αφρική¹⁹⁹⁹. Δεν υπάρχουν ωστόσο σαφείς ενδείξεις ότι η ιακωβιτική κοινότητα της Αντιόχειας και της ευρύτερης περιοχής υποστήριξε ή ευνόησε την τουρκική κατάκτηση. Το συνολικό ποσοστό των ιακωβιτών στα αυτοκρατορικά στρατεύματα του *δουκάτου* υπήρξε πάντως μάλλον χαμηλό²⁰⁰⁰.

Η ολοένα αυξανόμενη ένταση στο εσωτερικό της συριακής μητρόπολης οδήγησε πάντως στον εμπρησμό του καθεδρικού ναού των ιακωβιτών από τους ορθόδοξους επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα, γεγονός που μαρτυρείται στην *«Ιστορία των πατριαρχών της Εκκλησίας της Αιγύπτου»* (κοπτικής Εκκλησίας) του Sawīrūs bin al-Muqaffa αλλά και από τον Abū al-Makārim²⁰⁰¹. Ο Μιχαήλ Σύρος αφήνει γενικά να εννοηθεί στο έργο του ότι οι Βυζαντινοί σκλήρυναν την στάση τους έναντι των μονοφυσιτών κατά την τελευταία περίοδο της αρχής

Weltecke, The Syriac Orthodox in the Principality of Antioch during the Crusader Period, *en Antioch*, σ. 95-124.

¹⁹⁹⁴ W.Z. Djbadze, *Materials for Study of Georgian Monasteries in the Western Environs of Antioch-on-the-Orontes*, Louvain 1976. –Του ίδιου, *Archaeological Investigations in the Region West of Antioch-on-the-Orontes*, Stuttgart 1992.

¹⁹⁹⁵ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 131, 144, 161. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 84 -βλ. για την παραπομπή J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 8.

¹⁹⁹⁶ Βλ. π.χ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 84 κ.ε., 141, 148-149.

¹⁹⁹⁷ Βλ. αναλυτικά G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 206-212.

¹⁹⁹⁸ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 185.

¹⁹⁹⁹ Πρβλ. αναλυτικά J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 8-10.

²⁰⁰⁰ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 12.

²⁰⁰¹ Abū al-Makārim, σ. 197. –Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, ii, σ. 240. Πρβλ. K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 807.

τους στην Αντιόχεια αλλά και στην Συρία («Παλαιστίνη»), Αρμενία και Καππαδοκία. Το συγκεκριμένο γεγονός προκάλεσε, υποτιθέμενα, την Θεϊκή οργή, η οποία τους τιμώρησε και χάρισε την τελική νίκη στους εισβολείς²⁰⁰². Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι η μόνη μαρτυρημένη επίθεση εναντίον των μονοφυσιτών από πατριάρχη Αντιοχείας έλαβε χώρα επί Βασιλείου Β' (από τον Αγάπιο)²⁰⁰³, ενώ και η ιακωβιτική κοινότητα παρουσίαζε συχνά διαιρετικές τάσεις, κυρίως όταν έπρεπε να εκλέξει τοπικό επίσκοπο²⁰⁰⁴. Προβλήματα υπήρχαν ενίοτε ανάμεσα και στην αρμενική και την συριακή κοινότητα, όπως διαφαίνεται π.χ. από την πραγματεία του ιακωβίτη μητροπολίτη της Άμιδας Bar Salībī εναντίον των Αρμενίων²⁰⁰⁵. Σε επιστολή που έστειλαν οι Σταυροφόροι στον πάπα Ουρβανό, μετά την κατίσχυσή τους στην περιοχή της Αντιόχειας (11 Σεπτεμβρίου 1098), αναφέρεται ότι ο πληθυσμός της πόλης, εκτός από την τουρκική φρουρά, συμπεριλάμβανε Έλληνες, Αρμένιους, Σύρους και ιακωβίτες, οι οποίοι δεν ήταν εύκολο να ελεγχθούν²⁰⁰⁶.

3. Οι τουρκικές επιδρομές στην Αντιόχεια κατά τις δεκαετίες του 1060 και 1070

Οι τουρκικές επιδρομές στα εδάφη του *δουκάτου* Αντιοχείας ξεκίνησαν ουσιαστικά μετά την προώθηση διαφόρων τουρκομανικών ομάδων στην περιφέρεια του Χαλεπίου²⁰⁰⁷. Η πρώτη τουρκομανική ομάδα (1.000 ιπποτοξότες) προωθήθηκε στο Χαλέπι από την περιοχή της Άμιδας (αρχ. Άμινδα, σημ. Deyarbekir) γύρω στο 1064 μετά από επανειλημμένες εκκλήσεις του εμίρη 'Atiyya bin Šālih, που αντιμετώπιζε την πίεση του ανεψιού του Mahmūd bin Naṣr ή Mahmūd bin Šālih bin Mirdās (ελλ. Μαχμούτιος) και επιθυμούσε να ανακτήσει το σύνολο της επικράτειας της πόλης του. Αρχηγός της συγκεκριμένης ομάδας ήταν ο (Hārūn) Ibn Hān ή Ibn Hāqān, γιος του Malik al-Turk σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn²⁰⁰⁸. Ο Sibṭ bin al-Jawzī παραθέτει αρκετές πληροφορίες γι' αυτές τις ομάδες, τις οποίες

²⁰⁰² Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 153.

²⁰⁰³ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 131.

²⁰⁰⁴ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 143, 161-163, 174 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 11.

²⁰⁰⁵ Βλ. αναλυτικά G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 139 κ.ε.

²⁰⁰⁶ Η επιστολή έχει τον χαρακτήρα έκθεσης πεπραγμένων της σταυροφορίας, συντάχθηκε πιθανότατα με πρωτοβουλία του Βοημούνδου και συμπεριλαμβάνεται στο έργο του Fulcher της Chartres, σ. 107-112. Βλ. ειδικά σ. 111.

²⁰⁰⁷ Για την άφιξη των Τούρκων και την δράση τους στις περιοχές της Εγγύς/Μέσης Ανατολής βλ. κυρίως τις μονογραφίες του A. Sevim, *Suriye Selçukluları* («Οι Σελτζούκοι στην Συρία»), τομ. 1, Ankara 1965. –Του ίδιου, *Suriye ve Filistin Selçukluları tarihi* («Η ιστορία των Σελτζούκων στην Συρία και την Παλαιστίνη»), Ankara 1983. Βλ. επίσης M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 246 κ.ε., ο οποίος τοποθετεί την εμφάνιση των «Σελτζούκων» στην βόρεια Συρία γύρω στο 1070. Βλ. όμως αντιθ. όσα αναφέρουμε στο κυρίως κείμενο στην παρούσα σελίδα της μελέτης μας.

²⁰⁰⁸ Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 294 κ.ε. Βλ. και al-'Azīmī, σ. 357. Όπως σημειώνει ο S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 196-197, ο Kamāl al-Dīn φαίνεται να έχει μετατρέψει ασυνείδητα το «Hān» στον αραβικό όρο «Malik».

κατονομάζει ως «al-Nāwīkiya»²⁰⁰⁹ (αριθμούσαν 12.000 ιππείς κατά τον Ibn al-Athīr). Επρόκειτο για μικτές ομάδες, από Τουρκομάνους κυρίως αλλά και άνδρες άλλων εθνικών προελεύσεων (Κούρδους, Δαλαμίτες, Ογούζους κ.ά.), που δεν αναγνώριζαν την σουλτανική επικυριαρχία, αλλά προλείαιναν το έδαφος με την καταστροφική τους δράση για την μετέπειτα σελτζουκική επικράτηση στην Συρία.

Ο μετέπειτα πανίσχυρος, κατά την βασιλεία του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, *λογοθέτης του δρόμου* Νικηφόρος ή Νικηφορίτζης είχε διατελέσει την ίδια περίπου περίοδο (ca. 1062-1064) *δουξ* Αντιόχειας²⁰¹⁰. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης τον κατηγορεί στην «*Ιστορία*» του ότι κατά την διάρκεια της παραμονής του στην συριακή μητρόπολη «κατασκεύαζε φρούρια, δίνοντας έτσι πρόφαση πολέμου στους εχθρούς και αναγκάζοντας τους Σαρακηνούς να οργανώσουν “αντιπολίσματα” για την πραγματοποίηση επιθέσεων στις συνοριακές και περιοχές. Και ενώ δεν ήταν σε θέση να τους αντιμετωπίσει ή να τους νικήσει, τους προκαλούσε να αντιμάχονται τους Ρωμαίους και να ιδρύουν δικές τους πόλεις στα ρωμαϊκά σύνορα. Αλλά ούτε και τους κατοίκους της Αντιόχειας δεν άφηνε να ησυχάσουν, καθώς άλλοτε καταπατούσε τις ιδιοκτησίες τους και άλλοτε τους επιβάρυνε με παράλογες απαιτήσεις και με βαρύτατους περιουσιακούς φόρους. Τελικά αποπέμφθηκε από την συγκεκριμένη διοίκηση και τοποθετήθηκε αλλού ως κυβερνήτης, καθώς οι απόψεις του τότε αυτοκράτορα (σημ.: του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα) μεταβάλλονταν διαρκώς επιφέροντας ακυβερνησία· και εκεί όμως επέδειξε την ίδια κακοήθεια»²⁰¹¹. Το πιθανότερο είναι, κατά την άποψή μας, ότι ο ευφυής Νικηφορίτζης είχε αντιληφθεί τον άμεσο κίνδυνο που συνιστούσε η άφιξη των Τουρκομανικών ομάδων στην περιοχή της Αντιόχειας και προσπάθησε να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αμυντική ενίσχυση του *δουκάτου*. Η δημιουργία νέων εχθρικών «αντιπολισμάτων» κοντά στο σύνορο αναφέρεται μάλλον στους Τουρκομάνους που είχαν αφιχθεί πρόσφατα στην περιφέρεια του Χαλεπίου. Τα μέτρα ωστόσο του Νικηφορίτζη δημιούργησαν, όπως ήταν φυσικό, δυσaréσκεια στον τοπικό πληθυσμό και ο ίδιος απομακρύνθηκε για ένα διάστημα από την διοίκηση της Αντιόχειας²⁰¹².

Οι Τουρκομάνοι του Ibn Hān πραγματοποίησαν επιδρομή στην βυζαντινή επικράτεια μαζί με τους *ahdāt* του Χαλεπίου, αλλά πολύ σύντομα δημιουργήθηκαν προβλήματα στις μεταξύ τους σχέσεις, γεγονός που έστρεψε τον ‘Atīyya και τους *ahdāt* εναντίον τους. Ο Ibn Hān εξόντωσε τον ‘Atīyya για την προδοσία του, εγκατέλειψε το Χαλέπι και νίκησε με τμήμα των ανδρών του μία μεγάλη βυζαντινή δύναμη, που είχε ως διοικητή, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Kamāl al-Dīn, κάποιον *πατρίκιο* al-Naht (για την ακρίβεια al-N.H.T.) ή

²⁰⁰⁹ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 122, 124, 143-144, 146 κ.ε.

²⁰¹⁰ Βλ. αρ. πίνακα 260. Για τον Νικηφορίτζη βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, passim, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας.

²⁰¹¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 134.3-14.

²⁰¹² Για την δεύτερη αρχή του Νικηφορίτζη στην Αντιόχεια βλ. αρ. πίνακα 262.

Pext. Μετά την είσοδο του Mahmūd bin Naṣr στο Χαλέπι (Αύγουστος του 1065)²⁰¹³, ο Ibn Ḥān εγκατέστησε τους al-Nāwīkiya στο Ma'arrat al-Nu'mān²⁰¹⁴ (υπενθυμίζουμε σε αυτό το σημείο τα εχθρικά «αντιπολίσιμα» και τις «προσοίκους πόλεις» που αναφέρει ο Ατταλειάτης²⁰¹⁵). Την ίδια περίπου περίπου ένας Αρμένιος ονόματι Γεώργιος Širakats'i συγκέντρωσε περίπου πεντακόσιους Τουρκομάνους και λεηλάτησε τα προάστια της Αντιόχειας πυρπολώντας ταυτόχρονα δώδεκα χωρία, επιθυμώντας να εκδικηθεί με αυτόν τον τρόπο τους κατοίκους της πόλης, που τον είχαν κακομεταχειριστεί εξαιτίας της εθνικότητάς του. Σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης, δεν δίστασε να κατασφάξει μπροστά στα τείχη της Αντιόχειας τους αιχμαλώτους που είχε συγκεντρώσει²⁰¹⁶.

Το 1066/67 ο ικανός αλλά και αδίστακτος εμίρης Afšīn bin Bakḡī (τουρκ. Afšīn Bey, ελλ. Αυσινάλιος/Αφινάλιος) πραγματοποίησε με πολλούς άνδρες καταστροφική επιδρομή στα εδάφη του *δουκάτου* Αντιοχείας λεηλατώντας πολλές περιοχές. Ιδιαίτερα υπέφερε η περιφέρεια του Τελούχ και ειδικά οι πολυάριθμες μονές αλλά και τα ανυπεράσπιστα χωρία του Μαύρου Όρους, στα βόρεια της Αντιόχειας, όπου οι Τουρκομάνοι προέβησαν σε μεγάλες καταστροφές και πολυάριθμους φόνους²⁰¹⁷. Ο Ματθαίος Εδέσσης παρέχει πραγματικά δραματικές περιγραφές για τις σφαγές και τα δεινά που υπέστησαν οι κάτοικοι και οι μοναχοί της ευρύτερης περιοχής. Οι Τουρκομάνοι αιχμαλώτισαν πολλά νεαρά αγόρια και κορίτσια και εξασφάλισαν πλούσια λεία²⁰¹⁸. Την ίδια περίπου περίοδο ένας άλλος μουσουλμάνος αρχηγός, ο Husayn bin Kāmil bin al-Dawh των Αράβων Banū Kilāb, δρούσε στην ευρύτερη περιοχή του φρουρίου Hisn-Asfūna, στο οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω²⁰¹⁹.

Μετά την άλωση και την λεηλασία της Καισάρειας από τους Τούρκους το 1067, ο Τουρκομάνος αρχηγός και αυτοκρατορικός μισθοφόρος Αμερτικής ενώθηκε και πάλι με τους ομοεθνείς του, επειδή οι Βυζαντινοί του είχαν φερθεί με άκομφο τρόπο και δεν του είχαν καταβάλει τους συμφωνημένους μισθούς. Μαζί με τους Τουρκομάνους που βρίσκονταν στην περιοχή του Χαλεπίου, τους οποίους είχε καλέσει εκεί υποτιθέμενα ο ίδιος σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ατταλειάτη, αλλά και με Άραβες στρατιώτες ο Αμερτικής έδρασε αμέσως καταστροφικά στην περιοχή της Αντιόχειας. Οι επιδρομείς επιδόθηκαν σε λεηλασίες, πυρπολήσεις, αιχμαλωσίες και σφαγές των κατοίκων των μικρών πόλεων και των χωρίων του *δουκάτου*²⁰²⁰. Η βυζαντινή αντίδραση υπήρξε αναιμική, καθώς οι τοπικοί διοικητές δεν κατέβαλαν τους απαραίτητους μισθούς, μάλλον λόγω οικονομικής στενότητας και όχι

²⁰¹³ Βλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 583.

²⁰¹⁴ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 9-10.

²⁰¹⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 134.6-8.

²⁰¹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 148. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 43.

²⁰¹⁷ Πρβλ. J.J.S. Weitenberg, *The Armenian Monasteries in the Black Mountain, en Antioch*, σ. 81. – Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 585.

²⁰¹⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 125. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 585.

²⁰¹⁹ Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, ό.π. Για τους Banū Kilāb βλ. M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, passim.

²⁰²⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 71.17 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 120.4 4 κ.ε.

φιλαργυρίας, όπως τους κατηγορεί ο Ατταλειάτης. Έτσι οι στρατιώτες εγκατέλειψαν τις μονάδες τους, ενώ οι εχθρικές επιδρομές εξακολούθησαν με όλο και μεγαλύτερη ένταση. Μετά την συγκεκριμένη εξέλιξη εστάλησαν στον *δούκα* Αντιοχείας κάποιοι νεοσύλλεκτοι στρατιώτες, οι οποίοι ωστόσο δεν διέθεταν πολεμική πείρα και τον απαραίτητο εξοπλισμό, και όπως ήταν φυσικό δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους έμπειρους αντιπάλους τους. Ο τότε διατελών *μάγιστρος* και *δουξ* Αντιοχείας Νικηφόρος Βοτανειάτης (ca. 1067), έμπειρος στρατιωτικός, προσπάθησε να τους χρησιμοποιήσει μαζί με τους ντόπιους επίστρατους και τους μόνιμους στρατιώτες του *δουκάτου*, για να αντιμετωπίσει τους ολοένα αυξανόμενους Τουρκομάνους στην περιοχή των συνόρων· μετά την απομάκρυνσή του ωστόσο από την συγκεκριμένη διοικητική θέση η κατάσταση χειροτέρευσε ακόμη περισσότερο²⁰²¹.

Το 1067/68 ο Αφσίη διείσδυσε με τους άνδρες του και πάλι έως την Αντιόχεια. Αυτήν την φορά δεν δίστασε μάλιστα να πολιορκήσει ασφυκτικά την πόλη οδηγώντας τους κατοίκους της στα πρόθυρα της λιμοκτονίας. Κατόπιν αποχώρησε για το Ιράκ, αφού πρώτα αιχμαλώτισε και πάλι τμήμα του αγροτικού πληθυσμού και έλαβε ένα χρηματικό ποσό από τον *δούκα* της Αντιόχειας· τελικά επανενώθηκε με τον Alp Arslan τον Απρίλιο/Μάιο του 1068²⁰²². Όταν ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης εκστράτευσε τελικά στην βόρεια Συρία το φθινόπωρο του 1068, η βυζαντινή πλευρά των συνόρων, που διέθετε κάποτε ελαιώνες και ήταν γενικά εύφορη και πλούσια, είχε πλέον καταστραφεί εντελώς, ενώ οι εναπομείναντες κάτοικοί της είχαν καταφύγει σε κρησφύγετα²⁰²³.

Οι εκστρατείες του Διογένη στην περιφέρεια Ιεραπόλεως-Αρτάχ (τέλη του 1068) ανακούφισαν προσωρινά την Αντιόχεια, που αντιμετώπιζε μεγάλο επισιτιστικό πρόβλημα. Η προσωρινή διακοπή της ασφυκτικής πίεσης που υφίστατο το *δουκάτο* από τον Αφσίη επέτρεψε παράλληλα στον τότε *δούκα* της περιοχής Pext ή al-N.H.T. (=al-Naht [:]) να καταλάβει το φρούριο Hisn Asfūna (ca. 1069/70) και να συντρίψει μία τουρκική δύναμη υπό την διοίκηση κάποιου Nādir. Ο εμίρης ωστόσο του Χαλεπίου Mahmūd bin Naṣr εκστράτευσε, σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn, με μεγάλη αραβο-τουρκική δύναμη εναντίον του φρουρίου, το πολιορκήσε και εξόντωσε με την σειρά του την βυζαντινή της φρουρά²⁰²⁴. Ο al-ʿAzīmī ισχυρίζεται πάντως ότι μετά την κατάληψη του Hisn-Asfūna από τους Βυζαντινούς, ο Mahmūd κυριεύσε το φρούριο Al-Fur σκοτώνοντας όσους αυτοκρατορικούς στρατιώτες βρήκε εκεί, αλλά κατά την επιστροφή του νικήθηκε από μία άλλη βυζαντινή δύναμη²⁰²⁵. Η τελευταία πληροφορία φαίνεται να είναι ιστορικά ορθή, καθώς γνωρίζουμε ότι οι εχθροπραξίες έληξαν προσωρινά με την σύναψη ανακωχής, σύμφωνα με τους όρους της οποίας ο

²⁰²¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 72.7 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 120.4 17 κ.ε. Ο K. Inoue, Isaakios, σ. 274, αναφέρει εσφαλμένα ότι ο Βοτανειάτης αντιμετώπισε τους εισβολείς με προσωπικά του στρατεύματα.

²⁰²² Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 10 κ.ε. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 585-586.

²⁰²³ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 142. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 89.21 κ.ε. Βλ. και Bar Εβραΐος, σ. 218.

²⁰²⁴ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 14 κ.ε. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 589.

²⁰²⁵ al-ʿAzīmī, σ. 359-360.

Mahmūd θα κρατούσε το Hisn Asfūna και θα λάμβανε ένα χρηματικό ποσό, αλλά θα παραχωρούσε τον γιο του Naṣr ως όμηρο²⁰²⁶. Οι επιδρομές ωστόσο των Τουρκομάνων στα εδάφη της Αντιόχειας δεν σταμάτησαν.

Το 1069/70 ο εμίρης Sunduk (ή Sabuk ή Samuh ή Saltuk, ελλ. Ζαμούχης ή Σαμούχ) διείσδυσε στην περιφέρεια του Χαλεπίου και την λειλάτησε (ανάμεσα στην Έμεσσα και το Ma'arrat al-Nu'mān)²⁰²⁷. Τον χειμώνα ωστόσο πραγματοποίησε επιδρομή και στα βυζαντινά εδάφη. Ο Sunduk αποχώρησε από την περιοχή σχετικά σύντομα, αλλά επέβαλε πρώτα την επικυριαρχία του στον ανήμπορο να αντισταθεί Mahmūd bin Naṣr του Χαλεπίου²⁰²⁸. Ο επικεφαλής των al-Nāwikiya στην νοτιοδυτική Συρία κατά το 1071 λεγόταν Qurlu (ή Qaralū²⁰²⁹) και, σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn, ήταν ανεινός του Ibn Ḥān. Ο Qurlu ηγήθηκε των al-Nāwikiya, όταν οι τελευταίοι αντιμετώπισαν τον Ρωμανό Διογένη με τους Άραβες του Χαλεπίου στην περιοχή της Ιεράπολης (το 1068). Ο Ibn Ḥān εισήλθε από την άλλη λίγο αργότερα (το 1070) στην υπηρεσία του εμίρη της Τύρου Ibn 'Aqīl, προφανώς επειδή οι al-Nāwikiya δεν αναγνώριζαν τον Σελτζούκο σουλτάνο, ενώ ο ίδιος φοβόταν τον Alp Arslan, που πολιορκήσε το Χαλέπι κατά το 1070 και τον κατηγορούσε (ή τον αδελφό του) ότι είχε συμβουλευθεί τον Mahmūd bin Naṣr να μην αναγνωρίσει την επικυριαρχία του. Ο Ibn Ḥān δολοφονήθηκε ωστόσο κατά το ίδιο έτος από τους ομοεθνείς του²⁰³⁰.

Μετά την μάχη του Μαντζικέρτ ο Mahmūd bin Naṣr επιτέθηκε, σύμφωνα με τον al-'Azīmī, στο «δουξ», το οποίο δεν θα πρέπει να ταυτιστεί γενικά με το *δουκάτο* Αντιοχείας ή με τον *δούκα* της ευρύτερης περιοχής, αλλά με το λεγόμενο «Δουξ» (συρ. Dūqsā²⁰³¹), που αναφέρεται στην συνθήκη της Δεαβόλεως και υπαγόταν φυσικά στην Αντιόχεια²⁰³². Οι «Άραβες» ηττήθηκαν πάντως από τις τοπικές βυζαντινές δυνάμεις (έτος εγίρας 464=

²⁰²⁶ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 14 κ.ε. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 589. Η σύναψη της ανακωχής τοποθετείται από τον M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 240, στα τέλη του 1073 ή στις αρχές του 1074.

²⁰²⁷ Για τον Saltuk και τους επιγόνους του βλ. F. Sümer, Saltuklular, *en Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 2 (Ankara 1971), σ. 391-432.

²⁰²⁸ Βλ. σχετικά Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 590.

²⁰²⁹ Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 644.

²⁰³⁰ Για αυτά τα γεγονότα και την πρώτη περίοδο της εμφάνισης των Τουρκομάνων στην περιοχή του Χαλεπίου βλ. al-'Azīmī, σ. 357 κ.ε. –Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 92-93. –Ibn Abi'l Hayjā, *Ta'riḫ bin Abi'l-Hayjā*, *en* «Βιβλιοθήκη Ahmadiya», Tunisia, αρ. 4915, fol. 130v. –Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 294-297, τομ. 2, σ. 9-10, 31-32, 55-58. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 122, 124, 143-144, 146 κ.ε., 153, 171, 173 κ.ε., 243. –Ibrāhīm bin Abi'l-Dam, *Ta'riḫ bin Abi'l-Dam*, *en* «Bodleian Library», March, 60, fol. 134r. –Του ίδιου, *Buḡyat al-Talab Fi Ta'riḫ Halab*, *en* «Βιβλιοθήκη του Ahmet Γ'», İstanbul, αρ. 2925, II, fol. 165v, 166r. –Ibn al-Athīr, έκδ. C.J. Tornberg, τομ. 9, σ. 164-165, τομ. 10, σ. 40-41. –Abdu'l-Rahman bin Khaldun, *Al-'Ibar Wa Diwān al-Mubtada Wa'l-Khabar*, έκδ. Dar al-Katib al-Lubnāni, Beirut 1958, IV, σ. 586-587. Δεν κατορθώσαμε να εξετάσουμε ιδίους όμματα τα κείμενα των Ibn Abi'l Hayjā, Ibrāhīm bin Abi'l-Dam και Abdu'l-Rahman bin Khaldun. Για τις παραπομπές βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 198-199, σημ. 20. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 581 κ.ε.

²⁰³¹ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 126, σημ. 4.

²⁰³² Βλ. Α. Κομνηνή, σ. 419.11-12.

29/9/1071-16/9/1072), που ενδεχομένως διοικούνταν τότε από τον αρμενικής καταγωγής *δούκα* Αντιοχείας Χατατούριο (αρμ. Χαč'atur, ca. 1068-1072)²⁰³³, αν και οι πηγές δεν αναφέρουν κάτι σχετικό. Ο Mahmūd bin Naṣr συνέχισε όμως τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή κατά το έτος εγίρας 466 (=6/9/1073-26/8/1074), αλλά τελικά απεβίωσε κατά τον επόμενο χρόνο (τον διαδέχθηκε στο Χαλέπι ο γιος του Naṣr)²⁰³⁴.

Οι τουρκομανικές ομάδες που διείσδυσαν στην περιοχή της βόρειας Συρίας με επικεφαλής τον Afṣīn Bey και αργότερα τον Sunduk διέφεραν από τις προηγούμενες, καθώς οι αρχηγοί τους αναγνώριζαν την σελτζουκική επικυριαρχία και δρούσαν τρόπον τινά ως αξιωματικοί του σουλτάνου στην βυζαντινή επικράτεια και στην Συρία. Τόσο ο Afṣīn όσο και Sunduk ενίσχυσαν τον Tutuṣ, αδελφό του μετέπειτα Σελτζούκου σουλτάνου Melikṣah, όταν αυτός προωθήθηκε στην Συρία και επιχείρησε να καταλάβει το Χαλέπι²⁰³⁵. Αντιθέτως ο εμίρης Ahmetṣah υπερασπίστηκε δραστήρια την τελευταία πόλη έναντι του Tutuṣ, καθώς ηγείτο χιλίων από τους 12.000, κατά τον Ibn al-Athīr, al-Nāwīkiya (οι υπόλοιποι με τον Qurlu είχαν αφήσει τον εμίρη του Χαλεπίου Mahmūd bin Naṣr για την νοτιοδυτική Συρία)²⁰³⁶. Ο Afṣīn εγκατέλειψε τελικά με το μεγαλύτερο τμήμα των δυνάμεών του τον Tutuṣ, αφού ο τελευταίος κυριεύσε την Δαμασκό και εκτέλεσε τον πρώτο Τουρκομάνο διοικητή της, εμίρη Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī²⁰³⁷. Αμέσως μετά επανέλαβε τις επιδρομές του στην Ραφανείας (αραβ. Rafanīya) (8 Νοεμβρίου 1079), στην Λάρισα/Σέζερ, όπου ο Munqidhī εμίρης 'Alī bin Muqallid (γνωστός αργότερα ως Sadīd al-Mulk) αντέταξε ισχυρή αντίσταση στην ύπαιθρο, γεγονός που έσωσε την πόλη, και τελικά στην ίδια την Αντιόχεια. Ο Afṣīn προξένησε στην περιοχή ανάμεσα στο Χαλέπι και την Σέζερ την μεγαλύτερη καταστροφή που είχε υποστεί από τον 7^ο αι. καίγοντας ή ληστεύοντας τα πάντα. Τα αποτελέσματα της δράσης του οδήγησαν τους επιζώντες κατοίκους στην φυγή ή στην λιμοκτονία, ακόμη και στον κανιβαλισμό. Η περιοχή δεν είχε αναρρώσει ούτε είκοσι χρόνια αργότερα, όταν κατέφθασαν οι Σταυροφόροι, ενώ ο μεταγενέστερος Kamāl al-Dīn, που έζησε την μογγολική εισβολή, ισχυρίζεται ότι η καταστροφή υπήρξε πραγματικά πρωτοφανής²⁰³⁸.

Ο τελευταίος αυτοκρατορικός *στρατηγός* της Καππαδοκίας *κουροπαλάτης* Κωνσταντίνος Διογένης²⁰³⁹, γιος του Ρωμανού Διογένη, εκστράτευσε κατά τα μέσα της δεκαετί-

²⁰³³ Βλ. αρ. πίνακα 266.

²⁰³⁴ al-'Azīmī, σ. 359-360.

²⁰³⁵ Ibn al-Jawzī, σ. 313. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 137-138, 144, 146, 149, 197. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 11-13, 16, 56-57. –Ibn al-Athīr, σ. 197 (χωρίς αναφορά στον Afṣīn). Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 199 (με παράθεση του συνόλου των αραβικών πηγών).

²⁰³⁶ Βλ. al-'Azīmī, σ. 362. –Ibn al-Qalānīsī, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 92-93. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 191-192, 197-198, με επιπρόσθετες πηγές.

²⁰³⁷ Βλ. σχετικά σ. 359, όπου και παράθεση πηγών.

²⁰³⁸ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 65 κ.ε. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 201. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 200. –M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 250-251.

²⁰³⁹ Βλ. αρ. πίνακα 290, 440.

ας του 1070 στην περιοχή της Αντιόχειας, για να βοηθήσει τον αδελφό της συζύγου του, *πρωτοπρόεδρο* και *δούκα* της περιοχής Ισαάκιο Κομνηνό²⁰⁴⁰ στην αντιμετώπιση των Τούρκων· τελικά όμως σκοτώθηκε κατά την διάρκεια μιας σύγκρουσης από εχθρικό βέλος²⁰⁴¹. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς τουρκομανική δύναμη είχε αντιμετωπίσει ο Κωνσταντίνος. Εκτός από τον Afšīn, ένας άλλος Τουρκομάνος αρχηγός ονόματι Muhammad bin Dimlāj βρισκόταν στο σύνορο της Συρίας με 500 ομοεθνείς του υπέεις γύρω στο 1076²⁰⁴².

Λίγο αργότερα κατέφθασαν πάντως στην ευρύτερη περιοχή νέες τουρκομανικές ομάδες με επικεφαλής σημαντικότερους εμίρηδες από τον Muhammad bin Dimlāj, όπως τον Muhammad bin Ğabaq (τουρκ. Ğubuk) και κυρίως τον Artuk ή Artuq (ελλ. Αρτούχ), γιου ενός φυλάρχου της ομάδας των «Ογούζων» Döğēr (ή Döger) που λεγόταν Ekseb ή Aksab, και αρχηγέτη της τουρκικής δυναστείας των Αρτουκιδών. Ο Artuk είχε εισχωρήσει νωρίτερα (ca. 1073/74) με 5.000-6.000 άνδρες στην δυτική Μικρά Ασία, όπου προσλήφθηκε από την αυτοκρατορική κυβέρνηση για την καταπολέμηση του στασιαστή Νορμανδού Ουρσελίου. Μετά την νίκη του επί του τελευταίου στην μάχη του Σόφωνα της Βιθυνίας (ca. 1074/75), κατά την οποία μάλιστα αιχμαλώτισε τόσο τον Ουρσελίο όσο και τον *καίσαρα* και επίδοξο αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα, ο Artuk αποσύρθηκε και πάλι στην Ανατολή²⁰⁴³. Κατόπιν εισήλθε στην υπηρεσία των Melikšah και Tutuṣ και έμελλε να διαδραματίσει κομβικό ρόλο στην επίτευξη του τελικού πλήγματος στην αραβική κυριαρχία στην βόρεια Μεσοποταμία καθώς και στις εσωτερικές διαμάχες των Τουρκομάνων για τον έλεγχο της Συρίας²⁰⁴⁴. Για την δράση του ανταμείφθηκε με την διακυβέρνηση της Παλαιστίνης το 1086²⁰⁴⁵.

4. Οι πολιτικές εξελίξεις στην Αντιόχεια κατά την περίοδο 1071-1084

Το 1071/72 ο αρμενικής καταγωγής *δουξ* Αντιοχείας Χατατούριος (αρμ. Χαδ'atur)²⁰⁴⁶ διατάχθηκε από τους Δούκες να στραφεί εναντίον του Ρωμανού Διογένη, αλλά τελικά επέλεξε να ταχθεί στο πλευρό του τελευταίου και να τον υποστηρίξει με τα στρατεύματά του στην πολεμική αναμέτρηση για την κατοχή του θρόνου. Προφανώς ο Χατατούριος είχε διοριστεί από τον Διογένη στην προαναφερθείσα διοικητική θέση και αποφάσισε να μείνει πιστός στον έκπτωτο αυτοκράτορα από αισθήματα ευγνωμοσύνης. Το συγκεκριμένο γεγονός επέσυρε βέβαια την εναντίον του οργή των κρατούντων στην Κωνσταντινούπολη, γεγο-

²⁰⁴⁰ Βλ. αρ. πίνακα 268.

²⁰⁴¹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 206.3 κ.ε. – Α. Κομνηνή, σ. 284.76 κ.ε.

²⁰⁴² Βλ. σχετικά σ. 382-383, σημ. 2186, με παράθεση πηγών.

²⁰⁴³ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσελίου*, σ. 149 κ.ε. – İ. Kafesoğlu, *Melikšah*, σ. 66. Για τους Αρτουκίδες βλ. Α.Κ.Γ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 144, 218 (με ειδική βιβλιογραφία). – Γ.Α. Λεβενιώτης, *ό.π.*, σ. 150 (κείμεν. και σημ. 38). Για την τουρκική ομάδα Döğēr βλ. C. Cahen, *Tribus turques*, σ. 2-3.

²⁰⁴⁴ S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 209.

²⁰⁴⁵ Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 144-145.

²⁰⁴⁶ Βλ. αρ. πίνακα 266.

νός που διαφαίνεται καθαρά σε επιστολή που συνέγραψε ο Μιχαήλ Ψελλός στον Ανδρόνικο Δούκα, όταν ο τελευταίος εκστράτευσε εναντίον του Ρωμανού το 1072²⁰⁴⁷.

Στα αμέσως επόμενα χρόνια η εσωτερική κατάσταση στην Αντιόχεια υπήρξε ιδιαίτερα τεταμένη, καθώς η πόλη βρισκόταν υπό συνεχή τουρκική πίεση και αντιμετώπιζε πρόβλημα επισιτισμού. Το συγκεκριμένο γεγονός είχε δημιουργήσει λαϊκή δυσaréσκεια, καθώς οι κάτοικοι της Αντιόχειας θεωρούσαν ότι οι αυτοκρατορικοί *δούκες* δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν την όλη κατάσταση· παράλληλα ευνοούσαν την ανάληψη της διοίκησης από τον Φιλάρετο Βραχάμιο, επειδή πίστευαν ότι ήταν σε θέση να υπερασπιστεί καλύτερα την ευρύτερη περιοχή. Ο Βραχάμιος ωστόσο είχε αυτονομηθεί στις βορειότερες περιοχές και δεν αναγνώριζε την αυτοκρατορική αρχή του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, γεγονός που προσέθετε ένα ακόμη πρόβλημα στους *δούκες* της Αντιόχειας.

Μετά την λήξη της ενδοβυζαντινής διαμάχης του 1071/72 και την εξουδετέρωση του υποστηρικτή του Διογένη *δουκός* Αντιοχείας Χατατούριου, οι Δούκες διόρισαν ως επικεφαλής του *δουκάτου* τον πρόεδρο Ιωσήφ Ταρχανειώτη²⁰⁴⁸, επειδή προφανώς θεωρούσαν ότι επρόκειτο για άτομο που μπορούσαν να εμπιστευθούν απόλυτα. Υπενθυμίζεται εδώ ότι ο Ταρχανειώτης δεν είχε ενισχύσει, σκοπίμως ή μη, τον Ρωμανό Διογένη στο Μαντζικέρτ²⁰⁴⁹. Ο ίδιος αξιωματούχος αντιμετώπισε στην ευρύτερη περιοχή της Αντιόχειας την επιβουλή του ισχυρού Φιλάρετου Βραχάμιου. Μετά τον θάνατό του ανέλαβε για ένα διάστημα την διοίκηση της πόλης ο *μάγιστρος* γιος του Κατακαλών (φέροντας ίσως το αξίωμα του εκ *προσώπου*)²⁰⁵⁰, ο οποίος ωστόσο αντιμετώπισε την δυσaréσκεια και την ανοικτή στάση μερίδας του τοπικού πληθυσμού που υποστήριζε τον Βραχάμιο²⁰⁵¹.

Ο επόμενος *δουξ* Αντιοχείας *πρωτοπρόεδρος* Ισαάκιος Κομνηνός²⁰⁵² είχε ηττηθεί λίγο νωρίτερα από τους Τούρκους κοντά στην Καισάρεια²⁰⁵³, αλλά στάλθηκε μολαταύτα από τον *λογοθέτη του δρόμου* Νικηφορίτζη, που γνώριζε εξ ιδίας πείρας την κατάσταση στο εσωτερικό της πόλης, για να κατευνάσει τις αντιδράσεις των κατοίκων και να αντιμετωπίσει τον Φιλάρετο. Οι αυτοκρατορικοί διοικητές είχαν με το μέρος τους μόνο τους σημαίνοντες κατοίκους της Αντιόχειας, καθώς τα λαϊκά στρώματα υποστήριζαν ανοικτά τον προαναφερ-

²⁰⁴⁷ Βλ. επίσης Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, αρ. 145, σ. 393.

²⁰⁴⁸ Βλ. αρ. πίνακα 267.

²⁰⁴⁹ Θεωρείται γενικά ότι ο Ταρχανειώτης πρόδωσε μαζί με τον Ουρσέλιο τον Διογένη στην εκστρατεία που κατέληξε στην μάχη του Μαντζικέρτ, καθώς είχε σταλεί από τον αυτοκράτορα να καταλάβει το κοντινό στο Μαντζικέρτ Χλιάτ, αλλά δεν επανήλθε για να τον ενισχύσει, όταν πλησίασαν τα τουρκικά στρατεύματα. Κατά την γνώμη μας δεν είναι απίθανο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μουσουλμανικών πηγών, οι δύο αξιωματούχοι να αντιμετώπισαν πρώτοι τα σουλτανικά στρατεύματα στο Χλιάτ και να αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στα δυτικά, έχοντας υποστεί απώλειες. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 94 κ.ε. Βλ. και Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 179. –Α. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 57.

²⁰⁵⁰ Βλ. αρ. πίνακα 274.

²⁰⁵¹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.18 κ.ε.

²⁰⁵² Βλ. αρ. πίνακα 268.

²⁰⁵³ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 110-111.

θέντα αξιωματικό²⁰⁵⁴. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι επικεφαλής της συγκεκριμένης μερίδας ήταν ο πατριάρχης Αντιοχείας Αιμιλιανός²⁰⁵⁵, και γι' αυτό ο Ισαάκιος είχε λάβει διαταγή από τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα να τον εξουδετερώσει στέλνοντάς τον στην Κωνσταντινούπολη «μετὰ σπουδῆς ὅτι πλείστης». Όταν ο Ισαάκιος κατέφθασε στην πόλη, έγινε δεκτός με τιμές από τους «ἐν τέλει» και τον Αιμιλιανό, ενώ ο ίδιος «θεραπεύειν προσεποιεῖτο καὶ φιλίως αὐτῷ προσηνέγκατο δεδιὼς τοῦ πλήθους τὴν πρὸς ἐκεῖνον εἴνοιαν διχῆ γὰρ ἡ πόλις μεμέριστο, καὶ τὸ μὲν τῷ πατριάρχῃ προσεποιεῖτο καὶ φιλίως αὐτῷ προσηνέγκατο, τὸ δὲ τοῖς ἄρχοντας ἐθεράπευεν». Ο Ισαάκιος έπραξε έξυπνα μη γνωστοποιώντας τις αυτοκρατορικές διαταγές για την «ἐξέλευσιν τοῦ πατριάρχου», καθώς είχε διαπιστώσει την κατάσταση που επικρατούσε στην Αντιόχεια. Προσπάθησε μάλιστα να απομακρύνει πρώτα εντέχνως τον Αιμιλιανό από την πόλη, ώστε να αποφύγει ενδεχόμενες ταραχές. Τελικά «ἐξέπεμπε τὰ βασιλικά πρὸς τὸν πατριάρχη γράμματα τὰ πρὸς τὴν βασιλίδαν τῶν πόλεων τοῦτον μεταπεμπόμενα, καὶ ἡζίου πρὸς τὴν θάλασσαν κατιέναι ὡς τάχιστα». Ο Αιμιλιανός επιχείρησε μὲν να αντιδράσει, αλλά τελικά αναγκάστηκε να αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη δια θαλάσσης (από τον λιμένα της συριακής Λαοδίκειας)²⁰⁵⁶.

Μετά την απομάκρυνση του πατριάρχη ο Ισαάκιος ασχολήθηκε με την διοίκηση του *δουκάτου* «καὶ τὰς ἀναφρομένας ταῖς πόλεσι στάσεις», που στρέφονταν πλέον ανοικτά εναντίον των αυτοκρατορικών διοικητών και υπέρ του Βραμάνιου, «ἐπειρᾶτο διαλύειν». Τότε όμως ξέσπασε μεγάλη στάση εντός της Αντιόχειας: «Τινὲς τῶν ἄρτι προκόπτειν ἄρξαμένων» εξόπλισαν το πλήθος και το εξώθησαν εναντίον του Ισαάκιου και των «ἐν τέλει» της πόλης. Ο *δουξ* κλείστηκε αρχικά στην ακρόπολη μαζί με την φρουρά, ενώ ο όχλος προέβη σε φόνους και σε λεηλασίες των οίκων των πλουσίων της Αντιόχειας. Ο Ισαάκιος έλαβε ωστόσο ενισχύσεις από τις υπόλοιπες πόλεις του *δουκάτου* και κατόρθωσε να καταστείλει τις ταραχές και να συντρίψει τους στασιαστές²⁰⁵⁷.

Ο Ισαάκιος Κομνηνός αντικαταστάθηκε στην διοίκηση της Αντιόχειας από τον Αρμένιο Vasak Pahlavuni γύρω στο 1078²⁰⁵⁸. Ο Ματθαῖος Εδέσσης κάνει εμμέσως λόγο για το αρμενικό έτος 525 (=1076/77), αλλά η χρονολόγησή του είναι μάλλον εσφαλμένη, καθώς ο ίδιος ισχυρίζεται λίγο νωρίτερα ότι κατά την διάρκεια του συγκεκριμένου έτους ο Νικη-

²⁰⁵⁴ N. Svoronos, Société, σ. 9, σημ. 3. –Κ.Α. Μπουρδάρ, *Τυραννίς*, σ. 48.

²⁰⁵⁵ Για τον πατριάρχη Αιμιλιανό (†1078/79) βλ. V. Grumel, Patriarches d'Antioche, σ. 144-145.

²⁰⁵⁶ Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.18-205.15. Πρβλ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 346. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 80-81, αρ. 100. –Κ.Α. Μπουρδάρ, *Τυραννίς*, αρ. 13, σ. 47-49. Όταν ο Αιμιλιανός απεβίωσε το 1078, τον διαδέχτηκε στην κεφαλή του πατριαρχείου Αντιοχείας ο Νικηφόρος Μαύρος. Βλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, σ. 185.18-20. Βλ. και V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, том. 2, αρ. 1525.

²⁰⁵⁷ Νικ. Βρυέννιος, σ. 205.16-207.14. Πρβλ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 346. –Κ.Α. Μπουρδάρ, *Τυραννίς*, σ. 49.

²⁰⁵⁸ Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 270. Αναλυτικά βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 102 κ.ε.

φόρος Γ' Βοτανειάτης ανήλθε στον αυτοκρατορικό θρόνο²⁰⁵⁹. Ο Vardan Arewelc'i πραγματοποιεί ακόμη πιο μεταγενέστερη χρονολόγηση (1077/78)²⁰⁶⁰. Γνωρίζουμε ωστόσο από τον Νικηφόρο Βρυέννιο ότι ο Ισαάκιος Κομνηνός έφερε στον Βοτανειάτη μεταξωτά από την Αντιόχεια και παρέμεινε εις το εξής στο πλευρό του γηραιού αυτοκράτορα²⁰⁶¹. Ο Vasak ήταν γιος του παλαιού αυτοκρατορικού αξιωματούχου και γνωστού συγγραφέα Γρηγορίου Μαγίστρου Αρσακίδη Pahlavuni και αδελφός του Αρμενίου πρώην *καθολικού* Grigor B' Vkayasēr (1065/66-1105). Η αρχή του όμως στην Αντιόχεια υπήρξε τελικά εξαιρετικά βραχυχρόνια, καθώς ο νέος *δουξ* δολοφονήθηκε στην αγορά της πόλης από δύο Βυζαντινούς στρατιώτες, που τον είχαν πλησιάσει για να του παραδώσουν υποτιθέμενα μία επιστολή. Οι στρατιώτες του Vasak κλείστηκαν τότε στην ακρόπολη, ενώ ο επικεφαλής τους παρέδωσε τελικά την Αντιόχεια στον Βραχάμιο. Ο τελευταίος εισήλθε στην πόλη και μετά από μερικές ημέρες συγκέντρωσε, σύμφωνα με τους Αρμένιους ιστοριογράφους, 700 «Ρωμαίους» με το πρόσχημα μιας στρατιωτικής επιχείρησης και τελικά τους εκτέλεσε στο χωρίο Ar'shun (το Hisn Asfūna;²⁰⁶²) εκδικούμενος έτσι την δολοφονία του Vasak (τέλη του 1078)²⁰⁶³.

Ο J. Laurent αμφισβήτησε την ορθότητα της πληροφορίας της θανάτωσης του Vasak από Βυζαντινούς στρατιώτες²⁰⁶⁴, αλλά οι C.J. Yarnley, J.-Cl. Cheynet και G. Dédéyan θεωρούν ότι η δολοφονία πραγματοποιήθηκε με την σιωπηρή συναίνεση του Νικηφόρου Βοτανειάτη, που επιθυμούσε να έλθει σε συνεννόηση με τον Βραχάμιο²⁰⁶⁵. Η τελευταία εκδοχή είναι κατά την γνώμη μας και η πλέον πιθανή. Ο C.J. Yarnley αμφισβητεί τον αριθμό των ατόμων που εκτέλεσε ο Βραχάμιος θεωρώντας ότι πρόκειται για συγγραφική υπερβολή ή για λάθος του Ματθαίου και ότι στην πραγματικότητα οι 700 είχαν κληθεί να παρακολουθήσουν απλώς την εκτέλεση των πρωταίων της δολοφονίας²⁰⁶⁶. Η άποψη αυτή ωστόσο είναι καθαρά υποθετική.

Ο Φιλάρετος αναγνώρισε πολύ σύντομα την αυτοκρατορική αρχή του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη καθώς και την βυζαντινή επικυριαρχία επί των περιοχών του (έγινε «*δοῦλος αἰτεπάγγελτος*» και «*ὑπηρέτης*» του αυτοκράτορα²⁰⁶⁷). Ο ίδιος έφερε πλέον τον τίτλο του *κουροπαλάτη* και αργότερα διαδοχικά του *πρωτοκουροπαλάτη*, του *σεβαστού* και του *πρωτο-*

²⁰⁵⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141.

²⁰⁶⁰ Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196.

²⁰⁶¹ Για την επισήμανση βλ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 346, σημ. 78.

²⁰⁶² Βλ. σχετικά G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 106.

²⁰⁶³ Smbat Sparapet, σ. 40. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 104 κ.ε.

²⁰⁶⁴ J. Laurent, Antioche, σ. 66.

²⁰⁶⁵ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 347. –J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 69. –Του ίδιου, *Arméniens*, σ. 73, σημ. 36 και 39. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 103, 105.

²⁰⁶⁶ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 347, σημ. 86.

²⁰⁶⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.18 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 184.6-12. Ο Bar Εβραίος, σ. 229, ισχυρίζεται ότι ο Φιλάρετος μετέβη προσωπικά στην Κωνσταντινούπολη, όπου του παραχωρήθηκε ο τίτλος του *σεβαστού*, χρυσός και οπλισμός. Η πληροφορία είναι ενδιαφέρουσα, αλλά μάλλον απίθανη.

σεβαστού καθώς και τα υψηλότερα αξιώματα του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής* (ή *δομέστικου Εώας*) και του *δουκός* Αντιοχείας²⁰⁶⁸. Με αυτόν τον τρόπο του ανατέθηκε ουσιαστικά η άσκηση της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης στον νοτιοανατολικό τομέα του μικρασιατικού συνόρου αλλά και η ανώτατη ηγεσία επί του συνόλου των ανατολικών δυνάμεων της αυτοκρατορίας. Η γεωγραφική περιφέρεια που διοικούσε ο Φιλάρετος συμπεριλάμβανε, κατά τους Bar Εβραίο και Μιχαήλ Σύρο, την Αντιόχεια, την Γερμανίκεια, την Έδεσσα, το Κεσσούνιον (Κ'εsun ή Kaišum, ελλ. τουρκ. Keysun), την Ra'bān (ελλ. Ροβάμ), την περιοχή του ποταμού Πυράμιου (Jeyhan ή Ġaiḥān ή Ġīhan), τα Ανάβαρζα, την Ταρσό και την Μοψουεστία²⁰⁶⁹. Σε αυτές θα πρέπει να προστεθούν το Χάρπετε και η Ρωμανούπολις²⁰⁷⁰. Ο Ανώνυμος χρονογράφος της Έδεσσας αναφέρει την Αντιόχεια, την Μελιτηνή, την Σελεύκεια και τις πόλεις της ανατολικής Κιλικίας (Ταρσό, Μοψουεστία, Ανάβαρζα)²⁰⁷¹. Ο ευρύτερος στρατιωτικός έλεγχος αυτών των περιοχών υπαγόταν λοιπόν σαφώς στην αρμοδιότητα του *δουκός* Αντιοχείας κατά την περίοδο 1078/79-1084²⁰⁷².

Για την πολιτική που ακολούθησε ο Βραχάμιος στο εσωτερικό της Αντιοχείας δεν γνωρίζουμε δυστυχώς σχεδόν τίποτε, εκτός από μια σχετική αναφορά του Bar Εβραίου. Κατά τον ίδιο χρονογράφο, ο Φιλάρετος «*στράφηκε, καθώς δεν ήταν δίκαιος, εναντίον των ισχυρών κατοίκων της Αντιοχείας και αφαίρεσε τα πλούτη τους και τα μοίρασε στους στρατιώτες που τον ακολουθούσαν. Γι' αυτόν τον λόγο ο πληθυσμός της πόλης τον απεχθανόταν, όπως εξάλλου τον μισούσε και αυτός*»²⁰⁷³. Προφανώς ο Βραχάμιος είχε αναγκαστεί εκ των πραγμάτων να εφαρμόσει σκληρά μέτρα, για να ενισχύσει στρατιωτικά την περιοχή, γεγονός που υπέσκαψε την όποια δημοτικότητά του, όπως ακριβώς είχε συμβεί λίγα χρόνια νωρίτερα και με τον Νικηφορίτζη²⁰⁷⁴. Ο Ματθαίος Εδέσσης παραδίδει ότι η Αντιόχεια διέθετε τότε πολυάριθμους εύπορους κατοίκους συριακής καταγωγής²⁰⁷⁵. Οι συγκεκριμένοι άνδρες κλήθηκαν μάλλον να συμβάλουν προσωπικά στην εξασφάλιση των απαραίτητων πόρων για τις ανάγκες της τοπικής διοίκησης και άμυνας, όπως εξάλλου συνέβη και στην Μελιτηνή ή την Έδεσσα. Εφόσον οι αξιωματούχοι και οι υπάλληλοι του *δουκάτου* ήταν κυρίως Βυζαντινοί ή ντόπιοι χαλκηδόνιοι, ενώ η πλειονότητα των ευπόρων εμπόρων της περιοχής Σύροι ιακωβίτες και Αρμένιοι μονοφυσίτες, είναι πιθανόν ότι οι οικονομικές απαιτήσεις της αυτοκρατορικής διοίκησης και η συνακόλουθη δυσарέσκεια του τοπικού πληθυσμού, που

²⁰⁶⁸ Βλ. αρ. πίνακα 221, 237, 271.

²⁰⁶⁹ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. – Bar Εβραίος, σ. 272-273.

²⁰⁷⁰ Για το Χάρπετε βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 138. – Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. – Ibn al-Athīr εν J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 71. Για την Ρωμανούπολη βλ. αρ. πίνακα 103.

²⁰⁷¹ Ανωνύμου Εδέσσηνου Χρονικό, σ. 35. Βλ. και Bar Εβραίος, σ. 229.

²⁰⁷² Αναλυτικά για τις περιοχές του Βραχάμιου βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 108 κ.ε.

²⁰⁷³ Bar Εβραίος, σ. 148. Πρβλ. C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 347.

²⁰⁷⁴ Για την αντιδημοτικότητα του Φιλάρετου στην Αντιόχεια βλ. και Ibn al-Athīr, σ. 217.

²⁰⁷⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 84.

κατέληγε ενίοτε σε βιαιότητες²⁰⁷⁶, αλλά αντιμετωπιζόταν κάποιες φορές και με ακραία μέτρα, να παρερμηνεύθηκε μερικώς ως εθνοθηρησκευτική αντιπαλότητα από τους μεταγενέστερους ιστοριογράφους²⁰⁷⁷.

Είναι αρκετά πιθανό, κατά την γνώμη μας, ότι ο Φιλάρετος απέστειλε κατά το 1081 στρατιωτικές ενισχύσεις στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό για την απόκρουση της νορμανδικής εισβολής στα Βαλκάνια. Η Άννα Κομνηνή αναφέρεται στον Βούρτζη, τον τοπάρχη/τοποτηρητή Παφλαγονίας και ποντικής Ηράκλειας Δαβατηνό και τους υπόλοιπους (χωρίς να τους κατονομάζει) αυτοκρατορικούς διοικητές που είχαν απομείνει στην Ανατολή, τους οποίους ο Αλέξιος Α΄ είχε διατάξει να του στείλουν όσα στρατεύματα μπορούσαν να διαθέσουν, για να αντιμετωπίσει την ισχυρή δύναμη του Ροβέρτου Γυισκάρδου²⁰⁷⁸. Η ίδια συγγραφέας εκφράζεται μάλιστα μάλλον θετικά για τον Βραχάμιο, αν και επικρίνει την μετέπειτα υποταγή του στους Τούρκους²⁰⁷⁹. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και ενδεικτικό είναι επίσης το γεγονός ότι μία από τις σφραγίδες του Βραχάμιου, που τον αναφέρει ως *πρωτοσεβαστό και δομέστικο Εώας* (και όχι των σχολών της Ανατολής, όπως ισχυρίζεται ο J.-Cl. Cheynet²⁰⁸⁰), ανακαλύφθηκε στην Βουλγαρία²⁰⁸¹. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει εμμέσως πλην σαφώς ότι ο Φιλάρετος διέθετε επικοινωνία με κάποιον ή κάποιους αξιωματούχους ή συντρόφους του ή και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα, ενώ ο τελευταίος βρισκόταν σε εκστρατεία στα Βαλκάνια. Προφανώς η Αντιόχεια συνέχιζε να διαθέτει επαφές με την αυτοκρατορική πρωτεύουσα έως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1080²⁰⁸². Η ενδεχόμενη ωστόσο αποστολή στρατευμάτων στα Βαλκάνια θα αποδυνάμωσε λογικά το τοπικό *δουκάτο* Αντιοχείας. Το συγκεκριμένο γεγονός ίσως τελικά εξηγεί εν μέρει την κατάρρευση της ηγεμονίας του Φιλάρετου στην ευρύτερη περιοχή κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια.

²⁰⁷⁶ Χαρακτηριστική η δολοφονία του φορολόγου Σαλιβά (βλ. αρ. πίνακα 287) στα μέσα του 11^{ου} αι.

²⁰⁷⁷ J.-Cl. Cheynet, Antioch, σ. 15.

²⁰⁷⁸ Α. Κομνηνή, σ. 110-17 κ.ε.

²⁰⁷⁹ Α. Κομνηνή, σ. 186.

²⁰⁸⁰ J.-Cl. Cheynet, Antioch, σ. 14.

²⁰⁸¹ Τεμάχιο της συλλογής G. Gulubov, στην Sofia. Βλ. I. Jordanov, Pečati na vizantiiski sanovnici ot armeski proizchod, namerani v Bulgaria, ADSV 31 (2000), σ. 123-156, αρ. 48 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 179. -Του ίδιου, Corpus I, αρ. 31.1, σ. 87. -Του ίδιου, Corpus II, αρ. 127, σ. 103-104.

²⁰⁸² J.-Cl. Cheynet, Antioch, σ. 14. Ο ίδιος ερευνητής επισημαίνει ότι κατά την ίδια περίοδο αστρολόγοι από την βόρεια Συρία επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη, καθώς τους εκτιμούσαν οι αυτοκράτορες Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας και Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Βλ. σχετικά P. Magdalino, *The Byzantine Background to the First Crusade*, (Canadian Institute of Balkan Studies), Toronto 1996, σ. 24 (αναφέρει τον Συμεών Σηθ από την Αντιόχεια και τον Ελευθέριο Ζεβελινό από τα Γάβαλα).

5. Η κατάληψη της Αντιόχειας από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah (Δεκέμβρ. 1084)

Μετά την υπογραφή των «ειρηνικών σποδών» και την ουσιαστική διπλωματική αναγνώριση του σουλτανάτου της Νίκαιας από τον Αλέξιο Κομνηνό (17 Ιουνίου 1081)²⁰⁸³, ο Kutalmışoğlu Süleymanşah (βυζ. Σολυμάς Κουτλουμούσης, σημ. Σουλεϊμάν μπιν Κουτλουμούς) επιδίωξε να θέσει υπό τον έλεγχό του ευρύτερες περιοχές (την Λυκαονία, την Καπαδοκία, την Κιλικία και την βόρεια Συρία) εκμεταλλευόμενος την απασχόληση των Βυζαντινών με την απόκρουση των Νορμανδών στα Βαλκάνια²⁰⁸⁴. Την ίδια περίοδο ο εχθρικός Τουρκομάνος γαζής αρχηγός Melik Dānişmend ήλεγχε πλέον στο βόρειο τμήμα του κεντρικού μικρασιατικού υψιπέδου, γεγονός που απειλούσε άμεσα την ζωτική για τους Σελτζούκους της Νίκαιας επικοινωνία με το Αζερμπαϊτζάν, την Μεσοποταμία και την βόρεια Συρία, από όπου μπορούσαν να ενισχυθούν με νέο ανθρώπινο δυναμικό²⁰⁸⁵. Προφανώς γι' αυτόν τον λόγο ζήτησε ο Süleymanşah από τον Abū Talīb bin Ammār, που είχε επαναστήσει στην Αίγυπτο εναντίον των σιιτών Φατιμιδών, ιεροδικαστές ή καδήδες (*qādī*) και πολιτικούς αξιωματούχους για τις περιοχές που κατέλαβε αργότερα στην Κιλικία²⁰⁸⁶.

Γύρω στο 1083/84 ο Süleymanşah κατόρθωσε να αποσπάσει από τους Βυζαντινούς το Ικόνιο και την Καβάλα²⁰⁸⁷, στο παλαιό θέμα των Ανατολικών, εφόσον γνωρίζουμε ότι

²⁰⁸³ Α. Κομνηνή, σ. 116.80 κ.ε., 186.52 κ.ε. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1070a [1065], σ. 88. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 85. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30. –İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 81. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 21. Η συνθήκη υπογράφηκε το 1081 και όχι το 1082, όπως ισχυρίζονται πολλοί σύγχρονοι Τούρκοι μελετητές. Η κατάληψη επίσης της Νίκαιας από τον Süleymanşah πραγματοποιήθηκε το 1078 και όχι το 1075, όπως αναφέρουν οι τελευταίοι αποδεχόμενοι εσφαλμένη σχετική πληροφορία του al-'Azīmī, σ. 361 (έτος εγίρας 467=27/8/1074-15/8/1075). Για την ίδρυση του σουλτανάτου του Rūm με πρωτεύουσα την Νίκαια και αργότερα το Ικόνιο βλ. J. Laurent, *Sultanat de Roum*, σ. 177 κ.ε. –A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 26 κ.ε. –Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 81 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Η ίδρυση του σουλτανάτου της Ρωμανίας, εν *Ιστορικά* 50 (28 Σεπτεμβρ. 2000, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 38-43. –Του ίδιου, Σουλτανάτο, σ. 19 κ.ε. Βλ. και Α.Α.Μ. Bryer, Nicaea, a Byzantine City, *History Today* 21.1 (1971), σ. 22-31 (= *Anatolia-Caucasus*, αρ. IX). –Δ. Γόνης, Νίκαια, η μητρόπολη του Ελληνισμού της Βιθυνίας: ιστορικό περίγραμμα, εν *Νίκαια Ιστορία, θεολογία, πολιτισμός 325-1987*, Αθήνα 1989, σ. 13-48. –M. Angold, The City of Nicaea, ca. 1000-1400, εν *İznik throughout History*, ed. I. Akbaygil - H. İnalcik - O. Aslanapa, İstanbul 2003, σ. 27-55. J.-Cl. Cheynet, "L'époque byzantine", εν *La Bithynie au Moyen Âge*, édité par Bernard Geyer et Jacques Lefort, (Réalités byzantines), Paris 2003, σ. 311-350.

²⁰⁸⁴ Βλ. αναλυτικά Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 21 κ.ε.

²⁰⁸⁵ Οι Bar Εβραίος, σ. 229 και Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173, συσχετίζουν χρονολογικά την κατάληψη της Αντιόχειας από τον Süleymanşah με την επικράτηση του Melik Danişmend στις βόρειες περιοχές του κεντρικού μικρασιατικού υψιπέδου.

²⁰⁸⁶ Βλ. σχετικά A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 85. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30.

²⁰⁸⁷ *Seljuknâme*, σ. 23. Πρβλ. C. Cahen, *Seljuknâme*, σ. 97-98. Σύμφωνα με το «*Seljuknâme*» ο Süleymanşah απέσπασε το Ικόνιο από τον Kūstā (ελλ. Κωνσταντίνος) και τον Mārtā καθώς και το Ικόνιο από τον Rūmānūs Makrī (ελλ. Ρωμανός Μακρής ή Μακρηνός;). Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 74-75, 98, αρ. πίνακα 78-80. Εσφαλμένα ισχυρίζεται ο E. Merçil, Great Seljukid State, σ. 120, ότι ο Süleymanşah κατέλαβε το Ικόνιο το 1075.

τότε περίπου κατέλαβε και τις σημαντικότερες πόλεις της ανατολικής Κιλικίας, προτού προωθηθεί στην συριακή Αντιόχεια (τέλη του 1084)²⁰⁸⁸. Η κατάκτηση συνεπώς του Ικονίου από τους Σελτζούκους πραγματοποιήθηκε κατά την πρώτη φάση της εκστρατευτικής καθόδου του Süleymanşah από την Βιθυνία στην βόρεια Συρία, μέσω του παλαιού θέματος των Ανατολικών και της Κιλικίας. Η Άννα Κομνηνή ισχυρίζεται βέβαια στην «*Ἀλεξιάδα*» ότι ο Süleymanşah προωθήθηκε στην Αντιόχεια μετά από πορεία δώδεκα νυκτών²⁰⁸⁹, αλλά η πληροφορία της έρχεται σε αντίθεση με τα λεγόμενα του «*Seljuknāme*» (τέλη 13^{ου} αι.) και κυρίως των αραβικών πηγών²⁰⁹⁰. Η κατάρρευση εξάλλου του σουλτάνου στην βόρεια Συρία δεν θα είχε κανένα στρατηγικό νόημα, αν ο ίδιος δεν ήλεγχε τις περιοχές της Λυκαονίας και της Κιλικίας. Ο ισχυρισμός της Άννας μπορεί να ισχύει κατά την γνώμη μας μόνο αν αναφέρεται σε κάποια δεύτερη κατά σειρά εκστρατεία του Süleymanşah στην νοτιοανατολική Μικρά Ασία, όπως φαίνεται να πιστεύει ο A. Sevim²⁰⁹¹. Το «*Seljuknāme*» αφήνει πάντως να εννοηθεί ότι ο Süleymanşah εκστράτευσε εναντίον των συγκεκριμένων περιοχών, τις κατέκτησε και επέβαλε στον τοπικό πληθυσμό την καταβολή χαρατσίου (*kharādz*)²⁰⁹².

Ο Süleymanşah κατέλαβε λοιπόν αρχικά τις σημαντικές πόλεις της Λυκαονίας και της Κιλικίας, ενώ συγγενείς του αρχηγοί προσπάθησαν την ίδια περίοδο να επιβληθούν στην Καππαδοκία και την Μελιτηνή. Ο Σελτζούκος σουλτάνος κατόρθωσε κατόπιν να προσεγγίσει την Αντιόχεια δια θαλάσσης, με έναν στολίσκο που συγκέντρωσε στους λιμένες της Κιλικίας²⁰⁹³. Η επιλογή αυτή θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην ύπαρξη αρμενικών φρουρών στα στενά περάσματα της ανατολικής Κιλικίας και της βόρειας Συρίας, τις οποίες η, όχι ιδιαίτερα πολυάριθμη²⁰⁹⁴, δύναμη του Süleymanşah δεν θα ήταν σε θέση να καταβάλει με ευκολία²⁰⁹⁵. Ο αιφνιδιασμός αποτελούσε λογικά βασική προϋπόθεση για την κατάληψη της οχυρής συριακής μητρόπολης, έστω και αν οι ιππικές δυνάμεις του Φιλαρέτου

²⁰⁸⁸ Βλ. Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 217. –Bar Εβραΐος, σ. 227, 229. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173, 179 (αναφέρει μόνο ότι ο Süleymanşah ήταν «ο σουλτάνος που κυβερνούσε στο Ικόνιο», προτού κατέλθει στην Αντιόχεια το 1084). –al-ʿAzīmī, σ. 365-366. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 87. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 283.

²⁰⁸⁹ Α. Κομνηνή, σ. 187.81-84: «ἐκεῖνος δὲ συνεπεφόμενον ἔχων καὶ τὸν τοῦ Φιλαρέτου υἱὸν διὰ δώδεκα νυκτῶν διὰ τὸ ἀνύποπτον (ταῖς γὰρ ἡμέρας ἡρέμει) καταλαμβάνει τὴν Ἀντιόχου καὶ ἐξ ἐφόδου ταύτην κατέσχεν».

²⁰⁹⁰ Ibn al-Athīr, σ. 217. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 217. –al-ʿAzīmī, σ. 365-366. –Bar Εβραΐος, σ. 227, 229. Γενικότερα βλ. και Smbat Sparapet, σ. 43. –Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 147-148. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 36.

²⁰⁹¹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 87 κ.ε. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30 κ.ε.

²⁰⁹² Βλ. *Seljuknāme*, σ. 23. Πρβλ. C. Cahen, *Seljuknāme*, σ. 97-98.

²⁰⁹³ Bar Εβραΐος, σ. 229. Ο Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 147, ισχυρίζεται πάντως ότι προσέγγισε με προσοχή την Αντιόχεια από μία απόμερη οδό.

²⁰⁹⁴ Σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, σ. 217, διέθετε 300 ιππείς και αρκετούς πεζούς. Ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173, κάνει λόγο για 3.000 άνδρες. Οι Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 147 και Smbat Sparapet αναφέρονται στους 300 που διείσδυσαν αρχικά στην πόλη, ενώ ο Smbat ισχυρίζεται ότι τους ακολούθησαν πολλοί ακόμη και ότι τα στρατεύματα του Süleymanşah ήταν πολυάριθμα.

²⁰⁹⁵ Βλ. εξάλλου Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 147.

Βραχάμιου βρίσκονταν τότε στην Έδεσσα²⁰⁹⁶. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Süleymanşah κατέλαβε την πόλη με την βοήθεια του γιου του Φιλάρετου, αν και οι σχετικές πληροφορίες των πηγών δεν είναι απόλυτα σαφείς²⁰⁹⁷. Κατά την Άννα Κομνηνή ο σουλτάνος είχε διασχίσει την Μικρά Ασία έχοντας μαζί έναν γιο του Βραχάμιου²⁰⁹⁸. Ο Ibn al-Athīr ωστόσο ισχυρίζεται ότι ο τελευταίος είχε θέσει υπό περιορισμό τον (ίδιο;) γιο του στην Αντιόχεια και αναθέσει την διοίκηση της πόλης σε έναν «έπαρχο» (ουσιαστικά *εκ προσώπου*), τον οποίο ο Bar Ebraïos κατονομάζει ως 'Ism'ā'il', αναφέροντας ότι ήταν «Πέρσης» (Τούρκος) στην καταγωγή²⁰⁹⁹. Ο «έπαρχος» όμως ήλθε σε συνεννόηση με τον, προφανώς ομοεθνή του, Süleymanşah και έτσι οι Τούρκοι κατόρθωσαν να διεισδύσουν στην πόλη (12 Δεκεμβρίου 1084)²¹⁰⁰. Την εκδοχή της προδοσίας εκ των έσω προβάλλει στο έργο του και ο Χαλεπινός συγγραφέας Ibn Šaddād²¹⁰¹.

Όπως και να είχαν τα πράγματα, οι κάτοικοι της Αντιόχειας αντιστάθηκαν σθεναρά στην ακρόπολη, όπου βρισκόταν ο καθεδρικός πατριαρχικός ναός του Απόστολου Παύλου (ή του Κασσιανού ή Kanīsat al-Qusyān κατά τις ανατολικές πηγές²¹⁰²). Οι Τούρκοι

²⁰⁹⁶ Ibn Šaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 243. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 147.

²⁰⁹⁷ Για την κατάληψη της Αντιόχειας βλ. al-'Azīmi, σ. 365. –Ibn al-Athīr, σ. 217-218. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 86-88. –Abū al-Makārīm, σ. 205-206 (βλ. εδώ και Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, iii, σ. 321-370). –Sibt bin al-Jawzī, σ. 229. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 146-147. –Smbat Sparapet, σ. 43. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Α. Κομνηνή, σ. 187.86 κ.ε. –Βίος Ιωάννη Δαμασκηνού, έκδ. G. Graf, σ. 168-170. –Ανωνύμου Εδεσηνού Χρονικό, σ. 36. –Ibn al-Qalānisi, γαλλ. μτφρ. R. Le Tourneau, σ. 12. –Ibn Šaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 243-245. –'Ismā'il bin 'Alī Abu'l-Fidā, *Al-Mukhtaṣar Fi Akhbār al-Baṣar*, İstanbul 1869, εσφαλμένη χρονολόγηση στο έτος εγγραφής 479 (=1086/86). –Bar Ebraïos, σ. 227, 229. –Ibn Abi'l Hayjā, *Ta'rikh bin Abi'l-Hayjā*, στην «Βιβλιοθήκη Ahmadiya», Tunisia, αρ. 4915, fol. 132r. –Muhammad al-Hawawī, *al-Ta'rikh al-Manṣuri*, έκδ. P.A. Gryaznevič, Moskva 1960, fol. 77v. –Ibn Wāṣil, *Mufarrij al-kurūb Fi Akhbār Bani Ayyub*, έκδ. Ġamāl al-Dīn al-Šayyāl, τομ. 1, Cairo 1953, σ. 14. –Abu'l-Faraj bin al-'Ibrī, *Ta'rikh Mukhtaṣar al-Duwal*, Beirut 1958, I, σ. 205. –Ismā'il bin 'Umar bin Kathīr, *Al-Bidayāh Wa'l-Nihāyah*, Cairo 1932, XI, σ. 126 –για τις παραπομπές στους πέντε τελευταίους συγγραφείς, τα έργα των οποίων δεν κατορθώσαμε δυστυχώς να εξετάσουμε, βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 213, σημ. 34. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 123-124. –J. Laurent, *Édesse*, σ. 369, 400. –Του ίδιου, *Antioche*, σ. 71-72. –M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 122 κ.ε. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 171. –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 244. –S. Zakkar, *ό.π.*, σ. 212-213. –C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 348-350. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 403. –J. Hoffmann, *Rudimente*, σ. 11. –V.P. Stepanenko, *Vizantija*, σ. 32. –G. Leiser, λ. 'Sulaymān b. Kutulmish, *EP*, τομ. 9 (1997), σ. 826. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 283. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 121. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 88-89. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 31 κ.ε. –İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 83 κ.ε. –Του ίδιου, *Seljuks*, σ. 52. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 603. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 340-343.

²⁰⁹⁸ A. Κομνηνή, σ. 187.86 κ.ε.

²⁰⁹⁹ Bar Ebraïos, σ. 229.

²¹⁰⁰ Ibn al-Athīr, σ. 217-218. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 147, δεν αναφέρει ωστόσο τον έπαρχο και ισχυρίζεται ότι οι Τούρκοι διείσδυσαν από την πλευρά των τειχών που έβλεπαν προς το Χαλέπι. Η συγκεκριμένη πύλη ονομαζόταν αργότερα «Fāris Kapısı» (επειδή προφανώς βρισκόταν από την πλευρά της Περσίας). Βλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 88.

²¹⁰¹ Ibn Šaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 244.

²¹⁰² Βίος πατριάρχη Αντιοχείας Χριστοφόρου, έκδ. H. Zayat, *Vie du patriarche melkite d'Antioche Christophore (†967) écrite par le protospathaire Ibrahim b. Yuhanna. Document inédit du X^e siècle, Proche-Orient Chrétien 2* (1952), σ. 350 κ.ε., 358 κ.ε. –Ibn Butlān, μτφρ. G. Le Strange, σ. 371 κ.ε. –

απέκλεισαν ωστόσο την ακρόπολη, εξαναγκάζοντας τελικά τους αμυνόμενους να παραδοθούν για να μην πεθάνουν από την δίψα και την πείνα (12 Ιανουαρίου 1085)²¹⁰³. Ο Süleymanşah μετέτρεψε μάλλον τον καθεδρικό της ακρόπολης σε τζαμί²¹⁰⁴, αλλά σεβάστηκε την σωματική ακεραιότητα των υπερασπιστών της, όπως τους είχε υποσχεθεί, αν και οι μαρτυρίες των πηγών είναι διφορούμενες σχετικά με την συμπεριφορά των στρατιωτών του, όταν εισήλθαν στην κυρίως πόλη²¹⁰⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αντιοχέας μοναχός της συριακής μονής του Αγίου Συμεών (αραβ. Qal'at Semān) Μιχαήλ ήταν παρών κατά την άλωση της Αντιόχειας από τον Süleymanşah, την οποία περιέγραψε σε έναν αραβικό Βίο του Ιωάννη Δαμασκηνού. Ο ίδιος μάλιστα αιχμαλωτίστηκε, όπως και πολλοί άλλοι, από τους Τούρκους, αλλά τελικά απελευθερώθηκε μετά από διαταγή του Süleymanşah, γεγονός που απέδωσε στην προστασία του Αγίου Ιωάννη Δαμασκηνού, του οποίου ο εορτασμός συνέπιπτε με την ημέρα της διείσδυσης των Τούρκων στην Αντιόχεια (4 Δεκεμβρίου)²¹⁰⁶. Ο Ματθαίος Εδέσσης απέδωσε ολοκληρωτικά την ευθύνη για την πτώση της πόλης στους φιλο-Βυζαντινούς μελκίτες

Yāqūt al-Rūmī, *Mu'jam al-Buldan*, έκδ. Wüstenfeld, Leipzig 1866, σ. 382-385 (παράθεση επιστολής του Ibn Butlān). –Ibn al-Athīr, σ. 218. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 98 κ.ε., 163. –al-Mas'ūdī, *Prairies d'or*. Traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Revue et corrigée par Ch. Pellat, τομ. 2, Paris 1965, σ. 492, παρ. 1290. –Bar Εβραίος, σ. 229. Για τον Κασσιανό βλ. Abū al-Makārim, σ. 213. Πρβλ. H. Kennedy, *Antioch: from Byzantium to Islam and Back Again*, ed. J. Rich, London - New York 1992, σ. 187-188. Για την ακρόπολη βλ. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 4, σ. 242-248.

²¹⁰³ G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 342.

²¹⁰⁴ Bar Εβραίος, σ. 229. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 87.

²¹⁰⁵ Oī Ibn al-Athīr, σ. 218. –Abū al-Makārim, σ. 205, κάνουν λόγο για πολλούς φόνους στην πόλη (ο τελευταίος αναφέρεται και σε εκτεταμένες λεηλασίες). Ο μοναχός Μιχαήλ, που συνέγραψε τον Βίο του Ιωάννη Δαμασκηνού, έκδ. C. Pacha, σ. 2-4, έκδ. G. Graf, σ. 168-170 (βλ. σημ. 2106), ήταν παρών στην κατάληψη της πόλης, και αναφέρεται αναλυτικά στις αιχμαλωσίες των κατοίκων από τους Τούρκους. Ο Sibī bin al-Jawzī, σ. 229, δεν αναφέρει αντίσταση του πληθυσμού και τονίζει την προστασία των χριστιανών από τον Süleymanşah. Ο Bar Εβραίος, σ. 229, αναφέρεται στις τουρκικές λεηλασίες, αλλά επισημαίνει ότι ο Süleymanşah περιόρισε αμέσως τις αγριότητες και απαγόρευσε στους στρατιώτες του να εισέρχονται στα σπίτια των χριστιανών και να αρπάζουν τις κόρες τους. Επίσης τους ανάγκασε να μην βγάλουν έξω από την πόλη την λεία που συγκέντρωσαν, αλλά να την πωλήσουν εντός της Αντιόχειας, ακόμη και σε χαμηλή τιμή. Ο Bar Εβραίος καταλήγει ότι οι κάτοικοι ήταν τελικά πολύ πιο ευχαριστημένοι από την δική του αρχή παρά από του Βραχάμιου. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 88-89. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 31 κ.ε.

²¹⁰⁶ Βλ. Βίος Ιωάννη Δαμασκηνού, έκδ. C. Pacha, σ. 2-4, έκδ. G. Graf, σ. 168-170, και βιβλιοκρισία του P. Peeters, εν *Anal. Boll.* 33 (1914), σ. 78-81. Ο Θ. Δετοράκης, *Κοσμάς ὁ Μελωδός. Βίος καὶ ἔργο*, (Ἀνάλεκτα Βλατάδων 28), Θεσσαλονίκη 1979, σ. 32-35, κατέληξε στο συμπέρασμα, μετά από μακροχρόνια μελέτη της χειρόγραφης παράδοσης του Ιεροσολυμιτικού Βίου του Ιωάννη Δαμασκηνού, ότι ο τελευταίος ἔχει γραφεί από τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ιωάννη Η' (1098-1106/07) (βλ. ὁμως τις παρατηρήσεις της Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βιογραφία*, σ. 66, σημ. 197). Ο Ιωάννης βασίστηκε για την σύνθεση του ἔργου στον παλαιότερο Βίο του Ιωάννη Δαμασκηνού, που εἶχε συγγράψει στα αραβικά ο μοναχός Μιχαήλ. Βλ. Θ. Δετοράκης, ὁ.π., σ. 35 κ.ε., που θεωρεῖ τον αραβικό Βίο ὡς ἀμφιβόλου ἀξιοπιστίας. Πρβλ. ὁμως P. Peeters, εν *Anal. Boll.* 33 (1914), σ. 80-81. Γενικά βλ. και εν *ΘΗΕ*, τομ. 6, σ. 1219.

(«Pelittik'») χρησιμοποιώντας στην συγκεκριμένη περίπτωση βαρύτατους χαρακτηρισμούς αλλά όχι ιδιαίτερα πειστικά επιχειρήματα²¹⁰⁷.

Η άλωση της Αντιόχειας από τον Süleymanşah οδήγησε πολύ σύντομα στην κατάρρευση της επικράτειας που ήλεγχε ως τότε ο Βραχάμιος²¹⁰⁸. Αμέσως μετά την κατάληψη της Αντιόχειας ο Σελτζούκος αρχηγός κυριεύσε και τα κοντινότερα φρούρια (Σουέτιον, Αλεξανδρέττα, Παγράς, Tell-Bashīr, Αρτάχ κ.ά.)²¹⁰⁹. Η κατάληψη βέβαια της πατριαρχικής πόλης δημιούργησε αίσθηση στον μουσουλμανικό κόσμο²¹¹⁰. Ο σουλτάνος Melikşah έσπευσε να διεκδικήσει την επιτυχία για τον εαυτό του, καθώς ο Süleymanşah ανήκε στην οικογένειά του και θεωρητικά αναγνώριζε την επικυριαρχία του ως ανώτατου ηγεμόνα των Τοούρκων²¹¹¹. Αμέσως ωστόσο μετά την κατάληψη της πόλης, ο Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayš bin Madrān, εμίρης της Μοσούλης (αραβ. al-Moşul), της Άμιδας (το Diyār Bakr, σημ. Deyarbekir) και του Χαλεπίου, που θιγόταν άμεσα από την συγκεκριμένη εξέλιξη, απαίτησε από τον Süleymanşah την καταβολή του φόρου υποτελείας που του πλήρωνε ως τότε ο Βραχάμιος (ο al-‘Azīmī αναφέρεται λακωνικά σε μια επαφή των δύο ανδρών κατά το 1082²¹¹²). Ο Süleymanşah ανταπάντησε ότι ο ίδιος αναγνώριζε ως επικυρίαρχό του τον Melikşah και ότι δεν επρόκειτο να καταβάλει τον φόρο που πλήρωνε ένας άπιστος²¹¹³. Ακολούθησαν επιδρομές των δύο ανδρών στο Χαλέπι και στην Αντιόχεια και τα πράγματα οδηγήθηκαν σε ανοικτή στρατιωτική σύρραξη²¹¹⁴. Ο Šaraf al-Dawla πολιορκήσε την Αντιόχεια και συγκρούστηκε με τον Süleymanşah στο Pzah²¹¹⁵ ή Qarzāhil²¹¹⁶, κάπου ανάμεσα στην

²¹⁰⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 148: «In this way the populous city of Antioch was captured, thanks to the perfidious, effeminate, and abominable nation called the Pelittik', who consider themselves Romans in faith, but in essence should be regarded as Muslims because of the language they use and because of their deeds; furthermore, they should be looked upon as blasphemes of the Orthodox faith (σημ.: εννοεί την μονοφυσική δοξασία), despisers of the saintly life, persecutors of the Armenian faith, and as resembling sick and feeble women who sit on the streets and babble with their tongues».

²¹⁰⁸ J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 239. Πρβλ. γενικότερα του ίδιου, Duchy of Antioch, σ. 13. –C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 333, 342.

²¹⁰⁹ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 89.

²¹¹⁰ Ο al-‘Abiwardī μνημόνευσε την κατάληψη της Αντιόχειας σε μία ωδή του, που απευθυνόταν στον σουλτάνο Melikşah και συμπεριέλαβε στο «*al-Kāmil fī'l-Ta'rikh*» ο Ibn al-Athīr, σ. 218:

«Εκεί έλαμψε σαν την χαίτη ενός ωχρού επιβήτορα
μία φωτιά, όπου οι αμμόλοφοι της σκόνης συγκεντρώνονται.
Κατέκτησες την βυζαντινή Αντιόχεια, που
είχε ταλαιπωρήσει τον Αλέξανδρο με την οχυρότητά της
(σημ.: μάλλον την συγχέει με την Τύρο).
Τα άτια σου έχουν ποδοπατήσει τα πλευρά της και ταπεινώσαν
τις λευκοπρόσωπες κόρες, που απέβαλλαν τα αγέννητα παιδιά τους».

²¹¹¹ Ibn al-Athīr, σ. 218.

²¹¹² al-‘Azīmī, σ. 364.

²¹¹³ Ibn al-Athīr, σ. 218. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 218-219.

²¹¹⁴ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 229. –Ibn al-Athīr, σ. 218-219. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 213. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 89 κ.ε. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 34 κ.ε.

²¹¹⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149. –Smbat Sparapet, σ. 43.

Αντιόχεια και το Χαλέπι (έτος εγίρας 477²¹¹⁷ ή 478²¹¹⁸, δηλαδή 1084/85 ή 1085/86²¹¹⁹). Κατά την διάρκεια της μάχης ο Τουρκομάνος εμίρης Muhammad bin Ğabaq (τουρκ. Çubuk) εγκατέλειψε τους Άραβες και Κούρδους του Šaraf al-Dawla και προσχώρησε στον ομοεθνή του Süleymanşah, γεγονός που έκρινε την έκβαση της σύγκρουσης. Ο Šaraf al-Dawla σκοτώθηκε τελικά, ενώ προσπαθούσε να απομακρυνθεί από το πεδίο της μάχης²¹²⁰.

Μετά την νίκη του ο Süleymanşah προωθήθηκε έως το Χαλέπι και άρχισε να το πολιορκεί (27 Ιουνίου του 1085), αλλά τελικά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την προσπάθεια κατάληψης της πόλης²¹²¹. Ο Süleymanşah πληροφορήθηκε σύντομα την άφιξη στην περιοχή του αδελφού του Melikşah και κυρίαρχου της Δαμασκού Tutuṣ, τον οποίο είχε καλέσει ο διοικητής του Χαλεπίου Ibn al-Huwaytī al-‘Abbāsī (ή al-Šarīf Hasan bin Hibat-Allāh al-Hutaytī), με την υπόσχεση ότι θα του παρέδιδε την πόλη. Ο Tutuṣ, που διέθετε στο πλευρό του και τον Τουρκομάνο εμίρη Artuk²¹²², κατόρθωσε να νικήσει τον Süleymanşah σε μία πραγματικά κρίσιμη και ανελέητη σύγκρουση στο ‘Ain Salm ή Ayn Salam, καθώς μεγάλο τμήμα των ανδρών του τελευταίου τράπηκε τελικά σε φυγή. Ο πορθητής της Αντιόχειας σκοτώθηκε από βέλος ή αυτοκτόνησε στο πεδίο της μάχης (4 Ιουνίου 1086)²¹²³. Ο Ibn al-Huwaytī al-‘Abbāsī δεν κράτησε τελικά την υπόσχεση που είχε δώσει στον Tutuṣ και γι’ αυτό ο τελευταίος άρχισε να πολιορκεί το Χαλέπι. Λίγο προτού το καταλάβει ωστόσο ο-λοκληρωτικά (η φρουρά είχε αποσυρθεί στην ακρόπολη), πληροφορήθηκε την επικείμενη άφιξη των σουλτανικών στρατευμάτων του Melikşah, που είχε ειδοποιηθεί επίσης από τον Ibn al-Huwaytī. Ο Tutuṣ αναγκάστηκε τότε να υποχωρήσει στην Δαμασκό²¹²⁴.

Ο Melikşah κατόρθωσε τότε να επιβάλει την αναγνώριση της επικυριαρχίας του σε ολόκληρη την περιοχή. Εξασφάλισε την υποτελή της Έδεσσας μέσω του στρατηγού του Būzān, εξέλιξη που αντιμετωπίστηκε μάλλον με ανακούφιση από τμήμα των κατοίκων της

²¹¹⁶ al-‘Azīmī, σ. 365. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 214. –M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 255.

²¹¹⁷ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 234 (που επιμένει για την ορθότητα της συγκεκριμένης χρονολόγησης).

²¹¹⁸ Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 118. Βλ. και Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 91.

²¹¹⁹ Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149, δίνει επίσης το συγκεκριμένο έτος. Ο S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 214, δέχεται την χρονολόγηση στις 21 Ιουνίου του 1085.

²¹²⁰ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 91. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 234. –Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 118. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149. –Ibn al-Athīr, σ. 219. –Bar Εβραίος, σ. 229-230. –al-‘Azīmī, σ. 365. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 214 (με επιπρόσθετες πηγές). –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 604. –A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, σ. 91. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 35-36.

²¹²¹ Ibn al-Athīr, σ. 220.

²¹²² Ibn al-Athīr, σ. 223.

²¹²³ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 94-98. –Ibn al-Athīr, σ. 223-224. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 243-244. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 151-152. –Smbat Sparapet, σ. 44. –Bar Εβραίος, σ. 230. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 216-217 (με περαιτέρω παράθεση πηγών). –E. Merçil, *Great Seljūkid State*, σ. 100, 121-122. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 52. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 284. –A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, σ. 93 –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 36 κ.ε.

²¹²⁴ Βλ. αναλυτικά Ibn al-Athīr, σ. 224-225. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 239-240. –al-‘Azīmī, σ. 365. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 217 κ.ε.

πόλης²¹²⁵. Ο σουλτάνος διόρισε επίσης διοικητή στο Χαλέπι τον al-Dawla Āqsunqur (ή Aksungur al-Bursukī) (Δεκέμβριος του 1086)²¹²⁶. Αργότερα δέχθηκε την υποταγή του εμίρη της Σέζερ (ελλ. Λάρισσα) Naṣr bin ‘Alī bin Munqidh al-Kinānī, που του παρέδωσε την Λαοδίκεια, τον Καφαρδῶ (αραβ. Kafartāb) και την Απάμεια (αραβ. Afāmiya)²¹²⁷. Ο Meliṣah κατέλαβε και την Αντιόχεια στις 11 Δεκεμβρίου του 1086, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Sibṭ bin al-Jawzī. Ο κυβερνήτης της πόλης, που είχε διοριστεί λίγο νωρίτερα από τον Süleymanṣah, την παρέδωσε, αφού έλαβε πρώτα διαβεβαιώσεις για την ασφάλεια των γιων του πρώην αρχηγού του, και διατήρησε την θέση του· ο σουλτάνος άφησε πάντως εκεί έναν αυλικό του αξιωματούχο (hājib) ως στρατιωτικό διοικητή (šihna)²¹²⁸. Ο Ματθαίος Εδέσσης αναφέρεται από την άλλη στον διορισμό, μετά από μικρό χρονικό διάστημα, του Yağī Siyān bin Muhammad bin Alp al-Turkomānī (τουρκ. Yağī-sıyan, ca. 1087-1098) ως κυβερνήτη της Αντιόχειας²¹²⁹. Κατά τον ίδιο μάλιστα συγγραφέα αλλά και τον al-‘Azīmī και άλλους χρονογράφους, ο Meliṣah προωθήθηκε μετά την κατάληψη της συριακής μητρόπολης έως τις ακτές της Μεσογείου (μάλλον στο Σουέτιον/as-Suwaidīya και όχι στον Άγιο Συμεών/Qal’at Semān, όπως θεωρείται από πολλούς). Εκεί ευχαρίστησε τον Αλλάχ, επειδή τον είχε αξιώσει να επεκτείνει τα όρια της σελτζουκικής αυτοκρατορίας πέρα από αυτά που διέθετε κατά την βασιλεία του Alp Arslan και να διοικεί πλέον το σύνολο των περιοχών που εκτεινόταν από τον Περσικό κόλπο έως την Μεσόγειο θάλασσα²¹³⁰. Η βυζαντινή κυριαρχία στην βόρεια Συρία είχε πλέον καταρρεύσει ολοκληρωτικά. Την ιστορία της περιοχής κατά τα επόμενα χρόνια έχει μελετήσει σε σχετική του μονογραφία ο C. Cahen²¹³¹.

²¹²⁵ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 239. –Ibn al-Athīr, σ. 225. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 154. –Vardan Arewelc’i, κεφ. 61, σ. 197. –Bar Εβραΐος, σ. 231. Πρβλ. Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 205.

²¹²⁶ Ibn al-Athīr, σ. 226. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 219. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 52.

²¹²⁷ Ibn al-Athīr, σ. 226. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 219.

²¹²⁸ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 240.

²¹²⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 154. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 44. Πρβλ. J. Laurent, *Antioche*, σ. 72. –S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 218. –İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 52. –Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 205. –E. Merçil, *Great Seljukid State*, σ. 101.

²¹³⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 153. –Smbat Sparapet, σ. 44. –al-‘Azīmī, σ. 366. –Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 193. –Bar Εβραΐος, σ. –Ibn Wāṣil, *Mufarrij al-kurūb Fi Akhbār Bani Ayyub*, έκδ. Ġamāl al-Dīn al-Šayyāl, τομ. 1, Cairo 1953, σ. 14. –Rāwandī, *Rāhat al-šudūr*, έκδ. M. Iqbāl, (Gibb Memorial Series n.s. vol. 2), London 1921, σ. 129, τουρκ. μτφρ. A. Ateş, εν ΑΚ / DTYK / TTKY 1957-1060, σ. 126 κ.ε. –για τις παραπομπές στους δύο τελευταίους συγγραφείς βλ. İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 52. Ο Bar Εβραΐος, σ. 231, στην τουρκική έκδοση του οποίου παραπέμπει επίσης ο İ. Kafesoğlu, αναφέρει μόνο την κατάληψη της Αντιόχειας. Γενικότερα πρβλ. και Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 205. –İ. Kafesoğlu, *Meliṣah*, σ. 83. –M.H. Yinanç, *Anadolu*, σ. 96, 121.

²¹³¹ Βλ. C. Cahen, *Syrie du Nord*, ειδικά σ. 177 κ.ε. (σ. 1-104: Εισαγωγή-πηγές, σ. 105 κ.ε.: Οι κάτοικοι, σ. 109-176: Ιστορία, τοπογραφία, αρχαιολογία, σ. 177-204: Δύση και Ανατολή στα τέλη του 11^{ου} αι., σ. 205 κ.ε.: φραγγική κυριαρχία). Για τις εξελίξεις στην Αντιόχεια κατά την βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού βλ. πλέον και É. Malamut, *Alexis Ier*, passim. Νέα ιστορικο-γεωγραφική μονογραφία για την βόρεια Συρία εκπονούν οι K.-P. Todt - A. Vest, *Syria*, (TIB 15), Wien (υπό έκδοση).

ΙΘ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

1. Η διοικητική συγκρότηση και η ιστορία της περιοχής

Η πόλη-φρούριο της Ιεραπόλεως ή αλλιώς Μέμπετζε²¹³² ή Μέμπετ (αραβ. Manbiğ/Menbiğ, συρ. Mabbug) βρισκόταν στα βορειοανατολικά του Χαλεπίου και στα νότια του Tell-Bashīr ή Tall Bašar (αρμ. T'İrašar, τουρκ. Tilbeshar) και της αρχαίας Ευρωπού, σε μία πεδινή περιφέρεια της βορειοανατολικής Συρίας που ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως «Κυρρηστική» (αραβ. al-fayā'²¹³³). Η συριακή Ιεράπολη δεν θα πρέπει να συγχέεται με την Ιεράπολη της παλαιάς επαρχίας «Φρυγία Καπατιανή» και αργότερα του θέματος των Θρακησίων²¹³⁴. Πιθανότατα κατά την διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίου Β' (337-361) κατέστη διοικητική έδρα της επαρχίας «Euphratensis». Η Ιεράπολη αποτελούσε μητροπολιτική έδρα, η οποία υπαγόταν στην Αντιόχεια και διέθετε οκτώ επισκοπές κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο²¹³⁵. Κατά την εποχή του Προκόπιου (6^{ος} αι.) θεωρούνταν «άπασαν πρώτη» των πόλεων της περιοχής της²¹³⁶ και, από ό,τι φαίνεται, συνέχισε να παραμένει σημαντικό αστικό κέντρο έως τον 11^ο αι., εφόσον ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, γνώστης της ευρύτερης περιφέρειας, την αποκαλεί «άστν» και «μεγαλόπολη»²¹³⁷. Η πόλη καταλήφθηκε από τους Άραβες το 637 και εντάχθηκε στην *jund* Qinnasrīn, αλλά διατήρησε τους ναούς και τα ιερά λείψανά της, ανάμεσα στα οποία και το λεγόμενο «Κεράμιον». Το 962 ο κυβερνήτης της Ιεράπολης Abū Firās al-Harith bin Sa'id bin Hamdān αιχμαλωτίστηκε από τους Βυζαντινούς και μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνέθεσε ποιήματα για την παραμονή του στην πόλη²¹³⁸. Η Ιεράπολη καθαυτή κυριεύθηκε από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα το 974²¹³⁹, αν και ο Νικηφόρος Β' Φωκάς την είχε πολιορκήσει το φθινόπωρο

²¹³² Λέων Διάκονος, σ. 165.22.

²¹³³ Γενικά για την πόλη και την περιοχή της βλ. R. Dussaud, *Topographie*, σ. 450 κ.ε., 471 κ.ε. και χάρτης αρ. XIII. –G. Goossens, *Hiéropolis de Syrie*, Louvain 1943, κυρίως σ. 145-185. –Marlia M. Mango, λ. Hierapolis in Syria, *ODB*, τομ. 2, σ. 928-929 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία). –Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 126-127. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

²¹³⁴ Βλ. γι' αυτήν Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 362. Ο προσδιορισμός «Καπατιανή» προέρχεται εκ του λατινικού *pacatus-a-um*=ειρηνικός, ειρηνευόμενος, ειρηναίος.

²¹³⁵ H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 248.48-57. Οι επισκοπές ήταν οι εξής: Ζεύγμα, Σούρρων, Βάρβαλις, Νεοκαισάρεια, Πέρρη, Ωρίμων, Δολίχη, Ευρωπός. Ο Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 712.11, αναφέρει επίσης την Ιεράπολη ως μητρόπολη της επαρχίας «Ευφρατησία» (λατ. *Euphratensis*).

²¹³⁶ Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, II.9.12 –βλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 126, σημ. 696. Ο Προκόπιος, ό.π., αναφέρει στις παραγράφους 13 και 14 ότι επί Ιουστινιανού Α' είχαν πραγματοποιηθεί έργα ανοικοδόμησης της πόλης.

²¹³⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 82.23, 83.10.

²¹³⁸ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 784.

²¹³⁹ Λέων Διάκονος, σ. 165.21 κ.ε.

του 966 και εξαναγκάσει τους κατοίκους της να του παραδώσουν το ιερό *Κεράμιον*²¹⁴⁰. Οι Άραβες ανακατέλαβαν την πόλη το 1025 και την διατήρησαν έως το 1068, όταν ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης εκστράτευσε, όπως θα δούμε στην περιοχή²¹⁴¹.

Η Ιεράπολη διέθετε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, καθώς ο κάτοχός της ήταν σε θέση να εποπτεύει τις επικοινωνίες ανάμεσα στην Αντιόχεια και το Χαλέπι²¹⁴² αλλά και ένα πέρασμα του ποταμού Ευφράτη, που βρισκόταν λίγα χιλιόμετρα ανατολικότερα. Ο δρόμος μάλιστα, που συνέδεε την πόλη με τον Ευφράτη αλλά και με τις δυτικότερες περιοχές, συνέχιζε μετά τον ποταμό έως την Έδεσσα, μέσω των αρχαίων Caeciliana και του Til-Barsip/Bersib επί του Ευφράτη. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η βόρεια οδός που συνέδεε την Ιεράπολη και την περιφέρειά της με τα Σαμόσατα αλλά και με την Έδεσσα μέσω του αρχαίου Ζεύγματος²¹⁴³. Ο στρατιωτικός έλεγχος της ευρύτερης περιφέρειας εξασφάλιζε κατά συνέπεια την άμεση οδική επικοινωνία του ανατολικού τμήματος του *δουκάτου* Αντιοχείας με το *δουκάτο* της Έδεσσας και τα Σαμόσατα²¹⁴⁴. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αύξηση του αριθμού των Τουρκομένων στην περιοχή, εξηγεί γιατί ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης επιδίωξε και πέτυχε την κατάκτησή της Ιεράπολης, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ επίσης και η παύση της καταβολής του φόρου υποτελείας ή πάκτων στην αυτοκρατορία (ύψους 14.000 δηναρίων, δηλαδή περίπου 14.000 βυζαντινών χρυσών νομισμάτων) από τον Μιρδασίδη εμίρη του Χαλεπίου Mahmūd bin Naṣr ή Mahmūd bin Ṣālih bin Mirdās (ελλ. Μαχμούτιος)²¹⁴⁵. Ο Mahmūd bin Naṣr διοικούσε το Χαλέπι από το 1065, αλλά είχε εξαναγκαστεί να μνημονεύει τον Αββασίδη χαλίφη στην *khutba* της Παρασκευής, να διακόψει τις σχέσεις με τους Βυζαντινούς και να συμμαχήσει με τους Τούρκους²¹⁴⁶.

²¹⁴⁰ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 805. Ο Λέων Διάκονος, σ. 70.14 κ.ε., αναφέρει ότι ο Νικηφόρος πήρε την *Κέραμο* από την Έδεσσα. Πρβλ. W. Saunders, Qal'at Seman, σ. 293, ο οποίος κάνει λόγο για «μανδήλιον». Κατά τον Λέοντα Διάκονο, σ. 165.21 κ.ε., ο Τζιμισκής ανέκτησε με την κατάληψη της Ιεραπόλεως τα σανδάλια του Χριστού και τρίχες του Ιωάννη Προδρόμου.

²¹⁴¹ Marlia M. Mango, λ. Hierapolis in Syria, ODB, τομ. 2, σ. 929.

²¹⁴² W. Saunders, Qal'at Seman, σ. 293.

²¹⁴³ Βλ. ειδικά τους χάρτες των R. Dussaud, *Topographie*, αρ. XIII, XIV. –J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, αρ. 12, σ. 191. Ο χάρτης αρ. 4 της παρούσας μελέτης περιέχει τα τοπωνύμια αλλά όχι και τις οδούς.

²¹⁴⁴ *Οδοιπορικά*, σ. 776. Πρβλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 126, σημ. 696. Ανάλογη άποψη με αυτήν που διατυπώνουμε στο κυρίως κείμενο εξέφρασε και ο A. Hamdānī, *Relations*, σ. 176.

²¹⁴⁵ Οι Μιρδασίδες εξασφάλισαν τον έλεγχο του Χαλεπίου το 1025, όταν ο αρχηγέτης τους Ṣālih bin Mirdās κατέλαβε την συγκεκριμένη πόλη με τις ευλογίες της αυτοκρατορίας και ίδρυσε την ομώνυμη δυναστεία. Βλ. Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 227-230. –Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. L. Cheikho, σ. 245-248. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 77-79. –W. Farag, *Aleppo Question*, σ. 59. Για την δυναστεία των Μιρδασιδών βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 67 κ.ε. –M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 213 κ.ε. Ειδικά για τον Mahmūd bin Naṣr βλ. S. Zakkar, ό.π., σ. 81, 85, 156-161, 165-166, 169-170, 176-179, 181, 197. Για το δηνάριο βλ. ανωτ., σημ. 195.

²¹⁴⁶ A. Hamdānī, *Relations*, σ. 177.

2. Η Ιεράπολη επί Ρωμανού Δ' Διογένη

Ο Ρωμανός Δ' προωθήθηκε στην περιοχή της Ιεράπολης κατά την διάρκεια της πρώτης μικρασιατικής-συριακής του εκστρατείας (φθινόπωρο του 1068)²¹⁴⁷. Η γενικότερη επιλογή της βόρειας Συρίας ως τελικού στόχου της συγκεκριμένης εκστρατείας, και όχι για παράδειγμα του βορειοανατολικού συνόρου, θα πρέπει να αποδοθεί στην στρατιωτική πίεση που υφίσταντο εκείνη την περίοδο τα εδάφη του *δουκάτου* της Αντιόχειας από τις αραβο-τουρκικές και τουρκομανικές δυνάμεις και τους εμίρηδες που δρούσαν στην συγκεκριμένη περιοχή (Ibn Ḥān, Afṣīn Bey [ελλ. Αυσινάλιος ή Αψινάλιος²¹⁴⁸], Ahmetsah [αραβ. Ahmad Ṣāh] κ.ά.). Οι συγκεκριμένες εχθρικές ομάδες, ειδικά εκείνη του Afṣīn, πραγματοποιούσαν πλέον συνεχείς και ολοένα καταστροφικότερες επιδρομές όχι μόνο στις περιοχές του συνόρου αλλά και στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και είχαν προφανώς αποκόψει την επικοινωνία της Αντιόχειας με την Έδεσσα²¹⁴⁹. Ο μελετητής της ιστορίας του εμιράτου του Χαλεπίου S. Zakkar χρονολόγησε εσφαλμένα τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Διογένη στην Ιεράπολη στο 1069 προβάλλοντας τα εξής αστήρικτα, κατά την γνώμη μας, επιχειρήματα: (α) οι αφηγήσεις των Αράβων συγγραφέων δεν καθιστούν, σύμφωνα με τον ίδιο, σαφές, αν η κατάληψη της Ιεράπολης πραγματοποιήθηκε κατά την πρώτη ή την δεύτερη ανατολική εκστρατεία του Ρωμανού Δ'²¹⁵⁰. (β) ο Μιχαήλ Ψελλός και οι αραβικές πηγές κάνουν λόγο

²¹⁴⁷ Εσφαλμένα χρονολογεί την εκστρατεία του Διογένη στο έτος εγίρας 462 (=1069-1070) ο Ibn al-Athīr, σ. 166. Βλ. αντιθ. την ορθή χρονολόγηση του Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136-137, το κείμενο του οποίου περιέχει πάντως άλλες ιστορικές ανακρίβειες.

²¹⁴⁸ Βλ. σχετικά Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 128.2.

²¹⁴⁹ al-'Azīmī, σ. 357 κ.ε. –Ibn al-Qalānīsī, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 92-93. –Ibn Abī'l Hayjā, *Ta'rikh bin Abi'l-Hayjā*, εν «Βιβλιοθήκη Ahmadiya», Tunisia, αρ. 4915, fol. 130v. –Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 294-297, τομ. 2, σ. 9-10, 31-32, 55-58. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 122, 124, 143-144, 146 κ.ε., 153, 171, 173 κ.ε., 243. –Ibrāhīm bin Abi'l-Dam, *Ta'rikh bin Abi'l-Dam*, εν «Bodleian Library», March, 60, fol. 134r. –Του ιδίου, *Bughyat al-Talab Fi Ta'rikh Halab*, εν «Βιβλιοθήκη του Ahmet Γ'», İstanbul, αρ. 2925, II, fol. 165v, 166r. –Ibn al-Athīr, έκδ. C.J. Tornberg, τομ. 9, σ. 164-165, τομ. 10, σ. 40-41. –Abdu'l-Rahman bin Khaldun, *Al-Ibar Wa Diwān al-Mubtada Wa'l-Khabar*, έκδ. Dar al-Katib al-Lubnāni, Beirut 1958, IV, σ. 586-587. Δυστυχώς δεν κατορθώσαμε να εξετάσουμε ιδίους όμμασι τα κείμενα των Ibn Abi'l Hayjā, Ibrāhīm bin Abi'l-Dam και Abdu'l-Rahman bin Khaldun. Για τις παραπομπές σε αυτούς τους συγγραφείς βλ. την ιδιαίτερα χρήσιμη μελέτη του S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 198-199, σημ. 20 και σ. 170 κ.ε., 196 κ.ε., για την κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή. Βλ. επίσης Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 581 κ.ε.

²¹⁵⁰ Ibn al-Jawzī, σ. 256. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136. –al-'Azīmī, σ. 358-359. –Ibn al-Athīr, σ. 166. –Ibn al-Qalānīsī, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 94. –al-Būndarī, έκδ. Cairo 1900, σ. 35. –Ibn Abi'l Hayjā, *Ta'rikh bin Abi'l-Hayjā*, εν «Βιβλιοθήκη Ahmadiya», Τυνησία, αρ. 4915, fol. 128v. –Ġirjūs bin al-'Amid, *Ta'rikh al-Muslimīn*, Leiden 1625, σ. 554-555. –al-Bustān al-Ġāmi', *Tawārīkh Ahl al-Zamān*, fol. 90r. –al-Dhahabī, *Ta'rikh al-Islām*, εν «British Museum», MS O.R. 50, fol. 5r. –Του ιδίου, *Duwal al-Islām*, Hyderabad 1919, τομ. 1, σ. 208. –Al-'Ibar Fi Khabar Man Ghabar, D.H., τομ. 3, σ. 231, 248-249. –Isma'il bin Umar bin Kathīr, *Al-Bidayāh Wa'l Nihāyah*, Cairo 1932, XI, σ. 99. –Muhammad bin 'Alī bin Junghul, *Ta'rikh bin Junghul*, εν «British Museum», MS O.R. 5912, IV, fol. 224v. –Munajjim

για τους αιχμαλώτους που εξασφάλισε ο αυτοκρατορικός στρατός κατά την δεύτερη εκστρατεία του²¹⁵¹. Οι Άραβες συγγραφείς αναφέρουν μάλιστα ότι οι αιχμάλωτοι προέρχονταν από την άλωση της Ιεράπολης²¹⁵². Στα συγκεκριμένα επιχειρήματα του S. Zakkar θα πρέπει ωστόσο να αντιπαρατεθούν τα εξής: (α) Αντίθετα με όσα ο ίδιος υποστηρίζει, πολλές αραβικές πηγές παραθέτουν σαφείς χρονολογήσεις για την άλωση της Ιεράπολης²¹⁵³. (β) Ο S. Zakkar αγνοεί στην σχετική του μονογραφία για το Χαλέπι τις πολύτιμες πληροφορίες που παρέχουν οι Βυζαντινοί και οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι, εξαιρουμένων μόνον εκείνων του Μιχαήλ Ψελλού, το κείμενο του οποίου γνωρίζει μάλιστα μόνο από αγγλική μετάφραση. Οι αναφορές που πραγματοποιεί ωστόσο ο Ψελλός στις μικρασιατικές εκστρατείες του Ρωμανού Δ' διαθέτουν ούτως ή άλλως περιορισμένη έκταση, στοχεύουν στην προπαγανδιστική δυσφήμιση του Διογένη και της πολιτικής του και είναι γενικά ήσσονος σημασίας, αν συγκριθούν π.χ. με εκείνες του γνώστη των στρατιωτικών θεμάτων και όχι τόσο αρνητικά διακείμενου έναντι του Ρωμανού Μιχαήλ Ατταλειάτη.

Ο Ρωμανός Δ' προωθήθηκε από την Σεβάστεια στην Γερμανίκεια στις 4 Οκτωβρίου μέσω των στενωπών της Κουκουσού (αρμ. Kokison, σημ. Göksun)²¹⁵⁴ και έφθασε στο θέμα Τελούχ. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας διαίρεσε εκεί τις δυνάμεις του, στέλνοντας ένα ισχυρό σώμα («*φάλαγγα οὐκ ὀλίγη*») στην Μελιτηνή, για να προστατεύει τα «ανατολικά θέματα». Ο διοικητής του τελευταίου δέχτηκε όμως τελικά την επίθεση του «πανούργου» και «μάχμου» Σελτζούκου αρχηγού Afšīn Bey, χωρίς να αντιδράσει²¹⁵⁵. Ο δραστήριος Afšīn είχε μάλιστα πραγματοποιήσει επιτυχημένη επιδρομή στο νοτιοανατολικό σύνορο και κατά το 1066, κατορθώνοντας μάλιστα να διεισδύσει έως το Μαύρο Όρος ή Αμανό (Tūrā Ukāmā ή Ġabal al-Lukkām), στα βόρεια της Αντιόχειας, όπου κατέστρεψε τις πολυάριθμες μονές και τα χωρία της περιοχής²¹⁵⁶. Η απραξία του *συνταγματάρχη* διοικητή στην Μελιτηνή και η επίθεση των Τούρκων σε ένα τμήμα της «*βασιλικῆς στρατιᾶς*», που είχε αναλάβει την συγκέντρωση εφοδίων («*μοίρα τινὶ δι' ἀγορὰν σιτίων ἐξιούση προσέβαλον*»), ανάγκασαν τον Διογένη να επέμβει προσωπικά για την απόκρουση του εχθρού²¹⁵⁷.

Bāšī (Ahmad bin Lutf Allāh), *Ta'rikh Ra'is al-Munajjimīn*, εν «Βιβλιοθήκη Nūr Uthmāniya», İstanbul, I, fol. 328v. -για τις παραπομπές στους εννέα τελευταίους συγγραφείς βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 175, σημ. 49. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 588, που επισημαίνει την χρονολόγηση του Ibn al-Athīr στο 1069/70, ενώ ο ίδιος κάνει λόγο για το 1068/69.

²¹⁵¹ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 160.1 κ.ε.

²¹⁵² S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 174-175.

²¹⁵³ Βλ. π.χ. Ibn al-Athīr, σ. 166 (έτος εγίρας 462=20/10/1069 έως 8/10/1070). -al-'Azīmī, σ. 358 (έτος εγίρας 461=31/10/1068 έως 19/10/1069). -Ibn al-Jawzī, σ. 256. -Sibt bin al-Jawzī, σ. 136.

²¹⁵⁴ Για την Κουκουσό βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 217-218 (με βιβλιογραφία).

²¹⁵⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.16 κ.ε. -Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 127.20-128.11.

²¹⁵⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 125. Πρβλ. A. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 9-10. Για το Μαύρο Όρος βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 39, 41, 94, 116, 126, σημ. 9, 127, 135.

²¹⁵⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 82.2-7. -Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 128.11-15.

Ο αυτοκράτορας εισέβαλε κατόπιν με τις δυνάμεις του στα εδάφη του εμιράτου του Χαλεπίου, όπου διέταξε τους «Σκύθες» μισθοφόρους του και ένα «φωμαϊκό» τμήμα να λεηλατήσουν από κοινού την εχθρική επικράτεια. Η επιδρομή απέφερε πολλούς αιχμαλώτους και ζώα στον αυτοκρατορικό στρατό. Σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī ο Ρωμανός είχε προωθηθεί πρώτα στις περιοχές του Ίμμ και του Αρτάχ και κατόπιν στην Ιεράπολη²¹⁵⁸. Οι αντίθετες όμως πληροφορίες του αυτόπτη μάρτυρα της εκστρατείας Μιχαήλ Ατταλειάτη καθώς και άλλων συγγραφέων, π.χ. του Kamāl al-Dīn²¹⁵⁹, θα πρέπει να θεωρηθούν ως πιο αξιόπιστες. Μετά από πορεία περίπου τριών ημερών ο Διογένης έφθασε στην περιοχή της Ιεραπόλεως, ενώ οι εκεί ευρισκόμενοι Άραβες και Τούρκοι ιππείς με επικεφαλής («*ἑξάρχου*») τον Τουρκομάνο εμίρη Αμερτική, πρώην μισθοφόρο της αυτοκρατορίας, απέφευγαν να εμπλακούν σε μάχη παράταξης με τις δυνάμεις του. Κατά το δειλινό ο βυζαντινός στρατός άρχισε να κατασκευάζει «*τάφρον*» και «*χάρακα*», για να στρατοπεδεύσει με ασφάλεια. Ωστόσο, το *τάγμα* των Αρμενίων, που βρισκόταν σε επιφυλακή, επιτέθηκε με δική του πρωτοβουλία στην Ιεράπολη, ενώ οι υπόλοιποι στρατιώτες ετοιμάζονταν να αναπαυθούν στις σκηνές τους. Το εχθρικό ιππικό είχε ήδη απομακρυνθεί διασχίζοντας τον Ευφράτη, επειδή είχε φοβηθεί από την προσωπική παρουσία του αυτοκράτορα. Έτσι οι Αρμένιοι κατόρθωσαν να καταλάβουν σχετικά εύκολα την Ιεράπολη, όπου βρήκαν αρκετά τρόφιμα και λοιπά εφόδια αλλά όχι και λάφυρα. Τμήμα του πληθυσμού της πόλης την είχε ήδη εγκαταλείψει, σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī²¹⁶⁰. Οι εναπομείναντες κάτοικοι ζήτησαν τότε προστασία από τον αυτοκράτορα, ο οποίος διέταξε να μην πειραχθούν²¹⁶¹, αν και οι μαρτυρίες των Αράβων και Σύρων συγγραφέων κάνουν λόγο για σφαγή του τοπικού πληθυσμού²¹⁶². Εξαιρείται ωστόσο ο Kamāl al-Dīn, που ισχυρίζεται ότι ο πληθυσμός της Ιεραπόλεως τράπηκε σε φυγή, όταν κατέφθασαν οι Βυζαντινοί²¹⁶³. Όπως και να έχει, μερικοί «Σαρακηνοί» οχυρώθηκαν σε τρεις ή τέσσερις πύργους, αποφασισμένοι να προβάλουν αντίσταση μέχρις εσχάτων, αλλά τελικά εξουδετερώθηκαν. Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσίαζε η εκπόρθηση της ακρόπολης, αλλά οι πολιορκητικές μηχανές των Βυζαντινών θα εξανάγκαζαν τους υπερασπιστές της να παραδοθούν. Ο Σύρος *μάγιστρος* Πέτρος Λιβελίσσιος και οι

²¹⁵⁸ Sibt bin al-Jawzī, σ. 136.

²¹⁵⁹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 12 κ.ε.

²¹⁶⁰ Sibt bin al-Jawzī, σ. 136.

²¹⁶¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 83.24 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 129.5-7. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 128. Κατά την Συνέχεια του Σκυλίτση, ό.π., η συμφωνία για την αποχώρηση των στρατιωτικών δυνάμεων της Ιεραπόλεως χωρίς τα όπλα και τα υπόλοιπα αγαθά τους πραγματοποιήθηκε μετά από μεσολάβηση του *μαγίστρου* Πέτρου Λιβελισίου.

²¹⁶² Βλ. σχετικά Ibn al-Athīr, σ. 166. – Bar Εβραΐος, σ. 218. – Ibn al-Jawzī, σ. 256. – Sibt bin al-Jawzī, σ. 136, οι οποίοι κάνουν λόγο για σφαγή του πληθυσμού και λεηλασίες. Ο M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 238-239, αποδέχεται, από ό,τι φαίνεται, την αξιοπιστία των συγκεκριμένων πληροφοριών.

²¹⁶³ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 13-14.

Ρώσοι στρατιώτες του έθεσαν τελικά της πύλες της ακρόπολης υπό τον έλεγχό τους²¹⁶⁴. Σύμφωνα με τον Ibn al-Jawzī, ο αυτοκρατορικός στρατός, που ανερχόταν υποτιθέμενα σε 300.000 άνδρες (200.000 κατά τον Sibṭ bin al-Jawzī), είχε πολιορκήσει την Ιεράπολη επί δεκαέξι ημέρες²¹⁶⁵.

Μετά τις συγκεκριμένες εξελίξεις ο Διογένης αντιμετώπισε τις ισχυρές δυνάμεις του Μιρδασίδη εμίρη του Χαλεπίου Maḥmūd bin Naṣr, ο οποίος εκστράτευσε εναντίον του στην περιοχή της Ιεραπόλεως με Άραβες και Τουρκομάνους πεζούς και ιππείς²¹⁶⁶. Οι στρατιώτες του Χαλεπίου προσπάθησαν αρχικά με μερικές αψιμαχίες να καταπονήσουν τα βυζαντινά στρατεύματα που είχαν ταχθεί ανάμεσα στην Ιεράπολη και το «ρωμαϊκό» στρατόπεδο. Η ενωμένη αραβο-τουρκομανική δύναμη έτρεψε κατόπιν σε φυγή κάποιες αυτοκρατορικές μονάδες, ενώ το *τάγμα των σχολών* δεν επενέβη παραμένοντας τελείως αμέτοχο. Όπως ήταν επόμενο, οι στρατιώτες του εμίρη του Χαλεπίου στράφηκαν κατόπιν εναντίον του και το νίκησαν. Οι βυζαντινές δυνάμεις που βρίσκονταν στο στρατόπεδο παρέμειναν επίσης απαθείς κατά την σύγκρουση, γεγονός που προξένησε τα μεταγενέστερα, πικρά γραπτά σχόλια του Μιχαήλ Ατταλειάτη. Ο Ρωμανός επέστρεψε στο στρατόπεδο μαζί με τους άνδρες του *θέματος* της Καπαδοκίας και έψεξε τους εκεί παρευρισκομένους για την στάση τους, ενώ οι Αρμένιοι στρατιώτες, που είχαν ταχθεί στην τάφρο, λίγο έλειψε να αποστατήσουν κατά την διάρκεια της νύκτας. Την επόμενη ημέρα (20 Νοεμβρίου 1068) ο αυτοκρατορικός στρατός νίκησε μετά από σκληρή μάχη τους αντιπάλους του, αλλά δεν τους καταδίωξε επαρκώς, γεγονός που μείωσε την έκταση της νίκης του²¹⁶⁷. Ο Ατταλειάτης μάλιστα αναφέρει με μία δόση υπερβολής ότι ενδεχόμενη καταδίωξη του εχθρού μπορεί να

²¹⁶⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 82.12 κ.ε., 83.10 κ.ε. Βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 128-129. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 168. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136. Απλή αναφορά στην κατάληψη του «Μέμπετ» πραγματοποιούν οι Νικ. Βρυέννιος, σ. 107. –al-'Azīmī, σ. 358.

²¹⁶⁵ Ibn al-Jawzī, σ. 256. Βλ. και Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 128, κάνει λόγο για τους «βάρβαρους μισθοφόρους» και τους «αναρίθμητους στρατιώτες» του Ρωμανού Διογένη.

²¹⁶⁶ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 129.9 κ.ε. Ο Ibn al-Athīr, σ. 166, κατονομάζει τον υφιστάμενο του Maḥmūd bin Ṣālih bin Mirdās, Ibn Hassān al-Tā'ī, τους Άραβες Banū Kilāb (ή Kilābi) και τους Βεδουίνους που ήταν μαζί τους. Σύμφωνα με τον S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 198, οι Τουρκομάνοι που συνόδευαν τον Maḥmūd ήταν οι λεγόμενοι «al-Nāwīkiya», που είχαν ως αρχηγό τους τον Qurḷu, τον ανειπτό δηλαδή του Ibn Hān, ο οποίος με την σειρά του ήταν γιος του Malik al-Turk σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn. Οι Τουρκομάνοι του αριθμούσαν αρχικά 12.000 άνδρες σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, αλλά όταν ο Qurḷu εγκατέλειψε τον Maḥmūd για να επανέλθουν στην νοτιοδυτική Συρία, ο τελευταίος κράτησε στο πλευρό του χίλιους από αυτούς με επικεφαλής πιθανότατα τον Ahmetṣah. Ο Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136, αναφέρει πάντως στο πλευρό του Maḥmūd, κατά την εκστρατεία του Διογένη, τον Ibn Hān, τους Άραβες Kilābi και τους «Ογούζους», δηλαδή τους Τουρκομάνους. Ο al-'Azīmī, σ. 358-359, παρέχει την αμφιλεγόμενη πληροφορία ότι ο Maḥmūd εκστράτευσε μετά την κατάληψη των φρουριών της του Αζά, της Ιεραπόλεως, του Αρτάχ και του Hisn Asfūna από τους Βυζαντινούς και κατέλαβε προσωπικά το al-Fur εξοντώνοντας όσους αυτοκρατορικούς στρατιώτες βρήκε εκεί. Στο δρόμο της επιστροφής του ωστόσο στο Χαλέπι ηττήθηκε από τους Βυζαντινούς.

²¹⁶⁷ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 129.15 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 84.11 κ.ε. Για την σύγκρουση και την νίκη των Βυζαντινών βλ. και Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 168. –Ibn al-Athīr, σ. 166. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 27. –E. de Vries-van der Velden, *Mantzikert*, σ. 280.

απέφερε ακόμη και κατάληψη του ίδιου του Χαλεπίου²¹⁶⁸. Αξίζει να σημειωθεί επίσης εδώ και η εσφαλμένη πληροφορία του Sibt bin al-Jawzī περί κατάληψης του Χαλεπίου από τους Βυζαντινούς²¹⁶⁹. Η επίθεση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην Ιεράπολη προκάλεσε μάλιστα σύμφωνα με τον ίδιο πάντα ιστοριογράφο μία επιδρομή αντιποίνων του Alp Arslan στην βυζαντινή επικράτεια²¹⁷⁰. Οι Ματθαίος Εδέσσης και Ibn al-Athīr αναφέρονται σε αυτό το σημείο στην αποχώρηση του Ρωμανού Διογένη, την οποία όμως αποδίδουν σε εντελώς διαφορετικούς λόγους²¹⁷¹. Οι επιχειρήσεις ωστόσο του αυτοκρατορικού στρατού συνεχίστηκαν για ένα διάστημα, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω. Μετά την εκπόρθηση εξάλλου της Ιεραπόλεως, οι Βυζαντινοί κατέλαβαν και άλλες μικρές και μεγαλύτερες πόλεις της περιοχής²¹⁷².

Όταν η εχθρική απειλή αποκρούστηκε οριστικά, ο Διογένης μερίμνησε για την στρατιωτική εξασφάλιση της ακρόπολης της Ιεραπόλεως και όρισε *στρατηγό* της πόλης τον Αρμένιο Φαρεσμάνιο Αποκάπη, γιο του Μιχαήλ και αδελφό του Βασιλείου Αποκάπη, στοχεύοντας, κατά τον Ατταλειάτη, να μετατρέψει προοδευτικά το κάστρο σε «*Ρωμαίων (...) και Ἀρμενίων κατοικητήριον*»²¹⁷³. Προφανώς ο τότε πληθυσμός της Ιεραπόλεως διέθετε κυρίως συριακή και αραβική καταγωγή. Οι στρατιώτες που εγκατέστησε ο Διογένης στην περιοχή ήταν, σύμφωνα με τον Smbat Sparapet, *ιππείς*²¹⁷⁴. Η συγκεκριμένη πληροφορία μοιάζει αξιόπιστη, εφόσον η περιοχή της Ιεραπόλεως ήταν καθαρά πεδινή και οι Βυζαντινοί αντιμετώπισαν εκεί έφιππες δυνάμεις²¹⁷⁵. Η ύπαρξη ιππικής δύναμης εξασφάλιζε επιπρόσ-

²¹⁶⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 87.14 κ.ε.

²¹⁶⁹ Sibt bin al-Jawzī, σ. 136-137 (χρονολόγηση στον Muharram του έτους εγίρας 461=Νοέμβριος του 1068).

²¹⁷⁰ Sibt bin al-Jawzī, σ. 142.

²¹⁷¹ Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 128-129, κάνει λόγο για επιστολή που έφθασε από την Κωνσταντινούπολη και ανάγκασε τον Διογένη να επιστρέψει στην πρωτεύουσά του. Ο Ibn al-Athīr, σ. 166, κάνει λόγο για σοβαρή έλλειψη εφοδίων. Η εκδοχή του Ibn al-Athīr είναι οπωσδήποτε πιο αληθοφανής, αλλά ο αυτοκρατορικός στρατός θα επέστρεφε ούτως ή άλλως στις περιοχές του εξαιτίας της επικείμενης άφιξης του χειμώνα. Βλ. εξάλλου Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 89.21 κ.ε. Ο Bar Εβραΐος, σ. 218, κάνει λόγο για αναχώρηση του Ρωμανού, όταν πληροφορήθηκε την άλωση του Αμορίου από τον Afšīn.

²¹⁷² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 84.8-10. Ο al-ʿAzīzī, σ. 359, ισχυρίζεται ότι οι Βυζαντινοί κατέλαβαν το Hisn Asfūna. Ο Sibt bin al-Jawzī, σ. 136, κάνει λόγο για το Αρτάχ και το ʿImm (πλησίον του σημερινού Yenisehir) πριν, υποτίθεται, την κατάληψη της Ιεραπόλεως. Για το ʿImm βλ. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, τομ. 4, σ. 295-296.

²¹⁷³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 88.1 κ.ε. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 13-17. –Bar Εβραΐος, σ. 218 (κάνει λόγο για οικοδόμηση νέας ακρόπολεως και εγκατάσταση φρουράς). –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 13-14. Πρβλ. γενικά A.G.C. Savvides, *Apocapes*, σ. 104. –P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 51-52. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 283. –Του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 201. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 588.

²¹⁷⁴ Smbat Sparapet, σ. 34.

²¹⁷⁵ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 129.15-16: «Εἰς δὲ περὶ τὴν Ἱεράπολιν πεδία μέγιστα, ἐν οἷς τινες τῶν Σαρακηνῶν διεφάνησαν ἱππαζόμενοι». –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 84.17-19: «(...) διεφαίνοντο γάρ τινες τῶν Σαρακηνῶν κατὰ τὸ πεδῖον ἐκ διαστήματος ἱππαζόμενοι. Εἰςὶ γὰρ περὶ τὴν Ἱεράπολιν ἱππῆλατα

θετα τον στρατιωτικό έλεγχο του Ευφράτη, από όπου ο δρόμος συνέχιζε για την Έδεσσα, όπως έχει προαναφερθεί. Ο Ρωμανός κατευθύνθηκε αμέσως μετά με το στράτευμά του στο κοντινό φρούριο του Αζά ή Αζαζίου (αραβ. A'zāz ή 'Azāz)²¹⁷⁶, στα βόρεια του Χαλεπίου και ενδεχομένως στα εδάφη του λεγόμενου *θέματος Ζούμε* (αραβ. al-Ġūma)²¹⁷⁷, αποκρούοντας κατά την διάρκεια της πορείας διάφορες εχθρικές μικροεπιθέσεις με το ελαφρύ πεζικό του («έκηβόλοις καὶ πελτασταῖς»²¹⁷⁸). Το δυσπόρθητον ωστόσο του Αζά, η έλλειψη νερού στην περιοχή, παρά τις αντίθετες πληροφορίες που είχαν λάβει οι Βυζαντινοί, ο επερχόμενος χειμώνας και η δύναμη του εχθρικού ιππικού απέτρεψαν την πολιορκία του φρουρίου²¹⁷⁹, αν και ο al-'Azīmī ισχυρίζεται, μάλλον εσφαλμένα, ότι ο Ρωμανός το κατέλαβε²¹⁸⁰. Ο Kamāl al-Dīn ισχυρίζεται ότι οι Βυζαντινοί είχαν απολέσει μέσα σε μία ημέρα 3.000 ίππους στην ευρύτερη περιοχή, σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία του ίδιου του Ρωμανού στον απεσταλμένο των Φατιμιδών *καδή* al-Qudā'i²¹⁸¹. Οι αυτοκρατορικοί πυρπόλησαν κατά την επιστροφή τους στα «ρωμαϊκά» εδάφη το δυτικότερο χωρίο Κάτμα (Qatma) και στρατοπέδευσαν σε ένα άλλο που λεγόταν Τερχαλά (ή Ταρχολά ή Τερχολά)²¹⁸², όπου σημειώθηκαν μικροσυμπλοκές με κάποιους Άραβες στρατιώτες. Η βυζαντινή πλευρά των συνόρων, που

πεδία πρὸς μῆκος ἐπεκτεινόμενα μέγιστον (...), σ. 86.11-12: «Καὶ οἱ μὲν οὕτω περιπεύοντες ἡμᾶς καὶ θηριωδῶς ἐκφοβοῦντες ταῖς βαρβαρικαῖς ὑλακαῖς οὐ διελίπον (...).»

²¹⁷⁶ Βλ. γι' αυτό R. Dussaud, *Topographie*, χάρτης αρ. XII. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 57, 67, 83, 85, 87-88, 93, 106, 123. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης. Τα στρατεύματα του Ρωμανού Γ' Αργυρού είχαν υποστεί εκεί δεινή ήττα από τις δυνάμεις του Χαλεπίου κατά το 1030.

²¹⁷⁷ Το θέμα του Ζούμε και τα (ανώνυμα) κάστρα και χωρία του αναφέρονται στο κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως, η οποία αναγνώριζε τον διοικητικό και στρατιωτικό του έλεγχο από τους Νορμανδούς της Αντιόχειας. Βλ. Α. Κομνηνή, σ. 419.24. Πρβλ. γι' αυτό E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 127, σημ. 9, 128. Για την ακριβή γεωγραφική του θέση βλ. τον σχετικό χάρτη του K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 267. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

²¹⁷⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 88.15. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 131.17 κ.ε.

²¹⁷⁹ Χαρακτηριστική η αφήγηση του Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 88.15-89.7, για την τακτική του βυζαντινού στρατού: «Ὅμως δ' οὖν καταφραζάμενος ἐκηβόλοις καὶ πελτασταῖς ὁ βασιλεὺς τὸ στρατόπεδον, οὕτω τεθωρακισμένον αὐτὸ διῆγε καὶ τὰς τῶν ἐχθρῶν προσβολὰς ῥαδίως ἀποκρουόμενον, ἕως ἐν τῷ φανερῷ καὶ μάχῃ νικήσας αὐτὸς τοὺς ἐναντίους, τῷ φρουρίῳ τοῦ Ἀζᾶ μεθ' ὅλης τῆς στρατιᾶς καὶ τῆς ἀποσκευῆς προσηνέχθη, μανθάνων παρά τινων ὅτι εὐυδρὸς ἐστὶν ὁ τόπος ἐκεῖνος καὶ ἱκανὸς χορηγεῖν τοσοῦτον στρατοπέδῳ δαγίλειαν τοῦ ὑδρεύεσθαι. Ὡς δὲ προσεγγίσας αὐτῷ οὐδὲ καθ' ἡμίσειαν τόξου βολὴν, ἐρυμνότατον τε εἶδεν, ἐπ' ἀκρωρείας τοῦ λόφου ἰστάμενον καὶ τείχεσι διπλοῖς περιεζωσμένον καὶ πέτραις ὥσπερ χειροποιήτοις γεγομφωμένον καὶ λιθίνην τὴν ἄνοδον πρὸς τὴν πόλιν ἀποφερόμενον μικρὸν τε ὕδωρ ἀπορρέον ἐκεῖθεν καὶ μὴ δυνάμενον ὅσον πρὸς χιλιостὸν μέρος τοῦ στρατοῦ ἐξαρκεῖν, ἀπέγνω τὴν ἐκεῖσε στρατοπεδείαν καὶ ἀναζεύξας ἐκεῖθεν εἰς τόπον ἐπήξατο τὴν παρεμβολήν, ἔνθα τὸ ὕδωρ ἀφθονώτερον ἔρρεε. Διασκοπήσας οὖν ὡς οὐκ εὐθετὸν ἐστὶν ἐκ διαστήματος τοσοῦτον προσιέναι τῇ πόλει καὶ μηχανὰς ἐφιστάναι, φθάνειν γὰρ τὴν νύκτα καὶ δεῖσθαι μετακομιδῆς αὐτῶν εἰς τὸν χάρακα ἵνα μὴ πυρίκαυστα τοῖς πολεμίοις ἰστάμενα γίνοντο, τὸν τε χειμῶνα περὶ ἄκμην ἐρχόμενον καθορῶν καὶ τοὺς ἐναντίους περικεχυμένους ἀεὶ τῷ θάρρει τῆς τῶν ἵππων ἐν τῷ θεῖν ἄρετῆς, ἀναστὰς ἐκεῖθεν, ὥρμησε πρὸς τὰ τῆς Αὐσονίτιδος ὄρια». Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 131.18 κ.ε. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 588.

²¹⁸⁰ al-'Azīmī, σ. 358.

²¹⁸¹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 13-14. Πρβλ. A. Hamdānī, *Relations*, σ. 178.

²¹⁸² Για τα δύο αυτά χωρία βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 120.

διέθετε κάποτε ελαιώνες και ήταν γενικά εύφορη και πλούσια, είχε πλέον καταστραφεί εντελώς και οι εναπομείναντες κάτοικοί της είχαν καταφύγει σε κρησφύγετα²¹⁸³. Η ίδια η Ιεράπολη υπέφερε κατά το 1070 από λοιμό, προφανώς λόγω πολιορκίας, γεγονός που υποχρέωσε τον τότε επικεφαλής των δυνάμεων του ανατολικού συνόρου *πρωτοπρόεδρο* και *κουροπαλάτη* Μανουήλ Κομνηνό να αποστείλει στην περιοχή ενισχύσεις²¹⁸⁴.

3. Η Ιεράπολη κατά την περίοδο 1071-1086

Η Ιεράπολη ήταν γενικά απομακρυσμένη από τα βυζαντινά κέντρα ισχύος του νοτιοανατολικού συνόρου (Αντιόχεια, Έδεσσα κ.ά.), αλλά αποτελούσε ισχυρό φρούριο και διέθετε υπολογίσιμη φρουρά. Έτσι, παρέμεινε υπό αυτοκρατορικό έλεγχο έως τις 21 ή 24 Σεπτεμβρίου του 1075, όταν και καταλήφθηκε, μετά από μακρά πολιορκία, από τις στρατιωτικές δυνάμεις του εμίρη του Χαλεπίου Naṣr bin Maḥmūd bin Ṣālih bin Mirdās, γιου του Maḥmūd bin Ṣālih bin Mirdās. Το φρούριο μάλιστα δεν αλώθηκε, αλλά παραδόθηκε από την βυζαντινή φρουρά του, που προφανώς δεν μπορούσε να υπολογίζει στην άφιξη επικουριών από την Αντιόχεια ή την Έδεσσα²¹⁸⁵. Επικεφαλής της στρατιωτικής δύναμης που είχε σταλεί εναντίον της Ιεράπολης ήταν ο Ahmetṣah (αραβ. Ahmad Ṣāh), ηγέτης των Τουρκομάνων της περιοχής του Χαλεπίου. Ο ισχυρός Ahmetṣah είχε συμβάλει με τους Τουρκομάνους του στην εξασφάλιση του εμιράτου από τον Naṣr bin Maḥmūd, στην εδραίωση του τελευταίου στην εξουσία και ήταν γενικά πιστός στον νέο εμίρη, σύμφωνα τουλάχιστον με τον Kamāl al-Dīn²¹⁸⁶. Οι πληροφορίες του Ibn al-Athīr και γενικά των αραβικών πηγών για

²¹⁸³ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 142. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 89.21 κ.ε. Βλ. και Bar Εβραΐος, σ. 218.

²¹⁸⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.20 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 139.21-24.

²¹⁸⁵ Ibn Ṣaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 289. –Ibn al-Athīr, σ. 191. –al-ʿAzīmī, σ. 361. –Bar Εβραΐος, σ. 225. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 46-47. –Του ίδιου, *Bughyat al-Talab Fi Taʾrīkh Halab*, εν «Βιβλιοθήκη του Ahmet Γ'», İstanbul, αρ. 2925, II, fol. 165v. –Muhammad bin Sultān bin Hayyūs, *Dīwān bin Hayyūs*, έκδ. Kh. Mardam Bey, Damas 1951, τομ. 1, σ. 205-207. –al-Dhahabī, *Taʾrīkh al-Islām*, εν «British Museum», MS O.R. 50, fol. 10r. –Του ίδιου, *Duwal al-Islām*, Hyderabad 1919, τομ. 2, σ. 3. –ʿIsmʿāil bin Umar bin Kathīr, *Al-Bidayāh Waʾl Nihāyah*, Cairo 1932, XI, σ. 112. –Muhammad bin ʿAlī bin Junghul, *Taʾrīkh bin Junghul*, εν «British Museum», MS O.R. 5912, IV, fol. 232v. Για τις παραπομπές στους έξι τελευταίους ιστοριογράφους, τα κείμενα των οποίων στάθηκε δυστυχώς αδύνατον να εξετάσουμε ιδίως όμμασι, βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 187, σημ. 6. Γενικότερα πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 120. –S. Zakkar, ό.π., σ. 186-187. –K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 245. –J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132.

²¹⁸⁶ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 46 κ.ε. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 186. Αμέσως μετά την κατάληψη της Ιεράπολης ο Ahmetṣah συγκροήθηκε δύο φορές και απώθησε τις δυνάμεις του διοικήτη της Δαμασκού Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī και του αδελφού του Jawlī, που λεηλατούσαν τις νοτιότερες περιοχές του εμιράτου του Χαλεπίου. Βλ. Muhammad bin Sultān bin Hayyūs, *Dīwān bin Hayyūs*, έκδ. Kh. Mardam Bey, Damas 1951, τομ. 1, σ. 271-273. –Kamāl al-Dīn, ό.π. Παρόλα αυτά ο εμίρης Naṣr bin Maḥmūd τον φυλάκισε για άγνωστους λόγους στην ακρόπολη του Χαλεπίου (9 Μαΐου 1076). Ο Naṣr δολοφονήθηκε όμως κατόπιν από έναν Τουρκομάνο, ενώ οι ομοεθνείς του τελευταίου απαίτησαν την απελευθέρωση του ηγέτη τους. Βλ. al-ʿAzīmī, σ. 361. Ο νέος εμίρης Ṣābiq bin Maḥmūd bin Ṣālih bin Mirdās

την πολιορκία και την κατάληψη της Ιεραπόλεως από τις αραβο-τουρκομανικές δυνάμεις του Χαλεπίου ανατρέπουν προφανώς τις απόψεις που εξέφρασαν ο J. Laurent περί υποταγής της πρώτης στον Alp Arslan το 1071²¹⁸⁷ αλλά και η Marlia M. Mango περί απώλειας του φρουρίου στους Σελτζούκους του σουλτάνου Melikšah το 1086²¹⁸⁸. Το 1078/79 η Ιεράπολη κατακτήθηκε πάντως από τον Tāj al-Dawla Tutuṣ bin Alp Arslān²¹⁸⁹, που είχε αναλάβει έναν χρόνο νωρίτερα από τον αδελφό του σουλτάνο Melikšah την κατάκτηση περιοχών στην Συρία²¹⁹⁰. Ο Tutuṣ κυριεύσε επίσης κατά τον Ιούνιο του 1079 τα φρούρια Buzā'a ή Bizā'a (ελλ. Πιζά) και al-Bīra (σημ. Bīreğik), που δεν ανήκαν στην περιφέρεια της Ιεραπόλεως²¹⁹¹, και έκαψε τα προάστια του Αζά, προτού προωθηθεί στην Δαμασκό²¹⁹². Ο Melikšah κατέλαβε αργότερα την Ιεράπολη, όπως υποστηρίζει η Marlia M. Mango, αλλά όχι από τους Βυζαντινούς. Ο Σελτζούκος σουλτάνος κυριεύσε το φρούριο κατά την πορεία του προς το Χαλέπι το φθινόπωρο του 1086²¹⁹³. Η Ιεράπολη βρισκόταν έως τότε υπό τον έλεγχο του Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayṣ bin Madrān, άρχοντα της Μοσουλής (αραβ. al-Moṣul), του Χαλεπίου και άλλων περιοχών²¹⁹⁴.

αποφυλάκισε τελικά τον Ahmetšah, αλλά διέθετε μάλλον αδύναμο χαρακτήρα και κατέστη τελικά υποχείριο του ίδιου και των Τουρκομάνων του, που διέθεταν την πραγματική δύναμη στην περιοχή. Ο Ahmetšah και οι άνδρες του αντιμετώπισαν και νίκησαν κατόπιν κοντά στο Χαλέπι, με την βοήθεια ενός άλλου Τουρκομάνου εμίρη, του Muhammad bin Dimlāj, που βρισκόταν τότε στο βυζαντινό σύνορο με πεντακόσιους υπείς, τους πολυάριθμους (υποτιθέμενα 70.000) Kilābi (Πέμπτη 7 Ιουνίου 1076). Μετά από δεκατρείς όμως ημέρες ο Muhammad bin Dimlāj αιχμαλώτισε με δόλιο τρόπο τον Ahmetšah, αλλά ο εμίρης Sābiq bin Mahmūd εξαγόρασε τον ισχυρό υφιστάμενό του, χωρίς να ενθαρρύνει μία ενδεχόμενη εσωτερική σύγκρουση των Τουρκομάνων, όπως τον συνέφερε. Βλ. Muhammad bin Sultān bin Hayyūs, *Dīwān bin Hayyūs*, έκδ. Kh. Mardam Bey, Damas 1951, τομ. 2, σ. 482-483. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 53-55. –Του ίδιου, *Buğyat al-Talab Fi Ta'rikh Halab*, εν «Βιβλιοθήκη του Ahmet Γ'», İstanbul, αρ. 2925, II, fol. 165v-166r, VII, fol. 143r.v.-144r, 147r.v. –βλ. σχετικά S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 190, σημ. 10. Έτσι, ο Ahmetšah ήταν σε θέση να στραφεί, αν και χωρίς ουσιαστική επιτυχία, εναντίον της Αντιόχειας το 1077. Λίγο αργότερα σκοτώθηκε κατά την διάρκεια της πολιορκίας του Χαλεπίου από τον Tutuṣ. Βλ. S. Zakkar, ό.π., σ. 191-192, με σχετικές παραπομπές.

²¹⁸⁷ J. Laurent, Édesse, σ. 377. Το άρθρο του περιέχει δυστυχώς και άλλες αστήρικτες υποθέσεις.

²¹⁸⁸ Marlia M. Mango, λ. Hierapolis in Syria, *ODB*, τομ. 2, σ. 928-929.

²¹⁸⁹ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 197.

²¹⁹⁰ Ibn al-Athīr, σ. 197. Βλ. και Ibn al-Qalānisī, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 112. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 56-57. –Ibn al-Jawzī, σ. 313, για την άφιξη του Tutuṣ στην Συρία.

²¹⁹¹ Το φρούριο Buzā'a βρισκόταν στα ανατολικά του Χαλεπίου, αλλά η επί της ανατολικής όχθης του Ευφράτη al-Bīra βρισκόταν πολύ βορειότερα, ανάμεσα στις αρχαίες πόλεις Ζεύγμα και Ευρωπό, στα ανατολικά του Τελούχ και του Tell-Bashīr. Βλ. στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

²¹⁹² Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 200. –Ibn al-Athīr, σ. 199. Ο al-'Azīmī, σ. 471-472, αναφέρει μεν την προώθηση του Tutuṣ στην Δαμασκό και τα επακόλουθα γεγονότα, αλλά χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες.

²¹⁹³ Ibn al-Athīr, σ. 225. Ο Melikšah έφθασε στο Χαλέπι στις 3 Δεκεμβρίου 1086 σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100. Για τις συγκεκριμένες εξελίξεις βλ. και Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 239-240.

²¹⁹⁴ Ibn al-Athīr, σ. 219.

Κ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΑΧ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

1. Η διοικητική συγκρότηση της περιοχής του Αρτάχ

Η πόλη-φρούριο του Αρτάχ (Artāh, σημ. Irtah, πλησίον του Rihaniye) κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς το 966 και κατέστη αμέσως έδρα *στρατηγού*, όπως διαφαίνεται από το λίγο μεταγενέστερο Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;) αλλά και τις σχετικές πληροφορίες του Yahyā bin Sa'īd al-Antakī²¹⁹⁵. Σημαντικές εκτάσεις της περιοχής θα πρέπει να μετατράπηκαν τότε σε βασιλικές γαίες, αν κρίνουμε από το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του *κουράτωρος* του Αρτάχ, που εξέδωσε παλαιότερα ο Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος²¹⁹⁶. Η ευρύτερη περιοχή ήταν πράγματι εύφορη και «*έλαιων βρίθουσα*», όπως παρατηρεί ο Ατταλειάτης²¹⁹⁷. Πέραν αυτού όμως, το Αρτάχ διέθετε και αξιόλογη στρατηγική σημασία, εξαιτίας της επίκαιρης γεωγραφικής του θέσης στο ανατολικό σύνορο του *δουκάτου* της Αντιόχειας. Το κάστρο βρισκόταν ανάμεσα στο Χαλέπι και την Αντιόχεια (από την οποία απείχε μόλις σαράντα χιλιόμετρα²¹⁹⁸) καλύπτοντας έτσι αμυντικά την σπουδαιότερη πόλη της αυτοκρατορίας στην βόρεια Συρία²¹⁹⁹. Η στρατιωτική σπουδαιότητα του Αρτάχ ήταν φυσικά γνωστή στους Βυζαντινούς, όπως διαφαίνεται από την σχετική αναφορά του Ατταλειάτη: «*Τὸ δὲ τοιοῦτον κάστρον ἐστὶ στρατηγῶ μὲν ἀρχόμενον, φρουρᾷ δὲ καὶ κόμῃ πολλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν συντηρούμενον, καὶ στρατιωτῶν οὐκ ἀμοιροῦν ἐν ταῖς κατ' ἐπιδρομὴν ἐπιθέσει (...), ὅπερ ἔγγιστα τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας τυγχάνον μεγάλην αὐτῇ βλάβην καὶ παντοδαπὴν ἐκ τῶν ἐναντίων ἐπιτρέφειν ἔμελλε καὶ οἷον ἀντίπολις εἶναι καὶ ἀντίθετον καταγώγιον*»²²⁰⁰.

Οι αυτοκρατορικοί στρατιωτικοί διοικητές της περιοχής κατά τον 11^ο αἰ. ήταν λοιπὸν *στρατηγοί* και έφεραν τον σχετικά χαμηλὸ τίτλο του *πρωτοσπαθαρίου*, όπως διαφαίνεται από το σωζόμενο σφραγιστικό υλικὸ κάποιων από αυτούς (Κεμάλης Τζοτζίκης, Θεοδωροκάνας)²²⁰¹. Η περιοχή υπαγόταν προφανῶς στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός*

²¹⁹⁵ Τακτικόν Escorial, σ. 269.11. –Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 466. Πρβλ. N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 289. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 363. –D.O. Seals V, σ. 34. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. M. Canard, *H'amdaniides*, σ. 217, 230. –C. Cahen, *Syrie du Nord*, σ. 134. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, passim. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 51, 122-123. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 407 κ.ε.

²¹⁹⁶ Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 381δ -βλ. N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 289, σημ. 25. Αναλυτικά βλ. K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 407-410.

²¹⁹⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 90.1.

²¹⁹⁸ Βλ. σχετικά D.O. Seals V, σ. 34.

²¹⁹⁹ W. Saunders, *Qal'at Seman*, σ. 293-294. Για την ακριβή γεωγραφική θέση του Αρτάχ βλ. τον σχετικό χάρτη του N. Oikonomidēs, *Listes*, και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

²²⁰⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 90.4-11.

²²⁰¹ Βλ. αρ. πίνακα 293, 294.

Αντιοχείας, όπως εξάλλου και η κοντινή *στρατηγίδα* του 10^{ου} αι. Παλατζά (το Balḡat;) και το μικρό *θέμα* Ζούμε (αραβ. al-Ḡūma)²²⁰². Κατά την διάρκεια της στάσης του Βάρδα Σκληρού (976-979) ο Άραβας Manfūz bin Habīb al-Baḡil τάχθηκε με το μέρος του πρώτου και ξεκινώντας από το Αρτάχ, το οποίο ήλεγχε, προωθήθηκε στην Αντιόχεια μαζί με τους Αρμένιους και τους ντόπιους στρατιώτες που στρατολόγησε από την ευρύτερη περιοχή²²⁰³.

2. Η περιοχή του Αρτάχ μετά το 1060

Σύμφωνα με τον al-Maqrīzī, ο Μιρδασίδης εμίρης του Χαλεπίου Thimāl bin Ṣālih κατέλαβε το Αρτάχ το 1062, ως αντίποινα για την κατασκευή ενός βυζαντινού οχυρού στην μεθόριο, και νίκησε τους αυτοκρατορικούς σε μία σύγκρουση στην ευρύτερη περιοχή²²⁰⁴. Από ό,τι φαίνεται ωστόσο, το Αρτάχ επανήλθε για ένα διάστημα υπό βυζαντινό έλεγχο. Οι Sibṭ bin al-Jawzī, Ibn Ṣaddād και Kamāl al-Dīn αναφέρονται στην μεταγενέστερη (γύρω στον Ιούλιο του 1068) κατάληψη των οχυρών του Αρτάχ και του άγνωστου κατά τα άλλα 'Imm από τους Άραβες Kilābi και τους «Ογούζους» ή al-Nāwīkiya» (μικτές ομάδες Τουρκομάνων, Κούρδων, Δαλαμιτών κ.ά.) του εμίρη Ibn Ḥān, που είχε προσληφθεί νωρίτερα από τον πρώην εμίρη του Χαλεπίου 'Atiyya bin Ṣālih. Οι σημαίνοντες Βυζαντινοί του Αρτάχ κατόρθωσαν τελικά να διαφύγουν, αλλά περίπου 3.000 άνθρωποι εσφάγησαν ανηλεώς²²⁰⁵.

Η συνεχής αριθμητική αύξηση των Τουρκομάνων στην ευρύτερη περιοχή, οι καταστροφικές τους επιδρομές στα αυτοκρατορικά εδάφη, ιδίως του εμίρη Afṣīn bin Bakḡī (τουρκ. Afṣīn Bey, ελλ. Αυσινάλιος ή Αψινάλιος), και ευρύτεροι στρατηγικοί λόγοι ώθησαν τον Ρωμανό Δ' Διογένη να κατευθυνθεί εκεί κατά τα τέλη της μικρασιατικής-συριακής του εκστρατείας (φθινόπωρο του 1068). Ο Ρωμανός κατέλαβε αρχικά την Ιεράπολη και άλλα κοντινά χωρία και κατόπιν κατευθύνθηκε δυτικότερα, μέσω περιοχών που είχαν πλέον ερημωθεί από τις συνεχείς επιδρομές των Τουρκομάνων του Χαλεπίου, έως το Αρτάχ²²⁰⁶. Ο Sibṭ bin al-Jawzī διαφοροποιείται σε αυτό το σημείο από τους υπόλοιπους ιστοριογράφους, υποστηρίζοντας ότι οι Βυζαντινοί προωθήθηκαν αρχικά στο Αρτάχ και κατόπιν στην Ιερά-

²²⁰² Βλ. σχετικά Α. Κομνηνή, σ. 419.17-18,24. Πρβλ. N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 289. – *D.O. Seals V*, σ. 34.

²²⁰³ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 377-378. Πρβλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 278.

²²⁰⁴ al-Maqrīzī, τομ. 2, σ. 330 -βλ. M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 236.

²²⁰⁵ Ibn Ṣaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 271. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 12-13. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 132.16-17: «Ἐκεῖθεν δὲ ἀναστάντες εὐθὺ τοῦ Ἀρτάχ ἐβάδισαν, κατεῖχον δὲ τοῦτο Σαρακηνοὶ τὸν αὐτῶν στρατηγὸν ἐξελάσαντες». –Bar Εβραῖος, σ. 218. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 241. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 575-576, 586. –M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 237.

²²⁰⁶ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 136. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.8 κ.ε., 88.9 κ.ε., 90.4 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 128.23-132.17. –Bar Εβραῖος, σ. 218. Πρβλ. και C. Holmes, *Basil II*, σ. 359.

πολη, αλλά η σχετική πληροφορία του θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί²²⁰⁷. Όπως και να έχει, η «σαρακηνή», κατά τον αυτόπτη μάρτυρα Μιχαήλ Ατταλειάτη, φρουρά του Αρτάχ εγκατέλειψε έντρομη το κάστρο κατά την διάρκεια της πρώτης νύκτας μετά την άφιξη του αυτοκρατορικού στρατού, όταν αντιλήφθηκε ότι οι Βυζαντινοί ετοιμάζονταν να το πολιορκήσουν. Ο Διογένης εκτίμησε την στρατιωτική σπουδαιότητα του Αρτάχ και εγκατέστησε σε αυτό στρατιωτική φρουρά με επικεφαλής έναν *στρατηγό*. Παράλληλα φρόντισε για τον εφοδιασμό του κάστρου, ώστε να εξασφαλίσει την κατοχή του σε περίπτωση αποκλεισμού ή πολιορκίας²²⁰⁸. Ο Ατταλειάτης και η Συνέχεια του Σκυλίτση παρατηρούν σε αυτό το σημείο ότι η γενικότερη δράση του Διογένη τόνωσε, σε αντίθεση με την πολιτική των προηγούμενων αυτοκρατόρων, το ηθικό των Βυζαντινών στρατιωτών, που άρχισαν πλέον να μην φοβούνται τον αντίπαλο²²⁰⁹. Σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī, η αυτοκρατορική δύναμη κατέλαβε στην περιοχή του Αρτάχ και το φρούριο 'Imm²²¹⁰.

Η τύχη του Αρτάχ στα αμέσως επόμενα χρόνια δεν μας είναι γνωστή. Πιθανότατα συνέχισε να βρίσκεται υπό τον ευρύτερο έλεγχο του *δουκός* Αντιοχείας έως το 1075/76, όταν η Ιεράπολη και η περιοχή της καταλήφθηκαν από τους Τουρκομάνους του Ahmetşah, στρατιωτικού ηγέτη του εμίρη του Χαλεπίου Nasr bin Mahmūd bin Şālih bin Mirdās²²¹¹. Η επόμενη αναφορά του Αρτάχ πραγματοποιείται στο κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως (1108), που παραθέτει στο έργο της Άννα Κομνηνή. Σύμφωνα με τους όρους της συγκεκριμένης συνθήκης, το Αρτάχ αποτελούσε μία από τις *στρατηγίδες* πόλεις που θα παραχωρούνταν με τις περιοχές τους στο νορμανδικό *δουκάτο* της Αντιόχειας, επειδή υπάγονταν παλαιότερα σε αυτό²²¹².

²²⁰⁷ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 11 κ.ε. – Sibt bin al-Jawzī, σ. 136. Πρβλ. Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 586.

²²⁰⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 90.13-16. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 132.16-20. Βλ. και al-'Azīmī, σ. 358 (έτος εγίρας 461=31/10/1068-19/10-1069). – Sibt bin al-Jawzī, σ. 136. Ο Bar Εβραΐος, σ. 218, αναφέρεται στην κατάληψη των φρουρίων Αρτάχ και 'Im.

²²⁰⁹ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 132.20-133.1: «Ἐπ' αὐτοῦ τοίνυν τοῦ βασιλέως ἤρξαντο Ῥωμαῖοι πολεμίοις ἀντοφθαλμίζειν καὶ πρὸς γενναιότητα ἀναφέρειν λόγον καὶ συνίστασθαι πρὸς ἀντίθεσιν, ἐπεὶ τὰ γε κατὰ τοὺς προσεχῶς βασιλεύσαντας, πλὴν ἐπιδείξεως μόνης καὶ πλήθους συναγωγῆς, ἐν οὐδενὶ καρτερῶς πρὸς μάχην συνέρραζαν, ὡς εἶναι δῆλον ὅτι τοῦ ἡγεμόνος ἐστὶν ὡς ἐπίπαν τὸ κατορθούμενον ἐν πᾶσι τοῖς πράγμασι». – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 90.17 κ.ε.

²²¹⁰ Sibt bin al-Jawzī, σ. 136.

²²¹¹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 46-47. – Ibn Šaddād, έκδ. Α.-Μ. Eddé-Terrasse, σ. 289. – Ibn al-Athīr, σ. 191. – al-'Azīmī, σ. 360 (έτος εγίρας 468=16/8/1075-4/8/1076). – Bar Εβραΐος, σ. 225. Ειδικά για την κατάληψη της Ιεραπόλεως πρβλ. E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 120. – S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 186-187. – K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 245.

²²¹² Α. Κομνηνή, σ. 419.17-18.

ΚΑ. ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΓΑΒΑΛΩΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

- ΤΟΥΡΜΑ ΠΑΛΤΟΥ

ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΒΑΛΑΝΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΜΑΡΑΚΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΑΝΤΑΡΑΔΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΣΕΖΕΡ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

1. Η αυτοκρατορική κυριαρχία στα νότια της συριακής Λαοδίκειας έως την εμφάνιση των Τούρκων

Τα φρούρια της συριακής ακτής στα νότια της Λαοδίκειας ανακτήθηκαν από την αυτοκρατορία, μετά από αραβική κυριαρχία τριών και πλέον αιώνων, κατά την περίοδο της βυζαντινής στρατιωτικής προέλασης στην Ανατολή επί Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969) και Ιωάννη Α' Τζιμισκή (969-976). Στρατιωτικοί διοικητές (*στρατηγοί* και *τουρμάρχες*) και φρουρές τοποθετήθηκαν αμέσως σε αυτά (Γάβαλα, Μαρακέως, Βαλανέως, Παλτός, Αντάρδος, Λάρισσα κλπ.), γεγονός που καταδεικνύει την επιθυμία των Βυζαντινών να ελέγξουν στρατιωτικά την ευρύτερη περιοχή. Η αυτοκρατορία απέτυχε μὲν να καταλάβει την οχυρή Τύρο και το εσωτερικό της Συρίας, αλλά κατόρθωσε μολαταύτα να διατηρήσει τον έλεγχο των παραλιακών φρουρίων έως τα τέλη του 11^{ου} αι.²²¹³.

Τα Γάβαλα ή Ζέβελ (Ġabala, Gibellum, Gabauon, Ćouēln, σημ. Ġeble), λιμένας τριάντα χλμ. νοτίως της συριακής Λαοδίκειας²²¹⁴, είχαν επανακτηθεί αρχικά από τον Νικηφόρο Β' το 968-969. Ο ίδιος αυτοκράτορας, που έλαβε τελικά τον χαρακτηρισμό του «Ωχροῦ (ή Λευκού) θανάτου (*palida mors*) των Σαρακηνών», κατέλαβε εκείνη την περίοδο και τις νοτιότερες πόλεις Αντάρδο ή Ανταρτούς (Hisn Antartūs, λατ. Tortosa)²²¹⁵, παλαιά ε-

²²¹³ Βλ. αναλυτικά W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 37 κ.ε. –P.E. Walker, The “Crusade” of John Tzimiskes in the Light of New Arabic Evidence, *Byz.* 47 (1977), σ. 301 κ.ε. –J.H. Forsyth, *Yahyā b. Sa'īd al-Antākī*, σ. 370 κ.ε. –D.O. Seals V, σ. 35 κ.ε. Για το οδικό σύστημα, τα αστικά κέντρα, τα κάστρα και την γενικότερη διαμόρφωση της περιοχής βλ. τους σχετικούς χάρτες του R. Dussaud, *Topographie*, ειδικά τον χάρτη υπ' αρ. VII. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

²²¹⁴ Για τα Γάβαλα βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 94, 100, 113-114, 125, 128, 130. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 92, 99. –D.O. Seals V, σ. 36. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 417-418.

²²¹⁵ Για την Αντάρδο βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 94, 97, σημ. 3, 106-107, 109, 123, 128. –R. Dussaud, *Topographie*, σ. 121 κ.ε., 124 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 47, 72, 75, 92, 95, 98, 100. –J.P. Rey-Coquais, *Arados et sa péréee aux époques grecque, romaine et byzantine*, Paris 1974.

πισκοπή της Τύρου²²¹⁶, Βαλανέως ή Βαλανέαι ή Βαλαναία (Bāniyās, Wałaneac'ni, Bulunyas, Fālānāon, σημ. Banias)²²¹⁷, παραλιακό φρούριο ανάμεσα στην Λαοδίκεια και στην Τρίπολη και παλαιά επισκοπή της Απάμειας, καθώς και την βορειότερη Λαοδίκεια. Οι συγκεκριμένες κατακτήσεις του Φωκά αναγνωρίστηκαν από τους Άραβες με την συνθήκη που υπογράφηκε κατά τον χειμώνα του 969-970²²¹⁸. Όταν όμως ένα φατιμίδικο στράτευμα επιτέθηκε στην Συρία και πολιορκήσε την Αντιόχεια κατά το 970-971, οι νοτιότερες πόλεις αποσκήρτισαν από την αυτοκρατορία, γεγονός που εξηγεί την μη αναφορά των *στρατηγών* τους από το Τακτικόν του Escorial. Σύμφωνα πάντως με τον Λέοντα Διάκονο και τον Yahyā, ο Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής κατέκτησε εκ νέου τα ανωτέρω αστικά κέντρα και ίδρυσε τα *στρατηγάτα* ή *θέματα* Βαλανέως και Γαβάλων κατά την μεγάλη του εκστρατεία στην Συρία το 975, για να εξασφαλίσει την βυζαντινή κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή της Τριπόλεως²²¹⁹. Έτσι τα Γάβαλα και η (ή το²²²⁰) Βαλανέως απέκτησαν έναν αυτοκρατορικό *στρατηγό*²²²¹, όπως και το φρούριο του Μαρακέως (αραβ. Maraḳijja) όπως θα δούμε παρακάτω. Οι Φατιμίδες ανέκτησαν την Βαλανέως το 985, αλλά ο Λέων Μελισσηνός ανακατέλαβε την πόλη σχεδόν αμέσως²²²².

Το τοπικό αραβικό στοιχείο διαδραμάτισε μάλλον αρκετά σημαντικό ρόλο στην διοίκηση της περιοχής, αν λάβουμε υπόψη το, σημειωτέον αρκετά μεταγενέστερο πάντως, σωζόμενο μολυβδόβουλλο του *κουροπαλάτη* και *κριτή* του Ζεβέλου Αβδέλλα (εκ του αραβ. «'Abd Allāh»)²²²³. Στα νότια των Γαβάλων βρισκόταν η μικρή πόλη-φρούριο του Παλτού/Baldos (αραβ. Balda ή Bulda ή Baladah ή 'Arab al-Mulk)²²²⁴, η οποία είχε μετατραπεί σε έδρα *τουρμαρχή*. Ο εκάστοτε στρατιωτικός που έφερε το τελευταίο αξίωμα αποτελούσε

²²¹⁶ H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 247.15.

²²¹⁷ Βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 100, 105, 109, 113, σημ. 1, 125, 128. –R. Dussaud, *Topographie*, σ. 22 κ.ε., 128 κ.ε., 289 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 72-75. *D.O. Seals V*, σ. 37. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 419-420.

²²¹⁸ N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 260-261. Πρβλ. γενικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 93 κ.ε., 98 κ.ε. Για την συνθήκη βλ. Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 125-126. –Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 163-168. –Bar Εβραίος, σ. 173. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 728a, σ. 138-140 (με επιπρόσθετη παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας).

²²¹⁹ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 369. –Λέων Διάκονος, σ. 166.13 κ.ε., 168.4 κ.ε. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 99-101, 105. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 170-171. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 419-420.

²²²⁰ Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 15.1, σ. 37.

²²²¹ K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 417-418. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 95-96.

²²²² Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 416-417 –βλ. *D.O. Seals V*, σ. 37.

²²²³ Βλ. αρ. πίνακα 298.

²²²⁴ Βλ. R. Dussaud, *Topographie*, σ. 132 κ.ε. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 61, σημ. 4, 113, σημ. 1. J.P. Rey-Coquais, *Les parages de Paltos, Mélanges de l'Université Saint Joseph de Beyrouth* 41 (1965), σ. 221-225. –G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, σ. 416. –*D.O. Seals V*, αρ. 14, σ. 36. –*D.O. Seals V*, σ. 37. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 419-420. –Του ίδιου, *Antiocheia*, σ. 247.

κατά πάσα πιθανότητα υφιστάμενο του στρατηγού των Γαβάλων²²²⁵. Τα Γάβαλα υπήρξαν κατά την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή, που υπαγόταν στο πατριαρχείο Αντιοχείας²²²⁶. Δύο ελληνικές επιγραφές από την πόλη προέρχονται από την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η πρώτη είναι αχρονολόγητη και αποτελεί «ἐπιτάφιο» του «πρωτοπαπά της μεγάλης εκκλησίας (σημ.: των μελκιτών/ορθόδοξων) των Γαβάλων» Ιωάννη. Η δεύτερη χρονολογείται στο 1059 και αποτελεί επίσης «ἐπιτάφιο» του μοναχού Νικοδήμου²²²⁷.

Τον Σεπτέμβριο του 994 ο *δουξ* Αντιοχείας Μιχαήλ Βούρτζης επιχείρησε να άρει την πολιορκία του Χαλεπίου από ένα φατιμδικό στράτευμα του χαλίφη της Αιγύπτου al-Aziz (976-996). Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα της Αντιόχειας υπέστησαν ωστόσο συντριπτική ήττα στην μάχη που επακολούθησε στην κοιλάδα του Ruj, στον ποταμό δηλαδή Ορόντη (15 Σεπτεμβρίου), γεγονός που ανάγκασε τον Βασίλειο Β' να σπεύσει στην βόρεια Συρία (Απρίλιος-φθινόπωρο του 995)²²²⁸. Μετά την συγκεκριμένη εκστρατεία, η αυτοκρατορία ήλεγχε πλέον σταθερά το σύνολο της βόρειας συριακής ακτής από την Αλεξανδρέττα (σημ. Hatay) έως την Αντάραδο, εξαιρουμένου του φρουρίου του Μαρακέως, που παρέμενε ακόμη φατιμδικό²²²⁹. Ο Yahyā bin Sa'īd al-Antakī αναφέρεται πάντως στην απόσπαση του κάστρου του Μαρακέως το 1021 από τους Φατιμίδες (κυβερνήτης του ήταν τότε ο Muhammad bin Hulaid al-Bahrāni) και στην προσπάθεια ανακατάληψής του από τον εμίρη της Τρίπολης Ibn Zairak²²³⁰. Όπως και να έχει, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Βασιλείου Β' κατά το 995 μάλλον δεν είχαν αποφέρει ιδιαίτερα εδαφικά κέρδη²²³¹, καθώς ο ίδιος απέτυχε να εκπορήσει την Τρίπολη και προτίμησε να μην στραφεί εναντίον του Χαλεπίου²²³². Η επιτυχής προέλαση του αυτοκράτορα στις περιοχές της Απάμειας, Λάρισσας ή Σέξερ, Έμεσσας (Homs) και Ραφανείας, η εκπόρθηση των συγκεκριμένων πόλεων και η στρατιωτική εξασφάλιση της Ανταράδου, την οποία ο Βασίλειος Β' ενίσχυσε αμυντικά εγκαθιστώντας παράλληλα εκεί ως φρουρά στρατιώτες αρμενικής καταγωγής σύμφωνα με τον μάλλον

²²²⁵ D.O. Seals V, σ. 37. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 418.

²²²⁶ Βλ. H. Gelzer, *Bistümverzeichnisse*, σ. 250, 256, 259. –F.C. Conybeare, On Some Armenian Notitia, *BZ* 5 (1896), σ. 121. –E. Honigmann, Studien zur Notitia Antiochena, *BZ* 25 (1925), σ. 60 κ.ε.

²²²⁷ C. Mango, Deux inscriptions byzantines de Gabala en Syrie, *TM* 9 (1985), σ. 463-464 + I pl.

²²²⁸ Βλ. σχετικά I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 444-445. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 176. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 1, σ. 199-200. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 346 κ.ε., 476.

²²²⁹ W. Farag, Aleppo Question, σ. 54.

²²³⁰ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī έκδ. I. Kratchkovsky – A. Vasiliev, σ. 432-433, 506-507. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 109. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 72. –Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 418, 479-480, 483. –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 247.

²²³¹ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky – A. Vasiliev, σ. 442-443. –Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 191. –Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 43-44. –Abu al-Mahsīn bin Taḡrībīrdī, τομ. 4, σ. 120-121. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 106. –M. Canard, *H'amdaniides*, τομ. 1, σ. 705, 858-859.

²²³² Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 185-191. –Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 42-43. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 41-42. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 348-349. –W. Farag, *Muslim Neighbors*, σ. 188-192.

υπερβολικό Yahyā²²³³, δεν συνοδεύθηκε λοιπόν και από την επιβολή της βυζαντινής κυριαρχίας στην συριακή ενδοχώρα²²³⁴. Το συγκεκριμένο γεγονός εξηγεί κατά την γνώμη μας και τον υψηλό αριθμό των ανδρών που υποτίθεται ότι εγκαταστάθηκαν στην Αντάραδο. Ο αριθμός που παρέχει ο Yahyā είναι βέβαια μάλλον υπερβολικός, αλλά η συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε επιπρόσθετα τον νοτιότερο αμυντικό προμαχώνα της αυτοκρατορίας στην Συρία και βρισκόταν πολύ κοντά στο ισχυρότατο φατιμδικό φρούριο της Τρίπολης· η ισχυρή στρατιωτική της επάνδρωση ήταν κατά συνέπεια επιβεβλημένη²²³⁵.

Η δεύτερη εσπευσμένη εκστρατεία²²³⁶ του πολέμαρχου-αυτοκράτορα στην ευρύτερη περιοχή (β' ήμισυ του 999) πραγματοποιήθηκε μετά την ήττα και τον θάνατο του δούκως Αντιοχείας Κωνσταντίνου Δαλασσηνού στην Απάμεια (Ιούλιος του 999), στο αρχαίο δηλαδή στρατιωτικό κέντρο των Σελευκιδών (Ιούλιος του 980). Ο Βασίλειος Β' εκδίωξε και πάλι τους εισβολείς απαλάσσοντας το Χαλέπι από τα στρατεύματα του νέου Φατιμίδη χαλίφη της Αιγύπτου al-Hakim (996-1021) και τιμώρησε τις αυτοκρατορικές πόλεις της περιοχής που είχαν αποστατήσει. Αυτήν την φορά κατέλαβε την Σέζερ, διάφορα μικρότερα φρούρια και την Ραφανεία, σύμφωνα με τις αφηγήσεις των Yahyā και Kamāl al-Dīn, και προωθήθηκε έως την Έμεσα και την Ηλιούπολη (Baalbek ή Ba'albak ή Baalbakk')²²³⁷. Η εκστρατεία είχε ως τελικό αποτέλεσμα την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης ή καλύτερα ανακωχής του 1001 μεταξύ Βυζαντίου και Φατιμιδών, η οποία οριστικοποίησε και επισήμως τα όρια της βυζαντινής επανάκτησης της βόρειας Συρίας²²³⁸.

Η έλλειψη σωζόμενου σφραγιστικού υλικού και σχετικών αναφορών στα αφηγηματικά κείμενα δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε, αν η Αντάραδος συνέχισε να αποτελεί έδρα στρατηγού κατά τον 11^ο αι., πράγμα που θα ήταν λογικό εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης της πόλης. Τα σωζόμενα πάντως μολυβδόβουλλα των αξιωματούχων των Γαβάλων επιβεβαιώνουν κατά τον Ν. Οικονομίδη την ύπαρξη του ομώνυμου θέματος κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι.²²³⁹. Χαρακτηριστικές είναι πράγματι οι σφραγίδες του Ευστράτιου Βοτανε-

²²³³ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 443. Πρβλ. J.H. Forsyth, *Yahyā b. Sa'īd al-Antakī*, σ. 495. –W. Treadgold, *Army*, σ. 80. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 262-263.

²²³⁴ W. Farag, *Aleppo Question*, σ. 53. Για τις Ραφανεία, Σέζερ βλ. παρακάτω στο κυρίως κείμενο.

²²³⁵ Βλ. και W. Treadgold, *Army*, σ. 80.

²²³⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 378.40: «ὅσον ἐν φαντασίᾳ γενόμενος ἐκείσε».

²²³⁷ Βλ. I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 450-451, με σχετικές παραπομπές στις πηγές. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 176-177. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 347 κ.ε.

²²³⁸ Δυστυχώς το κείμενο της συνθήκης δεν διασώζεται. Βλ. πάντως Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 461. –Abū Šujā' Rudhrāwārī, σ. 230. –Ibn al-Qalānīsī, σ. 54-55. –*The Eclipse of the Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century*, translated by H.F. Amedroz - D.S. Margoliouth, Oxford 1920-1921, τομ. 6, σ. 243. –Ibn al-Athīr al-Jazārī, *al-Ta'rikh al-Bāhir Fī al-Dawla al-Atābikiya*, έκδ. 'Abd'l-Qādir Ahmad Tulymāt, Cairo 1963, IX, σ. 42. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 792b-792c, σ. 204. –W. Farag, *Muslim Neighbors*, σ. 263-264.

²²³⁹ Ν. Οικονομίδης, *Listes*, σ. 261, σημ. 19. Ο ίδιος ερευνητής πάντως υποστήριξε σε άλλη μελέτη του (*Frontière orientale*, σ. 289) ότι οι *στρατηγοί* που υπάγονταν στον *δούκα* Αντιοχείας διέμεναν στα φρούρια Παλατζά και Αρτάχ. Προφανώς όμως ο Ν. Οικονομίδης αναφερόταν μόνο στα *στρατηγάτα* της

ιάτη *ανθυπάτου* και *στρατηγού* του Ζεβέλου²²⁴⁰ αλλά και των *βασιλικών σπαθαροκανδιδάτων* και *τουρμαρχών* του Παλτού²²⁴¹. Η μεταγενέστερη επίσης Άννα Κομνηνή αναφέρεται στα παλαιά *στρατηγάτα* Γαβάλων (ή Ζέβελ), Μαρακέως, Βαλανέως και Ανταράδου· τα τελευταία υπάγονταν μεν αρχικά, σύμφωνα τουλάχιστον με το κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως (1108), στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Αντιοχείας, αλλά η διοίκησή τους δεν θα παραχωρούνταν στο Νορμανδούς της συγκεκριμένης πόλης, προφανώς εξαιτίας της στρατηγικής τους θέσης²²⁴².

2. Η εμφάνιση των Τούρκων στα συριακά παράλια της αυτοκρατορίας

Οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι του 11^{ου} δεν παρέχουν δυστυχώς ιδιαίτερες πληροφορίες για την τουρκική διείσδυση στις συριακές περιοχές της αυτοκρατορίας, εξαιρουμένων μόνο κάποιων αποσπασματικών αναφορών τους για την Αντιόχεια, το Αρτάχ και την Ιεράπολη. Γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει να αρκεστούμε στις μαρτυρίες των αραβικών πηγών και φυσικά στην μεταγενέστερη Άννα Κομνηνή· η τελευταία περιγράφει την στρατιωτική επανεμφάνιση του Βυζαντίου στην ευρύτερη περιοχή κατά τα τέλη του 11^{ου} και τις αρχές του 12^{ου} αι. και παραθέτει στην «*Άλεξιάδα*» της το κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως, πραγματικά πολύτιμη πηγή για την διοικητικο-στρατιωτική οργάνωση των περιοχών βόρειας Συρίας.

Σύμφωνα λοιπόν με την Κομνηνή, ο αυτοκρατορικός αξιωματούχος Καντακουζηνός είχε κυριεύσει τα Γάβαλα, το Μαρχάπιν (al-Marqab), το Αργυρόκαστρον²²⁴³ και άλλα παραθαλάσσια φρούρια, ανάμεσα στην Λαοδίκεια και την Τρίπολη κατά τα τέλη του 11^{ου} αι. Η ίδια συγγραφέας μας πληροφορεί ότι τα συγκεκριμένα «πολίχνια» κατέβαλλαν έως τότε φόρο στους «Σαρακηνούς»²²⁴⁴. Ο γνωστός από την άλλη Βυζαντινός αξιωματούχος

περιοχής που μαρτυρούνται στο Τακτικόν Escorial, σ. 269.5,11. Ένα φρούριο στα ανατολικά των Γαβάλων και της Βαλανέως ήταν ο Μενίκος (αραβ. al-Manīqa). Βλ. γι' αυτό Yahyā bin Sa'īd al-Antakī έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 508 κ.ε., 512 κ.ε., 525 κ.ε. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 41-42, 79-80, 92, 94-98. -E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 100, 112-114, 229. -K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 248. -Th. Bianquis, *Damas et la Syrie*, τομ. 2, σ. 482 κ.ε.

²²⁴⁰ Βλ. αρ. πίνακα 296.

²²⁴¹ Βλ. αρ. πίνακα 299, 300.

²²⁴² Α. Κομνηνή, σ. 420.39.47 : «ἦσαν δὲ ἄρα καὶ αἱ ἀπὸ τῆς δουκικῆς ἀρχῆς τῆς κατὰ τὴν πόλιν Ἀντιόχου ἀποτμηθεῖσαι μερίδες {καὶ} παρὰ τῆς βασιλείας ὑμῶν ὡς ἐθελόντων ταύτας προσοικειώσασθαι καθ' ὁλόκληρον αὐταί· τὸ τε θέμα Ποδανδόν (...) καὶ αὐτὸ δῆπουθεν τὸ στρατηγᾶτον Γαβάλων, ὃ καὶ Ζέβελ ὑποβαρβαρίζοντες λέγομεν». Πρβλ. και K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 244.

²²⁴³ Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 383, αναφέρεται και στο Αργυρόκαστρον (από το επώνυμο του Ρωμανού Γ' Αργυρού), το οποίο ο E. Honigmann, ό.π., σ. 114, ταύτισε με το Qal'at al-'Ullaiqa.

²²⁴⁴ Α. Κομνηνή, σ. 354.60-64: «ἐν ταυτῷ δὲ καὶ πολλὰ τῶν περὶ θάλατταν πολιχνίων κατέσχε, τὸ τε Ἀργυρόκαστρον καλούμενον, τὸ Μαρχάπιν, τὰ Γάβαλα καὶ ἄλλα τα, μέχρις αὐτῶν συνόρων Τριπόλεως ἐφθακώς, ἅπερ πρότερον μὲν φόρους τοῖς Σαρακηνοῖς ἐδίδουν, ἐν ὕστεροις δὲ παρὰ τοῦ

Ευμάθιος Φιλοκάλης διατελούσε *δουζ* των ανακαταληφθέντων Μαρακέως και Βαλανέως αλλά και της Κύπρου ήδη κατά το 1099²²⁴⁵. Η ευρύτερη περιφέρεια είχε ενδεχομένως απολεσθεί προσωρινά για την αυτοκρατορία κατά την περίοδο της εισβολής του Τουρκομάνου εμίρη του σουλτάνου Melikšah Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī στην Συρία και την Παλαιστίνη· η συγκεκριμένη εκστρατεία κατέληξε στην άλωση της Ramla αλλά και των Ιεροσολύμων κατά τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1073²²⁴⁶.

Ο Άραβας χρονογράφος Ibn al-Athīr πραγματοποιεί στο έργο του «*al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh*» αρκετές αναφορές στις παραθαλάσσιες, μεσογειακές περιοχές της Συρίας. Περιγράφει την φυγή του κυβερνήτη της Δαμασκού al-Mu'alla bin Haydara, αξιωματούχου του Φατιμίδα χαλίφη al-Mustansīr bin Allāh (1035-1094), μετά την πολιορκία της πόλης από τον προαναφερθέντα εμίρη Atsiz (20 Απριλίου-19 Μαΐου 1075). Μετά την άρση της πολιορκίας, κάπου ανάμεσα στις 20 Μαΐου-17 Ιουνίου, ο al-Mu'alla εγκατέλειψε την Δαμασκό, μετά από μια εξέγερση των κατοίκων αλλά και της φρουράς («*ahdāth*») της πόλης, που είχαν αγανακτήσει εξαιτίας της τυραννικής του διακυβέρνησης. Ο al-Mu'alla αναζήτησε προσωρινό καταφύγιο στην Bāniyās (=Βαλαναία) και αμέσως μετά στην Τύρο, αλλά ο Ibn al-Athīr δεν διευκρινίζει, αν το πρώτο φρούριο βρισκόταν ακόμη υπό αυτοκρατορικό έλεγχο. Λίγο μετά αναφέρει ωστόσο ότι ο επόμενος διοικητής της Δαμασκού Intisār bin Yahyā al-Maṣmūdī (ή Razīn al-Dawla)²²⁴⁷, επικεφαλής των Βερβέρων Maṣmudā της βόρειας Αφρικής, εκδιώχθηκε επίσης από την πόλη. Το συγκεκριμένο γεγονός προκάλεσε την επέμβαση του Atsiz (Μάρτιος-Απρίλιος του 1076) και την τελική παράδοση της Δαμασκού στον ίδιο μετά από αποκλεισμό (Ιούνιος του 1076). Ο Intisār bin Yahyā αποζημιώθηκε τότε με την παραχώρηση της ακρόπολης της Βαλανείας, γεγονός που καταδεικνύει ότι η πόλη δεν βρισκόταν πλέον υπό αυτοκρατορικό έλεγχο²²⁴⁸. Προφανώς ο Atsiz την είχε καταλάβει νωρίτερα, ίσως κατά το 1073.

Ο Ibn al-Athīr αναφέρεται επίσης στην ανάθεση της Συρίας στον φιλόδοξο Τούρκο αρχηγό Tāj al-Dawla Tutuṣ bin Alp Arslān από τον αδελφό του, σουλτάνο Melikšah, το 1077/78. Ο Σελτζούκος σουλτάνος είχε εξουσιοδοτήσει εκείνη την περίοδο τον Tutuṣ «να κατακτήσει όσες τοποθεσίες μπορούσε σε αυτές τις περιοχές». Η άφιξη του τελευταίου στην Συρία μαρτυρείται και από άλλες αραβικές πηγές (Ibn al-Jawzī, Kamāl al-Dīn, Ibn al-

αὐτοκράτορος πολλοῖς ἰδρῶσι καὶ πόνοις τῇ Ῥωμαίων ἐπανεσώθησαν». Πρβλ. γενικότερα E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 125.

²²⁴⁵ A. Κομνηνή, σ. 343.85-344.86.

²²⁴⁶ Βλ. σχετικά Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 179 (με την χρονολόγηση του κυρίως κειμένου). –Ibn al-Athīr, σ. 172, 190 (δίνει το έτος εγίρας 463, δηλαδή 1070-1071).

²²⁴⁷ O Ibn al-Qalānisi, σ. 108, τον αποκαλεί «Zayn al-Dīn».

²²⁴⁸ Ibn al-Athīr, σ. 190. Βλ. γενικά και Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 179-180. Πρβλ. επίσης M. Miotto, *Ανταγωνισμός*, σ. 248.

Qalānisi²²⁴⁹. Ο Τούρκος αρχηγός πολιορκήσε χωρίς αποτέλεσμα το Χαλέπι²²⁵⁰, αλλά κυρίευσε την Δαμασκό (ca. 1077/78)²²⁵¹ και εκτέλεσε τον Τουρκομάνο διοικητή της Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī²²⁵².

Η δεύτερη ειδική αναφορά του Ibn al-Athīr σχετικά με τις παράλιες περιοχές της Συρίας που ανήκαν στην αυτοκρατορία αφορά την Αντάραδο. Ο Άραβας ιστοριογράφος περιγράφει την επίθεση του Tutuṣ στην συριακή ακτή, μετά την απομάκρυνση του εμίρη της Μοσούλης Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayṣ bin Madrān από την περιοχή της Δαμασκού το 1082. Ο Tutuṣ έσπευσε τότε να καταλάβει την Αντάραδο και κάποια ακόμη φρούρια και κατόπιν επέστρεψε στην Δαμασκό²²⁵³. Η άλωση της Ανταράδου (και της Ηλιοπόλης ή Baalbek ή Ba'albak) από τον Tutuṣ αναφέρεται και από τον al-'Azīmī²²⁵⁴. Σύμφωνα με τον Bar Εβραίο, η Αντάραδος και η Ταρσός καταλήφθηκαν από τον Σελτζούκο σουλτάνο της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah, όταν ο τελευταίος εκστράτευσε στις περιοχές της νότιας Μικράς Ασίας και της βόρειας Συρίας. Ο Bar Εβραίος χρονολογεί την κατάληψη των πόλεων στο έτος εγίρας 475, δηλαδή ανάμεσα στις 1/6/1082-20/5/1083, υποτιθέμενα λίγο πριν την κατάληψη της Αντιόχειας από τον Süleymanşah²²⁵⁵. Ενδεχομένως η χρονολόγηση να είναι εσφαλμένη, εφόσον γνωρίζουμε ότι η κάθοδος του τελευταίου σε αυτές τις περιοχές

²²⁴⁹ Βλ. σχετικά Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 112. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 56-57. –Ibn al-Jawzī, σ. 313.

²²⁵⁰ Ibn al-Jawzī, σ. 313. –Ibn al-Athīr, σ. 197. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 11-13, 16, 56-57. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 137-138, 144, 146, 149, 197.

²²⁵¹ Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 112-113. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 200. –Ibn al-Athīr, σ. 198, ο οποίος μας πληροφορεί ότι ο Muhammad bin 'Abd al-Malik al-Hamadhānī, που είχε συγγράψει μια συνέχεια της «Ιστορίας» του al-Tabarī και απεβίωσε το 1127, χρονολογεί την κατάκτηση της Δαμασκού στο 1077/78, αλλά ο κάτοικος της συγκεκριμένης πόλης al-Hafīz Abu'l-Qasim bin 'Asākir την τοποθετούσε στο 1079/80. Βλ. πράγματι Ibn 'Asākir, τομ. 3, σ. 340. Ο Sibt bin al-Jawzī, σ. 200, 203, σημειώνει επίσης ότι κάποιοι ανάγουν το γεγονός στο 1079/80. Ο ιρακινός ιστοριογράφος Muhammad bin al-Sābi τοποθετούσε την κατάκτηση της πόλης στον Οκτώβριο του 1079, σύμφωνα με την παρατήρηση του Sibt bin al-Jawzī, σ. 201.

²²⁵² Η θανάτωση του Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī έλαβε χώρα κάπου ανάμεσα στις 11 Σεπτεμβρίου με 10 Οκτωβρίου του 1078 (Rabī' I) σύμφωνα με τον Sibt bin al-Jawzī, σ. 200. Βλ. επίσης Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 112-113. –Ibn al-Athīr, σ. 198. –al-'Azīmī, σ. 471-472. –Ibn Abi'l Hayjā, ό.π., fol. 131r. –Girjūs bin al-'Amid, *Ta'rikh al-Muslimīn*, Leiden 1625, σ. 566-567. –al-Dhahabī, *Ta'rikh al-Islām*, εν «British Museum», MS O.R. 50, fol. 11r. –Του ίδιου, *Duwal al-Islām*, Hyderabad 1919, τομ. 1, σ. 208. –Ibrāhīm bin Abi'l-Dam, *Ta'rikh bin Abi'l-Dam*, εν «Bodleian Library», March, 60, fol. 134r. –al-Bustān al-Ġāmi', *Tawārikh Ahl al-Zamān*, fol. 90r.v. –Isma'il bin Umar bin Kathīr, *Al-Bidayāh Wa'l Nihāyah*, Cairo 1932, XI, σ. 119. –Muhammad bin 'Alī bin Muyassar, *Akhbār Miṣr*, έκδ. H. Massé, Cairo 1919, II, σ. 26. –'Ismā'il bin 'Alī Abu'l-Fidā, *Al-Mukhtaṣar Fi Akhbār al-Baṣar*, İstanbul 1869, I, σ. 203. –Abdu'l-Rahman bin Khaldun, IV, σ. 137-138. –al-Safadī (Rizq Allāh Maqariūs), *Tārikh Duwal al-Islām*, Cairo 1907, II, σ. 123 –για τις παραπομπές στους δέκα τελευταίους συγγραφείς βλ. S. Zakkar, ό.π., σ. 199-200, σημ. 22.

²²⁵³ Ibn al-Athīr, σ. 204.

²²⁵⁴ al-'Azīmī, σ. 364.

²²⁵⁵ Bar Εβραίος, σ. 227, 229. Ο ίδιος ιστοριογράφος (σ. 229) ισχυρίζεται ότι ο Süleymanşah χρησιμοποίησε τις συγκεκριμένες πόλεις για την ναυπήγηση πλοίων.

υπήρξε κάπως μεγαλύτερη (ca. 1084)²²⁵⁶. Η Αντάραδος αναφέρεται ως μία από τις πόλεις που ήλεγχαν οι Ρουπενίδες Αρμένιοι αρχηγοί Γ'oros και Lewon (βυζ. Λεβούνης) στις αρχές του 12^{ου} αι.²²⁵⁷, οι οποίοι μάλιστα αναγνώριζαν τότε την αυτοκρατορική επικυριαρχία²²⁵⁸.

Η συνθήκη της Δεαβόλεως (1108) μνημονεύει μία ακόμη *στρατηγίδα* της περιοχής, την Λάρισσα ή Σέζερ (αρχ. Καισάρεια, αραβ. Šaizar ή Qal'at Sēḡar)²²⁵⁹, η οποία βρισκόταν αρκετά ανατολικότερα, 60 περίπου χλμ. νοτίως της Αντιόχειας, στην μεγάλη καμπή του Ορόντη και ανάμεσα στην Απάμεια και στην Hamah (αρχ. Επιφάνεια): τα εδάφη της ευρύτερης περιοχής συναποτελούσαν κατά την ρωμαϊκή περίοδο την *επαρχία* «Συγία II»²²⁶⁰. Σε αντίθεση με τα *στρατηγάτα* Γαβάλων, Μαρακέως, Βαλανέως και Ανταράδου, η αυτοκρατορία παραχωρούσε μεταξύ άλλων με την ανωτέρω συνθήκη και την διοίκηση της Σέζερ και της περιφέρειάς της στους Νορμανδούς της Αντιόχειας, προφανώς επειδή η Σέζερ βρισκόταν στην ενδοχώρα της Συρίας και δεν ήταν σε θέση να την ελέγξει.

Η Σέζερ είχε κατακτηθεί από τον Βασίλειο Β' το 999, ο οποίος εγκατέστησε εκεί μία αρμενική φρουρά²²⁶¹. Η πόλη συνέχισε όμως να διαθέτει στρατιωτική φρουρά καθόλη την διάρκεια του 11^{ου} αι. Το συγκεκριμένο γεγονός συνάγεται από τις πληροφορίες που παρέχουν οι Yahyā bin Sa'īd al-Antakī και Kamāl al-Dīn για την αμφισβήτηση της τοπικής βυζαντινής κυριαρχίας από τους Άραβες το 1003/04 και την στρατιωτική ήττα που υπέστη τελικά ο *δουξ* Αντιοχείας Νικηφόρος Ουρανός²²⁶² αλλά και από τα λεγόμενα επιγραφής της ακρόπολης της Σέζερ: στην τελευταία μνημονεύεται από τους στρατιώτες της φρουράς ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνas (Οκτώβριος 1039 [βασιλεία 1034-1041])²²⁶³. Γύρω στο 1025 ο Muqallad bin Naṣr bin Munqidh είχε λάβει, μεταξύ άλλων, ως *iktā'* από τον εμίρη του Χαλεπίου Ṣālih bin Mirdās την περιοχή της Σέζερ, την οποία ωστόσο ήλεγχαν

²²⁵⁶ Το ίδιο έτος (1082-1083) δίνει και ο Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 217, για την κατάληψη της Ταρσού. Βλ. όμως αντιθ. al-'Azīmī, σ. 364-365 (έτος εγίρας 476, δηλαδή ανάμεσα στις 21-5-1083 και 9-5-1084).

²²⁵⁷ Usāma bin 'Alī bin Muršid (ή Usāma bin Munqidh), *Kitāb al-I'tibār*: Un émir syrien au premier siècle des Croisades : vie d'Ousama, *Revue de l'Orient latin*, Paris 1893, σ. 521.

²²⁵⁸ Α. Κομνηνή, σ. 419.19-22.

²²⁵⁹ Α. Κομνηνή, σ. 419.7-17: «δεῖ δὲ καὶ τὰς διὰ χρυσοβούλλου λόγου δωρηθείσας μοι παρὰ τοῦ θεοπροβλήτου κράτους ὑμῶν χώρας καὶ πόλεις ἐκθεῖναι ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι (...) ἢ περὶ τὴν στρατηγίδα τὸ Σέζερ ἅπασα χώρα, ἣν τινα Λάρισσαν Ἑλληνες ὀνομάζουσιν».

²²⁶⁰ Για την Σέζερ βλ. γενικά Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 94-95, 97, 106-108, 122, 127, 131-132. – Του ίδιου, λ. Šaizar, *EF*¹, τομ. 4, σ. 298. –R. Mouton, λ. Šayzar, *EF*², τομ. 9, σ. 424. –R. Dussaud, *Topographie*, σ. 145 κ.ε., 186 κ.ε., 190 κ.ε. –S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 85, 200, 204-205.

²²⁶¹ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 249-250, 457-458. –Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 192. Πρβλ. Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 107. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 263. –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 248.

²²⁶² Kamāl al-Dīn, τομ. 1, σ. 196. –Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 258, 466. Πρβλ. Ε. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 108. –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 248.

²²⁶³ L. Jalapert - R. Mouterde - Cl. Mondésert, *Inscriptions*, ap. 1377, σ. 95-97 -βλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 248.

τότε απόλυτα οι Βυζαντινοί²²⁶⁴. Ο Ρωμανός Γ΄ Αργυρός (1028-1034) είχε προτείνει στον Φατιμίδη χαλίφη al-Zāhir (1021-1035), μετά την αποτυχημένη εκστρατεία του στην βόρεια Συρία (το 1030), την ανταλλαγή της απομονωμένης Σέζερ με την Απάμεια, ώστε το σύνορο να αποκτήσει μία πιο ορθολογική διάταξη, αλλά οι Φατιμίδες αρνήθηκαν²²⁶⁵. Η Λάρισα/Σέζερ παρέμεινε ουσιαστικά στην αφάνεια κατά τα επόμενα χρόνια και αρκετά αργότερα περιήλθε τελικά υπό τον έλεγχο των μελών της οικογένειας των Munqidh, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω²²⁶⁶.

Στα τέλη του 1079 ο Afṣīn Bey (ελλ. Αυσινάλιος) επιτέθηκε στην Σέζερ, αφού πρώτα κατέστρεψε ανηλεώς την περιφέρεια της Ραφαναίας. Ο αδίστακτος Τουρκομάνος αρχηγός δεν κατόρθωσε όμως να καταλάβει την Λάρισα εξαιτίας της οχύρωσής της και της παρουσίας στην περιοχή του Munqidh εμίρη ‘Alī bin Muqallid (γνωστού αργότερα ως Sadīd al-Mulk)²²⁶⁷. Ο τελευταίος ήταν τότε, όπως και ο Muqallad bin Naṣr bin Munqidh νωρίτερα, εμίρης του Καφαρδά (αραβ. Kafartāb ή Kafar-Tāb)²²⁶⁸ και δεν ήλεγχε ακόμη την Σέζερ.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέχουν οι Άραβες συγγραφείς, ο ‘Alī bin Muqallid εξασφάλισε τελικά την κατοχή του φρουρίου της Σέζερ από τον επίσκοπο (al-uṣquf) της al-Bāra κατά την 31^η Δεκεμβρίου του 1081 (έτος εγίρας 474, αραβικός μήνας Rajab) καταβάλλοντας στον τελευταίο ορισμένο χρηματικό αντίτιμο²²⁶⁹. Ο συγκεκριμένος επίσκοπος κατείχε, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο, την Σέζερ «εις το όνομα των Ρωμαίων», αλλά τελικά κάμφθηκε από την ασφυκτική πίεση και τις υποσχέσεις του εμίρη²²⁷⁰. Ο ‘Alī bin Muqallid επιθυμούσε μάλιστα από καιρό την κατάκτηση της εξαιρετικά οχυρής πόλης.

²²⁶⁴ R.S. Humphreys, λ. Munkidh, *EF*², τομ. 7, σ. 577.

²²⁶⁵ Yahyā bin Sa’īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 271. Πρβλ. M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 252.

²²⁶⁶ Για την συγκεκριμένη οικογένεια βλ. Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 113, 121, 133, 144-150, 164-165, 167, 174, 177, 183, 190-191, 239, 255-256, 264, 278, 343, 348-350. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, passim. –Usāma bin ‘Alī bin Muṣṣid (ή Usāma bin Munqidh), *Kitāb al-I’tibār*, αγγλ. μτφρ. P.K. Hitti, *Memoirs of an Arab-Syrian Gentleman or an Arab Knight in the Crusades*, Princeton 1927 (ανατ. Beirut 1964), passim. –‘Imad al-Dīn, *Kharīdat al-kasr*, έκδ. Šukri Fayṣal, Damas 1955, σ. 497-579. Πρβλ. R.S. Humphreys, λ. Munkidh, *EF*², τομ. 7, σ. 577-580, με παράθεση πηγών και επιπρόσθετης βιβλιογραφίας.

²²⁶⁷ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 65 κ.ε. –Sibt bin al-Jawzī, σ. 201. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 200.

²²⁶⁸ Για τον Καφαρδά βλ. R. Dussaud, *Topographie*, σ. 178 κ.ε.

²²⁶⁹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 76-77. –Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 9. Πρβλ. σχετικά E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 122. –K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 248-249. –S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 204-205. –M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 252-253. Ο ‘Alī bin Muqallid ήταν θείος εξ αγχιστείας του εμίρη του Χαλεπίου Naṣr bin Mahmūd bin Šālih bin Mirdās και είχε αναλάβει αρχικά την ουσιαστική διακυβέρνηση του εμιράτου από τον ανενιό του. Βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 188. Η al-Bāra αποτελούσε σημαντικό θρησκευτικό κέντρο των χριστιανών της Συρίας. Βλ. γι’ αυτή R. Dussaud, *Topographie*, σ. 173 κ.ε., 180 κ.ε., 205 κ.ε.

²²⁷⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 178. Πρβλ. R.S. Humphreys, λ. Munkidh, *EF*², τομ. 7, σ. 577. –M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 252. Δεν γνωρίζουμε, αν ο επίσκοπος ήταν μονοφυσίτης ή ορθόδοξος.

Επειδή δεν ήταν σε θέση να την καταλάβει με έφοδο, έκτισε ένα φρούριο σε μικρή απόσταση, δίπλα στον ποταμό Ορόντη, το οποίο ονομάστηκε Qal'at al-Jisr ή Kāl'at al-Djisir (=Το κάστρο της γέφυρας). Ο εμίρης ήταν κατόπιν σε θέση να αποκλείσει τους υπερασπιστές της Σέζερ και να τους εξαναγκάσει σε λιμοκτονία μέσω μιας χρονικά παρατεταμένης πολιορκίας, χωρίς να φοβάται την βυζαντινή αντίδραση²²⁷¹.

Προφανώς η αυτοκρατορία αδυνατούσε εκείνη την περίοδο να υπερασπιστεί στρατιωτικά τα εδάφη της στην Συρία, εξαιτίας της νορμανδικής επίθεσης στην Ήπειρο. Ο πόλεμος με τους Νορμανδούς απέτρεπε οποιαδήποτε αποστολή στρατιωτικών ενισχύσεων δια θαλάσσης, καθώς οι διαθέσιμες ναυτικές δυνάμεις της αυτοκρατορίας ήταν απασχολημένες στο Ιόνιο πέλαγος και στην Αδριατική²²⁷². Οι χερσαίες βυζαντινές δυνάμεις της Ανατολής είχαν επίσης αποσυρθεί στα Βαλκάνια²²⁷³, ενώ η πρόσβαση στην βόρεια Συρία δια ξηράς ήταν ούτως ή άλλως σχεδόν αδύνατη, εξαιτίας της τουρκικής εγκατάστασης στην Βιθυνία²²⁷⁴. Έτσι, οι τοπικοί διοικητές και λοιποί άρχοντες της Συρίας εξαναγκάζονταν εκ των πραγμάτων να παραδίδουν τα αποκλεισμένα τους φρούρια. Ο 'Alī bin Munqidh ίδρυσε τελικά ένα εμιράτο με επίκεντρο την Σέζερ, το οποίο συμπεριλάμβανε κατά το 1082 το Καφαρδά, την Απάμεια και διάφορα χωριά αλλά μάλλον όχι και την συριακή Λαοδίκεια, όπως υποστήριζε παρακινδυνευμένα ο R.S. Humphreys²²⁷⁵, εφόσον γνωρίζουμε ότι ο Αλέ-

²²⁷¹ al-'Azīmī, σ. 363. –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 75, 77. –Του ίδιου, *Bughyat al-Talab Fi Ta'rīkh Halab*, εν «Βιβλιοθήκη του Ahmet Γ'», İstanbul, αρ. 2925, VII, fol. 147r.v. –Abū al-Mahasīn Yusuf bin Tagrī Bardī, V, 1 3-114. –Ibn Abī'l Hayjā', *Ta'rīkh bin Abi'l-Hayjā'*, εν «Βιβλιοθήκη Ahmadiya», Τυνησία, αρ. 4915, fol.131v. –Girjūs bin al-'Amid, *Ta'rīkh al-Muslimīn*, Leiden 1625, σ. 568. –Muhammad al-Hawawī, *al-Ta'rīkh al-Manṣuri*, έκδ. P.A. Gryaznevič, Moskva 1960, fol. 74v. –al-Dhahabī, *Ta'rīkh al-Islām*, εν «British Museum», MS O.R. 50, fol. 11v. –Του ίδιου, *Duwal al-Islām*, Hyderabad 1919, τομ. 2, σ. 4. –Ibrāhīm bin Abi'l-Dam, *Ta'rīkh bin Abi'l-Dam*, εν «Bodleian Library», March, 60, fol. 134r.v. –για τις παραπομπές στους πέντε τελευταίους συγγραφείς βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 205, σημ. 27. Αναφορές στα γεγονότα του κυρίως κειμένου πραγματοποιεί και ο Sibṭ bin al-Jawzī στο έργο του «*Mi'rāt al-Zamān fī Ta'rīkh al-A'yān*», αλλά η αποσπασματική έκδοση του A. Sevim (βλ. σ. Ixvi-Ixvii, 15), που έχουμε υπόψη, δεν εμπεριέχει το συγκεκριμένο απόσπασμα. Βλ. όμως το κείμενο στον χειρόγραφο κώδικα του Sibṭ bin al-Jawzī που βρίσκεται στην «Βιβλιοθήκη του Ahmet Γ'», İstanbul, fol. 2907c (αφήγηση γεγονότων έτους εγίρας 474). Για όσα αναφέρονται στο κυρίως κείμενο πρβλ. και R.S. Humphreys, λ. Munkidh, *EF*², τομ. 7, σ. 577.

²²⁷² Πρβλ. σχετικά Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 25 κ.ε. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ'1, σ. 36 κ.ε.

²²⁷³ Βλ. Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Γ', σ. 20. –Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 73 κ.ε.

²²⁷⁴ Βλ. αναλυτικότερα J. Laurent, *Sultanat de Roum*, σ. 177 κ.ε. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 595, τομ. Γ', σ. 21. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ'1, σ. 34-35, 44. –Α. Sevim, *Süleymanşah*, σ. 26 κ.ε. –Του ίδιου, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 81 κ.ε. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Η ίδρυση του σουλτανάτου της Ρωμανίας, εν *Ιστορικά* 50 (28 Σεπτεμβρ. 2000, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 38-43. –Του ίδιου, *Σουλτανάτο*, σ. 19 κ.ε.

²²⁷⁵ R.S. Humphreys, λ. Munkidh, *EF*², τομ. 7, σ. 577.

ξιος Α΄ Κομνηνός παραχώρησε εκεί εμπορικά προνόμια στους Βενετούς κατά τον Μάιο του ίδιου έτους²²⁷⁶.

Η ευρύτερη περιοχή συνέχισε να διοικείται από τους διαδόχους της δυναστείας του 'Alī bin Munqidh²²⁷⁷. Ο al-'Azīmī μαρτυρεί πάντως ότι η Σέζερ πολιορκήθηκε κατά το έτος εγίρας 475 (=1/6/1082-31/5/1083), χωρίς όμως να διευκρινίζει από ποιον ακριβώς. Ο ίδιος αναφέρει το γεγονός αμέσως μετά την πληροφορία του περί κατάληψης της Ανταράδου και της Ηλιούπολης από τον Tutuṣ, τον αδελφό δηλαδή του σουλτάνου Melikṣah²²⁷⁸. Ο τρόπος παράθεσης των συγκεκριμένων εξελίξεων από τον al-'Azīmī είναι ωστόσο παραπλανητικός και δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Στην πραγματικότητα η Σέζερ πολιορκήθηκε από τον 'Uqayli εμίρη της Μοσούλης και του Χαλεπίου (από τον Σεπτέμβριο του 1080²²⁷⁹) Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayṣ bin Madrān, ο οποίος επιδίωκε τότε την εξασφάλιση του ελέγχου ολόκληρης της Συρίας. Γι' αυτόν τον λόγο ο Tutuṣ, που ήλεγχε στρατιωτικά την Δαμασκό, ήταν αντίπαλος του Šaraf al-Dawla Muslim²²⁸⁰. Ο τελευταίος απέστειλε αρχικά εναντίον της Σέζερ τον αδελφό του 'Ali bin Qurayṣ και τον Ιούνιο του 1082 ανέλαβε προσωπικά την πολιορκία της πόλης, αλλά τελικά δεν κατόρθωσε να την κυριεύσει²²⁸¹. Κατόρθωσε πάντως να απωθήσει τους Τουρκομάνους από την περιοχή του και να επεκτείνει την επιρροή του έως τις περιοχές των *δουκάτων* της Έδεσσας και Αντιόχειας, χωρίς ωστόσο να καταλάβει τις συγκεκριμένες πόλεις²²⁸². Το 1085/86 ο Tutuṣ νίκησε κοντά στην Σέζερ τον Σελτζούκο σουλτάνο της Νίκαιας και προσφάτως κατακτητή της Αντιόχειας Kutalmiṣoğlu Süleymanṣah, ο οποίος τελικά σκοτώθηκε, καθώς και τον γιο του, και μετέπειτα σουλτάνο του Rūm (στο Ικόνιο), Izzüddin Kīlīç Arslan A' (1092-1107)²²⁸³.

²²⁷⁶ Βλ. G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden*, σ. 52. Νεότερη έκδ. M. Pozza - G. Ravegnani, *Trattati*, σ. 35 κ.ε. Γενικότερα βλ. Α. Κομνηνή, σ. 178.25 κ.ε. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1081, σ. 94, με παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας. -M.E. Martin, Chrysobull, σ. 19 κ.ε. -A. Tuilier, Chrysobulle, σ. 28 κ.ε. -D. Jacoby, Documents, σ. 94.

²²⁷⁷ S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 205. -R.S. Humphreys, λ. Munkidh, *EF*, τομ. 7, σ. 577. -P.K. Hitti, *History of the Arabs from the Earliest Times to the Present. Revised Tenth Edition. New Preface by Walid Khalid*, London 2002 (α' έκδ. 1934), σ. 633.

²²⁷⁸ al-'Azīmī, σ. 364.

²²⁷⁹ Ibn al-Athīr, σ. 199. -Sibt bin al-Jawzī, σ. 203 κ.ε. -Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 68. Πρβλ. αναλυτικά M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 251.

²²⁸⁰ Για τις συγκρούσεις των δύο ανδρών, οι οποίες συμπεριλάμβαναν την ανεπιτυχή πολιορκία της Δαμασκού από τον Šaraf al-Dawla Muslim και στην κατοπινή του ήττα από τους Τουρκομάνους του εμίρη Artuk στην Αμίδα βλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 206 κ.ε.

²²⁸¹ Sibt bin al-Jawzī, σ. 215. -Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 77.

²²⁸² Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 75, 78-79. -Ibn al-Athīr, σ. 204 κ.ε. -Sibt bin al-Jawzī, σ. 208, 216. Πρβλ. S. Zakkar, *Aleppo*, σ. 206.

²²⁸³ A.G.C. Savvides, Kilij Arslan I of Rūm, Byzantines, Crusaders and Danishmendids A.D. 1092-1107, *Βυζαντινά* 21 (2000), σ. 367.

Κατά τις αρχές του 12^{ου} αι. Αρμένιοι τοξότες, που προφανώς κατάγονταν από την ευρύτερη περιοχή, υπηρετούσαν τους εμίρηδες της Σέζερ σύμφωνα με την αυτοβιογραφία του Usāma bin Munqidh²²⁸⁴. Η συγκεκριμένη πληροφορία και οι μαρτυρίες περί παρουσίας αρμενικού πληθυσμού στην Απάμεια και την Λαοδίκεια κατά τον 12^ο αι.²²⁸⁵ καταδεικνύουν ότι από τα τέλη του 11^{ου} οι Αρμένιοι άρχισαν να μεταναστεύουν από τις εθνικές τους περιοχές και την κεντρική Μικρά Ασία όχι μόνο στην Κιλικία και στις περιοχές του Ευφράτη αλλά και στα νότια παράλια της Συρίας²²⁸⁶. Αρμενικές φρουρές είχαν πάντως εγκατασταθεί στις πόλεις-φρούρια της περιοχής (Αντάρδο, Λαοδίκεια, Ināb κ.ά.), όπως προείπαμε, από τον Βασίλειο Β΄ στα τέλη του 10^{ου} αι.²²⁸⁷. Η Βορζώ διέθετε αρμενική φρουρά σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn έως τον Δεκέμβριο του 1086²²⁸⁸.

Στο νοτιοανατολικό γεωγραφικό άκρο του συριακού συνόρου της αυτοκρατορίας δέσποξε έως τα μέσα του 11^{ου} αι. το φρούριο της Ραφανείας (αραβ. Rafanīya)²²⁸⁹. Το κάστρο δεν μνημονεύεται όμως στο κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως, προφανώς επειδή ήταν απομακρυσμένο και δεν ελεγχόταν κατά το 1108 ούτε από τους Βυζαντινούς, ούτε από τους Νορμανδούς της Αντιόχειας. Σύμφωνα με τους Άραβες ιστοριογράφους, η Rafanīya βρισκόταν υπό τον έλεγχο του εμίρη της Μοσούλης και του Χαλεπίου Šaraf al-Dawla Muslim έως τα μέσα του 1083. Ο τελευταίος είχε αποκλείσει κατά το συγκεκριμένο έτος τον Tutuṣ στην Δαμασκό²²⁹⁰, αλλά αναγκάστηκε τελικά να άρει την πολιορκία της πόλης, για να αντιμετωπίσει ένα στασιαστικό κίνημα που εκδηλώθηκε εναντίον του στο Harrān (αρχ. Κάρρες). Τότε ήλθε σε επαφή με τον Ibn Mulāʿib, εμίρη της κοντινής Hims (ή Homs, αρχ. Έμεσα), και του παραχώρησε την Rafanīya και την Salamīya, ώστε να σπεύσει αμέσως εναντίον του Harrān²²⁹¹.

²²⁸⁴ Για την επισήμανση βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 878. –Του ίδιου, *Arméniens en Syrie*, σ. 262.

²²⁸⁵ Βλ. σχετικά Delaville Le Roulx, *Cartulaire de l'Ordre de Saint-Jean de Jérusalem*, τομ. 1, Paris 1894, σ. 436 (για την Λαοδίκεια). –F. Tournèze, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris 1910, σ. 256.

²²⁸⁶ G. Saadé, *Présence arménienne sur la littoral syrien*, εν *Haratch* 17.364 (18 Μαρτίου 1990), σ. 2. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 262.

²²⁸⁷ Βλ. Yahyā bin Saʿīd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 433 κ.ε., 457 κ.ε. (10^{ος} αι.), 525 (11^{ος} αι.) (αραβ. κείμενο). Πρβλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 262-263.

²²⁸⁸ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 105-106 –βλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 248 (κείμενο και σημ. 51).

²²⁸⁹ Για την γεωγραφική της θέση βλ. τον χάρτη του K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 267, που απεικονίζει τα εδάφη του *δουκάτου* της Αντιοχείας κατά το έτος 1050. Βλ. επίσης και στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης. Γενικά γι' αυτήν βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 97, 106-107, 110, σημ. 2, 113, 121.

²²⁹⁰ Είχε επωφεληθεί από μία σχεδιαζόμενη εκστρατεία του Tutuṣ, που ξεκίνησε από την Βαγδάτη για να επιτεθεί εναντίον της Αντιόχειας και των περιοχών της. Ο Tutuṣ κατόρθωσε ωστόσο να αποσυρθεί έγκαιρα στην Δαμασκό. Βλ. Ibn al-Athīr, σ. 208. –Ibn al-Qalānīsī, σ. 114-115.

²²⁹¹ Ibn al-Athīr, σ. 210. Πιο λεπτομερικά βλ. Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 221-223, ο οποίος παραθέτει την εκδοχή του Ιρακινού ιστοριογράφου Muhammad bin al-Sābī. Ο Šaraf al-Dawla έφθασε στο Harrān στις 28 Ιουλίου 1083, οπότε η μεταβίβαση της Rafanīya θα πρέπει να θεωρηθεί λίγο προγενέστερη.

ΚΒ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ ΣΥΡΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)
- ΤΟΥΡΜΑ INĀB

ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΒΟΡΖΩ Ή ΒΟΡΖΕ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

1. Η στρατηγίδα της συριακής Λαοδίκειας

Η παραλιακή πόλη της Λαοδίκειας ή Lattakia (αραβ. al-Lādhīqīyah), στα νότια της Αντιόχειας, αποτελούσε ακμάζον οικονομικό κέντρο κατά την ρωμαϊκή περίοδο. Αρχικά υπαγόταν στην επαρχία «Sytia I», αλλά αργότερα, επί Ιουστινιανού Α΄ (527-565), αποτέλεσε πρωτεύουσα της επαρχίας «Θεοδοριάς»²²⁹². Η Λαοδίκεια αποτελούσε έως και το α΄ ήμισυ του 5^{ου} αι. επισκοπική έδρα, αλλά το 459 ανυψώθηκε σε αυτοκέφαλη μητρόπολη²²⁹³. Η πόλη καταλήφθηκε από τους Άραβες το 640, αλλά η κατοχή της αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στην αυτοκρατορία και τους Φατιμίδες κατά την περίοδο της βυζαντινής επέκτασης στην περιοχή τον 10^ο αι. Η Λαοδίκεια εξαναγκάστηκε το 968 από τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά να πληρώνει φόρο στην αυτοκρατορία, αν και ο εμίρης της διατήρησε προσωρινά την θέση του. Οι Άραβες διεκδίκησαν και πάλι τον έλεγχο της πόλης το 970/71²²⁹⁴, αλλά η Λαοδίκεια κατακτήθηκε οριστικά από τον Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή το 975²²⁹⁵.

Ο Βασίλειος Β΄ ανέθεσε την διοίκηση της Λαοδίκειας το 980 σε κάποιον K.r.m.rouk ή Karamarak (εκ των Karmrakêl ή Gamrégéli;), γεωργιανής ή αρμενικής καταγωγής²²⁹⁶, αλλά ο τελευταίος συνελήφθη τελικά από τους Μουσουλμάνους και αποκεφαλίσ-

²²⁹² Για την γεωγραφική θέση της Λαοδίκειας βλ. στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης καθώς και τον σχετικό χάρτη του R. Dussaud, *Topographie*, αρ. IX. Ειδικά γι' αυτήν βλ. του ίδιου, ό.π., σ. 413 κ.ε. –E. Honigmann, λ. Laodikeia, *RE* 12 (1925), σ. 715-718. –H. Seyrig, *Antiquités syriennes*. 52. Le phare de Laodicée, *Syria* 29 (1952), σ. 54-59. –N. Elisséef, εν *EF*², τομ. 5, σ. 588-593. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, 381-384. –G. Saadé, *Exploration archéologique de Lattaquié*, 1^{ère} partie, *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 26 (1976), σ. 9-36. –Του ίδιου, *Decouvertes archéologiques à Lattaquié*, *Syria* 63 (1986), σ. 157-159. –J. Sauvaget, *Le plan antique de Laodicée-sur-Mer*, εν *Mémorial J. Sauvaget*, τομ. 1, Damas 1954, σ. 101-145. –J.P. Rey-Coquais, *Note sur des inscriptions et fragments d'inscription trouvés à Lattaquié*, *Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 26 (1976), σ. 37-49. –Του ίδιου, *Laodicée-sur-mer et l'armée romaine. À partir de quelques inscriptions*, εν *The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a Colloquium held at the Jagiellonian University, Kraków in September 1992*, ed. E. Dąbrowa, Kraków 1994, σ. 149-163. –Marlia M. Mango, λ. Laodikeia in Syria, *ODB*, τομ. 2, σ. 1178. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 414-418. –D.O. Seals V, αρ. 12, σ. 35.

²²⁹³ H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 250. –D.O. Seals V, σ. 35. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, σ. 381. Κατάλογος των μητροπολιτών Λαοδίκειας εν G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 2, σ. 703-704.

²²⁹⁴ Αυτός είναι μάλλον ο λόγος που το Τακτικόν του Escorial (ca. 971-974;) δεν αναφέρει *στρατηγὸ* Λαοδικείας. Βλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 355, σημ. 381. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 75.

²²⁹⁵ G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 259.

²²⁹⁶ G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 261 και 262, σημ. 55 (προέλευση-σημασία του ονόματος).

τηκε στο φατιμιδικό Κάιρο²²⁹⁷. Η Λαοδίκεια ωστόσο παρέμεινε υπό βυζαντινό έλεγχο για μεγάλο χρονικό διάστημα παρότι σημαντικό τμήμα των κατοίκων της ήταν συριακής ή αραβικής καταγωγής και μάλλον δεν επιθυμούσε την αυτοκρατορική αρχή (μία επανάσταση του τοπικού πληθυσμού κατεστάλη το 992 από τον Μιχαήλ Βούρτζη και τμήμα του μεταφέρθηκε σε «ελληνικές» περιοχές²²⁹⁸). Πολύ σημαντική είναι η μαρτυρία του χριστιανού Άραβα γιατρού από την Βαγδάτη Ibn Butlān (ca. 1049/51) περί μουσουλμανικής κοινότητας στην Λαοδίκεια, που διέθετε δικό της *καδή* (*qādī*) αλλά και τζαμί²²⁹⁹. Σφραγίδα που ανακαλύφθηκε στην σημερινή Lattakia ανήκε σε κάποιον Σαχάκιο Βραχάμιο, *ανθύπατο πατρίκιο και στρατηγό* και προέρχεται από την ίδια περίπου χρονική περίοδο (ca. 989-995)²³⁰⁰. Καθόλη την διάρκεια του 11^{ου} αι. η πόλη υπαγόταν, όπως θα δούμε, στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Αντιόχειας, ενώ τον Μάιο του 1082 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχώρησε στους Βενετούς σπουδαία εμπορικά προνόμια στο λιμάνι της²³⁰¹.

Η Λαοδίκεια υπέκυψε τελικά στους Τούρκους το 1084-1085, όπως και η Αντιόχεια, αλλά η τουρκική κυριαρχία υπήρξε βραχύχρονη. Σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, η πόλη ελεγχόταν έως το 1086 από τον εμίρη της Σέζερ (ελλ. Λάρισσα) Naṣr bin ‘Alī bin Munqidh al-Kinānī, ο οποίος όμως την παρέδωσε τότε στον σουλτάνο Melikṣah μαζί με τα φρούρια του Καφαρδά (αραβ. Kafartāb) και της Απάμειας (αραβ. Afāmiya)²³⁰², τα οποία ανήκαν τότε στον ίδιο και όχι στην αυτοκρατορία²³⁰³. Ο σταυροφόρος αρχηγός Raymond της Του-

²²⁹⁷ Marlia M. Mango, λ. Laodikeia in Syria, *ODB*, τομ. 2, σ. 1178. Η πολιτική διπλωματικής προσέγγισης των Σελτζούκων επί Κωνσταντίνου Μονομάχου και Θεοδώρας οδήγησε στην όξυνση των βυζαντινο-φατιμιδικών σχέσεων και σε επιθέσεις των Φατιμιδών στην περιοχή της Λαοδίκειας, σύμφωνα με τον al-Maqrīzī, τομ. 1, σ. 266 κ.ε., τομ. 2, σ. 229 κ.ε. Βλ. αναλυτικά Y. Lev, *Fatimids and Byzantium*, σ. 274-275. –M. Miotto, *Αναγνώριση*, σ. 235-236. Γενικότερα βλ. A. Hamdānī, *Relations*, σ. 171.

²²⁹⁸ Yahyā bin Sa‘īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 439. Πρβλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 250.

²²⁹⁹ Ibn Butlān, μτφρ. G. Le Strange, σ. 457, μτφρ. J. Schlacht - M. Meyerhof, σ. 54 κ.ε. Πρβλ. C. Holmes, East, σ. 44.

²³⁰⁰ Αναλυτικά βλ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 22-23. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 270

²³⁰¹ G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden*, σ. 52. Νεότερη έκδ. M. Pozza - G. Ravegnani, *Trattati*, σ. 35 κ.ε. Γενικότερα βλ. A. Κομνηνή, σ. 178.25 κ.ε. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, ap. 1081, σ. 94, με παράθεση βιβλιογραφίας. –M.E. Martin, *Chrysobull*, σ. 19 κ.ε. –A. Tuilier, *Chrysobulle*, σ. 28 κ.ε. –D. Jacoby, *Documents*, σ. 94. Οι G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden*, σ. 43, 49, 122, σημ. 1, 180 κ.ε., πρότειναν χρονολόγηση του εγγράφου στο 1082. Οι χρονολογήσεις που προτείνονται για το χρυσόβουλλο στο 1084 από τους E. Frances, Alexis Comnène et les privilèges octroyés à Venise, *Bsl* 29 (1968), σ. 17-23 και M.E. Martin, *Chrysobull*, σ. 19 κ.ε., αλλά και στο 1092 από τον A. Tuilier, *Chrysobulle*, σ. 28 κ.ε., θα πρέπει να απορριφθούν, παρά τα προβαλλόμενα επιχειρήματα των συγκεκριμένων ερευνητών, εφόσον γνωρίζουμε ότι η αυτοκρατορία δεν ήλεγχε μετά το 1083 τις περισσότερες από τις πόλεις που αναφέρονται στο κείμενο (Λαοδίκεια Συρίας, Αντιόχεια, Μοψουεστία, Άδανα, Ταρσός, Αττάλεια, Στρόβιλος, Χίος, Θεολόγος, Φώκαια). Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 142, σημ. 66.

²³⁰² Ibn al-Athīr, σ. 226. Για την Απάμεια βλ. κυρίως R. Dussaud, *Topographie*, σ. 165 κ.ε. –E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 94, 100, σημ. 3, 105-107, 116, 119, 132. Για τον Καφαρδά ή Καρφαρά ή Χαφαρδά βλ. του ίδιου, ό.π., σ. 94, 105, 121, 132. –R. Dussaud, ό.π., σ. 178 κ.ε.

²³⁰³ Βλ. στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης και τον χάρτη του K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 267.

louse κατέλαβε την Λαοδίκεια το 1098 και την παρέδωσε εκ νέου στους Βυζαντινούς²³⁰⁴. Κατά τον 11^ο αι. η πόλη αποτελούσε μία ξεχωριστή *στρατηγίδα* και υπαγόταν διοικητικά μαζί με την περιοχή της στο *δουκάτο* Αντιοχείας. Το κείμενο ωστόσο της συνθήκης της Δεαβόλεως όριζε ότι δεν θα παραχωρούνταν στους Νορμανδούς της Αντιόχειας, επειδή οι αυτοκράτορες (sic) ενδιαφέρονταν για τον άμεσο έλεγχό της²³⁰⁵. Το ότι η Λαοδίκεια αποτελούσε στο παρελθόν έδρα *στρατηγού*, λόγω της σπουδαιότητάς της, επιβεβαιώνεται εξάλλου και από τα λεγόμενα του Yahyā bin Sa'īd al-Antakī²³⁰⁶. Στα βόρεια της Λαοδίκειας βρισκόταν το Ināb, ένα κάστρο κοντά στο Kastoūn και τον ποταμό Ορόντη, το οποίο διέθετε κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι. αρμενική στρατιωτική φρουρά υπό έναν *τουρμόρχη*²³⁰⁷. Ο συγκεκριμένος στρατιωτικός διοικητής υπαγόταν προφανώς στον *στρατηγό* της Λαοδίκειας.

2. Η *στρατηγίδα* Βορζώ ή Βορζέ

Η συνθήκη της Δεαβόλεως παραχωρούσε στο νορμανδικό *δουκάτο* της Αντιόχειας μία *στρατηγίδα* με τα πολίχνιά της στα ανατολικά της Λαοδίκειας, την Βορζώ ή Βορζέ (Barzūja, Burzāya, Burzaih, Qal'at Berze) επί της δυτικής όχθης του ποταμού Ορόντη²³⁰⁸. Το Τακτικόν Escorial μνημονεύει μεν κάποιον *στρατηγό* «Σωτηρουπόλεως ἦτοι Βουρζώ»²³⁰⁹, αλλά το συγκεκριμένο φρούριο βρισκόταν στον Πόντο, στα ανατολικά του ποταμού Ακάμψιος ή Ακαμψή (υπαγόταν στο *δουκάτο* Χαλδίας)²³¹⁰, και δεν θα πρέπει να συγχέεται με την συριακή Βορζώ. Η τελευταία παρέμεινε σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn υπό αυτοκρατορική κυριαρχία έως το 1089. Εκείνο το έτος ο εμίρης του Χαλεπίου Qasīm al-Dawla Āqsunqur (ή Aksungur al-Bursukī), που είχε αναλάβει την διοίκηση του εμιράτου από τον σουλτάνο Melikšah τον Δεκέμβριο του 1086²³¹¹, απέσπασε την Βορζώ από την αρμενική φρουρά της²³¹².

²³⁰⁴ K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 414-417. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 75-76. –Marlia M. Mango, λ. Laodikeia in Syria, *ODB*, том. 2, σ. 1178 (με παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας).

²³⁰⁵ Α. Κομνηνή, σ. 420.39-49.

²³⁰⁶ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 406-407. Πρβλ. επίσης W. Treadgold, *Army*, σ. 36 (κείμεν. και σημ. 49). –N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 261, σημ. 19.

²³⁰⁷ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 525 (αραβ. κειμ.). Πρβλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 264. Βλ. και αρ. πίνακα 306.

²³⁰⁸ Α. Κομνηνή, σ. 419.15: «ή στρατηγὸς τὸ Βορζέ καὶ τὰ ὑπὸ ταύτην πολίχνια». Για την Βορζώ ή Βορζέ βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 97, 100, σημ. 13, 127. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 92. –G. Saadé, *Le chateau de Bourzey fortresse oubliée*, *Annales archéologiques de Syrie* 6 (1956), σ. 139-162.

²³⁰⁹ Τακτικόν Escorial, σ. 269.3.

²³¹⁰ Βλ. N. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 362. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 293-294. –W. Seibt - I. Jordanov, *Σωτηρούπολις-Ανακουπία*, σ. 231 κ.ε., 237. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, том. 2, σ. 31.

²³¹¹ Ο Melikšah κατέλαβε το Χαλέπι στις 3 Δεκεμβρίου του 1086, σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn, том. 2, σ. 100. Για τον διορισμό του Qasīm al-Dawla Āqsunqur ως κυβερνήτη βλ. Ibn al-Athīr, σ. 226.

²³¹² Kamāl al-Dīn, том. 2, σ. 105-106 –βλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 248 (κείμεν. και σημ. 51).

ΚΓ. ΘΕΜΑ ANABAPZOY (ΔΟΥΚΑΤΟ ANTIOXΕΙΑΣ)

1. Η ίδρυση και η διοικητική συγκρότηση του θέματος Αναβάρζου

Το ισχυρό κάστρο των Αναβάρζων ή του Αναβάρζου (Ιουστινούπολις, Ānāzarbā, ‘Ain Zarbā, Nāwarzā, Anavarza) βρισκόταν είκοσι έξι χιλιόμετρα βορείως του σημερινού ποταμού Jeyhan (ή Ğaiḥān ή Ğiḥan, ελλην. Πύραμος) στο κέντρο της περιφέρειας που ήταν στην αρχαιότητα γνωστή ως «Κιλικία Πεδιάς» (στην παλαιά *επαρχία* «Κιλικία II»)²³¹³. Τα Ανάβαρζα αποτελούσαν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο «μητρόπολη των τριών *επαρχιών* Κιλικίας, Ισαυρίας, Λυκαονίας», μετατράπηκαν σε διοικητικό κέντρο και μητρόπολη της *επαρχίας* «Κιλικία II» επί Θεοδοσίου Β’²³¹⁴ και τελικά κατακτήθηκαν από τους Άραβες γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι.²³¹⁵. Ο Νικηφόρος Φωκάς επανέκτησε την πόλη το 962²³¹⁶, αλλά τα Ανάβαρζα εγκαταλείφθηκαν για ένα διάστημα, επειδή οι οχυρώσεις τους είχαν καταστραφεί. Οι αυτοκρατορικές δυνάμεις κατέλαβαν ωστόσο οριστικά το φρούριο κατά το έτος 964²³¹⁷ και οι οχυρώσεις του, όπως και εκείνες των φρουρίων Λαμπρού (αρμ. Lambron), Βακά (αρμ. Vahga) και Σαβράνδων, επιδιορθώθηκαν ή κτίστηκαν εκ νέου²³¹⁸. Προφανώς η ευρύτερη περιοχή οργανώθηκε αμέσως διοικητικά και στρατιωτικά σε ένα καινούριο μικρό θέμα ή *στρατηγίδα*, καθώς στο Τακτικόν Escorial (ca. 971-974;) γίνεται λόγος για *στρατηγὸ Ἀναβάρζης*²³¹⁹. Στα μέσα του 11^{ου} αι. η διοίκηση των Αναβάρζων, της Μοψουεστίας και άλλων φρουρίων της ευρύτερης περιοχής ενδεχομένως να ασκούνταν από έναν αυτοκρατο-

²³¹³ N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 289. –Του ίδιου, *Listes*, σ. 356. –C. Foss, λ. Cilicia, *ODB*, τομ. 1, σ. 462. Για τα Ανάβαρζα βλ. E. Honigmann, *Ostgreze*, σ. 43, 62, 67-68, 93, 96, 128, 130. –M. Gough, *Anazarbus*, *An. Stud.* 2 (1952), σ. 85-150. –H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 191-201. –C. Foss, λ. Anazarbos, *ODB*, τομ. 1, σ. 90. –G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 157-201. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 65 κ.ε. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 178-185 (με πηγές και βιβλιογραφία). Για την γεωγραφική τους θέση βλ. στους *χάρτες* αρ. 3-4 της παρούσας μελέτης.

²³¹⁴ H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 248.78-88 (με οκτώ επισκοπές: Επιφάνειας, Αλεξανδρού, Ειρηνοπούλεως, Καμβουσινούλεως, Φλαβιάδος, Ρωσού, Κασταβάλης, Αιγάδος, Σισείας). Πρβλ. και F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 179. Σφραγίδα ενός μοναχού και μητροπολίτη Λουκά από το δεύτερο τρίτο του 11^{ου} αι. στην συλλογή D. Theodorides, αρ. 750. Βλ. Alexandra-Kyriaki Wassiliou, *Neue Metropolen- und Bischofssiegel aus Kleinasien und der östlichen Ägäis*, *SBS* 8 (2003), αρ. 7, σ. 119-120.

²³¹⁵ C. Foss, λ. Anazarbos, *ODB*, τομ. 1, σ. 90.

²³¹⁶ Yahyā bin Sa’īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 784. Πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 67. –J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, σ. 300.

²³¹⁷ Λέων Διάκονος, σ. 52.9. –Yahyā bin Sa’īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 784. –Step’anos Taronetzi, βιβλ. Γ’, κεφ. 8. Πρβλ. M. Canard, *H’amdānides*, σ. 280, 806-807, 809. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 268.95, κάνει εσφαλμένα λόγο για κατάληψη Αναβάρζων, Ρωσού και Αδάνων τον Ιούλιο του 970.

²³¹⁸ R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 31.

²³¹⁹ Τακτικόν Escorial, σ. 265.22. Πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 67.

ρικό *στρατηγό*, αν κρίνουμε τουλάχιστον από την επιγραφή σωζόμενου χρυσόβουλλου ενός «*βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού* Μαμίστρας, Αναβάρζου και (...) Γεωργίου Μελισσηνού (:)²³²⁰. Τα Ανάβαρζα όπως και ολόκληρη η ανατολική Κιλικία, υπάγονταν οπωσδήποτε στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Αντιοχείας κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι., αλλά δεν παραχωρήθηκαν στον Βοημόνδο και τους Νορμανδούς της Αντιόχειας με την συνθήκη της Δεαβόλεως (1108), επειδή οι Βυζαντινοί επιδίωκαν να διατηρήσουν την άμεση κατοχή του σημαντικού αυτού φρουρίου και της στρατηγικής σημασίας περιφέρειάς του²³²¹. Ο Ιωάννης Κίνναμος αποκαλεί κατά τον 12^ο αι. τα Ανάβαρζα «*πόλιν περιφανή*», ενώ ο Νικητάς Χωνιάτης αναφέρει ότι ήταν «*κουροτρόφος και πολυάνθρωπος*»²³²². Η περιοχή τους παρήγε μάλιστα, σύμφωνα τουλάχιστον με τον al-Idrīsī, αφθονία φρούτων²³²³.

2. Η αρμενική παρουσία στην περιοχή κατά την περίοδο 1071-1099 και η τουρκική απειλή

Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα η διοίκηση του φρουρίου Andriun (ή Andrión) στην ορεινή Κιλικία ασκούνταν από κάποιον Αρμένιο διοικητή. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος, το όνομα του οποίου δυστυχώς δεν γνωρίζουμε, καταγόταν από το Širak (Ανίον). Ο Ματθαίος Εδέσσης τον αποκαλεί στο έργο του ως «*epeiktēs*»²³²⁴, ενώ οι μεταγενέστεροι Smbat Sparapet και Vardan Arewelc΄i τον αναφέρουν ως «*Pext*» (Bekhd) και «*Bexd*» αντίστοιχα²³²⁵, ονομασίες που παραπέμπουν σαφώς στον συνονόματο προγενέστερο *δούκα* Αντιοχείας²³²⁶. Το πιθανότερο ωστόσο είναι ότι οι Smbat και Vardan έχουν σε αυτό το σημείο αντιγράψει λανθασμένα τον Ματθαίο Εδέσσης. Ο «*ανδρείος και σπουδαίος πολεμιστής*» «*epeiktēs*» είχε αναγκασθεί από τον αυτοκράτορα να αποδεχθεί το ορθόδοξο δόγμα της Χαλκηδόνας, αλλά συνέχισε να πρεσβεύει ουσιαστικά την παραδοσιακή αρμενική δογματική άποψη, γεγονός που υποτίθεται ότι οδήγησε στην δολοφονία του από έναν «*Ρωμαίο*» μοναχό στο ίδιο του το κάστρο. Οι στρατιώτες του «*epeiktēs*», προφα-

²³²⁰ Βλ. αρ. πίνακα 314. Πρβλ. σχετικά W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 261. –J.-Cl. Cheynet, *Frontière orientale*, σ. 61.

²³²¹ Α. Κομνηνή, σ. 420.39-51.

²³²² Ιω. Κίνναμος, σ. 180. –Νικ. Χωνιάτης, σ. 25.51. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 451, σημ. 106.

²³²³ al-Idrīsī, τομ. 2, σ. 33 –βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 451, σημ. 106.

²³²⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141-142. Ο εκδότης του Ματθαίου Α.Ε. Dostourian υποστηρίζει (βλ. σ. 322, Section 67.1), ότι ο «*epeiktēs*» ήταν ελληνικός τίτλος (εκ του ρήματος «*επέιγω*») που υποδήλωνε τον τοποτηρητή («*overseer*»). Στην πραγματικότητα επρόκειτο για αξίωμα, ο κάτοχος του οποίου ήταν υφιστάμενος του *κόμητος του στάβλου*. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες Ν. Oikonomidēs, *Listes*, σ. 339. –Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, σ. 422-423. Ο Α.Ε. Dostourian, ό.π., σ. 322, Section 67.2, τοποθετεί λανθασμένα και το κάστρο Andriun στα νότια του Χαλεπίου.

²³²⁵ Smbat Sparapet, σ. 40. –Vardan Arewelc΄i, κεφ. 60, σ. 196.

²³²⁶ Βλ. αρ. πίνακα 261.

νός Αρμένιοι στην καταγωγή, εκδικήθηκαν τον θάνατο του διοικητή τους υποβάλλοντας τον μοναχό σε βασανιστήρια και κατόπιν εκτελώντας τον²³²⁷. Το συγκεκριμένο γεγονός έλαβε χώρα γύρω στο 1076-1077. Η παρουσία Αρμενίων αξιωματούχων στην ευρύτερη Κιλικία κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο υπήρξε ιδιαίτερα έντονη. Είναι πολύ πιθανό ότι ο συγκεκριμένος στρατιωτικός διοικητής υπήρξε υφιστάμενος του Αρμενίου Aṙḫarip (ελλ. Απνελγαρίπης), που είχε αναλάβει εκείνη την περίοδο την διοίκηση της ανατολικής Κιλικίας και ήταν *μάγιστρος* και *στρατηγός* Ταρσού και Μοψουεστίας και άλλων φρουριών (Αδάνων, Paperawn, Λαμπρού)²³²⁸. Δεν είναι κατά την γνώμη μας τυχαία ούτε η αναφορά και στις δύο περιπτώσεις του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα²³²⁹, αλλά ούτε και οι αμφιλεγόμενες δογματικές προτιμήσεις και των δύο αξιωματούχων, που υποκρίνονταν μάλλον τους ορθόδοξους ενώπιον της κεντρικής αυτοκρατορικής εξουσίας, αλλά υπήρξαν ουσιαστικά αντι-χαλκηδόνιοι²³³⁰.

Το 1083/84 οι σημαντικότερες πόλεις-φρούρια της Κιλικίας, όπως η Ταρσός, τα Ανάβαρζα και η Μοψουεστία καταλήφθηκαν από τον Σελτζούκο σουλτάνο της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah, σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες των Sibṭ bin al-Jawzī και Μιχαήλ Σύρου²³³¹. Η τουρκική κυριαρχία στην περιοχή υπήρξε ωστόσο βραχυ-

²³²⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141-142. –Smbat Sparapet, σ. 40. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196.

²³²⁸ Βλ. αρ. πίνακα 324. Πρόκειται για τον Aṙḫarip Arcruni, γιο του Hasan και εγγονό του Xul Xač'ik (μέλους της βασιλικής ακολουθίας του Senek'erim-Yovanēs του Waspurakan· βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144), στον οποίο ο Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας ανέθεσε κατά το 1072 διάφορες διοικήσεις στην περιοχή της Κιλικίας (την Μοψουεστία, τα Άδανα, την Ταρσό, το Baberon ή Paperawn/Paperon και το Λαμπρόν/Lambron). Βλ. Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197. –Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, αρ. 245, σ. 251-254. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 307 κ.ε. (ca. 1072-1078). Αντιθ. βλ. Garegin A' Kat'olikos, ό.π., αρ. 245, col. 551, ο οποίος εκδίδει σημείωση στον Βίο του Nersēs του Lambron, όπου γίνεται λόγος για ανάθεση της διοίκησης της Ταρσού και της Μοψουεστίας από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (λανθασμένη κατά συνέπεια η σχετική παραπομπή του J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 74, σημ. 42, την οποία μάλιστα του υπέδειξε ο G. Dédéyan). Οι πληροφορίες ωστόσο των Smbat Sparapet, σ. 41. –Ματθαίου Εδέσσης, σ. 144, δεν στηρίζουν την τελευταία εκδοχή. Πρβλ. και A. Každan, *Armjanie*, αρ. 9.6, σ. 34-35, αρ. 70.10, σ. 158. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjanie-Chalkidony*, σ. 172, υποστηρίζει ότι ο Aṙḫarip ήταν ορθόδοξος (χαλκηδόνιος), βασισμένη στον Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197, που τον χαρακτηρίζει με αρνητικό τρόπο («pīlc»). Η σημείωση ωστόσο του χειρόγραφου κώδικα που εξέδωσε ο Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, αρ. 245, col. 551, κάνει λόγο για άσκηση εξουσίας του Aṙḫarip σύμφωνα με τους αρμενικούς τοπικούς κανόνες και νόμους και για ανέγερση ναών στις ορεινές περιοχές της Τραχείας και της Πεδιάδος, όπου υπήρχαν πολλοί ανάμεσα στους «Ελληνες» που ακολουθούσαν την θρησκεία, δηλαδή το δόγμα, των Αρμενίων. Πρβλ. σχετικά και N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 114, σημ. 223. Γενικότερα βλ. L. Č'amč'ean, *History of Armenia*, τομ. 2, σ. 992, 995, 1005. –C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 333. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 63-64. Για το φρούριο Paperawn ή Paperon ή Baberon βλ. κυρίως F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 373-374, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας. Για το Lambron βλ. κατωτ., σημ. 2544, 3767.

²³²⁹ Για την αναφορά του Μιχαήλ Δούκα στην περίπτωση του Aṙḫarip βλ. Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, αρ. 245, σ. 251-254.

²³³⁰ Για τις δογματικές πεποιθήσεις του Aṙḫarip βλ. σημ. 2328.

²³³¹ Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 217. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179. Βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 148. Πρβλ. σχετικά A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 87. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30.

ρόνια, κυρίως εξαιτίας του θανάτου του Süleymanşah στην βόρεια Συρία το 1086²³³². Οι Αρμένιοι διοικητές ήλεγχαν εξάλλου τα περισσότερα φρούρια της ορεινής Κιλικίας. Μετά την δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη (τέλη δεκαετίας του 1070) εγκαταστάθηκαν στον Ταύρο οι πρώτοι Ρουπενίδες, οικογένεια που εξελίχθηκε σε τοπική δυναστεία και διοίκησε την αρμενική Κιλικία (Μικρά Αρμενία, αρμ. P'ok'r Hayk²³³³) έως το 1226²³³⁴. Επρόκειτο για τον αρχηγέτη ή γενάρχη τρόπον τινά της οικογένειας R'ube'n ή Rubēn (ελλ. Ρουπένιος, ca. 1073-1092²³³⁵ ή ca. 1080-1095) αλλά και τον γιο του Konstandin, αξιωματικό των δυνάμεων του τελευταίου βασιλέως του Širak/Ανίου στην Καπαδοκία²³³⁶. Ο R'ube'n είχε υπηρετήσει επίσης παλαιότερα στον στρατό του Ανιώτη σύμφωνα με τους Ματθαίο Εδέσσης, Smbat Sparapet, Vardan Arewelc'i, Kirakos Ganjakec'i και Samuēl Anets'i²³³⁷.

Για την σύνδεση των Ρουπενιδών με τον Κακίκιο πραγματοποιείται εκτενέστερη αναφορά παρακάτω. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθούν εδώ οι επιφυλάξεις του J.-Cl. Cheynet σχετικά με την ιστορική ακρίβεια των πληροφοριών που παρέχουν οι μεταγενέστεροι Αρμένιοι ιστοριογράφοι και χρονογράφοι για τα παλαιότερα γνωστά μέλη της οικογένειας των Ρουπενιδών. Ο συγκεκριμένος ερευνητής, απηχώντας παλαιότερες απόψεις του N. Adontz²³³⁸, αμφισβητεί την καθαρά αρμενική προέλευση ή εθνική καταγωγή των άμεσων απογόνων του R'ube'n που έφεραν ελληνικά ονόματα, του γιου του δηλαδή Konstandin

²³³² Βλ. γι' αυτόν Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152. –Ibn al-Athīr, σ. 223-224 (χρονολογεί στις 29 Μαΐου-26 Ιουνίου 1086). –Sibt bin al-Jawzī, σ. 243-244.

²³³³ Ο όρος «Μικρά Αρμενία» απαντά στον Στράβωνα, X, 14, 5, υποδηλώνοντας όμως το δυτικότερο τμήμα της Αρμενίας. «Προοίμια» της Μικράς Αρμενίας ήταν τα «άνω καὶ μεσόγαια» της Χαλδίας και «απαρχή» της το θέμα Θεοδοσιουπόλεως (έως την Κολώνεια). Βλ. Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 74.2. Πρβλ. K.N. Yuzbašian, Arméniens, σ. 190. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 259.

²³³⁴ Γενικά για τους Ρουπενίδες βλ. N. Adontz, Roubéniens, σ. 185 κ.ε. –H. Rüdts-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of Armeno-Cilician Dynasties*, Paris 1963, passim. –Nina G. Garsoïan, λ. Rubenids, ODB, τομ. 3, σ. 1815. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 365 κ.ε. Για το αρμενικό βασίλειο της λεγόμενης «Μικράς Αρμενίας» (1099-1375), το οποίο προσδιορίζεται ως «πριγκιπάτο» από κάποιους ερευνητές για την περίοδο 1073[:]-1099 και κυβερνήθηκε από τις οικογένειες των Ρουπενιδών (έως το 1226), των Χετουμιδών (1226-1341) και των Λατίνων Lusignan (1341-1375), βλ. N. Iorga, *Brève Histoire de la Petite Arménie*, Paris 1930. –Sirarpie Der Nersessian, *The Kingdom of Armenian Cilicia*, εν K.M. Setton (ed.), *Crusades*, τομ. 2, passim. –L. Ališan, *Sissouan*, passim. –Cl. Mutafian, *La Cilicie*, passim. –Του ίδιου, *Royame arménien*, passim. –A. Sukiasjan, *Istorija Kilikiškago armjanskogo gosudarstva i prava (XI-XIV vv.)*, Erevan 1969. –Nina G. Garsoïan, λ. Cilician Armenian, ODB, τομ. 1, σ. 463. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom. –The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T.S.R. Boase, Edinburgh-London 1978. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 4 κ.ε. Πολλές αναφορές και στους F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*.

²³³⁵ Βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 374 κ.ε.

²³³⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 166, 174.

²³³⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 209 («αξιωματικός» του Ανιώτη). –Smbat Sparapet, σ. 62 («πριγκίπας» του Ανιώτη). –Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 65, σ. 199 («πριγκίπας» του Ανιώτη). –Kirakos Ganjakec'i, σ. 93 κ.ε. («νεαρός ακόλουθος» του Ανιώτη). Πρβλ. N. Adontz, Roubéniens, σ. 187. –Nina G. Garsoïan, λ. Rubenids, ODB, τομ. 3, σ. 1815. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 45 κ.ε.

²³³⁸ N. Adontz, Roubéniens, σ. 185 κ.ε.

(=Κωνσταντίνος) και των εγγονών του Lewon και Τ'oros (=Θεόδωρος)²³³⁹. οι συγκεκριμένοι άνδρες ενίσχυσαν κατά τον J.-Cl. Cheynet τις όποιες αρμενικές ρίζες τους μετά την εγκατάστασή τους στην Κιλικία (ή Μικρά Αρμενία)²³⁴⁰. Θα πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί εδώ ότι τα ονόματα «Konstandin», «Lewon» και «Τ'oros» δεν ήταν σπάνια ανάμεσα στους Αρμένιους. Επιπρόσθετα, το όνομα «Lewon» αποδίδεται αργότερα από τον Ιωάννη Κίνναμο ως «Λεβούνης» και όχι ως «Λέων»²³⁴¹, ενώ και το «R'ube'n» οπωσδήποτε δεν υπήρξε ελληνικής προέλευσης, παρά την επισήμανση του *στρατηγού* Ρουπενίου επί Βασιλείου Β'²³⁴² που πραγματοποίησε ο J.-Cl. Cheynet και την έμμεση σύνδεση του αρχηγέτη των Ρουπενιδών με τον «Bardas al-Fakkās» (=Βάρδας Φωκάς) από τον Kamāl al-Dīn (την οποία αποδέχεται ο G. Dédéyan)²³⁴³.

Ο J.-Cl. Cheynet υπέθεσε επίσης ότι οι Ρουπενίδες είτε υπήρξαν πραγματικά αξιωματούχοι του Κακίκιου Ανιώτη, που στάλθηκαν στην Κιλικία επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα, για να εμποδίσουν την εκεί στρατιωτική επέκταση του εχθρικού τότε Βραχάμιου, είτε η σύνδεσή τους με τον πρώην βασιλέα του Ανίου αποτελεί ιστοριογραφικό εφεύρημα για την κατοχύρωση της νομιμότητας της μεταγενέστερης αρχής τους στην Κιλικία. Αν ισχύει η δεύτερη περίπτωση, τότε ενδεχομένως να είχαν αποτελέσει στην πραγματικότητα αξιωματούχους του Βραχάμιου, ο οποίος δεν δίσταζε να εντάσσει και να χρησιμοποιεί στρατιωτικούς διαφόρων εθνικοτήτων στις δυνάμεις. Θα πρέπει να επισημανθεί εξάλλου ότι ο Μιχαήλ Σύρος συνδέει εμμέσως την άφιξη των Ρουπενιδών στην Κιλικία με την τοπική επικράτηση του Βραχάμιου· κατά τον ίδιο, οι Αρμένιοι που είχαν εγκατασταθεί εκεί παραχώρησαν επί Μιχαήλ Ζ' την αρχή της περιοχής στον Φιλάρετο, καθώς ο τελευταίος αντιστεκόταν στην τουρκική επέκταση²³⁴⁴. Ο J.-Cl. Cheynet καταλήγει ότι οι πρώτοι Ρουπενίδες άντλησαν αρχικά την νομιμότητά τους μέσω της αναγνώρισης της βυζαντινής κυριαρχίας, πολιτική που όμως δεν ενστερνίστηκαν οι απόγονοί τους, οι οποίοι αντιτάχθηκαν σθεναρά στην αυτοκρατορία

²³³⁹ Ματθαίος Εδέσης, σ. 174. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 65, σ. 199. –Usāma bin 'Alī bin Muršid (ή Usāma bin Munqidh), *Kitāb al-I'tibār*: Un émir syrien au premier siècle des Croisades: vie d'Ousama, *Revue de l'Orient latin*, Paris 1893, σ. 521.

²³⁴⁰ J.-Cl. Cheynet, Arméniens, σ. 75. Ο όρος «Μικρά Αρμενία» απαντά ήδη στον Στράβωνα, X, 14, 5, υποδηλώνοντας το δυτικότερο τμήμα της Αρμενίας. Πρβλ. K.N. Yuzbašian, Arméniens, σ. 190.

²³⁴¹ Ιω. Κίνναμος, σ. 16.1 κ.ε. Βλ. πάντως αντιθ. Νικ. Χωνιάτης, σ. 21.54 κ.ε.

²³⁴² Ο συγκεκριμένος στρατιωτικός είχε κατασκευάσει στις Θερμοπύλες το τείχος που ονομαζόταν «Σκέλος» για την αποτροπή των βουλγαρικών διεισδύσεων στην νότια Ελλάδα. Το έργο θαύμασε ο Βουλγαροκτόνος μετά την λήξη του βουλγαρικού πολέμου. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 384.80. –Γ. Κεδρηγός, τομ. 2, σ. 425. Σύμφωνα με τον N. Adontz, Roubéniens, σ. 203: «De tout façon, les informations des source arménienne, dégagées des éléments légendaires, ne renferment rien qui puisse empêcher d'identifier le stratège de la Grèce Roupenès avec l'ancêtre de la dynastie roubénienne de Cilicie». Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 367.

²³⁴³ N. Adontz, Roubéniens, σ. 196-197. –G. Dédéyan, Arméniens en Syrie, σ. 273.

²³⁴⁴ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 187 (αναφορά στους Benê Roupen «qui occupaient certains lieux dans la contrée de Cilicie») –βλ. J.-Cl. Cheynet, Arméniens, σ. 75 (κειμ. και σημ. 45).

καθόλη την διάρκεια του 12^{ου} αι.²³⁴⁵. Η υπόθεση αυτή είναι ίσως κάπως αμφιλεγόμενη, αν λάβουμε υπόψη τις πληροφορίες των πηγών, και κυρίως του Samuël Anets'ī²³⁴⁶, στις οποίες θα γίνει εκτενέστερος λόγος παρακάτω. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί εδώ ότι οι εγγονοί του R'ube'n, Lewon και T'oros αναγνώριζαν την επικυριαρχία του Αλεξίου Α' Κομνηνού στις αρχές του 12^{ου} αι.²³⁴⁷, αν και ο Lewon, «Λεβούνης» κατά τον Ιωάννη Κίνναμο, αντιτάχθηκε στην επικράτηση του Ιωάννη Β' Κομνηνού στην Κιλικία²³⁴⁸.

Η ακριβής χρονολόγηση της άφιξης των Ρουπενιδών στην ορεινή Κιλικία είναι δυσχερής²³⁴⁹. Η Nina G. Garsoïan για παράδειγμα την ανάγει ουσιαστικά, με μία επιφύλαξη, στο 1073²³⁵⁰, υποτιθέμενο έτος της άφιξης των Χετουμιδών στην ευρύτερη περιοχή²³⁵¹, ενώ ο παλαιότερος ερευνητής N. Adontz είναι πιο ασαφής (ca. 1071-1076);²³⁵². Για να αποκομίσουμε λοιπόν ασφαλέστερα συμπεράσματα, θα πρέπει να εξετάσουμε και πάλι τις πληροφορίες που παρέχουν οι υπάρχουσες πηγές. Η συγκριτική μελέτη ωστόσο των τελευταίων μας οδηγεί στο να κατατάξουμε ή καλύτερα να διαχωρίσουμε τις αφηγήσεις τους σχετικά με τους πρώτους Ρουπενίδες σε δύο διαφορετικές εκδοχές: η πρώτη και αρχαιότερη απαντά στο έργο του Ματθαίου Εδέσσης και δευτερευόντως στον Smbat Sparapet, που σε γενικές γραμμές τον αντιγράφει πιστά²³⁵³. η δεύτερη ανήκει στον Samuël Anets'ī. Οι υπόλοιποι Αρμένιοι συγγραφείς ακολουθούν σε πολλά σημεία τον τελευταίο (Vahram Rabuni, Het'um B', Vardan Arewelc'ī, Kirakos Ganjakec'ī κ.ά.)²³⁵⁴. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί εδώ ότι αφήγηση του Samuël Anets'ī είναι μεν μεταγενέστερη του Ματθαίου, αλλά παρέχει συγκριτικά πολύ περισσότερες πληροφορίες για τον R'ube'n και την κάθοδό του στην Κιλικία.

Οι Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet δεν αναφέρονται καθόλου στην κάθοδο του R'ube'n στην Κιλικία και πραγματοποιούν τις πρώτες τους αναφορές στους Ρουπενίδες,

²³⁴⁵ J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 75.

²³⁴⁶ Βλ. Samuël Anets'ī, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. Πρβλ. Cl. Mutaftian, *Royame arménien*, σ. 23 κ.ε.

²³⁴⁷ Α. Κομνηνή, σ. 419.19-22. Σώζεται σφραγίδα του Lewon με ελληνική επιγραφή, που τον αναφέρει ως Λέοντα Ρουπένιο, *πρωτονωβελίσσιμο*. Βλ. Spink 132, αρ. 131. Φωτογραφία της εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 94. Για τον T'oros βλ. στην παρούσα μελέτη, αρ. πίνακα 316.

²³⁴⁸ Ιω. Κίνναμος, σ. 16.1 κ.ε. Χαρακτηριστικές είναι οι σφραγίδες των Ρουπενιδών. Άλλες είναι καθαρά αρμενικές και άλλες ελληνικές. Βλ. τις σχετικές φωτογραφίες του G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 92 κ.ε.

²³⁴⁹ Cl. Mutaftian, *Royame arménien*, σ. 21.

²³⁵⁰ Nina G. Garsoïan, λ. Rubenids, *ODB*, τομ. 3, σ. 1815. Βλ. επίσης και G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 376 κ.ε.

²³⁵¹ Βλ. σχετικά Samuël Anets'ī, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 114, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, ad. an. 532. —V.A. Hakobyan, *Žamanakagrut'yunner*, τομ. 1, σ. 256. Πρβλ. Nina G. Garsoïan, λ. Het'umids, *ODB*, τομ. 2, σ. 926.

²³⁵² N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 199: «Samuel place l'assassinat de Gagik en 1076, et nous sommes disposé à le reculer jusqu'en l'an 1071. Rouben était-il a cette époque encore vivant, comme l'atteste le même historien? Il est fort possible que le Rouben ait vécu jusqu'à l'époque de la mort de Gagik».

²³⁵³ N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 188 και 189.

²³⁵⁴ Βλ. παράθεσή τους από τον N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 189.

όταν περιγράφουν την άφιξη των Σταυροφόρων στην Κιλικία και τις σχέσεις τους με τον γιο του πρώτου Konstandin²³⁵⁵. Ο Het'um B' παραδίδει ωστόσο στην αρχή του έργου του ότι ο R'ube'n, συγγενής κατά τον ίδιο του Κακίκιου Ανιώτη²³⁵⁶, έφθασε στο Kositar' (ή Kopitar) το 1081²³⁵⁷, ενώ ο γιος του Konstandin κατέλαβε το οχυρό Vahga ή Vahka (ελλ. Βακά, κοντά στο σημερινό Feke²³⁵⁸) το 1091 και ήταν ο πρώτος Αρμένιος που διοίκησε ανεξάρτητα τους ομοεθνείς του στην Κιλικία²³⁵⁹. Η πλέον λεπτομερής πάντως αφήγηση για την δράση του R'ube'n απαντά, όπως προαναφέρθηκε, στο έργο του Samuël Anets'i. Κατά τον ίδιο ο R'ube'n, ήδη διοικητής του φρουρίου Kositar', κατέφυγε με τους δικούς του μετά την δολοφονία του Ανιώτη (ca. 1076/77 ή 1073 κατά τον G. Dédéyan²³⁶⁰) στη «Φρυγία», στην περιοχή του χωρίου «Kolimozolo» (=Kormozolo²³⁶¹, σημ. Gürümze²³⁶²), στην ανατολική δηλαδή κοιλάδα του ποταμού Σάρου (σημ. Seyhan)²³⁶³. Η ευρύτερη περιφέρεια διέθετε ήδη αρμενικό πληθυσμό και ο R'ube'n ανέλαβε την τοπική ηγεσία· παράλληλα, στράφηκε εναντίον των «Ρωμαίων» και των τοποθεσιών που οι ίδιοι ήλεγχαν. Σε αυτήν την περίοδο θα πρέπει πιθανότατα να χρονολογηθεί και η υποτιθέμενη δολοφονία του «Ρωμαίου» επισκόπου που διέμενε στο κάστρο Barjberd (=Υψηλό φρούριο) της ορεινής Κιλικίας· η συγκε-

²³⁵⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 166-167. –Smbat Sparapet, σ. 48. Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 65, σ. 199, αναφέρεται κατευθείαν στον θάνατο του Konstandin.

²³⁵⁶ Het'um B', σ. 1. Σύμφωνα πάντως με τον Kirakos Ganjakec'i, σ. 100, ο R'ube'n καταγόταν («yazgakanut'enē ew i zawakac'n», σύμφωνα με το αυθεντικό αρμενικό κείμενο) από τον Χαč'ik Arcruni (;). Η συγκεκριμένη πληροφορία προέρχεται μάλλον από την αρμενική μετάφραση του συριακού κειμένου του Μιχαήλ Σύρου, έκδ. S. Mat'evosyan, *Hayeren Jeragreri Hišatakaraner XIII dar*, Erevan 1984, σ. 301, στην οποία είχε συμβάλει και ο Vardan Arewelc'i. Βλ. σχετικά τα σχόλια του εκδότη του τελευταίου R.W. Thomson, σ. 127 και 199, σημ. 8. Η αρμενική μετάφραση του Μιχαήλ υποστηρίζει ότι οι Ρουπενίδες κατάγονταν και από τους Bagratuni (ελλ. Βαγρατίδες) του Ανίου αλλά και από τον Senek'erim Arcruni. Η συγγένεια του R'ube'n λοιπόν με τους Bagratuni υπήρξε μάλλον εξ αγχιστείας, μέσω κάποιας ενδεχόμενης επιγαμίας. Βλ. πάντως την αντίθετη γνώμη της Nina G. Garsoïan, λ. Rubenids, *ODB*, τομ. 3, σ. 1815, η οποία υποστηρίζει ότι R'ube'n υπήρξε μάλλον ακόλουθος παρά συγγενής του Κακίκιου Ανιώτη.

²³⁵⁷ Het'um B', σ. 1. Βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 166. –Samuël Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. –Vahram Rabuni, σ. 497. Ο C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 464, υποστηρίζει ότι ο R'ube'n βρισκόταν στο φρούριο Barjberd το 1080, χωρίς όμως να δίνει κάποια παραπομπή για να δικαιολογήσει την συγκεκριμένη του άποψη. Προφανώς όμως στηρίζεται στην μυθιστορηματικού χαρακτήρα αφήγηση του Kirakos Ganjakec'i, σ. 93 κ.ε., που δεν εμπεριέχεται στα έργα των υπολοίπων Αρμενίων ιστοριογράφων. Ο N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 187, σημειώνει ότι ο R'ube'n «βασίλευσε» (sic) στο Kositar'.

²³⁵⁸ Βλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 259 κ.ε.

²³⁵⁹ Het'um B', σ. 2. –Samuël Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116, 121. Πρβλ. Cl. Mutafian, *Royame arménien*, σ. 21. Για το Βακά ή Baka ή Feke ή Vahk(y) ή Bahgai ή Vahga ή Bahgā βλ. E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 130. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 207-208. Ο Νικ. Χωινιάτης, σ. 22.64, το αποκαλεί «απότομον έρυμα».

²³⁶⁰ G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 289 κ.ε., 376.

²³⁶¹ N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 188.

²³⁶² Βλ. σχετικά F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 65.

²³⁶³ Βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 65. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 378-379 κ.ε. Το Kormozolo αναφέρεται και από τον Het'um B', σ. 1.

ριμένη, οπωσδήποτε αμφιλεγόμενη, μαρτυρία προέρχεται από τον Kirakos Ganjakec²³⁶⁴, ο οποίος αποδίδει το έγκλημα ως πράξη αντεκδίκησης για την προγενέστερη δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη από Βυζαντινούς αξιωματούχους. Όταν ο R'ube'n έγινε εβδομήντα ετών, μεταβίβασε την αρχή του στον γιο του Konstantin και αποσύρθηκε στη μονή του «Kastalawn»²³⁶⁵. Σύμφωνα με τους F. Hild και H. Hellenkemper, ο R'ube'n είχε δράσει στο νοτιότερο τμήμα της Καππαδοκίας, προς την πλευρά της Κιλικίας, μέσω της κοιλάδας του Σάρου. Αρχικά ακολούθησε τον δυτικό βραχίονα ροής του ποταμού (ελλ. Ονοπνίκης, σημ. Zamanti), πάνω από την Ροδανδό/Φάρασα (σημ. Çamlıca), και κατέλαβε το Kositar²³⁶⁶ και το κάστρο Barjrberd. Η αρχή του στο λεγόμενο «Kolimozolo» υπήρξε κατά τους ίδιους μάλλον προγενέστερη²³⁶⁶. Η συγκεκριμένη ωστόσο άποψη έρχεται μάλλον σε αντίθεση με τα λεγόμενα των πηγών. Οι Smbat Sparapet και Ματθαίος Εδέσσης πραγματοποιούν ελάχιστες αναφορές στη δράση του Konstandin πριν το 1097²³⁶⁷. Από την αφήγησή τους ωστόσο συνάγεται ότι ο τελευταίος επανήλθε στον Ταύρο, μετά τον θάνατο του πατέρα του, και ανέλαβε την διοίκηση αρκετών φρουριών και περιοχών στην περιοχή των Πυλών της Κιλικίας (σημ. Küleh Boghazi), πολλά από τα οποία, όπως για παράδειγμα το Vahga, τα αφαίρεσε από τους «Μουσουλμάνους»²³⁶⁸. Σύμφωνα με τους ίδιους ιστοριογράφους, οι Konstandin και Θεόδωρος Χετάμης της Έδεσσας παρακίνησαν με επιστολή κατά το φθινόπωρο του 1097 τους Σταυροφόρους, που διέσχιζαν τότε την κεντρική Μικρά Ασία, να κατέλθουν στην Κιλικία, για να εκδιώξουν τους εκεί ευρισκόμενους Τούρκους. Ένα τμήμα του σταυροφορικού στρατεύματος προωθήθηκε πράγματι στα Άδανα και τα Ανάβαρζα μέσω της παλαιάς κλεισούρας της Ποδανδού. Ο Konstandin εφοδίαζε τους Σταυροφόρους κατά την διάρκεια του 1098 από κοινού με τους Αρμενίους διοικητές Öšin και Bazuni²³⁶⁹.

3. Η αποκατάσταση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στις αρχές του 12^{ου} αι.

Η βυζαντινή κυριαρχία στην ευρύτερη Κιλικία αποκαταστάθηκε μερικώς περίπου το 1103/04, όταν ο εχθρικός προς την αυτοκρατορία Ρουπενίδης Konstandin είχε πλέον αποβιώσει (κάπου ανάμεσα στα 1099-1101/02)²³⁷⁰. Αφού οι δυνάμεις του Αλέξιου Α' Κομ-

²³⁶⁴ Kirakos Ganjakec'i, σ. 93 κ.ε.

²³⁶⁵ Samuël Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116 -βλ. N. Adontz, Roubéniens, σ. 187.

²³⁶⁶ F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 65.

²³⁶⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 166 κ.ε. -Smbat Sparapet, σ. 48, 52.

²³⁶⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 174. -Smbat Sparapet, σ. 52. Αντιθ. βλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 259, ο οποίος αναφέρει ότι ο Konstandin αφαίρεσε το Vahga από τους Βυζαντινούς.

²³⁶⁹ Smbat Sparapet, σ. 48. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 168. Πρβλ. G. Ter Grigorian Iskenderian, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarkfürsten*, Weida - Leipzig 1915, σ. 26 κ.ε. -R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5.

²³⁷⁰ Ο θάνατός του τοποθετείται από τον Ματθαίο Εδέσσης, σ. 174, στα 1099-1100, από τον Het'um B', σ. 2, στο 1102 και από τον Samuël Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 121, στα 1100-1101. Πρβλ.

νηνού επιβλήθηκαν στρατιωτικά στα νότια μικρασιατικά παράλια, ορίστηκε *δουξ* της συγκεκριμένης περιφέρειας (Ταρσός, Άδανα, Λογγινιάδα, Μοψουεστία και «Κιλικία άπασα») ο Μοναστράς, αξιωματούχος τουρκικής καταγωγής που είχε προφανώς εκχριστιανιστεί²³⁷¹. Ο Μοναστράς είχε συνοδεύσει τον επίσης Τουρκόπουλο Μανουήλ Βουτουμίτη στην εκστρατεία του στην περιοχή κατά το έτος 1103 και είχε διατελέσει αμέσως μετά διοικητής των κωμοπόλεων και πολιχνίων που είχαν ανακτηθεί στην περιοχή του Μαράσιν²³⁷².

Παρά τις επιτυχίες που σημείωσαν οι Βυζαντινοί στην περιοχή, η πλήρης κατοχή της ανατολικής Κιλικίας από την αυτοκρατορία δεν κατέστη δυνατή. Το δυσπρόσιτο κάστρο του Vahka αλλά και άλλες ορεινές περιοχές, όπως εκείνη των Αναβάργων (όπου οι Ρουπενίδες έκτισαν τον ναό των Αγίων Πάντων²³⁷³), βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του γιου του Konstandin T'oros (ελλ. Θεόδωρος Ρουπενίδης ή Ρουπένιος, ca. 1099-1129), που αντιμετώπιζε συνεχείς τουρκικές εισβολές στα εδάφη του²³⁷⁴. Ο T'oros μάλιστα προσποιήθηκε την δημιουργία φιλικής επαφής με τον μεγαλύτερο από τους τρεις «Ρωμαίους» αδελφούς Mandalē ή Mandalēon ή Mandaleank' (=Μάνδαλος, Μανδαλέων ή Πανταλέων;), ώστε να εξασφαλίσει τον έλεγχο του φρουρίου Κύζιστρα, το οποίο ήταν ιδιαίτερα απομακρυσμένο και γι' αυτό βρισκόταν υπό συνεχή τουρκική πίεση (ca. 1111;). Επειδή όμως ο Αρμένιος διοικητής δεν κατόρθωσε τον σκοπό του με ειρηνικά μέσα, κατόρθωσε να εισχωρήσει στο φρούριο με τέχνασμα και να συλλάβει τους αυτοκρατορικούς διοικητές, τους οποίους υπέβαλε σε βασανιστήρια για να του παραδώσουν τους θησαυρούς τους. Όταν ο T'oros ρωτήθηκε από τους γιους του Mandalē πως θα αντιμετώπιζε τον αυτοκράτορα, όταν θα έπρεπε να λογοδοτήσει για την συμπεριφορά του, εκείνος τους θύμισε την δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη και εκτέλεσε έναν από τους αδελφούς, ενώ ένας ακόμη υπέκυψε στα βασανιστήρια²³⁷⁵. Ο T'oros εκδικήθηκε με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον R.W. Edwards, την δο-

N. Adontz, Roubéniens, σ. 186-187. Εσφαλμένα τοποθετεί την αρχή του ο C. Toumanoff, Αρμενία-Γεωργία, σ. 464, στα 1095-1099. Ο Konstandin ετάφη στην μονή του Kastalghōn. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, ό.π.

²³⁷¹ Α. Κομνηνή, σ. 328.3-6 (για την καταγωγή του), σ. 355.9-12 (για την διοίκησή του). Πρβλ. γι' αυτόν B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 139, σ. 213-215. –I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 270-271.

²³⁷² Α. Κομνηνή, σ. 350.87-91.

²³⁷³ R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 6.

²³⁷⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 200, 206, 208-209.

²³⁷⁵ Smbat Sparapet, σ. 62. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 200, 207-209. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 66, σ. 201. Κατά τον Kirakos Ganjakec'i, σ. 91 κ.ε., ο R'ube'n ήταν εκείνος που εκδικήθηκε τον θάνατο του Κακίκιου, αλλά η αφήγησή του είναι σαφώς μυθιστορηματική. Βλ. εξάλλου N. Adontz, Roubéniens, σ. 192. Η στιχομυθία του T'oros με έναν από τους αδελφούς είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική για το κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις Βυζαντινών και Αρμενίων αυτήν την περίοδο. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 209: «Now, when one of the other brothers began to be tortured by T'oros, he spoke insolently to the Armenian prince, saying: "You are an Armenian, while we are Roman noblemen; what answer will you give to the emperor for having mistreated a Roman?" At this T'oros flew into a rage and his face changed color. Taking hold of a stick used for clubbing, he ferociously fell upon the Greek, saying: "Who are you three to have killed the heroic and divinely-anointed Armenian king; what answer will

λοφονία «του συγγενή του και διατήρησε την τιμή της Αρμενίας, αλλά εξασφάλισε και αξιόλογο αριθμό λαφύρων, ανάμεσα στα οποία και μία εικόνα, που τοποθέτησε στον ναό του στα Ανάβαρζα»²³⁷⁶ (μάλλον πρόκειται για τον ναό των Αγίων Πάντων)²³⁷⁷.

Οι προαναφερθείσες αφηγήσεις των Αρμενίων χρονογράφων διαθέτουν σαφώς έντονο μυθιστορηματικό χαρακτήρα, αλλά η ουσία των λεγομένων τους υποδηλώνει, αν μη τι άλλο, τις εθνοτικές και θρησκευτικές διαφορές και συγκρούσεις που συνέχιζαν να υφίστανται στην κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία. Ο Ν. Adontz υποστήριξε μάλιστα ότι η φήμη της εκτέλεσης των Mandalē, πραγματικό γεγονός ή μη, συνέβαλε προπαγανδιστικά στην ενίσχυση της αρχής και των αξιώσεων του Ρουπενίδη Τ'ορος στην αρμενική Κιλικία και στις περιοχές στα βόρεια της Αντιόχειας· ο τελευταίος μπορούσε πλέον να ισχυρισθεί ότι αποτελούσε διάδοχο του Goł Vasil αλλά και κληρονόμο του Κακίκιου Ανιώτη, εφόσον αποτελούσε υποτιθέμενο συγγενή του και είχε εκδικηθεί την δολοφονία του από τους αυτοκρατορικούς²³⁷⁸. Ο Ρουπενίδης Lewon (ελλ. Λεβούνιος), που αντιτάχθηκε σθεναρά στην επέκταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην ανατολική Κιλικία επί Ιωάννη Β' Κομνηνού, ισχυριζόταν εξάλλου ανοικτά ότι αποτελούσε απόγονο του τελευταίου Βαγρατιδίδη ηγεμόνα του Ανίου²³⁷⁹.

Αυτό που θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί κατά την γνώμη μας είναι ότι ο Τ'ορος, αν και αρχικά εχθρικός, όπως ισχυρίζονται οι συγγραφείς της εποχής, έναντι της αυτοκρατορίας, είχε τιμηθεί με πραγματικά υψηλότατους τίτλους, αν λάβουμε υπόψη τα σωζόμενα μολυβδόβουλλά του από την περιοχή της Πρεθσλάβας (*πρωτονωβελίσσιμος*), πολυάριθμες σφραγίδες του που τον αναφέρουν ως «σεβαστό Θεόδωρο Ρουπένιο» (μία από αυτές μάλιστα ως «σεβαστό του πιστοτάτου Αλεξίου δεσπότης»), επιγραφή από τα Ανάβαρζα που τον μνημονεύει επίσης ως *σεβαστό* και άλλες αρμενικές πηγές που τον χαρακτηρίζουν ως *πρωτοσεβαστό*²³⁸⁰. Η συνθήκη της Δεαβόλεως (1108) μάλιστα, που παραθέτει στο έργο της η Άννα Κομνηνή, όριζε ότι τα εδάφη που ήλεγχαν μετά το 1102 ο Τ'ορος και ο αδελφός του Lewon (ανάμεσα στον Αμανό/Μαύρο Όρος και στον Ταύρο-Αντίταυρο) δεν θα παραχωρούνταν στο νορμανδικό *δουκάτο* της Αντιόχειας, επειδή οι προαναφερθέντες

you give to the Armenian nation?" Sobbing, the Armenian prince began to violently beat him until he died an ecruciantingly painful death».

²³⁷⁶ R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 6.

²³⁷⁷ Βλ. την φωτογραφία του ναού εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 17.

²³⁷⁸ N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 201.

²³⁷⁹ Ιω. Κίνναμος, σ. 16.1 κ.ε. – Νικ. Χωνιάτης, σ. 21.54 κ.ε. Βλ. και Ibn al-Qalānisi, έκδ. H.A.R. Gibb, σ. 241, 246, 349. Πρβλ. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 94 κ.ε. – Π. Γκόνης, Ιωάννης Κομνηνός, Ένας αυτοκράτορας στρατιώτης, *Στρατιωτική Ιστορία. Μηνιαίο περιοδικό για την ελληνική και παγκόσμια στρατιωτική ιστορία* 95 (Ιούλιος 2004), σ. 60. – Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ' 1, σ. 116. – R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 6.

²³⁸⁰ Βλ. αρ. πίνακα 316. Πρβλ. A. Každan, *Armjanie*, αρ. 12.3, σ. 39. – N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 123, σημ. 250. – I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 602, σ. 359-360. – I.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 50.

διοικητές είχαν αναγνωρίσει την αυτοκρατορική επικυριαρχία στις περιοχές τους και είχαν καταστεί «άνθρωποι» του βυζαντινού «κράτους» (sic)²³⁸¹. Από όλα αυτά συνάγεται ότι ο βασικός στόχος του Τ'ορος υπήρξε η εδραίωση και η επέκταση της προσωπικής του κυριαρχίας. Ο ίδιος συμμαχούσε με τους Δυτικούς και αναγνώριζε τυπικά την βυζαντινή επικυριαρχία, χωρίς να διστάζει να στραφεί εναντίον των Βυζαντινών, όποτε το έκρινε ωφέλιμο²³⁸². Η ακριβής κατά συνέπεια φύση της αρχής του Τ'ορος στην ευρύτερη μετά τα πρώτα χρόνια του 12^{ου} αι. δεν υπήρξε τόσο αμφιλεγόμενη, όσο τα πραγματικά του αισθήματα έναντι των Βυζαντινών. Η μετέπειτα δράση του Lewon στην περιοχή αποκάλυψε εξάλλου την εχθρότητα που έτρεφαν οι Ρουπενίδες για την αυτοκρατορία²³⁸³.

²³⁸¹ Α. Κομνηνή, σ. 419.19-22: «τὸ Μαῦρον Ὅρος καὶ πάντα τὰ ὑπ' ἐκεῖνο ταττόμενα κάστρα καὶ ἡ ὑποκειμένη τούτω σύμπασα πεδιάς ἄνευ δηλονότι τῆς τῶν Ῥουπενίων διακρατήσεως Λέοντός τε καὶ Θεοδώρου τῶν Ἀρμενίων γεγονότων ἀνθρώπων τοῦ κράτους ὑμῶν». Πρβλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 68. Ο Usāma bin 'Alī bin Muršid (ἢ Usāma bin Munqidh), *Kitāb al-I'tibār*: Un émir syrien au premier siècle des Croisades: vie d'Ousama, *Revue de l'Orient latin*, Paris 1893, σ. 521, αναφέρει ότι «οἱ ἀπόγονοι τοῦ Roubāl (=R'ube'n), Tarouīs καὶ Lâwoun (=Τ'ορος καὶ Lewon), οἱ Ἀρμένιοι, ἦταν κύριοι τῆς Al-Massīsa (=Μοψουεστίας), τῆς Antartouīs (=Ἀνταράδου), τῶν Ἀδάνων καὶ τῶν συνοριακῶν περιοχῶν ad-douroûb». Για τὴν περιοχή που οἱ Ἀραβες ἀποκαλοῦσαν «bilād-ad-durûb» βλ. N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 200.

²³⁸² F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 68-69. -D. Theodoridis, Ein Bleisiegel von Theodoros Rupenios, dem "Treusten" von Kaiser Alexios I. Komnenos, *SBS* 7 (2002), σ. 165. -Cl. Mutaftian, *Royame arménien*, σ. 21 κ.ε. -Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 50.

²³⁸³ Ο Lewon υπήρξε ως ηγεμόνας διπρόσωπος και τυχοδιώκτης. Αν και δεν διέθετε την καθολική αποδοχή των αρμενικών πληθυσμών της περιοχής, ήλεγχε τα Άδανα, την Μοψουεστία και την Ταρσό. Το 1137 νικήθηκε από τον Raymond de Poitiers της Αντιόχειας, αιχμαλωτίστηκε και αναγκάστηκε να παραχωρήσει τα Άδανα, την Μοψουεστία και μεγάλες ποσότητες χρυσού, για να αποκτήσει την ελευθερία του. Προς τα τέλη του ίδιου έτους καταδιώχθηκε ωστόσο στον χιονισμένο Ταύρο από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνό και τελικά συνελήφθη μαζί με τα μέλη της οικογένειάς του και φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ιω. Κίνναμος, σ. 16.1 κ.ε. -Νικ. Χωνιάτης, σ. 21.54 κ.ε. Πρβλ. Π. Γκόννης, Ιωάννης Κομνηνός. Ένας αυτοκράτορας στρατιώτης, *Στρατιωτική Ιστορία. Μηνιαίο περιοδικό για την ελληνική και παγκόσμια στρατιωτική ιστορία* 95 (Ιούλιος 2004), σ. 60. -Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, том. Γ'1, σ. 116.

ΚΔ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΔΑΝΩΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

1. Η διοικητική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής

Η Μο(μ)ψουεστία (αργότερα Mamistra, τουρκ. Misis, σημ. Yakapinar) ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις-φρούρια της πεδινής Κιλικίας μετά την Ταρσό και τα Άδανα (δεύτερη πόλη της παλαιότερης *επαρχίας* «Κιλικία Β΄» κατά τον Συνέκδημο Ιεροκλέους). Διέθετε ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, καθώς βρισκόταν επί της οδού που ένωνε την Ταρσό με την Αντιόχεια και την Συρία, στην έξοδο του ποταμού Πυράμιου από τους βορειότερους ορεινούς όγκους²³⁸⁴.

Οι Βυζαντινοί επανέκτησαν την Μοψουεστία από τους Άραβες στις 13 Ιουλίου του 965, αφού την είχαν πολιορκήσει δύο φορές λίγο νωρίτερα με επικεφαλής τον Νικηφόρο Β΄ Φωκά και τον Ιωάννη Τζιμισκή (ca. 963-964)²³⁸⁵. Ο Νικηφόρος την κατέλαβε τελικά με τέχνασμα και αμέσως μετά εξανδραπόδισε μεγάλο μέρος των Αράβων κατοίκων της²³⁸⁶. Από ό,τι φαίνεται, μέρος του αραβικού πληθυσμού εκχριστιανίσθηκε και συνέχισε να κατοικεί στην ευρύτερη περιοχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια των Αντιοχιτών, που καταγόταν από κάποιον Απολφαρατζί (αραβ. Abū'l-Farağ al-Antakī)²³⁸⁷. Μέλη της οικογένειας ανέλαβαν διοικητικά αξιώματα στην Κιλικία κατά τον 11^ο αι.

Η Μοψουεστία μετατράπηκε προφανώς αμέσως μετά την κατάληψή της σε αυτοκρατορική *στρατηγίδα*, εφόσον το Τακτικόν του Escorial πραγματοποιεί αναφορά στον

²³⁸⁴ Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 705.3. Βλ. και Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, V.5.4-7. –*Οδοιπορικά*, σ. 752-753. Γενικότερα για την πόλη πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 198. –*D.O. Seals* V, σ. 3. –G. Dagron, *Two Documents Concerning Mid-Sixth Century Mopsuestia*, εν *CHARANIS STUDIES. Essays in Honor of Peter Charanis*, ed. Angeliki E. Laiou-Thomadakis, New Brunswick, N.J. 1980, σ. 19-30. –G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 129-156. –C. Foss, λ. Mopsuestia, *ODB*, τομ. 2, σ. 1408. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 457. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 351-359 (με πηγές και βιβλιογραφία). –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 397-398. –*D.O. Seals* V, σ. 3-4. –Αικ. Ρεβάνογλου, Προκόπιος, σ. 133 (κειμ. και σημ. 735). Για την γεωγραφική θέση της Μοψουεστίας βλ. στους χάρτες αρ. 3-4 της παρούσας μελέτης.

²³⁸⁵ Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 795-797. –Λέων Διάκονος, σ. 52.10-53.22 (δίνει το έτος 964). –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 269.1 κ.ε., 271.65-68. –Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 8. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 21. Πρβλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 556 κ.ε. (στην σ. 561, δίνει ημερομηνία κατάληψης 14-15 Ιουλίου). –C. Foss, λ. Mopsuestia, *ODB*, τομ. 2, σ. 1408. –N. Oikonomides, *Listes*, σ. 359. –Σοφία Αποστολοπούλου, *Ἡ ἄλωση τῆς Μοψουεστίας (±965) καὶ τῆς Ταρσοῦ ἀπὸ βυζαντινῶν καὶ ἀραβικῶν πηγῶν*, *Graeco-Arabica* 3 (1982), σ. 157-165. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 199.

²³⁸⁶ Λέων Διάκονος, σ. 53.15-16, 55.2-3.

²³⁸⁷ G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 151-153.

στρατηγὸ «Μόψου»²³⁸⁸. Ο Νικηφόρος Β΄ είχε επίσης καταλάβει και τα Ἀδανα (σημ. Adana/Seyhan), στα οποία εγκατέστησε επίσης έναν στρατηγὸν²³⁸⁹. Η πόλη δεν αναφέρεται ως ξεχωριστὴ στρατηγίδα στο Τακτικόν του Escorial (και ὄχι ως «πρωτεύουσα θέματος», ὅπως σημειώνει ο J.-Cl. Cheynet²³⁹⁰), ἀλλὰ προφανῶς κατέστη τέτοια λίγο αργότερα, ὅπως καταδεικνύει το σωζόμενο σφραγιστικὸ υλικὸ των στρατηγῶν των Ἀδάνων. Οἱ G. Schlumberger, W. Treadgold και F. Hild - H. Hellenkemper υποστηρίζουν ὅτι ἡ Μοψουεστία αποτέλεσε ξεχωριστὸ θέμα ἢ κατεπάνω²³⁹¹. Το ευνόητο ὡστόσο ἀντεπιχείρημα στὴ συγκεκριμένη ἀποψη εἶναι ἡ ἔλλειψη σωζόμενου σφραγιστικοῦ υλικοῦ ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς και πολιτικούς αξιωματούχους που υπηρέτησαν μόνον στὴ συγκεκριμένη πόλη. Εξαιρούνται οἱ βοῦλλες των στρατηγῶν τῆς Μοψουεστίας, των Αναβάρζων και των Ἀδάνων, που ἀνάγονται ὁμως στὸ γ' ἡμισυ τοῦ 11^{ου} αἰ.²³⁹², και κυρίως τὸ σωζόμενο μολυβδόβουλλο τοῦ κατεπάνω Μοψουεστίας Σανπάτι, στὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἀναφορὰ παρακάτω ἡ συγκεκριμένη σφραγίδα πάντως εἶναι πολὺ μεταγενέστερη των μέσων τοῦ 10^{ου} αἰ.²³⁹³. Ἡ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἔλλειψη μαρτυριῶν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Μοψουεστίας ὡς ξεχωριστῆς διοικητικῆς και στρατιωτικῆς μονάδας ἐπὶ ἑνὸς αἰῶνα εἶναι τελικὰ, ἀν μὴ τι ἄλλο, ἀξιοπεριέργη.

Γνωρίζουμε, ὅπως προαναφέρθηκε, με ἀσφάλεια ὅτι ἡ διοίκηση τῆς Μοψουεστίας, των Αναβάρζων και πιθανότατα περαιτέρω κοντινῶν φρουρίων ασκοῦνταν ταυτόχρονα στα μέσα τοῦ 11^{ου} αἰ. ἀπὸ κάποιον αυτοκρατορικὸ στρατηγὸν (Γεώργιος Μελισσηνός [;], Μιχαήλ Μαρ...)²³⁹⁴. Ο J.F. Haldon θεωρεῖ ὅτι τα εδάφη ἀνατολικά τῆς Σελεύκειας ὑπάγονταν σὲ ἕνα ξεχωριστὸ θέμα, χωρὶς ὡστόσο νὰ προβαίνει σὲ περαιτέρω διευκρινίσεις²³⁹⁵, ἐνῶ οἱ W. Seibt και J.-Cl. Cheynet κάνουν λόγο γιὰ μίαν ἐνωμένη στρατιωτικὴ διοίκηση Ἀδάνων,

²³⁸⁸ Τακτικόν Escorial, σ. 267.21.

²³⁸⁹ Τα Ἀδανα ἀναφέρονται στὰ *Ὀδοιπορικά*, σ. 750-751, στὴν ὁδὸ που ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Κιλικία στὴν Συρία. Σύμφωνα με τὸν Συνέκδημο Ἱεροκλέους, σ. 704.6, αποτελοῦσαν πέμπτη πόλη τῆς Κιλικίας. Γιὰ τὶς παραπομπές βλ. Αἰκ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 133, σημ. 736. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 154-158, με παράθεση πηγῶν και βιβλιογραφίας. -G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 87-110. Βλ. και Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 223. Γιὰ τὴν γεωγραφικὴ θέση των Ἀδάνων βλ. στὸν χάρτη ἀρ. 3 τῆς παρούσας μελέτης.

²³⁹⁰ J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, σ. 424.

²³⁹¹ G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 561. -F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 354. -W. Treadgold, *Army*, σ. 35, σημ. 44, 81, σημ. 88, 83. Ἡ ταύτιση ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς των μεγάλων παλαιῶν θεμάτων με τὶς μεταγενέστερες στρατηγίδες πόλεις (πρβλ. π.χ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Κλεισούρες*, σ. 199) εἶναι ἰσως κάπως ἀμφιλεγόμενη. Ἢδη κατὰ τα μέσα τοῦ 10^{ου} αἰ. ὁ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 77.9-10, διαχωρίζει τα θέματα και τὶς στρατηγίδες κατὰ τρόπο σαφῆ. Οἱ F. Hild - H. Hellenkemper, ὁ.π., προβάλλουν ὡς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ θέματος Μοψουεστίας τὴν ἀναφορὰ στρατηγοῦ Μόψου στὸ Τακτικόν τοῦ Escorial και τὴν ὑπαρξὴ μίας σφραγίδας, ἡ ὁποία ὡστόσο ἀνάγεται μᾶλλον στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 11^{ου} αἰ. και ἀνήκε σὲ κάποιον στρατηγὸν Μαμίστρας, Αναβάρζου και ἰσως και τῆς Τζαμανδοῦ. Βλ. ἀρ. πίνακα 320.

²³⁹² Βλ. ἀρ. πίνακα 320, 321.

²³⁹³ Βλ. ἀρ. πίνακα 323.

²³⁹⁴ Βλ. ἀρ. πίνακα 320, 321.

²³⁹⁵ J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 82-83.

Μοψουεστίας και Αναβάρζου/ων, βασιζόμενοι στο προαναφερθέν σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των *στρατηγών* της ευρύτερης περιοχής²³⁹⁶, που όμως ανάγεται, όπως προείπαμε, στην χρονική περίοδο 1050-1075. Η Άννα Κομνηνή πραγματοποιεί μεν, όπως σημειώνεται επίσης παρακάτω, μία αναφορά στη λεγόμενη «Κιλικία», αλλά δεν προσδιορίζει με σαφήνεια την συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ως παλαιό *θέμα*²³⁹⁷. Το σωζόμενο μολυβδόβουλο του άγνωστου Αρμένιου *μαγίστρου* και *κατεπάνω* Μοψουεστίας Σανπάτι-Συμβατίου είναι προφανώς μεταγενέστερο της μάχης του Μαντζικέρτ, αλλά δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αν ανάγεται στην εποχή των Κομνηνών ή σε λίγο προγενέστερη χρονική περίοδο. Ο επίσης αρμενικής καταγωγής *μάγιστρος* και *στρατηγός* της Ταρσού και της Μοψουεστίας Aṙḫarip (ελλ. Απνελγαρίπης) άσκησε την αρχή του στις δεκαετίες του 1070 και 1080²³⁹⁸, ενώ ο μεταγενέστερος Μοναστράς διατέλεσε *δουξ* Λογγινιάδος, Ταρσού, Αδάνων, Μοψουεστίας και ευρύτερης Κιλικίας στις αρχές του 12^{ου} αι.²³⁹⁹. Η ανάθεση της περιοχής σε έναν *κατεπάνω* οφειλόταν πιθανότατα στις κρίσιμες, ειδικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Μικρά Ασία, καθώς είχε ξεκινήσει πλέον η μαζική τουρκική διείσδυση στην ευρύτερη περιοχή καθώς και η διάλυση ή η απώλεια του ελέγχου των μεγάλων διοικητικών περιφερειών (Αντιόχειας, Έδεσσας, Μελιτηνής, Χαρσιανού, Καππαδοκίας, Βασπρακανίας, Καρσίου-Ιβηρίας κ.ά.)²⁴⁰⁰. Θα πρέπει να σημειωθεί εξάλλου ότι κατά την ίδια μάλλον περίοδο η Αμάσεια του Αρμενιακού²⁴⁰¹, η Άβυδος του *θέματος* Οψικίου²⁴⁰² και το μικρό *θέμα* των Οπτιμάτων²⁴⁰³

²³⁹⁶ W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 261. –J.-Cl. Cheynet, *Frontière orientale*, σ. 61.

²³⁹⁷ Για την Κιλικία γενικότερα βλ. P. Freeman, *The Province of Cilicia and its Origins*, εν *The Defense of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a Colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, ed. Ph. Freeman - D. Kennedy, (British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph no. 8), Oxford 1986, τομ. 1, σ. 253-275 (ειδικά για την παλαιότερη ομώνυμη *επαρχία*). –C. Foss, λ. Cilicia, *ODB*, τομ. 1, σ. 462-463 (με βιβλιογραφία). –H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 104-254 (με πηγές και βιβλιογραφία). –F. Hild - H. Hellenkemper, *ό.π.*, σ. 34-62. –Των ιδίων, *Neue Forschungen in Kilikien*, Wien 1986. –D.O. Seals V, σ. 1 κ.ε. –R.W. Edwards, *Fortifications*. –R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion*, (BAR 1281), Oxford 2004. Για την ιστορία της περιοχής μετά τα τέλη του 11^{ου} αι. βλ. L. Ališan, *Sissouan*. –Sirarpie Der Nersessian, *The Kingdom of Armenian Cilicia*, εν K.M. Setton (ed.), *Crusades*, τομ. 2. –*The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T.S.R. Boase, Edinburgh-London 1978. –Nina G. Garsoïan, λ. Cilicia Armenian, *ODB*, τομ. 2, σ. 463.

²³⁹⁸ Βλ. *αρ.* πίνακα 324, 337.

²³⁹⁹ Βλ. *αρ.* πίνακα 338.

²⁴⁰⁰ Παρόμοια γνώμη εκφράζει και ο J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, σ. 424. Η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ' 1, σ. 279, θεωρεί ότι το παλαιό *θεματικό* σύστημα διατηρήθηκε λίγο ή πολύ έως την εκθρόνιση του Ρωμανού Διογένη.

²⁴⁰¹ Βλ. *αρ.* πίνακα 476.

²⁴⁰² Λέων Κεφαλός, *πρόεδρος* και *κατεπάνω* Αβύδου: Βλ. σχετικά *Actes de Lavra*, τομ. 1, *αρ.* 48, σ. 258.3 (χρυσόβουλλο Αλεξίου Α', 9 Μαΐου 1086). Πρβλ. G. Weiss, *Oströmische Beamten*, σ. 17. –Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 167. Ο Κεφαλός προφανώς διέθετε ως έδρα του την Άβυδο, επειδή η πιθανή διοικητική «πρωτεύουσα» και σπουδαιότερη πόλη του *θέματος* Οψικίου Νίκαια ελεγχόταν πλέον στρατιωτικά από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah. Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 198.21 κ.ε., 219.1 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 241.14 κ.ε., 259.18 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 718.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 176.19 κ.ε. Η Άβυδος ήταν στρατηγικά πολύ πιο σημαντική από την δεύτερη σε σπουδαιότητα πόλη του *θέματος* Κύζικο (νομισματοκοπείο και έδρα μητρόπολης), γιατί ήλεγχε τα στενά του Ελλησπόντου, όπου το

πέρασμα στην Ευρώπη από την Μικρά Ασία ήταν ιδιαίτερα εύκολο. Αυτός ήταν πιθανότατα ο λόγος της συνεχούς σχεδόν μαρτυρίας *κόμητος* Αβύδου μέσω του υπάρχοντος σφραγιστικού υλικού από τον 8^ο αι. και εξής. Γνωρίζουμε επιπρόσθετα ότι η Άβυδος μετατράπηκε από επισκοπική σε μητροπολιτική έδρα στις αρχές της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (ίσως το 1084), γεγονός που επίσης υποδηλώνει την ολοένα και μεγαλύτερη σπουδαιότητά της και ενδεχομένως την αύξηση του πληθυσμού της, εξαιτίας της πιθανής εισροής σε αυτή προσφύγων μετά την τουρκική διείσδυση στην ευρύτερη περιοχή. Τον Μάιο πιθανότατα του 1082 ο Αλέξιος Α΄ παραχώρησε στους Βενετούς εμπορικά προνόμια στην Άβυδο και σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, ώστε να εξασφαλίσει την βοήθειά τους για την αντιμετώπιση της νορμανδικής απειλής. Βλ. G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden*, τομ. 1, σ. 52. Νεότερη έκδ. M. Pozza - G. Ravagnani, *Trattati*, σ. 35 κ.ε. Γενικότερα βλ. Α. Κομνηνή, σ. 178.25 κ.ε. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1081, σ. 94, με παράθεση βιβλιογραφίας. -M.E. Martin, *Chrysobull*, σ. 19 κ.ε. -A. Tuilier, *Chrysobulle*, σ. 28 κ.ε.

²⁴⁰³ Λέων Αρ(ε)ιανίτης, *πρόεδρος/πρωτοπρόεδρος και κατεπάνω* των Οπτιμάτων (μετά το 1070). Βλ. Fogg, αρ. 1003, έκδ. εν. *D.O. Seals III*, αρ. 71.27, σ. 126: «[Α]έοντα [φέ?]ρω (πρό)εδρο(ν), [κα]τεπάν(ω) τών [Ο]πτιμάτων, [γ]ένους Ά[ρ]ιανί(την)». Βλ. επίσης παράλληλο τεμάχιο εν V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 51, αρ. 178. Πρβλ. Τ. Λουγγής, *Θέμα Οπτιμάτων*, σ. 429, αρ. 1. Εσφαλμένα ο J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 188, τον αναφέρει ως *δούκα*. Βλ. επίσης G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 245, αρ. 2 (ανάγνωση «*πρωτοπρόεδρος*», χρονολόγηση στην κομνηνεια περίοδο). Οι Οπτιμάτοι αποτελούσαν αρχικά ένα μάχιμο σώμα ιππικού, που υπαγόταν μάλλον στον διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεων του Ονικίου (βλ. Θεοφάνης, σ. 447.20, 473.28-31. - Στρατηγικών Μαυρικίου, σ. 86, 168), αλλά κατά την πορεία του 9^{ου} αι. μετατράπηκαν τελικά σε ένα μεταφορικό σώμα ημιονηγών. Κατά τον 11^ο αι. η διοίκησή τους ανατέθηκε, σύμφωνα με τις υπάρχουσες τάσεις της εποχής, σε *δούκα*, αν και συναντούμε και κάποιους προγενέστερους *στρατηγούς*, οι οποίοι ηγήθηκαν του συγκεκριμένου *θέματος*, μάλλον κατά την διάρκεια της μεταβατικής περιόδου που μεσολάβησε ως την εμφάνιση των *δουκών* (τέλη 10^{ου} με αρχές 11^{ου} αι.). Η ύπαρξη *κατεπάνω* Οπτιμάτων δημιουργεί οπωσδήποτε ερωτηματικά. Είναι αρκετά πιθανόν ότι ο φορέας του συγκεκριμένου αξιώματος Λέων Αρ(ε)ιανίτης ανέλαβε την διοίκηση των *θεμάτων* των Οπτιμάτων στις αρχές ή στα μέσα της δεκαετίας του 1070, σε μία ενδεχόμενη προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να ενισχύσει στρατιωτικά την περιοχή. Η περιφέρεια των Μαλαγίνων π.χ., άλλοτε οχυρωμένου στρατιωτικού υποφορβείου, είχε μετατραπεί σε βασιλική *επίσκεψη* ήδη επί Ρωμανού Δ΄ Διογένη (βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.5). Είναι αρκετά πιθανό κατά την γνώμη μας ότι ο Λέων Αρ(ε)ιανίτης ανέλαβε την διοίκηση του *θέματος* των Οπτιμάτων στις αρχές ή στα μέσα της δεκαετίας του 1070, σε μία ενδεχόμενη προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να ενισχύσει στρατιωτικά την περιοχή και να προστατεύσει την γειτονική Κωνσταντινούπολη από τον έκπτωτο Ρωμανό ή από την μετέπειτα προέλαση των Νορμανδών στρατιωτών του Ουρσελίου και των Τούρκων του Kutalmışoğlu Süleymanşah. Διαφορετικά δεν είναι εύκολο να εξηγηθεί γιατί ο διοικητής ενός άλλοτε μικρού, αν όχι ασήμαντου *θέματος* (ο Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.74-78, δηλώνει επίσημα το υποδεέστερο καθεστώς των Οπτιμάτων, αναφέροντας ότι «οὐδεμίαν ἔχει κοινωνίαν πρὸς θέματα»), που δεν βρισκόταν στην περιοχή του ανατολικού συνόρου, ούτε διέθετε στρατηγική σημασία έως τις αρχές της δεκαετίας του 1070, ονομάστηκε *κατεπάνω*. Επιπρόσθετο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ στον εμπροσθότυπο των σωζόμενων σφραγίδων του Αρ(ε)ιανίτη· ο αρχάγγελος-προστάτης φέρει εδώ μία καλοσχεδιασμένη στρατιωτική στολή-πανοπλία, δηλωτικό ίσως σημείο της καθαρά στρατιωτικής αποστολής του προστατευομένου του, λόγω των ειδικών συνθηκών που επικρατούσαν πλέον στην Βιθυνία και στην περιοχή των Στενών. Βλ. σχετικά Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 192.5-7: «Τούρκων γὰρ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Μιχαήλ ἐγένετο καταγῶγον καὶ πολλῶν αἱμάτων Χριστιανικῶν μολυντήριον, καὶ τὸ πᾶν ἔρημος καὶ ἀοίκητος καὶ ἄβατος ἦν». Θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ και τα μάλλον προγενέστερα μολυβδόβουλλα του Γρηγορίου Ταρωνίτη, *μαγίστρου*, *βεστάρχη*, *κριτή* και *δούκα* των Οπτιμάτων (ca. 1050-1077). Βλ. Münzkabinett-Wien, αρ. 206, έκδ. Α.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 256, σ. 248-250. Παράλληλο τεμάχιο D.O., αρ. 3.71.19, έκδ. εν *D.O. Seals III*, αρ. 71.19, σ. 123. Βλ. και άλλα τεμάχια εν G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 706. - K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 1185β, σ. 391 (Γρηγόριος Ταρωνίτης, *μάγιστρος*). Η ταυτόχρονη κατοχή των αξιωμάτων του *δουκός* και του *κριτή* υποδηλώνει ότι ο Ταρωνίτης ασκούσε πλήρη διοίκηση των Οπτιμάτων.

είχαν ανατεθεί σε *κατεπάνω*, ενώ οι Βουκελλάριοι μετά το 1072²⁴⁰⁴, η Παφλαγονία²⁴⁰⁵ και ενδεχομένως η πισιδική Αντιόχεια σε *δούκα*²⁴⁰⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί εξάλλου ότι η στρατιωτικο-πολιτική διοίκηση των ανατολικότερων συνοριακών περιοχών, που δέχτηκαν πρώτες την τουρκική πίεση, όπως π.χ. τα *θέματα* Χαρσιανού και Μελιτηνής, είχε ανατεθεί ήδη σε *κατεπάνω* (ca. 1060)²⁴⁰⁷.

Ο J.-Cl. Cheynet πιθανολογεί ότι ο *κατεπάνω* Σανπάτις/Συμβάτιος υπαγόταν λογικά στον *δούκα* Αντιοχείας²⁴⁰⁸, διοικητική θέση που κατεχόταν επίσης εκείνη την εποχή συχνά από αξιωματούχους αρμενικής καταγωγής (π.χ. ο Pext [ελλ. Πήκτης ή εκ του *βέστης*], ο Χατατούριος, ο Vasak και αργότερα ο Βραχάμιος). Σύμφωνα με το κείμενο της συνθήκης της Δεαβόλεως (1108), που παραθέτει στην «*Άλεξιάδα*» η Άννα Κομνηνή, η Μοψουεστία αποτελούσε μία από τις περιοχές που οι αυτοκράτορες δεν θα παραχωρούσαν στο νορμανδικό *δουκάτο* Αντιοχείας, έστω και αν αυτές υπάγονταν κάποτε διοικητικά στον *δούκα* της συριακής πατριαρχικής πόλης (*θέμα* Ποδανδού, *στρατηγάτο* Ταρσού, Άδανα, Μοψουεστία, Ανάβαρζα και γενικά όλη η Κιλικία μεταξύ Κύδνου και Έρμωνος, *στρατηγίς*

²⁴⁰⁴ Μιχαήλ Μαυρικάς (ή Μαύρηξ), *πρόεδρος* και *δουξ* Βουκελλαρίων (ca. 1075-1076). Βλ. D.O., αρ. 58.106.2995, έκδ. εν D.O. Seals IV, αρ. 1.6, σ. 3. Βλ. επίσης Νικ. Βρυέννιος, σ. 197.18-199.2. Πρβλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 170, σημ. 16 (με αναλυτική ανασύνθεση της σταδιοδρομίας του Μαύρηκα στις σ. 168-171). –K. Belke, *Paphlagonien-Honōrias*, σ. 82-83. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Βουκελλαρίων*, σ. 434-435, αρ. 2. –J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 188. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 188-189.

²⁴⁰⁵ Ο Θεόδωρος Κομνηνός διατέλεσε, σύμφωνα με τις βούλλες του:

(α) *κουροπαλάτης* και *δουξ* Παφλαγονίας. Βλ. D.O., αρ. 58.106.4551, έκδ. εν D.O. Seals IV, αρ. 11.4, σ. 27. –Παράλληλο τεμάχιο εν Gorny 62, αρ. 722. –Schenk-Behrens 1999, αρ. 666 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 250-251. Πρβλ. επίσης J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Comnènes*, σ. 61, αρ. 39. Εσφαλμένη ανάγνωση πραγματοποιήσε σε κάποιο παράλληλο τεμάχιο ο S. Petridès, *Plombs byzantins*, EO 5 (1902), σ. 306, αρ. 6: «*δουκί Παυλαγον(ίας)*».

(β) *νωβελίσσιμος* και *δουξ* Παφλαγονίας. Βλ. D.O., αρ. 47.2.1097, έκδ. εν D.O. Seals IV, αρ. 11.5, σ. 27. Παράλληλα τεμάχια εν Zacos, αρ. 274. –Spink 127, αρ. 42. Πρβλ. γενικά και Τ. Λουγγής, *Θέμα Παφλαγονίας*, σ. 450, αρ. 3. –K. Belke, *Paphlagonien-Honōrias*, σ. 83. Η χρονολόγηση είναι πάντως αμφιλεγόμενη. Βλ. σχετικά D.O. Seals IV, αρ. 11.5, σ. 27 (τέλη δεκαετίας 1070-αρχές δεκαετίας 1080). –K. Belke, *Paphlagonien-Honōrias*, σ. 83 (1070-1075). –Τ. Λουγγής, *Θέμα Παφλαγονίας*, σ. 450, αρ. 3 (11^{ος} αι.). –SBS 8 (2003), σ. 251 (1075-1100). Ενδεχομένως ο κάτοχος να ταυτίζεται με τον Θεόδωρο Δοκειανό, που ήταν Κομνηνός από την πλευρά της μητέρας του και διαβιούσε στην περιοχή κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο (ca. 1075/76). Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 159, 178, 184, 186-187, 197, 217. Πρβλ. πάντως Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τομ. Α', αρ. 9, σ. 59-61. Αν πρόκειται πράγματι για τον Μιχαήλ Δοκειανό θα πρέπει να θεωρήσουμε ως *terminus post quem* το έτος 1076. Λαμβάνοντας πάντως υπόψη τους υψηλότερους τίτλους του κατόχου θα πρέπει να χρονολογήσουμε μάλλον μετά το 1081, έτος ανόδου των Κομνηνών στην ύπατη αρχή. Οι επικεφαλής της Παφλαγονίας ήταν *στρατηγοί* ή *κατεπάνω* έως και τα μέσα του 11^{ου} αι. Αναφέρουμε ως παραδείγματα τους εξής: (α) Ρωμανός, *πρωτοσπαθάριος* και *στρατηγός* Παφλαγονίας (βλ. Dobrich, αρ. I 1279, έκδ. I. Jordanov, *Corpus I*, αρ. 60.1, σ. 142). (β) Αέτιος, *βασιλικός πρωτοσπαθάριος* και *επί του χρυσοστρικλίνου* και *κατεπάνω* Παφλαγονίας (βλ. G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1060, σ. 461). (γ) Κωνσταντίνος, *ανθύπατος πατρίκιος* και *στρατηγός* Παφλαγονίας (βλ. V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 226bis, σ. 122).

²⁴⁰⁶ Βλ. την υποσημείωση του αρ. πίνακα 269.

²⁴⁰⁷ Βλ. σχετικά τους πίνακες των αξιωματούχων των συγκεκριμένων περιφερειών.

²⁴⁰⁸ J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, σ. 424.

συριακής Λαοδίκειας, *στρατηγάτα* Γαβάλων, Βαλανέως [Bāniyās] και Μαρακέως [Maraqijja] καθώς και η *στρατηγίδα* Αντάραδος)²⁴⁰⁹.

2. Η αρμενική και η τουρκική διείσδυση στην περιφέρεια Μοψουεστίας/Αδάνων μετά το 1073

Το 1069 οι δυνάμεις του *δουκός* Αντιοχείας Χατατουρίου, αν και είχαν ενισχυθεί με μονάδες αυτοκρατορικών *ταγμάτων*, παρέμειναν αδρανείς στην Μοψουεστία και άφησαν την τουρκική δύναμη, που επέστρεφε στα ανατολικά μετά την λεηλασία του Ικονίου, να περάσει αλώβητη έως το Χαλέπι δυσανεστώντας έτσι τον Ρωμανό Διογένη²⁴¹⁰. Η μαζική κάθοδος των Αρμενίων στην Κιλικία, ιδίως μετά το 1071, οδηγούσε στο μεταξύ με γρήγορους ρυθμούς στον κατακερματισμό και στην αποσύνθεση της ενιαίας αυτοκρατορικής διοίκησης της ευρύτερης περιφέρειας²⁴¹¹. Αρμενικές φρουρές βρίσκονταν ήδη εγκατεστημένες ήδη κατά το 1069 στις κλεισούρες του Ταύρου²⁴¹², ενώ οι οικογένειες των Χετουμιδών και των Ρουπενιδών κατέφθασαν, όπως θα δούμε παρακάτω, στην ευρύτερη περιοχή κατά τα επόμενα χρόνια. Κάποιος Αρμένιος Κρακουτράς, που έφερε τον παλαιό αρμενικό τίτλο του *άρχοντος των αρχόντων* (εκ του αρμενικού *išxanac išxan*), άσκησε πιθανότατα κάποια αρχή στην Κιλικία μετά το Μαντζικέρτ, αλλά δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πού και πότε ακριβώς²⁴¹³. Ενδεχομένως να αποτελούσε ανώτατο αξιωματικό ή συγγενή του Κακίκι-

²⁴⁰⁹ Α. Κομνηνή, σ. 420.39-49.

²⁴¹⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.22-103.3: «Ἐνταῦθα δὲ μεμαθηκὼς ὥς οἱ Τοῦρκοι τὴν τοῦ Ἰκονίου πολιτείαν καταστρεπνόμενοι, χρονίσαι ταύτη οὐκ ἀπεθάρρησαν, δεδιότες τὴν τοῦ βασιλέως κατ' αὐτῶν ἐπιδιώξιν, ἀπόμοιραν μὲν τινα τῶν ταγμάτων εἰς Κιλικίαν ἐξέπεμψεν ἐνωθησομένην τῷ τῆς Ἀντιοχείας δουκὶ τῷ Χατατουρίῳ, ἀνδρὶ γενναίῳ καὶ πολλὰ ἐπιδειξαμένῳ τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ τὰ γνωρίσματα πρότερον, προδεξαμένῳ δὲ παρὰ τοῦ βασιλέως εἰς Μοψουεστίαν ἀπαντῆσαι ὡς τάχος καὶ τοῖς Τοῦρκοις ἐκέθην παροδεύουσι συμμῖξαι πολεμικῶς (...)', σ. 103.11-23: «Προεντυχόντες δ' ἀλλήλοις οἱ τε παρὰ τοῦ βασιλέως πεμφθέντες καὶ ὁ τῆς Ἀντιοχείας στρατὸς μετὰ τοῦ δηλωθέντος ἡγεμόνος αὐτῶν ἑώρων τοὺς ἐναντίους κατὰ τινας μετρίους ἀριθμοὺς προϊόντας, αὐτοὶ κατὰ τὴν πόλιν Μοψουεστίας αὐτοῖς ἐφεδρεύοντες, προέμενοι δὲ τὸν καιρὸν τὴν εἰς αὐτοὺς ἐπιθέσεως προφάσει τοῦ μὴ σποράδας ὄντας αὐτοὺς διασκεδασθῆναι ποιήσωσι καὶ περιμείναντες ἕως ἂν ἐπὶ παρεμβολῇς ἄθροισθῶσι, μεγάλης νίκης καὶ στρατηγίας ἀπέτυχον. Μαθόντες γὰρ οἱ πολέμοι ἐξ ἐαλωκώτων τινῶν τὴν εἰς Μοψουεστίαν τῶν Ῥωμαίων συνάθροισιν, μὴδὲ μικρὸν ἐγχρονίσαντες καὶ διαναπαύσαντες ἑαυτοὺς εἰς ἡν τεθείκασιν ἐν τῇ Βλατιλιβάδι παρεμβολήν, ὥχοντο διὰ τῆς νυκτὸς ὑπερβάντες τὸ Σαρβανδικὸν ὄρος καὶ εἰς τὰ τοῦ Χάλεπ ἐπελάσαντες ὄρια. Ἀπρακτῆσάντων οὖν τῶν ἐν Μοψουεστίᾳ καὶ μὴ εὐρηκότων τοὺς ἐναντίους εἰς ὅπερ ἤλπισαν καταγώγιον, ἀνία μὲν κατέσχε τὸν βασιλέα πυθόμενον». Βλ. καὶ Ἰω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 693.13 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 138.9 κ.ε. Επιγραφή του Ladža Kōj μνημονεύει κάποιον Νικόλαο Βαλτζερή που απεβίωσε το 1069 στο κάστρο της Μοψουεστίας. Βλ. G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 153.

²⁴¹¹ Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 137 κ.ε., 166 κ.ε.

²⁴¹² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 103.3 κ.ε.

²⁴¹³ Βλ. το σωζόμενο μολυβδόβουλλό του εν Tarsus, αρ. 978-20-1, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Antioche-Tarse* αρ. 59, σ. 427-428. Παράλληλο τεμάχιο εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 542, σ. 542, σ. 279-280 (ανέγνωσε το όνομα ως «Κρακούρτης»).

ου του Κάρσε, ο οποίος έφερε μέχρι τον θάνατό του (το 1069) τον ίδιο τίτλο²⁴¹⁴. Ο Ρωμανός Διογένης είχε καταφύγει το 1072 στα Άδανα, κατά την διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσής του με τους Δούκες, μαζί με τον Αρμένιο *δούκα* της Αντιόχειας Χατατούριο και τα στρατεύματά του²⁴¹⁵. Στα μέσα της δεκαετίας του 1070 ο Αρμένιος στρατηγός *Aṙḫarir* ανέλαβε τον έλεγχο διαφόρων φρουρίων-πόλεων στην περιοχή της Κιλικίας (Ταρσός, Μοψουεστία, Άδανα, Λαμπρόν, *Paperawn*)²⁴¹⁶. Η αυτοκρατορική ανάθεση της διοίκησης της ευρύτερης περιοχής στον *Aṙḫarir* στόχευε προφανώς στην ανάσχεση των φυγόκεντρων δυνάμεων που είχαν αναπτυχθεί στην ανατολική Κιλικία, στην αντιμετώπιση του τουρκικού κινδύνου και ενδεχομένως στον έλεγχο του αυτονομημένου Φιλάρετου Βραχάμιου, ο οποίος δεν αναγνώριζε την αυτοκρατορική εξουσία επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα²⁴¹⁷. Δεν είναι ωστόσο απίθανο και το ενδεχόμενο ο *Aṙḫarir* να αποτέλεσε αργότερα υφιστάμενο του Βραχάμιου, εφόσον η διοίκησή του στην περιοχή συνεχίστηκε επί Αλεξίου Α' Κομνηνού²⁴¹⁸, ενώ ο Βραχάμιος είχε αναγνωρίσει εκ νέου την αυτοκρατορική αρχή επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη και διατελούσε πλέον *δουξ* Αντιοχείας²⁴¹⁹. Η περιοχή της Κιλικίας υπαγόταν εξάλλου, εξ όσων γνωρίζουμε, στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* της συριακής μητρόπολης²⁴²⁰. Τον Μάιο του 1082 ο Αλέξιος Α' παραχώρησε στους Βενετούς εμπορικά προνόμια σε διάφορες πόλεις της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων η Μοψουεστία, τα Άδανα και η Ταρσός²⁴²¹.

²⁴¹⁴ Βλ. *ap.* πίνακα 378.

²⁴¹⁵ H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 460. – J. Laurent, *Khatchatour*, σ. 406-407.

²⁴¹⁶ Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, *ap.* 245, σ. 251-254. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 41. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144. – Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197. Για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο *prbl.* A. Kazdan, *Armjanie*, *ap.* 9.6, σ. 34-35, *ap.* 70.10, σ. 158. – V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidonty*, σ. 172. – R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5.

²⁴¹⁷ Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 137 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 184.6 κ.ε. – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.19 κ.ε. Κατά τον τελευταίο, σ. 216.2-4, ο Βραχάμιος προέβαλε στον Βοτανειάτη την δικαιολογία ότι: «(...) γλίσχωρως καὶ οὐ βασιλικῶς τὰ κατ' αὐτόν τε καὶ τοὺς ἄλλους ὁ προβεβασιλευκῶς (σημ.: ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας) μετεχειρίζετο πράγματα, ταῖς ὑποθημοσύναις τοῦ λογοθέτου (σημ.: του Νικηφορίτζη) καταδουλούμενος». Για την αυτονόμηση του Φιλάρετου βλ. J. Hoffmann, *Rudimente*, σ. 77-78 κ.ε.

²⁴¹⁸ Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, *ap.* 245, col. 551.

²⁴¹⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.19 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 184.6-12: «Ὁμολόγησε δὲ τούτῳ τῷ ἔτει καὶ Φιλάρετος κουροπαλάτης ὁ Βραχάμιος πίστιν τῷ βασιλεῖ καὶ δούλωσιν. Ἐν τισὶ γὰρ τόποις ὄχυροῖς, τείχεσι καὶ ξυναγκείαις περιειλημμένοις, τὴν οἰκῆσιν ποιούμενος, Ἀρμενίων τε πληθὺν καὶ συγκλύδων ἀνδρῶν συλλεξάμενος τῷ μὲν προβεβασιλευκῷ Μιχαήλ ἀκαταδούλωτος ἦν καὶ τὴν βασιλικὴν ἐπικράτειαν ἐαυτῷ οἰκειούμενος, τοῦ δὲ Βοτανειάτου περιζῶσαμένου τὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατορίας δοῦλος αὐτεπάγγελτος γέγονε». Για την αρχή του στην Αντιόχεια βλ. *ap.* πίνακα 271.

²⁴²⁰ Βλ. σχετικά K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 390 κ.ε. *Prbl.* και J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 2. Ο τελευταίος ερευνητής (βλ. σ. 6) διατυπώνει την ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι η Αντιόχεια αποτελούσε μὲν το στρατιωτικό κέντρο του ομώνυμου *δουκάτου*, αλλά η έδρα της πολιτικής διοίκησης, τουλάχιστον επί Βασιλείου Β', βρισκόταν στην Ταρσό. Βλ. όμως και τον σχετικό αντίλογο στο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για την Αντιόχεια.

²⁴²¹ G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden*, τομ. 1, σ. 52. Νεότερη έκδ. M. Pozza - G. Ravegnani, *Trattati*, σ. 35 κ.ε. Γενικότερα βλ. A. Κομνηνή, σ. 178.25 κ.ε. *Prbl.* F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, *ap.*

Στα τέλη του 11^{ου} αι. η ευρύτερη εδαφική περιφέρεια που εκτεινόταν από την ανατολικότερη Ισαυρία και την Κιλικία έως την αρχαία Κομμαγενή βρισκόταν ουσιαστικά υπό τον έλεγχο δύο αρμενικών οικογενειών, των Χετουμιδών στα δυτικά και των Ρουπενιδών στα ανατολικά²⁴²². Οι αδελφοί Bazuni, Halkam και Ōšin (ελλ. Οσίνης²⁴²³, λατ. Ursinus), γιοι του Het'um, εξουσίαζαν μία ορεινή περιοχή στα δυτικά των Κιλικίων Πυλών (σημ. Küleh Boghazi)²⁴²⁴. Η ακριβής χρονολόγηση της άφιξης των δύο οικογενειών στην Κιλικία είναι σχεδόν αδύνατη, καθώς οι πληροφορίες των αρμενικών πηγών είναι αντικρουόμενες και επιπρόσθετα τείνουν να ανάγουν την εγκατάσταση των Αρμενίων στην περιοχή σε πολύ πρώιμες χρονικές περιόδους. Σύμφωνα με τον ιερέα ιστοριογράφο Samuēl Anets'i, ευνοϊκά διακαίμενοι έναντι του δυναστικού οίκου των Χετουμιδών²⁴²⁵, ο Ōšin εγκατέλειψε τις πατρικές του γαίες στο Καντζάκιον (αρμ. Ganga) μετά το 1071 και εγκαταστάθηκε στην Κιλικία (ca. 1073). Εκεί απέσπασε το φρούριο Λαμπρόν (αρμ. Lambron) από τους Τούρκους («Σαρακηνούς»)²⁴²⁶ ή, κατά μία άλλη εκδοχή, ανέλαβε την διοίκησή του από τον αυτοκρατορικό κυβερνήτη της Ταρσού και της Μοψουεστίας Aṙḥarip²⁴²⁷. Ο J.-Cl. Cheynet επισήμανε ορθά ότι η πρώτη εκδοχή δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή, εφόσον γνωρίζουμε ότι οι Τούρκοι δεν είχαν ακόμη επιβληθεί στην περιοχή γύρω στο 1073. Κατά συνέπεια ο Ōšin είτε κατέφθασε στην περιοχή και κυριεύσε το Lambron πολύ μετά το 1073, όταν ο Φιλάρετος Βραχάμιος ήλεγχε πλέον την Κιλικία ως αναγνωρισμένος δουξ Αντιοχείας, είτε ανέλαβε από τους Βυζαντινούς την διοίκηση του κάστρου κατά την προαναφερθείσα χρονολογία. Ο J.-Cl. Cheynet, χωρίς να να δικαιολογεί την άποψή του με παραπομπές στις πηγές, θεωρεί ως πιθανότερη εκδοχή την δεύτερη, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ο Ōšin νυμφεύθηκε

1081, σ. 94, με βιβλιογραφία. –M.E. Martin, Chrysobull, σ. 19 κ.ε. –A. Tuilier, Chrysobulle, σ. 28 κ.ε. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 155, 354, 432, με πηγές και βιβλιογραφία.

²⁴²² Για τις δύο συγκεκριμένες οικογένειες βλ. κυρίως H. Rüd̄t-Collenberg, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of Armeno-Cilician Dynasties*, Paris 1963. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, passim. –Nina G. Garsoïan, λ. Het'umids, *ODB*, τομ. 2, σ. 926. –Της ίδιας, λ. Rubenids, *ODB*, τομ. 3, σ. 1815. –*The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T.S.R. Boase, Edinburgh-London 1978, passim (ειδικά σ. 23 κ.ε. για τους Χετουμίδες).

²⁴²³ Η εξελληνισμένη εκδοχή του ονόματός του αναγράφεται στην επιγραφή σφραγίδας του σεβαστού γιου του Het'um B'. Βλ. Seyrig, αρ. 65, σ. 58-59.

²⁴²⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 167. –Smbat Sparapet, σ. 48. –Raoul της Caen, σ. 634 κ.ε. –Albert του Aachen, σ. 648, 683. –Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 117. Πρβλ. A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 70. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 65. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 49.

²⁴²⁵ Για την συγκεκριμένη παρατήρηση βλ. A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 71. –Sirarpie Der Nersesian, *The Kingdom of Armenian Cilicia*, εν K.M. Setton (ed.), *Crusades*, τομ. 2, σ. 634, σημ. 4.

²⁴²⁶ Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 114, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, ad. an. 532. –V.A. Hakobyan, *Žamanakagrut'yunner*, τομ. 1, σ. 256. Πρβλ. F.C. Robinson - P.C. Hughes, Lambron - Castle of Anatolia, *An. Stud.* 19 (1969), σ. 183 κ.ε. Για το Λαμπρόν βλ. και R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 176 κ.ε.

²⁴²⁷ L. Ališan, *Sissouan*, σ. 73, 80 κ.ε. –F.C. Robinson - P.C. Hughes, ό.π. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5, 177. Πρβλ. A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 71-72. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 328.

μάλλον τότε την κόρη του Aṙḫarip²⁴²⁸. Όπως γνωρίζουμε όμως από την μαρτυρία του ιστοριογράφου Vardan Arewelc'i, η κόρη του Aṙḫarip είχε παντρευτεί στην πραγματικότητα τον νεότερο γιο του Κακίκιου Ανιώτη, που ονομαζόταν Dawit²⁴²⁹.

Ο Ὄσιν αναγνώριζε πάντως, όπως και ο Aṙḫarip, την αυτοκρατορική κυριαρχία επί των εδαφών που ο ίδιος ήλεγχε· σύμφωνα μάλιστα με μια αμφιλεγόμενη πληροφορία του μεταγενέστερου συγγραφέα Samuēl Anets'i, είχε λάβει από τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα τον τίτλο του *σεβαστού*²⁴³⁰. Ο συγκεκριμένος ωστόσο τίτλος ήταν εξαιρετικά υψηλός για την εποχή, για να παραχωρηθεί σε έναν απλό διοικητή φρουρίου. Ο «προϊστάμενος» εξάλλου του Ὄσιν *στρατηγός* της Ταρσού και της Μοψουεστίας Aṙḫarip έφερε τότε τον ιεραρχικά πολύ χαμηλότερο τίτλο του *μαγίστρου*, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι τον είχε λάβει πριν από την αναδιάρθρωση της ιεραρχίας των τιμητικών αξιωμάτων επί Αλεξίου Α' Κομνηνού²⁴³¹. Σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet ο τίτλος του *σεβαστού* απονεμόταν μετά το 1100 στους στρατιωτικούς αξιωματούχους που συγγένευαν με την αυτοκρατορική οικογένεια²⁴³². Ο Σ.Γ. Γεωργίου κατέδειξε μάλιστα πρόσφατα ότι βρισκόταν στο κατώτερο σημείο της ιεραρχικής κλίμακας των τιμητικών αξιωμάτων, που αποδίδονταν εκείνη την περίοδο στους συγγενείς του αυτοκράτορα²⁴³³. Οι εξέχοντες στρατιωτικοί διοικητές, που διοικούσαν σημαντικά θέματα, λάμβαναν τότε, σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet, τους τίτλους του *νωβελισίμου* ή του *πρωτονωβελισίμου*²⁴³⁴. Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε εδώ ότι οι σημαντικότεροι Αρμένιοι διοικητές στο νοτιοανατολικό σύνορο (Goł Vasil²⁴³⁵, Ρουπενίδης Τ'ορος²⁴³⁶, Γαβριήλ της Μελιτηνής²⁴³⁷) έφεραν στις αρχές του 12^{ου} αι. τον τίτλο του *σεβαστού*, αν και ήταν ουσιαστικά ημιανεξάρτητοι και δεν σχετίζονταν, εξ όσων γνωρίζουμε, μέσω επιγαμίας με τους Κομνηνούς. Οι πρώτοι στρατιωτικοί αξιωματούχοι που έδρασαν στην Μικρά Ασία και υπήρξαν *σεβαστοί* ήταν ενδεχομένως κατά σειρά ο Θεόδωρος Γαβράς

²⁴²⁸ J.-Cl. Cheynet, Arméniens, σ. 74.

²⁴²⁹ Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197.

²⁴³⁰ Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 114, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, ad. an. 532. Πρβλ. A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 72. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 177. Ειδικά για την φιλοβυζαντινή στάση των Χετουμιδών πρβλ. και Nina G. Garsoïan, λ. Het'umids, *ODB*, τομ. 2, σ. 926.

²⁴³¹ Βλ. και αρ. πίνακα 324. Ο A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 72, πιθανολογεί ότι ο Ὄσιν ενδεχομένως διαδέχτηκε τον Aṙḫarip στην διοίκηση της Ταρσού το 1085, αν και παραδέχεται ότι αυτό έγινε μάλλον είκοσι χρόνια αργότερα, υπονοώντας τον μάλλον διαφορετικό αξιωματούχο Ασπιέτη. Για τους τιμητικούς τίτλους επί Αλεξίου Κομνηνού βλ. πλέον Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, passim.

²⁴³² J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 139.

²⁴³³ Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 110 κ.ε. Ο ίδιος σημειώνει ότι ο *σεβαστός* αποτελούσε επί Νικηφόρου Βοτανειάτη το ανώτατο σημείο εξέλιξης στην ιεραρχία των τίτλων κάποιου που δεν ανήκε στην αυτοκρατορική οικογένεια. Για την προγενέστερη περίοδο βλ. Σ.Γ. Γεωργίου, *ό.π.*, σ. 29 κ.ε. Γενικά για τον τίτλο βλ. L. Stiernon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros, *REB* 23 (1965), σ. 222-243.

²⁴³⁴ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 139.

²⁴³⁵ Βλ. αρ. πίνακα 234.

²⁴³⁶ Βλ. αρ. πίνακα 316.

²⁴³⁷ Βλ. αρ. πίνακα 194, 196.

στην Τραπεζούντα (μέσα δεκαετίας του 1070 ή αρχές δεκαετίας του 1080;)²⁴³⁸, ο Βασίλειος Αποκάπης στην Έδεσσα (ca. 1078-1083)²⁴³⁹ και ο Φιλάρετος Βραχάμιος στην Έδεσσα και στην Γερμανίκεια (ως *πρωτοσεβαστός*, ca. 1084-1086)²⁴⁴⁰. Οι Αρμένιοι αξιωματούχοι (Χε-τάμης, Αποκάπης, Βραχάμιος, Goł Vasil, Τ'oros, Γαβριήλ κ.ά.) διοικούσαν περιοχές όπου διαβιούσαν ποικίλες εθνικές ομάδες και οι Έλληνες δεν αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού· επιπρόσθετα διέθεταν μάλλον περιορισμένες δυνάμεις και αντιμετώπιζαν συνεχώς την τουρκική απειλή. Για την εδραίωση της αμφίβολης αρχής τους προσποιούνταν, όπως ήταν φυσικό, μετά το 1078 ότι ήταν πιστοί στους αυτοκράτορες Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη και Αλέξιο Α' Κομνηνό και αποκτούσαν υψηλούς τίτλους, που τους παρείχαν την τυπική νομιμότητα και το απαραίτητο κύρος, για να επιβληθούν στις περιοχές τους. Οι συγκεκριμένοι παράγοντες και οι μετέπειτα εξελίξεις θα πρέπει σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet να συνυπολογιστούν ιδιαίτερα στην διερεύνηση των αιτιών που οδήγησαν στην προοδευτική απόλεια του ελέγχου των ανατολικών επαρχιών από την Κωνσταντινούπολη²⁴⁴¹.

Το 1083/84 ο σουλτάνος της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah κατέλαβε την Ταρσό, τα Ανάβρτζα, την Μοψουεστία και άλλες πόλεις της Κιλικίας κατά την διάρκεια της προέλασής του από την Βιθυνία στην βόρεια Συρία, σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες των Sibte bin al-Jawzī, al-'Azīmī, Ανώνυμου χρονογράφου της Έδεσσας και Μιχαήλ Σύρου²⁴⁴². Έμμεσο στοιχείο για την τουρκική κατάληψη των αστικών κέντρων της ανατολικής Κιλικίας αποτελεί μάλλον και η παρουσία των μητροπολιτών Μοψουεστίας και Αναβάρζων στην εκκλησιαστική σύνοδο που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη κατά τον Σεπτέμβριο του 1089 υπό την προεδρία του Αλεξίου Α' Κομνηνού και την συμμετοχή των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως και Αντιοχείας και της «*ἐνδημούσης τῶν ἀρχιερέων ὁμηγύρεως*»²⁴⁴³. Η συμμετοχή των μητροπολιτών των συγκεκριμένων πόλεων μαρτυρείται για πρώτη φορά το 1089, γεγονός μάλλον όχι τυχαίο. Το πιθανότερο είναι ότι κατέφυγαν στην βυζαντινή πρωτεύουσα επειδή δεν ήταν σε θέση ή δεν επιθυμούσαν να παραμείνουν

²⁴³⁸ Η πληροφορία ότι ο Θεόδωρος Γαβράς έφερε τον τίτλο του *σεβαστού* πριν από το 1075 προέρχεται από τον μεταγενέστερο Ιω. Ζωναρά, τομ. 3, σ. 739.8-9, και είναι κατά την γνώμη μας αμφιλεγόμενη. Το πιθανότερο είναι ότι ο Γαβράς υπήρξε *πατρίκιος*. Βλ. αρ. πίνακα 146, 158.

²⁴³⁹ Βλ. αρ. πίνακα 219.

²⁴⁴⁰ Βλ. αρ. πίνακα 221, 271. Ειδικά για τον τίτλο του *σεβαστού* επί Αλεξίου Α' Κομνηνού βλ. Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 110 κ.ε., με παράθεση των αξιωματούχων που τον έφεραν και πολύ πλούσια βιβλιογραφία. Για τους *πρωτοσεβαστούς* της ίδιας περιόδου βλ. στον ίδιο, σ. 102 κ.ε.

²⁴⁴¹ Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Apport*, σ. 53.

²⁴⁴² Sibte bin al-Jawzī, σ. 217. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179. –al-'Azīmī, σ. 365-366. –Ανώνυμου Έδεσσηνού Χρονικό, σ. 36. Βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 148. Πρβλ. κυρίως A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 87. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30. Ασαφής η αφήγηση του R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 199.

²⁴⁴³ V. Grumel, *Regestes*, τομ. 1.3, αρ. 953, σ. 48-49. Για το κείμενο των πρακτικών βλ. W. Holtzmann, *Unionsverhandlungen*, σ. 60-62, ειδικά σ. 61, όπου και αναφορά των μητροπολιτών που έλαβαν μέρος στην σύνοδο.

πλέον στις έδρες τους μετά το 1083/84. Η αθρόα προσέλευση των μητροπολιτών της Μικράς Ασίας στις συνόδους της Κωνσταντινούπολης κατά την δεκαετία του 1080, συγκριτικά με εκείνη των ιεραρχών από τα Βαλκάνια, συνδέεται χωρίς αμφιβολία ή και οφείλεται στις αρνητικές συνθήκες που δημιούργησε η τουρκική διείσδυση στην Μικρά Ασία. Όπως και να έχει, η κυριαρχία του Süleymanşah στην Κιλικία υπήρξε εφήμερη. Ο Ὀῤῥιν πραγματοποιούσε περιστασιακές εισβολές στα νοτιότερα πεδινά μέρη της συγκεκριμένης περιφέρειας, τα οποία ελέγχονταν από τους Τούρκους. Το 1097 κατόρθωσε μάλιστα να καταλάβει τμήμα της πόλης των Αδάνων, καθώς οι Τούρκοι είχαν στρέψει την προσοχή τους στην αντιμετώπιση των Σταυροφόρων²⁴⁴⁴. Το φρούριο Lambron βρισκόταν κατά τα μέσα του 12^{ου} αι. υπό τον έλεγχο ενός στρατιωτικού που ονομαζόταν Ὀῤῥιν, απόγονο προφανώς του συνονόματου διοικητή του 11^{ου} αι.²⁴⁴⁵. Ο πολύ μεταγενέστερος Χετουμίδης ηγεμόνας Ὀῤῥιν Α΄ κυβέρνησε την αρμενική Κιλικία κατά την χρονική περίοδο 1308-1320²⁴⁴⁶.

Σύμφωνα με τον ανώνυμο συγγραφέα των *Gesta Francorum*, ο σταυροφόρος αρχηγός Τανκρέδος («Ταγγρέ» κατά την Άννα Κομνηνή, γαλλ. Tancrede) κατέλαβε την Μοψουεστία, τα Άδανα και πολλά κάστρα της ευρύτερης περιοχής τον Οκτώβριο του 1097²⁴⁴⁷. Το συγκεκριμένο γεγονός υπήρξε οπωσδήποτε εντυπωσιακό, καθώς γνωρίζουμε από τον Raoul της Caen ότι ο Τανκρέδος διέθετε πολύ περιορισμένο αριθμό ανδρών²⁴⁴⁸. Στην κατάληψη ωστόσο της Μοψουεστίας από τους Δυτικούς συνέβαλε και ο Αρμένιος διοικητής του Lambron Ὀῤῥιν²⁴⁴⁹. Προφανώς οι απομονωμένοι Αρμένιοι διοικητές των ορεινών οχυρών της περιοχής αναγνώρισαν την επικυριαρχία του σταυροφόρου διοικητή μετά την κατάληψη των πιο σημαντικών πόλεων («*optime civitates [...] Athena et Manustra*»²⁴⁵⁰). Στην δυτική πλευρά των Πυλών της Κιλικίας εγκαθίδρυσε την αρχή του ο πρώην αξιωματικός του Κακίκιου Ανιώτη Konstandin (ελλ. Κωνσταντίνος Ρουπενίδης, ca. 1095-1099), γιος του R'ube'n (ελλ. Ρουπένιος, ca. 1080-1095), ο οποίος είχε εγκατασταθεί εκεί μετά την δολοφονία του πρώην βασιλέα του Ανίου. Οι Ρουπενίδες αποτελούσαν ανταγωνιστές των Χετουμιδών και ο Konstandin προσωπικά, αντίθετα με τον Ὀῤῥιν, ήταν εχθρικά διακείμενος προς

²⁴⁴⁴ Raoul της Caen, σ. 634-635. Πρβλ. S. Runciman, *First Crusade*, σ. 299. –A.G.C. Savvides, *Aspietes*, σ. 72-73. –N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 45.

²⁴⁴⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 261.

²⁴⁴⁶ Nina G. Garsoïan, λ. Het'umids, *ODB*, τομ. 2, σ. 926. Ειδικά για τους Χετουμίδες βλ. *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T.S.R. Boase, Edinburgh-London 1978, σ. 23-28.

²⁴⁴⁷ *Gesta Francorum*, σ. 60. Πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 199.

²⁴⁴⁸ Κατά τον Raoul της Caen, σ. 630, 638, ο Τανκρέδος διέθετε μόνο 100 ιππότες και 200 πεζούς.

²⁴⁴⁹ Raoul της Caen, σ. 634: «Ursinus eo tempore urbi praecerat, homo christicola, Armenius: isque, ut praescriptum est, legatos miserat Marchisidiam advocatum. Qui et ipse in adventum tanti hospititis egressus, dextra et fide obvium mulcet, vires socias vel magis famulas spondet, ad Mamystanae civitates spolia invitat». –Albert του Aachen, σ. 683: «Ursinus quoque de montanis Antiochia». Για την ελληνική εκδοχή του ονόματος βλ. *Seyrig*, αρ. 65, σ. 58-59.

²⁴⁵⁰ *Gesta Francorum*, σ. 60.

την αυτοκρατορία και ολοκληρωτικά αφοσιωμένος στην εθνική αρμενική Εκκλησία²⁴⁵¹. Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι αναφέρουν ότι ο Konstandin εξουσίαζε αρκετά εδάφη²⁴⁵², όπως το φρούριο Vahga (ελλ. Βακά)²⁴⁵³ και το Kopitar (ή Kositar)²⁴⁵⁴ στην περιοχή του Marapam²⁴⁵⁵, μάλλον νοτίου τμήματος της περιφέρειας του Jahan ή Čahan²⁴⁵⁶. Η σημερινή πόλη Feke, περίπου έξι χιλιόμετρα βορειοανατολικά του Vahga, βρίσκεται επί του Göksu, παραπόταμου του Jeyhan (ή Čaihan ή Gīhan, ελλ. Πύραμος). Οι C. Toumanoff, S. Runciman, B. Hendrickx και άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν μάλιστα ότι η έδρα του Konstandin κατά την περίοδο 1092-1100 βρισκόταν στο κάστρο Barjrbard (=Υψηλό φρούριο), πλησίον της παλαιάς τουρκικής πόλης Sis (σημ. Kozan)²⁴⁵⁷, αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία ίσως είναι κάπως αμφίβολη²⁴⁵⁸. Ένας συνονόματος Αρμένιος διοικητής ήλεγχε από τα τέλη του 11^{ου} αι. έως το 1117/18 το Karkar ή Gargar (ελλ. Κάρκαρον), βορείως των Σαμοσάτων²⁴⁵⁹. Ο Μιχαήλ Σύρος πάντως είναι γενικά πιο ασαφής κάνοντας λόγο για τους «Benê Roupén», οι οποίοι κατείχαν κάποια φρούρια στην ευρύτερη περιοχή²⁴⁶⁰. Κατά την διάρκεια του 1098 οι Konstandin του Karkar, Ōšin και Bazuni εφοδιάζαν τους Σταυροφόρους στην βορειοδυτική Συρία²⁴⁶¹.

²⁴⁵¹ S. Runciman, *First Crusade*, σ. 299. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 47.

²⁴⁵² Het'um B', σ. 1. Βλ. όμως και Ματθαίος Εδέσσης, σ. 174.

²⁴⁵³ Για το Βακά/Vahga βλ. κυρίως Νικ. Χωνιάτης, σ. 22.64 κ.ε. Πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 259 κ.ε. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 207-208. Για την γεωγραφική του θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

²⁴⁵⁴ Για το Kopitar ή Kositar⁴ ή Kositer ή Gobitar ή Gubidara βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, ό.π., σ. 309-310.

²⁴⁵⁵ Για το Marapam ή Maraba ή Marba βλ. N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 200. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 342, οι οποίοι παραθέτουν γενικά πηγές και σχετική βιβλιογραφία.

²⁴⁵⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 166-167, 174-175 (και σ. 331, section 113, για γεωγραφικά σχόλια του E. Dulaurier, που επισημαίνει ο εκδότης A.E. Dostourian). –Smbat Sparapet, σ. 48, 52. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 65, σ. 199. Για όλα αυτά πρβλ. S. Runciman, *First Crusade*, σ. 299. –N. Adontz, *Roubéniens*, σ. 187 κ.ε. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien- Isaurien*, σ. 65. Η Jahan τοποθετείται από τον τον N. Adontz, ό.π., σ. 202, στην Λυκανδό.

²⁴⁵⁷ Βλ. γι' αυτήν Ō. Cam, *Kozan ve çevresi*, Adana 1969. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 233 κ.ε.

²⁴⁵⁸ Βλ. σχετικά S. Runciman, *First Crusade*, σ. 299. –C. Toumanoff, *Αρμενία-Γεωργία*, σ. 464. –B. Hendrickx, *Armenia*, σ. 9. Για προγενέστερα γεγονότα στο κάστρο Barjrbard ή Barjrabard ή Barsbirt ή Bars Birt ή Partzapert βλ. Kirakos Ganjakec'i, σ. 93-95. Ειδικά γι' αυτό βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 210-211. Γνωρίζουμε πράγματι για κάποιον Konstandin του Barjrabard, αλλά αυτός χρονολογείται στον 13^ο αι. Βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, ό.π., σ. 210.

²⁴⁵⁹ Smbat Sparapet, σ. 49. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 220, αναφέρει ότι ο Konstandin ήταν κύριος του Gargar, αιχμαλωτίστηκε από τον σταυροφόρο κόμη της Έδεσσας Βαλδουίνο και απεβίωσε φυλακισμένος στην ακρόπολη των Σαμοσάτων (ca. 1117-1118). Πρβλ. S. Runciman, *First Crusade*, σ. 304.

²⁴⁶⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 187: «Il y avait aussi des Arméniens qui occupaient certains lieux dans la contrée de Cilicie; on les appelait Bene Roupén». Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 75.

²⁴⁶¹ Smbat Sparapet, σ. 48. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. Πρβλ. G. Ter Grigorian Iskenderian, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarkfürsten*, Weida - Leipzig 1915, σ. 26 κ.ε. –A.G.C. Savvides, *Aspietes*, σ. 72.

3. Η εκ νέου εγκαθίδρυση της βυζαντινής κυριαρχίας στις αρχές του 12^{ου} αι.

Η περιοχή που εκτεινόταν νοτίως του Ταύρου επανήλθε στον αυτοκρατορικό έλεγχο γύρω στο 1103/04, ενώ ο (Μιχαήλ;) Μοναστράς διατέλεσε *δουξ* Λογγινιάδος, Ταρσο-ύ, Αδάνων, Μοψουεστίας και Κιλικίας²⁴⁶². Μετά την ανάκλησή του στην Κωνσταντινούπολη αντικαταστάθηκε στην διοίκηση της περιοχής από τον Αρμένιο Ασπιέτη. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος, που μερικοί ταυτίζουν, εσφαλμένα κατά την γνώμη μας²⁴⁶³, με τον Όσιν (ελλ. Οσίνης, λατ. Ursinus)²⁴⁶⁴, έφερε και παράλληλα το υψηλό στρατιωτικό αξίωμα του *στρατοπεδάρχη πάσης Ανατολής*²⁴⁶⁵. Ο Ασπιέτης δεν δικαίωσε ωστόσο την φήμη του και την εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, που οφείλονταν στην υψηλή του καταγωγή από την οικογένεια των Αρσακιδών και στην προγενέστερη δράση του κατά τα τέλη του 11^{ου} αι.²⁴⁶⁶. Έτσι, ο Νορμανδός *κόμης* της Αντιόχειας Τανκρέδος κατέλαβε το μεγαλύτερο τμήμα των εδαφών που είχαν ανατεθεί στον Ασπιέτη. Όταν μάλιστα ο πρώτος κυριεύσε την Μοψουεστία (τέλη του 1108 ή αρχές του 1109)²⁴⁶⁷, ο τελευταίος προτίμησε να αποσυρθεί με τις δυνάμεις του στην Ταρσό, παρά να προβάλει αντίσταση στην συγκεκριμένη περιοχή. Η Άννα Κομνηνή αποδίδει την απραξία του Ασπιέτη στον πολυτελή και μαλθακό τρόπο ζωής που ο ίδιος είχε υιοθετήσει και ασκεί έμμεση κριτική στον πατέρα της, πράγμα σπάνιο στην «*Αλεξιάδα*», για την εμπιστοσύνη που επέδειξε στον συγκεκριμένο αξιωματούχο²⁴⁶⁸. Η επιφυλακτικότητα ωστόσο του Ασπιέτη ενδεχομένως να οφειλόταν

²⁴⁶² Α. Κομνηνή, σ. 355.9-12. Βλ. και αρ. πίνακα 338.

²⁴⁶³ Η πραγματική ελληνική εκδοχή του ονόματος του Όσιν διαφαίνεται από τις επιγραφές των μολυβδόβουλων του γιου του Het'um B', τα οποία χρονολογούνται στα μέσα του 11^{ου} αι., όπως εξάλλου και το έργο της Άννας Κομνηνής, που κάνει λόγο για τον Ασπιέτη. Βλ. Seyrig, αρ. 65, σ. 58-59: «+Σ<κέ>π(οι)ς <μ>ε <Μ(ή)τερ> τοῦ Θεανθρώπου Λόγου <Χε>τοῦμ σεβαστ(όν) γόνον [τ]όν [τ]οῦ Όσίνη». Δεύτερη σφραγίδα στην συλλογή Zacos. Βλ. Seyrig, σ. 59: «Ξυνωρίς σεβῶν ἀποστόλων με σκέποις Χετοῦμ σεβαστὸν γόνον τὸν Όσίνη». Για την πιθανολογούμενη ταύτιση του Όσιν ή Ursinus με τον Ασπιέτη της Άννας Κομνηνής βλ. Ch. Du Fresne, seigneur du Cange, *Les familles d'outre-mer*, éd. Rey, (Collection des documents inédits), Paris 1866, σ. 162. –F. Chalandon, *Alexis*, σ. 239, σημ. 1. – S. Runciman, *First Crusade*, σ. 299. –B. Hendrickx, *Armenia*, σ. 9. Αντιθ. βλ. J. Laurent, *Arméniens*, σ. 164 κ.ε. –C. Cahen, *Syrie du Nord*, σ. 243. –A. Každan, λ. Aspietes, *ODB*, τομ. 1, σ. 211. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία εν Α.Γ.Κ. Savvides, *Aspietes*, σ. 71, ο οποίος τάσσεται υπέρ της ταύτισης. Για τον Ασπιέτη βλ. γενικά Α. Každan, *Armjanie*, σ. 43 κ.ε., 111 κ.ε. –B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 19, σ. 29-31. – Α.Γ.Κ. Savvides, *ό.π.*, αρ. 1, σ. 71-74.

²⁴⁶⁴ Βλ. αρ. πίνακα 325.

²⁴⁶⁵ Βλ. αρ. πίνακα 340.

²⁴⁶⁶ Βλ. σχετικά Α. Κομνηνή, σ. 363.45-47 : «(...) ἥ τε τοῦ γένους λαμπρότης καὶ τοῦ τὸ ὄνόματος περιβόητον».

²⁴⁶⁷ Εσφαλμένη η χρονολόγηση στο 1101 από τον H.S. Fink, *The Foundation of the Latin States*, 1099-1118, εν K.M. Setton, *Crusades*, σ. 387.

²⁴⁶⁸ Α. Κομνηνή, σ. 362.14-20: «(...) ὁ δὲ ἄρμένιος Ἀσπιέτης (...) ἐκάθητο ῥαθυμῶν βαρυτάτους πότους νύκτωρ ἑαυτῷ συνιστῶν τρυφαῖς ἑαυτὸν ἐνδεδώκει παντοίαις ἐκθελυνόμενος καὶ διαρρέων

στην ισχυρή δύναμη που διέθετε ο αντίπαλος, σύμφωνα με τις πληροφορίες της Άννας Κομνηνής²⁴⁶⁹.

Σύμφωνα με τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, ο Ασπιέτης είχε «*οπωσδήποτε απομακρυνθεί από την βυζαντινή επιρροή*» έως το 1108, γεγονός που κατά τον ίδιο μαρτυρείται μόνο από μη βυζαντινές πηγές, όπως ο Ματθαίος Εδέσσης και ο Albert του Aachen²⁴⁷⁰. Ο τελευταίος ιστοριογράφος αναφέρει, σύμφωνα πάντα με τον Α.Γ.Κ. Σαββίδη, ότι ο Ursinus, κατά τον ίδιο ο Ασπιέτης, βοήθησε τον μετέπειτα πρώτο βασιλέα του λατινικού κράτους των Ιεροσολύμων (1100-1118) και *κόμη* της Έδεσσας από το 1098 Βαλδουίνο εναντίον του Τανκρέδου αποστέλλοντάς του τριακόσιους Πετσενέγους μισθοφόρους²⁴⁷¹. Η αναφορά ωστόσο των Πετσενέγων μισθοφόρων και η επικουρία του Ασπιέτη στον Βαλδουίνο για την καταπολέμηση του Τανκρέδου καταδεικνύει, αν μη τι άλλο, σαφώς ότι ο Αρμένιος *δουξ* της Ταρσού συνέχιζε να υπερασπίζεται τα αυτοκρατορικά συμφέροντα στην περιοχή. Ο Ματθαίος Εδέσσης εξάλλου υποστηρίζει στο έργο του ότι ο Βαλδουίνος ενισχύθηκε κατά το 1108/09, προτού στραφεί εναντίον του Τανκρέδου, με οκτακόσιους ιππείς του *σεβαστού* και διοικητή (*δούκα*) της Ra' bān Goī Vasil (=Βασίλειος ο Ληστής ή ο Κατακτητής²⁴⁷²), που αναγνώριζε τότε προφανώς την αυτοκρατορική επικυριαρχία, αν και ο G. Dédéyan υπαινίσσεται το αντίθετο²⁴⁷³, καθώς και με «Πετσενέγους στρατιώτες από τα στρατεύματα του Ρωμαίου αυτοκράτορα, που στάθμευαν στην Μοψουεστία»²⁴⁷⁴. Οι τελευταίες πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Ασπιέτη χρονολογούνται στο 1111 και προέρχονται επίσης από τον Albert του Aachen²⁴⁷⁵. Προφανώς ο Αρμένιος αξιωματούχος απεβίωσε λίγο μετά την συγκεκριμένη χρονολογία²⁴⁷⁶.

διηγεκῶς», σ. 363.43-44 «(...) καὶ θαυμάσειε τις (...) πῶς τὸν αὐτοκράτορα διέλαθε τὸ τοῦ Ἀσπιέτου ἀπειροπόλεμον».

²⁴⁶⁹ Α. Κομνηνή, σ. 363.25.

²⁴⁷⁰ A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 73.

²⁴⁷¹ Albert του Aachen, σ. 648 -βλ. A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 74.

²⁴⁷² Βλ. σχετικά A. Každan, *Armjanie*, σ. 42-43, αρ. 13.1. -G. Dédéyan, *Chefs Arméniens*, σ. 199.

²⁴⁷³ Ο G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 86, υποστηρίζει ότι η ουσιαστική κύκλωση των εδαφών του Goī Vasil από εκείνα του νορμανδικού *δουκάτου* της Αντιοχείας, υποτελούς στην αυτοκρατορία σύμφωνα με την συνθήκη της Δεαβόλεως (1108), καταδεικνύει εμμέσως ότι οι αρμενικές ηγεμονίες της περιοχής είχαν καταστεί λίγο ή πολύ ουσιαστικά ανεξάρτητες.

²⁴⁷⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 201.

²⁴⁷⁵ Albert του Aachen, σ. 682 κ.ε. -βλ. A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 74.

²⁴⁷⁶ A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 74.

ΚΕ. ΘΕΜΑ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΑΡΣΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ ΠΟΛΑΝΔΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

1. Η διοικητική συγκρότηση της ευρύτερης περιοχής

Η Σελεύκεια (σημ Silifke)²⁴⁷⁷, σημαντικό ναυτικό και οικονομικό αστικό κέντρο στα παράλια της δυτικής Κιλικίας, αποτελούσε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο διοικητική έδρα ενός πολιτικού αξιωματούχου και στρατιωτικού διοικητή (*comes Isauriae*). Η Σελεύκεια είχε λάβει την ονομασία της προς τιμή του Σέλευκου Νικάτωρος²⁴⁷⁸. Η πόλη συνέχιζε να ακμάζει κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, καθώς αποτελούσε έδρα της μητροπόλεως Σελευκείας-Ισαυρίας-Παμφυλίας²⁴⁷⁹, διέθετε αξιόλογη εμπορική κίνηση²⁴⁸⁰ καθώς και μία αυτοκρατορική βιοτεχνική μονάδα, που παρασκεύαζε ρουχισμό και στολές για τον στρατό και τους κρατικούς αξιωματούχους²⁴⁸¹. Αργότερα, επί Ηρακλείου (το 616), απέκτησε για μικρό διάστημα και ένα νομισματοκοπείο για τις ανάγκες του στρατεύματος, το οποίο όμως μεταφέρθηκε πολύ σύντομα στην Ισαυρία, εξαιτίας της περσικής προέλασης στην περιοχή²⁴⁸².

²⁴⁷⁷ Για την Σελεύκεια (Seleucia, Silāwkyā, Salūqiya, Saleph, Salefo) βλ. κυρίως C. Foss, λ. Seleucia, *ODB*, τομ. 3, σ. 1866. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 540-541. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 221 κ.ε. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 402-406, με πηγές και σχετική βιβλιογραφία. –D.O. Seals V, σ. 9. Για αρχαιολογικές και άλλες πληροφορίες για την ίδια και τις υπόλοιπες πόλεις της περιοχής βλ. S. Gotein, A Letter from Seleucia (Cilicia), *Speculum* 39 (1964), σ. 298-303. –Elisabeth Rosenbaum - G. Huber - S. Onurkan, *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia, Preliminary Report*, (AK / DTYK / TTKY vi/8), Ankara 1967. –G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 17-26.

²⁴⁷⁸ B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Α', σ. 323.

²⁴⁷⁹ Η συγκεκριμένη μητρόπολη υπαγόταν έως τις αρχές του 7^{ου} αι. στο πατριαρχείο Αντιοχείας, αλλά τέθηκε υπό την δικαιοδοσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως από τον Λέοντα Γ' (886-9120. Μετά όμως την βυζαντινή ανάκτηση της Αντιόχειας, το 969, επανήλθε στην δικαιοδοσία του πατριαρχείου της μεγάλης συριακής πόλης. Βλ. V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, σ. 376. –G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 2, σ. 861. –J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 3, στ. 67, σ. 232, αρ. 29, στ. 509, σ. 240, notitia 4, στ. 493, σ. 271, notitia 6, στ. 36, σ. 268, notitia 7, στ. 30, σ. 272, αρ. 30, στ. 512, σ. 283, notitia 8, στ. 31, σ. 291, notitia 10, αρ. 59, στ. 679, σ. 333, αρ. 59, στ. 690, σ. 334, αρ. 57, στ. 732 κ.ε., σ. 337. –D.O. Seals V, σ. 9.

²⁴⁸⁰ Βλ. π.χ. τις σφραγίδες των *κομμερκιαρίων* Σελευκείας στους σχετικούς πίνακες.

²⁴⁸¹ Μολυβδόβουλλο της συλλογής D.O., αρ. 58.106.4322, από τον 7^ο αι. ανήκε, σύμφωνα με την επιγραφή του, στην «Φάβρικα Σελευκείας» (εκ του λατ. *fabrica*, που υποδηλώνει «εργαστήριο κατασκευής όπλων»). Βλ. D.O. Seals V, αρ. 6.6, σ. 11.

²⁴⁸² C. Foss, λ. Seleucia, *ODB*, τομ. 3, σ. 1866.

Η περιφέρεια της Σελεύκειας αποτελούσε κατά την πρώτη περίοδο του *θεματικού* θεσμού τμήμα του *θέματος* των Κιβυρραιωτών²⁴⁸³ και διέθετε ένα ναυτικό σώμα υπό έναν *δρουγγάριο*, ο οποίος έδρευε στην συγκεκριμένη πόλη²⁴⁸⁴. Μετά την κατάληψη ωστόσο της ανατολικής Κιλικίας από τους Άραβες (8^{ος} αι.), κρίθηκε επιβεβλημένη η διοικητική αναδιοργάνωση και η ενίσχυση της ευρύτερης, συνοριακής πλέον, περιοχής²⁴⁸⁵. Έτσι, η Σελεύκεια μετατράπηκε κατά τον 9^ο αι. σε *κλεισούρα* (που επιτηρούσε τις διόδους της Κιλικίας)²⁴⁸⁶ και αργότερα, επί Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού, σε *θέμα* (ca. 927-934), το οποίο αναφέρεται από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο στην πραγματεία *«Περὶ θεμάτων»* και στο Τακτικόν Benešević²⁴⁸⁷. Η κοντική της Κώρυκος (25 χλμ. βορείως της πρώτης, σημ. Kizkalesi), άλλοτε επίσης ναυτική βάση των Κιβυρραιωτών και επισκοπή της μητροπόλεως Ταρσού²⁴⁸⁸, αποτέλεσε *τούρμα* του *θέματος* Σελευκείας²⁴⁸⁹. Μετά την προώθηση του συνόρου της αυτοκρατορίας στην βόρεια Συρία, η περιοχή της Σελεύκειας απώλεσε, όπως ήταν φυσικό, την αλλοτινή στρατιωτική της σπουδαιότητα. Από τα τέλη του 10^{ου} αι. ή και νωρίτερα οι *κριτές* της Σελεύκειας αντικατέστησαν τους *στρατηγούς* στην πολιτική διοίκηση του ομώνυμου *θέματος*. Το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των δικαστικών αξιωματούχων της συγκεκριμένης περιοχής είναι πραγματικά εντυπωσιακό.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1060 η στρατιωτική διοίκηση της Σελεύκειας ανατέθηκε κατά τα φαινόμενα σε *δούκα*, όπως συνέβη εξάλλου με τα περισσότερα *θέματα* κατά

²⁴⁸³ Βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 41, με σχόλια και παραπομπές. Για το παλαιό ναυτικό *θέμα* των Κιβυρραιωτών βλ. της ίδιας, *Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν*. Συμβολή στὸ πρόβλημα τῆς ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 201-211. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Ἡ Ἀττάλεια ὡς ἔδρα τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ θέματος Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτῶν*, μέσα 7^{ου}-μέσα 11^{ου} αι., *ΒΔ* 4 (1990), σ. 139-165 (= *Μελετήματα*, αρ. XXII). –Του ίδιου, *Ἀττάλεια: 11^{ος}-αρχές 14^{ου} αἰῶνα*. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ στὴ μουσουλμανικὴ ἐξουσία, *ΒΔ* 3 (1989), σ. 121-162 (= *Μελετήματα*, αρ. XV). –Του ίδιου, *The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots*, *Bsl* 59.1 (1998), σ. 24-45 (= *Συμβολές*, αρ. XVII, σ. 235-256). –Alexandra-Kyriaki Wassiliou, *Beamte des Themas der Kibyrraioten*, ἐν H. Hellenkemper - F. Hild, *Lykien-Pamphylien*, σ. 408-413. Υπὸ ἐκδόση ἡ ιστορικο-γεωγραφικὴ μελέτη τοῦ F. Hild, *Karien*, (TIB 14), Wien, ἡ οποία θα ἐξετάζει τὴν ευρύτερη περιοχή τῆς Καρίας, που υπαγόταν στους Κιβυρραιώτες.

²⁴⁸⁴ Βλ. π.χ. *D.O. Seals* V, αρ. 6.4, σ. 10.

²⁴⁸⁵ *D.O. Seals* V, σ. 9.

²⁴⁸⁶ Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 41, σημ. 25. –Τῆς ίδιας, *Κλεισούρες*, σ. 196. – *D.O. Seals* V, σ. 9. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 127. Βούλλες *κλεισουραρχῶν* Σελευκείας ἐν B.A. Pančenko, *Kolekcii*, αρ. 212, σ. 367. –Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, 293. –*D.O. Seals* V, αρ. 6.9-6.15, σ. 12-14. Βλ. καὶ τὸν κατάλογο μισθοδοσίας στὸν Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 697.6-7.

²⁴⁸⁷ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 77 (καὶ σχόλια τοῦ A. Pertusi, σ. 147-148). –Τακτικόν Benešević, σ. 247.15. Πρβλ. N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 350. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 41, σημ. 25. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 540-541. –*D.O. Seals* V, σ. 9. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 402-403. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 221.

²⁴⁸⁸ H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 247.

²⁴⁸⁹ Βλ. τὶς σφραγίδες τῶν *τουρμαχῶν* Κωρύκου («Κουρίκου», «Κουρήκου») ἐν *D.O. Seals* V, αρ. 8.1-2, σ. 20. Για τὴν Κώρυκο ἢ Κούρικον ἢ Κούρικο (Qurquš, Co[u]rc[h], Curc[us], Kiwrikos, Gorigos) βλ. C. Foss, λ. Korykos, *ODB*, τομ. 2, σ. 1150. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 315-320. –G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 43-48. –*D.O. Seals* V, σ. 20.

την διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Το αξιοσημείωτο ωστόσο είναι ότι οι διοικητές της περιοχής που διαδέχτηκαν τον πρώτο γνωστό *δούκα* Σελευκείας Σύρο Πέτρο Λιβελίσσιο²⁴⁹⁰, ο οποίος ανέλαβε τελικά την στρατιωτική διοίκηση της Αντιόχειας²⁴⁹¹, υπήρξαν «φραγγικής» καταγωγής και έφεραν το χαμηλότερο στρατιωτικό αξίωμα του *στρατηγού*, ενδεχομένως ως υφιστάμενοι του *δουκός* Αντιόχειας. Ένας από αυτούς μάλιστα, ο *μάγιστρος* Γηληέλμος (δηλ. Γουλιέλμος), αυτοπροσδιορίζεται στην επιγραφή της βούλλας του ως «*ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως*» τονίζοντας με αυτόν τον χαρακτηριστικό τρόπο την αφοσίωσή του στον αυτοκράτορα²⁴⁹². Το μολυβδόβουλλο θα πρέπει μάλλον να αναχθεί χρονικά λίγο πριν από την μαζική αρμενική διείσδυση στην Κιλικία (ca. 1068-1080)²⁴⁹³. Ο αρμενικής καταγωγής *Arharir* (ελλ. Απνελαρίτης), επίσης αφοσιωμένος στην αυτοκρατορική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, έφερε εκείνη την περίοδο επίσης τον τίτλο του *μαγίστρου* και διοικούσε ως *στρατηγός* την ανατολική Κιλικία (Μοψουεστία, Ταρσός)²⁴⁹⁴.

Η σημαντικότερη ίσως πόλη της Κιλικίας Ταρσός (σημ. Tarsus)²⁴⁹⁵, «επισημότατη πόλη της Κιλικίας», σύμφωνα με τα παλαιότερα (ca. 539-562) «*Ἐθνικά*» του Στέφανου Βυζάντιου, και εκκλησιαστική μητρόπολη της παλαιάς *επαρχίας* «Κιλικία Ι»²⁴⁹⁶, στην περιφέρεια που ήταν γνωστή από την αρχαιότητα ως «Κιλικία Πεδιάς»²⁴⁹⁷, ήταν κτισμένη σε πραγματικά επίκαιρη γεωγραφική θέση²⁴⁹⁸. Γι' αυτόν τον λόγο αποτελούσε σημαντικό εμπορικό κέντρο αλλά και βάση εξόρμησης των Αράβων για τις εισβολές τους στην Μικρά

²⁴⁹⁰ Βλ. αρ. πίνακα 334.

²⁴⁹¹ Βλ. αρ. πίνακα 265.

²⁴⁹² Ο όρος (*οικείος*) *άνθρωπος* (του βασιλέως), που ήταν παρεμφερής του *δούλος*, δεν αποτελούσε ακόμη κατά τον 11^ο αι. ημιεπίσημο τίτλο, πράγμα που φαίνεται ότι συνέβαινε στα τέλη του 12^{ου} αι. Αναλυτικά βλ. J. Verpeaux, *Les oikeioi*, *REB* 23 (1965), σ. 89-99. —A. Kazdan, λ. *Anthropos*, *ODB*, τομ. 1, σ. 111. —J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 289, 294-297. —I. Karayannopoulos, *Ein Beitrag zur Militärprotonia der Palaiologenzeit*, in *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, hrsg. W. Seibt, Wien 1996, σ. 85 κ.ε.

²⁴⁹³ Βλ. αρ. πίνακα 336.

²⁴⁹⁴ Βλ. αρ. πίνακα 337.

²⁴⁹⁵ Βλ. αναλυτικά F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 428-439, με παράθεση πηγών και σχετικών μελετών. —G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 65-86. Βλ. εν συντομία και B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 568-569. —C. Foss, λ. *Tarsos*, *ODB*, τομ. 3, σ. 2013. —D.O. Seals V, σ. 5-6. Για επιπρόσθετη βιβλιογραφία βλ. κατωτ., στις υποσημειώσεις 2499-2501. Για την ακριβή γεωγραφική θέση της Ταρσού βλ. στον χάρτη αρ. 4 της παρούσας μελέτης.

²⁴⁹⁶ Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 704.2. —H. Gelzer, *Bistümerverzeichnisse*, σ. 247.18-25 (αναφέρονται εδώ οι επισκοπές Σεβαστής, Μαλλού, Θηβών, Κωρύκου και Ποδανδού). Για το απόσπασμα του Στέφανου Βυζάντιου βλ. *Stephani Byzantii Ethniconum quae supersunt*, έκδ. A. Meineke, *Stephan von Byzanz. Ethnika*, Berlin 1849 (ανατ. Graz 1958), σ. 695.1 —για την παραπομπή βλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 133, σημ. 737.

²⁴⁹⁷ C. Foss, λ. *Cilicia*, *ODB*, τομ. 1, σ. 462.

²⁴⁹⁸ Η Ταρσός ήταν κτισμένη στην μεγάλη εμπορική οδό που ένωνε την Αντιόχεια με τα δυτικά λιμάνια της Μικράς Ασίας στην περιοχή του Αιγαίου. Αποτελούσε επιπρόσθετα την αφετηρία της εμπορικής οδικής αρτηρίας που ένωνε τις ακτές της Κιλικίας με τον Εύξεινο Πόντο. Η συγκεκριμένη οδός κατέληγε κοντά στην Αμισό. Βλ. Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 414.

Ασία²⁴⁹⁹. Η πόλη επανακτήθηκε τελικά προς όφελος της αυτοκρατορίας επί Νικηφόρου Β' Φωκά (στις 16 Αυγούστου 965). Η άλωση της οικονομικά ανθηρής²⁵⁰⁰, αλλά «καταραμένης» έως τότε για τους Βυζαντινούς Ταρσού, αποτέλεσε πραγματικά δύσκολο εγχείρημα για τον αυτοκρατορικό στρατό· η Ταρσός διέθετε πανύψηλα διπλά τείχη και βαθιά πέτρινη τάφρο, η οποία γέμιζε με νερό του ποταμού Κύδνου, που διέσχιζε την πόλη²⁵⁰¹. Σύμφωνα πάντως με τα λεγόμενα του Bar Εβραίου, μια ισχυρή βυζαντινή φρουρά 5.000 υπέων εγκαταστάθηκε στην Ταρσό για την ασφάλειά της²⁵⁰², ενώ ο αραβικός της πληθυσμός την εγκατέλειψε. Η πόλη απέκτησε αμέσως έναν *στρατηγό* και αποτέλεσε έδρα της πολιτικής διοίκησης της Κιλικίας²⁵⁰³.

Στο Τακτικόν του Escurial απαντά τόσο *στρατηγός* Σελευκείας όσο και *στρατηγός* Ταρσού· ο τελευταίος μάλιστα κατείχε ανώτερη θέση στην τότε υφιστάμενη ιεραρχία²⁵⁰⁴, προφανώς επειδή η Ταρσός αποτελούσε πολύ σπουδαιότερο αστικό κέντρο, είχε ανακτηθεί πρόσφατα και βρισκόταν εγγύτερα στην περιοχή του συνόρου. Σημαντικό τμήμα των γαιών της οικονομικά ακμάζουσας περιοχής της Ταρσού, όπως και της ευρύτερης Κιλικίας, με-

²⁴⁹⁹ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. W.M. Ramsay, Cilicia, Tarsus, and the Great Taurus Pass, *The Geographical Journal* 22 (1903), σ. 357-413. –C. Bosworth, The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontier in Early and Middle 'Abbasid Times, *Oriens* 33 (1992), σ. 268-286 (=The Arabs, Byzantium and Iran. Studies in Early Islamic History and Culture, [VR], Aldershot 1996, αρ. XIV). –Του ίδιου, Abū 'Amr 'Uthman Al-Tarsusi's Siyar al-Thughur and the Last Years of Arab Rule in Tarsus (Fourth/Tenth Century), *Graeco-Arabica* 5 (1993), σ. 183-15. Η Ταρσός βρισκόταν κοντά στις Κιλικίες Πύλες (βλ. γι' αυτές W.M. Ramsay, ό.π. –C. Foss, λ. Cilician Gates, *ODB*, τομ. 1, σ. 464. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 223 κ.ε., 261 κ.ε.), στο πέρασμα δηλαδή του Ταύρου που ένωνε την Μικρά Ασία με την Συρία. Βλ. C. Foss, λ. Tarsos, *ODB*, τομ. 3, σ. 2013.

²⁵⁰⁰ Ο Λέων Διάκονος, σ. 58, αναφέρει ειδικά για την περιοχή της Ταρσού ότι ήταν «εὐδαίμων γὰρ ἅπασα καὶ εὖβοτος καὶ φυτῶν ἰδέαις κατάκομος, ὅσα εἶδε φέρειν ὀπώρας παντοίους χυμούς». Οι Άραβες συγγραφείς εξυμνούν την πλούσια γεωργική της παραγωγή, την αγορά, τους ικανούς τεχνίτες της, την αγορά της, την γενικότερη εμπορική της κίνηση αλλά και τις οχυρώσεις και τις ασκήσεις της στρατιωτικής της φρουράς κατά την περίοδο της αραβικής κυριαρχίας. Βλ. Χάσσεμ Ισμαήλ αλ Τζάσσεμ, *Συμβολὴ εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων τῶν Θουγοῦρ καὶ Λουάσιμ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀραβικῶν πηγῶν (850-969)*, (διδασκ. διατριβή), Αθήνα 1982, σ. 74-82, με παραπομπές.

²⁵⁰¹ Βλ. Yahyā bin Sa'īd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 796-797. –Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 8. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 21. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 268.5-269.25. –Bar Εβραίος, σ. 168 κ.ε. Πρβλ. σχετικά G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 554 κ.ε., 561 κ.ε., 570 κ.ε. –Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 122-123. –M. Canard, *H' amdanides*, σ. 109. –Σοφία Αποστολοπούλου, Η ἄλωση τῆς Μοψουεστίας (± 965) καὶ τῆς Ταρσού ἀπὸ βυζαντινῆς καὶ ἀραβικῆς πηγῆς, *Graeco-Arabica* 3 (1982), σ. 157-165. –G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 180-181.

²⁵⁰² Bar Εβραίος, σ. 171. Πρβλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 577. –D.O. Seals V, σ. 5.

²⁵⁰³ F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 431. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 85. Σφραγίδα της συλλογής Zacos, αρ. 1798 –βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 24, σ. 50, ανήκε σε κάποιον βασιλικό σπαθάριο και διοικητή Κιλικίας Ιωάννη, αλλά δεν χρονολογείται με ακρίβεια (10^{ος}-11^{ος} αι.). Ο χαμηλόβαθμος πάντως τίτλος του κατόχου δεν παραπέμπει στην περίοδο που εξετάζουμε. Γενικά για την Κιλικία βλ. C. Foss, λ. Cilicia, *ODB*, τομ. 1, σ. 462-463. –H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 104-254. –F. Hild - H. Hellenkemper, ό.π., σ. 34-62. –Των ιδίων, *Neue Forschungen in Kilikien*, Wien 1986. –D.O. Seals V, σ. 1. –J. Tobin, *Black Kilikia. A Study of the Plain of Issus during the Roman and Late Roman Periods*, (BAR 1275), Oxford 2004.

²⁵⁰⁴ Τακτικόν Escurial, σ. 265.15 (*στρατηγός* Ταρσού), σ. 267.4 (*στρατηγός* Σελευκείας)

τατράπηκαν γρήγορα σε βασιλικές εκτάσεις (*κουρατωρία*), ώστε να εξασφαλιστούν οι πρόσδοι τους προς όφελος τους στέμματος και να αποφευχθεί η αρπαγή τους από ισχυρούς μεγαλογαιοκτήμονες²⁵⁰⁵, αρκετοί *κουράτωρες* που υπηρέτησαν σε αυτές μας είναι γνωστοί από το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό²⁵⁰⁶.

Επειδή οι *κουράτωρες* των βασιλικών γαιών της Ταρσού ήταν συνήθως ταυτόχρονα και *κριτές* Σελευκείας, προτιμήσαμε να συμπεριλάβουμε στον ίδιο πίνακα τις δύο διοικητικές περιοχές²⁵⁰⁷. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η Ταρσός υπαγόταν κατά πάσα πιθανότητα στην ευρύτερη στρατιωτική αρμοδιότητα του *δουκός* Αντιοχείας και, σύμφωνα με κάποιους, αποτελούσε ίσως έδρα της πολιτικής διοίκησης του ομώνυμου *δουκάτου*, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Ο *κριτής* της Ταρσού Φιλητός Συναδηνός άσκησε το αξίωμά του κατά την χρονική περίοδο της πατριαρχίας του Ιωάννη Γ' στην συριακή μητρόπολη (996-1021) και της κατοχής του αξιώματος του *δουκός* Αντιοχείας από τον Νικηφόρο Ουρανό²⁵⁰⁸. Ο μοναδικός γνωστός *ύπατος* και *στρατηγός* της Ταρσού από την περίοδο *grosso modo* 1000-1090, Θεόδωρος Μαρχάψαβος, έφερε έναν ιδιαίτερα χαμηλό για την εποχή του τίτλο²⁵⁰⁹. Το συγκεκριμένο γεγονός αποτελεί άλλη μία ένδειξη για το ότι η Ταρσός είχε πάνυ πλέον να αποτελεί ξεχωριστό *θέμα* κατά τον 11^ο αι. Ο *στρατηγός* της κοντινής Σελευκείας Απελγαρίφης Αρσακίδης έφερε για παράδειγμα στα μέσα του 11^{ου} αι. (ή και νωρίτερα) τον τίτλο του *βέστη*²⁵¹⁰. Σύμφωνα μάλιστα με τον J.-Cl. Cheynet, η Ταρσός αποτελούσε μάλλον την έδρα της πολιτικής διοίκησης του *δουκάτου* Αντιοχείας²⁵¹¹. Ο μελετητής της τελευταίας περιφέρειας K.-P. Todt αναφέρεται στους πολιτικούς αξιωματούχους (*κριτές/πραίτωρες*) που έδρευαν στην Ταρσό και στην Αντιόχεια, αλλά δεν προβαίνει σε περαιτέρω διευκρινίσεις σχετικά με την διάρθρωση και κυρίως την έδρα της πολιτικής διοίκησης του *δουκάτου*²⁵¹². Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ και πάλι ότι η Ταρσός αποτελούσε επισκοπική έδρα, η οποία υπαγόταν στον πατριαρχείο Αντιοχείας²⁵¹³. Οι εμπροσθότυποι των σφρα-

²⁵⁰⁵ J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*, σ. 86 κ.ε. –D.O. Seals IV, αρ. 68. –D.O. Seals V, σ. 1.

²⁵⁰⁶ Βλ. τους σχετικούς πίνακες των αξιωματούχων της Ταρσού. Πρβλ. επίσης J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*, σ. 90. –D.O. Seals V, σ. 5-6.

²⁵⁰⁷ Βλ. σχετικά σ. 623 κ.ε.

²⁵⁰⁸ J. Darrouzès, *Épistoliers*, σ. 253-254, αρ. 6. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 245. –J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6. –C. Holmes, *East*, σ. 52-53. Βλ. και αρ. πίνακα 344.

²⁵⁰⁹ Βλ. αρ. πίνακα 330.

²⁵¹⁰ Βλ. αρ. πίνακα 333.

²⁵¹¹ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6.

²⁵¹² K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 250: «Soweit die Zivilverwaltung Antiocheias für uns mit Hilfe der reichen sigillographischen Überlieferung rekonstruierbar ist, scheint sie sich nicht von der Strukturen in den anderen Provinzen des Reiches unterschieden zu haben. An der Spitze der Zivilverwaltung standen in Antiocheia und im kilikischen Tarsos *kritai/praitores*, die auch für die Justiz und die Steuereintreibung zuständig waren».

²⁵¹³ V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, σ. 369. –G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 2, σ. 254-255.

γίδων των τοπικών επισκόπων έφεραν συνήθως απεικονίσεις του Απόστολου Παύλου (ο ίδιος είχε γεννηθεί στην συγκεκριμένη πόλη)²⁵¹⁴.

Η βυζαντινή κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή της Ταρσού διακόπηκε προσωρινά, όπως θα δούμε παρακάτω, μετά την εκστρατεία του σουλτάνου της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah στην Κιλικία και στην Αντιόχεια (ca. 1083/84). Στα τελευταία ωστόσο χρόνια του 11^{ου} αι., επί Αλεξίου Κομνηνού, οι αυτοκρατορικές δυνάμεις επανήλθαν δυναμικά στα νότια μικρασιατικά παράλια και στην ενδοχώρα τους και αποκατέστησαν την βυζαντινή κυριαρχία. Η Ταρσός και η Σελεύκεια αποτέλεσαν τότε διοικητικές έδρες διαφορετικών *δουκών* (Μοναστράς, Στρατήγιος ο Στραβός, Ασπιέτης²⁵¹⁵). Η συγκεκριμένη εξέλιξη υπήρξε αναμενόμενη, αν συνυπολογίσουμε ότι η Αντιόχεια και η περιοχή της, που λειτουργούσαν κατά τον 11^ο αι. ως προστατευτική ζώνη της ευρύτερης Κιλικίας, δεν ανήκαν πλέον στην αυτοκρατορία· οι Βυζαντινοί λοιπόν επιδίωκαν την όσο το δυνατόν περαιτέρω ενίσχυση της στρατιωτικής τους παρουσίας στην συγκεκριμένη περιφέρεια. Ο αρμενικής εξάλλου καταγωγής *δουξ* της Ταρσού Ασπιέτης έφερε παράλληλα στις αρχές του 12^{ου} αι. και το σπουδαίο στρατιωτικό αξίωμα του *στρατοπεδάρχη πάσης Ανατολής* έχοντας προφανώς υπό την εποπτεία του το σύνολο των αυτοκρατορικών δυνάμεων της Κιλικίας και όχι μόνο²⁵¹⁶. Η απονομή του συγκεκριμένου αξιώματος στον Ασπιήτη στόχευε μάλλον στην συγκέντρωση της στρατιωτικής διοίκησης των *δουκάτων* της ευρύτερης περιοχής σε ένα πρόσωπο για την προβολή επιτυχούς άμυνας εναντίον των Τούρκων, των Νορμανδών της Αντιόχειας και των Αρμενίων που δεν αναγνώριζαν την αυτοκρατορική αρχή. Το ίδιο αξίωμα έφερε εξάλλου και ο παλαιός γνωστός *στρατοπεδάρχης* Πέτρος Φωκάς, που είχε αναλάβει τον έλεγχο των *κλεισουργών* και των φρουρίων του Ταύρου, της ανατολικής Κιλικίας και της βόρειας Συρίας στα τέλη της βασιλείας του Νικηφόρου Β' Φωκά, όταν η φάση της βυζαντινής επέκτασης στην ευρύτερη περιοχή βρισκόταν σε κρίσιμο χρονικό σημείο²⁵¹⁷. *Στρατοπεδάρχης της Ανατολής* μετά το 1078 είχε μάλιστα διατελέσει και ο *κουροπαλάτης* και *δουξ* Αντιοχείας Φιλάρετος Βραχάμιος, καθώς του είχε μάλλον αναγνωριστεί από τον Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη η ανώτατη στρατιωτική διοίκηση των κατακερματισμένων αυτοκρατορικών δυνάμεων του νοτιοανατολικού συνόρου²⁵¹⁸. Όπως προαναφέρθηκε, ο J.-Cl. Cheynet ισχυρίστηκε πολύ πρόσφατα ότι η έδρα της πολιτικής διοίκησης του *δουκάτου* της

²⁵¹⁴ Βλ. π.χ. D.O., αρ. 58.106.98, έκδ. εν D.O. Seals V, αρ. 5.5, σ. 8.

²⁵¹⁵ Βλ. αρ. πίνακα 338-340.

²⁵¹⁶ Α. Κομνηνή, σ. 363.49-50. Βλ. και αρ. πίνακα 340.

²⁵¹⁷ Βλ. σχετικά G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 815.

²⁵¹⁸ Ειδικά για το υψηλό αξίωμα του *στρατοπεδάρχη της Ανατολής*, που έφερε ο Βραχάμιος, βλ. τα μολυβδόβουλλα Ermitaž, αρ. M-9916. –Diamanti, αρ. 12. –Sternberg 26, αρ. 507. –Hatay, αρ. 974-23-41, έκδ. V.S. Šandrovskaja, Vizantijskie pečati, αρ. 18. –V. Laurent, *Vatikan*, αρ. 113, σ. 115. –J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 56, σ. 424-425.

Αντιοχείας βρισκόταν μάλλον στην Ταρσό και όχι στην μητρόπολη της Συρίας²⁵¹⁹. Αν η συγκεκριμένη άποψη είναι ιστορικά ορθή, πράγμα όχι σίγουρο αλλά όχι και απίθανο κατά την γνώμη μας²⁵²⁰, τότε η απονομή του αξιώματος του *στρατοπεδάρχη της Ανατολής* στον Ασπιήτη, που είχε ως έδρα του την Ταρσό, είναι κατανοητή, εφόσον η Αντιόχεια βρισκόταν εκείνη την περίοδο υπό νορμανδική κυριαρχία. Η Ταρσός εξάλλου αποτελούσε το σπουδαιότερο και πλέον οχυρό αστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής μετά την Αντιόχεια²⁵²¹.

Ο J.F. Haldon συμπεριέλαβε πρόσφατα σε χάρτη -που αναπαριστά την διοικητική διαίρεση της Μικράς Ασίας γύρω στο 1040- την δύσβατη περιοχή του βορειότερου παλαιού φρουρίου της Ποδανδού²⁵²² στο θέμα της Καππαδοκίας²⁵²³. Η Ποδανδός υπαγόταν πράγματι στην Καππαδοκία κατά τον 10^ο αι.²⁵²⁴ η σωζόμενη ωστόσο σφραγίδα του *ανθυπάτου, δευτέρου του στρατιωτικού, κριτή επί του Ιπποδρόμου*, της Σελευκείας, της Ποδανδού και κου-

²⁵¹⁹ J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 250, που φαίνεται να είναι πιο επιφυλακτικός.

²⁵²⁰ Αν και διασώζονται εξαιρετικά πολυάριθμα μολυβδόβουλλα *στρατηγών, δουκών, εκ προσώπου, κουρατόρων* και διαφόρων κατώτερων αξιωματούχων που υπηρέτησαν στην Αντιόχεια, είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη η ολοκληρωτική έλλειψη σωζόμενων σφραγίδων από *κριτές* της περιοχής, εκτός από μία βούλλα που ανήκε στον *πραίτορα* Αντιοχείας Ιωάννη Κατωτικό (βλ. αρ. πίνακα 276). Ο J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6, επισημαίνει επιπρόσθετα και όσα γνωρίζουμε για την περίπτωση του *κριτή* Ταρσού Φίλητου Συναδηνού (βλ. αρ. πίνακα 344) και του *δουκός* Αντιοχείας Νικηφόρου Ουρανού επί Βασιλείου Βουλγαροκτόνου. Για περισσότερα στοιχεία, υπέρ και κατά, βλ. όμως το σχετικό κεφάλαιο της παρούσας μελέτης για το *δουκάτο* Αντιοχείας.

²⁵²¹ F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 428 κ.ε. -C. Foss, λ. *Tarsos*, *ODB*, τομ. 3, σ. 2013.

²⁵²² Το φρούριο της Ποδανδού (αραβ. al-Budandūn) απαντά στις πηγές και ως αρσενικό όνομα («ο Ποδανδός», «του Ποδανδού» κλπ.), αλλά μαρτυρείται και ως «Κοπίδναδον». Βρισκόταν περίπου 20 χλμ. βορειανατολικά των Πυλών της Κίλικίας ελέγχοντας έτσι τις προσβάσεις στο κεντρικό μικρασιατικό οροπέδιο. Βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης. Αναφέρεται από τον Μέγα Βασίλειο, *Επιστολές*, τομ. 1, αρ. 74, σ. 175, ως «τῆς οἰκουμένης (...) βάραθρον αὐτοφυές» (του θύμιζε τον λακωνικό Καιάδα) -βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 134, σημ. 150. Ο Θεοφάνης, σ. 463.153, αναφέρει την Ποδανδό («Κοπίδναδον») ως *κόμη*, ενώ ο Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.40, κάνει λόγο για την «Ποδενδό», που αποτελούσε μαζί με την «Ροδεντό» (Ροδανδός ή Φάρασα) και το Λούλον το ανατολικό όριο του τότε *θέματος* Καππαδοκίας· λίγο παρακάτω την αναφέρει ως «Ρεγεποδαντό», προφανώς επειδή η περιοχή αποτελούσε *ἐρεγείνα* κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Βλ. Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 63. Η Ποδανδός δέχθηκε αραβικές επιθέσεις κατά το 708 και το 789. Κατά την τελευταία μάλιστα οι Βυζαντινοί υπέστησαν δεινή ήττα. Βλ. Θεοφάνης, σ. 463.15-21. Στο έπος του Διγενή Ακρίτη, G. 3573, σ. 368, οι κάτοικοί της αναφέρονται ως «Ποδανδίται οἱ δόκιμοι» ανάμεσα στους υπόλοιπους υπερασπιστές της Ανατολής -βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *ό.π.*, σ. 135. Τμήμα της περιοχής της Ποδανδού αποτελούσε αυτοκρατορική *ἐπίσκεψη*, τα εδάφη της οποίας προέρχονταν προφανώς από τις εκτεταμένες γαίες του *παρακοιμώμενου* Βασιλείου, που δημιουργήθηκαν από τον Βασίλειο Β'. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 311.95 κ.ε. -Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 536.16 κ.ε. -D.O. *Seals IV*, αρ. 46.2 (σφραγίδα Δαμιανού Αβραμίου, *κουβουκλήσιου* και *επισκεπτή* των βασιλικών κτημάτων της Ποδανδού [ή Ροδανδού], 10^{ος} ή 11^{ος} αι.). Πρβλ. γενικά W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 348. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 261-262, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. -F. Hild, *Strassensystem*, σ. 55-56, 121, 124-125 (για την περιοχή Ροδανδού-Ποδανδού-Κυζίστρων). -J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*, σ. 96.

²⁵²³ J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*, σ. 60-61.

²⁵²⁴ Βλ. Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.40. Πρβλ. γενικά Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 505. -W. Treadgold, *Army*, σ. 36, σημ. 46.

ράτωρος της Ταρσού Νικηφόρου Καρβωνά καταδεικνύει ότι η περιοχή της Ποδανδού συνενώθηκε μάλλον διοικητικά, σε κάποια χρονική στιγμή του 11^ο αι., με το *θέμα* Σελευκείας-Ταρσού²⁵²⁵. Η Ποδανδός αποτελούσε μάλιστα και επισκοπή της μητροπόλεως της Ταρσού²⁵²⁶. Θα πρέπει να επισημάνουμε πάντως την ύπαρξη ενός μολυβδόβουλλου που ανάγεται στον 11^ο αι. και ανήκε σε έναν αρμενικής καταγωγής *στρατηγό* της Ποδανδού που ονομαζόταν Τατούλις (εκ του αρμεν. T'at'ul)²⁵²⁷. Η Συνέχεια του Σκυλίτση, περιγράφοντας γεγονότα του 1068, αποκαλεί την Ποδανδό *κλεισούρα*, αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία ενδεχομένως να αποτελεί αναχρονισμό του συγγραφέα²⁵²⁸.

Μετά την προώθηση των αυτοκρατορικών συνόρων ακόμη πιο ανατολικά (και νότια), η Ταρσός υπαγόταν πλέον μαζί με την περιοχή της στην ευρύτερη εποπτεία του *δουκός* Αντιοχείας. Το κείμενο της μεταγενέστερης συνθήκης της Δεαβόλεως (1108), που παραθέτει ως γνωστόν στο έργο της η Άννα Κομνηνή, όριζε ότι η Ταρσός και το *θέμα* ή *κλεισούρα* της Ποδανδού θα αποτελούσαν ξεχωριστές διοικητικές ενότητες, οι οποίες θα ελέγχονταν εις το εξής από τους αυτοκράτορες, έστω και αν υπάγονταν κάποτε στο *δουκάτο* Αντιοχείας. Οι συγκεκριμένες περιοχές δηλαδή θα διοικούνταν από αυτοκρατορικούς *στρατηγούς* και δεν θα παραχωρούνταν στους Νορμανδούς του Βοημούνδου²⁵²⁹. Διαθέτουμε εξάλλου τα σωζόμενα μολυβδόβουλλα αλλά και τις μαρτυρίες της Άννας Κομνηνής για τους αξιωματούχους που διετέλεσαν *στρατηγοί* και *δούκες* της Ταρσού κατά τον 11^ο και τις αρχές του 12^{ου} αι.²⁵³⁰.

2. Η τουρκική και η αρμενική διείσδυση στην ανατολική Κιλικία και η άφιξη των Σταυροφόρων

Το 1067 οι Τούρκοι κατόρθωσαν να λεηλατήσουν την Καισάρεια του Χαρσιανού. Κατά την επιστροφή τους ωστόσο στις περιοχές που ήλεγχαν, μέσω των «στενωπών» της ανατολικής Κιλικίας στράφηκαν και εναντίον των τοπικών φρουρών της περιοχής, τις νίκησαν και «*φόνον πολὺν ποιοῦντες τῶν παρεπιπτόντων αὐτοῖς, χρονίσαντες δὲ τῇ χώρᾳ καὶ καταλυμηνάμενοι ταύτην καὶ λαφύρων τὰς οἰκείας ἐπιθυμίας ἐμπλήσαντες*»²⁵³¹. Οι συγκεκριμένες φρουρές απαρτίζονταν μάλλον από Αρμένιους στρατιώτες, όπως θα δούμε παρακάτω. Στους επιδρομείς προσχώρησε μάλιστα και ο Τουρκομάνος αρχηγός Αμερτικής, μισθοφό-

²⁵²⁵ Βλ. αρ. πίνακα 356.

²⁵²⁶ H. Gelzer, Bistümerverszeichnisse, σ. 247.

²⁵²⁷ Βλ. αρ. πίνακα 328.

²⁵²⁸ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 133.8.

²⁵²⁹ Α. Κομνηνή, σ. 420.39 κ.ε.

²⁵³⁰ Βλ. αρ. πίνακα 330, 337, 338, 340.

²⁵³¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 71.5-21. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 119.18 κ.ε.

ρος ως τότε της αυτοκρατορίας, που δεν ήταν ευχαριστημένος από την αντιμετώπισή του από τους Βυζαντινούς²⁵³².

Το φθινόπωρο του 1069 μία τουρκική δύναμη κατόρθωσε να διεισδύσει έως το θέμα των Ανατολικών και να λεηλατήσει το Ικόνιο, καθώς ο αυτοκρατορικός στρατός υπό τον Ρωμανό Δ' Διογένη είχε προωθηθεί τότε έως την Σεβάστεια. Ο Διογένης ενίσχυσε αμέσως στρατιωτικά τον δούκα Αντιοχείας Χατατούριο και τον διέταξε να μεταβεί στην Μοψουεστία για να αποκόψει τους εισβολείς· παράλληλα έδωσε εντολή στους Αρμένιους που κατοικούσαν στα βόρεια της Σελεύκειας («έν τοῖς ὀρεινοῖς τῆς Σελευκείας») να επιτεθούν στους Τούρκους, ενώ οι τελευταίοι θα διέσχιζαν τις «στενωπούς» της περιοχής²⁵³³. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η αρμενική εγκατάσταση στην ευρύτερη περιφέρεια χρονολογείται από την πρωτοβυζαντινή ήδη περίοδο²⁵³⁴, ενώ κατά το πρώτο τέταρτο του 10^{ου} αι. εγκαταστάθηκαν στην περιοχή πενήντα σημαίνουσες οικογένειες του Sasun (ή Sanasunk' ή Sanāsuna, ελλ. Σασούν)²⁵³⁵. Η μαζική φυγή των αραβικών πληθυσμών, μετά την επανάκτηση της Κιλικίας από τους Βυζαντινούς, δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την μελλοντική προσέλευση πολυάριθμων Αρμενίων αποίκων στην περιοχή²⁵³⁶. Το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα που σημειώθηκε μετά το 1071 ενίσχυσε αριθμητικά τους ήδη υπάρχοντες αρμενικούς πληθυσμούς²⁵³⁷. Οι προαναφερθέντες Αρμένιοι στρατιώτες επάνδρωναν προφανώς τις φρουρές, που ήταν εγκατεστημένες στις παλαιές *κλεισούρες* του Ταύρου (Ποδανδός κ.ά.)²⁵³⁸, υπόθεση που ενισχύεται κατά την γνώμη μας από το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του προφανώς ομοεθνή του *στρατηγού* της Ποδανδού Τατούλι (εκ του αρμεν. T'at'ul)²⁵³⁹. Ο Διογένης διέταξε τους συγκεκριμένους στρατιώτες να προσβάλουν τον αντίπαλο, όταν θα επέστρεφε στις περιοχές του, όπως εξάλλου όριζαν τα παλαιότερα «Τακτικά» σε περιπτώσεις ξενικών εισβολών με σκοπό την λαφυραγωγία στο εσωτερικό της Μικράς

²⁵³² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 71.21 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 120.7 κ.ε.

²⁵³³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.17 κ.ε., 103.6 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 138.9 κ.ε. Πρβλ. σχετικά H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 459-460. –J. Laurent, *Khatchatur*, σ. 405-406. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 307.

²⁵³⁴ Βλ. π.χ. G. Dedeyan, *Le peuplement arménien aux frontières de la Cilicie aux IV^e-V^e siècles*, en *Armenian Studies - Études Arméniennes in Memoriam Haïg Berberian*, ed. Dickran Kouymjian, Lisboa 1986, σ. 215-227. –Του ίδιου, *Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IX^e-fin XI^e siècle*, *La frontière. Travaux de la Maison de l'Orient* 21 (1993), σ. 67-85.

²⁵³⁵ R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 4. O al-Maqdisī, *Aṣān at-Taḡāsim fi ma'rifat al-aqālīm*, έκδ. M.-J. De Goeje, *Descriptio Imperii Moslemici*, (BGA III), Leiden 1877, σ. 189.1, αναφέρει ότι το Ġabal Lukkām, δηλαδή το Μαύρον όρος ή Αμανός ή Tura Ukāmā στην ανατολική Κιλικία, ελεγχόταν το 985 από τους Αρμένιους.

²⁵³⁶ Βλ. σχετικά G. Dagron, *Immigration syrienne*, σ. 176 κ.ε., 208 κ.ε.

²⁵³⁷ Πρβλ. σχετικά R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 4 κ.ε.

²⁵³⁸ Για τους συγκεκριμένους Αρμένιους στρατιώτες βλ. τα σχετικά ερωτήματα που θέτει ο J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 71, σημ. 22. Για τις *κλεισούρες* βλ. ειδικά M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Κλεισούρες*, σ. 179 κ.ε. –J. Ferluga, *Clisure*, σ. 9 κ.ε. –Του ίδιου, J. Ferluga, *Tematskog urećenja*, passim.

²⁵³⁹ Βλ. αρ. πίνακα 328.

Ασία²⁵⁴⁰. Οι Αρμένιοι επιτέθηκαν πράγματι στους Τούρκους επιδρομείς, αναγκάζοντάς τους να εγκαταλείψουν τα λάφυρά τους. Οι ευρισκόμενες όμως στην Μοψουεστία βυζαντινές δυνάμεις, που αποτελούσαν κατά τα φαινόμενα την κύρια δύναμη κρούσης, αδράνησαν, γεγονός που επέτρεψε στους εισβολείς να διαφύγουν στην περιοχή του Χαλεπίου. Ο Διογένης πληροφορήθηκε τα δυσάρεστα νέα, ενώ βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την Κλαυδιούπολη της Σελεύκειας²⁵⁴¹. Μη μπορώντας να πράξει κάτι ουσιαστικό, αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας και της επικείμενης άφιξης του χειμώνα²⁵⁴².

Η ευρύτερη περιοχή της Ταρσού παρέμεινε τυπικά βυζαντινή καθόλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1070, καθώς ελεγχόταν αρχικά από τον Αρμένιο *δούκα* Αντιοχείας Χατατούριο²⁵⁴³ και αργότερα από τον επίσης *δούκα* της συριακής μητρόπολης Φιλάρετο Βραχάμιο και τον πιθανό υφιστάμενό του, μετά το 1078, *Αρλάριπ Αρσούνι* (ελλ. Απνελγαρίπης). Ο τελευταίος Αρμένιος αξιωματούχος ήταν γιος του Hasan και εγγονός του Xul Χαδ'ik, μέλους της βασιλικής ακολουθίας του τελευταίου ηγεμόνα του ανεξάρτητου Waspurakan Senek'erim-Yonanēs (ca. 1003-1021). Ο *Αρλάριπ* είχε αναλάβει την διοίκηση της ανατολικής Κιλικίας (Ταρσός, Μοψουεστία, Άδανα, Lambron/Λαμπρόν, Paperawn²⁵⁴⁴) από τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078) ή τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) και έφερε τον τίτλο του *μαγίστρου*²⁵⁴⁵. Η αυτοκρατορική κυριαρχία στην Ταρσό και στην ευρύτερη Κιλικία συνέχιζε προφανώς να υφίσταται στις αρχές της βασιλείας του Αλεξίου Α', εφόσον γνωρίζουμε ότι το 1082 παραχωρήθηκαν εκεί, όπως και στην Μοψουεστία και στα Άδανα, εμπορικά προνόμια στους Βενετούς²⁵⁴⁶. Μετά την κάθοδο ωστόσο του Σελτζούκου σουλτάνου της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah (βυζ. Σολυμάς Κουτλουμούσης) στην Κιλικία (ca. 1083/84) και στην βόρεια Συρία (1084)²⁵⁴⁷, η Ταρσός και οι γειτονικές της περιοχές

²⁵⁴⁰ Βλ. π.χ. *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 125.1 κ.ε., έκδ. G.T. Dennis, σ. 230.1 κ.ε. Για την αντίστροφη περίπτωση βλ. Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 25.21 κ.ε.

²⁵⁴¹ Για την συγκεκριμένη πόλη, που βρισκόταν 53 χλμ. βορειοδυτικά της Σελεύκειας, βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 307-308.

²⁵⁴² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 103.22 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 138.11 κ.ε.

²⁵⁴³ C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 333. Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 266. Πρβλ. επίσης H. Grégoire, Khatchatur/Asator, σ. 459 κ.ε. –J. Laurent, Khatchatour, σ. 405 κ.ε.

²⁵⁴⁴ Για τα Lambron και Paperawn/Paperon/Baberon βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 328-330 και 373-374 αντίστοιχα. Ειδικά για το πρώτο βλ. F.C. Robinson - P.C. Hughes, Lampron - Castle of Anatolia, *An. Stud.* 19 (1969), σ. 183-207. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 176 κ.ε.

²⁵⁴⁵ Βλ. αρ. πίνακα 324.

²⁵⁴⁶ G.L.Fr. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden*, τομ. 1, σ. 52. Νεότερη έκδ. M. Pozza - G. Ravagnani, *Trattati*, σ. 35 κ.ε. Γενικότερα βλ. Α. Κομνηνή, σ. 178.25 κ.ε. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1081, σ. 94, με βιβλιογραφία. –M.E. Martin, Chrysobull, σ. 19 κ.ε. –A. Tuilier, Chrysobulle, σ. 28 κ.ε. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 155, 354, 432, επίσης με πηγές και ειδική βιβλιογραφία.

²⁵⁴⁷ Βλ. γι' αυτήν Smbat Sparapet, σ. 43. –Α. Κομνηνή, σ. 186.75 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 147-148. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Ibn al-Athīr, σ. 217. –Bar Εβραίος, σ. 227, 229. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 88-89. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30 κ.ε.

πέρασαν για ένα διάστημα στον έλεγχο των Τούρκων. Σύμφωνα με τον Sibī bin al-Jawzī και τον Bar Εβραίο, ο Süleymanşah κατέλαβε την συγκεκριμένη πόλη κατά το έτος εγίρας 475 (δηλαδή κάπου ανάμεσα στην πρώτη Ιουνίου του 1082 και στις είκοσι Μαΐου του 1083)²⁵⁴⁸, αλλά η συγκεκριμένη χρονολόγηση ενδεχομένως να είναι κάπως πρώιμη. Ο al-‘Azīmī μάλιστα κάνει λόγο για κατάληψη των «οχυρών της συνοριακής γραμμής», των «περασμάτων του Ταύρου» και των «Αδάνων, Αναζάρβων και Μοψουεστίας» κατά το έτος εγίρας 476 (=21/5/1083-9/5/1084)²⁵⁴⁹. Όπως και να έχει, από εκείνη την χρονική περίοδο και έπειτα η Ταρσός διεκδικούνταν από τους Βυζαντινούς, τους Αρμενίους, τους Σελτζούκους και τους Σταυροφόρους.

Κατά την διάρκεια της πρώτης σταυροφορίας ο έλεγχος της Ταρσού αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στους Τανκρέδο και Βαλδουίνο (φθινόπωρο του 1097). Οι δύο φιλόδοξοι αρχηγοί είχαν αποσπασθεί με τις δυνάμεις τους από το κύριο σταυροφορικό στράτευμα, που συνέχισε στο μεταξύ την πορεία του στα ανατολικά μετά την Ηράκλεια, και κατήλθαν στην Κιλικία μέσω των περασμάτων του Ταύρου (μάλλον μέσω της Ποδανδού²⁵⁵⁰). Ο Τανκρέδος έφθασε πρώτος στην Ταρσό, νίκησε σε μια αψιμαχία τους εκεί ευρισκόμενους Τούρκους και στρατοπέδευσε έξωθεν της πόλης. Τον σταυροφόρο αρχηγό συνόδευε ως σύμβουλος ο Αρμένιος Pakrad (=Παγκράτιος), πρώην αυτοκρατορικός αξιωματούχος και αδελφός του Goī Vasil (=Βασίλειος ο Ληστής ή ο Κατακτητής), κυρίαρχο του K‘esun ή Kaišum (ελλ. Κεσσούνιον, τουρκ. Keysun), της Ra‘bān (ελλ. Ροβάμι), του P‘arzaman, του Horomklay και άλλων «επαρχιών»²⁵⁵¹. Όταν ο Βαλδουίνος κατέφθασε με την σειρά του και ενίσχυσε την συνολική αριθμητική δύναμη των Σταυροφόρων, οι Τούρκοι έσπευσαν να εγκαταλείψουν την Ταρσό κατά την διάρκεια της επερχόμενης νύκτας²⁵⁵². Οι κάτοικοι επιθυμούσαν μεν να αναλάβει την διοίκηση της πόλης τους ο νικητής των Τούρκων Τανκρέδος, αλλά η Ταρσός πέρασε τελικά υπό τον έλεγχο του ισχυρότερου Βαλδουίνου, που διοικούσε πολύ περισσότερους άνδρες συγκριτικά με τον πρώτο²⁵⁵³. Τα συγκεκρι-

²⁵⁴⁸ Sibī bin al-Jawzī, σ. 217. –Bar Εβραίος, σ. 227, 229.

²⁵⁴⁹ al-‘Azīmī, σ. 365-366. Το Αωνύμου Έδεσσηνού Χρονικό, σ. 36, μνημονεύει την κατάκτηση της Ταρσού, της Μοψουεστίας, των Αναβάρζων και των Αδάνων αμέσως μετά την αφήγηση της κατάληψης της Αντιόχειας από τον Süleyman. Ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179, κάνει λόγο για τουρκική κατάληψη των Ταρσού, Αδάνων και Μοψουεστίας κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Βλ. και Ματθαίος Έδεσσης, σ. 148. Γενικά πρβλ. A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, σ. 87. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 30 (χωρίς παραπομπές).

²⁵⁵⁰ Smbat Sparapet, σ. 48.

²⁵⁵¹ Guillaume de Tyr, σ. 5. Πρβλ. S. Runciman, *First Crusade*, σ. 300. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 96, 100.

²⁵⁵² *Gesta Francorum*, σ. 56-58. –Raoul της Caen, σ. 629 κ.ε. Πρβλ. N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 40 κ.ε.

²⁵⁵³ O Raoul της Caen, σ. 630, 638, αναφέρει ότι ο Βαλδουίνος διέθετε 500 ιππότες και 2.000 πεζούς, ενώ ο Τανκρέδος μόνο 100 ιππότες και 200 πεζούς.

μένα γεγονότα έλαβαν χώρα από τα μέσα Σεπτεμβρίου έως τα μέσα Οκτωβρίου του 1097²⁵⁵⁴.

Στα τέλη του 11^{ου} αι. οι Βυζαντινοί επανέκτησαν την Κιλικία. Ο τουρκικής καταγωγής αυτοκρατορικός αξιωματούχος (Μιχαήλ;) Μοναστράς διατέλεσε εκείνη την περίοδο *δουζ* Λογγινιάδος, Ταρσού, Αδάνων, Μοψουεστίας και Κιλικίας²⁵⁵⁵. Διάδοχός του στην διοίκηση της περιοχής ορίστηκε ο αρμενικής καταγωγής Ασπιέτης, που αρκετοί ερευνητές ταυτίζουν μάλλον εσφαλμένα με τον Όσιν ή Οσίνη ή Ursinus²⁵⁵⁶. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος επιλέχθηκε προφανώς για τις υποτιθέμενες ικανότητές του, αλλά και για τον προσεταιρισμό των τοπικών αρμενικών πληθυσμών. Μετά την ανάκληση μάλιστα του Μοναστρά στην Κωνσταντινούπολη, ο Ασπιέτης έφερε το αξίωμα του *στρατοπεδάρχη πάσης Ανατολής*²⁵⁵⁷. Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης υποστηρίζει πάντως, ενδεχομένως ορθά, ότι η λήψη του αξιώματος του *δουκός* από τον Ασπιέτη υπήρξε μεταγενέστερη και όχι προγενέστερη της απόκτησης του «στρατιωτικού τίτλου» («military title») του *στρατοπεδάρχη*²⁵⁵⁸.

²⁵⁵⁴ Βλ. γενικά Albert του Aachen, σ. 342-350. –*Gesta Francorum*, σ. 56-60. –Fulcher της Chartres, σ. 89. –Raoul της Caen, σ. 629-641. Πρβλ. σχετικά R.L. Nicholson, *Tancred: Crusading Leader and Lord of Galilee and Antioch*, Chicago 1940, σ. 38-56. –N. Zbinden, *Abendländische*, σ. 40 κ.ε.

²⁵⁵⁵ Α. Κομνηνή, σ. 355.9-12. Βλ. και αρ. πίνακα 338.

²⁵⁵⁶ Βλ. σχετικά σ. 405.

²⁵⁵⁷ Α. Κομνηνή, σ. 363-49-50. Πρβλ. Α. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 124. –Α.Γ.Κ. Savvides, *Aspietes*, σ. 73. –Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 19, σ. 30.

²⁵⁵⁸ Ο Α.Γ.Κ. Savvides, *Aspietes*, σ. 73, επισημαίνει το συγκεκριμένο εδάφιο της Α. Κομνηνής, σ. 363.50-51, που αναφέρει ότι εκτός από το αξίωμα του *στρατοπεδάρχη* «καὶ εἰς ὑπερηφάνους βαθμίδας ἀνήνεγκεν ἄλλως τε καὶ πείραν τῆς ἀνδρείας ἐκείνου λαβόν».

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ**
ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ Β' ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ 11^{ΟΥ} ΑΙ.

ΤΟΜΟΣ Β'

BYZANTINE TEXTS AND STUDIES

43 B'

GEORGIOS A. LEBENIOTES

**THE POLITICAL COLLAPSE OF BYZANTIUM IN THE EAST
THE EASTERN FRONTIER AND CENTRAL ASIA MINOR
IN THE SECOND HALF OF THE 11TH CENTURY**

BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΝΤΡΟΥ BYZANTINΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΩΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΩΝ «BYZANTINΩΝ»

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Πρόεδρος
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ, ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-BAMBOΥΚΟΥ, ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Μέλη

BYZANTINE TEXTS AND STUDIES

SUPPLEMENTARY PUBLICATIONS TO THE «BYZANTINA»
PUBLISHED BY THE BYZANTINE RESEARCH CENTRE
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI, FACULTY OF PHILOSOPHY

ADMINISTRATIVE COUNCIL

VASILEIOS KATSAROS, President
THEODOROS KORRES, MARIA KAMBOYRI-VAMVOUKOU, EVAGGELIA
AMOIRIDOU, DESPOINA TSOURKA-PAPASTATHI, Members

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

43 Β΄

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ**

**ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΚΑΙ Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΚΑΤΑ ΤΟ Β΄ ΗΜΙΣΥ ΤΟΥ 11^{ΟΥ} ΑΙ.**

ΤΟΜΟΣ Β΄

**ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007**

SET 978-960-7856-21-0
ISBN 978-960-7856-23-4

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

Α. ΘΕΜΑ ΛΥΚΑΝΔΟΥ

1. Η διοικητική συγκρότηση και η ιστορία του θέματος έως τα μέσα του 11^{ου} αι.

Η Λυκανδός (ή Ληκανδός ή Λικανδός ή Λικανδόν, πρώην Λάπαρα,²⁵⁵⁹) υπήρξε αρχικά κάστρο²⁵⁶⁰, αλλά μετατράπηκε σε *κλεισούρα* και αναπτύχθηκε ως οχυρωμένο αστικό κέντρο κατά την διάρκεια της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' (886-912)²⁵⁶¹. Ο συγκεκριμένος ηγεμόνας επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ευρύτερη περιφέρεια της Λυκανδού, αλλά δεν την προβίβασε σε *θέμα*, πράγμα που έπραξε στην περίπτωση της Μεσοποταμίας και της Σεβάστειας, κυρίως για πολιτικούς λόγους²⁵⁶². Η διοικητική και στρατιωτική αναβάθμιση της περιοχής δεν άργησε ωστόσο, όπως σημειώνει ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος²⁵⁶³, καθώς υπήρξε αποτέλεσμα της γενικότερης δράσης του διακεκριμένου αυτοκρατορικού στρατηγού των αρχών του 10^{ου} αι. Μελία (αρμ. Mleh)²⁵⁶⁴. Ο Μελίας ήλεγχε εκείνη την περίοδο την *κλεισούρα* της Λυκανδού και την *κλεισούρα* ή *τούρμα* του Συμποσίου (σημ. Kaleköy)²⁵⁶⁵, ενώ παράλληλα έκτισε και το κάστρο της Τζαμανδού (αραβ. Malih al-Armeni,

²⁵⁵⁹ Οι συγκεκριμένες γραφές της ονομασίας του θέματος προέρχονται κυρίως από το πλούσιο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των αξιωματούχων της Λυκανδού. Πρβλ. Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 310-311. Το όνομα παρουσιάζεται ενίοτε και σε αρσενικό γένος («ο Λυκανδός» κλπ.). Βλ. D.O. Seals IV, σ. 130, όπου και η ταύτιση της Λυκανδού με τα Λάπαρα, που δεν είναι βέβαιη κατά την γνώμη μας.

²⁵⁶⁰ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 240.152-155.

²⁵⁶¹ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 240.155-156: «καὶ ὠνομάσθη παρὰ Λέοντος, τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως κλεισούρα». –Του ίδιου, *Περὶ Θεμάτων*, σ. 75.2: «ἀλλὰ καὶ πόλεως (εἰς τὰξιν ἐχρημάτισε), ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ μακαρίτου καὶ ἁγίου μου πατρός». Πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 438-439. Για την Λυκανδό ως *κλεισούρα* βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Κλεισούρες*, σ. 196-197. –J. Ferluga, *Tematskog uređenja*, σ. 83. –Του ίδιου, *Clisure*, σ. 21-22. Γενικότερα για το *θέμα* Λυκανδού βλ. G. Dédéyan, Mleh le Grand, stratège de Lykandos, *REA* (n.s.) 15 (1982), σ. 73 κ.ε. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 46-47, σημ. 36. –C. Foss, λ. Lykandos, *ODB*, τομ. 2, σ. 1258. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 224-226. –Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού. –D.O. Seals IV, αρ. 53, σ. 130-131. Για την γεωγραφική του θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

²⁵⁶² Πρβλ. σχετικά Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 307, 309. –Του ίδιου, Θέμα Μεσοποταμίας, σ. 315. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, σ. 331.

²⁵⁶³ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 75.1. Κατά τον ίδιο η Λυκανδός έφθασε σε «τάξιν θέματος χθες καὶ πρὸ μικροῦ», δηλαδή λίγο μετά το πέρας της βασιλείας του πατέρα του Λέοντος ΣΤ'. Βλ. εἰς ἄλλου του ίδιου, *Πρός Ρωμανόν*, σ. 240.159-161.

²⁵⁶⁴ Βλ. γι' αυτόν G. Dédéyan, Mleh le Grand, stratège de Lykandos, *REA* (n.s.) 15 (1982), σ. 73-102. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 43. –G. Dédéyan, *Arméniens en Cappadoce*, σ. 76 κ.ε. –D. Nicolle, No Way Overland? Evidence for Byzantine Arms and Armour on the 10th-11th Century Taurus Frontier, *Graeco-Arabica* 6 (1995), σ. 230 κ.ε. και 237 (=Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades. Relationships between Byzantium, the West and the Islamic World, Aldershot 2002, αρ. III) (φωτ. τοιχογραφίας του ναού «Dovecote» στο Çanuşin/Τουρκία με απεικόνιση του Μελία [ca. 963-969]).

²⁵⁶⁵ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 240.158-159. Πρβλ. J. Ferluga, *Clisure*, σ. 22. Η *κλεισούρα* του Συμποσίου είχε αρχικά ανατεθεί από τον Λέοντα ΣΤ' στον Αρμένιο Ισμαήλ, ο οποίος σκοτώθηκε ωστόσο γρήγορα από τους Άραβες. Βλ. Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 240.140-147.

εκ του «Αρμενίου Μελία»), η ευρύτερη περιοχή της οποίας αποτέλεσε αρχικά συνοριακή κλεισούρα²⁵⁶⁶. Η πολυσχιδής και επιβλητική προσωπικότητα και η πλούσια δράση του αρμενικής καταγωγής αξιωματούχου αλλά και η αφοσίωσή του στην Μακεδονική δυναστεία ώθησαν τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ να τον αποκαλέσει «μέγα», «γιγαντοειδή», «μακρόχειρα» αλλά και «περιδέξιο»²⁵⁶⁷. Ο Μελίας ενοποίησε τις ανωτέρω διοικήσεις του σε ένα *θέμα (στρατηγίδα)* κατά την διάρκεια της αντιβασιλείας της Ζωής Καρβονοψίνας (913-919)²⁵⁶⁸ και κατέστη *πατρίκιος* και πρώτος κατά χρονολογική σειρά *στρατηγός* της Λυκανδού²⁵⁶⁹. Η Τζαμανδός λοιπόν υπαγόταν στον *στρατηγό* της γειτονικής της Λυκανδού²⁵⁷⁰.

Η εξύψωση και η ενίσχυση της Λυκανδού και του Μελία προσωπικά χρησιμοποιήθηκαν από την κεντρική κυβέρνηση ως αντίβαρο στην δύναμη του *στρατηγού* Κωνσταντίνου Δούκα, που κυριαρχούσε τότε στο γειτονικό Χαρσιανόν²⁵⁷¹. Η ευρύτερη περιοχή της Λυκανδού ωστόσο κατέστη τελικά «στρατηγὶς περιδοξος»²⁵⁷² και όχι «ένα θέμα ιδρυμένο χάρι σε πρόσκαιρες πολιτικές συγκυρίες», όπως σημειώνει εύστοχα ο Τ. Λουγγής²⁵⁷³. Το συγκεκριμένο γεγονός επιβεβαιώνεται τόσο από το πλούσιο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων που υπηρέτησαν στο συγκεκριμένο *θέμα*²⁵⁷⁴, όσο και από τις αναφορές της Λυκανδού στα κείμενα της εποχής, όπως το *έπος* του Διγενή Ακρίτη²⁵⁷⁵. Το νέο *θέμα*, που μαρτυρείται στα αφηγηματικά κείμενα έως την εποχή

Ειδικά γι' αυτό βλ. J. Ferluga, *Tematskog urećenja*, σ. 85. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 288-289, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 560.

²⁵⁶⁶ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 240.156-158. Ο Άραβας συγγραφέας Kodāma, σ. 194, αναφέρεται στην ανοικοδόμηση ισχυρών φρουρίων από τον Μελία και στα αποτελέσματα της δράσης του. Πρβλ. A.A. Vasiliev, *Arabes II.1*, σ. 42. –Του ίδιου, *Arabes II.2*, σ. 22, 60. –N. Oikonomidēs, *Frontière orientale*, σ. 295. Ειδικά για την Τζαμανδό βλ. και κατωτ., σ. 426 κ.ε., 432, 451, 468, 475, 495, 514, 632-633, 670. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 300-301, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

²⁵⁶⁷ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 75.5-7. Για την αφοσίωση του Μελία στην Μακεδονική δυναστεία βλ. Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 308 κ.ε.

²⁵⁶⁸ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 240.159-161: «Ἐπὶ δὲ Κωνσταντίνου, τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη, τοῦ τὸ πρῶτον, συνούσης αὐτῷ καὶ Ζωῆς, τῆς μητρὸς αὐτοῦ, γέγονεν ἡ Λυκανδὸς στρατηγίς» –βλ. σχετικά Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 307.

²⁵⁶⁹ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 240.161-162. Πρβλ. Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 308, 475, αρ. 1.

²⁵⁷⁰ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 240.15. –M. Canard, *H' amdanides*, σ. 780, 954 (αναφορά ενός *πατρικίου* Λυκανδού και Τζαμανδού). Πρβλ. D.O. Seals IV, σ. 131.

²⁵⁷¹ Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 309. Για τον Κωνσταντίνο Δούκα και την στρατηγία του στο Χαρσιανόν βλ. D.I. Polemis, *Doukai*, σ. 22-23.

²⁵⁷² Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 76.23.

²⁵⁷³ Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 310.

²⁵⁷⁴ Βλ. σχετικά Τ. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 475 κ.ε. Σε αυτές περιλαμβάνονται και σφραγίδες *πρωτονοταρίων* του 10^{ου} αι., γεγονός που καταδεικνύει ότι το *θέμα* Λυκανδού, που ιδρύθηκε λίγο πριν την ανάκτηση της κοντινής Μελιτηνής, είχε οργανωθεί διοικητικά με βάση μια μακροπρόθεσμη οπτική και πρόνοια. Για τους *πρωτονοταρίους* βλ. Τ. Λουγγής, *ό.π.*, σ. 477-478.

²⁵⁷⁵ Διγενής Ακρίτης, Z. 1968, E. 912.

του Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071), διέθετε την τυπική διοικητική και στρατιωτική οργάνωση που χαρακτήριζε το σύνολο σχεδόν των μεγάλων *θεμάτων* της Μικράς Ασίας και όχι π.χ. των μικρότερων «*θεματικών*» διοικήσεων (π.χ. των Αρμενι[α]κών *θεμάτων*), γεγονός που διαφαίνεται καθαρά από τις σφραγίδες των *πρωτονοταρίων* και άλλων αξιωματούχων και υπαλλήλων που υπηρέτησαν σε αυτό²⁵⁷⁶. Η αρμενική μετανάστευση κατά τα μέσα του 11^{ου} αι. μετέβαλε ωστόσο αρκετά, όπως θα δούμε παρακάτω, τα ως τότε ισχύοντα δεδομένα στην ευρύτερη περιοχή.

Η περιφέρεια της Λυκανδού διέθετε αρκετά εύφορα μέρη, όπως διαφαίνεται από τις σχετικές αναφορές του γνώστη της μικρασιατικής γεωγραφίας Ιωάννη Σκυλίτζη. Ο ιστοριογράφος κάνει λόγο για το «*λιπαρόν και πάμφορον*» των Λαπάρων της Λυκανδού και για τα «*πολυπρόσοδα χωρία*» της περιοχής που παραχωρήθηκαν στον Κακίκιο Ανιώτη το 1045²⁵⁷⁷, στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω. Η αποδυνάμωση των ισχυρών οικογενειών της ευρύτερης περιοχής μετά τα διοικητικά και οικονομικά μέτρα της κεντρικής εξουσίας από τα τέλη του 9^{ου} αι. έως περίπου την άνοδο στον θρόνο του Ιωάννη Α' Τζιμισκή (969-976) υπήρξε πρόσκαιρη και επιφανειακή²⁵⁷⁸. Στα χρόνια μάλιστα της βασιλείας του Νικηφόρου Β' Φωκά (963-969) ο μετέπειτα *ανθύπατος πατρίκιος, μάγιστρος*²⁵⁷⁹, *στρατηγός* Αντιόχειας (ca. 969-970) και «*χωροδεσπότης*» τρόπον τινά του Χαρσιανού Ευστάθιος Μαλεΐνος επέκτεινε την περιουσία του και την ευρύτερη επιρροή του και στην Λυκανδό²⁵⁸⁰, γεγονός που προκάλεσε αργότερα την εύλογη δυσπιστία και την αντίδραση του Βασιλείου Β'²⁵⁸¹. Ο Μαλεΐνος διατέλεσε ταυτόχρονα *στρατηγός* της Λυκανδού και της Αντιόχειας μετά την κα-

²⁵⁷⁶ D.O. Seals IV, αρ. 55, σ. 131.

²⁵⁷⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 319.88-89, 437.28-29. Βλ. πάντως και για τις έρημες περιοχές στα ανατολικά της Λυκανδού (Τρυπία) Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 238.145-146. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 297-298.

²⁵⁷⁸ Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 312. Αναφερόμαστε εδώ μόνο στην δημιουργία του Χαρσιανού, υποτίθεται ως έμπιστου *θέματος*, από τον Βασίλειο Α' (ca. 872-873) (βλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 299 κ.ε.), στην περίπτωση της συγκρότησης της Λυκανδού από τον Λέοντα ΣΤ' και στα διάφορα νομοθετικά μέτρα που πάρθηκαν για την προστασία των μικροϊδιοκτητών από τον Ρωμανό Λακαπηνό και άλλους αυτοκράτορες. Βλ. N. Svoronos, *Novelles*, *passim*.

²⁵⁷⁹ N. Svoronos, *Novelles*, αρ. 14 (Version II), παρ. 3^a, σ. 203.40. -Ιω. Σκυλίτζης, σ. 340.88 κ.ε.

²⁵⁸⁰ W.B.R. Saunders, The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus 969-970, *DOP* 36 (1982), σ. 211 κ.ε. -Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 311-312. Ο οίκος του Ευστάθιου Μαλεΐνου βρισκόταν στο Χαρσιανόν σύμφωνα με τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 332.64. Η οικογένειά του είχε εκεί ρίζες από παλαιά (βλ. Βίος Μιχαήλ Μαλεΐνου, σ. 550), αλλά διέθετε γαίες και στην Άγκυρα, στην Κλαυδιούπολη και στον Σαγγάριο. Βλ. σχετικά Βίος Μιχαήλ Μαλεΐνου, σ. 557 και την λεγόμενη «*balad al Mala'ini*» που αναφέρει στο έργο του ο al-Muqqadasi, σχόλια E. Honigmann, Un itinéraire arabe à travers le Pont, *AIPHOS* 4 (1936) («*Mélanges Cumont*»), σ. 161 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Puissance*, σ. 204. Σύμφωνα με τους J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 214. -M. Kaplan, *Cappadoce*, σ. 146-147, η επωνυμία «Μαλεΐνος» καταδεικνύει ότι η απότερη καταγωγή των Μαλεΐνων εντοπιζόταν στα Μαλάγινα της Μικράς Ασίας.

²⁵⁸¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 340.94-99. Βλ. και N. Svoronos, *Novelles*, αρ. 14 (Version II), παρ. 3^a, σ. 203.38 κ.ε. (έτος 996). Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 94-95. O G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 267, αναφέρει τον Μαλεΐνο ως *στρατηγό* Καππαδοκίας, αλλά δεν δικαιολογεί την άποψή του.

τάληψη της μεγάλης συριακής μητρόπολης (28 Οκτωβρίου 969)²⁵⁸². Ο J.-Cl. Cheynet διατύπωσε την άποψη ότι η αρχή του Μαλεΐνου στην Αντιόχεια δεν μπορεί να διήρκεσε πέραν του τέλους του Δεκεμβρίου του 969. Ο ίδιος ερευνητής ερμήνευσε την ταυτόχρονη κατοχή των ανωτέρω αξιωμάτων από τον Μαλεΐνο ως απόρροια της μη ολοκλήρωσης της κατάκτησης και της διοικητικής οργάνωσης της περιφέρειας της Αντιόχειας έως τα τέλη του 969²⁵⁸³. Η παράλληλη ωστόσο άσκηση της αρχής της Λυκανδού και της Αντιόχειας από έναν αξιωματούχο συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα έτη²⁵⁸⁴, γεγονός που καταδεικνύει ότι η Λυκανδός υπαγόταν για ένα διάστημα στην ευρύτερη δικαιοδοσία του *δουκός* Αντιοχείας. Το σωζόμενο ωστόσο μολυβδόβουλλο ενός *κατεπάνω* Μελιτηνής και Λυκανδού από τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι., στο οποίο γίνεται αναφορά παρακάτω, καταδεικνύει ότι η Λυκανδός υπαγόταν πλέον, για ένα διάστημα τουλάχιστον, στον *κατεπάνω* της Μελιτηνής. Η συγκεκριμένη πόλη δεν είχε ανακτηθεί ακόμη κατά την περίοδο της κατάληψης της Αντιόχειας²⁵⁸⁵, γεγονός που, κατά την γνώμη μας, μάλλον εξηγεί γιατί η Λυκανδός υπαγόταν αρχικά στον *στρατηγό* της τελευταίας πόλης.

Όπως είναι ευρέως γνωστό, το αξίωμα του *στρατηγού* έφθινε συνεχώς σε δύναμη και επιρροή ή είχε περιέλθει αποκλειστικά στα χέρια των «δυνατών» ήδη από τα μέσα του 10^{ου} αι. Η αποδυνάμωση της συγκεκριμένης *ἀξίας* συνέπεσε χρονικά και εν πολλοίς οφειλόταν στην ενίσχυση των δικαιοδοσιών κάποιων καινούριων αξιωματούχων, των *θεματικών κριτών*, που υποσκέλισαν προοδευτικά τον *στρατηγό* στην πολιτική διοίκηση των *θεμάτων*²⁵⁸⁶. Η συγκεκριμένη εξέλιξη είχε προκαλέσει τις έντονες διαμαρτυρίες του Καππαδόκη Νικηφόρου Φωκά²⁵⁸⁷, ο οποίος διαφωνούσε με ορισμένες επιλογές του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου και επιθυμούσε την «επιστροφή στην εποχή της μεγάλης εξουσίας των *στρατηγών*, προκειμένου ο στρατός να γίνει και πάλι ακαταμάχητος»²⁵⁸⁸. Ο νέος θεσμός είχε εφαρμοστεί φυσικά και στο *θέμα* της καππαδοκικής Λυκανδού κατά τον 10^ο αι.²⁵⁸⁹ και εξακολούθησε να υφίσταται ολόένα και πιο ισχυρός κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι.²⁵⁹⁰. Οι

²⁵⁸² Βλ. σχετικά W.B.R. Saunders, The Aachen relinquary of Eustathius Maleinus, 969-970, *DOP* 86 (1992), σ. 211-219 (+2 φωτογρ.). –H. Zayat (έκδ.), Vie du patriarche melkite d'Antioche Christophore (m. 967) par le protospathaire Ibrahim b. Yuhanna, *Proche-Orient Chrétien* 2 (1952), (σ. 11-36, 333-366), σ. 356-357. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 328, σημ. 1. –G. Dédéyan, Arméniens en Syrie, σ. 268. –T. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 311-312. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 333 κ.ε. –K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 245.

²⁵⁸³ J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 182, σημ. 8bis. –Του ίδιου, *Trois familles*, σ. 19, σημ. 16.

²⁵⁸⁴ Πρβλ. Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 155, σημ. 112. –Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 313.

²⁵⁸⁵ Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 312.

²⁵⁸⁶ Βλ. κυρίως Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 82 κ.ε.

²⁵⁸⁷ *Περὶ Παραδρομῆς*, έκδ. G. Dagron - H. Mihăescu, σ. 111.

²⁵⁸⁸ Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 141. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. της ίδιας, *Quelques remarques sur l'apparition des juges (première moitié du X^e siècle)*, εν *Βυζαντινή Μ. Ασία*, σ. 59-66.

²⁵⁸⁹ Βλ. σχετικά Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 476, αρ. 1-4.

²⁵⁹⁰ Βλ. αρ. πίνακα 382-389.

στρατηγοί συνέχισαν βέβαια να διοικούν τις στρατιωτικές δυνάμεις που στάθμευαν ή προέρχονταν από το συγκεκριμένο θέμα κατά την ίδια περίοδο²⁵⁹¹. Οι τελευταίοι κατά χρονική σειρά στρατηγοί της Λυκανδού, πριν από την ανάθεση της στρατιωτικής διοίκησης θέματος σε κατεπάνω, υπήρξαν ο πατρίκιος Κατάκαλος²⁵⁹² και ο ανθύπατος πατρίκιος και βασιλικός πρωτοσπαθάριος Βαλάντιος²⁵⁹³. Η πρόταση ταύτισης του Κατάκαλου με τον γνωστό σπουδαίο στρατιωτικό Κατακαλόν Κεκαυμένο²⁵⁹⁴ από τον Τ. Λουγγή²⁵⁹⁵ είναι μεν ενδιαφέρουσα, αλλά θα πρέπει κατά την γνώμη μας μάλλον να απορριφθεί, εφόσον γνωρίζουμε και άλλα μέλη της οικογένειας του πρώτου²⁵⁹⁶. Το «Κατάκαλος» ή «Κατακαλός» αποτελούσε δηλαδή οικογενειακό επώνυμο και όχι βαπτιστικό όνομα²⁵⁹⁷.

2. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις στην Λυκανδό και η Τζαμανδός (μέσα του 11^{ου} αι.)

Γύρω στα μέσα περίπου ή στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι. το θέμα Λυκανδού ανατέθηκε σε έναν κατεπάνω. Η συγκεκριμένη διοικητική μεταβολή αποτελούσε σύνθετο φαινόμενο κατά τον 11^ο αι., αλλά ενδεχομένως να οφειλόταν και στην ολοένα και πιο κρίσιμη στρατιωτική κατάσταση στο ανατολικό σύνορο λόγω της τουρκικής απειλής. Η ισχυρή αρμενική παρουσία στην περιοχή, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, αποτελούσε επίσης έναν ακόμη αποσταθεροποιητικό παράγοντα, που απαιτούσε την ενδυνάμωση του αυτοκρατορικού στρατιωτικού ελέγχου στην Λυκανδό. Ο Κακίκιος του Κάρσε π.χ. διέθετε κατά την περίοδο 1065-1069 εκτεταμένες γαίες στο σύνολο σχεδόν της γεωγραφικής έκτασης της Λυκανδού (έως τα Κόμανα, την Κουκουσό²⁵⁹⁸, την Τ'αωπλur [=Τάραντα] και τον Ταύρο)²⁵⁹⁹. Οι μοναδικές, εξ όσων γνωρίζουμε, σωζόμενες μαρτυρίες ύπαρξης κατεπάνω Λυκανδού αφορούν τον βέστη και κατεπάνω των Λυκανδηνών Κωνσταντίνο (β' ήμισυ 11^{ου}

²⁵⁹¹ Βλ. αρ. πίνακα 372 κ.ε.

²⁵⁹² Βλ. αρ. πίνακα 374.

²⁵⁹³ Βλ. αρ. πίνακα 375.

²⁵⁹⁴ Βλ. γι' αυτόν Ν. Bănescu, Un duc byzantin du XI^e siècle: Katakalon Kékaumenos, *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine* 11 (1924), σ. 25-36. —Α. Každan, *Armjanie*, οικογένεια 8, αρ. 4, σ. 31 κ.ε. —Α.Γ.Κ. Savvides, Kekaumenos, αρ. 3, σ. 67-69. Βλ. και W. Felix, *Islamische Welt*, κυρίως σ. 160, σημ. 84. Για μία ανασύνθεση της σταδιοδρομίας του βλ. κατωτ., σ. 537, σημ. 3312. Βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 156, 184, 251, 468, 473.

²⁵⁹⁵ Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 312-313.

²⁵⁹⁶ Σώζεται μολυβδόβουλλο κάποιου Κωνσταντίνου Κατακαλού, πρωτοσπαθαρίου, υπάτου και στρατηγού, η οποία χρονολογείται στην περίοδο 1060-1080. Βλ. W. Seibt, *Sammlung Köhler-Osbahr*, αρ. 14. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 205. Άλλο μολυβδόβουλλο ανήκε σε κάποιον συνονόματο μάγιστρο, βεστάρχη και εθνάρχη. Βλ. Essen 79, αρ. 348 —βλ. W. Seibt, εν BZ 93.2 (2000), σ. 767, αρ. 3028. Ίσως να πρόκειται για τον ίδιο αξιωματούχο.

²⁵⁹⁷ Επίθετο αποτελούσε και το «Κατακαλόν». Βλ. σφραγίδες των μελών της οικογένειας εν I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 198 κ.ε.

²⁵⁹⁸ Για την παρουσία των Αρμενίων στην πόλη, όταν έφθασαν εκεί οι Σταυροφόροι, βλ. Robert le Moine, σ. 769. —Baudri de Dol, σ. 39. —Guibert Novigenthensis, σ. 131. —*Gesta Francorum*, σ. 62.

²⁵⁹⁹ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 85.

αι.)²⁶⁰⁰ καθώς και τον Βασίλειο Μαχητάριο, *βέστη, ύπατο, κριτή και κατεπάνω* Μελιτηνής και Λυκανδού (ca. 1055-1070)²⁶⁰¹. Ο τελευταίος αξιωματούχος, που είχε διατελέσει νωρίτερα *βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, μυστολέκτης και κριτής επί του Ιπποδρόμου* και της Λυκανδού²⁶⁰², ανέλαβε λοιπόν σε κάποια χρονική φάση τόσο την στρατιωτική όσο και την πολιτική-δικαστική αρχή δύο *θεμάτων*, γεγονός που θα πρέπει προφανώς να αποδοθεί στις ειδικές συνθήκες αυτής της περιόδου (αρμενική μετανάστευση, τουρκικές εισβολές ή κάποια άλλη επείγουσα διοικητική ανάγκη). Η αρχή του Μαχηταρίου στην Λυκανδό συμπίπτει grosso modo χρονικά με την εγκατάσταση του Κακίκιου και των ομοεθνών του στην ευρύτερη περιοχή, ενώ το εξελληνισμένο επίθετό του (εκ του αρμ. «Mxit'ar») υποδηλώνει απώτερη αρμενική καταγωγή, γεγονός ίσως όχι τυχαίο²⁶⁰³. Λίγο μετά την αναβάθμιση της Λυκανδού, με την ανάθεση της διοίκησής της σε *κατεπάνω*, ακολούθησε και η ανάθεση της περιφέρειας της Μελιτηνής σε *δούκα* (δεκαετία του 1060 ή του 1070)²⁶⁰⁴.

Η αρμενική παρουσία στην ευρύτερη περιοχή της Λυκανδού ήταν έντονη ήδη από τον 10^ο αι.· σύμφωνα μάλιστα με τον Λέοντα Διάκονο, η Λάπαρα της Λυκανδού αποτελούσε «*πεδίο μεθόριον τῆς χώρας τῶν Ἀρμενίων*»²⁶⁰⁵. Πολλοί από τους διοικητές της ίδιας περιφέρειας, από την εποχή του στρατηγού Μελία (αρμ. Mleh) έως τον *κατεπάνω* Βασίλειο Μαχητάριο, είχαν αρμενική καταγωγή. Πολύ κοντά στην παλαιά *κλεισούρα* της Λυκανδού βρισκόταν η «*ὄμορος*» Τζαμανδός²⁶⁰⁶, όπου, όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Αρμένιος *στρατηγός* Μελίας «*ἔκτισεν τὸ νῦν κάστρο, καὶ ὡσαύτως κακεῖνο κλεισούρα ἐκαλεῖτο*»²⁶⁰⁷. Η Τζαμανδός (αρμ. Canmtaw, συρ. Simnandu παλαιότ. Zamanti, σημ. Kuşkalesi), πόλη «*ἐν ἀποκρίμνῳ πέτρᾳ κειμένη, πολὺάνθρωπος καὶ πλούτῳ περιβριθής*» σύμφωνα με την «*Σύνοψη Ἱστο-*

²⁶⁰⁰ Βλ. γι' αυτόν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 437, σ. 240, ο οποίος χρονολογεί αναίτια την σφραγίδα στον 10^ο ή τον 11^ο αι. Ο όρος «Λυκανδηνών» υποδήλωνε προφανώς το *τάγμα* που στάθμευε στην περιοχή.

²⁶⁰¹ Βλ. αρ. πίνακα 376. Βλ. επίσης και αρ. πίνακα 383, 481, όπου ένας αξιωματούχος διαθέτει δικαιοδοσία στην Λυκανδό και αλλού (Κωνσταντίνος, *κριτής Σεβαστείας και Λυκανδού*).

²⁶⁰² Βλ. αρ. πίνακα 388.

²⁶⁰³ Σύμφωνα με τις αμφιλεγόμενες παρατηρήσεις του N. Adontz, *Études*, σ. 137-141. –Του ίδιου, *Les sceaux des Makhitar*, εν *Notes, Byz.* 9 (1934), αρ. I, σ. 367-371, η διακυβέρνηση του *θέματος* Λυκανδού *πέρασε* στην οικογένεια των αρμενικής καταγωγής Μαχηταρίων μετά την εξαφάνιση του γνωστού *στρατηγού* Μελία (αρμ. Mleh) από το ιστορικό προσκήνιο γύρω στο 973. Ο ίδιος προτείνει την χρονολόγηση περίπου στα 973-1043, αλλά η συγκεκριμένη περίοδος είναι σαφώς πολύ πρόωμη. Ο V. Laurent, *Vatican*, αρ. 129, σ. 136-138, χρονολογεί την σφραγίδα του Μαχηταρίου περίπου στο 1060, ενώ ο T. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 476, αρ. 6, την ανάγει γενικά στον 11^ο αι.

²⁶⁰⁴ Για την μεταβατική περίοδο βλ. αρ. πίνακα 182-184. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πολλούς διοικητές της περιοχής από αυτά τα χρόνια.

²⁶⁰⁵ Λέων Διάκονος, σ. 169. Πρβλ. N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 296. Ειδικά για την Λάπαρα βλ. A. Každan, λ. Lapara, *ODB*, τομ. 2, σ. 1178.

²⁶⁰⁶ Βλ. Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 75.3, 76.50: «(...) Λυκανδοῦ καὶ τῆς ὁμόρου αὐτῆς Τζαμανδοῦ» –βλ. T. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 307, σημ. 7. Για την Τζαμανδό βλ. B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 576. –C. Foss, λ. Tzamandos, *ODB*, τομ. 3, σ. 2134-2135. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 300-301.

²⁶⁰⁷ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 240.156-158. Βλ. και εν A.A. Vasiliev, *Arabes II.2*, σ. 22 και 60.

ριών» του Ιωάννη Σκυλίτζη²⁶⁰⁸ (αλλά περιέργως «πόλισμα» στην «Συνέχεια» που αποδίδεται στον ίδιο ιστοριογράφο²⁶⁰⁹), αποτέλεσε σημείο ανάσχεσης των αραβικών εισβολών στην κεντρική Μικρά Ασία²⁶¹⁰ και συγκέντρωσε επίσης Αρμενίους αποίκους κατά τον 11^ο αι. Στην περιφέρειά της απέκτησαν έγγεια περιουσία ο πρίγκιπας Δαβίδ Σεναχειρήμ (ca. 1022), γιος του πρώην ηγεμόνα του Waspurakan Senek'erim-Yonanēs, και αργότερα ο πρώην βασιλεύς του Širak Κακίκιος Ανιώτης· ο τελευταίος έλαβε μάλλον τμήμα των γαιών ή εδαφών που είχαν δοθεί παλαιότερα στον πρώτο (συμπεριλαμβανομένης της Καισάρειας). Η αύξηση της δύναμης του Ανιώτη στην περιοχή εξηγεί την γενικότερη στάση του έναντι της αυτοκρατορικής αρχής κατά την δεκαετία του 1060²⁶¹¹. Η Τζαμανδός ωστόσο παραχωρήθηκε στα μέσα της ίδιας δεκαετίας, μαζί άλλες περιοχές, στον πρώην ηγεμόνα του Κάρσε Κακίκιο, ενώ η πόλη καθαυτή αποτέλεσε επιπρόσθετα, μετά από ενέργειες του τελευταίου, έδρα του Αρμένιου *καθολικού* Grigor B' Vkayasēr έως το 1069²⁶¹². Η εγκατάσταση του Καρσιώτη στην ευρύτερη περιφέρεια δεν υπονόμωσε ωστόσο τελικά την δύναμη και την επιρροή του συνονόματου Ανιώτη, καθώς ο πρώτος απεβίωσε μάλλον στις αρχές της βασιλείας του Ρωμανού Δ' Διογένη²⁶¹³, ενώ ο δεύτερος διέθετε, ως γόνος της βασιλικής οικογένειας των

²⁶⁰⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 319.13-14.

²⁶⁰⁹ Συνέχεια Σκυλίτζη, σ. 133.13.

²⁶¹⁰ Βλ. σχετικά G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 387-388.

²⁶¹¹ Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 83 και για την μετέπειτα γενικότερη στάση του σ. 107 κ.ε.

²⁶¹² Βλ. Smbat Sparapet, σ. 29. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 106-107. Ο Grigor B' Vkayasēr ονομαζόταν, πριν από την χειροτονία του, Vahram Pahlavuni και ήταν γιος του Αρμένιου αυτοκρατορικού αξιωματούχου και λογίου Γρηγορίου Pahlavuni Αρσακίδη Μαγίστρου. Ο παλαιός μελετητής L. Č'amč'ean, *History of Armenia*, τομ. 2, σ. 989, έχοντας ίσως υπόψη του πληροφωρία ανέκδοτου αρμενικού χειρογράφου, ισχυρίζεται ότι η εκλογή του *καθολικού* Grigor κατέστη δυνατή μετά από παρέμβαση της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας, η οποία διατηρούσε φιλικές σχέσεις με την κόρη του Κακίκιου Καρσιώτη Μαρία. Γενικότερα πρβλ. E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 65 κ.ε., 84, 173, 188 –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 73, 79, 81, 83 κ.ε., 89 κ.ε. Η ευρύτερη περιοχή της Τζαμανδός αποτέλεσε εξάλλου έδρα παραμονής και του προγενέστερου *καθολικού* Χαδ'ik B', ο οποίος διέμενε στην πόλη Τάραντα (αρμ. Tarntay) στα ανατολικά της Τζαμανδός (βλ. Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 73-74, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 90-91) αλλά και στην T'awblur στα νότια (βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 97). Ο Grigor B' δεν έμεινε μόνιμα στην Τζαμανδό, καθώς ταξίδευε συχνά, και μοίρασε τις αρμοδιότητές του σε διάφορους επισκόπους. Η συγκεκριμένη πράξη δημιούργησε προστριβές και σχίσματα εντός της αρμενικής Εκκλησίας, ειδικά μετά την επανειλημμένη άρνηση του Grigor (μετά τον θάνατο του διοικητή του Σασούν T'ornik Mamikonean) να εγκατασταθεί στα εδάφη που ήλεγχε ο Βραχάμιος. Ο Grigor απέστειλε τελικά τα insignia στον Φιλάρετο, ενώ μία σύνοδος που συγκλήθηκε με προτροπή του τελευταίου, που επιδίωκε να εξασφαλίσει με κάθε τρόπο την υποστήριξη των Αρμενίων, επειδή ήταν χαλκιδόνιος, εξέλεξε έναν άλλο καθολικό, τον Sargis από το Χώνιον (αρμ. Honi), ανενπί του πρώην καθολικού Πέτρου Α' Getadarj (πρώτος αντι-καθολικός υπήρξε ο γραμματέας του Grigor, Gurgen/Giorgi από την Lori). Μετά τον θάνατο του Grigor τον διαδέχτηκε στην Τζαμανδό το 1105 ο Vasil από το Ανίον, ενώ τον Sargis διαδέχτηκε ο T'ēodoros (ή T'oros) Alaxōsik. Ο Φιλάρετος ωστόσο επέβαλε στην Γερμανίκεια κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1080 την εκλογή ενός άλλου αντι-καθολικού, του ηγούμενου της μονής του Αγίου Σταυρού του Varag P'ōlos (=Πάυλος), όταν η έδρα του T'oros πέρασε υπό τον έλεγχο των Τούρκων. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 139-140, 142, 149-150. Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 435 (κείμεν. και σημ. 4). –C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 341-342.

²⁶¹³ Kirakos Ganjakec'i, σ. 95.

Bagratuni του Ανίου, την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα σε όλους τους ομοεθνείς του πρίγκιπες και πρώην ηγεμόνες²⁶¹⁴. Ο J.-Cl. Cheynet αναφέρει μάλιστα σε τρεις δημοσιεύσεις του ότι ο Ανιώτης χρημάτισε *δουξ* Λυκανδού, αλλά δυστυχώς δεν επεξηγεί πού ακριβώς στηρίζει την συγκεκριμένη του άποψη²⁶¹⁵. Τα υπάρχοντα αφηγηματικά κείμενα δεν αναφέρουν, εξ όσων γνωρίζουμε, κάτι σχετικό, ενώ το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του πρώην βασιλέα του Širak τον αναφέρει ως *μέγα δούκα* Χαρσιανού²⁶¹⁶. Το πιθανότερο ωστόσο είναι ότι ο J.-Cl. Cheynet αναφέρει τον Κακίκιο ως *δούκα* Λυκανδού εκ παραδρομής²⁶¹⁷.

3. Η προοδευτική κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Λυκανδό μετά το 1068 και η Μαρία της Τζαμανδού

Στα τέλη του 1068 οι δυνάμεις που είχαν ταχθεί στην Μελιτηνή από τον Ρωμανό Διογένη ηττήθηκαν από τον ικανό εμίρη Afšīn Bey (ελλ. Αυσινάλιος) στα περίξ της Τζαμανδού²⁶¹⁸. Ο Bar Εβραίος ισχυρίζεται ότι κατά την διάρκεια της βασιλείας του Διογένη η Τζαμανδός βρισκόταν πλέον υπό τον έλεγχο της κόρης του Κακίκιου Καρσιώτη Mâryām (αρμ. Marem, ελλ. Μαρία)²⁶¹⁹. Η πληροφορία αυτή συνηγορεί έμμεσα υπέρ της ορθότητας της μαρτυρίας του Κίρακου της Ganja (αρμ. Kirakos Ganjakec'ī) για τον θάνατο του Καρσιώτη κατά το πρώτο έτος της βασιλείας του Διογένη (1068/69)²⁶²⁰. Προφανώς η πριγκίπισσα Μαρία, ευνοούμενη της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας σύμφωνα με σημείωση ανέκδοτου αρμενικού χειρογράφου²⁶²¹, διατήρησε τον έλεγχο ορισμένων περιοχών που είχαν ανατεθεί παλαιότερα στον πατέρα της, όταν εκείνος απεβίωσε²⁶²². Η επιγραφή της σωζόμενης σφραγίδας της μάλιστα αλλά και σημείωση χειρόγραφου κώδικα την αναφέρουν ως *κουροπαλίτισσα*²⁶²³, πληροφορίες που συνηγορούν υπέρ της αξιοπιστίας της προαναφερθείσας μαρτυρίας. Γνωρίζουμε εξάλλου με βεβαιότητα ότι η Xušūš Bagratuni (ελλ. Χουσούσα), σύζυγος

²⁶¹⁴ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 92.

²⁶¹⁵ Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 140. –Του ίδιου, *Apport*, σ. 52. –Του ίδιου, *Duchy of Antioch*, σ. 12.

²⁶¹⁶ Βλ. αρ. πίνακα 402. Για την Τζαμανδό βλ. κυρίως ανωτ., σ. 421-422, 426 κ.ε.

²⁶¹⁷ Προφανώς γι' αυτόν τον λόγο παραπέμπει στα άρθρα του *Résistance*, σ. 140, σημ. 53 και *Apport*, σ. 52, σημ. 38, στον W. Seibt, *Gagik II*, σ. 159, ο οποίος εκδίδει εδώ την σφραγίδα του Ανιώτη που τον αναφέρει ως *μέγα δούκα* Χαρσιανού.

²⁶¹⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 92.9 κ.ε.

²⁶¹⁹ Bar Εβραίος, σ. 220.

²⁶²⁰ Kirakos Ganjakec'ī, σ. 95.

²⁶²¹ Βλ. σχετικά L. Ć'amē'eān, *History of Armenia*, том. 2, σ. 989.

²⁶²² Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 114.

²⁶²³ Βλ. αρ. πίνακα 379, όπου και παραπομπές στις σχετικές πηγές. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 299 κ.ε. –J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132. –N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 112-113, (κείμ. και σημ. 217), 120, σημ. 243. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 337.

του τελευταίου ηγεμόνα του Waspurakan Senek'erim-Yonanēs και μητέρα του Δαβίδ Σενα-χειρήμ, είχε τιμηθεί με τον υψηλό τίτλο της *ζωστής πατρικίας* γύρω στα 1025-1034/35²⁶²⁴.

Επανερχόμενοι στα γεγονότα της Τζαμανδού θα πρέπει να επισημάνουμε μία σημαντική πληροφορία του Bar Εβραίου. Ο ιστοριογράφος υποστηρίζει ότι κατά τον χειμώνα του 1070-1071²⁶²⁵ ο Τούρκος αρχηγός Afšīn επέστρεψε από μία βαθειά διείσδυση στις μικρασιατικές περιοχές, η οποία τον είχε υποτιθέμενα φέρει έως τα ασιατικά προάστια της Κωνσταντινούπολης (στην πραγματικότητα καταδίωκε τον εμίρη Χρυσόσκουλο και λεηλάτησε τις Χώνες²⁶²⁶). Επειδή όμως τον πρόλαβε ο χειμώνας και οι άνδρες του δεν μπορούσαν πλέον να εξασφαλίσουν εφόδια λόγω του χιονιού, ζήτησε από την Μαρία, που ήλεγχε τότε την «Simnandu», δηλαδή την Τζαμανδό, να επιτρέψει την αγορά τροφών από την πόλη και τα χωρία της περιοχής. Η Μαρία συγκατένευσε στην έκκληση του Τούρκου εμίρη, επειδή ο τελευταίος απείλησε ότι σε αντίθετη περίπτωση θα κατέστρεφε τα δένδρα, τους κήπους και τους αμπελώνες της «χώρας της»²⁶²⁷. Από την αφήγηση του Bar Εβραίου συνάγεται εμμέσως ότι η περιφέρεια της Τζαμανδού ελεγχόταν αποκλειστικά από τους Αρμένιους και αποτελούσε πλέον αυτοκρατορική περιοχή μόνο κατ' όνομα.

Οι τουρκικές επιδρομές και οι συνακόλουθες καταστροφές στα μικρασιατικά εδάφη αποδίδονταν αρχικά από τους σύγχρονους Βυζαντινούς, σύμφωνα με την μαρτυρία του Μιχαήλ Ατταλειάτη, στην θεϊκή οργή εξαιτίας των εγκαταστάσεων των Αρμενίων και άλλων «αιρετικών» στις περιφέρειες της Ιβηρίας, της Μεσοποταμίας, της Μελιτηνής και της

²⁶²⁴ Βλ. την σφραγίδα της BNF-CM από την παλαιά συλλογή Zacos, αρ. 567, έκδ. W. Seibt, *Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln*, in *Armenian Perspectives. 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Études Arméniennes*, éd. N. Awde, London 1997, σ. 270. – Του ίδιου, *Integrationspolitik*, σ. 337. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 197-198. – J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 221. Η Χουσούσα είναι γνωστή και ως «Xušuš Khatun» από μία πρωιμότερη επιγραφή της μονής του Varag του Waspurakan. Βλ. σχετικά N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 112. Γενικότερα γι' αυτήν βλ. και C. Toumanoff, *Les dynasties*, αρ. 16.3(25). Ο A. Každan, *Armjanie*, αρ. 9.1-4, σ. 34, δεν πραγματοποιεί κάποια αναφορά σε αυτήν, στο σημείο όπου εξετάζει τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Για την *ζωστή πατρικία* βλ. πλέον J.-Cl. Cheynet, *La patricienne à ceinture, une femme de qualité*, in *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IX^e-XV^e siècle). Mélanges en l'honneur de Paullette L'Hermite-Leclercq*, éd. P. Henriot - A.M. Legras, Paris 2000, σ. 179-187.

²⁶²⁵ O G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 114, αποδέχεται την συγκεκριμένη χρονολογία. Ο Afšīn είχε πραγματοποιήσει διεισδύσεις στην κεντρική Μικρά Ασία και κατά τα προηγούμενα έτη. Βλ. Ματθαίος Εδέσης, σ. 125. Η συγκεκριμένη που περιγράφει ο Bar Εβραίος, σ. 220, ενδεχομένως να ταυτίζεται με εκείνη που αναφέρει ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 81.15-16, 92.5 κ.ε., στα τέλη του 1068, ενώ ο Διογένης βρισκόταν στην περιοχή της Ιεραπόλεως. Η συγκεκριμένη εκστρατεία κατέληξε στην λεηλασία του Αμορίου από τις δυνάμεις του Afšīn και στην ήττα στην περιοχή της Τζαμανδού, του *συνταγματάρχη* των αυτοκρατορικών δυνάμεων που είχαν ταχθεί αρχικά από τον Ρωμανό στην Μελιτηνή. Η αναφορά της Μελιτηνής και της αδυναμίας του Διογένη να δράσει εξαιτίας του «επαχθή χειμώνα» καθιστά πιστεύουμε ιδιαίτερα πιθανή την ταύτιση των δύο εκστρατειών. Αν κάτι τέτοιο ισχύει, τότε η χρονολόγηση που παρέχει ο Bar Εβραίος θα πρέπει να θεωρηθεί ως εσφαλμένη.

²⁶²⁶ Βλ. C. Cahen, Mantzikert, σ. 626-627. – O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 176.

²⁶²⁷ Bar Εβραίος, σ. 220. Εσφαλμένα ο C. Cahen, Mantzikert, σ. 627, την αναφέρει ως «Ελληνίδα».

Λυκανδού²⁶²⁸. Μετά την δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη οι Αρμένιοι της Καππαδοκίας συνέρρευσαν, από ό,τι φαίνεται, μαζικά στην Κιλικία. Η Τζαμανδός αποτελούσε, σύμφωνα με τον Άραβα ιστοριογράφο Rašīd al-Dīn, μία από τις πόλεις που ήλεγχε ο γαζής αρχηγός Melik Danišmend²⁶²⁹. Η προώθηση του τελευταίου στις περιοχές της κοντινής Καισάρειας του Χαρσιανού και της βορειότερης Σεβάστειας τοποθετείται από τις υπάρχουσες πηγές μετά το 1085, χρονολογία θανάτου του Kutalmışoğlu Süleymanşah στην βόρεια²⁶³⁰.

4. Η αρχή των αδελφών Mandalē στα Κύζιστρα και η δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη (μέσα δεκαετίας του 1070)

Η ακριβής χρονολόγηση της αρχής των τριών «αδελφών Ρωμαίων αξιωματούχων, γιων του Mandalē» (ή Mandalēon ή Mandaleank' = Μάνδαλος, Μανδαλέων ή Πανταλέων;) στο φρούριο Κύζιστρα (ή Dū l-kilā' ή Ġusastarūn)²⁶³¹, 56 χλμ. νοτιοδυτικά της Καισάρειας²⁶³², είναι δυστυχώς αδύνατη (ανάγεται χονδρικά από το 1072/73²⁶³³ ή τα τέλη της δεκαετίας του 1070 έως το 1111²⁶³⁴). Οι συγκεκριμένοι στρατιωτικοί δολοφόνησαν με ενέδρα κατά το αρμενικό έτος 528 (=1079/80) τον άλλοτε βασιλέα Κακίκιο Ανιώτη, για να εκδικηθούν την μαρτυρική δολοφονία του μητροπολίτη Καισαρείας Μάρκου από τον τελευταίο²⁶³⁵. Το πρόβλημα ωστόσο είναι ότι το πρώτο γεγονός χρονολογείται από τους Ματθαίο

²⁶²⁸ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 73.11-17: «οἷα τὰ τοῦ θεοῦ κρίματα, ἐδόκει μὲν γὰρ ἡ τοσαύτη τῶν ἐθνῶν ἔπαρσις καὶ κατακοπή τῶν ὑπὸ Ῥωμαίοις τελούντων, ὀργὴ κατὰ τῶν αἰρετικῶν οἱ τὴν Ἰβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν καὶ ἄχρι Λυκανδού καὶ Μελιτηνῆς καὶ τῶν παρακειμένων οἰκοῦσιν Ἀρμένιοι καὶ οἱ Ἰουδαϊκὴν τοῦ Νεστορίου καὶ τὴν τῶν Ἀκεφάλων θρησκεύοντες αἵρεσιν, καὶ γὰρ πλήθουσιν αἱ χώραι τῆς τοιαύτης κακοδοξίας» ἐπὶ δὲ καὶ τῶν ὀρθοδόξων ἦψατο τὸ δεινόν, εἰς ἀμηχανίαν ἦσαν πάντες οἱ τὰ Ῥωμαίων θρησκεύοντες». Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Structure, σ. 83-84.

²⁶²⁹ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. καὶ ἐν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64.

²⁶³⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. – Bar Εβραῖος, σ. 229. Πρβλ. C. Cahen, Pénétration, σ. 58 κ.ε. – Irène Mélikoff (ἐκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 82. – F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 108.

²⁶³¹ Ο Ματθαῖος Εδέσσης, ἐκδ. A.E. Dostourian, σ. 144, αναφέρει το κάστρο ὡς «Kighistday» ἀλλὰ καὶ ὡς Kndrōskawis (βλ. σ. 208-209) (ἡ ἐκδοσις ὅμως τοῦ διαφορετικοῦ χειρόγραφου κώδικα τοῦ Ματθαίου ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα 1869, σ. 264, αναφέρει «Κίζιστρα»), το ὁποῖο βρισκόταν στὴν κοιλάδα τοῦ «Arzhakhas» («Arzhias» κατὰ τὴν ἐκδοσις τῶν Ἱεροσολύμων) καὶ ἦταν ἐξαιρετικὰ σχυρὰ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Ο Smbat Sparapet, σ. 62, ὀνομάζει τὸ κάστρο «Kendr'ō'skawī» ἢ «Kitr'ō'skap» καὶ ἰσχυρίζεται, ὅπως καὶ ο Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 208, ὅτι βρισκόταν σὲ ἓνα ὄρος κοντὰ στὸν ποταμὸ ἢ στὴν περιχώρην τοῦ Dzknajur ἐλέγχοντας τὴν πρόσβαση στὴν Καππαδοκία. Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 66, σ. 201, το ἀναφέρει ὡς «Kintroskaw», ἐνῶ ο Samuēl Anets'i, ἐκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116, ὡς «Kandroskavī». Μάλλον ὅμως πρόκειται γιὰ τὰ Κύζιστρα. Βλ. γι' αὐτὰ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 219-221, με παράθεση πηγῶν καὶ σχετικῆς βιβλιογραφίας.

²⁶³² O G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 289, θεωρεῖ ὅτι τὰ Κύζιστρα υπάγονταν στὴν Λυκανδό.

²⁶³³ Βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 289 κ.ε.

²⁶³⁴ Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 144, 204-205. – Smbat Sparapet, σ. 41. – Vardan Arewelc'i, κεφ. 66, σ. 201. – Samuēl Anets'i, ἐκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. Ἡ δολοφονία τοὺς τοποθετεῖται στὸ 1111 ἀπὸ τὸν G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 86, πού προφανῶς ἀποδέχεται τὴν χρονολόγησιν τοῦ Vardan.

²⁶³⁵ Πρβλ. σχετικὰ J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 44, 47, ὁ ὁποῖος ἀποδέχεται τὸ ἔτος 1079. Παραπομπές σὺς υπάρχουσες πηγές δίνονται παρακάτω.

Εδέσσης και Smbat Sparapet στα μέσα της δεκαετίας του 1060²⁶³⁶, ενώ το δεύτερο περίπου 15 χρόνια αργότερα, όπως αναφέρθηκε ήδη²⁶³⁷. Είναι πολύ πιθανόν λοιπόν ότι η δολοφονία του Μάρκου έλαβε χώρα μετά το 1072, όπως υποστήριξε ο W. Seibt²⁶³⁸. Οι Samuēl Anets'i και Het'um B' ισχυρίζονται πάντως ότι η εκτέλεση του Κακίκιου έλαβε χώρα λίγο νωρίτερα (αρμ. έτος 525, δηλαδή το 1076/77)²⁶³⁹. Η μαρτυρημένη ανάμιξη του Καρσιώτη στα συγκεκριμένα γεγονότα, για την οποία γίνεται λόγος λίγο παρακάτω, δημιουργεί περαιτέρω προβλήματα, καθώς ο μεταγενέστερος Kirakos Ganjakec'i υποστηρίζει ότι ο πρώην ηγεμόνας του Vanand απεβίωσε κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Ρωμανού Διογένη²⁶⁴⁰. Όπως είναι λοιπόν κατανοητό, η ακριβής χρονολόγηση των ανωτέρω εξελίξεων είναι ουσιαστικά αδύνατη. Αν οι προαναφερθείσες ωστόσο μαρτυρίες των Αρμενίων χρονογράφων είναι ιστορικά ορθές, αποτελούν οπωσδήποτε ακόμη μία σαφή ένδειξη των ευρύτατων θρησκευτικών και εθνοτικών εχθροτήτων και συγκρούσεων που επικρατούσαν στις περιοχές του συνόρου, της Κιλικίας και της κεντρικής Μικράς Ασίας κατά τα χρόνια της τουρκικής διείσδυσης²⁶⁴¹.

Ο Κακίκιος είχε μάλλον μεταβεί από το Χαρσιανόν, του οποίου ήταν δούξ²⁶⁴², στην Ταρσό για να διαπραγματευθεί με τον Αρμένιο Aṙḫarip (ελλ. Απνελγαρίπης), *μάγιστρο* και *στρατηγό* της Ταρσού, της Μοψουεστίας των Αδάνων και άλλων φρουρίων²⁶⁴³. Οι προσωπικές ωστόσο επαφές των δύο ανδρών, που οι N. Adontz και R.W. Edwards απέδω-

²⁶³⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 120-121. –Smbat Sparapet, σ. 32-33.

²⁶³⁷ Εξαίρεση αποτελεί εδώ ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196-197, που αναφέρει εντελώς λανθασμένα την δολοφονία του Κακίκιου μετά την αναφορά του δεύτερου ταξιδιού του στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο έλαβε, υποτίθεται, χώρα κατά την περίοδο της βασιλείας της Θεοδώρας (1055-1056) και όχι επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα. Κατά τον ίδιο ιστοριογράφο η αδελφή της Θεοδώρας Ζωή πίεσε τον Κακίκιο να γίνει «Ρωμαίος», να την νυμφευθεί και να διοικήσει τους «Έλληνες». Το συγκεκριμένο απόσπασμα της αφήγησης του Vardan Arewelc'i είναι φυσικά εντελώς φανταστικό.

²⁶³⁸ W. Seibt, Integrationspolitik, σ. 344.

²⁶³⁹ Het'um B', σ. 1. –Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. Πρβλ. την σχετική επισήμανση του R.W. Thomson στην αγγλική μετάφραση του Vardan Arewelc'i εν DOP 43 (1989), σ. 197, σημ. 2. Ο ιστοριογράφος Vardan Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197, είναι γενικά πιο ασαφής. Οι F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, σ. 64-65, αναφέρουν ως έτος θανάτου του Κακίκιου το 1073, χωρίς όμως να δικαιολογούν το γιατί. Βλ. αντιθ. C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 338 (1077).

²⁶⁴⁰ Kirakos Ganjakec'i, σ. 95. Βλ. και την επιβεβαίωση του Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, col. 254, καθώς και την έμμεση πληροφορία του Bar Εβραίου, σ. 220. Το γιατί λοιπόν ο C. Toumanoff, *Les dynasties*, αρ. 17.3(25), σ. 124, τοποθετεί τον θάνατό του Κακίκιου του Κάρσε στα 1079/80, παραμένει άγνωστο, εκτός και αν χρησιμοποιεί ως *terminus post quem* την δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη. Ακόμη και έτσι ωστόσο, η χρονική τοποθέτηση του θανάτου του πρώτου στο 1079/80 είναι αυθαίρετη.

²⁶⁴¹ Η δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη προκάλεσε την εκδικητική δολοφονία ενός Βυζαντινού επισκόπου που διέμενε στο κάστρο Barjberd ή Barjraberd από έναν ακόλουθο του πρώτου, που μάλλον υπήρξε ο αρχηγός και ιδρυτής της οικογενειακής δυναστείας των Ρουπενιδών, σύμφωνα τουλάχιστον με τα έμμεσα λεγόμενα του Kirakos Ganjakec'i, σ. 93-95. Για το ανωτέρω φρούριο βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 210-211.

²⁶⁴² Βλ. αρ. πίνακα 402.

²⁶⁴³ Βλ. αρ. πίνακα 324. Πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5.

σαν σε προσπάθεια σύναψης επιγαμίας²⁶⁴⁴, δεν είχαν κάποια επιτυχή κατάληξη. Η αποτυχία θα πρέπει κατά την γνώμη μας να αποδοθεί στην αντίθετη πολιτική στάση των δύο ανδρών: ο Κακίκιος προσανατολιζόταν ή είχε πλέον ήδη αυτονομηθεί ανοικτά από την Κωνσταντινούπολη, ενώ ο Aṙḫarip είχε διοριστεί στην θέση του από τον αυτοκράτορα και συνέχιζε να αναγνωρίζει την βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη που ο ίδιος ήλεγχε²⁶⁴⁵. Ο «βρυχώμενος ως λέων» Κακίκιος αποφάσισε τότε να επιστρέψει στην περιφέρειά του, στο Χαρσιανόν, αιχμαλωτίζοντας μάλιστα στην πορεία του όλους τους διοικητές των ενδιάμεσων περιοχών. Όταν έφθασε με χίλιους άνδρες στο φρούριο Κύζιστρα, επιχείρησε να επισκεφθεί με μικρή συνοδεία τους Βυζαντινούς διοικητές, οι οποίοι ωστόσο τον συνέλαβαν με ενέδρα και τον περιόρισαν στο κάστρο. Το νέο της σύλληψής του έγιναν σύντομα γνωστό και οι Αρμένιοι αξιωματούχοι που δεν αναγνώριζαν πλέον την αυτοκρατορική εξουσία, όπως οι θείοι της συζύγου του Κακίκιου Ανιώτη Atom (ελλ. Ατουέμης) και Abusahl (ελλ. Αποσάχης) Argruni της Σεβάστειας²⁶⁴⁶ και ο πρώην ηγεμόνας του Vanand Κακίκιος Καρσιώτης, γιος του Abas, πολιόρκησαν τα Κύζιστρα, για να πετύχουν την απελευθέρωση του πρώην ηγεμόνα του Ανίου. Ο Καρσιώτης διέθετε ιδιαίτερη δύναμη στην ευρύτερη Καππαδοκία, καθώς είχε λάβει ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση της επικράτειάς του στην αυτοκρατορία (το 1064) γαίες στις περιοχές της Καισάρειας (στο Χαρσιανόν), της Τζαμανδού (στην Λυκανδό) και του φρουρίου Xawatanēk' ή Xawatanēs (κοντά στην Σεβάστεια)²⁶⁴⁷.

²⁶⁴⁴ Σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197, ο Ανιώτης είχε παντρεύσει τον νεότερο γιο του με την κόρη του Aṙḫarip, αλλά ο τελευταίος μισούσε τον γαμπρό του και τον φυλάκιζε. Ο Κακίκιος προσπάθησε τότε να τον απελευθερώσει και γι' αυτόν τον λόγο κατήλθε στην Κιλικία. Βλ. όμως αντιθ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144: «The Armenian king went to Ablgharib to pay him a friendly visit, for this prince had invited Gagik on a matter relating to [their] kinship. However, because of one reason or another, this matter was not solved amicably». Πρβλ. τα σχόλια των R.W. Thomson, εν Vardan Arewelc'i, σ. 197, σημ. 1. –N. Adontz, Roubéniens, σ. 197. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5.

²⁶⁴⁵ Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, αρ. 245, col. 551 (ca. 1190, με αναφορά στον Αλέξιο Α' Κομνηνό), αρ. 245, σ. 251-254 (με αναφορά στον Μιχαήλ Ζ' Δούκα και χωρίς μνεία των Αρμενίων της Κιλικίας). –Smbat Sparapet, σ. 41. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144. Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197, εξιστορεί διαφορετικά τα γεγονότα. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο νεότερος γιος του Ανιώτη Dawit' είχε νυμφευθεί την κόρη του Aṙḫarip. Ο τελευταίος όμως τον αντιπαθούσε και τον φυλάκιζε, γεγονός που προκάλεσε το ταξίδι του Κακίκιου στην Κιλικία. Μετά τον θάνατο του Κακίκιου από τους Βυζαντινούς, ο Aṙḫarip τον δηλητηρίασε. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144, ωστόσο, που αποτελεί μάλλον πηγή του Vardan, αναφέρεται απλώς στην διατάραξη της άλλοτε φιλίας του Ανιώτη με τον Aṙḫarip και εξυμνεί τον τελευταίο ως σπουδαίο πολεμιστή. Η εκδοχή του Vardan έγινε αποδεκτή από τον παλαιό εκδότη του Ματθαίου E. Dulaurier, σ. 430, σημ. 3 και τον A. Každan, *Armjanie*, αρ. 9.6, σ. 34-35.

²⁶⁴⁶ Ο Ανιώτης είχε νυμφευθεί την κόρη του Αρμενίου Δαυίδ Σεναχερήμ Argruni και, επειδή ο τελευταίος δεν διέθετε άρρενες απογόνους, κατέστη τρόπον τινά ο επικεφαλής της οικογένειας, αναλαμβάνοντας προφανώς και τον έλεγχο των γαιών που είχαν παραχωρηθεί στον Δαυίδ από τον Βασίλειο Β'. Βλ. Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 51-52, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 61. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 97.

²⁶⁴⁷ Smbat Sparapet, σ. 29. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 104, 107. –Kirakos Ganjakec'i, σ. 84. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 954b, σ. 49.

Οι προσπάθειες των Αρμενίων αρχηγών δεν είχαν τελικά αποτέλεσμα, καθώς το κάστρο των Κυζίστρων ήταν εξαιρετικά δυσπρόσβατο. Ο Φιλάρετος Βραχάμιος, πρώην *τοποτηρητής του τάγματος των Καππαδοκών*²⁶⁴⁸ και τότε *στρατοπεδάρχης της Ανατολής*²⁶⁴⁹, *κουροπαλάτης και δουξ* Αντιοχείας²⁶⁵⁰, υποστήριξε μάλιστα τους «Ρωμαίους» διοικητές, συμβουλευόντάς τους παράλληλα να εκτελέσουν τον Ανιώτη, διότι δεν θα κέρδιζαν τίποτε, αν τον απελευθέρωναν ή συνέχιζαν να τον κρατούν αιχμάλωτο. Οι Βυζαντινοί ακολούθησαν τελικά την συμβουλή του «μοχθηρού» κατά τον Ματθαίο Εδέσσης Φιλάρετου²⁶⁵¹, που βρισκόταν τότε στο απόγειο της ισχύος του στις περιοχές του νοτιοανατολικού συνόρου²⁶⁵² και αποτελούσε προϊστάμενο διοικητή των Βυζαντινών διοικητών στην ανατολική Κιλικία και τον Ταύρο²⁶⁵³. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους Αρμένιους αξιωματούχους, ο ορθόδοξος (χαλκηδόνιος) Βραχάμιος, αναγνώριζε -πλέον- την αυτοκρατορική αρχή του γηραιού Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη²⁶⁵⁴, όπως εξάλλου και πάντοτε πιστός στην Κωνσταντινουπόλη Αρλharip στην Κιλικία²⁶⁵⁵.

²⁶⁴⁸ Βλ. αρ. πίνακα 438, 456.

²⁶⁴⁹ Βλ. αρ. πίνακα 271.

²⁶⁵⁰ Βλ. αρ. πίνακα 271.

²⁶⁵¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 145. – Smbat Sparapet, σ. 41. – Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 115-116. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 219-220. – C.J. Yamley, Philaretos, σ. 337-338. Οι γιοι του Mandalē στραγγάλισαν τελικά τον Κακίκιο Ανιώτη και κρέμασαν το πτώμα του στις οχυρώσεις του φρουρίου τους. Την επόμενη ημέρα το έθαψαν έξωθεν της πόλης, αλλά έξι μήνες αργότερα κάποιος Αρμένιος ονόματι Babik «ήλθε από την πόλη του Κακίκιου, αφαίρεσε το λείψανο του βασιλέα από τον τάφο κατά την διάρκεια μιας νύκτας και το μετέφερε στην πόλη του και στον λαό του. Ολόκληρο το αρμενικό έθνος θρήνησε τον θάνατο του Κακίκιου. Ο Αρμένιος βασιλεύς τάφηκε στην μονή του στην Πιζού αφήνοντας πίσω του έναν γιο, τον Yonanēs. Έτσι το αρμενικό βασίλειο, που αντιπροσωπευόταν από την δυναστεία των Βαγρατιδών, έπαψε πλέον να υφίσταται και εκπληρώθηκε η προφητεία του Αγίου Ναρσή, του Αρμενίου *καθολικού* που είχε υποστηρίξει ότι "το αρμενικό βασίλειο θα καταστραφεί ολοκληρωτικά"». Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 145. Πρβλ. R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5. Ο Kirakos Ganjakec'i, σ. 91-93, αφηγείται εντελώς διαφορετικά τον θάνατο του Κακίκιου Ανιώτη. Κατά τον ίδιο, ο Ανιώτης είχε πάει για κυνήγι, αλλά ενώ ξεκουραζόταν έχοντας μαζί του μόνο έναν μικρό ακόλουθο, αποκοιμήθηκε. Τότε κάποιοι «Έλληνες» τον ανακάλυψαν και τον μετέφεραν στο κάστρο τους. Όταν ο Κακίκιος ξύπνησε, ρώτησε ξαφνιασμένος που βρισκόταν. Οι «Έλληνες» τον ρώτησαν τότε με την σειρά τους που βρισκόταν ο μητροπολίτης Μάρκος και κατόπιν τον γκρέμισαν από τους προμαχώνες του κάστρου. Ο καθαρά φανταστικός-μυθιστορηματικός χαρακτήρας της αφήγησης του Kirakos Ganjakec'i είναι, πιστεύουμε, προφανής. Βλ. εξάλλου και N. Adontz, Roubēniens, σ. 192. Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197, εξιστορεί επίσης διαφορετικά την δολοφονία του Κακίκιου, υποστηρίζοντας ότι στραγγαλίστηκε από τους «Ρωμαίους» κατά την επιστροφή του στον οίκο του. Η μαρτυρία πάντως του Ματθαίου Εδέσσης και όσων τον ακολουθούν είναι τελικά η λεπτομερέστερη και η πιο αληθοφανής. Για τον μεγαλύτερο γιο του Κακίκιου Yonanēs (ελλ. Ιωάννης), που αναφέρει στο κείμενό του ο Ματθαίος, βλ. σχετικά Vardan Arewelc'i, ό.π. Σφραγίδα που ενδεχομένως ανήκε στον Yonanēs κατέχει στην ιδιωτική του συλλογή ο W. Seibt (βούλλα Seibt, αρ. 78). Βλ. σχετικά W. Seibt, Gagik II, σ. 161.

²⁶⁵² Πρβλ. σχετικά J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 47.

²⁶⁵³ Βλ. σχετικά σ. 309-310, 399.

²⁶⁵⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.20 κ.ε.

²⁶⁵⁵ Βλ. ανωτ., σ. 409, 416.

Η δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη κλόνισε σύμφωνα με την μαρτυρία του Samuël Anets'i τους Αρμένιους διοικητές της κεντρικής Μικράς Ασίας και τους στρατιώτες τους. Μετά το συγκεκριμένο συμβάν η ενιαία ηγεσία των αρμενικών δυνάμεων της περιοχής, που ασκείτο από τον πρώην βασιλέα του Ανίου, έπαψε πλέον να υφίσταται και οι Αρμένιοι αξιωματούχοι και διοικητές κατέφυγαν στις νοτιότερες περιοχές και νοτιοανατολικές περιοχές και διασκορπίστηκαν σε διάφορα χωριά, πόλεις και φρούρια²⁶⁵⁶. Το συγκεκριμένο γεγονός επιβεβαιώνεται και από τον Smbat Sparapet²⁶⁵⁷.

Όταν οι Σταυροφόροι κατέφθασαν στην περιοχή το 1097, η Καισάρεια του παλαιού *θέματος* Χαρσιανού ήταν πλέον ερειπωμένη²⁶⁵⁸. Οι Δυτικοί εγκατέλειψαν την πόλη στα τέλη περίπου του Σεπτεμβρίου και κατευθύνθηκαν στην Plastenzia (ελλ. Πλαστά), «ωραιότατη και πλούσια πόλη»²⁶⁵⁹. Τα Πλαστά είχαν μόλις πολιορκηθεί από τους Τούρκους επί τρεις εβδομάδες²⁶⁶⁰, αλλά η επικείμενη άφιξη του σταυροφορικού στρατεύματος ανάγκασε προφανώς τους πολιορκητές να αποσυρθούν. Οι κάτοικοι των Πλαστών παρέδωσαν περιχαρείς την πόλη τους στους σωτήρες Σταυροφόρους, οι οποίοι ανέθεσαν την διοίκησή της στον ιππότη Pierre d'Aups ή Pierre d'Alipha (λατ. Petrus de Alpius, ελλ. Πέτρος του Αλίφα). Κατά τον Baudri de Dol η συγκεκριμένη απόφαση οφειλόταν στον αυτοκρατορικό στρατηγό Τατίκιο, που συνόδευε το δυτικό στράτευμα²⁶⁶¹. Ο Pierre d'Aups θα ασκούσε την εξουσία του στο όνομα «της πίστης του Θεού, του Αγίου Τάφου και του αυτοκράτορα»²⁶⁶², σύμφωνα με τον όρκο πίστωσης που είχαν δώσει οι Σταυροφόροι στον Αλέξιο Α' Κομνηνό και τον όρο της συμφωνίας περί επιστροφής στο Βυζάντιο των παλαιών αυτοκρατορικών εδαφών που θα καταλάμβαναν στην Μικρά Ασία²⁶⁶³. Επόμενος σταθμός των Δυτικών ήταν το Coxon, δηλαδή η Κουκουσός (αρμ. Kokison, σημ. Güksün)²⁶⁶⁴, στην οποία ανακάλυψαν αφθονία αγαθών και εφοδίων. Οι κάτοικοι της πόλης παραδόθηκαν αμέσως και οι Σταυροφόροι παρέμειναν εκεί τρεις ημέρες, ώστε να ανακτήσουν τις δυνάμεις τους²⁶⁶⁵.

²⁶⁵⁶ Samuël Anets'i, έκδ. Α. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. Πρβλ. N. Adontz, Roubéniens, σ. 187.

²⁶⁵⁷ Smbat Sparapet, σ. 41 κ.ε. Πρβλ. N. Adontz, Roubéniens, σ. 188.

²⁶⁵⁸ Baudri de Dol, σ. 39. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 141.

²⁶⁵⁹ *Gesta Francorum*, σ. 60. Βλ. και Baudri de Dol, σ. 39. Για τα Πλαστά βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 260-262, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας.

²⁶⁶⁰ *Gesta Francorum*, σ. 60.

²⁶⁶¹ Baudri de Dol, σ. 39, 168.

²⁶⁶² *Gesta Francorum*, σ. 60: «Hanc igitur petiit quidam miles, cui nomen Petrus de Alpidus, ab omnibus senioribus, quatinus eam defendert in fidelitate Dei et Sancti Sepulcri et seniorum atque imperatoris, cui cum nimio amore gratis concesserunt eam». Για τον Πέτρο του Αλίφα, που υπηρέτησε πρώτα τον Ροβέρτο Γουισκάρδο και κατόπιν τον Αλέξιο Κομνηνό, και την μετέπειτα εξελληνισμένη οικογένεια των Πετραλίφα βλ. την ειδική βιβλιογραφία εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 91-92, σημ. 218.

²⁶⁶³ Βλ. σχετικά Α. Κομνηνή, σ. 313.4 κ.ε., 315.66 κ.ε.

²⁶⁶⁴ O. H. Hagenmeyer, *Chronologie de la première Croisade*, New York 1977 (α' έκδ. Paris 1902), ταυτίζει το λεγόμενο Coxon/Κόξον/Κόζων με το Geuksu (σημερινό Güksün) στον νότιο Ταύρο.

²⁶⁶⁵ *Gesta Francorum*, σ. 62. Πρβλ. S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 176.

Β. ΘΕΜΑ ΧΑΡΣΙΑΝΟΥ

1. Η διοικητική συγκρότηση και η ιστορία του Χαρσιανού έως τα μέσα του 11^{ου} αι.

Το θέμα Χαρσιανού (αραβ. Haršana, Kharšanā, Haršanūn) έλαβε την ονομασία του από το ομώνυμο κάστρο, «*ἔρυμα ἀνεπιχείρητον καὶ βαρβαρικάς ἐφόδοις δυσπρόσιτον*» κατά τον Βίο του Μιχαήλ Μαλεΐνου²⁶⁶⁶. Η απώτερη ωστόσο προέλευση της ονομασίας «Χαρσιανόν» ανάγεται, σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο, στον άρχοντα Χάρσιο, που είχε πολεμήσει τους Άραβες επί Ηρακλείου²⁶⁶⁷. Η περιοχή αποτελούσε αρχικά *τούρμα* του μεγάλου *θέματος* των Αρμενιάκων, αλλά κατέστη *κλεισούρα* ίσως το 793/94 και αναβαθμίστηκε σε *θέμα* έως το 873 με εδάφη από τα γειτονικά *θέματα* (Βουκελλαρίων, Αρμενιακού και Καππαδοκίας)²⁶⁶⁸. Η ανοδική του πορεία οφειλόταν κυρίως στην ιδιαίτερα επιτυχημένη δράση των στρατιωτών του εναντίον των εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών της αυτοκρατορίας μετά το 831 (Αράβων, Παυλικιανών, στασιαστών Συμβατίου και Πηγάνη)²⁶⁶⁹. Το 883 ο Καππαδόκης στρατηγός Στέφανος Μαξέντιος εκστράτευσε μάλιστα στην Ιταλία «*μετὰ Θρακῶν καὶ Μακεδόνων καὶ ἐπιλέκτων Χαρσιανιτῶν καὶ Καππαδοκῶν*»²⁶⁷⁰. Ο Λέων ΣΤ΄ συνέχισε την πολιτική του πατέρα του Βασιλείου Α΄ μεγεθύνοντας ιδιαίτερα το Χαρσιανόν. Γύρω στο 890 απέσπασε από το θέμα Βουκελλαρίων τρία βάνδα (τοποτηρησίες Μυριοκεφάλου, Τιμίου Σταυρού και Βερινουπόλεως), τα οποία προσαρτήθηκαν στο Χαρσιανόν

²⁶⁶⁶ Βίος Μιχαήλ Μαλεΐνου, σ. 550 -βλ. Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 66. Επιπρόσθετες αναφορές στο θέμα Χαρσιανού εν Διγενής Ακρίτης, G. 3572, Z. 1298,2392,4155. -Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64-65. -Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 272-273, 312, 426-427. Για την περιοχή και το θέμα πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 44, 49-51, 60, 64-65, 67-69, 175. -Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 45, σημ. 33. -C. Foss, λ. Charsianon, *ODB*, τομ. 1, σ. 415. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 163-165. -D. Potache, Charsianon, *passim*. -Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Χαρσιανού*, σ. 299 κ.ε. -Του ίδιου, *Καππαδοκία και Χαρσιανόν*, εν *Ιστορικά* 67 (25 Ιανουαρίου 2001, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 34 κ.ε. -Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 53-63, 70-71, 96, 102, 209-210. -D.O. Seals IV, αρ. 40, σ. 107 κ.ε. Για το φρούριο του Χαρσιανού και την γεωγραφική του τοποθέτηση βλ. I. Beldiceanu-Steiner, Charsianon, σ. 410 κ.ε. -E. Honigmann, Charsianon Kastion, σ. 129 κ.ε. Βλ. και εδώ στον *χάρτη* αρ. 3.

²⁶⁶⁷ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 65.45-46.

²⁶⁶⁸ Βλ. Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, κεφ. 50, σ. 236.90-91 (ως *τούρμα* του Αρμενιακού). -Τακτικόν Uspenskij, σ. 55.5 και Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 181.15, 183.9 (*κλεισουράρχης* Χαρσιανού). -Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 272.12,23, 273.1 και Ίωσήφ Γενεσίου, *Βασιλείαι*, έκδ. A. Lesmueller-Werner - I. Thurn, *Iosephi Genesii regum libri quattuor*, (CFHB), Berlin-New York 1978, σ. 86.91-92,96, 87.9 (πρώτη μνεία ως *θέμα*). Πρβλ. J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*, σ. 86, σημ. 21. -E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 49-51. -D.O. Seals IV, σ. 107. Βλ. ωστόσο και την προβληματική άλλων ερευνητών που παραθέτει στην διατριβή της η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 45, σημ. 33.

²⁶⁶⁹ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. D. Potache, Charsianon, σ. 107-108. -Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 63-64.

²⁶⁷⁰ Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 312 -βλ. Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 66 (με βιβλιογραφία).

συγκροτώντας από κοινού την νέα *τούρμα* Σανιάνα²⁶⁷¹. Δύο *βάνδα* επίσης από το Αρμενι-κόν (*τοποτηρησίες* Κωμοδρόμου και Τάβιας) αλλά και η *τούρμα* Κασής με την Καισάρεια και η *τοποτηρησία* Νύσσης από την Καππαδοκία εντάχθηκαν εις το εξής στο Χαρσιανόν²⁶⁷².

Η περιφέρεια του Χαρσιανού χρησιμοποιήθηκε ως εφαλτήριο για την βυζαντινή επέκταση στην Ανατολή και την προώθηση του συνόρου στον Ευφράτη και την Συρία²⁶⁷³. Μέχρι τις αρχές της βασιλείας του Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού (920-944) τα βυζαντινά σύνορα έφθαναν έως το κάστρο του Χαρσιανού, ενώ ο ένδοξος Αρμενο-Παφλαγόνας *δομέστικος των σχολών* Ιωάννης Κουρκούας ξεκίνησε κατά το 923 την περίφημη κατακτητική του δράση στην ευρύτερη περιοχή έχοντας ως έδρα του την καππαδοκική Καισάρεια²⁶⁷⁴, εξέχουσα πόλη του Χαρσιανού στην οποία γίνεται λόγος παρακάτω. Η ίδρυση και η ενίσχυση του Χαρσιανού από τους δύο πρώτους «Μακεδόνες» αυτοκράτορες θα πρέπει λογικά να αποσκοπούσε στην υλοποίηση του επεκτατικού προγράμματος προς ανατολάς, αλλά το συγκεκριμένο έργο πραγματοποιήθηκε τελικά από τους Ρωμανό Λακαπηνό και Ιωάννη Κουρκούα. Αυτός είναι πιθανότατα και η αιτία της απόκρυψης από τον Πορφυρογέννητο των πραγματικών λόγων ίδρυσης του *θέματος*: η πραγματεία «*Περὶ Θεμάτων*» δεν διαθέτει ξεχωριστό κεφάλαιο για το Χαρσιανόν και την Καππαδοκία και εμπεριέχει μόνο κάποιες αμφιλεγόμενες πληροφορίες για τις *απαρχές* του πρώτου στο ειδικό κεφάλαιο για το Αρμενιакόν²⁶⁷⁵.

2. Η διοικητική έδρα του Χαρσιανού Καισάρεια

Η Καισάρεια (αρχ. Μάζακα/Ευσέβεια²⁶⁷⁶, σημ. Kayseri), το σπουδαιότερο αστικό κέντρο αλλά και η διοικητική έδρα του Χαρσιανού, ήταν κτισμένη σε επίκαιρη γεωγραφική

²⁶⁷¹ Βλ. γι' αυτήν Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 534. –Κ. Belke - M. Restle, *Galatien-Lycaonien*, σ. 222.

²⁶⁷² Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 236.101-110. Πρβλ. J. Ferluga, *Clisure*, σ. 20. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 163, 202. –Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Χαρσιανού*, σ. 302. –Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 67-68. –W. Treadgold, *The Army at the Works of Constantine Porphyrogenitus*, *RSBN* 29 (1992), σ. 94-95. –P. Soustal, *Die "De Administrando Imperio" genannte Laghschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinem Sohn Romanos*, (BG 19), Wien 1995, σ. 242-243. –Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 16.

²⁶⁷³ Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 68.

²⁶⁷⁴ Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 426. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 216. –Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 100-101. Η Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 426-427, αναφέρει για τον Κουρκούα ότι «πολλὰς γὰρ καὶ πλείστας πόλεις καὶ κάστρα καὶ χώρας καὶ καστέλλια καὶ τόπια τῶν Ἀγαρηνῶν ἐχειρώσατο, καὶ τὴν Ῥωμανίαν διπλὴν κατεστήσατο, πρότερον οὖσαν καὶ κατεχομένην ὑπὸ τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ μέχρι τοῦ Χαρσιανοῦ κάστρου καὶ τῆς Ὑψηλῆς καὶ τοῦ Ἄλυ ποταμοῦ».

²⁶⁷⁵ Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, σ. 65. Βλ. τα σχόλια του εκδότη A. Pertusi, σ. 124. Πρβλ. κυρίως Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 101-102, η οποία προβαίνει και στις σχετικές διαπιστώσεις.

²⁶⁷⁶ Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, σ. 65.59-61: «Καισάρεια μητρόπολις, ἡ ἀπὸ τοῦ μεγάλου Καίσαρος Ἰουλίου ὠνομασμένη, ἥτις πρότερον ἐκαλεῖτο Μάζακα, ἀπὸ Μουσῶχ τοῦ τῶν Καππαδοκῶν ἀρχεγόνου». Πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 374-375.

θέση, επί της οδικής αρτηρίας που ένωνε την Άγκυρα με την συνοριακή Μελιτηνή²⁶⁷⁷. Η πόλη, «μεγίστη τε καὶ πολυάνθρωπος ἐκ παλαιοῦ»²⁶⁷⁸ και τόπος καταγωγής ή δράσης σπουδαίων προσωπικοτήτων (Μέγας Βασίλειος, Αρέθας, Προκόπιος κ.ά.), υπαγόταν αρχικά στο μεγάλο «ρωμαϊκό θέμα» των Αρμενιάκων (εντός των ορίων της παλαιάς *τούρμας* του Χαρσιανού²⁶⁷⁹), κατόπιν στο θέμα Καππαδοκίας και αμέσως μετά στο θέμα Χαρσιανόν. Κατά την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, η Καισάρεια με την περιοχή της δεν υπήρξαν ποτέ τμήμα του θέματος Καππαδοκίας²⁶⁸⁰, αλλά το σχετικό απόσπασμα του Πορφυρογέννητου είναι, πιστεύουμε, σαφές: «Ἀπὸ δὲ τοῦ Καππαδοκῶν εἰς τὸ τοῦ Χαρσιανοῦ θέμα ταῦτα τὰ βάνδα μετετέθησαν, ἧτοι ἡ τοῦρμα Κασῆς ἐξ ὁλοκλήρου καὶ ἡ τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας»²⁶⁸¹. Η ίδια ερευνήτρια επισημαίνει πάντως μάλλον ορθά ότι ο Πορφυρογέννητος μνημονεύει μεν ἄλλου την Καισάρεια και ως «μητρόπολη των Καππαδοκῶν»²⁶⁸², αλλά με τον ὅρο «Καππαδοκία» εννοεί ἐδὼ την παλαιά ρωμαϊκή *επαρχία* «Cappadocia I», χρησιμοποιεί δηλαδή κατά τρόπο αναχρονιστικό ορολογία της παλαιότερης διοικητικής και εκκλησιαστικής οργάνωσης και διαίρεσης²⁶⁸³. Δεν θα πρέπει ὁμως να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο να υπονοεί και την περιφέρεια Καππαδοκία με την ευρύτερη γεωγραφική έννοια (*lato sensu*) του ὅρου.

Η Καισάρεια χαρακτηρίζεται ως «*πρωτόθρονη*» μητρόπολη σε όλες τις *Notitiae episcopatuum* (από το 451 και ἐξῆς) και οπωσδήποτε υπήρξε ένα από τα κορυφαία μικρασιατικά θρησκευτικά κέντρα (μαζί με την Έφεσο, τις Χώνες, τα Ευχάιτα, την Ευχάνεια, τα

²⁶⁷⁷ Οδοιπορικά, σ. 729. Πρβλ. F. Hild, *Strassensystem*, σ. 77 κ.ε. –Αικ.Α. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 132. –J. Koder, *Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 100. Γενικά για την πόλη βλ. C. Foss, λ. *Caesarea*, *ODB*, τομ. 1, σ. 363-364. –A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, τομ. 1, Paris 1931, σ. 6-30. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 193-196. –D.O. Seals IV, αρ. 41, σ. 114. Για την γεωγραφική της θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

²⁶⁷⁸ Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, V.4.7, σ. 157 -βλ. Αικ.Α. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 132.

²⁶⁷⁹ Πρβλ. σχετικά W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 288.

²⁶⁸⁰ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 133.

²⁶⁸¹ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ρωμανόν*, σ. 236.108-110. Πρβλ. ἐξᾴλλου J. Ferluga, *Clisure*, σ. 20. –C. Foss, λ. *Caesarea*, *ODB*, τομ. 1, σ. 364.

²⁶⁸² Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.15.

²⁶⁸³ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 133. Η αναφορά του Πορφυρογέννητου αποτελεί σαφέστατη ανάμνηση του «μητρόπολις τοῦ ἔθνους τῶν Καππαδοκῶν» του Στράβωνα για την παλαιά πόλη Μάζακα/Ευσέβεια, μετέπειτα Καισάρεια (βλ. Π. Καρολίδης, *Στράβωνος Γεωγραφικῶν τὰ περὶ Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ σημειώσεων ἐρμηνευτικῶν*, Ἀθῆναι 1899, σ. 11 και σημ. 6 -βλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 264) ή δάνειο από τον Συνέκδημο Ιεροκλέους, σ. 698.6. Η ίδια έννοια λανθάνει ἐξᾴλλου και στην Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 278.16-17, αλλά και στον Ιω. Σκυλίτση, σ. 141.54 («πρώτη τῶν Καππαδοκῶν»). Ο ίδιος ο Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 434.6-7, αναφέρεται στην αναγόρευση του Νικηφόρου Φωκά «ἐν Καισαρείᾳ γὰρ τῇ νῦν τῆς Καππαδοκῶν ἐπαρχίας». Η επίσης αρχαιοπρεπής ἐδὼ χρήση του γεωγραφικού ὅρου «Καππαδοκία» ἐξηγείται από την συχνή χρησιμοποίηση από τους Βυζαντινούς συγγραφείς του γενικότερου ὅρου «Καππαδοκία» για την υποδήλωση του Χαρσιανού. Βλ. σχετικά Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Χαρσιανού*, σ. 303.

Μύρα, την Νίκαια και το όρος Όλυμπος)²⁶⁸⁴. Ταυτόχρονα όμως αποτελούσε και πέμπτο κατά σειρά *άπληκτον* του βυζαντινού στρατού²⁶⁸⁵. Σε απόσταση μόλις δέκα οκτώ χιλιομέτρων από αυτήν, στο όρος Αργαίος (σημ. Erdjias), υπήρχε μάλιστα ο δεύτερος σταθμός φρυκτωρίας, μετά το νοτιότερο φρούριο του Λούλου (αραβ. Lu'lu'a, αρμ. Soulndah ή Lulnday, σημ. Çanakci Kale ή Gedelli Kale)²⁶⁸⁶. Η μεγάλη σημασία της πόλης την είχε καταστήσει, όπως ήταν επόμενο, στόχο συνεχών αραβικών επιθέσεων κατά την διάρκεια του 7^{ου} αλλά και του 8^{ου} αι.· το 746 μάλιστα η Καισάρεια καταστράφηκε ολοσχερώς²⁶⁸⁷. Η πόλη βέβαια αναπτύχθηκε και πάλι, αλλά «ακολούθησε» στο εξής την μεσαιωνική νομοτέλεια για το σύνολο σχεδόν των παλαιών αστικών κέντρων εξελισσόμενη ουσιαστικά σε ένα μεγάλο κάστρο. Η μετέπειτα υπαγωγή της στο *θέμα* Χαρσιανού, γύρω στο 890²⁶⁸⁸, θα πρέπει λογικά να την ανέδειξε εκ νέου και οπωσδήποτε την προστάτευσε αποτελεσματικότερα συγκριτικά με το παρελθόν²⁶⁸⁹.

Η Καισάρεια αναδείχθηκε ως στρατηγικός χώρος υψίστης σημασίας από την εποχή ήδη του Βασιλείου Α΄ και επανήλθε στο ιστορικό προσκήνιο κατά την περίοδο της βυζαντινής επέκτασης προς ανατολάς (10^{ος} αι.). Η νέα ακμή της συνδεόταν άμεσα ή καλύτερα οφειλόταν εν πολλοίς στην ισχυροποίηση των Φωκάδων και των Μαλεϊνών²⁶⁹⁰. Κατά το πρώτο ήμισυ και τα μέσα του 10^{ου} αι. λειτουργούσαν, καθώς φαίνεται, και πάλι τα παλαιά

²⁶⁸⁴ Βλ. για παράδειγμα J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 1, αρ. 1, 103. Πρβλ. επίσης H.-G. Beck, *Kirche*, σ. 149, 158-159. –V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 1, σ. 171. –B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 95. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 375. –C. Foss, *Pilgrimage*, σ. 131-132. Οι επισκοπές της ήταν αρχικά οι εξής: Νύσσης, Βασιλικών Θερμών, Δασμένδου, Καμουλιανών, Κισκισού, Θεοδοσιουπόλεως της Αρμενίας, Ευαίσσων, Σεβηριάδος, Αριαραθείας ήτοι Κάσης, Αιπολίων, Αραγένης ήτοι Μάνδων, Σοβεσού, Αγίου Προκοπίου, Τζαμανδού, Σιριχά. Κατάλογος των μητροπολιτών Καισαρείας εν G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 1, σ. 20-24. Βλ. και τα μολυβδόβουλλα εν D.O. Seals IV, σ. 114-115.

²⁶⁸⁵ Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 80.4-5. –Του ίδιου, *De Cerimoniis*, σ. 434. Πρβλ. επίσης τα σχόλια του J.F. Haldon εν Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 254-255.

²⁶⁸⁶ Πρβλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 149.

²⁶⁸⁷ Θεοφάνης, σ. 404.13-14. Πρβλ. R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, München 1976, σ. 63. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 194. –W. Brandes, *Städte*, σ. 54. –E. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 133-134.

²⁶⁸⁸ Πρβλ. σχετικά W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 250. –D. Potache, *Charsianon*, σ. 110. –B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 97.

²⁶⁸⁹ E. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 134. –Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καπαδοκίας*, σ. 272. –Του ίδιου, *Θέμα Χαρσιανόν*, σ. 302. Βλ. την *νεαρά* του Βασιλείου Β΄ (από το 996) εν N. Svoronos, *Novelles*, αρ. 14 (Version II), παρ. 3^η, σ. 203.38 κ.ε. Στα χρόνια του Προκοπίου η Καισάρεια ήταν ατείχιστη στο μεγαλύτερο μέρος της και αραιοκατοικημένη. Βλ. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, V.4.7-14, σ. 157 –βλ. Αικ.Α. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 132. Παρά τα οχυρωματικά έργα του Ιουστινιανού Α΄ δεν φαίνεται να απέκτησε το αλλοτινό της μεγαλείο. Βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 193 κ.ε. –Αικ. Ρεβάνογλου, *ό.π.*

²⁶⁹⁰ Ο οίκος του Ευστάθιου Μαλεϊνού βρισκόταν στο Χαρσιανόν. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 332.62-65. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 162. Η οικογένειά του καταγόταν και διέθετε δύναμη εκεί και στην Αγκυρα. Βλ. Βίος Μιχαήλ Μαλεϊνού, σ. 550-551, 557.

εργαστήρια παραγωγής όπλων της πόλης²⁶⁹¹. Ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς επισκεύασε μάλιστα τα παλαιά τείχη της, ώστε να αποτελέσει ισχυρό στρατιωτικό ορμητήριο εναντίον των Αράβων²⁶⁹². Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Β.Ν. Βλυσίδου, όταν «στις αρχές πια του 11^{ου} αι., οι δύο αυτές οικογένειες θα “σβήσουν”, μαζί τους θα “σβήσει” και η Καισάρεια ως περιοχή, στην οποία διαδραματίζονταν σημαντικά πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα»²⁶⁹³. Το συγκεκριμένο γεγονός αποτελούσε προφανώς βασικό πολιτικό στόχο για τον Βασίλειο Β΄, αν λάβει κανείς υπόψη ότι η Καισάρεια υπήρξε μάλλον εχθρικά διακείμενη έναντι της «Μακεδονικής» δυναστείας και της πολιτικής της. Η Β.Ν. Βλυσίδου αναφέρει αρκετά παραδείγματα που πιστοποιούν ότι η πόλη αποτέλεσε, τόσο ως κέντρο πολιτικο-στρατιωτικών εξελίξεων όσο και ως μητροπολιτική έδρα, παράγοντα που εμπόδιζε τους αυτοκράτορες της «Μακεδονικής» δυναστείας να «φέρουν σε αίσιο πέρας τα σχέδια ανάδειξης του θέματος Χαρσιανού σε δύναμη στήριξης της πολιτικής της»²⁶⁹⁴.

3. Η αρμενική εγκατάσταση στο Χαρσιανόν

Η παρακμή των παλαιών μεγαλογαιοκτημόνων και στρατιωτικών του Χαρσιανού αλλά και των γειτονικών σε αυτό καππαδοκικών θεμάτων δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις για την εγκατάσταση και ανάδειξη των Αρμενίων πριγκίπων και των ομοεθνών τους στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και άλλων αξιωματούχων με διαφορετική καταγωγή. Στα τέλη της δεκαετίας του 1030 ο πατρίκιος και δουξ Θεοδοσιουπόλεως Αλουσιάνος, δεύτερος γιος του πρώην ηγεμόνα της Βουλγαρίας Ααρών, διέθετε για παράδειγμα στο Χαρσιανόν «*γυναικεῖον χωρίον (...) κάλλιστον*»²⁶⁹⁵. Η κυβέρνηση ωστόσο του Ιωάννη Ορφανοτρόφου του απέσπασε το χωρίον, γεγονός που χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα από τον Αλουσιάνο για να στασιάσει²⁶⁹⁶. Λίγα χρόνια αργότερα σημειώθηκε η ευρεία αρμενική διείσδυση και εγκατάσταση στην περιοχή. Ο Κακίκιος Ανιώτης έλαβε στα μέσα της δεκαετίας του 1040, ως αντάλλαγμα για την ακούσια παραχώρηση του Širak/Ανίου στην αυτοκρατορία, «*χωρία πολυπρόσοδα κατά τε Καππαδοκίαν καὶ τὸν Χαρσιανόν καὶ τὸν*

²⁶⁹¹ Οι αυτοκρατορικοί οπλοποιοί της Καισάρειας αναφέρονται ως «*ἐξκουσάτοι*» σε επιστολή προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, χωρίς όμως να διευκρινίζεται η φύση της φορολογικής τους απαλλαγής. Βλ. R. Cantarella, Basilio Minimo. II. Socii inediti con introduzione e note, *BZ* 26 (1926), σ. 30.34-31.3. –J.F. Haldon, *The Army and the Economy: The Allocation and Redistribution of Surplus Wealth in the Byzantine State*, *Mediterranean Historical Review* 72 (1992), σ. 143, σημ. 17.

²⁶⁹² Βλ. σχετικά G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 484-485.

²⁶⁹³ Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 96.

²⁶⁹⁴ Πρβλ. σχετικά Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 103 κ.ε., κυρίως σ. 105.

²⁶⁹⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 412.88 κ.ε. Ο Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 601.8, τον αναφέρει μόνο ως πατρίκιο.

²⁶⁹⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 413.88 κ.ε. Για την στάση του Αλουσιάνου βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 52-53, αρ. 51.

Λικανδόν» σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη²⁶⁹⁷. Μεταγενέστερες αρμενικές πηγές του 13^{ου} αι. μαρτυρούν ότι η Καισάρεια του Χαρσιανού ελεγχόταν εκείνη την περίοδο από τον Ανιώτη²⁶⁹⁸. Οι ιστοριογράφοι Smbat Sparapet, Ματθαίος Εδέσσης και Vardan Arewelc'i κάνουν εξάλλου λόγο για το λεγόμενο «Kaḷawn Pelat» ή «Kaḷōnpalat» (ελλ. Καλόν Πηγάδι) αλλά και για την «Pizu» (ελλ. Πιζού), που δόθηκαν στον Ανιώτη στην ευρύτερη Καππαδοκία, μάλλον στα ανατολικά της Καισάρειας (και κατά συνέπεια του Χαρσιανού)²⁶⁹⁹. Το Καλόν Πηγάδι αποτελούσε μάλλον τον τόπο διαμονής του Ανιώτη, εφόσον εκεί τον αναζήτησαν οι Atom και Abusahl Argruni για να μεταβούν μαζί στην Κωνσταντινούπολη το 1065²⁷⁰⁰. Ο πρώην ηγεμόνας του Ανίου ίδρυσε στην Πιζού μία αρμενική μονή, στην οποία μάλιστα ετάφη μετά τον θάνατό του²⁷⁰¹.

Η άλωση και η λεηλασία της Μελιτηνής, της Σεβάστειας και του Ανίου από τους Τούρκους και η καταπιεστική και χρονικά άκαιρη θρησκευτική πολιτική του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα όξυναν τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις των εθνοτήτων της βυζαντινής Ανατολής και επιδείνωσαν τις σχέσεις των Αρμενίων και των Σύρων με την αυτοκρατορική διοίκηση κατά την δεκαετία του 1060. Το 1065 περίπου ο Κακίκιος μετέβη για δεύτερη φορά στην Κωνσταντινούπολη για την διευθέτηση των αρμενο-βυζαντινών δογματικών διαφορών²⁷⁰². Κατά την διάρκεια της επιστροφής του (ca. 1065/66) επέλεξε να στραφεί ανοικτά κατά των Βυζαντινών και να εκδικηθεί τους αυτοκρατορικούς του αντιπάλους για την εν γένει συμπεριφορά τους στην προσωπική του έδρα, στο θέμα του Χαρσιανού. Σύμφωνα μάλιστα με τις χαρακτηριστικές αφηγήσεις των Ματθαίου Εδέσσης και Smbat Sparapet, ο Κακίκιος επιθυμούσε να έλθει σε συνεννόηση με τον Alp Arslan για να επανακτήσει τον πατρικό του θρόνο στο Ανίον και να μην μεταβεί ποτέ ξανά στην Κωνσταντινούπολη, απόφαση κρίσιμη για τις σχέσεις του με την αυτοκρατορία που τελικά τήρησε²⁷⁰³. Οι ισχυρές πιέσεις που είχε υποστεί στην πρωτεύουσα, σε συνδυασμό με την άλωση και την καταστροφή του Ανίου από τους Τούρκους (1064), εξαιτίας της βυζαντινής απρονοησίας²⁷⁰⁴, είχαν προφανώς με-

²⁶⁹⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.28-30.

²⁶⁹⁸ Αρμενική επιγραφή του 1286 εν Ališan, *Hayabadum*, Venise 1901, σ. 343 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 83, σημ. 266, αναφέρει ότι οι Αρμένιοι, έχοντας υποστεί τις διώξεις των «Ελλήνων» εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Καισάρειας, όπου «βασίλευσε» ο Κακίκιος. Βλ. επίσης Vahram Rabuni, σ. 496. Ο Kirakos Ganjakec'i, σ. 84, αποδίδει την κατοχή της Καισάρειας και της Σεβάστειας τόσο στον Κακίκιο Ανιώτη όσο και στον Κακίκιο του Καρσιώτη.

²⁶⁹⁹ Vardan Arewelc'i κεφ. 55, σ. 193. -Smbat Sparapet, σ. 20. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 72. Για το Καλόν Πηγάδι και την Πιζού βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 175. -G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 82. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 97 (γενικά), 196 (Καλόν Πηγάδι), 259-260 (Πιζού). -M.H. Čevahirčyan, Gagik II. Bagratunu Pizu k'alak'a, *IFŽ* 2 (1980), σ. 121-129.

²⁷⁰⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 110.

²⁷⁰¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 145. -Vardan Arewelc'i κεφ. 60, σ. 196. -Smbat Sparapet, σ. 33, 41.

²⁷⁰² O V. Grumel, *Regestes*, τομ. I/III, αρ. 895, σ. 21, χρονολογεί την σύνοδο περίπου στο 1066, αλλά οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι δίνουν το έτος 1065.

²⁷⁰³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 121-122. -Smbat Sparapet, σ. 32-33.

²⁷⁰⁴ Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 106 κ.ε.

τατρέψει πλέον τον Ανιώτη σε σφοδρό πολέμιο της αυτοκρατορικής πολιτικής ή και γενικότερα εξουσίας²⁷⁰⁵.

Οι αφηγήσεις των προαναφερθέντων χρονογράφων θεωρούνται ενδεχομένως ορθά από κάποιους μελετητές, όπως ο J.-Cl. Cheynet, ως υπερβολικές και εν μέρει απορριπτές²⁷⁰⁶, αλλά κατά την γνώμη μας αποδίδουν, αν μη τι άλλο, χαρακτηριστικά το αρνητικό κλίμα και τις γενικότερες συνθήκες αστάθειας που επικρατούσαν τότε στην ευρύτερη περιοχή. Σύμφωνα λοιπόν με αυτές, ο Κακίκιος ενθάρρυνε κατά την επιστροφή του από την πρωτεύουσα τους στρατιώτες του να βιάσουν τις γυναίκες των Βυζαντινών αξιωματούχων του Χαρσιανού και κατόπιν στράφηκε εναντίον του μητροπολίτη Καισαρείας Μάρκου. Ο τελευταίος ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στους Έλληνες ομοεθνείς του, αλλά είχε καταστεί μισητός στους Αρμένιους της περιφέρειάς του με την εν γένει απαξιώτικη του συμπεριφορά. Ενδεικτικό της περιφρόνησής του γι' αυτούς ήταν ότι είχε ονομάσει τον σκύλο του «Αιμπήν» και αποκαλούσε με ανάλογο τρόπο όλα τα σκυλιά! Η φήμη μάλιστα για την πρόθεση του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα να επιβάλει το ορθόδοξο βάπτισμα σε όλους τους Αρμένιους αξιωματούχους και πρίγκιπες είχε καταστήσει τον Μάρκο ακόμη πιο τολμηρό και επιθετικό. Ο Κακίκιος ζήτησε εξηγήσεις από τον μητροπολίτη, όταν έφθασε τελικά στην Καισάρεια και φιλοξενήθηκε από τον τελευταίο στον οίκο του. Οι δικαιολογίες του Μάρκου δεν έπεισαν τον Αρμένιο αξιωματούχο, που διάταξε τον βίαιο εγκλεισμό του μητροπολίτη σε έναν σάκο μαζί με τον σκύλο του, ο οποίος κατασπάραξε τελικά τον αφέντη του εξαгри-

²⁷⁰⁵ Πρβλ. J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 43.

²⁷⁰⁶ J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 401-402. –Του ίδιου, *Arméniens*, σ. 68-69. Αντιθ. βλ. A. Každan, *Arménie*, αρ. 64.3, 64.5, σ. 139, 141, που δέχεται τις σχετικές περιγραφές για την συμπεριφορά των Αρμενίων. Ο J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 68, επισημαίνει πάντως ορθά τον «ανεκδοτολικό» (sic) χαρακτήρα των μυθιστορηματικού τύπου αφηγήσεων που παρεμβάλλονται συχνά στην ευρύτερη διήγηση του Ματθαίου Εδέσσης, όπως για παράδειγμα η δολοφονία του Μάρκου και τα γεγονότα της Σεβαστείας επί Ρωμανού Διογένη. Ο ίδιος ερευνητής αναφέρεται στο αξιοπερίεργο γεγονός της μη αναφοράς της δολοφονίας ενός σημαίνοντος μητροπολίτη από έναν πρώην βασιλέα στα βυζαντινά αφηγηματικά κείμενα της εποχής· σημειώνει επίσης ότι το όνομα του υποτιθέμενου θύματος («Μάρκος»), που αναφέρει ο Ματθαίος, υπήρξε κυρίως μοναστικό και απαντάται μόνο μία φορά ως όνομα μητροπολίτη στο Otranto (αρχ. Υδρούντας), δηλαδή σε λατινικό έδαφος. Τέλος, αν η παρεχόμενη χρονολογία (1066) είναι ιστορικά ορθή, τίθεται επιπρόσθετο ζήτημα, εφόσον ο μητροπολίτης Καισαρείας απουσίαζε τότε από την έδρα του, εφόσον λογικά θα συμμετείχε στις συνόδους που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα ανάμεσα στις 26 Απριλίου 1066 και στις 19 Μαρτίου 1067 και δεν θα επέστρεψε στην πόλη του. Στην συγκεκριμένη άποψη ωστόσο θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Ματθαίος Εδέσσης δεν παρέχει συγκεκριμένη χρονολογία για την επιστροφή του Κακίκιου από την Κωνσταντινούπολη και την δολοφονία του Μάρκου. Τα συγκεκριμένα γεγονότα εντάσσονται σε μία ευρύτερη χρονική περίοδο με αρχική βάση αναφοράς το αρμενικό έτος 514 (1065/66). Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 105, 109, 121). Ο J.-Cl. Cheynet, *δ.π.*, σ. 68-69, παρατηρεί τέλος ορθά ότι ο Κακίκιος βρισκόταν, θέλοντας και μη, στο πλευρό του Ρωμανού Δ΄ Διογένη, όταν εκείνος έφθασε στην Σεβαστεία το 1071 (βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 133) και διατέλεσε κατά την διάρκεια της αρχής του τελευταίου ή του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (πιθανότερη εκδοχή κατά την γνώμη μας) *μέγας δουξ* Χαρσιανού. Τα συγκεκριμένα γεγονότα δεν θα ήταν φυσικά δυνατόν να λάβουν χώρα, αν ο Κακίκιος είχε διαπράξει φόνο μητροπολίτη, όπως ισχυρίζεται ο J.-Cl. Cheynet, αλλά δεν είναι απίθανο και το ενδεχόμενο ο Ματθαίος να χρονολογεί απλώς πολύ πρόωγα την δολοφονία και το γεγονός που περιγράφει να υπήρξε μεταγενέστερο μεν αλλά αληθινό.

ωμένους από τα χτυπήματα των Αρμενίων στρατιωτών! Οι άνδρες του Κακίκιου λεηλάτησαν κατόπιν τον πλούσιο οίκο του Μάρκου συγκεντρώνοντας χρυσό και ασήμι, χιλιάδες πρόβατα, πολλά ζευγάρια βοδιών, άλογα και ημιόνους²⁷⁰⁷. Τα συγκεκριμένα γεγονότα ανάγονται πάντως εμμέσως από τον W. Seibt σε μεταγενέστερη χρονική περίοδο (μετά την μάχη του Μαντζικέρτ)²⁷⁰⁸, καθώς γνωρίζουμε ότι ο Κακίκιος είχε τιμηθεί γύρω στο 1072/73 με τον στρατιωτικό τίτλο-αξίωμα του *μεγάλου δουκός* Χαρσιανού²⁷⁰⁹.

4. Η υπονόμευση της βυζαντινής κυριαρχίας στο Χαρσιανόν μετά την δεκαετία του 1060

Η επιδείνωση των σχέσεων της πρώην βασιλικής οικογένειας των Bagratuni με την αυτοκρατορική εξουσία θα πρέπει λογικά να επηρέασε και τους Arcruni, που είχαν εγκατασταθεί στην Σεβάστεια και συγγένευαν πλέον εξ αγχιστείας με τους πρώτους, αλλά και τους υπόλοιπους Αρμένιους αξιωματούχους²⁷¹⁰. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ματθαίο Εδέσσης, οι Αρμένιοι της Σεβάστειας συμμάχησαν με τον Τούρκο εμίρη Χρυσόσκουλο (αρμ. Kirič, αραβ. Arisiaghī ή Arisighī, τουρκ. El-Basan), μετά την κατίσχυση του τελευταίου επί του *κουροπαλάτη* Μανουήλ Κομνηνού στα περίξ της πόλης το 1070²⁷¹¹. Έτσι μπορεί ενδεχομένως να εξηγηθεί η δυσπιστία που επέδειξε το 1071 ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης έναντι των Atom και Abusahl Arcruni, όταν επισκέφθηκε την Σεβάστεια κατά την τρίτη και τελευταία μικρασιατική του εκστρατεία²⁷¹². Ο Ματθαίος υποστηρίζει μάλιστα ότι ο *šahanšah* Κακίκιος Ανιώτης επενέβη προσωπικά, για να αποφευχθεί η οριστική ρήξη μετά την λεηλασία της Σεβάστειας από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα και την επιδεικτική αγνόηση των Arcruni από τον Ρωμανό²⁷¹³. Ο Διογένης προσωπικά ήταν Καπαδόκης στην καταγωγή²⁷¹⁴ και διέθετε «κτήσεις οίκειας» στο Χαρσιανόν²⁷¹⁵. Κατά την δεύτερη μικρασι-

²⁷⁰⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 122-123. –Smbat Sparapet, σ. 32-33. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 171. –P. Charanis, *Breadown*, σ. 19. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 32. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 98. Ο Kirakos Ganjakec'i, σ. 91-93, αποδίδει την δολοφονία του Μάρκου στον Κακίκιο Καρσιώτη και όχι στον συνονόματο πρώην ηγεμόνα του Ανίου. Κατά τον ίδιο, ο Καρσιώτης επισκέφθηκε τον αυτοκράτορα και, ενώ επέστρεφε στα εδάφη του, πήγε στην Καισάρεια. Ο Kirakos είναι συνεπής στα λεγόμενά του από την άποψη ότι η Καισάρεια του Χαρσιανού ήταν έδρα μάλλον του Ανιώτη και όχι του Καρσιώτη, που είχε ως έδρα την Τζαμανδό. Η εκδοχή του όμως θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί, καθώς οι Ματθαίος και Smbat είναι σαφώς πιο αναλυτικοί και αξιόπιστοι.

²⁷⁰⁸ W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 344.

²⁷⁰⁹ Βλ. αρ. πίνακα 402.

²⁷¹⁰ Βλ. Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 51-52, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 61. Για την στάση των Arcruni πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 110.

²⁷¹¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129.

²⁷¹² Βλ. σχετικά κατωτ., σ. 506 κ.ε.

²⁷¹³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 133.

²⁷¹⁴ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 75.12, 126.17-18. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 122.22-23. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 685.20. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καπαδοκίας*, σ. 273.

ατική του εκστρατεία, το 1069, «ἤκεν εἰς τὴν Καισάρειαν, εἶτα καὶ τῇ Λαρίσσει προσέμι-
ξε»²⁷¹⁶.

Το 1070 η Καισάρεια αποτέλεσε έδρα διοίκησης του *πρωτοπροέδρου, κουροπαλά-
τη* και *στρατηγού του πολέμου*, δηλαδή *στρατηγού αυτοκράτορα* των βυζαντινών δυνάμεων
κρούσης στην Μικρά Ασία, Μανουήλ Κομνηνού. Όπως προαναφέρθηκε, ο Μανουήλ τελικά
ηττήθηκε και αιχμαλωτίστηκε στην Σεβάστεια από τον εμίρη Χρυσόσκουλο²⁷¹⁷. Η Καισά-
ρεια και η περιοχή της βρίσκονταν, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, υπό συνεχή τουρκι-
κή πίεση μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1060 και υπέστησαν επανειλημμένες και εκτετα-
μένες καταστροφές. Οι τουρκικές διεισδύσεις στην περιοχή είχαν αρχίσει ωστόσο ήδη από
τα τέλη της δεκαετίας του 1050. Το 1059 ο γεωργιανής καταγωγής Γεώργιος Αγιορίτης
παραλίγο να συλληφθεί αιχμάλωτος από τους Τούρκους, ενώ κατευθυνόταν προς την Και-
σάρεια²⁷¹⁸.

Ο Διογένης προσπάθησε να ενισχύσει την βυζαντινή παρουσία στο Χαρσιανόν
κατά την τρίτη του μικρασιατική εκστρατεία του 1071. Αφού διέσχισε την γέφυρα του Ζόμ-
που, συγκέντρωσε τους «*διεσκεδασμένους*» «*κατὰ λόφους καὶ σήραγγας καὶ κρυσφήγετά τινα
καὶ ἄντρα*» στρατιώτες και επέβλεψε «*τὰς οἰκείας ἐπαύλεις καὶ κτημάτων ἐπιδείξεις οἰκείων
καὶ πολυτελεστέρων οἰκοδομῶν διατάξεις*»²⁷¹⁹. Κατόπιν διάβηκε τον ποταμό Άλυ, παρέμεινε
σε ένα φρούριο που είχε χτισθεί στην περιοχή με διαταγή του και διαμοίρασε το στράτευμά
του στις προσωπικές του ιδιοκτησίες στο Χαρσιανόν²⁷²⁰. Ο Ρωμανός ωστόσο απέφυγε κα-
τόπιν να περάσει από το σπουδαιότερο αστικό κέντρο του *θέματος*, την «μητρόπολη των
Καππαδοκῶν» Καισάρεια. Η πόλη μάλιστα είχε λεηλατηθεί και καεί από τους Τούρκους
κατά την περίοδο της επιτροπείας²⁷²¹ της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας (ca. 1067) και χρει-
αζόταν οπωσδήποτε ενίσχυση. Οι Τούρκοι είχαν μάλιστα συλήσει τότε και τον περίφημο
ναό του Αγίου Βασιλείου, όπου θανάτωσαν πολυάριθμους κατοίκους της Καισάρειας, αφα-
ίρεσαν τα ιερά αντικείμενα της εκκλησίας, χωρίς όμως να κατορθώσουν να πειράξουν το
ιερό λείψανο του Αγίου, καθώς ήταν καλά ασφαλισμένο· έσπασαν ωστόσο την θυρίδα της
λάρνακας, που έκλεινε τα ανοίγματα του σκηνώματος, και αφαίρεσαν από εκεί τον χρυσό,

²⁷¹⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.19-20.

²⁷¹⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 95.4-5. Η Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 134.15 κ.ε., δεν αναφέρει την Λάρισσα.

²⁷¹⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.9 κ.ε., 104.25 κ.ε.

²⁷¹⁸ F. Halkin, *Histoires monachiques géorgiennes*, *Anal. Boll.* 36-37 (1917-1919), σ. 121 κ.ε. -για την
επισήμανση της συγκεκριμένης πληροφορίας βλ. C. Foss, *Pilgrimage*, σ. 148.

²⁷¹⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.7 κ.ε. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 111.

²⁷²⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.15 κ.ε..

²⁷²¹ Για την δυνατότητα άσκησης εξουσίας από την *αυγούστα* σε περίπτωση ανηλικότητας του αυτοκ-
ράτορα βλ. σχετικά Δ. Μισίου, *Αυγούστα-βασιλίσα*, σ. 127 κ.ε.

τα μαργαριτάρια και τα πολύτιμα πετράδια που τα στόλιζαν²⁷²². Οι Τούρκοι συνέχισαν τις επιδρομές τους στην ευρύτερη περιοχή και κατά τα επόμενα χρόνια²⁷²³.

Το 1070 οι δυνάμεις του Μανουήλ Κομνηνού, που διέθετε ως έδρα του την Καισάρεια, νικήθηκαν, όπως προείπαμε, πλησίον της Σεβάστειας. Στα χρόνια μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (ca. 1072-1078) ένας αρχιδιάκονος της Καισάρειας του Χαρσιανού, που υποτίθεται ότι ονομαζόταν Mesopotamius, εγκατέλειψε την συγκεκριμένη πόλη στις παραμονές μιας τουρκικής επίθεσης και κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη²⁷²⁴. Η συγκεκριμένη μαρτυρία προέρχεται πάντως από μεταγενέστερη δυτική πηγή και γι' αυτό θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με κάποια επιφύλαξη. Γνωρίζουμε πάντως με βεβαιότητα ότι οι Τούρκοι εμφανίστηκαν ξανά μπροστά στην πολύπαθη πόλη μετά το 1072 και λαφυραγόνησαν την ύπαιθρό της²⁷²⁵ καθώς και ότι τμήμα του ανώτερου και κατώτερου μικρασιατικού κλήρου εγκατέλειψε μετά το Μαντζικέρτ τις περιφέρειες του ποιμνίου του, εξαιτίας της τουρκικής απειλής. Το συγκεκριμένο γεγονός προκάλεσε αργότερα την εύλογη διαμαρτυρία και τις σχετικές νουθεσίες του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Ο C. Foss χρονολογεί την τουρκική επίθεση στην πόλη στο 1073 και επισημαίνει, όπως και ο Σ. Βρυώνης, ότι οι Δανισμένδες την κυριεύσαν γύρω στο 1092²⁷²⁶. Ο Rašīd al-Dīn συγκατατάλλει την Καισάρεια στις πόλεις που κατέκτησε ο γαζής αρχηγός Melik Dānišmend στα χρόνια μετά το Μαντζικέρτ²⁷²⁷. Η προώθηση του τελευταίου στις περιοχές της Καισάρειας και της βορειότερης Σεβάστειας τοποθετείται από τις υπάρχουσες πηγές μετά το 1085, χρονολογία θανάτου του σουλτάνου της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah στην βόρεια Συρία²⁷²⁸.

²⁷²² Για την λεηλασία και την καταστροφή της Καισάρειας το 1067 βλ. κυρίως Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 119.18 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 71.5-15: «Περιφρονήσαντες δὲ τούτους οἱ βάρβαροι, ὡς ἤδη καταστραφέντων καὶ καταστρατηγηθέντων ὀλοσχερῶς, ἐκτρέχουσιν ἄχρι Καισαρείας καταληγίζοντες πάντα καὶ καταστρέφοντες καὶ πῦρ αὐτοῖς ἐπανάπτοντες. Καὶ τῷ μεγάλῳ σηκῷ τοῦ ἐν ἐπαρχαῖς περιωνύμου ἁγίου Βασιλείου ἐπεισηδῆσαντες, διηῦσι μὲν ἅπαντα καὶ τὰ ἱερὰ διαρπάζουσι, προσραγέντες δὲ καὶ τῇ τοῦ ἁγίου σοφῷ τῷ ἁγίῳ μὲν τούτῳ λειψάνῳ δρᾶσαι τί πονηρὸν οὐδαμῶς ἠδυνήθησαν, προκατησφάλιστο γὰρ καὶ περιεδεδόμετο κτίσασιν ὀχυροῖς καὶ χρόνου πολλοῦ πρὸς καθαίρεσιν δεομένοις, τὰ δὲ τὴν ὁπὴν περιστέλλοντα θύρια, πολυτελῶς καὶ ἀφθόνως ἐξεργασμένα χρυσῷ καὶ μαργάροις καὶ λίθοις, ἐξαίρουσι· καὶ τὸν ὅλον κόσμον ὁμοῦ συμφορήσαντες, αἵρουσιν ἐκᾗθεν, πολλοὺς ἐν τῇ Καισαρέων μητροπόλει σφαγῇ παραδόντες καὶ τὸν ναὸν καταχράναντες». Πρβλ. επίσης Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 81, 140. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 33-34. –Ε. Mercil, *Great Seljukid State*, σ. 96.

²⁷²³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.13 κ.ε., 109.7 κ.ε., 136.3 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 135.8 κ.ε. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 140.

²⁷²⁴ Βλ. σχετικά εν RHC Hist. Occ., τομ. 5 (1895), σ. 295-296. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 133. –J. Darrouzès, *Fondations*, σ. 170. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216, σημ. 134.

²⁷²⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 136.3-17. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 135.8 κ.ε. –Νικ. Βρυένιος, σ. 147.15 κ.ε.

²⁷²⁶ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Πρβλ. C. Foss, λ. Caesarea, *ODB*, τομ. 1, σ. 364. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 140.

²⁷²⁷ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64.

²⁷²⁸ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. –Bar Εβραίος, σ. 229. Πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 58 κ.ε. –Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 82. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 108.

Όταν οι Σταυροφόροι κατέφθασαν στην περιοχή το 1097, η Καισάρεια ήταν πλέον ερειπωμένη²⁷²⁹. Στα μέσα του 11^{ου} η πόλη αποτελούσε βέβαια έδρα του Κακίκιου Ανιώτη, ενώ γαίες διέθετε μάλλον εκεί και ο Κακίκιος Καρσιώτης²⁷³⁰. Και οι δύο υπήρξαν τότε ύποπτοι για μυστικές συνδιαλλαγές με τους Τούρκους²⁷³¹. Την ίδια περίπου περίοδο (ca. 1067) ο άγνωστος κατά τα άλλα Αρμένιος *πατρίκιος* Ἀρίστᾱκῖς (αρμ. Aristakēs), διοικητής πιθανότατα ενός φρουρίου, παραδόθηκε μαζί με 200 στρατιώτες του στον αξιωματικό του σουλτάνου Širwân šāh και παρουσιάστηκε ενώπιον του Alp Arslan. Οι συγκεκριμένοι Αρμένιοι εξισλαμίστηκαν, ενώ ο επικεφαλής τους λάμβανε εις το εξής για τις ετήσιες υπηρεσίες του 20.000 δηνάρια²⁷³². Ανάλογα έπραξαν αρκετά αργότερα ο Αρμένιος διοικητής του Χασαναρά Ροζοσάκ και ο προϊστάμενός του Φιλάρετος Βραχάμιος. Το ότι ο Ρωμανός θεωρούσε πλέον τις περιοχές που ήλεγχαν οι Αρμένιοι ως ουδέτερες ή και επικίνδυνες για τα στρατεύματά του διαφαίνεται ξεκάθαρα από όσα συνέβησαν στην περιοχή της Κελτζηνής (αρμ. Ekeleac‘) το 1069²⁷³³. Το 1071 ο Διογένης προτίμησε τελικά να στρατοπεδεύσει για μερικές ημέρες στην βορειότερη της Καισάρειας «αστυκώμη και αγρόπολη» Κρύα Πηγή²⁷³⁴, όπου οι στρατιώτες του, με πρωτοστατούντες τους ξένους μισθοφόρους, επιδόθηκαν σε λεηλασίες και καταστροφές. Η άμεση αντίδραση του αυτοκράτορα είχε μάλιστα ως αποτέλεσμα την ανοικτή στάση των Γερμανών μισθοφόρων Νεμίτζων, που σχεδίαζαν να επιτεθούν ακόμη και εναντίον του ίδιου του Ρωμανού. Για να υποταχθούν οι Νεμίτζοι, χρειάστηκε τελικά να επέμβει το σύνολο του αυτοκρατορικού στρατού, ενώ η μοναδική τιμωρία που τους επιβλήθηκε ήταν η τοποθέτησή τους στην οπισθοφυλακή του στρατού αντί της «σωματοφυλακίας», στην οποία τάσσονταν ως τότε²⁷³⁵. Μετά τις συγκεκριμένες δυσκοιλιότητες εξελίξεις ο Διογένης κατευθύνθηκε στην Σεβάστεια «καὶ τὰ πρόσω κεχωρηκῶς ἀπῆι τὴν τῶν

²⁷²⁹ Baudri de Dol, σ. 39: «venerunt quoque ad Caesaream Cappadociae quae ad solum diruta erat: ruinae tamen utcumque subsistentes quanta fuerit illa Caesarea testabantur».

²⁷³⁰ Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 82-84, με σχετικές παραπομπές στις πηγές.

²⁷³¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 122 (για τον Κακίκιο Ανιώτη). Για την επαφή του Alp Arslan με τον Κακίκιο του Κάρσε βλ. την έκδοση του Ματθαίου Εδέσσης της Jérusalem 1869, σ. 180 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 111, σημ. 470. Γενικότερα πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 31-32. -J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 131. -S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 171-172.

²⁷³² Bar Εβραίος, σ. 218.

²⁷³³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 101.24 κ.ε.

²⁷³⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.20-26. Ο Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 161.3 κ.ε., αναφέρει ότι ο Ρωμανός είχε σπεύσει προς την Καισάρεια. Η Κρύα Πηγή ταυτίζεται γενικά με τον Βαθυρρύακα ή Βαθύ Ρύακα. Βλ. W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 267. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 158. Η περιγραφή του Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 146, για την ευρύτερη περιοχή («ἐστὶ γὰρ ὁ τόπος οὐδενὸς τῶν χρηστών τὸ παράπαν ἀπολειπόμενος, τό τε ὕδωρ διειδὲς ἄμα καὶ πότιμον καὶ ψυχρότατον, δένδρα τε συνηρεφῇ μετὰ δαψιλοῦς τῆς πόης ἐκτρέφον καὶ ξυλίσασθαι εὐπορος») εξηγεί την επιλογή της από τον Ρωμανό για την ανάπαυση του εκστρατευτικού του σώματος.

²⁷³⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.1 κ.ε. Πρβλ. J.F. Haldon, *The «kritēs tou stratopedou»: A New Office for a New Situation?*, *TM* 14 (2002), σ. 282-283. Για τους Νεμίτζους βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 95, 124-125, 207, όπου και ειδική βιβλιογραφία.

Ἰβήρων καταλαβεῖν ἐπειγόμενος»²⁷³⁶. Η αναφορά του Χαρσιανού στο σχετικό απόσπασμα του Μιχαήλ Ατταλειάτη για τα ανωτέρω γεγονότα αποτελεί χρονολογικά, εξ όσων γνωρίζουμε, την τελευταία μνεία του θέματος στα αφηγηματικά κείμενα της εποχής²⁷³⁷.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Κακίκιος Ανιώτης έφερε μάλλον ακόμη το 1071 τον παλαιό αρμενικό τίτλο του *άρχοντος των αρχόντων* (εκ του αρμενικού *išxan išxanac*) ή του *βασιλέως των βασιλέων* (αρμ. *šahanšah*), σύμφωνα τουλάχιστον με τις μαρτυρίες των Αρμενίων ιστοριογράφων²⁷³⁸. Ο *šahanšah* Ανιώτης συνέχισε λοιπόν να αναγνωρίζεται από τους Αρμένιους που είχαν εγκατασταθεί στα μικρασιατικά εδάφη της αυτοκρατορίας ως η κεφαλή του αρμενικού έθνους και φυσικά ως *βασιλεύς*, αν και για τους Βυζαντινούς ήταν μάλλον *άρχων των αρχόντων*²⁷³⁹. Ο πρώην ηγεμόνας του Širak/Ανίου είχε επίσης τιμηθεί, σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, με τον βυζαντινό τίτλο του *μαγίστρου*, όταν παρέδωσε το βασίλειό του στην αυτοκρατορία στα μέσα της δεκαετίας του 1040²⁷⁴⁰, αλλά οι αφηγηματικές πηγές δεν διευκρινίζουν, αν έλαβε κάποιο ανώτερο τιμητικό αξίωμα κατά τις δύο δεκαετίες που επακολούθησαν. Γνωρίζουμε ωστόσο από σωζόμενη σφραγίδα του ότι για κάποια χρονική περίοδο χρημάτισε *μέγας δούξ* Χαρσιανού φέροντας παράλληλα τον πολύ υψηλότερο αυλικό τίτλο του *πρωτοπροέδρου (επί του κοιτόνος)*²⁷⁴¹. Ο άλλοτε βασιλεύς του Ανίου έλαβε ενδεχομένως την συγκεκριμένη τιμητική διάκριση και την ανώτατη ηγεσία των στρατιωτικών δυνάμεων του Χαρσιανού μετά την καθεστωτική αλλαγή του 1071-1072, όταν οι

²⁷³⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.16 κ.ε.

²⁷³⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.18. Για την επισήμανση βλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 304.

²⁷³⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 121, 133, 144, 207. –Smbat Sparapet, σ. 33. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 66, σ. 201. Η αψώτερη προέλευση της περσικής ονομασίας του αρμενικού και όχι βυζαντινού τίτλου *šahanšah* ανάγεται στον αρμενικό τύπο «išxanac' išxan», σύμφωνα τουλάχιστον με τους H. Bartikian, Αναγνώριση, σ. 91. –N.G. Garsoïan, Integration, σ. 117, 119, σημ. 241. –K.N. Yuzbašian, Arméniens, σ. 199. Ο τίτλος *šahanšah* παραχωρήθηκε από τον χαλίφη στον ηγεμόνα της οικογένειας των Bagratuni Ašot B' Erkat' ή Errat (βλ. Yovhannēs Drasxankertc'i, έκδ. J.-B. Emin, lxi, 5, αγγλ. μτφρ. K.H. Maksoudian, σ. 212· πρβλ. B. Martin-Hisard, Monde Caucasiens, σ. 371) και υιοθετήθηκε από τους περισσότερους επιγόνους του, αλλά δεν θα πρέπει να συγχέεται κατά την γνώμη μας με τον *išxanac' išxan*, που είναι ο ανάλογος του *άρχοντος των αρχόντων*. Ο Κακίκιος είχε υιοθετήσει στις σφραγίδες του τον τελευταίο τίτλο και όχι τον *šahanšah*, που μάλλον δεν αναγνωριζόταν από τους Βυζαντινούς. Βλ. ανωτ., σ. 127-128, σημ. 646. Για τους Αρμένιους ηγεμόνες του Ανίου που έφεραν τον τίτλο του *šahanšah* βλ. Smbat Sparapet, σ. 79-80. Βλ. επίσης και L. Ališan, Ayrarat, Venezia 1890, σ. 144-145 (επιγραφές ετών 981 και 987). –K' K'onstaneanc', *Vimakan Taregir*, αρ. 9-11, σ. 16 κ.ε., ειδικά για τον 10° αι. Για τις σχέσεις των αρμενικών κρατιδίων με το χαλιφάτο βλ. A.N. Ter-Gevondjan, *Armenija i Arasbskij xalifat*, Erevan 1977, αγγλ. μτφρ. Nina G. Garsoïan: A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagradid Armenia*, Lisbon 1976, ειδικά σ. 59-60. –G. Dédéyan, Les rois bagratides du Sirak et le califat abbaside de Bagdad (884-1045/1055), εν *Il Caucaso*, σ. 169-194.

²⁷³⁹ Οι Het'um B', σ. 1. –Smbat Sparapet, σ. 33-34. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144, 209, αποκαλούν τον Κακίκιο «βασιλέα των Αρμενίων» αναφερόμενοι σε γεγονότα της περιόδου 1065-1079. Πρβλ. N.G. Garsoïan, Integration, σ. 117-119. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 55, ισχυρίζεται ότι όταν ο Δαυίδ Σεναχειρήμ απεβίωσε, κληροδότησε στην Σεβάστεια την κληρονομική του ηγεμονία στο αδελφό του Atom. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τον Κακίκιο Καρσιώτη και την κόρη του Μαρία στην Τζαμανδό.

²⁷⁴⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.28-30.

²⁷⁴¹ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 402.

Δούκες απέκτησαν εκ νέου τον έλεγχο της ύπατης αρχής και αναζητούσαν προφανώς ερεΐσματα και υποστηρικτές στην κεντρική Μικρά Ασία, τόπο καταγωγής του αντιπάλου τους Ρωμανού Δ'. Το μολυβδόβουλλο εξάλλου του Ανιώτη χρονολογείται γενικά στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1070 (ca. 1072-1073)²⁷⁴².

Ο W. Seibt υποστηρίζει ότι ο ασυνήθιστος τίτλος *μέγας δουξ*²⁷⁴³ για τον επικεφαλής κάποιου *θέματος* οφειλόταν στο ότι ο Κακίκιος ηγούνταν των *θεματικών* δυνάμεων του Χαρσιανού, που ωστόσο είχαν μάλλον πάψει πλέον να υφίστανται (ο ερευνητής υπονοεί προφανώς το *τάγμα* της περιοχής), και κάποιων άλλων που βρίσκονταν εκεί ή είχαν δημιουργηθεί πρόσφατα (οι αρμενικές προφανώς δυνάμεις)²⁷⁴⁴. Το πιθανότερο όμως είναι ότι ο Κακίκιος έφερε τιμητικά τον επιθετικό προσδιορισμό «*μέγας*» στο *δουκικό* του αξίωμα ως *šahanšah/άρχων των αρχόντων* και πρώην βασιλεύς του Širak/Ανίου. Η διοικητική ωστόσο αρχή του Κακίκιου στο Χαρσιανόν ενδεχομένως να ξεκίνησε από πολύ παλαιότερα, εφόσον από την εποχή του Πνυέμιου του Ίβηρα, διοικητή του *τάματος* των «Χαρσιανιτών» κατά το 1057, δεν μαρτυρείται κανένας *στρατηγός* της περιοχής έως το 1072 (ούτε στα αφηγηματικά κείμενα, ούτε από το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό, ούτε από άλλες πηγές [λ.χ. επιγραφές]). Ο Ανιώτης είχε ταχθεί μαζί με τον Πνυέμιο υπέρ του Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικού» στην ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1057 για την κατοχή του θρόνου. Η νίκη της αντίπαλης παράταξης του Ισαάκιου Κομνηνού προφανώς αποτρέπει την διατύπωση οποιασδήποτε εικασίας περί ανάθεσης του *θέματος* στον Κακίκιο κατά την περίοδο 1057-1059. Ενδεχομένως όμως κάτι τέτοιο να έλαβε χώρα επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067), καθώς ο τελευταίος ακολούθησε γενικά μια διαφορετική πολιτική συγκριτικά με τον προκάτοχό του στην ύπατη εξουσία. Γνωρίζουμε εξάλλου ότι ο Κακίκιος ήταν σε θέση να δράσει ανεξέλεγκτα με τα αρμενικά του στρατεύματα στην περιοχή κατά το 1065²⁷⁴⁵, ότι είχε πλαισιώσει τον Ρωμανό Διογένη στην Σεβάστεια, όταν ο τελευταίος στρατοπέδευσε εκεί κατά την εκστρατεία του 1069²⁷⁴⁶, και ότι κατά το επόμενο έτος (1070) πραγματοποίησε ανακωχή με τον εμίρη Χρυσόσκουλο, που είχε κατανικήσει εκεί τις δυνάμεις του *κουροπαλάτη* και *στρατη-*

²⁷⁴² Βλ. σχετικά W. Seibt, Gagik II, σ. 165. –J.-Cl. Cheynet, Résistance, σ. 140, σημ. 53.

²⁷⁴³ Το συγκεκριμένο αξίωμα απονεμόταν από τα τέλη του 11^{ου} αι. στον επικεφαλής, αρχιναύαρχο τρόπον τινά, του αυτοκρατορικού στόλου. Βλ. το αναλυτικό και κατατοπιστικό άρθρο της Αικατερίνης Μ. Ρεβάνογλου, Παρατηρήσεις σχετικά με το αξίωμα του μεγάλου δούκός, *Βυζαντινά* 22 (2002), σ. 71-113, όπου και παρατίθενται όλες οι σχετικές πηγές και περαιτέρω ειδική βιβλιογραφία (από τον R. Guiland και άλλους μελετητές). Η Αικατερίνη Μ. Ρεβάνογλου, ό.π., δεν πραγματοποιεί αναφορά στον Κακίκιο και αναφέρει (σ. 76) ως πρώτο μαρτυρημένο *μεγάλο δούκα* τον Ιωάννη Δούκα, γυναικάδελφο του Αλεξίου Α' Κομνηνού, στον οποίο απονεμήθηκε το συγκεκριμένο αξίωμα το 1092, για να αναλάβει την ηγεσία των ναυτικών δυνάμεων που θα διετίθεντο για την καταπολέμηση του Τζαχά.

²⁷⁴⁴ W. Seibt, Gagik II, σ. 163: «Das ungewöhnliche μέγας möchte ich als Indiz dafür deuten, daß Gagik nicht nur die Thementruppen sondern auch andere—etwa bereits in Charsianon stehende oder neu auszuhebende—Truppen unterstanden». Πρβλ. του ίδιου, Integrationspolitik, σ. 344.

²⁷⁴⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 122-123. –Smbat Sparapet, σ. 32-33.

²⁷⁴⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 133.

γού αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού²⁷⁴⁷. Τα συγκεκριμένα στοιχεία συνηγορούν οπωσδήποτε υπέρ της τελευταίας εκδοχής. Ο Κακίκιος έφερε επίσης, όπως προείπαμε, τον υψηλό αυλικό τίτλο του *πρωτοπροέδρου* (επί του κοιτώνος) αλλά και το αξίωμα του *μεγάλου κόμητος του στάβλου*, ενδεχομένως με την αποστολή ή αρμοδιότητα να στρατολογήσει επιπλέον άνδρες στην περιοχή του Χαρσιανού και να χρησιμοποιήσει γι' αυτόν τον σκοπό τα αποθέματα των αυτοκρατορικών στάβλων²⁷⁴⁸.

Οι προσδοκίες της αυτοκρατορικής κυβέρνησης από τον Κακίκιο δεν έμελλε να επαληθευτούν. Ο Ανιώτης αυτονομήθηκε, από ό,τι φαίνεται, ολοκληρωτικά στο Χαρσιανόν κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1070, καθώς η διείσδυση των διαφόρων τουρκικών ομάδων και το στασιαστικό κίνημα του Ουρσελίου στις βορειοδυτικότερες περιοχές απέκοψαν την Κωνσταντινούπολη από την ανατολική Μικρά Ασία και την συνοριακή ζώνη. Η δολοφονία του μητροπολίτη Καισαρείας Μάρκου ενδεχομένως μάλιστα να έλαβε χώρα αυτήν την περίοδο, όπως προείπαμε, και όχι στα μέσα της δεκαετίας του 1060, όπως ισχυρίζονται οι Αρμένιοι χρονογράφοι²⁷⁴⁹. Η αρμενική κυριαρχία στο Χαρσιανόν υπήρξε ωστόσο βραχυρόνια. Μετά την σύλληψη και την εκτέλεση του Ανιώτη στα Κύζιστρα, μεγάλο μέρος των Αρμενίων της ευρύτερης Καππαδοκίας αναζήτησε καταφύγιο στην νοτιότερη Κιλικία, ενώ οι τουρκικές ομάδες κυριάρχησαν στην περιοχή. Θα πρέπει ίσως να αναφερθεί εδώ μία ενδιαφέρουσα, αν και ιστορικά μάλλον αναληθής, αναφορά του μεταγενέστερου τουρκικού έπους *«Dānišmendnāme»*, σύμφωνα με την οποία ένας από τους συντρόφους του γαζή αρχηγού Melik Dānišmend, που λεγόταν Artuhi, ήταν αρχικά χριστιανός και είχε ερωτευθεί την κόρη του «Ελληνα» στρατηγού του Χαρσιανού²⁷⁵⁰.

²⁷⁴⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129, έκδ. Valaršapat 1898, σ. 192-193 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 114, σημ. 493.

²⁷⁴⁸ W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 344.

²⁷⁴⁹ W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 344.

²⁷⁵⁰ Για την επισήμανση βλ. N. Oikonomidès, *Danishmendides*, σ. 195.

Γ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΣ(Σ)ΗΣ

1. Τα προβλήματα της έρευνας σχετικά με την Κα(σ)ή και η διοικητική οργάνωση της περιοχής

Η περιοχή της Κα(σ)σής ή Κάσσης ή Κασής (Kasē, παλαιότ. τουρκ. Gesi ή Efkere, σημ. Bağyurdu²⁷⁵¹), παλαιάς επισκοπής της πρωτόθρονης μητροπόλεως Καισαρείας («*Ἀριαραθείας ἥτοι Κάσσης*»)²⁷⁵², αποτελούσε αρχικά *τούρμα* του *θέματος* Καππαδοκίας, αλλά αποσπάστηκε από αυτό κατά την βασιλεία του Λέοντος ΣΤ' (886-912), μαζί με την πόλη της Καισαρείας και την *τοποτηρησία* της Νύσσης, και εντάχθηκε στο *θέμα* του Χαρσιανού²⁷⁵³. Η συγκεκριμένη διοικητική μεταρρύθμιση χρονολογείται γενικά στα τέλη του 9^{ου} αι. (ca. 890)²⁷⁵⁴ και οφειλόταν μάλλον στην τότε άμεση ανάγκη ενίσχυσης του Χαρσιανού, ιδιαίτερα μετά την ληλασία του *θέματος* και την κατάληψη του κάστρου Υψηλή από τους Άραβες της Ταρσού (ca. 887/88)²⁷⁵⁵. Μία επισκοπική έδρα βρισκόταν στην ανατολικότερη της Κασής Αριαράθεια, η οποία αποκαλούνταν «Kasē» κατά την περίοδο των αραβικών εισβολών²⁷⁵⁶. Η πρόταση ταύτισης του σπηλαίου Κάσιν με την *τούρμα* Κασή από την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη μάλλον δεν φαίνεται να ευσταθεί²⁷⁵⁷. Το σπήλαιο Κάσιν, καταφύγιο του τοπικού πληθυσμού σε περιόδους εισβολών²⁷⁵⁸ και ενίοτε σιτοβολώνας (:)²⁷⁵⁹, ταυτίζε-

²⁷⁵¹ Στα ανατολικά της περιφέρειας του Bağyurdu βρισκόταν η λεγόμενη «Παλαιά Κασσιανή» (Beliges), στο κέντρο η Efkere και στα δυτικά η «Νέα Κασσιανή» (Kesi) βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 202. Για την γεωγραφική θέση της Κασής βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

²⁷⁵² Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 1, αρ. 1, 103. Πρβλ. Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 375. Για την Αριαράθεια λίμνη (σημ. Tuz Gölü) ή Καρατία κατά τον Πορφυρογέννητο βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 64. –Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *ό.π.*, σ. 256.

²⁷⁵³ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 236.108-110: «Ἀπὸ δὲ τοῦ Καππαδοκῶν εἰς τὸ τοῦ Χαρσιανοῦ θέμα ταῦτα τὰ βάνδα μετετέθησαν, ἥτοι ἡ τοῦρμα Κασῆς ἐξ ὁλοκλήρου καὶ ἡ τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας». Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 163, 202. –Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Χαρσιανού*, σ. 302. –Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 67-68. –W. Treadgold, *The Army at the Works of Constantine Porphyrogenitus*, *RSBN* 29 (1992), σ. 94-95. –P. Soustal, *Die "De Administrando Imperio" gennante Laghschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinem Sohn Romanos*, (BG 19), Wien 1995, σ. 242-243.

²⁷⁵⁴ W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 250. –J. Ferluga, *Clisure*, σ. 20. –D. Potache, *Charsianon*, σ. 110. –Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 68.

²⁷⁵⁵ Γεώργιος Μοναχός, σ. 849-850. –Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 354. Πρβλ. Α.Α. Vasiliev, *Arabes II.1*, σ. 121. –Patricia Karlin-Hayter, *When Military Affairs were in Leo's Hands: A Note on Byzantine Foreign Policy (886-912)*, *Traditio* 23 (1967), σ. 19-20 (=Της ίδιας, *Studies in Byzantine Political History*, [VR], London 1981, αρ. XIII). –Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 68. Για την Υψηλή βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 163. –D. Potache, *Charsianon*, σ. 109, σημ. 4.

²⁷⁵⁶ F. Hild, *Strassensystem*, σ. 92, 100. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 202.

²⁷⁵⁷ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 139.

²⁷⁵⁸ Θεοφάνης, σ. 449.10-11.

ται, κατά τους F. Hild και M. Restle, μάλλον με τα Σάσιμα, έναν αφιλόξενο και δυσάρεστο για εκκλησιαστικό άνδρα τόπο, σύμφωνα με ποίημα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού²⁷⁶⁰, αλλά και γνωστή επισκοπή της μητρόπολης των Τυάνων από τις σωζόμενες *Notitiae episcopatum* και τα πρακτικά εκκλησιαστικών Συνόδων²⁷⁶¹.

Τα σωζόμενα μολυβδόβουλλα των *στρατηγών* του *τάγματος* των Κασ(σ)ηγών, όλα του 11^{ου} αι., δημιουργούν οπωσδήποτε εύλογα ερωτηματικά, αν λάβουμε υπόψη ότι η περιοχή της Κασής αποτελούσε τμήμα του Χαρσιανού κατά τον προηγούμενο αιώνα, όπως προαναφέρθηκε. Προφανώς η παλαιά *τούρμα* Κασ(σ)ής υπήρξε κατά την πορεία του 11^{ου} αι. είτε *στρατηγίδα* περιοχή, υπαγόμενη ίσως στον επικεφαλής του Χαρσιανού, είτε ξεχωριστό μικρό *θέμα* υπό την διοίκηση ενός *στρατηγού*. Το πιθανότερο κατά την γνώμη μας είναι ότι ο ανωτέρω αξιωματούχος διέθετε την αποκλειστική στρατιωτική εξουσία στην περιφέρειά του και δεν αποτελούσε υφιστάμενο του διοικητή του Χαρσιανού, εφόσον το τελευταίο *θέμα* δεν είχε τεθεί κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου υπό την διοίκηση *κατεπάνω* ή *δούκα*, εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε²⁷⁶². Πως μπορεί ωστόσο να ερμηνευθεί η στρατιωτική αυτονομία της *τούρμας* Κασής από το Χαρσιανόν και η μετατροπή της σε ξεχωριστή ή μη *στρατηγίδα*, εφόσον μάλιστα η περιοχή δεν βρισκόταν πλησίον του συνόρου, ώστε να κινδυνεύει άμεσα από τις πρώτες τουρκικές εισβολές;

Η εξήγηση της συγκεκριμένης διοικητικής μεταβολής ενδεχομένως να βρίσκεται στην μαζική αρμενική εγκατάσταση στο Χαρσιανόν κατά τα μέσα του 11^{ου} αι., όταν ο Κακίκιος Ανιώτης έλαβε μεταξύ άλλων και εκεί «*χωρία πολυπρόσοδα*»²⁷⁶³. Τον άλλοτε βασιλέα του Ανίου ακολούθησε στις καινούριες του γαίες πλήθος συμπατριωτών του, που πάσχιζαν να ξεφύγουν από τις καταστροφικές τουρκικές επιδρομές στις αρμενικές περιοχές. Ο ίδιος αξιωματούχος ήλεγχε απόλυτα με προσωπικά του αρμενικά στρατεύματα την περιφέρεια της Καισάρειας στα μέσα της δεκαετίας του 1060²⁷⁶⁴ και έφερε το αξίωμα του *μεγάλου δουκός* του Χαρσιανού κατά την δεκαετία του 1070²⁷⁶⁵. Στα νότια του Efkere, στο γεωγραφικό *grosso modo* «κέντρο» της περιφέρειας Bağyurdu, βρισκόταν αργότερα η μονή του Surb Karapet (=Άγιος Πρόδρομος), έδρα του Αρμένιου επισκόπου της Καισάρειας. Περίπου ένα χιλιόμετρο δυτικότερα υπήρχε όμως και άλλη μία αρμενική μονή (του Οσίου Δανιήλ/Daniël), ενώ στο επίσης αρμενικό Surb Parsam δημιουργήθηκε αργότερα η ελληνική

²⁷⁵⁹ W. Ramsay, *Geography*, σ. 356. –F. Hild, *Strassensystem*, σ. 42. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 272.

²⁷⁶⁰ Βλ. εν PG, τομ. 37, στ. 1059-1060 -βλ. σχετικά Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 138, σημ. 178.

²⁷⁶¹ Βλ. σχετικά W. Ramsay, *Geography*, σ. 294. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 272-273.

²⁷⁶² Βλ. τους γνωστούς σε μας διοικητές της περιοχής κατά τον 11^ο αι. στον σχετικό πίνακα της παρούσας μελέτης για τους αξιωματούχους του Χαρσιανού, αρ. 394 κ.ε.

²⁷⁶³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.28-30.

²⁷⁶⁴ Βλ. ανωτ., σ. 439 κ.ε.

²⁷⁶⁵ Βλ. αρ. πίνακα 402.

«monē Asur» (sic)²⁷⁶⁶. Η αρμενική λοιπόν διείσδυση στην ευρύτερη περιφέρεια αλλά και στις γειτονικές περιοχές της (Καππαδοκία, Τζαμανδός, Σεβάστεια κ.ά.) αποδυνάμωσε ιδιαίτερα τον άλλοτε ισχυρό αυτοκρατορικό έλεγχο του κεντρικού και ανατολικού τμήματος του μικρασιατικού υψιπέδου, γεγονός που καθιστούσε απαραίτητη την λήψη διοικητικών και στρατιωτικών μέτρων για την αποτροπή της ολοκληρωτικής απώλειας αυτών των εδαφών, πράγμα που δεν απεφεύχθη κατά τα επόμενα χρόνια. Η τοποθέτηση λοιπόν ενός *στρατηγού* Κασ(σ)ηνών ενδεχομένως πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου. Το *τάγμα* απαρτιζόταν μάλλον από άνδρες ελληνικής καταγωγής, σε αντίθεση με τα αρμενικά στρατεύματα του *μεγάλου δουκός* του Χαρσιανού Κακίκιου Ανιώτη. Κανένας εξάλλου από τους τρεις γνωστούς *στρατηγούς* των Κασ(σ)ηνών δεν έφερε όνομα που να καταδεικνύει άμεσα αρμενική καταγωγή (Κωνσταντίνος, Λέων και Κωνσταντίνος).

Η σφραγίδα του *πατρικίου* και *στρατηγού* Κασ(σ)ηνών Κωνσταντίνου²⁷⁶⁷, που κατά τα φαινόμενα αποτελεί και την χρονικά υστερότερη από όσες διασώζονται, δεν έχει δυστυχώς χρονολογηθεί με ακρίβεια από τον εκδότη της G. Zacos. Τα μολυβδόβουλλα ωστόσο των προγενέστερων *στρατηγών* των Κασ(σ)ηνών, *πρωτοσπαθαρίων* Λέοντος και Κωνσταντίνου, που ανευρέθησαν στην περιοχή της Πρεθσλάβας (Βουλγαρία)²⁷⁶⁸, ανάγονται χρονικά από τον εκδότη τους I. Jordanov στην περίοδο *grosso modo* 1030-1070²⁷⁶⁹. Κατά την γνώμη μας τα στρατεύματα των συγκεκριμένων αξιωματούχων είχαν προφανώς μεταφερθεί στα Βαλκάνια, για να αντιμετωπίσουν τους Πετσενέγους ή τους Ούζους, όπως συνέβη και με

²⁷⁶⁶ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 202, με σχετικές παραπομπές σε ειδικές μελέτες.

²⁷⁶⁷ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 425, σ. 235-236: +KER, Θ,
ΚΩΝCΤΑΝ
ΤΙΝΩΠΑΤ,
CCTPATIΓ,
ΤΩΝΚΑC
.ΗΝΩΝ.

Πρβλ. σχετικά N. Oikonomidès, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 265.

²⁷⁶⁸ Preslav, αρ. 18555, 24580, 24590. Η ανεύρεση των σφραγίδων στην Πρεθσλάβα οφείλεται ενδεχομένως κατά την γνώμη μας στην πιθανή αποστολή των συγκεκριμένων στρατηγών και των ανδρών τους στο βαλκανικό σύνορο της αυτοκρατορίας στον Δούναβη για την αντιμετώπιση των εισβολών των Πετσενέγων και των Ούζων. Γνωρίζουμε εξάλλου με βεβαιότητα από τις πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων ότι τέτοιου είδους μετακινήσεις στρατευμάτων από τις αρμενικές περιοχές του συνόρου αλλά και την κεντρική Μικρά Ασία έλαβαν χώρα στα μέσα του 11^{ου} αι. για την αντιμετώπιση στασιαστικών κινημάτων (Δελεάνου, Τορνικίου) και των ξενικών εισβολών. Βλ. σχετικά Ιω. Σκυλίτζης, σ. 441.61-64. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 68. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 25.14 κ.ε. –Κεκαυμένος, έκδ. B. Wasiliewsky - V. Jernstedt, σ. 22.25 κ.ε., έκδ. G.G. Litavrin, σ. 162.12 κ.ε. Διακεκριμένοι Μικρασιάτες στρατιωτικοί, όπως ο Βασίλειος Αποκάτης, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης και ο Κατακαλόν Κεκαυμένος, έσπευσαν επίσης στο βαλκανικό μέτωπο κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου με μικρασιατικά στρατεύματα, ανάμεσα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν προφανώς και δυνάμεις από την Κασή. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 363.56 κ.ε., 467.4 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 63.1 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 105.

²⁷⁶⁹ I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 360, σ. 172-173.

άλλες μονάδες της Μικράς Ασίας και του ανατολικού συνόρου κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

Εφόσον η χρονολόγηση του I. Jordanon είναι ορθή, τότε η σφραγίδα του *πατρικίου* Κωνσταντίνου θα πρέπει λογικά να αναχθεί στην τελευταία χρονική φάση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην περιοχή, ενδεχομένως στην περίοδο του Μαντζικέρτ. Ο Ν. Οικονομίδης υποστήριξε στο παρελθόν ότι ο *στρατηγός* Κασσιηνών Κωνσταντίνος θα πρέπει λογικά να ταυτισθεί με τον συνονόματο, γνωστό από σωζόμενη σφραγίδα του, *βέστη* και *κατεπάνω* των Λυκανδηγών²⁷⁷⁰. Το μολυβδόβουλλο προέρχεται λοιπόν από κάποια μεταγενέστερη χρονική φάση της σταδιοδρομίας του, αν βέβαια η συγκεκριμένη υπόθεση ισχύει. Το βασικό επιχείρημα του Ν. Οικονομίδη, ο οποίος δεν προβαίνει σε κάποια χρονολόγηση, είναι η ταύτιση των ονομάτων των «κατόχων» των δύο σφραγίδων σε συνδυασμό με εκείνο του προστάτη Αγίου στον εμπροσθότυπο των μολυβδόβουλλων (Άγιος Ευστάθιος)²⁷⁷¹. Ο σχετικά υψηλός τίτλος του κατόχου της πρώτης σφραγίδας για κάποιον που διατέλεσε *στρατηγός* μιας μάλλον ήσσονος σημασίας περιοχής, χωρίς αυτοτελές διοικητικό παρελθόν, *παράμπει* κατά την γνώμη μας σαφώς στο β' ήμισυ 11^{ου} αι., περίοδο από την οποία προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα και το δεύτερο μολυβδόβουλλο του *κατεπάνω* των Λυκανδηγών Κωνσταντίνου. Το συγκεκριμένο λοιπόν γεγονός, όπως και η εγγύτητα της Λυκανδού με την Κασή, συνηγορούν υπέρ της ορθότητας της ανωτέρω πρότασης του Ν. Οικονομίδη.

²⁷⁷⁰ Ν. Oikonomidès, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 265. Για τον *κατεπάνω* Λυκανδηγών Κωνσταντίνο βλ. απ. πίνακα 377.

²⁷⁷¹ Ν. Oikonomidès, ό.π.

Α. ΘΕΜΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ

- ΣΤΡΑΤΗΓΗΣ ΛΟΥΛΟΥ

- ΕΠΙΣΚΕΨΗΣ ΡΟΔΑΝΔΟΥ

1. Η διοικητική συγκρότηση του θέματος Καππαδοκίας και η ιστορική του εξέλιξη έως τον 11^ο αι.

Η Καππαδοκία²⁷⁷² αποτελεί ουσιαστικά το μεγάλο λοφώδες και ορεινό γεωγραφικό τμήμα του κεντρικού μικρασιατικού υψιπέδου ή οροπεδίου, το οποίο εκτείνεται grosso modo από τις ποντι(α)κές Άλπεις έως την οροσειρά του Ταύρου και από την Αλμυρά λίμνη έως τον ποταμό Ευφράτη²⁷⁷³. Κατά την περίοδο του *επαρχιακού* διοικητικού συστήματος, όταν η Μικρά Ασία χωριζόταν, σύμφωνα με τον τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, σε τρεις ευρύτερες *διοικήσεις* (την Ποντική, την Ασιανή και την Ανατολική), οι τρεις *ομώνυμες* επαρχίες (Cappadocia/Καππαδοκία I, II και III) της Καππαδοκίας, με την ευρεία πάντα (lato

²⁷⁷² Η παλαιότερη αναφορά του αρχαίου ονόματος «Καππαδοκία» (sic) απαντά στον Ηρόδοτο, *Ιστορίαι*, έκδ. C. Hude, *Herodoti Historiae*, Oxford 1927 (ανατ. 1975), τομ. 1, σ. 71.2, αλλά και αλλού. Ο Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.23, υποστηρίζει ότι η προέλευση της ονομασίας της Καππαδοκίας είναι περσική. Ο W. Ruge, εν *RE*, τομ. X, σ. 2, αποδίδει επίσης την ονομασία στον περσικό τύπο «Katratuka», που σημαίνει «χώρα των καλών αλόγων». Η σύγχρονη ωστόσο γλωσσική έρευνα αποδίδει την ονομασία της Καππαδοκίας στην χετιτική λέξη «Katwatna», που σημαίνει «Κάτω χώρες» και προσδιόριζε αρχικά τις γεωγραφικές εκτάσεις στα νότια της οροσειράς του Ταύρου, αλλά κατέληξε σταδιακά να υποδηλώνει το μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού της Μικράς Ασίας. Βλ. σχετικά Xavier de Planhol, *La Cappadoce: formations et transformations d'un concept géographique*, εν *Cappadocia*, σ. 25-38.

²⁷⁷³ C. Foss, λ. Cappadocia, *ODB*, τομ. 1, σ. 378. Ο Στράβων, XII, 542, τονίζει ότι τα γεωγραφικά όρια της ευρύτερης περιφέρειας της Καππαδοκίας δεν ήταν σαφώς καθορισμένα κατά την αρχαιότητα και προσδιορίζει τα τελευταία γενικά ως εξής: «πρὸς νότον μὲν τῷ Κιλικίῳ λεγομένῳ Ταύρῳ, πρὸς ἑὼ δὲ τῇ Ἀρμενίᾳ καὶ τῇ Κολχίδι καὶ τοῖς μεταξὺ ἑτερογλώττοις ἔθνεσι, πρὸς ἄρκτον δὲ τῷ Εὐξείνῳ μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἰλίου, πρὸς δύσιν δὲ τῷ τε τῶν Παφλαγόνων ἔθνει καὶ Γαλατῶν τῶν τὴν Φρυγίαν ἐποικισάντων μέχρι Λυκαόνων καὶ Κιλικίων τῶν τὴν τραχείαν Κιλικίαν νεμομένων» -βλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 261. -Του ἴδιου, *Καππαδοκία και Χαρσιανόν*, εν *Ιστορικά* 67 (25 Ιανουαρίου 2001, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 34. Οι αρχαίοι συγγραφείς (π.χ. οι Στράβων, Πολύβιος) κάνουν γενικά λόγο για την Μεγάλη Καππαδοκία που εκτεινόταν από την Καισάρεια (ή Μάζακα, διοικητική έδρα) και τον Ταύρο έως τον Εύξεινο Πόντο και την Ποντική Καππαδοκία με πρωτεύουσα την Αμισό. Ο Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.19 κ.ε., αναφέρει ότι με τον όρο «Καππαδοκία» ο Πολύβιος εννοούσε όλη την έκταση από τον Ταύρο έως τον Εύξεινο Πόντο. Το πολύ μεταγενέστερο *θέμα* Καππαδοκίας ήταν ωστόσο πολύ πιο περιορισμένο γεωγραφικά. Τα όριά του, σύμφωνα με τον Κων. Πορφ., ό.π., σ. 64, έφθαναν έως την Λυκαονία στα νοτιοδυτικά, την Καισάρεια στα βορειοανατολικά, τους Βουκελλάριους στα βορειοδυτικά και τα φρούρια Ροδανδού, Λούλου, Ποδανδού στα νοτιοανατολικά. Βλ. εξάλλου και τον Ibn al-Faqīh al-Hamadānī στην αγγλ. μτφρ. του F.W. Brooks, *Arabic Lists*, σ. 75: «and its first boundary is the mountains of Tarsos and Adana and Al-Massisa [Mopsuestia], and its second the province os Seleukeia, and its third the province of Tulighus [Anatoliki], and its fourth the province of Al-Salamar [Bucellarii] and Kharsana [Charsianon]». Πρβλ. τους *χάρτες* εν *IEE*, τομ. H', σ. 172-173. -Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 29. Βλ. και εδώ στον *χάρτη* αρ. 3.

sensu) γεωγραφική έννοια του όρου, υπάγονταν στην *διοίκηση* της Ποντικής²⁷⁷⁴. Κατά την βασιλεία του Ιουστινιανού Α' (το 536) ένα τμήμα της περιοχής, η «Cappadocia III», συγκρότησε την *επαρχία* «Armenia/Αρμενία II» μαζί με εδάφη της νότιας Αρμενίας²⁷⁷⁵, ενώ οι υπόλοιπες καππαδοκικές περιοχές συνέχισαν να αποτελούν δύο ξεχωριστές, ομόνυμες *επαρχίες*, την «Cappadocia I» και την νοτιότερη «Cappadocia II»²⁷⁷⁶. Κατά την πρώιμη χρονική περίοδο του *θεματικού* θεσμού, οι νότιες και δυτικές περιοχές της «Cappadocia II» υπάγονταν χονδρικά στο αρχικό επιβλητικό *θέμα* των Ανατολικών (συγκροτούσαν μία από τις *τούρμες* του συγκεκριμένου *θέματος*)²⁷⁷⁷. Η «Cappadocia I» και το βόρειο, το ορεινό κεντρικό και το ανατολικό τμήμα της «Cappadocia II» περιλαμβάνονταν από την άλλη *grosso modo* στο *θέμα* των Αρμενιάκων²⁷⁷⁸.

Οι συνεχείς αραβικές επιδρομές στην Μικρά Ασία κατά τον 8^ο αι. επέβαλλαν την στρατιωτική ενίσχυση και φύλαξη των ορεινών περασμάτων στο νότιο τμήμα της χερσονήσου. Για την «*περιστολή της αραβικής επιθετικότητας, εμφανίστηκαν*», όπως σημειώνει ο

²⁷⁷⁴ Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 21 κ.ε. (Ασιανή), 33 κ.ε. (Ποντική), 37 κ.ε. (Ανατολική) -βλ. Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 14, σημ. 11. Πρβλ. την ανάλυση των F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 67 κ.ε.

²⁷⁷⁵ Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 35-37. Η συγκεκριμένη διοικητική προσαρμογή πραγματοποιήθηκε με την Νεαρά 31 του Ιουστινιανού Α' (536). Βλ. Νεαρές Ιουστινιανού Α', Nov. XXXI («Περί διατυπώσεως των τεσσάρων ἀρχόντων Ἀρμενίας»), caput I, ειδικά σ. 236.15 κ.ε. -βλ. Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 14, σημ. 12.

²⁷⁷⁶ Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 35, 36. Πρβλ. J. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σ. 63. -Τ. Λουγγής, *Εισαγωγή*, σ. 46. -Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 14 (και τον *χάρτη* στην σ. 28). Οι πρώτες μνείες των δύο Καππαδοκίων βρίσκονται στην «*Χρονογραφία*» του Ιω. Μαλάλα, έκδ. L. Dindorf, *Ioannis Malalae Chronographia*, (CSHB), Bonn 1831, σ. 406.15-17 (επί Αναστασίου Α'). Βλ. και Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 35-36. Οι τελευταίες αναφορές απαντούν στον Θεοφάνη, σ. 475.5-9. Για σφραγιστικό υλικό από την περίοδο 659-695 βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.1, αρ. 178-179. Ο χωρισμός της Καππαδοκίας σε δύο διοικητικές περιφέρειες αποδίδεται γενικά στον Ουάλεντα (ή Βάλη-εντα), το 372, ο οποίος στόχευε να μειώσει με αυτόν τον τρόπο την επιρροή του Μεγάλου Βασιλείου. Βλ. γενικά W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 281 κ.ε. -Ε. Kirsten, λ. Cappadocia, *Reallexikon für Antike und Christentum*, τομ. 2 (1954), σ. 861-891 και ειδικότερα F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 67. -Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 262, σημ. 20.

²⁷⁷⁷ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 236.83-84: «Ἰστέον, ὅτι ἡ Καππαδοκίας στρατηγὶς τὸ παλαιὸν τούρμα ἦν τῆς τῶν Ἀνατολικῶν στρατηγίδος» -βλ. Τ. Λουγγής, *Επισκόπηση*, σ. 46. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 135. -Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 15.

²⁷⁷⁸ Ο J. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σ. 25, σημ. 2, αναφέρει ως εδάφη του αρχικού *θέματος* των Αρμενιάκων τις *επαρχίες* Παφλαγονίας, Ελενοπόντου, Πόντου Πολεμωνιακού, Cappadocia I, Cappadocia II, Armenia I και Armenia II. Αντιθέτως, ο H. Gelzer, *Themenverfassung*, σ. 25, θεωρεί ότι η «Cappadocia II» δεν ανήκε στο *θέμα* των Αρμενιάκων. Ο Τ. Λουγγής, *Εισαγωγή*, σ. 46, υποστηρίζει, μάλλον υπεραπλουστευτικά, ότι η μία Καππαδοκία υπαγόταν στο Αρμενιακόν και η άλλη στο *θέμα* των Ανατολικών. Η Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 130-132, 135, διαφοροποιείται ωστόσο σαφώς, αναφέροντας ότι η «Cappadocia I», που ανήκε στους Αρμενιάκους, ταυτίζεται με το μεταγενέστερο *θέμα* Χαρσιανού (βλ. εξάλλου Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 236.90-91: «Ἰστέον, ὅτι ἡ τοῦ Χαρσιανοῦ στρατηγὶς τούρμα ἦν τὸ παλαιὸν τῆς τῶν Ἀρμενιάκων στρατηγίδος» -πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 263, 268. -Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 348. -Τ. Λουγγής, *ὁ.π.*, σ. 46. -Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Χαρσιανού*, σ. 299 κ.ε.), ενώ τα εδάφη της *επαρχίας* «Cappadocia II» «μοιράστηκαν» κατά πάσα πιθανότητα ανάμεσα στα πρώτα *θέματα* των Ανατολικών και των Αρμενιάκων.

Π.Α. Γιαννόπουλος, «οι πρώτες κλεισούρες, δηλαδή τούρμες ορεινών περιοχών, οι οποίες επιφορτίστηκαν με το έργο της φύλαξης των ορεινών διαβάσεων. Προ του 813 και πιθανόν το 806, η κεντρική Καπαδοκία οργανώθηκε σε κλεισούρα, που δεν αποκλείεται να είναι και η πρώτη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας». Η συγκεκριμένη κλεισούρα περιλάμβανε δύο τούρμες, το Κόρον, στρατηγείο της καινούριας μονάδας, και την Νίγη και ανέλαβε την προστασία των κεντρικών περιοχών της Μικράς Ασίας από τις αραβικές διεισδύσεις. Μαζί της συνεργαζόταν η ανατολικότερη τούρμα της Κασής, που υπαγόταν στους Αρμενιάκους αλλά δεν έγινε κλεισούρα, επειδή δεν αποτελούσε πρώτη γραμμή άμυνας²⁷⁷⁹.

Οι καπαδοκικές περιοχές του θέματος των Ανατολικών («μικρά Καπαδοκία»,²⁷⁸⁰) συγκρότησαν τελικά ένα ξεχωριστό θέμα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αι., πιθανότατα για την ενίσχυση των συνοριακών περιοχών της αυτοκρατορίας ενόψει του νέου επερχόμενου κύματος αραβικών εισβολών, που κορυφώθηκε περίπου στο 830. Πιθανός χρονικός *terminus ante quem* για την δημιουργία της νέας διοικητικής-στρατιωτικής μονάδας αποτελεί το στασιαστικό κίνημα του Θωμά του Σλάβου (823), αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι για το συγκεκριμένο ζήτημα έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις²⁷⁸¹. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η πραγματεία «Περὶ Θεμάτων» του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρο-

²⁷⁷⁹ Π.Α. Γιαννόπουλος, Θέμα Καπαδοκίας, σ. 22, 24. Για την χρονολόγηση πριν το 813 βλ. και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 127.

²⁷⁸⁰ Στην επιτομή των «Γεωγραφικών» του Στράβωνος «Χρηστομάθεια» (9^{ος} αι.), έκδ. C. Müller, *Geographi Graeci Minores*, Paris 1855, τομ. 2, σ. 599, η λεγόμενη «Ποντοκαπαδοκία» είναι αυτή που προσδιορίζεται ως «μικρά», ενώ η «μεγάλη» είναι η «πρὸς τῷ Ταύρῳ Καπαδοκία» -βλ. για την επίσημανση Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καπαδοκίας, σ. 261, 265. Ο διαχωρισμός όμως «μεγάλης» και «μικράς» Καπαδοκίας κατά τους «παλαιούς» μνημονεύεται από τον Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.16 κ.ε., που προσδιορίζει ως εξής τα όρια της πρώτης: «(...) ἀπὸ Καισαρείας καὶ τοῦ Ταύρου καὶ ἕως τῆς Ποντικῆς θαλάσσης, ἣν διορίζει Ἄλως μὲν ποταμὸς ἐκ δυσμῶν, Μελιτηνὴ δὲ ἐξ Ἀνατολῶν». Ο ίδιος συγγραφέας, σ. 64.37, υποστηρίζει, σε αντίθεση με τον Στράβωνα, ότι το νότιο τμήμα της Καπαδοκίας είναι η «μικρά δὲ Καπαδοκία, ἣ νῦν χρηματίζουσα εἰς θέμα». Κατά τον Π.Α. Γιαννόπουλο, Θέμα Καπαδοκίας, σ. 20, όμως «η Καπαδοκία για την οποία μιλά η *Περὶ θεμάτων* πραγματεία είναι ένα συνονθύλευμα στοιχείων από διάφορες πηγές και εποχές που δεν συνυπήρξαν ποτέ».

²⁷⁸¹ Ο Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καπαδοκίας, σ. 263, θεωρεί το έτος 823 ως *terminus post quem* για την δημιουργία του θέματος. Μάλλον όμως πρόκειται για λάθος εκ παραδρομής, εφόσον οι Καπαδόκες αναφέρονται ως ξεχωριστό στράτευμα κατά το 813 από τον Θεοφάνη, σ. 500.13-14, ενώ ο Θεόδωρος Στουδίτης αναφέρεται σε επιστολή του που χρονολογείται κατά το 819 στην ύπαρξη πέντε μικρασιατικών θεμάτων, χωρίς πάντως να τα κατονομάζει. Βλ. *Theodori Studitae Epistulae*, έκδ. G. Fatouros, (CFHB 31/1-2), Berlin 1991, αρ. 407,53, σ. 566. Βλ. εξάλλου την ακριβώς αντίθετη αναφορά του Στ. Λαμπάκη, ό.π., σ. 266. Οι J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*, σ. 85, σημ. 21, θεωρούν επίσης ότι το θέμα Καπαδοκίας συγκροτήθηκε κάπου ανάμεσα στα 830-863. Η άποψη αυτή στηρίζεται προφανώς στις δύο πρώτες σαφείς αναφορές στρατηγού Καπαδοκίας από τον Θεοφάνη, σ. 120.10 και την Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 181. Οι Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β΄1, σ. 295. -Ν. Οικονομίδης, *Listes*, σ. 34 και 48, σημ. 24. -Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 41, φαίνεται να κλίνουν υπέρ της προωμότερης χρονολογίας (830), ενώ οι J. Ferluga, *Tematskog urečjenja*, σ. 61, 82, 94. -Α. Pertusi (έκδ.), Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 121. -Δ. Ζακυθινός, *Ιστορία*, σ. 253, 338, υπέρ της δεύτερης (863). Για μία επισκόπηση των απόψεων των μελετητών βλ. Π.Α. Γιαννόπουλος, Θέμα Καπαδοκίας, σ. 13-14. Για το κίνημα του Θωμά του Σλάβου βλ. P. Lemerle, *Thomas le Slave*, *TM* 1 (1965), σ. 255-297, όπου και σχετικές αναφορές για την συγκρότηση του θέματος Καπαδοκίας.

γέννητου δεν εμπεριέχει ξεχωριστά κεφάλαια διαπραγμάτευσης για τα θέματα Καππαδοκίας και του γειτονικού Χαρσιανού, στα οποία γίνονται μόνο κάποιες περιορισμένες αναφορές στο τμήμα του κειμένου που αναφέρεται στο Αρμενιакόν²⁷⁸². Το συγκεκριμένο αξιοσημείωτο γεγονός έχει ερμηνευθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους από τους σύγχρονους ερευνητές. Ο G. Ostrogorsky θεωρούσε ότι η παράλειψη της αναφοράς των δύο θεμάτων έγινε εκ παραδρομής και όχι σκόπιμα²⁷⁸³, πράγμα μάλλον απίθανο κατά την γνώμη μας. Ο T. Pratsch διατύπωσε την επίσης μη πειστική εικασία ότι το «*Περὶ Θεμάτων*» περιείχε αρχικά ιδιαίτερο κεφάλαιο περί Καππαδοκίας, που όμως μετατοπίστηκε αργότερα και συνενώθηκε με εκείνο για το Αρμενιакόν²⁷⁸⁴. Ο A. Rambaud είχε υποστηρίξει ότι το Χαρσιανόν και η Καππαδοκία συνενώθηκαν για ένα διάστημα επί Πορφυρογέννητου με τους Αρμενιάκους²⁷⁸⁵, άποψη που διαθέτει ορισμένα στοιχεία υπέρ αυτής σύμφωνα με τον Στ. Λαμπάκη²⁷⁸⁶. Ο Π.Α. Γιαννόπουλος παρατηρεί από την άλλη ότι η πραγματεία «*Περὶ Θεμάτων*» δημιουργεί την εντύπωση ότι η Καππαδοκία και το Χαρσιανόν δημιουργήθηκαν από την διαίρεση του Αρμενιакού και ότι η τελευταία ήταν ακόμη τότε πρόσφατη πράξη²⁷⁸⁷. Σε ό,τι αφορά ειδικά στο Χαρσιανόν, η Β. Βλυσίδου υποστήριξε εμμέσως και σχετικά πρόσφατα ότι η μη ειδική αναφορά του από τον Πορφυρογέννητο οφειλόταν ίσως σε πολιτικούς λόγους και πιο συγκεκριμένα «στην άσχημη τροπή που πήρε για την δυναστεία του η επιλογή των προγόνων του αλλά και του ίδιου να αυξήσουν υπέρμετρα τη δύναμη του Χαρσιανού και των γόνων του»²⁷⁸⁸.

²⁷⁸² Βλ. σχετικά Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 63.12-65.67

²⁷⁸³ G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τομ. 2, σ. 293, σημ. 98.

²⁷⁸⁴ A. Pratsch, *Untersuchungen*, σ. 92-97. Για το μη πειστικό της άποψης του A. Pratsch πρβλ. και Στ. Λαμπάκη, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 159, σημ. 2.

²⁷⁸⁵ A. Rambaud, *Porphyrogénète*, σ. 177-178, 190.

²⁷⁸⁶ Στ. Λαμπάκη, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 259.

²⁷⁸⁷ Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 15, ο οποίος επισημαίνει τον όρο «ἀρτίως» που χρησιμοποιεί ο Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 65.43, για την δημιουργία του θέματος Καππαδοκίας.

²⁷⁸⁸ Βλ. Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 102-103, που αναφέρεται μάλλον στην προσχώρηση ορισμένων, υποτίθεται εμπίστων, συντρόφων του Λέοντος ΣΤ΄ στον Λακαηνό (Πόθος και Λέων Αργυρός, αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Αρέθας) και στην παρουσία του Ιωάννη Κουρκούα στην Καισάρεια, διοικητική έδρα του Χαρσιανού. Βλ. εν της ίδιας, ό.π., σ. 88 κ.ε., με παραπομπές στις πηγές και στην σύγχρονη βιβλιογραφία. Οι Αργυροί κατάγονταν από την Καππαδοκία και διέθεταν γαίες στα θέματα Χαρσιανού και Ανατολικών. Βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μικρασιατική προσωπογραφία*, σ. 42. –J.-F. Vannier, *Argyroi*, ειδικά σ. 22 κ.ε. Σε ό,τι αφορά το Χαρσιανόν και την Καππαδοκία, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τον Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 236, αποτελούσαν τις μοναδικές περιφέρειες που είχαν κερδίσει επιπλέον εδάφη επί Λέοντος ΣΤ΄. Οι υπόλοιπες μεταβολές αφορούσαν μετατροπές *κλεισουργιών* σε *θέματα*. Η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση αποδίδεται από τον Στ. Λαμπάκη, *Θέμα Χαρσιανού*, σ. 302, σε προσπάθεια ενίσχυσης του δυναμικού του Χαρσιανού και της Καππαδοκίας από τον ανωτέρω αυτοκράτορα, εξαιτίας των απωλειών που υπέστησαν οι δυνάμεις τους από την εκστρατεία του 883 στην Ιταλία (βλ. γι' αυτήν *Συνέχεια Θεοφάνη*, σ. 312.15 κ.ε. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 160.65 κ.ε.) και από τις αραβικές εισβολές. Η Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 65 κ.ε., επισημαίνει και τους πολιτικούς λόγους που ώθησαν τους δύο πρώτους «Μακεδόνες» αυτοκράτορες στην ενδυνάμωση του Χαρσιανού.

Οι πληροφορίες του Πορφυρογέννητου, που αντιγράφει τον Συνέκδημο Ιεροκλέους για τις πόλεις της Καππαδοκίας, δεν θα πρέπει να μας παραπλανήσουν σχετικά με την έκταση του *θέματος*, καθώς τα περισσότερα από τα συγκεκριμένα αστικά κέντρα, στην κεντρική και νότια Μικρά Ασία, είχαν καταστραφεί από τις αραβικές εισβολές. Ο Π.Α. Γιαννόπουλος επισήμανε ωστόσο σε αυτό το σημείο την αξία των μαρτυριών των αραβικών πηγών της εποχής (του Ibn *Khurradādhbih* [ca. 845-848, βίος ca. 825-912], του Ibn al-Faqīh [βίος β' μισό 9^{ου} αι.-† post 902/03] και του Kodāma [ca. 930, βίος 873-† ca. 932-948])²⁷⁸⁹ για τον προσδιορισμό της πραγματικής έκτασης του *θέματος*. Ο ίδιος κατέληξε ότι το αρχικό *θέμα* Καππαδοκίας *απαρτιζόταν* από τις *τούρμες* του Κόρου, της Νίγδης και της Κασής. Η δημιουργία της νέας στρατιωτικής μονάδας οφειλόταν στις αδυναμίες της παλαιότερης αμυντικής διάταξης που άφηνε κατά τον ίδιο ερευνητή εκτεθειμένες τις πόλεις της νότιας Καππαδοκίας. Μετά την καταστολή της επίσης καταστροφικής για την περιοχή στάσης του Θωμά του Σλάβου, ο Μιχαήλ Β' ήταν πλέον σε θέση να αναδιαρθρώσει διοικητικά και στρατιωτικά την περιοχή. Το νέο *θέμα* συμπεριέλαβε τότε την προαναφερθείσα Κασή και την *τοποτηρησία* της αρχαίας Νύσσας από το Αρμενιακόν καθώς και την *τούρμα* του Λούλου από το *θέμα* των Ανατολικών²⁷⁹⁰.

Το φημισμένο φρούριο του (Μεγάλου) Λούλου (αραβ. Lu'lu'a, αρμ. Soulndah ή Lulnday, σημ. Çanakçi Kale ή Gedelli Kale) βρισκόταν στην «Μικρά Καππαδοκία»²⁷⁹¹, ανάμεσα περίπου στην Ηράκλεια-Κύβιστρα και την Ποδανδό, στα νοτιοανατολικά των αρχαίων Τυάνων και στα βόρεια των Πυλών της Κιλικίας²⁷⁹². Το στρατηγικό σπουδαίο έως και τον 10^ο αι. Λούλον ήταν κτισμένο σε ερυμνό και πετρώδες όρος και αποτελούσε τον πρώτο κατά σειρά σταθμό φρυκτωριών που ειδοποιούσαν την Κωνσταντινούπολη για τυχόν μείζονες αραβικές διεισδύσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Το φρούριο είχε απολεσθεί στους Άραβες κατά τα μέσα του 9^{ου} αι. αλλά ανακαταλήφθηκε από τον Βασίλειο Α' το 877/78²⁷⁹³ και παρέμεινε υπό τον έλεγχο της αυτοκρατορίας έως και τον 11^ο αι. βρισκόμενο όμως πλέον σε σχετική αφάνεια²⁷⁹⁴. Κατά τον 11^ο μαρτυρείται η αρμενική επισκοπή

²⁷⁸⁹ Ibn *Khurradādhbih*, σ. 80. –Kodāma, σ. 197 κ.ε. –Ibn al-Faqīh al-Hamadānī, *Kitāb al-Buldān* (=Το βιβλίο των χωρών), έκδ. M.-J. De Goeje, ό.π., σ. 75. Για όλους αυτούς βλ. A.G.C. Savvides, *Moslem Sources*, σ. 115 κ.ε.

²⁷⁹⁰ Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 20 κ.ε., 26.

²⁷⁹¹ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 64.40.

²⁷⁹² Για την γεωγραφική του θέση βλ. τους χάρτες των I.E. Καραγιαννόπουλου, *Χάρται*, αρ. 16. –*IEE*, τομ. Η', σ. 173. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*. –J.F. Haldon, *Palgrave Atlas*, σ. 109. Βλ. και στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

²⁷⁹³ Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 277-278 –βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 44, σ. 121. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 223.

²⁷⁹⁴ Βλ. γι' αυτό W. Brandes, *Städte*, σ. 113-114. –F. Hild, *Strassensystem*, σ. 53-54. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 223-224. –*D.O. Seals IV*, αρ. 44, σ. 121. Το Λούλον ταντίζεται από μερικούς ερευνητές (βλ. E.W. Brooks, *The Campaign of 716-717 from Arabic Sources*, *JHS* 19 [1899], σ. 21. –M. Graebner, *The Slavs in Byzantine Population Transfers of the Seventh and Eighth Centuries*, *Études*

Lulenday ή Lulnday, που ενδεχομένως ταυτίζεται με το Λούλον²⁷⁹⁵. Η περιοχή είχε κατά συνέπεια δεχθεί Αρμένιους μετανάστες, όπως συνέβη και με την ευρύτερη Καππαδοκία.

Επί Λέοντος ΣΤ' (886-912) ενσωματώθηκαν στο θέμα Καππαδοκίας τα βάνδα ή τοποτηρησίες Βάρετας, Βαλδαδώνας²⁷⁹⁶, Ασπονάς και Ακαρκούς, που προέρχονταν στο σύνολό τους από το θέμα Βουκελλαρίων, καθώς και οι τοποτηρησίες Ευδοκιάδος²⁷⁹⁷, Αγίου Αγαπητού, Αφραζείας από το θέμα Ανατολικών. Οι συγκεκριμένες περιοχές, που βρίσκονταν στα βόρεια της μεγάλης λίμνης Tatta (ελλ. Καραλίτις), συναποτελέσαν μία καινούρια καππαδοκική *τούρμα* που ονομαζόταν «Κόμματα»²⁷⁹⁸. Το θέμα Καππαδοκίας απώλεσε ωστόσο την «*τούρμα Κασής ἐξ ὁλοκλήρου*» και την «*τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας*», που υπήχθησαν στο Χαρσιανόν²⁷⁹⁹.

Οι συνεχείς αραβικές επιδρομές κατά τον 8^ο και τον πρώιμο 9^ο αι. είχαν μετατρέψει εν πολλοίς την ευρύτερη Καππαδοκία σε μία σχεδόν ερημική περιοχή με σχετικά λίγες πόλεις²⁸⁰⁰. Η περιοχή ανέκαμψε βέβαια μερικώς κατά τους επόμενους αιώνες, αλλά συνέχισε να είναι αραιοκατοικημένη, συγκριτικά με την δυτική Μικρά Ασία, γεγονός που εξηγεί μερικώς την μεταγενέστερη αυτοκρατορική επιλογή της εγκατάστασης των Αρμενίων στην

balkaniques 11.1 [1975], σ. 45, 50), με την λεγόμενη «πόλη των Σλάβων» που αναφέρουν οι αραβικές πηγές. Ο Αραβας στρατηγός Αβδεραχμάν ('Abd al-Rahman bin Khalid bin al-Walid) είχε παρασύρει με το μέρος του 5.000 Σλάβους μετά από επιδρομή του στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και τους εγκατέστησε στην περιοχή της συριακής Απάμειας. Βλ. Θεοφάνης, σ. 348.18. Οι συγκεκριμένοι Σλάβοι θα πρέπει να ταυτιστούν μάλλον με τους άνδρες που είχε αιχμαλωτίσει ο Κώνστας Β', όταν είχε εκστρατεύσει εναντίον των βαλκανικών Σκλαβηνίων το 658. Βλ. Θεοφάνης, σ. 347.6. Πρβλ. γενικότερα Αικ. Χριστοφίλοπου, *Ιστορία*, τομ. Β' 1, σ. 363 (κειμ. και σημ. 3). Το «Λούλος» απαντά ως οικογενειακό επίθετο. Για σφραγίδες μελών της οικογένειας, από τον 11^ο κυρίως αι., βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 403, σ. 260-261.

²⁷⁹⁵ Step'anos Taronetzi, βιβλ. Γ', κεφ. 31, σ. 141. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 44 κ.ε., 68 κ.ε. –J. Markwart†, *Die Entstehung der armenischen Bistümer. Kritische Untersuchung der armenischer Überlieferung*, hrsg. J. Messina, (Orientalia Christiana 27/2), Roma 1932, σ. 152 [16]. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 223. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 26.

²⁷⁹⁶ Βλ. γι' αυτές Β. Κουταβά-Δελιβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 273-275.

²⁷⁹⁷ Βλ. σχετικά Α. Alboyadjian, «*Ιστορία της αρμενικής Ευδοκιάδος*», (στα αρμενικά), Cairo 1952. – Β. Κουταβά-Δελιβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 338.

²⁷⁹⁸ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 236.92-100. Πρβλ. Π.Α. Γιαννόπουλος, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 25. –Β. Κουταβά-Δελιβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 406.

²⁷⁹⁹ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 236.108-110. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 263. Για την Κασή ή Κάση (Kasē) βλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 202, με παράθεση σχετικής βιβλιογραφίας. Μια ακόμη *τούρμα* της Καππαδοκίας μας είναι γνωστή από επιγραφή που μνημονεύει τον διοικητή της *σαθαροκανδιδάτο* και *τουρμάρχη* Χριστόφορο Παδιάτη. Βλ. Irène Beldiceanu-Steinherr, *Une tourme révélée par l'inscription de l'église Egri Taş de Cappadoce. Avec la collaboration de Nicole Thierry*, *JÖB* 38 (1988), σ. 395-420, ειδικά 401-404.

²⁸⁰⁰ Ibn Hawqal, τομ. 1, σ. 196 κ.ε. –Ανώνυμος, *Hudūd al-'Ālam*, έκδ. V. Minorsky, London 1937, σ. 157 –βλ. P. Charanis, *Breakdown*, σ. 5, σημ. 16. Το «*Hudūd al-'Ālam*» αποτελεί συμπληρωματικό γεωγραφικό έργο που συντέθηκε στα περσικά γύρω στο 982 και αντλεί από παλαιότερους Άραβες γεωγράφους. Και οι δύο συγγραφείς αναφέρονται στην σπανιότητα των πόλεων στην κεντρική Μικρά Ασία, ενώ ιδίως ο Ibn Hawqal κάνει λόγο για τον ορεινό της χαρακτήρα, την ύπαρξη φρουρίων, τρωγλοδυτικών οικισμών, χωρίων σε απόρριτα σημεία, και οίκων μέσα σε βράχια ή σε υπόγειες τοποθεσίες.

ευρύτερη περιοχή²⁸⁰¹. Τα αρχαία Τύανα (ή Χριστούπολις, σημ. Kemerhisar, παλαιότ. Denee), μητροπολιτική έδρα της παλαιάς επαρχίας «Cappadocia II» από τον 4^ο αι.²⁸⁰² που βρισκόταν σε απόσταση 65 χλμ. από τις Πύλες της Κιλικίας, αλώθηκαν από τους Άραβες το 709²⁸⁰³ και είχαν εγκαταλειφθεί²⁸⁰⁴, καθώς βρίσκονταν στον γεωγραφικό άξονα που ακολούθουσαν οι τελευταίοι για τις εισβολές τους στην Μικρά Ασία. Οι κάτοικοι των Τυάνων μετακινήθηκαν στην ασφαλέστερη Μάγινδα²⁸⁰⁵. Το ίδιο συνέβη και με την επισκοπή ης μητροπόλης των Τυάνων Φαυστινόπολη, που καταστράφηκε κατά τις πρώτες αραβικές εισβολές και επισκιάστηκε τελικά από το γειτονικό κάστρο του (Μεγάλου) Λούλου²⁸⁰⁶. Η κοντινή Ηράκλεια-Κύβιστρα (σημ. Tont Kalesi) είχε επίσης καταστραφεί²⁸⁰⁷. Τα υπόλοιπα σημαντικά αστικά κέντρα της Καππαδοκίας, όπως η Μωκι(σ)σός²⁸⁰⁸, η Νύσσα²⁸⁰⁹, η Ναζιαν-

²⁸⁰¹ Η εγκατάσταση ξένων πληθυσμών στην Μικρά Ασία για την δημογραφική της ενίσχυση υπήρξε πολύ παλαιά αυτοκρατορική πρακτική. Βλ. P. Charanis, *Breakdown*, σ. 4 κ.ε. Γενικά για τις καταστροφές μικρασιατικών πόλεων από τους Άραβες βλ. E.W. Brooks, *The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources*, *JHS* 18 (1898), σ. 193 κ.ε., 198 κ.ε. –Του ίδιου, *Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids*, *HER* 15 (1900), σ. 734, 740, 745. Επιπρόσθετη και πιο πρόσφατη βιβλιογραφία στις επόμενες υποσημειώσεις.

²⁸⁰² J. Darrouzès, *Notitiae*, *notitia* 1, στ. 19, σ. 204. Κατάλογος των μητροπολιτών Τυάνων εν G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica*, τομ. 1, σ. 30-31. Βλ. και τις βούλλες εν *D.O. Seals IV*, σ. 124-125.

²⁸⁰³ A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 56.

²⁸⁰⁴ Ο Θεοφάνης, σ. 377.13, αναφέρει για τα Τύανα ότι «ἀποτελοῦσε ἔρημον πόλιν ἕως τοῦ νῦν». Πρβλ. όμως τις σχετικές παρατηρήσεις της E. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων σ. 136-137. Γενικά για τα Τύανα βλ. L. Zgusta, *Kleinasien Ortsnamen*, Heidelberg 1984, σ. 637-638. –C. Foss, λ. Tyana, *ODB*, τομ. 3, σ. 2130. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 298 κ.ε. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 589. –*D.O. Seals IV*, αρ. 47, σ. 124.

²⁸⁰⁵ W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 449. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 258. –F. Hild, *Strasensystem*, σ. 52. –E. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων σ. 137-139. –Π.Α. Γιαννόπουλος, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 18-19.

²⁸⁰⁶ A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 56. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 594.

²⁸⁰⁷ Για την καταστροφή αυτών πόλεων βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 188-189, 298. –W. Brandes, *Städte*, σ. 121. –P.E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802-811)*, Athens 1987, σ. 203-212. –W. Treadgold, *Revival*, σ. 144-145. –I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 191-192. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'1, σ. 174. –Θ.Κ. Κορρές, *Λέων Ε'*, σ. 38. Ο πληθυσμός των Τυάνων κατέφυγε μάλλον στην κοντινή Νίγη (βλ. F. Hild - M. Restle, ό.π., σ. 243) ή Μάγινδα (βλ. A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 56), ενώ της Φαυστινούπολης στο φρούριο Λούλον. Βλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 269. Για τα Κύβιστρα βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 188-190. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 415.

²⁸⁰⁸ Για την Μωκισσό ή Μωκησό (ή Ιουστιν[ιαν]ούπολις, κοντά στο σημερ. Viranşehir) βλ. W. Ruge, λ. Mokissos, *RE* XV/2 (1932), σ. 2514-2515. –A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971, σ. 186-187. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 238-239. –W. Brandes, *Städte*, σ. 118. Ο Ιουστινιανός Α' είχε καταστήσει την Μωκησό οχυρωμένο στρατιωτικό κέντρο. Βλ. C. Foss, λ. Cappadocia, *ODB*, τομ. 1, σ. 378. Η πόλη αναδείχθηκε σε μητροπολιτική έδρα της επαρχίας «Cappadocia II» πριν από το 536. Βλ. J.D. Mansi, *Collectio*, τομ. VIII, σ. 877-878 (αναφορά του μητροπολίτη της στα πρακτικά της συνόδου που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από 2 Μαΐου έως 4 Ιουνίου του 536). Ο Συνέκδημος Ιεροκλέους, σ. 701.1, αναφέρει την παλαιά *ρεγεόνα* Μουκισσού της συγκεκριμένης επαρχίας –βλ. για την επισήμανση Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 153, σημ. 860. Βλ. επίσης στις ίδιες, σ. 132-133 (κειμ. και σημ. 734), 279.

ζός²⁸¹⁰, τα Σάσιμα (κοντά στο σημερ. Hasanköy)²⁸¹¹, τα Βασιλικά Θερμά²⁸¹², η Παρνα(σ)ός (πλησίον του σημερ. Parlasan)²⁸¹³, η Ρεγέδωρα (ή Ρεγεών Δόαρα ή Δόαρα ή Δώρα, αραβ. Durra)²⁸¹⁴, αναφέρονται κυρίως στα πρακτικά των Οικουμενικών συνόδων, που μνημονεύουν τους επισκόπους των ανωτέρω περιοχών, και στις εγγραφές των *Notitiae episcopatum*²⁸¹⁵. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις συγκεκριμένες πόλεις είναι δυστυχώς περιορισμένες, καθώς οι μαρτυρίες των πηγών είναι εξαιρετικά αποσπασματικές και οι ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί στην κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία είναι ακόμη ελάχιστες²⁸¹⁶. Η μελλοντική αρχαιολογική έρευνα θα δια φωτίσει οπωσδήποτε περισσότερο την ιστορική εξέλιξη αυτών των αστικών κέντρων, όπως έγινε για παράδειγμα ήδη με το Αμόριο (αραβ. ‘Ammūriya, Amūrīn, τουρκ. Amūriyye, σημ. Hisar) και άλλες πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας²⁸¹⁷. Είναι πάντως αδιαμφισβήτητο ότι αρκετές πόλεις της κεντρι-

²⁸⁰⁹ Η Νύσσα είχε παρακμάσει μετά τον 4^ο αι. Ο πολύ μεταγενέστερος Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 95, την αναφέρει ως φρούριο για το έτος 838, αλλά τελείως ερειπωμένο. Πρβλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 246-248. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β’, σ. 475.

²⁸¹⁰ Βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 244-245. Η Ναζιανζός ανυψώθηκε το 1071 από επισκοπική σε μητροπολιτική έδρα. Βλ. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 155.3. Πρβλ. H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, *BZ* 2 (1893), σ. 67. –V. Grumel, *Regestes*, τομ. 1.3, αρ. 899. –F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 974, σ. 56 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία).

²⁸¹¹ Βλ. γι’ αυτά W. Ramsay, *Geography*, σ. 294. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 272-273.

²⁸¹² Για τα Βασιλικά Θερμά ή Θερμά ή Θέρμαι Βασιλικαί ή Θερμ(η)νών πόλεις (κοντά στο σημερ. Sarıkaya) βλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 156-157.

²⁸¹³ Βλ. σχετικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 252-254. –E. Κουντούρα, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 135, 139. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β’, σ. 492.

²⁸¹⁴ Βλ. E. Κουντούρα, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 135, 139. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 171-172 (Δόαρα).

²⁸¹⁵ Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 268-269. Αναλυτικότερα βλ. E. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 134 κ.ε. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 73-75.

²⁸¹⁶ J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 72, 74. Σχετικό υπήρξε το αντικείμενο του διεθνούς συνεδρίου *Urban and Rural Settlement in Anatolia and the Levant, 500-1000 AD: New Evidence from Archaeology*. *Byzantine Spring Symposium 2005, April 22-24*, υπό την οργάνωση των C. Foss - J. Koder και με συμμετοχές των M. Decker, M. Waelkens, G. Yarinliorgu, E. Ivison, M. Mundell Mango, M. Whittow, C.S. Lightfoot κ.ά.

²⁸¹⁷ O P. Charanis, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire. Collected Studies*, London 1972, αρ. 1, σ. 8. –Του ίδιου, *Breakdown*, σ. 6, 8, θεωρούσε ότι η πόλη διέθετε περίπου 40.000 κατοίκους κατά την μέση βυζαντινή περίοδο, αλλά ο συγκεκριμένος αριθμός είναι μάλλον υπερβολικός. Για τις ανασκαφικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στο Αμόριο και τα σχετικά επιστημονικά πορίσματα βλ. R.M. Harrison, *Amorium 1987. The Second Preliminary Report*, *An. Stud.* 40 (1990), κυρίως σ. 115-116. –C.S. Lightfoot, *Amorium, Unearthing a Byzantine City*, *Minerva* 5.1 (1994), σ. 14-16. –Του ίδιου, *The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: the Archaeological Evidence from Amorion*, εν *H βυζαντινή Μ. Ασία*, σ. 303-320, ειδικά 306-307. –Του ίδιου, *The Survival of Cities In Byzantine Anatolia. The Case of Amorion*, *Byz.* 68.1 (1998), σ. 56-71. –M. Gill κ.ά., *Amorium Reports, Finds I: The Glass (1987-1997)*, (BAR 1070), Oxford 2002. –*Amorium Reports II. Research Papers and Technical Reports*, (BAR 1170), ed. C.S. Lightfoot, Oxford 2003. –C.S. Lightfoot - Y. Mergen - B.Y. Olcay - J. Witte-Orr, *The Amorion Project: Research and Excavation in 2000*, *DOP* 57 (2003), σ. 279-292. Για την δυτική Μικρά Ασία βλ. C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge Mass. 1976. –Του ίδιου, *Archaeology and the «Twenty Cities» of Byzantine Asia*, *American Journal of*

κής Μικράς Ασίας, όπως η Αραβισσός, η Τάραντα (πλησίον του σημ. Derende ή Darendе, αρμ. Tarntay, αραβ. Turandah) ή τα Κόμανα, δεν απέκτησαν ποτέ ξανά την αλλοτινή τους ευημερία, ακόμη και μετά την αδιαμφισβήτητη οικονομική και πληθυσμιακή ανάκαμψη της Μικράς Ασίας κατά την περίοδο *grosso modo* 860-1050²⁸¹⁸.

Ο πληθυσμός των κωμοπόλεων και της υπαίθρου κατέφευγε κατά την διάρκεια των αραβικών επιδρομών σε φρούρια όπως η Ποδανδός και η Ροδανδό ή Φάρασα (σημ. Çamlıca), τα οποία αποτελούσαν *κλεισούρες*, που μετατράπηκαν αργότερα σε ξεχωριστά *θέματα*²⁸¹⁹. Τα σημαντικά κάστρα της ευρύτερης περιφέρειας, όπως το Λούλον και η Νίγδη (σημ. Nakida), αποτέλεσαν μόνιμο καταφύγιο για τους κατοίκους άλλων ανοχρότων ή κατεστραμμένων πόλεων²⁸²⁰. Κοντά στην Νίγδη και τα Σάσιμα βρισκόταν η Μαλακοπέα ή Μελλοκοπία ή Μυλοκοπέα («τα Μυλοκοπεία» στον Διγενή Ακρίτη, σημ. Derinkuyu, παλαιότ. Melegübü)· στις υπόγειες τοποθεσίες της συγκεκριμένης περιοχής κατέφευγε ο τοπικός πληθυσμός, για να προστατευθεί από τους Άραβες (αρχές 9^{ου} αι.)²⁸²¹. Η Μαλακοπέα και η Οσίηνα δεν επιβίωσαν κατά τα φαινόμενα των αραβικών επιδρομών²⁸²². Η στρατιωτική έδρα του *κλεισουράρχη*²⁸²³ και ίσως αργότερα και του *στρατηγού*²⁸²⁴ της Καππαδοκίας ήταν

Archaeology 81 (1977), σ. 469-486 (=History-Archaeology, αρ. II). –Του ίδιου, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979. –Του ίδιου, *Defenses*. –Του ίδιου, *Sites and Strongholds of Northern Lydia*, *An. Stud.* 37 (1987), σ. 81-100 (=History-Archaeology, αρ. XI). –Του ίδιου, *Strobilos and Related Sites*, *An. Stud.* 38 (1988), σ. 147-174 (=History-Archaeology, αρ. XII). –Του ίδιου, *Malagina and the Lower Sangarius*, *An. Stud.* 40 (1990), σ. 161-183 (=Cities-Fortresses-Villages, αρ. VII). –Του ίδιου, *The Lycian Coast in the Byzantine Age*, *DOP* 48 (1994), σ. 1-52 (=Cities-Fortresses-Villages, αρ. II). –Του ίδιου, *Nicomedeia and Constantinople*, εν *Constantinople-Hinterland*, σ. 181-190. –Του ίδιου, *The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age*, εν C. Foss, *Cities-Fortresses-Villages*, αρ. IV, σ. 1-62. –C. Foss - Jane Ayer Scott, *Sardis*, εν *Economic History*, том. 2, σ. 615-622.

²⁸¹⁸ A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 56 και 150, για την ανάκαμψη. Για την τελευταία βλ. αναλυτικότερα βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 14-60. –J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 73 κ.ε. –C. Foss, *Pilgrimage*, σ. 130 κ.ε.

²⁸¹⁹ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 261, 266. Για την Ροδανδό βλ. κυρίως Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, том. Β', σ. 520. –F. Hild - M. Restle, ό.π., σ. 266-267. –*D.O. Seals IV*, αρ. 46, σ. 122.

²⁸²⁰ Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 269.

²⁸²¹ Βλ. Β.Ν. Βλυσίδου, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 106. – Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 139, με σχετικές παραπομπές. Αναλυτικότερα βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 227.

²⁸²² A.L. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*, σ. 56.

²⁸²³ Βλ. τον Ibn al-Faqīh al-Hamadānī, εν F.W. Brooks, *Arabic Lists*, σ. 75 (έδρα *Khisliyuğ*, δηλαδή *κλεισουράρχη*).

²⁸²⁴ Ο στρατηγός Καππαδοκίας λάμβανε μισθό είκοσι λίτρες χρυσού. Βλ. σχετικά Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 696.16. Η *ρόγα* του επικεφαλής του *θέματος* καταβαλλόταν μάλλον ανά τετραετία, μαζί με εκείνη των διοικητών των παλαιών *θεμάτων* Οψικίου και Βουκελλαρίων. Βλ. Κων. Πορφ., *Tres Tractatus*, σ. 134.649. Πρβλ. Ν. Οικονομίδης, *Provincial Recruits*, σ. 121 κ.ε. Ειδικά για τον τρόπο πληρωμής των *θεματικών στρατηγών* βλ. πάντως το ιδιαίτερα αναλυτικό άρθρο της Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, κυρίως σ. 220.

το οχυρό Κόρον (αραβ. Kura²⁸²⁵), στα βόρεια των Τυάνων, το οποίο αποτέλεσε φυσικά στόχο αλλεπάλληλων αραβικών επιθέσεων²⁸²⁶. Ο τοπικός αγροτικός πληθυσμός, για τον οποίο διαθέτουμε δυστυχώς ελάχιστες γνώσεις, προσπαθούσε να επιβιώσει με τα έσοδα και τους καρπούς των μικρών ιδιοκτησιών του²⁸²⁷. Όπως προαναφέρθηκε, οι κάτοικοι αναζητούσαν καταφύγιο από τις εχθρικές επιθέσεις στις αναρίθμητες σπηλιές και υπόγειες πόλεις της ευρύτερης περιοχής (και γι' αυτό ονομάστηκαν «*Τρωγλοδῦται*»²⁸²⁸). Η γενικότερη κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται μετά την βυζαντινή νίκη στον ποταμό Λαλακάντα (το 863)²⁸²⁹, ή και νωρίτερα²⁸³⁰, και την επιτυχή αντιμετώπιση των Παυλικιανών δέκα χρόνια αργότερα, που είχαν εξελιχθεί ως τότε σε πραγματική μάστιγα για την περιοχή²⁸³¹. Από τότε και εις το εξής πληθαίνουν ολοένα και περισσότερο οι υπάρχουσες μνείες για τις ισχυρές οικογένειες της συγκεκριμένης περιφέρειας (Φωκάδες, Μαλεΐνοι, Βαλάνται, Αλυάται κ.ά.) και την πολιτικο-στρατιωτική δράση των μελών τους²⁸³².

Ο *στρατηγός* της Καππαδοκίας, που *έογενόταν* αρχικά με τριάντα έξι λίτρες χρυσού, κατέληξε να λαμβάνει ανά τετραετία είκοσι λίτρες, παρότι η θέση του στην στρατιωτική ιεραρχία της Ανατολής δεν είχε μεταβληθεί κατά τους 9^ο και 10^ο αι. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει, σύμφωνα με παρατήρηση της Π. Κατσώνη, ότι η περιφέρεια της

²⁸²⁵ Η Kura μαρτυρείται από τον Άραβα συγγραφέα Ibn al-Faqīh al-Hamadānī. Βλ. F.W. Brooks, *Arabic Lists*, σ. 75, 77. –J. Ferluga, *Clisure*, σ. 19. –J.F. Haldon - H. Kennedy, *Frontier*, σ. 86-87, 95. Βλ. επίσης Β. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 408.

²⁸²⁶ F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 77, 216.

²⁸²⁷ M. Kaplan, *Cappadoce*, σ. 150-155. Για τον κοινωνικό βίο των Καππαδοκών βλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 272 κ.ε., όπου και σχετικές παραπομπές στις περιορισμένες, είναι η αλήθεια, μαρτυρίες των πηγών.

²⁸²⁸ Λέων Διάκονος, σ. 35: «Τρωγλοδῦται τὸ ἔθνος τὸ πρόσθεν κατωνομάζετο, τῷ ἐν τρώγλαις καὶ χηραμοῖς καὶ λαβυρίνθοις, ὡσανεὶ φωλεοῖς καὶ ὑπωγαῖς, ὑποδύεσθαι (...)» -βλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 272, σημ. 113.

²⁸²⁹ Για τον Λαλακάντα βλ. K. Belke, *Paphlagonien-Honōrias*, σ. 247, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. –J.F. Haldon, *Πόλεμοι*, σ. 134-135. Πολλαπλές αναφορές γίνονται και στον συλλογικό τόμο *Μικρά Ασία των Θεμάτων*, σ. 45, 125-126, 151, 193, 249, 252, 254, 270, 290, 300, 321, 396.

²⁸³⁰ Ο πατριάρχης Φώτιος ισχυριζόταν το 864, σε *Λόγο* που εκφώνησε για τα εγκαίνια του ανακτορικού ναού της Θεοτόκου του Φάρου από τον Μιχαήλ Γ', ότι ο αυτοκράτορας είχε ανοικοδομήσει πόλεις που είχαν καταστραφεί από καιρό, ότι έκτισε άλλες από τα θεμέλια, ότι είχε επανοικίσει πολλές ακόμη και κατέστησε τα σύνορα ασφαλή για την ύπαρξη των πόλεων. Βλ. C. Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, (DOS 3), Cambridge Mass. 1958, σ. 185 -βλ. P. Charanis, *Breakdown*, σ. 7, σημ. 24. Οι συγκεκριμένοι ισχυρισμοί, έστω και αν είναι λιγάκι υπερβολικοί, επιβεβαιώνονται μερικώς από επιγραφικές μαρτυρίες. Βλ. H. Grégoire, *Inscriptions historiques byzantines*, Byz. 4 (1927-1928), σ. 437-439. –A.M. Schneider - W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Iznik*, Berlin 1938, σ. 51-52.

²⁸³¹ P. Lemerle, *Pauliciens*, σ. 103. –Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 270.

²⁸³² Η πρώτη μνεία της ανερχόμενης γαιοκτημονικής-στρατιωτικής μικρασιατικής «αριστοκρατίας» πραγματοποιείται ήδη κατά το 536 Βλ. σχετικά Νεαρές Ιουστινιανού Α', αρ. 30, σ. 224: «ἄνδρες ὀνομαστότατοι τε καὶ φροντίδος ἄξιοι Ῥωμαῖοι γενόμενοι μεγάλης ἐκείθεν ἤρθησαν. Γῆ τε αὐτοῖς ἔστι πολλὴ καὶ θαυμαστὴ». Η συγκεκριμένη *νεαρά* θεωρείται πρόδρομος τρόπον τινά της εμφάνισης του *θεματικού* θεσμού. Βλ. Η Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 120.5-6, αναφέρει για το έτος 830 σχετικά με τους ισχυρούς «κατὰ τὴν Καππαδοκίαν τὰς οἰκήσεις ἔχοντας». Γενικά πρβλ. M. Kaplan, *Villes et campagnes*, σ. 108 κ.ε.

Καππαδοκίας διέθετε πλέον περιορισμένη οικονομική σημασία κατά τον 10^ο αι., μετά τις αλλεπάλληλες αποσπάσεις εδαφών της επί Λέοντος ΣΤ΄ και τις συνακόλουθες αναπροσαρμογές των γεωγραφικών της ορίων²⁸³³. Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος την προσδιορίζει μάλιστα στην πραγματεία «*Περὶ θεμάτων*» ως «*μικρὰ Καππαδοκία*»²⁸³⁴.

Η στρατιωτική βέβαια σπουδαιότητα της ευρύτερης περιοχής μέχρι και τον 10^ο αι. παρέμεινε προφανώς αμετάβλητη, εφόσον αναγνωριζόταν από τους σύγχρονους Βυζαντινούς. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύεται, αν μη τι άλλο, με σαφή τρόπο από τις πολλαπλές αναφορές που πραγματοποιούνται σε αυτήν στο έπος του Διγενή Ακρίτη (οι περισσότερες συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλο μικρασιατικό *θέμα*)²⁸³⁵. Ο ίδιος ο Διγενής υπήρξε βέβαια καππαδοκικής καταγωγής, γεγονός που δικαιολογεί εν μέρει την συχνή αναφορά της Καππαδοκίας στο προαναφερθέν κείμενο²⁸³⁶. Αιώνες ωστόσο πριν από την συγγραφή του συγκεκριμένου έργου, ο αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Αρέθας είχε προβάλει τους Καππαδόκες, σε λόγο που εκφώνησε την ημέρα των Φώτων του 901, ως τον σπουδαιότερο παράγοντα για την απόκρουση της θανάσιμης αραβικής απειλής²⁸³⁷. Οι γόνιμοι των στρατιωτικών οικογενειών της περιοχής διαδραμάτισαν επίσης, ως γνωστόν, καθοριστικό ρόλο στην μετέπειτα επέκταση της αυτοκρατορίας στην Κιλικία, στην βόρεια Μεσοποταμία και στην Συρία. Τα πολεμικά κατορθώματα και η ένδοξη δράση των Νικηφόρου Β΄ Φωκά και Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή τους μετέτρεψαν προφανώς σε «εθνικούς», τρόπον τινά, ήρωες της Καππαδοκίας²⁸³⁸.

Η μετατόπιση ωστόσο του βυζαντινού μικρασιατικού συνόρου στα ανατολικά, οι εσωτερικές, πολιτικές κυρίως, εξελίξεις στα τέλη του 10^{ου} αι., που οδήγησαν στην σχετικά γρήγορη παρακμή της άλλοτε κραταιάς καππαδοκικής στρατιωτικής-γαιοκτημονικής «αριστοκρατίας», καθώς και η μετέπειτα εγκατάσταση αρμενικών πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή υποβάθμισαν ιδιαίτερα την αλλοτινή σημασία και την αίγλη της συγκεκριμένης περιφέρειας. Η Καππαδοκία περιέπεσε ουσιαστικά σε πολιτική και στρατιωτική αφάνεια από τα μέσα κιόλας της βασιλείας του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (976-1025) έως την άνοδο των οικογενειών των Δουκών και των Διογένηδων κατά το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου}

²⁸³³ Π. Κατσώνη, *Μισθοδοσία*, σ. 214.

²⁸³⁴ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 65.43.

²⁸³⁵ Διγενής Ακρίτης, Ζ. 15,1158,1298,2306,4156,4183, Γ. 27,856,993,3245.

²⁸³⁶ Βλ. γενικότερα Σ. Αλεξίου (έκδ.), *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης καὶ τὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη*, Αθήνα 1985, σ. νδ΄-ξη΄, όπου και παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας.

²⁸³⁷ Αρέθας, τομ. 2, σ. 38.6-7. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 270. —Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 97-98. —R.J.H. Jenkins - B. Laourdas - C.A. Manglo, *Nine Orations of Arethas from Cod. Marc. Gr. 524, BZ 47 (1954)*, σ. 35 (σχόλια σ. 14-15) (=R. Jenkins, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, [VR], London 1970, αρ.VI).

²⁸³⁸ Βλ. π.χ. Nicole Thierry, *Une portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce*, *TM* 9 (1985), σ. 477-484 + IV pl.

αι.²⁸³⁹ Κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου και έως περίπου το 1080 σημειώθηκε εκ νέου μία άνθηση του μοναστικού βίου και της ζωγραφικής τέχνης στην περιοχή, γεγονός που σχετιζόταν οπωσδήποτε με την πρόσκαιρη ενίσχυση του πολιτικού ρόλου της Καππαδοκίας, όπως υποστήριξε η C. Jolivet-Lévy²⁸⁴⁰. Ο τελευταίος είχε πρόσκαιρα μειωθεί μετά την παρακμή των Φωκάδων και τις μετέπειτα εξελίξεις, που αναφέρθηκαν ανωτέρω.

2. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις στο θέμα Καππαδοκίας στα μέσα του 11^{ου} αι.

Στα τέλη της βασιλείας του Βουλγαροκτόνου την στρατιωτική διοίκηση της Καππαδοκίας ανέλαβε μάλλον ο Δαυίδ Σεναχειρήμ (αρμ. Dawit' Senek'erim Arcruni), γιος του ηγεμόνα του Waspurakan Senek'erim-Yovanēs (ελλ. Σεναχειρήμ-Ιωάννης). Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθούν εδώ δύο αμφιλεγόμενα σημεία. Οι παλαιότεροι ερευνητές αλλά και πιο σύγχρονοι, όπως π.χ. οι V.A. Arutjunova-Fidanjan, V.P. Stepanenko, A. Každan και J.-Cl. Cheynet²⁸⁴¹, θεωρούσαν εσφαλμένα ότι η Καππαδοκία είχε ανατεθεί προσωπικά στον Senek'erim-Yovanēs. Η συγκεκριμένη άποψη ωστόσο έχει πλέον ανατραπεί από τον W. Seibt αλλά και τον W. Felix, οι οποίοι κατέδειξαν με πειστικά επιχειρήματα ότι το απόσπασμα του Ιωάννη Σκυλίτζη που αναφέρεται στις συγκεκριμένες εξελίξεις είναι αναξιόπιστο²⁸⁴². Ο Aristakēs Lastivertc'i μαρτυρεί εξάλλου ξεκάθαρα ότι ο Δαυίδ ήταν εκείνος που παρέδωσε το Waspurakan στον Βασίλειο Β' και έλαβε βέβαια τα ανάλογα ανταλλάγματα²⁸⁴³. Το δεύτερο σημείο σχετίζεται με την καθαυτή ανάθεση της Καππαδοκίας στον Δαυ-

²⁸³⁹ Για τους Δούκες βλ. την ειδική προσωπογραφική μελέτη του D.I. Polemis, *Doukai*, ειδικά σ. 5-6, όπου παρατίθενται οι σχετικές θεωρίες για την καταγωγή τους. Η D. Potache, Charsianon, σ. 111, σημ. 5, υποστηρίζει ότι κατάγονταν από το Χαρσιανόν, άποψη που δεν βρίσκει σύμφωνη την B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 70, σημ. 81. Για την άνοδο και την πτώση ή καλύτερα παρακμή των Διογηνέδων βλ. J.-Cl. Cheynet, Diogénai, σ. 119 κ.ε.

²⁸⁴⁰ C. Jolivet-Lévy, La peinture byzantine en Cappadoce de la fin de l'iconoclasme à la conquête turque, εν *Cappadocia*, σ. 190-191 (=Études, αρ. I, σ. 28 κ.ε.). Γενικά βλ. και της ίδιας, Çarikli Kilise, σ. 301 κ.ε. Πρβλ. επίσης N. Thierry, Provincialisme, σ. 402.

²⁸⁴¹ V.P. Stepanenko, Vaspurakan, σ. 79. –A. Každan, λ. Arcruni, ODB, τομ. 1, σ. 161. –Arutjunova-Fidanjan, Structures, σ. 27. –Της ίδιας, Zona, σ. 20. –J.-Cl. Cheynet, Asia Minor, σ. 100.

²⁸⁴² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 354.94 κ.ε. Βλ. όμως σχετικά W. Seibt, Vaspurakan, σ. 53-57. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138-139 (κείμεν. και σημ. 22). Πρβλ. γενικότερα και W. Seibt, Integrationspolitik, σ. 335. Αναξιόπιστο είναι μάλλον κατά την γνώμη μας και το ανάλογο απόσπασμα του Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190, ο οποίος αναφέρεται επίσης στην παραχώρηση του Waspurakan από τον Senek'erim-Yovanēs, στην εγκατάστασή του στα αυτοκρατορικά εδάφη με τους γιους και τους ανεψιούς του και στα ανταλλάγματα που του δόθηκαν γι' αυτήν του την πράξη.

²⁸⁴³ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. Γενικά για την εγκατάσταση των Arcruni στην Καππαδοκία βλ. και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.1 κ.ε. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44 κ.ε. –Samuēl Anets'i, ελλ. περὶ. H. Bartikian, σ. 110. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 809. –V.H. Ishanyan, Arcrunyac' artagaghti' masin, *PBH* 3 (1965), passim. –V. T'emurçyan, Hayeri artagaght'e depi Gamirk' 11rd darum, *Telekagir* 2 (1955), passim. –A. Akulian, *Einverleibung*, σ. 35-49. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 168-173. –G.

ιδ. Η σχετική αναφορά του Σκυλίτζη κάνει λόγο για ανάληψη του αξιώματος του *στρατηγού Καππαδοκίας* από τον προαναφερθέντα Αρμένιο πρίγκιπα, που ονομάστηκε επίσης *πατρίκιος* και έλαβε γαίες («*κτήσεις*») στις περιοχές της Σεβάστειας, της Λάρισσας και της Άβαρας/Άμαρας²⁸⁴⁴. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες μπορούν να ερμηνευθούν, σύμφωνα τουλάχιστον με τον G. Dédéyan, με δύο τρόπους: (α) Ο Δαβίδ έλαβε γαίες σε διαφορετικές περιοχές σύμφωνα με την ισχύουσα βυζαντινή παράδοση, που δεν ευνοούσε την άσκηση υψηλού στρατιωτικού αξιώματος από κάποιον που προερχόταν από την ίδια περιοχή και διέθετε εκεί υπολογίσιμη περιουσία και κατά συνέπεια δύναμη. Έτσι, ο Δαβίδ ανέλαβε την στρατιωτική διοίκηση της Καππαδοκίας, αλλά οι γαίες που του παραχωρήθηκαν βρίσκονταν στην Σεβάστεια. (β) Η δεύτερη εκδοχή, λιγότερο πιθανή κατά την γνώμη μας²⁸⁴⁵, είναι ότι ο όρος «Καππαδοκία» χρησιμοποιείται στην συγκεκριμένη περίπτωση από τον Σκυλίτζη με την ευρύτερη γεωγραφική και όχι με την διοικητική του σημασία υποδηλώνοντας δηλαδή την ομώνυμη περιφέρεια και όχι το γνωστό *θέμα*. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο Δαβίδ ενδεχομένως να ανέλαβε την διοίκηση της Σεβάστειας, όπως υπονοεί και η αναφορά της συγκεκριμένης πόλης μαζί με την Λάρισα και την Άβαρα από τον προαναφερθέντα ιστοριογράφο²⁸⁴⁶.

Η ανάθεση της στρατιωτικής διοίκησης της Σεβάστειας στον Δαβίδ έχει ερμηνευθεί από αρκετούς ερευνητές ως απόπειρα του Βασιλείου Β΄ να αποδυναμώσει και να μειώσει την καππαδοκική στρατιωτική «αριστοκρατία», η οποία βρισκόταν ακόμη υπό την επιρροή των Φωκάδων²⁸⁴⁷. Το μικρασιατικό στασιαστικό κίνημα των δύο Νικηφόρων, Φωκά και Ξιφία, σημειώθηκε εκείνη ακριβώς την χρονική περίοδο, ενώ ο Βασίλειος βρισκόταν στο ανατολικό σύνορο, γεγονός όχι τυχαίο²⁸⁴⁸. Ο Δαβίδ διαδραμάτισε τότε κατά τα φαινόμενα κομβικό ρόλο, προσποιούμενος αρχικά ότι τασσόταν με το μέρος των στασιαστών· λίγο αργότερα ωστόσο συνέβαλε, σύμφωνα με τους Aristakēs Lastivertc'i και Vardan Arewelc'i, στην δολοφονία του στασιαστή Φωκά²⁸⁴⁹. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης ισχυρίζεται πάντως ότι ο τελευταίος δολοφονήθηκε από τον συνεργό του Νικηφόρο Ξιφία (15 Αυγούστου-

Dédéyan, *Immigration*, σ. 48-58. –W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95.

²⁸⁴⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 354.94 κ.ε. Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τις γαίες που απέκτησαν οι Arcruni βλ. κατωτ., σ. 466 κ.ε.

²⁸⁴⁵ Ο Σκυλίτζης υπήρξε αυτοκρατορικός αξιωματούχος και είναι γενικά αρκετά ακριβής στις σχετικές του αναφορές που σχετίζονται με διοικητικούς και γεωγραφικούς όρους.

²⁸⁴⁶ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 87-88.

²⁸⁴⁷ J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*, σ. 97-98. –M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, Basingstoke 1996, σ. 379. –J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 94.

²⁸⁴⁸ Το κίνημα εκδηλώθηκε γύρω στο 1022 στην Ροδανδό ή Φάρασα. Βλ. αναλυτικά J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 21, σ. 36-37 (με παράθεση πηγών και ειδικής βιβλιογραφίας). –Κ.Α. Μπουρδάρα, *Καθολισμός*, σ. 102. –W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 49 κ.ε. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 139-140.

²⁸⁴⁹ Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190. –Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. Πρβλ. W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 336.

του 1022)²⁸⁵⁰. Η ανάμιξη του Δαβίδ στο κίνημα θυμίζει την λίγο μεταγενέστερη περίπτωση της βουλγαρικής εξέγερσης υπό τον Δελεάνο και της σχετικής παρέμβασης του Αλουσιάνου, που μάλλον είχε δράσει εξ αρχής μυστικά υπέρ των αυτοκρατορικών συμφερόντων²⁸⁵¹. Η κατάπιξη της στάσης και η θανάτωση του Νικηφόρου Φωκά μείωσε ιδιαίτερα την άλλοτε εκτεταμένη επιρροή των Φωκάδων στον πληθυσμό της Καππαδοκίας²⁸⁵².

Η εγκατάσταση των Arcruni στην Σεβάστεια, στο Χαρσιανόν και στην Καππαδοκία προσήλκυσε, όπως ήταν φυσικό, πολυάριθμους ομοεθνείς τους στις συγκεκριμένες περιοχές. Σύμφωνα μάλιστα με τον Συνεχιστή του Τ'ονμα Arcruni, 14.000 άνδρες μαζί με τις συζύγους και τα τέκνα τους ακολούθησαν τους ηγεμόνες του Waspurakan στην βυζαντινή επικράτεια²⁸⁵³. Ανάλογες μαρτυρίες παραθέτουν ο ανώνυμος συγγραφέας του Χρονικού της Σεβάστειας, ο Ματθαίος Εδέσσης και μία σημείωση αρμενικού χειρογράφου²⁸⁵⁴. Ο Kirakos Ganjakec' i, μάλιστα κάνει λόγο και για παραχώρηση γαιών και πόλεων σε όσους Αρμένιους μετανάστευσαν στις περιφέρειες της Σεβάστειας και της Καισάρειας που είχαν παραχωρηθεί στους Artuni²⁸⁵⁵. Το σύνολο του αρμενικού πληθυσμού που μετανάστευσε στις βυζαντινές περιοχές από το Waspurakan υπολογίζεται σε περίπου 40.000-70.000 άτομα (14.000 άνδρες χωρίς να υπολογίζονται τα μέλη των οικογενειών τους κατά τον Συνεχιστή του Τ'ονμα Arcruni)²⁸⁵⁶. Οι πολυπληθείς Αρμένιοι έποικοι ενίσχυσαν αριθμητικά το ήδη υπάρχον αρμενικό στοιχείο της Καππαδοκίας, που είχε ενταχθεί και εν μέρει αφομοιωθεί στον βυζαντινό πολιτισμό κόσμο έως τις αρχές του 11^{ου} αι.²⁸⁵⁷. Το μαζικό μεταναστευτικό

²⁸⁵⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 366.45-367.49.

²⁸⁵¹ Ν. Οικονομίδης, Ενοποίηση, σ. 175.

²⁸⁵² J.-Cl. Cheynet, Les Phocas, σ. 308. Πρβλ. γενικότερα Μ. Kaplan, *Villes et campagnes*, σ. 112. Ο Τ. Λουγγής, Η ραχοκοκκαλιά της αυτοκρατορίας, εν *Ιστορικά* 67 (25 Ιανουαρίου 2001, ένθετο εφημερ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 13, υποστηρίζει ότι η μετέπειτα γρήγορη πτώση της Καππαδοκίας στους Σελτζούκους οφειλόταν στην εξαφάνιση των ισχυρών στρατιωτικών της περιοχής.

²⁸⁵³ Συνεχιστής Τ'ονμα Arcruni έκδ. Κ. Patkanean, σ. 307-308, γαλλ. μτφρ. Μ. Brosset, σ. 248 -βλ. Ρ. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 52. -G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 69. Κατά τον τελευταίο τα 14.000 άτομα αποτελούσαν μέλη της *azatagundk' hayoc'*, του επίλεκτου δηλαδή ή «αριστοκρατικού» τρόπον τινά αρμενικού ιππικού. Βλ. εξ άλλου την αναφορά σημείωσης αρμενικού κώδικα που κάνει λόγο για 14.000 ιππείς εν J. Tašean, *Catalog*, σ. 100. Για το αρμενικό ιππικό βλ. G. Dédéyan, *Les cavaliers arméniens: du cataphractaire au chevalier, Histoire et défense. Les cahiers de Montpellier* 18.2 (1988), σ. 15-46.

²⁸⁵⁴ Αωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 45-46. -J. Tašean, *Catalog*, σ. 100 -βλ. για την επισήμανση G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 69, σημ. 169. Βλ. και Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, col. 248-249.

²⁸⁵⁵ Kirakos Ganjakec' i, σ. 84.

²⁸⁵⁶ Βλ. Συνεχιστής Τ'ονμα Arcruni, έκδ. Κ. Patkanean, σ. 307-308, γαλλ. μτφρ. Μ. Brosset, σ. 248. -J. Tašean, *Catalog*, σ. 100 (σημείωση αρμενικού κώδικα που αναφέρει επίσης 14.000 άνδρες). Βλ. και Αωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 45. -Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 133. Πρβλ. L. Č'amč'ean, *History of Armenia*, τομ. 2, σ. 903 (40.000 άτομα). -V.M. Vardanian, *Arcrunwoy*, σ. 214 (70.000 άτομα) -για τις παραπομπές βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 69, σημ. 165, 166. -H. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 15.

²⁸⁵⁷ Βλ. γι' αυτό G. Dédéyan, *Arméniens en Cappadoce*, σ. 75 κ.ε. Για την αφομοίωση αυτών των Αρμενίων βλ. N.G. Garsoïan, *Integration*, passim. -I. Brouselle, *Integration*, σ. 45 κ.ε. Γενικότερα βλ.

ρεύμα του πληθυσμού της Μεγάλης Αρμενίας προς την Καππαδοκία είχε αρχίσει το 988, σύμφωνα τουλάχιστον με τον ιακωβίτη πατριάρχη Μιχαήλ Σύρο. Κατά τον ίδιο συγγραφέα οι Αρμένιοι πολλαπλασιάστηκαν γρήγορα και εγκαταστάθηκαν σε όλη την Καππαδοκία, στην Κιλικία και στην Συρία²⁸⁵⁸. Η αρμενική παρουσία στην Καππαδοκία μαρτυρείται και από ένα *Gahnamak* (=«Βιβλίο εδρών», δηλαδή εθιμοτυπικός κατάλογος ιεραρχίας) που χρονολογείται στα τέλη του 10^{ου} και κάνει λόγο μεταξύ άλλων για τους *Souriank* (=Σύρους), *Gamriank* (=Καππαδόκες) και *Melitank* (=Μελιτηνούς) Αρμενίους²⁸⁵⁹.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1040 ο Κακίκιος Ανιώτης έλαβε «χωρία πολυπρόσοδα» σε διάφορα μικρασιατικά θέματα (Καππαδοκίας, Λυκανδού, Χαρσιανού) ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση της ηγεμονίας του Širak/Ανίου στην αυτοκρατορία²⁸⁶⁰. Η ακριβής τοποθεσία των γαιών που του παραχωρήθηκαν σε κάθε θέμα δεν είναι γνωστή. Γνωρίζουμε ωστόσο από τις πληροφορίες των Smbat Sparapet, Ματθαίου Εδέσσης και Vardan Arewelc'i για το λεγόμενο «Kaławn Pelat» ή «Kałōnpalat» (ελλ. Καλόν Πηγάδι) αλλά και για την «Pizu» (ελλ. Πιζού), που δόθηκαν στον Ανιώτη στην ευρύτερη Καππαδοκία, μάλλον στα ανατολικά της Καισάρειας (και κατά συνέπεια του Χαρσιανού)²⁸⁶¹. Ο Κακίκιος Καρσιώτης έλαβε περίπου το 1064/65 γαίες στην Αμάσεια (ή στην Αβαρά/Άμαρα²⁸⁶²), στα

P. Charanis, Breadown, σ. 19-20. –W. Seibt, Integrationspolitik, σ. 331 κ.ε. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-Chalkidony*, passim. – A. Každan, *Armjanie*, passim. –Του ίδιου, *The Armenians in the Byzantine Ruling Class, Predominantly in the Ninth Through Tenth Centuries*, εν J.Th. Samuelian - M.E. Stone (ed.), *Medieval Armenian Culture*, (University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 6), Chico CL 1984, σ. 439-451.

²⁸⁵⁸ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 133. Πρβλ. P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 27. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 249, 261.

²⁸⁵⁹ Για την επισήμανση του συγκεκριμένου κειμένου βλ. N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, trad.-rev. Nina G. Garsoïan, Lisbonne 1970, σ. 70-71. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 255-256. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις αρμενικές εγκαταστάσεις στην ευρύτερη Καππαδοκία κατά τον 10^ο αι. βλ. όσα αναφέρουμε στο σχετικό κεφάλαιο για το θέμα της Λυκανδού.

²⁸⁶⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.28-30.

²⁸⁶¹ Vardan Arewelc'i κεφ. 55, σ. 193. –Smbat Sparapet, σ. 20. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 72. Για το Καλόν Πηγάδι και την Πιζού βλ. σχετικά E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 175. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 82. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 97 (γενικά), 196 (Καλόν Πηγάδι), 259-260 (Πιζού). –M.H. Čevahirčyan, Gagik II. Bagratunu Pizu k'alak'ə, *IFŽ* 2 (1980), σ. 121-129. Ο Κακίκιος ετάφη τελικά στην Πιζού. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 145.

²⁸⁶² Ο G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 85, θεωρεί ότι η αναφορά της Αμάσειας από τους Αρμένιους ιστοριογράφους αποτελεί λανθασμένη αντιγραφή της Άμαρας/Αβαρας. Ο ερευνητής προβάλλει μεταξύ άλλων το επιχείρημα ότι ο Κακίκιος του Κάρσε, που υποτίθεται ότι διέθετε περιουσία στην Αμάσεια, δεν μνημονεύεται στις περιγραφές που παρέχουν οι ιστοριογράφοι για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην πόλη κατά το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου de Bailleul. Ο G. Dédéyan ενδεχομένως να έχει δίκιο για την γραφή της πόλης, αλλά θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: (α) Ο Κακίκιος του Κάρσε απεβίωσε το 1068/69 σύμφωνα με την, αμφιλεγόμενη έστω, μαρτυρία του Kirakos Ganjakec'i, σ. 95, ενώ το κίνημα του Ουρσελίου έλαβε χώρα την περίοδο 1073-1076. Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, passim. (β) Σε ό,τι αφορά στην Αμάσεια, η αρμενική παρουσία πιστοποιείται κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου από άμεσες μαρτυρίες και έμμεσες αναφορές των πηγών. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, ό.π., σ. 178-180.

(ποντικά;) Κόμανα²⁸⁶³, στην Καισάρεια και στο φρούριο Xawatanēk, στην καππαδοκική Λάρισσα, στην Τζαμανδό και «εκατό prastin, δηλαδή χωρία»²⁸⁶⁴. Οι τουρκικές επιδρομές στις παρεμφρατίδες περιφέρειες, που γειτνιάζαν με την ευρύτερη Καππαδοκία, όπως για παράδειγμα η Κελτζηνή/Ekeleac (1054, 1057/58), η Akn/Ακίνα, η Τεφρική/Λεοντοκόμη, η Ανζίτην/Handzēt (1054, 1057), η Μελιτηνή αλλά και το Xaltik, περιφέρεια της βορειότερης πόλης Παϋπέρτ (1049, 1054, 1057/58), προκάλεσαν, όπως ήταν φυσικό, περαιτέρω εισροές αρμενικών πληθυσμών στις πλησιέστερες καππαδοκικές περιφέρειες²⁸⁶⁵.

Μετά την ήττα του στο Μαντζικέρτ ο Ρωμανός Διογένης αναγκάστηκε να αναγνωρίσει με γραπτή συνθήκη την κατοχή της Βασπρακανίας και της Μεγάλης Αρμενίας από τους Σελτζούκους²⁸⁶⁶, γεγονός που οπωσδήποτε ώθησε αρκετούς Αρμένιους να αναζητήσουν ασφαλές καταφύγιο στα μικρασιατικά εδάφη. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι ο Ōšin (ή Awšin, ελλ. Οσίνης, λατ. Ursinus), αρχηγέτης των Χετουμιδών (αρμ. Het'umid), εγκατέλειψε εκείνη την περίοδο μαζί με την οικογένειά του το συνοριακό Καντζάκιον (αρμ. Ganğa) και εγκαταστάθηκε στην ορεινή περιοχή της Κιλικίας, όπου ανέλαβε τελικά την διοίκηση του αυτοκρατορικού φρουρίου του Λαμπρού (αρμ. Lambron)²⁸⁶⁷.

Οι μαζικές πληθυσμιακές μετακινήσεις ενίσχυσαν λοιπόν αριθμητικά ιδιαίτερα το ήδη υπάρχον αρμενικό στοιχείο της ευρύτερης Καππαδοκίας²⁸⁶⁸, ενώ ο οικονομικός, διοικητικός και στρατιωτικός έλεγχος περιφερειών όπως η Σεβάστεια, η Καισάρεια, η Τζαμανδός και η Μεσοποταμία ανατέθηκε στους νέους Αρμένιους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας. Οι συγκεκριμένοι άνδρες πλαισιώνονταν ωστόσο από τα πολυάριθμα μέλη των οικογενειών τους, ήλεγχαν ταυτόχρονα τους ομοεθνείς τους «φεουδάρχες» διοικητές και τα απόλυτα αφοσιωμένα στους ίδιους προσωπικά τους στρατεύματα (*nakhars*=πρωτότοκοι κληρονομικοί δικαϊούχοι και *azat*=ελεύθεροι άνδρες-εγγενείς ιππείς) και ήταν φορείς οικονομικών

²⁸⁶³ Βλ. τον σχετικό προβληματισμό του G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 84-85.

²⁸⁶⁴ Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. –Ανωνύμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 133. –Smbat Sparapet, σ. 29. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 104, 107. –Kirakos Ganjakec'i, σ. 84. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 83-84.

²⁸⁶⁵ Βλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 74-75. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 416, ειδικά για την περιοχή της Σεβαστείας.

²⁸⁶⁶ Βλ. σχετικά F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 972, σ. 55-56. –C. Cahen, *Mantzikert*, σ. 624-627. –J. Laurent, *Traites*, σ. 110 κ.ε.

²⁸⁶⁷ Samuël Anets'i, σ. 122. Πρβλ. L. Ališan, *Léon le Magnifique*, Venise 1888, σ. II. –Του ίδιου, *Sissouan*, σ. 73,80 κ.ε. –J. Laurent, *Études*, σ. 56. –Του ίδιου, *Arméniens*, σ. 159 κ.ε. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 62. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 42-43. –R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5, 177. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 328. Γενικά για τις μετακινήσεις πληθυσμών αυτήν την περίοδο βλ. S. Vryonis Jr, *Patterns of Population Movement in Byzantine Asia Minor*, 1071-1261, εν *Actes du XV^e Congr.*, τομ. I/2, σ. 1 κ.ε. Για τον Ōšin βλ. αρ. πίνακα 325.

²⁸⁶⁸ Ο Λέων Διάκονος, σ. 169, προσδιόριζε την Λυκανδό ήδη από τον 10^ο αι. ως «χώρα των Αρμενίων». Για την προσέλευση των Αρμενίων στην βυζαντινή μικρασιατική επικράτεια κατά τον 10^ο αι. βλ. και Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 198. –Bar Εβραίος, σ. 169. Οι Σταυροφόροι θεωρούσαν ότι εισήλθαν σε αρμενικές περιοχές κατά την διάρκεια της πορείας τους από την Ηράκλεια της Λυκαονίας στην καππαδοκική Καισάρεια. Βλ. *Gesta Francorum*, σ. 60.

και διοικητικών αντιλήψεων «φεουδαρχικού» χαρακτήρα²⁸⁶⁹, που φυσικά έρχονταν σε προφανή αντίθεση με το συγκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης της αυτοκρατορίας²⁸⁷⁰. Τα προαναφερθέντα σώματα δεν μνημονεύονται σχεδόν ποτέ στις πηγές μαζί με τα μισθοφορικά «φραγγικά» και «βουλγαρικά» *τάγματα*²⁸⁷¹, αν και κάποιοι Αρμένιοι στρατιώτες ενδεχομένως να στρατολογήθηκαν στο *τάγμα* Καππαδοκίας (ο χαλκηδόνιος Φιλάρετος Βραχάμιος είχε διατελέσει κατά την δεκαετία του 1060 *τοποτηρητής*, δηλαδή υποδιοικητής, του *τάγματος* Καππαδοκίας²⁸⁷²). Αν λάβουμε πάντως υπόψη και τις διαφορετικές δογματικές αντιλήψεις των Αρμενίων μεταναστών του Waspurakan και του Ανίου, καθίσταται προφανές ότι δεν είχαν αφομοιωθεί από τον βυζαντινό πολιτικό και πολιτιστικό κόσμο, όπως οι προκάτοχοί τους του 10^{ου} αι. (Μελιάς, Τζιμισκής κ.ά.)²⁸⁷³. Κάποιοι από αυτούς τους αρχηγούς μάλιστα έτρεφαν καθαρά εχθρικά αισθήματα προς τους Βυζαντινούς, ενίοτε δικαιολογημένα. Χαρακτηριστικά είναι για παράδειγμα όσα αναφέρει ο Ματθαίος Εδέσσης για τον Κακίκιο Ανιώτη.

Οι συγκεκριμένοι παράγοντες, σε συνδυασμό με την πολιτική των άκαιρων και αρκετά ισχυρών θρησκευτικών και εκκλησιαστικών πιέσεων που εφάρμοσε η Κωνσταντινούπολη²⁸⁷⁴, δημιούργησαν περαιτέρω πικρίες και εντάσεις²⁸⁷⁵. επιπρόσθετα, συνέβαλαν οπωσδήποτε στην περαιτέρω όξυνση των τοπικών εθνοτικών και θρησκευτικών συγκρούσεων κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι. και στην προοδευτική εξασθένηση του αυτοκρατορικού ελέγχου στο ανατολικό τμήμα του μικρασιατικού οροπεδίου²⁸⁷⁶. Οι εθνοφυλετικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις δεν αποτελούσαν βέβαια πρωτοφανή γεγονότα για την περιοχή. Ήδη περίπου το 963/64 ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β' Φωκάς ισχυριζόταν με χαρακτηριστικό τρόπο στην *νεαρά* του «περί *ἀρμενικῶν τόπων*», αναφερόμενος στους Αρμένιους στρατιώτες της Λακάπης, ότι «τὸ γὰρ τῶν ἀρμενίων ἄστατον καὶ πολυπλανὲς ἔαν μὴ διὰ τῆς

²⁸⁶⁹ Βλ. αναλυτικά G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. xxxi κ.ε.

²⁸⁷⁰ Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 433.

²⁸⁷¹ J.-Cl. Cheynet, "The Byzantine Aristocracy (8th-13th Centuries)", εν *English Translation of "L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle)". Journal des Savants. Paris, July-December 2000*, σ. 281-322 (=Aristocracy, αρ. I, σ. 1-43), σ. 36. Πρβλ. γενικότερα H. Bartikian, Ο βουλγαρικός στρατός στο Βασπουρακάν και τα τελευταία έτη του βασιλείου των Αρτζουνιδών, (στα ρωσικά), VONASSR 10 (1973), σ. 88-96.

²⁸⁷² Βλ. αρ. πίνακα 438.

²⁸⁷³ Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 418. -P. Charanis, *Breadown*, σ. 19-20.

²⁸⁷⁴ Βλ. π.χ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 96-97. -Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 166.

²⁸⁷⁵ P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 53-54. -C. Foss, λ. Cappadocia, *ODB*, τομ. 1, σ. 379. Όταν οι Atom και Abusahl Arcruni οδηγήθηκαν θέλοντας και μη κατά τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα στην Κωνσταντινούπολη, για να λογοδοτήσουν για κάποιο υποτιθέμενο στασιαστικό κίνημα που προετοίμαζαν στην Σεβάστεια, επισκέφθηκαν τον τάφο του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου, τον οποίο οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι εξυμνούν στα έργα τους, και έριξαν εκεί το γραπτό κείμενο (μάλλον χρυσόβουλλο) του τεθνεώτος αυτοκράτορα, που διασφάλιζε τα δικαιώματα και τις κτήσεις τους. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 65. -Smbat Sparapet, σ. 18.

²⁸⁷⁶ P. Charanis, *Breakdown*, σ. 19. -S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 188 κ.ε.

τοιαύτης νομοθεσίας παιδευθῇ, ἀλλ' ἐπ' ἐξουσίας εἴη τούτοις ἀλλαχοῦ ἀπιέναι καὶ μετοικεῖν καὶ πάλιν ἐπανερχομένοις τοὺς τόπους ἀκωλύτως κατέχειν, πάντα τὰ ἀρμενικά οἰχόμενται»²⁸⁷⁷. Οι παλαιοὶ αυτοὶ Ἀρμένιοι ἀποικοὶ δημιούργησαν αρκετὰ προβλήματα στην κεντρικὴ ἐξουσία, καθὼς εγκατέλειπαν τὰ κτήματά τους καὶ τάσσονταν συχνά στο πλευρὸ των ἰσχυρῶν οικογενειῶν τῆς Καππαδοκίας υποστηρίζοντάς τες ἐνεργά στις διάφορες ἐπιδιώξεις καὶ διεκδικήσεις τους²⁸⁷⁸.

Το γενικότερο κλίμα ασφάλειας εἶχε βέβαια ευνοήσει, ὅπως ἐπισημάνει ὁ Στ. Λαμπάκης, τὴν ἀνθήση των μοναστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῆς τέχνης (σαφές δείγμα αποτελούν βέβαια τὰ Κόραμα/σημ. Göreme)²⁸⁷⁹, εἰδικά τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς²⁸⁸⁰ καθὼς καὶ τὴν γενικότερη αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ φυσικὰ ἐνίσχυσε τὴν τοπικὴ οἰκονομία· παράλληλα ὁμως δημιούργησε καὶ τὸ κατάλληλο κλίμα γιὰ τὴν αὐξηση των ἐσωτερικῶν διενέξεων καὶ ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στους τοπικοὺς πληθυσμούς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό των ἐξεγέρσεων των ἰσχυρῶν τῆς περιοχῆς ἐναντίον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τῆς πρωτεύουσας καὶ των ἐσωτερικῶν προστριβῶν μεταξύ των «αριστοκρατικῶν» οικογενειῶν²⁸⁸¹. Ὁ Βασίλειος Β' δήμευσε ὡς γνωστόν τὴν τεράστια ἐγγεια περιουσία τοῦ ἀνθυπάτου πατρικίου καὶ μετέπειτα μαγίστρου Εὐστάθιου Μαλεΐνου²⁸⁸² καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἀντιμετω-

²⁸⁷⁷ N. Svoronos, *Novelles*, αρ. 9 (Texte I), παρ. Α.1, σ. 170.7-11. Πρβλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, σ. 451. –H. Bartikian, *Μετανάστευσις*, σ. 13. –G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 275. –E. McGeer, *Legislation*, σ. 86-89. –Τοῦ ἰδίου, *Legal Decree*. Βλ. ἐπίσης τὸ καὶ ἐπίγραμμα ποῦ ἀποδίδεται στὴν μοναχὴ Κασία (9^{ος} αἰ.): «Τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότατον γένος

ὑποῦλόν ἐστι καὶ φαυλῶδες εἰς ἄγαν,
μανιώδες τε καὶ τρεπτόν καὶ βασκαῖνον,
πεφυσιωμένον ἀμπλείστα καὶ δόλου πλήρες
εἶπέ τις σοφὸς περὶ τούτων εἰκότως·
Ἀρμένιοι φαῦλοι μὲν, κἂν ἀδοξῶσι,
φαυλότεροι δὲ γίνονται δοξασθέντες,
πλουτήσαντες δὲ φαυλότατοι καθόλου,
ὑπερπλουτίσαντες (δὲ) καὶ τιμηθέντες
φαυλεπιφαυλότατοι δέκνυνται πᾶσι».

Βλ. C.A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford 1951, σ. 43. –K. Krumbacher, *Kasia*, ἐν *SBAW* (1897), σ. 336-337 –βλ. S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 173. Πρβλ. H. Bartikian, *Βυζάντιο καὶ Ἀρμενία*, σ. 43. Ὁ K. Krumbacher, ὅ.π., σ. 336, ἐπισημάνει καὶ σχετικὸ ῥητὸ τοῦ Μάξιμου Πλανοῦδη: «Ἀρμένιον ἔχεις φίλον, χεῖρον ἔχθρον μὴ θέλε».

²⁸⁷⁸ Βλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 277 κ.ε. Πρβλ. καὶ P. Charanis, *Ἀρμένιοι*, σ. 28.

²⁸⁷⁹ Βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 209-215 –C. Jolivet-Lévy, *Çarikli Kilise*, σ. 301 κ.ε., ὅπου καὶ παράθεση πηγῶν καὶ σχετικῆς βιβλιογραφίας.

²⁸⁸⁰ C. Jolivet-Lévy, *La peinture byzantine en Cappadoce de la fin de l'iconoclasme à la conquête turque*, ἐν *Cappadocia*, σ. 190-191 (= *Études*, αρ. I, σ. 28 κ.ε.). Γενικά βλ. καὶ τῆς ἰδίας, *Çarikli Kilise*, σ. 301 κ.ε.

²⁸⁸¹ Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 273. Γιὰ τὴν Ροδανδό βλ. B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 520. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 266-267. –D.O. Seals IV, αρ. 46, σ. 122.

²⁸⁸² Ἰω. Σκυλίτζης, σ. 340.94-99. Βλ. καὶ N. Svoronos, *Novelles*, αρ. 14 (Version II), παρ. 3^α, σ. 203.38 κ.ε. (χρονολογία 996). Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 94-95. Ὁ οἶκος τοῦ Μαλεΐνου βρισκόταν στὸ Χαρσιανόν καὶ ἡ οικογένειά του καταγόταν καὶ διέθετε δύναμη ἐκεῖ καὶ στὴν Ἄγκυρα. Βλ. Βίος Μιχαὴλ Μαλεΐνου, σ. 550-551, 557. Πρβλ. ἐπίσης J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 214. –I. Jorda-

πίσει το στασιαστικό κίνημα των Νικηφόρου Φωκά και Νικηφόρου Ξιφία, που εκδηλώθηκε στην Καππαδοκία και ειδικότερα στο φρούριο της Ροδανδού (ή Φάρασα, σημ. Çamlıca, ca. 1022)²⁸⁸³. Η βασιλική *επίσκεψις* που δημιουργήθηκε στην περιοχή της Ροδανδού κατά τον 11^ο αι. απαρτιζόταν πιθανότατα από τις τελευταίες γαίες που είχαν απομείνει στους Φωκάδες και προφανώς δημιουργήθηκαν από τον Βασίλειο Β΄ μετά την στάση του Νικηφόρου Φωκά²⁸⁸⁴. Ο *πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και ύπατος* Ευστάθιος Βοΐλας επέλεξε ή αναγκάστηκε, μετά από δεκαπενταετή υπηρεσία στο πλευρό του *δουκός* Μιχαήλ Αποκάπη²⁸⁸⁵, να εγκαταλείψει τις εκτάσεις του στην Καππαδοκία, ενδεχομένως εξαιτίας των διαμαχών των ισχυρών της περιοχής²⁸⁸⁶, και να εγκατασταθεί «*ὡς μετανάστης*» πολύ ανατολικότερα, στην ευρύτερη περιφέρεια της Έδεσσας-Μελιτηνής ή, κατ' άλλους ερευνητές, κάπου στο Taik'/Taδ²⁸⁸⁷. Σημειώνεται μάλιστα εδώ ότι η κατάσταση στις νέες του παραμελημένες γαίες ήταν μάλλον ακόμη χειρότερη λόγω των τουρκικών εισβολών και της πυκνής αρμενικής παρουσίας²⁸⁸⁸. Οι Αρμένιοι στρατιώτες της Σεβάστειας παρουσιάζονται το 1057 από τον Ιωάννη Σκυλίτζη πρώτοι ανάμεσα στα Αρμενι(α)κά *θέματα* της Μελιτηνής, της Ταφρικής «*καὶ τῶν λοιπῶν Ἀρμενίων*» που υποστήριζαν τον στασιαστή και κατοπινό αυτοκράτορα Ισαάκιο (Α΄) Κομνηνό υπό την ηγεσία του *μαγίστρου* Κατακαλὼν Κεκαυμέ-

nov, *Corpus II*, σ. 266. –M. Kaplan, *Villes et campagnes*, σ. 112 κ.ε. Γενικά για τον Ευστάθιο βλ. W.B.R. Saunders, *The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus 969-970*, *DOP* 36 (1982), σ. 211-219. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 70, 102, 257-258, 333 κ.ε., 365, 451, 465 κ.ε. –B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 155-161, 173, 175, 186, 193-195, 201-203, 206-207, 211. Η τελευταία, ό.π., σ. 202, σημ. 131, και ο W.B.R. Saunders, ό.π., σ. 214, χρονολογούν την δήμευση των γαιών και τον θάνατο του Ευστάθιου στο 995, λίγο μετά την δημοσίευση της *νεαράς* του 996 (1^η Ιανουαρίου 996). Αντιθ. βλ. N. Svoronos, *Remarques sur la tradition du texte de la Novelle de Basile II concernant les puissants*, *ZRVI* 8.2 (1964), σ. 433. –Του ίδιου, *Novelles*, σ. 196. –M. Kaplan, *Cappadoce*, σ. 146, οι οποίοι χρονολογούν την κράτηση του Μαλείνου στο 1001, μετά την δεύτερη εκστρατεία του Βουλγαροκτόνου εναντίον της Συρίας το 999.

²⁸⁸³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 366.37-39. Για αυτό το στασιαστικό κίνημα βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 21, σ. 36-37 (με παράθεση πηγών και ειδικής βιβλιογραφίας). –Κ.Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*, σ. 102. –W. Seibt, *Vasporakan*, σ. 49 κ.ε. Για την Ροδανδό βλ. B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β΄, σ. 520. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 266-267. –D.O. Seals IV, αρ. 46, σ. 122.

²⁸⁸⁴ J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, σ. 78.

²⁸⁸⁵ Για τον Μιχαήλ Αποκάπη βλ. P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 49-50. Βλ. και αρ. πίνακα

²⁸⁸⁶ Ευστ. Βοΐλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 57-58. Για την καταγωγή της οικογένειας Βοΐλα και την σταδιοδρομία των παλαιότερων μελών της βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τομ. 2, σ. 93-94. –S. Vryonis, Jr., *Eustathius Boilas*, σ. 273. –B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 100-101. –Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, (BBA 54), Berlin 1987, σ. 150-151, 181-182.

²⁸⁸⁷ Ευστ. Βοΐλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 44 κ.ε. (αγγλ. μτφρ. S. Vryonis, σ. 264). Πρβλ. N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 110, σημ. 209, με βιβλιογραφία. –M. Kaplan, *Villes et campagnes*, σ. 119.

²⁸⁸⁸ Ευστ. Βοΐλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 44-47 (αγγλ. μτφρ. S. Vryonis, σ. 264-265). Για την ληστρική δράση των Αρμενίων στην ευρύτερη περιοχή βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 152 κ.ε., 173. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 101.24 κ.ε.

νου²⁸⁸⁹. Ο επίσης μετέπειτα στασιαστής, αυτοκράτορας και εκ νέου στασιαστής (κατά τους Δούκες) Ρωμανός Διογένης, γιος του κινηματία Κωνσταντίνου Διογένη, καταγόταν επίσης από την Καππαδοκία²⁸⁹⁰. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις του 11^{ου} αι. (του 1022, του 1045, του 1065 και άλλες) και η συνακόλουθη αντίδραση του τοπικού πληθυσμού επιδείνωσαν ακόμη περισσότερο την έκρυθμη κατάσταση στην περιοχή οδηγώντας πολλές φορές σε ακραία φαινόμενα βίας, όπως η δολοφονία του μητροπολίτη Μάρκου από τον Κακίκιο Ανιώτη²⁸⁹¹ και ο φόνος του τελευταίου από τους Βυζαντινούς ως πράξη αντεκδίκησης, γεγονός που έχουμε αναφέρει ήδη διεξοδικά²⁸⁹².

3. Η πολιτική του Ρωμανού Δ' Διογένη στην Καππαδοκία

Όταν ο Ρωμανός Διογένης ανήλθε στον θρόνο το 1068, στηρίχθηκε οπωσδήποτε στα ερείσματα που διέθετε στην Καππαδοκία, ως γνήσιος πολιτικός επίγονος των Φωκάδων²⁸⁹³. Ο ίδιος καταγόταν, όπως προαναφέρθηκε, από την συγκεκριμένη γεωγραφική περιφέρεια, από όπου τον κάλεσαν για να τον ανακηρύξουν *μάγιστρο* και *στρατηλάτη*²⁸⁹⁴, και παρουσιαζόταν ως μεταρρυθμιστής στρατιωτικός-αυτοκράτορας, όπως δηλαδή ο ένδοξος καππαδόκης στρατηλάτης Νικηφόρος Β' Φωκάς²⁸⁹⁵. Ο Διογένης στηρίχθηκε εξ αρχής στα

²⁸⁸⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, σ. 334. Η Bojana Krstanović, Αλλαγές στη δομή της κοινωνικής κορυφής μετά την εποχή του Βασιλείου Β', εν *Το Βυζάντιο τον 11^ο αι.*, σ. 101, αναφέρεται εσφαλμένα στο «θέμα των Αρμενιάκων» αντί «των αρμενικών θεμάτων».

²⁸⁹⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 75.12, 126.17-18. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 122.22-23. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 685.20. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 273. Για τον Κωνσταντίνο Διογένη και το κίνημά του (ca. 1029) βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 378.77 κ.ε. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 157. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 575, 579. –Βίοι Αγίων Ιωάννη και Ευθυμίου, λατ. μτφρ. P. Peeters, *Histoires*, σ. 61, παρ. 61. Πρβλ. Κ.Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*, σ. 107. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 42-43, αρ. 32, σ. 43-44, αρ. 34.

²⁸⁹¹ Βλ. σχετικά σ. 430.

²⁸⁹² Βλ. σχετικά σ. 440-441.

²⁸⁹³ J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 140-141. Πρβλ. του ίδιου, *Pouvoir*, σ. 346 κ.ε.

²⁸⁹⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 75.12 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 122.22 κ.ε.

²⁸⁹⁵ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 73.19-24: «(...) οὗτος γὰρ καὶ πρότερον μὲν ὁρῶν ἐκ τῆς τῶν κρατούντων αἰτίας καὶ τῶν ἐκεῖθεν ὑστερημάτων ἀναπληρούμενα τῶν ἐχθρῶν τὰ θελήματα καὶ μεγάλους γινομένους ταῖς μικρολογίαις τῶν Ῥωμαίων, ἐποτνιάτο καὶ ἡσχαλλε καὶ ἀποστασίαν μὲν ὤδινεν, οὐκ ἔρωτι μὲν, ὡς διαβεβαίουτο ὕστερον, καὶ ἀπολαύσει τῶν ἐξαιρέτως αὐτῆς, ἀλλ' ὡς τὰς τύχας ἀνορθώσαι τῶν ἤδη πεσόντων Ῥωμαίων, ὅτι μὴ κατὰ λόγον εἶχε τὰ πράγματα». –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 124.10-12: «Ρωμανός δὲ ὁ Διογένης οὕτω τῶν σκήπτρων ἐπιτυχόν, οὐκ ἔλαττον τῶν ἐν ποσὶ τῶν πραγμάτων, τῆς στρατιωτικῆς εὐταξίας ἐφρόντισε καὶ συστάσεως». Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 408. Ειδικά για τον Νικηφόρο Β' Φωκά βλ. G. Schlumberger, *Νικηφόρος Φωκάς*, passim. –Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Φωκάς*, κυρίως σ. 14, όπου στα μέτρα του συγκεκριμένου ηγεμόνα αποδίδονται εν πολλοῖς οι στρατιωτικές επιτυχίες της αυτοκρατορίας κατά το β' ήμισυ του 10^{ου} αι. –Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, passim (κυρίως σ. 108-112, 119-121, 127-132, 136-175). –Rosemary Morris, *The Two Faces of Nikephoros Phokas*, *BMGS* 12 (1988), σ. 83-115, κυρίως σ. 88-95. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 123 κ.ε. –Α. Καρπόζηλος, *Χρονογράφοι*, σ. 509-525 (ειδικά για την δολοφονία του).

πιστά στον ίδιο καππαδοκικά στρατεύματα²⁸⁹⁶ και ενδιαφέρθηκε προσωπικά για την ενδυνάμωση της αυτοκρατορικής παρουσίας στην ευρύτερη Καππαδοκία, επειδή η τελευταία αποτελούσε ουσιαστικά τον βασικό κορμό του μικρασιατικού οροπεδίου/υψιπέδου, που συνέδεσε την Κωνσταντινούπολη και τις εύφορες κοιλάδων της δυτικής Μικράς Ασίας με τις περιφέρειες του ανατολικού συνόρου. Ποια ήταν όμως η στρατιωτική κατάσταση της Καππαδοκίας μετά τα μέσα του 11^{ου} αι.;

Το καθαντό θέμα Καππαδοκίας διέθετε, όπως προαναφέρθηκε, περιορισμένη οικονομική σημασία τον 10^ο αι. για διάφορους λόγους. Η παρακμή ωστόσο των παλαιών στρατιωτικών οικογενειών της περιφέρειας, η μετατόπιση του συνόρου στα ανατολικά, η στρατιωτική παραμέληση και οι πυκνές αρμενικές εγκαταστάσεις στην περιοχή είχαν, όπως είδαμε, υποβαθμίσει ιδιαίτερα την άλλοτε σπουδαία σημασία και της ευρύτερης Καππαδοκίας, ως γεωγραφικής περιφέρειας. Η περιοχή είχε περιπέσει σε πολιτική αφάνεια και αποδυναμώθηκε στρατιωτικά ήδη από την βασιλεία του Βουλγαροκτόνου. Το αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η γρήγορη επέκταση των τουρκικών επιδρομών στα ενδότερα της μικρασιατικής χερσονήσου. Οι εισβολείς μάλιστα συναντούσαν εκεί πολύ μικρότερη αντίσταση συγκριτικά με τις συνοριακές περιοχές και φυσικά προέβαιναν σε μεγάλες καταστροφές (Κολώνεια και Κάμαχα το 1057, Σεβάστεια το 1059, Καισάρεια το 1067, Νεοκαισάρεια και Αμόριο το 1068, Ικόνιο το 1069)²⁸⁹⁷. Οι στρατιωτικές δυνάμεις των παλαιών «μεγάλων ρωμαϊκών θεμάτων» της δυτικής και της κεντρικής Μικράς Ασίας είχαν ουσιαστικά πάψει πλέον να υφίστανται²⁸⁹⁸, οι οχυρώσεις των πόλεων είχαν παραμεληθεί και τα κάστρα, που προστάτευαν κάποτε τον τοπικό αγροτικό πληθυσμό από τις αραβικές εισβολές, είχαν εν μέρει εγκαταλειφθεί και αφεθεί στην ερήμωση²⁸⁹⁹. Οι εν πολλοίς μισθοφορικές δυνάμεις του συνόρου ήταν σχετικά ολιγάριθμες και δεν μπορούσαν φυσικά να καλύψουν αμυντικά την απέραντη γεωγραφική έκταση της Μικράς Ασίας. Το μόνο που μπορούσαν να πράξουν

²⁸⁹⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 78.5 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 125.6. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 105.22 κ.ε. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 77.1-8, συνδέει χαρακτηριστικά την αναγόρευση του Ρωμανού με τον εορτασμό της μνήμης του Αγίου Βασιλείου, «ὄν καὶ αὐτὸν ἡ Καππαδοκῶν ἦνεγκε φωστῆρα τῆς ἐκκλησίας».

²⁸⁹⁷ Βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 79-81, 86-87. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 109-110.

²⁸⁹⁸ Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 54 κ.ε., 129 κ.ε., με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

²⁸⁹⁹ Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της Μεταβολής στην Βιθυνία, του Ικονίου, της Καισάρειας, της Σεβάστειας και της Θεοδοσιούπολης. Ακόμη και οι οχυρώσεις σπουδαίων συνοριακών πόλεων, όπως της Έδεσσας και της Μελιτηνής, είχαν παραμεληθεί και χρειάστηκαν σε διάφορες χρονικές στιγμές επισκευές. Το οικονομικό κέντρο του Άρτζε στην Αρμενία ήταν εντελώς ανοχύρωτο. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 160-162. –N. Oikonomides, *Donations*, σ. 415-416. –J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 133. –Του ίδιου, *Pouvoir*, σ. 307. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 346. Για την ανοικοδόμηση φρουρίων με στόχο την αναχαίτιση των τουρκικών εισβολών βλ. κυρίως H. Ahrweiler, *Forteresses*, σ. 182 κ.ε. –C. Foss, *Defenses*, σ. 145 κ.ε. Για τα προγενέστερα χρόνια βλ. J. Rosser, *Fortifications*, σ. 135 κ.ε. –T. Gregory, *Kastro-Diateichisma*, σ. 235 κ.ε.

ήταν να αναμένουν στα ορεινά περάσματα τις τουρκικές ομάδες εισβολής κατά την επιστροφή τους, ώστε να τους επιτεθούν, ενώ ήταν ασύντακτες και φορτωμένες με λάφυρα²⁹⁰⁰.

Η αδυναμία της Κωνσταντινούπολης να προστατέψει την κυρίως Αρμενία (πτώση Ανίου το 1064)²⁹⁰¹ και τους εγκατεστημένους αρμενικούς πληθυσμούς στην Μικρά Ασία σε συνδυασμό με τις ασκούμενες θρησκευτικές πιέσεις ώθησαν τους επικεφαλής των Αρμενίων ακόμη και σε απόπειρες συνδιαλλαγής με τους Σελτζούκους σουλτάνους. Η επικοινωνία των Bagratuni του Ανίου με τους Τούρκους συνεχίστηκε, από ό,τι φαίνεται, κατά την περίοδο 1072-1080. Η γενικότερη στάση των Αρμενίων της Καππαδοκίας κατά την περίοδο των τουρκικών εισβολών ερμηνεύεται από τον G. Dédéyan ως προσπάθεια αυτοάμυνας, η οποία δεν αποτελούσε προδοτική στάση έναντι της αυτοκρατορίας²⁹⁰². Η αμοιβαία ωστόσο καχυποψία ή ακόμη και η ανοικτή εχθρότητα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους μη χαλκηδόνιους Αρμένιους είναι έκδηλη στις αφηγήσεις των ιστοριογράφων της εποχής, ειδικά σε εκείνη του Ματθαίου Εδέσσης²⁹⁰³. Ο J.-Cl. Cheynet θεωρεί ότι θα πρέπει να αποφεύγεται ο σχηματικός και υπεραπλουστευμένος διαχωρισμός ανάμεσα σε Αρμένιους χαλκηδόνιους που ήταν πιστοί στην αυτοκρατορία και σε μονοφυσίτες που ήταν ενάντιοι σε αυτή²⁹⁰⁴. Η επιλογή ωστόσο ενός εκ των δύο προαναφερθέντων δογμάτων αποτελούσε κατά την γνώμη μας σαφές, αν και όχι πάντοτε βέβαιο, δείγμα εθνικο-θρησκευτικής και κατά συνέπεια πολιτικής στάσης.

Ο Ρωμανός προσπάθησε να τονώσει την βυζαντινή παρουσία στα θέματα της ευρύτερης Καππαδοκίας κατά την διάρκεια των τριών μικρασιατικών εκστρατειών του. Στην πρώτη του εκστρατεία (1068) έδρασε μεταξύ άλλων στις περιοχές της Κολωνείας, της Σεβάστειας, του Λυκανδού, της Τεφρικής, της Γερμανίκειας, της Κουκουσού, του Τελούχ και της Ποδανδού²⁹⁰⁵ έχοντας στο πλευρό του τους στρατιώτες του *θέματος Καππαδοκίας* («μετά τῶν συνόντων αὐτῷ Καππαδοκῶν»²⁹⁰⁶), ενώ τα αρμενικά του στρατεύματα διακρίνονταν από έλλειψη πειθαρχίας και αντιμετωπίζονταν με καχυποψία για ενδεχόμενο στασιασμό²⁹⁰⁷. Οι επιχειρήσεις του Διογένη δεν απέτρεψαν ωστόσο την καταστροφή της Νεοκαισάρειας (σημ. Niksar)²⁹⁰⁸, την άλωση του Αμορίου και την ήττα των δυνάμεων του *συνταγ-*

²⁹⁰⁰ Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 86.

²⁹⁰¹ Βλ. σχετικά σ. 106 κ.ε.

²⁹⁰² Βλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 110-111, με σχετικές παραπομπές στις πηγές.

²⁹⁰³ Βλ. π.χ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 109 κ.ε., 121 κ.ε., 132-133, 137, 141, 144-145.

²⁹⁰⁴ J.-Cl. Cheynet, *Apport*, σ. 53.

²⁹⁰⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 79.20 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 126.20 κ.ε.

²⁹⁰⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 86.2. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 130.13-14.

²⁹⁰⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 86.4-6. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 130.14-16.

²⁹⁰⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 80.4-7. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 126.24 κ.ε. Για την Νεοκαισάρεια βλ. αναλυτικά A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 107 κ.ε.

ματάρχη της Μελιτηνής στην περιοχή του φρουρίου της Τζαμανδού από τους Τούρκους του ικανού εμίρη Afšīn (ελλ. Αυσινάλιος)²⁹⁰⁹.

Το επόμενο έτος (1069) ο Διογένης εκστράτευσε στην Καισάρεια του Χαρσιανού, στην Λάρισσα, στην Ρωμανούπολη και στην Κελτζηνή²⁹¹⁰, όπου μάλιστα δρούσαν εχθρικές αρμενικές ομάδες, που επιδίδονταν σε ληστείες και διαρπαγές²⁹¹¹. Οι Τούρκοι επιδρομείς εκμεταλλεύθηκαν ωστόσο την απομάκρυνση του αυτοκράτορα στα βορειοανατολικά και διείσδυσαν αμέσως στο θέμα Καππαδοκίας, το οποίο και λεηλάτησαν²⁹¹². Ο *κριτής του στρατοπέδου* Μιχαήλ Ατταλειάτης υποστήριξε τότε ενώπιον του Διογένη ότι η προώθηση του αυτοκρατορικού στρατού έως την Μελιτηνή ήταν πλέον «*ἀσύμφορος*» αντίθετα, έπρεπε να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους στην υπεράσπιση των καππαδοκικών *θεμάτων* της κεντρικής Μικράς Ασίας, που δεν είχαν ακόμη αποσυντεθεί εντελώς²⁹¹³. Η άποψη του Ατταλειάτη έγινε τελικά αποδεκτή, αλλά ο βυζαντινός στρατός δεν πρόλαβε να αποτρέψει την καταστροφή του Ικονίου, ούτε να εμποδίσει την επιστροφή των ευκίνητων τουρκικών ομάδων στις περιοχές τους²⁹¹⁴. Η κατάσταση έμελλε να χειροτερεύσει ακόμη περισσότερο κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Ρωμανού.

Το 1070 η ηγεσία των δυνάμεων της ευρύτερης Καππαδοκίας και του συνόρου ανατέθηκε στον *πρωτοπρόεδρο, κουροπαλάτη και στρατηγό του πολέμου*, δηλαδή *στρατηγό αυτοκράτορα*, Μανουήλ Κομνηνό. Ο νεαρός Μανουήλ, που αντικατέστησε τον προηγούμενο *στρατηγό αυτοκράτορα* Φιλάρετο Βραχάμιο²⁹¹⁵, διέθετε στρατιωτικές, διοικητικές και δικαστικές εξουσίες και έδρασε στην περιοχή έχοντας ως έδρα του την Καισάρεια και πιθανότατα ως πρώτη γραμμή άμυνας την Μελιτηνή και ως δεύτερη τα στενά της Τζαμανδού. Από την κεντρική θέση της Καισάρειας σκόπευε προφανώς να μετακινεί τα στρατεύματα

²⁹⁰⁹ al-'Azīmī, σ. 358. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 92.4 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 133.9 κ.ε. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 111. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 87. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 25. Η Τζαμανδός ελεγχόταν τότε από την κόρη του Κακίκιου του Κάρσε Μαρία. Βλ. Bar Εβραΐος, σ. 220.

²⁹¹⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.4 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 135.8 κ.ε.

²⁹¹¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 101.24 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 137.22-24.

²⁹¹² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 101.7 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 137.18-20.

²⁹¹³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.7-19: «Μέλλοντος οὖν τοῦ βασιλέως διὰ τοῦ καλουμένου πολυχίου Κεράμιου πρὸς τὰς ὄχθας τοῦ Εὐφράτου μέχρι Μελιτηνῆς τὸν οἰκεῖον διαβιβάζειν στρατόν, ἀσύμφορον πάλιν τοῦτο αὐτὸς προπετευσάμενος ἐξεφώνησα, ὡς μὴ ἀναγκαῖον ὄν τῶν τοιούτων μερῶν φροντίζειν ἡμᾶς προηρημένων ὄντων καὶ περηρημένων πᾶσαν τὴν εὐκοσμίαν αὐτῶν ἐκ διαφορῶν ἐπιδρομῶν, ἀφ' ὧν καὶ σπάνις ὀλεθρία συναντήσῃ καὶ κατατῆξῃ τὸ στράτευμα καὶ ἅμα χρονίσει διὰ στενωπῶν τοσοῦτον βαδίσει μέλλον, καθ' ἓν τῶν ὑποζυγίων ἡναγκασμένων καὶ τῶν ἀνθρώπων διέρχεσθαι. Καὶ τοῦτου μελήσειν ἐξεῖπον εἰκός, ὅπως ἂν τάχιστα τοῖς ἀπαθέσι καὶ ἔτι τὴν σύστασιν ἔχουσι θέμασιν ἐπιστῶμεν κακεῖνα τῆς τῶν ἐναντίων διατηρήσωμεν λώβης. Ταύτης οὖν τῆς γνώμης κεκρατηκυίας, διὰ τῆς Κολωνείας καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν θεμάτων μέχρι Σεβαστείας ὁ βασιλεὺς διελήλυθεν (...)».

²⁹¹⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.17 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 137.20 κ.ε. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 111. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 87. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 27.

²⁹¹⁵ Βλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 26 κ.ε.

που διέθετε, ώστε να αποκρούει τις εχθρικές εισβολές²⁹¹⁶. Ο Μανουήλ σημείωσε αρχικά κάποιες επιτυχίες, αλλά οι δυνάμεις του εξασθένησαν μετά την αποστολή ενισχύσεων στην συριακή Ιεράπολη²⁹¹⁷ και ηττήθηκαν στην Σεβάστεια από τους Τουρκομάνους Yavgiyya²⁹¹⁸ και τον αρχηγό τους Χρυσόσκουλο (αρμ. Ktrič²⁹¹⁹, αραβ. Arisiaghī ή Arisighī²⁹²⁰, τουρκ. El-Basan [:]²⁹²¹), ενώ ο ίδιος συνελήφθη αιχμάλωτος²⁹²². Χαρακτηριστικό της επικρατούσας σύγχυσης και της ανεπαρκούς γνώσης των Βυζαντινών για τις πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό του σελτζουκικού σουλτανάτου είναι ότι ο Χρυσόσκουλος αποτελούσε εχθρό του Alp Arslan και γι' αυτό δεν δίστασε μετά την ήττα του να καταφύγει με τον ηττημένο Μανουήλ στην Κωνσταντινούπολη²⁹²³! Ο εμίρης Afšīn προσπάθησε μάλιστα να αποτρέψει την προσχώρηση του Χρυσόσκουλου στους Βυζαντινούς διεισδύοντας βαθιά στην βυζαντινή επικράτεια, αλλά ο αυτοκράτορας απέρριψε τις αιτιάσεις του για τους Yavgiyya. Οι Τούρκοι που λεηλάτησαν εκείνη την περίοδο τις Χώνες (σημ. Honaz) στο θέμα Θρακησίων, επιδιδόμενοι μάλιστα σε πρωτοφανείς καταστροφές και φόνους (βεβήλωσαν και τον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ μετατρέποντάς τον σε σταύλο)²⁹²⁴, ανήκαν μάλλον στον Afšīn²⁹²⁵.

Κατά το επόμενο έτος ο Διογένης προήλασε με το μεγαλύτερο στράτευμα που συγκέντρωσε ποτέ στις περιοχές του Χαρσιανού, της Κρύας Πηγής και της Σεβάστειας, ενώ ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρεται, όχι τυχαία, στην Καππαδοκία με την *latu sensu* σημασία του όρου²⁹²⁶. Στόχος του Ρωμανού αυτήν την φορά ήταν η αποκατάσταση του βορειοανατολικού μικρασιατικού του συνόρου στην Αρμενία, ώστε να παρεμποδιστεί η συνέχιση

²⁹¹⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.15-18: «(...) πολλὸν δὲ λόγον ποιούμενος τῶν εἰκότων, τὰς τε δυνάμεις συνηθροίκει καὶ τῇ Καισαρέων πασίρρωμος ἐπιφοίτησεν, οὐ μόνον τὰ τοῦ στρατοῦ καθιστῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐνομίας προσηκόντως φροντίζων καὶ τοὺς ἀδικοῦντας τῶν στρατιωτῶν ἐκτίσει καὶ προστίμοις τῆς ἀτασθαλίας καθυποβάλλων». Πρβλ. γενικότερα Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 152-153.

²⁹¹⁷ Εσφαλμένα οι Σκυλίτζης και Ζωναράς αποδίδουν σκόπιμο δόλο στον Ρωμανό Διογένη για την συγκεκριμένη διαταγή. Πρβλ. σχετικά Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 156-157.

²⁹¹⁸ Βλ. γι' αυτούς σημ. 1268.

²⁹¹⁹ Ματθαῖος Εδέσσης, σ. 129.

²⁹²⁰ Βλ. σχετικά C. Cahen, *Campagne*, σ. 625-626. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 112.

²⁹²¹ Βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171 κ.ε.

²⁹²² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.22-105.11. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 139.8-140.9. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 101.1 κ.ε. Πρβλ. J. Laurent, *Sultanat de Roum*, σ. 178. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 27-28, 43. –C.M. Brand, *The Turkish Element in Byzantium*, *DOP* 43 (1989), σ. 2. –A. Friendly, *Manzikert*, σ. 160-161. –Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 156 κ.ε. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 102.

²⁹²³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 106.6 κ.ε. Πρβλ. σχετικά O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171 κ.ε., 176. –C. Cahen, *Manzikert*, σ. 624-626. Εσφαλμένα λοιπόν ισχυρίζεται ο Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 156, που δεν έχει πρόσβαση στις πηγές και στις σύγχρονες μελέτες, ότι ο Alp Arslan «εξάπλωσε στο εσωτερικό του οροπεδίου της Ανατολίας τις ευκίνητες ὕλες του δύσμορφου νάνου πρίγκιπα (sic) και ικανού πολέμικου ηγέτη Χρυσοσκούλου».

²⁹²⁴ Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 87. Για τις Χώνες βλ. W.M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, ανατ. New York 1975 (α' έκδ. 1895-1897), τομ. 1, σ. 208-216 (στο εξής: W.M. Ramsay, *Phrygia*). –C. Foss, λ. Chonai, *ODB*, τομ. 1, σ. 427.

²⁹²⁵ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 176.

²⁹²⁶ Νικ. Βρυέννιος, σ. 105.22-24: «Γενόμενος δὲ περὶ τὴν Καππαδοκῶν, τοὺς ἀρίστους ἅμα τῶν στρατηγῶν ἐπ' ἐκκλησίαν ἐκάλει καὶ βουλὴν περὶ τοῦ πολέμου προτίθει (...)».

των τουρκικών διεισδύσεων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας²⁹²⁷. Στην μάχη του Μαντζικέρτ οι Καρπαδόκες πλαισίωσαν τον Ρωμανό στο κέντρο της βυζαντινής παράταξης. Πολλοί από αυτούς («κατὰ μοίρας τινὰς») διασώθηκαν και κατέφυγαν τελικά στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο μετά την σύγκρουση, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε ο Ατταλειάτης αλλά και ο αυτοκράτορας προσωπικά για την αποτροπή της διάλυσης των βυζαντινών γραμμών²⁹²⁸.

4. Η ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1071-1072 και η υποστήριξη του Διογένη από τους Καρπαδόκες

Όταν τα νέα της ήττας του βυζαντινού στρατού στο Μαντζικέρτ και της αιχμαλωσίας του Ρωμανού Δ' Διογένη στο πεδίο της μάχης έγιναν γνωστά στην Κωνσταντινούπολη, επικράτησε φυσικά για ένα σύντομο χρονικό διάστημα πολιτική αστάθεια και γενική αμφιταλάντευση και αμφιβολία για τις μετέπειτα εξελίξεις²⁹²⁹. Σύντομα ωστόσο έγινε γνωστό ότι ο Ρωμανός απελευθερώθηκε και επέστρεψε στην πρωτεύουσα, οπότε η σύζυγός του Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα απέστειλε εντολή στις αρχές των επαρχιών να μην τον αναγνωρίζουν πλέον ως αυτοκράτορα²⁹³⁰. Η άφιξη του εχθρικού έναντι του Διογένη *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα από την Βιθυνία επέσπευσε τις πολιτικές εξελίξεις και σύντομα αποφασίστηκε η Ευδοκία να βασιλεύει από κοινού με τον εστεμμένο γιο της Μιχαήλ Ζ' Δούκα²⁹³¹. Το συγκεκριμένο ωστόσο πολιτικό καθεστώς διήρκεσε μόνο έναν μήνα (ca. 24 Σεπτεμβρίου-24 Οκτωβρίου 1071)²⁹³², καθώς η Ευδοκία κρίθηκε ύποπτη για πιθανή συνδιαλλαγή με τον Ρωμανό, μετά την λήψη μιας επιστολής από τον τελευταίο, όπου της εξηγούσε τα παθήματά του²⁹³³.

²⁹²⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 109.7 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.6 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 105.24 κ.ε.

²⁹²⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 120.12 κ.ε. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 149.25-26. Οι στρατιώτες του *θέματος* Καρπαδοκίας ανέρχονταν σε 4.000 άνδρες τον 10^ο αι. Βλ. H. Gelzer, *Themenverfassung*, σ. 47-48. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 441, σημ. 6.

²⁹²⁹ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 162.11 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 119.7 κ.ε. Πρβλ. σχετικά A. Friendly, *Manzikert*, σ. 197.

²⁹³⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 125.6-8. –Θεόδ. Σκουταριώτης, σ. 168.4-7. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 983, σ. 58.

²⁹³¹ Για την δυνατότητα άσκησης της εξουσίας από την *αυγούστα*, λόγω ανηλικότητας του εστεμμένου αυτοκράτορα, ή της *αντιβασιλείας* ή της *τοποτηρητείας* ή της *μεσοβασιλείας* ή της *βασιλείας* αλλά και για τους όρους *βασίλισσα*, *βασίλισσα μήτηρ*, *αυγούστα μήτηρ* βλ. αναλυτικά Δ. Μισίου, *Αυγούστα-βασίλισσα*, σ. 127 κ.ε.

²⁹³² D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 64. Πρβλ. A. Friendly, *Manzikert*, σ. 198.

²⁹³³ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 164.15 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.15 κ.ε. Η συγκεκριμένη επιστολή αποτέλεσε προφανώς αργότερα για τον Μιχαήλ Ψελλό (και δευτερευόντως για τον Νικηφόρο Βρυέννιο που ακολουθεί την «Χρονογραφία» του Ψελλού πιστά σε αυτό το σημείο) βασική πηγή πληροφόρησης για το τι συνέβη κατά την οκταήμερη παραμονή του αιχμάλωτου Ρωμανού Διογένη στο στρατόπεδο του Alp Arslan, μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Πρβλ. σχετικά S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 440 κ.ε.

Οι Δούκες, με την υποστήριξη του Μιχαήλ Ψελλού, τμήματος της συγκλήτου και της φρουράς των Βαράγγων, οργάνωσαν τότε πραξικόπημα και απομάκρυναν τελικά την Ευδοκία από τα ανάκτορα, εξαναγκάζοντάς την να καρεί μοναχή στην μονή της Θεοτόκου του Πιπερούδη. Αμέσως μετά την ανάληψη της ύπατης αρχής μόνο από τον Μιχαήλ Ζ.²⁹³⁴ διέταξαν και πάλι τους πολιτικούς και στρατιωτικούς διοικητές να μην αναγνωρίζουν πλέον τον Ρωμανό ως αυτοκράτορα («μη ὑποδέξασθαι μήτε ὡς βασιλέα τιμῆσαι»²⁹³⁵), ενώ ο *καίσαρας* Ιωάννης απέστειλε στα τέλη Οκτωβρίου ή στις αρχές Νοεμβρίου στην Μικρά Ασία τον νεότερο γιο του Κωνσταντίνου, ως *πρωτοπρόεδρο* και *στρατηγὸ αυτοκράτορα*, για να αποτρέψει την επάνοδο του Ρωμανού Διογένη στην πρωτεύουσα²⁹³⁶. Μαζί με τον Κωνσταντίνου Δούκα ενώθηκε και ο Φράγγος μισθοφόρος αρχηγός Ροβέρτος Κρισπίνος, τον οποίο ο Διογένης είχε θέσει υπό περιορισμό στην Άβυδο για την στασιαστική συμπεριφορά του το 1069²⁹³⁷. Οι επόμενοι μήνες, ως το το καλοκαίρι του 1072, αναλώθηκαν από τους Βυζαντινούς σε μία εμφύλια σύγκρουση για την κατοχή του θρόνου²⁹³⁸.

Κατά την διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων του 1071-1072 ο Ρωμανός Διογένης προσπάθησε να στηριχθεί και πάλι στους Καππαδόκες, που ήταν συμπατριώτες του και φυσικά φημίζονταν από παλαιά για τις πολεμικές τους ικανότητες²⁹³⁹. Μετά την απελευθέρωσή του από τον Alp Arslan, που του είχε προμηθεύσει ως συνοδεία δύο *hājib* (αυλικόι αξιωματούχοι)²⁹⁴⁰ και εκατό *ghulām* (δούλοι στρατιώτες)²⁹⁴¹, ο Διογένης έθεσε,

²⁹³⁴ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 165.12 κ.ε. – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 125.8 κ.ε. – Α. Κομνηνή, σ. 270.96 κ.ε. – Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 704.2 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.17 κ.ε. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 611.15 κ.ε. – Βαρ. Εβραίος, σ. 222-223. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*, σ. 120-121. – Της ίδιας, *Αντιβασιλεία*, σ. 70. – Κ.Α. Μπουρδάρα, *Τυραννίς*, σ. 36-37.

²⁹³⁵ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.21-22. Βλ. και Μιχ. Γλυκάς, σ. 611.20-21.

²⁹³⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 125.22 κ.ε. – Νικ. Βρυέννιος, σ. 125.25 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.29 κ.ε. – Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 167.1 κ.ε. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 612.4 κ.ε. Πρβλ. D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 65. Για τον Κωνσταντίνου Δούκα βλ. D.I. Polemis, *Doukaí*, αρ. 22, σ. 59-60. – Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 128, 138 (ειδικά σημ. 188), 139, 141.

²⁹³⁷ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 153.4-6. – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 126.18 κ.ε. Για τον βίο και την σταδιοδρομία του Κρισπίνου βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, κυρίως σ. 40, σημ. 12, 165, με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας.

²⁹³⁸ Για την συγκεκριμένη σύγκρουση βλ. Κ.Α. Μπουρδάρα, *Τυραννίς*, αρ. 11, σ. 32-41. – J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 95, σ. 76-77. Και οι δύο παραθέτουν τις υπάρχουσες πηγές και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επιπρόσθετα D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 65 κ.ε. – S. Vryonis, Jr., *Romanus IV*.

²⁹³⁹ J.-Cl. Cheynet, *Saint Théodore*, σ. 140. Βλ. π.χ. τις αναφορές της Συνέχειας Θεοφάνη, σ. 312, για τους «ἐπὶλεκτους» Καππαδόκες και Χαρσιανίτες κατά το 884. Βλ. και Αρέθας, τομ. 2, σ. 38.6-7. Η περιοχή διέθετε από παλαιά στρατιωτική παράδοση Ο Φίλοστοργιος, έκδ. J. Bidez, *Philostorgios Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und der Fragmenten eines arianischen Historiographen*, Berlin 1981, III, 4, σ. 34.2-3, αναφέρεται στην εκτροπή «ευγενεστάτων» πολεμικών ίππων στην Καππαδοκία. Μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σκιαγράφηση των Καππαδοκόν πραγματοποιεί ο Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, αρ. 355. Ο ίδιος τους χαρακτηρίζει ως μη πειθήνιους, με ήθη που είχαν μεταβληθεί «εις θηριώδη κατάστασιν».

²⁹⁴⁰ Ο κάτοχος του αξιώματος του *hājib*, που προέρχεται από την περίοδο του Αββασιδικού χαλιφάτου, παρουσίαζε ενώπιον του χαλίφη πρεσβευτές και αξιωματούχους.

όπως ήταν φυσικό, ως πρωταρχικό του στόχο την διατήρηση της ύπατης αρχής. Γι' αυτόν τον λόγο άρχισε να συγκεντρώνει καθ' οδόν για την πρωτεύουσα στρατιώτες και χρήματα ακουθώντας την πορεία Θεοδοσιούπολη, Κολώνεια, Μελισσοπέτριον (όπου τον εγκατέλειψε ο πρώην *δουξ* Εδέσσης *πρόεδρος* Παύλος), Αρμενιакόν²⁹⁴². Σύμφωνα με τους Bar Εβραίο και Ibn al-Athīr, ο Ρωμανός πληροφορήσε αρχικά τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα για τους όρους της συνθήκης του με τον Alp Arslan, αφήνοντάς τον να αποφασίσει, αν επιθυμούσε να τους αποδεχθεί και να τους τηρήσει. Ο νέος αυτοκράτωρ τους αποδέχθηκε και ζήτησε υποτιθέμενα από τον Διογένη να μεσολαβήσει σχετικά στον σουλτάνο. Ο Ρωμανός συγκέντρωσε τότε το ποσό των 200.000 δηναρίων και το απέστειλε μαζί με κάποια άλλα δώρα αξίας 90.000 δηναρίων στον Alp Arslan, ισχυριζόμενος ότι αυτά ήταν όλα όσα κατόρθωσε να συγκεντρώσει (το ποσό που είχε συμφωνήσει να καταβάλει για την απελευθέρωσή του ανερχόταν, κατά τον ίδιο συγγραφέα, στα 1.500.000 δηνάρια²⁹⁴³). Ο Ρωμανός κατέλαβε κατόπιν τις «αρμενικές επαρχίες» (δηλαδή τα Αρμενι[α]κά *θέματα* ή το πιθανότερο το Αρμενιакόν)²⁹⁴⁴. Οι συγκεκριμένες ωστόσο πληροφορίες των Ibn al-Athīr, Ibn al-Jawzī και Sibṭ bin al-Jawzī μάλλον δεν θα πρέπει να ληφθούν υπόψη, καθώς οι πραγματικές εξελίξεις υπήρξαν τελείως διαφορετικές.

Στην πραγματικότητα ο Ρωμανός πληροφορήθηκε σύντομα ότι είχε εκδηλωθεί πραξικόπημα εναντίον του στην πρωτεύουσα και ότι στρατεύματα είχαν σταλεί στην Μικρά Ασία, για να τον εξουδετερώσουν. Τότε εγκατέλειψε την αρχική του έδρα, το φρούριο της Δοκείας (σημ. Tokat) στο Αρμενιакόν²⁹⁴⁵ (ο Ψελλός, ο Βρυέννιος και ο Sibṭ bin al-Jawzī αναφέρουν την Αμάσεια²⁹⁴⁶, ενώ ο Ματθαίος Εδέσσης την Σεβάστεια²⁹⁴⁷), και υποχώρησε

²⁹⁴¹ Ibn al-Jawzī, σ. 49. –Bar Εβραίος, σ. 222. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 153-154. Βλ. για τον τελευταίο και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 38. –S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 446.

²⁹⁴² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.20 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.12 κ.ε.

²⁹⁴³ Ibn al-Athīr, σ. 171. Ο Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 151-152, κάνει λόγο για 10.500.000 δηνάρια και 300.000 για την σύναψη ειρήνης και 60.000 δηνάρια κατ' έτος. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 37. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 445. Ο Bar Εβραίος, σ. 222, κάνει λόγο για 10.000.000 δηνάρια. Το συγκεκριμένο ποσό ήταν μάλλον το αρχικό που είχε απαιτήσει ο Alp Arslan από τον Ρωμανό. Πρβλ. γενικότερα και O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188. Ειδικά για το δηνάριο βλ. ανωτ., σημ. 195.

²⁹⁴⁴ Ibn al-Athīr, σ. 172. –Ibn al-Jawzī, σ. 50. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 154-155. Βλ. για τον τελευταίο και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 39-40. Η αφήγηση του Sibṭ bin al-Jawzī είναι μεν η εκτενέστερη όλων, αλλά ο ίδιος παρέχει σε αυτό το σημείο εντελώς φανταστικές πληροφορίες και στοιχεία: βλ. την επόμενη υποσημείωση.

²⁹⁴⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 126.8. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.27. –Bar Εβραίος, σ. 222. –Ibn al-Athīr, σ. 172. –Bar Εβραίος, σ. 223. –Sibṭ bin al-Jawzī, σ. 154-155. Βλ. το κείμενο του τελευταίου και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 39-40. Πρβλ. A. Friendly, *Manzikert*, σ. 200. Οι αφηγήσεις του Sibṭ και του Bar Εβραίου περιέχουν πολλά φανταστικά στοιχεία για γεγονότα του εμφυλίου που έλαβαν, υποτιθέμενα, χώρα αργότερα στο Ικόνιο και την Μελιτηνή, από όπου ο Ρωμανός κάλεσε σε βοήθεια τον Alp Arslan. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Captivity*, σ. 446. Στην Μελιτηνή αναφέρεται και ο Bar Εβραίος, σ. 223.

²⁹⁴⁶ Νικ. Βρυέννιος, σ. 125.22. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 166.8.

στην ασφαλέστερη Καππαδοκία. Στο πλευρό του έκπτωτου αυτοκράτορα είχαν ταχθεί ήδη αρκετοί Φράγγοι, επειδή πίστευαν ότι θα επικρατούσε στην επερχόμενη σύγκρουση²⁹⁴⁸, καθώς και πολυάριθμοι συμπατριώτες του Καππαδόκες με επικεφαλής τον πρόεδρο Θεόδωρο Αλυάτη²⁹⁴⁹. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είναι ένας από τους ελάχιστους στρατηγούς των δυνάμεων της περιοχής που γνωρίζουμε μετά τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι.²⁹⁵⁰, αν και μαρτυρούνται πολυάριθμοι *κριτές* της Καππαδοκίας, που προφανώς ασκούσαν την πολιτική διοίκηση του *θέματος*²⁹⁵¹. Το γεγονός αυτό αποτελεί κατά την γνώμη μας έμμεσο αλλά σαφές ενδεικτικό σημείο της αφάνειας και της στρατιωτικής παρακμής, στις οποίες είχε περιπέσει η Καππαδοκία μετά την εξάρθρωση της καππαδοκικής «αριστοκρατίας» από τον Βασίλειο Β' και τις μετέπειτα αρμενικές εγκαταστάσεις.

Ο Sibt bin al-Jawzī παραθέτει σε σημείο του έργου εμβόλιμο απόσπασμα υπό τον τίτλο «*αφήγηση του τι συνέβη στον αυτοκράτορα των Rūm 'Armanūs*»²⁹⁵². Σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγκεκριμένου αποσπάσματος, ο Ρωμανός ζήτησε κατά την διάρκεια της αναμέτρησής του με τους Δούκες επικουρία από τον άγνωστο «ηγεμόνα των Αρμενίων Sanakhārīb». Μερικοί ερευνητές ταυτίζουν τον τελευταίο με τον Κακίκιο Ανιώτη, που όμως είχε ταχθεί μάλλον την πλευρά των Δουκών κατά την ενδοβυζαντινή σύγκρουση²⁹⁵³. Ο Bar Εβραΐος αναφέρεται επίσης στον «πατρίκιο της Μικράς Αρμενίας Ban Sanhīrīb», τον οποίο ο πρώην αυτοκράτορας υποτιθέμενα τύφλωσε, για να του αποσπάσει ένα χρηματικό ποσό²⁹⁵⁴. Κατά την γνώμη μας το «Sanakhārīb» ενδεχομένως αποτελεί εσφαλμένη μεταγραφή του «Senek'erīm», ονόματος που παραπέμπει στους Arguni της Σεβάστειας, οι οποίοι μάλιστα εξαφανίστηκαν μυστηριωδώς από το ιστορικό προσκήνιο κατά την δεκαετία του 1070. Όπως και να έχει, ο Καππαδόκης υποστηρικτής του Ρωμανού Θεόδωρος Αλυάτης

²⁹⁴⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135.

²⁹⁴⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 126.8-9.

²⁹⁴⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 126.16 κ.ε. Κατά τον ίδιο μάλιστα συγγραφέα, σ. 126.14, ο Αλυάτης ήταν «άνηρ γένους έπιφανούς τὰ πολεμικά καὶ θααθῆναι θαυμασιώτατος, μεγέθει καὶ ὄγκῳ τῶν πολλῶν διαφέρων καὶ ἱκανῶς ἐν πολλοῖς στρατευσάμενος». Γενικότερα βλ. και επίσης και Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132. Ο J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 347-348, υποστηρίζει ότι η πολιτική που είχε ακολουθήσει ο Ρωμανός Διογένης νωρίτερα στην ανατολική Μικρά Ασία, προσπαθώντας να ανακτήσει χαμένες περιοχές και να κατακτήσει νέες (Χλιάτ, Μαντζικέρτ, Ιεράπολη), ερχόταν σε αντίθεση με την πιο συντηρητική του προκατόχου του «στρατιώτη αυτοκράτορα» Ισαακίου Κομνηνού, ο οποίος διέθετε δεσμούς με την οικογένεια των Σκληρών. Ο Διογένης αντίθετα σχετιζόταν περισσότερο με τους Φωκάδες. Πρόγονος ωστόσο του Αλυάτη είχε υπηρετήσει τον Βάρδα Σκληρό, ενώ οι Καππαδόκες (όπως και ο Διογένης) Φωκάδες, σε αντίθεση με τους Αρμένιους, είχαν ταχθεί εναντίον του Ρωμανού στην ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1071-1072.

²⁹⁵⁰ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 435 κ.ε. και αρ. 439 για τον Αλυάτη.

²⁹⁵¹ Βλ. γι' αυτούς αρ. πίνακα 444 κ.ε.

²⁹⁵² Sibt bin al-Jawzī, σ. 155. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 40.

²⁹⁵³ Πρβλ. σχετικά W. Seibt, Gagik II, σ. 164-165. -J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 140, σημ. 53.

²⁹⁵⁴ Bar Εβραΐος, σ. 223. Πρβλ. και C. Cahen, Mantzikert, σ. 640. Ο O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188, παρεξηγεί εντελώς σε αυτό το σημείο τα λεγόμενα του συγγραφέα, υποστηρίζοντας εσφαλμένα ότι ο Διογένης τυφλώθηκε από τον Ban Sanhīrīb με εντολή του *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα.

ηττήθηκε και αιχμαλωτίστηκε τελικά από τον Ροβέρτο Κρισπίνο στην Δόχεια, όταν οι Φράγγοι μισθοφόροι του διαπίστωσαν ότι ο αντίπαλος διοικητής ήταν ομοεθνής τους και αποσύρθηκαν από την μάχη²⁹⁵⁵.

Μετά την γνωστοποίηση της ήττας και της απάνθρωπης τύφλωσης του Αλυά-
τη²⁹⁵⁶, ο Διογένης κατέφυγε στο καππαδοκικό Τυροποιόν, παλαιό γνωστό «φρούριον (...) *λίαν ισχυρόν καὶ ἀπόκρημνον*»²⁹⁵⁷. Εκεί τον πλαισίωσε για λίγο με τμήμα των δυνάμεών του ο τότε δουξ Αντιοχείας Αρμένιος Χατατούριος, παρά το ότι είχε διαταχθεί να συλλάβει τον έκπτωτο αυτοκράτορα²⁹⁵⁸. Οι Διογένης και Χατατούριος επέλεξαν ωστόσο τότε να κατέλ-
θουν στην Κιλικία διαπράττοντας έτσι σοβαρό στρατηγικό σφάλμα, που αναλύει χαρακτη-
ριστικά ο Μιχαήλ Ατταλειάτης²⁹⁵⁹. Η ορθότερη επιλογή για τους δύο άνδρες θα ήταν να
προωθηθούν δυτικότερα, ώστε να εκμεταλλευθούν τον διασκορπισμό των στρατευμάτων
των Κωνσταντίνου Δούκα και Κρισπίνου, εξαιτίας του επερχόμενου χειμώνα (1071-1072),
και να ελέγξουν τα δυτικότερα μικρασιατικά θέματα (Παφλαγονίας, Βουκελλαρίων, Ανατο-
λικών, Θρακησίων, Οψικίου κλπ.)²⁹⁶⁰, τα τελευταία παρέμεναν ακόμη σχετικά ανέπαφα από
τις τουρκικές εισβολές, εκτός ίσως από το θέμα των Ανατολικών²⁹⁶¹. Ο Διογένης προσπά-
θησε μεν να συγκεντρώσει άνδρες στην ευρύτερη Κιλικία²⁹⁶², αλλά η προηγούμενη επιλογή
του αποδείχθηκε τελικά καθοριστική για την τελική του ήττα, την τύφλωση και τον θάνατό
του²⁹⁶³. Ο πρώην αυτοκράτορας επέδειξε γενικά έλλειξη ενεργητικότητας και ανεξήγητη

²⁹⁵⁵ Μιχ. Ατταλειάτης 127.2 κ.ε.

²⁹⁵⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 127.8-10: «ἀλοὺς δ' αὐτὸς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξεκόπη μετὰ σκηνικῶν σιδή-
ρων περιωδύνως τὰς ὁράσεις ἀποβαλὼν, ὅπερ πολλὴν ἐνήκε τοῖς στρατιώταις ἀνίαν διὰ τοῦ ἀνδρός
ἐπίσημον κατὰ γένος καὶ γενναϊότατον». Πρβλ. Κ.Α. Μπουρδάρ, *Τυραννίς*, σ. 37.

²⁹⁵⁷ Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 153.13-14. Το Τυροποιόν ίσως βρισκόταν στις έρημες περιοχές στα ανα-
τολικά της Λυκανδού (Τρυπία: βλ. Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 238.145-146). Αρκετοί το ταυτίζο-
υν με την Τρυπία. Είχε αποτελέσει καταφύγιο και βάση για τον Βάρδα Φωκά (το 970 και αργότερα το
989, όταν στράφηκε εναντίον του Βάρδα Σκληρού). Βλ. Η. Grégoire, *Notes de géographie byzantine*.
Les forteresses cappadociens d'Antigu-Trypia, BZ 10 (1935), σ. 254-256. -D.I. Polemis, *Doukai*, σ. 59.
-W. Seibt, *Skleroi*, σ. 53. -J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 348.

²⁹⁵⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 127.14 κ.ε. Πρβλ. Η. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 460. -J. Laurent,
Khatchatour, σ. 406. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 104. Γι' αυτόν τον λόγο πάντως προέτρεπε
αργότερα σε επιστολή του ο Μιχαήλ Ψελλός τον Ανδρόνικο Δούκα να μην του διαφύγει ο συγκεκριμέ-
νος άνδρας. Βλ. Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, αρ. 145, σ. 393.

²⁹⁵⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 127.23 κ.ε. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 33. Εσφαλμένα αναφέ-
ρει ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135, ότι ο Ρωμανός βρισκόταν στην Σεβάστεια και αναγκάστηκε να κατα-
φύγει στα Άδανα της Κιλικίας, επειδή οι στρατιώτες του τον εγκατέλειψαν.

²⁹⁶⁰ Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 128.5 κ.ε., χρησιμοποιεί, κατά τρόπο χαρακτηριστικό, παλαιότερη ορο-
λογία γι' αυτές τις περιοχές (Πισιδία, Λυκαονία, Ισαυρία, Ονωριάδα, Βιθυνία κλπ.). Βλ. τα γενικότερα
σχόλια εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 46 κ.ε.

²⁹⁶¹ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 49, 57 κ.ε.

²⁹⁶² Νικ. Βρυέννιος, σ. 129.1 κ.ε.

²⁹⁶³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 128.1-16: «Ἐλαθον δὲ τὸ ἥττον αἰρετισάμενοι καὶ τὰ χεῖρω καθ' ἑαυτὸν
βουλευσάμενοι. Τοῦ γάρ τροπωσαμένου τὴν πρώτην τὸν Διογένην ἐν τῇ κατὰ τὸν Ἀλυάτην συμβολῇ
τῇ βασιλίδι ἐπαναστρέψαντος, διεσκορπίσθη ἅπαν τὸ σὺν αὐτῷ στρατιωτικὸν ὡς τοῦ χειμῶνος
ἐγγύσαντος, καὶ ἦν εὐχερὲς τοῖς ἀμφὶ τὸν Διογένην μετὰ τοσούτου πλήθους εἰς τὴν Ῥωμαιοῶν

παθητικότητα κατά την διάρκεια της σύγκρουσης, δεν ανέπτυξε εκ των προτέρων επαρκή στρατηγικό σχεδιασμό και δεν διηύθυνε προσωπικά στις διάφορες πολεμικές αναμετρήσεις τα στρατεύματα που τον υποστήριζαν· η τελική του καταστροφή υπήρξε κατά συνέπεια αναμενόμενη²⁹⁶⁴. Οι διαπραγματεύσεις που είχαν γίνει στο μεταξύ με τους Δούκες δεν είχαν οδηγήσει πουθενά, καθώς οι τελευταίοι του πρόσφεραν μόνο αμνηστία²⁹⁶⁵.

Την άνοιξη του 1072 η κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη είχε οργανώσει πλέον ένα αξιολογότερο στράτευμα υπό τον *δομέστικο των σχολών* Ανδρόνικο Δούκα²⁹⁶⁶, μεγάλο γιο του *καίσαρα* Ιωάννη, τον οποίο απέστειλε εναντίον του Ρωμανού²⁹⁶⁷. Ο Ανδρόνικος κατόρθωσε να διασχίσει τα στενά του Ταύρου, μέσω της *κλεισούρας* της Ποδανδού και «της περιοχής των Ισαύρων», χωρίς να γίνει αντιληπτός, γεγονός για το οποίο ο Ατταλειάτης μέμφεται και πάλι την στρατηγική του Ρωμανού²⁹⁶⁸. Ο Ανδρόνικος διέλυσε τελικά σε μία σφοδρή σύγκρουση τα στρατεύματα του Χατατούριου στηριζόμενος κυρίως στους ιδιαίτερα αξιόμαχους Φραγγορμανδούς ιππείς του Κρισπίνου. Ο Χατατούριος φονεύθηκε στην μάχη ή συνελήφθη αιχμάλωτος²⁹⁶⁹, ενώ ο Διογένης, που βρισκόταν αποκλεισμένος στα Άδανα, ζήτησε βοήθεια από τους Τούρκους και προσπάθησε μάταια να προσεταιριστεί τον Κρισπίνο²⁹⁷⁰. Όταν οι εναπομείναντες στρατιώτες του αλλά και ο ίδιος έχασαν τελικά το θάρρος τους, ο έκπτωτος αυτοκράτορας (εξ)αναγκάστηκε τελικά να παραδοθεί, να παραιτη-

έμβαιεν, ὅση κατὰ Πισιδίαν καὶ Ἰσαυρίαν καὶ αὐτὴν Λυκαονίαν, εἰς αὐτὴν τε τῶν Παφλαγόνων καὶ Ὀνωριάδα, καὶ πάντας τῷ πλήθει βιάσασθαι γενέσθαι ὑφ' ἐαυτόν, εἴτα καὶ εἰς Βιθυνίαν εἰσδύναι, καὶ πᾶσαν ἄδειαν ἐμφράζει τοῖς ἐκ τοῦ Βύζαντος στρατιώτας κατ' αὐτοῦ συναγεῖραι καὶ πόλεμον ἐπεγεῖραι τούτῳ ἄξιον λόγου καὶ πράγματος. Οἱ γὰρ τῆς ἐσπέρας στρατιῶται τὴν κατ' αὐτοῦ ἐξομόσαντες ἀπιστίαν διὰ τὸ προκατασφάλισθαι ὄρκοις μὴ ἂν ποτε συμφρονῇσαι τοῖς κατ' αὐτοῦ γεννησομένοις. Νῦν δὲ μὴ καλῶς βουλευσάμενος κακοῖς ἀπλέτοις καὶ περιωδύνοις περιεπάρη πράγμασιν, ἐμβάλων γὰρ εἰς τὴν τῶν Κυλικῶν χώραν δυσδιοδεύτους αὐλώνας ἔχουσιν ἐκ τῶν Ταύρου ὄρων, ἔμενε κατὰ χώραν ὥσπερ ἐαυτὸν ἐγκαθεύρας ἐπὶ τῷ μένειν ἀπρόϊτον, ἄδειαν δὲ τοῖς ἀντιτεταγμένοις παρέσχευ ἀδεῶς στρατιώτας ἀγείρειν καὶ τὸν πολεμικὸν ποιεῖσθαι κατάλογον». Πρβλ. Εὐδ.Θ. Τσολάκης, *Ατταλειάτης*, σ. 192.

²⁹⁶⁴ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Οὐρσέλιος*, σ. 104.

²⁹⁶⁵ Νικ. Βρυέννιος, σ. 129.6 κ.ε. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 983-984, σ. 58.

²⁹⁶⁶ Ο Κωνσταντίνος Δούκας είχε αρνηθεί την αρχηγία της εκστρατείας. Για τον Ανδρόνικο Δούκα βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Οὐρσέλιος*, σ. 93-94, 104, 119-123, 125, 125-128, 135, 204.

²⁹⁶⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 128.17 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 153.21 κ.ε. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 168.1 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 133.7 κ.ε. –Μιχ. Γλυκάς, σ. 612.7 κ.ε. Πρβλ. D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 65. Η κυβέρνηση των Δουκών στηρίχθηκε κυρίως στους Φραγγορμανδούς μισθοφόρους (και φυσικά στους Βάραγγους της αυτοκρατορικής φρουράς), σε άνδρες από την Κωνσταντινούπολη και σε *τάγματα* από την δυτική Μικρά Ασία. Οι δυτικές δυνάμεις δεν ήταν δυνατόν να υπολογίζονται, επειδή ο σημαίνων «Μακεδόνας» Νικηφόρος Βρυέννιος ήταν φίλα προσκείμενος στον Ρωμανό. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 247 κ.ε.

²⁹⁶⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 128.22 κ.ε. Πρβλ. Εὐδ.Θ. Τσολάκης, *Ατταλειάτης*, σ. 192-193. –S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 33.

²⁹⁶⁹ Πρβλ. H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 460. –J. Laurent, *Khatchatur*, σ. 406-408. –Κ.Α. Μπονδάρη, *Τυραννίς*, σ. 39.

²⁹⁷⁰ Νικ. Βρυέννιος, σ. 137.14 κ.ε. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 171.1 κ.ε. –Bar Εβραΐος, σ. 223 (αναφέρει μόνο την επίκληση στον σουλτάνο για βοήθεια).

θεί από κάθε αξίωση έναντι του βασιλικού αξιώματος και να καρεί μοναχός, υπό την διαβεβαίωση όμως των μητροπολιτών Χαλκηδόνας, Ηρακλείας και Κολωνείας ότι η προσωπική του ακεραιότητα ήταν εξασφαλισμένη²⁹⁷¹.

Παρά τις υποσχέσεις που του είχαν δοθεί, ο Διογένης τυφλώθηκε τελικά με απάνθρωπο τρόπο στο Κοτυάειον (29 Ιουνίου²⁹⁷² του 1072²⁹⁷³) από έναν Εβραίο που δεν γνώριζε αυτήν την πρακτική²⁹⁷⁴. Η επιβολή της συγκεκριμένης ποινής οφειλόταν μάλλον σε διαταγή του *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα²⁹⁷⁵ και εφαρμόστηκε παρά τις αντιρρήσεις του Ανδρόνικου και των τριών μητροπολιτών²⁹⁷⁶. Ο Ψελλός δεν παρέλειψε, ως γνωστόν, να αποστείλει στον δύστυχο Ρωμανό υποκριτική επιστολή παραμυθίας για τα δεινά που είχε υποστεί, έστω και αν ο ίδιος είχε συμβάλει ενεργητικά στην πτώση του²⁹⁷⁷. Η ανταμοιβή του Ανδρόνικου για

²⁹⁷¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 129.10 κ.ε. – Νικ. Βρυέννιος, σ. 137.21 κ.ε. και Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 171.3 κ.ε. (ο Ρωμανός παραδίνεται από τους στρατιώτες του). – Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 14 κ.ε. – Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 153.23 κ.ε. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 612.9 κ.ε. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135. – Bar Εβραίος, σ. 223 (ο Ρωμανός συλλαμβάνεται στα Άδανα από τον Ιωάννη Δούκα).

²⁹⁷² Χειρόγραφη σημείωση του κώδικα Escur. gr. T. III. 9, fol. 349r, που περιέχει το κείμενο του Ατταλειάτη, αναφέρει: «τυφλώ(ε)ται Διογέ(ης) κατὰ τῇ κθ' τοῦ Ἰουνίου». Βλ. A. Pertusi, *Per la critica del testo della "Storia" Michele Attaliata*, *JÖB* 7 (1958), σ. 61. – D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 65, σημ. 35.

²⁹⁷³ Χειρόγραφη σημείωση στον κώδικα Παντελεήμονος 27 (Αθως 5533), fol. 293r, μνημονεύει το έτος 1072: «Ἐτελειώθη δὲ ἐν ἔτει ᾠφπ', ἰνδ. δεκάτης ἐπὶ τῇ ἀφαιρέσει τῶν αἰσθητῶν ὀφθαλμῶν Ῥωμανοῦ βασιλέως τοῦ Διογένους καὶ τῇ ἐπελεύσει τῶν ἀθέων Τούρκων ἀμὴν. Λουκάς μοναχός». Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, τομ. 2, Cambridge 1900, σ. 285. – Του ίδιου, *Ενθυμήσεις*, σ. 131, αρ. 12. Πρβλ. και D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 66, σημ. 35.

²⁹⁷⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 131.23 κ.ε.: «(...) καὶ τινὰ Ἰουδαῖον ἀμαθὴ τὰ τοιαῦτα τὴν τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ διαχείρισιν ἐπιτρέπουσι. Δῆσαντες οὖν αὐτὸν ἐκ τεσσάρων καὶ τῷ στήθει καὶ τῇ κοιλίᾳ πολλοὶ δι' ἀσπίδος ἐπιστηρίζαντες, φέρουσι τὸν Ἰουδαῖον περιωδύνως ἄγαν καὶ ἀπηνῶς σιδήρῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἐκταράττοντα, βρυχωμένου κάτωθεν καὶ ταύρειον μυκωμένου καὶ μηδένα τὸν οἰκτεῖροντα ἔχοντος. Οὐ μὴν ἅπαξ τοῦτο παθὼν ἀφείθη τῆς τιμωρίας ἀλλὰ τριχὴ τὸν σίδηρον τοῖς τοῦτου κατέβαψεν ὀμμασιν ὃ τῆς θεοκτόνου τυγχάνων σειράς, ἕως καὶ πληροφορίαν δι' ὅρκου κείμενος ἔθετο πᾶσαν τὴν οἰκονομίαν ἐκχυθῆναι καὶ ἀπορρεῖσαι τῶν ἑαυτοῦ ὀφθαλμῶν. Ἐγερθεὶς οὖν αἵματι διαβρόχους ἔχων τοὺς ὀφθαλμοὺς, θέαμα δ' οἰκτρὸν καὶ ἐλεεινὸν καὶ θρήνον ἐπιφέρον τοῖς ὀρώσιν ἀκάθεκτον, ἡμιθνής [sic] ἔκειτο (...)». Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 154.8 κ.ε. – Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 706.16 κ.ε. – Νικ. Βρυέννιος, σ. 139.8 κ.ε. – Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 171.1 κ.ε. (που προσπαθεῖ να δικαιολογήσει την πράξη και να διαβεβαιώσει ότι για την τύφλωση δεν ευθυνόταν ο μαθητής του Μιχαήλ Ζ' Δούκας). – Μιχ. Γλυκάς, σ. 612.15 κ.ε. – Σ.Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, τομ. 2, Cambridge 1900, σ. 285. – Του ίδιου, *Ενθυμήσεις*, σ. 131, αρ. 12. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135. – Θεόδ. Σκουταριώτης, σ. 168.24. – Kirakos Ganjakec'i, σ. 96 (κατηγορεῖ τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα ως υπαίτιο για την τύφλωση του Ρωμανού). – Bar Εβραίος, σ. 223 (τύφλωση του Ρωμανού στην Κωνσταντινούπολη με υπαιτιότητα του Ιωάννη Δούκα). – al-'Azīmi, σ. 359. – Andrea Dandolo, σ. 214.22-23: «Greci vero, dedignant tam confusum hominem imperatorum habere, exocculant». Πρβλ. γενικά D. Krallis, *Attaleiates-Psellos*, σ. 171.

²⁹⁷⁵ Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 707.1 κ.ε.

²⁹⁷⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 131.11 κ.ε. Πρβλ. γενικότερα Ο. Λαμπιδής, *Ἡ ποινὴ τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς*, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 32, 41, 55, 60, 62. – S. Vryonis, Jr., *Romanus IV*, σ. 6 κ.ε.

²⁹⁷⁷ Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, σ. 316-318. Πρβλ. J.N. Ljubarskij, *Ψελλός*, σ. 55. Για την γενικότερη στάση του Ψελλού βλ. S. Vryonis, Jr., *Romanus IV*, σ. 5 κ.ε.

τις «υπηρεσίες» που προσέφερε στους Δούκες, με την στάση του στην μάχη του Μαντζικέρτ και την ουσιαστική εκτέλεση του Ρωμανού, ήταν πιθανότατα η παραχώρηση στον ίδιο με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο μεγάλων εκτάσεων στην περιοχή της Μιλήτου κατά τον Φεβρουάριο του 1073²⁹⁷⁸. Ο Ρωμανός, που οι αντίπαλοί του δεν είχαν παραλείψει να τον δηλητηριάσουν πριν από την τύφλωσή του²⁹⁷⁹, απεβίωσε τελικά μέσα σε αφόρητους πόνους στην νήσο Πρώτη της Προποντίδας²⁹⁸⁰ (4 Αυγούστου 1072²⁹⁸¹).

Η παρακολούθηση της εξόντωσης του Διογένη από τους πολιτικούς του αντιπάλους υπήρξε, αν μη τι άλλο, βαρύ πλήγμα για τους Καπαδόκες, για τους οποίους ο Ρωμανός αποτελούσε περίπου «εθνικό» ήρωα²⁹⁸². Ο πρώην αυτοκράτορας είχε προσπαθήσει να τονώσει με το προσωπικό του παράδειγμα το φρόνημα των μικρασιατικών στρατευμάτων και την διάθεσή τους να αντισταθούν στους ξένους εισβολείς, και ίσως μάλιστα το κατόρθωσε πρόσκαιρα²⁹⁸³. Η ήττα του ωστόσο στο Μαντζικέρτ και η μετέπειτα οδυνηρή του πτώση υπονόμωσαν αυτήν την φορά οριστικά το ηθικό του στρατού της Ανατολής. Οι αναφορές ειδικά του Aristakēs 'i Lastivertc' i σχετικά με τις επιπτώσεις της εκθρόνισης και του θανάτου του Διογένη στις ένοπλες δυνάμεις του κράτους και στην μετέπειτα εξέλιξη

²⁹⁷⁸ D.I. Polemis, *Chronology*, σ. 66. Για τις εκτάσεις που του παραχωρήθηκαν βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 119 (κείμεν. και σημ. 78).

²⁹⁷⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 130.5 κ.ε. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 612.14-15. – *Συνέχεια Σκυλίτση*, σ. 154.5-6. – Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 706.3-5.

²⁹⁸⁰ *Συνέχεια Σκυλίτση*, σ. 154.15-23: «Προσενεχθείς δὲ ἐν εὐτελεῖ τῷ ὑποζυγίῳ μέχρι τῆς Προποντίδος ὡς περ πτόμα σεσηπός, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχων ἐξωρορυσμένους, τὴν δὲ κεφαλὴν καὶ τὸ πρόσωπον ἐξωδηκός, σκωλήκων βρύον καὶ δυσωδίας, ἡμέρας ὀλίγας ἐπιβιὸς ἐπωδύνων καὶ πρὸ τῆς τελευτῆς ὁδωδός, ἀπολείπει τὸν βίον τῇ νήσῳ τῇ Πρώτῃ τὸν χοῦν ἀποθέμενος, ἔνθα νέον ἐκεῖνος ἐδείματο φροντιστήριον, κηδευθεὶς πολυτελῶς παρὰ τῆς ὁμευνέτιδος καὶ βασιλίδος Εὐδοκίας, μνήμην καταλιπὼν πειρασμῶν καὶ δυστυχημάτων ὑπερβαινόντων ἀκρόασιν». – Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 132.12 κ.ε. – Νικ. Βρυέννιος, σ. 139.20 κ.ε. – Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 706.11 κ.ε. – Θεόδ. Σκουταριώτης, σ. 168.22 κ.ε. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 612.20 κ.ε. – Ματθαῖος Εἰδέσσης, σ. 135. – Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 170. πρβλ. Α. Friendly, *Manzikert*, σ. 199-200.

²⁹⁸¹ Βλ. τις παρασελίδες σημειώσεις στους χειρόγραφους κώδικες C, fol. 204^r, και E, fol. 349^r, που περιέχουν το κείμενο του Ατταλειάτη.

²⁹⁸² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 129.18-26: «(...) ὅτε καὶ πολλοὶς εἰσῆει δριμύς καὶ ἀκάθεκτος ἐπὶ τοῖς ὀρωμένοις φόβος καὶ ἔλεος, λογιζόμενοις τὸ ἄστατον τῶν πραγμάτων καὶ πρὸς ἐναντιότητα περιπετὲς καὶ ὀξύρροπον, ἦσαν γὰρ ἅπαντες οἱ τούτῳ πολλὰκις συστρατεύσασθαι καὶ δορυφόρων τάξιν πληρώσαντες καὶ τὸ κράτος αὐτῷ περιφημίζοντες ὀλβιον καὶ προσιτοὶ γενέσθαι τούτῳ δι' εὐχῆς ὅτι μεγίστης ποιούμενοι, εἴτα καὶ συνεξεληθόντες αὐτῷ ἐκ Συρίας καὶ τῇ Ἀδάνῃ ἐμβαλόντες βασιλικῶς, δουλικῶς προσεδρεύσαντες. Ἀναπεμπαζόμενοι τοῖνυν τὴν τε προτέραν εὐτυχίαν καὶ τὴν παρούσαν ἀτυχίαν, ὅπως εἰς ἄκρον ἐναντιότητος ἦκασι, κατηφιῶντες ἦσαν καὶ ἀμηχανοῦσιν ἐφύκεσαν». Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 408.

²⁹⁸³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 79.4 κ.ε., 81.3 κ.ε., 90.17 κ.ε. – *Συνέχεια Σκυλίτση*, σ. 126.12-16, 127.12-20, 132.20-133.1. Βλ. ὅμως και την κριτική που ασκεί ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 80.2 κ.ε., 82.8 κ.ε., 87.5 κ.ε., 91.1 κ.ε., 94.16 κ.ε., 96.18 κ.ε., 104.20 κ.ε., 112.16 κ.ε., 114.5 κ.ε., 118.21 κ.ε., 119.8 κ.ε., 128.1 κ.ε., στον Ρωμανό για την γενικότερη στρατηγική του. Πρβλ. γενικά Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Ατταλειάτης, passim*. – S. Vryonis, Jr., *Armed Forces*, σ. 27 κ.ε.

των πραγμάτων είναι πράγματι χαρακτηριστικές²⁹⁸⁴. Η μεταγενέστερη αντίδραση τμήματος του βυζαντινού στρατεύματος εναντίον του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, στην οποία πρωτοστάτησε ο γιος του καππαδόκη Ρωμανού Διογένη Νικηφόρος, οφειλόταν ίσως στην αναγκαστική αδιαφορία που επέδειξε ο συγκεκριμένος αυτοκράτορας για την τύχη της Μικράς Ασίας στις αρχές της βασιλείας του²⁹⁸⁵. Μετά τον θάνατο του Διογένη, η συνθήκη που είχε υπογραφεί στο Μαντζικέρτ δεν εφαρμόστηκε από καμία πλευρά και οι τουρκικές διεισδύσεις στην Μικρά Ασία ξεκίνησαν και πάλι λαμβάνοντας πλέον τον χαρακτήρα μόνιμης εγκατάστασης²⁹⁸⁶.

5. Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας στην Καππαδοκία

Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης πραγματοποιεί τις τελευταίες μνείες του *θέματος Καππαδοκίας* και της *Καισάρειας* του Χαρσιανού στο σημείο του έργου του όπου εξιστορεί την *απαρχή* της αποστασίας του Νορμανδού αξιωματούχου Ουρσελίου de Bailleul (1073). Προφανώς οι συγκεκριμένες περιοχές έπαψαν ουσιαστικά να υφίστανται ως οργανωμένα *θέματα* μετά τον εμφύλιο του 1071-1072 και την μετέπειτα ήττα του Ισαακίου Κομνηνού στην *Καισάρεια*, αν και διασώζεται, όπως θα δούμε παρακάτω, ανέκδοτη σφραγίδα ενός *στρατηγού* της Καππαδοκίας, η οποία ανάγεται στα μέσα της δεκαετίας του 1070. Το 1073 η κυβέρνηση του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα απέστειλε στην Μικρά Ασία ένα εκστρατευτικό σώμα υπό την ηγεσία του *δομέστικου των σχολών της Ανατολής* Ισαακίου Κομνηνού, ο οποίος έφερε και την στρατιωτική ιδιότητα του *στρατηγού αυτοκράτορα* και είχε στο πλευρό του τον αδελφό του και μετέπειτα αυτοκράτορα Αλέξιο²⁹⁸⁷. Αποστολή του Ισαακίου ήταν η αντιμετώπιση των τουρκικών επιδρομών, που είχαν αρχίσει και πάλι στην περιοχή μετά τον

²⁹⁸⁴ Βλ. Aristakēs Lastivertē'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 127: «Romain IV fut victime des odieux outrages de ses sujets qui le tuèrent, l'ayant aveuglé et éclaboussèrent le trône impérial d'un sang ineffaçable. À partir de ce moment, les chefs et les soldats perdirent courage et la victoire ne vint plus à l'empire. La perfidie et la haine divisèrent les puissants qui foulèrent aux pieds la justice (...). Κάπως διαφορετικά αποδίδει το αρμενικό κείμενο του Aristakēs'i η αγγλ. μτφρ. του R. Bedrosian, σ. 171.

²⁹⁸⁵ J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 408. Για το κίνημα του Νικηφόρου Διογένη βλ. J.-Cl. Cheynet, ό.π., σ. 98-99, αρ. 128, με παράθεση πηγών και ειδικής βιβλιογραφίας, και γενικότερα σ. 365-372.

²⁹⁸⁶ Μιχ. Γλυκάς, σ. 613.16-20. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 156.20-157.4. –Σ.Π. Λάμπρος, *Ενθυμήσεις*, σ. 131, αρ. 12. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135 (για την αντίδραση του Alp Arslan μετά την τύφλωση και τον θάνατο του Ρωμανού).

²⁹⁸⁷ Νικ. Βρυέννιος, σ. 147.3-5. –Α. Κομνηνή, σ. 12.39-42. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 183.8 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 157.4-6. Σύμφωνα με τον Ιω. Ζωναρά, τομ. 3, σ. 709.11, ο «Παραπινάκιος» έκανε τον Ισαάκιο Κομνηνό *στρατάρχη*. Ειδικά για τον τελευταίο (ca. 1050-1102/04), δευτερότοκο γιο του *κουροπαλάτη* Ιωάννη Κομνηνού και της γνωστής Άννας Δαλασσηνής, βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τομ. Α΄, αρ. 12, σ. 67-79. –C.M. Brand, λ. Komnenos Isaac, *ODB*, τομ. 2, σ. 1144. –Denise Papachrysanthou, *La date de la mort du sebastocrator Isaak Commène et de quelques événements contemporains*, *REB* 21 (1963), σ. 250-255. –Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 84, σ. 124-130. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 105, σημ. 9.

θάνατο του Ρωμανού Διογένη και την μη εφαρμογή από την Κωνσταντινούπολη αλλά και την σουλτανική πλευρά των όρων της συνθήκης του Μαντζικέρτ²⁹⁸⁸. Όταν όμως ο αυτοκρατορικός στρατός έφθασε στο Ικόνιο (ή στην Καισάρεια κατά τον Νικηφόρο Βρυέννιο²⁹⁸⁹), το νορμανδικό επικουρικό σώμα του Ουρσελίου εγκατέλειψε το βυζαντινό στρατόπεδο και κατευθύνθηκε στην Σεβάστεια ή στην Μελιτηνή²⁹⁹⁰. Ο Ισαάκιος επιτέθηκε τότε μόνος του εναντίον των Τούρκων στην περιοχή της Καισάρειας, αλλά ηττήθηκε ολοκληρωτικά και αιχμαλωτίστηκε²⁹⁹¹.

Το επόμενο εκστρατευτικό σώμα που στάλθηκε στην Μικρά Ασία υπό τον *καίσαρα* και *στρατηγό αυτοκράτορα*²⁹⁹² Ιωάννη Δούκα και τον *κουροπαλάτη* Νικηφόρο Βοτανειάτη προωθήθηκε έως την γέφυρα του Ζόμπου επί του ποταμού Σαγγαρίου (καλοκαίρι του 1074). Ο Ατταλειάτης μας πληροφορεί σε αυτό το σημείο ότι η συγκεκριμένη γέφυρα ένωνε το μεγάλο θέμα των Ανατολικών με το θέμα της Καππαδοκίας²⁹⁹³. Αυτή είναι, όπως προείπαμε, η τελευταία αναφορά του θέματος Καππαδοκίας στην «Ιστορία» του Ατταλειάτη. Ο Ουρσέλιος συνέτριψε τελικά τους Βυζαντινούς με το ολιγάριθμο αλλά ιδιαίτερα αξιόμαχο φραγγονορμανδικό του ιππικό στην γέφυρα του Ζόμπου²⁹⁹⁴. Το στασιαστικό του κίνημα (ca. 1073-1075/76) στις περιοχές του Αρμενιακού, του Οψικίου, των Οπτιμάτων και των Βουκελλαρίων απέκοψε ως γνωστόν την επικοινωνία της Κωνσταντινούπολης με τα ανατο-

²⁹⁸⁸ Νικ. Βρυέννιος, σ. 145.20-23. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 135.16 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 157.1-2. Ο μοναχός Λουκάς συνέδεσε την τύφλωση του Διογένη με τις τουρκικές εισβολές. Βλ. Σ.Π. Λάμπρος, *Ενθυμήσεις*, σ. 131, αρ. 12. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 96. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 583. –Ν. Οικονομίδης, *Ενοποίηση*, σ. 147. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 43-44. –Αικ. Χριστοφίλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 249. –Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 211-212. –C. Cahen, *Pénétration*, σ. 31. –Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 73. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 104-105.

²⁹⁸⁹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 147.15-16. Ο Κ.Μ. Mekios, *Ursel*, σ. 15, υποστηρίζει εσφαλμένα ότι ο Ουρσέλιος στασίασε στην περιοχή της Σεβάστειας.

²⁹⁹⁰ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 157.9 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 135.21 κ.ε. Ο Νικ. Βρυέννιος, σ. 149.8-9, αναφέρει την Σεβάστεια, αλλά οι πληροφορίες των δύο πρώτων είναι μάλλον πιο αξιόπιστες. Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 109.

²⁹⁹¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 136.3 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 157.13-17. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 149.9-151.9. –Μιχ. Γλυκάς, σ. 613.20-614.14. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 709.16-710.2. Πρβλ. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, σ. 63. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 100. –Κ.Μ. Mekios, *Ursel*, σ. 16. –G. Schlumberger, *Récits*, τομ. 2, σ. 82. –L. Bréhier, *Vie et mort*, σ. 284. –Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τομ. Β', σ. 584. –B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 125. –C. Foss, *Ankara*, σ. 82. –K. Belke - M. Restle, *Galatien-Lycaonien*, σ. 76. –K. Belke - N. Mersich, *Phrygien-Pisidien*, σ. 102. –J. Hoffmann, *Rudimente*, σ. 13-20. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 110-111. Εσφαλμένα υποστηρίζουν η Κ.Α. Μπουρδάρη, *Τυραννίς*, σ. 42-43. –Α.Ι. Simpson, *Norman Chieftains*, σ. 194, ότι ο Ισαάκιος ηττήθηκε από τον Ουρσέλιο. Βλ. για επιπρόσθετες πληροφορίες Γ.Α. Λεβενιώτης, *ό.π.*, σ. 110, σημ. 37.

²⁹⁹² Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 158.2-4. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 136.20 κ.ε. Ο Μιχ. Γλυκάς, σ. 614.5, αναφέρει τον Ιωάννη Δούκα ως *στρατοπεδάρχη*, ενώ ο Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 710.3-4, ως *στρατάρχη*. Βλ. όμως Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 122, σημ. 98.

²⁹⁹³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 136.23-25. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 158.2 κ.ε. Βλ. και Νικ. Βρυέννιος, σ. 169.4 κ.ε. Για επιπρόσθετες πληροφορίες και βιβλιογραφία βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 121-123.

²⁹⁹⁴ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 158.14 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 185.14 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 169.9 κ.ε. Λεπτομερής εξιστόρηση της μάχης εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 123-129.

λικότερα θέματα και δεν επέτρεπε την αποστολή στρατιωτικών ενισχύσεων σε αυτά²⁹⁹⁵. Έτσι, οι ολιγάριθμες και απομονωμένες βυζαντινές μονάδες, που είχαν παραμείνει σε διάφορες περιοχές του συνόρου και του κεντρικού μικρασιατικού οροπεδίου, αναγκάστηκαν να προβάλλουν αντίσταση μόνες τους, χωρίς κάποια κεντρική ηγεσία και υπό την διοίκηση τοπικών διοικητών (*δουκών, στρατηγών, τοπαρχών και τοποτηρητών*)²⁹⁹⁶.

Ο τελευταίος *στρατηγός* του *θέματος* Καππαδοκίας κατέστη πολύ πρόσφατα γνωστός από τον W. Seibt, που επισήμανε την ανέκδοτη ακόμη βούλλα του (εκ της συλλογής Utradel): πρόκειται για τον *κουροπαλάτη* και *στρατηγό* Κωνσταντίνο Διογένη, γιο του πρώην αυτοκράτορα Ρωμανού Δ'. Η αρχή του Κωνσταντίνου στην Καππαδοκία προσδιορίζεται ορθά από τον W. Seibt γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1070²⁹⁹⁷. Η ανάθεση της περιοχής στον γιο του Ρωμανού θα πρέπει κατά την γνώμη μας να πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου Δούκα (1074) και την αναγκαστική αποχώρηση του *καίσαρα* πατέρα του Ιωάννη από το πολιτικό προσκήνιο, μετά την αυτοκρατορική του αναγόρευση από τα στρατεύματα του Ουρσελίου του Φράγγου (τέλη του 1074-1075), πολιτική πράξη που αμφισβητούσε ανοικτά την αρχή του ανεψιού του Μιχαήλ Ζ' Δούκα²⁹⁹⁸. Η πιθανότητα της ανάθεσης της στρατιωτικής διοίκησης των Καππαδοκών στον γιο του Διογένη από τους Δούκες θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, εφόσον οι ίδιοι αποτελούσαν τους βασικούς υπαίτιους της εκθρόνισης και του θανάτου του Ρωμανού Δ'. Ο Κωνσταντίνος Διογένης μετέβη τελικά στην Αντιόχεια μάλλον αμέσως μετά την ανάληψη της αρχής των Καππαδοκών, προφανώς για να ενισχύσει στρατιωτικά τον κουνιάδο του *δούκα* της συριακής μητρόπολης Ισαάκιο Κομνηνό, που αντιμετώπιζε ιδιαίτερη πίεση από τους Τουργκομάνους της περιοχής του Χαλεπίου. Σε μία σφοδρή ωστόσο σύγκρουση, που έλαβε χώρα πλησίον της Αντιόχειας, ο Κωνσταντίνος σκοτώθηκε από εχθρικό βέλος²⁹⁹⁹.

Γύρω στο 1081 την διοίκηση των περιοχών της Καππαδοκίας και του Χώματος ασκούσε ο *τοπάρχης* (Μιχαήλ;) Βούρτζης³⁰⁰⁰. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος ταυτίζεται

²⁹⁹⁵ Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216.

²⁹⁹⁶ Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotèrètès*, κυρίως σ. 222-223. –Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Γ' 1, σ. 283.

²⁹⁹⁷ Βλ. αρ. πίνακα 440. Το ότι ο Κωνσταντίνος κατείχε τότε τον υψηλό τίτλο του *κουροπαλάτη* επιβεβαιώνεται και από μια αναφορά της συζύγου του Θεοδώρας Κομνηνής (την είχε νυμφευθεί γύρω στο 1070· βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 85.22-87.3) ως *κουροπαλάτισσας*. Η τελευταία μόνασε μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου λαμβάνοντας το όνομα Ξένη. Βλ. εν Κ.Ν. Σάθας, *Βιβλιοθήκη*, τομ. 5, σ. 52. Βλ. και Α. Κομνηνή, σ. 284.3 κ.ε.

²⁹⁹⁸ Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 135 κ.ε.

²⁹⁹⁹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 206.3 κ.ε. –Α. Κομνηνή, σ. 284.76 κ.ε. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου εμφανίστηκε ένας ανταπαιτητής που αποκαλούνταν «Χαρακηνός», επειδή καταγόταν από τον Χάρακα της Φρυγίας, και ισχυριζόταν ότι ήταν ο γιος του Διογένη. Η Α. Κομνηνή, σ. 283.74 κ.ε., τον συγχέει με τον Λέοντα Διογένη. Για τον Χάρακα της Φρυγίας βλ. Κ. Belke - N. Mersich, *Phrygien-Pisidien*, σ. 221.

³⁰⁰⁰ Α. Κομνηνή, σ. 110-18-19. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotèrètès*, σ. 223. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 108. Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 441.

ενδεχομένως με τον κάτοχο μιας σφραγίδας της συλλογής I.F.E.B., που ονομαζόταν Μιχαήλ και ήταν *κουροπαλάτης* και *δουξ* Ανατολής (ή Ανατολικών;). Το μολυβδόβουλλο ανάγεται σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet μετά το 1078, ενώ η ύπαρξή του υπονοεί ότι κάποια βυζαντινά στρατεύματα συνέχιζαν να παραμένουν έως τότε στην κεντρική Μικρά Ασία³⁰⁰¹. Η Α.-Κ. Βασιλείου εξέφρασε πάντως σχετικά πρόσφατα κάποιες αντιρρήσεις για την συμπερίληψη του Βούρτζη στους αξιωματούχους του *θέματος* Καππαδοκίας. Η ερευνήτρια πρόβαλε το σκεπτικό ότι το αξίωμα του Βούρτζη, που παρέχει στο έργο της η Άννα Κομνηνή, αναφερόταν στις δυτικότερες περιοχές της Καππαδοκίας ως γεωγραφικής και όχι ως διοικητικής περιφέρειας, η οποία απείχε ιδιαίτερα από την περιοχή του Χώματος³⁰⁰².

Κατά την γνώμη μας το πιθανότερο είναι ότι, λόγω των ανώμαλων συνθηκών που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο, ο Βούρτζης ασκούσε εξουσία κάποιας μορφής στο νότιο και κεντρικό περίπου τμήμα του μικρασιατικού οροπεδίου, έχοντας υπό τον έλεγχό του ορισμένα τμήματα από τις κατακερματισμένες πλέον δυνάμεις των παλαιών *θεμάτων* της Καππαδοκίας και των Ανατολικών. Η συγκεκριμένη υπόθεση ενισχύεται και από τα λεγόμενα μιας επιγραφής αγάλματος λέντος από το νεκροταφείο της παλαιάς τουρκικής πόλης Alikel Yayla (σημ. Ortaköy), το οποίο ωστόσο κοσμούσε κάποτε την πύλη της βυζαντινής Ορκιστού³⁰⁰³ (η συγκεκριμένη πόλη ταυτίζεται από την σύγχρονη έρευνα με το σημερινό Ortaköy³⁰⁰⁴). Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ήδη από το 1077 ο Νικηφόρος Βοτανειάτης δεν ήταν σε θέση να υπολογίζει καθόλου σε οποιαδήποτε υποστήριξη για την κατάληψη του θρόνου από τα άλλοτε επιβλητικά στρατεύματα του *θέματος* των Ανατολικών, εξαιτίας

³⁰⁰¹ Βλ. σφραγίδα I.F.E.B., αρ. 1172 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 140 (κείμ. και σημ. 49, όπου και σημαντικά σχόλια για την χρονολόγηση με βάση την αξιοπερίεργη παράσταση ενός προσώπου στην μία όψη της σφραγίδας που έφερε τον τίτλο του *σεβαστού*).

³⁰⁰² Α.-Κ. Wassiliou, *Κριταί Καππαδοκίας*, σ. 52.Ι.

³⁰⁰³ Βλ. την παλαιά δυστυχώς έκδοση της επιγραφής από τον W.H. Buckler, *Inscriptions*, σ. 647:

«ἐκαληεργήθ(ησαν) να' πόδ(ε)ς ἐ(ς) τὸ
δεξιὸν(ν) μέρος ἕως τῇ πόρτα παρὰ Μηχ(α)ήλ
ὑπ[ά]του κ- τεποτερ(η)τοῦ τοῦ Βούρτζη τοῦ Λαπτου-
κουμήτου» (sic).

Το άγαλμα δεν σώζεται ακέραιο. Η πόλη Ορκιστός βρισκόταν ανάμεσα στην Τροκνάδα και το Αμόριο. Βλ. W.M. Ramsay, *Geography*, σ. 228-230. -Κ. Belke - M. Restle, *Galatien-Lycaonien*, σ. 211. Ο συγκεκριμένος Βούρτζης της επιγραφής ταυτίσθηκε αρχικά με τον γνωστό συνονόματο στρατιωτικό που κατέλαβε την Αντιόχεια το 969, αλλά η αναφορά των αξιωμάτων της επιγραφής μας προσανατολίζει περισσότερο στην ταύτιση με τον συνονόματο *τοπάρχη* Καππαδοκίας και Χώματος. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθούν και οι σωζόμενες σφραγίδες του Μιχαήλ Βούρτζη, *ανθυπάτου* και *στρατηγού* και *ανθυπάτου πατρικίου* και *στρατηλάτη*. Βλ. I.F.E.B., αρ. 167, 155, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 32-33. Κάποιος *βεστάρχης* Μιχαήλ Βούρτζης, που καταγόταν μαζί με τους αδελφούς του «ἀπὸ τοῦ γένους ἐφῶν τοῦ δουκὸς», αναφέρεται ἀπὸ τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 483.8-9 (έτος 1056). Επρόκειτο μάλλον για τον συνονόματο *μάγιστρο*, *βέστη*, *βεστάρχη* και *στρατηγό* των Ανατολικών, αδημοσίευτη σφραγίδα του οποίου επισημαίνεται ἀπὸ τους J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 187, σημ. 38. -Του ίδιου, *Trois familles*, σ. 32-33, σημ. 44. -Β.Ν. Βλυσίδου, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 359, αρ. 48.

³⁰⁰⁴ Βλ. σχετικά Κ. Belke - M. Restle, *Galatien-Lycaonien*, σ. 211.

της αριθμητικής τους μείωσης και της τουρκικής απειλής³⁰⁰⁵. Προφανώς ο Βούρτζης ήλεγχε, λίγο ή πολύ, μία ευρεία γεωγραφικά περιφέρεια και διέθετε σχετικά υπολογίσιμες δυνάμεις κατά το 1081, γεγονός που ώθησε τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να τον διατάξει να μεταβεί με τους στρατιώτες του αλλά και με επιστράτους στα βαλκανικά εδάφη για να τον ενισχύσει στην προσπάθεια αντιμετώπισης των Νορμανδών εισβολέων του Ροβέρτου Γυισκάδου³⁰⁰⁶. Ο πιθανός προκάτοχος του Βούρτζη Νικηφόρος Μελισσηνός ήταν *μονοστράτηγος* των Ανατολικών και ασκούσε μία ανάλογου χαρακτήρα στρατιωτική αρχή σε μία εκτεταμένη γεωγραφική περιοχή³⁰⁰⁷.

Οι τουρκικές εισβολές σε συνδυασμό με τον θάνατο του Κακίκιου Καρσιώτη το 1069, την εξαφάνιση από το προσκήνιο των Arçunī της Σεβάστειας και κυρίως την δολοφονία του Κακίκιου Ανιώτη στο κάστρο των Κυζίστρων της Λυκανδού από τους αδελφούς Mandalē είχαν ήδη κλονίσει τους Αρμένιους εποίκους της κεντρικής Μικράς Ασίας, που άρχισαν να μεταναστεύουν στις νοτιότερες περιοχές³⁰⁰⁸. Ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται ότι κατά την διάρκεια της βασιλείας του Βοτανειάτη η Καππαδοκία αποτελούσε πλέον τμήμα της μεγάλης σελτζουκικής αυτοκρατορίας³⁰⁰⁹, αν και οι Τούρκοι εμίρηδες που είχαν εγκατασταθεί στην Μικρά Ασία ήταν ουσιαστικά ανεξάρτητοι από τον σουλτάνο Melikşah.

Κατά την κάθοδό του στην βόρεια Συρία (ca. 1083-1084) ο Σελτζούκος σουλτάνος της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah είχε εγκαταστήσει διάφορους στρατιωτικούς διοικητές («σατράπες») στις «πόλεις» και τα «πολίχνια» της Κιλικίας («κατά την παραλίαν»), της Καππαδοκίας και γενικά της «Ασίας» με την εντολή «να φρουρεί ο καθένας τους την περιοχή που του ανατέθηκε έως την στιγμή της επανόδου του». Μετά τον θάνατό του όμως στην περιοχή της Αντιόχειας (το 1085), οι συγκεκριμένοι διοικητές ιδιοποιήθηκαν τις περιοχές που τους είχαν ανατεθεί³⁰¹⁰. Την ίδια χρονική περίοδο, στα μέσα δηλαδή της δεκαετίας του 1080, ο διάδοχός του Abu'l-Kasim (αραβ. Abu'l-Qāsim, ελλ. Απελχασήμ, 1085/86-1092)³⁰¹¹ ανέθεσε στον αδελφό του, εμίρη Pölichtachi ή Pöltachi ή Buldaği (ελλ.

³⁰⁰⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 156.23 κ.ε., 189.11 κ.ε., 191.9 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 176.15 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 718.1 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 237.15 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 45, 52 κ.ε. και κυρίως 62 κ.ε.

³⁰⁰⁶ Κακός ο F. Chalandon, *Alexis*, σ. 66, αναφέρεται σε «ημιανεξαρτησία» του Βούρτζη.

³⁰⁰⁷ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 196, σ. 106-107. Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Toparquetopoterētēs*, σ. 223. –Του ίδιου, *Du stratège au duc*, σ. 187. –B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 240-241. –B. Βλυσίδου, Θέμα Ανατολικών, σ. 360, αρ. 53. –Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 214. –Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 64 κ.ε., 86, αρ. πίνακα 16.

³⁰⁰⁸ Βλ. αναλυτικά τα κεφάλαια της παρούσας μελέτης για την Λυκανδό, το Χαρσιανόν, την Σεβάστεια και τις περιφέρειες της Κιλικίας και της Έδεσσας.

³⁰⁰⁹ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 175.

³⁰¹⁰ Α. Κομνηνή, σ. 188.42 κ.ε.

³⁰¹¹ Βλ. γι' αυτόν Α. Σαββίδης, λ. Αμπούλ Κασίμ, *ΕΠΛΒΙΠ*, τομ. 2, σ. 122-124 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία).

Πουλχάσης, Pulagit κατά τον Fulcher της Chartres³⁰¹²), τον στρατιωτικό έλεγχο της ευρύτερης Καππαδοκίας³⁰¹³. Ο Αρμένιος *καθολικός* Τ'εodoros (ή Τ'oros) Alaxōsik προτίμησε μάλιστα να παραμείνει στο Χώνιον (αρμ. Honī), στα βορειοδυτικά της Λυκανδού, παρά τις αλλεπάλληλες εκκλήσεις του Φιλάρετου Βραχάμιου να μεταβεί στην ελεγχόμενη από τον ίδιο Γερμανίκεια³⁰¹⁴.

Όταν οι Σταυροφόροι άφησαν πίσω τους την Ηράκλεια του παλαιού *θέματος* των Ανατολικών (μέσα Σεπτεμβρίου του 1097) και κατευθύνθηκαν στα βορειοανατολικά, προς την «καππαδοκική» (με την *latu sensu* σημασία του όρου³⁰¹⁵) Καισάρεια, εισήλθαν σε μία περιοχή που ο ανώνυμος συγγραφέας των *Gesta Francorum* χαρακτηρίζει ως «γη των Αρμενίων» («*Hermenorum terram*»)³⁰¹⁶. τα γεωγραφικά όρια της τελευταίας θα πρέπει λογικά να εντοπιστούν κάπου ανάμεσα στην Νίγη και την Καισάρεια³⁰¹⁷. Το συγκεκριμένο γεγονός αποτελεί άλλη μια σαφή ένδειξη της εγκατάστασης συμπαγών αρμενικών πληθυσμών στην περιοχή της Καππαδοκίας. Λίγο πριν την Καισάρεια οι Σταυροφόροι συνάντησαν στην πορεία τους μία πόλη-φρούριο που ήταν τόσο οχυρή, ώστε δεν μπορούσαν να την καταλάβουν³⁰¹⁸. Οι περιγραφές της ακρόπολης (*castrum*) και της γενικότερης τοποθεσίας, που πραγματοποιεί σε επιστολή του ο *κόμης* της Blois και της Chartres Stephan³⁰¹⁹, μας ωθούν στην ταύτιση του συγκεκριμένου φρουρίου με την λεγόμενη Αυγουστόπολη, που αναφέρει στο έργο της η Άννα Κομνηνή³⁰²⁰. Η Αυγουστόπολις βρισκόταν στην ίδια γεωγραφική περιφέρεια, την οποία ήλεγχε ο Τούρκος «πρίγκιπας Assam»³⁰²¹ (=τουρκ. Hasan, «αρχισατρά-

³⁰¹² Για την συγκεκριμένη επισήμανση βλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 46, σημ. 1. Ο A.N. Kurat, *Çaka, Orkazamanda İzmir ve yakınındaki Türk Hâkimi*, İstanbul 1936, σ. 8, 22, θεωρεί ότι το όνομά του ήταν «Abū'l Gāzi». Πρβλ. Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānişmendnāme*, τομ. 1, σ. 84.

³⁰¹³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149. –Α. Κομνηνή, σ. 188.49 κ.ε., 197.39 κ.ε. Πρβλ. C. Cahen, *Pénétration*, σ. 46. –Ο. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 285. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 108. Γύρω στο 1092 ο Pölichachi ήλεγχε στρατιωτικά την Νίκαια και βρισκόταν σε διπλωματική επαφή με τον Αλέξιο Α' Κομνηνό, υποτίθεται για να του παραδώσει την πόλη, αλλά στην πραγματικότητα για να κερδίσει χρόνο μέχρι την επάνοδο του αδελφού του. Τελικά αναγκάστηκε να παραδώσει την Νίκαια στον Kiliç Arslan.

³⁰¹⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 149-150, 156. Πρβλ. C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 341-342. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 82.

³⁰¹⁵ Η Καισάρεια βρισκόταν από τον 9^ο αι. στα εδαφικά όρια του *θέματος* Χαρσιανού και κατά την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 133, δεν υπαγόταν ποτέ στο *θέμα* Καππαδοκίας. Βλ. όμως αντιθ. το σχετικό χωρίο του Κων. Πορφ., *Προς Ρομανόν*, σ. 236.108-110.

³⁰¹⁶ *Gesta Francorum*, σ. 60.

³⁰¹⁷ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 99.

³⁰¹⁸ *Gesta Francorum*, σ. 60. –Stephan του Blois, επιστολή αρ. 2 εν H. Hagenmeyer, *Epistulae et Chartae*, σ. 151 και εν *RHC*, *Historiens Occidentaux*, τομ. 3, σ. 888.

³⁰¹⁹ Βλ. σχετικά Stephan του Blois, επιστολή αρ. 2 εν H. Hagenmeyer, *Epistulae et Chartae*, σ. 151 και εν *RHC*, *Historiens Occidentaux*, τομ. 3, σ. 888. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 99.

³⁰²⁰ Α. Κομνηνή, σ. 331.13. Βλ. την γεωγραφική της θέση στον παλαιό χάρτη που παρέχει ο B. Hendrickx, *Armenia*, σ. 8.

³⁰²¹ Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānişmendnāme*, τομ. 1, σ. 93, 121. Οι F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 109, τον αναφέρουν ως Hasan, Ασάν, Assan, Turasān. Χαρακτηριστικό είναι ότι το όρος Αργαίος

της Καππαδοκίας Ασάν» κατά την Άννα Κομνηνή³⁰²²), που ο A. Sevim ταυτίζει με τον Röltachi ή Buldaği ή Πουλχάση³⁰²³. Η περιγραφή ωστόσο της πόλης ταιριάζει και με τα μεσαιωνικά αρχαιολογικά κατάλοιπα της σημερινής Nakida (=Νίγδης)³⁰²⁴.

Όπως και να έχει, εκείνη την χρονική στιγμή προσήλθε στους Σταυροφόρους κάποιος Συμεών, που καταγόταν από την συγκεκριμένη περιφέρεια και είχε αρμενική καταγωγή σύμφωνα με τον G. Dédéyan³⁰²⁵. Ο συγκεκριμένος άνδρας ζήτησε από τους επικεφαλής των Δυτικών να του παραχωρήσουν την διοίκηση της περιοχής, ώστε να τη υπερασπιστεί από τους Τούρκους. Οι Σταυροφόροι έκαναν δεκτό το αίτημά του και ο Συμεών παρέμεινε εκεί με τους άνδρες του³⁰²⁶. Προφανώς η ανωτέρω απόφαση οφειλόταν κυρίως στον αυτοκρατορικό στρατηγό Τατίκιο, που συνόδευε τους Δυτικούς. Ο ίδιος εξάλλου αξιωματούχος έπραξε περίπου ανάλογα λίγο αργότερα, όταν το σταυροφορικό στράτευμα έφθασε στα Πλαστά. Ο Τατίκιος ανέθεσε την διοίκηση της συγκεκριμένης πόλης στον ιππότη Pierre d'Aups (ελλ. Πέτρος του Αλίφα), ο οποίος έδωσε όρκο πίστεως στον Βυζαντινό αυτοκράτορα (αρχές Οκτωβρίου 1097)³⁰²⁷.

Οι ανακαταληφθείσες λοιπόν περιοχές της ευρύτερης Καππαδοκίας ανατέθηκαν σε ντόπιους Βυζαντινούς ή σε Σταυροφόρους που αναγνώριζαν την αυτοκρατορική εξουσία. Ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ωστόσο δεν κατόρθωσε να προελάσει έως την Καππαδοκία και την Λυκανδό το 1098, ώστε να εξασφαλίσει τον έλεγχο των συγκεκριμένων περιφερειών και να εδραιώσει εκεί εκ νέου την αυτοκρατορική κυριαρχία³⁰²⁸.

στην περιοχή μετονομάστηκε σε Hasan Daği. Πρβλ. γενικότερα και S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 174-175.

³⁰²² A. Κομνηνή, σ. 426.65-66.

³⁰²³ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 94-95 (τον αναφέρει ως «Hasan, Ebul Gazi»).

³⁰²⁴ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 99.

³⁰²⁵ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 99. Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 442.

³⁰²⁶ *Gesta Francorum*, σ. 60. –Baudri de Dol, σ. 38. –Robert le Moine, σ. 768. –Stephan του Blois, επιστολή αρ. 2 εν H. Hagenmeyer, *Epistulae et Chartae*, σ. 151 και εν *RHC*, *Historiens Occidentaux*, τομ. 3, σ. 888. Πρβλ. S. Runciman, *Σταυροφορίες*, τομ. 1, σ. 175.

³⁰²⁷ Baudri de Dol, σ. 39, 168. Βλ. και Robert le Moine, σ. 768. –*Gesta Francorum*, σ. 60. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 99.

³⁰²⁸ A. Κομνηνή, σ. 338.21 κ.ε. –*Gesta Francorum*, σ. 141 κ.ε.

Ε. ΘΕΜΑ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ

1. Η διοικητική συγκρότηση του θέματος Σεβαστείας

Η Σεβάστεια (σημ. Sivas) ανήκει γεωγραφικά στην ευρύτερη Καππαδοκία και είναι κτισμένη σε υψόμετρο 1.300 μέτρων, στην δεξιά όχθη του ποταμού Άλως (σημ. Kizilirmak) και στην συμβολή σημαντικών εμπορικών οδών. Η πόλη αποτελούσε μάλιστα τόπο διαμονής των αυτοκρατόρων κατά τις στρατιωτικές τους εξορμήσεις στην Ανατολή³⁰²⁹. Η περιοχή της Σεβαστείας τελούσε κατά την πρώτη φάση του θεματικού θεσμού υπό την διοίκηση του *στρατηγού* των Αρμενιάκων, ενώ το 908, επί της βασιλείας δηλαδή του Λέοντος ΣΤ' (886-912), αποτέλεσε ξεχωριστή *κλεισούρα*, που υπαγόταν μάλλον στο Χαρσιανόν³⁰³⁰. Την άνοιξη του 911 η περιφέρεια της Σεβαστείας προήχθη τελικά σε *θέμα*, το οποίο διέθετε σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο δύο *τούρμες*, την Λάρισσα (σημ. Mancnik)³⁰³¹ και την Άμαρα ή Άβαρα (σημ. Amran ή Emirköy [;])³⁰³². Οι δύο *τούρμες* ωστόσο είχαν μετατραπεί για ένα διάστημα σε *κλεισούρες*: η Άμαρα, αρχικά πιθανώς *τούρμα* του Χαρσιανού, διατέλεσε για ένα χρονικό διάστημα *κλεισούρα* επί Ρωμανού Λακαπηνού, ενώ η Λάρισσα, επίσης *άλποτε τούρμα* του Χαρσιανού, ανυψώθηκε σε *κλεισούρα* από τον Λέοντα ΣΤ' (γύρω στο 908-911)³⁰³³. Ο τελευταίος την παραχώρησε με χρυσόβουλ-

³⁰²⁹ Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β' 2, σ. 414. –C. Foss, λ. Sebasteia, *ODB*, τομ. 3, σ. 1861-1862. Για περισσότερες γεωγραφικές και ιστορικές λεπτομέρειες βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 274-276, με παράθεση πηγών και σχετική βιβλιογραφία. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, σ. 331-335. –T.A. Sinclair, *Eastern Turkey*, σ. 296 κ.ε., 526-527. Για την γεωγραφική της θέση βλ. στον χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

³⁰³⁰ Βλ. Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 653.13-14 (πρώτη αναφορά της Σεβαστείας ως *θέμα* για το 911), 697.4-5 (*κλεισουράρχης* Σεβαστείας). –Του ίδιου, *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 240.48 κ.ε. –Τακτικόν Benešević, σ. 247.13. Πρβλ. J. Ferluga, *Tematskog urećenja*, σ. 81. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 46, σημ. 35. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 274.

³⁰³¹ Η γεωγραφική θέση της Λάρισσας εντοπίζεται είκοσι χιλιόμετρα νοτίως του χωρίου Mancnik ή Manc'lik ή Mangulik επί του σημερινού ποταμού Tohma και βορειοδυτικά της *στρατηγίδος* του Τάραντ(α) (Derende ή Darende). Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 55. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 221-222. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 428-429. –D.O. Seals IV, αρ. 52, σ. 130 (εδώ εκδίδεται σφραγίδα [D.O., αρ. 58.106.4887] ενός Θεοκτίστου, βασιλικού *σπαθαρίου* και *τουρμάρχη* Λαρήσης [sic] από τον 10^ο αι.).

³⁰³² Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.133 κ.ε., σ. 240.167 κ.ε. Πρβλ. J. Ferluga, *Clisure*, σ. 22. Η Άβαρα κατακτήθηκε από την αυτοκρατορία το 871 και ενδεχομένως να ταυτίζεται με την κωμόπολη Amran στα βορειοανατολικά του Arguvan. Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 55-56 (προτείνει ταύτιση με την κωμόπολη Emirköy). –N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 360. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 218.

³⁰³³ Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 50, σ. 238.148-151, 240.167-168. Πρβλ. J. Ferluga, *Tematskog urećenja*, σ. 81, 85. –Του ίδιου, *Clisure*, σ. 21. –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 538-539. Και οι δύο κωμοπόλεις (Άβαρα και Λάρισσα) είχαν αποτελέσει στο παρελθόν φρουρία των

λο στον Αρμένιο Βασάκιο (αρμ. Vasak), τον οποίο ονόμασε *κλεισουρ(ι)άρχη* της περιοχής, και στους αδελφούς του Κρικορίκη (αρμ. Grigor) και Παζουνή (αρμ. Pazuni)³⁰³⁴. Το συγκεκριμένο γεγονός σηματοδότησε την έναρξη της αρμενικής διείσδυσης στην Σεβάστεια, η οποία συνεχίστηκε κατά τον 11^ο αι. Η περιοχή διέθετε μάλιστα αρμενική επισκοπή ήδη από το 986, γεγονός που μαρτυρεί ισχυρή αρμενική πληθυσμιακή παρουσία από τα μέσα κιόλας του 10^{ου} αι.³⁰³⁵ Οι προαναφερθέντες Αρμένιοι αξιωματούχοι δεν αποδείχθηκαν όμως ιδιαίτερα αφοσιωμένοι στον Λέοντα ΣΤ', γεγονός που είχε αντίκτυπο στην διοικητική οργάνωση της περιοχής: η Λάρισα υποβαθμίστηκε αρχικά σε *τούρμα*³⁰³⁶ και κατόπιν συνενώθηκε διοικητικά με την Άμαρα και την περιοχή της Σεβάστειας συγκροτώντας το *θέμα* Σεβαστείας. Στην νέα διοικητική-στρατιωτική περιφέρεια κυριάρχησε αρχικά η οικογένεια των Αργυρών αλλά και διάφοροι άλλοι Αρμένιοι αξιωματούχοι, όπως ο Μελίας (αρμ. Mleh), που συμμετείχε ως διοικητής μιας μονάδας ομοεθνών του στην επιτυχημένη εκστρατεία του 934 εναντίον της Μελιτηνής, και αρκετά αργότερα ο *στρατηγός* Σεβαστείας Αρώνιος³⁰³⁷. Και οι δύο *τούρμες* ή *κλεισούρες* μετατράπηκαν τελικά σε έδρες *στρατηγών* κάπου ανάμεσα στα 951-975³⁰³⁸. Είναι λοιπόν αρκετά πιθανό ότι το *θέμα* Σεβαστείας απώλεσε σημαντικό τμήμα των εδαφών του, και άρα της προηγούμενης σπουδαιότητάς του, κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου³⁰³⁹. Η υπόθεση εξηγεί την σχετική έλλειψη σφραγιστικού υλικού από αξιωματούχους και υπαλλήλους που υπηρέτησαν στην Σεβάστεια κατά τον 10^ο αι., αλλά και τις μετέπειτα παραχωρήσεις εδαφών και ίσως και της ίδιας της διοίκησης σε Αρμένιους.

2. Οι αρμενικές εγκαταστάσεις στην Σεβάστεια, η διοίκηση της περιοχής και οι τουρκικές επιδρομές στα μέσα του 11^{ου} αι.

Σύμφωνα με τις αντικρουόμενες πληροφορίες των ιστοριογράφων του 11^{ου} αι. αλλά και άλλων μεταγενέστερων συγγραφέων, η περιφέρεια της Σεβάστειας παραχωρήθηκε από τον Βασίλειο Β' περίπου το 1019 ή το 1021/22 ως τόπος εγκατάστασης στον Δαυίδ

Παυλικιανών, όπως εξάλλου και το κοντινό στην Σεβάστεια Κόπτον. Βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 166.12-13. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 93.26, 135.11. Για τις *στρατηγίδες* της Λαρίσης, του (ή της) Κοπτού και της Αβάρας βλ. Τακτικόν Escorial, σ. 267.11, 19, 23. Πρβλ. N. Oikonomidès, *Frontière orientale*, σ. 291. Ειδικά για τον Κοπτό βλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 209, με παράθεση πηγών και σχετικής βιβλιογραφίας.

³⁰³⁴ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 238.142-144. Πρβλ. K.N. Yuzbašian, *Titres*, σ. 218.

³⁰³⁵ C. Foss, λ. *Sebasteia*, *ODB*, τομ. 3, σ. 1862.

³⁰³⁶ Κων. Πορφ., *Πρὸς Ῥωμανόν*, σ. 240.148-149.

³⁰³⁷ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Σεβαστείας*, σ. 332-333, η οποία παραθέτει και τις σχετικές πηγές.

³⁰³⁸ Τακτικόν Escorial, σ. 267.11 (*στρατηγός* «Λαρίσης»), 267.23 (*στρατηγός* «Αβάρας»). *Στρατηγός* Λαρίσης απαντά και για το έτος 1007, όπως έχει επισημάνει ο N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 358.

³⁰³⁹ Πρβλ. σχετικά C. Foss, λ. *Sebasteia*, *ODB*, τομ. 2, σ. 1861-1862.

Σεναχειρήμ, γιο του τελευταίου ηγεμόνα της δυναστείας των Arcruni του Waspurakan Senek'erim-Yovanēs (ελλ. Σεναχειρήμ-Ιωάννης)³⁰⁴⁰. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης κάνει λόγο για ανάθεση της Σεβάστειας, της Άβαρας, της Λάρισσας³⁰⁴¹ και άλλων χωρίων³⁰⁴². Η ανάθεση της Λάρισσας μαζί με την Σεβάστεια και τα «προάστεια» (*prastins*) μνημονεύεται επίσης και από τον Vardan Arewelc'i³⁰⁴³. Ο Aristakēs Lastivertc'i αναφέρεται από την άλλη στην «Σεβάστεια και στις περιφέρειες που την περιέβαλλαν», ενώ οι Ματθαίος Εδέσσης και Smbat Sparapet κάνουν αντίστοιχα λόγο για την Σεβάστεια με «αμέτρητες» ή «πολλές» περιοχές³⁰⁴⁴. Αρμενική επιγραφή σαρκοφάγου του 11^{ου} αι. αναφέρει επίσης ότι ο Σεναχειρήμ έλαβε, εκτός από την Σεβάστεια, «τις *gawar* (=επαρχίες) που εκτείνονταν έως τον Ευφράτη» και περιλάμβαναν την Τεφρική/Λεοντοκόμη (αρμ. Tiwrik) και την Akn ή Egin (ελλ. Ακίνα)³⁰⁴⁵. Ο παλαιός Αρμένιος μελετητής (αρχές 19^{ου} αι.) L. Č'amč'ean προσέθεσε με επιφύλαξη και το 'Arabgīr, έχοντας προφανώς στην διάθεσή του κάποια μαρτυρία (ίσως επιγραφική) που έχει πλέον απολεσθεί³⁰⁴⁶. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι μία επιγραφή κίονα του καθολικού της αρμενικής μονής του Αγίου/Τιμίου Σταυρού (αρμ. Surb Nšan), στην πολύ δυτικότερη Ευδοξιάδα (αρμ. Dokiya, σημ. Tokat), μνημονεύει την παρουσία του Senek'erim³⁰⁴⁷, ενώ το τουρκικό έμμετρο έπος «*Dānişmendnâme*», που πραγματοποιεί ανα-

³⁰⁴⁰ Πρβλ. σχετικά F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 809 (με παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας). – A. Akulian, *Einverleibung*, σ. 35-49. – E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 168-173. – G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 48-58. – W. Seibt, *Vaspurakan*, σ. 53 κ.ε., 62 κ.ε. (για την εγκατάσταση των Arcruni στην Σεβάστεια) – W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138. – F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95-96.

³⁰⁴¹ Η σφραγίδα της δημοπρασίας Spink 127, αρ. 39, έκδ. V.S. Šandrovskaia - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 65, αρ. 26, που ανήκε σε κάποιον Θεόδωρο Βεριβόη (ή Βερηβόη), *πρωτοσπαθάριο* και *στρατηγό* Λαρίσσης χρονολογείται ca. 1025-1050. Η συγκεκριμένη όμως Λάρισα είναι μάλλον η θεσσαλική πόλη. Πρβλ. W. Seibt, *Probleme mit mittelbyzantinischen Namen (besonders Familiennamen) auf Siegeln*, SBS 8 (2003), σ. 4-5, με επιπρόσθετες παραπομπές και επισημάνσεις.

³⁰⁴² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.1-5. Ο Σκυλίτζης αναφέρει ότι ο Σεναχειρήμ-Ιωάννης έγινε *πατρίκιος* και *στρατηγός* Καππαδοκίας και έλαβε ως «κτήσεις» τις πόλεις Σεβάστεια, Λάρισα, Άβαρα και άλλες περιοχές, αλλά ο ιστοριογράφος συγγράει εδώ τον πατέρα με τον γιο του Δαβίδ, όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Δεν είναι πάντως απίθανο και το ενδεχόμενο ο Δαβίδ να απέκτησε εκτεταμένη έγγεια περιουσία αλλά όχι και τον απόλυτο διοικητικό έλεγχο όλων αυτών των περιοχών.

³⁰⁴³ Ο Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190, αναφέρει την «Σεβάστεια, την Λάρισα και όλα τα προάστεια» (*prastins*) και προσδιορίζει τα *prastins* σε άλλο σημείο του έργου του (βλ. σ. 102) ως «χωρία». Ως βυζαντινός τεχνικός όρος το *προάστειον* υποδήλωνε από τον 8^ο αι. το μεγάλο κτήμα που βρισκόταν σε απόσταση από την πόλη ή το *χωρίον* και δεν κατοικούνταν από τον κάτοχό του, αλλά από *μίσθιους* ή *παροίκους*. Βλ. F. Dölger, *Beiträge*, σ. 137-138. – M.C. Bartusis, λ. Proasteion, *ODB*, τομ. 3, σ. 1724.

³⁰⁴⁴ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 34, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 19. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 45. – Smbat Sparapet, σ. 12. Βλ. και Samuël Anets'i, ελλ. περὶ. H. Bartikian, σ. 110. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79.

³⁰⁴⁵ Garegin A' Kat'olikos, *Yišatakarnk*, col. 213-214 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 78-79.

³⁰⁴⁶ Βλ. L. Č'amč'ean, *History of Armenia*, τομ. 2, σ. 903. Για την επισήμανση βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, ο οποίος ταυτίζει, ενδεχομένως λανθασμένα, το 'Arabgīr με την Αράβρακα. Για το 'Arabgīr ή 'Arabkīr βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 73, σημ. 4, 76. Για την Αράβρακα ή Arauraka ή Arōraka ή Arznč'ik βλ. E. Honigmann, *ό.π.*, σ. 60, σημ. 6, 70.

³⁰⁴⁷ A. Alboyadjian, *Ιστορία της αρμενικής Ευδοκιάδος*, (στα αρμενικά), Cairo 1952, σ. 167-168 – V.M. Vardanjan, *Arcrunwoy*, σ. 219 -βλ. για τις παραπομπές G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, σημ. 227.

φορά στην συγκεκριμένη μονή, επιβεβαιώνει την εκεί εγκατάσταση αρμενικού πληθυσμού³⁰⁴⁸. Το πιθανότερο ωστόσο είναι ότι επρόκειτο για Αρμενίους που κατοικούσαν εκεί από παλαιότερα³⁰⁴⁹. Η αρμενική εκδοχή του κειμένου του Μιχαήλ Σύρου αποδίδει στους Arcruni την Σεβάστεια, την Καισάρεια και το φρούριο Xawatanēk³⁰⁵⁰, το οποίο ο Δαυίδ απέκτησε αργότερα σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i, ως υποτιθέμενη ανταμοιβή για τον θάνατο του στασιαστή Νικηφόρου Φωκά³⁰⁵¹. σύμφωνα πάλι με τους Smbat και Ματθαίο ο Δαυίδ έλαβε τότε την Καισάρεια, την Τζαμανδό και το κάστρο Xawatanēk' ως «pargew» (=αποζημίωση) ή «awžit» (=δωρεά)³⁰⁵².

Όπως και να έχει, οι Arcruni παρέδωσαν την επικράτειά τους στην αυτοκρατορία και έλαβαν ως ανταμοιβή για την ενέργειά τους αλλά και για την αφοσίωσή τους στην «Μακεδονική» δυναστεία εκτεταμένες γαίες («κτήσεις»³⁰⁵³) στις ανωτέρω περιοχές και οπωσδήποτε τον έλεγχο της Σεβάστειας. Η παραχώρηση των συγκεκριμένων γαιών εξασφαλίσθηκε, σύμφωνα με τα λεγόμενα της προαναφερθείσας αρμενικής επιγραφής επί της σαρκοφάγου ή λειψανοθήκης, με «*hastatun namakan*» (=«επικυρωτικό έγγραφο» ή «επιστολή»)³⁰⁵⁴, προφανώς δηλαδή με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο που εξασφάλιζε την κληρονομική τους κατοχή, όπως εξάλλου συνέβη αργότερα και στην περίπτωση του Γρηγορίου Μαγίστρου Pahlavanuni στην Μεσοποταμία³⁰⁵⁵. Η συνολική έκταση των γαιών που ήλεγχαν οι Arcruni έως την χρονική περίοδο της μετανάστευσης των Αρμενίων ηγεμόνων του Ανίου και του Κάρσε στην Μικρά Ασία (1045/46 και 1064/65) υπολογίζεται grosso modo σε 45.000 τ.χ.³⁰⁵⁶, σε μια γεωγραφική περιοχή που εκτεινόταν «από την Καισάρεια έως τον Ευφράτη και από τον [νότιο] Πόντο έως την Μελιτηνή» σύμφωνα με τον V.M. Vardanjān³⁰⁵⁷. Επρόκειτο δηλαδή για μία πραγματικά τεράστια γεωγραφική περιφέρεια (περίπου τα τρία πέμπτα της έκτασης του παλαιού βασιλείου του Wa-spurakan³⁰⁵⁸), ο έλεγχος της οποίας προσέδιδε στους Arcruni ιδιαίτερα υπολογίσιμη δύναμη. Χαρακτηριστικά είναι εξάλλου όσα αναφέρει ο Συνεχιστής του Τ'ονμα Arcruni, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο

³⁰⁴⁸ *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 144. Η εκδότρια του κειμένου Irène Mélikoff αποδίδει την Tokat στις κτήσεις του Κακίκιου Καρσιώτη. Το *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 145, αναφέρεται και στην αρμενική μονή του Deryanos.

³⁰⁴⁹ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 84.

³⁰⁵⁰ Μιχ. Σύρος, εν RHC Doc. Arm., τομ. 1, σ. 333 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, σημ. 226.

³⁰⁵¹ Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190.

³⁰⁵² Ματθαίος Εδέσης, σ. 47. -Smbat Sparapet, σ. 13.

³⁰⁵³ Βλ. σχετικά Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.1-5.

³⁰⁵⁴ Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, col. 213 -βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 78.

³⁰⁵⁵ Βλ. σχετικά Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérien, σ. 51-52, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 60. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. αρ. πίνακα 85.

³⁰⁵⁶ A. Alboyadjian, *Ιστορία της αρμενικής Καισάρειας*, (στα αρμενικά) Cairo 1937. -βλ. για την παραπομπή G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 80, κείμεν. και σημ. 235.

³⁰⁵⁷ V.M. Vardanjān, *Arcrunwoy*, σ. 217. Βλ. και G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 80.

³⁰⁵⁸ Η έκταση του βασιλείου του Waspurakan υπολογίζεται χονδρικά σε 70.000 τ.χ. Γενικά βλ. τον χάρτη του V.M. Vardanjān, *Arcrunwoy*, σ. 81. Βλ. επίσης G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 81.

Βασίλειος Β΄ ευνόησε ιδιαίτερα τους Arcruni παραχωρώντας τους, ως αντάλλαγμα για τα αστικά κέντρα και τα κάστρα που παρέδωσαν στον ίδιο, σπουδαίες πόλεις και απρόσιτα φρούρια «μαζί με τις περιοχές τους, τα χωρία τους, τις γαίες τους και τις αγίες μονές τους»³⁰⁵⁹. Οι βυζαντινές μονές των συγκεκριμένων περιφερειών εξαιρέθηκαν ωστόσο, όπως ήταν επόμενο, από την παραχώρηση στους Αρμένιους³⁰⁶⁰, όπως εξάλλου συνέβη και με τα μοναστήρια του Waspurakan που δεν ακολουθούσαν το δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας και παρέμειναν μετά την βυζαντινή προσάρτηση υπό αρμενικό έλεγχο³⁰⁶¹.

Όπως ήταν φυσικό, σημαντικός αριθμός Αρμενίων ακολούθησε τους ηγεμόνες του στα νέα τους εδάφη και μετεγκαταστάθηκε εκεί, ειδικά τμήμα των «αριστοκρατών» που αποτελούσαν την ακολουθία των Arcruni μαζί με τις οικογένειές τους³⁰⁶². Η συγκεκριμένη λοιπόν επιλογή του Βασιλείου Β΄ ενίσχυσε αριθμητικά τον αρμενικό πληθυσμό που διαβιούσε από παλαιά στο θέμα Σεβαστείας. Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου και το γεγονός του προσδιορισμού της μητρόπολης Σεβαστείας ως «Σεβαστείας της Ἀρμενίας» στις εγγραφές των *Notitiae episcopatum*³⁰⁶³. Ο προσδιορισμός «Ἀρμενία» προέρχεται, όπως διαφαίνεται καθαρά από τις *notitiae* υπ' αρ. 1-6, 8 και 14, από την παλαιά ομώνυμη επαρχία («Ἀρμενία II»)³⁰⁶⁴. Αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι στους Arcruni και στους υπόλοιπους Αρμένιους πρίγκιπες που μετανάστευσαν στα μικρασιατικά εδάφη παραχωρήθηκαν μεν φορολογικά και κληρονομικά δικαιώματα επί εκτεταμένων γαιών αλλά όχι και ο απόλυτος διοικητικός έλεγχος των περιφερειών, όπου βρίσκονταν οι τελευταίες³⁰⁶⁵. Ο βαθμός της ανάμειξης των Αρμενίων στην διοίκηση των περιοχών της εγκατάστασής τους αλλά και η ακριβής οργάνωση των τελευταίων κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι. παραμένουν ουσιαστικά νεφελώδεις, καθώς οι υπάρχουσες μαρτυρίες των πηγών είναι εξαιρετικά περιορισμένες, αποσπασ-

³⁰⁵⁹ Συνεχιστής T'ovma Arcruni, έκδ. K. Patkanean, σ. 307, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, σ. 248.

³⁰⁶⁰ Ανωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131.

³⁰⁶¹ Smbat Sparapet, σ. 12. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 44.

³⁰⁶² Συνεχιστής T'ovma Arcruni, έκδ. K. Patkanean, σ. 307-308, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, σ. 248 (16.000 άνδρες, χωρίς να υπολογίζονται οι γυναίκες και τα παιδιά τους). –Ανωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 45. –Smbat Sparapet, σ. 12. –J. Tašean, *Catalog*, σ. 100. –Kirakos Ganjakec'i, σ. 84. Βλ. επίσης και την αρμενική χειρόγραφη επιγραφή του 1066 εν Garegin A' Kat'olikos, *Yiśatakarnk'*, col. 248-249, όπου γίνεται λόγος και για την μετανάστευση του Αρμένιου ιερέα Grigor από το χωρίο της περιοχής του όρους Αραράτ Arkorī, ο οποίος ακολούθησε τους Arcruni στην Σεβάστεια εξαιτίας των τουρκικών επιθέσεων. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των Αρμενίων που εγκατέλειψαν το Waspurakan για τις αυτοκρατορικές μικρασιατικές περιοχές βλ. ανωτ., σ. 466.

³⁰⁶³ Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 7, αρ. 11, στ. 257, σ. 277, notitia 9, αρ. 11, στ. 155, σ. 298, notitia 10, αρ. 11, στ. 172, σ. 315, notitia 13, αρ. 11, στ. 171, σ. 357.

³⁰⁶⁴ Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 1, στ. 16, σ. 204 και αρ. 11, στ. 202, σ. 208, notitia 2, στ. 15, σ. 216 και αρ. 11, στ. 262, σ. 222, notitia 3, στ. 36, σ. 231 και αρ. 17, στ. 321, σ. 237, notitia 4, στ. 16, σ. 249 και αρ. 17, στ. 217, σ. 254, notitia 5, στ. 11, σ. 264, notitia 6, στ. 11, σ. 267, notitia 8, στ. 11, σ. 290, notitia 14, στ. 11, σ. 374.

³⁰⁶⁵ Πρβλ. για παράδειγμα όσα αναφέρουν οι W. Seibt, Ἀρμενικά θέματα, σ. 138-139. –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 95-97. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 49.

ματικές και αντιφατικές. Σε αυτό το γεγονός οφείλονται και οι αντικρουόμενες και ενίοτε εντελώς αποκλίνουσες ερευνητικές θεωρίες που έχουν κατά καιρούς αναπτυχθεί για το ζήτημα. Θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε εκείνες του W. Seibt και του G. Dédéyan, επειδή οι συγκεκριμένοι ερευνητές έχουν ασχοληθεί ειδικά με το ζήτημα και οι απόψεις τους παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Ο W. Seibt διατύπωσε σε διάφορες δημοσιεύσεις του την άποψη ότι οι Αρμένιοι ηγεμόνες και οι άνδρες τους είχαν λάβει μεν μερικές γαίες και κάποια στρατιωτικά αξιώματα αλλά όχι την κατοχή και τον έλεγχο ολόκληρων επαρχιών. Παράλληλα υποστήριξε ότι ο χαρακτήρας, η διάρθρωση και η λειτουργία της προϋπάρχουσας βυζαντινής διοίκησης δεν μεταβλήθηκε (ούτε καν επηρεάστηκε!) από το συγκεκριμένο γεγονός³⁰⁶⁶. Οι μαρτυρίες ωστόσο των αφηγηματικών κειμένων αλλά και το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό δεν στηρίζουν την συγκεκριμένη θέση του W. Seibt. Για παράδειγμα, δεν είναι τυχαίο ότι δεν μαρτυρείται κανένας *στρατηγός* ή *κριτής* Σεβαστείας μετά τις αρχές του 11^{ου} αι. και ότι οι Arçruni ήλεγχαν, όπως θα δούμε, την συγκεκριμένη πόλη και την περιοχή της καθόλη την διάρκεια της προαναφερθείσας χρονικής περιόδου (τουλάχιστον επί μισό αιώνα!). Το ίδιο ακριβώς συνέβαινε με την ποντική Κολώνεια αλλά και με τα Αρμενι(α)κά *θέματα*, από τα οποία γνωρίζουμε μεν πολυάριθμους *κριτές* αλλά μόνο έναν *στρατηγό*³⁰⁶⁷. Η διαφορά με το πλούσιο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό από όλες τις άλλες περιφέρειες είναι, αν μη τι άλλο, χαρακτηριστική και αναλύεται παρακάτω. Η κυριαρχία του Κακίκιου Ανιώτη στο *θέμα* Χαρσιανού μετά την δεκαετία του 1040 υπήρξε επίσης αδιαμφισβήτητη, ενώ ο ίδιος έφερε τον μοναδικό, για διοικητή χερσαίων δυνάμεων, στρατιωτικό τίτλο/αξίωμα του *μεγάλου δουκός*³⁰⁶⁸. Οι Αρμένιοι ηγεμόνες και λοιποί διοικητές (Κακίκιος Καρσιώτης, Κακίκιος Ανιώτης, οι Arçruni κ.ά.) είχαν διατηρήσει τα προσωπικά και εθνικά τους στρατεύματα και με αυτά συνέχισαν να διατηρούν τις περιοχές, όπου είχαν εγκατασταθεί, στρεφόμενοι μάλιστα πολλές φορές εναντίον ακόμη και των Βυζαντινών. Οι σχετικές αναφορές των συγγραφέων της εποχής είναι χαρακτηριστικές.

Ο G. Dédéyan διατύπωσε από την άλλη πλευρά ακριβώς αντίθετη άποψη από τον W. Seibt, παραλληλίζοντας με υπερβολή την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην ευρύτερη Καππαδοκία, μετά τις αρμενικές εγκαταστάσεις του 11^{ου} αι., με την ύπαρξη των λεγό-

³⁰⁶⁶ W. Seibt, Integrationspolitik, σ. 337: «Armenische Quellen vermitteln oft den Eindruck, die ehemaligen Herrscherhäuser der Armenien hätten in Kappadokien kleine, aber doch relativ selbständige Reiche erhalten. Mitnichten! Sie erhielten Besitzungen, Ländereien, Herrschaftssitze, aber keine Provinzen; wahrscheinlich sind die einschlägigen Nachrichten eher so zu verstehen, dass die Armenier, als Vorform der späteren *Pronoia* - das Anrecht auf gewisse Steuern dieser Provinzen erhielten, um ihnen ein standesgemäßes Leben zu ermöglichen. Die byzantinische Administration dieser Regionen wurde dadurch nicht beeinträchtigt». Πρβλ. του ίδιου, Vaspurakan, σ. 56 κ.ε. –Του ίδιου, Αρμενικά θέματα, σ. 138-139.

³⁰⁶⁷ Βλ. τους σχετικούς πίνακες για τα Αρμενι(α)κά *θέματα*.

³⁰⁶⁸ Βλ. αρ. πίνακα 402.

μενων «Σκλαβινιων» στις βαλκανικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας κατά την μέση βυζαντινή περίοδο. Ο ίδιος ερευνητής έκανε λόγο για δημιουργία συμπαγών εδαφικών αρμενικών «θυλάκων» στα μικρασιατικά εδάφη, οι οποίοι διοικούνταν αποκλειστικά από ομοεθνείς Αρμενίους αρχηγούς και ενσωματώθηκαν στις ήδη υπάρχουσες βυζαντινές διοικητικές δομές³⁰⁶⁹. Ο G. Dédéyan ωστόσο δεν ανέλυσε επαρκώς τον τρόπο λειτουργίας του νέου αυτού συστήματος, που υποτίθεται ότι συνδύαζε δύο εντελώς διαφορετικές φιλοσοφίες και μηχανισμούς διοίκησης (τον βυζαντινό κρατικό συγκεντρωτισμό και την αρμενική «φεουδαρχική» στρατιωτική και οικονομική οργάνωση³⁰⁷⁰). Ο ίδιος απέδωσε αυτήν την επιλογή στον Βασίλειο Β΄, που αποδέχτηκε υποτιθέμενα την «μεταφορά» και διατήρηση της «φεουδαρχικής» κοινωνικής οργάνωσης της Αρμενίας στις μικρασιατικές περιοχές, ως ειδική εξαίρεση για την περίπτωση του βασιλέα του Waspurakan Senek'erim-Yonanēs και των ομοεθνών του εποίκων. Η γνώση μας πάντως για τις γενικότερες επιδιώξεις και την πολιτική που εφάρμοσε ο απόλυτα συγκεντρωτικός ως διοικητής Βασίλειος Β΄ στην Μικρά Ασία (και στα Βαλκάνια) καθιστούν το συγκεκριμένο ενδεχόμενο μάλλον απίθανο³⁰⁷¹. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε εδώ μία χαρακτηριστική αναφορά του Ματθαίου Εδέσσης και του Smbat Sparapet, σύμφωνα με την οποία ο Βασίλειος Β΄ εμπιστεύθηκε, ενώ πέθαινε, στον αδελφό του Κωνσταντίνο Η΄ τον έλεγχο των παλαιών αρμενικών περιοχών αλλά και τους γιους του Senek'erim-Yonanēs καθώς και όλους τους Αρμένιους πρίγκιπες και τις γαίες που είχαν αυτοί αποκτήσει. Η διάκριση που πραγματοποιούν οι προαναφερθέντες ιστοριογράφοι ανάμεσα στην Αρμενία και στα καινούρια εδάφη που είχαν παραχωρηθεί στους πρώην Αρμένιους ηγεμόνες και στους ακολούθους τους σε συνδυασμό με την ανάγκη επίβλεψης των Arcruni από τον εκάστοτε αυτοκράτορα είναι, αν μη τι άλλο, ενδιαφέρουσες³⁰⁷². Ο Ματθαίος Εδέσσης ισχυρίζεται μάλιστα ότι μετά τον θάνατο του Senek'erim-Yonanēs, ο γιος του Δαβίδ ανέλαβε την βασιλική κυριαρχία επί του αρμενικού έθνους, «επειδή ήταν ένας διακεκριμένος και έντιμος άνδρας και διέθετε επίφοβη (sic) φήμη σε όλη την περιοχή»³⁰⁷³. Ανάλογα επίσης είναι και όσα υποστηρίζει ο Smbat Sparapet, που ακολουθεί γενικά τον Ματθαίο³⁰⁷⁴. Οι συγκεκριμένες μαρτυρίες είναι οπωσδήποτε αξιοπερίεργες, εφόσον το ανεξάρτητο βασίλειο του Waspurakan είχε πάψει πλέον να υφίσταται ως κρατική οντότητα.

³⁰⁶⁹ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 86: «Le problème est de savoir si la nouvelle colonie arménienne, immigrée dans sa plus grande partie de Cappadoce, a formé une sorte d'enclave sous les chefs nationaux (analogue aux «scavines») où s'est intégrée aux structures administratives préexistantes».

³⁰⁷⁰ O G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 92-93, παρέχει κάποια στοιχεία για την «φεουδαρχική» οργάνωση των νέων αρμενικών περιοχών. Για τις «φεουδαρχικές» συνθήκες που επικρατούσαν στην Αρμενία βλ. του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. xxxi κ.ε.

³⁰⁷¹ Για την πολιτική του Βουλγαροκτόνου στην Μικρά Ασία βλ. τώρα ειδικά J.-Cl. Cheynet, *Asia Minor*, passim. —C. Holmes, *Basil II*, σ. 299 κ.ε. (ειδικά για την διοίκηση της περιοχής).

³⁰⁷² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 49. —Smbat Sparapet, σ. 14.

³⁰⁷³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 50.

³⁰⁷⁴ Smbat Sparapet, σ. 14.

Προφανώς η βασιλική ιδιότητα ή έστω καταγωγή του Δαυίδ συνέχισε να αναγνωρίζεται στην Σεβάστεια και στην ευρύτερη Καππαδοκία, όπου είχαν εγκατασταθεί οι ομοεθνείς του.

Η σχεδόν παντελής έλλειψη σωζόμενου σφραγιστικού υλικού *στρατηγών* αλλά και λοιπών αξιωματούχων του *θέματος* Σεβαστείας κατά τον 11^ο αι., εξαιρουμένου ίσως του μολυβδόβουλλου του *στρατηγού* Αρωνίου (αρχές 11^{ου} αι.)³⁰⁷⁵, προξενεί εύλογα ερωτηματικά και ενισχύει ίσως εκ πρώτης όψεως την προαναφερθείσα άποψη του G. Dédéyan. Χαρακτηριστικές είναι επίσης και οι σχετικές αναφορές των Ματθαίου Εδέσσης και Smbat Sparapet, στις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Όπως και να έχει, η παραδοσιακή οργάνωση του *θέματος* Σεβαστείας έπαψε μάλλον να υφίσταται κατά την πορεία του πρώτου μισού του 11^{ου} αι.³⁰⁷⁶ Κάτι ανάλογο συνέβη βέβαια σε όλα τα παλαιά μεγάλα *θέματα*, μετά τις συνεχείς τους εδαφικές κατατιμήσεις, την εμφάνιση των *κριτών* ως πολιτικών διοικητών και την αποδυνάμωση των *στρατηγών*, την παρακμή των στρατιωτικών γαιών και των *θεματικών* στρατευμάτων και την ανάθεση των μόνιμων τοπικών δυνάμεων (μισθοφορικών *ταγμάτων*) σε *δούκες*³⁰⁷⁷. Στα μέσα του 11^{ου} αι. η παρακμή του παλαιού *θεματικού* συστήματος βρισκόταν πλέον στο τελικό της στάδιο και η αποσύνθεση των άλλοτε ισχυρών *θεματικών* στρατευμάτων είχε σχεδόν ολοκληρωθεί. Φρουρές Αρμενίων στρατιωτών, οι οποίοι διοικούνταν αποκλειστικά από ομοεθνείς τους αρχηγούς, ήταν πλέον διάσπαρτες στην κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία, όπως θα αναφερθεί λίγο παρακάτω.

Τα υπάρχοντα στοιχεία καταδεικνύουν ότι η Σεβάστεια συμπεριλαμβανόταν πλέον στην διοικητική περιφέρεια που ήταν γνωστή ως «Αρμενι(α)κά *θέματα*» και συγκροτήθηκε ως ξεχωριστή τρόπον τινά διοικητική μονάδα μάλλον επί Βασιλείου Β'³⁰⁷⁸. Οι Αρμένιοι στρατιώτες του παλαιού *θέματος* Σεβαστείας παρουσιάζονται εξάλλου πρώτοι ανάμεσα στα υπόλοιπα Αρμενι(α)κά *θέματα* κατά την αφήγηση της στάσης του Ισαακίου Κομνηνού (1057) από τον Ιωάννη Σκυλίτζη. Τα συγκεκριμένα σώματα («Σεβαστηνοί», «Μελιτηνοί» και οι «*ἐκ Τεφρικῆς καὶ τῶν λοιπῶν Ἀρμενίων*») χαρακτηρίζονται μάλιστα από τον ίδιο ιστοριογράφο ως «συμμαχικά», εν αντιθέσει με τα «ρωμαϊκά *τάγματα*» των «Χαλδαίων», «Κολωνειατών» και «Ανατολικών». Ο Σκυλίτζης δηλαδή θεωρούσε ότι οι συγκεκριμένοι Αρμένιοι συγκροτούσαν μονάδες που δεν υπάγονταν στην αυτοκρατορική στρατιωτική οργάνωση και αποτελούσαν απλώς φίλα προσκείμενα ξενικά στρατεύματα (*συμμαχικά*), παρά το ότι ήταν εγκατεστημένα στην αυτοκρατορική επικράτεια³⁰⁷⁹. Οι αρμενικές μονάδες

³⁰⁷⁵ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 465.

³⁰⁷⁶ Πρβλ. H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 50 (κείμεν. και σημ. 4). –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 87.

³⁰⁷⁷ Αναλυτική εξέταση του ζητήματος εν Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, *passim*.

³⁰⁷⁸ W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 138.

³⁰⁷⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Σεβαστείας*, σ. 334. Για τα *συμμαχικά* σώματα που διοικούνταν από έναν Βυζαντινό *εθνάρχη* (βλ. Τακτικόν Escorial, σ. 271.24, 273.29. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 115, 118-119. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 267-269) και την διάκριση των *ρωμαϊκών ταγμάτων* από τις *εθνικές παραταγές* βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 332. –

βρίσκονταν υπό την ανώτερη διοίκηση του *κουροπαλάτη* και *στρατηγού* (ή *δουκός*) Κολωνε-ίας Κατακαλών Κεκαυμένου³⁰⁸⁰. Όπως διαφαίνεται από τους σχετικούς πίνακες, διασώζεται άφθονο σφραγιστικό υλικό των πολιτικών αξιωματούχων αυτών των περιοχών, αλλά πραγματικά ελάχιστο των στρατιωτικών³⁰⁸¹. Οι πολυάριθμοι γνωστοί σε μας *κριτές* της διοικητικής περιφέρειας «Αρμενι(α)κά θέματα» ασκούσαν προφανώς, μεταξύ άλλων, και την πολιτική διοίκηση της Σεβάστειας. Η σύγκριση εξάλλου της σχεδόν παντελούς έλλειψης μολυβδόβουλων *κριτών* Σεβαστείας, εκτός από δύο που ανάγονται στις αρχές του 11^{ου} αι. (το ένα ανήκε σε *κριτή* Σεβαστείας-Λυκανδού), με το άφθονο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των *κριτών* της Καππαδοκίας, η στρατιωτική διοίκηση της οποίας είχε ανατεθεί για ένα διάστημα στον Δαυίδ Σεναχειρήμ Arctuni³⁰⁸², είναι, πιστεύουμε, αρκετά ενδεικτική. Η συγκέντρωση από την άλλη της στρατιωτικής αρχής των Αρμενι(α)κών *θεμάτων* στο πρόσωπο ενός διοικητή, όπως ο Κεκαυμένος ή ενδεχομένως ο Μιχαήλ (Ταρωνίτης;) το 1070³⁰⁸³ πραγματοποιούνταν λογικά κατά περίπτωση και για περιορισμένο χρονικό διάστημα³⁰⁸⁴. Το πιθανότερο είναι ότι η παρουσία πυκνών αρμενικών πληθυσμών (παλαιότερων και προσφάτως εγκατεστημένων) σε αυτές τις περιφέρειες, στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και η Σεβάστεια, τις καθιστούσε εν δυνάμει επικίνδυνες για την Κωνσταντινούπολη. Γι' αυτόν τον λόγο είχαν ληφθεί διάφορα μέτρα για την αποφυγή της συγκέντρωσης υπερβολικής στρατιωτικής δύναμης στους τοπικούς αρχηγούς³⁰⁸⁵. Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε την πρακτική που εφαρμόστηκε στις περιπτώσεις άλλων Αρμενίων ηγεμόνων που παραχώρησαν τα βασίλεια ή πριγκιπάτα τους στην αυτοκρατορία. Ο Γρηγόριος Αρσακίδης Pahlavuni παρέδωσε τις περιοχές του Bjni, Kayean και Kaycon και ανέλαβε, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, την διοίκηση της Μεσοποταμίας, της Βασπρακανίας, του Ταρών και άλλων περιοχών³⁰⁸⁶ καθώς και γαίες στην Μεσοποταμία³⁰⁸⁷. Ο Κακίκιος του Širak/Ανίου παραχώρησε το βασίλειό του και αργότερα μαρτυρείται, αρκετά μεταγενέστερα είναι η αλήθεια (ca.

H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 33 κ.ε. Τα διάφορα *τάγματα* «κατ' έθνος», που απάρτιζαν τον βυζαντινό στρατό από τα μέσα του 11^{ου} αι. και τελούσαν υπό την διοίκηση *δουκών*, θύμιζαν την στρατιωτική οργάνωση που υφίστατο πριν από την εμφάνιση του *θεματικού* θεσμού, στην οποία αναφέρεται ο Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 59: «Τάγματά τινα και λεγεῶνες ὑπάρχον ἀναγεγραμμέναι κατ' έθνος (...) Πισιδικὴ καὶ ἑτέρα Θετταλικὴ καὶ ἄλλη ἄλλως ὀνομασμένη, ὑπὸ δοῦκα καὶ ἡγεμόνα τυγχάνουσιν».

³⁰⁸⁰ Βλ. αρ. πίνακα 137.

³⁰⁸¹ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 112 κ.ε.

³⁰⁸² Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 432.

³⁰⁸³ Βλ. σχετικά W. Seibt, *Άρμενικά θέματα*, σ. 137.

³⁰⁸⁴ Πρβλ. W. Seibt, *Άρμενικά θέματα*, σ. 137: «Auf der ersten Blick fällt das eklatante Ungleichgewicht zwischen militärischen und zivilen Funktionären auf. Man sollte die Möglichkeit erwägen, daß es sich bei dem einzigen Strategen, der hier aufscheint, um sein - vielleicht sogar zeitlich eng befristetes - Sonderkommando handelte».

³⁰⁸⁵ Πρβλ. εδώ όσα αναφέρονται για την *στρατηγίδα* της Κασής στις σ. 450 κ.ε.

³⁰⁸⁶ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 55, 67, 85, 155.

³⁰⁸⁷ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 51, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 60. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 88.

1072-1073), ως *μέγας δουξ* Χαρσιανού³⁰⁸⁸. πολύ νωρίτερα (ca. 1045) του είχε προσφερθεί και η διοίκηση της Μελιτηνής, σύμφωνα τουλάχιστον με όσα αναφέρει ο Aristakēs Lastivertc'i³⁰⁸⁹. Ενδεχομένως κάτι ανάλογο συνέβη και με τον Κακίκιο του Κάρσε/Vanand, γιό του Abas, και την περιοχή της Καππαδοκίας³⁰⁹⁰.

Οι πληροφορίες των Ματθαίου Εδέσσης και Smbat Sparapet για την Σεβάστεια και τους Arcruni είναι ενδιαφέρουσες και αρκετά ενδεικτικές. Το 1040 κάποιος παλαιός ακόλουθος του Senek'erim-Yonanēs κατήγγειλε στον τότε αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνα ότι οι δύο γιοι του συγκεκριμένου Αρμένιου ηγεμόνα, Atom και Abusahl, σχεδίαζαν να στασιάσουν. Ο Μιχαήλ Δ' απέστειλε τότε έναν «ακόλουθό» του με πολυάριθμους ιππείς στρατιώτες στην Σεβάστεια (15.000 κατά τον Ματθαίο Εδέσσης!), προφανώς επειδή ο έλεγχος της περιοχής βρισκόταν στα χέρια των Arcruni. Η αποστολή των αυτοκρατορικών δυνάμεων ανάγκασε τους Arcruni να σπεύσουν στην Κωνσταντινούπολη για την διευθέτηση του θέματος, αν και ο *sparapet* ή *sparapetk'*, δηλαδή ο διοικητής των έφιππων δυνάμεών τους, Šaruih πρότεινε με έμφαση να στραφούν εναντίον των αυτοκρατορικών, προφανώς επειδή διέθετε υπολογίσιμες δυνάμεις³⁰⁹¹. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ματθαίο τα αρμενικά στρατεύματα της περιοχής αλλά και της Βασπρακανίας και του Ταρών χρησιμοποιήθηκαν αμέσως μετά από τον Μιχαήλ Δ' για την κατάπνιξη της βουλγαρικής επανάστασης και την εκ νέου επιβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας στα κεντρικά Βαλκάνια³⁰⁹². Στις αρχές της δεκαετίας του 1050 εγκαταστάθηκε στην Σεβάστεια ο *kat'olikos* (ελλ. *καθολικός*) του Ανίου Πέτρος Α' Getadarj, μετά την άρση του περιορισμού του στην Κωνσταντινούπολη. Ο Πέτρος παρέμεινε στην μονή του Αγίου/Τιμίου Σταυρού (αρμ. Surb Nšan) του Varag ή Varak³⁰⁹³ περίπου ένα ή δύο έτη με την συγκατάθεση των κλητόρων της Arcruni, ενώ ο Μονομάχος του είχε παραχωρήσει τρία χωρία στην περιοχή της Σεβάστειας σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i³⁰⁹⁴. Η Σεβάστεια καθ αυτή αποκαλείται μάλιστα από τον Aristakēs Lastivertc'i ως «Σεβαστούπολη (sic), πόλη του Atom»³⁰⁹⁵.

³⁰⁸⁸ Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 402.

³⁰⁸⁹ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 59-60.

³⁰⁹⁰ Βλ. σχετικά σ. 116-117, 425 κ.ε., 468-469.

³⁰⁹¹ Smbat Sparapet, σ. 17-18. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 65. Για την αυτοκρατορική διαταγή βλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 957, σ. 49. Πρβλ. γενικότερα J. Gouillard, Gagik II, σ. 399-400. –R. Grousset, *Arménie*, σ. 619. –J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 220-221.

³⁰⁹² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 68. Βλ. την πιο ασαφή αφήγηση του Μιχ. Ατταλειάτη, σ. 8.1-2, που κάνει γενικά λόγο για «ἐξ ἀπασῶν τῶν ἐπαρχιῶν (...) στρατιάν».

³⁰⁹³ Η συγκεκριμένη μονή είχε αφιερωθεί από τους Arcruni στον Σταυρό του Varag/Varak, που είχε μεταφερθεί στην Σεβάστεια από την ομώνυμη μονή του όρους Varag στα δυτικά της λίμνης Βαν, αλλά επιστράφηκε τελικά στην τελευταία. Βλ. Vardan Arewelc'i, κεφ. 55, σ. 193. Η ανοικοδόμηση της μονής είχε ξεκινήσει το 1022. Βλ. Garegin A' Kat'olikos, *Yiřatakarnk'*, col. 213. –J. Tařean, *Catalog*, σ. 100. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 93. Για την ιστορία του Varag/Varak και του Σταυρού βλ. H. Oskean, *Vaspuřakan-Vani Vank'erē*, τομ. 1-3, Wien 1942-1947, τομ. 1, σ. 268-339.

³⁰⁹⁴ Smbat Sparapet, σ. 23. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 78, 91-92. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 72, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 89. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 55, σ. 193. –Kirkos

Το 1057, σε μια περίοδο που ο παλαιός *θεματικός* θεσμός έπνεε πλέον τα λοίσθια, οι Argruni υποστήριζαν τον Κατακαλών Κεκαυμένο και κατ' επέκταση τον Ισαάκιο Κομνηνό στην προσπάθειά του τελευταίου να ανέλθει πραξικοπηματικά στον αυτοκρατορικό θρόνο³⁰⁹⁶. Οι Argruni επιθυμούσαν προφανώς να εξασφαλίσουν την διατήρηση των περιοχών που τους είχαν παραχωρηθεί παλαιότερα, αλλά και επειδή η αντιστρατιωτική πολιτική της τότε κεντρικής κυβέρνησης είχε επιτρέψει στους Τούρκους να πραγματοποιούν καταστροφικές διεισδύσεις ακόμη και στις περιοχές τους³⁰⁹⁷. Σε αντίθεση με τους Argruni, ο Κακίκιος Ανιώτης, οι γαίες του οποίου βρίσκονταν κυρίως στην Καισάρεια του Χαρσιανού, παρέμεινε πιστός στον Μιχαήλ ΣΤ' Στρατιωτικό, επειδή ο «ιβηρικής» καταγωγής *στρατηγός* των βυζαντινών δυνάμεων της περιοχής (*τάγματος* Χαρσιανιτών) Πνυέμιος τάχθηκε υπέρ του γηραιού αυτοκράτορα³⁰⁹⁸. Χαρακτηριστικές είναι εδώ οι αναφορές του Ιωάννη Σκυλίτση για τις αρμενικές φρουρές της Σεβάστειας και της Τεφρικής και την στάση τους έναντι των εξελίξεων³⁰⁹⁹. Η πολύνεκρη εμφύλια σύγκρουση της Νίκαιας (1057) σήμανε κατόπιν το οριστικό τέλος των παραδοσιακών *θεματικών* στρατευμάτων της Μικράς Ασίας³¹⁰⁰.

Μετά το 1057 (ίσως το 1059³¹⁰¹) εισέβαλαν στις αρμενικές συνοριακές περιοχές οι Τούρκοι εμίρηδες Samuh, 'Amr-Kāfūr ή Amrk'ap' (=Αμρκάφρ, τουρκ. Karar ή Emîr-i Kebîr³¹⁰²) και Kijaziz ή Gîḡaḡiḡi (=Κιτζατζική, τουρκ. Kicaciḡ), η καταστροφική δράση των οποίων ώθησε τον Ματθαίο Εδέσσης να τους περιγράψει ως «διαβολικούς άνδρες, περισσότερο αιμοδιψείς και από τα αγριότερα θηρία, με μαυροντυμένους στρατιώτες, οι οποίοι έφεραν λάβαρα που συμβόλιζαν τον θάνατο»³¹⁰³. Οι συγκεκριμένοι αρχηγοί ενδεχομένως

Ganjakec'i, σ. 84, 99. Ο τελευταίος, σ. 99, υποστηρίζει ότι η έδρα του καθολικοσσάτου μεταφέρθηκε κατόπιν στο Tsork' και αργότερα στο φρούριο Hrhomklay.

³⁰⁹⁵ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 72, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 89. Στις *Notitiae episcopatum* αναφέρεται πάντως και η επισκοπή της Σεβαστουπόλεως (σημ. Sulusaray), στα δυτικά της Σεβάστειας, που υπαγόταν στην μητρόπολη Σεβαστείας. Βλ. π.χ. J. Darrouzès, *Notitiae*, notitia 7, αρ. 11, στ. 258, σ. 277, notitia 9, αρ. 11, στ. 156, σ. 298, notitia 10, αρ. 11, στ. 173, σ. 315. Ο Προκόπιος, *Περὶ κτισμάτων*, III, σ. 7.9 -βλ. Αικ. Ρεβάνογλου, *Προκόπιος*, σ. 130-131, αναφέρεται στην ανοικοδόμηση από τον Ιουστινιανό Α' του φρουρίου Σεβαστουπόλεως, που βρισκόταν βορειότερα της Τραπεζούντας, στα παράλια του Ευξείνου Πόντου και προς την Μαιώτιδα λίμνη (βλ. και την *νεαρά* 28 του έτους 535). Για την πρώτη Σεβαστούπολη/Σεβαστόπολη βλ. E.W. Brooks, *The Locality of the Battle of Sebastopolis*, BZ 18 (1909), σ. 154-156. -F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 72, 274. - Χάρτη αρ. 3 της παρούσας μελέτης.

³⁰⁹⁶ Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 223.

³⁰⁹⁷ Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 104, 109.

³⁰⁹⁸ Ιω. Σκυλίτσης, σ. 492.65-66. Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 104. -J.F. Haldon, *Approaches*, σ. 65. Για τον Πνυέμιο βλ. αρ. πίνακα 400.

³⁰⁹⁹ Ιω. Σκυλίτσης, σ. 491.

³¹⁰⁰ Ιω. Σκυλίτσης, σ. 492. -Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 55, 69. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 89. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 79. -Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 132, σημ. 151.

³¹⁰¹ Βλ. A. Sevim, *Anadolu 'nun Fethi*, σ. 36.

³¹⁰² A. Sevim, *Anadolu 'nun Fethi*, σ. 36.

³¹⁰³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 95. Στην πραγματικότητα έφεραν μαύρες σημαίες, επειδή διέθεταν δεσμούς με το αββασδικό χαλιφάτο. Βλ. A. Sevim, *Anadolu 'nun Fethi*, σ. 36.

αποτελούσαν υφιστάμενους του Yāqūtī beg³¹⁰⁴. Οι δυνάμεις τους κατόρθωσαν μάλιστα να προωθηθούν έως την Σεβάστεια, ενώ ο Atom και ο Abusahl Arcruni κατέφυγαν εσπευσμένα στο κοντινό φρούριο Xawatanēk' ή Xawatanēs³¹⁰⁵. Η φυγή των Arcruni μπορεί να αποδοθεί λογικά στο ότι δεν διέθεταν υπολογίσιμες δυνάμεις, ώστε να αντιμετωπίσουν τους εισβολείς, ίσως εξαιτίας της στρατιωτικής υποστήριξης που είχαν παράσχει στον Ισαάκιο Κομνηνό κατά το 1057 και στις απώλειες των δυνάμεων του τελευταίου στην αιματηρή ενδοβυζαντινή σύγκρουση στην Νίκαια³¹⁰⁶. Πέραν όμως της όποιας στρατιωτικής αδυναμίας των Arcruni, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η Σεβάστεια καθαυτή ήταν ουσιαστικά ανοχύρωτη³¹⁰⁷. Οι επιδρομείς εξέλαβαν πάντως αρχικά τους τρούλους των ναών της πόλης για στρατιωτικές σκηνές και δίσταζαν να επιτεθούν!³¹⁰⁸ Όταν όμως κατανόησαν το λάθος τους, επι-

³¹⁰⁴ A. Sevim, *Anadolu 'nun Fethi*, σ. 36.

³¹⁰⁵ Σύμφωνα με τον Vardan Arewelc'i, κεφ. 51, σ. 190, η περιοχή του φρουρίου Xawatanēs, είχε παραχωρηθεί στον Δαυίδ Σεναχειρήμ Arcruni για τον ρόλο του στον φόνο του στασιαστή Βάρδα Φωκά. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 101, αφήνει επίσης να εννοηθεί ότι ανήκε στους Arcruni. Σύμφωνα με τον Smbat Sparapet, σ. 29, ανήκε στον Κακίκιο Καρσιώτη, γιο του Abas. Ο G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 81, ταυτίζει το φρούριο Xawatanēk' με την λεγόμενη Γαβαδονία (Γαβαδανία ή Βαγαδανία σύμφωνα με τα «Γεωγραφικά» του Στράβωνος, Daralu σύμφωνα με τον Μιχ. Σύρο, τομ. 3, σ. 311). Η τελευταία πάντως βρισκόταν σε απόσταση περίπου 35 χλμ. από την Καισάρεια, ανάμεσα στο όρος Αργαίον και στην οροσειρά του Ταύρου. Εκεί υπήρχε ένα πολίχνιον στο οποίο κατέφυγε ο Αλέξιος Κομνηνός μετά την ήττα του αδελφού του Ισαακίου από τους Τούρκους κοντά στην Καισάρεια (το 1073). Βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 155.1 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 111. Μαρτυρίες της αρμενικής παρουσίας του 11^{ου} αι. βρίσκει κανείς και σε ναούς της περιοχής. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες N. Thierry, *Provincialisme*, σ. 40. Ενδεχομένως λοιπόν το συγκεκριμένο πολίχνιον να ταυτίζεται πραγματικά με το Xawatanēk', αν και ο G.M. Ramsay, *Geography*, σ. 349, θεωρεί ότι επρόκειτο για την Ηράκλεια-Κύβιστρα. Η τελευταία υπόθεση ωστόσο δεν είναι αποδεκτή. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. κυρίως W. Ruge, λ. Bagadania, *RE* 2/2 (1896), σ. 2765. –F. Hild, *Strassensystem*, σ. 123. Η Daralu που αναφέρει ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 311, συνδέεται ίσως με το τουρκικό χωρίο Dereli, στα ανατολικά του Αργαίου όρους, και το όρος Dereli, που βρίσκεται σε απόσταση 25 χλμ. από την Καισάρεια. Βλ. F. Hild, ό.π. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 173, σημ. 4. –I. Levy, *Notes d'histoire hellénistique sur le second livre des Macehabeés*, *AIPHOS* 10 (1950) («Mélanges Henri Gregoire, II»), σ. 687-688.

³¹⁰⁶ Βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 104. Η υπόθεση του συγκεκριμένου ερευνητή είναι πιθανόν να ισχύει μόνο στην περίπτωση που η τουρκική επίθεση στην Σεβάστεια πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1057/58.

³¹⁰⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 95. Οι πληροφορίες του Ματθαίου ενισχύονται από τα λεγόμενα του *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 201 κ.ε., περί ανοικοδόμησης, ενίσχυσης ή επισκευής του κάστρου της Σεβάστειας από τον κατακτητή του. Τα τείχη της πόλης είχαν ανοικοδομηθεί επί Ιουστινιανού Α', αλλά η Σεβάστεια καταστράφηκε από τους Πέρσες στρατιώτες του Χοσρόη Α' το 575. Ο C. Foss, λ. Sebasteia, *ODB*, τομ. 3, σ. 1862, σημειώνει την πλήρη «εξαφάνιση» (sic) των βυζαντινών τειχών της Σεβάστειας στις μέρες μας. Ο Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 83, ασκεί πάντως αρνητική κριτική στους Αρμένιους «πρίγκιπες και τα στρατεύματά τους» που «εγκατέλειψαν την πόλη στη μοίρα της».

³¹⁰⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 96. –Smbat Sparapet, σ. 27. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, τομ. Β'2, σ. 414. Η γνωστότερη εκκλησία της πόλης ήταν ο περίφημος ναός των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 86. Ο συγκεκριμένος ναός αναφέρεται στο κείμενο χειρόγραφης αρμενικής επιγραφής του 1066, στο οποίο ο ιερέας Grigor ισχυρίζεται ότι ακολούθησε τον Senek'erim Arcruni στην μετάβαση και εγκατάστασή του από το Waspurakan στην Σεβάστεια. Βλ. Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, col. 248-249 –βλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 65-66. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 95, ισχυρίζεται υπερβολικά ότι η Σεβάστεια διέθετε εξακόσιες εκκλησίες την εποχή της άλωσης της.

τέθηκαν και λεηλάτησαν την Σεβάστεια επί οκτώ ημέρες. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού σφαγιάστηκε, ενώ πολλοί κάτοικοι έχασαν την ζωή τους στην πυρκαγιά που κατέκαψε την πόλη μετά την άλωσή της. Οι Τούρκοι συναποκόμισαν τεράστια λεία σε χρυσό, ασήμι και πολύτιμους λίθους και αιχμαλώτισαν πολλούς άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Η καταστροφή της Σεβάστειας αποδίδεται από τους Ματθαίο Εδέσσης και Smbat Sparapet στην «εσφαλμένη» βυζαντινή πολιτική στις αρμενικές περιοχές, η οποία τις αποστέρησε από τους παλαιούς τους αμύντορες³¹⁰⁹.

Η τουρκική λεηλασία της Σεβάστειας αύξησε λογικά την αμοιβαία καχυποψία Αρμενίων και Βυζαντινών. Οι πρώτοι δεν υπεράσπισαν την πόλη και εκμεταλλεύθηκαν την τουρκική επίθεση για να στραφούν εναντίον των ντόπιων, ενώ οι Βυζαντινοί ήταν απορροφημένοι με την αντιμετώπιση των Ουζών και των Πετσενέγων στο βαλκανικό μέτωπο· σε ό,τι αφορούσε μάλιστα στα της Ανατολής, ασχολούνταν περισσότερο, κατά τους ντόπιους συγγραφείς, με την προσπάθεια επιβολής του χαλκηδόνιου δόγματος στον τοπικό πληθυσμό, παρά με την αντιμετώπιση των Τούρκων³¹¹⁰. Μετά τον θάνατο του Αρμενίου *καθολικού* Πέτρου Α΄ Getadarj (1019-1058), οι Βυζαντινοί της Σεβάστειας προσπάθησαν να ανακαλύψουν την τεράστια περιουσία που είχε ο ίδιος αποκτήσει σε χρυσό και ασήμι³¹¹¹. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ματθαίο Εδέσσης υπέβαλαν γι' αυτόν τον λόγο πολλούς Αρμενίους της πόλης σε βασανιστήρια και έθεσαν αρκετούς εκκλησιαστικούς άνδρες υπό περιορισμό στην Κωνσταντινούπολη, όπως τον ανεψιό του Πέτρου *καθολικό* Χαδ'ik Β΄ με τους επισκόπους του, από τους οποίους ξεχώριζε ο Egišē³¹¹².

Το 1071 ο Ρωμανός πραγματοποίησε, ενώ πορευόταν με τα στρατεύματά του προς στο αρμενικό σύνορο, μία στάση στην Σεβάστεια, στην οποία θα αναφερθούμε αναλυτικότερα παρακάτω³¹¹³. Τον αυτοκράτορα υποδέχθηκαν επισήμως οι Atom και Abusahl, που συνέχιζαν προφανώς να παραμένουν στην Σεβάστεια³¹¹⁴. Προφανώς λοιπόν η πόλη δεν είχε καταστραφεί ολοκληρωτικά από την τουρκική λεηλασία του 1057. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός ότι σε επιγραφή του αρμενικού ευαγγελίου της Σεβάστειας, που

³¹⁰⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 96. –Smbat Sparapet, σ. 28. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 185. Βλ. γενικότερα και Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Σελτζούκοι*, σ. 28-29.

³¹¹⁰ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 110.

³¹¹¹ Ο Πέτρος είχε τιμηθεί ιδιαίτερα από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο κατά την διάρκεια της τετράχρονης παραμονής του στην βυζαντινή πρωτεύουσα. Ο Μονομάχος του έκανε πολλά δώρα σε χρυσό και άλλα πολύτιμα υλικά και τίμησε με διάσημα και υψηλά αξιώματα τα εξέχοντα μέλη του οίκου του. Τον ανεψιό του για παράδειγμα Ανανῆ τον έκανε *σύγκελλο*. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 78. Ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας ακολούθησε ωστόσο εντελώς αντίθετη πολιτική έναντι των Αρμενίων που δεν ασπάζονταν το ορθόδοξο δόγμα της συνόδου της Χαλκηδόνας. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 97.

³¹¹² Ματθαίος Εδέσσης, σ.

³¹¹³ Βλ. σχετικά σ. 507 κ.ε.

³¹¹⁴ Smbat Sparapet, σ. 36. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132-133.

χρονολογείται στο 1066, εκφράζεται η ελπίδα ότι οι Αρμένιοι είχαν βρει ασφάλεια στην Καππαδοκία από τις εχθρικές επιδρομές³¹¹⁵.

Η παράθεση όλων αυτών των γεγονότων καταδεικνύει ότι οι Arçruni μνημονεύονται σε όλες τις σημαντικές εξελίξεις που σχετίζονται με την συγκεκριμένη πόλη από το 1021/22 έως το 1071. Το ότι οι ίδιοι και το αρμενικό στοιχείο διαδραμάτιζαν σημαίνοντα διοικητικό και στρατιωτικό ρόλο στην ευρύτερη περιοχή είναι λοιπόν προφανές. Η ανάληψη ωστόσο της στρατιωτικής διοίκησης του αρμενικού πλέον «θέματος» Σεβαστείας από τον Atom Arçruni, αρχηγέτη της συγκεκριμένης οικογένειας μετά τον θάνατο του αδελφού του Δαυίδ³¹¹⁶, είναι λιγότερο βέβαιη, αν λάβουμε υπόψη όσα αναφέρθηκαν ήδη· ωστόσο δεν είμαστε σε θέση να την αποκλείσουμε εντελώς ως πιθανότητα, εφόσον μάλιστα γνωρίζουμε από μια σωζόμενη βούλλα του ότι ο ίδιος τιμήθηκε σε κάποια χρονική στιγμή με τον υψηλό τίτλο του *προέδρου* (ca. 1050-1075)³¹¹⁷. Ο μικρότερος αδελφός του Konstandin (ελλ. Κωνσταντίνος) υπήρξε μάλιστα αργότερα *κουροπαλάτης* και *δουξ*, αλλά δεν γνωρίζουμε σε ποια περιφέρεια άσκησε το αξίωμά του (οι σφραγίδες του ανακαλύφθηκαν μάλιστα στην Βουλγαρία)³¹¹⁸. Οι Arçruni είχαν λάβει μεν εκτεταμένες γαίες, που μπορούσαν να διατηρήσουν κληρονομικά, αλλά η δια βίου κατοχή του αξιώματος του *στρατηγού* ενός *θέματος* ή έστω φρουρίου δεν συνηθιζόταν στην αυτοκρατορία³¹¹⁹. Ο Ματθαίος Εδέσσης κάνει λόγο για την «κληρονομική κυριαρχία» που πέρασε στα χέρια του Atom μετά τον θάνατο του Δαυίδ Συναχειρήμ³¹²⁰. Ο τελευταίος όμως είχε αναλάβει στην πραγματικότητα επί Βασιλείου Β' το αξίωμα του *στρατηγού* Καππαδοκίας και όχι την διοίκηση της Σεβαστείας³¹²¹. Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι ο Ματθαίος αναφέρεται εδώ στην μεταβίβαση του ελέγχου της οικογένειας των Arçruni, των γαιών της και των Αρμενίων του Waspurakan από τον Atom και όχι στην ανάθεση κάποιας πιθανής διοικητικής αρχής.

³¹¹⁵ F. Macler, *Rapport sur une Mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque*, Paris 1911, σ. 45 κ.ε. –Garegin A' Kat'ohikos, *Yiřatakarnk'*, σ. 248-250. Πρβλ. επίσης R.W. Thomson, *Influence*, σ. 433.

³¹¹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 55. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 15. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 50, 55, χρονολογεί τον θάνατο του Senek'erim-Yovanēs στο 1025 και του γιου του Δαυίδ στο 1035/36, ενώ ο Smbat Sparapet, 14, 15, στο 1027 και 1032 αντίστοιχα. Οι G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 79, 81. –V.M. Vardanjian, *Arçrunwoy*, σ. 220, 222, υποστηρίζουν αντίστοιχα το έτος 1025 ως χρονολογία θανάτου του Senek'erim-Yovanēs και το 1036 του Δαυίδ.

³¹¹⁷ Για την σφραγίδα του βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 220.

³¹¹⁸ Βλ. αρ. πίνακα 469.

³¹¹⁹ G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 88 κ.ε. – J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 225.

³¹²⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 55. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 15.

³¹²¹ Βλ. σχετικά τον αρ. πίνακα 432.

3. Η πολιτικο-στρατιωτική δράση του Ρωμανού Διογένη στην Σεβάστεια

Όταν ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης ανέλαβε το βαρύ έργο της απόκρουσης του θανάσιμου τουρκικού κινδύνου στον βόρειο και στον κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου, επιδίωξε μεταξύ άλλων τον επανέλεγχο της Σεβάστειας, της Κολωνείας και της ευρύτερης περιφέρειας που ήταν γνωστής ως «Αρμενι(α)κά θέματα»³¹²². Οι πυκνές αρμενικές εγκαταστάσεις, η γενικά αντιστρατιωτική πολιτική της κεντρικής κυβέρνησης κατά την περίοδο 1059-1068 και οι τουρκικές δηώσεις είχαν ήδη κλονίσει τον διοικητικό και στρατιωτικό έλεγχο της αυτοκρατορίας σε αυτές τις περιοχές, ειδικά στην Καππαδοκία και στα Αρμενι(α)κά θέματα. Η διοικητική και στρατιωτική οργάνωση ωστόσο των περιφερειών της Σεβάστειας, της Κολωνείας και του Αρμενιακού δεν είχε ακόμη αποσυντεθεί, παρά τα υπάρχοντα προβλήματα. Οι συγκεκριμένες λοιπόν περιοχές μπορούσαν ακόμη θεωρητικά να αποτελέσουν μια νέα γεωγραφική γραμμή άμυνας για τον βυζαντινό στρατό, στην οποία μάλιστα ο Μιχαήλ Ατταλειάτης συμβούλευσε τον αυτοκράτορα να αποσυρθεί ή να υποχωρήσει και να προβάλει αντίσταση, αντί να κοπιάζει μάταια για την πλήρη αποκατάσταση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στον Ευφράτη και στο βορειοανατολικό αρμενικό σύνορο³¹²³. Ανάλογη συμβουλή έδωσαν στον Ρωμανό και ο *μάγιστρος* Ιωσήφ Ταρχανειώτης και ο διοικητής των Δυτικών *ταγμάτων* (*δουζ πάσης δύσεως*) Νικηφόρος Βρυνένιος (ο πρεσβύτερος) κατά την εκστρατεία του 1071³¹²⁴. Ο Διογένης θεωρούσε μάλιστα ότι οι αρμενικές περιοχές διέθεταν μεγάλη στρατηγική σπουδαιότητα, αλλά οπωσδήποτε ενδιαφερόταν και για την ενίσχυση του αυτοκρατορικού ελέγχου στην ευρύτερη Καππαδοκία για στρατιωτικούς και άλλους λόγους (ο ίδιος ήταν Καππαδόκης στην καταγωγή)³¹²⁵.

³¹²² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.17 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 138.4-6. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, σ. 334-335.

³¹²³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.7 κ.ε. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο W. Treadgold, *Army*, σ. 218, υποστηρίζοντας ότι η στρατηγική της μη εγκατάλειψης των αρμενικών περιφερειών από τον Ρωμανό ήταν ορθή, καθώς αυτές μπορούσαν να αποτελέσουν καλύτερη ζώνη άμυνας και φραγμό στις τουρκικές διεισδύσεις στην Μικρά Ασία.

³¹²⁴ Νικ. Βρυνένιος, σ. 107. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 416-417, ο οποίος επισημαίνει ορθά τις δύο διαφορετικές στρατηγικές που υποστήριζαν διάφοροι αξιωματούχοι, χωρίς όμως να μπορούμε να μιλήσουμε απόλυτα για μία «πολιτική-γραφειοκρατική» ομάδα, που επιθυμούσε την εφαρμογή πιο συγκρατημένης και ρεαλιστικής πολιτικής, και μία «στρατιωτική» που στόχευε στην επιθετική αντιμετώπιση του εχθρού και στην υπεράσπιση των αρμενικών περιοχών. Η άποψη που είχε εκφράσει ο *κριτής του στρατοπέδου* Μιχαήλ Ατταλειάτης, κάθε άλλο βέβαια παρά υποστηρικτής της πρώτης μερίδας, ενισχύει κατά την γνώμη μας όσα υποστήριζε ο J.-Cl. Cheynet. Προφανώς οι διάφορες απόψεις διέθεταν υπέρμαχους που ανήκαν σε διάφορες «ιδεολογικές» και «κοινωνικές» ομάδες.

³¹²⁵ J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 408. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 111. Για την καππαδοκική καταγωγή του Ρωμανού Διογένη βλ. κυρίως Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 75.12, 126.17-18. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 122.22-23. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 685.20. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 273.

Το καλοκαίρι του 1068 ο Ρωμανός Διογένης βρισκόταν με τα στρατεύματά του στην Λυκανδό σκοπεύοντας να κατέλθει στην βόρεια Συρία με την άφιξη του φθινοπώρου. Όταν όμως έγινε γνωστή η άλωση της Νεοκαισάρειας (σημ. Niksar) από τους Τούρκους, ο αυτοκράτορας έσπευσε να αντιμετωπίσει τους επιδρομείς, διατάζοντας παράλληλα τον ανεψιό της συζύγου του Ανδρόνικο Δούκα να σπεύσει στην Σεβάστεια με την «στρατιωτικὴν ἀποσκευὴν καὶ τὸ πεζὸν». Ο ίδιος διήλθε τα όρη της Τεφρικής, για να αιφνιδιάσει τις εχθρικές δυνάμεις, ενώ επέστρεφαν στις περιοχές τους, γεγονός που τελικά κατέστη δυνατό³¹²⁶.

Το 1069 ο Ρωμανός πέρασε από την περιοχή της Λάρισσας κατά την διάρκεια της δεύτερης μικρασιατικής του εκστρατείας, χρησιμοποιώντας την παλαιά στρατιωτική οδό που ένωνε τις πόλεις-φρούρια Μελάγγεια - Δορύλαιο - Καισάρεια - Σεβάστεια, για να κατευθυνθεί προς Ρωμανούπολη³¹²⁷. Στην Λάρισα έλαβε την πληροφορία ότι «*Τούρκων πλῆθος ὅσον οὐπω ποτὲ πρὸ διαστήματος οὐκ ὀλίγου λεηλατεῖ καὶ κατατρέπει τὴν χώραν*»³¹²⁸. Οι αυτοκρατορικές δυνάμεις που απέστειλε ωστόσο εναντίον τους δεν κατόρθωσαν να έλθουν σε επαφή με τον αντίπαλο. Αντιθέτως μάλιστα, οι Βυζαντινοί δέχθηκαν τελικά την επίθεση των Τούρκων, που ήλεγχαν τα γύρω υψώματα, όταν οι ίδιοι είχαν αρχίσει να στρατοπεδεύουν στην πεδιάδα. Αν και η οπισθοφυλακή, που προστάτευε το *τοῦλδον*, δεν είχε ακόμη καταφθάσει, το κύριο σώμα του αυτοκρατορικού στρατού παρατάχθηκε αμέσως για μάχη και βάδισε εναντίον του εχθρού. Τα *τάγματα* των Λυκαόνων και των «*ἐσπερίων ἀριθμῶν*» ήλθαν πρώτα σε επαφή με τους Τούρκους και απέκρουσαν με επιτυχία την έφοδό τους. Το ελαφρύ ιππικό των «Σκυθών» μισθοφόρων άρχισε κατόπιν να καταδιώκει τους Τούρκους μαζί με τα υπόλοιπα βυζαντινά στρατεύματα. Η τουρκική επίθεση ωστόσο αποτελούσε κατά τα φαινόμενα τέχνασμα, για να απομακρύνει τον κύριο όγκο των αυτοκρατορικών από το στρατόπεδό τους, στο οποίο έσπευσε να επιτεθεί μία εχθρική δύναμη που ενέδρευε κοντά. Οι «Φράγγοι» μισθοφόροι, που είχαν παραμείνει εκεί, αναχαίτισαν τελικά τους Τούρκους μετά από σκληρή μάχη εκ του συστάδην, χωρίς την βοήθεια των «Ρωμαϊκῶν ταγμάτων» του στρατοπέδου, που διέθεταν προφανώς περιορισμένη μαχητική αξία³¹²⁹. Ο επικεφαλής της εχθρικής δύναμης συνελήφθη και τελικά εκτελέστηκε μετά από διαταγή του Διογένη μαζί με τους υπόλοιπους αιχμαλώτους, αν και είχε υποσχεθεί να καταβάλει πολλά λύτρα για την σωτηρία του και «*Ρωμαίους αἰχμαλώτους ἑαυτοῦ ἀντιδοῦναι τῷ πλήθει πολλούς*»³¹³⁰. Αν λάβουμε υπόψη τα λεγόμενα της Συνέχειας του Σκυλίτη, η αυτοκρατορική εκστρατευτική δύναμη παρέμεινε τρεις ημέρες στην Σεβάστεια για να αναπαυθεί³¹³¹. Η συγκεκριμένη

³¹²⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 80.7 κ.ε. – Μιχ. Γλυκάς, σ. 608.15 κ.ε.

³¹²⁷ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 94.4 κ.ε. Η Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 134.15 κ.ε., δεν αναφέρει την Λάρισα, ενώ ο Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 693.13, κάνει λόγο μόνο για την Σεβάστεια.

³¹²⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 95.4-6.

³¹²⁹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 95.19 κ.ε.

³¹³⁰ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 96.12-17.

³¹³¹ Συνέχεια Σκυλίτη, σ. 127.20-21.

πληροφορία ωστόσο ενδεχομένως να αποτελεί εσφαλμένη αντιγραφή από το κείμενο του Μιχαήλ Ατταλειάτη, ο οποίος αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί παρέμειναν επί τρεις ημέρες στο στρατόπεδό τους στην περιοχή της Λάρισσας μετά την τουρκική επίθεση³¹³².

Κατά την δεύτερη εκστρατεία του στην Μικρά Ασία ο Ρωμανός Διογένης συνέταξε επιστολή στον μητροπολίτη Μωκη(σ)σού (ή Μωκισσού), με την οποία του έδινε εντολή να χειροτονήσει επίσκοπο κάποιον προστατευόμενο του ιερομόναχο και να μην προβεί σε κάποια σιμωνιακή χειροτονία («εἰς μὴ σκοπὸν ἔθου πωλῆσαι αὐτήν»). Στην επιστολή μνημονεύεται και ο τότε μητροπολίτης Σεβαστείας Θεοφάνης³¹³³.

Έναν χρόνο αργότερα, το 1070, η Σεβάστεια αποτέλεσε στρατιωτική βάση του πρωτοπρόεδρου και κουροπαλάτη Μανουήλ Κομνηνού. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος είχε αναλάβει από τον Διογένη την ανώτατη διοίκηση των βυζαντινών εκστρατευτικών δυνάμεων στο ανατολικό σύνορο ως «στρατηγὸς τοῦ πολέμου» και «ἀρχηγὸς τοῦ στρατεύματος» αρχική έδρα διοίκησής του αποτελούσε η Καισάρεια του Χαρσιανού³¹³⁴. Οι δυνάμεις ωστόσο του Μανουήλ, μειωμένες αριθμητικά λόγω αποστολής ενισχύσεων στο νοτιοανατολικό σύνορο (Ιεράπολη Συρίας)³¹³⁵, ενεπλάκησαν σε μάχη με τους Τούρκους Yavgiyya του εμίρη Χρυσόσκουλου (αρμ. Kiriç³¹³⁶, αραβ. Arīsiaghī ή Arīsighī³¹³⁷, τουρκ El-Basan [;]³¹³⁸), ενώ ήταν στρατοπεδευμένες στα περίξ της Σεβάστειας, και ηττήθηκαν τελικά ολοκληρωτικά, ενδεχομένως εξαιτίας της απειρίας του νεαρού διοικητή τους. Οι Τούρκοι προσποιήθηκαν ότι υποχωρούσαν προ των Βυζαντινών, αλλά τελικά αντεπitéθηκαν και τους έτρεψαν σε φυγή. Ο ίδιος ο Μανουήλ αιχμαλωτίστηκε, ενώ η Σεβάστεια αποτέλεσε καταφύγιο για τους Βυζαντινούς στρατιώτες που κατόρθωσαν να διασωθούν³¹³⁹. Κατά τον Ματθαίο Εδέσσης οι Αρμένιοι της πόλης ήλθαν τότε σε επαφή με τον Χρυσόσκουλο και συμμαχήσαν μαζί του³¹⁴⁰. Στο κείμενο της έκδοσης του Ματθαίου της Vaḥaršapat, που βασίζεται σε διαφορετικό σωζόμενο χειρόγραφο, αναφέρεται ότι μερικές μέρες μετά την ήττα και την σύλληψη του Μανουήλ, «ο βασιλεὺς των Αρμενίων, οι πρίγκιπες και ὅλοι οι naḥarark' (=άρχοντες)

³¹³² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 96.18 κ.ε.

³¹³³ Βλ. σχετικά Σ.Β. Κουγέας, *Γράμματα Διογένους*, σ. 574 κ.ε. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 971a, σ. 55. Η Μωκισσός ή Μωκησσός υπαγόταν στο θέμα των Ανατολικών σύμφωνα με την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιάκων*, σ. 135, 138. Αναλυτικότερα γι' αυτήν βλ. σημ. 2808.

³¹³⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.7 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 139.8 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 89.2 κ.ε., 101.1 κ.ε. (*στρατηγὸς αυτοκράτωρ των εἰσὼν ταγμάτων*).

³¹³⁵ Ο ισχυρισμός του μεταγενέστερου Ιω. Ζωναρά, τομ. 3, σ. 694.8 κ.ε., ότι οι αρχικές επιτυχίες του Μανουήλ Κομνηνού είχαν προξενήσει τον φθόνο του Ρωμανού Διογένη, ο οποίος τον διέταξε επίτηδες να στείλει τμήμα του στρατεύματός του στην βόρεια Συρία θα πρέπει, κατά την άποψή μας, να απορριφθεί. Πρβλ. εξάλλου Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 156-157.

³¹³⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129.

³¹³⁷ Βλ. σχετικά C. Cahen, *Campagne*, σ. 625-626. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 112.

³¹³⁸ Βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 171 κ.ε.

³¹³⁹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 101.1 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.25 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 139.24 κ.ε. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 694.14 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129.

³¹⁴⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 129.

πραγματοποίησαν ανακωχή (ή ειρήνη) με τον νεαρό εμίρη, ο οποίος μαζί με τον *κουροπαλάτη* και τους υπόλοιπους αιχμαλώτους, ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε 3.000 (άνδρες), έφθασε με διακριτικό τρόπο (*sic*) στην Κωνσταντινούπολη ενώπιον του αυτοκράτορα, ο οποίος τον υποδέχθηκε με τιμές και εορτασμούς»³¹⁴¹.

Το 1071 ο Ρωμανός Διογένης, ενώ πορευόταν με το στράτευμά του στο αρμενικό σύνορο, πραγματοποίησε μία στάση στην Σεβάστεια. Οι αυτοκρατορικοί στρατιώτες αντίκρυσαν τότε τα πτώματα των πεσόντων στο πεδίο της προηγούμενης μάχης, πράγμα που θεώρησαν, «δικαίως» από ό,τι φάνηκε, κακό σημάδι για ό,τι επρόκειτο να συμβεί³¹⁴². Ο αυτοκράτορας έγινε προσωπικός δέκτης των παραπόνων των ντόπιων για την δράση του αρμενικού παράγοντα στην περιοχή. Σύμφωνα με τον Ματθαίο Εδέσσης και τον Smbat Sparapet, ο Ρωμανός συνάντησε στην Σεβάστεια τους Αρμένιους αξιωματούχους Atom και Abusahl, οι οποίοι τον προϋπάντησαν με τιμές. Ο Sibt bin al-Jawzī και ο Bar Εβραίος αναφέρονται μάλιστα στις επαφές του Διογένη με τους Arcruni, αλλά από τις αφηγήσεις τόσο των ίδιων όσο και των Αρμενίων ιστοριογράφων προκύπτει ότι οι σχέσεις των δύο πλευρών ήταν προβληματικές³¹⁴³. Ο αυτοκράτορας μάλιστα επηρεάστηκε από τους γηγενείς Βυζαντινούς, οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι όταν ο Χρυσόσκουλος είχε στραφεί εναντίον τους, υπέστησαν τα μεγαλύτερα δεινά από τους Αρμένιους. Σύμφωνα με τους Ματθαίο τον Smbat, ο Ρωμανός διέταξε τότε τους στρατιώτες του να ληλατήσουν την πόλη και αγνόησε επιδεικτικά τον Atom και τον Abusahl. Την οργή του αυτοκράτορα μετρίασε μόνο η παρέμβαση του Χρυσόσκουλου και του *άρχοντος των αρχόντων* (*šahanšah* κατά τους Αρμένιους ιστοριογράφους, δηλαδή *βασιλεύς των βασιλέων*³¹⁴⁴) Κακίκιου Ανιώτη. Ο Διογένης υποσχέθηκε ωστόσο ότι θα στρεφόταν εναντίον του αρμενικού δόγματος μετά το πέρας της εκστρατείας του³¹⁴⁵.

Είναι, πιστεύουμε, προφανές ότι οι αφηγήσεις του Ματθαίου Εδέσσης και του Smbat περιέχουν υπερβολές και γι' αυτό θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή. Δεν θα πρέπει εξάλλου να αγνοηθεί το γεγονός ότι πολλοί Αρμένιοι αξιωματούχοι τάχθηκαν στο πλευρό του ανωτέρω αυτοκράτορα στην εμφύλια μικρασιατική σύγκρουση του 1071-1072

³¹⁴¹ Ματθαίος Εδέσσης, στην έκδοση Valaršapat 1898, σ. 192-193 -βλ. για την επισήμανση G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 114, σημ. 493.

³¹⁴² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.16-23. -Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.6. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 36.

³¹⁴³ Bar Εβραίος, σ. 222-223. Το συγκεκριμένο απόσπασμα του κειμένου του Sibt bin al-Jawzī δεν εμπεριέχεται στην αποσπασματική έκδοση του έργου από τον A. Sevim, αλλά παρατίθεται σε περιληπτική γαλλική μετάφραση από τους C. Cahen, Mantzikert, σ. 660. -G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 41-42. Ο προαναφερθείς Δαμασκηνός ιστοριογράφος ισχυρίζεται στο συγκεκριμένο απόσπασμα του έργου του ότι ο αρχηγός των Arcruni, προφανώς ο Atom, αναγκάστηκε να παραδώσει τεράστια ποσότητα χρυσού στον Διογένη, που υποτίθεται ότι ανερχόταν σε 576.000 νομίσματα! Πρβλ. επίσης J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastien, σ. 224, σημ. 47.

³¹⁴⁴ Για την σημασία του τίτλου βλ. Bar Εβραίος, σ. 200.

³¹⁴⁵ Smbat Sparapet, σ. 36. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 132-133. Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 437-438. Βλ. και σημ. 3143.

(Χατατούριος, Βραχάμιος κ.ά.)³¹⁴⁶, γεγονός που μάλλον δεν θα είχε συμβεί αν ο Ρωμανός είχε ταχθεί ανοικτά εναντίον των Αρμενίων. Αντιθέτως, ο Ρωμανός είχε διατηρήσει κατά την διάρκεια της βασιλείας του στις θέσεις τους τους Αρμενίους και Γεωργιανούς αξιωματούχους που είχε διορίσει ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας, ενώ παράλληλα είχε αναθέσει σε ομοεθνείς τους τα υψηλά αξιώματα του *στρατηγού αυτοκράτορα* και του *δουκός* Αντιοχείας. Ο J.-Cl. Cheynet παρατήρησε επιπρόσθετα ότι οι αναφορές των Ματθαίου και Smbat αποσκοπούν ουσιαστικά στον τονισμό της υποτιθέμενης ασέβειας του Ρωμανού, ώστε να ερμηνεύσουν τους λόγους της μετέπειτα ήττας του στο Μαντζικέρτ³¹⁴⁷. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης εξάλλου, που συμμετείχε στην εκστρατεία *ως κριτής του στρατοπέδου* και υπήρξε οπωσδήποτε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, δεν αναφέρει κάτι σχετικό³¹⁴⁸. Η αλήθεια της ουσίας των λεγομένων των Αρμενίων ιστοριογράφων για τις σχέσεις του Διογένη με τα μέλη των παλαιών ομοεθνών τους βασιλικών οικογενειών, που είχαν εγκατασταθεί στην ευρύτερη Καππαδοκία, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Οι Arçruni απέκτησαν σε κάποια χρονική στιγμή υψηλούς τίτλους, όπως καταδεικνύει το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό που δημοσιεύθηκε πολύ πρόσφατα από τον I. Jordanov και κυρίως τον J.-Cl. Cheynet (Ατουέμης Σεναχειρήμ *πρόεδρος*, Αποσαχλής ή Αποσάχης Σεναχειρήμ *πρόεδρος* και αργότερα *κουροπαλάτης*, Κωνσταντίνος Σεναχειρήμ επίσης *πρόεδρος* αλλά και *κουροπαλάτης* και *δουξ* [Σεβαστείας:]³¹⁴⁹). Η απονομή των συγκεκριμένων τίτλων στους Arçruni ανάγεται γενικά στην περίοδο 1050-1075³¹⁵⁰. Οι υψηλότεροι από αυτούς παραχωρήθηκαν κατά την γνώμη μας πιθανότατα κατά την διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα, προφανώς ως ανταμοιβή για την γενικότερη στάση των Arçruni κατά την διάρκεια της εμφύλιας διαμάχης με τον Ρωμανό Διογένη για την κατοχή του θρόνου (1071-1072). Ο Κακίκιος Ανιώτης τιμήθηκε επίσης εκείνη την περίοδο (ca. 1072-1073) με τον υψηλό τίτλο του *πρωτοπροέδρου*, ως πρώην βασιλεύς του Ανίου, και το αξίωμα του *μεγάλου δούκα* του Χαρσιανού³¹⁵¹. Τα αποσπάσματα ωστόσο των Ματθαίου Εδέσσης, Smbat Sparapet και Sibt bin al-Jawzī για τα γεγονότα της Σεβάστειας καταδεικνύουν ότι η συγκεκριμένη πόλη και η περιφέρειά της ελέγχονταν προφανώς από το αρμενικό στοιχείο και ότι η αρμενική εγκατάσταση στην περιοχή είχε δημιουργήσει σοβαρές εθνοτικές προστριβές, σε μια περίοδο μάλιστα που η ενότητα του μικρασιατικού πληθυσμού (ελληνικού, αρμενικού και λοιπού) αποτελούσε απαραίτητη προϋπό-

³¹⁴⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 127.14 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 153.15 κ.ε. –Α. Κομνηνή, σ. 186.65 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 133.25 κ.ε.

³¹⁴⁷ J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 69.

³¹⁴⁸ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 110.16-19: «Ἐκεῖθεν δ' εἰς Σεβάστειαν καὶ τὰ πρόσω κεχωρηκῶς ἀπῆει τὴν τῶν Ἰβήρων καταλαβεῖν ἐπιγόμενος, ὅτε καὶ δύο ἄτραπῶν ἐκ Σεβαστείας διαιρουμένων καὶ εἰς τὸ θέμα Κολωνείας συναγουσῶν, τὴν ἐν ἀριστερᾷ πορευθῆναι θελήσας ὁ βασιλεὺς (...)».

³¹⁴⁹ Βλ. αρ. πίνακα 466, 467, 469. Ο J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 225, είναι μάλλον αρνητικός στην πιθανότητα άσκησης της αρχής της Σεβάστειας από τον *δούκα* Κωνσταντίνο Σεναχειρήμ.

³¹⁵⁰ Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 220, 222.

³¹⁵¹ Βλ. αρ. πίνακα 402.

θεση για την επιτυχή απόκρουση της σοβαρότατης τουρκικής απειλής. Οι Αρμένιοι έμελλε να αντισταθούν κατά τα φαινόμενα ιδιαίτερα στην επερχόμενη απειλή του Melik Dānišmend και των Τουρκομάνων του, αλλά φυσικά δεν ήταν σε θέση να αποκρούσουν μόνοι τους τις ισχυρές δυνάμεις του.

4. Η κατάκτηση της Σεβάστειας από τον Melik Dānišmend (ca. 1075-1085)

Η ακριβής χρονολόγηση της εμφάνισης του γαζή εμίρη Melik Dānišmend³¹⁵² και των Τουρκομάνων του (τουρκ. Danišmendler ή Danišmendiler) στην Μικρά Ασία καθώς και της επιβολής του στην περιοχή της Σεβάστειας και της ευρύτερης Καππαδοκίας (Νεοκα-ισάρεια-Καϊσάρεια) δεν είναι δυνατή, εξαιτίας των ελάχιστων, άλλοτε αποσπασματικών και ασαφών και άλλοτε εντελώς εσφαλμένων και παραπλανητικών πληροφοριών που παρέχουν οι σωζόμενες πηγές³¹⁵³. Οι Ματθαίος Εδέσσης και Vardan Arewelc' i αναφέρουν π.χ. ότι ο Melik Dānišmend διέθετε αρμενική εθνική προέλευση, άποψη που αποδέχθηκε εσφαλμένα ο Μ.Η. Yinanç³¹⁵⁴, ο ενώ ο Smbat Sparapet κάνει λόγο για «χριστιανική» καταγωγή³¹⁵⁵. Το μεταγενέστερο δε έμμετρο έπος «Dānišmendnāme» (ca. 1245³¹⁵⁶), που υποτίθεται ότι εξιστορεί τα πραγματικά κατορθώματα του συγκεκριμένου αρχηγού, αναφέρει ότι ο Melik είχε νυμφευθεί Ελληνίδα. Το συγκεκριμένο κείμενο διαθέτει όμως έντονο μυθιστορηματικό χαρακτήρα. Η αχλύ του θρύλου εμπλέκεται σε αυτό μαζί παράλληλα με πάμπολλα καθαρά

³¹⁵² Το *Dānišmendnāme* αναφέρει ότι το όνομά του ήταν «Ahmed bin 'Alī» και το παρωνύμιο «Dānišmend» (=«σοφός» στα περσικά). Βλ. για περισσότερες πληροφορίες Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 104 κ.ε. Για τον ίδιο βλ. και Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 137 κ.ε. –Του ίδιου, Μαλίκ Ντανισμέντ Γαζί, *ΕΠΕ*, τομ. 3, σ. 143.

³¹⁵³ Για τους Δανισμένδες βλ. J. Laurent, *Danichmendites*, σ. 499 κ.ε. –Μ.Η. Yinanç, *Anadolu*, σ. 89 κ.ε. –C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 82-86, 89-106. –G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τομ. 1, σ. 310, τομ. 2, σ. 298. –N. Oikonomides, *Danishmendides*. –Irène Mélikoff, λ. *Dānišmendides*, *ΕΠ* τομ. 2, σ. 110 κ.ε. –Της ίδιας (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 71 κ.ε. (ειδικά για την περίοδο του Melik). –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 136 κ.ε.

³¹⁵⁴ Μ.Η. Yinanç, *Anadolu*, σ. 89-103. Ο ίδιος ερευνητής, σ. 96-97, 104, θεωρεί ότι ο Melik υπήρξε αιχμάλωτος των επιδρομών των Τούρκων στην Αρμενία που εξισλαμίστηκε και η ηγεμονία αποτέλεσε λαϊκό μύθο, που δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Βλ. όμως αντιθ. Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 76.

³¹⁵⁵ Vardan Arewelc' i, κεφ. 65, σ. 199. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 194. –Smbat Sparapet, σ. 57. Ο Ιωάννης Κίνναμος τον αποκαλεί «Περσαρμένιο», αλλά ο συγκεκριμένος αρχαϊκός όρος έχει καθαρά γεωγραφική σημασία, καθώς υποδηλώνει το Αζερμπαϊτζάν, όπου συγκεντρώνονταν οι Τουρκομάνοι, για να εισβάλουν στις δυτικότερες περιοχές. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης κάνει επίσης λόγο για «Περσαρμένιους» αλλά και «Τανισμάνιους». Άλλοι συγγραφείς, όπως ο Ματθαίος Εδέσσης και η Άννα Κομνηνή αποκαλούν τον Melik απλώς ως «Πέρση». Πρβλ. σχετικά Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 73.

³¹⁵⁶ Το έργο συνέταξε γύρω στο 1360 ο λόγιος 'Ārif 'Ālī, ο οποίος βασίστηκε σε μία εκδοχή των μέσων του 13^{ου} αι. που αποδίδεται στον Mawlānā bin 'Alā', αλλά έχει δυστυχώς απολεσθεί. Βλ. S.W. Reinert, λ. *Dānišmendnāme*, *ODB*, τομ. 1, σ. 586. –A. Tietze, λ. *Dānišmend-nāme*, *Lex. Mittel.* (1984), σ. 543. –Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 13 κ.ε.

μυθοπλαστικά στοιχεία, ενώ ο πραγματικός ιστορικός του πυρήνα είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί, έστω και αν το έργο είχε γίνει δυστυχώς άκριτα αποδεκτό ως ιστορική πηγή από τους Οθωμανούς ιστοριογράφους³¹⁵⁷. Η πρωιμότερη σαφής και αδιαμφισβήτητη αναφορά του Melik ανάγεται στο έτος 1095 και είναι οπωσδήποτε πολύ μεταγενέστερη της αρχικής του διείσδυσης στο κεντρικό οροπέδιο της Μικράς Ασίας.

Ο Άραβας ιστοριογράφος Rašīd al-Dīn κατονομάζει τους Τούρκους εμίρηδες, ανάμεσα στους οποίους και τον Melik Dānişmend, καθώς και τις μικρασιατικές περιφέρειες της Μικράς Ασίας που οι ίδιοι κατέκτησαν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά δεν παρέχει σαφή χρονολογικά στοιχεία³¹⁵⁸. Ο J.-Cl. Cheynet υποστήριξε πριν από μερικά χρόνια σε σχετικό του άρθρο ότι η μοναδική συγκεκριμένη χρονολογική πληροφορία για την εμφάνιση του Dānişmend στην Σεβάστεια παρέχεται από τον Μιχαήλ Σύρο³¹⁵⁹. Ο τελευταίος συνδέει πράγματι έμμεσα την απαρχή της κυριαρχίας του προαναφερθέντος γαζή εμίρη με την κάθοδο του πρώτου Σελτζούκου σουλτάνου της Νίκαιας Kutalmışoğlu Süleymanşah στις περιοχές του Ικονίου και της Αντιόχειας³¹⁶⁰. Το συγκεκριμένο γεγονός έλαβε χώρα, ως γνωστόν, την περίοδο 1083-1084³¹⁶¹ (και όχι στα 1084-1085, όπως ισχυρίζεται ο J.-Cl. Cheynet³¹⁶²), ενώ ο Μιχαήλ Σύρος το χρονολογεί στο «σελευκιδικό» έτος 1396, το οποίο αντιστοιχεί στο 1085³¹⁶³. Ο συγκεκριμένος ιστοριογράφος παρέχει ωστόσο την προαναφερθείσα χρονολογία σε προηγούμενο σημείο του κειμένου του, όπου αναφέρεται σε εξελίξεις που αφορούν την Αίγυπτο. Η αμέσως προηγούμενη χρονολόγηση του Μιχαήλ Σύρου αφορά γεγονότα που σχετίζονται με τους Βυζαντινούς και τοποθετούνται χρονικά επτά έτη νωρίτε-

³¹⁵⁷ Πρβλ. σχετικά S.W. Reinert, λ. *Danişmendnâme*, *ODB*, τομ. 1, σ. 586. –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 160. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τούρκοι*, σ. 138.

³¹⁵⁸ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64.

³¹⁵⁹ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 142.

³¹⁶⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173: «Soleiman, le sultan qui regnait a Iconium, s'étant aperçu que les Grecs qui étaient à Antioche s'étaient affaiblis et n'y restaient que peu nombreux, prit trois mille cavaliers, sans bagages, franchit les montagnes, et attaqua (la ville) à l'improviste, pendant la nuit. Ils y tuèrent beaucoup de monde et s'en emparèrent. Ils firent une mosquée de la grande église de Cassianus.

A cette époque, en l'an 1396, un émir des Turcs, nommé Tanouşman, envahit le pays de Cappadoce et régna sur Sébaste, Césarée et les autres endroits de la contrée septentrionale. De là commença la puissance de la famille des Bené Tanouşman». Η συγκεκριμένη άποψη φαίνεται ότι είναι αποδεκτή από την εκδότρια του *Dānişmendnâme* Irène Mélikoff, τομ. 1, σ. 112-114.

³¹⁶¹ Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 347 κ.ε., 373, 383-384, 402, 416-417, 450.

³¹⁶² J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 142.

³¹⁶³ Ο Κ.Ι. Άμαντος, *Σχέσεις*, σ. 35, χρονολογεί προφανώς γι' αυτόν τον λόγο την ίδρυση της ηγεμονίας του Melik στην Σεβάστεια κατά το 1085. Όπως επισήμανε ωστόσο πρώτος ο C. Cahen, *Pénétration*, σ. 46, θα πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου ότι οι χρονολογήσεις του Μιχαήλ Σύρου είναι συχνά εσφαλμένες. Για παράδειγμα, δίνει το έτος 1386 (=1075) ως χρονικό σημείο έτος έναρξης της βασιλείας του Ρωμανού Δ' Διογένη (κανονικά το έτος 1068) και το έτος 1389 (=1078) ως χρονική απαρχή της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (κανονικά το έτος 1071). Βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 168, 172. Οι χρονολογικές του πληροφορίες είναι ωστόσο άλλοτε ορθές. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 142, σημ. 64.

ρα³¹⁶⁴. Κατά συνέπεια δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα η χρονολογία 1078 να ανταποκρίνεται και στην εμφάνιση του Melik Dānišmend στην Σεβάστεια. Πέραν ωστόσο των αναφορών του Μιχαήλ Σύρου, θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ τις σχετικές πληροφορίες του Bar Εβραίου, ο οποίος συνδέει κατά τρόπο άμεσο και σαφή την απαρχή της κυριαρχίας του Dānišmend στην Σεβάστεια με την εδραίωση του Kutalmışoğlu Süleyman ως σουλτάνου στην Νίκαια και την μεταγενέστερη κατάληψη του Ικονίου και της Σεβάστειας από τον τελευταίο³¹⁶⁵.

Οι χρονολογικοί λοιπόν *termini post* και *ante quem* που παρέχονται έμμεσα ή άμεσα στα έργα των προαναφερθέντων ιστοριογράφων σχετικά με την επιβολή του Dānišmend στην Σεβάστεια είναι οι εξής: η κατάληψη της Νίκαιας από τον Süleyman (1078) και η κατάληψη της Αντιόχειας από τον ίδιο σουλτάνο (1084). Κατά συνέπεια η χρονική περίοδος της άφιξης και της οριστικής εγκατάστασης του Melik Dānišmend στην Σεβάστεια θα πρέπει να προσδιοριστεί λογικά ανάμεσα στα έτη 1077-1084, ενώ η χρονολόγηση με *terminus post quem* το έτος 1085, που πραγματοποιεί η Ε.Α. Ζαχαριάδου, είναι μάλλον αρκετά όψιμη³¹⁶⁶. Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι το «*Dānišmendnāme*» αναφέρεται σε έναν από τους αντιπάλους του γαζή Melik στην ευρύτερη περιφέρεια της Σεβάστειας κατονομάζοντάς τον ως «*Sāh-i Şattāt*». Κατά την εκδότρια του κειμένου Irène Mélikoff (-Sayar) πρόκειται μάλλον για μία φανταστική μορφή, που είναι ωστόσο δυνατόν να απηχεί υπαρκτούς αντιπάλους του Melik Dānišmend, όπως ο μητροπολίτης («*Medrepelit*») Νεοκαισαρείας, ο *καίσαρας* Ιωάννης Δούκας ή ο Νορμανδός Ουρσέλιος de Bailleul, που ήλεγχε το κοντινό Αρμενικό θέμα κατά την περίοδο 1073-1075/76³¹⁶⁷. Αν η περίπτωση των δύο τελευταίων ισχύει, τότε προφανώς θα πρέπει να χρονολογήσουμε την εμφάνιση του Melik στις μικρασιατικές περιοχές αρκετά νωρίτερα από το 1078.

Οι περιοχές που ήλεγχε ο Melik Dānišmend συμπεριλάμβαναν σύμφωνα με τον Rašīd al-Dīn την Καισάρεια, την Τζαμανδό, την Σεβάστεια, το Develi, την Τοκάτη, την Νεοκαισάρεια και την Αμάσεια του Αρμενικού³¹⁶⁸. Το «*Dānišmendnāme*» ξεκινά με την

³¹⁶⁴ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173.

³¹⁶⁵ Bar Εβραίου, σ. 229: «And SŪLAİMÂN, the son of KATLAMÎSH, again invaded the territory of the RHŌMÂYÊ, and he captured NICAËA, and NICOMEDIA, and ICONIUM, and he set over them KĒLĪJ 'ARSLÂN his son, and he returned and came to ANTIOCH. Over SEBASTIA, and CAESARAEAE, and PONTUS there ruled a certain Amir whose name was ISMÂ'ÎL, the son of D'ÂNISHMAND, and that country is called after his name to this day, 'the country of D'ÂNISHMAND'».

³¹⁶⁶ Elisabeth A. Zachariadou, λ. Danišmendids, *ODB*, τομ. 1, σ. 586. Ο J. Laurent, Danišmendites, σ. 503, είχε υποστηρίξει ότι η αρμενική κατοχή της Σεβάστειας συνεχίστηκε έως το 1078/89, ενώ η αρχή της κυριαρχίας του Melik θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1080.

³¹⁶⁷ Βλ. σχετικά τα σχόλια της Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 131 κ.ε., 137. Για τις αναφορές του Sāh-i Şattāt βλ. *Dānišmendnāme*, τομ. 2, σ. 350, όπου και το σχετικό λήμμα του ευρετηρίου του κειμένου. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 50.

³¹⁶⁸ Rašīd al-Dīn, σ. 40-41. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 64.

αναφορά της υποτιθέμενης απαίτησης του Melik από τον χαλίφη να του επιτρέψει να προβεί σε κατακτήσεις στην βυζαντινή επικράτεια³¹⁶⁹, μνημονεύει την αναχώρησή του για τον «ιερό πόλεμο»³¹⁷⁰ και συνεχίζει με την κατάκτηση της Σεβάστειας³¹⁷¹, τις αναμετρήσεις με τους συμμάχους των Βυζαντινών Γεωργιανούς³¹⁷², Φράγγους και Ρώσους³¹⁷³, την κατάληψη της Dokiya/Ευδοξιάδος³¹⁷⁴, του φρουρίου Derbendpes³¹⁷⁵, των αρμενικών μονών Deryānōs και Σταυρού³¹⁷⁶, του φρουρίου Migirdiç³¹⁷⁷, της Sisiya (ελλ. Κόμανα)³¹⁷⁸, του οχυρού Turhāl³¹⁷⁹, της Karkariya³¹⁸⁰, της Αμάσειας³¹⁸¹, της Mankuriya³¹⁸², τις αναμετρήσεις με τους Φράγγους (Νορμανδούς) μισθοφόρους αρχηγούς³¹⁸³, την κατάληψη του Çorum (ή Γιανκονίγια, ελλ. Ευχάνεια) και του Όσμάνουκ (ελλ. Πιμόλισσα)³¹⁸⁴, της Νεοκαισάρειας³¹⁸⁵, τον θάνατο του (Θεόδωρου) Γαβρά³¹⁸⁶, την πολιορκία του οχυρού Hargümbert και την άρση της³¹⁸⁷, τις συγκρούσεις με τις δυνάμεις της Τραπεζούντας³¹⁸⁸ και τελικά τον θάνατο του Melik³¹⁸⁹.

Όπως και να έχει, η διείσδυση και η τελική επικράτηση του Melik Dānišmend στο βόρειο τμήμα του μικρασιατικού οροπεδίου υπήρξε μεν τελικά επιτυχής, αλλά συνάντησε οπωσδήποτε αντίσταση από τους κατοίκους της περιοχής, Αρμενίους και Έλληνες. Η ισχυρή αντίσταση που αντιμετώπισε ο Τούρκος αρχηγός στην Σεβάστεια καταδεικνύει, σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet, ότι οι Αρμένιοι που ήταν εγκατεστημένοι εκεί αντιτάχθηκαν ενεργά στην κατάκτηση της συγκεκριμένης πόλης³¹⁹⁰, αν και δεν κατόρθωσαν τελικά να αποτρέψουν το αναπόφευκτο. Ο Melik ενίσχυσε την άμυνα της Σεβάστειας αναστηλώνον-

³¹⁶⁹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 193 κ.ε.

³¹⁷⁰ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 196 κ.ε.

³¹⁷¹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 201 κ.ε.

³¹⁷² *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 230 κ.ε.

³¹⁷³ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 246 κ.ε.

³¹⁷⁴ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 251 κ.ε.

³¹⁷⁵ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 253 κ.ε.

³¹⁷⁶ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 259 κ.ε.

³¹⁷⁷ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 273 κ.ε.

³¹⁷⁸ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 276 κ.ε.

³¹⁷⁹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 297.

³¹⁸⁰ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 313.

³¹⁸¹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 321 κ.ε.

³¹⁸² *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 366 κ.ε.

³¹⁸³ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 324 κ.ε., 346 κ.ε., 369 κ.ε.

³¹⁸⁴ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 420 κ.ε., 425 κ.ε.

³¹⁸⁵ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 433-437.

³¹⁸⁶ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 437.

³¹⁸⁷ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 440 κ.ε.

³¹⁸⁸ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 443 κ.ε.

³¹⁸⁹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 447 κ.ε.

³¹⁹⁰ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 142

τας το φρούριό της, φρόντισε για την εξασφάλιση προμηθειών σε αυτό και κατασκεύασε τζαμί, σύμφωνα με το «*Dānišmendnāme*»³¹⁹¹.

Ο Melik κατέβαλε ιδιαίτερη προσπάθεια, για να εξισλαμίσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς των περιοχών που ήλεγχε. Όταν π.χ. εκστράτευσε στην Sisiya, δηλαδή στα Κόμανα, ορκίστηκε να προσηλυτίσει τους κατοίκους της πόλης³¹⁹², ενώ μετά την κατάληψή της τους ανάγκασε να ασπαστούν την μουσουλμανική θρησκεία³¹⁹³. Οι «νεοφώτιστοι» μουσουλμάνοι δεν επέδειξαν αρχικά ιδιαίτερη αφοσίωση στην νέα τους θρησκεία, αναγκάζοντας έτσι τον κυβερνήτη των Κομάνων να λάβει αυστηρά μέτρα και να τους υποχρεώσει με την απειλή χρήσης βίας να προσέρχονται και να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα πέντε φορές την ημέρα στο τζαμί. Όσοι εξακολουθούσαν να πίνουν κρασί ή να παραβαίνουν με οποιοδήποτε τρόπο τον ισλαμικό νόμο μαστιγώνονταν³¹⁹⁴. Όταν εμφανίστηκαν ξανά χριστιανικά στρατεύματα στην ευρύτερη περιοχή, οι κάτοικοι εκδήλωσαν τα πραγματικά εθνικά και θρησκευτικά τους αισθήματα στρεφόμενοι εναντίον των Τούρκων καταστρέφοντας τα τζαμιά και θανατώνοντας τους Τούρκους διοικητές³¹⁹⁵. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στην Γιανκονίγια-Ευχάνεια (τουρκ. Çorum), τόπο λατρείας του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη³¹⁹⁶. Ο τοπικός πληθυσμός εξαναγκάστηκε επίσης, υπό την απειλή της σφαγής από τον Melik, να ασπαστεί την μουσουλμανική θρησκεία³¹⁹⁷, αλλά στράφηκε εναντίον του κατακτητή, όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν³¹⁹⁸. Ο Melik Dānišmend αυτοπροσδιοριζόταν γενικά ως «γαζής» και «καταστροφέας ναών και κάστρων»³¹⁹⁹, ενώ το «*Dānišmendnāme*» τον συνδέει άμεσα με τον παλαιό πολεμιστή-ήρωα της εξάπλωσης της ισλαμικής πίστης Sayyid Battal Ġazi (†740)³²⁰⁰. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες προέρχονται μεν από το συμπληρωματικό, μεταγενέστερο και ενίοτε μυθιστορηματικό «*Dānišmendnāme*», αλλά απηχούν οπωσδήποτε πραγματικά ιστορικά γεγονότα του 11^{ου} και του 12^{ου} αι.³²⁰¹.

³¹⁹¹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 201 κ.ε.

³¹⁹² *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 278.

³¹⁹³ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 284, 380.

³¹⁹⁴ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 380.

³¹⁹⁵ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 381. Βλ. επίσης σ. 316, 428-429, για τα θαύματα και την απειλή της χρήσης όπλων, που τους εξανάγκασαν να επανέλθουν και πάλι στην χριστιανική θρησκεία -βλ. για την επισήμανση Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 509, σημ. 259.

³¹⁹⁶ Βλ. σχετικά Ν. Oikonomidēs, *Le dédoublement de Saint Théodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia*, *Anal. Boll.* 104 (1986), σ. 327-335. -C. Foss, *Pilgrimage*, σ. 131. Πρβλ. και I. Hutter, *Theodoropolis*, εν *AETOS*, σ. 191-190.

³¹⁹⁷ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 414-415.

³¹⁹⁸ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 421. Για τους κατοίκους της Γάγγρας, που κάποιοι επέλεξαν να εξισλαμιστούν από μόνοι τους, ενώ σε άλλους επιτράπηκε να παραμείνουν χριστιανοί, αν και μετά από λίγο εξαναγκάστηκαν να διαμένουν εκτός πόλης και να καταβάλλουν το χαράτσι, βλ. σ. 367 -βλ. για την επισήμανση Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 509, σημ. 261.

³¹⁹⁹ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 270, τομ. 2, σ. 94: «Benem Melik Dānišmend-i Ghazi (...). Benem yikan kelise vu burgasi».

³²⁰⁰ Βλ. π.χ. *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 190 και passim. Πρβλ. P. Wittek, *Deux chapitres*, σ. 295.

³²⁰¹ Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 160. -J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 133.

Η Σεβάστεια πάντως δεν επρόκειτο ποτέ να ξαναγίνει βυζαντινή, αν και οι Δανισμένδες ηγεμόνες της περιοχής φρόντισαν να κόψουν νομίσματα με μόνο ελληνικές αλλά και με ελληνικές και αραβικές επιγραφές. Οι Δανισμένδες έκοψαν πρώτοι νομίσματα που συμβόλιζαν με χαρακτηριστικό τρόπο την διασταύρωση των δύο διαφορετικών εθνικών παραδόσεων. Οι ίδιοι υιοθέτησαν και μιμήθηκαν τα χάλκινα βυζαντινά νομίσματα του 10^{ου} και 11^{ου} αι. Ορισμένα νομίσματα, που αποδίδονται από μερικούς στον Melik, αλλά ανήκαν μάλλον στον γιο του Emīr Gāzi και στον Muhammad (ή Muhammed) Danišmend³²⁰², αποτελούν καθαρές απομιμήσεις του λεγόμενου «Ανώνυμου» χάλκινου νομίσματος που παρήγαν σε μεγάλες ποσότητες τα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία της συγκεκριμένης περιόδου. Ένα από αυτά έφερε στον εμπροσθότυπο σταυροειδή προτομή του Χριστού με φωτοστέφανο και στον οπισθότυπο ελληνική επιγραφή («ΜΕΓΑΣ ΑΜΗΡΑΣ ΑΜΗΡ ΓΑΖΗΣ»). Ένα άλλο χάλκινο νόμισμα, που επίσης αποδίδεται εσφαλμένα στον Melik από τον Σ. Βρυώνη, έφερε επίσης αποκλειστικά ελληνική επιγραφή («Ο ΜΕΓΑΣ ΜΕΛΗΚΙΣ ΠΑΣΗΣ ΡΩΜΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΜΑΧΑΜΑΤΗΣ») αλλά και σταυρό στην αρχή αυτής³²⁰³. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει, αν μη τι άλλο, σαφώς ότι το ελληνικό στοιχείο συνέχιζε να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια που ήλεγχαν ο Melik και οι διάδοχοί του³²⁰⁴. Τα νομίσματα του εγγονού του Melik Yagībasan έφεραν την αραβική επιγραφή «el-Melik el-ʿĀdil Nizāmeddīn Yaʿībasan bin Melik Gāzi bin Melik Dānišmend Zahr Emīr el-Munimīn» μνημονεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο και τον Melik Dānišmend³²⁰⁵. Σώζονται επίσης και μολυβδόβουλλα των πρώτων Δανισμενδών ηγεμόνων, τα οποία φέρουν επίσης ελληνικές επιγραφές³²⁰⁶. Το κράτος που ίδρυσε ο Melik Dānišmend ονομαζόταν «Rūm» (αποτελώντας έτσι το πρώτο τουρκικό μικρασιατικό κράτος με αυτήν

³²⁰² Βλ. σχετικά Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 105-106.

³²⁰³ Βλ. P. Casanova, *Numismatique des Danichmendites*, RN 14 (1896), σ. 219-224 (φωτ. iii, 6). Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 416-417, που αποδίδει τα νομίσματα στον Melik. Βλ. επίσης F. Uspenskij, *Melik Gazi i Dul-Nun, Zapiski imperatorskago Odesskago Obščestva Istorii i Drevnostej* 11 (1879), σ. 229-268. A. von Sallet, *Die griechischen Münzen der türkischen Dynastie der Danichmende*, *Zeitschrift der Numismatik* 6 (1879), σ. 45-54. –G. Schlumberger, *Les monnaies grecques de la dynastie turque des fils du Danichmend*, *Revue Archéologique* 39 (1880), σ. 273-284 (= *Mélanges d'Archéologie Byzantine*, Paris 1895, σ. 5-20). –Του ίδιου, *Une nouvelle monnaie à légende grecque des emires Danichmendides de Cappadoce*, RN 3.5 (1887), σ. 68-75. –Του ίδιου, *Monnaie à légende grecque d'Amir Ghazi, Emir Danichmendite de Cappadoce*, RN (1888), σ. 264-265. –B. Butak, *XI., XII. ve XIII. Yüzyillarda Resimli Türk Paraları*, İstanbul 1947, σ. 91-100. –I. Artuk - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teshirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, İstanbul 1970, σ. 384-387. –Estelle J. Whelan, *A Contribution to Danishmendid History: the Figured Copper Coins*, *Museum Notes* 25 (1980), σ. 133-166.

³²⁰⁴ N. Oikonomidès, *Danishmendides*, σ. 189 κ.ε.

³²⁰⁵ P. Casanova, ό.π.

³²⁰⁶ D.O., αρ. 58.106.2807 (του Yagībasan), αρ. 58.106.790 (του Naṣr al-Dīn Muhammad). Βλ. αναλυτικά N. Oikonomidès, *Danishmendides*, σ. 189 κ.ε.

την ονομασία) ή, όπως είδαμε από τα προαναφερθέντα νομίσματα, «Ρωμανία και Ανατολή» αλλά και «ανατολική Ρωμανία»³²⁰⁷.

³²⁰⁷ Βλ. επίσης *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 200 κ.ε. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 176. Πρβλ. σχετικά A.G.C. Savvides, *Byzantium in the Near East: Relations with the Seljuk Sultanate of Rūm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, (BKM 17), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 57, σημ. 5. –Του ίδιου, *Anatolia*, σ. 98. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 185.

ΣΤ. ΘΕΜΑ ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ

1. Η διοικητική και στρατιωτική συγκρότηση του Αρμενιακού

Το Αρμενιακόν υπήρξε ένα από τα τέσσερα αρχικά μεγάλα θέματα που δημιουργήθηκαν ή καλύτερα συγκροτήθηκαν ως καθαρά στρατιωτικά σώματα στον μικρασιατικό χώρο κατά τον 7^ο αι. (Ανατολικοί, Αρμενιάκοι, Οψικίον, Θρακήσιοι). Η τεράστια αρχική του έκταση κάλυπτε αρχικά διοικητικά και στρατιωτικά το βορειοανατολικό εδαφικό τμήμα της χερσονήσου³²⁰⁸. Η πρωιμότερη χρονολογική μνεία στρατηγού Αρμενιάκων σε βυζαντινή πηγή απαντά στην «Χρονογραφία» του Θεοφάνη, ο οποίος κάνει λόγο για τον «Περσογενή» στρατηγό Σαβώριο, που στασίασε εναντίον του Κωνσταντος Β' το 667/68³²⁰⁹. Η ίδρυση ωστόσο του θέματος θα πρέπει να αναχθεί πολύ νωρίτερα, στην βασιλεία του Ηρακλείου (610-641) σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο³²¹⁰. Ο Θεοφάνης εξάλλου μνημονεύει στο έργο του και κάποιον *τουρμάρχη* Αρμενιακών Γεώργιο, που προφανώς διοικούσε τμήμα της συγκεκριμένης στρατιωτικής μονάδας κατά την διάρκεια της προαναφερθείσας περιόδου³²¹¹. Τέλος, ο al-Balādhuri (†892/93) πιστοποιεί επίσης στο έργο του «*Kitāb futuh albuldan*» (=Βιβλίο των κατακτήσεων των χωρών) την παλαιότερη ύπαρξη του Αρμενιακού ως στρατιωτικού σώματος αναφερόμενος στους επικεφαλής *sahib Armaniyakus* και *batrik* (=πατρίκιος) *Arminiyaqus* στα 639/40 και 645/46-653/54 αντίστοιχα³²¹². Η ονομασία/αξίωμα «στρατηγός Αρμενιάκων» αποτελούσε προσαρμογή του παλαιού αξιώματος του *magister militum per Armeniam* στις απαιτήσεις της νέας θεματικής διοίκησης του 7^{ου} αι.³²¹³. Η αρχική έκταση του θέματος συνέπιπτε ή καλύτερα αποτελούνταν από τις παλαιές *επαρχίες* που διοικούσε ο *magister militum per Armeniam*³²¹⁴.

³²⁰⁸ Βλ. A. Pertusi (έκδ.), Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 117-120. –W. Kaegi, *Al-Baladhuri and the Armeniak Theme*, Byz. 38 (1968), σ. 273-277 (=Army, Society and Religion in Byzantium, [VR], London 1982, αρ. XV). –C. Foss, λ. Armeniakon, *ODB*, τομ. 1, σ. 177. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 113 κ.ε. –Της ίδιας, Armeniac Theme, σ. 27 κ.ε. Πρβλ. H. Gelzer, *Themenverfassung*, σ. 24 κ.ε. –P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 10. Για την αρχική γεωγραφική έκταση του Αρμενιακού βλ. τον χάρτη του J. Karayannopoulos, *Themenordnung*, αρ. III.

³²⁰⁹ Θεοφάνης, σ. 348.29-30. Πρβλ. A. Pertusi, *Formation*, σ. 35.

³²¹⁰ Κων. Πορφ., *Περὶ θεμάτων*, σ. 63.3-5. Πρβλ. σχετικά N. Oikonomidès, *Les premières mentions des themes dans le Chronique de Théophane*, ZRVI 16 (1975), σ. 6. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 113.

³²¹¹ Θεοφάνης, σ. 325.3-4. Πρβλ. J. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σ. 31.

³²¹² W. Kaegi, *Al-Baladhuri and the Armeniak Theme*, Byz. 38 (1968), σ. 274-275. –A.G.C. Savvides, *Moslem Sources*, σ. 116 κ.ε.

³²¹³ J. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σ. 67. Πρβλ. J.F. Haldon, *Recruitment*, σ. 33, σημ. 40.

³²¹⁴ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 114. Για τον *magister militum per Armeniam*, τα στρατεύματά του και τις *επαρχίες* του Αρμενιακού βλ. J. Karayannopoulos, *ό.π.*, σ. 29, 48, 67 και κυρίως

Δεν θα αναφερθούμε αναλυτικά στην πολιτική διοίκηση και την στρατιωτική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής έως τον 11^ο αι., καθώς αυτό έχει ήδη πραγματοποιηθεί από την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, η οποία εξέτασε επιπρόσθετα και την «ιστορική γεωγραφία και κοινωνική απεικόνιση» του *θέματος*³²¹⁵. Η αρχική έκταση του Αρμενιακού περιελάμβανε εδάφη που αποτελούσαν έως και τον 7^ο αι. (αλλά και αργότερα³²¹⁶) τις *επαρχίες* Παφλαγονίας, Ελενοπόντου, Πόντου Πολεμωνιακού, Καππαδοκίας Ι και ΙΙ, Αρμενίας Ι και ΙΙ³²¹⁷. Μεγάλο τμήμα των περιοχών του αποσπάστηκαν μεν αργότερα (αρχές 9^{ου} αι.) για την δημιουργία των *θεμάτων* Καππαδοκίας και Χαρσιανού καθώς και της Χαλδίας τον 10^ο αι.³²¹⁸. Από ό,τι φαίνεται πάντως, το Αρμενιακόν δεν απώλεσε εντελώς την σπουδαιότητά του. Από το πρώτο ήμισυ του 9^{ου} αι. διέθετε τον δικό του *χαρτουλάριο του δρόμου*³²¹⁹ καθώς και μία ιδιαίτερα αναπτυγμένη γραφειοκρατική μηχανή για την διοίκησή του (*κριτές-πραιτώρες, πρωτονοτάριους* και άλλους αξιωματούχους και υπαλλήλους). Το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό ειδικά των *κριτών* και των υπόλοιπων πολιτικών αξιωματούχων και υπαλλήλων που παρατίθεται στην παρούσα μελέτη αλλά και από την Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, για τις προγενέστερες κυρίως χρονικές περιόδους, είναι πραγματικά εντυπωσιακό³²²⁰. Το Αρμενιακόν αποτελούσε επίσης τόπο καταγωγής πολλών ισχυρών οικογενειών, τα μέλη των οποίων σημείωσαν σημαντικές σταδιοδρομίες και διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας (Δαλασσηνοί, Κεκαυμένοι, Κουρκούα, Δούκες κ.ά.)³²²¹.

J. Preiser-Kapeller, *Magister militum per Armeniam* (ό των Αρμενιάκων στρατηγός). Überlegungen zur armenischen Kommando im 6. und 7. Jahrhundert, εν *Wiener Byzantinistik-Neogräzistik*, σ. 348-365.

³²¹⁵ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 113 κ.ε. –Της ίδιας, *Armeniac Theme*, σ. 27 κ.ε.

³²¹⁶ Τον 8^ο αι. οι άλλοτε κινητοί στρατοί (Ανατολικοί, Οψίκιον, Αρμενιάκοι, Θρακήσιοι) είχαν εγκατασταθεί οριστικά στα εδάφη των παλαιών *επαρχιών* που προστάτευαν ως τότε και η σύνδεση της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας (*στρατείας*) με την κατοχή των στρατιωτικών γαιών, που κατέληξε να αποτελεί τον πυρήνα του *θεματικού* θεσμού σε συνδυασμό με την άσκηση της στρατιωτικο-διοικητικής και δικαστικής αρχής των νέων περιφερειών από τους *στρατηγούς* (από το τελευταίο τρίτο του 8^{ου} αι.), είχε πλέον ολοκληρωθεί. Οι περισσότεροι ερευνητές (π.χ. οι H. Gelzer, I.E. Καραγιαννόπουλος, W. Kaegi, R.-J. Lilie, A. Pertusi, J.F. Haldon) θεωρούν ωστόσο ότι η παλαιά οργάνωση της πολιτικής διοίκησης (π.χ. οι *επαρχίες* και οι αξιωματούχοι τους) συνέχισε να υφίσταται έως και τον 8^ο αι. Η τελευταία εξάλλου αναφορά των *επαρχιών* της ευρύτερης περιφέρειας, που αποτελούσε πλέον το Αρμενιακόν, προέρχεται από βούλλα του 717/18 («των γενικών κομμερκιαρίων ἀποθήκης Κολωνείας καὶ ἀπασῶν τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ φιλοχρίστου Ἀρμενιακοῦ»). Βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.1, αρ. 222, σ. 299. –D.O. *Seals IV*, αρ. 22.27. Βλ. και G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.1, αρ. 219, σ. 295. –D.O., αρ. 55.1.4371. –D.O., αρ. 58.106.679. –Fogg, αρ. 1759. –D.O., αρ. 58.106.685, έκδ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 74.1, σ. 164, αρ. 74.2, σ. 164-165, αρ. 74.3, σ. 165, αρ. 74.4, σ. 166.

³²¹⁷ J. Karayannopoulos, *Themenordnung*, σ. 25, σημ. 2. Ο H. Gelzer, *Themenverfassung*, σ. 25, θεωρεί ότι η «Cappadocia II» δεν ανήκε στο Αρμενιακόν. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σημ. 2778.

³²¹⁸ C. Foss, λ. *Armeniakon*, *ODB*, τομ. 1, σ. 177.

³²¹⁹ Βλ. σχετικά Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 385, με παράθεση *χαρτουλαρίων* (του *δρόμου*) των Αρμενιάκων.

³²²⁰ Βλ. αρ. πίνακα 480 κ.ε. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 373 κ.ε.

³²²¹ Ε. Kountoura-Galake, *Armeniac Theme*, σ. 27 κ.ε. –Της ίδιας, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 128 κ.ε. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 70 κ.ε. Γενικότερα βλ. Β.Ν. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, passim.

Ακόμη και μετά την εμφάνιση των πολυάριθμων μικρών Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, το αποκαλούμενο «*φιλόχριστον*» Αρμενιакόν συνέχισε να αποκαλείται «*μέγα ῥωμαϊκὸν θέμα*» ή «*βασιλικὸν θέμα*»³²²². Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί είναι ωστόσο εν μέρει αναχρονιστικοί και σαφώς δεν περιγράφουν την πραγματικότητα του 10^{ου} και κυρίως του 11^{ου} αι., όταν το Αρμενιакόν είχε πλέον καταλήξει ένα ακρωτηριασμένο *θέμα* στο βόρειο τμήμα της κεντρικής Μικράς Ασίας με παρηκμασμένες στρατιωτικές δυνάμεις (άλλοτε 10.000 άνδρες κατά τον H. Gelzer³²²³) που παύουν πλέον να αναφέρονται ιδιαίτερα στα αφηγηματικά κείμενα της εποχής³²²⁴. Το Αρμενιакόν ακολούθησε δηλαδή την πορεία των υπόλοιπων παλαιών μεγάλων *θεμάτων* της δυτικής και κεντρικής Μικράς Ασίας³²²⁵. Γύρω στο 1057 ο Κακαταλὼν Κεκαυμένος διοικούσε ταυτόχρονα το *τάγμα* των «Αρμενιакών» αλλά και τις μονάδες των «Κολωνειατών» και των «Χαλδαίων» καθώς και διάφορα αρμενικά σώματα, προφανώς από την περιφέρεια Αρμενι(α)κά *θέματα*³²²⁶. Η συγκεκριμένη αναφορά του Αρμενιакού από τον Ιωάννη Σκυλίτζη αποτελεί την τελευταία μνεία ή καλύτερα υπόμνηση του γενικού προστάγματος του παλαιού *θέματος* έναντι των υπολοίπων αρμενι(α)κών *θεμάτων*³²²⁷. Στα μέσα του 11^{ου} αι. το παλαιότερο αρμενικό στοιχείο της ευρύτερης περιοχής³²²⁸ ενισχύθηκε ιδιαίτερα με τις παραχωρήσεις γαιών στους «ευγενείς» του Taik³²²⁹,

³²²² N.P. Lihačev, *IZIGI*, σ. 122, αρ. 1 -βλ. D.O. Seals IV, αρ. 22, σ. 54.

³²²³ H. Gelzer, *Themenverfassung*, σ. 97-98, ο οποίος διορθώνει εδώ σχετική αναφορά του Kodāma, σ. 198-199, που έκανε λόγο για 4.000 άνδρες. Ο αριθμός αυτός ωστόσο είναι εσφαλμένος, καθώς το Αρμενιакόν δεν μπορεί να παρέτασε την ίδια αριθμητική δύναμη ανδρών με το *θέμα* π.χ. των Οπτιμάτων (ουσιαστικά σώμα ημιονηγών). Οι μελετητές υπολογίζουν γενικά τις δυνάμεις του Αρμενιакού ανάμεσα σε 6.000-14.000 άνδρες. Βλ. W. Treadgold, *Byzantine State Finances in the Eight and Ninth Centuries*, New York 1982, σ. 107. -Του ίδιου, *Army*, σ. 67. -J.-Cl. Cheynet, *Effectifs*, σ. 321. -Κ.Ε. Πλακογιαννάκης, *Τίτλοι*, σ. 84. -Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 441, σημ. 6, με παραπομπές. -C. Foss, λ. Armeniakon, *ODB*, τομ. 1, σ. 177 (9.000 άνδρες). Η *ρόγα* του στρατηγού των Αρμενιакών ανερχόταν στις σαράντα *λίτρες* χρυσού (βλ. Κων. Πορφ., *De Cerimoniis*, σ. 693.13-14. -W. Treadgold, *Army*, σ. 122, 129), ενώ για τις ανάγκες των στρατιωτών της περιοχής διετίθεντο κατά τον W. Treadgold (βλ. του ίδιου, *Army*, σ. 134) 93.654 *νομίσματα*. Βλ. και Θεοφάνης, σ. 484.30.

³²²⁴ Για το *τάγμα* του Αρμενιакού κατά τον 11^ο αι. βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 406.17, 491.17. Πρβλ. και Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιакών*, σ. 128. Ειδικά για την μείωση των δυνάμεών του βλ. P. Magdalino, *Army and Land*, σ. 31. -A.J. Simpson, *Norman Chieftains*, σ. 184. -Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 70-71. Ο Κατακαλὼν Κεκαυμένος, υφιστάμενος του Γεωργίου Μανιάκη στην εκστρατεία της Σικελίας, διοικούσε το Αρμενιакόν *τάγμα*, το οποίο απαρτιζόταν μόνο από τριακόσιους ιππείς και πενήντα πεζούς (βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 406.17-19). Οι δυνάμεις αυτές ήταν πολύ μικρότερες αριθμητικά από εκείνες που είχαν «προσφέρει» οι άλλες περιφέρειες και ήταν ασήμαντες συγκριτικά με τις παλαιότερες του ίδιου *θέματος* (βλ. την προηγούμενη υποσημείωση).

³²²⁵ Βλ. π.χ. N. Oikonomides, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the Xth Century*, *Σύμμεικτα* 10 (1996), σ. 124-125, για το *θέμα* Θρακησίων. -Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 54 κ.ε. -Του ίδιου, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 44 κ.ε. -P. Charanis, *Breakdown*, σ. 17-18. -W. Treadgold, *Army*, σ. 117. -Χ. Παπασωτηρίου, *Στρατηγική*, σ. 283, για τα *θέματα* Ανατολικών, Καππαδοκίας, Χαρσιανού και Σελευκείας.

³²²⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.27-492.49.

³²²⁷ Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενιакών*, σ. 129.

³²²⁸ Βλ. σχετικά P. Charanis, *Αρμένιοι*, σ. 10-13.

³²²⁹ E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 222 κ.ε.

στους Arcruni της Βασπρακανίας³²³⁰, στον Κακίκιο Καρσιώτη³²³¹ και στον Γρηγόριο Πακουριανό³²³². Η Άννα Κομνηνή αναφέρεται χαρακτηριστικά στους «τὰ πρῶτα φέροντες καὶ χρημάτων εὐποροῦντες», που είχαν υποκαταστήσει τους παλαιότερους Βυζαντινο-Αρμένιους στρατηγούς της ευρύτερης, περιοχής, και στους «ντόπιους και ξένους» κατοίκους της Αμάσειας κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1070³²³³. Το «*Dānismendnāme*» κάνει λόγο για τους Αρμένιους της Δοκείας (σημ. Tokat) και τις αρμενικές μονές του (Αγίου) Σταυρού και Deryānōs³²³⁴. Το 1071 ο Ρωμανός Διογένης προωθήθηκε, μετά την απελευθέρωσή του, έως την Αμάσεια³²³⁵, διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο των Αρμενιάκων³²³⁶ και την Δόκεια³²³⁷, αλλά δεν κατόρθωσε να στρατολογήσει αξιόλογες δυνάμεις στην ευρύτερη περιοχή και αναγκάστηκε να υποχωρήσει στην Καππαδοκία και την Κιλικία³²³⁸.

2. Το στασιαστικό κίνημα του Ουρσελίου de Bailleul και η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στο Αρμενιακόν (μέσα δεκαετίας του 1070)

Η εγκατάσταση των νορμανδικών μισθοφορικών δυνάμεων στα εδάφη του Αρμενιακού θέματος από τις αυτοκρατορικές κυβερνήσεις του 11^{ου} αι. καθώς και τα μετέπειτα στασιαστικά κινήματα των Ερβέβιου Φραγγόπουλου και Ουρσελίου de Bailleul έχουν αναλυθεί ήδη σε σχετική μας μονογραφία και γι' αυτό η αναφορά τους στα πλαίσια της παρούσας μελέτης θα είναι περιληπτική³²³⁹. Οι Νορμανδοί τοποθετήθηκαν γύρω στα μέσα του 11^{ου} αι. στο Αρμενιακόν ως φρουρές των πολυάριθμων κάστρων της περιοχής και των τριών σπουδαίων οδικών αρτηριών που συνέδεαν την Κωνσταντινούπολη με τις περιφέρειες του συνόρου. Ο τοπικός πληθυσμός συνεισέφερε ενδεχομένως στον εφοδιασμό και την παροχή καταλύματος ή στον στρατωνισμό των ξένων στρατιωτών μέσω της επιβολής ειδικών *αγγαρειών*, *επηρειών* και λοιπών φόρων και απαιτήσεων-επιβαρύνσεων (*μιτάτον*, *φραγγομιτάτον*, *άπληκτον*, *μεσάπληκτον*, *απομιτατίκιον*, *αντιμιτατίκιον*, *φραγγιατικόν*, *πέσιμον φοσσάτου*, *ψωμοζυμίας* κ.ά.), οι οποίες απαντούν σε προνομιακά έγγραφα των μονών της

³²³⁰ Η παρουσία του γηραιού πρώην ηγεμόνα του Waspurakan Senek'erim Arcruni στην ευρύτερη περιοχή μνημονεύεται από το Αωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 131 κ.ε.

³²³¹ Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. Βλ. πάντως αντιθ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 84-85.

³²³² Ο Πακουριανός είχε αποκτήσει με αυτοκρατορικά «*χρυσοβούλλια*» κτήματα, μεταξύ άλλων, στην Λάβακα και στο Αρνασάκιον και το Μαρτισαπαώ του Αρμενιακού. Βλ. Τυπικόν Πακουριανού, σ. 125.1767-1773.

³²³³ Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 178 κ.ε., όπου και σχετικές παραπομπές.

³²³⁴ *Dānismendnāme*, τομ. 1, σ. 145, 259-263. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 179, σημ. 201.

³²³⁵ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 166.1 κ.ε. – Νικ. Βρυέννιος, σ. 125.19 κ.ε.

³²³⁶ Βλ. γι' αυτήν αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 176 κ.ε. (ειδικά σημ. 185).

³²³⁷ Βλ. γι' αυτήν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 179, 187-188.

³²³⁸ Βλ. ανωτ., σ. 479 κ.ε.

³²³⁹ Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, *passim*, με παράθεση των πηγών και βιβλιογραφίας.

εποχής³²⁴⁰. Φραγγικά *τάγματα* στάθμευαν επίσης στην κοντινή Κολώνεια³²⁴¹. Το Αρμενιакόν ωστόσο, αντί να αποτελέσει αμυντικό φραγμό στις ξενικές εισβολές στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, χρησιμοποιήθηκε από τους Νορμανδούς ως στρατιωτική βάση για την φυγόκεντρο δράση τους³²⁴².

Ο βέστης, *μάγιστρος* και *στρατηλάτης της Ανατολής* Ερβέβιος Φραγγόπωλος (γαλλ. Robert Hervé)³²⁴³ είχε αποκτήσει γαίες (διέθετε *οίκο*) στην περιοχή της Δαγαράβης (ονομασία αρμενικής προέλευσης), αλλά στασίασε το 1057, επειδή δεν είχε λάβει τον τίτλο του *πατρικίου*, αποσύρθηκε με τις δυνάμεις του στο Αρμενιакόν, ήλθε σε επαφή και κατόπιν συγκρούστηκε με τον εμίρη Samuh στην Θεοδοσιούπολη και τελικά πρόδωσε τον *δούκα* Εδέσσης Dawatanos (=Δ[ι]αβατηνός)³²⁴⁴, με τον οποίο είχαν εκστρατεύσει από κοινού στις περιοχές του Τιλκούμ και της Άμιδας (ca. 1062)³²⁴⁵.

Η δράση του επίσης *βέστη* Νορμανδού Ουρσελίου του Φράγγου³²⁴⁶ υπήρξε ωστόσο πολύ πιο καταστροφική. Ο Ουρσέλιος είχε ενταχθεί στις αυτοκρατορικές δυνάμεις στα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1060, πολέμησε στα Βαλκάνια και συμμετείχε στην τρίτη μικρασιατική εκστρατεία του Ρωμανού Διογένη, που κατέληξε στην μάχη του Μαντζικέρτ³²⁴⁷. Ο ίδιος ήλεγχε πολυάριθμα κάστρα του Αρμενιакού και ενδεχομένως διέθετε εκεί, όπως και ο Ερβέβιος, προσωπικές γαίες. Το 1073 εγκατέλειψε με την μονάδα του το εκστρατευτικό σώμα του Ισαάκιου Κομνηνού κοντά στο Ικόνιο, γεγονός που οδήγησε στην ήττα των αυτοκρατορικών από τους Τούρκους πλησίον της Καισάρειας (επρόκειτο ουσιαστικά για τα τελευταία βυζαντινά στρατεύματα που κατόρθωσαν να προελάσουν έως την Καπαδοκία)³²⁴⁸. Χρησιμοποιώντας το Αρμενιакόν ως βάση του εξανάγκασε κατόπιν τους πληθυσμούς της Γαλατίας και της Λυκαονίας να του καταβάλλουν φόρο υποτέλειας και διέλυσε στον νότιο Σαγγάριο, στην μάχη της γέφυρας του Ζόμπου, ένα βυζαντινό στράτευμα που είχε εκστρατεύσει στην Μικρά Ασία υπό τον *καίσαρα* Ιωάννη Δούκα και τον *δούκα* των Ανατολικών Νικηφόρο Βοτανειάτη· δεν δίστασε μάλιστα να αναγορεύσει αμέσως μετά αυτοκράτορα τον αιχμάλωτό του Ιωάννη, προφανώς για να διαιρέσει τους Βυζαντινούς³²⁴⁹.

³²⁴⁰ Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, σ. 66 κ.ε., όπου και παράθεση των σχετικών εγγράφων και λοιπών πηγών

³²⁴¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 490.15-16. Πρβλ. J. Shepard, Franks, σ. 289.

³²⁴² Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 70-74.

³²⁴³ Βλ. αρ. πίνακα 474.

³²⁴⁴ Βλ. αρ. πίνακα 211.

³²⁴⁵ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 11, 42, 46, 60 κ.ε., 65, 74, 83-84, 90-92, 115, 164-166, 194, 206-207, 211.

³²⁴⁶ Βλ. αρ. πίνακα 475.

³²⁴⁷ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 74 κ.ε.

³²⁴⁸ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 108 κ.ε.

³²⁴⁹ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 109, 118 κ.ε., 121 κ.ε. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι μία Τουρκάλα ερευνήτρια ισχυρίστηκε πολύ πρόσφατα σε σχετική ανακοίνωσή της σε βυζαντινολογικό συνέδριο που έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη ότι ανακάλυψε νορμανδικού τύπου σταυρούς με επιγρα-

Κατόπιν προωθήθηκε έως τα ασιατικά προάστια της Κωνσταντινούπολης λεηλατώντας και καταστρέφοντας και τελικά εξανάγκασε την τότε κυβέρνηση του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα να εκμισθώσει τις δυνάμεις του Τούρκου εμίρη Artuk (ελλ. Αρτούχ), για να τον καταπολεμήσει.

Ο Ουρσέλιος νικήθηκε μεν και συνελήφθη αιχμάλωτος από τους Τούρκους στην μάχη του Σόφωνα, στην Βιθυνία, αλλά κατόρθωσε να απελευθερωθεί σύντομα και να επιστρέψει με τους εναπομείναντες άνδρες και την οικογένειά του στο Αρμενιακόν, όπου προσπάθησε να οργανώσει μία προσωπική του ηγεμονία³²⁵⁰. Κατόπιν συνέτριψε στον Πόντο και τις «αλανικές» μισθοφορικές δυνάμεις που είχαν σταλεί εναντίον του υπό τον Νικηφόρο Παλαιολόγο οδηγώντας σε απόγνωση την αυτοκρατορική κυβέρνηση. Η τελευταία αναγκάστηκε τελικά να αποστείλει εναντίον του τον νεαρό Αλέξιο Κομνηνό χωρίς ουσιαστικά στρατεύματα (!), καθώς δεν διέθετε πλέον ούτε τις κατάλληλες δυνάμεις ούτε τους απαιτούμενους οικονομικούς πόρους, για να συγκροτήσει νέο εκστρατευτικό σώμα³²⁵¹. Ο Ουρσέλιος ήλεγχε στο μεταξύ τα αστικά κέντρα και τα φρούρια του Αρμενιακού εκμεταλλευόμενος την ανοχή ή και την συμπάθεια του τοπικού πληθυσμού, επειδή προφανώς τα ολιγάριθμα αλλά αξιόμαχα στρατεύματά του ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους³²⁵². Ο Νικηφόρος Βρυένιος σημειώνει μεν ότι οι ντόπιοι εφοδίαζαν τα φρούρια που ήλεγχαν οι Νορμανδοί και κατέβαλλαν τους ζητούμενους φόρους «φόβω <μᾶλλον> ἢ εὐνοίᾳ», αλλά το κλίμα υπέρ του Ουρσελίου και η γενικότερη αντίδραση που συνάντησε ο Αλέξιος Κομνηνός από τον πληθυσμό της Αμάσειας αλλά και από τον ίδιο τον εξάδελφό του Θεόδωρο Δοκειανό αποδεικνύουν μᾶλλον το αντίθετο³²⁵³. Λόγω έλλειψης ικανών δυνάμεων, ο Αλέξιος επιδόθηκε αναγκαστικά σε τακτικές ανορθόδοξου πολέμου εναντίον των Νορμανδών και αναγκάστηκε τελικά να εκλιπαρήσει («καὶ εἰς συμμαχίᾳ αὐτὸν καταλιπαρεῖν»³²⁵⁴) τον εμίρη Τουτάχ (τουρκ. Tutak), για να τον βοηθήσει να συλλάβει τελικά τον Νορμανδό αποστάτη³²⁵⁵. Ο Κομνηνός επισήμανε μάλιστα στον Τούρκο αρχηγό ότι «φίλοι μὲν ἄμφοι ἀλλήλοις ὃ τε σὸς σουλτάνος καὶ ἐμὸς βασιλεύς», για να τον πείσει να ταχθεῖ με το μέρος του³²⁵⁶.

φές σε ναό του Afyonkarahisar (ελλ. Ακροηνός). Για την συγκεκριμένη πληροφορία ευχαριστώ την συνάδελφο και φίλη μου Nilgün Elam.

³²⁵⁰ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 129 κ.ε., 137 κ.ε., 145 κ.ε.

³²⁵¹ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 156 κ.ε.

³²⁵² Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 158 κ.ε.

³²⁵³ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 176 κ.ε., 186 κ.ε.

³²⁵⁴ Α. Κομνηνή, σ. 13.65-66.

³²⁵⁵ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 173 κ.ε.

³²⁵⁶ Α. Κομνηνή, σ. 13.71-72. Η. Antoniadis-Bibicou, *Relations*, σ. 18, αποδίδει το συγκεκριμένο επιχείρημα του Αλεξίου Κομνηνού στις βυζαντινο-σελτζουκικές διπλωματικές επαφές που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια του 1074. Σχετικές πληροφορίες γι' αυτές ο παρέχει Sibte bin al-Jawzi. Σώζεται επίσης μία μακροσκελής επιστολή ή πραγματεία του Μιχαήλ Ψελλού, η οποία αναφέρεται στην Θεία Ενσάρκωση και εκθειάζει την ανεκτικότητα του σουλτάνου Melikshah έναντι των χριστιανών (την οποία μνημονεύουν αρκετοί ανατολικοί συγγραφείς: βλ. π.χ. τους Ματθαίο Εδέσσης, σ. 137. –Vardan

Το στασιαστικό κίνημα του Ουρσελίου διήρκησε τελικά τρία περίπου χρόνια (ca. 1073-1076) και υπήρξε πραγματικά ολέθριο για την αυτοκρατορία: έπληξε ιδιαίτερα τις στρατιωτικές της δυνάμεις και την οικονομία της, προξένησε μεγάλες καταστροφές, δεν επέτρεψε την αντιμετώπιση των Τούρκων, που ήταν τότε σε θέση να διεισδύσουν στις δυτικότερες μικρασιατικές περιοχές και να αναμιχθούν ενεργά στις εσωτερικές βυζαντινές διαμάχες, και απέκοψε την επικοινωνία της Κωνσταντινούπολης με τις περιοχές του συνόρου. Το τελευταίο γεγονός εξανάγκασε τους εκεί ευρισκόμενους διοικητές είτε να αποσυρθούν (π.χ. ο Γρηγόριος Πακουριανός), επειδή η πρωτεύουσα δεν μπορούσε να τους παράσχει καμία στρατιωτική βοήθεια, για να αντιμετωπίσουν την τουρκική απειλή, είτε να αυτονομηθούν (π.χ. ο Φιλάρετος Βραχάμιος)³²⁵⁷.

Οι τελευταίοι στρατιωτικοί διοικητές του Αρμενιακού *θέματος* μας είναι γνωστοί μόνο από τις σωζόμενες σφραγίδες τους, καθώς δεν μνημονεύονται καθόλου στα υπάρχοντα αφηγηματικά κείμενα της εποχής: πρόκειται για τον *κουροπαλάτη* και *δούκα* των Αρμενιάκων Λέοντα Ιασ(σ)ίτη και τον *πρωτοβεστάρχη* (:) και *κατεπάνω* Αμασείας (:) Ρωμανό. Τα μολυβδόβουλλα αυτά δεν έχουν χρονολογηθεί με ιδιαίτερη ακρίβεια από τους εκδότες τους (ειδικά το δεύτερο), αλλά πιστεύουμε ότι μπορούμε να τα αναγάγουμε με σχετική ασφάλεια στην δεκαετία του 1070³²⁵⁸. Ο *κατεπάνω* Αμασείας Ρωμανός ήλεγχε προφανώς κατά την διάρκεια της αρχής του μόνο την Αμάσεια και ενδεχομένως την ευρύτερη περιοχή της: η μη μινεία αυτού του ιστορικού *θέματος* στην επιγραφή της σφραγίδας του διοικητή του προς όφελος της στρατιωτικής του έδρας δεν μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά. Ο ίδιος μάλιστα υπήρξε *κατεπάνω* και όχι *δουξ*, όπως ο προκάτοχός του Λέων Ιασσίτης, που ήλεγχε προφανώς ολόκληρο το Αρμενιακόν και διοικούσε τις στρατιωτικές δυνάμεις της περιοχής. Χαρακτηριστική είναι εξάλλου και η αφήγηση της Άννας Κομνηνής, σύμφωνα με την οποία ο Αλέξιος Κομνηνός παρότρυνε κατά το 1075 τον πληθυσμό της Αμάσειας να αναλογισθεί «ὅπως ὁ βάρβαρος οὐτοσί (σημ: ο Ουρσέλιος) τὰς τοῦ Ἀρμενιοῦ διέθετε πόλεις ἀπάσας,

Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197). Βλ. Μιχ. Ψελλός, *Επιστολή στον Melikşah*, σ. 73 κ.ε. Η επιστολή αυτή είχε λογικά σταλεί το νωρίτερο κατά το καλοκαίρι του 1074. Βλ. H. Antoniadis-Bibicou, ό.π. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145 κ.ε. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε πάντως ότι η συγκεκριμένη φράση του Αλέξιου ενδεχομένως να ελέγχθη, αν ελέγχθη βέβαια πραγματικά, στα πλαίσια μιας διπλωματικής αβρότητας. Οι δύο ηγεμόνες, αυτοκράτορας και σουλτάνος, θεωρούνταν γενικά ως οι επικεφαλής δύο μεγάλων αυτοκρατοριών, η ύπαρξη των οποίων ήταν αναγνωρισμένη εκατέρωθεν, και οι ανώτατες κοσμικές κεφαλές δύο διαφορετικών θρησκευτικών κόσμων. Βλ. π.χ. C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 29. –Του ίδιου, *Pénétration*, σ. 31. –Του ίδιου, *Mantzikert*, σ. 638. Ο συγκεκριμένος ερευνητής σημειώνει ειδικά για τον σουλτάνο Alp Arslan ότι έμενε πιστός «στην ιδέα των δύο διαφορετικής θρησκείας αυτοκρατοριών» και «θεωρούσε το Χριστιανικό και το Μουσουλμανικό κράτος (sic) ως θεσμούς παρόμοιους αιωνιότητας».

³²⁵⁷ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216 κ.ε.

³²⁵⁸ Βλ. αρ. πίνακα 476, 477, όπου αναπτύσσεται και η σχετική επιχειρηματολογία.

ὅσας τε κωμοπόλεις ἐπόρθησε, καὶ ὁπόσους κακῶς διέθετε συμφοραῖς ἀφορήτοις ὑποβαλόν»³²⁵⁹.

Η ανωτέρω αναφορά του Αρμενιακού είναι ουσιαστικά και η τελευταία μαρτυρία του ως οργανωμένου *θέματος* στις πηγές, καθώς οι υπόλοιπες μνείες του στην «*Ἀλεξιάδα*» και στον πολύ μεταγενέστερο Νικήτα Χωνιάτη υπονοούν πλέον μία γεωγραφική έκταση και όχι μία διοικητική-στρατιωτική μονάδα³²⁶⁰. Καθώς λοιπόν οι Νορμανδοί είχαν καταλάβει τα φρούρια του *θέματος* και οι τουρκικές ομάδες κυριαρχούσαν στην ύπαιθρο, το Αρμενιакόν είχε πλέον αποσυντεθεί και ο Ρωμανός ήλεγχε λογικά μόνο την Αμάσεια, όπως λίγο αργότερα ο *κατεπάνω* ή *δουξ* Κωνσταντίνος Δαλασσηνός διοικούσε μόνο την βορειότερη Σινώπη, τον βασικότερο δηλαδή λιμένα του *θέματος* στον Εύξεινο Πόντο³²⁶¹. Η διοίκηση λοιπόν του Ρωμανού θα πρέπει λογικά να χρονολογηθεί κατά την διάρκεια ή λίγο μετά την καταστολή του στασιαστικού κινήματος του Ουρσελίου. Ο *πρόεδρος* και *πραίτωρ* Μιχαήλ, τον οποίο γνωρίζουμε επίσης από σωζόμενο μολυβδόβουλλό του, υπήρξε επίσης ένας από τους τελευταίους, αν όχι ο τελευταίος, αυτοκρατορικούς αξιωματούχους της πολιτικής διοίκησης του Αρμενιακού³²⁶².

Η Αμάσεια και η περιοχή της καταλήφθηκαν τελικά γύρω στα τέλη της δεκαετίας από τον εμίρη Melik Dānišmend³²⁶³. Ο Melik συνάντησε, σύμφωνα με το «*Dānišmendname*», αρκετά ισχυρή αντίσταση στην ευρύτερη περιοχή, κυρίως από τον λεγόμενο «Sāh-i Şattāt»³²⁶⁴ και τον ανώνυμο μητροπολίτη («*Medrepelit*») της Νεοκαισάρειας³²⁶⁵. Έως τα τέλη ωστόσο του 11^{ου} αι. ήλεγχε πλέον τις κοιλάδες των ποταμών Ίρι, Άλυ και Λύκου και τις σημαντικές πόλεις Άγκυρα, Γάγγρα, Αμάσεια, Σεβάστεια, Ευδοξιάδα, Πιμόλισσα (‘Οsmancuk στο «*Dānišmendname*»³²⁶⁶), Ευχάνεια, Κόμανα, Νεοκαισάρεια³²⁶⁷ και Μελιτη-

³²⁵⁹ Α. Κομνηνή, σ. 14.7-10. Η ίδια, σ. 17.73 κ.ε., αλλά και ο Νικ. Βρυέννιος, σ. 195.4 κ.ε., ισχυρίζονται ότι ο Αλέξιος αποκατέστησε πλήρως την τάξη, προτού αναχωρήσει από το Αρμενιакόν και «εἰρήνην βαθείαν καταλιπόν». Οι υπερβολικοί όμως ισχυρισμοί τους, που αποσκοπούν στην εξύμνηση του Αλεξίου, θα πρέπει να απορριφθούν, καθώς ο τελευταίος δεν διέθετε τα απαραίτητα στρατεύματα, για να εκδιώξει τις τουρκικές ομάδες από την περιοχή. Η μη αναφορά εξάλλου οποιασδήποτε σύγκρουσής του με τους Τούρκους στο Αρμενιакόν αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Κατά την διάρκεια μάλιστα της επιστροφής του στην πρωτεύουσα μαζί με τον αιχμάλωτο Ουρσέλιο, ο Αλέξιος και η μικρή του συνοδεία κινδύνευσαν πολλές φορές να συλληφθούν από τους Τούρκους, που είχαν κατακλύσει την ευρύτερη περιοχή έως και την Βιθυνία. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 184 κ.ε.

³²⁶⁰ Α. Κομνηνή, σ. 346.68, 347.1. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 184-185.

³²⁶¹ Βλ. αρ. πίνακα 478.

³²⁶² Βλ. σχετικά Seyrig, αρ. 168, σ. 122.

³²⁶³ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 382 (πολιορκία), 396 (άλωση). Πρβλ. C. Foss, λ. Amaseia, *ODB*, τομ. 1, σ. 74.

³²⁶⁴ Βλ. γι’ αυτόν σ. 513, 673.

³²⁶⁵ *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 200 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 185.

³²⁶⁶ Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 154. Πρβλ. Μ. Γερολυμάτου, Τούρκοι, σ. 280, σημ. 41. Ένας γνωστός μητροπολίτης Νεοκαισαρείας κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου υπήρξε ο *πρόεδρος* και *μεγάλος σακελλάριος* Μιχαήλ. Βλ. την βούλλα του στον Ν. Οικονομίδης, *Dated Seals*, αρ. 97, σ. 95. Στις εκκλησιαστικές συνόδους που πραγματοποιήθηκαν τον Δεκέμβριο του 1079,

νή³²⁶⁸. Η οδός που οδηγούσε από την Άγκυρα στο Αρμενιакόν βρισκόταν λοιπόν υπό τον έλεγχο των Δανισμένων και οι πόλεις του Πόντου κατέβαλλαν φόρο υποτελείας, για να αποφύγουν την λεηλασία και την καταστροφή. Η ευρύτερη περιοχή του Αρμενιакού άρχισε να αποκαλείται από τον 13^ο αι. «Τζανίκ»³²⁶⁹. Οι Τουρκομάνοι ιππείς του Melik Dānişmend έφθαναν λεηλατώντας έως την Αρμενία και την Γεωργία³²⁷⁰. Όταν μάλιστα οι Σταυροφόροι προσπάθησαν να προελάσουν έως την Νεοκαισάρεια το 1101, για να απελευθερώσουν τον αιχμάλωτο από τους Δανισμένους Νορμανδό Βοημούνδο, εξοντώθηκαν κατά χιλιάδες από τις ομάδες του τουρκικού ιππικού στην Μερζιφούντα, κοντά στην Αμάσεια, και στην αρκετά νοτιότερη Ηράκλεια (σημ. Eregli)³²⁷¹. Ο εμίρης του σουλτάνου Melikşah Χαρατικής (τουρκ. Karatekin) είχε καταλάβει την Σινώπη (τουρκ. Sinop)³²⁷² είκοσι χρόνια νωρίτερα, το 1081, αλλά η τουρκική κυριαρχία στην πόλη υπήρξε εφήμερη. Ένας απεσταλμένος του σουλτάνου στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ονόματι Σιαούς (τουρκ. Çavus), Ίβηρας στην καταγωγή από την πλευρά της μητέρας του, προσηλυτίστηκε τελικά στον χριστιανισμό και συνέβαλε στην βυζαντινή επανάκτηση της Σινώπης κατά το 1086/87, επιδεικνύοντας στον Χαρατική το σουλτανικό έγγραφο που έκανε λόγο για παραχώρηση των παράλιων περιοχών στον αυτοκράτορα σε περίπτωση σύναψης επιγαμικής συμμαχίας³²⁷³. Ο αυτοκράτορας εμπιστεύθηκε τότε την διοίκηση του συγκεκριμένου λιμένα στον *πρωτοκουροπαλάτη* Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, ο οποίος έφερε ανάλογο υψηλό τίτλο με τους υπόλοιπους σημαίνοντες στρατιωτικούς διοικητές που είχαν απομείνει στην Ανατολή και αναγνώριζαν ακόμη την αυτοκρατορική επικυριαρχία³²⁷⁴.

στις 21 Μαρτίου του 1082 και στις 2 Σεπτεμβρίου του 1092 έλαβε μέρος ο τότε μητροπολίτης Νεοκαισαρείας Γρηγόριος. Βλ. τον σχετικό κατάλογο των συμμετεχόντων που παρέχει ο J. Gouillard, *Chrysobulle de Botaneiatès*, σ. 34.

³²⁶⁷ Βλ. γι' αυτήν A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 107-110, ειδικά σ. 108.

³²⁶⁸ Bar Εβραίος, σ. 229. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 176. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 104. –C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, σ. 82-83. –Irène Mèlikoff (έκδ.), *Dānişmendnāme*, τομ. 1, σ. 71-72, 107, 111-112. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 185-186.

³²⁶⁹ Ibn Bībī, *Seljuqnāme*, έκδ. H.W. Duda, *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bībī*, Kopenhagen 1959, σ. 66-68. –*Dānişmendnāme*, τομ. 1, σ. 107-108, 157-159. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Τζανίτ, σ. 141 κ.ε., με παράθεση επιπρόσθετης βιβλιογραφίας.

³²⁷⁰ Irène Mèlikoff, λ. Dānişmendides, *ΕΓ*², τομ. 2, σ. 112. –Μ. Γερολυμάτου, Τούρκοι, σ. 280.

³²⁷¹ Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 229. –J. Lea Cate, The Crusade of 1101, εν K.M. Setton, *Crusades*, τομ. 1, σ. 343-367. –Γ. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 186. Για την Μερζιφούντα βλ. *ΕΠΕ*, τομ. 3, σ. 215-217.

³²⁷² Σύμφωνα με την Α. Κομνηνή, σ. 187.84, στην Σινώπη φυλάσσονταν τότε χρήματα και χρυσός των «βασιλικών ταμείων».

³²⁷³ Α. Κομνηνή, σ. 187.9-188.41. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 71 (και σ. 69-88 γενικά για την Σινώπη). –Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 103-103. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 163-164, 285. –A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 83.

³²⁷⁴ Βλ. γι' αυτόν αρ. πίνακα 478.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΩΝ

Η εξέλιξη της απονομής των τίτλων στους αξιωματούχους των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι.

Η σύνταξη λεπτομερών προσωπογραφικών καταλόγων των αξιωματούχων που υπηρέτησαν στις ανατολικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας είναι απαραίτητη για την μελέτη της διοικητικής διάρθρωσης, της στρατιωτικής οργάνωσης και της γενικότερης ιστορικής πορείας κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι. (και όχι μόνο βέβαια). Η παράθεση στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης όλων των γνωστών σε μας στρατιωτικών και οικονομικών διοικητών, των δικαστών και των λοιπών υπαλλήλων (περίπου πεντακόσιοι, χωρίς να υπολογίζονται όσοι υπηρέτησαν στην δυτική, νοτιοδυτική και βορειοδυτική Μικρά Ασία³²⁷⁵), μέσα από τις μνείες των αφηγηματικών πηγών, το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό και τις πληροφορίες των λοιπών επιγραφών και επίσημων εγγράφων, καθιστά σαφέστερη την εξέλιξη της διοικητικο-στρατιωτικής οργάνωσης της ευρύτερης περιοχής αλλά και της απονομής των τίτλων στους επαρχιακούς αξιωματούχους· κυρίως όμως καταδεικνύει την συνέχεια της βυζαντινής κυριαρχίας και διοίκησης στο σύνολο σχεδόν των ανατολικών περιοχών της αυτοκρατορίας μετά την μάχη του Μαντζικέρτ αλλά και τον ακριβή χρονικό τερματισμό τους στην εκάστοτε περιφέρεια.

Η παράθεση όλων των γνωστών αξιωματούχων και υπαλλήλων είναι όμως απαραίτητη και για την ακριβέστερη χρονολόγηση των σφραγίδων και των υπόλοιπων επιγραφικών μαρτυριών που ανάγονται συνήθως από τους εκδότες τους γενικά στον 11^ο ή σε άλλους προγενέστερους και μεταγενέστερους αιώνες, καθώς μνημονεύουν πάμπολλους αξιο-

³²⁷⁵ Για τους αξιωματούχους του *θέματος/δουκάτου* των Ανατολικών βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 83-98. Για τα υπόλοιπα δυτικά *θέματα* βλ. τους προσωπογραφικούς καταλόγους του συλλογικού έργου της *Μικράς Ασίας των θεμάτων*, οι οποίοι θα πρέπει να συμπληρωθούν ωστόσο με πολλούς άλλους αξιωματούχους, που έχουν γίνει πλέον γνωστοί μέσω κυρίως της συνεχούς έκδοσης νέων μολυβδοβούλλων, όπως τουλάχιστον κατορθώσαμε να διαπιστώσουμε από την προσωπική μας έρευνα. Για το *θέμα* των Κιβυρραιωτών βλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Θεματικός θεσμός*, σ. 41. –Της ίδιας, *Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών*. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982), σ. 201-211. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Ἡ Ἀττάλεια ὡς ἔδρα τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ θέματος Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτῶν*, μέσα 7^{ου}-μέσα 11^{ου} αι., *ΒΔ* 4 (1990), σ. 139-165 (= *Μελετήματα*, αρ. XXII). –Του ίδιου, *Ἀττάλεια: 11^{ου}-αρχές 14^{ου} αἰῶνα*. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ στὴ μουσουλμανικὴ ἐξουσία, *ΒΔ* 3 (1989), σ. 121-162 (= *Μελετήματα*, αρ. XV). –Του ίδιου, *The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots*, *Bsl* 59.1 (1998), σ. 24-45 (= *Συμβολές*, αρ. XVII, σ. 235-256). Υπό έκδοση η μελέτη του F. Hild, *Karien*, (TIB 14), Wien. Για την Βιθυνία βλ. J.-Cl. Cheynet, *L' époque byzantine*, εν *La Bithynie au Moyen Âge*, édité par Bernard Geyer et Jacques Lefort, (Réalités byzantines), Paris 2003, σ. 311-350. Γενικότερα βλ. και του ίδιου, *Résistance*, σ. 137 κ.ε. Υπό έκδοση και η ιστορικο-γεωγραφική μελέτη του K. Belke, *Bithynia und Hellēspontos*, (TIB 13), Wien.

ματούχους, που δεν απαντούν στα αφηγηματικά κείμενα³²⁷⁶. Η εξέλιξη της τιτλοφορίας των αξιωματούχων των ανατολικών περιφερειών της αυτοκρατορίας καθίσταται λοιπόν προφανής από την εξέταση των πινάκων που ακολουθούν:

Στον βόρειο τομέα του ανατολικού συνόρου, οι *κατεπάνω* και *δούκες* της Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας και της Βασπρακανίας ήταν *πρωτοσπαθάριοι* και *πατρίκιοι* κατά το α' ήμισυ του 11^{ου} αι., *βέστες* και *βεστάρχεις* στα μέσα της ίδιας περιόδου και αργότερα *βεστάρχεις*, *μάγιστροι* και *πρόεδροι*, ενώ ο τελευταίος αυτοκρατορικός διοικητής των αρμενικών περιφερειών της αυτοκρατορίας Γρηγόριος Πακουριανός έφθασε να φέρει κατά την δεκαετία του 1070 τον τίτλο του *σεβαστού*, αν και πιθανότατα έλαβε το συγκεκριμένο τιμητικό αξίωμα μετά το πέρας της αρχής του στην Ιβηρία. Οι επικεφαλής του Ταρών, της Μεσοποταμίας, των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, της Χαλδίας και της Μελιτηνής έφεραν ελαφρά υποδεέστερους τίτλους κατά τις ίδιες χρονικές περιόδους, προφανώς επειδή οι περιφέρειές τους δεν ήταν πλέον συνοριακές, όπως η Ιβηρία και η Βασπρακανία (*πρωτοσπαθάριοι* στις αρχές, *πατρίκιοι* και *μάγιστροι* στα μέσα και *ανθύπατοι πατρίκιοι*, *βέστες*, *βεστάρχεις* και *πρόεδροι* στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι.). Όταν ωστόσο οι αρμενικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας κατέρρευσαν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, οι επικεφαλής της Χαλδίας και της Μελιτηνής, οι οποίες απέκτησαν και πάλι σπουδαία στρατηγική σημασία, έφθασαν στα τέλη του 11^{ου} αι. να φέρουν τους υψηλότερους τίτλους του *κουροπαλάτη*, του *πρωτονωβελισσίμου* και του *σεβαστού*, που απονέμονταν συνήθως στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Οι *στρατηγοί* των μικρότερων περιφερειών (μικρών *θεμάτων*, *στρατηγίδων*, κάστρων κλπ.) του ανατολικού συνόρου ήταν *πρωτοσπαθάριοι* στις αρχές του 11^{ου} αι. και *πατρίκιοι*, *βεστάρχεις* και *μάγιστροι* στα μέσα και στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι.). Οι *κριτές* της Κολωνείας, της Χαλδίας και των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, από τους οποίους διασώζεται αρκετά πλούσιο σφραγιστικό υλικό, υπήρξαν *σπαθαροκανιδάτοι* και *πρωτοσπαθάριοι* κατά το α' ήμισυ και τα μέσα του 11^{ου} αι. και *πατρίκιοι* και *ύπατοι* στα επόμενα χρόνια.

Στον κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου, οι διοικητές της μεθοριακής Έδεσσας ήταν ακόμη *στρατηγοί* και *πρωτοσπαθάριοι* κατά την δεκαετία του 1030, αλλά οι διάδοχοί τους υπήρξαν *μάγιστροι* και *δούκες* κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια και *βεστάρχεις* ή *πρόεδροι* κατά την δεκαετία του 1060. Οι τελευταίοι αυτοκρατορικοί κυβερνήτες της ευρύτερης περιοχής (Βασίλειος Αποκάπης, Φιλάρετος Βραχάμιος και Θεόδωρος Χετάμης) έφθασαν να φέρουν τα πολύ υψηλά τιμητικά αξιώματα του *κουροπαλάτη*, του *πρωτονωβελισσίμου* και του *σεβαστού*.

Στον νότιο τομέα του ανατολικού συνόρου, στο *δουκάτο* Αντιοχείας, οι τοπικοί διοικητές υπήρξαν ήδη από τις αρχές του 11^{ου} αι. *πατρίκιοι* και *βέστες* αλλά και *βεστάρχεις*

³²⁷⁶ Οι σφραγίδες που δημοσιεύονται π.χ. στους τόμους της σειράς *D.O. Seals* χρονολογούνται συνήθως από τους εκδότες τους ανά αιώνα.

και *πρόεδροι*, ενώ αργότερα έφεραν τους τίτλους του *βέστη* και του *μαγίστρου*. Οι διοικητές της περιοχής έφεραν λοιπόν αρχικά τους υψηλότερους τίτλους από όλους τους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας που υπηρετούσαν στις ανατολικές περιφέρειες. Το συγκεκριμένο γεγονός είναι ενδεικτικό της σημασίας που προσέδιδαν οι Βυζαντινοί στην συριακή μητρόπολη, παλαιά πρωτεύουσα της *διοίκησης* της Ανατολής (στην *praefectura praetorio per Orientem*) και «τρίτη πόλη της οικουμένης». Μετά την δεκαετία του 1060 οι *δούκες* Αντιοχείας υπήρξαν *πρωτοπρόεδροι* και *κουροπαλάτες*, ενώ ο Φιλάρετος Βραχάμιος, που ήλεγχε την περιοχή έως τα τέλη του 1084, ολοκλήρωσε την σταδιοδρομία του φέροντας τους υψηλότερους τίτλους του *σεβαστού* και του *πρωτοσεβαστού*. Στην δυτικότερη Σελεύκεια, που υπαγόταν, όπως και το σύνολο της Κιλικίας, στην ευρύτερη αρχή του *δουκός* Αντιοχείας, οι τοπικοί *στρατηγοί* υπήρξαν *πρωτοσπαθάριοι* στις αρχές του 11^{ου} αι., *ύπατοι* και *βέστες* στα μέσα της ίδιας χρονικής περιόδου και *βεστάρχες* και *μάγιστροι* κατά τις επόμενες δεκαετίες. Ελαφρώς χαμηλότερους τίτλους έφεραν οι *κριτές* της ίδιας περιφέρειας (*πρωτοσπαθάριοι* και *ύπατοι* έως τα μέσα του 11^{ου} αι. και *πατρίκιοι* και *βέστες* κατά το β' ήμισυ). Ανάλογα τιμητικά αξιώματα έφεραν και οι *κριτές* που απαντούν στα προνομιακά έγγραφα των αρχείων της Νέας Μονής της Χίου και της μονής του Αγίου Ιωάννη της Πάτμου, όπως έχει καταδείξει ήδη ο J.-Cl. Cheynet (*πρωτοσπαθάριοι* κατά το 1045, *μάγιστροι* και ένας *πρωτοβεστάρχης* το 1088)³²⁷⁷. Οι πολιτικοί αξιωματούχοι των μικρασιατικών περιφερειών έφεραν λοιπόν σταθερά χαμηλότερους τίτλους από τους στρατιωτικούς ομολόγους τους και δεν τους είχαν υποσκελίσει ιεραρχικά και διοικητικά, όπως συχνά υποστηρίζεται³²⁷⁸.

Στις περιφέρειες της κεντρικής Μικράς Ασίας (Καππαδοκία, Χαρσιανόν, Λυκανδός, Αρμενιανόν κλπ.) οι τοπικοί *στρατηγοί* υπήρξαν *σπαθαροκανιδάτοι* και *πρωτοσπαθάριοι* στις αρχές του 11^{ου} αι., εξαιρουμένων των Argunī, των βασιλικών δηλαδή πριγκίπων του Waspurakan και των συγγενών τους που εγκαταστάθηκαν στην Σεβάστεια και την Καππαδοκία και είχαν τιμηθεί, όπως ήταν επόμενο, με ανώτερα τιμητικά αξιώματα (*πατρίκιοι*, *μάγιστροι*, *βέστες*, μία *ζωστή πατρικία* κλπ.). Οι επικεφαλής των *θεμάτων* της περιοχής έφεραν συγκλητικούς τίτλους (*πατρίκιοι* και *ανθύπατοι πατρίκιοι*) στα μέσα του 11^{ου} αι., ενώ αργότερα υπήρξαν *πρωτοβεστάρχες* και *πρόεδροι*. Οι τελευταίοι Αρμένιοι διοικητές στην ευρύτερη Καππαδοκία, οι συνονόματοι πρώην βασιλείς του Širak και του Vanand Κακίκιος Ανιώτης και Κακίκιος Καρσιώτης, έφεραν αντίστοιχα τους τίτλους του *πρωτοπρόεδρου* και του *κουροπαλάτη* (μετά το 1071 ο πρώτος και προς τα τέλη της δεκαετίας του 1060 ο δεύτερος). Η άποψη κατά συνέπεια του J.-Cl. Cheynet ότι οι διοικητές των μεγάλων περιφερειών ήταν *μάγιστροι* ή *πρόεδροι* επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα θα πρέπει, εν μέρει τουλάχιστον, να τρο-

³²⁷⁷ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 135.

³²⁷⁸ Η συγκεκριμένη άποψη υποστηρίζεται μέχρι και σήμερα. Βλ. π.χ. την σχετικά πρόσφατη μελέτη της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Θεσμοί*, σ. 242, η οποία παραθέτει και επιπρόσθετη βιβλιογραφία.

ποποιηθεί³²⁷⁹. Οι *στρατηγοί* των μικρότερων μονάδων της περιοχής, όπως για παράδειγμα της Κασ(σ)ής, υπήρξαν όπως και οι ομόλογοί τους στο σύνορο, *πρωτοσπαθάριοι* στις πρώτες δεκαετίες του 11^{ου} αι. και *πατρίκιοι* αργότερα. Οι *κριτές* των *θεμάτων* της κεντρικής Μικράς Ασίας έφεραν τους τίτλους του *σπαθαροκανιδάτου* και του *πρωτοσπαθαρίου* στις αρχές του 11^{ου} αι., του *πρωτοσπαθαρίου*, του *υπάτου* και του *πατρικίου* στα μέσα της ίδιας χρονικής περιόδου και κατέληξαν να είναι *βέστες*, *βεστάρχες*, *μάγιστροι* και *πρόεδροι* κατά τις δεκαετίες του 1060 και του 1070. Οι πολιτικοί διοικητές της ευρύτερης περιοχής έφεραν κατά συνέπεια επίσης μικρότερους τίτλους από τους συγχρόνους τους στρατιωτικούς αρχηγούς.

Οι πρώτοι *κριτές* που έφεραν τον τίτλο του *βεστάρχη*, ερώτημα που προβληματίσε τον J.-Cl. Cheynet³²⁸⁰, εμφανίζονται κατά την άποψή μας γύρω στο 1060. Οι *πρωτοβέστες* *κριτές* ανάγονται περίπου στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του 1070, ενώ οι *πρωτοβεστάρχες* ομόλογοί τους κατά την βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Εξαιρέσεις ιδιαίτερα διακεκριμένων αξιωματούχων (λόγω καταγωγής ή συγγένειας με την βασιλική οικογένεια ή αυτοκρατορικής εύνοιας ή επιτυχούς και μακράς προσωπικής δράσης), που έφεραν υψηλότερους τίτλους από τους σύγχρονους ομολόγους τους, υπήρχαν βεβαίως πάντοτε. Οι συγκεκριμένες περιπτώσεις αφορούν κυρίως τους στρατιωτικούς διοικητές και γι' αυτό οι σφραγίδες των τελευταίων είναι πιο δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια, όταν οι κάτοχοί τους δεν μνημονεύονται στα αφηγηματικά κείμενα.

Η σύγκριση των τίτλων που έφεραν οι αξιωματούχοι των περιφερειών της κεντρικής Μικράς Ασίας με εκείνους του δυτικότερου *θέματος* των Ανατολικών είναι κατά την γνώμη μας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και αποκαλυπτική. Οι διοικητές του πλέον διακεκριμένου *θέματος* της αυτοκρατορίας έως και τον 10^ο αι. βρίσκονταν στην κεφαλή της ιεραρχίας των αξιωματούχων του Τακτικού Escorial (ca. 971-974;), αλλά κατά τον 11^ο αι. έφεραν ακριβώς τους ίδιους τίτλους με τους επικεφαλής και τους λοιπούς αξιωματούχους και υπαλλήλους των *θεμάτων* της κεντρικής Μικράς Ασίας³²⁸¹. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικ-

³²⁷⁹ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 140. Ο ίδιος ερευνητής αναφέρει εξάλλου παραδείγματα και άλλων αξιωματούχων, οι οποίοι έφεραν υψηλότερους τίτλους.

³²⁸⁰ J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 136.

³²⁸¹ Οι *στρατηγοί* του *θέματος* των Ανατολικών ήταν ακόμη *πρωτοσπαθάριοι* και *πατρίκιοι* στις αρχές του 11^{ου} αι., εξαιρουμένων των Νικηφόρου Ξιφία (*πατρίκιος*), κάποιου Βασιλείου, που έφερε τον υψηλότερο τίτλο του *μαγίστρου*, και του Βασίλειου Σκληρού, *μαγίστρου* και *βέστη* (οι δύο τελευταίοι ενδεχομένως αποτελούν το ίδιο πρόσωπο). Οι υψηλότεροι τίτλοι των συγκεκριμένων αξιωματούχων οφείλονταν προφανώς στην καταγωγή τους από γνωστές ισχυρές οικογένειες αλλά και στην διακεκριμένη στρατιωτική τους δράση. Οι επικεφαλής του *θέματος* ή καλύτερα *δουκάτου* πλέον των Ανατολικών κατά την δεκαετία του 1060 έφεραν πλέον τον συγκλητικό τίτλο του *προέδρου*, ενώ ο πασίγνωστος στρατιωτικός Νικηφόρος Βοτανειάτης ήταν *κουροπαλάτης* στα μέσα της δεκαετίας του 1070, όπως ενδεχομένως και ο τελευταίος αυτοκρατορικός διοικητής (*τοπάρχης* ή *δουξ*) της ευρύτερης περιοχής (Μιχαήλ;) Βούρτζης. Οι *κριτές* των Ανατολικών, το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό των οποίων είναι πολύ πλουσιότερο από εκείνο των *στρατηγών-δουκών*, ήταν επίσης *πρωτοσπαθάριοι* κατά τον 10^ο και

νύει με σαφή και χαρακτηριστικό τρόπο την μείωση της σπουδαιότητας των συγκεκριμένων περιφερειών κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου. Η αφάνεια στην οποία περιέπεσαν οι συγκεκριμένες περιοχές και η σχετική αδιαφορία που επέδειξε η Κωνσταντινούπολη γι' αυτές επέδρασαν φυσικά αρνητικά και στην πολεμική τους ετοιμότητα και ικανότητα. Οι άλλοτε επίφοβες στρατιωτικές δυνάμεις της κεντρικής Μικράς Ασίας αποτελούσαν πλέον σκιές του εαυτού τους κατά τα μέσα του 11^{ου} αι., ενώ το αμυντικό σύστημα της ευρύτερης περιοχής είχε παραμεληθεί και τα φρούριά της είχαν αφεθεί στην ερήμωση. Το συγκεκριμένο γεγονός είχε βαρύτερες επιπτώσεις, όταν οι Τούρκοι άρχισαν να διασπούν το ανατολικό σύνορο και να διεισδύουν στο εσωτερικό της Ανατολίας επωφελούμενοι και από τις συνεχείς ενδοβυζαντινές έριδες και στάσεις.

Ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης προσπάθησε να ενισχύσει στρατιωτικά το *θέμα* (*δουκάτο* από τα τέλη της δεκαετίας του 1060) των Ανατολικών, αλλά χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα, όπως έχουμε καταδείξει σε σχετικό άρθρο³²⁸². Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι κατά την ίδια μάλλον περίοδο η διοικητική έδρα του *θέματος* των Αρμενιάκων Αμάσεια³²⁸³, η Άβυδος, πόλη του *θέματος* Οψικίου³²⁸⁴, και το μικρό *θέμα* των Οπτιμάτων³²⁸⁵ είχαν ανατεθεί σε *κατεπάνω*, ενώ οι Βουκελλάριοι μετά το 1072³²⁸⁶ και ενδεχομένως η πισιδική Αντιόχεια σε *δούκα*³²⁸⁷. Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι η στρατιωτική διοίκηση των ανατολικότερων περιοχών της κεντρικής Μικράς Ασίας, που δέχτηκαν πρώτες την τουρκική πίεση, όπως για παράδειγμα τα *θέματα* Χαρσιανού και Μελιτηνής, είχε ανατεθεί ήδη σε *κατεπάνω* και *δούκες* (ca. 1060). Το ίδιο συνέβη ακριβώς και με το αρκετά δυτικότερο *θέμα* των Ανατολικών, που μετατράπηκε ή ανυψώθηκε σε *δουκάτο*, όταν οι Τούρκοι άρχισαν να διεισδύουν στην περιοχή κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1060³²⁸⁸.

το πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αι., συνήθως *ύπατοι* και *πατρίκιοι* κατά τα επόμενα χρόνια, ενώ μετά το 1050-1055 λάμβαναν πλέον τους υψηλότερους τίτλους του *βέστη* και του *βεστάρχη*. Ανάλογη περίπου πορεία ακολούθησε και η εξέλιξη της τιτλοφορίας των *πρωτονοταρίων* του *θέματος* των Ανατολικών. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 79 κ.ε.

³²⁸² Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 52 κ.ε.

³²⁸³ Βλ. αρ. πίνακα 476.

³²⁸⁴ Βλ. σημ. 2402.

³²⁸⁵ Βλ. σημ. 2403.

³²⁸⁶ Βλ. ανωτ., σ. 396.

³²⁸⁷ Βλ. την σημ. 2690 του αρ. πίνακα 269.

³²⁸⁸ Γ.Α. Λεβενιώτης, *Θέμα Ανατολικών*, σ. 48 κ.ε., 52 κ.ε.

1. ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΣΥΝΟΡΟΥ

Α. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1001/22-1045)

- ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΡΧΙΑ/ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΖΙΛΙΑΠΕΡΤ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΕΛΤΗ

ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ - ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1045-1059)

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΔΟΥΚΑΤΟ ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1059-1064)

ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΙΟΥ/ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ (ca. 1059-1064)

ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΚΑΡΣΙΟΥ - ΙΒΗΡΙΑΣ (ca. 1064-1075)

- ΔΙΟΙΚΗΣΗ ČAΧKOTN - BAGREWAND - KOKOBIT

Α.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί-κλεισουράρχες³²⁸⁹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
1.	Ανώνυμος	πρωτοσπαθάριος και κλεισουράρχης Τζιλιάπερτ ³²⁹⁰	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
2.	Κωνσταντίνος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Τζιλιάπερτ ³²⁹¹	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
3.	Ρωμανός (·)	(βασιλικός·) σπαθάριος (·) και κατεπάνω Ιβηρίας και Χαλδίας (·) ³²⁹²	αρχές 11 ^{ου} αι. (·)

³²⁸⁹ Για τους διοικητές του *θέματος* ή καλύτερα *κατεπανάτου* Ιβηρίας βλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 188-191. –K.N. Yuzbašian, *Zaveščanie*, σ. 77 κ.ε. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Iverija*, σ. 63 κ.ε. –Της ίδιας, ‘Iver’, σ. 5 κ.ε. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 80. –Της ίδιας, *K voprosy o termine “Vostok” v konce X-XI vv., Vizantiiskie Očerki* (1982), σ. 137.

³²⁹⁰ I.F.E.B., αρ. 208. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 213-214.

³²⁹¹ Μολυβδόβουλλο συλλογής D. Theodorides, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 214-215.

	ή Ρωμανός Δαλασσηνός (·)	ή πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Ιβηρίας (·) ³²⁹³	ή δεκαετία του 1030 (·)
4.	Θεοφύλακτος Δαλασσηνός	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Ιβηρίας ³²⁹⁴	ca. 1022-1027
5.	Ρωμανός Δαλασσηνός	(πρωτοσπαθάριος [·] και) κατεπάνω Ιβηρίας ³²⁹⁵	έως το 1027
6.	Νικήτας, ο εκ Πισιδίας	πατρίκιος και κατεπάνω Ιβηρίας ³²⁹⁶	ca. 1027-1028
7.	Simon (=Σίμων ή Συμεών) ³²⁹⁷	κατεπάνω Ιβηρίας (·) ³²⁹⁸	ca. 1029
8.	Ισαάκιος Κομνηνός	πατρίκιος και κατεπάνω Ιβηρίας ³²⁹⁹	δεκαετία του

³²⁹² G. Zacos, *Seals II*, αρ. 695, σ. 333 (χωρίς χρονολόγηση). Πρβλ. επίσης V.P. Stepanenko, *Neizvestnyj katapan Iberii i Haldii spafarij Roman*, *IFŽ* 133 (1991/2), σ. 163-169. Το χαμηλόβαθμο αξίωμα του συγκεκριμένου αξιωματούχου δεν παραπέμπει στον 11^ο αι., αλλά η ανάγνωση της επιγραφής της βούλλας είναι εξαιρετικά αβέβαιη. Βλ. σχετικά την επόμενη υποσημείωση. Πιθανή ταύτιση με τον κατεπάνω Ιβηρίας Ρωμανό Δαλασσηνό. Βλ. αρ. πίνακα 5.

³²⁹³ Σύμφωνα με τους συντάκτες του *SBS* 3 (1993), σ. 178, η ανάγνωση της επιγραφής της βούλλας από τον G. Zacos είναι εσφαλμένη· οι ίδιοι προτείνουν: «+Ρωμανός πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Ήβερης ο Δαλασσηνός» (ca. δεκαετία του 1030). Οι H. Hunger και N. Oikonomidēs, που είχαν συγγράψει βιβλιοκριτικά σημειώματα με διορθώσεις στον G. Zacos, δεν προέβησαν στην συγκεκριμένη περίπτωση σε κάποιο συγκεκριμένο σχόλιο.

³²⁹⁴ *Ermitaž*, αρ. M-1766. Βλ. σχετικά V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 709. –*SBS* 5 (1998), σ. 142-143, αρ. 97. Πρβλ. V.S. Šandrovskaja, *Femy Iverija*, σ. 80. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 32, 80 κ.ε. –Της ίδιας, *Peremeny*, σ. 74. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 318. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidony*, σ. 109-110. Για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο βλ. αρ. πίνακα 40.

³²⁹⁵ Βλ. την ελληνική επιγραφή επί των λεγόμενων «Γεωργιανών» ή «Ιβηρικών» πυλών της Θεοδοσιουπόλεως: «Κυριε βοηθη τον δουλων σου Ρωμανον τον Δαλασινον κε κατεπανον της Ηβε(ρ)ιας». Βλ. σχετικά N. Sargisean, *Telagrut 'iwnk*, σ. 74, αρ. 2, ο οποίος αποδίδει εσφαλμένα το οικογενειακό όνομα «δαλασινον» ως «άθλιος»! Βλ. όμως αντιθ. τις παρατηρήσεις του H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 136. –Του ίδιου, *Femy Iverija*, αρ. 12. Πρβλ. σχετικά N. Adontz, *Études*, σ. 163-166. –Του ίδιου, *Notes*, σ. 171. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318. Πολύ πιθανή ταύτιση του συγκεκριμένου αξιωματούχου με τον συνονόματο κατεπάνω του αρ. πίνακα 3.

³²⁹⁶ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1026, σ. 449-450. Βλ. και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 370.36-37. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 26-27, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 32, 80 κ.ε. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 318. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 24. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 362-363.

³²⁹⁷ *Συμεών* κατά την V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 112.

³²⁹⁸ Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 26-27, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 30. Ενδεχομένως ο Simon να είχε σταλεί απλώς ως διοικητής κάποιων στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή. Ο Aristakēs αναφέρει ωστόσο ότι διαδέχτηκε τον Νικήτα (εκ Πισιδίας), που γνωρίζουμε από τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 370.36-37, ότι είχε διατελέσει κατεπάνω Ιβηρίας.

			1030 (;) ³³⁰⁰
9.	Βάρδας	πατρίκιος και κατεπάνω Ιβηρίας ³³⁰¹	δεκαετία του 1030 (;)
10.	Αλουσιάνος, γιος του τσάρου Ααρών	πατρίκιος και στρατηγός Θεοδοσιουπόλεως (Ιβηρίας) ³³⁰²	πριν τον Σεπτέμβριο του 1040
11.	Ιωάννης Αμυρόπουλος	πατρίκιος και στρατηγός Θεοδοσιουπόλεως ³³⁰³	μετά το 1045 (;) ³³⁰⁴
12.	Μιχαήλ Ιασσίτης	σπαθαροκανιδιάτος και στρατηγός ³³⁰⁵ βέστης και κατεπάνω Ιβηρίας ³³⁰⁶ βεστάρχης και άρχων (κατεπάνω ή δούξ;) Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας ³³⁰⁷	πριν το 1038 ca. 1038-1045 ³³⁰⁹ ca. 1045-1046

³²⁹⁹ Ermitaž, αρ. M-5543. Βλ. V.S. Šandrovskaja, Isaak Komnin, αρ. 1, σ. 110 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux de Comnènes, σ. 55, σημ. 6 –SBS 5 (1998), σ. 183. Πρόκειται για τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό (1057-1059), γιο του *ανθυπάτου πατρικίου* και *βέστη* Μανουήλ Κομνηνού (βλ. J.-Cl. Cheynet, ό.π., σ. 54-55). Ο Ισαάκιος υπήρξε επίσης *μάγιστρος* και *δουξ* (βλ. Zacos, αρ. 250), *βεστάρχης* και *δουξ* (βλ. Ermitaž, αρ. M-2291, έκδ. V.S. Šandrovskaja, Isaak Komnin, αρ. 2) και *μάγιστρος*, *βέστης* και *στρατοπεδάρχης* της Ανατολής (βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.3, αρ. 2680, σ. 1453-1454. –V.S. Šandrovskaja, Isaak Komnin, αρ. 3. –Της ίδιας, *Bleisiegel*, αρ. 7).

³³⁰⁰ O J.-Cl. Cheynet, Sceaux de Comnènes, σ. 55, σημ. 6, χρονολογεί στην περίοδο 1040-1057. Γνωρίζουμε ωστόσο *κατεπάνω* και *δούκες* της Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας από αυτήν την περίοδο, οι οποίοι μάλιστα κατείχαν ανώτερους τίτλους από εκείνον του *πατρικίου* (*μάγιστρος* και *βεστάρχης*). Πέραν αυτού, η λεγόμενη «Μεγάλη Αρμενία» μαζί με το Ανίον προσαρτήθηκαν στην αυτοκρατορία το 1045, όταν ο Κακίκιος Ανιώτης συνθηκολόγησε παραδίδοντας την χώρα του στους Βυζαντινούς (βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 436.23 κ.ε.). Από τότε, οι αυτοκρατορικοί *δούκες* (*κατεπάνω*) της Ιβηρίας ανέλαβαν τον έλεγχο και της Μεγάλης Αρμενίας. Συνεπώς το έτος 1045 αποτελεί χρονολογικό *terminus ante quem* για την συγκεκριμένη σφραγίδα. Το πιθανότερο είναι ότι χρονολογείται αρκετά νωρίτερα.

³³⁰¹ V.S. Šandrovskaja, Pečati, αρ. 1, σ. 53 κ.ε. (χρονολογεί πριν το 1022). Πρβλ. D.O. Seals IV, σ. 166-167. –SBS 6 (1999), σ. 110.

³³⁰² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 412.88-413.89.

³³⁰³ Ermitaž, αρ. M-6727. Βλ. V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, αρ. 15, σ. 34-35. Οι ίδιοι, σ. 35, αρ. 77, επισημαίνουν μολυβδόβουλλο του Αμυρόπουλου που τον αναφέρει μόνο ως *πατρίκιο*.

³³⁰⁴ Οι V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, αρ. 15, σ. 34, χρονολογούν ca. 1040-1050. Η Θεοδοσιούπολη όμως αποτελούσε έδρα διοίκησης του *κατεπάνω* Ιβηρίας έως το 1045. Το το Ανίον αποτέλεσε διοικητική έδρα του ενωμένου *θέματος* Μεγάλης Αρμενίας-Ιβηρίας μετά το 1045. Το έτος αυτό αποτελεί συνεπώς *terminus post quem* για την χρονολόγηση της σφραγίδας του Αμυρόπουλου.

³³⁰⁵ Σφραγίδα συλλογής I.F.E.B. Βλ. για την επισήμανση I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 160.

³³⁰⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 402.6-7. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 156.

³³⁰⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 435.1, 436.7, 437.37, 438.59-61. Βλ. και Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 63, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 62. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 96, τον αναφέρει, ίσως εσφαλμένα κατά την γνώμη μας, ως «*δούκα* της Ιβηρίας».

		μάγιστρος και στρατηγός των εώων ταγμάτων ³³⁰⁸	ca. 1047
13.	Λέων Τορνίκιος	πατρίκιος, βέστης και στρατηγός του Μελιτή ³³¹⁰ πατρίκιος, βέστης και «στρατηγῶν ἐν Ἰβηρίᾳ» ³³¹¹	ca. 1045 (;) ca. 1045 (;)
14.	Κατακαλὼν Κεκαυμένος ³³¹²	δουξ Ἰβηρίας ³³¹³ βέστης και «κατάρχων» (=δουξ) Ανίου και Ἰβηρίας ³³¹⁴	ca. 1047-1049 ³³¹⁵
15.	Μιχαήλ ἢ Ἰωάννης Καραβιτζιώτης (;)	βέστης και δουξ Ανίου, Μεγάλης Αρμενίας και Ἰβηρίας (;) ³³¹⁶	μετά το 1049

³³⁰⁹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, σ. 80. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 318.

³³⁰⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 444.61-64.

³³¹⁰ W. Seibt, *Miszellen*, αρ. 1, στήλ. 633 κ.ε. Βλ. και του ίδιου, εν *BZ* 71 (1978), σ. 289. Πρβλ. K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 71-72.

³³¹¹ Μιχ. Γλυκάς, σ. 596.6. –Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 15.26. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.79-80. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 626.12.

³³¹² Ο Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 63, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 62, τον αναφέρει ως «Kamenas» και σημειώνει παρακάτω (βλ. έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 68, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 86) ότι το όνομά του σημαίνει «φωτιά». Για τον Κατακαλὼν γενικά βλ. J. Shepard, *Armenia-Cekaumenos*, passim. –C.M. Brand - Každan, λ. Katakalon Kekaumenos, *ODB*, τομ. 2, σ. 113, όπου και παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας. Ο I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 255-258, S. 174-176, εξέδωσε βούλλες (Sofia, αρ. 121, Varna, αρ. VII 209) ενός Κατακαλὼν Καμένου, *ανθυπάτου πατρικίου και κατεπάνω*, που ίσως να ταυτίζεται με τον Κατακαλὼν του πίνακα, του οποίου παραθέτει τον cursus honorum. Η σταδιοδρομία του μπορεί κατά την γνώμη μας να ασυσταθεί ως εξής:

(α) *πρωτοσπαθάριος* «και του τάγματος άρχων των Αρμενιακών» (ca. 1039). Βλ. αρ. πίνακα 473.

(β) *ανθύπατος πατρίκιος και κατεπάνω* (;) (αρχές ή μέσα δεκαετίας του 1040;).

(γ) *βέστης και «κατάρχων»* (=δουξ) Ανίου και Ἰβηρίας (ca. 1047-1049). Βλ. αρ. πίνακα 14.

(δ) *μάγιστρος και δουξ* Αντιοχείας (έως τον Σεπτέμβριο του 1056). Βλ. αρ. πίνακα 251.

(ε) *μάγιστρος* (;), *δουξ* Κολωνείας και Χαλδίας και επικεφαλής των «εκ Τεφρικής και λοιπών Αρμενίων, Σεβαστηνών και Μελιτηνών» (ca. 1057). Βλ. αρ. πίνακα 111, 156, 184, 468.

(στ) *κουροπαλάτης και στρατηγός* (=δουξ;) Κολωνείας (;) (ca. 1057-1059). Βλ. αρ. πίνακα 137.

³³¹³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.62.

³³¹⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 448.51 κ.ε. Πρβλ. γενικά M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 99.

³³¹⁵ Ο I. Jordanov, *Paradounavon*, σ. 64, χρονολογεί την αρχή του Κεκαυμένου στην Ἰβηρία-Άνιο στα 1044-1048. Ο τελευταίος όμως δεν είναι δυνατόν να ανέλαβε την διοίκηση της συγκεκριμένης περιφέρειας πριν το 1045-1046, εφόσον γνωρίζουμε τους τότε διοικητές της Μιχαήλ Ιασσίτη και Λέοντα Τορνίκιο. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318, χρονολογεί 1046-1050.

³³¹⁶ I.F.E.B., αρ. 688. Ο W. Seibt, *Miszellen*, αρ. 2, στήλ. 635 κ.ε., είχε αρχικά διορθώσει την ανάγνωση της επιγραφής της σφραγίδας που είχε εκδόσει πρώτος ο G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 737,

16.	Ααρών ³³¹⁷ Ραδομηρός Ααρών	μάγιστρος και δούξ Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας ³³¹⁸ μάγιστρος και δούξ Ανίου και Ιβηρίας ³³¹⁹ μάγιστρος, βεστάρχης και στρατηγός ³³²⁰	ca. 1049-1058 δεκαετία του 1050 (;)
17.	Ανώνυμος	στρατηγός του Karin (=Θεοδοσιου-πόλεως) ³³²¹	ca. 1057
18.	Ιωάννης Μοναστηριώτης	βεστάρχης και κατεπάνω Αρμενίας και Ιβηρίας ³³²²	ca. 1058

αρ. 3, ως: «Νικίτα βέστη δουκὶ Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ Κογωβίτ τῷ Ῥέκτορι». Πρβλ. σχετικὰ Κ.Ν. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 70. –SBS 5 (1998), σ. 121. Αργότερα ωστόσο ἄλλαξε γνώμη. Βλ. την συμπλήρωση (Nachtrag) ἐν *Österreichische Beiträge zur Armenologie*, (CD-Rom), Wien 1999 καὶ ²2002, αρ. 2. –W. Seibt, ἐν *BZ* 94.2 (2001), σ. 868, αρ. 2682. Του ἰδίου, *Integrationspolitik*, σ. 336, σημ. 16. –SBS 8 (2003), σ. 2003. Για το Κογωβίτ ἢ Κοκοβίτ (Gogovit, Kogovit) ἢ κοιλάδα του Κογ βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 29, 147 (καὶ τον χάρτη αρ. IV). –B. Κουταβά-Δεληβοριά, *Κόσμος*, τομ. Β', σ. 403-404. –W. Seibt, ὁ.π. –B. Martin-Hissard, *Monde Caucasic*, σ. 381-383. Βλ. καὶ τον χάρτη της V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, ἐν *VV* 38 (1977), σ. 91.

³³¹⁷ Για τον ἴδιο αξιωματούχο βλ. καὶ αρ. πίνακα 54, 88, 207. Ανασύνθεση της σταδιοδρομίας του καὶ ἀπὸ τον I. Jordanov, *Sceaux des descendants du tsar Ivan-Vladislav (1016-1018) à Byzance*, *Archaeologia* 4 (1996), σ. 13-17 (στα βουλγαρικά με γαλλικὴ περίληψη).

³³¹⁸ Ermitaž, αρ. M-2173. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Pečati Aarona*, σ. 61. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 109. –H. Bartikian, *Θέμα Ιβηρίας*, σ. 475. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 30, 33-34, 38-39, 80, 85, 87, 164.

³³¹⁹ D.O., αρ. 55.1.2179, ἐκδ. *D.O. Seals IV*, αρ. 75.1, σ. 167 καὶ N. Oikonomides, *Lead Seals*, αρ. 76 –βλ. SBS 5 (1998), σ. 199. –Ermitaž, αρ. M-2827, ἐκδ. V.S. Šandrovskaja, *Pečati Aarona*, σ. 62 κ.ε. (μόνο ως *μάγιστρος* καὶ *δουξ*). Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 109. Αρμενικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τον καθεδρικό ναὸ του Ανίου μνημονεύει τα πεπραγμένα του *μαγίστρου* καὶ *δούκα* Ααρών κατὰ την διάρκεια της αρχῆς του στο *δουκάτο* Ανίου-Ιβηρίας το 1055-1057. Βλ. K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 20, σ. 52. –N. Benešević, *Tri nadpisi*, σ. 2-4. –H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 107, σ. 38. Πρβλ. H. Bartikian, *L'enoikion à Byzance et dans la capitale des Bagratides, Ani, à l'époque de la domination byzantine (1045-1064)*, *REA* (n.s.) 6 (1969), σ. 288-289. –Του ἰδίου, *Αρμενικὲς πηγές*, σ. 130-131. –M. Lascaris, *Sceau de Aaron*, σ. 406-407. –K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 162. –Του ἰδίου, *Gosudarstva*, σ. 202-203. –K.-P. Todt, *Kaiserin Theodora*, σ. 160. Ο Aristakēs Lastivertc'i, *αγγλ. μτφρ.* R. Bedrosian, σ. 123, αναφέρεται στον *μάγιστρο* διοικητὴ του Ανίου το 1057, χωρὶς ὅμως να τον κατονομάζει.

³³²⁰ Dorotheum 446, αρ. 108b –βλ. SBS 3 (1993), σ. 184. Ενδεχομένως να πρόκειται για το ἴδιο τεμάχιο της ιδιωτικῆς συλλογῆς Seibt, αρ. 214. Βλ. ἐπίσης Ermitaž, αρ. M-6616. –V. Laurent, *Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine*, *EO* 33 (1934), σ. 413-427, αρ. 4. –Του ἰδίου, *Vaticant*, αρ. 148. –V.S. Šandrovskaja, *Iz istorii Bolgarii X-XI vv. po dannym sfragistiki*, *Byzantino-bulgarica* 7 (1981), σ. 456, αρ. 1. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 295, σ. 282. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 63, 168. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318, αναφέρει τον Ααρών ως *βέστη*, χωρὶς ὅμως να δίνει κάποια παραπομπή. Ο Ααρών διατέλεσε διοικητὴς καὶ ἄλλων συνοριακῶν περιφερειῶν. Βλ. αρ. πίνακα 54, 88, 207.

³³²¹ Aristakēs Lastivertc'i, *αγγλ. μτφρ.* R. Bedrosian, σ. 123.

		δουξ Ιβηρίας ³³²³	ca. 1059
19.	Παγκράτιος Vxkac'i ³³²⁴	δουξ Ανίου ³³²⁵ μάγιστρος και κατεπάνω της Ανατολής ³³²⁶	ca. 1060-1064 ca. 1060

³³²² Ελληνική επιγραφή από το Ανίον (έτους 1059) μνημονεύει τον Μοναστηριώτη μαζί με τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Α΄ Κομνηνό και την *αυγούστα* σύζυγό του Αικατερίνη. Βλ. N. Benešević, *Tri nadpisi*, σ. 18-19, 74-75, 77. Πρβλ. γενικά H. Bartikian, Θέμα Ιβηρίας, σ. 475. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 80. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 318 (με πολύ πρόωμη χρονολόγηση στο 1050). –K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 70. –I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 296.

³³²³ Ευστ. Βούλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.18: «δουκῶντος (...) Ἰω(άννου) Μοναστηριώ(του) Ἰβηρίας», σχόλια σ. 42, αρ. 10 (ο Μοναστηριώτης δεν αναφέρεται στην αγγλική μετάφραση του κειμένου από τον S. Vryonis, σ. 272). Ο Μοναστηριώτης μνημονεύεται στο χρονολογικό σημείωμα του χειρογράφου κώδικα Coisl. 263 (έτους 1059) του μοναχού Θεοδούλου, ο οποίος περιέχει το έργο του Ιωάννου Κλίμακος και την «*Διαθήκη*» του Ευστάθιου Βούλα. Για την τελευταία επισήμανση βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 131, σημ. 89. Πρβλ. επίσης γενικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Iverija*, σ. 77. –Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 313. –K.N. Yuzbašian, *Zaveščanie*, σ. 73 κ.ε. –Του ίδιου, *Novye dannye*, σ. 70. –H. Bartikian, Θέμα Ιβηρίας, σ. 476. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 202-204. –M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 113, σημ. 112. –I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 296.

³³²⁴ Η επωνυμία «Vxkac'i» (=Βηγκατζή και όχι Κεκατζή ή Κιζάτζης: βλ. P. Lemerle, *Nouvelles remarques sur la famille Vichkatzi-Kékauménos*, *REA* [n.s.] 3 [1966], σ. 179. –J.-P. Mahé, *Ani*, σ. 406, σημ. 17) του Παγκράτιου είναι γνωστή από αρμενική επιγραφή επί του δυτικού τοίχου του καθεδρικού ναού του Ανίου. Βλ. H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 106, σ. 37, –K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 23. –L. Ališan, *Širak*, σ. 70-72. –S.A. Avagyan, *Recherches épigraphiques* (στα ρωσικά), *Erevan* 1986, σ. 26 κ.ε. –H. Bartikian, *L'enoikion*, *REA* (n.s.) 6 (1969), σ. 293. –J.-P. Mahé, *ό.π.*, σ. 407. –H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 130. Υποδηλώνει ότι ο Παγκράτιος, τον οποίο οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι προσδιορίζουν ως «Αρμένιο» και ο Ματθαίος Εδέσσης ως «Ρωμαίο» (βλ. την επόμενη υποσημ.), καταγόταν από το χωρίο Vixik ή Vxik (=Βηχίκ) της επαρχίας Tortum, στα βόρεια της Θεοδοσιούπολης (Erzerum-Karin). Σύμφωνα πάντως με τους N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 89 (κείμεν. και σημ. 140). –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidonty*, σ. 61, σημ. 1, ο χαρακτηρισμός «Vrac' azgaw», δηλαδή «Ιβηρας στην καταγωγή», που αποδίδει η έκδοση του Ματθαίου Εδέσσης, σ. 103 από τον A.E. Dostourian, στον Grigor, γιο του Bakuran, του Ανίου ενδεχομένως να αφορά και τον Παγκράτιο, για τον οποίο ο ιστοριογράφος κάνει λόγο αμέσως πιο πριν. Ο παλαιότερος εξάλλου εκδότης του Ματθαίου E. Dulaurier, σ. 123, αναφέρει και τους δύο αξιωματούχους ως «Ιβηρες». Ο προγενέστερος τέλος Γρηγόριος Κεκατζή (=Grigor Vxkac'i), *πατρίκιος* και *στρατηγός* της Λάρισσας και της Μακεδονίας, αυτοπροσδιορίζεται ως «Ιβηρας» σε ελληνική επιγραφή του σε ναό του Egrek/Agarak (1006/07), τον οποίο είχε κτίσει ο ίδιος. Βλ. K.N. Yuzbašian, *Grečeskaja nadpis' patrikija Grigorija KEXKATZI* (1006/7) i problema avtorstva 'Strategikona', εν *Ėllinističeskij Bližnij Vostok, Vizantija i Iran. Sbornik v čest' semidesiatiletija člena-korrespondenta Akademii Nauk SSSR, N.V. Pigulevskoj*, Moskva 1967, σ. 113-120. –N.G. Garsoïan, *ό.π.*, σ. 89. Κατά τον H. Bartikian, *Magistros Bagarat*, σ. 262, ο Παγκράτιος καταγόταν από την οικογένεια του προαναφερθέντος *πατρικίου* Grigor Vxkac'i.

³³²⁵ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 61.2 κ.ε. Βλ. και Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 113.13-17. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 102-103. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197. Γενικά πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 33-34, 72, 80, 83-85, 87, 130, 164, 177, 193. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidonty*, σ. 60-61, 70, 125. –A. Každan, *Armjanie*, αρ. 17.1, σ. 65-67 (βλ. και αρ. 8.1, 8.3, σ. 29-31).

³³²⁶ Βλ. τα αναγραφόμενα αρμεν. επιγραφές από τον καθεδρικό του Ανίου εν M. Brosset, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*, Paris 1849, σ. 94-95. –N. Sargisean, *Telagrut' iwnk*, σ. 120. –H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 106, σ. 37. –E. Emin, *Arminske nadpisi v Karse, Ani i v okrestnostjach poslednich*, Moskva 1881, σ. 14-15. –K. Kostanian, *Vimakan*

20.	Θεόδωρος	δουξ Ιβηρίας (;) ³³²⁷	ca. 1060-1064 (;)
21.	Βασιλάκιος Φλωρός	βέστης και κατεπάνω Καρσίου και Ιβηρίας ³³²⁸	ca. 1064-1075
22.	Θεόδωρος Αρσακίδης (;)	μάγιστρος και κατεπάνω Καρσίου (;) ³³²⁹	ca. 1065-1073 ³³³⁰
23.	Νικηφόρος Βασιλάκης (ή Βασιλάκιος)	μάγιστρος και κατεπάνω ή δουξ Θεοδοσιουπόλεως ³³³¹	ως τον Αύγουστο του 1071
24.	Παύλος	πρόεδρος και «σχεδιάζων την αρχήν» Θεοδοσιουπόλεως ³³³²	Αύγουστος 1071
25.	Γρηγόριος Πακουριανός	σεβαστός και δουξ Θεοδοσιουπόλεως ³³³³	μετά το 1071/72
	Grigori Bakurianisdzé	zōravar της Ανατολής και κύριος του	

Taregir, Petropoli 1918, σ. 27. –S.A. Eliazarov, *Issledovanija po istorii armjanskogo prava publicnogo i častnogo*, I, Kiev 1919, σ. 5-6. –N. Benešević, *Tri nadpisi*, σ. 22. –K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 23. –L. Ališan, *Širak*, σ. 70-72. –S.A. Avagyan, *Recherches épigraphiques* (στα ρωσικά), Erevan 1986, σ. 26 κ.ε. –H. Bartikian, *L'énokion*, σ. 293. –Του ίδιου, *Magistros Bagarat*, σ. 261. –J.-P. Mahé, *Ani*, σ. 407. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318.

³³²⁷ Tarsus, αρ. 976-26-9. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 52, σ. 421-422.

³³²⁸ Italo Vecchi 13, αρ. 1317 -βλ. *SBS* 8 (2003), σ. 232 (χρονολόγηση 1050-1075) και W. Seibt, εν *BZ* 92.2 (1999), σ. 766, αρ. 4959. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 72, σημ. 141.

³³²⁹ Βλ. W. Seibt, *Άρσακίδης/Aršakuni*, αρ. 7, σ. 356-357, ο οποίος αναφέρεται στις πιθανότητες ταύτισης του συγκεκριμένου προσώπου με άλλους γνωστούς αξιωματούχους.

³³³⁰ *SBS* 6 (1999), σ. 112. Η συγκεκριμένη σφραγίδα προέρχεται από μία περίοδο κατά την οποία η εξουσία της αυτοκρατορίας στην περιοχή αρχίζει πλέον να καταρρέει. Οι συνθήκες άμεσης κατάρρευσης δικαιολογούν την ύπαρξη κατεπάνω μόνο του Καρσίου αυτήν την περίοδο, όταν η ευρύτερη διοικητική περιοχή του *δουκάτου* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας βρισκόταν πλέον υπό διάλυση.

³³³¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 115.23 (κατεπάνω). –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 146.1-2 (δουξ). –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 698.2-3. Βλ. και Νικ. Βρυέννιος, σ. 107.22-23. Πρβλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 81, που παραθέτει τον *cursus honorum* του Βασιλάκιου, αλλά δεν αναφέρει ότι είχε ίσως χρηματίσει στην δεκαετία του 1070 και *δουξ* ή *κατεπάνω* Παφλαγονίας. Βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 217.7-8. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 188, σημ. 50. –Του ίδιου, *Rounoir*, σ. 352. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Παφλαγονίας*, σ. 450, αρ. 4. Η κατοχή πάντως αυτού αξιώματος από τον Βασιλάκιο είναι αρκετά υποθετική, εφόσον το σχετικό απόσπασμα του Βρυέννιου δεν είναι καθόλου σαφές: «ὁ τοῦ Φλωρου υἱός, Βασιλάκης, ἐκ τῶν Παφλαγόνων ἀφίκετο». Η σταδιοδρομία του Βασιλάκιου ανασυντίθεται και από τους G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.3, αρ. 2691, σ. 1468-1470, όπου και παράθεση των τίτλων και των αξιωμάτων του με βάση το υπάρχον σφραγιστικό υλικό και τις πληροφορίες των αφηγηματικών κειμένων.

³³³² Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 124.24-26. Βλ. για τον ίδιο αρ. πίνακα 216.

³³³³ Τυπικόν Πακουριανού, σ. 41.372-378, 127.1778, 129.1819. Πρβλ. επίσης Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216, σημ. 134. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 318. Τον τίτλο του *σεβαστού* τον έλαβε πάντως αργότερα.

		Olt'isi, του Karnu-kalaki και του Kars ³³³⁴	
26.	Aluz (;) (=Αλουσιάνος;)	διοικητής (στρατηγός;) των Tzaxkotn, Bagrewand και Κοκοβίτ ³³³⁵	μετά το 1071 (;)

A.2. Κριτές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
27.	Βασίλειος	σπαθαροκανδιδάτος και κριτής Ιβηρίας ³³³⁶	11 ^{ος} αι.
28.	Μιχαήλ Λίζιζ	ασηκρήτις και κριτής Ιβηρίας ³³³⁷	11 ^{ος} αι.
29.	Ανώνυμος	κριτής Ανατολής (sic) (περιφέρεια Θεοδοσιούπολης) ³³³⁸	ca. 1057

A.3. Λοιποί αξιωματούχοι³³³⁹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
30.	Μιχαήλ (ο του) Καταφλώρον ³³⁴⁰	βασιλικός κουράτωρ του Μαντζικέρτ και της έσω Ιβηρίας ³³⁴¹	ca. 1001-1022 (;) ³³⁴²

³³³⁴ K'art'lis Cxovreba, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 106, έκδ. S. Qaukhchishvili - Katharine Vivian, σ. 1. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 80, 83-84, 87. –M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193. Το Olt'isi ονομάζεται και Uht'ik' ή Uht'ik' ή Olty. Το Karnu-kalaki είναι η Θεοδοσιούπολη. Πρβλ. Ο M.D. Lordkipanidze, *Relations*, σ. 193.

³³³⁵ Η πληροφορία ύπαρξης του συγκεκριμένου στρατιωτικού αξιωματούχου προέρχεται από την γεωργιανή εκδοχή του Τυπικού του Πακουριανού και δεν εμπεριέχεται στην ελληνική. Βλ. M. Tarchnscvili, *Typikon Gregorii Pacuriani*, (CSCO, vol. 144, *Scriptores iberici*, tomus 4), Louvain 1954. –A. Schanidzé, *Kartvelta monasteri Bulgaretši da misi tipikosi. Tipikonis kartuli redakcia*, Tbilisi 1971. Για τις διαφορές του ελληνικού με το γεωργιανό κείμενο βλ. P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 12-19. Ειδικά για την γεωργιανή εκδοχή βλ. στου ίδιου, σ. 117-120.

³³³⁶ Fogg, αρ. 577. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 75.2, σ. 167.

³³³⁷ D.O., αρ. 58.106865. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 75.4, σ. 168, με σχόλια στο επώνυμο του κατόχου.

³³³⁸ Aristakēs Lastiverte'ī, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 123. Τον συγκεκριμένο κριτή, που μετέφερε τους φόρους της περιοχής, συνάντησε στο Χαβτζίτζιν ο Γεωργιανός Iwanē.

³³³⁹ Η σφραγίδα D.O., αρ. 58.106.4959 (βλ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 57.1, σ. 148) του *χαρτουλαρίου* και *βασιλικού κουράτωρος* του Άρτζε Κωνσταντίνου ανάγεται στον 10^ο ή στον 11^ο αι.

³³⁴⁰ Για την συγκεκριμένη οικογένεια βλ. A. Každan, λ. Kataphloron, *ODB*, τομ. 2, σ. 413-414. –V.S. Šandrovskaja, *Pečati Kataflorov*, passim.

³³⁴¹ D.O., αρ. 58.106.5502. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 75.3, σ. 167-168. –N. Oikonomides, *Lead Seals*, αρ. 76, σ. 24 κ.ε. (βλ. κυρίως την φωτογραφία της βούλλας στον αρ. 80). –Του ίδιου, *Τα Βυζαντινά μολυβδόβουλλα ως ιστορική πηγή*, εν *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 62/1 (1987), Αθήνα 1988, σ. 243-244, 252-253. –H. Bartikian, *Κουράτωρ Μαντζικέρτ*, ιδίως σ. 57, 67 κ.ε. Πρβλ. *SBS* 5 (1998), σ.

31.	Λέων Σερβλίας	φορολογικός υπάλληλος, απεσταλμένος του Κωνσταντίνου Μονομάχου στην Ιβηρία-Μεσοποταμία ³³⁴³	μέσα 11 ^{ου} αι.
32.	Ιωάννης	σπαθαροκανδιδάτος, κριτής Χαλδίας, Δερζηνής και χαρτουλάριος του ιβηρικού σεκρέτου ³³⁴⁴	μέσα 11 ^{ου} αι.
33.	Mxit'ar, γιος του K'urt	ύπατος και tanutēr (=άρχων/κύριος οίκου) Ανίου ³³⁴⁵	αρχές δεκαετίας του 1060
34.	Grigor, γιος του Lapastak'	σπαθαροκανδιδάτος και tanutēr Ανίου ³³⁴⁶	αρχές δεκαετίας του 1060
35.	Sargis, γιος του	σπαθαροκανδιδάτος και tanutēr Ανίου ³³⁴⁷	αρχές δεκαετίας

199. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 383, σημ. 19. Παράλληλο τεμάχιο εν Ermitaž, αρ. M-6733, έκδ. V.S. Šandrovskaja, Pečati Kataflorov, σ. 67 (ελλιπής ανάγνωση) –βλ. W. Seibt, εν BZ 91.1 (1998), σ. 287, αρ. 696, έκδ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 427, σ. 89. Θα πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι μία σωζόμενη σφραγίδα ενός συνονόματου αξιωματούχου, που ανάγεται ωστόσο στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι., βρίσκεται στην συλλογή Hatay, αρ. 14390. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Hatay*, αρ. 19, σ. 256-257.

³³⁴² O H. Bartikian, Κουράτωρ Μανζικέρτ, σ. 74, χρονολογεί γύρω στο 1022.

³³⁴³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 476.52. –Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 18.19-20, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 152.30-31. Πρβλ. M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 110-111. Δεν γνωρίζουμε δυστυχώς τον τίτλο και το αξίωμα που έφερε ο Σερβλίας, ο οποίος είχε σταλεί στην νεότευκτη τότε στρατιωτικο-πολιτική περιφέρεια (δουκάτο) Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας-Ανίου, για να διενεργήσει αναγραφή των γαιών των κατοίκων στις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές της αυτοκρατορίας και να καθορίσει τον ανάλογο φόρο. Η οικογένεια Σερβλία ήταν πάντως αρκετά γνωστή κατά τον 11^ο και τον 12^ο αι. Μέλη της υπηρέτησαν ως κριτές και σε άλλες κρατικές υπηρεσίες. Βλ. A. Každan, λ. Serblis, *ODB*, τομ. 3, σ. 1875.

³³⁴⁴ Zacos, αρ. 1796 και 1797. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 37a-b, σ. 72-74. Πρόκειται για την μοναδική, εξ όσων γνωρίζουμε, αναφορά ύπαρξης ιβηρικού σεκρέτου. Η συγκεκριμένη πληροφορία είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς το συγκεκριμένο σεκρέτον ενδεχομένως σχετιζόταν με τις στρατιωτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήσε ο Κωνσταντίνος Μονομάχος στην ευρύτερη περιοχή. Βλ. αναλυτικά M. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, passim. –Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 275-279. Η ακριβής πάντως έδρα του ιβηρικού σεκρέτου δεν είναι γνωστή. O J.-Cl. Cheynet, ό.π., σ. 74, πιθανολογεί ότι βρισκόταν στην Τραπεζούντα, επειδή ο Ιωάννης ήταν ταυτόχρονα και κριτής του θέματος Χαλδίας-Δερζηνής (η συγκεκριμένη πόλη αποτελούσε διοικητικό κέντρο του συγκεκριμένου θέματος).

³³⁴⁵ H.A. Orbeli, *Corpus*, αρ. 106, σ. 37. –K.Y. Basmadjean, *Inscriptions*, αρ. 23. –N. Sargisean, *Telagrut'iwink*, σ. 120. –S.A. Avagyan, *Recherches épigraphiques* (στα ρωσικά), Erevan 1986, σ. 26 κ.ε. –H. Bartikian, L'enoikion à Byzance et dans la capitale des Bagratides, Ani, à l'époque de la domination byzantine (1045-1064), *REA* (n.s.) 6 (1969), σ. 293. –J.-P. Mahé, Ani, σ. 407. –C. Holmes, East, σ. 54.

³³⁴⁶ Βλ. ανωτ., σημ. 3345.

³³⁴⁷ Βλ. ανωτ., σημ. 3345.

	Artawazd		του 1060
36.	Ανώνυμος	Βυζαντινός διοικητής αγνώστου φρουρίου πλησίον της Αγίας Μαρίας (αρμ. Surmari) ³³⁴⁸	ca. 1064

³³⁴⁸ Ibn al-Athīr, σ. 153. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην κατάκτηση της συγκεκριμένης αλλά και άλλων πόλεων της ευρύτερης περιοχής από τα σουλτανικά στρατεύματα το 1064. Για τις υπόλοιπες αναφέρει ωστόσο (σ. 154) ότι διοικούνταν από Γεωργιανούς και διέθεταν γεωργιανά στρατεύματα.

Β. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΒΑΑΣΠΡΑΚΑΝΙΑΣ

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΑΝΤΖΙΚΕΡΤ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΙΚΕ - ΑΡΚΕΡΑΒΟΥ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΠΕΡΚΡΙ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΖΕΣΙΟΥ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΓΩΤΩΡΩΖ - ΕΛΑΒΑΚΗΣ

Β.1. Δούκες-κατεπάνω-«άρχοντες»-στρατηγοί³³⁴⁹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
37.	Νικηφόρος ο Σ....	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός του Ματζικέρτε (sic) ³³⁵⁰	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
38.	Βασίλειος Αργυρός	πατρίκιος και κατεπάνω (;) Βασσπρακανίας ³³⁵¹	ca. 1021-1022
39.	Νικηφόρος Κομνηνός	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω (;) Βασσπρακανίας ³³⁵²	ca. 1022-1026

³³⁴⁹ Για τους διοικητές του *θέματος*, ειδικά κατά την περίοδο 1022-1034, βλ. K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 148-150, 182-183. –Του ίδιου, *Gosudarstva*, σ. 179 κ.ε., 213 κ.ε. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Vaspurakan*, σ. 92 κ.ε. (και εν *Viz. Vrem.* 38 [1977], σ. 80 κ.ε., 93). –Της ίδιας, *Zona*, σ. 85. –V.S. Šandrovskaja, *Femy Vaspurakan*, σ. 152 κ.ε. –V.P. Stepanenko, *Vaspurakana*, σ. 72 κ.ε. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 93. –I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 42-43. Σφραγίδα της συλλογής Fogg, αρ. 1106, έκδ. *D.O. Seals IV*, αρ. 77.1, σ. 171, ανήκε σε κάποιον Στέφανο, «αρχιεπίσκοπο του Κατεπάνω Βασσπρακανίας». Η ερμηνεία που έχει δοθεί από τους εκδότες της γι' αυτήν την αξιοπερίεργη αναφορά είναι ότι ο όρος «Κατεπάνω» δεν αναφέρεται σε αξίωμα αλλά σε πόλη της περιοχής της Βασσπρακανίας (αρμ. *Kateranc'*), στις νοτιοανατολικές ακτές της λίμνης Βαν, η οποία διέθετε αυτήν την ονομασία (βλ. M. Thierry, *Vaspurakan*, σ. 161 [χάρτης], 167-168) και προφανώς αποτελούσε την έδρα του συγκεκριμένου αρχιεπισκόπου. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85, επισημαίνει την ύπαρξη ενός διοικητή της περιοχής (Μιχαήλ, *δουξ* Βασσπρακανίας), χωρίς όμως να δίνει περισσότερα στοιχεία και χρονολογίες. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. της ίδιας, *Vaspurakan*, σ. 85 κ.ε.

³³⁵⁰ D.O., αρ. 55.1.3445. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 67.1, σ. 156-157. Το επίθετο του κατόχου θα μπορούσε να είναι «Σάρας» ή «Σαρασίτης» ή σλαβικής προέλευσης («Σδρα...»). Το Μαντζικέρτ ενδεχομένως υπαγόταν στις αρχές του 11^{ου} αι. στο *κατεπανάτο* Ιβηρίας. Βλ. σχετικά ανωτ., σ. 142 κ.ε.

³³⁵¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.6-7. Πρβλ. J.-F. Vannier, *Argyroi*, αρ. 12, σ. 39-41. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 38, 85. Ο ίδιος αξιωματούχος διατέλεσε μάλλον και *στρατηγός* Θράκης. Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 51, σ. 59-60.

³³⁵² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.8-10. –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 38-39, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 29-30. Εσφαλμένα η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85, τον αναφέρει ως *πρωτοβεστιάριο*. Για τον ίδιο και την δράση του στην περιοχή (που κατέληξε στην τύφλωσή του) πρβλ. K. Βαρζόξ, *Γενεαλογία*, τομ. Α', σ. 39-41. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 364 κ.ε.

40.	Θεοφύλακτος Δαλασσηνός	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Ασπρακανίας (sic) ³³⁵³	μετά το 1025/26
41.	Pavlin (sic)	σπαθαροκανδιδάτος και κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁵⁴	πριν το 1034 (;)
42.	Ισαάκιος Κομνηνός	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁵⁵	πριν το 1032 (;) ³³⁵⁶
43.	Στέφανος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κατεπάνω Βασπρακανίας (sic) ³³⁵⁷	πριν το 1032 (;)
44.	Νικόλαος Χρυσέλιος	πατρίκιος και κατεπάνω Βασπρα- κανίας ³³⁵⁸	ca. 1032-1033 (;)
45.	Νικήτας Πηγονίτης	πατρίκιος και κατεπάνω Βασπρα-	ca. 1033-1034 (;)

³³⁵³ Kimps, αρ. 218. –Zacos, αρ. 141. –Ermitaž, αρ. M-1766. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 50, σ. 94-95. Οι σφραγίδες δεν αναφέρουν τον τίτλο του. Βλ. όμως J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 83. Μολυβδόβουλλο του ίδιου μάλλον αξιωματούχου εν I. Barnea, *Sigillii bizantine*, σ. 171 κ.ε., αρ. 2 (*πρωτοσπαθάριος και στρατηγός*). Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 183. Για τον ίδιο βλ. αρ. πίνακα 4.

³³⁵⁴ H V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85, επισημαίνει την ύπαρξη αυτού του αξιωματούχου, αλλά δεν δίνει περαιτέρω στοιχεία και χρονολογίες. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. της ίδιας, Vasprakan, σ. 85 κ.ε. Η χρονολόγηση που προτείνουμε βασίζεται αποκλειστικά στον τίτλο του αξιωματούχου.

³³⁵⁵ J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Comnènes*, σ. 55, κείμεν. και σημ. 5 (ανέκδοτη βούλλα της παλαιάς συλλογής Zacos). Για τον ίδιο βλ. και αρ. πίνακα 8.

³³⁵⁶ O J.-Cl. Cheynet, ό.π., σ. 55, χρονολογεί πριν το 1057, θεωρώντας προφανώς ότι πρόκειται για τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό (1057-1059), πράγμα αρκετά πιθανό. Αν λάβουμε ωστόσο υπόψη την τιτλοφορία των διοικητών του κατεπάνω Βασπρακανίας στα μέσα του 11^{ου} αι., θα πρέπει να τοποθετήσουμε την σφραγίδα αρκετά νωρίτερα. Δεν αποκλείεται μάλιστα ο κάτοχός της να μην ταυτίζεται με τον γνωστό Ισαάκιο Κομνηνό και να πρόκειται για κάποιο άλλο συνονόματο μέλος της οικογένειας. O πρωτοσπαθάριος εξάλλου Νικηφόρος Κομνηνός υπήρξε ο δεύτερος κατά σειρά Βυζαντινός διοικητής της Βασπρακανίας στα τέλη της βασιλείας του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.6-10, και ειδικά για τον ίδιο Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τομ. Α', σ. 39-41.

³³⁵⁷ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1046, σ. 456 (χρονολόγηση στα μέσα του 11^{ου} αι.). O συγκεκριμένος αξιωματούχος ταυτίζεται σύμφωνα με κάποιους (βλ. π.χ. I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 43, αλλά μάλλον και τον G. Zacos, αν λάβουμε υπόψη την χρονολόγησή του) με τον συνονόματο κατεπάνω Βασπρακανίας Λειχούδη. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου έφεραν οι προγενέστεροι του Λειχούδη διοικητές της Βασπρακανίας, ενώ ο τελευταίος υπήρξε πατρίκιος. Δεν είναι λοιπόν απίθανο η βούλλα να ανήκε σε κάποιον άλλο, άγνωστο σε μας, αξιωματούχο.

³³⁵⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 388.38 κ.ε. Βλ. και Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, αρ. 83, όπου ο συγγραφέας παροτρύνει τον γιο του Vahram να εκστρατεύσει κατά του κατακτητή Νικολάου Βουλγάρου. O τελευταίος ταυτίζεται μάλλον με τον Χρυσέλιο, εφόσον ως «Βούλγαρος» χαρακτηρίζεται και από τον Σκυλίτζη. Πρβλ. και H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 91-92. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 365 (με μεταγενέστερη χρονολόγηση στα 1034-1035).

	(ή Πηγωνίτης)	κανίας ³³⁵⁹	
46.	Καβάσιλας ³³⁶⁰	πατρίκιος (;) και κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁶¹	ca. 1034-1035 (;)
47.	Γεώργιος Μανιάκης ³³⁶²	πατρίκιος και κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁶³	ca. 1036-1037 (;) ³³⁶⁴
48.	Gandgi	στρατηγός του Περκρί (;) ³³⁶⁵	πριν το 1036 (;)
49.	Tačat, γιος του Gandgi	στρατηγός του Περκρί (;) ³³⁶⁶	μετά το 1036
50.	Νικόλαος Μυρελαΐτης (;) ³³⁶⁷	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Αρτζεσίου ³³⁶⁸	μετά το 1037
51.	Χριστόφορος ο Λυ[...]ουνίτης (;) ³³⁶⁹	πρωτοσπαθάριος, ύπατος και στρατηγός Αρτζικέ και Αρκεράβου ³³⁷⁰	ca. 1030-1071 (;)

³³⁵⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 388.44 κ.ε. Πρβλ. C. Holmes, *Basil II*, σ. 365.

³³⁶⁰ Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος ταυτίζεται συχνά με τον Κωνσταντίνο Καβάσιλα, *πατρίκιος* και *δούκα της Λύσσεως* κατά το 1042. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 418.35-40, 422.22-23. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 146, 147, σημ. 44.

³³⁶¹ Aristakēs Lastiverte'ī, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 48, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 39.

³³⁶² Για τον ίδιο βλ. και αρ. πίνακα 231, 239.

³³⁶³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 397.49-51 («άρχων Άνω Μηδίας και Βασπρακανίας»). Σώζεται ωστόσο και σφραγιστικό υλικό: Künker 20, αρ. 1089 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 189. Το ίδιο μολυβδόβουλλο εν Münz Zentrum 73, αρ. 2056 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 146. Παράλληλο τεμάχιο εν Ermitaž, αρ. M-5010. Βλ. V.S. Šandrovskaja, Femy Vaspurakan, αρ. 1, σ. 155 κ.ε. (ελλιπής ανάγνωση) και SBS 6 (1999), σ. 106. Βλ. επίσης Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 273, σ. 263-264 (παράλληλο τεμάχιο συλλογής Seibt με την Θεοτόκο αντί του Αγίου Γεωργίου στον εμπροσθότυπο). -Spink 135, αρ. 274 (παράλληλο τεμάχιο συλλογής Zacos). Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Vaspurakan, σ. 155-156. -I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 43. -Του ίδιου, *Corpus II*, σ. 272. -Chr. Stavrakos, Unpublizierte Bleisiegel der Familie Maniakes: Der Fall Georgios Maniakes, SBS 8 (2003), σ. 104. Σχόλια για τον διορισμό του Μανιάκη στην Βασπρακανία εν G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 238-239. -Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 38.

³³⁶⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 397.49-51. Οι Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, ό.π., χρονολογούν στην δεκαετία του 1050 με αρχές δεκαετίας του 1060, αλλά οι πληροφορίες του Σκυλίτζη και ο τίτλος του *πατρικίου* που έφερε ο κάτοχος της βούλλας παραπέμπει σαφώς σε προγενέστερη περίοδο. Πρβλ. εξάλλου SBS 3 (1993), σ. 189 (χρονολόγηση στα 1034/1037). -SBS 6 (1999), σ. 106 (χρονολόγηση στο 1035). -Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 35 (χρονολόγηση στο 1035). -V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85 (1035-1036/37). -V.S. Šandrovskaja, Femy Vaspurakan, σ. 153, 155 (1035-1036/37).

³³⁶⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 61. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 312.

³³⁶⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 61. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, Vaspurakan, εν VV 38 (1977), σ. 88. -Της ίδιας, *Peremeny*, σ. 77. -Της ίδιας, *Military Districts*, σ. 312. -Της ίδιας, *Structure*, σ. 27.

³³⁶⁷ Οι εκδότες του μολυβδόβουλλου (βλ. *Seyrig*, αρ. 168, σ. 123) προτείνουν επίσης και την ανάγνωση «[Α]μυρ[τ]ζ[αντά(ριος)] ή «Μυρ[τ]αήτ(ης)».

³³⁶⁸ *Seyrig*, αρ. 168, σ. 123.

52.	Μιχαήλ Αποκάπης	βεστάρχης και δούξ Βασπρακανίας ³³⁷¹	ca. 1033-1066, ίσως αρχές δεκαετ. του 1040
53.	Στέφανος Λειχούδης	πατρίκιος και άρχων/κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁷²	ca. 1045/46
54.	(Ραδομηρός) Ααρών ³³⁷³	πατρίκιος, ανθύπατος, βέστης και άρχων/ κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁷⁴	ca. 1047-1049
55.	Γρηγόριος Αρσακίδης (ή Pahlavuni ή Μάγιστρος) ³³⁷⁵	μάγιστρος, επί του κοιτόνος, δούξ Βασπρακανίας και του Ταρόνος ³³⁷⁶	ca. 1051

³³⁶⁹ SBS 5 (1998), σ. 44. Ο V. Laurent, Sceau de Christophore, σ. 452 κ.ε., είχε αποδώσει αρχικά το όνομα του κατόχου της σφραγίδας ως «Χριστόφορος ο (Δ)υ[οβ]ουνι(ώτης)».

³³⁷⁰ V. Laurent, Sceau de Christophore, σ. 452 κ.ε. Πρβλ. όμως SBS 5 (1998), σ. 44. Βλ. και K.N. Yuzbašian, Novye dannye, σ. 68-69. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Militaty Districts, σ. 312. –Της ίδιας, Districts, σ. 27. –W. Seibt, Miscellen, στήλ. 641.

³³⁷¹ Moskva, πρώτη σειρά, αρ. 49. Βλ. G. Schlumberger, Sigillographie, σ. 431-432, αρ. 2. –N.P. Lihačev, IZIGI, pl. VII, αρ. 2. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Collection Zacos, σ. 94 (Μιχαήλ Α.....). Ο G. Schlumberger, ό.π., ανέγνωσε μόνο το όνομα του συγκεκριμένου αξιωματούχου στην επιγραφή της σφραγίδας του και πρότεινε την χρονολόγηση της τελευταίας στον 10^ο αι., ισχυριζόμενος ότι ο Μιχαήλ υπήρξε υποτελής τρόπον τινά στην αυτοκρατορία τοπάρχης της Βασπρακανίας. Η συγκεκριμένη άποψη θα πρέπει να απορριφθεί. Ο I. Jordanov, Corpus I, σ. 43-44, χρονολογεί στην δεκαετία του 1040. Επισημαίνουμε σφραγίδα κάποιου Μιχαήλ Αμιρά στην δημοπρασία Essen 82, αρ. 571 –βλ. W. Seibt, en BZ 95.2 (2002), σ. 880, αρ. 3677. Ο J.-Cl. Cheynet, Apport, σ. 56 κ.ε., επισήμανε ωστόσο πλέον ορθά το ονοματεπώνυμο «Μιχαήλ Α.....» θα πρέπει να αποδοθεί ως «Μιχαήλ Αποκάπης», καθώς εξέδωσε το προαναφερθέν παράλληλο τεμάχιο του ίδιου αξιωματούχου από την συλλογή Moskva, η επιγραφή του οποίου διαβάζεται με ευκολία. Η χρονολόγηση του τελευταίου μολυβδόβουλλου στο δεύτερο τρίτο του 11^{ου} αι. είναι δική του. Ο A.G.C. Savvides, Apocapes, σ. 97, ισχυρίζεται ότι ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 51, δίνει την πληροφορία ότι ο Ρωμανός Αργυρός κατέστησε τον Μιχαήλ Αποκάπη δούκα Ιβηρίας, αλλά ο Ματθαίος αναφέρει απλώς ότι ο τελευταίος υπηρέτησε απλώς τον «Γεωργιανό» κουροπαλάτη Dawit'. Για τον Μιχαήλ Αποκάπη βλ. G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, σ. 136, σημ. 7, 197, 199, 202, 277, 990. Ο ίδιος υπηρέτησε και στην Έδεσσα. Βλ. κατωτ., σ. 586, σημ. 3587.

³³⁷² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 446.80.82 (πατρίκιος και άρχων). –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 74 (κατεπάνω). Εσφαλμένα ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 33.24, αναφέρει ότι ο Λειχούδης ήταν «περιεζωσμένος της Συρίας». Γενικότερα πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Οργανωτικά μέτρα, σ. 97, 115. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Zona, σ. 39-40, 48, 85.

³³⁷³ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 15, 88, 207.

³³⁷⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 448.51-52 (βέστης και άρχων). –G. Zacos, Seals II, αρ. 352, σ. 207 (πατρίκιος, ανθύπατος και κατεπάνω). Πρβλ. Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία, τομ. Β', σ. 522-523. –Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Οργανωτικά μέτρα, σ. 98-101, 119.

³³⁷⁵ Βλ. και αρ. πίνακα 67, 85, 155.

³³⁷⁶ Γρηγ. Pahlavuni, Επιστολές, έκδ. Κ'. Κ' onstaneanc', αρ. 67, σ. 148. –H. Bartikian, Otbetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuni sirijскому katolikosu, PPS 7 (70) (1962), σ. 162. –K.N. Yuzbašian, Ekskursija v armjanskoj nadpisi 1051g, PPS 23 (86) (1971), σ. 104. Πρβλ. H. Bartikian,

56.	Γεώργιος Μονομαχάτος	πατρίκιος και κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁷⁷ βέστης και κατεπάνω ³³⁷⁸	ca. 1052-1065
57.	Θεόδωρος, γιος του Ααρών ³³⁷⁹	ανθύπατος πατρίκιος και κατεπάνω Βασπρακανίας (;) ³³⁸⁰	ca. 1055 (·)
58.	Βασίλειος Αποκάπης	πατρίκιος και στρατηγός Μαντζικέρτ ³³⁸¹ βεστάρχης και κατεπάνω Βασπρακανίας ³³⁸²	ca. 1054 ca. 1055-1058 ή ca. 1060-1064 ³³⁸³

Αρμενικές πηγές, σ. 90. Για σφραγιστικό υλικό βλ. D.O., αρ. 55.1.2940 και 55.63.7.2379, έκδ. W. Seibt, Άρσακίδης/Aršakuni, αρ. 1, σ. 350-351 (ca. 1050-1058). –D.O. Seals IV, αρ. 76.2, σ. 169. Πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 111. –Seyrig, αρ. 40, σ. 43-44. –J.-Cl. Cheynet, Arméniens, σ. 73, σημ. 32. Για περαιτέρω πληροφορίες βλ. επίσης αρ. πίνακα 67, όπου και πλήρεις παραπομπές. Για την χρονολόγηση βλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85. –Της ίδιας, Vaspurakan, εν *Viz. Vrem.* 38 (1977), σ. 93. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39. Σε επιστολές του ο Γρηγόριος αναφέρει ότι διατέλεσε (ή διατελούσε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους) κατεπάνω ή δουξ ή «πιτιάξης» της Βασπρακανίας, της Μεσοποταμίας, του Ταρών, της Δερζηνής, του Αρτζεσίου, του Μαντζικέρτ και του Περκρί. Τα τρία τελευταία φρούρια υπάγονταν στο κατεπάνω Βασπρακανίας. Βλ. H. Bartikian, ό.π., σ. 88-89.

³³⁷⁷ Seibt, αρ. 225 (τεμάχιο που αποκτήθηκε από την δημοπρασία Myers, αρ. 10). Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 273, σ. 156. Παράλληλα τεμάχια εν Spink 135, αρ. 274 («Μαρινιάκης»)· πρβλ. σχετικά W. Seibt, εν *BZ* 93.1 (2000), σ. 397, αρ. 1536a. –Ermitaž, αρ. M-5016. Βλ. V.S. Šandrovskaja, Femy Vaspurakan, σ. 156. –I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 43 (εσφαλμένη αναφορά του επιθέτου ως «Μονομάχος»). –Του ίδιου, *Corpus II*, σ. 297 (ορθή αναφορά του επιθέτου).

³³⁷⁸ Ermitaž, αρ. M-8415. Βλ. V.S. Šandrovskaja, Nekotorye, αρ. 3, σ. 36. –Της ίδιας, Sfragistika, αρ. 726. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 105, 144. Ο Μονομαχάτος υπήρξε αργότερα μάγιστρος και δουξ (βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 472, σ. 296-297) και κατόπιν τοποθετήθηκε στο Δυρράχιο ως πρωτοπρόεδρος. Βλ. Ermitaž, αρ. M-6118, έκδ. V.S. Šandrovskaja, ό.π., αρ. 2. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 105.

³³⁷⁹ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 68.

³³⁸⁰ O J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 94, επισημαίνει την ύπαρξη ενός αξιωματούχου, του οποίου σώζεται, κατά τον ίδιο, μία σφραγίδα ιδιωτικής συλλογής, αλλά δεν δίνει περαιτέρω πληροφορίες. Ενδεχομένως ωστόσο να πρόκειται για παρανόησή του, καθώς λίγο παραπάνω (σ. 93) αναφέρει τον (Ραδομηρό) Ααρών μόνο ως βέστη και κατεπάνω Βασπρακανίας, ενώ ο τελευταίος υπήρξε πατρίκιος, ανθύπατος, βέστης και κατεπάνω. Ίσως λοιπόν να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

³³⁸¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 462.61-62. Βλ. και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 35.10 κ.ε. –Aristakēs Lastivert'e, έκδ. M. Canard - H. Berbérian, σ. 82-87, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 100 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 87. Ως πατρίκιος και στρατηγός αναφέρεται σε σφραγίδα του της συλλογής Θεσσαλονίκης, αρ. 89. Βλ. Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39, όπου πραγματοποιείται και ανασκόπηση της σταδιοδρομίας του. Για τον cursus honorum του βλ. και V.P. Stepanenko, Vasila Apukapa, σ. 27 κ.ε. Για τον ίδιο βλ. και αρ. πίνακα 219.

³³⁸² Ermitaž, αρ. M-2897. –Shoumen, αρ. 394. –Silistra, αρ. 77. –Σφραγίδα άγνωστης βουλγαρικής ιδιωτικής συλλογής. –Spink 132, αρ. 116. –Spink 135, αρ. 275. Οι σφραγίδες των βουλγαρικών συλλογών προέρχονται από την περιοχή του κάτω Δούναβη. Για τις εκδόσεις τους βλ. V.S. Šandrovskaja, Femy Vaspurakan, αρ. 2, σ. 157-160. –Της ίδιας, *Fourth International Symposium on Armenian Art*, Erevan 1985, σ. 77. –I. Jordanov, Vizantijski olovni pečati ot Pliska, *Pliska-Preslav* 5 (1992), αρ. 6. –

59.	Παγκράτιος (Vxkac'i;)	δουξ Βασπρακανίας ³³⁸⁴	ca. 1059
60.	Βασίλειος	ύπατος και στρατηγός Γωτωρώζ και Ελαβάκης (sic) ³³⁸⁵	ca. 1050-1075 (·)
61.	Ανώνυμος	στρατηγός Μαντζικέρτ ³³⁸⁶	ca. 1071

Του ίδιου, Pečatite na Apokar, σ. 107, εικ. 2. –Του ίδιου, *Corpus I*, αρ. 14.1, σ. 43-44. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 40-42, σ. 56. –M. Grünbart, Apokapes, σ. 35-36. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 397, σημ. 93. –I. Jordanov, Paradounanov, σ. 66. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39. Βλ. επίσης αρ. πίνακα 219.

³³⁸³ Βλ. SBS 6 (1999), σ. 106 (χρονολόγηση στα 1060-1064/65). –I. Jordanov, Paradounanov, σ. 66 (πριν το 1064/65). –Του ίδιου, I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 43. Είναι όμως πολύ πιθανόν ότι ο Αποκάτης τιμήθηκε με τον τίτλο του *βεστάρχη* για την επιτυχή άμυνα που προέβαλε στο Μαντζικέρτ το 1054 εναντίον των Τούρκων και ανέλαβε αμέσως μετά την διοίκηση του *κατεπανάτου* Βασπρακανίας. Ο Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39, ανάγει εξάλλου την ανάληψη της τελευταίας ανάμεσα στα 1055-1058 και επισημαίνει ορθά το συνημμένο βιβλιογραφικό σημείωμα στην διαθήκη του Ευστ. Βούλα, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.17, όπου ο Αποκάτης αναφέρεται ως *μάγιστρος* <και *δουξ*> του Παραδούναβι (4 Απριλίου 1059). Ενδεχομένως μάλιστα ο Αποκάτης να ασκούσε την διοίκηση της Βασπρακανίας ήδη κατά το 1054. Σύμφωνα πάντως με τον Smbat Sparapet, σ. 25, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος τίμησε τον Αποκάτη για την άμυνά του, οπότε η ανάληψη της αρχής κατά το 1055 είναι πιο πιθανή.

³³⁸⁴ Ευστ. Βούλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.17-18: «δουκῶντος (...) Παγκρατίου Βασπρακα(νίας)», σχόλια σ. 42-43, αρ. 11 (δεν απαντά στην αγγλική μετάφραση του κειμένου από τον S. Vryonis, σ. 272). Βλ. επίσης τον κολοφόνα του χειρόγραφου κώδικα («Παγκρατίου Βασπρακα») εν H. Omont, *Fascimilés*, σ. 100-101. –N. Benešević, *Tri nadpisi*, σ. 16. Ενδεχομένως να πρόκειται για τον *δούκα* *Ανίου* Παγκράτιο Vxkac'i, όπως υποθέτει εμμέσως ο H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 195, αλλά και ο H. Bartikian, *Magistros Bagarat*, σ. 261. Βλ. αρ. πίνακα 19. Για τις πληροφορίες της «*Διαθήκης*» του Βούλα σχετικά με τους διοικητές της ευρύτερης περιοχής πρβλ. και K.N. Yuzbašian, *Zaveščanie*, σ. 73 κ.ε. Βούλλα της συλλογής D.O., αρ. 55.1.2613, έκδ. εν D.O. *Seals IV*, αρ. 76.5, σ. 170, ανήκε σε κάποιον Πανκράτιο, *πρωτοσπαθάριο* και *στρατηγό* Ταρώνος. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 444.24, 448.44-45, αναφέρεται στον *άρχοντα* Ιβηρίας και Αβασγίας Παγκράτιο (αρμ. Bagrat ή Bagarat) επί Κωνσταντίνου Μονομάχου, αλλά οπωσδήποτε δεν πρόκειται για το συγκεκριμένο πρόσωπο, που υπήρξε στην πραγματικότητα βασιλεύς της Γεωργίας ή Αμπχαζίας. Ο τελευταίος, Bagrat Δ' (1027-1072), ήταν γιος του βασιλέα Giorgi A' (1014-1027) και της Mariam. Η τελευταία εξασφάλισε με προσωπικό της ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη (ca. 1032) μία συνθήκη ειρήνης και τον τίτλο του *κουροπαλάτη* για τον γιο της Παγκράτιο. Βλ. W.E.D. Allen, *A History of the Georgian People from the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, London 1932, σ. 87-88. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 156 κ.ε. –K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris 1980, σ. 158. –M.D. Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XIIth Centuries*, Tbilisi 1987, σ. 58 κ.ε. –K.-P. Todt, Kaiserin Theodora, σ. 159. Για την βασιλεία του Bagrat Δ' βλ. Aristakēs Lastivertc'i, *αγγλ. μτφρ.* R. Bedrosian, σ. 60. –K'art'lis Cxovreba, *αγγλ. μτφρ.* R. Bedrosian, σ. 102-105. –Βίος Giorgi Mt'ac'mideli (Vita S. Georgii Hagioritae), έκδ. P. Peeters, *Histoires*, σ. 101 κ.ε. Πρβλ. επίσης W.E.D. Allen, *ό.π.*, σ. 87 κ.ε. –M.D. Lordkipanidze, *ό.π.*

³³⁸⁵ Münzkabinett-Wien, αρ. 694. Βλ. W. Seibt, *Miszellen*, αρ. 3, στήλ. 638-642. –K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 68-69. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 306, σ. 290-291 (σχόλια Olga Karagiorgou, εν BZ 99.2 [2006], σ. 697). Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 121. Το Γωτωρώζ (Kotoroc'berd) και η Ελαβάκη (Albak) βρίσκονταν στα νοτιοανατολικά σύνορα του Waspurakan, βορείως των πηγών του ποταμού Στράγνα (Zāb al-a'lā). Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 170 (και χάρτης). –H.M.V. Hovhannēsean, «*Τα φρούρια της Αρμενίας*» (στα αρμεν.), Venecia 1970, σ. 314 κ.ε. (βλ. και τον χάρτη του στις σ. 252-253). –W. Seibt, *ό.π.*, στήλ. 639. –K.N. Yuzbašian, *Novye dannye*, σ. 67-68. –Του ίδιου, *Administration*, σ. 182-183. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 312. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 38. –Της ίδιας, Waspurakan, εν VV 38 (1977), σ. 91 (χάρτης).

Β.2. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
62.	Γεώργιος Δρόσος	υπογραμματεύς του κατεπάνω Βα- ασπρακανίας Ραδομηρού Λαρών ³³⁸⁷	ca. 1049
63.	Κωνσταντίνος	ταξίαρχος (sic) του Μωξηγάζ (αρμ. Mokk') ³³⁸⁸	μέσα 11 ^{ου} αι.

³³⁸⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 114.18. Βλ. γενικότερα και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 697.-8-9. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 145.7 κ.ε.

³³⁸⁷ Ιω. Σκυλίτσης, σ. 454.12-13. Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. αρ. πίνακα 168.

³³⁸⁸ W. Seibt, Ταξίαρχος Μωξηγάζ, σ. 145 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 139, σημ. 5. Το Mokk' ήταν μία περιφέρεια στα νότια της λίμνης Βαν.

Γ. ΘΕΜΑ ΤΑΡΩΝ(ΟΣ)

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΑΣΟΥΝ
- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΣΘΙΑΝΗΝΗΣ

Γ.1. Κατεπάνω-στρατηγοί-«πρίγκιπες»

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
64.	Μαριανός	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Ταρώνς (;) ³³⁸⁹	αρχές 11 ^{ου} αι.
65.	Πανκράτιος (sic)	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός του Ταρών ³³⁹⁰	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
66.	Λέων	στρατηγός του Ταρώνς (;) ³³⁹¹	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;)
67.	Γρηγόριος Αρσακίδης (ή Pahlavuni ή Μάγιστρος) ³³⁹²	μάγιστρος, επί του κοιτόνος, δουξ Βασσπρακανίας και του Ταρώνς ³³⁹³	ca. 1051

³³⁸⁹ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 332, σ. 170-171. Η ανάγνωση «Ταρώνος» είναι αβέβαιη. Οι N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 200, προτείνουν «Χαρσιανού» αντί «Ταρώνος».

³³⁹⁰ D.O., αρ. 55.1.2613. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 76.5, σ. 170. Πρβλ. N. Oikonomides, *Listes*, σ. 356, σημ. 382. –Του ίδιου, *Frontière orientale*, σ. 293, σημ. 49. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 338, σημ. 22.

³³⁹¹ V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Military Districts*, σ. 311. –Της ίδιας, *Structures*, σ. 27 (με προβληματικές παραπομπές).

³³⁹² Βλ. και αρ. πίνακα 55, 85, 155.

³³⁹³ D.O., αρ. 55.1.2940 και 55.63.7.2379. Βλ. W. Seibt, *Αρσακίδης/Aršakuni*, αρ. 1, σ. 350-351. – D.O. *Seals IV*, αρ. 76.2, σ. 169. Πρβλ. SBS 6 (1999), σ. 111. –Seyrig, αρ. 40, σ. 43-44. –J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73, σημ. 32. Βλ. επίσης Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, έκδ. Κ'. Κ' onstaneanc', αρ. 67, σ. 148, έκδ. H. Bartikian, *Otbetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuni sirijскому katolikosu*, PPS 7 (70) (1962), σ. 162: «Γρηγόριος Μάγιστρος Aršakuni δουξ του Waspurakan και του Tarōn» (στα αρμενικά). Η επιστολή αρ. 13, τον αναφέρει μόνο ως διοικητή του Ταρών. Ο ίδιος γράφει σε αυτή αλλά και στην υπ' αρ. 25 ότι εκλιπάρησε τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο να τον απαλλάξει από την υπηρεσία του, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Πρβλ. σχετικά H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 89-90. Βλ. επίσης την επιγραφή από τον ναό του Calkajor (ή Keč'afouyk'): «(...) επί του αγίου αυτοκράτορος βασιλέως Κωνσταντίνου Μονομάχου, αυτό το χρυσόβουλλο εστάλη για τον ισχυρό και εξαιρετικά θαρραλέο Γρηγόριο Μάγιστρο, Αρσακίδη και Χαϊκαζιάν, kitawnk' (=«κοιτώνιτη», δηλαδή επί του κοιτόνος) και tuk (=δούκα) του Waspurakan και του Tarōn (...)» (στα αρμενικά). Βλ. Κ'. Κ' onstaneanc', *Vimakan Taregir*, αρ. 14, σ. 23. –L.G. Χαč'erean, *Grigor Pahlawuni*, σ. 144. –K.N. Yuzbašian, *Ekskursija v armjanskoj nadpisi 1051g*, PPS 23 (86) (1971), σ. 104-105. Για την προηγούμενη ελληνική απόδοση

68.	Θεόδωρος, γιος του Λαρών ³³⁹⁴	«πρίγκιπας» (=δουξ ή κατεπάνω) του Ταρών ³³⁹⁵	ca. 1055
69.	Iwanē, γιος του Λιπαρίτη	στρατηγός της Ασθιανηνής (;) ³³⁹⁶	μέσα δεκαετίας του 1050
70.	Ελίναγος (;) ³³⁹⁷	μάγιστρος και κατεπάνω του Ταρών (;) ³³⁹⁸	μέσα ή β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;)
71.	Βήκεν ³³⁹⁹	ανθύπατος πατρίκιος και στρατηγός του Σασούν ³⁴⁰⁰	ca. 1050-1075 (;)
72.	T'ornik Mamikonean	«πρίγκιπας» του Sasun (=στρατηγός του Σασούν ή κατεπάνω του Ταρών;) ³⁴⁰¹	ca. 1058-1074
72β.	Čordvanēl' (ελλ. Τζουρβανελής;)	νοβελίσσιμος, «πρίγκιπας» του Ταρών και των Αρμενίων ³⁴⁰²	ca. 1074-1127

του αποσπάσματος βλ. σχετικά H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 134. Ο K.N. Yuzbašian, *Gosudarstva*, σ. 178, χρονολογεί την επιγραφή στα 1051-1054, ενώ οι W. Seibt, Άρσακίδης/Aršakuni, σ. 350 και H. Bartikian, ό.π. –Του ίδιου, Οικονομική πολιτική, σ. 444, κάνουν λόγο για το έτος 1051. Ο Αρμένιος βασιλεύς Κακίκιος (αρμ. Χαč'ik) αποκαλεί τον Γρηγόριο σε μία επιστολή του κύριο της Βαασπρακανίας, του Ταρών, του Μαντζικέρτ, του Ατəš, του Περκρί και της Μεσοποταμίας καθώς και *μάγιστρο*, *βέστη* και *δούκα*. Βλ. Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, σ. 213. Γενικότερα πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85.

³³⁹⁴ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 57.

³³⁹⁵ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 110. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 180.

³³⁹⁶ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 122. Η περιφέρεια Hastēank' ή Hastēnk (ελλ. Ασθιανηνή) βρισκόταν στο δυτικό Ταρών, ανάμεσα στην Μους και το Ασμόσατον. Ο Aristakēs αναφέρει ότι το σημαντικό φρούριο Erizay awan ή Erēz είχε παραχωρηθεί στην συγκεκριμένη περιοχή στον Iwanē ως τόπος κατοικίας. Ο Iwanē διέθετε ωστόσο και στρατιωτικές δυνάμεις, όπως διαφαίνεται καθαρά από την μετέπειτα δράση του.

³³⁹⁷ Σύμφωνα με παρατήρηση του H. Bartikian, *Γαβράδες*, σ. 33, το όνομα *Ελίναγος* είναι η ορθότερη μορφή του *Ελεμάγος* που απαντά στον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 364.70 κ.ε.

³³⁹⁸ D.O., αρ. 47.2.197. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 76.3, σ. 169-170, όπου και σχόλια για το ασυνήθιστο όνομα του συγκεκριμένου αξιωματούχου.

³³⁹⁹ Σφραγίδες μελών της οικογένειας των Βηκενίων εν I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 95-97.

³⁴⁰⁰ Ermitaž, αρ. M-2837. Βλ. B.A. Pančenko, *Kolekcii*, αρ. 20. –V.S. Šandrovskaja, *Popravki*, σ. 115, αρ. 20 (και σχόλια του W. Seibt, εν *BZ* 71 [1978], σ. 289). –SBS 5 (1998), σ. 132, αρ. 29. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73. Ο B.A. Pančenko είχε χρονολογήσει την βούλλα στον 11^ο ή στον 12^ο αι., ενώ η V.S. Šandrovskaja, ό.π., σ. 120, πιθανολόγησε ότι ανάγεται στον 12^ο αι. Βλ. όμως τις διορθώσεις του W. Seibt στην V.S. Šandrovskaja, *Popravki*, εν *BZ* 71 (1978), σ. 289. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 73 (ca. 1050-1070).

³⁴⁰¹ Smbat Sparapet, σ. 27. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 137-139.

³⁴⁰² B. Sargisian, *Catalogue des manuscrits arméniens de Venise*, τομ. 2, col. 473-475 -βλ. για την παραπομπή N. Adontz, *Taronites*, σ. 549. Πρβλ. σχετικά G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 292. –J.-

Γ.2. Κριτές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
73.	Eghia (sic) (=Elia/Ηλίας;)	κριτής στην Ekeleac' (ελλ. Κελτζηνή) του Ταρών ³⁴⁰³	μέσα 11ου αι.

Γ.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
74.	Ευφήμιος	τουρμάρχης και κλεισουράρχης (του) Ταρών ³⁴⁰⁴	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
75.	Ανώνυμος	πρωτοσπαθάριος και κουράτωρ Ταρών (;) (ή Ταρσού) ³⁴⁰⁵	11 ^{ος} αι.
76.	Μιχαήλ	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, λογαριαστής του μεγάλου κουράτωρος (;), αρτοκλίνης και αναγραφεύς Χαλδίας, Δερξηνής (sic) και Ταρών ³⁴⁰⁶	11 ^{ος} αι.

Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132 (κείμεν. και σημ. 6.). Για τον τίτλο βλ. Ρ'δλος Taronatzi, «*Επιστολή του μακαρίου Παύλου του Ταρωνίτου νικηφόρου βαρδαπέτου, κατά Θεοφύστου, Ρωμαίου φιλοσόφου*», (στα αρμενικά) -βλ. για την επισήμανση H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 97.

³⁴⁰³ Aristakēs Lastivertc'i, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 156-159.

³⁴⁰⁴ Fogg, αρ. 839. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 76.4, σ. 170.

³⁴⁰⁵ Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, *Συλλ. Ορφανίδου-Νικολαΐδη*, αρ. 29, σ. 35.

³⁴⁰⁶ Zacos, αρ. 2262. -Fogg, αρ. 2629. -D.O., αρ. 55.1.2060. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 76.1, σ. 168-169 («κουρατορικός»). -J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 29, σ. 57-58 («κουράτορος»). Πρβλ. και A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 318.

Δ. ΘΕΜΑ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ
- ΧΑΡΙΠΕΤΕ

Δ.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
77.	Ανώνυμος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Μεσοποταμίας ³⁴⁰⁷	τέλη 10 ^{ου} ή αρχές 11 ^{ου} αι.
78.	Ρωμανός	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Μεσοποταμίας ³⁴⁰⁸	τέλη 10 ^{ου} ή αρχές 11 ^{ου} αι.
79.	Αδριανός Μαρζάπουλος	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Μεσοποταμίας (;) ³⁴⁰⁹	ca. 1010-1035
80.	Κωνσταντίνος Παρσακουντηνός	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Μεσοποταμίας ³⁴¹⁰	ca. 1020-1035
81.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Μεσοποταμίας ³⁴¹¹	α΄ ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι. ³⁴¹²
82.	Κωνσταντίνος	πατρίκιος, ύπατος, κριτής και κατεπάνω Μεσοποταμίας ³⁴¹³	μέσα 11 ^{ου} αι.

³⁴⁰⁷ Fogg, αρ. 666. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.14, σ. 140. –Ν. Οικονομίδης, *Η αυτοκράτειρα Αγία Σοφία, εν Θυμίαση στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, σ. 235-238.

³⁴⁰⁸ Fogg, αρ. 1218. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.13, σ. 139-140.

³⁴⁰⁹ W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.6, σ. 96. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 185, σ. 266. Η συγκεκριμένη οικογένεια δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή. Το όνομα του κατόχου της σφραγίδας υποδηλώνει κάποιον που ήταν γιος (η κατάληξη «-πουλος») κάποιου άνδρα αραβικής καταγωγής ονόματι Marzubān ή Marzbān. Θα πρέπει να συνυπολογιστεί και η πιθανότητα ο όρος «Μεσοποταμία» να αναφέρεται στην λεγόμενη «Μεσοποταμία της Δύσεως», η οποία βρισκόταν στον Δούναβη, στο βόρειο δηλαδή βαλκανικό σύνορο της αυτοκρατορίας.

³⁴¹⁰ Seibt, αρ. 37. Βλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 127. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 276, σ. 266.

³⁴¹¹ Sternberg 27, αρ. 187.

³⁴¹² Στο SBS 6 (1999), σ. 158, πραγματοποιείται χρονολόγηση περίπου στο 1050. Ο τίτλος του Κωνσταντίνου συνηγορεί σε μία ελαφρώς προγενέστερη περίοδο.

³⁴¹³ Fogg, αρ. 1756. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.7, σ. 138.

83.	Νικόλαος	πατρίκιος και κατεπάνω Χαλδίας και Μεσοποταμίας ³⁴¹⁴	μέσα 11 ^{ου} αι.
84.	Λέων	ανθύπατος πατρίκιος και κατεπάνω Μεσοποταμίας ³⁴¹⁵	μέσα ή β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. ³⁴¹⁶
85.	Γρηγόριος Αρσακίδης (ή Pahlavuni ή Μάγιστρος) ³⁴¹⁷	μάγιστρος, βέστης, επί του κοιτόνος και δουξ Μεσοποταμίας ³⁴¹⁸	ca.1045/46
86.	Peros ³⁴¹⁹	κατεπάνω Μεσοποταμίας (;) ³⁴²⁰	έως το 1055

³⁴¹⁴ D.O., αρ. 58.106.4008. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.10, σ. 138-139.

³⁴¹⁵ D.O., αρ. 58.106.3498. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.8, σ. 138.

³⁴¹⁶ Οι εκδότες της σφραγίδας (*D.O. Seals IV*, αρ. 55.8, σ. 138) χρονολογούν γενικά στον 11^ο αι., ενώ ο J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 189, στις αρχές του 11^{ου} αι. Ο τίτλος ωστόσο του Λέοντος παραπέμπει σε σαφώς μεταγενέστερη περίοδο.

³⁴¹⁷ Βλ. και αρ. πίνακα 55, 67, 155.

³⁴¹⁸ Βλ. σχετικά Vardan Arewelc'i, παρ. 55, σ. 193: «Grigor, the son of the valiant Vasak, gave Bjni to Monomachos, as well as Kayean and Kaycon which were under his control. He received the dukedom (*dk'sut' iwn*) of Mesopotamia», παρ. 58, σ. 195: «Grigor the *Magistros* and *Dux*». –Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 51, αγγλ. μτφρ. R. Bedrosian, σ. 60 (με αναφορά στην παραχώρηση γαιών στην Μεσοποταμία). –Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, έκδ. Κ'. Κ' onstaneanc', σ. 44-45 και 213 (αποκαλείται *μάγιστρος*, *βέστης* και *δουξ* Μεσοποταμίας και άλλων περιοχών από τον βασιλέα Κακίκιο). Η επιστολή του υπ' αρ. 67, αναφέρεται στην αίρεση των Θονδρακιτών και στην κατ'απνιζή της, όταν ο ίδιος έγινε *δουξ* Μεσοποταμίας επί Μονομάχου. Στην επιστολή υπ' αρ. 68, απευθύνεται επίσης στους αιρετικούς για «να αφήσουν ήσυχο το θέμα Μεσοποταμίας». Βλ. και H. Bartikian, *Otbetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuin sirijskomu katolikosu*, *PPS* 7 (70) (1962), ιδίως σ. 162. Βλ. επίσης τέλος την αναφορά ενός *μαγίστρου* και *δούκα* Μεσοποταμίας Γρηγορίου επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, που προφανώς ταυτίζεται με τον Γρηγόριο Pahlavuni, εν C. Müller, *Fragmenta Historiarum Graecorum*, τομ. 5, Paris 1885, σ. 401-403. Πρβλ. γενικά C. Toumanoff, *Mantzikert*, σ. 425. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 158, σημ. 79, 188. –H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 91. –V. Langlois, Grégoire Magistros, Duc de la Mésopotamie, εν *Collection des historiens anciens et modernes*, τομ. 1, Paris 1880, σ. 401 κ.ε. Αναφορές περί κατοχής του αξιώματος του *επί του κοιτόνος* από τον Γρηγόριο απαντούν σε μολυβδόβουλλα και διάφορες αρμενικές πηγές. Βλ. W. Seibt, *Αρσακίδης/Aršakuni*, αρ. 1, σ. 350-351. Ο T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 319, σημ. 38, υποστηρίζει ότι ο Γρηγόριος διέθετε ίσως ως κύριος του Βασπουραχάν (sic), του Ταρών, του Μαντζικέρτ, του Περκρί και της Μεσοποταμίας δικαιοδοσία και πολλά μικρότερα *θέματα* της εποχής του (εννοώντας προφανώς τα αρμενικά *θέματα*). Παρατηρεί επίσης ότι τα κεφάλαια 43-45 του Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, σ. 188-214, αναφέρονται στις περιοχές που αντιστοιχούν στην μεταγενέστερη διοίκηση του ίδιου. Ο Γρηγόριος ωστόσο δεν διοίκησε ταυτόχρονα όλες τις ανωτέρω περιοχές, παρά τα όσα υποστηρίζει η C. Holmes, *Basil II*, σ. 330. Βλ. σχετικά αρ. πίνακα 55, 67, 155. Πρβλ. γενικά και H. Bartikian, *Βυζάντιον και Αρμενία*, σ. 451. –Του ίδιου, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88.

³⁴¹⁹ Ο T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 480, αρ. 4, αποδίδει το όνομα του κατεπάνω «Peros» που αναφέρουν οι Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80-81, 89, και Simbat Sparapet, σ. 26, ως «Πέτρος». Ο G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 272, τον αποκαλεί «Βυζαντινό κατεπάνω». Ο H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 102, τον αναφέρει ως «Πήρο» (sic). Ο W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 261, θεωρεί ότι το όνομα μπορεί να είναι «βηρικής» («Φέρσης») ή βυζαντινής προέλευσης («Περηνός»). Γνωρίζουμε έναν αξιωματούχο που ονομαζόταν Λέων Περηνός και ήταν *τοποτηρητής* στο Οψίκιον (10^{ος} ή 11^{ος} αι.) από σφραγί-

87.	Θεόγνωστος Μελισσηνός	βεστάρχης και κατεπάνω Μεσοποτα- μίας ³⁴²¹	ca. 1055
88.	Ραδομηρός Ααρών ³⁴²²	πρόεδρος και δουξ Μεσοποταμίας ³⁴²³	τέλη δεκαετίας του 1050
89.	Μιχαήλ	βεστάρχης και κατεπάνω Μεσοποτα- μίας ³⁴²⁴	ca. 1050-1075 (·)
90.	Νικηφόρος	πρόεδρος και δουξ Μεσοποταμίας ³⁴²⁵	μέσα δεκαετίας

δα ιδιωτικής συλλογής, η οποία βρίσκεται πλέον στο Εθνικό Μουσείο Σόφιας. Βλ. I. Jordanov, *Corpus I*, αρ. 56.2, σ. 133 (με εσφαλμένη ανάγνωση). Σώζεται επίσης μολυβδόβουλλου ενός συνονόματου Περηνού (ίσως το ίδιο πρόσωπο), που ήταν *μάγιστρος* και *δουξ πάσης Λύσεως* κατά την δεκαετία του 1060. Βλ. I. Barnea, *Sigilli de la Dorostolon*, σ. 207 κ.ε., αρ. 6. –I. Barnea - N. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 4, σ. 92-93. –I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 570, σ. 341.

³⁴²⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80-81, 89. –Smbat Sparapet, σ. 26. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 2, σ. 327-328.

³⁴²¹ D. Theodoridis, *Theognostos Melissenos, Katepan von Mesopotamia*, *BZ* 78.2 (1985), σ. 363-364. Πρβλ. A. Každan, λ. Melissenos, ODB, τομ. 2, σ. 1335 (Θεογνώστης Μελισσηνός). Ο κάτοχος της σφραγίδας διαδέχτηκε τον Βυζαντινό *κατεπάνω* Peros. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80-81, 89. –Smbat Sparapet, σ. 26, που αναφέρει ότι η αυτοκράτειρα Θεοδώρα αντικατέστησε τον Peros με τον Μελισσηνό. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 33, σημ. 69. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 481, αρ. 5. –W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 261.

³⁴²² Ο Ααρών διατέλεσε διοικητής και άλλων περιοχών του ανατολικού συνόρου. Βλ. αρ. πίνακα 16, 54, 207. Η σταδιοδρομία του ανασυντίθεται από τον I. Jordanov, *Sceaux des descendants du tsar Ivan-Vladislav (1016-1018) à Byzance*, *Archeologia* 4 (1996), σ. 13-17 (στα βουλγαρικά με γαλλική περίληψη).

³⁴²³ Ευστ. Βοΐλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.15-16, σχόλια σ. 41, αρ. 8 (ο Ααρών δεν αναφέρεται στην αποσπασματική αγγλική μετάφραση του κειμένου από τον S. Vryonis, σ. 272). –M. Lascaris, *Sceau de Aaron*, σ. 404 κ.ε. (βούλλα συλλογής Pozzi). Σφραγίδα του Ermitaž, αρ. M-2887, αναφέρει τον Ααρών ως *πρόεδρο* και *δούκα*. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Pečati Aarona*, σ. 61 (χρονολόγηση στο 1059). –Της ίδιας, *Sfragistika*, αρ. 722. Πρβλ. σχετικά SBS 5 (1998), σ. 144. Βλ. και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 493.83 (*πρόεδρος* και *δουξ* κατά την στάση του Ισαακίου Κομνηνού). Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 189. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 481, αρ. 6. –SBS 5 (1998), σ. 44. Η σφραγίδα του Ermitaž, αρ. M-6739, ανήκε σε κάποιον συνονόματο *πρωτοπρόεδρο*, αλλά χρονολογείται στις αρχές του 12^{ου} αι. Βλ. σχετικά V.S. Šandrovskaja, *Iz istorii Bolgarii X-XI vv. po dannym sfragistiki*, *Byzantinobulgarica* 7 (1981), αρ. 2. –SBS 5 (1998), σ. 168.

³⁴²⁴ Ermitaž, αρ. M-8397. Βλ. G. Schlumberger, *Sceaux inédits V*, αρ. 213. –V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 711. Παράλληλο μολυβδόβουλλο, από το ίδιο μάλλον βουλλωτήριο, εν Preslav, αρ. 24644, έκδ. I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, σ. 282, σ. 141-142. –Του ίδιου, *Corpus I*, αρ. 48.2. Τρίτη παρόμοια σφραγίδα εν D.O., αρ. 58.106.2022. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.9, σ. 138. Γενικά πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 189. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 481, αρ. 7. Η χρονολόγηση που προτείνεται γενικά στον 10^ο ή 11^ο αι. θα πρέπει να αναθεωρηθεί με βάση τον αναγραφόμενο τίτλο του κατόχου των μολυβδόβουλλων.

³⁴²⁵ Νικ. Βρυέννιος, σ. 239.12-13 (*δουξ* Μεσοποταμίας). –Fogg, αρ. 2048, έκδ. J.-F. Vannier, *Premiers Paléologues*, σ. 134 (*πρόεδρος* και *δουξ*). Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 350, σημ. 75. –Τ. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 481, αρ. 8. –Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 216, σημ. 134. Βλ. επίσης Νικ. Βρυέννιος, σ. 183.5-16, για την αποτυχημένη εκστρατεία του εναντίον του Ουρσελίου στον Πόντο το 1075. Πρβλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, ό.π., σ. 167-168.

	Παλαιολόγος		του 1070
91.	Ανώνυμος	διοικητής του Χάρπετε, υφιστάμενος του Φιλάρετου Βραχάμιου ³⁴²⁶	ca. 1085
92.	Isfrangī ή Afrandjy (= Σφραντζής ή al-Frandjī=ο Φράγγος;) ³⁴²⁷	διοικητής φρουρίου πλησίον του Χάρπετε ³⁴²⁸	ca. 1085

Α.2. Κριτές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
92β.	Ανώνυμος	δικαστής Μεσοποταμίας (βλ. V. Laurent, <i>Bulles métriques</i> , αρ. 37 [και εν <i>Ελληνικά</i> 4 {1931}, σ. 209])	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι. (;)
93.	Βλαξ	πρωτοσπαθάριος και κριτής Μεσοποταμίας ³⁴²⁹	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
94.	Χριστόφορος Μιτυληναίος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και κριτής Μεσοποταμίας ³⁴³⁰	ca. 1020-1040
94β.	Ανώνυμος	κριτής Μεσοποταμίας (βλ. Πείρα, σ. 179)	11 ^{ος} αι.
95.	Ιωάννης Σπανόπουλος	ανθύπατος πατρίκιος, βέστης, νοτάριος (;), κριτής (του Βήλου και) επί του Ιπποδρόμου και της Μεσοποταμίας και αναγραφεύς ³⁴³¹	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. ³⁴³²

³⁴²⁶ Βλ. Ibn al-Athīr, στην διαδικτυακή ιστοσελίδα www.alwaraq.net, σ. 1909-1910 και εν RHC Hist. Orient., τομ. 1, σ. 244-245. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 190-191.

³⁴²⁷ O G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 190, προτιμά την εκδοχή «ο Φράγγος» και υποστηρίζει ότι επρόκειτο για Νορμανδό αξιωματικό.

³⁴²⁸ Βλ. Ibn al-Athīr, στην διαδικτυακή ιστοσελίδα www.alwaraq.net, σ. 1909-1910, και εν RHC Hist. Orient., τομ. 1, σ. 244-245. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 190-191.

³⁴²⁹ Fogg, αρ. 1228. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.6, σ. 137-138. Το επίθετο αναγράφεται σαφώς στην επιγραφή της βούλλας και προφανώς δεν έχει σχέση με το «Βλάχγας», όπως προτείνει ο J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, σ. 426.

³⁴³⁰ Seibt, αρ. 326. Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 198, σ. 200. Βλ. επίσης και τα σχόλια στην υποσημείωση του αρ. πίνακα 491.

³⁴³¹ D.O., αρ. 55.1.3327. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.3, σ. 136-137. Πρβλ. και T. Λουγγής, Θέμα Μεσοποταμίας, σ. 482, αρ. 4. Σφραγίδα του ίδιου τον αναφέρει ως *ύπατο, πατρίκιο, κριτή επί του Ιπποδρόμου* και της Μεσοποταμίας. Βλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 284, αρ. 5. Σώζονται και μολυβδόβουλλα συλλογής Novgorod, αρ. 4102 και ιδιωτικής συλλογής N.P. Lihačev. Βλ. V. Bulgakova, *Bleisiegel*, αρ. 1.4.1. -V.L. Janin, *Peçatî*, σ. 52. -W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 284. Σε *ισον πιττακίου* του Κωνσταντίνου Θ'

Α.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
96.	Ανώνυμος	... επί του κοιτώνος (;), κριτής επί του Ιπποδρόμου, βασιλικός (;) Μελιτηνής και Μεσοποταμίας ³⁴³³	11 ^{ος} αι.
97.	Ανώνυμος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κουράτωρ Μεσοποταμίας ³⁴³⁴	μέσα 11 ^{ου} αι.
98.	Θεόδωρος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κουράτωρ Μεσοποταμίας ³⁴³⁵	μέσα 11 ^{ου} αι.
99.	Χριστόφορος	επισκεπτής Μεσοποταμίας ³⁴³⁶	μέσα 11 ^{ου} αι.
100.	Θεόδωστος	«γραμματέας» (=νοτάριος;) του δουκός Μεσοποταμίας Αρον (=Ααρών) ³⁴³⁷	τέλη 11 ^{ου} ή αρχές 12 ^{ου} αι. (;)

Μονομάχου για την Νέα Μονή της Χίου (1045) μνημονεύεται κάποιος Ιωάννης Σπανόπουλος *πρωτοσπαθάριος* και *βασιλικός νοτάριος του ειδικού λόγου*. Βλ. JGR, τομ. 1, σ. 628. –Κ.Ν. Κανελλάκης, *Χιακὰ Ἀνάλεκτα*, ἐν Ἀθήναις 1890 (ανατ. 1983), σ. 541. Μάλλον πρόκειται για τον ίδιο αξιωματούχο σε προγενέστερη χρονική φάση της σταδιοδρομίας του. Οι Σπανόπουλοι υπήρξαν προφανώς οικογένεια που άκμασε κατά τον 11^ο αι. Διάφορα άλλα μέλη της έλαβαν αρκετά σημαντικές θέσεις στην διοίκηση των μικρασιατικών *θεμάτων* κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου. Βλ. *D.O. Seals III*, αρ. 71.26, σ. 126 (Νικόλαος Σπανόπουλος, *κριτής επί του Ιπποδρόμου* και των *Οπτιμάτων*). –*D.O. Seals IV*, αρ. 22.35, σ. 65 (Νικηφόρος Σπανόπουλος, *πρωτονοτάριος των Αρμενιάκων*). –W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 286 (Θεόδωρος Σπανόπουλος, *βέστης, κριτής του Βήλου* και των Αρμενιάκων [ανέκδοτη βούλλα συλλογής Bedoukian]).

³⁴³² Οι εκδότες της σφραγίδας (βλ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 55.3, σ. 136-137) την χρονολογούν γενικά στον 11^ο αι. Ενδεχομένως ωστόσο να πρόκειται για βούλλα του *προέδρου* Ιωάννη Σπανόπουλου από κάποια άλλη χρονική περίοδο της σταδιοδρομίας του. Τον τελευταίο γνωρίζουμε από σφραγίδα του που εξέδωσε ο W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 150, σ. 284-285, η οποία χρονολογείται στα 1075-1089. Ούτως ή άλλως οι τίτλοι του παραπέμπουν σαφώς στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι.

³⁴³³ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 212, σ. 115 (ανάγνωση «επί του χρυσοτρικλίνου» και «βασιλικής Μελιτηνής»). Βλ. όμως τις παρατηρήσεις των N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 198.

³⁴³⁴ D.O., αρ. 47.2.105. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.2, σ. 136.

³⁴³⁵ *Seyrig*, αρ. 186, σ. 133 (χρονολόγηση στο πρώτο ή στο δεύτερο τρίτο του 11^{ου} αι.). Πρβλ. T. Λουγγής, *Θέμα Μεσοποταμίας*, σ. 482, αρ. 186.

³⁴³⁶ I.F.E.B., αρ. 916. –Münzkabinett-Wien, αρ. 274. –D.O., αρ. 58.106.3313. –Zacos (δύο τεμάχια). –Istanbul, αρ. 773. Βλ. για τις εκδόσεις τους A. Mordtmann, *Plombs*, σ. 297. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 287, αρ. 1. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 138, σ. 149. –*D.O. Seals IV*, αρ. 55.1, σ. 135-136. –G. Zacos, *Seals II*, αρ. 398, σ. 224. –J. Ebersolt, *Sceaux*, αρ. 383. Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Épisceptitai*, σ. 102.

Ε. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΧΑΝΤΙΑΡΤΗ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ)

Ε.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
101.	Ανώνυμος	βεστάρχης και στρατηγός Χαντιάρτη (;) ³⁴³⁸	μετά το 1060

³⁴³⁷ Ρ'δλος Taronatzi, «Επιστολή του μακαρίου Παύλου του Ταρωνίτου νικηφόρου βαρδαπέτου, κατά Θεοφύστου, Ρωμαίου φιλοσόφου», (στα αρμενικά) -βλ. για την επισήμανση H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 97. Ο Θεόφυστος συνέγραψε επιστολή δογματικού περιοχομένου προς τον άρχοντα του Sasun *νοβελίσσιμο* Čordvanēl' (ή Č'ortvanēl=Τσορτβανέλ) (1073/74-1127). Ο τελευταίος την απέστειλε κατά τον Αύγουστο του 1101 στον ηγούμενο της μονής των Αποστόλων της πόλης Mūš Παύλο Ταρωνίτη (αρμ. Ρ'δλος Taronatzi), για να συντάξει μία απάντηση. Ο Παύλος συνέταξε πράγματι απάντηση, την οποία επέκτεινε στα τέλη του βίου του (1122-1123) σε ολόκληρο βιβλίο.

³⁴³⁸ Ιω. Κολτσιδα-Μακρή, *Συλλ. Ορφανίδου-Νικολαΐδη*, αρ. 28, σ. 35. Βλ. όμως W. Seibt - A.-K. Wassiliou, εν BZ 91.1 (1998), σ. 146, οι οποίοι προτείνουν την ανάγνωση «Μανιάκη» αντί του «Χαντιάρτη». Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 199.

ΣΤ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΡΩΜΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ)
- ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΡΑΛΙΝ

ΣΤ.1. Στρατηγοί αυτοκράτορες-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
102.	Γεώργιος	πατρίκιος και στρατηγός Ρωμανου-πόλεως ³⁴³⁹	11 ^{ος} αι.
103.	Φιλάρετος Βραχάμιος ³⁴⁴⁰	μάγιστρος και δούξ ³⁴⁴¹ (Καπαδοκίας ή Ρωμανουπόλεως ή Μελιτηνής) στρατηγός αυτοκράτωρ Ρωμανουπόλεως ³⁴⁴² δομέστικος (των σχολών της Ανατολής) ³⁴⁴³ άρχων ³⁴⁴⁴	ca. 1069 μετά το 1071

³⁴³⁹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 472, σ. 253.

³⁴⁴⁰ Ο cursus honorum του παρατίθεται στην υποσημείωση του αρ. πίνακα 237.

³⁴⁴¹ W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.7, σ. 96-97 (χρονολόγηση στο 1070). Βλ. επίσης παράλληλο τεμάχιο εν Istanbul, αρ. 95, έκδ. A. Müller-Henning, *Kurşun mühürler*, αρ. 3 -βλ. *SBS* 3 (1993), σ. 161. Πρβλ. V. Laurent, *Vatican*, σ. 117. Βλ. τέλος και V.S. Šandrovskaja, *Pečati Filareta*, σ. 39 κ.ε. -βλ. *SBS* 5 (1998), σ. 116. Πρβλ. γενικότερα J.-Cl. Cheynet, *Saint Théodore*, σ. 139. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 20-22, θεωρεί ότι ο Βραχάμιος υπήρξε διοικητής της Μελιτηνής.

³⁴⁴² Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 136.15-18. Οι Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 132.6 κ.ε. -Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 692.17 κ.ε., δεν αναφέρουν την τοποθεσία. Πρβλ. γενικά F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 105. - C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 335 (αναφέρει τον Φιλάρετο ως «απλό» στρατηγό). -G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 22 κ.ε. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποιους τίτλους και αξιώματα έφερε τότε ο Βραχάμιος. Σφραγίδες του από εκείνη την περίοδο τον αναφέρουν ως μάγιστρο και δούκα.

³⁴⁴³ Αωνόμου Έδεσσηνού Χρονικό, σ. 35-36. Η πληροφορία της Α. Κομνηνής, σ. 186.65-68, ότι ο Φιλάρετος απέκτησε την αξία του *δομέστικου* επί Ρωμανού Δ' Διογένη θα πρέπει ίσως να απορριφθεί, εφόσον γνωρίζουμε ότι ο Βραχάμιος υπήρξε *δομέστικος των σχολών της Ανατολής* επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη. Πρβλ. γενικότερα C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 335. Εσφαλμένα τον αναφέρει ως *μέγα δομέστικο* ο J.B. Segal, *Edessa*, σ. 221.

³⁴⁴⁴ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 311-312. Ο N. Adontz, *Notes*, σ. 381-382, χρονολογεί στον 10^ο αι. Βλ. όμως τις παρατηρήσεις του V. Laurent, *Vatican*, σ. 117-118. Πρβλ. *Seyrig*, σ. 68.

ΣΤ.2. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
104.	Harpik, γιος του Habel	διοικητής φρουρίου στην περιοχή του Palin (;) ³⁴⁴⁵	ca. 1051/52
105.	Dawit ⁴ , γιος του Habel	διοικητής φρουρίου στο Palin (;) ³⁴⁴⁶	ca. 1051/52
106.	Lewon (=Λέων ή Λεβούνης), γιος του Habel	διοικητής φρουρίου στο Palin (;) ³⁴⁴⁷	ca. 1051/52
107.	Konstand, γιος του Habel	διοικητής φρουρίου στο Palin (;) ³⁴⁴⁸	ca. 1051/52

³⁴⁴⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80-81, 89. Πρβλ. σχετικά G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 715-716, σημ. 1. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 63, αρ. 70. –Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277.

³⁴⁴⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 24. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 715-716, σημ. 1. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 63, αρ. 70. –Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277.

³⁴⁴⁷ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 24. Πρβλ. G. Schlumberger, *Ζωή-Θεοδώρα*, σ. 715-716, σημ. 1. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 63, αρ. 70. –Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277.

³⁴⁴⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 80 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 24. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 63, αρ. 70. –Σ.Δ. Χονδρίδου, *Μονομάχος*, σ. 277.

Z. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΜΑ(Σ) (ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΣ)

Z.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
108.	Νικήτας	πατρίκιος, πραιπόσιτος επί του κοιτώνος, βεστάρχης και στρατηγός Κάμα (·) ³⁴⁴⁹	μετά το 1060

³⁴⁴⁹ D.O, αρ. 58.106.827 και 58.106.828. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 64.1, σ. 153-154. Πιθανή και η ανάγνωση «Καμά[χ(ου)]», αλλά η τελευταία περιφέρεια δεν μαρτυρείται ως ξεχωριστή *στρατηγίδα* στο Τακτικόν Escorial.

Η. ΑΡΜΕΝΙ(Α)ΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

- ΘΕΜΑ ΧΟΖΑΝΟΥ
- ΘΕΜΑ ΤΕΦΡΙΚΗΣ/ΛΕΟΝΤΟΚΩΜΗΣ
- ΘΕΜΑ ΕΞΑΚΩΜΙΑΣ³⁴⁵⁰

Η.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
109.	Κοροπαλάτης	βασιλικός πρωτοπαθάριος και στρατηγός Εξακωμίας ³⁴⁵¹	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
110.	Νικηφόρος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός του Χοζάνου ³⁴⁵²	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
111.	Κατακαλών Κεκαυμένος ³⁴⁵³	μάγιστρος (:) ³⁴⁵⁴ , δούξ Κολωνείας και Χαλδίας ³⁴⁵⁵ και στρατηγός των «εκ Τεφρικής και λοιπών Αρμενίων, Σεβαστηνών και Μελιτηνών» ³⁴⁵⁶	ca. 1057
111β.	Σαμουήλ Αλουσιάνος	βεστάρχης και στρατηγός των δυτικών ταγμάτων που διαχειμάζαν στα Αρμενι(α)κά θέματα (βλ. αρ. πίνακα 209)	ca. 1068-1069

³⁴⁵⁰ Το Χοζάνον και η Εξακωμία αποτελούσαν οπωσδήποτε αρμενι(α)κά θέματα κατά τον 10^ο αι., αλλά δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν αποτέλεσαν τμήματα της διοικητικής περιφέρειας Αρμενι(α)κά θέματα κατά τον 11^ο αι. Δεν είναι απίθανο να υπάγονταν στην δικαιοδοσία του κατεπάνω ή δούκα της Μεσοποταμίας. Οι βούλλες των στρατηγών τους ενδεχομένως ανάγονται στον 10^ο αι. και γι' αυτό προτιμήσαμε να τα εντάξουμε στους καταλόγους της μονάδας Αρμενι(α)κά θέματα και όχι ξεχωριστά. Δεν μαρτυρείται στρατηγός Τεφρικής κατά τον 11^ο αι. Προφανώς η περιοχή υπαγόταν στα τότε Αρμενι(α)κά θέματα. Στους στρατηγούς των Αρμενι(α)κών θεμάτων θα πρέπει ενδεχομένως να συνυπολογιστεί και ο Κατακαλών Κεκαυμένος, που ηγήθηκε, κατά την στάση του Ισαάκιου Κομνηνού το 1057, των Μελιτηνών, των Σεβαστηνών αλλά και των στρατιωτών «εκ της Τεφρικής και των λοιπών Αρμενίων». Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.40. Δυστυχώς ο ιστοριογράφος είναι κάπως ασαφής.

³⁴⁵¹ D.O., αρ. 58.106.1068. Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 62.1, σ. 152-153.

³⁴⁵² Fogg, αρ. 869. Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 60.1, σ. 150.

³⁴⁵³ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 137, 156, 184, 251, 468, 473.

³⁴⁵⁴ Βλ. αρ. πίνακα 252.

³⁴⁵⁵ Βλ. αρ. πίνακα 156.

³⁴⁵⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. R.W. Thomson, Influence, σ. 435. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκόμης, σ. 341.

112.	Μιχαήλ (Ταρωνίτης) ³⁴⁵⁷	ανθύπατος πατρίκιος, βέστης και στρατηγός των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁵⁸	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;) ³⁴⁵⁹

Η.2. Κριτές-πραίτωρες-δικαστές³⁴⁶⁰

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
113.	Ιωάννης	ασκηρήτις και κρητής (sic) των Αρμενικών θεμάτων (sic) ³⁴⁶¹	11 ^{ος} αι. (;)
114.	Μιχαήλ	σπαθαροκανιδιάτος, επί του χρυσο-τρικλίνου, ασκηρήτις και κριτής των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶²	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
115.	Νικόλαος Ραδηνός	πρωτοσπαθάριος και κριτής των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶³	ca. 1025-1050

³⁴⁵⁷ Ο W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137-138, υποθέτει ότι ο κάτοχος της σφραγίδας ενδεχομένως υπήρξε ο μετέπειτα πανυπερσέβαστος Μιχαήλ Ταρωνίτης, που είχε συνοδεύσει σε νεαρή ακόμη ηλικία τον Μανουήλ Κομνηνό στην εκστρατεία του εναντίον των Τούρκων το 1070.

³⁴⁵⁸ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 844, σ. 386-387. Πρβλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 134.

³⁴⁵⁹ Η ακριβής χρονολόγηση είναι δύσκολη. Ο G. Zacos, *Seals II*, αρ. 844, σ. 386-387, χρονολογεί στο α' ήμισυ του 11^{ου} αι. Οι υψηλοί τίτλοι ωστόσο του κατόχου παραπέμπουν σε μεταγενέστερη περίοδο. Ο W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137-138, ανάγει εμμέσως την βούλλα γύρω στο 1070.

³⁴⁶⁰ Στον τόμο D.O. *Seals IV*, σ. 143 κ.ε., εκδίδονται σφραγίδες διαφόρων αξιωματούχων των Αρμενικών θεμάτων που ανάγονται γενικά στον 10^ο ή στον 11^ο αι.

³⁴⁶¹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 503, σ. 265. –A. Szemioth - T. Wasilewski, *Sceaux du Varsovie*, αρ. 46, σ. 33 κ.ε. Πρβλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 135.

³⁴⁶² D.O., αρ. 47.2.46. Βλ. σχετικά D.O. *Seals IV*, αρ. 56.6, σ. 145. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 134, σημ. 4.

³⁴⁶³ Fogg, αρ. 506. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 56.8, σ. 145. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 135, σημ. 6. Παράλληλο τεμάχιο εν Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 133, σ. 45. Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 386.

Γνωρίζουμε επίσης κάποιον πρόεδρο και πραιτωρα/κριτή των Θρακησίων Μιχαήλ Ραδηνό (ca. 1070-1080). Βλ. Αδημοσίευτη σφραγίδα της συλλογής Pozzi, αρ. 89 (κριτής των Θρακησίων) –βλ. *Seyrig*, σ. 143. Πρβλ. και Β.Ν. Βλυσίδου, Θέμα Θρακησίων, σ. 416, αρ. 10. Βούλλα του ιδίου αξιωματούχου από διαφορετικό βουλλωτήριον με χρονολόγηση γενικά στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι. εν *Seyrig*, αρ. 202, σ. 142-143 (πρόεδρος και πραιτωρ των Θρακησίων). Βλ. πλέον και Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 127, σ. 45. Πρβλ. Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 211. –Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 331. Σώζεται επίσης βούλλα προωμότερης φάσης της σταδιοδρομίας του, που τον αναφέρει ως μάγιστρο, βεστάρχη και λογοθέτη του στρατιωτικού. Βλ. V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 550, σ. 275. Σφραγίδα της συλλογής Shaw, που χρονολογείται γενικά κατά τον 11^ο ή 12^ο αι., ανήκε σε κάποιον μάγιστρο Ραδηνό αγνώστων λοιπών στοιχείων. Βλ. V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 736 (και εν *Ελληνικά* 8 [1935], σ. 363). Ο Μιχαήλ Ψελλός συνέθεσε επικήδειο λόγο για τον Μιχαήλ Ραδηνό. Βλ. Μιχ. Ψελλός, *Μονωδίες ανέκδοτες*, σ. 91-93, 112-126.

Γνωρίζουμε τέλος και κάποιον Χριστόφορο Ραδηνό, μάγιστρο, βεστάρχη και πραιτωρα των Κιβυρραιωτών. Βλ. Gorny 87, αρ. 849 –βλ. SBS 8 (2003), σ. 219. Παράλληλο τεμάχιο εν Münz Zentrum 90, αρ.

116.	Γεώργιος Εξαμιλίτης	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶⁴	ca. 1040-1060
117.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος, μυστολέκτης, κριτής του Βήλου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶⁵	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
118.	Μιχαήλ	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶⁶	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
119.	Μιχαήλ	πρωτοσπαθάριος, ασηκρήτις, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶⁷	ca. 1030-1060
120.	Παύλος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του θεοφυλάκτου κοιτώνος, κριτής και βασιλικός των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶⁸	ca. 1030-1065

1052 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 234 και Schenk-Behrens 1997, αρ. 412 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 247. Βλ. γενικά A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 134, σ. 45. Η πιθανότερη χρονολόγηση είναι κατά την γνώμη μας ca. 1065-1080. Στο SBS 8 (2003), σ. 219, δίνεται χρονολόγηση ca. 1060-1080. Βλ. όμως παράλληλο τεμάχιο του ίδιου αξιωματούχου, που χρονολογείται ca. 1065-1075 επίσης στο SBS 8 (2003), σ. 234. Στον κατάλογο της δημοπρασίας Gorny 87, αρ. 849, πραγματοποιείται χρονολόγηση της πρώτης σφραγίδας στα 1080-1100. Ο Χριστόφορος Ραδηνός ταυτίζεται μάλλον με τον *μάγιστρο*, *βεστάρχη* και *κραιτώρα* των Κιβυρραιωτών Χριστόφορο, κάτοχο των σφραγίδων *Ermitaž*, αρ. M-2238 και *Spink* 132, αρ. 130. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Vizantijskie pečati*, σ. 11, εικ. 24. -G. Zacos, *Seals II*, αρ. 400, σ. 225. Πρβλ. και SBS 5 (1998), σ. 119, 156. -J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 138.

³⁴⁶⁴ A.-K. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 7b, σ. 247. -Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *Συλλ. Σταμούλη*, αρ. 75.ΠΙ.2, σ. 15 (ανέγνωσε το απόσπασμα «APME-N Θ,Μ» της επιγραφής της βούλλας ως «Αρμενικών θεμάτων»). Ο V. Laurent, *Bulletin* 1930, σ. 793, αρ. 2, τον αναφέρει ως «κριτή των Αρμενικών». Παράλληλο τεμάχιο εν I.F.E.B., αρ. 422 -βλ. σχετικά A.-K. Wassiliou, ό.π.

Σώζεται μολυβδόβουλλο ενός Γεωργίου Εξαμιλίτη, *σπαθαροκανιδιάτου*, *πρωτονοταρίου* και *κριτή* Σελευκείας (βλ. αρ. πίνακα 346). Επίσης μαρτυρείται κάποιος Γεώργιος Εξαμιλίτης, *ορθωτής* στο Ραδολίβος αλλά και *πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου*, *κριτής επί του Ιπποδρόμου*, *βασιλικός νοτάριος του εφόρου* και *κριτής* Βολερού, Στρυμώνας και Θεσσαλονίκης (1047-ca. 1056). Βλ. A.-K. Wassiliou, ό.π., σ. 248, όπου και οι σχετικές παραπομπές.

³⁴⁶⁵ D.O., αρ. 58.106.1505. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.4, σ. 144. -W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 135, σημ. 8.

³⁴⁶⁶ D.O., αρ. 58.106.3787 (με απεικόνιση προτομής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ). Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.5, σ. 144-145. -W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 135, σημ. 9. Ενδεχομένως ο κάτοχος να ταυτίζεται με τον Μιχαήλ του αρ. πίνακα 121.

³⁴⁶⁷ D.O., αρ. 58.106.3883 (με επίκληση «Κύριε»). Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.6, σ. 145. -W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 135, σημ. 7.

³⁴⁶⁸ Fogg, αρ. 821. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.3, σ. 144. -W. Seibt, *Αρμενικά θέματα*, σ. 134, σημ. 2. Ίσως ταυτίζεται με τον συνονόματο *κριτή* και *κουράτωρα* των Αρμενικών θεμάτων. Η επίκληση στις

121.	Μιχαήλ	πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁶⁹	ca. 1030-1065
122.	Παύλος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος, κουράτωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷⁰	ca. 1030-1065
123.	Ανώνυμος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, μυστολέκτης, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Βήλου και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷¹	ca. 1040-1066
124.	Χοιροσφάκτης ³⁴⁷²	κριτής των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷³	ca. 1040-1070
125.	Βασίλειος Παλατίνος	ύπατος και πραιτωρ των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷⁴	ca. 1050-1070
126.	Γεώργιος Λακτεντίτζης	πατρίκιος, ύπατος, κριτής και αναγραφεύς των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷⁵	ca. 1050-1075
127.	(Ευστράτιος;) Πανάρετος	κένσωρ και δικαστής των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷⁶	ca. 1050-1075

σφραγίδες και των «δύο» είναι ίδια («Κύριε»), όπως και η χρονολογική τους αναγωγή στα μέσα περίπου του 11^{ου} αι.

³⁴⁶⁹ Münzkabinett-Wien, αρ. 1016. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 176, αρ. 182. Βλ. επίσης παράλληλο τεμάχιο εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1016, σ. 446 (β' ήμισυ 11^{ου} αι.). Πρβλ. και W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 134-135, όπου και παράθεση συνονόματων κριτών των αρμενικών θεμάτων που κατείχαν ανάλογα αξιώματα.

³⁴⁷⁰ D.O., αρ. 47.2.47. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 56.10, σ. 146. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 135, σημ. 5.

³⁴⁷¹ D.O., αρ. 58.106.2698. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 58.106.2698, σ. 146. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 135, σημ. 10.

³⁴⁷² Σφραγίδες μελών της συγκεκριμένης οικογένειας εν I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 434 κ.ε.

³⁴⁷³ Mechitharisten, αρ. 29. –Zacos, αρ. 692. Βλ. A. Mordtmann, Plombs, σ. 48. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 296, αρ. 3. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 20, σ. 44-45. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 177, σ. 183. Πρβλ. τα σχόλια του W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 136, σημ. 15.

³⁴⁷⁴ Zacos, αρ. 492. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 17, σ. 40-41. Παρόμοιο τεμάχιο εν D.O., αρ. 56.12. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 56.12, σ. 146-147. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 136, σημ. 14.

³⁴⁷⁵ Zacos, αρ. 1212. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 18, σ. 41-42. Πρβλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 136, σημ. 13, με σχόλια.

Η.3. Λοιποί αξιωματούχοι³⁴⁷⁷

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
128.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και βασιλικός της Μελιτηνής και των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷⁸	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
129.	Θεόδωρος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος, μέγας χαρτουλάριος του γενικού λογοθεσίου και αναγραφείς των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁷⁹	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
130.	Δαυίδ Γήτων (;)	βασιλικός σπαθαροκανδιδάτος και επισκεπτής Τεφρικής ³⁴⁸⁰	11 ^{ος} αι.
131.	Μιχαήλ	ασηκρήτις και πρωτονοτάριος των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁸¹	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;) ³⁴⁸²
132.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος και μέγας χαρτουλάριος των Αρμενικών θεμάτων	ca. 1030-1065
133.	Γεώργιος Καραμάλλος (;) ³⁴⁸³	πρωτονοτάριος των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁸⁴	ca. 1030-1065

³⁴⁷⁶ Zacos, αρ. 1103. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 19, σ. 43-44. Παράλληλο τεμάχιο εν D.O., αρ. 58.106.5582. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.9, σ. 145-146. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 136, σημ. 16. Βλ. τέλος και Valentina S. Šandrovskaja, *Pečati s izobraženiem armjanskih mučenikov, IFŽ 2 (157) (2001)*, σ. 44-49, αρ. 2 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 194.

³⁴⁷⁷ O G. Zacos, *Seals II*, αρ. 504, σ. 265, απέδωσε εσφαλμένα μολυβδόβουλλο σε κάποιον υποτιθέμενο Ιωάννη *ασηκρήτις* και *πρωτονοτάριο* των Αρμενικών θεμάτων (βλ. και στο ευρετήριό του, σ. 485), ενώ σύμφωνα με την επιγραφή του ανήκε σε κάποιον Ιωάννη *κουροπαλάτη* και *δρουγγάριο της βίγλας*. Το ίδιο σφάλμα αναπαράγει και ο W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137, σημ. 22.

³⁴⁷⁸ D.O., αρ. 58.106.5326. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.2, σ. 143-144.

³⁴⁷⁹ Fogg, αρ. 1152. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.1, σ. 143. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137, σημ. 19.

³⁴⁸⁰ Fogg, αρ. 3694. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 71.1, σ. 162.

³⁴⁸¹ D.O., αρ. 55.1.2806. Βλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137, σημ. 20.

³⁴⁸² Χρονολόγηση στον 10^ο ή 11^ο αι. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 56.15, σ. 147-148.

³⁴⁸³ Οι εκδότες των *D.O. Seals IV*, αρ. 56.13, σ. 147, προτείνουν την ανάγνωση του επιθέτου στην επιγραφή της σφραγίδας ως «Βάρδας» αντί του «Καραμάλλος» που αναφέρει ο W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137, σημ. 21.

³⁴⁸⁴ D.O., αρ. 55.106.1491. Βλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137, σημ. 21, με σχόλια.

134.	Λέων Εξακιονίτης	πρωτονοτάριος των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁸⁵	μέσα 11 ^{ου} αι.
135.	Κωνσταντίνος	σπαθαροκανδιδάτος και μέγας κουράτωρ των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁸⁶	ca. 1060-1070
136.	Γεώργιος	κουράτωρ των Αρμενικών θεμάτων ³⁴⁸⁷	ca. 1060-1070

³⁴⁸⁵ D.O., αρ. 58.106.3892. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.14, σ. 147. –W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 137, σημ. 24. Ο ίδιος αξιωματούχος διατέλεσε αργότερα *πρωτονοτάριος* του Οηκίου (βλ. Fogg, αρ. 2634, έκδ. εν *D.O. Seals III*, αρ. 59.1, σ. 104) και πιθανότατα *σπαθαροκανδιδάτος* και *κριτής* ή *πρωτονοτάριος* Χαλδίας και Δερζηνής. Βλ. αρ. πίνακα 164.

³⁴⁸⁶ N.P. Lihačev, *IZIGI*, σ. 90 (από την συλλογή του Ermitaž). Βλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 136, σημ. 18.

³⁴⁸⁷ Mechitharisten, αρ. 9. Βλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, σ. 136, σημ. 17.

Θ. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ (;) ΚΟΛΩΝΕΙΑΣ
- ΜΑΥΡΟΚΑΣΤΡΟΝ

Θ.1. Δούκες-στρατηγοί-«διοικητές»³⁴⁸⁸

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
137.	Κατακαλών Κεκαυμένος ³⁴⁸⁹	κουροπαλάτης και στρατηγός (δουξ;) Κολωνείας (;) ³⁴⁹⁰	ca. 1057-1059
138.	Ροβέρτος Κρισπίνος (γαλλ. Robert Crépin)	διοικητής του Μαυρόκαστρου ³⁴⁹¹	τέλη δεκαετίας του 1060

Θ.2. Κριτές³⁴⁹²

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
139.	Κωνσταντίνος	πρωτοσπαθάριος, κένσωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου, της Χαλδίας και της Κολωνείας ³⁴⁹³	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.

³⁴⁸⁸ Οι εκδότες των *D.O. Seals IV*, αρ. 48.7, 48.8, 48.9, σ. 127-128, εκδίδουν μολυβδόβουλλα τριών βασιλικών πρωτοσπαθαρίων και στρατηγών Κολωνείας, τα οποία ωστόσο χρονολογούν στον 10^ο αι.

³⁴⁸⁹ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 156, 184, 251, 468, 473.

³⁴⁹⁰ Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 180: «Κεκαυμένος οὗτος ὁ Κολωνείαθεν». –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 654.11-12: «ὁ Κεκαυμένος Κατακαλών, ὃ Κολώνεια ἢ πατρίς». Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 483.3, 500.86, τον αναφέρει ως *δούκα* Αντιοχείας και ως *κουροπαλάτη*, αλλά όχι ως *δούκα* Κολωνείας. Η συγκεκριμένη υπόθεση πραγματοποιήθηκε κυρίως από τον G.G. Litavrin, *Kekavmenu*, σ. 456-458 (*στρατηγός* Κολωνείας το 1057-1059). Πρβλ. και A. Každan, *Armjanie*, οικογ. 8, αρ. 4, σ. 31-32, σ. 158, αρ. 12 (*δουξ* Αντιοχείας το 1055, αλλά όχι Κολωνείας το 1057). –K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 164 (*δουξ* Κολωνείας) –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Κολωνείας, σ. 485-486, αρ. 6, με περαιτέρω επισημάνσεις. –Του ίδιου, *Kecaumenos*, αρ. 3, σ. 21-25 (γενικά για την σταδιοδρομία του Κεκαυμένου). –C.M. Brand - A. Každan, λ. *Katakalon Kekaumenos*, *ODB*, τομ. 2, σ. 1113. –N. Bănescu, *Un duc byzantin du XIe siècle: Katakalon Kekaumenos*, *Bulletin de la section historique. Academia română. Sectiunea istorică*, 11 (1924), σ. 25-36.

³⁴⁹¹ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 93.4 κ.ε., 94.16-95.3. Πρβλ. γι' αυτόν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 12, 42, 46, 59, 65, 69, 73, 76, 83, 85, 94, 102, 106, 115. 165-166, 194, 198, 207, 209, 211 (με βιβλιογραφία). –F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 101. –A. Každan, *Latins and Franks*, σ. 92.

³⁴⁹² Γνωρίζουμε την ύπαρξη *κριτών* του *θέματος*, οι οποίοι ωστόσο ανάγονται γενικά στον 11^ο αι. Βλ. σχετικά Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Κολωνείας, σ. 487.

³⁴⁹³ D.O., αρ. 58.106.806. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 48.2, σ. 126.

140.	Νικήτας	ασηκρήτις και κριτής Κολωνείας ³⁴⁹⁴	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
141.	Ανώνυμος	κριτής Κολωνείας ³⁴⁹⁵	11 ^{ος} αι. (;)
142.	Ανώνυμος	(βασιλικός;) σπαθαροκανδιδάτος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Κολωνείας ³⁴⁹⁶	11 ^{ος} αι.
143.	Λέων	ύπατος και κριτής Κολωνείας ³⁴⁹⁷	11 ^{ος} αι.
144.	Πέτρος	ύπατος, κριτής του Βήλου και της Κολωνείας ³⁴⁹⁸	11 ^{ος} αι.
145.	Βασίλειος Ευγενιανός	πατρίκιος ύπατος, κριτής του Βήλου και της Κολωνείας ³⁴⁹⁹	ca. 1050-1075

Θ.3. Τοποτηρητές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
146.	Θεόδωρος Γαβράς ³⁵⁰⁰	ύπατος και τοποτηρητής Κολωνείας ³⁵⁰¹ πατρίκιος και τοποτηρητής (Κολωνείας) ³⁵⁰²	ca. 1067 ca. 1068-1072/75

³⁴⁹⁴ D.O., αρ. 55.1.1577. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 48.4, σ. 126.

³⁴⁹⁵ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 541, σ. 279.

³⁴⁹⁶ D.O., αρ. 47.2.72. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 48.5, σ. 127.

³⁴⁹⁷ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 208, σ. 112-113 (βλ. και N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 198). –D.O., αρ. 55.1.3788, έκδ. εν D.O. *Seals IV*, αρ. 48.3, σ. 126. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 487, αρ. 4. –A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 147, σημ. 38.

³⁴⁹⁸ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 669, σ. 324.

³⁴⁹⁹ D.O., αρ. 55.1.3018. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 48.1, σ. 125-126.

³⁵⁰⁰ Για τον Γαβρά βλ και πίνακα, αρ. 158.

³⁵⁰¹ Η συγκεκριμένη πληροφορία αντλείται από επιγραφή μικρογραφίας χειρόγραφου κώδικα Ευαγγελίου (Cod. Sinait. gr. 172, fol. 2v), ο οποίος χρονολογείται στον Μάιο του 1067 και βρίσκεται σήμερα στην Βιβλιοθήκη της Αγίας Πετρούπολης ([Leningrad], Cod. Petrop. gr. 291). Βλ. V. Benešević, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, τομ. 1, St. Petersburg 1911, σ. 94 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotètès*, σ. 222, σημ. 45. Η μικρογραφία του ευαγγελίου, η γραφή του οποίου είχε ανατεθεί από τον Θεόδωρο Γαβρά προσωπικά, αναπαριστά τον τελευταίο και την πρώτη σύζυγό του Ειρήνη (Ταρωνίτισσα;) («ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΒΡΑΔΑ» στην επιγραφή). Πρβλ. και A. Každan - A. Cutler, λ. Gabrades, *ODB*, τομ. 2, σ. 812.

³⁵⁰² E. Granstrom, *Katalog*, αρ. 209, σ. 205. –I. Spatharakis, *Corpus*, αρ. 82. –Του ίδιου, *Portrait*, σ. 60. Πρβλ. A. Každan, *Armjanie*, οικογένεια 24, αρ. 4, σ. 89-90, σ. 158, αρ. 12. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 168, σημ. 39, σ. 186. –J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 133. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Κολωνείας*, σ. 486, αρ. 3. Η πληροφορία προέρχεται από την επιγραφή που συνοδεύει την μικρογραφία στον προαναφερ-

Θ.4. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
147.	Μιχαήλ	χρυσοτελής Κολωνείας ³⁵⁰³	αρχές 11 ^{ου} αι.

θέντα (βλ. στην προηγούμενη υποσημείωση) χειρόγραφο κώδικα. Ο J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotèrètès*, σ. 222, σημ. 46, αποδίδει τους διαφορετικούς τίτλους που αναγράφονται στον ίδιο κώδικα στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ολοκλήρωση της αντιγραφής του κώδικα στο 1067 έως την ολοκλήρωση της μικρογραφίας του Γαβρά. Κατά τον ίδιο ο Γαβράς έγινε *πατρίκιος* επί Ρωμανού Δ' Διογένη ή στις αρχές της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Ο A. Bryer, *II. Family Portraits*, εν Α. Bryer - A. Dunn - J.W. Nesbitt, *Gabras*, σ. 55, χρονολογεί στο 1067, χωρίς όμως να αναφέρεται στον τίτλο του *υπάτου*, που έφερε ο Γαβράς σύμφωνα με την επιγραφή της μικρογραφίας του ίδιου κώδικα.

³⁵⁰³ Seyrig, αρ. 176, σ. 127.

I. ΘΕΜΑ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ-ΔΕΡΖΗΝΗΣ

I.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
148.	Ρωμανός (;) ή Ρωμανός Δαλασσηνός (;)	(βασιλικός [;]) σπαθάριος και κατεπάνω Ιβηρίας και Χαλδίας (;) ή πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Ιβηρίας (;) ³⁵⁰⁴	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι. (;) ή δεκαετία του 1030 (;)
149.	Νικήτας	πρωτοσπαθάριος και δουξ Χαλδίας ³⁵⁰⁵	τέλη 10 ^{ου} ή αρχές 11 ^{ου} αι.
150.	Βασίλειος	δουξ Χαλδίας και Τραπεζούντος ³⁵⁰⁶	ca.1022
151.	Πέτρος (;) Αργυρός	πατρίκιος και στρατηγός Χαλδίας ³⁵⁰⁷	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι. ³⁵⁰⁸
152.	Νικόλαος	πατρίκιος και κατεπάνω Χαλδίας και Μεσοποταμίας ³⁵⁰⁹	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)

³⁵⁰⁴ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 695, σ. 333. Πρβλ. V.P. Stepanenko, Neizvestnyj katepan Iberii i Haldii srafarij Roman, *IFŽ* (1991/2) (133), σ. 163-169. Η ανάγνωση ωστόσο της επιγραφής της σφραγίδας είναι εσφαλμένη κατά τους συγγραφείς του *SBS* 3 (1993), σ. 178, οι οποίοι προτείνουν: «+Ρομανός πρωτοσπαθάριος και κατεπάνω Ήβερίας ή Δαλασσηνός» (ca. δεκαετία του 1040).

³⁵⁰⁵ K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 158^a -βλ. για την επισήμανση C. Holmes, *Basil II*, σ. 318, σημ. 35.

³⁵⁰⁶ N.M. Panagiotakes, Fragments of a Lost Eleventh-Century Byzantine Historical Work, εν *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning*, ed. N.M. Panagiotakes - Elisabeth Jeffreys - A.D. Angelou, Venice 1996 (σ. 321-357), σ. 356. -Aristakēs Lastivertc'i, έκδ. M. Canard - H. Berberian, σ. 12. -βλ. για την επισήμανση C. Holmes, *Basil II*, σ. 318, σημ. 35.

³⁵⁰⁷ D.O., αρ. 55.1.2937. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 32.42, σ. 100. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 316, σημ. 15. -Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 461, αρ. 18.

³⁵⁰⁸ Ισχύει περίπου ό,τι αναφέρουμε κατωτ., σημ. 3512.

³⁵⁰⁹ D.O., αρ. 58.106.4008. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 55.10, σ. 138-139. Το αξίωμα του κατεπάνω αναφερόταν μάλλον στην αρχή του Νικολάου στην Μεσοποταμία. Η C. Holmes, *Basil II*, σ. 316, 330, κάνει λόγο για μία ενιαία τρόπον τινά διοίκηση των δύο περιφερειών από τον συγκεκριμένο αξιωματούχο παραπέμποντας μάλιστα στον J.-Cl. Cheynet, *Rouvoir*, σ. 216. Ο τελευταίος αναφέρει εδώ μία περίπτωση ενός εξαιρετικά προγενέστερου διοικητή, του πατρικίου Θεόφιλου Κουρκούα, που υποτίθεται ότι ασκούσε ταυτόχρονα την αρχή της Μεσοποταμίας, της Χαλδίας και της Θεοδοσιούπολης. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 230.37-39, και ο Κων. Πορφ., *Πρός Ρωμανόν*, κεφ. 45, σ. 208.58-60, 212.134,140, στους

153.	Μιχαήλ	ανθύπατος πατρίκιος και στρατηγός Χαλδίας ³⁵¹⁰	ca. 1040-1060
154.	Γεώργιος Δροσέριος (·)	ανθύπατος πατρίκιος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και στρατηγός Χαλδίας και Δερζηνής ³⁵¹¹	ca. 1040-1060 ³⁵¹²
155.	Γρηγόριος Αρσακίδης (ή Pahlavuni ή Μάγιστρος) ³⁵¹³	δουξ Δερζηνής (·) ³⁵¹⁴	μέσα 11 ^{ου} αι.
156.	Κατακαλών Κεκαυμένος ³⁵¹⁵	μάγιστρος (·) ³⁵¹⁶ , δουξ Κολωνείας και Χαλδίας (·) ³⁵¹⁷ και στρατηγός των «εκ Τεφρικής και λοιπών Αρμενίων, Σε-βαστηνών και Μελιτηνών» ³⁵¹⁸	ca. 1057
157.	Ρωμανός	κουροπαλάτης και δουξ Χαλδίας ³⁵¹⁹	μετά το 1075 (·)
158.	Θεόδωρος Γαβράς ³⁵²⁰	πατρίκιος και τοποτηρητής (Κολωνείας·) που έδρασε στην Τραπεζούντα ³⁵²¹	μέσα δεκαετίας του 1070

οποίους παραπέμπει για να στηρίξει την άποψή του, αναφέρουν ωστόσο τον Θεόφιλο ως *στρατηγό* Μεσοποταμίας και *στρατηγό* Χαλδίας αντίστοιχα και όχι ως επικεφαλής μιας ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας που συμπεριλάμβανε την Χαλδία, την Θεοδοσιούπολη και την Μεσοποταμία.

³⁵¹⁰ Seyrig, αρ. 174, σ. 126. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 461, αρ. 19.

³⁵¹¹ N.P. Lihačev, *IZIGI*, appendix, σ. 20 και pl. VI, αρ. 14. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 316.

³⁵¹² Η βούλλα τοποθετείται στον γενικά στον 10^ο-11^ο αι., αλλά η κατοχή του τίτλου του *ανθυπάτου πατρίκιου* από τον Γεώργιο Δροσέριο μας προσανατολίζει στο να την χρονολογήσουμε τουλάχιστον στον 11^ο αι. Οι *στρατηγοί* του *θέματος* Χαλδίας κατά τον 10^ο αι. κατείχαν ως επί το πλείστον τον τίτλο του *βασιλικού πρωτοσπαθαρίου*. Βλ. σχετικά Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 460-461.

³⁵¹³ Βλ. γι' αυτόν και αρ. πίνακα 55, 67, 85.

³⁵¹⁴ Η πληροφορία από επιστολή του Γρηγορίου. Βλ. H. Bartikian, *Αρμενικές πηγές*, σ. 88. -Του ίδιου, *Otsetnoe poslanie Grigorija Magistra Pahlavuin sirijskomu katolikosu*, *PPS* 7 (70) (1962), σ. 162.

³⁵¹⁵ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 184, 251, 468, 473.

³⁵¹⁶ Βλ. αρ. πίνακα 252.

³⁵¹⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.28. Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 186. -Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 462, αρ. 6.

³⁵¹⁸ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 435. -Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκόμης, σ. 341.

³⁵¹⁹ Μολυβδόβουλλο συλλογής Zacos. Βλ. Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 48 (με χρονολόγηση και πρόταση ταύτισης του κατόχου με τον συγκλητικό και *κουροπαλάτη* Ρωμανό, που έλαβε μέρος στις εργασίες της συνόδου της Βλαχερνών [τέλη του 1094] -βλ. P. Gautier, *Synode des Blachernes*, σ. 217, 249-250).

³⁵²⁰ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 146. Για αναλυτική βιβλιογραφία βλ. σ. 248-249.

		σεβαστός και δουξ Τραπεζούντος ³⁵²²	ca. 1083/84-1098 (;)

I.2. Κριτές-δικαστές³⁵²³

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
159.	Ανώνυμος	σπαθαροκανδιδάτος και κριτής Χαλδίας και Δερζηνής ³⁵²⁴	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
160.	Θωμάς Αρεόβινδος (;) ³⁵²⁵	σπαθαροκανδιδάτος, ασηκρήτις και κριτής Χαλδίας και Δερζηνής ³⁵²⁶	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
161.	Λέων Αρεόβινδος	σπαθαροκανδιδάτος, ασηκρήτις και κριτής Χαλδίας και Δερζηνής ³⁵²⁷	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
162.	Μιχαήλ	ασηκρήτις και κριτής Χαλδίας και	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)

³⁵²¹ Βλ. αρ. πίνακα 146. Βλ. επίσης Α. Κομνηνή, σ. 255.20 κ.ε.

³⁵²² D.O., αρ. 58.106.4974, έκδ. J.W. Nesbitt εν Α. Bryer - Α. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 63, αρ. 7 (δουξ, 11^{ος} αι.). Άλλο μολυβδόβουλλο (πρώην συλλογής Α. Bryer) εκδίδει ο Α. Dunn, εν Α. Bryer - Α. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 64-65, αρ. 8 (σεβαστός και δουξ, †1098). Πρβλ. Α. Dunn, *Barber Institute Seals*, αρ. 6. Βλ. επίσης Α. Κομνηνή, σ. 255.20-25 (δουξ Τραπεζούντος). –Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 739.8-9 (σεβαστός). –Χρυσόβουλλον Άλεξίου Γ' του Μεγάλου Κομνηνού, έκδ. D.A. Zakythinos, *Le chrysobulle d'Alexis III Comnène, empereur de Trébizonde, en faveur des Vénitiens*, (Collection de l'Institut Neo-Hellénique de l'Université de Paris, Fascicule 12), Paris 1932 (Μάρτιος 1364· κείμενο σ. 29.1-37.175), σ. 34.112-119 (σεβαστός). Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 14. Σφραγίδες του Γαβρά τον αναφέρουν μόνο ως δούκα. Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 342, αρ. 2, σ. 665, αρ. 1. –Α. Dunn, εν Α. Bryer - Α. Dunn - J.W. Nesbitt, Gabras, σ. 63, αρ. 7 (ίδια επιγραφή με την προηγούμενη αλλά με διαφορετική απεικόνιση του Αγίου Θεοδώρου στον εμπροσθότυπο). Πρβλ. επίσης Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 462, αρ. 7. –Β. Skoulatos, *Personnages*, σ. 295-298. –J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 92-92, 404. –Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 126-127, με εκτεταμένη βιβλιογραφία. Βλ. και αρ. πίνακα 146.

³⁵²³ Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 463-464, παραθέτει τους κριτές της Χαλδίας που ανάγονται γενικά ή στο πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αι. Βλ. και J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 55.

³⁵²⁴ D.O., αρ. 58.106.5114. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 61.6, σ. 152.

³⁵²⁵ Για τους Αρεόβινδους και τους Αρεοβανηγούς της Χαλδίας βλ. τα σχόλια του J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 55. Η προέλευση των επιθέτων ανάγεται μάλλον στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης που λεγόταν «τα Αρεοβίνδου».

³⁵²⁶ N.P. Lihačev, *IZIGI*, pl. VII, αρ. 22. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 55. Οι εκδότες των D.O. *Seals IV*, αρ. 61.3, σ. 151, μνημονεύουν το μολυβδόβουλλο του N.P. Lihačev ισχυριζόμενοι ότι ανήκε στον κριτή Χαλδίας και Δερζηνής Λέοντα Αρεόβινδο.

³⁵²⁷ D.O., αρ. 55.1.2933. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 61.3, σ. 151. Παράλληλο τεμάχιο εν Zacos, αρ. 651. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 27, σ. 54-55. Πρβλ. Α. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 317 («Άεροβανδηγών»).

		Δερζηνή ³⁵²⁸	
163.	Ιωάννης	σπαθαροκανδιδάτος, κριτής Χαλδίας, Δερζηνή και χαρτουλάριος του ιβηρικού σεκρέτου ³⁵²⁹	μέσα 11 ^{ου} αι.
164.	Λέων Εξακτονίτης	σπαθαροκανδιδάτος και κριτής (;) (ή πρωτονοτάριος;) Χαλδίας και Δερζηνή ³⁵³⁰	ca. 1040-1065
165.	Αναστάσιος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος, αναγραφείς και κριτής Χαλδίας (;) ³⁵³¹	ca. 1050-1070
166.	Στέφανος (;) [...]	πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, της Χαλδίας και της Δερζηνή ³⁵³²	ca. 1050-1070
167.	Ιωάννης Μακρεμβολίτης	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, σπαθαροκανδιδάτος και κριτής Χαλδίας ³⁵³³	ca. 1050-1070
168.	Γεώργιος Δρόσος	πατρίκιος, ανθύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, της Χαλδίας και της Δερζηνή ³⁵³⁴	ca. 1060-1075

³⁵²⁸ D.O., αρ. 55.1.2521. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 61.5, σ. 152. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, ό.π.

³⁵²⁹ Zacos, αρ. 1796 και 1797. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 37a-b, σ. 72-74. Ταύτιση του κατόχου της σφραγίδας με τον Ιωάννη Μακρεμβολίτη μάλλον δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, καθώς ο τελευταίος είχε «υιοθετήσει» ως προστάτη του στα μολυβδόβουλλά του τον Αρχάγγελο Μιχαήλ, ενώ στη σφραγίδα του συγκεκριμένου Ιωάννη απεικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος. Για επιπλέον σχόλια βλ. κατωτ., σημ. 3533.

³⁵³⁰ Fogg, αρ. 400. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 61.4, σ. 151-152. Μάλλον πρόκειται για τον ίδιο αξιωματούχο που διατέλεσε *πρωτονοτάριος* των Αρμενικών *θεμάτων* και του Οηκίου. Βλ. αρ. πίνακα 134 (και την σχετική παραπομπή).

³⁵³¹ D.O., αρ. 55.1.1719. Βλ. *D.O. Seals II*, αρ. 8.12, σ. 28: «Αναστάσιος βασιλικός πρωτοσπαθάριος και αναγραφείς και κριτής Ελλάδος». Βλ. όμως αντιθ. την διόρθωση του W. Seibt, εν *BZ* 90.2 (1997), σ. 461. Πρβλ. *SBS* 8 (2003), σ. 198.

³⁵³² Zacos, αρ. 1933. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 28, σ. 56-57.

³⁵³³ Ανέκδοτη βούλλα D.O., αρ. 59.109.22-2560 -βλ. *Seyrig*, σ. 113. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Χαλδίας, σ. 463, αρ. 6 (με εσφαλμένη παραπομπή). Μάλλον ο ίδιος αξιωματούχος διατέλεσε αργότερα κριτής επί του Ιπποδρόμου, κριτής του Βήλου και του Οηκίου καθώς και κριτής των Ανατολικών.

³⁵³⁴ N.P. Lihačev, *IZIGI*, αρ. 22. -Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 79, 80. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 55. -Του ίδιου, *Tziliapert-Sébastien*, σ. 219. Ο Γεώργιος Δρόσος υπήρξε σύμφωνα με τον Ιω. Σκυλίτση, σ. 454.10-14, «υπογραμματεύς» του κατεπάνω Βασπρακανίας Ραδομηρού Ααρών και εστάλη το 1049-1050, επειδή προφανώς υπηρετούσε ως κριτής στην Χαλδία-Δερζηνή, στον σουλτάνο Tuğrul beg με πολυτελή δώρα και πλούσια λύτρα, για να πετύχει την απελευθέρωση του άρχοντα της Μεσχίας Λιπαρίτη, που είχε αιχμαλωτισθεί από τους Σελτζούκους στην μάχη του Καπετρού (19

169.	Νικόλαος	δικαστής Χαλδίας ³⁵³⁵	11 ^{ος} ή 12 ^{ος} αι.

1.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
170.	Ανώνυμος	επί των οικειακών και αναγραφείς Χαλδίας ³⁵³⁶	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
171.	Βασίλειος ο ...αλοπ..	βασιλικός νοτάριος και μεγάλος κουράτωρ Δερζηνής, Ραχάβας (;) και Χαυζιζίου ³⁵³⁷	11 ^{ος} αι.
172.	Γερβάσιος (;) Δούκας	πρωτοσπαθάριος (;) και χαρτουλάριος (;) της (Χαλδίας και [:]) της Δερζηνής ³⁵³⁸	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
173.	Κωνσταντίνος	χαρτουλάριος και κομμερκιάριος Χαλδίας ³⁵³⁹	1025-1050
174.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος, μεγάλος χαρτουλάριος και κομμερκιάριος Χαλδίας ³⁵⁴⁰	ca. 1025-1050

Σεπτεμβρίου 1048), αλλά και για την πραγματοποίηση «σπονδών ειρήνης». Ο Δρόσος πέτυχε στο πρώτο μέρος της αποστολής του, ενώ ο εντεταλμένος του σουλτάνου «σέριφος» ζήτησε από την βυζαντινή πλευρά την καταβολή ετησίων επιχορηγήσεων. Βλ. και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 640.1-7. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 101-102.

³⁵³⁵ Shaw, αρ. 57. –D.O., αρ. 47.2.58, 4.32.9. Βλ. V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 625 (και εν *Ελληνικά* 7 [1934], σ. 286). –G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1021 (αρχές 11^{ου} αι.). Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 317. –N. Oikonomidès, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 266.

³⁵³⁶ D.O., αρ. 47.2.57. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 32.1, σ. 85. Ο A. Bryer είχε εσφαλμένα προτείνει ανάγνωση του ονόματος του κατόχου «Ηλίας». Ο κάτοχος έφερε λογικά έναν από τους τίτλους του *σπαθαρίου*, *πρωτοσπαθαρίου* ή *σπαθαροκανιδάτου* και ανήκε στους αξιωματούχους που απάρτιζαν την τιμητική φρουρά στο ανάκτορο του Λαυσιακού (*οικειακοί*). Βλ. N. Oikonomidès, Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Beotie, *TM* 12 (1994), σ. 486-488.

³⁵³⁷ Fogg, αρ. 1733. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 59.1, σ. 149-150. Η ταύτιση του τοπωνυμίου «Ραχάβα» είναι προβληματική. Ενδεχομένως να πρόκειται για το κάστρο Ραχάβ που αναφέρεται στην εκδοχή Grottaferata του Διγενή Ακρίτη, G.658, σ. 132, G.671, σ. 134, G.719, σ. 136 (βλ. επίσης E.523 [Ραχάς], E.519 [Ραχέ], Z.903,916,960 [Ρουχάς]) ή το παλαιό φρούριο των Παυλικιανών Ραχάτ που κατέκτησε ο Βασίλειος Α'. Βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, σ. 270. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 60. Η τελευταία ταύτιση πάντως είναι σύμφωνα με τους εκδότες των *D.O. Seals IV*, σ. 150, λιγότερο πιθανή λόγω γεωγραφικής απόστασης. Για το Χαυζιζιον ή Χαβτζιτζιν βλ. ανωτ., σ. 57, σημ. 231.

³⁵³⁸ Fogg, αρ. 3159. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 61.2, σ. 151.

³⁵³⁹ A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 165, σ. 171-172 («κομμερκιάριος»). Για τους *κομμερκιάρους* βλ. πλέον W. Brandes, *Finanzverwaltung*, σ. 239 κ.ε.

175.	Μιχαήλ	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, λογαριαστής του μεγάλου κουράτωρος (:), αρτοκλίνης και αναγραφεύς Χαλδίας, Δερζηνής και Ταρών ³⁵⁴¹	μέσα 11 ^{ου} αι.
176.	Αγαθόνικος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κομμερκιάριος Χαλδίας ³⁵⁴²	μέσα 11 ^{ου} αι.
177.	Μιχαήλ Σαρωνίτης	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, χαρτουλάριος του γενικού λογοθεσίου, κριτής του Βήλου και αναγραφεύς Χαλδίας και Δερζηνής ³⁵⁴³	μέσα 11 ^{ου} αι.
178.	Νικόλαος Αρεοβανδηνός	σπαθαροκανδιδάτος και πρωτονοτάριος Χαλδίας ³⁵⁴⁴	11 ^{ος} ή 12 ^{ος} αι.

³⁵⁴⁰ Paris, αρ. 1192. Βλ. G. Schlumberger, *Sceaux inédits VI*, αρ. 310. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 190, σ. 171.

³⁵⁴¹ Zacos, αρ. 2262. –Fogg, αρ. 2629. –D.O., αρ. 55.1.2066. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 29, σ. 57-58 («κουράτωρος»). –D.O. *Seals IV*, αρ. 76.1, σ. 168-169 («κουρατορικού»). Πρβλ. και A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 318.

³⁵⁴² D.O., αρ. 55.1.2186 -βλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 318.

³⁵⁴³ Fogg, αρ. 2629. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 61.1, σ. 150-151.

³⁵⁴⁴ Ανέκδοτη σφραγίδα D.O., αρ. 55.1.2934. Βλ. όμως και G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 290, αρ. 3. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 317 (χρονολόγηση στον 11^ο αι.). Μάλλον παράλληλο τεμάχιο εξέδωσαν οι V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 46, αρ. 153. Για τους Αρεοβινδούς και τους Αρεοβανδηνούς της Χαλδίας βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 55. Η προέλευση των επιθέτων από περιοχή της Κωνσταντινούπολης που λεγόταν «τα Αρεοβίνδου».

³⁵⁴⁵ Fogg, αρ. 1317. Βλ. V. Laurent, *Sceaux inédits*, αρ. 17, σ. 356-357. –D.O. *Seals IV*, αρ. 32.26, σ. 93. Πρβλ. A. Bryer - D. Winfield, *Topography*, σ. 318 (με ελλιπή αναφορά των αξιωμάτων). Σώζεται βούλλα ενός Πόθου, βέστη, κριτή του Βήλου και μεγάλου χαρτουλαρίου του γενικού λογοθεσίου. Ενδεχομένως να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Βλ. V. Laurent, *Sceaux inédits*, αρ. 9, σ. 347-348.

³⁵⁴⁶ D.O. *Seals IV*, αρ. 32.26, σ. 93. Οι V. Laurent, ό.π. –A. Bryer - D. Winfield, ό.π., χρονολογούν στον 11^ο-12^ο αι.

³⁵⁴⁷ D.O., αρ. 58.106.1843. Βλ. G. Galavaris, *Seals of the Byzantine Empire, Archaeology* 12.4 (1959), σ. 264-270, ειδικά σ. 267, αρ. 3. Πρβλ. όμως SBS 5 (1998), σ. 81 (χρονολόγηση στον 10^ο αι.).

ΙΑ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΣΩΤΗΡΟΥΠΟΛΕΩΣ (Η ΒΟΥΡΖΩ) - ΑΝΑΚΟΥΠΙΑΣ
(ΔΟΥΚΑΤΟ ΧΑΛΔΙΑΣ)

ΙΑ.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
181.	Νικόλαος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και στρατηγός Σωτηρουπόλεως και Ανακουπίας ³⁵⁴⁸	α΄ ήμισυ 11 ^{ου} αι.

³⁵⁴⁸ Μολυβδόβουλλο συλλογής Ν. Nikolov, έκδ. W. Seibt - I. Jordanov, Σωτηρούπολις-Ανακουπία, σ. 234.

ΙΒ. ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ/ΔΟΥΚΑΤΟ ΜΕΛΙΤΗΝΗΣ

ΙΒ.1. Δούκες-κατεπάνω-στρατηγοί³⁵⁴⁹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
182.	Λέων, υιός Λαμπρού	πατρίκιος, και στρατηγός Μελιτηνής ³⁵⁵⁰	έως τον Ιούλιο του 1043
183.	Μιχαήλ	μάγιστρος και στρατηγός Μελιτηνής ³⁵⁵¹	δεκαετία του 1050 (;) ³⁵⁵²
184.	Κατακαλών Κεκαυμένος ³⁵⁵³	μάγιστρος (;) ³⁵⁵⁴ , δούξ Κολωνείας και Χαλδίας ³⁵⁵⁵ και στρατηγός των «εκ Τεφρικής και λοιπών Αρμενίων, Σεβαστηνών και Μελιτηνών» ³⁵⁵⁶	ca. 1057

³⁵⁴⁹ Για τους διοικητές της περιοχής πριν από τα μέσα του 11^{ου} αι. βλ. F. Tinnefeld, Melitene, σ. 436-438. Κάποιος πατρίκιος Νικηφόρος Βαλανίτης διατελούσε στρατηγός Μεσοποταμίας γύρω στο έτος 1000. Βλ. J. Dartouzes, *Épistoliers*, σ. 251-253. Ο Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 18.4 κ.ε., ισχυρίζεται ότι ο γνωστός κινηματίας πατρίκιος και βέσσης Λέων Τορνίκιος είχε διατελέσει στρατηγός της Μελιτηνής στα μέσα της δεκαετίας του 1040. Πρβλ. N. Adontz, Taronites, σ. 33-34. –F. Tinnefeld, Melitene, σ. 437. –W. Treadgold, *Army*, σ. 81. –D.O. Seals IV, αρ. 68.7, σ. 159. Η πληροφορία που παρέχει ωστόσο ο συνήθως ακριβής Ατταλειάτης είναι μάλλον εσφαλμένη. Βλ. π.χ. αντιθ. Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 15.26. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.79-80, οι οποίοι αναφέρουν αντίστοιχα ότι ο Τορνίκιος ασκούσε, προτού στασιάζει, την «Ιβηρικὴν (...) ἀρχὴν» και ότι ήταν στρατηγός «ἐν Ἰβηρία». Ο W. Seibt, *Miszellen*, αρ. 1, σ. 633-635, εξέδωσε μάλιστα μολυβδόβουλλο του Τορνικίου που τον αναφέρει ως στρατηγό του Μελτή. Ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε ότι η αναφορά της Μελιτηνής από τον Ατταλειάτη αποτελεί εσφαλμένη γραφή της συγκεκριμένης πόλης. Οι τίτλοι μάλιστα που αναγράφονται στην επιγραφή της σφραγίδας και στο κείμενο του Ατταλειάτη (πατρίκιος και βέσσης) είναι οι ίδιοι, άρα, οι αναφορές των Ψελλού-Σκυλίτζη είναι ιστορικά ορθές. Η συνωμοτική δράση του Τορνικίου στην Ιβηρία έγινε γρήγορα γνωστή και ο ίδιος εξορίστηκε στην Αδριανούπολη, όπου και προετοίμασε το δεύτερο, πολύ πιο επικίνδυνο για την κεντρική αρχή, κίνημά του. Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 438.78 κ.ε.

³⁵⁵⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 431.31. Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 62, σ. 58-59. –Του ίδιου, *Du stratège au duc*, σ. 190. –K.A. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*, σ. 120. –N. Adontz, *Notes, Byz.* 9 (1934), σ. 369-370. –Του ίδιου, Taronites, σ. 34.

³⁵⁵¹ Hatay, αρ. 1256. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 54, σ. 423.

³⁵⁵² Ο τίτλος παραπέμπει στο β' ήμισυ αλλά το αξίωμα στα μέσα του 11^{ου} αι. Ο Μιχαήλ υπήρξε μάλλον ο τελευταίος αξιωματούχος που χρημάτισε στρατηγός Μελιτηνής. Ο J.-Cl. Cheynet, ό.π., χρονολογεί στην δεκαετία του 1060 με το επιχείρημα ότι ο κατεπάνω Μελιτηνής Κρινίτης/Κρινώτης (Qrīnōtīs) σκοτώθηκε από τους Τούρκους προς τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Δούκα, συνεπώς ο Μιχαήλ ως στρατηγός ήταν λίγο προγενέστερος. Βλ. όμως αρ. πίνακα 184.

³⁵⁵³ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 156, 251, 468, 473.

³⁵⁵⁴ Βλ. αρ. πίνακα 252.

³⁵⁵⁵ Βλ. αρ. πίνακα 156.

185.	Qrīnōtis (=Κρινώτης/Κρινίτης) ³⁵⁵⁷	κατεπάνω Μελιτηνής ³⁵⁵⁸	έως το 1059/60
186.	Πέτρος Γυμνός ³⁵⁵⁹	βέστης και κατεπάνω Μελιτηνής ³⁵⁶⁰	μέσα ή β' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
187.	Βασίλειος Μαχητάριος ³⁵⁶¹	ύπατος και κριτής ³⁵⁶² βέστης, ύπατος, κριτής και κατεπάνω Μελιτηνής και Λυκανδού ³⁵⁶³	ca. 1055-1065 (:) ³⁵⁶⁴
188.	Κωνσταντίνος	βεστάρχης, κατεπάνω Μελιτηνής και αναγραφεύς ³⁵⁶⁵	μετά το 1060 (:)
189.	Φιλάρετος Βραχάμιος ³⁵⁶⁶	μάγιστρος και δούξ ³⁵⁶⁷ (Καππαδοκίας,	ca. 1068/69,

³⁵⁵⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. R.W. Thomson, *Influence*, σ. 435. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Θέμα Λεοντοκόμης*, σ. 341.

³⁵⁵⁷ Για την συγκεκριμένη οικογένεια βλ. N. Adontz, *Taronites*, σ. 535 κ.ε.

³⁵⁵⁸ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 162-165. Πρβλ. F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 433.

³⁵⁵⁹ Βλ. και αρ. πίνακα 347, 389. Ο *cursus honorum* του Γυμνού εν I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 117.

³⁵⁶⁰ Fogg, αρ. 238. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 422, σημ. 49. –Του ίδιου, *Du stratège au duc*, σ. 190. –D.O. *Seals IV*, αρ. 68.4, σ. 158. Οι εκδότες των τελευταίων αναφέρουν ότι ο Πέτρος έγινε αργότερα *ανθύπατος πατρίκιος* και *κριτής* των Θρακησίων. Βλ. πράγματι Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, *Συλλ. Ορφαίνου-Νικολαΐδη*, αρ. 19, σ. 32 (βλ. όμως και W. Seibt - A.-K. Wassiliou, εν *BZ* 91.1 [1998], σ. 146). –D.O., αρ. 55.1.3043, 55.1.3044, έκδ. *D.O. Seals III*, αρ. 2.26, σ. 12. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 359, σ. 206. Κάτι τέτοιο ωστόσο θα σήμαινε υποβιβασμό του αξιωματούχου τόσο σε τίτλο όσο και σε αξίωμα! Αν πράγματι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, τότε η θητεία του στο *θέμα* Θρακησίων θα πρέπει να θεωρηθεί προγενέστερη.

³⁵⁶¹ Βλ. γι' αυτόν και αρ. πίνακα 376, 388.

³⁵⁶² Ermitaž, αρ. M-8468. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Molivdonuly*, σ. 102-103, αρ. 1-2. Πρβλ. σχετικά V. Laurent, *Vatican*, αρ. 129. –SBS 3 (1993), σ. 166. –D.O. *Seals IV*, σ. 133.

³⁵⁶³ W. de Gray Birch, *Seals*, αρ. 17559, σ. 23. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 282, αρ. 4. –V. Laurent, *Vatican*, αρ. 129, σ. 136-138. –D.O., αρ. 58.106.1371 και 58.106.5399, έκδ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 53.5, σ. 132-133 (ως *βέστης*, *κριτής*, και *κατεπάνω* Μελιτηνής και Λυκανδού). Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 190. Ο N. Adontz, *Notes, Byz.* 9 (1934), σ. 369-370, θεωρεί τον Μαχητάριο προγενέστερο του Λέοντος, υιού του Λαμπρού, και του Κρινώτη/Κρινίτη (χρονολογεί ca. 973-1043). Βλ. και αρ. πίνακα 182, 185.

³⁵⁶⁴ Προβληματική η χρονολόγηση. Ο T. Λουγγής, *Θέμα Λυκανδού*, σ. 476, αρ. 6, χρονολογεί γενικά στον 11^ο αι. Ο V. Laurent, *Vatican*, αρ. 129, σ. 136-138, είναι πιο ακριβής (ca. 1060). Ο N. Adontz, *Études*, σ. 137-141. –Του ίδιου, *Les sceaux des Makhitar*, εν του ίδιου, *Notes, Byz.* 9 (1934), αρ. I, σ. 369-371, ανήγαγε την σφραγίδα σε πολύ πρώιμη περίοδο (ca. 973-1043).

³⁵⁶⁵ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 438, σ. 240-241. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 195, σημ. 38bis. Παράλληλα τεμάχια εν Spink 127, αρ. 60 και D.O., αρ. 58.106.3817. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 68.4, σ. 158-159. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 41 (χρονολόγηση ca. 1050-1075). Ο συνδυασμός των δύο αξιωματικών στην επιγραφή της σφραγίδας είναι, αν μη τι άλλο, ιδιαίτερα ενδιαφέρων.

³⁵⁶⁶ Ο *cursus honorum* του στις υποσημειώσεις του αρ. πίνακα 237.

		Ρωμανουπόλεως ή Μελιτηνής;)	1070/72 (;)
190.	Θεόδωρος Χετάμης (ή Βραχάμης;) ³⁵⁶⁸	κουροπαλάτης και δουξ της Μελιτηνής ³⁵⁶⁹	τέλη δεκαετίας του 1070 (;)
191.	Hareb	δουξ Μελιτηνής ³⁵⁷⁰	αρχές δεκαετίας του 1080 (;)
192.	Balatianos (=Παλατινός [:] ³⁵⁷¹)	δουξ Μελιτηνής ³⁵⁷²	δεκαετία του 1080 (;)
193.	al-Firġ (ή al-Faraj ή Alp Ilek;)	Τούρκος αμυράς του Meliksah, διοικητής της Μελιτηνής (;) ³⁵⁷³	ca. 1086
194.	Γαβριήλ	πρωτοκουροπαλάτης, αμυράς και δουξ της Μελιτηνής ³⁵⁷⁴	έως το 1092 και 1094-1096

³⁵⁶⁷ W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.7, σ. 96-97 (χρονολόγηση στο 1070. Παράλληλο τεμάχιο εν Istanbul, αρ. 95, έκδ. A. Müller-Henning, Kurşun mühürler, αρ. 3 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 161. Πρβλ. V. Laurent, *Vatican*, σ. 117. Βλ. τέλος και V.S. Šandrovskaja, Pečati Filareta, σ. 39 κ.ε. -βλ. SBS 5 (1998), σ. 116. Πρβλ. γενικότερα J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 139. O G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 20-22, θεωρεί ότι ο Βραχάμιος υπήρξε διοικητής της Μελιτηνής.

³⁵⁶⁸ Οι αφηγηματικές πηγές τον αναφέρουν ως «Γ'oros, γιο του Het'um». Βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173-174. -Smbat Sparapet, σ. 46. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 161. -Het'um B', σ. 1. Αυτό ώθησε τους εκδότες των σφραγίδων του (Ermitaž, αρ. M-8008. -Spink 132, αρ. 130) να αναγνώσουν το όνομά του ως «Θεόδωρος Χετάμης». Βλ. σχετικά N.P. Lihačev, *Molivdonuly*, αρ. LXII 5, σ. 92. -V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, αρ. 62, σ. 80-81. Βλ. όμως αντιθ. την βιβλιοκρισία στον N.P. Lihačev, *Molivdonuly* από τους Nataša Seibt - W. Seibt, εν *Bsl* 54.2 (1993), σ. 364, καθώς και W. Seibt, Άρσακίδης/Aršakuni, σ. 357, σημ. 46: «Ομώνυμον σὸν δοῦκα κουροπαλάτην, / μάρτυς, Βραχάμην τὸν Μελιτηνῆς σκέπτους». Ο W. Seibt ωστόσο, σχολιάζοντας το μολυβδόβουλλο της δημοπρασίας Spink 132, αρ. 130, εν *BZ* 93.1 (2000), σ. 397, αρ. 1536, αναφέρεται και πάλι στο επίθετο «Χετάμης», ισχυριζόμενος ότι είναι αραβικής (εκ του «Haitham») ή αρμενικής (εκ του «Het'um») προέλευσης. Πιστεύουμε ότι η ανάγνωση «Χετάμης» είναι τελικά μάλλον ορθότερη, εφόσον γνωρίζουμε για την ύπαρξη μίας σφραγίδας (Zacos, αρ. 72) του ίδιου προσώπου, η επιγραφή της οποίας αναφέρει τον κάτοχο ως αμυρά και κουροπαλάτη (από την μεταγενέστερη περίοδο της διοίκησής του στην Έδεσσα). Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 34, σ. 67-68.

³⁵⁶⁹ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Για το σωζόμενο μολυβδόβουλλο του (Spink 132, αρ. 130) βλ. V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 80, αρ. 45, φωτογραφία και εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 103. Οι V.S. Šandrovskaja - W. Seibt εκδίδουν και άλλες σφραγίδες του Χετάμη (σ. 80, αρ. 46 έως 48). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

³⁵⁷⁰ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 174. Ο ίδιος σημειώνει ότι ο Hareb ήταν αρμενικής καταγωγής. Πρβλ. F. Tinnefeld, Melitene, σ. 439, σημ. 41.

³⁵⁷¹ Για την ενδεχόμενη προέλευση του συγκεκριμένου αξιωματούχου από την παλαιά οικογένεια των Παλατινών βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 41.

³⁵⁷² Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 174. Πρβλ. F. Tinnefeld, Melitene, σ. 439, σημ. 41.

³⁵⁷³ Αωνύμου Έδεσσηνού Χρονικό, σ. 36. Βλ. επίσης Sibt bin al-Jawzī, σ. 233. -Bar Εβραίος, σ. 229. -Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163. Βλ. γι' αυτόν σ. 269-270.

195.	Būzān (ελλ. Πουζάνος)	Τούρκος αμειράς της Μελιτηνής, στρατηγός του Melikšah ³⁵⁷⁵	ca. 1092-1094
196.	Γαβριήλ	πρωτονωβελίσσιμος και δουξ πόλεως Μελωνύμου ³⁵⁷⁶ σεβαστός και δουξ πόλεως Μελωνύμου (sic) ³⁵⁷⁷	ca. 1096-1101/02

IB.2. Κριτές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
197.	Μίρων (sic) (=Μύρων;)	σπαθαροκανιδιάτος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, της Μελιτηνής και μεγάλος κουράτωρ ³⁵⁷⁸	11 ^{ος} αι.

³⁵⁷⁴ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 163-164, 176. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 180. –Bar Εβραΐος, σ. 234. Πρβλ. τα σχόλια της Irène Mélikoff (έκδ.) εν *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 90-91, 94-96, 98-99. Για την σφραγίδα του (Zacos, αρ. 3114) που αναφέρει τον τίτλο και τα αξιώματα που αναγράφονται στον πίνακα, αλλά όχι την Μελιτηνή, βλ. G. Zacos, *Seals II*, αρ. 464, σ. 251. –N. Oikonomides, *Dated Seals*, αρ. 107, σ. 103-104. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 41, σ. 80-82. –N. Oikonomides, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 265. Πρβλ. W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 346. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 960.

³⁵⁷⁵ Ανωτόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 45. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 958.

³⁵⁷⁶ Spink 132, αρ. 127, φωτογραφία εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 103. –G. Zacos, *Seals II*, αρ. 465, σ. 251. Βλ. επίσης Gorny 96, αρ. 708 –βλ. *SBS* 8 (2003), σ. 221. –N. Oikonomides, *Dated Seals*, αρ. 108, σ. 104-105. Πρβλ. W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 346. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 960-961.

³⁵⁷⁷ Σύμφωνα με παρασημείωση χειρόγραφου κώδικα ο Γαβριήλ υπήρξε σεβαστός και δουξ. Βλ. G. Zacos, *Seals II*, αρ. 465, σ. 251. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ως «δουξ σεβαστός πόλεως Μελωνύμου» σε ποίημα ιαμβικού μέτρου, το οποίο προηγείται της ελληνικής μετάφρασης του συριακού έργου του Sindad/Συντίπα. Ο συγγραφέας/ποιητής Μιχαήλ Ανδρεόπουλος μας πληροφορεί ότι πραγματοποίησε την μετάφραση του ανωτέρω έργου μετά από εντολή του Γαβριήλ. Βλ. H.-G. Beck, *Δημιώδης λογοτεχνία*, σ. 93. –N. Oikonomides, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 265. Προφανώς ο Γαβριήλ αποκήρυξε την υποτέλειά του στους Τούρκους, όταν κατέφθασαν στην περιοχή οι Σταυροφόροι, και τιμήθηκε αναλόγως από την αυτοκρατορική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης. Ο Bar Εβραΐος, σ. 234, τον αποκαλεί «Ελληνα Γαβριήλ, διοικητή της Μελιτηνής». Το ίδιο και ο Guillaume de Tyr, σ. 437, 487, 517. Ο Ibn Šaddād, έκδ. A.-M. Eddé-Terrasse, σ. 113, ισχυρίζεται ότι η Μελιτηνή βρισκόταν υπό την κατοχή των «Ελλήνων» έως το 1102. Ο Γαβριήλ θανατώθηκε με μαρτυρικό τρόπο, όταν ο Melik Dānišmend εισχώρησε στην Μελιτηνή με προδοσία τον Σεπτέμβριο του 1101 ή 1102. Βλ. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 188. Πρβλ. τα σχόλια της Irène Mélikoff (έκδ.), *Dānišmendnāme*, τομ. 1, σ. 90-91, 94-96, 98-99. Γενικά για τον Γαβριήλ βλ. πλέον G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 954 κ.ε.

³⁵⁷⁸ D.O., αρ. 58.106.4365. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 68.2, σ. 158. –J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*, σ. 89, σημ. 41, με σχολιασμό των δεδομένων της σφραγίδας.

198.	Ιωάννης Χρυσοβέργης	σπαθαροκανιδιάτος, [πρωτο]καγκελλάριος του γενικού, κριτής, αναγραφείς και κουράτωρ Μελιτηνής ³⁵⁷⁹	ca. 1029-1030
199.	Ανδρέας	βασιλικός νοτάριος και κριτής Μελιτηνής ³⁵⁸⁰	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
200.	Νικήτας Νικερίτης (:)	πριμικήριος επί του κοιτόνος, μυστολέκτης, κριτής επί του Ιπποδρόμου, κουράτωρ και κριτής Μελιτηνής ³⁵⁸¹	ca. 1025-1050
201.	Σέργιος	πρωτοσπαθάριος και κριτής Μελιτηνής ³⁵⁸²	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.

IB.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
202.	Ανώνυμος	... επί του κοιτόνος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, βασιλικός (:) Μελιτηνής και Μεσοποταμίας ³⁵⁸³	11 ^{ος} αι.
203.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και βασιλικός της Μελιτηνής και των Αρμενικών θεμάτων ³⁵⁸⁴	11 ^{ος} αι. (:)
204.	Στέφανος Περγαμηνός	σεβαστοφόρος στην Μελιτηνή ³⁵⁸⁵	Ιούλιος 1043

³⁵⁷⁹ D.O., αρ. 47.2.1066. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 68.6, σ. 159. Πρόκειται μάλλον για τον κριτή Μελιτηνής Χρυσοβέργη, που αναφέρει ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 140-141, ο οποίος διατάχθηκε από την πρωτεύουσα να περιορίσει τον Σύρο πατριάρχη και τους ανώτερους επισκόπους του γύρω στο 1029. Πρβλ. σχετικά και F. Tinnefeld, *Melitene*, σ. 437. –J.D. Howard-Johnston, *Crown Lands*, σ. 89, σημ. 41. –C. Holmes, *East*, σ. 55. –J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 10.

³⁵⁸⁰ Zacos, αρ. 1292. Βλ. G. Zacos, *Seals II*, αρ. 952, σ. 423. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 42, σ. 82-83.

³⁵⁸¹ Seibt, αρ. 32. Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 197, σ. 199.

³⁵⁸² D.O., αρ. 58.106.5615. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 68.3, σ. 158. Παράλληλο τεμάχιο εν G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 735, με εσφαλμένη χρονολόγηση στον 10^ο αι.

³⁵⁸³ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 212, σ. 115 (εσφαλμένη ανάγνωση). Βλ. όμως τα σχόλια των N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 198.

³⁵⁸⁴ D.O., αρ. 58.106.5326. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 56.2, σ. 143-144.

205.	Ανώνυμος	πρωτοπατρίκιος και απογραφεύς Μελιτηνής ³⁵⁸⁶	μέσα 11 ^{ου} αι.

³⁵⁸⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 429.29 κ.ε. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 58-59, αρ. 62. –Κ.Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις*, σ. 120. Ο Περγαμηνός υποστήριξε τον στασιαστή στρατηγό της Μελιτηνής Λέοντα Λαμπρό και τελικά διαπομπεύθηκε και εξορίστηκε. Ο τίτλος του *σεβαστοφόρου* δημιουργήθηκε στα μέσα περίπου του 10^{ου} αι. και απονέμονταν συνήθως σε ευνούχους. Οι φορείς του τίτλου έφεραν παράλληλα αξιώματα όχι ιδιαίτερα υψηλόβαθμα, εξαιρουμένων μάλλον κάποιων *δουκών* Αντιοχείας στα μέσα του 11^{ου} αι. Βλ. Α. Každan, λ. Sebastophoros, *ODB*, τομ. 3, σ. 1862.

³⁵⁸⁶ Γρηγ. Pahlavuni, *Επιστολές*, αρ. 78, σ. 225. Πρβλ. Η. Bartikian, Οικονομική πολιτική, σ. 442. – Του ίδιου, *Αρμενικές πηγές*, σ. 91.

ΙΓ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΕΔΕΣΣΗΣ

ΙΓ.1. Δούκες-κατεπάνω-αμηράδες-στρατηγοί³⁵⁸⁷

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
206.	Τορνίκιος Βαρασβατζέ ³⁵⁸⁸	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός	ca. 1038

³⁵⁸⁷ Για τους διοικητές του *δουκάτου* έως και την δεκαετία του 1050 βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 198. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Edessy*, σ. 137 κ.ε. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 85-86. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidony*, σ. 140-141. Πρώτος αυτοκρατορικός διοικητής της Έδεσσας υπήρξε ο κατακτητής της Γεώργιος Μανιάκης. Βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 37-38. Ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 397.51, κάνει λόγο για τον διάδοχο του Λέοντα Λεπενδρηνό (ca. 1036/37). Βλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 138. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 55, ισχυρίζεται ωστόσο ότι διάδοχός του υπήρξε ο Μιχαήλ Αποκάπης. Η άποψη του Ματθαίου προτιμάται από τους W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 145, σημ. 40. –M. Grünbart, *Apokapes*, σ. 34. –J.-Cl. Cheynet, *Arport*, σ. 56-57, ενώ ο A.G.C. Savvides, *Apokapes*, σ. 97, είναι πιο επιφυλακτικός. Ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 105-106, αναφέρεται στην παρουσία του (Μιχαήλ) Αποκάπη στην Έδεσσα κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1060, αλλά η πληροφορία του θα πρέπει, σύμφωνα με την ορθή παρατήρηση του Ι.Γ. Λεοντιάδη, *Μολυβδόβουλλα*, σ. 119, σημ. 261, να απορριφθεί, εφόσον ο τελευταίος είχε αποβιώσει πριν το 1059. Βλ. Ευστ. Βούλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 20.12. Σφραγίδες κάποιου *πατρικίου, βέστη και κατεπάνω* Εδέσσης Αποκάπη περιλαμβάνονται στην συλλογή *Zacos*, αρ. 10, 11 (από διαφορετικά βουλλωτήρια). Βλ. M. Grünbart, *Apokapes*, σ. 33-34. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 30, σ. 59-51. Η ταύτιση του συγκεκριμένου αξιωματούχου με τον μετέπειτα *δούκα* Εδέσσης Βασίλειο Αποκάπη μάλλον δεν είναι εφικτή, εφόσον οι σφραγίδες του πρώτου φέρουν στον εμπροσθότυπο απεικόνιση της Θεοτόκου («Μήτηρ Θεού») ενώ του δευτέρου του Αγίου Βασιλείου. Ο Βασίλειος εξάλλου αιχμαλωτίστηκε κατά το 1064 στον Δούναβη από τους Ούζους και παρέμεινε αιχμάλωτος για χρόνια (βλ. Ι.Γ. Λεοντιάδης, *ό.π.*, σ. 119). Βλ. εδώ την προβληματική που αναπτύσσει ο J.-Cl. Cheynet, *ό.π.*, σ. 61. Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 38. –Του ίδιου, *Apokapes*, αρ. 1, σ. 97-98, ταυτίζει τον αξιωματούχο με τον Μιχαήλ Αποκάπη, πατέρα ίσως του Βασιλείου. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85, αναφέρεται σε άγνωστο Αποκάπη, που χρημάτισε κατά την ίδια διοικητής της Έδεσσας γύρω στα 1037-1038, αλλά δεν δίνει κάποια παραπομπή. Ο J.-Cl. Cheynet, *Arport*, σ. 56-57, χρονολογεί επίσης την αρχή του Μιχαήλ Αποκάπη στην Έδεσσα στα μέσα της δεκαετίας του 1030. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 136, 153, 198, σημ. 1, 199, σημ. 5, 200 κ.ε., 277, 956, 1297, θεωρεί ωστόσο ότι διοικητής της Έδεσσας κατά την περίοδο 1037/38 υπήρξε ο Βασίλειος Αποκάπης ο πρεσβύτερος.

³⁵⁸⁸ Η αρμενική εκδοχή του ονόματος ήταν «T'ornik Varazvacé», αλλά ο ίδιος μάλλον δεν υπήρξε αρμενικής καταγωγής, σύμφωνα τουλάχιστον με τον W. Djbadze, βιβλιοκρισία στην V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, εν *BZ* 76 (1983), σ. 60, που επισήμανε ορθά ότι το «Τορνίκιος» αποτελούσε στην συγκεκριμένη περίπτωση όνομα και όχι επώνυμο. Για την οικογένεια βλ. N. Adontz, *T'ornik le moine*, *Byz.* 13.1 (1936), σ. 160 κ.ε. *Μολυβδόβουλλα* του Τορνικίου Βαρασβατζέ ως *πρωτοσπαθαρίου και στρατηγού* (ca. 1030-1038) βρίσκονται στην συλλογή *Ermitaž*, αρ. M-1265 και M-8668. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Oдно utočnenie teksta hroniki Skylitsy po materialam sfragistiki, Soobščenijs Gosudarstvennogo Ermitaža* 40 (1975), αρ. 1, 2, σ. 4. –Της ίδιας, *Neskol'ko*, σ. 219 κ.ε., αρ. 1. –Της ίδιας, *Sfragistika*, αρ. 730 -βλ. εν *SBS* 5 (1998), σ. 117, 122, 145. Άλλο *μολυβδόβουλλο* του ίδιου, πρόσφατο απόκτημα του Νομισματικού Μουσείου των Αθηνών (αρ. 800/2000), εξέδωσε η Ioanna Koltsida-Makre, *New Acquisitions of Byzantine Lead Seals in the Athens Numismatic Museum Col-lections*, *SBS* 9 (2006), σ. 19. Πρβλ. και V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85. *Μολυβδόβουλλο*

		Εδέσσης ³⁵⁸⁹	
207.	(Ραδομηρός) Ααρών ³⁵⁹⁰	μάγιστρος και δουξ Εδέσσης ³⁵⁹¹	πριν το 1057 ³⁵⁹²
208.	Ιωάννης Δούκας (ή Δουκίτζης) ³⁵⁹³	κατεπάνω Εδέσσης ³⁵⁹⁴	ca. 1059
209.	Σαμουήλ (;) Αλουσιάνος	βεστάρχης και δουξ Εδέσσης ³⁵⁹⁵ βεστάρχης και στρατηγός των πέντε «εσπερίων» ταγμάτων που διαχειμάζαν στα Αρμενι(α)κά θέματα ³⁵⁹⁶ πρόεδρος και δουξ ³⁵⁹⁷	α' μισό δεκαετί- ας του 1060 (;) ca. 1068-1069 μετά το 1070

ενός (πρωτο)σπαθαρίου (;) Τορνικίου με παράλληλα χαρακτηριστικά με εκείνα του Βαρασβατζέ εν J.-Cl. Cheynet, Collection Khoury, αρ. 16, σ. 433. Βλ. επίσης εν του ίδιου, ό.π., αρ. 34, σ. 446-447.

³⁵⁸⁹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 403.31 κ.ε. Από την αναφορά του Σκυλίτζη («στρατηγοῦντος Εδέσσης») δεν καθίσταται σαφές αν ο Βαρασβατζέ (ή Βαρασβάτζης) υπήρξε *στρατηγός*, *δουξ* ή *κατεπάνω*. Το ζήτημα εξετάζει ο J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 186, σημ. 34. Βλ. και H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 48, σημ. 14. Πρβλ. W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 150-151. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 138, 223-224, σημ. 6. Βλ. όμως στην προηγούμενη υποσημείωση σχετικά με τις πληροφορίες που μας παρέχει το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό.

³⁵⁹⁰ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 16, 54, 88.

³⁵⁹¹ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 316-317. Πρβλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 201. Ο V. Laurent, *Bulgarie et princes bulgares dans la sigillographie byzantine*, *EO* 33 (1934), σ. 413-427, αρ. 4, εξέδωσε μολυβδόβουλλο του ίδιου που τον αναφέρει ως *μάγιστρο*, *βεστάρχη* και *στρατηγό*. Βλ. και εν *SBS* 5 (1998), σ. 63. –V.S. Šandrovskaja, εν *Byzantinobulgarica* 7 (1981), σ. 456. Σώζονται και σφραγίδες κάποιου Ααρών *προέδρου* και *δουκός* και *πρωτοπροέδρου* και *δουκός*. Βλ. G. Zacos, *Seals II*, αρ. 353, σ. 207-208 και αρ. 354, σ. 208 αντίστοιχα.

³⁵⁹² M. Lascaris, *Sceau de Aaron*, σ. 407. Ο J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59, χρονολογεί 1050-1059. Στην παλαιότερη μελέτη του *Du stratège au duc*, σ. 186, χρονολογεί ca. 1050.

³⁵⁹³ «Δούκας», σύμφωνα με τους εκδότες της συλλογής *Seyrig*, σ. 118, τον J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59, και την V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85. Πρόκειται μάλλον για τον αδελφό του μετέπειτα αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι' Δούκα.

³⁵⁹⁴ Ευστ. Βούλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.14-15, σχόλια σ. 40, αρ. 6 (ο Δουκίτζης δεν αναφέρεται στην αγγλική μετάφραση του κειμένου από τον S. Vryonis, Jr., σ. 272). –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 91. –Smbat Sparapet, σ. 26. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Edessy*, σ. 140, 153. –E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 138.

³⁵⁹⁵ Mechitharisten, αρ. 28. Βλ. A.-K. Wassiliou, *Konsequenzen*, σ. 482-483. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 251. Παράλληλα τεμάχια εν K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 174, σ. 52-53. –I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 179, αρ. 2. Η χρονολόγηση που δίνεται γενικά είναι στα 1060-1070.

³⁵⁹⁶ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 93.13 κ.ε. Εσφαλμένα αναφέρεται ως «Μιχαήλ Αλουσιάνος» εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 12. Μολυβδόβουλλά του τον αναφέρουν επίσης ως *βεστάρχη* και *στρατηγό*. Βλ. Mechitharisten, αρ. 75 εν A.-K. Wassiliou, *Konsequenzen*, σ. 483. –Βούλλα συλλογής Zacos, έκδ. I. Jordanov, *Korpus na pečatite na srednovekova Bŭlgarija*, Sofia 2001, σ. 178-179.

³⁵⁹⁷ K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 188^a. –Cl. Sode, *Bleisiegel in Berlin*, αρ. 393. –Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 9. –N.A. Mušmov, *Vizantijski olovni pečati ot sbirkata na Narodnija Muzej*,

210.	Νικηφόρος Βοτανειάτης	μάγιστρος, βεστάρχης και δουξ Εδέσσης και Αντιοχείας ³⁵⁹⁸	πριν το 1062 (·)
211.	Dawatanos (ελλ. Διαβατηνός)	κατεπάνω ή δουξ (·) Εδέσσης ³⁵⁹⁹	ca. 1062
212.	Yohnuk ή Hehnuk	στρατηγός (·) του Χασαναρά (αρμ. Sewerakk') ³⁶⁰⁰	αρχές δεκαετίας 1060
213.	Μιχαήλ Σαρωνίτης	μάγιστρος και δουξ Εδέσσης ³⁶⁰¹	μέσα δεκαετίας 1060
214.	Θεόδωρος Πηγονίτης (ή	μάγιστρος και δουξ Εδέσσης ³⁶⁰²	ca. 1066

Bulletin de l'Institut archéologique bulgare / Izvestija na Bŭlgarskija Archeologičeski Institut 8 (1935), σ. 331-349. –Α.-Κ. Wassiliou, *Konsequenzen*, σ. 483-484 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία και με χρονολόγηση ca. 1070-1090). –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 42, σ. 44.

³⁵⁹⁸ Fogg, αρ. 175. Βλ. σχετικά G. Zacos - A. Veglery, *Seals*, αρ. 2686, σ. 1462-1463 (εσφαλμένη ανάγνωση). –D.O. Seals V, αρ. 9.2, σ. 24 (νέα ορθή ανάγνωση). Πρβλ. γενικά J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 201. Οι G. Zacos - A. Veglery, ό.π., πιθανολογούν εσφαλμένα ότι η βούλλα ενδεχομένως να ανήκε στον συνονόματο πάππο του Νικηφόρου (Γ') Βοτανειάτη και ότι η διοίκηση του κατόχου βρισκόταν στην μακεδονική Έδεσσα. Η σταδιοδρομία του Βοτανειάτη αναλύθηκε από τους G. Zacos - A. Veglery, *Seals*, τομ. 1.3, αρ. 2687, σ. 1463-1465, οι οποίοι παραθέτουν τους τίτλους και τα αξιώματά του με βάση το υπάρχον σφραγιστικό υλικό. Βλ. όμως τώρα και K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 306-315. –D.O. Seals V, αρ. 9.2, σ. 24 (με διορθώσεις).

³⁵⁹⁹ Smbat Sparapet, σ. 28. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 99-101. Πρβλ. A. Každan, λ. Dabatenos, *ODB*, τομ. 1, σ. 577. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 199. –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 220-222. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 85.

³⁶⁰⁰ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 99 κ.ε. –Smbat Sparapet, σ. 28. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 174, 1289-1290, 1293, 1329 (κατά τον ίδιο ήταν *στρατηγός ή τοποτηρητής*).

³⁶⁰¹ Zacos, αρ. 573. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 31, σ. 61-63. –J.W. Nesbitt, *Seals of the Saronites Family*, εν *8. Intenationales Symposium für byzantinische Sigillographie, 1. bis 4. October 2003 in Berlin*, Berlin 2004, αρ. 11, σ. 119. Ο J.-Cl. Cheynet, ό.π., ανασυνθέτει με συγκεκριμένες παραπομπές την σταδιοδρομία του συγκεκριμένου αξιωματούχου:

(α) *πρωτοσπαθάριος* και *στρατηγός* Μακεδονίας·

(β) *ανθύπατος* και *κατεπάνω*·

(γ) *βεστάρχης* και *κατεπάνω* Βουλγαρίας·

(δ) *μάγιστρος* και *δουξ* Εδέσσης·

(ε) *μάγιστρος* και *δουξ πάσης Λύσεως*. Βλ. σχετικά Lj. Mandić - R. Mihailovski, *Byzantine Lead Seal from Herakleia, Vicinity of Bitola*, εν *XIe Congrès International de Numismatique. Résumés des communications-Addendum*, Bruxelles 1991, σ. 24. Ο Σαρωνίτης κατέστειλε το κίνημα του Κωνσταντίνου Βοδίνου στα τέλη του 1073 (βλ. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 165.1 κ.ε.). Πιθανότατα υπήρξε φίλος του αυτοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού και παρέμεινε πιστός αργότερα στους Δούκες.

³⁶⁰² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. –Smbat Sparapet, σ. 30-31. Βλ. επίσης σφραγίδα συλλογής D.O., αρ. 58.106.4919, έκδ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 73.2, σ. 163. Πρβλ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Edessa*, σ. 144. –Της ίδιας, *Armiane-Chalkidony*, σ. 141. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 86. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 199. Για την σταδιοδρομία του Θεόδωρου Πηγονίτη βλ. αναλυτικά I. Jordanov, *Paradounavon*, σ. 69. Η συλλογή

	Πηγωνίτης, αρμ. P'ilonit)		
215.	Λέων Αρβαντηνός	βεστάρχης και δουξ Εδέσσης ³⁶⁰³	ca. 1066-1067
216.	Παύλος	πρόεδρος και κατεπάνω Εδέσσης ³⁶⁰⁴	ca. 1068-1071 (;)
217.	Βασίλειος (Αλουσιάνος)	πρόεδρος και δουξ Εδεσητών (sic) ³⁶⁰⁵	ca. 1070-1071
218.	Λέων Διαβατηνός, αδελφός του Dawatanos	βεστάρχης και δουξ/κατεπάνω Εδέσσης ³⁶⁰⁶	ca. 1071-1077 (;)
219.	Βασίλειος Αποκάπης	πρόεδρος και δουξ Εδέσσης πρωτοπρόεδρος (;) και δουξ Εδέσσης πρωτονωβελίσσιμος και δουξ Εδέσσης σεβαστός και δουξ Εδέσσης ³⁶⁰⁷	ca. 1078 ca. 1079 ca. 1080 ca. 1081-1083 ³⁶⁰⁸

Seibt, αρ. 270, συμπεριλαμβάνει και μολυβδόβουλλο του Θεόδωρου Πηγωνίτη, *πατρικίου* και *στρατηγού*, ενώ ο I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 573, σ. 343, εξέδωσε σφραγίδα του ίδιου (σύλλογης N. Nikolov) που τον αναφέρει ως *πατρίκιος*, *ανθύπατος*, *βέστη* και *κατεπάνω* των Παραδουνάβιτων (sic). Σώζονται τέλως βούλλες *πρωτοσπαθαρίου* και *στρατηγού* Πρεθσλαβίτζας Λέοντος Πηγωνίτη (πρώιμος 11^{ος} αι. ή μέσα του ίδιου αι.). Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 580-584, σ. 345, με παραπομπές. Πρβλ. και SBS 5 (1998), σ. 168.

³⁶⁰³ Seyrig, αρ. 177, σ. 127-128 (Αρβεντηνός). –N. Oikonomides, *Dated Seals*, αρ. 94, σ. 92-93 (Αρβεντηνός). Βλ. όμως και V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, αρ. 25, σ. 45 (Λέων Αρβαντηνός) και 145 (Λέων Αρβαντηνός *νωβελίσσιμος*), 147 (Λέων Αρβαντηνός *βεστάρχης* και *δουξ*), 149 (Λέων Αρβαντηνός *μάγιστρος* και *δουξ*), 151 (Λέων Αρβαντηνός *κουροπαλάτης*). Πρβλ. γενικά J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, σ. 28, 140-141. –Της ίδιας, *Zona*, σ. 86. Ο Αρβαντηνός αναφέρεται όμως και σε ιστοριογραφικά κείμενα. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 126. –Smbat Sparapet, σ. 33-34. Βλ. και Bar Εβραίος, σ. 217-218 (χωρίς αναφορά του ονόματος). Το επίθετο της οικογένειας απαντά κυρίως ως «Αρβαντηνός» και «Αρβιντηνός» αλλά και ως «Ravendinos» στις λατινικές πηγές (βλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 247). Σφραγίδες των μελών της εν V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, ό.π., αρ. 23-28. Βλ. επίσης A. Každan, *Prosopography*, σ. 73-75.

³⁶⁰⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 124.24. Πρβλ. E. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 142-143. –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 220. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 200. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 86.

³⁶⁰⁵ K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 173, σ. 52. Βλ. όμως και Ματθαίος Εδέσσης, σ. 131. –Smbat Sparapet, σ. 35-36. Πρβλ. γενικά J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 199. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 86.

³⁶⁰⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 143. –Smbat Sparapet, σ. 41. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 109.3-5. Πρβλ. J. Laurent, *Édesse*, σ. 393. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 222. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 200. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 86.

³⁶⁰⁷ Ο Αποκάπης διοίκησε αρχικά το Μαντζικέρτ ως *πατρίκιος* και *στρατηγός* και την Βασσπρακανία ως *βεστάρχης* και *δουξ*. Βλ. αρ. πίνακα 58. –I. Jordanov, *Paradounavon*, σ. 66. –Του ίδιου, *Corpus I*, σ. 33. –Του ίδιου, *Corpus II*, σ. 57. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39. Κατόπιν υπήρξε διαδοχικά:

(α) *μάγιστρος*, *βέστης* και *δουζ* του Παραδούναβι. Βλ. Ευστ. Βοΐλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.17. Σώζεται και σφραγιστικό υλικό (πέντε σφραγίδες ανακαλύφθηκαν στον κάτω Δούναβη) χωρίς αναφορά στο Παραδούναβον. Βλ. βούλλα ιδιωτικής συλλογής J. Kassabov. –Silistra, αρ. 54. –Sofia, αρ. 191, έκδ. I. Jordanov, Molybdobulles nouvellement découverts de Basile Apokapes, *Études balkaniques* 1 (1986), σ. 123-124. –Του ίδιου, Neizdeni Vizantijski olovni pečati ot Silistra (III), *Isvestija na Narodnija Muzej Varna* 24 (1988), σ. 89-92, αρ. 2, πίν. I, αρ. 2. –Του ίδιου, Pečatite na Apokap, σ. 108, εικ. 3. –Του ίδιου, *Corpus I*, σ. 44, αρ. 14.1. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 43-45, σ. 56-57· παράλληλα τεμάχια εν I. Barnea, Noi contributii la istoria themei Paristrion (Paradunavon), *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 37.3 (1986) (σ. 268-274), αρ. 4, σ. 270-272. –Του ίδιου, Sceaux byzantins de Dobroudja, *SBS* 1 (1987), σ. 85, αρ. 7. Πρβλ. και A. Madgearu, Unele observatii asupra istoriei themei Paradunavon (despre Vasile Apokapes), *Pontica* 31 (1998), σ. 239-244. Γενικότερα βλ. επίσης και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 63.1 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 114.25 κ.ε. («έπαρχος πόλεων του Ίστρου»). –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 678.8-9. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 105.

(β) *μάγιστρος*, *πρωτοβέστης* και *δουζ* (:). Βλ. βούλλα Zacos, αρ. 1458/6, έκδ. M. Grünbart, Apokapes, σ. 37-38· βλ. όμως αντιθ. τις αντιρρήσεις του Ι.Γ. Λεοντιάδη, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39, σημ. 249, για την ανάγνωση της επιγραφής της βούλλας από τον M. Grünbart.

(γ) *πρόεδρος* και *δουζ*. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, σ. 423, σημ. 79, αρ. 53. –Του ίδιου, *Collection Khoury*, αρ. 5, σ. 425-426. –M. Grünbart, Apokapes, σ. 38-39, b. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39. Βλ. και τα μολυβδόβουλλα της επόμενης υποσημείωσης.

(δ) *πρόεδρος* και *δουζ* Εδέσσης. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 142. –Münz Zentrum 76, αρ. 1390, 12 (ιδιαίτερα επισφαλής ανάγνωση). Η επιγραφή της ανέκδοτης βούλλας του μουσείου του Gaziantep (Τουρκία) –βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, σ. 423, σημ. 79, δεν μνημονεύει την Έδεσσα· τα τρία παράλληλα τεμάχια που επισημαίνει ο I. Jordanov, Pečatite na Apokap, σ. 108-109, εικ. 4, αναφέρουν επίσης τον Αποκάπη ως *πρόεδρο* και *δουζ* και *πρωτοπρόεδρο* και *δουζ* Εδέσσης.

(ε) *πρωτοπρόεδρος* και *δουζ* Εδέσσης. Βλ. D.O., αρ. 58.106.4763. –Zacos, αρ. 8. –Münz Zentrum 76, αρ. 1390, 13 (:), έκδ. K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, σ. 52, αρ. 173 (εσφαλμένη ανάγνωση). –D.O. *Seals IV*, αρ. 73.1, σ. 163. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 32, σ. 63-65. –M. Grünbart, Apokapes, σ. 39· πρβλ. I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 44. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39.

(στ) *πρωτονοβελίσσιμος* και *δουζ* Εδέσσης. Βλ. Zacos, αρ. 6, 7, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 33, σ. 65-66. –M. Grünbart, Apokapes, σ. 40, d. Πρβλ. I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 44. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 39).

(ζ) *σεβαστός* και *δουζ* Εδέσσης. Βλ. Hatay, αρ. 2349, έκδ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 53, σ. 422-423. Πρβλ. V.P. Stepanenko, Vasila Apukapa, σ. 25 κ.ε. –M. Grünbart, Apokapes, σ. 37-40, ο οποίος, σε αντίθεση με τους J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 65. –Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, σ. 117, τον διαχωρίζει εσφαλμένα από τον συνονόματο *βεστάρχη* και *κατεπάνω* Βασπρακανίνας, που υποτίθεται ότι ήταν άλλο πρόσωπο (βλ. για τον τελευταίο M. Grünbart, ό.π., σ. 35-36). Η τεχνική κατασκευής των σωζόμενων μολυβδόβουλλων που αναφέρουν τον Αποκάπη ως *πρωτοπρόεδρο* καταδεικνύει ότι δεν προέρχονταν μάλλον από τα βουλλωτήρια της πρωτεύουσας ή του αυτοκρατορικού στρατεύματος· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο τελευταίος δεν διέθετε τότε επίσημη αναγνώριση από την Κωνσταντινούπολη, εφόσον αποτελούσε υφιστάμενο του Φιλάρету Βραχάμιου, που αποδεχόταν την αυτοκρατορική αρχή του Βοτανειάτη. Πρβλ. πάντως τις γενικότερες παρατηρήσεις του N. Oikonomides, On Sigillographic Epigraphy, *SBS* 6 (1999), σ. 37-42. Κατά τον J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 65, θα έπρεπε να σώζονται σφραγίδες από τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, όταν ο Αποκάπης είχε ταχθεί στο πλευρό του Βραχάμιου. Γενικά για τον Βασίλειο Αποκάπη βλ. πλέον G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 47, 59, 86, 96 κ.ε., 100, 191, 195 κ.ε., 203-207, 211-212, 215, 224, 271, 278, 311, 332, 335, 356, 390.

³⁶⁰⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 146. Για την χρονολόγηση πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –Του ίδιου, Sceaux d'Antioche-Tarse, ό.π. (τελευταίο τέταρτο του 11^{ου} αι.). –Του ίδιου, Saint Théodore, σ. 143. Οι εκδότες των *D.O. Seals IV*, αρ. 73.1, σ. 163, χρονολογούν βούλλα του Αποκάπη ως *πρωτοπρόεδρου* και *δουκός* Εδέσσης περίπου στην περίοδο 1077-1084. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 86, αναφέρεται στην περίοδο 1077-1083. Παλαιότερος κάτοχος του τίτλου του *σεβαστού* (πριν τον Απρίλιο/Μάιο του 1078), εξαιρουμένης της περιόδου βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, ο

220.	Smbat Vxkac'i (ελλ. Συμβάτιος Βηκχατζή)	δουξ Εδέσσης ³⁶⁰⁹	ca. 1083
221.	Φιλάρετος Βραχάμιος ³⁶¹⁰	σεβαστός και δουξ Εδέσσης (;) ³⁶¹¹	ca. 1084-1086
222.	Polosak (=Polos, ελλ. Παύλος), γιος του Yohnuk ή Hehnuk (;)	στρατηγός (;) Χασαναρά (αρμ. Sewerakk') ³⁶¹²	μέσα δεκαετίας 1080 (;)
223.	Ανώνυμος	παρακοιμώμενος (;) και δουξ Εδέσσης ³⁶¹³	ca. 1086
224.	Barsaumā	δουξ Εδέσσης (;) ³⁶¹⁴	ca. 1086/87
225.	Khulukh	s(a)lar (=στρατηγός) του εμίρη Būzān, διοικητής και προστάτης (sic) Εδέσ- σης ³⁶¹⁵	ca. 1087

οποίος ονόμασε *σεβαστές* τις δύο ερωμένες του, θεωρείται ο ανεινός του πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου Κωνσταντίνος (βλ. Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 29-30, με παραπομπές).

³⁶⁰⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 147. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 59. –Του ιδίου, Saint Théodore, σ. 143. –K.N. Yuzbašian, *Administration*, σ. 166. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 201. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 86. Για τον πατέρα του Παγκράτιο και τον ίδιο βλ. γενικά H. Bartikian, *Magistros Bagarat*, passim.

³⁶¹⁰ Ο cursus honorum του στις υποσημειώσεις του αρ. πίνακα 237.

³⁶¹¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 147-148, 152. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 44. –Bar Εβραίος, σ. 229. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 86, αναφέρει τον Φιλάρετο ως διοικητή Εδέσσης την περίοδο 1083-1086. Οι επιγραφές πάντως των σφραγίδων του Βραχάμιου δεν μνημονεύουν την συγκεκριμένη πόλη. Ως *σεβαστός* και *δουξ* αναφέρεται σε βούλλα που εξέδωσαν οι W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.7, σ. 97-98 (με εσφαλμένη χρονολόγηση). Ο C.J. Yarnley, *Philaretos*, σ. 340, αμφισβητεί ότι ο Φιλάρετος έφερε πραγματικά τον τίτλο του *σεβαστού*, επειδή προφανώς δεν είχε πρόσβαση στο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό.

³⁶¹² Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 247. Βλ. και Bar Εβραίος, σ. 265. Πρβλ. G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1293, 1295-1296 (κατά τον ίδιο ο Polosak ήταν *τοποτηρητής*). Ο Polosak, προφανώς υφιστάμενος αξιωματικός του Βραχάμιου, αναγνώρισε την επικυριαρχία του Melikšah στα μέσα της δεκαετίας του 1080, εξισλαμίστηκε μαζί με την οικογένειά του και διατήρησε τον έλεγχο του Χασαναρά.

³⁶¹³ Smbat Sparapet, σ. 44. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152.

³⁶¹⁴ Smbat Sparapet, σ. 44. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 152.

³⁶¹⁵ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 154. Βλ. και Smbat Sparapet, σ. 44. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 61, σ. 197 (αναφέρει μόνο τον Būzān). Βλ. επίσης Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35 κ.ε. –Bar Εβραίος, σ. 231 (παράδοση της πόλης στον σουλτάνο από τους κατοίκους). –Ibn al-Athīr, σ. 225 (αναφορά περί κατάληψης της Έδεσσας από τον Melikšah). –Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 100 (ο Melikšah δέχεται την παράδοση της πόλης από τον Βραχάμιου). Πρβλ. τα σχόλια της Irène Mélékoff εν *Dānismendnāme*, τομ.1, σ. 82.

226.	Būzān (ελλ. Πουζάνος)	αμηνάς Εδέσσης ³⁶¹⁶	ca. 1093
227.	Θεόδωρος Χετάμης (αρμ. T'oros, γιος του Het'um) ³⁶¹⁷	κουροπαλάτης και αμηνάς Εδέσσης κουροπαλάτης και δουξ Εδέσσης ³⁶¹⁸	έως το 1094 ca. 1095-1098
228.	Βαδλουίνος (sic)	βεστάρχης και δουξ Εδέσσης ³⁶¹⁹	τέλη 11 ^{ου} -αρχές 12 ^{ου} αι.

II.2. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
229.	Vard (=Βάρδας;)	πρόξιμος του δουκός Εδέσσης Θεόδωρου Πηγονίτη ³⁶²⁰	ca. 1065
230.	Guzman	μισθοφόρος αξιωματούχος (;) του δουκός Εδέσσης ³⁶²¹	ca. 1065

³⁶¹⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 159.

³⁶¹⁷ Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173-174. –Smbat Sparapet, σ. 46. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 161. –Het'um B', σ. 1. Για την ελληνική εκδοχή του ονόματος βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 34, σ. 67-68. –V.S. Šandrovskaia - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 80, αρ. 48.

³⁶¹⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 161-162 (κουροπαλάτης). –Smbat Sparapet, σ. 46-49 (κουροπαλάτης, χρονολόγηση έως το 1099). –Ibn al-Athīr, σ. 280 (*al-qārafalayāt* = κουροπαλάτης). –Vardān Arewelc'i, κεφ. 63, σ. 198 (κουροπαλάτης). –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 179, 187 (κουροπαλάτης). –Ανωνύμου Εδεσηνού Χρονικό, σ. 35. Η επιγραφή της σφραγίδας της συλλογής Zacos, αρ. 72, παρέχει την πληροφορία ότι εκτός από κουροπαλάτη ήταν και αμηνάς. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 34, σ. 67-68. –V.S. Šandrovskaia - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 80, αρ. 48. Η σφραγίδα προέρχεται από την πρώτη περίοδο της αρχής του στην Έδεσσα, όταν αναγνώριζε την τουρκική κυριαρχία. Αργότερα ωστόσο αναγνώριζε την αρχή του Αλεξίου Α' Κομνηνού. Βλ. Ανωνύμου Εδεσηνού Χρονικό, σ. 40. –J.B. Segal, *Edessa*, σ. 224-225. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 85. –Του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 991 κ.ε. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 346. Βλ. επίσης τις πληροφορίες μιας ελληνικής επιγραφής στην πύλη του Harrān της Έδεσσας που παραθέτει ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 996. Γενικά για τον Χετάμη πρβλ. γενικά και A. Každan, *Armjanie*, σ. 128-129.

³⁶¹⁹ K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 174, σ. 52-53. Βλ. επίσης Tarsus, αρ. 976-57-15, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 61, σ. 428-429 (Βαδουίνος κόμης). Παράλληλο τεμάχιο εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 368a.

³⁶²⁰ Smbat Sparapet, σ. 31. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. Ο εκδότης του τελευταίου A.E. Dostourian, σ. 313, Section 27, σημ. 5, σχολιάζει ότι το αξίωμα του *proximus* ήταν λατινικής προέλευσης και υποδήλωνε κάποιον αξιωματούχο ή δεύτερο στην διοικητική ιεραρχία.

³⁶²¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. Ο εκδότης του Ματθαίου A.E. Dostourian, σ. 313, Section 27, σημ. 7, υποστηρίζει λανθασμένα ότι επρόκειτο για έναν από τους Καταλανούς (sic) μισθοφόρους που βρίσκονταν στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας.

ΙΑ. ΘΕΜΑ ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ - ΠΑΡΕΥΦΡΑΤΙΑ(Ε)ΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

ΙΑ.1. Κατεπάνω-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
231.	Γεώργιος Μανιάκης ³⁶²²	πρωτοσπαθάριος και αρχηγέτης (sic) της Ανατολής ³⁶²³ στρατηγός παρευφρατιδίων πόλεων ³⁶²⁴ πατρίκιος και στρατηγός των Σαμουσάτων (sic) ³⁶²⁵	ca. 1031
232.	Ανώνυμος	στρατηγός Σαμοσάτων ³⁶²⁶	ca. 1045
233.	Ταυτούκας ³⁶²⁷	πρόεδρος και κατεπάνω Σαμουσατών (sic) ³⁶²⁸	ca. 1072-1085

³⁶²² Για τον ίδιο βλ. και αρ. πίνακα 47, 239.

³⁶²³ D.O., αρ. 58.106.3689. Βλ. *D.O. Seals III*, αρ. 99.1. Πρβλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 272.

³⁶²⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.88. –Γ. Κεδρηνός, σ. 500.17-18. –Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 580.6-8. Πρβλ. H. Hellenkemper, *Burgen*, σ. 75. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 33-34.

³⁶²⁵ Fogg, αρ. 1010. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 69.1, σ. 161. Η ταύτιση του κατόχου της σφραγίδας, του οποίου γνωρίζουμε μόνο το όνομα (Γεώργιος), με τον γνωστό Μανιάκη είναι εξαιρετικά πιθανή. Βλ. επιπρόσθετα Ματθαίος Εδέσσης, σ. 52. –Smbat Sparapet, σ. 14. –Ιω. Σκυλίτζης, σ. 387.88. –Γ. Κεδρηνός, σ. 500.17-18. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 33-34. –Chr. Stavrakos, *Unpublizierte Bleisiegel der Familie Maniakes: Der Fall Georgios Maniakes*, *SBS* 8 (2003), σ. 106.

³⁶²⁶ Aristakēs Lastivertc'i, *αγγλ. μτφρ.* R. Bedrosian, σ. 61.

³⁶²⁷ Η προέλευση του ονόματος πιθανότατα από την εξελληνισμένη εκδοχή του αρμενικού Dawit' (Δαβίδ) → Dawt'uk → Tawt'uk → Ταυτούκας. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 269. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1211, σχολιάζει την πιθανότητα ταύτισης του κατόχου της βούλλας με τον Dawt'uk Mamikonean, αδελφό του Konstantin του Karkar (τέλη 11^{ου} αι.-αρχές 12^{ου} αι.). Βούλλα κάποιου βασιλικού πρωτοσπαθαρίου Θεόδωρου Ταυτούκα εξέδωσε ο I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 707-708, σ. 402-403.

³⁶²⁸ Münzkabinett-Wien, αρ. 310. Βλ. A. Mordtmann, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 17, σ. 74. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 316 και 525, αρ. 26. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 279, σ. 269. Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Thathoul*, σ. 236-237. –Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 1211. Ο G. Schlumberger, ό.π., χρονολόγησε εντελώς λανθασμένα στο 890, καθώς ο τίτλος και μόνο του κατόχου παραπέμπει δύο αιώνες αργότερα. Ο χρονολογικός *terminus ante quem* είναι το έτος πτώσης των Σαμοσάτων στον ισχυρό εμίρη Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayš bin Madrān (ca. 1084/85). Βλ. σχετικά Bar Εβραίος, σ. 229. Πρβλ. Honigmann, *Ostgrenze*, σ. 143. Ο V.P. Stepanenko χρονολογεί ca. 1060. Βλ. του ίδιου K datirovke pečati Tavtuka, proedra i katepana Samosaty, εν *Vizantijska i*

234.	Gol Vasil (=Βασίλειος ο Ληστής)	σεβαστός και διοικητής (=δουξ;) Ra'bān, K'esun και άλλων «επαρχιών» ³⁶²⁹	αρχές 12 ^{ου} αι.

srednevekovyj Krym, (Ural'skij gosudarstvennyi universitet i naučno-issledovatel'skij centr krymovedenija), επιμ. Simferopol, Tavrija 1995, σ. 58-62

³⁶²⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 192, 196, 200-201, 205, 211. –Smbat Sparapet, σ. 56 κ.ε. –Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 187. Πρβλ. A. Každan, *Armjanie*, σ. 42-43, αρ. 13.1. –G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 84.

ΙΕ. ΘΕΜΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΙΑΣ/ΜΑΡΑΣΙΟΥ

ΙΕ.1. Δούκες-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
235.	Πανθήριος	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Γερμανικείας ³⁶³⁰	αρχές 11 ^{ου} αι. ³⁶³¹
236.	Θωμάς	βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, ύπατος και στρατηγός Γερμανικείας ³⁶³²	ca. 1055-1070
237.	Φιλάρετος Βραχάμιος	δομέστικος της Ανατολής και (δουξ;) Μαρασίου ³⁶³³ πρωτοσεβαστός και δομέστικος Εώας ³⁶³⁴	μετά τον Δεκέμβριο του 1084 ³⁶³⁵

³⁶³⁰ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 265, σ. 164.

³⁶³¹ O G. Zacos, ό.π., χρονολόγησε την σφραγίδα στο δεύτερο ήμισυ του 10^{ου} αι. Βλ. όμως αντιθ. J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 238.

³⁶³² Münz Zentrum 96, αρ. 647 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 240. Το ίδιο τεμάχιο εν Schenk-Behrens 1999, αρ. 665 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 250.

³⁶³³ Tarsus, αρ. 974-23-41, έκδ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 56, σ. 424-425. Ως *δομέστικος* αναφέρεται και από το Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35-36, και την Α. Κομνηνή, σ. 186.65-68. Για την αρχή του Βραχάμιου στην Γερμανικεία βλ. επίσης Ματθαίος Εδέσσης, σ. 150 κ.ε. – Bar Εβραίος, σ. 231.

³⁶³⁴ Sternberg 25, αρ. 505 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 200. –Seyrig, αρ. 192, σ. 136-137. –I. Jordanov, Pečati na vizantiiski sanovnici ot armeski proizchod, namerani v Bulgaria, ADSV 31 (2000), σ. 123-156, αρ. 48 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 179. –Του ίδιου, *Corpus I*, αρ. 31.1, σ. 87. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 127, σ. 103-104 (τεμάχιο εκ της συλλογής G. Gulubov, Sofia). –Spink 132, αρ. 124-126 (ανέκδοτα μολυβδόβουλλα, βλ. για την επισήμανση J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 139, σημ. 7· φωτογραφία του αρ. 124 εν G. Dédeyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 86, με εσφαλμένη όμως χρονολόγηση στο 1081). Πρβλ. γενικότερα J.-Cl. Cheynet, Duchy of Antioch, σ. 14. Μπορούμε, κατά την γνώμη μας, να ανασυνθέσουμε την σταδιοδρομία του Φιλάρετου Βραχάμιου ως εξής:

(α) *σπαθαροκανιδάτος* και *ταξιάρχης* (αρχές δεκαετίας του 1060;). Βλ. αρ. πίνακα 438, 456.

(β) *πρωτοσπαθάριος*, *ύπατος* και *τοποτηρητής* των Καπαδοκών (μέσα δεκαετίας του 1060). Βλ. αρ. πίνακα 438, 456.

(γ) *μάγιστρος* και *δουξ* (Καπαδοκίας ή Ρωμανουπόλεως ή Μελιτηνής [:], τέλη δεκαετίας του 1060). Βλ. αρ. πίνακα 103, 189, 438.

(δ) *στρατηγός αυτοκράτωρ* στην Ρωμανούπολη (ca. 1069). Βλ. αρ. πίνακα 103.

(-) *δομέστικος (των σχολών της Ανατολής;)* (ca. 1069;). Βλ. αρ. πίνακα 103, 438.

(ε) *άρχων* (μετά το 1071). Βλ. αρ. πίνακα 103.

(στ) *κουροπαλάτης* και *δουξ* (Αντιοχείας/Ανατολής, ca. 1078-1079). Βλ. αρ. πίνακα 271.

238.	T ^{at} ul Πακουριανός	δουξ Μαρασίου ³⁶³⁶	ca. 1098 - αρχές 12 ^{ου} αι.
	(ως) T ^{at} ul κ	šahanšah (=άρχων των αρχόντων) και δουξ Μαρασίου ³⁶³⁷	
	(ως) Τατούλλις	πρωτονοβελίσσιμος και άρχων των αρχόντων ³⁶³⁸	
	(ως) Τατούλης Πακουριανός	πρωτονοβελίσσιμος και άρχων των αρχόντων ³⁶³⁹	ca. 1100

(-) κουροπαλάτης και δουξ. Βλ. αρ. πίνακα 271.

(-) κουροπαλάτης και στρατοπεδάρχης των Ανατολικών ή (το πιθανότερο) της Ανατολής (ca. 1078-1079). Βλ. αρ. πίνακα 271.

(ζ) πρωτοκουροπαλάτης και δομέστικος των σχολών της Ανατολής (ca. 1079-1081). Βλ. αρ. πίνακα 271.

(η) σεβαστός και δομέστικος της Ανατολής (ca. 1081 έως 4 Δεκεμβρίου 1084). Βλ. αρ. πίνακα 271.

(-) σεβαστός και μέγας δομέστικος. Βλ. αρ. πίνακα 271.

(θ) δομέστικος της Ανατολής και (δουξ) Μαρασίου (μετά τον Δεκέμβριο του 1084). Βλ. αρ. πίνακα 237.

(ι) σεβαστός και δουξ Εδέσσης (;) (ca. 1084-1086). Βλ. αρ. πίνακα 221.

(κ) πρωτοσεβαστός και δομέστικος Εώας (ca. 1085-1086). Βλ. αρ. πίνακα 237.

³⁶³⁵ Η χρονολόγηση πραγματοποιείται με χρονικό *terminus* την κατάληψη της Αντιόχειας από τον Kutalmışoğlu Süleymanşah. Ο Βραχάμιος διατέλεσε, εξ όσων γνωρίζουμε, δουξ Αντιοχείας (βλ. αρ. πίνακα 271). Η αναφορά της αρχής του στην Γερμανία και όχι στην Αντιόχεια μας ωθεί στην χρονική τοποθέτηση της σφραγίδας μετά την ανωτέρω χρονολογία, όταν και τελικά του επιτράπηκε από τον σουλτάνο Melikşah να διατηρήσει την κατοχή της πρώτης πόλης. Ο Βραχάμιος παρέμεινε εκεί με τα τέκνα του μέχρι τον θάνατό του. Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, σ. 425. Πρβλ. πάντως και G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 81.

³⁶³⁶ Smbat Sparapet, σ. 52 (δουξ). –*Gesta Francorum*, σ. 63-64 (δουξ). –Albert του Aachen, σ. 358-359 (δουξ). Βλ. όμως και την σφραγίδα του εν Spink 132, αρ. 129. Πρβλ. γενικά C. Holmes, *Basil II*, σ. 209.

³⁶³⁷ Οι Ματθαίος Εδέσσης, σ. 176. –Smbat Sparapet, σ. 53, τον αναφέρουν ως *šahanšah*, δηλαδή βασιλέα των βασιλείων. Η βυζαντινή κυβέρνηση ωστόσο είχε παραχωρήσει στον T^{at}ul τον διαφορετικό τίτλο του *άρχοντος των αρχόντων*. Βλ. την επόμενη σημείωση.

³⁶³⁸ I.F.E.B., αρ. 11, έκδ. J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 232 κ.ε. Βλ. επίσης Spink 132, αρ. 128-129 (ανέκδοτα μολυβδόβουλα, βλ. για την επισήμανση J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 143, σημ. 31, φωτογραφία του αρ. 128 εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 101). Σώζονται σφραγίδες κάποιου *άρχοντος των αρχόντων* Κρακουρτά ή Κρακούρτη. Βλ. Tarsus, αρ. 978-20-1, έκδ. J.-Cl. Cheynet, Antioche-Tarse αρ. 59, σ. 427-428 («Κρακουρτάς»). Παράλληλο τεμάχιο εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 542, σ. 542, σ. 279-280 («Κρακούρτης»). Επρόκειτο για Αρμένιο αξιωματούχο, που άσκησε κάποια αρχή μάλλον στην Κιλικία κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου. Δυστυχώς όμως δεν γνωρίζουμε που και πότε ακριβώς.

³⁶³⁹ Μολυβδόβουλλο ιδιωτικής συλλογής V. Stankov (Batak, Βουλγαρία). Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 536A, σ. 318-320. –Spink 132, αρ. 129, φωτογραφία εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 102.

ΙΣΤ. ΘΕΜΑ ΤΕΛΟΥΧ

ΙΣΤ.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
239.	Γεώργιος Μανιάκης ³⁶⁴⁰	στρατηγός Τελούχ ³⁶⁴¹	ca. 1030
240.	Μιχαήλ (·)	μάγιστρος, βέστης και στρατηγός Τελούχ ³⁶⁴²	ca. 1068-1084

³⁶⁴⁰ Για τον ίδιο βλ. και αρ. πίνακα 47, 231.

³⁶⁴¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 381.38-39. Πρβλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Μανιάκης*, σ. 33-34, που υποστηρίζει ουσιαστικά ότι ο Μανιάκης υπήρξε ταυτόχρονα *στρατηγός* των Σαμοσάτων και του Τελούχ, το οποίο ταυτίζει, μάλλον εσφαλμένα κατά την γνώμη μας, με τις λεγόμενες «παρευφρατίδεις πόλεις».

³⁶⁴² Tarsus, αρ. 976-14-54. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 58, σ. 426-427.

ΙΖ. ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

ΙΖ.1. Δούκες-κατεπάνω³⁶⁴³

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
241.	Κωνσταντίνος, αδελφός Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνα	πρόεδρος, δομέστικος των σχολών της Ανατολής και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁴⁴	ca. 1034-1037/38
242.	Λέων	πατρίκιος, ανθύπατος, βέστης και κατεπάνω Αντιοχείας ³⁶⁴⁵	ca. 1037-1043 (;)
243.	Βασίλειος Πεδιαδίτης	βέστης και κατεπάνω Αντιοχείας ³⁶⁴⁶	πριν το 1043 (;) ³⁶⁴⁷
244.	Λέων (;)	βέστης και κατεπάνω Αντιοχείας ³⁶⁴⁸	μέσα 11ου αι.

³⁶⁴³ Για τους διοικητές της Αντιόχειας κατά την περίοδο 969-1035 βλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 219 κ.ε. –Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *Ο κατεπάνω Ίταλίας Πόθος Αργυρός*, *Βυζαντις* 2 (1911), σ. 398-399. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 170 κ.ε. –Seyrig, σ. 114. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 87-88. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 22-23. –Του ίδιου, *Ducs d'Antioche*, σ. 53 κ.ε. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 284 κ.ε. –D.O. Seals V, σ. 21. –C. Holmes, *Basil II*, passim. Οι κατάλογοι που παραθέτουν ωστόσο δεν είναι πλήρεις και οπωσδήποτε διαφέρουν μεταξύ τους.

³⁶⁴⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 397.58-60 (χωρίς αναφορά τίτλων). Βλ. όμως και σφραγίδα συλλογής Seibt, αρ. 8, έκδ. W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 35, σ. 125 κ.ε. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 16, σ. 239. Πρβλ. γενικά V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 88. Σφραγίδα της συλλογής Fogg, αρ. 1498, έκδ. D.O. Seals III, αρ. 99.5, σ. 174, ανήκε σε κάποιον Κωνσταντίνο πατρίκιο, πραιπόσιτο, βεστάρχη και δομέστικο της Ανατολής. Ενδεχομένως να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Πρβλ. σχετικά R. Guiland, *Recherches*, τομ. 1, σ. 450. Βλ. εξάλλου και Ιω. Σκυλίτζης, σ. 402.8 (δομέστικος των σχολών).

³⁶⁴⁵ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 309, αρ. 2. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 272, σ. 261-262. Πρβλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 241, αρ. 19. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 328 κ.ε. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 23. –SBS 5 (1998), σ. 86. Ο J.-Cl. Cheynet, ό.π., είχε αρχικά επισημάνει ανέκδοτο μολυβδόβουλλο της συλλογής Adana, αρ. 678, το οποίο είχε αποδώσει σε κάποιον Ιωάννη, βέστη και δούκα Αντιοχείας. Πολύ πρόσφατα ωστόσο αναθεώρησε την ανάγνωση του ονόματος του κατόχου της συγκεκριμένης βούλλας και απέδωσε την σφραγίδα στον Λέοντα, βέστη και δούκα Αντιοχείας. Ο ίδιος ερευνητής, *Duchy of Antioch*, σ. 3, σημ. 10, αναφέρει μάλιστα ότι ο «John Vestes is to be deleted from the list» (των διοικητών της Αντιόχειας), χωρίς να προβαίνει σε περαιτέρω διευκρινίσεις. Προφανώς ο Λέων της συγκεκριμένης σφραγίδας ταυτίζεται σύμφωνα με τον J.-Cl. Cheynet με τον πατρίκιο, ανθύπατο, βέστη και δούκα Αντιοχείας Λέοντα.

³⁶⁴⁶ Spink 135, αρ. 260. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Ducs d'Antioche*, σ. 54-55. –SBS 8 (2003), σ. 169.

³⁶⁴⁷ D.O. Seals V, σ. 21. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 23. –Του ίδιου, *Ducs d'Antioche*, σ. 54-55, 61. –SBS 8 (2003), σ. 169 (ca. 1037-1040). Οι A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 262, αρ. 2, χρονολογούν ca. 1040-ca. 1042, χωρίς επαρκή τεκμηρίωση. Η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 88, αναφέρεται στην περίοδο 1037-1043.

³⁶⁴⁸ Adana, αρ. 678 (ανέκδοτο μολυβδόβουλλο) –βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 23.

245.	Στέφανος	βεστάρχης/σεβαστοφόρος (;) και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁴⁹	μέσα 11 ^{ου} αι.
246.	Γρηγόριος	βεστάρχης και κατεπάνω Θεουπόλεως μεγάλης Αντιοχείας ³⁶⁵⁰	μέσα 11 ^{ου} αι. ³⁶⁵¹
247.	Κωνσταντίνος Βούρτζης ³⁶⁵²	μάγιστρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁵³	ca. 1043-1045
248.	Μιχαήλ Ιασ(σ)ίτης ³⁶⁵⁴	μάγιστρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁵⁵	ca. 1046-1048 ³⁶⁵⁶
249.	Μιχαήλ Κοντοστέφανος	μάγιστρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁵⁷	μετά το 1048

³⁶⁴⁹ Fogg, αρ. 582. Βλ. Seyrig, αρ. 157, σ. 115-116 (βεστάρχης και δουξ), όπου εξετάζονται οι πιθανότητες συγκεκριμένης ταύτισης του κατόχου της σφραγίδας, καθώς ο Στέφανος δεν αναφέρεται στα αφηγηματικά κείμενα ως δουξ Αντιοχείας. Ο W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 116, επισημαίνει την ύπαρξη σφραγίδας (βλ. D.O., αρ. 60.23.7 -3332) κάποιου Στεφάνου, σεβαστοφόρου και δουκός Αντιοχείας, η οποία χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αι. Είναι αρκετά πιθανό, παρά τις επιφυλάξεις του W. Seibt, ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, καθώς ο συγκεκριμένος αξιωματούχος δεν μαρτυρείται επίσης στα έργα των ιστοριογράφων της τότε εποχής. Για τον βεστάρχη και δούκα Στέφανο πρβλ. γενικά και V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 241. –SBS 5 (1998), σ. 86. Για τον τίτλο του σεβαστοφόρου βλ. A. Každan, λ. Sebastophoros, *ODB*, τομ. 3, σ. 1862.

³⁶⁵⁰ Münz Zentrum 77, αρ. 1178 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 151. –W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.9, σ. 99. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 163, σ. 263.

³⁶⁵¹ Οι A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 263, αρ. 5, χρονολογούν ca. 1049 έως 1053. Οι εκδότες των D.O. Seals V, σ. 21, τοποθετούν την διοίκηση του Γρηγορίου κάπου ανάμεσα στην περίοδο 1042-1054. Εντελώς λανθασμένη η χρονολόγηση ca. 1060-1070 εν SBS 6 (1999), σ. 151. Ο τίτλος του βεστάρχη που έφερε ο Γρηγόριος δεν δικαιολογεί τόσο όψιμη χρονική τοποθέτηση.

³⁶⁵² Οι I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 120, σ. 100. –J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 48, σ. 419, ανασυνθέτουν την σταδιοδρομία του Βούρτζη:

- (α) *σπαθαροκανιδιάτος και τοποτηρητής*. Βλ. βούλλα παλαιάς συλλογής Pozzi, αρ. 17.
- (β) *ταξιάρχης*. Βλ. την σφραγίδα από την συλλογή Zacos εν J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, αρ. 7, σ. 30-31. Πρβλ. του ίδιου, *Axiarque-taxiarque*, σ. 233.
- (γ) *μάγιστρος και σπιτάρχης*. Βλ. I.F.E.B., αρ. 2.
- (δ) *μάγιστρος και δουξ* Αντιοχείας. Πρβλ. γενικά και V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 237.

³⁶⁵³ Hatay, αρ. 2355. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 48, σ. 419. Παράλληλο τεμάχιο στην συλλογή D. Theodorides. Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 160, σ. 262. Βλ. και Sofia, αρ. 143, έκδ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 120, σ. 100 (μόνο ως μάγιστρος).

³⁶⁵⁴ Ο Ιασσίτης είχε διατελέσει ήδη διοικητής της Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας. Βλ. αρ. πίνακα 12.

³⁶⁵⁵ Yambol, αρ. 6023. Βλ. I. Jordanov, *Seals from Melnitsa*, αρ. 39, σ. 44-46. –Του ίδιου, *Corpus I*, αρ. 6.1, σ. 334-335. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 240, σ. 159-160. Παράλληλο τεμάχιο εν Spink 127, αρ. 40. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Ducs d'Antioche*, σ. 55-57, 61.

³⁶⁵⁶ A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 262, αρ. 4. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 169 (ca. 1050). Ο J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 23, χρονολογεί πολύ πρόωμα κατά την γνώμη μας στο 1040. Στον τόμο των D.O. Seals V, σ. 21, πραγματοποιείται χρονολόγηση στην δεκαετία του 1040. Ο I. Jordanov, *Corpus I*, σ. 34-35, χρονολογεί με *terminus ante quem* το έτος 1047.

250.	Ρωμανός Σκληρός ³⁶⁵⁸	μάγιστρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁵⁹ πρόεδρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁶⁰	πριν τον Ιούλιο του 1054 ca. 1054-1055 (;) ³⁶⁶¹
251.	Κατακαλών Κεκαυμένος ³⁶⁶²	μάγιστρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁶³	έως τον Σεπτέμβριο του 1056
252.	Ρωμανός Σκληρός	πρόεδρος, στρατοπεδάρχης της Ανατολής και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁶⁴	πριν τον Αύγ.-Σεπτέμβρ. του 1055 ή αρχές του 1057 (;) ³⁶⁶⁵

³⁶⁵⁷ Spink 127, αρ. 43 (με την Θεοτόκο στον εμπροσθότυπο και στην επίκληση). Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 166, σ. 263. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Ducs d'Antioche*, σ. 57. –SBS 8 (2003), σ. 169. Διαφορετικό το τεμάχιο D.O., αρ. 55.1.3105, με παράσταση στρατιωτικού Αγίου στον εμπροσθότυπο. Βλ. D.O. *Seals V*, αρ. 9.4, σ. 25. Ο N.P. Lihačev, *Molivdovuly*, σ. 276 και pl. LXXXI, αρ. 9, εξέδωσε μεταγενέστερη σφραγίδα του Μιχαήλ Κοντοστέφανου, που τον αναφέρει ως *κουροπαλάτη* και *δούκα*. Το τεμάχιο φέρει απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου.

³⁶⁵⁸ Γι' αυτόν τον αξιωματούχο και την σταδιοδρομία του βλ. W. Seibt, *Skleroi*, αρ. 18, σ. 76-85. Βλ. όμως και κατωτ., σημ. 3667.

³⁶⁵⁹ Fogg, αρ. 49. Βλ. σχετικά D.O. *Seals V*, αρ. 9.5, σ. 25. Παράλληλα τεμάχια εν V. Laurent, *Vatican*, αρ. 94, σ. 89-92. –Seyrig, αρ. 158, σ. 116-117. Πρβλ. και V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 242. – W. Seibt, *Skleroi*, σ. 79. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 120, σημ. 224.

³⁶⁶⁰ D.O., αρ. 58.106.5699, έκδ. εν D.O. *Seals V*, αρ. 9.6, σ. 25-26. –Επιστολή Μιχαήλ Κηρουλαρίου (Ιούλιος 1054), έκδ. C. Will, *Acta et scripta*, σ. 179. Πρβλ. W. Seibt, *Skleroi*, σ. 80.

³⁶⁶¹ D.O. *Seals V*, αρ. 9.5, σ. 25, αρ. 26, σ. 25-26. Οι εκδότες της συλλογής Seyrig, σ. 114, και ο J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 22-23, χρονολογούν ca. 1054, ενώ ο K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 250, δίνει το έτος 1050.

³⁶⁶² Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 156, 184, 468, 473.

³⁶⁶³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 483.3. Βλ. επίσης Ermitaž, αρ. M-8231 και Spink 127, αρ. 41 εν N.P. Lihačev, *Molivdovuly*, αρ. 56, 8. –V.S. Šandrovskaia, *Sfragistika*, αρ. 708. –SBS 5 (1998), σ. 142. –A.-K. Wassiliou, εν *JÖB* 49 (1999), σ. 381. Βλ. τέλος D. Swiencisky, *Byzantinische Bleisiegel in Sammlungen von Lwow, Izvestija na Bulgarskija Archeologičeski Institut* 16-18 (1940), σ. 434-441, αρ. 10. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *St Georges-St Michel*, σ. 125. –N.P. Lihačev, *Molivdovuly*, σ. 85. –V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 243. –A. Každan, *Armjanie*, σ. 31-32, αρ. 4. –I. Jordanov, *Paradounavon*, σ. 64. Γενικά για τον συγκεκριμένο αξιωματούχο βλ. A.G.C. Savvides, *Kecaumenos*, αρ. 3, σ. 21-25.

³⁶⁶⁴ Ermitaž, αρ. M-8087. Βλ. N.P. Lihačev, *Molivdovuly*, σ. 104, pl. LXIII, 9. –V.S. Šandrovskaia, *Sfragistika*, αρ. 753. Βλ. και G. Schlumberger, *Sceaux inédits IV*, αρ. 155, σ. 471-473. –Seyrig, αρ. 159, σ. 117. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 147.

³⁶⁶⁵ Δεν γνωρίζουμε αν ο Σκληρός έλαβε το αξίωμα του *στρατοπεδάρχη της Ανατολής* προτού απαλλαγεί των καθηκόντων του από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα (πρβλ. V. Laurent, *Vatican*, σ. 91-92) ή, το πιθανότερο, μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού, ως ανταμοιβή από τον τελευταίο για την υποστήριξη που του προσέφερε. Βλ. σχετικά W. Seibt, *Skleroi*, σ. 79-82. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 298-300. –D.O. *Seals V*, σ. 26.

253.	Μιχαήλ «Ουρανός»	μάγιστρος και κατεπάνω Αντιοχείας ³⁶⁶⁶	ca. 1056 - καλοκαίρι του 1057
254.	Ρωμανός Σκληρός	πρόεδρος, στρατοπεδάρχης Ανατολής και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁶⁷	τέλη του 1057 ³⁶⁶⁸
255.	Θεόδωρος Κομνηνός	νοβελίσσιμος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁶⁹	μετά το 1057 ³⁶⁷⁰

³⁶⁶⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 483.5-7. –Ιω. Ζωνάρας, τομ. 3, σ. 654.13-16. Πρβλ. W. Seibt, *Skleroi*, σ. 83. Επρόκειτο για φίλο του αυτοκράτορα Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικού», που έλαβε το επώνυμο «Ουρανός», ώστε να συνδέσει τον εαυτό του με τον ένδοξο παλαιό κυβερνήτη της Αντιόχειας Νικηφόρο Ουρανό. Μολυβδόβουλλο κάποιου Μιχαήλ, *πατρικίου και κατεπάνω* Αντιοχείας, επισημαίνει ο Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *Ο κατεπάνω Ίταλίας Πόθος Αργυρός, Βυζαντίς* 2 (1911), σ. 399. Η σφραγίδα όμως ενδεχομένως να ανήκε στον Μιχαήλ Σπονδύλη που διοίκησε το *δουκάτο* κατά την περίοδο 1025-1030.

³⁶⁶⁷ Ermitaž, αρ. M-2935 και M-8087. Βλ. σχετικά V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 753. –G. Schlumberger, *Sceaux inédits IV*, αρ. 155, σ. 471-472 (εσφαλμένη ανάγνωση). –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 167, σ. 263. –Του ίδιου, *Skleroi*, σ. 82. –N.P. Lihačev, *Molivdovuly*, σ. 76, αρ. 9. Παράλληλα τεμάχια εν *Seyrig*, αρ. 159, σ. 117 (συλλογής Seyrig, αρ. 740) και εν *Zacos*, αρ. 547, έκδ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 5, σ. 20-22. Πρβλ. γενικά B.N. Βλυσίδου, Θέμα Ανατολικών, σ. 359, αρ. 49. –N.P. Lihačev, *Molivdovuly*, σ. 104. Ο Ρωμανός Σκληρός έχει υιοθετήσει στις συγκεκριμένες σφραγίδες του ως προστάτη τον Αρχάγγελο Μιχαήλ, αντί του Αγίου Γεωργίου, που απεικονίζεται στα μολυβδόβουλλα του κατά την πρώτη του αρχή στην Αντιόχεια (ca. 1054-1055), η οποία τερματίστηκε με απόφαση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας ανάμεσα στον Αύγουστο του 1055 και τον Σεπτέμβριο του 1056. Η υποστήριξη ωστόσο του Σκληρού στον Ισαάκιο Κομνηνό για την κατάληψη του θρόνου τον αποκατέστησε τελικά στην διοίκηση της Αντιόχειας το 1057. Βλ. K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 298-300. –D.O. Seals V, αρ. 9.6, σ. 26. –W. Seibt, *Skleroi*, σ. 79-82. Η άνοδός του μάλιστα στην ιεραρχία των τίτλων συνεχίστηκε: ανέκδοτο μολυβδόβουλλο της συλλογής *Zacos* τον αναφέρει ως *κουροπαλάτη*. Βλ. κατάλογο δημοπρασίας Spink 127, αρ. 86. Η εξέλιξη λουιτών της σταδιοδρομίας του, που ανασυντίθεται εν μέρει από τον V. Laurent, *Vatican*, αρ. 94, σ. 89-92, θα πρέπει να συμπληρωθεί ως εξής:

(α) *πρωτοσπαθάριος* και *στρατηγός* Σάμου (τέλη δεκαετίας του 1030;).

(β) *μάγιστρος* και *στρατηγός* των Θρακησίων (ca. 1040-1042). Βλ. Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου, σ. 536A-B, αγγλ. μτφρ. R.P.H. Greenfield, σ. 177-178.

(γ) *μάγιστρος* και *πρωτοστράτωρ*.

(δ) *μάγιστρος* και *δουξ* Αντιοχείας.

(ε) *πρόεδρος* και *δουξ* Αντιοχείας (εσφαλμένα η V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 88, αλλά και άλλοι ερευνητές, αναφέρουν μόνο την πρώτη περίοδο της αρχής του Ρωμανού στην Αντιόχεια).

(στ) *πρόεδρος*, *δουξ* Αντιοχείας και *στρατοπεδάρχης* της Ανατολής.

(ζ) *πρόεδρος* και *στρατοπεδάρχης* της Ανατολής.

(η) *πρόεδρος*, *δομέστικος των σχολών της Δύσεως* και *δουξ* των Ανατολικών. Βλ. Ermitaž, αρ. M-2890, έκδ. N.P. Lihačev, *IZIGI*, appendix, σ. 15 και V.S. Šandrovskaja, *Kollekcija Ermitaže*, αρ. 281. Βλ. και G. Schlumberger, *Sceaux inédits IV*, αρ. 152. Πρβλ. W. Seibt, *Skleroi*, σ. 82. –SBS 6 (1999), σ. 107. Βλ. επιπρόσθετα Ιω. Σκυλίτζης, σ. 488.64-65. Πρβλ. γενικά J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 187. –B. Βλυσίδου, Θέμα Ανατολικών, σ. 359, αρ. 49.

(θ) *κουροπαλάτης*.

³⁶⁶⁸ Οι εκδότες της συλλογής *Seyrig*, σ. 114 και αρ. 159, σ. 117, χρονολογούν την βούλλα του Σκληρού κατά την περίοδο 1057 με αρχές δεκαετίας του 1060. Ωστόσο, ο J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 22, την τοποθετεί γύρω στα τέλη του 1057 με λογικά επιχειρήματα.

256.	Αδριανός (Δαλασσηνός;)	δουξ Αντιοχείας ³⁶⁷¹	ca. 1059
257.	Ιωάννης (Δούκας; ³⁶⁷²)	πρωτοπρόεδρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁷³	μετά το 1057, πριν το 1068 ³⁶⁷⁴
258.	Μιχαήλ	πρωτοπρόεδρος (;) και κατεπάνω της μεγάλης Θεουπόλεως Αντιοχείας ³⁶⁷⁵	μέσα 11 ^{ου} αι.
259.	Νικηφόρος Βοτανειάτης	μάγιστρος, βεστάρχης και δουξ Εδέσου (sic) και Αντιοχείας ³⁶⁷⁶	πριν το 1062 (;)

³⁶⁶⁹ Zacos, αρ. 247. –Spink 127, αρ. 42. –D.O., αρ. 47.2.1097. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 11.5, σ. 27. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Comnènes*, σ. 61.

³⁶⁷⁰ Η σφραγίδα τοποθετείται γενικά στα μέσα του 11^{ου} αι. Ο υψηλός τίτλος του κατόχου της, μοναδικού γνωστού *δούκα/κατεπάνω* Αντιοχείας που υπήρξε *νωβελίσσιμος*, και η άνοδος του Ισαακίου Κομνηνού στον θρόνο το 1057 παρέχουν κατά την γνώμη μας έναν *terminus post quem* για την χρονολόγηση.

³⁶⁷¹ Ευστ. Βούλας, έκδ. P. Lemerle, σ. 39.15: «δουκῶν(ος) Ἀδριανῶ Ἀντιοχ(είας)» (βλ. και σχόλια, σ. 40-41, αρ. 7). Ο Αδριανός δεν αναφέρεται στην αγγλική μετάφραση του κειμένου από τον S. Vryonis, Jr., σ. 272. Βλ. και τον Codex Coislinianus 263, έκδ. H. Omont, *Fascimilés*, σ. 6 και pl. XXVI. –K. Lake - S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200. IV.*, Boston 1945, αρ. 167. Πρβλ. σχετικά Σ. Λάμπρος, εν *NE* 7 (1910), σ. 130-131. –Σ. Κουγέας, εν *Ελληνικά* 3 (1930), σ. 462. –N. Zlatarski, εν *Bsl* 1 (1929), σ. 22-34. –M. Lascaris, *Sceau de Aaron*, σ. 408. –W. Seibt, *Skleroi*, σ. 83.

³⁶⁷² Βλ. την προβληματική που αναπτύσσεται εν *Seyrig*, αρ. 160, σ. 118, σχετικά με το ενδεχόμενο ταύτισης του συγκεκριμένου αξιωματούχου με τον αδελφό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι' Δούκα.

³⁶⁷³ Hatay, αρ. 2353. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 49, σ. 419-420. Παράλληλα τεμάχια εν G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 311, αρ. 5. –*Seyrig*, αρ. 160, σ. 118. –V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 252-253.

³⁶⁷⁴ Οι G. Schlumberger, ό.π. –V. Laurent, ό.π., είχαν προτείνει την ταύτιση του συγκεκριμένου αξιωματούχου με τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο (επί Ρωμανού Γ' Αργυρού [1028-1034]), αλλά ο τίτλος του *πρωτοπροέδρου* δεν μας επιτρέπει τόσο πρόωπη χρονολόγηση. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι ο συγκεκριμένος αξιωματούχος άσκησε την διοίκησή του πριν την βασιλεία του Ρωμανού Δ' Διογένη, καθώς γνωρίζουμε πλέον με αρκετή σιγουριά και ακρίβεια όλους τους *δούκες* Αντιοχείας μετά το 1068. Οι εκδότες της συλλογής *Seyrig*, αρ. 160, σ. 118, προτείνουν την ταύτιση με τον αδελφό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι', Ιωάννη Δούκα, *κατεπάνω* Εδέσσης το 1059 (βλ. αρ. πίνακα 208), ο οποίος έλαβε τον τίτλο του *πρωτοπροέδρου* από τον Ισαάκιο Κομνηνό για την υποστήριξη που παρείχε στην προσπάθεια κατάληψης του θρόνου (ο πρώτος μαρτυρημένος *πρωτοπρόεδρος*). Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 483. Αργότερα τιμήθηκε, ως γνωστόν, με τον τίτλο του *καίσαρα*. Βλ. Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 150.

³⁶⁷⁵ D.O., αρ. 47.2.2078. Βλ. J. Nesbitt, *Overstruck Seals*, αρ. 26, σ. 91-92. –*D.O. Seals V*, αρ. 9.8, σ. 27-28. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 249. Πιθανή ταύτιση του κατόχου με τον *κατεπάνω* Αντιοχείας Μιχαήλ «Ουρανός», ο οποίος ίσως έλαβε τον τίτλο του *πρωτοπροέδρου* από τον φίλο του αυτοκράτορα Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικό». Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 23, σημ. 36. Ο τίτλος πάντως θεωρείται γενικά μεταγενέστερος και ίσως είχε παραχωρηθεί σε κάποιον άλλον *κατεπάνω* Αντιοχείας, ενδεχομένως επί Κωνσταντίνου Ι' Δούκα. Βλ. *Seyrig*, σ. 114. –*D.O. Seals V*, αρ. 9.8, σ. 28.

³⁶⁷⁶ Fogg, αρ. 175. Βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, αρ. 2686, σ. 1462-1463 (με εσφαλμένη ανάγνωση). –*D.O. Seals V*, αρ. 9.2, σ. 24. Η προηγούμενη γνωστή σε μας μικρασιατική διοίκηση του Βοτανειάτη ήταν, πάλι ως *μάγιστρος* και *βεστάρχης*, στην κεφαλή του *δουκάτου* (πρώην *θέματος*) του Ονικίου (ca. 1059). Βλ. Hirsch 185, αρ. 1507 –βλ. *SBS* 6 (1999), σ. 129. Το ίδιο μολυβδόβουλλο και εν Hirsch

260.	Νικηφόρος (ή Νικηφορίτζης)	σεβαστοφόρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁷⁷	ca. 1062-1064
261.	Ανώνυμος (αρμ. Pext, ίσως εκ του «Πήκτης», αραβ. al-N.H.T. = al-Naht) ³⁶⁷⁸	βέστης (;) και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁷⁹	ca. 1065 (;) ³⁶⁸⁰ (και τέλη δεκαετίας του 1060 [;]) ³⁶⁸¹
262.	Νικηφόρος (ή Νικηφορίτζης)	σεβαστοφόρος, δουξ Μεγάλης Θεουπόλεως Αντιοχείας και άνθρωπος του βασιλέως ³⁶⁸²	ca. 1067

188, αρ. 1140 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 132 και W. Seibt, εν BZ 89.2 (1996), σ. 648, αρ. 4098. –Münz Zentrum 78, αρ. 801 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 152. –Münz Zentrum 88, αρ. 1212 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 155 και SBS 8 (2003), σ. 233. Για τον cursus honorum του Βοτανειάτη βλ. K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 306-315.

³⁶⁷⁷ Hatay, αρ. 2299, 2350. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 50a-b, σ. 420-421. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 565, σ. 115. Βλ. επίσης Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 133.3 κ.ε. Πρβλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 25, σ. 244-245. Οι F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 962, σ. 51, χρονολογούν στο 1067 (βλ. και K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 304-305), ενώ ο G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 308, στο 1059-1060. Βλ. όμως H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 177. –Seyrig, σ. 114.

³⁶⁷⁸ Το όνομα «Pext», που απαντά στις παλαιότερες εκδόσεις των πηγών, αποτελεί ίσως παραφθορά του τίτλου του βέστη που έφερε ο συγκεκριμένος, αρμενικής καταγωγής, αξιωματούχος. Βλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 26, σ. 245. Ως «vestis» το αποδίδει πλέον ο εκδότης του Ματθαίου Εδέσσης, σ. 108, A. Dostourian. Βλ. και τα σχόλια του ίδιου στην σ. 313, Section 27, αρ. 3, όπου όμως ταυτίζει λανθασμένα τον βέστη με τον βεστίωρα. Πρβλ. εξάλλου E. Honigsmann, *Ostgrenze*, σ. 139. Ειδικά για τον βέστη βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 86 κ.ε. Για την υποτιθέμενη ταύτιση του Pext με τον μεταγενέστερο δούκα Αντιοχείας Χατατούριο (1068-1072) βλ. κυρίως H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 461. –J. Laurent, *Khatchatur*, σ. 408 κ.ε. –O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 167. Για το ζήτημα πρβλ. γενικότερα και G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 37 κ.ε. Γνωρίζουμε ωστόσο πλέον αρκετούς αξιωματούχους που χρημάτισαν δούκες της περιοχής ανάμεσα στα 1065-1068. Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε σφραγίδα κάποιου Γεωργίου Πήκτη (;) που εξέδωσαν πρόσφατα οι I. Iashvili† - W. Seibt, *Byzantinische Siegel aus Petra in Westgeorgien*, SBS 9 (2006), σ. 7. Το μολυβδόβουλλο προέρχεται από την Ανατολή και ανάγεται στο δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αι. Ο Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 14, τον αναφέρει ως al-Naht.

³⁶⁷⁹ Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 14. –Smbat Sparapet, σ. 30-31. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. Πρβλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 30, σ. 247. –A. Každan, *Armjanie*, σ. 124-126, αρ. 43. –H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 178-179. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 88-89, 139. Σύμφωνα με τον Kamāl al-Dīn, ό.π., ο Pext ή al-Naht πολιόρκησε και κατέλαβε κατά την διάρκεια της αρχής του το φρούριο Hisn Asfūna (έτος εγίρας 462 = ca. 1069-1070). Η πληροφορία του ώθησε προφανώς τους ερευνητές να θεωρήσουν ότι ο ίδιος άσκησε την διοίκηση της Αντιόχειας και κατά το 1069/70. Βλ. π.χ. V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona*, σ. 88-89.

³⁶⁸⁰ Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 108. –Smbat Sparapet, σ. 30-31. Πρβλ. *D.O. Seals V*, σ. 22.

³⁶⁸¹ Βλ. σημ. 3679.

³⁶⁸² Fogg, αρ. 48 και D.O., αρ. 58.106.5430, έκδ. *D.O. Seals V*, αρ. 9.7, σ. 26-27. –N. Oikonomides, *Dated Seals*, αρ. 93, σ. 91-92. Βλ. και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 134.17-18. Πρβλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 27, σ. 245. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Zona* –J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 50, σ.

263.	Νικηφόρος Βοτανειάτης	μάγιστρος/πρόεδρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁸³	ca. 1067/68
264.	Πέτρος Λιβελίσσιος	μάγιστρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁸⁴	ca. 1068
265.	Κωνσταντίνος	πρωτοκουροπαλάτης και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁸⁵	μετά το 1068 (;)
266.	Χατατούριος (αρμ. Χαέ'atur)	δουξ ή κατεπάνω Αντιοχείας ³⁶⁸⁶	ca. 1068-1072
267.	Ιωσήφ Ταρχανειώτης	πρόεδρος/πρωτοπρόεδρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁸⁷	ca. 1072-1073/4

421. –K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 304-305. Ο Νικηφορίτζης ανέλαβε για δεύτερη φορά την συγκεκριμένη διοίκηση το 1067, αλλά φυλακίστηκε σχεδόν αμέσως στην Αντιόχεια, όταν ανέλαβε την εξουσία η Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, καθώς την είχε κατηγορήσει στο παρελθόν για μοιχεία στον αυτοκράτορα-σύζυγό της Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα. Βλ. K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 304-305. –D.O. Seals V, αρ. 9.7, σ. 27. Αντικαταστάθηκε από τον πεπειραμένο στρατιωτικό Νικηφόρο Βοτανειάτη, αλλά απελευθερώθηκε επί Ρωμανού Δ΄ Διογένη και εξορίστηκε σε μία νήσο. Κατόπιν κατόρθωσε να αναλάβει το αξίωμα του *κριτή* στο θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου και επί Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα το εξαιρετικά υψηλό αξίωμα του *λογοθέτη του δρόμου*. Για τον όρο (*οἰκεῖος*) *ἄνθρωπος* (*τοῦ βασιλέως*) βλ. A. Každan, λ. Anthropos, ODB, τομ. 1, σ. 111. –I. Karayannopoulos, Ein Beitrag zur Militärprotonia der Palaiologenzeit, in *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, hrsg. W. Seibt, Wien 1996, σ. 85 κ.ε.

³⁶⁸³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 72.24 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 120.20-21. Βλ. ωστόσο και το σφραγιστικό υλικό εν G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.3, αρ. 2688, σ. 1466 (*πρόεδρος και δουξ* Αντιοχείας), αρ. 2689, σ. 1466 (*πρωτοπρόεδρος και δουξ*). Πρβλ. Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 211.

³⁶⁸⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 84.7-8 (*μάγιστρος* Λιβελλίου). –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 129.6-9. –K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 167^b (*δουξ* Αντιοχείας), σ. 297. –N. Bănescu, Sigillographie, αρ. 1, σ. 42-44. –Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 147, σ. 239-240. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 75, σ. 270. Πρβλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 29, σ. 246 κ.ε. Ο Chr. Stavrakos, ό.π., σ. 240, αμφισβητεί ότι η βούλλα του Πέτρου, *μαγίστρου* Αντιοχείας, που εξέδωσε ο Κωνσταντόπουλος, ό.π., αρ. 167^a, σ. 297, ανήκε στον Πέτρο Λιβελίσσιο. Αντιθ. βλ. N. Bănescu, ό.π. –V. Laurent, ό.π. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος πάντως ήταν συριακής καταγωγής, είχε γεννηθεί στην Αντιόχεια και διέθετε ελληνική παιδεία. Διακρίθηκε κατά την άλωση της Ιεραπόλεως το 1068 ως επικεφαλής ενός ρωσικού στρατιωτικού τμήματος. Από ό,τι φαίνεται, είχε διατελέσει και *δουξ* Σελευκείας. Βλ. αρ. πίνακα 334.

³⁶⁸⁵ D.O., αρ. 58.106.3289. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 9.1, σ. 23. Η ταύτιση του συγκεκριμένου αξιωματούχου είναι προβληματική. Η αρχή του στην Αντιόχεια υπήρξε μάλλον περιορισμένης χρονικής διάρκειας.

³⁶⁸⁶ Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 693.17, 705.6-7. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 127.20 κ.ε., 133.26 κ.ε., 135.12 κ.ε., 137.7 κ.ε. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 102.25 κ.ε., 127.15 κ.ε., 129.6 κ.ε. Βλ. επίσης Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, αρ. 145, σ. 393. Πρβλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 308. –A. Každan, λ. Khacatur, ODB, τομ. 2, σ. 1126. –Του ίδιου, *Armjanie*, σ. 124-126, αρ. 44. –V. Laurent, *Gouverneurs*, αρ. 31, σ. 248. –J. Laurent, *Khatchatour*, σ. 405 κ.ε. –H. Grégoire, *Khatchatur/Asator*, σ. 459 κ.ε. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 24 κ.ε., 38-47. Αν ο Χατατούριος ταυτίζεται με τον ανώνυμο *δούκα* Αντιοχείας που αναφέρεται στα ιστοριογραφικά κείμενα ως «Pexti» (εκ του *βέστης*), τότε είναι πιθανό ότι κατείχε τον τελευταίο τίτλο.

268.	Ισαάκιος Κομνηνός	πρωτοπρόεδρος και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁸⁸	ca. 1074-1078 (;) ³⁶⁸⁹
269.	Μιχαήλ Μαύρηξ	κουροπαλάτης και δουξ Αντιοχείας (;) ³⁶⁹⁰	δεκαετία του

³⁶⁸⁷ Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.18-19 (πρωτοπρόεδρος). Βλ. επίσης Seyrig, αρ. 161, σ. 118-119 (πρόεδρος). –D.O., αρ. 58.106.5721, έκδ. D.O. Seals V, αρ. 9.3, σ. 24-25 (πρόεδρος). –I.G. Leontiadis, Siegel, σ. 46, αρ. 4. –Του ίδιου, *Tarchaneiotai*, αρ. 5, σ. 44 (πρόεδρος). Πρβλ. V. Laurent, Gouverneurs, σ. 249, pl. 1, αρ. 32. –Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 210. Ο Ταρχανειώτης διαδέχτηκε στην διοίκηση της Αντιόχειας τον υποστηρικτή του Ρωμανού Δ' Διογένη Χατατούριο, καθώς θεωρήθηκε προφανώς αξιόπιστος από τους Δούκες, λόγω της γενικότερης στάσης του στην εκστρατεία του Μαντζικέρτ. Το 1071 ήταν ακόμη μάγιστρος. Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 111.25. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 144.19. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 107.2. Ο γιος του Κατακαλών δεν κατόρθωσε να επιβληθεί στην Αντιόχεια μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1074, εξαιτίας των υποστηρικτών του Φιλάρετου Βραχάμιου, και αναγκάστηκε να την εγκαταλείψει για την Κωνσταντινούπολη. Διάδοχος του Ιωσήφ Ταρχανειώτη στην διοίκηση της Αντιόχειας ορίστηκε ο Ισαάκιος Κομνηνός. Βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.18 κ.ε.

³⁶⁸⁸ Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.18 κ.ε. Σώζεται όμως και σφραγιστικό υλικό: Hatay, αρ. 12140, 13629. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 51, σ. 421. –Του ίδιου, Sceaux d'Hatay, αρ. 12, σ. 253-254. Παράλληλα τεμάχια εν Spink 135, αρ. 261. –Seyrig, αρ. 162, σ. 119-120. –G. Zacos - A. Vegliery, Seals, τομ. 1.3, αρ. 2701, σ. 1486-1488. Πρβλ. γενικά J. Laurent, Antioche, σ. 63-65. –V. Laurent, Gouverneurs, αρ. 33, σ. 249-250. –Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 212-213. –J.-Cl. Cheynet, Sceaux de Commènes, σ. 59, αρ. 31.

³⁶⁸⁹ Ο J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Hatay, αρ. 12, σ. 253-254, χρονολογεί εσφαλμένα στα 1072/73-1078.

³⁶⁹⁰ Ανέκδοτη σφραγίδα συλλογής Zacos -βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 267. –Ανέκδοτη βούλλα συλλογής Ermitaž, αρ. M-9288 -βλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 170, σημ. 18. Πρβλ. και K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 337-338. Ο J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 141, διατυπώνει την υπόθεση ότι η συγκεκριμένη Αντιόχεια ενδεχομένως να ήταν εκείνη του Μαιάνδρου ή της Πισιδίας και όχι της Συρίας, προφανώς επειδή η αρχή του Μαύρηκα στην συριακή μητρόπολη δεν αναφέρεται στα αφηγηματικά κείμενα. Οι εκδότες των D.O. Seals V, αρ. 9.1, σ. 23, θεωρούν, αναφερόμενοι σε άλλη σφραγίδα, ότι δεν υπήρχε κάποιος γεωγραφικός ή στρατηγικός λόγος για την μετατροπή της πισιδικής Αντιόχειας σε *δουκάτο*. Η τουρκική ωστόσο διείσδυση στο *θέμα/δουκάτο* των Ανατολικών και στην περιοχή του Μαιάνδρου ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1060 (βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 57 κ.ε.) αποτελούσε, αν μη τι άλλο, λόγο για την στρατιωτική ενίσχυση της περιοχής. Ο Μαύρηκας διατέλεσε γύρω στα 1065-1068 *βεστάρχη* και *κατεπάνω* Δυρραχίου. Βλ. A. Mordtmann, Plombs, αρ. 26. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 204, 328, 677. –D.O. Seals I, αρ. 12.5. –W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 169, αρ. 7. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 277, σ. 267. –I. Jordanov, *Corpus I*, αρ. 25.2, σ. 75. Σφραγίδες του τον αναφέρουν επίσης ως *βεστάρχη* και *κατεπάνω* (βλ. Ermitaž, αρ. M-5529, έκδ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 328, αρ. 19. –W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 169. –I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 426, σ. 278), αλλά και ως *μάγιστρο*, *βέστη* και *κατεπάνω* (βλ. I.F.E.B., αρ. 250. –K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 410^β, σ. 325. –G. Schlumberger, Sceaux inédits IV, αρ. 183. –Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 165, σ. 258-259). Στα μέσα της δεκαετίας του 1070 (ca. 1075-1076) ήταν *πρόεδρος* και *δουξ* Βουκελλαρίων. Βλ. D.O., αρ. 58.106.2995, έκδ. εν D.O. Seals IV, αρ. 1.6, σ. 3. Βλ. επίσης Νικ. Βρυέννιος, σ. 197.18-199.2. Πρβλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 170, σημ. 16. –J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 188. Χρονολογούμε την αρχή του Μαύρηκα στους Βουκελλάρους κατά την περίοδο που ο Αλέξιος Κομνηνός έφθασε στην Ποντοηράκλεια με τον αιχμάλωτο Ουρσέλιο de Bailleul και συνάντησε τον πρώτο στο κυβερνητικό «ανάκτορο» της πόλης. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 188-189. Ο K. Belke, *Paphlagonien-Honōrias*, σ. 82-83, χρονολογεί στα 1070-1077. Ο T. Λουγγής, Θέμα Βουκελλαρίων, σ. 434-435, αρ. 2, κάνει λόγο γενικά για τον 11^ο αι. Αναλυτική ανασύνθεση της σταδιοδρομίας του Μαύρηκα πραγματοποιεί ο W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 58, σ. 168-171. Σφραγίδα της

			1070 ή αρχές δεκ. του 1080 (·)
270.	Vasak Pahlavuni, γιος Γρηγορίου Αρσακίδη	δουξ Αντιοχείας ³⁶⁹¹	ca. 1078
271.	Φιλάρετος Βραχάμιος ³⁶⁹²	δουξ Αντιοχείας ³⁶⁹³ κουροπαλάτης και δουξ Αντιοχείας ³⁶⁹⁴ κουροπαλάτης και δουξ ³⁶⁹⁵ κουροπαλάτης και στρατοπεδάρχης των Ανατολικών (·) ³⁶⁹⁶	ca. 1078 ca. 1078-1080

δημοπρασίας Hirsch 204, αρ. 863, ανήκε σε κάποιον Μιχαήλ Μαυρικά, *πατρίκιο* και *ύπατο* -βλ. W. Seibt, εν BZ 93.1 (2000), σ. 398, αρ. 1539.

³⁶⁹¹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141. –Smbat Sparapet, σ. 40 (έτος 1076). –Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196. Πρβλ. J. Laurent, Antioche, σ. 66. –V. Laurent, Gouverneurs, αρ. 34, σ. 250. –A. Každan, Armjanie, σ. 39, αρ. 3. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Zona, σ. 88-89. –G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, σ. 102-105. Ο J.-Cl. Cheynet, Arméniens, σ. 73, σημ. 36, υποστηρίζει ότι ο Vasak δεν αναγνωρίστηκε ουσιαστικά ως *δουξ* Αντιοχείας από τον Νικηφόρο Βοτανειάτη.

³⁶⁹² Ο *cursus honorum* του στις υποσημειώσεις του αρ. πίνακα 237.

³⁶⁹³ Α. Κομνηνή, σ. 186.70-71: «τὴν τῆς Ἀντιόχου ἐξουσίαν ἐναντῶ περιποιήσατο». Αναλυτικότερα βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141.

³⁶⁹⁴ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 215.20 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 184.6-7 (και οι δύο τον αναφέρουν ως *κουροπαλάτη* και διοικητή «τόπων ισχυρών»). Βλ. όμως και την σφραγίδα του εν V. Tourneur, Bulles byzantins, αρ. 1, σ. 89 κ.ε. -βλ. SBS 5 (1998), σ. 63. Πρβλ. επίσης J. Laurent, Antioche, σ. 67 κ.ε. –F. Tinnefeld, Melitene, σ. 439. –A. Každan, Armjanie, σ. 26-28, αρ. 4. –V.A. Arutjunova-Fidanjan, Zona, σ. 88 κ.ε. –C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 340-341. Ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173, αναφέρει ότι ο Βραχάμιος εξουσίαζε την Ταρσό, την Μοψουεστία, την Γερμανίκεια, το Kaišum, την Ra'ban, την Έδεσσα, τα Ανάβαρζα, την Αντιόχεια, την μεθοριακή περιοχή στον ρου του ποταμού Jeyhan ή Ceyhan ή Ġaiḥān (ελλ. Πύραμος· βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien-Isaurien, σ. 64) και την Μελιτηνή. Το Ανωτόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35, αναφέρει την ισαυρική Σελεύκεια (δυτική Κιλικία), την Ταρσό και τα Ανάβαρζα (ανατολική Κιλικία), την Μελιτηνή και την Αντιόχεια.

³⁶⁹⁵ Ermitaž, αρ. M-3090. Βλ. V.S. Šandrovskaja, Pečati Filareta, αρ. 4 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 116. –Της ίδιας, Vizantijskie pečati, αρ. 17, σ. 9-10 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 119. –Της ίδιας, Sfragistika, αρ. 732 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 145. Βλ. επίσης Chr. Stavrakos, Bleisiegel, αρ. 43, σ. 104-105. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, σ. 425.

³⁶⁹⁶ I.F.E.B., αρ. 764. –Spink 132, αρ. 122. Βλ. και σχετική φωτογραφία εν G. Dédéyan, Pouvoirs arméniens, τομ. 1, fig. 10. Τα μολυβδόβουλλα φέρουν απεικόνιση του Αγίου Θεοδώρου στον εμπροσθότυπο. Η επιγραφή του οπισθότυπου της πρώτου αποδόθηκε από τον J.-Cl. Cheynet, Trois familles, σ. 69-70, σημ. 79, ως εξής: «Φιλάρετω κουρ[ο]παλ(ά)τ(η) καὶ στρατ(ο)π[αι]δάρχ(η) [τῶ]ν Ἀνατ(ολικῶν) [τῶ] Βραχ(αμίων)». Ο J.-Cl. Cheynet όμως δεν επεξηγεί γιατί ανέγνωσε το «ANAT» της επιγραφής ως «Ἀνατ(ολικῶν)» και όχι ως «Ἀνατ(ολής)», όρος που εμφανίζεται σε άλλα μολυβδόβουλλα του Βραχάμιου: Ermitaž, αρ. M-9916. –Diamanti, αρ. 12. –Sternberg 26, αρ. 507. –Hatay, αρ. 974-23-41· βλ. εν V.S. Šandrovskaja, Pečati, αρ. 18. –V. Laurent, Vatican, αρ. 113, σ. 115. –J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, σ. 424-425, αρ. 56. Η προαναφερθείσα ανάγνωση λοιπόν ίσως να είναι εσφαλμένη.

		κουροπαλάτης και δομέστικος της Ανατολής ³⁶⁹⁷	
		πρωτοκουροπαλάτης και δομέστικος των σχολών της Ανατολής ³⁶⁹⁸	ca. 1079-1080
		σεβαστός και δομέστικος της Ανατολής ³⁶⁹⁹	ca. 1081 έως 4 Δεκεμβρ. 1084
		σεβαστός και μεγάλος δομέστικος ³⁷⁰⁰	

Η Β. Βλυσίδου, Θέμα Ανατολικών, σ. 361, αρ. β', ισχυρίζεται, χωρίς όμως να δίνει παραπομπή, ότι σύμφωνα με γραπτή παρατήρηση του W. Seibt ο Βραχάμιος διατέλεσε *στρατοπεδάρχης Ανατολής* (δηλαδή κατά την ίδια ο W. Seibt διόρθωσε τον J.-Cl. Cheynet). Η ερευνήτρια ενδεχομένως αναφέρεται στο άρθρο του W. Seibt, Gagik II, σ. 168, σημ. 18, όπου ο τελευταίος όμως παραπέμπει γενικά (χωρίς συγκεκριμένο αριθμό σελίδας) στην ανωτέρω δημοσίευση του J.-Cl. Cheynet και αναφέρεται σε σφραγίδες της δημοπρασίας Sternberg 25, αρ. 505 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 205, καθώς και της συλλογής Seyrig, αρ. 192, σ. 136-137, οι οποίες αναφέρουν τον Βραχάμιο ως «δομέστικο της Ανατολής» (παράλληλο τεμάχιο εν I. Jordanov, Pečati, αρ. 48 -βλ. SBS 8 [2003], σ. 179. -Του ίδιου, *Corpus I*, αρ. 31.1). Στην πραγματικότητα όμως τον αναφέρουν ως «πρωτοσεβαστό και δομέστικο Εώας». Ως πρωτοκουροπαλάτης και δομέστικος των σχολών της Ανατολής αναφέρεται σε άλλα μολυβδόβουλλά του. Βλ. σημ. 3698.

³⁶⁹⁷ Diamanti, αρ. 12 -βλ. Seyrig, σ. 69, σημ. 78.

³⁶⁹⁸ V. Laurent, *Vatican*, αρ. 113, σ. 115. -Sternberg 26, αρ. 506 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 207. -Lanz 64, αρ. 1013 (εσφαλμένη χρονολόγηση στο 1070) -βλ. SBS 6 (1999) σ. 141. - Münz Zentrum 81, αρ. 1522 (το ίδιο τεμάχιο με Sternberg 26, αρ. 506) -βλ. SBS 6 (1999), σ. 154. -Schenk-Behrens 1998, αρ. 635 (πάλι το ίδιο τεμάχιο) -βλ. SBS 8 (2003), σ. 248. -Ermitaž, αρ. M-9916, έκδ. V.S. Šandrovskaja, Pečati Filareta, αρ. 2 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 116. -Της ίδιας, Vizantijskie pečati, αρ. 18 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 119. -Της ίδιας, Sfragistika, αρ. 122 -βλ. SBS 5 (1998), σ. 145. Φωτογραφία άγνωστου τεμαχίου παραθέτει G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 85 (εσφαλμένη χρονολόγηση 1078-1086). Πρόκειται για την πρώτη χρονική αναφορά του τίτλου του πρωτοκουροπαλάτη. Πρβλ. επίσης V. Laurent, *Vatican*, ό.π. -Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 28, σημ. 64.

³⁶⁹⁹ Spink 132, αρ. 123 -βλ. για την επισημάνση J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 139, σημ. 7. Ως *αύγουστο*, δηλαδή *σεβαστό*, αποκαλεί τον Βραχάμιο ο Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 173. Πρβλ. τα σχετικά σχόλια του V. Laurent, *Vatican*, σ. 119. Βλ. επίσης Bar Εβραΐος, σ. 229. Ο C.J. Yarmley, Philaretos, σ. 340, αμφισβητεί ότι ο Φιλάρετος έφερε πραγματικά τον τίτλο του *σεβαστού*, επειδή προφανώς δεν είχε πρόσβαση στο σωζόμενο σφραγιστικό υλικό.

³⁷⁰⁰ Sternberg 26, αρ. 507 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 207. -Münz Zentrum 81, αρ. 1526 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 154 και το ίδιο τεμάχιο εν Schenk-Behrens 1998, αρ. 636 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 249.

ΙΖ.2. Εκ προσώπου-«έπαρχου»³⁷⁰¹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
272.	Νικηφόρος Τριβούνος	ύπατος, μέγας χαρτουλάριος, κριτής του Βήλου και εκ προσώπου Αντιοχείας ³⁷⁰²	μέσα 11 ^{ου} αι.
273.	Αβράμιος Απολέθης	σπαθαροκανιδιδάτος, ασηκρήτης και εκ προσώπου Αντιοχείας ³⁷⁰³	δεύτερο τρίτο 11 ^{ου} αι.
274.	Κατακαλών Ταρχανειώτης	μάγιστρος και προσωρινός διοικητής Αντιοχείας (=εκ προσώπου δουκός Αντιοχείας [;]) ³⁷⁰⁴	ca. 1074
275.	‘Isma‘īl’	«έπαρχος» Αντιοχείας επί Φιλάρετου Βραχάμου ³⁷⁰⁵	ca. 1084

ΙΖ.3. Πραίτωρες

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
276.	Ιωάννης Κατωτικός	πατρίκιος, ανθύπατος, βέστης, κριτής του Βήλου και πραίτωρ Αντιοχείας ³⁷⁰⁶	μέσα ή β’ ήμισυ 11 ^{ου} αι.

³⁷⁰¹ Ο Lj. Maksimović, Επαρχιακή διοίκηση, σ. 367, υποστηρίζει ότι ο εκ προσώπου εξαφανίστηκε κατά την χρονική περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στην σύνταξη των Τακτικών Benešević (ca. 943-944) και Escorial (ca. 971-974;), αλλά η συγκεκριμένη άποψη θα πρέπει προφανώς να απορριφθεί. Για το συγκεκριμένο αξίωμα βλ. γενικότερα M. Mitard, Note sur la fonction d’*ék προσώπου τῶν θεμάτων*, BZ 12 (1903), σ. 592-594.

³⁷⁰² Ανεκδοτή σφραγίδα της συλλογής της Kommission für Byzantinistik der Österreichische Akademie der Wissenschaften (Wien). Βλ. K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 251, σημ. 71.

³⁷⁰³ Zacos, αρ. 13. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 7, σ. 26-27. Ο κάτοχος της σφραγίδας ενδεχομένως να διέθετε αραβική καταγωγή. Μολυβδόβουλλο του ίδιου εξέδωσε και ο J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, αρ. 12, σ. 430-431.

³⁷⁰⁴ Ο Νικ. Βρυέννιος, σ. 201.18-203.1, παραδίδει ότι μετά τον θάνατο του Ιωσήφ Ταρχανειώτη, ο μάγιστρος γιος του Κατακαλών τον αντικατέστησε προσωρινά στην διοίκηση της ταραγμένης Αντιόχειας μέχρι την άφιξη του νέου δουκός Ισαάκιου Κομνηνού, αλλά δεν αναφέρει φυσικά ότι κατείχε το αξίωμα του δουκός. Κατά συνέπεια δεν είναι απίθανο ο Κατακαλών να άσκησε μία σύντομη χρονικά αρχή στην Αντιόχεια ως εκ προσώπου του απόντος δουκός λαμβάνοντας το προαναφερθέν αξίωμα από τον αυτοκράτορα.

³⁷⁰⁵ Bar Εβραΐος, σ. 229. Βλ. και Ibn al-Athīr, σ. 217-218. Πρβλ. A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, σ. 88. –Του ίδιου, *Süleymanşah*, σ. 31.

IZ.4. Τοποτηρητές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
277.	Λεοντάκι(ο)ς	σπαθαροκανδιδάτος και τοποτηρητής των Ηκανάτων (sic) της Ανατολής (:) ³⁷⁰⁷	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι.

IZ.5. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
278.	Κωνσταντίνος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κουράτωρ Αντιοχείας ³⁷⁰⁸	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
279.	Βρυέννιος (:)	... στρατηλάτης της Ανατολής ³⁷⁰⁹	11 ^{ος} αι.
280.	Ιωάννης	σπαθαροκανδιδάτος, χαρτουλάριος και κουράτωρ (:) Μεγάλης Αντιοχείας ³⁷¹⁰	11 ^{ος} αι.
281.	Ιωάννης	σπαθαροκανδιδάτος και κουράτωρ Αντιοχείας ³⁷¹¹	11 ^{ος} αι.
282.	Ιωάννης Τουρ... (:)	σπαθαροκανδιδάτος, πρωτονοτάριος	11 ^{ος} αι.

³⁷⁰⁶ Seyrig, αρ. 163, σ. 120. Πρβλ. K.-P. Todt, Antiocheia, σ. 250-251, σημ. 70. Πρόκειται για την μοναδική, εξ όσων γνωρίζουμε, μαρτυρία *πραίτωρος* Αντιοχείας. Το επίθετο «Κατωτικός» υποδηλώνει προέλευση από το θέμα Ελλάδος-Πελοποννήσου. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 30.

³⁷⁰⁷ Seyrig, αρ. 154, σ. 111-112, όπου επισημαίνεται ότι τμήμα του *τάγματος* των Ικανάτων στάθμευε στην Αντιόχεια για την καλύτερη στρατιωτική επάνδρωση της πόλης. Προφανώς η άποψη του A. Kazhdan, λ. Domestikos ton Hikanaton, *ODB*, τομ. 1, σ. 647, ότι το συγκεκριμένο *τάγμα* ίσως έπαψε να υφίσταται τον 11^ο αι. και ότι το «Ικανάτος» αποτελούσε πλέον οικογενειακό επίθετο (πρβλ. και N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 332) τίθεται υπό αμφισβήτηση. Για τους Ικανάτους κατά τους προηγούμενους αιώνες βλ. κυρίως J.F. Haldon, *Praetorians*, σ. 295-297, 311 κ.ε. Στην Αντιόχεια υπηρετούσαν φυσικά και Αρμένιοι στρατιώτες. Βλ. Βίος Λαζάρου Γαλησιώτου, αγγλ. μτφρ. R.P.H. Greenfield, σ. 93.

³⁷⁰⁸ D.O., αρ. 55.1.2748. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 9.10, σ. 28.

³⁷⁰⁹ Fogg, αρ. 587. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 1.1, σ. 2 (σχόλια).

³⁷¹⁰ Hatay, αρ. 12187. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 47, σ. 418-419. Βλ. όμως και τα μολυβδόβουλλα D.O., αρ. 55.1.2430-2 εν *D.O. Seals V*, αρ. 9.12, σ. 29 (10^{ος} αι. κατά τους εκδότες).

³⁷¹¹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 527, σ. 274 (χωρίς χρονολόγηση). Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για ένα από τα τρία μολυβδόβουλλα (D.O., αρ. 55.1.2430-2) του συνονόματου αξιωματούχου (αρ. πίνακα 280), που χρονολογούνται εν *D.O. Seals V*, αρ. 9.12, σ. 29, στον 10^ο αι. Πιθανή ταύτιση και με τον αξιωματούχο του αρ. πίνακα 282.

		και κουράτωρ Αντιοχείας ³⁷¹²	
283.	Κατωτικός	... και προνοητής της μεγάλης κουρατωρίας Αντιοχείας ³⁷¹³	11 ^{ος} αι.
284.	Βασίλειος	πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος και μεγάλος οικονόμος του πατριαρχείου Αντιοχείας ³⁷¹⁴	11 ^{ος} αι.
285.	Ιωάννης Ευγενιανός (·)	πρωτοσπαθάριος, θεσμογράφος και κομμερκιάριος Αντιοχείας ³⁷¹⁵	ca. 1020-1050
286.	Μιχαήλ	πρόξμιος του κατεπάνω Αντιοχείας ³⁷¹⁶	ca. 1030-1050
287.	Σαλιβάς	φορολόγος Αντιοχείας ³⁷¹⁷	ca. 1041/42
288.	Ρωμανός Ευγενιανός	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κομμερκιάριος Αντιοχείας ³⁷¹⁸	μέσα 11 ^{ου} αι.
289.	Ιμέριος (·) ο Σολομών	πρωτοσπαθάριος και μέγας κουράτωρ Αντιοχείας ³⁷¹⁹	μέσα 11 ^{ου} αι.

³⁷¹² D.O., αρ. 55.1.3266. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 9.11, σ. 29. Το επώνυμο του κατόχου ίσως να ήταν «Τουρδίζης», που απαντά σε άλλα μολυβδόβουλλα (I.F.E.B., αρ. 915, D.O., αρ. 47.2.1338).

³⁷¹³ Zacos, αρ. 278. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 9, σ. 29-30. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 451, σ. 220.

³⁷¹⁴ D.O., αρ. 55.1.4596. Βλ. V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 3, αρ. 2022 (με αριθμό βούλλας 60.88.3687). –D.O. Seals V, αρ. 9.20, σ. 32-33. Προφανώς επρόκειτο για αξιωματούχο που είχε αναλάβει από τον αυτοκράτορα την διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων του πατριαρχείου Αντιοχείας, όπως συνέβαινε και με το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως έως το 1057. Όπως σημειώνουν όμως οι εκδότες, δεν είναι σαφές αν ο κάτοχος του αξιώματος ασκούσε τα καθήκοντά του από την πρωτεύουσα ή βρισκόταν πραγματικά στην Αντιόχεια. Πρβλ. επίσης Κ. Πιτσάκης, «Η έκταση της εξουσίας ενός υπερορίου πατριάρχη: Ο πατριάρχης Αντιοχείας στην Κωνσταντινούπολη τὸν 12^ο αἰώνα, ἐν *Το Βυζάντιο τὸν 12^ο αἰ.*, σ. 119-126.

³⁷¹⁵ Zacos, αρ. 654. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 6, σ. 24-25 (με αναφορά στους Ευγενιανούς, οι οποίοι προέρχονταν μάλλον από την Κωνσταντινούπολη). Παράλληλο τεμάχιο και από την παλαιά συλλογή Zarnitz, αρ. 345 -βλ. K.-P. Todt, *Region von Antiocheia*, σ. 373.

³⁷¹⁶ I.F.E.B., αρ. 574. –Münzkabinett-Wien, αρ. 308. Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 310, αρ. 3. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 281. Πρβλ. V. Laurent, *Gouverneurs*, σ. 243, σημ. 4.

³⁷¹⁷ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 395.6-11 -βλ. για την επισήμανση J.-Cl. Cheynet, *Duchy of Antioch*, σ. 6. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 255. –C. Holmes, *East*, σ. 45 κ.ε.

³⁷¹⁸ Münzkabinett-Wien, αρ. 5 και αρ. 309. Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 312, αρ. 7. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 146, σ. 156-157. –Hélène Antioniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'“octava”, le “kommerkion” et les commerciales*, *Cahiers des Annales* (Paris) 20 (1963), σ. 184 και 237, σημ. 136. –K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 251, σημ. 72.

289β.	Απάσιος Πακουριανός	στρατιωτικός στο δουκάτο Αντιοχείας (βλ. ανωτ., σ. 325)	δεκαετία του 1070
290.	Κωνσταντίνος Διογένης	κουροπαλάτης και στρατηγός Καππα- δοκίας ³⁷²⁰ , υφιστάμενος του δουκός Αντιοχείας Ισαάκιου Κομνηνού ³⁷²¹	ca. 1076 (;)
291.	Ανώνυμος	στρατιωτικός διοικητής του δουκός Αντιοχείας Vasak Pahlavuni ³⁷²²	ca. 1078

³⁷¹⁹ Zacos, αρ. 1193. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 8, σ. 27-29, ο οποίος αναφέρεται στις σταδιοδρομίες των μελών της συγκεκριμένης οικογένειας.

³⁷²⁰ Βλ. αρ. πίνακα 440.

³⁷²¹ Νικ. Βρυέννιος, σ. 207.5-9. Ο Κωνσταντίνος Διογένης ήταν γιος του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' και είχε νυμφευθεί την αδελφή του δουκός Αντιοχείας Ισαάκιου Κομνηνού. Σκοτώθηκε σε μάχη με τους Τούρκους στην περιοχή της Αντιόχειας, στην οποία αιχμαλωτίστηκε και ο Ισαάκιος.

³⁷²² Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141 (με χρονολόγηση στο 1076/77).

ΙΗ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΙΕΡΑΠΟΛΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΙΗ.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
292.	Φαρεσμάνιος Αποκάπης	βέστης και στρατηγός Ιεραπόλεως ³⁷²³	ca. 1068

³⁷²³ Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 131.13-17. –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 88.5 κ.ε. Πρβλ. A.G.C. Savvides, *Apokapes*, σ. 104. Γενικότερα βλ. M. Grünbart, *Apokapes*, σ. 40-41. –P. Lemerle, *Cinq études*, σ. 51-53.

ΙΘ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΡΤΑΧ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΙΘ.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
293.	Κεμάλης (;) Τζοτζίκης (=Ġoġik ή Džodžik)	βασιλικός πρωτοσπαθάριος, ύπατος και στρατηγός του Αρτάχ ³⁷²⁴	α΄ ήμισυ 11 ^{ου} αι.
294.	Θεοδωροκάνος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και στρατηγός του Αρτάχ ³⁷²⁵	ca. 1025-1050

³⁷²⁴ Spink 135, αρ. 262 -βλ. για την επισήμανση *D.O. Seals V*, αρ. 11.1, σ. 34 (με εσφαλμένη όμως παραπομπή). Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του W. Seibt, εν *BZ* 93.1 (2000), σ. 397.

³⁷²⁵ Fogg, αρ. 2093. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 11.1, σ. 34. Σφραγίδες κάποιου Κωνσταντίνου Θεοδωροκάνου (μέσα ή δεύτερο ήμισυ 11^{ου} αι.) εν I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 155-156.

Κ. ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΓΑΒΑΛΩΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)
- ΤΟΥΡΜΑ ΠΑΛΤΟΥ

ΣΤΡΑΤΗΓΑΤΟΝ ΒΑΛΑΝΕΩΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

Κ.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
295.	Βεκέν	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Βαλανέως ³⁷²⁶	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
296.	Ευστράτιος Βοτανειάτης	πατρίκιος, ανθύπατος και στρατηγός Ζεβέλου ³⁷²⁷	ca. 1067
297.	Καντακουζηνός	δουξ (;) Λαοδικείας, Αργυροκάστρου, Μαρχάπιν, Γαβάλων και άλλων περιοχών ³⁷²⁸	ca. 1104

Κ.2. Κριτές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
298.	Αβδέλλας	κουροπαλάτης και κριτής του Ζεβέλε ³⁷²⁹	τέλη 11 ^{ου} ή

³⁷²⁶ Fogg, αρ. 240. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 15.1, σ. 37. Η ονομασία Βεκέν υπονοεί ότι ο κάτοχος της βούλλας διέθετε αρμενική ή γεωργιανή καταγωγή. Σφραγίδα κάποιου Παγκράτιου Βηκένη από τον 11^ο αι. ανακαλύφθηκε στην περιοχή της Πρεθσλάβας. Βλ. I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 399-400, σ. 192. Πρβλ. *D.O. Seals V*, σ. 37. Βλ. επίσης αρ. πίνακα 71.

³⁷²⁷ N.F.A. Sale 1988, αρ. 1113 -βλ. *SBS* 3 (1993), σ. 199. –Gorny-Mosch 104, αρ. 1496 («Δεβέλου») -βλ. *SBS* 8 (2003), σ. 223. –Ermitaž, αρ. M-8733. –Fogg, αρ. 874. –Münzkabinett-Wien, αρ. 312. Βλ. σχετικά για τις εκδόσεις τους A. Mordtmann, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 30, σ. 78. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 318, αρ. 2, σ. 625, αρ. 2. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 307, σ. 291-292. Σφραγίδα της δημοπρασίας Müller 68, αρ. 593 -βλ. *SBS* 3 (1993), σ. 197, πιστεύεται ότι ανήκε στον Ευστράτιο Βοτανειάτη, *πατρίκιο*, *ανθύπατο* και *στρατηγό* Δεβελτού. Δεδομένου ωστόσο ότι το τελευταίο τμήμα της επιγραφής είναι σε κακή κατάσταση το «Δεβελτού» μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί ως «Ζεβέλου».

³⁷²⁸ Α. Κομνηνή, σ. 354.60 κ.ε. Για τον Καντακουζηνό βλ. F. Chalandon, *Alexis*, σ. 235-236. –B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 33, σ. 49-52.

³⁷²⁹ Zacos, αρ. 2214. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 51, σ. 95-96. Ο κάτοχος της σφραγίδας ήταν προφανώς αραβικής καταγωγής (το όνομά του μάλλον εκ του αραβικού ‘Abd Allāh). Ο υψη-

			αρχές 12 ^{ου} αι. (.)

Κ.3. Τουρμάρχες Παλτού

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
299.	Ανδρέας	βασιλικός σπαθαροκανδιδάτος και τουρμάρχης Παλτού ³⁷³⁰	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
300.	Ευστράτιος	βασιλικός σπαθαροκανδιδάτος και τουρμάρχης Παλτού ³⁷³¹	11 ^{ος} αι.

λός τίτλος του *κουροπαλάτη* απονεμόταν κατά την διάρκεια αλλά και μετά την τουρκική διείσδυση στην Μικρά Ασία από ημιανεξάρτητους πλέον αξιωματούχους, οι οποίοι ωστόσο κατείχαν μία σημαντική στρατιωτική θέση, όπως για παράδειγμα ο *πρωτοκουροπαλάτης δουξ* της της Μελιτηνής Γαβριήλ (βλ. αρ. πίνακα 194). Τα μικρά *θέματα* του ανατολικού συνόρου κατοικούνταν ως γνωστόν από συμπαγείς αρμενικούς πληθυσμούς και οι *κριτές* της περιοχής ασκούσαν συνήθως το λειτούργημά τους στο σύνολο αυτών των διοικητικών περιοχών (βλ. W. Seibt, Άρμενικά θέματα, *passim*). Αυτό έκανε τον J.-Cl. Cheynet, ό.π., σ. 96, να υποθέσει ότι ο Αβδέλλας δεν ήταν *κριτής* με την αυστηρή έννοια του όρου, αλλά *καδής* (*qādī*) της τοπικής αραβικής κοινότητας κατά την περίοδο που είχε πλέον εγκαθιδρυθεί η νορμανδική κυριαρχία στην Αντιόχεια. Η ελληνική επιγραφή της σφραγίδας οφειλόταν ίσως στο ότι η τελευταία προέρχεται από την πρώιμη χρονική φάση της νορμανδικής κυριαρχίας. Η κατοχή από τον Αβδέλλα του τίτλου του *κουροπαλάτη* προσέδιδε επίφαση βυζαντινής «νομιμότητας» σε ό,τι αφορούσε τον έλεγχο των Γαβάλων, σε μία περίοδο που η περιοχή διεκδικούνταν από τους Τούρκους, τους Νορμανδούς και τους Βυζαντινούς.

³⁷³⁰ D.O., αρ. 58.106.2443. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 14.1, σ. 36-37.

³⁷³¹ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 318. Πρβλ. K.-P. Todt, *Antiocheia*, σ. 247. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για τον *στρατηγό* Ζεβέλου Ευστράτιο Βοτανειάτη (βλ. αρ. πίνακα 296) σε προγενέστερη φάση της σταδιοδρομίας του. Ο Παλτός (αραβ. Balda ή Bulda ή 'Arab al-Mulk) βρισκόταν νοτίως των Γαβάλων.

ΚΑ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΛΑΟΔΙΚΕΙΑΣ ΣΥΡΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)
- ΤΟΥΡΜΑ ΙΝΑΒ

ΚΑ.1. Δούκες-στρατηγοί³⁷³²

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
301.	Ισαάκιος Ίβηρος (·)	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Λαοδικείας ³⁷³³	ca. 975-1000
302.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλί- νου και στρατηγός Λαοδικείας ³⁷³⁴	ca. 1000-1050
303.	Καντακουζηνός	δουξ (·) Λαοδικείας, Αργυροκάστρου, Μαρχάπιν, Γαβάλων και άλλων περιο- χών ³⁷³⁵	ca. 1104
304.	Πετζέας	δουξ (·) Λαοδικείας ³⁷³⁶	ca. 1105-1106
305.	Ανδρόνικος Τζιντζιλούκης	δουξ (·) Λαοδικείας ³⁷³⁷	ca. 1099-1102

ΚΑ.2. Τουρμάρχες Ινâb

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
306.	Ανώνυμος	τουρμάρχης του Ινâb ³⁷³⁸	αρχές 11 ^{ου} αι.

³⁷³² Για έναν κατάλογο των *στρατηγών* Λαοδικείας βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 76.

³⁷³³ N.P. Lihačev, *Molivdonuly*, αρ. 67, σ. 9 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 76.

³⁷³⁴ Flagellation, αρ. 5. Βλ. F. Manss, *Sceaux de la Flagellation*, αρ. 5. Πρβλ. όμως SBS 5 (1998), σ. 123. Παράλληλο τεμάχιο εν Zacos, αρ. 3600. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 39, σ. 76-77.

³⁷³⁵ Α. Κομνηνή, σ. 362.87-88. Πρβλ. σχετικά F. Chalandon, *Alexis*, σ. 235-236. -B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 33, σ. 49-52.

³⁷³⁶ Α. Κομνηνή, σ. 362.90-91. Πρβλ. F. Chalandon, *Alexis*, σ. 238. -B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 168, σ. 262-263.

³⁷³⁷ Α. Κομνηνή, σ. 343.84-85. Για την δράση του συγκεκριμένου αξιωματούχου βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 13, σ. 19.

³⁷³⁸ Yahyā bin Saʿīd al-Antakī, έκδ. I. Kratchkovsky - A. Vasiliev, σ. 525 (αραβ. κειμ.). Πρβλ. G. Dédéyan, *Arméniens en Syrie*, σ. 264.

ΚΑ.3. Καδήδες (qādī)

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
307.	Ανώνυμος	καδής (αραβ. qādī) του μουσουλμανικού πληθυσμού της Λαοδίκειας ³⁷³⁹	ca. 1049/51

³⁷³⁹ Ibn Butlān, μτφρ. G. Le Strange, σ. 457, μτφρ. J. Schlacht - M. Meyerhof, σ. 54 κ.ε.

ΚΒ. ΘΕΜΑ ΑΝΑΒΑΡΖΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

- TALL-HAMDŪN - VAHKA - ANDRIUN

ΚΒ.1. Δούκες-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
308.	Βασίλειος Τρικλίνιος	ύπατος και στρατηγός Αναβάρξης ³⁷⁴⁰	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (.)
309.	Βασίλειος Τριχινωπόδης (.)	πρωτοσπαθάριος, ύπατος και στρατηγός Αναβάρζου ³⁷⁴¹	μέσα 11 ^{ου} αι. (.)
310.	Θεόδωρος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και στρατηγός του Αναζάρβου (sic) ³⁷⁴²	μέσα 11 ^{ου} αι. ³⁷⁴³
311.	Θεόδωρος	πατρίκιος και «στρατηγέτης» Αναβάρξης ³⁷⁴⁴	μέσα 11 ^{ου} αι.
312.	Θεόγνωστος	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Αναβάρσης (sic) ³⁷⁴⁵	μέσα 11 ^{ου} αι.
313.	Ιωάννης Αντιοχίτης	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και στρατηγός Αναβάρζου ³⁷⁴⁶	ca. 1050-1060

³⁷⁴⁰ D.O., αρ. 47.2.38. –Fogg, αρ. 587. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 1.1, σ. 2. Πρβλ. J. Nesbitt, Overstruck Seals, σ. 89. –N. Oikonomides, *Dated Seals*, αρ. 18. –Cécile Morrisson, Numismatique et sigillographie, SBS 1 (1987), σ. 15.

³⁷⁴¹ Zacos, αρ. 590, 591. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 4a, 4b, σ. 18-20. Παράλληλα τα τεμάχια: Fogg, αρ. 587, έκδ. J. Nesbitt, Overstruck Seals, αρ. 23, σ. 89-90 («Κ[ύρι]ε β[οή]θ[ει] Βασιλείω ὑπάτω [καὶ] στρατηγ[ῶ] Ἀναβάρζις τὸν Τρι [...].»)» πρβλ. A.-K. Wassiliou, εν JÖB 49 (1999), σ. 382. –Gorny 90, αρ. 1411 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 219 («Τριχινωπόδης» ή «Ατριχινωπόδης»). Βλ. και δημοπρασία Peus 376, αρ. 1366 -βλ. W. Seibt, εν BZ 97.1 (2004), σ. 461, αρ. 1890.

³⁷⁴² G. Zacos, *Seals II*, αρ. 737, σ. 347-348.

³⁷⁴³ J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16.

³⁷⁴⁴ Adana, αρ. 1187. Πρόκειται για ανέκδοτο μολυβδόβουλλο που φέρει την επιγραφή:

«+ Θεοδώρου πέφυκα τοῦ πατρικίου
Ἀναβάρξης ὄντος δὲ καὶ στρατηγέτου»

-βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16, σημ. 15.

³⁷⁴⁵ Ανέκδοτη σφραγίδα συλλογῆς I.F.E.B., αρ. 1127 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16.

³⁷⁴⁶ Zacos, αρ. 29. –Münzkabinett-Wien, αρ. 268. Βλ. σχετικά A. Mordtmann, Μολυβδόβουλλα, σ. 67. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 272 και σ. 617, αρ. 7. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 3,

314.	Γεώργιος (;) Μελισσηνός (;)	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Μαμίστρας, Αναβάρζου και (;) ³⁷⁴⁷	ca. 1050-1075 (;) ³⁷⁴⁸
315.	Χαμδούνιος Χαμδούνης	βεστάρχης και στρατηγός (του Tall-Hamdūn;) ³⁷⁴⁹	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
316.	Θεόδωρος Ρουπένιος (;) (ως) Θεόδωρος, των	πρωτονωβελίσσιμος ³⁷⁵⁰ σεβαστός ³⁷⁵¹	τέλη 11 ^{ου} αι. ca. 1102-1129 ³⁷⁵⁵

σ. 16-18. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 300, σ. 286-287. Σώζονται βούλλες κάποιου Κωνσταντίνου Αντιοχίτη. Βλ. Ermitaž, αρ. M-82. –Β.Α. Pančenko, *Kolekcii*, αρ. 32. –W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 8, σ. 277. Σώζονται επίσης σφραγίδες (εν Münzkabinett-Berlin και εν Fogg, αρ. 2201) κάποιου Θεοχαρίστου Αντιοχίτη, *πρωτοσπαθαρίου, επί του μαγλαβίου και καστροφύλακα*. Βλ. G. Schlumberger, *Sceaux inédits IV*, αρ. 187. –W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 277, αρ. 14. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 299, σ. 287. Γνωρίζουμε επίσης κάποιον Νικόλαο Αντιοχίτη, υιό Απολφαρατζί (sic) από επιγραφή σαρκοφάγου του έτους 1052. Βλ. G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 151-153.

³⁷⁴⁷ Οι G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 274. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16, σημ. 16, αναφέρουν τον κάτοχο ως «Γεώργιο (;) Μελ... (;), *πρωτοσπαθάριο και στρατηγό* Μαμίστρας, Αναβάρζου και Τζαμανδού». Ο G. Schlumberger, ό.π., πρότεινε το «Μελίας» ως ανάγνωση του επιθέτου, ενώ ο K.M. Κωνσταντόπουλος, Το λεγόμενο μολυβδόβουλλον του στρατηγού Μελίου, *EEBS* 15 (1939), σ. 96-100, διόρθωσε ως «Μελισσηνός». Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 261, θεωρεί και τις δύο αναγνώσεις εσφαλμένες, όπως και την ανάγνωση «Τζαμανδού». Κατά τον J.-Cl. Cheynet ο συγκεκριμένος *στρατηγός* ασκούσε εξουσία και στην Μοψουεστία-Μάμιστρα και ίσως και στα Άδανα.

³⁷⁴⁸ J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16. Στο SBS 5 (1998), σ. 69, τοποθετείται χρονολογικά στον 11^ο-12^ο αι.

³⁷⁴⁹ Sternberg 24, αρ. 384 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 203. –Zacos, αρ. 81-82 (ανέκδοτες βούλλες, βλ. για την επισήμανση J.-Cl. Cheynet, Saint Théodore, σ. 144, σημ. 33). –W. Seibt, *Byzantinische Siegel als Quelle für die historische Geographie: Chancen und Probleme*, εν *Byzance als Raum, zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes*, hrsg. K. Belke - F. Hild - J. Koder - P. Soustal, VII., Wien 2000, σ. 180. Βλ. επίσης και I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 741, σ. 427 (βούλλα κάποιου Χαβδουνίου). Ο συγκεκριμένος στρατιωτικός ενδεχομένως καταγόταν ή διοικούσε το σημαντικό φρούριο Tall-Hamdūn ή Tūl (πλησίον του σημερινού Toprakkale και νοτίως των Αναβάρζων· βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 445-447), που ήλεγχε τις οδεύσεις από την ανατολική Κιλικία στην βόρεια Συρία. Βλ. για την γεωγραφική του θέση και τον χάρτη του E. Honigmann, *Ostgrenze*.

³⁷⁵⁰ Dobrich. –Preslav, αρ. 17007 (δύο τεμάχια από το ίδιο βουλλωτήριο). Βλ. I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 546, σ. 230. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 601-602, σ. 359-360. Αβέβαιη η ανάγνωση της επιγραφής. Βλ. σχετικά τα σχόλια W. Seibt, εν *BZ* 89.1 (1996), σ. 137, αρ. 546 (ίσως «Ρουκν» και όχι «Ρουπενίου»).

³⁷⁵¹ Σώζονται αρκετά παράλληλα μολυβδόβουλλα από το ίδιο βουλλωτήριο που αναφέρουν τον συγκεκριμένο του τίτλο: G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 694-695. –V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 113 (και εν *Ελληνικά* 4 [1931], σ. 322). –Ermitaž, αρ. M-5733, έκδ. V.S. Šandrovskaja, *Sfragistiki*, σ. 36-38, εικ. 1. –Της ίδιας, *Neskol'ko*, σ. 223-225. –Της ίδιας, *Sfragistika*, αρ. 717, σ. 137 (φωτογραφία εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 95). –Θεσσαλονίκη, αρ. 51 (πρώην συλλογής Zacos), έκδ. Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 50. –Staatliche Münzsammlung München, συλλογής

	Ρουπενίων		
(ως)	Θεόδωρος Ρουπένης	σεβαστός του πιστοτάτου Αλεξίου δεσπότη ³⁷⁵²	
(ως)	Τ'oros	Pertôsewastios (sic) (=πρωτοσεβαστός) ³⁷⁵³	
(ως)	Τ'oros, γιος του Ρουπενίδη Konstandin	διοικητής Αναβάρζου και Vahka ³⁷⁵⁴	

KB.2. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
317.	Ανώνυμος από το Širak	ereiktēs (sic) και διοικητής του Andriun ³⁷⁵⁶	έως το 1076/77

Zarnitz, αρ. 464 (Κοπεγχάγη, Μουσείο;) -βλ. για την τελευταία επισήμανση Ι.Γ. Λεοντιάδης, ό.π., σ. 131. Πρβλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 360. -Cl. Mutfian, *Royame arménien*, σ. 22 (φωτογραφία). Ο τίτλος αναφέρεται και σε αρμενική επιγραφή του ναού των Αγίων Πάντων των Αναβάρζων, που έκτισε ο Τ'oros, και παρέχει πληροφορίες για την γενεαλογία των πρώτων Ρουπενιδών. Η αναφορά είναι «Τ'édodos, σεβαστός». Βλ. A. Každan, *Armjanie*, αρ. 12.3, σ. 39. -N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 123, σημ. 250. -Cl. Mutfian, *Royame arménien*, σ. 24 (με παλαιά φωτογραφία [1905] του ναού από την Gertrude Bell). -G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 17 (η ίδια φωτογραφία).

³⁷⁵⁵ Ι.Γ. Λεοντιάδης, *Μολυβδόβουλλα*, αρ. 50.

³⁷⁵² D. Theodorides, αρ. 301. Βλ. D. Theodoridis, Ein Bleisiegel von Theodoros Rupenios, dem "Treusten" von Kaiser Alexios I. Komnenos, *SBS* 7 (2002), σ. 161-165.

³⁷⁵³ Η πληροφορία βρίσκεται σε κολοφώνα του 1246. Βλ. σχετικά L. Ališan, *Hayapatoum. Anthologie de textes historiques*, (στα αρμενικά), Venezia - Saint-Lazare 1901, σ. 343 -βλ. για την επισήμανση G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 477. Ο ίδιος μελετητής ισχυρίζεται ότι ο Τ'oros έλαβε τον τίτλο του *πρωτοσεβαστού* (Protersewastios) από τους «Έλληνες» σύμφωνα και με το λεγόμενο «Χρονικό της Κιλικίας» (βλ. στον αρμενικό κώδικα αρ. 13-18 της Βιβλιοθήκης του μοναστικού τάγματος των R.R.P.P. Mekhitharistes της Βενετίας, σ. 71).

³⁷⁵⁴ Smbat Sparapet, σ. 62. -Ματθαίος Εδέσσης, σ. 200, 207-209.

³⁷⁵⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 141-142. -Smbat Sparapet, σ. 40. -Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 196. Για το στρατιωτικό αξίωμα του *ερείκτη*, ο φορέας του οποίου ήταν υφιστάμενος του *κόμητος του στάβλου*, βλ. σχετικά N. Oikonomidès, *Listes*, σ. 339.

ΚΓ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ/ΚΑΤΕΠΑΝΑΤΟ ΜΟΥΣΟΥΕΣΤΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΑΔΑΝΩΝ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)

ΚΓ.1. Κατεπάνω-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
318.	Λέων (;)	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Μαμίστρας (;) ³⁷⁵⁷	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
319.	Θεόδωρος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Αδάνων ³⁷⁵⁸	μέσα 11 ^{ου} αι.
320.	Γεώργιος (;) Μελισσηνός (;)	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατη- γός Μαμίστρας (sic), Αναβάρζου και (;) ³⁷⁵⁹	1050-1075 (;) ³⁷⁶⁰
321.	Μιχαήλ Μαρ...	βεστάρχης, κριτής Σελευκείας, στρατη- γός Αδάνων και Μοψουεστίας ³⁷⁶¹	ca. 1055-1075
322.	Νικόλαος Βαλτζερής	στρατηγός Μοψουεστίας (;) ³⁷⁶²	έως το 1069

³⁷⁵⁷ D.O., αρ. 47.2.2129. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 3.1, σ. 4 (με αβέβαιη ανάγνωση της επιγραφής της βούλλας, το όνομα του κατόχου θα μπορούσε να είναι και «Γεώργιος» ή «Πέτρος»).

³⁷⁵⁸ J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, αρ. 5, σ. 424.

³⁷⁵⁹ Οι G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 274. –J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16, σημ. 16, αναφέρουν τον κάτοχο ως «Γεώργιο (;) Μελ... (;), πρωτοσπαθάριο και στρατηγό Μαμίστρας, Αναβάρζου και Τζαμανδού». Ο G. Schlumberger, ό.π., πρότεινε το «Μελίας» ως ανάγνωση του επιθέτου, ενώ ο K.M. Κωνσταντόπουλος, Τὸ λεγόμενον μολυβδόβουλλον τοῦ στρατηγοῦ Μελίου, *ΕΕΒΣ* 15 (1939), σ. 96-100, διόρθωσε ως «Μελισσηνός». Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 261, θεωρεί και τις δύο αναγνώσεις εσφαλμένες, όπως και την ανάγνωση «Τζαμανδού». Σύμφωνα με τον ίδιο η ορθή ανάγνωση είναι «Μαμίστρας, Αναβάρζου και Αδάνων». Ο J.-Cl. Cheynet, ό.π., θεωρεί επίσης ότι ο συγκεκριμένος στρατηγός ασκούσε διοίκηση στην Μοψουεστία/Μαμίστρα και ίσως και στα Άδανα.

³⁷⁶⁰ J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 16. Στο SBS 5 (1998), σ. 69, τοποθετείται χρονολογικά στον 11^ο-12^ο αι.

³⁷⁶¹ A.N.S. - Newell, αρ. 5 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, αρ. 5, σ. 424.

³⁷⁶² Επιγραφή του Ladža Kōj μνημονεύει τον Νικόλαο Βαλτζερή που απεβίωσε το 1069 στο «κάστρο» της Μοψουεστίας. Βλ. G. Dagron - D. Feissel, *Inscriptions*, σ. 153. Δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο ότι επρόκειτο για στρατηγό της πόλης.

323.	Σανπάτις (=Συμβάτιος)	μάγιστρος και κατεπάνω Μογου-εστίας ³⁷⁶³	μετά το 1071
324.	Arharip Arcruni (ελλ. Απνελγαρίπης)	μάγιστρος/βέστης ³⁷⁶⁴ και στρατηγός Ταρσού και Μογουεστίας ³⁷⁶⁵ διοικητής Missis (=Μογουεστίας), Αδάνων, Paperawn, Lambron ³⁷⁶⁶	μετά το 1072 - αρχές δεκαετίας του 1080

ΚΓ.2. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
325.	Ōšin (ελλ. Οσίνης, λατιν. Ursinus), γιος του Het'um	«πρίγκιπας», σεβαστός (:) και διοικητής του Lambron και περιοχών του ανατολικού Ταύρου ³⁷⁶⁷	μέσα δεκαετίας του 1070 έως 1097/98

³⁷⁶³ Hatay, αρ. 2316. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 55, σ. 423-424. Η προέλευση του ονόματος αποτελεί εξελληνισμένη τρόπον τινά μορφή του αρμενο-γεωργιανού Smbat.

³⁷⁶⁴ Αρκετά μολυβδόβουλλα τον αναφέρουν μόνο ως *μάγιστρο*. Βλ. σχετικά I.F.E.B., αρ. 1331. – Spink 132, αρ. 117 (φωτογραφία εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 91, με εσφαλμένη χρονολόγηση ca. 1065). – Δύο βούλλες της συλλογής Zacos αγνώστου αριθμού. – Adana, αρ. 1021. – Βούλλα ανέκδοτου καταλόγου συλλογής Seyrig, αρ. 158. – Tarsus, αρ. 972-10-4. – Μουσείο Κύπρου 1951/V-3/4B. Για τις εκδόσεις τους βλ. σχετικά W. de Gray Birch, *Seals*, αρ. αρ. 17687. – G. Zacos, *Seals II*, αρ. 362a-c, σ. 211. – Seyrig, αρ. 40, σ. 43-44. – J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 18, σ. 401-402. – W. Weiser, Bleisiegel der Späntantike und des Rhömaischen ("Byzantinischen") Mittelalters, *Numismatisches Nachrichtenblatt* 46/11 (1997), σ. 554, Abb. 13. – D.M. Metcalf, *Seals from Cyprus*, αρ. 227, σ. 263-264. Πρβλ. W. Seibt, Integrationspolitik, σ. 345, σημ. 44. Ανέκδοτη σφραγίδα Adana, αρ. 647 -βλ. Seyrig, σ. 44, αναφέρει τον Απνελγαρίπ ως *βέστη*.

³⁷⁶⁵ Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, αρ. 245, σ. 251-254 (επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα). Αντιθ. βλ. Garegin A' Kat'olikos, ό.π., αρ. 245, col. 551 (επί Αλεξίου Α' Κομνηνού). – Smbat Sparapet, σ. 41. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144. Πρβλ. A. Každan, *Armjanie*, αρ. 9.6, σ. 34-35, αρ. 70.10, σ. 158. – V.A. Arutjunova-Fidanjan, *Armiane-Chalkidony*, σ. 172. – R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 5. – G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 307 κ.ε. (ca. 1072-1078).

³⁷⁶⁶ Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197.

³⁷⁶⁷ Samuël Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 114, γαλλ. μτφρ. M. Brosset, ad. an. 532 (δίνει, μεταξύ άλλων, την πληροφορία περί υποτιθέμενης απονομής του τίτλου του *σεβαστού* επί Μιχαήλ Ζ' Δούκα). – V.A. Hakobyan, *Zamanakagrut'yunner*, τομ. 1, σ. 256. – Ματθαίος Εδέσσης, σ. 167. – Raoul της Caen, σ. 634 κ.ε. – Albert του Aachen, σ. 648, 683. Πρβλ. L. Ališan, *Sissuan*, σ. 73, 80 κ.ε. – J. Laurent, *Arméniens*, σ. 159 κ.ε. – A.G.C. Savvides, Aspietes, σ. 71-72. – J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 74. – R.W. Edwards, *Fortifications*, σ. 177. – F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 328. – F.C. Robinson - P.C. Hughes, Lampron - Castle of Anatolia, *An. Stud.* 19 (1969), σ. 183 κ.ε. Ο τίτλος του *σεβαστού* παραχωρήθηκε επί Αλεξίου Α' ή Ιωάννη Β' Κομνηνού και στον γιο του Ōšin, Het'um B', ο οποίος συνέχισε να διοικεί το Lambron μετά τον θάνατο του πατέρα του (γύρω στο 1110). Οι πληροφορίες περί απονομής και κατοχής του τίτλου του *σεβαστού* από τον Het'um B' προέρχονται από επιγραφικές μαρτυρίες και το σωζόμενο σφραγιστικό υλικό. Βλ. Seyrig, αρ. 65, σ. 58-59 (όπου και αναφορά του εξελληνισμένου ονόματος «Οσίνης»). – G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 3, σ. 634-635. – C.

326.	Bazuni, γιος του Het'um	«πρίγκιπας» και διοικητής περιοχών του ανατολικού Ταύρου ³⁷⁶⁸	ca. 1097-1098

Toumanoff, *Manuel de généalogie et la chronologie pour l'histoire du Caucase chrétien - Arménie - Géorgie - Albanie*, Roma 1976, σ. 256, αρ. 56. Ο Ι. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 103-104, σ. 95-96, εξέδωσε βούλλα κάποιου Ουρσενίου Βηκένη συσχετίζοντάς τον με τον Οσίνη.

³⁷⁶⁸ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 167.

ΚΔ. ΘΕΜΑ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)**ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΤΑΡΣΟΥ (ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ)****ΚΛΕΙΣΟΥΡΑ ΠΟΔΑΝΔΟΥ (ΘΕΜΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ [10^{ος} αι.],
ΔΟΥΚΑΤΟ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ [11^{ος} αι.])****ΚΔ.1. Δούκες-στρατηγοί³⁷⁶⁹**

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
327.	Σουλαίσιος	πρωτοσπαθάρσιος και στρατηγός Σελευκείας ³⁷⁷⁰	11ος αι. (;)
328.	Τατούλις (;)	στρατηγός της Ποδανδού ³⁷⁷¹	11ος αι.
329.	Λέων Βλάχγας	στρατηγός και αναγραφεύς Σελευκείας ³⁷⁷²	β' τρίτο 11 ^{ου} αι.
330.	Θεόδωρος Μαρχάναβος ³⁷⁷³	ύπατος και στρατηγός Ταρσού ³⁷⁷⁴	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
331.	Κωνσταντίνος	πατρίκιος και στρατηγός Σελευκείας (;) ³⁷⁷⁵	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)

³⁷⁶⁹ Ο J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 60, σ. 428, εξέδωσε σφραγίδα του 11^{ου} αι. που βρέθηκε στην περιοχή της Ταρσού (Tarsus, αρ. 976-48-28) και ανήκε σε κάποιον Νικήτα, βασιλικό πρωτοσπαθάρσιο και στρατηγό, αλλά το τελευταίο τμήμα της επιγραφής της είναι δυσανάγνωστο και δεν γνωρίζουμε αν αναφέρει την επωνυμία ή την διοίκηση του συγκεκριμένου αξιωματούχου.

³⁷⁷⁰ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 705, σ. 336-337.

³⁷⁷¹ Fogg, αρ. 683. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 54.1, σ. 134. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Thathoul, σ. 236. –I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 402-403.

³⁷⁷² Fogg, αρ. 1316. –Zarnitz, αρ. 564. –Münz Zentrum 100, αρ. 818. –Hatay, αρ. 11175. Βλ. αντίστοιχα *D.O. Seals V*, αρ. 6.1, σ. 9-10. –V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 68, αρ. 50. –J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 57, σ. 426. Πρβλ. επίσης W. Seibt, *Probleme mit mittelbyzantinischen Namen (besonders Familiennamen) auf Siegeln*, *SBS 8* (2003), σ. 5-6.

³⁷⁷³ Η συγκεκριμένη οικογένεια διέθετε συριακές καταβολές (καταγωγή από το Mar Habšabba), όπως παρατήρησε πρώτος ο N. Οικονομίδης (βλ. βιβλιοκρισία του ίδιου στον V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, εν *Speculum* 49.4 [1974], σ. 746). Διασώζονται αρκετές σφραγίδες των μελών της από την περιοχή της Αντιόχειας. Βλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *Sceaux d'Antioche-Tarse*, αρ. 22, σ. 404.

³⁷⁷⁴ Cl. Sode, *Bleisiegel in Berlin*, αρ. 385. Σφραγίδα του ίδιου τον αναφέρει μόνο ως στρατηγό. Βλ. εν W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 4.1.2, σ. 150. Πρόκειται για αξιωματούχο συριακής καταγωγής (το επίθετο προέρχεται από το Mar Habšabba).

332.	Ανώνυμος	ανθύπατος πατρίκιος και στρατηγός Σελευκείας ³⁷⁷⁶	μέσα 11 ^{ου} αι. (·) ³⁷⁷⁷
333.	Απελγαρίφης Αρσακίδης	ανθύπατος πατρίκιος, βέστης και στρατηγός Σελευκείας ³⁷⁷⁸	μέσα 11 ^{ου} αι. ³⁷⁷⁹
334.	Πέτρος Λιβελίσσιος	βεστάρχης και δούξ Σελευκείας ³⁷⁸⁰	πριν το 1068
335.	Ζαχαρίας ο Φράγγος	βεστάρχης και στρατηγός Σελευκείας ³⁷⁸¹	ca. 1060-1080
336.	Γηληέλμος (sic)	μάγιστρος, στρατηγός Σελευκείας και άνθρωπος του βασιλέως ³⁷⁸²	ca. 1068-1080 (·) ³⁷⁸³
337.	Aḥḥarip Arcruni	μάγιστρος ³⁷⁸⁴ και στρατηγός Ταρσού	τέλη δεκ. 1070 -

³⁷⁷⁵ D.M. Metcalf, *Seals from Cyprus*, αρ. 268, σ. 285 (αβέβαιη η ανάγνωση της επιγραφής κατά την γνώμη μας).

³⁷⁷⁶ D.O., αρ. 55.1.1716. Βλ. D.O. *Seals V*, αρ. 6.23, σ. 17.

³⁷⁷⁷ Οι εκδότες της βούλλας χρονολογούν στον 10^ο ή 11^ο αι., αλλά οι τίτλοι του κατόχου παραπέμπουν στα μέσα του 11^{ου} αι.

³⁷⁷⁸ D.O., αρ. 55.1.2949. Βλ. W. Seibt, Άρσακίδης/Aršakuni, αρ. 3, σ. 352-353. Πρβλ. Seyrig, σ. 44. – SBS 6 (1999), σ. 111. –Spink 132, αρ. 112, φωτογραφία εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 99. Το όνομα του συγκεκριμένου αξιωματούχου δεν είναι ιδιαίτερα σπάνιο. Ένας Απελγαρίφης, που χαρακτηρίζεται μάλιστα ως *άνθρωπος*, αναφέρεται στην Διαθήκη του Συμβάτιου Πακουριανού (23 Ιανουαρίου 1090) και στην Διαθήκη της μοναχής Μαρίας (4 Νοεμβρίου 1098). Βλ. *Actes d'Iviron*, τομ. 2, αρ. 44, σ. 155.11 και αρ. 47, σ. 180.32 αντίστοιχα. Ο Απελγαρίφης Αρσακίδης δεν ταυτίζεται φυσικά ως πρόσωπο με τον στρατηγό Ταρσού και Μοψουεστίας Aḥḥarip Arcruni. Βλ. αρ. πίνακα 337.

³⁷⁷⁹ Βλ. σχετικά F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 64. Ο G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 99, χρονολογεί ca. 1025-1075.

³⁷⁸⁰ Münzkabinett-Wien, αρ. 263. Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 257, σ. 250. Ο ίδιος αξιωματούχος διατέλεσε και δούξ Αντιοχείας στα τέλη της δεκαετίας του 1060 φέροντας τον τίτλο του *μαγίστρου*. Βλ. αρ. πίνακα 264.

³⁷⁸¹ Lanz 64, αρ. 1016 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 141.

³⁷⁸² W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.2, σ. 92-93 (με τον Άγιο Γεώργιο στον εμπροσθότυπο). Για τον όρο (*οἰκεῖος*) *άνθρωπος* (τοῦ βασιλέως) βλ. A. Každan, λ. Anthropos, ODB, τομ. 1, σ. 111. –I. Karayannopoulos, Ein Beitrag zur Militärpronoia der Palaiologenzeit, εν *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, hrsg. W. Seibt, Wien 1996, σ. 85 κ.ε.

³⁷⁸³ Σφραγίδα της συλλογής Zacos, αλλά με την Θεοτόκο Βλαχερνίτισσα στον εμπροσθότυπο και όχι με τον Άγιο Γεώργιο, ανήκε σε κάποιον Γηληέλμο, *ύπατο* και *στρατηγό* (ca. 1050-1070). Βλ. W. Seibt - M.-L. Zarnitz, ό.π., σ. 92. Αν πρόκειται για τον ίδιο αξιωματούχο, ενδεχομένως η βούλλα του πίνακα να χρονολογείται λίγο νωρίτερα από ό,τι θεωρούν οι εκδότες της (ca. 1068-1085).

³⁷⁸⁴ Σώζονται αρκετά παράλληλα τεμάχια που τον αναφέρουν απλώς ως *μάγιστρο*: I.F.E.B., αρ. 1331. –Spink 132, αρ. 117. –Δύο βούλλες της συλλογής Zacos αγνώστου αριθμού. –Adana, αρ. 1021. –Βούλλα ανέκδοτου καταλόγου συλλογής Seyrig, αρ. 158. –Tarsus, αρ. 972-10-04. –Λευκωσία, αρ. 195134. Για τις εκδόσεις τους βλ. σχετικά W. de Gray Birch, *Seals*, αρ. 17687. –G. Zacos, *Seals II*, αρ. 362a-c, σ. 211. –Seyrig, αρ. 40, σ. 43-44. –J.-Cl. Cheynet, Sceaux d'Antioche-Tarse, αρ. 18. σ. 401-402. Ανέκδοτη σφραγίδα συλλογής Adana, αρ. 647 -βλ. Seyrig, σ. 44, αναφέρει τον Απνελγαρίπη ως *βέστη*.

	(ελλ. Απνελαρίτης)	και Μοψουεστίας ³⁷⁸⁵	αρχές δεκ. 1080
338.	Μιχαήλ Μοναστράς (;) Μοναστράς	πρωτοβεστιάριος ή πρωτοβέστης (;) ³⁷⁸⁶ δουξ Λογγινιάδας, Ταρσού, Αδάνων, Μοψουεστίας και Κιλικίας ³⁷⁸⁷	τέλη 11 ^{ου} αι. αρχές 12ου αι.
339.	Στρατήγιος ο Στραβός	δουξ Κουρίκου και Σελευκείας ³⁷⁸⁸	ca. 1103-1104
340.	Ασπιέτης	δουξ Ταρσού και στρατοπεδάρχης πάσης Ανατολής (sic) ³⁷⁸⁹	ca. 1105-1106 ³⁷⁹⁰

ΚΑ.2. Κριτές-δικαστές³⁷⁹¹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
341.	Στέφανος	ασκηρήτης και κριτής Σελευκείας ³⁷⁹²	11 ^{ος} αι. (;)
342.	Ιωάννης	ασκηρήτης και κριτής Σελευκείας ³⁷⁹³	11 ^{ος} αι. (;)
343.	Ευστάθιος Ρωμαίος	κριτής Σελευκείας και μέγας κουράτωρ	11 ^{ος} αι.

³⁷⁸⁵ Garegin A' Kat'olikos, *Yisatakarnk'*, αρ. 245, col. 541 (αναφέρει τον Αλέξιο Α' Κομνηνό), αρ. 246, σ. 251-254 (αναφέρει τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα). Αναφορές στον Απλάρη πραγματοποιούν και οι Smbat Sparapet, σ. 41. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 60, σ. 197. Πρβλ. γενικά Α. Každan, *Armjanie*, αρ. 9.6, σ. 34-35, αρ. 70.10, σ. 158. –L. Č'amč'ean, *History of Armenia*, τομ. 2, σ. 992, 995, 1005. –C.J. Yarnley, Philaretos, σ. 333. –F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 63. –J.G. Ghazarian, *Armenian Kingdom*, σ. 42-43.

³⁷⁸⁶ I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 415-417, σ. 269-270. Προτείνουμε ταύτιση με τον Μοναστρά που έδρασε στις αρχές του 12^{ου} στην νότια Μικρά Ασία. Πρβλ. εξάλλου I. Jordanov, ό.π., σ. 270-271.

³⁷⁸⁷ Α. Κομνηνή, σ. 355.9-12.

³⁷⁸⁸ Α. Κομνηνή, σ. 353.7-11. Πρβλ. Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 190, σ. 284.

³⁷⁸⁹ Α. Κομνηνή, σ. 362.92 κ.ε., 363.49 κ.ε. Πρβλ. Α. Hohlweg, *Beiträge*, σ. 124. –Α.Γ.Κ. Savvides, *Aspietes*, σ. 73. –Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 19, σ. 30. –S. Runciman, *First Crusade*, σ. 299. Για την ταύτιση από πολλούς του Ασπιέτη με τον Όσιν ή Ursinus βλ. ανωτ., σ. 405, 418, όπου και παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας. Σφραγίδες κάποιου Ασπιέτη Πακουριανού (11^{ος}-12^{ος} αι.) εν I. Jordanov, *Pečati na vizantijski sanovnici ot armeski proizchod, namerani v Bulgaria*, *ADSV* 31 (2000), σ. 123-156, αρ. 77-78 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 179. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 534-535, σ. 317 (συλλογής Shoumen). Παράλληλο ανέκδοτο τεμάχιο εν D.O., αρ. 55.1.3980.

³⁷⁹⁰ Ο Α.Γ.Κ. Savvides, *Aspietes*, σ. 73, χρονολογεί ca. 1105/06, ενώ ο Β. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 19, σ. 30, λίγο προγενέστερα (1104/05). Ο Α. Každan, λ. *Aspietes*, *ODB*, τομ. 1, σ. 211-212, αναφέρεται από την άλλη στην περίοδο 1105-1107.

³⁷⁹¹ Ο G. Zacos, *Seals II*, αρ. 638, σ. 313, εξέδωσε σφραγίδα κάποιου Νικηφόρου, *προέδρου* Σελευκείας. Ενδεχομένως να επρόκειτο για *κριτή*. Βλ. αρ. πίνακα 371.

³⁷⁹² G. Zacos, *Seals II*, *Corpus de sceaux II*, αρ. 709, σ. 338. Βλ. και αρ. πίνακα 387 (πιθανή ταύτιση).

³⁷⁹³ Σφραγίδα συλλογής N. Nikolov. Βλ. I. Jordanov, *Corpus I*, αρ. 68.1, σ. 157.

		Ταρσοῦ (;) ³⁷⁹⁴	
344.	Φιλητός Συναδηνός	κριτής Ταρσοῦ ³⁷⁹⁵	αρχές 11 ^{ου} αι. (;)
345.	Μιχαήλ Τορνίκιος	ασηκρήτης και κριτής Σελευκείας ³⁷⁹⁶	ca. 1030-1040
346.	Γεώργιος Εξαμιλίτης	σπαθαροκανδιδάτος, πρωτονοτάριος και κριτής Σελευκείας ³⁷⁹⁷	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
347.	Πέτρος Γυμνός ³⁷⁹⁸	πρωτοσπαθάριος και κριτής Σελευκείας ³⁷⁹⁹	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
348.	Λέων	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Σελευκείας ³⁸⁰⁰	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
349.	Ιωάννης Καλόψυχος	πρωτοσπαθάριος, κριτής Σελευκείας και μέγας κουράτωρ Ταρσοῦ ³⁸⁰¹	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
350.	Θεοφύλακτος Ρωμαίος	πρωτοσπαθάριος, κριτής Σελευκείας και μέγας κουράτωρ ³⁸⁰² κριτής Σελευκείας και μέγας κουράτωρ Ταρσοῦ ³⁸⁰³	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι. (;)

³⁷⁹⁴ Βλ. Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 147^a, σ. 293, ο οποίος ανέγνωσε: «...[ὀρια]ρίτη Σελευκείας [καὶ] μεγάλῳ κουράτο[ρ]ί Ταρσοῦ τῷ Ρωμαίῳ» (sic). Βλ. ὅμως ἀντιθ. C. Holmes, *Basil II*, σ. 386. Δεν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιη ἡ ταύτιση με τὸν γνωστὸ νομομαθὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰ. Εὐστάθιο Ρωμαῖο. ΓΙΑ τὸν τελευταῖο βλ. τὶς πολλαπλὲς ἀναφορὲς τοῦ Α.Ε. Γκουτζιουκώστα, *Δικαιοσύνη*, σ. 122, 124, 126-134, 183-187, 190, 201, 251, 262-263, 277, ὅπου καὶ παράθεση πηγῶν καὶ βιβλιογραφίας.

³⁷⁹⁵ J. Darrouzès, *Épistoliers*, σ. 253-254, αρ. 6. Πρβλ. Κ.-Ρ. Todt, *Antiocheia*, σ. 245. –C. Holmes, *Basil II*, σ. 54, 350, 383, 386-387, 477. –Τῆς ἰδίας, East, σ. 52-53.

³⁷⁹⁶ Seibt, αρ. 303. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 349, σ. 204.

³⁷⁹⁷ Peus 376, αρ. 1366 -βλ. W. Seibt, ἐν *BZ* 97.1 (2004), σ. 461, αρ. 1890. –M. Braunlin - J. Nesbitt, *Bullae*, αρ. 10, σ. 167. –Α.-Κ. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 7α, σ. 246-247. Πρβλ. καὶ SBS 8 (2003), σ. 159.

³⁷⁹⁸ Βλ. καὶ αρ. πίνακα 186, 389.

³⁷⁹⁹ Münzkabinett-Wien, αρ. 264. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 205, σ. 205-206. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 422, σημ. 49.

³⁸⁰⁰ Essen 89, αρ. 322 -βλ. W. Seibt, ἐν *BZ* 98.2 (2005), σ. 842, αρ. 4040.

³⁸⁰¹ Münz Zentrum 94, αρ. 939 -βλ. SBS 8 (2003), σ. 238 καὶ W. Seibt, ἐν *BZ* 92.2 (1999), σ. 765, αρ. 4957. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 87, με λανθασμένη ὠστόσο παραπομπή καὶ ἀναφορὰ τοῦ επωνύμου.

³⁸⁰² D.O., αρ. 58.106.2063. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 6.20, σ. 16 (με σχολιασμό).

³⁸⁰³ Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 147^a, σ. 21 («[ὀρια]ρίτη»). –Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 223, σ. 338-340.

351.	Γεώργιος (·)	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, χαρτουλάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Σελευκείας (·) ³⁸⁰⁴	μέσα 11 ^{ου} αι. ³⁸⁰⁵
352.	Ιωάννης Εξαμιλίτης	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, κριτής Σελευκείας και κουράτωρ Ταρ-σου ³⁸⁰⁶	μέσα 11 ^{ου} αι.

³⁸⁰⁴ Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, *Συλλ. Ορφανίδου-Νικολαΐδη*, αρ. 30, σ. 35 (απέδωσε «Σεβαστείας» αντί «Σελευκείας» και δεν ανέγνωσε το όνομα του κατόχου). Βλ. όμως τις προτάσεις των W. Seibt - A.-K. Wassiliou, εν *BZ* 91.1 (1998), σ. 146. Πρβλ. και *SBS* 8 (2003), σ. 199.

³⁸⁰⁵ Η σφραγίδα ανάγεται γενικά στον 11^ο αι. Αν όμως η ανάγνωση «Σελευκείας» είναι ορθή, τότε μπορούμε κατά την γνώμη μας να είμαστε πιο ακριβείς χρονολογικά λαμβάνοντας υπόψη τον αναγραφόμενο τίτλο του κατόχου.

³⁸⁰⁶ M. Braunlin - J. Nesbitt, *Bullae*, αρ. 13, σ. 171-172. Πρβλ. *SBS* 8 (2003), σ. 159. Σώζονται μολυβδόβουλλα (βλ. D.O., αρ. 55.1.3052. -Fogg, αρ. 386. -Zacos, αρ. 11a-b) ενός Ιωάννη Εξαμιλίτη που ήταν πατρίκιος, ύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Οψικίου (ca. 1040-1060). Βλ. σχετικά D.O. *Seals III*, αρ. 39.14, σ. 60 (με χρονολόγηση γενικά στον 11^ο αι.). -V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 189 (και εν *Ελληνικά* 4 [1931], σ. 348). -A.-K. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 14a, σ. 252 (με χρονολόγηση ca. 1050-1075). Στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας του Εξαμιλίτη του πίνακα και στην επίκληση της επιγραφής της απαντά ο Χριστός. Αντίθετα, στα μολυβδόβουλλα του κριτή του Οψικίου Ιωάννη Εξαμιλίτη απαντά η Θεοτόκος. Ενδεχομένως λοιπόν να μην πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Σώζονται επίσης σφραγίδες ενός Ιωάννη Εξαμιλίτη που ήταν πατρίκιος, ανθύπατος, βέστης, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Ανατολικών (ca. 1050-1070). Βλ. A.-K. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 14b, σ. 252-253 (ένα τεμάχιο συλλογής I.F.E.B. και δύο από την συλλογή Zacos). Θα πρέπει τέλος να επισημανθεί η μαρτυρία ενός «Εξαμιλίτη» στην *Πείρα*, κεφ. V,15, σ. 30, κεφ. XLI,9, σ. 169, καθώς και η ύπαρξη μολυβδόβουλλου ενός Ιωάννη Εξαμιλίτη, που όμως χρονολογείται στον 12^ο αι. Βλ. K.M. Κωνσταντόπουλος, *Συλλ. Σταμούλη*, αρ. 114, σ. 24. Γνωρίζουμε επίσης έναν Σέργιο Εξαμιλίτη, που ήταν βέστης, κριτής του Βήλου και των Θρακησίων (ca. 1065-1075). Βλ. Münz Zentrum 100, lot. 818, αρ. 118. -Münzkabinett-Wien, αρ. 227. -D.O., αρ. 55.1.3055. Για τις εκδόσεις των σφραγίδων βλ. αντίστοιχα A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 186, σ. 191. -A.-K. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 17, σ. 254.iii (παραθέτει αρκετές ακόμη βούλλες που αποδίδονται στο ίδιο πρόσωπο). -D.O. *Seals III*, αρ. 2.27, σ. 22. Παράλληλο τεμάχιο εξέδωσε και ο J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Selçuk*, αρ. 21. Πρβλ. *SBS* 8 (2003), σ. 165. Γενικότερα πρβλ. R. Guiland, *Logothètes*, σ. 82, σημ. 26. -B.N. Βλυσίδου, *Θέμα Θρακησίων*, σ. 418, αρ. 26. -V. Laurent, *Vatican*, σ. 73. Βλ. επίσης τις δύο βούλλες του Εξαμιλίτη στον V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 849, σ. 448 (βέστης), αρ. 850, σ. 448-449 (πρωτοπρόεδρος). Βλ. επίσης την σφραγίδα μάλλον του ίδιου Σεργίου Εξαμιλίτη, πρωτοπρόεδρου, δικαιοφύλακα και επάρχου στον V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 1031, σ. 566. Πρβλ. Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 215 και πιο αναλυτικά Σ.Γ. Γεωργίου, *Τίτλοι*, σ. 139. Σώζεται επιστολή του Μιχαήλ Ψελλού με αποδέκτη «Τῷ κυρῷ Σεργίῳ τῷ κριτῇ τῶν Θρακησίων». Βλ. Μιχ. Ψελλός, *Επιστολές ανέκδοτες*, αρ. 27, σ. 179-180. Κατά την γνώμη μας πρόκειται για τον κριτή Θρακησίων Σέργιο Εξαμιλίτη, εφόσον πέραν του ιδίου ονόματος, το εξής απόσπασμα της επιστολής μας οδηγεί μάλλον στην χρονολόγηση της επιστολής στην δεκαετία του 1070: «ἀλλὰ πρὸς τὸ τέλος ὁρῶν τῶν πρὸς ἐκεῖνο καταπεφρόνηκε καὶ τῶν ὑπόπτων χωρίων ἀφήμενος, ἃ διετύχησεν ὅπλα πολέμια, ἢ μᾶλλον ἃ βαρβαρικὴ χεὶρ ἐληΐσατο, ἐπὶ τὸ τέως ἀπολιόρκητον βαδίζει Θρακίσιον» (σ. 179.10-13). Γνωρίζουμε τέλος και κάποιον Μιχαήλ Εξαμιλίτη που ήταν κένσωρ και κριτής Παφλαγονίας (μέσα 11^{ου} αι.). Βλ. την βούλλα του εν A.-K. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 11, σ. 250 (εκ της συλλογής Zacos). Παρόμοιο τεμάχιο και εν D.O., αρ. 58.106.5507. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 11.13, σ. 30 (με χρονολόγηση γενικά στον 11^ο αι.). Γενικά για τους Εξαμιλίτες, οικογένεια που κατά τα

353.	Νικόλαος Σερβλίας	κένσωρ, κριτής και μέγας κουράτωρ Ταρσού και Σελευκείας ³⁸⁰⁷	μέσα 11 ^{ου} αι.
354.	Θεόδωρος (;)	ύπατος, κριτής του Βήλου (ή επί του Ιπποδρόμου) και της Σελευκείας ³⁸⁰⁸	μέσα 11 ^{ου} αι.
355.	Πέτρος Σερβλίας	ύπατος, κριτής του Βήλου και της Σελευκείας ³⁸⁰⁹	μέσα 11 ^{ου} αι.
356.	Νικηφόρος Καρβωνάς	ανθύπατος, δεύτερος του στρατιωτικού, κριτής επί του Ιπποδρόμου, της Σελευκείας, της Ποδανδού και κουράτωρ Ταρσού ³⁸¹⁰	ca. 1050-1075
357.	Νικόλαος Ματζούκης	πατρίκιος και δικαστής Ταρσού και Σελευκείας ³⁸¹¹	ca. 1050-1075
358.	Δημήτριος (;)	πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και κριτής Σελευκείας ³⁸¹²	μέσα ή β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (:) ³⁸¹³
359.	Ιωάννης Ελλαδικός	βέστης, εξάκτωρ και κριτής Σελευκείας	ca. 1050-1075

φαινόμενα άκμασε κατά τον 11^ο αι., βλ. και Α. Každan, *Gospodstvujučego klassa*, σ. 94, 107, 110. – Α.-Κ. Wassiliou, *Hexamilites*, passim.

³⁸⁰⁷ Zacos, αρ. 564 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, αρ. 44, σ. 85-87, όπου και αναφορά στα γνωστά μέλη της συγκεκριμένης οικογένειας. Είναι αρκετά πιθανό ότι ο συγκεκριμένος Νικόλαος Σερβλίας είναι ο συνονόματος αξιωματούχος που υπογράφει ως *ύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, του Βήλου*, και του Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης σε ένα *υπόμνημα* (βλ. *Actes d'Iviron*, τομ. 2, αρ. 34, σ. 91-98) και σε ένα *πρακτικόν* (βλ. *Actes d'Iviron*, τομ. 2, αρ. 35, σ. 98-104) της μονής των Ιβήρων. Και τα δύο έγγραφα χρονολογούνται στον Αύγουστο του 1062. Για τον Σερβλία πρβλ. και C. Holmes, *Basil II*, σ. 386.

³⁸⁰⁸ Fogg, αρ. 1592. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 6.8, σ. 12.

³⁸⁰⁹ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 270-271. Πρβλ. *D.O. Seals II*, σ. 35.

³⁸¹⁰ C.N.G. 43, lot 3034 (σε αμερικανική πλέον συλλογή αγνώστων λοιπών στοιχείων). Βλ. M. Braunlin - J. Nesbitt, *Seals*, αρ. 11, σ. 197-198. Πρβλ. *SBS* 8 (2003), σ. 161. Κατά τους M. Braunlin - J. Nesbitt, ο Καρβωνάς υπηρετούσε, ως *δεύτερος του στρατιωτικού*, ως σύνδεσμος ανάμεσα στο *σέκρετο* που ήταν υπεύθυνο για τα οικονομικά του στρατού (*στρατιωτικόν*) και τις εκτάσεις του στέμματος (*κουρατωρία*) στην Ταρσό.

³⁸¹¹ Sternberg 29, αρ. 547 -βλ. *SBS* 6 (1999), σ. 159 και W. Seibt, εν *BZ* 89.2 (1996), σ. 648, αρ. 4101. Για την έκδοση της βούλλας βλ. W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.2.9, σ. 88-89, όπου και προσπάθεια ταύτισης του συγκεκριμένου αξιωματούχου.

³⁸¹² D.O., αρ. 58.106.3894. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 6.7, σ. 12.

³⁸¹³ Οι εκδότες των *D.O. Seals V*, αρ. 6.7, σ. 12, χρονολογούν την βούλλα, χωρίς αιτιολογία, στο α' ήμισυ του 11^{ου} αι. Ο τίτλος του αξιωματούχου παραπέμπει ωστόσο σε μεταγενέστερη περίοδο.

		και Ταρσού ³⁸¹⁴	
360.	Νικόλαος Ακαπνής (;	κένσωρ και κριτής Ταρσού και Σελευκείας ³⁸¹⁵	ca. 1070
361.	Ευθύμιος Καραβιτζιώτης	εξάκτωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Σελευκείας, κουράτωρ και αναγραφεύς της Ταρσού ³⁸¹⁶	ca. 1060-1080
362.	Ρωμανός	ασηκρήτης και κριτής Σελευκείας ³⁸¹⁷	ca. 1120-1130

ΚΑ.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
363.	Νικήτας Ξηρός	σπαθαροκανιδάτος και τουρμάρχης Σελευκείας ³⁸¹⁸	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
364.	Νικόλαος	βασιλικός κουμμερκιάριος Σελευκείας (sic) ³⁸¹⁹	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
365.	Ιωάννης	κομμερκιάριος Σελευκείας ³⁸²⁰	11 ^{ος} αι.
366.	Ανδρέας	σπαθαροκανιδάτος, πιστικός, βασιλικός νοτάριος των οξέων και κουράτωρ της Ταρσού ³⁸²¹	11 ^{ος} αι.

³⁸¹⁴ D.O., αρ. 47.2.152. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 5.3, σ. 7. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Zacos*, σ. 88 (δεν ανέγνωσε το επίθετο).

³⁸¹⁵ V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 30, αρ. 36 (εκ της συλλογής D. Theodorides). Οι ίδιοι εκδίδουν και σφραγίδες του Ακαπνή ως *ασηκρήτης* (αρ. 9) και *κριτή* Ελλάδος και *μυστολέκτη* (αρ. 10-11), καθώς και μολυβδόβουλλα άλλων μελλών της ίδιας οικογένειας (σ. 30-31, αρ. 36-45).

³⁸¹⁶ Lanz 60, αρ. 1019 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 192. -W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.2.1, σ. 80-81. Ο ίδιος αξιωματούχος διατέλεσε και *κριτής* Καπαδοκίας. Βλ. αρ. πίνακα 454.

³⁸¹⁷ Münzkabinett-Wien, αρ. 262. Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 203.

³⁸¹⁸ D.O., αρ. 55.1.3409. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 6.24, σ. 17.

³⁸¹⁹ D.O., αρ. 55.1.2820. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 6.19, σ. 16.

³⁸²⁰ Fogg, αρ. 1777 και D.O., αρ. 55.1.2401. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 6.18, σ. 15.

³⁸²¹ D.O., αρ. 47.2.183. Βλ. D.O. Seals V, αρ. 5.2, σ. 6-7. Ο συνδυασμός των αξιωμάτων του συγκεκριμένου αξιωματούχου ήταν σπάνιος. Ο *πιστικός* αποτελούσε συνήθως πρόσωπο που αναλάμβανε την εποπτεία της εκμετάλλευσης/λειτουργίας μίας οικονομικής μονάδας, συνήθως την διοίκηση ενός πλοίου. Βλ. Σύνοψις Βασιλικών, εν JGR, τομ. 5, σ. 436.2, 5, 20, 34, 438.2. Σώζονται σφραγίδες (βλ. G. Zacos - A. Vegler, *Seals*, τομ. 1.2, αρ. 2328, σ. 1277, αρ. 2376, σ. 1297-1298, αρ. 2617, σ. 1419. -G. Zacos, *Seals II*, αρ. 99) αξιωματούχων που αποκαλούνταν *βασιλικοί πιστικοί*, αλλά τα καθήκοντα και οι αρμο-

367.	Νικηφόρος	χαρτουλάριος και βασιλικός κουράτωρ Ταρσού ³⁸²²	11 ^{ος} αι.
368.	Θεόδωρος	επισκεπτής Σελευκείας ³⁸²³	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
369.	Λέων Σπονδύλης	σπαθαροκανδιδάτος, βασιλικός νοτάριος του ειδικού λόγου ³⁸²⁴ και αναγραφεύς Σελευκείας ³⁸²⁵	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
370.	Ακινδύνος	κομμερκιάριος Σελευκείας ³⁸²⁶	ca. 1030-1070
371.	Νικηφόρος	πρόεδρος Σελευκείας ³⁸²⁷	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. ή 12 ^{ος} αι.

διότητες τους δεν είναι γνωστές. Βλ. B.A. Pančenko, Βασιλικός πιστικός, *IRAIK* 7 (1902), σ. 40-55. – *ODB*, τομ. 3, σ. 1680-1681. Ο V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 489, σ. 242-243, αρ. 490, σ. 243, εξέδωσε σφραγίδες δύο αξιωματούχων που ήταν εντεταγμένοι στην υπηρεσία του *δρόμου* (Στέφανος, βασιλικός πιστικός των *οξέων* και Ιωάννης, βασιλικός σπαθάριος και πιστικός των *Οξέων*), αλλά οι βούλλες είναι προγενέστερες του 11^{ου} αι. Ο πιστικός του πίνακα ασκούσε ουσιαστικά, σύμφωνα με τους εκδότες της σφραγίδας του, τα καθήκοντα του *εκ προσώπου*, αν λάβουμε υπόψη τις βούλλες που εξέδωσε ο V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 479, σ. 237-238, αρ. 481, σ. 238-239, αρ. 482, σ. 239: Νικητάς, *εκ προσώπου του Οξέως δρόμου*, Ιωάννης, *πρωτοσπαθάριος* και *εκ προσώπου των Οξέων* και Κωνσταντίνος, *σπαθαροκανδιδάτος* και *εκ προσώπου των Οξέων*. Προφανώς ο κάτοχος του μολυβδό-βουλλου του πίνακα είχε αναλάβει καθήκοντα που σχετίζονταν με την υπηρεσία του *δρόμου* στην Κιλικία, τα οποία ανέλαβε να φέρει εις πέρας ενώ διατελούσε και *κουράτωρ* της Ταρσού. Σφραγίδα ενός βασιλικού κανδιδάτου και πιστικού από το πρώτο ήμισυ του 11^{ου} αι. εν Cl. Sode, *Bleisiegel in Berlin*, αρ. 132, σ. 308. Για την επισήμανση βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 5.2, σ. 7.

³⁸²² Shaw, αρ. 163. Βλ. F. Hild - H. Hellenkemper, *Kilikien-Isaurien*, σ. 432. Το ίδιο ακριβώς τεμάχιο είναι πλέον γνωστό ως D.O., αρ. 47.2.163. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 5.3, σ. 7.

³⁸²³ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 232, σ. 125 (πρβλ. N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 198). – G. Zacos, *Seals II*, αρ. 729, σ. 344-345.

³⁸²⁴ Για το λεγόμενο *ειδικόν* βλ. τώρα W. Brandes, *Finanzverwaltung*, σ. 166-172.

³⁸²⁵ Kölner Münzkabinett 56, αρ. 507. Βλ. W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.2.5, σ. 85-86. Στο SBS 6 (1999), σ. 507, η σφραγίδα χρονολογείται στο β' ήμισυ του 11^{ου} αι. Σφραγίδα του ίδιου αξιωματούχου, αλλά χωρίς αναφορά του *ειδικού λόγου* στην επιγραφή, βρίσκεται στην συλλογή D.O., αρ. 58.106.5643. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 6.2, σ. 10. Πρβλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 305.

³⁸²⁶ Münz Zentrum 94, αρ. 944 –βλ. SBS 8 (2003), σ. 238. –D.O., αρ. 55.1.2187 και 55.1.2188 (από διαφορετικό βουλλωτήριο), έκδ. *D.O. Seals V*, αρ. 6.16, σ. 14-15. Οι M. Braunlin - J. Nesbitt, *Bullae*, αρ. 4, σ. 162, εξέδωσαν σφραγίδα κάποιου Ακινδύνου, βασιλικού πρωτοσπαθαρίου και κλεισουργάρχη Σελευκείας, την οποία χρονολόγησαν στο πρώτο ήμισυ του 9^{ου} αι. Στο SBS 8 (2003), σ. 159, δίνεται ωστόσο χρονολόγηση στο α' ήμισυ του 11^{ου} αι., ίσως εκ παραδρομής, εφόσον η περιοχή αποτελούσε τότε πλέον *θέμα*.

³⁸²⁷ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 638, σ. 313. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν ο Νικηφόρος υπήρξε πολιτικός ή στρατιωτικός αξιωματούχος της Σελευκείας. Έφερε πάντως τον υψηλότερο τίτλο ανάμεσα στους γνωστούς αξιωματούχους της συγκεκριμένης περιφέρειας. Ίσως ήταν *κριτής*.

2. ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Α. ΘΕΜΑ ΛΥΚΑΝΔΟΥ

- ΤΖΑΜΑΝΔΟΣ - ΚΥΖΙΣΤΡΑ - ΠΛΑΣΤΑ

Α.1. Κατεπάνω-στρατηγοί-διοικητές³⁸²⁸

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
372.	Γεώργιος Ευνέσις (;)	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Λυκανδού ³⁸²⁹	α΄ ήμισυ 11 ^{ου} αι.
373.	Γεώργιος	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Λυκανδού ³⁸³⁰	α΄ ήμισυ 11 ^{ου} αι.
374.	Κατάκαλος ³⁸³¹	πατρίκιος και στρατηγός	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)

³⁸²⁸ Το θέμα Λυκανδού συνέχισε μέχρι τα μέσα του 11^{ου} αι. να διοικείται από στρατηγό. Βλ. Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 475-476, αρ. 7-9.

³⁸²⁹ Ermitaž, αρ. M-6676. Παράλληλο τεμάχιο στην συλλογή Zacos. Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 282, αρ. 1 και σ. 655 («Ερνήσης»). Πρβλ. Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 475, αρ. 6 (χρονολόγηση στον 10^ο αι. και ανάγνωση ως «Ευνέσης»). Ο W. Seibt προτείνει ανάγνωση «Ευνέσις» αντί του «Ερνήσις» σύμφωνα με παρατήρηση των εκδοτών των *D.O. Seals IV*, αρ. 53.6, σ. 133. Βλ. όμως τώρα και V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, αρ. 83, σ. 101 («Ευνέσις»).

³⁸³⁰ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 476, σ. 255. Παράλληλο τεμάχιο εν D.O., αρ. 58.106.1949. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 53.6, σ. 132. Βλ. επίσης V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, σ. 101, αρ. 34. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος ταυτίζεται ίσως με τον στρατηγό Λυκανδού Γεώργιο Ευνέσι, καθώς και οι «δύο» έφεραν τον ίδιο τίτλο (ήταν πρωτοσπαθάριοι), ενώ στα μολυβδόβουλλά τους απεικονίζεται προτομή του Αγίου Γεωργίου.

³⁸³¹ Ο Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 475-476, αρ. 7, προτείνει ταύτιση με τον πολύ γνωστό στρατιωτικό Κατακαλών Κεκαυμένο. Βλ. όμως ανωτ., σ. 425.

		Λικαντού (sic) ³⁸³²	
375.	Βαλάντιος	ανθύπατος πατρίκιος, βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Λυκανδού ³⁸³³	μέσα 11 ^{ου} αι.
376.	Βασίλειος Μαχητάριος ³⁸³⁴	βέσσης, ύπατος, κριτής και κατεπάνω Μελιτηνής και Λυκανδού ³⁸³⁵	ca. 1055-1065 ³⁸³⁶
377.	Κωνσταντίνος	βέσσης και κατεπάνω των Λυκαν- δωνών (sic) ³⁸³⁷	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;) ³⁸³⁸
378.	Κακίκιος του Κάρσε ή Καρσιώτης, γιος του Abas	šahanšah (=βασιλεύς των βασιλέων) ³⁸³⁹ κουροπαλάτης (;) και διοικητής	ca. 1065-1069

³⁸³² G. Zacos, *Seals II*, αρ. 996. Πρβλ. Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 475-476, αρ. 7. Σώζεται πάντως σφραγίδα ενός Κωνσταντίνου Κατακάλου, πρωτοσπαθαρίου, υπάτου και στρατηγού, η οποία χρονολογείται στην περίοδο 1060-1080. Βλ. W. Seibt, *Sammlung Köhler-Osbahr*, αρ. 14. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 205. Άλλο μολυβδόβουλλο, ίσως του ίδιου αξιωματούχου, ανήκε σε κάποιον συνονόματο μάγιστρο, βεστάρχη και εθνάρχη. Βλ. Essen 79, αρ. 348 -βλ. W. Seibt, εν BZ 93.2 (2000), σ. 767, αρ. 3028.

³⁸³³ I.F.E.B., αρ. 924. Πρβλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 298, σημ. 5. -V. Laurent, *Corpus de sceaux V*, τομ. 2, αρ. 1399. -Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 313, 476, αρ. 8. Ένας γόνος της οικογένειας είχε συμμετάσχει ενεργά στην δολοφονία του Νικηφόρου Β' Φωκά. Βλ. Λέων Διάκονος, σ. 87.

³⁸³⁴ Το «Μαχητάριος» αποτελεί την εξελληνισμένη εκδοχή του κοινού αρμενικού ονόματος Mxit'ar. Για τα μέλη της συγκεκριμένης οικογένειας βλ. N. Adontz, *Études*, σ. 137 κ.ε. -Του ίδιου, Notes, Byz. 9 (1934), σ. 367 κ.ε. -B. Coulie - J.W. Nesbitt, A Bilingual Rarity in the Dumbarton Oaks Collection of Lead Seals: A Greek /Armenian Bulla of the Later 10th/Early 11th Centuries, *DOP* 43 (1989), σ. 121-123. Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 187, 388.

³⁸³⁵ D.O., αρ. 58.106.1371 και 58.106.5399. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 53.5, σ. 132-133. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, Du stratège au duc, σ. 190. Βλ. τις σφραγίδες του ίδιου εν G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 282, αρ. 4 («βέσσης, κριτής και κατεπάνω Μελιτηνής και Λυκανδού»). -V. Laurent, *Vatican*, αρ. 129, σ. 136-138 («ύπατος και κριτής»). Η συνδυασμένη διοίκηση δύο θεμάτων από έναν ανώτατο στρατιωτικό διοικητή (κατεπάνω) οφειλόταν προφανώς στην ύπαρξη ειδικών περιστάσεων. Πρβλ. γενικότερα και τις αμφιλεγόμενες παρατηρήσεις του N. Adontz, *Études*, σ. 137-141. -Του ίδιου, Les sceaux des Makhitar, εν του ίδιου, Notes, Byz. 9 (1934), αρ. I, σ. 367-371.

³⁸³⁶ O V. Laurent, *Vatican*, αρ. 129, σ. 136-138, χρονολογεί ca. 1060. O T. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 476, αρ. 6, χρονολογεί γενικά στον 11^ο αι. O N. Adontz, *Études*, σ. 137-141. -Του ίδιου, Les sceaux des Makhitar, εν του ίδιου, Notes, Byz. 9 (1934), αρ. I, σ. 369-371, ανήγαγε την σφραγίδα σε πολύ πρόωμη περίοδο (ca. 973-1043).

³⁸³⁷ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 437, σ. 240. Ενδεχόμενη ταύτιση με τον συνονόματο πατρίκιο και στρατηγό των Κασ(σ)ηνών (βλ. αρ. πίνακα 464) σύμφωνα τουλάχιστον με τον N. Oikonomidès, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 265.

³⁸³⁸ O G. Zacos, *Seals II*, αρ. 437, σ. 240, χρονολογεί αναίτια την σφραγίδα στον 10^ο ή τον 11^ο αι.

³⁸³⁹ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 104, 107. -Smbat Sparapet, σ. 33. -Kirakos Ganjakec'i, σ. 95. Το πιθανότερο είναι ότι η αυτοκρατορία του αναγνώριζε τον παλαιότερο τίτλο του *άρχοντος των αρχόντων*. Για τους συγκεκριμένους τίτλους βλ. ανωτ., σ. 127-128, σημ. 646, σ. 446, σημ. 2738.

		Τζαμανδού (;) ³⁸⁴⁰	
379.	Μαρία (συρ. Mâryâm αρμ. Marem), κόρη Κακίκιου του Κάρσε	κουροπαλάτισσα και διοικητής Τζαμανδού ³⁸⁴¹	πριν το 1078
380.	τρεις γιοι του Mandalē (ελλ. Μάνδαλος;) ³⁸⁴²	διοικητές (=καστροφύλακες;) Κυζίστρων ³⁸⁴³	ca. 1079-1111 (;) ³⁸⁴⁴

³⁸⁴⁰ Οι υπάρχουσες πηγές αναφέρονται στην παραχώρηση της Τζαμανδού και άλλων περιοχών στον Κακίκιο του Κάρσε το 1065. Βλ. Smbat Sparapet, σ. 29. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 104. –Kirakos Ganjakec'i, σ. 84. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. –Αωνόμου Χρονικό Σεβαστείας, σ. 133. Πρβλ. N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 113-114. Η Τζαμανδός αποτελούσε μάλλον την διοικητική του έδρα, εφόσον μετά τον θάνατό του βρισκόταν στην κατοχή της κόρης του Μαρίας (βλ. Bar Εβραίος, σ. 220) και ο ίδιος πέτυχε την εκλογή ως Αρμενίου *καθολικού* και την εκεί εγκατάσταση του Vahram Pahlavuni (Grigor B' V kayasēr), γιου του Γρηγορίου Μαγίστρου Pahlavuni. Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 107. – Vardan Arewelc'i, κεφ. 58, σ. 195. Πρβλ. G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 85-86. Το ότι ο Κακίκιος έφερε ενδεχομένως τον υψηλό τίτλο του *κουροπαλάτη*, ως πρώην ηγεμόνας του Κάρσε, αποτελεί πάντως υπόθεση, την οποία διατυπώνουμε από τις μαρτυρίες περί κατοχής του τίτλου από την κόρη του Μαρίας. Βλ. αρ. πίνακα 379. Ενδεχομένως ωστόσο η Μαρία να απέκτησε προσωπικά τον υψηλό τίτλο, εφόσον γνωρίζουμε ότι υπήρξε ευνοούμενη της αυτοκράτειρας Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας. Η τελευταία πληροφορία προέρχεται από αναφορά ανέκδοτου αρμενικού χειρογράφου. Βλ. σχετικά L. Č'apē'eap, *History of Armenia*, τομ. 2, σ. 989. –G. Dédéyan, ό.π., σ. 54, σημ. 63.

³⁸⁴¹ Bar Εβραίος, σ. 220 (χωρίς αναφορά του τίτλου). Για τον τίτλο της βλ. την σφραγίδα από την παλαιά συλλογή Zacos και μετέπειτα Spink 132, αρ. 120 εν W. Seibt, Gagik II, σ. 166-167, σημ. 5. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 89 (φωτογραφία). Το συγκεκριμένο μολυβδόβουλλο περιέχει διγλώσση επιγραφή, στα αρμενικά: «Marem a(wgn)ē kuropalatin» αλλά και στην ελληνική γλώσσα:

ΘΚΕ R,Θ,
 ΜΑΡΙΑ ΚΥΡΟΠΑΛΤΙΣΑ
 ΤΗ, ΘΥΓΑΤΕΡΑ
 ΚΑΚ,ΚΙΥ ΤΥ ΚΑΡΚΙΩΤΥ ΤΗΝ
 ΕΚ ΦV...ΠΡ.

Οι G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 299 κ.ε. –N.G. Garsoïan, *Integration*, σ. 113, σημ. 217, επισημάναν επίσης πληροφορία αρμενικού χειρογράφου κώδικα, που αντιγράφηκε από τον Αρμένιο *πατρίκιο* Smbat κατά την βασιλεία του Μιχαήλ Ζ' Δούκα (ca. 1077/78) και την «*curopalatat*» ή «*kuropalatat*» (sic) (=«κουροπαλατεία») της Μαρίας. Βλ. σχετικά Garegin A' Kat'olikos, *Yiṣatakarnk'*, αρ. 116, col. 252 και col. 254 (αλλά η ταύτιση της τελευταίας δεν είναι βέβαιη σύμφωνα με την N.G. Garsoïan, ό.π.). Φωτογραφία του ευαγγελίου εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 10. Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 132. Γενικά για την Μαρία βλ. C. Toumanoff, *Les dynasties*, αρ. 12.21, σ. 104, αρ. 17.3(25), 17.4(26), σ. 124.

³⁸⁴² Σύμφωνα με τους μεταφραστές-εκδότες του Ματθαίου Εδέσσης E. Dulaurier, σ. 183 και A.E. Dostourian, σ. 323, σημ. 5, η αρμενική εκδοχή του ονόματος «Mandalē», που παραδίδει ο προαναφερθείς ιστοριογράφος, σ. 144-145, είναι «Πανταλέων» Στα αρμενικά ιστοριογραφικά κείμενα συναντούμε όμως και τις παραλλαγές/εκδοχές «Mandalēon» και «Mandaleank'». Βλ. αντίστοιχα Vardan Arewelc'i, κεφ. 66, σ. 201. –Samuēl Anets'i, έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, σ. 116. Ο W. Seibt, Gagik II, σ. 168, σημ. 17, πρότεινε ωστόσο την πιθανότερη εκδοχή «Μάνδαλος». Γνωρίζουμε κάποιον Λέοντα *σπαθάριο* (;) και *στρατηγό*, γόνο της οικογένειας των Μανδάλων (ca. 1075;). Βλ. σχετικά Μιχ. Ψελλός, *Λόγος*, σ. 196.12 κ.ε., 210. Οι Ματθαίος Εδέσσης, ό.π. και Smbat Sparapet, σ. 41, αναφέρουν ότι οι τρεις αδελφοί διέθεταν «ρωμαϊκή» καταγωγή. Σύμφωνα με τον G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 483, ο πατέρας

381.	Pierre d'Aups (ελλ. Πέτρος του Αλίφα)	chevalier (=υπόπτης) και διοικητής της Plastenzia (ελλ. Πλαστά) ³⁸⁴⁵	αρχές Οκτωβρίου 1097

A.2. Κριτές³⁸⁴⁶

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
382.	Βασίλειος	ασκηρήτης και κριτής Λυκανδού ³⁸⁴⁷	10 ⁹⁵ ή 11 ⁹⁵ αι.
383.	Κωνσταντίνος	οστιάριος και κριτής Λυκανδού και Σεβαστείας ³⁸⁴⁸	α' ήμισυ 11 ⁹⁰ αι.
384.	Μιχαήλ	σπαθαροκανιδάτος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Λυκανδού ³⁸⁴⁹	α' ήμισυ 11 ⁹⁰ αι.
385.	Ιωάννης Θηλακάς (sic)	σπαθαροκανιδάτος, ασκηρήτης και κριτής Λυκανδού ³⁸⁵⁰	α' ήμισυ 11 ⁹⁰ αι.
386.	Νικόλαος Ραδηνός	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και κριτής του Λεικανδού (sic) ³⁸⁵¹	α' ήμισυ 11 ⁹⁰ αι.

τους ήταν *τοπιοτηρήτης* των Κυζίστρων κατά την δεκαετία του 1060 και οι ίδιοι «κληρονόμησαν» την θέση του.

³⁸⁴³ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144-145. –Smbat Sparapet, σ. 41. Για την ταύτιση του κάστρου που αναφέρουν οι πηγές με τα Κύζιστρα βλ. σχετικά ανωτ., σ. 430, σημ. 2631. Για την πιθανολογούμενη κατοχή του αξιώματος του *στρατηγού* από τους αδελφούς (ή από κάποιον από αυτούς) βλ. την υπόθεση του J.-Cl. Cheynet, *Arméniens*, σ. 76, σημ. 50. Ένα μέλος της συγκεκριμένης οικογένειας πάντως μαρτυρείται ως *στρατηγός*. Βλ. σχετικά την προηγούμενη υποσημείωση.

³⁸⁴⁴ Η δολοφονία των γιων του Mandalē τοποθετείται στο έτος 1111 από τον G. Dédéyan, *Princes Arméniens*, σ. 86. –Του ίδιου, *Pouvoirs arméniens*, σ. 484-485. Ο ίδιος όμως, *Pouvoirs arméniens*, σ. 289, χρονολογεί την δολοφονία του Κακίκιου από τους ίδιους στο 1073. Αν αυτό αληθεύει, τότε η διοίκηση των δύο αδελφών στα Κύζιστρα θα πρέπει να χρονολογηθεί πολύ πριν το 1079.

³⁸⁴⁵ *Gesta Francorum*, σ. 60. –Baudri de Dol, σ. 39, 168. Ο Πέτρος θα ασκούσε την διοίκηση της Plastenzia (ελλ. Πλαστά) εις το όνομα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού.

³⁸⁴⁶ Ο Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 477-478, παραθέτει διάφορους *κριτές* και λοιπούς αξιωματούχους του *θέματος*, τους οποίους όμως ανάγει γενικά στον 11^ο αι.

³⁸⁴⁷ Ανέκδοτη σφραγίδα συλλογής I.F.E.B., αρ. 1145 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, σ. 429.

³⁸⁴⁸ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 803. Για την χρονολόγηση βλ. J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, σ. 429.

³⁸⁴⁹ J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, αρ. 11, σ. 429.

³⁸⁵⁰ Fogg, αρ. 89. Βλ. J. Nesbitt, *Overstruck Seals*, σ. 90-91. –D.O. *Seals IV*, αρ. 53.2, σ. 131. Πρβλ. και I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 158. Ο ίδιος αξιωματούχος διατέλεσε αργότερα *πατρίκιος*, *ύπατος*, *κριτής επί του Ιπποδρόμου* και του Ουγκίου. Βλ. Fogg, αρ. 1224, έκδ. εν D.O. *Seals III*, αρ. 39.15, σ. 60-61.

387.	Στέφανος	ασηκρήτις και κριτής Λυκανδού ³⁸⁵²	ca. 1020-1040
388.	Βασίλειος Μαχητάριος ³⁸⁵³	βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, μυστολέκτης και κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Λυκανδού ³⁸⁵⁴ ύπατος και κριτής ³⁸⁵⁵ βέστης, ύπατος, κριτής και κατεπάνω Μελιτηνής και Λυκανδού ³⁸⁵⁶	ca. 1045-1060 ca. 1055-1070 (;) ³⁸⁵⁷
389.	Πέτρος Γυμνός ³⁸⁵⁸	βέστης και κριτής Λυκανδού και Μελιτηνής ³⁸⁵⁹	ca. 1055-1075

Α.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
390.	Μιχαήλ	βασιλικός σπαθάριος (;), βασιλικός νοτάριος και αναγραφεύς της Λυκανδού ³⁸⁶⁰	11 ^{ος} αι.
391.	Μανουήλ (;)	τουρμάρχης του βασιλικού Λυκανδού ³⁸⁶¹	11 ^{ος} αι.

³⁸⁵¹ D.O., αρ. 47.2.655. –Fogg, αρ. 539 (από το ίδιο βουλλωτήριο). Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 53.3, σ. 132. Πρβλ. Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 477, αρ. 7. Για τον ίδιο μάλλον αξιωματούχο βλ. αρ. πίνακα 115.

³⁸⁵² Münzkabinett-Wien, αρ. 272, έκδ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 194. –D.O., αρ. 58.106.2926, έκδ. εν *D.O. Seals IV*, αρ. 53.4, σ. 132. Βλ. και αρ. πίνακα 341 (πιθανή ταύτιση).

³⁸⁵³ Βλ. και αρ. πίνακα 187, 376.

³⁸⁵⁴ Ermitaž, αρ. M-6689. Βλ. σχετικά V.S. Šandrovskaja, Molivdovuly, σ. 103. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 54, σ. 37. Πρβλ. *SBS 3* (1993), σ. 166. –*D.O. Seals IV*, σ. 133.

³⁸⁵⁵ V.S. Šandrovskaja, Molivdovuly, σ. 104.

³⁸⁵⁶ Βλ. αρ. πίνακα 187. Ο Μαχητάριος, που ενδεχομένως αλληλογραφούσε αργότερα με τον Θεοφύλακτο Αχρίδος, άσκησε τα καθήκοντα του *δρουγγαρίου της βίγλης*. Βλ. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Επιστολές*, σ. 276, αρ. 1.

³⁸⁵⁷ Βλ. ανωτ., σημ. 3564.

³⁸⁵⁸ Βλ. και αρ. πίνακα 186, 347.

³⁸⁵⁹ A.N.S. Newell, αρ. 38 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 422, σημ. 49. Σφραγίδα του ίδιου αξιωματούχου εν Münzkabinett-Wien, αρ. 271. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 193, σ. 196 («βέστης και κριτής Λυκανδού»). Εσφαλμένη ανάγνωση πραγματοποίησε ο G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 282, αρ. 3: «Πέτρος Γου.... βεστ[ίτης] (sic) και κριτής Λυκανδού». Γενικότερα πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, σ. 430.

³⁸⁶⁰ Fogg, αρ. 27. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 53.1, σ. 131. Ο κάτοχος της βούλλας ενδεχομένως να ήταν πρωτοσπαθάριος.

392.	Μεθόδιος	πρωτοσπαθάριος και πρωτονοτάριος Λυκανδού ³⁸⁶²	11 ^{ος} αι. (?) ³⁸⁶³
393.	Νικόλαος	πρωτοσπαθάριος και πρωτονοτάριος Λυκανδού ³⁸⁶⁴	11 ^{ος} αι. (?) ³⁸⁶⁵
394.	Θεόδωρος Ρωμαίος (·)	ταξιάρχης Λυκανδού ³⁸⁶⁶	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι.

³⁸⁶¹ Fogg, αρ. 2465. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 53.7, σ. 133-134. Ο κάτοχος της βούλλας ενδεχομένως να ήταν νεοπροσήλυτος, καθώς στην επιγραφή της σφραγίδας του αυτοχαρακτηρίζεται ως «δούλος Χριστού».

³⁸⁶² V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 818. Πρβλ. Τ. Λουγγής, Θέμα Λυκανδού, σ. 478, αρ. 3.

³⁸⁶³ Οι εκδότες της σφραγίδας την χρονολογούν στον 10^ο ή στον 11^ο αι. Ο τίτλος του κατόχου παραπέμπει σαφώς στον 11^ο αι.

³⁸⁶⁴ Ermitaž, αρ. M-5745. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 818. Πρβλ. *SBS* 5 (1998), σ. 154.

³⁸⁶⁵ Το μολυβδόβουλλο ανάγεται από τους εκδότες του στον 10^ο αι. Ο συνδυασμός τίτλου και αξιώματος παραπέμπει ωστόσο στον 11^ο αι.

³⁸⁶⁶ Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 224, σ. 340-341. Ο ταξιάρχης διοικούσε μία μονάδα πεζικού, ίσως χιλίων ανδρών. Βλ. J-Cl. Cheynet, *Axiarque-taxiarque*, ιδίως σ. 235. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 115.

Β. ΘΕΜΑ ΧΑΡΣΙΑΝΟΥ

Β.1. Στρατηγοί αυτοκράτορες-μεγάλοι δούκες-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
395.	Θεόδωρος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός του Χαρσιανού ³⁸⁶⁷	10 ^{ος} αι. ή 11 ^{ος} αι.
396.	Λέων	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός του Χαρσιανού ³⁸⁶⁸	10 ^{ος} αι. ή 11 ^{ος} αι.
397.	Αλέξιος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Χαρσιανού ³⁸⁶⁹	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
398.	Ιωάννης Ξυλέας	ανθύπατος και στρατηγός Χαρσιανού (sic) ³⁸⁷⁰	μέσα 11 ^{ου} αι. (.)
399.	Θεόδωρος	δομέστικος των σχολών της Ανατολής και στρατηγός αυτοκράτωρ Ανατολικών και Χαρσιανιτών ³⁸⁷¹	ca. 1057
400.	Πινύμιος ο Ίβηρ	στρατηγός (.) Χαρσιανιτών ³⁸⁷²	ca. 1057
401.	Μανουήλ Κομνηνός	πρωτοπρόεδρος, κουροπαλάτης και στρατηγός αυτοκράτωρ με έδρα την Καισάρεια και την Σεβάστεια ³⁸⁷³	ca. 1070

³⁸⁶⁷ Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 285, αρ. 2. –Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 469, αρ. 6.

³⁸⁶⁸ D.O., αρ. 58.106.5684. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.18, σ. 113. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 470, αρ. 9.

³⁸⁶⁹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1061, σ. 462.

³⁸⁷⁰ D.O., αρ. 55.1.3414. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.17, σ. 113. Πρβλ. επίσης Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 470, αρ. 11.

³⁸⁷¹ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 493.81 («τὸν τῆς βασιλείσης Θεοδώρας εὐνοῦχον»). Μάλλον δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον συνονόματο βασιλικό πρωτοσπαθάριο και στρατηγό του Χαρσιανού, το μολυβδόβουλλο του οποίου ανάγεται στον 10^ο ή τον 11^ο αι. Βλ. αρ. πίνακα 395.

³⁸⁷² Ιω. Σκυλίτζης, σ. 492.65-66: «τῆς φύλαγος τῶν Χαρσιανιτῶν ἡγεμονεύων». Πρβλ. και J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 342. –Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 470, αρ. 10. –W. Seibt, *Skleroi*, σ. 81. –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 104.

402.	Κακίκιος Ανιώτης ³⁸⁷⁴ (αρμ. Χαč'ik Bagratuni)	μάγιστρος ³⁸⁷⁵ šahanšah (=άρχων των αρχόντων) ³⁸⁷⁶ πρωτοπρόεδρος, επί του κοιτώνας, μεγάλος κόμης του στάβλου και μέγας δουξ Χαρσιανού ³⁸⁷⁷	ca. 1045 δεκαετία του 1060 ca. 1072-1079/80 (;) ³⁸⁷⁸

B.2. Κριτές³⁸⁷⁹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
403.	Βασίλειος	ασκηρήτης και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁸⁰	11 ^{ος} αι.
404.	Θεοφύλακτος	βασιλικός σπαθάριος και κριτής Χαρσιανού ³⁸⁸¹	ca. 1032 (·)

³⁸⁷³ Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 104.7 κ.ε. –Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 139.8 κ.ε. –Νικ. Βρυέννιος, σ. 89.2 κ.ε., 101.1 κ.ε. (*στρατηγός αυτοκράτωρ των εώνων ταγμάτων*). –Μιχ. Γλυκάς, σ. 609.1 κ.ε. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 128-129. Πρβλ. F. Hild - M. Restle, *Kappadokien*, σ. 102.

³⁸⁷⁴ Με ανάλογο τρόπο τον αναφέρει και ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.35.

³⁸⁷⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 437.28-30. Πρβλ. C. Toumanoff, *Les dynasties*, αρ. 16.8(26). –G. Dédéyan, *Immigration*, σ. 89. –A. Každan, *Armjanie*, αρ. 10.1, σ. 36.

³⁸⁷⁶ Ματθαίος Εδέσσης, σ. 121, 133, 144, 207. –Smbat Sparapet, σ. 33. –Vardan Arewelc'i, κεφ. 66, σ. 201. Ο *šahanšah* είναι ο τίτλος του *βασιλέως των βασιλέων*. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι η αυτοκρατορία του αναγνώριζε τον παλαιότερο παρεμφερή τίτλο του *άρχοντος των αρχόντων*. Για τους συγκεκριμένους τίτλους βλ. ανωτ., σ. 127-128, σημ. 646, σ. 446, σημ. 2738.

³⁸⁷⁷ Sternberg 26, αρ. 504 -βλ. SBS 3 (1993), σ. 205. –W. Seibt, Gagik II, σ. 159 κ.ε. -βλ. και εν SBS 6 (1999), σ. 111. Πρβλ. IFŽ (1994), αρ. 1-2, σ. 188 κ.ε. –Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 470, αρ. 1 (ως *πρόεδρος*). –Ειρ. Χρήστου, Σύγκλητος, σ. 213. Σώζονται και μολυβδόβουλλα της κόρης του Κακίκιου Ανιώτη Μαρίας. Βλ. D.O., αρ. 58.106.5631. –K.M. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 603^a, σ. 352. –Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, αρ. 16, σ. 70-71. Πρβλ. A. Každan, Deux corrections, ou deux personnages inconnus de l'histoire arméno-byzantine, *Byz.* 42 (1972), σ. 602. –Του ίδιου, *Armjanie*, σ. 37, αρ. 5.

³⁸⁷⁸ O W. Seibt, Gagik II, passim, χρονολογεί περίπου στα 1072-1073. Εφόσον ωστόσο ο Ματθαίος Εδέσσης, σ. 144, προσδιορίζει χρονικά την δολοφονία του Κακίκιου στα 1079-1080, ενώ επέστρεφε στα βόρεια μετά από την κάθοδό του στην περιοχή της Ταρσού, θα πρέπει να θεωρήσουμε ως πιθανότερη την εκδοχή ότι εξακολουθούσε να είναι *δουξ* του Χαρσιανού.

³⁸⁷⁹ Πολλές σφραγίδες *κριτών* του Χαρσιανού χρονολογούνται γενικά στον 11^ο αι. Βλ. σχετικά Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 471-472. Πιθανολογούμε όμως ότι οι *κριτές* του *θέματος* ήταν κατά κανόνα *πρωτοσπαθάριοι* έως τα μέσα του 11^{ου} αι. Βλ. επίσης κατωτ., σημ. 4005 (ανέκδοτη βούλλα Χριστοφόρου Μιτυληναίου, *κριτή* Χαρσιανού).

³⁸⁸⁰ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 913.

³⁸⁸¹ D.O., αρ. 55.1.2854 και 58.106.2519. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 40.12, σ. 111. Η χρονολόγηση ακριβώς στο έτος 1032 από τους εκδότες με βάση κάποια ειδικά χαρακτηριστικά του μολυβδόβουλλου που παραπέμπουν σε αυτήν την χρονολογία είναι ίσως λίγο παρακινδυνευμένη.

405.	Αβούκης (·)	σπαθαροκανδιδάτος, κριτής και αναγραφεύς του Χαρσιανού ³⁸⁸²	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (·)
406.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁸³	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
407.	Καματηρός	πρωτοσπαθάριος και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁸⁴	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
408.	Ρωμανός	πρωτοσπαθάριος και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁸⁵	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
409.	Βασίλειος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος, ασηκρήτις και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁸⁶	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
410.	Κωνσταντίνος Προμουνδηνός ³⁸⁸⁷	ύπατος και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁸⁸	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.

³⁸⁸² D.O., αρ. 55.1.3099. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.3, σ. 108. Η βούλλα ενδεχομένως να ανάγεται και στον 10^ο αι. Ο Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 473, προτείνει ανάγνωση του επιθέτου του κατόχου της βούλλας ως «Καβούκης».

³⁸⁸³ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 826, σ. 380.

³⁸⁸⁴ D.O., αρ. 58.106.2390. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.14, σ. 112.

³⁸⁸⁵ V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 693, σ. 332-333.

³⁸⁸⁶ D.O., αρ. 55.1.1379. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.9, σ. 110. Ενδεχόμενη η ταύτιση με τον συνονόματο ασηκρήτις και κριτή του Χαρσιανού, αν και οι δύο σφραγίδες παρουσιάζουν κάποιες διαφορές.

³⁸⁸⁷ Βλ. και αρ. πίνακα 497. Η σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου Προμουνδηνού υπήρξε πραγματικά αξιοσημείωτη. Ο ίδιος διατέλεσε:

(α) ύπατος και κριτής Χαρσιανού (α' ήμισυ ή μέσα 11^{ου} αι.).

(β) βεστάρχης, κριτής του Βήλου και των Αρμενιάκων (ca. 1050-1065). Βλ. αρ. πίνακα 497.

(γ) βεστάρχης, κριτής του Βήλου και πραιτωρ Βουκελαρίων (ca. 1050-1065). Βλ. βούλλα συλλογής D.O., αρ. 55.1.3272 -βλ. για την επισήμανση J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 138.

(δ) βεστάρχης/μάγιστρος, κριτής του Βήλου και των Ανατολικών (ca. 1055-1075). Βλ. την σφραγίδα D.O., αρ. 55.1.3270, 55.1.3271, 58.106.5665, έκδ. εν *D.O. Seals III*, αρ. 86.25, σ. 152-153 (μάγιστρος). –Münzkabinett-Wien, αρ. 256, 257, έκδ. εν A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 172, σ. 177-179 (μάγιστρος). Διαφορετική βούλλα (συλλογής Münzkabinett-Berlin) εξέδωσαν οι W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 303, σημ. 10 (βεστάρχης). –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 267, αρ. 8 (βεστάρχης). Η B.N. Βλυσίδου, Θέμα Ανατολικών, σ. 363, αρ. 16, θεωρεί ότι ο G. Schlumberger, ό.π., σ. 267-268, αρ. 9 = σ. 613, αρ. 5, ανέγνωσε εσφαλμένα το μολυβδόβουλλο του Προμουνδηνού που εξετάζουμε, χωρίς όμως περαιτέρω διευκρινίσεις· ο G. Schlumberger ωστόσο απέδωσε μάλλον ορθά την βούλλα που παραθέτει στον Κωνσταντίνο Αλωπό, σπαθάριο, κριτή του Βήλου και των Ανατολικών.

(ε) μάγιστρος, βέστης, κριτής του Βήλου και των Θρακησίων (δεκαετία του 1070;). Βλ. W. de Gray Birch, *Seals*, αρ. 17691 (εσφαλμένη ανάγνωση). –Ermitaž, αρ. M-1798, έκδ. V.S. Šandrovskaia, *Sfragistika*, αρ. 712. –Münz Zentrum 100, αρ. 119. –Athena 19, αρ. 396, έκδ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 231, σ. 178. Πρβλ. γενικά B.N. Βλυσίδου, Θέμα Θρακησίων, σ. 417, αρ. 15. –*D.O. Seals III*, αρ. 86.25, σ. 152-153. –SBS 5 (1998), σ. 143.

411.	Ιωάννης	πατρίκιος, κριτής του Βήλου και του Χαρσιανού (;) ³⁸⁸⁹	μέσα 11 ^{ου} αι.
412.	Ανώνυμος	κριτής του Χαρσιανού (sic) ³⁸⁹⁰	μέσα 11 ^{ου} αι.
413.	Μιχαήλ	βέστης, ύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Χαρσιανού ³⁸⁹¹	ca. 1050-1070
414.	Νικόλαος Τζάνζης	βέστης, βασιλικός νοτάριος του σακελλαρίου και κριτής Χαρσιανού ³⁸⁹²	ca. 1050-1070
415.	Μιχαήλ	βέστης, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Χαρσιανού ³⁸⁹³	ca. 1050-1070
416.	Ανώνυμος	βεστάρχης, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Χαρσιανού ³⁸⁹⁴	ca. 1055-1075 (;)
417.	Λέων	«Γῆν Χαρσιανοῦ ἰθύνειν τεταγμένους Λέων βεστάρχης σύμβολον φέρει τόδε» (sic) ³⁸⁹⁵	ca. 1055-1075 ³⁸⁹⁶

Σε πιττάκιον της Άννας Δαλασσηνής (1088) απαντά κάποιος Κωνσταντίνος Προμουνηνός, *ύπατος και βασιλικός νοτάριος της σακέλλης*. Βλ. *Εγγραφα Πάτμου*, τομ. Α', αρ. 49B, σ. 345.291. Προφανώς πρόκειται για άλλον, μεταγενέστερο, αξιωματούχο.

³⁸⁸⁸ Ανέκδοτη βούλλα Ermitaž, αρ. M-8904 -βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 178.

³⁸⁸⁹ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 201, σ. 109. Ενδεχομένως εσφαλμένη ανάγνωση. Βλ. τα σχόλια των N. Seibt - W. Seibt, *Sammlung Seibt*, σ. 198, για το τελευταίο τμήμα της επιγραφής («καὶ ἐξάρχω τῷ Μόσχῳ» [;]). Πρβλ. γενικότερα Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 472, αρ. 13. Βλ. επίσης και N.P. Lihačev, *IZIGI*, appendix, IV, 20.

³⁸⁹⁰ Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, αρ. 73, σ. 308, 121, σ. 370. Δεν γνωρίζουμε αν οι δύο επιστολές απευθύνονταν στον ίδιο παραλήπτη. Πρβλ. γενικότερα J.-Cl. Cheynet, *Psellos*, σ. 234.

³⁸⁹¹ Fogg, αρ. 517. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.11, σ. 111. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 472, αρ. 9.

³⁸⁹² Α.-Κ. Wassiliou, *Siegeln*, σ. 157 (ανέκδοτο μολυβδόβουλλο εκ της συλλογής Zacos).

³⁸⁹³ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 603, σ. 300. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 472, αρ. 10. -J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 138. Ενδεχομένως ο κάτοχος της σφραγίδας να ταυτίζεται με τον αξιωματούχο του πίνα υπ' αρ. 413. Βλ. σχετικά *D.O. Seals IV*, αρ. 40.11, σ. 111. Ο Στ. Λαμπάκης πάντως τους διαχωρίζει.

³⁸⁹⁴ B.A. Pančenko, *Kolekcii*, σ. 142. -Seyrig, αρ. 175, σ. 126-127. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 471, σημ. 1. Η χρονολόγηση που δίνεται γενικά είναι 10^{ος}-11^{ος} αι.

³⁸⁹⁵ Münzkabinett-Wien, αρ. 586. Παράλληλα τεμάχια σε ιδιωτική συλλογή αγνώστων στοιχείων και στην συλλογή Thierry. Βλ. V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 46, σ. 24 (και εν *Ελληνικά* 4 [1931], σ. 212). Ο J. Pargoire, Léon, gouverneur du Kharsian et vestarque, *EO* 8 (1905), σ. 301-302, απέδωσε λανθασμένα την συγκεκριμένη σφραγίδα στον *τουρμάρχη* Λέοντα Αργυρό. Ο B.A. Pančenko, *Kolekcii*, αρ. 142, ανέγνωσε εσφαλμένα την έμμετρη επιγραφή της βούλλας σύμφωνα με τον Στ. Λαμπάκη, Θέμα Χαρσιανού, σ. 470, αρ. 12, ο οποίος ωστόσο θεωρεί επίσης λανθασμένα τον Λέοντα ως *στρατηγό*. Βλ.

418.	Ιωάννης	βεστάρχης και κριτής του Χαρσιανού ³⁸⁹⁷	ca. 1055-1075
419.	Κωνσταντίνος	μάγιστρος, βέστης, κριτής του Βήλου και του Χαρσιανού ³⁸⁹⁸	ca. 1060-1075
420.	Εξαμιλίτης	πρόεδρος και κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Χαρσιανού ³⁸⁹⁹	μετά το 1065 (;) ³⁹⁰⁰

Β.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
421.	Βασίλειος	ασκηρήτις και πρωτονοτάριος του Χαρσιανού ³⁹⁰¹	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
422.	Ιωάννης Σαλός (;)	πρωτοσπαθάριος και χαρτουλάριος του δρόμου του Χαρσιανού ³⁹⁰²	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
423.	Μιχαήλ	μεράρχης του Χαρσιανού (;) ³⁹⁰³	11 ^{ος} αι.

όμως πλέον αντιθ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 207, σ. 207-208 (κριτής). Γενικότερα πρβλ. Fr. Winkelmann, *Ämterstruktur*, σ. 115. –J.-F. Vannier, *Argyroi*, σ. 20, κείμ. και σημ. 8. –B.N. Βλυσίδου, *Οικογένειες*, σ. 60, σημ. 26. –W. Seibt, βιβλιοκρισία στον J.-F. Vannier, *Argyroi*, εν *JÖB* 26 (1977), σ. 325.

³⁸⁹⁶ Πρβλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 207, σ. 207-208 (ca. 1050-1075). Βλ. και Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 470, αρ. 12. Ο J. Pargoire, Léon, gouverneur du Kharsian et vestarque, *EO* 8 (1905), σ. 301-302, χρονολόγησε λανθασμένα την βούλλα στον 9^ο αι. Πρβλ. και Fr. Winkelmann, ό.π.

³⁸⁹⁷ D.O., αρ. 55.1.2448 και 55.1.2449. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.10, σ. 110. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 471, αρ. 7 (χρονολογούν γενικά στον 11^ο αι.). –J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 138.

³⁸⁹⁸ Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, *M.E.M.*, αρ. 155β, σ. 295. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 471, αρ. 8.

³⁸⁹⁹ D.O., αρ. 47.2.1167. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.13, σ. 112 (χωρίς ανάγνωση του τίτλου). –Α.-Κ. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 13, σ. 251-252 (με ανάγνωση του τίτλου).

³⁹⁰⁰ Η χρονική τοποθέτηση κατά την περίοδο 1065-1075, λαμβάνοντας υπόψη τον τίτλο του κατόχου είναι κατά την γνώμη μας αρκετά λογική. Πρβλ. πάντως Α.-Κ. Wassiliou, *Hexamilites*, αρ. 13, σ. 251 (1050-1075). –*D.O. Seals IV*, αρ. 40.13, σ. 112 (χρονολόγηση γενικά στον 11^ο αι.). –Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 472, αρ. 11 (11^{ος} αι.).

³⁹⁰¹ Fogg, αρ. 2311. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.16, σ. 113.

³⁹⁰² D.O., αρ. 58.106.4638. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.4, σ. 108. Ο V. Laurent, *Corpus des sceaux II*, αρ. 452, ανέγνωσε εσφαλμένα «Ανδροσαλ(ι)[τ(η)]».

³⁹⁰³ Fogg, αρ. 3397. Βλ. *D.O. Seals V*, αρ. 119.1, σ. 153. Εξαιρετικά αβέβαιη ανάγνωση. Η ορθή ανάγνωση της επιγραφής ενδεχομένως να είναι και «Μιχαήλ μ[ε φύλαξον τὸν] Χαρσιανίτην».

424.	Ιωάννης	σπαθαροκουβικουλάριος και χρυσοτελής του Χαρσιανού ³⁹⁰⁴	11 ^{ος} αι.
425.	Λέων	[χ]ρουσοτ[ε]λὶς Χαρσηανού (sic) ³⁹⁰⁵	11 ^{ος} αι.
426.	Μιχαήλ	χαρτουλάριος του δρόμου και Χαρσιάνου (sic) ³⁹⁰⁶	11 ^{ος} αι.
427.	Ανώνυμος	πρωτοσπαθάριος και χαρτουλάριος του δρόμου του Χαρσιανού ³⁹⁰⁷	ca. 1020-1050
428.	Νικόλαος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του μαγλαβίου και αναγραφεύς του Χαρσιανού ³⁹⁰⁸	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;)

³⁹⁰⁴ D.O., αρ. 58.106.4130. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.6, σ. 109. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 474, αρ. 4.

³⁹⁰⁵ D.O., αρ. 58.106.2740 και 55.1.2470. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.7, σ. 109. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 474, αρ. 5.

³⁹⁰⁶ D.O., αρ. 58.106.1959. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.5, σ. 108-109, με παρατηρήσεις σχετικά με την ταύτιση του κατόχου, ο οποίος συνδεόταν μάλλον με την οικογένεια των Κηρουλαρίων, αν λάβουμε υπόψη τον τρόπο απεικόνισης του Αγίου Νικολάου στον εμπροσθότυπο της βούλλας. Πρβλ. και Στ. Λαμπάκης, Θέμα Χαρσιανού, σ. 474, αρ. 6.

³⁹⁰⁷ Münzkabinett-Wien, αρ. 273. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 237.

³⁹⁰⁸ D.O., αρ. 55.1.2825. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 40.2, σ. 107 (με χρονολόγηση γενικά στον 11^ο αι.).

Γ. ΘΕΜΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ

- ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΛΟΥΛΟΥ

- ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΡΟΔΑΝΔΟΥ

Γ.1. Στρατηγοί αυτοκράτορες-δούκες-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
429.	Μουνσούρ Μενσούρ, υιός Μουσοούτου	(κύριος ;) του Μεγάλου Λούλου ³⁹⁰⁹ πρωτοσπαθάριος και στρατηγός ³⁹¹⁰	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
430.	Πανκράτιος Διογένης	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹¹¹	α΄ ήμισυ 11 ^{ου} αι.
431.	Τορνίκιος Άπορος (;)	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹¹²	α΄ ήμισυ 11 ^{ου} αι.
432.	Δανιδ Σεναχειρήμ (αρμ. Dawit' Arcruni)	πατρίκιος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹¹³ μάγιστρος ³⁹¹⁴	ca. 1020-1025 ca. 1025-1030 (;)

³⁹⁰⁹ Fogg, αρ. 227. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 44.1, σ. 121.

³⁹¹⁰ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 573, σ. 290. Η ταύτιση του συγκεκριμένου αξιωματούχου με τον κάτοχο της βούλλας που εξέδωσαν οι εκδότες των *D.O. Seals IV*, αρ. 44.1, σ. 121 (Μουνσούρ του Μεγάλου Λούλου), δεν είναι καθόλου βέβαιη, όπως οι ίδιοι υπονοούν, καθώς στον εμπροσθότυπο των σφραγίδων του πρώτου απεικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος, ενώ στην βούλλα στον δεύτερο πραγματοποιείται επίκληση «Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ». Πέραν αυτού όμως, που δεν αποτελεί βέβαιο τεκμήριο διαχωρισμού (η υιοθέτηση διαφορετικών προστατών στα μολυβδόβουλλα των ιδίων αξιωματούχων αποτελεί πάντως σπάνιο φαινόμενο· βλ. J.-Cl. Cheynet, *Saint Théodore*, σ. 138 κ.ε.), τα ονόματα των δύο ανδρών στις βούλλες αναγράφονται διαφορετικά, ενώ και τα αξιώματά τους είναι ανόμοια (αν θεωρηθεί βέβαια ότι στην επιγραφή της σφραγίδας του Μουνσούρ υπονοείται πραγματικά κάποιο αξίωμα).

³⁹¹¹ Ανέκδοτες σφραγίδας συλλογής Zacos, αρ. 206, 207. Πρβλ. σχετικά J.-Cl. Cheynet, *St Georges-St Michel*, σ. 125. –Του ίδιου, *Saint Théodore*, σ. 141 (χρονολόγηση στα μέσα του 11^{ου} αι.). Σώζεται επίσης βούλλα του ίδιου αξιωματούχου, η επιγραφή της οποίας των αναφέρει μόνο ως *στρατηγό*. Βλ. W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, αρ. 2.3.5, σ. 94-95.

³⁹¹² Fogg, αρ. 2314. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 43.12, σ. 120. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 443, αρ. 18.

³⁹¹³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 355.96-97. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 396. –Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 443, αρ. 14. Κυρίως όμως βλ. τις κρίσιμες παρατηρήσεις των W. Seibt, *Vasurakan*, σ. 53-57. –W. Felix, *Islamische Welt*, σ. 138-139 (κείμεν. και σημ. 22).

		βέστης ³⁹¹⁵	ca. 1030-1035 (·)
433.	Κοντοστέφανος (·)	πατρίκιος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹¹⁶	ca. 1025-1050
434.	Νικηφόρος Συναδηνός	πατρίκιος, ανθύπατος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹¹⁷	ca. 1025-1050
435.	(Φέρ)σης Τζοτζίκιος (εκ του P'ers Ğoġik ή Džodžik)	ανθύπατος πατρίκιος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹¹⁸	μέσα 11 ^{ου} αι. (·) ³⁹¹⁹

³⁹¹⁴ Zacos, αρ. 567. Βλ. W. Seibt, Armenische Persönlichkeiten auf byzantinischen Siegeln, en *Armenian Perspectives. 10th Anniversary Conference of the "Association Internationale des Études Arméniennes"*, éd. N. Awde, London 1997, σ. 270.

³⁹¹⁵ Zacos, αρ. 3594. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastien, σ. 222. Η απόδοση του μολυβδόβουλλου στον Δαβίδ Σεναχειμή Arctuni δεν είναι απόλυτα βέβαιη.

³⁹¹⁶ Βλ. δύο μολυβδόβουλλα από την περιοχή της Πρεθσλάβας εν I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 278a-6, σ. 137-138. –Του ίδιου, *Corpus I*, αρ. 39. 1, σ. 107. Ο εκδότης ανέγνωσε το όνομα του κατόχου ως «Κωνσταντίνος». Βλ. όμως αντιθ. την βιβλιοκρισία του I. Jordanov από τον W. Seibt, en *BZ* 89.1 (1996), σ. 136. Σφραγίδες Κοντοστέφανων εν I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 231 κ.ε.

³⁹¹⁷ Grünbart, αρ. 2.58.169 (με τον Άγιο Δημήτριο στον εμπροσθότυπο). Βλ. Chr. Stavrakos, Synadenoï, σ. 174-175. Παράλληλα τεμάχια εν Münzkabinett-Wien, αρ. 269, έκδ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 315, σ. 297. –G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 705, αρ. 5 (εκ της συλλογής A. Mordtmann). –Münz Zentrum 101, αρ. 569 -βλ. *SBS* 8 (2003), σ. 245. –Münz Zentrum-Lagerkatalog, 16, αρ. 424. Πρβλ. Ch. Hannick - G. Schmalzbauer, Synadenoï, αρ. 3. σ. 128. Σώζονται σφραγίδες κάποιου Νικηφόρου Συναδηνού, βέστη και κατεπάνω (βλ. για λεπτομέρειες Chr. Stavrakos, Synadenoï, σ. 173-174), ενός συνονόματου αξιωματούχου που ήταν πατρίκιος (με τον Άγιο Δημήτριο στον εμπροσθότυπο, ca. 1060-1080) και ενός κατεπάνω (με την Θεοτόκο στον εμπροσθότυπο, ca. 1075-1100). Βλ. V.S. Šandrovskaja, Pečati Sinadinov, αρ. 2, 3, σ. 175-176. Πρβλ. *SBS* 3 (1993), σ. 164. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή ο Νικηφόρος Βοτανειάτης προόριζε ως διάδοχό του έναν νεαρό αξιωματούχο που ονομαζόταν Νικηφόρος Συναδηνός και καταγόταν από την Μικρά Ασία. Ο συγκεκριμένος Συναδηνός όμως σκοτώθηκε τελικά στην μάχη του Δυρραχίου (18 Οκτωβρίου 1081). Βλ. Α. Κομνηνή, σ. 57.75 κ.ε., 134.57-60. Πρβλ. γι' αυτόν B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 153, σ. 248. Κατά τον B. Leib (éd), *Anne Comnène. Alexiade (Regne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118). Tome I (Livres I-IV)*, (CB), Paris 1937 (ανατ. 1967), σ. 66, σημ. 1, ίσως επρόκειτο για γιο του Θεοδούλου Συναδηνού, που είχε νυμφευθεί την αδελφή του Νικηφόρου Βοτανειάτη. Για σφραγίδες του Θεοδούλου Συναδηνού βλ. V.S. Šandrovskaja, Pečati Sinadinov, αρ. 7, 8. Πρβλ. *SBS* 3 (1993), σ. 164. Οι Ch. Hannick - G. Schmalzbauer, Synadenoï, αρ. 5, σ. 128, αναφέρονται στον Θεόδουλο (·) Συναδηνό που ήταν υποτίθεται στρατηγός των Ανατολικών. Η αναφορά ωστόσο της Α. Κομνηνής, ό.π., είναι σαφής: «ἦν δὲ τηνικαῦτα Συναδηνὸς τις ἐξ Ἀνατολῶν ὀρμώμενος».

³⁹¹⁸ D.O., αρ. 55.1.3367. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 43.13, σ. 120-121. Πρβλ. επίσης J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 229. Το όνομα «Φέρσης» είναι γεωργιανής προέλευσης. Ένας στρατηγός του Δορύστολου κατά το 1016 με την επωνυμία «Τζοτζίκιος» (εκ του Ğoġik ή Džodžik), γιος του Γεωργιανού πατρικίου Θεωδότη, αναφέρεται από τον Ιω. Σκυλίτζη, σ. 355-356. Πρβλ. και P. Stephenson, *Basil*, σ. 34.

³⁹¹⁹ Η σφραγίδα χρονολογείται γενικά στον 11^ο αι. Κατά την γνώμη μας μπορούμε να υποθέσουμε αρκετά λογικά ότι ο Τζοτζίκιος υπήρξε ένας από τους διαδόχους του Αρμενίου πρίγκιπα Δαβίδ Σεναχειμή Arctuni στην διοίκηση της Καππαδοκίας. Ο τίτλος του συνηγορεί επίσης στην χρονολόγηση στα μέσα του 11^{ου} αι. (βλ. σχετικά κατωτ., σημ. 3921).

436.	Βρυέννιος	πατρίκιος (:) και στρατηγός αυτοκράτωρ Καππαδοκικών και Μακεδονικών ταγμάτων ³⁹²⁰	ca. 1056
437.	Κωνσταντίνος (:)	ανθύπατος πατρίκιος, βασιλικός πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹²¹	μέσα ή β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (:) ³⁹²²
438.	Φιλάρετος Βραχάμιος ³⁹²³	σπαθαροκανδιδάτος και ταξιάρχης ³⁹²⁴ πρωτοσπαθάριος, ύπατος και τοποτεριτής τον Καπαδόκον (sic) ³⁹²⁵ μάγιστρος και δουξ (Καππαδοκίας ή Ρωμανουπόλεως ή Μελιτηνής;) ³⁹²⁶ δομέστικος (των σχολών της Ανατολής;) ³⁹²⁷	ca. 1060-1068 τέλη δεκαετίας του 1060 (:)
439.	Θεόδωρος Αλυάτης	πατρίκιος ³⁹²⁸ πατρίκιος και εταιρειάρχης	πριν το 1071

³⁹²⁰ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 471.21 (πατρίκιος και εθνάρχης), 484.23-24: «ἄρχειν τάξας Καππαδοκῶν στρατηγὸν αὐτοκράτορα προχειρίζεται τῶν Μακεδονικῶν ταγμάτων». –Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 41.1-2 (στρατηγός των Καππαδοκῶν) -βλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 443, αρ. 15.

³⁹²¹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 116, σ. 97. Ο Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 442, αρ. 11, θεωρεί ότι ο κάτοχος της βούλλας ταυτίζεται με τον πατρίκιο και στρατηγό Καππαδοκίας Κοντοστέφανο (ή Κωνσταντίνο). Οι σφραγίδες των δύο αξιωματούχων περιέχουν την ίδια επίκληση («Κύριε βοήθει»).

³⁹²² Ο G. Zacos, ό.π., χρονολογεί στο β' ήμισυ του 10^{ου} αι. με αρχές 11^{ου} αι., ενώ ο Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 442, αρ. 11, στον 10^ο ή 11^ο αι. Ο τίτλος ωστόσο του ανθυπάτου πατρικίου, που έφερε ο κάτοχος της βούλλας, μας παραπέμπει στον 11^ο αι., καθώς οι στρατηγοί της Καππαδοκίας ήταν κατά τον 10^ο αι. πρωτοσπαθαριοί. Βλ. σχετικά τον κατάλογο του Στ. Λαμπάκη, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 442. Κατά την γνώμη μας είναι αρκετά πιθανό ότι ο πρώτος στρατηγός των Καππαδοκῶν που έγινε πατρίκιος ήταν ο Αρμένιος πρίγκιπας Δανιδ Σεναχειμήμ (βλ. αρ. πίνακα 432).

³⁹²³ Ο *cursus honorum* του στις υποσημειώσεις του αρ. πίνακα 237.

³⁹²⁴ Βλ. αρ. πίνακα 438.

³⁹²⁵ Βλ. αρ. πίνακα 438.

³⁹²⁶ Βλ. αρ. πίνακα 438.

³⁹²⁷ Αωνόμου Εδεσσηνού Χρονικό, σ. 35-36. Η πληροφορία της Α. Κομνηνής, σ. 186.65-68, ότι ο Φιλάρετος απέκτησε την αξία του *δομέστικου* επί Ρωμανού Δ' Διογένη θα πρέπει ίσως να απορριφθεί, εφόσον γνωρίζουμε ότι ο Βραχάμιος υπήρξε *δομέστικος των σχολών της Ανατολής* επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη.

³⁹²⁸ Σφραγίδα συλλογής Münzkabinett-Wien. Βλ. W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 148. Πρβλ. I. Jordanov, *Corpus II*, σ. 49.

		της τρίτης εταιρείας ³⁹²⁹ πρόεδρος ³⁹³⁰ και στρατηγός ή δουξ (;) Καππαδοκίων ³⁹³¹	ca. 1071
440.	Κωνσταντίνος Διογένης	κουροπαλάτης και στρατηγός Καππαδοκίας ³⁹³²	μέσα δεκαετίας του 1070 (;)

Γ.2. Τοπάρχες-«διοικητές»

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
441.	Μιχαήλ (πιθανή ταύτιση με τον [Μιχαήλ:] ³⁹³³ Βούρτζη)	κουροπαλάτης και δουξ Ανατολής (;) ³⁹³⁴ τοπάρχης Καππαδοκίας και Χώματος ³⁹³⁵	αρχές δεκαετίας του 1080 (;) ca. 1077-1081 ³⁹³⁶
442.	Συμεών (ο Αρμένιος)	διοικητής περιοχών της Καππαδοκίας ³⁹³⁷	Σεπτέμβριος

³⁹²⁹ Sofia, αρ. 30432. Βλ. I. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 27, σ. 49 (αβέβαιη ανάγνωση, το όνομα του κατόχου ενδεχομένως να ήταν και Λέων).

³⁹³⁰ Βλ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 170.11: «πολλούς τῶν Καππαδοκῶν ὁ βασιλεὺς (...) μετεπέμψατο, ὃν ἦρχε Θεόδωρος πρόεδρος ὁ Ἀλυάτης». –Συνέχεια Συκλίτη, σ. 153.7-11. Βλ. επίσης Νικ. Βρυέννιος, σ. 115.7. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 443, αρ. 16.

³⁹³¹ Λαμβάνοντας υπόψη το ανωτέρω απόσπασμα του Ατταλειάτη (βλ. σημ. 653), τον τίτλο του *προέδρου* που κατείχε ο Αλυάτης αλλά και την χρονολογία, είναι κατά την γνώμη μας λογικό να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι ο Αλυάτης υπήρξε *στρατηγός ή δουξ* του *θέματος* Καππαδοκίας.

³⁹³² Ανέκδοτο μολυβδόβουλλο συλλογής Utradel -για την επισήμανση βλ. W. Seibt, παρουσίαση εν BZ 97.1 (2004), σ. 458, αρ. 1862, του άρθρου του J.-Cl. Cheynet, Diogénai. Ο W. Seibt παρέχει και την χρονολόγηση. Ο Κωνσταντίνος Διογένης είχε σπεύσει στην Αντιόχεια γύρω στο 1075, για να βοηθήσει τον δούκα της Ισαάκιο Κομνηνό να αντιμετωπίσει τις επιδρομές των Τουρκομάνων, αλλά τελικά σκοτώθηκε σε μία σύγκρουση. Βλ. Νικ. Βρυέννιος, σ. 206.3 κ.ε. –Α. Κομνηνή, σ. 284.76 κ.ε.

³⁹³³ Όπως επισημαίνει ο B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 23, σ. 345, η Α. Κομνηνή, σ. 110-18-19, αναφέρει μόνο το επίθετο του συγκεκριμένου αξιωματούχου. Βλ. όμως ανωτ., σ. 346, 488-489.

³⁹³⁴ I.F.E.B., αρ. 1172 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Résistance*, σ. 140 (κείμεν. και σημ. 49, όπου και σημαντικά σχόλια για την χρονολόγηση με βάση την αξιοπερίεργη παράσταση ενός προσώπου στην μία όψη της σφραγίδας που έφερε τον τίτλο του *σεβαστού*).

³⁹³⁵ Α. Κομνηνή, σ. 110-18-19. Βλ. επίσης και W.H. Buckler, *Inscriptions*, σ. 647-648. Πρβλ. Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 443, αρ. 17. –J.-Cl. Cheynet, *Toparque-topotètès*, σ. 223. Ειδικά για τον Μιχαήλ Βούρτζη βλ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 46. –Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 70 κ.ε., 87, αρ. πίνακα 17. Για την οικογένεια γενικά βλ. A. Každan, *Armjanie*, αρ. 23, σ. 85 κ.ε. Για το Χώμα, φρούριο του *θέματος* των Ανατολικών, βλ. Hélène Ahrweiler, *Chôma-Aggelokastron*, REB 24 (1966) («Mélanges Venance Grumel I»), σ. 278-283 (=Études, αρ. X). –K. Belke - N. Mersich, *Phrygien-Pisidien*, σ. 222.

³⁹³⁶ Για την χρονολόγηση βλ. ανωτ., σ. 488. Ο Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 443, αρ. 17, αναφέρεται στο έτος 1081.

³⁹³⁷ *Gesta Francorum*, σ. 60.

			του 1097

Γ.3. Εκ προσώπου

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
443.	Μιχαήλ	πρωτοσπαθάριος και εκ προσώπου Καππαδοκίας ³⁹³⁸	11 ^{ος} αι.

Γ.4. Κριτές³⁹³⁹

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
444.	Κωνσταντίνος Μαδυτηνός	σπαθαροκουβικουλάριος, ασηκρήτις, εβδομάριος και κριτής Καππαδοκίας ³⁹⁴⁰	αρχές 11 ^{ου} αι. (.)
445.	Μιχαήλ	σπαθαροκανιδιάτος, ασηκρήτις και κριτής Καππαδοκίας ³⁹⁴¹	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (.)
446.	Μιχαήλ	ασηκρήτις, βασιλικός νοτάριος του ειδικού λόγου και κριτής Καππαδοκίας ³⁹⁴²	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
447.	Υπάτιος	σπαθαροκανιδιάτος, ασηκρήτις και κριτής Καππαδοκίας ³⁹⁴³	ca. 1025-1050
448.	Κωνσταντίνος	χαρτουλάριος του στρατιωτικού λογοθεσίου, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Καππαδοκίας ³⁹⁴⁴	ca. 1025-1050

³⁹³⁸ Fogg, αρ. 2459. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 43.1, σ. 116.

³⁹³⁹ Οι σφραγίδες των *κριτών* Καππαδοκίας είναι σχετικά σπάνιες. Βλ. γενικότερα τις παρατηρήσεις των J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Maniṣa*, σ. 262. –Α.-Κ. Wassiliou, *Κριταί Καππαδοκίας*, passim.

³⁹⁴⁰ J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de Maniṣa*, σ. 261-262.

³⁹⁴¹ D.O., αρ. 58.106.2945. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 43.2, σ. 116 (χρονολόγηση στον 10^ο ή 11^ο αι.). Βλ. πάντως και παράλληλο τεμάχιο, αλλά με κάπως διαφορετική ορθογραφία στην επιγραφή, εν G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 278, αρ. 3.

³⁹⁴² G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1007, σ. 443.

³⁹⁴³ Istanbul, αρ. 1215 (ανέκδοτη σφραγίδα). –Münz Zentrum 100, αρ. 243-244 –βλ. SBS 8 (2003), σ. 243-244. Ο κάτοχος του συγκεκριμένου μολυβδόβουλλου ταυτίζεται με τον συνονόματο *κριτή* Καππαδοκίας, βούλλα του οποίου εκδόθηκε εν *Seyrig*, αρ. 170, σ. 124. Πρβλ. γενικά Α.-Κ. Wassiliou, *Κριταί Καππαδοκίας*, σ. 43-44, αρ. 3.

³⁹⁴⁴ Münzkabinett-Wien, αρ. 270. Βλ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 187, σ. 191.

449	Θεόδωρος	ύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Καππαδοκίας ³⁹⁴⁵	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
450.	Καματηρός	εξάκτωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Καππαδοκίας ³⁹⁴⁶	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
451.	Ανώνυμος	κριτής Καππαδοκίας ³⁹⁴⁷	μέσα 11 ^{ου} αι.
452.	Ιωάννης Κηβουλάριος (sic)	πατρίκιος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Καππαδοκίας ³⁹⁴⁸	ca. 1050-1065
453.	Μιχαήλ	πατρίκιος, χαρτουλάριος του γενικού λογοθεσίου, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Καππαδοκίας ³⁹⁴⁹	ca. 1050-1065
454.	Ευθύμιος Καραβιτζιώτης ³⁹⁵⁰	εξάκτωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Καππαδοκίας ³⁹⁵¹	ca. 1060-1070
455.	Συμεών Ουρανός	βεστάρχης, κένσωρ και κριτής Καππαδοκίας ³⁹⁵²	ca. 1070-1080

³⁹⁴⁵ D.O., αρ. 55.1.2671. Βλ. σχετικά D.O. Seals IV, αρ. 43.5, σ. 117. –Α.-Κ. Wassiliou, Κριταί Καππαδοκίας, σ. 48, αρ. 10.

³⁹⁴⁶ D.O., αρ. 55.1.3077. Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 43.6, σ. 118. Ένας «Τζιρίθων Ιωάννης πρωτοσπαθάριος, κριτής επί τοῦ ἵπποδρόμου καὶ βασιλικὸς νοτάριος τοῦ εἰδικοῦ λογοθέτου ὁ Καματηρός» μαρτυρεῖται σε πιτάκιον του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (έτους 1045). Βλ. JGR, τομ. 1, σ. 628. –Κ.Ν. Κανελλάκης, *Χιακὰ Ἀνάλεκτα*, ἐν Ἀθήναις 1890 (ανατ. 1983), σ. 542. Βλ. επίσης αρ. πίνακα 407.

³⁹⁴⁷ Μιχ. Ψελλός, *Επιστολαί*, αρ. 110, σ. 354-356, αρ. 158, σ. 412. Δεν γνωρίζουμε αν οι δύο επιστολές απευθύνονταν στον ίδιο κριτή της Καππαδοκίας.

³⁹⁴⁸ Α.-Κ. Wassiliou, Κριταί Καππαδοκίας, σ. 47, αρ. 8 (ανέκδοτη βούλλα από την συλλογή Zacos).

³⁹⁴⁹ D.O., αρ. 47.2.409 και 55.1.2861 (από το ίδιο βουλλωτήριο). Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 43.3, σ. 116-117. –Α.-Κ. Wassiliou, Κριταί Καππαδοκίας, σ. 48, αρ. 9.

³⁹⁵⁰ Το επίθετο «Καραβιτζιώτης» υποδηλώνει καταγωγή του κατόχου του από την Καραβιζύη της Θράκης. Βλ. σχετικά W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, σ. 81. Για την Καραβιζύη βλ. P. Soustal, *Thrakien*, (TIB 6), Wien 1991, σ. 299.

³⁹⁵¹ Ermitaž, αρ. M-6078. –Α.-Κ. Wassiliou, Κριταί Καππαδοκίας, σ. 49, αρ. 11. Η τελευταία παρατηρεί την εσφαλμένη ανάγνωση και χρονολόγηση της συγκεκριμένης βούλλας από τον G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 277-278, αρ. 1, ο οποίος απέδωσε το όνομα του κατόχου της ως «Θεόδωρος» και την χρονολόγησε στον 10^ο αι. (πρβλ. και Στ. Λαμπάκης, *Θέμα Καππαδοκίας*, σ. 444, αρ. 1, που ακολουθεί με επιφύλαξη τον G. Schlumberger). Παράλληλο με το συγκεκριμένο μολυβδόβουλλο τεμάχιο βρίσκεται σύμφωνα με την επισήμανση της Α.-Κ. Wassiliou, ό.π., και στην συλλογή D.O., αρ. 55.1.3077. Η ανάγνωσή του ονόματος του κατόχου της ωστόσο υπήρξε κατά την ίδια επίσης εσφαλμένη, λόγω προχωρημένης οξείδωσης. Βλ. σχετικά D.O. Seals IV, αρ. 43.6, σ. 118: «Καματηρός». Ο Ευθύμιος Καραβιτζιώτης διατέλεσε επίσης κριτής Σελευκείας και κουράτωρ και αναγραφείς Ταρσού. Βλ. αρ. πίνακα 361.

Γ.5. Τοποτηρητές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
456.	Φιλάρετος Βραχάμιος ³⁹⁵³	σπαθαροκανδιδάτος και ταξιάρχης ³⁹⁵⁴ πρωτοσπαθάριος, ύπατος και τοποτεριτής τον Καπαδόκον (sic) ³⁹⁵⁵	αρχές δεκαετίας του 1060 (;) ca. 1060-1068

Γ.6. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
457.	Δαμιανός Αβράμιος	κουβουκλήσιος και επισκεπτής των βασιλικών κτημάτων Ροδαντού (;) ³⁹⁵⁶	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
458.	Κωνσταντίνος Κατάκαλος	σπαθαροκανδιδάτος, χαρτουλάριος και επισκεπτής Ροδαντού ³⁹⁵⁷	11 ^{ος} αι.
459.	Επιφάνιος ο του	βασιλικός επισκεπτής Ροδαντού ³⁹⁵⁸	11 ^{ος} αι.

³⁹⁵² Fogg, αρ. 1272. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 43.4, σ. 117. –Α.-Κ. Wassiliou, Κριταί Καπαδοκίας, σ. 50, αρ. 12, η οποία πραγματοποιεί την χρονολόγηση και παρατηρεί ότι ο κάτοχος της συγκεκριμένης βούλλας κατείχε τον υψηλότερο ιεραρχικά τίτλο από όλους τους μαρτυρημένους *κριτές* Καπαδοκίας. Σφραγίδα ενός συνονόματου *κριτή* που ανάγεται στην ίδια περίοδο (D.O., αρ. 55.1.3897). Μάλλον ανήκε στον ίδιο αξιωματούχο.

³⁹⁵³ Ο *cursus honorum* του στις υποσημειώσεις του αρ. πίνακα 237.

³⁹⁵⁴ I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 187, σ. 102. –Του ίδιου, *Pečati*, σ. 123-156, αρ. 43-44. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 179. –J.-Cl. Cheynet, *Saint Théodore*, σ. 138-139. –D.O., αρ. 58.106.5670, έκδ. J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, *Études*, αρ. 13, σ. 66 (μόνο ως *ταξιάρχης*), οι οποίοι χρονολογούν αρκετά πρώιμα (ca. 1050-1060). Ως *ταξιάρχης* ο Φιλάρετος διοικούσε μία μονάδα πεζικού, ίσως χιλίων ανδρών. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Axiarque-taxiarque*, ιδίως σ. 235. –J.F. Haldon, *Warfare*, σ. 115.

³⁹⁵⁵ *Ermitaž*, αρ. M-5515. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Pečati Filareta*, αρ. 3, σ. 44. –Της ίδιας, *Sfragistika*, αρ. 730. –D.O. *Seals IV*, αρ. 43, σ. 116. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet - J.-F. Vannier, *Études*, σ. 67. –SBS 5 (1998), σ. 116, 145. –J.-Cl. Cheynet, *Saint Théodore*, σ. 139. –G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, σ. 19. Η ανάθεση του αξιώματος του *τοποτηρητή*, του δεύτερου δηλαδή ιεραρχικά διοικητή του *τάγματος* των Καπαδοκίων, στον αρμενικής καταγωγής Βραχάμιο συνδέεται μάλλον με την εγκατάσταση πολυάριθμων Αρμενίων στρατιωτών (αλλά και αμάχων) στην περιοχή του συγκεκριμένου *θέματος* κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι.

³⁹⁵⁶ Fogg, αρ. 1867. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 46.2, σ. 123 (πιθανή ανάγνωση «Ροδανδός»).

³⁹⁵⁷ D.O., αρ. 55.1.3089, 55.1.3090, 58.106.5572. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 46.1, σ. 122-123. Σφραγίδα ενός Κωνσταντίνου Κατακάλου εν Schenk-Behrens 2000, αρ. 348 (ca. 1078). Βλ. SBS 8 (2003), σ. 252.

³⁹⁵⁸ D.O., αρ. 55.1.3092. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 46.3, σ. 123. Ο W. Seibt προτείνει μία διαφορετική ανάγνωση της επιγραφής. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες τα σχόλια των εκδοτών της βούλλας.

	Κατακάλου		
460.	Καλοκυρός	βασιλικός σπαθαροκανιδιάτος και διοικητής Καππαδοκίας ³⁹⁵⁹	ca. 1045-1050
461.	Ιωάννης Αργυρός	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και βασιλικός νοτάριος της Καππαδοκίας, ειδικός σεκρετάριος του σεκρέτου του εν φόρω (;) ³⁹⁶⁰	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;) ³⁹⁶¹

³⁹⁵⁹ Münz Zentrum 75, αρ. 1592 -βλ. SBS 6 (1999), σ. 149.

³⁹⁶⁰ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 586, αρ. 1. –V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 1139, σ. 634 (διαφορετική ανάγνωση της βούλλας): «Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίω, ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ βασιλ(ι)κῷ νοταρίω τῶν ἀποδείξεων τοῦ σεκρέτου τοῦ ἐ(ν)φόρου τῷ Ἀργυρῷ». Πρβλ. J.-F. Vannier, *Argyroi*, αρ. 28, σ. 54 και βιβλιοκρισία του τελευταίου από τον W. Seibt εν *JÖB* 26 (1977), σ. 324-326, ειδικά 325. –Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 446, αρ. 5. Ο διαχωρισμός του τίτλου του πρωτοσπαθαρίου από το «επί του χρυσοτρικλίνου» που πραγματοποιούν οι ανωτέρω ερευνητές είναι μάλλον λανθασμένος καθώς ο τελευταίος όρος αποτελούσε εσωτερική διαβάθμιση του τίτλου. Εξαιρούνται οι περιπτώσεις που ανάμεσα στον τίτλο και τον *επί του χρυσοτρικλίνου* μεσολαβεί ο σύνδεσμος «καὶ».

³⁹⁶¹ V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 1139, σ. 634. Ο G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 586, αρ. 1, χρονολογεί στην εποχή των Κομνηνών, ο Στ. Λαμπάκης, Θέμα Καππαδοκίας, σ. 446, αρ. 5, στον 11^ο αι. και ο J.-F. Vannier, *Argyroi*, αρ. 28, σ. 54, στον 11^ο-12^ο αι.

Α. ΣΤΡΑΤΗΓΙΣ ΚΑΣ(Σ)ΗΣ

Α.1. Στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
462.	Κωνσταντίνος	πρωτοσπαθάριος, ύπατος και στρατηγός των Κασσηνών (;) ³⁹⁶²	ca. 1030-1060 (;)
463.	Λέων	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός των Κασ(σ)ηνών (;) ³⁹⁶³	ca. 1050-1070 (;)
464.	Κωνσταντίνος	πατρίκιος και στρατηγός των Κασ(σ)ηνών ³⁹⁶⁴	ca. 1060-1075 (;)

³⁹⁶² Preslav, αρ. 18555. Βλ. I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 360, σ. 172-173 (με μάλλον εσφαλμένη ανάγνωση «+ Κ(ύρι)ε βοήθει [Κ]ων(σταντίνω) (πρωτο)σπαθαρίω ὑπάτ(ω) [(καὶ)] στρατ(η)γ(ῶ) τὸν Κασσι(α)νόν».

³⁹⁶³ Preslav, αρ. 24580, 24590. –Μολυβδόβουλλο ιδιωτικής βουλγαρικής συλλογής. Ο I. Jordanov, *Pečatite v Preslav*, αρ. 369-371, σ. 177-179, ανέγνωσε την επιγραφή των μολυβδοβούλλων ως: «[+ Κ(ύρι)ε] β(οή)θ(ει) Λέοντι [(πρωτο)σπ]αθαρίω (καὶ) στρατηγῶ τὸν Ἡασί(την)». Βλ. όμως την παρατήρηση του W. Seibt, εν BZ 89.1 (1996), σ. 136. Πρβλ. και SBS 8 (2003), σ. 197.

³⁹⁶⁴ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 425, σ. 235. Ο N. Oikonomidès, A propos d'une nouvelle publication de sceaux byzantins, *REB* 44 (1986), σ. 265, προτείνει ταύτιση του αξιωματούχου με τον συνονόματο βέστη και κατεπάνω Λυκανδηνών (βλ. αρ. πίνακα 377), επειδή στον εμπροσθότυπο των δύο σφραγίδων απεικονίζεται ο ίδιος προστάτης Άγιος (Άγιος Ευστάθιος).

Ε. ΘΕΜΑ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ

Ε.1. (Δούκες;)-στρατηγοί

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
465.	Αρόνιος	πρωτοσπαθάριος και στρατηγός Σεβαστείας ³⁹⁶⁵	αρχές 11 ^{ου} αι.
466.	Ατουέμης ³⁹⁶⁶ Σεναχειρήμ (αρχμ. Atom Arcruni)	μάγιστρος (;) ³⁹⁶⁷ πρόεδρος ³⁹⁶⁸ διοικητής (=στρατηγός;) Σεβαστείας (;) ³⁹⁶⁹	μετά το 1035 ca. 1050-1075 ca. 1040-δεκαετία του 1070
467.	Αποσάχης Σεναχειρήμ Αποσαχλής Σεναχειρήμ Abusahl Arcruni	πρόεδρος ³⁹⁷⁰ κουροπαλάτης ³⁹⁷¹ διοικητής στην Σεβάστεια ³⁹⁷²	μετά το 1056 (;) μετά το 1071 (;) ca. 1040-δεκαετία του 1070
468.	Κατακαλών Κεκανμένος ³⁹⁷³	μάγιστρος (;) ³⁹⁷⁴ , δούξ Κολωνείας και Χαλδίας ³⁹⁷⁵ και στρατηγός των «εκ	ca. 1057

³⁹⁶⁵ V. Laurent, *Collection Orghidan*, αρ. 231, σ. 124. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, σ. 333 και 491, αρ. 2.

³⁹⁶⁶ Ο Ι. Jordanov, *Corpus II*, αρ. 68, σ. 71-72, εξέδωσε βούλλα ενός *σεβαστού* Μιχαήλ Ατουέμη (13^{ος}-14^{ος} αι.).

³⁹⁶⁷ Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 223.

³⁹⁶⁸ Σφραγίδα συλλογής Perk. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 220-221 (χρονολόγηση ca. 1050-1075). Ο Atom διαδέχθηκε τον αδελφό του Δανιδ στην ηγεσία των Arcruni μετά τον θάνατο του τελευταίου (ca. 1036/36). Βλ. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 55.

³⁹⁶⁹ Smbat Sparapet, σ. 17-18. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 55, 65, 95, 97, 110, 132-133. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 53, σ. 53-54, ειδικά για το σχεδιαζόμενο στασιαστικό τους κίνημα.

³⁹⁷⁰ Zacos, αρ. 568 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 222.

³⁹⁷¹ Spink 132, αρ. 121 -βλ. J.-Cl. Cheynet, *Tziliapert-Sébastè*, σ. 222, σημ. 40. –Του ίδιου, *Saint Théodore*, σ. 147, σημ. 45. –W. Seibt, *Integrationspolitik*, σ. 337, σημ. 20. Φωτογραφία του τεμαχίου εν G. Dédéyan, *Pouvoirs arméniens*, τομ. 1, fig. 88.

³⁹⁷² Smbat Sparapet, σ. 17-18. –Ματθαίος Εδέσσης, σ. 65, 95, 97, 110, 132-133. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, αρ. 53, σ. 53-54

		Τεφρικής και λοιπών Αρμενίων, Σεβαστηγών και Μελιτηγών» ³⁹⁷⁶	
469.	Κωνσταντίνος Σεναχειρήμ (αρμ. Konstandin Arcruni)	πρόεδρος ³⁹⁷⁷ κουροπαλάτης και δουξ (Σεβαστείας [:]) ³⁹⁷⁸	ca. 1050-1071 (;) μετά το 1071 (;)

Ε.2. Κριτές

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
470.	Γεώργιος (;)	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, χαρτουλάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και της Σεβαστείας (;) ³⁹⁷⁹	αρχές 11 ^{ου} αι. (;)
471.	Κωνσταντίνος	οστιάριος και κριτής Λυκανδού και Σεβαστείας ³⁹⁸⁰	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.

Ε.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
472.	Ηλίας	σπαθάριος και ταξιάρχης Σεβαστείας ³⁹⁸¹	11 ^{ος} αι.

³⁹⁷³ Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 156, 184, 251, 473.

³⁹⁷⁴ Βλ. αρ. πίνακα 252.

³⁹⁷⁵ Βλ. αρ. πίνακα 156.

³⁹⁷⁶ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.39-41. Πρβλ. R.W. Thomson, Influence, σ. 435. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, Θέμα Λεοντοκόμης, σ. 341.

³⁹⁷⁷ D.O., αρ. 55.1.3294. Βλ. και I. Jordanov, Pečati, αρ. 81-82, σ. 150. Πρβλ. SBS 8 (2003), σ. 179.

³⁹⁷⁸ A.N.S. - Newell, αρ. 15847. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Tziliapert-Sébastè, σ. 220-223, 225-226, που θεωρεί ότι ο Κωνσταντίνος μάλλον δεν άσκησε την δουκική αρχή της Σεβάστειας (τα μολυβδόβουλλά του ανακαλύφθηκαν στην Βουλγαρία).

³⁹⁷⁹ Ιω. Κολτσίδα-Μακρή, Συλλ. Ορφανίδου-Νικολαΐδη, αρ. 30, σ. 35 (χωρίς ανάγνωση ονόματος). Οι W. Seibt - A.-K. Wassiliou, βιβλιοκρισία εν BZ 91.1 (1998), σ. 146, προτείνουν ωστόσο την ανάγνωση «Γεώργιος» και διορθώνουν «Σελευκείας» αντί του «Σεβαστείας». Πρβλ. και SBS 8 (2003), σ. 199.

³⁹⁸⁰ G. Zacos, Seals II, αρ. 803. Για την χρονολόγηση βλ. J.-Cl. Cheynet, Collection Khoury, σ. 429.

³⁹⁸¹ D.O., αρ. 58.106.3659. Βλ. D.O. Seals IV, αρ. 49.1, σ. 128. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Σεβαστείας, σ. 491, αρ. 3. Ως ταξιάρχης ο Ηλίας διοικούσε μάλλον γύρω στους χίλιους άνδρες. Βλ. J.-Cl. Cheynet, Axiarque-taxiarque, ιδίως σ. 235. –Ν. Οικονομίδης, Ό ταξιάρχης Κρήτης, Αριάδνη 5 (1989), σ. 119-124.

ΣΤ. ΘΕΜΑ ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ

ΣΤ.1. Δούκες-κατεπάνω-«άρχοντες»-«διοικητές»

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
473.	Κατακαλών Κεκαυμένος ³⁹⁸²	πρωτοσπαθάριος «καὶ τοῦ τάγματος ἄρχων τῶν Ἀρμενιῶν» (sic) ³⁹⁸³ διοικητής των Αρμενιῶν, των Κολωνιαίων, των Χαλδαίων και των «λοιπῶν Αρμενίων» ³⁹⁸⁴	ca. 1039 ca. 1057
474.	Ερβέβιος Φραγγόπωλος (γαλλ. Robert Hervé)	διοικητής των Νορμανδῶν στο Αρμενιῶν (ο οἶκος του στην Δαγαράβη) ³⁹⁸⁵ βέσσης, μάγιστρος και στρατηλάτης της Ανατολῆς ³⁹⁸⁶	ca. 1056/67 ca. 1057/58-1062

³⁹⁸² Για τον ίδιο αξιωματούχο βλ. και αρ. πίνακα 14, 111, 137, 156, 184, 251, 468.

³⁹⁸³ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 406.16-17. Πρβλ. I. Jordanov, *Paradounavon*, σ. 63. Ο όρος «άρχων», που εδώ χρησιμοποιείται μάλλον με την ευρύτερη έννοια του διοικητή, υποδήλωνε συχνά στα αφηγηματικά κείμενα τον *στρατηγὸ* ἢ τον *δούκα*. Ο Κεκαυμένος υπῆρξε υφιστάμενος του Γεωργίου Μανιάκη επικεφαλῆς του *τάγματος* των Αρμενιῶν στην εκστρατεία της Σικελίας, όπου υπερασπίστηκε την Μεσσήνη. Αν και δεν γνωρίζουμε σαφώς, αν βρισκόταν πραγματικά στην κεφαλή της διοίκησης του Αρμενιῶν *θέματος* ἢ αποτελούσε ἄμεσο υφιστάμενο του διοικητή του, υποθέτουμε ὅτι μάλλον ἦταν *στρατηγός* ἢ *δουξ* της συγκεκριμένης περιφέρειας. Ο ἴδιος διοικούσε το πλέον ἐπίλεκτο τμήμα των μόνιμων δυνάμεων του *θέματος* (τάγμα), που ως γνωστόν είχαν πλέον αντικαταστήσει τα παλαιὰ ἡμιεπαγγελματικά *θεματικά* στρατεύματα. Ο τίτλος του *πρωτοσπαθαρίου* που ἔφερε ο Κατακαλὼν ἦταν ἐπίσης λογικός για τον επικεφαλῆς του Αρμενιῶν αὐτὴν τὴν περίοδο. Η ἐπόμενη ἐξῆς μετὰ θεσὶ του ἦταν στον Δούναβη, ὅπου διοικούσε τις πόλεις και τα χωρία της περιοχῆς ως «άρχων» και ἔφερε τον ἀνώτερο του *πρωτοσπαθαρίου* τίτλο του *βέστη* (ca. 1043). Βλ. Ιω. Σκυλίτζης, σ. 433.27-28. Πρβλ. I. Jordanov, *Paradounavon*, σ. 64. –Του ἰδίου, *Corpus II*, σ. 175. Ο J.-Cl. Cheynet, ὁ.π., θεωρεῖ ὅτι δεν ὑπάρχει μαρτυρία *στρατηγού* Αρμενιῶν κατὰ τον 11^ο αἰ., ἔστω και αν ο Ιω. Σκυλίτζης, σ. 406.17-18, ἀναφέρει ὅτι ο Κατακαλὼν Κεκαυμένος διατέλεσε *στρατηγός* των δυνάμεων του συγκεκριμένου *θέματος*. Σε ἄλλο σημείο πάντως του ἔργου του (σ. 419.55) τον προσδιορίζει ως *πρωτοσπαθάριο* και *άρχοντα* του *τάγματος* των Αρμενιῶν. Πρβλ. γενικότερα Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, ὁ.π., σ. 379, αρ. 33 (με ἐσφαλμένη παραπομπή στον J.-Cl. Cheynet). –Α.Γ.Κ. Savvides, *Kekaumenos*, σ. 21, αρ. 3. –Β. Skoulatos, *Personages*, σ. 163. –P. Lemerle, *Kekaumenos*, σ. 37, 39. –J. Shepard, *Catakalon Cekaumenos*, σ. 280 κ.ε.

³⁹⁸⁴ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 491.27-492.49.

³⁹⁸⁵ Ιω. Σκυλίτζης, σ. 484.41 κ.ε. Αναλυτικὰ γι' αὐτόν βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 40, σημ. 11, 42, 46, 60-62, 65, 74, 83-84, 90-92, 115, 164-166, 194, 206-207, 211, ὅπου και παρὰθεση πηγῶν και ἐπιπρόσθετες βιβλιογραφίας.

475.	Ουρσέλιος ο Φράγγος (γαλλ. Roussel ή Ursel de Bailleul)	βέστης και στασιαστής διοικητής του Αρμενιακού ³⁹⁸⁷	ca. 1073-1075/76
476.	Ρωμανός	πρωτοβεστάρχης και κατεπάνω Αμασείας (;) ³⁹⁸⁸	μετά το 1075 (;)
477.	Λέων Ιασ(σ)ίτης	κουροπαλάτης και δουξ των Αρμενιάκων ³⁹⁸⁹	ca. 1070-1073 ή μετά το 1076 (;) ³⁹⁹⁰

³⁹⁸⁶ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 660. –Του ίδιου, Hervé-Roussel, σ. 289 κ.ε. –K. Regling, *Bleisiegel III*, αρ. 5, σ. 102-103. Πρβλ. A. Každan, *Latins and Franks*, σ. 92. Παράλληλο τεμάχιο από διαφορετικό όμως βουλλωτήριο εν M. Braunlin - J. Nesbitt, *Bullae*, αρ. 12, σ. 170-171. Μολυβδόβουλλο που αναφέρει απλώς το όνομά του εν Ermitaž, αρ. M-2280. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 757. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 148.

³⁹⁸⁷ Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 660. –Του ίδιου, Hervé-Roussel, σ. 289 κ.ε. (εσφαλμένη ανάγνωση «Φραγγόπουλος»). Παράλληλο τεμάχιο εξέδωσε πρόσφατα ο J.-Cl. Cheynet, *Collection Khoury*, αρ. 20, σ. 436-437, ο οποίος ανέγνωσε ορθά «Φράγγος», όπως είχαμε προτείνει και εμείς στο σχετικό απόσπασμα της ειδικής μονογραφίας μας που αναφέρεται στην σφραγίδα που είχε εκδόσει ο G. Schlumberger. Πρβλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, passim, όπου και παράθεση των σχετικών αφηγηματικών πηγών, που αναφέρονται στο Αρμενιακόν (σε αντίθεση με την επιγραφή της σφραγίδας του Ουρσελίου που αναφέρει μόνο το αξίωμά του), και επιπρόσθετης βιβλιογραφίας.

³⁹⁸⁸ Βλ. G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 297: «ΚΕ Β'Θ' ΤΩ CΩ [Δ(ουλω)] ΡΩΜΑΝ'(ω) [Α]ΒΕCΤ'(αρχη) ΠΑ..... ΟΥΤ (;) ΚΑΤ'(επανω) ΑΜΑ[C(ειας)]» (χρονολογεί στον 10^ο αι.). Αντιθ. βλ. H.-J. Kühn, *Armee*, σ. 205-206, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Ρωμανός ήταν βέστης και κατεπάνω και χρονολογεί στον 11^ο αι. Κατά την γνώμη μας η ενδεχόμενη ύπαρξη κατεπάνω Αμασείας, έστω και για περιορισμένο χρονικό διάστημα, είναι πιθανότερο ότι έλαβε χώρα στα μέσα της δεκαετίας του 1070, όταν η περιοχή απειλούνταν από Νορμανδούς και Τούρκους και επιβαλλόταν η ενίσχυση της άμυνας της. Το στασιαστικό κίνημα του Ουρσελίου είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη πολλών περιοχών του θέματος από τους Νορμανδούς και τους Τούρκους και την ουσιαστική διάλυση της υπάρχουσας διοικητικής του δομής. Γι' αυτόν ίσως τον λόγο ο Ρωμανός αναφέρεται στην σφραγίδα του μόνο ως κατεπάνω Αμασείας. Η παράλληλη κατοχή του τίτλου του πρωτοβεστάρχη είναι αρκετά λογική, εφόσον π.χ. ο κριτής του ίδιου θέματος κατά την δεκαετία του 1060 Βασίλειος Σπληνάριος υπήρξε απλός βεστάρχης (βλ. αρ. πίνακα 498), ενώ ο Λέων Ιασσίτης, που διατέλεσε δουξ ολόκληρου του Αρμενιακού λίγο αργότερα, ήταν κουροπαλάτης (βλ. αρ. πίνακα 477).

³⁹⁸⁹ G. Schlumberger, *Sigillographie*, σ. 296, αρ. 6. –N.P. Lihačev, *Molivdonuly*, tabl. LXVI, αρ. 3 - βλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 380, αρ. 3. Η χρονολόγηση στην δεκαετία του 1070 θα πρέπει να θεωρηθεί αρκετά ασφαλής, εφόσον την ίδια περίοδο ο Νικηφόρος Βοτανειάτης ήταν κουροπαλάτης και δουξ των Ανατολικών (βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 85, αρ. πίνακα 15) και ο Κωνσταντίνος Διογένης κουροπαλάτης και δουξ Καπαδοκίας (βλ. στην παρούσα μελέτη, αρ. πίνακα 440), ενώ λίγο αργότερα (στα τέλη της ίδιας δεκαετίας) ο Θεόδωρος Χετάμης κουροπαλάτης και δουξ Μελιτηνής (βλ. αρ. πίνακα 190) και ο Φιλάρετος Βραχάμιος κουροπαλάτης και δουξ Αντιοχείας (βλ. αρ. πίνακα 271).

³⁹⁹⁰ Ο J.-Cl. Cheynet, *Du stratège au duc*, σ. 188, χρονολογεί στην περίοδο 1070-1080, αλλά ο Ιασίτης μάλλον δεν μπορεί διοίκησε την περιοχή μετά το 1074, καθώς το Αρμενιακόν ελεγχόταν κατά το 1075-1076 από τους Νορμανδούς και τον Ουρσέλιο de Bailleul (βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ.

478.	Κωνσταντίνος Δαλασσηνός	πρωτοκουροπαλάτης και διοικητής (κατεπάνω ή δουξ;) Σινώπης ³⁹⁹¹	ca. 1086/87

ΣΤ.2. Κριτές-πραίτωρες³⁹⁹²

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
479.	Νικήτας	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενιακών ³⁹⁹³	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
480.	Ανώνυμος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμε- νιακών ³⁹⁹⁴	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
481.	Νικηφόρος (:) Μονομάχος	ορφανοτρόφος και κριτής των Αρμε- νιάκων ³⁹⁹⁵	11 ^{ος} αι.
482.	Πόθος Μονομάχος	ορφανοτρόφος, κριτής επί του Ιππο- δρόμου και των Αρμενιακών ³⁹⁹⁶	ca. 1010-1030

122, 156 κ.ε.), ενώ η σφραγίδα του *πρωτοβεστάρχη* και *κατεπάνω* Αμασείας ανάγεται λογικά χρονικά μετά το 1075. Τίποτε ωστόσο από αυτά δεν είναι απόλυτα βέβαιο.

³⁹⁹¹ Α. Κομνηνή, σ. 188.35 κ.ε. Σφραγίδα του Δαλασσηνού εκ της συλλογής Fogg, αρ. 541, τον αναφέρει μόνο ως *πρωτοκουροπαλάτη*. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*, σ. 103. Γενικά για τον Δαλασσηνό βλ. επίσης Α. Každan, *Armjanie*, αρ. 16, σ. 96. –N. Adontz, *Notes*, σ. 168-169. –B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 37, σ. 60-62.

³⁹⁹² Αρκετά σωζόμενα μολυβδόβουλλα *κριτών* του Αρμενιακού, συνήθως *πρωτοσπαθαρίων*, χρονολογούνται γενικά στον 11^ο αι. Βλ. σχετικά Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 381-382. – K.M. Κωνσταντόπουλος, *Συλλ. Σταμούλη*, αρ. 78, σ. 15.

³⁹⁹³ D.O., αρ. 58.106.5131. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.20, σ. 60.

³⁹⁹⁴ D.O., αρ. 58.106.4278. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.25, σ. 62.

³⁹⁹⁵ D.O., αρ. 58.106.2211 και 58.106.861 (από το ίδιο βουλλωτήριο). Βλ. σχετικά *D.O. Seals IV*, αρ. 22.18, σ. 59-60.

³⁹⁹⁶ Mechitharisten, αρ. 22. Βλ. σχετικά Α.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 173, σ. 61. Διαφορετικό τεμάχιο εν D.O., αρ. 58.106.2211, 58.106.861. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.18, σ. 59-60 (*ορφανοτρόφος* και *κριτής* των Αρμενιακών). Η Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 382, αρ. 11, τον αναφέρει -χωρίς κάποια διευκρίνιση- ως «Νικηφόρο Μονομάχο». Δεν γνωρίζουμε αν ο Πόθος είχε λάβει το αξίωμα του *ορφανοτρόφου* και του *κριτή επί του Ιπποδρόμου* πριν ή μετά από τον διορισμό του στο Αρμενιακόν. Αρκετοί αξιωματούχοι διέθεταν σημαντικές θέσεις στον διοικητικό, γραφειοκρατικό μηχανισμό της Κωνσταντινούπολης, αλλά επιζητούσαν την ανάληψη του αξιώματος του *θεματικού κριτή*, χωρίς να εγκαταλείψουν κατ' ανάγκη την αρχική τους θέση. Οι εκδότες της ανωτέρω σφραγίδας του D.O. επισημαίνουν αρκετά ανάλογα παραδείγματα. Γενικότερα πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *St Georges-St Michel*, σ. 120.

483.	Στέφανος	πρωτοσπαθάριος, ασηκρήτις και κριτής των Αρμενιακών ³⁹⁹⁷	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
484.	Θεόδωρος	πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και των Αρμενι- κών ³⁹⁹⁸	α' ήμισυ 11 ^{ου} αι.
485.	Θεόδωρος Χρυσέλιος	πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος, κριτής του Βήλου και του Αρμενιακού ³⁹⁹⁹	ca. 1025-1050
486.	Θεόδωρος	πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιππο- δρόμου, του Βήλου και των Αρμενι- κών ⁴⁰⁰⁰	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
487.	Κωνσταντίνος	πρωτοσπαθάριος, μεγάλος χαρτουλάριος του γενικού, κριτής επί του Ιπποδρόμου, του Βήλου και των Αρμενιακών ⁴⁰⁰¹	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
488.	Θεόδωρος Μαυρικάς	πρωτοσπαθάριος και κριτής του Αρμε- νιακού ⁴⁰⁰²	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.
489.	Θεόδωρος Πρωτεύων	πρωτοσπαθάριος και κριτής των Αρμε- νιακών ⁴⁰⁰³	α' ήμισυ ή μέσα 11 ^{ου} αι.

³⁹⁹⁷ D.O., αρ. 58.106.3721. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.21, σ. 60.

³⁹⁹⁸ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1052, σ. 458.

³⁹⁹⁹ Seibt, αρ. 261. –Fogg, αρ. 3609. –Ermitaž, αρ. M-9401. –I.F.E.B., αρ. 840. Βλ. A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 249, σ. 180-181 (χρονολογούν στα 1025-1050). –V.S. Šandrovskaja - W. Seibt, *Eremitage*, αρ. 66, σ. 83-85 (ανέγνωσαν «Χρυσήλιος»). Πρβλ. E. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 383, αρ. 20.

⁴⁰⁰⁰ D.O., αρ. 22.24. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.24, σ. 62.

⁴⁰⁰¹ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 432bis, σ. 238.

⁴⁰⁰² I.F.E.B., αρ. 220. Παράλληλο τεμάχιο και στην συλλογή Zacos. Βλ. Chr. Stavrakos, *Bleisiegel*, σ. 258, σημ. 550. –A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 429, σ. 217.

⁴⁰⁰³ Ermitaž, αρ. M-10092. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Protevena*, αρ. 2 και φωτογραφία στην σ. 266, αρ. 5-6. Πρβλ. και *SBS 6* (1999), σ. 110. Άλλα τεμάχια εν D.O., αρ. 55.1.3276 και 58.106.2514. –Fogg, αρ. 495. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.23, σ. 61. Λαμβάνοντας υπόψη τον αναγραφόμενο τίτλο του κατόχου η χρονολόγηση που έχει προταθεί (ca. 1060) είναι ενδεχομένως κάπως όνιμη. Ο Ιω. Μαυρόπουλος, *Λόγοι*, σ. 20-21, συνέγραψε επιτάφιο για κάποιον κριτή με το ίδιο όνομα. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος του πίνακα είχε διατελέσει, ως πρωτοσπαθάριος, και κριτής των Κιβυρραιωτών (ca. 1020-1050). Βλ. Wien, αρ. 22. –Fogg, αρ. 699 και 1533, έκδ. αντίστοιχα εν A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 190, σ. 193-194. –*D.O. Seals II*, αρ. 59.13, σ. 157. Σφραγίδα ενός Θεοδώρου Πρωτεύοντος και εν Ermitaž, αρ. M-9018. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Protevena*, αρ. 4 και φωτογραφία στην σ. 267, αρ. 9-10. Πρβλ. *SBS 6* (1999), σ. 110.

490.	Λέων	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Αρμενιακού ⁴⁰⁰⁴	μέσα 11 ^{ου} αι. (;)
491.	Χριστόφορος Μιτυληναίος	πατρίκιος, ανθύπατος και κριτής Παφλαγονίας και των Αρμενικών (sic) ⁴⁰⁰⁵	μέσα 11 ^{ου} αι.
492.	Λέων	ανθύπατος πατρίκιος, εξάκτωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και του Αρμενικού ⁴⁰⁰⁶	μέσα 11 ^{ου} αι.
493.	Θεόδωρος	βέστης, κριτής του Βήλου και των Αρμενικών ⁴⁰⁰⁷	ca. 1050-1075
494.	Θεοφύλακτος	βέστης, κριτής του Βήλου και των Αρμενικών ⁴⁰⁰⁸	β' ήμισυ 11 ^{ου} αι. (;) ⁴⁰⁰⁹

⁴⁰⁰⁴ D.O., αρ. 58.106.3683. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.17, σ. 59.

⁴⁰⁰⁵ Χρ. Μιτυληναίος, *Στίχοι*, έκδ. E. Kurtz, σ. 1 (πρβλ. σ. iii, xi). –Του ίδιου, *Στιχηρά-κανόνες*, έκδ. Enrica Follieri, τομ. I, σ. 327 (απλώς ως *πατρίκιος* και *ανθύπατος*). –Codex Vaticanus graecus 1357 (13^{ος} αι.): «Χριστοφόρου πατρικίου ανθυπάτου, γεγονότος κριτοῦ τῆς Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενικῶν, τοῦ Μιτυληναίου στίχοι διάφοροι ἐκλεγέντες καὶ τεθέντες ἐνθάδε». –J. Darrouzès, *Les calendriers byzantins en vers*, *REB* 16 (1958), σ. 63-64 (μνεία ενός κολοφώνα: *πατρίκιος* και *κριτής* Παφλαγονίας). Ο κώδικας Lesb. Leimon. 295 (12^{ος} αι.), αναφέρει τον Μιτυληναίο ως *μάγιστρο* και *ανθύπατο*. Πρβλ. γενικά W. Seibt - M.-L. Zarnitz, *Kunstwerk*, σ. 175-176. –E. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενικών*, σ. 383, αρ. 18. Μολυβδόβουλλα της συλλογής Seyrig, αρ. 193, σ. 138, ανήκε σε κάποιον συνονόματο αξιωματούχο, που ήταν *πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, κριτής του Βήλου* και της Παφλαγονίας. Βλ. και Α.-Κ. Wassiliou, *Μολυβδόβουλλα*, σ. 123, αρ. 3, η οποία ταυτίζει εδώ τον κάτοχο της συγκεκριμένης βούλλας με τον γνωστό ποιητή Χριστόφορο Μιτυληναίο συσχετίζοντας τα αναγραφόμενα κολοφώνα από τον Codex Vaticanus graecus 1357 με τα αναφερόμενα σε έργο του πρώτου (έκδ. E. Kurtz, σ. 1). Σώζονται μολυβδόβουλλα που σύμφωνα με την Α.-Κ. Wassiliou, ό.π., σ. 122-123, ανήκαν επίσης σε κάποιον συνονόματο Χριστόφορο Μιτυληναίο και χρονολογούνται περίπου την περίοδο 1020-1040. Το πρώτο αναφέρει τον τελευταίο ως *πρωτοσπαθάριο* και *κριτή* Μεσσοποταμίας (βλ. πράγματι στην παρούσα μελέτη, αρ. πίνακα 94), το δεύτερο είναι ανέκδοτο από την παλαιά συλλογή Zacos και τον αναφέρει ως *πρωτοσπαθάριο* και *κριτή* Χαρσιανού και το τρίτο (επίσης ανέκδοτο από την συλλογή Zacos· βλ. Seyrig, σ. 138) ως *βασιλικό πρωτοσπαθάριο* και *κριτή επί του Ιπποδρόμου* και των Ανατολικών. Βλ. όμως τώρα αντιθ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 198, σ. 200. Βλ. και Λέων Συνάδων, *Επιστολές*, αρ. 25, σ. 49: «Τῷ κριτῇ τῷ Μιτυληναίῳ» και σ. 169-170, όπου και εδώ διατυπώνονται κάποιες επιφυλάξεις για το ενδεχόμενο ταύτισης με τον συνονόματο ποιητή.

⁴⁰⁰⁶ D.O., αρ. 55.1.2467. Βλ. J. Nesbitt, *Overstruck Seals*, αρ. 20, σ. 86-88. –*D.O. Seals IV*, αρ. 22.16, σ. 59.

⁴⁰⁰⁷ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 743, σ. 349-350.

⁴⁰⁰⁸ G. Schlumberger, *Sceaux inédits VI*, σ. 36, αρ. 307. –V. Laurent, *Bulletin de sigillographie*, σ. 624, αρ. 3. Πρβλ. E. Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέμα Αρμενικών*, σ. 382, αρ. 17.

⁴⁰⁰⁹ Οι εκδότες της βούλλας του συγκεκριμένου αξιωματούχου την τοποθέτησαν χρονικά στην περίοδο των Κομνηνών· τότε όμως δεν υφίστατο πλέον Αρμενικών *θέμα*.

495.	Βασίλειος	βέστης, μέγας χαρτουλάριος, κριτής του Βήλου και των Αρμενιακών ⁴⁰¹⁰	ca. 1050-1070
496.	Στέφανος	πρωτοβέστης, οικιστικός των νέων ορθώσεων ⁴⁰¹¹ και κριτής των Αρμενιάκων ⁴⁰¹²	ca. 1050-1070 ή μέσα δεκαετίας του 1070, ⁴⁰¹³
497.	Κωνσταντίνος Προμουνδηνός ⁴⁰¹⁴	βεστάρχης, κριτής του Βήλου και των Αρμενιάκων ⁴⁰¹⁵	ca. 1055-1065 ⁴⁰¹⁶

⁴⁰¹⁰ Mechitharisten, αρ. 27. Βλ. σχετικά Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 175, σ. 181. Παράλληλο τεμάχιο εν G. Zacos, *Seals II*, αρ. 797, σ. 369 (χρονολόγηση στα μέσα του 11^{ου} αι.).

⁴⁰¹¹ Η συγκεκριμένη αναφορά του *οικιστικού των νέων ορθώσεων* αποτελεί, εξ όσων γνωρίζουμε, την μοναδική υπάρχουσα μνεία για την ύπαρξη του συγκεκριμένου αξιώματος. Οι αρμοδιότητες του του φορέα του συγκεκριμένου αξιώματος σχετίζονταν με την προοδευτική επαναφορά του καθεστώτος φορολόγησης σε κτηματικές περιουσίες που είχαν απαλλαγεί στο παρελθόν από τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Στην συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε μάλλον περίπτωση εφαρμογής της συγκεκριμένης διαδικασίας στο σύνολο του Αρμενιάκου. Βλ. D.O. *Seals IV*, αρ. 22.22, σ. 61. –J. Nesbitt, *Oikistikos-Seals*, σ. 344. Ο *οικιστικός* τηρούσε, ως γνωστόν, καταλόγους των περιουσιών-γαιών που διέθεταν φορολογική απαλλαγή. Βλ. γι' αυτόν και Ν. Oikonomidès, *Fiscalité*, σ. 140, 282.

⁴⁰¹² D.O., αρ. 55.1.2125. Βλ. J. Nesbitt, *Oikistikos-Seals*, σ. 342, αρ. 4. –D.O. *Seals IV*, σ. 22.22, σ. 61. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 113. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 383, αρ. 23, η οποία επισημαίνει την ύπαρξη βούλλας του ίδιου προσώπου στον G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1048, σ. 456 (μέσα 11^{ου} αι.). Η διαφορά της έγκειται ουσιαστικά στο κείμενο της επίκλησης («Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ», αντί του «Θεοτόκε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ» της προηγούμενης).

⁴⁰¹³ Οι J. Nesbitt, *Oikistikos-Seals*, σ. 342, αρ. 4. –SBS 5 (1998), σ. 113, χρονολογούν ca. 1050-1070. Κατά την γνώμη μας δεν είναι απίθανο ο διορισμός του Στέφανου στο Αρμενιάκον να σχετίζεται με τις συνέπειες της στάσης του Νορμανδού Ουρσελίου, ο οποίος ήλεγχε απόλυτα την συγκεκριμένη περιοχή κατά την περίοδο 1073-1075/76. Η παύση της βυζαντινής διοίκησης και οι φορολογικές απαιτήσεις του Ουρσελίου για την κάλυψη των αναγκών των δυνάμεών του (βαρύ ιππικό και φρουρές κάστρων· βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 157-159) είχαν δημιουργήσει λογικά νέες οικονομικές συνθήκες στο Αρμενιάκον, που έπρεπε να αντιμετωπιστούν. Ο τίτλος του *πρωτοβέστη* για έναν *κριτή θέματος* όπως το Αρμενιάκον παραπέμπει επίσης μάλλον στην δεκαετία του 1070. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης το αξιοσημείωτο γεγονός των διαφορετικών επικλήσεων στις σωζόμενες σφραγίδες του Στέφανου (βλ. προηγούμενη υποσ.). Το συγκεκριμένο γεγονός θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί και στην ύπαρξη ιδιαίτερων συνθηκών στην περιοχή, όπου ο ίδιος είχε σταλεί. Η έλλειψη μαρτυρίας άλλου *οικιστικού των νέων ορθώσεων* σε συνδυασμό με τις δύο σωζόμενες σφραγίδες του φορέα του συγκεκριμένου αξιώματος Στέφανου προξενεί, αν μη τι άλλο, ερωτηματικά. Ο διορισμός του στο Αρμενιάκον θα πρέπει λοιπόν να αποδοθεί στην ύπαρξη ειδικών, μη συνηθισμένων συνθηκών.

⁴⁰¹⁴ Βλ. για τον ίδιο και αρ. πίνακα 410, όπου και παράθεση του *cursus honorum* του.

⁴⁰¹⁵ Ermitaž, αρ. M-1617. Βλ. V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 713. Πρβλ. SBS 5 (1998), σ. 132. –Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 178. –D.O. *Seals III*, αρ. 86.25, σ. 152-153. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 381, αρ. 8.

⁴⁰¹⁶ Η βούλλα χρονολογείται γενικά στον 11^ο αι. Ο συγκεκριμένος αξιωματούχος ωστόσο είναι μάλλον ο Κωνσταντίνος Προμουνδηνός, που είχε χρηματίσει ήδη *κριτής* των Θρακησιών ως *βέστης* και *μάγιστρος* (βλ. W. de Gray Birch, *Seals*, αρ. 17691 [με εσφαλμένη ανάγνωση]. –Ermitaž, αρ. M-1798, έκδ. V.S. Šandrovskaja, *Sfragistika*, αρ. 712. –Münz Zentrum 100, αρ. 119. –Athena 19, αρ. 396, έκδ. Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, αρ. 231, σ. 178) και αργότερα των Ανατολικών ως *βεστάρχης* και *μάγιστρος* (βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, Θέμα Ανατολικών, σ. 93, αρ. πίνακα 47, με σχετικές παραπομπές).

498.	Βασίλειος Σπληνάριος	βεστάρχης και κριτής των Αρμενιάκων ⁴⁰¹⁷	ca. 1060-1063
499.	Βασίλειος	βεστάρχης, κριτής του Βήλου και πραιτώρ του Αρμενιάκου ⁴⁰¹⁸	ca. 1055-1075
500.	Βασίλειος Μαλέσης	κριτής των Αρμενιάκων ⁴⁰¹⁹	ca. 1042-1078
501.	Γεώργιος Κορίνθιος	πρωτοσύγκελλος και πραιτώρ του Αρμενιάκου ⁴⁰²⁰	ca. 1068-1071
502.	Μανουήλ	πρόεδρος και πραιτώρ των Αρμενιάκων ⁴⁰²¹	ca. 1070-1080

ΣΤ.3. Λοιποί αξιωματούχοι

Αρ.	ΟΝΟΜΑ	ΤΙΤΛΟΙ-ΑΞΙΩΜΑΤΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
503.	Χριστόφορος	πριμικήριος επί του κοιτώνος, φύλαξ και αναγραφεὺς των Αρμενιάκων ⁴⁰²²	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
504.	Θεοδ...	πρωτοσπαθάριος επί της μεγάλης εταιρεί-	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.

Κατά συνέπεια, με βάση και τον τίτλο του, μπορούμε να είμαστε πιο συγκεκριμένοι χρονολογικά. Βλ. γενικότερα και Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel II*, σ. 178.

⁴⁰¹⁷ Μιχ. Ψελλός, *Scripta minora*, αρ. 132,6-8, σ. 155. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 383, αρ. 21. –Α. Každan - J. Ljubarskij, Malésès, σ. 219-220. Για τις σχέσεις του Ψελλού με τους επαρχιακούς αξιωματούχους βλ. G. Weiss, *Oströmische Beamten*, σ. 13 κ.ε.

⁴⁰¹⁸ G. Zacos, *Seals II*, αρ. 967, σ. 428. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, ό.π., σ. 384, αρ. 2.

⁴⁰¹⁹ Μιχ. Ψελλός, *Scripta Minora*, αρ. 96,4, σ. 124, αρ. 132,6-8, σ. 155. Πρβλ. Α. Každan - J. Ljubarskij, Malésès, σ. 219-220. –W. Seibt, *Bleisiegel*, σ. 244, σημ. 7. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 383, αρ. 19. –J.-Cl. Cheynet, Psellos, σ. 238-239 (χρονολογεί επί Κωνσταντίνου Ι Δούκα).

⁴⁰²⁰ Κεκαυμένος, έκδ. B. Wassiliewsky - V. Jernstedt, σ. 72.25-26, έκδ. G.G. Litavrin, σ. 266.5-6. Πρβλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 968, σ. 54. –H. Ahrweiler, *Recherches*, σ. 71, σημ. 6. –Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 384, αρ. 1.

⁴⁰²¹ Fogg, αρ. 1335. Βλ. *Seyrig*, αρ. 166, σ. 121-122 (με πρόταση ταύτισης του κατόχου του μολυβδόβουλλου με κάποιον *ἐπαρχο* και *πρόεδρο* Μανουήλ [βλ. σχετικά V. Laurent, *Corpus de sceaux II*, αρ. 1030, σ. 565]). –D.O. *Seals IV*, αρ. 22.28, σ. 63 (χρονολόγηση γενικά στον 11^ο αι.). Πρβλ. και Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 384, αρ. 3 (11^{ος} αι.).

⁴⁰²² Fogg, αρ. 1262. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.2, σ. 54-55. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο συγκεκριμένος αξιωματούχος υπήρξε *φύλαξ* (δηλαδή υπεύθυνος του ιδιωτικού θησαυροφυλακίου του αυτοκράτορα) και ταυτόχρονα ασκούσε επαρχιακό αξίωμα. Για τον *φύλακα* βλ. N. Oikonomidès, *Organisation*, σ. 137-138.

		ας και αναγραφείς των Αρμενιικών (;) ⁴⁰²³	
505.	Πασχάλιος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και πρωτονотάριος των Αρμενιικών ⁴⁰²⁴	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
506.	Θεοφάνης	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και αναγραφείς των Αρμενιικών ⁴⁰²⁵	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
507.	Θεοφάνης	βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου και αναγραφείς των Αρμενιικών ⁴⁰²⁶	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
508.	Βασίλειος	βασιλικός πρωτοσπαθάριος και χαρτουλάριος του δρόμου των Αρμενιικών ⁴⁰²⁷	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
509.	Κωνσταντίνος Ανεμάς	σπαθάριος και επισκεπτής Αρμενιικού ⁴⁰²⁸	10 ^{ος} ή 11 ^{ος} αι.
510.	Θεόδωρος Τιμητής	πρωτονотάριος του Αρμενιικού ⁴⁰²⁹	11 ^{ος} αι.
511.	Νικηφόρος Σπανόπουλος	πρωτονотάριος των Αρμενιικών ⁴⁰³⁰	11 ^{ος} αι.
512.	Επιφάνιος Αρτάβασδος (;)	κένσωρ, βασιλικός νοτάριος και πρωτονотάριος των Αρμενιικών ⁴⁰³¹	11 ^{ος} αι.

⁴⁰²³ Fogg, αρ. 2680. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.4, σ. 55.

⁴⁰²⁴ D.O., αρ. 58.106.4699. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.36, σ. 65.

⁴⁰²⁵ D.O., αρ. 58.106.1441. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.5, σ. 55-56.

⁴⁰²⁶ D.O., αρ. 58.106.994. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.6, σ. 56. Ίσως πρόκειται για τον συνονόματο αναγραφέα των Θρακησίων.

⁴⁰²⁷ D.O., αρ. 55.1.1380. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.9, σ. 57.

⁴⁰²⁸ D.O., αρ. 55.1.2904. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.14, σ. 58. Παράλληλο τεμάχιο βρίσκεται στην συλλογή V. Panteleev (Varna). Βλ. I. Jordanov, *Corpus I*, αρ. 11.1, σ. 41. –Του ίδιου, *Corpus II*, αρ. 35, σ. 54. Άλλα τεμάχια (χωρίς την αναφορά του τίτλου) βρίσκονται επίσης σε άγνωστη ρουμανική συλλογή (βλ. I. Barnea, εν *Pontica* 16 [1983], σ. 267-268, αρ. 4) και στον Κ.Μ. Κωνσταντόπουλο, *Συλλ. Σταμούλη*, αρ. 66.

⁴⁰²⁹ D.O., αρ. 55.1.3359. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.37, σ. 66.

⁴⁰³⁰ Fogg, αρ. 3586. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.35, σ. 65.

⁴⁰³¹ D.O., αρ. 55.1.2943. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.32, σ. 64. Η ανάγνωση του επιθέτου δεν είναι απόλυτα σίγουρη. Θα μπορούσε να είναι και «Αρτακηνός». Ένας μεταγενέστερος Επιφάνιος Αρτάβασδος είναι γνωστός από την σωζόμενη σφραγίδα του. Βλ. G. Sschlumberger, *Sigillographie*, σ. 623. –V. Laurent, *Bulles métriques*, αρ. 139 (και εν *Ελληνικά* 4 [1931], σ. 330)

513.	Ανώνυμος	πρωτοσπαθάριος και πρωτονοτάριος των Αρμενιακών ⁴⁰³²	ca. 1050-1075 (;) ⁴⁰³³
514.	Ιωάννης	πρωτοσπαθάριος, αυγουστάλιος και χαρτουλάριος της άρκλας των Αρμενιακών ⁴⁰³⁴	ca. 1050-1075 ⁴⁰³⁵
515.	Στέφανος	πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, ασηκρήτης και πρωτονοτάριος Αρμενιάκων ⁴⁰³⁶	ca. 1050-1075 ⁴⁰³⁷

⁴⁰³² Fogg, αρ. 3143. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.39, σ. 66.

⁴⁰³³ Οι εκδότες της σφραγίδες την χρονολογούν γενικά στον 11^ο αι. Εφόσον όμως οι κριτές των Αρμενιακών ήταν ακόμη *πρωτοσπαθάριοι* στα μέσα του 11^{ου} αι., είναι λογικό να χρονολογήσουμε την σφραγίδα λίγο αργότερα.

⁴⁰³⁴ D.O., αρ. 58.106.2353. Βλ. *D.O. Seals IV*, αρ. 22.7, σ. 56. Οι ακριβείς αρμοδιότητες του *αυγουσταλίου* παραμένουν άγνωστες. Πρβλ. σχετικά N. Oikonomides, *Listes*, σ. 309. –G. Zacos, *Seals II*, αρ. 1033, σ. 451-452. Για τον *χαρτουλάριο της άρκλας* βλ. *D.O. Seals I*, αρ. 1.4, σ. 3. Ανάλογος αξιωματούχος κατά τον 11^ο αι. μαρτυρείται και στο *Actes d'Iviron*, τομ. 1, αρ. 30, σ. 270.34.

⁴⁰³⁵ Οι εκδότες του μολυβδόβουλλου χρονολογούν γενικά στον 11^ο αι., αλλά λάμβάνοντας υπόψη τον αναγραφόμενο τίτλο του αξιωματούχου μπορούμε κατά την γνώμη μας να είμαστε πιο συγκεκριμένοι.

⁴⁰³⁶ G. Schlumberger, *Sceaux inédits IV*, αρ. 154, σ. 471. Πρβλ. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Θέμα Αρμενιάκων, σ. 387, αρ. 13 (χρονολόγηση στον 11^ο-12^ο αι.). Εσφαλμένη η ανάγνωση του *πρωτοσπαθαρίου επί του χρυσοτρικλίνου* της επιγραφής της βούλλας ως δύο διαφορετικών τίτλων από τους ανωτέρω μελετητές. Ο *επί του χρυσοτρικλίνου* αποτελούσε τιμητικό τίτλο αλλά και αξίωμα. Ο τίτλος υπήρξε τρόπον τινά μία «εσωτερική διαφοροποίηση» για τους φέροντες του τίτλου του *πρωτοσπαθαρίου*. Βλ. σχετικά Κλητορ. Φιλοθέου, σ. 227.4-6. Συνάπτεται κυρίως με αυτόν και παραχωρούνταν στον υπεύθυνο για την εφαρμογή της εθιμοτυπικής διαδικασίας στον Χρυσοτρικλίνο. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Listes*, σ. 299. –Του ίδιου, *The Usual Lead Seal*, *DOP* 37 (1983), σ. 155. –Α.Ε. Γκουτζιουκώστας, *Δικαιοσύνη*, σ. 168. Σύμφωνα ωστόσο με τον W. Seibt, όταν ο *πρωτοσπαθάριος* ενώνεται στις βούλλες με τον *επί του χρυσοτρικλίνου* με τον συνδετικό σύνδεσμο «και» αποτελεί αξίωμα. Βλ. σχετικά W. Seibt, *Blesiegel*, αρ. 73-76, σ. 188 κ.ε.

⁴⁰³⁷ Οι εκδότες της σφραγίδας χρονολογούν στον 11^ο-12^ο αι. Με βάση υπολογισμό τον αναγραφόμενο τίτλο του αξιωματούχου η χρονική αναγωγή στο τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αι. είναι αρκετά λογική.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από το θεματικό σύστημα σε μία νέα διοικητική και στρατιωτική οργάνωση

Οι Βυζαντινοί μπορούσαν έως και τον 10^ο αι. να βασιστούν σε μία αρκετά «εύχρηστη» διοικητικά, ιδιαίτερα ανθηρή οικονομικά και εξαιρετικά ισχυρή στρατιωτικά γεωγραφική και διοικητική μονάδα, όπως ήταν η δυτική και κεντρική Μικρά Ασία, από όπου ήταν σε θέση να αντλήσουν πόρους και το απαραίτητο ανθρώπινο δυναμικό, για να καλύψουν τις ανάγκες του κράτους τους και να αντιμετωπίσουν την αραβική απειλή. Η θρησκευτική και εθνική ομοιογένεια, που χαρακτήριζε τις μικρασιατικές επαρχίες της αυτοκρατορίας έως τα μέσα περίπου του 10^{ου} αι., έπαψε ωστόσο να υφίσταται τον 11^ο αι., μετά την βυζαντινή επέκταση προς ανατολάς και την ενσωμάτωση ευάριθμων αλλοεθνών πληθυσμών, που ακολουθούσαν διαφορετικά δόγματα, μιλούσαν άλλες γλώσσες και δεν ήταν φυσικά απόλυτα αφοσιωμένοι στα «φωμαϊκά» εθνοθρησκευτικά, πολιτιστικά και κρατικά ιδεώδη. Ακόμη και ο χαρακτήρας του εσωτερικού μικρασιατικού οροπεδίου, δηλαδή της ευρύτερης Καππαδοκίας, που είχε αποτελέσει ζωνική για το κράτος περιοχή κατά την διάρκεια των βυζαντινο-αραβικών συγκρούσεων (7^{ου}-10^{ου} αι.), μεταβλήθηκε ουσιαστικά κατά τον 11^ο αι., μετά την οριστική και αμετάκλητη παρακμή των άλλοτε πανίσχυρων στρατιωτικών οικογενειών της περιοχής (Φωκάδες, Σκληροί, Μαλείνοι κ.ά.) και την εγκατάσταση της αρμενικής «αριστοκρατίας» και πολυάριθμων Αρμενίων μεταναστών, πολλές φορές ανοικτά εχθρικών έναντι των Βυζαντινών.

Το παλαιό συνεκτικό και συγκεντρωτικό θεματικό σύστημα, που εξασφάλιζε την ενότητα της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης και την άσκηση της αρχής εθνικά ομοιογενών περιφερειών από ολιγάριθμους ισχυρούς διοικητές, έπαψε να υφίσταται οριστικά μετά τα μέσα του 10^{ου} αι. Από την εποχή ήδη του Βασίλειου Β' και εξής οι διοικητικές περιφέρειες της δυτικής και κεντρικής Μικράς Ασίας παραμελήθηκαν και παρήκμασαν στρατιωτικά. Τα παλαιά τοπικά θεματικά στρατεύματα της ευρύτερης περιοχής απώλεσαν την άλλοτε σπουδαία μαχητική τους αξία και μειώθηκαν αριθμητικά, ενώ τα άλλοτε αναρίθμητα φρούριά της αφέθηκαν στην ερήμωση (βλ. σ. 473). Οι κεντρικές κυβερνήσεις της Κωνσταντινούπολης μεριμνούσαν κυρίως για την ενίσχυση και την περαιτέρω επέκταση των συνοριακών περιοχών του κράτους, αλλά η συγκεκριμένη πολιτική ενείχε κινδύνους: εφόσον ο εχθρός μπορούσε να διασπάσει την συνοριακή άμυνα, πράγμα όχι δύσκολο εξαιτίας της

υπερέκτασης της συνοριακής γραμμής και της δυσκίνητης φύσης των αυτοκρατορικών δυνάμεων, ήταν σε θέση να προωθηθεί σχετικά ανεμπόδιστος έως την δυτική Μικρά Ασία. Οι εκτεταμένες περικοπές στον στρατιωτικό προϋπολογισμό του κράτους, που εφαρμόστηκαν ως συνειδητή πολιτική από τις αυτοκρατορικές κυβερνήσεις γύρω στα μέσα του 11^{ου} αι., ειδικά από τον Κωνσταντίνο Ι΄ Δούκα, όταν ακριβώς ο τουρκικός κίνδυνος γινόταν ολοένα και πιο απειλητικός, οπωσδήποτε υπονόμεισε περαιτέρω την αμυντική ικανότητα των βυζαντινών δυνάμεων στην Ανατολή.

Οι διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας στην Ανατολή

Μετά την κατάκτηση των νέων εδαφών στην Ανατολή, επιβλήθηκε μια καινούρια διοικητικο-στρατιωτική οργάνωση στα συνοριακά εδάφη της αυτοκρατορίας, που είχε αρχικά ως στόχο την υπαγωγή των διαφόρων μονάδων στον ευρύτερο έλεγχο τριών νέων διοικητών (*δούκες* Χαλδίας, Μεσοποταμίας, Αντιοχείας). Η προέλαση ωστόσο στα ανατολικά συνεχίστηκε με την προσάρτηση νέων εκτεταμένων εδαφών (Ταρών, Βασπρακανία, Ιβηρία, Έδεσσα, Μεγάλη Αρμενία). Στα μέσα του 11^{ου} αι. υπήρχαν πλέον οι εξής διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες στις ανατολικότερες περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας:

(α) **Στον βόρειο και τον κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου:** *κατεπανάτο* IBHPIAΣ (ca. 1001/22-1045) (με την *κλεισουραρχία* ή *στρατηγίδα* TZILIAΠEPT και την *στρατηγίδα* MEΛTH), *δουκάτο* IBHPIAΣ - MEΓAΛHΣ APMEHIAΣ (ca. 1045-1059) (με διοικητική έδρα την παλαιά *στρατηγίδα* ΘEOΔOΣIOYΠOΛEΩΣ), *δουκάτο* IBHPIAΣ (ca. 1059-1064, με διοικητική έδρα την Θεοδοσιούπολη), *δουκάτο* ANIOY/MEΓAΛHΣ APMEHIAΣ (ca. 1059-1064, με διοικητική έδρα το Ανίον), *κατεπανάτο* KAPCIOY - IBHPIAΣ (ca. 1064-1075), *κατεπανάτο* BAACTPAKANHIAΣ (με τις *στρατηγίδες* MANTZIKEPT, APTZIKE-APKEPABOY, ΠEPKPPI, APΤZEΣIOY και ΓΩTΩPΩZ-ELABAKHΣ και αρχική διοικητική έδρα το Ίβαν), *θέμα* TAPΩN(OΣ) (με την ορεινή *στρατηγίδα* CACCOYN), *κατεπανάτο* ή *δουκάτο* MECCOΠOTAMIAΣ (με τις *στρατηγίδες* XANTIPATH, PΩMANOYΠOΛEΩC και KAMA[Σ]), ARMENI(A)KA *θέματα* (τα εδάφη ανάμεσα στο γεωγραφικό τρίγωνο KΩΛΩNEIA - CEBACTEIA - παλαιό *θέμα* TEΦPIKHΣ/ΛEONTOKΩMHΣ), *θέμα* ή *δουκάτο* KΩΛΩNEIAΣ, *θέμα* ή *δουκάτο* XAΛΔIAΣ - ΔEP(T)ZHNHΣ (και οι *στρατηγίδες* ANAKOY-ΠIAΣ και BOYΠZΩ ή CΩTHPOYΠOΛEΩC).

(β) **Στον νότιο τομέα του ανατολικού συνόρου:** *δουκάτο* EΔECCHC (και τα *θέματα* XACANAPA, AETOY και ΛIMNIOH), *θέμα* CAMOCATΩN ή ΠAPEYΦPATID(E)IOH ΠOΛEΩN, *θέμα* ΓEPMANIKEIAΣ, *θέμα* TEΛOYX, *δουκάτο* ANTIOXEIAΣ (με τις *στρατηγίδες* APΤAX και IEPAΠOΛEΩC, τα *στρατηγάτα* ΓABAΛΩN [με την *τούρμα* ΠAΛTOY], BAAANEΩC, MAPAKEΩC, ANTAPADOU και CEZEP, τις *στρατηγίδες* ΛAOΔIKEIAΣ CYPIAΣ [με την *τούρμα* INÂB] και BOPZΩ ή BOPZE, το *θέμα* ANABAPZOY, την *στρα-*

τηγίδα ή κατεπανάτο ΜΟΥΟΥΕΣΤΙΑΣ, την στρατηγίδα ΑΔΑΝΩΝ, το θέμα ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ, την στρατηγίδα ΤΑΡΣΟΥ και την παλαιά κλεισούρα ΠΟΔΑΝΔΟΥ).

(γ) **Στην κεντρική Μικρά Ασία**, δηλαδή στο κεντρικό υψίπεδο της μικρασιατικής χερσονήσου: θέματα ΑΡΜΕΝΙΑΚΩΝ, ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ, ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ (με την παλαιά στρατηγίδα ΛΟΥΛΟΥ και την επίσκεψη ΡΟΔΑΝΔΟΥ), ΛΥΚΑΝΔΟΥ, ΧΑΡΣΙΑΝΟΥ και η νέα στρατηγίδα ΚΑΣ(Σ)ΗΣ.

Τα χαρακτηριστικά και οι αδυναμίες της νέας οργάνωσης

Οι νέες διοικητικο-στρατιωτικές περιφέρειες, που ιδρύθηκαν στο σύνορο, έφεραν διαφορετικού τύπου ονομασίες⁴⁰³⁸, υστερούσαν σε έκταση από τα παλαιά μεγάλα «ρωμαϊκά» θέματα και διέθεταν αρκετά διαφορετική οργανωτική δομή από αυτά⁴⁰³⁹. κυρίως ήταν

⁴⁰³⁸ Τα πρώτα θέματα λάμβαναν τις ονομασίες τους από παλαιά στρατιωτικά σώματα (π.χ. «Ανατολικών» από τους Orientales στρατιώτες, «Οψίκιον» από το σώμα *Obsequium*, «Αρμενιάκων» από τους άνδρες της *praefectura praetorio per Armeniam* κλπ.). Τα μεταγενέστερα θέματα ονομάζονταν από τις γεωγραφικές περιφέρειες στις οποίες εκτεινόταν ή κάλυπταν (π.χ. Παφλαγονία, Καππαδοκία κλπ.) ή τις πρωτεύουσές τους. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με τις διοικητικές περιφέρειες που ιδρύθηκαν στο ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας από το β' ήμισυ του 10^{ου} έως τα μέσα του 11^{ου} αι. (π.χ. Ιβηρία, Βασπρακανία, Μελιτηνή, Έδεσσα, Αντιόχεια κλπ.). Πρβλ. επίσης J. Koder, *Βυζάντιο ως χώρας*, σ. 126. Οι περιφέρειες αυτές αποκαλούνται καταχρηστικώς σήμερα ως *δουκάτα*, *κατεπανάτα* κλπ. από τα αξιώματα που έφεραν οι διοικητές τους. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς της εποχής τα αποκαλούν ωστόσο στα έργα τους ως *γαίες*, *χώρες*, *τόπους* κλπ., χρησιμοποιώντας παλαιότερη ορολογία, η οποία απαντά ήδη στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο για τις περιφέρειες και τις εξαρτημένες ηγεμονίες που εκτεινόταν πέρα από τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας έως τα μέσα του 10^{ου} αι. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθούν να τις διαχωρίσουν από τα παλαιά μεγάλα «ρωμαϊκά θέματα» της δυτικής Μικράς Ασίας και να τονίσουν ότι κατοικούσαν από αλλοεθνείς και αλλόθρησκους πληθυσμούς. Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι χρησιμοποιούν από την άλλη παλαιότερη αρμενική ορολογία, για να προσδιορίσουν τις συγκεκριμένες περιφέρειες (π.χ. *aṣkarh*, *naṣang*, *gawar*).

⁴⁰³⁹ Οι νέες περιφέρειες διοικούσαν λόγω χάρη όχι από *στρατηγούς*, αλλά από *δούκες* και *κατεπάνω*, οι οποίοι διέθεταν υφιστάμενους *στρατηγούς*· οι τελευταίοι διοικούσαν τις επιμέρους *στρατηγίδες* που συναποτελούσαν τα *δουκάτα* και τα *κατεπανάτα*. Η πολιτική διοίκηση των συγκεκριμένων μονάδων/περιφερειών είχε ανατεθεί σε *κριτές*, οι οποίοι μπορούσαν ενδεχομένως να ασκούν τα καθήκοντά τους και σε περισσότερες της μιας περιοχές. Οι αλλοεθνείς πληθυσμοί, όπως για παράδειγμα οι μουσουλμάνοι του *δουκάτου* Αντιοχείας, διέθεταν δικούς τους πολιτικούς διοικητές (λ.χ. οι *καδήδες*). Ο οικονομικός έλεγχος ιδιαίτερα εκτεταμένων περιοχών, που είχαν μετατραπεί σε *γαίες* του στέμματος, είχε ανατεθεί σε *κουράτωρες* και *βασιλικούς*, οι οποίοι επέβλεπαν, όπως και οι ομόλογοί τους της πολιτικής διοίκησης, πολυάριθμους αξιωματούχους και υπαλλήλους, που προέρχονταν από τον τοπικό πληθυσμό. Το ντόπιο στοιχείο (Αρμένιοι, Σύροι, Άραβες κ.ά.) διαδραμάτιζε κατά τα φαινόμενα σημαντικό ρόλο στην τοπική αποκεντρωμένη διοίκηση. Σε ό,τι αφορά την στρατιωτική οργάνωση των ανατολικών περιοχών, δεν είχε εφαρμοστεί το παλαιό *θεματικό* σύστημα (ο συνδυασμός δηλαδή της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας με την κατοχή ιδιόκτητης γης). Αντιθέτως, οι δυνάμεις που υπηρετούσαν σε αυτές τις περιοχές ήταν μόνιμες και επαγγελματικές και απαρτίζονταν από άνδρες διαφόρων εθνικοτήτων (Βυζαντινοί, Αρμένιοι, Φράγγοι κ.ά.). Η ευρύτερη διοικητική οργάνωση είχε λάβει υπόψη τις τοπικές συνθήκες και παραμέτρους και ενσωματώνει στοιχεία της παλαιότερης διοικητικής κατάστασης, που ίσχυε πριν από την βυζαντινή κατάκτηση. Η διοίκηση των ανατολικών περιφερειών δεν ήταν τόσο συγκεντρωτική και ελεγχόμενη από το κέντρο, όπως εκείνη των παλαιότερων *θεμάτων*. Επρόκειτο γενικά για ένα σύστημα που δημιουργήθηκε σε μία εντελώς διαφορετική χρονική περίοδο από εκείνη του *θεματικού* θεσμού, υπό διαφορετικές ευρύτερες συνθήκες, σε άλλες περιοχές, που διέθεταν αλλοεθ-

κατάλληλες για την αντιμετώπιση τοπικών στρατιωτικών επεισοδίων και διεισδύσεων σχε-
τικά περιορισμένης έκτασης καθώς και για την στρατολόγηση δυνάμεων για την πραγματο-
ποίηση μεγάλων επιθετικών εκστρατειών. Οι μετέπειτα ιστορικές εξελίξεις ωστόσο, που
αναλύονται στα επιμέρους κεφάλαια της παρούσας μελέτης, απέδειξαν τελικά ότι οι νέες
στρατιωτικές περιφέρειες αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν εχθρικές εισβολές ευρείας κλί-
μακας, καθώς η συγκέντρωση στρατευμάτων σε τέτοιες περιπτώσεις δεν βάρυνε κατ' ουσί-
αν τους τοπικούς διοικητές αλλά τον ίδιο τον αυτοκράτορα και τους ανώτατους διοικητές
του βυζαντινού στρατεύματος (*δομέστικος των σχολών της Ανατολής* και στα Βαλκάνια
δομέστικος των σχολών της Δύσεως). Η δράση των μεγάλων πολεμιστών-αυτοκρατόρων του
10^{ου} αι. και των στρατηγών τους, που διέθεταν πραγματικά μεγάλες ικανότητες στην οργά-
νωση, στον τακτικό σχεδιασμό, στην διεξαγωγή και στην στρατηγική και διπλωματική εκ-
μετάλλευση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, είχε δημιουργήσει κατά τα φαινόμενα ένα
σύστημα που εξαρτάτο ιδιαίτερα από τις ικανότητες των εκάστοτε διοικητών, ακόμη και
όταν τα βυζαντινά στρατεύματα χαρακτηρίζονταν από άρτια οργάνωση και διοικητική μέ-
ριμνα και διέθεταν καλό οπλισμό και εκπαίδευση, πειθαρχία και υψηλό ηθικό. Όταν τελικά
ένας μέτριος ή απλά καλός στα στρατιωτικά θέματα αυτοκράτορας, όπως π.χ. ο Ρωμανός Γ΄
Αργυρός ή ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης, χρειάστηκε να εκστρατεύσει στην Ανατολή, η διαφορά
με τους προκατόχους του υπήρξε εμφανέστατη, ενώ αρκετοί ηγεμόνες, όπως για παράδειγ-
μα ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας και ο γιος του Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας «Παραπινάκιος», ούτε καν
διανοήθηκαν να ηγηθούν των στρατευμάτων τους στο πεδίο της μάχης.

Το παλαιότερο αμυντικό *θεματικό* σύστημα, που έδινε μεγάλη έμφαση στην συνε-
χή παρενόχληση του εχθρού, στις ενέδρες και στην προβολή άμυνας εις βάθος, είχε αντικα-
τασταθεί λοιπόν από μία νέα διοικητικο-στρατιωτική οργανωτική δομή, που δημιουργήθηκε
ως αποτέλεσμα της επεκτατικής πολιτικής της αυτοκρατορίας στη Ανατολή. Το σύστημα
αυτό λειτούργησε με ιδιαίτερη επιτυχία κατά την περίοδο της βυζαντινής προέλασης στα
ανατολικά (χονδρικά έως και την δεκαετία του 1040), σε συνδυασμό με μία επιτυχημένη
διπλωματία και την παράλληλη ύπαρξη υποτελών κρατών στα σύνορα, αλλά δεν διέθετε
αμυντικό προσανατολισμό, όπως η *θεματική* οργάνωση, και αποδείχθηκε τελικά σχετικά
ευάλωτο σε μείζονες εχθρικές επιβουλές. Όταν μάλιστα χρειάστηκε να αντιμετωπιστούν
εισβολές σε πολλά μέτωπα και κυρίως να πραγματοποιηθούν εκστρατείες ευρείας κλίμακας
για την απόκρουση των Τούρκων στην Αρμενία και την βόρεια Συρία, οι τοπικοί διοικητές
αποδείχθηκαν αναποτελεσματικοί, οι υπάρχοντες πόροι ανεπαρκείς και οι διαθέσιμες δυνά-
μεις (ξενικά μισθοφορικά σώματα, αρμενικές φρουρές, ανεκπαίδευτοι επίστρατοι, αυτοκρα-
τορικά *τάγματα*) περιορισμένες αριθμητικά.

νείς πληθυσμούς. Ήταν δηλαδή γενικά ένα σύστημα με διαφορετική δομή, που εξυπηρετούσε επίσης διαφορετικές ανάγκες.

Η στρατιωτική οργάνωση και η διάρθρωση του νέου συστήματος υπήρξαν επιπρόσθετα ιδιαίτερα πολύπλοκες και μάλλον υπερβολικά κατακερματισμένες σε πολυάριθμους ξεχωριστούς και διαφορετικούς τομείς και επιμέρους διοικήσεις. Ο κατάλογος των στρατιωτικών περιφερειών και των διοικητικών μονάδων της εποχής συμπεριλάμβανε πλέον *δουκάτα, κατεπανάτα, θέματα, τούρμες, στρατηγίδες, κλεισούρες*, μεμονωμένα φρούρια και άλλες στρατιωτικές και οικονομικές διοικήσεις (τόποι αρμενικής εγκατάστασης, καθαρά αρμενικές περιοχές [λ.χ. *στρατηγίδα* του Sasun], *κουρατωρίες, επισκέψεις* κλπ.)⁴⁰⁴⁰. Η εσωτερική (πολιτική) διοίκηση των επαρχιακών περιφερειών είχε αφαιρεθεί από τους *στρατηγούς* και ανατεθεί σε πολιτικούς-δικαστικούς αξιωματούχους, τους *κριτές* ή *πραίτωρες* (ή *δικαστές*). Η διάσπαση των διοικήσεων, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε παλαιότερα με τα μεγάλα *θέματα* με την πιο περιορισμένη γραφειοκρατική οργάνωση και τους αδιαμφισβήτητους κυβερνήτες τους, τους *στρατηγούς*, δημιουργούσε κατά τα φαινόμενα συχνά προβλήματα, με την σύγχυση και την επικάλυψη των ποικίλων αρμοδιοτήτων και τις προστριβές ανάμεσα στους διάφορους *κατεπάνω, δούκες, στρατηγούς, αρχηγούς μισθοφόρων, δομέστικους των σχολών της Ανατολής* (ή της *Εώς*), *στρατοπεδάρχες* και *στρατηγούς αυτοκράτορες* που αποστέλλονταν στο ανατολικό σύνορο.

Η αντίδραση επίσης των υπάρχουσών δυνάμεων φρουράς και ανάσχεσης ή κρούσης στις εχθρικές εισβολές ήταν συνήθως βραδεία. Το συνήθως περιορισμένο μέγεθός τους, η εξάρτηση των κινήσεών τους από το υπάρχον σύστημα στρατιωτικής οργάνωσης και επιμελητείας και η έλλειψη ταχυκινήσις, σε συνδυασμό με την έλλειψη άμυνας εις βάθος, εξαιτίας της παραμέλησης των σωμάτων και των οχυρώσεων της κεντρικής Μικράς Ασίας και την έλλειψη συστήματος έγκαιρης προειδοποίησης, όπως των εκείνης των παλαιών *φρυκτωριών*, δεν επέτρεπαν σε πολλές περιπτώσεις την προβολή επιτυχούς άμυνας, ειδικά όταν σημειώνονταν ταυτόχρονα εχθρικές εισβολές. Τα δυσκίνητα αυτοκρατορικά στρατεύματα δεν ήταν σε θέση να βρίσκονται σε όλα τα σημεία, όπως συνέβαινε με τις πολυάριθμες τουρκικές ομάδες, που δεν ελέγχονταν από μία κεντρική διοίκηση. Η υπερέκταση των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας του 11^{ου} αι., εν αντιθέσει με τα πολύ πιο περιορισμένα σύνορα των 8^{ου}-10^{ου} αι.⁴⁰⁴¹, αποτελούσε επίσης, όπως προείπαμε, σημαντικό πρόβλημα για τους Βυζαντινούς. Οι οροσειρές του Ταύρου και του Αντίταυρου αποτελούσαν έως και τον 10^ο αι. σπουδαίο αμυντικό πλεονέκτημα για αυτοκρατορικά στρατεύματα, τα οποία μπορούσαν να οργανώσουν εκεί την άμυνά τους. Τα πολύ πιο προωθημένα σύνορα του 11^{ου} αι. δεν διέθεταν ωστόσο ανάλογα φυσικά κωλύματα, που θα δυσκόλευαν τους επιδοξούς εισβολείς και θα επέτρεπαν στις τοπικές βυζαντινές φρουρές να παγιδεύουν τους επιδρομείς στα ορεινά περάσματα, όπως συνέβαινε με τις παλαιές *κλεισούρες*.

⁴⁰⁴⁰ Βλ. ανωτ. σ. 664. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τους σχετικούς πίνακες της μελέτης μας.

⁴⁰⁴¹ Πρβλ. J. Koder, *Βυζάντιο ως χώρος*, σ. 127.

Οι εξελίξεις της περιόδου 1045-1067

Μετά την ενσωμάτωση του Širak/Ανίου στην αυτοκρατορία (1045), ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος αποστράτευσε για πολιτικούς, οικονομικούς αλλά και για στρατιωτικούς λόγους τις λεγόμενες «αρμενο-ιβηρικές» δυνάμεις, τα παραδοσιακά δηλαδή, «φεουδαρχικού τύπου», στρατιωτικά σώματα των Αρμενίων *azat*, που αποτελούσαν ημιανεξάρτητους υποτελείς των Αρμενίων βασιλέων. Παρόλ' αυτά οι πρώτες τουρκικές επιδρομές στα αρμενικά εδάφη αντιμετωπίστηκαν αρχικά με σχετική επιτυχία και χωρίς μεγάλες απώλειες για την αυτοκρατορία, εξαιρουμένης βέβαια της άλωσης και καταστροφής του Άρτζε, που οφειλόταν καθαρά στην υποτίμηση του κινδύνου από τον τοπικό πληθυσμό. Η αποστράτευση λοιπόν δεν υπονόμωσε ιδιαίτερα την άμυνα της ευρύτερης περιοχής, όπως υποστηρίζεται συνήθως.

Η χρονική ωστόσο περίοδος 1055-1068 υπήρξε πραγματικά καταστροφική για τις ανατολικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας, καθώς τότε εντάθηκαν οι τουρκικές επιδρομές και επεκτάθηκαν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Οι πολιτικές εξελίξεις που συνέβαλαν στην αποδυνάμωση και στην τελική ήττα των ανατολικών βυζαντινών στρατευμάτων έχουν ήδη αναλυθεί από τον Σ. Βρυώνη και τον J.-Cl. Cheynet⁴⁰⁴². Οι βασικοί ωστόσο υπαίτιοι που οδήγησαν σε αυτές τις εξελίξεις ήταν κατά την γνώμη μας οι εξής κρίσιμοι παράγοντες:

(α) Η πολιτική αστάθεια και τα αλλεπάλληλα πολιτικά και στρατιωτικά κινήματα που σημειώθηκαν κατά την χρονική περίοδο 1055-1081.

(β) Η «φιλειρηνική» τρόπον τινά εξωτερική πολιτική της Θεοδώρας, του Μιχαήλ ΣΤ' «Στρατιωτικού» και του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα, που επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν με διαπραγματεύσεις και παραχωρήσεις την ολοένα αυξανόμενη τουρκική απειλή, εγκαταλείποντας έτσι την πολιτική της συνεχούς και συνδυασμένης στρατιωτικής και διπλωματικής πίεσης που εφάρμοζαν έναντι των γειτόνων του κράτους οι προκάτοχοί τους στον αυτοκρατορικό θρόνο.

(γ) Οι μεγάλες απώλειες που υπέστησαν τα ανατολικά στρατεύματα στην καταστροφική ενδοβυζαντινή σύγκρουση του 1057 για την κατοχή της ύπατης αρχής.

(δ) Η απόσυρση πολυάριθμων στρατιωτικών δυνάμεων του ανατολικού συνόρου στα Βαλκάνια για την αντιμετώπιση των Πετσενέγων και των Ούζων (και αργότερα για να συμμετάσχουν σε εμφύλιες συγκρούσεις).

(ε) Η άκαιρη εθνοθησκευτική και κυρίως αντιστρατιωτική πολιτική του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα καθώς και η υποτίμηση ή η μη κατανόηση της τουρκικής απειλής από τον ίδιο και την κυβέρνησή του. Η προοδευτική όξυνση των διαφορών και διαμαχών ανάμεσα στους Έλληνες, τους Αρμενίους και τους Σύρους ξεκίνησε ήδη από την βασιλεία του Ρωμανού Γ'

⁴⁰⁴² Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 345 κ.ε. Για τον Σ. Βρυώνη βλ. κατωτ., σημ. 4044.

Αργυρού (1028-1034), αλλά κορυφώθηκε πραγματικά επί Κωνσταντίνου Ι΄ και κατά τα επόμενα χρόνια. Οι σχέσεις των εθνοτήτων χειροτέρευαν ολοένα και περισσότερο εξαιτίας της καταπιεστικής βυζαντινής πολιτικής, του θρησκευτικού φανατισμού και της αμοιβαίας καχυποψίας (χαρακτηριστικές είναι οι κατηγορίες που προσάπτονταν στους Αρμένιους για προσπάθειες συνδιαλλαγής με τους Τούρκους): από τα τέλη της δεκαετίας του 1060 οδηγήθηκαν σε ανοικτή εχθρότητα, που πολλές φορές εκδηλώθηκε με ακραία φαινόμενα βίας, όπως π.χ. η δολοφονία του ορθόδοξου μητροπολίτη Καισαρείας Μάρκου και η εξόντωση του Κακίκιου Ανιώτη.

(στ) Η ατυχής έμπνευση του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα να διαιρέσει (πιθανότατα γύρω στο 1059/60) το ενωμένο *δουκάτο* Ιβηρίας-Μεγάλης Αρμενίας (οι δυνάμεις του οποίου είχαν αντιμετωπίσει δυναμικά έως τα μέσα της δεκαετίας του 1050 τις συνεχόμενες τουρκικές εισβολές) σε δύο ξεχωριστές διοικητικές περιφέρειες. Ο ίδιος αυτοκράτορας διέκοψε ταυτόχρονα την παροχή οικονομικής βοήθειας στον *δούκα* του Ανίου, που έπρεπε εις το εξής να βασιστεί αποκλειστικά στα τοπικά διαθέσιμα μέσα. Άμεσο αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών υπήρξε η άλωση του Ανίου από τον Alp Arslan το 1064 και η κατάρρευση της Μεγάλης Αρμενίας. Η περιφέρεια της Αντιόχειας άρχισε επίσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1060 να υφίσταται τις συνέπειες της αριθμητικής αύξησης των Τουρκομάνων στο νοτιοανατολικό σύνορο, ενώ οι τοπικοί *δούκες* δεν ήταν σε θέση να πράξουν πολλά, εξαιτίας της έλλειψης οικονομικών πόρων και ικανού αριθμού ανδρών.

Οι εξελίξεις της περιόδου 1068-1072. Μαντζικέρτ

Όταν ο -κατά κάποιο τρόπο πολιτικός κληρονόμος των Φωκάδων- Ρωμανός Δ΄ Διογένης ανήλθε στον θρόνο, προσπάθησε να στρατολογήσει και πάλι τους εναπομείναντες *θεματικούς* στρατιώτες των παλαιών «μεγάλων ρωμαϊκών *θεμάτων*», που διέθεταν ωστόσο πλέον εξαιρετικά περιορισμένη μαχητική αξία, και να ενισχύσει τον νότιο και κεντρικό τομέα του ανατολικού συνόρου, προφανώς με αρκετά θετικά αποτελέσματα, καθώς οι συγκεκριμένες περιοχές αντιστάθηκαν επιτυχώς κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια. Ο Ρωμανός επιχείρησε ταυτόχρονα, παρά τις αντίθετες εισηγήσεις μερικών, αλλά όχι και του *κριτή του στρατοπέδου* Μιχαήλ Ατταλειάτη, να αποκαταστήσει την αυτοκρατορική κυριαρχία στα αρμενικά εδάφη, επειδή είχε αντιληφθεί ορθά, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, την στρατηγική σημασία αυτών των περιοχών.

Η τελική έκβαση της πολυσυζητημένης μάχης του Μαντζικέρτ σηματοδότησε ουσιαστικά την οριστική κατάρρευση του βυζαντινού ελέγχου στην Αρμενία. Το αποτέλεσμα καθυστέρησε τη σύγκρουση υπήρξε καταστροφικό όχι τόσο σε τακτικό, καθώς οι απώλειες των Βυζαντινών υπήρξαν μάλλον σχετικά περιορισμένες, όσο σε στρατηγικό και ψυχολογικό επίπεδο, καθώς τότε αιχμαλωτίστηκε για πρώτη φορά ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας από τους μουσουλμάνους. Αμέσως μετά ακολούθησε ένας ακόμη πιο καταστροφικός εμφύλιος

πόλεμος, που δίχασε τον στρατό της Ανατολής και έπληξε ιδιαίτερα τις καππαδοκικές μονάδες, τις μόνες πραγματικά αξιόμαχες δυνάμεις της κεντρικής (αλλά και της δυτικής) Μικράς Ασίας. Η συνθήκη ειρήνης των Ρωμανού Δ΄-Alp Arslan μετά την μάχη του Μαντζικέρτ δεν εφαρμόστηκε ποτέ και από καμία πλευρά. Αντιθέτως ο σουλτάνος άδραξε την κατάλληλη ευκαιρία και έδωσε το ελεύθερο στους πολυάριθμους Τουρκομάνους και Σελτζούκους εμίρηδες να εισβάλουν και πάλι με τα σώματά τους στην Μικρά Ασία.

Ο βόρειος τομέας του ανατολικού συνόρου

Οι τελευταίοι αυτοκρατορικοί διοικητές της Ιβηρίας, όπως ο Γρηγόριος Πακουριανός, αναγκάστηκαν να παραδώσουν ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1070 τα οχυρά που ήλεγχαν ακόμη στους Γεωργιανούς και να αποχωρήσουν, με την ελπίδα ότι οι τελευταίοι θα κατόρθωναν να τα διατηρήσουν, πράγμα φυσικά που δεν έγινε. Η κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Αρμενία και η μετέπειτα κατάληψη της Θεοδοσιούπολης από τους Τούρκους υπήρξαν πολύ σημαντικές εξελίξεις, γιατί έδωσαν στους τελευταίους την δυνατότητα να διεισδύουν ευκολότερα έως τις δυτικότερες μικρασιατικές περιοχές από τις κοιλάδες του Ευφράτη, του Λύκου και του Άλυ και να εκμεταλλεύονται τις εσωτερικές διαμάχες των Βυζαντινών προς ίδιον όφελος. Οι περιοχές του βορειοανατολικού συνόρου αποτελούσαν επίσης σαφώς συντομότερη οδό πρόσβασης για τους Τουρκομάνους που κατευθύνονταν από τις περσικές περιοχές και το Αζερμπαϊτζάν προς την Δύση. Από εκεί μπορούσαν να αποφύγουν τις κουρδικές και τις νοτιότερες συριακές περιφέρειες, όπου οι Κούρδοι και Άραβες εμίρηδες ήταν συχνά εχθρικοί, αλλά και το οργανωμένο και σαφώς ισχυρότερο αμυντικό σύστημα της αυτοκρατορίας στην βόρεια Συρία, την Έδεσσα, την Μελιτηνή, τον Ταύρο και τον Αντίταυρο, που αποτελούσαν συν τοις άλλοις μεγάλα φυσικά κωλύματα, η διέλευση των οποίων ήταν πολύ επικίνδυνη για κάθε εισβολέα.

Εξαίρεση αποτελούσε η περιοχή της Χαλδίας που προστατευόταν από τις ποντικές Άλπεις. Ο Θεόδωρος Γαβράς αυτονομήθηκε ουσιαστικά στην συγκεκριμένη περιφέρεια κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1070, αν και αναγνώριζε λίγο ή πολύ την αυτοκρατορική επικυριαρχία επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (γεγονός που εξηγεί τις θετικές κρίσεις της Άννας Κομνηνής για τον ίδιο). Ο ίδιος έφερε μετά το 1081 τον τίτλο του *σεβαστού* και κατόρθωσε να διατηρήσει την Χαλδία έως τον μαρτυρικό του θάνατο το 1098. Νοτιότερα, ισχυρές αυτοκρατορικές φρουρές, απαρτιζόμενες πολλές φορές από Αρμένιους, Φραγγορμανδούς και άλλους μισθοφόρους, υπήρχαν στις συνοριακά προωθημένες Μεσοποταμία, Ρωμανούπολη, Σαμόσατα, Έδεσσα, Τελούχ και Ιεράπολη. Οι δυνάμεις αυτές υποστηρίζονταν από μία δεύτερη γραμμή άμυνας, από τα στρατεύματα δηλαδή που είχαν τοποθετηθεί στην Αντιόχεια, την Γερμανίκεια, την Μελιτηνή και την Τζαμανδό. Αρκετά ισχυρά αυτοκρατορικά σώματα υπήρχαν ακόμη στον Ταύρο και την Κίλικία. Δεν συνέβαινε ωστόσο το ίδιο με τις περιοχές της Καισάρειας και της Σεβάστειας, όπου οι παλαιές ισχυρές στρατιωτικές οικογένει-

νεις είχαν παρακμάσει οριστικά και αμετάκλητα· εκεί είχαν εγκατασταθεί οι Αρμένιοι έποικοι/μετανάστες, ενώ το Αρμενιакόν βρισκόταν υπό τον στρατιωτικό έλεγχο των αξιόμαχων αλλά σχετικά ολιγάριθμων και εντελώς αναξιόπιστων Φραγγονορμανδών. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η βυζαντινή κυριαρχία στις νοτιοανατολικές περιφέρειες διήρκεσε πολύ περισσότερο από ό,τι στην Αρμενία και την ευρύτερη Καππαδοκία. Στις συγκεκριμένες όμως περιφέρειες θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά παρακάτω.

Ο κεντρικός τομέας του ανατολικού συνόρου

Στον κεντρικό τομέα του βυζαντινού συνόρου στην Ανατολή, δηλαδή στις περιοχές του *δουκάτου* Εδέσσης, η τουρκική πίεση χαλάρωσε για ένα διάστημα μετά το 1071, επειδή ακριβώς η κατάκτηση της Αρμενίας είχε δώσει στους Τούρκους μία πολύτιμη εναλλακτική οδό, για να διεισδύουν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Η ενδεχόμενη αναγνώριση της επικυριαρχίας του Alp Arslan το 1071 από την Έδεσσα, που ακόμη και αν έλαβε χώρα, υπήρξε πάντως ονομαστική και εντελώς πρόσκαιρη, προστάτευσε ίσως την πόλη στα χρόνια που ακολούθησαν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Οι Τουρκομάνοι εμίρηδες που δρούσαν νοτιότερα, στο μέτωπο της Συρίας, όπως οι Ibn Hān, Afšīn Bey και Ahmetsah υπήρξαν αρκετά ικανοί, αλλά δεν συγκαταλέγονταν στους πιο διακεκριμένους και πιστούς αξιωματικούς των Σελτζούκων σουλτάνων. Η δράση τους υπήρξε ενίοτε καταστροφική για τις βυζαντινές περιοχές, αλλά πάντοτε δευτερεύουσας σημασίας, γεγονός που κατανόησε ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης, μετά τις πρώτες του μικρασιατικές εκστρατείες (1068, 1069), και γι' αυτό στόχευσε στην επανάκτηση της Αρμενίας με την μοιραία εκστρατεία του 1071. Οι προαναφερθέντες Τουρκομάνοι αρχηγοί υπήρξαν αδίστακτοι στην βόρεια Συρία, αλλά ήταν επιπρόσθετα και αρκετά προσεκτικοί, για να μην προκαλέσουν τους ισχυρούς Άραβες εμίρηδες της Άμιδας και του Χαλεπίου. Ο Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī βοήθησε μεν τους Άραβες του Χαλεπίου στις επιθέσεις τους εναντίον του *δουκάτου* Αντιοχείας, αλλά έδρασε κυρίως νοτιότερα, στην Ramla, την Ιερουσαλήμ και στην Δαμασκό. Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1070 ο Φιλάρετος Βραχάμιος ήλεγχε, δια του Βασιλείου Αποκάπη, την ευρύτερη περιοχή της Έδεσσας ακολουθώντας αναγκαστικά πολιτική συνδιαλλαγής με τους Τούρκους.

Ο νότιος τομέας του ανατολικού συνόρου και η Κιλικία

Η εξέλιξη των πραγμάτων στον νοτιοανατολικό τομέα του συνόρου υπήρξε πάντως αρκετά διαφορετική. Ο αυτοκρατορικός *δουξ* Αντιοχείας Ισαάκιος Κομνηνός επιβλήθηκε μεν στο ταραγμένο εσωτερικό της πόλης, αλλά δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει τους Τούρκους και τον Φιλάρετο Βραχάμιο. Η ασταθής ισορροπία του ικανού μεν αλλά και αδίστακτου Βραχάμιου ανάμεσα στις αντιμαχόμενες τουρκικές παρατάξεις και η προσέλκυση πολλών τοπικών στρατιωτικών αρχηγών, Αρμενίων και μη, του επέτρεψαν να διατηρήσει

χωρίς μεγάλες απώλειες τον έλεγχο των περιφερειών του νοτιοανατολικού συνόρου, εξαιρουμένης της υπερβολικά εκτεθειμένης Ιεραπόλεως που υπέκυψε το 1075. Ο ίδιος δεν δίστασε να στραφεί, από κοινού με τους μουσουλμάνους, εναντίον του ομοεθνή του και διοικητή του Sasun T'ormik Mamikonean, που αναγνώριζε μάλλον την αυτοκρατορική επικυριαρχία, όπως αργότερα και ο Čordvanēl'. Ο Φιλάρετος κατέβαλλε παράλληλα φόρο υποτελείας στον εμίρη του Χαλεπίου για τα συριακά του εδάφη (ακριβώς το αντίθετο δηλαδή με ό,τι συνέβαινε στα τέλη του 10^{ου} αι.). Λίγο αργότερα, επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (ca. 1078), αναγνώρισε εκ νέου την αυτοκρατορική επικυριαρχία. Ο Βραχάμιος δεν κατόρθωσε ωστόσο να διατηρήσει τελικά τον έλεγχο των εκτεταμένων εδαφών του. Ο ίδιος δεν μπορούσε να αναμένει καμία βοήθεια από την Κωνσταντινούπολη, ενώ η πολιτική της φυσικής εξόντωσης των αντιφρονούντων και κυρίως των αναγκαστικών συμβιβασμών του με τον εχθρό και της ανάμιξής του στις ενδομουσουλμανικές διαμάχες τον κατέστησε αντιπαθή, τόσο στην Αντιόχεια όσο και στην Έδεσσα, και τελικά οδήγησε στην υποταγή του στον σουλτάνο Melikşah και στην πλήρη αποδυνάμωσή του. Καθοριστική για την κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στην ευρύτερη περιοχή υπήρξε βέβαια η άλωση της συριακής μητρόπολης από τον Kutalmışoğlu Süleyman (4 Δεκεμβρίου 1084), γεγονός που έπληξε καίρια την δύναμη και το κύρος του Φιλάρετου. Ακόμη πάντως και μετά την συγκεκριμένη αρνητική εξέλιξη, οι Αρμένιοι διοικητές εξακολουθούσαν να ελέγχουν το Σασούν, την Έδεσσα και την Μελιτηνή, όταν κατέφθασαν στην περιοχή οι πρώτοι Σταυροφόροι, αναγνωρίζοντας μάλιστα την αυτοκρατορική επικυριαρχία και φέροντας υψηλούς τίτλους.

Σπουδαίο ρόλο για την απώλεια του ελέγχου των ανατολικών επαρχιών από την Κωνσταντινούπολη διαδραμάτισε και το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου de Baillleul (ca. 1073-1076) στην κεντρική και βορειοδυτική Μικρά Ασία με γεωγραφικό επίκεντρο το Αρμενιακό θέμα. Η καταστροφική δράση του φιλόδοξου μισθοφόρου απέκοψε, μεταξύ άλλων, την επικοινωνία της πρωτεύουσας με τις περιοχές της Θεοδοσιούπολης, της Μελιτηνής, της Έδεσσας και της Αντιόχειας. Οι ενδοβυζαντινές έριδες, όπως η ανελέητη σύγκρουση Ρωμανού Διογένη-Δουκών, και τα αλληπάλληλα στασιαστικά κινήματα, έδωσαν την ευκαιρία στους Τούρκους αρχηγούς να αναμιχθούν σε αυτές, να διεισδύσουν έως τις δυτικότερες περιοχές της Μικράς Ασίας και να ιδρύσουν προσωπικές ηγεμονίες στην Βιθυνία, στα εδάφη του θέματος των Θρακησίων και στις περιοχές της Σεβάστειας-Καϊσάρειας. Παρόλ' αυτά ο κεντρικός και ο νότιος τομέας του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας παρέμενε, όπως προείπαμε, έως τα μέσα της δεκαετίας του 1080 ή και αργότερα υπό τον έλεγχο στρατιωτικών αξιωματούχων, κυρίως αρμενικής καταγωγής, που αναγνώριζαν την βυζαντινή επικυριαρχία και έφεραν ιδιαίτερα υψηλούς τίτλους και αξιώματα (Aṛḥarip, Φιλάρετος Βραχάμιος, Γαβριήλ Μελιτηνής, Θεόδωρος Χετάμης, Βασίλειος Αποκάπης, Ταυτούκας, Goł Vasil, Čordvanēl', T'at'ul Πακουριανός, Ōšin κ.ά.). Ακόμη και οι Ρουπενίδες

στην ορεινή Κιλικία, που γενικά υπήρξαν μάλλον αρνητικά διακείμενοι έναντι των Βυζαντινών, αναγνώριζαν τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό στις αρχές του 12^{ου} αι., διοικούσαν τις περιοχές τους στο όνομά του και έφεραν υψηλά τιμητικά αξιώματα.

Η κεντρική Μικρά Ασία

Οι περιφέρειες της κεντρικής Μικράς Ασίας, δηλαδή η ευρύτερη Καππαδοκία, αποτελούσαν χώρο εγκατάστασης των Αρμενίων εποίκων και των πριγκηπικών οικογενειών του Waspurakan, του Širak/Ανίου και του Vanand/Κάρσε. Η κεντρική, όπως και η δυτική, Ανατολία είχε, όπως προαναφέραμε, παρακμάσει στρατιωτικά μετά τα τέλη του 10^{ου} αι., ενώ οι Αρμένιοι δεν ήταν σε θέση να την υπερασπιστούν έναντι ισχυρών δυνάμεων, όπως κατέστη προφανές με την άλωση της Σεβάστειας, που ήλεγχαν οι Arctuni, το 1059. Πολλές φορές κατηγορήθηκαν ανοικτά για απόπειρες συνδιαλλαγής με τους Τούρκους και ενίοτε στρέφονταν ανοικτά εναντίον των Βυζαντινών στις περιοχές που ήλεγχαν. Όταν οι Αρμένιοι αρχηγοί Κακίκιος Καρσιώτης, Κακίκιος Ανιώτης και Atom (ελλ. Ατουέμης) και Abusahl (ελλ. Αποσάχης ή Αποσαχλής) Arctuni απεβίωσαν ή εξαφανίστηκαν από το προσκήνιο στα τέλη της δεκαετίας του 1060 και κατά τα επόμενα χρόνια, οι αρμενικοί πληθυσμοί δεν ήταν πλέον σε θέση να αντιμετωπίσουν τις τουρκικές ομάδες, που διείσδυναν στην Καππαδοκία: οι τρομοκρατημένοι Αρμένιοι και Έλληνες πρόσφυγες άρχισαν προοδευτικά να συρρέουν στον Ταύρο, την Κιλικία, την Έδεσσα και την βόρεια Συρία αναζητώντας καταφύγιο στις συγκεκριμένες περιοχές, ενώ οι πληθυσμοί της βόρειας Μικράς Ασίας και των δυτικότερων περιοχών κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη και τα Βαλκάνια. Οι ανθρώπινες απώλειες εκείνης της χαοτικής περιόδου θα πρέπει να υπήρξαν ιδιαίτερα μεγάλες, αν λάβουμε υπόψη τα λεγόμενα των Αρμενίων συγγραφέων αλλά και των Βυζαντινών ιστοριογράφων, που αναφέρονται κυρίως στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στα δυτικότερα και πιο κοντινά στην πρωτεύουσα *θέματα*. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι στις περιφέρειες της Σεβάστειας και του Αρμενικού ως βασικοί πολέμιοι του γαζή εμίρη Melik Dānišmend μνημονεύονται στις πηγές ο *δουξ* Χαλδίας Θεόδωρος Γαβράς, που αυτονομήθηκε λίγο ή πολύ από την Κωνσταντινούπολη στα βορειοανατολικά (όπως έπραξε και ο Φιλάρετος Βραχάμιος στα νοτιοανατολικά), ο μητροπολίτης Νεοκαισαρείας και ο Šāh-i Šattāt του «Dānišmendnāme», φανταστικό μάλλον πρόσωπο που ωστόσο απηχεί την δράση του Νορμανδού στασιαστή Ουρσελίου και άλλων Βυζαντινών αρχηγών της ευρύτερης περιοχής.

Η δράση του Ουρσελίου στις περιοχές του Αρμενικού και της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας υπήρξε πραγματικά ολέθρια για τα βυζαντινά συμφέροντα. Η αποστασία του το 1073 οδήγησε αρχικά στην ήττα της στρατιάς του Ισαάκιου Κομνηνού από τους Τούρκους κοντά στην Καισάρεια. Η συγκεκριμένη δύναμη αποτέλεσε ουσιαστικά το τελευταίο στα χρονικά αυτοκρατορικό εκστρατευτικό σώμα που κατόρθωσε να προωθηθεί από την Κωνσταντινούπολη έως την ευρύτερη Καππαδοκία. Ο Ουρσέλιος νίκησε και μία δεύτερη

βυζαντινή δύναμη που στάλθηκε εναντίον του στην Βιθυνία, διαλύοντας έτσι οριστικά τα εναπομείναντα δυτικά μικρασιατικά στρατεύματα της αυτοκρατορίας, απέκοψε την πρωτεύουσα από τις περιοχές του ανατολικού συνόρου, προξένησε εκτεταμένες καταστροφές, έπληξε οικονομικά το κράτος και έδωσε την δυνατότητα σε τουρκικές ομάδες να προωθηθούν στα δυτικά, να αναμιχθούν στις εσωτερικές βυζαντινές διαμάχες και να λυμαίνονται ανεμπόδιστα τεράστιες περιοχές. Όταν ο Αλέξιος Κομνηνός εξουδετέρωσε τον στασιαστή στο Αρμενιάκον, ήταν πλέον αργά, γιατί οι Τούρκοι κυριαρχούσαν πλέον στην ύπαιθρο της κεντρικής και δυτικής Μικράς Ασίας, αν και δεν είχαν ακόμη καταλάβει τα σημαντικά αστικά κέντρα, ενώ το βυζαντινό διοικητικό-στρατιωτικό σύστημα είχε πλέον αποσυντεθεί.

Οι τελευταίοι αυτοκρατορικοί διοικητές στην ευρύτερη περιοχή προσδιορίζονταν συχνά ως *κατεπάνω* πόλεων και όχι *θεμάτων* (π.χ. Αμασειας, Αβύδου, πισιδικής [;] Αντιόχειας) ή ως *τοπάρχες* (π.χ. Χώματος-Καππαδοκίας). Οι μετέπειτα στάσεις των Νικηφόρου Βοτανειάτη και Νικηφόρου Μελισσηνού είχαν ως αποτέλεσμα την εγκατάσταση τουρκικών φρουρών και στα μεγάλα οχυρωμένα αστικά κέντρα των δυτικότερων *θεμάτων* Οψικίου, Οπτιμάτων και Θρακησίων. Ο τελευταίος γνωστός *στρατηγός* της Καππαδοκίας Κωνσταντίνος Διογένης αναγκάστηκε να σπεύσει στην περιοχή του *δουκάτου* Αντιοχείας, για να βοηθήσει τον εκεί *δούκα* Ισαάκιο Κομνηνό να αντιμετωπίσει τους Τουρκομάνους των συνόρων. Μετά τον θάνατό του στα μέσα της δεκαετίας του 1070 και την ανάκληση των δυνάμεων του *τοπάρχη* της ευρύτερης περιοχής (Μιχαήλ.) Βούρτζη στα Βαλκάνια το 1081, έπαψε να υφίσταται οργανωμένη βυζαντινή διοίκηση στην Καππαδοκία.

Οι τίτλοι των ανατολικών διοικητών και η προσπάθεια ενίσχυσης των ανατολικών περιφερειών

Τα πορίσματα της έρευνάς μας για την εξέλιξη της τιτλοφορίας των αξιωματούχων που υπηρέτησαν στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας κατά τον 11^ο αι. αναπτύσσονται αναλυτικά στο εισαγωγικό μέρος των προσωπογραφικών καταλόγων της μελέτης μας και γι' αυτό δεν θα επαναληφθούν εδώ. Σημειώνουμε μόνο τα εξής: Οι στρατιωτικοί διοικητές του Ταρών, της Μεσοποταμίας, των Αρμενι(α)κών *θεμάτων*, της Χαλδίας και της Μελιτηνής έφεραν κατά την διάρκεια του 11^{ου} αι. ελαφρά υποδεέστερους τίτλους από τους ομολόγους τους που διοικούσαν τις ανατολικότερες περιοχές, προφανώς επειδή οι δικές τους περιφέρειες δεν ήταν πλέον συνοριακές, όπως π.χ. η Ιβηρία και η Βασπρακανία. Όταν ωστόσο οι αρμενικές περιφέρειες της αυτοκρατορίας κατέρρευσαν μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, οι επικεφαλής της Χαλδίας και της Μελιτηνής, οι οποίες απέκτησαν και πάλι σπουδαία στρατηγική σημασία, έφθασαν στα τέλη του 11^{ου} αι. να φέρουν τους υψηλότερους τίτλους του *κουροπαλάτη*, του *πρωτονωβελισσίμου* και του *σεβαστού*, τιμητικά αξιώματα που απονέμονταν συνήθως στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας (ακόμη και ο *Čordvanēl* του απομακρυσμένου Sasun ήταν *νωβελίσσιμος*). Οι πολιτικοί αξιωματούχοι

των μικρασιατικών περιφερειών έφεραν σταθερά χαμηλότερους τίτλους από τους στρατιωτικούς συναδέλφους τους και δεν τους είχαν υποσκελίσει ιεραρχικά και διοικητικά, όπως συχνά υποστηρίζεται.

Θα πρέπει να σημειώσουμε τέλος και την ιδιαίτερα αξιοσημείωτη ύπαρξη μεμονωμένων στρατιωτικών αξιωματούχων που έφεραν το εξαιρετικά υψηλό στρατιωτικό-διοικητικό αξίωμα του *κατεπάνω* στις περιοχές της Αμάσειας, της Αβύδου (1086), των Οπτιμάτων, της Μοψουεστίας και του *κατεπάνω των βασιλικών αξιωμάτων - κριτών* στο Οψίκιον αλλά και στο *θέμα* των Βουκελλαρίων, καθώς και την ανάθεση της Παφλαγονίας σε *δούκα* κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1070. Η ύπαρξη των συγκεκριμένων στρατιωτικών αξιωματούχων οφειλόταν πιθανότατα στις ανώμαλες συνθήκες που επικρατούσαν σε αυτές τις περιοχές ήδη από την δεκαετία του 1060 και κυρίως μετά το 1071-1073· το πιθανότερο είναι ότι στόχευε στην στρατιωτική τους ενίσχυση. Λίγο νωρίτερα, γύρω στο 1060, η στρατιωτική διοίκηση κάποιων ανατολικότερων συνοριακών περιοχών, που είχαν δεχθεί πρώτες την τουρκική πίεση, όπως π.χ. τα *θέματα* Χαρσιανού και Μελιτηνής, ανατέθηκε για πρώτη φορά σε έναν *κατεπάνω*. Το ίδιο ακριβώς συνέβη και με το αρκετά δυτικότερο *θέμα* των Ανατολικών, που μετατράπηκε σε *δουκάτο*, όταν οι Τούρκοι άρχισαν να διεισδύουν στην περιοχή κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1060.

Οι υπόλοιποι λόγοι της βυζαντινής κατάρρευσης (πέραν των διοικητικο-στρατιωτικών αδυναμιών)

Οι ιστορικοί ερευνητές αποδίδουν συνήθως την κατάρρευση ενός ισχυρού κράτους σε εσωτερικούς και όχι σε εξωτερικούς λόγους. Αναφέραμε ήδη παραπάνω τις αιτίες που πιστεύουμε ότι οδήγησαν στην εξασθένηση του αυτοκρατορικού αμυντικού συστήματος στην Ανατολή κατά τα μέσα περίπου του 11^{ου} αι. Η προοδευτική διάλυση των διοικητικών περιφερειών και των στρατιωτικών οργανωτικών δομών της αυτοκρατορίας στην Μικρά Ασία, την Αρμενία και την Συρία και η συνακόλουθη κατάκτηση των εκεί εδαφών της από τους Τούρκους θα πρέπει όμως να αποδοθούν τόσο στις αδυναμίες του διοικητικού της συστήματος και της ευρύτερης βυζαντινής πολιτικής όσο και σε απρόβλεπτους παράγοντες, που είχαν να κάνουν με τις αρνητικές χρονικές συγκυρίες. Αναλυτικότερα:

(α) Η απουσία εξωτερικών εχθρών, μετά την υποταγή του Βουλγαρικού κράτους, έως και την δεκαετία του 1040 και οι φαινομενικά απρόσβλητες κεντρικές γεωγραφικές περιοχές της αυτοκρατορίας ώθησαν ίσως την βυζαντινή κοινωνία σε ορισμένη επανάπαυση και εφησυχασμό, επέτρεψαν την ενασχόληση με τις λεγόμενες «*ήμετέρας φροντίδας*» σε βάρος των εξωτερικών και στρατιωτικών ζητημάτων⁴⁰⁴³ και εμμέσως υποβοήθησαν την εκδήλωση

⁴⁰⁴³ Η γενικότερη αίσθηση απατηλής ασφάλειας που κυριαρχούσε στην βυζαντινή κοινωνία και ηγεσία έως τις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (1042-1055) αποτυπώνεται, ως γνωστόν, στην *νεαρά* που ο ίδιος ο αυτοκράτορας εκφώνησε το 1047 «ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ

αλλεπάλληλων στασιαστικών και λοιπών κινημάτων. Οι ενδοβυζαντινές συγκρούσεις υποδαυλιζόνταν, σύμφωνα με τους παλαιότερους αλλά και αρκετούς σύγχρονους ερευνητές, από την συνεχή αντιπαράθεση της λεγόμενης «πολιτικής/γραφειοκρατικής» με την «στρατιωτική» μερίδα. Η συγκεκριμένη σύγκρουση παρουσιάζεται συνήθως, κατά την προσωπική μας γνώμη, υπερβολικά «σχηματοποιημένη», αλλά η πολιτική αστάθεια που σημειώθηκε μετά τα μέσα του 11^{ου} και οι αλλεπάλληλες ενδοβυζαντινές συγκρούσεις υπήρξαν αδιαμφισβήτητα ως ιστορικά γεγονότα και έβλαψαν ιδιαίτερα την αυτοκρατορία⁴⁰⁴⁴. Οι σχετικές μελέτες των J.-Cl. Cheynet, Σ. Βρυώνη και άλλων ερευνητών έχουν καταδείξει με αδιάσειστα και τεκμηριωμένα στοιχεία την εντυπωσιακή αύξηση του μέσου όρου των στασιαστικών κινημάτων κατά την περίοδο 1025-1081⁴⁰⁴⁵. Η έλλειψη συνειδητοποίησης έως τις αρχές της δεκαετίας του 1070 της κρισιμότητας του εξωτερικού κινδύνου, που θα μπορούσε να λειτουργήσει συσπειρωτικά για τους Βυζαντινούς, οδήγησαν στην εκδήλωση ολέθριων εμφύλιων συγκρούσεων, στρατιωτικών κινημάτων και πολιτικών αντιπαλοτήτων (ειδικά εκείνα των ετών 1047, 1057, 1065-1066, 1071-1072, 1073-1076, 1077-1078, 1080-1081). Ο Χ. Παπα-

του διδασκάλου τῶν νόμων». Η αίσθηση ισχύος που επικρατούσε στην βασιλική αυλή μετά την προσαρτήση του Ανίου έκανε τον Μονομάχο να διακηρύξει ότι ο βασιλεύς των ουρανών «τοὺς ἔξωθεν τε πολέμους καὶ τὰς ἐμφυλίους στάσεις κατέπαυε καὶ ἡρεμεῖ μὲν νῦν τὸ ἀντίπαλον, εἰρηνεύει δὲ τὸ ὑπὸ πύκον, πολλὴ δὲ γαλήνη τὰ Ῥωμαίων κατέχει καὶ οὐδὲν ἔστι τὸ ἀνθέλκον τὰς ἡμετέρας φροντίδας». Βλ. εν JGR, τομ. 1, σ. 621. Πρβλ. Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Οργανωτικά μέτρα*, σ. 38-39. –Δ. Τσουγκάρης, Κρίση, σ. 288-289. Βλ. όμως και την άποψη που κατέθεσε τον 12^ο αι. ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, σ. 235.13 κ.ε., για τους Βυζαντινούς των μέσων του 11^{ου} αι. Πρβλ. A.F. Stone, Eustathios, σ. 130-131.

⁴⁰⁴⁴ Η λεπτομερειακή εξέταση του φαινομένου της υποτιθέμενης σύγκρουσης της λεγόμενης «πολιτικής-γραφειοκρατικής» μερίδας με την «μικρασιατική στρατιωτική αριστοκρατία» δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Βλ. κυρίως την σχετική ανάλυση που πραγματοποιεί ο S. Vryonis, Jr., *Social Basis*, σ. 159 κ.ε. –Του ίδιου, *Παρακμή*, σ. 63 κ.ε., ορμώμενος προφανώς από τα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει στην διδακτορική του διατριβή υπό τον τίτλο *The Internal History of Byzantium during the "Times of Troubles" (1057-1081)*, Harvard 1956. Ο ίδιος ερευνητής απέδωσε εν πολλοίς στο συγκεκριμένο φαινόμενο την πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή κατά το β' ήμισυ του 11^{ου} αι. Επισημαίνουμε πάντως εδώ ότι εκείνοι ακριβώς που χαρακτηρίζονται ως «γραφειοκράτες» και «αντιστρατιωτικοί» διέθεταν άμεση σχέση με την λεγόμενη «στρατιωτική αριστοκρατία», οπότε οι διαχωριστικές γραμμές των δύο παρατάξεων υπήρξαν ουσιαστικά εξαιρετικά δυσδιάκριτες, αν όχι ανύπαρκτες. Ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας π.χ. ήταν συναγωνιστής και υποστηρικτής του Ισαάκιου Κομνηνού το 1057, ο Νικηφόρος Βοτανειάτης ήταν διακεκριμένος μικρασιάτης στρατιωτικός, ενώ ο Μιχαήλ Ψελλός, που ασκεί κριτική στον Κωνσταντίνο Δούκα για την αντιστρατιωτική πολιτική του και στον Ρωμανό Διογένη για κακή στρατηγική (και όχι για την επιλογή της στρατιωτικής δράσης), διέθετε πραγματική επιρροή μόνο κατά την χρονική διάρκεια της βασιλείας των «στρατιωτικών αυτοκρατόρων» (δηλαδή του Ισαάκιου Κομνηνού και του Ρωμανού Διογένη). Βλ. επιπρόσθετα και τις σχετικές παρατηρήσεις στην σημ. 3119. Για μία επισκόπηση των νεότερων επιστημονικών θεωριών βλ. εν Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *«Ιερός πόλεμος»*, σ. 318-319, σημ. 1 (με παραπομπές στις μελέτες των Ν. Σβορώνου, E. Stanescu, C. Toumanoff, J.-Cl. Cheynet, P. Lemerle και M. Angold).

⁴⁰⁴⁵ Βλ. για του λόγου το αληθές τους σχετικούς καταλόγους του J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 20 κ.ε. Βλ. επίσης Σ. Βρυώνη, *Παρακμή*, μέρος Β' (γενικότερη αφήγηση). –J. Hoffmann, *Rudimente*, passim. –Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Επαναστάτες*, σ. 390 κ.ε. –Του ίδιου, *Internal Strife*, σ. 237 κ.ε. –J. Ferluga, *Aufstände*, σ. 137 κ.ε. (ειδικό για το ζήτημα άρθρο).

σωτηρίου παρατήρησε ορθά ότι όταν το μέγεθος της απειλής κατέστη πλέον σαφές στους Βυζαντινούς, οι εμφύλιες διαμάχες τους είχαν κλιμακωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε είχαν λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις και ήταν σχεδόν αδύνατο να παραμεριστούν γρήγορα⁴⁰⁴⁶. Οι συνέπειές τους μάλιστα ήταν ήδη καταστροφικές, καθώς είχαν επιτρέψει στις πολυάριθμες τουρκικές ομάδες να συμμετάσχουν ενεργά σε αυτές και να διεισδύσουν έως τις δυτικότερες, ουσιαστικά ανυπεράσπιστες, μικρασιατικές περιοχές. Η άνοδος των Κομνηνών και η ανάληψη της ύπατης αρχής από τον Αλέξιο Α΄ επανέφεραν την πολιτική σταθερότητα, αλλά η νορμανδική επιβουλή και οι συνεχείς βαρβαρικές επιδρομές στο βόρειο βαλκανικό σύνορο δεν επέτρεψαν έως τα τέλη του 11^{ου} αι. την στρατιωτική επάνοδο της αυτοκρατορίας στην Ανατολή· αντιθέτως, υπονόμισαν περαιτέρω την εκεί αμυντική της ικανότητα.

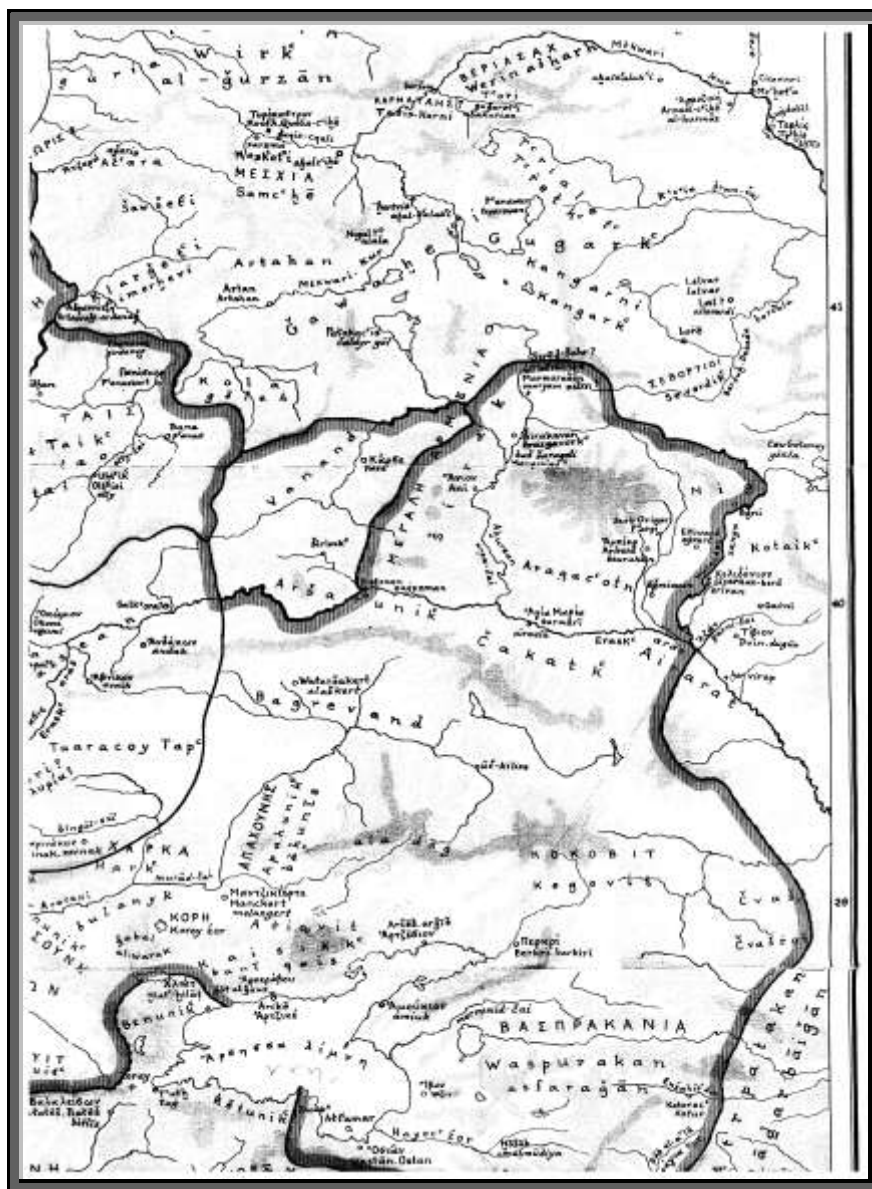
(β) Οι κυβερνήσεις της Κωνσταντινούπολης είχαν ακολουθήσει αρχικά μετριοπαθή πολιτική εθνικής και θρησκευτικής ανοχής και συνεργασίας στις συνοριακές περιοχές, αλλά αργότερα άσκησαν, όπως έχουμε καταδείξει, πιέσεις, που αποξένωσαν τους Αρμενίους και τους Σύρους ιακωβίτες. Το αποκεντρωτικό διοικητικό σύστημα, που είχε εφαρμοστεί στις ανατολικές περιφέρειες, εξασφάλιζε την συμμετοχή των γηγενών στην τοπική διοίκηση και υπήρξε αρχικά αποδοτικό. Ο χαλαρός ωστόσο έλεγχος της πρωτεύουσας αποδείχθηκε μάλλον ανεπαρκής και αναποτελεσματικός, όταν εμφανίστηκαν οι Τούρκοι. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Φιλάρετου Βραχάμιου, που ήλεγχε το σύνολο του νότιου συνοριακού τομέα και της ενδοχώρας του μετά το 1072, χωρίς να αναγνωρίζει για μεγάλο διάστημα την κεντρική κυβέρνηση.

(γ) Η Κωνσταντινούπολη δεν κατόρθωσε να συνάψει μία στρατηγική συμμαχία με τους Φατιμίδες, κυρίως κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1050, καθώς οι τελευταίοι ταλανίζονταν από εσωτερικές διαμάχες από τις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1060 και μάλλον δεν ήταν σε θέση να δράσουν στρατιωτικά εναντίον των Τούρκων. Οι αυτοκρατορικές κυβερνήσεις δεν κατόρθωσαν να κατανοήσουν εγκαίρως ούτε το μέγεθος και την σοβαρότητα της τουρκικής απειλής ούτε τις πολύπλοκες εσωτερικές σχέσεις ανάμεσα στην σελτζουκική δυναστεία και τους Τουρκομάνους. Οι Σελτζούκοι σουλτάνοι αποσκοπούσαν κυρίως να ελέγξουν πολιτικά τον μουσουλμανικό κόσμο της Ανατολής, αλλά εξαναγκάζονταν εκ των πραγμάτων να επιτρέπουν ή και να καθοδηγούν τις τουρκομανικές επιθέσεις στα αυτοκρατορικά εδάφη, για να διατηρήσουν το κύρος και τον όποιο, αβέβαιο πολλές φορές, έλεγχο τους στις πολυάριθμες, διαφόρων προελεύσεων, τουρκικές ομάδες. Γενικότερα, οι νέοι εχθροί στα διάφορα σύνορα της αυτοκρατορίας κατά τα μέσα του 11^{ου} αι. (Σελτζούκοι, Τουρκομάνοι, Ούζοι, Πετσενέγοι, Νορμανδοί) δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστούν με διπλωματικά μέσα, όπως συνέβαινε με άλλους λαούς κατά τους προηγούμενους αιώνες.

⁴⁰⁴⁶ Χ. Παπασωτηρίου, *Στρατηγική*, σ. 281.

(δ) Πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε οπωσδήποτε και η χρονική στιγμή της εμφάνισης του νέου επικίνδυνου εχθρού στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας (και φυσικά η ταυτόχρονη εμφάνιση άλλων αντιπάλων στα Βαλκάνια και στην Ιταλία). Ο συγκεκριμένος παράγοντας ενδεχομένως μάλιστα να υπήρξε και ο πλέον σημαντικός. Αναφερθήκαμε λίγο παραπάνω αναλυτικά στις όποιες αδυναμίες του βυζαντινού διοικητικο-στρατιωτικού συστήματος κατά τον 11^ο αι. Θα πρέπει ωστόσο να συνυπολογίζουμε ταυτόχρονα και την εξής σημαντική παράμετρο: Όταν οι Σελτζούκοι και οι Τουρκομάνοι ξεκίνησαν τις πρώτες καταστροφικές τους διεισδύσεις και επιδρομές στα εδάφη της αυτοκρατορίας (ca. 1016-1049), η παλαιά, «φεουδαρχικού» χαρακτήρα, οργανωτική δομή των αρμενικών περιοχών (με τους οικογενειακούς-κληρονομικούς ηγεμόνες, τα ολιγάριθμα προσωπικά στρατεύματα των οίκων τους και τους υποτελείς σε αυτούς άρχοντες) είχε μεν πλέον διαλυθεί, αλλά η καινούρια διοικητικο-στρατιωτική οργάνωση που σκόπευε να επιβάλει η αυτοκρατορία δεν είχε προλάβει ακόμη σχεδόν να εφαρμοστεί, πόσο μάλλον να σταθεροποιηθεί. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ενώ η αυτοκρατορική κυριαρχία στην Αρμενία είχε ήδη αρχίσει να καταρρέει στις αρχές της δεκαετίας του 1060 και οι Τούρκοι πραγματοποιούσαν πλέον επιδρομές ακόμη και στην κεντρική και δυτική Ανατολία, οι Βυζαντινοί συνέχιζαν να προσαρτούν εδάφη στο βορειοανατολικό μικρασιατικό τους σύνορο (π.χ. η περίπτωση του Κάρσε το 1064), ενώ οι περιοχές που ανατέθηκαν σε Αρμένιους διοικητές, όπως η Αντιόχεια, η Έδεσσα, η Μελιτηνή, η Κιλικία κ.ά., υπέκυψαν στους εισβολείς αρκετά χρόνια μετά την μάχη του Μαντζικέρτ και παρά το ότι η Κωνσταντινούπολη δεν τους είχε προσφέρει την παραμικρή βοήθεια. Τα ανατολικά *τάγματα* και οι λοιπές φρουρές του συνόρου πρόβαλλαν βέβαια, υπό την ηγεσία των τοπικών αρχηγών, παρατεταμένη και σκληρή άμυνα στην Χαλδία, την Μελιτηνή, την Έδεσσα, τον Ταύρο και την Αντιόχεια. Τα *θεματικά* όμως στρατεύματα της κεντρικής και της δυτικής Μικράς Ασίας, που ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης προσπάθησε ματαίως να αναδιοργανώσει και να επαναστρατολογήσει, είτε διασκορπίστηκαν, είτε κατέφυγαν στην Κιλικία και την Αντιόχεια, είτε ανακλήθηκαν το 1081, για να πολεμήσουν τους Νορμανδούς στα Βαλκάνια. Το συγκεκριμένο γεγονός έκρινε οριστικά και αμετάκλητα την τύχη της κεντρικής Μικράς Ασίας.

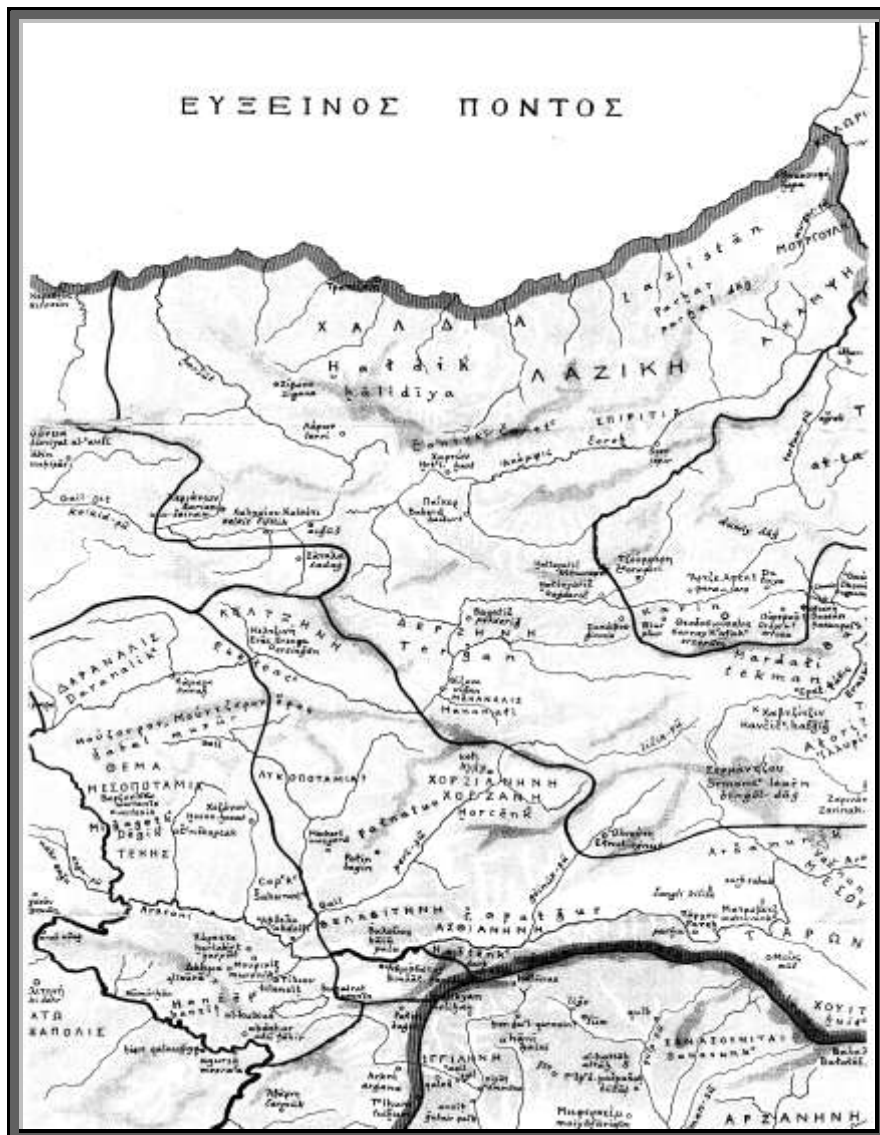
**ΧΑΡΤΕΣ ΤΟΥ Ε. HONIGMANN, OSTGRENZE
ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ**



ΧΑΡΤΗΣ 1

ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ (I)

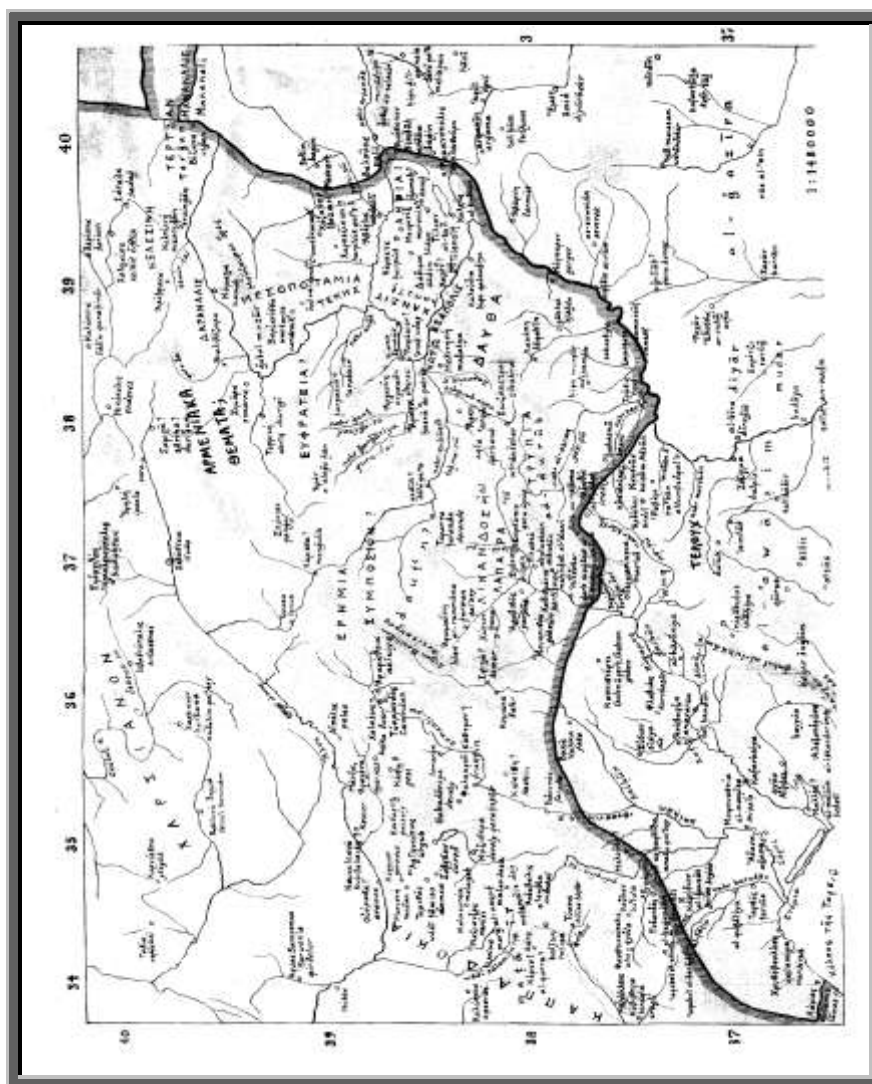
ΜΕΓΑΛΗ ΑΡΜΕΝΙΑ/ՏԻՐԱԿ - ΚΑΡΣΕ/VANAND - ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΙΒΗΡΙΑ - ΒΑΣΠΡΑΚΑΝΙΑ



ΧΑΡΤΗΣ 2

ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ (II)

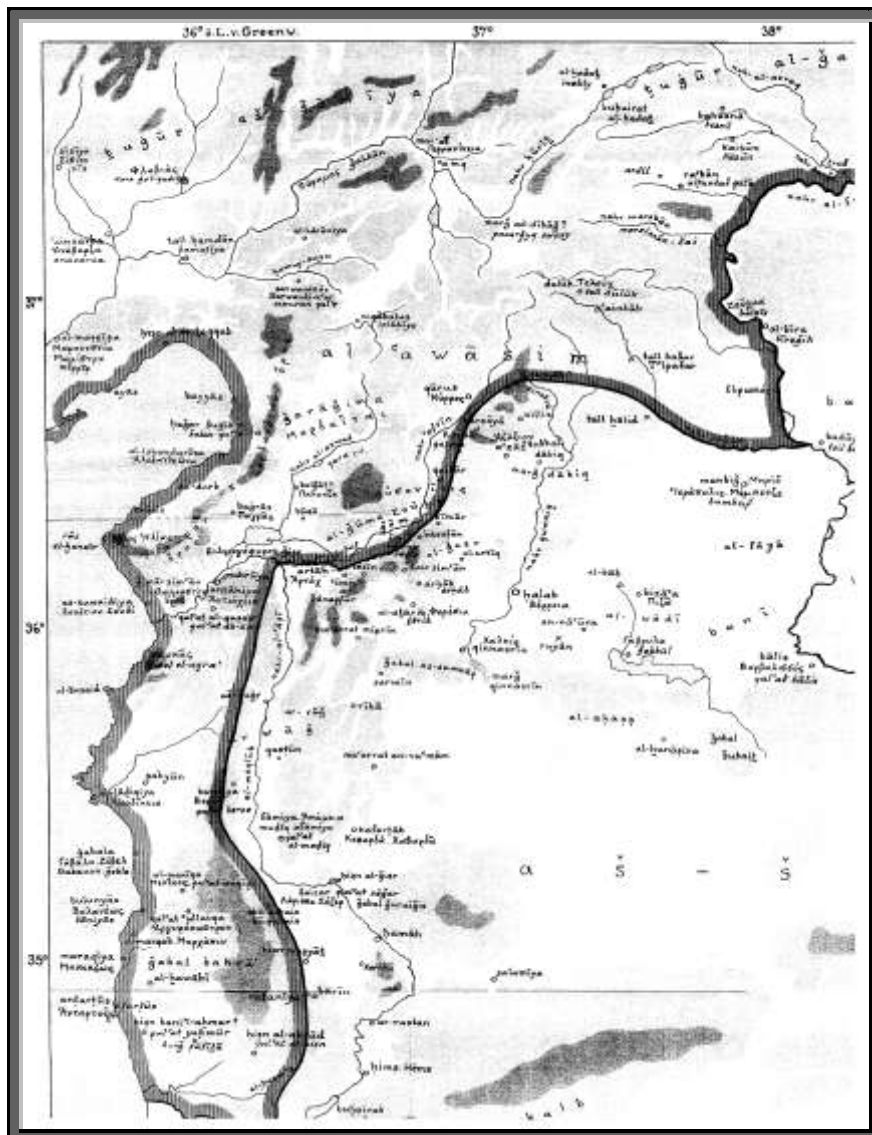
ΧΑΛΔΙΑ/ΔΕΡΖΗΝΗ - ΑΝΑΚΟΥΠΙΑ/ΑΝΑΚΟΥΦΗ - ΔΥΤΙΚΗ ΙΒΗΡΙΑ/ΘΕΟΔΟΣΙΟΥΠΟΛΗ -
ΔΥΤΙΚΟΤΑΡΩΝ - ΑΣΜΟΣΑΤΟΝ - ΕΡΚΝΗ - ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ - ΧΟΖΑΝΟΝ -
ΧΑΝΤΙΑΡΤΗ - ΚΟΛΩΝΕΙΑ



ΧΑΡΤΗΣ 3

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΣΥΝΟΡΟΥ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ - ΚΙΛΙΚΙΑ

ΚΟΛΩΝΕΙΑ - ΣΕΒΑΣΤΕΙΑ - ΑΡΜΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ/ΤΕΦΡΙΚΗ - ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ -
 ΡΩΜΑΝΟΥΠΟΛΙΣ - ΑΣΜΟΣΑΤΟΝ - ΧΟΖΑΝΟΝ - ΧΑΡΠΕΖΙΚΙΟΝ - ΜΕΛΙΤΗΝΗ -
 ΣΑΜΟΣΑΤΑ - ΕΔΕΣΣΑ - ΤΕΛΟΥΧ - ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΙΑ - ΤΑΡΣΟΣ - ΑΝΑΒΑΡΖΑ -
 ΜΟ(Μ)ΨΟΥΕΣΤΙΑ - ΧΑΡΣΙΑΝΟΝ - ΛΥΚΑΝΔΟΣ - ΚΥΖΙΣΤΡΑ - ΡΟΔΑΝΔΟΣ -
 ΠΟΔΑΝΔΟΣ - ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ - ΚΑΣΗ



ΧΑΡΤΗΣ 4

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΥΝΟΡΟ - ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΙΛΙΚΙΑ

ΤΕΛΟΥΧ - ΙΕΡΑΠΟΛΙΣ - ΑΡΤΑΧ - ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ - ΛΑΟΔΙΚΕΙΑ - ΓΑΒΑΛΑ -
 ΜΑΡΑΚΕΩΣ - ΒΑΛΛΑΝΕΩΣ - ΑΝΤΑΡΑΔΟΣ - ΛΑΡΙΣΣΑ/ΣΕΖΕΡ -
 ΑΝΑΒΑΡΖΑ - ΜΟΥΦΟΥΕΣΤΙΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Στο παρόν Ευρετήριο δεν συμπεριλαμβάνονται τα ονόματα ορισμένων συγγραφέων που απαντούν συνεχώς εντός του βιβλίου (π.χ. Ιωάννης Σκυλίτζης, Ματθαίος Εδέσσης, Μιχαήλ Ατταλειάτης, Νικηφόρος Βρυέννιος, Smbat Sparapet). Οι τίτλοι και τα αξιώματα των Βυζαντινών στρατιωτικών και πολιτικών αξιωματούχων και λοιπών υπαλλήλων παρατίθενται στους προσωπογραφικούς καταλόγους. Στο παρόν Ευρετήριο αναγράφονται μόνο όταν χρειάζεται για διευκρινιστικούς λόγους.

Ααρών, (πρωτο)πρόεδρος και δουξ 586
Ααρών, τσάρος Βουλγαρίας 69, 439, 536
Ααρών Ραδομηρός (βλ. Ραδομηρός Ααρών)
‘Abd Allāh (βλ. Αβδέλλας)
‘Abd al-Malik (βλ. Αβιμέλεχ)
‘Abd al-Rahman bin Khalīd bin al-Walīd
(ελλ. Αβδεραχμάν) 458
Abdu’l-Rahman bin Khaldun 339, 373
Abbasat’ Mamikonean 191
Abgharib της al-Bīra (αρμ. Aplharip) 306
Abū ‘Abd Allāh al-Hasan bin Dustak al-
Harbukhtī (ή Badh al-Kurdī) 143
Abū ‘Abd Allāh al-Qudā’ī (βλ. al-Qudā’ī)
Abū al-Mahasīn Yusuf bin Taghrī Bardī 376
Abū al-Makārim 334, 349-350
Abū al-Qāsim bin ‘Alī al-Naṣīb (βλ. Ibn
Hawqal)
Abū Gālib ‘Abd al-Wahhāb bin Mas‘ūd bin
al-Husain al-Saibanī 160
Abū Ganaim bin al-Mahlebān 173
Abu’l-Aswār Šavur bin Fadl bin Šaddād (ελλ.
Απλησφάρης) 76-78, 86-87, 97-98, 102,
282
Abu’l-Fadl Bayhaqī 42
Abu’l-Faraj bin al-‘Ibrī 349
Abu’l-Fidā’ 349, 275, 373
Abu’l Hasan bin Muršid bin ‘Alī bin Munqidh
160

Abu’l-Kasim (αραβ. Abu’l-Qāsim, ελλ. Απελ-
χασήμ) 269, 489
Abu’l-Qāsim al-Hasan bin ‘Alī al-Khwārizmī
295
Abū al-Qāsim bin ‘Alī al-Naṣīb (βλ. Ibn
Hawqal)
Abu’l-Qāsim ‘Ubayd Allāh bin ‘Abd Allāh
bin Khurradādhbih (βλ. Ibn Khurradādhbih)
Abū Melik (βλ. Αβιμέλεχ)
Abū Naṣr Muhammad bin Jahīr (βλ. Fakhr al-
Dawla Abū Naṣr Muhammad bin Muham-
mad bin Jahīr)
Abū Naṣr Muhammad bin Malik al-Buhārī
174
Abusahl Arcruni (ελλ. Αποσάχης/Αποσαχλής)
90, 135, 312, 432, 440, 442, 469, 501, 509-
510, 652, 673
Abū Šujā‘ Rudhrāwarī 324
Abū Talīb bin Ammār 347
Abū Ya‘lā Hamza bin Asad bin Alī bin Mu-
hammad al-Tamīmī (βλ. Ibn al-Qalānisī)
Αδριανός (Δαλασσηνός;) 601
Αδριανός Μαρζάπουλος 554
Afšīn (τουρκ. Afşin, ελλ. Αυσινάλιος) 169,
171, 180, 267, 280, 321, 337-338, 340-341,
356-357, 365, 368, 375, 428-429, 475-476,
671
Αγάπιος, πατριάρχης Αντιοχείας 335

- Αγαθόνικος, *κομμερκιάριος* Χαλδίας 577
 Άγιος Γεώργιος 84, 546, 600, 624, 631
 Άγιος Δημήτριος 599
 Άγιος Ευγένιος 246
 Άγιος Ευθύμιος 472
 Άγιος Ευστάθιος 452, 651
 Άγιος Γρηγόριος Ναζιανζηνός 450
 Άγιος Ιωάννης 472, 531
 Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός (βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός)
 Άγιος Ναρσής 433
 Άγιος Νικόλαος 575, 642-643
 Άγιος Πρόδρομος 450
 Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης 250, 289, 415, 515, 574, 606
 Άγιος Βασίλειος 443, 473, 585
 Ahmad, εμίρης 125
 Ahmad bin Lutf Allāh (βλ. Munajjim Bāṣī)
 Ahmad bin Muhammad Miskawīh (βλ. Miskawīh)
 Amhed bin Mahmūd 160
 Ahmetṣah (αραβ. Ahmad Ṣāh) 169, 267, 340, 356, 359, 362-363, 366, 671
 Αικατερίνη, αγγούστα 539
 Αιμιλιανός, πατριάρχης Αντιοχείας 343
Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya (βλ. Ανώνυμος συγγρ. *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*)
 Ακίνδυνος, βασιλικός πρωτοσπαθάριος, κλει-
 σουράρχης Σελευκείας 630
 Ακίνδυνος, *κομμερκιάριος* Σελευκείας 630
 Aksab (βλ. Ekseb)
 Aksarayi Karīm al-Dīn Mahmūd 160
 Aksungur al-Bursukī (βλ. Āqsunqur)
 al-‘Abiwardī 351
 Αλανή, σύζυγος Θεόδωρου Γαβρά 249
 al-‘Azīmī 267, 275, 284, 335, 338-342, 347, 349, 351-352, 359, 362, 373, 377, 475, 483
 al-‘Azīz, χαλίφης Αιγύπτου 369
 al-Balādhuri 518
 Albert του Aachen 271-273, 304-306, 314, 400, 406, 418, 595, 621
 al-Būndārī 15, 90, 169-170
 al-Bustān al-Ġāmi‘ 359, 373
 al-Dhahhabī 275, 362, 373
 Αλδή, σύζυγος Giorgi A’ 253
 Αλείμ 145
 Αλέξιος, *στρατηγός* Χαρσιανού 637
 Αλέξιος Α’ Κομνηνός 31, 51-52, 123, 191, 246, 249-250, 271, 288, 294, 303, 311, 314, 316, 326, 334, 346-347, 376-377, 380, 387, 389-391, 394, 396, 399, 401-402, 405, 412, 416, 432, 434, 444, 447, 485, 489-491, 502, 523-526, 532, 591, 602, 618, 621, 625, 634, 670, 673-674, 677
 Αλέξιος Γ’ Άγγελος 32
 Αλέξιος Γ’ Μεγάλος Κομνηνός 251, 574
 Αλέξιος Στουδίτης 261
 al-Faraj (ή al-Farīḡ ή al-Firḡ ή Alp Ilek;) 270, 272, 296-297, 581
 al-Fāriqī 160, 166, 169-171, 284
 al-Fath bin ‘Alī bin Muhammad (βλ. al-Būndārī)
 al-Hafīz Abū’l-Qasim bin ‘Asākir (βλ. Ibn ‘Asākir)
 al-Ġarmī 241
 al-Hafīz Abu’l-Qasim bin ‘Asākir 373
 al-Hakīm, χαλίφης 370, 373
 al-Hamdān bin Hamdūn 221
 al-Harūn bin Mu‘ammar 221
 ‘Alī bin Munqidh 377
 ‘Alī bin Muqallid (ή Sadīd al-Mulk) 340
 ‘Alī bin Zayd Bayhaqī (βλ. Ibn Funduq)

- al-Idrīsī 246, 383
 al-Isfahānī ‘Imād al-Dīn (βλ. ‘Imād al-Dīn)
 al-Istakhri 129
 ‘Alī-Tegin, ηγεμόνας της Μπουχάρα 42
 al-Kāmil Tirād 109
 Αλκάν (=Hān;) 156
 al-Laṣkarī ‘Alī bin Musa 98, 150
 al-Maqdisī 415
 al-Maqṣīzī 45-46, 283, 365, 368
 al-Mas‘ūdī 350
 al-Mu‘alla bin Haydara 372
 al-Mukhtār bin al-Hasan bin ‘Abdūn (βλ. Ibn Butlān)
 al-Muqqadasi 423
 al-Muqtadi ‘Abd Allāh bin Muḥammad bin al-Qā’im (βλ. al-Qā’im)
 al-Mustansīr bin Allāh, σίτης χαλίφης 45, 372
 al-Nāwīkiya 339-340, 342-343, 359, 368
 al-N.H.T.(=al-Naht) (βλ. Pext)
 Αλουσιάνος, γιος τσάρου Ααρών 69-70, 439, 466, 536
 Alp Arslan 48-51, 81, 87, 98-99, 109, 109-113, 119, 125, 153, 158, 160, 162, 168-175, 177-178, 192, 206, 226, 272, 280, 282-286, 292, 294, 314, 353, 360, 363, 445, 476-479, 485, 524, 669-671
 Alp İlek (τουρκ. Alp İlik ή Alpilek) 270, 272, 581 (βλ. και al-Faraj)
 al-Qā’im, σουννίτης χαλίφης 44-47, 149, 160, 173-174, 178, 302
 al-Qudā’ī, καδής 45-46, 283, 361
 al-Safadī (Rizq Allāh Maqarius) 373
 al-Šarīf Hasan bin Hibat-Allāh al-Hutaytī (βλ. Ibn al-Huyaytī al-‘Abbāsī
 al-Tabarī 373
 Aluz (;), διοικητής Tzaxkotn, Bagrewand, Κοκοβίτ 122, 541
 Amatus του Montecassino 160, 163
 Αμερτικής 361
 ‘amid του Melikṣah 290
 Αμίρ-Αλή 250 (βλ. και Emīr Gāzi)
 Αμίρ γαζής (βλ. Emīr Gāzi)
 ‘Amr-Kāfūr (αρμ. Amrk‘apṛ, τουρκ. Kapar ή Emīr-i Kebīr) 104, 194, 502
 Amr-P‘akr (αραβ. ‘Amr Bakr;) 194 (βλ. και ‘Amr-Kāfūr)
 Ananē, ανεπιός Πέτρου Α΄ Getadarj 502
 Anastogli (βλ. Anazughli)
 Αναστάσιος Α΄ 200
 Αναστάσιος, αναγραφούς και κριτής Χαλδίας 575
 Anazughli (αρμ. Anazulli, τουρκ. Anastogli ή Anazoghlu ή Nāşoghlu ή Isulv;) 105, 148-149, 212
 Andrea Dandolo 161, 483
 Ανδρέας, πιστικός, βασιλικός νοτάριος των ο-ζέων, κουράτωρ Ταρσού 629
 Ανδρέας, βασιλικός νοτάριος, κριτής Μελιτηνής 583
 Ανδρέας βασιλικός σπαθαροκανιδιάτος, τουρ-μάρχης Παλτού 614
 Ανδρόνικος Δούκας 163, 175-177, 342, 482-483, 487, 507
 Ανδρόνικος Δούκας πρωτοπρόεδρος, στρα-τηγός Θρακησίων, άνθρωπος του καίσαρα Δούκα 328
 Ανδρόνικος Τζιντζιλούκης 605, 615
 Άννα Δαλασσηνή 485, 640
 Άννα Κομνηνή 13, 27, 31, 51-52, 63, 123, 159, 179-180, 246, 249-250, 275, 306-308, 310, 312, 314, 316, 321, 328-330, 339, 341,

- 346-349, 361, 365-366, 371, 373-374, 377, 380, 391, 393-395, 397-399, 403, 405-406, 412, 414, 418, 434, 478, 485, 487-491, 510-511, 522, 524-527, 561, 575, 595, 600, 614, 616, 626, 645-647, 657, 671
- Ανώνυμος, *άρχων των αρχόντων*, διοικητής Γερμανικείας 317
- Ανώνυμος, *χαρτουλάριος του δρόμου* και Χαρσιανού 642
- Ανώνυμος, *δικαστής* Μεσοποταμίας 557
- Ανώνυμος, διοικητής Αγίας Μαρίας 543
- Ανώνυμος, διοικητής Χάρπετε 557
- Ανώνυμος Εδεσσηνός *χρονογράφος* 37-38, 206-207, 266, 269-272, 275, 290-291, 294, 296-297, 303, 308, 310, 313-314, 345, 348, 402, 417, 560, 581-582, 590-591, 594, 605-606, 645
- Ανώνυμος εκ Širak, *epeiktēs* και διοικητής Andriun 383, 619
- Ανώνυμος, *επί του κοιτόνος*, βασιλικός Μελιτηνής και Μεσοποταμίας 558, 583
- Ανώνυμος, *επί των οικιακών*, *αναγραφείς* Χαλδίας 575
- Ανώνυμος, *καδής* Λαοδικείας 616
- Ανώνυμος, *κλεισουράρχης* Τζιλιάπερτ 534
- Ανώνυμος, *κουράτωρ* Μεσοποταμίας 558
- Ανώνυμος, *κουράτωρ* Ταρών (ή Ταρσού;) 553
- Ανώνυμος, *κριτής* «Ανατολής» 541
- Ανώνυμος, *κριτής* Αρμενιάκων 566
- Ανώνυμος, *κριτής* Χαλδίας-Δερζηνής 574
- Ανώνυμος, *κριτής* Χαρσιανού 640
- Ανώνυμος, *κριτής επί του Ιπποδρόμου* και Αρμενιάκων 656
- Ανώνυμος, *κριτής επί του Ιπποδρόμου* και Κολωνείας 570
- Ανώνυμος, *κριτής* Καππαδοκίας 648
- Ανώνυμος, *κριτής* Κολωνείας 570
- Ανώνυμος, *κριτής* Μεσοποταμίας 557
- Ανώνυμος Νικομηδινός αξιωματούχος στην Ιβηρία 71
- Ανώνυμος, *παρακοιμώμενος* (:), *δουξ* Εδέσσης 590
- Ανώνυμος, *πρωτονοτάριος* Αρμενιάκων 662
- Ανώνυμος, *πρωτοπατρίκιος*, *απογραφέας* Μελιτηνής 584
- Ανώνυμος, *στρατηγός* Χαντιάρτη 559
- Ανώνυμος, *στρατηγός* Karin 538
- Ανώνυμος, *στρατηγός* Μαντζικέρτ 549
- Ανώνυμος, *στρατηγός* Μεσοποταμίας 554
- Ανώνυμος, *στρατηγός* Σαμοσάτων 592
- Ανώνυμος, *στρατηγός* Σελευκείας 624
- Ανώνυμος, στρατιωτικός διοικητής Vasak Pahlavuni 610
- Ανώνυμος συγγραφέας *Akhbār al-dawlat al-Saljūqīyya* 15, 41-42, 109, 111, 130, 160, 166, 178, 294
- Ανώνυμος συγγραφέας Χρονικού Σεβαστείας 116, 135-136, 466, 468, 496, 521, 633
- Ανώνυμος συγγραφέας *Gesta Francorum* 314-315, 403, 417-418, 425, 434, 468, 490-491, 595, 634, 647
- Ανώνυμος συγγραφέας *Hudūd al-‘Ālam* 458
- Ανώνυμος συγγραφέας *Maliknāme* 41-42, 46, 130-131, 133, 149, 226
- Ανώνυμος συγγραφέας *Matiane K’art’lisay* 75, 120-124, 254
- Ανώνυμος συγγραφέας *Οδοιπορικών* 355, 393, 437
- Ανώνυμος συγγραφέας *Selçukname* 345, 347-348
- Ανώνυμος, *τουρμάρχης* Ināb 615

- Ανώνυμος, *βασιλικός* Μελιτηνής και Μεσο-
ποταμίας 558
- Ανώνυμος, *βεστάρχης, κριτής επί του Ιπποδρό-
μου και Χαρσιανού* 640
- Άνθιμος Γαβράς 249
- Αντώνιος, μοναχός 92, 99 (βλ. και Liparit
Orbeliani)
- Απάσιος Πακουριανός 325, 610
- Απελχασήμ (βλ. Abu'l-Kasum)
- Απελγαρίφης Αρσακίδης 411, 624
- Απελγαρίτης, *άνθρωπος* 624
- Aphrahat 277
- Απλησφάρης (βλ. Abu'l-Aswār Šavur bin
Fadl bin Šaddād)
- Απνελγαρίτης (βλ. Aḫlarip Arcruni)
- Aḫlarip Arcruni (ελλ. Απνελγαρίτης) 34,
384, 395, 399-401, 409, 416, 431-433, 621,
624-625, 672
- Απνελγαρίτης, *άνθρωπος* Συμβατίου Πακου-
ριανού 325
- Αποκάτης, *πατρίκιος, βέστης και κατεπάνω*
Εδέσσης 585 (βλ. και Βασίλειος Αποκά-
της)
- Αποσάχης (ή Αποσαχλής) Σεναχειρήμ (βλ.
Abusahl Arcruni)
- Απόστολος Παύλος 349, 412
- Āqsunqur (ή Aksungur al-Bursukī) 292, 381
- Αρχάγγελος Μιχαήλ 600
- Arcruni 5, 84, 127-128, 130, 134, 136, 138,
140, 223, 227, 231-232, 237-238, 312, 416,
432, 440, 442, 464, 480, 489, 493, 495-498,
500-503, 505, 509-510, 521, 531, 643, 652-
653, 673
- Αρεοβανδηνοί 575
- Αρεόβινδοι 574
- Αρέθας Καισαρείας 437, 456, 463, 478
- ʿĀrif ʿAlī 14, 511
- Arīšiaghī (βλ. Χρυσόσκουλος)
- ʿArīštākīs (αρμ. Aristakēs), *πατρίκιος* 445
- Αρώνιος, *στρατηγός* Σεβαστείας 499, 652
- Αρσάκης 82
- Arslan al-Basāsīrī 46, 148
- Arslan (ή Isrāʿīl) Yabhu (ή Yabghu ή Baighū),
γιος του Selçuk 41-42, 130
- Arslan Gazib 132
- Αρτακηνός 661
- Αρτασείρας (βλ. Šaddādid Fadlūn) 98
- Artuhi 448
- Artuk (ελλ. Αρτούχ) 169, 179, 268, 302,
341, 352, 523
- Ασάν Καππαδοκίας (βλ. Hasan, αρχισατρά-
πης Καππαδοκίας)
- ʿAsfār, *γαζής από το Rasʿain* 44
- Ašot Aʿ 76, 127
- Ašot Bʿ Erkatʿ (ελλ. Ασώτιος) 127, 446
- Ašot Γʿ 116
- Ašot, *ανεπιός του Senekʿerim-Yovanēs* 135
- Ašot, *συνοδός Yovanēs Ανιώτη* 112
- Ασώτιος (βλ. Ašot Bʿ Erkatʿ)
- Ασπάν Σαλάριος 94
- Ασπιέτης 405-406, 412-413, 418, 625
- Ασπιέτης Πακουριανός 625
- Assam (βλ. Hasan, αρχισατράπης)
- Astouacatour 190
- Αθανάσιος ΣΤʿ, *ιακωβίτης πατριάρχης* 266,
271
- Atom Arcruni (ελλ. Ατουέμης Σεναχειρήμ)
77, 90, 235, 432, 440, 442, 446, 501, 503-
505, 509-510, 652, 673
- Ατουέμης Σεναχειρήμ (βλ. Atom Arcruni)
- Atsiz bin Uvaq al-Khwārizmī 226, 340, 362,
372-373, 671

- ‘Atiyya bin Šālih, εμίρης Χαλεπίου 335-336, 365, 368
- Αβδέλλας (‘Abd Allāh), *κουροπαλάτης* και *κριτής* Ζεβέλε 368, 613-614
- Αβδεραχμάν (βλ. ‘Abd al-Rahman bin Khalīd bin al-Walīd)
- Αβιμέλεχ (αραβ. Abū Melik ή ‘Abd al-Malik;) 98, 117
- Αβούκης, *κριτής*, *αναγραφεύς* Χαρσιανού 639
- Αβράμιος Απολέθης 607
- Awšin (βλ. Ōšin)
- Aytekin (ή Aytegin) 169
- Baal (ελλ. Ζευς Δολιχηνός) 318
- Babik, ιερέας 433
- Bagrat Δ’ (ελλ. Παγκράτιος), ηγεμόνας Ιβηρίας-Αβασγίας 44, 91, 98-99, 111, 253, 549
- Badh al-Kurdī (βλ. Abū ‘Abd Allāh al-Hasan bin Dustak al-Harbukhfi)
- Bahrām al-Armanī (αρμ. Vahram Pahlavuni ή Fer;), *βεζήρης* των Φατιμιδών 305
- Baighū (βλ. Yabghu)
- Balatianos (=Παλατινός;) 581
- Balderich von Bourgueil (βλ. Baudri de Dol)
- Balduk (αρμ. Paltux) 295, 297, 306
- Ban Sanhirīb (βλ. Sanakhārīb)
- Banū Bazrig (βλ. Béné Bazrig)
- Banū Habīb 221, 257
- Banū Kilāb (ή Kilābi) 337, 359, 368
- Bar Εβραίος 14, 35, 44-47, 49, 81, 83, 105, 109, 127, 130, 153, 163, 174-175, 178, 207, 210, 213, 260, 262-265, 267-271, 275, 277, 280-284, 289-291, 296, 301-303, 309, 317-318, 345, 347-350, 352-353, 358, 360, 362, 365, 368, 373, 410, 416, 428-432, 444-445, 468, 474, 479-480, 509, 513, 526, 581-582, 590, 594, 606-607, 632-633
- Barkyārūq bin Melikšah 292, 294
- Bar Salībī, μητροπολίτης Αμιδας 335
- Barsan Βραχάμιος 288
- Barsaumā 289-290, 590
- Barsel Α’, *καθολικός* 304
- Baudri de Dol 425, 434, 491, 634
- Bazrig (ή Kazrīg) 265
- Bazuni, αδελφός του Ōšin 400, 404, 622
- Béné Bazrig 265
- Boğa (ή Buqa ή Bughā ή Pōghi) 148-149
- Būzān (ελλ. Πουζάνος) 290, 292-293, 352, 383, 582, 590-591
- Χαμδούνιος Χαμδούνης 618
- Χαρακηνός 487
- Χαρατικής (τουρκ. Karatekin) 52, 180, 526
- Χάρσιος 435
- Χατατούριος (αρμ. Χαč‘atur) 34, 279, 340-342, 397-399, 415-416, 481-482, 510, 603-605
- Χωροσάντης (ή Χωροσάνης ή Ασάν) 94 (βλ. και Hurāsān-sālār)
- Χοιροσφάκτης, *κριτής* Αρμενικών *θεμάτων* 566
- Χοσρόης Α’ 503
- Χουσουσα (βλ. Xušus Bagratuni)
- Χριστόφορος *επισκεπτής* Μεσοποταμίας 558
- Χριστόφορος, *πατριάρχης* Αντιοχείας 349
- Χριστόφορος, *πραίτωρ* Κιβυρραιωτών 564-565
- Χριστόφορος, *πριμικήριος επί του κοιτόνος, φύλαξ*, *αναγραφεύς* Αρμενικών 660
- Χριστόφορος Λυ[...]ουνίτης 546
- Χριστόφορος Μιτυληναίος, *βασιλικός πρωτο-σπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου* και

- Ανατολικών 658
- Χριστόφορος Μιτυληναίος, *πατρίκιος, ανθύπατος, κριτής* Παφλαγονίας και Αρμενιακών 658
- Χριστόφορος Μιτυληναίος, *πρωτοσπαθάριος, κριτής* Χαρσιανού 638, 658
- Χριστόφορος Μιτυληναίος, *πρωτοσπαθάριος, κριτής* Μεσοποταμίας 557
- Χριστόφορος Παδιάτης 458
- Χριστόφορος Ραδηνός 564-565
- Χρυσόσκουλος (αρμ. Ktrič', αραβ. Arisīaghī ή Arisīghī, τουρκ. El-Basan;) 146, 226, 429, 442-443, 447, 476, 508-509
- Çağrı Bey (ή Çağrı beg, αραβ. Dā'ūd bin Mīkā'il bin Saljūq) 41-42, 129-134, 226
- Çaka Bey (βλ. Τζαχάς)
- Çavli 169
- Çavuldur 180, 314
- Çavus (βλ. Σιαούς)
- Cemceme Sultan 212
- Čmčm (=Τζεμτζέμ, τουρκ. Cemceme Sultan;) 105, 212
- Čordvanēl' (ελλ. Τζουρβαλέλης ή Τζουρβανελής;) 190, 194-195, 552, 559, 672, 674
- Čordvanēl', *δρογγάριος της βίγλας* 95
- Çubuk (αραβ. Muhammad bin Ğabaq) 180, 207, 291, 311, 341, 352
- Çubukoğullari 180, 207
- Δαμιανός Αβράμιος 649
- Danišmend (βλ. Melik Danišmend)
- Dānišmend γιοι 269
- Dānišmendnāme* 14, 124, 249, 251, 448, 494-495, 503, 511-517, 521, 525-526, 582, 590, 673
- Δανίδ, *κουροπαλάτης* (βλ. Dawit', *κουροπαλάτης*) 567
- Δανίδ Γήτων 567
- Δανίδ Σεναχειρήμ (αρμ. Dawit' Senek'erim Arcruni) 90, 116, 134-135, 231, 268, 287, 427, 429, 432, 464-466, 493, 495, 498-500, 503, 505, 643-645, 652
- Δαβατηνός, *τοπάρχης/τοποτηρητής* Παφλαγονίας-ποντικής Ηράκλειας 346
- Dawatanos, αδελφός Λέοντος Διαβατηνού 213-214, 522, 587-588
- Dawit' Anholin 78
- Dawit' Ανιώτης 401, 432
- Dawit', γιος του Habel 211, 561
- Dawit', *κουροπαλάτης*, ηγεμών του Taik' 55-56, 58-64, 66, 72, 121, 123, 142-143
- Dawt'uk Mamikonean 592
- Δελεάνος 451
- Δημήτριος, αδελφός Bagrat Δ' 253
- Δημήτριος (:), *κριτής* Σελευκείας 628
- Demleğsullari 179-180
- Demleçoğlu (βλ. Dilmaç oğlu)
- Derenik, ανεινός Senek'erim-Yovanēs 135
- Devlet 169
- Διγενής Ακρίτης 56, 221, 248, 299-300, 413, 422, 435, 461, 463, 576
- Dilmaç oğlu (ή Demleçoğlu) 169, 179-180
- Dinar 189, 263
- Διονύσιος του Tell-Mahrē 277
- Döğər (ή Döger) 341
- Dubais bin 'Alī 148
- Dudaq (ή Tutak), πατέρας Selçuk 41
- Eberkūhī 130
- Eghia (=Elia), *κριτής* Κελτζηνής 184, 553
- Eğışē, επίσκοπος 504
- Ειρήνη Ταρωνίτισσα «Γαβράδα» 249, 570

- Ekseb (ή Aksab) 341
 El-Basan (βλ. Χρυσόσκουλος)
 Ευγενιανοί 332, 609
 Ελευθέριος Ζεβεληνός 346
 Ελίναγος, *κατεπάνω* Ταρών 186, 191, 553
 Emīr Gāzi (ελλ. Αμύρ γαζής, αρμ. 'Amr-Ġā-zī), γιος Melik Danišmend 250, 317, 516
 Emīr-i Kebīr (βλ. 'Amr-Kāfūr)
 Εφραίμ Αίνιος 24, 101-102, 106, 159, 177, 212, 251
 Εφραίμ ο Σύρος 277
 Επιφάνιος Αρτάβασδος (;) 661
 Επιφάνιος ο του Κατακάλου 649
 Ερνέσις (βλ. Γεώργιος Ευνέσις)
 Ερβέβιος Φραγγόπωλος (Robert Hervé) 98, 104, 212-214, 522-523, 555, 654
 Eude de Bon, *μαρκήσιος* 297
 Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα 49, 117, 162, 427-428, 443, 477-478, 603, 633
 Ευφήμιος, *κλεισουράρχης* Ταρών 553
 Ευμάθιος Φιλοκάλης 307, 372
 Ευστάθιος, *βασιλικός σπαθαροκανιδιάτος, τουρμάρχης* Παλτού 614
 Ευστάθιος Μαλεΐνος 210-211, 423-424, 438, 470-471
 Ευστάθιος Ρωμαίος, *κριτής* Σελευκείας, *μέγας κουράτωρ* Ταρσού 626
 Ευστάθιος Ρωμαίος, *νομομαθής* 626
 Ευστάθιος Θεσσαλονίκης 124, 676
 Ευστάθιος Βούλας 113, 277, 471, 539, 549
 Ευστράτιος, *βασιλικός σπαθαροκανιδιάτος, τουρμάρχης* Παλτού 614
 Ευστράτιος Χοιροσφάκτης 178
 (Ευστράτιος;) Πανάρετος 566
 Ευστράτιος Βοτανειάτης 370-371, 613-614
 Ευθύμιος Καραβιτζιώτης 629, 648
 Εξαμιλίτες 627-628, 641
 Εξαμιλίτης, *κριτής επί του Ιπποδρόμου και Χαρσιανού* 641
 Εξαμιλίτης 627
 Fakhr al-Dawla Abū Naṣr Muhammad bin Muhammad bin Jahīr 207, 302
 Φαρεσμάνιος Αποκάπης 360, 611
 Fer (ή Vahram Pahlavuni/Bahrām al-Armanī;) 304-305
 (Φέρ)σης Τζοτζίκιος 644
 Φιλάρετος Βραχάμιος (αρμ. Vahram Vahrami) 13, 31, 34, 39, 193-194, 205-207, 214-215, 269-270, 286-291, 301-304, 308-315, 325, 327-328, 342, 344-346, 348, 351, 386, 399-400, 402, 412, 416, 427, 433, 445, 469, 475, 490, 524, 530-531, 557, 560, 580, 589-590, 594-595, 598-599, 604-606, 645, 649, 655, 660, 671-673, 677
 Φιλητός Συναδηνός 411, 413, 626
 Φιλιππικός (βλ. Βαρδάνης Φιλιππικός)
 Φιλοστόργιος 478
 Φλωρός Βασιλάκιος 118
 Φώτιος, *επί των οικειακών, κομμερκιάριος* Χαλδίας 577
 Fulcher της Chartres 207, 296-298, 304-306, 314, 335, 418, 490
 Ġalad al-Dawla 149
 Galerán του Puis 306
 Ġamal al-Dīn Abū'l-Hasan 'Alī bin Zāfir al-Azdī al-Miṣrī 57, 328
 Ġami al-Duwal 76
 Ġānah al-Dawla al-Husayn bin Aytēgīn 295
 Gandgi 146, 546
 Gardīzī 42

- Garegin I Kat'olikos 117, 133, 135-137, 231, 237, 276, 384, 399, 431-432, 466, 495-496, 501, 503, 505, 622, 626, 634
- Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi 15, 49, 52, 160, 162
- Γαβριήλ της Μελιτηνής 34, 270-272, 296-297, 313-315, 401-402, 581-582, 614, 672
- Γεώργιος, *χαρτουλάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Σελευκείας* 627
- Γεώργιος (;), *χαρτουλάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Σεβαστείας (;)* 653
- Γεώργιος, *κουράτορ* Αρμενικών *θεμάτων* 568
- Γεώργιος, *στρατηγός* Λυκανδού 631
- Γεώργιος, *στρατηγός* Ρωμανουπόλεως 560
- Γεώργιος, *τουρμάρχης* Αρμενικών 518
- Γεώργιος Αγιορίτης 443
- Γεώργιος Δροσέρσιος 573
- Γεώργιος Δρόσος 43, 550, 575-576
- Γεώργιος Ευνέσις (;) 631
- Γεώργιος Εξαμιλίτης, *κριτής* Αρμενικών *θεμάτων* 565
- Γεώργιος Εξαμιλίτης, *κριτής* Σελευκείας 565, 626
- Γεώργιος Εξαμιλίτης, *ορθωτής* στο Ραδολίβος, *κριτής επί του Ιπποδρόμου, βασιλικός νοτάριος του εφόρου, κριτής* Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης 565
- Γεώργιος Καραμάλλος 567
- Γεώργιος Κορίνθιος 660
- Γεώργιος Λακτεντίτζης 566
- Γεώργιος Μανιάκης 104, 147, 274-275, 293, 300, 308, 320, 520, 546, 585, 592, 596, 654
- Γεώργιος Μελισσηνός (;) 383, 394, 618, 620
- Γεώργιος Μοναχός 255
- Γεώργιος Μονομαχάτος 548
- Γεώργιος Širakats'i 337
- Γερβάσιος (;) Δούκας 576
- Gevher-Âiyn (ή Gevherayin)
- Γηληέλμος, *στρατηγός* Σελευκείας 409, 624
- Γηληέλμος, *ύπατος και στρατηγός* 624
- Gičađiđi (βλ. Kijaziz)
- Giorgi A' 75, 549
- Giorgi B' 122-125, 254
- Giorgi Mt'ac'mideli 549
- Giorgi της Lori (βλ. Gurgen της Lori)
- Ğirjūs bin al-'Amid 359, 373, 376
- Godefroy de Bouillon 305
- Goł Vasil 39, 191, 303-306, 391, 401-402, 406, 417, 593, 672
- Göktas (ή Göktash ή Puki) 148-149
- Goranduxt 99, 117
- Γουλιέλμος Απουλίας (βλ. Guillaume de Pouille)
- Γουλιέλμος Τύρου (βλ. Guillaume de Tyr)
- Γρηγόριος, *κατεπάνω* Αντιοχείας 598
- Γρηγόριος, *στρατηγός* Λαρίσσης και Μακεδονίας 66
- Γρηγόριος Γαβράς 251
- Γρηγόριος Κεχκατζί (αρμ. Grigor Vxkac'i) 540
- Γρηγόριος Μάγιστρος (ή Αρσακίδης ή Pahlavuni) 35, 75-77, 80, 85, 94, 138, 141, 185-186, 189, 192, 202-203, 244, 265, 344, 427, 495, 500, 545, 547, 551-552, 555, 573, 585, 605, 634
- Γρηγόριος Πακουριανός 34, 63, 86-87, 107, 111, 115, 118-123, 206, 325, 325, 521, 524, 530, 540-541, 670
- Γρηγόριος Ταρωνίτης 239
- Grigoł Bakurianis-dzé (βλ. Γρηγόριος Πακουριανός)
- Grigor, γιος του Lapastak' 542

- Grigor, ιερέυς 496, 503
 Grigor, Συνεχιστής Ματθαίου Εδέσσης 317
 Grigor Daranalcı 133
 Grigor Narekac'i 62, 64, 128, 203
 Grigor, γιος Vahram Pahlavuni 86
 Grigor B' Vkyasēr (ή Vahram Pahlavuni) 35, 193, 268, 313, 344, 425, 427, 634, 637
 Guibert Novigenthensis 425
 Guillaume de Pouille (ελλ. Γουλιέλμος Απου-
 λίας) 99-100, 160, 163, 168
 Guillaume de Tyr 160, 271, 273, 304-305,
 317, 417, 582
 Gümüştekin (ή Gümüşstigin ή Tuğte-
 kin/Tuhtegin) 105, 111, 280
 Gümüşstigin (βλ. Gümüştekin)
 Gurgen (ή Giorgi) της Lori 427
 Guzman 279, 591

 Habel (ή Abel) 211
 Haithon (βλ. Het'um)
 Hakob Khachikian 37
 Halkam, αδελφός του Ōšin 400
 Hamdullah Mustawfi 160
 Harpik (ή Harpak) 211-212, 561
 Hareb 269, 581
 Hārūn Ibn Hān (βλ. Ibn Hān)
 Hasan (ελλ. Ασάν ο κωφός), γιος του Mūsā
 Yabhu 42, 87, 90, 151-152
 Hasan, αρχισατράπης Καππαδοκίας (ή Assam,
 ελλ. Ασάν) 180, 490-491
 Ηράκλειος 408, 435, 518
 Ηρόδοτος 453
 Ηλίας, *ταξίαρχης* Σεβαστείας 653
 Het'um (ή Haithon), συγγραφέας 247
 Het'um B' 387-389, 404-405, 431, 621
 Het'um, πατέρας Ōšin, Halkam, Bazuni 400,
 621-622
 Het'um, πατέρας Θεόδωρου Χετάμη 291, 591
 Hrahat 203
 Hluh (βλ. Khulukh)
 Hurāsān-sālār (αρμ. Slar-Khorasan, ελλ. Χω-
 ροσαλάριος ή Χωροσάντης ή Χοροσάνης ή
 Ασάν;) 77, 94, 102, 105, 212-213, 278, 280

 Ιαχνούκας, γιος Μανουήλ της Τεκί(ς) 199
 Ibn Abi'l Hayjā 339, 349, 373
 Ibn ad-Devādārī 49, 160, 178
 Ibn al-Adīm'de Tarankoğlu (βλ. Tarang)
 Ibn al-Athīr 15, 41-45, 49, 87, 90-91, 93-94,
 96, 107, 109, 111-112, 130-131, 145, 149,
 152, 160-162, 166, 172, 177, 206-207, 245,
 255, 270, 272-273, 275-276, 280, 288-297,
 301-302, 308, 325, 336, 339-340, 345, 348-
 353, 355-360, 362-363, 366, 370, 372-373,
 377-378, 380-381, 385, 416, 479, 543, 557,
 590-591, 607
 Ibn al-Azraq al-Fāriqī (βλ. al-Fāriqī)
 Ibn al-Esīr 131
 Ibn al-Faqīh al-Hamadānī 241, 453, 457,
 461-462
 Ibn al-Huyaytī al-'Abbāsī (ή al-Šarīf Hasan
 bin Hibat-Allāh al-Hutaytī) 352
 Ibn al-Jawzī 15, 46, 49, 267, 359, 372-373
 Ibn al-Khallāl 283
 Ibn al-Mufti 296
 Ibn al-Qalānisī 15, 160, 162, 166, 288, 295,
 339-340, 349, 352-353, 356, 363, 369-370,
 372-373, 375, 378, 391
 Ibn al-Zubayr al-Qādī al-Rašīd 45, 283
 Ibn 'Aqīl, εμίρης της Τύρου 342
 Ibn 'Asākir 373
 Ibn Bībī 526

- Ibn Butlān 325, 333, 349-350
 Ibn Funduq 46, 131
 Ibn Hamdūn 269
 Ibn Hān (ή Ibn Hāqān) 335, 339-340, 342, 359, 671
 Ibn Hāqān (βλ. Ibn Hān)
 Ibn Hassān al-Tā'ī 359
 Ibn Hawqal 129, 225-226, 259, 333, 458
 Ibn Kesīr 160, 174
 Ibn Khuradādhbih 235, 457
 Ibn Muhallebān (βλ. Abū Ganaim bin al-Mahlebān)
 Ibn Mulā'ib, εμίρης της Hims 378
 Ibn Šaddād 269, 275, 292, 349, 362, 365-366, 368, 583
 Ibn Wāṣil 349
 Ibn Zairak 369
 Ibrāhīm bin Abī'l-Dam 339, 356, 373, 376
 Ibrāhīm Īnāl (ελλ. Αβράμιος Αλείμ) 42, 45, 86, 90-96, 98, 100, 117, 149, 151-152, 245
 Ιγνάτιος, ιακωβίτης πατριάρχης 160, 266
 'Imād al-Dīn 15, 160, 166, 170-172, 177, 375
ιμάμης του al-Qā'im στην Κων/πολη 45
 Ιμέριος (;) ο Σολομών 609
 Intiṣār bin Yahyā al-Maṣmūdī (ή Razīn al-Dawla) 372
 Ιουστινιανός Α' 28, 82, 235, 259, 323, 355, 379, 438, 454, 459, 462, 502-503
 Ιωάννης, *ασκηρήτις, κριτής* Αρμενικών *θεμάτων* 565
 Ιωάννης, *ασκηρήτις, κριτής* Σελευκείας 625
 Ιωάννης, *αυγουστάλιος, χαρτουλάριος της άρκλας* Αρμενικών 662
 Ιωάννης, *χαρτουλάριος, κουράτωρ* Αντιοχείας 608
 Ιωάννης, *χρυσοτελής* Χαρσιανού 642
 Ιωάννης, *πρωτοσπαθάριος, εκ προσώπου των Οξέων* 630
 Ιωάννης, γιος Μανουήλ της Τεκή(ς) 199
 Ιωάννης, *κατεπάνω* Μεσοποταμίας 554
 Ιωάννης, *κομμερκιάριος* Σελευκείας 629
 Ιωάννης, *κουροπαλάτης, δρουγγάριος της βίγλας* 567
 Ιωάννης, *κριτής* Χαλδίας, *χαρτουλάριος* ιβηρικού *σεκρέτου* 542, 575
 Ιωάννης, *κριτής* Χαρσιανού 641
 Ιωάννης, *μεγάλος χαρτουλάριος, κομμερκιάριος* Χαλδίας 576-577
 Ιωάννης, *μέγας χαρτουλάριος* Αρμενικών *θεμάτων* 567
 Ιωάννης, *μητροπολίτης* Μελιτηνής 261
 Ιωάννης, *μυστογράφος, κριτής* Χαρσιανού 639
 Ιωάννης, *μυστολέκτης, κριτής του Βήλου και Αρμενικών θεμάτων* 567
 Ιωάννης Γ', πατριάρχης Αντιοχείας 411
 Ιωάννης ΣΤ', πατριάρχης Ιεροσολύμων 350
 Ιωάννης, *πατρίκιος, κριτής του Βήλου και Χαρσιανού* 640
 Ιωάννης, *πιστικός των Οξέων* 630
 Ιωάννης, *πρωτοπαπός* μεγάλης εκκλησίας Γαβάλων 369
 Ιωάννης, *στρατηγός* Λαοδικείας 615
 Ιωάννης, *βασιλικός* Μελιτηνής και Αρμενικών *θεμάτων* 567, 583
 Ιωάννης, *βασιλικός σπαθάριος, πιστικός των Οξέων* 630
 Ιωάννης, *βασιλικός στράτωρ, δρουγγάριος* Κολωνείας 235
 Ιωάννης Αμυρόπουλος 535
 Ιωάννης Αργυρός 650

- Ιωάννης Χρυσοβέργης 261, 583
 Ιωάννης Δαμασκηνός 349-350
 Ιωάννης Δούκας, *κατεπάνω* Εδέσσης, μετέ-
πειτα καίσαρας 24, 206, 327, 341, 480,
 486, 513, 522, 586, 601
 Ιωάννης Δούκας, *μεγάλος δούκας* 447
 Ιωάννης Ελλαδικός 628
 Ιωάννης Ευγενιανός 609
 Ιωάννης Εξαμιλίτης, *πατρίκιος, ανθύπατος,*
βέσσης, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Ανα-
τολικών 627
 Ιωάννης Εξαμιλίτης, *πατρίκιος, ύπατος, κριτής*
επί του Ιπποδρόμου και Οψικίου 627
 Ιωάννης Εξαμιλίτης, *πρωτοσπαθάριος επί του*
χρυσοτρικλίνου, κριτής Σελευκείας, *κουρά-*
τωρ Ταρσού 627
 Ιωάννης Καλόψυχος 626
 Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός 49
 Ιωάννης Κατωτικός 331, 413, 607
 Ιωάννης Κηβουλάριος 648
 Ιωάννης Κίνναμος 383, 386, 391, 511
 Ιωάννης Κλίμαξ 539
 Ιωάννης Β΄ Κομνηνός 294, 306, 387, 391
 Ιωάννης Κομνηνός, *κουροπαλάτης* 485
 Ιωάννης Κουρκούας 17, 274, 436, 456
 Ιωάννης Μακρεμβολίτης 575
 Ιωάννης Μαυρόπουλος 657
 Ιωάννης Μοναστηριώτης 538
 Ιωάννης Οξείτης, *πατριάρχης Αντιοχείας*
 179, 273, 317
 Ιωάννης Ορφανοτρόφος 70, 182, 439, 601
 Ιωάννης Σαλός (:) 641
 Ιωάννης Σεναχειρήμ 90
 Ιωάννης Σπανόπουλος 557-558
 Ιωάννης Θυλακάς 634
 Ιωάννης Τουρ... (:) 608
 Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής 16-17, 22, 57, 72,
 148, 185, 200, 210, 242, 244, 253, 299, 318,
 324, 367-368, 379, 393, 423, 463, 469
 Ιωάννης Τζιμισκής, *πατρίκιος, δομέστικος των*
σχολών 57
 Ιωάννης Τζιρίθων ο Καματηρός 648
 Ιωάννης Βλαδισλάβος 152
 Ιωάννης Ξιφιλίνος 247, 252-253
 Ιωάννης Ξυλέας 637
 Ιωάννης Ζωναράς 13, 24, 43-45, 49, 55, 58,
 70, 74, 83-84, 90, 92-97, 101-102, 106, 120,
 147-148, 151-153, 159, 162-163, 169, 173,
 176-177, 179, 201, 212, 215, 222, 250, 264,
 267, 286, 300, 308-309, 395, 398, 402, 413,
 439, 443, 472-473, 476-478, 483-485, 489,
 506-508, 538, 541, 551, 561, 570, 575, 577,
 590, 593, 601, 604
 Ιωήλ 159
 Ιωσήφ Λαζαρόπουλος (βλ. Ιωσήφ Τραπεζού-
 ντος)
 Ιωσήφ Στυλίτης 277
 Ιωσήφ Ταρχανειώτης 119, 167-168, 171-
 173, 192, 205, 321, 342, 506, 603-604, 607
 Ιωσήφ Τραπεζούντος 60-61, 74-75, 179,
 194, 245, 248, 250, 256
 Ιωαβανασίκης (βλ. Yovanēs Smbat)
 Ισαάκιος Ίβηρος 615
 Ισαάκιος (Α΄) Κομνηνός 23, 226, 263, 269,
 447, 471, 499, 502-503, 535-536, 539, 545,
 587, 599
 Ισαάκιος Κομνηνός, *δουξ* Αντιοχείας 485-
 487, 522, 604, 610, 671, 673-674
 Ισαάκιος Κομνηνός, *σεβαστοκράτωρ* 249
 Isfrangī (ή Afrandjy=Σφραντζής ή al-
 Frandjī;) 207, 557
 Iskhan Arcruni 40

- Iskhan Arjk'etonk' 288
- Ισμαήλ, αρχισατράπης 250
- 'Ism'aīl', «έπαρχος» Αντιοχείας 349, 607
- 'Ismā'il bin 'Alī Abu'l-Fidā (βλ. Abu'l-Fidā)
- 'Ism'aīl bin Umar bin Kathīr 349, 362, 373
- Isrā'il (βλ. Arslan Yabhu)
- Isulv (βλ. Anazughli)
- Isup' (=Yūsuf), Τούρκος αρχηγός 213
- Iwanē, γιος Liparit Orbeliani 92, 99, 104, 541
- 'Izz al-Dīn bin Šaddād (βλ. Ibn Šaddād)
- Izzuddin Kīlīç Arslan (βλ. Kīlīç Arslan A')
- Jānah al-Dawla al-Husayn bin Aytegīn (βλ. Ġānah al-Dawla al-Husayn bin Aytegīn)
- Jirjus bin al-'Amid (βλ. Ġirjus bin al-'Amid)
- Josselin B' de Courtenay 306, 316
- Κακίκιος Ανιώτης 5, 35, 75-77, 84-86, 89, 112-113, 186, 312, 385-386, 388-390, 401, 403, 423, 427, 430-434, 439-442, 445-448, 450-451, 467, 469, 472, 480, 489, 497, 500, 502, 509-510, 532, 537, 553, 556, 634, 638, 669, 673
- Κακίκιος Καρσιώτης, γιος του Abas 5, 35, 116, 268, 312, 315, 399, 425, 427-428, 431-432, 440-442, 445-447, 467, 489, 495, 497, 501, 505, 522, 532, 633, 638, 673
- Κάλλιστος Μελισσηνός 235
- Καλοκυρός, διοικητής Καππαδοκίας 650
- Kamāl al-Dīn 15, 160, 166, 168-170, 172-173, 175, 177, 200, 207, 270, 279, 283-284, 290, 292, 308, 323, 335, 337-343, 349-350, 352-353, 355-356, 359-365, 368-369, 372-377, 381, 384, 389, 591, 603
- Καματηρός, *κριτής* Χαρσιανού 639
- Καματηρός, *κριτής επί του Ιπποδρόμου* και Καππαδοκίας 648
- Καντακουζηνός, διοικητής Λαοδικείας, Αρ-γυροκάστρου, Μαρχάπιν, Γαβάλων και άλλων περιοχών 371, 613, 615
- Kapar (βλ. 'Amr-Kāfūr)
- Kara Arslan Kavurt (ή Qāvurt) 226
- Karamarak (βλ. K.r.m.rouk)
- Karatekin (βλ. Χαρατικής)
- Karbughā 292-293
- Καρλομάγνος 240
- K'art'lis Cxovreba (συμπύλημα) 44, 75, 99, 112, 120-122, 124-125, 144, 254
- Καρβέας 231
- Καρβέσης (βλ. Qirwāš bin Muqallad)
- Κατάκαλος, *στρατηγός* Λυκανδού 425, 631
- Κατακαλών Καμένος 537 (βλ. και Κατακαλών Κεκαυμένος)
- Κατακαλών Κεκαυμένος 34, 87-88, 90-96, 98, 152, 226-227, 232, 237, 263, 425, 451, 471-472, 500, 502, 521, 537, 563, 569, 573, 579, 599, 632, 652, 654, 660
- Κατακαλών Ταρχανειώτης 342, 607
- Κατωτικός, *προνοητής κουρατωρίας* Αντιοχείας 609
- Καβάσιλας (βλ. [Κωνσταντίνος;] Καβάσιλας)
- Kawurd (βλ. Kara Arslan Kavurt)
- Kazrīg (βλ. Bazrīg)
- Κεκαυμένος 23-24, 27, 61, 78, 80, 83, 100, 137, 202, 211, 268, 416, 451, 542, 660
- Κεμάλης (;) Τζοτζίκης 364, 612
- Khadab 178
- Khulukh (ή Huluh) 290, 590
- Khusraw 301
- Khwage Imam Mušrif al-Širazī 160
- Kicaciç (βλ. Kijaziz)
- Kijaziz (ή Gičačiči, τουρκ. Kicaciç) 104, 502

- Kilābi (βλ. Banū Kilāb)
- Kīlīç Arslan A' 377
- Kīlīç Arslan B' 317
- Kirakos Ganjakec'i 39, 77-78, 112, 116, 159, 386, 388-391, 405, 428, 431-433, 440, 442, 466-468, 483, 496, 501-502, 634
- Kodāma 241, 422, 457, 520
- Konstand, γιος του Habel 211, 561
- Konstand(in) Arcruni (ελλ. Κωνσταντίνος Συναχειρήμ) 135, 505, 510, 653
- Konstandin Ρουπενίδης 207-298, 305, 385, 388-390, 403-404
- Κωνσταντίνος Η' 56, 71-72, 498
- Κωνσταντίνος, αδελφός Μιχαήλ Δ' 70, 597
- Κωνσταντίνος, αναγραφεύς, κατεπάνω Μελιτηνής 580
- Κωνσταντίνος, ανεψιός Μιχαήλ Κηρουλαρίου 590
- Κωνσταντίνος, άρχων της μεγάλης εταιρείας, στρατηγός αυτοκράτορ 87
- Κωνσταντίνος, χαρτουλάριος του στρατιωτικού λογοθεσίου, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Καππαδοκίας 647
- Κωνσταντίνος, δουξ Αντιοχείας 603
- Κωνσταντίνος, εκ προσώπου των Οξέων 630
- Κωνσταντίνος, κατεπάνω Λυκανδητών 425, 452, 632, 651
- Κωνσταντίνος, κένσωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου, Χαλδίας και Κολωνείας 571
- Κωνσταντίνος, κομμερκιάριος Χαλδίας 576
- Κωνσταντίνος, κουράτωρ Αντιοχείας 608
- Κωνσταντίνος, κριτής Χαρσιανού 641
- Κωνσταντίνος, κριτής και κατεπάνω Μεσοποταμίας 554
- Κωνσταντίνος, κριτής Λυκανδού και Σεβαστείας 426, 634, 653
- Κωνσταντίνος, μεγάλος χαρτουλάριος του γενικού, κριτής επί του Ιπποδρόμου, του Βήλου και Αρμενικών 657
- Κωνσταντίνος, μέγας κουράτωρ Αρμενικών θεμάτων 568
- Κωνσταντίνος, πατρίκιος, πραιπόσιτος, βεστάρχης, δομέστικος Ανατολής 597
- Κωνσταντίνος, πατρίκιος, στρατηγός Κασσηνών 451-452, 651
- Κωνσταντίνος, στρατηγός Καππαδοκίας 645
- Κωνσταντίνος, στρατηγός Σελευκείας (;) 623
- Κωνσταντίνος, στρατηγός Τζιλιάπερτ 534
- Κωνσταντίνος, ταξιάρχης Μωξιηγάς 550
- Κωνσταντίνος, ύπατος, στρατηγός Κασσηνών (;) 451, 651
- Κωνσταντίνος Αλωπός 639
- Κωνσταντίνος Ανεμάς 661
- Κωνσταντίνος Αντιοχίτης 618
- Κωνσταντίνος Γαβράς 251
- Κωνσταντίνος Δαλασσηνός 526-527, 656
- Κωνσταντίνος Δαλασσηνός, δουξ Αντιοχείας 370
- Κωνσταντίνος Διογένης 487, 610, 646, 655
- Κωνσταντίνος Ι' Δούκας 24, 48, 77, 101, 106, 115-116, 118, 204, 212, 245, 254, 262, 266, 336, 431, 440-441, 447, 504, 510, 586, 601, 660, 666, 668-669, 676
- Κωνσταντίνος Δούκας, γιος Ιωάννη 481-482
- Κωνσταντίνος Δούκας, στρατηγός Χαρσιανού 422
- Κωνσταντίνος Κατάκαλος, μάγιστρος, βεστάρχης, εθνάρχης 425, 632
- Κωνσταντίνος Κατάκαλος, πρωτοσπαθάριος, ύπατος, στρατηγός 425, 632
- Κωνστ/νος Κατάκαλος, σπαθαροκανδιδάτος, χαρτουλάριος, επισκεπτής Ροδαντού 649

- (Κωνσταντίνος;) Καβάσιλας 146, 546
 Κωνσταντίνος Μαδυτηνός 647
 Κωνσταντίνος Μανασσής 161, 248
 Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος 24, 43-48, 75-77, 81-84, 86, 88-89, 91, 94, 96-100, 103, 117, 138, 186, 190, 202-203, 211-212, 222, 261-262, 380, 501, 504, 542, 549, 551, 555, 558, 589, 648, 668, 675-676
 Κωνσταντίνος Παρσακουνητός 554
 Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος 26-27, 36, 63, 145, 159, 198-199, 218, 224-225, 230, 232, 235-236, 243, 252, 408, 421, 424, 435-437, 439, 449, 455-457, 463, 492, 518, 665
 Κωνσταντίνος Προμουνητός 639, 659
 Κωνσταντίνος Προμουνητός, *ύπατος, βασιλικός νοτάριος της σακέλλης* 640
 Κωνσταντίνος Συναχειρήμ (βλ. Konstandin Arcruni)
 Κωνσταντίνος Θεοδοροκάνος 612
 Κωνσταντίνος Βοδίνος 587
 Κωνσταντίνος Βούρτζης 598
 Κώνστας Β' 458, 518
 Κοντοστέφανος (:), *στρατηγός Καπαδοκίας* 644-645
 Κοροπαλάτης, *στρατηγός Εξακωμίας* 563
 Κρακουρτάς (ή Κρακούρτης), *άρχων των αρχόντων* 398, 595
 Κρικορίκης (αρμ. Grigor) 493
 Κρινίτης (βλ. Qrīnōtis)
 Kristap'or (=Χριστόφορος;) 212
 Κρινώτης (βλ. Qrīnōtis)
 K.r.m.rouk (ή Karamarak) 379
 Ktrič' (βλ. Χρυσόσκουλος)
 Kuraysh (βλ. Qirwāš bin Muqallad)
 Kūstā (=Κωνσταντίνος) 347
 Kutalmış (ελλ. Κουτλουμούσης) 42, 45, 147, 152, 296
 Kutalmışoğlu Mansur (ή Manşūr) 169
 Kutalmışoğlu Süleyman (βυζ. Σολυμάς Κουτλουμούσης) 6, 51, 169, 207, 269-270, 291, 297, 302-310, 321, 329, 347-353, 373, 377, 384-385, 402-403, 412, 416-417, 430, 444, 489, 512-513, 595, 672
 Λεοντάκιος, *τοποτηρητής* Ικανάτων Ανατολής 325, 608
 Λέων ΣΤ' 198-199, 210, 239, 421, 435, 449, 456, 458, 463, 492
 Λέων, *ανθύπατος πατρίκιος, εξάκτωρ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Αρμενιακού* 658
 Λέων, *χρυσοτελής* Χαρσιανού 642
 Λέων, *επί των δεήσεων* 178
 Λέων, *κατεπάνω Μεσοποταμίας* 555
 Λέων, *κόμης* 230
 Λέων, *πατρίκιος, ανθύπατος, βέσσης, κατεπάνω Αντιοχείας* 597
 Λέων (:), *βέσσης, κατεπάνω Αντιοχείας* 597
 Λέων, *βέσσης, κριτής του Βήλου και Αρμενιικών* 658
 Λέων, *πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Αρμενιικού* 658
 Λέων, *κριτής επί του Ιπποδρόμου και Σελευκείας* 626
 Λέων, *στρατηγός* Χαρσιανού 637
 Λέων, *στρατηγός* Κασσηνών (:) 651
 Λέων, *στρατηγός* Μαμίστρας (:) 620
 Λέων, *στρατηγός* Ταρών 551
 Λέων, υιός Λαμπρού 581
 Λέων, *ύπατος, κριτής* Κολωνείας 570
 Λέων, *βεστάρχης, κριτής* (:) Χαρσιανού 640

- Λέων Αρεόβινδος 574
 Λέων Αργυρός 456
 Λέων Αρ(ε)ιανίτης 396
 Λέων Αρβαντηνός 105, 280, 588
 Λέων Διάκονος 27, 55, 58, 242, 256, 322-323, 354-355, 368, 382, 393, 410, 426, 462, 468, 633
 Λέων Διαβατηνός 34, 86, 119, 281, 285, 287, 588
 Λέων Διογένης 487
 Λέων Εξακιονίτης 567, 575
 Λέων Φωκάς 221, 230
 Λέων Ιασσίτης 524, 655
 Λέων Λαμπρός 262, 579-580, 583
 Λέων Λεπενδρηνός 585
 Λέων Μελισσηνός 368
 Λέων Περηνός 555
 Λέων Πηγονίτης 588
 Λέων Σερβλίας 83, 542
 Λέων Σπονδύλης 630
 Λέων Συνάδων 658
 Λέων Τορνίκιος 34, 87-88, 222, 451, 537, 579
 Λέων Βλάχγας 623
 Lewon, γιος του Habel 211, 561
 Lewon Mroveli 144
 Lewon Ρουπενίδης (ελλ. Λεβούνης) 328, 386
 Lewond 236
 Liparit Orbeliani (ελλ. Λιπαρίτης) 43-44, 91-96, 99, 132, 576 (βλ. & Αντώνιος, μοναχός)
 Λιπαρίτης, αρχιστράτηγος του Giorgi A' 75
 Λιβελλίος (βλ. Πέτρος Λιβελίσσιος)
 Λουδοβίκος Α' ο Ευσεβής 240
 Λουκάς, μοναχός 486
 Λουκάς, μοναχός και μητροπολίτης 382
 Mahmūd, Γαζνεβίδης ηγεμόνας 41, 132
 Mahmūd bin Naṣr 267, 283, 335, 338-340
 Mahmūd bin Ṣālih bin Mirdās 267, 359
 Mahuis, κόμης Τελούχ 321
 Μακρηνός (βλ. Rūmānūs Makrī)
 Malik bin Abdullah 169
 Malik al-Turk 335, 359
 Mandalē (ή Mandalēon ή Mandaleank' [= Μάνδαλος, Μανδαλέων ή Πανταλέων;]) 430, 433, 489, 633-634
 Manfūz bin Habīb al-Baḡil 365
 Μανουήλ, *πραιτωρ* Αρμενιάκων 660
 Μανουήλ, *τουρμάρχη* Λυκανδού 635
 Μανουήλ Κομνηνός, *ανθύπατος πατρίκιος, βέστης* 536
 Μανουήλ Κομνηνός, *στρατηγός αυτοκράτορ* 166, 226, 362, 442-444, 448, 475-476, 508-509, 563, 637
 Μανουήλ Βουτουμίτης 390
 Μανουήλ της Τεκή(ς) 199
 Mansur (βλ. Kutalmışoğlu Mansur)
 Mansur bin Qazaḡli 149
 Marem (βλ. Μαρία, *κουροπαλάτισσα*)
 Μαρία, μοναχή 624
 Μαρία, κόρη Κακίκιου Ανιώτη 638
 Μαρία (συρ. Māryām, αρμ. Marem), *κουροπαλάτισσα*, κόρη Κακίκιου Καρσιώτη 117, 268, 427-429, 446, 475, 633
 Mariam, μητέρα του Bagrat Δ' 99, 549
 Μαριανός, *στρατηγός* Ταρών 551
 Mar Ιωάννης bar 'Abdūn 261
 Μάρκος, μητροπολίτης Καισαρείας 430-431, 441-442, 448, 472, 670
 Mārtā 347
 Maṣmudā 372
 Mas'ūd A' 317

- Matiane K'art'lisay* (βλ. Ανώνυμος συγγραφέας *Matiane K'art'lisay*)
- Μαυρίκιος 176, 396
- Mawlānā bin 'Alā' 14, 511 (βλ. και *Dānišmendnāme*)
- Μάξιμος Πλανούδης 470
- Μέγας Αλέξανδρος 103
- Μέγας Βασίλειος 437
- Meher 191
- Μέλεχ (βλ. Αβιμέλεχ)
- Μελίας (αρμ. Mleh) 128, 421-422, 426, 493
- Melik al-Turk (βλ. Malik al-Turk)
- Melik Danišmend 180, 229, 251, 268-269, 272, 316-317, 347, 444, 448, 511-516, 526-527, 583, 674
- Melikšah 48, 51-52, 87, 110-111, 124-125, 180, 226, 270, 287-292, 295, 302-303, 308, 313-314, 340-341, 347, 351-353, 363, 372, 377, 380-381, 489, 524, 527, 581-582, 591, 595, 672
- Mengücek (ή Mengücik) 169, 180, 229, 233, 239, 251
- Μενσούρ, υιός Μουσούτου 643
- Mesopotamius 444
- Μεθόδιος, πρωτονοτάριος Λυκανδού 636
- μητροπολίτης Χαλκηδόνος 483
- μητροπολίτης Ηρακλείας 483
- μητροπολίτης Κολωνείας 483
- μητροπολίτης Νεοκαισαρείας 513, 526
- Μιχαήλ Β' 199, 457
- Μιχαήλ Γ' 462
- Μιχαήλ, ασηκρήτις, κριτής Καππαδοκίας 647
- Μιχαήλ, ασηκρήτις, βασιλικός νοτάριος του ειδικού λόγου, κριτής Καππαδοκίας 647
- Μιχαήλ, χαρτουλάριος γενικού λογοθεσίου, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Καππαδοκίας 648
- Μιχαήλ, χαρτουλάριος του δρόμου και Χαρσιανού 642
- Μιχαήλ, χρυσотελής Κολωνείας 571
- Μιχαήλ, δουξ Βασπρακανίας (:) 545
- Μιχαήλ, εκ προσώπου Καππαδοκίας 647
- Μιχαήλ, κατεπάνω Αντιοχείας 601
- Μιχαήλ, κατεπάνω Μεσοποταμίας 556
- Μιχαήλ, κουροπαλάτης, δουξ Ανατολής (ή Ανατολικών;) 488, 646 (βλ. και Μιχαήλ Βούρτζης;)
- Μιχαήλ, κριτής Χαλδίας-Δερζηνής 575
- Μιχαήλ, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Λυκανδού 634
- Μιχαήλ, μεράρχης Χαρσιανού (:) 641
- Μιχαήλ, μοναχός 350
- Μιχαήλ, λογαριαστής μεγάλου κουράτωρος (,), αρτοκλίνης, αναγραφεύς 185, 553, 577
- Μιχαήλ, μέγας σακελλάριος, μητροπολίτης Νεοκαισαρείας 525
- Μιχαήλ, πρόξιμος κατεπάνω Αντιοχείας 609
- Μιχαήλ, πρωτοσπαθάριος, ασηκρήτις, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Αρμενικών θεμάτων 565
- Μιχαήλ, πρωτοσπαθάριος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Αρμενικών θεμάτων 565
- Μιχαήλ, πρωτοσπαθάριος, μυστογράφος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Αρμενικών θεμάτων 566
- Μιχαήλ, σπαθαροκανδιδάτος, επί του χρυσοτρικλίνου, ασηκρήτις, κριτής Αρμενικών θεμάτων 564
- Μιχαήλ, στρατηγός Χαλδίας 573
- Μιχαήλ, στρατηγός Μελιτηνής 579
- Μιχαήλ, στρατηγός Τελούχ 596
- Μιχαήλ, βασιλικός νοτάριος, αναγραφεύς Λυ-

- κανδού 635
- Μιχαήλ, *βέστης, κριτής επί του Ιπποδρόμου*
και Χαρσιανού 640
- Μιχαήλ, *βέστης, ύπατος, κριτής επί του Ιππο-
δρόμου* και Χαρσιανού 640
- Μιχαήλ Ανδρεόπουλος 583
- Μιχαήλ Αποκάπης 471, 547, 585
- Μιχαήλ Ατουέμης 652
- Μιχαήλ Χαρσιανίτης (:) 641
- Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας 51, 120-121, 123, 191,
193, 215, 247, 287, 309, 312-313, 325, 334,
336, 342-343, 346, 383-384, 386, 399, 401,
416, 477-479, 485, 487, 510, 523, 531, 666
- Μιχαήλ Εξαμιλίτης 627
- Μιχαήλ Γλυκάς 24, 50, 101, 159, 212, 222,
478, 482-486, 507, 537, 637
- Μιχαήλ Ιασσίτης 77, 81, 85-88, 535, 598
- Μιχαήλ (ή Ιωάννης;) Καραβιτζιώτης 537
- Μιχαήλ (ο) Καταφλώρον 143, 541
- Μιχαήλ Κηρουλάριος, *πατριάρχης* 89, 590
- Μιχαήλ Κοντοστέφανος 598-599
- Μιχαήλ Λίζιζ 541
- Μιχαήλ Μαλεΐνος 423, 435, 438
- Μιχαήλ Μαρ..., *κριτής Σελευκείας, στρατη-
γός Αδάνων και Μοψουεστίας* 394, 620
- Μιχαήλ Μαύρηξ 397, 604
- Μιχαήλ Μαυρικάς 605
- Μιχαήλ Μοναστράς (βλ. Μοναστράς)
- Μιχαήλ «Ουρανός» 600-601
- Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγών 145-146, 374, 469,
501
- Μιχαήλ Ψελλός 11, 13, 23-24, 49, 52, 55,
58, 84, 88, 101-103, 106, 123, 159, 163,
168, 172, 174, 206, 212, 222, 247, 264, 342,
356-357, 445, 472, 477-479, 481-483, 521,
523, 537, 564, 569, 579, 601, 603, 627, 633,
640, 648, 660, 676
- Μιχαήλ Ραδηνός 564
- Μιχαήλ Σαρωνίτης 577, 587
- Μιχαήλ Σπονδύλης 600
- Μιχαήλ ΣΤ΄ «Στρατιωτικός» 24, 47-48, 103-
104, 198, 447, 502, 600-601, 668
- Μιχαήλ Σύρος 14, 30, 37-38, 48-49, 102-
103, 109, 117, 136, 160, 175, 177, 179, 189,
206-207, 215, 247, 260-266, 269-272, 275,
296, 303-304, 306, 308-311, 313-314, 317,
333-335, 345, 347-348, 359, 375, 384, 386,
388, 402, 404, 416-417, 430, 444, 460, 466-
469, 484, 489, 495, 503, 512-513, 517, 526,
580-583, 590-591, 593, 605-605
- Μιχαήλ (Ταρωνίτης;), *στρατηγός Αρμενικών
θεμάτων* 500, 564
- Μιχαήλ Ταρωνίτης, *πανυπερσέβαστος* 226,
563
- Μιχαήλ Τορνίκιος 626
- Μιχαήλ Βούρτζης, *βεστάρχης* 488
- Μιχαήλ Βούρτζης, *δουξ Αντιοχείας* 323,
369, 488
- Μιχαήλ Βούρτζης, *στρατηγός και στρατηλάτης*
488
- (Μιχαήλ;) Βούρτζης, *τοπάρχης* 487-489,
533, 646
- Μιχαήλ Βούρτζης ο Λαπτουκομήτης, *ύπατος,
τοποτηρητής* 488
- Mīkā'il (ή Mīkhā'il), *γιος του Selçuk* 41, 130
- Mīthwānd 42-43, 130, 134, 160
- Μίρων (=Μύρων;), *κριτής της Μελιτηνής,
μεγάλος κουράτωρ* 582
- Miskawīh 131
- Μιτυληναίος, *κριτής* 658
- Μοναστράς 316, 390, 395, 405, 412, 418,
625

- Μουδάφαρ, γιος Μανουήλ της Τεκή(ς) 199
- Μουνσούρ (βλ. Μενσούρ, υιός Μουσούτου)
- Μουσουλίκης (ή Μουσουλίκης), *τουρμάρχης* Μεσποταμίας 198
- Μουζάλων, αρχιεπίσκοπος Κύπρου 32
- Μωκη(σ)σού μητροπολίτης 508
- Muhammad al-Dawla, *δουζ Ανατολής* 66
- Muhammad al-Hawawī 349, 376
- Muhammad bin ‘Abd al-Malik al-Hamadhānī 373
- Muhammad bin Ahmad al-Dhahhabī (βλ. al-Dhahhabī)
- Muhammad bin ‘Alī bin Junghul 356, 362
- Muhammad bin ‘Alī bin Muyassar 283, 373
- Muhammad bin al-Sābī 373, 378
- Muhammad bin Dimlāj 342
- Muhammad bin Ğabaq (βλ. Ğubuk)
- Muhammad bin Hulaid al-Bahrānī 369
- Muhammad bin Muhammad al-Idrīsī (βλ. al-Idrīsī)
- Muhammad bin Sultān bin Hayyūs 362
- Muhammad Danişmend 317, 516
- Munajjim Bāṣī (Ahmad bin Lutf Allāh) 356-357
- Muqallad bin Naṣr bin Munqidh 374
- Mūsā Yabhu (ή Yabghu ή Baighū), γιος του Selçuk 41-42, 90, 151
- Mušeļ, αδελφός Ašot Γ’ 116
- Mušeļ, πατέρας T’ornik Mamikonean 189
- Mxit’ar, αξιωματικός του Ridwan bin Tutuş 296
- Mxit’ar, γιος του K’urt 542
- Mxit’ar ‘Ayrivanec’i 130
- Nadğiya bin ‘Ism‘aīl al-Hasanī, *σέριφος* του Tuğrul beg 44, 47
- Nādir, Τούρκος (:) διοικητής 338, 341
- Ναρσής, *καθολικός* 433
- Naṣīr al-Dawla Ibrāhīm 292
- Naṣr al-Dawla (ή Bar Marwān ή Ibn Marwān) 44, 149
- Naṣr al-Dawla bin Hamdān, *βεζήρης* 283
- Naṣr, γιος Mahmūd bin Naṣr 267, 339-340
- Nersēs του Lambron 384
- Niakia, γιος του Liparit Orbeliani 92, 99
- Nicosus (ή Nicusus, ελλ. Νικόλαος;) 304-305
- Νικηφορίτζης (=Νικηφόρος), *λογοθέτης του δρόμου* 309, 336, 342, 345, 399, 603-604
- Νικηφόρος, *χαρτουλάριος, βασιλικός κουράτωρ* Ταρσού 630
- Νικηφόρος, *πρόεδρος* Σελευκείας 625, 630
- Νικηφόρος, *στρατηγός* Χοζάνου 563
- Νικηφόρος, *στρατοπεδάρχης* 97-100, 150
- Νικηφόρος Διογένης 485
- Νικηφόρος Β’ Φωκάς 17, 22, 88, 141, 182, 200, 210, 225, 242, 244, 260, 274, 307, 318, 324, 329, 354-355, 367, 379, 382, 393-394, 410, 412, 423-424, 437, 439, 463, 469, 472, 632
- Νικηφόρος Φωκάς ο πρεσβύτερος 230
- Νικηφόρος Φωκάς, *στασιαστής στρατηγός* 75, 137, 463, 465-466, 471, 495
- Νικηφόρος Καρβωνάς 413-414, 628
- Νικηφόρος Κομνηνός 72, 141, 544-545
- Νικηφόρος Μαύρος, *πατριάρχης Αντιοχείας* 343
- Νικηφόρος Μελισσηνός 7, 226, 489
- Νικηφόρος Μονομάχος 656
- Νικηφόρος Ουρανός 60, 374, 411, 413, 588
- Νικηφόρος Παλαιολόγος 124, 206, 523, 556
- Νικηφόρος Σ....., *στρατηγός Μαντζικέρτ* 544
- Νικηφόρος Σπανόπουλος 558, 661

- Νικηφόρος Συναδηνός, αξιωματούχος επί Νικηφόρου Βοτανειάτη 645
- Νικηφόρος Συναδηνός, *κατεπάνω* 645
- Νικηφόρος Συναδηνός, *πατρίκιος, ανθύπατος, στρατηγός* Καππαδοκίας 645
- Νικηφόρος Συναδηνός, *βέσσης, κατεπάνω* 645
- Νικηφόρος Τριβούνος 607
- Νικηφόρος Βαλανίτης 579
- Νικηφόρος Βασιλάκης (-ιος) 34, 119, 172, 178, 540
- Νικηφόρος (Γ΄) Βοτανειάτης 24, 206, 254, 286, 289, 301, 303, 310, 326-327, 338, 343-344, 399, 401-402, 412, 433, 439, 451, 457, 486, 488-489, 522, 532, 561, 587, 589, 601-603, 605, 644-646, 655, 672, 674, 676
- Νικηφόρος Βρυέννιος 13, 24, 49-50, 119, 124, 148, 151, 158-159, 161, 166, 168 163, 172-173, 176-177, 206, 226, 269, 285, 308-309, 327, 341-344, 359, 395, 397, 444, 476-479, 481-487, 489, 503, 506, 508, 510, 522, 524, 526-527, 541, 557-558, 589, 604-605, 608, 611, 638, 647
- Νικηφόρος Βρυέννιος (ο πρεσβύτερος) 166-167, 172-173, 175, 178, 482, 506
- Νικηφόρος Ξιφίας 137, 463, 465, 471, 533
- Νικήτας, *ασηκρήτης, κριτής* Κολωνείας 570
- Νικήτας, *δουξ* Χαλδίας 572
- Νικήτας, *εκ προσώπου του Οξέως δρόμου* 630
- Νικήτας, *κριτής επί του Ιπποδρόμου* και *Αρμενιακών* 656
- Νικήτας, *στρατηγός* Κάμα 562
- Νικήτας, *στρατηγός* Σωτηρουπόλεως 252
- Νικήτας, *βασιλικός πρωτοσπαθάριος, στρατηγός* 623
- Νικήτας Χωνιάτης 383, 386, 388, 391, 526
- Νικήτας Νικερίτης 583
- Νικήτας Πηγονίτης 147, 545-546
- Νικήτας, ο εκ Πισιδίας 67, 71-72, 535
- Νικήτας Ξηρός 629
- Νικόλαος, *δικαστής* Χαλδίας 576
- Νικόλαος, *κατεπάνω* Μεσοποταμίας και Χαλδίας 555, 572
- Νικόλαος, *παρακοιμώμενος, δομέστικος των σχολών* 76, 87
- Νικόλαος, *πρωτονοτάριος* Λυκανδού 636
- Νικόλαος, *στρατηγός* Σωτηρουπόλεως και Ανακουπίας 253, 578
- Νικόλαος, *βασιλικός κομμερκιάριος* Σελευκείας 629
- Νικόλαος, *βασιλικός πρωτοσπαθάριος επί του μαγλαβίου, αναγραφείς* Χαρσιανού 642
- Νικόλαος Ακαπνής (:) 628
- Νικόλαος Αντιοχίτης, υιός Απολφαρατζί 618
- Νικόλαος Αρεοβανδηνός 577
- Νικόλαος Χρυσέλιος 146, 545
- Νικόλαος Ματζούκης 628
- Νικόλαος Μυρελαίτης 143, 546
- Νικόλαος Ραδηνός 564, 634
- Νικόλαος Σερβλίας *κένσωρ, κριτής, μέγας κουράτωρ* Ταρσού και Σελευκείας 628
- Νικόλαος Σερβλίας, *ύπατος, κριτής επί του Ιπποδρόμου, του Βήλου* και Βολερού, Στρυμόνων, Θεσσαλονίκης 628
- Νικόλαος Σπανόπουλος 558
- Νικόλαος Β΄ Στουδίτης 261
- Νικόλαος Τζάνζης 640
- Νικόλαος Βαλτζερής 620
- Nizām al-Dīn bin Marwan 52
- Nizām al-Mulk (τουρκ. Nizām ül-mülk) 87, 110-111, 131, 169, 180, 283
- Nūr al-Dīn 321

- Oğuzoglu Mansur (ή Manşūr bin Ghuzoghlu/
Kızoglu;) 149
- Οράτιος Λιπαρίτης (βλ. R'ad Liparit)
- Orderic Vitalis 269, 273
- Ορέστης Χαρσιανίτης 199, 257
- Ōšin (ελλ. Οσίνης, λατ. Ursinus) 400-401,
403-406, 418, 468, 621, 625, 672
- Ōšin A' 403
- Ōšin του Lambron 403
- Οσίνης (βλ. Ōšin)
- Όσιος Δανιήλ 451
- ‘Oubaydallūh 257
- Ουρσέλιος ο Φράγγος (νορμ. Ursel de Bail-
leul) 6, 24, 122, 124, 160, 164, 167, 171-
173, 192, 205-206, 268, 286, 311, 341, 396,
448, 485-487, 513, 521-525, 604, 655, 672-
673
- Ουρσένιος Βηκένης 622
- Ουρβανός, πάπας 335
- Pagrad, αδελφός του Goł Vasil (βλ. Pakrad)
- Παγκράτιος Βηκένης 610
- Παγκράτιος Vxkač'i 34-35, 69, 86-87, 106-
109, 111, 113, 115, 141, 288, 539, 549-550,
590
- Παγκρατούκας, γιος Μανουήλ Τεκή(ς) 199
- Pakrad, αδελφός του Goł Vasil 304-305, 417
- Παλατίνος, *στρατηγός* Τάραντα (Μ. Ασίας)
221
- Πανάρετος (βλ. [Ευστράτιος;] Πανάρετος)
- Πανκράτιος, *στρατηγός* Ταρών 549, 551
- Πανκράτιος Βηκένης 189
- Πανκράτιος Διογένης 643
- Πανθήριος, *στρατηγός* Γερμανικείας 594
- Πασχάλιος, *πρωτονοτάριος* Αρμενικών 661
- Παύλος, *κατεπάνω* Εδέσσης 119, 479, 540,
588
- Παύλος, *κουράτωρ*, *κριτής επί του Ιπποδρόμου*
και *Αρμενικών θεμάτων* 566
- Παύλος, *κριτής*, *βασιλικός* Αρμενικών *θεμά-
των* 567
- Παύλος Ταρωνίτης (βλ. P'ōlos Taronatzi)
- Pavlin, *κατεπάνω* Βαασπρακανίας 545
- Παζουνή (αρμ. Pazuni) 493
- Περηνός, *δουξ πάσης Δύσεως* 557
- Peros, *κατεπάνω* Μεσοποταμίας 202, 212,
555-556
- Πέτρος, *κριτής του Βήλου* και *Κολωνείας*
572
- Πέτρος (;) Αργυρός 572
- Πέτρος Φωκάς, *στρατοπεδάρχης* 412, 523
- Πέτρος Α' Getadarj, *καθολικός* 75, 78-79,
84, 88-89, 113, 221, 300, 427, 501, 504
- Πέτρος Γυμνός 580, 626, 635
- Πέτρος Λιβελίσσιος 321, 358-359, 409, 603,
624
- Πέτρος Σερβλίας 628
- Πέτρος Σικελιώτης 231
- Πέτρος του Αλίφα (βλ. Pierre d'Aups)
- Πετζέας, *δουξ* (;) Λαοδικείας 615
- Pext (ή al-N.H.T.=al-Naht., ελλ. *βέστης* ή
Πήκτης;) 279, 336-338, 341, 397, 602
- Πηγάνης, *παυλικιανός* στασιαστής 435
- Πήκτης (βλ. Pext)
- Pierre d'Aups (ελλ. Πέτρος του Αλίφα) 315,
434, 491, 634
- P'ihonit (βλ. Θεόδωρος Πηγονίτης)
- Πινέμιος ο Ίβηρ 447, 502, 637
- Pōghi (αρμ. Pōli, αλλιώς Boğa ή Buqa ή
Bughā) 148-149
- P'ōlos, ηγούμενος Αγίου Σταυρού Varag 427
- Pōlosak, *διοικητής* του Χασαναρά 445, 590

- P'ōlos Taronatzi (ελλ. Παύλος Ταρωνίτης) 195, 553, 559
- Pōlchtachi (ή Pōltachi ή Buldaḡi, ελλ. Πουλ-
χάσης, λατ. Pulagit) 180, 269, 489-491
- Πολύευκτος, *κριτής του Βήλου, λογοθέτης του
γενικού* 43
- Πομπήιος 235
- Πόθος, *κριτής του Βήλου, μεγάλος χαρτουλά-
ριος του γενικού λογοθεσίου* 577
- Πόθος, *βασιλικός εξάκτωρ οικιστικής σακέλ-
λης, κομμερκιάριος Χαλδίας* 577
- Πόθος Αργυρός 456
- Πόθος Μονομάχος 656
- Πουκρίκας, γιος Μανουήλ της Τεκή(ς) 199
- Πουλχάσης (βλ. Pōlchtachi)
- Porsuk 169
- Πουζάνος (βλ. Būzān)
- Προκόπιος 82, 255, 259, 322, 393, 437-438,
502
- Puki (ή Göktas ή Göktash) 147-149
- Qaralū (βλ. Qurlu)
- Qasīm al-Dawla Āqsunqur (βλ. Āqsunqur)
- Qānvurt (βλ. Kara Arslan Kavurt)
- Qirwāš bin Muqallad (ελλ. Καρβέσης, αρμ.
Kuraysh) 147-149
- Qiwām al-Dawla Abū Sa'īd Karbughā (βλ.
Karbughā)
- Qrīnōtis (ελλ. Κρινώτης ή Κρινίτης) 265,
579-580
- Qurlu (ή Qaralū) 339, 342-343, 359
- Qutb al-Dawla 47
- Rabbula της Έδεσσας 277
- R'ad Liparit (ελλ. Οράτιος Λιπαρίτης) 91
- Ραδιηγός, *μάγιστρος* 564
- Ραδομηρός Ααρών 43, 80, 90-96, 102, 108,
142, 152, 187, 538, 547, 550, 575, 586
- Raimbaud (Rmbaghat) 194
- Raoul της Caen 403
- Rašīd al-Dīn 125, 160, 179-180, 268, 314,
430, 444, 512-514
- Rat, αδελφός Liparit Orbeliani 91
- Resultekin 42
- Ridwan bin Tutuṣ bin Alp Arslan 293-295,
296
- Rmbaghat (βλ. Raimbaud)
- Robert Crépin (βλ. Ροβέρτος Κρισπίνος)
- Robert Hervé (βλ. Ερβέβιος Φραγγόπωλος)
- Robert le Moine 314, 425, 491, 495
- Ρουπένιος (βλ. R'ube'n)
- Roussel de Bailleul (βλ. Ουρσέλιος ο Φράγ-
γος)
- Ροβέρτος Γυισκάρδος 51, 346, 434, 489
- Ροβέρτος Κρισπίνος 204, 227, 229, 238, 478,
480-482, 569
- Ρωμανός Β' 22
- Ρωμανός, *ασηκρήτης, κριτής Σελευκείας* 629
- Ρωμανός, *δουξ Χαλδίας* 573
- Ρωμανός, *κατεπάνω Αμασειας* 524-525, 571,
655
- Ρωμανός, *κατεπάνω Ιβηρίας-Χαλδίας* 534,
572
- Ρωμανός, *κουροπαλάτης* 573
- Ρωμανός, *κριτής Χαρσιανού* 639
- Ρωμανός, *σπαθάριος (;), κατεπάνω Ιβηρίας
και Χαλδίας* 67-68, 534, 572
- Ρωμανός, *στρατηγός Μεσοποταμίας* 554
- Ρωμανός, *στρατηγός Παφλαγονίας* 397
- Ρωμανός Γ' Αργυρός 140, 145, 253, 261,
310, 330, 334, 361, 371, 375, 547, 601, 666,
668

- Ρωμανός Δαλασσηνός 61, 67-68, 70, 534-535, 572
- Ρωμανός Δ' Διογένης 11, 15, 24, 31, 48-51, 118-120, 158-159, 161-163, 165-179, 191-193, 204-205, 214-215, 225, 228, 233, 254, 267, 282-283-285, 308-309, 312-313, 321, 338-342, 355-361, 395-396, 398-399, 415, 423, 428-429, 431, 441-443, 445, 447, 468, 472-487, 504, 506-510, 512, 521-522, 533, 560, 571, 601, 603, 610, 645, 666, 668-672, 676, 678
- Ρωμανός Ευγενιανός 609
- Ρωμανός Α' Λακαπηνός 210, 255, 408, 423, 436, 456, 492
- Ρωμανός Μακρής (βλ. Rūmānūs Makrī) 326, 599-600
- R'ube'n (ή Rubēn, ελλ. Ρουπένιος) 385-386, 390
- Rūmānūs Makrī (=Ρωμανός Μακρής ή Μακρηνός;) 347
- Sābiq bin Mahmūd bin Šālih bin Mirdās (βλ. Mahmūd bin Šālih bin Mirdās)
- Šaddādid Fadlūn (ελλ. Αρτασείρας, υιός Φατλούμ) 98, 111
- Šadi (αραβ. Šādī) 177
- Sadīd al-Mulk (βλ. 'Alī bin Muqallid)
- Sadr al-Dīn 'Alī bin Nāsir al-Husaynī 15
- Saduddevle Gevherayin (ή Saddedin Gevher-Āiyn) 177
- Σαχάκιος Βραχάμιος 386
- Šahašdak 213 (βλ. και Sunduk)
- Sāh-i Šattāt 513, 525, 673
- Salah al-Dīn (ελλ. Σαλαντίν) 160
- Šālih bin Mirdās, εμίρης Χαλεπίου 374
- Σαλιβάς 332, 346, 609
- Saltuk (βλ. Sunduk)
- Saltuklular 179
- Samuēl Anets'i 77-79, 129, 136, 160, 231, 386, 388-390, 401-402, 430-431, 433-434, 464, 468, 494, 622, 634
- Σαμουήλ (;) Αλουσιάνος 229, 238, 563, 586
- Samuh (βλ. Sunduk)
- Sanakhārīb (ή Ban Sanhirīb, αρμ. Senek'erim;) 480
- Σανπάτις (=Συμβάτιος), *κατεπάνω* Μοψουεστίας 394-395, 397, 621
- Šaraf al-Dawla Muslim bin Qurayš bin Madrān 301-302, 351, 377-378, 592
- Šaraf al-Zaman Tahir al-Marvazī 48
- Sarangi 124
- Sargis, αντιβασιλεύς Ανίου 75
- Sargis, γιος του Artawazd 542
- Sargis, *καθολικός* 79, 313
- Σαβώριος, *στρατηγός* 518
- Savtekin 170, 174
- Sawīrūs bin al-Muqaffa 160, 177, 277, 286, 334, 349
- Šayf al-Dawla 307, 323
- Sayyid Battal Ğazī 515
- Selçuk 41, 130, 226
- Seljuknāme* (βλ. Ανώνυμος συγγραφέας *Seljuknāme*)
- Σεναχειρήμ-Ιωάννης (βλ. Senek'erim-Yovanēs Arcruni)
- Senek'erim-Yovanēs Arcruni (ελλ. Σεναχειρήμ-Ιωάννης) 76, 90, 128, 135-138, 140, 231, 268, 384, 416, 429, 464, 503, 505, 522
- Σέργιος, *κριτής* Θρακησίων 627 (βλ. και Σέργιος Εξαμιλίτης)
- Σέργιος, *πρωτοσπαθάριος*, *κριτής* Μελιτηνής 583

- Σέργιος Εξαμιλίτης 627
- Σιαούς (τουρκ. Çavus) 52, 526
- Sibt bin al-Jawzī 15, 49, 51-52, 98, 109, 112-113, 123, 160, 162, 164, 166, 168-169, 174-175, 177-178, 207, 267, 269, 281, 283-285, 288-291, 296, 302, 336, 338-340, 348-351, 353, 358-360, 365-366, 368, 373, 478-480, 384, 402, 417, 509-510, 524, 582
- Simon, *κατεπάνω* Ιβηρίας 71-72, 535
- Sindad (ελλ. Συντίπα) 583
- Širwān šāh 445
- Smbat Vxkac'i (βλ. Συμβάτιος Βηκχατζή)
- Sökmenliler 180
- Σολυμάς Κουτλουμούσης (βλ. Kutalmışoğlu Süleymanşah)
- Σουλαίος, *στρατηγός* Σελευκείας 623
- Step'anos Taronetzi (ή Asofik) 32, 35-37, 55-61, 63, 71, 127, 138, 142-143, 181-183, 217, 255, 260, 299, 307, 323, 382, 393, 410, 458
- Stephan, *κόμης* Blois και Chartres 490-491
- Στέφανος, *αρχιεπίσκοπος* του Κατεπάνω 544
- Στέφανος, *ασηκρήτις*, *κριτής* Αρμενιικών 657
- Στέφανος, *ασηκρήτις*, *πρωτονοτάριος* Αρμενιικών 662
- Στέφανος, *ασηκρήτις*, *κριτής* Σελευκείας 625
- Στέφανος, *δουξ* Αντιοχείας 598
- Στέφανος, *κατεπάνω* Βασπρακανίας 545
- Στέφανος, *κριτής* Λυκανδοῦ 635
- Στέφανος (:), [...], *μυστογράφος*, *κριτής* Χαλδίας-Δερζηνής 575
- Στέφανος, *βασιλικός πιστικός των οξέων* 630
- Στέφανος Λειχούδης 142, 147-148, 545, 547
- Στέφανος Μαξέντιος 435
- Στέφανος Περγαμηνός 583
- Στέφανος Βυζάντιος 409
- Στρατήγιος ο Στραβός 412, 625
- Στράβων 82, 385-386, 437, 453, 455, 503
- Sulayman του Cizre 149
- Sunduk (ή Sabuk ή Samuh ή Saltuk ή Ša-hašdak;., ελλ. Ζαμούχης ή Σαμούχ;) 102, 125, 169, 171, 213, 339-340, 502, 522
- Suqmān bin Artuq 295
- Συμεών ο Αρμένιος 491, 646
- Συμεών Μάγιστρος 255, 274
- Συμεών Ουρανός 648
- Συμεών Σηθ 346
- Συμβάτιος, *παυλικιανός στασιαστής* 435
- Συμβάτιος Πακουριανός 624
- Συμβάτιος Βηκχατζή (αρμ. Smbat Vxkac'i) 34, 288, 590
- Συνεχιστής Θεοφάνη 17, 57, 71, 235, 255-256, 300, 435-437, 449, 455-457, 462, 478, 493, 576
- Συνεχιστής T'ovma Arcruni 128, 134, 136, 466, 495-496
- Συνέκδημος Ιεροκλέους 354, 393-394, 409, 437, 453-454, 459
- Tačat, γιος του Gandgi 546
- Tačat Mamikonean 191, 194
- Tāj al-Dawla Tutuṣ bin Alp Arslān (βλ. Tutuṣ)
- Ταμίζ 171
- Τανκρέδος (γαλλ. Tancrède, βυζ. Ταγγρέ) 297, 304, 403, 405-406, 417
- Ταράγγης (βλ. Tarang)
- Tarang (αραβ. Ibn al-Adīm'de Tarankoğlu, ελλ. Ταράγγης) 170, 180-181
- Τατίκιος 491
- Τατούλης Πακουριανός (βλ. T'at'ul Πακουριανός)

- Τατούλις, *στρατηγός* Ποδανδού 414-415, 623
 Τατούλλις (βλ. Τ'at'ul Πακουριανός)
 Τ'at'ul Πακουριανός 34, 128, 313-316, 595, 672
 Ταυτούκας, *κατεπάνω* Σαμοσάτων 301, 592, 672
 Ταυτούκας, γιος Μανουήλ της Τεκή(ς) 199
 Tekēš bin Alp Arslān Šihāb al-Dīn 302
 Τ'ēodoros (ή Τ'oros) Alaxōsik 313, 490
 Θεοχάριστος Αντιοχίτης 618
 Θεοδ..., *πρωτοσπαθάριος επί της μεγάλης εταιρείας*, *αναγραφείς* Αρμενιικών (;) 660-661
 Theodoric 288
 Θεοδόσιος Β' 70, 382
 Θεόδουλος, *μοναχός* 539
 Θεοδώρα 24, 46-48, 97, 102-103, 108, 202, 212, 380, 668
 Θεοδώρα Κομνηνή 487
 Θεοδωροκάνος 364-365, 612
 Θεόδωρος, γιος του Λαρών, *πρίγκιπας* του Ταρών 186-187, 548, 552
 Θεόδωρος, *δομέστικος σχολών της Ανατολής*, *στρατηγός αυτοκράτωρ* Ανατολικών και Χαρσιαντιών 637
 Θεόδωρος, *δουξ* Ιβηρίας 69, 540
 Θεόδωρος, *επισκεπτής* Σελευκείας 630
 Θεόδωρος, *κουράτωρ* Μεσοποταμίας 558
 Θεόδωρος, *κριτής επί του Ιπποδρόμου και Καπαδοκίας* 648
 Θεόδωρος, *κριτής επί του Ιπποδρόμου, του Βήλου και Αρμενιικών* 657
 Θεόδωρος, *κριτής του Βήλου* (ή *επί του Ιπποδρόμου*) και Σελευκείας 628
 Θεόδωρος, *κριτής του Βήλου και Αρμενιικών* 658
 Θεόδωρος, *μέγας χαρτουλάριος γενικού λογοθεσίου*, *αναγραφείς* Αρμενιικών *θεμάτων* 567
 Θεόδωρος, *μυστογράφος, κριτής επί του Ιπποδρόμου και Αρμενιικών* 657
 Θεόδωρος, *οικιστικός νέων ορθώσεων, κριτής* Αρμενιικών 659
 Θεόδωρος, *πατρίκιος*, «στρατηγέτης» Αναβάρζης 617
 Θεόδωρος, *πρωτοσπαθάριος επί του χρυσοτρικλίνου, στρατηγός* Αναζάρβου 617
 Θεόδωρος, *στρατηγός* Αδάνων 620
 Θεόδωρος, *βασιλικός πρωτοσπαθάριος, στρατηγός* Χαρσιανού 637
 Θεόδωρος Αλυάτης 178, 480-481, 645-646
 Θεόδωρος Αρσακίδης 122, 540
 Θεόδωρος Χετάμης 34, 269-271, 290-291, 293-298, 313, 316, 389, 402, 530, 581, 591, 655, 672
 Θεόδωρος Χρυσέλιος 657
 Θεόδωρος Γαβράς 123, 238, 245-251, 401, 514, 570-571, 573-574, 670, 673
 Θεόδωρος Κομνηνός 600
 Θεόδωρος Μαρχάψαβος 411, 623
 Θεόδωρος Μαυρικός 657
 Θεόδωρος Πηγονίτης (ή Πηγωνίτης, αρμ. P'ihonit) 278-279, 587-588
 Θεόδωρος Πρωτεύων 657
 Θεόδωρος Ρουπένιος (βλ. Τ'oros Α' Ρουπενίδης) 636
 Θεόδωρος Ρωμαίος (;) 636
 Θεόδωρος Σκουταριώτης 159, 179, 477, 483-484, 511
 Θεόδωρος Σπανόπουλος 558
 Θεόδωρος Στουδίτης 455
 Θεόδωρος Ταυτούκας 593

- Θεόδωρος Τιμητής 661
 Θεόδωρος Βεριβόης (ή Βερηβόης) 494
 Θεόδωρος Βραχάμης (βλ. Θεόδωρος Χετάρ-
 μης)
 Θεοφάνης, *βασilikός πρωτοσπαθάριος, ανα-
 γραφεύς* Αρμενιάκων 661
 Θεοφάνης, *βασilikός πρωτοσπαθάριος επί του
 χρυσοτρικλίνου, αναγραφεύς* Αρμενιάκων
 661
 Θεοφάνης 396, 413, 438, 449, 454-455, 458-
 459, 518, 520
 Θεοφάνης, μητροπολίτης Σεβαστείας 508
 Θεοφάνης, *στρατηγός* Χροζινής 56
 Θεόφιλος 236
 Θεόφιλος Κουρκούας 17, 57, 572-573
 Θεοφύλακτος, *κριτής* Χαρσιανού 638
 Θεοφύλακτος, *κριτής του Βήλου* και Αρμενιά-
 κων 658
 Θεοφύλακτος Αχρίδος 32, 635
 Θεοφύλακτος Δαλασσηνός 67, 90, 535, 545
 Θεοφύλακτος Ρωμαιοί 626
 Θεόφυστος, *νοτάριος* 558-559
 Θεόγνωστος, *στρατηγός* Αναβάρζων 617
 Θεόγνωστος Μελισσηνός 202, 557
 Θεοτόκος 63, 68, 120, 316, 462, 478, 546,
 585, 698, 624, 626, 627, 644, 659
 Θευδάτος, *πατρίκιος* 644
Thimāl bin Šālih, *εμίρης Χαλεπίου* 368
 Θωμάς, *στρατηγός* Γερμανικείας 594
 Θωμάς Αρεόβινδος 574
 Θωμάς Σλάβος 455, 457
 T'ornik Mamikonean 189, 191-194, 215,
 265, 310, 312, 427, 552
 T'ornik (ελλ. Τορνίκιος), *μοναχός* 56
 Τορνίκιος, *πατρίκιος* 181
 Τορνίκιος, *πρωτοσπαθάριος* (;) 587
 Τορνίκιος Άπορος (;) 643
 Τορνίκιος Βαρασβατζέ(ς) (αρμ. T'ornik Va-
 razvacé) 34, 275, 585-586
 T'oros Alaxōsik (βλ. T'ēodoros Alaxōsik)
 T'oros A' Ρουπενίδης 306, 328, 386, 390,
 618-619
 Τουτάχ (βλ. Tutak)
 Tuğtekin (βλ. Gümüştekin)
 Tuğrul beg 41-48, 83, 90, 96-97, 99-101,
 103, 105, 131-132, 134, 147-157, 187, 212
 Turasān (βλ. Hasan, «αρχισατράπης»)
 Tutak (ελλ. Τουτάχ) 179, 523
 Tutu oğlu (ή Duduoğlu) 170
 Tutuş (ελλ. Τουτούσης) 52, 292-293, 340-
 341, 372, 378
 Τζαχάς (τουρκ. Çaka Bey) 7, 180
 Τζοτζίκιος, *στρατηγός* Καππαδοκίας (βλ.
 [Φέρ]σης Τζοτζίκιος)
 Τζοτζίκιος, γιος Θευδάτου, *στρατηγός* Δορύ-
 στολου 644
 Τζουρβαλέλης (βλ. Čordvanēl')
 Ursel de Bailleul (βλ. Ουρσέλιος ο Φράγγος)
 Ursinus (βλ. Ōšin)
 Usāma bin 'Alī bin Muršid (βλ. Usāma bin
 Munqidh)
 Usāma bin Munqidh (ή Usāma bin 'Alī bin
 Muršid) 160, 374-375, 378, 384, 392
 Βασσάκιος (αρμ. Vasak), *κλεισουργ(ι)άρχης*
 Λαρίσσης 493
 Vahram Pahlavuni (βλ. Grigor B' Vkhayasēr)
 Vahram Pahlavuni, Αρμένιος στρατιωτικός
 86
 Vahram Pahlavuni, *βεζήρης* Φατιμιδών (βλ.
 Bahrām al-Armanī)

- Vahram Rabuni 388
- Vahram Varažnuni (βλ. Φιλάρετος Βραχάμιος)
- Βαλάντιος, στρατηγός Λυκανδού 425, 632
- Βαλδουίνος της Boulogne, κόμης, δούξ Εδέσσης 297-298, 304-305, 591
- Βαλδουίνος Β΄ του Bourg, κόμης Εδέσσης 306
- Vard (=Βάρδας;), *proximus* Θεόδωρου Πηγο-νίτη 279, 595
- Vardan Arewelc'i 37, 52, 79-80, 112, 116, 118, 121, 130, 134-137, 160, 268, 270-273, 279, 290-297, 304, 315-316, 344, 353, 383-388, 390, 399, 401, 404, 427, 430-433, 440, 446, 464-465, 467-468, 494-495, 501, 503, 511, 522, 524, 540, 556, 591-592, 606, 620, 622, 626, 634, 639
- Vardan, νοτάριος στο Karin 190
- Βαρδάνης Φιλιππικός 248
- Βάρδας, κατεπάνω Ιβηρίας 535
- Βάρδας Φωκάς 56, 58, 61, 116-117, 142, 217, 242, 386, 481, 503
- Βάρδας Σκληρός 55, 61, 143, 201, 259, 365, 480-481
- Vasak, γιος του T'ornik Mamikonean 191, 194
- Vasak, κλεισουρ(ι)άρχης Λαρίσσης (βλ. Βασάκιος)
- Vasak Pahlavuni, πατέρας του Γρηγορίου Μαγίστρου 79, 130, 132, 344, 555
- Vasak Pahlavuni, γιος Γρηγορίου Αρσακίδη Μαγίστρου, δούξ Αντιοχείας 343-344, 397, 605, 610
- Vasil του Ανίου, καθολικός Τζαμανδού 427
- Βασιλάκιος Φλωρός 540
- Βασίλειος Α΄ 230, 423, 435, 438, 457
- Βασίλειος, χαρτουλάριος του δρόμου Αρμενιάκων 662
- Βασίλειος, δούξ Χαλδίας-Τραπεζούντος 572
- Βασίλειος, κριτής Χαρσιανού 638
- Βασίλειος, κριτής Ιβηρίας 541
- Βασίλειος, κριτής Λυκανδού 634
- Βασίλειος, κριτής του Βήλου, *πραίτωρ* Αρμενιάκου 660
- Βασίλειος, μέγας χαρτουλάριος, κριτής του Βήλου και Αρμενιάκων 659
- Βασίλειος, μητροπολίτης Κελτζήνης 195
- Βασίλειος, μυστογράφος, μέγας οικονόμος πατριαρχείου Αντιοχείας 609
- Βασίλειος, παρακοιμώμενος 58, 413
- Βασίλειος, πρωτονοτάριος Χαρσιανού 641
- Βασίλειος, στρατηγός των Ανατολικών 533
- Βασίλειος, στρατηγός Γωτωρώς και Ελαβάκης 158, 549
- Βασίλειος, βασιλικός πρωτοσπαθάριος, *αση-κρήτης*, κριτής Χαρσιανού 639
- Βασίλειος Αλουσιάνος 119, 282, 588
- Βασίλειος ο ...αλοπ..., νοτάριος, μέγας *κουράτωρ* Δερζηνής, Ραχάβας (;), Χαυζιζίου 576
- Βασίλειος Αποκάπης 34, 101, 155-156, 215, 286-288, 313, 328, 360, 402, 451, 530, 548-549, 588-589, 671-672
- Βασίλειος Αποκάπης ο πρεσβύτερος 585
- Βασίλειος Αργυρός 140, 545
- Βασίλειος Ευγενιανός 570
- Βασίλειος Μαχητάριος 34, 259, 426, 580, 632, 635
- Βασίλειος Μαλέσης 178, 660
- Βασίλειος Παλατίνος 566
- Βασίλειος Πεδιαδίτης 597
- Βασίλειος Σκληρός 533

- Βασίλειος Σπληνάριος 660
 Βασίλειος Τριχινωπόδης 617
 Βασίλειος Τρικλίνιος 617
 Βασίλειος Β' «Βουλγαροκτόνος» 22-23, 30, 56, 58-59, 61, 64, 66-67, 69, 71-72, 74-75, 78, 91, 121, 128-129, 135-138, 140, 148, 182, 201, 218, 231-232, 318, 335, 369-370, 374, 378-379, 386, 413, 423, 432, 438-439, 463-465, 469-473, 480, 495-496, 498-499, 505, 546, 664
 Vasil Pahlavuni 306
 Βεατρίκη, αδελφή Τ'oros Α' 306
 Βεκέν, *στρατηγός Βαλανέως* 613
 Βερνάνδος της Βαλεντίας 373
 Vēst Sargis (βλ. Sargis)
 Βήκεν 189-190, 552
 Βλαδίμηρος, τσάρος Ρωσίας 201
 Βλαξ, *κριτής Μεσοποταμίας* 557
 Vohemond (βλ. Βοημούνδος)
 Βοημούνδος 271, 306, 335, 383, 414, 526
 Βούρτζης (βλ. Μιχαήλ Βούρτζης, *τοπάρχης*)
 Βρυέννιος, *εθνάρχης, στρατηγός αυτοκράτορα* 103
 Βρυέννιος, *στρατηλάτης Ανατολής* 608
 Βρυέννιος, *στρατηγός αυτοκράτορα Καππαδοκίων και Μακεδονικών ταγμάτων* 645
 Wahsudan bin Mamlan 149-150
 Yabghu (ή Yabhu ή Baighū) 42, 87, 90, 151
 Yagībasan Danişmend 516
 Yağī Siyān bin Muhammad bin Alp al-Turkomānī (τουρκ. Yağı-sıyan) 294-296, 353
 Yahyā bin Sa'īd al-Antakī 29, 55, 58-60, 66, 75, 136, 138, 215, 217, 221, 255, 257, 261, 300, 307, 318, 323-325, 329, 332, 354-355, 364-365, 368-371, 374-375, 378, 380-382, 393, 410, 615
 Yāqūt al-Rūmī 350
 Yāqūtī beg 42, 102-103, 105, 503
 Yavgıyya (ή Yavgulu ή Yabgulular) 132, 226, 476, 508
 Yunalogullari 180
 Yohnuk (ή Hehnuk) 278, 587
 Yovanēs, γιος Κακίκιου Ανιώτη 112, 433
 Yovanēs Smbat 74-76, 78
 Yovhan Mamikonean 181
 Yovhannēs Drasxankertc'i 127, 446
 Υπάτιος, *ασηκρήτις, κριτής Καππαδοκίας* 647
 Yūsuf Īnāl, γιος του Selçuk 41-42, 130
 Xač'ik, ανεψιός Senek'erim-Yovanēs 135
 Xač'ik Α', *καθολικός* 35'
 Xač'ik Β', *καθολικός* 89, 504
 Xač'ik Arcruni (ελλ. Κακίκιος) 128
 Xač'ik II Bagratuni (βλ. Κακίκιος Ανιώτης)
 Xač'atur (βλ. Χατατούριος)
 Xul Xač'ik Arcruni 140, 384
 Xušuš Bagratuni (ελλ. Χουσούσα) 137, 428-429
 Ζαχαρίας ο Φράγγος, *στρατηγός Σελευκείας* 624
 Zahīr al-Dīn Abū Manşūr Farāmūrz bin 'Alā' al-Dawla 46
 Zarmandouxt, σύζυγος Tačat Mamikonean 191
 Ζήνων 82
 Zoyat, αδελφός Liparit Orbeliani 291
 Ζωή Καρβονοψίνα 422